REFERENCE DEPARTMENT DESK
Literature Dept.
MAIN LIBRARY 2

SAN FRANCISCO PUBLIC LIBRARY
VITA SINE LITERIS MORS EST

7
38 N75 172559

NOT TO BE TAKEN FROM THE LIBRARY
Form 3427

SAN FRANCISCO PUBLIC LIBRARY
3 1223 06899 3873

NORDISK FAMILJEBOK

KONVERSATIONSLEXIKON

OCH

REALENCYKLOPEDI

NY, REVIDERAD OCH RIKT ILLUSTRERAD UPPLAGA

REDAKTIONSKOMMITTÉ:

LECHE, V.
PROFESSOR VID STOCKHOLMS HÖGSKOLA

NYSTRÖM, J. F.
LEKTOR VID HÖGRE REALLÄROVERKET I STOCKHOLM

WARBURG, K.
PROFESSOR, BIBLIOTEKARIE I SVENSKA AKADEMIENS NOBEL-INSTITUT

WESTRIN, TH.
ARKIVARIE I RIKSARKIVET, KOMMITTÉNS ORDFÖRANDE

REDAKTÖR: **TH. WESTRIN**

SJUNDE BANDET
EGYPTOLOGI—FEINSCHMECKER

STOCKHOLM
NORDISK FAMILJEBOKS FÖRLAGS AKTIEBOLAG

X38
N75 7

172559

STOCKHOLM 1907
NORDISK FAMILJEBOKS TRYCKERI

ORDINARIE MEDARBETARE.

Adlerz, G. A., lektor vid Sundsvalls högre allmänna läroverk (G. A—z).
Afzelius, J. F. I., f. d. justitieråd, ordf. i Lagberedningen, medlem af Permanenta skiljedomstolen i Haag (I. Afz.).
Ahnfelt, O. N. T., biskop i Linköpings stift (O. Aft).
d'Ailly, A., milkontrollör vid Statens järnvägar (A. d'A.).
Alexanderson, A. M., f. d. professor vid Lunds universitet (A. M. A.).
Alfvén, A., praktiserande läkare i Stockholm (Avn).
Almquist, E. B., professor vid Karolinska institutet (E. At).
Almquist, V., byråchef (V. A—t).
Anderson, F. A., f. d. generaldirektör och chef för Statskontoret (A. A.).
Andersson, E. T., docent vid Uppsala universitet (-st -son).
Annerstedt, Cl., f. d. bibliotekarie vid Uppsala universitet (C. A.).
Apelqvist, O. E., filos. licentiat, medlem af Nordisk familjeboks redaktion (E. A—t).
Arne, T. J., e. o. amanuens vid Statens historiska museum (T. J. A.).
Arrhenius, S. A., professor (S. A—s).
Bagge, G. A:son, filos. kandidat (G. B—e).
Beckman, E., direktör (E. Bn).
Berg, F., f. d. statsråd och chef för Ecklesiastikdepartementet, folkskollärare (Frv Brg).
Berg, G. R. G:son, docent vid Stockholms högskola, medlem af Nordisk familjeboks redaktion (R—n B.).
Bergstrand, C. E., professor, Landtbruksakademiens f. d. agrikulturkemist (C. E. B.).
Bergstrand, C. Ö. E., observator (B—d).
Billing, E. M., docent vid Uppsala universitet (E. Bg).
Björling, C. G. E., professor vid Lunds universitet (C. G. Bj.).
Blomberg, K. H., professor vid Uppsala universitet (K. H. B.).
Boëthius, S. J., professor vid Uppsala universitet (S. B.).
Bohlin, K. P. T., professor, Vetenskapsakademiens astronom (K. B.).
Bovin, E., med. doktor (Bvn).
Brate, E., lektor vid Södermalms högre allmänna läroverk (B—e).
Bring, J. M. F. T., teol. assistent vid Uppsala universitet (J. T. B.).
Brulin, J. O. H., docent vid Uppsala universitet (H. B—n).
Bååth, L. M., filos. doktor, e. o. amanuens i Riksarkivet (L. M. B.).
Carpelan, T., friherre, sekreterare vid Helsingfors' universitet (T. C.).
Cederström, C. G. B., friherre, major vid Kronprinsens husarregemente (B. C—m).
Clason, I. G., förste intendent i Öfverintendentsämbetet (I. G. C.).
Clason, S., professor vid Lunds universitet (S. C.).
Dahl, C. G., filos. kandidat, föreståndare för Adelsnäs' trädgårdsskola (C. G. D.).
Dahlberg, B. H., e. o. professor vid Uppsala universitet (B. H. D.).
Davidson, D., professor vid Uppsala universitet (D. D.).
Dietrichson, L. H. S., professor vid Kristiania universitet (L. D.).
Dillner, G., bergsingenjör, föreståndare för Tekniska högskolans materialprofningsanstalt (G. D.).
Ekholm, N., amanuens vid Meteorologiska centralanstalten (N. E—m).
Elberling, E., bibliotekarie i danska riksdagens bibliotek (E. Ebg).
Enblom, F., major i Väg- och vattenbyggnadskåren (Fr. E.).
Enström, A. F., filos. licentiat, civilingenjör (A. E—m).
Erdmann, A., professor vid Uppsala universitet (A. E.).
Erdmann, E., statsgeolog, amanuens vid Sveriges Geologiska undersökning (E. E.).
Eriksson, J., professor, Landtbruksakademiens växtfysiolog (J. E—n).
Euler, H. K. A. S. von, professor vid Stockholms högskola (H. E.).
Fahlstedt, C. A., lärare vid Beskowska skolan (biträder vid beteckning af italienska ords uttal).
Fahlstedt, E., medlem af Nordisk familjeboks redaktion (E. F—t; redigerar den illustrativa afdelningen).
Fontell, A. G., förste aktuarie i Statistiska centralbyrån i Finland (A. G. F.).
Forssner, G. H., docent vid Karolinska institutet (G. F—r).
Fredholm, E. I., professor vid Stockholms högskola (I. F.).
Freudenthal, A. O., f. d. professor vid Helsingfors' universitet (A. O. F.).
Funkqvist, H. P. A., länsagronom (H. F.).
Gadelius, B. E., e. o. professor vid Karolinska institutet, öfverläkare vid Stockholms hospital för sinnessjuka (G—s).
Geete, K. R., amanuens i K. biblioteket (R. G.).
Geijer, P. A., f. d. professor vid Uppsala universitet (P. A. G.).
Granberg, O., bibliotekarie vid Akademien för de fria konsterna (O. G—g).
Granqvist, P. M., skriftställare (P. M. G.).
Grönberg, G., docent vid Stockholms högskola (G. G.).
Grönblad, C., amanuens vid Svenska akademiens Nobel-institut.
Gullstrand, A., e. o. professor vid Uppsala universitet (G—d).
Gyllensvärd, G. V., registrator hos Stockholms stadsfullmäktige (G. V. G.).
Hallendorff, C. J. H., lektor vid Högre allmänna läroverket å Östermalm (C. H. H.).

Hammarskjöld, K. H. L., envoyé, medlem af Permanenta skiljedomstolen i Haag (Hj. H—d).
Hammarstedt, N. E., intendent vid Nordiska museet (N. E. H.).
Harlock, W. E., lektor vid Sjökrigsskolan (W. H—k; biträder vid beteckning af engelska ords uttal).
Hausen, R., statsarkivarie i Helsingfors (R. H.).
Heckscher, E. F., filos. doktor (E. Hkr).
Hedenius, P. A. I., med. doktor, laborator (I. H.).
Hennig, A. H., docent vid Lunds universitet (A. Hng).
Henning, K. F. S., domprost i Växjö (K. H.).
Hertzberg, J., fotograf (J. Htzg).
Hesselman, H., docent vid Stockholms högskola (H. Hn).
Hildebrand, H. O. H., riksantikvarie (Hs Hd).
Hildebrand, H. R. T. E., riksarkivarie (Ehd).
Hillman, A., konsul (Ad. H—n).
Hjärne, H. G., professor vid Uppsala universitet (H—e).
Hoffstedt, A. W., professor, lektor vid Tekniska högskolan (W. H.).
Holmberger, G., civilingenjör (G. H—r; biträder vid redigeringen af den tekniska afdelningen).
Holmgren, E., e. o. professor vid Karolinska institutet (E. Hgn).
Holmquist, H. F., docent vid Uppsala universitet (Hj. H—t).
Hubendick, L. A., f. d. kapten i K. flottans reserv (L. H.).
Hultin, A., vice bibliotekarie vid Helsingfors' universitetsbibliotek (A. H.).
Höjer, E. B., ingenjör (E. Hjr).
Höjer, T. M:son, andre arkivarie i Utrikesdepartementet (T. H—r).
Jensen, A., filos. doktor, medlem af Svenska akademiens Nobel-institut (A—d J.).
Johansson, J. E., professor vid Karolinska institutet (J. E. J—n; biträder vid redigeringen af den medicinska afdelningen).
Johansson, K. F., e. o. professor vid Uppsala universitet (K. F. J.).
Jolin, S., e. o. professor vid Karolinska institutet (S. J—n).
Jonsson, A., folkskollärare (A. J.).
Juhlin-Dannfelt, H. J. B., professor, Landtbruksakademiens sekreterare (H. J. Dft).
Jäderin, E., lektor vid Tekniska högskolan (E. J.).
Kallenberg, E. A., professor vid Lunds universitet (E. K.).
Karlsson, K. H., amanuens i K. biblioteket (K. H. K.).
Kinberg, A. V., revisor i Kammarrätten (Kbg).
Kjellberg, C. J. A., marinläkare (J. K.).
Kjellén, J. R., professor vid Göteborgs högskola (Kj.).
Klein, G., professor, rabbin (G. K—n).
Kobb, G., docent vid Stockholms högskola (G. K.).
Koch, N. F. H. von, professor vid Tekniska högskolan (H. v. K.).
Kolmodin, J. A., e. o. professor vid Uppsala universitet (A. K.).
Krok, T. O. B. N., f. d. läroverksadjunkt (T. K.).
Lagerheim, N. G., professor vid Stockholms högskola (G. L—m).
Leche, V., professor vid Stockholms högskola (L—e).
Leffler, J. A., filos. doktor (J. Lr).
Lemke, H., major, chef i tredje järnvägsdistriktet (H. L.).
Levertin, A. P., docent vid Karolinska institutet (Ln).
Lidén, B. P. E., professor vid Göteborgs högskola (E. L—n).
Lindahl, P. A. L., major i Väg- och vattenbyggnadskåren (P. Ax. L.).
Lindblom, A. F. G., fattigvårdsinspektör (A. L—m).
Lindhagen, A. I., kanslisekreterare (A. Lhgn).
Lindström, P. E., lektor, t. f. byråchef (P. E. L—m).
Lovén, F., filos. doktor, skogschef vid Uddeholmsverken (F. L.).
Lundell, J. A., e. o. professor vid Uppsala universitet (Lll).
Lundgren, R. G. F., aktuarie i Generalpoststyrelsen (R. L—n).
Lundstedt, B. V., bibliotekarie i K. biblioteket (B. L.).
Lundström, K. J. V., professor vid Göteborgs högskola (V. Lm).
Lübeck, S. E. J., löjtnant i Väg- och vattenbyggnadskåren (S. L—k).
Lönborg, S. E., docent vid Göteborgs högskola (S. L.).
Millqvist, V., skriftställare (V. M.).
Mittag-Leffler, G., professor vid Stockholms högskola (M. L.).
Montelius, G. O. A., professor, förste amanuens vid Statens historiska museum (O. M.).
Mortensen, J. M., docent vid Uppsala universitet (J. M.).
Munthe, C. D. L. V. W:son, öfverste vid Fortifikationen (L. W:son M.).
Munthe, Å. W:son, rektor vid Frans Schartaus praktiska handelsinstitut (Å. W:son M.).
Myhrman, D. V., docent vid Uppsala universitet (D. M.).
Müller, E. G., professor vid Karolinska institutet.
Müller, J., lektor vid Sjökrigsskolan (J. M—r).
Müntzing, A., direktör i Svenska pappersbyrån (M—ng).
Nathorst, A. G., professor, intendent vid Naturhistoriska riksmuseet (A. G. N.).
Nielsen, Y., professor vid Kristiania universitet (Y. N.).
Nilsson, G., filos. kandidat (G. N.).
Nordenskiöld, N. E. H., friherre, filos. kandidat (E. N—d).
Nordenstreng, R., filos. licentiat (R. N—g).
Nordensvan, C. O., öfverste vid Värmlands regemente (C. O. N.).
Nordensvan, G. G., skriftställare (G—g N.).
Nordlund, E., kapten vid K. kustartilleriet (E. N.).
Nordström, C. F. Th., landshöfding i Örebro län (Th. N—m).
Noreen, A. G., professor vid Uppsala universitet (Ad. N—n).
Nyblom, H., filos. licentiat (H. N.).
Nyström, E. T., professor vid Veterinärinstitutet i Stockholm (E. T. N.).
Nyström, J. F., lektor vid Högre reallläroverket i Stockholm (J. F. N.).
Personne, J. V., domprost i Linköping (J. P.).
Persson, P., professor vid Uppsala universitet (P. P.).
Raphael, A., filos. doktor, juris kandidat (Rphl).

Reuterskiöld, C. A., e. o. professor vid Uppsala universitet (Rld).
Reuterskiöld, E. H. C., filos. licentiat (E. Rld).
Richert, J. G., professor vid Tekniska högskolan (J. G. R.).
Rinman, E. B., redaktör (E. B. R.).
Roosval, B., redaktör af Nordiskt idrottslif (B. R.).
Rosenberg, G. O., docent vid Stockholms högskola (G. O. R.).
Roth, A., filos. kandidat (Rh).
Rydin, A., juris kandidat (A. R.).
Salin, B., Nordiska museets styresman.
Samzelius, H., skriftställare (H. Szs).
Sandegren, S. A. M., filos. doktor, läroverksadjunkt (M. Sdn).
Santesson, C. G., e. o. professor vid Karolinska institutet (C. G. S.).
Schéele, F. A. von, professor, folkskoleinspektör i Stockholm (S—e).
Schotte, G., extra jägmästare (G. Sch.).
Schoug, E. H. T., länsveterinär (S—g).
Schwerin, H. H. von, friherre, professor vid Lunds universitet.
Schybergson, M. G., e. o. professor vid Helsingfors' universitet (M. G. S.).
Schützercrantz, K. H., medlem af Nordisk familjeboks redaktion.
Schöldström, B., skriftställare (B. S—m).
Sederholm, E., civilingenjör (E. S—m).
Sidenbladh, K., f. d. öfverdirektör och chef för Statistiska centralbyrån (K. S.).
Sjögren, H., docent vid Uppsala universitet (H. Sgn).
Sjögren, K. J. V., professor vid Uppsala universitet (V. Sgn).
Sondén, K., med. doktor, ingenjör (K. S—n).
Sparre, U. C. K., friherre, kapten vid K. flottan (C. K. S.).
Staaff, E. S., docent vid Uppsala universitet (E. S—f).
Stangenberg, A. E., med. doktor (E. St—g).
Stave, E., professor vid Uppsala universitet (E. S—e).
Stavenow, L. V. A., professor vid Göteborgs högskola (L. S.).
Stjernberg, N. F., professor vid Stockholms högskola (N. S—g).
Sundbärg, A. G., förste aktuarie i Statistiska centralbyrån (G. S—g).
Svenonius, F. V., filos. doktor, statsgeolog (S—s).
Söderberg, F. F. V., filos. doktor (V. S—g; biträder vid redigeringen af den historiska afdelningen).
Söderblom, L. O. J., professor vid Uppsala universitet (N. S.).
Tallberg, A., etsare (A. T—g).
Thyselius, E., skriftställare (T—s).
Tigerstedt, R. A. A., professor vid Helsingfors' universitet (R. T—dt).
Trybom, F., fiskeriinspektör (F. T—m).
Törnebladh, H. R., f. d. lektor, bankofullmäktig (R. Tdh).
Ulmgren, O., med. doktor, hofdentist (Ugn).
Wahlberg, A., litteratör (Wbg).
Wahlström, Lydia, filos. doktor, studierektor vid Åhlinska skolan (L. W—m).
Wallis, C., e. o. professor vid Karolinska institutet (W—s).
Wallis, E., filos. doktor (E. W.).
Warburg, K. J., professor, bibliotekarie i Svenska akademiens Nobel-institut (K. W—g).
Varenius, P. O., professor vid Stockholms högskola (O. V.).
Wennerström, G. A., ingenjör, föreståndare för John Lennings väfskola i Norrköping (G. A. W.).
Westin, O. E., professor vid Tekniska högskolan (O. E. W.).
Westling, G. O. F., rektor vid Västerviks högre allmänna läroverk (Fr. W.).
Westrin, J. Th., arkivarie i Riksarkivet (J. Th. W.).
Wetterstedt, C. G. af, kapten vid K. positionsartilleriregementet (G. af Wdt).
Vide, J. R., revisionskommissarie (R. V.).
Wiklund, K. B., e. o. professor vid Uppsala universitet (K. B. W.).
Winroth, A. O., professor vid Stockholms högskola (A. W.).
Wrangel, E. H. G., professor vid Lunds universitet (E. Wrgl).
Wrangel, H. G. V., kommendörkapten (H. W—l).
Zetterstéen, K. V., professor vid Uppsala universitet (K. V. Z.).
Åkerman, J. H., e. o. professor vid Karolinska institutet (J. Å.).
Överland, O. A., skriftställare, Norge (O. A. Ö.).

TILLFÄLLIGA MEDARBETARE I DETTA BAND:

Almquist, H., filos. kandidat (H. A—t).
Ambrosiani, K. S. F., filos. licentiat (—a —i).
Bengtsén, B. W., rådman (B. W. B.).
Björkman, E., professor vid Göteborgs högskola (E. B—n).
Björkman, K. J. G. L., filos. doktor, t. f. aktuarie i Kommerskollegium (G. B.).
Cornelius, C. J. F., borgmästare (C. J. C.).
Danell, G., filos. doktor (G. D—ll).
Ekman, P. W., lärare vid Skogsinstitutet (W. E—n).
Ekström, A., filos. doktor (Alfr. E—m).
Ernberg, J. A., professor vid Lunds universitet (A. E—g).
Flodin, K., filos. magister, skriftställare (K.).
Fredlund, K. H., lektor vid Örebro högre allmänna läroverk (K. F.).
Fries, S. A., kyrkoherde, teol. doktor (S. A. F.).
Friesendorff, C. A., friherre, borgmästare (C. A. v. F.).
Girgensohn, P. G., filos. doktor (G—n).
Grufman, J. F., S. m. kandidat (J. F. G.).
Hellström, Th. G., öfverläkare vid Epidemisjukhuset i Stockholm (Th. H—m).
Hesselman, B. I., docent vid Uppsala universitet (B. H.).
Janse, O., filos. licentiat (O. J—e).
Koch, S. I., t. f. borgmästare (S. I. K.).
Korœn, G. M., marinläkare (K-r-n).
Kyhlberg, O., f. d. rektor (O. K.).
Landergren, E., med. doktor, laborator.
Moberg, W. L., docent vid Karolinska institutet (L. Mbg).
Nilson, H., regementspastor (H. N—n).
Nylén, P., redaktör (P. Nn).
Pauli, Ebba H., fröken (E. P—i).
Petrelli, D. T. J., krigsarkivarie (J. P—i).

Pipping, *K. H.*, e. o. professor vid Helsingfors' universitet (H. P.).
Rodhe, *E. M.*, docent vid Lunds universitet (E. M. R.).
Roesler, *E.*, civilingenjör (E. R—r).
Roos, *J. O.*, civilingenjör (J. O. R—s).
Roosval, *J. A. E.*, docent vid Uppsala universitet (J. R.).
Rosman, *H.*, filos. doktor (H. Rn).
Sandberg, *Hj.*, filos. doktor (Hj. Sdg).
Sundberg, *C. J. G.*, professor vid Karolinska institutet (C. S—g).
Svedmark, *L. E.*, filos. doktor, statsgeolog (Svk).
Söderman, *S.*, filos. doktor (S. S—n).
Thulin, *G.*, kammarråd (G. T.).
Törngren, *L. M.*, professor vid Gymnastiska centralinstitutet (L. M. T.).
Velander, *S.*, civilingenjör (S. V.).
Wide, *S. K. A.*, e. o. professor vid Uppsala universitet (S. W—e).
Wimarson, *N. G.*, lektor vid Ystads högre allmänna läroverk (N. W—n).

I detta band förekomma signerade artiklar af följande bland den första upplagans ej ofvan nämnde samt af denna upplagas genom döden bortryckte medarbetare:

H. N. Almkvist (H. A.), *S. O. I. Almquist* (S. A.), *G. Andersson* (G. A.), *L. Annerstedt* (L. A.), *E. Arrhenius* (E. A.), *F. Bagge* (F. B.), *G. O. Berg* (G. O. B.), *A. L. Billmanson* (A. Bi—n), *W. G. Billmanson* (W. G. B.), *F. Björnström* (F. B.), *A. B. Blomberg* (A. B. B.), *J. G. Braune* (J. G. B.), *J. V. Broberg* (Bg), *O. A. Busch* O. A. B.), *R. Castrén* (R. C.), *P. T. Cleve* (P. T. C.), *C. Curman* (C.), *G. R. Dahlander* (G. R. D.), *G. V. J. von Düben* (G. v. D.), *C. Eichhorn* (—rn), *G. Hj. Eneström* (G. E.), *A. Flodman* (A. F.), *L. A. Forssman* (L. A. F.), *C. von Friesen* (C. v. F.), *A. T. Granlund* (A. G.), *O. Grotenfelt* (O. G.), *O. M. Groundstroem* (O. M. G.), *H. Gyldén* (H. G.), *C. G. Hammarskjöld* (C. G. H.), *S. F. Hammarstrand* (S. F. H.), *J. G. Holmström* (J. G. H.), *A. Key* (A. —y), *J. Kruse* (J. K—e), *N. G. W. Lagerstedt* (Ldt), *I. S. Landtmanson* (I. L.), *J. W. Lindblad* (J. W. L.), *K. M. Lindeberg* (K. L.), *A. Lindgren* (A. L.), *H. Lindgren* (H—n L.), *C. A. Lindhagen* (A. L—n), *C. A. Lindqvist* (C. A. L.), *J. G. O. Linnarsson* (G. L.), *A. G. Loenbom* (A. G. Lm), *J. E. Lundberg* (J. L.), *A. Th. Lysander* (A. Th. L.), *L. Fr. Läffler* (Fr. L—r), *B. K. I. Meijer* (B. M.), *A. H. Montgomery* (A. M—y), *S. E. T. Nordström* (S. N.), *O. E. G. Norrbohm* (O. E. G. N.), *C. R. Nyblom* (C. R. N.), *E. G. F. Olbers* (E. O.), *J. R. Pallin* (J. R. P.), *E. G. Palmén* (E. G. P.), *K. F. Piehl* (K. P.), *O. M. Th. Rabenius* (Th. R.), *M. G. Retzius* (G. R.), *J. Rosén* (R—n), *C. Rosenberg* (C. R.), *C. J. Rossander* (Rsr), *R. Rubenson* (R. R.), *H. L. Rydin* (H. L. R.), *O. T. Sandahl* (O. T. S.), *A. Th. Sjöberg* (A. Th. S.), *G. Sjöberg* (G. S.), *F. A. Smitt* (F. A. S.), *C. R. Sundström* (C. R. S.), *El. Tegnér* (T.), *J. G. Théel* (J. G. T.), *G. F. O. Uggla* (G. U.), *G. H. W. Upmark* (Upk), *L. M. Wærn* (L. W.), *V. Vasenius* (V.), *Ph. Weilbach* (Ph. W.), *K. F. Werner* (K. F. W.), *H. Wieselgren* (H. W.), *Th. Wisén* (Th. W.), *P. J. Wising* (P. W.), *K. Wåhlin* (K. W—n), *L. H. Åberg* (L. H. Å.), *A. F. Åkerberg* (A. F. Å.), *Sv. Ödman* (Sv. Ö.) och *E. J. Östrand* (E. J. Ö.).

SIGNERING AF ARTIKLARNA.

Signatur utan parentes betecknar artikelns författare.

Signatur inom parentes betecknar artikelns granskare.

Asterisk (*) efter en signatur betecknar, att artikeln granskats af annan fackman än signaturens innehafvare, men i det väsentliga bibehållits oförändrad.

UTTALSBETECKNING.

g utläses som g (a l d r i g som j);
k » » k (a l d r i g som tj);
o » » ett ljud mellan o och u;
ω » » o-ljudet i svenskt bo;
ʃ betecknar sje-ljud;
ŋ » äng-ljud;
ɵ » sista ljudet i svenskt gosse;
th » det engelska t-ljudet i think;
ch betecknar de tyska ch-ljuden i *ich* och *ach*.
ˌ öfver en konsonant anger, att ljudet är tonande (»lent»);
˜ » » vokal » » » » nasaleradt;
¯ » » » » » » » långt;
˘ » » » » » » » kort;
ˈ efter » » » » denna stafvelse har huvudtonvikten;
‿ förenande två vokaler anger, att de bilda diftong.

FÖRTECKNING ÖFVER ILLUSTRATIONER I SJUNDE BANDET.

I. Kartor, planscher och andra helsidesillustrationer.

Spalt

Elfenbenssnideri (plansch med 9 ill.) 388
Empirestil (2 planscher med 13 ill.) 492
Epifyter (plansch med 5 ill.) 696
Eros (plansch med 4 ill.) ... 832
Etrusker (2 planscher med 16 ill.) 1004
Etsning (plansch) 1008
Europa (fem kartor) 1068, 1084, 1088 o. 1092
Exlibris (2 planscher med 17 ill.) 1156
Eyck (partier af Gent-altaret; plansch) 1196
Fana (helsidesillustration med 8 afbildn.) ..... 1361—1362
Fasansläktet (färglagd plansch) 1420

II. Porträtt

(*äfven porträttskulpturer*).

Spalt

Ehrenberg, C. G. 8
Ehrenborg, K. I. M. 9
Ehrenheim, F. V. v. 11
» P. J. v. 12
Ehrenschiöld, N. 18
Ehrenstrahl, D. K. 20
Horn, B. Efter Ehrenstrahls målning (till art. Ehrenstrahl) 24
Ehrenstråhle, D. 26
Ehrenström, J. A. 27
» Marianne M. K. L. 28
Ehrensvärd, A. 29
» K. A. 31
» -Gyllembourg, Tomasine K. ... 39
» A. K. A. L. ... 40
Ehrlich, P. 42
Ehrnrooth, G. A. 43
» J. K. 44
Eichendorff, J. 46
Eichhorn, K. 48
Eiffel, A. G. 55
Eisenlohr, A. 68
Ek, J. G. 79
Ekbohrn, K. M. 83
Ekdahl, N. J. 83
Ekeblad, K., d. ä. 85
» K., d. y. 86
Ekelund, J. 89
Ekenstam, K. T. af 91
Ekhof, H. K. D. 95
Ekholm, G. F. 96
Ekman, G. 103
» J. O. 104
» K. E. 106
» F. L. 107
» K. D. 108
» R. V. 108
» J. A. 111
Ekmarck, L. A. 113
Ekström, D. 133
Ekström, K. U. 134
» F. A. 135
Ekströmer, K. J. 136
Elgar, sir E. 391
Élie de Beaumont, J. B. A. L. L. 396
Eliot, sir J. 398
» J. 399
Eliott, G. A. 400
Elisabet, drottning af England 403
» Charlotta, fransk hertiginna 407
» Filippina Maria Helena, fransk furstinna 408
» drottn. af Rumänien 408
» Petrovna, kejsarinna af Ryssland.... 409
» kurf:a af Pfalz o. drottn. af Böhmen 412
» kejsarinna af Österrike 414
Elliot, H. 425
Elmblad, P. M. 432
Elmlund, A. V. J. 436
Elsheimer, A. 453
Elssler, Fanny 454
Elvius, P. 458
Emanuel, konung af Portugal 467
Emanuelsson, P. J. 468
Emerson, R. W. 478
Emma, drottn. af Nederländerna 485
Enander, S. 502
Enberg, L. M. 505
Encke, J. F. 509
Endlicher, S. L. 521
Eneroth, P. O. E. 529
Enfantin, B. P. 532
Engel, J. J. 536
» J. K. L. 536
» E. 537
Engelhart, J. H. 544
Engelmann, T. W. 545
Engels, F. 546
Engelstoft, L. 584
Engeström, Johan v. 585
» Jakob v. 586
» L. v. 588
Enghien, hertig af 592
Engler, A. 626
Engström, N. F. L. 629
Éon de Beaumont, C. G. L. A. A. T. (2 portr.) 675 o. 676
Eosander, J. F. 679
Epameinondas 683
Épée, C. M. de l' 685
Epikuros 702
Épinay, Louise F. P. T. d'É. d' 705
Episcopius, S. 709
Érard, S. 735
Erasmus, D. 735
Eratosthenes 739
Ercilla y Zúñiga, A. de 741
Erckmann, É. 742
Chatrian, A. (till art. Erckmann—Chatrian) 742
Erdmann, A. J. 745
Erdmannsdörffer, B. 749
Ericson, N. Efter portr. af Troili 762
» J. F. 764
Ericsson, J. 766
» J. E. 772
» L. M. 773
Erik XIV 785
Erikson, Maria C. 802
» S. 803
Erkko, J. H. 817
Ernesti, J. A. 826
Ernst August, konung af Hannover 828
» I, hertig af Sachsen-Gotha och Altenburg 830
» II, hertig af Sachsen-Gotha och Altenburg 830
Ernst, H. W. 832
Erskine, T. 839
Erslew, T. H. 841
Ersson, E. 842
Esbjörn, L. P. 857
Eskilsson, P. 893
Esmarch, J. F. A. v. 907
Espartero, B. 910
Espronceda, J. de 917
Esquirol, J. E. D. 919
Essen, F. U. v. 926
» H. H. v. 927

	Spalt
Essen, F. v.	928
Estaing, J. B. C. H. H. d'	932
Este, Alfons I	934
Esterhazy, Pál IV	939
» M. J.	939
Estienne, R.	946
» H.	947
Estlander, J. A.	954
» K. G.	955
Estrées, Gabrielle d'	959
» V. M. d'	960
Estrup, J. B. S.	963
Eugen, hertig af Närke	1035
Eugen, F., prins af Savojen-Carignan	1037
Eugenia, svensk-norsk prinsessa	1039
Eugénie, exkejsarinna af Frankrike	1041
Euklides från Megara	1047
Euler, L.	1050
Eumenes II	1053
Euripides	1063
Ewald, J.	1106
Everdingen, A. van	1126
Everett, E.	1129
Ewerlöf, F. A.	1130
Evertsen, J.	1131
» C. d. ä.	1132
Exner, J. J.	1160
Eyck, H. van	1196
» J. »	1196
Eötvös, J.	1206
Faber, J. S.	1212
» J. L. v.	1213
» E.	1214
Fabert, A. de	1215
Fabre, F.	1219
Fabre d'Églantine, P. F. N.	1220
Fabricius, H.	1223
» J. A.	1224
» J. K.	1224
Fabritius, L.	1230
Fagerlin, F. J.	1254
Faggot, J.	1259
Fahlcrantz, K. J.	1265
» K. E.	1267
Fahnehjelm, A. L.	1273
Faidherbe, L. L. C.	1276
Fairfax, T., krigare	1279
Falguière, J. A. J.	1299
Falk, H. A.	1300
» A.	1301
Falke, J. v.	1303
Falkenberg, G.	1308
» M.	1308
» D. v.	1309
Falkman, L. B.	1313
Fallén, K. F.	1324
Fallières, C. A.	1325
Falloux, F. A. P. de	1329
Fallstedt, I.	1332
Faltz, R.	1340
Fant, J. M.	1369
» E. M.	1370
Faraday, M.	1376
Farel, G.	1381
Farinelli, C.	1387
Farnese, A. (f. 1547)	1401
Farquhar, G.	1405
Farragut, D. G.	1405
Farrar, F. W.	1406
Fauchet, C.	1457
Faure, J. B.	1460
» F. F.	1460
Favart, C. S.	1466
Fawcett, H.	1467
Favre, G. C. J.	1470
Faxe, V.	1473
Faye, F. K.	1476
Faye, H. A. É. A.	1476
Fearnley, T.	1478
Fechner, G. T.	1485
Feddersen, A. F.	1487
Fehman, T.	1494
Fehr, F. A.	1494
Fehrman, D.	1498
» K. G.	1499
Feif, K.	1500
Feijóo y Montenegro, F. B. J.	1501
Feilitzen, K. H. J. v.	1504

III. Andra illustrationer i texten.

	Spalt
Ehrenbreitstein	9—10
Ehrenstrahls grafvård (till art. Ehrenstrahl, D. K.)	25
Ehrensvärds graf på Sveaborg (till art. Ehrensvärd, A.)	30
Eichhornia crassipes	49
Eidsvoldsbyggnaden (till art. Eidsvold)	53
Eiffeltornet	56
Klostret i Einsiedeln (till art. Einsiedeln)	63
Eirene med Plutos	64
Luthers födelsehus i Eisleben (till art. Eisleben)	70
Ejektor, *skpsb.*	73
Quercus Robur (till art. Ek)	75—76
» palustris » »	77—78
Eka (4 fig.)	80
Ekaättens vapen	81
Ekebyhof	88
Ekebyholm	88
Ekenäs' vapen	92
Ekenäs, gods, mangården	92
Ekenäs, situationsplan	93—94
Ekholmen	98
Ekolsund	115
Ekorrapor	120
Allmänna ekorren (till art. Ekorrsläktet)	121
Larv af ekorrspinnare (till art. Ekorrspinnare)	123
Ekoxe (till art. Ekoxsläktet)	124
Ekrasör	125
Eksjö, vapen och situationsplan	128, 129—130
Eksjö i början af 1700-talet	129—130
Eksjö-hofgård	1
Ekstock (3 fig.)	1
Ekvecklaren (2 fig.)	1
Elæagnus angustifolius	1
Oljepalm (2 fig. till art. Elæis)	145 o. 1
Elam (2 fig.)	148 o. 1
Skalle af Elasmotherium	1
Springgurka (till art. Elaterium)	1
Utsikt från Elba	1
Elbrus	1
Elddon (5 fig.)	163 o. 1
Pyrophorus noctilucus (till art. Eldflugor)	1
Eldningsapparater (4 fig.)	173 o. 1
Bukt vid Gordonön (till art. Eldslandet)	1
Eldsländare (till art. Eldslandet)	1
Eldstad (16 fig.)	182—1
Elefantdjuren (4 fig.)	195, 1 o. 1
Fornegyptiskt tempel på Elefantine (till art. Elefantine)	1
Holtz' influensmaskin (till art. Elektricitetsmaskin)	2
Elektricitetsmätare (10 fig.)	208—2
Elektricitetsverk (17 fig.)	215—2
Vagn från elektr. spårvägen vid Lichterfelde (1881; till art. Elektriska banor)	237—2
Elektriska järnvägar (9 fig.)	244—252 o. 255—2
» ledningar (11 fig.)	257—2
» maskiner (60 fig.)	263—2
» mätinstrument (23 fig.)	292—2
» mätningar (10 fig.)	300—3
Elektrisk arbetsöfverföring (15 fig.)	307—3
Elektriska spårvägar (10 fig.)	320—3
» säkerhetsapparater (5 fig.)	329—3
Elektrisk belysning (5 fig.)	332—3
» ugn (8 fig.)	347 o. 3
Elektrodynamik (2 fig.)	3
Elektrofor	3
Elektromagnet	3
Elektromagnetism (2 fig.)	3
Elektromotor (9 fig.)	362—3
Guldbladselektroskopet (till art. Elektroskop)	3
Pelare i stora grottemplet på Elephanta (till art. Elephanta)	3
Eleusine coracana	3
Eleusinska gudomligheter och eleusinska präster. Efter en	

Spalt

antik målning (till art. Eleusinska mysterierna) 379—380
eusis, 1 relief och situationsplan ..... 383—384
isabetssyster i Stockholm (till art. Elisabetinnor) ... 414
leholms manbyggning 420
ips 427
lipsograf 427
lipsoid 428
mplet i Kailasa (2 fig.; till art. Ellora) ..... 431—432
nseld 438
ritssläktet 442
sassiska folkdräkter (till art. Elsass-Lothringen) ... 447
sevier (4 fig.) ..... 451—452
tedralen i Ely 458
ymus arenarius 459
ysée-palatset 459
nalj (6 fig.) ..... 462—465
rnsparfven (till art. Emberiza) 470
mbryosäck 474
nmerymedaljen 487
npetrum nigrum 491
rsalen i Ems (till art. Ems) 496
nantiomorfa kvartskristaller (2 fig. till art. Enantiomorfi) 503
crinus liliiformis 511
pia af titelbladet till bd I af Diderots och d'Alemberts "Encyclopédie" (till art. Encyklopedi) 518
ndoplasma 523
ndotel (4 fig.) ..... 524 o. 525
ndymion 526
ns fall vid S:t Moritz i Ober-Engadin (till art. Engadin) 534
-Gedi-dalen (till art. En-Gedi) 536
ngelbrekts vapen 540
ngelbrektsstatyn i Örebro 541
innesstenen öfver Engelbrekt (till art. Engelbrektsholmen) 542
ngelskt horn 582
nhetspatroner 631
afsuttern (till art. Enhydra) 632
nhörning (2 fig.) 633
nthobius forficatus (till art. Enkelfotingar) 635
nköping, vapen och situationsplan ..... 637 o. 638
nskede, hufvudbyggningen 646
ntablement 655
ntada scandens 656
ntoconcha mirabilis 659
ntrelacs (2 fig.) 662
olipil (2 fig.) 673
olsharpa 674
olshäll 674
ophyton 677

Spalt

Eos (2 fig.) 678
Eozoon (2 fig.) ..... 680 o. 681
Epacris impressa (till art. Epacridaceæ) 682
Mynt från Tebe (till art. Epameinondas) 683
Epidauros (plan af helgedomen o. 2 fig.) ..... 689—690
Trädstam med epifyter på (till art. Epifyter) 697
Epilobium angustifolium 703
Bildlig framställning af Epimenides 704
Epipactis palustris 706
Mynt från Epirus (till art. Epirus) 708
Kopia af titelbladet till Epistolæ obscurorum virorum 716
Epistropheus 717
Epitafium (2 fig.) ..... 718 o. 719
Epitel (6 fig.) ..... 720—723
Epona 726
Epålett (3 fig.) 730
Equisetum arvense (till art. Equisetaceæ) 731
Romersk frivillig ryttare (till art. Equites) 733
Pagurus (till art. Eremitkräftor) 752
Erethizon dorsatum 753
Mariadomen och Severuskyrkan i Erfurt (till art. Erfurt) 755
Ergograf 756
Erica Tetralix 759
John Ericssons barndomshem vid Långbanshyttan (till art. Ericsson, J.) 770
John Ericssons grafkapell i Filipstad (till art. Ericsson, J.) 771
Från Akt.-bol. L. M. Ericssons fabrik i Stockholm (2 fig. till art. Ericsson, L. M.) ..... 773 o. 774
Erigeron acer 779
Erik den heliges bild på ett altarskåp fr. 1500-talet (till art. Erik den helige) 781
Eriks af Pommern sekret o. hans Västerås-örtug (2 fig.) 783 o. 784
Faksimile af pennteckningar af Erik XIV (2 fig.; till art. Erik XIV) ..... 789 o. 790
Erik Magnussons sigill o. sekret (2 fig.) ..... 791 o. 792
Eriksbergs slott 799
Eriks skrin 804
Igelkotten (till art. Erinaceidæ) 809
Erinys i jägarinnedräkt förföljande Orestes. Efter en antik vasmålning (till art. Erinyer) 811
Eriobotrya japonica 812

Spalt

Eriophorum angustifolium ... 813
Eris. Efter en antik vasmålning 814
Erker 817
Erlangen (2 fig.) 821
Rousseaus grafvård (till art. Ermenonville) 825
Erodium cicutarium 833
Eros (2 fig.) ..... 833—834
Erosion (2 fig.) 835
Flyttblock vid Åtvidaberg (till art. Erratiska block) 837
Mjöldaggsvampar (till art. Erysibaceæ) ..... 845—846
Erythræa vulgaris 847
Erythrina crista galli 848
Kokabusken (2 fig. till art. Erythroxylon) ..... 849 o. 850
Eschscholtzia californica 862
Escorial ..... 865—866
Eselhufvud (2 fig.) 867
Eskatologi (8 fig.) ..... 876, 877, 880—882 o. 885—888
Eskilstuna, stadshuset, vapen o. situationsplan ..... 893—896
Det forna slottet Eskilstuna hus (till art. Eskilstuna) 898
Tunafors fabrik (till art. Eskilstuna järnmanufakturaktiebolag) 899
Eskimåer (8 fig.) ..... 901—904
Hertigarnas af Este slott i Ferrara (till art. Este)... 934
Estländska folkdräkter (till art. Ester) 937
Estiennes boktryckarmärke (till art. Estienne, R.)... 947
Estlands vapen 948
Estsvenska folkdräkter (till art. Estsvenskar) 964
Etagère 968
Eterisation 976
Eternell 979
Etna 995
Etoliskt silfvermynt (till art. Etoler) 997
Etoliens kust sedd från Patras (till art. Etolien) 998
Eton college (2 fig. till art. Eton) 999
Manneporte, klippbildning vid Étretat (till art. Étretat)... 1000
Etsning (4 fig.) ..... 1007—1010
Slottet Eu 1018
Febergummiträdet (till art. Eucalyptus) 1021
Eugeniahemmet 1040
Fregatten Eugenie 1043
Euglypha 1045
Eunuck 1055
Euphausiacea 1057
Euphorbia helioscopia 1057
» resinifera (till art. Euphorbium) 1059
Euphrasia officinalis 1060
Europa, *grek. myt.* 1067

	Spalt
Eurypterus Fischeri	1098
Bildsida ur Codex aureus (till art. Evangeliebok)	1111
Tetramorf (till art. Evangelistsymboler)	1121
Mount Everest	1127
Evoluta	1135
Katedralen i Évreux	1137
Excenter	1143
Exedra	1148
Katedralen i Exeter	1152
Bröllopet i Kana af Paolo Veronese (till art. Existensmåleri)	1155—1156
Explosion (6 fig.)	1173 o. 1174
Tvillingexpresspump (till art. Expresspumpar)	1179
Extispex	1187
Perkolator (till art. Extrakt)	1189
Extremtermometer	1195
Eyck (plan af Gent-altaret)	1196
Romersk denar (till art. Fabius, 4)	1216
Faëton, *grek. myt.*	1251
Faeton, vagn	1252
Fagersta bruk (till art. Fagersta bruks aktiebol.)	1255—1256
Fagersta herrgård (till art. Fagersta bruks aktiebol.)	1257
Fagott	1261
Fahnehjelmare	1274
Faidra	1277
Fajans (6 fig.)	1282—1284
Porträtt funna på mumier i Fajum (till art. Fajum)	1286
Fakir	1287
Slottsruinen i Falaise (till art. Falaise)	1290
Dukat, slagen för Marino Falieri (till art. Falieri)	1299
Falkenberg, vapen och situationsplan	1304, 1305—1306
Falkenberg, nya kyrkan	1309
Falksläktet (5 fig.)	1315, 1316 o. 1318
Falköping, vapen och situationsplan	1319—1320
Falköping i början af 1700-talet	1321—1322
Fallbila	1324
Atwoods fallmaskin (till art. Fallmaskin)	1327
Fallrepstrappa	1330
Fallskärm (2 fig.)	1331 o. 1332
Fals (3 fig.)	1335
Falsk förgrening, *bot.*	1337
Stora stöten (2 fig.; till art. Falu gruf va)	1341 o. 1343—13
Falun, vapen och situationsplan	1347—1348 o. 13
Falun i slutet af 1600-talet	1349—13
Falun, gatubild	13
Katedralen i Famagusta	13
Fandango	13
Faraokatten	13
Faren	13
Silfvermynt, slaget för Farnabazos (till art. Farnabazos)	13
Palazzo Farnese	14
Villa Farnesina	14
Drachme från Farsalos (till art. Farsalos)	14
Irländsk farthing från Jakob I:s tid (till art. Farthing)	14
Månens faser (till art. Fas)	14
Fasces	14
Fasciation	14
Fasettögon (3 fig.)	1422 o. 14
Fatsia japonica	14
Faunus (3 fig.)	14
Faust. Etsning af Rembrandt	14
Favosites gotlandicus	14
Fecunditas	14

FÖRKORTNINGAR.

. = ablativ.
. = ackusativ.
. = adjektiv.
nin. = administrativt.
v. = adverb.
. = afdelning(en).
. = afhandling.
an. = albanesiskt.
erik. = amerikanskt.
at. = i anatomien.
g. = angående.
gls. = angelsaxiskt.
on. = anonym (-t, -a).
b. = arabiskt.
tm. = i aritmetiken.
eol. = i arkeologien.
nen. = armeniskt.
. = artikel.
ill. = i artilleriväsendet.
rol. = i astrologien.
ron. = i astronomien.
n. = atmosfär(er).

= boken.
b. = babyloniskt.
n. = i balneologien.
sk. = baskiskt.
= band.
rb. = bearbetad.
ästningsk. = i befästningskonsten.
gsv. = i bergsväsendet.
liogr. = i bibliografien.
dh. = i bildhuggarkonsten.
jardt. = biljardterm.
gr. = biografi.
l. = i biologien.
a. = bland annat.
kh. = i bokhålleriet.
khand. = i bokhandeln.
ktr. = i boktryckarkonsten.
. = i botaniken.
= bredd.
s. = brasilianskt.
t. = brittiskt.
ukl. = brukligt.
gnk. = i byggnadskonsten.

= Celsius.
. = centigram.
k. = cirkulär.
ilr. = i civilrätten.
= centiliter.
. = centimeter.
= centner.

= död; del.

da. = danskt.
dal. kmt = daler kopparmynt.
dal. smt = daler silfvermynt.
dansk. = i danskonsten.
dat. = dativ; daterad(-t, -e).
dep. och *depart.* = departement.
dermat. = dermatiskt.
dets. = detsamma.
dg. = decigram.
dim. = diminutiv.
dipl. = i diplomatien.
dl. = deciliter.
dlr = delar.
dm. = decimeter.
d. o. = detta ord.
doll. = dollar(s).
dr = doktor.
dt. = deciton.
d. v. s. = det vill säga.
d. y. = den yngre.
dyl. = dylik (-t, -a).
dåv. = dåvarande.
d. ä. = den äldre; det är.
därst. = därstädes.

e. d. = eller dylikt.
eg. l. *egentl.* = egentligen.
eg. v. = egentlig vikt.
egypt. = egyptiskt.
ekon. = i ekonomien.
e. Kr. = efter Kristus.
elektrot. = i elektrotekniken.
eng. = engelskt.
enl. = enligt.
e. o. = extra ordinarie.
estet. = i estetiken.
etc. = et cetera.
etnol. = i etnologien.
europ. = europeiskt.
ev. = eventuellt.

f. = född.
farm. = i farmakologien.
f. d. = för detta.
fda. = forndanskt.
fem. = femininum.
ff. = och följande.
fi. = finskt.
fig. = figurligt; figur(en).
filos. = i filosofien, filosofie.
finansv. = i finansväsendet.
fisk. = fiskeriterm.
f. Kr. = före Kristus.
fla. = flamskt.
f. n. = för närvarande.
fnegypt. = fornegyptiskt.
fnfr. = fornfranskt.
fnhty. = fornhögtyskt.
fnisl. = fornisländskt.
fnit. = fornitalienskt.
fnlty. = fornlågtyskt.
fno. = fornnorskt.
fnod. = fornnordiskt.
fnpers. = fornpersiskt.
folkl. = folkloristiskt.
folkr. = i folkrätten.
fonet. = i fonetiken.
fornk. = i fornkunskapen.
fortif. = i fortifikationsväsendet
fot. = fotografiskt.
fr. = franskt.
frcs = francs.
fr. Gr. = från Greenwich.
fr. h. = från höger.
frih. = friherre.
fris. = frisiskt.
fr. o. m. = från och med.
fr. v. = från vänster.
fsv. = fornsvenskt.
fullb. = fullbordad(-t, -e).
fys. = i fysiken.
fysiol. = i fysiologien.
fångv. = i fångvårdsväsendet.
fäktk. = i fäktkonsten.
f. ö. = för öfrigt.
följ. = följande.
föreg. = föregående.
förf. = författad.
förordn. = förordning.
förv. = i förvaltningen.

gael. = gaeliskt.
gen., genit. = genitiv.
geogr. = i geografien.
geol. = i geologien.
geom. = i geometrien.
ggr = gånger.
gr. = gram.
grek. = grekiskt.
grek. hjältes. = i grekiska hjältesagan.
g. st. = gamla stilen.
G. T. = Gamla Testamentet.
guv. och *guvern.* = guvernementet.
gymn. = i gymnastiken.

h. = hälften; häfte.
hand. = handelsterm.
handtv. = handtverksterm.
har = hektar.
hebr. = hebreiskt.
hedersl. = hedersledamot.

her. = i heraldiken.
hftn = häften.
hg. = hektogram.
hist. = i historien.
histol. = i histologien.
hkr = hästkrafter.
hl. = hektoliter.
h. o. h. = helt och hållet.
holl. = holländskt.
husdjurssk. = i husdjursskötseln.
hydrogr. = i hydrografien.
hyg. = i hygien.

ibd., *ibid.* = ibidem (lat.), på samma ställe.
ind. = indiskt.
inv. = invånare.
ir. = iriskt.
irl. = irländskt.
i sht = i synnerhet.
isl. = isländskt.
i st. f. = i stället för.
it. = italienskt.

jaktv. = i jaktväsendet.
jap. = japanskt.
jfr = jämför.
jur. = i juridiken.
järnv. = i järnvägsväsendet.

k. = kunglig (-t, -a).
kam. = i kameralväsendet.
kand. = kandidat.
kap. = kapitel.
kbcm. = kubikcentimeter.
kbdm. = kubikdecimeter.
kbm. = kubikmeter.
kbmm. = kubikmillimeter.
kelt. = keltiskt.
k. br. = kungligt bref.
kem. = i kemien.
keram. = i keramiken.
k. förkl. = kunglig förklaring.
kg. = kilogram.
kin. = kinesiskt.
kir. = i kirurgien.
kirg. = kirgisiskt.
kl. = klass.
km. = kilometer.
kmt = kopparmynt.
K. M:t = kunglig majestät.
knr = kannor.
kokk. = i kokkonsten.
komp. = kompani; komponerad.
konstind. = i konstindustrien.
konstt. = konstterm.
korresp. = korresponderande.
kr. = kronor.
k. regl. = kungligt reglemente.
krigsv. = i krigsväsendet.
krist. = i kristallografien.
kroat. = kroatiskt.
kronol. = kronologiskt.
kung. = kungörelse.
kungl. = kunglig (-t, -a).
kvcm. = kvadratcentimeter.
kvdm. = kvadratdecimeter.
kvkm. = kvadratkilometer.
kvm. = kvadratmeter.
kvmm. = kvadratmillimeter.
kymr. = kymriskt.
kyrkohist. = i kyrkohistorien.

l. = eller; liter.
landtbr. = i landtbruket.
lapp. = lapskt.
lat. = latinskt.
led. = ledamot.
lgd = längd; longitud.
litt. = litteratur.
liturg. = i liturgien.
L℔ = lispund.
log. = i logiken.
lty. = lågtyskt.

m. = meter.
malaj. = malajiskt.
m. a. o. = med andra ord.
mask. = maskulinum.
maskinb. = i maskinbyggnadskonsten.
maskint. = i maskintekniken.
mat. = i matematiken.
med. = i medicinen; medicine.
medl. = medlem.
mejerisk. = i mejeriskötseln.
mek. = i mekaniken.
metall. = i metallurgien.
meteor. = i meteorologien.
metr. = i metriken.
mexik. = mexikanskt.
m. fl. = med flera.
mg. = milligram.
mht. = medelhögtyskt.
milit. = militärt; i militärväsendet.
mill. = million(er).
miner. = i mineralogien.
mk = mark.
mkg. = meterkilogram.
mlat. = medeltidslatinskt.
mlt. = medellågtyskt.
mm. = millimeter.
m. m. d. = med mera dylikt.
mongol. = mongoliskt.
mrs. = mistress.
M:t = Mount (eng.), berg.
mtl = mantal.
mus. = i musiken.
myntv. = i myntväsendet.
myt. = i mytologien.
målark. = i målarkonsten.

n. = norr, nordlig.
nationalek. = i nationalekonomien.
neutr. = neutrum.
N. F. = Nordisk Familjebok.
n. h. o. v. = namn, heder och värdighet.
nlat. = nylatinskt.
no. = norskt.
nom. = nominativ.
nord. = nordiskt.
n:r = nummer.
n. st. = nya stilen.
N. T. = Nya Testamentet.
num. = i numismatiken.
nuv. = nuvarande.
nyhty. = nyhögtyskt.

o. = och.
o. a. = och andra.
o. a. s. = och andra ställen.
obstetr. = i obstetriken.
o. d. = och dylikt.
o. f. = och följande.
off. = officiellt.
oftalm. = i oftalmologien.
omarb., *omarbet.* = omarbetad(-e).
omkr. = omkring.
ord. = ordinarie.
ordf. = ordförande.
ordn. = ordning.
o. s. v. = och så vidare.

paleobot. = i paleobotaniken.
paleont. = i paleontologien.
patol. = i patologien.
pd st. = pund sterling.
pedag. = i pedagogiken.
pers. = persiskt; personer.
petr., *petrogr.* = i petrografi
pl., *plur.* = pluralis; *pl.* äfven plansch.
po. = polskt.
polit. = i politiken.
port. = portugisiskt.
postv. = i postväsendet.
prep. = preposition.
preuss. = preussiskt.
proc. = procent.
prof. = professor.
prov. = provins.
provens. = provensalskt.
psyk. = i psykologien.

rdr = riksdaler; *rdr b:ko* = riksdaler banko; *rdr rgs* = riksdaler riksgälds.
reg.-omr. = regeringsområde.
reg:te = regemente.
reg.-ton = register-ton.
Resol. = resolution.
resp. = respektive.
ret. = i retoriken.
R. F. = regeringsformen.
ridk. = i ridkonsten.
R. O. = riksdagsordningen.
rom. = romerskt.
rum. = rumänskt.
ry. = ryskt.
rätorom. = rätoromanskt.
rättshist. = i rättshistorien.
rör. = rörande.

s. = söder, sydlig.
sag. = i sagor.
sagohist. = i sagohistorien.
sanskr. = i sanskrit.
schackt. = schackterm.
s. d. = samma dag.

t. = Septuaginta.
b. = serbiskt.
g. = singularis.
n. = sistnämnda.
: = i sjörätten.
v. = i sjöväsendet.
k. = så kallad.
utk. = i skjutkonsten.
gsh. = i skogshushållningen.
gsv. = i skogsväsendet.
lv. = i skolväsendet.
sb. = i skeppsbyggeriet.
. = skrifter.
v. = slaviskt.
m. = samma månad.
: = silfvermynt.
O. = successionsordningen.
= spanskt; spalt.
!. = speciedaler.
lt. = spelterm.
rit. = i spiritismen.
rtt. = sportterm.
rtv. = i sportväsendet.
åkv. = i språkvetenskapen.
= ställen; stycken; stiftad (-e, -t).
tist. = i statistiken.
tsr. = i statsrätten.
s = standards.
affr. = i straffrätten.
st. = substantiv.
ppl. = supplement.

sv. = svenskt.
syr. = syriskt.
s. å. = samma år.

tandläk. = i tandläkarkonsten.
tekn. = tekniskt.
telegr. = i telegrafien.
teol. = i teologien; teologie.
teos. = i teosofien.
t. ex. = till exempel.
text. = i textilindustrien.
T. F. = tryckfrihetsförordningen.
t. f. = tillförordnad.
t. h. = till höger.
thr = thaler.
tills. = tillsammans.
tjech. = tjechiskt.
tld = tunnland.
tnr = tunnor.
t. o. m. = till och med.
toxik. = i toxikologien.
tr. = tryckt.
trol. = troligen.
trädg. = i trädgårdskonsten.
träv. = i trävaruindustrien.
turk. = turkiskt.
t. v. = till vänster.
ty. = tyskt.

u. h. = under hafsytan.
ung. = ungerskt; ungefär.

univ. = universitet.
uppf. = uppförd.
uppl. = upplaga(n), upplagor.
upps. = uppsats.
urmak. o. *urmakark.* = i urmakarkonsten.
urspr. = ursprungligen.
utg. = utgifven (-et, -na).

v. = väster, västlig.
vanl. = vanligen.
var. = varietet(en).
vend. = vendiskt.
veter. = i veterinärväsendet.
vol. = volym.
väg- o. vattenb. = i väg- och vattenbyggnadskonsten.
växtfys. = i växtfysiologien.
växtpat. = i växtpatologien.

zool. = i zoologien.

ångm. = i ångmaskinsläran.
årg. = årgång, årgångar.
årh. = århundrade.

ö. = öster, östlig.
öfv. = öfversatt, öfversättning.
ö. h. = öfver hafvet.
> = öfvergår till.
< = kommer ifrån.

RÄTTELSER.

Bd	I	sp.	311	rad	3	uppifrån	*står*	1899	*bör vara*	1892
»	»	»	314	»	6	»	»	Expektansgods	»	Exspektansgods
»	»	»	980	»	4	nedifrån	»	Äljaröd	»	Eljaröd
»	»	»	1119	»	36	uppifrån	»	Kritias	»	Kritios
»	II	»	351	»	12	nedifrån	»	Manga	»	Mangan
»	»	»	548	»	30	»	»	*Fieramosco*	»	*Fieramosca*
»	»	»	607	»	6	»	*Efter*	naturvetenskapsman,	*tillägges*	f. 22 jan. 1561 i London,
»	III	»	34	»	28	»	*står*	114,226	*bör vara*	66,286
»	»	»	103	»	17	»	»	äss och »målare»	»	äss och »målare» samt tia
»	»	»	697	»	2	»	»	vanligt bröd af bohvetemjöl.	»	vanlig pannkaka af bohvetemj som ätes med kaviar och sm smör.
»	»	»	800	»	15	uppifrån	»	järn- och kromsalter	»	järnsalter
»	»	»	»	»	17—18	»	»	järnoxidsalter i förening med organiska ämnen	»	organiska järnoxidsalter
»	IV	»	279	»	33	nedifrån	»	Fulk	»	Fulke
»	»	»	335	»	20	»	»	1804	»	s. å.
»	»	»	630	»	33	uppifrån	»	1421	»	1420
»	»	»	1301	Den i en del af upplagan befintliga figuren till **Catocala** *utgår.*						
»	V	»	180	rad	27	uppifrån	*står*	K. O. Eneroth	*bör vara*	K. A. Eneroth
»	»	»	1299	sista	raden		»	återförenadt	»	återförenad
»	VI	»	32	rad	32	»	»	décandents	»	décadents
»	»	»	1098	»	18	»	»	[dypuitrã′]	»	[dypuitrã′]
»	»	»	1221	»	33	nedifrån	»	trettio	»	tjugufem
»	»	»	»	»	32	»	»	Mellan	»	Någonstädes mellan
»	»	»	»	»	27	»	*Ordet*	igen *utgår.*		
»	»	»	»	»	2	»	*står*	medan	»	men
»	»	»	»	»	1	»	*Ordet*	längre *utgår.*		
»	»	»	1222	»	17	»	*Efter*	kvinnor	*tillägges*	(dock mindre i våra dagar)
»	»	»	1223	»	18	»	*står*	alltid betraktats	*bör vara*	kunna betraktas
»	»	»	»	»	16—14	»	*Meningen*	Skillnaden ... Norge.	*utgår.*	
»	»	»	1224	»	14	»	*står*	särskildt	*bör vara*	äfven
»	»	»	1225	»	30	uppifrån	*Efter*	tome X)	*tillägges*	samt H. Westergaards och Prinzings arbeten.
»	»	»	»	»	7	nedifrån	*står*	historiskt befintliga	*bör vara*	på grund af befolkningsst stiskt material beräknade
»	»	»	1226	»	3	uppifrån	»	nationella	»	rationella
»	»	»	»	»	20	nedifrån	»	lägre	»	kortare
»	»	»	»	»	18—17	»	»	sina lefnadsutsikter ökade	»	sin lifslängd ökad
»	»	»	1227	»	23	uppifrån	*Efter*	afdelningen	*tillägges*	äfvensom årg. 1900, 3:e o 4:e afdelningarna
»	»	»	1272	»	5	nedifrån	*står*	(Nebraska)	*bör vara*	(Minnesota)
»	»	»	»	»	3	»	»	Nebraskas	»	Minnesotas
»	»	»	1345	»	27	»	»	E. J. Keyser, 1891	»	G. J. Keijser, 1901
»	VII	»	85	»	17	uppifrån	»	K. E. Ekeberg	»	K. G. Ekeberg
»	»	»	439	»	3	nedifrån	»	på Dal	»	, Värmland
»	»	»	504	»	12	uppifrån	»	*Anara, Einara*	»	*Anar-jävri*
»	»	»	»	»	20	»	»	Vid västra stranden ligger E.	»	Vid en liten sjö några km. f E:s västra ända ligger En
»	»	»	555	»	18	»	»	1535	»	1525
»	»	»	805	»	16	nedifrån	»	Faserud	»	Taserud
»	»	»	945	»	3	uppifrån	»	R. Gross	»	K. Groos
»	»	»	1124	»	4	»	»	[e′vənstãun]	»	[e′vənstən]
»	»	»	1129	»	10	nedifrån	»	[e′vəlã′stiŋ]	»	[evəlã′stiŋ]
»	»	»	1144	»	22	uppifrån	»	[iks-tʃēi′ndj]	»	[iks-tʃēi′ndʃ]

NORDISK FAMILJEBOK

KONVERSATIONSLEXIKON

OCH

REALENCYKLOPEDI

Egyptologi (af grek. *Αἴγυπτος*, Egypten, och *lo'gos*, lära) kallas den vetenskap, som har till uppgift att med ledning af de fornegyptiska minnesmärkena och andra källor skildra de gamle egypternas odling, sådan denna framträdt från äldsta tider intill kristendomens införande vid Nilen. Egyptologien är sålunda en filologisk vetenskap. Den sönderfaller på grund häraf i ett flertal disciplíner eller specialvetenskaper, hvar och en af betydande omfång.

Den mest centrala af dessa är *egyptiska språket*, hvilket, tidigast framträdande i och med de från början af 4:e årtusendet f. Kr. härstammande äldsta hieroglyfmonumenten, fortlefvat ända in i 17:e årh. e. vår tidräkning. Under denna mer än femtusenåriga historiska tillvaro har det egyptiska språket undergått högst betydliga förändringar, hvilket icke tillåter, att de äldsta och yngsta urkunderna sinsemellan förete rätt stora öfverensstämmelser på ordförrådets område. Bortser man från den period, som betecknas af kristendomens uppkomst och utveckling i Egypten, under hvilken koptiska språket (se d. o.) skrefs och talades, så fördelar sig det fornegyptiska språkets historia på följande fyra hufvudformer: 1. *Fornegyptiska*, det äldsta folkspråket, hvilket, sedan skriften uppkommit, småningom gjordes till ett lärdt litteraturspråk och i denna egenskap nyttjades ännu på den tid, då romarna lade Egypten under sitt välde; 2. *Medelegyptiska*, det mellersta rikets folkspråk; 3. *Nyegyptiska*, det nya rikets folkspråk; samt 4. *Demotiska*, de sista förkristna århundradenas folkspråk.

En betydelsefull vetenskap inom egyptologien är Egyptens *historia*, hvilken kan odlas dels i och för sig, dels — och helst — i sammanhang med studiet af de Egypten kringboende grannfolkens öden. Särskildt israeliternas och de assyrisk-babyloniska folkens historia står under något äldre tid i förbindelse med egypternas, ehuru det får erkännas, att de senares litteratur innehåller mindre om de förra än omvändt.

Den historiska hjälpvetenskap, som bär namnet *kronologi*, har inom egyptologien spelat en mycket framstående roll och måste gifvetvis alltid tagas med i räkningen inom ett studium, som är i väsentlig mån historiskt. Jämte intresset att i allmänhet kunna datera träder här i förgrunden behofvet af att få synkronismer till de kananeiska och assyrisk-babyloniska folkens historia. Intet område af egyptologien företer likväl så stora luckor som kronologien; på intet har heller hypotesernas virrvarr haft ett friare, mera ostördt spelrum. Egypterna själfva hade ingen syn på kronologi i modern mening. Genom uppgörande af minimaldata (se Egypten, sp. 1478) har man dock slagit in på en väg, som bättre än någon annan mäktat föra fram till mera acceptabla resultat på kronologiens område, åtminstone synes det, på den egyptologiska vetenskapens nuvarande ståndpunkt, som om ett dylikt förfaringssätt vore det lämpligaste. Af specialarbeten rörande den egyptiska kronologien hafva på sista tiden E. Mahlers ”Die sothis- und monddaten der alten ægypter” samt E. Lefébures ”La plus ancienne date sothiaque” mest låtit tala om sig.

Den egyptiska *arkeologien*, som bäst och framgångsrikast studeras i förening med gräfningar på de gamla ruinplatserna eller med besök i redan uppgräfda fornlämningar, förutsätter ett grundligt inträngande i den egyptiska *geografien*. Sistnämnda fack, hvars egentliga grundläggning och utveckling som vetenskap får tillskrifvas en ende mans — tysken Heinrich Brugschs — förtjänst, är mer än de flesta af egyptologiens undervetenskaper egnadt att ådagalägga vidden och omfattningen af den egyptiska materiella odlingen. I en ”geografisk ordbok” (1877—80), omfattande 1,420 foliosidor, har denne berömde forskare lämnat en redogörelse för namnen på det forna Egyptens ”nomer och deras hufvudorter, tempel och sanktuarier, städer, byar och begrafningsplatser, haf, Nilflod och -mynningar, sjöar, kanaler, sumpmarker, dammar och hamnar, dalar, klyftor, berg, öar och holmar o. s. v.” (såsom uttrycket på arbetets titelblad lyder), men man misstoge sig högeligen, därest man förmodade, att härmed Egyptens geografiska material på långt när vore uttömdt. Själf har Brugsch icke gjort sig skyldig till ett dylikt antagande; hans efterlämnade samlingar hafva innehållit värderika bidrag till den egyptiska

Tryckt den 27/2 07

geografiens fullständigande. J. Dümichen har ock i sitt arbete "Geographie des alten Aegyptens" (se Meyers "Geschichte des alten Aegyptens", 1887) förtjänstfullt behandlat det gamla Egyptens geografi.

En arkeologien mycket närstående vetenskap är *konsthistorien*, hvilken i Egypten företer en långt rikare och fylligare utveckling, än det populära föreställningssättet i allmänhet tyckes inrymma däråt. "Kanon", "hieratisk" o. d. äro slagord, som man ofta möter, då det talas eller skrifves om egyptisk konst, men hvilka icke ega större berättigande i denna än inom andra områden af konstens historia. Härmed nekas icke, att den egyptiska konsten i vissa af sina yttringar måste använda "konventionella" uttryckssätt, liksom att den emellanåt skattade åt hvad man kallar "manér". Men om hvilken konst i äldre eller nyare tider gäller icke, till någon del åtminstone, detta? Egyptiska konstens för oss största betydelse ligger däruti, att den delvis förberedt och jämnat vägen för den grekiska konsten, hvilken ingalunda är autokton, men väsentligt, liksom den grekiska odlingen i det hela, påverkats af de gamla österländska folkens stordåd på detta som på andra odlingens områden.

Den egyptiska *mytologien* har, såsom naturligt är, ett synnerligen betydande arbetsfält. Detta framgår redan däraf, att egypternas litteratur är väsentligen religiös, hvarigenom det material, som måste sägas vara underlag för mytologisk forskning, blir snart sagdt outtömligt — åtminstone för en ensam forskare. Betecknande i detta afseende torde ett uttalande af en fackman på egyptiska mytologiens område, engelsmannen Le Page Renouf, få sägas vara: "Jag har flere gånger börjat göra samlingar till en egyptisk mytologisk ordbok, men hvar gång ganska snart måst afbryta försöket på grund däraf att materialet aldrig tycktes vilja taga slut".

Äfven *metrologi*, *numismatik* m. fl. tillhöra antalet af egyptologiens underordnade vetenskaper, och de forskare, för hvilka naturvetenskapernas historia från en eller annan synpunkt utgör ögonmärket, skola så till vida för visso hafva mycket att lära af de forne egypterna på matematikens, astronomiens, botanikens, zoologiens, kemiens, mineralogiens, medicinens m. fl. vetenskapers områden.

Såsom redan af denna korta öfversikt torde framgå, får egyptologien icke betecknas som något slags specialvetenskap. Den bör sålunda icke, lika litet som någon annan filologi — t. ex. den grekiska eller latinska —, betraktas som en "specialitet". Allra minst torde ett dylikt betraktelsesätt få göras gällande vid en jämförelse med nyssnämnda filologier. Ty om *någon* vetenskap, sammanställd med de klassiska filologierna, måste förefalla omfångsrik, så är det i sanning egyptologien. Dess intima förhållande till grekisk filologi, liksom till det semitiska språkstudiet, gör, att denna unga vetenskap ingalunda kan sägas vara isolerad i raden af vår tids humanistiska vetenskapsgrenar, bland hvilka historien särskildt till densamma står i största förbindelse. Egyptologien har ju skänkt historien en tidrymd på ett par tusen år, hvilken, innan man lärt de egyptiska monumenten att tala, liksom företedde ett enda jättestort oskrifvet blad i häfdernas bokrulle.

Egyptologiens historia. Sedan kunskapen om det egyptiska språket och skriften en gång gått förlorad, dröjde det ganska länge, innan något allvarligare försök gjordes att genomtränga innehållet i de egyptiska inskrifterna. Man träffar visserligen redan under den klassiska forntidens gyllene tid författare, som sysselsätta sig med Egyptens fornkultur — en sådan mycket förtjänt är Herodotos, "historiens fader" —, och vi kunna utan tvifvel inrangera icke få på grekiska och latin skrifvande forntidsskribenter under det gemensamma namnet "antika egyptologer", så till vida nämligen, som de studerat och skildrat mer eller mindre omfångsrika delar af den egyptiska civilisationen. Men till en på grundvalen af den egyptiska skriftens och språkets studium hvilande kritisk forskning öfver de gamle egypterna har det först varit det 19:e årh. e. Kr. förbehållet att komma. Till detta århundrades gynnade läge med hänsyn till egyptologien har väsentligt bidragit en rent yttre omständighet, nämligen den rika tillgång på inskriftsmaterial, hvilken tack vare den vetenskapliga bragd, som bär namnet "den franska expeditionen till Egypten" (1798), stod de lärde under de första decennierna af förra århundradet till förfogande. Förut hade man haft endast fåtaliga, svåråtkomliga, mer eller mindre misslyckade afbildningar af egyptiska monument, efter 1798 egde man talrika, lätt tillgängliga och omsorgsfullt utförda sådana. Och framför allt, man egde nu ett tvåspråkigt eller snarare trespråkigt minnesmärke, som i sig innehöll liksom nyckeln till hieroglyfernas gåta, eftersom en bland inskrifterna (den grekiska) kunde tolkas af hvarje verklig hellenist, nämligen den s. k. Rosettestenen, som uppgräfdes 1798. Detta minnesmärke, som öfverst bar en delvis illa fördärfvad hieroglyfisk text, därunder en bättre bevarad demotisk inskrift och underst den för båda gemensamma grekiska öfversättningen, gjordes, så fort det blifvit kändt i Europa, till studieföremål af en mängd lärde, tillhörande olika nationaliteter. Svensken Johan David Åkerblad var den förste, som (1802) lyckades framlägga något mer betydande resultat af sin jämförande undersökning. Han koncentrerade hela sin uppmärksamhet kring den andra, bättre bevarade af de två egyptiska texterna, den s. k. demotiska, och lyckades icke blott att i denna återfinna åtskilliga mot vissa namn och grupper i den grekiska texten svarande uttryck, utan snart äfven att uppställa ett demotiskt alfabet, hvilket en senare forskning funnit vara "förvånande korrekt, så långt det går". Om Åkerblad sålunda med all rätt bär namnet "den förste egyptologen", enär han är den förste i nyare tid, som kunnat läsa egyptiska, så förblir i alla fall den egentlige grundläggaren af egyptologien, såsom vetenskap betraktad, fransmannen Jean François Champollion le jeune. Dennes skarpsinniga analys af hieroglyferna i Rosettestenens "Ptolemaios" samt därefter af andra (på andra dels tvåspråkiga, dels blott egyptiska monument förekommande) grekisk-romerska personnamn, "Kleopatra", "Berenike", "Arsinoe", "Cæsar", "Autokrator", o. s. v., hans fortsatta undersökningar öfver såväl den egyptiska skriften som språket i det hela hafva en gång för alla lagt grunden till det rätta förståendet af det i århundraden bortglömda egyptiska språket. Champollion (f. 1790, d. 1832) bildar liksom en hel, afslutad period för sig inom den moderna egyptologiens historia. Han kan sägas representera denna vetenskaps definitiva grundläggning och uppkomst. De

få personliga lärjungar, som han skapade, nådde på grund af särskilda omständigheter icke utöfver mästarens ståndpunkt. Det egentliga fortsättandet af hans verk blef andras sak, och dessa ''andra'' inleda den andra perioden af egyptologiens historia, hvarunder de särskilda disciplinerna af den nya vetenskapen få sin grundläggning. Man kan visserligen säga, att detta till någon del redan skett genom Champollion, men först nu blir dock hvarje särskildt forskningsfält fullt utstakadt och begränsadt. Detta tidsskedes märkesmän äro i Tyskland Lepsius och Brugsch, i England Hincks, Birch och Goodwin, i Frankrike de Rougé och Chabas. Af alla intager Brugsch främsta rummet på grund af lärdom, mångsidighet och skarpsinne, och ingen har sedan Champollions tid inlagt större förtjänst om egyptologien än han. Näst efter honom förtjäna Chabas och Goodwin nämnas, särskildt på grund af deras öfverlägsna skicklighet såsom tolkare af egyptiska inskrifter och texter af alla slag. Till denna period höra också fransmännen Mariette och Devéria, engelsmannen Le Page Renouf samt tyskarna Lauth och Dümichen. Nu uppstå och bildas många egyptiska museer och flera lärostolar i egyptologi. Liksom den glödande entusiasmen, hvilken icke alldeles skyr öfverdrifternas molnvärld, får sägas utmärka denna, den andra perioden af egyptologiens historia, så bör ock rättvisligen erkännas, att många bland vetenskapens vackraste och mest ''genialiska'' fynd tillhöra detta skede, bland hvars tydligaste gränsstenar mot ''vår tid'' forskaren med stolthet och glädje kan peka på Brugschs jätteverk ''Hieroglyphisch-demotisches wörterbuch'', ett arbete, som nu i många stycken är föråldradt, men som icke dess mindre har egenskapen att vara oumbärligt för hvarje grundligare studium inom egyptologien.

Med den tredje perioden af egyptologiens historia, under hvilken vi ännu lefva, inträder den stränga specialforskningens skede. Hade den föregående tidsålderns målsmän utstakat gränserna och ordnat materialet för de skilda forskningsgrenarna, börjar man numera bemöda sig om att på allvar genomtränga dessas detaljer, så långt sådant är görligt. Detta är med andra ord tidehvarfvet för uppkomsten af de egentliga detaljarbetena inom grammatik och lexikografi, inom historia och arkeologi etc. Såsom märkesmän under denna period kunna nämnas tyskarna Ebers, Meyer, Erman, engelsmännen Petrie och Griffith, fransmännen Maspero, Lefébure, Revillout, schweizaren Naville, österrikaren von Bergmann, ryssen Golenistjev, italienaren Schiaparelli, m. fl. Hit böra väl också med hänsyn till tiden räknas tysken Eisenlohr, holländaren Pleite, norrmannen Lieblein o. a.

Under denna sista period har egyptologien arronderat sig i betydlig mån. Ett stort antal lärostolar har upprättats, den periodiska vetenskapliga apparaten har ökats, storartade gräfningsföretag i Egypten ha bragts å bane etc. Till sistnämnda kategori får räknas det s. k. Egypt exploration fund, för hvars räkning i synnerhet Petrie och Naville utfört gräfningar i Nildalen, konkurrerande med dem, som företagits af styrelsen för Kairos egyptiska museum. Planen att fullständigt genomforska Nildalen, till hvilkens realiserande redan Champollion och efter honom Lepsius, Rosellini, Brugsch, de Rougé, Mariette, Dümichen o. a. lämnat värderika bidrag, kom riktigt på dagordningen i och genom den af franska staten inrättade École française d'archéologie i Kairo. Denna skola, danad efter mönstret af de berömda anstalter med samma namn, som franska staten inrättat i Rom och Aten, åtnjuter ett rikligt årligt anslag. Utom lön för direktör och underdirektör utgå betydliga belopp till hyra af lokaler, aflöning af tjänare, bokinköp, arkeologiska exkursioner o. s. v. Hvarje elev åtnjuter i månatligt understöd 300 francs, bor gratis i skolans lokal m. m. Skolans hittills utgifna publikationer ''Mémoires de la mission archéologique française du Caire'', så rikt illustrerade och dyrbart tryckta de än må vara, gifva likväl i allmänhet — med ett par aktningsvärda undantag — intrycket af något halft och ofullgånget. Också har på grund af berättigad kritik från svensk sida skolan från år 1897 nödsakats afbryta sina publikationer. Det från fransk sida utgångna företaget fick 1893 en medtäflare i ett liknande engelskt, det s. k. ''Archeological survey of Egypt''. Hvad det sistnämnda åstadkommit är, såvidt vi kunnat iakttaga, med omsorg och sakkunskap utfördt.

I *Sverige* har egyptologien varit representerad af Karl Piehl (se denne), som spelat en oerhördt stor roll inom nämnda vetenskap och hvars insats i den internationella egyptologiska forskningen är alltför omfattande för att här kunna utförligt skildras. Piehl grundlade 1889 i Uppsala ''Victoria-museet för egyptiska fornsaker''. För beredande af nybyggnad åt detsamma insamlade han en fond (f. n. 35,000 kr.). Vid Uppsala universitet inrättades 1893 en personlig professur för honom. Af största betydelse är hans skapelse tidskriften ''Sphinx'' (grundad 1896), hvilken har gjort egyptologien ovärderliga tjänster. Hvad i öfrigt beträffar egyptologien i Sverige, må nämnas, att i Nationalmuseum finnes en samling egyptiska fornsaker, som, i förening med Victoria-museets, bildar ett ej ringa material för studiet af det gamla Egyptens kultur. K. P. (-st -son.)

E. H., vid latinska insektnamn förkortning för ''Entomologische hefte'', utg. af Hoffmann, Koch, Linz och Müller (2 hftn 1803).

Eh bien [e biä'], fr., nå väl! välan! godt! nå? så-å? jo jo!

Eheberg, Karl Theodor, tysk nationalekonom, f. 1855 i München, 1882 e. o. och 1884 ord. professor i Erlangen, är närmast en lärjunge af Schmoller och har skrifvit en stor mängd uppsatser i dennes ''Jahrbuch für gesetzgebung''. Bland hans skrifter i bokform märkas några betydelsefulla bidrag till Tysklands ekonomiska historia, *Über das ältere deutsche münzwesen und die hausgenossenschaften* (1879) och *Verfassungs-, verwaltungs- und wirtschaftsgeschichte der stadt Strassburg* (bd 1, 1899). Hans *Grundriss der finanzwissenschaft* (1882, i anslutning till ett arbete af Cossa) har upplefvat 7 upplagor. I ''Schriften des vereins für sozialpolitik'' har han författat två undersökningar af de agrariska förhållandena, i Syd-Tyskland (1883) och Italien (1885). E. har utgifvit Friedrich Lists skrifter med en utförlig inledning (1883). I förening med Dyroff utger E. sedan 1901 ''Annalen des Deutschen reichs''. E. Hkr.

Ehen l. Broad river, kustflod i engelska grefskapet Cumberland.

Ehlers, Ernst Heinrich, tysk zoolog, f. 1835 i Lüneburg, 1874 professor i zoologi vid universitetet i Göttingen, har lämnat värdefulla bidrag till de lägre hafsdjurens morfologi i arbetena *Die borstenwürmer* (2 bd, 1864—68), *Hypophorella expansa* och *Zur kenntniss der Pedicellinen* (i "Abhandlungen der gesellschaft der wissenschaften in Göttingen" 1876 och 1890). E. redigerar en af de mest spridda vetenskaplig-zoologiska tidskrifter, "Zeitschrift für wissenschaftliche zoologie". Sedan 1893 är han k. vetenskapssällskapets i Göttingen sekreterare och redaktör af dess "Nachrichten". L—e.

Ehlert, Louis, tysk tonsättare och skriftställare, f. 1825 i Königsberg, d. 1884 i Wiesbaden, var från 1850 musiklärare och kritiker i Berlin. Han fick professors titel 1875. E. komponerade *Frühlingssymphonie, Requiem für ein kind*, några uvertyrer samt sånger och karaktärsstycken för piano, hvarjämte han skref *Briefe über musik* (1859; 3:e uppl. 1879), *Römische tage* (1867; 2:a uppl. 1898) och *Aus der tonwelt* (2 bd, 1877—84; ny uppl. 1898). A. L.*

Ehlit, *miner.*, ett rombiskt kopparfosfat i njurliknande massor från Ehl (Linz vid Rhen). A. Hng.

Ehnemark, Karl Magnus, sjöofficer, statsråd, f. 4 mars 1803 i Karlshamn, d. 18 jan. 1874 på Agdatorp, Nättraby socken, Blekinge. Efter att 1821 hafva blifvit underlöjtnant vid örlogsflottan tjänstgjorde han till 1825 på amerikanska handelsfartyg för att utbilda sig i sitt yrke. 1824 utnämnd till sekundlöjtnant, anställdes han 1828 vid franska flottan, med hvilken han deltog i blockaden af Lissabon (1831). 1830 befordrades han till premiärlöjtnant vid svenska flottan och fick såsom sådan befäl på örlogsångaren "Odin", med hvilken han 1836 stötte på grund vid Jyllands kust. Denna händelse väckte på sin tid stort uppseende och utsatte E. för mycket tadel; men sedermera tror man sig hafva funnit, att olyckan härrörde af en tillfällighet, för hvilken chefen icke var ansvarig. 1846 blef E. kapten, 1847 chef för Sjöförsvarsdep:s kommandoexpedition och 1853 kommendörkapten. 1857 utnämndes han till statsråd och chef för Sjöförsvarsdepartementet. När han 1862 nedlade detta ämbete, blef han befälhafvande amiral i Karlskrona. 1868 tog han afsked ur krigstjänsten.

Ehnn, Bertha, österrikisk operasångerska, f. 1845 i Budapest, tillhörde Wiens hofopera 1868—85, gasterade bl. a. i Berlin och utmärkte sig där i Luccas glansroller *Mignon, Margareta, Selika* och *Cherubin*. E. gifte sig 1873 med en kapten Sand. A. L.*

Ehrb., vid djurnamn förkortning för Ch. G. Ehrenberg.

Ehrenberg, Christian Gottfried, tysk naturforskare, f. 1795 i Delitzsch, d. 1876, gjorde vidsträckta resor (bl. a. med Hemprich till Egypten och med A. v. Humboldt till Altai) samt blef 1839 med. professor i Berlin. Han var ledamot af svenska Vet. akad. (1836). E. är i synnerhet berömd för sina studier öfver infusionsdjuren, för hvilkas mångfald och betydelse i naturen han öppnade forskarens öga. Hans viktigaste arbete i denna riktning är *Die infusionsthierchen als vollkommene organismen* (1838, med förträffliga afbildningar). Dessutom skref han *Mikrogeologie* (1854 o. 1856), hvari han söker visa de mikroskopiska organismernas stora betydelse för jord- och stenlagrens bildning och genom hvilket han grundlade den mikroskopiska paleontologien. Af E:s öfriga skrifter stå några i samband med hans undersökningar öfver infusionsdjuren, såsom *Das leuchten des meeres* (1834) och *Passat-, staub- und blutregen* (1847), medan andra, såsom *Naturgeschichtliche reisen durch Nord-Afrika und West-Asien* (1828), *Symbolæ physicæ* (1828—45) och *Die „korallenthiere des Rothen meeres* (1833—34) m. m., äro frukter af hans resor. Biogr. af Hanstein (1877) och Laue (1895). (L—e.)

Ehrenberg, Richard, tysk nationalekonom och ekonomisk historiker, f. 1857 i Wolfenbüttel, blef efter en kort tids affärsverksamhet 1888 sekreterare hos handelskammaren i Altona, 1897 e. o. professor i Göttingen och är sedan 1899 ord. professor i Rostock. 1883 offentliggjorde han afh. *Die fondsspekulation und die gesetzgebung*, men öfvergick sedan till ekonomisk-historiska studier. Hans förnämsta arbeten äro *Hamburg und England im zeitalter der königin Elisabeth* (1896) och *Das zeitalter der Fugger* (2 bd, s. å.), af hvilka det senare är en visserligen något oordnad, men alldeles grundläggande framställning af hela den offentliga kreditens och de store kapitalisternas betydelse i 16:e årh., ett af de viktigaste hittills utkomna bidragen till den ekonomiska historien. Hans *Grosse vermögen, ihre entstehung und ihre bedeutung* (1902) behandlar husen Fugger och Rothschild samt Krupp; fortsättningar däraf äro *Das haus Parish in Hamburg* (1905) och *Die unternehmungen der brüder Siemens* (I, 1906). Samtidigt försökte E. bana väg för en ny riktning inom nationalekonomien och grundlade för detta ändamål 1904 tidskriften "Das Thünenarchiv", som skall egnas åt undersökningar angående bestämda ekonomiska företags (landtegendomars, handelshus' och industriföretags) organisation och verksamhet. E. Hkr.

Ehrenborg (Ehrenborgh), adlig ätt, härstammande från dansken Jöns Michelsson (f. 1621, d. 1690), som var räntmästare hos konung Kristian IV och vid den nationella brytning, som uppstod, när Skåne, Halland och Blekinge lades till svenska kronan, obetingadt ställde sig på Sveriges sida. Han utnämndes 1670 till kommissarie vid skattläggningen i Skåne och blef 1687 svensk adelsman, med namnet Ehrenborg. En gren af släkten upphöjdes 1817 i friherrligt stånd; dess medlemmar skrifva sig Ehrenborgh.

1. Rikard Gjedde-E., universitetslärare, Jöns Michelssons son, f. 1655 på Spannarps gård i Ausås socken, Kristianstads län, d. 1700, bar sin moders namn, Gjedde, tills fadern blef adlad, studerade 1674—84 i Holland, Frankrike och England samt blef 1687 e. o. professor i juridik vid Lunds universitet och utnämndes 1696 till professor i svensk och romersk rätt därstädes, sedan han under nio år

ensam upprätthållit den juridiska undervisningen vid universitetet. Af hans tryckta skrifter (disputationer och program) må nämnas *De jure venandi* (1690) och *De processu judiciali hodierno Sueciæ regni* (1693).

2. Kasper Vilhelm Mikael E., den föregåendes brorsons sonson, friherre, ämbetsman, f. 14 april 1786, d. 5 jan. 1844 i Kristianstad, blef 1810 assessor i Svea hofrätt och kammarherre hos drottning Charlotta, förordnades 1817 till statssekreterare i kammarexpeditionen af konungens kansli, upphöjdes s. å. till friherre — därefter skref han sitt namn Ehrenborgh —, blef 1818 ord. innehafvare af nyssnämnda statssekreterarplats samt 1821 president i den då nyinrättade Hofrätten öfver Skåne och Blekinge. E. var en ovanligt nitisk ämbetsman, utmärkt genom starkt ordningssinne.

3. Kasper Isak Mikael E., den föregåendes kusin, ämbetsman, f. 17 nov. 1788 i Allerums socken, Malmöhus län, inskrefs 1808 i krigsexpeditionen af konungens kansli samt befordrades 1810 till vice advokatfiskal i Kammarrätten och s. å. till landssekreterare i Skaraborgs län. 1821 förordnades han till vice landshöfding i nämnda län. 1823 kallade rikets ständer honom till justitieombudsman, men redan 16 sept. s. å. bortrycktes han af döden. Rikets ständer läto sedermera resa en minnessten på hans graf (å Klara kyrkogård i Stockholm). E. var en man af omutlig redbarhet och aldrig sviktande karaktärsfasthet samt skicklig och outtröttligt arbetsam som ämbetsman. — 1811 ingick E. äktenskap med Anna Fredrika Carlqvist (f. 1794, d. 1873), hvilken efter mannens död blef en flitig författarinna. Flera af hennes arbeten, i synnerhet åtskilliga religionsskrifter och barnböcker, hafva vunnit stor spridning. — Deras dotter Katarina Elisabet (Betty) E., f. 1818, d. 1880, gift 1856 med aktuarien i Riksarkivet frih. J. A. Posse, uppträdde dels anonymt, dels under signaturerna B. E. och B. E—g, med flera arbeten, på vers och prosa, till största delen af andligt innehåll.

Ehrenbreitstein [-brajtstajn], stad och fästning i preussiska reg.-omr. Koblenz (Rhenprovinsen), på högra stranden af Rhen, midt emot Moselmynningen och staden Koblenz, med hvilken E. är förenadt genom en skepps- och järnvägsbro. 5,302 inv. (1900, med garnisonen). Vinodling och skeppsfart. Fästningen, "Rhens Gibraltar", ligger på en hög och mot v., s. och s. ö. tvärbrant klippa 118 m. öfver floden. Hufvudfästet är kasematteradt i flera våningar, och mot s., n. och n. ö. äro starka verk uppförda; s. om E. ligger på Pfaffendorferhöjden fort Asterstein. Fästningen fick sitt namn efter en adlig släkt Ehrembert, som under medeltiden byggde en borg, där E. nu ligger. Borgen kom därefter under ärkestiftet Trier och blef från 1153 starkt befäst, men fick först 1672 regelbunden befästning, som 1688 utan framgång besköts af fransmännen, men 1799 betvingades af dem genom hunger, hvarefter befästningarna raserades. 1803 lämnades E. till fursten af Nassau-Weilburg, men afträddes af denne 1815 till Preussen. 1816—26 nybyggdes fästningen af general Aster samt har under senare tid ytterligare förstärkts och är nu med fort Asterstein och Koblenzverken en af Tysklands starkaste. L. W:son M.

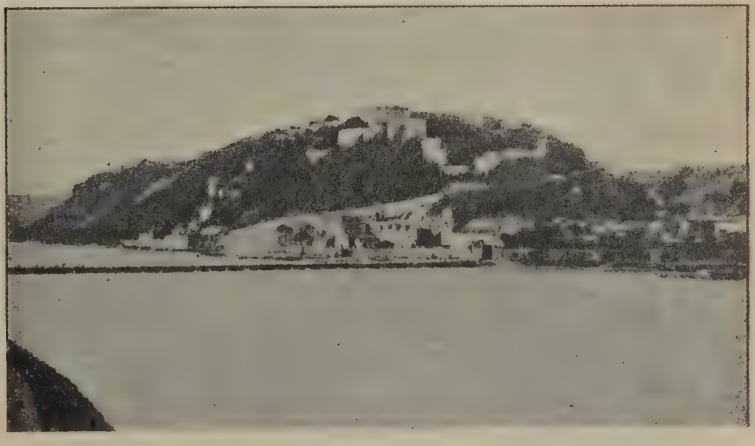

Ehrenbreitstein

Ehrenbusch, Joakim, universitetslärare, ämbetsman, f. 1642 i Ruppin i Brandenburg, d. 1699 på sitt gods Rydsgård i Skåne, blef juris licentiat i Rostock, förordnades därefter till konsistoriefiskal i svenska Pommern, blef vid stiftandet af Lunds universitet (1668) inkallad till dess protonotarius, erhöll s. å. professuren i grekiska, med hvilken befattning han ifrån 1671 förenade en e. o. professur i juridiska fakulteten, anställdes 1677 som generalauditör vid svenska härен samt blef s. å. led. i den kommission, som nedsattes för svenska lagens införande i de södra landskapen, och tillika förordnad till häradshöfding i Oxie, Skytts och Vemmenhögs härad i Skåne. E., som först hette Buscovius, adlades 1681 och antog då namnet E.

Ehrenfeld [-felt], stad, som sedan 1888 är förenad med Köln.

Ehrenfeuchter [-fö'jchter], Friedrich August Eduard, tysk teolog och predikant, f. 1814, d. 1878 som teol. professor och öfverkonsistorialråd i Göttingen, utgaf bl. a. *Theorie des christlichen cultus* (1840), *Die praktische theologie* (1859), i hvilket arbete missionens uppkomst och teori för första gången behandlades från rent vetenskaplig synpunkt, samt *Christenthum und moderne weltanschauung* (1876). Han var synnerligen framstående som universitetslärare och därjämte en utmärkt predikant. Hans vetenskapliga ståndpunkt var den s. k. förmedlingsteologiens.

Ehrengranat, Klas Adam, lärare i ridkonst, f. 5 nov. 1781 i Stockholm, d. där 21 febr. 1842, genomgick Uppsala akademis ridskola och en ridkurs vid Strömsholm samt fick 1797 anställning som ridpage hos Gustaf IV Adolf, men fortsatte sina studier i Uppsala till 1798. Han studerade veterinärvetenskap och anatomi m. m. i Lund 1802—04 och dessutom ridkonsten i Köpenhamn till 1807. E., som 1800 blifvit kornett vid Södra skånska kavalleriregementet, blef löjtnant och stallmästare vid regementet 1807, understallmästare hos konungen och kronprinsen Karl August 1809 samt hos Karl Johan 1810, då han tog afsked ur krigstjänsten. 1814 blef han t. f. chef för Flyinge och Dalby stuterier och reste s. å. till Preussen för att studera stuteri- och veterinärväsendet; 1816 blef han stallmästare hos konungen och ridlärare för prins Oskar, 1817 chef för Flyinge och lärare vid en därstädes öppnad ridskola för kavallerioffi cerare. 1831 utnämndes han till hofstallmästare. 1838, då Flyinge stuteri omorganiserades, fick E. tjänstledighet från sin chefsbefattning och undervisade sedan arfprinsarna i ridning. E. var äfven författare på ridkonstens område. Han skref bl. a. *Hasledens byggnad, fel och fullkomligheter* (1809), *Om hästens rörelser i deras samband med ridkonsten* (1818) och *Ridskolan eller ridläran* (1836), hvilka arbeten blifvit af kännare mycket lofordade. Äfven författade han åtskilliga afhandlingar för ”Krigsvet. akad:s handl. o. tidskr.”. Inom den högre ridkonsten anses E. ännu vara oöfverträffad i Sverige, han var dessutom en framstående veterinär samt saknade ej vetenskaplig bildning. Han var ledamot af Krigsvet. akad. (1810), danska Societas fautorum rei veterinariæ (1811) och Landtbruksakad. (1822). Jfr C. A. Adlersparre, ”Anteckningar om bortgångna samtida”, I. (1859). L. W:son M.

Ehrenheim, von, svensk adlig ätt, som härstammar från Peter Paliche. Hans farfader var född i Polen, men flydde till följd af religionsförhållanden därifrån och bosatte sig i Stettin, där hans son blef borgmästare. Där föddes P. Paliche 1659. Han ingick som tjänsteman vid svenska krigsförvaltningen, blef 1700 generalkrigskommissarie i Livland och Kurland samt adlades 1705 med namnet von E. Hans sonson Fredrik Vilhelm von E. (se nedan) blef friherre 1805. Men då han dog barnlös (1828), utgick den friherrliga ättegrenen med honom själf.

1. Fredrik Vilhelm von E., friherre, statsman, vetenskapsman, f. 29 juni 1753 på Broby sätesgård i Bettna socken, Södermanlands län, d. 2 aug. 1828 i Stockholm. Han blef 1775 e. o. kanslist i Riksarkivet och 1782 andre sekreterare i Presidentsexpeditionen (nuv. Utrikesdepartementet). 1785 blef han kommissionssekreterare i Dresden och 1787 chargé d'affaires, flyttades 1790 i denna egenskap till Köpenhamn och utnämndes 1794 till minister därstädes. 1797 hemkallades han för att tills vidare förvalta hofkanslersämbetet och föredraga utrikesärendena samt blef 1798 ledamot i Rikets ärendens allmänna beredning, i Statsberedningen och i Beredningen af de pommerska och wismarska ärendena. 1801 utnämndes han till kanslipresident, på hvilken plats han kvarstod ännu vid 1809 års revolution. För de olyckor, som vid denna tid drabbade Sverige, kan E. ingalunda göras ansvarig. Så snart en efterträdare (L. von Engeström) var funnen, nedlade han 28 mars 1809 sitt ämbete och drog sig undan till en liten gård, Skareda, i Lommaryds socken (Jönköpings län), hvarest naturvetenskaper och landtmannagöromål täflade om hans uppmärksamhet. Ehuru han bevistade riksdagarna 1817 och 1823 samt vid dem bägge valdes till bankofullmäktig, spelade han dock ej vidare någon politisk roll. Hans vetenskapliga forskningar rörde sig hufvudsakligen på fysikens och meteorologiens områden. Frukterna däraf offentliggjorde han i åtskilliga skrifter, hvilka utmärka sig både genom ”stilens klarhet och behag” — jämväl som diplomat visade han sig vara en mästare i framställningens konst — och genom sitt vetenskapliga värde. Hans förnämsta arbete är *Samlingar i allmän physik* (1822), för hvilket Svenska akad. 1823 tilldelade honom sin stora prismedalj. Anonymt utgaf han 1819 ”Tessin och Tessiniana”. E. var medlem af Vet. akad. (1802) och flera andra lärda samfund.

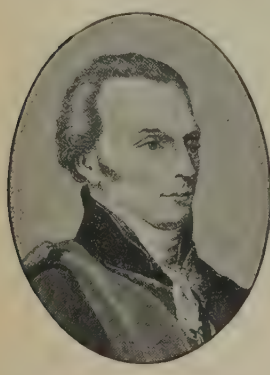

2. Per Jakob von E., den föregående kusins sonson, statsman, f. 4 aug. 1823 på Grönsö i Kungs-Husby socken, Uppsala län, var son af hofmarskalken R. F. A. von E. och Ulrika von Engeström, blef student i Uppsala 1839 och juris kand. 1846 samt tjänstgjorde därefter i Svea hofrätt, som 1850 utnämnde honom till vice häradshöfding, och som t. f. domare. Efter en ett-årig, för hans politiska utveckling betydelsefull vistelse i England öfvertog han 1853 förvaltningen af mödernegodset Grönsö, lämnade tjänstemannabanan 1854 och öfvertog förvaltningen af fädernegodset Malingsbo bruk. I riksdagsförhandlingarna 1850—51, 1856—58, 1859—60, 1862—63 och 1865—66 deltog han som medlem af ridderskapet och adeln och fick namn om sig att vara en framstående talare samt insattes i allmänna besvärs- och ekonomiutskottet 1856 och 1865, bankoutskottet 1859 och konstitutionsutskottet 1862. Han föreslog 1859 passtvångets afskaffande och yttrade sig i frisinnad riktning i tull- och lagfrågor.

De Geer nämner E. bland de riksdagsmän, med hvilka han rådgjorde om grunderna för representationsförslaget och som sade honom sina tankar därom före det slutliga utarbetandet. E. var ock bland dem, som 1865 å riddarhuset varmt förordade det kungl. förslaget och medverkade till dess framgång. Då efter riksdagens slut i sept. 1866 en konsultativ statsrådsplats blef ledig, utsågs E. till dess innehafvare, sedan ”Karl XV:s uppfattning om att han

vore röd blifvit lugnad''. Han kvarstannade i konseljen till 3 juni 1870, då han tillsammans med De Geer utträdde. De Geer yttrar om samarbetet med E. i sina ''Minnen'': att bland de verkliga statsmän, med hvilka han kommit i beröring, E. kanske var den, för hvilken han känt mest sympati. E. fortsatte sin politiska verksamhet såsom ledamot af Första kammaren, där han 1867—1902 var representant för Uppsala läns landsting och kom att intaga en af de mest bemärkta platserna. Han var ledamot af bankoutskottet och suppleant i lagutskottet 1871, ledamot i försvarsutskottet s. å., i konstitutionsutskottet 1872—87 (båda riksdagarna), vidare försvarsutskottet 1883, i statsutskottet 1888—91, vice talman 1879—mars 1891 och talman mars 1891—95. Han var under 1870-talet ledare för den fraktion inom kammaren, som motsatte sig kompromissen att sammanbinda frågan om försvarets stärkande med frågan om grundskatteafskrifningen, han ansåg för sin del indelningsverket böra reformeras, men ej afskaffas, så länge nationen ej vore beredd att grunda försvaret uteslutande på allmän värnplikt, enär han motsatte sig värfvad stam. Då han sålunda i grundskattefrågan var en bestämd motståndare till landtmannapartiets politik och äfven skilde sig från den kompromisspolitik, till hvilken hans forne statsrådskamrater De Geer och Carlson slöto sig, kom han att någon tid gälla såsom Första kammar-*högerns* målsman. Emellertid visade det sig, att hans konservatism hufvudsakligen gällde motståndet mot Andra kammarmajoritetens sträfvan att få onera realia öfverflyttade till öfriga samhällsklasser (sålunda var han ock motståndare till den andra De Geerska regeringens skjutsreform), hvaremot han på andra områden understödde en moderat reformpolitik. När sedermera en ny delning af partierna i kammaren inträdde (på tull- och unionsfrågorna), intog E. en moderat ståndpunkt emot kammarens höger. E. var motståndare till tull på lifsmedel och i allmänhet anhängare af ett friare tullsystem, och i unionsfrågan tillhörde han den medlande riktning, som tog afstånd från majoritetens mera aggressiva hållning. — I öfrigt tog han till orda för flera viktiga reformer, föreslog 1872 inrättande af ett statsministersämbete, en reform, som senare bifölls, liksom ock fallet var med hans 1888 framlagda, men då af Andra kammaren afslagna motion om att kasserande af valsedlar skulle kunna medföra hela valets kasserande, men ej att andra personer skulle förklaras valda. I afseende å städernas representationsrätt framlade E. tidigt ett förslag, som, om det icke oklokt afböjts af städernas representanter i Andra kammaren, skulle åt dessa bevarat en starkare ställning under öfvergångstiden än sedermera beskärdes dem. E. var en liflig anhängare af Luleå—Ofotenbanans byggande som statsbana. Han var en utmärkt riksdagstalare, som med ett elegant föredrag förenade slagfärdighet och kraft, dock alltid i ytterst hofsamma uttryck. De Geer anmärker, att ''när man ser hans förbindliga och mjuka sätt att vara, skulle man knappt tro, att det finnes så mycken fasthet i hans karaktär som han alltid ådagalagt''. 1872—1906 var E. fullmäktig i Riksbanken. 1885—86 och 1890—1906 var han fullmäktiges ordf. (1897—1906 kungavald). Äfven utom riksdagen har han ovanligt verksamt deltagit i vården om allmänna angelägenheter. Han var 1861 led. i kommittén för utarbetande af förslag till författning ang. prästerskapets aflöning, 1862—66 och 1872 led. af Uppsala läns landsting (sistnämnda år dess vice ordf.), 1863—66 ordf. i Uppsala läns prästlöneregleringsnämnd, 1865—66 led. i kommittén för utredning af frågan om grundskatternas reglering, 1870—77 led. i styrelsen öfver Ultuna landtbruksinstitut, 1871—79 vice ordf. i Uppsala läns hushållningssällskap, vidare ordf. i kommittéerna för grufstadgans omarbetning (1872—73), för Kommerskollegii omorganisation (1874), för utarbetande af författning om barns och yngre personers användande i fabriker (1875—77), för utarbetande af ny patentlag (1877—78), för utarbetande af lag om säkerhet i järnväg (1878), för världsutställningen i Paris (1877—79), för utarbetande af förslag till ny fiskeristadga (1881—83) och för utarbetande af Nobelstiftelsens grundstadgar (1899). 1884—87 var han led. i förstärkta lagberedningen. Sedan 1871 led. af Landtbruksakad., utnämndes han 1878 till dess ständige direktör. Då han 1901 afgick, lät akademien öfver honom prägla en medalj. Han var 1874—1904 ordf. i Nya Trollhättekanalbolags direktion och 1878—82 i direktionen öfver Nya elementarskolan i Stockholm samt 1878—1900 i Svenska slöjdföreningen. 1888 utsågs E. till universitetskansler, en befattning, som han innehade under ett årtionde; under denna tid inföll bl. a. Göteborgs högskolas definitiva organisation. Då 1895 det sista försöket gjordes att slutgiltigt ordna de unionella angelägenheterna, ingick E. i den då tillsatta unionskommittén och var dess svenske ordf. samt tillhörde den moderata svenska majoriteten. 1878, 1888, 1893 och 1898 var han lekmannaled. af kyrkomötet för Uppsala stift och var då ordf. i kyrkolagsutskottet. Han är led. af Vet. akad. (1887) samt hedersled. af Fysiogr. sällsk. i Lund (1889), Vet. soc. i Uppsala (1891), Vitt. hist. o. ant. akad. (s. å.), Vet. o. vitt. samh. i Göteborg (1893) och Landtbruksakad. (1901). Efter Louis De Geer valdes han 1897 till en af de aderton i Sv. akad. Vid jubelfesten i Uppsala 1893 kreerades han till juris hedersdoktor. E. har af trycket utgifvit *Några ord i bankfrågan* (1870) och *Minnesteckning öfver Louis De Geer* (i ''Sv. akad:s handl. ifrån år 1886'', d. 12, 1898).

Såsom af det ofvan framhållna synes, har E. såväl i riksdagen som på andra områden för samhällsgagnelig verksamhet intagit ett af de främsta rummen inom sin tids offentliga lif och härvid utvecklat ett nit, en fosterlandskärlek och en duglighet, som tillhöra det mera ovanliga. Under sin tidigare riksdagsmannaperiod — särskildt ståndstiden — beskärdes det honom att medverka till stora reformer; sedan var hans ställning i viktiga spörsmål (särskildt grundskattefrågan och tullfrågan) mot strömmen, men äfven inom motståndarnas läger respekterades hans af fasthet och rättsinne dikterade uppfattning. K. W—g.

Ehrenmalm, svensk-finsk adlig ätt, härstammade från assessorn Lars Johan Malm (se E. 1), som 1720 adlades med namnet E. och 1723 introducerades. Ätten, hvaraf en gren immatrikulerades 1818 på finska riddarhuset, utgick på svärdssidan 1826.

1. Lars Johan E. (urspr. Malm), ämbets- och riksdagsman, f. 1688 i Viborg, d. 21 sept. 1774

i Åbo, blef student i Åbo 1703 och auditör vid artilleriet i Finland 1708. Vid Viborgs kapitulation 1710 råkade han i rysk fångenskap och vistades därefter i Petersburg, hvarest han till svenska regeringens tjänst samlade underrättelser om Rysslands dåvarande förhållanden, men friköpte sig 1712 och kom 1714 öfver till Stockholm, där han blef Arvid Horns privatsekreterare. Sina minnen och erfarenheter från Ryssland sammanfattade han i ”Anmärkningar om det ryska rikets tillstånd”, hvilket arbete i två afskrifter är förvaradt i universitetsbiblioteket i Uppsala. Hans afsikt var att låta trycka verket, hvarpå han 1716 erhöll k. privilegium, men han afstod därifrån, förmodligen af hänsyn till Ryssland. 1718 utnämndes han till assessor i Åbo hofrätt, 1728 till hofrättsråd därstädes, 1736 till lagman i Norrfinne lagsaga och 1742, sedan han som flykting anländt till Sverige, till revisionssekreterare. 1720 blef han adlad. 1744—49 var han landshöfding i Åbo och Björneborgs län och utvecklade såsom sådan en synnerligen mångsidig och gagnelig verksamhet. Dessutom användes E. i flera andra maktpåliggande offentliga värf. 1725—27 var han själen i den s. k. Cederhielmska kommissionen, som blifvit tillsatt att granska tillståndet i Åbo och Björneborgs samt Nylands och Tavastehus län. I riksdagsförhandlingarna deltog han vid flera möten, bl. a. 1740, då han ingaf ett märkligt memorial om medlen att befordra Finlands ekonomiska uppkomst. På hans förslag inrättades i Åbo en professur i ekonomi. 1744—45 underhandlade han enligt regeringens befallning med en mängd lands- och stadskommuner i Finland rörande partiellt upphäfvande af 1743 års ständers beslut om tre års allmän skattefrihet för Finlands inbyggare. Efter erhållet afsked 1749 deltog han icke i det offentliga lifvet. Litt.: M. G. Schybergson, ”Historiska studier”.

2. Samuel Magnus E., den föregåendes son, ämbetsman, f. 1730, d. 1814 på Bastö säteri, i Finnströms socken (Åland), blef student i Åbo 1744, häradshöfding på Åland 1759 och på ståndernas förord assessor 1762 och 1763 hofrättsråd i Åbo hofrätt. Med anledning af klagomål öfver prejudice vid befordran nödgades han 1770 taga afsked från sistnämnda tjänst, men var det oaktadt 1800—06 tjänstförrättande hofrättsråd. Fr. o. m. 1755—56 års riksdag tog E., såsom en ifrig och framstående medlem af mösspartiet, del i adelns förhandlingar. Han uppträdde flera gånger som en vän af publicitet vid riksdagsfrågornas handläggning, försvarade 1769, jämte brodern Georg, på ett talangfullt sätt de anfallna riksråden, o. s. v. Vid 1789 års riksdag stod han åter på konungens sida i fråga om Förenings- och säkerhetsakten samt bevillningen. E. G. P.*

Ehrenpreus [-pröjs], Karl Didrik, grefve, statsman, f. 18 jan. 1692 i Örebro, d. 21 febr. 1760 i Stockholm, blef 1711 e. o. kanslist i k. kansliet, befordrades 1712 till kopist och afsändes s. å. till Bender för att arbeta vid konungens kansli därstädes. Vid den s. k. kalabaliken (1 febr. 1713) ådagalade han stort mannamod. Det uppgifves, att konungen ämnat såsom belöning gifva honom fullmakt som öfverstelöjtnant, men att E. undanbedt sig denna befordran. Den misshandling han undergick vid tillfångatagandet kastade honom på sjukbädden. Endast genom holsteinske ministern Fabrices ädelmod och hjälpsamhet undgick han döden. Sedan följde E. konungen till Timurtasch och Demotika, hvarifrån han såsom kommissionssekreterare fick ledsaga generalmajor Grotthuss på en beskickning till Konstantinopel. I dec. 1714 återkom han till Stralsund, stannade där under hela belägringen och återvände i dec. 1715 med konungen till Sverige. 1718 blef han assessor i Svea hofrätt och 1729 hofrättsråd. Såsom domare ansågs E. utmärkt för goda juridiska insikter, skarpsinne och oväld. Vid riksdagarna 1731, 1734 och 1738 var E. ledamot af sekreta utskottet och framträdde såsom en vältalig och oförtruten kämpe för de ekonomiska och politiska åsikter, som utmärkte det unga, uppåtsträfvande hattpartiet, till hvilket han slöt sig från dess bildande 1734. Vid partiets seger 1739 upphöjdes E. från hofrättsråd till riksråd — en befordran, som den tiden ansågs för något nästan oerhördt. Han blef i det följande ända till sin död en af rådets mest verksamma, inflytelserika och ansedda medlemmar. Hans förtjänster om hattpartiet, till hvars pålitligaste anhängare han städse räknades, belönades efter den segerrika kampen mot mössorna vid 1746—47 års riksdag med en gåfva af 16,000 dal. smt och upphöjelse i friherrligt stånd (1747). S. å. utnämndes han till president i lagkommissionen. 1751 blef han Uppsala universitets kansler och s. å. grefve. Såsom kansler verkade han med mycken ifver för universitetets bästa. Han öfverlämnade därjämte till detsamma för ett ovanligt billigt pris sin dyrbara myntsamling (3,000 mynt och medaljer). Till biblioteket skänkte han bl. a. 120 runstafvar. A. B. B. (L. S.)

Ehrenreich [-rajch], Johan Eberhard Ludvig, tysk-svensk tandläkare, agronom och keramiker, f. 1723 i Frankfurt a. M., d. 8 jan. 1803 i Ostpreussen, inkallades 1747 till Sverige af Fredrik I och anställdes som hoftandläkare. E. var en af Sveriges första och för sin tid mest framstående tandläkare, men räckte äfven till för andra verksamhetsområden. Omkr. 1753—55 var han förvaltare vid Gripsholms kungsladugård, sysslade med försök att preparera säd och andra frön för bevarande af grobarheten samt erhöll därför en liten statspension, 1757. Han idkade äfven trädgårdsskötsel och salpetersjuderi i Kungsholms församling samt gjorde sig mycket förtjänt om den svenska fajanstillverkningen genom att anlägga och leda Mariebergs porslinsfabrik i Stockholm, 1758. Han gaf tillverkningen där en betydande utveckling, och dess alster uthärda i flera fall jämförelse med samtida utländska fajanser. Men fabrikens ekonomi ville icke blomstra, hvarför E. 1766 måste afgå från direktörsbefattningen. Han erhöll hofråds titel som en ringa belöning för sina förtjänster. 1767 lämnade han Sverige och anställdes vid en fajansfabrik i Stralsund, hvilken nedlades 1789. På 100-årsdagen af hans död firades hans minne af Odontologiska sällskapet i Stockholm. Jfr Stråle, ”Mariebergs historia och tillverkningar” (1880), samt Wessler, ”Sveriges aflidne tandläkare” (1901), och biografi öfver E. i tidskriften ”Reflector” (Göteborg, s. å.).

Ehrenreich [-rajch], Karl, musiker, f. 1800 i Tyskland, d. 1867 i Stockholm, kom 1822 till Sverige, där han efter hvartannat blef musikdirektör vid olika regementen. 1853 blef han ledamot af samt

1858 lärare och 1864 professor vid Mus. akad. ”Han var en utmärkt instruktör på nästan alla blåsinstrument och en god solist på klarinett. Flera af våra mest framstående musikdirektörer och solister hafva varit E:s elever, och hans mångfaldiga för militärmusik arrangerade kompositioner vittna om smak och stor kännedom af blåsinstrumentens karaktär och egenheter.” A. L.*

Ehrenrettung [ēr-], ty., ”räddning af (någons) heder”, (skrift e. d., som åsyftar) upprättelse åt någon mer eller mindre misskänd historisk person.

Ehrenschantz, Gerhard, militär, f. 1663 i Stockholm, d. 1703 i Warschau, studerade i Uppsala och ingick 1682 vid Fortifikationsstaten, där han 1687 blef konduktör. Sedan han 1691 adlats (han hette före adlandet Ernest), blef han s. å. utnämnd till fortifikationskapten för de kungl. pagernas information. 1693—94 tjänstgjorde E. såväl i franska armén som i de allierades här, deltog 1697 i kampanjen i Brabant och var 1698 i Frankrike. 1699 blef han generalkvartermästarlöjtnant med inspektion öfver Revals, Dorpats, Pernaus och Arensburgs fortifikationer. Både Dahlbergh och Stuart gåfvo E. goda vitsord, och han förvärfvade under sin vistelse utrikes stor erfarenhet, särskildt i fältingenjörtjänsten, hvarför Karl XII vid sin ankomst till Livland 1700 genast förordnade honom till generalkvartermästarlöjtnant vid sin armé, och i denna egenskap utmärkte sig E. vid Narva, där han rekognoscerade ryssarnas läger, innan anfallet företogs. Han gjorde därefter tjänst som generalkvartermästare i fält dels till Stuarts ankomst på våren 1701, dels från jan. 1702, då konungen lämnade Kurland och inmarscherade i Litauen. Vid Klissow (1702) tjänstgjorde E. hos Karl XII personligen och medföljde sedan Rehnschiöldt till Warschau, där han insjuknade och dog. L. W:son M.

Ehrenschild, Konrad Biermann von, dansk diplomat, f. 1629 i Baden, d. 1698 i Hamburg, kom 1654 i tjänst hos franska sändebudet d'Avaugour i Sverige och sedan hos dennes efterträdare Terlon, med hvilken han 1658 följde till Danmark, och gick 1661 i dansk tjänst som sekreterare i tyska kansliet, där han 1670 vardt kammarsekreterare. 1679 var han med om att sluta freden i Lund, adlades 1681 under namnet von E. (han hette förut Biermann) och fick 1682 säte i geheimekonseljen. Han arbetade ihärdigt, men utan synnerlig framgång på att höja Danmarks maktställning gentemot hertigen af Gottorp, bl. a. på kongressen i Altona 1687—89. E. var tidtals den egentlige ledaren af Danmarks utrikespolitik. E. Ebg.

Ehrenschiöld, Nils, sjöhjälte, f. 11 maj 1674 i Åbo, d. 2 nov. 1728 i Karlskrona. Ifrån år 1700 deltog han som skeppschef i krigen mot Danmark och Ryssland, och i nov. 1708 led han med skeppet ”Norrköping” skeppsbrott vid Dagö, men lyckades efter två dygns vistelse på vraket att genom ihärdig ansträngning rädda besättningen. 27 juli 1714 blef E. — som då var schoutbynacht och med sju skärgårdsfartyg intagit position å Bengtsorfjärden n. om Hangö —, efter att hafva tillbakavisat amiral Apraksins uppfordran att kapitulera, anfallen af trettiofem ryska galärer, hvilka dock vid den andra kraftiga salfvan tvungos att retirera. Åttio galärer med friskt folk sändes då att anfalla den lilla svenska flottiljen, som, efter en blodig strid och ett hjältemodigt försvar, slutligen öfvermannades. Af 20,000 ryssar blefvo 3,000 dödade och ett stort antal sårade; af den svenska styrkan, 941 man, stupade mer än en tredjedel, medan resten togs till fånga. Af ryssarnas 115 fartyg voro vid stridens slut ej fler än 25 i användbart skick; 35 kunde repareras under loppet af en vecka. De öfriga voro sänkta eller sönderskjutna. Den svenska styrkans tapperhet hade hejdat ett planlagdt anfall mot svenska kusten öfver Åländska öarna. Själf sårad och fången, blef E. af tsar Peter bemött med stor välvilja. E. befordrades 1716 till viceamiral, frigafs 1721 och blef s. å. amiral och direktör öfver amiralitetets ekonomiverk i Karlskrona. E. är ett af svenska flottans mest minnesvärda namn. Begåfvad, nitisk, tapper, ovanligt hög grad. Han är ock besjungen af Oscar Fredrik. En förträfflig skildring af E. har A. Munthe lämnat i ”Svenska sjöhjältar, III. Nils Ehrensköld” (1900). O. E. G. N. (H. W—t.)

Ehrenstam, svensk adlig ätt, som härstammar från bankosekreteraren Lars Eneroth (f. i Åmål 1681, d. som hofrättsråd i Svea hofrätt 1744), hvilken 1719 adlades med namnet E. Ätten utgick på svärdssidan med hans son, men hans dotterdotters man, öfverauditören Samuel Gustaf Staare (f. 1768, d. 1834), adlades 1802 och adopterades på hans namn och nummer.

1. Johan Fredrik E., son af S. G. Staare, sedermera adlad E., sjöofficer, statsråd, f. 30 dec. 1800, blef 1818 underlöjtnant vid örlogsflottan, 1829 premiärlöjtnant, 1842 kapten och s. å. tygmästare i Karlskrona samt 1847 öfverste och sekundchef för flottans konstruktionskår. 1848 kallades han till statsråd och chef för Sjöförsvarsdepartementet. Den verksamma del E. sedan 1840 hade tagit i meningsstriden om sjövapnet jämte hans kända redlighet, nit, arbetsförmåga och stora kunskaper, särskildt i artilleri och mekanik, ingåfvo förhoppning om, att han skulle kunna på ett tidsenligt sätt ordna sjöförsvaret. Nyss förut timade omstörtningar i sjökrigsväsendet samt en mulen politisk himmel gjorde en sådan organisation högst behöflig. Men E. dog, i Stockholm, redan 15 febr. 1849. Med talang och värme hade han kämpat för den åsikten, att sjövapnet borde grundas på handel och sjöfart. Han ville underhålla och småningom förkofra den seglande flottan, men skärgårdsflottan betraktade han endast som ett bihang till armén. I sin kritik af kommendör Hjelms genomgripande reformförslag visade han sig dock något för konservativ och benägen att underskatta ångans och bombkanonernas inflytande på sjövapnets utveckling. I sjöartilleriet införde E. många viktiga förbättringar. 1839 utgaf han *Lärobok i det praktiska af sjöartillerivetenskapen* (2:a uppl. 1852), ett särdeles förtjänstfullt arbete, och 1841 *Första grunderna till mekaniken* (2:a uppl. 1851). O. E. G. N.*

2. Hedvig Konstantia Fredrika E., den föregående dotter, författarinna. Se Numers.

Ehrenstéen [-sten], Edvard, statsman, f. 25 febr. 1620 i Häradshammars socken, Östergötland, såsom son af (slutligen) prosten i Locknevi och Blackstad, Philippus Bononius, efter hvilken han bar namnet Philipson ända till adlandet. Han blef 1631 student i Uppsala, där han efter många ekonomiska svårigheter lyckades taga filosofiska graden, gjorde 1648—53 såsom guvernör för ett par unga adelsmän Khevenhüller en resa genom större delen af Europa och vistades därunder en längre tid vid Leidens universitet samt höll 1650 en oration i Utrecht. Han anställdes 1654 som legationssekreterare hos Schering Rosenhane på dennes beskickning till staden Bremen. 1655 åtföljde han Johan Oxenstierna till Tyskland, och s. å. blef han kunglig sekreterare vid utrikesärendena samt kallades af Karl Gustaf till Polen, där han med pennan, och någon gång äfven med svärdet, fick arbeta omedelbart under konungen samt utstå många faror och äfventyr. E. uppsatte bl. a. konceptet till förbundsakten mellan Sverige och Brandenburg äfvensom den s. k. Elbingska traktaten mellan Sverige och Holland. Vid danska krigets utbrott (1657) var han Karl följaktig till Holstein och Danmark samt tjänstgjorde som assistent vid fredsunderhandlingarna i Roskilde 1658. Vid ständernas sammankomst i Göteborg 1660 utarbetade E. på konungens befallning en berättelse öfver dennes rådslag och krigsföretag sedan 1655. Han var ock den, som uppsatte konungens testamente. Han adlades 1657, blef statssekreterare 1659 samt befordrades till hofråd 1665 och kansliråd 1671. Jämte Per Sparre afgick han 1673 som e. o. ambassadör till England och Holland för att medla mellan dessa stridande makter. Den till Köln beramade fredskongressen misslyckades. E. sökte sedan i Haag, där flera af hans politiska skrifter trycktes, arbeta för freden, men återvände 1675 med oförrättadt ärende. E. hade 1674 blifvit utnämnd till hofkansler, och 1680 befordrades han till president i Wismarska tribunalet, men kom på grund af sjuklighet och andra omständigheter ej att öfvertaga sistnämnda befattning. På riksdagarna verkade han för enväldets införande och för genomdrifvandet af stränga reduktionsåtgärder. 1683 blef han kungligt råd. Död i Stockholm 30 juli 1686. E. författade bl. a. *Epistola Ernesti Paciani ad Chr. Przimski de oratione ad regem Sueciæ Coli habita* (1655), *Responsio ad duo scripta danica* (1657) och *Bevis emot adelens rättighet öfver skattegods* (tr. 1769). Hans *Självbiografi* är tryckt i Loenboms ”Anecdoter”, några hans dagboksanteckningar 1658 i ”Handl. rör. Skand:s hist.”, XXXIX, s. 355—373. — Om E:s hustru Katarina Wallia, adlad Wallenstedt, biskop Laurentius Olai Wallius' dotter, se E. Fries, ”Teckningar ur svenska adelns familjelif i gamla tider” (1895). E. var svärfader till kanslipresidenterna grefvarna N. Gyldenstolpe och A. Horn. Hans ätt utgick på svärdssidan 1711. A.B.B.*

Ehrenstrahl. 1. David Klöcker E., tysk-svensk porträtt- och historiemålare, f. 23 sept. 1629 i Hamburg — han hette då och skref sig senare äfven Klöker —, d. 23 okt. 1698 i Stockholm, i hvars Storkyrka han ligger begrafven. Redan i sin barndom röjde han en stor håg för teckning, ingick, därtill närmast föranledd af sin kalligrafiska skicklighet, 1646 i svenska kansliet och var närvarande vid westfaliska fredens afslutande (1648). I Osnabrück, där fredsunderhandlingarna fördes, sysselsatte han sig på lediga stunder med teckning och tog slutligen några veckors undervisning i måleri hos en ämbetsmålare. För att erhålla mer artistisk underbyggnad i målarkonsten begaf han sig efter fredsslutet till Amsterdam, där han i sin landsman, den hamburgske djurmålaren Juriaen Jacobsz., en något klumpig efterhärmare af flamländarna Snijders och P. de Vos, för en kort tid fann en välvillig lärare. Anmärkningsvärdt är, att han hvarken såsom porträtt- eller historiemålare rönte märkbart inflytande af någon af Amsterdams dåtida märkesmän inom målarkonsten, utan t. ex. lämnades fullkomligt oberörd af Rembrandts och hans lärjungars konst. Enligt hvad som uppgifvits, inkallades han redan 1651 af någon hög herre (Adler Salvius eller Karl Gustaf Wrangel?) till Sverige — kanske reste han dock hit af egen drift för att, liksom så många andra, här söka sin lycka. Visst är, att en tafla på Skokloster, framställande *Karl Gustaf Wrangels barn lekande soldater* och i hvilken en viss ungdomlig naivitet är rådande, är daterad 1651 — det tidigaste kända arbete af E. (han var då blott 22 år). Från 1652 förskrifva sig det kolossala porträttet af *Karl Gustaf Wrangel till häst* (ryttaren käckt och mustigt målad, hästen stel och träaktig), likaledes på Sko, samt ett *Genreartadt porträtt af en traktör och bödelsdräng* (i Nationalmuseum) — framställande en i röd tröja med silfverknappar klädd tatar, som står framför ett bord, hvarpå finnas matvaror och ett tortyrredskap — måladt under inflytande af Honthorst och Sandrart, liksom Wrangels ryttarbild mörk och tung i färgen, stötande i brunt. Af E:s hand och från samma tid är sannolikt äfven ett på Taxinge-Näsby förvaradt *Genreartadt porträtt af en gammal knekt, som röker sin pipa*, ännu litet klent i teckningen, men så till vida intressant som den öfvervägande grå färgtonen utvisar, att E. här gjort ett försök i Frans Hals' stil, fastän penselföringen icke har något af den store haarlemarens bravur och humorn kommit till korta. E. hade lyckan att genast finna en beskyddarinna i drottning Maria Eleonora, som tog honom i sin tjänst, till en början på ett år (1653), och för hennes räkning fick han göra flera resor inom landet. Enligt en, dock obestyrkt, uppgift var det likaledes hon, som bekostade den studieresa E. i slutet af 1656 företog till Tyskland och Italien. Hur resan gick, är icke bekant. Osannolikt är dock, att han, om han nu ens någonsin gästade Gottorp, så länge skulle under resan uppehållit sig därstädes, att han hunnit utföra den bekanta kolossalmålningen ”Hedvig Eleonora bland föräldrar och syskon” (på Gripsholm) — man har på senare tiden sökt leda detta i bevis (jfr ”Meddelanden från Nationalmuseum” n:r 30), men närmare till hands ligger att såsom taflans upphofsman betrakta den privilegierade holsteinske hof-

målaren Juriaen Ovens. Emellertid kom E. till Venezia, där han i två år sökte tillegna sig den venezianska skolans härliga kolorit, och därpå till Rom, där hans första arbeten synas ha blifvit väl anskrifna, att döma däraf, att kardinal Landgraff lät honom bo i sitt palats under alla de fem år, han vistades i den eviga staden, och dessutom lät honom använda sitt präktiga lusthus såsom ateljé. Under ledning af den då mycket firade, ehuru manieristiske Pietro da Cortona gjorde E. snabba framsteg, studerade äfven andra konstnärers arbeten och använde öfver hufvud taget sin tid väl. Han gjorde så stora framsteg, att Karl X Gustaf redan i dec. 1659 i en skrifvelse uppmanade honom att skyndsamt återvända till Sverige för att där mottaga en förmånlig anställning vid hofstaten. Förmodligen var det konungens snart därpå inträffade död, som gaf E. anledning att förlänga sin vistelse i Rom, där just vid denna tid hans färgkonst och talang för kompositionen nådde sin mognad.

På kallelse af förmyndarstyrelsen lämnade han 1660 Rom och kom, efter att hafva besökt Frankrikes samt Englands hof, hvarest hans konst vann allmänt bifall, under senare delen af 1661 hem till Sverige och fann där det gynnsammaste tillfälle att utveckla sin stora begåfning. Den korta blomstring på alla konstområden, som utmärkte de sista åren af Kristinas regering, hade alltför snart försvunnit med drottningen själf, och de konstnärer, hvilka af henne inkallats, hade nästan genast efter hennes tronafsägelse åter lämnat landet. Inom det högre måleriet fanns ingen, som kunde göra E. främsta rummet stridigt. De kvarlefvor af tysk konterfejarkonst, som då för tiden funnos — t. ex. J. Elbfas och H. Münnichhofen —, veko som skuggor för hans kraftiga, bländande pensel, och ett par holländska konstnärer, hvilka ännu voro kvar — G. Camphuysen och A. Wuchters —, synas ej heller hafva egt så stort anseende, att det kunde bestå i konkurrensen med den energiske E., som icke tålde några medtäflare vid sin sida. Därtill kom, att de svenske stormännens begär efter prakt och deras förmåga att utveckla denna gått framåt med jättesteg sedan trettioåriga krigets dagar. E. var rätte mannen att ställa dessa fordringar till freds genom sin på samma gång storståtliga och fruktbara konstnärlighet. Också steg han hastigt i anseende och samhällsställning. Han kallades 1661 till konungens ”hofkonterfejare” med 600 dal. smt i lön, som förpliktade honom att årligen utföra åtta porträtt i bröstbild af konungen, och ingick ett par år därefter ett rikt gifte med brukspatron Velam Mommas dotter Maria, genom hvilken förbindelse hans betydliga förmögenhet grundlades. Änkedrottning Hedvig Eleonora, sin tids förnämsta mecenat, sysselsatte honom särdeles flitigt, i synnerhet med porträtt, och rikets store täflade om att låta sina anletsdrag förevigas af hans hand eller att pryda sina nya palats med plafonder från hans ateljé. Också är antalet af hans verk otroligt stort. Sin bana såsom allegorisk historiemålare började han egentligen med den stora *Plafondmålningen* (*Dygdernas rådslag*) *i Riddarhusets samlingssal*, om hvars utförande kontrakt slöts 1669 och som var färdig 1674. Den är hållen i den då gängse stilen, men af stor effekt i sin helhet — i synnerhet midtbilden, som framställer den i molnen tronande Svea, omgifven af ”dygder” och med två hvilande lejon framför sig, en grupp med verkligt monumental hållning — och i alla hänseenden ett arbete, hvartill man dittills i Sverige ej sett ens en tillstymmelse. Med dessa pompösa kompositioner och deras trots åren ännu verksamma färgspel i gult af stor dekorativ kraft vann E. så stort rykte, att han kom på tanken att genom kopparstick mångfaldiga sina bästa verk, och för detta ändamål anhöll han om kungligt uteslutande privilegium på allt hvad han kunde på detta sätt sprida. Genom k. bref 7 dec. 1671 beviljades honom denna förmån, som säkerligen inbragte honom betydliga summor, och 1674 upphöjdes Klöcker i adligt stånd, då han antog namnet Ehrenstrahl. Äfven därefter förflöt hans lefnad under träget arbete och ständig framgång. Tid efter annan fick han nya förmåner eller kunglig stadfästelse å förut erhållna, såsom 1678 ny, förbättrad taxa å de konterfej, som han för konungens räkning utförde, och 1681 en gratifikation ”i konsideration af den förfarenhet och särdeles berömliga vetskapen”, som han ådagalagt, utom det att den honom förut beviljade rätten att uppbära likvid genom afkortning å strömsafraden samt tullen och augmentet från Nyköpings af honom efter svärfadern ärfda mässingsbruk ytterligare stadfästes. Vid denna tid (1680) förlorade E., under det att han med anledning af det kungliga bröllopet vistades i Halmstad, sin hustru, men gifte året därpå om sig med fru Emerentia Baumann, änka efter kyrkoherden Joh. Gerdes.

Det hopade arbetet föranledde E. att efter 1680 alltmer anlita sina lärjungars biträde vid utförandet af de vanligare konterfejbeställningarna, och därför äro signerade arbeten af honom jämförelsevis sällsynta från senare delen af hans lefnad. Visserligen lade han nästan alltid själf hand äfven vid de målningar, i hvilka eleverna utfört de lättare partierna, men den lifliga efterfrågan efter alstren af hans pensel och hans kärlek till penningen förvandlade honom till en rutinerad snabbmålare och drefvo till ren fabrikation.

E. hade redan 1670 och de närmast följande åren utfört flera plafondmålningar på Drottningholm. Från tiden mellan 1680 och 1693 härstammar större delen af allegorierna därstädes i ”gustavianska sängkammaren” och ”Ehrenstrahlska salongen”. De förra utgöras af två takmålningar och två väggmålningar, som framställa *Hedvig Eleonoras förmälning* samt *Karl XI:s födelse och uppfostran*. De senare bilda en följd af sex väggmålningar, en takmålning och fem smärre dörrstycken och skildra tillståndet under förmyndarstyrelsen och en del af Karl XI:s regering — svaga, tomma och tämligen handtverksmässiga arbeten, godt komponerade, men öfverlastade med schematiska figurer och tråkande ut åskådaren med sina förnumstiga anspelningar, sina svårtydda emblem och sin falska karnation. De visa E:s dekorativa konst stadd i förfall. Bland mindre sådana allegorier och enstaka allegoriska figurer märkas *Historien och Ryktet*, *Sanningen*, *upplyckt af Tiden och Försiktigheten* (båda först utförda 1677, men flera gånger repeterade, såsom å Drottningholm, i Statskontoret, o. s. v.), *Tron*, *Hoppet* och *Kärleken* (1676, på Gripsholm), *Præmium virtutis immortale* (1680, på Gripsholm), *Konstnärens* (allegoriserade) *självporträtt* och *Allegori öfver konsten* (Nationalmuseum). Själf lade målaren stor vikt just vid sina

dekorativa skapelser, hvilka han utförligt beskref och förklarade i *Die vornehmsten schildereyen, welche in denen pallästen des königsreichs Schweden zu sehen sind* (1694) och i *Explication öfver the tvenne stora schilderier . . . uthi choret af kongl. slotzkyrkian i Stockholm* (1695).

E. hade 1690 utnämnts till hofintendent, och efter den tiden var det de båda nyssnämnda stora taflorna för den nyinredda slottskyrkan, hvilka företrädesvis sysselsatte honom — den nu gamle och af sjukdom brutne konstnären med den alltmer grumlade blicken och den slappnande handen, men med den städse outtömliga fantasien ville resa sig ett monument för evigheten. På två väldiga dukar — den ena 7,4 m. hög och 3 m. bred, den andra 10,7 m. hög och 7,4 m. bred — skulle han skildra *Korsfästelsen* och *Yttersta domen*. De stora målningarna blefvo också fullbordade, den förra 1695, den senare 1696, och uppsatta i Slottskyrkan, men fördes vid slottsbranden året därpå (1697, d. v. s. året före den gamle mästarens död) till Storkyrkan, där särskildt den sistnämnda taflan ännu väcker besökarens häpnad genom sin rikedom på figurer och den brist på känsla, som röjer sig i allt detta, på den kolossala duken mödosamt fästa virrvarr. I dessa båda målningar, hvilkas största betydelse ligger i det inflytande de utöfvade på det kyrkliga måleriet i vårt land under 1700-talet, hade E. slagit in på ett område, som han icke behärskade, och dessa förr till öfverdrift beundrade målningar äro närmast att betrakta såsom rena kuriositeter — osmälta reminiscenser och svaga efterbildningar af Michelangelos och Rubens' mästerverk.

Obestridligt är, att E. var en konstnär med utprägladt dekorativt kynne. Det visa hans nu omnämnda "historiemålningar". Man får naturligtvis icke utesluta skrifva på hans räkning, att de, i enlighet med tidens falska smakriktning, till odräglighet tyngas af allegoriska spetsfundigheter och mer eller mindre svårtydda emblem, tillkrånglade ställningar och sminkartad karnation. Ett dekorativt drag kännetecknar äfven hans porträttmåleri, d. v. s. icke den enkelt, realistiskt, under holländska intryck, i svart och grått målade, rättframma bilden af *Georg Stiernhielm* (1663, Gripsholm) och det därmed besläktade porträttet af *Hedvig Eleonora*, knästycke, framställande drottningen sittande, i änkedräkt (Skokloster; repliker i flera samlingar), utan de betydligt mindre personliga och fördjupade, men ståtliga, rikt och gärna "à l'antique" kostymerade och schwungfulla konterfej, på hvilka man närmast tänker, då talet faller på E:s människoskildringar, t. ex. porträtten af den glade och varmblodige *Lorens von der Linde*, stödd mot en bronskanon och utstyrd i allongeperuk, harnesk och "romerskt" kyller med guldbrokad (1661, Stora Sundby; replik i Uppsala univ.), af *Bengt Horn* (se fig.) och hans hustru *Ingeborg Banér* (1662, grefve Arvid Horn, Stockholm), *Erik Dahlbergh* (1664, Uppsala univ.), *Joh. Leon. Wittenberg* (1674, öfverstelöjtn. C. G. Platen, Stockholm; replik på Skokloster), *Johan Stenbock* (1678, Tidö), *Abraham Brahe* (Närkes-Boo) och *K. G. Oxenstierna* (1680, Tidö), det magnifika, synnerligen dekorativt hållna porträttet af *Karl XI* (Uppsala univ.), *Karl XI:s ryttarbild* (Drottningholm, m. fl. st.), den allegoriska porträttgruppen *Karl XI:s barn lekande med Svea lejon*, *Aurora v. Königsmark* (Uppsala univ.), andra likartade målningar att förtiga. Ointressantare, ofta rena fabriksarbeten är däremot ett stort antal damkonterfej från olika år samt spridda öfver land och rike, äfvensom en mängd manliga, såsom *Riksrådsporträtt* på Gripsholm och *Fältherreporträtt* på Drottningholm. I de bästa af ofvan uppräknade

Bengt Horn. Efter Ehrenstrahls målning.

bilder har han fullt lyckats nå hvad han sträfvade efter — att i porträttet höja sig öfver den krassa hvardagsverkligheten, att försköna eller heroisera (alltefter den afbildades kön), att imponera genom ståtliga, ofta teatraliska attityder och storartad kostymapparat — icke blott, såsom riksrådens hermelinsbrämade purpurmantlar samt krigarnas kyller och harnesk, hämtad ur lefvande lifvet, utan äfven hopfantiserad "à la romain", d. v. s. efter missförstådda förebilder, ganska mycket i stil med teaterkostymerna under Ludvig XIV:s tid — en glänsande, om ock falsk iscensättning, som skänker till det yttre annars ganska obetydliga personager en oförneklig pondus och som kommer mer än ett af dessa konterfej att med affekterad förnämhet och andryghet skåda ned på den undrande nutidsmänniskan.

En målning, som icke står i något direkt sammanhang med dessa modeporträtt, är den förträffliga genreartade porträttgruppen *Brunnsmästaren i Medevi och hans söner* (1683, Gripsholm), en i öfvervägande brun ton hållen tafla, som icke har någonting att skaffa med hans i Italien förvärfvade teknik,

utan närmast erinrar om ett par af hans ungdomsverk, de ofvan omtalade, under holländska intryck utförda genreartade porträtten från 1652 och däromkring. Märkliga, rent motsatta flertalet af E:s öfriga målningar samt ådagaläggande hans mångsidighet och för naturen öppna sinne, då salongsluften icke lyckades förkväfva det, äro E:s *Djurmålningar*, d. v. s. icke de på hög eller högsta befallning utförda häst- eller hundporträtten, utan hans t. ex. på Drottningholm och Strömsholm befintliga bilder af djuren i skog och mark, såsom tjädrar, orrar och rapphöns, insatta i friskt målade landskap af upp-

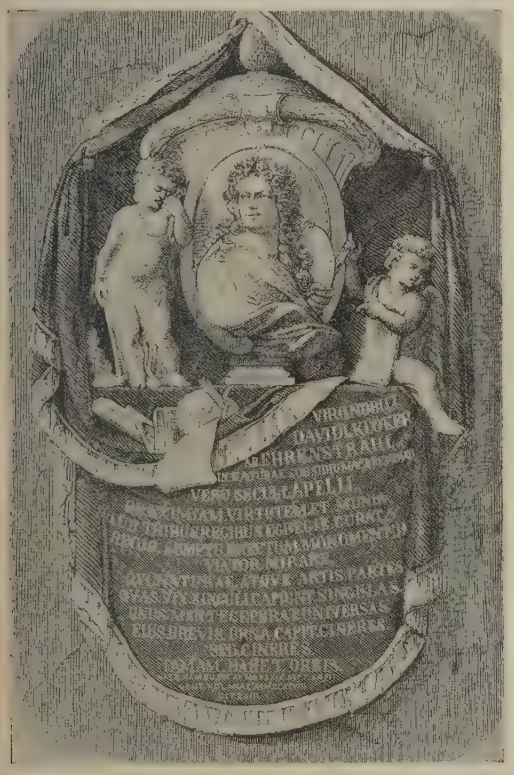

Ehrenstrahls grafvård, utförd efter ritningar af N. Tessin d. y., i Stockholms Storkyrka.

svensk karaktär. Dessa, liksom hans nyssnämnda genre från Medevi, konstatera, att hans i den lifskraftiga holländska skolan utbildade anlag för en träffsäker realistisk konst aldrig hos honom fullt slocknat, utan flammade upp mot slutet af hans lefnad, reagerande mot den förkonstlade riktning, i hvilken han, med eller mot sin vilja, i Italien snärjts och som sedan frodades i hofvets och de förnämes salar. De visa, dessa målningar, liksom några af hans tidigaste porträtt, att E., om han fortgått på den väg, där han först gjorde sina lärospån, kunnat bli något mer än den ”svenska ärans” bländande, men ofta något fadde tolkare med penseln — en verkligt stor konstnär, jämbördig med de bäste af de med honom samtida artister på kontinenten, hvilka utgått ur samma sunda och grundläggande skola som han. Nu blef E. visserligen en storhet efter dåtida svenska begrepp, men en storhet, på hvilken eftervärlden funnit sig föranlåten göra ibland kanske väl långt gående, afprutningar. Bland E:s elever märkas systersonen David von Krafft, Mikael Dahl, dottern Anna Maria (se nedan) samt adliga dilettanter, såsom Aurora och Amalia Vilhelmina von Königsmarck.

Svenska akad. lät 1808 prägla en minnespenning öfver E., och K. G. Nordin författade ett äreminne öfver honom (i ”Svenska akad:s handl. ifrån år 1796”, d. 5, 1813). Se för öfrigt O. Levertin, ”N. Lafrensen d. y.” (inledningen; 1899), och A. Hahr, ”Dav. Klöcker Ehrenstrahl” (1905). —rn. (O. G—g.)

2. Anna Maria E., den föregåendes dotter, målarinna, f. 1666 i Stockholm, d. där 22 okt. 1729, erhöll af fadern undervisning i hans konst och utförde redan vid tjuguett års ålder några allegoriska taflor, föreställande årstiderna. Hon gifte sig 1688 med sedermera vice hofrättspresidenten Johan Wattrang och egnade sig äfven under sitt äktenskap åt sin konst, inom hvilken hon dock aldrig höjde sig öfver dilettantismens ståndpunkt. Bland hennes arbeten märkas sex *Porträtt* af Svea hofrätts äldre presidenter, skänkta till nämnda ämbetsverk 1717. —rn. (O. G—g.)

Ehrenstråle, David (ursprungligen Nehrman), universitetslärare, rättslärd, f. 14 juli 1695 i Malmö, d. 6 maj 1769 på Säby, Jönköpings län. Han idkade 1712—14 akademiska studier i Lund, men fortsatte därefter sin utbildning vid åtskilliga tyska och holländska läroverk. 1717 blef han inskrifven som auskultant i Göta hofrätt, men återvände 1719 till Lund samt blef 1720 e. o. och 1721 ord. professor i juridik därstädes. 1746 blef han adlad och ändrade då namn. 1752 blef han juris doktor. 1753 tog han afsked från sin professur. — E. intager främsta rummet bland dem, som på den af Stiernhielm och Loccenius lagda grundvalen sökte fullända den nya svenska rättsvetenskapen. Med outtröttlig flit behandlade han, i en följd af akademiska dissertationer, flera viktiga stadganden i 1734 års lag, och framför allt beredde han sig ett varaktigt minne genom följande systematiska arbeten: *Inledning til then svenska jurisprudentiam civilem* (1729; tillägg och ändringar under titeln: ”Then svenska juris prudentia civilis efter Sveriges rikes år 1734 antagna lag förbättrad”, 1746), *Inledning till then svenska processum civilem* (1732, 1751 och 1759), *Inledning till then svenska jurisprudentiam criminalem* (1756) och *Inledning till then svenska processum criminalem* (1759). Dessa arbeten, som under en lång följd af år lågo till grund för studiet och undervisningen i fäderneslandets gällande rätt, äro ännu af största vikt för en närmare kännedom om de rättsgrundsatser, som framställdes genom 1734 års lag. Om E:s förtjänster såsom lärare vittna hans *Föreläsningar öfver giftermålsbalken* (1747) och *Föreläsningar öfver ärfdabalken* (1752) samt den samling af juridiska

kollegier, som förvaras i Lunds universitets handskriftsamling. (En fullständig förteckning öfver hans utgifna arbeten finnes i M. Weibulls och E. Tegnérs "Lunds universitets historia 1668—1868".) (V. Sgn.)

Ehrenström, svensk-finsk adlig ätt, härstammar från häradshöfdingen i Norra och Södra Möre m. fl. härad Nils Ströman, som 1692 adlades med namnet E. En gren af ätten immatrikulerades på finska riddarhuset 1818, men utgick 1863.

1. Johan Albrekt E., ämbetsman, memoarförfattare, f. 28 aug. 1762 i Helsingfors, d. där 15 april 1847. Han ingick vid fortifikationen och deltog i kartläggningsarbetena i Finland. Påverkad af de franska upplysningsidéerna och stående under inflytande af G. A. Reuterholm och de finske självständighetsmännen, beslöt han att egna sig åt den diplomatiska banan och reste 1785 öfver till Stockholm, där han 1786 vann inträde i Kanslikollegium. Vid samma års riksdag slöt han sig med ifver till oppositionen och trädde i nära förhållande till

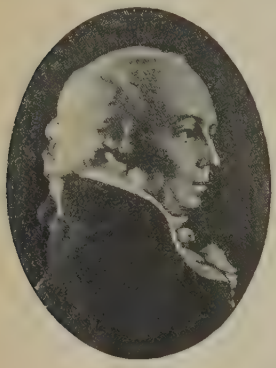

G. M. Sprengtporten, som han efter riksdagens slut åtföljde till Finland och Ryssland. Han lät öfvertala sig af denne att sluta sig till Katarina II:s svit under hennes bekanta kulissfärd till södra Ryssland. Härunder öppnades hans ögon för Sprengtportens egoistiska beräkningar och landsförrädiska planer, och han återvände direkt till Stockholm, där han snart blef en af Gustaf III:s hängifnaste anhängare. Han sändes 1787 för att utforska stämningen bland den liv- och estländska adeln med afseende på det förestående kriget och utnämndes 1788 till andre sekreterare i Kabinettet för utrikes brefväxlingen. Under kriget 1789 och 1790 var han konungens kabinettssekreterare och förvärfvade sig dennes stora förtroende. Vid fredsslutet i Värrälä fungerade han såsom sekreterare. 1791 åtföljde han Gustaf III till Aachen. Efter konungens död 1792 tog han afsked och slog sig ned på Djurö i Stockholms skärgård. Såsom ifvig gustavian öfvervakades han af den nya styrelsen. Han tjänstgjorde som mellanhand mellan G. M. Armfelt och den unge konungen. 1793 fängslades han såsom delaktig i den s. k. Armfeltska konspirationen — han hade nämligen i sin brefväxling med Armfelt uttryckt sig oförsiktigt om den Reuterholmska regeringen — och dömdes i sept. 1794 till schavotteringsstraff och att mista lif, ära, adelskap och gods. Han släpades till schavotten, men benådades där med lifstidsfängelse och satt först på Karlstens, sedan på Vaxholms fästning. 1796 erhöll han åter friheten, och 1800 restituerades han till ära och adelskap. Efter att af Gustaf IV Adolf hafva användts i diplomatiska uppdrag och 1809 hugnats med regeringsråds titel, öfverflyttade E. 1811 till Helsingfors, därtill föranledd af den förvisning, som drabbat hans vän Armfelt. Af kejsar Alexander I fick han genast lifstidspension och förordnades 1812 till ordförande i den då tillsatta nybyggnadskommittén för det till stor del uppbrunna Helsingfors. Han inkallade den utmärkte arkitekten Engel (se d. o.) och inlade stora förtjänster om stadens förskönande och apterande till regeringssäte. 1820 utsågs E., som erhållit titel af verkligt statsråd, till senator och ledamot af senatens ekonomiedepartement, men tog redan 1825 afsked både från senaten och ordförandeskapet i nybyggnadskommittén. Han var en kallblodig och smidig diplomat, utrustad med betydande stilistisk förmåga, samt åtnjöt kejsar Alexanders gunst. Efter afskedstagandet var E. sysselsatt med affattandet af sina memoarer. — E:s *Bref från en vän i Finland till en vän i Stockholm* äro tryckta i G. Adlersparres "Handlingar" (del 9). Hans *Efterlemnade historiska anteckningar* utgåfvos af S. J. Boëthius 1882—83 i 2 bd. T. C.

2. Marianne Maximiliana Kristina Lovisa E., den föregåendes svägerska, dotter af gen.-löjtnanten J. F. Pollett (se denne), författarinna, f. 9 dec. 1773 i Zweibrücken, d. 4 jan. 1867 i Stockholm. Hon var hofdröken hos änkedrottning Sofia Magdalena 1792—1803 och trädde sistn. år i äktenskap med generalfältmästaren Nils Fredrik Ehrenström. När han s. å. utnämndes till kommendant i Göteborg, flyttade hon till denna stad, där hon vid flera tillfällen utöfvade värdskap för medlemmar af den landsflyktiga franska konungafamiljen.

1810 återvände hon till Stockholm, hvarest hon 1815—31 höll en flickskola. 1816 blef hon änka och var därefter sysselsatt dels med sin skola, dels med litterär verksamhet. — Fru E., som var en spirituell kvinna med ett lifligt skaplynne, erhöll i sin ungdom en synnerligen vårdad uppfostran. Under ledning af framstående lärare — Sergel, Limnell, Belanger, Vogler, Deland och Monvel m. fl. — utvecklade hon sina anlag för teckning, målning, dans, sång, musik och deklamation. 1799 blef hon ledamot af Mus. akad. och 1800 af Målar- och bildhuggarakad. Hennes målningar rönte erkännande af samtida konstdomare, hvilket dock ej betyder mycket på en tid, då konstsinnet stod så lågt. Mera bekanta äro likväl hennes litterära arbeten, *Notices sur la littérature et les beaux-arts en Suède* (1826) och *Notice biographique sur monsieur de Leopold* (1830). Det förstnämnda eger ej synnerligen stort värde som litteraturhistoria, men är af betydelse såsom ett af de första arbetena i svensk konsthistoria. Bägge dessa skrifter bidrogo att fästa utlandets uppmärksamhet på konst- och litteraturföreteelserna i Sverige. Fru E:s brefväxling förvaras i K. biblioteket och ett arbete i handskrift, "Anteckningar öfver samtida", i Sv. akad:s bibliotek. I samlingsverket "Ur svenska hofvets och aristokratiens lif" (1880) meddelas, under titeln "Ur Marianne Ehrenströms hågkomster", åtskilliga utdrag ur hennes handskrifna memoarer. — Fru E., "den svenska madame Staël", skattades högt af flera bland det gustavianska tidehvarfvets snillen, t. ex. Oxenstierna och Leopold, äfvensom af åtskil-

iga bland utlandets vittra storheter, bl. a. Schiller och Goethe. B. v. Beskow säger, att hennes brefstil 'torde vara af få samtida uppnådd''. (L. W—m.)

Ehrensvärd, kronverk på Stora Öster Svartö inom Sveaborgs fästning, fick sitt namn 8 juni 1775 af Gustaf III, som då vistades på platsen. Kronverket, till hvilket konungen samtidigt lade grundstenen, inneslöt Arméns flottas stora varf och utgjordes af två bastionerade fronter med till dessamma anslutande fyravånings flygelbyggnader, i hvilka verkstäder, förrådslokaler och bostäder inrymdes. E. var i försvarsstånd 1791. Se Sveaborg. L. W:son M.

Ehrensvärd, svensk adlig ätt, härstammande från regementskvartermästaren Peter Schäffer (Scheffer), hvars son Johan Jakob (se nedan 1) adlades 1717 med namnet E. Släkten fick 1764 friherrlig värdighet, och 1771 upphöjdes en gren af densamma i grefligt stånd.

1. Johan Jakob E. (Schäffer l. Scheffer), krigare, f. 11 maj 1666 i Åbo, d. 6 okt. 1731 på Karlsten, ingick som ''handtlangare'' vid artilleriet 1685, befordrades till adjutant 1700, följde Karl XII på hans krigståg genom Europa och blef fången vid Poltava 1709, men befriade sig snart ur fångenskapen och deltog, såsom artillerikapten, i slaget vid Hälsingborg 1710. Han blef major 1712, utmärkte sig vid försvaret af Wismar s. å., utnämndes till öfverstelöjtnant 1715, var med på fälttåget till Norge 1718 och hade vakt den afton, då Karl XII blef skjuten. 1717 blef han adlad och ändrade då namn, men hans sköldebref utfärdades ej förrän 1719. S. å. befordrades han till öfverste och kommendant på Karlstens fästning.

2. Augustin E., den föregående son, grefve, krigare, f. 25 sept. 1710 på Fullerö, i Västerås-Barkarö socken, Västmanlands län, studerade i Uppsala, ingick 1726 som volontär vid artilleriet samt befordrades 1733 till adjutant och 1734 till löjtnant. 1736—38 företog han med offentligt understöd en utländsk resa för att studera artilleri och befästningskonst, blef 1739 ''kapten matematikus och mekanikus'' vid den nyss inrättade artilleriinformationsskolan och invaldes till ledamot af Vet. akad., hvars sekreterare han blef 1740. 1741—42 deltog E. i ryska kriget, och 1745 bevistade han, i Fredrik den stores armé, slaget vid Soor. 1746 befordrades han till major, 1747 till öfverstelöjtnant och 1749 till öfverste och chef för artilleriet. Samtidigt började han utöfva ett betydelsefullt inflytande på landets politik och försvar. Från och med riksdagen 1746—47 var han medlem af sekreta utskottet och dess defensionsdeputation, så länge hattpartiet, till hvilket han slutit sig, satt vid makten. Han blef småningom en af partiets ledande män och var särskildt i försvarsfrågan dess främsta auktoritet. Också erhöll han 1747 förordnande att ''bedrifva fästningsverket'' i Finland med nästan oinskränkt myndighet. Sveaborgs fästning, som påbörjades 1749 efter hans planer, blef det förnämsta resultatet af hans verksamhet. 1756 ombildades, likaledes på hans initiativ, galärflottan till Arméns flotta, ställdes under hans befäl och fick sitt hufvudsäte vid Sveaborg. E:s outtröttliga verksamhet i Finland afbröts för en tid genom pommerska kriget (1757—62), i hvilket han utkommenderades såsom underbefälhafvare. 1756 hade han utnämnts till generalmajor, 1759 blef han generallöjtnant och 1761 — sedan han återställts efter en svår blessyr, erhållen vid Pasewalk (1760) — efter Lantingshausen högste befälhafvare öfver svenska armén i Pommern. I denna egenskap kunde han visserligen ej uträtta mycket. Under 1761 föreföllo endast mindre strider. Till 1762 års fälttåg utarbetade E. en storartad plan, som sekreta utskottet förkastade på grund af bristande tillgångar. Efter ett vinterfälttåg i Mecklenburg, hvarunder flera hedrande strider utkämpats, afslöt E. egenmäktigt i april 1762 en vapenhvila med fienden. Den åtföljdes snart af freden i Hamburg. Därefter återgick E. till sina arbeten med fästningsbyggandet i Finland och färdigbyggandet af Arméns flotta. Men vid riksdagen 1765—66, då mössorna tagit makten, kom reaktionen mot hattarnas försvarsorganisation. E. uteslöts ur sekreta utskottet, entledigades från befattningen med fästningsbyggnaderna i Finland och skildes från befälet öfver Arméns flotta, som åter ställdes under amiralitetet. Hans verksamhet i Finland utsattes för häftiga beskyllningar och blef föremål för laga åtal; i den nya fästningskommissionen för Finland fick han ej plats. Redan vid följande riksdag 1769—70 kom upprättelsen, i det att E. af de segrande hattarna återinsattes i chefskapet för fästningsbyggnaderna i Finland och öfver den återupprättade Arméns flotta. 1764 hade E. utnämnts till general af kavalleriet och friherre, 1771 upphöjdes han i grefligt stånd och följande år efter statshvälfningen till fältmarskalk. Död på Saris i Virmo socken, Åbo län, 4 okt. 1772.

Hans lik flyttades till Sveaborg, där en af Gustaf III beslutad, af Sergel modellerad gravvård (uppsatt endast få år innan Cronstedt öfver-

Ehrensvärds graf på Sveaborg.

lämnade Sveaborg) påminner eftervärlden om ''ett snille, som kunnat, ett hjärta, som velat gagna fäderneslandet''. — E. hade starkt utvecklad ordningssinne, otroligt stor arbetsförmåga samt

ett lifligt begär att skapa och förbättra. Sålunda arbetade han äfven ifrigt för strömrensningarna i Finland och gaf uppslag till skapandet af Arméns pensionskassa 1756. De förnämsta dragen i hans karaktär voro kärlek till fosterlandet och friheten samt självständighet och oegennytta. Den framgång, som hans djärfva idéer rönte, förskaffade honom många afundsmän och den självrådighet, hvarmed han genomdref dem, många fiender. I synnerhet genom galäreskaderns skiljande från amiralitetet och skapandet af ett nytt självständigt sjövapen under egen flagg ådrog han sig skarpt ogillande från många samtida. Hans snillrika tanke att dana ett skärgårdsvapen till kompletterande af Finlands försvarsväsende har i princip vunnit eftervärldens erkännande, om än sättet att utföra densamma ej mött odeladt bifall. — Såsom politiker arbetade E. troget på hattpartiets sida och var särskildt vid riksdagarna 1755—56 och 1760—62 djupt invecklad i partipolitiken. Men hans eldiga ifver att skydda landets fria statsskick svalnade omsider, då anarki och partihat togo öfverhand vid riksdagarna, och han slöt sig slutligen till hofpartiet. — F. var äfven skald och målare samt tillika en mycket skicklig gravör. — Svenska akad. belönade 1802 Choræus för en ”skaldesång” öfver E. (i ”Sv. Akad:s Handl. ifrån år 1796”, III, 1807). Vet. akad. lät till sin högtidsdag 1876 öfver honom slå en medalj, vid hvilket tillfälle en af K. Fr. Wærn författad minnesteckning (tryckt s. å.) föredrogs. E:s *Anteckningar under en resa i Finland 1747* utgåfvos 1882 af R. Hausen. O. E. G. N. (L. S.)

3. Karl August E., den föregåendes son, grefve, konstskriftställare, sjömilitär, tecknare, f. 5 maj 1745. Han inskrefs 1753 såsom kadett i artilleriet och 1754 — alltså vid nio års ålder — såsom student i Åbo, undergick 1760 kadettexamen, blef s. å. fänrik och 1761 löjtnant vid Arméns flotta, deltog som volontär i pommerska landtkriget och tjänstgjorde som löjtnant vid flottan på eskadern i Stettiner haff. Därefter var han stationerad å Sveaborgs varf för att biträda vid nybyggnaderna. Vid sidan af de militära sysslorna intresserade honom teckningskonsten, i hvilken han handleddes af Elias Martin, som då arbetade som ämbetsmålare vid skeppsbyggeriet. Då fadern af 1765—66 års ständer fråntagits befattningen med fästningsbyggandet, lämnade äfven E. för någon tid sin befattning vid Sveaborg och företog 1766 tillsammans med faderns ypperste lärjunge Henrik af Trolle en resa till Holland och Frankrike, närmast för studier i flottans yrke; resan torde dock varit af vikt äfven för utvecklingen af hans konstnärliga intressen. Efter hemkomsten tjänstgjorde E. vid Stockholmseskadern af Arméns flotta, där han 1770, efter att hafva deltagit i Sprengtportens rekognoscering å norska gränsen, utnämndes till kapten. Under sin ungdomstid lade E. i dagen en viss mjältsjuka och världssmärta och ett af Rousseau påverkadt svärmiskt lynne. Emellertid kallades han från dessa svärmerier ut i handling, då han biträdde J. M. Sprengtporten vid 1772 års revolutions planläggning och utförande; han står upptagen på den lista af officerare, ”hvilka äro att lita på med pistolen i näfven och som några timmar förut böra vara preparerade att därmed imponera på de andra”. Efter revolutionens lyckliga genomförande blef han befordrad till major i armén och blef 1773 chef för Norra Roslags kompani af Arméns flotta. 1774 utnämndes han till major i flottan och öfverstelöjtnant i armén, 1775 till öfverstelöjtnant i flottan och 1777 — vid endast 32 års ålder — till öfverste vid Finska eskadern, hvars sekundchef han blef, på samma gång han öfvertog chefskapet för Sveaborgs artilleribataljon (lönen var dock endast majors indelning, hvilket förhända gaf anledning till den honom tillskrifna ordleken ”ko med getatraktamente”).

Arbetet i flottans tjänst hade icke trängt undan de rika konstnärliga intressena, och i trots af att tidpunkten knappast var väl vald med hänsyn till vissa befordringsutsikter vid flottan, begaf sig E. 1780 ut på en längre utrikes resa, därmed lämnande å sido chancen att erhålla hela befälet öfver Arméns flotta. Resan, som gällde Italien, blef emellertid af största betydelse icke blott för hans egen utveckling, utan ock för de originella arbeten på reseskildringens och konstlärans område, som däraf äro en frukt. — E:s resa varade från våren 1780 till hösten 1782. Hans reskamrat på färden var hans frände L. A. Mannerheim (sedermera känd som en af 1809 års män och Sveriges förste justitieombudsman). Resan gick öfver Paris till Italien; i sept. anlände han till Rom, där han särskildt i den svenske målaren Masreliez fann en besläktad ande, som invigde honom i den då gryende *nyklassicismens* uppfattning af antiken och tillika torde bidragit till den öfverraskande originella och mot tidens gällande smak stridande värdeskattning af äldre italiensk konst, som kännetecknade E. Själf förklarar E. i ett bref till Masreliez, att utan honom i Rom hade han antingen varit kastad i andras händer eller lämnad till sig själf, han hade ännu legat i barndom. ”Märkte ni inte, att när vi reste omkring, ni mera var god och lärde mig än jag var lycklig och kunde roa er”. På våren 1781 vistades E. några veckor i Neapel och på Sicilien, men återvände mot sommaren till Rom, reste sedan vid jultiden åter till södra Italien samt passerade åter Rom i april 1782, hvarefter hans kosa genom norra Italien styrdes öfver Wien och Berlin till Sverige, dit han anlände på hösten 1782.

E. hade rest ut endast som konstälskande amatör och hade vid utresan knappast haft annat syfte än att tillfredsställa sin nobla konstpassion, men under vistelsen där hade alltmera stått för honom såsom en lefnadsuppgift att utbilda sig för öfverintendentsämbetet, när detta en gång bleíve ledigt efter Adelcrantz, och flera hans vänner — Sergel, Masreliez, G. J. Ehrensvärd — uppmuntrade honom lifligt härtill. Masreliez särskildt såg i honom den, som skulle åstadkomma en revolution i konstsmaken i hemlandet och lära svenskarna att fatta *olika slag* af skönhet, företrädesvis den rena antikens. Det

var nog ock i detta syfte som E. författade ett par skrifter, som utkommo först några år senare, nämligen *Resa till Italien 1780, 1781, 1782* (tr. i en begränsad upplaga 1786; omtryckt 1819) och *De fria konsters filosofi* (1786), hvarjämte är att nämna *Promemoria till konung Gustaf III* i sammanhang med dennes utländska resa (1783), en skrift, som dock icke lär blifvit framlämnad. Mest betydande af dessa är ”Resan”. Ursprungligen tillkom denna i form af ett ”sammelsurium på en resa 1780, 1781, 1782” och innehöll en mängd anteckningar om konst och om nationernas lynne, seder och egenheter. Sedermera sammandrog E. denna skrift till mera koncist, lakoniskt, afsiktligt orakelmässigt uttrycksätt, som ej sällan lämnar läsaren i en viss tvekan om meningen. E. anger mindre saken än sin synpunkt, och i en anteckning förklarar han, att reseskrifningen egentligen ej bör läsas af någon annan än den, som rest samma väg, och anmärkningarna kunna icke begripas af någon annan än den, som mycket tänkt. ”Jag vinner då”, skrifver han, ”tvenne saker: den ena att min bok är rätt otydlig; den andra att den är rätt tydlig”. Stilen är alltså icke hans naturliga, icke omedelbar, utan ”gjord”, och framträder i sin knappa koncentration såsom en gensaga mot det gängse retoriska maneret. Flera af dess uttalanden ha vunnit lifskraft genom tiderna såsom bevingade ord. Hvad innehållet angår, samstämmer E. mycket med den nyantika riktning, som Winckelmann eger sitt främsta namn, och E. har säkerligen känt enstaka arbeten af Winckelmann, men märvid är att märka, att denne icke stod ensam i sin uppfattning och att äfven andra framstående konstforskare hyllade åskådningssätt, som i någon mån samstämde med Winckelmanns (Christ, Caylus, Laugier, Cochin). Anmärkningsvärd är f. ö. E:s fördomsfria uppfattning af den då underskattade tidigare renässansen och hans motvilja mot första bolognesiskolans, särskildt Guido Renis den tiden så högt uppskattade eklekticism. I sin allmänna uppfattning är E. en lärjunge af Montesquieu, hvars grunduppfattning om klimatets inflytande på människornas olika förmögenheter och seder E. närmare exemplifierar och utvecklar att gälla på konstens områden. — E:s rent konstteoretiska skrift ”De fria konsters filosofi” är ock ett intressant försök att på grundvalen af Montesquieus populärfilosofi och den nyvaknande antikentusiasmens åskådning uppbygga ett estetiskt system. Dock ligger arbetets värde mindre i systemets helgjutenhet — i mer än ett fall märkas dualism och motsägelser — eller i definitionen af olika estetiska begrepp än i dess fina, skarpsinniga detaljanmärkningar; E. är en tänkare, som ser med en konstnärs öga. Han utgår närmast från den härskande nyttighetsprincipen, hvilken dock kommer i strid med hans känsla af det skönas värde i och för sig. Hans skönhetslära är f. ö. helt och hållet byggd på teorien om den antika konstens öfverlägsenhet. I vissa fall står han på en äldre estetiks grund; ej sällan lägger han emellertid i dagen en ovanlig framsynthet och utkastar idéer, som senare framträdt såsom nyheter hos Kant, Lessing, Schiller, Vischer och Taine. Omedelbart efter återkomsten från Italien valdes E. till hedersledamot i Målar- och bildhuggarakademien, men fick icke någon direkt praktisk användning för sina konststudier, enär öfverintendentsplatsen icke, såsom man väntat, blef ledig. Däremot togs hans arbetskraft i anspråk för flottan, då han efter Trolles plötsliga död 1784 utnämndes — enligt en af Gustaf III vid utresan träffad bestämmelse — till flottans öfveramiral, med förbigående af flera äldre sjömilitärer. (Att hänsyn till namnet, här liksom med afseende å Oxenstiernas befordran till kanslipresident, spelat en roll för Gustaf, torde vara tämligen säkert.) — E. åtog sig icke utan bäfvan uppdraget, desto hellre som han någon tid varit inlockad i frimureriets mystik och varit betänkt på att ”öfvergifva värld och tjänst”. Han bosatte sig 1784 i Karlskrona och ingick 1785 äktenskap med hoffröken Sofia Lovisa Eleonora Sparre, dotter af generallöjtn. Joh. Sparre. I Karlskrona bedref han tillsammans med Chapman nybyggnadsverket vid flottan —, icke utan anmärkningar med hänsyn till kostnaderna. E. var en afgjord motståndare till Gustaf III:s krigspolitik och utvecklade bl. a. i en promemoria 1788 faran af att inlåta sig i krig förrän under sex år flottans olika inrättningar fullkomnats, eljest vore, skref han i sitt drastiska språk, ”den amiralen, som dessförinnan går ut med flottan, antingen ett offer för sin egenkärlek eller en förrädare mot sin kung och i bägge tillfällen riket förloradt”. Då konungen icke ville lyssna till E:s ord, enär kriget vid denna tid var beslutadt, hölls E. utanför den intimare krigskonseljens rådslag, liksom fallet var med hans vän J. G. Oxenstierna. Till stora flottans befälhafvare i kriget utsågs icke heller E., utan excellensen Wrangel, dock under hertig Karl såsom storamiral och den i amerikanska kriget pröfvade Otto Nordenskiöld som flaggkapten. — Efter det E. ombesörjt flottans utrustning, vistades han 1789 vid riksdagen, där hans ställning var olidlig, då han med alla sina sympatier tillhörde oppositionen, under det hans ämbetsställning pålade honom en reserverad position. Han besökte sällan plena och lämnade till sist riksdagen. Hans bref från denna tid till hustrun äro fyllda af skarpa uttalanden mot konungen och hans anhängare på riddarhuset liksom om ingreppen i riddarhusets rätt. Han sympatiserade helt och hållet med frondörerna och tillhörde den grupp af dessa, som samlades kring hertig Karl. I mars 1789 kallades E., som i förbittring öfver förhållandena rest hem, åter till Stockholm för att öfvertaga befälet öfver Arméns flotta, sedan M. Anckarsvärd råkat i onåd. E:s deltagande i 1789 års sjökrig från början af april till sept. präglades af rätt mycket missnöje med förhållandena vid flottan, liksom af ständiga slitningar med Gustaf III, sedan denne själf anländt till Finland. Den senare synes hafva påyrkat en aggressiv taktik, som E. icke gillade, nämligen att han skulle utan vidare uppsöka och slå den ryska skärgårdsflottan; konungen betraktade E:s invändningar häremot såsom kvarlefvor af förra årets surdeg. Vid midten af juli lågo de båda skärgårdsflottorna i sikte af hvarandra, den ryska under Nassau-Siegens, den svenska under E:s befäl. E. erhöll för sent konungens tillåtelse att göra de försänkningar i inloppen vid Svensksund, som han ansåg nödvändiga för att hindra ryska flottans betydligt starkare hufvudeskader att komma denna väg, medan han angrep den underlägsna Aspöeskadern. Först 23 aug. gafs tillåtelsen, men arbetet

Tryckt den 7/3 07 7 b. 2

måste ske i alltför stor hast. Redan dagen därpå stod det första sjöslaget vid Svensksund, som blef ödesdigert för flottan, trots den tapperhet, som utvecklades. E. hade redan slagit ryssarnas västra eskader (Aspöeskadern) och tagit några skepp och hade nu helst velat draga sig tillbaka, om icke konungen gifvit order häremot (vare sig före eller under drabbningen). Emellertid bröt den ryska hufvudflottan genom försänkningarna och tvang den svenska flottan till hastig reträtt till Svartholmen med förlust af fem större fartyg och några smärre, under det att det lyckades att rädda sju större fartyg och ett större antal smärre, tack vare besättningarnas mod, ryska hufvudeskaderns trötthet och framför allt Aspöeskaderns overksamhet. Slagets olyckliga utgång härrörde från att försänkningarna i sundet icke voro fullbordade, hvilket E. påstod ha berott på konungens dröjsmål att tillåta dem; eljest hafva dispositionerna och planen erhållit loford från sjömilitärt håll. Om bataljen säges, att ”den skall för evärdliga tider hedra vapnet och att den i militäriskt värde öfverträffar den lyckliga strid, som följande året på samma ställe upprättade förlusten” (Gyllengranat). Konungen berömde visserligen i bref E:s förhållande vid bataljen, men önskade nu blifva honom kvitt för att få ett villigare och mindre betänksamt verktyg samt en strängare chef på Arméns flotta. Genom tredje man lät han E. förstå detta, och i början af sept. anhöll E. att få återvända till Karlskrona. Den vanliga, populära anekdoten om att E. tre dagar efter drabbningen infann sig hos konungen och sade: ”Ers majestät har icke mer någon skärgårdsflotta”, och att denne då skänkt ”den tappre, men olycklige fältherren svärdsordens stora kors, som endast instiftats för segrande fältherrar”, hvarefter E. missmodigt nedlagt befälet, är icke riktig, utan arrangerad af någon, som velat ställa händelserna i så vacker dager som möjligt för båda parterna, ej minst för konungen. E. fick för öfrigt icke det sällsynta s. k. ”riddartecken af svärdsordens stora kors”, som gafs för vunnen batalj och som vid denna tid tilldelades en annan befälhafvare Rayalin, men han blef ”kommendör med stora korset”. ”Jag fick kraschan”, skrifver E. själf, ”men som hela världen såg, att vi blefvo slagna den dagen och det intet var möjligt att inbilla någon, det vi hade vunnit, så gafs hos oss inga stora kors”. Men belöningarna antedaterades. E. var nedstämd öfver slagets utgång, men ansåg sig utan skuld, då hans förslag ej vunnit gehör och då konungen olyckligt inblandat sig i kampanjen, där f. ö. politiken rådt mer än krigslagarna. Hans återflyttande till Karlskrona var ett förspel till hans afskedstagande. Ty då han anlände dit, fann han en kommitté nedsatt för sjöärendena, i hvilken han ej hade säte. Han tog då afsked från öfveramiralsbefattningen och ärnade tillbringa sin återstående tid såsom vetenskapsman och jordbrukare, dels nära Karlskrona, dels å Tosterup i Skåne. Efter Gustafs död kallade hertig Karl och Reuterholm honom till hufvudstaden, där han efter något motstånd åter ingick i tjänst såsom generalamiral med fältmarskalks rang; han utvecklade härvid ett sjöministerprogram *Om styrelsevärket i Karlskrona och om styrelsevärket vid amiralitetet här uppifrån* (aftryckt i ”Tidskrift i sjöväsendet”, 1841). Hans vistelse i Stockholm blef dock ej långvarig, då förhållandet mellan honom och hans gamle vän Reuterholm, till en början mycket godt, så småningom försämrades; liksom deras förre gemensamme vän Oxenstierna lämnade äfven E. snart sitt höga uppdrag och afgick 1794 med pension. Han bosatte sig nu åter på landet, först hos svärmodern på Tosterup, senare på Dömestorps stora gods i södra Halland, som han köpte 1796, men hvilket han 1799 utbytte mot en egendom Säbyholm nära Stockholm. Han var en mycket ifrig rationell landtbrukare, i anslutning till vännen R. Maclean, och gjorde en mängd experiment — knappast likväl till sin ekonomiska båtnad. Eljest voro E:s senare år egnade — för att begagna Oxenstiernas ord — ”lektyrens spegel, cirkel, pensel, tub och degel”. Ty E., som 1790 kallades till ledamot af Vet. akad., sysslade med vetenskapliga studier åt skilda håll, bl. a. filosofi och kemi, och bland hans efterlämnade papper föreligga talrika uppsatser och anteckningar i dessa och andra ämnen, liksom han förde en omfattande brefväxling med samsläktade personligheter. Han försökte t. o. m. uppställa ett eget filosofiskt system, som utgick från den atomistiska uppfattningen af naturen, men under fortgången närmade sig en högre mera dynamisk åskådning och visade beröringspunkter med Leibniz' monadologi (Grubbe). I ett utkast, *Fem dagars resa i Skåne för att se och hemta rörelse och förargelse* (utg. af M. Weibull 1871), har E. lämnat en liten reseskildring, i stilen likartad med hans italienska. Dessutom sysslade E. ifrigt med teckning, särskildt karikatyrteckning. Han hade alltifrån sin ungdom varit en präktig tecknare; hans ”Resa” var åtföljd af gravyrer efter hans egna teckningar och lavyrer, och en stor samling reseskisser och utkast från resan af hans hand förvaras i Akademiens för de fria konsterna boksamling. Alldeles särskildt hade karikatyrteckningen intresserat honom, och han utvecklade däri en verkligt originell konst; bl. a. roade det honom att täfla med Sergel i dessa s. k. ”speritningar”, och de framsteg hans karikatyrteckning visar mot slutet af hans liv torde bero på samarbete och täflan med den store bildhuggaren. Vid ett besök, som denne gjorde hos E. 1796, ritade de i kapp från morgon till afton, och Sergel skrifver i ett bref till Martin, att E. ”dagligen arbetar upp sig i exekutionen, geniet har han haft och har, så länge han andas.” En egendomlig samling teckningar, delvis af skämtsam art, utgöres af de små bilder ur svenska historien — 400 till antalet — som han tecknade vintern 1795—96 och som Oxenstierna kallade *Snillets lek i Svenska historien*. E. afled i Örebro 21 maj 1800 på resa från Stockholm. Han kvarlämnade minnet af en sällsynt originell personlighet, en mångfrestare som splittrade sin andes rika skatter åt skilda håll, som var en oförtröttad *sanningssökare*, hvars lust var att få reda på sammanhanget i allt, som hade en utomordentlig skarpblick för att finna detta sammanhang, men som mindre egde sinne för detaljens betydelse. Hade han fått fatt i en karakteristisk egendomlighet, så häfdade han den med största envishet och drefs därvid onekligen till paradox. Men dessa paradoxer verkade ofta såsom välgörande gensagor mot gällande fördomar och vaneteorier. E. egde i hög grad entusiasmens gåfva, men var mera en hänförelsens än en ihärdighetens man, och när han skref de berömda orden om ”en tung nation full af het-

sigheter'', så var det ej utan, att han själf stod modell. Han var i allt en artistnatur, en man för sig, af eget skaplynne, en karakteristisk, rätt isolerad skepnad i den gustavianska tidens krets af märkliga män. Svenska akad. lät 1833 öfver honom prägla en minnespenning.

E:s samlade skrifter i konst (''Resa till Italien'', ''De fria konsters filosofi'' och ''Underdånig promemoria'') äro utgifna 1816, 1837 och 1866, senaste gången af Eichhorn med inledande lefnadsteckning. De viktigaste arbetena om E. äro följande: B. von Beskow, ''C. A. Ehrensvärd'' (i Vitt. hist. o. ant. akad:s ''Handl.'', XVI, 1842), P. D. A. Atterbom, ''Svenska siare och skalder'' (I; 2:a uppl. 1862), G. Ljunggren, ''Jemförelse emellan Ehrensvärd och Winckelmann, såsom konstfilosofer'' (i Sv. akad:s ''Handl. fr. år 1796'', XXIX, 1857) och ''Om Ehrensvärds konstfilosofiska ståndpunkt'' (därsammastädes, XLVI, 1871), B. E. Malmström, ''Grunddragen af Sv. vitterh:s historia'' (III), A. Nyblæus, ''Den filosofiska forskningen i Sverige'' (I, 1873), K. Warburg, ''Karl Aug. Ehrensvärd: En lefnadsbild från gustavianska tiden'' (1893), och J. J. A. Ehrensvärd, ''C. A. E:s förhållande till fränderna Gustaf Johan och Carl E.'' (i Sv. autogr. sällsk:s tidskrift, 1896). K. W—g.

4. Gustaf Johan E., den föregåendes kusin, friherre, memoarförfattare, son af dåv. artillerikaptenen, sedermera generalmajoren frih. K. Ehrensvärd (f. 1713, d. 1770), f. 20 febr. 1746, d. 24 febr. 1783 i Berlin. Redan 1753 inskrefs han i arméns rullor och blef 1762 fänrik vid Arméns flotta, hvars chef då var Augustin E., hans farbror. 1767 anställdes han som kammarherre vid kronprins Gustafs nybildade hof och lämnade då den militära banan. 1770—71 var han kronprinsen följaktig på dennes utländska resa och fortfor efter Gustafs tronbestigning att tjänstgöra såsom kammarherre till 1780. Med sin anställning vid hofvet förenade E. 1773—76 direktörsbefattningen vid Svenska teatern samt var efter 1777 fullmäktig i Generaltullarrendesocieteten. 1780 blef E. envoyé i Holland och 1782 i Berlin. Af sin samtid aktades E. högt för sin hederliga och oförvitliga karaktär, sina kunskaper och sin litterära begåfning. Af eftervärlden är han mest känd såsom en af sin tids ypperste memoarförfattare. Redan som tjugutreårig kammarherre underhöll han lifliga förbindelser med samtidens litterära personer, bl. a. Olof Bergklint och K. K. Gjörwell, till hvars tidningar han under den strängaste anonymitet lämnade åtskilliga bidrag. Från sin resa med kronprinsen 1770 hemsände E. till Gjörwell och sin ungdomsvän grefve K. J. Ekeblad lifliga och underhållande (ännu otryckta) skildringar. I Paris knöt han förbindelse med de franske encyklopedisterna och en mängd andra ryktbara skriftställare. E. började ''memoarer'' öfver denna utländska resa, men hann icke längre än till resans förberedelser. Dessa anteckningar äro de äldsta af hans hand, som blifvit bevarade. Därefter följa sammanhängande *Journaler* vid hofvet: maj—oktober 1776 samt juli 1779—juni 1780, då författaren lämnade fäderneslandet. Bevarade äro jämväl *Strödda anteckningar öfver högtidligheter vid hofvet vid hvarjehanda tillfällen* 1778—79 äfvensom en 1777 författad uppsats, *Om svenska teaterns uppkomst*, egentligen ämnad att innehålla en redogörelse för E:s förvaltning, men som därjämte är ett aktstycke af största vikt för svenska teaterns historia. Strödda bref, dels redan tryckta, dels ännu icke offentliggjorda, tjäna till att fullständiggöra detta värdefulla memoarverk. E:s personlighet visar sig i yngre åren allvarlig, fallen för reflexioner i andan af tidens lefnadsvishet och något känslofull i Rousseaus smak, men därjämte i besittning af ett vaket öga och ett skarpt förstånd. Sådan framträder han äfven i dagboksanteckningarna. Hofmannen tränger väl filosofen och naturdyrkaren något i skuggan, och den lätta umgängestonen i Gustaf III:s hof förnekar sig icke i framställningen; men författaren visar sig dock mest såsom den allvarsamme betraktaren af det brokiga lifvet, från hvilket han gärna håller sig på ett visst afstånd. Samtida personer och tilldragelser bedömer han i allmänhet med lugn och oväld. E:s journal, förd dag för dag öfver tilldragelser vid hofvet, gör icke, såsom Fersens memoarer, anspråk på att lämna en samtidens historia, men den tecknar, åskådligare och mera tillförlitligt än andra samtida anteckningar, det dagliga lifvet vid Gustaf III:s hof, och den gifver ett för häfdaforskaren oväderligt galleri af bilder utaf den tidens framträdande personer. Från början konungsk till sina åsikter och sympatier, blef E. med åren alltmer betänksam vid bedömandet af sin konungs åtgärder, och det var på grund af sin egen önskan att lämna hofvet, som han 1780 afgick till Haag. Stycken af hans ministeriella depescher från Haag och Berlin finnas tryckta såsom bilagor till hans memoarer. Utdrag af E:s anteckningar äro meddelade af P. Wieselgren, i ''De la Gardieska arkivet'', samt af Geijer, i ''Gustavianska papperen'', hvarjämte andra utdrag finnas tryckta såsom bilagor till Fersens ''Historiska skrifter''. Först 1877—78 utkommo fullständigt E:s *Dagboksanteckningar, förda vid Gustaf III:s hof*, utgifna af E. V. Montan. T. (L. S.)

5. Karl Fredrik E. (E.-Gyllembourg), den föregåendes halfbroder, friherre, politisk partigängare, skriftställare, f. 1767, d. 1815 i Köpenhamn. Redan tidigt ingick han vid artilleriet och var förste löjtnant vid detta vapen, då han 1792 häktades och åtalades för medvetenhet om mordet på Gustaf III. Inför rätten bekände han sin brottslighet och dömdes af Svea hofrätt förlustig sitt adliga stånd och skyldig att mista lif, ära och gods samt varda halshuggen; detta straff förvandlades af K. M:t genom nåd till evig landsflykt, med förlust af adelskap och alla medborgerliga rättigheter. Omedelbart efter domens afkunnande (aug. 1792) begaf sig E. till Danmark, där han antog moderns namn, Gyllenborg (hvilket han vanligen skref Gyllembourg). 1801 trädde han i äktenskap med P. A. Heibergs frånskilda maka, Tomasine Kristine Buntzen. — E. var en bildad man och egde ett godt omdöme. Redan vid början af sin vistelse i Köpenhamn kom han i förtrolig beröring med flera af den danska hufvudstadens mest framstående skriftställare, bl. a. P. A. Heiberg. Efter utbrottet af kriget (1808) mellan Sverige och Danmark författade E. en broschyr: *Strödda anmärkningar öfver Sveriges ställning sommaren 1808*, hvari han förfäktade nyttan af en förening mellan Nordens tre riken och uppmanade svenskarna att skilja sig från Gustaf Adolf och i stället hylla Fredrik VI, ''Nordens Fredrik'', hvars dygder högeligen prisas.

Denna skrift, anonym och utan angifvande af tryckort, sändes i febr. och mars 1809 i hundratals exemplar medelst luftballonger från Kronborgs fästning öfver Sundet till Skåne. De uppfångade exemplaren förstördes på befallning af generalguvernören öfver Skåne, J. Kr. Toll. Broschyren finnes omtryckt i "De la Gardieska archivet", XX. På danska utgaf E. bl. a. *Forsög til landbrugs-bogholderi* (1808), *Nogle forsög med cerealier* (i "Landœkonomiske tidender", I), *Om forpagtningstiden af bondejord* (ibid. III), *Den huuslige lyksalighed, grund til den borgerlige* ("Minerva", 1798; öfv. af Rahbek efter E:s svenska manuskript) och *Bemerkninger og forslag med hensyn til en constitution for Norge* (intagna anonymt i "Den norske rigsforsamlings forhandlinger" 1814, I). (L. S.)

6. Tomasine Kristine E.-Gyllembourg, den föregåendes hustru, född Buntzen, dansk författarinna, f. 9 nov. 1773 i Köpenhamn, d. 2 juli 1856, trädde 1790 i äktenskap med skriftställaren P. A. Heiberg, åt hvilken hon 1791 födde sonen J. L. Heiberg. Sedan hennes man 1799 blifvit landsförvisad, gifte hon sig 1801 med K. F. Ehrensvärd (som i Danmark bar namnet Gyllembourg). Sedan hon 1815 blifvit änka, inflyttade hon i sonens hem, där hon kvarstannade till sin död. 1827 uppträdde fru E. (anonymt) i J. L. Heibergs spirituella tidning "Kjöbenhavns flyvende post" med *Et brev, som enhver bedes at læse*, hvilket sedermera åtföljdes af *Klaras skriftemål* och flera andra småberättelser, som i hennes samlade arbeten förekomma under titeln *Familjen Polonius*. I samma tidning offentliggjorde hon ock berättelsen *En hverdagshistorie* (1828), hvilken åtföljdes af en serie noveller och skisser, som gjorde signaturen "Forfatteren til En hverdagshistorie" högeligen omtyckt i Danmark (hennes anonymitet röjdes först efter hennes död). Hennes skrifter, af hvilka ganska många öfversatts till svenska ("Berättelser af förf. till En hverdagshistorie", 1835), tyska och franska, utgåfvos 1849—51 (af J. L. Heiberg) samt 1866—67. — Fru E. hade af naturen erhållit ett fint skönhetssinne, som utbildades genom en god uppfostran och genom inflytandet från de högt bildade kretsar, i hvilka hon umgicks. Liksom hennes son, hvars lärjunge hon var, hämtade ämnet till sina vådeviller från hvardagslifvet, sökte hon använda samma stoff i berättelsens form. Hennes förnämsta skriftställaregenskaper voro en sällspord förmåga att afvinna helt vanliga händelser ett poetiskt intresse, vidare en mild, men icke särdeles djup lifsåskådning, en ganska fin och skarp, men något bleklagd karaktärsteckning samt ett högst ovanligt mästerskap i formen. Se J. L. Heiberg, "P. A. Heiberg og Thomasine Gyllembourg" (1882), "Breve fra P. A. Heiberg" (1883), H. Jæger, "En gammel kærlighedshistorie" (1891), och H. Schwanenflügel, "P. A. Heiberg" (s. å.).

7. Albert Karl August Lars E., sonson till K. A. Ehrensvärd (se ofvan 3), greve, ämbetsman, f. 10 jan. 1821 på Rödjenäs i Björkö socken, Jönköpings län, d. 31 jan. 1901 på Tosterup, Kristianstads län, blef 1837 student i Lund och 1841 filos. doktor. Han ingick 1842 såsom attaché på den diplomatiska banan, blef 1845 andre sekreterare i Utrikesdepartementet, 1850 legationssekreterare i Petersburg samt 1852 förste sekreterare och 1855 kabinettssekreterare i Utrikesdepartementet. 1859 tog han afsked och sysselsatte sig till 1864 med landtbruk. Under denna tid var han ledamot af styrelserna för Skånes enskilda bank och af Skånska hypoteksföreningen samt 1862—64 ordf. i Ystad—Eslöfbanans styrelse, 1862 ordf. i kommittén för ordnande af prästerskapets inkomster samt 1863 vice ordf. i Kristianstads läns landsting. 1864 utnämndes han till landshöfding i Göteborgs och Bohus län. På denna post utöfvade han en i hög grad omfattande verksamhet, delande sin håg mellan främjande af skärgårdens fiskerier, landsbygdens skogsodling, folkundervisningen och sist, men icke minst, residensstadens kulturella intressen. Han tog nämligen ytterst liflig del i det uppsving, som kännetecknade Göteborgs kulturella lif från 1860-talets början. I Göteborgs museums utveckling, i föreläsningars anordnande, i konstintressets främjande var E. en mäktig kraft; han gaf ock dem, som verkade för andliga idrotter, många kraftigt handtag. — E. hade tidigt deltagit i det politiska lifvet och bevistade ståndsriksdagarna 1847—48, 1853—54, 1856—58, 1862—63 och 1865—66. Det var på grund af hans motion, som 1863 rikets ständer beslöto anvisa ett årligt anslag åt vittra författare. Vid den sista ståndsriksdagen uppträdde E. med värme för det nya representationsförslaget. Ifrån 1867 till 1890 var han, med undantag af riksdagarna 1875 och 1876, såsom representant för Göteborgs och Bohus län, medlem af Första kammaren. 1867 var han ordf. i särskilda utskottet för ärenden rörande folkskolan, 1868 i bevillningsutskottet, 1873 i särskilda utskottet för förändrad anordning i vissa delar af rikets elementarläroverk och 1877 i särskilda utskottet för försvarsväsendet. Han var ock ordf. 1876 i kommittén för afgifvande af förslag till förändrad lagstiftning i fråga om väghållningsbesvärets utgörande på landet och 1880 i den s. å. tillsatta kommittén för ordnandet af landtförsvaret. Såsom ledamot af Första kammaren lade E. en moderat frisinnad åskådning i dagen; om än till börd och lynne aristokrat, visade han stor fördomsfrihet, hade blick för de breda lagrens kraf och i kulturella spörsmål afgjordt fria åsikter samt ansåg nödigt att i politiken taga hänsyn till tidens utveckling. Han räknades alltså till den framstegsvänliga sidan inom kammaren. Emellertid tog han afstånd från sin ungdomsvän Arvid Posses politik och ingick icke — såsom mången väntat — i dennes ministär, hvaremot han 25 sept. 1885 efterträdde Hochschild såsom utrikesminister i Themptanders kabinett. Den svåra

uppgiften att ordna norrmännens deltagande i den ministeriella konseljen lyckades det icke honom att lösa, ehuru en öfverenskommelse var nära träffad med Sverdrup. Däremot kontrasignerade han 1886 års konsulatstadga. I inrikespolitiskt afseende stod han vid Themptanders sida såsom gammal frihandelsvän. Då emellertid vid dennes afgång 1888 Bildt i samhällsfridens tecken ville gifva sin regering karaktären af en fusionsministär, lät E. sig motvilligt öfvertala att kvarstå, men stannade dock endast till 12 juni 1889 i konseljen och föga längre i Första kammaren. Han bosatte sig därefter på sin egendom Tosterup, där han tillbragte de sista tolf åren af sitt lif, lefvande bland sina rika minnen och sina goda böcker. E. var en storslagen och myndig, men ock varmhjärtad natur, med omfattande bildning och mångsidig begåfning. Han var ledamot af Fysiogr. sällsk. i Lund (1864; hedersled. 1895), af Vet. och vitt. samh. i Göteborg (1864; hedersled. 1871), af Landtbruksakad. (1865; hedersled. 1886), hedersled. af Akad. för de fria konsterna (1871), led. af Vet. akad. (1886) och hedersled. af Vitt. hist. o. ant. akad. (1888). Hushållningssällskapen i Göteb. o. Bohus län (1886) samt i Kristianstads (1892) och Malmöhus län (1894) kallade honom till sin hedersled. K. W—g.

Ehrensvärd-Gyllembourg, Karl Fredrik och Tomasine Kristine. Se Ehrensvärd 5 och 6.

Ehre'tia L., *bot.*, växtsläkte af fam. *Borraginaceæ*, omfattande omkr. 40 träd och buskar, till största delen förekommande i gamla världens tropiska länder. Frukten är en stenfrukt, som hos flera arter, t. ex. *E. elliptica*, är ätlig. Roten af *E. microphylla* användes i Västindien som botemedel i olika sjukdomar. G. L—m.

Ehrh., vid växtnamn förkortning för Fr. Ehrhart.

Ehrhart, Friedrich, schweizisk (tysk) botanist och apotekare, f. 1742 i kantonen Bern, d. 1795, uppehöll sig mer än 3 år i Uppsala och studerade där under Linné samt blef sedermera föreståndare för slottsträdgården i Herrenhausen, vid Hannover. Han anses för en af Linnés ypperste lärjungar. E. utgaf flera exsickatsamlingar samt *Beiträge zur naturkunde* (7 bd, 1787—92), i hvilka förekomma bl. a. beskrifningar och iakttagelser på åtskilliga först af honom i Sverige anträffade eller för vetenskapen nya växter. (T. K.)

Ehrle, Franz, tysk kyrkohistoriker, biblioteksman, f. 1845 i Isny (Württemberg), studerade vid jesuitseminariet i Feldkirch, inträdde i jesuitorden 1861, fortsatte sina studier 1865—68 i Maria Laach, blef senare lärare i Feldkirch, men nödgades 1872 på grund af jesuitlagen lämna sin plats. Han begaf sig sedan till England, blef där 1876 prästvigd och studerade 1873—77 vid Ditton hall, nära Liverpool. Sedan 1880 egnade han sig åt studiet af medeltidshistoriens olika grenar och företog 1882 för handskriftsstudier vidsträckta resor. Hans *Historia bibliothecæ romanorum pontificum tum Bonifatianæ tum Avenionensis* (1890) skaffade honom en plats i direktionen för Vatikanska biblioteket. 1891 fick han dess nyorganisering sig anförtrodd och är sedan 1895 dess prefekt. E. tillhör den katolska världens utmärktaste lärde. Utom sitt ofvannämnda hufvudverk har han bl. a. utgifvit *Zur geschichte und reform des armenwesens* (1881). Tillsammans med H. Denifle utgaf han 1885—93 den utmärkta tidskriften "Archiv für litteratur- und kirchengeschichte des mittelalters" (7 bd), hvari han offentliggjort viktiga undersökningar bl. a. rörande konsiliet i Vienne och franciskanordens äldre historia. (T. H—r.)

Ehrlich, Heinrich, tysk skriftställare och musiker, f. 1822 i Wien, d. 1899 i Berlin, elev af Henselt och Thalberg, blef 1852 hofpianist hos konungen af Hannover och var från 1864 pianolärare vid Sternska konservatoriet i Berlin samt verksam äfven som musikkritiker. Han fick professors titel 1875. E. skref i bokform bl. a. *Schlaglichter und schlagschatten aus der musikwelt* (1872), *Wie übt man klavier?* (1879; 2:a uppl. 1884), *Die musikaesthetik in ihrer entwickelung von Kant bis auf die gegenwart* (1881), *Aus allen tonarten* (1888), *Dreissig jahre künstlerleben* (1893), *Modernes musikleben* (1895) och några romaner. A. L.*

Ehrlich, Paul, tysk läkare, f. 14 mars 1854 i Strehlen, Schlesien, blef 1881 e. o. professor i Berlin och öfvertog 1896 ledningen af institutet för serumforskning och serumpröfning i Steglitz (vid Berlin), hvilket 1899 flyttades till Frankfurt am Main under namnet Institutet för experimentell terapi. E. har gjort viktiga, delvis grundläggande upptäckter inom läran om blodet, särskildt om blodsjukdomarna, samt inom immunitetsläran och inom serumterapien. I det förstnämnda afseendet har E. genom af honom själf inventerade metoder att färga de hvita blodkropparna visat, att större delen af dessa (leukocyterna) innehåller olika färgbara korn, s. k. granulationer, en mindre del (lymfocyterna) saknar korn. Medelst användande af samma färgningsreaktioner på cellerna i lymfkörtlarna och i benmärgen (lymfkörtelcellerna sakna granulationer) har E. vidare påvisat en nära släktskap mellan det normala blodets olika leuko- och lymfocytformer samt cellerna i lymfkörtlarna och i benmärgen. Han har därmed stadgat en äldre mening om dessa båda organsystems betydelse att vara de väsentligaste källorna för bildandet af blodets hvita celler. Genom tillämpning af samma metoder vid studiet af blodsjukdomarna har E. gifvit ganska talande skäl för den efter honom allmänt omfattade åskådningen om leukemien, "det hvita blodet" (se vidare Leukemisjukdomar). Inom immunitetsläran var E. den förste, som visade, att giftiga ämnen af annat än bakteriellt ursprung, de giftiga ämnena abrin och ricin ur resp. paternoster- och ricinusbönorna efterlämna oemottaglighet för förgiftning med resp. samma gifter, om försöksdjuren under en tid vänjas vid giftet genom utfodring därmed i stigande doser. Därmed erhölls en långt tillgängligare försöksmetod i afseende å studiet af immuniteten, då man nämligen genom användningen af dessa växtgifter gjorde sig i flera afseenden oberoende af de hittills till sin natur ganska ofullständigt kända bakteriegifterna. Vid arbe-

ten med dessa gifter upptäckte E. bl. a., att de immuniserande ämnena hos djur, som immuniserats mot abrin eller ricin, öfvergingo från blodet i sekreten, t. ex. i mjölken af immuniserade djurhonor samt medelbart genom mjölken vid diandet på ungarna. Den af dessa sålunda förvärfvade immuniteten befanns dock vara ganska obeständig, och man lärde sålunda att skilja på aktiv och på passiv immunitet (se d. o.). Sina åsikter om bildandet af de immuniserande ämnena och om deras förhållanden vid gifternas oskadliggörande har E. utvecklat i den mycket debatterade s. k. sidokedjeteorien. Inom serumterapien är E. bekant framför allt genom sin metod att mäta styrkan hos difteriserum, hvilken metod visat sig långt öfverlägsen Behrings och Roux' äldre metoder och därför blifvit allmänt antagen såsom den officiella i skilda länder, äfven i Sverige enl. k. förordn. af 1 nov. 1901. — Bland E:s många andra förtjänster må nämnas, att han gifvit oss den första metoden att tillförlitligt färga tuberkelbacillerna (en liknande metod upptäcktes samtidigt af en E:s landsman, professor P. Baumgarten i Tübingen). Bland E:s skrifter må särskildt nämnas: *Färbung der tuberkelbacillen* (1882), *Das sauerstoffbedürfniss des organismus* (1885), *Farbenanalytische untersuchungen zur histologie und klinik des blutes* (1891), *Wertbemessung des diphtherieheilserums und deren theoretische grundlagen* (1897) och *Gesammelte abhandlungen zur immunitätsforschung* (1904). — De sista två åren har E. utgifvit en serie märkliga arbeten öfver kräftsjukdomarna: *Experimentelle carcinomstudien an mäusen* (1906) m. fl. C. S—g.

Ehrmann, François Émile, fransk målare, f. i Strassburg 1833, blef 1853 arkitektelev vid École des beaux-arts i Paris, men öfvergick till måleriet under Gleyre. Efter att hafva lefvat tre år i Italien utställde han *En metande sirén* (1865, museum i Strassburg). Sedermera har han utfört mytologiska bilder, såsom akvarellen *Ariadne öfvergifven af Theseus* (1873) i Luxembourg, *Konstens historia* (1874), fris i Hôtel Girard, *Museerna* (1877), plafond i Hederslegionens palats, *Paris inbjuder folken till fredlig täflan* (1879), *Vetenskap och konst* (1880), för Nationalbiblioteket, *Manuskriptet* (1885), pannå för detsamma, *Bretagne* och *Auvergne*, väggmålningar i Hôtel de ville, och fyra dekorativa målningar i stora festsalen vid världsutställningen 1900. (G—g N.)

Ehrnrooth [-rωt], två svensk-finska adliga ätter, som, ej längre representerade i Sverige, 1818 immatrikulerades på finska riddarhuset och härstamma från häradshöfdingen öfver Keksholms län Johan Plagman, som 1687 adlades med namnet E.

1. Gustaf Adolf E., krigare, f. 1779 i Rantasalmi, Savolaks, d. 1848 i Lovisa. Han tjänstgjorde under kriget 1808—09 såsom major vid Savolaks' infanteri och utmärkte sig flera gånger för tapperhet. I slaget vid Oravais, där han räddade Västerbottens regemente från att öfvermannas, blef han svårt sårad. Äfven i Västerbotten utförde han hedrande bragder. 1810 tog han afsked ur svensk tjänst och flyttade till Finland, där han 1812 fick i uppdrag att som chef uppsätta andra finska jägarregementet. 1821 blef han divisionschef för finska militären. Han är af Runeberg besjungen i "Fänrikens marknadsminne" (generalen).

2. Lovisa Adelaide E., den föregåendes dotter, skriftställarinna, f. 1826 å fädernegodset Sesta i Nastola, Tavastehus län, d. 1905 i Helsingfors. En af kvinnosakens första och främsta förkämpar i Finland, arbetade hon för sitt mål i tidningspressen och skönlitteraturen. 1874 grundade hon vid universitetet en stipendiefond för kvinnliga medicine studerande och verkade äfven på välgörenhetens område. Hon utgaf under märket A-ï-a från midten af 1860-talet en hel del noveller, i hvilka hon med ifver tog sig an kvinnans frigörelse från de bojor, som socialt tryckte henne. T. C.

3. Johan Kasimir E., den föregåendes broder, militär, statsman, f. 26 nov. 1833 å Sesta, genomgick Fredrikshamns kadettkår, inträdde 1850 i rysk militärtjänst, studerade vid krigsakademien i Petersburg 1853—55, tjänstgjorde sedan 1857 i Kaukasien, blef 1868 generalmajor, 1873 brigadchef samt 1877 generallöjtnant och divisionschef. E. deltog i polska upprorets kufvande 1863 och i fälttåget mot Turkiet 1877 samt blef i bägge krigen sårad. 1880 fick han afsked ur rysk tjänst och emottog krigsministerposten i Bulgarien, där han bidrog till ordnandet af de inre förhållandena och till stärkandet af furst Alexanders ställning. På hans inrådan beslöt fursten att afskaffa den bulgariska författningen och tillvälla sig diktatorisk makt. Statskuppen verkställdes under E:s ledning med framgång, men omedelbart därefter lämnade han Bulgarien och återgick 1881 till sin förra ställning i Ryssland. 1882 utnämndes han till ministerstatssekreteraradjoint och 1888 till ministerstatssekreterare för Finland och därjämte till t. f. kansler för universitetet i Helsingfors, på en tid, då Finlands statsrättsliga ställning var allvarsamt hotad. Det är för tidigt att bedöma, huru han förhöll sig till de ryska angreppen. Medan ställningen ännu var sväfvande, tog han på våren 1891 plötsligt afsked och har sedermera lefvat utan offentligt uppdrag på sin egendom Sesta, i Nastola socken. M. G. S.

4. Aina Johanna E., den föregåendes brorsdotter, sångerska. Se Mannerheim.

Ehrström, Karl Gustaf, finsk ämbetsman, f. 1822 i Åbo, d. 1886 i Helsingfors, blef student 1840, filos. kandidat 1846, juris utriusque kandidat 1852 och juris licentiat 1854 samt utnämndes 1860 till professor i kriminallagfarenhet och rättshistoria i Helsingfors. Det vid samma tid, i sammanhang med nationalrepresentationens återupplifvande, påbörjade legislativa reformarbetet satte honom i tillfälle att utöfva ett stort inflytande på den nyare strafflagstiftningen i Finland, dels såsom ledamot eller

sekreterare i lagberedningskommittéer, dels såsom en af universitetets representanter vid landtdagarna 1872 och 1877—78. E:s mest betydande arbete är det 1875 färdigblifna finska strafflagsförslaget, som utarbetades inom en kommitté, af hvilken han var ledamot, och hufvudsakligen redigerades af honom. 1877 kallades han till ledamot af Justitiedepartementet. 1880—82 var han ledamot i Kommittén för finska ärendena i Petersburg och utnämndes 1886 till prokurator i kejserliga senaten. Han var en verksam medlem af Juridiska föreningen i Finland och publicerade uppsatser i dess tidskrift. R. C.*

Ehses, Stephan, tysk historiker och urkundsutgifvare, f. 9 dec. 1855 i Zeltingen i Rhenprovinsen, prästvigd 1883, idkade historiska studier i vatikanska arkivet, blef 1895 föreståndare för det historiska institut, som af det katolska Görressällskapet 1888 grundats i Rom, och utnämndes 1902 till påflig husprelat. Bland E:s skrifter må nämnas *Geschichte der Pack'schen händel* (1881), *Landgraf Philipp von Hessen und Otto von Pack* (1886), *Papst Urban VIII und Gustav Adolf* (i "Histor. jahrbuch der Görres-gesellschaft", 16, 1895) och *Festschrift zum 1100-jährigen jubiläum des Campo Santo in Rom* (1897). E. har utgifvit "Römische dokumente zur geschichte der ehescheidung Heinrichs VIII." (1893), "Nuntiaturberichte aus Deutschland: Kölner nuntiatur 1584—90" (2 bd, 1895—99) och "Acta concilii Tridentini" (d. 1, 1904). E. utgifver sedan 1887 tills. med A. de Waal "Römische quartalschrift für christliche alterthumskunde und für kirchengeschichte". B. L.

Ehud, en af de s. k. domarna (se Domare), befriade israeliterna från moabiternas ok. Berättelsen om hans bedrift finnes i Dom. 3: 12—30. E. S—e.

Eibenschütz [a'jb-], Ilona, ungersk pianospelerska, f. 1872 i Budapest, elev af H. Schmitt och Clara Schumann, väckte uppseende redan som underbarn i Tyskland och Paris och utvecklade sig sedan till en framstående artist. Sverige besökte hon 1883 och 1892. A. L.*

Eibenstock [a'jb-], stad i sachsiska länet Zwickau, nära böhmiska gränsen. 8,696 inv. (1905). Stor spetsfabrikation.

Eibofolke, stundom brukad beteckning för den till omkr. 7,000 personer uppgående, svensktalande befolkningen i ryska Östersjöprovinserna och i Gammalsvenskby i Syd-Ryssland. Namnet användes först af C. Russwurm i arbetet "Eibofolke oder die schweden an den küsten Ehstlands und auf Runö" (Reval 1855) samt återger (med delvis tysk skrifning) ett estsvenskt dialektord (*ajbofålke*, *äjbofålke*), motsvarande högsv. "öbofolket". Estsvenskarna själfva afse emellertid med detta ord endast de till 350 uppgående invånarna på de båda Rågöarna (*ajana*, "öarna"). Äfven af det skälet att en afsevärd del af "Eibofolke" icke är öbor är termen i fråga föga lämplig. Se Estsvenskar och Runö. G. D—ll.

E. I. C., engelsk förkortning för East India Company, Engelska Ostindiska kompaniet.

Eichendorff [a'jch-], Joseph, friherre von E., tysk skald, f. 10 mars 1788 på Lubowitz i Schlesien, d. 26 nov. 1857 i Neisse, studerade i Halle och Heidelberg, där han mottog bestämmande intryck af Görres och slöt sig till de yngre romantikerna. Såsom frivillig deltog han 1813—15 i kriget mot Napoleon, inträdde sedan i civil statstjänst och vardt 1831 geheimeråd i preussiska kultusministeriet. 1845 tog han afsked och egnade sig uteslutande åt författarskap. — E. var framför allt lyriker. Hans smärre dikter återge naturstämningar och drömmerier, de förebåda i viss mån Heines lyrik och stå själfva under inflytande af Goethe och "Des knaben wunderhorn". De äro melodiska och sångbara; ehuru utpräglad romantisk, deltog E. föga i romantikens metriska experiment och hade folkdiktens fyrrading till hufvudstrof. Hans lätta och behagliga stil, friskheten i uppfattning och det folkligt enkla gjorde denna diktning allmänt spridd och älskad. Äfven E:s prosa intager hufvudsakligen genom sin lyriska charm och mjuka stil. Romanen *Ahnung und gegenwart* (1815) tillhör den grupp prosaverk, som mer eller mindre nära ansluta sig till Goethes "Wilhelm Meisters lehrjahre". Bland E:s smärre noveller intas första rummet af den typiskt romantiska *Das leben eines taugenichts* (1826; "Ur en dagdrifvares lefnad", 1899); vidare må nämnas *Dichter und ihre gesellen* (1834) och *Das schloss Dürande* (1837). E. skref äfven dramer och under senare delen af sitt lif episk-lyriska dikter med starkt katolsk tendens (*Robert und Guiscard*, 1855, *Lucius*, 1857). Samma tendens utmärker hans litteraturhistoriska arbeten från denna tid (*Der deutsche roman des 18. jahrhunderts in seinem verhältnis zum christentum*, 1851, 2:a uppl. 1867, *Geschichte der poetischen literatur Deutschlands*, 1857, 3:e uppl. 1866 m. fl.). E. öfversatte äfven Calderóns andliga skådespel. — E:s arbeten föreligga i *Sämtliche werke* (1841—43; 3:e uppl. 1883), *Vermischte schriften* (1867) och *Gedichte aus dem nachlass* (1888). Urval äro verkställda af Dietze (1891), M. Koch (1893) och Gottschall (1901). Jfr biografier och afhandlingar af Keiter (1887), Höber (1894), Krüger (1898) och Minor (i "Zeitschrift für deutsche philol." XXI). R—n B.

Eichens [a'jch-], Friedrich Eduard, tysk kopparstickare, f. 1804, d. 1877 såsom professor vid konstakademien i Berlin, utbildade sig hos Toschi i Parma till en af det 19:e årh:s mest framstående kopparstickare. Hans gravyrer utmärka sig för säker och korrekt teckning, trohet mot originalet och pittoresk verkan utan effektsökeri: *De tre konungarnas tillbedjan*, efter Rafael, *Den hel. Magdalena*, efter Domenichino (1837; ett exemplar af denna gravyr finnes i Stockholms nationalmuseum) m. fl. samt förträffliga *Porträtt*. Jämväl E:s broder Philipp Hermann E., f. 1812, verksam i Paris sedan 1849, d. 1886, var en kopparstickare af rang. (G—g N.)

Eichhoff, Friedrich Gustav, fransk filolog, f. 1799, d. 1875, blef guvernör för hertigens af Orléans (sedermera konung Ludvig Filips) barn, utnämndes 1831 till drottningens bibliotekarie, blef 1842 professor i litteraturhistoria vid universitetet

i Lyon, 1847 medlem af Franska institutet och 1855 generalinspektör öfver undervisningen i lefvande språk vid de franska lycéerna. Bland hans arbeten må nämnas: *Parallèle des langues de l'Europe et de l'Inde* (1836), som belönades med tre hedersmedaljer, *Histoire de la langue et de la littérature des slaves* (1839), *Tableau de la littérature du Nord au moyen-âge en Allemagne et en Angleterre, en Scandinavie et en Slavonie* (1852; 2:a uppl. 1857), *Études sur Ninive, Persépolis et la mythologie de l'edda* (1855) och *Grammaire générale indo-européenne* (1867). I förening med Suckau utgaf E. ”Dictionnaire étymologique des racines allemandes” (1840; ny uppl. 1855). (E. S—f.)

Eichhorn [a'jchhårn]. 1. Johann Gottfried E., tysk orientalist, litteraturhistoriker och teolog, f. 1752 i Dörrenzimmern (furstendömet Hohenlohe-Oehringen), d. 1827, utnämndes 1775 till professor i orientaliska språk i Jena och 1788 i Göttingen samt blef 1813 en af direktörerna i vetenskapssocieteten i sistnämnda stad och 1819 geheimejustitieråd. Från 1812 ledde han utgifvandet af ”Göttingische gelehrte anzeigen”. Bland hans utgifna skrifter må nämnas: *Einleitung ins alte testament* (1780—83; 4:e uppl. 1820—24), *Einleitung in das neue testament* (1804—12; 2:a uppl. 1820—27), *Allgemeine geschichte der kultur und literatur des neuern Europa* (1796—99; ej fullbordadt), *Die französische revolution in einer geschichtlichen übersicht* (1797), *Weltgeschichte* (1799—1814; 3:e uppl. 1817; ”Nya allmänna historien till freden i Paris år 1815”, 1830), *Geschichte der literatur von ihrem ursprunge bis auf die neuesten zeiten* (1805—13) och *Geschichte des 19:ten jahrhunderts* (1817) m. fl. E. utgaf dessutom ”Repertorium für biblische und morgenländische literatur” (1777—86) och ”Allgemeine bibliothek der biblischen literatur” (1787—1803). — Jfr Bibelkritik, sp. 234—235. (E. S—e.)

2. Karl Friedrich E., den föregåendes son, tysk rättslärd, f. 1781, d. 1854, blef juris professor i Frankfurt a. O. 1805, i Berlin 1811, i Göttingen 1817 och för andra gången i Berlin 1832. 1833 blef han öfvertribunal- och legationsråd, 1838 medlem af preussiska statsrådet och 1843 medlem af öfvercensurdomstolen. 1847 tog han afsked från statens tjänst. Jämte Savigny började E. inom rättshistorien tillämpa samma historisk-filologiska metod, som Niebuhr genomförde i sin romerska historia; han räknas därför bland ledarna af den historiska skolan inom tysk rättsvetenskap. Skrifter: *Deutsche staats- und rechtsgeschichte* (1808—23; 5:e uppl. 1843—44), *Einleitung in das deutsche privat-recht* etc. (1824; 5:e uppl. 1845), *Grundsätze des kirchenrechts der katholischen und evangelischen religionsparthei in Deutschland* (1831—33) och sorgespelet *Chriemhildens rache* (1824) m. fl. E. var jämte Savigny och Göschen grundläggare af ”Zeitschrift für geschichtliche rechtswissenschaft”. Se v. Schulte, ”K. Fr. E. Sein leben und wirken nach seinen aufzeichnungen, briefen etc.” (1884).

3. Johann Albrecht Friedrich E., den förres kusin, preussisk statsman, f. 1779 i Werthheim, d. 1856 i Berlin, blef 1810 preussiskt kammarrättsråd och ungefär samtidigt syndikus vid Berlins universitet. Han slöt sig mycket nära till den grupp af patrioter, som arbetade för afkastande af det franska väldet, stod i förbindelse med de bekante frihetsmännen Dörnberg och von Schill, var i Berlin medlem af utskottet för bildande af landtvärn och landstorm samt deltog som frivillig i kriget 1813. S. å. insattes han af Stein till medlem af de mot Napoleon förbundna makternas centralförvaltning öfver de eröfrade tyska länderna och deltog därefter i administrationen af de ockuperade franska provinserna. 1815 inträdde han som legationsråd i utrikesministeriet, där han 1831 förordnades till direktor. På sistnämnda plats inlade han stor förtjänst om bildandet af tyska tullföreningen. 1840 blef E. chef för kultusministeriet. Såsom sådan var han föga lycklig i ordnandet af den evangeliska kyrkans ställning till staten och fick rykte om sig att vara en politisk och kyrklig reaktionär. E. afgick i följd af marsoroligheterna 1848.

Eichhorn, Kristofer (Christofer), bibliotekstjänsteman, samlare, skriftställare, f. 26 okt. 1837 i Stockholm, d. där 3 dec. 1889, blef student i Uppsala 1855, aflade kansliexamen 1864 och inskrefs s. å. som e. o. amanuens vid K. biblioteket samt blef där 1865 andre amanuens och 1877 amanuens. E. visade under studenttiden vittra intressen och var bl. a. medlem af det kända studentsällskapet ”N. S.” I flera af tidens samlingsverk förekomma poem och prosastycken af honom, och 1876 utgaf han *Dikter och berättelser*, som utgjorde ett urval af hans vitterlek. Vida mera betydande var emellertid hans forskningsverksamhet på bibliografiens, litteraturhistoriens och konsthistoriens områden. Redan som student egnade han sig med framgång åt dessa ämnen och författade flera uppsatser, däribland *Upptäckta svenska pseudonymer och homonymer* (I, 1859), *Undersökning om skriften ”Les anecdotes de Suède”* (1863), *Prosadikten i Sverige under frihetstiden* (1865) m. fl. Sina litterära och konstvetenskapliga uppsatser samlade E. till större delen i serien *Svenska studier* (I, 1869; II, 1872) och *Nya svenska studier* (1881). Dessutom verkade E. såsom utgifvare; han deltog i redaktionen af de äldre delarna af Hansellis ”Samlade vitterhetsarbeten af svenska författare etc.”, upptäckte (1862) och utgaf med litteraturhistorisk inledning Asteropherus' skådespel ”Tisbe” (1863), ombesörjde utgifvandet af samlade skrifter af Stagnelius (1867—68), K. A. Ehrensvärd (1866), Sommelius (1867) och Bellman (ny samling mestadels outgifna Bellmaniana, 2 dlr, 1876—77). På konsthistoriens och konstslöjdens områden verkade han likaledes. Han författade redogörelse för *Svenska byggnadskonsten* (1871), hvilken sluter sig såsom särskild afdelning till den svenska öfv. af Lübkes ”Arkitekturens historia”, samt en konstnärsmonografi öfver *Guillaume Boyen* (1872, tills. med H. Odelberg), hvarjämte han skref text till Mandelgrens ”Samlingar till svenska konst- och odlingshistorien” (1866—68) och till flera planschverk. Därjämte utarbetade E. beskrifningen

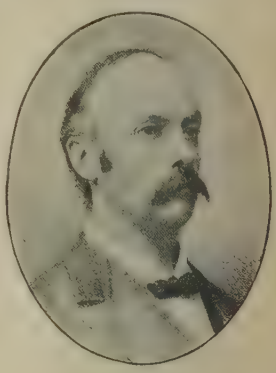

ch katalogen öfver Hammerska samlingarna samt måskrifter om konstslöjdens betydelse, han var en f dem, som på 1870-talet väckte till lif känslan ör konstslöjdens höjande och fäste uppmärksamhet id behofvet af dess studium såväl som af veten-kapligt ordnade samlingar. En omfattande verksam-et utöfvade E. såsom granskare på litteraturens, eaterns och konstens områden alltifrån 1859, sär-kildt i ''Aftonbladet'' (1864—69, där han bl. a. ar teaterkritiker), ''Stockholms dagblad'' (från 870), ''Nya dagligt allehanda'' (från 1872), ''Ny llustrerad tidning'', ''Framtiden'' och ''Nu'', ärvid mestadels nyttjande signaturen *-rn*. Hans ritiker voro ofta sakkunniga, men egde föga person-ig karaktär. Bland polemiska litteraturkritiker af törre omfång märkes hans skrift mot Fryxells Bellmansskildring i *Bellman och hans senaste biograf* 1879). Af synnerligt värde voro de omfattande nteckningar och samlingar till Sveriges konst-istoria, som E. företog och tillgodogjorde i de för-räffliga konstnärsbiografier, med hvilka han riktade 'Nordisk familjebok'', och som, samlade för sig, kulle utgöra ett svenskt konstnärslexikon. Bland tt antal öfversättningar och bearbetningar, som E. tförde, må nämnas hans under studentåren utförda öfversättning af Boccaccios ''Decameron'' (1861—62; :e uppl. 1891). E. var tillika en nitisk fornforskare, n af Svenska fornminnesföreningens stiftare och flera r dess vice ordförande. E. hopförde med stor ifver ch trots små tillgångar betydande samlingar af venska porträtt, möbler, gravyrer, böcker och utografer, hvilka samlingar efter hans död såldes å auktioner och tilldrogo sig stor uppmärksamhet. Hans efterlämnade anteckningar till Svenska konst-istorien äro af stort värde (se därom L. Looström, 'Chr. E. och hans samlingar'', i ''Sv. fornm. ör:s tidskr.'', VII, 1890, s. 286—296). K. W—g.

Eichhornia Kunth, Vattenhyacint, *bot.*, växtsläkte af fam. *Pontederiaceæ* med 5 arter i ropiska Amerika. *E. crassipes* (se fig.) och *E.*

Eichhornia crassipes.

zurea odlas ofta i varmhus för sina vackra vio-ett eller blåa blommors skull. Den förra simmar fta omkring i hemlandets floder och sjöar, och dess bladskaft äro då starkt uppsvällda och tjänstgöra om simdynor. Arten har så starkt förökat sig i södra Nord-Amerikas floder, att den hindrat skepps-arten. G. L—m.

Eichhorst [a'jchhårst], Hermann Ludwig, tysk läkare, f. 1849 i Königsberg, blef med. doktor 1873, kallades till e. o. professor 1876 i Jena och 1877 i Göttingen samt blef 1884 ord. professor i in-värtes medicin i Zürich. Han är mest bekant genom sina läroböcker, *Lehrbuch der physikalischen unter-suchungsmethoden* (1881; 4:e uppl. 1896), *Hand-buch der speciellen pathologie* (4 bd, 1882—84; 6:e uppl. 1904) och *Lehrbuch der praktischen medicin innerer krankheiten* (1899). R. T—dt.

Eichl., vid växtnamn förkortning för A. W. Eichler.

Eichler [a'jch-], August Wilhelm, tysk bo-tanist, f. 1839 i Neukirchen i Kurhessen, d. 1887 i Berlin, anställdes 1865 som docent i München, blef professor 1871 i Graz, 1873 i Kiel och 1878 i Berlin, där han samtidigt blef ledare af den botaniska träd-gården. E. var en af 19:e årh:s främste forskare inom växtsystematikens område. Som hans hufvud-arbete kan betraktas *Blüthendiagramme* (2 bd, 1874 —78). G. A.

Eichrodt [a'jchråt], Ludwig, tysk skald, f. 1827 i Durlach i Baden, d. 1892, var en humo-ristisk och parodierande författare, hvars visor vunnit mycken spridning; ett urval erbjuder *Gesam-melte dichtungen* (1890). Jfr biografi öfver E. af Kennel (1895). R—n B.

Eichsfeld [a'jchsfelt], i äldre tider kurmainziskt, men från 1802 preussiskt furstendöme, utgörande en omkr. 400—450 m. hög platå i preussiska prov. Hannover och Sachsen, mellan Werra i s. samt Helme och Ruhme i n. Areal 1,540 kvkm. Genom Dünberget delas denna platå i Öfre (Södra) och Nedre (Norra) E. Det förra är bergigt och ofrukt-bart, det senare mera jämnt och ganska bördigt, särskildt trakten kring Duderstadt, den s. k. ''Goldene mark''. (J. F. N.)

Eichstedt [a'jch-], Hans Henrik von, son till en pommersk adelsman, som senare blef dansk öfverkrigssekreterare, dansk general, f. 1715, d. 1801, inträdde tidigt vid rytteriet och vardt 1769 generalmajor och chef för de själländske dragonerna. Som sådan tog han viktig del i Struensees störtande 17 jan. 1772 och vardt till lön därför general och minister. 1773 öfverhofmästare för kronprinsen och s. å. elefantriddare. Han fick äfven andra viktiga värf, utan att ega förmåga eller kun-skaper därtill, erhöll sålunda 1777 ledningen af kungl. teatern, hvarvid han var fullkomligt beroende af en skådespelerska, som var hans älskarinna. Som minister skall han ha utverkat det danska kommandospråkets införande i armén. Strax efter kronprinsens konfirmation 1784 aflägsnades han från hofvet och lefde sedan på sin herrgård på Fyn. Han var osjälfständig och osedlig ända till skan-dal. E. Ebg.

Eichstädt l. Eichstätt [a'jch-], stad i bajerska reg.-omr. Mittelfranken, vid Altmühl. 7,701 inv. (1900). Biskopssäte (sedan 745). En evangelisk och sju katolska kyrkor, bland hvilka domkyrkan och den undergörande Walpurgiskyrkan äro de märk-ligaste. E. har många läroanstalter och kloster. I trakten ligger det gamla borgfästet Willibalds-burg, som intogs af svenskarna 11 maj 1633 och till 1730 var residens för biskoparna af E. Stiftet E. förvandlades 1802 till furstendöme, med E. till hufvudstad, och förenades med Bajern. 1817 öfver-

lätos staden och en del af furstendömet, jämte landtgrefskapet Leuchtenberg, åt förre vicekonungen af Italien Eugène de Beauharnais, såsom ett fritt ''standesherrschaft'' under bajersk landshöghet, hvarefter denne antog titeln ''hertig af Leuchtenberg och furste af E.'' Det upplöstes 1855. Biskopsstiftet upprättades åter 1821. (J. F. N.)

Eichstädt [a'jch-], Heinrich Karl Abraham, tysk språkvetenskapsman, f. 1772, d. 1848, blef 1803 professor och 1804 öfverbibliotekarie i Jena, grundade 1803 den berömda tidskriften ''Jenaische allgemeine literaturzeitung'' samt utgaf dels upplagor af klassiker, dels kritiska afhandlingar, bl. a. *Quæstiones philologicæ* (1796—1803). E. var en utmärkt latinsk stilist. Om hans förbindelse med Goethe vittna de 1872 af Biedermann utgifna ''Briefe Göthes an E.''

Eichstätt [a'jch-], Eugène de Beauharnais, furste af E. Se Beauharnais 7 och Eichstädt.

d'Eichthal l. d'Eichtal [däkta'l], Gustave, fransk skriftställare, af israelitisk börd, f. 1804, d. 1886, blef tidigt lärjunge af Aug. Comte och var en af de verksammaste medlemmarna af saint-simonismen, för hvars intressen han offrade större delen af sin förmögenhet. E. var ock en ifrig filhellen. Bland hans arbeten, som beröra hufvudsakligen etnografi och religionsvetenskap, må nämnas *Examen critique et comparatif des trois premiers évangiles* (2 bd, 1863). Se Vernes, ''G. d'E. et ses travaux'' (1887).

Eichw., vid naturvetenskapliga namn förkortning för K. E. Eichwald.

Eichwald [a'jchvalt], klimatisk kurort och kallvattenkuranstalt i nordvästra Böhmen, vid foten af Erzgebirge, 420 m. ö. h., genom elektrisk spårväg förenad med Teplitz (5 km.). Ln.

Eichwald [a'jchvalt]. 1. Karl Eduard E., rysk naturforskare, f. 1795 i Mitau, d. 1876 i Petersburg, blef 1823 professor i zoologi och förlossningskonst i Kazan, 1838 i zoologi och mineralogi vid mediko-kirurgiska akademien i Petersburg och sedermera, till 1851, professor i paleontologi vid bergsinstitutet därstädes. E. gjorde vidsträckta resor, bl. a. äfven i Skandinavien, och stora samlingar samt publicerade en mängd arbeten i zoologi, geologi och paleontologi. Skrifter: *Geognostico-zoologicæ per Ingriam marisque Baltici provincias nec non de trilobitis observationes* (1825), *Reise auf dem Caspischen meere und in den Caucasus* etc. (2 bd, 1834—37), *Discours sur les richesses minérales de quelques provinces occidentales de la Russie* (1835), *Ueber das silurische schichtensystem von Esthland* (1840), *Die urwelt Russlands* (1840—47), *Lethæa rossica ou le monde primitif de Russie* (2 bd, 1852—68), *Analecten aus der palaeontologie und zoologie Russlands* (1872) och *Geognostisch-palaeontologische bemerkungen über die halbinsel Mangischlak und die Aleutischen inseln* (1872) m. fl. (L—e.)

2. Eduard Georg von E., den föregående son, rysk läkare, f. 1838 i Vilna, d. 1889, blef med. doktor 1863, professor i medicinsk diagnostik vid militär-medicinska akademien i Petersburg 1866 och professor i medicinsk klinik därsammastädes 1883. Sedan 1885 var E. föreståndare för den under storfurstinnan Helenas auspicier inrättade utbildningskursen för praktiska läkare. E:s skrifte hänföra sig dels till kliniska, dels till fysiologisk kemiska spörsmål. R. T—dt

Eickel [a'jk-], by i Westfalen, reg.-omr. Arnsberg genom elektrisk spårväg förenad med Bochum oc Gelsenkirchen. 20,361 inv. (1905). Stenkolsgrufvor Soolbad. En termalsoolkälla (Wilhelmsquelle), 32° C., håller klormagnesium, klorkalcium och klor natrium. Goda badinrättningar. Säsong 1 maj—midten af okt. Frekvens 3—4 tusen pers. Ln

Eidangerfjord, en hafsvik, som skjuter in Eidangers socken af Bratsbergs amt. Den utmärke sig för sina vackra omgifningar. Y. N

Eide, Egil, norsk skådespelare, f. 24 aug 1868 i Haugesund, debuterade 1894 i Bergen, me räknar sin sceniska karriär från hösten 1898, d han uppträdde på Kristiania teater som konun *Sverre* i Björnsons ''Mellem slagene''. På National theatret, som han tillhört sedan dess upprättande har han med afgjord framgång uppträdt i åtskillig af Björnsons och Ibsens skådespel, såsom i titel rollerna i *Sigurd Jorsalfar*, *Kongen*, *Brand* och *Pe Gynt* samt som *Bratt* i ''Over ævne'', *Bothwell* ''Maria Stuart i Skotland'', *Gamle Dag* i ''Daglan net'', *Nils Lykke* i ''Fru Inger til Östraat'', *Haako* i ''Kongsemnerne'', *Stensgaard* i ''De unges for bund'', *Julianus* i ''Kejser og galilæer'', *Rubek* ''Naar vi döde vaagner'' och *Gudmund* i ''Gilde paa Solhaug''. O. A. C

Eider [a'jder], gränsflod mellan Schleswig oc Holstein. Den uppstår af flera småsjöar s. o Kiel, 34 m. ö. h., flyter, i början med nordli riktning, genom Westen- och Flemhudesjöarna, vän der sig därefter åt v. samt genomlöper i mång krökningar ett genom dammar mot öfversvämninga skyddadt marskland och faller, mer än 1 km. bred ut i Nordsjön, vid Tönning, genom ett 15 km långt, ända till 10 km. bredt æstuarium. Läng 188 km., af hvilka 150 km. äro segelbara. Genor Eiderkanalen, som förenade E. (vid Rends burg) med Kielfjorden och anlades 1777—84, blo E. en på sin tid mycket viktig vattenväg. Me sedan Kejsar-Vilhelmskanalen öppnades, ligga d delar af densamma, som icke ingå i den sistnämnda torra. (J. F. N.

Eiderdanskar, det politiska parti i Danmark, son 1840—64 kämpade för närmare sammanslutnin mellan konungariket och hertigdömet Slesvig, me frånskiljande af de tyska förbundsländerna Holstei och Lauenburg. (Floden Eider skulle således bl rikets södra gräns.) Det motsatta partiet, hel statsmännen, ville ha Holstein och Lauenbur kvar i statsförbundet. E. Ebg

Eiderkanalen [a'jder-]. Se Eider.

Eiderstedt [a'jder-], halfö i sydvästra Schleswig mellan Eidermynningen och Heverströmmen. Den ä omgifven af dammar och dyner. 330,5 kvkm. 15,75 inv. (1900). Halfön består nästan endast af sär deles fruktbart marskland och bildar f. n. en kret i preussiska prov. Schleswig-Holstein.

Eidfjord (stundom kallad Öi-fjord), den in nersta armen af Hardangerfjord. Den omgifves a den lilla socknen Eidfjord, inom hvilken det bekant vattenfallet Vöringfossen är beläget. Y. N

Eidograf (af grek. *eï'dos*, utseende, form, oc *gra'fein*, skrifva), ett slags af Wallace i Edinburg 1821 uppfunnen och sedermera af Stanley förbättra

apparat för kopiering af ritningar med ändring af deras skala.

Ei'dola (grek.), *filos.*, ”små bilder”, som Demokritos (se d. o.) antog afsöndras från tingens yta och intränga i våra sinnesorgan, hvarigenom varseblifningarna uppkomma. S—e.

Eidologi (af grek. *ei'dos*, bild, och *lo'gos*, vetenskap) kallar Herbart den del af metafysiken, som handlar om kunskapen. S—e.

Eidothea (grek. *Eidothéa*), *grek. myt.*, dotter till hafsguden Proteus, var enligt Odyssén Menelaos behjälplig, då denne på ön Faros i Egypten ville fånga hennes fader och aftvinga honom önskade upplysningar med afseende på hemfärden. A. M. A.

Eidsberg, pastorat i Norge, Smaalenenes amt. 5,543 inv. (1900).. Y. N.

Eidsborgs kyrka, en intressant träkyrka i Eidsborgs annexförsamling, Laardals pastorat, vid västra slutpunkten af sjön Bandaksvandet i Telemarken, nämnes tidigast 1354, men är sannolikt omkr. 100 år äldre. Se Bandak.

Eidsfos, gammalt järnbruk, numera gjuteri i Norge, Jarlsberg og Larviks amt, vid sjön Ekern. Slutstation för en järnväg från Tönsberg. Y. N.

Eidsivatingslagen (fno. *Eiðsifaþings-lög*), den gamla hufvudlagen för sydöstra Norges tingsförening, hvars tingsställe (*Heiðsævisþing* och, senare, *Eiðsifaþing*) var Eidsvold. Sagorna uppgifva Halfdan Svarte som lagstiftare för Oplandene, hvilka voro hufvudlandskapet i Eidsivatingslaget. Först omfattade detta endast Heina-, Hada- och Rauma-fylkena, men sedermera tillkommo Gudbrands- och Österdalarna. Af lagen finnas kvar endast den kristna rätten (upptecknad 1152—62) och ett litet fragment af den världsliga rätten. I nyare tid kallades detta tingslag ”Oplandenes lagdöme” och bestod som sådant till 1797. Y. N.

Eidskogen, pastorat i Norge, Hedemarkens amt, på gränsen mot Värmland. Järnbanan från Arvika till Kongsvinger går därigenom. Äfven under medeltiden gick en allmän farväg genom E., där ett sälohus var uppfördt för de vägfarande. 5,964 inv. (1900). Y. N.

Eidsvold, pastorat i Norge, Akershus amt. 9,589 inv. (1900). Under medeltiden hölls där ett af Nor-

Eidsvoldsbyggnaden.

ges fyra stora ting, Eidsivatinget, för Oplandene. I 17:e—18:e årh. och till 1820 fanns därstädes ett järnbruk. I febr. 1814 hölls å detta bruk, som då egdes af statsrådet Karsten Anker, det riksmöte, som, i trots af Kielfreden, proklamerade Norges självständighet och uppdrog regeringen åt prins Kristian Fredrik. På samma ställe hölls 10 april—19 maj s. å. den riksförsamling, som utarbetade Norges grundlag — hvarför denna ofta kallas Eidsvoldsförfattningen, till skillnad från den reviderade grundlagen af 4 nov. 1814. Brukets hufvudbyggnad, hvari nämnda möten höllos, har, jämte tillhörande park (Doroteenbusk), för medel, som hopsamlats genom allmän subskription, inköpts till statsegendom. I nämnda byggnad är ett historiskt porträttgalleri ordnadt, hvarjämte den 1900—01 har restaurerats och, så långt möjligt, återfått sin ursprungliga inredning. På 1890-talet egdes E. af en svensk (Tersmeden). Se A. J. Lange, ”Eidsvolds værks og Eidsvoldbygningens historie gjennem tiderne” (1902). Y. N.

Eidsvoldsbakken, en i Eidsvolds socken i Norge, vid Vormsälfven belägen egendom med en af Henrik Wergeland upptäckt medelstark järnkälla (Wergelandskällan), som sedan 1840 mycket begagnats till bad. Mellan E. och Lillehammer finnas reguljära ångbåtsförbindelser på Vormen och Mjösen. E. är station på järnvägen Kristiania—Trondhjem. Y. N.

Eidsvoldsdagen, 17 maj, årsdagen af den norska grundlagens antagande på Eidsvold och Kristian Fredriks val till Norges konung 17 maj 1814, har sedan 1824 allmänt firats i Norge. Y. N.

Eidsvoldsförfattningen. Se Eidsvold och Norge (Historia).

Eiebakke, August, norsk målare, f. 1867, studerade i Kristiania på teckningsskolan för Holter och på Kroghs, Petersens och Werenskiolds målarskola och väckte 1891 uppseende med den redbara och omedelbara verklighetsbilden *Anrättning* (Nationalgalleriet). E. studerade sedan i Köpenhamn och Italien. Bland hans senare arbeten äro *Söndagsfrid* (en gumma, som läser bibeln), *Sommar* (Nationalgalleriet) och *Till arbetet*. E. har målat äfven landskap (*Ovädersmoln i fjällen*, *I skogen* m. fl.) och gjort raderingar (*Kristus välsignar apostlarna*). G—g N.

Eiendomsskyld, da., *kam.*, fastighetsbevillning. Sedan ”hartkornsansættelsen” i början af 1900-talet upphörde att vara måttstock för jordegendoms storlek och godhet och skatten, ersattes den af eiendomsskyld, d. v. s. en bevillning af den fasta egendomen, beräknad efter egendomens taxeringsvärde.

Eifel [a'jfel], namn på höglandet mellan floderna Mosel, Rhen och Roer, i preussiska reg.-omr. Aachen, Koblenz och Trier (Rhenprovinsen). E., hvars medelhöjd är omkr. 600 m., är en vild och ofruktbar trakt, med en mängd slocknade vulkaner, kitteldalar, kratersjöar och mineralkällor. Befolkningen är gles och fattig. E. tillhörde fordom ärkestiftet Trier. Det delas i flera större områden, nämligen Maifeld, Ahrgau, Hohe Eifel med toppen Hoheacht (760 m.), Vorder Eifel samt de ödsliga västra delarna, till hvilka Schnee Eifel (Schneifel) och Hohe Venn höra. — Grundberget består väsentligen af devoniska skiffrar. Både äldre och yngre vulkaniska stenarter finnas sedan de tider, då E. var säte för en liflig vulkanisk verksamhet. (J. F. N.)

Eiffel [äfä'l], Alexandre Gustave, fransk ingenjör, f. 1832 i Dijon, har vunnit berömmelse för utförandet af större djärfva järnkonstruktioner. Sin utbildning erhöll han vid École centrale des arts et manufactures i Paris, hvarifrån han utexaminerades 1855. Hs första självständiga arbete var den

stora bron vid Bordeaux (1858), för hvilken han tillämpade den då nya pneumatiska grundläggningsmetoden. Han har byggt bl. a. viadukter och järnvägsbroar i Frankrike, Portugal och Ungern, till världsutställningen 1878 staden Paris' paviljong och utställningens hufvudfasad, den vridbara observatoriekupolen i Nizza, som trots sin vikt af 100,000 kg. kan med lätthet sättas i rörelse af en person, och slutligen 1889 Eiffeltornet (se d. o.). Han erhöll s. å. Montyonska priset för mekanik af franska vetenskapsakademien. För Panamakanalens fullbordande hänvisade F. de Lesseps till E. och dennes förslag att bygga ofantliga slussar i st. f. en kanal med jämn nivå. 1893 blef E., hvilken varit entreprenör vid dessa kanalarbeten, inblandad i Panamaaffären såsom anklagad för att hafva mot betalning understödt bolagets falsarier med sin auktoritet. (G. H—r.)

Eiffeltornet [äfä'l-, e'jfel-], fr. *Tour Eiffel* l. *Tour de trois cents mètres* (''Trehundrameterstornet''), det efter sin konstruktör, A. G. Eiffel, uppkallade, 300 m. höga järntorn af fackverkskonstruktion, hvilket till världsutställningen 1889 uppfördes i Paris på Marsfältet helt nära Jenabron och är den hitintills ojämförligt högsta byggnaden på jorden (se fig. å sp. 56). I tornets öfre del finnas tre laboratorier (för astronomi, för fysik och meteorologi, för biologi och mikrografiskt studium af luften) samt en mindre bostad. Öfver denna våning befinner sig fyren, som med elektriskt ljus nattetid upplyser en betydande omkrets. Ofvan fyrtornets kupol är på 300 m. höjd anordnad en liten terrass för vetenskapliga iakttagelser. De tre för allmänheten tillgängliga plattformerna i tornet äro belägna på resp. 57, 115 och 276 m. höjd. Upp till tornets spets leda 1,792 trappsteg, men bekvämare är att begagna hissarna, af hvilka en hvar rymmer 30—40 personer. Tornets sviktande i storm öfverskrider aldrig 15 cm. Det helas vikt är 9 mill. kg. Den understa pyramidens hörnpelare hvila på betongfundament, som för de två närmast Seinefloden stående pelarna gå 14 m. djupt, för de två andra 9 m. Byggandet pågick 2 år och 2 månader, 1887—89. Kostnaden för tornet uppgick till 6,5 mill. frcs, hvaraf staten bidrog med 1,5 mill. År 1909 skall byggnaden öfvergå i statens ego. Till dess går afkastningen till ett aktiebolag, bildadt af Eiffel och några bankfirmor, med ett kapital af 5,1 mill. frcs. Fr. E.

Eiger [a'jger], topp på Bernalperna i Finsteraarhorngruppen, s. om Grindelwald. 3,975 m.

Eigg [egg] l. Egg, liten ö vid västkusten af Skottland, en af de inre Hebriderna, tillhörig grefsk. Inverness, 29,5 kvkm., med 211 inv. (1901), katoliker. Ön, som i Scuir of E. når en höjd af 393 m., består af basaltklippor, hvilka bilda den vackraste pelarrad på Hebriderna. (J. F. N.)

Eigtved, Nikolai, dansk arkitekt, f. 1701, d. 1754, var en tid ingenjöröfficer i Sachsen och återvände såsom sådan till Danmark efter att hafva med kungligt understöd företagit en resa i södern och därunder utbildat sig till byggmästare. I hemlandet blef han öfverste, hofarkitekt och, kort före sin död, direktör för konstakademien i Köpenhamn. Hans förnämsta verk som arkitekt äro *Amalienborgs fyra palats*, den tidens öfverlastade renässansstil. Ph. W.

Eiffeltornet. (Se föreg. sp.)

Eijck (Eyck), Abraham van, affärsman, son till Gilius van Eijck, som inkallades från Holland vid Göteborgs grundläggning, f. 1620, d. 1677, var tidvis kommissarie i Kommerskollegium, blef 1667 kommersepresident i Göteborg och adlades 1672. Göteborgs historia intar han en bemärkt plats och har för öfrigt liksom flera holländare inlagt stora förtjänster om svenska näringslifvets mångsidiga utveckling under 1600-talet. Han medverkade sålunda vid anläggning af svafvel-, vitriol- och alunbruk, grundade i Stockholm Sveriges första sockerraffinader (1647), inrättade svenska faktorikontor i större utländska städer och praktiserade inom handelslifvet de nya former, som under holländskt inflytande just då vunno tillämpning i den civiliserade världen. Äfven vid försöket att inrätta en börs i Stockholm var han lifligt verksam, men i fråga om detta företag liksom åtskilliga andra var tiden ännu ej mogen för hans idéer. Sina planer att få till stånd en

ank och en handelsskola i Göteborg och att igång-
ätta en regelbunden sjöfart mellan Stockholm och
öteborg lyckades han icke genomdrifva. H. Rn.

Eikisdalen, en för sin storartade och vilda natur-
könhet — där finns bl. a. det omkr. 15 km. långa
i k i s d a l s v a n d e t — bekant dalgång i Roms-
als amt, mellan Romsdalen och Sundalen. I da-
ens öfre ända ligga Mardalsfallen och Aurstaupe
Aurafallen). Y. N.

Eikisdalsvandet [-vannet]. Se E i k i s d a l e n.

Eikonogēn (af grek. *eí'kos*, bild, och *ge'néin*, fö-
as), *kem.*, ett till utveckling af fotografiska bilder
nvändt ämne, som utgöres af det i stora, svagt gula
ristaller förekommande natriumsaltet till en amido-
aftolsulfonsyra, $C_{10}H_5(OH)(NH_2)(SO_3H)$. P. T. C.*

Eiktyrner (isl. *Eikþyrnir*), *nord. myt.*, är en
jort, som står på Valhall och äter af trädet Lärads
renar. Af hans horn dryper det ned i brunnen
Ivergelmer, och därifrån rinna åar åt alla håll. B—e.

Eilau [a'jlau]. Se E y l a u.

Eilbeck [a'jl-], förr förstad till Hamburg n. ö.
ärom, och sedan 1894 införlifvadt därmed.

Eilei'thyia l. I l i t h y i a (grek. *Eileíthyia*), *grek.*
yt., barnsbördens gudinna, motsv. romarnas *Lu-*
ina. Hos Homeros omtalas flera sådana gudinnor.
e sägas vara döttrar af H e r a (Juno), hvilken
ksom barnsbördens främjarinna stundom själf er-
åller tillnamnet E. (romarnas Juno Lucina). Un-
er samma namn och i samma egenskap åkallades
undom äfven Artemis. E:s dyrkan var inhemsk på
reta och torde därifrån, i samband med Apollon-
ulten, öfver Delos hafva fortplantats till Aten och
et öfriga Grekland. A. M. A.

Eile mit weile [a'jle mit va'jle], ty., "skynda
ångsamt". Jfr F e s t i n a l e n t e.

Eilenburg [a'jlenborg], stad i preussiska reg.-omr.
Merseburg (Sachsen), vid Mulde, till största delen
å en ö i floden. 15,721 inv. (1905). Mångsidig
ndustri. På vänstra flodstranden ligger den grefliga
ch furstliga släkten v. Eulenburgs stamslott. (J. F. N.)

Eilers [a'jl-], G u s t a v, tysk kopparstickare, f.
834 i Königsberg, sedan 1863 bosatt i Berlin och
edan 1884 professor vid konstakademien där, stif-
ade 1885 föreningen för originalradering. E. har
tfört såväl etsningar som präktiga kopparstick efter
Tizian, Rafael, van Dyck, Holbein m. fl. och efter
noderna målare.

Eilersen, E i l e r R a s m u s s e n, dansk land-
kapsmålare, f. 1827 i Österby på Fyn, hade 1858
-59 reseunderstöd af konstakademien och blef 1871
ledlem af densamma. E. är en produktiv konst-
är, hvars taflor, genom en lycklig komposition och
n viss käck frihet i anläggningen, vunnit en icke
inga ynnest hos publiken. Ph. W.*

Eilif (isl. *Eilífr*). 1. E. d e n g ö t i s k e, svensk
öfding öfver norra Bohus län. På sommaren 1017
om den norske konungen Olof Haraldsson till
ämnda landskap, och en del af bönderna var
öjd att gifva sig under honom. E. själf samt
önderna och åtskilliga norska män samlades då
ll ting för att åvägabringa en fredlig uppgörelse.
ust som E. steg upp för att bemöta norrmannens
nspråk, högg den norske höfdingen Torer Länge
onom "i halsen, så att hufvudet gick af". Norra
ohus län gaf sig därefter under Olof. (Jfr Snorre
turlasson, "Olof den heliges saga", kap. 61.) P. H.
ing gjorde E. till hjälten i ett sorgespel. (B—e.)

2. E. G u ð r ú n a r s o n, isländsk skald, som
diktat *Þórsdrápa*, en på grund af sina omskrif-
ningar ytterst svårbegriplig dikt om Tors färd
till jätten Geirröd, äfvensom ett kväde om Hakon
jarl (d. 995). B—e.

Eilschov, F r e d e r i k K r i s t i a n, dansk filo-
sof, f. 1725, blef 1741 student, tog magistergraden
1746 och dog 1750. Han kämpade för den åsikten,
att vetenskaperna skola framställas på ett allmän-
fattligt sätt, och arbetade för språkets befriande från
främmande konsttermer, liksom från utländska ord
i allmänhet. I bägge dessa sträfvanden, framför allt
i det sistnämnda, rönte han motstånd; men i det
nyare språket hafva många af honom skapade ord
vunnit burskap. Såsom filosof var E. starkt påver-
kad af Holberg och upplysningstidehvarfvets ratio-
nalister. Skrifter: *Cogitationes de scientiis vernacula lingua docendis* (1747), *Philosophiske breve* (1748),
Forsög til en fruentimmerphilosophi (1749), hvari
häfdas kvinnornas rätt och förmåga att studera, samt
Tentamen jurisprudentiæ divinæ et theologiæ naturalis polemicæ (s. å.), hvari han behandlade de vik-
tigaste religiösa åskådningarna. E:s tankar om upp-
fostran voro långt före dåtidens. C. R.*

Eilsen [a'jlsen] l. E i l z e n, badort i furstendömet
Schaumburg-Lippe, 5 km. s. ö. om Bückeburg och
70 m. ö. h. 288 inv. (1900). 7 svafvelkällor (11°—
12° C.). Utom svafvelsyrad kalk hålla de fri kol-
syra, svafvelväte (40 kbcm. på litern) m. m. An-
stalten tillhör fursten af Schaumburg-Lippe. Fre-
kvens 1,600 kurgäster. Ln.

Eilzen [a'jltsen], badort. Se E i l s e n.

Eimak, folkstam. Se A i m a k.

Eimbeck [a'jm-], stad. Se E i n b e c k.

Eime'o (nu vanligen kalladt M o o r e a), en af Säll-
skapsöarna i Stilla oceanen, omkr. 30 km. v. om
Tahiti, under 17° 30′ n. br. och 149° 50′ v. lgd.
132 kvkm. Omkr. 1,600 inv. Ön är bergig, men
ända till bergstopparna täckt med den yppigaste
vegetation. Liksom Tahiti står den under fransk öf-
verhöghet. E. är den plats, där kristendomen först
predikades i Polynesien (1814). (J. F. N.)

Eimer [a'jmer], ty. (fnhty. *eimbar*, "ämbar", eg.
kärl att bäras med en hand), ett före metersystemets
införande i Tyskland och Österrike-Ungern gällande
rymdmått för våta varor, af olika storlek i de olika
staterna, i Preussen = 68,7 l., i Mecklenburg-
Schwerin = 29,6 l., i Österrike = 56,59 l., i
Sachsen = 67,36 l., medan den bajerska "schenk-
eimern" var = 64,14 l. och den württembergska
"eimer helleichmass" = 293,927 l., o. s. v.

Eimer [a'jmer], T h e o d o r, tysk zoolog, f. 1843
i Stäfa vid Zürich, d. 1898 som professor i zoologi
vid universitetet i Tübingen, till en början känd
förnämligast genom undersökningar om djurens
färger, lämnade värdefulla utredningar af vissa
delar af descendensteorien (se d. o.) i *Die entstehung der arten auf grund von vererben erworbener eigenschaften* (2 dlr, 1888, 1897) och *Die artbildung und verwandtschaft bei den schmetterlingen* (2 dlr,
1887, 1895). L—e.

Eimsbüttel [a'jms-], förr förstad till Hamburg,
n. v. därom, sedan 1894 införlifvad med denna
stad.

Einang skans, Hegre socken, Nordre Trondhjems
amt, Norge, anlades i slutet af 1650-talet 2 km. ö.
om gården Einang på Stjördalsälfvens norra strand

för spärrande af vägen från Meraker till Trondhjem. Skansen förföll snart, men ännu på 1860-talet syntes tydliga spår af densamma. L. W:son M.

Einarr Helgason Skálaglamm, isländsk skald på 900-talet. Som Hakon jarls hirdman deltog han i striden mot jomsvikingarna vid Hjorungavåg (986). Om hans lefnad är för öfrigt föga kändt. Under en resa från Norge till Island drunknade han i Breiðifjorden. Namnet Skálaglamm (d. v. s. ''skålklang'') fick E. med anledning af ett par spådomsviktskålar med klingande vikter, hvilka Hakon jarl förärat honom. Han diktade två drapor om Hakon, hvaraf *Vellekla* (''guldbrist'') finnes delvis i behåll. Jfr ''Einar Skálaglams Vellekla, öfversatt och förkl.'' af A. O. Freudenthal (1865) samt Finnur Jónssons upplaga af ''Heimskringla'' (1893—1900) bd I, jämte bd V (''Fortolkning til versene''). (R. N—g.)

Einarr Skúlason, isländsk präst och skald på 1100-talet. Han tillhörde Egil Skallagrimssons ätt, eller de s. k. Myramännen. Sin mesta tid vistades han i Norge, hos konungarna Sigurd Jorsalafare, Harald Gille och den sistnämndes söner, särskildt Östen, hvars stallare han blef. Efter Östens fall (1157) diktade han till höfdingen Gregorius Dagssons ära kvädet *Elfarvísur* (d. v. s. ''älfvisorna''), med anledning af nämnde höfdings seger vid Göta älf öfver Håkan Herdebred. Den mest berömda af E:s drapor är *Geisli* (''strålen''), om Olof den heliges förtjänster om kristendomen äfvensom de under, hvilka sades hafva timat efter hans död. Denna drapa, hvilken E. kvad i Kristkyrkan i Nidaros i närvaro af de tre dåvarande norske konungarna, Östen, Sigurd och Inge, samt den förste norske ärkebiskopen, Jon, är ett drottkväde och den äldsta drapa af kristligt innehåll, som fullständigt bevarats. Jfr ''Geisli'', utg. af G. Cederschiöld (1873), samt Th. Wisén, ''Carmina norrœna'' (1886—89). (R. N—g.)

Einarsson, Gizur, Islands förste lutherske biskop, f. 1508, d. 1548, sändes af sin gynnare biskop Ögmundur Pálsson att studera i utlandet, blef i Hamburg bekant med Luthers läror samt kom 1533 tillbaka till Island och höll under de närmast följande åren predikningar i Skálholt. Genom kätterska angrepp mot mässan och celibatet förtörnade han Ögmundur till den grad, att denne under tre år höll sin dörr stängd för honom. Men sedan Ögmundur blifvit blind och ville hafva en medhjälpare, kallade han (1536) E. till sig och korade honom till sin efterträdare. 1539, före Ögmundurs död, valdes E. af Skálholts stifts präster till biskop, lät i Köpenhamn viga sig till luthersk biskop och började genast införa reformationen i sitt stift. Ögmundur, hvilken sökte lägga hinder i vägen därför, blef, icke utan E:s medverkan, af en dansk fogde med våld öfverförd till Danmark. Under starkt motstånd af såväl befolkningen som prästerna, hvilka kraftigt understöddes af den myndige biskopen i Hólar, Jón Arason, arbetade E. därefter ifrigt för reformationen, i synnerhet därigenom att han verkade för spridningen af Oddur Gottskálkssons öfversättning af evangelierna och psalmerna. C. R.*

Einarsson, Hálfdan, isländsk lärd, f. 1732, d. 1785, rektor vid Hólars latinskola (på Island) 1755, utgaf, under titeln ''Speculum regale'' (1768), en latinsk öfv. af ''Konungs skuggsjá'' (Konungaspegeln) och skref en för den tiden förträfflig isländsk litteraturhistoria: *Sciagraphia historiæ literariæ Islandiæ* (1777, 2:a uppl. 1786). C. R.*

Einarsson, Baldvin, isländsk skriftställare, f. 2 aug. 1801, d. 9 febr. 1833, bondson, arbetade till 20 års ålder på sin faders gård, men bedref under lediga stunder studier på egen hand och lyckades vinna inträde vid latinskolan, därifrån han 1825 dimitterades till Köpenhamns universitet. Där aflade han 1831 juris kandidatexamen och begynte med understöd af offentliga medel bedrifva studier vid Polyteknisk læreanstalt, hvilka afbrötos af döden. I förening med Þorgeir Guðmundsson utgaf E., från 1829 till sin död, den folkliga årsskriften ''Árnmann á alþingi eða almennur fundur Íslendinga'' (''Árnmann på alltinget eller allmänt möte af islänningar''. Árnmann var enligt folktron en mot människorna vänligt sinnad bergjätte i Árnmannsfell vid Tingvallarna) i syfte att väcka intresse för ett återupprättande af det forna alltinget på Tingvallarna, främst för rådplägningar rör. landets ekonomiska framåtskridande samt folkuppfostran och folkupplysningen. Tidskriften, hvars första årg. var skrifven nästan uteslutande af E., rönte betydlig framgång. Med anledning af 1831 års förordning om ständerförsamlingarna framhöll E. i *Om de danske provincialstænder med specielt hensyn paa Island* (1832), det orättvisa i att isländska frågor skulle behandlas af de danska östiftens provinsialständer (där Island hade två representanter) och påyrkade upprättandet af en särskild isländsk landtdag. Äfven i ''Árnmann á alþingi'' dryftade han s. å. samma fråga. En afhandling om ''Grágás'' trycktes efter hans död i ''Juridisk tidsskr.'', XXII, 1834. E. började det nationella och politiska väckelsearbetet genom tidskrifter, hvilket sedermera så framgångsrikt fortsattes af utgifvarna af ''Fjölnir'' och ''Ný fjelagsrit''. R. N—g.

Einarsson, Indriði, isländsk dramatiker, f. 1851, är till yrket bankrevisor. Hans skådespel — ehuru intet egentligen har något större värde — räknas till det bästa, som på Island i den vägen åstadkommits. Högst skattas *Nýjársnóttin* (Nyårsnatten), där den isländska folktrons ''alfvar'' spela en stor roll. Äfven *Hellismennirnir* (Grottmännen), som handlar om folksagans fredlösa röfvare i obygden, har uppförts många gånger och vunnit popularitet. R. N—g.

Einar Tambaskälfver (isl. *Einarr þambaskelfir*), Eindrides son, norsk storman, fick sitt tillnamn efter sin båge Tamb, som han förstod att handtera med ovanlig skicklighet. Vid aderton års ålder kämpade han på Olof Tryggvessons sida i slaget vid Svolder (1000). När hans båge var brusten och slaget förloradt, sprang han i hafvet och räddade sig genom simning. Senare förlikte han sig med segervinnarna, jarlarna Erik och Sven, samt äktade deras syster Bergljót. När Olof den helige gjorde anspråk på Norge, blef E. en af hans häftigaste motståndare och måste förden-skull slutligen lämna landet. Sedermera, då ett norskt parti, som var missnöjdt med det våldsamma sätt, på hvilket Olof införde kristendomen, uppfordrade Knut den store att bemäktiga sig Norge, slöt sig E. till de missnöjde; men då hvarken Knut eller hans son Sven lyckades tillfredsställa honom, inkallade han, i förening med Kalf Arnesson, Olofs

n Magnus den gode (1035), hvilken då vistades Ryssland. Under dennes regering åtnjöt E. stort nseende och kallades ofta till rådgifvare; men till terföljaren, Harald Hårdråde, kom han i ett indre godt förhållande, hufvudsakligen därför att ans exempel förmådde norrmännen att vägra Harald understöd till ett härnadståg mot Jylland. lutligen kom en förlikning till stånd, och konungen bjöd E. till gästning i Trondhjems kungsgård. Dit nländ, öfverfölls han af konungens väpnade män ch dräptes jämte sin son Eindride, omkr. 1053. eras lik jordades i Olofskyrkan i Trondhjem, vid Magnus den godes grafställe. Y. N.

Einbeck [a'jn-] l. Eimbeck, kretsstad i preussiska reg.-omr. Hildesheim (Hannover), vid Ilme, cke långt från dess utlopp i Leine. 8,709 inv. 1905). Järn-, textil- och annan industri. Under nedeltiden var Einbeckölet vida berömdt. Jfr ockbier. (J. F. N.)

Eindride Erlendssön, norskt riksråd. Se Erend Filippussön.

Eindride unge, norsk lendermand i 12:e årh., ände länge bland väringarna i Konstantinopel och af genom sina berättelser vid sin hemkomst (1150) nledning till att Orkneyjarlen Ragnvald Kolsson, Erling Ormsson på Stödle och flera andra norska rormän företogo ett korståg 1152. E. skilde sig nder färden från sällskapet och begaf sig till Konstantinopel, där han stannade någon tid. Efter emkomsten därifrån (omkr. 1156) slöt han sig till onung Östen, sedermera till Håkan Herdebred och ar efter dennes fall i slaget vid Säkken (1162), är E. deltog, med om att taga Sigurd Markusstre till konung. Några dagar efter slaget på e (1163) fälldes E. af Erling Ormssons (Skakkes) män. O. A. Ö.

Einem [a'jnem], Karl von, preussisk krigsminister, f. 1 jan. 1853, inträdde i aug. 1870 i preussiska åren vid fransk-tyska krigets utbrott, blef officer nder kriget, kallades 1881 till tjänstgöring vid stora eneralstaben, var 1895—98 chef för 7:e arméårens generalstab och nådde 1897 öfverstes grad. 898 blef E. afdelningschef i preussiska krigsministeriet, 1900 direktör för dess "allmänna krigsepartement" och befordrades s. å. till generalmajor och 1903 till generallöjtnant. E. hade vid militärbudgetens behandling i riksdagen 1902—03 visat sig vara en slagfärdig försvarare af regeringens anslagskraf, och däraf föranleddes hans utnämning till krigsminister 14 aug. 1903 efter v. Gossler, vilken han sedan maj s. å. företrädt. I riksdagen har E. tillvunnit sig personliga sympatier och är gärna hörd som talare. V. S—g.

Einfuhrschein [ajnforʃa'jn], ty., importbevis. Se Tullbevis, sp. 924.

Einhard (Einhart, Eginhard), frankisk lärdatecknare, f. omkr. 770, d. 840. E. tillhörde en förnäm frankisk ätt och fick en lärd uppfostran i det berömda klostret Fulda, hvars abbot Baugolf (779—802) sände honom till Karl den stores hof. Tvifvelsutan af ett oansenligt yttre vann E. genom sina egenskaper, sin duglighet och sin älskvärdhet kejsarens förtroende och användes af honom i flera statsärf. Han fick sålunda sig anförtrodd uppsikten öfver de offentliga byggnaderna i riket och sändes 806 på en viktig beskickning till Rom. Äfven hos kejsar Ludvig den fromme stod han högt i gunst och anställdes 817 såsom rådgifvare hos hans son Lothar. Efter att ha sett alla sina försök att upprätthålla enigheten mellan Ludvig och dennes söner misslyckas, drog sig E. 830 tillbaka från politiken och lefde på sina gods i Odenwald. Han grundade i Mühlheim vid Main ett kloster, som fick namnet Seligenstadt, sedan E. ditfört relikerna efter martyrerna Marcellinus och Petrus. E:s maka Imma (Emma) var syster till biskop Bernhard af Worms, men på grund af en namnförväxling uppstod redan tidigt — den kan följas tillbaka till 12:e årh. — den bekanta sägnen om E. och Karl den stores dotter Imma, som poetiskt behandlats af bl. a. De la Motte Fouqué och Baggesen. E:s litterära kvarlåtenskap utgöres af en samling bref (utg. af Jaffé 1867 i "Bibliotheca rerum germanicarum", IV), *Translatio et miracula SS. Marcellini et Petri* (utg. i "Monumenta Germaniæ historica. Scriptores", tom. XV) samt framför allt den efter Suetonius' mönster på ett för sin tid utmärkt latin skrifna lefnadsteckningen öfver Karl den store, *Vita Caroli magni* (utg. af Waitz, 4:e uppl. 1880). Denna biografis förnämsta källa är de frankiska riksannalerna 741—829, "Annales regni Francorum qui dicuntur Annales Laurissenses majores et Einhardi" (utg. af Kurze 1895), hvilka med orätt tillskrifvits E. Den eger ett betydande litterärt värde, men dess betydelse såsom historisk källskrift har blifvit öfverskattad. Litt.: Wattenbach, "Deutschlands geschichtsquellen im mittelalter" (I, 6:e uppl., 1893, sid. 178 ff.), Kurze, "Einhard" (1899). E. W. (T. H—r.)

Einhart. Se Einhard.

Einherjar (isl. *einherjar*), *nord. myt.*, de hjältar, som falla i strid; dem upptager Oden som sina söner i Valhall och Vingolf, men äfven Freja säges få halfva antalet fallna. Valkyrior bära dem mjöd, galten Särimner kokas hvar dag och är hel om aftonen; af hans fläsk näras de. Hvar dag härkläda de sig, kämpa och fälla hvarandra, det är deras lek; då det lider till mattid, rida de hem och sätta sig till dryckeslaget. Vid ragnarök följa de asarna i striden på slätten Vigrid och förgås med dem. Dessa uppgifter äro ur Snorres Edda. Namnet betyder "enastående kämpe" och brukas en gång i den poetiska Eddan i sing. om Tor. B—e.

Einhornsgrottan [a'jnhårns-], bengrotta vid Scharzfeld på södra sidan af Harz, s. om Klausthal (Hannover). Se Ben-grottor.

Einjährig-freiwilliger [a'jnjärich fra'jv-], ty. Se Enårsfrivillig.

Einschreiben [a'jnʃrajben], ty. (eg. inskrifva), *postv.*, införa i journal, registrera. *Einschreiben lassen*, rekommendera (om bref; ty. *rekommandieren* nyttjas i denna bemärkelse endast inom schweiziskt postområde). Jfr Bref, sp. 69.

Einsiedel [a'jnsidel], Detlev von, grefve, sachsisk statsman, f. 1773, d. 1861, var 1813—30 statssekreterare för inrikes- och utrikesärendena. Hans reaktionära politik framkallade i sept. 1830 oroligheter i Dresden, hvilka ledde till hans nödtvungna afgång s. å.

Einsiedeln [a'jnsideln] l. Maria-E. (lat. *Monastērium eremitārum*), köping i schweiziska kantonen Schwyz, 900 m. ö. h. 4,077 inv. (1900; blott 83 protestanter). E. är företrädesvis bekant för det omkr. midten af 800-talet därstädes anlagda bene-

diktinklostret, till hvars svarta, undergörande Mariabild 150—200 tusen pilgrimer årligen vallfärda. Förnämsta vallfärdsdagen är 14 sept. (änglainvigningsfesten). Med klostret, som utgör en väldig (258 m. lång, 255 m. bred) fyrkant i italiensk stil från början af 1700-talet, äro förenade ett gymnasium (till år 1848 klosterskola), ett prästseminarium

Klostret i Einsiedeln.

och ett bibliotek (omkr. 50,000 bd). Till kyrkoskatten hör en med ädelstenar rikt prydd guldmonstrans af mer än 5 kg. vikt. Köpingens förnämsta industri är tillverkning af helgonbilder, bönböcker, vaxljus, rosenkransar o. d., hvilka säljas till pilgrimerna. Storartad typografisk anstalt. Vid E. vunno fransmännen, under Masséna, 14 aug. 1799 en seger öfver österrikarna under Jellačič. (J. F. N.)

Eipel (ung. *Ipoly*), biflod fr. vänster till Donau, upprinner ur flera källor i komitatet Nográd i Ungern och faller ut nedanför Gran. Längd 212 km.

Eir, *nord. myt.*, asagudinna, är den bästa läkare, säger Snorres Edda. I Fjolsvinnsmál är E. en af de mör, som sitta hos jungfrun Menglad på Lyfjaberg (läkemedelsberget). B—e.

Eira (af fnod. *Eir*, "den mildrande, lindrande", läkedomsgudinnan), läkartidskrift, som började utgifvas i Göteborg 1877 af provinsialläkaren A. Montén, redigerades 1881—98 af doktor E. V. Wretlind och från 1899 af provinsialläkaren M. Simon, vid hvars död i juni 1903 den upphörde. Tidskriften utgafs (från 1888 i Stockholm) med två häften på 2 à 3 tryckark i månaden. Dess upplaga var omkr. 700 exemplar, prenumerationspriset 10 kr. för år.

Eirēne (grek. *Εἰρήνη*, lat. *Irēne*), *grek. myt.*, fredens gudinna, framställdes af den bildande konsten (Kefisodotos) i fotsid dräkt med spira i handen och hållande den lille Plutos (rikedomens gud) på armen (se fig. å sp. 64). Äfven omtalas E. såsom en af de tre horerna, Zeus' och Themis' döttrar. A. M. A.

Eiriksjökull [-jökǫddl], isländsk vulkan, 1,798 m. hög, täckt af ett jökelfält af 100 kvkm. ytvidd, belägen i västligare delen af mellersta Island. I historisk tid har E. icke varit i verksamhet, men spåren af dess utbrott i förhistorisk tid äro ännu påtagliga (dit hör bl. a. den ryktbara lavagrottan Surtshellir, se d. o.). Sitt namn har jökeln enligt folksagan efter en fredlös man, som tog sin tillflykt dit. R. N—g.

Eiriksmál, ett fornnordiskt kväde, som den norska drottningen Gunnhild lät dikta till ära för sin fallne gemål, Erik Blodyx (d. 950 l. 954). Endast början af dikten finnes numera i behåll. Den är utgifven af Munch och Unger i "Oldnorsk læsebog" (1847), af Möbius i "Edda Sæmundar hins fróða" (1860), af Wisen i "Carmina norrœna" (1886) m. fl. (B—e.)

Eiriksson, Jón. Se Erichsen.

Eirene med Plutos. (Antik marmorstaty i München, kopia efter Kefisodotos.) Se föreg. sp.

Eiriksson, Magnús, isländsk teolog, f. 22 juni 1806 på Islands nordligaste gård, d. 3 juli 1881 i Köpenhamn, vardt student först 1831 och teol. kandidat 1837. Hans grundliga kunskaper gjorde honom till en eftersökt handledare för teol. studerande. Hans egen religiositet präglades af uppriktig fromhet och barnslig tillit till Gud, men hans sanningskärlek och skarpsinne ledde honom till allsköns religiösa grubblerier och till fiendskap mot all auktoritetstro. Harmen öfver de andliga och världsliga myndigheternas uppträdande mot baptisterna, som man ville tvinga att låta döpa sina barn, framkallade 1844 hans första skrift, *Om baptister og barnedaab*, som väckte stort uppseende, emedan

n där förnekade, att barndopet var apostoliskt. dan där framträdde hans rationalistiska tanke- ng, och 1846—50 riktade han flera skarpa an- epp mot H. Martensen för hans ”förvirrade logi” såsom en orimlig sammanblandning af reli- n och spekulativ filosofi, i det att all mystisk gmlära förmenades strida mot sund och enkel dstro. Ja han gick till och med så långt, att han 47 ingaf en klagoskrift direkt till konungen öfver rtensen, men tillika öfver regeringens tillväga- ende. Detta ådrog honom rättsligt åtal, som väl ej fullföljdes på grund af amnestien 1848. ke mindre skarpt var hans angrepp 1850 på S. erkegaard i den lilla skriften *Er troen et paradox i kraft af det absurde''?*, hvaremot han 1851 talade ”Clara Raphael” med välvilja. Hans pträdande mot Martensen hade emellertid beröfvat nom hans lärjungar, och han kom rent af i nöd, arför han 1856 sökte ett prästämbete på Island. n utnämndes också, men afsade sig det genast, edan starka tvifvel uppstått hos honom om kyrko- ans sanning. Han hade nämligen, väl till en del verkad af Tübingenskolan, gripits af misstro mot ngelierna och särskildt Johannesevangeliet samt lde af sina studier att förkasta läran om Kristi dom. 1863 utgaf han ett stort arbete, *Er Johan- evangelium et apostolisk og ægte evangelium?* Johannis evangelium'', 1864), hvari han förne- de, att det kunde vara skrifvet af en jude, än ndre af aposteln Johannes. 1866 följde i samma tning *Gud og reformatoren*, som framhöll, att sus endast ville vara reformator af judendomen, 1871 *Paulus og Christus*, hvari han gjorde gäl- de, att Paulus' lära om rättfärdiggörelsen var missförstånd och en förvanskning af Kristi lära syndaförlåtelsen, hvarjämte han 1873 i *Jöder christne* fastslog, att kyrkans lära om Kristi dom uppstått först i 2:a årh. och att den små- ngom förts allt längre bort från den ursprungliga, nna kristendomen. Ett par småskrifter, *Om bön- ns virkning* och *Kunne vi elske næsten som os selv* da 1870), voro vackra vittnesbörd om hans eget rleksfulla sinnelag. För att hjälpa E. i hans nöd- llda ekonomiska omständigheter hade några vän- r 1873 åstadkommit en lifränta åt honom; från 79 fick han en liten årlig summa af stats- ssan. E. Ebg.

Eisack [a′jså-], flod i södra Tyrolen, rinner upp södra sluttningen af Brenner, 1,370 m. ö. h., h faller ut i Adige, nedanför Bozen. Längd 96 . Genom den trånga Eisackdalen, som är sär- les viktig i strategiskt hänseende, går Brenner- nan. (J. F. N.)

Eiselen [a′jselen]. 1. Johann Friedrich ottfried E., tysk statsrättslärare, f. 1785 i thenburg a. d. Saale (Preussen), d. 1865 i lle, deltog i 1813—14 års krig som frivil- vid Lützowska frikåren, hvars historia han dan skref (*Geschichte des Lützow'schen frei- rps*, 1841), blef 1820 e. o. och 1821 ord. ofessor i Breslau samt var från 1829 till sin d professor i Halle. Under senare delen af 1 lefnad tog E. verksam del i det politiska vet. 1862 utsågs han till representant i preus- ka herrehuset för universitetet i Halle, och å. utgaf han det statsvetenskapliga arbetet *Der eussische staat*. De viktigaste af hans öfriga ar- beten äro: *Handbuch des systems der staatswissen- schaften* (1828) och *Die lehre von der volkswirth- schaft* (1843). (V. S—g.)

2. Ernst Wilhelm Bernhard E., den föregående broder, tysk gymnast, f. 1791 i Ber- lin, d. 1846, var en af Jahns första lärjungar och blef hans ifrigaste och förnämste medarbe- tare. Efter förbudet 1819 mot allt gymnasticerande var E. den ende, som erhöll tillåtelse att undervisa däri, dock endast privat, och han upprättade 1825 i Berlin en gymnastikinrättning, hvilken flitigt be- söktes, och inlade stora förtjänster om den tyska turnkonstens utveckling. E. anses hafva uppfunnit räck och barr samt andra tyska gymnastikredskap. Tillsammans med F. L. Jahn utgaf han 1816 *Die deutsche turnkunst* och skref dessutom *Abriss des deutschen stossfechtens* (1826), *Der wunderkreis* (1829), *Die hantelübungen* (1833), *Die turntafeln* (1837), *Merkbüchlein für anfänger im turnen* (1838), *Über anlegung von turnplätzen und leitung von turnübungen* (1844) samt *Abbildungen von turn- übungen* (1845; 5:e uppl. 1889). L. M. T.

Eisen [äsä′], Charles, fransk målare, illu- stratör och raderare, f. 1720 i Paris, d. där 1780, son till den från Belgien till Paris öfverflyttade målaren och raderaren François Eisen, gjorde sig ett berömdt namn genom sina efter egna kompositioner i radering utförda förtjusande vinjetter, t. ex. till Dorats ”Baisers”. Hans taflor äro mindre vanliga. Två genremålningar (målade 1765) af hans hand, *Spelpartiet* och *Häxan*, funnos i Jean Bolinders 1899 skingrade samling, dit komna ur En- blomska samlingen. O. G—g.

Eisen, August Gustaf, naturforskare, f. 2 aug. 1847 i Stockholm, blef student i Uppsala 1868, filos. kandidat och docent i zoologi därst. 1873 (han kvarstod som docent till 1878) samt promoverades till hedersdoktor i filos. fakulteten vid jubelfesten i Uppsala 1893. Redan som student företog han resor i Skandinavien, Tyskland, England och Holland för zoologiska och geologiska studier, och efter kan- didatexamens aflåggande begaf han sig i natur- vetenskapligt syfte till Nord-Amerika, där han bo- satte sig i Kalifornien samt egnade sig åt hortikultur och vinodling. Han har fortsatt sina studier i zoo- logi (biologiska forskningar vid Stilla hafskusten 1873—75) och botanik samt företagit vetenskapliga resor i Guatemala, Mexico, Nedre Kalifornien och Förenta staterna. E:s tidigaste arbeten af zoologiskt innehåll finnas i Sv. vet. akad:s publikationer, såväl dess ”Handlingar” som ”Bihanget” och ”Öfver- sigt af förhandlingarna”. Senare har han utfört en rad mycket betydande undersökningar, behandlande bl. a. spermatogenes, blodets sammansättning och lägre djurs anatomi; här må nämnas *North American Oligochæta* (1—3, i California academy of sciences' handlingar, 1893 ff.), *Plasmocytes* (därsammastädes, 1897), *Spermatogenesis of Batrachoseps* (i ”Journal of morphology”, 1900), *On the bloodplates of the human blood* (därsammastädes, s. å.) och *The Enchytræidæ in Harriman expedition to Alaska* (1900—05). Bland hans hortikulturafhandlingar må nämnas *The raisin industry* (San Francisco, 1890) och den af Förenta staternas regering publicerade *The fig culture* (Washington, 1900), de enda ar- beten på något språk om russin- och fikonodlingen. E. var 1892—99 kurator i California academy of

sciences och 1902—06 president i San Francisco microscopical society.

Eisenach [a'jś-]. 1. Residensstad i storhertigdömet Sachsen-Weimar-Eisenach, i en naturskön trakt på nordvästra sluttningen af Thüringerwald, vid Nesses och Hörsels sammanflöde, 221 m. ö. h. 35,123 inv. (1905). E. har ännu kvarlefvor af gamla befästningar och är omgifvet af fem förstäder. I E. finnas fem evangeliska och en katolsk kyrka samt ett omkr. 1742 byggdt storhertigligt slott och ett Lutherhus, hvari Luther 1498 skall hafva upptagits af fru Cotta. Staden har en betydlig industri, såsom kamgarnsspinnerier, tillverkning af färger, lervaror, cigarrer, maskiner, tegel, mjöl, malt, läder m. m. Det är säte för en landgericht, har gymnasium, realgymnasium, lärar- och lärarinneseminarium och skogsskola. Till minne af Luthers vistelse där aftäcktes 1895 ett Luthersmonument på Karlsplatz; äfven Bach och Bismarck hafva statyer i E. — E. anlades i slutet af 11:e årh. och var 1596—1741 residens för en sachsisk hertiglig linje. Seb. Bach föddes där 1685, och Fritz Reuter dog där 1874. Omgifningen är rik på vackra platser, hvarför ock turisttrafiken är mycket stor. En halftimmes väg s. om staden ligger det ryktbara bergslottet Wartburg. I E. samlades sedan 1852 hvartannat år den tyska evangeliska kyrkokonferensen, som 13 juni 1903 beslöt en sammanslutning af Tysklands evangeliska landskyrkor. Den af Schmoller i okt. 1872 till E. sammankallade nationalekonomiska kongressen ledde till bildandet af Verein für sozialpolitik (''katedersocialister''). — 2. Fordom furstendöme, som slutligen kom att omfatta amten Lichtenberg och Kaltennordheim, Fuldadistrikten Geisa och Dermbach, hessiska amten Vacha, Frauensee och Völkershausen samt riddaramtet Lengsfeld. 1,219 kvkm. E. hörde i äldre tider till Thüringen, kom 1440 till Sachsen och vid delningen 1485 till detta lands ernestinska linje. Familjer af denna linje regerade i E. till 1741, då furstendömet införlifvades med Sachsen-Weimar, hvaraf det nu utgör två förvaltningsområden. J. F. N.

Eisenberg [a'jśenberg], stad i hertigdömet Sachsen-Altenburg, på platån mellan Saale och Elster. 9,956 inv. (1905). Hertigligt slott, med värdefulla samlingar. Tillverkning af ylletyger, porslin, lervaror, maskiner, möbler, pianon m. m. (J. F. N.)

Eisenburg [a'jśenborg], ung. *Vas*, komitat i Ungern vid Steiermarks gräns. 5,035 kvkm. 418,905 inv. (1900), hvaraf 53 proc. ungrare, 30 proc. tyskar, 12,6 proc. slovener, 4,3 proc. kroater. Landet är i v. och s. bergigt, i midten och i n. ö. slätt och mycket fruktbart samt genomflytes af Raab. Jordbruk, vinodling, boskapsskötsel, i n. v. bergsbruk (stenkol, antimon m. m.). Hufvudort Steinamanger (ung. *Szombathely*). K. B. W.

Eisenerz [a'jś-] 1. Innernberg, köping i Steiermark, 745 m. ö. h., i en kitteldal i de s. k. Eisenerzalperna. 2,563 inv. (1900). Stora järnbergverk (bearbetade redan af romarna) och masugnar. 1901 uppfordrades 1,2 mill. ton järnmalm af intill 40 proc. järnhalt. J. F. N.

Eisenerzalperna [a'jś-]. Se Alperna, sp. 699.

Eisenlohr [a'jśenlår], August, tysk egyptolog, f. 6 okt. 1832 i Mannheim, d. 23 febr. 1902 i Heidelberg. E. studerade teologi och naturvetenskap, företrädesvis kemi, i hvilket ämne han 1860 promoverades till filos. doktor i Heidelberg, där han uppsatte en fabrik för tillverkning af färger. En slump förde honom 1865 till studiet af kinesiskan och därmed äfven till hieroglyfskriften. Chabas och Brugsch blefvo hans lärare. 1869 blef E. docent i fornegyptiska språket. Vintern 1869—70 besökte han Egypten. 1872 utnämndes E. till e. o. professor i egyptiska språket och fornkunskapen och 1885 till titulärprofessor. Såsom egyptolog intog E. en framskjuten plats. Af betydande värde äro *Der grosse papyros Harris* (1872), af hvilken urkund han lämnat en öfv. i ''Zeitschrift für ägyptische sprache etc.'' samt *Ein mathematisches handbuch der alten aegypter* (1877) med öfv. och förklaringar, m. fl. För den bildade allmänheten torde E. vara mest bekant genom sin bearbetning af 2:a delen af Bædekers ''Ägypten'' (1891).

Eisenmarkt [a'jś-], stad. Se Vajda Hunyad.

Eisenmenger [a'jś-], Johann Andreas, tysk orientalist och teolog, f. 1654 i Mannheim, d. 1704 som professor i österländska språk i Heidelberg, utgaf ett stort, mot judendomen riktadt verk, *Das entdeckte judenthum* o. s. v., som var i det närmaste färdigtryckt, då judarna lyckades utverka kejsarens förbud mot dess utgifning. Först 1711 tilläts, genom ett nytt kejserligt reskript, bokens offentliggörande (det på titelbladet utsatta tryckåret är emellertid 1700). Arbetet är i hög grad fanatiskt samt vimlar af misstag och förvrängningar.

Eisenmenger [a'jś-], August, österrikisk målare, f. 1830 i Wien, studerade vid akademien därstädes såsom lärjunge af Rahl och egnade sig åt monumentalmåleriet. Han har utfört takmålningar, *Apollon och museerna*, i Musikföreningspalatset, fresker i Österrikiska museet, ansedda för hans bästa, många dekorativa målningar i justitiepalatset, i rådhuset och i enskilda hus, t. ex. *Temperamenten* (i skalden Mosenthals hus), ridå till Augsburgs nya teater, framställande *Aisopos berättar sagor för folket* (1878), m. m. samt har inrättat en skola för dekorativ konst, som burit goda frukter. 1872—1901 var han professor vid Wiens konstakademi. (G—g N.)

Eisenstadt [a'jś-], ung. *Kismarton*, stad i ungerska komitatet Ödenburg (Sopron). 2,951 inv. (1900), tyskar, ungrare och kroater. Praktfullt slott, tillhörande familjen Esterházy, med stort bibliotek, arkiv och andra samlingar samt vacker park. K. B. W.

Eisenstein [a'jśenstajn], Ferdinand Gotthold Max, tysk matematiker, f. 1823 i Berlin, d. 1852 som privatdocent därstädes, skref viktiga afhandlingar i talteori samt inom teorien för de elliptiska funktionerna. En stor del af desamma är sammanförd i en volym (G. Reimer, Berlin 1847), till hvilken ingen mindre än C. F. Gauss skrifvit ett företal, i hvilket han betygar, att ''dessa handlingar innehålla så mycket förträffligt och gediget, att författaren genom desamma är för-

krad om en ärofull plats vid sidan af sina förc-
ngare, till hvilkas arbeten hans egna värdigt
sluta sig.'' M. L.

Eisen und blut [a'jsen ont blōt], ty., ''järn och
od'', ett ofta citeradt politiskt ordstäf ur O. v.
smarcks tal i preussiska landtdagens representant-
s' budgetsutskott 30 sept. 1862, då han bl. a. ytt-
de: ''Nicht durch reden und mehrheitsbeschlüsse
rden die grossen fragen der zeit entschieden —
s ist der fehler von 1848 und 1849 gewesen —,
ndern durch e i s e n u n d b l u t.''

Eiserner hut [a'jserner hōt], ty. (fr. *chapeau de*
, eng. *iron hat*), J ä r n h u f v a, *bergsv.*, kallas
e delen af en malmförekomst af järnrika svafvel-
etaller (svafvelkis, magnetkis, kopparkis, arsenik-
o. s. v.), då genom sönderdelning, förorsakad
inträngande vatten och luft m. m., malmen i
an fått en annan karaktär. Genom oxidation ha
dats järnoxid och järnoxidhydrat (limonit), hvari-
nom massan stundom ser ut som en järnmalm.
nder denna vittringszon vidtaga de rena svafvel-
etallerna. Järnhufvan förutsätter sålunda under-
gande svafvelmineral, och då dessa ofta äro för-
ndna med silfver- och blymalmer o. s. v. samt
d guld, tyder järnhufvan på förekomsten af så-
na ädla metaller mot djupet. På grund däraf
ter det i gamla bergsmansverser, som ännu lefva
ar, t. ex. i Tyskland:

''Es thut kein gang so gut
Er hat einen eiserner hut.''

h i England:

''There is no lode like that,
Which has an iron hat.''

I Cornwall, där järnhufvan fått namnet *Gossan*,
ter det:

''Gossan rides a high horse.'' Svk.

Eisfeld [a'jsfelt], stad i hertigdömet Sachsen-
einingen, vid floden Werra, på sluttningen
Thüringerwald. 4,116 inv. (1900). Gammalt
ott. (J. F. N.)

Eisgrub [a'jsgrop], tjech. *Lednice*, köping i märiska
striktet Nikolsburg, vid floden Thaya. 2,231 inv.
900). Vid köpingen ligger ett fursten af Liechten-
ein tillhörigt slott, hvars park anses för en af
största och vackraste i Europa. (J. F. N.)

Eisleben [a'js-], stad i preussiska reg.-omr. Mer-
burg (Sachsen), fordom hufvudstad i grefskapet
ansfeld. 25,120 inv. (1905). E. har 1 katolsk
h 5 evangeliska kyrkor, däribland Andreaskyrkan
d den predikstol, hvarifrån Luther höll sin sista
edikan, och med grafmonument öfver de forne
efvarna af Mansfeld. Gymnasium (stiftadt af
uther två dagar före hans död), realskola, lärar-
minarium och bergskola. Betydande koppar- och
fverbergverk. Luther föddes i E. 10 nov. 1483 och
g där 18 febr. 1546. I Luthers födelsehus (se fig.
sp. 70), härjadt af elden 1689, förvaras ännu
ånga minnen af honom, och där finnes en friskola,
ilken står i förbindelse med seminariet. 1877 restes
E. en marmorstaty af Luther, och 10 nov. 1883 af-
ktes på torget i E. ett Luthermonument af brons
f Siemering). (J. F. N.)

Eiss (fr. *mi dièse*, eng. *e sharp*), *mus.*, den med
half ton höjda tonen *e*; förväxlas enharmoniskt
ed *f*. A. L.*

Eissenhardt [a'js-], J o h a n n, tysk kopparstic-
re, f. 1824 i Frankfurt a. M., d. där 1896, ut-
nämndes till professor 1889. Hans verk omfatta
öfver 200 nummer stick efter gamla och moderna
mästare. E. var äfven målare. G—g N.

Eista, socken på Gottland. Se E k s t a.

Luthers födelsehus i Eisleben. (Till art. Eisleben.)

Eiste'ddfod (pl. *eisteddfodau*, af kymr. *eistedd*,
sitta, sammanträda, och *bod*, blifva), en ursprungli-
gen walesisk, men på senare år äfven af andra kelter
upptagen institution, hvilken betraktas som en kvar-
leſva från den förhistoriska tidens druidism. I Wa-
les höllos af gammalt möten, kallade *gorsedd* (hög-
säte, tron) l. eisteddfod, af hvilka några voro ting,
andra åter litterära pristäflingar. Numera hållas de
under kungligt beskydd en gång om året omväxlande
i norra och södra Wales samt tillfälligtvis i Liverpool
och London. Ett år och en dag före hvarje eisted-
fods första mötesdag samlas en gorsedd af barder
på den för eisteddfod utsedda orten för att kungöra
den blifvande täflingen, hvarvid allahanda gamma-
dags ceremonier iakttagas. Eisteddfod pågår en
vecka med ett möte och en konsert dagligen. Täf-
lingarna omfatta poesi (bl. a. ett ode i kymrisk allit-
terationsvers), prosa, målning, skulptur, musik, sång,
metallarbeten, sömnad, väfning o. s. v., och prisen
växla mellan 200 och 2 pd st. För det nämnda
odet är priset 20 pd och en rikt skulpterad ekstol
af samma värde. Till prisdomare kallas de kompe-
tentaste konstnärer i England och på kontinenten.
Ändamålet med dessa möten är att hos folket odla
smaken för de sköna konsterna, särskildt poesi och
musik, och de bevistas af tusentals personer, till-
hörande olika klasser och nationaliteter. Jfr B a r d.

Eitelberger von Edelberg [a'jtelberger fån], R u-
d o l f, österrikisk konstforskare, f. 1817 i Olmütz, d.
1885 i Wien, blef 1847 docent och 1863 ord. profes-

sor i Wien. E. grundade 1864 österrikiska museet för konst och industri och var dess direktör till sin död. Han hade sin betydande andel i Wienakademiens omgestaltning och öfver hufvud taget i den konstindustriella fackutbildningens förbättrande. Hans skrifter röra sig såväl inom dithörande ämnen som om medeltida konstminnen inom landet m. m. *Gesammelte kunsthistorische schriften* utkommo 1879—84. I förening med fackmän utgaf han *Quellenschriften für kunstgeschichte und kunsttechnik des mittelalters und der renaissance* (18 bd, 1871—82). G—g N.

Eitner [a'jt-], Robert, tysk musikhistoriker, f. 1832 i Breslau, d. 1905 i Templin (prov. Brandenburg), öppnade 1863 en musikskola i Berlin, stiftade 1868 ''Gesellschaft für musikforschung'' och blef redaktör för den af detta sällskap utgifna tidskriften ''Monatshefte für musikgeschichte'' samt åvägabragte 1872 subskription på en ''Publikation älterer praktischen und theoretischen musikwerke''. Han utarbetade bl. a. *Bibliographie der gedruckten musiksammelwerke des 16. und 17. jahrhunderts* (1877) och ett stort *Biographisch-bibliographisches quellenlexikon* (10 bd, 1900—04) öfver musiker under kristna tidräkningen. E. fick 1903 professors titel. A. L.*

Ejakulatiön (af lat. *ejaculāri*, kasta ut), utsprutning (stötvis).

Ejälet (pl. *ejälät*), ett i turkiskan allmänt förekommande arabiskt ord, som betyder styrelse, guvernörskap, provins. I administrativt hänseende betecknade det förr (före 1865) de af en vali (generalguvernör) styrda län, i hvilka Turkiet är indeladt och hvilka nu vanligen benämnas vilajet (se d. o.). H. A.*

Eja'ssisjön l. Njarasasjön, en 1892 af Baumann upptäckt saltsjö (salthalt 31 proc.) i tyska Öst-Afrika s. ö. om Victoria Njansa, omkr. 1,050 m. ö. h. Den sträcker sig i riktningen n. ö.—s. v., är omkr. 60 km. lång och 6—12 km. bred. Den har ringa djup och mottager flera tillflöden, bl. a. Wembäre (Simbiti) från s. v. (J. F. N.)

Ej blot til lyst, da., ''ej allenast till nöje'', inskrift öfver ridån på k. teatern i Köpenhamn. Denna inskrift föreslogs 1774 af teaterdirektören Jacobi och har fått burskap som en allmängiltig lösen för den dramatiska konsten.

Ejder (isl. *æðr*), *Somateria mollissima*, *zool.*, är norra Europas och polarländernas viktigaste och mest bekanta dykand. Angående dess ställning i systemet och närmare kännetecken se Andfåglar (där den å planschen finnes afbildad). I Sverige förekommer ejdern rundt kusterna, allmännast i Bohus län, på Stora Karlsö vid Gottland samt i mellersta delen af östra skärgården. Undantagsvis ha vilsekomna exemplar träffats vid de stora insjöarna. Ehuru en äkta hafsfågel, som håller sig ute på öppna hafvet och i yttersta hafsbandet, går dock ejdern vid häckningstiden rätt långt in i skärgården. Honan lägger 4—6 ägg i ett enkelt rede på marken, ofta i någon bergsskrefva eller i skydd af någon enbuske. Stundom träffas redet rätt långt från stranden. Under rufningen plockar honan af sig dun, som lägges i en krans kring äggen och bidrager att hålla dessa varma. Det är detta från redet erhållna dun, som är så högt värderadt och i handeln går under namn af ''äkta ejderdun'', till skillnad från det sämre, från den skjutna fågeln plockade dunet, s. k. ''dödt ejderdun''. — Hannen öfverger hos oss, i motsats till förhållandet i polartrakterna, den rufvande honan, och hannarna slå sig tillsammans i stora flockar, hvilka uppehålla sig i yttre hafsbandet eller å grunda bankar ute till hafs. Där undergå de sin ruggning och erhålla en brunsvart dräkt, som bäres blott helt kort tid, ty på hösten får hannen åter sin granna ''vårdräkt''. — Så snart ungarna blifvit utkläckta, föras de af modern till vattnet, i hvilket de från första dagen simma och dyka förträffligt. En tid uppehåller sig familjen vanligen i närheten af kläckningsorten, men beger sig sedermera ut i hafsbandet. Från vår östra kust flyttar ejdern vanligen i sept. eller okt. samt återkommer i april. Vid västkusten däremot öfvervintrar den. Ejderns föda utgöres förnämligast af musslor och kräftdjur, som den upphämtar från bottnen, ofta från stort djup, 40 m., ja ännu mera. Ejdern är nämligen en skicklig dykare och kan vara under vatten långa stunder. Vid simning under vatten begagnar den sig hufvudsakligen af sina simfötter, som den härvid riktar utåt sidorna, men man har äfven iakttagit, att den simmar med vingarnas tillhjälp. — Ejderns kött är ätbart, ehuru något tranigt, och kan vid lämplig behandling lämna en smaklig stek. Af större värde är dock dunet. I Norge och i polartrakterna, hvarest ejdern vanligen häckar kolonivis, lämnar duntäkten en god inkomst. Hos oss, hvarest snart sagdt hvarje kobbe i yttre skärgården erbjuder lämpliga häckningsplatser, ligga ejderredena mera spridda, hvarför det är tvifvelaktigt, om duntäkten hos oss kan få någon större ekonomisk betydelse. De stora smakliga äggen utgöra för befolkningen i länder, hvarest insamlande af ägg är tillåtet, ett ej oviktigt födoämne. Fågeln skjutes för köttets och dunets tillgodogörande hufvudsakligen för vettar på vårstrecket (se Vettar). — Frågan om bästa sättet för ejderns ekonomiska utnyttjande i vårt land kan ännu ej sägas vara fullt utredd, och lagstiftningen är ännu i detta hänseende mindre tillfredsställande. — Ejdern är enligt nu (mars 1907) gällande bestämmelser fridlyst under följande tider: vid kusten af Östersjön t. o. m. Kristianstads läns därvarande kust 24 april—31 juli (gamla han nar dock endast 24 april—23 maj), i Hallands och Malmöhus län samt västra kusten af Kristianstads län 1 febr.—31 aug., och i Göteborgs och Bohus län 1 febr.—30 nov. Dock gälla för vissa mindre kust sträckor och ögrupper särskilda bestämmelser. G. G

Ejdersläktet, *Somateria*, *zool.* Se Andfåglar och Ejder.

Eje'ktor (af lat. *eji'cere*, utkasta). 1. Ångstråle pump (se Pump). — 2. *Skpsb.*, apparat, hvarmed ur pannorna utrakad aska m. m. aflägsnas från pannrum och slungas öfverbord. Ejektor förekommer å stora passagerarfartyg samt å örlogsfartyg. Vanligaste typen är af Sees konstruktion (se fig. sp. 73); askan utslungas här medelst en kraftig vattenstråle. 2. C. K. S

Ejer Bavnehöj, Danmarks högsta punkt, 172 m. belägen i östra delen af Jylland, 7 km. s. v. om Skanderborg. E. Ebg

Ejgsta, socken på Gottland. Se Ekstа.

Ejüb l. Ejjüb, nordvästlig förstad till Konstantinopel, vid ''Gyllene hornets'' sydvästra strand. I E:s moské, en kupolbyggnad af hvit marmor (bygg

Muhammed II), omgjordar sig sultanen vid sitt geringstillträde med Osmans sabel. (J. F. N.)

Ejubider l. Ejubbider, härskarätt i Egypn, regerande 1171—1250. Grundläggaren var den dtbekante Saladin, och ätten har sitt namn efter ladins fader, Ejub. Jfr Egypten (historia, . 1487).

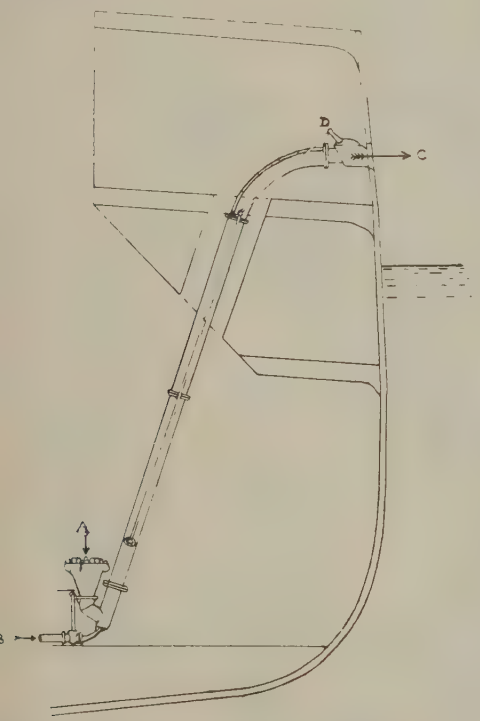

ektor. A istjälpningsplats för aska och slagg, B vattenryckrör från pump, C afloppsrör, D afstängningsventil.

Ejūb-kān, afgansk furste, yngre son till emiren hir Ali och broder till Jakub-kan, var ståthållare Herat och ställde sig 1880 i spetsen för motståndet ot engelsmännen. Han blef emellertid besegrad general Roberts (1 sept. s. å.) och måste 1881 till Persien, där han togs i förvar. Ett upprorsrsök 1888 slutade med att han internerades af gelsmännen i Raval Pindi (i Punjab). Se Afanistan, sp. 234. V. S—g.

Eju'sdem, lat. (genitiv af pron. *idem*, densamme), ed underförstådt *anni* (år), *mensis* (månad), *diei* ag) o. s. v., år (månad, dag o. s. v.) som ofvan om förut är nämndt). — Ejusdem farinæ, t., eg. ''af samma mjöl'', af samma ull, af samma rot och korn, af samma beskaffenhet.

Ek, *Quercus*. 1. *Bot.*, ett till fam. *Fagaceæ* rande släkte, som innefattar en mängd arter, ilka äro träd med smala, slaka, glesa hanhängen h korta, fåblommiga ax af honblommor. Synnergen utmärkande för detta släkte är frukten, det s. k. ollonet'' (se nedan), en stor, hvitelös nöt med lädertad fruktvägg, hvars bas är nedsänkt i en ''cupula'' ruktskål), bildad af det urholkade blomfästet, hvilt är beklädt med små fjäll. I Skandinavien finnas å arter: vanliga eken l. sommareken . *Robur*; se fig. å följ. sida) och vintereken (*Q. sessiliflora*). Den förra, ''skogsträdens konung'', är Skandinaviens största träd, ofta med en stam af 30 m. i höjd och 3, någon gång 10—13, ja 25 m. i omkrets. Den största uppmätta eken i Sverige, 14 m. i omkrets, finnes vid Norra Kville, Rumskulla socken, Kalmar län. Eken utmärker sig genom sin grofva, ofta knotiga och vresiga stam med sprickfull bark (se Ekbark), sin yfviga, trubbiga krona af nästan rätt utstående, buktigt vridna grenar och sina hårda, grundt parflikiga blad (jfr Löfträd). Till följd af sitt ståtliga och egendomliga utseende bidrager den, i trots af sin fåtalighet, mer än något annat träd — utom barrträden och björken — till att gifva ett landskap karakteristiskt utseende. — Eken växer i nästan hela Europa. I Sverige faller dess nordgräns ungefär vid 60:e breddgraden (därofvan träffas den dock på ett par ställen i Ångermanland). Bäst trifves den på torr, något kuperad mark med god jordmån. Från sina bästa växtplatser fördrifves den likväl mer och mer, emedan den såsom skadlig för gräsväxten ej gärna tåles på ängs- eller åkermark. Däraf torde till någon del kunna förklaras det sorgliga faktum, att eken — liksom i allmänhet våra ädlare, sydligare växter — vid och nära sin nordgräns tydligen befinner sig i utdöende. Detta träd växer mycket långsamt. I början har det buskform, men förvandlar sig småningom till ett träd. Först vid 40—50 års ålder bär det frukt, och ej förr än vid omkr. 150 års ålder kan det anses fullvuxet. En ålder af 4—5 hundra år är ej ovanlig, och det lär finnas ekar, som äro ända till 2,000 år gamla. Af alla svenska träd lämnar eken det bästa virket. Ekvirke är ytterst hårdt samt motstår synnerligen väl röta och är därför det förnämsta skeppsbyggnadsvirke man eger. För sin vackra mörka färgs skull skattas det med rätta högt äfven som möbelvirke. Ett dyrbart svart virke erhålles af de subfossila ekstammar, som ej sällan anträffas i torfmossarna. Ollonen ha medicinsk användning (se nedan 4) och äro ett utmärkt svinfoder. Eken invandrade i Sverige efter tallen, men före granen, af hvilken den trängts undan. — Vintereken skiljer sig från vanliga eken därigenom, att den är mindre samt har smalare blad, som vanligen kvarsitta vissnade vid vinterns början, äfvensom en nästan oskaftad fruktställning. Dess nordgräns i Sverige är Dal. Vintereken växer på stenigare och ofruktbarare mark än vanliga eken, och dess virke är mindre godt än dennas.

Jämväl af de många utländska ekarterna äro flera nyttiga för sin bark (se Ekbark) eller sin ved, hvilken begagnas till virke. På flera ekarter förekomma galläpplen, sjukliga utväxter, framkallade genom insektstyng. S. k. ''äkta (turkiska l. aleppiska) galläpplen'' fås af galläpple-eken (*Q. infectoria* Oliv.), från Mindre Asien och sydöstra Europa. Frukterna af *Q. Ilex* L. m. fl. användas till födoämne. Rostade ekollon utgöra kaffesurrogat. Fruktskålarna af *Q. Vallonea* Kotschy och *Q. macrolepis* Kotschy (Grekland och Mindre Asien) användas till garfning (valloner) och äro en viktig handelsartikel. Af korkekarna (*Q. Suber* L. och *Q. occidentalis* Gay), från Medelhafsländerna, fås kork, som består af barkens korkväfnad, hvilken på dessa träd når en ovanlig mäktighet. Barken hos kvercitron-eken (*Q. tinctoria* Willd.), från norra Amerika, innehåller ett gult färgämne, *kvercitrin*, hvilket är ett bland de viktigaste färgmate-

rial, som hämtas från växtriket. Flera ekarter: *Q. Ilex* L. och *Q. Cerris* L., båda från södra Europa, vidare rödek (*Q. rubra* L.), blodek (*Q. coccinea* Wangenh.), hvitek (*Q. alba*) och kärrek utmärkta af egendomligt utbildade eller vackert färgade blad. S. A. Ldt. (G. L—m.)

2. *Skogsh.* De inom landet förekommande båda ekarterna behandlas lika. Deras föryngring verk-

Fig. 1. *Quercus Robur.* 1 blommande gren, 2 fruktbärande gren, 3 del af hanhänge, 4 ståndare, 5 tvärskuren ståndar knapp, 6 honblomma, 7 längsskuren honblomma, 8 gren under vintern.

(*Q. palustris* Dur.; se fig. å följ. sida) m. fl. nordamerikanska arter, odlas såsom prydnadsväxter; af de nordamerikanska arterna hör *Q. alba* till gruppen *Prinus* (*white-oaks*) af sektionen *Lepidobalanus*, de öfriga till sektionen *Erythrobalanus* (*black-oaks*). Äfven af vår vanliga ek odlas flera former som prydnadsväxter, ställes oftast medelst ollonsådd å i sig själf lucke eller uppluckrad kalmark eller under ett glesar öfverbestånd. Eken är i synnerhet vid äldre år et ljusbehöfvande trädslag, men har dock förmåga at som planta några år växa ganska väl under ut glesnad, äldre skog, t. o. m. bokskog. För at

ndra eken att utveckla gröfre grenar bör den i ngdomen hållas uti tätt bestånd. Vintereken synes ungdomen sträfva mera i höjden än stjälkeken, arför den ofta föredrages vid ekskogens föryngring. lantering af ek förekommer mera sällan, då större mmanhängande bestånd skola uppdragas, på grund de större kostnader, som äro förknippade därd, men vid hjälpkultur är den att föredraga framr sådd. Ett- och tvååriga ekplantor äro lätta att

5. *Myt.* Eken står i ett mycket nära samband med de europeiska folkens äldsta naturmyter. Särskild betydelse tillkom den bland forngrekер, etrusker, germaner, kelter, skandinaver, invånarna i det forna Preussen m. fl. Från suset af en gammal helig ek i D o d o n a (i det forngrekiska landskapet Epirus) hämtade prästerna orakelsvar. Hos romarna var eken helgad åt Jupiter (*arbor Jovis*). De gamle gallerna och forngermanerna helgade ekarna åt sina gu-

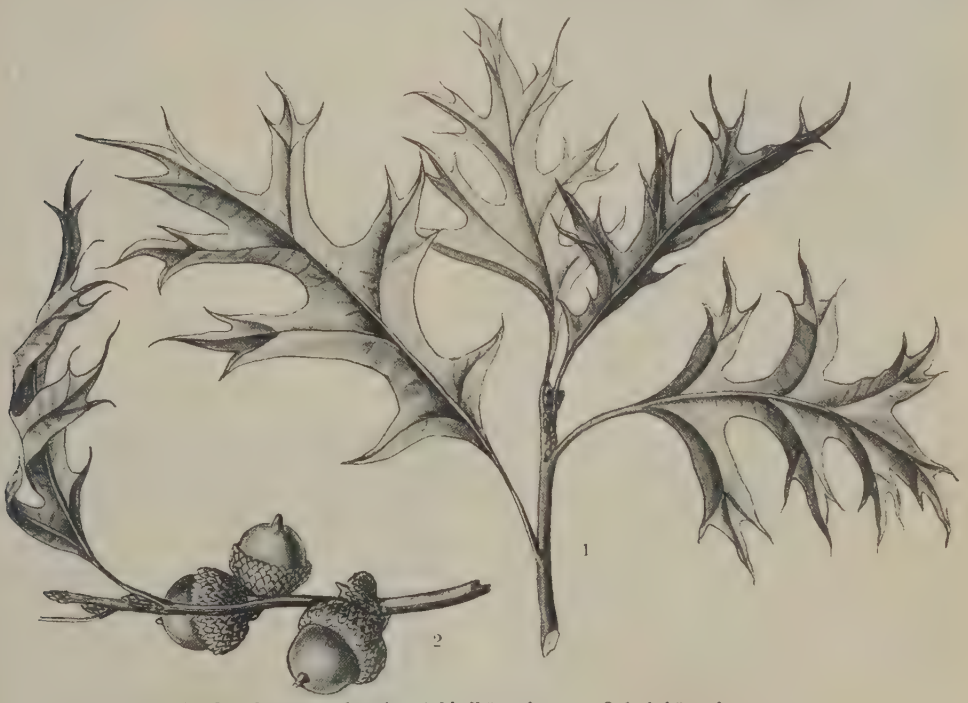

Fig. 2. *Quercus palustris.* 1 bladbärande gren. 2 fruktbärande gren.

lantera, men fleråriga fordra för den långa pålens skull ett mycket omsorgsfullt planteringssätt r att trifvas och utveckla sig väl. F. L.

3. *Paleont.* Eksläktet antages hafva uppträdt edan under kritperioden och var under den tertiära kt på arter. En stor mängd af Europas tertiära rter var närmast besläktad med nordamerikanska. ämväl på Grönland och Spetsbergen var släktet epresenteradt under sagda tid. A. G. N.

4. *Farm.* E k o l l o n e n ha brukats som läkedel och bestodo såsom drog (*semina quercus*) af e från det läderartade fruktskalet befriade stora järtbladen, hvilka utgöra hufvudmassan af det ogna fröet. Hjärtbladen äro aflånga, med kullrig tsida och konkav eller platt insida. Ekollonens nak är svagt sötaktig, bitter och sammandragande. e innehålla stärkelse (34 proc.) samt därjämte arfsyra, fet olja och ett par sockerarter, af hvilka en ena kristalliserar och benämnes k v e r c i t l. l l o n s o c k e r. Ekollon äro sålunda ett närande ch sammandragande medel och nyttjades förr vid uskurer, för hvilket ändamål de rostades och okades med vatten till ”ollonkaffe”, som tidigare nsetts vara välgörande för dåligt nutrierade (”skrolösa”) barn. Ekollon ha uteslutits ur svenska armakopén. O. T. S. (C. G. S.)

dar och offrade under deras kronor (jfr D r u i d e r). Vid kristendomens insteg började man fälla en mängd uråldriga ekar, som stått i helgd. — Sedan gamla tider har ekens löf användts såsom en symbol för medborgerliga dygder, och hos romarna utdeladеs eklöfskransar såsom belöningar. Eklöfvet har spelat en betydande roll jämväl inom den götiska ornamentiken. — Jfr W. Mannhardt, ”Der baumcultus der germanen und ihrer nachbarstämme” (1875, 2:a uppl. 1904), och P. Wagler, ”Die eiche in alter und neuer zeit, mythologisch-kulturgeschichtliche studie” (1891). — Jfr E k s k o g. R. G.

Ek. 1. Socken i Skaraborgs län, Vadsbo härad. 2,727 har. 558 inv. (1905). Annex till Ullervad, Skara stift, Mariestads kontrakt. — 2. Gods i nämnda socken, vid Tidan, bestående af $3^1/_2$ mtl frälse säteri och $2^3/_4$ mtl allmänt frälse, tax. till 248,300 kr., däraf 1,000 kr. för ångsåg. Godset bildades vid slutet af 1500-talet, tillhörde ett århundrade senare släkten Ulfsparre, 1725 hofrättspresidenten frih. P. Scheffer, därefter sonen riksrådet grefve Ulrik Scheffer, som dog där. Genom kaptenen A. G. Lilliestierna öfverflyttades vid 1800-talets början fideikommissnaturen från Edö i Närke till Ek, som nu innehafves af hans sonson Helge Lilliestierna.

Ek, Johan Gustaf, universitetslärare och latinsk skald, f. 1808 i Skede socken, Jönköpings län, d. 1862 i Lund, student i Lund 1828, filos. doktor (primus) 1832, docent i romerska litteraturen 1833, adjunkt i samma ämne 1836, lektor i latinska

språket vid Göteborgs gymnasium 1837 och professor i romersk vältalighet och poesi vid Lunds universitet 1842. Prästvigd 1848, tillträdde han 1849 Hardeberga prebendepastorat. — E. var en af det sydsvenska universitetets utmärktaste lärare, som utöfvade stort inflytande på latinstudiets utveckling. Bland E:s skrifter märkas en öfversättning till latin af sju sånger ur ”Fritiofs saga” (1850), tolkningar på svenska från Horatius, Ovidius m. fl., en akademisk dissertation om en handskrift af Vergilius i Lunds universitetsbibliotek samt flera smärre afhandlingar. A. Th. L.*

Ek, F. A., pseudonym för Eva Andreetta Fryxell.

Ek, Selma, operasångerska, f. 3 sept. 1856 i Stockholm, studerade vid konservatoriet där 1873—78 sång för Ellen Bergman och Julius Günther, senare för Louise Héritte-Viardot, debuterade på K. operan 1878 såsom *Agata* i ”Friskytten”, *Matilda* i ”Vilhelm Tell” och *Grefvinnan* i ”Figaros bröllop” samt tillhörde denna scen till 1890, med undantag af spelåret 1887—88. Hon gjorde under denna tid och senare vid gästspel, äfven i Köpenhamn och Berlin, ett stort antal sopranpartier af olika slag, tragiska och komiska, dramatiska såväl som koloraturuppgifter. I koloraturfacket försökte hon sig på *Elvira*, *Rezia*, *Inez* i ”Afrikanskan”, till och med *Nattens drottning* i ”Trollflöjten”. Detta fack var dock icke hennes förnämsta, lika litet som komikens. Bäst lyckades hon i dramatiska uppgifter, framför allt Wagnerpartier (*Elsa*, *Eva*, *Elisabet*), äfvensom *Valentine*, *Donna Anna*, *Margareta* (särskildt i ”Mefistofeles”), *Desdemona*, *Julia*, *Aida*, *Blenda*, *Neaga*, *Sigrun* i ”Harald Viking”, *Katarina* i ”Nordens stjärna” o. s. v. I fråga om dramatisk begåfning hör E. till de främsta sångerskor Sverige egt; hennes grimeringskonst har särskildt varit lyckad och framställningen osökt poetisk samt fri från teaterschablon. Men hennes mjuka, ljusfärgade sopranröst nådde aldrig sin fulla utveckling, till följd af ett egendomligt sångsätt med ofri tonbildning. A. L. (E. F—t.)

Eka, *skpsb.* 1. Ett slags flatbottnad båt, som framdrifves med åror. Se Ekstock. — 2. Ett slags segelbåt, som hufvudsakligast förekommer i blekingska skärgården och till följd däraf merendels benämnes blekingseka. Denna farkost utmärker sig för tämligen utfallande sidor öfver vattnet, starkt fallande stäfvar (särskildt förstäfven, som är hög och tunn), djup och tunn köl, bred och låg akterspegel, betydligt akterskarp, mycket stort roder och ansenligt språng i relingen. På grund af denna form är blekingsekan lastdryg och, äfven med någon last, lättrodd i smult vatten; den är en god kryssare, jämväl med ringa last, samt en god sjöbåt, lätt att manövrera och besittande stor länsningsförmåga. I motsjö går den däremot dåligt fram. Storleken och antalet bordläggningsgångar kunna variera mycket, från 5-bords-ekor af omkr. 5 m. längd och 1,5 m. bredd ända till s. k. vrakekor med 10 bord i hvarje sida, mer än 9 m. längd och 2,5 m. bredd. Tacklingen kan vara af olika slag. Den vanliga blekingsekan (fig. 1) har en mast med storsegel (sprisegel)

Fig. 1. Vanlig blekingseka. Fig. 2. Vrakeka.

och fock. Vrakekan (fig. 2), som förut användes vid fiske långt ute till sjöss, hade en mast med ett stort råsegel; denna typ har dock numera så godt som försvunnit. Den s. k. hanöekan (fig. 3), som i stor-

Fig. 3. Hanöeka.

lek täflar med vrakekan, har 2 master och 5 segel (klyfvare, fock, storsegel, toppsegel och gäck). — En afart af blekingsekan är den s. k. blekingsbåten. Denna är antingen byggd med 5 bord (på hvarje sida), inrättad för rodd med 4 åror och tacklad med en mast, storsegel och fock — i likhet med de mindre ekorna —, eller ock, såsom vanligen är fallet, byggd med 4 bord (på hvarje sida), inrättad för rodd med 2 åror och ej försedd med någon tackling. Olikheten mellan ekan och båten består hufvudsakligen däri, att den förra har sådan akterstäf och akterspegel, som vänstra hälften af fig. 4 utvisar, hvaremot den senare har sådan akterspegel, som

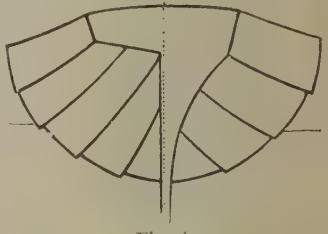

Fig. 4.

ynes af figurens högra del, och ingen akterstäf. Genom sin spegelform erhåller båten fylligare lår ingar och mindre fint akterskarp än ekan. Båda äro yggda på klink. J. G. B.*

Eka, egendom om 2 mtl i Lillkyrka socken, Upp ala län, nära en vik af Mälaren. Taxeringsvärde 00,000 kr. (1905). Under 1400-talets förra hälft gdes E. af väpnaren Gregers Magnusson (se Eka tten), som dog barnlös. Hans änka, Jutta Val demarsdotter, skänkte 1451 godset till Uppsala dom kyrka, men ett par år därefter tillbytte sig Gregers Magnussons broder Karl detsamma. Dennes son Måns Karlsson var fader till Cecilia, Gustaf I:s mo der. Genom gifte kom E. 1575 till ätten Oxenstierna, vilken sedan oafbrutet innehade godset till 1839.

Ekartéra (fr. *écarter*, af *carte*, kort), *spelt.*, kasta kort) för att taga (''köpa'') andra ur talongen. Se Ecarté.

Ekaterinburg. Se Jekaterinburg.

Ekaterinensjtadt. Se Jekaterinensjtadt.

Ekaterinodär. Se Jekaterinodar.

Ekaterinográd. Se Jekaterinograd.

Ekaterinopol. Se Jekaterinopol.

Ekaterinoslav. Se Jekaterinoslav.

Ekaätten kallas, efter det uppländska godset Eka, en svensk stormansätt, som var mycket betydande under medeltidens två sista århundraden. Dess sköldemärke var en snedbjälke (se fig.). De mest bekanta af ättens medlemmar äro konung Magnus Eriksson höfvitsman på Varberg riddaren Trotte Petersson, som troligen stupade i slaget på Gataskogen 1365, hans sonson riksrådet Gregers Magnusson, hvilken såsom höfvitsman för den svenska flottan i slaget i Öresund 1427 blef tillfångatagen af lybeckarna och flera år fick kvarstanna i fångenskapen (han förvärfvade genom sitt gifte godset Eka); vidare rådsherrarna Karl Magnus son och Trotte Karlsson, fader och son, båda ifriga anhängare af Kalmarunionen, för hvilken den käcke Trotte föll, under strid mot sina lands män, i Brunkebergs slag (1471), slutligen Trottes broder, rådsherren Måns Karlsson, hvilken till hörde Sturarnas parti, och dennes dotter Cecilia Månsdotter, som genom sitt gifte med Erik Jo hansson Vasa blef moder till konung Gustaf I.

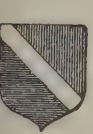

Ekaättens vapen.

Ingen gemenskap finnes mellan denna ätt och den . k. äldre Ekaätten, af hvilken flera med emmar nämnas bland rikets råd under slutet af 1200 och början af 1300-talet. (K. H. K.)

Ekbacken, Västergötlands största höjd och jämte Tomtebacken å småländska höglandet den största i södra Sverige, belägen i Hössna socken 8,5 km. ö. om Ulricehamn, 358 m.

Ekbark. 1. *Bot.* Ekbarken, som förr nyttjades såsom ett kraftigt sammandragande (adstringerande) medel, men nu uteslutits ur svenska farmakopén, är rik på garfsyra och utgör därför sedan lång tid ett af de viktigaste garfningsmaterialen. I mellersta och norra Europa insamlas barken af *Quercus Robur*, *Q. pubescens* och *Q. cerris*, som mångenstädes endast för barkens skull odlas i s. k. *eichenschälwälder*. I södra Europa tillvaratages barken af *Q. coccifera*, hvaraf särskildt rotbarken (*garouille*) är högt värderad, *Q. Suber*, *Q. Ilex* och *Q. Tozzæ*. *Q. Ilex* odlas i södra Frankrike på samma sätt som de ofvannämnda mellaneuropeiska arterna i eichenschälwälder. *Q. Mirbeckii* bildar stora skogar i Algeriet och lämnar en på garfämne mycket rik bark. I Nord-Amerika erhålles en värdefull garfvarbark af *Q. Prinus* (*chesnut-oak*) och andra arter. G. L—m.

2. *Skogsh.* Ekbark har, i synnerhet förr, på grund af sin halt af garfämne (omkr. 10 proc.) varit ett mycket använd garfmedel. För garfning afskalas barken å fällda eller stående träd med tjänligt redskap under löfsprickningstiden, utbredes till torkning under skydd för nederbörd, hopbuntas därefter och säljes i allmänhet efter vikt. Den glatta barken (''glansbarken'') hos yngre träd eger företräde framför de äldres mera grofva bark, å hvilken den yttersta, hårda delen måste afputsas. Den bästa barken utbildas i varmt klimat och soligt läge. I mellersta Europa — såsom i trakterna af Rhen, i Österrike-Ungern m. m. — uppdrifvas ekbestånden, som uppkommit genom stubbskott, medelst s. k. lågskogsskötsel, hufvudsakligen för vinnande af bark. Omloppstiden härför är 16 à 20, högst 30 år. Enligt tyska uppgifter väger 1 kft lufttorr ekbark: glansbark af 20-åriga träd 10 kg., af äldre ekskog 6,4 kg.; enligt erfarenhet från statens ekplantering å Visingsö väger torr bark af 30—40-årig skog 6,8 à 7,2 kg. per kft. Under de senare decennierna har å kontinenten priset å ekbark ganska väsentligt fallit på grund af införda utländska garfmedel (quebracho m. fl.), hvaraf en inskränkning af ekbarkskogarnas utbredning blifvit en följd. Läder, som garfvats uteslutande med ekbark anses kvalitativt öfverlägset på annat sätt garfvadt läder. Garfning med ekbark går dock långsamt och gifver ganska ringa kvantitativt utbyte. F. L. G. H—r.

Ekbatāna (grekisk form för *Hagbatāna*, af det forneranska *Hangmatāna*, ''församlingsort'', hvaraf bildats det nypers. Hamadān), hufvudstad i det forna mediska riket och efter detta rikes fall de persiske konungarnas sommarresidens. Staden var byggd af Deïokes. Den omgafs af sju murar, inifrån och utåt tilltagande i höjd. Inom den innersta muren låg det praktfulla soltemplet och det kungliga palatset. Senare kom staden under parterna. Efter det partiska rikets undergång förföll den alltmer, så att numera inga spår af densamma äro synliga. De af arkeologen Rawlinson framkastade tviflen om E:s identitet med Hamadan hafva blifvit vederlagda därigenom, att namnens identitet blifvit fullkomligt styrkt, och genom de hos Plinius och Isidorus af Charax samt i Tobie bok förekommande uppgifterna om läget vid foten af berget Elvend. Däremot är det sannolikt, att i långt senare tider ett annat E. funnits, vid foten af berget Takht-i-Sulaiman (''Salomos tron''), i sydöstra Aserbeidjan, dit Rawlinson ville förlägga det ursprungliga E.

Ekbladgallstekeln, *zool.* Se Gallsteklar.

Ekbocken, *zool.* Se Cerambycidæ.

Ekbohrn, Karl Magnus (ursprungligen Ekbom), skriftställare, f. 8 jan. 1807 i Stockholm, d. 8 mars 1881, blef som nittonårig betjäntpojke observerad af P. Wieselgren för sina vittra anlag, uppmuntrades af flera landets lärda och vittra män, hvilka läto honom studera i Växjö; redan 1828 blef han student i Lund och 1835 filos. doktor. Oaktadt meningen varit, att han skulle bli präst, kastade han sig in i publiciteten, redigerade 1833—35 ''Helsingborgsposten'' och var 1836—50 politisk medarbetare

i ”Göteborgs Handels- och sjöfartstidning” i utpräglad radikal anda. Han flyttade 1850 till Stockholm, där han 1853 fick anställning i Generaltullstyrelsens kansli och var tullinspektor vid Blockhusuddens station från 1856 till sin död. E. skref åtskilliga politiska broschyrer, arbeten för barn och ungdom samt allmännyttiga handböcker, såsom *Nautisk ordbok* (1840) och *Förklaringar öfver 23,000 främmande ord och namn m. m. i svenska språket* (1868; 4:e uppl. omarb. och tillökad till 60,000 ordförklar., 1904). Han författade äfven *Ungdomsförsök i vitterhet* (1832) och *Nya dikter* (1864) m. m. samt utgaf E. Tolstadius' samlade predikningar (1856).

Ekbom, Karl Magnus. Se Ekbohrn.

Ekbom, Fanny Ingeborg Matilda, målarinna. Se Brate.

Ekby. 1. (Egby) Socken i Kalmar län, Runstens härad. 1,170 har. 247 inv. (1905). Annex till Köping, Kalmar stift, Ölands norra kontrakt. — 2. (Ekeby) Socken i Malmöhus län, Luggude härad. 3,554 har. 4,597 inv. (1905). Annex till Frillestad, Lunds stift, Luggude kontrakt. Socknen omsluter två större grufsamhällen, Valleberga med 1,046 och Skromberga med 1,775 pers. (1900). — 3. Socken i Skaraborgs län, Vadsbo härad. 2,234 har. 525 inv. (1905). E. bildar med Utby ett konsistoriellt pastorat i Skara stift, Mariestads kontrakt.

Ekchymös (grek. *ekchy'mosis*, af *e'k*, ut, och *chymo's*, vätska), *med.*, blodutådring.

Ekdahl, Nils Johan, präst, samlare och utgifvare af historiska handlingar, f. 27 april 1799 i Fågeltofta socken i Kristianstads län, d. 20 dec. 1870 i Stockholm, blef student i Lund 1820, prästvigdes 1823 och kom 1825 som informator till Stockholm, där han fick anställning äfven som pastorsadjunkt. För Vitt. hist. o. ant. akad:s räkning gjorde E. forskningsresor inom fäderneslandet. 1832—36 deltog han som Sveriges fullmäktig i Kristiania i sorteringen och delningen af Kristian den andres arkiv (se d. o.), ett uppdrag, som af norska vederbörande ingalunda underlättades, och utgaf ur detsamma ”Christiern II:s arkiv. I. Handlingar rörande Severin Norby”, 1—3 (1835—36; ”Bihang”, 1842, innehållande akter belysande samma tids historia ur svenska Riksarkivet och Stockholms rådhusrätts arkiv). Han hade 1831 utnämnts till bataljonspredikant vid Svea lifgarde, och 1838 erhöll han af Karl XIV Johan Adolf Fredriks regalt patronella pastorat i Stockholm. E. åtalades 1850 för att hafva, mot giftomans förbud, ”med vigsel fullbordat” ett redan förut faktiskt bestående äktenskap. Han afsattes, men straffet förvandlades efter hemställan af Högsta domstolen till sex månaders suspension, och E. belyste ärendet i skriften *Några data ur en 13-årig embetsverksamhet, till förklarande af en 6 månaders ofrivillig overksamhet.* Från trycket utgaf han senare åtskilliga predikningar, en broschyr med titeln *Den norska frågans historik* (1860), en ”ämbetsberättelse”: *Vattuminskningen i norra polartrakterna, dess orsaker och dess följder* (1865), en broschyr med titeln *Om osedligheten i Stockholm* (1866) m. m. samt en öfv. af Magnús Eiríkssons undersökning angående Johannes' evangelium (1864). Liksom E. genom sistnämnda öfversättning visade sig hafva brutit med den stränga ortodoxien, till hvars försvar han förut uppträdt, t. o. m. i egenskap af åklagare mot Nils Ignell, fick man mot slutet af hans lefnad äfven höra honom som demokratisk folktalare. E. var 1841 och 1845 statsrevisor samt länge medlem i direktionen för Allmänna barnhusinrättningen i Stockholm.

Ekdemit l. Heliofyllit, *miner.*, tetragonal, blekt gröngul, klorhaltig blyarsenit i kalcit från Långban. A. Hng.

Eke, socken i Gottlands län, Södra häradet. 1,867 har. 261 inv. (1905). Annex till Rone, Visby stift, Södra kontraktet.

Ekeberg, ett invid Kristiania beläget, 129 m. högt fjäll, som utgör Akersdalens gräns mot ö. På dess platå ligger ”Svenskslätten”, så kallad med anledning af den strid, som där utkämpades natten mellan 17 och 18 maj 1564, då den framför Akershus stående svenska belägringshären slog de från Danmark anlända undsättningstrupperna. Y. N.

Ekeberg, egendom om 3,62 mtl i Lillkyrka socken, Örebro län, på en udde i Hjälmaren, midtemot Göksholm. Taxeringsvärde 189,800 kr. (1905). Från 1400-talet till 1738 egdes detta gods af släkten Leijonhufvud. Margareta Leijonhufvud (sedermera Gustaf I:s drottning) hade där sitt barndomshem.

Ekeberg. 1. Karl Gustaf E., sjöfarande, reseskildrare, f. 10 juni 1716 på Djursholm i Roslagen, d. 4 april 1784 å Altomta, Tensta socken, Uppsala län, hade först anställning på apotek, var sedan skeppsläkare på en spaniefarare, deltog därefter i två resor till Medelhafvet (ena gången såsom konstapel och andra gången såsom styrman) samt företog efter 1742 i Ostindiska kompaniets tjänst flera färder till de ostindiska och kinesiska farvattnen, bl. a. 1764, i sällskap med botanisten Sparrman, och 1769—71, hvilken resa blifvit förevigad genom J. Wallenbergs ”Min son på galejan”. (Äfven E. skildrade denna färd, i *Ostindisk resa 1770—71*, utg. 1773.) 1750 utnämndes han till kapten på skeppet ”Freden”, och 1755 till löjtnant vid amiralitetet. — E. hade rykte för att vara en af sin tids skickligaste sjömän och hade därjämte stor förtjänst om införandet af ett humanare behandlingssätt om bord. Han författade åtskilliga afhandlingar och uppsatser i Vet. akad:s ”Handlingar” och i Patriotiska sällskapets ”Journal” samt *Berättelse om den kinesiska landthushållningen* (1757). 1761 blef han ledamot af Vet. akad.

2. Anders Gustaf E., den förres brorson,

kemist, f. 1767, d. 1813, blef student i Uppsala 1784, filos. magister 1788, docent i kemi 1794 och kemisk laborator 1799 samt ledamot af Vet. akad. s. å. Han gjorde flera viktiga upptäckter, bl. a. af en metod för tillverkning af ett slags mycket starkt, klart och genomskinligt porslin. (Hemligheten af detta ämnes sammansättning dog likväl med uppfinnaren.) Hans flesta vetenskapliga uppsatser äro intagna i Vet. akad:s handlingar.

Ekeberga, socken i Kronobergs län, Uppvidinge härad. 17,646 har. 2,131 inv. (1905). Annex till Lenhofda, Växjö stift, Uppvidinge kontrakt. Inom socknen ligger Kostaglasbruk med omkr. 800 pers.

Ekebe'rgia Sparrm., *bot.*, växtsläkte af fam. *Meliaceæ*, omfattande ett fåtal träd och buskar med ofta sneda blad, förekommande i Afrika. Släktet uppkallades af Sparrman efter K. E. Ekeberg (se denne). G. L—m.

Ekebergit, *miner.* Se Skapolit.

Ekeblad, gammal svensk adlig ätt (med ett ekblad till sköldemärke). Den introducerades på riddarhuset redan vid dess upprättande 1625, fick 1711 friherrlig och 1719 greflig värdighet samt utgick på svärdssidan 1827 och på kvinnosidan 1833. Namnets sista bärare var den 1827 aflidne f. d. ryttmästare K. A. Ekeblads änka, som afled 1864.

1. Kristofer Johansson E., krigare och skald, f. 1592 på Stola, i Strö socken, Skaraborgs län, deltog i trettioåriga kriget och avancerade till öfverste samt dog 1664. Han är namnkunnig mindre såsom krigare än såsom författare af visor och tillfällighetsdikter, af hvilka några blifvit tryckta i senare tider. En del verser och anteckningar af E. samt hans brefväxling förvaras, jämte andra Ekebladska papper, i Lunds univ:s bibliotek (jfr "De la Gardieska archivet", VIII, XI och XVI). (E. Wrgl.)

2. Johan E. (skref sig Ekebla), den förres son, f. 26 juli 1629 på Skogen, Skaraborgs län, d. 12 jan. 1696 på Stola, i samma län, vardt 1651 hofjunkare hos drottning Kristina, var 1669—72 resident i Paris och 1689—95 bankofullmäktig. E. var en flitig brefskrifvare, och de många skrifvelser han efterlämnat — väsentligen skildrande drottning Kristinas hof, London på Cromwells tid och Paris — tillhöra denna tids bättre svenska memoarer. Utdrag ur brefven finnas i "De la Gardieska archivet", VIII och IX, samt i "Handl. rör. Sveriges hist.", d. 20. Se O. Mannerfelt, "Johan Ekeblad" (1903).

3. Klas E. d. ä., den föregåendes son, grefve, krigare, riksråd, f. 20 febr. 1669, d. 23 febr. 1737, ingick i krigstjänst 1683, blef 1686 fänrik och 1691 kapten vid Vellingks regemente i Stade, tog 1697 transport till Faltzburgs regemente i Malmö och blef 1701 öfverstelöjtnant vid Östergötlands och Södermanlands tremänningar till fot samt 1704 öfverste för ett af honom själf värfvadt tyskt regemente och kommendant i Elbing, 1710 generalmajor, 1711 kommendant i Stralsund, 1714 landshöfding öfver Närke och Värmland samt 1719 riksråd. 1711 upphöjdes han i friherrligt och 1719 i grefligt stånd. E. gaf lysande prof på tapperhet i flera af det stora nordiska krigets (1700—21) hetaste bataljer, såsom vid Klissow (1702) och vid Gadebusch (1712), där han kommenderade vänstra flygeln. (L. W:son M.)

4. Klas E. d. y., den föregåendes son, grefve, statsman, f. 30 mars 1708 i Elbing, studerade i Uppsala och Åbo äfvensom vid några utländska universitet, bl. a. Halle, samt började 1726 sin tjänstemannabana såsom extraordinarie i Riksarkivet. 1728 blef han kanslist i Kanslikollegium och 1730 kanslijunkare. Under den på 1730-talet upplågande partistriden slöt sig E., liksom de flesta yngre adelsmännen, till hattarna. Sin politiska bana började han egentligen vid 1738—39 års riksdag, då han var medlem af sekreta utskottet; vid 1741 års riksdag var han redan en af hattarnas bästa krafter, som i sekreta utskottet, mindre sekreta deputationen och såsom kanslibiträde i sekretissimum deltog i de allra hemligaste öfverläggningarna om krigsplanerna mot Ryssland. Han utnämndes s. å. till kansliråd och i febr. 1742 till K. G. Tessins efterträdare såsom envoyé vid franska hofvet — den tiden Sveriges viktigaste ministerpost i utlandet. 1744 rappellerades han på egen begäran från Frankrike, där han, för att upprätthålla ambassadens glans, gjort kännbara uppoffringar af sin enskilda förmögenhet. Vid 1746 års riksdag fick E. åter en plats i sekreta utskottet. Vid det viktiga riksrådsvalet i dec. s. å., då hattpartiet sökte samla sina yppersta krafter i rådet, valdes han trots sin ungdom till riksråd. Följande år utnämndes han till rikskansliråd, kanslipresidentens närmaste man inom regeringen och kansliet och 1750 därjämte till öfverstemarskalk. Vid kanslipresidentsvalet efter Tessins afgång 1752 blef den något yngre A. J. v. Höpken föredragen framför E., ehuru denne egde grundade anspråk att komma i fråga. Utan att visa någon harm häröfver kvarstannade E. på sin post och samarbetade troget och utan slitningar med Höpken. När sedan denne 1761 tvangs att nedlägga kanslipresidentsämbetet, var ändtligen E:s tur kommen, och han förmåddes af sin pliktkänsla att öfvertaga en plats, som ej längre egde någon lockelse, men desto större ansvar, alldenstund räkenskapens och vedergällningens tid stundade för det gamla hattpartiet. När så vid riksdagen 1765—66 partiets fall var oundvikligt, sökte E. mildra efterräkningen med detsamma liksom den hotande räfsten med hans egen ämbetsföring genom en frivillig afskedsansökan (aug. 1765); den blef äfven beviljad, ehuru utan att pension tillerkändes honom och utan att hans ämbetsbröder i rådet därför skonades, såsom man dock synes hafva förespeglat honom. Redan 1769 efter mössregeringens fall återinsattes E. i rådet och på kanslipresidentsplatsen. Han tillhörde numera dem, som fått ögonen öppnade för vådorna af frihetstidens statsskick och i en förstärk-

ning af konungamakten sågo rikets räddning, ehuru hans försiktiga och lojala väsen icke gjorde honom egnad att deltaga i några revolutionära planer. Han fick ej upplefva statshvälfningen, i det att han afled 9 okt. 1771, träffad af slag i själfva rådkammaren. — E. var en lärd och fint bildad man med stora intressen för den vetenskapliga odlingens förkofran. 1740 blef han ledamot af Vet. akad. och 1753 af Vitt. akad.; han utnämndes till kansler 1762 för Åbo och 1770 för Uppsala universitet. Han var därjämte en sällsynt nobel och älskvärd människa. ”Ekeblad var visserligen en af de ädlaste och aktningsvärdaste män inom hattpartiet, delande dess politiska tro men icke dess våldsamhet och egennytta; arbetsam, blygsam, hofsam, icke ett snille af första ordningen, men en duglig ämbetsman, en varmhjärtad medborgare och en man af obefläckad heder” (K. G. Malmström). Franske ambassadören ansåg det vara förspilld möda att ens bjuda honom en pension, då han 1765 måste lämna både ämbete och löneförmåner. Statsmannaegenskaper i egentlig mening egde E. däremot icke. Han hade hvarken den initiativförmåga, politiska blick eller djärfhet, som fordrades för att leda sin samtid in på reformernas väg eller finna utväg ur svåra situationer, och icke heller den hänsynslöshet, smidighet och skicklighet i intrigens konst, som kräfdes för att med fördel reda sig i 1700-talets kabinetts- och partipolitik. Också förlorade under hans tid kanslipresidentsämbetet onekligen den karaktär af verkligt regeringschefsämbete, som det egt under hans föregångare alltsedan Arvid Horns dagar, under det att den egentliga partipolitiska ledningen mer och mer togs om hand af utom rådet stående, oansvariga partichefer. L. S.

5. Klas Julius E., den föregåendes son, grefve, dagboksförfattare, f. 8 sept. 1742 i Stockholm, d. 19 juni 1808 på Stola, utnämndes 1763 till vicekorporal vid drabantkåren, där han 1780 blef kaptenlöjtnant, tjänstgjorde 1766—70 vid franska regementet Royal du pont i Verdun och Strassburg, utnämndes 1782 till gen.-major och 1784 till landshöfding i Uppsala län samt var 1784—96 landshöfding i Skaraborgs län. Sedan 1787 var han öfverstekammarjunkare. Hans 7 band omfattande dagböcker från åren 1760—66, som förvaras i Uppsala univ.-bibl., hafva gifvit stoff till O. Levertins skiss ”En gustaviansk ädlings lefnadshistoria” (i ”Från Gustaf III:s dagar”, 1896) och ligga delvis till grund för N. Erdmanns arbete ”Ur rococons lif” (1901).

Ekeby. 1. Socken i Gottlands län, Norra häradet. 1,676 har. 321 inv. (1905). Annex till Barlingbo, Visby stift, Norra kontraktet. — 2. Socken i Malmöhus län. Se Ekby 2. — 3. Socken i Uppsala län, Olands härad. 7,998 har. 1,051 inv. (1905). E. bildar med Bladåker ett konsistoriellt pastorat i Uppsala stift, Olands och Frösåkers kontrakt. — 4. Socken i Örebro län, Sköllersta härad. 4,011 har. 1,272 inv. (1905). E. bildar med Gällersta ett konsistoriellt pastorat i Strängnäs stift, Askers kontrakt. — 5. Socken i Östergötlands län, Göstrings härad. 11,179 har. 3,672 inv. (1905). E. bildar med Rinna och Blåvik ett till egaren af Boxholm patronellt pastorat i Linköpings stift, Göstrings kontrakt.

Ekebyborna, socken i Östergötlands län, Bobergs härad. 3,670 har. 868 inv. (1905). E. bildar med Ask ett konsistoriellt pastorat i Linköpings stift, Aska kontrakt.

Ekebyhof, egendom i Ekerö socken, Stockholms län, på Ekeröns södra udde. 5¼ mtl frälse säteri. Areal 598 har, däraf 193 har odlad jord. Taxe-

Ekebyhof.

ringsvärde 170,000 kr. Godset är bildadt af tre särskilda gårdar: Ekeby, Hofgården och Gällsta. De bägge förstnämnda tillhörde en tid Sten Sture d. ä., hvilken 1472 öfverlämnade dessa gårdar, jämte andra sina arfvegods, till kronan, i vederlag för Gripsholm. Ekeby blef sedan kyrkogods. E. bildades på 1620-talet af Klas Horn till Kankas. Nuvarande egare är löjtnant B. J. A. Ihre.

Ekebyholm, egendom bestående af 2 mtl Ekeby samt 17,42 mtl underlydande i Rimbo socken, Stockholms län, vid sjön Synningen. Taxeringsvärde 615,400 kr. (1905), däraf 268,000 kr. för annan

Ekebyholm.

fastighet (Tomta tegelbruk, ångkvarn, ångsåg och hyfleri vid Vallby, hotell och apotek vid Rimbo samt flera lägenheter). Godset tillhörde medlemmar af ätten Oxenstierna 1523—1643 och af ätten Horn 1643—1716, köptes 1724 af kanslipresidenten Arvid Horn och tillhörde hans ätt till 1828, då det såldes till friherre K. G. Oxenstierna. Numera eges det af E:s intressenter (kammarherren frih. J. Beck-Friis och hans systrar).

Ekekörseln, *kam.* Se Byggningshjälpen.

Ekelund, Jakob, skolman, läroboksförfattare, f. 17 dec. 1790 i Valla socken på Tjörn, i Bohus län, d. 6 dec. 1840 i Stockholm. Han blef student i Lund 1811 och filos. doktor (ultimus) därstädes 1814 samt aflade teol. kandidatexamen i Uppsala

1818, prästvigdes s. å. och tjänstgjorde sedermera bl. a. som pastorsadjunkt i Klara församling och som vice rektor (1820) i Klara skola i Stockholm. Vid nämnda läroverk var han 1821—35 kollega. Ingen svensk författare af historiska läroböcker, och många ingen svensk läroboksförfattare i allmänhet, har utvecklat en sådan flit och haft en så stor läsekrets som E. ''Till ungdomens tjänst'' framställde han fäderneslandets häfder och den allmänna historien i femton olika arbeten, som utkommit i sammanlagdt 65 uppl. (af hvilka en öfversatts på finska och en på spanska). Orsaken till hans läroböckers stora spridning ligger till väsentlig del i den lifliga och mån-

lande stil, hvari de äro affattade. Hans syfte var att göra sina arbeten till både läroböcker och läseböcker. Man har emellertid mot E. framställt den anmärkningen, att han nog mycket sökte det ''pikanta såväl i berättelsens innehåll som i uttrycken''. Sedan trettio år hafva E:s skolböcker alldeles utträngts ur läroverken, efter att hafva behärskat dem i nära ett halft århundrade. De mest betydande bland dem äro: *Försök till lärobok i gamla historien, för lärdomsscholor* (1826; 12:e uppl. 1873), *Försök till lärobok i medeltidens historia, för lärdomsscholor* (1828; 9:e uppl. 1872), *Försök till lärobok i fäderneslandets historia, för lärdomsscholor* (1829—31; 2:a uppl. 1833—41), *Fäderneslandets historia i sammandrag, för begynnare* (1832; 11:e uppl. 1868), *Försök till lärobok i nya allmänna historien, för lärdomsscholor* (1833—38; 3:e uppl. 1850—61), *Lärobok för första begynnare i fäderneslandets historia* (1835; 12:e uppl. 1868) och *Fäderneslandets historia i mindre sammandrag* (1839; 7:e uppl. 1864). — E. utgaf därjämte en latinsk och en fransk läsebok, åtskilliga biografier (i ''Svenskt pantheon'', 1832—36, bl. a. *Lefnadsteckning öfver P. Hörberg*, 2:a uppl. 1875) och den bohuslänska folksagan *Bergflickan på Oroust eller Den sista hedningen i Norge* (1831) m. m. samt åtskilliga öfversättningar (''Sakontala'', romaner af Walter Scott, W. Irving o. s. v.). — Som lärare var E. omtyckt och värderad, ehuru han hade svårt att uppehålla ordningen och ådagalade tämligen stor likgiltighet för sitt yttre. (P. E. Lm.)

Ekelund, Adam Vilhelm, universitetslärare, f. 16 nov. 1796 i Alseda socken, Jönköpings län, d. 18 juni 1885 i Lund. Han blef 1816 student i Lund, 1820 filos. doktor, 1821 docent i matematik och 1824 adjunkt i samma ämne samt var 1839—74 professor i fysik. 1834 kallades han till led. af Vet. akad. Han författade bl. a. *Lärobok i mekaniken* (1:a delen, Statik, 1838) och *Lärobok i fysik* (1878). (S. A—s.)

Ekelund, Vilhelm, skald, f. 14 okt. 1880 på Rönneholm, Stehags socken, Skåne, blef student 1898 i Lund, där han sedan varit bosatt. Från 1902 har han företagit längre utrikesresor, särskildt i Tyskland och Italien. E. debuterade 1900 i den af fyra lundensare utgifna kalendern ''I skilda färger'' och har utgifvit diktsamlingarna *Vårbris* (1900), *Syner* (1901), *Melodier i skymning* (1902), *Elegier* (1903), *In candidum* (1905), *Hafvets stjärna* (1906) och *Dithyramber i aftonglans* (s. å.) samt verkställt öfversättningar ur grekiska antologien: ''Grekisk bukett'' (s. å.). E. tillhör hvad man brukat kalla ''den skånska skolan'', han har fortsatt och utvecklat landskaps- och stämningsskildringen från sin hembygd efter Ola Hanssons m. fl:s föredöme och under inflytande af modern tysk lyrik. Intim och subtil känslodikt utgör kärnan i hans alstring, som vid sidan af de fina naturstämningarna äfven rymmer skönhetsdyrkande hymner och dityramber. I motsats mot 1890-talets svenska vers, som framför allt utvecklat olika strofiska versmått, har E. företrädesvis användt s. k. fria metra, stundom af stor rytmisk skönhet. 1902 och 1903 erhöll E. stipendium ur Albert Bonniers stipendiefond för svenska författare. R—n B.

Ekenæs, John, norsk målare, f. 1847 i Jarlsberg, bondson, studerade i Kristiania för V. Krogh, i Köpenhamn och München och är numera bosatt i Norge. Han målar motiv ur norskt bonde- och fiskarlif, bl. a. *Förberedelse till fiske* (1889, galleriet i Stuttgart), *Forellfiskare vid en fjällsjö* (1896, Nya pinakoteket i München).

Ekendahl, Daniel Georg, svensk-tysk skriftställare, f. 12 april 1780 på Ängaholm i Aringsås socken, Kronobergs län, d. 4 sept. 1857 i Eisenach. Sedan han genomgått Växjö gymnasium, studerade han i Uppsala, Greifswald och Lund, i afsikt att ingå på den diplomatiska banan. De politiska förhållandena omintetgjorde denna plan, och han lät därför i stället inskrifva sig vid den tysk-engelska legionen, med hvilken han deltog i åtskilliga af striderna 1813—15. Därefter blef han lärare i historia vid gymnasiet i Frankfurt a. M. och flyttade 1825 till Weimar. E. var en flitig författare. En stor mängd artiklar af honom förekommer i ''Geographisch-statistische ephemeriden'', i ''Revue encyclopédique'', i ''Minerva'' och i ''Blätter für literarische unterhaltung'' äfvensom i Brockhaus' konversationslexikon. Hans arbeten, bland hvilka må nämnas *Die höchsten ideen über kunst* (1831), äro hufvudsakligen af historiskt och statsrättsligt innehåll samt behandla till största delen svenska och tyska förhållanden. E. öfversatte äfven flera arbeten från svenska till tyska och från tyska till svenska (t. ex. 1:a delen af Goethes ''Die wahlverwandtschaften'', 1813). Stundom utgaf han öfversättningar såsom sina egna originalverk, t. ex. då han i sitt namn på tyska publicerade Geijers historia.

Ekendal, Jonas (Jon) Herman, seminarielärare, präst, skriftställare, f. 13 okt. 1809 i Mosjö socken, Örebro län, d. 17 mars 1862 i Flo, blef student i Uppsala 1829, prästvigdes 1832, blef filos. magister i Lund 1838, seminarieföreståndare i Strängnäs 1842, skolkollega i Örebro 1843 samt kyrkoherde i Flo (Skara stift) 1856. 1849—50 och 1852—53 gjorde han resor i Sverige och utlandet för att taga kännedom om folkskoleanstalternas tillstånd. — E., hvilken både som skolman och präst utvecklade stort nit och mycken duglighet, var jämväl en flitig författare. Skrifter: *Doktor A. Tholucks predikosätt, eller Konsten att återbringa de bildade samhällsklasserna till ett allmännare del-*

lagande i den offentliga gudstjensten (1840), *Bref ifrån Ferdinand till Fredrika om undervisning och uppfostran* (1841), *Bidrag till läseriets historia i Sverige. Norrländska läseriet* (1849), *Den nya folkskolan i Sverige* (2 häften, 1851 och 1852) och *Svensk rättstafningslära i enlighet med Svenska akademiens stafsätt jämte bihang om runorna och om brukliga titlar* (1852; 2:a uppl. 1864) m. fl. 1848—53 utgaf han "Tidskrift för folkskolelärare och folkskolebildningens vänner".

Ekenman, Nils Adolf, militär. Se Ekenstam, K. T. af.

Ekensberg, ett Stockholms transport- och bogseringsaktiebolag tillhörigt varf i Brännkyrka socken, Stockholms län. Tillverkningsvärdet uppgick 1905 till 200,000 kr. Arbetsstyrkan utgjorde s. å. 126 man.

Ekenstam, Karl Teodor af, nykterhetsfrämjare, jordbrukare, f. 24 mars 1798 å Solla, Östergötland, d. 17 sept. 1879 å Höstorum, Östergötland, var son af sjömilitären Nils Adolf Ekenman (f. 1747, d. 1813), som utmärkte sig i 1788—90 års krig mot Ryssland, 1793 utnämndes till öfverste och 1810 adlades med namnet af Ekenstam. E. vardt löjtnant vid flottans mekaniska kår 1818 och tog afsked som major 1830, då han tillträdde disponentskapet för Gusums bruk. Han invaldes 1834 i Landtbruksakad. E. var en bland de förste, som med intresse omfattade nykterhetsrörelsen. Han nedlade 1831 sitt stora bränneri vid Gusum och ådagalade i populära skrifter, hurusom brännvinsbränningen icke vore ett lifsvillkor för landtbruket. Han utgaf 1833 *Om fördelen af potatesodling i stort till utfodring; om potatesbränningens förderflighet* etc. (öfv. till norska 1842). E:s med inledning af prof. Berzelius försedda lilla skrift *Om drankfodring såsom ett vilkor för husbehofsbränningens nödvändighet* (1839) spreds i omkr. 50,000 ex. öfver landet. Af mera teoretiskt innehåll var den 1842 utgifna broschyren *Frågor och svar rörande starka dryckers missbruk* (2:a uppl. 1843; öfv. på finska 1845), hvilken på statens bekostnad utdelades till alla folkskolor och församlingar i riket. Ännu i sin sena ålderdom uppträdde E. som författare, med på sin tid högt skattade skrifter: *Om åkerns gamla och nya gödningssätt* (2:a uppl. 1875) och *Blick på Sveriges politiska forntid och framtid* (1878) samt *Blick på Sveriges och Norges samtid och framtid* (1880).

Ekenäs (fi. *Tammisaari*), stad i Nyland, Finland, på en udde vid det smala inloppet till Pojoviken, 117 km. v. om Helsingfors, står genom Hangö—Hyvingebanan i direkt förbindelse med Finlands järnvägsnät. Areal 1,322 har (1900), hvaraf stadsplanen jämte trädgårdar och promenader (se sp. 94) 74 har. 2,620 inv. (1905). Massiv granitkyrka (uppf. 1653—66) med värdefull altartafla. Efter Hangös grundläggning (1874) har E:s handel betydligt aftagit. Tulluppbörden var i genomsnitt 102,600 mark årligen 1896—1905. Handelsflottan omfattade vid utgången af 1905 endast 2 segelfartyg om 126 ton och 1 ångfartyg om 133 ton. Direkt från utlandet inklarerades s. å. 81 fartyg om tillsammans 9,939 ton, och direkt till utlandet utklarerades 32 fartyg om 4,919 ton. Beloppet af de till taxering uppgifna inkomsterna uppgick 1904 till 1,391,200 mark. Stadens inkomster och utgifter balanserade s. å. med 110,992 mark; skulderna utgjorde 211,552 mark. Samtidigt anslogs stadens fasta och lösa egendom till 873,000 mark. Produktionens bruttovärde inom handtverks- och fabriksindustrien uppgick till 621,000 mark. Bland industriella inrättningar må nämnas ett större öl- och porterbryggeri, ett yllemanufakturverk och ett sågverk. I staden finnas ett svenskt af staten bekostadt och underhållet folkskollärarinneseminarium (105 elever, 1905), svensk femklassig kommunal samskola, lägre svensk-finsk handtverksskola och skola för kvinnlig slöjd. Stadens vapen: fält af silfver med stam och rot af ek i naturlig färg, krona belagd med tre gyllene ollon. Med kringliggande landsbygd bildar E. ett imperiellt pastorat af 3:e kl. i Raseborgs västra kontrakt och Borgå stift. Pastoratets landareal är 108 kvkm. och dess folkmängd 4,908 pers. (1905), till största delen svensktalande. E. grundlades af Erik Fleming kort före 1529, men egentliga stadsprivilegier utfärdades af Gustaf I först 15 dec. 1546 och hafva sedermera förnyats flera gånger. Först 1830 fick E. full stapelfrihet. Jfr K. Bergman, "Historisk och œconomisk beskrifning öfver sjöstaden Ekenæs" (1760). A. G. F.

Ekenäs' vapen.

Ekenäs, gods i Örtomta och Skärkinds socknar

af Östergötlands län. Taxeringsvärde 281,200 kr. (1905). I början af 1500-talet tillhörde E. släkten

lf, men därefter öfvergick det till ätten Banér, gdes 1687—1727 af grefve M. Vellingk och kom edan åter i Banérska släktens ego. Nuv. egaren är ofmarskalken, grefve Filip Klingspor. Godsets manård (se fig., sp. 92), uppförd 1630—40 af P. Banér ch belägen på en klippa vid nordligaste ändan af jön Teden, är genom sin byggnadsstil kanske det iest storartade af Östergötlands herresäten. Egaren f E. tillsätter såväl kyrkoherde som komminister i rtomta pastorat.

Ekenäs, lastningsplats i Växtorps ocken, Kalmar län. Nära densamma igger E. h ä l s o b r u n n med en svag ärnkälla, som sedan gammalt varit känd under namnet S:t Sigfrids källa. Har nu endast lokal betydelse. Ln.

Eker, socken i Örebro län, Örebro härad. 1,961 har. 452 inv. (1905). Annex till Ånsta, Strängnäs stift, Örebro kontrakt.

Eker, ursprungligen ett, numera tre pastorat (Ö v r e - E., F i s k u m och N e d r e - E.) i Buskeruds amt i Norge, vid Drammensälfven och omkring sjön Ekern. 12,425 inv. (1900). Y. N.

Ekerman, P e t r u s, universitetslärare, f. 1696 i Vadstena, d. 1783, eloquentiæ et poëseos professor i Uppsala 1737—79, utgaf 615 akademiska dissertationer — det största antal, som någon svensk universitetslärare efterlämnat.

Ekern, insjö i Buskeruds samt Jarlsberg og Larviks amt i Norge. Tillsammans med det tillstötande F i s k u m v a n d e t har den en längd af 19 km. och en ytvidd af 29 kvkm. Dess aflopp sker genom Vestfosälfven till Drammensälfven. Y. N.

Ekersund. Se E g e r s u n d.

Ekerö. 1. Socken i Stockholms län, Färentuna härad. 4,466 har. 1,570 inv. (1905). E. utgör ett konsistoriellt pastorat i Uppsala stift, Svartsjö kontrakt. — 2. Långsträckt ö i Mälaren, Stockholms län, i n. och ö. genom den smala Långtarmen och Tappströmssundet skild från Svartsjölandet, i s. omgifven af Ekeröfjärden och Stora Björkfärden. Ön, som bildats af tre förr skilda öar: Ekerön, Kersön och Munsön, består af en mestadels skogbevuxen rullstensås, med dels bergiga, dels jämnare stränder, och utgör större delen af socknarna Ekerö och Munsö samt har en areal af 62,39 kvkm.

Ekerö, socken och tullstation på Åland. Se E c k e r ö.

Ekeröd, kronopark i Frosta härad, Malmöhus län, uppkom 1899 genom inköp af egendomarna Ekeröd, Årup och Kylestorp. 1900 utvidgades den genom förvärfvande åt kronan af den Osbyholms aktiebolag tillhöriga s. k. Timanskogen. Något öfver 1,000 har. A. G. Lm.

Ekesjö hofgård. Se E k s j ö h o f g å r d.

Ekeskog, socken i Skaraborgs län, Vadsbo härad. 3,552 har. 585 inv. (1905). Annex till Bellefors, Skara stift, Södra Vadsbo kontrakt.

Ekfamiljen, *bot.* Se F a g a c e æ.

Ekflora, *bot.*, betecknar de växter, t. ex. lönn (*Acer platanoides*), ask (*Fraxinus excelsior*), mistel (*Viscum album*) och murgröna (*Hedera Helix*), som tillsammans med eken invandrat i vårt land. Se G. Andersson, "Svenska växtvärldens historia" (2:a uppl., 1896). H. Hn.

Ekfors, kronopark i Öfver-Torneå socken, Norrbottens län, åt Ekfors sågverk upplåten s. k. stockfångstskog, som blifvit till kronan mot ersättning afträdd. Areal 10,948 har. A. G. Lm.

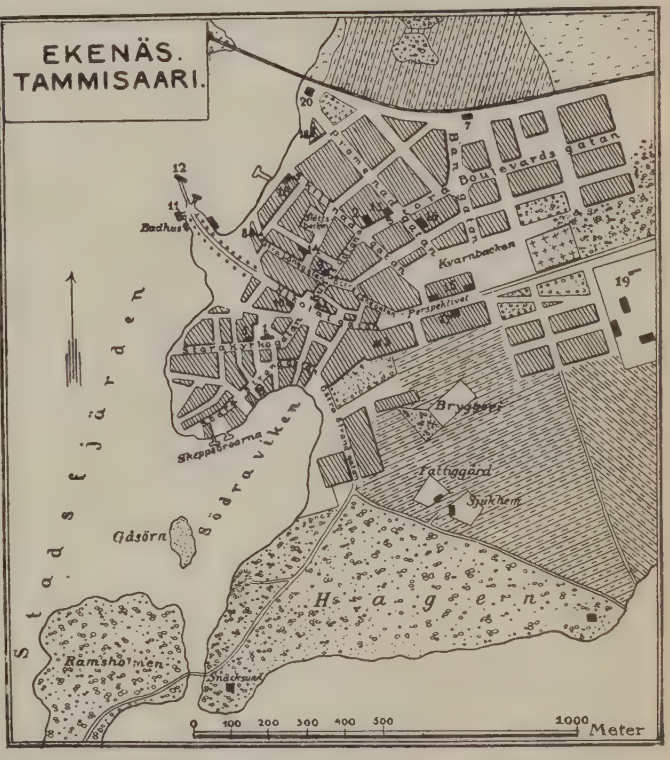

Situationsplan af staden Ekenäs (se sp. 91—92).

1. Luthersk kyrka.
2. Metodistkyrka.
3. Allianshuset.
4. Stadshuset. Poliskammare.
5. Postkontor.
6. Telegrafstation.
7. Järnvägsstation.
8. Hôtel Continental.
9. Gästgifveri.
10. Stadshotellet.
11. Knipan (utvärdshus).
12. Angbatsbrygga.
13. Brandkårshuset.
14. Brandtornet.
15. Stadens skolor.
16. Privatskolan.
17. Normalskolan.
18. Industriella inrättningar.
19. Seminarium.
20. Kronomagasin.

Ekfroni (af grek. *e'kfron*, från förståndet), *med.*, sinnesslöhet, vansinne.

Ekgallsteklar, *zool.* Se G a l l s t e k l a r.

Ekgarfsyra. Se E k b a r k.

Ekgonin, *farm. kem.* Se K o k a i n.

Ekgren, K a r l E r i k, publicist, finans- och kommunalman, f. 27 febr. 1828 i Stockholm, var 1842—45 anställd hos Sveriges förste dagerrotypist och därefter på notarii-publici-kontor i Stockholm, blef 1849 medarbetare i tidningen "Bore" och tillhörde 1851—78 "Aftonbladets" redaktion. I midten af 1860-talet anställd såsom sekreterare hos den kommitté, som förberedde organisationen af Allmänna hypotekskassan för Sveriges städer, blef

han 1867 denna institutions kamrerare och sekreterare. E. har jämväl deltagit i ledningen af åtskilliga försäkringsbolag, Rörstrands aktiebolag m. m. Stadsfullmäktig i Stockholm sedan 1878, var han 1887—1903 vice ordförande hos denna korporation och hos dess beredningsutskott. Han blef 1888 medlem af k. Serafimerlasarettets direktion.

Ekhammar, bränneri i Grefbäcks socken, Skaraborgs län, tillverkade 1904—05 159,726 l. råbrännvin till ett värde af 134,170 kr.

E'khof (ej Eckhof), Hans Konrad Dietrich, ”den tyska skådespelarkonstens fader”, f. 12 aug. 1720 i Hamburg, uppträdde vid Schönemanns teatersällskap 1740—57, Ackermanns 1764—67 och några år på den nyinrättade nationalteatern i Hamburg, kom 1769 till Seylers trupp och anställdes 1775 som meddirektör vid hofteatern i Gotha, där han dog 16 juni 1778. — E. införde på tyska scenen natursanning och karakteristik samt gjorde slut på den pseudoklassiska uppstyltningen. Han var en mästare i talets konst liksom i det mimiska samt utmärkt både i tragiska roller och som komiker. Också prisades han högt af Lessing. E. var icke blott scenisk förebild, utan äfven lärare (bl. a. Ifflands); han öfversatte själf pjäser, lade grund till tyska teaterns historia, gaf äfven uppslag till ålderdomspensionering af skådespelare och lyfte det sceniska yrkets anseende genom sin egen mönstergilla vandel. — Biogr. af Uhde i bd 4 af ”Neuer Plutarch” (1876). E. F—t.

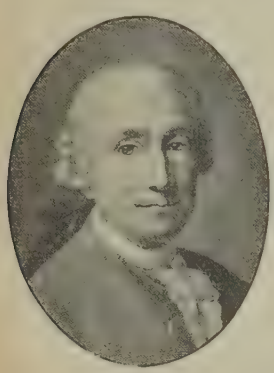

Ekhoff, Per Emil Cornelius, arkeolog, f. 30 mars 1846 i Stockholm, student i Uppsala 1866, filos. doktor där 1875, antogs 1880 till e. o. amanuens vid Vitt. hist. o. ant. akad., var 1883—93 intendent för Lifrustkammaren och blef 1893 s. k. Hjertbergsk amanuens vid nyssnämnda akademi. E. redigerade 1879—91 ”Göteborgs och Bohus läns fornminnesförenings tidskrift” och 1882—87 de fyra sista banden af ”Vegaexpeditionens vetenskapliga iakttagelser” samt öfvertog 1903 redaktionen af ”Antikvarisk tidskrift”, Vitt. hist o. ant. akad:s ”Månadsblad” och dess fortsättning ”Fornvännen”. E. egnade sig först åt den förhistoriska arkeologien samt har grundligt undersökt, beskrifvit och på karta utlagt fornminnena i flera af Bohus läns härad. Men hans viktigaste arbeten tillhöra medeltidsarkeologien. Dels genom förslag till nyssnämnda akademi rörande restaureringen af medeltidsbyggnader, dels genom föredrag har E. utöfvat stort inflytande på de restaureringsarbeten, som i senare tid utförts. Under E:s personliga ledning har bl. a. stått arbetet med konserveringen af kyrkruinerna i Sigtuna samt Visby ringmur. E:s vetenskapliga undersökningar, hvilka utmärka sig för stor noggrannhet, omfatta framför allt svenska stafkyrkor samt medeltida befästningar såväl profana som kyrkliga. Af hans dithörande skrifter må nämnas *Sigtuna ödekyrkor* (i ”Sv. fornm:s för:s tidskr.”, XI), *Om kyrkornas forna egenskap af försvarsverk* (i ”Aarböger for nord. oldkynd. og hist. ”, 1899) och *Om svenska stafkyrkor*, inträdestal i Vitt. hist. o. ant. akad., af hvilken han blef medlem 1901. O. J—e.

Ekholm, fordom slott på Slottsön i Göta älf, i Tunhems socken af Älfsborgs län, ofvanför Trollhättan. Så vidt man nu vet, nämnes det i offentliga handlingar först 1378. Det var sannolikt uppbyggdt af konung Håkan under kriget mot Albrekt af Mecklenburg, och ännu efter midten af 1400-talet var det säte för fogden öfver flera kringliggande härad: Väne, Bjärke, Flundre och Vardbo (Valbo), på Dal, samt åtminstone delar af Åse och Viste. Sannolikt var det på E., som de första bindande underhandlingarna fördes mellan drottning Margareta och Bo Jonssons exekutorer, enär Algot Magnussons trohetsförsäkran är daterad Ekholm 5 jan. 1388.

Ekholm. 1. Erik E., skriftställare, f. 24 dec. 1716 i Sala, d. 18 sept. 1784 i Stockholm, var 1757—84 notarie vid Stockholms bokauktionskammare. Han ådrog sig sin samtids uppmärksamhet genom polemiska arbeten i filologiska och teologiska frågor, genom deltagande i fejder rörande ”vattenminskningsteorien” och finansläran m. m. och som utgifvare af sex tidskrifter: ”Den nye svenske Mercurius” (juli 1761—okt. 1762) — hvilken utkom under mellantiden mellan Gjörwells första och andra ”Svenska Mercurius” —, ”Den svenska fatburen” (1767—71), ”Nytt och gammalt” (1767—70), ”Svenska kyrkohandlingar” (1770, 1771), ”Postiljonen” (1771, 1772) och ”Granskaren” (1782). För öfrigt utgaf han ”Kritiska ok historiska handlingar rörande svenska historien ok språket” (3 dlr, 1760) och ”Omväxling af små nögsamma ok nyttiga skrifter” (3 dlr, 1759—60). 1748—58 deltog han med mycken hetta i den då pågående striden om svenska språkets skrifsätt, dels i Vet.-akad:s handl., dels i särskilda småskrifter, och riktade därvid sina anmärkningar hufvudsakligen mot Tessin och Sven Hof. E. var den förste, som yrkade, att främmande ord i svenska språket skulle följa detta språks rättskrifningslagar. Hans sista offentliga uppträdande var ett åtal mot Envallsson för svordomar i en af denne författad teaterpjäs, hvilket åtal utföll så, att pjäsen frikändes och angifvaren fick plikta. H. W.

2. Gustaf Ferdinand E., den förres brorsons son, ämbetsman, riksdagsman, f. 24 dec. 1803 i Västerås, d. 14 maj 1865, blef student i Uppsala 1821 och juris kandidat 1826, var 1827—31 kopist i Hofkanslersexpeditionen och blef 1832 borgmästare i Västerås. Under åtta riksdagar (fr. o. m. 1840) en verksam representant i borgarståndet — därunder medlem af konstitutionsutskottet 1844—56, af lagutskottet 1840 och 1859, af statsutskottet 1862 —, tillvann han sig ett framstående namn i Sveriges riksdagshistoria och eger en icke ringa förtjänst om

ngen reform, hvilken efter ihärdig strid vunnit ger. Sin största ryktbarhet vann E. under sina da första riksdagar genom arbete för lag- och presentationsreform. Vid 1844 års riksdag var n en af de arbetsammaste medlemmarna i den af riksdagsmän från alla stånd äfvensom af epresenterade bildade föreningen ”Reformvännerss sällskap”. Det därifrån utgångna förslaget till presentationsreform, en förbättrad upplaga af det n 1841 hvilande, men förkastade förslaget, ingafs E. till konstitutionsutskottet som egen motion, h då det där fallit på ”den förseglade sedeln”, öljde det, som hans reservation (54 sid.), utskots betänkande till riksstånden samt antogs af rgarståndet. Under riksdagsstriderna stod E. dse på den liberala sidan. H. W.*

Ekholm, Karl Henrik, sjömilitär. Se rolle, af, 2.

Ekholm, Nils Gustaf, meteorolog, fysiker, 9 okt. 1848 i Smedjebacken, blef student 68, filos. kandidat 1876, licentiat 1887 och ktor 1889, t. f. amanuens vid meteorologiska obrvatoriet i Uppsala 1876 och vid Meteorologiska ntralanstalten i Stockholm 1890, där han 1902 fordrades till ord. amanuens. E. var chef för den enska meteorologiska expeditionen till Kap Thordn på Spetsbergen 1882—83 och deltog i Andrées pedition 1896, som på grund af ogynnsamma vindhållanden ej kunde lämna Spetsbergen. E. har fattat flera meteorologiska afhandlingar af stort rde. I redogörelsen (1887—89) för ofvannämnda pedition till Kap Thordsen har han författat de fångsrika delarna *Introduction historique*, *Météologie* och *Astronomie*. Viktiga inlägg har E. ort i frågan angående luftfuktighetens bestämmande gradualafhandl. *Undersökningar i hygrometri*, 88, och i flera smärre afhandlingar). Af grundggande betydelse äro hans bestämningar af molns höjd och hastighet: *Mesures des hauteurs et s mouvements des nuages* (tills. med K. L. Hagröm, i Upps. Vet. soc:s ”Acta”, XII, 1885), *olnens höjd i Upsala under sommaren* (tills. med gström, i ”Bih. till Vet. akad:s handl.”, 1887), *me methods for cloud measurements* (1888) och *new instrument for cloud measurements* (1893). ktiga undersökningar i dynamisk meteorologi innellas i afhandlingen *Über die einwirkung der lenkenden kraft der erdrotation auf die luftbewe-ng* (1, 2; 1889—94) och i hans studier öfver de k. *Isodenserna* (1890), hvari en ny metod till derleksförutsägelser framlägges och pröfvas. Tillmmans med S. Arrhenius (se denne) har E. skrifvit handlingar. Till den kosmiska fysiken höra hans beten *Energievorrath, temperatur und strahlung r weltkörper* och *Periodicität der sonnenthätigit* (1901). Af stort intresse äro hans *Sveriges temraturförhållanden jämförda med det öfriga Europas* 899) och *Väderleken under år 1901* (1901) samt *imatens ändringar* (s. å.). E. har utfört ett arbete det största praktiska värde genom införande af ormvarningar i Sverige (1905). Vid dessas utartande begagnar han sig af ett nytt system för derlekens förutseende, hufvudsakligen grundadt på servation af lufttryckets förändringar med tiden, arom han skrifvit i *Wetterkarten der luftdruckhwankungen* (1904), *Über die luftdruckschwankgen und deren beziehung zur temperatur der oberen luftschichten* (1906) och *Über die periodischen luftdruckschwankungen und einige damit zusammenhängende erscheinungen* (1907).

E. valdes 1892 till hedersled. af Royal meteor. society i London och 1905 till medlem af Vet. akad. Flertalet af E:s afhandlingar är offentliggjordt i Vet. akad:s publikationer, i ”Ymer” och i ”Meteorologische zeitschrift”. S. A—s.

Ekholmen, egendom i Veckholms socken, Uppsala län, nära Norra Björkfjärden. Taxeringsvärde 233,900 kr. (1905). Den förste kände egaren till E. var Karl Ulfsson (Sparre) till Tofta (på 1370-talet). Sedan egdes det af bl. a. Brita Stensdotter (Bielke), moder till Sten Sture d. ä., och af ärkebiskop Gustaf Trolle. 1546 blefvo den sistnämndes gods förklarade förbrutna till kronan, och E. var sedan kronogods till 27 juli 1571, då Johan III

gaf det såsom friherreskap åt Pontus De la Gardie. 1681, då grefve- och friherreskapen reducerades, hemföll äfven E. till kronan, men kom snart ånyo i enskild ego. På 1700-talet egdes det af bl. a. Erland Broman. E:s af M. G. De la Gardie fullbordade hufvudbyggnad hade 1686 härjats af vådeld, och på dess murar uppfördes en ny, hvilken 1857 omändrades i god renässansstil af F. W. Scholander (se fig.). Nuv. egare är herr A. Erlandson. Genom förväxling med klostret i Västerås hafva äldre historiker hit förlagt ett dominikankloster.

Ekipage [-pāʃ], fr. *équipage* (af *équiper*, fnfr. *esquiper*, af fnod. *skipa*, utrusta, af *skip*, skepp), skeppsutrustning, besättning, manskap; resetillbehör, resepackning. Ordet nyttjas oftast i betydelsen hästar och åkdon med nödig utrustning. Särskildt har det hos oss användts i sammansättningen krigsbrygge-ekipage för att beteckna en broträng af viss storlek; numera har denna benämning utbytts mot krigsbrokolonn (se d. o.). — Jfr Ekipera. L. W:son M.

Ekipagedepartement [-pāʃ-], *sjöv.*, det af ett svenskt örlogsvarfs departement, som har vård om de på varfvet liggande fartygen: deras förtöjning, förhalning, förmastning, upphalning på bädd och sättande i sjön m. m., och som har att ombesörja tillverkning och underhåll af fartygens tackling och öfriga skepparuppbörd. Till ekipagedepartementet höra dessutom sjöinstrument- och sjökartförrådet, eldsläckningsväsendet, sjöreserven, poliskåren samt renhållningen på örlogsstationen, äfvensom rustning och förläggande i beredskap af fartyg. H. W—l.

Ekipagemästare [-pāʃ-], *sjöv.*, den regementsofficer eller kapten, som är chef för ekipagedeparte-

mentet (se d. o.) och tillika brandchef vid stationen. Hans närmaste man å Karlskrona varf kallas underekipagemästare. H. W—l.

Ekipēra (fr. *équiper*; jfr Ekipage), utrusta, utstyra, kläda, förse med utstyrsel (särskildt för resor o. d.); bemanna (ett fartyg). — Ekipēring, utstyrsel, utrustning (i synnerhet om fartyg).

Ekiperingspenningar. Se Klargöringspenningar.

Ekivok [-våk], fr. *équivoque* (af lat. *æquī'vocus*, af *æquus*, lika, och *vox*, röst, ord), tvetydig, som innebär dubbelmening; slipprig, mer eller mindre förtäckt oanständig.

Ekkehart (Eckehart), namn på flera munkar i S:t Gallens kloster. — E. I, d. 14 jan. 973 som dekan i S:t Gallen, skref omkr. 920 *Walthārius*, en latinsk episk dikt på hexametrar om Walther af Akvitanien och hans älskade Hildegunde, utg. af J. Grimm och Schmeller i "Lateinische gedichte des 10. und 11. jahrhunderts" (1838), Peiper (1873), Holder (1874) och Althof (I, 1899; II, 1905). — E. II (Palatinus), lärare åt Otto II, religiös skald, d. som domprost i Mainz 23 april 990. E. I och II gåfvo Scheffel (se denne) ämne till hans berömda roman "Ekkehard". — E. IV, f. omkr. 980, d. omkr. 1060, öfverarbetade E. I:s dikt, *Walthārius*, och skref sitt klosters historia, *Casus monasterii Sancti Galli* (i "Monumenta Germaniæ", II). Litt.: Meyer von Knonau, "Die Ekkeharte von St. Gallen" (1876). J. M.

Ekknoppgallstekeln, *zool.* Se Gallsteklar.

Ekkroneorden, luxemburgsk orden. Se Ordnar.

Eklampsī (af grek. *ekla'mpēin*, framglänsa), *obstetr.*, under förlossningen, sällan under senare delen af hafvandeskapet eller barnsängen, plötsligt uppträdande sjukdomssymtom, bestående uti anfallsvis påkommande kramper (konvulsioner) i hela kroppen jämte medvetslöshet. Eklampsi är en mycket farlig förlossningskomplikation, i det omkr. 20 proc. af de angripna mödrarna och omkr. 50 proc. af fostren duka under däri. Man anser, att den förekommer i frekvens af 1 på 1,000 förlossningar. Förstföderskor angripas oftare än omföderskor. Orsakerna äro ännu ej säkert kända. Erfarenheten har visat, att mycket ofta den sjukas njurar ej äro friska. Allmännast anser man eklampsien uppkomma till följd af en förgiftning af moderns organism med ämnen, bildade under lifsprocesserna inom fostret eller moderkakan, och hvilka till följd af moderns sjuka eller öfveransträngda njurar ej blifva i tillräcklig mängd utsöndrade, utan kvarstanna i moderns kropp. Något säkert botemedel mot eklampsi är ej bekant. Ett skyndsamt afslutande af förlossningen har visat sig hafva god verkan, hvarför ofta förlossningsoperationer äro nödvändiga. Af stor vikt är det att veta, att läkaren genom lämplig behandling af den hafvande under grossessen, då symtom på njursjukdom eller på, att njurarna börjat att ej funktionera till fyllest, uppträdt, med sannolikhet kan förekomma ett senare utbrott af lifsfarlig eklampsi. Hvarje hafvande kvinna bör därför alltemellanåt låta undersöka sin urin (på ägghvita) af läkare, särskildt under sista månaderna, och framför allt om svullnad i ben, händer och ansikte, hufvudvärk, dåsighet, synrubbningar eller andra sjukliga symtom skulle tillstöta. Bvn.

Eklata'nt (fr. *éclatant*, af *éclater*, se Eklatera och jfr Éclat), glänsande, påfallande, tydlig, uppenbar, uppseendeväckande.

Eklatēra (fr. *éclater*, eg. springa sönder, skrälla till, brista ut, blifva känd), offentliggöra, tillkännagifva (en förlofning).

Eklektici'sm (af grek. *ekle'gēin*, utvälja) kalla inom vetenskapen, särskildt inom filosofien, den metod, som kännetecknas däraf, att man i sin egen åsikt sammanför beståndsdelar ur föregående åsikter. Termen användes vanligen i klandrande bemärkelse och är såsom sådan berättigad, om eklektikern saknar förmåga att af de från olika håll komna delarna bilda något nytt med verklig inre enhet. På de *sköna konsternas* område betecknas som eklektiker alla bildande konstnärer, tondiktare och skalder, som icke ega någon kraftig egenart eller icke ansluta sig till en bestämd konstriktning, utan sträfva efter att förena olika förebilders stilar. — Ekle'ktiker, den, som använder eklektisk metod. Termen användes vanligen i den antydda förklenande bemärkelsen, t. ex. om Cicero, Varro och Sestierna inom den romerska filosofien, liksom om Cousin och hans skola inom den nyare franska filosofien. — Adj. Ekle'ktisk. S—d.

Ekle'ktiker. Se Eklekticism.

Ekli'ps (grek. *e'klēipsis*, uteblifvande), *astron.* förmörkelse (se d. o.).

Eklipsēra (se Eklips), fördunkla, förmörka, undanskymma (egentl. om himlakroppar); öfverglänsa, öfverträffa. Jfr Förmörkelse.

Ekli'ptika (af grek. *eklēi'pēin*, utelämna), *astron.* Under sin rörelse kring solen förblir jorden, det allra närmaste, ständigt i samma plan, hvilket väl med hela solsystemet flyttas i rymden, men därunder dock förblir ganska nära parallellt med sig själft, d. ä. med sitt läge vid någon viss tid punkt. Detta plan benämnes ekliptikan. Ifråga varande benämning nyttjas emellertid äfven om den storcirkel, som det nyss definierade planet utskär på den skenbara himmelssfären, hvilken storcirkel tillika utgör midten af den s. k. djurkretsen. Det är tydligt, att solen, sedd från jorden, alltid måste synas i någon punkt af denna storcirkel, hvarför man äfven kan säga, att ekliptikan utmärker solens skenbara bana på himmelen. — Vinkeln emellan ekliptikan och ekvatorns plan kallas ekliptikans lutning. Den minskas årligen med något mindre än en half sekund. F. n. (1907) utgör den 23° 27′ 5″. H. G.

Eklög (grek. *eklogē*, af *ekle'gēin*, utvälja), ursprungligen utvaldt stycke, vald dikt af hvilket innehåll som helst; samling af dikter med lika innehåll. Mycket bruklig blef denna benämning om Vergilius' samling af herdedikter (*Bucolica*). Då dessa senare under medeltiden och renässansen voro det förnämsta mönstret för herdedikten, kom ordet eklog att äfven under modern tid användas såsom beteckning för den *lärda* herdedikten. J. M.

Eklogīt, *petrogr.*, en kristalliniskt kornig, mindre allmän bergart, bestående af *smaragdit* (ett aggregat l. en blandning af pyroxen och amfibol) och *granat*. Förekommer inom urformationen såväl flerstädes i mellersta Europa som på några ställen inom Tunabergs socken af Södermanlands län, inom Godegårds socken i Östergötland, i Gästrikland, Jämtland och nordligaste Norge. Jfr Omfacit. E. E.

Eklund, Anders, en till sina lefnadsomständigheter tämligen okänd porträttmålare, omtalad som

'contrefaitmålare'' i Stockholm redan 1763, var nå-on tid äfven ''kongl. hoflakerare'' (omkr. 1780—5) och dog troligen kort efter 1802. Han målade ärdeles flitigt och var ända in i början af 1800-alet mycket anlitad, i synnerhet i de borgerliga retsarna. Han utställde på konstakademien 1800—2 såväl porträtt som fruktstycken och genrer och ar målat den 1773 utförda altartaflan i Skederids yrka. Porträtt af hans hand förekomma på ripsholm och Karlberg. Han började i ett blekt ıaner, som tyckes vara bildadt efter J. H. Scheffel, ıen öfvergick sedan till en varmare karnation, som ågot påminner om den äldre Krafft. Han var mellertid en obetydlig och ojämn artist. —rn.

Eklund, Ludvig August, skolman, tidnings-tgifvare, riksdagsman, f. 13 jan. 1839 i Norrkö-ing, d. 17 juli 1898, blef student i Uppsala 1857, los. doktor 1866, adjunkt vid Norrköpings allm. äroverk 1868 samt lektor i historia och svenska 870 vid Jönköpings allm. läroverk och 1876 vid Jorrköpings. E. redigerade sedan 1875 ''Norr-öpings tidningar'', som blef ett bland landsorts-ressens mest betydande organ i konservativ och ıllskyddsvänlig riktning samt (sedan 1888) stod den rotektionistiska regeringen ganska nära. E. repre-enterade Norrköpings stad i riksdagens Andra ammare 1891—96 samt Östergötlands län i Första ammaren 1898.

Eklund, Per Gustaf, teolog, universitetslä-are, f. 2 mars 1846 i Lund, blef student därstädes 863 och filos. doktor 1868 samt docent i exegetik 872. Efter att hafva aflagt teol. kandidatexa-ıen 1874 och blifvit prästvigd s. å. innehade han tskilliga prästerliga förordnanden samt utnämndes å kallelse af teol. fakulteten vid Lunds universitet 882 till e. o. professor i symbolik och moralteologi amt kyrkoherde i Husie och 1890 till professor i ogmatik och moralteologi samt kyrkoherde i Västra Kärrstorp. Vid jubelfesten i Uppsala 1893 utnämn-es han till teol. doktor och s. å. till förste teol. rofessor och domprost i Lund. E. innehade andra örslagsrummet till biskopsämbetet i Visby 1885, redje i Strängnäs 1889 och andra i Lund 1898. E. ar ledamot af kyrkomötena 1893, 1898 och 1903. Utom uppsatser i tidskrifter samt predikningar och al har E. från trycket utgifvit *De modo Latinorum onjunctivo in absoluta interrogatione usurpato* 1868; gradualafh.), *Σαρξ vocabulum quid apud Paulum apostolum significet* (1872; docentafh.), *Om heologiens begrepp och indelning* (1874), *Om Ke-ωσις-dogmens fortbildning på concordiæformelns rundval* (1877), de tre sistnämnda i Lunds univ:s 'Årsskrift'', *Grunddragen af den kyrkliga trosläran* 1880; 2:a uppl. 1881), *Kyrkans allmänna historia öfversigt framställd* (1883), *Sammandrag af kyrkans llmänna historia till läroverkens tjenst* (s. å.), *Endrägtsboken i allmänkyrklig belysning* (1893), *Den apostoliska tron i Martin Luthers katekesutlägg-ing* (1897—99). J. P.

Eklund, Johan Alfred, biskop, teologisk örfattare, f. 7 jan. 1863 i Halfås församling, Skara-orgs län, blef student i Uppsala 1883, teol. kan-lidat 1890, prästvigd 1892, tjänstgjorde vid läro-verk i Göteborg 1889—92 och blef 1894 kommi-ister i Västra Tunhem. 1896 fästes han vid Upp-ala domkyrka såsom vice pastor och blef s. å. vid Uppsala teol. fakultet docent i apologetik. Han ut-nämndes 1902 till domprost i Kalmar. 1904 innehade han första förslagsrummet till biskop i Luleå, 1905 andra till biskop i Skara, och 1907 utnämndes han till biskop i Karlstad. Han har af trycket utgifvit, utom predikningar, tal och uppsatser, *Några grund-tankar i Viktor Rydbergs diktning* (1892), *Trons för-hållande till människans öfriga lifsyttringar* (1896), *Andreas Rydelius och hans lifsåskådning* (1899), *Nirvana, en religionshistorisk undersökning* (s. å.), *Teologisk encyklopedi* (1902) m. fl. E. M. R.

Eklundshof. Se Uppsala.

Eklärera (fr. *éclairer*), anbringa en stark belys-ning (för festligt ändamål), upplysa med starkt ljus-sken. — Eklärering, stark upplysning (med konstgjordt lysämne).

Eklärör (fr. *éclaireur*; eg. upplysare), krigs-, en ryttare, som vid kavalleriets manöver och anfall på slagfältet utskickas från de slutna afdel-ningarna för att i rörelseriktningen undersöka mar-ken och medelst tecken gifva befälhafvaren under-rättelse om, huruvida terrängförhållandena äro för-delaktiga eller farliga för kavalleriets rörelser. Äfven artilleriet begagnar eklärörer för att under-söka de platser, på hvilka det kan komma att uppträda o. s. v. G. U. (C. O. N.)

Ekman, Joel. Se Gripenstierna.

Ekman, Olaus Jonæ, präst, f. 1639 i Fel-lingsbro socken (Örebro län), d. 23 jan. 1713 i Falun, blef student i Uppsala 1663 och filos. magister 1672, prästvigdes 1675 samt blef någon tid därefter först ''hofpredikant'' hos anföraren för livländska armén, fältmarskalken frih. Bengt Horn, och sedan fältsuperintendent i Livland. 1679 återvände han till Sverige, och 1681 blef han domprost i Strängnäs samt 1688 prost och kyrko-herde i Falun. 1692 utnämndes han till superinten-dent i Visby, men afsade sig detta ämbete. — E. prisas för stort allvar och nit i sitt ämbete. Vid återfärden från Livland 1679 var han två gånger i sjönöd, och han gjorde då det löftet att, om han undkomme, skrifva något till den förfallna kristen-domens upprättande. Året därpå utgaf han det märkliga arbetet *Sjönödslöfte* (1680; 2:a uppl. 1733), i hvilket han, på ett sätt, som i flera afseenden lif-ligt påminner om Spener, uppträdde med klagomål öfver kristendomens förfall samt med yrkande på kyrkliga reformer och verksamhet för hednamissio-nen. E. utgaf jämväl en mängd likpredikningar och andra skrifter. (J. P.)

Ekman, svensk släkt, härstammande från en Lars Jonsson, som vid slutet af 1500-talet var bergsfogde i Värmland. Hans son Jon Larssons (kronofogde i Värmland i midten af 1600-talet) söner i första giftet antogo namnet E.

1. Gustaf Henrik E., grosshandlare, f. 23 nov. 1774 i Göteborg, d. där 15 jan. 1847, stude-rade en tid vid Lunds universitet, men till följd af sin faders, grosshandlaren Peter Ekmans (d. 1807), önskan egnade han sig åt handeln. I bolag med G. R. Prytz grundade han vid början af 1800-talet handelsfirman Ekman & Co. i Göteborg och öfver-tog kort därpå äfven sin faders affärer. Med aldrig slocknande ifver egnade han sig åt Göteborgs ut-veckling och innehade där en stor mängd förtroende-uppdrag. Som ledamot i Willinska fattigfriskolans styrelse verkade han kraftigt för folkundervisningen, under den tid då nämnda anstalt, med afdelningar i

två af förstäderna, var Göteborgs enda folkskola. Såsom representant för Göteborg var han ledamot af borgarståndet vid riksdagen i Örebro 1810. I egenskap af ordf. för borgerskapets äldste förvärfvade han stor förtjänst bl. a. genom grundandet (1811) af stadens skjutsinrättning, hvarigenom skjutsåliggandet, som dittills fullgjorts af på dryga villkor antagna entreprenörer, öfvertogs af staden själf. 1812 var han ledamot i kommittén för utarbetande af en ny sjötullsstadga, med därtill hörande tulltariffer, och förfäktade då liberala grundsatser. I det 1813 stiftade Göteborgs och Bohus läns hushållningssällskap var E. en af de förste ledamöterna. 1814—20 var han ledamot af Karantänskommissionen i Göteborg. Likaledes var han ledamot af Trollhätte kanalbolags styrelse och i många år dess ordf., tills det af J. G. Schwan bildade nya bolaget öfvertog kanalverket, hvarunder Ströms kanal byggdes. Mycket erkännande vann E. för den oegennytta och det nit han ådagalade såsom ledamot i Göta kanals diskontdirektion (tills denna upphörde), under denna inrättnings mest brydsamma omständigheter. Desslikes var E. under många år ledamot af "direktionen till segelfartens förbättrande mellan Vänern och hafvet" och uppgjorde den reorganisationsplan, hvarigenom nämnda direktion (efter upplösning af det gamla Trollhättebolaget) förändrades till K. direktionen för Göteborgs hamn- och älfarbeten och dess förvaltning inskränktes till ett mindre område. Den enda yttre utmärkelse E. kunde förmås att emottaga var titeln kommerseråd (1810).

2. Gustaf E., den föregåendes son, bruksidkare, f. 29 maj 1804 i Göteborg, d. 3 maj 1876 å Långbanshyttan, blef student i Uppsala 1821, tog bergsexamen 1825 och ingick s. å. som auskultant i Bergskollegium. 1826 fortsatte han sina studier vid bergsskolan i Falun, anställdes 1827 som elev på Järnkontorets stat och företog 1828—29 en utländsk resa, hufvudsakligen för att studera framställning af tackjärn och smidesjärn. 1830 förordnades han af fullmäktige i Järnkontoret till vikarierande och 1833 — sedan han i England ytterligare studerat järnhandteringen — till e. o. öfversmidesmästare. Från denna befattning tog han afsked 1836, då han öfvertog förvaltningen af det hans fader tillhöriga Lesjöfors bruk (i närheten af Filipstad), som under hans ledning blef en mönsteranstalt. 1867 tillhörde E. riksdagens Första kammare, där han bl. a. förordade ett närmare samband mellan folkskolan och elementarskolan samt ett tidigare studium af naturkunnighet. 1868 var han medlem af kyrkomötet. — "De förbättringar inom järnhandteringen, som leda sitt upphof från E., och de föredömen han lämnade vid densammas utöfning äro för Sveriges hela järnindustri af så framstående vikt och betydelse, att de anvisa honom ett hedersrum bland alla dem, som praktiskt egnat sig åt bergsmannayrket, och säkert har ingen af dessa, sedan Sven Rinmans dagar, inlagt så stora och oför gätliga förtjänster om denna industris utveckling som Gustaf E." Den förnämsta af hans många upp finningar är den 1843 konstruerade "koltornsvällug nen" ("Ekmans vällugn"), hvilken, ehuru Ber zelius och Sefström till en början bestredo des värde, likväl, till följd af sina bränslebesparand egenskaper, blef allmänt antagen i Sverige. Son tjänsteman i Järnkontoret främjade E. särskildt järn industrien, genom att verka för ett allmännare in förande af lancashiresmidet och den i Englan gjorda uppfinningen att begagna varm bläster vi tackjärnstillverkningen. För folkbildningens höjand verkade han genom muntliga föredrag för sina ar betare och därigenom, att han inrättade utmärkt folkskolor vid Lesjöfors, Långbanshyttan och Pers berg. E. blef led. 1831 af Vet. o. vitt. samh. Göteborg, 1847 af Vet. akad., som 1896 slog e minnespenning öfver E., och 1858 af Landtbruks akad. — Jfr P. von Möllers biografi öfver E. "Lefnadsteckningar öfver K. sv. Vet. akad:s efte år 1854 aflidne ledamöter" (bd 2).

3. Johan Oskar E., affärsman, donator, filan trop, den föregåendes kusin, son af den som läkar och naturforskare aktade med. doktorn Johan Jako E., föddes 16 dec. 1812 i Göteborg och blef vid tv års ålder faderlös. Vid unga år kom E. på handelskontor i Göteborg och blef 1834 rysk vice konsul under sin styfFader, konsul C. Lang. Han knöt under 1830-talet vänskap med den unge, från England hitflyttade D. Carnegie d. y. och blef efter någon tid dennes kompanjon samt 1845 kontorschef och disponent i firman D. Carnegie & Co., i hvars ledning han ännu vid sin höga ålder deltager och hva framgång till god del varit beroende på hans affär skicklighet. En väsentlig del har E. tagit i Ska dinaviska kreditaktiebolagets utveckling. Detta b lags bildande föreslogs vid 1863 års nationa ekonomiska möte, men påtänktes då närmast såso en svensk-utländsk "crédit mobilier", hvaremot d under E:s ordförandeskap utvecklades till ett re svenskt penninginstitut. E. deltog med intresse det kommunala lifvet i Göteborg såsom medlem stadsfullmäktigkorporationen 1865—85 och såso styrelsemedlem i flera kommunala institutioner. sin egenskap af ordf. i 1861 års s. k. "pauperism kommitté", som tillkom på S. A. Hedlunds initia tiv, var E. en af upphofsmännen till det system f utskänkning af starka drycker, som kallats "Göt borgssystemet" och som åsyftade, att brännvinsfö säljningen ej skulle medföra vinst vare sig för fö läggaren eller utskänkaren (jfr Nykterhet rörelsen). Han var vidare en af stiftarna Göteborgs arbetarbostadsaktiebolag samt understödd frikostigt flera kyrkliga och filantropiska institutio ner, bl. a. Svenska nykterhetssällskapet. 187 —81 var E. en af Göteborgs stads representant i Andra kammaren samt utsågs 1882 af Göteborg

adsfullmäktige till medlem af Första kammaren rots sina protektionistiska åsikter), men afsade sig rax före den stora tullstriden 1887 sitt mandat. 1888 ingrep E. på ett epokgörande sätt i Göte- orgs högskolas tillkomst och utveckling, i det att an dels påverkade D. Carnegie att genom sin stora onation bestämma högskolans riktning, dels genom n egen donation af 200,000 kr. påskyndade dess ädande i verksamhet. Genom nya donationer (i allt nkr. 1 mill. kr.) till högskolan har han möjliggjort rättande af nya professurer samt medverkat till en nd till utgifvande af högskolans årsskrift, hvar- mte han skänkt medel till uppförande af en hög- olebyggnad. Högskolan visade sin tacksamhet enom att 1898 utgifva en festskrift till hans ära. öteborgs Vet. o. vitt. samh. valde E. 1892 till edersled. E., som sedan början af 1890-talet är osatt i hufvudstaden, har alltjämt understödt filan- opiska och fosterländska företag, särskildt sådana, om åsyftat befolkningens sedliga och religiösa lyft- ing, bl. a. Sällskapet för nykterhet och folkupp- stran (som fick 100,000 kr. 1902). Han och hans aka i 2:a giftet, f. Lavonius, skänkte äfven medel ll uppförande af ett Gustaf-Adolfs-kapell vid Lützen, vartill grundstenen lades 6 nov. 1906. K. W—g.

4. Johan Jakob E., broder till E. 2, gross- andlare, f. 25 okt. 1815 i Göteborg. Efter att ha enomgått en kurs vid Göteborgs handelsinstitut kom . 1831 på faderns kontor, blef 1837 bolagsman i rman Ekman & Co. och öfvertog 1843 ledningen af rman, som vid denna tid omfattade Sveriges största rnexport. Han kvarstod i firman till 1891, då an öfverlämnade den i yngre händer. E. har på tt högst framstående sätt deltagit i det kommunala fvet i Göteborgs stad. Han har varit ledamot i andelsinstitutets styrelse (ordf.), i Handelssocie- etens, sedermera Handelsföreningens styrelse (en d v. ordf.), i Willinska fattigfriskolans styrelse rdf.), hvilken skola stiftats af hans farfars lärare, idare i direktionen för stadens hamn- och älf- yrelse, i direktionen för segelfartens förbättrande å Vänern och i Göteborgs allmänna folkskolesty- else samt bidrog kraftigt till folkskoleväsendets ut- eckling. Sedan 1866 var han ett fjärdedels år- undrade v. ordf. i Göteborgs och Bohus läns hus- ållningssällskap. Vid den nya kommunalrepresen- ationens införande invaldes E. i Göteborgs stadsfull- näktige, hvilka vid sitt första sammanträde (1863) alde honom till sin vice ordf.; 1869 blef han denna orporations ordf., en post, som han innehade till lutet af 1887. Likaledes blef E. vid inrättandet af öteborgs kyrkofullmäktige dess ordförande. E. har fven deltagit i det politiska lifvet. Han var vid iksdagen 1856—58 medlem af borgarståndet. I en rörelse till förmån för det De Geerska förslag- et, som pågick 1864—65, tog E. del och var ordf. ör de deputationer från skilda håll i landet, som öre frågans afgörande infunno sig hos De Geer för tt uttrycka sympatier för förslaget. Efter dettas enomförande invaldes E. 1866 af Älfsborgs läns andsting i Första kammaren och satt där 1874—82, vald af Göteborgs stadsfullmäktige. 1867 valdes an till ledamot af konstitutionsutskottet och 1868 f bankoutskottet, hvars ordf. han var 1876—82. 874 erbjöds honom att inträda som finansminister fter Wærn i De Geers ministär. Någon utpräglad artiställning intog han ej, men tillhörde närmast brodern K. E. Ekmans grupp. Han var medlem af 1869 års myntkommitté och 1872 års nordiska mynt- kommission. Under en följd af år var E. ordf. i de stora enskilda järnvägsbolag, som berörde Göte- borg (Bergslagsbanan, Göteborg—Borås och Göteborg —Hallands järnvägsbolag). E. är hedersled. af Vet. o. vitt. samh. i Göteborg (1900; han blef led. 1863) och led. af Landtbruksakad. (1884). 3 o. 4 K. W—g.

5. Karl Edvard E., den föregåendes broder, bruksidkare, f. 7 mars 1826 i Göteborg, d. under en tillfällig vistelse därstädes 24 dec. 1903. Sedan han genomgått Chalmersska slöjdskolan, ut- bildade han sig under sin broder Gustafs led- ning, på Lesjöfors bruk, i bruksförvaltningens praktiska göromål samt fortsatte därefter sina studier vid bergsskolorna i Filipstad och Falun. 1848 fick han anställning som förvaltare vid Finspångs bruk, hvars egare han blef 1856 och med hvilket han 1857 förenade Stens bruk. Efter ytterligare utvidgningar hade han 1880 ej mindre än 5,000 underhafvande. Under E:s förvaltning utvecklade sig Finspång till ett stort etablissemang, särskildt för kanontillverkning, och jämväl i andra delar af brukshandteringen blef det betydligt utvidgadt och förbättradt. Äfven skogsskötseln vid Finspång torde vara förtjänt af särskild uppmärksamhet, enär på få, om ens något enda ställe inom landet vidtagits så kraftiga åtgär- der för skogsåterväxt som på Finspång, där på ett år ända till 900 tld planterades med furu- och gran- plantor. 1884 öfverlät han bruket på det af honom bildade aktiebolaget Finspångs styckebruk, i hvars styrelse han ingick som ordf. E., som var en varm främjare af folkundervisningen, verkade i Risinge socken, där Finspång är beläget, högst förtjänstfullt för folkskolans sak och donerade bl. a. 1874 till en bruksskola ett kapital af 50,000 kr. Kommunala förtroendeuppdrag af alla slag hopade sig öfver E., och snart kom han ock att spela en ej obetydlig politisk roll. Vid riksdagarna 1859 och 1862 re- presenterade E. andra bruksdistriktet i borgarstån- det, hvilket vid båda dessa riksdagar valde honom till ledamot af bankoutskottet. Vid sistnämnda riks- dag väckte han motion om åtgärders vidtagande till en bättre organisation af folkskoleväsendet (mo- tionen föreslog bl. a. tillsättande af folkskolein- spektörer, inrättande af en särskild byrå i Ecklesia- stikdepartementet för handläggning af folkskole- ärenden, halfva personliga skyddsafgiftens anvisande till folkskolornas understöd, o. s. v.). 1867—93 hade E. plats i Första kammaren såsom en af Öster- götlands läns representanter. 1867, 1869, 1870 och 1875 var han medlem af de särskilda utskotten för försvarsfrågans behandling och 1890 af särskilda utskottet för arbetarfrågans behandling, tillhörde 1870 konstitutionsutskottet och blef 1871 medlem af statsutskottet, i hvilket han 1876—80 var ordförande. 1883 tilltänktes E. till statsminister efter Posse. E. var 1886—87 ledamot af kommittén för afgifvande

af förslag till åtgärder i syfte att upphjälpa landets ekonomiska ställning. E. blef 1876 led. och 1879 hedersled. af Landtbruksakad. samt 1889 led. af Vet. akad.

6. Fredrik Laurentz E., tillhörande en yngre gren af släkten, vetenskapsman, f. 3 okt. 1830 i Göteborg, d. 1 jan. 1890 i Stockholm, blef 1848 student i Uppsala, 1854 assistent vid teoretisk-kemiska laboratoriet därstädes, 1855 filos. kandidat, 1856 kemie laborator (sedermera, 1858, adjunkt) vid Teknologiska institutet (nuv. Tekniska högskolan), 1857 filos. doktor och 1870 professor vid sistnämnda läroanstalt. 1875 blef han ledamot af Vet. akad. samt 1878 af Vet. o. vitt. samh. i Göteborg. 1869 var han medlem af kommittén för nordiska industri-

utställningen i Köpenhamn, och 1877 hade han ledningen af den då utförda hydrografiska undersökningen af svenska haf. — E. författade flera vetenskapliga afhandlingar, företrädesvis i kemi och hydrografi, bl. a. *Om hydrobenzamidens förhållande till klorväte* (1860), *Om terebinsyrans salter, amider och eterarter* (s. å.), *Kemisk undersökning af ''Nullabergarten'' från Östmarks socken i Värmland* (Öfv. af Vet. akad:s förhandl. 1868), *Om sammanhanget mellan glassorters olika isoleringsförmåga för elektricitet och deras kemiska sammansättning* (ibid. 1869), *Om hafsvattnet utmed bohuslänska kusten* (Vet. akad:s handl. 1870), *On the general causes of the ocean currents* (Vet. soc:s ''Acta'' 1876), *Om hydrografiska förhållanden inom Mälaredalens vattenområden* (Bih. till Vet. akad:s handl. 1876), *Studier öfver sötvatten och deras analys. I. Chameleon-methoden* (i Öfv. af Vet. akad:s förhandl., 1882) och *Den svenska hydrografiska expeditionen år 1877 under ledning af F. L. Ekman* (1:a afd. är af E., den 2:a utarbetades efter E:s död af prof. O. Pettersson; i Vet. akad:s handl., bd 25, n:r 1, 1893). För Stockholms drätselnämnds räkning anställde E. efter 1874 flera undersökningar angående olika omkring hufvudstaden befintliga vattentillgångars användbarhet för vattenledningens behof. E. konstruerade åtskilliga instrument för vetenskapliga och tekniska ändamål, bl. a. (1873—76) apparater för bestämmande af afdunstningens storlek m. m. å den meteorologisk-hydrografiska stationen på Käringö i Bohus län, apparater för hydrografiska undersökningar (1869—77), ett nytt instrument för bestämmande af normalljusets förbrukning vid ljusmätningar (1867) samt en apparat för erhållande af en konstant ljuskälla vid fotometriska undersökningar (1880).

Ekman. 1. Otto Kristian E., läkare, fornforskare, f. 24 sept. 1791 i Malmö, d. 5 aug. 1866 i Kalmar, af en gammal skånsk släkt (se E. Ekman, ''Släkten Ekman'', 1907), blef student i Lund 1810, med. doktor 1819 samt provinsialläkare på Öland 1822, i Växjö distrikt 1824 och i Kalmar distrikt 1827 (till 1853). — E. lämnade uppsatser till ''Sv. läkaresällskapets årsberättelser'' och ''Sv. läkaresällskapets Handlingar'' äfvensom till R. Dybecks tidskrift ''Runa''. Hans samlingar af fornsaker (till största delen från Öland och Kalmar läns fastland), hvilka hafva stort värde, särskildt genom hans noggranna anteckningar om alla fyndomständigheterna, liksom hans i handskrift efterlämnade kataloger öfver dem, vittna fördelaktigt om både vilja och förmåga att deltaga i det vetenskapliga systematiserings-arbetet på arkeologiens område. 1846 och 1853 blefvo samlingarna inlösta för Statens historiska museum. Det var E., som i provinsialläkaren O. Acrels efterlämnade bibliotek tillvaratog den länge ifrigt efterspanade och såsom förkommen ansedda handskriften till Linnés ''Anteckningar öfver nemesis divina'', hvilken handskrift han öfverlämnade till Uppsala universitets bibliotek.

2. Karl Daniel E., den föregåendes son, kemisk tekniker, sulfitcellulosaindustriens upphofsman, f. 17 mars 1845 i Kalmar, d. 3 nov. 1904 i Gravesend, England, studerade 1865—68 vid Teknologiska institutet och blef 1871 kemist vid Bergviks trämassefabrik i Hälsingland. E., som redan förut experimenterat för att utfinna en metod att på kemisk väg frigöra cellulosafibern ur vedmassan, lyckades vid Bergvik genom kokning af trä i en lut af surt magnesiumsulfit framställa kemisk trämassa i fabriksmässig skala (1874) och blef därigenom den s. k. *sulfitmetodens* förste uppfinnare. Sedan hans system 1879 blifvit fullt utarbetadt, vistades E. företrädesvis i utlandet, anlade i England, Frankrike och Italien flera sulfitfabriker och var från 1883 till sin död ledare af en sulfitfabrik i förening med pappersbruk i Northfleet nära Gravesend. 1905 utfärdades af British wood pulp association (Engelska trämasseföreningen) i London ett upprop till bildandet af en stiftelse för att hedra minnet af E. för hans ''förtjänster om uppfinningen och införandet af sulfitmetoden''.

G. H—r

Ekman, Robert Vilhelm, finsk målare, f. 13 aug. 1808 i Nystad, d. 19 febr. 1873 i Åbo, fick någon undervisning af G. V. Finnberg och kom 1824 till Stockholm, där han blef elev vid konstakademien. 1837, sedan han blifvit agré vid akademien och fått resestipendium därifrån, begaf han sig till Paris, där han studerade för Delaroche. Från Parisvistelsen förskrifver sig den i gamla holländares anda vackert målade *Läsande gumma* (1838; Åbo museum). 1840 for han till Italien, rest

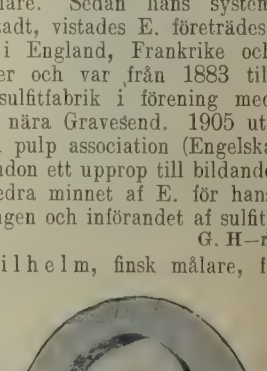

843 till München och återvände 1844 till verige, där han då blef ledamot af akademien. om en redan ansedd konstnär kom han hem till inland 1845 för att där bosätta sig. Han fick enast både afsättning för sina arbeten och beställ-ingar. Han ombads lämna skiss till altartafla för en nya Nikolaikyrkan i Helsingfors, och fråga äcktes att låta honom dekorera koret i Åbo dom-yrka. Bland de oljemålningar, som han förde med ig till Finland, voro ett motiv ur Runebergs *Älgskyt-arna*, en scen ur *Julkvällen*, en *Italiensk röfvarscen*. 846 utställde han bl. a. tre italienska folklifsbilder, tt landskap och ett porträtt. Finska konstföreningen ildades detta år, och patriotiska män började med raft att söka sprida sinne för och kärlek till konst. ., som bosatt sig i Åbo och där bildat en ritskola, lef, sedan denna 1846 öfvertagits af konstföreningen, ess lärare och kvarstod som sådan ända till sin öd. — Outtröttligt verksam och aldrig rädd att ifva sig in på svårbehandlade eller nya uppgifter lef E. — fastän knappast någon verkligt betydande egåfning — vägbrytare för finskt måleri på så ätt, att han var den förste, som visade, att en konst-är, som målade annat än billiga porträtt, kunde efva och verka inom Finlands gränser. Han målade inst 30 altartaflor, officiella framställningar af *Öppnandet af landtdagen i Borgå 1809* (1855—58, senatshuset) och af *Landtdagen i Helsingfors 1863* 1865, i riddarhuset). Han utförde 1849—54 de fvan omnämnda freskerna i Åbo domkyrka med eligionshistoriska motiv och två finsk-historiska: *Den elige Henrik döper finnarna* och *Biskop Agricola fverlämnar den finska bibelöfversättningen till Gustaf asa*. Han målade scener ur finskt folklif och finska likter: *Pistol berättar i stugan* (1845), *Bengt Lyy-inen läser runor* (1848), *Värfning i en bondstuga* 1851, Finska konstföreningen), *Fänrik Stål och tudenten* (1853), en ny scen ur *Älgskyttarna* (1856), *Kantelespelerskan Greta Haapasalo* (1860, båda i Finska konstföreningen), *Kung Fjalars död* (1862) n. fl. Han vågade sig äfven in på den finska myto-ogiens konstnärligt så godt som helt och hållet obrutna mark i den stora taflan *Väinämöinen spe-ande kantele och tjusande himmel och jord* (skissen tställd 1858, målningen påbörjad i Paris, där E. istades 1858—59, fullbordad 1866 — Studenthuset Helsingfors). Några smärre mytologiska taflor och vå häften teckningar ur Kalevala (1863—64) följde, nen dessa fantastiska ämnen fingo föga lif i E:s ytliga tolkning. Den hejdlösa beundran, som mött ans målningar under hans första tid i Finland, ade nu ock börjat mattas af, man hade tröttnat id hans granna, brokiga färger, hans tomma dealiserande, hans klena naturstudium. Tiden hade gått ifrån den alsterrike målaren, där han lefde solerad i Finland som landets representative konst-när. Väinämöinentaflan gjorde ej större lycka i Helsingfors än 1866 i Stockholm. Målaren förblef litig, utförde altartaflor, folklifsbilder och andra genremålningar, men öfvergaf försöken att klargöra den finska mytologiens fantasiskepnader. Hans folk-ifsskildringar äro utan all fråga hans främsta verk. Jfr J. Tikkanen, ”Finska konstföreningen 1846—1896” (1896). G—g N.

Ekman, Erik Jakob, präst, missionsföreståndare, skriftställare, f. 8 jan. 1842 i Strömsbro, Gäfleborgs län, blef student i Uppsala 1862, prästvigdes 1864 och aflade 1871 pastoralexamen samt tjänstgjorde under tiden inom kyrkan bl. a. som komminister i Ockelbo från 1869 till 1879, då han begärde afsked från prästämbetet, emedan konfirmationen och nattvardsfirandet samt bristen på kyrkotukt inom statskyrkan vållade honom bekymmer. E. var en af dem, som 1878 stiftade Svenska missionsförbundet, hvars förste ordförande han blef och åt hvars tjänst han äfven i öfrigt egnade största delen af sina krafter. Så var han 1879—86 lärare i förbundets skola i Kristinehamn och skolans föreståndare samt därefter missionsföreståndare. Samtidigt utöfvade han en betydande publicistisk verksamhet i frikyrklig riktning. 1877—80 utgaf han jämte P. Waldenström ”Vittnet, kristlig månadsskrift” och 1880—86 i förening med A. Fernholm tidskr. ”Förbundet”. 1885—1904 redigerade han tidningen ”Missionsförbundet” och 1888—1904 kalendern ”Grenljuset”. Men 1904 lämnade han ordförandeplatsen och missionsföreståndarskapet, emedan han fann, att hans åsikter om de yttersta tingen, framför allt om alltings återställelse, misshagade flera af de ledande inom förbundet, och han antog s. å. posten som verkställande direktör i Svenska lifförsäkringsbolaget, af hvars styrelse han varit medlem sedan 1893. 1891 utnämndes E. till teologie doktor af kongregationalisternas universitet i Beloit i Wisconsin (Förenta staterna). E:s uppfattning af kyrkliga och teologiska frågor afviker i många stycken från den ortodox-lutherska läran. Om försoningen lär han (i likhet med P. Waldenström), att det icke var Gud, som försonades eller behöfde försonas genom Kristi död, utan världen var föremål för Kristi försonande verksamhet. Och beträffande världens försoning lär E., att den icke heller blef fullbordad i Kristi död, utan då lades grunden till densamma och Kristus fullkomnades till frälsningshöfding, som försonar människan, när hon i tron mottager honom. I fråga om dopet sökte E. först försvara barndopet såsom familjedop, bl. a. i skriften *Det kristliga dopet* (1880), men blef längre fram en afgjord motståndare till samma lära. I *Dop- och pånyttfödelseläran. En vidräkning* (1900) säger han bl. a., att medvetslösa barns dop är ”i uppenbar strid mot det nytestamentliga dopets väsen och natur”. Rörande nattvarden har E. den reformerta kyrkans uppfattning, såsom framgår af hans skrift *Herrens måltid eller Nattvarden* (1882). I de eskatologiska frågorna lärde E. till en början en evig fördömelse för dem, som begått synden mot den helige ande (*De yttersta tingen. Biblisk framställning* i 3 hftn, 1886), men han har sedermera öfvergifvit sin åsikt om straffens ändlöshet (*Evangelii fullhet och de ändlösa straffen*, 1903). Verbalinspirationen vid nedskrifvandet af bibelns böcker förnekar E. bestämdt; vidare yrkar han på afskaffandet af den kyrkliga konfirmationen och på införandet af obligatoriskt civiläktenskap. E. har utvecklat stor litterär produktion. Till det ofvan anförda må läggas *Herren är mitt ljus* (1877), *Den lidande och korsfäste Kristus. Passionsbetraktelser* (1879), *Skugga och verklighet. Kort framställning af gamla testamentets helgedom, prestadöme och offer i det nya testamentets ljus* (1883), *Bibelskolan* (1887), *Illustrerad missionshistoria* (2 bd, 1889—91; 2:a uppl. 1893), *Reseminnen från Tyrolen, Italien, Schweiz och Nord-Afrika* (1892), *Den inre missionens historia från början af 18:e*

årh. till nuvarande tid (5 bd, 1896—1902), *Svar till P. Waldenström* (1904), till stor del utgifna från hans eget bokförlag. 1885—87 representerade E. i Andra kammaren Kristinehamn, Askersund, Nora och Linde samt 1891—93 och 1894—96 Stockholms stad. Frikyrklig, nykterhetsvän, frihandlare och motståndare till militarism, har E. tagit kraftig del i arbetet för de frisinnade idéernas tillämpning på lifvets olika områden. E. var en af stiftarna af den svenska parlamentariska fredsgruppen 1892 och bevistade de interparlamentariska fredskongresserna i Rom 1891 och i Haag 1894.

Under mer än ett kvarts sekel har han gått i främsta ledet i arbete och kamp för den frireligiösa verksamheten i Sverige, och den yttre missionen har han med sin stora förmåga på allt sätt främjat. J. F. G.

Ekman, Johan August, ärkebiskop, f. 26 nov. 1845 i Hjälstad, Skaraborgs län, blef student i Uppsala 1867 samt aflade där teol. filos. examen 1869 och dimissionsexamen 1870. Efter att hafva varit kateket och tillf. lektor vid Högre lärarinneseminarium i Stockholm prästvigdes han 1873, blef teol. kandidat 1876 och docent i exegetik vid Uppsala universitet 1877 samt var efter aflagd pastoralexamen 1879 regementspastor vid Upplands regemente 1879—87. Han innehade under tiden olika professorsförordnanden och utnämndes 1887 till professor i teologiska prenotioner och teol. encyklopedi, 1896 till förste teol. professor och domprost i Uppsala, blef 1898 biskop öfver Västerås stift och 1900 ärkebiskop och Uppsala universitets prokansler. Vid jubelfesten 1893 utnämndes han till teol. doktor och blef 1900 filos. hedersdoktor. 1902 blef han hedersled. af Vet. soc. i Uppsala. Såsom själfskrifven ledamot bevistade E. kyrkomötena 1898 och 1903, vid hvilket senare han var själfskrifven ordförande. E. har, utom åtskilliga uppsatser och recensioner i tidskrifter samt predikningar och liktal, af trycket utgifvit *Likheter mellan Esaias kap. 40—66 och Jeremias, betraktade med hänsyn till frågan om de förras ursprung* (1877; docentafhandling), *Det kristna prestembetets ursprung. I.* (1882), *Kristliga betraktelser* (s. å.; 2:a uppl. 1883), *Under och andeingifvelse* (1883) och *Den naturalistiska hedendomen* (1886—88). Jfr Dogmatik, sp. 625. J. P.

Ekman. 1. Karl E., finsk pianist, f. 18 dec. 1869 i S:t Karins vid Åbo, studerade vid Musikinstitutet i Helsingfors för F. B. Busoni, H. Dayas, M. Wegelius och R. Faltin samt, med statsunderstöd, för H. Barth i Berlin. Han blef 1895 t. f. och 1898 ord. förste pianolärare vid Musikinstitutet i Helsingfors. Med framgång har han konserterat i Berlin, Wien, Stockholm och hemlandet. Hans klaverteknik är mycket högt uppdrifven, föredraget redigt och musikaliskt intelligent. Äfven som ensemblespelare är han framstående. Han har utgifvit förträffliga klaverarrangemang af folkvisor från Finland samt pianotranskriptioner af sånger af Sibelius m. fl. E. är sedan 1896 gift med E. 2.

2. Ida E., den föregående hustru, finsk sångerska, f. 26 april 1875 i Helsingfors, dotter till rabbinen Isak Morduch, studerade vid Musikinstitutet i Helsingfors och sedan 1893 vid konservatoriet i Wien och för Pauline Lucca. Hon har konserterat i Wien, Stockholm och hemlandet, var 1896—97 engagerad i Nürnberg och lämnade därefter scenen för att egna sig åt romansfacket. Hon var engagerad af Allgemeiner deutscher musikverein för musikfesten i Dortmund 1899, deltog som solist i Helsingfors' filharmoniska orkesters Parisresa 1900 samt engagerades af Grieg för en konsert i Warschau. Fru E., som under de senaste åren konserterat i de flesta europeiska länder, är en romanssångerska af rang; hennes varmt timbrerade sopran, det konstnärligt utformade föredraget och en utsökt musikalisk känsla dana en helhetsverkan af stor tjusning. K.

Ekman, Per Fritiof Laurentius, arkitekt, f. 18 okt. 1871 i Gäfleborgs län, studerade vid Tekniska högskolan och konstakademien 1892—99 och har därefter i kompaniskap med G. Hagström idkat arkitektverksamhet i Stockholm. Bland firmans arbeten äro flera ansenliga byggnader, som förnämligast genom sitt läge och sin storlek gifva representativa bidrag till det moderna Stockholms fysionomi. Bland dessa äro husen n:r 15 och 18 Birgerjarlsgatan, det sistnämnda i rik barockstil (1899), vidare kvarteret mellan nämnda gata, Norrlands- och Lutternsgatan (färdigt 1903), den stora nybyggnaden vid Strandvägen framför hofstallet (färdig 1904), hörnhuset mellan Upplands- och Odengatan med öppen terrasserad och planterad gård, två huskomplex vid Narvavägen, n:r 8 och 30—32 (1905), den storartade nybyggnaden Stadsgården n:r 14 (13 våningar hög, ritningar 1906), den s. k. ''Hemgården'' Östermalmsgatan n:r 27, Wallinska skolans nybyggnad vid Tegnérlunden och Åhlinska skolans vid Dalagatan. G—g N.

Ekmanson, Karl Gustaf, präst, teologisk författare, f. 8 sept. 1744 i Veta socken af Östergötlands län, d. 14 maj 1812, blef student i Uppsala 1760 och filos. magister 1767, prästvigdes 1768, blef komminister i Örtomta 1776, kyrkoherde i Vet 1783, prost 1786, kontraktsprost 1793, teol. dokto 1800 och kyrkoherde i Åby 1805. Som ledamot a prästeståndet bevistade han riksdagarna 1786 oc 1800. Vid den förstnämnda yttrade han sig bl. a mot ''kronobrännerieländet med ty åtföljande kongliga krogväsende''. E:s *Predikningar och skriftet* (''Ekmansons postilla''; 1795; 12:e uppl. 1874) hvilka utmärka sig för kristligt allvar och vårda stil, hafva ända in i senaste tider varit en bland den svenska allmogens mest omtyckta uppbyggelse böcker. Dessutom offentliggjorde E. *Utkast till skrifte tal* (1797) och *Tillfällige tal* (1800) m. m. (J. P.

Ekmarck. 1. Anders E., teolog, f. 19 nov 1741 i Svennevads socken, Örebro län, d. 17 sept 1822 i Ekeby, prästvigdes 1764 och utnämndes 177 till komminister i Klara församling i Stockholm s. å. till svensk pastor vid Hedvigs församling Norrköping samt 1787 till kyrkoherde i Ekeby oc Rinna, i Linköpings stift. 1809 blef han teol doktor. E. utgaf bl. a. *Försök att föreställa de christna religion uti dess öfverensstämmelse med de*

turliga (3 dlr, 1774—79), *Jesu Christi evange-um sammandraget* (1779), *Större försök till för-ftig och christlig sedolära* (1785), *Angående reste-eden, några erinringar för eget och ämbets-röders samvete* (1799) och *Summa doctrinæ chri-ianæ, comprehendens responsa biblica quæstionibus l religionem pertinentibus accommodata* (1809) . fl. (J. P.)

2. Karl Erik E., den förres brorson, skrift-ställare, f. 11 april 1784 i Strängnäs, d. där 23 li 1846, tog studentexamen i Uppsala, bosatte sig dermera i Strängnäs, där han utgaf ''Strengnäs eckoblad'' (1825—28) och dess fortsättningar, de rängt konservativa tidningarna ''Samlaren'' (1829 -45) och ''Södermanlands och Nerikes nyheter'' 845—46). Dessutom författade E. en skrift om ihetstidens historia, öfversatte Achim v. Arnims Melyck Maria Blainville'' och ''De tre älskvärda rstrarna'' (1820), ''Berättelser'' af Öhlenschläger 819) m. m. samt utgaf (1836) ''De konstitutio-ella tidningarnas strid mot den falska libera-smen år 1835'', en samling artiklar ur de kon-rvativa tidningarna.

3. Lars August E., den förres broder, ämbetsman, författare, f. 27 juli 1785 i Strängnäs, . 2 juli 1869 i Stockholm, inträdde, efter att ha uderat i Uppsala och Lund, 1809 på tjänste-mannabanan, blef 1823 protokollssekreterare i Justitierevisionen och s. å. registrator i Justitiekanslersexpeditionen, utnämndes sedermera till förste expeditionssekreterare i K. M:ts kansli och var 1819—44 traduktör för juridiska ärenden hos Karl XIV Johan. 1835—69 var han sekreterare i ''Sällskapet för nyttiga kunskapers spridande'' och redaktör af dess tid-

rift, ''Läsning för folket''. Skrifter: *Clythia* 813, en samling smärre skaldestycken och pro-iska uppsatser), *Guide de l'étranger dans Stock-olm et dans les environs* (I, 1830) och *Dikter* (1857). f Svenska akad. erhöll E. 1847 andra priset för ikten *Freden*. Han öfversatte bl. a. Tieck-Wac-enroders ''Fantasier af en konstälskande kloster-roder'' (1812) och Guizots ''Europeiska civilisatio-ens historia'' (1851).

4. Jon Ulrik E., den förres broder, skrift-ställare, f. 16 april 1794 i Strängnäs, d. 6 dec. 830 i Uppsala, student i Uppsala 1814, filos. oktor 1824, docent i historia 1827, författade *ya kyrkan . eller förstånd och tro i förbund* 819) samt öfversatte Heerens ''Handbok uti euro-eiska statssystemets och dess koloniers historia'' . å.) och ''Historiska skrifter'' (1826). E:s *Smärre krifter* (originaluppsatser och öfversättningar) och ans självbiografi utkommo 1837.

Ekmark, Johan Olof, läseboksförfattare, f. 0 febr. 1841 i Örebro, d. 18 maj 1896 i Stockholm, udent i Uppsala 1858 och filos. doktor 1869, var edan 1875 kollega vid Östermalms läroverk i Stock-olm och 1882—87 därjämte medföreståndare för en förberedande elementarskola. E. utgaf *Läsebok till Odhners svenska historia* (2 bd, 1884—85) och *Läsebok till allmänna historien* (1891) samt redigerade ''Svensk läsebok för de allmänna läroverkens tre lägsta klasser'' (1887; 2:a uppl. i 3 bd, 1890 --91) och ''Svensk läsebok för de allmänna läroverkens fjärde och femte klasser'' (2 bd, 1888). Han utarbetade äfven en *Lärobok i allmänna historien* (2:a uppl. 1892). P. E. L—m.

E'knōia, grek., ursinne, vansinne.

Eknömos. Se Ecnomus.

Eknö skans, på norra udden af den i Slätbaken några km. utanför Stegeborg liggande Eknön, synes jämte ett verk längre upp på ön hafva byggts 1521 för att hindra Sören Norby att genom det smala Ettersundet sjöledes undsätta B. v. Melen på Stegeborg. Samtidigt utfördes för samma ändamål en förpålning i det s. om ön befintliga sundet (däraf ''Pålsundet''). 1611 iståndsattes skansen till skydd för Söderköping, och äfven 1659 var den reparerad och besatt, men fick sedermera förfalla. Ännu synas emellertid tydliga lämningar af densamma. L. W:son M.

Eko (grek. *echō*, ljud, genljud). 1. *Fys.*, genom reflexion upprepadt ljud. Den vågrörelse i luften, hvarigenom ljudet fortplantas, kan, liksom hvarje annan sådan rörelse, undergå reflexion mot ett mötande hinder, t. ex. en bergvägg eller en byggnad. Om det reflekterade ljudet skall höras tydligt skildt från det direkta, får det icke komma till örat förrän en viss tid efter detta senare, emedan örat icke kan inom en sekund uppfatta mer än ett begränsadt antal från hvarandra skilda ljud, vare sig toner eller stafvelser. Om vi antaga, att detta antal är 9, måste alltså det reflekterade ljudet, för att höras särskildt, komma minst $^1/_9$ sekund senare än det direkta och alltså hafva tillryggalagt minst $^1/_9$ af den väg, som ljudet tillryggalägger på en sekund i luft (331 m. vid 0°). Ifall ljudet tänkes utgå från samma punkt, hvarifrån det uppfattas, måste således afståndet till det reflekterande hindret vara minst hälften af $^{331}/_9$, eller minst $18{,}_4$ m. (vid 0°; temperaturens inflytande är för öfrigt obetydligt). Är afståndet kortare, förnimmes det återkastade ljudet blandadt med det ursprungliga. Om ekot är sådant, att blott *en* ton eller *en* stafvelse hinner fram utan att sammanblandas med det direkta ljudet, kallar man det enstafvigt. Om däremot det reflekterade ljudets väg är så lång, att två eller flera stafvelser hinna uttalas, innan ekot kommer fram, säges detta senare vara två- eller flerstafvigt.

På vissa ställen upprepas återkastningen af ljudet, så att ekot höres mer än en gång. Reflexionen kan ske äfven från flera på olika afstånd och i olika riktningar belägna hinder, hvarigenom flerfaldiga ekon uppstå. Åtskilliga orter äro världsbekanta för sina ekon, t. ex. Loreleiklippan vid Rhen; ett pistolskott höres där upprepadt 20 gånger af ekot. Det öfverträffas emellertid af ekot mellan flyglarna på slottet Simonetta, vid Milano, där ett pistolskott höres återupprepadt 60 gånger. Flera ställen i alptrakter äro berömda för sina ekon. (S. A—s.)

2. *Grek. o. rom. myt.* Se Echo.

3. *Mus.*, det tonsvagare upprepandet af en kort fras, ofta i högre oktaven. Detta effektmedel var om-

tyckt i 1600-talets instrumentalmusik och användes på 1600- och 1700-talen ej sällan i såväl operors som kantaters körer och soli. I orkestern åstadkommes det lätt genom olika instrumentering. På stora orglar finnes för ändamålet en särskild manual, ekoverk. E. F—t.

Ekokinesi, *psykopatol.* Se Ekosymtom.

Ekolali, *psykopatol.* Se Ekosymtom.

Ekollon, *med. farm.* Se Ek.

Ekoln, Mälarens nordligaste vik, i hvilken Fyrisån utfaller. Genom fjärden Oxen står den i förbindelse med den mot v. liggande Låstaviken, och genom Skofjärden, Erikssund, Bondkroken, Sigtunafjärden, Skarfven och Stäkesund sammanhänger den med Görväln och den egentliga Mälaren.

Ekologi (af grek. *oi'kos*, hus, boning, och *lo'gos*, lära), ett af H. Reiter 1885 bildadt ord, läran om djurens och växternas tillpassning för och beroende af de yttre förhållandena (såsom klimat, näring, jordmån o. s. v.), sammanfattningen af deras relationer till sin organiska och oorganiska omgifning. Se Botanik, sp. 1302, och Zoologi. — Ekologisk växtgeografi. Se Botanik, sp. 1308.

Ekolsund, gods i Husby-Sjutolfts socken, Uppsala län, nära Ekolsundsviken af Mälaren. Taxeringsvärde 618,400 kr., däraf 31,000 kr. för annan

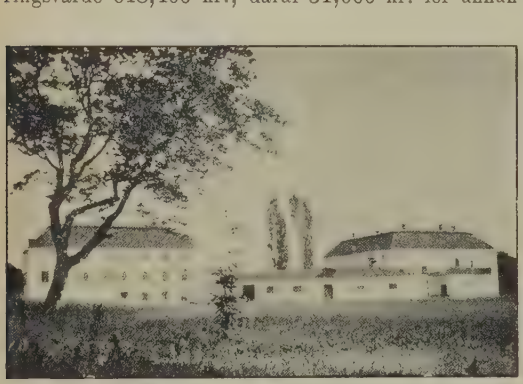

fastighet. E., som varit sätesgård sedan 1300-talets början, egdes under förra hälften af 1400-talet af Bengt Jönsson (Oxenstierna). Genom byte och köp kom det 1542 i Gustaf I:s händer och beboddes sedan ofta af Vasafamiljens medlemmar. På 1600-talet, under hvilken tid slottet byggdes, egdes godset af ätten Tott. Vid reduktionen återgick det till kronan. 1716 skänktes det till arfprinsen Fredrik af Hessen (sedermera konung Fredrik I), återlöstes 1747 och gafs sedan åt prins Gustaf (sedermera Gustaf III), och denne sålde det 1785 till grosshandlaren G. Seton, hvars systers sonsons sonson hofjägmästaren Patrik Baron Seton är den nuvarande egaren.

Ekomimi, *psykopatol.* Se Ekosymtom.

Ekonōm (fr. *économe*, grek. *oikono'mos*, af *oi'kos*, hus, och *no'mos*, förvaltning), förvaltare, skaffare; hushållare, person, som förstår att ställa det hushållsaktigt för sig.

Ekonomī (grek. *oikonomi'a*; jfr Ekonom), hushållning (enskild eller offentlig); hushållningskonst; landthushållning; penningställning, förhållandet mellan inkomster och utgifter; hushållsaktighet, sparsamhet; planmässig, ändamålsenlig anordning l. inrättning (t. ex. en skrifts, ett konstverks); hvarje sträfvan, som går ut på material- och arbetsbesparande gestaltning af en verksamhet. — Svenska riksdagen beviljade 1906 ett anslag för undervisning i huslig ekonomi (praktisk hushållslära, matlagning, hemmets skötsel o. s. v.) vid folkskolor och folkhögskolor.

Ekonomiafdelning, *sjöv.*, en afdelning af manskapet vid flottans sjömanskår, omfattande sjukvårdare, hofmästare, kockar, förrådsmän och hornblåsare.

Ekonomibyggnader, en benämning, som i dagligt tal nyttjas för att beteckna de hus, hvilka äro nödvändiga för utförandet af de till ett visst yrke (boskapsskötsel, brännvinsbränning, garfveri, jordbruk o. s. v.) hörande förrättningarna, i motsats till karaktärsbyggnader.

Ekonomidepartementet i Finlands senat, ursprungligen kalladt "Departementet för allmänna hushållningen", eger enligt reglementet af 13 sept. 1892 att handhafva Finlands civila styrelse och den administrativa lagstiftningen i sista instans samt upptager alla mål, som röra allmänna hushållningen och ordningen. Se vidare Departement, sp. 156, och Finland (författning och förvaltning). M. G. S.*

Ekonomideputationerna. Se Deputation, sp. 171.

Ekonomidirektör, en titel, som förr någon gång tillades personer, hvilka intogo ett framstående rum inom en eller annan näringsgren. Denna titel lär hafva kommit i bruk under frihetstiden. Troligen gafs den först af regeringen och därefter måhända af annan myndighet, men utan tvifvel var den i många fall självtagen.

Ekonomiintendent, titel, som brukades under 1700-talet och hvars innehafvare i rang var likställd med assessor (jfr K. M:ts br. t. Kammarkoll. 15 juli 1793).

Ekonomiklassen, *sjöv.*, en specialklass vid flottans underbefälsskolor.

Ekonomikonstapel, *sjöv.*, underofficer af ekonomistaten vid flottan, som ombord biträder fartygsintendenten och särskildt ansvarar för ordning och snygghet i proviant- och förrådsrum. H. W—l.

Ekonomimål, Ekonomi- och politimål, *jur.*, äro mål, som röra den allmänna hushållningen och allmän ordning. Om ock ett och annat slag af dessa mål handlägges af domstol, är likväl deras allmänna karaktär, att de behandlas såsom förvaltningsärenden, och således handläggas de först af magistraten eller K. M:ts befallningshafvande och gå därifrån antingen till något af de centrala ämbetsverken eller omedelbart till K. M:t i statsrådet. Behandlingen af dessa mål företer därför ej någonting egendomligt i jämförelse med administrativa mål i allmänhet. Särskildt böra dock uppmärksammas de mål, som angå städernas enskilda ekonomi och hushållning, med hvilka, enligt k. resolutionen på städernas besvär af år 1723, § 25, det särskilda förhållandet skulle egna rum, att kollegierna ej däruti måtte sig inblanda, utan skola, sedan målen blifvit handlagda af magistrat och K. M:ts befallningshafvande, besvären öfver sistnämnda myndigheters utslag gå direkte till K. M:t i statsrådet. Denna ordning gäller äfven,

r ej annorledes uttryckligen är stadgadt, för de enden, hvilka genom kommunalförfattningarna af 62 lagts under stads- och landskommuners beslu-nderätt. Dessa ega nämligen numera att själfva vårda sina gemensamma ordnings- och hushålls-ngsangelägenheter, såvidt icke, enligt gällande rfattningar, det tillkommer offentlig ämbetsmyndig-t att dem handhafva''. Jfr Kommunalförfatt-ngarna för stad § 1, § 76 och § 78 och för ndskommun § 1, § 75 och § 77. H. L. R. (O. V.)

Ekonomi- och kommersdeputationen. Se D e p u t a t i o n, sp. 168.

Ekonomi- och politimål. Se E k o n o m i m å l.

Ekonomirätt, *jur.*, sammanfattningen af de rätts-rmer, som innehållas i lagar och författningar, ilka röra den allmänna hushållningen och den dborgerliga näringsverksamheten, samt det sätt arpå och de anstalter med hvilka desamma böra mjas. Ekonomirätten innefattar således hvad n inbegripes dels under n ä r i n g s r ä t t och ä r i n g s p o l i t i r ä t t, dels ock under den del rättssystemet, som innehåller normerna för sta-s egen socialekonomiska verksamhet (järnvägs-ft, poströrelse, telegrafrörelse, gevärstillverkning s. v.). H. L. R. (Rld.)

Ekonomisēra (fr. *économiser*; jfr E k o n o m), shålla, lefva sparsamt, göra besparingar, taga ra på.

Ekonōmisk (jfr E k o n o m), hushålls-, som rör nomi; besparande; hushållsaktig, sparsam.

Ekonomiska kartverket. Se R i k e t s a l l-ä n n a k a r t v e r k.

Ekonomiska samfundet i Finland har till upp-t att hos allmänheten vidga och underhålla in-sset för den ekonomiska vetenskapen samt arbeta tillämpningen af dennas läror i det ekonomiska vet. För detta ändamål anställas diskussions-ten och föredrag samt utgifvas skrifter. Sam-ndet publicerar ''Föredrag och förhandlingar'' a d., 1897). Dess intresse har förnämligast riktat på finanspolitiken, medan de socialekonomiska gorna legat i andra planet. Samfundet, som ftades 1894 af L. Mechelin, har sitt säte i lsingfors. T. C.

Ekonomisk besiktning, en åtgärd, som med rtare mellanrum företages å publika hemman för önande af i hvad skick sådana befinna sig i seende till häfd och husens tillstånd, så att ehafvaren ej må ådraga sig större ersättnings-ldighet, än han kan gälda. Se B y g g n a d s-y l d i g h e t, sp. 757. Th. R.*

Ekonomisk fart. Se F a r t 1.

Ekonomisk lag. Se E k o n o m i s k l a g s t i f t-n g.

Ekonomisk lagstiftning, *jur.* På grund af 89 § geringsformen tillkommer konungen ensam rättig-en att stifta ekonomisk lag, d. v. s. att för dnandet af de mellan enskilda och staten eller llan enskilda uppkommande rättsförhållanden ddela rättsföreskrifter i sådana fall, då en sådan ogenhet efter grundlagens bud ej tillagts konung riksdag (eventuellt med kyrkomötet) gemen-nt eller riksdagen enskildt. Området för nungens ekonomiska lagstiftning begränsas så-da *dels* genom den lagstiftning, som tillkommer nung och riksdag gemensamt (grundlagar, åter-ende ståndsprivilegier, allmän civil- och kriminal-lag, kriminallag för krigsmakten, kyrkolag samt sådana lagar, vid hvilka eljest, efter särskilda grundlagsbud, konung och riksdag samverka med eller utan iakttagande af det i § 87 regeringsformen angifna förfaringssätt, t. ex. vid kommunallagarna), *dels* genom de befogenheter, som tillkomma riksdagen på grund af dess beskattningsmakt eller med afseende å reglementariska föreskrifter för riksdagens egen, dess verks och ombuds verksamhet. Men dessutom måste man noga från konungens ekonomiska lagstiftning skilja den honom såsom innehafvare af styrande makten tillkommande befogenheten att utfärda förvaltningsföreskrifter (reglementen, instruktioner, administrativa påbud o. d.). Dessa gränser för den ekonomiska lagstiftningen äro väl hufvudsakligen negativa, men det är så mycket mindre möjligt att bestämdare definiera begreppet i fråga eller att genom uppräkning uttömmande en gång för alla angifva innehållet i konungens ekonomiska lagstiftning, som ständigt med den fortgående utvecklingen gränsförskjutningar egt och ega rum mellan området för nämnda lagstiftning och öfriga lagstiftningsområden till minskning för det förra. Sådana gränsförskjutningar hafva i flera fall skett på det sätt, att riksdagen genom sin beskattningsmakt dragit under sig en fråga, som eljest skulle tillhört konungen ensam. Men den hufvudsakliga anledningen till gränsförskjutningarna ligger i den s. k. *delegationsrätten*, d. v. s. den konungen enligt 89 § regeringsformen tillkommande rätten att, om han så för godt finner, öfverlämna åt riksdagen att enligt de för lagfrågor eljest föreskrifna former medverka vid ekonomiska lagar. Sådan delegation kan ske antingen direkte eller ock vid s. k. blandade lagar indirekte därigenom, att de promulgeras i den form, som är vanlig vid lagar, hvilka stiftas af konung och riksdag gemensamt, utan att förbehåll göres beträffande de delar af lagen, som eljest fortfarande skulle haft ekonomisk lags natur. Har dylik delegation egt rum, har därigenom lagstiftningsområdet i fråga för framtiden flyttats öfver till konungens och riksdagens gemensamma lagstiftningsområde, då äfven för svensk rätt den regel torde gälla, att en lag, som stiftats af konung och riksdag gemensamt, kan ändras, upphäfvas och förklaras endast på samma sätt, äfven om den eljest helt eller delvis skulle tillhört ett annat lagstiftningsområde. — I ekonomiska lagfrågor är riksdagens rätt inskränkt till framställande af önskningar. Förslag tillhörande detta lagstiftningsområde behandlades under ståndsriksdagarna af A l l m ä n n a b e s v ä r s - o c h e k o n o m i u t s k o t t e t, men handlägges numera, enl. 1866 års riksdagsordn., § 37, 3, af tillfälligt utskott, afgöres först af den kammare, inom hvilken det blifvit väckt, och sedan af den andra kammaren, ifall det nämligen vunnit framgång i den förstnämnda. Gifvet är, att, där tvekan förefinnes, om en fråga är att föra till den ekonomiska lagstiftningen eller icke, den bör hänskjutas till gemensamt afgörande med riksdagen.

Redan i Skeninge stadga af 1285 tillerkände sig konungen rätt att ''i sådana ärenden, som kunde tarfva rättelse och som förut ej voro i lag gömda och satta, med sitt råd och sina gode män besluta och stadga''. Sedan genom arfrikets införande konungadömet blifvit ytterligare befäst, gjordes

denna rätt att utfärda s. k. stadgar gällande såsom ett kungligt prerogativ, hvilket såsom sådant uttryckligen erkändes af 1682 års ständer, hvilka 11 nov. s. å. förklarade, att de ”aktade det alldeles orimligt”, att K. M:t skulle vara förbunden ständerna att höra, ”när han vill göra några stadgar, plakater, reglementen och förordningar”. Denna konungens rätt var under frihetstiden endast provisorisk. I 1720 års regeringsform, § 4, heter det nämligen, att därest konungen skulle ”till rikets oundgängliga välfärd behöfva mellan riksdagarna några stadgar, reglementen och förordningar med riksens råds råde att göra, så böra de straxt vid ständernas nästa sammankomst öfverses och ordentligen antagas, der de af någon allmän och ständig lag skola ega kraft och verkan”. I 1772 års regeringsform finnes ingenting nämndt om konungens ifrågavarande lagstiftningsrätt; men den ansågs självklar, enär den i 1720 års regeringsform, § 4, innehållna bestämmelse, som inskränkte konungens makt härutinnan till en provisorisk myndighet, däruti upphäfdes, och den blef alltså faktiskt återupplifvad. I 1809 års regeringsform upptogs den såsom en konungen allena tillkommande lagstiftningsrätt, hvarvid lagstiftningsområdet i fråga betecknades såsom ”lagar och författningar, som rikets allmänna hushållning röra, grunderna för allmänna inrättningar af alla slag”, efter hvilket senare uttryck i 34 § af 1810 års riksdagsordning tillades: ”ehvad de röra uppfostrings- och undervisningsverken, allmänna fattigvården, landthushållningen, bergverken m. m.” Härmed kan jämföras k. stadfästelsen af 1734 års lag, där det heter: att denna lag ej innehåller ”det, som till särskildt förordnade domsäten hörer eller hvad ekonomi- och politiförordningar angår, hvilka efter förefallande omständigheter finnas mera förändring underkastade”, och stadgandet i rättegångsbalkens 10 kap. § 26: ”De mål, som den allmänna hushållningen i riket, kronans hvarjehanda ingälder, så ock de, som någons ämbete och tjänst, högre eller ringare, och fel däri röra, pröfvas och dömas af dem, som konungen vård och inseende däröfver betrott hafver, efter ty som i särskilda stadgar därom säges”. 1809 års konstitutionsutskott motiverade 89 § regeringsformen sålunda: ”Den ekonomiska lagstiftningen är förbehållen den styrande makten, hvars enhet och hvars upphöjning öfver små intressen äro nödiga för att bringa hvarje särskild del af ett sammansatt statshushållningssystem till öfverensstämmelse med de öfriga delarna och med det hela”. Man ville ”förekomma den lagstiftande maktens insteg i den styrande maktens verkställighetsåtgärder”.

Sedan begreppet ekonomisk lag mera allmänt börjat användas såsom beteckning för en viss klass af lagar, synes det till en början ej hafva afsett hela det lagstiftningsområde, som angafs i ofvanberörda punkt af stadfästelsen till 1734 års lag eller i 89 § regeringsformen, utan torde därmed, i motsats å ena sidan till förvaltningsföreskrifter och å andra sidan till politilagar, hufvudsakligen hafva åsyftats den klass af konungen förbehållna lagar, som ordnade de rättsförhållanden, hvilka framkallades af medborgarnas ekonomiska verksamhet. Men begreppet ekonomisk lag, hvilket stundom ännu, ehuru oegentligt, användes i så vidsträckt betydelse, att det, i likhet med de i 89 § regeringsformen förekommande uttryck, äfven omfattar förvaltningsföreskrifterna, fick tidigt den betydelse ofvan angifvits, så att den ekonomiska lagstiftningen blef beteckning för hela den konungen enskildt tillkommande lagstiftningen, men också blott för denna, sålunda med bortseende från hans rätt att meddela förvaltningsföreskrifter. Numera äro dock uttrycken ekonomisk lag och ekonomisk lagstiftning mindre lämpliga sedan efter hand lag alltmera kommit att användas uteslutande såsom beteckning för sådana författningar, som tillkomma med riksdagens medverkan. Om behandlingen hos K. M:t och riksdagen af frågor hörande till den ekonomiska lagstiftningen samt sättet, huru skillnaden i verkligheten vid olika tider uppdragits mellan nämnda lagstiftning och öfriga lagstiftningsområden, se vidare G. Thulin, ”Om konungens ekonomiska lagstiftning” (1894), samt H. L. Rydin, ”Svenska riksdagen” (1873—79), och Chr. Naumann, ”Sveriges statsförfattningsrätt”. G. T.

Ekonomisk tidskrift, en af professor D. Davidson från och med 1899 utgifven tidskrift, som är vårt lands enda fackorgan för nationalekonomiska spörsmål. Tidskriften, som sedan 1900 åtnjuter statsanslag, utgifves årligen i 12 häften.

Ekonomi'st, *sjöv.*, menig man vid ekonomiafdelningen af flottans sjömanskår.

Ekonomistaten, *sjöv.*, en af underofficersgradern vid flottan, bestående af flaggkonstaplar och konstaplar.

Ekonomi'ster, *nationalek.* Se Fysiokrater.

Ekonomiuppbördsman kallades förr den underofficer, som hade hand om mathållningen vid en kasern förlagd trupp.

Ekonomiutskott. 1. Se Allmänna besvärs och ekonomi-utskottet. — 2. Ekonomiutskottet vid finska landtdagarna är ett af de fem utskott, hvilka (enl. landtdagsordn. § 35) skola tillsättas vid hvarje landtdag. Det består af minst sexton medlemmar och eger att bereda förslag, som angå näringsverksamheten eller landets allmänna hushållning. (Landtdagsordn. § 42). R. C.

Ekopraxi, *psykopatol.* Se Ekosymtom.

Ekorrapor, *Chrysothrix*, *zool.*, ett till de brednäsade aporna, eller Nya världens apor (*Platyrrhini*) hörande släkte, som utmärker sig genom den långa

smala, öfverallt hårklädda, icke gripande svansen. Hufvudet är mycket förlängdt bakåt; ögonhålorna stora, närmade intill hvarandra. Dessa apor äro sällskapliga djur, hvilka bebo täta skogar samt lefva af frukter, knoppar, insekter, spindlar, ägg och unga

åglar. Vid åsynen af ett lefvande byte ådagalägga e en verklig blodtörst. — Den mest kända af de yra arterna, saimiren (*C. sciurea*; se fig.), är till ärgen brungrå, med orangegul rygg, rostgula hän- er och ljust köttfärgadt ansikte. Kroppslängden är ngefär 80 cm., hvaraf svansen 40 cm. Saimirerna, m äro bland Nya världens vackraste apor, träffas anska allmänt uti Guyana, i hvars skogar, företrä- esvis utmed flodstränderna, de under de behagli- aste rörelser och i stora skaror draga fram mellan rädkronorna, med den främste till ledare för hela åget. Med otrolig snabbhet och vighet klättra de ppför slingerväxterna. Om dagen äro de i stän- ig rörelse, men mot solnedgången uppstiga de i almkronorna, där de finna säkra nattläger. De afva ett pipande läte, som påminner om flöjttoner. eras sirliga gestalter samt deras skönhet och mun- erhet hafva också gjort dem till älsklingar hos uyanas infödingar, hvilka icke sällan hålla dem ma. Endast i sitt eget hemland befinna de sig väl. öld och väta tåla de lika litet som hetta och torka. nder svala morgnar kan man få se dem sitta tätt ammanpackade på en gren, hvarvid de omslingra varandra med svansarna. Hvar och en söker änga sig så långt som möjligt in i midten, där det r varmast. J. G. T. (L—e.)

Ekorrbär, *bot.* Se majanthemum.

Ekorrdjur, *Sciuridæ*, *zool.*, en till gnagarna örande familj. Svansen är cylindrisk, alltid hårbe- lädd. Å kraniet finnes på gränsen mellan ögon- och nninghålan ett benutskott. Underkäkshalfvorna ro- era vid tuggningen. Kindtänderna (4 eller 5 i fver-, 4 i underkäken på hvardera sidan) äro knö- ga och försedda med rötter. De flesta hithörande rmerna äro små, smärta och lifliga djur, som lefva f vegetabilier, utan att alldeles försmå födoämnen ur jurriket. Bland de många dels klättrande, dels gräf- ande formerna märkas släktena *Sciurus* (ekorr- läktet), *Tamias* (jordekorrsläktet), *permophilus* (sislar), *Arctomys* (murmel- jursläktet) och *Pteromys* (flygande korrar). Se de svenska namnen. Litt.: Forsyth Major, "On some miocene squirrels with remarks on he dentition and classification of the Sciurinæ" "Proceedings of zoological society", London, 893). L—e.

Ekorrsläktet, *Sciūrus*, *zool.*, ett till ekorrdjurens amilj (*Sciuridæ*) hörande släkte, som utmärker sig därigenom, att kroppsformen är smärt, svansen lång, vanligen med åt tvenne sidor utstående hår, öronen ofta stora, att kindpåsar saknas och att ingen hudfåll finnes mellan de främre och de bakre extremiteterna o. s. v. Ekorrarna förekomma i alla trakter af jorden, utom i australiska regionen och på Madagaskar,

ch räkna omkr. 75 arter, af hvilka de flesta illhöra den orientaliska regionen. De äro i rö- relse om dagen och lefva hufvudsakligen af växt- ämnen, hvaraf de äfven samla vinterförråd. Allmänna ekorren, *S. vulgaris* (se fig.), är ofvantill rödbrunaktig om sommaren och grå- eller gråblåaktig om vintern samt undertill hvit. Den uppnår en kroppslängd af 21 cm., oberäknadt den 17 cm. långa svansen, och förekommer allmänt i skogstrak- ter öfver hela Sverige. För öfrigt träffas den i hela Europa och norra Asien. Bäst tyckes den trifvas i torra och skuggrika barrskogar med höga träd. I vatten simmar den ganska skickligt. Den är ett särdeles lifligt, utomordentligt kvickt och yt- terst behändigt djur. Med förvånande snabbhet förflyttar den sig från träd till träd och rör sig ganska raskt äfven nere på marken. Den springer aldrig i skridt eller i traf, utan gör alltid mer eller mindre långa hopp. Särskildt i att klättra eger den stor skicklighet. Med största lätthet springer den uppför de glattaste trädstammar, hvarvid det ena språnget följer så tätt på det andra, att det ser ut, som om den glede uppför trädstammen. I sittande ställning håller den den yfviga svansen böjd till- baka öfver och liksom beskuggande ryggen, af hvilken anledning den också fått sitt latinska namn (af grek. *skiā*, skugga, och *ura'*, svans).

Ekorrens föda utgöres hufvudsakligen af växt- ämnen: hasselnötter, bok- och ekollon samt tall- och granfrö. Den afbiter i synnerhet af gran vid stundande fröår en myckenhet småkvistar för att åtkomma deras blomknoppar. Dessutom afskalar den ofta barken å yngre träd, såväl löf- som barrträd, i synnerhet lärkträd och gran. Ekorren anses vara ett för skogen företrädesvis skadligt djur. För öf- rigt försmår den icke heller föda ur djurriket. Den är t. ex. en stor vän af fågelägg och ratar ej de späda fågelungarna, ja den säges t. o. m. gripa efter fullvuxna fåglar. Det är till följd af detta drag af rofdjursnatur, som ekorrarna, när de upp- träda i större mängd, kunna blifva skadedjur. Då någorlunda god tillgång finnes på födoämnen, börjar ekorren samla förråd för framtida behof. Till för- rådskamrar utväljer den ihåliga träd o. s. v. eller begagnar därtill öfvergifna fågelbon. Stundom till- reder den mera tillfälliga uppehållsställen åt sig. Ekorren lefver i engifte, och makarna hjälpas åt att af riskvistar, mossa och löf bygga boet, som har utseende af ett större fågelbo samt är försedt med ett kägelformigt tak och tvenne öppningar, af hvilka den ena är större, tjänande såsom ingång, och van- ligen belägen åt ö. eller s. ö. I allmänhet anlägges detta bo i klykan mellan tvenne trädgrenar, men stundom användas också därtill ihåliga träd. I ung- domen är ekorren munter och vänlig, men blir med tilltagande ålder vanligen ilsken. Alltefter olika sinnesstämning har den ett olika läte: pipande, smackande, morrande eller hväsande. Icke sällan hålles den tam eller i bur. Näst människan är mår- den dess värsta fiende. Äfven för räfvar och rof- fåglar får nog en och annan ekorre tillsätta lifvet. De vackra gråa skinnen, s. k. "gråverk", äro en eftersökt handelsvara. Svanshåren användas till må- larpenslar. Det hvita, möra köttet anses till och med välsmakande. — Ett stort antal af de tropiska arterna utmärker sig genom lysande och brokiga färger. En orientalisk art (*S. caniceps*) erbjuder så godt som det enda exemplet bland däggdjuren på en särskild bröllopsdräkt under fortplantningstiden,

motsvarande det hos många fåglar förekommande förhållandet. En annan likaledes orientalisk art (*S. maximus*) har en kroppslängd af omkr. 40 cm., medan den på Borneo, Malakka och Sumatra lefvande dvärgekorren (*S. exilis*), som numera hänföres till ett särskildt släkte (*Nannosciurus*), är föga större än en mus. — Ekorrarter uppträdde redan under oligocenperioden i Europa. J. G. T. (L—e.)

Ekorrspinnare l. Bokspinnare, *Stauropus fagi*, *zool.*, spinnarfjäril af fam. *Notodontidæ* och underfam. *Cerurinæ*. Fjärilen har gråbruna vingar; de främre, som i utkanten äro svagt tandade, äro tecknade med gulaktiga, skarpt vinklade tvärlinjer och med en rad svarta, inåt af hvitt begränsade punkter längs utkanten. Den tämligen långa bakkroppen bär på ryggsidan af de främre lederna små hårtofsar. Hannens antenner äro kammade, honans enkla. Vingbredd 47—65 mm. Larven, som

Larv af ekorrspinnaren.

lefver på bok, ek och björk, är beryktad för sitt vidunderliga utseende (se fig.). De 2 bakre paren bröstfötter äro af en för fjärillarver ovanlig längd; framryggens leder äro försedda med spetsiga, uppstående knölar; den tjocka och uppsvällda sista leden bär ett par till smala spröt ombildade analfötter. Då larven oroas, reser den upp både främre och bakre kroppsändan, en ställning, som i förening med den rödbruna färgen torde ha gifvit anledning till namnet ekorrspinnare. De långa bröstfötterna röra sig härvid oroligt fram och tillbaka, och främre delen af djuret liknar då en spindel, hvarvid hufvudet förcställer spindelns bakkropp. De uppresta bakkroppslederna åter likna en bärfis, och larven härmar således samtidigt två helt olika slags djur, som hvart för sig på sitt särskilda sätt kan sätta sig i respekt. — Fjärilen förekommer i maj—juli sällsynt i södra Sverige upp till Stockholm. G. A—z.

Ekosymtom (se Eko), *psykopatol.*, vissa symtom, som förekomma, ehuru rätt sällsynt, hos en del idioter och vissa sinnessjuka. Symtomen hafva sin grund i en förhöjd suggestibilitet med benägenhet för efterapning. De hafva fått sitt namn däraf, att den sjuke rent automatiskt upprepar ord, som han hör uttalas (ekolali, af grek. *lalia'*, sladder), eller rörelser, som han ser utföras (ekokinesi, af grek. *ki'nesis*, rörelse). I senare fallet talar man dels om ckomimi (af grek. *mimos*, efterhärmare), dels om ckopraxi (af grek. *pra'xis*, handling), allteftersom de upprepade, imiterade rörelserna äro mimiska eller af annat slag, t. ex. handrörelser, kroppsställningar m. m. Hos folk på en lägre kulturnivå förekomma vissa egendomliga sjukdomar, kännetecknade af ett underligt tvång till efterapning och uttalade ekosymtom. En dylik sjukdom, framkallad af skräm sel och vidskeplig rädsla för ormar, är den hos de s. k. ainofolket på ön Jesso i Japan vanliga folk sjukdomen *imubacco* (af *imu*, vara rädd, och *bacco* gammal kvinna), som angriper förnämligast gamla kvinnor. Äfven vid uppkomsten af den under medel tiden i Italien så utbredda tarantismen var imita tionstvånget påtagligt. G—s

Ekoverk, *mus.* Se Eko 3 och Manualer.

Ekoxen, *zool.* Se Ekoxsläktet.

Ekoxsläktet, *Lucānus*, *zool.*, ett till familjen *Lucanidæ* och bladhorningarnas (*Lamellicornia* grupp hörande skalbaggsläkte, utmärkt af den ned plattade, ofvan föga kullriga kroppen, de brutn antennerna, hvilka sluta med en 4-ledad, med kam

Ekoxe. Hanne och hona.

lika utsprång försedd klubba, samt framför allt geno de hos hannen kolossala öfverkäkarna. Inom dett släkte, som har endast få arter, träffar man de största af alla europeiska skalbaggar, ekoxen hjortbaggen, *L. cervus*, så benämnd efter d stora, hjorthornslika öfverkäkarna hos hannen. Denn har ett väldigt hufvud, som är bredare än kroppen Den kan nå en längd af ända till 60 mm., obe räknadt de framåtriktade, ända till 30 mm. lång öfverkäkarna. Storleken växlar dock betydligt, oc de smärre individerna, som utvecklats af klent närd larver, ha ett jämförelsevis mycket mindre hufvu och svagare utbildade käkar, hvarigenom hela u seendet förändras ansenligt. — De mot ändarn inåtböjda öfverkäkarna äro 2-spetsade, längs in kanten besatta med en stor och flera små tände Med dessa vapen utkämpa hannarna sinsemellan hä tiga strider, som vanligen gälla honorna och oft medföra mer eller mindre allvarsamma bräckor det hårda pansaret för den underlägsna parten Med dem betvingar också segraren sin utvalda

roppsfärgen är svartbrun, stundom med rödbrun
nstrykning. Hos den betydligt mindre honan är
ufvudet mycket smalare än halsskölden, och hennes
verkäkar nå knappt hufvudets längd. Ekoxen är i
ni och juli ej sällsynt i gammal ekskog i södra Sve-
ge och träffas norrut till Stockholm. Om dagarna
ppslickar den med den håriga tungan utsipprande
ft på ekarnas stammar, men under vackra kvällar
yger den bullersamt kring kronorna. Honan lägger
na ägg i den murknande veden i gamla kärnrötta
stammar. Larven, som i fullväxt tillstånd kan nå
n längd af 105 mm., är hvitgul, med sex korta
en och hornartadt hufvud med svarta käkar. För
ess utveckling kräfves en tid af 5 år. Af murkna
äsmulor och jord förfärdigar den sig en stor kokong
ch framkommer först på 6:e året som fullbildad in-
kt, åt hvilken en ytterligare lifslängd af blott
nkr. 4 veckor är beskärd. J. G. T. (G. A—z.)

Ekplanteringsfonden, *förv.*, en fond, som kom
ll stånd 1830 därigenom, att afgifterna för rättig-
et att fälla ek på skattejord och säterier då blefvo
eglerade. Dessa afgifter, den s. k. ekskogs-
ö s e n, levererades i landtränterierna och tillgodo-
rdes en nybildad, af Riksgäldskontoret förvaltad
nd för ekplanteringshagars anläggning, till fyl-
nde af statens framtida behof af ekvirke till krigs-
epp. Fonden upphörde vid skogsstatens omregle-
ng, genom k. brefvet 10 dec. 1869, och dess då-
rande behållning, 528,676 kr., öfverfördes där-
ter till Riksgäldsverkets fond. Kbg.

e. Kr. (e. Kr. f.), vid årtal förkortn. för *efter Kristus* (efter Kristi födelse).

Ekrar. Se F o r d o n.

Ekrasēra (fr. *écraser*; jfr sv. *krasa*), krossa, illintetgöra.

Ekrasit (af fr. *écraser*, krossa), ett af österri-
iska staten för fyllande af brisansgranater använ dt
ikrinsyresprängämne, hvars exakta sammansättning
emlighålles. E. S—m.

Ekrasör (fr. *écraseur*, af *écraser*, krossa); jfr
k r a s e r a), *med.*, ett af P. M. Chassaignac (se
denne) uppfunnet kirurgiskt instrument,
som utgöres af en kedjesåg eller en
järntråd och en särskild mekanism, som
gör det möjligt att tillsnöra sågen (trå-
den), sedan den blifvit lagd omkring
den kroppsdel man vill aflägsna. Ekra-
sören tilldrages småningom och afskiljer
slutligen allt hvad den omslutit. Ända-
målet med denna operationsmetod är
att förekomma blödning, i synnerhet vid
operationer å sådana kroppsdelar, i
hvilka uppsökandet och underbindningen
af ådrorna kunna vara svåra. Emeller-
tid är denna metod långt ifrån tillförlitlig och därför i det närmaste öfvergifven. Åtminstone förekommer den sällan vid operationer på människor. Rsr.*

Ekrasör.

Ekron, en stad med kringliggande område i Filisteen på dess norra gräns mot Juda. E. hörde icke till Israels eller Juda rikes område, men har
åhända under Davids tid varit skattskyldigt under
srael (jfr 2 Sam. 8: 1). Först på makkabeertiden
om det under judarnas inflytande, då Jonatan erhöll
taden som gåfva af den syriske troninkräktaren
lexander Balas (jfr 1 Makk. 10: 89). Såsom en
i E. dyrkad gudomlighet omtalas i 2 Kon. 1: 2, 3, 16 Baal Sebub. Nu för tiden är E. en eländig by: *ʿAḳir*, utan några fornlämningar, belägen 5 km. ö. om Jebna (det gamla Jabne) i sydlig riktning från Jafa. E. S—e.

Eksarkōm (grek. *eksa'rkoma*, af *sarx*, kött), *med.*, köttig utväxt; dödkött, svallkött.

Eksēm (grek. *e'kzema*, af hetta utdrifvet), *med.*, förekommer redan i 6:e årh. hos Aëtius såsom namn på ett varigt hudutslag. Det torde under olika tider hafva haft olika betydelse, och under det att man fordom därmed betecknade ett mera sällan förekommande utslag, har eksem sedermera blifvit namnet på den ojämförligt vanligaste af alla hudsjukdomar. Eksem är en ytlig inflammation af huden med ett oftast mycket långvarigt förlopp och med benägenhet att återkomma, sedan det en gång läkts. Sjukdomens utseende är i hög grad växlande. Huden är alltid rodnad; den är ibland uppsvälld, ibland tätt besatt med små röda knottror eller blåsor, som omvandla sig till en vätskande yta, hvarvid en klar, gulaktig vätska (serum) afsöndras. Vätskningen är ibland mycket riklig, ibland mera sparsam, och det utsipprande serum intorkar till skorpor. Under läkningsstadiet är utslaget fjällande, och det försvinner slutligen, utan att efterlämna något spår. Det blir aldrig ärrbildning. Ibland kan eksemet under hela sitt förlopp vara fjällande (''torra eksem''). Benägenhet till vätskning förefinnes dock alltid, och den framkallas lätt genom olämplig, alltför stark behandling eller då eksemet ''retas'' på annat sätt, t. ex. genom tvättning med tvål och vatten. Eksem är nästan alltid förbundet med klåda, men denna är i olika fall och äfven under olika stadier af förloppet högst växlande. Har eksem bestått länge på samma ställe och särskildt om klådan varit stark, uppstår en ofta betydlig förtjockning af huden, som gör sjukdomen ännu mera hårdnackad. Så är ofta förhållandet med eksem kring stolgången eller på underbenen. Utslaget är stundom begränsadt till mindre områden af huden, stundom är det spridt öfver större delen af kroppen. Vissa delar blifva särskildt lätt säte för eksem, såsom hufvudet, ansiktet och händerna, stolgången och könsdelarna. Särdeles vanliga och hårdnackade äro hufvud- och ansiktseksemen hos späda barn. Eksem förekommer för öfrigt hos alla åldrar.

Orsakerna till eksem äro ej fullt kända. Utslaget är ej smittsamt. Visserligen är det ådagalagdt, att bakterier af ett visst slag spela en viktig roll vid sjukdomens uppkomst, men ett annat lika nödvändigt moment tyckes vara en viss tillfällig eller bestående benägenhet (disposition) hos den särskilda individen. Denna disposition, som man ofta ser vara ärftlig, kan i andra fall skapas af rubbningar i allmänna hälsotillståndet. Sådana sjukdomar äro t. ex. sockersjuka, njurlidande, bleksot, oordningar i matsmältningsorganens funktioner och underlifslidanden. Äfven rent lokala förhållanden spela en roll vid eksemens uppkomst. Så uppstå lätt eksem på underbenen vid åderbråck eller eksem i hudvecken (ljumskarna, axelhålorna m. m.) hos fetlagda personer, som transpirera mycket. Finnes disposition, kan äfven yttre, under längre tid verkande retning af huden bidraga till att framkalla eksem. Så t. ex. få personer, som syssla med retande ämnen, såsom tvätterskor, murare, målare, ofta eksem på händerna (*yrkeseksem*).

Behandlingen af eksem kan i många fall vara särdeles svår, och det fordras alltid tålamod och ihärdighet, för att resultatet skall blifva godt. En mycket spridd åsikt, att eksemen ibland ej böra behandlas, emedan, om utslaget hastigt undertryckes, något annat svårare lidande däraf kan framkallas, beror på en felaktig föreställning och saknar hvarje grund. I många fall blir en inre behandling nödvändig, och denna får helt och hållet rätta sig efter allmänna hälsotillståndet. Viktigast är dock den yttre, lokala behandlingen, och denna bör alltid användas. Den blir emellertid i olika fall helt olika, beroende ej blott på det växlande utseende eksemet har, utan äfven på dess utbredning och lokalisation. Är eksemet retligt och vätskande, får man nöja sig med en skyddande och täckande behandling, t. ex. puderomslag (med blyvatten eller borsyrelösning) eller zinkpasta. Först när retningen blir mindre och eksemet är fjällande, får man småningom använda starkare medel, såsom salfvor, ofta med tillsats af tjära, svafvel, såpa och liknande. Man bör hellre använda för svaga än för starka medel, och behandlingen bör fortsättas en tid, sedan utslaget synes hafva blifvit läkt, för att hindra återfall. L. Mbg.

Ekshärad, socken i Värmlands län, Älfdals härad. 94,920 har. 7,282 inv. (1905). E. utgör ett konsistoriellt pastorat i Karlstads stift, Älfdals kontrakt.

Eksilkesfjäril, *zool.* Denna benämning tilldelas två arter af p å f å g e l s p i n n a r n a s (se d. o.) släkte, hvilkas larver uppfödas med ekblad och med hvilka omfattande försök anställts i Europa i syfte att skaffa en för klimatet bättre lämpad art i st. f. mullbärssilkesfjärilen, som ofta angripes af sjukdomar, genom hvilka silkesodlingen kan lida stort afbräck. Den k i n e s i s k a e k s i l k e s f j ä r i l e n, *Saturnia pernyi*, är en ansenlig fjäril af 10—12 cm. vingbredd, med lädergula vingar, nära yttre kanterna försedda med en hvit, inåt mörkt begränsad tvärstrimma och på midten prydda med hvar sin genomskinliga, af omväxlande mörka och ljusa ringar omgifna ögonfläck. — Denna fjäril uppträder i två årliga generationer. De på hösten bildade pupporna öfvervintrar man inomhus under noggrann temperaturreglering, för att hindra, att fjärilen utvecklas tidigare än larvens näringsväxt. De befruktade honorna inläggas i kina i korgar, där de afsätta sina ägg. De nykläckta larverna förses med ekkvistar, hvarefter korgarna utsättas bland ekbuskar, där en väktare i mån af behof flyttar larverna från buske till buske. — Det af dessa fjärilars kokonger vunna silket uppskattas af kineserna såsom starkare och billigare än det vanliga silket. — Den j a p a n s k a e k s i l k e s f j ä r i l e n, *Saturnia Yamamayu*, liknar mycket den föregående, men uppträder blott i en generation om året och öfvervintrar i äggstadiet. Se vidare S i l k e s o d l i n g. G. A—z.

Eksjö (förr *Ekesiö* och *Ekesjö*), uppstad i Jönköpings län, ligger 200 m. ö. h., i förhållande till närgränsande trakt lågt, på en slät sandmark mellan två åar, som utgöra aflopp för några närbelägna mindre sjöar och efter sin förening vid stadens västra sida utgöra en af Emåns grenar. Omgifningarna med löf- och barrträdsklädda åsar och höjder (bl. a. Soåsen vid Ränneslätt, Skuruhatt vid Skurugata) äro särdeles vackra. E. upptager med tillhörande stadsjord, satt till 2,5 mtl, däribland det af staden till kronan för Smålands husarregemente kasernbyggnader (färdiga 1906) och öfningar öfver lämnade jordområdet (Ränneslätt m. m., tills. omkr 350 har), 3,178 har, hvaraf 392 har vatten. 4,69 inv. (1906), af hvilka nära hälften bodde å villo och lägenheter utom stadens planlagda område. Folkmängden har på femtio år mer än fördubblats (1855 steg den till endast 1,981 pers.). Taxeringsvärdet 1905 var 4,338,400 kr., hvaraf 482,700 för jordbruksfastighet; bevillningskronornas antal var 12,885 med en utdebitering af 5,15 kr. pr bevillningskrona. Inkomsterna beräknades s. k. till 107,220 kr., utgifterna till 111,060. De förnämst näringarna äro handel, handtverk och jordbruk Handlandenas antal 1905 var 59 (med 48 biträden med en uppskattad inkomst af rörelsen af 112,88 kr. Handtverkarna voro s. å. 90 med 152 arb. oc en uppskattad inkomst af 77,919 kr. S. å. funno 17 smärre fabriker (däraf ett elektricitetsverk) me 202 arb. och ett tillverkningsvärde af 529,000 kr Stadens hufvudindelning är i dagligt tal, från kyrka och Stora torget räknadt, *Norr*, med smala, kro kiga gator och hus till en ej ringa del från slute af 1500- och början af 1600-talen (''Vaxblekar gården''), och *Söder*, med breda, raka, träd planterade gator, helt och hållet uppbyggd efte branden 1856. Kyrkan nybyggdes 1889 med undan tag af tornet, som är från 1784, efter ritning a Åbom och innehåller den gamla medeltidskyrkan snidade altartafla, predikstol och dopfunt, synnerlige präktiga arbeten från slutet af 1600-talet. Stads huset, ombyggdt 1904 i gammal herrgårdsstil, inne håller utom lokaler för rådstufvurätten och staden förvaltande myndigheter ett tidsenligt hotell. Vatten och elektricitetsverk fullbordades 1898. — Stade har ett sexklassigt reallärоverk och ett sjuklassig läroverk för flickor. Länslasarettet (''Ulfsparre Hägerflychtska''-), uppfördt å stadslägenheten Vä stanå (1863 testamenterad af gen.-majoren frih. G Ulfsparre till staden och vissa närbelägna sockna för sjukvårdsändamål), Jönköpings läns landsting upptagningsanstalt för sinnessjuka, de småländsk länens gemensamma vårdanstalt för sinnesslöa barn ''Smålands idiothem'', å stadslägenheten Nanny lund, samt Jönköpings och Norra Kalmar läns lands tings småskolelärarinneseminarium äro förlagda til E. Där har Smålands husarregemente sin förlägg ningsort, Kalmar regementes chefsexpedition sit säte, Nässjö—Oskarshamnsbanan en af sina hufvud stationer och Södra Vedbo härad sitt tingshus. E. finnas afdelningskontor af Smålandsbanken, Aktie bolaget Eksjö folkbank och Eksjö sparbank, et tryckeri och två halfveckotidningar. — E. har f. n gemensamt med Västervik representant i riksdagen Ändra kammare, men skall härefter välja riksdags man tillsammans med Växjö. I förening med E landsförsamling, med hvilken den har gemensam kyrka, utgör staden ett regalt pastorat och tillhö Södra Vedbo kontrakt i Linköpings stift. — E. va

Fig. 1. Eksjö vapen.

Fig. 2. Eksjö i början af 1700-talet, ur Sueciæ-verket. (De dominerande byggnaderna äro dåv. kyrkan och dåv. rådhuset. Vapnet är feltecknadt.)

n befolkad plats redan under forntiden (i den s. k. attighagen ligga ännu rätt väl bevarade grafrundlar, roligen från yngsta järnåldern). Erik af Pommern förlänades staden jämte 3 hemman inom Mo, 20 inom Tveta och 15¼ inom Uppvidinge härad i Småland såsom friherreskapet Eksjö

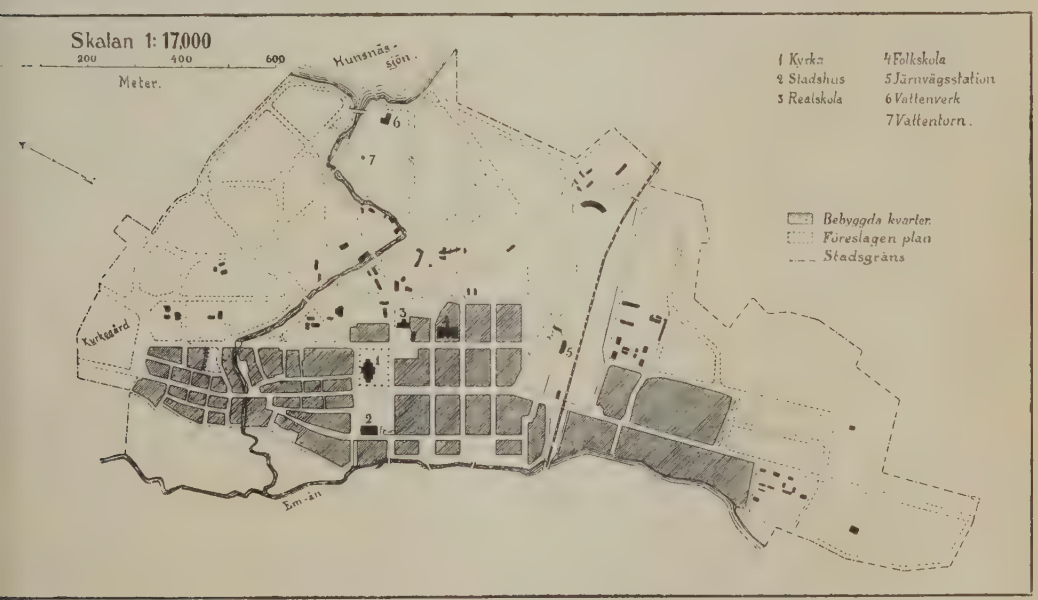

Fig. 3. Situationsplan af Eksjö.

1396—1434) gaf E. dess, såvidt man känner, örsta privilegier, ytterligare stadfästa af Karl Knutsson samt 1526 och 1561. Under nordiska juårskriget brändes staden 1568 i grund af danskarna under D. Rantzau, hvarefter den med Johan III:s bifall (1569) enligt förslag af Arendt Byggmästare flyttades från sin omkr. 500 m. s. v. om yrkan, v. om ån högt och sundt belägna plats till en ö. om ån liggande trakten n. och s. om kyrkan. 586 öfverlät konungen på vissa villkor till staden e till egovidden ansenliga hemmanen Storegården, om han dock s. å. anslog till boställe åt stadens örste kyrkoherde (E. hade dittills varit annex till Höreda), Bondeby och Pukegården. Genom k. bref ch resolutioner 1620, 1639, 1647, 1660, 1680 m. fl. tadfästes eller ökades E:s förmåner. 15 nov. 1653 till Reinhold Liwe, men själfva staden reducerades redan 1655, det öfriga efter 1680. H. N—n.

Eksjö-hofgård, egendom om 3 mtl i Vallsjö soc-

Eksjö-hofgård på 1600-talet.

ken, Jönköpings län, 3 km. från Säfsjö station vid Södra stambanan. Taxeringsvärde 78,500 kr. jämte

kvarn (1905). Under medeltiden lydde denna gård, eller åtminstone en del af densamma, under Nydala kloster, 1420 kom den till höfvitsmannen på Sundholms slott, Sven Sture, och egdes sedan af hans arfvingar samt tillhörde därefter bl. a. Klas Horn, Johan Oxenstierna och Fabian Wrede. Den äldre manbyggnaden, som finnes aftecknad i Dahlberghs ”Suecia antiqua et hodierna” (se fig., sp. 130), låg på en holme i Hofgårdssjön, där vackra ruiner af densamma finnas.

Eksjö landsförsamling, i Jönköpings län, Södra Vedbo härad. 10,606 har. 1,382 inv. (1905). Annex till Eksjö stadsförsamling.

Eksjö revir omfattar Vista, Norra och Södra Vedbo samt Östra härad af Jönköpings län. Det är uppdeladt i 4 bevakningstrakter: Visingsö, Grenna, Hessleby och Hvetlanda. Allmänna skogarna inom reviret omfatta omkr. 19,000 har, fördelade å 205 indelade skogar. Inom reviret äro belägna 5 kronoparker med en areal af nära 3,000 har. Reviret lämnade 1904 en bruttoinkomst af 45,000 kr. och en behållning af omkr. 25,000 kr. G. Sch.

Ekskog, *skogsh.* Redan i landskaps- och landslagarna gjordes i vissa hänseenden skillnad mellan ekskogen (ollonskogen, *aldinviþer*, hvilken senare benämning dock nyttjades äfven om andra trädslag än ek) och den öfriga skogen (*döþviþer*, *undirviþer*). På 1500- och 1600-talen tillerkände sig kronan rättigheten till ekskogen å skatte- och kronoegor, däri inbegripna allmänningar, först i enskilda landskap (Öland m. fl.), till dess denna rättighet i 1647 års stadga om ”bärande” träd framstår såsom fullkomligt fast och allmän, och öfvergick därifrån i 13:e kap. byggningabalken af 1734 års lag. Genom k. förordn. 21 febr. 1789 erhöll väl egare af skattejord fri dispositionsrätt öfver de för kronans behof icke tjänliga ekarna; men 1805 års skogsordning åstadkom i verkligheten en återgång häri, i det att egare af sådan jord fick afverka ek endast till husbehof och efter utsyning, vid äfventyr att få ersätta värdet och böta såsom för åverkan å andras egor; i öfrigt fingo innehafvarna af kronojord, under vissa kontroller, till sina hemmans behof erhålla utsyning af ekar, som voro otjänliga för kronans behof, s. k. ”vrakekar”. Sedan genom k. förordn. 28 okt. 1830 det blifvit egare af skattehemman, berustade säterier och stadsjord af skattenatur tillåtet att emot lösen erhålla fri dispositionsrätt öfver den för kronans behof icke tjänliga ekskogen äfvensom af den framdeles uppväxande, blef genom k. förordn. 8 okt. 1875 egare af jord utaf nyssnämnda beskaffenhet rättighet tillagd att utan lösen fritt disponera öfver å deras egor växande ekskog af hvad slag som helst. — Uti k. förordn. ang. hushållningen med de allmänna skogarna i riket 26 jan. 1894 bestämmes följande: Å boställe, som ej af menighet inköpts eller af enskilde för ändamålet donerats samt å kronohemman och kronans utarrenderade jordbruksdomäner är ek kronan förbehållen; dock kan, på därom hos jägmästaren gjord och af öfverjägmästaren pröfvad ansökan, boställshafvare, åbo eller arrendator erhålla utsyning af ek till kvarn eller laga hus. All annan å ofvannämnda allmänna hemman afverkad ek skall för kronans räkning säljas. Äfven å häradsallmänning växande ek är kronan förbehållen. Th. R. F. L.

Ekskogslösen, *kam.*, den lösen, som egare af stadsjord, hemman och lägenheter af kronoskatte natur samt berustade säterier fordom erlade för redan växande ek (efter en vid k. förordn. af 28 okt. 1830 fogad tariff) eller för framdeles uppväxande ekskog (efter 75 öre för helt mantal). Genom k. förordn. af 8 okt. 1875 efterskänktes denna beskattning, och all ekskog disponeras nu fritt, utom på utarrenderade kronoegendomar och allmänna boställshemman. Jfr Bärande träd, Ekskog. Kbg.

Eksnabbvingen, *zool.* Se Snabbvingar.

Ekspinnare, *Gastropacha quercus*, *zool.*, en till familjen *Lasiocampidæ* hörande spinnarfjäril af tämligen grof och klumpig kroppsbyggnad, raggharig, med tjockt fjällbeklädda, helbräddade vingar. Honan, som når en vingbredd af mer än 80 mm., är ockragul, medan den mindre hannen (65 mm.) är vackert kastanjebrun. Båda könen äro prydda med ett ljusare gult tvärband utanför båda vingparens midt. Hannens antenner äro försedda med långa kamtänder, hvilka, såsom ofta hos spinnare, äro säte för ett vidunderligt fint luktsinne, då det gäller uppsökandet af honan. Man har t. o. m. sett sådana hannar intränga genom skorstenspipan för att nå fram till en inomhus förvarad hona. Framemot solnedgången ses hannarna stadda på giljarfärd, hvarvid de i snabb sicksackformig flykt med tvära kast ila fram lågt öfver fälten. Arten är allmän öfver största delen af vårt land. Larverna lefva på ek, björk och pilarter och äro såsom fullvuxna ofvan beklädda med täta grågula filthår samt ha hvit sidostrimma och svartblå, hvitpunkterade ledgångar. G. A—z.

Ekstа (Eista, Ejgsta), socken i Gottlands län, Södra häradet. 4,534 har. 601 inv. (1905). E. bildar med Sproge ett konsistoriellt pastorat i Visby stift, Södra kontraktet.

Ekstäs. Se Extas.

Ekstjälksgallsteken, *zool.* Se Gallsteklar.

Ekstock (Eka), *skpsb.*, en på svenska insjöar och åar allmänt förekommande farkost, som framdrifves endast med rodd och som — alltefter sin längd, hvilken varierar högst betydligt — är försedd med

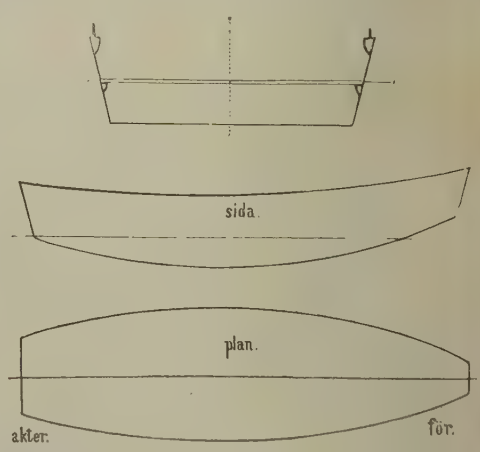

en eller flera tullgångar på hvardera sidan. Utseendet af ekstocken i dess enklaste form framgår af vidstående fig. Formen af en tvärskeppssektion är densamma utefter båtens hela längd, fastän sektionsarean aftager utåt båtens ändar, synnerligast åt den

liga. För- och akterut slutar ekstocken med eglar, af hvilka akterspegeln är betydligt större förspegeln. Både bottnen och sidorna få såles långskeppsvägen någon bukt utåt, hvarjämte ingen som vanligt har passande språng. Någon ng, synnerligast på norska fartyg, användes ekcken som fartygsjoll; men i detta fall brukar dess m närma sig andra båtars. Tvärskeppssektionen r nämligen då nedtill afrundade hörn eller unge- samma form som andra klinkbyggda och flattnade båtar utan köl. J. G. B.*

Ekstrand, Åke Gerhard, kemist, ämbetsman, 28 dec. 1846 i Grenna, blef student i Uppsala 65, filos. kandidat 1872, docent i kemi vid Upp- a universitet 1875 och s. å. filos. doktor (primus). som bysantinsk stipendiat studerade han 1877—78 mi vid Zürichs och Münchens universitet. Han var 79—89 handelskemist i Uppsala, utnämndes 1889 lärare vid Chalmerska institutet i Göteborg och sedan 1890 byråingenjör vid Finansdepartemens kontroll- och justeringsbyrå. Hans förnämsta peten äro *Reten och några dess derivater* (gradual- n. 1875, på tyska i ''Liebigs Annalen'', bd 185, 77) jämte ett par senare uppsatser öfver reten Vet. akad:s öfversikt, 1876 och 1884), *Bidrag l kännedomen om kolhydraten* (ibid. 1887 89) samt ett flertal afhandlingar öfver naftaderivat, hufvudsakligen naftoësyror (ibid. 1879 88). Dessutom har E. i egenskap af handelsmist och byråingenjör författat många skrifter och tiklar af praktiskt innehåll, t. ex. om sockerskatt Landtbruksakad:s handl. 1905), om denaturering sprit (i ''Kemisk tidskrift'', 1893—1901), om ltdrycksindustrien (ibid. 1893, 97, 98) o. s. v. h i samlingsverket ''Sveriges land och folk'' 901) större delen af ''Tillverkningsindustrien'', dare till största delen de svenska katalogerna vid rldsutställningarna i Paris 1900 och i Liège 1905. dan 1893 redaktör af ''Svensk kemisk tidskrift'', r E. nedlagt mycket förtjänstfullt arbete på tidriften, och han har där, i in- och utländska cktidskrifter samt i mötesförhandlingar och i form reseberättelser skrifvit ett stort antal uppsatser h referat öfver kemisk industri och kemiens utckling. Han är ledamot af Landtbruksakad. (1896) h Vet. akad. (1903). E. har varit prisdomare vid ra utställningar (t. ex. i Stockholm 1897 och i aris 1900) samt ledamot af 1903 års sockerbeattnings- och tobaksbeskattningskommittéer. H. E.

Ekström, Daniel, matematisk instrumentmare, f. 1711 på Eksåg i Härads socken, Södermanland, d. 1755. År 1735 upprättade han en verkstad i Stockholm och blef samtidigt instrumentmakare vid Landtmäterikontoret. Vid 1738 års riksdag erhöll han ett reseanslag, och på rekommendation af Anders Celsius, åt hvilken han förfärdigat utärkta instrument, blef han i London mottagen m lärjunge hos den skicklige instrumentmakaa Graham. Efter sin återkomst till Sverige,

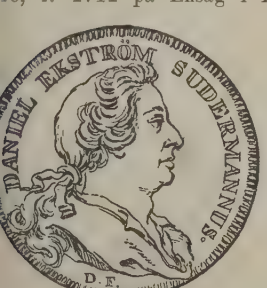

1741, förfärdigade han en mängd astronomiska, geografiska, optiska och mekaniska instrument, hvilka egde en sällsynt fullkomlighet och noggrannhet och som rönte erkännande äfven i utlandet. För sina ''tekniska och medborgerliga förtjänster'' utnämndes E. till direktör för instrumentmakerierna i riket. 1742 blef han ledamot af Vet. akad. Skrifter: *Tal om jernförädlingens nytta och vård* (1750, hållet vid presidiets nedläggande i Vet. akad.) och *Tre rön* (Vet. akad:s handl., 1743, 1750 och 1753).

Ekström, Karl Ulrik, präst, naturforskare, f. 25 sept. 1781 i Stockholm, d. 31 mars 1858 i Tjörns prästgård. Redan strax efter sin födelse inskrefs han vid Lifgardet (där hans fader då var regementspastor), och 1788 hade han rustmästares grad vid nämnda regemente. 1804 blef han student i Uppsala och egnade sig därefter till en början åt medicinska studier, men tog, enligt faderns önskan, prästexamen och lät prästviga sig (1807). 1818 utnämndes han till komminister i Bärbo församling af Strängnäs stift, och 1821 kallades han af den för zoologien nitälskande grefve Nils Bonde till pastor i Mörkö församling i nämnda stift. E. kom därefter i beröring med framstående vetenskapsmän och fann tillfälle att idka vetenskapliga studier, hvilka satte honom i stånd att ordna sina iakttagelser ''från trettio års jakt''. 1826 lät han i Vet. akad:s handl. införa uppsatsen *Strödda anteckningar om svenska flyttfoglarna* etc. (fortsatt 1827 och 1829), ''en värdefull observationsserie af 17 år öfver det rörligaste elementet i vår fauna''. 1828 utgaf han en *Beskrifning öfver Mörkö socken i Södermanland*, hvilket arbete, såsom han själf säger, ''förvärfvade honom en prosttitel (1829) och, hvad han högre värderade, ett rum i Vetenskapsakademien'' (1830). 1831 antogs E., jämte A. Retzius, till inspektor vid riksmuseets zoologiska afdelning, hvars samlingar han ökade med en mängd naturföremål. 1832 blef han medredaktör af ''Tidskrift för jägare och naturforskare'', i hvars tre första årgångar han skref en mängd värdefulla uppsatser rörande jakten i Sverige. Till det stora praktverket ''Skandinaviens fiskar, målade efter lefvande exemplar och ritade på sten af Vilh. v. Wright'' författades texten af E. samt B. F. Fries och K. J. Sundewall. Bland E:s öfriga skrifter (af hvilka många äro införda i Vet. akad:s handl. och öfversikt) märkas uppsatsen *Fiskarne i Mörkö skärgård, beskrifne* (Vet. akad:s handl. 1830, 1831 och 1834; tysk öfv. af F. C. H. Creplin, ''Die fische in den scheeren von Mörkö'', 1835), *Pastoralkalender för Strengnäs stift* (1831) och *Praktisk afhandling om lämpligaste sättet att fiska sill, torsk, långa, makrill, hummer och ostron* (1845; författad på K. M:ts befallning). E. utnämndes 1837 till kyrkoherde i Tjörns pastorat i Göteborgs stift — hufvudsakligen för att han där skulle kunna fortsätta sina zoologiska studier. Se S. Lovéns biografi öfver E. i ''Lefnadsteckn. öfver

k. sv. Vet. akad:s efter år 1854 aflidna ledamöter'', bd 2.

Ekström, K. J. Se Ekströmer.

Ekström, Fredrik August, läkare, f. 5 juni 1816 i Linköping, d. 5 dec. 1901 i Stockholm, blef student i Uppsala 1835, med. doktor 1841, t. f. garnisonsläkare å Karlsborg 1842, läkare vid Motala mekaniska verkstad 1843 och distriktsläkare (med Motala till station) 1844 samt bosatte sig 1857 som praktiserande läkare i Göteborg. 1846—59 var han intendent vid Medevi hälsobrunn, 1859 blef han läkare vid den s. å. i Göteborg grundade sjukvårdsanstalten för ögonsjuka, och 1862—68 var han läkare vid därvarande sjukhem för obotligt sjuka samt till 1878 ledamot af dess styrelse. 1862 blef han stadsfullmäktig i sistnämnda stad, 1868 ordförande i samma stads sundhetsnämnd och 1872 ordförande i direktionen för Allmänna och Sahlgrenska sjukhuset. 1859 valdes han till ledamot af Vet. o. vitt. samh. i Göteborg och var 1868—70 detta samfunds sekreterare samt under tvenne år dess ordförande. Med slutet af 1877 lämnade han sina befattningar i Göteborg, och 1878 bosatte han sig i Stockholm samt blef 1883 öfverintendent. E. åtnjöt stort anseende såsom ögonläkare. Han utgaf *Om bruket och missbruket af glasögon, jemte några ord om ögats vård* (1855; 3:e uppl. 1862), *Praktiska skizzer synnerligen med afseende å användningen af ögonspegeln i ophtalmiatriken* (1857) och åtskilliga uppsatser i ''Hygiea'' samt en öfv. af J. B. F. Descurets ''La médecine des passions'' (''Passionerna uti deras förhållanden till sjukdomarne, lagarne och religionen'', 1847; 3:e uppl. 1872). (R. T—dt.)

Ekström, Fredrik August, skolman, författare, f. 1819 i Stockholm, d. 1901 i Öregrund, tjänstgjorde som folkskollärare och organist på åtskilliga ställen, däribland vid Stjärnviks folkskola i Värmland 1847—81 och var sedan 1881 till sin död postmästare i Öregrund. 1857—65 utgaf E. ''Föreningen, tidskrift för folkskolans och kyrkomusikens vänner'', i hvilken han kämpade mot Rudenschölds skolomdaningsarbete. E. utgaf en af Västmanlands läns hushållningssällskap med guldmedalj belönt *Trädgårdsbok för folkskolan, folkskolelärare och allmogen* (1855; 2:a uppl. 1860) och verkade äfven i öfrigt för främjande af trädgårdsskötseln. A. J.

Ekström, Karl Otto, skriftställare under signaturen Gubben Noach, f. 8 april 1836 i Hälsingland, d. 25 april 1886 i Stockholm, skref skildringar ur det norrländska skogs- och jägarlifvet samt utgaf i bokform *Skizzer af Gubben Noach* (1862), *Vandringar i Helsingland* (1871) och *Skogvaktarens berättelser* (3 hftn, 1873—84) samt ett folklustspel, *I Helsingland*. (R—n B.)

Ekström, Per, landskapsmålare, f. 23 febr. 1844 i Segerstad på Öland, var elev vid konstakademien 1866—72 och hade såsom sådan lyckan att få sin tafla *Höstlandskap i aftonstämning* (Ölandsmotiv, n i riksdagshuset) inköpt af Karl XV, som därjämte ga honom ett understöd af 400 kr. Efter att 1875 hafv vunnit kungl. medaljen reste E. 1876 till Paris Han stannade sedan länge i Frankrike, merendel bosatt på landsbygden, särskildt flera år i byn Ca roles i La Manche. E., som redan från början visa sig som en konstnär med utpräglad personlig sy på och uppfattning af naturen, rönte nu inflytand af de med honom själf besläktade franske landskaps målarna, men hans eget konstnärsgry var betydand nog för att bevara sin självständighet. Som en san friluftsmålare arbetade E. under bar himmel som mar och vinter. Det dröjde flera år, innan hans ori ginella och starkt personliga konst slog igenom Sverige. Detta skedde genom de taflor han hemsänd till Konstnärsförbundets utställningar och bland hvilk märkes *Aftonstämning* (1885). På världsutställninge i Paris 1889 utställde han 8 målningar, hvilkas titla äro betecknande för hans motivkrets, t. ex. *Soleffek öfver Seine, Solnedgång, Soluppgång, Öfversvämning Sol i dimma* och *Soleffekt öfver vatten*. E. bo satte sig 1890 i hemlandet. Han är representerad Nationalmuseum af Ölandsbilden *Solglitter på hafve* (1890), *Bland bergen* (motiv från västkusten, 1891 och *Solen sjunker öfver slätten* (Ölandsstämning 1904), i Göteborgs museum af *Sol och snö* (1891 och flera smärre landskap, i Konstföreningens galler i Helsingfors af ett *Sommarlandskap* samt i Kristia nia nationalgalleri af *Afton* (1889). E. är en a vägbrytarna i Sverige för det moderna landskapsmå leri, som utgått från Frankrike (Corot, Rousseau Daubigny m. fl.) och som utmärker sig för ett yt terst känsligt öga och öra för naturens lif i all dess skiftande dagrar och toner. E. söker i lik het med de nämnde målarna att, med varm piete för de rent objektiva dragen i naturens fysionomi återgifva den mångfald af lyriska stämningar, so ett för naturens inre lif öppet sinne hålft omedvete inlägger i de växlande naturföreteelserna. Själf so af ett slättland, skildrar han med förkärlek slätt landskapets enkla och storslagna skönhet, de gräns löst vida ytorna af land och haf med deras sto skurna linjer, deras frihet och öppenhet, deras en samhet och tysta vemod. Som målare af solljuset ä E. synnerligen djärf och lycklig. J. K—e. (G—g N.

Ekströmer (före adlandet Ekström), Karl Johan, läkare, ämbetsman, f. 3 okt. 1793 på Rå dancfors bruk, i Ödeborgs socken af Älfsborgs län (på Dal), d. 13 aug. 1860 i Stockholm, var redan som gymnasist (1808) underläkare vid västra arméns sjukhus, blef student i Lund 1810, deltog, såsom t. f. bataljonsläkare, i fälttågen 1813—14, aflade med. licentiatexamen i Uppsala 1815, blef s. å. adjunkt i teoretisk medicin vid Karolinska institutet och promoverades 1817 till med. doktor. 1818 blef ha hofmedikus, med tjänstgöring hos kronprinsen, 182 konungens lifmedikus och s. å. öfverkirurg vid Sera

nerlasarettet, 1827 t. f. professor i teoretisk medi-
n och kirurgi vid Karolinska institutet, 1836 ord.
rofessor i kirurgi vid denna läroanstalt och 1837
eneraldirektör öfver hospitalen samt de civila lasa-
etten och kurhusen i riket, med säte och stämma i
undhetskollegium, hvars ordförande han var 1849
-60. E. var Svenska läkarsällskapets sekreterare
821—29 och dess ordförande 1835—42, blef 1827
d. af Vet. akad. samt var vid riksdagarna 1828
-30 och 1834—35 detta samfunds representant i
rästeståndet. Efter 1836, då han upphöjdes i adligt
ånd, bevistade han, som medlem af riddarhuset,
era följande riksdagar. E. var en skicklig och efter-
ökt läkare, hufvudsakligen kirurg (han var A. P.
oopers lärjunge), men företrädesvis inlade han för-
änster som ordnare af landets medicinalangelägen-
eter. Hans kända duglighet som organisatör för-
nledde Oskar I att vid bildandet af sin s. k. reform-
inistär (1848) tänka på E. som chef för Ecklesia-
ikdepartementet. Enligt en gängse uppgift var det
rkebiskop K. F. af Wingård, som afböjde planen.
. författade åtskilliga tidskriftsuppsatser, årsberät-
elser och betänkanden samt utgaf 1818—19 ”Medi-
insk tidning”. 1871 lät Vet. akad. prägla en min-
espenning öfver honom. Se C. Santessons biografi
fver E. i ”Lefnadsteckn. öfver k. sv. Vet. akad:s
fter år 1854 aflidna ledamöter”, bd 2. (R. T—dt.)

Ektasi (af grek. *e'ktasis*, utvidgning), *patol. anat.*, n sjuklig utvidgning af håligheter inom kroppen, are sig att dessa utgöras af rör eller äro på annat ätt formade. Sålunda betecknar kapillar-
ktasi en utvidgning af de finaste blodkärlen, apillarkärlen, alveolar-ektasi en utvidgning f de små blåsor, alveoler, hvaraf lungorna hufvud-akligen bestå, bronkial-ektasi en utvidgning f luftrören, bronkierna, i lungorna, gallgångs-
ktasi en utvidgning af de kanaler, som afföra allan, o. s. v. A. —y.*

Ekthli'psis, grek. (af *ekthli'bein*, utstöta), *språkv.*, tstötning af en eller flera bokstäfver. Jfr Elision.

E'kthyma (af grek. *ekthy'ein*, bryta ut), *med.*, udutslag med varfyllda blåsor (*pustler*). G. F—r.

Ektode'rm (af grek. *ekto's*, utanför, och *de'rma*, ud), Yttre groddblad. Se Cell, sp. 1386.

Ektoparasit (af grek. *ekto's*, utanför), *bot.* och *ool.* Se Parasit.

Ektopi, lat. *ectopia* (af grek. *ek*, ur, och *to'pos*, äge), *med.*, abnormt läge af ett organ. Ektopi af estikeln t. ex. betyder, att testikeln ej intager sitt ormala läge i pungen, utan ligger i den s. k. råckkanalen eller inuti bukhålan. G. F—r.

Ektopla'sma, *histol.* Se Endoplasma.

Ektotröfisk, *bot.* Se Mykorrhiza.

Ektro'pion, grek. (af *ektre'pein*, bortvända), *med.*, tåtvändning af den fria ögonlocksranden eller af ela ögonlocket. Orsakerna till denna åkomma äro ntingen en betydande ansvällning af ögonlockens nsida, bindehinnan, eller förlamning af den nerv, om behärskar ögonlockets tillslutningsmuskel, eller ck ärr i ansiktet, synnerligen efter brännsår, hvilka enom sin stramning draga ögonlocken utåt. Dessutom an ektropion uppkomma såsom en åldersförändring, rsakad af slapphet i underhudsväfnaden och atrofi f fettväfnaden. I de mindre graderna kan denna komma vara tämligen omärklig, ehuru tårflöde lik-äl alltid är för handen. Är den betydlig, så är den j endast i hög grad vanställande, utan kan äfven blifva ganska farlig för ögat, som därigenom mister sitt naturliga skydd. Behandlingen består däri, att man borttager svullnaden i bindehinnan, om denna är orsaken, hvilket kan ske utan operation. I öfriga fall fordras operativa ingrepp, ej sällan ganska sammansatta kirurgiska åtgärder, s. k. plastiska operationer. Rsr.*

Ektypografi (af grek. *e'ktypon*, se d. o., och *gra'fein*, skrifva, rista), upphöjd metalletsning (uppfunnen 1804 af Dembour); upphöjdt tryck för blinda. (Se Relieftryck.)

E'ktypon, grek. (plur. e'ktypa l. ektÿper; af *ektypūn*, göra aftryck, om upphöjdt arbete), konstarbete, i trä eller sten, med upphöjda figurer.

Ekumēnisk (grek. *oikumeniko's*, af *oikēi'n*, bebo), vidkommande hela den bebodda världen (*oikume'ne*), allmännelig, t. ex. ekumeniskt möte (*concilium œcumenicum*), allmänt kyrkomöte. Jfr Konsilium och Kyrkomöte.

E-kur, jord- eller berghus, den babyloniske guden Bēls (Baals) tempel i Nippur, det äldsta kända templet i världen, uppgräfdt af Pennsylvaniauniversitetets expedition.

Ekutuleni, en Svenska kyrkans missionsstation i Sululandet. Se Mission.

Ekväl (af lat. *æquālis*, likartad), *mus.*, åtta fots rörstämma i orgeln. — Ekvalstämmor (lat. *vo'ces æquales*), *mus.*, stämmor af enahanda tonomfång, antingen blott mans- eller blott kvinnoröster.

Ekwall. 1. Emma Amalia E., målarinna, f. 18 jan. 1838 i Jönköpings län, var 1865—71 elev vid konstakademien, erhöll 1871 kungliga medaljen och studerade därefter i München och Leipzig. Hon har utfört genrebilder, i allmänhet behandlande ämnen ur hemmets och barnens värld, stundom ej utan en älskvärd komik, samt porträtt. Upk.*

2. Knut Alfred E., den föregående broder, tecknare, målare, f. 3 april 1843 i Jönköpings län, var 1860—67 elev vid konstakademien och flyttade 1869 till utlandet, där han bodde i München, Leipzig och Berlin. Efter 1885 har han varit bosatt i hemlandet. E. framträdde på 1860-talet som tecknare i ”Ny illustrerad tidning” och äfven som målare, med små bilder af svensk natur och svenskt folklif. I Tyskland tecknade han flitigt för tidningar och tidskrifter. Som tecknare utmärker han sig genom en betydande kompositionstalang, en ej vanlig förmåga af karakteristik, stor fyndighet samt — när ämnet därtill gifvit anledning — en godmodig och stundom älskvärd komik. Några oljemålningar, som under denna tid hemsändes till Sverige (*Tio minuters uppehåll*, *Snöhinder* och *Däckspassagerare i storm*), bära vittne om den vane tecknarens förmåga, men lida af svagheter i det rent måleriska. Sedermera egnade sig E., under ledning af Knaus i Berlin, på allvar åt måleriet och framträdde med åtskilliga genrebilder, bl. a. *Det gamla paret* och *Moder med sitt barn före badet* (1877, Nationalmuseum). Han försökte sig äfven i den större stilen, bl. a. i den bredt målade *Välkommen* (en fiskarhustru på en brygga, utställd 1880) och *Vikings kamp med Järnhös* (utst. 1885). Tolf skäligen banala teckningar till *Fritiofs saga* utkommo 1880. 1879 kallades E. till agré af Akademien för de fria konsterna. Jämte sin hustru och sina barn, som alla äro musikaliskt

begåfvade, har E. på senare tid gifvit konserter i Stockholm och i landsorten. Upk. (G—g N.)

Ekvatiōn (af lat. *æquāre*, göra lika), *mat.*, i allmänhet hvarje på matematiskt teckenspråk uttryckt likhet mellan tvenne expressioner. Gäller denna för godtyckliga värden på de i de bägge uttrycken ingående storheterna, kallas den identisk ekvation, i annat fall villkorsekvation. I inskränktaste mening förstås med ekvation en villkorsekvation, i hvilken ingå en eller flera obekanta storheter, hvilkas värden likheten tjänar att bestämma. Finnes i ekvationen mer än en obekant, erfordras för de obekanta storheternas fullständiga bestämmande ytterligare så många ekvationer, att dessas hela antal blir lika med antalet obekanta storheter. Med ekvationens *led* (*membra*) menas hvart och ett af de båda uttrycken på ömse sidor om likhetstecknet. *Rot* till ekvationen kallas alla de värden på de obekanta storheterna, som göra båda leden identiska; rötterna sägas därför *satisfiera* (tillfredsställa) ekvationen. Med en ekvations *gradtal* förstås den obekantas högsta exponent, om endast *en* obekant finnes, eljest den största summan af de i samma term ingående obekantas exponenter. Så är t. ex. ekvationen

$$x^2 - 5x = -6$$

af andra graden; $x^2 - 5x$ och -6 äro de båda leden; 2 och 3 äro rötterna, enär dessa värden, insatta i stället för x, göra båda leden identiska. Man brukar indela ekvationer i algebraiska, i hvilka endast algebraiska operationer (addition, subtraktion, multiplikation, division, dignitetsupphöjning och rotutdragning) på de obekanta storheterna blifvit utförda (se föreg. ex.), och transscendenta, i hvilka äfven andra operationer ingå, t. ex.

$$\sin x + a^x + x = b.$$

Ekvationerna spela inom matematiken en särdeles viktig roll. I allmänhet erhåller man nämligen vid alla problem, i hvilka fråga är att bestämma vissa obekanta storheter, omedelbart en eller flera ekvationer, genom hvilkas lösning de sökta storheterna erhållas. Behandlingen af ekvationerna tillhör ekvationsteorien.

Utom vanliga ekvationer finnas äfven flera andra särskilda slag sådana, såsom identiska ekvationer, hvilka blott angifva utförandet af vissa operationer, t. ex.

$$(a + b)^2 = a^2 + 2ab + b^2;\ 2x + y - 2x = y,$$

obestämda ekvationer, i hvilka antalet obekanta storheter är större än ekvationernas antal, t. ex.

$$ax^2 + y^2 = 1$$

(jfr Talteori) och differentialekvationer (se d. o.), i hvilka derivator ingå, t. ex.

$$\frac{d^2y}{dx^2} = x^2, \text{ o. s. v.}$$

Differentialekvationerna kunna anses som speciella fall af de ännu mera omfattande funktionalekvationerna (se d. o.).

Med ekvation för en kroklinje eller för en yta menas en ekvation, som uttrycker det för kroklinjens l. ytans alla punkter gemensamma sambandet mellan koordinaterna (se Koordinater). Så är t. ex., under antagande af rätliniga och rätvinkliga koordinater, $x^2 + y^2 = 1$ ekvationen för en cirkel med origo till medelpunkt och enheten till radie. Om kubisk ekvation se under Kubisk.

Inom *astronomien* förstår man med ekvation skillnaden (i tid eller båge) mellan en himlakropps verkliga läge och dess medelläge. Så är t. ex. tidsekvationen för solens meridianpassage lika med skillnaden i tid mellan den verkliga solens och den fingerade medelsolens meridianpassager. G. E.

Ekvationsteori, *mat.*, den matematiska vetenskapsgren, som behandlar ekvationers allmänna egenskaper och metoderna för deras lösning. Ekvationsteorien i dess äldre betydelse sysselsatte sig nästan uteslutande med lösningen af algebraiska ekvationer med en obekant storhet. Lösningen af första och andra gradens ekvationer var känd redan af Diophantos (i 3:e l. 4:e årh. e. Kr.). Tredje och fjärde gradens ekvationer åter löstes först i 16:e årh. af Scipione Ferro och Ludovico Ferrari. Däremot trotsade de högre ekvationerna fortfarande alla försök till lösning. Slutligen bevisade norrmannen Abel i början af 1800-talet omöjligheten att rent algebraiskt finna lösningen af den allmänna ekvationen af högre gradtal än fyra. Sedermera har man lyckats att på annan väg (medelst elliptiska funktioner) lösa ekvationer äfven af femte graden. — Ehuru således den exakta lösningen af en ekvation i allmänhet är omöjlig, finnas dock för numeriska ekvationer metoder att approximativt bestämma rötterna med hvilken grad af noggrannhet som helst. För öfrigt finnas för speciella slag af ekvationer särskilda metoder, t. ex. utveckling i konvergenta serier, geometrisk konstruktion, o. s. v. — De nyare undersökningarna inom ekvationsteorien sysselsätta sig företrädesvis med algebraiska ekvationers egenskaper, sättet att transformera dem, genom införande af nya obekanta, och liknande frågor; så som en utbruten del af ekvationsteorien kan man räkna teorien för determinanter. G. E.

Ekvātor (af lat. *æquāre*, göra lika). 1. Jordekvator, den storcirkel, utefter hvilken ett genom jordens medelpunkt vinkelrätt mot jordaxeln lagdt plan skär jordytan; stundom äfven sjelfva detta skärande plan (som delar jordklotet i tvenne lika stora delar). Jordekvatorn benämnes äfven dag jämningslinjen (af sjömän i dagligt tal ”linjen”), emedan på alla orter belägna på den samma solen är öfver horisonten 12 timmar och under densamma 12 timmar, och således dag och natt äro lika långa. — En orts läge på jordytan bestämmes i förhållande till ekvatorn genom ortens latitud l. polhöjd (bredd). — 2. Världs- l. himmelsekvator, den storcirkel, utefter hvilken jordekvatorns plan, tänkt utdraget åt alla håll, skär himlahvalfvet. En stjärnas läge på himlahvalfvet bestämmes i förhållande till himmelsekvatorn genom dess rektascension och deklination. På grund af precessionen och nutationen förändra oupphörligt ekvatorns läge i rymden. Man skiljer därför mellan medelekvatorn och sann ekvatorn. Medelekvatorns läge vid en viss tid är beroende endast af precessionen, sanna ekvatorn däremot äfven af nutationen. A. L—n.

Ekvatoreāl. Se Astronomiska instrument, sp. 294.

Ekvatoriāl. Se Diamagnetism.

Ekvatoriālkalmerna (af fr. *calme*, vindstilla). S Atlantiska hafvet, sp. 338.

Ekvatoriälström, *meteor.*, luftström, som går från kvatorn till polen, och sålunda är sydlig på norra ch nordlig på södra halfklotet. Jfr Doves vindridningslag. N. E—m.

Ekvatorshöjd, *astron.*, ekvatorns höjd öfver horionten på en viss ort, d. v. s. vinkeln mellan ekvaorn och ortens horisont, eller, hvilket är detsamma, inkeln mellan jordaxeln och ortens zenital- l. odlinje. Denna vinkel är komplement till polhöjden, å att summan af polhöjden och ekvatorshöjden tgör en rät vinkel. Stockholms polhöjd är 59° 0′ 33″.o, ekvatorshöjden därstädes således 30° 39′ 27″.o. A. L—n.*

Ekvecklaren, *Tortrix viridana*, *zool.*, en till afdelningen vecklare (se d. o.) hörande fjäril, hvilen stundom uppträder som ett svårt skadedjur på ek. Fjärilen, som har gröna framvingar, med hvita fransar utkanten och gråbruna bakvingar, har en längd af

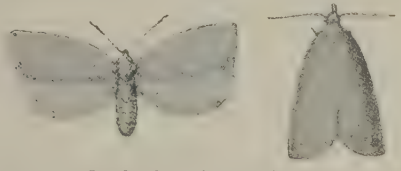

Ekvecklaren med utbredda vingar och sittande (omkr. 1½ gång nat. storl.).

mkr. 9 mm. och en vingbredd af 20—25 mm. Denna insekt förekommer ganska allmänt i mellersta ch södra delarna af Sverige. Larverna, hvilka äro mutsigt gulgröna, med hårbevuxna, små, svarta årtfläckar och svart hufvud, lefva nästan uteslutande på ekar. De visa sig i maj eller juni, allt fter årstidens beskaffenhet, och gnaga sig till en örjan in uti knopparna, för att komma åt de späda ladämnena. Sedan bladen börjat utveckla sig, ngripas dessa, hvarvid larverna ofta sammanspinna varandra närsittande blad. De flesta larverna förpa sig äfven inom hoprullade blad, under det ndra sänka sig ned på fina trådar och undergå örpuppning i barkspringor eller i jorden. Fjärilens ygtid inträffar vanligen i juli månad. Icke sällan nnas ekarna i Sveriges mellersta och södra landkap i betydlig utsträckning afklöfvade genom dessa järilslarver. Dylika på försommaren kalätna träd tveckla dock på eftersommaren tack vare sina eservknoppar en ny löfskrud. Endast om dylik alätning upprepas flera år å rad, innebär den ågon större fara för trädet. Några verksamma medel ör bekämpande af denna skadeinsekt känner man cke. G. G.

Ekvidista'ns (af lat. *æquus*, lika). Se Horisonal 2.

Ekviglaciäler (af lat. *æquus*, lika, och *gla'cies*, s), *meteor.*, de på en geografisk karta uppdragna njer, som tjäna till att åskådliggöra tiden, under vilken sjöarna i olika trakter äro isbelagda.

Ekvilibri'st (af lat. *æquilībrium*, jämvikt), en, om kan balansera, lindansare.

Ekvinoktiällinje, en linje, som sammanbinder dagämningspunkterna. Se Dagjämning.

Ekvinoktiälpunkt, dagjämningspunkt. Se Dagämning.

Ekvinoktiälström, *meteor.*, den i de varma hafven från ö. till v. gående hafsströmmen.

Ekvinoktiälur. Se Solur.

Ekvino'ktium (lat. *æquinoctium*, af *æquus*, lika, och *nox*, natt), dagjämning (se d. o.).

Ekvipolle'ns (af lat. *æque*, jämnt, lika mycket, och *pollēre*, förmå), *log.*, liktydighet; förhållandet mellan två omdömen, som äro så beskaffade, att bägge hafva samma innehåll, men olika form. Ekvipollenta äro t. ex. omdömena: Gud är allvetande, och: ingenting är fördoldt för Gud. (S—o.)

Ekvipollenskalkyl (se Ekvipollens), *mat.* Se Bellavitis.

Ekvipotentiälförbindning (af lat. *æque*, lika mycket), *elektrot.* Se Elektriska maskiner.

Ekvipotentiälyta (af lat. *æque*, lika mycket). Se Elektrisk potential.

Ekvivale'nt (af lat. *æque*, lika mycket, och *valēre*, gälla, vara värd), *kem.*, egentligen den mängd af ett ämne, som förmår utöfva samma eller likartad kemisk effekt som en viss mängd af ett annat ämne. De första försöken att bestämma ekvivalentvikterna gjordes 1782 af Torbern Bergman, som vägde de mängder af olika metaller, hvilka utfälldes ur saltlösningar af en viktsmängd af en annan metall. En tysk kemist, Richter, bestämde 1791—1802 de mängder af olika syror, som kunde neutraliseras af samma viktsmängd af en bas, och omvändt de viktsmängder af olika baser, som neutraliserades af samma viktsmängd af en syra. På grund af dessa försök uppställde han tabeller, benämnda "Neutralitäts- oder massenreihen". En annan tysk kemist, Fischer, sammanslog Richters tabeller till en enda, i hvilken på en kolumn de viktigaste baserna, på en annan de viktigaste syrorna upptogos. Detta var således en ekvivalenttabell, ehuru ordet ekvivalent då ej användes. — Sedan Dalton (1807) i kemien infört atomteorien, framhöll Wollaston (1814) osäkerheten och godtycket i Daltons antagande af antalet atomer i föreningar, och att hans atomvikter följaktligen äro blott hypotetiska storheter. Wollaston föreslog i stället, att man borde betjäna sig af ekvivalenter — hvilket ord då för första gången användes — såsom faktiska storheter, innebärande mindre osäkerhet. Med ordet ekvivalent förstod Wollaston ej blott hvad detta ord egentligen innebär, eller de mängder af olika ämnen, som kunna utöfva samma kemiska effekt, utan äfven de kvantiteter, i hvilka kroppar förenas med hvarandra. Skillnaden mellan ekvivalent och atom blir således knappt annat än en namnförändring. I själfva verket voro således atomvikter och ekvivalenter samma sak. Omkr. 1805 började Gay-Lussacs epokgörande undersökningar om gaserna. Sedan han tillsammans med Humboldt funnit, att 1 vol. syrgas och 2 vol. vätgas förenas till vatten, utsträckte han sina undersökningar till andra gaser och fann då den viktiga lagen, att gaser förenas med hvarandra i ett enkelt volymförhållande och att föreningens volym står i ett mycket enkelt förhållande till beståndsdelarnas. Genom Daltons undersökningar hade den teorien uppstått, att de viktsmängder, enligt hvilka kroppar ingå föreningar, motsvara deras atomvikter. Då Gay-Lussac bevisat, att volymerna af gasformiga kroppar, som förenas, stå till hvarandra i ett enkelt och oföränderligt förhållande, var det helt naturligt, att man däraf kunde draga den slutsatsen, att vikterna på gasernas volymer, d. v. s. gastätheterna, måste vara proportionella mot atomvikterna eller åtminstone till dem stå i ett enkelt förhållande.

— På detta förhållande kunde en skillnad mellan atomvikt och ekvivalentvikt grundas. Med ekvivalenter förstod man de viktsmängder, enligt hvilka kropparna ingå i föreningar, under det atomerna motsvarade volymerna och atomvikterna gastätheterna. Berzelius fäste alltid vikt vid volymförhållandena. Han ansåg t. ex. vatten vara sammansatt af 2 atomer väte och 1 atom syre o. s. v. För Berzelius äro begreppen atom och ekvivalent i många fall likbetydande, under det i andra 1 ekvivalent motsvaras af 2 atomer. Då således vattnet består af 1 ekvivalent syre och 1 ekvivalent väte, men af 1 atom syre och 2 atomer väte, måste 1 ekvivalent väte motsvaras af 2 atomer. På samma sätt som vätet förhålla sig kväfvet, saltbildarna o. s. v. Berzelius antog, att alla dessa ämnen inginge såsom tvenne förbundna atomer, dubbelatomer, i föreningar. Detta är den egentliga skillnaden mellan Berzelius' och nutidens kemiska åsikter, enligt hvilka t. ex. väteatomerna i vattnet ej äro bundna af hvarandra. Liebig yttrade redan 1839 önskvärdheten af en återgång till ekvivalentvikterna, och 1843 uttalades samma åsikt af Gmelin. Man kan säga, att genom denne atomvikterna för någon tid alldeles utträngdes af ekvivalentvikterna. De kroppar, som enligt Berzelius bilda dubbelatomer, ingå aldrig såsom enkla atomer i föreningar, och under detta förhållande kunde det synas oegentligt att antaga, att dessa ämnens ekvivalenter bestå af två atomer.

Först 1849 utredde de tvenne franske reformatorerna i kemien Gerhardt och Laurent de olika begreppen atom, molekyl och ekvivalent, hvilka förr ofta användts såsom synonyma. Atom definierades såsom den minsta mängd af ett grundämne, hvilken kan förekomma i en kemisk förening. Ekvivalenter blifva, i nära öfverensstämmelse med ordalydelsen, de mängder af olika ämnen, som kunna ersätta hvarandra i kemiska föreningar. En följd däraf och af Daltons lag för de multipla proportionerna blef, att ett och samma ämne ofta kunde hafva flera olika ekvivalenter. De kemiska ekvivalenterna sammanfalla fullständigt med de elektrokemiska, såsom dessa framgå ur Faradays lag. Faraday hade funnit, att samma elektricitetsmängd utfäller olika ämnen i bestämda proportioner. En coulomb utfäller t. ex. alltid $1{,}_{118}$ mg. silfver eller $0{,}_{3284}$ mg. koppar ur kuprisalter, men $0{,}_{6568}$ mg. ur kuprosalter eller $0{,}_{0104}$ mg. väte eller $0{,}_{0832}$ mg. syre. Dessa viktsmängder sägas därför vara elektrokemiskt ekvivalenta. Sättes syrets ekvivalentvikt lika med 8, fås t. ex. för silfver ekvivalentvikten $107{,}_{9}$, för koppar ur kuprisalter $31{,}_{7}$ o. s. v. Å andra sidan förena sig just 8 viktsenheter syre med $31{,}_{7}$ viktsenheter koppar till kopparoxid. Denna öfverensstämmelse är en följd däraf, att en konstant elektrisk laddning betingar hvarje valens, d. v. s. förmåga att binda en ekvivalent. Såsom bas för nu gällande ekvivalenttal har man antagit ekvivalenttalet 8 för syre; vätets ekvivalenttal blir då nära = 1, näml. $1{,}_{008}$. Ekvivalenttalen, uttryckta i gram, kallas gramekvivalenter. Den elektricitetsmängd, som transporteras och afskiljes med en gramekvivalent, likgiltigt af hvilket ämne, är 96,540 coulomb, och denna s. k. enhetsladdning betecknas med F (Faraday). Enligt den moderna åskådningen om elektricitetens atomistiska natur uppkommer hvarje valens genom förening af en elektron med atomen i fråga. P. T. C. (H. E.)

Ekzonen, *geol.*, de lager i södra och mellersta Sveriges torfmossar eller andra växtförande postglaciala aflagringar, som bildades, då eken var det rådande trädslaget, och som därför vanligen äro rika på lämningar af nämnda träd. Den följer näst efter tall- l. furuzonen och öfverlagras i Skåne af alzonen, längre norrut af granzonen. A. G. N.

El, arabisk artikel. Se Al.

El, hebr., Gud, ingår i flera bibliska namn, t. ex. *Eleasar*, *Elisabet*, *Immanuel*, *Natanael*.

El, holl., aln (var = omkr. 69 cm.); numera i Holland benämning på 1 meter.

Ela. 1. Son af Baesa, konung i Israels rike, regerade i Tirsa, men störtades från tronen genom en sammansvärjning af sin härhöfvitsman Simri (jfr 1 Kon. 16: 6—14). — 2. En stam med område i Edoms land (jfr 1 Mos. 36: 41, 1 Krön. 1: 52). Se Elat. — 3. En af Kalebs släkter (jfr 1 Krön. 4: 15). — 4. En af Benjamins släkter, bosatt i Jerusalem (jfr 1 Krön. 9: 3, 8). — 5. Fader till konung Hosea (jfr 2 Kon. 15: 30). E. S—e.

Elaborēra (lat. *elaborāre*, af *la'bor*, arbete), omsorgsfullt utarbeta, förfärdiga, tillreda. — Elaboratiōn (lat. *elaborātio*), utarbetning, tillredning, förr namn på apoteksförteckning öfver hemmagjorda läkemedel (kallas numera laborationsjournal).

Elæagnāceæ, *bot.*, en liten växtfamilj af serien *Myrtiflorœ* bland dikotyledonerna. Arterna, som alla äro träd eller buskar, igenkännas lätt på den stjärnhårsbeklädnad, hvilken finnes på nästan alla växtens delar och som gör dem silfverglänsande eller rostbruna. Stammen bär ofta tornar. Blomhyllet är enkelt, kronlikt, och ståndarna 4 eller 8. Pistillen, en enda, är fäst i bottnen af en urholkad blombotten. Frukten är en nöt, klädd af den utvuxna, köttiga blombottnen, till följd hvaraf den ser ut som en stenfrukt. — Till denna familj hör blott ett fåtal små träd l. buskar, af hvilka de flesta förekomma i norra halfklotets tempererade eller varma länder. Några arter af släktena *Elæagnus*, *Hippophaë* och *Lepargyrea* (*Shepherdia*) odlas som prydnadsbuskar; en, *Hippophaë rhamnoides*, växer vild äfven i Sverige. Frukterna, som ofta äro vackert färgade, äro hos flera arter ätliga. Ldt. (G. L—m.)

Elæagnus angustifolius, blommande kvist.

Elæa'gnus L., *bot.*, växtsläkte af fam. *Elæagnaceæ*. Från de öfriga släktena af samma familj skiljer det sig därigenom, att blommorna, åtminstone delvis, äro två-

nade. *E. argenteus* Pursh (silfverbuske), n Nord-Amerika, är en vanlig, ganska vacker ydnadsbuske, lätt igenkännlig på sina silfverinsande blad och små gulaktiga, tämligen starkt ktande blommor i bladvecken. Den är mycket härd och växer på kalljord åtminstone upp till Piteå. ven andra arter odlas stundom som prydnadsbuskar, ex. *E. angustifolius* L. (se fig., sp. 144), som härmmar från Medelhafsområdet och ofta odlas i dra Europa. En annan i södra Sverige härdig art den vackra *E. longipes* A. Gr. (*E. edulis*) från pan. ”Frukterna” (de falska stenfrukterna) af ssa båda växter äro ätliga. Ldt. (G. L—m.)

Elæis Jacq. (*Alfonsia* H. B. K.), *bot.*, växtsläkte fam. *Palmæ*. *E. guineensis*, oljepalmen (fig. o. 2), som förekommer omkring Guineabukten och

Fig. 1. Oljepalm med fruktställning.

rifrån går in i hjärtat af kontinenten, utgör dessa ikters i ekonomiskt afseende kanske viktigaste växt. et är en palm af vanligt utseende med 5—10 stora könade blomställningar, som hänga ned från bladonan. Honblomställningarna utveckla sig till halfeterlånga fruktställningar, bestående af en mängd ilröda, plommonliknande frukter. Såväl fruktttet som kärnan äro mycket rika på fett, som vinnes genom fruktköttets kokning och pressning. enna palmolja är en gulaktig, violdoftande, st massa, som i stor mängd exporteras. Till ıropa exporteras äfven de hela kärnorna, som där utpressas, hvarvid palmkärnolja, liknande kokossmör, erhålles. Palmfettet har stor användning i tvål- och ljusfabrikationen och som närings-

Fig. 2. Oljepalm. Hanblomställning (t. v.) och fruktställning med mogna frukter ($^2/_7$ nat. storl.).

medel. Återstoden efter oljepressningen utgör ett viktigt kraftfoder, palmkärnkakor l. palmkärnmjöl. G. L—m.

Elæocarpāceæ, *bot.*, en liten växtfamilj af serien *Malvales*, omfattande träd och buskar, förekommer i södra hemisfärens tropiska och tempererade trakter. Familjens användning är ringa. De hårda stenkärnorna af *Elæocarpus*-arters frukter användas i Ostindien och på Java som amuletter, och prydliga sniderier förfärdigas däraf. *Aristotelia* har ätliga bär. Jfr Aristotelia. G. L—m.

Elæoca′rpus, *bot.* Se Elæocarpaceæ.

Elæolīt (af grek. *e′laion*, olja, och *li′thos*, sten), *miner.* Se Eleolit.

Elæoptēn, *kem.* Se Eleopten.

Elæosa′ccharum (af grek. *e′laion*, olja, och *sa′kcharon*, socker), oljesocker. Se Glycerin, Kanelolja och Oljor.

Elafitiska öarna l. Hjortöarna, en grupp af tre små öar i Ragusaviken (Dalmatien): Calamotta (slav. Koločep), Mezzo (Lopud) och Giuppana (Šipan). Tills. 27 kvkm. 1,608 inv. (1900).

El-Aghuat. Se Laghouat.

El-a′hsā (mindre riktigt El-hasa) är, i vidsträcktare mening, namnet på den af turkarna 1871 eröfrade delen af Arabiens östra kust. Det sammanhänger med Irāk arabi, kring Eufrats och Tigris' nedersta lopp, och sträcker sig utefter Persiska viken ned till halfön Katar (El-Katr). Själfva kusten plägar dock kallas El-katif, efter hamnstaden af samma namn. I inskränktare bemärkelse är El-ahsa namn på det bakom kusten liggande inlandet, som, rikt på vatten och dadelpalmer, småningom höjer sig mot Nedjds platå. Hufvudorten är El-hofhūf. Därifrån utgår en af hufvudvägarna till det inre Arabien. H. A.*

Elaidīn, *kem.*, detsamma som trielaidin. Se Elain.

Elaidīnsyra, *kem.*, omvandlingsprodukt af oljesyra, är vid vanlig temperatur fast, af lika sam-

mansättning ($C_{18}H_{34}O_2$) och byggnad som denna (stereoisomer med oljesyran). H. E.

Elain (af grek. *e'laïon*, olja, fett, numera vanligen benämndt triolein), *kem.*, den af Chevreul 1813 upptäckta flytande beståndsdelen i djurfett och icke torkande oljor. Elainet är en ester-art af glycerin och den enbasiska, omättade oljesyran och sammansatt enligt formeln $C_3H_5 . O_3 . 3 (C_{18}H_{33}O)$. Det bildar en fet olja, hvilken är olöslig i vatten och svårlöslig i alkohol, men i alla förhållanden löslig i eter. Det stelnar vid —5°. Elainet kännetecknas däraf, att det genom beröring med salpetersyrlighet, utan att sammansättningen förändras, öfvergår till en fast, stereoisomer modifikation, trielaidin, hvarför också oljor, som innehålla elain, stelna vid behandling med salpetersyrlighet. P. T. C. (H. E.)

Elaiopla'st (af grek. *e'laïon*, olja, och *pla'ssein*, bilda), *bot.*, ett slags egendomliga, oljeförande plasmakroppar, som förekomma i öfverhudscellerna hos några orkidéer och liliacéer. H. Hn.

Elaiosōm, *bot.* Se Myrmekofila växter.

Elakartad beskällarsjuka, *veter.* Se Beskällarsjuka.

Elakartad lungsjuka, *veter.* Se Lungsjuka.

Elām (assyr. *Elamtu*, grek. *'Ελυμαῖς*), landet "framför", östlandet, var det semitiska namnet på landet ö. om nedre Tigris, n. om Persiska viken, inberäknadt de denna slätt i n. och ö. omgifvande bergländerna, hvilka bildade de egentliga elamitiska kärnprovinserna. Urbefolkningen och ännu på Alexander den stores tid hufvudmassan af befolkningen i E. och hela Mesopotamien var ett kušitiskt folk, med mörkbrun till svart hudfärg, svarta ögon och svart hår samt kraftig och vacker växt (se fig. 1) och talade ett ännu okändt språk. Under den grekiska klassicitetens tid kallade man den elamitiska låglätten efter Susa, landets hufvudstad, Susiana, hvilket namn var äfven hos senare geografer det mest brukliga; de äldre grekerna (Herodotos) kallade det Kissia, efter assyriernas benämning *Kassu* l. *Kalsu*. Perserna kallade det Uváza, däraf det nuv. persiska namnet Kusistan. — Riket E. nämnes i kilskriftslitteraturen redan omkr. 2700 f. Kr. Grundläggare af Susa och särskildt af dess borg Memnonion var enl. grekiska sagan Memnon. Omkr. 2300 f. Kr. gjorde elamiterna sig till herrar i Babylonien, men förjagades af Babylons konung, den store Ḫammurabi (omkr. 2285 f. Kr.). Sannolikt under Elams herravälde i Babylonien inträffade det stora krigståg, som en elamitisk konung, Kudur Lagamar (bibelns Kedor Laomer) gjorde till Jordandalen. Detta fälttåg har sitt särskilda intresse, emedan det bildar bakgrunden för en episod, i hvilken Abraham uppträder (1 Mos. 14). Ḫammurabi, kallad Amrafel, deltager, sannolikt som E:s vasall, i detta fälttåg. Det var således senare han afskuddade det elamitiska oket och lade hela Babylonien under sin och Babylons spira. Därefter hvilar en tät slöja öfver Susas historia för flera årh. Den assyriske konungen Aššurbani-apal (668—627 f. Kr.) vann en seger öfver Susas konung och insatte ett par vasaller i de eröfrade områdena. Uppror mot assyrierna medförde ett nytt fälttåg, hvarunder Susa omkr. 635 intogs, plundrades och delvis förstördes. Efter det assyriska rikets fall intaga mederna norra E. Redan under de sista striderna med assyrierna, kanske tidigare, synas ariska eröfrare hafva slagit sig ned i landets östra delar. En härskarsläkt akemeniderna, upprättade ett rike i en stad Ansan och af denna släkt var Kurus l. Kyros (Cyrus), som grundlade det stora perserriket. Gräfninga hafva företagits i Susa på franska statens bekostnad först af Dieulafoy (se d. o. 2.) och sedan 1897 af J de Morgan. Resultaten af de förra föreligga Dieulafoys arbete "L'acropole de Suse" och af d

Fig. 1. Elamitiska bågskyttar af kungliga gardet. (Fri en i Susa funnen relief af emaljeradt tegel.)

senare i "Délégation en Perse". 1902 hölls i Paris e utställning af föremål förskrifvande sig från Morgan gräfningar i Susa, innefattande sten- och bronsålder fynd. Den samtida eller efterföljande europeisk bronsindustrien kan ej uppvisa något motsvarand de massiva elamitiska bronspjäserna (t. ex. ett vä digt offeraltare, en votivpelare, gjuten i ett stycke m. m.), men är öfverlägsen i formernas elegans oc gjuttekniken. Historiskt intressanta voro bl. a. konun Manihtus' (4:e årtusendet f. Kr.) obelisk me 12,000 skriftecken (se fig. 2) och en stele, so efterlämnats af konung Ḫammurabi, med en in skrift (innehållande bl. a. texten till Ḫammurab

g, se Hammurabi), som enl. Winckler utsago r en af de viktigaste i mänsklighetens historia. nskriften har tolkats af Morgans medarbetare pater cheil (den förste, som med säkerhet lyckats

ig. 2. De fyra öfversta "kolumnerna" å en af de fyra dorna af Manihtus' obelisk (med elamitiska skrifttecken).

sa elamitiska). Frankrike har numera monopol å gräfningarna i E. Samlingar af inskrifter från . äro utgifna af Loftus, Lenormant och Dieula- y, och med deras tydning hafva sysselsatt sig l. a. Oppert, Sayce, P. Jensen, Winckler och Veissbach. (D. M.)

El-Amarna (Tell el-Amarna). Se Amarna.

Élan [elã'], fr., språng, anlopp; lyftning, själsykt, eld i hågen.

Eland, *zool.* Se Antiloper, sp. 1145.

Elandslaagte [-lächte], by och järnvägsstation vid njen Glencoe—Ladysmith i norra Natal, bekant genom en strid under Boerkriget (se d. o., sp. 877).

Elanitiska viken, den forna benämningen på kabaviken (se d. o.). Jfr Edom.

Elaphomyces Fr. (af grek. *e'lafos*, hjort, och *y'kes*, svamp), *bot. farm.*, ett till gasteromyceerna hörande svampsläkte. *E. granulatus* Fr. (*E. ervinus*, hjortsvamp) växer under jorden, i orm af rundade eller aflånga, bruna, på ytan vårtigt nottriga bollar af 2—5 cm. genomskärning. Den r ganska vanlig i barrskog och bildar förmodligen ykorrhiza på trädrötterna. Svampens vägg (periet), som är tjock och vedhård, omsluter ett ymigt svart stoft, sporerna. Denna svamp i torkadt llstånd utgör den fordom för sina förmenta kraftiga genskaper mycket begagnade drogen *boletus cervinus*, som ansågs underlätta förlossningsarbete samt ka mjölkafsöndringen. Af den bereddes en på sin d mycket berömd *balsamus apoplecticus*. Den anändes ännu här och där på landsbygden som frodisiakum (ståndpers). O. T. S. (G. L—m.)

Elaps, *zool.*, ett till giftormarnas afdelning (*Proeroglypha*) och de s. k. giftsnokarnas grupp (*Elapinæ*) örande släkte, som igenkännes på den smärta, utragna, af släta fjäll täckta, nästan trinda kroppen ed den korta, trinda stjärten. *E. corallinus*, karosin- l. korallormen, är af ett fingers jocklek och 0,6 m. lång samt till färgen cinnoberröd, med svarta, i grått och hvitt innefattade ringar. Han har sitt hem i Syd-Amerika. J. G. T.*

El-'Aradsch (El-'Aradsj). Se Betsaïda.

El-Araisch (El-Araisj). Se Araisj.

El-Arisch (El-Arisj). Se Arisj.

El-Asi, Nahr el-Asi (forntidens *Orontes*), flod i Syrien. Den rinner upp på Antilibanon, n. ö. om Baalbek, har under större delen af sitt lopp nordlig riktning, vänder sig ofvanför Antiokia åt s. v. och faller ut i Medelhafvet. Längd 370 km. Floddalen är i allmänhet kultiverad. I sin nedre del är den utmärkt för stor skönhet och rik vegetation. (J. F. N.)

Elasi'poda, *zool.* Se Tagghudingar.

Elasmobra'nchii, *zool.* Se Hajfiskar.

Elasmothērium Fischer, *paleont.*, ett i södra Rysslands och Sibiriens kvartära bildningar förekommande, med noshörningarna besläktadt elefantstort djur, som visserligen saknade horn öfver nosen, men däremot efter den stora benknölen på pann-

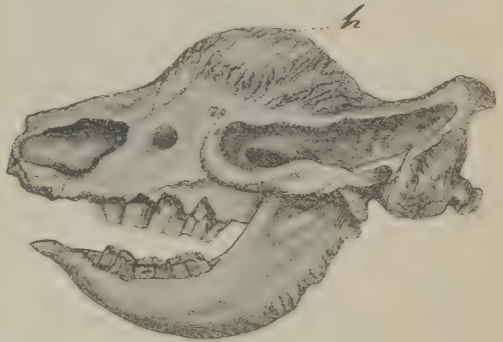

Skalle af Elasmotherium sibiriacum. *h* hornbasis.

benet att döma måste antagas hafva burit ett kolossalt sådant i pannan (se fig.). Tungusernas berättelser om stora vilda tjurar med ett horn i pannan, hvilka fordom skulle ha lefvat i Sibirien, hänföra sig möjligen till Elasmotherium. A. G. N. A. Hng.

Elasticitēt (af grek. *elastēs*, som drifver fram, sätter i rörelse) l. Spänstighet.

1. *Fys.* Med en *fast* kropps elasticitet förstår man den kraft, med hvilken kroppens molekylära krafter motsätta sig yttre krafters sträfvan att ändra kroppens form. Man skiljer mellan elasticitet mot sträckning, sammantryckning, böjning och vridning. Den förlängning (λ), som uppstår vid *sträckning* af en kropp, är proportionell mot den sträckande kraften (P kg.) och kroppens längd (l) samt omvändt proportionell mot genomskärningsytan (s), eller

$$\lambda = A \cdot \frac{Pl}{s} \quad \ldots\ldots (1),$$

där A är en på kroppens beskaffenhet beroende konstant, hvilken kallas sträckningskoefficient. Af (1) kan man beräkna den kraft P, som frambringar en bestämd förlängning (λ); man får

$$P = \frac{1}{A} \cdot s \frac{\lambda}{l} \quad \ldots\ldots (2).$$

Vid jämvikt är P eller den sträckande kraften lika med de inre krafterna, som motarbeta sträckningen, eller lika med elasticiteten. $\frac{1}{A}$ kallas därför elasticitetskoefficient l. elas-

ticitetsmodyl. Om denna betecknas med Q och man tager genomskärningsytan till 1 kvmm., erhålles

$$P = Q. \frac{\lambda}{l} \quad \ldots\ldots\ldots \quad (3),$$

der P är lika med spännvikten l. spännkraften, d. v. s. den kraft, som är verksam på hvarje kvmm. af genomskärningsytan. P uttryckes vanligen i kg. per kvmm. De vid sträckningsförsök använda kropparna ha vanligen form af trådar eller tunna stafvar. Borttages spännvikten, återgår tråden till sin ursprungliga längd, om vikten P är liten, men om P öfverskrider ett visst värde, som kallas trådens elasticitetsgräns, så återtager tråden ej sin ursprungliga längd, utan en så kallad *permanent förlängning* har inträffat. Följande tabell anger värdet på elasticitetskoefficienten (E) och elasticitetsgränsen (G) för några kroppar (uttryckta i kg. per kvmm.).

	E	G	G_1	P
Stål	21,000	33—56	5	70
Järn	19,000	32	5	25—60
Platina	17,000	26	15	30
Koppar	12,500	12	3	40
Silfver	7,300	11,2	2,7	29
Guld	8,000	27	3	25
Mässing	8,500	24	—	—
Bly	1,700	0,25	0,2	2,2
Zink	8,700	—	—	13
Glas	7,000	—	—	—
Trä	500—1,100	—	—	1,5—5.

De i tabellen anförda värdena G gälla för härdad, G_1 för urglödgad metall vid vanlig temperatur (15—20° C.). Vid högre temperatur sjunka värdena på såväl E som G och G_1.

För jämförelses skull äro under P uppskrifna värdena på de maximala belastningar, som de ifrågavarande trådarna kunna uthärda utan att sönderslitas, eller med andra ord deras *brottmodyl* eller *hållfasthet* (mot sträckning). För trä med längdriktningen parallell med stammens längdriktning varierar E mellan 500 för asp och 1,100 för gran.

I stället för att belasta en smal remsa af materialet med en sträckvikt kan man hoppressa en pelare däraf med en bestämd belastning och så bestämma elasticitetskoefficienten, elasticitetsgränsen (i detta fall stundom kallad *bärmodyl*) och hållfastheten (mot tryck) ur den iakttagna förkortningen. Man får då nära nog samma värden som vid sträckförsök. Belastningen räknas vanligen i kilogram per kvadratmillimeter. Dessa storheter äro af betydelse för byggnadstekniken.

Då en cylinderformad kropp sammantryckes, växer dess genomskärning. Undantag gör kork, hvilket förmodligen beror på dess porösa byggnad; kautschuk och i vatten uppsvälld gelatin behålla därvid sin volym nära oförändrad. Metaller och glas vidga sin genomskärning, dock endast mellan 0,3 och 0,8 gånger så mycket som vore nödvändigt, om den ursprungliga volymen skulle bibehållas.

Är en horisontal, cylindrisk eller prismatisk stång, t. ex. af trä, orubbligt fäst i sin ena ända, under det att den andra belastas, *böjes* den belastade ändan, hvarvid stångens öfre fibrer undergå en sträckning och dess undre en sammantryckning, me fibrerna i midten bibehålla sin längd.

Nedböjningen λ af en i ena ändan fäst horisonte staf, hvars längd från fästpunkten är l, bredd och tjocklek (höjd) a mm., genom en belastning P kg. kan beräknas ur formeln:

$$\lambda = 4 \frac{P\, l^3}{a^3\, b.\, E},$$

där E är elasticitetskoefficienten för sträckning.

Håller man den ena ändan af en tråd eller cylindrisk stång fast och *vrider* den medelst kraft verkande i andra ändan, finner man, att vridning momentet (F) är proportionellt mot vridningsvinke (ω), mot 4:e potensen af stångens radie och om vändt proportionellt mot stångens längd (l), sam att detsamma dessutom beror af stångens beskaffe het (T), hvarför man kan sätta

$$F = T. \frac{\omega. r^4}{l},$$

där F kallas torsionskraften och T to sionskoefficienten.

Äfven i afseende på böjning och torsion finnes viss belastning, som ej får öfverskridas, om kroppe efter belastningens borttagande skall återgå till sin u sprungliga form. Denna gränsbelastning kallas elast citetsgräns i afseende på böjning, respektive torsio

Då en kropp undergått en formförändring geno att ha varit utsatt för en belastning, sträfvar d i allmänhet att återgå till sin gamla form eft belastningens upphörande. Denna återgång sk dock ofta icke plötsligt, utan småningom. Den företeelse, som först studerades af W. Weber, kall elastisk efterverkan. En del kroppar, s. k. *tänjbara*, intaga, sedan elasticitetsgräns öfverskridits, nya jämviktslägen med ofta ök elasticitetskoefficient, t. ex. dragen ståltråd; sägas hafva stor *sträckbarhet*, *dragbarhet* l. *du tibilitet*; andra däremot falla sönder, så snart so spänstighetsgränsen öfverskrides; de kallas *spröd* t. ex. glas. I vanligt tal säger man, att sådan kroppar ha en hög elasticitet, hvilka kunna u härda stora formförändringar utan att sönderslita Så säges kautschuk vara en högeligen elastisk krop oaktadt den har liten elasticitetskoefficient (0,1 f ej alltför stora förändringar).

Hos *flytande* och *gasformiga* kroppar uppträd elasticiteten vid hvarje försök till ändring af den *volym*; äfven hos fasta kroppar visar sig elasti teten såsom ett motstånd mot volymändring (Sammantryckl ighet). Hos gaserna elasticitetskoefficienten lika med deras tryck; detta fall liksom för vätskor användes ofta uttryck spänstighet, som eljest vanligen ersatts med uttryck elasticitet. A. Bi—n. S. A—

2. *Metr.* Med en stafvelses elasticitet menas, s den kan uttalas såväl längre som kortare än m normal uttalstid, dels af sakliga grunder (t. e emfas), dels af rytmiska (t. ex. stafvelsens plats vers). Se B. Risberg, "Den svenska versens teori (1905). R—n.

Elasticitetsgräns, *fys.* Se Elasticitet 1.

Elasticitetskoefficie'nt, *fys.* Se Elastic tet 1.

Elasticitetsmodyl, *fys.* Se Elasticitet 1.

Elastics [ilä'stiks], eng. (fr. *élastiques*), benämni på kyprade och valkade klädestyger, hvilka utmär

g för sin tänjbarhet; gummiväfnader, som användas l resårer (kilar) i stöfletter o. d. G. A. W.

Elastīn, *kem.*, ett ägghviteämne, hörande till buminoidernas (se d. o.) klass, hvaraf den elastiska fnaden i djurkroppen består (se Elastisk äfnad). Det utmärker sig för hög kol- och lativt låg svafvelhalt. Bland spjälkningsprodukrna har man funnit mycket leucin, däremot indre tyrosin och arginin (guanidinamino-valerianra) än i andra ägghviteämnen. Elastin motstår mförelsevis väl inverkan af syror och alkalier, en digereras af pepsinsaltsyra och trypsin. H. E.

Ela'stisk (af grek. *elastēs*, som drifver fram), änstig, tänjbar.

Elastiska brosk. Se Elastisk väfnad.

Elastiska hinnor. Se Elastisk väfnad.

Elastiska putan, *veter.* Se Hof.

Elastiska trådar. Se Elastisk väfnad.

Elastisk efterverkan, *fys.* Se Elasticitet 1.

Elastisk väfnad, *histol.*, är en till bindesubstanrna hörande väfnad, som ganska rikligt förekomer hos människan och djuren. Den finnes spridd and bindväfven, dels i form af mer eller mindre reniga, grofva eller fina trådar (''elastiska trår''), dels såsom mer eller mindre genombrutna, nna hinnor (''elastiska hinnor''), t. ex. i huden, slemhinnorna, i blodkärlens väggar o. s. v. Äfven vissa brosk (''elastiska brosk'') finnes sådan väfad. Den utmärker sig genom sin styfhet och änstighet och sin skarpa glans. Se vidare Bindebstansväfnad. G. R. (E. Hgn.)

Elat, stad i Edom (se d. o. och Akaba).

Elatēas. Se Kithairon.

Elatēi'a (grek. *'Ελάτεια*, lat. *Elatēa*), stad i fornrekiska landskapet Fokis, vid foten af berget Kneis och vid utgången ur ett viktigt pass (nyckeln l Grekland) vid gränsen mot Lokris. I E. funnos t berömdt Asklepiostempel och en gammal bildod af Athena. Ruiner af staden finnas vid Lefta. mkr. 3 km. n. ö. om E. upptäcktes 1883 på en öjd ett tempel åt Athena Kranaia, ett doriskt hexaylon, som af den franska arkeologiska skolan i ten närmare undersöktes och utgräfdes. Litt.: P. aris, ''Élatée'' (1892). (A. M. A.)

E'later, Knäppare, Hoppbaggar l. näppbaggar, *zool.* Se Knäpparfamile n.

Elatērer, *bot.* Se Lefvermossor.

Elaterīn, *med. farm.* Se Elaterium.

Elaterīt, *miner.*, ett klibbigt, elastiskt bergbeck, m förekommer på kvarts- och kalkspatsgångar i ngland, Frankrike och Nord-Amerika. I Sverige det funnet uti Risängsgrufvan i Sundborns cken, Dalarna. E. E.

Elatērium, *med. farm. E. album*, förr uppget i svenska farmakopén (7:e uppl.), är den inrkade fruktsaften af den s. k. springgurkan, *Ecllium Elaterium* Rich. (*Momordica Elaterium* L.), m tillhör fam. *Cucurbitaceæ*. Denna ettåriga, edliggande, greniga, grågröna, kort styfhåriga växt llhör egentligen Medelhafsområdet, men odlas i ellersta Europa och England samt kan trifvas äfven södra och mellersta Sveriges trädgårdar. Saften fruktköttet är starkt vattenhaltig och tunnare än en grönaktiga, slemmiga saft, som finnes i fruktmmen och omgifver de platta, omvändt äggrunda öna. Vid fruktmognaden blir saftspänningen i fruktrummen så stark, att frukten lösspränges från fruktskaftet. Genom det därvid uppkomna runda hålet efter skaftet utsprutas det slemmiga innehållet jämte fröna, som därigenom kringspridas. — Numera beredes drogen elaterium i England, där man genomskär de nästan mogna frukterna, lindrigt pressar dem och silar den utflutna saften. Ur denna afsätter sig en grönaktig massa, som utbredes och långsamt intorkas vid svag värme. Så beredd drog bildar torra, platta, tunna, glanslösa, gråaktiga eller något gröngråa bitar. Dessa bitar sakna lukt, men hafva en

Springgurka, med en affallande frukt.

skarp, bitter, brännande smak. — Den verksamma beståndsdelen är det kemiskt indifferenta elaterinet ($C_{20}H_{28}O_5$), som är ett ytterst häftigt afföringsmedel redan i dos af ett par milligram. Elaterium användes i dos af 1—5 mg. (under vattusot, vissa sinnessjukdomar o. s. v.), men är ett ojämnt verkande medel, emedan elaterinhalten är mycket växlande. Numera har det hos oss alldeles kommit ur bruk. O. T. S. (G. L—m. C. G. S.)

Elateromēter (af grek. *elatēr*, pådrifvare, och *me'tron*, mått), *fys.* Se Manometer.

Elatināceæ, *bot.*, växtfamilj af serien *Parietales* bland dikotyledonerna, omfattande omkr. 30 halfbuskar l. örter, ofta växande i vatten. I Sverige förekomma 3 arter af släktet *Elatine*, små vattenväxter med motsatta, hela blad och ensamma rödlätta blommor i bladvecken. G. L—m.

Ela'tine, *bot.* Se Elatinaceæ.

Elatīvus, *språkv.*, kasus i finska nominas deklination. Se Kasus.

E'laver, romarnas namn på floden Allier.

Elaÿl (af grek. *e'laion*, olja, och *hȳle*, materia), *kem.*, Berzelius' benämning på etylengas. Se Etylen. P. T. C.*

El-'Azārīje. Se Betanien 1.

Elba, ö i Medelhafvet, mellan Corsica och fastlandet, från hvilket den skiljes genom den 10—12 km. breda Piombinokanalen. 223,$_{52}$ kvkm. 25,556 inv. (1901). E., som jämte några småöar utgör ett särskildt distrikt i italienska prov. Livorno, är mycket bergigt och når sin största höjd i det om

vintern snötäckta Monte Capanne (1,019 m.). Kusten är brant och klippig samt har en mängd djupa bukter. Ön är väl vattnad och har ett hälsosamt klimat. Skog finnes ej, men slätterna och dalarna äro rikt klädda med vin-, oliv- och mullbärsplanteringar; agaver, opuntier och dadelpalmer växa under bar himmel. Sädesafkastningen (majs och hvete) motsvarar knappast behofvet; men vinodlingen är betydlig, och ett slags godt hvitt vin utföres. E:s hufvudprodukt är järn. Malmen, som är af utmärkt beskaffenhet (den gifver i medeltal 60 proc.

Utsikt öfver viken från Napoleon I:s palats i Portoferraio.

järn), föres till utlandet eller fastlandet för att smältas, enär ön saknar bränsle. Lagunerna lämna salt, och sardell- samt tonfiskfångsten är gifvande. I öns fem hamnar inlöpte 1900 2,540 fartyg om 492,418 ton. Hufvudorten är Portoferraio.

E. (grekernas *Aithali'a*, romarnas *Ilva*) var tidigt berömdt för sin rikedom på järnmalm. Det tillhörde efter hvartannat fenicier, greker (fokier), kartager, etrusker och romare. I 10:e årh. kom det till Pisa, 1290 till Genua och senare till Spanien, hvars konung gaf större delen af detsamma som län till hertigarna af Sora och furstarna af Piombino. 1736 tillföll E. Neapel, 1801 det nybildade konungariket Etrurien och, efter dettas upplösning, 1807 Frankrike. Efter Napoleons första tronafsägelse öfverlämnades det åt honom såsom ett suveränt furstendöme. Napoleon landsteg där 4 maj 1814, men lämnade ön redan 26 febr. 1815. Under tiden anlade han bl. a. stora sträckor af ny landsväg och utförde många andra förbättringar. Enligt Wien-kongressaktens beslut tillföll E. 1815 Toscana och öfvergick med detta 1859 till konungariket Italien. På E. skall resas en af italienaren Turillo Sindoni utförd staty öfver Napoleon I. (J. F. N.)

Elbasan (El-Bassan), stad i turkiska vilajetet Monastir (Albanien), vid floden Škumbi. Omkr. 10,000 inv. Grekisk biskop. E. är den viktigaste handelsplatsen i mellersta Albanien och har stora marknader. Tillverkning af koppar- och järnvaror. (J. F. N.)

Elbe (tjech. *Labe*, lat. *A'lbis* l. *A'lbios*, samma rot som i svenska *älf*), en af Tysklands hufvudfloder. Den rinner upp på högsta delen af Riesengebirge, i bömiska distriktet Hohenelbe, nära schlesiska gränsen, och bildas af tvenne källbäckar, Weisswasser och Elbseifen l. Elbbach (från Elbbrunnen 1,397 m. ö. h.), hvilka förena sig vid Glendorf. Floden går i Böhmen först mot s. och därefter i en stor båge mot v., n. v. och n. samt upptager där, från vänster, Aupa, Mettau, Adler, Chrudimka, Moldau, Eger och Bieła samt, från höger, Iser. Efter sin förening med Moldau blir den segelbar för mindre fartyg. Snart efter Egers inflöde blifva stränderna klippfyllda, dalen trång: floden börjar sin genomgång genom de bömiska kantbergen, hvilken fullt slutar först vid Meissen. Vid Herrnskretschen inträder den i konungariket Sachsen (''Sachsiska Schweiz'') och flyter sedan, förbi Dresden och Meissen, in i Preussen. I Sachsen upptager den en stor mängd vattendrag, hvilka likväl alla äro obetydliga. Genom preussiska prov. Sachsen flyter floden förbi Torgau, viker, efter att från högra sidan hafva upptagit Schwarze Elster, mera åt v. förbi Wittenberg, genom Anhalt, där den från vänster upptager Mulde. Från Anhalt går den åter in i preussiska Sachsen, upptager från vänstra sidan Saale, vänder sig vid Magdeburg mot n. till gränsen af Brandenburg och antager därefter på nytt nordvästlig riktning, förbi Wittenberge och Lauenburg. Ofvanför Hamburg delar den sig i flera armar, hvilka snart åter förenas, och bildar en mängd öar. Under ett alltmer vidgadt lopp, af 3—7 km. bredd, fortgår den sedan till Cuxhaven, där den genom en 15 km. bred mynning faller ut i Nordsjön. Trots denna stora bredd är dock, till följd af en mängd grund och sandbankar, det 7,5—9 m. djupa farvattnet vid mynningen jämförelsevis ganska smalt. Hafsfloden går upp ända till Geesthacht ofvanför Hamburg, omkr. 165 km., och stiger vid Hamburg till 1,8 m. höjd. Under senare delen af sitt lopp upptager E., från högra sidan, Havel, Stepenitz, Elde, Bille och Alster samt, från vänstra sidan, Ohre, Jeetze och Ilmenau. Från sin källa till Dresden kallas floden Öfre E., från Dresden till Magdeburg Mellersta E. och därifrån till mynningen Nedre E. Dess hela längd är 1,165 km. och den segelbara sträckan, från Melnik i Böhmen, 842 km. Flodområdet är omkr. 144,000 kvkm. Flodens fall är i medeltal 1,25 pro mille, från Meissen blott 0,431 pro mille. Enligt 70 års iakttagelser i Magdeburg är floden isbelagd 20—30 dagar. Större fartyg kunna med flod gå upp till Hamburg. Skeppsfarten på E., hvilken förr var underkastad många hinder, blef, genom en konvention i Dresden, 1822 fri mot erläggande af en bestämd afgift, den s. k. Stadetullen. Denna upphörde 1 juli 1870. Sjöfarten på E. är väl mindre än på Rhen, men dock högst betydlig. Hamburg passerades 1901 af 23,077 uppgående och 26,534 nedgående fartyg, Schandau vid Böhmens gräns af 7,977 uppgående och 11,138 nedgående. Dess handelsflotta är större än någon annan tysk flods. — E. står genom Kejsar-Vilhelmskanalen och E.—Travekanalen direkt i förbindelse med Östersjön samt genom Havel och Finow-kanalen, Oder—Spree- och Fredrik-Vilhelmskanalerna i förbindelse med Oder. Man har ock uppgjort planer att förena E. med Weser-Ems (Mittellandkanalen) och med Moldau och Donau samt åstadkomma en ny förbindelse med Oder medelst en E.-Spreekanal (från E. vid Riese till Spree vid Berlin). *militäriskt* afseende har E. alltid varit af stor vikt, såsom en skiljelinje mellan östra och västra Tyskland, och har därför begagnats dels såsom stö-

ı försvarslinje, dels som operationslinje. Napoleon åg mycket väl E:s betydelse, när han 1813 gjorde nna flod till operationsbasis och starkt befäste dess tigaste punkter. Än i dag utgör E., med sina tningar, en god andra eller tredje försvarslinje t en från väster anryckande fiende. Af mindre ydelse är Öfre E., med sina i de bömiska bergen ägna små fästningar. (J. F. N.)

d'Elbée [-bē], Maurice Louis Joseph got, fransk krigare, f. 1752 i Dresden af franska äldrar, var till 1783 anställd först i sachsisk ı sedan i fransk krigstjänst vid regementet Dau-n. Han omfattade i början revolutionen med hän-else och invaldes i riksständernas tredje stånd 89, men efter antagandet af lagen om prästerska-s civilkonstitution emigrerade han 1791. När 1793 pror utbröt i Vendée, emottog han ett befäl öfver urgenterna i kantonen Baupréau, förenade sig d Cathelineau och Stofflet (i mars s. å.) samt de åtskilliga framgångar mot konventets härar ı fick efter Cathelineaus död öfverbefälet öfver urgenterna (''den katolska och kungliga armén''). ær en motgång vid Luçon (aug.) öfverraskade han ırceau (sept.) samt besegrade Santerre och Bronsin. d försöket att återtaga det af republikanerna eröf-le Cholet blef han slagen och sårad 19 okt. ende greps han på ön Noirmoutiers af Turreau jan. 1794, dömdes af en krigsrätt till döden och iljerades.

Elbehertigdömena, beteckning för hertigdömena ılleswig och Holstein (stundom äfven Lauenburg).

Elberfeld [-felt], stad (stadskrets) i preussiska ;.-omr. Düsseldorf (Rhenprovinsen), på båda si-rna om floden Wupper. 162,853 inv. (1905), raf omkr. 40,000 katoliker. E. är en af ysklands förnämsta fabriks- och handelsstäder. briksverksamheten omfattar i synnerhet tillverk-ıg af sammet, siden- och halfsidentyger äfvensom nulls-, ylle- och linnevaror, alla slags band och d, mattor, tapeter, knappar, maskiner, kemiska rikat (särskildt anilinfärger och alisarin), orglar, ınon samt läder- och gummivaror. Antalet arbe-e i dess fabriker utgör öfver 40,000, oberäknadt de lsvidt kring E. bosatta tusenden väfvare samt vid ckmaskiner och med virkning sysselsatta, som ar-:a för fabriker i E. Handeln är mycket ansenlig, ı stadens börs gör stora penningomsättningar. ıden har ett gymnasium, ett realgymnasium, en errealskola samt flera yrkesskolor. E. är samman-ggdt med det östligare liggande Barmen. Mellan da städerna öppnades 1901 en 13,3 km. lång ktrisk luftjärnväg längs Wuppers dal. E:s fattig-rdsväsen (''Elberfeldsystemet'') är mönstergillt och r efterbildats af en mängd städer såväl i som om Tyskland. E. fick stadsrättigheter 1610; men ss storhet som industristad grundades först i början 19:e årh., genom de franska revolutionskrigen ı Napoleons kontinentalförbud. (J. F. N.)

Elberfeldsystemet [-felt-]. Se Fattigvård.

Elberling, Rudolf Emil, dansk tidningsman ı författare, f. 17 juli 1835 i Slagelse, blef stu-nt 1852 och tog 1853 anden examen, hvarefter n idkade historiska studier. 1860—82 var han t medarbetare i ''Fædrelandet'' och skötte där eträdesvis utrikespolitiska afdelningen. Sedan 80 har han varit riksdagens bibliotekarie. Som eral högerman slöt han sig 1883 till oppositionen mot ministären Estrup och deltog s. å. i grundläggningen af den första liberala valmansföreningen, hvars ordförande han var 1883—86. E. var en af utgifvarna af ''Forlagsbureauets haandleksikon'' (1879—82), utgaf 1884 veckotidningen ''Den uafhængige'' och utarbetade tredje afdelningen (Englands statsförfattning) i det af danska riksdagen bekostade verket ''Bestaaende forfatningslove'' (1885). Utom många tidnings- och tidskriftsartiklar har E. lämnat väsentliga bidrag till ''Nordisk konversationslexikon'' (2:a och 3:e uppl.) samt till Salmonsens konversationslexikon (sedan 1894). För ''Nordisk familjebok'' har han utarbetat allra största delen af artiklarna rörande Danmark.

Elbeslaver. Se Vender.

Elbe—Travekanalen [-tra'fe-], som förenar Elbe med Trave och Östersjön, började anläggas 1895 och öppnades 1900. Utgående från Elbe vid Lauenburg, följer kanalen först ån Delvenau, får på vattenskillnaden, på en 27 km. lång sträcka i trakten af Mölln, sitt vatten från Möllnsjön, hvars västra ända den genomskär, följer därefter den gamla Stecknitzkanalen och mynnar ut i Trave vid Gemmin, 4 km. s. om Lybeck. Den har en längd af 67 km., en bottenbredd af 21,2—22 m. och ett djup af 2 m. samt 9 slussar. Byggnadskostnaden, nära 25 mill. mk, bestreds till 2/3 af Lybeck. (J. F. N.)

Elbeuf l. Elboeuf [-bö'f], stad i franska depart. Seine-inférieure (Normandie), vid Seines vänstra strand. 17,953 inv. (1901). God hamn. I staden och dess grannskap finnas stora klädesfabriker, hvilka tillsammans sysselsätta 25,000 pers. och årligen tillverka varor till ett värde af 85—90 mill. fr. — En linje af huset Guise förde titeln hertig af E., och efter dess utslocknande (1763) har denna titel öfvergått till en gren af huset Harcourt. (J. F. N.)

Elbfas, Jakob Henrik, porträttmålare, f. i Livland, kom sannolikt mot midten af 1620-talet till Stockholm, där han dog 1664. Han nämnes tidigast i handlingar från 1629 som ''kontrefejare och målare'', var sedermera (1634—40) änkedrottning Maria Eleonoras hofmålare samt längre fram ålderman i Stockholms målarämbete och utförde såsom sådan en del rena handtverksarbeten. Men hans egentliga betydelse ligger däri, att han ända till slutet af drottning Kristinas regering, då en Beck, en Bourdon m. fl. inkallades, och äfven sedan var en flitigt anlitad porträttör. Tyvärr äro inga af hans bilder signerade; men af räkningar af hans hand framgår det, att han målade en mängd porträtt af framstående personer i Sverige under midten af 1600-talet: *Gustaf II Adolf* och *Maria Eleonora*, *Drottning Kristina som barn*, *Karl Karlsson Gyllenhielm*, *Johan Skytte*, *Johan Kasimir* och *hans gemål*, *Axel Oxenstierna*, *Karl X Gustaf som ung*, *Jakob De la Gardie*, pfalzgrefvinnan *Maria Eufrosyne* och *Karl XI som litet barn* m. fl., af hvilka exemplar dock nu ej med full visshet äro kända.

Eichhorn, som framdrog E:s förgätna namn i ljuset, tilldelade honom ett stort antal målningar. Sannolikt är emellertid, att åtskilliga af de E. tilldelade porträtten äro utförda af andra, med honom samtida, nu okända konterfejare af tysk skola. O. G—g.

Elbing (po. *Elblong*), stad (stadskrets) i preussiska reg.-omr. Danzig (Västpreussen), vid den lilla floden

Elbing, som genom en kanal står i förbindelse med Weichselarmen Nogat. 55,657 inv. (1905). Skeppsvarf (Schichaus, där särskildt kanonbåtar byggas), Schichaus järngjuteri och lokomotivverkstad, stålgjuteri, maskinverkstäder, mässingsvalsverk, pappers-, tobaks- och cigarrfabriker samt tillverkning af sprit, tvål, ljus, läder, segelduk och lervaror. Liflig handel. Gymnasium. Stadsbibliotek och stadsarkiv. — E. anlades i 13:e årh. och vann såsom hansestad stor betydenhet. 1454 kom det under Polen. 6 juli 1626 gaf sig det inneslutna E. åt Gustaf Adolf, utan att ett skott lossats, hvarefter konungen lät genom ingenjör H. Thome förse staden, som var omgifven af en tornprydd ringmur samt vall och graf enligt italienska systemet, med nya vidlyftiga befästningar enligt nederländska skolan. Vid stilleståndet i Altmark 1629 behöllo svenskarna E., men 1635 återlämnades det till Polen. 10 dec. 1655 gaf staden sig efter 4 dagars underhandling åt Karl X Gustaf, som genom ingenjör J. Tranman lät förstärka fästningsverken. E. utrymdes af svenskarna 1660. 1698—1700 hölls det besatt af Brandenburg, till hvilket konung Johan Kasimir 1657 förpantat det, och då skulden ej fullt betalades, tog kurfursten af Brandenburg staden ånyo i besittning 1703. S. å. intogs E. af Karl XII, som afpressade det 260,000 thr i brandskatt, och 1710 eröfrades det för en kort tid af ryssarna. Vid Polens första delning 1772 kom E. till Preussen. Om ”elucidationerna i E.” se Elucidation. L. W:son M.

Elbing-oberländischer kanal [-åber-], förmedlar samfärdseln mellan de stora östpreussiska sjöarna Geserich och Drewenz m. fl. samt Drausensjön och floden Elbing. Den anlades 1844—61 och har en längd af 176 km., sjöarna inberäknade. (J. F. N.)

Elblong. Se Elbe.

Elboeuf [-bö′f]. Se Elbeuf.

Elbogen (Ellbogen l. Elnbogen), stad i bömiska distriktet Falkenau, vid floden Eger. 4,438 inv. (1900). Berömd porslinsfabrik. (J. F. N.)

El Bridscha, hamnstad i Marokko. Se Mazagan.

El′brus. 1. (Elburus, de gamles *Strobylos*), det högsta berget i Kaukasus, utgör en trakytkägla med två toppar, af hvilka den ena är 5,629 m., den andra

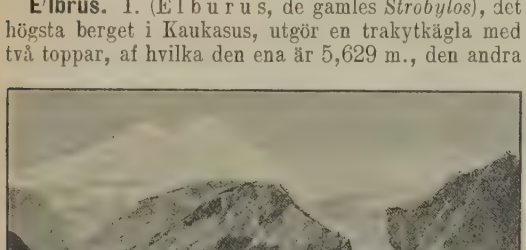

5,593 m. (de synas i bakgrunden af fig.). Båda äro utslocknade vulkankratrar och förenas genom en 5,268 m. hög rygg. Snögränsen ligger på 3,260 m. höjd. — 2. Bergskedja. Se Albors. (J. F. N.)

Elbsandsteingebirge. Se Sachsiska Schweiz.

El′burus. Se Elbrus 1.

El-Chargē. Se Charge, El.

Elche [el′tʃe], stad i spanska prov. Alican (Valencia), vid floden Vinalapo. 27,308 inv. (1900 E. omgifves af en dadelpalmskog af mer än 100,0 träd. Palmbladen säljas i stor mängd till pal söndagens processioner och exporteras till and delar af Spanien och äfven till Italien och Frankrik F. ö. drifves handel med dadlar. (J. F. N

El′chingen (Ober-E.), by i bajerska reg.-om Schwaben, n. ö. om Ulm. 14 okt. 1805 besegra franska kåren Ney där en österrikisk härafdelnin som sökte norrut bryta sig ut ur det af fransmänn inneslutna Ulm. Ney fick med anledning där titeln ”hertig af E.” (C. O. N

Elcho [el′kåu], lord, engelsk politiker. Wemyss.

Eld. 1. *Kem.*, en gas i glödande tillstånd. Red i äldsta tider var eldens natur föremål för efte tanke och forskning. Att elden tidigt ansågs såsom e materiellt ämne framgår af den bekanta Prometheu sagan. I de gamla filosofiska systemen spelade d en viktig roll. Anaximenes ansåg den vara förtu nad luft, och för Herakleitos var den ett grun ämne, genom hvars förtätning luft, vatten och jo uppstått. Enligt Aristoteles är elden ett af de b kanta fyra elementen, eller materiens grundforme Åsikten att elden är någonting materiellt bibeh sig under årtusenden. Man ansåg, att förbränning består i afsöndring af det i den brännbara kropp inneslutna eldämnet. Så säger t. ex. Plinius, svaflets förbrännlighet beror därpå, att det inn håller en stor mängd eld. Denna åsikt återfinn hos de lärde araberna, som efter lätt förbrännli kroppar figurligt benämna eldämnet ”fetma” o ”svafvel”. Sistnämnda *eldmateria* spelade en hög viktig roll redan i J. J. Bechers (d. 1682) berykta verk ”Physica subterranea”, hvari denne författa förklarade, att alla brännbara ämnen såsom geme sam princip innehålla en *terra pinguis*, i själfva ve ket blott en ny benämning för de äldre kemistern *sulphur*. Bechers lära om terra pinguis vann fö erkännande, men gaf anledning till G. E. Stahl teori, utvecklad 1702 uti en af honom ombesörjd uppl. af Bechers arbete. Enligt Stahls s. *flogistiska teori* innehålla brännbara ämnen ett h potetiskt ämne, flogiston (af grek. *flogi′zei* antända), hvilket, då det bortgår från en krop visar sig i form af eld. Elden består i en häft utveckling af flogiston. Metaller, som oxideras, fö lora flogiston (deflogisticeras), metallkalker (oxide kunna flogisticeras (reduceras) genom upphettni med ämnen rika på flogiston, t. ex. kol, olja o. s. Oaktadt en engelsk läkare John Magow trod sig 1669 hafva funnit, att luften innehåller en vi beståndsdel, som företrädesvis underhåller förbrä ningen, och att samma beståndsdel vid andning upptages af lungorna, kunde dessa riktiga iaktt gelser ej hindra, att Stahls teori blef allmänt hä skande under nästan ett århundrade. Åsikterna o flogiston voro mycket sväfvande. J. G. Wallerius (1785) såg däri en verklig *eldmateria* och Macqver *eld-* och *ljusmateria*. Sedan H. Cavendish (d. 181 upptäckt vätgasen, trodde man sig hafva i den funnit det verkliga flogiston. Scheele gjorde uto ordentligt många och sinnrika experiment för finna en förklaring af eldens natur och upptäckte dä under syrgasen. I den bekanta afhandlingen ”Luft och eld” definierade han elden såsom ”d

kanta, mer eller mindre värmande och mer eller ndre lysande tillstånd hos vissa kroppar, hvari , sedan de förut blifvit till en viss grad upp- ttade, råka genom luftens inverkan och i hvilket lstånd de uppdelas i sina enkla beståndsdelar och alt förstöras, hvarunder en särskild beståndsdel luften går förlorad''. Enligt Scheele är flogiston enkelt ämne. Eldsluften (syrgasen) är en förening flogiston och vatten samt en hypotetisk syra. rttages flogiston från eldsluften, så uppstår skämd ft (kväfgas), salpetersyrlighet eller salpetersyra. nom eldsluftens förening med en större kvantitet giston bildas värme, strålande värme och ljus. heele skildrar förloppet vid förbränningen på jande sätt. Först måste — såvida något annat me, som har starkare föreningsbegär till flogiston, nes närvarande — åt den brännbara kroppen med- las en viss mängd värme, så att den kommer ''eldsrörelse'' eller blir benägen att afgifva sitt giston. I fria luften finnes ett sådant ämne, nämgen eldsluften (syrgasen), som med flogiston förenas l värme, hvilket upptages af den skämda luften väfvet), som däraf utvidgas och tvingas att stiga höjden. Sedan hettan uppstått, afgifver den brännra kroppen ännu mer af sitt flogiston, och detta renas i riklig mängd med den tillströmmande luftns eldsluft till strålande värme och slutligen till n ''högst elastiska materie'', som kallas ljus. — en redan tidigt framställdes äfven andra åsikter i eldens natur. Så förklarade van Helmont 1640 den för en gasformig kropp i glödande tillstånd. ewton lärde, redan 1701, att elden icke är någonig annat än ''ångor, rök eller utdunstningar'', pphettade till glödgning, samt att endast sådana roppar brinna med låga, hvilka kunna afgifva ngor eller rök vid upphettning. En riktigare föraring af förbränningsfenomenen, än den flogistiska orien förmådde lämna, kunde åstadkommas allenst genom ett noggrant aktgifvande på viktförållandena mellan den brännbara kroppen och däraf strade förbränningsprodukter. Redan i 8:e årh. ade den lärde araben Geber iakttagit, att järn och nn tilltaga i vikt, när de syrsättas. 1630 iakttog ey, att tenn och bly tilltaga i vikt, när de uppettas i luften och förkalkas, samt att luften är saken till vikttillökningen. Robert Boyle fann 1662 enom sinnrika experiment, att vid denna förbränng af metallerna en del af luften förtäres. Det ar dock först Lavoisier (d. 1794) förbehållet att sa, att vid förbränningen de brännbara ämnena renas med luftens syre, genom hvilken upptäckt en flogistiska teorien störtades, hvarefter man börde få en klar föreställning om eldens natur. Elden ingenting annat än ett ljus- och värmefenomen, om uppstår, när ett gasformigt ämne förenas med uftens syre (eller någon annan gas, som kan underålla förbränningen), och således, såsom van Helont och Newton riktigt tänkte sig saken, en gas glödande tillstånd. Fasta och flytande ämnen rinna icke såsom sådana. När oljan i en lampa rinner, är det ic e den flytande oljan, som brinner, tan däraf genom hettan alstrade brännbara gaser. ikaså är det ej veden eller stenkolet, som brinner, tan gaser, alstrade genom dessa ämnens upphettning. P. T. C.*

2. *Artill.*, aflossande af ett större eller mindre ntal skott med eldvapen. I afseende på eldvapnets inriktning indelar man eld i *direkt* och *indirekt* eld. I förra fallet är målet synligt från eldvapnet, och inställes vapnets kärnlinje i ett visst förhållande till linjen mellan vapnets siktmedel och målet, *siktlinjen*. I senare fallet är ej målet synligt från vapnet, och inställes vapnets kärnlinje i detta fall i förhållande till linjen mellan vapnets siktmedel och någon punkt, *hjälpriktpunkt*, på ett afstånd från vapnet. Vid indirekt riktning förekommer äfven, att vapnets kärnlinje inställes i förhållande till vågplanet. Äfven en kombination af direkt och indirekt riktning kan förekomma, så att kärnlinjen i sidled inställes direkt, i höjdled åter indirekt. I afseende på kulbanans krökning indelas eld i *skjutning* och *kastning*. Vid skjutning afser man att hufvudsakligen träffa lodräta mål, exempelvis ett fartygs sidpansar, vid kastning åter afser man att träffa horisontala mål, exempelvis ett fartygs pansardäck. Mot mål, som befinna sig bakom någon skyddande betäckning, är kasteld att föredraga. I afseende på sättet för eldens afgifvande finnes en mängd olika benämningar, t. ex. *snabbeld*, *långsam eld*, *eld pjäsvis*, *eld efter hand*, *salfeld* m. m. Om *grekiska elden* se d. o. E. N.

3. *Religionsv.* Se Eldsdyrkare.

Eld (Eldh), Karl, svensk skald, f. 1690 i Stockholm, d. där 1727 såsom aktuarie i Statskontoret, utgaf 1725 en diktsamling *Myrten och Cypresser*, innehållande tillfällighetsverser. E. var den siste svenske sonettskalden af vikt före denna forms utdöende mot 1700-talets midt. Hans dikter finnas hos Hanselli, ''Vitterhetsarbeten'', XV (1871). Jfr E. Wrangel, ''Frihetstidens odlingshistoria'' (1895). R—n B.

Eldandar. Se Elementarandar.

Eldarafdelning, *sjöv.*, en afdelning af manskapet vid flottans sjömanskår.

Eldare. 1. *Sjöv.*, menig man vid flottans sjömanskår, eldarafdelningen. Eldarna äro antingen skeppseldare, hvilka äro afsedda för tjänstgöring å större fartyg, eller torpedeldare, hvilka företrädesvis äro afsedda för tjänstgöring å jagare och torpedbåtar. — 2. (Lokomotiveldare), *järnv.*, har till åliggande att verkställa eldningen å lokomotivet äfvensom att smörja detta och vara lokomotivföraren behjälplig med lokomotivets skötsel i öfrigt. För erhållande af ord. anställning såsom lokomotiveldare vid statens järnvägar erfordras, utom hedrande uppförande samt god hörsel och synförmåga och normalt färgsinne, att ha varit maskinarbetare i lokomotivverkstad minst två år och tjänstgjort som eldare minst sex månader samt att med godkända betyg ha genomgått å distrikten anordnad undervisningskurs. Utom sin ord. aflöning uppbär eldare extra ersättning, s. k. milpenningar (se d. o.). Eldare befordras i mån af lämplighet och behof till lokomotivförare. 1. H. W—l. 2. A. d'A.

Eldarmäss, *sjöv.*, bostadsrum för eldare ombord.

Eldborg, en vulkankrater på Island, belägen i vinkeln mellan Snæfellsnes-bergskedjan och höglandet. E. är knappt 60 m. hög, men har en genomskärning af omkr. 220 m. Den reser sig fristående midt på en slätt, hvarifrån dess väggar uppstiga med ringa sluttning, tills de ungefär 25 m. nedanför det taggiga krönet bli tvärbranta och förläna den det romantiska, fästningslika utseende, som gifvit

den dess namn. E. uppstod i slutet af 800-talet genom utbrottet af en lavaström ur marken på det ställe, där gården Hripr stod, förtäljer ''Landnámabók''. R. N—g.

Eldbro, Argands. Se Argand.

Elddisciplin, *krigsv.*, en trupps egenskap att under eldstrid städse bibehålla ett sådant lugn och en sådan lystring till befälet, att detta kan i hvarje ögonblick, efter stridsförhållandenas kraf, behärska och leda elden. Se Eldstrid. G. U.*

Elddon, i vidsträcktare mening hvarje redskap (äfven en tändsticka), med hvars hjälp antändning kan på ett eller annat sätt åvägabringas; i inskränkt mening och numera hufvudsakligen mer eller mindre komplicerade och antikverade apparater eller redskap (jfr H. K. Andersens saga om ''Fyrtöjet'', elddonet) med stål (''eldstål'') och flinta för åstadkommande af antändning, men ej vanliga tändstickor. Understundom hör man dock ordet elddon användas för att beteckna en tändsticksask eller ett tändstocksställ med dess innehåll.

Till grund för de äldsta elddonen ligger värmets alstrande genom gnidning (friktion). Ännu för kort tid sedan funnos på Nya Guinea och i Väst-Afrika naturfolk, som ej hade några som helst elddon,

Fig. 1. Eldgnidning hos chorotesindianer.

d. v. s. ej förstodo att göra eld, utan blott bevara den eld, som de en gång kommit i besittning af. De fingo aldrig låta elden gå ut, utan måste medföra den på vandringar o. s. v. Ursprungligen hafva de väl kommit öfver elden genom att blixten antändt en skog eller präri. De primitivaste elddon vi känna från naturfolken bestå af tvenne träbitar, som hastigt rifvas mot hvarandra, eller af en träpinne, som ifrigt borras i en fördjupning i en annan dylik pinne eller träskifva. Det ena trästycket är ofta, men ej alltid, af ett hårdare slag än det andra. Genom friktionen råkar träet i glöd och kan sedan antända torra löf, fnöske o. d. Detta slag af elddon har ännu en betydande utbredning öfver hela jorden och träffas äfven hos flera naturfolk, som sedan ganska lång tid tillbaka varit i beröring med européer (se fig. 1 o. 2). De finnas af många olika typer. Se t. ex. L. Frobenius, ''Völkerkunde'' (1902), och Karl von den Steinen, ''Unter den natur-

Fig. 2. Väst-madagasser, som gnida eld (med tillhjälp af ett snöre för den borrande rörelsen).

völkern Zentral-Brasiliens'' (1894). Friktion ligger till grund äfven för det förr (14:e—19:e årh.) allmänt brukliga elddonet stål och flinta jämte fnöske, i det att genom stålets slagning mot flintan gnistor framkallas. Eldstål finnes af många former, en vanlig ses i fig. 3. Stålet och flintan förvarades i svenska allmogehem ofta jämte det lätt tändbara ämne, som skulle uppfånga gnistorna, *fnöske*, *sköre*, i en trälåda, *fyrask*, fig. 4. I andra samhällsklasser hade man pungar eller små nätta dosor, enkom för att föra stål och flinta med sig. Ofta hade detta elddon formen af ett pistollås, ej sällan i förbindelse med ett vaxstapelställ. Jämväl solglas och brännspeglar voro bekanta redan i forntiden. Sedan man upptäckt den lätt antändliga och lätt framställbara vätgasen, sökte man konstruera elddon med tillhjälp af denna. Medelst zink eller järn och utspädd svafvelsyra utvecklade man vätgas i en glasflaska, hvarefter den utströmmande gasen tändes med en elektrisk gnista (Fürstenbergs vätgas-elddon, uppfunnet 1770). Sedan Döbereiner upptäckt den fint fördelade platinans (s. k. platinasvamps) egenskap att tända i luften utströmmande vätgas, konstruerade han en

Fig. 3. Eldstål.

Fig. 4. Fyrask.

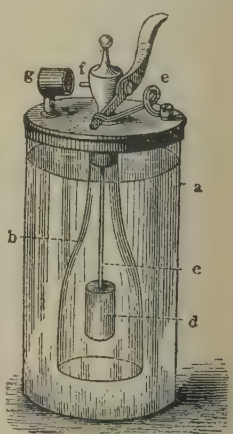

Fig. 5. Döbereinerska elddonet.

apparat (Döbereinerska elddonet), som utgöres af en cylinder *a*, innehållande utspädd svafvelsyra och täckt af ett lock, hvaruti en gasklocka *b* och, inuti denna, en zinkstång med kolf *c*, *d* äro fästa. Klockan är upptill försedd med en kran *e*, genom hvars öppnande luften tryckes ur klockan och ersättes af syra ur cylindern. När syran träffar zinken, bildas vätgas, hvilken, sedan luften blifvit utträngd, får genom kranen *f* utströmma mot en i hufven *g* fäst platinasvamp. Genom den med luft blandade vätgasens beröring med platinasvampen upphettas denna till glödgning, så att vätgasen antändes. Dylika vätgaselddon voro i bruk i Sverige ännu på 1850-talet. I början af 1800-talet uppfann man ett slags elddon, som var tämligen allmänt förekommande, innan tändstickorna infördes, nämligen dopp-elddonen. Dessa kunna i viss mening sägas utgöra en öfvergångsform till tändstickorna, hvilka de så till vida liknade, som de utgjordes af stickor med tändsats i ena ändan. Deras egenskap att kunna tända grundar sig därpå, att koncentrerad svafvelsyra med kaliumklorat (klorsyradt kali) utvecklar ett kraftigt oxidationsmedel, underklorsyra, som med sådan lätthet afgifver syre åt brännbara ämnen (svafvel, socker m. fl.), att de antändas. Man beredde af kaliumklorat, socker och gummi en massa, hvilken anbragtes på ändan af en svaflad sticka. När nu tändsatsen indoppades i en flaska, innehållande asbest, genomfuktad af svafvelsyra, antändes först tändsatsen samt därpå svaflet och själfva träet i stickan. Detta slags elddon uppfanns 1805 af en fransman, Chancel. I våra dagar hafva några af principerna för gångna tiders elddon blifvit återupptagna och tillökade med flera nya, nämligen för att tjäna till antändning af gaslyktor, af cigarrer o. s. v. De benämnas dock vanligen ej elddon, utan tändapparater (se d. o.). Handelddonen gjordes öfverflödiga genom uppfinnandet af tändstickorna (se d. o.).

En öfvergångsform till dessa voro de i England omkr. 1830 tillverkade s. k. *Congreveska strykstickorna*, hvilkas tändsats utgjordes af kaliumklorat och svafvelantimon, medelst lim eller gummi fäst vid en svaflad trästicka. För att antändas måste dessa strykstickor hastigt dragas genom en bit mellan fingrarna hårdt hoppressadt sandpapper.

Pneumatiska elddonet (kompressionselddonet) utgör ett i fysiska kabinett allmänt instrument för att demonstrera möjligheten att medelst mekaniskt arbete åstadkomma värme. Det består af ett af starka glas- eller metallväggar bildadt, nedtill slutet rör, i hvilket en tätt till väggarna slutande kolf kan skjutas upp och ned. Kolfven bestrykes med olja för att gå lätt och på samma gång sluta tätt till. Ett stycke fnöske instickes i en å kolfvens nedre ända befintlig fördjupning, och kolfven införes i rörets öppna ända, så att en kvantitet luft inneslutes i röret. Sättes nu rörets slutna ända mot ett fast underlag samt kolfven med ett kraftigt slag drifves ned mot rörets botten och därpå hastigt utdrages, kan fnösket antändas. Det till luftens sammanpressande använda arbetet har förvandlats till värme och tändt fnösket. K. S—n. E. N—d. —a —i.

Elddämpare. Se Aken, F. J. von, och Brandväsende, sp. 1495.

Elde, en af Elbes bifloder från höger. Den rinner upp i Mecklenburg-Schwerin, delar sig nedanför Eldena i tvenne armar, den 1568—72 gräfda kanalen Nya E., som faller ut vid Dömitz, och Gamla E., som förenar sig med Elbe högre upp. Längd 200 km. E. utgör afloppet för Müritzsjön och några andra småsjöar samt står genom Müritz—Havelkanalen i förbindelse med Havel och med Schwerinsjön medelst sin biflod Stör och Störkanalen. E. är kanaliserad från Müritzsjön. (J. F. N.)

Eldegard [-gar], Sigurd, norsk skådespelare och författare, f. 16 juli 1866 i Sogn, blef student 1884, debuterade 1891 på Kristiania teater, från hvilken han sedermera öfvergick till Nationalteatret, där han särskildt tolkat roller i Ibsens och Björnsons stycken. E. har utgifvit folkskådespelet *Fossegrimen* (1903), som gjort stor lycka, *Kong Saul* (1904) och *Ei heimkome* (1906), samtliga författade på landsmålet. O. A. Ö.

Eldena, by i preussiska reg.-omr. Stralsund (Pommern), 4 km. ö. om Greifswald. 733 inv. (1900). Där fanns fordom ett cistercienskloster, hvars jordområde 1634 öfverlämnades till universitetet i Greifswald. 1835 inrättades i E. en landtbruksakademi, hvilken 1876 förvandlades till en landtbruksskola. (J. F. N.)

Elder Dempster & C:o [eldə-de'mstə-ən-kåŭ], engelskt, 1900 grundadt rederibolag. Se Ångfartygslinjer.

Eldfarliga oljor äro i Sverige enl. k. kung. 27 mars 1885 alla flytande kolväten (petroleum och de genom destillation af skiffer, stenkol, brunkol, torf, ved, harts m. fl. ämnen beredda s. k. råoljor och flyktiga oljor), så framt de, vid profning å Abels apparat (se Bergolja) för undersökning af eldfarliga oljor, vid 40° C. eller därunder afgifva antändbar ånga. Eldfarliga oljor indelas i två klasser. De af dessa oljor, som redan vid 22° C. och därunder afgifva antändbar ånga (gasolja, rå petroleum m. fl.), kallas *mycket eldfarliga* och hänföras utan hänsyn till beskaffenheten i öfrigt eller namnet till *första klassen*, de öfriga (fotogen, astralolja m. fl.) kallas *mindre eldfarliga* och räknas till *andra klassen*. Om kontrollen å eldfarliga oljor, om rätten att tillverka sådana, om upplag samt minuthandel med och transport af dem se k. förordn. 26 nov. 1875 och 27 mars 1885. Föreskrifter rörande undersökning medelst Abels apparat af eldfarliga oljor och därmed jämförbara vätskor äro utfärdade af chefen för Finansdepartementets kontroll- och justeringsbyrå 21 sept. 1885. — Ett annat gränsmärke mellan eldfarliga och icke eldfarliga oljor än den officiellt antagna flamningstemperaturen är oljornas *egentliga vikt*, som i regel står i god proportion till flamningspunkten, men är lättare att noga bestämma samt har en direkt praktisk innebörd. Emedan vatten är det viktigaste eldsläckningsmedlet, äro nämligen oljor, som äro tyngre än vatten, mindre farliga vid eldsvådetillbud än oljor, som äro väsentligt lättare än vatten, ty de förra kunna släckas med vatten, men de senare icke; de kunna nämligen flyta brinnande på vatten. Med anledning däraf har man ansett, att brännbara oljor med eg. vikt 0,$_{84}$ och därunder böra hänföras till eldfarliga vätskor, men de tyngre anses såsom icke eldfarliga. Emellertid motsvarar denna gräns en afsevärdt högre flamningspunkt än den hittills i Sverige officiellt medgifna och innebär alltså ett strängare eldfarlighetsbegrepp. Gränsen

mellan eldfarliga och icke eldfarliga oljor är i utlandet på många håll satt högre än i Sverige (i Berlin t. ex. vid en flamningstemperatur af 140° C. i Abels apparat). G. H—r.

Eldfasthet, *tekn.*, förmåga hos ett material eller en konstruktion att motstå höga temperaturer utan att förändras. Platina, grafit, asbest, magnesia, kaolin, kalk, dolomit, kvartsit och andra kiselsyrerika mineral, eldfast tegel, beredt af vissa leror och chamotte, m. fl. ämnen användas inom industrien i ugnar, deglar, härdar o. d. för olika ändamål, där eldhärdighet åsyftas. Järn, sten och betong äro de viktigaste eldfasta byggnadsmaterial (se Brandfrihet). Eldfasthet är ett relativt begrepp. Absolut eldfasta äro inga ämnen. — Eldfast användes som kemisk term förr äfven i betydelsen icke flyktig, icke smältbar.

Eldfast lera. Se Lera.

Eldfinksläktet, *Euplectes*, *zool.*, tillhör fågelfam. *Ploceidæ* och ordn. *Passeriformes*. Hithörande fåglar utmärka sig därigenom, att, medan båda könen under större delen af året bära en mycket anspråkslös, sparfartad dräkt, hannen under fortplantningstiden iklädes en sammetslen fjäderdräkt med fullkomligt afvikande, prunkande svarta och röda färger samt starkt förlängda stjärttäckfjädrar. Dessa fåglar bebo östra och mellersta Afrikas företrädesvis odlade trakter; de anställa skada å durrafälten. Eldfinkar hållas ofta som burfåglar i Europa. L—e.

Eldflugor, *zool.*, benämning på i tropiska länders nätter kringflygande, med stark lysförmåga utrustade skalbaggar af knäpparnas och mjukbaggarnas familjer. Till den förra familjen hör det i Västindien och Syd-Amerika förekommande släktet *Pyrophorus*, af hvars till ett hundratal uppgående arter de flesta utsända ett mer eller mindre starkt ljus från en blåsformigt upphöjd, vaxgul fläck strax framför hvardera bakhörnet af ryggskölden. Mest bekant är sedan gammalt en bland de största arterna, den 3—4 cm. långa, mörkbruna och med grågult ludd beklädda *Pyrophorus noctilucus* (se fig.), som till formen liknar våra knäppare och i Västindien kallas *cucujo*. Från de nämnda gula fläckarna utstrålar den ett så starkt grönt ljus, att man med lätthet kan läsa därvid, om djuret hålles vi radens midt. Det uppgifves, att den af infödingarna användes som lykta under nattliga vandringar samt t. o. m. som belysningsmedel inuti husen. Visst är åtminstone, att cucujon på Cuba användes som prydnad, af männen i st. f. halsduksnål och af damerna i håret eller på dräkten. Ljuset är i vanliga fall beroende af djurets vilja, men för att förmå det att lysa utan afbrott lär man, utan att skada det, kunna skjuta in en nål under bröstbaggen (se Knäpparfamiljen). Om dagen förvaras djuret i en liten bur, där det fodras med skifvor af sockerrör och vid god skötsel länge håller sig vid lif. Cucujon har emellertid äfven en annan ljuskälla, som dock kommer till användning endast under flykten, då ett starkt rödt ljus utstrålar från undersidan af förbindelseleden mellan bröstsköld och bakkropp. Cucujons larv, som lefver i sockerrörets märg eller, enl. en annan uppgift, af dess rötter, lyser också, dels vid förbindelsen mellan hufvudet och första leden, dels från en rad punkter längs hvardera sidan af bakkroppen. Dessa senare lysa dock blott hos den äldre larven. Till och med äggen uppgifvas lysa. — Äfven i Oceanien förekommer ett lysande knäpparsläkte, *Photophorus*.

Pyrophorus noctilucus. Nat. storl.

Andra eldflugor höra till mjukbaggarnas familj och äro nära besläktade med våra lysmaskar. De utstråla sitt ljus från undersidan af de bortre bakkroppslederna. Lysande arter af denna familj finnas i alla varma och tempererade länder. Dock torde kanske Syd-Amerika stå främst i fråga om artantalet och lysförmågan hos sina eldflugor. Det skådespel, som dessa erbjuda i de mörka, tropiska nätterna, då de som röda, blå eller gröna gnistor i tusental svärma kring trädkronor och buskar, beskrifves af många resande såsom utomordentligt praktfullt. — Äfven Syd-Europa eger arter, som med skäl kunna kallas eldflugor, nämligen af släktet *Luciola*, hos hvilket, olikt vår nordeuropeiska lysmask, båda könen ha flygförmåga och lysa nästan lika starkt. Det oaktadt är det nästan uteslutande hannar af *Luciola*, som bilda de briljant lysande punkter man under lugna och varma nätter får se i skaror jaga hvarandra. Honorna äro mycket sällsynta och träffas nästan endast på marken. Hos tropiska länders eldflugor plägar det vara hannen, som lyser starkast, och detta såväl då den ensam har flygförmåga, som då båda könen äro bevingade. Betydelsen af ljuset måste därför här vara en annan än hos vår lysmask. Man har gissat, att ljuset skulle motsvara ”varningsfärger” hos dagdjuren och för de insektätande nattliga djuren angifva de lysande insekternas onjutbarhet. (Se vidare Lysmask.)

Beträffande naturen af lysförmågan ha meningarna ännu ej enats. Medan somliga författare, särskildt beträffande lysmaskarna, anse, att ljuset skulle vara en produkt af en långsam förbränning i lysorganens celler, som kringspinnas af talrika grenar från andedräktsrören, anse andra, att det af cucujon utstrålade ljuset skulle uppstå vid föreningen af tvenne ämnen, af hvilka det ena skulle finnas i lysorganens celler och det andra i blodet. Alltefter som blodet får tillträde till cellerna eller afstänges därifrån, skulle ljuset tändas eller släckas. Är det emellertid sant, att äfven äggen lysa, så tycks ingendera förklaringen vara tillfredsställande. Darwin, som undersökte en sydamerikansk *Lampyris*-art, fann, att det lysande ämnet var flytande och mycket klibbigt och att små lösslitna delar af huden fortforo att svagt lysa. Om djuret beröfvades sitt hufvud, förblefvo bakkroppens leder oafbrutet lysande ända till 24 timmar efter djurets död. — Man har framhållit, att insekternas ljus skulle åstadkommas på det mest ekonomiska sätt man känner, enär all till dess frambringande använd energi öfverföres i ljus och ingen går förlorad i form af värme eller kemiska strålar. G. A—z.

Eldforsen, en trävaruaktiebolaget Dalarne tillhörig trämassefabrik i Järna socken, Kopparbergs län, med 4 slipverk. 1905 tillverkades 4,658,000

kg. trämassa till ett värde af 276,900 kr. Arbetsstyrkan var s. å. 74 män och 7 kvinnor.

Eldfärg, *tekn.*, benämning å bestrykningsmedel, som äro afsedda att skydda trävirke mot eld; de hindra träet att lätt antändas och att brinna med låga samt kunna därigenom höja träkonstruktioners gemenligen ringa brandsäkerhet. Dylika bestrykningsmedel bestå t. ex. af oljefärger försatta med pulveriserad asbest, täljsten o. d. eller af vattenglas, i hvilket färger blifvit inrörda (se Brandkitt). — Eldfärg betecknar äfven stundom till målning af metaller afsedd färg, som ej förändras vid upphettning, t. ex. grafit.

Eldförsvar, *krigsv.*, betecknar, i motsats till försvar med blanka vapen, det afvärjande af fientligt anfall, som man söker åstadkomma medelst användande af eldvapen. Se Eldstrid. C. O. N.

Eldh, Samuel Larsson. Se Stierneld.

Eldh, K. Se Eld.

Eldh, Karl Johan, skulptör, f. 10 maj 1873 i Film, Uppsala län. Fattigmans barn, måste han från sitt 13:e år själf förtjäna sitt bröd, studerade någon tid på Tekniska skolan i Stockholm, arbetade som ornamentsbildhuggare vid restaureringen af Uppsala domkyrka, reste till Paris 1895, fick några lektioner af Injalbert och studerade anatomi i École des beaux-arts. Snart började han utställa på salongen och i hemlandet på Konstnärsförbundets utställningar såväl statyer och bystgrupper som modernt hållna statyetter. Bland hans arbeten märkas *Eva* (1899, i brons), *Moderssorg* (en kvinna, som kastat sig ned öfver sitt döda barn, 1899, i marmor 1902, Glyptoteket i Köpenhamn), kvinnostatyn *Linnea* (1899, senare utförd i marmor, Stockholms högskola), *Oskulden* (kvinnostaty i marmor, Parissalongen 1900), *Förtviflan* (i marmor 1901), *Förlåtelse* (bystgrupp, en ung flicka hviskar sin hemlighet i sin moders öra, 1902), *Moder* (staty af en arbetarhustru, 1902), *Daggkåpa* (i marmor, Parissalongen 1902, där äfven den här ofvan nämnda ”Moderssorg” utställdes och där E. erhöll en medalj), gruppen *Vid natthärbärget* (1903), *Afton* (en bondkvinna, som uttröttad af arbetet blifvit sittande i sömn ute på åkern, utställd 1904), *Uppståndelsen* (altarrelief, Hagalunds kyrka 1905), *Allegorisk grupp* och *reliefer* för Nordiska museets nybyggnad (i granit, 1905). Dessutom flera statyetter: *Nymf*, *Anna* (dansande liten flicka), *”Femme de trottoir”*, *Klädeshandlare*, *Modellen*, och porträttbysten *Oskar II* (1901, i Svenska ministerhotellet i Paris), *M:lle Eda* (s. å.), *”Ett minne”* (s. å.), *Brita* (Upplands nation, Uppsala), *Germaine*, *August Strindberg* (monumentalbyst i brons 1905, Nationalmuseum), *Adolf Hedin* på dödsbädden (reliefb., s. å.), *Gustaf Fröding* (1906), flera kamratporträtt, däribland *Rikard Bergh* (1905, Göteborgs museum). En byst finnes i Konstmuseet i Köpenhamn. G—g N.

Eldhandvapen. Se Handeldvapen.

Eldhrimnir. Se Eldrimne.

Eldhöjd, *artill.*, kallas vid artilleripjäser eldrörets höjd öfver uppställningsplatsen och bestämmes sålunda af lavettagets konstruktion. Vid fartygs- och kustfästningskanoner betecknar man med eldhöjd äfven eldrörets höjd öfver vattenytan. E. N.

Eld i våningen, *fortif.* Se Etage 2.

El-Djem, köping i Tunisien. Se Djem.

El-Djezerī, arabisk historieskrifvare. Se Ibn el-Athīr.

El-Djezīre (”ön”), arabiskt namn på Mesopotamien och på Algeriet.

El-Djib, by i Palestina, det forna Gibeon.

Eldkula, *meteor.* Tvenne alldeles skilda slag af eldkulor förekomma, nämligen de, som förorsakas af meteorer (främmande himlakroppar, hvilka råka in i jordatmosfären), samt elektriska eldkulor l. kulblixtar. När en eldkula af det förra slaget, det ojämförligen mest vanliga, först framträder, visar den sig som en ljuspunkt eller såsom en liten molnfläck, hvilken hastigt blir lysande, eller såsom ett parallellt ljust band eller en strimma, stundom såsom flera sådana, hvarur under rörelsen en lysande massa liksom upprullas. Banan är vanligen bågformig, hvaraf man sluter till en tangentiell och en attraherande kraft. Massan förstoras hastigt och utbildas till en kula, som utkastar lågor, rök och gnistor. Ofta drager den efter sig en svans, som närmast bakom kulan synes bestå af bakåt tillspetsade flammor samt längre bort af en rökaktig materia. Såväl storlek som form och färg omväxla för öfrigt i oändlighet. Fördelaktigast observeras naturligtvis eldkulorna efter mörkrets inbrott. Vid dager kunna endast de allra största och ljusstarkaste uppfattas med ögat. Till sist springer kulan vanligen sönder med en stark knall och luftskakning. Eldkulor af detta slag äro således ingenting annat än stjärnfallsmeteorer, hvilka nå atmosfärens lägre, tätare lager och genom sin storlek framkalla en starkare ljus- och ljudeffekt än flertalet af stjärnfallsmeteorerna, hvilka i allmänhet kunna antagas hafva en ganska obetydlig massa. Då eldkulorna kunna synas äfven under dagen, måste deras ljus vara ganska intensivt. När solen är under horisonten, upplyses hela det område, som en eldkula öfverfar, med ett sken, hvilket stundom vida öfverträffar fullmånens. Se vidare Meteorstensfall och Stjärnfall. Om eldkulor af det andra slaget, kulblixtar, se Blixt. L. A. F.*

Eldkvarn, under förra hälften af 1800-talet benämning på ångkvarn.

Eldledning, *artill.*, är en batteribefälhafvares eller högre befälhafvares verksamhet i att leda eldgifning med artilleripjäser. Man brukar indela eldledningen i taktisk och teknisk. Den förra afser i allmänhet att fördela målen mellan de olika artilleristiska enheterna äfvensom att gifva dessa enheter olika stridsuppgifter. Den senare åter afser att med de tekniska hjälpmedel, som stå till buds, söka på bästa sätt lösa den förelagda uppgiften. E. N.

Eldledningsanordningar, *artill.*, alla de tekniska anordningar och hjälpmedel, som tjäna till att underlätta eldledningen (se d. o.), såsom afståndsmätare, telefonapparater, orderapparater, talrörsanordningar m. m. Dylika anordningar äro särskildt vid fartyg och permanenta befästningar af stor betydelse, enär bestyckningen där i allmänhet är så uppställd, att en befälhafvare utan ett i tekniskt afseende väl ordnadt eldledningsväsende är urståndsatt att till största möjliga utsträckning utnyttja sitt artilleris eldkraft. E. N.

Eldlinje, *fortif.*, dels ett bröstvärns inre öfre kant, från hvilken försvararnas eld utgår (se Bröstvärn 3), dels den linje, som i eldstrid varande trupper bilda. L. W:son M.

Eldluftsmaskin, *tekn.*, äldre benämning på varmluftsmaskin, vid hvilken luften uppblandas med förbränningsprodukterna från eldstaden. Sådana maskiner hafva konstruerats bl. a. af Bénier (1886) och äro föregångare till dieselmotorn (se d. o.).

Eldmeteör. Se Meteor.

Eldmärke, *med.*, populär benämning på ett visst slag af blodkärlssvulster (*angiomer*); det vetenskapliga namnet är *telangiektasi* eller *nævus*. Dessa svulster bestå af en mängd nybildade, tätt intill hvarandra pressade fina kärl (kapillärkärl), mestadels arteriella, med blott ringa mellansubstans. Färgen är därför också lifligt röd. De kunna förekomma hvar som helst på huden, men oftast finner man dem på hufvudet och i ansiktet. Än äro de alldeles släta och höja sig då alls icke öfver hudytan, än bilda de mer eller mindre knottriga upphöjningar. Någon gång äro de bevuxna med hår. Ibland äro de mycket små, ibland sträcka de sig öfver stora ytor, såsom i ansiktet, särdeles på kinderna. Som oftast äro de medfödda, och stundom antaga de märkvärdiga skapnader, liknande hvarjehanda föremål. Enligt en mycket allmän folktro har man att söka deras uppkomst i själsinflytanden hos modern under hafvandeskapet — en åsikt, som den moderna vetenskapen ej delar. Däremot kan ärftligheten ej förnekas. Eldmärken kunna förblifva stillastående hela lifvet igenom, och de kunna af sig själfva försvinna; men de kunna äfven tillväxa och småningom antaga betydande dimensioner, bli flathandstora och ännu större. Synnerligast är detta förhållandet med mera ojämna eldmärken. Behandlingen är uteslutande operativ; ej så alldeles sällan möter den stora eller t. o. m. mycket stora svårigheter. Jfr Födelsemärke. Rsr. (G. F—r.)

Eldning, sammanfattningen af de operationer, medelst hvilka brännmaterialet införes i en eldstad och elden i denna underhålles. Ändamålet med eldning är i regel att skaffa värme. Stundom har den dock andra uppgifter, såsom signalering (''signaleldar'', ''vakteldar'', ''vårdkasar''), estetisk njutning (''lusteldar'') o. s. v. Hufvudintresset anknyter sig likväl till det förstnämnda ändamålet, och då bränsle numera i regeln representerar ett afsevärdt penningvärde, så är en bland de viktigaste uppgifterna vid snart sagdt all eldning att ur en viss bränslemängd erhålla största möjliga myckenhet värme. Skall emellertid en dylik rationell, d. v. s. ekonomisk, eldning kunna ega rum, måste man i första rummet känna de tekniska betingelserna för densamma, d. v. s. den tekniska betydelsen af de olika moment, hvaraf eldningsproceduren är sammansatt. Dessa moment äro: antändningen af bränslet, eldens underhåll genom tillförsel af nytt bränsle i mån af behof, i de flesta fall äfven dragets reglering samt undanskaffande af aska eller slagg.

Antändningen, som i dagligt tal plägar kallas att ''göra eld'' eller ''tända upp'', heter äfven (t. ex. i fråga om ångpannor eller härdar) icke sällan: ''sticka fyr'' (äfven andra uttryck för samma sak förekomma).

Eldens underhåll sker enklast sålunda, att bränsle för hand inlägges eller inkastas, i mån som det förtäres. På detta sätt eldas t. ex. vanliga köksspislar, smideshärdar, ofta äfven ångpannor o. s. v. Pågår sådan eldning oafbrutet under längre perioder (såsom vid ångpannor), benämnes den ''eldning för hand'' eller ''handeldning'' — till skillnad från ''magasinseldning'' och ''mekanisk eldning'' (= eldning med ''eldningsapparat''). Magasinseldningen betecknas däraf, att allt bränsle, som erfordras för en viss, längre period (flera timmar), på en gång införes i ett för ändamålet afsedt rum (''magasin''), som står i förbindelse med eldstaden, och hvarifrån bränsle af egen tyngd nedfaller i denna, i den mån det brinner undan. Då denna anordning befriar från att oafbrutet öfvervaka eldningen, t. ex. under natten, begagnas den allmänt vid antracit- och kokskaminer samt större värmeugnar (kaloriferer), liksom äfven vid ång- och varmvattenpannor, som tillhöra värmeledningar. Magasinseldning förutsätter i regeln användande af s. k. rökfritt bränsle (koks eller antracit), beroende därpå, att man eljest måste vid eldstadskonstruktionen taga hänsyn till gaser, tjära m. m., som afgå från de närmast förbränningszonen liggande partierna af bränslet. Mekanisk eldning sker på det sätt, att man medelst särskilda, för ändamålet konstruerade apparater (se Eldningsapparater) oafbrutet tillför bränsle. För stora industriella anläggningar medför användningen af sådana ofta stor ekonomisk vinst, i det att därigenom såväl en god förbränning möjliggöres, som ock en afsevärd besparing af dyr arbetskraft kan ernås.

Felaktigheter vid bränslets påläggande (''inmatning'') gifva sig till känna på olika sätt. Användes ved, torf, s. k. bituminösa stenkol o. d., så är närmaste tecknet till dylika felaktigheter utveckling af rök. Bildas t. ex. vid en ångpanneeldstad intensiv svart rök, kan man med säkerhet påstå, att mycket af bränslets energi går obrukadt bort i skorstenen. Sådan kan dock bortgå i otillåtlig myckenhet äfven utan att det ryker ur skorstenen, t. ex. vid eldning med koks eller antracit, om lufttillförseln är för ringa, eller i vissa fall vid hvilket bränsle som helst, om densamma är för stor. Utan lämplig lufttillförsel kan ingen förbränning ega rum, men ett öfvermått af luft för å andra sidan ofta med sig ut genom skorstenen mycket värme, som skulle kunnat nyttigare användas. Regleringen af ''draget'' till en eldstad är alltså af allra största betydelse för eldningens ekonomiska resultat. Exempelvis må nämnas, hurusom vid eldning i en vanlig, gammaldags öppen spis, där ingen sådan reglering eger rum, omkr. $^9/_{10}$ af allt värme, som veden kan gifva, går ut med skorstensgaserna (''röken'') i fria luften — ''till skatorna'', som folkhumorn kallar det. Genom förnuftig eldning i en god kakelugn uppoffras på skorstensgaserna endast omkr. $^1/_{10}$. Jfr Eldstad.

I samband med anordningar för magasinseldning eller mekanisk eldning användas ofta för dragets reglering automatiska anordningar, hvilka snart sagdt äro nödvändiga, om eldningen skall sköta sig själf, utan tillsyn, under någon längre period.

Undanskaffande af aska och slagg ur eldstaden kan behöfva ske dels för att bereda bränslet utrymme, dels ock — i sådana eldstäder, där luften kommer in genom en s. k. rost — för att lämna luften tillträde. Fyllas nämligen mellanrummen mellan roststängerna med aska eller slagg, kan icke nöjaktig myckenhet förbränningsluft inkomma.

Eldningsläran erbjuder — i all sin teoretiska en-

kelhet — i praktiskt afseende de mest mångskiftande problem, på hvilkas lösning tusenden af tekniker oafbrutet arbeta. K. S—n.

Eldningsapparater, sådana anordningar, medelst hvilka bränsle automatiskt genom maskinkraft införes i en eldstad. Några allmännare typer af sådana konstruktioner äro följande apparater, medelst hvilka bränsle 1) inkastas ofvanpå det i eldstaden

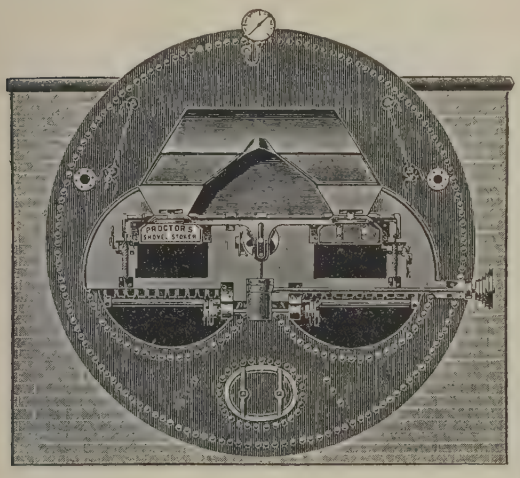

Fig. 1.

befintliga glödande bränslet (fig. 1, Proctors sprinkler); dessa apparater kunna i viss mening sägas imitera eldningen för hand, som sker på ungefär liknande sätt, ehuru ej kontinuerligt, utan med vissa mellantider; 2) inskjutes i eldstaden på så sätt, att hela bränslelagret försättes i en långsam rörelse från en inloppstratt till rostens ändpunkt, hvarvid under vägen först koksning,

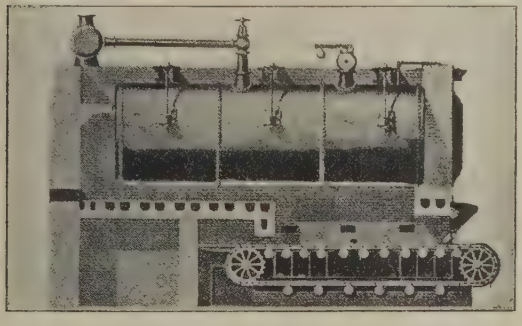

Fig. 2.

sedan förbränning inträder (fig. 2 visar en s. k. kedjerost, på hvilken bränslet hvilar och föres fram i mån af rostens rörelse). Flera konstruktioner (eng. *coking stoker*) finnas, vid hvilka bränslets rörelse åstadkommes genom en sakta, fram- och återgående rörelse hos roststängerna; 3) genom en skruf skjutes in *under* det i förbränning stadda bränslet (fig. 3, sp. 174); 4) pulverformigt kastas in i eldstaden medelst en fjädrande borste e. d. (fig. 4, sp. 174). K. S—n.

Eldon [e'ldən], lord, engelsk statsman. Se Scott (John).

Eldopāl, *miner.*, honungsgul till hyacinträd, starkt glänsande opal, från Mexico, Färöarna o. s. v. A. Hng.

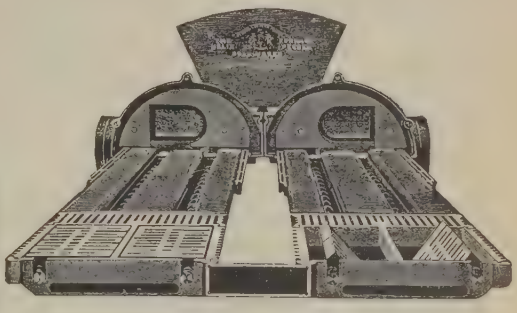

Eldningsapparater. Fig. 3.

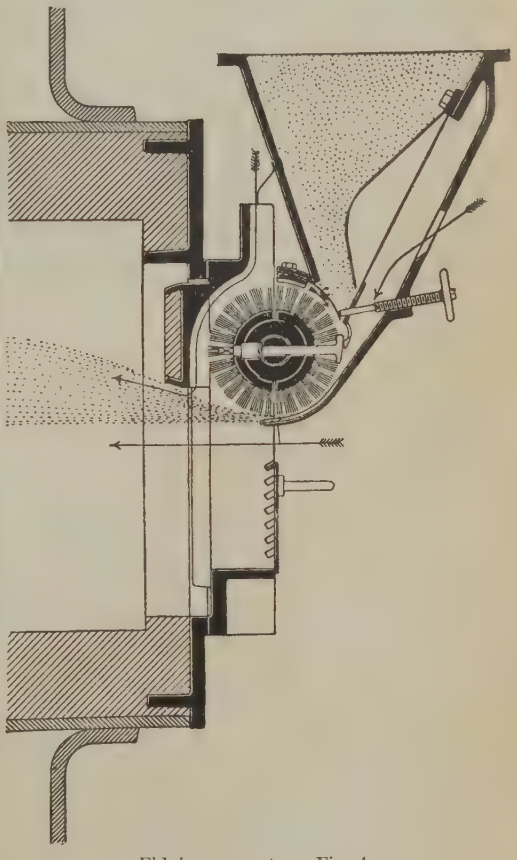

Eldningsapparater. Fig. 4.

Eldorādo, sp. (''den gyllne''), betyder vanligen ett land, där lifvets goda, särskildt guld, finnes i öfverflöd. Ursprungligen betecknade ordet en omätligt rik man (konung), som skulle bo ö. om Cundinamarca och om hvilken Syd-Amerikas indianer berättade de vildaste sagor för att egga spanjorernas guldtörst. Fabeln om denne Kresus och hans land, på hvilket ordet E. snart öfverflyttades, utbildades

i synnerhet genom Orellano, Pizarros följeslagare, och ett flertal expeditioner utsändes för att upptäcka E., bl. a. af Gonzalo Pizarro, Filip von Hutten (1541—45) och Walter Raleigh (1595, 1597 och 1617). Indianernas ortsbestämningar voro alltid så sväfvande, att guldsökarna föranleddes till vidsträckta strötåg öfver Syd-Amerikas fastland, på hvilka de gjorde jordkunskapen viktiga tjänster. Jfr Langegg, "Geschichte der entdeckungsreisen nach dem goldland E." (1888).

Eldpall. Se Eldstad, sp. 182—183.

Eldprof. 1. Undersökning genom eld af en kropps äkthet. — 2. Ett slags ordalier (se d. o.).

Eldria. Se Ria.

Eldrimner (isl. *Eldhrimnir*), *nord. myt.*, den kittel, i hvilken galten Särimners kött kokas.

Eldrum, Pannrum, *sjöv.*, rum ombord, som innesluter ångpanna. Å större fartyg finnas flera med vattentäta skott åtskilda eldrum, hvartdera vanligen inrymmande 2—4 stora ångpannor. H. W—l.

Eldrumskorpral, *sjöv.*, förhandsman i eldrum.

Eldrund, *sjöv.*, undersökning, "rund", som det åligger vakthafvande officern ombord å örlogsfartyg att nattetid hvarje halftimme låta göra för att tillse ordningen, särskildt att otillåten eld ej brinner samt att posterna äro vaksamma. Den "rund", som det åligger fartygets sekond att hvarje afton förrätta för att tillse, att anbefalld ordning iakttages, kallas numera eldvisitation. H. W—l.

Eldrör, *milit.*, den del af ett eldvapen, hvari den drifvande kraften utvecklas och kulan erhåller sin riktning. Vid handeldvapen kallas eldröret pipa och vid tunga eldvapen kanon, mörsare eller haubits. De tre sista benämningarna beteckna dock allmänt hela eldvapnet. Om eldrörsrekyl se Lavettage. W. G. B.*

Eldsalamandern l. Landsalamandern, *Salamandra maculata, zool.* Se Amfibier.

Eldsberga, socken i Hallands län, Tönnersjö härad. 4,818 har. 1,452 inv. (1905). E. bildar med Tönnersjö ett konsistoriellt pastorat i Göteborgs stift. Laholms kontrakt.

Eldsdyrkare, vilseledande beteckning för Mazdareligionens anhängare i Persien och Indien. Elden, liksom jorden och vattnet, kallas af dem helig och intager en mycket viktig plats såsom renande och djäfvulsfördrifvande i deras kult. Men Atar, eldens genius, är underordnad Ahura Mazda. Se Parsism. N. S.

Eldskär, fordom befäst holme i Finland, 3 km. s. ö. om Hangö udd. Se Hangöbefästningarna. L. W:son M.

Eldslandet (sp. *Tierra del Fuego*, eng. *Fuegia*), ögrupp vid södra spetsen af Syd-Amerika, skild från fastlandet genom Magalhães' sund, mellan 52° och 55° 59′ s. br. samt 74° 50′ och 63° 40′ v. lgd. Arealen uppgifves till 73,746 kvkm., däraf hufvudön, det egentliga E., upptager 48,114 kvkm. — Den först 1830 upptäckta Beaglekanalen, s. om hufvudön, skiljer denna från en rad af större och mindre öar och ögrupper: Nueva, Lennox, Navarin (2,480 kvkm.), Hoste (6,600 kvkm.) med halfön Hardy — hvars sydligaste spets kallas "Falska kap Hoorn" (sp. *Cabo falso de Hornos*) —, Gordon, Londonderry och Stewart. Väster om hufvudön ligga Dawson (1,320 kvkm.), Clarence (2,750 kvkm.), S:ta Ines och Desolation (8,000 kvkm.). Söder om Navarin, på andra sidan om Nassaubukten, ligger Wollaston (495 kvkm.) och s. om denna den vanligen under namnet Hermiteöarna sammanfattade ögrupp, till hvilken bl. a. höra Deceit, Herschel, Hall, Hermite och Horn l. Hoorn (16 kvkm.). Den sistnämnda, som är den sydligaste i arkipelagen och skild från de båda förstnämnda genom S:t Francisbukten, är en nästan lodrätt till 424 m. höjd ur vågorna uppstigande svart, kal klippmassa, kallad Kap Hoorn (55° 59′ s. br.). Den östligaste ön i arkipelagen är Los Estados l. Statenland (640 kvkm.), skild från hufvudön genom Le-Mairesundet. Alla öarna äro, liksom kusten af fastlandet, sönderskurna af bukter och smala

Fig. 1. Bukt vid Gordonön i södra Eldslandet.

fjordar samt uppfyllda af berg (jfr fig. 1). Med sina taggiga spetsar sträcka sig bergen högt upp i den eviga snöns region, hvars nedre gräns ligger 900—1,150 m. ö. h. I deras rämnor skjuta glaciärerna ända ned i fjordarna. De högre sluttningarna äro betäckta med torfmossar, de nedre afsatserna med täta skogar. Äfven på de mindre öarna finnas höjder af 1,000 m. Ögruppen är bergigast i sin västra del, som utgör en fortsättning af Anderna. — Själfva hufvudön har en tämligen enformig östkust med endast en större bukt, San Sebastian bay; i n. och v. inskjuta från Magalhães' sund Lomas- och San-Philipvikarna samt västligare Bahia Inútil och den djupa fjorden Admiralty sound. Södra kusten, som genom Beaglekanalen är skild från de sydligare mindre öarna, har inga djupare inskärningar. På E. finner man enligt Nordenskjöld "tvenne naturer, som äro så vidt skilda, som vore det olika världsdelar. I n. ö. ligga de öppna stäpperna, bevuxna med stripigt gräs och låga buskar och öfversållade af grunda sjöar med ett som oftast salt vatten". I s. v. har man ett regnrikt, bergigt land. Östra delen är en fortsättning af Patagoniens pampas, västra och södra af Anderna. Höjdskillnaden är därför stor mellan sydvästra och nordöstra delarna. I den förra nå Monte Sarmiento 2,070 m. och Mount Darwin 2,150 m., medan den senare är ett platåland, som sänker sig mot n. ö. och aldrig når öfver 1,000 m., i regel icke öfver 300 m. Äfven geologiskt motsvarar E. Syd-Amerikas fastland. Bergen i v. och s. bestå af granit och kristalliniska skiffrar; närmast n. om dem träffas mesozoiska skiffrar, medan den jämnare nordöstra delen har ett underlag af tertiära aflagringar, täckta af istids-

bildningar, rullgrus och moräner af ända till 60 m. mäktighet. Nordenskjöld uppskattar den yta, som den forna inlandsisen betäckt, till 60,000 kvkm, och strandterrasser tyda på, att hafvet nått 30—50 m. högre än nu. — Både brunkol och stenkol hafva anträffats, men brytas icke; guld finner man öfverallt på hufvudön i flodsanden, men blott i ringa mängd; äfven järn, granit och olivin förekomma. En ”guldfeber” lockade 1882—92 många guldgräfvare dit, men den har längesedan upphört, ehuru guldvaskning ännu pågår på några ställen. Skogarna äro landets viktigaste rikedomskällor. Dessutom är landet väl lämpadt för fårafvel, som nu utgör förnämsta förvärfskällan. — Klimatet är hårdt. Om sommaren (jan.) är medeltemperaturen + 10° till + 15°, om vintern (juli) + 5° till — 10°. Ett mycket lågt lufttryck råder under hela året, och starka västliga vindar och stormar draga nästan året om öfver E. Vid västra kusten härskar rå och kall väderlek med långvariga silregn hela sommaren, och under vintern äro snöfall lika vanliga. J. F. N.

Inom det torra området saknas skog, endast en buskvegetation finnes, bestående af *Ribes magellanicum*, *Berberis*-arter, *Baccharis*-arter, den vackra kompositeen *Chiliotrichum amelloides* m. fl. Vid Rio Grande uppträder i större mängd den märkvärdiga umbellaten *Azorella gummifera*, som jämte *Empetrum rubrum* ger karaktär åt heden. Där börjar äfven en ytterst enformig skog, bildad af en bokart, *Notofagus Pumilio*, att visa sig. *Myzodendron punctulatum* parasiterar i stor mängd på bokarna. Gränsen mellan skogen och det skoglösa området är ytterst skarp. Helt olika är vegetationen i det nederbördsrika området, där typisk urskog, bildad af den vintergröna *Notofagus betuloides*, magnoliaceen *Drimys Winteri* och celastraceen *Maytenus magellanica*, förekommer. Bland skogens buskar märkas *Berberis ilicifolia*, *Desfontainea spinosa* och *Pernettya mucronata*. Den tufviga marken i skogen täckes fullkomligt af lefvermossor. På den mera öppna marken växa ett barrträd, *Libocedrus tetragona*, *Escallonia serrata*, *Philesia buxifolia*, den eldsländska florans vackraste prydnad, m. fl. Mot hafvet afslutas all vegetation af mycket täta snår af *Pernettya*, *Escallonia* och *Desfontainea*. På bergsluttningarna ofvanför urskogen är *Notofagus antarctica* det förhärskande trädet. Fjällsluttningarna med sin rika mossflora och sina dvärgartade bokar erinra om Nordens fjälltrakter. Den egentliga fjällfloran är jämförelsevis fattig. Mycket anmärkningsvärdt är, att den eldsländska floran innehåller många arter, som äfven äro hemma i Skandinavien, t. ex. *Cerastium arvense*, *Hippuris vulgaris*, *Apium graveolens*, *Galium Aparine*, *Erigeron alpinus*, *Plantago maritima*, *Phleum alpinum*, *Poa pratensis* m. fl. gräs. Af inhemska ätliga växter märkes framför allt den på bokarna parasiterande disksvampen *Cyttaria*, onaindianernas förnämsta vegetabiliska födoämne. G. L—m.

Af däggdjur hafva iakttagits utom hvalar och sälar guanakon, två räfvar (*Canis magellanicus* och *C. azaræ*), en flädermus (*Vespertilio chiloensis*) samt gnagare af släktena *Ctenomys*, *Rheithrodon* och *Hesperomys*. På kusterna lefva talrika skaror af hafsfåglar, såsom pingviner, kormoraner, albatrosser, måsar, ankor, gäss m. fl. Bland de fåtaliga landtfåglarna märkas en hackspett (*Campephilus magellanicus*), några finkfåglar (*Phrygilus*-arter), en kolibri (*Eustephanus galeritus*) o. a. Amfibier saknas alldeles, af kräldjur förekomma två ödlearter (af släktet *Liolæmus*); insekterna äro fåtaliga. L—e.

Befolkningen. De egentlige eldsländarna, som förr kallades pescheräer, bestå af två i språkligt, men ej så mycket i somatiskt afseende skilda stammar: *jaghan* (se fig. 2), sannolikt direkta afkomlingar af ögruppens ursprungliga ras, på södra kusten, och *alakaluf* (se fig. 2), från fastlandet invandrade araukaner, på västkusten, med ett gemensamt namn kallade *kanalindianerna*. En tredje folk-

Fig. 2. Eldsländare af jaghanstammen med sina två hustrur af alakalufstammen och en dotter.

stam är *ona*, patagonier (tehuelche), hvilka sent gått öfver sundet och nu bebo de norra och östra delarna af hufvudön. Jaghan karakteriseras af låg panna, utstående kindkotor, stora, svällande läppar, svarta ögon, groft, svart hår samt oproportionerligt stort hufvud och öfverkropp i förhållande till de ytterst spensliga och krokiga benen. Längden är omkr. 160 cm. De gå nästan alldeles nakna (endast med öfver kroppen kastade skinn), trots det omilda luftstrecket, och hämta sin näring hufvudsakligen ur hafvet. Numera ega nästan alla jaghanindianer, tack vare den engelska missionsstationen i Ushuaia, åtminstone en viss grad af halfcivilisation. Missionärerna hafva utbildat det mycket ordrika och i grammatiskt afseende rikt utvecklade språket till skriftspråk och öfversatt religiös litteratur, delar af bibeln. Onaindianerna, som träffas nästan öfverallt på E:s hufvudö utom på södra kusten samt lifnära sig af jakt och något fiske, hafva från kolonisternas sida varit utsatta för ett verkligt utrotningskrig, hvarvid ej ens de smutsigaste medel — massförgiftning medelst stryknin o. d. — försmåtts. I motsats mot kanalindianerna äro ona ett fysiskt och psykiskt relativt väl utrustadt folk. Om ock inga jättar, som man förr berättade, äro de storväxta (175—183 cm.), kraftigt byggda och väl proportionerade, med på visst sätt tilldragande ansiktsuttryck och lätt, nästan elegant gång. Håret är sträft, djupsvart, hudfärgen hög, något rödbrun med skiftning i hvitt, dragen äro markerade, kinderna rundade, ögonen stora, mörka, underkäken något

framstående, tänderna praktfullt hvita. En torftigare existens än den ona föra — nomader utan lastdjur eller farkoster, med sin egendom inskränkt till ett par guanakohudar, båge och pil samt några flätade korgar — söker man förgäfves annorstädes; men de kunna antaga en icke ringa grad af civilisation — lära sig främmande språk, läsning och skrifning, handtverk o. d., såsom missionärernas verksamhet företrädesvis bland barnen visar. Alkoholiska och narkotiska njutningsmedel äro dem absolut okända. Under inflytande af sjukdomar och beröringen med de hvite kolonisterna, hvilka i allt större antal inflytta som boskapsegare, gå de eldsländska stammarna hastigt sin undergång till mötes och räkna nu endast några hundra medlemmar, enl. missionär Th. Bridges omkr. 1,000 (alakaluf 100, jaghan 300 och ona 600). — E. delades enligt ett 23 juli 1881 afslutadt gränsfördrag mellan Chile och Argentina så, att till sistnämnda land hör den ö. om 68° 36′ 38″ v. lgd fr Greenw. belägna delen af hufvudön med Los Estados, med en areal af 21,048 kvkm. och 477 kolonister (1897). Den argentinska delen bildar ”gobernacion” Tierra del Fuego med 3 departement. Hufvudorten är Ushuaia vid Beaglekanalen. Den större, chilenska delen tillhör territoriet Magallanes. Denna del är 52,698 kvkm. och har 1,500 inv. Dess hufvudort är Port Porvenir. — Infödingarna medräknade, torde E:s hela invånarantal vara omkr. 3,000. — E. upptäcktes af Magalhães (1520) och fick sitt namn efter den mängd eldar, som infödingarna tände längs kusten. Först engelsmannen Drake såg 1578 de sydliga öarna äfvensom den udde, hvilken holländarna Le Maire och W. Schouten 1616 kallade Kap Hoorn. Ögruppen kringseglades första gången (1619) af bröderna de Nodal. Brittiska amiralitetet föranstaltade en noggrann uppmätning och kartläggning af hela gruppen genom King (1826—28) och Fitzroy (1831—36), med hvilken Ch. Darwin följde, som i sin reseberättelse skildrat en del af E. Först efter landets politiska delning (1881) hafva företagits mera ingående forskningar, af bl. a. Bossi (1881), Bove (1882), Ramon Lista och Julio Popper (1886—87), svenskarna O. Nordenskjöld och P. Dusén (1895—97), som undersökte landet geografiskt samt gjorde botaniska och zoologiska samlingar. Vid Orange bay på östra kusten af ön Hoste var från 5 sept. 1882 till 1 sept. 1883 en fransk meteorologisk expedition stationerad, hvars vetenskapliga resultat utgåfvos 1885—91 i 9 bd under den gemensamma titeln ”Mission scientifique du Cap Horn”.

Litt.: Lista, ”Viaje al pais de los Onas” (1880), Bossi, ”Exploration de la Tierra del Fuego” (1882), Bove, ”Nueva expedicion a las terras y mares australes” (1884), O. Nordenskjöld, ”Från Eldslandet” (1898) samt ”Wissenschaftliche ergebnisse der schwedischen expedition nach den Magellansländern 1895—97” (under utgifning sedan 1899). J. F. N.

Eldsläckning, Eldsläckningsredskap. Se Brandväsende, sp. 1489—96.

Eldsmärke. Se Eldmärke och Födelsemärke.

Eldsprutande berg, äldre benämning på vulkan (se d. o.).

Eldstad, i vidsträcktare mening sammanfattningen af de konstruktiva anordningar, hvilka erfordras vid vissa förbränningsprocesser. Sålunda förstås ofta med eldstad än ugn, än kakelugn, än kamin, än spis, än äril, än härd o. s. v.

Ofta åsyftas därmed blott den *del* af en ugn, kakelugn o. s. v., hvarest själfva förbränningen försiggår. Till eldstaden i denna mening räknas alltså icke rökkanalerna (eldkanaler, eldrör, skorsten) och ej heller — där sådant finnes — bränslemagasin. Språkbruket är dock i detta afseende något sväfvande samt ej fullt konsekvent.

De fordringar, som man i tekniskt afseende uppställer på en god eldstad, äro följande: den skall vara tillräckligt stor, så att den kan mottaga och förbränna så mycket bränsle, som motsvarar behofvet af värme; den skall medge en noggrann reglering och god fördelning af den för förbränningen behöfliga luften (hvarigenom ock den viktigaste orsaken till uppkomsten af mörk rök förhindras); den skall medge värmets tillgodogörande så fullständigt som möjligt; slutligen skall den kunna lätt öfverses och rengöras.

På eldstadens storlek beror närmast den myckenhet bränsle, som kan under viss tid förbrännas, och härpå i sin ordning den myckenhet värme, som under samma tid kan erhållas. Vid ångpanneeldstäder, ugnar för metallurgiska och andra tekniska ändamål *beräknas* denna storlek med hänsyn till värmebehofvet. Vid kakelugnar, kaminer och andra eldstäder, afsedda till uppvärmning af rum, borde tydligen detsamma ske. Emellertid utföres sällan sådan beräkning i annat fall, än då det gäller en eldstad för central uppvärmning (se d. o.), i hvilken händelse konstruktionen och beräkningarna vanligen öfverlåtas till specialist på området. Bristande beräkningar rörande en eldstads storlek göra sig dock ofta kännbara, t. ex. vid val af kaminer för boningsrum, hvarvid från säljarens sida ofta framhålles ”bränslebesparingen” såsom en faktor af så stor betydelse, att man förbiser nödvändigheten att förbruka en viss myckenhet bränsle samt att rum för detta bränsle finnes i eldstaden.

Lufttillförsel och luftreglering till en eldstad bestämma *förbränningens intensitet* och förlopp. Är lufttilloppet otillräckligt, uppstå brännbara gaser och sot, som bortgå genom skorstenen och vålla förluster (af potentiell energi) jämte obehag för omgifningen. Detsamma blir delvis förhållandet, om luften ej allestädes åtkommer bränslet, d. v. s. om luften är ojämnt fördelad. Är åter lufttillförseln för stor, så bortgår med den stora luftkvantiteten en oskälig myckenhet värme genom skorstenen. För att möjliggöra lufttillförsel fordras för vissa slag af bränsle alltid (och för de flesta fasta bränslearter i fråga om mycket stora eldstäder) användande af rost, d. v. s. ett galler, vanligen af järn, som uppbär bränslet. Exempelvis må erinras om anordningarna vid en vanlig ångpanneeldstad. Denna afdelas genom rosten i två delar, hvardera försedd med sin lucka 1) eldstadsluckan, hvarigenom bränslet inkastas på rosten, och 2) askugnsluckan, hvarigenom luften strömmar in under rosten och hvarigenom vidare den bildade askan, som faller ned genom rosten, uttages. Bränslet fördelas så jämnt som möjligt och i lagom tjockt lager å rostens yta, och luften kommer härigenom äfven att fördela sig någorlunda jämnt. Analogt är förloppet vid diverse koks- eller antracitkaminer, järnspisar o. s. v. Vid s. k. magasinseldning (jfr Eldning) måste det vara sörjdt för,

att bränslet genom sin tyngd fördelar sig å rosten, i den mån det brinner undan. Detta eger rum t. ex. vid åtskilliga moderna kaminer för kontinuerlig eldning. En kakelugn erbjuder åter exempel på en eldstad utan rost, användbar, emedan veden ändå lämnar luften spelrum.

Vid ångpannor regleras ofta den luftmängd, som skall genomströmma rosten, automatiskt medelst en s. k. dragregulator, d. v. s. en apparat, som är sådan, att när förbränningen blir för stark, minskas lufttilloppet — och omvändt, då förbränningen blir för svag.

Värmets bättre eller sämre tillgodogörande vid en viss eldstad är tydligen en omständighet af största vikt i ekonomiskt afseende. Ju flera procent af bränslets potentiella energi (''värmevärde''), som tillvaratagas, desto bättre är eldstaden och desto större är eldstadens ''verkningsgrad'' eller ''nyttiga effekt''. (Rörande de olika orsakerna till förlusten af värme se Eldning.) Såsom exempel på några eldstäders verkningsgrad må nämnas följande:

Om en kakelugn eldas med slutna luckor och öppna draghål samt därvid spjället skötes sålunda, att intet os kännes, men ej heller draget är så starkt, att det afsevärdt förnimmes med hörseln, så kan kakelugnen ge en verkningsgrad af mer än 85 proc. Eldas den åter med vidöppna luckor och regleras ej heller spjället, så kan större delen af brasans värme gå ut genom skorstenen. Mellan dessa ytterligheter torde de för kakelugnen vanliga siffrorna (omkr. 70 proc.) vara att söka. En öppen spis af enklare konstruktion ger 10 à 15 proc. För bättre antracit- och kokskaminer är verkningsgraden 70 à 90 proc. och för sådana ugnar, som användas vid centralvärmeledningar (för varmluft), ofta ännu högre. En ångpanneeldstad får ej räknas för dålig, om den ger omkr. 70 proc. Sämsta verkningsgraden torde tillkomma järnspisen, sådan den vanligen förefinnes och användes i kök. Den procent af vedens inneboende värmeenergi, som kommer maten till godo vid matlagning, understiger nämligen ej sällan 5 proc. Det är af denna anledning, som kokning med ånga, gas eller fotogen kan ställa sig ekonomiskt fördelaktig. Sättet för värmets tillgodogörande är nämligen väsentligt bättre för dessa uppvärmningssätt än vid köksspisen.

Utöfver en viss gräns kan emellertid ingen eldstad tillgodogöra värmet, alldenstund man för vinnande af drag måste uppoffra något värme.

Den sista af de förut angifna fordringarna på en god eldstad gäller dess åtkomlighet för rengöring. Allt fast bränsle, som användes i praktiken, ger upphof till aska, ofta också till något sot. Större delen af askan faller visserligen ned i askrummet, men de lättaste partiklarna och sotet föras med bränslegaserna (röken) in i rökgångarna. Få dessa mjöllikna partiklar hopa sig där, förtränga de nämnda gångar eller täppa dem t. o. m. understundom fullständigt. Skall värmet användas att producera ånga, värma vatten o. d., utgöra sot och flygaska en anledning till stora värmeförluster, emedan de hindra värmet att meddela sig från de heta gaserna till pannplåten. En eldstad måste af nu angifna skäl kunna befrias från dessa afsättningar, hvarför ock nödigt antal sotluckor och ventiler bör finnas. Är temperaturen vid förbränningen hög, kan ock inträffa, att den i själfva förbränningsrummet befintliga askan smälter till slagg, som stelnar till så stora klumpar, att de ej kunna nedfalla genom rosten, utan måste undanskaffas med lämpliga anordningar. Vid eldstäder, där dylik slaggbildning kan ifrågakomma, bör alltså hänsyn därtill tagas. K. S—n.

Historik. Då eldstadens tillkomst påtagligen tillhör människosläktets barndomstider, kunna vi icke ha någon kunskap om dess ursprungliga utseende. Några särdeles gamla, daterbara primitiva eldstäder äro icke kända, hvadan det beror på sofring bland det rika materialet och personligt skön, när man förklarar, att någon form är en äldre. På olika ställen hafva emellertid yttre faktorer, framför allt de klimatiska förhållandena och bränslets beskaffenhet, tvungit människan att förbättra och utveckla eldstaden till att gifva ett i många afseenden ökadt produktionsresultat. Om man skulle kunna tillgodogöra sig förbättringarna af själfva eldstäderna, måste det äfven i mycket hög grad bero på formen och utseendet af det rum, dit de äro förlagda. Utvecklingen af de hus, som äro försedda med något slags eldstäder, står således i växelverkan med de senares utbildning. I denna artikel kan det emellertid icke komma i fråga att annat än undantagsvis vidröra eldhusets — i detta ords vidaste betydelse — vidtomfattande historia. Ehuru man ofta påträffar eldstäder, hvilka nått en hög grad af fulländning, kan man emellertid sida om sida med dessa råka på dylika med ett mycket primitivt utseende; de kunna ej stå den ursprungliga eldstaden långt fjärran. De enkla eldstäderna hafva alla de funktioner, som sedermera, när större anspråk ställts på hvar och en af dessa, framkallat, att en grupp eldstäder utvecklats i en, andra i en annan riktning. Den primitiva härden är ej endast platsen, där beredandet af födan eger rum, utan äfven mycket ofta stugans enda

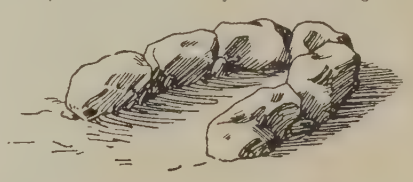

Fig. 1. Äril i ett eldhus vid en fäbod, Jämtland.

värme- och ljuskälla. En äril sådan som fig. 1 är så enkel, att bålplatsens hela begränsning utgöres af en krets stenar; det hela är lagdt så långt som möjligt från husets väggar. Man torde vara berättigad att i en liknande eldstads form se utgångspunkten ej blott för flera af de nordiska spisformerna, utan jämväl för de flesta ugnsarterna.

Hufvudfaserna i ärilens omformning till öppen spis äro i korthet följande. För att göra matlagningen bekvämare eller för att få ljuskällan högre upp lyfte man ''grufvan'', ''ärilen'', upp från golfvet. Exempel härpå lämna de olika formerna för ''eldpallar'' och fig. 2, sp. 183 (en ''flu'' från en ''rorbod'' i det nordligaste Norge). Grufvan uppbäres där af en träställning, hvars innerväggar äro beklädda med kantställda stenflisor. På andra håll har man sökt skydda elden på eldpallen mot drag från stugdörren genom en upprest häll (fig. 3) eller genom en murad upphöjning vid dess ena sida. Kanske i samband med att fönstret flyttades från taket till ena väggen, förlades härden till ena hörnet af rummet. Man var

dock van att få ljus från rummets centrum och lät därför ett hörn af ärilen skjuta långt in mot rummets midt. På den nya platsen var dock närheten af elden farlig för husets väggar. Eldpallens baksi-

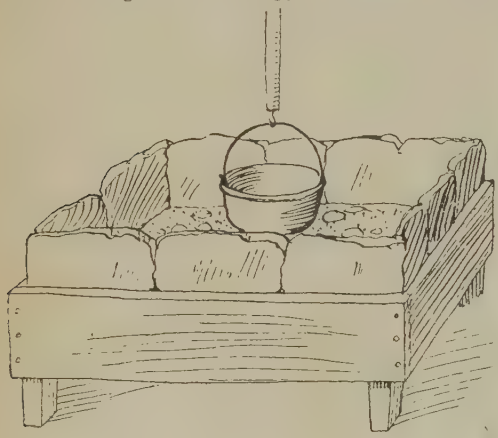

Fig. 2. "Flu", Tromsö amt, Norge.

dor murades då upp med sten till taket. Härden försågs omsider med rökgång (skorsten) och spiskappa. Först senare ställdes den så nära intill väg-

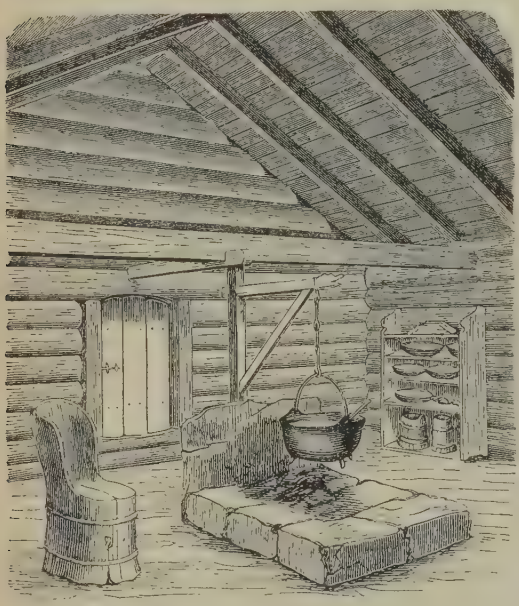

Fig. 3. Eldhus, södra Norge.

garna, att man ej kunde gå rundt omkring den (se fig. 4). På detta utvecklingsstadium befinna sig ännu många af de nordiska öppna spisarna.

Med kunskapen om att bygga stenhus kommo till Norden — sannolikt på mer än en väg — från Mellan-Europa nya former för den öppna ärilen. I kontinentens städer var i äldre tider "det sachsiska huset" det vanligaste, och i detta, som saknar mellanväggar, har ärilen lagts under en rökgång inuti någon af ytterväggarna. Omramningen kring en sådan öppen spis — skorsten, som den kallas i Holland — har alltid i Mellan-Europa både i slott och kojor smyckats med en viss omsorg. Åtskilliga af dessa

Fig. 4. Öppen spis, Bollnäs socken, Hälsingland, nu på Skansen.

spisar ha t. o. m. försetts med en så konstnärligt betydande utsmyckning, att de intaga en självständig plats i den europeiska konstindustriens historia (se fig. 5). I den öppna spisens fond är ofta insatt

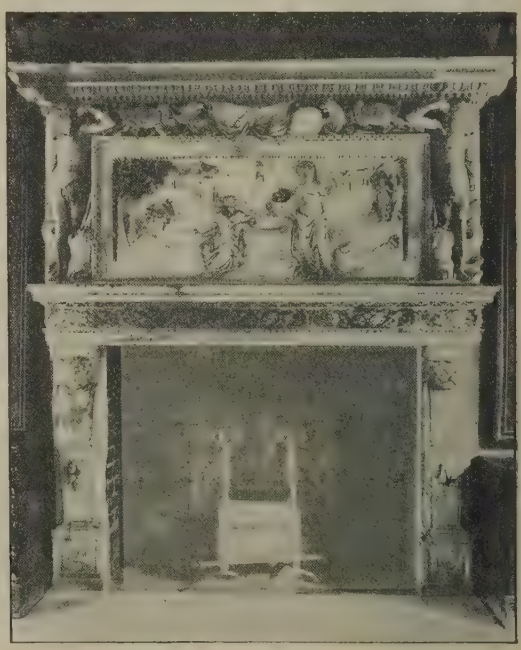

Fig. 5. Öppen spis, 1562, Cluny-museet, Paris.

en rikt ornerad järnhäll. Fig. 6 visar en 1540 daterad häll, ännu sittande i en spis i museet i Brügge. Den ger en intressant framställning af en öppen spis med brinnande bål, omgifven af diverse föremål, som kunna tillhöra en spisutrustning: pust, eldtång, hal-

Fig. 6. Fondhäll inuti öppen spis, 1540, museet i Brügge.

ster m. m. I dessa mellaneuropeiska spisar är bålplatsen mycket ofta belägen direkt på det stenlagda golfvet. I många af de holländska öppna spisarna finner man ännu flerstädes en rektangulär, obetydlig fördjupning i spisgolfvet (ett minne efter den nedsänkta grufvan i golfvet?). Äfven i dessa trakter har man sökt på olika vis lyfta ärilen upp från golfvet. Fig. 7 visar ett dylikt försök: ett kolbäcken hvilande

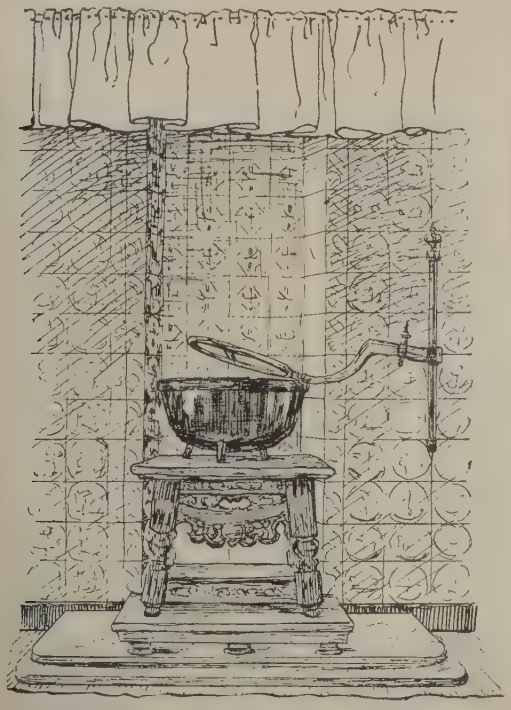

Fig. 7. Kolbäcken inuti en öppen spis, Hindelopen, nu i museet i Leeuwarden.

på en pall af trä inuti en öppen spis. Äfven i de nordiska stenhusen kan man följa de olika smakriktningarnas inflytande på spisomramningarna. De äro dock vanligen endast en svag återglans af de europeiska konstriktningarna. En tidig dylik visar bilden af den öppna spisen i gemaket i Glimmingehus, å pl. VIII till art. Bostad. En praktspis från baroc-

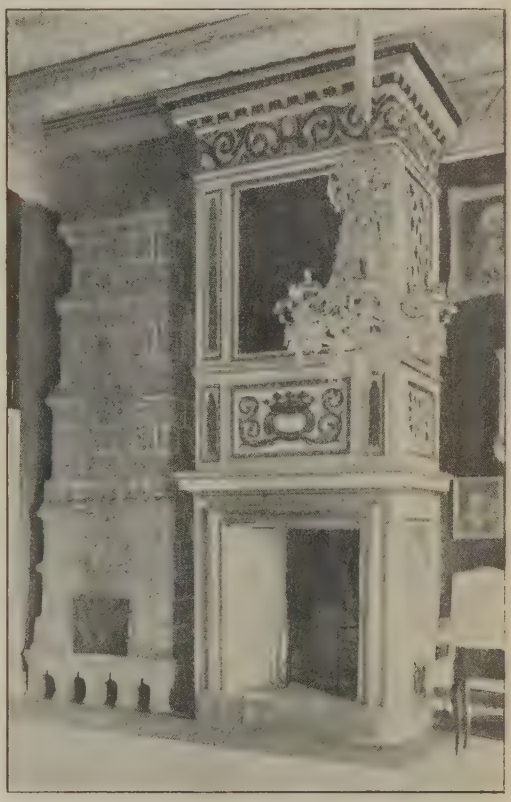

Fig. 8. Inklädd spis med sättugn af kakel, omkr. 1660. Skokloster, Uppland.

ken, inklädd i ett skulpteradt omhölje af trä, visar fig. 8 från Skokloster. Under 1700-talet inkomma nya eleganta franska former för spisomramningarna.

En så enkel eldstad som ärilen (fig. 1) kan äfven tänkas som utgångspunkt för de nordiska *ugns*formerna. Öfvertäckes nämligen en sådan, som be-

Fig. 9. Bastuugn, Bjuråkers socken, Hälsingland.

gränsas med större kantstenar, med en häll, erhålles i och med detsamma en primitiv ugn (se fig. 9, en bastuugn). Detta har emellertid skett på olika

platser och tider med ärilar af skilda slag, då ett flertal enkla ugnsformer har uppstått, hvilka därefter blifvit prototyper för olika ugnsarter. En slutform för en utvecklingskedja af ugnar, tillhörande det svenska kulturområdet, är t. ex. fig. 10,

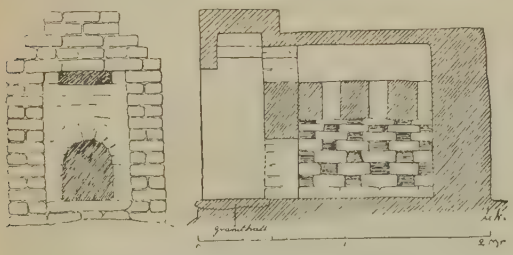

Fig. 10. Bastuugn, Järfsö, Hälsingland.

en bastuugn. Den består af två delar, den egentliga ugnen och en framför denna ställd portliknande gnistsläckare. Här är det hela af tegel; annorstädes kan ugnen vara af naturlig sten, medan gnistsläckaren är murad af tegel. Den ugn bilden visar har ett helt kanalsystem för att åstadkomma drag och är därför troligen af mycket färskt datum. På sina ställen äro rullstenar af ett halft hufvuds storlek lagda ofvanpå ugnen för att upptaga och bevara värmen efter brasan. Dylika ugnar sakna ännu rökgång ut genom yttertaket, hvadan hela rummet, sålänge det eldas, fylles af sot och rök. När elden brunnit ut, vädras röken ut. Emellertid äro ugnsväggarna så heta, att rummet inom kort åter blir varmt. Ännu i början af 1800-talet har det funnits trakter i Norden, där stugor med dylik eldstad regelbundet bebotts af gårdens folk.

Relativt ofta förekomma kombinationer af två eller flera af de enkla eldstäderna. Särskildt i trakter med ett omväxlande klimat, såsom i Norden, har detta

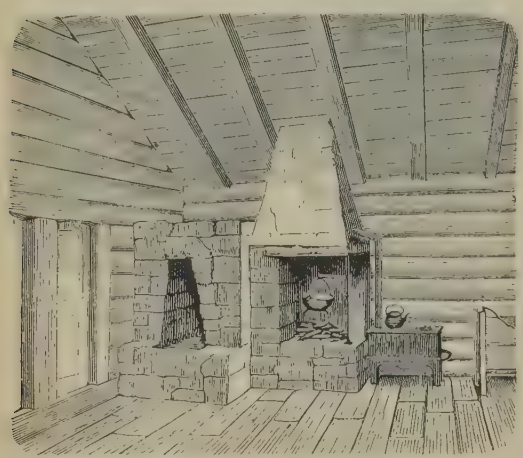

Fig. 11. Stuginteriör, Sogn, Norge.

varit förmånligt. Därvid har man kunnat draga fördel af de olika eldstadsarternas bästa sidor. Sålunda förekommer en eldstadskombination af en spis och en ugn inom samma stuga mycket ofta, ty därigenom kunna de växande anspråken på värme, ljus och kokt, stekt eller gräddad föda rätt bra bli tillfredsställda. Det enklaste slaget af en dylik kombinering visar fig. 11, där en öppen spis och en

Fig. 12. Öppen spis med bakugn, Vrena, Södermanland.

ugn ställts jämte hvarandra i ett hörn i stugan. Sällan påträffas de dock som två ej sammansmälta

Fig. 13. Tvillingspis, Häggesled socken, Västergötland.

eldstäder. Det har vanligen icke dröjt synnerligen länge, innan de båda eldstäderna börjat växa sam-

man. Ugnen får ofta öppningen lagd så i förhållande till härden, att det blir lätt att utan många omständigheter införa kol och glöd från brasan å denna in i ugnen. Denna kombination påträffas synnerligen ofta i svenska liksom i utländska allmogehus under namn "spis med bakugn" (se fig. 12. sp. 188, från Södermanland). Särdeles ofta har intill denna spis med bakugn fogats ännu en äril med sin särskilda rökgång. Emellanåt kunna de båda spisarna vara insatta i spismuren jämte hvarandra, utan att den ena på något i ögonen fallande vis inverkat på den andras form (fig. 13, "tvelingespis" från Kållands härad i Västergötland). De båda härdarna förläggas emellertid äfven på samma höjd från golfvet, väggen mellan dem förtunnas eller borttages fullständigt. I somliga spisar kan en järnstång på skiljeväggens gamla plats för att uppbära spiskappan utgöra en påminnelse om denna, men det dröjer icke länge, förrän stången flyttas ut till den plats, där den är bäst ur vägen och gör bättre nytta — till spisens främre hörn (jfr fig. 4).

I många svenska landskap ges exempel på, att ännu en härd tillfogats den sist omnämnda eldstadskombinationen. Fig. 14 visar en spis från Hälsingland, som — utom härden framför bakugnen, endast skild från den andra härden genom en järnstång — äfven uppe i muren till höger har en liten äril, en

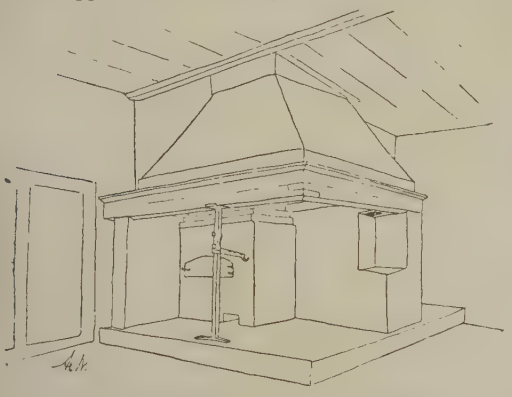

Fig. 14. Eldstadsanläggning, Delsbo, Hälsingland.

"lysspis". Som namnet antyder, har denna reserverats för uppgiften att vara ljuskälla. När man ej hade råd att underhålla den väldiga elden på den öppna spisen dygnet om, skaffade man sig denna lilla härd, där man från några torrvedsstickor fick till fyllest med ljus i stugan. En spis såsom fig. 14 är således en kombination af 4 eldstäder, tre härdar och en ugn. En annan vanlig kombination är två härdar och två ugnar. Den ena af de senare är emellertid en sent inkommen främling.

Troligen någonstädes i alpländerna började man forma hvalfvet i ugnarna af bränd lera (taksten, tegel eller kakel), ett uppslag, som blef grundläggande inom ugnsindustrien. Dylika ugnar bestå af en kubisk låda kring förbränningsplatsen och (oftast) därjämte af en värmebehållare, som kan antaga många former. Fig. 15 visar en sådan primitiv kakelugn (en sättugn, från ett bosniskt allmogehus). Dylika ugnar af kakel (se t. ex. fig. 8), dels af kakel och järnhällar (järnkakelugnar), dels uteslutande af järnhällar (järnugnar), fingo stor spridning och infördes äfven i de nordiska länderna. Järnugnarna kommo dock knappast i bruk förr än på 1500-talet, men blefvo då så mycket mer begärliga på grund af sina goda värmeegenskaper. De flesta bland de

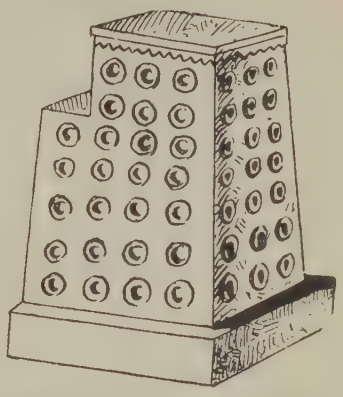

Fig. 15. Sättugn af kakel. Bosnien.

tidigare voro sannolikt sätt- eller biläggarugnar och kombinerades med de öppna spisarna såväl i slottens gemak som i allmogehusen. De vunno särskildt insteg i de senare inom de provinser, som under 1500- och 1600-talen lydde under danska kronan.

Fig. 16 afser att ge ett exempel på en högt utvecklad eldstadsanläggning, i hvilken ingår en järnugn som sättugn kombinerad med en på nordisk botten utbildad spis. Den visar den del af planen i en skånsk bondgård, som innefattar stugan och angränsande partier. Eldstaden är nästan ett helt rum. Spisens härd är hästskoformig, och när man står mellan dess armar, är man under bar himmel.

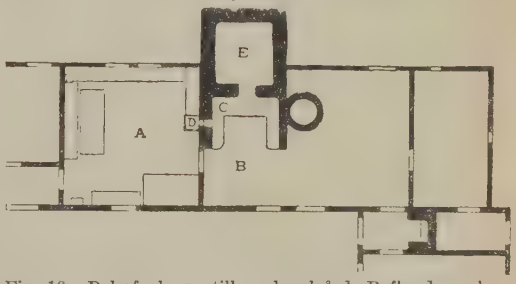

Fig. 16. Del af planen till en bondgård, Raflunda socken, Skåne.

Den kolossala bakugnen (*E*) skjuter ut som en liten byggnad för sig framom husets vägg. I detta fall står järnugnen (*D*) inne i rummet, som är skildt från köket. I andra hus (t. ex. Kyrkhultstugan från Blekinge på Skansen) har denna rumsfördelning ännu ej skett, utan järnugnen-sättugnen står också inuti köket invid spisen. Dessa främmande ugnsformer voro merendels framemot 1600-talet sättugnar, men redan omkr. år 1600 voro sådana, enligt trovärdiga uppgifter, *vindugnar*, d. v. s. självständiga eldstäder. Sedan förekomma ugnar under båda formerna jämsides nästan ända fram till våra dagar. Det är dock möjligt, ehuru icke utredt, att de ha olika geografisk utbredning. I Mälardalen och i de landskap, som stått under kulturellt inflytande därifrån, ha vindugnar af kakel från 1600-talets midt utträngt sättugnarna, både på landet och i städerna. Genom

upptagande af nya kakeltyper och genom förbättrade konstruktioner fingo dessa uppsvenska kakelugnar en rik självständig utveckling under 1700-talet, tills den inhemska utvecklingen under 1800-talet ånyo afbröts. Genom nya, starkt bränslebesparande ugns- och spisformer, såsom järnspisar, järnkaminer och nya kakelugnar, och genom värmeledningssystem omskapas eldstäderna grundligt i de nybyggda husen i städerna, och i många gamla hus på landsbygden har under de senaste årtiondena insatts en järnspis i den gamla öppna spisens härd. Se vidare Kakelugn, Spis och Ugn.

Litt.: C. J. Cronstedt och E. Palmstedt, ”Samling Af Beskrifningar På Åtskilliga Eldstäder etc.” (Stockholm 1775), A. Nilsson, ”Åril, spis och ugn” (”Ymer”, 1905) och ”Skansens kulturhistoriska afdelning” (s. å.), S. Ambrosiani, ”Till eldstadens historia” (i ”Meddel. från Sv. slöjdför.”, 1904), och ”Om järnugnar och järnkakelugnar” (i ”Fataburen”, 1906), Eilert Sundt, ”Bygningsskik paa bygderne i Norge” (utg. af H. M. Schirmer, 1900) och H. M. Schirmer, ”Aare, rögovn, peis” (i ”Aarsberetning”, utg. af Foren. til norske fortidsmindesmærkers bevaring, 1904). —a—i.

Eldstierna, Jakob, friherre, fortifikationsofficer, f. 1664 i Stockholm, blef officer vid Fortifikationsstaten 1681 och tjänstgjorde vid Karlskronas fästningsbyggnad från dess början till 1684, då han, som året förut befordrats till löjtnant, transporterades till Göteborg. E. var 1685—87 utrikes och deltog i två kampanjer i Ungern. Han blef ingenjörkapten i Stettin 1688 och beordrades 1690 att deltaga uti den svenska hjälpsändningen till Rhen. Efter återkomsten tjänstgjorde han i Stettin till 1697, då han blef generalkvartermästarlöjtnant i Pommern och Wismar, hvartill senare äfven kommo Bremen och Verden. Under N. Gyllenstiernas marsch 1702 till Karl XII tjänstgjorde E. som generalkvartermästarlöjtnant vid ”tyska armén”, men återvände sedan till Stralsund. 1711 utnämndes E. till generalkvartermästare, men lämnade 1712 utan tillstånd sin post och begaf sig till Italien, där han skall hafva öfvergått till katolicismen och dött i Florens. Stuart hade kort före sin död (1705) rekommenderat E. till sin efterträdare som chef för Fortifikationsstaten, men konungen utnämnde därtill M. Palmquist. L. W:son M.

Eldstod benämnes i 2 Mos. 13: 21; 14: 24; 4 Mos. 14: 14 (Jahvisten) den molnsky, i hvilken Jahve beledsagade Israels folk genom öknen, därför att den om natten lyste såsom ett eldsken. Enligt Elohistens framställning har Elohims ängel beledsagat Israel (2 Mos. 14: 19 a). E. S—e.

Eldstrid, *krigsv.*, kallas det sätt att utföra en strid, som uppkommer genom begagnande af eldvapen (se d. o.). Eldstriden, genom hvilken man afser att, i olikhet med handgemänget eller striden med blanka vapen, skada motståndaren på längre eller kortare afstånd, hade en föregångare i kastandet af stenar medelst kastmaskiner eller slungor eller afskjutandet af pilar. I mån af eldvapnens förbättring, så väl de tyngre eldvapnens, kanoner, mörsare m. fl., som de lättare, handeldvapnen, har eldstriden vunnit alltmer i betydelse, så att striderna numera icke endast inledas och utkämpas, utan i de flesta fall äfven afgöras genom eldstrid. Endast undantagsvis måste infanteriet gripa till bajonetten för att bringa striden till afgörande. Artilleriet verkar endast genom eldstrid. För kavalleriet förekommer sådan, först sedan det suttit af och uppträder till fots. C. O. N.

Eldsättning, *tekn.*, urgammal bergbrytningsmetod i stenbrott och grufvor, som bestod i upphettning af bergarten medelst bränning med ved. Effekten ökades genom den upphettade stenens begjutning med vatten. Eldsättning var jämte bergkilning, arbete med kil och slägga, den förhärskande brytningsmetoden, tills bergkrutet i slutet af 1600-talet började komma till användning.

Eldvapen, *artill.*, är ett vapen, afsedt att genom krutets drifkraft framslunga projektiler i luften. Efter de sätt, på hvilka eldvapen fortskaffas, uppställas och betjänas, indelas de i handeldvapen (se d. o.), hvilka betjänas och fortskaffas af en man, och i artilleripjäser, hvilka fordra flera man till betjäning samt fortskaffas och vid eldgifning äro anbragta i härför afsedda lavettage. De lättaste artilleripjäserna, kulsprutor och bergskanoner, kunna äfven fortskaffas burna af människor eller djur, de tyngsta artilleripjäserna, exempelvis gröfre fästningspjäser, kunna däremot icke förflyttas utan synnerligen vidlyftiga arbeten. Fartygskanoner äro i allmänhet permanent uppställda, de minsta göras dock ofta flyttbara för att användas vid landstigningar, landstigningskanoner. E. N.

Eldvatten, eng. *firewater*, indianernas benämning på starka drycker.

Eldverkan, *artill.*, den verkan, som erhålles i ett mål, hvilket utsättes för beskjutning. Denna verkan är bl. a. beroende på målets karaktär och läge, på eldvapnets och projektilens tekniska egenskaper, på träffarnas läge i förhållande till målet m. m. Man skiljer emellan *stötverkan*, då man afser, att projektilen skall inträngа så djupt som möjligt (vid pansarskjutning), *sprängverkan*, då man afser att i målet införa en större eller mindre mängd sprängämne och därstädes bringa detsamma till krevad, och *brandverkan*, då man afser, att projektilen skall antända målet. E. N.

Eldvisitatiōn, *sjöv.* Se Eldrund.

Eldyta, *mek.*, betecknar i fråga om kroppar, som skola uppvärmas genom eldning, den yta, genom hvilken värmet öfvergår från rökgaserna i eldstaden jämte därtill hörande rökkanaler till de föremål, som skola uppvärmas. Vid en ångpanna, där den värmeförmedlande plåten på ena sidan kommer i beröring med vatten och på den andra med rökgaser, anses i allmänhet eldytan sammanfalla med plåtens *värmeupptagande* yta. Ibland angifves eldytan vid ångpannor äfven som ”vattenberörd eldyta”, hvilken erhålles genom uppmätning af plåtens *värmeafgifvande* yta. Detta sätt att angifva eldytans storlek användes oftast i fråga om sjöpannor. Den sålunda definierade eldytan benämnes äfven *total eldyta*, till skillnad från *direkt eldyta*, som är den del af den förra, hvilken upphettas icke blott genom beröring med de heta gaserna, utan jämväl förmedelst strålande värme från lågan, det glödande bränslet och de starkt upphettade, eldstaden begränsande väggarna. Sådan eldyta, som öfverför värme från rökgaserna till ångan för att torka eller öfverhetta densamma, räknas ej som ångpanneeldyta, utan bör angifvas särskildt. E. R—r.

Elea (Velia, urspr. *Hyēle*), grekisk koloni i södra Italien på västra kusten af Lukanien, s. ö.

om Pæstum. Det anlades omkr. 540 f. Kr. af fokier. Ruiner finnas vid Castellammare della Bruca, i prov. Salerno. I E. föddes filosoferna Parmenides och Zenon, hvilka där utbildade den eleatiska skolan (se Eleater). (J. F. N.)

Eleale, en ort ö. om Jordan, omtalad i förbindelse med Hesbon, tilldelades Rubens stam, som befäste det (jfr 4 Mos. 32: 3, 37). I Jos. 15: 4, 16: 9; Jer. 48: 34 anföres det som en moabitisk ort. Det motsvarar det nutida *El-ʿAl* med ruiner från den bysantinska tiden. E. S—e.

Eleāsar (hebr.: ”Gud har hjälpt”). 1. Arons son och efterföljare i öfversteprästämbetet (jfr 2 Mos. 6: 23; 28: 1; 3 Mos. 10: 6 ff.; 4 Mos. 3: 4, 32; 20: 25 ff.; 25: 13). Alla dessa ställen tillhöra den s. k. Prästkodex, enligt hvilken E. är stamfader för den af Hesekiel (kap. 44: 15 ff.) såsom enda berättigad ansedda prästsläkten Sadoks söner (hvaraf sedan sadducéerna uppkommo); jfr 1 Krön. 6: 4—12. — 2. Son till Abinadab, som en tid höll vård om Herrens ark i Kirjat-Jearim (jfr 1 Sam. 7: 1). — 3. En af Davids hjältar, son af Dodo (jfr 2 Sam. 23: 9; 1 Krön. 11: 12). — 4. Den fjärde i ordningen af Mattatias söner; han föll i striden mot syrerna 162 f. Kr., då han nedgjorde en elefant, på hvilken han trodde, att den syriske konungen satt (jfr 1 Makk. 6: 43—46; 2 Makk. 8: 23). — 5. En skriftlärd präst, som led martyrdöden under Antiochos Epifanes (jfr 2 Makk. 6: 18—31). E. S—e.

Eleāsar Ben Hyrkan den store, judisk skriftlärd. Se Elieser ben Hyrkanos.

Eleāter, anhängare af en filosofisk skola, som existerade under 500- och 400-talen f. Kr. och hvars egentliga stamhåll var Elea i Syd-Italien. Såsom denna skolas populäre uppslagsman betraktas den vandrande sångaren Xenofanes (se d. o.). Dess hufvudrepresentant är Parmenides (se d. o.), bland hvars efterföljare märkas Zenon (se d. o.) från Elea och Melissos (se d. o.). S—e.

Eleʹcti, lat., ”utvalda”, benämning på esoterikerna bland manikeerna och andra gnostiska riktningar äfvensom på katekumenerna i det sista undervisningsstadiet, d. v. s. de, som voro färdiga att mottaga dopet. (Hj. H—t.)

Ēleʹctra. Se Elektra.

Eleʹctricum (af grek. *ēlektron* bildad latinsk form), *fys.*, det eller de hypotetiska ämnen, genom hvilka man sökt förklara de elektriska fenomenen.

Electroplate [ileʹktrāu-plēʹt], eng., galvaniseradt nysilfver.

Electuārium. Se Elektuarium.

Eleʹctus, lat., ”utvald”. 1. Se Evocati. — 2. *Kyrkohist.*, inom katolska kyrkan en af vederbörande valkorporation till biskop i ett stift utvald, men i sitt ämbete ännu icke invigd person. Har den valde blifvit af öfverordnad myndighet i sitt ämbete bekräftad, får han titeln *electus confirmatus*. Ibland kunde ganska lång tid förflyta mellan val och vigning, liksom det ock kunde hända, att vederbörande aldrig blef vigd. Så var t. ex. fallet med Hemming Gad, som städse förde titeln ”electus”. (T. H—r.)

Eleʹeson l. Eleʹison, grek., ”förbarma dig”. Se Kyrie eleeson.

Elefaʹnta. Se Elephanta.

Elefantdjuren, *Proboscidea*, *zool.*, intaga en isolerad ställning bland öfriga hofdjur. Först under de sista åren hafva några lämningar ur gammaltertiära lager i norra Afrika och Patagonien kastat något ljus öfver deras genealogi. De nu lefvande elefanterna utmärka sig genom betydliga dimensioner — de äro nutidens största landtdjur —, sin mycket glesa hårbeklädnad, sin långa rörliga snabel, sina stora, egendomligt byggda kindtänder och sina väldiga betar. Bålen är kort och tjock, halsen kort, hufvudet rundadt; öfverarm och lårben stå nästan i samma lodräta plan som underarm och underben, hvarigenom extremiteterna få utseende af pelare, som uppbära bålens och hufvudets tyngd. De fem tårna äro försedda med hoflika naglar och förenade med hvarandra genom den förhornade fotsulan; i själfva verket äro elefanterna ej hälgångare, såsom det yttre kunde låta förmoda, utan tågångare, enär tålederna hvila på ett tjockt lager af elastisk väfnad. Snabeln, en förlängning af näsan och öfverläppen, innesluter två rör, som fortsättas i de båda näskanalerna; i snabelns spets finnas fingerlika utskott. Som ett mycket stort antal ring- och längsmuskelknippen ingå i snabeln, är denna i stånd att utföra en mängd mycket komplicerade rörelser och hvarjehanda arbete: den tjänstgör både som grip- och känselorgan, och när elefanten dricker, fyller den snabeln med vatten och sprutar detta in i munhålan. De nu lefvande elefanternas tandsystem är mycket afvikande från alla andra djurs. Af framtänder finnes blott ett par i öfverkäken, hvilka utbildats till stora betar och växa under hela lifvet. Den afrikanska elefantens betar uppnå en längd af öfver 3, i allmänhet dock ej mera än 2 meter och väga enligt en uppgift ända till 94, vanligen dock ej öfver 50 kg., sakna det hos vanliga tänder förekommande emaljöfverdraget och bestå uteslutande af en art tandben, det s. k. elfenbenet. Detta utmärkes genom sin enastående elasticitet, hvarpå dess vidsträckta användbarhet inom industrien hvilar; elasticiteten beror på tandkanalernas utomordentliga finhet och starka krökar. Öfvergången till hos däggdjuren mera vanliga förhållanden påträffas hos några utdöda elefantdjur, hos hvilka framtänder förekomma jämväl i underkäken och emaljbeklädnad, om ock ofullständig, finnes å alla framtänder. De nu lefvande arterna hafva i hvarje käkhalfva sex (högst sju) kindtänder, af hvilka dock på grund af deras betydande storlek samtidigt aldrig flera än två eller en och en half äro i bruk. När nämligen en tand börjar utnötas, utbildas bakom och i öfverkäken ofvanför, i underkäken nedanför densamma en ny, alltid större tand, hvilken växer allt längre och längre framåt, undanträngande den dittills fungerande kindtanden, som slutligen faller ut. Hvarje kindtand består af ett större eller mindre antal tvärstående skifvor, bestående af tandben, omgifvet af emalj; mellanrummet mellan dessa skifvor utgöres af cement. Äfven med afseende på kindtänderna erbjuda de utdöda elefantdjuren ursprungligare förhållanden: de äldsta elefantdjuren hafva nämligen kindtänder, hvilka till form och byggnad ej väsentligen skilja sig från kindtänderna hos vissa hofdjur (sluten rot, låg krona med i 2—4 tvärrader stående knölar). Under de geologiska tidsåldrarnas lopp har ur denna tandform genom förstoring och förhöjning af tandkronan och genom tandbeståndsdelarnas olika anordning steg för steg utbildats den komplicerade tandform, som utmärker våra dagars elefanter. Fig. 1 ger en före-

ställning om denna historiska utvecklingsprocess. I verkligheten äro dock öfvergångsformerna talrikare än hvad som kunnat återgifvas i denna bild. Hos forna tiders elefantdjur var ock tandömsningen mera öfverensstämmande med den hos öfriga däggdjur förekommande; med kindtändernas förstoring ombildades denna till den egendomliga form af tandömsning, hvilken, såsom ofvan angifvits, kännetecknar de nu lefvande elefanterna. Äfven dessas oformligt stora skalle har småningom utvecklats i sammanhang med betarnas, kindtändernas och snabelns tillväxt; de geologiskt äldre elefantdjurens skalle öfverensstämmer i detta afseende bättre med andra däggdjurs. Af fig. 2 framgår, att skallens förstoring hos elefanten ej sammanhänger med någon motsvarande tillväxt af hjärnan (se fig. 2; *hj* = hjärnhåligheten), utan betingas af stora, sinsemellan kommunicerande håligheter, som uppkomma i nästan alla skallens ben.

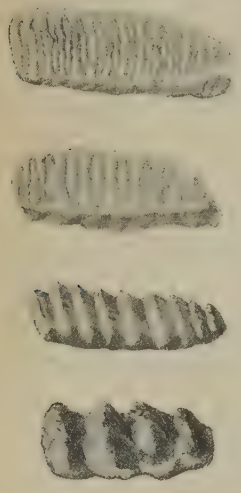

Fig. 1. Exempel på den historiska utvecklingen af kindtänderna hos elefantdjuren; *a* kindtand af en bland de tidigast uppträdande *Mastodon*-arterna, *d* af den indiska elefanten (alla bilderna starkt förminskade).

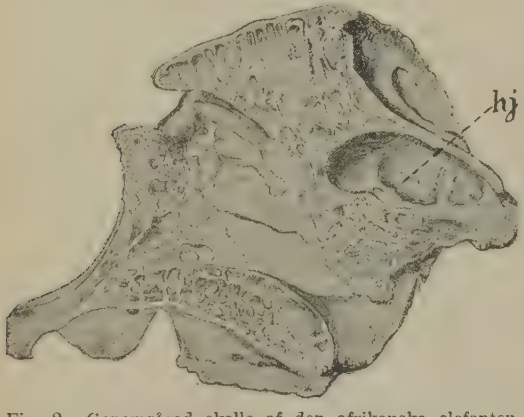

Fig. 2. Genomsågad skalle af den afrikanska elefanten. *hj* hjärnhåligheten.

De nu lefvande elefantdjuren äro två arter, tillhörande elefantsläktet, *Elephas*; den ena förekommer i orientaliska, den andra i etiopiska regionen.

Indiska elefanten (*Elephas indicus*) utmärker sig genom sitt korta, breda hufvud med nästan rak ansiktslinje, på hjässan uppdrifvet till två starkt framträdande knölar; snabelspetsen är framtill försedd med ett tydligt afsatt, fingerlikt utskott; å främre extremiteten finnas fem hofvar, å bakre fyra. Gamla hannar lära uppnå en längd från snabelspetsen till svansspetsen af omkr. 7 m. och en höjd öfver skuldran af 3 m.; snabeln är omkr. 2 m. lång. Denna art bebor i vildt tillstånd Indien, Ceylon och Sumatra, är införd till och förvildad på Borneo. Liksom många högre djurarter med vidsträckt utbredning har denna såsom ock den följande utbildat några markerade lokalraser. — Afrikanska elefanten (*Elephas africanus*, fig. 3) skiljer sig från den indiska företrädesvis genom följande egenskaper: hufvudet saknar hjässknölar; snabelspetsen är såväl framtill som baktill försedd med ett bredt läppformigt utsprång; tre hofvar finnas å bakre extremiteten; öronen äro mycket större; betarna äro kraftigare, kindtändernas skifvor äro

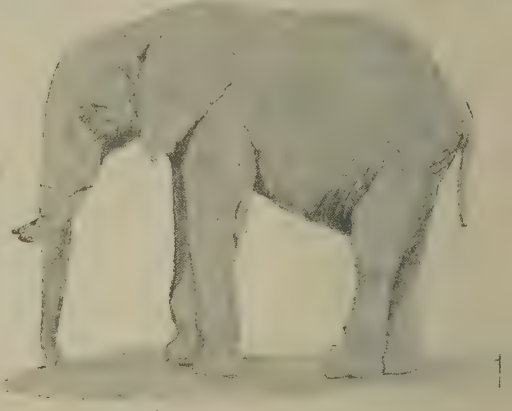

Fig. 3. Afrikanska elefanten.

större och färre, å tuggytan rombiska, medan de hos den indiska arten äro flera och smalare (fig. 1 *d*); bålen är kortare, benen längre; kroppshöjden något större (uppgifves blifva omkr. 12 eng. fot, = öfver 3,5 m.). Afrikanska elefanten lefver i Afrikas skogstrakter s. om Sahara; dock inskränkes dess utbredningsområde alltmer, och i flera trakter, där den ännu för ett tiotal år sedan var talrik, är den nu utrotad; under kvartärperioden hade den en mycket större utbredning (Algeriet, Spanien, Sicilien).

Elefanterna äro uteslutande växtätare, som hufvudsakligen lifnära sig af löf, spädare grenar, rötter, gräs etc. Betarna äro, ehuru mycket större hos hannen än hos honan, ej uteslutande könsprydnader eller stridsorgan, utan användas ock för att gräfva upp en del rötter, som tjäna djuret till föda. Redan forntidens folk tamde elefanter. Ej blott den indiska, hvilken i sitt fädernesland ännu i våra dagar är ett högt värderadt och på mångahanda sätt användt husdjur, utan ock den afrikanska elefanten har i forna dagar stått i människans tjänst; i synnerhet förstodo kartagerna att tämja dessa djur, hvilka sedan med orätt förklarats omöjliga att domesticera. Sålunda veta vi, att i den krigshär, med hvilken Hannibal år 218 f. Kr. inträngde i Gallien, befunno sig 37 afrikanska elefanter, och att ej mindre än 80 sådana deltogo i det afgörande slaget vid Zama (202). Af kartagerna lärde sig numiderna och mauretanerna bruket af krigselefanter. Erfarenheterna beträffande elefanterna som krigskamrater voro emellertid ej odeladt angenäma: lättskrämda och våldsamma, anställde de stundom i de egna leden större skada och förvirring än i fiendens. Romarna använde elefanterna företrädesvis vid spelen i cirkus, där de käm-

pade än mot andra vilda djur, än mot människor. Den starka förbrukning af elefanter, som egde rum i Rom närmast före och efter vår tidräknings början, är säkerligen en af orsakerna till deras försvinnande från nordvästra Afrika, där de anträffades ännu under midten af 3:e århundradet, men hvarest de sedan ej förekommit. Dock anses, att äfven de klimatiska förändringar, som nämnda område genom skogarnas minskning undergått, bidragit till deras utrotande norr om Sahara.

Elefantens andliga egenskaper hafva stundom ej så litet öfverskattats; åtminstone lära de vilda elefanterna ej utmärka sig för någon större förmåga af uppfinning eller att taga initiativ. Den tamda elefantens bästa egenskaper äro lydnad, tålamod och saktmod; i dessa dygder öfverträffas den ej af något annat husdjur. De orientaliske furstarna hålla elefanter i stor mängd och utveckla med dem mycken stat. De ljusfärgade eller ljusfläckiga, kallade ”hvita” elefanter, stå i särskildt stort anseende och omhuldas flerstädes, t. ex. i Siam, i präktiga, för dem uppförda palats. Elefanten jagas för det dyrbara elfenbenets skull. Den afrikanska elefantens kött smakar som oxkött, men är segare och grofträdigare; hjärtat samt köttet å snabelroten och hufvudet anses för delikatesser. På de jakter, som njam-njam föranstalta, dödas stundom så många elefanter, att flera byar få sitt köttbehof täckt för många månader. Tungan af den indiska elefanten prisas som välsmakande. Af naturen ett sällskapligt djur, drager den vanligen omkring i hjordar af 10—200 stycken. På planteringar anställa dessa hjordar grufliga härjningar, i det de dels i stor myckenhet förtära hvad som smakar dem, dels nedtrampa allt, som kommer under deras klumpiga fötter. Elefanten simmar lätt 6—7 timmar utan att hvila. Endast sällan fortplantar sig elefanten i fångenskapen; blott på några ställen i Burma och Siam lär detta vara allmännare. Honans dräktighet uppgifves växla mellan 18 och 22 månader. Könsmognad uppnår elefanten vid 15 år, enligt andra uppgifter först mycket senare (40 år). Den lär kunna uppnå en ålder af 150 år och därutöfver. Litt.: Cherville, ”Les éléphants: état sauvage, domestication” (1895), Armandi, ”Histoire militaire des éléphants” (ny uppl. 1881).

2. *Paleont.* Lämningar af flera utdöda *Elephas*-

Fig. 4. Mammut.

arter hafva blifvit anträffade i Gamla och Nya världens kvartära lager. Till de bäst kända af dessa hör mammuten (*Elephas primigenius*; se fig. 4). Denna var i större delen af Europa under den äldre stenåldern människans samtida. I Sibirien var den mycket talrik, och dess betar utgöra en viktig handelsartikel; där hafva ock ur tundrans frusna mark uppgräfts fullständiga kadaver med bibehållna muskler, hud och hår. Dessutom äro mammutlämningar funna i skilda delar af norra Amerika. Mest liknar mammuten indiska elefanten, men skiljer sig från denne bl. a. genom något betydligare storlek och större betar (ända till 5 m. långa); hela kroppen var bekládd med tättstående ullhår, bland hvilka långa borstlika hår voro spridda; en lång man nådde från nacken ned till knäna.

Elephas antiquus, anträffad på flera ställen i Europa, tillhör öfre pliocen- och kvartärsystemet och är sannolikt det största landtdäggdjur, som någonsin lefvat; dess kindtänder öfverensstämma närmast med afrikanska elefantens.

Några elefantarter, som lefvat i södra Indien och östra Asien under miocen-, pliocen- och kvartärperioden, har man urskilt som ett särskildt släkte (*Stegodon*), enär de bilda öfvergångsformer mellan *Elephas*- och *Mastodon*-formerna.

Mastodon, ett släkte, som lefde från miocenända in i kvartärperioden och var kosmopolit — lämningar af dess arter äro funna på alla fyra kontinenterna —, är det ursprungligaste af de egentliga elefantdjuren. Kindtänderna äro enklare (3—4 tvärrader knölar), lägre, med rötter; framtänder finnas äfven i underkäken och äro liksom de öfre försedda med emaljlängsband; tandömsningen egde rum i vanlig ordning; skallen var lägre än hos *Elephas* o. s. v. Emellertid gäller det nu sagda företrädesvis om de äldre *Mastodon*-arterna; de yngre närma sig och öfvergå småningom i *Stegodon*-arterna.

Mera isoleradt står släktet *Dinotherium* (se d. o.), på samma gång det intager den lägsta platsen bland elefantdjuren. Kindtänderna voro fem i hvarje käkhalfva, ömsades på vanligt sätt och hafva likhet med den nu lefvande tapirens; två stora, bakåt böjda framtänder finnas i underkäken; skallen är längre än elefanternas, med små luftceller; högst sannolikt var djuret försedt med snabel. Det öfriga skelettet öfverensstämmer i sina hufvuddrag med elefantens. Dinotherium, hvars största representant (*D. giganteum*) i storlek öfverträffade de nu lefvande elefanterna, förekommer i Europas och Syd-Asiens miocena och pliocena aflagringar.

Nyligen har man i eocena lager i Egypten påträffat former (*Mœrotherium* och *Palœomastodon*), som närma sig den vanliga hofdjurstypen och sannolikt höra till elefantdjurens stamfäder. Litt.: F. Ameghino, ”Linea filogenética de los proboscideos” (1902), och M. Weber, ”Die säugetiere” (1904). L—e.

Elefantfloden. Se Olifantfloden.

Elefantfot, *bot.* Se Tamus.

Elefanthäst, benämning på en kolossalt stor, till färgen svart, engelsk hästras, äfven kallad ”the old english black”. I rasen ingår holländskt och flamländskt blod, det förra importeradt till England under Vilhelm III:s regering (1689—1702). Förr uppföddes denna häst hufvudsäkligen i Lincoln-, Leicester-, Warwick- och Staffordshire och några angränsande grefskap, men numera förekommer den nästan uteslutande i Norfolk och Yorkshire och är

äfven där sällsynt. Innan automobiler voro moderna som transportvagnar, hade ”the black horse” stor användning som bryggarhäst och till koltransporter m. m. i London och andra större städer, men nu för tiden är den svårsåld och därför öfvergifven af hästuppfödarna. Exteriören är föga tilltalande. Hufvudet är nämligen klumpigt och långoradt, korset bredt och stupande samt benen grofva, svampiga och rikt försedda med hofskägg. Se Shirehäst. H. F.

Elefanti'asis. Se Elephantiasis.

Elefanti'ne (nu *Djezīret-Assuān* l. blott *Djezire* l. *El Sag*), ö i Nilen, midt emot staden Assuān, nedanför första katarakten. Den är 1,5 km. lång och

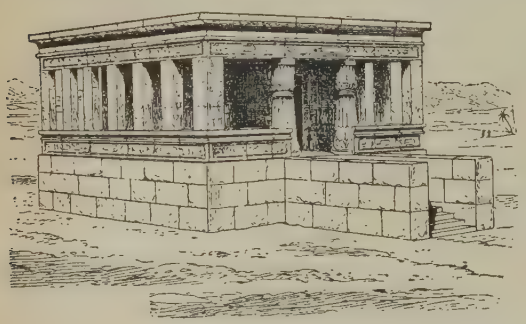

Litet fornegyptiskt tempel på Elefantine, förstördt af turkarna 1822.

0,5 km. bred, väl odlad samt vattnad af kanaler och bäckar. På ön ligga två byar, bebodda af nubiska berabraer. På östra sidan befinner sig en ryktbar Nilmätare (se d. o.). Hela södra delen af ön är betäckt med ruinhopar efter staden E.

Elefantlus, *bot.* Se Acajou.

Elefantnäbbmöss, *zool.* Se Snabelmöss.

Elefantorden. 1. Danmarks förnämsta riddarorden. Till en början var den ett religiöst brödraskap (stiftadt 1464 af Kristian I) och bestod af 50 medlemmar, hvilka buro kedjor, sammansatta af elefantbilder. Vid reformationen upplöstes brödraskapet; men Fredrik II upplifvade det 1580 och gaf det formen af en kunglig orden. Sina statuter erhöll denna orden 1 dec. 1693, af Kristian V. Medlemmarnas antal blef då bestämdt till 30 (oberäknadt konungen och hans söner, hvilka födas riddare), men denna siffra har sedermera betydligt öfverskridits. 1907 funnos 87 elefantriddare, af hvilka 76 voro furstar eller prinsar och endast 2 danskar. Ordensbandet är blått och vattradt, ordenskedjan är sammansatt af elefanter och torn skiftevis. (Se Ordenskarta.) Litt.: C. V. Nyholm, ”De danske ridderordeners historie” (1903). C. R. (E. Ebg.)

2. Hvita elefantens orden, siamesisk orden. Se Ordnar.

Elefantpapper, en sorts emballagepapper af stort format, 624×780 mm.

Elefantsköldpaddorna l. Jättesköldpaddorna, *zool.*, höra till landtsköldpaddornas släkte (*Testudo*) bland krälldjuren (*Reptilia*). De skilja sig från öfriga *Testudo*-arter endast genom sin betydligare storlek. De hafva en oval, starkt hvälfd form och äro 1 m. långa eller därutöfver. Deras kött säges vara välsmakande. Sina hemvist hafva de på Galapagosöarna och på de s. ö. om Afrika belägna öarna (*T. elephantina* etc.). I de pliocena aflagringarna i Sivalikbergen (Indien), i Europa och norra Amerika ha anträffats lämningar af jättesköldpaddor. J. G. T. (L—e.)

Elefantsläktet, *zool.* Se Elefantdjuren.

Elefantäpple, *bot.* Se Feronia elephantum.

Elega'balus, romersk kejsare. Se Heliogabalus.

Elegans [-ga'ŋs], fr. *élégance* (lat. *elega'ntia*), prydlighet, yttre finhet, smakfullhet (med bibegrepp af dyrbarhet).

Elegant [-ga'ŋt], fr. *élégant* (lat. *ēlegans*, biform till *ēligens*, utväljande), eg. som förstår att välja, fin, smakfull (med bibegrepp af dyrbarhet), prydlig, gentil; sprätt, modenarr.

Elegi (lat. *elegia*, grek. *elegēi'a*) kallades hos forntidens greker och romare hvarje på elegiskt versmått affattadt skaldestycke (jfr Distikon). Ursprungligen torde detta ord ha haft samma betydelse som *e'legos*, ”klagosång”. Redan tidigt kom elegiens begrepp att nästan uteslutande fästas vid den metriska formen, och man brukar indela de grekiska elegierna i politiska, erotiska, sympotiska och gnomiska. Den äldste kände elegiskalden är Kallinos från Efesos, den berömdaste Tyrtaios. Hos romarna odlades företrädesvis den erotiska elegien, inom hvilken Catullus, Tibullus och Propertius särskildt äro att nämna. Inom den nyare vitterheten har elegien delvis åter fått sin ursprungliga betydelse, i det man därmed, stundom t. o. m. oberoende af versmåttets art, betecknar en lyrisk diktart af ett vemodigt, känslofullt och klagande innehåll. Se Schück, ”Världslitteraturens historia”, I: 82 ff., 254—260. — Elēgisk, klagande, vemodig, sorglig, rörande; känslosam. — Elegiskt versmått, en af omväxlande hexametrar och pentametrar bestående versform. Se Distikon. A. M. A.*

Elegiaco [-dja'kå], it., *mus.*, elegiskt, med blidt vemod.

Ele'ison (Eleeson), grek., ”förbarma dig”. Se Kyrie eleeson.

Elektiōn (lat. *ele'ctio*, urval), *bot.*, egenskapen hos växter att ur en blandning af närande ämnen utvälja vissa, men lämna andra obegagnade. Odlas exempelvis *Aspergillus* i en blandning af drufsocker och glycerin, angripes endast det förra; finnes däremot endast glycerin, tillgodogöres detta fullständigt. G. L—m.

Elektiv (af lat. *eli'gere*, utvälja), val-, utväljande. Se Absorption, *fys.*

Ele'ktor (lat. *ele'ctor*, af *eli'gere*, utplocka, utvälja), väljare, valman, som vid medelbart valsätt utöfvar rösträtt för en valkår (jfr Val); kurfurste (i egenskap af kunga- eller kejsarväljare; se Kurfurste).

Elektorāl (jfr Elektor), som har afseende på val eller elektorsuppdrag; kurfurstlig.

Elektorālfår (egentl. ”kurfurstliga får”) och Elektoralull. Se Merinos.

Elektorāt (jfr Elektor), en elektors (valmans) befattning; kurfurstevärdighet, kurfurstendöme.

Ele'ktra (grek. *'Ηλέκτρα*, lat. *Electra*, ”den strålande”), *grek. myt.*, dotter af Agamemnon och Klytaimnestra samt syster till Ifigeneia och Orestes. Af sin moder och dennas älskare, Aigisthos,

drefs hon ur hemmet och förde därvid med sig den unge Orestes, hvilken öfverlämnades till konung Strofios i Fokis för att uppfostras. För att hämnas sin fader förmådde E. sedermera sin broder att dräpa Aigisthos och Klytaimnestra. Hon förmäldes med Pylades och födde denne två söner, Medon och Strofios. Euripides låter henne först vara gift med en man af ringa stånd. Hennes historia behandlades dramatiskt af Aischylos, Sofokles och Euripides. Jfr Orestes. — E. var äfven namnet på en syster till Kadmos (efter henne hade den ”elektriska porten” i Tebe sitt namn) och på en af plejaderna (se d. o.). (A. M. A.)

Elektricitet, *fys.* Om man gnider ett glasrör eller en lackstång mot t. ex. rockärmen, få de egenskapen att draga till sig lätta kroppar, t. ex. pappersbitar. Denna genom gnidning eller friktion framkallade egenskap uppmärksammades, ehuru i ringa grad, redan i forntiden, företrädesvis, synes det, hos bärnsten, som grekerna kallade *ēlektron*, och med anledning däraf har man kallat det tillstånd, hvari kroppar genom friktion försatts, för elektriskt och den förutsatta, osynliga agens, som utöfvar inverkan, elektricitet. Den genom gnidning framkallade effekten benämnes friktionselektricitet l. statisk elektricitet till skillnad från elektricitet, som produceras på andra sätt, hvilken likväl, såsom Faraday visade, förhåller sig såsom friktionselektriciteten. Det är först under de tre sista århundradena, som elektricitetens naturkraft blifvit flitigare studerad, och först på 1800-talet blef den praktiskt använd. Bland elektricitetslärans förste grundläggare var den engelske läkaren W. Gilbert (f. 1540, d. 1603), som i ett 1600 utkommet verk redogjorde för sina undersökningar. Utom bärnstenen och lynkurion — de enda ämnen antiken kände såsom elektriserbara — fann Gilbert en mängd andra, hvilka förhöllo sig på liknande sätt, såsom ädelstenar af flera slag, glas, svafvel, kolofonium (harts), gummilacka och stensalt m. fl. Tillika påvisade han, att friktionen är ett nödvändigt villkor för uppväckande af elektricitet, men att det gifves kroppar, särskildt metallerna, som icke därigenom blifva elektriska, ehuru äfven dessa, om de, såsom kompassnålen, upphängas på en spets eller på en fin tråd, äro underkastade den elektriska attraktionen. Märkvärdigt nog iakttog Gilbert endast den elektriska attraktionen, men ej repulsionen, hvaraf man kan inse, att han icke kände elektricitetens dualistiska natur, eller att det gifves mer än ett slags elektricitet, hvilket äfven framgår däraf, att bland de af honom uppräknade ämnena förekomma sådana (glas och svafvel m. fl.), hvilka hafva alldeles motsatta elektriska egenskaper. Under de hundra åren närmast efter Gilberts död utvecklades elektricitetsläran föga, om ock enstaka rön af intresse gjordes, af Otto v. Guericke, Hawksbee m. fl. Märkligare framsteg skedde först genom engelsmannen St. Gray (f. 1696, d. 1736), som upptäckte, att vissa kroppar (t. ex. metall, linnetråd) lätt öfverföra elektriciteten, under det andra (t. ex. silke, glas) göra betydligt motstånd mot densamma, till hvilken senare afdelning just de kroppar visade sig höra, som man företrädesvis funnit ega förmågan att utveckla elektricitet. Det förra slaget kallas ledare, de senare oledare eller isolatorer. Genom denna Grays upptäckt blef det möjligt att öfverföra den på en kropp utvecklade elektriciteten till en annan kropp och där kvarhålla den, genom att omgifva den senare kroppen med oledande ämnen (isolera densamma). Genom att göra sig till nytta denna viktiga upptäckt lyckades det icke långt därefter (1733) en fransk fysiker, C. F. Dufay (f. 1698, d. 1739), att uppvisa de motsatta egenskaperna hos elektricitet, framkallad på olika ämnen, bl. a. glas och lack, då dessa gnidas med ylle. Efter en dylik gnidning attraherar såväl glaset som lacket lätta kroppar och stöter dem efter attraktionen ifrån sig. Om ett sådant lätt föremål, exempelvis en på en silkestråd upphängd kula af flädermärg, först blifvit berördt med den gnidna glasstången, så förhåller det sig sedan ganska olika till elektriserade föremål: det repelleras af en gniden glasstång, men attraheras af lack och svafvel m. m. Om kulan först berörts med lackstången, blir förhållandet motsatt. Dufay benämnde de båda slagen ”glaselektricitet” och ”hartselektricitet”. Nu kallar man dem positiv och negativ elektricitet.

För att förklara de elektriska företeelserna äro olika teorier uppställda. Enligt det vanliga, af Dufay och Robert Symmer (1759) gifna föreställningssättet (den dualistiska teorien) finnes det två slags elektriska fluida med polärt motsatta egenskaper, nämligen *positiv* eller + (plus) elektricitet och *negativ* eller — (minus) elektricitet. Dessa äro båda ovägbara. De förefinnas i det naturliga tillståndet i lika mängd inom hvarje kropp, och elektriseringen består i störandet af denna jämvikt, så att ettdera slaget blir öfvervägande. Båda fluida tillägger man egenskapen att repellera partiklar af samma, men attrahera partiklar af motsatt slag, och de elektriska attraktionerna och repulsionerna mellan kropparna betraktas endast såsom verkningar af de krafter, hvilka hafva sin orsak i dessa fluida. Kropparna röra sig således under inverkan af elektriciteten därför, att på dem äro anbringade elektriska fluida, hvilka till följd af luftens isolerande egenskap icke bortgå. En annan åsikt (den unitariska teorien), att det gifves endast ett enda elektriskt fluidum, uttalades först af B. Franklin (f. 1706, d. 1790) och har i senare tider upptagits och utvecklats af E. Edlund (1873). Enligt denna åsikt betingas positiv laddning af ett öfverskott af elektriskt fluidum öfver det, som är karakteristiskt för oladdade kroppar. Negativ laddning motsvarar en brist på elektriskt fluidum (jfr Elektron). Enligt dessa meningar verkar elektriciteten, likasom tyngden, på afstånd, och en elektriskt laddad kropp är sätet för den elektriska laddningen.

Sedan M. Faraday (1791—1867) funnit, att verkan emellan två elektriskt laddade kroppar är beroende på det mellanliggande isolerande mediets natur (se Dielektricitetskonstant), uttalade han den uppfattningen, att elektricitetens säte är att söka i det isolerande mediet och ej på ytan af de laddade kropparna, såsom man dittills vanligen föreställt sig. Denna åsikt utarbetades ännu mer af den engelske fysikern J. C. Maxwell (1831—79), hvars teori för elektricitetens natur numera är allmänt antagen. Han visade, att de elektriska företeelserna försiggå uti ljusetern, hvilken antages genomtränga hela världsalltet. Sedan H. R. Hertz (1857—94) dragit åtskilliga slutsatser ur Maxwells

teori angående elektriska oscillationer (se d. o.) och dessa slutsatser af honom och sedermera af andra bekräftats genom vidsträckta försök, råder numera intet tvifvel angående den Maxwellska teoriens riktighet. Då det inom fysiken alltid varit en sträfvan att framställa alla fenomen med hjälp af en mekanisk åskådningsbild, så har Maxwell äfven försökt att verkliggöra denna sträfvan för de elektriska företeelserna. Emellertid är den mekaniska bilden af de elektriska förloppen af en alltför invecklad natur för att kunna i korthet beskrifvas. (Jfr Boltzmann, "Vorlesungen über Maxwells theorie", 1891.)

Oaktadt den Maxwellska teorien angående elektriciteten nu är allmänt erkänd, begagnar man likväl för enkelhets skull en del af de uttryckssätt, som lånats från de gamla teorierna om elektriska fluida.

Af hvad som redan är sagdt rörande den elektriska attraktionen och repulsionen följer, att, om en med elektricitet laddad kropp närmas intill en annan, på denna senare, ifall den är god ledare, uppkommer en fördelning af de båda fluida sålunda, att på den sidan, som är närmast intill den laddade kroppen, samlas elektricitet, som är oliknämnig med den senares, och på den aflägsnare delen däremot liknämnig elektricitet — under förutsättning nämligen att ledaren är isolerad. Denna verkan kallas fördelning på afstånd, elektrisk influens eller stundom, ehuru måhända mindre riktigt, elektrisk induktion. Aflägsnas den kropp, som verkat fördelningen, så förenas åter de båda fluida, och ledaren är ej längre elektrisk. Men om ledaren, medan den är underkastad influensen, sättes i förening med jorden, så bortledes den elektricitet, som repelleras af den laddade kroppen och är med hans elektricitet liknämnig. Den oliknämniga kvarstannar däremot, så länge den laddade kroppen finnes i närheten. Elektriciteten säges i detta tillstånd vara *bunden*; men den blir fri och kan bortledas, så snart den laddade kroppen aflägsnas. Närmas en ledare mer och mer intill en med elektricitet laddad kropp, så blir fördelningen på ledaren allt starkare, attraktionen mellan de oliknämniga fluida ökas och uppnår slutligen en sådan styrka, att den mellanliggande luftens motstånd öfvervinnes och de båda elektriciteterna förena sig under ljusfenomen: elektrisk gnista, åtföljd af starkare eller svagare knall. Efter att elektriciteten sålunda meddelats mellan två kroppar, blifva, ifall endast den ena förut egde fri elektricitet, båda laddade med samma slags elektricitet som denna. Det största afstånd, på hvilket en gnista öfverspringer mellan en laddad kropp och en ledare, kallas slagvidd.

När en isolerad ledande kropp laddas, utbreder sig elektriciteten endast på kroppens yta. Detta kan bevisas vara en följd däraf, att den kraft, som verkar mellan två laddade partiklar, följer Coulombs lag (se Elektricitetsmängd). Faraday visade riktigheten af denna lag genom att placera sig och de känsligaste elektriska instrument i en med tätt metallnät klädd bur, som utsattes för de häftigaste elektriska laddningar och urladdningar. Instrumenten antydde ej närvaro af de minsta spår af fria elektriska laddningar inne i buren. Följaktligen upptager en ihålig kula lika mycket elektricitet som en solid. Af ytans form beror elektricitetens fördelning öfver densamma: är kulan på alla punkter likformig — hvilket är fallet endast med sfären —, så har ock det elektriska fluidet på alla punkter samma täthet; men på en yta, som ej är sfärisk, fördelar sig elektriciteten olikformigt och samlas företrädesvis på de ställen, där ytan är starkare krökt eller, med andra ord, på de mest utskjutande delarna, såsom kanter, hörn och spetsar. Repulsionen mellan de elektriska partiklarna blir på sådana punkter starkast och öfvervinner slutligen det motstånd, som det omgifvande mediet förorsakar mot elektricitetens utströmning. Den spänning eller benägenhet till utströmning, som finnes företrädesvis på de nämnda punkterna af en ledare, kallas tension. På föremål, afsedda för uppsamling af större elektricitetsmängder, måste därför skarpa kanter och spetsar undvikas. Elektricitetens utströmning gifver sig till känna bl. a. genom det ljusfenomen, som i mörker framträder kring de delar af kroppen, från hvilka elektricitet utströmmar.

Mängden af den elektricitet en väl isolerad ledare mottager är proportionell mot tensionen hos elektricitetskällan samt vidare mot en storhet, kallad ledarens kapacitet, som beror på ledarens storlek och form. För klotformade ledare är kapaciteten proportionell mot deras radier.

Kapaciteten ökas, om främmande ledare, särskildt sådana, som äro afledda till jorden, närmas till den laddade kroppen. Om man t. ex. sätter en planslipad metallskifva i förbindelse med elektricitetsmaskinen, så emottager den elektricitet, till dess dess egen elektricitet har samma tension som maskinens. Finnes åter i närheten en annan, med den parallell skifva af metall, hvars frånvända sida är satt i ledande förbindelse med jorden, så uppkommer på denna en fördelning. Om positiv elektricitet öfvergår från källan till den första skifvan, samlas bunden negativ elektricitet på den andra skifvans åtvända yta, och denna bundna negativa elektricitet binder i sin ordning positiv elektricitet på den första skifvan. Men enär den bundna elektriciteten saknar tension, så utgör den icke heller något hinder för ytterligare öfvergång af elektricitet. Den kvantitet af bunden elektricitet, som sålunda kommer att uppsamlas, beror dels på afståndet mellan skifvorna, dels ock på det medium, som skiljer dessa åt. Jämte den bundna elektriciteten tillkommer fri, af en tension, som motsvarar elektricitetskällans. Om, sedan laddningen uppnått sin högsta styrka, förbindelsen med källan afbrytes och den andra skifvan tillika aflägsnas, så blir hela elektricitetsmängden fri och dess tension tydligen mycket större, än som kunnat uppnås utan den andra skifvans tillhjälp. Den senare kallas kondensator, emedan den liksom förtätat elektricitet på den första. Förenas de båda skifvorna med hvarandra, uppstår en stark urladdningsström med gnista. Laddningar, hvilka till följd af sin svaghet icke kunna direkt uppvisas, blifva märkbara genom användning af kondensator. Kondensatorn har erhållit flera olika former, alltefter det ändamål, hvartill man velat använda densamma. Exempelvis må nämnas Franklins skifva, laddflaskan och kondensationselektroskopet.

Elektriska störingar fortplantas genom rymden med samma hastighet som ljuset, hvilket också bekräftats genom försök. Stundom, såsom vid afsändandet af signaler på kablar, synas dessa ha gifvit

lägre värden, men detta har berott därpå, att den först framkommande elektriska impulsen varit för svag för att kunna observeras.

Af antagandena i fråga om elektricitetens natur följer, att vid hvarje process, där elektricitet alstras, lika mycket af de båda slagen måste uppkomma. När glas gnides med ylle, samlas lika mycket positiv elektricitet på glaset som negativ på yllet. Gnides däremot ylle mot lack, erhålles den positiva elektriciteten på yllet och lika mycket negativ på lacket. Riktigheten af detta påstående påvisades direkt af Faraday. Man kan ordna ämnena i en serie, så att ett föregående alltid blir positivt elektriskt, då det gnides med ett efterföljande. Ur denna serie, från det mest positiva till det mest negativa, må nämnas kattskinn, flanell, elfenben, glas, bomull, trä, lack, metaller och svafvel.

På grund af elektricitetens olika verkningar, då den är i *hvila* eller i *rörelse*, skiljer man emellan statisk och dynamisk elektricitet. Vidkommande elektricitet, alstrad på annat sätt än genom elektricitetsmaskiner (se d. o.), nämligen genom kemiska processer (galvanisk elektricitet), genom rörelse af ledare i magnetiska fält (induktionselektricitet), genom värme (pyro- l. termoelektricitet), genom fysiologiska processer (djurelektricitet) eller genom kosmiska förlopp (luftelektricitet, åska, polarsken) se dithörande artiklar. L. A. F. (S. A—s.)

Elektricitetslagstiftning. Se Elektriska anläggningar.

Elektricitetsmaskin, *fys.* Elektricitetsmaskinerna kunna uppdelas i två slag: *friktionsmaskiner* och *influensmaskiner*. De senare ha numera nästan fullständigt utträngt de förra. Den äldsta friktionsmaskinen konstruerades af den berömde borgmästaren O. Guericke i Magdeburg (1602—86). Den bestod af en svafvelkula, som var fäst vid en vridbar axel. Vid kulans omvridning fick den gnida mot experimentatorns hand och blef så elektriskt laddad. De hufvudsakligaste delarna af en maskin äro: en *glasskifva* (eller cylinder), som medelst en vef kan vridas kring en axel, *riftyget*, mot hvilket glasskifvan gnides, och *konduktorn*, å hvilken elektriciteten uppsamlas. Riftyget består af kuddar af läder eller siden, bestrukna antingen med musivguld (tennsvafla) eller med ett amalgam, hvars lämpligaste sammansättning är 1 del tenn, 1 del zink och 2 delar kvicksilfver, det s. k. "Kienmayerska amalgamet". Den genom amalgamets användning förökade elektricitetsutvecklingen beror sannolikt på kvicksilfrets egenskap att blifva starkt negativt elektriskt vid gnidningen mot glas. Från konduktorn, som utgöres af ett klot eller en cylinder af mässing och medelst glasfötter isoleras från underlaget, utgå metallarmar, hvilka gaffelformigt omfatta glasskifvan utan att vidröra den och som på sin mot skifvan vända sida äro försedda med kammar af fina metallspetsar. Då glasskifvan vid kringvridningen gnides mot riftyget, blir den positivt elektrisk och riftyget negativt. I den mån skifvans positivt elektriska delar närmas till konduktorns metallarmar, fördelas, genom influens, dennas elektricitet, hvarvid den negativa elektriciteten genom de nämnda metallkammarna strömmar ut mot skifvan och förenar sig med dess positiva elektricitet, under det att den positiva elektriciteten i konduktorn kvarstannar i denna. För att stark elektricitetsutveckling skall kunna erhållas, måste riftyget stå i god ledande förbindelse med jorden, så att den däråt utvecklade negativa elektriciteten fort bortledes. Detta senare åstadkommes vanligen medelst en vid riftyget fäst metallkedja. Den nu beskrifna maskinen konstruerades af J. Ramsden 1766. Af andra på liknande grunder beroende elektricitetsmaskiner må nämnas M. van Marums (1750—1837), vid hvilken man medelst en särskild inrättning kan efter behag å kondensatorn uppsamla antingen glasskifvans positiva eller riftygets negativa elektricitet, och E. Nairnes (1787 beskrifna) cylindermaskin, som i stället för glasskifva har en glascylinder och därjämte två konduktorer, af hvilka den ena står i förbindelse med riftyget, så att man kan uppsamla ettdera eller båda slagen elektricitet. I stället för glas kan man använda en annan oledare, t. ex. svafvel eller ebonit. Till friktionsmaskinerna hör också Armstrongs hydro-elektricitetsmaskin (se Hydro-elektricitetsmaskin). I denna maskin gnida de vattendroppar, som medföras af den från en ångpanna utströmmande ångan, mot utströmningsrörens väggar, som äro klädda med buxbom. Denna elektriseras negativt, vattendropparna, som samlas på en konduktor med spetsar, positivt.

Den första influensmaskinen konstruerades af Holtz 1865. Den består (se fig.) af en fast fernissad glasskifva och af en nära denna liggande, något mindre, äfven fernissad glasskifva, som kan

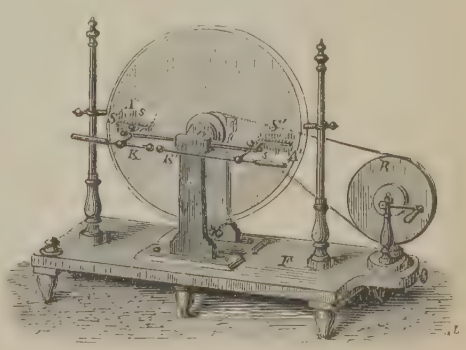

Holtz' influensmaskin.

sättas i hastig rotation medelst den med vef försedda trissan *R*. Den fasta skifvan är på tre ställen försedd med öppningar, nämligen i midten, för att lämna plats för rotationsaxeln, och på två ställen, *A* och *A'*, i närheten af periferien. Vid dessa öppningar ligga två pappersbeläggningar, *S* och *S'*, från hvilka uddar, *s* och *s'*, utgå mot öppningarnas midt. Gentemot beläggningarna, men skilda från dem genom den roterande skifvan äro sugkammar af mässing fästa vid cylindriska mässingsstänger, som uppbäras af en isolerande hållare af ebonit. De nämnda mässingsstängerna bära två andra skjutbara små mässingsstänger, *K* och *K'*, som på insidan ända i två kulor och på yttersidan äro försedda med handtag af ebonit. När maskinen skall sättas i verksamhet, tillföres elektricitet, exempelvis medelst en gniden lackstång, till beläggningen *S*, kulorna på *K* och *K'* skjutas ihop, och den rörliga skifvan sättes i rörelse motsols. Den negativa elektriciteten på *S* inducerar

positiv elektricitet i den framför stående sugkammen. Denna strömmar ut mot den rörliga skifvans vänstra sida, medan en lika stor mängd negativ elektricitet genom K och K' går till den högra sugkammen och där strömmar ut mot den rörliga skifvans högra sida. Vid skifvans rörelse kommer dess positiva laddning framför S', som genom s' utsänder en neutraliserande negativ laddning och själf laddas upp allt starkare positivt. På samma sätt laddas s allt starkare negativt. Genom denna influensverkan, hvaraf maskinen fått sitt namn, bli slutligen de ur sugkammarna utströmmande elektricitetsmängderna så stora, att en följd gnistor strömmar öfver mellan kulorna på K och K', om dessa skiljas åt. För att öka dessa gnistors styrka förbindas K och K' med hvar sin liten laddflaska. I stället för den fasta skifvan kan man införa en andra rörlig skifva, som går i motsatt led mot den förra. I detta fall måste man också införa den s. k. diametrala konduktorn, två metalliskt förbundna sugkammar, som ligga vid skifvornas öfversta och nedersta del. I Töplers och Wimshursts influensmaskiner, som ej ha fast skifva, äro beläggningarna icke af papper, utan af stanniol. I Töplers maskin användes ofta ett stort antal roterande skifvor. Wimshursts maskin har ebonitskifvor och är föga känslig för fuktighet i luften, som är hinderlig för Holtzska maskinens verksamhet. S. A—s.

Elektricitetsmängd. En elektriskt laddad kropp kan gradvis urladdas, exempelvis därigenom, att densamma gång på gång ställes i beröring med ett isoleradt metallstycke, som efter hvarje beröring afledes till jorden. Det är därför naturligt att tala om den mängd elektricitet, som finnes på den laddade kroppen och hvilken i förevarande fall ständigt minskas. Denna mängd mätes af dess verkan utåt. Den repellerande kraft (f), som tvenne elektriskt laddade små kulor (egentligen punkter) utöfva på hvarandra, sättes därför proportionellt mot de båda kulornas laddningar (m_1 och m_2) samt är befunnen vara omvändt proportionell mot kvadraten på afståndet (r) mellan kulorna (enligt Coulombs undersökningar 1785). Matematiskt formulerad uttryckes denna lag sålunda

$$f = \frac{m_1 m_2}{r^2} .$$

Att verkan (f) är proportionell mot mängden m_1 af den ena kulans laddning, kan man bevisa därigenom att densamma sjunker till hälften, om m_1 minskas till hälften. Detta tillgår enklast sålunda, att kulan i fråga aflägsnas från den andra och en kort tid beröres med en fullkomligt lika oladdad kula, då elektricitetsmängden m_1 fördelar sig i två lika hälfter på kulorna. I enlighet med denna lag tages den elektricitetsmängd till enhet, som, verkande på en lika stor elektricitetsmängd på afståndet 1 (1 cm.), bortstöter denna med kraften 1 (1 dyn = $^1/_{982}$ gr.). Man bör också egentligen tillägga, att de båda kulorna befinna sig i tomrum, men man gör ett endast obetydligt fel, om vid mätningen de elektriska kropparna äro omgifna af luft af atmosfärtryck. Denna elektriska enhet tillhör det s. k. elektrostatiska systemet. En annan enhet, som blifvit antagen för praktiskt bruk, är coulomb (se d. o.), hvilken är 3 milliarder gånger större än den förut omtalade. S. A—s.

Elektricitetsmätare, instrument, afsedt att mäta den på en viss tid i en ledning framströmmande elektricitetsmängden eller den i ledningen under en viss tid förbrukade elektriska energien. Man an-

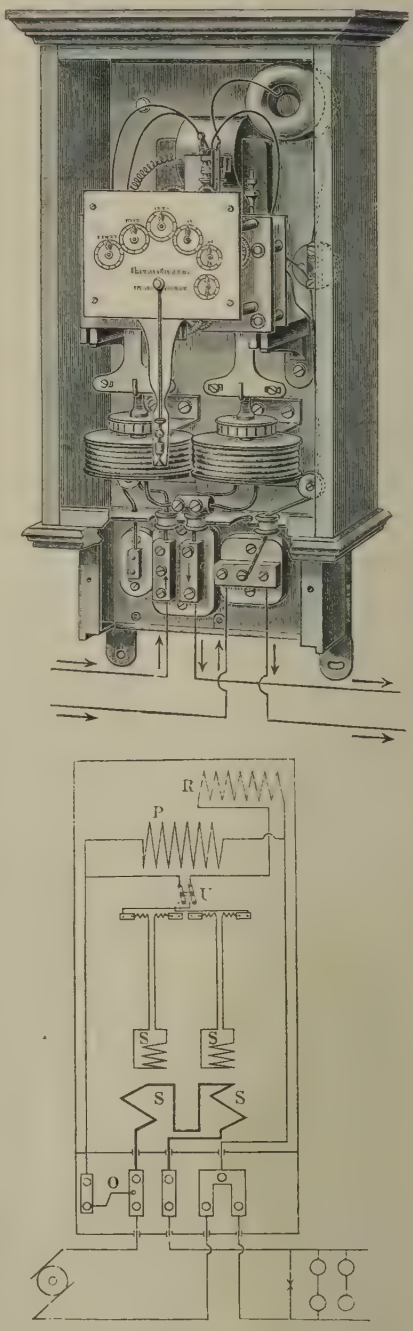

Fig. 1. Aronska pendelmätaren. Nyare typ.

vänder instrumentet för att kontrollera abonnenternas konsumtion från elektricitetsverk. Till en början brukades s. k. ampèretimmemätare (se d. o.), som endast angåfvo den konsumerade elektricitetsmängden utan hänsyn till spänningen,

men numera användas så godt som uteslutande energimätare eller wattimmemätare. Det finnes en mångfald olika konstruktioner, utförda efter olika principer, såsom pendelmätare, summationsmätare, motormätare, oscillerande mätare samt induktionsmätare (de sistnämnda för växelström). Den Aronska pendelmätaren har genomgått en genomgripande omdaning och förbättring från den äldre med långa pendlar och handuppdragning arbetande typen. Fig. 1 (sp. 208) visar den nyare typens utseende. De fasta spolarna genomflytas af hufvudströmmen, under det att på de ofvanför dem svängande korta pendlarna anbragts spolar,

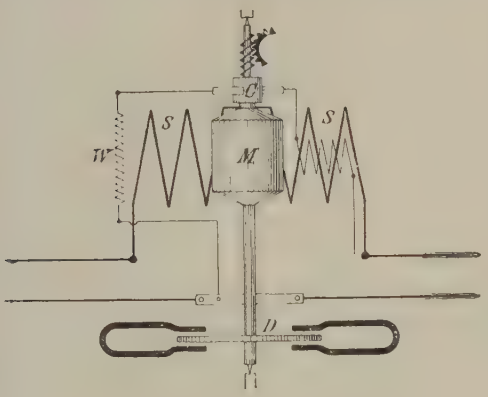

Fig. 2. Motormätare. Thomsonska typen.

som matas från klämspänningen under förkoppling af ett stort motstånd. Dessa äro så kopplade, att det ena paret verkar attraherande, under det att det andra utöfvar repulsion sinsemellan. De båda urens gång blir sålunda olika, och skillnaden, som re-

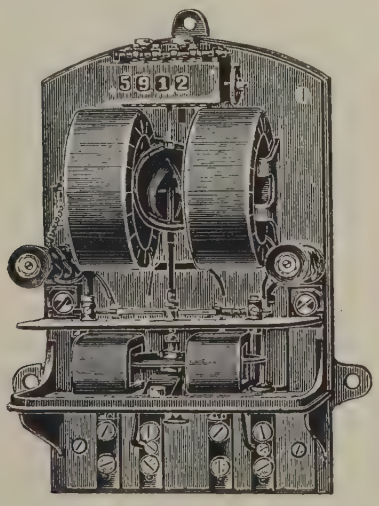

Fig. 3. Motormätare, utan kåpa.

gistreras på ett räkneverk, anger produkten af ström, spänning och tid, d. v. s. antalet wattimmar. Dessa mätare äro försedda med automatisk uppdragning af urverken, som sker genom ankaret till en liten elektromagnet. De äro vidare så inrättade, att de båda pendelspolarna med vissa tidsmellanrum omkastas, så att den pendel, som förut försenats, under nästa period påskyndas. Härigenom elimineras fel i urens gång, och justering af desamma blir onödig. Dessa mätare äro mycket känsliga och noggranna. Af motormätare finnes ett stort antal konstruktioner. Fig. 2 (sp. 209) visar schematiskt anordningen af den ursprungliga Thomsonska typen. Hufvudströmmen genomflyter här ett par fasta spolar, som alstra ett magnetiskt fält, i hvilket rör sig ett litet likströmsankare, matadt från polklämmorna och således genomflutet af en ström, som är proportionell mot spänningen. Denna ström passerar öfver en liten extra fältspole, som tjänar till att gifva det för friktionens öfvervinnande nödiga momentet. Den lilla motorn bromsas på så sätt, att en på axeln anbragt aluminiumskifva rör sig mellan polerna på permanenta stålmagneter, då i skifvan uppstå hvirfvelströmmar, som förtära rörelseenergien. Teorien visar, att en viss genomgången energimängd motsvaras af ett visst antal hvarf å motorn, som registreras på räkneverket. Fig. 3 (sp. 209) visar en bild af mätaren, sedan kåpan aftagits. Mätare enligt denna princip byggas af ett flertal firmor, såsom Schuckert, Union, Allgemeine elektrizitäts-gesellschaft (vanl. förk. A. E. G.), Lux m. fl. En annan princip tillämpas i Siemens-Schuckerts s. k. "Flügelzähler", där såväl ström- som spänningsspolar äro fasta; endast ett järnankare är rörligt, och detta vrides rundt genom impulser i de fasta spolarna, erhållna genom en liten omkastare (fig. 4). De nu nämnda mätarnas svaga punkt är kollektorn, resp. omkastaren, hvilken förr eller senare slites ut och kommer i olag. I den af A. E. G. konstruerade oscillerande mätaren kringgås denna olägenhet, och strömtillförseln till den rörliga delen sker genom tunna metallband, som kunna medfölja den fram- och återgående rörelsen.

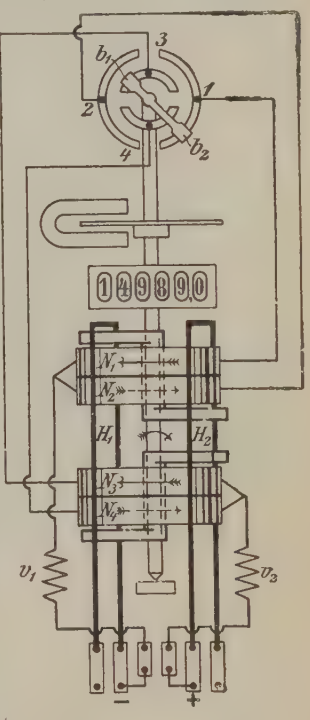

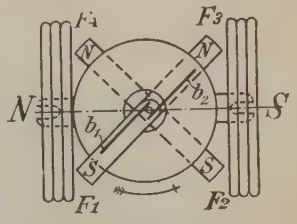

Fig. 4. Siemens-Schuckerts "Flügelzähler".

Mätare för växelström kunna konstrueras utan strömtillförsel till den rörliga delen (induktionsmätare). De grunda sig på den principen, att, då en metallskifva befinner sig i fältet till en växelströmsmagnet, i densamma uppstå hvirfvelströmmar,

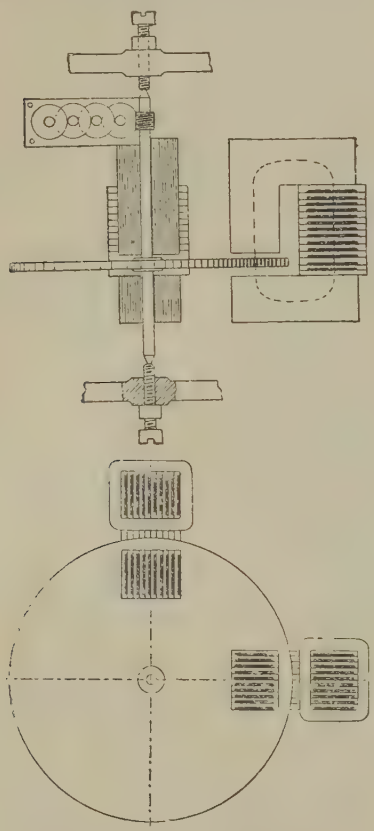

Fig. 5. Induktionsmätare.

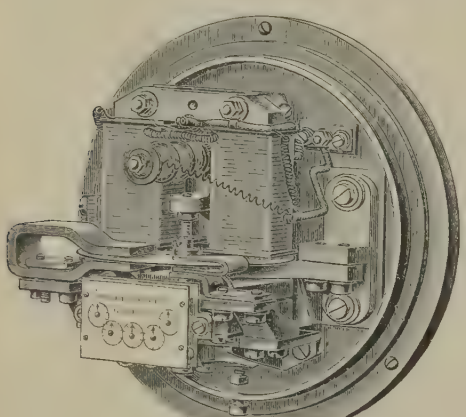

Fig. 6. Schuckerts induktionsmätare.

som tillsammans med fältet kunna gifva ett vridningsmoment. Detta kan åstadkommas antingen på så sätt, att fältet göres osymmetriskt genom en delvis verkställd afskärmning, då skifvan sätter sig i rörelse (E. Thomsons princip), eller ock så, att flera spolar placeras bredvid hvarandra, så att ett roterande fält uppstår. Fig. 5 visar schematiskt denna anordning, hvarvid den ena magneten genomflytes af hufvudströmmen, den andra af en på spänningen beroende shuntström; fig. 6 visar en Schuckerts mätare enligt detta system.

Då det gäller att uppmäta trefasenergi, kan man, om belastningen kan antagas vara lika fördelad på alla faserna, hvilket är fallet, om endast trefasmotorer förekomma på nätet, nöja sig med en enkel mätare inkopplad så, att den ena fasen genomgår

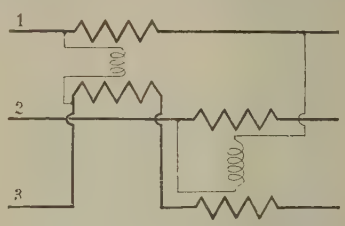

Fig. 7. Koppling enligt "tvåwattmetermetoden".

strömspolen och shunten anlägges på en af de andra faserna. Är belastningen oliksidig, måste en mer komplicerad mätare anlitas. En sådan kan sammansättas af tvenne enfasmätarelement, anordnade enligt "tvåwattmetermetoden" (schemat i fig. 7). En dylik Schuckertmätare visas i fig. 8.

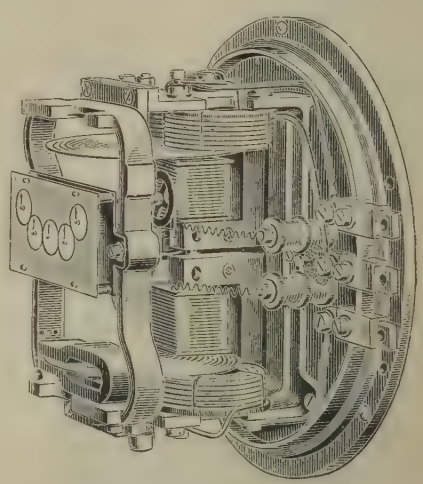

Fig. 8. Schuckert-mätare för trefasström.

För att vid växelströmmätare åstadkomma de riktiga fasförskjutningarna använder man en del olika kopplingar, bland hvilka den Görgesska bryggan särskildt är att nämna. Vid mätare, afsedda för stora strömstyrkor eller för höga spänningar, användas resp. ström- och spänningstransformatorer, så att mätaren kan byggas för relativt liten strömstyrka eller låg spänning.

Slutligen må nämnas några speciella mätarformer med särskilda ändamål. Så t. ex. användes för att kontrollera, huru stor effekt en konsument uttager i maximum, den s. k. Wrightska mä-

taren. Denna (se fig. 9) är så inrättad, att strömmen ledes kring den ena kulan af en differentialtermometer, hvarvid genom luftens utvidgning en del vätska utpressas i ett särskildt mätrör, där angifvande den högsta förekommande belastningen. Som synes förutsätter mätarens användning konstant spänning. En annan apparat för samma ändamål är den af A. E. G. i marknaden förda registrerande maximalmätaren. Denna består af en vanlig mätare, kombinerad med ett ur på så sätt, att den under en kvarts timme uttagna energimängden angifves af en visare, hvilken

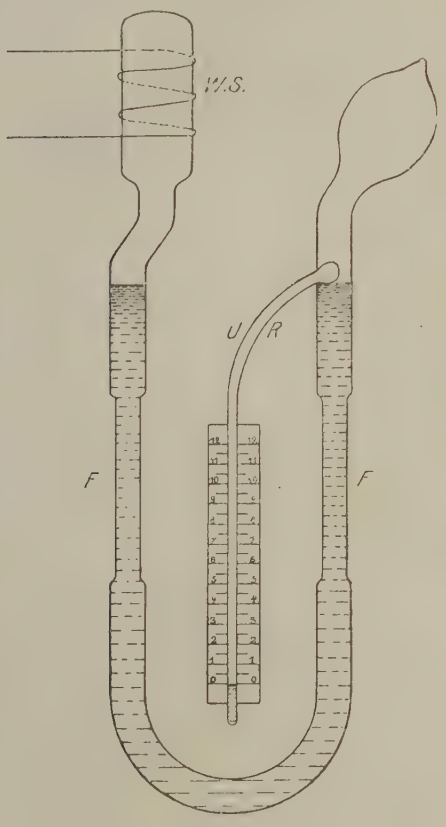

Fig. 9. Wrightska mätaren.

skjuter fram ett märke, som blir stående på det högsta värde, som förekommit under tiden mellan två afläsningar. Efter skedd afläsning återföres märket till 0. Härigenom vinnes ett uttryck för den högsta medelbelastningen under en kvarts timme, så att tillfälliga strömrusningar icke få nämnvärdt inflytande på afläsningen. För vissa fall användes en vanlig mätare, så inrättad, att den, när belastningen uppgår öfver ett visst värde, öfvervinner en motkraft och börjar rotera, sålunda angifvande wattimmeförbrukningen, i den mån det fastställda hästkrafttalet öfverskridits. — Vidare äro att nämna de s. k. dubbeltariffmätarna, hvilka bestå af en vanlig mätare, sammankopplad med ett urverk, som på vissa tider verkställer omkastning, så att energien mätes efter olika taxa vid dagsljus och vid mörker (se Elektricitetsverk). Fig. 10 visar en dylik mätare af Arons system. — Litt.: A. Königswerther, "Construktion und prüfung der elektricitätszähler" (1902), H. S. Hallo och H. W. Land, "Elektrische und magnetische messungen und messinstrumente" (1905). A. E—m.

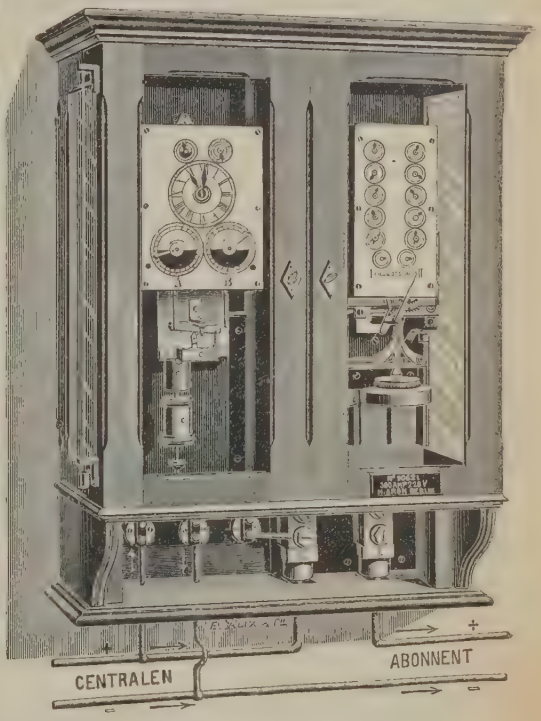

Fig. 10. Dubbeltariffmätare af Arons system.

Elektricitetsverk, *elektrot.*, inrättning för alstring och fördelning af elektrisk energi för belysning och drifkraft. Elektricitetsverk anläggas dels för större fristående institutioner, såsom bruk, fabriker, sjukhus o. d., dels i än större utsträckning såsom för städer och större samhällen gemensamma energikällor. I allmänhet gäller, att i ju större skala anläggningen arbetar, desto mer ekonomiskt kan kraften alstras, och desto billigare pris kan den betinga. Utvecklingen har därför gått i riktning mot centralisation i allt högre grad.

Ett elektricitetsverk, som i regel har sin största konsumtion i form af belysningsström, måste till följd af de häraf betingade säregna driftförhållandena inrättas och drifvas på särskildt sätt. Emedan belastningen endast under några få timmar af dygnet vintertiden uppgår till sitt fulla belopp, under det att den under största delen af drifttiden är helt obetydlig, måste man söka tillgodose det växlande behofvet på det mest ekonomiska sättet. Diagrammet i fig. 1 (sp. 215) visar en typisk kurva, angifvande effektens variation under ett vinterdygn; fig. 2 (sp. 215) visar ett exempel på variationen i konsumtion under loppet af ett år. Skulle man nu inrätta ett maskineri, som kunde ensamt behärska hela belastningen, då den är som störst, skulle det under endast några få proc. af användningstiden utveckla sin fulla effekt, under det att största delen af detsamma skulle stå utan an-

vändning eller gå med liten belastning under en stor del af året. Användes växelström, måste förhållandena blifva så, som antydts, och för att då undvika att alltför mycket gå med ogynnsam belastning, brukar man då helt och hållet afstänga strömleveransen under en del af dygnet. I allmänhet arbeta de strömgenererande maskinerna med största ekonomi vid ungefär full belastning, och det är därför ett önskemål att ställa driften så, att detta

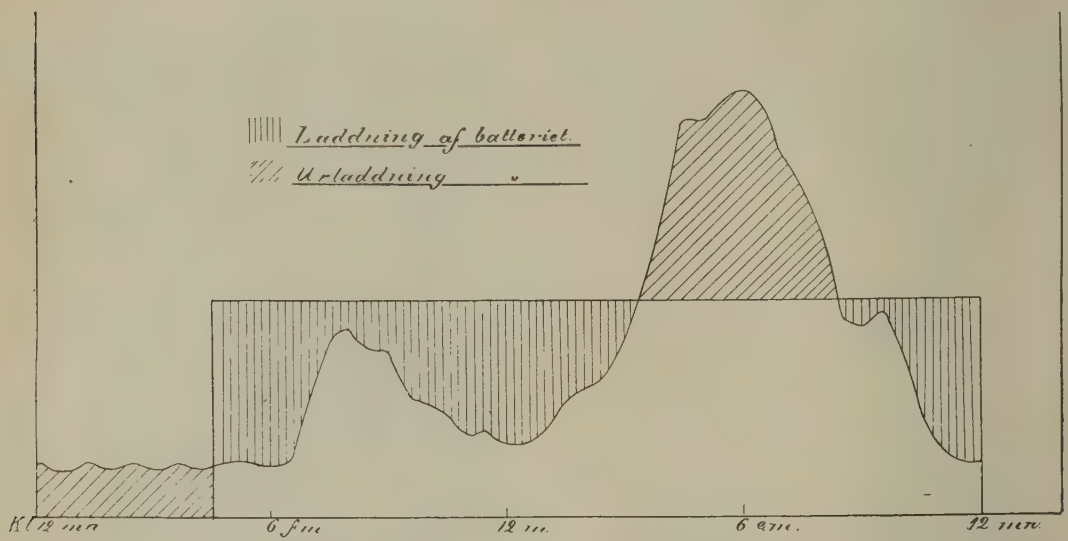

Fig. 1. Diagram utvisande ett typiskt exempel å variationen ett vinterdygn af konsumtionen från ett stadselektricitetsverk samt ackumulatorbatteriets medverkan.

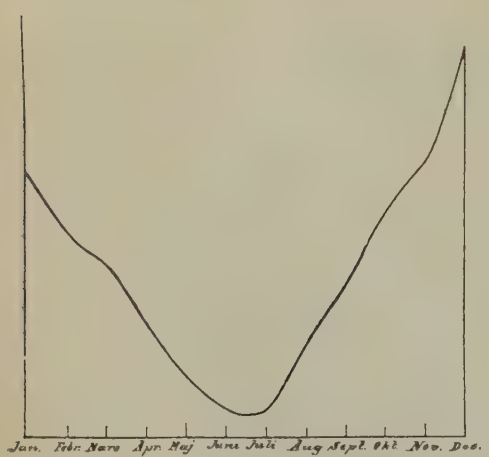

Fig. 2. Diagram utvisande konsumtionens variation från ett stadselektricitetsverk under årets olika månader.

villkor uppfylles. Vid likströmsdrift låter detta sig göra därigenom, att man använder ett ackumulatorbatteri. Man behöfver då endast installera ett så stort maskineri, att detta tillsammans med batteriet förmår täcka den största konsumtionen. Dessemellan kan maskineriet med godt belastningsförhållande laddas batteriet, som sedan ensamt kan användas att täcka det mindre behofvet under dagarna och på sommaren. En vanlig anordning af ett elektricitetsverk är därför: ett maskinaggregat med batteri af samma storlek samt ett annat maskinaggregat såsom reserv.

Driftspänningen hölls till en början vid cirka 110 volt. Med denna spänning blifva emellertid ledningarna grofva och därmed dyra, om distributionen skall utsträckas till ett större område. En betydlig vinst gjordes genom införande af treledarsystem (fig. 3), då den mellersta ledningen (neutralledningen) vid riktig afvägning af belastningen å ömse sidor har att föra endast en helt ringa eller ingen ström och således kan göras ganska klen; denna neutralledning förlägges ofta blank (oisolerad), så att den till hela sin utsträckning får jordens potential. För att kunna täcka ändå större konsumtionsområden har man numera i allt större utsträckning öfvergått till treledarsystem med 2×220 volt spänning, hvarvid ledningssystemet utfaller väsentligt billigare. Gentemot denna fördel har man emellertid att räkna med flera olägenheter, såsom större kraf på ledningars och apparaters isolation till förebyggande af genomslag med därmed följande risker och obehag, sämre ekonomi och mindre varaktighet hos de vanliga glödlamporna för högre spänning samt svårigheten att använda båglampor, hvilka måste kopplas flera i serie och därigenom blifva beroende af hvarandra. Af de nyare, ekonomiskt brinnande lamptyperna egna sig Nernstlamporna synnerligen väl för 220 volt; däremot kon-

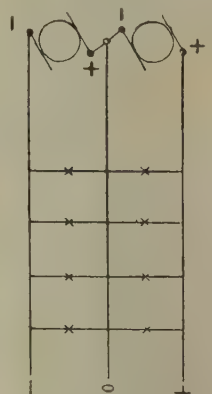

Fig. 3. Treledarsystem.

strueras metalltrådlamporna så godt som uteslutande för lägre spänning.

Då det gäller att mata ett större område, såsom en större stad, måste man taga sin tillflykt till upprättande af flera centraler. Detta sker då vanligen på så sätt, att den primära alstringen centraliseras till ett enda stort elektricitetsverk, hvarifrån strömmen med tillhjälp af växelström fördelas till ett antal understationer, hvilka förmedelst omformare och ackumulatorbatterier mata sina respektive nät. För drift af elektriska spårvägar användes en spänning af 500—600 volt; äfven för denna drift användas ackumulatorbatterier som stöd för maskineriet. Vid den ojämna belastningen får batteriet upptaga de stora strömstötarna (b u f f e r t b a t t e r i).

Drifkraften kan utgöras antingen af kolf-ångmaskiner, ångturbiner, gasmaskiner, drifna med lysgas eller särskildt framställd gas (D a w s o n g a s), suggasmaskiner, petroleummaskiner eller vattenkraft. Kolfångmaskiner användas i stor utsträckning. På grund af det stora utrymme de kräfva har man emellertid på senare tid börjat öfvergå till ångturbiner, hvilka numera utföras i storlekar ända upp till 10,000 hkr. Gasmaskiner förekomma flerstädes; i synnerhet hafva suggasmaskinerier på senare tiden tilldragit sig stor uppmärksamhet. Bland maskiner för flytande bränsle är särskildt att nämna d i e s e l m o t o r n (se d. o.) såsom en för elektricitetsverksdrift synnerligen lämplig motor. Särskildt i Sverige har den för detta ändamål fått stor användning.

För distributionen af strömmen vid vanlig lågspänning användas dels luftledningar, i synnerhet i Amerika (i Europa endast vid mindre anläggningar), dels ledningar förlagda under jord, järnarmerade kablar. Det senare förläggningssystemet erbjuder större säkerhet mot driftstöringar, är billigare i underhåll och fritager anläggningen från risken att komma i kontakt med andra elektriska ledningar, särskildt telefonledningar, som kunna skadas och förorsaka utgifter i form af skadeersättningar; ett kabelnät ställer sig emellertid något dyrare i anläggningskostnad än ett luftledningsnät. Ledningsnätet disponeras vanligen så, att till några öfver konsumtionsområdet spridda, lämpliga s. k. t r y c k p u n k t e r utläggas matarkablar, i hvilka tillåtes en relativt stor spänningsförlust. Från dessa tryckpunkter, där man söker hålla spänningen i möjligaste mån konstant, förgrenas nätet, hvarvid tryckpunkterna förenas med förbindelseledningar inbördes såsom reserv och för utjämning. Från fördelningsnätet afgrenas s e r v i s l e d n i n g a r n a till de olika abonnenterna. För att hålla tryckpunkterna vid konstant spänning inkopplar man ofta i matarledningarna regleringsmotstånd, manövrerade antingen för hand eller stundom automatiskt med hjälp af ett relä, som beror af tryckpunktens spänning.

Såsom exempel på ett större kommunalt elektricitetsverk skall anföras det af Stockholms stad anlagda. Den första elektriska belysningen i Stock-

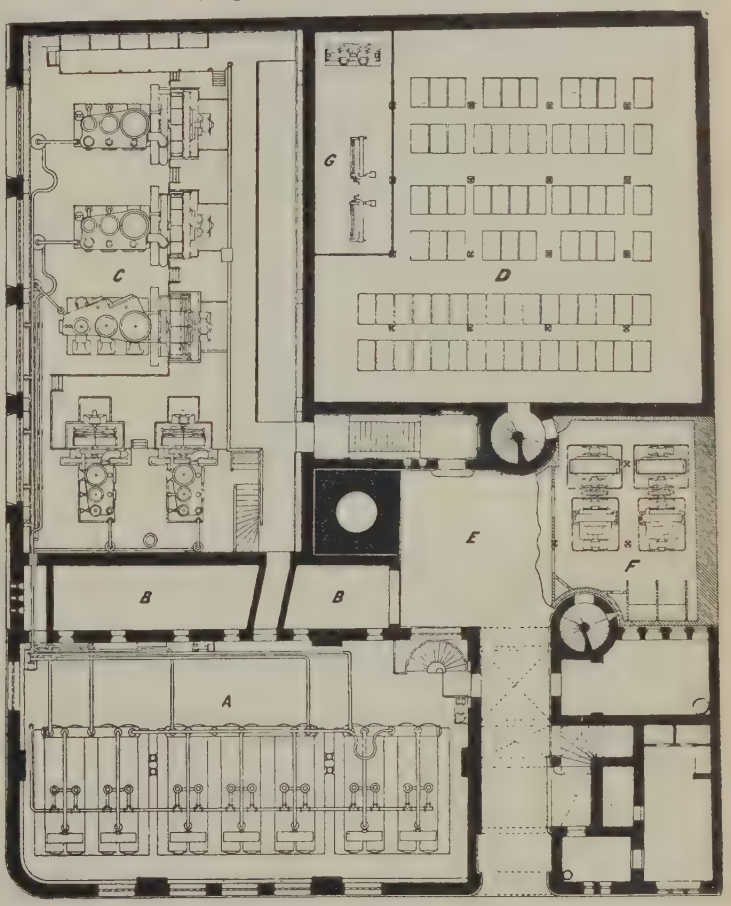

Fig. 4. Plan af Stockholms stads första elektricitetsverk (''Brunkebergsverket'').

holm anordnades redan 1878, då ett par Jablochkoffska lampor uppsattes i Blanchs kafé (Kungsträdgården). Sedermera uppstodo flera mindre privata elektricitetsverk, af hvilka det största anlades 1888 för fördelning i staden inom broarna. 1892 färdigbyggdes stadens eget första elektricitetsverk vid Regeringsgatan n:r 38 (''Brunkebergsverket''). Fig. 4 (sp. 218) visar en plan af detsamma, fig. 5 (sp. 219) en exteriör, fig. 6 en interiör från maskinsalen. De här uppställda dynamomaskinerna äro af Siemens & Halskes fabrikat (s. k. innerpoltyp). Å samma bild synes äfven instrumentgalleriet, hvarifrån driften kontrolleras och öfvervakas. Fig. 7 (sp. 221) visar ett schema öfver anläggningen. Med *DM* äro betecknade dynamomaskinerna (tre af de fem nu befintliga); *A* betecknar ampèremeter, *M* elektricitetsmätare och *s* strömbrytare. Af schemat

Fig. 5. Stockholms stads första elektricitetsverk. Exteriör.

framgår, huru maskiner och batteri arbeta på de utgående matarkablarna *H*; *R* äro regleringsmotstånd (se ofvan). *UD* är en s. k. utjämningsdynamo, som afser att öfverföra energi från den ena batterihalfvan till den andra, om urladdningen icke skulle blifva likformigt fördelad på båda. Kurvan i fig. 8 visar, huru belastningen och anslutningen stigit under den första tioårsperioden. Brunkebergsverket planerades för en effekt af 4,000 hkr, men på grund af den raska utvecklingen såg man sig nödsakad att ganska snart skaffa ett större verk, och man öfvergick då till det i de stora tyska och amerikanska städerna använda systemet med trefashufvudfördelning och understationer. Hufvudcentralen förlades till Värtan, och fig. 9 (sp. 223) visar en bild af densamma. Här uppställdes till en början två ångmaskindynamos å 2,000 hkr, alstrande trefasström af 6,000 volt spänning. Generatorerna äro byggda af Allmänna svenska elektr. aktiebolaget i Västerås och synas å fig. 10. Centralen är planerad att fullt utbyggd lämna cirka 16,000 hkr. Härifrån föras högspänningskablar i gatorna till understationer i staden. En af dessa är inrymd i det gamla Brunkebergsverket; en stor understation, som lämnar ström äfven till spårvägarna å Norrmalm, är inrymd i en större byggnadskomplex vid Tulegatan, upptagande jämväl lokaler för förvaltning m. m. Från de nya understationerna fördelas likström med 2×220 volt spänning, under det att det gamla Brunkebergsverket fortfarande matar det i stadens centrala delar liggande nätet

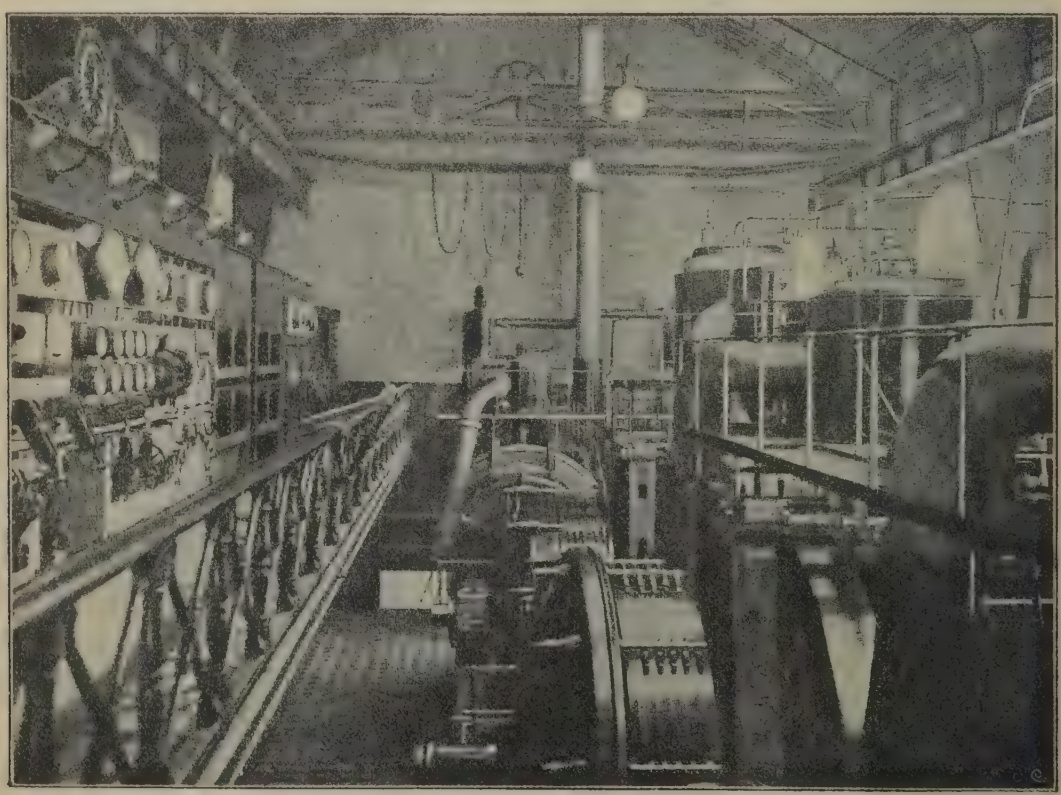

Fig. 6. Stockholms stads första elektricitetsverk. Interiör (se sp. 218).

med 2×110 volt. Konsumtionen stiger emellertid fortfarande raskt, och staden har nyligen inköpt ett vattenfall i Dalälfven å cirka 14,000 hkr,

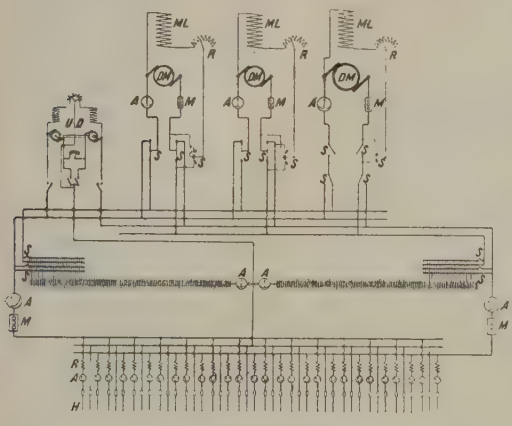

Schema för Brunkebergsverket.

Fig. 7.

hvarifrån man tänker sig kraften nedförd till Värtaverket med mycket hög spänning för att där införas på det befintliga fördelningssystemet. Ånganläggningen kommer då att tjänstgöra som reserv. Fig. 11 (sp. 225—226) visar ett schema öfver sammanhanget mellan de olika delarna i detta fördelningssystem. Fig. 12 (sp. 227—228) visar en interiör från Tulestationen med där uppställda motorgeneratorer och instrumenttafla.

Af öfriga svenska städer äro de allra flesta försedda med elektricitetsverk, dels af kommunen själf anlagda och drifna, dels öfverlåtna åt koncessionerade privata företag. Efter mönster af Stockholms elektricitetsverk äro de i Malmö och Hälsingborg anlagda. Ångturbiner — De Lavals — användas i Härnösand (den första svenska och kanske europeiska stad, som använde elektrisk gatubelysning), Kristinehamn m. fl. städer. Fig. 13 (sp. 227) visar en bild af ett sådant maskinaggregat. Lysgasmotorer användas vid Kristianstads elektricitetsverk, suggasmotorer vid Nyköpings och Uppsalas. Af dieselmotorverk må nämnas Norrköpings, Visbys, Ronnebys, Lunds och Karlskronas (de båda senare under anläggning). Fig. 14 (sp. 229—230) visar en bild från Norrköpings el.-verk (de större maskinerna å 250 hkr). Vattenkraft användes vid verken i Umeå, Östersund, Sundsvall, Gäfle, Falun, Örebro, Karlstad, Oskarshamn m. fl. Verken i Eksjö och Djursholm arbeta med enfasväxelström, i Umeå användes trefasfördelning. Vid växelströmsanläggningar fördelas kraften med relativt högspänd ström först till transformatorer, uppsatta i stolpar eller särskilda hus. Dessa motsvara tryckpunkterna, och från dem förgrenas det sekundära fördelningsnätet med lägre spänning. För större kraftbehof för den större industrien fördelas ofta högspänd växelström direkte genom ett särskildt nät (t. ex. i Örebro, Karlstad m. fl.). Den mindre industrien och handtverket få i regel sitt kraftbehof från ljusnätet. Då denna motorbelastning är särdeles välkommen för verket under den ljusa delen af dygnet, sättes priset för kraftbehof lägre än ljuspriset. Stundom användes s. k. dubbeltariff, hvarmed menas, att motorströmmen under dagen betalas med ett lägre pris, men under den mörka tiden med samma pris som ljuset. Ljuspriset växlar i allmänhet vid svenska verk mellan 50 och 25 öre pr kilowattimme, motorpriset mellan 40 och 15 öre; för växelström för kraft betalas ned till 4 öre pr kwtimme.

Af utländska elektricitetsverk tilldraga sig särskildt de jättestora anläggningarna i världsstäderna uppmärksamhet. I Berlin finnes ett fiertal stora elektricitetsverk med en sammanlagd styrka af cirka 50,000 hkr. Utvecklingen af Berlinverken har gått i spetsen för europeisk praxis, särskildt i fråga om införande af stora enheter ångmaskindrifna dynamos.

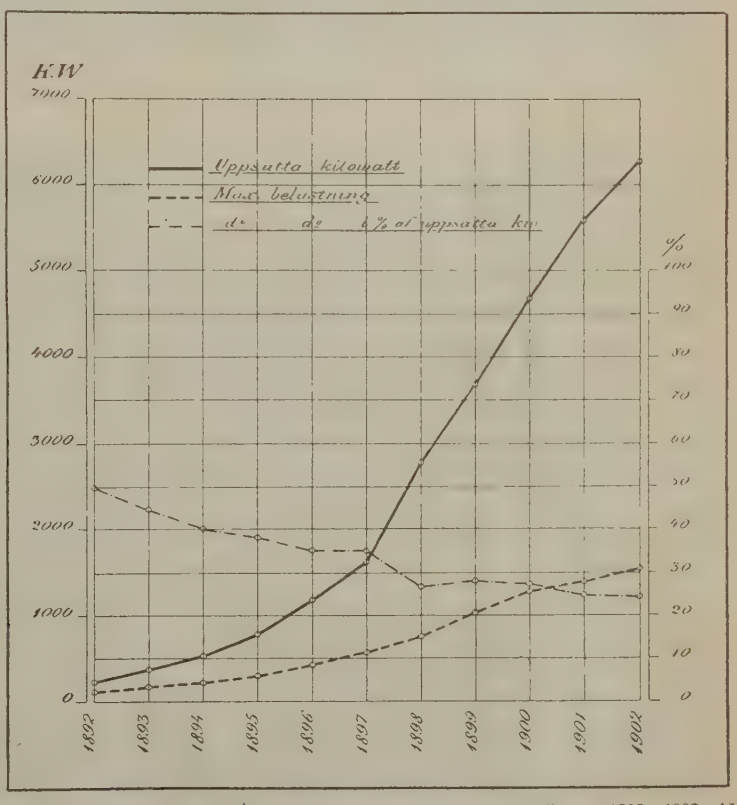

Fig. 8. Kurvor, utvisande belastningens och anslutningens tillväxt 1892—1902 vid Stockholms stads elektricitetsverk.

Fig. 9. Stockholms stads elektricitetsverks hufvudcentral vid Värtan.

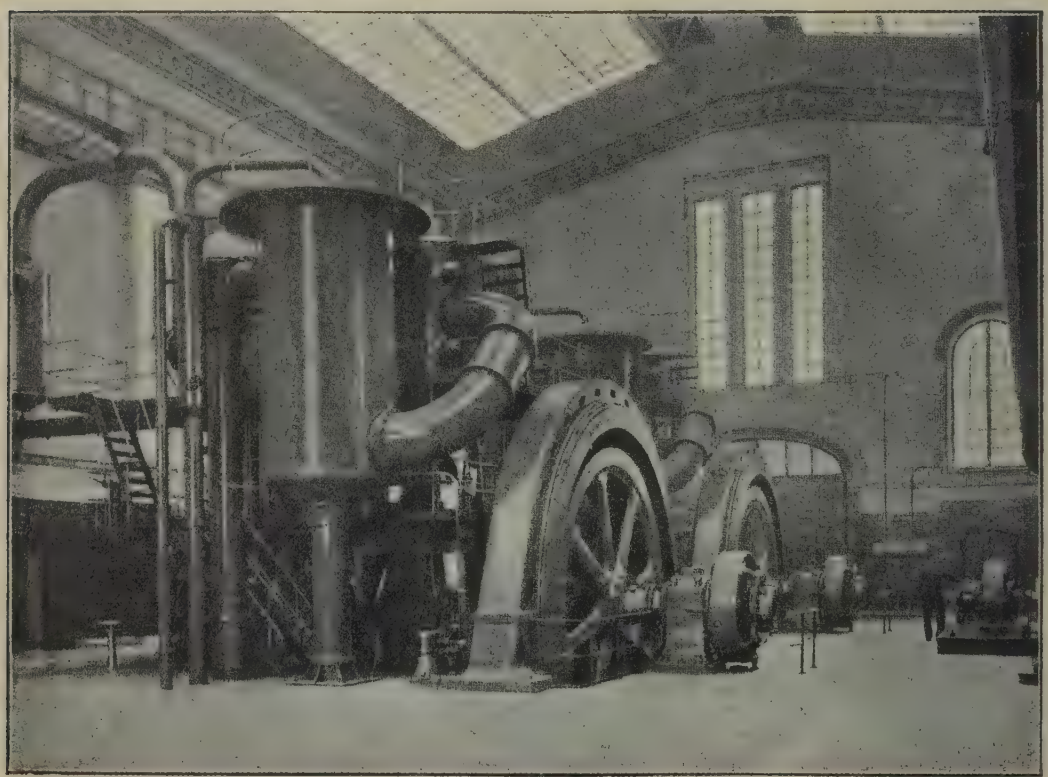

Fig. 10. Generatorer i det i fig. 9 afbildade elektricitetsverket.

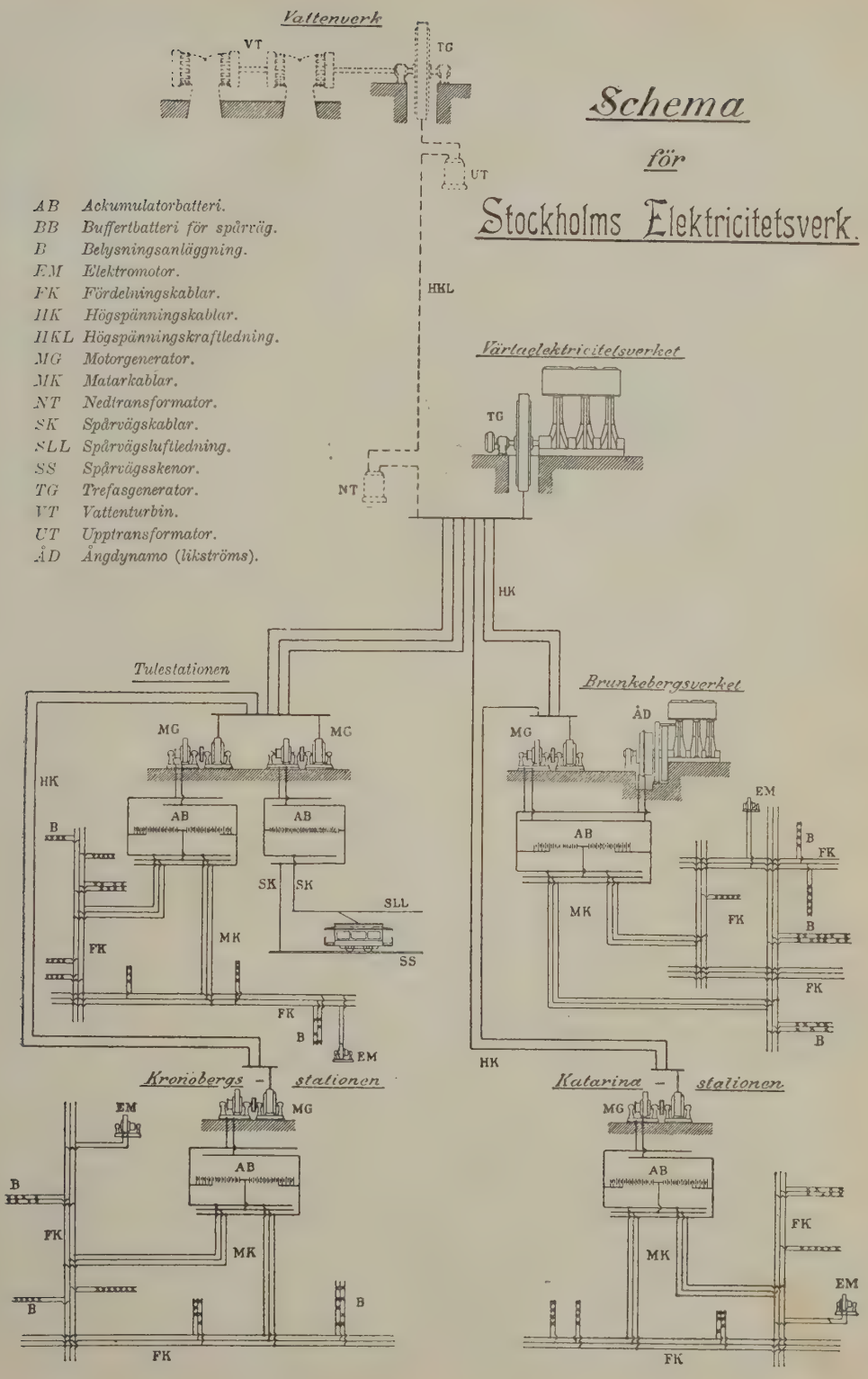

Fig. 11.

Tryckt den 27/3 07 7 b. 8

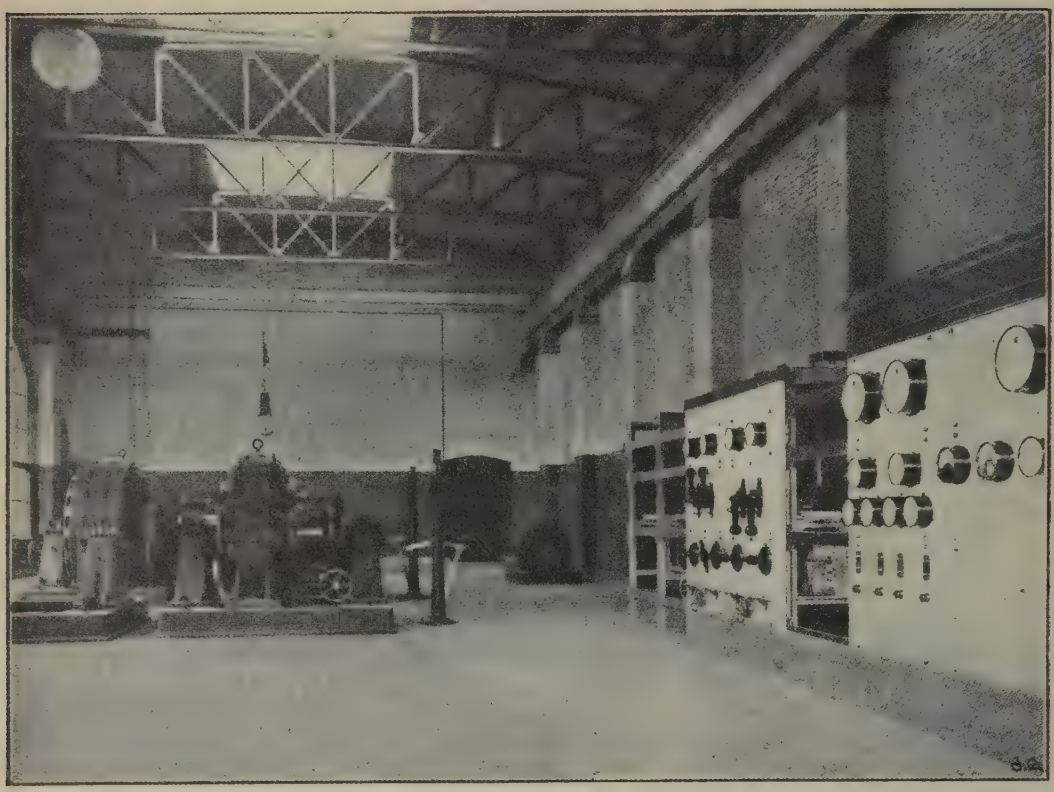

Fig. 12. Interiör af Stockholms stads elektricitetsverks Tulestation.

I Amerikas storstäder finnes ett stort antal väldiga elektricitetsverk. Som exempel må anföras Manhattanstationen i New York, som förser de öfverjordiska banorna med kraft. Stationen inrymmer 8

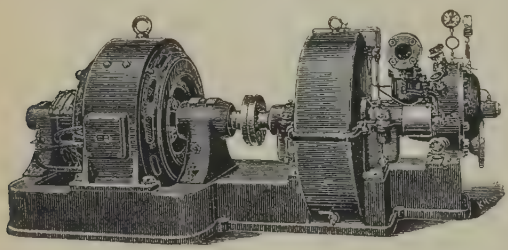

Fig. 13. Ångturbindynamo.

st. ångmaskindynamos, hvar och en med ända till 10,000 hkr effekt. Ångpannorna ligga i våningar öfver hvarandra. Instrumenteringen upptager en höjd af fyra våningar och är typisk för amerikansk praxis. Strömmen fördelas såsom trefas med 11,000 volt spänning. Fig. 15 (sp. 229—230) visar en bild af en af de väldiga maskinerna. Edison c:o i New York arbetar med fördelning från en modern centralstation af 64,000 hkr kapacitet. Fig. 16 (sp. 231—232) ger en föreställning om anordningen af stationen. Slutligen må anföras en för 140,000 hkr planerad central i Chicago, arbetande med ångturbindynamos af Curtis' system. Fig. 17 (sp. 231) är egnad att gifva en föreställning om det olika utrymme, som kräfves af ett dylikt turbinaggregat, jämfördt med en ''Manhattan''-maskin (effekten på båda är densamma). A. E—m.

Elektrik kallas stundom elektricitetsläran (i analogi med mekanik, optik etc.).

Ele′ktriker, person, som vetenskapligt eller tekniskt sysselsätter sig med elektriciteten.

Elektrisēra, bibringa elektricitet; plötsligt åstadkomma stor liflighet och styrka i någons känslor, uppelda.

Ele′ktrisk (jfr Elektricitet), som har afseende på, hör till, är grundad på eller innehåller elektricitet.

Elektriska aktiebolaget i Stockholm. Se Allmänna svenska elektriska aktiebolaget.

Elektriska anläggningar, *jur.*, kallas anläggningar för alstrande, öfverföring, fördelning och användning af elektricitet. De behandlas, äfven där de utgöra delar af ett helt, juridiskt såsom fristående, så snart de hafva sina särskilda egare eller innehafvare. De hafva på senare tider i olika syften gjorts till föremål för lagstiftning. Så har skett äfven i Sverige. En särskild ställning intager k. kung. 6 juli 1906 (förut 20 april 1883), som förbjuder ''enskild man, menighet eller inrättning'' att utan K. M:ts tillstånd ''å kronans mark eller inom området för allmän väg eller järnväg, som blifvit för allmän trafik upplåten, upprätta telegraf-, telefon- eller andra svagströmsledningar''. Här är hufvudsakligen fråga om före-

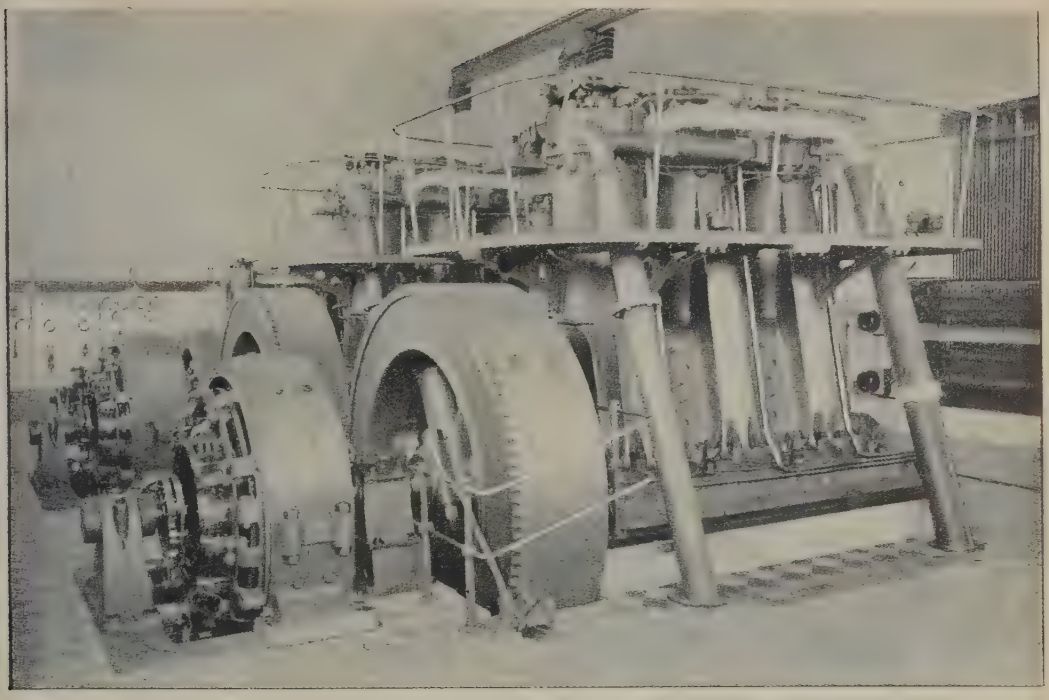

Fig. 14. Maskinsalen i Norrköpings elektricitetsverk (dieselmotorer).

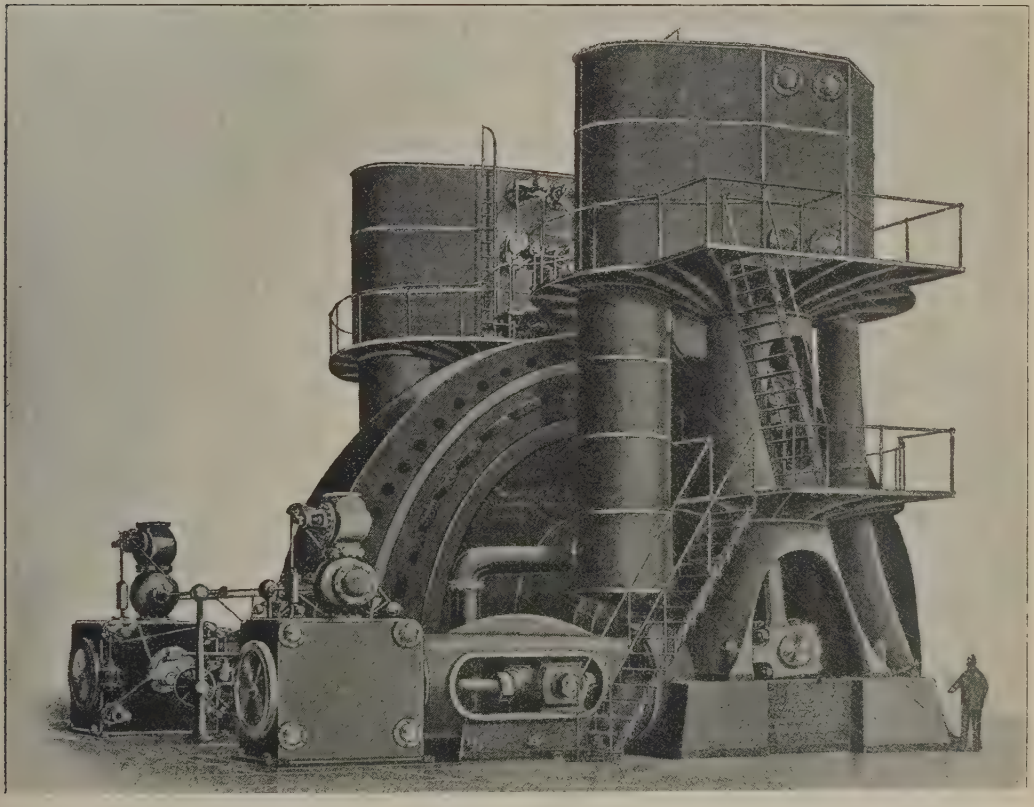

Fig. 15. Ångmaskindynamo i Manhattanstationen i New York.

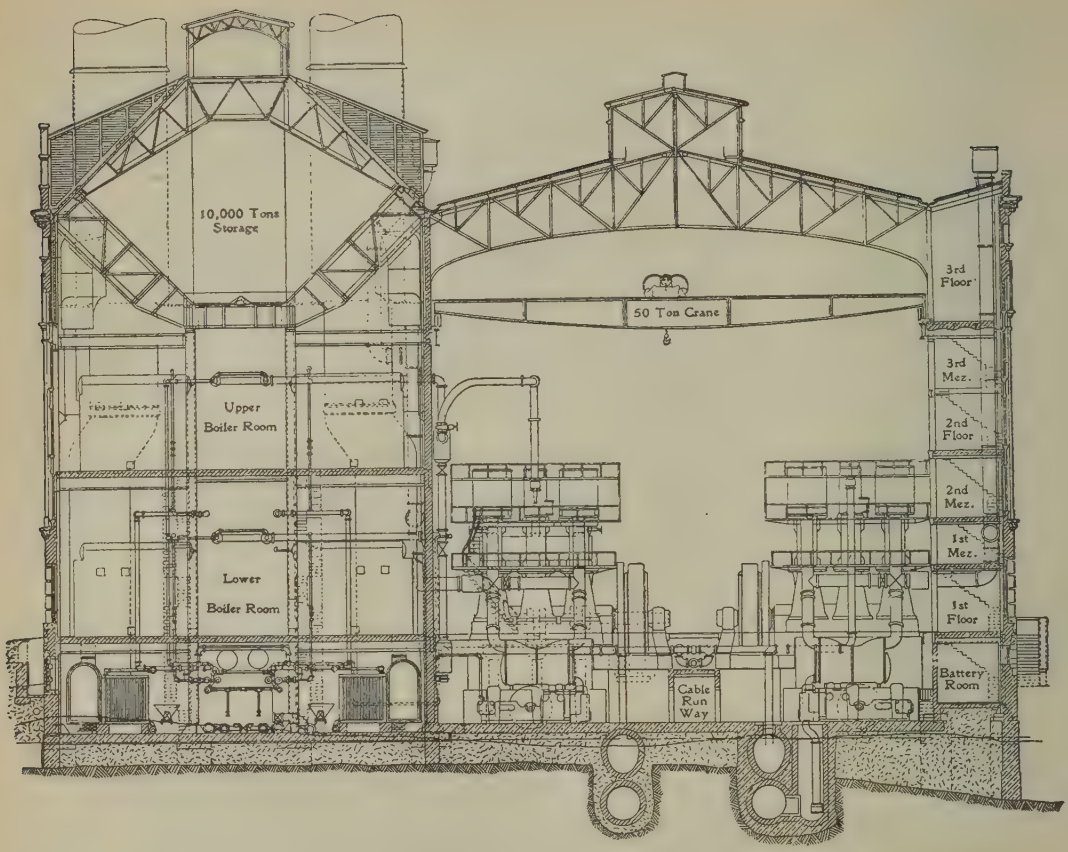

Fig. 16. Edison c:os i New York centralstation.

byggande af konkurrens med bestående statsanstalter. Nära står lagen 26 april 1905, som, med visst undantag, gör anläggning för trådlös telegrafering eller telefonering beroende af K. M:ts tillstånd och af därvid meddelade föreskrifters iakttagande. Dock

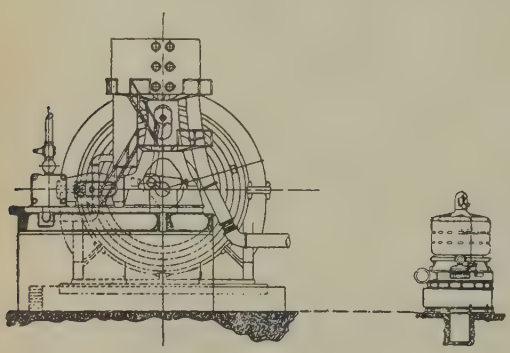

Fig. 17.

spelar här också in hänsynen därtill, att nyssnämnda anläggningar ofta störande inverka på hvarandra. Lagen tjänar därför ock till skydd för enskild rätt och anknyter sig sålunda till återstående lagstiftning i ämnet. Genom denna senare fullföljas hufvudsakligen två ändamål, nämligen dels att skydda elektriska anläggningar och främja deras tillkomst och dels att bereda säkerhet mot den särskilda fara, som de i sig innebära. — Till skydd för elektriska anläggningar verka särskilda straffbestämmelser för fall af skadegörelse å ledningarna och andra anläggningarnas delar eller tillhörigheter — föreskrifter, som afse statens anläggningar och sådana enskilda, som enligt K. M:ts förordnande skola med dem njuta lika skydd (Straffl. kap. 19 §§ 13, 14 och 21 enl. lag 29 juni 1900). Härtill komma allmänna straffbestämmelser för bortledande af elektrisk kraft från annans anläggning, afsikten må vara skadelystnad eller vinstbegär (Straffl. kap. 19 § 20 och kap. 20 § 3 mom. 6 enl. lag 27 juni 1902). Till underlättande af elektriska anläggningars tillkomst har åter expropriationsrätt införts eller, rättare sagdt, medgifvits i större utsträckning, än som följer redan af den allmänna expropriationsförordningen 14 april 1866. Enligt denna senare kan för vissa allmänna behof K. M:t förläna expropriationsrätt och sålunda äfven i och för utförande af elektriska anläggningar i syfte att fylla sådant behof. Dessutom må dock jämlikt lag 27 juni 1902 K. M:t tillstädja expropriation till framdragande af elektrisk ledning, såframt det pröfvas nödigt ”för någon orts förseende med belysning eller drifkraft eller för dylikt ändamål eller för beredande af drifkraft åt sådan industriell anläggning, som finnes vara af större betydelse för det allmänna”.

Genom den sista bestämmelsen har expropriationsrätt i enskildt intresse — förut allenast erkänd i särskilda grufstadgans och vattenrättslagarnas föreskrifter — fastställts för ännu en händelse, visserligen under förbehåll, att företaget medelbart länder det allmänna till gagn. Vid expropriation för annans räkning än kronans skall dessutom det uppskattade värdet förhöjas med halfva sitt belopp, hvarjämte inom område under byggnadsstadgan och inom fastställdt hamnområde menigheten ej för gata, torg, allmän plats eller vattendrag är underkastad sådan. Expropriation för framdragande af elektriska ledningar har för öfrigt förutsatts skola regelrätt stanna vid förvärf af en nyttjanderätt, hvarför ock i expropriationsförordningen intagits särskilda stadganden (§ 2 mom. 2 enl. lag 27 juni 1902) beträffande expropriation af sådan art — stadganden, afsedda att tillämpas, ehvad expropriationen sker enligt den ena eller den andra författningen. — Till skydd mot den fara, som är förbunden med elektriska anläggningar, tjäna dels koncessionstvång, dels anbefallda säkerhetsåtgärder vid utförande, skötsel och drift, dels stadgad tillsyn af inspektörer, som lyda under Kommerskollegium samt biträda detsamma vid ifrågavarande ärendens handläggning, och dels en särskildt utvidgad skyldighet att ersätta *skada af den elektriska strömmen*. — Koncessionstvång består ju redan enligt förstnämnda två författningar af 1905 och 1906 samt föreligger också faktiskt, då expropriationsrätt är af nöden. Ty i alla dessa fall är för anläggningens laga utförande K. M:ts tillstånd behöfligt. Men därjämte skall, vissa undantagsfall frånräknade, sådant tillstånd sökas, då, ehvad ändamålet än är, fråga är om ”anläggning, där”, efter viss angifven beräkningsgrund, ”största effektiva spänningen öfverstiger 250 volt” (lag 27 juni 1902 § 2). Nämnda siffra betecknar den gräns, intill hvilken farlig inverkan på människokroppen anses vara utesluten. Anläggningar med maximispänning därunder kallas åter i hithörande lagstiftning för lågspänningsanläggningar i motsats till medelspänningsanläggningar (250—1,000 volt) och högspänningsanläggningar (öfver 1,000 volt). Indelningen är egentligen gjord med afseende å s. k. starkströmsledningar i motsats till telegraf-, telefon- och andra svagströmsledningar. Af bestämmelserna följer emellertid, att såväl dessa senare som i visst omfång äfven starkströmsledningar, såsom faktiskt oftast de för belysning inrättade, icke äro underkastade något ovillkorligt koncessionstvång. För medelspännings- och högspänningsanläggningar är åter ej allenast koncession jämlikt 1902 års lag regelrätt af nöden. Koncession meddelas för öfrigt endast för viss tid, högst 40 år. Närmare föreskrifter rörande tillvägagångssättet vid sökande och pröfvande af koncession enligt sagda 1902 års lag innehåller dess § 3. Såväl i sistnämnda afseende som äfven beträffande koncessionstvångets utsträckning fullständigas 1902 års lag åter genom k. stadga om elektriska anläggningar för belysning eller arbetsöfverföring 31 december 1902 (§§ 1 och 2), hvilken också för vissa fall af felande koncessionstvång ålägger vederbörande en skyldighet att anmäla företaget hos K. M:ts befallningshafvande och Telegrafstyrelsen (§ 3). Än vidare innehåller denna senare stadga säkerhetsföreskrifter samt bestämmelser om tillsyn och ansvar (§§ 4—57), i hvilka delar den, delvis ändrad genom k. kung. 26 juni 1903, i sin ordning fullständigas af k. instr. för inspektörer öfver ifrågavarande anläggningar 24 april 1903 och af Kommerskollegiets kung. 1 mars 1904. Bestämmelserna hafva affattats efter mönster af tysk rätt, äro på grund däraf ytterst stränga och afse äfven lågspänningsanläggningar. — Af rent civilrättsligt intresse äro de i lag 27 juni 1902 (§§ 4—13) gifna föreskrifterna rörande skyldighet att ersätta skada, som orsakats af själfva strömmen från en elektrisk anläggning. Stadgandena höra till gruppen af de allt talrikare bestämmelserna om utvidgad skadeståndsskyldighet i den riktning, att, mot den allmänna regeln, ansvaret inträder utan villkor af den ersättningsskyldiges vållande (subjektiv skuld), nämligen redan på grund däraf, att skadan har sitt upphof inom hans egendoms- eller verksamhetsområde (objektiv skuld). Dylikt ansvar är visserligen mestadels underkastadt förbehåll, växlande till art och omfång i de särskilda författningarna; och sådana förbehåll känner äfven 1902 års lag. Men förbehållen äro därstädes i det hela ringa, hvarför ock sagda lag intager en framskjuten post inom lagstiftningen om skadeståndsansvar utan vållande. Den täflar härutinnan med 1901 års olycksfallslag och går vida längre än 1886 års lag ang. ansvarighet för skada i följd af järnvägs drift. Liksom den senare lägger den det ifrågavarande ansvaret på innehafvaren, d. v. s. på den, för hvars räkning driften besörjes eller skall besörjas, och, där han ej är egare, utan efter öfverlåtelse utöfvar nyttjanderätten, jämväl på egaren, dock att denne icke svarar med annat än anläggningen och hvad därtill hör samt för det utgifna har full regressrätt mot innehafvaren. Allenast så till vida skiljer sig 1902 års lag från 1886 års förordning, som egaren förklarats skola häfta med anläggningens tillbehör allenast till den del, som de inbegripas under nyttjanderätten. — För öfrigt afhandla bestämmelserna dels skada i allmänhet på människor och egendom, dels särskildt skada genom störande inverkan på annan elektrisk anläggning medelst induktion eller i annan ordning, dels skada genom ”öfverledning”, d. v. s. ströms öfvergående från en ledning till annan. Förstnämnda slags skada skall i allmänhet ersättas, dock att undantag gjorts för lågspänningsanläggningar af viss belägenhet och i öfrigt, då skadan föranledts af högre hand eller af grof vårdslöshet hos den skadade, därunder inbegripna öfverträdelse af gällande föreskrifter och åsidosättande af laga förpliktelser mot anläggningens innehafvare eller egare. Hvad angår egendom, kan den skadelidande äfven enligt åtagande eller eljest vara förbunden att själf vidkännas skadan. Men till sådan hans förbindelse skall ej tagas hänsyn, ”där skadan föranleddes af vårdslöshet vid anläggningens utförande eller skötsel”. Alltså likväl äfven här ett ansvar utan villkor af vållande, enär ansvaret omfattar fall af andras vållande, men mindre än det nyss skildrade: i hufvudsak ansvar för all casus, som ej härrör af högre hand. Ansvaret faller närmast på innehafvaren och egaren af den anläggning, där skadan timat, men allenast om anläggningen har egen generator (kraftkälla) eller transformator. För motsatt fall har den skadelidande att hålla sig till innehafvare och egare af den anläggning, som, på sagda sätt kvalificerad, närmast tillfört den förra anläggningen den skade-

görande strömmen. Såsom generator eller transformator får härvid icke räknas ”apparat, som alstrar ofarlig elektrisk ström för användning i telegraf-, telefon- eller annan dylik anläggning”. — Stadgandena om anläggningars störande inverkan på hvarandra göra ej några undantag för vissa slags anläggningar. I första hand införa de anläggningar emellan en på tidsprioritet grundad företrädesrätt. En senare anläggnings innehafvare har nämligen att bära kostnaderna för undanröjande af skada eller drifthinder, som anläggningen vid börjad verksamhet visar sig medföra för en tidigare anläggning. Afseende fästes ej därvid, att orsaken närmast är att söka i mindre omsorg vid den tidigare anläggningens utförande. Åsidosättande af sagda förbättringsskyldighet har för den senare tillkomna anläggningens innehafvare och egare åter till följd förpliktelse att ersätta inträffande skada och drifthinder. I öfrigt föranledes sådant ersättningsansvar anläggningarna emellan af vårdslöshet vid anläggnings utförande och skötsel, hvarvid anspråk kan framställas äfven af den anläggning, hvarifrån strömmen utgått, och vid ömsesidig vårdslöshet skadan uppdelas. Äfven här är alltså stadgadt ett ansvar för andras handlingar. — Bestämmelserna om ”öfverledning” fastställa till förmån för den, som på förut skildradt sätt fått utgifva ersättning, en regressrätt mot innehafvare och egare af den anläggning, hvarifrån genom öfverledningen den skadegörande strömmen inkommit. I det stora hela gå här igen grundsatserna för fall af störande inverkan anläggningarna emellan. Huruvida skadan i regressväg skall ersättas eller icke eller ock möjligen fördelas mellan parterna, beror nämligen därpå, om fel finnes vara begånget på den ena eller andra sidan eller på båda. Liksom i sistnämnda fall skall emellertid skadan fördelas, då öfverledningen ej har sin orsak i vårdslöshet å någondera sidan, dock att för sådan händelse ”telegraf-, telefon- eller annan dylik i och för sig ofarlig anläggning” går fri. — Regressrätt åtnjutes äfven mot den, hvilken efter anläggnings påbörjande utan dess innehafvares samtycke vidtagit åtgärd, som i väsentlig mån ökat faran för skada genom den elektriska strömmen, och gjort det, fastän han insett eller bort inse faran. 1902 års lag innehåller härutöfver de i författningarna om skadeståndsansvar utan vållande vanliga stadgandena om regressrätt mot dem, som enligt allmänna skadeståndsregler hafva att gälda den ifrågavarande skadan, och om en särskild kort preskriptionstid för den exceptionella skadeståndstalan. Är fråga om inrättning för befordran af gods eller om en för sådan inrättnings behof afsedd anläggning, faller icke under lagen skada å egendom, som för befordran mottagits af inrättningens förvaltning eller betjäning. Här gäller aftal, d. v. s. för vanliga fall vederbörligt transportreglemente, och i brist på aftal fraktaftalets allmänna regler och skadeståndsskyldighet. Ej heller är vid skada å arbetare eller arbetsförman i anläggningens tjänst att tillämpa 1902 års lag för de fall, i hvilka 1901 års olycksfallslag eger användning — något, som bl. a. är händelsen, då ”verksamheten — — afser att framställa, öfverföra eller fördela elektrisk kraft” eller ock består i ”järnvägs- eller spårvägstrafik”, allt under förutsättning af verksamhetens yrkesmässiga utöfning. Med häraf följande undantag må åter 1902 års lag kunna åberopas vid hvarje skada genom inverkan af elektrisk ström och förty äfven då anläggningen består i en elektrisk järnväg, d. v. s. järnväg i dagligt tal, spårväg eller annan inrättning för befordran af personer eller gods på skenor medelst elektrisk kraft. Sakna åter, enligt de sålunda gifna bestämningarna, såväl 1901 som 1902 års lagar tillämplighet, men det föreligger skada i följd af elektrisk järnvägs drift, gäller, vid sidan af de allmänna skadeståndsreglerna, 1886 års lag ang. ansvarighet för skada i följd af järnvägs drift — en lag, ursprungligen afseende endast järnväg med ångkraft såsom driftmedel, men genom lag 22 juni 1904 i sin användning utsträckt att omfatta äfven elektriska järnvägar. Se Dolus, Högre hand, Järnvägar (skada i följd af järnvägs drift), Olycksfall i arbete, Skadegörelse, Skuld och Transformator. A. W.

Elektriska banor äro utrustade med en eller flera från jorden isolerade kontaktledningar, hvilka föra den elektriska energien till motorvagnarna eller lokomotiven. För öfverföring af energien kan användas antingen likström (det hittills vanligaste) eller växelström, i senare fallet antingen trefas- eller enfasström. Den generella anordningen är följande. Från kontaktledningen föres strömmen genom en kontaktapparat till vagnen, vidare genom säkerhetsapparater, strömbrytare o. d. till manöverapparaten, som reglerar strömmen och därigenom motorernas rörelseriktning och hastighet. Motorerna äro mekaniskt, genom kugghjul e. d., förbundna med vagnshjulen och drifva dessa. Den elektriska strömmen går från motorerna genom vagnshjulen till skenorna och ledes så tillbaka till kraftstationen, där kontaktledningen och återledningen, skenorna, äro förbundna med resp. poler på generatorn. De elektriska banorna kunna indelas i två stora hufvudgrupper: elektriska järnvägar och elektriska spårvägar (se dessa ord). Till elektriska järnvägar hänför man de större banorna, de, som närmast likna ångjärnvägarna, under det att de elektriska spårvägarna äro anlagda på gator och vägar, drifvas med mindre vagnar och tåg, mindre hastighet o. s. v. samt äro anpassade efter de öfriga trafikbehof, som gatorna och vägarna skola tillfredsställa. Den elektriska järnvägsdriften är afsedd för förbindelserna mellan de olika samhällena, under det att spårvägsdriften fyller trafikbehofvet inom samhällena och dess närmaste grannskap. Som mellanform finnas de elektriska stadsbanorna, som gå i tunnlar eller på viadukter och som förmedla fjärrtrafiken inom storstäderna; på grund af sina större tågenheter och sin större hastighet m. m. hänföras dessa till elektriska järnvägar. En annan mellanform äro de interurbana spårvägarna, hvilka såsom fortsättningslinjer på de egentliga spårvägarna löpa ut på landsbygden i städernas närhet.

Historik. Användningen af elektriciteten som drifkraft för banor är nästan lika gammal som upptäckten af möjligheten att genom en elektromotor omsätta elektrisk energi i mekanisk rörelse. Redan vid utställningen i Berlin 1879 fanns en liten elektriskt drifven bana, som visserligen mest liknade en leksaksbana med sina små vagnar för sex personer och ett litet lokomotiv, som drog tre dylika vagnar; denna bana kan dock betecknas såsom uppslaget och början till nutidens elektriska banor, som redan

uppvisa jättetåg på ett par tusen ton. Den lilla utställningsbanan utfördes och drefs af firman Siemens & Halske och var skapad af dess chef Werner v. Siemens, hvars namn är intimt förknippadt med utvecklingen af Tysklands elektriska banor. (Redan 1835 hade elektriska lokomotiv konstruerats, drifna af magnetoelektriska maskiner, som matades från primärelement, men utställningsbanan 1879 är den första elektriska banan i modern mening.)

Med en exempellös snabbhet utvecklade sig sedan de elektriska banorna. De trängde efter hand ut hästspårvägarna, kabelvagnarna, vagnarna för drift med komprimerad luft och för gasmotordrift och kunna sägas f. n. hafva fullständigt eröfrat trafiken inom städerna. För ögonblicket är den elektriska driften på väg att eröfra järnvägarna från ångdriften. I början på 1880-talet anlades flerstädes i Europa mindre banor för elektrisk drift. Den första elektriska banan för vanlig trafik öppnades 1881 i Lichterfelde invid Berlin. Fig. visar en bild af en vagn från denna spårväg. 1884 anlades den första

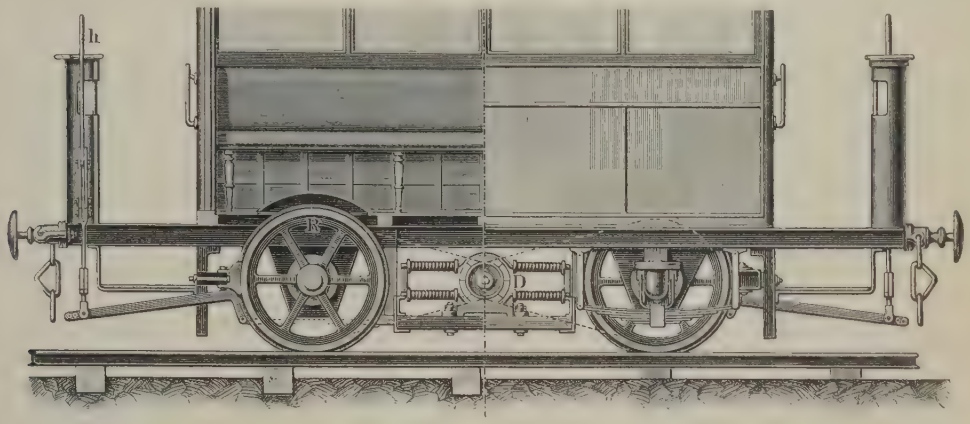

Vagn från den elektriska spårvägen vid Lichterfelde (1881).

elektriska banan eller spårvägen i Amerika, och utvecklingen gick där synnerligen raskt, så att 1891 $^2/_5$ eller 6,500 km. af Förenta staternas spårvägar voro elektriskt drifna. Under tiden gjordes föga åt saken i Europa. Amerikanernas företagsamhet gaf emellertid nya impulser, och under 1890-talet gick utvecklingen i Europa raskt, med Tyskland och Schweiz i spetsen. Man öfvergick här från den vid de första banorna använda kontaktskenan, förlagd nära marken, till luftledningar, lagda så högt öfver marken, att människor eller djur icke kunde lida skada genom beröring med kontakttråden. Tyskland hade redan 1 aug. 1896 582 km. elektriska banor. I midten och slutet af 1890-talet utfördes elektriska spårvägar i Europas flesta länder (den första svenska elektriska banan, Djursholmsbanan, öppnades våren 1895). En del elektriska banor hade emellertid byggts efter andra principer och andra system. Speciellt i London hade redan 1890 öppnats en underjordisk tunnelbana, City & South London railway, världens första underjordiska elektriska järnväg. Den drefs med likström och hade en mellan skenorna förlagd kontaktledning. Sedermera ha flera andra tunnelbanor öppnats i London.

För en del banor, i synnerhet inom städerna, bör-

jade man försöksvis att använda ackumulatordrift, hufvudsakligen med syfte att komma ifrån luftledningar på gatorna, hvilka anordningar af många ansågos vara både vanprydande och farliga. I samma syfte började man i slutet på 1890-talet att förlägga ledningen i en kanal under spåret, s. k. underjordisk tilledning. I Paris, där luftledningarna ej alls vunno insteg, utvecklades ett speciellt system för spårvägar, som knappast kommit till användning utanför Frankrike, s. k. ytkontaktsystem af olika slag (se Elektriska spårvägar). Dessa system ha emellertid samtliga visat sig olämpliga eller dyrbara och efter hand utbytts mot underjordisk kontaktledning. Omkr. 1890 hade trefasström börjat få praktisk användning för kraftöfverföringar och visat sig i flera afseenden öfverlägsen likström. Förslag att använda trefasström för drift af elektriska banor väcktes också ganska snart, och då det vid denna tid i Lugano uppstod fråga om att utföra en elektrisk bana med kraft från stadens trefasnät, beslöt firman Brown, Boveri & Co. att söka lösa uppgiften på denna basis. Banan blef färdig 1895 och visade, att en del farhågor man hyst för tekniska svårigheter var ogrundad. Vagnarna kunde utan svårigheter eller extra anordningar gå uppför stigningar af ända till 60 ‰, och anläggningen motsvarade till fullo de förväntningar, som den utförande firman ställt på densamma. Luganobanan gaf uppslag till ett flertal trefasbanor i Schweiz, speciellt bergbanor, såsom Gornergratbanan, banan Stansstad—Engelberg och Jungfraubanan. Enligt trefassystem är också den 40 km. långa elektriska järnvägen Burgdorf—Thun byggd, öppnad för trafik i juli 1899, det första försöket i Europa att använda elektrisk drift å en verklig järnväg med tung trafik. (Se vidare Elektriska järnvägar.) För de stora städerna visade det sig emellertid alltmer omöjligt att tillfredsställande ombesörja kommunikationerna endast med spårvagnar. Redan tidigt anlades därför såväl i Europas som Amerikas storstäder ångjärnvägar, vanligen gående på viadukter öfver gatuplanet. I London anlades underjordiska ångjärnvägar i stor utsträckning. Med ökningen af trafiken framstod emellertid alltmer behofvet att förlägga dessa stadsbanor såvidt möjligt under

jorden, och frågan om att samtidigt öfvergå till den i många afseenden vida behagligare elektriska driften blef då aktuell. I London hade som nämndt redan 1890 öppnats en elektrisk tunnelbana, 1896 åtföljd af en andra. S. å. öppnades den af Siemens & Halske anlagda underjordiska elektriska järnvägen i Budapest. Denna låg omedelbart under gatan, så att gatubeläggningen hvilade på tunnelns tak. Endast i England ha de underjordiska banorna utförts som egentliga tunnelbanor, liggande 10—20 m. under jordytan; i det öfriga Europa ha de förlagts så nära jordytan som möjligt. 1900 öppnades Londons tredje tunnelbana, och s. å. blef den första linjen af Paris' stora elektriska stadsbana färdig. Den parisiska stadsbanan ''Le Métropolitain'', som utförts efter en enhetlig plan, omfattande hela Paris, är ett typiskt exempel på en konsekvent genomförd, modern elektrisk stadsbana. Den går i regel i tunnlar tätt under jordytan, utom på några sträckor, där den måst dragas på viadukter längs gatorna. Den omfattar i allt 8 linjer och har en sammanlagd längd af omkr. 75 km. Längs alla trafikens pulsådror gå linjer, och vid alla järnvägsstationer och andra centra finnas stationer; dessa ligga i medeltal blott 500 m. från hvarandra, och tåg passera hvar annan eller hvar tredje minut med en medelhastighet, inklusive uppehållen, af omkr. 25 km. i timmen; hvarje tåg tar ända till 500 passagerare. I Europas och framför allt i Amerikas storstäder ha elektriska stadsbanor, liknande de parisiska, anlagts, och de äldre ångbanorna hafva till stor del ombyggts till elektriska. Likströmssystemet har hittills visat sig vara det lämpligaste för dylika banor med tät trafik, korta afstånd mellan stationerna och stor medelhastighet.

Sedan elektriciteten eröfrat lokalkommunikationerna, kom turen till fjärrkommunikationerna, järnvägarna. Framför allt i de länder, som sakna kol, men ega tillgång på vattenkraft, blef frågan om elektrisk järnvägsdrift främst aktuell, och såväl i Sverige som i Schweiz och Nord-Italien började försök med tung elektrisk järnvägsdrift. Frånsedt banan Burgdorf—Thun i Schweiz gjordes den första kraftigare ansatsen i Italien. På regeringens initiativ beslöto nämligen de båda järnvägsbolagen i Nord-Italien att hvar för sig göra försök med elektrisk järnvägsdrift. Det ena bolaget valde för försöket den med tunnlar, kurvor och stigningar rikt försedda Valtellinabanan (Lecco—Colico—Sondrio, Colico—Chiavenna), som har relativt svag trafik. Det andra bolaget tog som försöksträcka den delvis dubbelspåriga och för snabbtrafik lämpade sträckan Milano—Varese—Porto Ceresio, som utmärkte sig för en intensiv trafik. Valtellinabanan ombyggdes till trefassystem (3,000 volt) af firman Ganz & Co. i Budapest, och Milano—Varesebanan till likströmssystem (600 volt) med tredje skena af General electric Co:s filialbolag i Europa, Thomson-Houston. Milano—Varesebanan öppnades 1901 och Valtellinabanan 1902. Båda banorna ha i tekniskt och ekonomiskt hänseende visat sig så tillfredsställande, att resp. bolag funnit lämpligt gå i författning om ombyggnad af nya sträckor enligt samma system. (Se Elektriska järnvägar.) Ungefär samtidigt med försöken i Italien igångsattes i Tyskland — invid Berlin — försök med en något annan utgångspunkt, nämligen elektrisk snabbdrift. Man eftersträfvade här snabba förbindelser på de stora hufvudlinjerna, i första rummet för sträckan Berlin—Hamburg. Vid dessa försök användes trefasström af 10,000 volts spänning; resultaten visade, att det var möjligt att uppnå hastigheter af öfver 200 km. i timmen (d. v. s. Stockholm—Malmö på 3 timmar). För praktisk användning af denna enorma hastighet fordras emellertid en speciellt starkt byggd banöfverbyggnad samt linjer utan skarpa kurvor. En del stora järnvägar införde delvis elektrisk drift, hufvudsakligen i afsikt att på tunnelsträckor slippa den obehagliga stenkolsröken eller för att uppnå intensivare trafik. Exempelvis Orléansbanan i Paris och en del banor i Amerikas storstäder flyttade sina slutstationer i städerna närmare centrum och införa dit tågen i tunnlar med hjälp af elektriska lokomotiv. Speciellt i Amerika har uppstått en mycket utvecklad mellanform mellan de elektriska järnvägarna och spårvägarna. Den oerhörda utvecklingen af Förenta staternas spårvägsväsen förde med sig uppkomsten af de interurbana spårvägslinjerna, hvilka i fråga om trafikhastighet (40—80 km. i timmen) och längd (50 km. och mera) närma sig järnvägarna, men som till typen äro spårvägar, trafikerade endast af större spårvagnar och gående längs gator och vägar. Dessa linjer, som sträckte sig utåt från de större städerna, ha efter hand förbundits med hvarandra, så att det f. n. är möjligt att på spårvagn åka nästan genom halfva amerikanska kontinenten. De interurbana spårvägslinjerna fylla de europeiska lokaltågens plats.

Under arbetena på införandet af elektrisk drift å järnvägarna blef det inom fackvärlden alltmer klart, att likströmssystemet icke förmådde tillgodose behofvet för fjärrtrafiken framför allt ur ekonomisk synpunkt. Trefassystemet lämnar i tekniskt afseende rum för vissa invändningar, och sträfvandena vände sig därför mot enfassystemet samt inriktades på problemet att konstruera en bättre motor än den vanliga induktionsmotorn för enfas. Från 1900 har också ett flertal olika firmor och uppfinnare arbetat härpå, och ett flertal konstruktioner har sett dagen; den egentligen epokgörande var den af Lamme vid amerikanska Westinghouse-bolaget konstruerade växelströmsseriemotorn, sedermera åtföljd af repulsionsmotorn, ren eller kompenserad.

De experiment, som f. n. pågå med tung elektrisk järnvägsdrift, utföras hufvudsakligen med enfasström. I Sverige experimenteras med de olika motortyperna på Värtabanan och på sträckan Stockholm—Järfva, där snart den elektriska driften skall pröfvas i ordinarie lokaltrafik, för att småningom öfverföras på större sträckor af statsbanenätet. I Tyskland, Österrike och Belgien finnas redan enfasbanor under drift och ett flertal under anläggning. I Amerika har Westinghouse-bolaget utfört ett flertal banor för enfasdrift och äfven byggt enfaslokomotiv på omkr. 1,500 hkr för snälltågstrafik med 250 tons tåg och öfver 100 km. hastighet.

För vissa specialändamål ha konstruerats särskilda slag af elektriska banor. För godsbefordran inom fabriker byggas små elektriska lokomotiv, kännetecknade däraf, att de i storlek och form rätta sig efter trafikbehofvet. För grufbanor finnas elektriska lokomotiv, som utmärka sig för sin obetydliga höjd; de äro ej stort annat än själfva underredet till en motorvagn.

Ett alldeles särskildt slag af elektriska banor äro de s. k. landsvägsbanorna, som icke använda särskilda spår. De äro afsedda för hufvudsakligen godstransport längs efter vägar, i sådana fall, då det ej lönar sig att anlägga spår. Från två längs efter vägen spända kontakttrådar öfverföres strömmen till vagnens motorer förmedelst egendomligt formade släpkontakter af olika anordning. Installationen å vagnen, manövreringen m. m. är i. ö. i hufvudsak densamma som på en vanlig elektrisk spårvagn. På kontakttrådarna löper t. ex. en liten vagn, genom hvars hjul och en böjlig kabel strömmen ledes till motorvagnen. Kontaktvagnen framdrifves antingen genom motorvagnens egen dragning eller ock genom en egen trefassynkronmotor, som erhåller ström från vagnmotorn och således löper med motorvagnens hastighet. Det enklaste och vanligaste är dock två som rännor formade släpskor, som föras af på vagnen fästa stänger. Släpskorna såväl som stängerna äro vridbart fästa, så att vagnarna kunna gå på sidan om tråden och sålunda röra sig öfver vägen i sidled. Systemet har funnit användning för såväl gods- som persontrafik, och hastigheten kan uppgå till c:a 10 km. i timmen. Linjer för persontrafik vinna emellertid föga utbredning, utan det är egentligen för godsbefordran, som dessa rälslösa banor hafva användning.

Litt.: Schiemann, "Bau und betrieb elektrischer bahnen" (3:e uppl., 2 bd, 1900—03), M. Müller och W. Mattersdorff, "Die bahnmotoren für gleichstrom" (1903), W. Kübler, "Der drehstrommotor als eisenbahnmotor" (s. å.), S. Herzog, "Die elektrischen anlagen der Schweiz" (1904) och "Elektrisch betriebene strassenbahnen, taschenbuch" (1903), Albert B. Herrick, "Practical electric railway handbook", Ph. Dawson, "Electric railways and tramways", och E. Wilson, "Electric traction". A. E—m. S. V.

Elektriska blixttåg. Se Elektriska järnvägar.

Elektriska båtar. Båtar kunna drifvas medelst elektricitet genom en på propelleraxeln verkande elektromotor, hvilken erhåller sin ström från ett i båten uppställdt ackumulatorbatteri. Den elektriska driften har stora fördelar för detta ändamål dels genom den enkla manövreringen, dels genom frånvaron af luktande gaser, som vid förbränningsmotorer äro till stort obehag. Elektriskt drifna båtar hafva emellertid ännu icke fått någon större användning, hufvudsakligen på grund af bristen på en verkligt hållbar ackumulator. Till elektriska båtar räknas äfven de vid en del kanalanläggningar använda bogserbåtar, som erhålla ström från en kontaktledning medelst en kontaktarm analogt med strömtillförseln till elektriska spårvagnar. A. E—m.

Elektrisk ackumulätor, *elektrot.* Se Ackumulator.

Elektriska enheter, *fys.* För att uppmäta de i praktiken alltmera betydelsefulla elektriska storheterna har man infört en samling af mått, de s. k. elektriska enheterna, hvilkas värde fastställts på internationella kongresser, hvaraf den första och viktigaste hölls i Paris 1881. Före denna tid använde man vanligen konventionella mått, exempelvis för motstånd den s. k. Siemens' enhet, d. v. s. motståndet hos en kvicksilfverpelare af 1 m. längd och 1 kvmm. genomskärning vid 0° C., och för elektromotorisk kraft den hos ett Daniell-element af viss gifven konstruktion förefintliga.

För att undgå godtyckligheter antog sagda kongress vissa s. k. absoluta enheter och dessutom praktiska enheter, som stå i ett bestämdt förhållande till de absoluta enheterna. De hittills begagnade absoluta enheterna äro af två slag: de elektrostatiska och de elektromagnetiska. De förra äro grundade på den definition af elektricitetsmängd (se d. o.), som ofvan är gifven. De elektromagnetiska enheterna utgå från definitionen på enheten af magnetisk massa, hvilken i detta fall sättes lika med den magnetiska massa, som påverkar en lika stor magnetisk massa på 1 cm. afstånd med kraften 1 dyn.

Till grund för de praktiska enheterna lades de elektromagnetiska. De viktigaste praktiska enheterna kallades ampère, coulomb, volt, ohm och farad (se dessa ord). I förhållande till de motsvarande absoluta magnetoelektriska enheterna är en ampère, enheten för strömstyrkan, en tiondel, en coulomb, enheten för elektricitetsmängd, äfvenledes en tiondel, en volt, enheten för elektromotorisk kraft eller elektrisk potential, hundra millioner gånger, en ohm, enheten för elektriskt motstånd, en milliard gånger, och en farad, enheten för elektrisk kapacitet, en milliarddel. För reproduktionen af dessa enheter ha vissa föreskrifter antagits och fastställts genom lag. S. A—s.

Elektriska figurer, *fys.*, kunna åstadkommas på flera sätt, t. ex. därigenom, att kulan på en laddad flaska, hvars yttre beläggning hålles i handen, får glida öfver en hartskaka och denna därefter beströs med s. k. nikt (*semina Lycopodii*), svafvelblomma eller mönja. På de berörda punkterna uppkomma då, om laddningen var positivt elektrisk, greniga figurer, men om den var negativ, visa sig runda plättar. Sådana figurer kallas äfven "Lichtenbergska figurer". De kunna framkallas äfven på kristallytor, hvarvid man iakttager, att de påverkas af den kristalliniska strukturen, så att t. ex. ellipser uppstå i st. f. cirklar. Äfven med stämplar eller sigill kan man åstadkomma elektriska figurer. Sigillet ställes på en fullkomligt plan kaka af lack, harts eller beck samt beröres med kulan på en laddflaska och upplyftes därefter medelst isolerande handtag. Kakan, hvars undre yta bör vara förenad med jorden, beströs därpå med en blandning af svafvelblomma och mönja. Var laddningen positiv, öfverdragas de ställen, som berörts af sigillets plana delar, med fint rödt pulver, men de mot fördjupningarna i sigillet svarande ställena utfyllas med gula, krusiga figurer, och det hela omgifves med en bred, gul strålning. Om flaskan var laddad med negativ elektricitet, blifva figurerna något olika. Elektriska figurer uppstå, enligt hvad G. Karsten visat, jämväl på följande sätt. Ett mynt eller en medalj lägges på ett spegelglas, som hvilar på en med jorden förenad metallskifva. Gnistor få slå öfver på myntet och från detta på metallskifvan. Om man därpå borttager myntet och andas på glaset, afsätter sig fuktigheten så, att en fullständig bild af myntet erhålles (se Mosers figurer). Äfven åtskilliga andra sätt finnas för framkallande af elektriska figurer. L. A. F.*

Elektriska fiskar, *fysiol.* Se Djurelektricitet.

Elektriska isolationsämnen, *elektrot.*, sådana ole-

dande ämnen, som användas för lindningar i elektriska maskiner samt för elektriska ledningar och apparater. Sådana äro för maskinlindningar paraffineradt eller oljedränkt papper eller tyg, linne eller siden, bomullsomspinning, fiber m. m. För högre spänningar användes glimmer eller ett däraf fabriceradt material, benämndt mikanit. För transformatorer för hög spänning användes med fördel flytande olja, då hela apparaten nedsättes i en oljecistern. För ledningsmateriel användas gummi, kautschuk eller oljadt papper (vanligt i högspänningskablar), chatterton compound (ett tjärhaltigt kitt) och andra kompositioner. För plintar och apparatdelar nyttjas skiffer, marmor, ebonit, stabilit, ambroin m. fl. kompositioner samt för hög spänning porslin (någon gång glas). A. E—m.

Elektriska järnvägar, större elektriska banor (se d. o.), som till byggnad och trafikförhållanden äro jämförbara med ångjärnvägar. Till skillnad från de elektriska spårvägarna (se d. o.) äro de elektriska järnvägarna anlagda på särskilda för dem reserverade områden och vanligen utförda med banvallar eller dylik speciell öfverbyggnad. Efter arten af den tillförda elektriska drifkraften skiljer man mellan likströms-, trefas- och enfasjärnvägar.

Likströmsjärnvägar äro de äldsta och de tills dato i konstruktivt hänseende mest utbildade. Det är i synnerhet i Amerika, som likströmssystemet kommit till utveckling såsom en fortsättning af den där tidigt utvecklade elektriska spårvägstekniken. Likströmsjärnvägarna äro numera så väl genomarbetade, att de tekniska detaljerna blifvit i det stora hela standardiserade. De karakteriseras ofta med beteckningen: ”system med tredje skena”. Likströmsmaskiner hafva tills dato i allmänhet ej utförts för högre spänningar än 1,000 volt, och för bananläggningar är spänningen 500—700 volt. Vid tung trafik, tåg om flera hundra ton, blir med en relativt så låg spänning strömstyrkan så stor, att man ej kan använda kontaktledningar, upplagda i luften, utan måste lägga dem på konsoler å marken mellan eller utanför skenorna. För enkelhetens och billighetens skull använder man då till kontaktledning en vanlig järnvägsskena, s. k. tredje skena, upplagd på isolatorer utefter linjen. Strömmen öfverföres från denna till vagnarna genom solida släpskor, och genom att längs tåget anordna ett flertal dylika kontaktskor kan man öfverföra energibelopp på flera tusen hkr. Det är gifvet, att man med användning af så betydande strömstyrkor och med de däraf förorsakade ledningsförlusterna icke kan mata så särdeles långa bansträckor från en enda station, utan ett flertal strömkällor måste vid längre järnvägar placeras längs linjen. Vid en längre elektrisk järnväg för likström, med tredje skena, blifva då anläggningens hufvuddrag i stort sedt följande. Från hufvudkraftstationen, en ång- eller vattenkraftcentral, ledes den elektriska energien i form af högspänd växelström, vanligen trefasström, till de utefter linjen belägna understationerna. Där sänkes spänningen medelst transformatorer, hvarefter strömmen genom — vanligen compoundlindade — omformare omsättes till likström af 500—700 volts spänning. Understationerna äro utrustade med åskledare, maximalströmbrytare, kontrollinstrument m. m. å växelströmssidan samt motsvarande apparater på likströmssidan. Ofta finnes i understationen ett ackumulatorbatteri med uppgift att utjämna belastningsvariationerna. Understationerna äro förbundna med ena polen till kontaktskenan och med den andra till löpskenorna, hvilka hvar för sig bilda en sammanhängande elektrisk ledning utefter hela järnvägslinjen. Kontaktledningen är dock uppdelad i sektioner, så att olika delar af densamma kunna urkopplas vid reparationer eller dylikt. Genom kontaktskorna öfverföres strömmen från kontaktledningen till lokomotivets eller vagnarnas apparater och motorer, hvarefter den genom hjulen går tillbaka till den andra polen. Kontaktskorna äro fästa vid vagnens underrede, vanligen vid lagerboxarna, men elektriskt isolerade från dessa, och strömmen ledes från dem genom en kabel upp till manöverhytten (se fig. 1). Efter att ha passerat

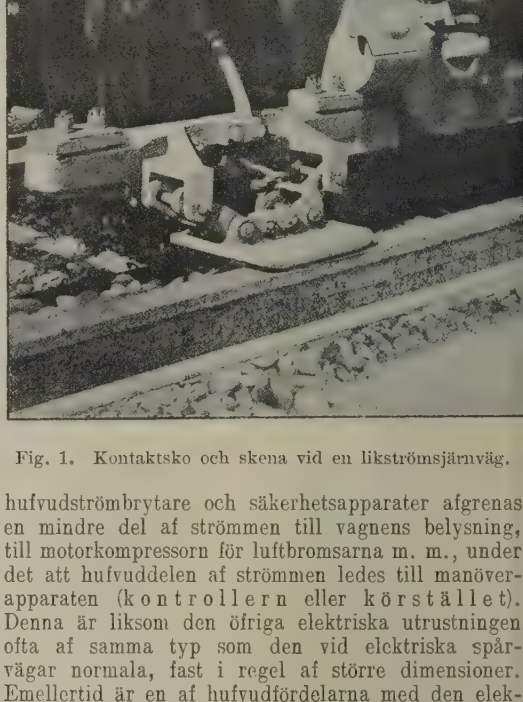

Fig. 1. Kontaktsko och skena vid en likströmsjärnväg.

hufvudströmbrytare och säkerhetsapparater afgrenas en mindre del af strömmen till vagnens belysning, till motorkompressorn för luftbromsarna m. m., under det att hufvuddelen af strömmen ledes till manöverapparaten (kontrollern eller körstället). Denna är liksom den öfriga elektriska utrustningen ofta af samma typ som den vid elektriska spårvägar normala, fast i regel af större dimensioner. Emellertid är en af hufvudfördelarna med den elektriska driften, att kraften kan fördelas till de olika vagnarnas axlar i st. f. att koncentreras till ett lokomotiv. Man fordrar då, att samtliga vagnar skola kunna manövreras från den främsta vagnen i tåget, och för detta ändamål har utarbetats ett s. k. ”multiple-unit”-system. Manövreringen sker då förmedelst en liten hufvudkontroller, förande endast en relativt svag ström, som medelst längs tåget löpande kablar och å de särskilda vagnarna anbragta elektromagneter verkställer identiskt samma manövrer å hvar vagn. Elektromagneterna påverka nämligen strömbrytare, som utföra samma funktioner som en vanlig kontroller, d. v. s. koppla vagnens motorer i serie och parallell, med eller utan motstånd. De flesta större banor i Europa och Ame-

rika äro utrustade med dylika ”multiple-unit”-ystem. Manöversystem af detta slag finnas äfven, där strömbrytarna påverkas med tryckluft, hvarvid de olika vagnarna förbindas genom luftslangar. Tryckluften tages från den för luftbromsen vanligen anordnade motorkompressorn. Den rent elektriska manövreringen anses emellertid i enkelhet och tillförlitlighet öfverlägsen den pneumatiska. Ett mycket bekant och i stor utsträckning användt system är det Westinghouseska, som är ett kombineradt elektro-pneumatiskt system. För godstrafik samt för delvis elektrisk drift å ångjärnvägar, t. ex. framförande af tåg genom tunnlar eller inom städer, användas banorna inrättats för likströmssystem med tredje skena, såsom ”Le Métropolitain” i Paris, tunnelbanorna i London, Overhead railway i Liverpool, Hoch- & untergrundbahn i Berlin, den underjordiska banan i Budapest och Manhattan elevated railroads i New York.

Trefasjärnvägar. Under det att amerikanerna vid utbildandet af den elektriska driften för järnvägsbehof fullföljde likströmssystemet, slog man i Europa in på användande af trefasig växelström. För detta system erfordras tre ledningar, så att, om skenorna, som ofta händer, utgöra en ledare, det i alla händelser fordras minst två isole-

Fig. 2. Elektriskt likströmslokomotiv af amerikansk typ.

elektriska lokomotiv. Fig. 2 visar ett sådant af amerikansk typ, om 3,000 hkr maximalt. Förarskytten, inrymmande de för manövreringen nödvändiga apparaterna, är anbragt i midten; de lägre ändpartierna inrymma motstånd, motorkompressor m. m. En af de mest betydande likströmsjärnvägarna är linjen Milano—Varese—Porto Ceresio i Norditalien. Denna bana är med sina sidolinjer 130 km. lång och på en sträcka af 40 km. dubbelspårig. Persontrafiken ombesörjes af motorvagn med släpvagn, båda af boggityp, och godstrafiken af elektriska lokomotiv. Snälltågen gå med en medelhastighet af 80 km. och en maximalhastighet af 100 km. i timmen. Motorvagnarna äro utrustade med 4 st. seriemotorer, hvardera på 160 hkr. För den intensiva trafik, 40 tåg dagligen i hvardera riktningen, som finnes på en stor del af linjen, har systemet visat sig synnerligen lämpligt och betydligt mer ekonomiskt än den förutvarande ångdriften. Utom en del kortare bansträckor hafva de flesta stadsrade kontaktledningar i luften. Trefassystem har kommit till användning dels vid bergbanor i Schweiz, dels vid en normal järnväg i Schweiz (Burgdorf—Thun) samt vid en sådan i Italien, den s. k. Valtellinabanan (Lecco—Colico—Sondrio—Chiavenna), dels vid i Tyskland utförda försök, speciellt inriktade på snabbdrift (”blixttåg”).

De schweiziska trefasdrifna bergbanorna äro Stansstad—Engelberg, Jungfraubanan och Gornergratbanan (samt två spårvägar). Bergbanorna äro samtliga kuggstångsbanor, drifna med elektriska lokomotiv, som skjuta en eller två vagnar uppför stigningarna; nedför gå lokomotiven först och bromsa. Lokomotiven ha två eller fyra trefasmotorer på tillsammans 200—300 hkr. Motorerna drifva medelst kugghjulsutväxlingar de kugghjul, som verka på den mellan spåren förlagda kuggstången. Hastigheten är 5—10 km. i timmen vid färd såväl utför som uppför. Vid färd utför bromsas vagnarna vanligen automatiskt därigenom, att motorerna gå som asynkrona

generatorer, återgifvande energi till linjen. Vid Jungfraubanan kopplas motorerna om till synkrona generatorer, som inkopplas på motstånd och sålunda bromsa oberoende af kontaktledningarna. Dessutom finnas olika slag af mekaniska bromsar. Två kon-

Fig. 3. Motorvagn å Valtellinabanan.

takttrådar användas. Från kraftstationen fördelas strömmen med högspänning till transformatorstationer, från hvilka linjen matas med 750 volt. Järnvägen Burgdorf—Thun, den första trefasjärnvägen, har en längd af 40 km. och trafikeras som en vanlig

Lokomotiven ha två motorer på 150 hkr och gå dels med 18, dels med 36 km. hastighet. Både motorvagnar och lokomotiv äro försedda med luftbroms. Såväl belysning som uppvärmning sker elektriskt. Det ena af Nord-Italiens järnvägsbolag har på Valtellinabanan vid Comosjön utbytt ångdriften mot drift med trefasström för att på så sätt pröfva den elektriska driftens lämplighet för sina banor. Valtellinabanan är 106 km., rik på tunnlar, kurvor och stigningar, och utmärker sig *icke* för någon intensiv trafik; förutsättningarna för den elektriska profdriften voro sålunda här icke de gynnsammaste. Anläggningen utfördes af firman Ganz & Co. i Budapest enligt af densamma utarbetadt trefassystem. Vattenkraftcentralen, på 6,000 hkr, levererar trefasström af 20,000 volt, som vid 9 understationer nedtransformeras till 3,000 volt, hvilken höga spänning direkt tillföres kontaktledningen. Från de båda parallella, öfver spåret monterade kontakttrådarna uttages strömmen genom tvenne kontaktrullar, som äro isoleradt monterade bredvid hvarandra på en och samma bygel (se fig. 3, sp. 247). Den tredje fasen tillföres genom hjulen från skenorna. Fig. 4 visar dispositionen af en vagn. I förarhytten passerar strömmen först hufvudströmbrytaren, som äfven tjänstgör som omkopplare för omkastning af rörelseriktningen. Motorerna äro tandemmotorer. Från hufvudströmbrytaren gå de tre ledningarna till de två primära motorerna, hvilkas

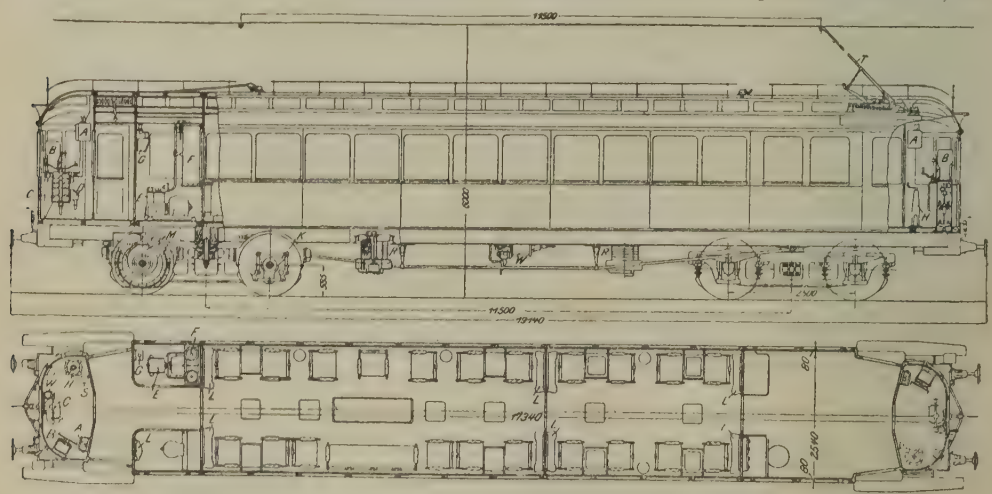

A Fördelningsskåp. *B* Hufvudströmbrytare *C* Manöverapparat. *D* Kortslutare. *E* Luftkompressor. *F* Luftreservoar. *G* Kompressorautomat. *H* Handbroms. *K* Motorkoppling. *L* Värmeelement. *M* Motor. *R* Vätskereostat. *S* Handpump. *T* Kontaktbygel. *W* Luftbroms.

Fig. 4. Disposition af en motorvagn på Valtellinabanan.

järnväg med ett tiotal lätta tåg om dagen. Kraftstationen lämnar ström af 16,000 volts spänning; i 14 transformatorstationer sänkes spänningen till 750 volt. För driften användas dels motorvagnar, dels lokomotiv. Motorvagnarna äro utrustade med 4 st. trefasmotorer på hvardera 60 hkr. Igångsättningen sker genom successiv minskning intill kortslutning af motståndet i rotorkretsen. Bromsning sker automatiskt vid färd utför genom motorernas strömgenerering till kontaktledningen. Hastigheten är 36—40 km. vid 25 ‰ stigning och en tågvikt af 55 ton, med en motorvagn och två släpvagnar.

rotorströmkretsar sedan inkopplas antingen till resp. motstånd eller vid tandemkoppling till de sekundära motorernas statorlindningar, hvarvid i sin tur den sekundära rotorkretsen inkopplas till motståndet. Detta utgöres af vätskemotstånd, som regleras med komprimerad luft och kortslutes genom en särskild anordning. Kontaktbygeln höjes medelst tryckluft. En särskild liten transformator lämnar ström för motorkompressorn, för belysningen och uppvärmningen. Alla fyra motorerna äro monterade kring axlarna, men lagrade i underredet, och vridningsmomentet öfverföres till hjulen

medelst en speciell länkkoppling utan kuggväxel. peciella säkerhetsanordningar hafva vidtagits, så tt dels de olika kopplingarna ej kunna göras orätt ordningsföljd, dels spänningsförande de- ar ej äro åtkomliga, så länge kontaktbygeln r upplyft, d. v. s. strömförande. Alltefter mo- rernas olika koppling blir hastigheten antingen 5 eller 32 km. i timmen. Vid den större astigheten kan ett tåg på 130 ton dragas uppför n lutning af 10 ‰, och vid den mindre hastighe- en (motsvarande kaskadkopplingen) är dragkraften ubbelt så stor. Lokomotiven äro anordnade enligt amma princip som motorvagnarna, men ha ungefär ubbelt så stor dragkraft. De öfverensstämma till tion, monterade med hvardera två motorer på normalt 250 och maximalt 750 hkr. Motorerna sitta direkt på hjulaxlarna utan utväxling. Igångsättningen och regleringen af motorerna ske genom ändring af rotorkretsens motstånd. Vid försöken har man lyckats efter en del förändringar i de ursprungliga anordningarna komma upp till en hastighet af 210 km. i timmen. Vagnarna äro fullständigt utrustade med mätinstrument, så att noggranna iakttagelser kunna göras öfver hastighet, acceleration, kraftförbrukning, verkningsgrad, luftmotstånd m. m. Vid 200 km. hastighet var energiförbrukningen nära 1,700 hkr; häraf förorsakade luftmotståndet 1,400 hkr. Genom speciell form på

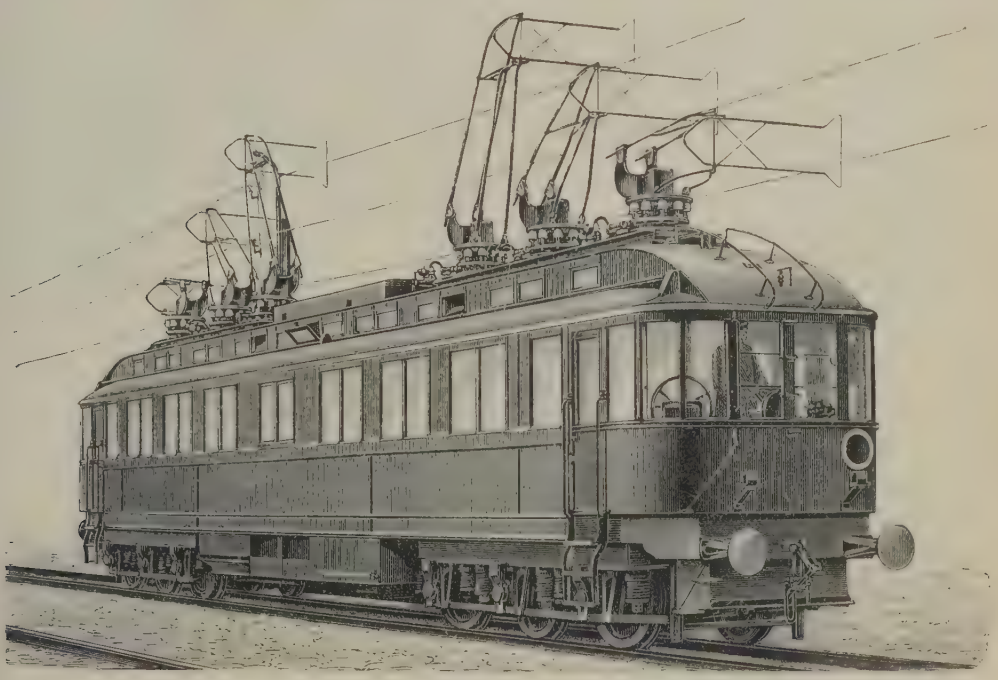

Fig. 5. Motorvagn, drifven med trefasström på militärbanan Berlin—Zossen (blixttåg).

et yttre med likströmslokomotiven. Sedan 1902 ar banan varit i oafbruten drift och lämnat synerligen tillfredsställande resultat. Anläggningsostnaderna ha blifvit betydligt lägre, än om likströmssystem skulle ha användts. Energiförbrukingen har uppgått till cirka 30—40 wattimmar pr nkm. Resultaten hafva gifvit vid handen, att den lektriska järnvägsdriften medför såväl tekniska som konomiska fördelar gentemot ångdriften. Man står ckså i begrepp att utvidga den elektriska driften ill nya bansträckor. På militärbanan Berlin—ossen experimenterar ett tyskt bolag med elektrisk nabbdrift med vagnar drifna med trefasström. Alla re ledningarna äro där anordnade som kontaktrådar (se fig. 5) vid sidan af banan, liggande fver hvarandra. Spänningen mellan kontakttrådarna r 10,000 volt. Motorvagnarna, som användts för örsöken, ha levererats den ena (se fig. 5) af Allemeine elektrizitäts-gesellschaft (A. E. G.) och en andra af Siemens & Halske; de äro föredda med sexhjuliga boggier af speciell konstruk- vagnen och dess olika delar måste luftmotståndet och därmed kraftförbrukningen minskas, för att dylik snabbdrift å järnvägarna skall blifva praktiskt användbar.

Enfasjärnvägar. Som emellertid trefassystemet för järnvägsdrift medför åtskilliga komplikationer i tekniskt afseende, framför allt olägenheten af flera kontakttrådar, hvilket i synnerhet vid växlar och på stationer är besvärligt, samt den omständliga hastighetsregleringen af motorerna, har man ifrigt sträfvat att tillgodogöra enfasig växelström för ändamålet. Af äldre försök i denna riktning förtjäna omnämnas följande. De svårigheter, som uppställde sig mot användning af enfassystemet, gällde egentligen motorerna. Den vanliga enfasinduktionsmotorn har nämligen det felet, att den vid själfva igångsättningen icke kan utveckla någon nämnvärd kraft. För att upphjälpa denna svaghet hos systemet använde amerikanen Bion J. Arnold en kombination af elektromotor och luftmotor. Induktionsmotorn dref en luftkompressor,

Fig. 6. Strömaftagare enligt Oerlikons system.

Fig. 7. Motorvagn å statens elektriska försöksbana.

m i en behållare magasinerade energi i form af
mprimerad luft. Vid igångsättningen fick luft-
mpressorn arbeta som motor, drifven af den ma-
sinerade luften. Systemet blef emellertid kompli-
radt och maskineriet tungt. Enligt ett annat sy-
em kopplades motorn till en likströmsmaskin, som
ett ackumulatorbatteri uppsamlade den energi, med
vilken induktionsmotorn och hela tåget sedan sattes
gång. Det af Ward-Leonard uppfunna system,
m i praktiken tillämpats af firman Oerlikon i
chweiz, är af mera praktisk betydelse. Här drif-
es å lokomotivet medelst enfasströmmen en om-
rmare, hvilken lämnar likström, som i sin tur
rifver lokomotivets motorer. Omformaren roterar
ändigt med synkron hastighet, oberoende af om
komotivet är i rörelse eller ej, och den är så stor,
t den kan, utan att falla ur fas, lämna den för
artningen behöfliga effekten. Igångsättningen af
nformaren sker i tomgång medelst hjälpfas på van-
gt sätt (se Elektriska maskiner). Detta
k. mobilomformarsystem har emellertid så godt
m fullständigt mist sin betydelse, sedan kommuta-
rmotorerna uppträdt på arenan. Under sina ar-
eten med enfasig bandrift utbildade emellertid Oer-
kon en säregen linjebyggnad med tillhörande ström-
tagare, som har fäst stora förhoppningar vid sig.
römaftagaren utgöres af en kring sin ena ändpunkt
rlig båge. Vridningspunkten för denna kontaktbåge
gger på ena sidan af lokomotivet (se fig. 6, sp.
51—252), och den kan således göra kontakt mot
väl en vid sidan som en midt öfver banan utspänd
dning. På fria sträckor användes den billigare
h enklare linjebyggnaden med läge vid sidan af
påret, men t. ex. i tunnlar eller på stationer föres
åden in öfver spåret. Kontaktbågen böjes då inåt
h vrides automatiskt 180° kring sin fästpunkt.
ystemet erbjuder för vissa fall beaktansvärda för-
lar genom enkelhet, billighet i anläggning, lätt
llgänglighet för reparation m. m. Det har emel-
rtid en svag punkt i den omställning af bågen,
m är nödvändig vid t. ex. tunnlar, för att an-
rdningen ej skall i alltför hög grad inkräkta på
en brukliga profilen. Systemet skall i Sverige af-
rofvas å en del af statens försöksbana Stockholm—
ärfva.

När underrättelsen spred sig öfver världen, att
merikanen Lamme, anställd hos Westinghouse-
olaget i Pittsburg, lyckats utarbeta en kommutator-
otor för enfasig växelström, arbetande med de för
n banmotor nödiga egenskaperna, hälsades detta
ppslag allmänt som det befriande ordet inom den
lektriska järnvägsteknikens utveckling. De stora
rhoppningar, som knötos till det nya uppslag-
et, hafva äfven redan under den korta tiden af
t par år blifvit på ett storartadt sätt upp-
llda, i det att ett flertal enfasjärnvägar redan
ommit till stånd, däraf i Amerika ett par af be-
ydande storlek och kapacitet (New York—New Ha-
en). Den Lammeska motorn är i princip en van-
g likströmsseriemotor, ehuru modifierad med hän-
yn till strömarten. Äfven andra för bandrift af-
edda kommutatormotorer hafva konstruerats, såsom
epulsionsmotorn och den kompenserade repulsionsmo-
orn. Täflingen mellan dessa inbördes torde ännu
j vara afgjord. Dock synes i allmänhet serie-
otorn hafva försteget. Den kompenserade repul-
onsmotorn har fördelen att kunna arbeta med ett
relativt högt periodtal, hvilket är af värde i vissa fall, då periodtalet är beroende af andra till systemet hörande anläggningar; repulsionsmotorerna kunna vidare direkt upptaga högspänd ström utan särskild transformering. Med hänsyn till de nya möjligheter för den elektriska järnvägsdriften, som sålunda på senaste åren öppnats, och med hänsyn till den betydelse den elektriska driften skulle hafva för vårt land med dess rikedom på vattenkraft, hafva statsmakterna på järnvägsstyrelsens framställning beslutat anställa försök till sakens utredning. Dessa försök pågå å de för ändamålet apterade bansträckorna Tomteboda—Värtan och Stockholm—Järfva.

Vid försöken användas två motorvagnar från Allgemeine elektrizitäts-gesellschaft i Berlin, utrustade med kompenserade repulsionsmotorer af Winter-Eichbergs system, ett lokomotiv från Westinghousebolaget i Amerika, utrustadt med seriemotorer, och ett lokomotiv från Siemens-Schuckert-werke, likaledes utrustadt med seriemotorer. — Motorvagnarna från A. E. G. utgöras af en vanlig boggivagn (se fig. 7, sp. 251—252), där den ena boggin anordnats för och monterats med två stycken motorer, hvardera på 120 hkr. Statorn är lindad direkt för högspänning, 6,000 volt, under det att rotorn matas med lågspänd ström från en regleringstransformator, med hvars tillhjälp hastigheten regleras. Omkopplingen af transformatorn verkställes med elektriskt manövrerade strömbrytare från manöverkontrollern. Äfven omkastnings- och bromsningsanordningarna manövreras från densamma. Vagnarna äro vidare fullständigt utrustade med ledningar för elektrisk belysning och uppvärmning, med elektrisk sugpump för vakuumbromsen samt med luftkompressor för signalgifning och manövrering af strömaftagaren. Högspänningsapparaterna äro monterade i en särskild afdelning, som ej kan öppnas, när strömaftagaren är i kontakt med ledningen. — På Westinghouse-lokomotivet (se fig. 8, sp. 255—256) finnes en oljefylld transformator, som sänker spänningen till den för motorerna lämpliga, cirka 250 volt. Igångsättning och reglering af motorn sker medelst en induktionsregulator, som utan nämnvärd energiförlust ändrar motorns hastighet. Såväl induktionsregulatorn som öfriga elektriska pådrags- och regleringsapparater drifvas med tryckluft, som regleras genom elektriskt manövrerade ventiler. Lokomotivet är monteradt med två stycken motorer, hvardera på 150 hkr, hvilka genom kugghjulsutväxling drifva de båda hjulparen. — Lokomotivet från Siemens-Schuckert-werke (se fig. 9, sp. 255—256) är treaxligt och monteradt med tre stycken motorer, på 110 hkr hvardera, hvilka medelst kuggutväxling drifva hvar sitt hjulpar. Hufvudtransformatorns lågspänningslindning lämnar ström till motorerna med en spänning, som medelst kontrollern kan varieras från 320 till 160 volt; på detta sätt varieras motorernas hastighet. Uttag på hufvudtransformatorn lämna ström till belysning, uppvärmning och drift af motorer för oljepump, ventilator, vakuumpump och luftkompressor. För att öka motorernas belastningsförmåga finnas anordningar för luftkylning. Såväl kontrollern, med magnetisk gnistsläckning, som omkopplaren för fram och back äfvensom hufvudströmbrytaren manövreras direkt för hand. På försöksbanan användes olika spänning på kontaktledningen ända upp till 20,000 volt med

Fig. 8. Elektriskt enfaslokomotiv, Westinghouses system.

Fig. 9. Elektriskt enfaslokomotiv från Siemens-Schuckert-werke.

dt resultat. Kontaktledningen har för jämförelses ull monterats på flera olika sätt; särskildt har vändts indirekt upphängning, där kontakttråden e fig. 7, 8) genom korta stag är fäst vid en bär- a af stål. En synnerligen jämn och god upp- ggning af kontakttråden ernås på detta sätt. d banan har äfven anordnats automatisk blocke- ng af stationerna, så att vid stoppsignal linjen res strömlös ett stycke vid och efter stopp- gnalen. Härigenom ernås ett synnerligen effek- t skydd mot olyckor och sammanstötningar. Er- renheterna från försöksbanan ha hittills lämnat så da resultat, att allt talar för den elektriska iftens sannolika införande på längre sträckor af atsbanorna.

Historik rörande elektriska järnvägar se Elektriska banor. A. E—m. S. V.

Elektriska kontrollinstrument. Se Elektrika mätinstrument.

Elektriska kraftmaskiner. Se Elektriska askiner.

Elektriska lampor. Se Båglampa, Elektrisk belysning och Glödlampa.

Elektriska ledningar utföras vanligen af koppar, undom af aluminium och, i fråga om svagströms- dningar, af brons eller järn. I fråga om stark- römsledningar skiljer man mellan olika förlägg- ngssystem: friledningar och kabelledningar. Fri- dningar äro blanka eller med isolationsmaterial ngifna ledningar, förlagda i fria luften (''luftled- ingar'') eller i byggnader. Kabelledningar ut- märka sig för en sammanhängande metallisk arme- ng. En friledning kan bestå af tråd, lina eller höre (böjlig ledare, sammansatt af trådar af mindre n 0,5 mm. diameter). Luftledningar utföras an- ngen blanka eller s. k. luftisolerade; de senare ro öfverspunna och flätade enbart med kompound- dränkt jute och sålunda ej i egentlig mening isolerade. Sådana ledningar måste enligt svenska föreskrifter användas inom område, där byggnadsstadgan för rikets städer är gällande, såvidt pänningen understiger 500 volt. Luftledningar för ögre spänning få icke vara försedda med isolerande etäckning. Luftledningar fästas vid isolatorer af

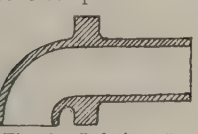

Fig. 1. Införingsrör.

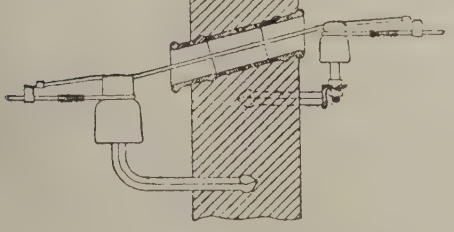

Fig. 2. Införing af högspänningsledning.

orslin (stundom af glas); isolatorerna äro utbildade ed droppkanter till fuktighetens afledande. Vid luft- dningars införande i byggnader använder man för ägre spänningar införingsrör af porslin, hvilkas yttre del är utbildad till droppkant (fig. 1), vid höga spänningar någon särskild anordning, såsom exempelvis i fig. 2 antydes.

Inomhusledningar utföras blanka endast i maskinrum o. d., i mycket fuktiga eller med frätande ångor bemängda lokaler. Eljest utföras de i regel isolerade. Gummiisolerade eller gummibandisolerade ledningar utmärka sig för ett eller två lager i spiral löpande gummiband med successivt täckande kanter; sådana ledningar äro i Sverige tillåtna vid spänningar under 150 volt. Gummirörledningar eller vulkaniserade ledningar äro isolerade förmedelst ett sammanhängande rör af vulkaniserad kautschuk och äro de mest använda. Isolerade inomhusledningar förläggas antingen som enkelledare, fästa på porslinsknappar, som hopsnodda dubbelledare (eller flerledare), likaledes fästa på porslinsknappar, eller indragna i rör (s. k. Bergmannrör). Rören kunna vara ''svarta'', bestående enbart af en impregnerad, tämligen hård massa, mässingsklädda, eller utförda af järn (s. k. pansarrör). Fig. 3—5 visa några exempel på nu anförda material. Förr användes i stor utsträckning förläggning i trälist; dylika ledningar äro emellertid numera förbjudna.

Fig. 3. Porslinsknappar för fästande af inomhusledningar.

Fig. 4. Dubbelledarsnöre.

Kablar tillverkas för spänningar upp till 20,000 volt. Vid växelström läggas de till en strömkrets hörande ledarna inom samma kabel; förr användes koncentrisk anordning (fig. 6), numera hufvudsakligen bredvid hvarandra liggande, svagt spiralvridna ledare (fig. 7). De olika parterna isoleras antingen genom i isoleringsmassa indränkt jute e. d. eller genom rent gummi eller, i stor utsträckning, genom en mångfald lager af oljadt papper. Utanpå denna isolering anbringas en sammanhängande mantel af bly, som har till uppgift att utestänga fuktighet. Blykablar af detta slag kunna användas inomhus. Vanligen förses kabeln med en ytterligare armering af järnband till skydd mot mekanisk åverkan, hvarefter det hela förses med en öfverspinning af asfaltimpregnerad hampa (jfr fig. 8). Kabeln kan, på detta sätt utrustad, nedläggas direkt i marken. Oftast anbringas dock öfver kablarna i kabelgrafven ett skydd af tegelstenar, cementsäckar e. d. Vid förläggning på hafsbottnen förses kabeln med ytterligare mekanisk armering, bestående af en omspinning grof ståltråd. Vid skarfning af och afgrening från kabelledningar användas muffar af järn (fig. 9 och 10), hvilka fyllas med isolationsmassa. Större afgreningar ske genom särskilda

Fig. 5. Dosa för afgrening från isoleringsrör.

kabellådor, hvarå fig. 11 visar ett exempel. Kabeländarna afslutas med omsorgsfullt utförda ändmuffar af gummi eller järn. Rörande svagströmsledningar se Telegraf och Telefon. A. E—m.

Fig. 6. Koncentrisk kabel. Sektion.

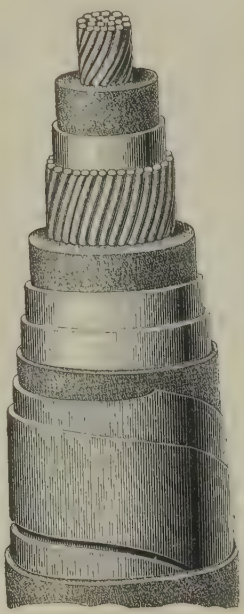

Fig. 8. Bild af kabel med de olika lagren blottade.

Fig. 7. Spiralvriden kabel. Sektion.

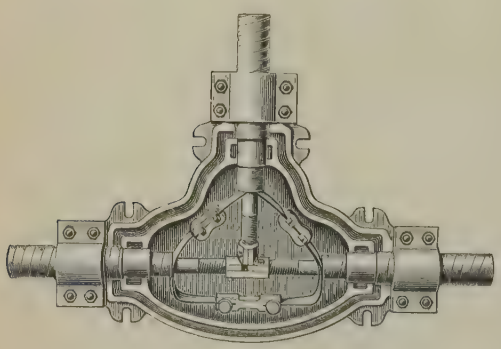

Fig. 9. Afgreningsmuff.

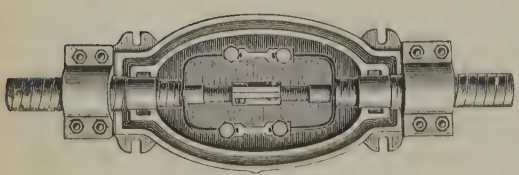

Fig. 10. Skarfmuff.

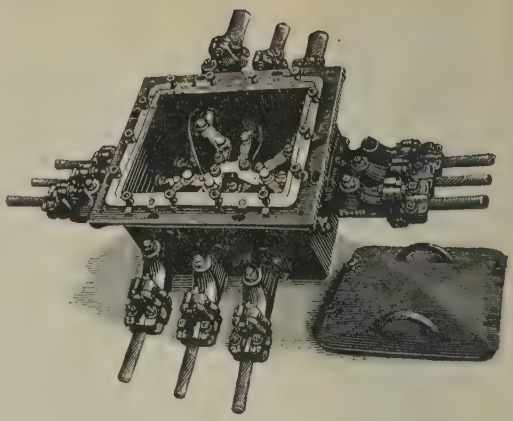

Fig. 11. Fördelningslåda för kablar.

Elektriska maskiner, Elektriska kraftmaskiner, Dynamomaskiner (i detta ords vidsträcktare bemärkelse), maskiner, som genom roterande rörelse och elektromagnetisk induktion alstra (generera) elektrisk energi (elektriska generatorer), eller, omvändt, förvandla elektrisk energi till mekanisk (elektromotorer).

Den moderna elektriska maskintekniken kan räkna sin början från uppfinningen af den Grammeska maskinen 1870. Redan förut hade åtskilliga konstruktioner af strömgenererande maskiner sett dagen, dock utan att kunna nå någon praktisk betydelse. Samma idé, som af den belgiske arbetaren Gramme självständigt uppfanns och gjordes fruktbärande, hade angifvits af den italienske vetenskapsmannen Pacinotti redan 1860, men stannade inom laboratoriets väggar och föll i glömska.

Hvarje elektrisk maskin består af två delar: a) elektromagneterna l. fältmagneterna, som på ett eller annat sätt bibringas magnetism och som lämna ett magnetiskt fält, och b) ankaret l. induktorn, som uppbär en del trådlindningar, i hvilka den elektriska strömmen alstras därigenom, att ankaret och det magnetiska fältet äro i rörelse gentemot hvarandra (vanligen är den ena eller den andra af dessa delar rörlig), så att ankarets lindningar komma att skära det magnetiska fältets kraftlinjer, hvarvid i lindningarna uppstår en elektrisk kraft (induktion). Fig. 1 anger hufvuddelarna vid en Grammes maskin. Fältmagneternas poler äro *N* och *S*. Mellan dessa roterar ankaret, den s. k. Grammeska ringen, bestående af en ringformad järnkärna och af en omkring denna spirallindad koppartråd. Vid rotationen induceras i de trådar, som ligga under nordpolen, en elektrisk kraft i riktning t. ex. nedåt mot papperet (utmärkt med ett kors); i de under sydpolen liggande induceras en kraft i motsatt riktning, d. v. s. uppåt från papperet (utmärkt med en punkt). Om nu i ett plan midt emellan polerna ett par kontaktborstar anläggas, hvilka få släpa mot kopparlindningen, gifva de båda ringhalfvornas lindningar strömmar, som vid den ena (+) borsten tillsammans utgå i den yttre kretsen för att åter inträda i maskinen vid den andra (—) borsten. Under det att rotationen fortgår, ändras ingenting häruti, utan strömmen utgår kon-

uerligt i en och samma riktning — likström likriktad ström (förkort. LS). Praktiskt kställes emellertid strömuttagningen så (se fig. att olika punkter på lindningen förenas med ut-er axeln lagda, från hvarandra isolerade kopparnor, "lameller", mot hvilka borstarna få släpa lfva lindningen vill man nämligen hålla isole-l). Lamellerna tillsammans med sitt fäste på eln benämnas strömsamlare, kollektor kommutator. Borstarna utgjordes först af par eller mässing i form af duk, plåt eller trådppen; numera användas dock mest klotsar af , stundom med metallinblandning. Borstarna intas i hållare af metall, så utförda, att genom dertryck en god anliggning vinnes. Borsthållrna äro uppträdda på borststift, hvilka r äro fästa å en gemensam ram, borstbryg-n (se t. ex. fig. 29, sp. 274).

En annan hufvudtyp af ankare framställes i fig. som schematiskt antyder det af von Hæfnerteneck konstruerade s. k. trumankaret med dess dning; fig. 4 anger själfva järnkroppens form umman). Vid denna lindning undvikas de overkma trådar, som ligga på insidan af den Gramska ringen; lindningen ligger helt och hållet i re ytan och fordrar sålunda mindre trådlängd d samma nyttiga induktionslängd. I fig. 5 visas a lindningen; om man här följer strömmens väg n den ena borsten till den andra, skall man a, att äfven här två strömkretsar finnas, som tillmans utmynna vid borstarna. Vid större maner måste magneterna utbildas med ett flertal er. Ankarlindningen, vare sig den utföres som g- eller trumlindning, mångfaldigas därvid enklast sätt, som visas i fig. 6 och 7. Man får då lika nga parallella strömkretsar i ankaret som antalet er. Emellertid är det tydligt, att de verksamma arna i ankarets yta äfven kunna kombineras på nga andra sätt, blott man tillser, att de olika ucerade strömmarna komma att gå åt samma l, d. v. s. samverka inom hvar gren af lindgen. Den ofvan anförda enklaste lindningen bennes parallellindning; kombineras lena så, att endast två parallella grenar uppstå ts flertalet poler, kallas lindningen serielindng. Vid serieparallellindningar slutligen kan ållas ett antal strömkretsar, som är jämn mulel af 2 (se vidare Arnold, "Die gleichstromschine", 1902). Ett villkor för att maskinen skall peta väl är, att de olika grenarna i lindningen semellan jämnt fördela strömmen. För att underta detta insättas ofta i lindningarna s. k. ekvitentialförbindningar, hvilka sammanda sådana punkter, som böra hafva samma potenl och som utjämna strömbelastningen mellan de ka grenarna. Trumlindningen är numera den mförligt vanligaste. Ringlindning användes endast ågot specialfall. Andra ankarformer, såsom skifkare och polankare, hafva föga betydelse. Sfäriskt kare användes i en historisk maskin af Thomsonustons konstruktion (fig. 8), som f. ö. ännu använs på många håll i Amerika. Lindningen på denna skins ankare liksom på den äfven historiska ishska maskinen bestod af ett fåtal spolar, som tur och ordning tjänstgjorde för strömalstring. n afgifna strömmen var sålunda ej kontinuerlig, den säregna lindningen benämnes "öppen" i motsats till de förut afhandlade och allmänt förekommande formerna, som alla äro "slutna" lindningar.

Fältmagneterna utgjordes på de äldsta maskinerna af stålmagneter; sedermera inrättades de såsom elektromagneter, matade från en särskild strömkälla, en anordning, som ännu i dag är vanlig vid växelströmsgeneratorer. En af de mest epokgörande upptäckterna i den elektriska maskinteknikens utveckling var emellertid W. von Siemens' iakttagelse, att en likströmsmaskin kunde fås att magnetisera sina egna magneter tack vare den remanenta (kvarblifvande) magnetism, som alltid kvarstannar i järnet, sedan det en gång varit magnetiseradt. Denna uppväcker då i ankaret svaga strömmar, som, om de föras kring magneterna, förstärka dessa o. s. v., tills mättning inträder. Härmed var den s. k. dynamoprincipen införd.

Dynamomaskin betyder således egentligen en elektrisk maskin, som magnetiserar sig själf utan hjälp af främmande strömkällor. Förbindelsen mellan ankaret och magneterna kan ske på flera sätt, såsom vid a) seriedynamon (fig. 9), där hela ankarströmmen ledes genom en kort och grof lindning kring magneterna, b) shuntdynamon (fig. 10), där endast en bråkdel, vanligen ett par procent, af maskinströmmen föres kring magneterna, som därför förses med en lång och fin s. k. shuntlindning, samt c) kompounddynamon (fig. 11), där magneterna äro försedda med tvenne lindningar, en förande hufvudströmmen och en förande en shuntström. Seriedynamon har endast begränsad användning. Det är tydligt, att då hela strömmen passerar magneterna, dessas styrka och den därpå beroende maskinspänningen skola tilltaga med ökad strömstyrka och öfver hufvud ständigt variera med belastningen. Seriegeneratorn användes därför endast vid en viss sorts kraftöfverföring, s. k. seriesystem, hvarvid ett flertal generatorer ställes i serie efter hvarandra i samma ledning (se Elektrisk arbetsöfverföring). Det är tydligt, att vid direkt kortslutning af polerna på en seriemaskin den största möjliga strömstyrkan erhålles ur densamma. Den shuntkopplade dynamon är den vanligaste. Eftersom magneterna få sin ström genom en afgrening, blir deras styrka i hufvudsak oberoende af den ur maskinen uttagna strömmen och endast beroende på den mellan polerna rådande spänningen. Shuntdynamon utmärker sig därför för en i det närmaste konstant spänning. För att denna spänning, som dock på grund af förluster i ankaret minskas något med stigande strömbelastning, skall kunna hållas fullkomligt konstant, inkopplas i magnetiserkretsen en reostat (motstånd), hvarmed för hand eller genom en automatiskt verkande apparat olika motstånd införes i kretsen, och magnetströmmen sålunda regleras. Om en shuntmaskin kortslutes, förlorar den sin magnetism och upphör att afgifva ström. Vid kompoundgeneratorn, som ju i sig förenar element från såväl serie- som shuntmaskinen och sålunda företer bådas grundegenskaper, kan man genom att afpassa sericlindningen på lämpligt sätt vinna, att maskinen af sig själf inställer sig på konstant spänning för olika strömbelastning. Man kan äfven "öfverkompoundera" maskinen, hvarmed menas att gifva serielindningen sådant inflytande, att spänningen stiger med stigande

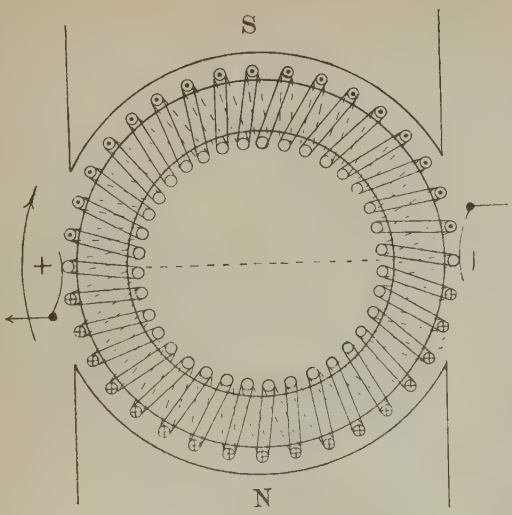

Fig. 1. (Se sp. 260.)

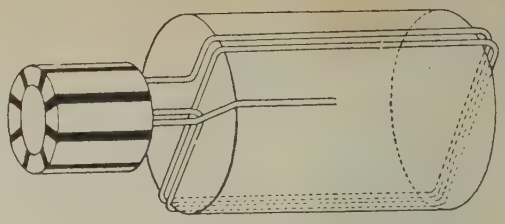

Fig. 3. (Se sp. 261.)

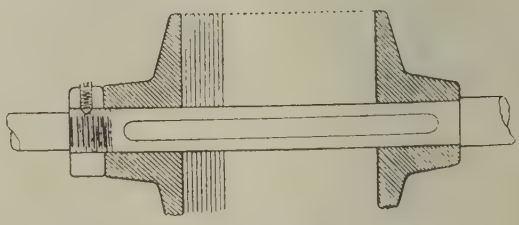

Fig. 4. (Se sp. 261).

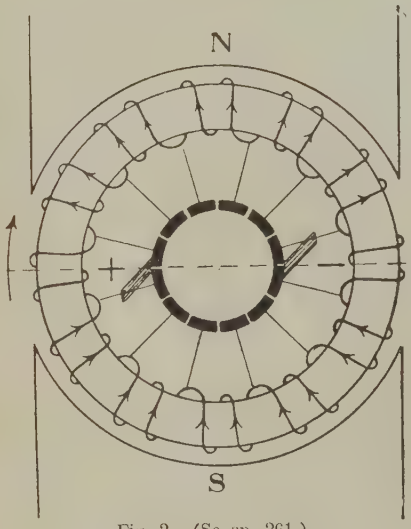

Fig. 2. (Se sp. 261.)

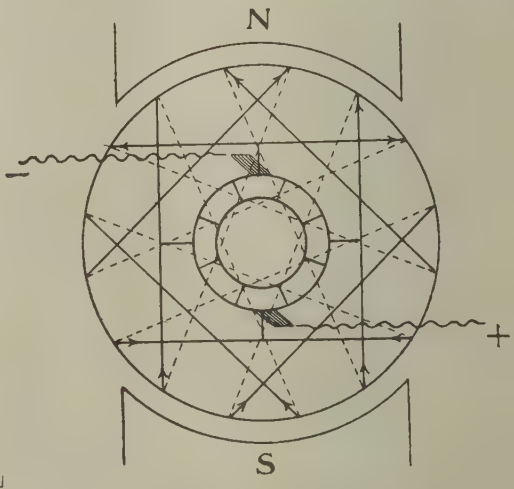

Fig. 5. (Se sp. 261.)

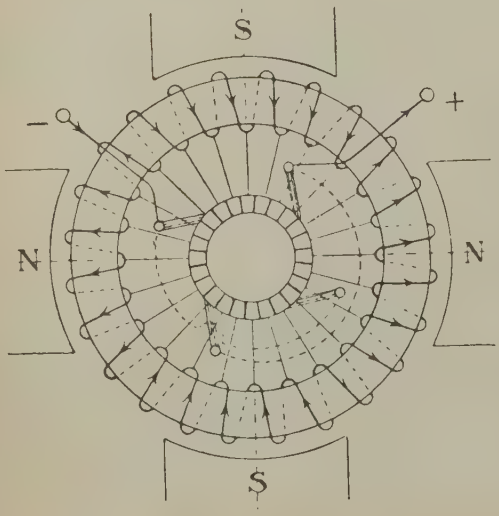

Fig. 6. (Se sp. 261.)

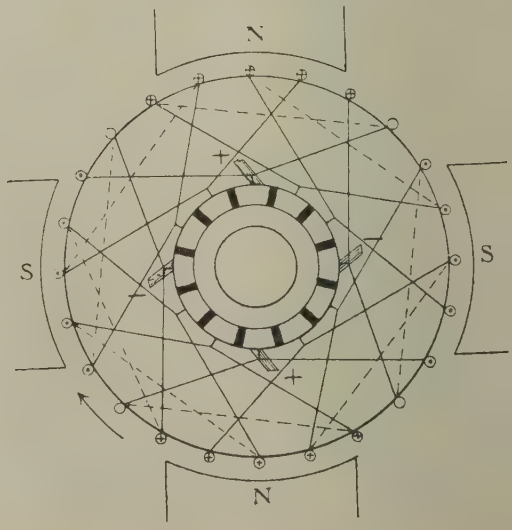

Fig. 7. (Se sp. 261.)

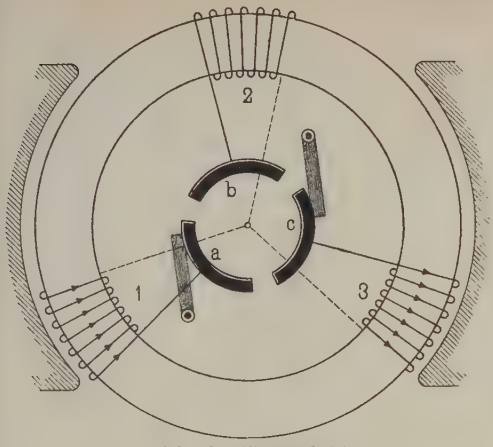

Fig. 8. (Se sp. 261.)

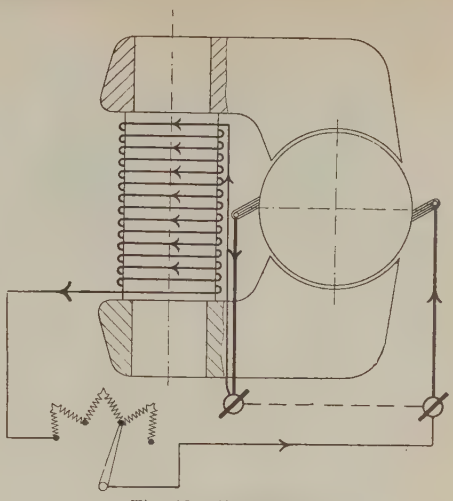

Fig. 10. (Se sp. 262.)

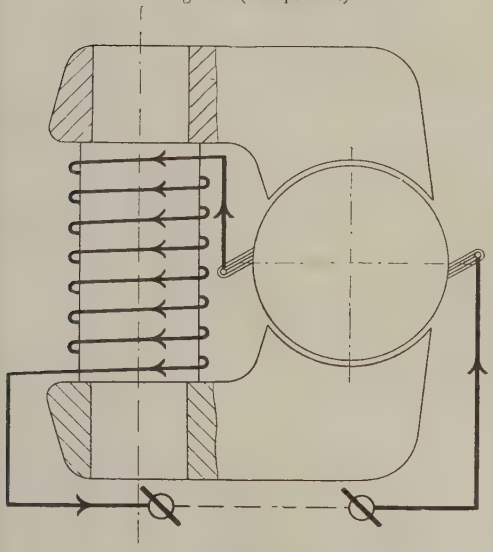

Fig. 9. (Se sp. 262.)

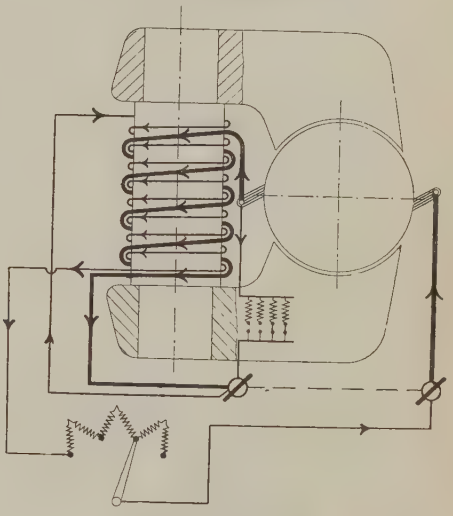

Fig. 11. (Se sp. 262.)

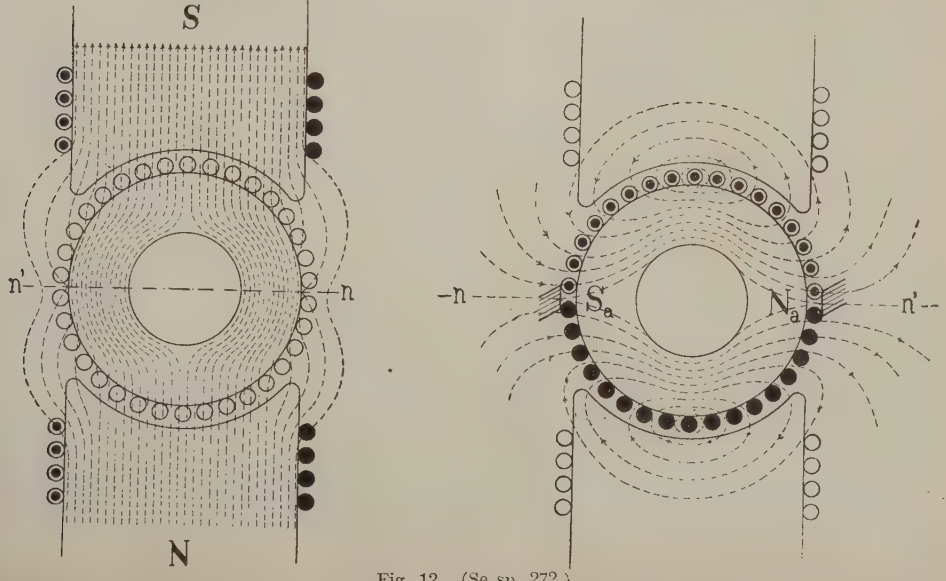

Fig. 12. (Se sp. 272.)

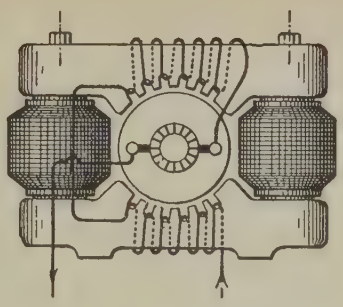

Fig. 13. (Se sp. 273.)

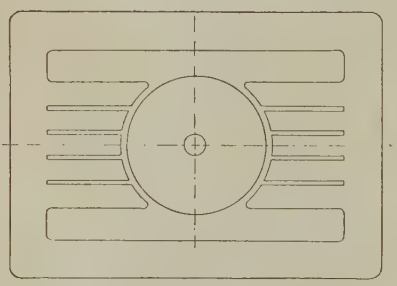

Fig. 14. (Se sp. 273.)

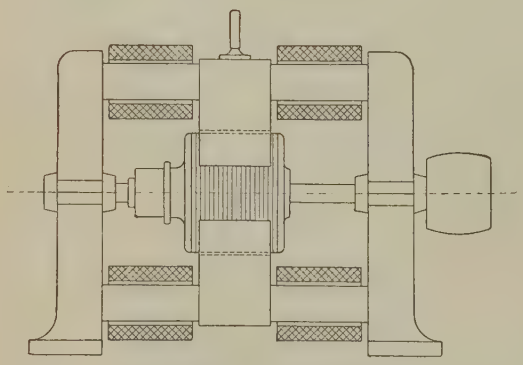

Fig. 15. (Se sp. 273.)

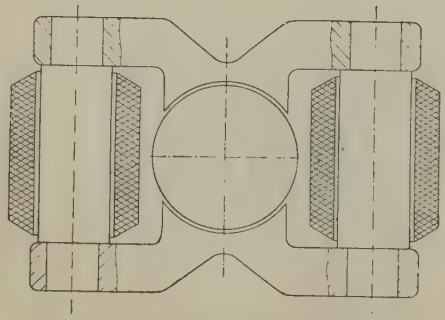

Fig. 16. (Se sp. 273.)

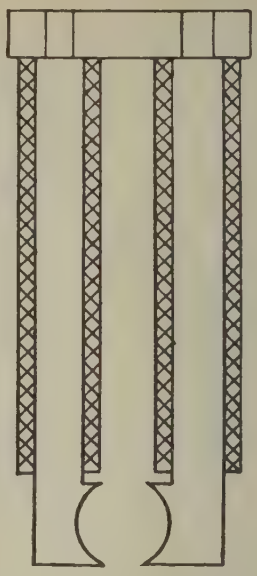

Fig. 17. (Se sp. 273.)

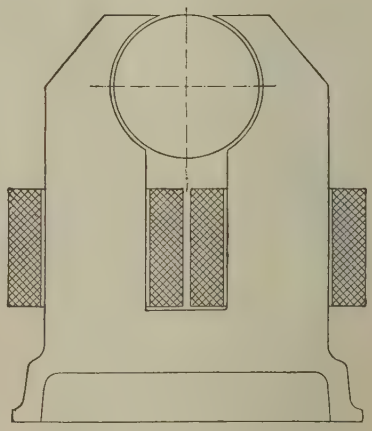

Fig. 18. (Se sp. 274.)

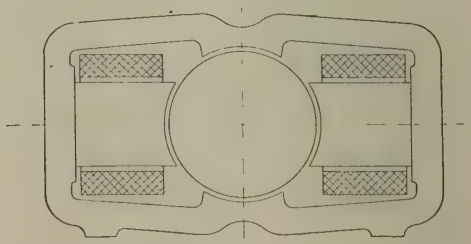

Fig. 19. (Se sp. 274.)

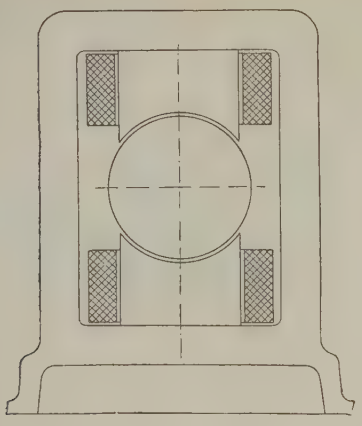

Fig. 20. (Se sp. 275.)

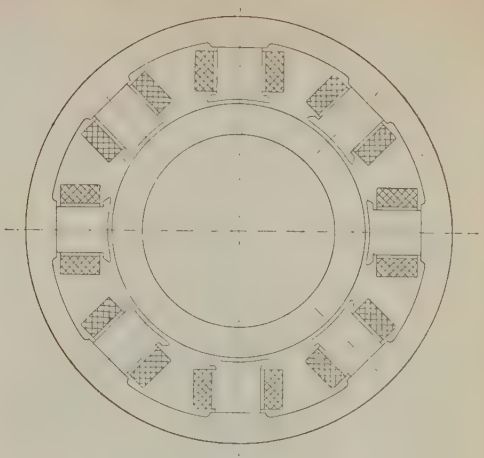

Fig. 23. (Se sp. 275.)

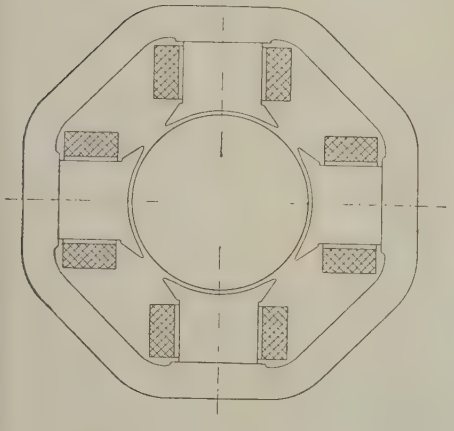

Fig. 21. (Se sp. 275.)

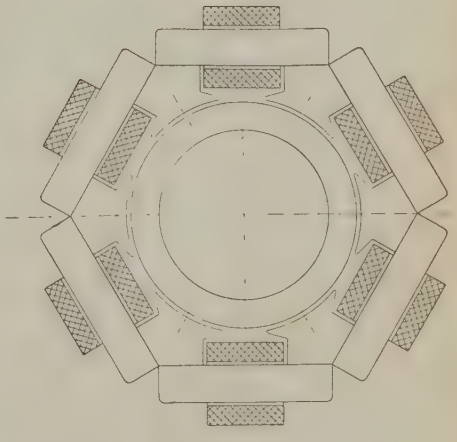

Fig. 24. (Se sp. 275.)

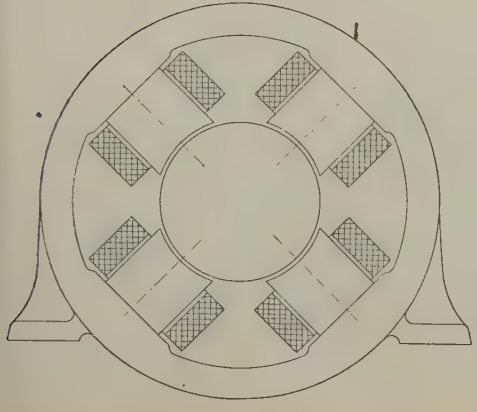

Fig. 22. (Se sp. 275.)

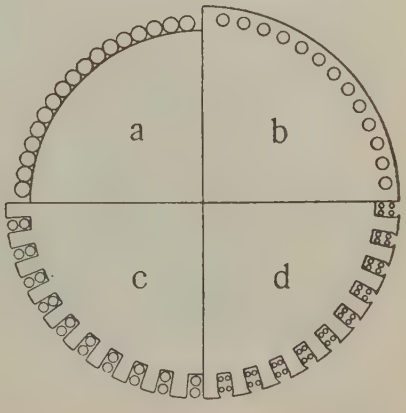

Fig. 25. (Se sp. 277.)

belastning; härigenom afses att t. ex. äfven täcka förlusterna i ledningen och sålunda hålla spänningen konstant vid konsumtionsplatsen oberoende af belastningens storlek.

Den elektromotoriska kraft, som induceras i ankaret till en likströmsgenerator, beräknas enligt formeln

$$E = \frac{\Phi N n}{60} \cdot \frac{p}{p'} \cdot 10^{-8} \text{ volt},$$

där Φ betecknar det antal kraftlinjer, som alstras per pol, N antalet nyttiga ledare i ankarets yta (se ofvan), n antalet omloppshvarf per minut, p antalet polpar och p' antalet parallella strömkretsar i ankarlindningen. Den spänning, som uppträder vid maskinens poler, blir emellertid, om magnetiseringen hålles oförändrad, mindre än hvad formeln angifver, beroende på vissa förluster. Dessa uppstå dels därigenom, att kopparmotståndet kräfver en spänning ($= Ir$, då I är strömstyrkan och r ankarlindningens motstånd), dels därigenom, att ankaret genom den uttagna strömmen magnetiseras på sådant sätt, att hufvudfältet blir förvridet och förminskadt, s. k. ankarreaktion (fig. 12). Denna ankarets magnetiska inverkan går i sådan riktning, att kraftlinjerna sammanträngas i det ena polhörnet, under det att det andra polhörnet blir försvagadt (tvärmagnetisering). Dels härigenom, dels äfven genom direkt motmagnetisering försvagas hufvudfältet. Den svåraste olägenheten af ankarreaktionen ligger emellertid i en annan omständighet. Om man betraktar fig. 1, synes, att en tråd i lindningen, som passerar en borste, i och med detsamma får strömriktningen omkastad. Detta sker ej utan svårighet, ty tråden liksom hvarje elektrisk ledare är behäftad med självinduktion, hvilken här yttrar sig så, att ledaren har benägenhet att bibehålla sin förra strömriktning. Detta har till följd, att den erbjuder ett särskildt motstånd gentemot den nya strömriktningen, som, om det icke på särskildt sätt bekämpas, föranleder, att strömmen går förbi ledaren i fråga och genom en gnista hoppar öfver till borsten. För att undertrycka självinduktionens inverkan bör man tydligen förlägga de lindningar, i hvilka strömmen skall växla riktning, under inflytande af den nya polen och dess inducerande verkan; med andra ord borstarna böra ej förläggas i neutralplanet, utan förskjutas i rörelsens riktning. Det polhörn, af hvilket man sålunda vill draga nytta i och för gnistbildningens bekämpande, är emellertid det, som enligt fig. 12 är försvagadt af tvärmagnetiseringen, och det är sålunda mindre verksamt för nu nämnda ända-

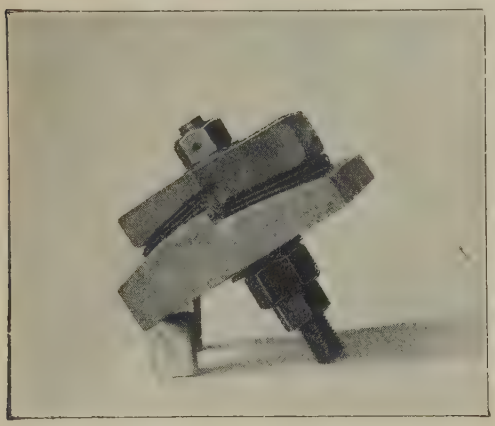

Fig. 26. Schablon för ankarlindning.

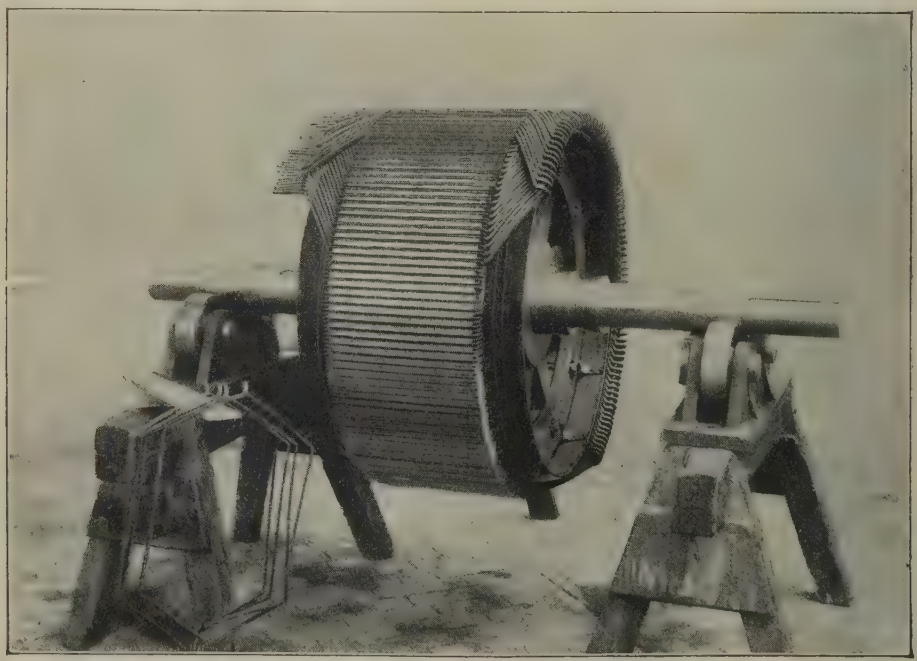

Fig. 27. Ankarlindning med färdiga spolar.

mål. Häraf synes, att ett önskemål måste vara att nedbringa ankarreaktionens verkningar så mycket som möjligt. Detta vinner man genom att använda ett kraftigt hufvudfält, så att polhörnen äro starkt mättade, samt genom att i möjligaste mån minska

Fig. 28. Ankare till likströmsmaskin.

lindningen på ankaret. Särskilda medel hafva äfven användts, t. ex. Ryans kompensationslindning (fig. 13), luftspalter i magneterna till förökande af motståndet mot tvärlinjerna (fig. 14) m. fl. dylika.

Gnistbildningen vid borstarna å likströmsmaskinens kommutator är i själfva verket dessa maskiners svagaste punkt, och först de allra sista årens framsteg i konstruktionen af likströmsmaskiner ha fört till en säker grundval för lösande af problemet (se Arnolds sp. 261 cit. arb.). Lämpligt utbildade kommuteringsfält, liten självinduktion i ankaret samt stort motstånd i kretsen för den härfva, i hvilken strömmen skall vända, äro hufvudsynpunkterna; det sistnämnda vinnes bl. a. genom användande af kolborstar med högt motstånd. Gnistbildningen kan uppstå äfven vid en god maskin genom mera tillfälliga orsaker, såsom borstarnas osymmetriska eller otillfredsställande anliggning, ojämnheter å kommutatorn m. m.

Likströmsgeneratorernas form och byggnadssätt ha undergått en mångfald variationer, innan teknikens utveckling småningom fört till en tämligen stadgad normaltyp. Hvad först magnetstommen beträffar, visas några olika former af densamma i fig. 15—24. Fig. 15 visar den ursprungliga Grammeska maskinen, fig. 16 den s. k. Manchestertypen, fig. 17 den af Edison kreerade och sedermera i engelsk och amerikansk praxis mycket använda formen, fig. 18 en tidig typ, använd af Siemens & Halske m. fl., fig. 19 antyder en anordning, som användes å en af de första i Sverige allmännare

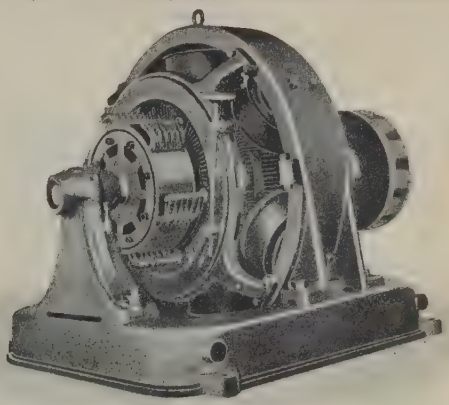

Fig. 29. Likströmsmaskin.

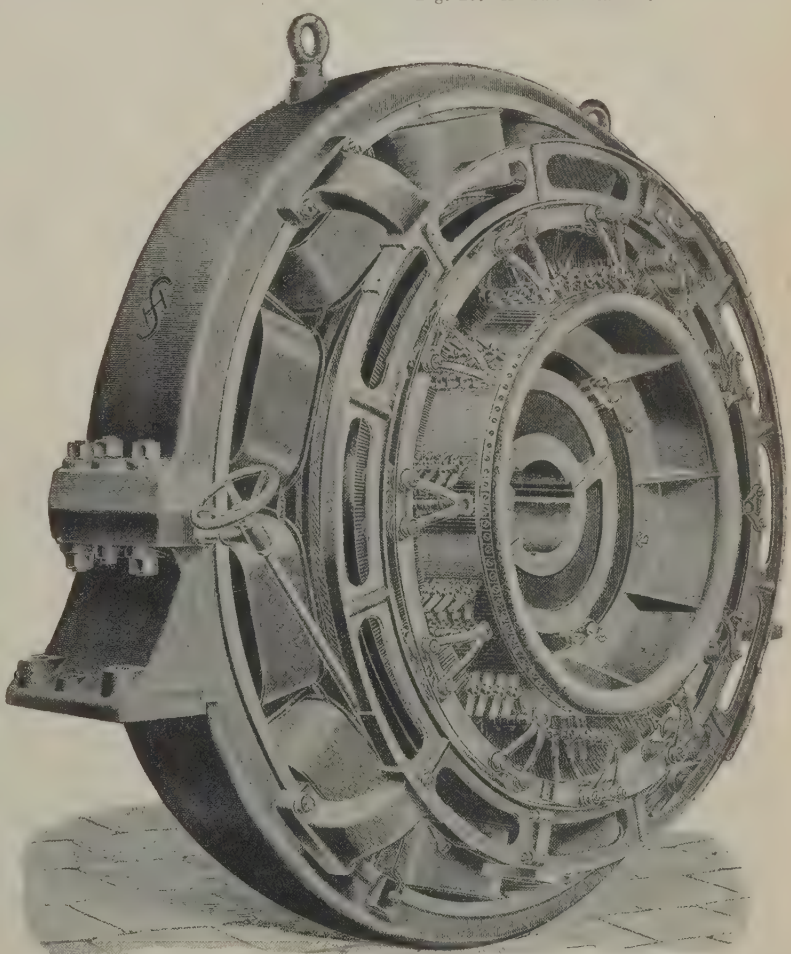

Fig. 30. Stor likströmsmaskin för koppling till en ångmaskins axel.

maskinerna af Wenströms patent. Fig. 20—23 visa några moderna typer, sådana som numera i allmänhet användas af samtliga tillverkare, och fig. 24 den anordning, som tillämpas af Thury. Samtliga nu anförda äro af ytterpoltyp. Firman Siemens & Halske har förr försökt äfven en innerpoltyp, hvarvid ankaret roterar utanför polerna (se Elektricitetsverk, fig. 4 o. 6). Magnetstället utfördes förr af gjutjärn eller smidesjärn, men göres numera vanligen af gjutstål. Polkärnorna göras ofta lösa och fastskrufvas sedermera med påsatt spole. Stundom göras endast själfva pol-skorna lösa. Dessa hopsättas ofta af tunna plåtstycken, hvarigenom man förekommer, att hvirfvelströmmar uppstå i dem. Detta är eljest oundvikligt, då de numera vanliga tandade ankarna användas.

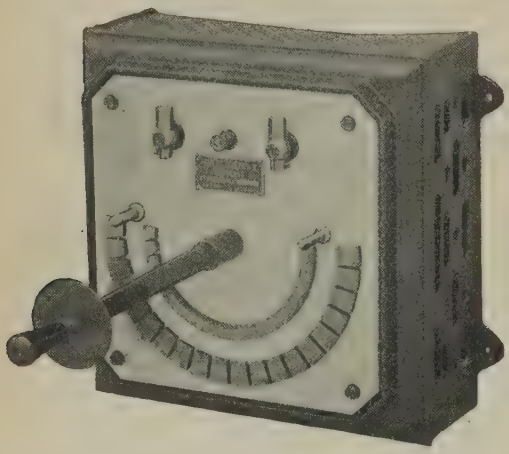

Fig. 31. Igångsättningsmotstånd för likströmsmotor.

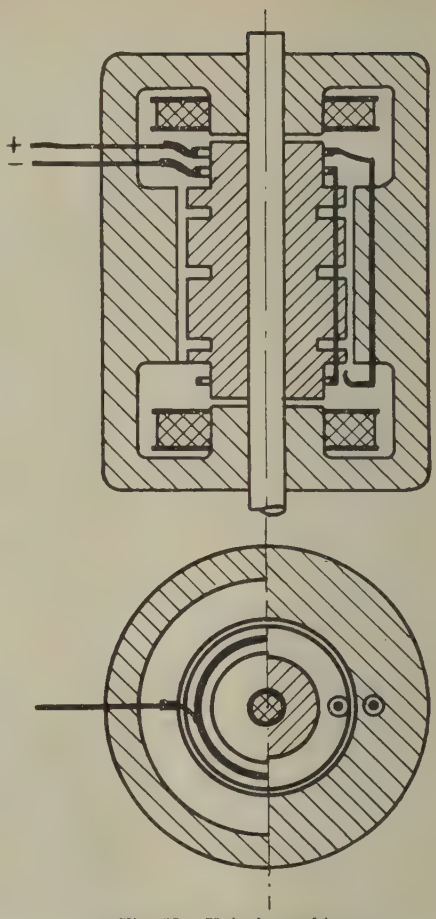

Fig. 33. Unipolarmaskin.

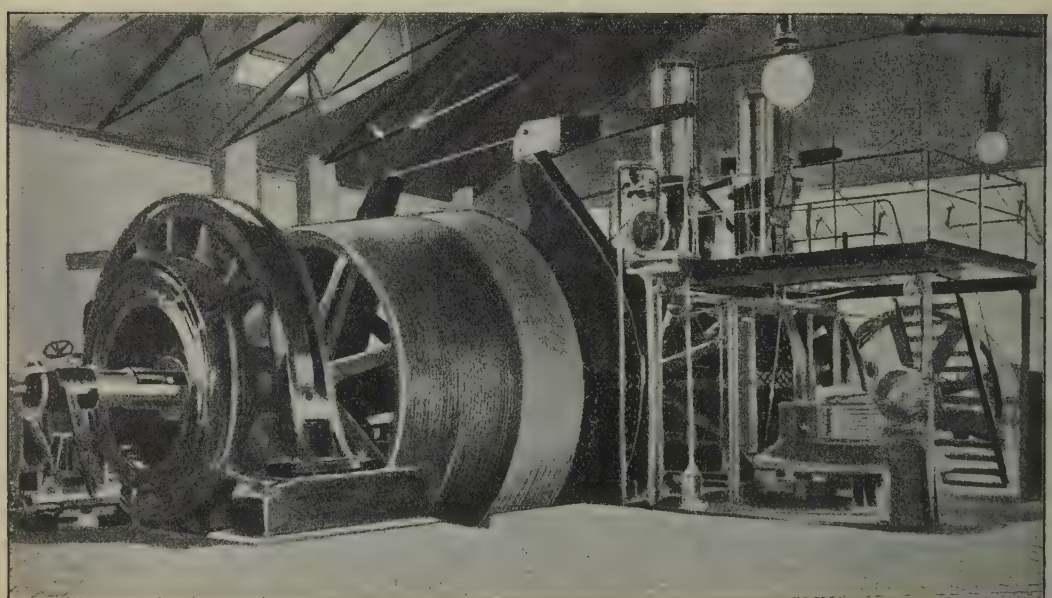

Fig. 32. Grufspel, drifvet af direkt kopplade likströmsmotorer (Gängesberg).

Ankaret utföres af plåtar, som sammansättas vinkelrätt mot axeln och sammanhållas af ett naf med flänsar och bultar (fig. 4). Lindningen utföres numera sällan liggande utanpå ytan som i fig. 25 *a* (glatt ankare), utan antingen liggande i hål (fig. 25 *b*) eller vanligast i helt eller halft öppna rännor (fig. 25 *c* och *d*). Vid rännankaren erbjuder sig den fördelen, att spolarna kunna färdiglindas utom maskinen, hvilket blir billigare i tillverkning och tryggar en god isolering. De lindas då på schablon (fig. 26 och 27, sp. 271). Vid helöppna spår måste ankaret förses med bandage till fasthållande af lindningen; vid halföppna spår indrifvas träkilar, som täta spårens öppna sida. Fig. 28 (sp. 273) visar ett ankare med tillhörande kommutator. Fig. 29 visar det yttre af en modern likströmsmaskin af Allm. sv. elektr. aktiebol:s tillverkning. Fig. 30 visar en stor amerikansk likströmsgenerator.

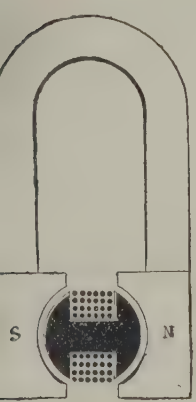

Fig. 34. Enkel växelströmmaskin.

Om man betraktar fig. 1 och tänker sig ström utifrån tillförd till borstarna i motsatt led, skall man med tillhjälp af de elektrodynamiska lagarna finna, att ankaret sätter sig i gång med samma rotationsriktning som förut. Hvarje likströmsgenerator kan sålunda vändas om och gå såsom motor. Så snart rotationen börjar, induceras emellertid i ankarlindningen — liksom förut — elektriska krafter, som tydligen motsätta sig den utifrån tillförda.

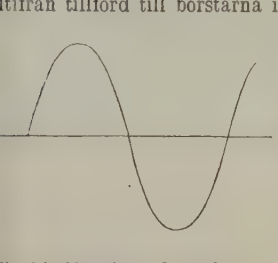

Fig. 35. Sinusformad växelströmkurva.

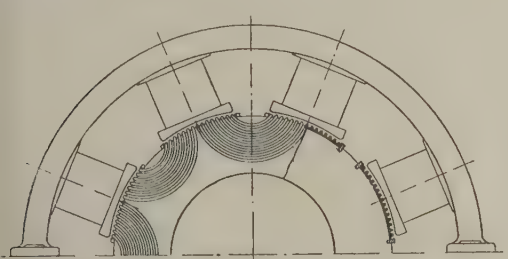

Fig. 36. Växelströmmaskin med yttre poler.

Jämvikt vinnes, då denna motorns motelektromotoriska kraft är i det närmaste lika stor som den utifrån tillförda, då öfverskottet är tillräckligt för att framdrifva den behöfliga strömmen. Det är då tydligt, att man vid motorns första igångsättning icke får på en gång applicera hela den yttre spänningen, enär då, så länge motkraften saknas, strömstyrkan skulle uppgå till ett abnormt och skadligt belopp. En likströmsmotor kräfver därför vid sin igångsättning ett förkopplingsmotstånd,

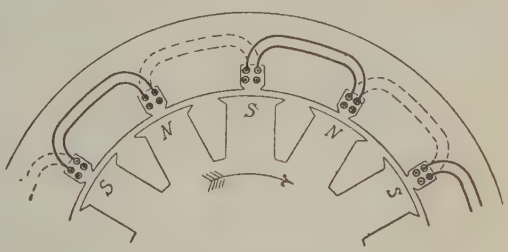

Fig. 37. Växelströmmaskin med inre poler.

som sedermera successivt urkopplas, i den mån hastigheten och motspänningen stiga (fig. 31).

Likströmsmotorerna kunna vara serie-, shunt- eller kompoundmaskiner. Emedan hos seriemotorerna hufvudströmmen genomflyter magnetlindningen och alstrar fältet, måste de hafva ett kraftigt moment vid igångsättningen, då strömstyrkan, såsom förut

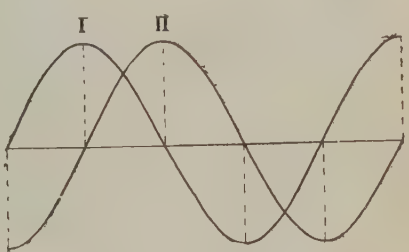

Fig. 38. Tvåfasdiagram.

nämnts, är störst. Seriemotorn har därför sin gifna användning i sådana fall, då en kraftig igångsättning fordras, såsom vid spår- och järnvägar, hissar o. d. Seriemotorns hastighet varierar inom vida gränser med belastningen, hvilket är en stor fördel, särskildt för bandrift, där man af motorn kräfver, att den i stigningar skall utveckla stor kraft och

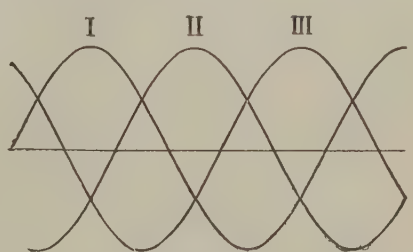

Fig. 39. Trefasdiagram.

på plan mark kunna utveckla stor hastighet. För detta ändamål är seriemotorn idealisk. Om en seriemotor fullständigt aflastas, rusar den upp till en hastighet, som kan blifva ruinerande. Shuntmotorn, hvars fält är oberoende af hufvudströmmen, måste

tydligen karakteriseras af så godt som konstant hastighet; den har på grund af denna egenskap sitt stora verksamhetsfält. Shuntmotorn är ock den vanligast använda. Vill man ändra dess hastighet, sker detta lämpligen genom inkoppling af motstånd, i shuntledningen, då vid minskadt fält hastigheten ökas och tvärt om. Kompoundmotorn användes i vissa fall, då man önskar en kraftigare igångsättning än hvad shuntmotorn kan prestera, men likväl önskar en i hufvudsak konstant hastighet, t. ex. vid uppfordringsverk, grufspel o. d. Fig. 32 visar en dylik stor motor (250 hkr). I fråga om likströmsmotorernas kon-

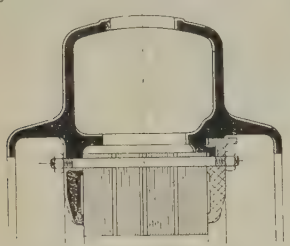

Fig. 40. Skärning af ankarstomme.

struktion och arbetssätt gäller i hufvudsak hvad som redan anförts om generatorerna. Till sist må anföras en säregen likströmsmaskintyp utan kommutator, s. k. unipolarmaskin. Denna har på allra senaste tiden tilldragit sig särskildt intresse på den grund, att den väl lämpar sig för stora hastigheter, således för koppling till ångturbiner. Dess verkan grundar sig därpå, att

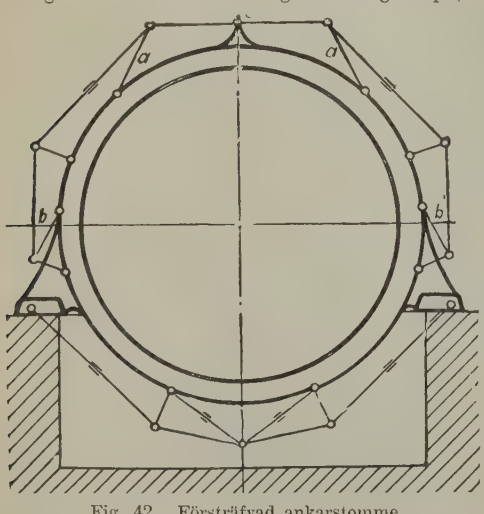

Fig. 42. Försträfvad ankarstomme.

en samling stafvar rör sig i ett radiellt anordnadt fält (se fig. 33). Hvarje staf är förbunden med ett par släpringar, och de olika borstarna kombineras så,

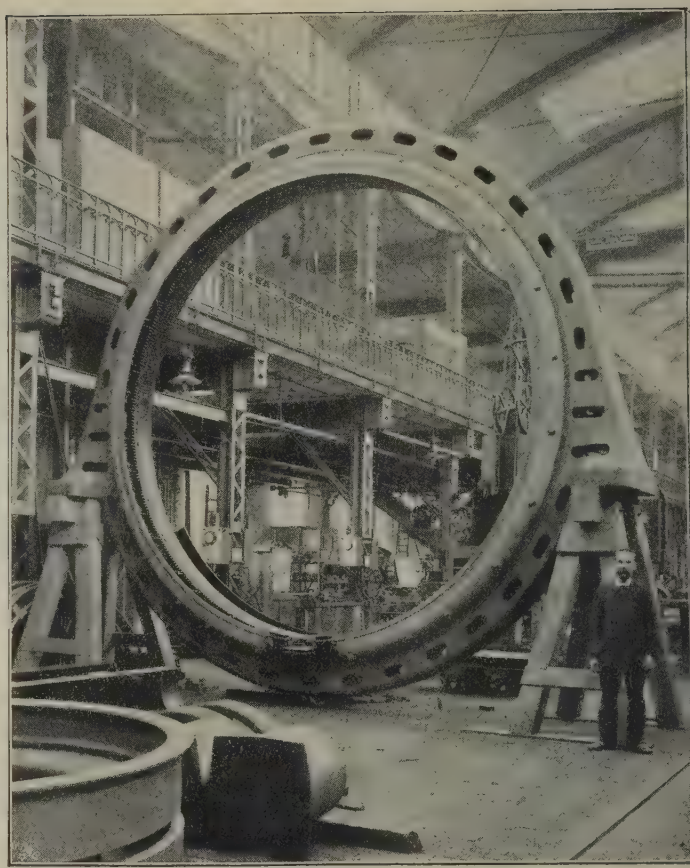

Fig. 41. Ankare till trefasgenerator.

att samtliga stafvar komma att samverka. Äfven denna likströmsmaskin kan gå som motor och har som sådan användning för drift af snabbgående pumpar o. d.

En af de äldsta elektriska maskiner med praktisk användning är den Siemensska s. k. cylinderinduktorn (se d. o.). Schematiskt kan dess verkningssätt angifvas af fig. 34 (sp. 277). Ankaret består här af en långsträckt cylinder, hvilken är lindad med en enda spole, hvars ändar sluta vid ett par på axeln anbragta släpringar. Det är tydligt, att denna maskin vid rotation gifver å borstarna en ström, som ständigt växlar riktning, ungefär i enlighet med diagrammet i fig. 35 (som framställer en s. k. sinuskurva). Denna är den enklaste formen för en växelströmsgenerator (förkort. VSgenerator); den användes fortfarande för vissa signaleringsändamål, bl. a. i telefonapparater. Växelströmstekniken stod till en början väsentligt tillbaka för likströmmen, beroende på flera omständigheter. Så t. ex. gjorde sig till en början själf induktionsfenomenen obehagligt gällande, då ström men ständigt varierar; därtill kom, att belysning med likström hade flera fördelar och framför allt att motorer för växelström till en början erbjöd stora svårigheter. En starkt framträdande förde visade växelströmmen dock däruti, att den med lätthet kunde erhållas med betydligt högre spänning

än hvad som var möjligt med likströmmen, och man kunde därför med växelströmmen behärska väsentligt större områden. Af denna orsak utvecklades VStekniken tidigt i Amerika; först senare tog den fart i Europa, egentligen först i och med uppfin-

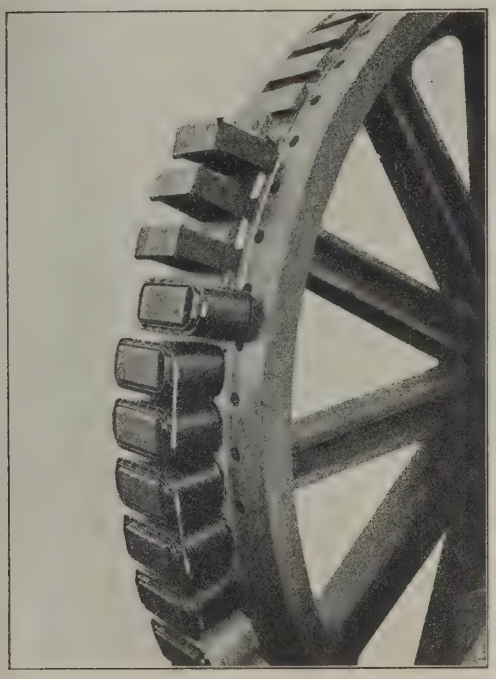

Fig. 43. Magnethjul med fastkilade poler.

ningen af flerfassystemen (omkr. 1890). En VSgenerator med flera poler kan utvecklas ur den enkla grundtypen helt enkelt därigenom, att man mellan hvarje polpar anbringar på ankaret en spole i enlighet med fig. 36 (som visar hälften af en maskin). Dessa spolar sammankopplas med hvarandra, t. ex. alla i serie, hvarefter de två fria ändarna föras till två på axeln anbragta släpringar, där strömmen uttages genom borstar. Anmärkas bör, att äfven den Grammeska ringen kan användas för alstrande af växelström, om blott tvenne punkter på lindningen förenas med hvar sin släpring, då kommutatorn bortfaller. Emellertid visa VSgeneratorerna den stora fördelen i konstruktivt afseende, att man kan, som ock vanligen sker, förlägga ankaret fast och låta magneterna rotera inuti detsamma. Härigenom vinnes, dels att större omsorg och utrymme kunna egnas åt en god isolation af ankarlindningen, dels att strömmen kan uttagas ur fasta klämmor, utan rörliga kontakter. Fig. 37 åter visar en modern och numera allmänt använd byggnad. Betraktar man denna fig., finner man, att stora delar af ankarytan förblifvit oanvända. Tänker man sig nu hål upptagna midt emellan de redan befintliga och spolar inlagda i dessa, inses, att den i detta spolsystem inducerade växelströmmen kommer att vara noll, då i den första lindningen induceras mest, och tvärt om, d. v. s. att de båda strömmarna kunna åskådliggöras af ett diagram sådant som fig. 38. Maskinen lämnar då två växelströmmar med en inbördes förskjutning i fas af en kvarts period eller 90°; den är således en tvåfasgenerator. Tänker man sig i stället tvenne spolsystem inlagda i generatorn i fig. 37 jämte det redan befintliga, erhållas tre sinsemellan med en tredjedels period förskjutna strömmar, fig. 39, och maskinen genererar trefasig ström. På detta sätt utnyttjas ett ankare fullständigare.

Själfva ankarstommen sammanfogas af sinsemellan elektriskt isolerade plåtsegment, i hvilka de för lindningen afsedda hålen utstansats. Denna plåtkärna inbygges för att erhålla tillbörlig stadga i en stomme af gjutjärn. Fig. 40 visar ett tvärsnitt af en dylik ankarring, fig. 41 en färdig ankardel till en stor VSgenerator och fig. 42 en dylik, mekaniskt försträfvad för att bibehålla sin form. Magnethjulet utföres vanligen såsom en massiv stålring, ofta samtidigt utbildad till svänghjul, å hvilken polerna med sina lindningar fastsättas på olika sätt, t. ex. med kilar, såsom i fig. 43, eller med skrufvar, såsom antydes i fig. 44. Polerna gjutas oftast af gjutstål, men utföras stundom äfven af plåt. Fig. 45 (sp. 283) visar en typisk VSgenerator af modern konstruktion (3,000 hkr), fig. 46 en annan dylik med vertikal axel, afsedd att kopplas till en vattenturbin. Båda äro af svensk konstruktion och tillverkning. En säregen form af magnethjul visar fig. 47, utförd af Maschinenfabrik Oerlikon i Schweiz. Här användes endast en enda magnetspole, liggande rundt hela hjulet och bildande två stora poler, som med flikar skjuta in om hvarandra. En konstruktion (af Mordey), som förr haft en rätt stor användning, är den s. k. induktortypen. Här är äfven magnetspolen fast, endast järnkärnan rörlig. Den är numera öfvergifven på grund af dåliga magnetiska egenskaper.

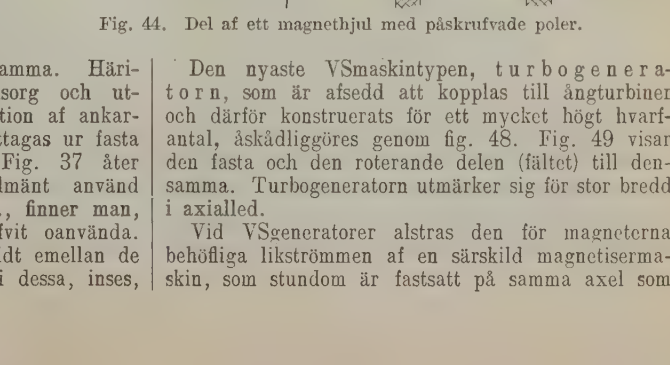

Fig. 44. Del af ett magnethjul med påskrufvade poler.

Den nyaste VSmaskintypen, turbogeneratorn, som är afsedd att kopplas till ångturbiner och därför konstruerats för ett mycket högt hvarfantal, åskådliggöres genom fig. 48. Fig. 49 visar den fasta och den roterande delen (fältet) till densamma. Turbogeneratorn utmärker sig för stor bredd i axialled.

Vid VSgeneratorer alstras den för magneterna behöfliga likströmmen af en särskild magnetiskermaskin, som stundom är fastsatt på samma axel som

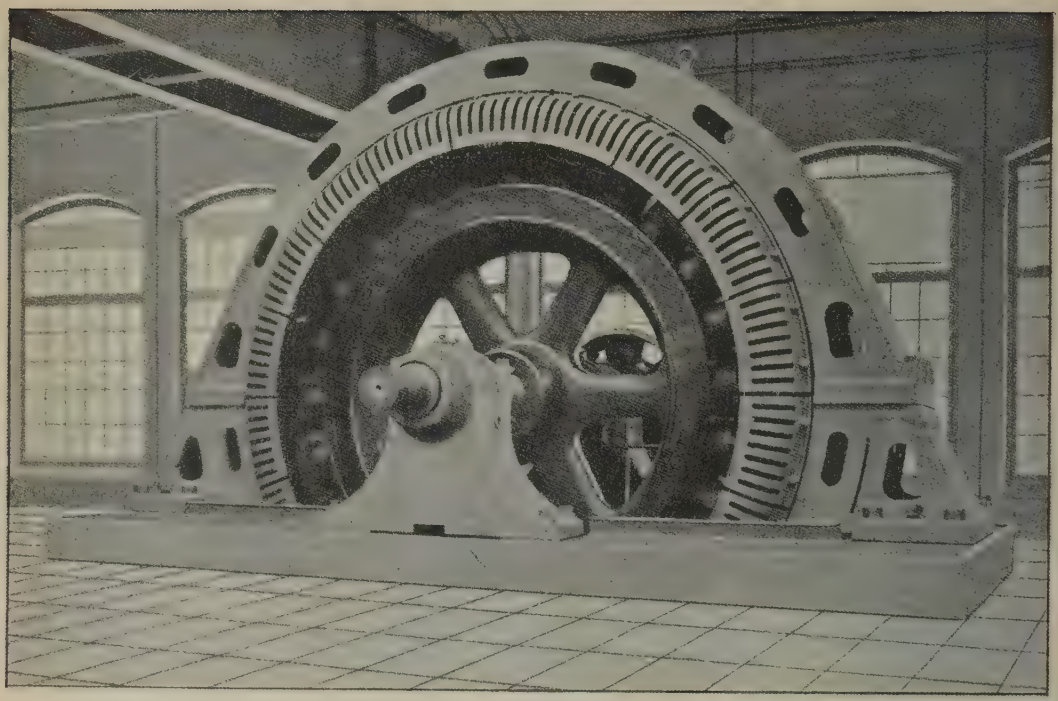

Fig. 45. Trefasgenerator.

hufvudgeneratorn (jfr t. ex. Elektrisk arbetsöfverföring, fig. 2). Den teoretiska VS-spänning, som en viss magnetisering ger, erhålles icke i allmänhet, då ström uttages ur generatorn, utan magnetiseringen måste fördenskull oftast regleras genom inkoppling af motstånd (för hand eller automatiskt). Orsaken till spänningsförändringen ligger äfven vid VSgeneratorn dels i kopparmotståndet i lindningen, dels i ankarets självinduktion och ankarreaktion. Dessa senare förorsaka, om strömmen, såsom vanligen är fallet, är fasförskjuten efter spänningen, ett spänningsfall; är åter fasförskjutningen negativ, hvilket understundom kan hända, stiger maskinens spänning genom ankarets återverkan på fältet. För att en generator skall vara så föga känslig som möjligt i detta afseende fordras, att järnet är magnetiskt väl mättadt, att luftgapet är stort samt att magneterna äro så anordnade, att minsta möjliga läckning eger rum från dessa, d. v. s. att de magnetiska kraftlinjerna icke i afsevärdt antal gå öfver från pol till pol, utan att passera ankarjärnet. Poldelningen bör därför vara stor. De normala VSgeneratorerna hafva därför ofta stor diameter och relativt liten bredd i axelns led.

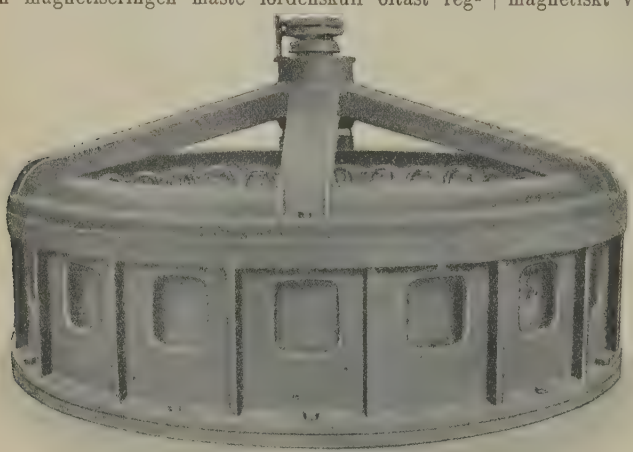

Fig. 46. Vertikal trefasgenerator.

Om växelström tillföres en VS-generator, kan denna gå som motor. Den sättes dock icke i gång af sig själf, utan måste först med något hjälpmedel bringas upp i en hastighet, motsvarande växelströmmens periodtal, då den sedan fortsätter att rotera med denna hastighet. Den benämnes därför synkronmotor (af grek. *syn*, med, och *chro'nos*, tid, öfverensstämmande i tid). Den har endast inskränkt användning, hufvudsakligen i fall, då man vill draga nytta af dess intressanta egenskap att kunna, om den starkt magnetiseras, visa samma verkan som en kondensator, d. v. s. förorsaka en negativ fasförskjutning mellan ström och spänning. Den användes därför i vissa fall för kompensering af fasförskjutning.

De asynkrona (i tid *ej* öfverensstämmande)

notorerna, äfven benämnda induktionsmotorer, grunda sig i hufvudsak på tillgodogörande af lerfasig ström. Om t. ex. en ring af utseende enligt fig. 50 (sp. 287) matas med tvåfasig växelström, så att den ena fasen insläppes på klämmorna I I, den andra på II II, så uppstår i ena ögonblicket ett magnetiskt fält enligt *a* fig. 51. Efter en kvarts

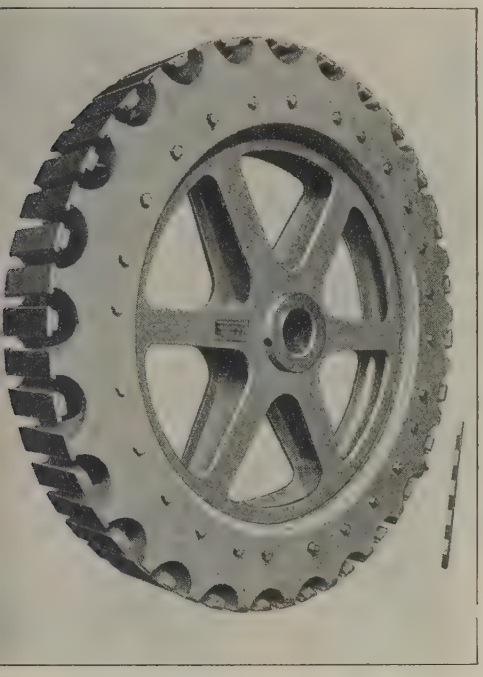

Fig. 47. Magnethjul med en enda spole.

period uppträder den andra fasen med full kraft se diagrammet fig. 38), och ett fält uppstår efter . Efter ytterligare en kvarts period har åter den örsta fasen full styrka, men i motsatt riktning — *c*, ch slutligen alstrar den andra fasen ett fält *d*, varefter samma ordningsföljd oupphörligt upprepas. I ringen alstras sålunda ett roterande ält. Vid trefaslindning uppstår på samma sätt ett oterande fält. Efter denna princip bygges den asta delen, statorn, af en induktionsmotor. Den örliga delen, rotorn, utföres som en järntrumma med i ytan inlagda kopparstafvar, hvilka antingen helt enkelt äro kortslutna vid trummans ändplan eller ock sammanfogade till en fortlöpande lindning, hvars fria ändar utmynna till tre släpringar på axeln. Då dessa kopparstafvar skäras af det roterande fältets kraftlinjer, uppstå i dem inducerade strömmar, hvilka sträfva att föra rotorn med, så att den roterar lika fort som fältet. Vid belastning på rotoraxeln kommer rotorn att gå något långsammare, den får en viss *eftersläpning* gentemot fältet (asynkron gång). Den direkt kortslutna rotorn användes hufvudsakligen vid små motorer. Vid större typer blir strömrusningen vid igångsättning alltför stor, hvarför lindningen då förses med släpringar, så att i densamma kan införas motstånd. Detta igångsättningsmotstånd ökar äfven kraften vid igångsättningen; det urkopplas efter hand, hvarefter rotorn normalt arbetar kortsluten (jfr fig. 52). Fig. 53 och 54 illustrera en

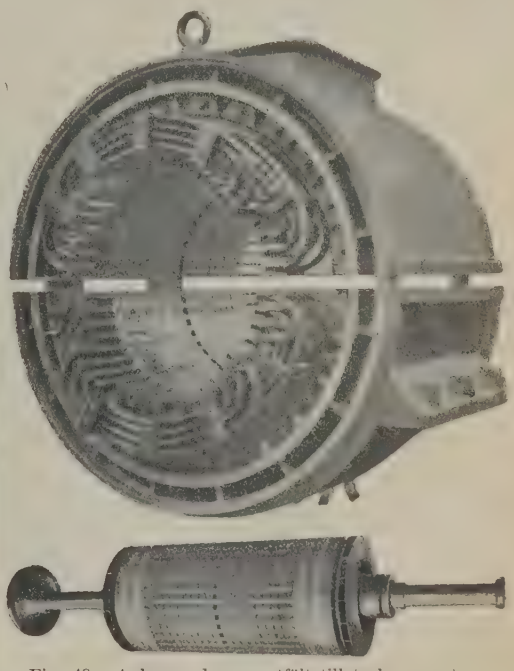

Fig. 49. Ankare och magnetfält till turbogenerator.

Fig. 48. Turbogenerator.

trefasig induktionsmotors delar af Allm. sv. elektr. aktiebolagets tillverkning. De asynkrona VSmotorerna hafva fått stor användning på grund af sin enkelhet och obetydliga ömtålighet äfven vid högre spänningar (jfr likströmsmotorns kommutator) och sin i det närmaste konstanta hastighet. Däremot hafva de den olägenheten, att de förorsaka fasförskjutning mellan ström och spänning. Till häfvande af denna olägenhet hafva flera kompensationsmetoder

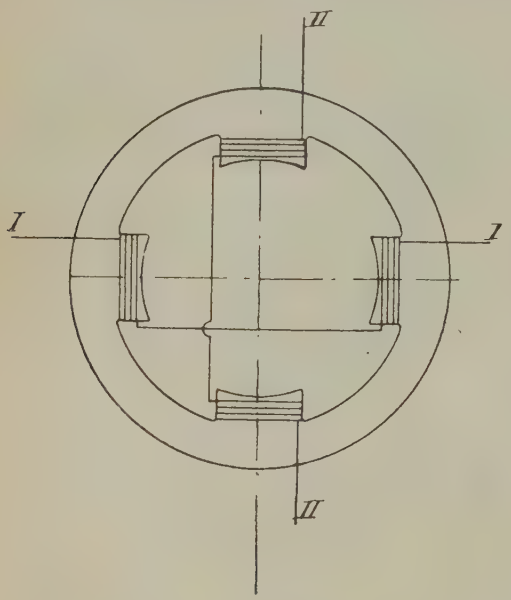

Fig. 50. Tväfaslindning.

användts. Så insläpper man på rotorn växelström utifrån (Heyland, Latour) eller magnetiserar rotorn med likström (Danielsons autosynkrona motor). — Om en asynkron motor drifves upp i hastighet öfver synkronism, afger den elektrisk energi — a s y n k r o n g e n e r a t o r. En annan ofta känd olägenhet är, att motorns hastighet icke utan

Fig. 51. (Se sp. 285.)

omständliga anordningar kan varieras. Ett sätt, som ofta användts, är att koppla tvenne motorer efter hvarandra, ”i tandem”, så att den enas rotorström insläppes på den andras stator. Härigenom kunna åstadkommas 3 olika hastigheter, beroende på de olika motorernas poltal. Fig. 55 illustrerar en dylik t a n d e m m o t o r för valsverksdrift. Ett annat sätt är att omkoppla motorns poltal. Induktionsmotorer kunna byggas äfven för enfasström. De hafva emellertid den olägenheten att, då fältet blott är oscillerande, de ej kunna gå i gång af sig själfva, utan fortsätta först sedan rotationen på annat sätt kommit i gång, då genom rotorns återverkan ett, om ock ofullständigt, roterande fält uppstår. För igångsättningen användes antingen handkraft eller ock ett på konstlad väg åstadkommet tvåfasfält, vunnet genom hjälp af en fasförskjuten grenström (Teslas motor). Först på de senaste åren har enfasproblemet upptagits från en annan sida, hvari-

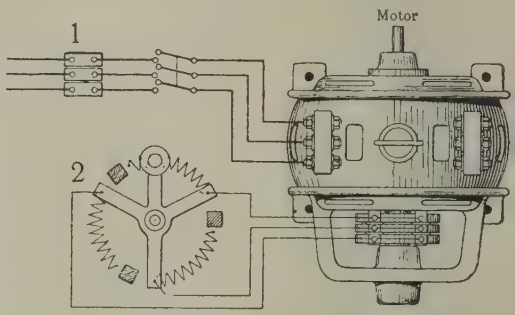

Fig. 52. Trefasmotor med igångsättningsmotstånd.

genom utvecklingen förts ett stort steg framåt. Behofvet af en för järnvägsdrift lämplig VSmotor har nämligen fört till återupptagande af försöken att

Fig. 53. Stator till trefasmotor.

inrätta en vanlig LSseriemotor för växelström, något som redan länge varit kändt såsom teoretiskt möjligt, ehuru praktiskt svårutförbart. Den första praktiska

Fig. 54. Rotor till trefasmotor.

lösningen gafs af L a m m e. Genom att inlägga i magnetpolerna en kompensationslindning (jfr fig. 13) och genom att i tilledningarna till kommutatorn insätta stora motstånd, har man lyckats bemästra den största svårigheten, gnistbildningen. Den rena VSseriemotorns koppling framställes schematiskt i fig. 56. Tänker man sig här den egentliga magnetlind-

ingen sammanslagen med kompensationslindningen, ch låter man ankarströmmarna bildas genom in-uktion i st. f. genom yttre tillförsel, hvilket vid äxelström lika väl låter sig göra, uppstår en s. k. epulsionsmotor (fig. 57), hvilken form äfven ått stor användning. Slutligen erhåller man en eller repulsionsmotorer. Rotorn är därför försedd med både kommutator och kortslutning. Omkopplingen från det ena till det andra arbetssättet sker antingen för hand eller automatiskt, vanligen genom inverkan af centrifugalkraften. Fig. 59 (sp. 291) visar en motor af det senare slaget.

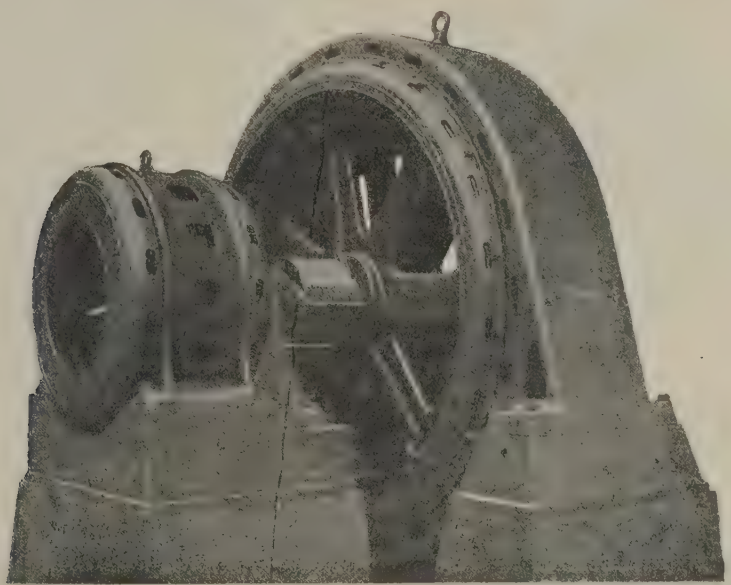

Fig. 55. Tandemmotor.

redje hufvudtyp, den kompenserade repulsions-motorn, om man till den förra fogar ännu ett orstssystem till kommutatorn och därigenom till-ör växelström till ankaret (fig. 58). Flera dylika nordningar hafva uppfunnits, såsom af Winter-

En maskintyp, som, särskildt i Amerika, fått stor användning, är den s. k. roterande omformaren (fig. 60, sp. 291). Denna kan kort karakteriseras såsom en LSmaskin, från hvars lindning uttag äro gjorda till släpringar. Den kan därför *drifvas* sa-

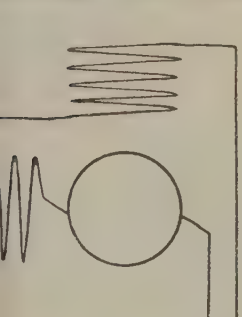

Fig. 56. Seriemotor.

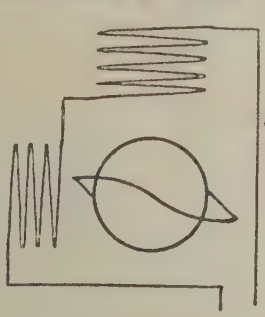

Fig. 57. Repulsionsmotor.

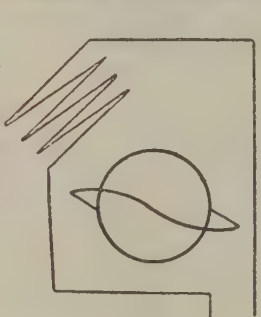

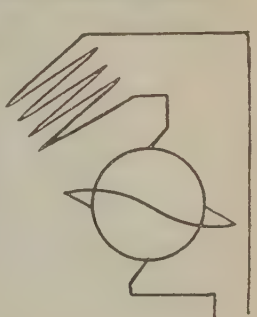

Fig. 58. Kompenserad repulsionsmotor.

Eichberg, Latour, Danielson, Deri och Finzi. Den kompenserade repulsionsmotorn kan inställas så, att den arbetar utan fasförskjutning; den kan därför användas för ett högre periodtal än de båda förut nämnda. Täflingen mellan de tre konkurrerande typerna kan emellertid ännu ej sägas vara afgjord. I Amerika användas i stor utsträckning enfasmotorer för stationära behof, t. o. m. i fall, då trefasledningsnät förefinnes. Dessa motorer äro i regel byggda så, att de, sedan de kommit i gång, löpa såsom induktionsmotorer, men igångsättas antingen såsom serie- som LSmotor och samtidigt *afgifva* strömmen såsom växelström eller tvärt om (''omformare''). Förhållandet mellan spänningarna å de båda strömarterna blir ett bestämdt värde och kan ej ändras med maskinen enbart. Slutligen är att nämna en maskinform med tvenne lindningar på samma ankare, hvar och en försedd med sitt uttag. Med en sådan kan likström transformeras till en annan spänning, eller likström omvandlas i växelström. Det vanligaste sättet att vinna en sådan omtransformering är dock att sammankoppla tvenne normala maskiner (m o-

torgenerator). Litt.: E. Arnold, ”Die gleichstrommaschine” och ”Die wechselstromtechnik”, G. Kapp, ”Dynamomaschinen” (tysk öfv., 4:e uppl. 1904), Roessler, ”Elektromotoren für gleichstrom” (2:a uppl. 1902), och ”Elektromotoren für wechsel-

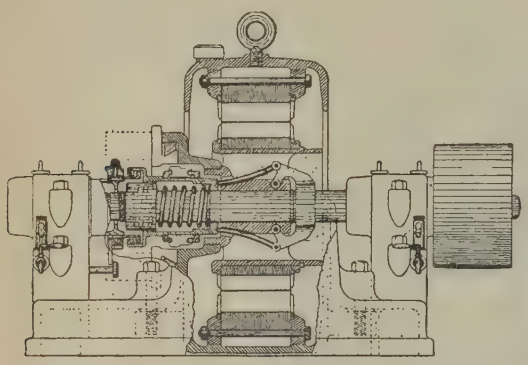

Fig. 59. Enfasmotor med automatisk igångsättning.

strom und drehstrom” (1901), J. Heubach, ”Der drehstrommotor” (1903), Cl. Feldmann, ”Asynchrone generatoren”, S. P. Thompson, ”Dynamo-

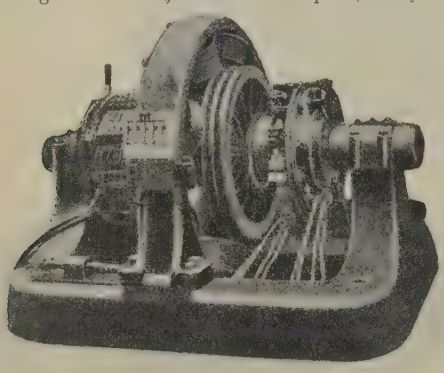

Fig. 60. Roterande omformare.

electric machinery”, H. M. Hobarth, ”Electric motors”, C. Heinke, ”Handbuch der elektrotechnik”, C. P. Steinmetz, ”Theoretical elements of electrical engineering”. A. E—m.

Elektriska mätinstrument, *elektrot.*, instrument för uppmätning af elektriska storheter. Vid uppmätning af elektriska strömstyrkor och spänningar användas för finare mätningar galvanometrar, elektrodynamometrar och elektrometrar (se dessa ord), för tekniska mätningar ampère- och voltmetrar (eller resp. ström- och spänningsvisare) af olika slag. Dessa senare utföras dels i enklare och billigare former i och för permanent användning å anläggningar, uppsatta å anläggningens instrumenttafla, dels såsom precisionsinstrument för kontroll- och laboratoriemätningar. Då samma principer komma till användning i båda slagen, kunna de lämpligen behandlas jämsides. Ampère- och voltmetrar byggas efter samma principer; skillnaden är blott, att ampèremetern, som är afsedd att inkopplas i hufvudströmmen, i regel har ett litet motstånd, under det att voltmetern, som inkopplas direkt på polerna och endast genomgås af en så liten ström som möjligt, bör hafva stort motstånd. För stora strömstyrkor parallellkopplas ampèremetern med en shunt, som upptager största delen af strömmen; för stora spänningar anbringas i serie med voltmetern ett förkopplingsmotstånd. (En särställning intaga de statiska voltmetrarna — se nedan.) Samma in-

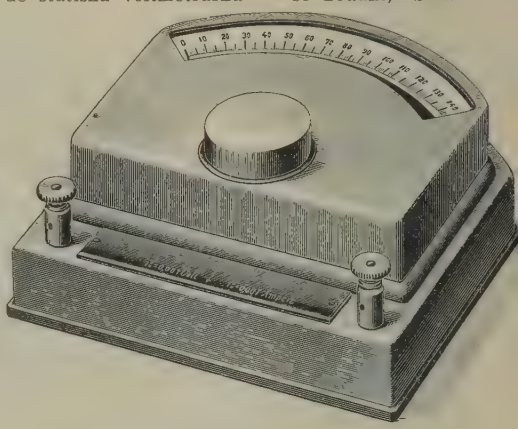

Fig. 1. Millivolt- och ampèremeter.

strument kan därför ena gången användas såsom ampèremeter i förbindelse med en shunt, andra gången som voltmeter, då kombinerad med ett förkopplingsmotstånd; ett sådant instrument är Siemens & Halskes millivolt- och ampèremeter (fig. 1). Fig. 2 visar ett shuntmotstånd till detsamma, fig. 3 ett förkopplingsmotstånd. Detta instrument grundar sig på den Deprez-d'Arsonvalska principen och arbetar sålunda med en spole, rörlig i ett magnetiskt fält

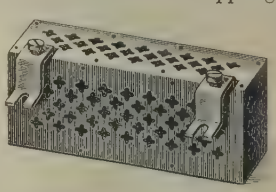

Fig. 2. Shuntmotstånd

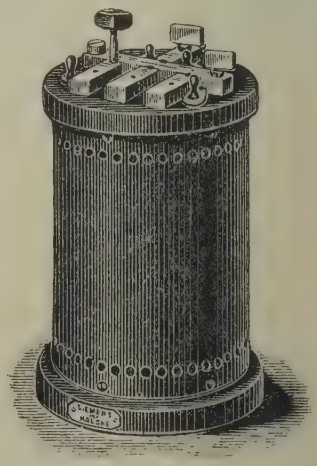

Fig. 3. Förkopplingsmotstånd.

alstradt af en permanent stålmagnet. På denna princip grunda sig de bästa likströmsinstrumenten (se Ampère-meter). Skalan blir vid dessa

ıllt likformig, och utslaget är aperiodiskt. Fig. 4 isar ett instrument af samma byggnad för instruenttaflor. Sådana byggas af de flesta firmor. En knande princip användes af General electric co.,

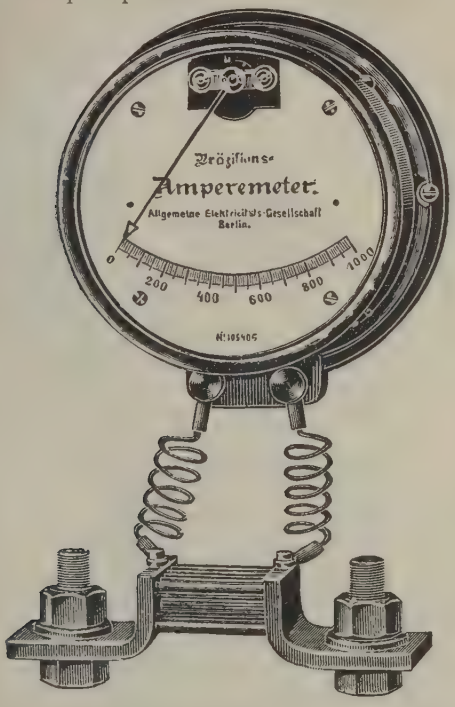

Fig. 4. Precisionsampèremeter för instrumenttafla.

om dock i st. f. stålmagneten använder en elektroagnet, matad från ett särskildt ackumulatorbatteri ed konstant spänning.

Af elektromagnetiska inrument finnes en mång-

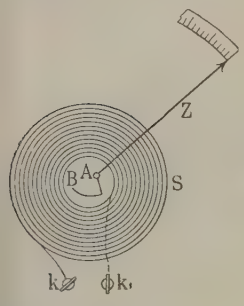

ig. 5. Hummels ampèremeter.

ld former; vid dessa les strömmen genom en pole, som påverkar en rnkärna i förbindelse med isaren. Fig. 5 visar principen i en af de första kniska ampèremetrar, som konstruerats, af Hummel; fig. 6 visar en annan klassisk ampèremeter, rundad på elektromagnetisk attraktion af en järnärna. Fig. 7 och 8 illustrera ett modernare in-

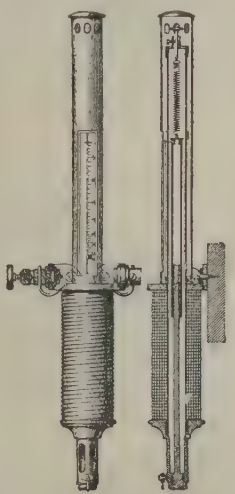

Fig. 6. Elektromagnetisk ampèremeter.

strument af denna klass (Siemens & Halskes); dämpningen sker här genom en liten vid visaren fäst luftkolf, löpande i ett rör. Den elektrodynamiska principen om två strömförande ledningars inbördes verkan är tillämpad i Siemens & Halskes torsions-

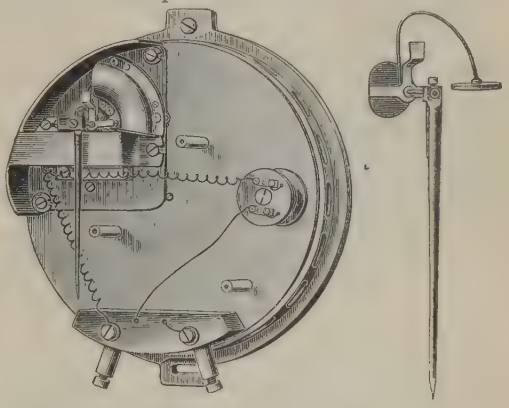

Fig. 7 o. 8. Elektromagnetisk ampèremeter (Siemens & Halske).

dynamometer (fig. 9), som är användbar äfven för växelström. Detta förr mycket använda instrument är försedt med en originell afläsning, utförd så, att den rörliga strömledaren med hjälp af en spiral-

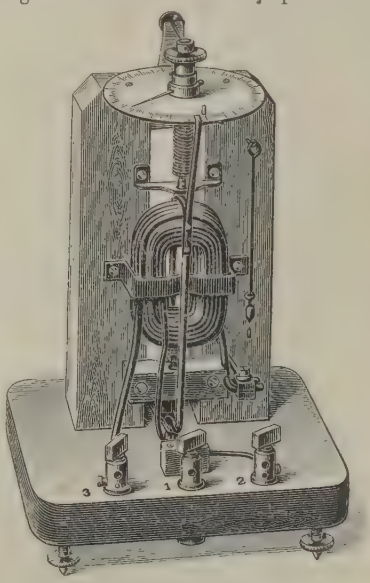

Fig. 9. Elektrodynamometer.

fjäders spänning återföres till nolläget, då torsionsvinkeln anger strömstyrkans kvadrat. Samma firma har sedermera utbildat modernare elektrodynamiska precisionsinstrument med visarafläsning (se nedan vid wattmetrar). Till denna klass af instrument hör lord Kelvins strömvåg (fig. 10; sp. 295), där attraktionen mellan de strömgenomflutna spolarna utbalanseras medelst en öfver en skala rörlig vikt; detta är ett verkligt normalinstrument.

En annan äfven för växelströmmar användbar och mycket anlitad princip är tillämpad i de s. k. varm-

trådsinstrumenten. Fig. 11 visar det inre af ett dylikt, Hartmann & Brauns ”hitzdrahtinstrument”. Strömmen passerar ett system af fina trådar, som utvidga sig genom uppvärmningen och därvid påverka

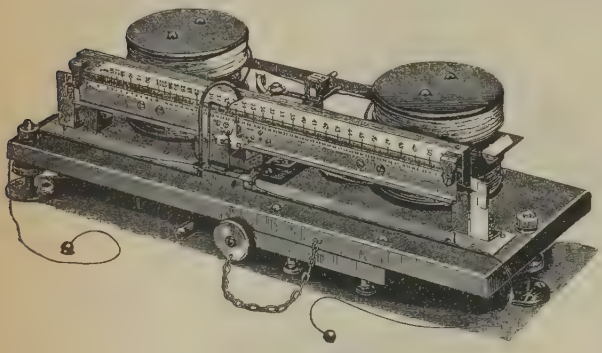

Fig. 10. Lord Kelvins våg.

visaren; dennas rörelse dämpas genom en liten aluminiumskifva, som, då den rör sig i den lilla stålmagnetens fält, blir sätet för inducerade dämpande

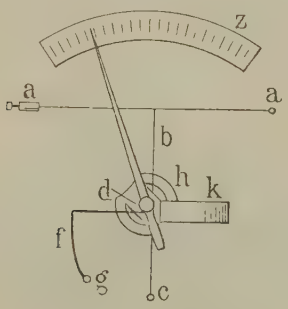

Fig. 11. Varmtrådsinstrument.

hvirfvelströmmar — jfr fig. 12, som visar ett instrument i den runda tafvelformen. Af amerikanska firmor (Westinghouse m. fl.) användas i stor utsträck-

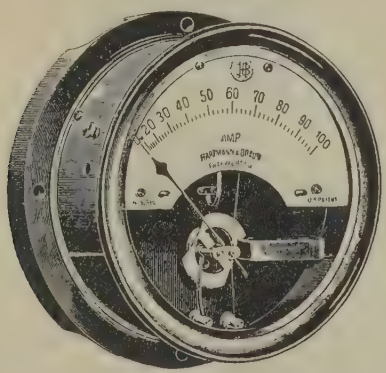

Fig. 12. Varmtrådsinstrument (Hartmann & Braun).

ning induktionsinstrument för växelströmsmätningar, vanligen grundade på E. Thomsons princip om det osymmetriska fältets inverkan på en metallskifva (fig. 13); genom skärmen *T* afskäres en del af magneten *M*:s kraftlinjer, hvirfvelströmmarna i skifvan *A* bilda ett vridningsmoment med fältet, hvilket moment motverkas af en fjäder. Äfven Allgemein elektrizitäts-gesellschaft (förk. A. E. G.) bygger in strument enligt denna princip. Siemens & Halsk

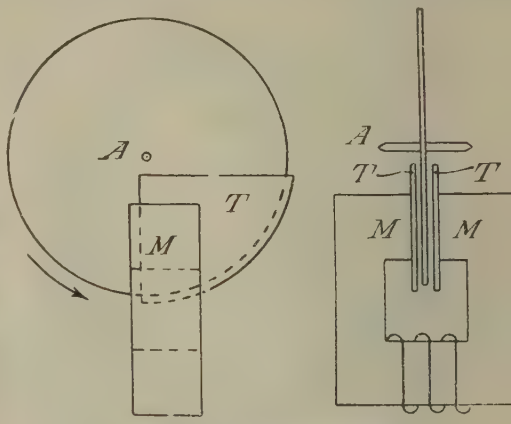

Fig. 13. Induktionsinstrument.

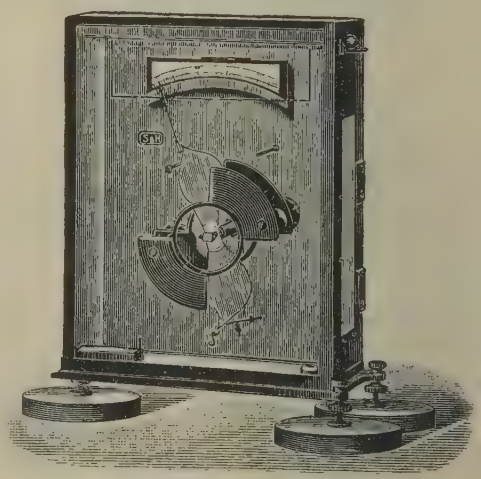

Fig. 14. Statisk voltmeter.

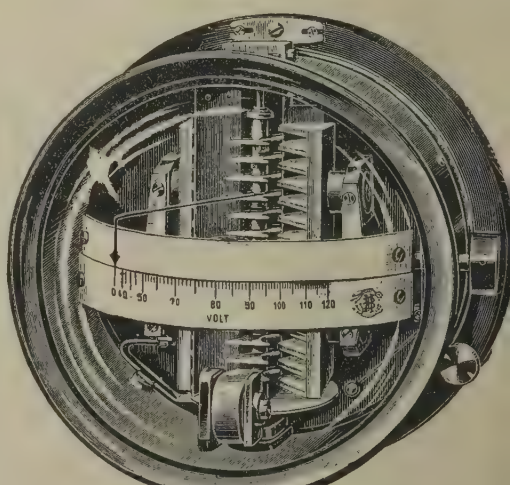

Fig. 15. Statisk voltmeter.

använder den Ferrariska principen, särskildt för fler-asinstrument (se Elektricitetsmätare). Vid

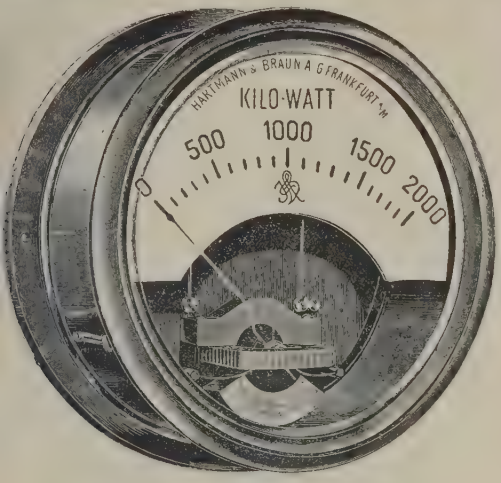

Fig. 16. Kilowattmeter.

uppmätning af mycket höga spänningar användas stundom statiska voltmetrar, hvilka hafva fördelen

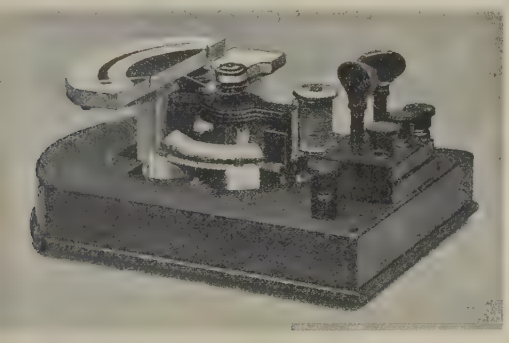

Fig. 17. Wattmeter (Siemens & Halske).

att icke kräfva någon nämnvärd ström. De grunda sig på laddade skifvors inbördes attraktion och repul-

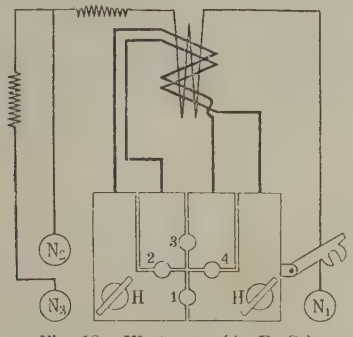

Fig. 18. Wattmeter (A. E. G.).

sion. Fig. 14 och 15 (sp. 296) visa exempel på dylika instrument.

Elektriska effektvisare eller wattmetrar hafva särskild betydelse för mätning af växelströmmars effekt, där hänsyn måste tagas till effektfaktorn. De grunda sig antingen på elektrodynamometerprincipen, hvarvid den ena ledaren (den fasta) genomflytes af ström-

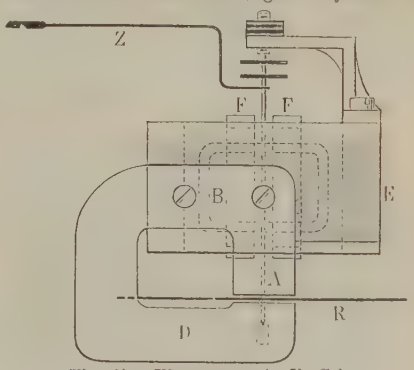

Fig. 19. Wattmeter (A. E. G.).

men, den andra (rörliga) af en af spänningen beroende shuntström, eller ock på induktionsprincipen. Fig. 16 visar en kilowattmeter (elektrodynamisk) af Hartmann & Brauns fabrikat för instrumenttaflor, fig. 17 ett precisionsinstrument af Siemens & Halske. Det senare är försedt med tvenne strömspolar, hvilka kunna kopplas i serie eller parallell, sålunda medgifvande tvenne mätområden. Fig. 18 visar ett schema för ett likartadt instrument af A. E. G:s fabrikat, hvilket utmärkes däraf, att spolsystemet är inneslutet i en järnmantel, som förstärker fältet (fig. 19). Westonfabriken bygger wattmetrar med tredubbel omkoppling af strömspolarna. Både ampère-, volt- och wattmetrar utföras ofta registrerande (fig. 20).

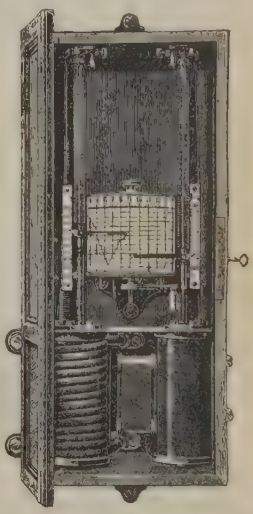

Fig. 20. Registrerande ampère- och voltmeter.

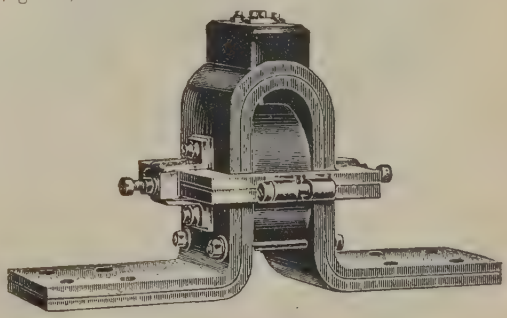

Fig. 21. Strömtransformator.

För uppmätning af fasvinkeln vid växelströmsanläggningar användas stundom fasvisare af olika

anordning (se härom facklitteraturen). Vid mätning af stora växelströmstyrkor eller vid högspänning användas mättransformatorer, hvilkas sekundära lindningar kopplas till mätinstrumenten. Fig. 21 (sp. 298) visar en dylik strömtransformator och fig. 22 en spänningstransformator. Slutligen må i detta sam-

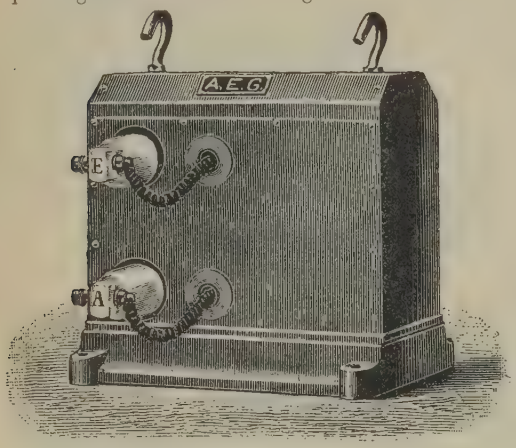

Fig. 22. Spänningstransformator.

manhang omnämnas de s. k. frekvensmätarna, med hvilkas hjälp periodtalet hos en växelström kan aflästas. En dylik apparat grundar sig på svängande ståltungor, afpassade för vissa bestämda svängningstal; då växelströmmens frekvens öfverensstämmer med en viss tungas svängningstal, kommer denna i

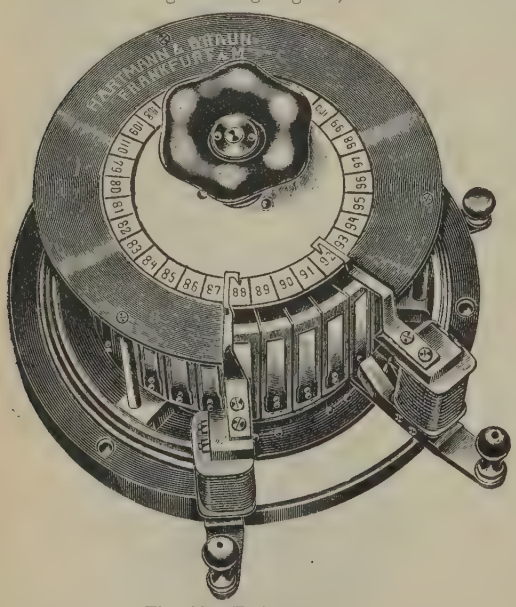

Fig. 23. Frekvensmätare.

vibration. Fig. 23 visar ett instrument af Hartmann & Brauns tillverkning.

Ett instrument, som vid studiet särskildt af växelströmsfenomen såväl för praktiskt behof som för vetenskapliga arbeten fått en allt större användning och betydelse, är den s. k. oscillografen. Särskildt för undersökning af växelströmskurvors form är detta instrument ett bekvämt hjälpmedel. Dess verksamma del utgöres af en enkel trådslinga, upphängd i ett starkt magnetiskt fält och försedd med en helt liten spegel, lagd tvärs öfver de båda trådarna. Då slingan genomlöpes af ström, vrides spegeln en liten vinkel, hvarvid ett ljusknippe reflekteras mot en synlig skärm eller en fotografisk plåt. Den ytterst lättrörliga och känsliga trådslingan följer härvid noga strömmens alla små variationer, som kunna studeras med blotta ögat eller på den fotografiska plåten. — Litt.: H. S. Hallo och H. W. Land, "Elektrische und magnetische messungen und messinstrumente" (1906). A. E—m

Elektriska mätningar, *elektrot.* För uppmätning af elektriska ledningsmotstånd användes en

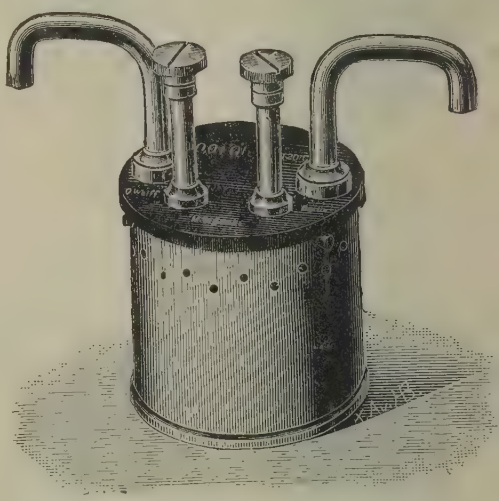

Fig. 1. Normalmotstånd i olja.

mångfald olika metoder, som i allmänhet gå ut på att jämföra det obekanta motståndet med

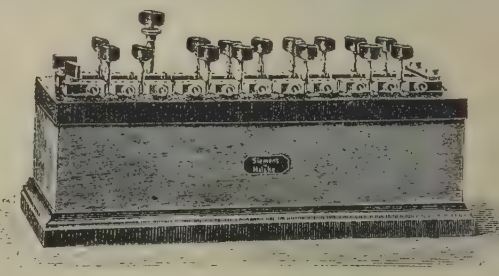

Fig. 2. Reostat.

ett normalmotstånd. Fig. 1 visar en dylik normal, bestående af en induktionsfri spiral af manganin, nedsänkt i petroleum (för tryggande af en konstant temperatur). Mindre noggranna etalonger (reostater) utföras som en serie rullar, hvilka medelst proppar kunna införas i strömkretsen (fig. 2). Den vanligaste metoden för motståndsmätning är den Wheatstoneska bryggan (se

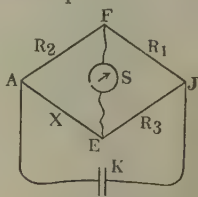

Fig. 3. Wheatstone brygga.

fig. 3; sp. 300). Det obekanta motståndet x, ett normalmotstånd R_3 samt två motstånd med kändt förhållande R_1 och R_2 sammanfogas till en parallellogram, i hvars ena diagonal insättes en strömkälla, i den andra en galvanometer. Då gal-

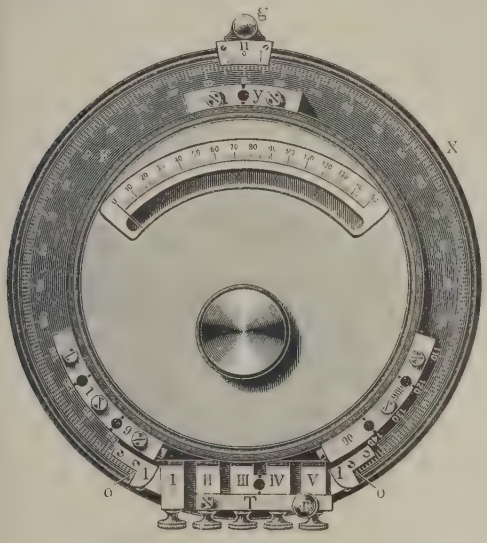

Fig. 4. Siemens & Halskes universalgalvanometer.

vanometern genom t. ex. förflyttning af en kontakt längs den tråd, som utgör $R_1 + R_2$, bringats till noll, uträknas $x = R_3 \cdot \frac{R_2}{R_1}$. Flera instrument äro sammanbyggda på denna princip, t. ex. Siemens

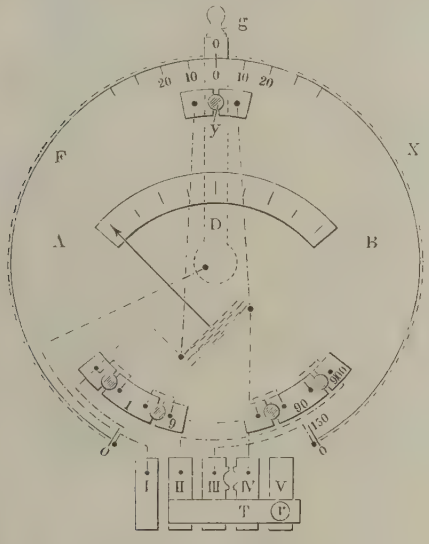

Fig. 5. Schema till universalgalvanometern.

& Halskes universalgalvanometer (fig. 4 och 5). Kontakttråden är här lagd rundt instrumentet, och kontaktarmen g afdelar de båda motstånden R_1 och R_2. Instrumentet kan äfven användas för ström- och spänningsmätning genom andra kombinationer af dess galvanometrar med de i apparaten inbyggda motstånden. Fig. 6 och 7 illustrera en annan, på samma bryggprincip grundad apparat af Kohlrausch, modifierad så, att med densamma äfven vätskemotstånd kunna uppmätas; för detta ändamål användes som strömkälla den på apparaten visade, med självafbrytare försedda induktionsrullen, som sålunda insänder växelström i bryggan. För att iakttaga, när strömmen i själfva bryggan är noll,

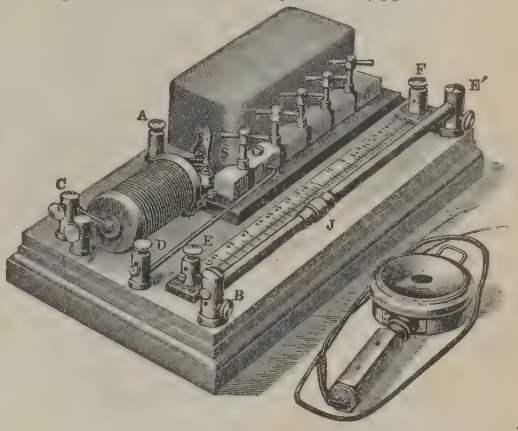

Fig. 6. Telefonbrygga enligt Kohlrausch.

användes härvid en hörtelefon. Bland andra metoder för motståndsmätning må nämnas differentialgalvanometern. Denna består af en galvanometer med två mot hvarandra lindade spolar. Strömmen från en elektricitetskälla grenar sig i två grenar, som genomlöpa det bekanta och det obekanta motståndet, hvart och ett jämte sin galvanometerrulle. Det bekanta motståndet bör vara en

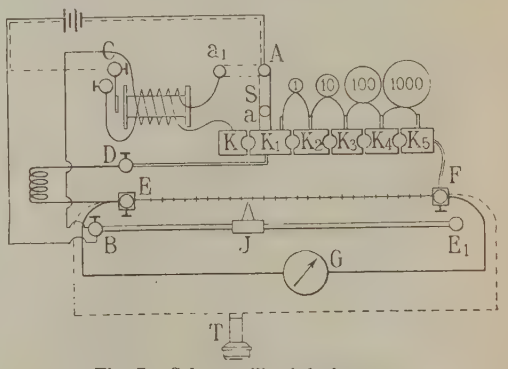

Fig. 7. Schema till telefonbryggan.

etalong, med hvilken man kan framställa ett motstånd af samma storlek som det obekanta; då galvanometern visar utslaget noll, angifver det, att detta lyckats. För uppmätning af små motstånd användes den s. k. Thomsonska dubbelbryggan. För stora motstånd, t. ex. isolationsmotstånd, användes ett känsligt instrument, en galvanometer eller en voltmeter, hvilket inkopplas på en tämligen hög spänning, ena gången med det obekanta, andra gången med ett bekant motstånd såsom förkopplingsmotstånd. Vid voltmetern kan dess eget motstånd stundom användas, om detsamma är kändt; visar voltmetern i de båda kopplingarna utslagen

e och E och är dess motstånd R, beräknas det sökta isolationsmotståndet till $x = R\left(\frac{E}{e} - 1\right)$ ohm. Fig. 8 visar en transportabel galvanometer af Sie-

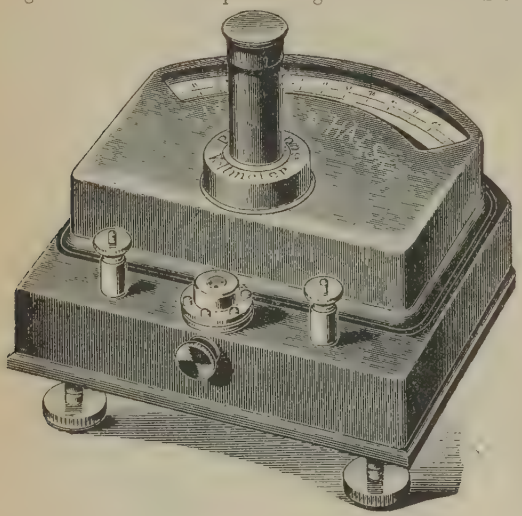

Fig. 8. Galvanometer för isolationsmätning m. m.

mens & Halskes tillverkning, afsedd för mätning af stora isolationsmotstånd. Instrumentet inbygges äfven i en apparat, inrymmande ett mätbatteri om 70—100 volt motstånd och kopplingsanordningar, som äfven möjliggöra bryggmätningar samt kapacitetsmätning. — En enkel, praktisk metod att bestämma storleken af ett motstånd är att inkoppla detsamma i serie med en ampèremeter och anlägga en voltmeter till dess ändpunkter; motståndet erhålles då indirekt ur den ohmska lagen såsom $R = \frac{E}{I}$.

Rörande instrument för mätning af ström och spänning se Elektriska mätinstrument. För uppmätning resp. jämförelse af elektromotoriska krafter användes med fördel kompensering. Om t. ex. en metalltråd utspännes och genomgås af en elektrisk ström, uppstår längs densamma en spänning, som mellan ena ändpunkten och en rörlig kontakt är lika med strömstyrkan multiplicerad med det mellanliggande motståndet. Denna variabla spänning kan med fördel användas för jämförelse med andra, t. ex. ett elements elektromotoriska kraft. Om de båda spänningarna kopplas mot hvarandra och en galvanometer inskjutes i förbindningen, angifver denna genom nollutslag, när de båda spänningarna äro lika (''kompenserade''). Är elementet ett s. k. normalelement (Clarks eller Westons), erhålles ''spänningsskalan'' graderad eller normerad, och den kan sedan användas för noggrann uppmätning af andra spänningar. På denna princip är den Feussnerska kompensatorn byggd, ehuru kontakttråden blifvit ersatt af en serie omsorgsfullt justerade motstånd. Denna metod medger en synnerligen hög grad af noggrannhet, kan indirekt anpassas äfven för ström- och motståndsmätningar och utgör i förbindelse med ett normalelement i själfva verket alla elektrotekniska mätningars sistahandsnormal. Fig. 9 visar en kompensator af Wolffs utförande.

För uppmätning af självinduktionskoefficienter och kapaciteter kan man använda en telefonbrygga af ungefär ofvan angifna anordning (Maxwells metod). För jämförelse användes då i förra fallet en självinduktionsnormal, i senare fallet en känd konden-

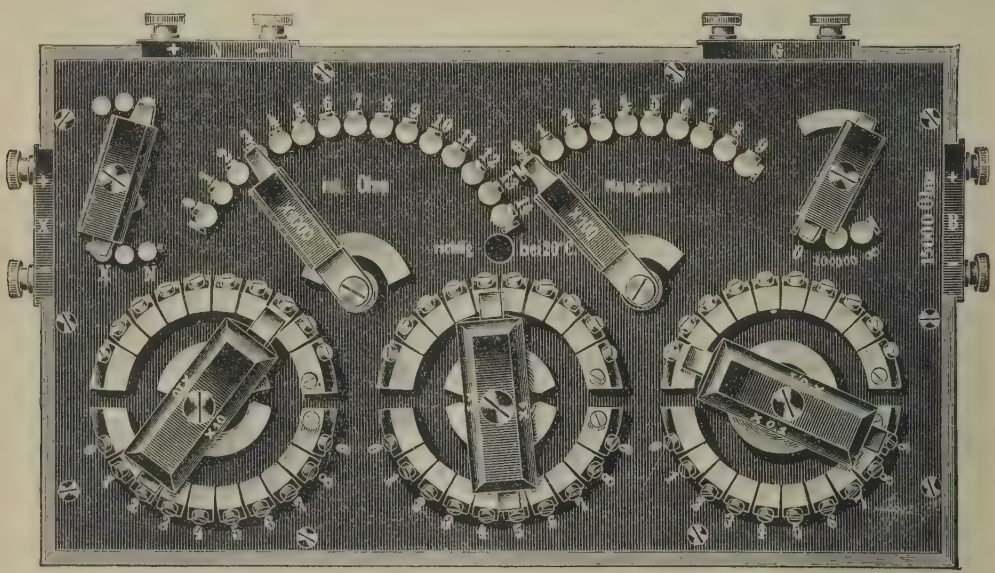

Fig. 9. Kompensationsapparat.

sator. En kapacitet (t. ex. hos ett kabelnät) uppmätes emellertid enklare genom jämförelse af de utslag, som erhållas å en galvanometer, då ena gången den obekanta kapaciteten, andra gången en känd kondensator får urladda sig genom densamma, sedan båda varit laddade med samma spänning. De båda kapaciteterna förhålla sig då direkt som utslagen. Självinduktionskoefficienten kan i vissa fall

mpligen bestämmas med hjälp af växelström samt att-, volt- och ampèremeter. Af dessa tre instruents samtidiga afläsningar erhålles

$$\cos \varphi = \frac{W}{E \cdot I},$$

varefter från vinkeln φ med kännedom om den obeanta apparatens rent ohmska motstånd R och äxelströmmens periodtal p den sökta självinduktionskoefficienten beräknas ur relationen:

$$tg\, \varphi = \frac{2\, \pi\, p\, L}{R}.$$

Vid effektmätning på trefassystem måste man, om ystemet ej är fullt jämnt belastadt, antingen använda

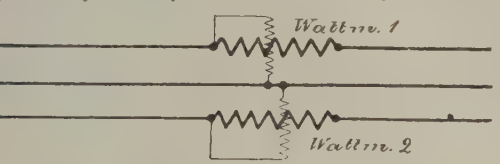

Fig. 10. Trefasmätning med två wattmetrar.

venne wattmetrar enligt schemat i fig. 10 eller lösa ppgiften med ett instrument och omkoppla detsamma de båda lägen, som fig. angifver. — Litt.: Heydweiller, "Elektrische messungen" (1892), H. S. Hallo och H. W. Land, "Elektrische und magnetische messungen und messinstrumente" (1906), A. Holzt, "Die schule des elektrotechnikers" (1896), . Niethammer, "Elektrotechnisches praktikum" 1902), och C. Heinke, "Wechselstrommessungen nd magnetische messungen" (1897). A. E—m.

Elektrisk antändning, *elektrot.*, användes för att ringa sprängladdningar eller minor till explosion De elektriska tändarna kunna vara inrättade aningen så, att de tända medelst gnistor eller att de ro försedda med en tunn tråd, som af strömmen ringas till glödning. I förra fallet fordras en rätt ög elektrisk spänning af den strömgenererande pparaten. Vanligen användas induktionsrullar, vilkas extraström vid afbrott af en batteriström ilstrar gnistor, eller ock användas små magnetlektriska, dynamoelektriska eller glaselektriska naskiner. Gnisttändarna kopplas i regel i serie. Glödtändare fordra stor strömstyrka; de kopplas anligen i parallell. Som strömkällor användas galaniska batterier, ackumulatorer eller smärre dynamomaskiner, drifna för hand. A. E—m.

Elektriska organ. Se Djurelektricitet, p. 565.

Elektriska oscillatiōner. Se Elektriska vängningar.

Elektriska pistolen l. Voltas pistol, *fys.*, jänar till att visa den elektriska gnistans värmeerkningar. Apparaten består af en liten flaska af netallbleck, genom hvars vägg en från kärlet isolerad metallstång är fäst. Om denna flaska fylles med knallgas och mynningen tillslutes med en kork samt därefter den nämnda metallstången elektriseras, till dess en gnista hoppar öfver mellan dess inre ända och den motsatta väggen, så exploderar knallgasen genom hettan i gnistan och korken stötes ut under en skarp knall. K. L.*

Elektrisk arbetsöfverföring, Elektrisk kraftöfverföring, öfverförande med elektricitetens tillhjälp af mekaniskt arbete eller drifkraft, blir med hvarje dag ett alltmer betydelsefullt hjälpmedel i den moderna industriens utveckling och har särskildt stor betydelse för sådana länder, som icke ega tillgång på fossilt bränsle, men som i stället disponera rikliga vattenkrafttillgångar. Så är fallet med de skandinaviska länderna, alpländerna och delar af Nord-Amerika. Ju mer tekniken utvecklas, på desto längre afstånd kan man på detta sätt öfverföra kraft, och i samma mån blifva de ofta afsides liggande vattenfallen af värde och tillgängliga för det industriella arbetet. Den elektriska kraftöfverföringen har äfven sin betydelse i många fall i fråga om användning af kraft, alstrad med bränslemotorer, särskildt för fördelning af kraft inom ett större område, t. ex. en stad (se Elektricitetsverk).

För öfverföring af elektrisk kraft användes företrädesvis växelström. De första försöken utfördes visserligen med likström, men det var egentligen i och med flerfassystemens införande omkr. 1890, som den egentliga kraftöfverföringen på långa afstånd kunde taga fart. En likströmsmaskin kan icke med fördel byggas för större spänning än 2,000—3,000 volt, under det att växelströmsmaskiner byggts för direkt generering af ända till 20,000 volt, hvartill kommer, att växelströmmen med lätthet och utan större förluster kan transformeras till betydligt högre spänningar i stillastående enkla apparater. Ju större afståndet är, dess högre måste spänningen vara, för att öfverföringen skall kunna ske utan alltför stora förluster i ledningen och utan alltför grofva och därmed dyra ledningar. Skall nämligen en effekt $E \times I$ watt öfverföras, blifva linjeförlusterna beroende på I^2 (strömstyrkans kvadrat); det är därför tydligt, att man måste söka hålla strömmen I låg och således spänningen E hög för att få en god verkningsgrad.

Det första lyckade försöket i större skala att på stort afstånd öfverföra elektrisk kraft gjordes med den bekanta trefasanläggningen Lauffen—Frankfurt a. M., då till utställningen i Frankfurt 1891 ett kraftbelopp af omkr. 300 hkr öfverfördes från det 175 km. aflägsna vattenfallet; härvid användes en spänning af 15,000 volt. Från denna tid började dylika anläggningar i allt större omfattning byggas i Schweiz, norra Italien, Nord-Amerika m. fl. länder. Bland de mera bekanta äro att nämna de väldiga anläggningarna vid Niagara. Den första där anlagda stationen, tillhörande Niagara falls power co., daterar sig från 1890—95. Den innehåller 10 turbinaggregat om 5,000 hkr med vertikal axel, direkte kopplade till tvåfasgeneratorer af Westinghouses tillverkning. Stationen är sedermera utvidgad med en andra hälft, inrymmande 11 maskiner om 5,500 hkr. Kraften fördelas (bl. a. går en stor del till Buffalo) med en spänning af 11,000, resp. 22,000 volt. Fig. 1 (sp. 307—308) ger en bild af kraftstationens maskineri. Vid Niagarafallen äro flera stora stationer under anläggning, såsom Canadian Niagara power co. med en station, inrymmande 11 turbinaggregat om 11,000 hkr hvardera, och Ontario power co. med 18 aggregat om hvardera 11,500 hkr. I den amerikanska västern förekomma de högsta spänningarna. Så t. ex. användes vid öfverföring till Oakland och San Francisco från stationerna Electra (200 km.) samt från Colgate och De Sabla (322 km.) kraft med en spänning af 55,000

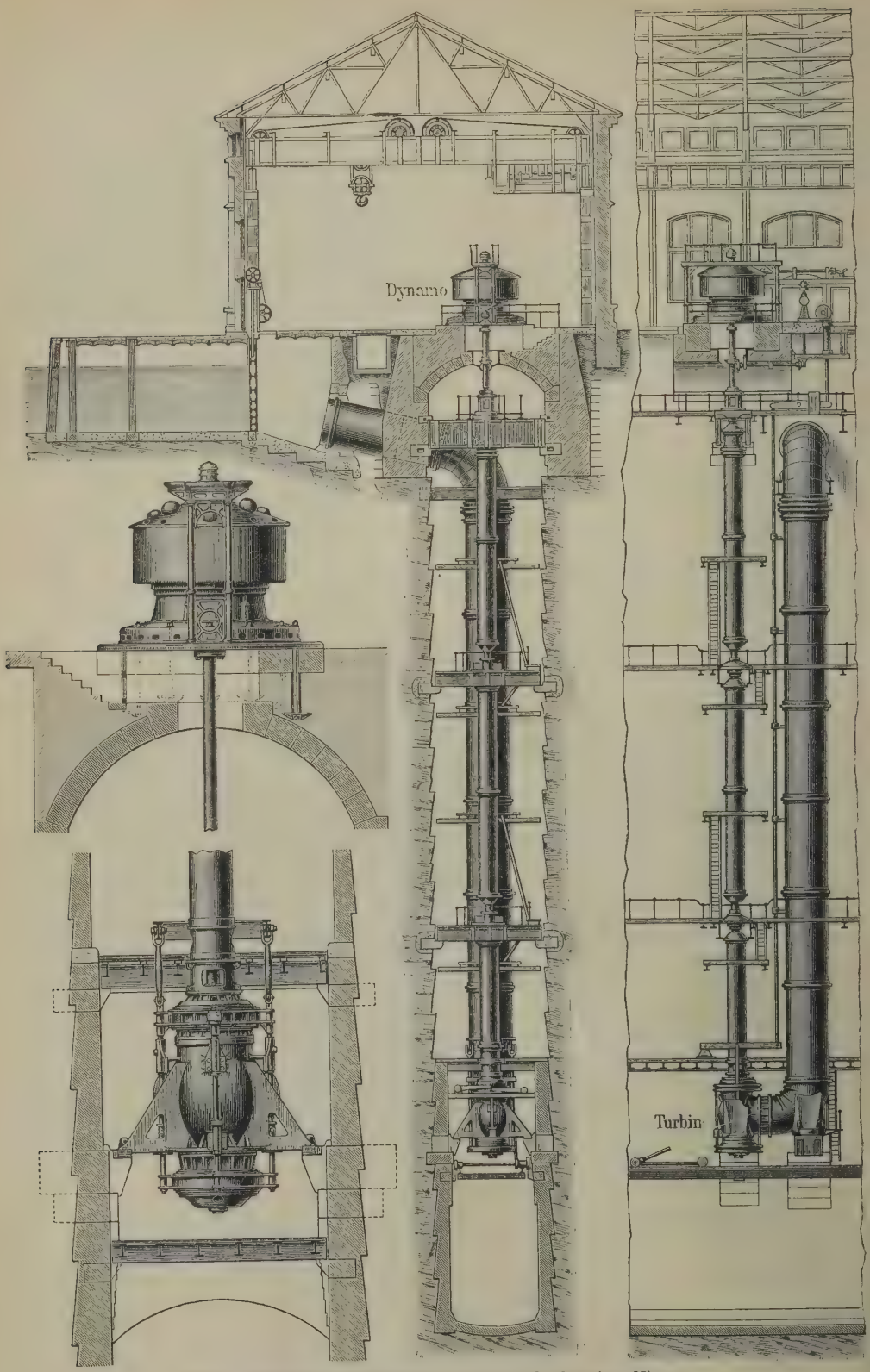

Fig. 1. Maskineri i Niagara falls power co:s kraftstation, Niagara.

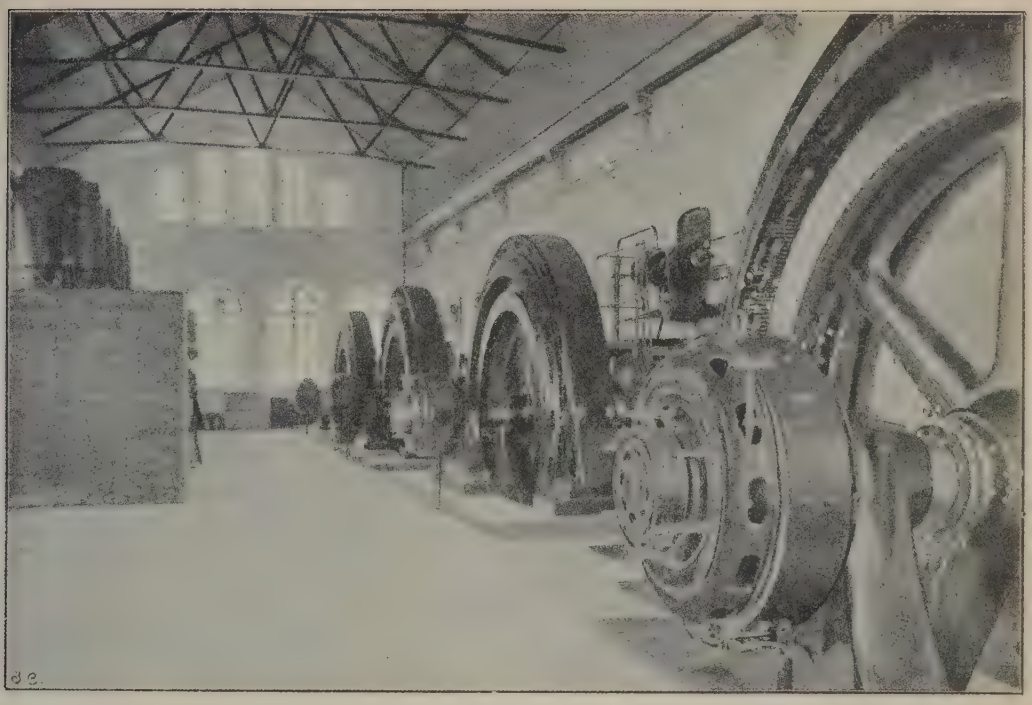

Fig. 2. Skärblacka kraftstation (Östergötland).

Fig. 3. Näs' kraftstation (Dalälfven).

Fig. 4. Atvidabergs kraftstation (Östergötland).

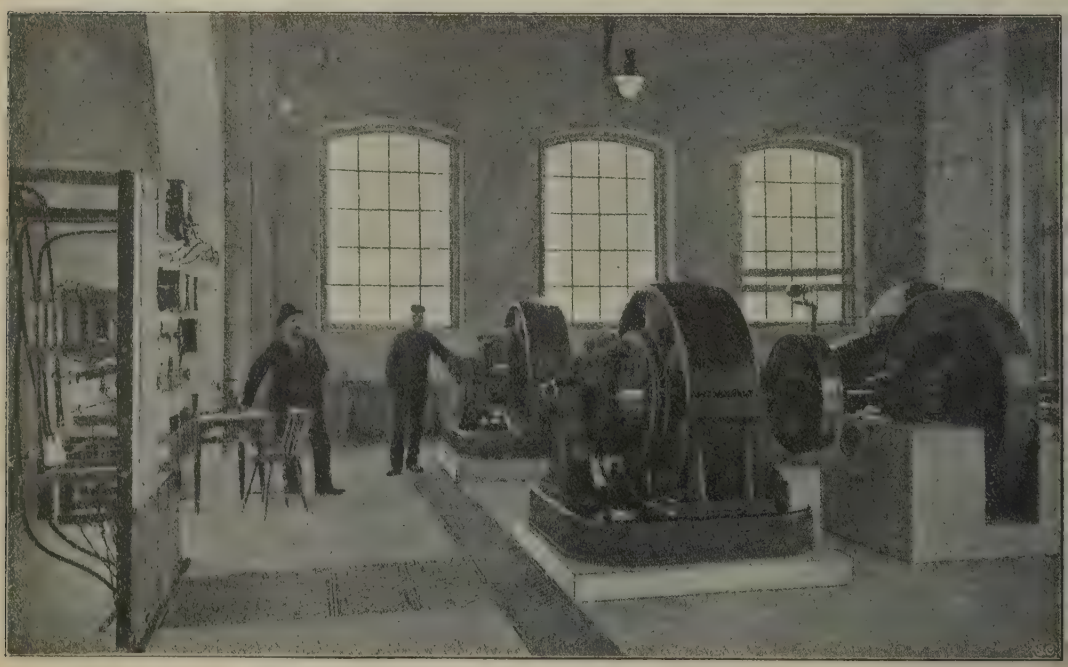

Fig. 5. Storfors' kraftstation (Värmland).

volt. Samma spänning användes vid Missouri river power co:s anläggning Canyon Ferry, Montana (106 km. ledning till Butte), samt vid anläggningen Shawenegan—Montreal i Canada. Vid försök att uppdrifva spänningen till ännu högre belopp har det visat sig, att läckningen från ledningstrådarna ha-

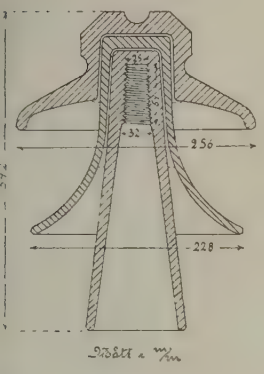

Fig. 6. Högspänningsisolator.

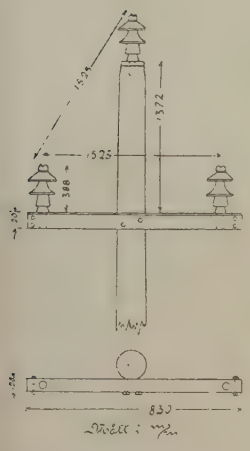

Fig. 7. Trästolpe för trefasig kraftledning.

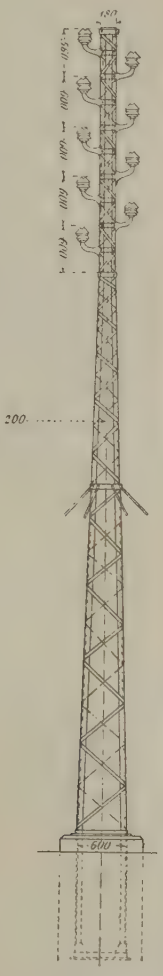

Fig. 8. Järnstolpe för trenne trefaslinjer.

tigt tilltager, hvarför man tills vidare sett sig tvungen tanna vid omkr. 60,000 volt. I Europa förekomma vid flera anläggningar i Schweiz och Italien spänningar till 40,000 volt. I Sverige torde år 1906 den största använda spänningen uppgått till 33,000 volt (Deijefors i Värmland).

Den första större kraftledningen i Sverige utfördes 1893 mellan Hällsjön och Grängesbergs grufvor (400 hkr, 10,000 volt). Denna följdes raskt af flera dylika, och man kan utan öfverdrift påstå, att Sverige under slutet af 1890-talet intog en framskjuten plats i fråga om tillgodogörande af elektrisk kraftöfverföring. Det var härvid i främsta rummet de svenska järnverken i mellersta delen af landet, som gingo i spetsen; särskildt för tyngre valsverksdrift utbildades den elektriska driften med trefasmotorer, hvarvid särskildt sådana för flera hastigheter kommo till användning. Bland större svenska anläggningar må nämnas Kvarnsveden—Domnarfvet (20,000 hkr i stationen, 7,000 volt), Brattforsen—Skråmforsen—Örebro (4,000 hkr, 20,000 volt) och Näs (Dalälfven)—Sandviken (2,000 hkr öfverf., 20,000 volt, 50 km.). Fig. 2—5 (sp. 309—312) visa exempel på några svenska vattenkraftstationer. Ett flertal stora öfverföringsanläggningar är under utförande, såsom Lagan—Malmö m. fl. skånska städer, Yngeredsforsen—Göteborg, Trollhättan—Göteborg. Vid dessa komma spänningar upp till 40,000—50,000 volt till användning. Under planläggning är äfven en elektrisk kraftöfverföring Dalälfven—Stockholm.

För kraftledningar användas dels trästolpar, dels järnstolpar. De senare äro väsentligt dyrare, men hållbarare och säkrare samt tillåta större spännvidder. Man har gjort försök äfven med armerade betongstolpar och med trästolpar, fastsatta i socklar af betong (hvarigenom trästolpens varaktighet betydligt ökas). Ledningarna utföras vanligen af koppar (minsta tillåtna area i Sverige 10 kvmm.), eller, såsom på några ställen i Amerika, af aluminium. För ledningarnas fästande användas isolatorer, stundom af glas (amerikanska anläggningar), oftast af porslin. Isolatorerna förses med en eller flera droppmantlar, afsedda att afleda regnvatten och förhindra ytöfverledning genom hopad fuktighet. Fig. 6 visar en bild af en isolator för 50,000 volt; den består af en öfre vidare del, hopcementerad med en undre smalare pipa, som omger pinnen. Pinnarna äro i regel af järn, vid en del amerikanska anläggningar af impregneradt trä. Fig. 7 visar en trästolpe med isolatorer; fig. 8 visar en järnstolpe, förande ett flertal linjer.

Då en kraftledning korsar trafikleder eller andra elektriska ledningar, måste man vidtaga särskilda

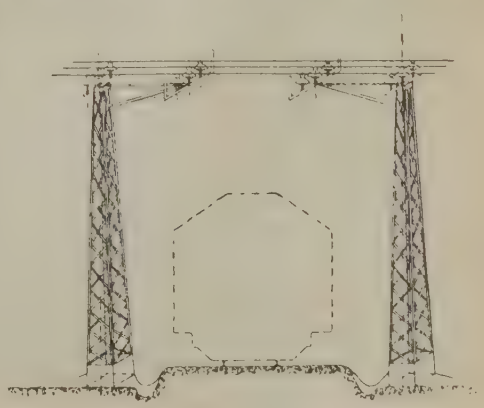

Fig. 9. Korsning af kraftledning med järnväg.

försiktighetsmått för att undvika skada vid inträffande ledningsbrott e. d. Vid öfvergång öfver järnvägar användas så höga järnmaster, att ledningen, om den nedfaller, icke kan komma i närheten af marken. Dessutom äro å stolparna anbragta fångramar, som stå i god ledande förbindelse med jorden, sålunda afsedda att oskadliggöra en nedfallande ledningstråd. Vid landsvägskorsningar användas

liknande fångbyglar, hvarjämte minst 25 kvmm. spunnen kopparledare utan skarfvar måste användas öfver vägen och i de båda närmaste spännen. Vid korsning med andra elektriska ledningar på fritt

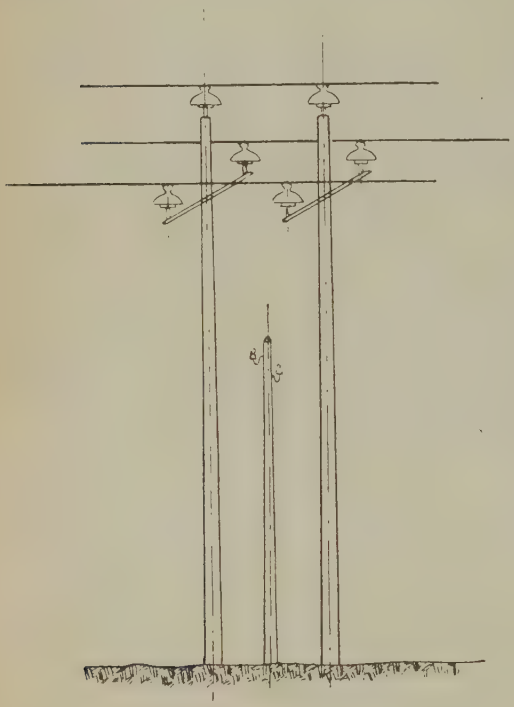

Fig. 10. Korsning af kraftledning med telefonledning.

spänn uppställas tvenne stolpar å ömse sidor om ledningen i fråga, hvarefter kraftledningen anbringas så högt, att den vid trådbrott icke kan skada den underliggande. Normerande för svenska förhållanden äro af K. M:t utfärdade säkerhetsföreskrifter (se Elektriska anläggningar). Fig. 9 (sp. 314) och 10 illustrera ett par skyddsanordningar af omförmälda slag.

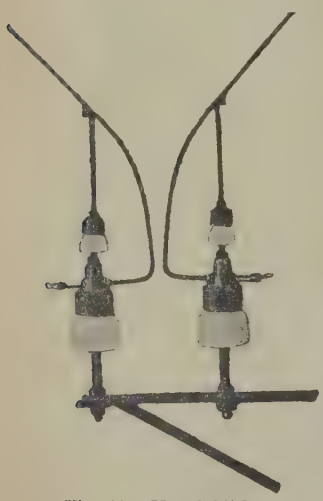

Fig. 11. Hornåsklèdare.

Elektriska kraftledningar äro på grund af sin ofta betydliga utsträckning lätt utsatta för åskslag eller inverkan från atmosfärens elektricitet. Till skydd mot dessa fenomens förstörande verkningar användas skyddsapparater af en mångfald olika slag. Direkta åskslag torde icke vara möjliga att oskadliggöra; de förstöra ofelbart ledningen, ehuru vanligen lokalt, men äro för öfrigt mera sällsynta. Sekundära åskslag äro däremot rätt vanliga; som skydd mot dessa använder man s. k. åskledarapparater. Fig. 11 visar en i Europa vanlig form, den s. k. Siemensska hornåskledaren. Det ena ”hornet” sättes i förbindelse med ledningstråden, det andra med jorden. Då en större spänning uppträder i ledningen, sker öfverslag i luftgapet, hvilket är så inställdt, att den normala spänningen ej förmår att gå öfver detsamma. Sedan den extra laddningen afgått till jorden, söker emellertid maskinströmmen följa efter, hvilket förhindras därigenom, att hornens form föranleder den bildade gnistan eller ljuslågan att stiga uppåt, vidga sig och släckas ut. I amerikansk praxis användes vanligen en annan konstruktion, den s. k. Wirtska typen. Den består af en serie små metallrullar, bildande ett flertal luftgap, och, i serie med dessa, stafvar af kol e. d. med högt motstånd (fig. 12). En dylik serie, inkopplad mellan en ledning och jorden, framsläpper emellertid endast en begränsad energikvantitet och har därför till hufvudsaklig uppgift att afleda mindre atmosfäriska laddningar eller andra i systemet själft uppkomna s. k. öfverspänningar. För åstadkommande af fullständigt skydd uppsätter man dels hornåskledare, som skola upptaga större laddningar, dels s. k. öfverspänningsskydd, som kan utföras antingen såsom nyss nämnts eller ock på annat sätt, såsom t. ex. en andra uppsats hornapparater, men med seriekopplade vattenmotstånd och mindre luftgap, eller som permanent inkopplade jordförbindande stora motstånd, bestående antingen af vattenfyllda rör, vattenstrålar, riktade mot ledningarna, eller stundom af metallmotstånd.

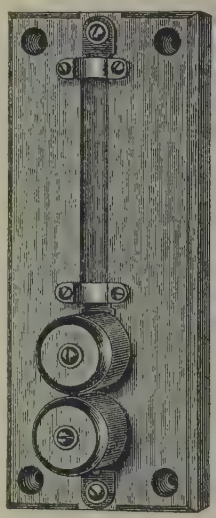

Fig. 12. Wirts åskledare.

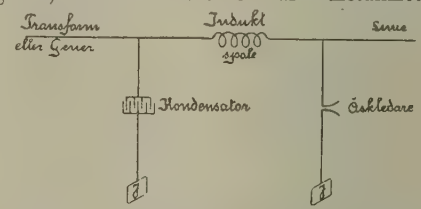

Fig. 13. Öfverspänningsskydd enligt Thomas.

Mellan skyddsapparaterna och maskinerna eller transformatorerna inkopplas i ledningen induktionsspiraler, hvilka hafva till uppgift att utgöra en damm för hastiga spänningsändringar (vågor) och tvinga dem att utjämna sig genom skyddsapparaterna. Bland mångfalden skyddsanordningar af detta slag må nämnas en i Amerika flerstädes använd, af P. Thomas konstruerad apparat, bestående af en kombination af gnistgap, kondensator och induktionsrulle enligt schemat i fig. 13; kondensatorns uppgift angifves vara att förlänga tiden för uppladdningen och sålunda mildra våldsamheten

en spänningsökning. Vid långa linjer uppsättas skledarapparater icke blott i ändstationerna, utan ifven på ett antal punkter mellan dessa.

Förlusterna i en kraftledning bero som nämndt på strömstyrkans kvadrat. Vid växelström uppstår anligen på grund af mottagningsapparaternas

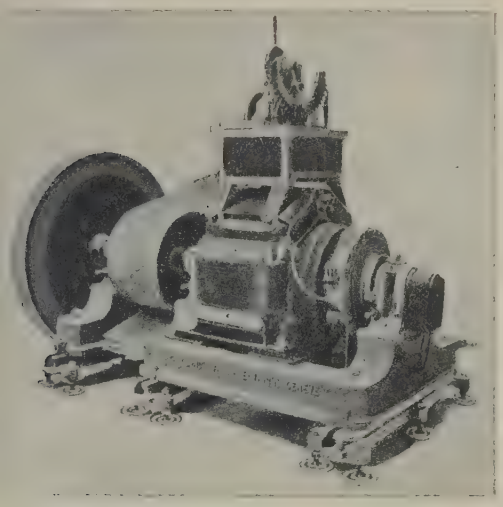

Fig. 14. Generator enligt Thurys system.

atur en fasförskjutning mellan strömmen och spänningen. Om denna vinkel betecknas med φ, blir ffekten $W = E \,.\, I \,.\, cos\ \varphi$ watt. Faktorn $cos\ \varphi$ enämnes effektfaktor. Den angifver, att man ör att producera en viss effekt vid en viss spänning måste använda en strömstyrka, som är större än den trängt taget nödvändiga, d. v. s. nvända i samma mån gröfre ledingar. För att undvika denna ffektfaktor använder man stundom ynkrona motorer eller roterande mformare, hvilka hafva egenskaen att kunna skjuta strömmens as åt andra hållet och sålunda ompensera den ofvannämnda fasörskjutningen. — Vid höga spänningar uppträda äfven energiförluster genom afledning i stöden ch genom luften, särskildt vid uktig väderlek, samt genom s. k. ielektrisk hysteresis i isolatornaterialet.

Den fasförskjutning, som härskar id linjens ena ända, är emellerid i allmänhet ej densamma som id den andra eller på andra unkter. Detta beror därpå, att edningen själf besitter såväl självinduktion som apacitet. I allmänhet träder den förra i förrunden, men vid höga spänningar gör sig den enare äfven tydligt märkbar. I själfva verket kan edningen tänkas uppfattad såsom en serie kondenatorer med däremellan inkopplade självinduktioner, fördelad" kapacitet och självinduktion. I många all kan man dock vid beräkning af en lednings genskaper antaga den representerad af en enda kondensator och en enda självinduktion. Dessa kunna då beräknas enligt följande formler. För en enkel tråd i en ledning är kapaciteten

$$C = 0{,}0241 \frac{l}{\log \frac{2a}{d}} \text{ mikrofarad och}$$

självinduktionskoefficienten

$$L = 2 \,.\, 10^{-4} \,.\, l \,[\log.\ \text{nat.} \frac{2a}{d} + 0{,}25] \text{ henry.}$$

Härvid betecknar l linjelängden i km., a afståndet mellan trådarna och d trådens diameter, båda i cm.

Hittills har endast varit tal om luftledningar. I vissa fall komma äfven till användning metallarmerade isolerade kablar, förlagda under jord, såsom vid passage under vattendrag eller vid ledningars framdragande i städer. Kablar användas dock ej gärna för högre spänning än 10,000 volt (se Elektriska ledningar och Elektricitetsverk).

Den likriktade strömmen har emellertid funnit användning äfven för större elektriska kraftöfverföringar, nämligen enligt Thurys system. Härvid kopplas ett antal seriegeneratorer efter hvarandra ända till sammanlagda spänningar af 50,000 volt. Dylika anläggningar finnas på flera ställen i Schweiz, Frankrike och Italien.

Mottagningen sker genom ett antal likaledes seriekopplade motorer. För detta systems driftsäkra genomförande fordras säregna regleringsapparater, som af konstruktören äfven utförts med stor skicklighet. Fig. 14 visar sålunda en generator med vidsittande hastighetsregulator; denna kommenderas

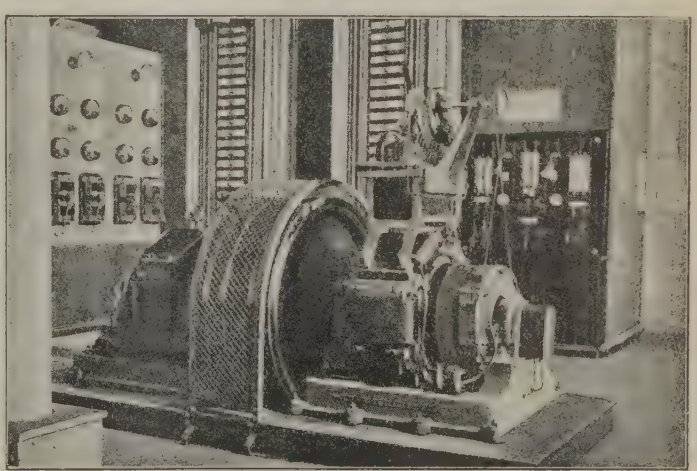

Fig. 15. Motor enligt Thurys system.

af strömstyrkan, som hålles konstant, och påverkar turbinens pådrag. Fig. 15 visar en motor enligt samma system med sin regulator; denna påverkar dels borstställningen, dels fältmagnetströmmen och kommenderas af motorns hastighet förmedelst en centrifugalpendel (se för öfrigt "Teknisk tidskr.", afd. för mekanik och elektroteknik 1906, 7:e h.). Rörande den speciella arbetsöfverföring, som eger rum till rörliga föremål (fordon), se Elektriska

järnvägar och Elektriska spårvägar. — Litt.: A. Berglund, ”Uppfinningarnas bok” III (1902), S. Arrhenius, ”Berättelse öfver en jämlikt K. M:ts nåd. br. 18 maj 1900 på uppdrag af Vattenfallskommittén under sommaren 1900 företagen utrikes studieresa” (1901), O. Ekdahl, ”Om anläggningar för vattenkrafts öfverföring till elektrisk energi”, ”Handbuch der elektrotechnik” (bd VI, VII och IX), G. Kapp, ”Elektrische kraftübertragung (3:e uppl. 1898), Roessler, ”Fernleitung von wechselströmen” (1905), F. Bedell och A. C. Crehore, ”Theorie der wechselströme”. A. E—m.

Elektriska resonatorer, *fys.* Se Elektriska svängningar.

Elektrisk armatūr (se Armatur), *elektrot.*, belysningsapparater för elektriskt ljus, såsom kronor, lampetter, m. m. Se Elektrisk belysning, fig. 4.

Elektriska rockan, *zool.* Se Darr-rockan. Jfr Djurelektricitet.

Elektriska spårvägar, sådana elektriska banor (se d. o.), som hufvudsakligen framföras utefter gator och vägar och som trafikeras af mindre motorvagnar jämte en eller två släpvagnar, med tågvikter af 10—30 ton, hastigheter på 10—25 km. i timmen och korta afstånd mellan hållplatserna (ett par hundra m.). En del elektriska spårvägar närmar sig dock i flera afseenden de elektriska järnvägarna (interurbana spårvägar, se nedan). De elektriska spårvägarna kunna i afseende på driftsystem indelas i spårvägar för likström, som äro den största och viktigaste gruppen, spårvägar för växelström (trefas eller enfas) samt spårvägar för både likström och enfasström.

Likströmsspårvägar. För likström äro med några få undantag de elektriska spårvägarna öfver hela världen inrättade. I fråga om motorernas anordning och manövrering skilja sig de olika systemen föga från hvarandra. Det är i de olika sätt, på hvilka den elektriska energien tillföres vagnen, som olika system ha sina särtecken. Motorerna för elektriska spårvagnar äro i vanliga fall seriemotorer för en spänning på omkr. 500 volt. Vanligen är hvarje vagn utrustad med två (stundom fyra) motorer, som vid igångsättningen kopplas i serie jämte ett motstånd; det senare urkopplas efter hand, tills hvardera motorn går med halfva kontaktspänningen och således med ungefär halfva hastigheten. För ökning af hastigheten kopplas motorerna i parallell, först med förkoppladt motstånd, sedan småningom direkt arbetande med fulla kontaktspänningen. I följd af seriemotorns egenskaper (se Elektriska maskiner) kan vagnen snabbt accelereras upp till full hastighet; hastigheten inställer sig sedan alltefter det mekaniska motståndet. I stigningar är därför hastigheten mindre, men dragkraften större än på slät mark. Igångsättningen och de olika omkopplingarna verkställas medelst vridning af vefven på manöverapparaten (kontrollern eller körstället). Vefven (se fig. 1) står i förbindelse med en isolerande vals, som uppbär metallringar, så afskurna, att de olika fjädrarna endast för vissa ställningar stå i kontakt med ringarna. Fjädrarna stå genom ledningar i förbindelse med såväl olika uttag på motstånden som med motorerna, och alltefter som valsen vrides, verkställas de olika förutnämnda kopplingarna. Genom en särskild vals vid sidan (ej synlig å fig.) verkställes omkastning af rörelseriktning. Denna omkastning kan ske, endast när motorerna äro urkopplade, d. v. s. vefven står på 0. Armen till höger å fig. står, när kontrollern är tillstängd, mellan ringarna, och, magnetiserad genom spolen, utgör den en magnetisk gnistsläckare. Själfva motorerna byggas vanligen fyrpoliga med trumankare (se fig. 2). De drifva hjulen genom kuggväxlar. Till erhållande af

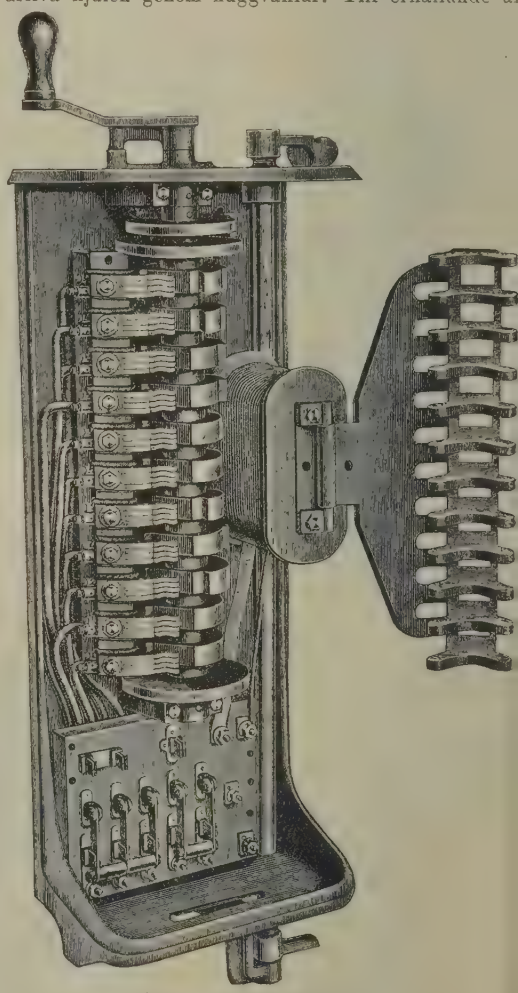

Fig. 1. Körställ (kontroller).

konstant centrumafstånd för kugghjulen äro motorerna i ena ändan medelst lager upphängda på hjulaxeln, under det att den andra ändan är fjädrande upphängd i ramen på underredet. Såväl motorerna som kuggväxeln äro helt inneslutna för att hindra damm, vatten o. d. att inkomma i motorn. Spårvagnsmotorerna äro vanligen byggda för omkr. 25 hkr.

Själfva vagnskorgen eller öfverbyggnaden uppbäres antingen af ett tvåaxligt underrede (se fig. 3), hvilket är det vanligaste, eller, för större vagnar, af två stycken boggier liksom för järnvägsvagnar. I vissa fall användas s. k. maximum-trucks, ett slags boggi, där hufvudparten af vagnstyngden förlagts till det motordrifna hjulparet (se fig. 4), under det att det

ndra spelar roll af ledhjul. Själfva ramen hvilar nedelst fjädrar på lagerboxarna och hjulen. I vissa all anordnar man vridbara länkaxlar för att minska riktionen i skarpa kurvor. Samma resultat vinnes

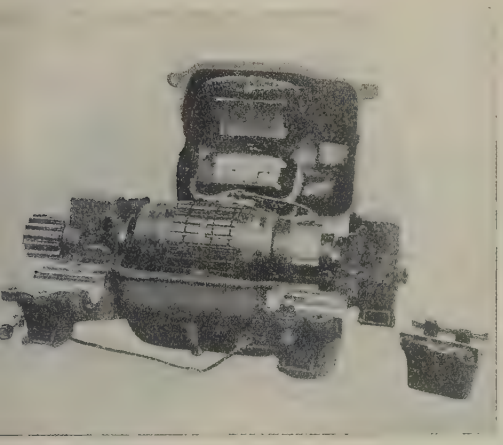

Fig. 2. Spårvägsmotor (uppslagen).

genom boggierna. Anordningen af själfva vagnskorgen varierar i det oändliga. Fig. 5 visar den å svenska spårvägar vanliga typen med säten längs efter vagnen. Andra typer, med ingångar på midten, med två våningar (se fig. 6), med heltäckta plattformer o. s. v. förekomma utomlands. På de sista åren ha i synnerhet i Amerika börjat användas "semi-convertable cars", d. v. s. vagnar, som genom fönstrens nedfällande eller hela sidofyllningarnas uppskjutande kunna förvandlas från täckta till halft eller helt öppna vagnar. Spårvagnarna äro vanligen utrustade med minst tvenne af hvarandra oberoende bromsar. Den ena är i regel en handbroms, som påverkar klotsar, hvilka pressas mot hjulen. Bromsning på elektrisk väg användes ofta och sker därigenom, att motorerna få arbeta som generatorer, hvarvid strömmen förbrukas i ett motstånd. Ofta användes strömmen från de sålunda generatorkopplade motorerna till bromsning på magnetisk väg. Elektromagnetisk bromsning kan ske antingen med klotsar mot hjulen, med en släpbroms mot skenan eller förmedelst en friktionsskifvas anpressning mot en fast dylik. Genom en kabel kopplas motorvagnarna ihop med släpvagnarna, som då kunna bromsas på enahanda sätt. Inkopplingen af den elektriska eller magnetiska bromsen sker genom kontrollerns vridande åt motsatt håll mot vid igångsättningen. Vagnens hela manövrering sker således genom vridning på kontrollerns vef. Äfven luftbromsar komma till användning på spårvagnar, i synnerhet på större och tyngre sådana. Under vagnen monteras då en luftkompressor, drifven antingen direkt från axeln eller af en särskild motor, samt en behållare för tryckluften. Tryckluften pressar bromsklotsarna mot hjulen starkare eller svagare, alltefter förarens manövrering af bromsventilen. Då

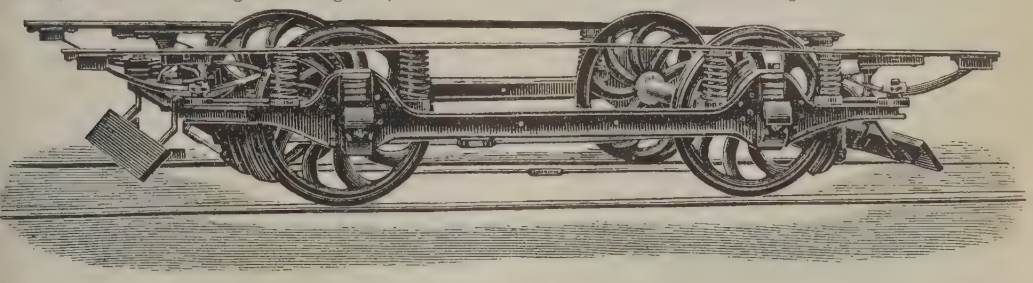

Fig. 3. Tvåaxligt vagnsunderrede.

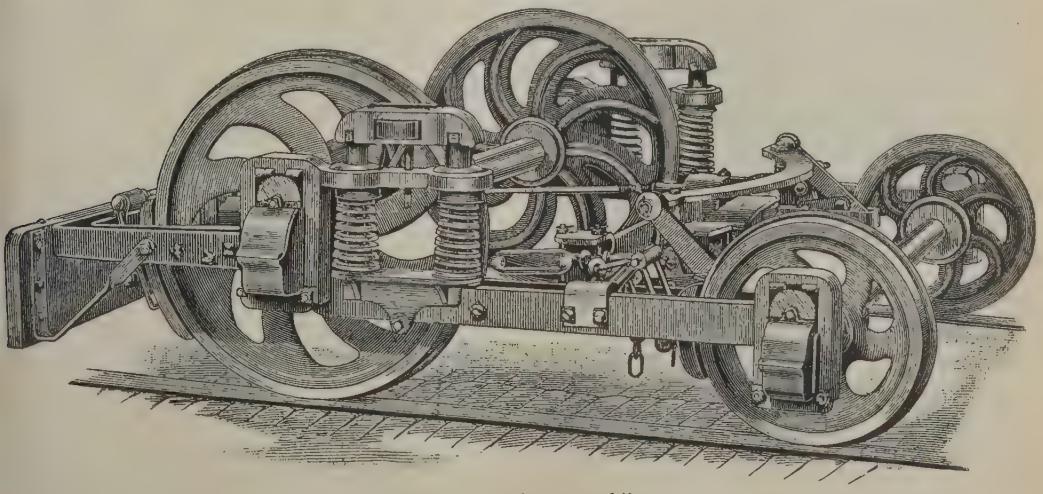

Fig. 4. "Maximum truck".

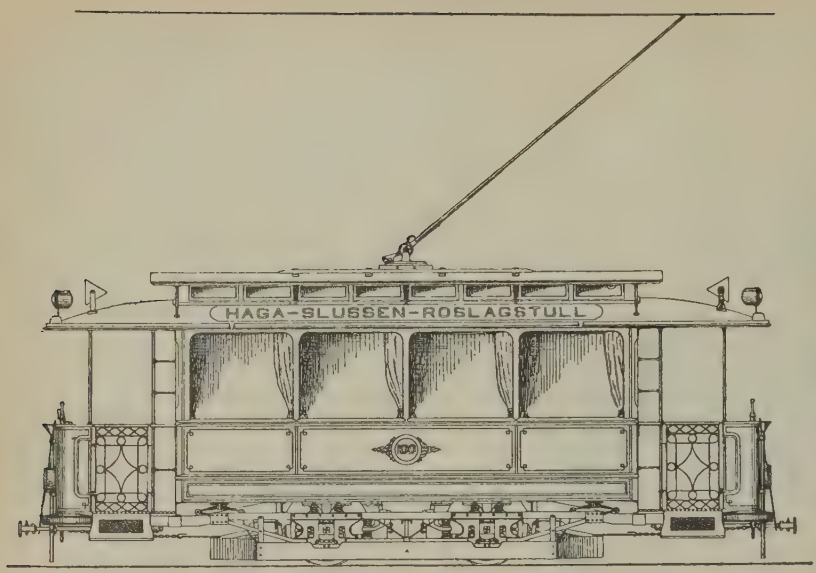

Fig. 5. Elektrisk spårvagn (Stockholm).

branta lutningar förekomma, användas oftast särskilda nödbromsanordningar, såsom mekaniska skenbromsar, fallklotsar, som kila in sig framför hjulen, m. fl.

För att skydda personer mot att bli öfverkörda af spårvagnarna eller för att mildra följderna af ett sådant fall, har konstruerats en mängd olikartade skyddsanordningar. Hufvudsyftet med de

Fig. 6. Tvåvåningsvagn (Köpenhamn).

olika konstruktionerna är att förhindra, att den omkullkörde kommer in under hjulen. De utgöras oftast af skofvelformade fångnät, som mer eller mindre automatiskt fällas ned och skola fånga den på spåret liggande. I allmänhet hafva de mer eller mindre komplicerade skyddsanordningarna ännu ej vunnit insteg, utan i regel nöjer man sig med att framför hjulen anbringa en skyddsbräda af trä, som går så nära marken som möjligt. Utrymmet under plattformen göres därvid så fritt som möjligt från skarpa föremål, som skulle kunna skada den öfverkörde. Den elektriska energien tillföres vagnarna vanligen genom en kontaktledning.

Ett på sina ställen pröfvadt, ehuru föga använt system är att på vagnen medföra den elektriska energien, magasinerad i ackumulatorer, hvilka laddas under vissa perioder. Systemen med kontaktledning äro: a) luftledning, b) underjordisk kontaktledning och c) ytkontaktsystem. Vid samtliga dessa användas skenorna som återledning. Dock måste vissa försiktighetsmått iakttagas, så att det spänningsfallet i skenorna blir för stort, då vagabonderande strömmar uppkomma i marken, som genom elektrolys kunna förstöra gatornas rörledningar för vatten, gas m. m.

Vid luftledningar uppbäres själfva kontakttråden (af hårddragen koppar) af speciella hållare (se fig. 7), som lämna undersidan af tråden fri för kontaktbygeln eller kontaktrullen. Hållaren är på samma gång isolator; den uppbäres medelst en arm, fäst på en järnstolpe, eller uppfästes mellan två stolpar eller å bärtrådar, spända mellan husväggarna. Mot kontakttråden glider en bygel (se fig. 5 och 8) eller rullar en trissa, trolley (se fig. 6 och 9). Bygeln eller trissan pressas mot tråden genom fjädrar. När vagnen vänder, böjes kontaktanordningen ned och

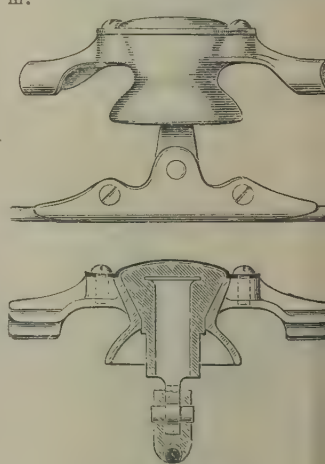

Fig. 7. Trådhållare.

rides sedan 180°. Fig. 8 visar en självomläggande ygel, som ej vrides. Genom trissan och stången, esp. bygeln, öfverföres strömmen till vagnen och

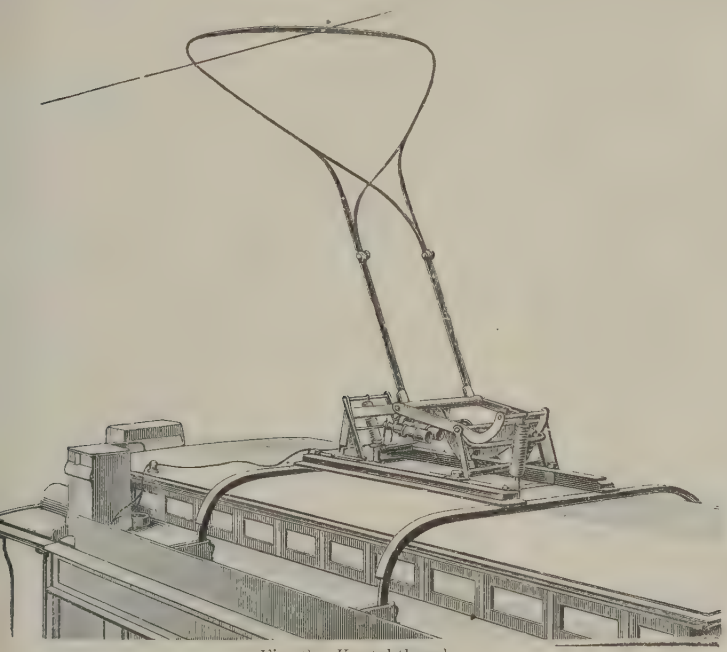

Fig. 8. Kontaktbygel.

ess körställ. Underjordisk tilledning användes inom torstädernas centrala delar, där vederbörande af stetiska eller andra skäl ej tillåta luftledningar. Här är kontaktråden förlagd i en kanal (se fig. 10), ntingen under ena skenan eller midt i spåret. Kanalen är efter hela sin längd öppen upptill genom en smal springa, genom hvilken kontaktapparaten sticker ned i kanalen. Från vagnen går kontaktarmen rätt ned genom springan, och i armens nedre del finnes en liten rörlig fjädrande bygel eller dylikt, som ligger an mot den vid kanalsidan förlagda kontaktråden. Flera andra mer komplicerade system, som afse att skydda ledningarna för vatten o. d., finnas, men principen är för alla densamma. I en del fall förläggas båda ledningarna som kontaktledningar i kanalen, då man undviker att använda löpskenorna som strömbana. Härigenom förhindras fullständigt uppkomsten af s. k. vagabonderande strömmar. Ytkontaktsystemen användas sällan. De hafva hufvudsakligen kommit till nvändning på några linjer i Paris. Strömmen tillföres vagnarna genom kontakter eller rån hvarandra isolerade skenstycken, som ligga gatuplanet mellan spåren. Mot dessa konakter släpar en kontaktsko, som öfverför strömmen ill vagnen. Ytkontakterna äro emellertid ej strömörande annat än när vagnen passerar öfver dem.

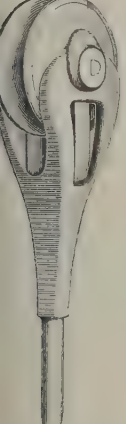

Fig. 9. Kontakttrissa (trolley).

Strömföringskabeln står nämligen genom strömbrytare i förbindelse med ytkontakterna, och t. ex. genom elektromagneter å vagnen slutas strömbrytarna just det ögonblick, då vagnen passerar. Vid andra system finnes en särskild strömdirigeringsapparat, som sluter strömmen till kontakterna, allteftersom vagnen går fram. Löpskenorna tjäna som återledning, och olyckor inträffa därför lätt, om en strömbrytare hänger upp sig, hvarvid både människor och djur kunna komma i beröring med strömmens båda poler på en gång. Systemet är för öfrigt dyrt och får därför numera vika för underjordiska kontaktledningar. Ackumulatorer för spårvägar ha på de sista åren nästan alldeles kommit ur bruk, på grund af hög underhållskostnad (3 à 4 ggr mot luftledningssystemet) och stor energiförbrukning (1,5 ggr det normala) samt bristande driftsäkerhet. För driften kan användas olika system allteftersom ackumulatorernas placering. Om dessa placeras i vagnarna under sätena, laddas de antingen på sådana sträckor, där möjligen luftledning användes, eller ock laddas de genom särskilda kontaktanord-

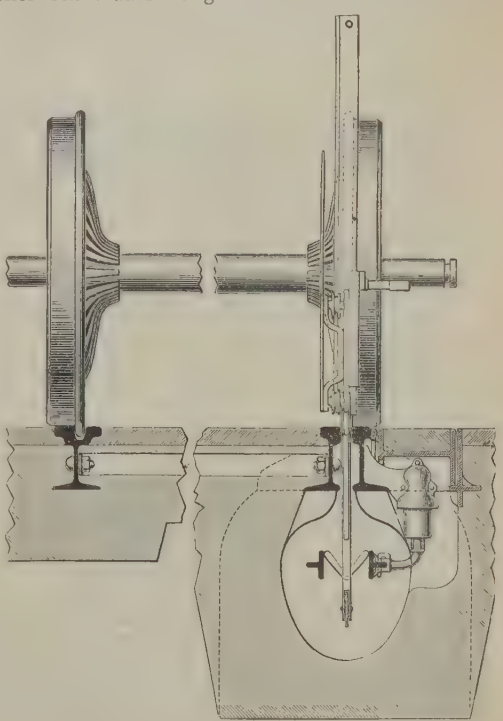

Fig. 10. Underjordisk kontaktledning.

ningar vid hållplatserna eller linjens ändpunkter. Syrelukten tränger emellertid in i vagnarna, hvarjämte syran småningom förstör vagnstommen. Stundom, då vagnarna i allmänhet gå med luftledning, men vid passagen öfver torg eller öppna platser på ett kortare stycke skola framföras utan den vanprydande luftledningen, användes på en del ställen ackumulatortendrar eller ackumulatorlokomotiv för den lokala öfverflyttningen. Ackumulatortendrarna laddas vid ändpunkten af luftledningen, tillkopplas motorvagnen och lämna denna ström; de äro likväl tunga och svårmanövrerade vid växlingar. Ackumulatorlokomotiven äro försedda med eget maskineri och taga motorvagnarna på släp. Lokomotiven äro emellertid liksom tendrarna dyra i anskaffning och underhåll.

Trefassystemet för spårvägar förekommer mera sällan. Anordningarna äro desamma som för trefasjärnvägar (se Elektriska järnvägar, sp. 246 ff.). Kontaktspänningen är omkr. 500 volt, och vagnarna ha två motorer på omkr. 25 hkr hvar.

Enfasmotorerna ha hittills ej hunnit få stor användning för spårvägar. F. n. finnes blott ett fåtal längre interurbana spårvägslinjer i Amerika för enfasdrift. Det torde ock vara för dylika långa linjer, som enfasmotorn får sin största användning just i förening med likströmsdrift. Såväl seriemotorn som den kompenserade repulsionsmotorn kan mer eller mindre direkt drifvas med likström. Detta sätt användes för långa spårvägslinjer, då samma vagnar inom städerna drifvas med likström, men ute på landsbygden med högspänd växelström. Såväl Westinghouse som Union och Allm. sv. elektriska aktiebol. i Västerås ha utarbetat system för dylik kombinerad drift, och systemet torde komma att införas på bl. a. linjen Stockholm—Värmdö. Vid Allm. svenskas system kopplas motorn automatiskt om vid öfvergången från likström till växelström och tvärtom.

I Sverige äro f. n. alla spårvägar ombyggda till elektrisk drift. Stockholms, Göteborgs, Norrköpings och Hälsingborgs spårvägar ha en längre tid varit i drift, hvarjämte elektriska spårvägar i Malmö och Uppsala tillkommit. Stockholms södra spårvägssystem var det första stadssystemet med elektrisk drift i Sverige (färdigt 1901). En del längre spårvägslinjer mellan Stockholm och dess villastäder torde snart komma till utförande.

Dylika långa spårvägar ha vunnit stor utbredning i Amerika. Dessa interurbana (d. v. s. mellan städer gående) linjer ha ofta särskild banvall och äfven inhägnade banområden, men linjerna följa i allmänhet landsvägarna och ha hållplatser direkt utanför farmarens dörr. Landtprodukter forslas därför in till städerna med spårvägarna, ofta i speciella, för ändamålet konstruerade vagnar. Vagnarna äro stora boggivagnar, som kunna gå med ända till 80 km. hastighet ute på linjen. En del af dessa spårvägar har genomgående vagnar, som gå hundratals km. och t. o. m. äro inrättade som sofvagnar. Näst Förenta staterna torde Tyskland stå främst i afseende på elektriska spårvägar. 1 okt. 1905 hade Tysklands elektriska spårvägar en sammanlagd längd af 5,500 km. Dessa spårvägar äro nästan uteslutande stadsspårvägar. Några interurbana linjer finnas knappast ännu. Frankrike har omkr. 2,000 km. spårvägar.

Om de elektriska spårvägarnas uppkomst och utveckling se Elektriska banor. A. E—m. S. V.

Elektriska svängningar, *fys.* Laddar man en leidenflaska (se Laddflaskan) med elektricitet på den inre beläggningen, hvarvid den yttre laddas med motsatt elektricitetssort, och sedermera urladdar densamma genom en elektrisk gnista, så finner man stundom, att urladdningen ej egt rum fullständigt. Det kan då inträffa, att de båda beläggningarna bytt laddning med hvarandra, så att den inre beläggningen är negativ, den yttre positiv. Detta faktum kan tydas så, som om de båda elektriska laddningarna vid urladdningen ej stanna vid jämviktsläget, då de neutralisera hvarandra utan rusat öfver till motsatt sida. Företeelsen studerades i detalj af Feddersen (1861) och v. Oettingen, af hvilkas undersökningar framgår, att den elektriska laddningen vid urladdningen så att säga oscillerar mellan de båda beläggningarna, som därigenom ömsevis (i ytterst snabb tidsföljd) antaga positiv och negativ laddning. Urladdningen består således af flera fram- och återgående svängningar hos elektriciteten, hvarvid svängningarnas häftighet aftager med tiden, så att den andra urladdningen blir mindre intensiv än den första o. s. v. Genom att betrakta den vid urladdningen uppstående elektriska gnistan i ett snabbt roterande spegel kan man erhålla de olika urladdningarnas spegelbilder lagda bredvid hvarandra och undersöka deras antal och hastighet. Man kan minska svängningarnas antal genom att låta elektriciteten passera genom större och större elektriska motstånd, så att, om detta motstånd är tillräckligt stort, endast en urladdning kommer till stånd. De elektriska oscillationerna voro sedermera föremål för flera undersökningar (af Helmholtz m. fl.), men vunno sitt största intresse genom Hertz' (d. 1894) undersökningar. Genom att ersätta de båda beläggningarna i de förut använda leidenflaskorna med metalliska ledare af måttliga dimensioner lyckades han åstadkomma elektriska svängningar, hvilka frambringa *elektriska vågor*, som likasom ljusvågor utbredde sig åt alla håll i rymden (eter) och voro så pass korta, att man kunde uppmäta deras längd i en större sal. Hertz gjorde detta med hjälp af s. k. *elektriska resonatorer*, d. v. s. ledare böjda i sluten (ofta cirkelrund) form och öppna endast på ett ställe. Uppstodo nu elektriska svängningar af tillräcklig styrka i en sådan resonator, slog en liten gnista öfver på resonatorns öppna ställe. Hvarje resonator är särskildt lämpad att blifva säte för oscillationer af en bestämd svängningstid. Hertz ändrade dimensionerna på de laddade metalliska delarna (de s. k. *oscillatorerna*), hvilka utgjorde utgångspunkten för de elektriska vågorna, till dess deras svängningstid motsvarade den använda resonatorns. Anbragtes resonatorn på en punkt i rummet, där en häftig elektrisk vågrörelse egde rum, gaf denna en gnista. Detta är däremot ej förhållandet, där den elektriska vågrörelsens styrka understiger ett visst belopp. Genom uppställande af en reflekterande skärm (af zinkbleck), mot hvilken den från oscillatorn utgående elektriska vågrörelsen reflekterades, åstadkom Hertz stående elektriska vågor, i hvilka han uppmätte läget af bukar och knutar med resonatorns hjälp. I bukarna är den elektriska svängningen starkast, i knutarna svagast. Därur bestämdes de elektriska vågornas längd, hvil

en också teoretiskt kunde beräknas, under förutsätt-
ng att de elektriska vågorna vore af samma art som
usvågor, d. v. s. försigginge i etern. Detta anta-
ande bekräftades af erfarenheten. Hertz och efter
nom en stor mängd andra forskare (i Sverige prof.
. Bjerknes och hans lärjungar) hafva påvisat den
a likheten efter den andra mellan elektriska vågor
h ljusvågor, såsom i afseende på reflexion, bryt-
ng, polarisation, dubbelbrytning. Studiet af dessa
reteelser har betydligt underlättats därigenom, att
an åstadkommit elektriska vågor af alltmera hand-
rliga dimensioner. Medan de af Hertz studerade
agorna hade flera (minst 6) meters längd, har man
nare lyckats erhålla sådana af endast några få
m. längd (Lebedejev). Genom studiet af de elek-
iska svängningarna och vågorna har Maxwells elek-
omagnetiska ljusteori blifvit allenahärskande på
etta område. S. A—s.

Elektriska säkerhetsapparater, *elektrot.*, äro
entligen alla apparater, som tjäna att skydda en
ektrisk anläggning mot störing, såsom för stark
röm (kortslutning), för hög spänning (öfverspän-
ng) eller åskslag, men uttrycket användes dock
est om sådana anordningar, som skydda mot stark
röm (kortslutning). Sådana apparater äro dels

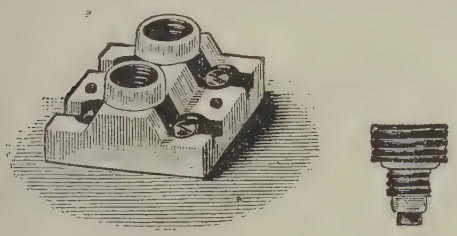

Fig. 1. Smältskydd med propp.

mältskydd, dels automatiska strömbrytare. För
pänningar upp till 500 volt och strömstyrkor till
0 ampère användes smältskydd i form af i led-
ingen insatta proppar, som innesluta en smält-
åd och som äro försedda med Edisongänga, pas-

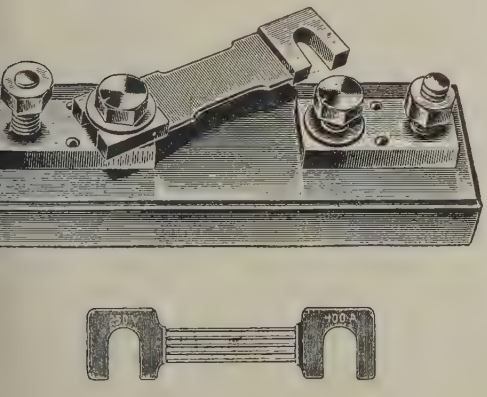

Fig. 2. Smältskydd med nakna metaller.

nde i därtill hörande hylsor. Dessa erbjuda för-
elen att lätt kunna utbytas. Apparaterna äro så
onstruerade, att för olika stora strömstyrkor olika
höga bottenkontakter och olika höga proppar an-
vändas, så att öfverstarka smältträdar icke kunna
insättas (fig. 1). För större strömstyrkor användes
vid låg- och medelspänning smältskydd af den form
fig. 2 angifver. Smältmetallen utgjordes förr af en
lättsmält metall, blylegering e. d., men numera
mest af silfver eller annan svårsmält metall. Häri-
genom vinnes, att metallerna
kunna hållas betydligt klenare,
så att vid afsmältning ej allt-
för stora mängder metall kring-
stänkas, hvilket kan medföra
fara. För högre spänningar an-
vändas smältträdar, insatta i
rör af porslin, fiber, stabilit
eller dylikt material. Ju hö-
gre spänningen är, desto svå-
rare ställer sig problemet att
vid afsmältningen få ljusbågen
att slockna. Vid de omnämnda
rörkonstruktionerna, på hvilka
fig. 3 visar ett exempel, släc-
kes ljusbågen genom det inten-
siva naturliga draget, som
med explosionsartad kraft ut-
slungar metallångorna ur röret.
Vid en del apparater hålles
röret fylldt med ett pulver af
svårsmält material (lava e. d.).
För mycket höga spänningar
användes med fördel en från Oerlikon-fabriken i
Schweiz härstammande konstruktion, utmärkt däraf,
att porslinsröret är fylldt med olja och smältträdens
undre kontakt anbragt på en spänd fjäder, som vid
trådens afsmältning hastigt neddrages i oljan, då
ljusbågen slocknar (fig. 4). På grund af svårig-
heten att för höga spänningar erhålla smältskydd,
som funktionerar tillförlitligt, samt i ändamål att

Fig. 3. Smältskydd, metalltråd i rör.

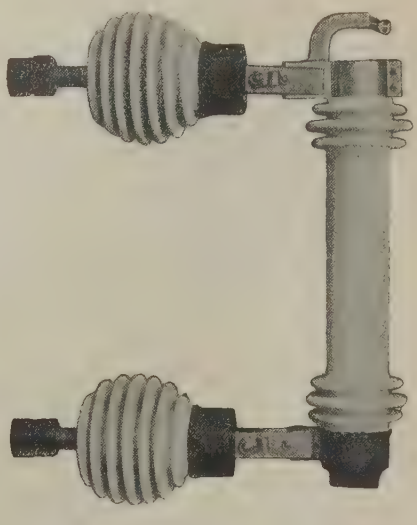

Fig. 4. Smältskydd med metall i porslinsrör med olja.

erhålla afbrott utan någon bildning af ljusbåge,
har man särskildt i Amerika som skydd utbildat
oljeströmbrytarna automatiskt verkande, på sådant

sätt att strömmen genomgår en spole, hvilken vid en viss strömstyrka attraherar ett ankare, som utlöser brytaren. Denna praxis synes vara på väg att blifva allmän äfven i Europa. (Se Strömbrytare.) Äfven för låg- och medelspänningsanläggningar användas i vissa fall automatiska strömbrytare som skydd mot för stark ström, t. ex. vid spårvägsanläggningar och liknande. Här förekomma nämligen lätt tillfälliga öfvergående strömstötar,

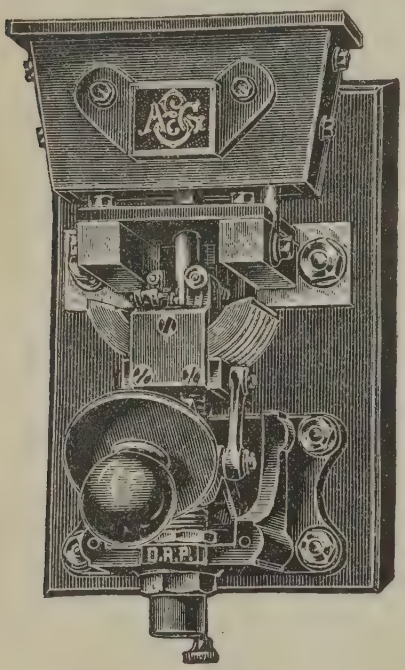

Fig. 5. Automatisk maximiströmbrytare.

som, om smältskydd funnes, skulle förorsaka tidsutdräkt vid dettas utbyte. Den automatiska strömbrytaren däremot är genast färdig att med ett enkelt handgrepp åter slås in (fig. 5). A. E—m.

Elektriska vågor, *fys.*, stundom förekommande namn på elektriska svängningar.

Elektriska ålen, *zool.* Se Darrålen.

Elektriska ägget, *fys.*, apparat, afsedd att åskådliggöra elektricitetens gång genom förtunnad luft. Det utgöres af ett ellipsoidiskt glaskärl, så inrättadt, att luften kan pumpas ur detsamma, och försedt med två genom väggen gående metalltrådar för elektricitetens tilledning. (S. A—s.)

Elektrisk belysning, *elektrot.* Apparater för alstrande af ljus med elektricitetens tillhjälp grunda sig antingen på tillgodogörandet af den elektriska ljusbågen (se d. o.) genom s. k. båglampor (se d. o.) eller ock på användningen af strömmens förmåga att utveckla värme vid genomgång af en ledare med stort motstånd. Till den senare gruppen höra glödlampor (se d. o.) af olika slag. På gränsen mellan dessa båda slag af ljuskällor stå ett par andra, som hafva historiskt intresse. Då på 1870-talet genom dynamomaskinernas framträdande frågan om elektrisk belysning för praktiska ändamål blef aktuell, konstruerade ryssen Jablochkov 1876 en lampa, som på sin tid spelade en viss roll. Den bestod af tvenne uppåt riktade parallella kolstafvar, åtskilda af en mellanvägg af kaolin. En ljusbåge inleddes mellan kolen genom en liten brygga, hvarefter kaolinet bringades i glödning, utsändande ett intensivt ljus. För att de båda kolen skulle afbrinna samtidigt, användes växelström. Med denna lampa anställdes de första försöken till elektrisk belysning i Stockholm 1878. Ungefär samtidigt konstruerades äfven den s. k. kontaktlampan hvars hufvudsakliga del utgöres af en tunn kolstaf, innefattad i en sorts tång eller klämma af metall och stående i kontakt med ett stycke massivt kol. Den del af kolstafven, som befann sig mellan klämman och det fasta kolet, bragtes genom strömmen i glödning. De följande försöken att åstadkomma en egentlig glödlampa grunda sig på användningen af tunna metalltrådar af svårsmält material, såsom platina o. d. Det var emellertid först Edisons i en lufttom glasballong inneslutna koltråd, som praktiskt löste uppgiften och förde ut frågan om den elektriska belysningen på ett bredare plan (1880). Sedan hafva såväl båglampor som glödlampor undergått ständigt fortskridande förbättringar. Båglamporna hafva ständigt haft försteget af en god ekonomi, d. v. s. liten energikonsumtion i förhållande till ljusstyrkan. De hafva dock hufvudsakligen nyttjats för stora ljusstyrkor och sålunda haft sin gifna användning för gatubelysning samt för belysning af större lokaler, samlingssalar o. d. Glödlamporna hafva trots sin sämre ekonomi (3,5 à 3 watt per hefnerljus) dock fått en vidsträckt användning på grund af den möjlighet de bereda till ljusets fördelning (enheter à 5—32 hefnerljus vanliga). Stora ansträngningar hafva därför gjorts att söka förbättra deras energiförbrukning. Genom att ansträngа koltråden mera lyckades man uppnå ett bättre resultat med de först brukliga 110-voltlamporna; att

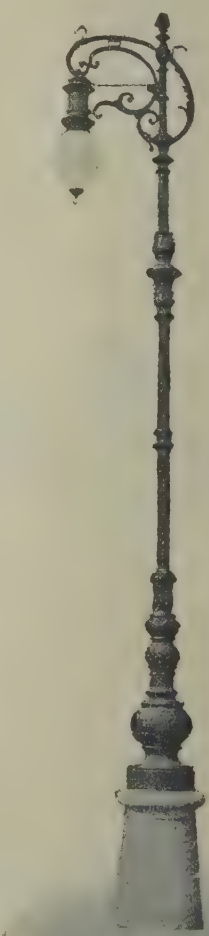

Fig. 1. Båglampskandelaber.

ifstiden därvid minskades, spelade mindre roll på grund af det billiga tillverkningspriset. Men så kom den tid, då 220-voltsystemen infördes, och härvid minskades åter glödlampans konkurrensmöjligheter. Ett stort framsteg i belysningstekniken gjordes i och med den af prof. Nernst uppfunna lampan, i hvilken såsom glödkropp användes en staf af svårsmälta metalloxider; denna lämpar sig för den högre spänningen och har äfven med fördel utförts i större enheter om 125 à 250 normalljus, hvarigenom en lucka mellan båg- och glödlamporna blifvit fylld. Båglamptekniken å sin sida utvecklades

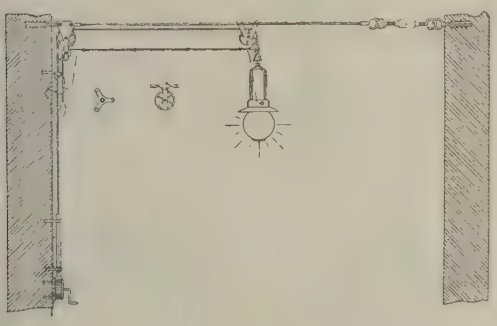

Fig. 2. Gatubåglampa med lina och spel.

samtidigt i fråga om energibesparing genom införande af s. k. effektkol med inblandade salter, som förhöjde ljusstyrkan. Samtidigt närmade man sig äfven från det hållet den medelstora typen genom konstruktion af s. k. lilliputlampor. På senaste tiden ha emellertid glödlamporna åter ryckt ett steg framåt i och med de nya metalltrådlamporna: tantal- och osmiumlampan m. fl., vid hvilka energiförbrukningen nedpressats till omkr. 1—1,5 watt per hefnerljus samtidigt med att lifslängden ökats i betydande grad; dessa lampor brinna dock endast för högst 125 volt.

För *ytterbelysning* användas mest båglampor. De kopplas flera stycken i serier, beroende på den förefintliga spänningen. I Amerika och på några ställen i Europa (dock mera förr) användes båglampor kopplade i långa serier på högspänning af flera tusen volt. För att mata dessa användes seriemaskiner eller transformatorer, de förra såväl som de senare automatiskt reglerande på konstant strömstyrka. Om en lampa slocknade, förbikopplades den automatiskt. Vid belysning med växelströmsbåglampor får periodtalet ej vara alltför lågt (ej gärna under 40 per sek.), emedan då obehagliga ljusdallringar uppstå, som blifva besvärliga, i synnerhet då rörliga föremål belysas. I Amerika användas mycket höga periodtal för denna sorts belysning, och då för större kraftöfverföringar ett lågt periodtal helst användes, hafva i amerikanska elektricitetsverk s. k. periodomformare blifvit en regel. — För båglampornas anbringande användas antingen höga kandelabrar eller upphängning mellan husväggarna (fig. 1 och 2 visa exempel härpå). Då lamporna tid efter annan måste nedtagas för isättning af nya kol, äro de vanligen upphängda på ställinor, hvilka vindas upp på små spel med spärr och vef. Äfven Nernstlampor hafva på en del ställen kommit till användning för ytterbelysning; deras större ömtålighet erbjuder emellertid en del vanskligheter. Vanliga glödlampor användas flerstädes i synnerhet för nattbelysning af gator.

För *inomhusbelysning* användes ofta bågljus med indirekt belysning. En sådan lampa visas i fig. 3. Små båglampor och större Nernstlampor (s. k. intensivlampor) användas i stor utsträckning för belysning af butiker o. d. Glödlampor monteras i armatur af växlande slag, såsom kronor, amplar, lampetter, stakar m. m. Prof på sådan, mestadels i Sverige tillverkad armatur lämnas i fig. 4. För rörliga lampors anslutning användas proppar och väggkontakter (se fig. 5). Bland hithörande detaljer förtjänar nämnas en mycket använd typ å glaskupor, bestående af ett system väl beräknade små prismor, som tillsammans åstadkomma ljusets samlande i en viss riktning, t. ex. nedåt (holofanglas). — Ledningarna för elektrisk belysning inomhus förläggas i regel osynliga i rör under putsen (se Elektriska ledningar).

Elektrisk *reklambelysning* har, i synnerhet i de stora världsmetropolerna, uppdrifvits i kolossal omfattning. Stora bokstäfver formas af plåtlådor och täckas med olikfärgade glas, som belysas af glöd-

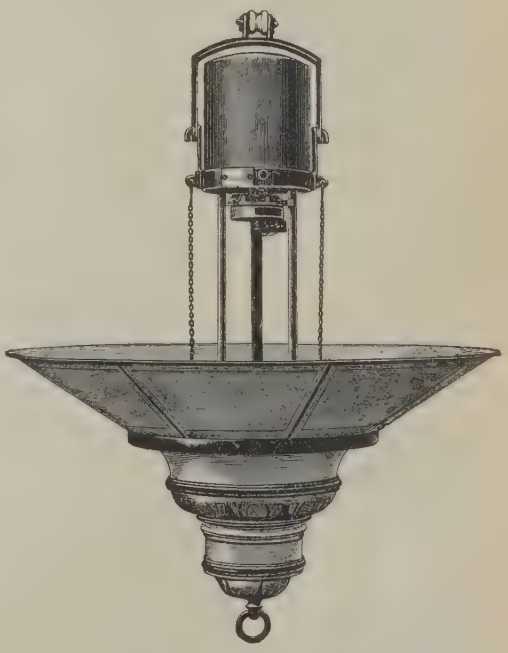

Fig. 3. Indirekt belysning.

lampor. Särskilda automatiska apparater hafva konstruerats, som omkoppla dessa lampgrupper på olika sätt, gifvande olika färger eller andra varierande ljuseffekter.

För belysning af trappor användas äfven automatiska apparater, som efter vissa minuter verkställa släckningen af lamporna.

Elektrisk *scenbelysning* sker i regel med ramper af glödlampor, ordnade dels vertikalt bakom kulisserna, dels horisontalt i taket och vid scenkanten

Snörpendel. Krona. Bordlampa. Figurlampa. Arbetsstake.

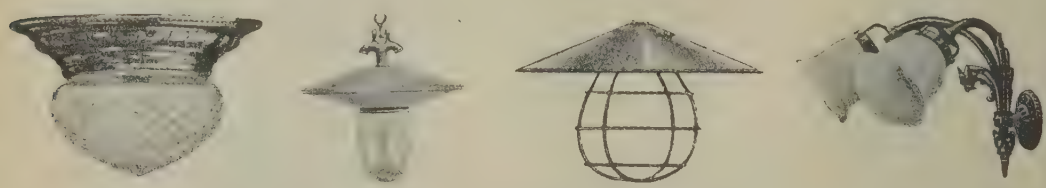

Takbelysning. Vattentät hållare. Reflektor med skyddskorg. Väggarm (lampett).

Fig. 4. Åtskilliga typer af armatur till glödlampor.

För åstadkommande af kontinuerliga variationer användas stora motstånd, reglerade från en särskild central å scenen. Olika färgskiftningar åstadkommas med blandning af förr tre, numera fyra färger, hvitt, gult, rödt och blått, som med regulatorns tillhjälp kunna successivt öfvergå i hvarandra. — Elektrisk *nöd-(eller reserv-)belysning* blir allt vanligare vid teatrar och offentliga samlingslokaler. Genom försök har man nämligen funnit, att detta system är det mest pålitliga. Stearinljus och andra bränslelampor hafva nämligen visat sig vid inträffande eldsolycka otillfredsställande, i det att de lätt utsläckas af rök och drag. Den elektriska nödbelysningen sker från en från den normala skild strömkälla, bäst ett särskildt ackumulatorbatteri. — Litt.: J. Herzog och C. Feldmann, "Handbuch der elektrischen beleuchtung" (2:a uppl. 1901). A. E—m.

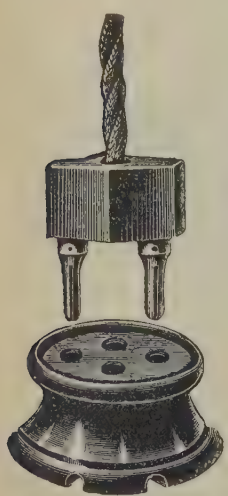

Fig. 5. Väggkontakt med propp.

Elektrisk dockdans, *fys.*, ett experiment, afsedt att ådagalägga den statiska elektricitetens verkan på lätta kroppar. Små figurer eller dockor, skurna af kork, flädermärg eller något annat ytterst lätt ämne, inneslutas i en upprättstående glascylinder, hvars lock och botten utgöras af metallskifvor eller af papp, öfverdraget med stanniol. Cylinderns lock sättes i ledande förening med konduktorn på en elektricitetsmaskin och bottnen med jorden. Om maskinen laddas, blir äfven locket laddadt, och de lätta dockorna attraheras så starkt, att de hoppa upp mot locket, mottaga där elektricitet och repelleras till följd däraf tillbaka mot bottnen, där de urladdas, attraheras sedan på nytt uppåt o. s. v., så att de på detta sätt oupphörligt hoppa upp och ned. Vid detta experiment använder man vanligen små bitar af flädermärg, stundom målade och klädda såsom små dockor (däraf namnet). L. A. F.*

Elektrisk drake, *fys.* Benjamin Franklin uppsände en drake (se d. o.), fäst vid ett snöre, för att studera molnens elektriska laddning (1752). Kommer draken tillräckligt nära intill ett med elektricitet laddadt moln, uppstår en fördelning, hvarvid fri elektricitet samlas på den del af snöret, som är längst ifrån draken, eller bortgår till jorden, om ledning finnes. Franklins drake bestod af en stor sidenduk, utspänd öfver ett kors af trä. Vid korset var fäst ett snöre af hampa, med en nyckel af järn fastknuten nertill. Nyckeln var genom ett sidenband isolerad från handen. När denna drake uppsläpptes under ett förbigående åskmoln, erhöllos gnistor från nyckeln. Franklin visade, att molnen oftare äro negativt än positivt laddade. Draken laddas också, om intet moln finnes i dess närhet, till följd af luftelektricitetens (se d. o.) verkningar. Detta märk-

ärdiga experiment, jämte andra af liknande art, äckte hos Franklin tanken på åskledaren och utgör ltså ett ganska viktigt moment i fysikens hi-oria. L. A. F. (S. A—s.)

Elektrisk endosmōs, *fys.* När den elektriska römmen går genom en vätska, förorsakar den mte en sönderdelning af vätskan äfven en för-yttning af densamma. Denna förflyttning kallas trömningsström och anses förorsakad af kraft, benämnd elektrisk endosmos. För t genom ett enkelt experiment påvisa detta feno-en leder man en elektrisk ström genom en vatten-assa, som befinner sig i ett V-formigt glasrör, i vars nedre del insatts en propp af porös lera. Här-d visar sig vätskans förflyttning genom en sänkning vätskeytan vid den positiva polen och en höjning d den negativa. Den elektriska endosmosen, som ptäcktes af Reuss 1809, har närmare studerats af Wiedemann, hvilken ådagalagt, att de flesta vätskor ras med strömmen från den positiva till den nega-va polen (undantag finnas dock) samt att förflytt-ngen på en viss tid växer, i samma mån vätskan der elektriciteten sämre och strömstyrkan är större. nligt Helmholtz laddas vätskepartiklarna med mot-tt elektricitet mot rörväggen, enligt Coehn blir et ämne, som besitter den högre dielektricitets-nstanten (se d. o.), positivt laddadt. Då nu vatten ar en ovanligt hög dielektricitetskonstant, blir det nligen positivt och följer därför med den elek-iska strömmen. På annat sätt förhålla sig an-a vätskor, exempelvis organiska oljor. Fina rtiklar, suspenderade i en vätska, drifvas af lik-nde grunder med eller mot den elektriska ström-en. Kolloider, såsom gelatin, ägghvitelösningar, rrihydrat, kiselsyra m. fl., anses bestå af sådana nå under mikroskop osynliga, men med ultra-ikroskop stundom iakttagbara suspenderade små-rtiklar. De påverkas också af den elektriska römmen och indelas af denna grund i elektro-sitiva och elektronegativa. De flesta äro elektro-gativa i jämförelse med omgifvande lösningsmedel atten). J. G. H. (S. A—s.)

Elektrisk gaständare, *elektrot.*, apparat, medelst vilken man genom att sluta en elektrisk ström åstad-ommer, att lysgas påsläppes samt antändes vid brän-aren. Genom en ytterligare strömslutning kan van-gen lågan åter släckas. Dessa apparater bestå i lmänhet af en elektromagnet, hvars ankare vid ström-utningen attraheras och åstadkommer dels öppnandet gaskranen, dels strömmens afbrytande vid en nära sutloppet anordnad kontakt, hvarvid den där fram-ringande gnistan antänder gasen. Genom att ånyo uta strömmen förflyttas gaskranen ytterligare af nkaret, d. v. s. kranen stänges. Elektriska gastän-are ega betydelse för tändandet af t. ex. gasglöd-us (där glödkroppen lätt skadas genom mekanisk ntändning), äfvensom för det fall, att man vill nda en eller flera på afstånd befintliga gaslågor, ex. alla gatlyktorna inom en stadsdel från ett enda ställe. Från detta hafva då förts elektriska ledningar ll alla lyktorna. J. G. H.*

Elektrisk generātor, *elektrot.* Se Elektriska askiner.

Elektrisk gnista, *fys.* Då tvenne tillräckligt stora ektricitetsmängder af olika slag förena sig genom ften, sker detta under ljusutveckling. Så t. ex. hålles en gnista, när två med motsatt elektricitet laddade kroppar föras nog nära intill hvarandra, eller när man närmar en kropp, t. ex. ett finger, till konduktorn på en elektricitetsmaskin. Gnistans *form* är beroende på afståndet mellan de kroppar (poler), mellan hvilka den hoppar öfver. Är detta afstånd kort, är den rätlinig; vid ett afstånd af 6—7 cm. blir den oregelbundet krokig, stundom utsändande grenar, löpande från den positiva mot den negativa polen. Gnistans *färg* är beroende dels af polytornas beskaffenhet, dels ock af den omgifvande gasens sammansättning. Med polytor af kol erhållas gula, med sådana ytor af koppar gröna gnistor. I syre är gnistan hvit, i väte röd, i kväfve blå eller violett, o. s. v. Gnistans *varaktighet* är ytterst kort (vanligen mindre än en milliondels sekund), hvarför ett i rörelse befintligt föremål, t. ex. en svängande sträng, som endast belyses af en elektrisk gnista, synes vara stillastående. En gnista erhålles, äfven då en elektrisk ström slutes eller afbrytes. I senare fallet blir gnistan betydligt starkare, om någon del af strömledaren är upplindad i spiral, emedan den vid strömmens afbrytande uppkommande extra strömmen då förstärker den ursprungliga strömmen. De största och starkaste gnistorna erhållas dock medelst elektriska induktionsapparater. Får den elektriska gnistan bilda sig i ett luftförtunnadt rum, breder den ut sig och blir olika färgad vid den positiva polen — i vanlig luft purpurröd — än vid den negativa — i vanlig luft blåaktig. Vid stor förtunning omgifves det s. k. negativa glimljuset på den negativa polen (katoden) af det mörka katodrummet, och gnistan blir i den positiva polens (anodens) närhet tvåstrimmig genom omväxlande mörkare och ljusare skikt, som stundom breda ut sig till ljusbollar. Från katoden utgå de s. k. katodstrålarna, som åstadkomma fosforescens (se d. o.) hos de kroppar, t. ex. omgifvande rörväggar, på hvilka de falla. K. L. (S. A—s.)

Elektrisk hiss. Se Hiss.

Elektrisk induktiōn, *fys.* Se Elektricitet.

Elektrisk influe'ns, *fys.* Se Elektricitet.

Elektrisk installatiōn, *elektrot.* Se Elektriska ledningar och Elektrisk belysning.

Elektrisk instrumenteringsanläggning, *elektrot.* Se Elektriskt ställ.

Elektrisk järnsmältning, *metall.* Se Järn.

Elektrisk kapacitet, *fys.* Se Laddningskapacitet.

Elektrisk kedja, *fys.* Se Galvaniskt batteri.

Elektrisk kondensātor, *fys.* Se Elektricitet, sp. 204, Elektroskop och Laddflaskan.

Elektrisk kortslutning, *elektrot.*, säges inträffa, då två ledningar, mellan hvilka förefinnes en stor spänning (framkallad exempelvis därigenom, att den ena ledningen är i förbindelse med den positiva och den andra med den negativa polen till en strömkälla), kommit i förbindelse (kontakt) med hvarandra medelst någon metallisk ledning med intet eller ringa motstånd mot den elektriska strömmen. En sådan förbindelse förorsakar alltid en starkare ström än den, för hvilken ledningarna och apparaterna inom anläggningen äro afsedda, till följd hvaraf apparaterna lätt kunna förstöras och ledningstrådarna afsmälta eller råka i glödgning samt sålunda åstadkomma eldsvåda m. m. För att skydda sig för de

olyckor en kortslutning kan framkalla, använder man s. k. säkerhetsapparater (se Elektriska säkerhetsapparater). J. G. H.*

Elektrisk kraft, *elektrot.*, det populära uttrycket för elektrisk energi eller snarare elektrisk effekt. Priset på elektrisk kraft ställer sig i allmänhet i Sverige till 50—150 kr. per elektrisk hkr per år, varierande dels på grund af olika lokala förhållanden, dels med storleken på kraftbeloppet. Vid stora utländska välbelägna vattenfall kan kraften stundom säljas till pris af ända till 25 à 20 kr. per öfverförd elektrisk hästkraft och år. A. E—m.

Elektrisk kraftstation, *elektrot.* Se Elektricitetsverk och Elektrisk arbetsöfverföring.

Elektrisk kraftöfverföring, *elektrot.* Se Elektrisk arbetsöfverföring.

Elektrisk kur, *med.* Se Elektroterapi.

Elektrisk ledningsförmåga, *elektrot.*, det omvända värdet af elektriskt motstånd (se d. o.).

Elektrisk likvid. Se Hemliga medel.

Elektrisk ljusbåge, *fys.* och *elektrot.* Om tvenne spetsar af metall eller kol, som stå i förbindelse med hvar sin pol af en elektricitetskälla med åtminstone några tiotal volts spänning, sättas i förbindelse med hvarandra och aflägsnas något från hvarandra, blir strömöfvergången bestående dem emellan. Strömmen fortledes af en af partiklar eller gas från elektrodmaterialet bildad glödande brygga, hvilken ofta företer en mer eller mindre utpräglad bågform (''ljusbåge''). För praktiskt bruk användas oftast spetsar af kol. De flesta metaller kunna emellertid bilda ljusbåge, med undantag af zink och vissa legeringar. Dessa metaller hafva därför användning vid en del elektriska apparater, t. ex. åskledare, där man sträfvar att undvika en bestående ljusbåge vid apparatens funktionerande. I praktiken användas ljusbågar för belysning (se Båglampa), för industriellt bruk vid lödning, svetsning eller smältning i ugnar, där hög temperatur fordras, samt för vetenskapliga arbeten till åstadkommande af hög temperatur, t. ex. kroppars glödning för spektroskopisk undersökning. Den elektriska växelströmsljusbågen har på senare tider fått användning äfven för industriell framställning af kväfveföreningar ur luft, hvilket förfarande genom Birkelands arbeten bragts till praktisk användning och lofvar att få en storartad betydelse.

Vid närmare undersökning af en ljusbåge mellan kolspetsar, alstrad med likriktad ström, finner man, att den positiva kolspetsen formar sig till en fördjupning, ''kratern'', under det att det negativa kolet bibehåller sin spetsiga form. Då växelström användes, blifva båda spetsarna naturligtvis lika. Själfva ljusbågen har befunnits bestå af från elektroderna lösryckta partiklar, och den förmedlar sålunda en materialtransport, gående i öfvervägande grad från det positiva till det negativa kolet. Huruvida partiklarna helt enkelt afsprängas eller om kolet först öfvergår i gasform (''sublimerar''), är ej med säkerhet fastställdt. Någon smältning af kolet har i alla händelser icke kunnat iakttagas. Temperaturen i ljusbågen har varit föremål för många undersökningar, och resultaten variera betydligt, från 2,000 till 6,000°. De tillförlitligaste mätningarna hafva gifvit omkr. 3,500° vid ''kratern'', på det negativa kolet ungefär 2,500° samt i själfva bågen en temperatur, i allmänhet något högre än ''kraterns'', men varierande med olika strömstyrka.

Som förut antydts, erfordras en viss minimispänning, för att en ljusbåge skall blifva bestående. Ökas sedermera afståndet mellan spetsarna, så ökas spänningen (för en bestämd strömstyrka) relativt obetydligt. Om man undersöker spänningens, d. v. s. motståndets, fördelning i ljusbågen, finner man, att det ojämförligt största spänningsfallet, och därmed motståndet, ligger i öfvergången mellan det positiva kolet och bågen. Såväl bågen i och för sig som öfvergången vid negativa kolet synes erbjuda ett betydligt mindre motstånd. Edlund m. fl. sökte förklara de elektriska förhållandena i ljusbågen genom antagande af en motelektromotorisk kraft i bågen. Många nyare undersökningar gifva emellertid icke stöd åt denna hypotes, utan det synes sannolikt, att det stora öfvergångsmotståndet vid positiva kolet härrör från därstädes i ytan liggande gasskikt. De fullständigaste undersökningarna öfver den elektriska ljusbågen äro utförda af mrs Ayrton, som uppställt följande formel för spänningen i en likströmsljusbåge:

$$E = \alpha + \beta L + \frac{\gamma + \delta L}{i}$$

E betyder här spänningen, L båglängden och i strömstyrkan; α, β, γ och δ äro konstanter. α betecknar en spänning — oberoende af bågens längd —, som förtäres vid öfvergången till spetsarna, $^4/_5$ vid den positiva, $^1/_5$ vid den negativa. Den andra termen har afseende på själfva bågen och den tredje åter på spetsarna, angifvande smärre variationer.

Då en ljusbåge matas med växelström, förorsakar motståndets variation, att kurvformen hos den använda växelströmmen förändras, så att ström- och spänningskurvorna få olika utseende. Häraf blir en följd, att effektförbrukningen blir mindre, än hvad produkten af ström och spänning angifver, ehuru någon fasförskjutning ej finnes. Således

$$W = E \cdot i \cdot f,$$

där f är en faktor, mindre än 1.

Den elektriska ljusbågen visar en intressant egenskap i och med sin ytterliga känslighet för variationer i den elektriska strömmen. Om till polerna af en ljusbåge på lämpligt sätt anbringas ledningar från en mikrofon med batteri, kan bågen fås att återgifva ljud (äfven tal), som bibringas mikrofonen (den ''talande ljusbågen''). Dessa fenomen hafva närmare undersökts af Duddel och hafva gifvit upphof till en praktisk tillämpning för telefonering utan tråd, i det att ljusbågens variationer äro förbundna med motsvarande temperaturförändringar och därmed följande variationer i det utsända ljusets styrka. En selen-cell, införd i ljusknippet från en talande ljusbåge, följer dessa belysningsvariationer och kan, inkopplad i en telefonkrets, ge upphof till ljud i telefonen, hvarigenom samtal kunna öfverföras ''per ljusstråle''. Äfven för trådlös telegrafering har ljusbågen fått användning såsom generator för elektriska vågor. — Litt.: B. Monasch, ''Der elektrische lichtbogen'' (1903). A. E—m.

Elektrisk ljuskastare, *elektrot.* Se Elektrisk strålkastare.

Elektrisk ljusterapi, *med.* Se Ljusterapi.

Elektrisk lukt, *fys.* När en elektricitetsmaskin någon tid hållits i gång, bildas — genom den utrocklade elektricitetens inflytande på den omgifvande luftens syre — ozon, hvars närvaro märkes genom dess egendomliga lukt (däraf benämningen).

Elektrisk lödning, *elektrot.*, ett förfarande att utan särskild lödmetall genom lokal uppvärmning få metalldelar att smälta samman. För ändamålet användes en stark ljusbåge, alstrad mellan två nedåtriktade kolspetsar och nedblåst med tillhjälp af ett magnetiskt fält. Då apparaten föres öfver fogen, som skall lödas, alstras den behöfliga uppvärmningen af ljusbågens intensiva hetta, hvarvid man kan få kanterna att smälta samman. Metoden har emellertid ått en relativt liten användning. Se vidare Elektrisk svetsning. A. E—m.

Elektrisk mōtor, *elektrot.* Se Elektriska maskiner och Elektromotor.

Elektrisk polarisatiōn, *fys.*, detsamma som galvanisk polarisation. Se Polarisation 2.

Elektrisk post, *elektrot.*, befordran af bref och mindre paket medelst elektricitet. För ändamålet anlägges en bana liknande en elektrisk järnväg i smått med skenor för strömmens förande till den plats, där lådan eller kistan med brefven befinner sig. Vid ett 1889 af amerikanerna Weems och Dolbear anställdt försök utgjordes kistan af en vid ändarna tillspetsad stålcylinder, fram- och baktill försedd med hjul, som löpte på en skena. Rörelsen åstadkoms genom attraktionen från strömförande trådspiraler, genom hvilka stålcylindern fick passera och som voro placerade utefter hela banan på ett inbördes afstånd af halfva stålcylinderns längd. Strömmen i hvarje trådspiral slutes, allteftersom stålcylindern löper fram till dem, men upphör, så snart den åter passerat. J. G. H.*

Elektrisk potentiāl, *fys.* Befinner sig en med elektricitetsenheten laddad liten kropp (eg. punkt) under inverkan af en annan med elektricitetsmängden m_1 laddad kropp, uttryckes repulsionen (f) mellan båda genom formeln

$$f = \frac{m_1}{r^2},$$

där r är kropparnas afstånd från hvarandra. Tänker man sig den förra kroppen rörlig, medan den senare står stilla, åtgår ett visst arbete att närma den förra kroppen till den senare från afståndet r_0 till afståndet r_1. Detta arbete A kan beräknas vara uttryckt genom formeln

$$A = m_1 \left(\frac{1}{r_1} - \frac{1}{r_0} \right).$$

Tages nu det ursprungliga afståndet r_0 mycket stort, så att den elektriska verkan på detta afstånd kan försummas, försvinner $\frac{1}{r_0}$ ur formeln, och arbetet blir $A = \frac{m_1}{r_1}$. Detta arbete kallas den elektriska potentialen i punkten r_1. Elektrisk potential kan således definieras såsom det arbete (uttryckt i erg), hvilket åtgår att öfverflytta elektricitetsenheten från mycket (oändligt) stort afstånd till punkten i fråga. Finnas flera elektriska massor (m_1, m_2, ... m_n) fördelade i rummet, blir potentialen i en bestämd punkt V:

$$V = \frac{m_1}{r_1} + \frac{m_2}{r_2} + \ldots + \frac{m_n}{r_n},$$

där r_2 är punktens afstånd till elektriska massan m_2 o. s. v.

Kring en laddad punkt hafva alla punkter, som ligga på samma afstånd, samma potential, eftersom m_1 och r_1 äro lika för dem alla. Alla dessa punkter af lika potential ligga på en yta, som kallas ekvipotentialyta. I förevarande enkla fall utgöras således ekvipotentialytorna af sfärer kring den laddade punkten såsom medelpunkt. Intet arbete fordras för öfverföring af elektricitetsmängden 1 (och ej heller någon annan mängd) från en punkt till en annan på *samma* ekvipotentialyta. Däraf följer, att elektriciteten ej har någon sträfvan att förflytta sig från en punkt till en annan på en sådan yta, d. v. s. elektriciteten befinner sig på denna i jämvikt. En metallyta (eller ledande yta) erbjuder ett sådant fall, så snart elektriciteten befinner sig i hvila (i sitt jämviktsläge) på densamma. Är däremot ej den elektriska potentialen lika i två punkter af samma ledande (exempelvis metalliska) kropp, uppstår en strömning af elektricitet från högre till lägre potential (elektrisk ström). Denna ström beror på potentialens skillnad i de båda punkterna, hvilken därför kallas elektromotorisk kraft (se under Elektromotor). Införandet af begreppet elektrisk potential har varit af den största betydelse för elektricitetslärans utveckling. Man kan använda motsvarande begrepp för alla massor, som verka på hvarandra omvändt som kvadraten på afståndet, såsom tunga massor (tyngdpotential), magnetiska massor (magnetisk potential) o. s. v. S. A—s.

Elektrisk resonans, *elektrot.*, säges uppstå, då ett elektriskt svängande system har samma periodtal som ett samtitigt uppträdande elektriskt svängningsfenomen. Resonans kan inträffa vid en elektrisk växelströmsanläggning, om självinduktionen och kapaciteten hafva sådana värden, att

$$p = \frac{1}{2\pi\sqrt{L \cdot C}},$$

där p betyder periodtalet, L självinduktionskoefficienten och C kapaciteten. Dylika fenomen uppstå lätt vid t. ex. anläggningar med stora kabelnät och kunna förorsaka, att såväl ström som spänning antager vådliga värden, högt öfver de normala. Gnistor och ljusbågar äro särskildt egnade att inleda dylika fenomen. — Vid apparater för alstrande af elektriska svängningar (vågor), telegrafering utan tråd m. m. begagnar man sig af resonans för erhållande af kraftiga verkningar. A. E—m.

Elektrisk ringledning, *elektrot.*, anordning, hvarigenom signaler, såsom en klockas ringande e. d., frambringas af en elektrisk ström i ändamål att kalla på en person, att åstadkomma alarm eller att kontrollera utförandet af något speciellt. I sin enklaste form utgöres en elektrisk ringledning af en strömbana, i hvilken ingå ett batteri, en tryckknapp och en elektromagnet. Knappens intryckande åstadkommer strömmens slutande genom elektromagneten, hvars ankare därigenom attraheras. Denna rörelse hos ankaret förorsakar, att strömmen afbrytes, hvar-

vid en på ankaret fäst fjäder för ankaret tillbaka till dess ursprungliga läge, hvarigenom strömmen åter slutes, ankaret ånyo attraheras, afbryter strömmen, går tillbaka o. s. v.; d. v. s. ankaret kommer att oscillera och en vid detsamma fäst kläpp att framkalla signal på en klocka. En elektromagnet, anordnad på ofvan angifvet sätt, benämnes ”självafbrytare”. Ofta förekommer, att flera tryckknappar, placerade på olika platser, t. ex. i de olika rummen i en våning, äro satta i förbindelse med samma batteri och samma självafbrytare, så att intryckandet af en knapp, hvilken som helst, åstadkommer signal. För att härvid kunna uppfatta hvilken af knapparna nedtryckts, brukar man i hvar och en af ledningarna från dem insätta en annan elektromagnet, hvars ankare, när det attraheras, åstadkommer nedfallandet af en klaff, å hvilken platsen, hvarifrån signalen utgått, finnes angifven. — Man kan åstadkomma strömmens slutande äfven genom att kombinera en kontaktsanordning med t. ex. en dörrs öppnande, en nyckels kringvridande, gående öfver en viss plats o. s. v. J. G. H.*

Elektrisk scenbelysning, *elektrot.* Se Elektrisk belysning.

Elektrisk skärmverkan, *fys.*, *elektrot.* Om elektromagnetiska rörelser träffa en ledande massa, uppstå i de yttre skikten strömmar, som förtära energien och sålunda skärma för rörelsens inträngande till de inre partierna. Analogt, om en ledare genomflytes af en växelström, skärma de yttre partierna för de inre, så att dessa ej i samma mån deltaga i strömledningen. Detta fenomen yttrar sig särskildt vid grofva ledningar och tillspetsar sig alltmer vid stigande periodtal; det ger sig till känna såsom ett skenbart ökadt motstånd i ledaren. Vid snabba oscillationer sker ledningen öfver hufvud taget blott i det yttersta lagret, hvarför man vid t. ex. åskledare bör använda ledningar med stora ytor. A. E—m.

Elektrisk smärtstillande giktspiritus. Se Hemliga medel.

Elektrisk stapel, *fys.*, detsamma som galvanisk stapel. Se Galvaniskt element.

Elektrisk strålkastare, Elektrisk ljuskastare l. Projektör, apparat, som genom att samla ljusstrålarna från en elektrisk båglampa till ett knippe med stor ljusstyrka kan skarpt belysa ett visst närmare eller fjärmare beläget område. Principen för sådana apparater är, att en kraftig elektrisk ljusbåge placeras i brännpunkten till en parabolisk eller sfärisk spegel, hvarvid de från denna reflekterade strålarna komma att utgå parallellt. Äfven andra anordningar för ljusstrålarnas koncentrering användas, såsom linser, i hvilkas brännpunkt ljusbågen anbringas. Linserna måste för att kunna erhålla stor öppning göras aplanatiska (se d. o.), d. v. s. formas så, att äfven de strålar, som utgå mycket snedt, brytas till en med de centrala strålarna parallell riktning. — Hela apparaten brukar vanligen fastsättas vid ett stativ, så att den kan vridas kring tvenne mot hvarandra vinkelräta axlar och strålknippet sålunda kan kastas i hvilken riktning som helst. De elektriska strålkastarna hafva fått stor användning inom marinen, där fartygen medelst dem upplysa sin väg; äfven för optiska telegrafen och framför allt för militära ändamål (de nyttjades i sådant afseende första gången under Paris' belägring 1870) hafva strålkastarna fått stor betydelse (se vidare Båglampa). J. G. H.*

Elektrisk ström, *fys. o. elektrot.*, a) i allmänhet: elektricitet i rörelse; b) i inskr. bem.: elektricitetens gång genom en sluten krets (strömkrets) af ledare. Den uppstår därigenom, att man förmedelst arbete framkallar ett sådant spänningstillstånd i ändpunkterna af en ledning, att den ena ändpunkten får högre potential än den andra. Elektriciteten passerar då under utförande af ett visst arbete från den ändpunkten af ledningen, hvars potential är högre, ”den positiva polen”, till ”den negativa polen”, den ändpunkt, som har lägre potential. Strömmen är antingen *likriktad*, då den varaktigt har samma riktning, d. v. s. strömkällans poler inneha samma inbördes läge, eller *växelström*, då dess intensitet och riktning periodiskt förändras. Mycket snabba växelströmmar rubriceras under elektriska oscillationer. Den för praktiskt bruk vanliga växelströmmen har ett periodtal, varierande vanligen mellan 25 och 70 perioder pr sek.; 16 perioder förekomma för vissa enfasbanor. I Europa äro 25 och 50 perioder de vanligaste; i Amerika användas ända till 133 perioder. Växelström kan vara en- eller flerfasig. Vid tvåfasig växelström med gemensam återledning är strömmen i denna $\sqrt{2}$ ggr så stor som i yttertrådarna. Vid triangelkopplad trefassystem är linjeströmmen $\sqrt{3}$ ggr så stor som strömmen i hvarje triangelsida. — Med dubbelström menas inom svagströmstekniken en serie strömimpulser af olika riktning, men utan reguljärt periodtal. Den elektriska strömmens styrka mätes i ampère. Jfr Absoluta enheter och Elektricitet. A. E—m.

Elektrisk svetsning l. Elektrisk vällning, *elektrot.*, ett förfarande att sammanfoga metalldelar genom att låta dem ingå i en elektrisk strömkrets och förena dem, då det i beröringsytan alstrade värmet är tillräckligt att på några få sekunder fullständigt sammansvetsa delarna. Denna svetsningsmetod, angifven af Elihu Thomson, har fått rätt stor användning, särskildt för fabrikation af ringar, kättingar o. dyl. Fogens styrka blir i de flesta fall jämförlig med det öfriga materialet, stundom större. Endast i fråga om vissa stålslag, där den genom utglödgningen åstadkomna förändringen i materialets egenskaper spelar in, råder ett motsatt förhållande. För elektrisk svetsning erfordras betydande strömstyrkor, vanligen flera tusen ampère. För att sammansvetsa 12 mm. rundjärn fordras — momentant — omkr. 10 hkr. Som strömkälla användes därför enklast en växelströmstransformator, då arbetsstycket kan direkt ingå i eller bilda den sekundära lindningen. Den elektriska svetsningen erbjuder stora fördelar: den är bekväm och lättskött samt möjliggör genom sin snabbhet en stor arbetsintensitet. A. E—m.

Elektriskt arbete. Se Arbete.

Elektriskt batteri, *fys.* Se Batteri 3.

Elektrisk telegraf, *elektrot.* Se Telegraf.

Elektriskt fluïdum, *fys.* Se Dualistiska teorien och Elektricitet.

Elektriskt fält, *fys.* Se Potential.

Elektriskt ljus, *elektrot.* Se Elektrisk belysning.

Elektriskt ljusbad, *med.*, en modern badform, som serveras i därtill särskildt apterade (rum eller) skåp

eller lådor, i hvilka den badande placeras med hufvudet utanför skåpet antingen sittande på en stol eller liggande på en soffa. Å skåpets alla väggar och golf äro elektriska glödlampor insatta; vanligen äro väggarna äfven beklädda med spegelglas för ljusets reflekterande. Badets verkan är i första hand svettdrifvande och såsom sådant synnerligen elegant och renligt, hvarjämte verkan kan noggrant doseras. Effekten inträder vid lägre temperatur, 28—42° C., än andra svettbad, varmluftsskåp o. d. samt äfven efter kortare tids inverkan. Obehagliga biverkningar äro blodkongestion åt hufvudet, starkt påskyndad hjärtverksamhet och andning; badet är ingalunda ofarligt, hvarför det icke bör användas utan läkares ordination. Liksom efter andra slags svettbad kunna timtals efterföljande svala bad i en eller annan form (halfbad, dusch etc.) med fördel användas. I terapeutiskt syfte brukas de elektriska ljusbaden särskildt vid reumatiska åkommor, gikt och öfriga ämnesomsättningssjukdomar, såsom fettsot, sockersjuka etc. I. H.

Elektriskt luftbad, *med.* Se Elektroterapi.

Elektriskt motstånd, Elektriskt ledningsmotstånd, *fys.*, mätes i ohm, som är 10^9 c.g.s.-enheter (se Absoluta enheter). Det elektriska ledningsmotståndet hos en ledare beräknas ur dess längd l, dess genomskärningsarea q och en för ämnet karakteristisk konstant c, det specifika ledningsmotståndet sålunda: $R = c \frac{l}{q}$.

Det specifika motståndet är således motståndet hos en ledare af enheten längd och enheten genomskärningsarea. Metallerna hafva i regel ett relativt litet ledningsmotstånd; deras motstånd stiger i regel med temperaturen (positiv temperaturkoefficient). Denna omständighet kan begagnas för konstruktion af motstånd, som konsumera en konstant effekt trots varierande spänning (material: järntråd nära glödning, innesluten i vätgasatmosfär). Samma princip användes för att skydda ömtåliga lampor mot spänningsändringar. Kol och metalloxider hafva ett relativt stort motstånd, som emellertid aftager med stigande temperatur.

Vid växelström uppträder i en ledare ett skenbart motstånd (impedans) på grund af inverkan af självinduktion, resp. kapacitet. Är det verkliga motståndet — det, som förtär energi, och som vid likström är något större än det rena motståndet vid likström — R, självinduktionskoefficienten L och periodtalet p, blir det skenbara motståndet $I = \sqrt{R^2+(2\pi pL)^2}$; finnes kapacitet ($C$) i kretsen, blir $I = \sqrt{R^2+\left(\frac{1}{2\pi pC}\right)^2}$; finnas båda, blir $I = \sqrt{R^2+\left(2\pi pL-\frac{1}{2\pi pC}\right)^2}$. Den bredvid det verkliga motståndet uppträdande ”motverkan” benämnes reaktans.

Är $2\pi pL - \frac{1}{2\pi pC} = 0$, eller

$$p = \frac{1}{2\pi\sqrt{LC}},$$

så är $I = R$,

d. v. s. självinduktionens och kapacitetens verkningar kompensera hvarandra, och det skenbara motståndet är lika med det verkliga; man säger då, att resonans eger rum. På grund af att ett motstånd med stor självinduktion visar ett stort motstånd, utan att konsumera motsvarande effekt, erbjuder sig ett bekvämt sätt att vid växelström anskaffa ekonomiska förkopplingsmotstånd genom att linda koppartråd, som har litet motstånd, kring en järnkärna, då självinduktionen blir stor (dämprulle l. induktivt motstånd). A. E—m.

Elektrisk transmissiōn, *elektrot.*, detsamma som elektrisk arbetsöfverföring (se d. o.).

Elektriskt slag, *fys.* Se Slag 2.

Elektriskt ställ, *elektrot.*, en term föreslagen att ersätta elektrisk instrumenteringsanläggning.

Elektriskt svänghjul, *fys.* Se Elektrisk vind.

Elektriskt ur, *mek.* Se Ur.

Elektrisk turbin, *fys.* Se Elektrisk vind.

Elektrisk tågbelysning, *elektrot.* Belysning af järnvägståg sker dels med så primitiva medel som stearinljus och fotogenlampor, dels vid större och moderna banor med gas eller elektricitet. Gas har hittills varit det mest använda belysningsmedlet såsom varande det billigaste och bekvämaste. De under vagnarna placerade behållarna för den komprimerade gasen utgöra emellertid en ständig fara och anses hafva vid tågsammanstötningar oftast varit orsaken till de flesta offrens död, emedan de förorsakat brand i spillrorna. Man har därför egnat den elektriska tågbelysningen allt större intresse. Sådan belysning utföres antingen så, att en elektrisk generator placeras på lokomotivet eller i en särskild finka, hvarefter strömmen till vagnarna öfverföres genom längs tåget gående ledningar. Vid vagnsväxling måste dessa ledningar emellertid omkopplas, hvilket vållar besvär och gör, att vagnarna blifva utan ljus, såvida icke å hvarje vagn medföres ett ackumulatorbatteri. Ett i ganska stor utsträckning användt belysningssystem består helt enkelt däri, att i vagnarna insättas batterier, som uttagas och laddas vid fasta stationer. Ett system, vid hvilket stora förhoppningar fästs och hvilket varit föremål för en mängd uppfinnares ansträngningar, är att på hvarje vagn placera en med vagnsaxeln kopplad dynamo, som tillsammans med ett ackumulatorbatteri — hvilket tjänstgör vid uppehållen — matar vagnens belysning oberoende af de öfriga. Då dynamon är utsatt för en synnerligen varierande hastighet, uppstår emellertid ett svårt problem att reglera dess spänning inom måttliga gränser; för detta ändamål har konstruerats en mångfald automatiska apparater, samtliga utmärkta af en afsevärd komplikation. En intressant lösning företer den af Rosenberg konstruerade dynamon, som genom ett slags dubbelverkan reglerar sig själf så, att den afger konstant effekt vid mycket varierande hvarfantal (”tvåfasig likströmsmaskin”). Denna maskin synes väl egnad att genom sin enkelhet lösa problemet. Vill man nöja sig med, att vagnen blir mörk vid uppehållen, lämpar den sig synnerligen väl för att ensam hålla en god belysning under gång. Man slipper då ifrån ackumulatorbatterierna, hvilka med de hittills tillgängliga, föga hållbara blyackumulatorerna äro en ständig källa till trassel och besvär samt dyrbara i drift. — På svenska järnvägar hafva endast några spridda försök förekommit, såsom vid Gäfle—Dala-banan (det först-

nämnda systemet). Vid elektrisk järnvägsdrift löses uppgiften gifvetvis på ett mycket enkelt sätt. A. E—m.

Elektrisk tändare, *elektrot.*, apparat för antändning af gasblandningen i förbränningsmotorer eller för sprängning af minor. Se Elektrisk antändning.

Elektrisk ugn, *tekn.*, sådan ugn eller liknande anordning, där den afsedda värmemängden eller temperaturen alstras af elektrisk ström. Dessa ugnar användas vanligen för uppvärmning af föremål till höga, men lätt reglerbara temperaturer samt i metallurgiskt syfte för smältning af metaller och malmer, hvarvid äfven strömmens elektrolytiska inflytande kan spela en viktig roll. Den i en elektrisk ugn alstrade värmemängden är direkt proportionell mot den använda spänningen och strömmängden. Den erhållna temperaturen är däremot beroende på de använda materialierna och på ugnens konstruktion och isolering; högsta uppnåeliga temperatur anses vara omkr. 4,000° C. De olika slagen elektriska ugnar indelas lämpligen i:

A. Ugnar med elektroder eller poler (inledningsställen för den elektriska strömmen). Dessa omfatta två väsentligt skilda typer, näml. motståndsugnar och ljusbågsugnar. I motståndsugnen passerar strömmen i en oafbruten bana genom fasta eller smälta ämnen från den ena elektroden till den andra. Största delen af värmet och den högsta temperaturen ernås i den del af ugnen, där motståndet för strömmen är störst; i regel erfordra detta slags

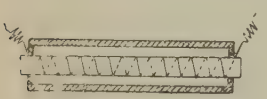

Fig. 1.

Fig. 2.

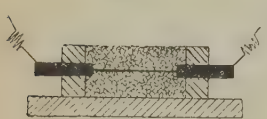

Fig. 3.

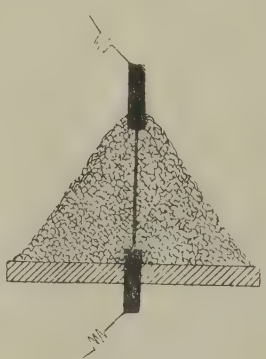

Fig. 4.

ugnar relativt låg spänning, men stor strömstyrka. Till denna grupp hör en del ugnar, som afse tillfälliga upphettningar för laboratorie- eller hushållsändamål: *Heræus' ugn* (fig. 1) utgöres af ett porslins- eller magnesiarör, spiralformigt omlindadt med ett tunt band af platina, genom hvilket strömmen ledes. Inuti röret erhålles upptill 1,300° temperatur. *Kryptolugnen* (fig. 2) kännetecknas däraf, att strömbanan, där värmet alstras, utgöres af ett svårsmält, kornigt material, s. k. kryptol. Föremålet, som skall uppvärmas, kan placeras direkt på denna massa. Typer af motståndsugnar för metallurgiska ändamål visa fig. 3 och 4. Materialet, som skall upphettas, packas här omkring motståndskroppen, som vanligen utgöres af en kolstaf e. d., i direkt beröring med densamma. Denna princip tillämpas af Acheson m. fl. för framställning af karborundum, konstgjord grafit etc. I flertalet motståndsugnar ledes emellertid strömmen genom just det material, som skall upphettas, i synnerhet om detta är i smält tillstånd, och värmet bildas sålunda inuti badet eller massan. Typer visas af fig. 5 och 6. Sådana ugnar användas för framställning af aluminium, stål m. fl. metaller af Heroult, Hall, m. fl. samt för framställning af kalciumkarbid.

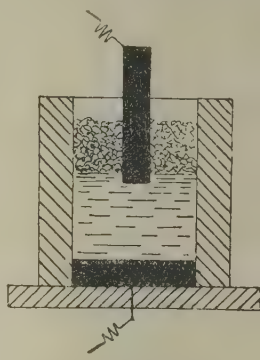

Fig. 5.

I ljusbågsugnarna är den direkta strömledningen afbruten någonstädes i ugnen, hvilket ger anledning till uppkomsten af en ljusbåge, som sålunda blir den hufvudsakliga värmekällan, och hvarifrån värmet af ugnstaket och väggarna reflekteras mot den smälta massan. Dessa ugnar erfordra större spänning och relativt mindre strömmängder. *Moissans ugn* (fig. 7) är typ för en sådan ugn, där ljusbågen bildas mellan tvenne kolelektroder och värmet genom strålning öfverföres till det föremål, t. ex. en degel, som skall upphettas; samma princip tillämpas af Stassano vid framställning af järn och stål. Medelst inverkan af en yttre magnet kunna åt ljusbågen gifvas den form och riktning, som

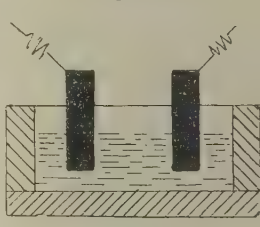

Fig. 6.

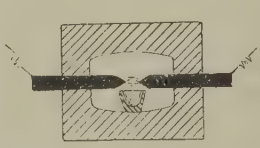

Fig. 7.

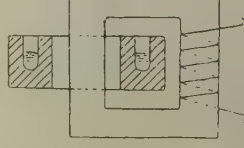

Fig. 8.

önskas; i Birkeland-Eydes ugn (1904) för framställning af salpetersyra för luftens kväfve har ljusbågen formen af en cirkelrund tunn skifva.

B. Ugnar utan elektroder, s. k. induktionsugnar. De representeras bäst af *Kjellins ugn* (1900) för stålframställning. Metallen eller badet, som skall upphettas, bildar här en sluten ring kring ena skänkeln af en sluten elektromagnet. Elektriska strömmen för upphettningen alstras i badet utan hjälp af elektroder genom induktion från en kring elektromagnetens samma eller andra skänkel lindad växelströmskrets. J. O. R—s

Elektrisk uppvärmning användes hufvudsakligen för laboratorieändamål. Endast i undantagsfall kan den elektriska kraften erhållas så billigt, att uppvärmning därmed af lokaler eller i hushållet kan ifrågakomma. Elektriska värmeapparater grunda sig på användningen af elektriska trådspiraler eller och af någon massa, t. ex. en pulverformig substans

enämnd kryptol, hvilken fått stor användning. lektriska motståndsugnar tillverkas af firman W. C. leræus, Hanau. Elektriska kokapparater för hus-ållet förekomma, men hafva mer karaktären af lyx-äser, af orsak, som ofvan anförts. Den bästa kon-ruktionen utmärkes af ett dubbelväggigt kärl, å vars inre yta strömledaren anbragts i form af en åstruken platinamassa, som synnerligen fullstän-gt nyttiggör strömvärmet. A. E—m.

Elektrisk urladdning, *fys.* Se Urladdare.

Elektrisk ventilcell, *elektrot.*, detsamma som luminiumcell (se d. o.).

Elektrisk vind, *fys.* Laddas en kropp, som är för-dd med en skarp kant eller, ännu bättre, med n fin spets, strömmar elektriciteten ut genom denna ets, då laddningen öfverskridit en viss gräns. ärvid uppstår också en strömning i det omgifvande ediet, vanligen luft, och denna strömning kallas lektrisk vind. Man kan visa denna elektri-a vind genom att låta densamma blåsa på en ljus-ga eller också genom den reaktion, som densamma er åt spetsen i fråga. Hänger man nämligen upp t hakkors, hvars armar äro starkt spetsiga, så att orset lätt kan röra sig, och laddar man korset, så t elektrisk vind uppstår, börjar korset att vrida sig en riktning motsatt mot spetsarnas. Naturligtvis an korset hafva mer än fyra armar; det kallas å elektriskt svänghjul l. elektrisk urbin. S. A—s.

Elektrisk vällning, *elektrot.* Se Elektrisk vetsning.

Elektrisk öfverspänning, *elektrot.*, en i en elek-isk ledning uppträdande, för anläggningen onor-malt hög spänning. Den kan förorsakas dels af mosfärisk elektricitet, dels af rubbningar i den ektriska energiens fördelning i systemet (t. ex. enom in- eller urkoppling af en ledning eller pparat, genom kortslutning eller jordslutning och, ära sammanhörande härmed, elektriska svängningar enom resonans), dels slutligen genom ett hastigt fbrytande af en stor strömstyrka (t. ex. genom agnetisk utblåsning). Rörande skyddsapparater ot öfverspänning se Elektrisk arbetsöf-erföring. A. E—m.

Elektro- (se Elektron), i sammansättningar: om har afseende på, innehåller, består af eller amkallas genom elektricitet.

Elektród (af grek. *ēlektron*, se d. o., och *hodo's*, äg), *fys.* De metalltrådar eller metallblock, genom vilka en elektrisk ström införes i en vätska eller as, kallas elektroder, och särskildt den elektroden ositiv (negativ), genom hvilken den positiva (nega-va) strömmen ingår i vätskan. Faraday kallade en positiva elektroden ”anod” och den negativa katod”. K. L.*

Elektrodiafón (af grek. *ēlektron*, se d. o., *dia'*, enom, och *fonē*, ljud), *elektrot.*, en apparat för gnalering af annalkande åskväder, består af en ort lufttråd som uppfångare samt en kohärer i rbindelse med ett litet batteri och en hörtelefon. hörtelefonen uppstår ljud, då apparaten träffas f elektriska svängningar. På detta sätt kan an upptäcka annalkande åskväder på betydliga af-ånd.

Elektrodynamik (af grek. *ēlektron*, se d. o., och *y'namis*, kraft), *fys.*, läran om elektriska ström-ars inverkan på hvarandra. Genom undersök-ningar utaf den af H. K. Örsted upptäckta egen-skapen hos elektriska strömmar, att de deviera en magnetnål ur den magnetiska meridianen, föranleddes A. M. Ampère att undersöka två elektriska strömmars inbördes verkan. För att få ena strömmen rörlig kring en axel begagnade han en ställning, ännu kallad Ampères bord, bestående af två metallståndare, *A* och *B* (fig. 1), hvilkas öfre, vågrätt böjda delar sluta med två midt öfver hvarandra sittande koppar, *a* och *b*. Böjes en med skarpa spetsar försedd metalltråd, så som fig. utvisar, och upphänges i de med kvicksilfver fyllda kopparna, så blir denna del af strömledaren rörlig kring en genom de båda spetsarna gående lod-

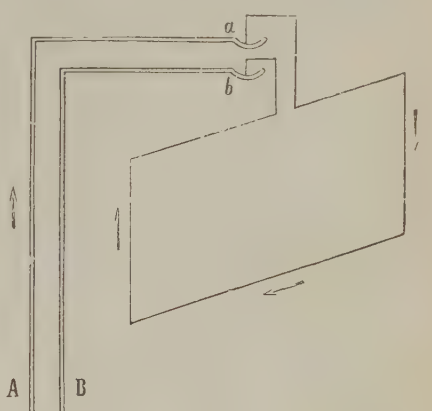

Fig. 1.

rät axel. Slutligen kunna de två ståndarna sättas i ledande förening med hvar sin af en elektrisk stapels poler. Närmas nu till den ena lodräta delen af den rörliga strömmen en annan, med den förra parallell, rätlinig elektrisk ström, så blir den rörliga strömmen *attraherad, om de två parallella strömmarna gå i samma riktning, men i annat fall repellerad.* Då man vill undersöka den inbördes verkan mellan två rät-liniga strömmar, som icke äro parallella, utan korsa

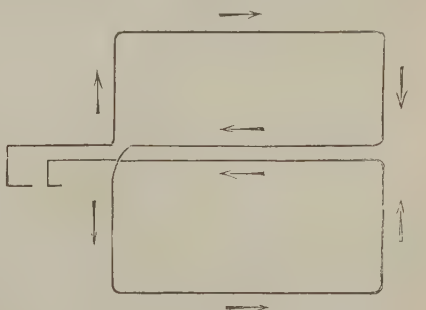

Fig. 2.

hvarandra, föres en vågrät ström intill den rörligas vågräta del, och då visar sig, att två rätliniga strömmar, hvilkas riktningar med hvarandra bilda en vinkel, *attrahera hvarandra, om båda gå till eller båda från vinkelns spets, men repellera hvarandra, om den ena går till och den andra från vinkelspetsen.* Af de nu anförda elektrodynamiska lagarna kunna de öfriga härledas. De viktigaste af dessa äro föl-

jande. Bakom hvarandra liggande delar af en och samma ström repellera hvarandra; en rörlig ström, som är vinkelrät mot en fast ström och endast kan flyttas parallellt med sig själf, förflyttas af den fasta strömmen i dennas riktning, om den rörliga strömmen går *från* den fasta, men i annat fall i motsatt riktning. På samma sätt lagarna för s o l e n o i d e r. Alla dessa lagar äro experimentellt bevisade. — På en ledare, hvilken är böjd såsom fig. 1 visar, utöfvar jordmagnetismen en vridande inverkan, i det den söker ställa ledarens plan vinkelrätt mot den magnetiska meridianen. Detta undvikes, och ledaren blir *astatisk*, om den böjes, såsom i fig. 2; ty jordmagnetismens inverkningar på motsvarande delar af ledaren upphäfva då hvarandra. — Vidkommande styrkan af två elektriska strömelements verkan på hvarandra gäller, att den är proportionell mot produkten af strömelementens intensitet samt mot produkten af deras längder, men omvändt proportionell mot kvadraten på deras afstånd, hvarjämte den är beroende på deras inbördes riktning. — Adj. E l e k t r o d y n ä m i s k. K. L.*

Elektrodynamomēter (af grek. *ēlektron*, se d. o., *dy'namis*, kraft, och *me'tron*, mått), *fys.*, ett af W. Weber konstrueradt instrument för uppmätning af krafter, som uppkomma genom elektriska strömmars inverkan på hvarandra. Dess hufvudbeståndsdelar äro två trådrullar, den ena fast och den andra upphängd på två trådar. Hvardera rullen består af ett antal från hvarandra isolerade hvarf af fin koppartråd. Om en galvanisk ström genomgår trådhvarfven i båda rullarna, uppstår mellan dessa en elektrodynamisk verkan, hvilken framkallar en vridning af den rörliga rullen. Vridningens storlek observeras, med tillhjälp af tub och skala, på en å den rörliga rullen fäst spegel. Med detta instrument verificerade Weber Ampères lagar för strömelements inverkan på hvarandra (se E l e k t r o d y n a m i k). En elektrodynamometer för större strömstyrkor visas i fig. 9 i art. E l e k t r i s k a m ä t i n s t r u m e n t. L. A. F.*

Elektrofōr (af grek. *ēlektron*, se d. o., och *foro's*, ledande), *fys.*, instrument, som utan arbete under en längre tid lämnar mindre elektricitetsmängder. Elektroforen uppfanns 1762 af den svenske fysikern J. K. W i l c k e (f. 1732, d. 1796) och förbättrades af Volta. Den består af en kaka (*g*) af harts, lack och terpentin, liggande i en form (*nn*) af trä eller papp, öfverdragen med stanniol, samt ett lock (*p*) af metall eller af trä med metalliskt öfverdrag. Locket är försedt med isolerande handtag (*m*) eller silkessnören, hvarpå det kan upphängas. Piskas eller gnides hartskakan med rofdjursskinn, så utvecklas på dess öfre yta negativ elektricitet. Lägges nu locket öfver, så verkar den negativa elektriciteten på hartskakans yta en fördelning i locket, så att på dess mot kakan vända (undre) yta bindes positiv elektricitet, hvaremot negativ elektricitet repelleras till lockets frånvända (öfre) yta. Om nu denna senare beröres med fingret, afledes den fria negativa elektriciteten, och bunden positiv elektricitet återstår. Så snart locket lyftes upp från elektroforen, blir den positiva elektriciteten fri, och locket ger vid beröring en gnista. Enär elektricitet länge bibehåller sig i hartskakan, kan locket många gånger laddas, ja till och med efter längre mellantider kunna gnistor erhållas, utan att hartskakan behöfver gnidas på nytt. Elektroforens företräde är således, att den utgör en billig och särdeles bekväm elektricitetskälla, då nämligen fråga endast är om att åstadkomma mindre elektricitetsmängder. L. A. F.

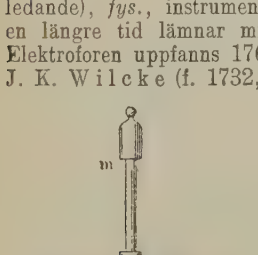

Elektrofotografi. Se E l e k t r o g r a f i.

Elektrografi (af grek. *ēlektron*, se d. o., och *gra'fēin*, skrifva) 1. E l e k t r o f o t o g r a f i, e bild, åstadkommen med tillhjälp af elektriska u laddningar (äfven mörka sådana) på så sätt, a urladdningarna ske genom ett föremål, som ä i kontakt med ett ljuskänsligt ämne, vanligen e bromsilfvergelatinplåt, på hvilken en framkallba bild erhålles. Ett mynts prägel, ett trästyckes struk tur e. d. kan på detta sätt återgifvas. J. Htzg

Elektrohomeopati (af grek. *ēlektron*, se d. o. och *homeopati*, se d. o.), en modern form a homeopati med användande af gryn eller droppar som uppgifvas hafva blifvit så behandlade, att d ega ”elektriska” läkekrafter. Hvari elektriseringe består, därom kan ingen upplysning vinnas. Elek trohomeopatiens grundläggare var C e s a r e M a t t e i, f. 1809 i Bologna af en rik patricierfamilj 1833 kom han i beröring med filosofen Costa, so riktade hans intresse på allvarliga studier och hu manitär verksamhet. Efter att hafva deltagit i de politiska lifvet under revolutionsrörelsen i Kyrkostate 1846, hvarvid påfven upphöjde honom i grefligt stånd drog sig Mattei 1848 undan från världen, egnand sig åt omfattande studier i kemi, fysik, botanik matematik, filosofi m. m. Han hade redan tidigar fattat intresse för homeopatien, och nu började ha utveckla denna enligt egna idéer i riktning af hva han kallat elektrohomeopati. Bland den fattiga landt befolkningen i sin omgifning bragtes han äfven snar att praktiskt tillämpa sina idéer och pröfva sin läkemedel, enligt uppgift med framgång. Medan de tidens homeopater mest tillämpade *en* af de rikt ningar, som Hahnemann angifvit, nämligen den a enligt den s. k. ”likhetslagen” (se H o m e o p a t behandla sjukdomarnas symtom, sökte Mattei att – likaledes enligt Hahnemann — med sin behandlin träffa själfva sjukdomsorsaken (d. v. s. Hahnemann ”psora” eller urskabb, den till grund för sjukdo marna liggande ”blodförskämningen”). — Vid st kandet efter verksamma läkemedel leddes Matt först af en tillfällig iakttagelse: en ”skabbig” hun sågs slicka på och förtära vissa örter, hvarefter ha småningom tillfrisknade. Af samma örter beredd Mattei sitt medel ”antiscrofuloso”. Under årens lop fann han ytterligare 36 andra medel; dock äro 1 af dessa tillräckliga att bota alla sjukdomar. Sam liga medlens ursprung och beredning hemlighåll ytterst noggrant; endast om ”antivenereo” har ha meddelat, att det innehåller kvicksilfver i hög homeo patisk potens, d. v. s. ytterligt starkt förtunnad de öfriga medlen uppgifvas vara växtsafter. Fle talet af dem bär namn, som antyda användninge t. ex. ”vermifugo” (maskmedel), ”antiangioitico (mot blodsjukdomar), ”anticanceroso” (mot ”de svåra blodförskämning, som kallas kräfta”), ”antilir fatico”, ”pettorale” (bröstmedicin), ”dom-fin

lödens herre" — mot difteri), "lord" (nafvel-
ackmedel — namnet antaget af artighet mot en
gelsk lord). Äfvensåa nämnes röd, gul, blå, grön
hvit "elektricitet". Hvarje medel motsvaras af
bokstaf; små siffror efter bokstafven (S_1, S_2 ...)
gifva utspädningen (dilutionen eller potensen).
spädningarna äro ej så höggradiga som de Hahne-
nnska. De olika medlen svara ej blott mot vissa
kdomsformer, utan äfven mot förändringar i vissa
gan, så t. ex. "antiscrofuloso" i första potensen
) mot förändringar i magsäcken, S_2 mot sådana
nerverna, gallan och blåsan, S_3 i ryggraden och
den etc. För anbringande af "elektriciteterna"
ler ett schema öfver människokroppen, hvarå vissa
nkter äro angifna med tecken i de olika "elektrici-
ernas" färg. Utom små gryn och droppar använ-
s salfvor m. m. — det hela hemlighetsfullt och
olut obegripligt. För ställande af sjukdomsdiagno-
anlitades ofta Péczelys "ögondiagnos" (se d. o.).
man af misstag använder oriktig medicin, med-
detta ingen skada — blott förlust af tid och litet
ningar; skulle en skadlig verkan inträda, beror
på, att man användt rätt medicin i för stor
ngd. — Akuta sjukdomar, rätt skötta, äro till
gn, ty de rena blodet. Börjas behandlingen af en
lan sjukdom under första dygnet, botas den alltid
2—10 dagar — annars har slarf vid behand-
gen egt rum. Död i akut sjukdom är vid bruk af
ttei-medel beroende antingen "på olyckshändelse
r på Guds orubbliga vilja". De kroniska sjukdo-
rna äro "bortfuskade" akuta sådana, i allmänhet
oende på vanliga läkares ingripande, på vaccina-
n e. d. — Ryktet om Matteis kurer spreds snart;
och annan läkare slöt sig till honom. 1867 kunde
,000 behandlade fall publiceras. Mattei tillhanda-
l länge sin medicin gratis; på grund af att andra
falskade densamma eller sålde den för höga pris,
såg han sig böra taga någon ersättning; hemlig-
sfullheten försvarade han med, att han endast
nom den kunde skydda sina medel mot efter-
ningar. Han ville hembjuda sin metod åt italien-
staten, men fordrade som vederlag, att på alla
otek i landet endast Mattei-medicin skulle till-
ndahållas; erbjudandet afslogs emellertid. Han
lade då hufvuddepån till Mangalore i Indien, där
sjukhus fanns för behandling af spetälska med
ttei-medicin. Efter störtandet af påfvens politi-
makt 1870 började motgångar hopa sig för Mat-
: förföljelser, processer, höga böter haglade —
o. m. mordförsök lära ha förekommit. — Han
g 1896. Åt hvem han anförtrott hemligheten af
a läkemedels beredning, är ej kändt. Sin efter-
nade förmögenhet anförtrodde han åt "de 70-
ges institut", äfven kalladt "Cesare Mattei";
vagligen har han lämnat äfven recepten åt samma
rsoner. Direktör för rörelsen blef snart en Matteis
ptivson. — Elektrohomeopatien är nu spridd i
nga länder och lär hafva många anhängare.
ttei har väl snarare varit fantast än humbugs-
kare. Att metoden skulle ega något värde, finnes
gen anledning att antaga. Jfr N. Liljequist, "Den
neopatiska läkemetoden" (1895; 2:a uppl. 1898)
"Vägledning i elektrohomeopatisk sjukdomsbe-
ndling" (1900). C. G. S.

Elektrokemiska aktiebolaget. Se Bengtsfors.

Elektrokemiska aktinometern, *fys.* Se Aktinometer.

Elektrokemiska teorien. 1. *Fys.*, den åsikt inom elektricitetsläran, enligt hvilken den elektromotoriska kraften inom ett galvaniskt element beror på *den kemiska verksamheten* mellan elementets beståndsdelar. (Enligt kontaktteorien beror kraften på *beröringen* mellan de i elementet kombinerade metallerna eller metallerna och vätskorna.)

2. *Kem.* I början af 1800-talet blef elektricitetens inverkan på kemiska föreningar föremål för undersökningar af Berzelius och Hisinger i Sverige (1803) samt af Davy i England (1806). Att ett nära samband mellan de elektriska och de kemiska fenomenen förefinnes, insåg man snart, och flera elektrokemiska teorier uppställdes för att förklara sammanhanget. Davy uttalade 1806 (sedermera utförligt 1812) den åsikten, att de kemiska och elektriska fenomenen måste bero af samma orsak. De elektriska fenomenen visa sig, då kropparna inverka på hvarandra i större massor; de kemiska fenomenen åter inträda i kropparnas allra minsta delar. Stödjande sig på Voltas åsikt, att olika metaller i kontakt med hvarandra antaga olika elektrisk laddning samt på sina egna försök, förklarade Davy, att denna elektriska spänning visar sig hos alla kroppar med frändskap till hvarandra och att spänningen är starkare, i samma mån som frändskapen är större. Föreningen sker därigenom, att, till följd af denna elektriska spänning, de minsta delarna attrahera hvarandra. Vid föreningen neutralisera de motsatta elektriciteterna hvarandra, och en följd däraf är värme- och ljusutvecklingen. Sönderdelning af en förening genom den galvaniska strömmen beror därpå, att denna meddelar föreningens beståndsdelar den laddning de hade, innan föreningen uppstod. En annan elektrokemisk teori uppställdes 1812 af J. S. K. Schweigger, som antog, att alla kroppars minsta delar ega formen af kristaller och att dessa "mikrokristaller" hafva lika många elektriska poler som hörn. Så länge kroppen befinner sig i det fasta och flytande tillståndet, äro de motsatta hörnen laddade med olikanämniga elektriciteter, till följd hvaraf dessa mer eller mindre starkt attrahera hvarandra. Dessa olika elektriciteter i de motsatta polerna äro icke i jämvikt hos de fasta kropparna, men väl hos de flytande, till följd hvaraf de minsta delarna hos en vätska ej så fast attrahera hvarandra. Hos gaser antogos alla polerna ega samma slags elektricitet, hvadan en repulsion mellan de minsta delarna måste uppstå. Schweigger påstod äfven, att olika kroppar ha olika elektricitet i öfvervägande mängd: hos syror t. ex. är den negativa rådande, hos baser tvärtom. Enligt Berzelius' elektrokemiska teori — uppställd 1813, fullständigt genomförd 1819 — finnas hos kropparnas minsta delar, atomerna, elektriska poler med motsatta elektriciteter. Alltefter den ena eller andra elektricitetens öfvervikt vid endera polen är atomen elektropositiv eller elektronegativ. Till följd däraf blifva kropparna mer eller mindre elektropositiva eller elektronegativa mot hvarandra. Af alla grundämnen är syret mest elektronegativt och kalium mest elektropositivt. Föreningen mellan tvenne ämnen beror därpå, att ämnenas med motsatta elektriciteter laddade atomer attrahera hvarandra, hvarvid genom de motsatta elektriciteternas neutralisering värme och ljus utvecklas. Sålunda uppkomna föreningar af första ordningen kunna själfva vara polärt motsatta och ingå nya föreningar af andra ordningen, hvilka

Tryckt den 17/4 07.

åter kunna bilda föreningar af tredje ordningen. Hvarje sammansatt kropp kan således, enligt Berzelius, delas i tvenne beståndsdelar, dessa ofta ytterligare i tvenne o. s. v. Så består t. ex. alun af svafvelsyradt kali och svafvelsyrad lerjord, det svafvelsyrade kalit af svafvelsyra och kali, svafvelsyran af svafvel och syre, kalit af kalium och syre. I flera fall får man antaga, att atomerna hafva eller, efter omständigheterna, kunna erhålla flera ''polarisationsaxlar'' och till följd däraf mer än tvenne poler, hvilka kunna attrahera dylika poler med motsatta elektriciteter hos ett antal atomer af andra ämnen. Däraf följer, att en atom af ett ämne kan förenas med två, tre eller flera atomer af ett annat ämne. Denna elektrokemiska teori genomfördes af Berzelius med den strängaste konsekvens och var under lång tid enväldigt härskande inom vetenskapen. Tvifvel och invändningar från kemisk ståndpunkt mot densamma framkastades först af J. B. Dumas 1834, och mot slutet af Berzelius' lefnad blefvo de allt flera. Att den i elektriskt hänseende är ohållbar, visades af engelsmannen Daniell (1839). Slutligen, kort efter Berzelius' död (1848), öfvergafs teorien. P. T. C. (S. A—s.)

Elektrokemisk industri, generell benämning på sådana kemisk-tekniska industrier, där de väsentliga kemiska processerna genomföras med direkt tillhjälp af elektrisk ström antingen genom elektrolys på våta vägen eller genom upphettning och smältning i elektrisk ugn. De i ekonomiskt och tekniskt afseende betydelsefullaste grenarna af den elektrokemiska industrien (förutom de elektrometallurgiska) afse framställning af följande produkter. *Kaustikt natron* och *kali* samt *soda* framställas genom elektrolys på våta vägen af motsvarande salter, hufvudsakligen klornatrium och klorkalium. Som biprodukt vid en del af dessa processer erhålles *klorkalk*. *Kaliumklorat* ur klorkalium och *hypoklorit* (blekningsvätska) ur klornatrium samt ett stort antal andra alkalisalter (t. ex. *alkaliperklorat*, *-persulfat*, *-kromat*) erhållas likaledes genom elektrolys på våta vägen.

Karbider, hufvudsakligen *kalciumkarbid* och *karborundum* (siliciumkarbid), äfvensom konstgjord *grafit* för olika ändamål framställas uteslutande i elektrisk ugn. Ur kalciumkarbid framställas på rent kemisk väg *acetylen* och *kalciumcyanamid* (kalkkväfve). *Salpetersyra* och *salpetersyrlighet* framställas ur luftens kväfve och syre i elektrisk ljusbågsugn. *Ozon* framställes ur luft, som utsättes för s. k. stilla elektriska urladdningar. Åtskilliga *organiska föreningar* och färgämnen börja äfven att framgångsrikt framställas på elektrokemisk väg.

Till de elektrokemiska industrierna höra äfven *ackumulatorindustrien* och *galvanotekniken* (galvanostegi och galvanoplastik). De flesta elektrokemiska industrierna förbruka stora mängder elektrisk energi, och den ekonomiska driften är därför i hög grad beroende på priset på densamma. Som kraftkällor för dessa industrier kunna därför i de flesta fall endast vattenkraft och i få fall värmemotorer (ång- och gasmaskiner) komma i fråga. J. O. R—s.

Elektrokultur, odling af växter under inverkan af elektrisk spänning. Enligt en mängd undersökningar synes den atmosfäriska elektriciteten ha stor inverkan på växtlighetens utveckling, och man har genom elektriska strömmar öfver växterna eller genom den jord, hvari de växa, starkt ökat bildningen af växtmassa. Denna elektricitetens inverkan har dock visat sig så beroende af yttre omständigheter och så nyckfull, att dess praktiska tillämpning vid jordbruk och trädgårdsodling ännu står på försöksstadiet. Arbeten på detta område ha utförts i synnerhet af L. Grandeau och S. Lemström. H. J. Df

Elektrolȳs (af grek. *ēlektron*, se d. o., och *ly'sis* lösning), *fys.*, ett af Faraday bildadt ord, som betecknar en sammansatt kropps sönderdelning genom en elektrisk ström. En kropp, som på detta sätt sönderdelas, kallas elektrolyt. För att en sönderdelning af ifrågavarande beskaffenhet skall kunna försiggå, måste elektrolyten vara en ledare för elektriciteten och bör därjämte befinna sig i flytande form, antingen löst i en vätska eller smält. Exempel förekomma dock äfven på elektrolys af fasta kroppar, t. ex. jodsilfver. Elektrolyterna äro salter, i hvilket begrepp äfven syror och baser kunna innefattas. Vid sönderdelning af klorväte, löst i vatten under elektricitetens inverkan, ega enligt nyare åsikter följande förhållanden rum. Klorvätemolekylerna äro uti vattenlösning till stor del sönderdelade uti sina *joner*, positivt laddade väteatomer och negativt laddade kloratomer. En positivt laddad kropp rör sig från högre till lägre potential, en negativt laddad tvärom. Följaktligen komma väteionerna att röra sig i den elektriska strömmens riktning och utfällas slutligen vid den negativa polen, *katoden*, hvarför de äfven kallas *kationer*. På samma sätt vandra de negativt laddade klorionerna till *anoden* och kallas därför *anioner*. Då ionerna kommit till polerna, afge de där sina elektriska laddningar och utfällas såsom vanliga molekyler. Vi få således i detta fall vid den positiva polen klorgas, vid den negativa vätgas.

Sedan kunna de ursprungligen utfällda ioner reagera med vattnet eller elektroden. Är denna exempelvis af koppar, så angriper kloren denna och ger kopparklorid. Kloren angriper också delvis vatnet och ger därmed klorväte och syrgas. De positiva ionerna af alkalimetaller och alkaliska jordartsmetaller ge med vatten vätgas och oxidhydrat.

Den positiva jonen är alltid en metall (eller väte) eller en atomgrupp (t. ex. ammonium), som kan ersätta en metall; den negativa jonen utgör resten af den elektrolytiska molekylen. Denna rest kan också betecknas såsom en syra, som förlorat sina väteioner, och reagerar i många fall med vatten under bildning af syran i fråga och syrgas. Den mängd ioner, som utfällas af en gifven mängd elektricitet, är proportionell mot denna elektricitetsmängd, och samma elektricitetsmängd utfäller olika elektrolyter ekvivalenta mängder ioner (Faradays lag 1834). Jfr Dissociation. Se vidare Galvanoplastik och Polarisation 2. K. L. (S. A—)

Elektrolysör (se Elektrolys), *tekn.*, apparat i hvilken elektrolytiska processer utföras; särskildt kärl, i hvilket elektrolytisk blekvätska beredes elektrisk'' blekning (se d. o.) försiggår. G. H—

Elektrolȳt (af grek. *ly'ēin*, lösa, upplösa), *fys.*, en kropp, som sönderdelas medelst en elektrisk ström. Jfr Elektrolys.

Elektrolytisk blekning. Se Blekning 1.

Elektrolytisk dissociationsteori. Se Dissociation.

Elektrolȳtkoppar. Se Elektrometallurg

Elektromagnēt (se Elektron och Magnet), *fys.*, ett, vanligen i hästskoform, böjdt stycke mjukt järn, kring hvilket en öfverspunnen koppartråd är spiralformigt upplindad. När en elektrisk ström ledes genom denna koppartråd, blir järnstycket magnetiskt, men upphör att vara det, så snart strömmen afbrytes. Elektromagneter användas i en mängd apparater och maskiner, där rörelse skall åstadkommas medelst en elektrisk ström, t. ex. vid elektriska telegrafer, urverk, ringledningar o. s. v. Stora elektromagneter användas äfven inom verkstäder till lyftverktyg. Styrkan af en elektromagnet är beroende på den magnetiska induktionen i luftgapet. Om i fig. järnkärnan har genomskärningen Q cm. och den magnetiska induktionen uppgår l B linjer per kvcm., beräknas ankarets bäraft till:

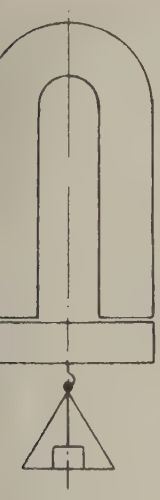

$$F = \frac{Q\ B^2}{8\ \pi\ 9.81}\ 10^{-5}\ \text{kg}.$$

Den magnetiska induktionen i en magnetisk krets räknas enligt lagen om det magnetiska kretsloppet er: totala kraftflödet $= \frac{\text{magnetomotoriska kraften}}{\text{magnetiska motståndet}}$.

Om strömstyrkan är I, antalet trådhvarf på magten n samt längd, genomskärning och permeabilit hos de olika i kretsen ingående delarna äro l_1, , μ_1, o. s. v., erhålles:

$$B\,.\,Q = \frac{4\,\pi\,n\,I}{\frac{l_1}{\mu_1 Q_1} + \frac{l_2}{\mu_2 Q_2} + \ldots}$$

För luft insättes $\mu = 1$. A. E—m.

Elektromagnetiska enheter, *fys.* Se Elektriska enheter.

Elektromagnetiska konstförlaget Magnetas elekiska apparater. Se Hemliga medel.

Elektromagnetiska kraftmaskiner, *elektrot.* Se lektriska maskiner.

Elektromagnetiska ur, *mek.* Se Ur.

Elektromagnetisk broms, *maskinb.* Se Broms, . 246.

Elektromagneti'sm (se Elektron och Magetism), *fys.* Vintern 1819 upptäckte H. K. rsted, att en elektrisk ström, som ledes i närheten en kompassnål, vrider denna ur den magnetiska eridianen, och A. M. Ampère, som fortsatte undersningarna i detta ämne, fann, att, hurudan strömens och nålens inbördes ställning än är, vridningsstningen städse bestämmes enligt följande minnesgel: ”Tänker man sig, att en person simmar i mma riktning som strömmen och betraktar magnetlen, afviker magnetnålens nordpol alltid åt vänr”. Om den tråd, genom hvilken strömmen går, jes rundt omkring kompassnålen i vertikalplanet, rka alla delarna af strömmen att vrida nålen åt mma håll, och nålens afvikning ur meridianen blir sådant fall större. På detta förhållande grundar g galvanometern samt tangent- och sinusbussolerna. I Örsteds ofvannämnda experiment är magneten rörlig och den elektriska strömmen fast. Låter man däremot, med tillhjälp af Ampères bord, en stillastående magnetstång verka på en rörlig elektrisk ström, vrides strömmen ur sitt läge och i sådan riktning, att äfven i detta fall Ampères regel eger giltighet. Till förklaring af nu nämnda företeelser uppställde Ampère följande teori för magnetismen. I hvarje kropp, som kan blifva magnetisk, t. ex. järn eller stål, omkretsas molekylerna af elektriska strömmar, hvilka, innan kroppen blifvit magnetisk, äro riktade åt alla håll och därför icke utöfva någon elektrodynamisk verkan utåt; men om af någon anledning dessa molekylära strömmar ordnas så, att de alla komma att gå åt samma håll, blir deras verkan utåt densamma, som om kroppens yta vore omkretsad af en enda

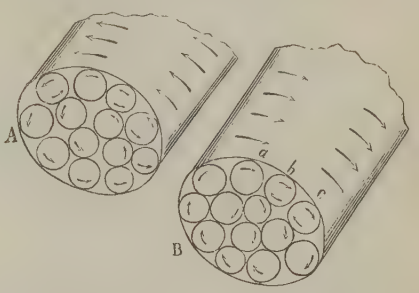

ström. (Jfr figuren, i hvilken de små cirklarna föreställa de molekylära strömmarna i hvardera ändan af en magnetstång. Man ser nämligen, att i de punkter, där två af dessa cirklar tangera hvarandra, strömmarna gå åt motsatta håll, hvarför dessa strömdelars verkningar på en yttre ström upphäfva hvarandra och endast verkningarna af de strömdelar, som ligga vid magnetstångens yta, kvarstå.) Då nu nordpolen af en magnet, *öfver* hvilken en elektrisk ström ledes från s. till n., afviker åt v., måste enligt elektrodynamikens lagar strömmen i magnetens öfre yta gå från s. till n., när magnetens nordpol riktas mot v., eller m. a. o.: om man vänder magnetens nordpol mot sig, gå magnetens molekylära strömmar i motsatt riktning mot visarna på ett ur. Enligt denna teori måste attraktion inträffa, då man närmar två oliknämnda magnetpoler till hvarandra; ty huru dessa poler än ställas, komma alltid strömmarna i de hvarandra närmast varande delarna af magneterna att gå i samma led (se fig.), och sådana strömmar attrahera hvarandra (jfr Elektrodynamik). På samma sätt förklaras repulsionen mellan två liknämnda poler. Enligt denna teori beror jordmagnetismen på elektriska strömmar, hvilka omkretsa jorden från ö. till v.

När en elektrisk ström ledes genom en metalltråd, som är spiralformigt lindad kring en järn- eller stålstång, blir denna stång magnetisk, hvilket enligt Ampères teori beror därpå, att den elektriska strömmen vrider stångens molekylära strömmar, så att de blifva parallella med hvarandra och med den yttre strömmen. Äro trådhvarfven lindade åt vänster, där strömmen ingår i rullen, så uppkommer en nordpol i denna ända af stången. Liksom vid hvarje annan magnetisering upphör järnets magnetism, så snart den magnetiserande kraften aflägsnas, d. v. s. då

strömmen afbrytes, hvaremot stålet bibehåller sin magnetism. Jfr Elektromagnet och Magnetisering. K. L.*

Elektrometallurgi (se Elektron och Metallurgi), den gren af metallurgien, som omfattar metallers förädling eller raffinering samt metallers framställning ur sina malmer med direkt tillhjälp af elektrisk ström. Hithörande processer kunna försiggå antingen 1) på *våta vägen*, hvarvid metallen på lämpligt sätt med någon syra eller alkali bringas i vattenlösning (elektrolyt), hvarur den sedan utskiljes medelst den elektriska strömmen (elektrolys) och afsättes på den negativa elektroden (katoden); eller 2) på *torra vägen*, hvarvid metallen eller malmen smältes i en elektrisk ugn (se d. o.) och utvinnes ur den smälta massan på grund antingen af den elektriska strömmens elektrolytiska inverkan eller af kemiska reaktioner, möjliggjorda genom den höga temperaturen.

De elektrometallurgiska processer, som ha särskild praktisk betydelse, afse följande metaller: *alkalimetallerna* (natrium, kalium etc.) utvinnas ur kloriden eller hydratet, som i smält tillstånd underkastats elektrolys i en ugn af typ 6 (se Elektrisk ugn, fig. 6), hvarvid dock elektrodrummen genom anbragt lämplig mellanvägg hållas nästan skilda från hvarandra. — *Magnesium* och *kalcium* framställas på liknande sätt ur sina kloridföreningar. — *Aluminium* framställes uteslutande i elektrisk ugn, vanligen af typ 5, såsom i Heroults och Halls förfaranden. Råmaterial äro fluorföreningen kryolit och hydratet bauxit. — *Koppar*. Försöken att på direkt väg utan föregående afskiljande genom smältning etc. bringa kopparn i malmen i vattenlösning och utvinna densamma genom elektrolys, såsom i Höpfners och Siemens & Halskes processer, hafva ännu ej definitivt lyckats. Däremot raffineras största delen af all marknadskoppar genom elektrolys i svafvelsur lösning (''elektrolytkoppar''). — *Nickel* raffineras f. n. genom elektrolys (Balbach, Förenta staterna), och många processer äro föreslagna med elektrolyter af nickels klor-, svafvelsyre- och cyanföreningar. — *Guld* och *silfver* raffineras medelst elektrolys på våta vägen, och vid guldframställning medelst cyanmetoden användes elektrolys med fördel vid guldets slutliga afskiljande. — *Zink*. Många processer för zinks utvinnande eller raffinering såväl på våta vägen som i elektrisk ugn ha föreslagits, men ha ännu ej vunnit afsevärd användning. — *Bly* raffineras f. n. med framgång på våta vägen medelst användning af en elektrolyt af kiselfluorvätesyra (Betts förfarande). — *Krom*, *volfram*, *molybden* och *vanadin* framställas nästan uteslutande ur sina malmer vanligen i legering med järn genom reduktion med kol i elektrisk ugn, hvarvid den elektriska strömmen endast tjänar till att framkalla den nödvändiga höga temperaturen. — *Järn* och *järnlegeringar* såsom med föregående ämnen, kiseljärn etc., samt *stål* framställas med framgång medelst smältning i elektrisk ugn. Särskildt märkas Heroults process (ugnstyp 6), Stassanos (ugnstyp 7) och Kjellins (ugnstyp 8). J. O. R—s.

Elektrometer (af grek. *ēlektron*, se d. o., och *metron*, mått), *fys.*, instrument för mätning af potentialen eller ''volt-talet'' hos en elektriserad ledare. Elektrometrarna äro egentligen endast ett slags elektroskop, men försedda med gradering, så att kvantitativa bestämningar kunna erhållas (t. ex. Exners elektrometer). Till dem hör Henleys kvadrantelektrometer, hufvudsakligen afsedd för undersökning af elektricitetsmaskiners laddningsgrad. Den utgöres af en uppstående ledare, vid hvilken är, i vertikal ställning, fäst en skifva af half- eller kvartscirkelform, i kanten försedd med gradering. I medelpunkten af skifvan är fäst en fin silketråd med en fladermärgskula. När instrumentet laddas, repelleras kulan från ledaren en viss vinkel, som afläses på skifvan och utgör ett slags mått på laddningen. Så länge denna bibehåller sig, kvarstår pendeln i samma läge; men i samma mån den aftager, sjunker pendeln tillbaka till sitt naturliga vertikala läge. Af bättre konstruktion är Brauns elektrometer, hvars hufvuddel består af två långa metallremsor, hvaraf den ena är fast och står vertikalt samt är urskuren på midten. I midtpunkten af det urskurna stället är den andra remsan upphängd ungefär såsom en inklinationsnål, så att den är mycket lättrörlig och upphängningspunkten ligger nära tyngdpunkten. I jämviktsläget, betecknadt med 0 på en bakom liggande skala, ligger den rörliga remsan, ''visaren'', an mot den fasta, på dess vänstra sida nertill och på dess högra sida upptill. Laddas nu den fasta metallremsan, så repellerar den den rörliga (som står i ledande förbindelse med den förra genom upphängningen), och laddningens eller potentialens storlek afläses på den bakom liggande empiriskt graderade skalan. Till skydd för yttre elektriska inflytelser är visaren omgifven af ett metalliskt hölje med glasfönster för visarställningens afläsande. Detta hölje afledes vid försöken till jorden. Till elektrometrarna höra vidare den elektriska torsionsvågen och den s. k. urladdningselektrometern, eller Lanes urladdningsflaska, som utgöres af en vanlig laddflaska, framför hvars med den inre beläggningen förenade knapp sitter en annan knapp, som är förskjutbar från eller intill den förra och satt i ledande förening med den yttre beläggningen. Med tillhjälp af en sådan flaska kan man alltid ladda ett batteri till samma styrka. Batteriet ställes på en isoleringspall, och dess yttre beläggning sättes i ledande förening med den inre på Lanes flaska. Under batteriets laddning springa gnistor öfver mellan de båda kulorna på Lanes flaska, och antalet af dessa gnistor blir ett mått på batteriets laddning. Den tyske fysikern Dellmann konstruerade ett instrument, i hvilket en i den magnetiska meridianen upphängd magnet stod i beröring med tvenne kulor. När dessa laddades, fick magneten en del af laddningen och stöttes därför bort från kulorna, till dess att den verkande magnetiska kraften höll den elektriska i jämvikt. En betydlig förbättring i elektrometrarnas konstruktion infördes 1873 af sir W. Thomson (numera lord Kelvin). Han konstruerade då sin s. k. absoluta elektrometer och Thomsons kvadrantelektrometer, hvilken vanligen användes på fysiska laboratorier. I den ''absoluta elektrometern'' mätes attraktionen mellan en liten platta (omgifven af en s. k. skyddsring) och en stor platta på kändt afstånd från den förra, hvilka ega olika elektrisk potential. Attraktionens storlek bestämmes genom vägning. I kvadrantelektrometern hänger en visare af formen **8** inuti en platt cylindrisk dosa af metall,

vilken är uppskuren längs två mot hvarandra vinelräta diametrar, så att fyra metallkvadranter (däraf amnet) uppstå. Dessa äro förbundna genom metallisk ledning, så att två och två, som ej stå bredid hvarandra, hafva samma elektriska potential (se . o.). Är exempelvis det ena kvadrantparet laddadt negativt, det andra positivt och visaren laddad ositivt, så drages visaren in mot det negativt laddade kvadrantparet. Visarens afvikning från dess mviktsläge, hvilket bestämmes af upphängningstråen, afläses medelst en spegel, fäst vid visaren, och kala på öfligt sätt. Detta instrument, särskildt en odifikation af detsamma utförd af Mascart, användes mycket i laboratorierna. En nyare konstruktion f densamma är gifven af Dolezalek.

En elektrometer, byggd efter en helt annan princip, är den af Lippmann uppfunna kapillarelektrometern. Dess vanliga konstruktion är följande. Ett glasrör är utdraget i en fin spets (kapillar). Röret med spetsen nedåt fylles med kvicksilfver. Kvicksilfret rinner dock ej ut på grund af kapillariteten. Spetsen doppas i ett kärl med vatten och svafvelsyra, som får beröra kvicksilfret och under hvilken ett lager af kvicksilfver hvilar. Kvicksilfret i röret är förbundet med en elektrisk ledningstråd, det på bottnen af kärlet med en annan. Ledes en elektrisk ström från den senare genom svafvelsyran till den förra, polariseras kvicksilfret af utfälldt väte (i ytterst små mängder). Därigenom ändras kapillariteten och kvicksilfrets läge i kapillärröret, som är något koniskt. Lägeändringen är beroende på elektromotoriska kraften hos det polariserande elementet; den afläses medelst mikroskop. Med denna elektrometer kunna emellertid endast små elektromotoriska krafter (ej öfverstigande 0,8 volt) direkte bestämmas. S. A—s.

Elektromobil, detsamma som elektriskt drifven automobil (se d. o.).

Elektro-monotyp (af grek. *ēlektron*, se d. o., *mo'nos*, en, och *ty'pos*, aftryck), ett numera, åtminstone i England, tämligen allmänt tillämpadt sätt för framställning af konstnärliga bildplåtar för koppartryck. Själfva grundmetoden är icke ny; den förekommer redan i början af 1800-talet, men är emellertid ändå äldre. Den bestod då däruti, att man täckte en vanlig blank koppar- eller stålplåt med något förtunnad trycksvärta; i detta färglager arbetade man, med tillhjälp af fingrar, penslar, stickor och nålar m. m. in den bild man önskade framställa; där färglagret lämnats orördt, fick man ett djupt, kraftigt svart, och ju mera man tog bort af färgen, dess mera kom äfven den underliggande blanka plåtytan till synes. Med de enklaste medel kunde man således erhålla alla tänkbara tonvalörer mellan de båda ytterligheterna svart och hvitt. När bilden var färdig, trycktes den på papper och på vanligt sätt i en koppartryckpress. Det sålunda erhållna aftrycket var ofta af stor skönhet, men tyvärr kunde man taga endast ett enda aftryck från plåten (däraf namnet monotyp).

Under de senare åren har man emellertid lyckats använda monotypförfaringssättet till flertryck. Detta sker hufvudsakligast därigenom, att man på galvanisk väg *fäller* koppar på den färdiga monotypplåtens bildyta, sedan denna preparerats med något elektro-konduktivt pulver, vanligen grafit. Från den så detta sätt fällda plåten, hvari monotypplåtens upphöjda färgmassor naturligtvis förekomma fördjupade, kan ett stort antal tryck tagas.

Den i England numera moderna s. k. Herkomerotypen utgör en afsevärd förbättring af denna metod, i det att här före grafitbehandlingen den ännu våta färgen på monotypplåten öfversållas med ett fint metalliskt sandstoft, som torkar fast i färgen och sedermera ger den fällda plåten "korn", d. v. s. större förmåga att upptaga och fasthålla färgen vid tryckningen.

Ytterst delikata arbeten ha på detta senare sätt framställts af den bekante målaren och gravören Hubert Herkomer i London. A. T—g.

Elektromōtor (af grek. *ēlektron*, se d. o., och lat. *mōtor*, som sätter i rörelse), en maskin, som omsätter elektrisk kraft till mekanisk. Elektro-

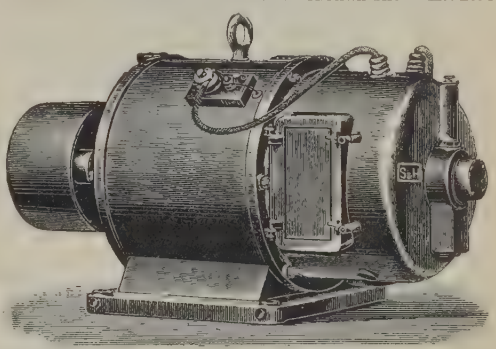

Fig. 1. Kapslad elektromotor.

motorer användas dels vid mottagningsstationen vid kraftöfverföringar, för upptagande af stora kraftbelopp, dels vid kraftfördelning inom ett område, t. ex. en stad, en fabrik, en järnvägs- eller

Fig. 2. Motor med tillbyggd kuggväxel.

spårvägsanläggning. I förra fallet användes oftast växelström, i senare fallet, vid fördelning af kraften på mindre belopp, ofta likriktad ström. Olika slag af elektromotorer äro synkrona och asynkrona flerfas- eller enfasmotorer samt likströmsmotorer; dessa senare kunna vara serie-, shunt- eller kompoundlindade. De synkrona motorerna användas mest för stora och konstanta kraftbelopp vid lång-

linjer; de kunna ej af sig själfva komma i gång. De asynkrona motorerna, i synnerhet de flerfasiga, hafva en vidsträckt användning för olika ändamål. De sätta i gång med ganska stor kraft, hafva en

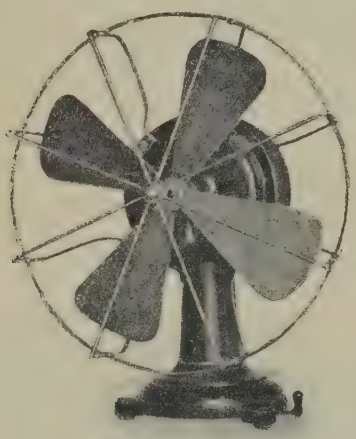

Fig. 3. Motorfläkt.

jämn gång och äro föga ömtåliga, men erbjuda svårigheter i sådana fall, då man fordrar olika hastigheter af motorn. Likströmsmotorerna äro i sistnämnda hänseende betydligt förmånligare och erbjuda i öfrigt många goda egenskaper, men hafva en ömtålig punkt, den s. k. kommutatorn l. strömsamla-

Fig. 4. Motordrifven symaskin.

ren, till hvilken strömmen utifrån inledes genom släpborstar af kol eller metall. Elektromotorerna likna i detaljer mycket de strömgenererande dynamoelektriska maskinerna, men utföras ofta fullkomligt slutna eller inbyggda i en kåpa, kapselmotorer (fig. 1; sp. 362). Kraftfördelning med elektriska motorer användes numera i allt större utsträckning, i synnerhet inom industriella verk, där systemet är ett mäktigt hjälpmedel i konkurrensen. Vid moderna fabriker drifva

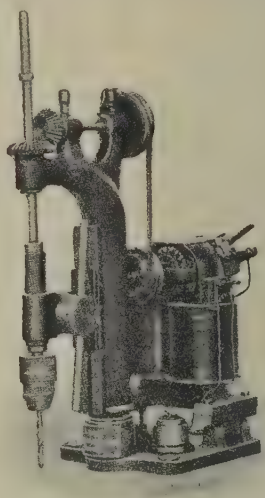

Fig. 5. Motordrifven borrmaskin.

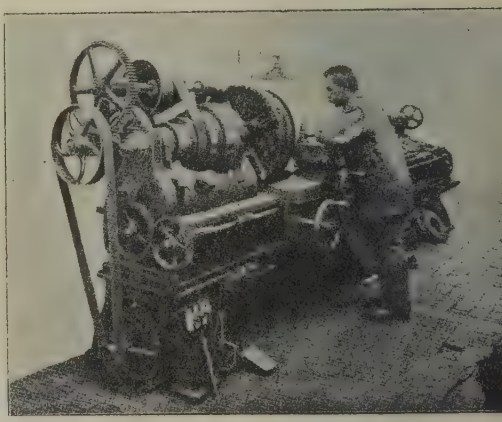

Fig. 6. Motordrifven svarf.

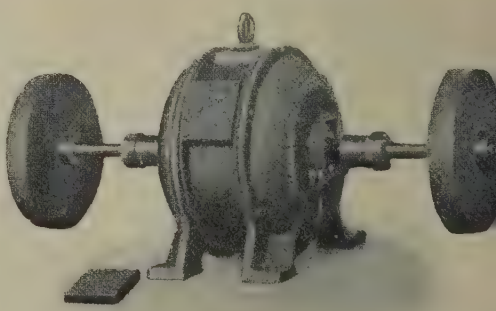

Fig. 7. Polermotor med smärgelskifvor.

arbetsmaskinerna med elektromotorer, antingen d rekte, hvar och en för sig, eller i grupper. I för fallet försvinna remledningar och transmissionsaxl

nästan alldeles, hvilket erbjuder stora fördelar med afseende på utrymmets tillvaratagande, minskar faran för personalen samt medför förbättrade arbetsmetoder och förbättrade hygieniska förhållanden. Vid såväl enkeldrift som gruppdrift erbjuda sig möjligheter att fullt rationellt och ekonomiskt tillvaratagа såväl drifkraft som arbetskraft. Vidare användas elektromotorer i stor utsträckning för drifvande af spårvagnar, hissar och transportmedel, ombord på fartyg, särskildt örlogsfartyg, för vinschar, hissar och kanonvridningsmekanismer m. m. Äfven för grufdrift (grufspel m. m.) och för landtbruksmaskiner (tröskverk m. m.) äfvensom för tillfälliga arbeten, såsom järnvägsbyggnader, användas allt-

Fig. 8. Motordrifven separator.

mera elektriska motorer såsom drifkraft. Fig. 2—10 illustrera några användningssätt af mindre elektromotorer för olika ändamål. Fig. 2 visar en motor med kuggväxel, lämnande ett nedsatt hvarfantal, lämpligt för direkt användning. Fig. 3 visar en elektriskt drifven ventilator, fig. 4 en symaskin. Fig. 5 och 6 visa en borr, resp. svarf, med motor, fig. 7 en polermotor med smärgelskifvor. Fig. 8 och 9 illustrera ett par användningar af elektromotorer i landtbrukets tjänst. Fig. 10 slutligen visar ett hissmaskineri med motor. Jfr Elektriska maskiner och Elektrisk arbetsöfverföring.

A. E—m.

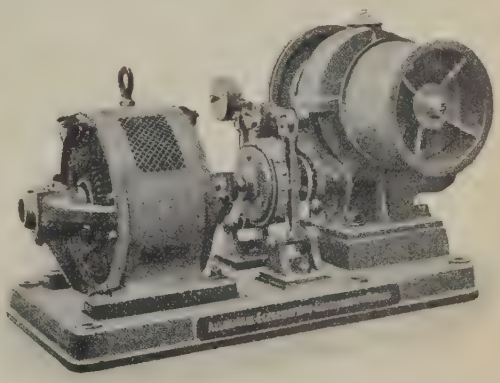

Fig. 10. Hissmotor.

Fig. 9. Tröskverk, drifvet med elektromotor.

Elektron, grekiskt ord med vacklande betydelse: bärnsten, metallblandning (guld och silfver) m. m. I sin först anförda betydelse gaf det upphof till orden elektricitet, elektrisk m. fl., emedan i

forntiden elektriska fenomen voro med full säkerhet iakttagna endast hos bärnsten.

Elektron, ett hypotetiskt, af professor J. R. Rydberg i Lund 1906 antaget grundämne, hvars molekyler af honom anses bestå af två elektroner (se följande art.). Elektron skulle vara analogt med syre och svafvel och innehålles i metallerna, som därför borde betecknas såsom *elektrider*. Grunderna för Rydbergs åsikt äro skäligen svaga. S. A—s.

Elektrōn, *fys.*, den minsta smådel, i hvilken elektricitet kan uppdelas, motsvarar för elektriciteten, hvad atom är för materien. Heinr. Weber införde detta begrepp af elektriska smådelar i ett arbete af år 1871 ang. elektricitetens gång genom metaller. Elektronbegreppet fick emellertid icke någon användning under den närmast följande tiden. Begreppet motsvarar emellertid fullkomligt den af Helmholtz (1881) införda "enhetsladdningen", den kvantitet elektricitet, som följer med en kemiskt "envärdig" ("monovalent"; se Valens) atom, såsom en väte- eller kloratom, enligt Faradays lag (se Elektrolys). Elektronbegreppet har emellertid på den sista tiden fått en något annan betydelse. De småpartiklar, som kastas ut från den negativa polen (katoden) i ett luftförtunnadt rum, antagas bära enhetsladdningen af negativ elektricitet och besitta en massa, som utgör endast omkr. en tusendedel af en vätgasatoms, den minsta massa, som man förut lärt känna. För öfrigt finnas framstående forskare, t. ex. J. J. Thomson, som anse denna massa hos de negativa småpartiklarna vara endast skenbar och beroende på deras elektromagnetiska energi. Dylika negativt laddade småpartiklar kallas numera vanligen elektroner. Positivt laddade småpartiklar af samma storleksordning äro icke kända, utan de motsvarande bärarna af en positiv enhetsladdning ha en massa af samma storleksordning som de vanliga atomerna. Man anser ofta, med Lenard och J. J. Thomson, atomerna vara uppbyggda af en mängd elektroner och så mycket positiv elektricitet, som är nödvändig för att neutralisera dessa. En positivt laddad småpartikel är enligt denna uppfattning en atom eller samling af atomer, som förlorat en eller flera elektroner. S. A—s.

Elektronegativ och Elektropositiv, *fys.* Se Elektricitet, Elektrokemiska teorien (Kontaktsteorien) och Elektromotor.

Elektronit (af grek. *ēlektron*, se d. o.), ett engelskt säkerhetssprängämne, bestående af ammoniumnitrat, bariumnitrat och trämjöl. E. S—m.

Elektrooptik (se Elektron och Optik), sambandet mellan elektricitetsläran och optiken. Den första iakttagelsen af ett dylikt samband gjordes af Faraday, som påvisade, att ljusets polarisationsplan vrides, om ljuset får gå fram i ett magnetiskt fält (1845). De viktigaste andra företeelser, som falla inom detta område, upptäcktes af Kerr och särskildt Zeeman. Den förre visade, att ljus vid reflexion från magnetpoler undergår en vridning af sitt polarisationsplan och att oledare i ett elektriskt fält bli dubbelbrytande. Den senare gjorde den märkvärdiga upptäckten, att en enfärgad ljusstråle, som går genom ett magnetiskt fält, sönderdelas i flera ljusstrålar af olika svängningstal. De viktigaste teoretiska arbetena inom elektrooptiken äro Maxwells stora "Treatise on electricity" (1873) och Lorentz' arbeten. I det förra bevisades, att förhållandetalet mellan elektriska eller magnetiska storheter, uppmätta en gång i s. k. elektrostatiska, en annan gång i elektromagnetiska enheter, är ljusets hastighet eller en potens däraf. Enligt Maxwell äro ljusfenomenen intet annat än elektromagnetiska fenomen. Ur Lorentz' teori kunna de elektrooptiska fenomenen (exempelvis Zeemans) härledas. Till elektrooptiken räknas ofta också läran om Röntgenstrålarna, som anses vara plötsliga ljusimpulser. Nära besläktade med dessa äro de elektriska företeelser, som framkallas, då ultraviolett ljus faller på laddade eller oladdade kroppar. Till elektrooptiska fenomen kunna äfven räknas de fosforescensföreteelser, som iakttagas, då katod-, Becquerel- eller Röntgenstrålar falla på vissa kroppar. Ofta behandlas äfven dessa strålar själfva inom elektrooptiken. Hithörande fenomen kallas också ofta magneto-optiska. S. A—s.

Elektroplastik, detsamma som galvanoplastik (se d. o.).

Elektropositiv, *fys.* Se Elektronegativ.

Elektropunktūr (af grek. *ēlektron*, se d. o., och lat. *punctūra*, stickning), *med.*, detsamma som galvanopunktur (se d. o.).

Elektroskōp (af grek. *ēlektron*, se d. o., och *skopēïn*, se, skåda), *fys.*, instrument, som visar tillvaron af svaga elektriska laddningar. Starkare laddningar iakttagas genom apparater af mera primitiv form, såsom en fladermärgskula, upphängd på en silketråd, eller en på midten upphängd lackstång, vid ändan försedd med en liten skifva af silfver- eller guldblad. Med elektroskop kan man däremot påvisa fri elektricitet äfven af mycket svag potential och bestämma dess slag. En ganska vanlig form af detta instrument är guldbladselektroskopet (se fig.), som utgöres af en glasflaska utan botten. Flaskan tillslutes med en kork, genom hvilken går ett glasrör. Detta omsluter en metalltråd, upptill försedd med en kula och nedtill med två nedhängande guldblad. Flaskan står på en tallrik af något ämne. Om en laddad kropp närmas intill kulan, uppstår en elektrisk fördelning, så att guldbladen komma att innehålla fri elektricitet, som är liknämnig med den laddade kroppens, hvarför de repellera hvarandra. Om man skall kunna med elektroskopet afgöra, hvad slags elektricitet en kropp innehåller, måste instrumentet vara laddadt med elektricitet af kändt slag. Närmas en med ylle gniden lackstång intill kulan, så divergera bladen af fri negativ elektricitet. Beröres nu kulan med ett finger, så aflägsnas den fria elektriciteten, och bunden positiv elektricitet är fortfarande kvar i kulan. Om först fingret och sedan lackstången aflägsnas, blir den bundna positiva elektriciteten fri, och guldbladen divergera åter. På ett sålunda laddadt elektroskop verkar närmandet af en positivt elektrisk kropp guldbladens ytterligare divergering, hvaremot en negativt laddad kropp minskar divergensen. Bland de många mer eller mindre modi-

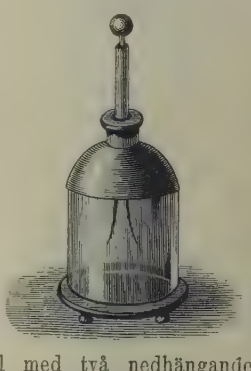

ierade formerna af ifrågavarande instrument må nämnas torsionselektroskopet l. elektriska torsionsvågen (se d. o.), som användes för kvantitativa undersökningar af laddningars styrka medelst användning af torsionskraften, och kondensationselektroskopet, afsedt för undersökning af mycket svaga laddningar. Man tänker sig kulan på det afbildade guldbladselektroskopet ersatt med en på öfre sidan fernissad metalltallrik. Till instrumentet hör en dylik lös tallrik, på ena sidan försedd med isolerande handtag och på motsatta sidan fernissad. Lägges den lösa tallriken på den fasta, så isoleras de från hvarandra genom fernisslagren. Beröres den lösa tallrikens öfre, blottade yta med en ledningstråd från den elektricitetskälla, som skall undersökas, så bindes i den undre tallrikens öfre yta elektricitet af motsatt slag, och denna binder i sin ordning elektricitet i den öfre tallriken, så att en kvantitet från elektricitetskällan kan ytterligare öfvergå, på det sätt, för hvilket är närmare redogjordt vid fråga om elektrisk kondensation (sp. 304), och kondensationen blir ganska stark, efterom det isolerande lagret är mycket tunt. Om den undre tallrikens undre, obelagda yta beröres med fingret, så bortgår från guldbladen all fri elektricitet. Aflägsnas först fingret och sedan den öfre tallriken, så är elektroskopet laddadt, och bladen divergera. Med ett så beskaffadt instrument kunna äfven mycket svaga spår af fri elektricitet uppvisas. L. A. F.*

Elektrostatik (af grek. *elektron*, se d. o., och *statik*, se d. o.), *fys.*, läran om den statiska, i hvila befintliga elektriciteten (se Elektricitet). — Adj. Elektrostatisk.

Elektrostatiska enheter, *fys.* Se Elektriska enheter.

Elektrostål, *elektrot.*, bruklig, ehuru i tekniskt afseende föga lämplig benämning på stål, framställdt i elektrisk ugn.

Elektroteknik (se Elektron och Teknik), den del af tekniken, som omfattar de praktiska tillämpningarna af elektriciteten. Man skiljer mellan starkströmsteknik och svagströmsteknik. Den förra omfattar elektricitetens användning för belysning, arbetsöfverföring m. m., d. v. s. alla de områden, där elektriciteten förekommer såsom relativt stora effektutvecklingar. Svagströmstekniken åter omfattar elektricitetens användning för telegrafering, telefonering och annan signalering m. m., då således den elektriska energien uppträder i relativt små mängder. Elektrotekniken kan räkna sin egentliga upprinnelse från 1870-talet, då Grammes maskin och Edisons uppfinningar på belysningens och telefoniens område uppträdde och bildade inledningen till "elektricitetens tidehvarf". — Litt.: G. R. Dahlander, "Elektriciteten" (1890—93; med suppl. 1899—1901), A. Wijkander, "Elektroteknikens grunder" (1900), K. Wallin, "Elektriciteten" (1905), A. Ekström, "Modern telefonteknik" (1903), "Uppfinningarnas bok", bd III, "Elektriciteten" (1902, utg. af A. Berglund), "Handbuch der elektrotechnik" (1900 ff., utg. af C. Heinke), "Die schule des elektrotechnikers" (1896; utg. af A. Holzt), A. Thomälen, "Kurzes lehrbuch der elektrotechnik" (2:a uppl. 1906), R. Krause, "Kurzer leitfaden der elektrotechnik" (1905), L. Russner, "Grundzüge der telegraphie und telephonie" (1902), "Kalender für elektrotechniker" (utg. af F. Uppenborn), och H. A. Foster, "Electrical engineer's pocketbook" (1902). A. E—m.

Elektrotekniker, person, som egnar sig åt elektroteknik (se d. o.).

Elektrotekniska mätinstrument. Se Elektriska mätinstrument.

Elektroteknisk industri, tillverkning af elektriska maskiner, apparater, ledningsmaterial m. m.

Den elektrotekniska industrien har vunnit sin utveckling särskildt i Tyskland och Nord-Amerika och daterar sin egentliga upprinnelse från 1870-talet. I Tyskland utmärker sig utvecklingen för den intensivaste växelverkan mellan teori och praktik, i det att ett flertal af de vetenskapliga storheterna på ett mer eller mindre direkt sätt gifvit impulsen till teknikens utveckling, t. ex. Kohlrausch. Bland föregångarna i Tyskland böra främst nämnas W. von Siemens, von Hefner-Alteneck och von Dolivo-Dobrovolsky. De ledande firmorna i tysk elektroteknisk industri äro numera *Siemens-Schuckert-werke*, som uppkommit genom sammanslagning af de stora företagen *Siemens & Halske* och *Elektrizitäts A. G. vorm. Schuckert & co*, och kombinationen *Allgemeine elektrizitätsgesellschaft* (förkortadt A. E. G.)- *Union elektrizitätsgesellschaft* (förk. U. E. G.). Efter dessa jätteföretag, som i en mängd andra länder äro representerade af dotterfirmor, kommer en mängd större och mindre industriella verk med mer eller mindre speciellt verksamhetsområde. Som helhet företer den tyska elektrotekniska industrien en synnerligen imponerande anblick; dess fabrikat gå öfver hela världen. Den amerikanska elektriska industrien räknar som sina märkesmän namnen Edison, E. Thomson och Steinmetz. De ledande elektriska firmorna äro *General electric co.* (som uppstått genom successiv inkorporering af ett flertal äldre firmor, bland dem *Brush co.*, *Thomson-Houston co.* samt *Edison co.*) och *Westinghouse electric and manufacturing co.*, hvilka båda hafva stora dotterföretag i England, Frankrike och Italien. Dessa världsfirmor och den öfriga betydande amerikanska elektriska industrien utgöra skarpa konkurrenter till tyskarna på världsmarknaden. I England har den elektrotekniska industrien legat nere till de sista åren, då en kraftig uppblomstring synes hafva börjat, hufvudsakligen genom amerikanskt inflytande. Den engelska tekniken har nu fördelen att tillämpa det bästa af såväl europeisk som amerikansk praxis. Den franska elektrotekniska industrien lefver sitt eget lif och visar delvis en viss efterblifvenhet. Däremot ligger den schweiziska elektrotekniken i första planet. De schweiziska firmorna *Maschinenfabrik Oerlikon* och *Brown, Boveri & co.* kunna mäta sig med de förnämsta i rang. Äfven den italienska och den österrikiska elektrotekniska industrien ha att uppvisa en storartad utveckling, i synnerhet den senare, inom hvilken firmanamnet *Ganz & co.* (Budapest) intager främsta rummet.

I Sverige har den elektrotekniska industrien under en följd af år haft sina förnämsta representanter i *Allmänna svenska elektriska aktiebolaget* i Västerås, på starkströmsområdet, och i firman *Aktiebolaget L. M. Ericsson & co*, på telefonteknikens område. Den senare är en stormakt inom sitt område på världsmarknaden och utgör en af spetsarna af den svenska industrien. "Allmänna svenska" grundades 1883 af

L. Fredholm; dess tekniska föregångsmän äro J. Wenström och E. Danielson. Jämte denna firma äro numera i Sverige verksamma de inhemska firmorna *Luth & Roséns elektriska aktiebolag*, grundadt 1881, samt *Förenade elektriska aktiebolaget*, som är en kombination af *Elektriska aktiebolaget Magnet*, Ludvika, och *Elektriska aktiebolaget Holmia* i förbindelse med maskinfabriken *Clayton-Unger*, Arbrå. Ända till för några år sedan importerades emellertid största delen af i Sverige använda elektriska maskiner, ett förhållande, som emellertid på ett par år undergått en radikal förändring. Af elektriska maskiner importeras numera ej mycket; däremot taga vi från utlandet en mängd annan elektroteknisk material, såsom ackumulatorer, ledningstråd, kablar, instrument och apparater af olika slag. Isolatorer kunna numera erhållas från de inhemska porslinsfabrikerna, och en del ledningsmaterial tillverkas inom landet. Elektriska maskiner exporteras från Sverige till grannländerna Norge, Finland och Ryssland samt till England och de engelska kolonierna. Ett par stora växelströmsmaskiner bl. a. hafva t. o. m. levererats till Canada. A. E—m.

Elektroterapi (se Elektron och Terapi) l. Elektrisk kur, *med.*, elektricitetens användande vid sjukdomars behandling. Redan de fornromerske läkarna nyttjade elektriciteten i läkekonstens tjänst. De föreskrefvo nämligen för vissa sjuklingar fotbad uti stora bäcken, i hvilka elektriska fiskar (darr-rockor) befunno sig; men naturligtvis hade de ingen kännedom om, huru eller genom hvilken kraft dessa bad voro verksamma. En medveten användning af elektricitet i terapeutiskt syfte kunde ifrågakomma, först sedan elektricitetsmaskiner blifvit uppfunna. Under senare hälften af 1700-talet fingo dessa ett ganska vidsträckt medicinskt bruk. Ett uttryck för de föreställningar man på den tiden hade om den elektriska kraftens verksamhet i sjukdomar är ett utlåtande af en 1773 utaf "Société royale de médecine" i Paris nedsatt kommitté. I detta utlåtande framställes elektriciteten såsom ett nästan ofelbart medel mot en mängd alldeles olikartade lidanden. Erfarenheten visade dock snart, att man hyst öfverdrifna förhoppningar, och den nya behandlingsmetoden råkade därför i misskredit. Sedan Galvani upptäckt beröringselektriciteten (1780), försökte åtskilliga framstående vetenskapsmän att göra denna upptäckt fruktbärande för terapien; men till följd af brist på lämpliga apparater och lämplig metod motsvarade resultaten icke förväntningarna, och elektriciteten kom åter i glömska bland läkarna.

Med Faradays upptäckt af induktionsfenomenen (1831) och den snart därpå följande konstruktionen af för medicinskt bruk lämpade elektriska apparater vaknade åter ett lifligare intresse för elektroterapien. Men ett rationellt och på fysiologiska fakta grundadt bruk af elektriciteten vid sjukdomars behandling fanns näppeligen före de berömda undersökningar, som på 1840-talet gjordes af G. B. Duchenne (de Boulogne) öfver lokalisationen af den elektriska strömmen vid dess användning på människokroppen. Denne utmärkte läkare begagnade sig hufvudsakligen af induktionsströmmen. Genom Rob. Remak (1815—65) kom den galvaniska strömmen åter till heders. Numera brukas bådadera inom medicinen; men induktionselektriciteten har en vidsträcktare användning, bl. a. af det skälet, att de därtill erforderliga apparaterna äro billigare och lättare att transportera. De numera för terapeutiskt bruk mest använda kromsyreelementen finnas dock, konstruerade för galvanisk ström, i såväl lätthandterliga som billiga apparater. Likaså finnas dylika, afsedda för såväl galvanisk som induktions- eller faradisk elektricitet, hvilka genom enkla manipulationer kunna ställas så, att hvilketdera slaget ström som önskas kan användas, eller ock så, att bägge strömslagen samtidigt sändas genom elektroderna. Det sistnämnda förfaringssättet kallas att använda galvano-faradiska eller kombinerade strömmar. Det terapeutiska användandet af dylika strömmar sker på alldeles samma sätt, som då endast galvanisk eller faradisk ström begagnas. Vid dessa elektriska strömmars användning för medicinskt bruk förfares på följande sätt. De båda polerna (elektroderna) af den elektriska apparaten sättas på kroppsytan, hvarefter strömmen får passera genom huden och de underliggande sjuka väfnaderna. Företrädesvis nyttjas dylik elektricitet vid en mängd sjukdomar i nerv- och muskelsystemet, i synnerhet vid åtskilliga former af förlamning och nervsmärta. Vid några af dessa sjukdomar har elektriciteten jämväl ett stort diagnostiskt värde. Förutom de nu nämnda vanligast metoderna vid elektroterapi med begagnande af galvaniska och induktions- eller faradiska strömmar finnas numera många andra, hvilka dels grunda sig på äldre förfaringssätt för frambringande af elektricitet, som åter kommit till heders, dels blifvit en direkt tillämpning på medicinens område af den storartade utveckling, som elektricitetsläran tagit under de senare åren. Ett exempel på de förra är användningen af den statiska eller Franklinska ström men medelst s. k. influensmaskiner (af Töpler-Holtz Wimshurst m. fl.). De elektriska strömmar, som af dylika alstras, ega en mycket hög spänning, men ringa intensitet och användas på grund af sin relativa ofarlighet bl. a. till s. k. elektriska luftbad, såsom elektrisk hufvuddusch vid nervsvaghet tillstånd med sömnlöshet, hufvudvärk eller eljes ökad retbarhet. De från våra moderna elektricitetsverk levererade elektriska strömmarna med hög spänning kunna ock användas inom elektroterapien, sedan deras intensitet minskats genom insättning af motstånd etc., den s. k. likströmmen såsom galvanisk ström, de olika slagen af växelströmmar till faradisk elektricitet och med ungefärligen samma terapeutiska verkan som dessa. Äfven den elektriska kondensationsmetoden har inom medicinen försökts både i diagnostiskt och terapeutiskt syfte. De ungefär samtidigt af den franske forskaren d'Arsonval och den kroatiske ingenjören Tesla upptäckta elektriska strömmar, som utmärka sig genom en utomordentlig frekvens och spänning, ha på det sista årtiondet tillfört elektroterapien alltmer uppmärksammade och sannolikt äfven lofvande nya metoder. Angående principerna för dylika strömmars uppkomst och det därtill använda instrumentariet se Elektricitet och Teslaströmmar. Deras nuv. terapeutiska användning fordrar ett tämligen inveckla och därför ännu icke synnerligen utbredt instrumentarium och kan ske dels såsom en allmän s. k. Arsonvalisation, dels efter mer lokal applikation kroppsytan. Med den allmänna Arsonvalisation åsyftar man att inverka på blodtryck och ämnesomsättning, såsom vid gikt, diabetes, neurasteni (sp

ciellt sömnlöshet). Den lokala användningen af dessa strömmar sker vanligen medelst kondensatorelektrod. Sättes denna direkte på hudytan, erfar patienten intet; hålles elektroden däremot ett litet stycke från huden, uppstår ett violett effluviefenomen och en intensivt hudretande verkan. Den lokala bestrålningen användes såsom ”afledande” (derivatoriskt) medel vid muskel- och nervsmärtor, migrän, ledinflammationer samt vid hudklåda och andra hudsjukdomar. Medelst särskilda elektroder kunna äfven hemorrojder, sjukdomar i genitalorganen o. d. behandlas. Dessa s. k. Teslaströmmar ha ock vunnit entusiastiska lofprisare vid behandlingen af lungsot. Härvid utsättes huden öfver de sjuka lungpartierna för en intensiv bestrålning. Det är ännu för tidigt att om värdet af denna behandlingsmetod mot detta människosläktets plågoris fälla något slutgiltigt omdöme. Den s. k. monodiska Voltaströmmen kan måhända inom elektroterapien få en liknande användning som Teslaströmmarna

På senare tid har äfven elektromagnetismen begynt att upptagas inom terapien och berömmes för ett lugnande inflytande på neuralgier.

Elektrolytiska (se Elektrolys) och galvanokauistiska metoder (se Galvanopunktur och Kauistik) ha fått en vidsträckt användning inom kirurgien vid borttagandet af födelsemärken, mindre svulster o. d., för förbränning af inflammatorisk väfnad, stillandet af mindre blödningar m. m. Olika slags elektriska strömmar användas ock i sammanhang med badbehandling och nya metoder, och tillämpningar uttänkas härvid alltjämt (se Elektriskt ljusbad och Hydroterapi).

I sammanhang med elektroterapi bör slutligen omnämnas den elektriska ljusterapien (se Ljusterapi) och radiologiens l. Röntgenstrålarnas (se d. o.) användning inom medicinen. Såväl i diagnostiskt som i terapeutiskt afseende ha de senare redan utöfvat ett fullständigt banbrytande inflytande inom stora områden af de medicinska vetenskaperna, och framtiden kommer sannolikt att i detta afseende medföra än mera öfverraskande resultat.

Litt.: Mindre handledningar i elektroterapi ha utgifvits af bl. a. norrmannen Leegaard, ”Elektrotherapi” (1887), och L. Mann, ”Elektrodiagnostik und elektrotherapie” (1904). Vidlyftigare behandlas ämnet af L. Mann i hans artikel i Goldscheiders och Jacobs ”Handbuch der physikalischen therapie” (1901) samt af Stintzing, ”Allgemeine elektrotherapie der erkrankungen des nervensystems” (i ”Handbuch der therapie der inneren krankheiten”, bd 5, 3:e uppl., 1903), och Buxbaum, ”Kompendium der physikalischen therapie” (1906). För närmare litteraturstudier i ämnet kan hänvisas till Stintzings nämnda uppsats, där en hithörande litteraturförteckning af 108 nummer meddelas. P. W. (I. H.)

Elektrotropi'sm, *bot.* Se Rörelsefenomen.

Elektrotypi (af grek. *ēlektron*, se d. o., och *ty'pos*, aftryck, prägel), *fys.*, konsten att på galvanisk väg åstadkomma afbildningar. — Adj. Elektrotȳpisk. Jfr Galvanoplastik.

Ele'ktrum (lat. *ele'ctrum*, grek. *ēlektron*, se d. o.), *miner.*, ett i Norge (Kongsberg), Sibirien och Colombia förekommande, af guld och silfver (öfver 20 proc.) bestående mineral. Dess färg är klart gul. A. Hng.

Elektrȳon (grek. *Ἠλεκτρύων*), sagokonung i Mykenai, fader till Alkmene och morfader till Herakles. A. M. A.

Elektuārium (lat. *electuārium*, förvrängning af grek. *ekleigmata'rion*, af *eklēi'chein*, slicka), *farm.*, mos, mosartadt medikament. Jfr Mos.

Eleme'nt (lat. *eleme'ntum*). 1. Grundbeståndsdel, urämne, grundämne, odelbart ämne (se nedan 3 och Grundämnen); det första, enklaste och ursprungligaste af något (t. ex. elementen af mänskligt vetande, de första grunderna af vetande, grundbegrepp, elementarkunskaper); lifsämne, lifsvillkor, för någon varelse passande eller tilltalande omgifning; område, på hvilket man med förkärlek rör sig (jfr uttrycket: vara i sitt element, trifvas).

2. *Astron.*, de storheter, som äro nödvändiga och tillräckliga för att bestämma en planets bana samt dess läge i densamma uti ett gifvet tidsmoment. Dessa element eller konstanter äro: 1) halfva storaxeln, 2) excentriciteten, 3) epoken, eller planetens läge i banan i ett gifvet ögonblick, 4) inklinationen, eller lutningen mellan planetbanans och jordbanans plan, 5) den uppstigande nodens längd och 6) periheliums afstånd från noden. Till dessa sex element kunde räknas 7) planetens omloppstid. Denna är emellertid beroende af halfva storaxeln eller medelafståndet från solen, enligt Keplers tredje lag.

3. *Filos.*, kvalitativt enkelt urämne, hvaraf tingen ytterst bestå. Flera grekiska filosofer antogo efter Empedokles' föredöme fyra element, nämligen eld, luft, vatten och jord. Särskildt utvecklades närmare denna lära af Aristoteles. I denna antika lära om de fyra elementen hafva vi det första naiva uppslaget till kemiens teori om de enkla kemiska ämnena. S—e.

4. *Fys.*, beståndsdel i ett elektriskt batteri: laddflaska och enkel stapel eller cell. Se Laddflaskan och Galvanisk stapel.

5. *Kem.*, grundämne (se d. o.).

6. *Mat.*, oändligt små storheter eller s. k. differentialer. Man föreställer sig nämligen, att linjer, ytor och kroppar kunna uppdelas i oändligt små delar, och kallar de senare de förras element eller smådelar.

7. (Värmeelement, Radiator) *Tekn.*, en apparat af metall eller annat väl värmeledande material, hvilken vid centraluppvärmning förmedlar värmeutstrålningen i de lokaler, som skola uppvärmas, och hvilken genom kamflänsrör eller veckad form eger stor strålningsyta vid minsta möjliga volym (se Uppvärmning).

Elementär- (i sammansättningar) l. Elementär (lat. *elementārius*, fr. *élémentaire*), som innehåller, utgör, hör till, behandlar eller beror af elementen l. de första grunderna till något; begynnelse-, förberedelse- (t. ex. elementarlära, elementarmetod, elementarundervisning o. s. v.); högst enkel; ursprungskraftig. Jfr Element.

Elementaranalys, *kem.* Se Analys, sp. 902.

Elementarandar, enligt medeltidens folktro andar, som dvaldes i och regerade de fyra ”elementen”, de personifierade elementen (enligt den mystiskkabbalistiska filosofien): gnomerna (jordandarna), undinerna (vattenandarna), sylferna (luftandarna) och salamandrarna (eldandarna). Elementarandarna förekomma, under olika gestalter, i många folkstammars sagor. Theophrastus Paracelsus skref en särskild afhandling om dem.

Elementararter. Se Descendensteori, sp. 203.

Elementarfärger, *fys.*, numera obruklig benämning på de s. k. enkla färgerna i solspektrum. Se Färg.

Elementarförsäkring. Se Brandförsäkring, sp. 1458.

Elementarläroverk var från 1849 den officiella benämningen på sådana svenska undervisningsanstalter, hvilka i k. stadgan 1 nov. 1878 erhöllo namnet allmänna läroverk. Se Skolväsende.

Elementarmagneter, *fys.* Se Molekylarmagneter.

Elementarskolan, Nya, i Stockholm. Se Nya elementarskolan.

Elementartaktik, *krigsv.* Se Taktik.

Elementär. Se Elementar-.

Elementäraritmetik. Se Aritmetik.

Elementära väderleksföreteelser, *meteor.*, kallas ofta hvar för sig de sex fenomenen lufttryck, vind, värme, ljus, fuktighet och elektricitet, genom hvilkas samverkan alla väderleksföreteelser uppstå. N. E—m.

Elemi, *farm.*, ett sammelnamn på flera olika slag af hartsartade produkter, väsentligen härstammande från träd och buskar tillhörande fam. *Burseraceæ*. I äldre tider förekom i handeln och användes som sårläkande medel s. k. afrikanskt l. etiopiskt elemi, troligen från en *Boswellia*-art och alltså besläktadt med *Olibanum* l. *virak*. I 17:e årh. undanträngdes den afrikanska varan af s. k. amerikanskt l. brasilianskt elemi, äfven benämndt *Elemi occidentale* l. *E. commune*, som vanligen uppgifves härstamma från *Protium Icicariba* March. (*Icica Icicariba* DC). Under 1800-talet försvann åter detta elemi ur handeln och ersattes af det mycket liknande västindiska l. Yucatan-elemit, härstammande från *Amyris Plumieri* DC eller kanske andra burseracéer. Äfven nämnes *Bursera Simaruba* Sarg. på Antillerna som moderväxt för en del från Amerika kommande elemi. — Redan i 17:e årh. uppträdde emellertid äfven s. k. ostindiskt l. Manila-elemi, *Elemi orientale*, troligen från en på Filippinerna växande *Canarium*-art (*Canarium commune* L.); äfven skall en del Manila-elemi härröra från *Garuga floribunda* Decne. Detta Manila-elemi, som uppgifves numera hafva undanträngt så godt som alla andra elemiformer ur handeln, utgöres af en gulhvit, af kristalliniskt harts ogenomskinlig, smetig massa eller torra stycken af en särdeles angenäm, frisk, om fänkål och citron erinrande lukt. — S. k. bengaliskt elemi, mycket likt Manila-drogen, uppgifves härstamma från *Commiphora Agallocha* Engl. (Synonymer: *Amyris Commiphora* Rogle l. *Amyris Agallocha* Roxb.), men spelar icke någon roll i handeln. — Manila-elemi innehåller flyktig olja, lik terpentinolja (omkr. 10 proc.), samt hartser, af hvilka en del utgöres af det i sprit föga lösliga ämnet elemin (amyrin). Numera användes elemi endast såsom ingrediens i vissa slag af sprit- och terpentinfernissor. C. G. S.

Ele'nchus, lat. (grek. *e'lenchos*), motbevis, vederläggning. Jfr Elenktik. — Ignoratio elenchi, lat., *log.*, det fel i en bevisning, att man till följd af okunnighet bevisar någonting annat än det, som skulle bevisas. (Är förbiseendet afsiktligt, så kallas det begångna logiska felet mutatio elenchi.)

Elenktik (af grek. *e'lenchos*, bevis, vederläggning), öfverbevisnings- och vederläggningskonst.

Eleolīt l. Elæolit (af grek. *e'laion*, olja, och *li'thos*, sten), *miner.*, ett af natron, lerjord och kiselsyra bestående, fett, glänsande, fältspatartadt mineral af gröngrå, grå eller gulbrun färg. Färglöst eller af hvit färg benämnes mineralet vanligen nefelin. E. E.

Eleolitsyenīt (se Eleolit) l. Nefelinsyenit, *geol.*, en massformig, kristallinisk bergart, hufvudsakligen bestående af kalifältspat och eleolit (nefelin) jämte något augit samt uppträdande såsom massiv och gångar (i Sverige på Alnön vid Sundsvall). — En nyupptäckt varietet förekommer ö. om Vättern. Se Katapleiit-syenit. E. E.

Eleomēter (af grek. *e'laion*, olja, och *me'tron*, mått), areometer för bestämmande af feta oljors specifika vikt.

Eleonora af Akvitanien, fransk, sedermera engelsk drottning, dotter af Guiennes siste hertig, Vilhelm IX, f. 1122, d. 1204, förmäldes 1137 med franske konungen Ludvig VII och tillförsäkrades Poitou och Akvitanien i hemgift. Äktenskapet, som från Ludvigs sida synes ha ingåtts uteslutande med hänsyn till hemgiften, blef, delvis ock på grund af E:s lättsinne, synnerligen olyckligt och upplöstes 1152, sedan drottningen, som var sin gemål följaktig på det andra korståget (1147—49), därunder inlåtit sig i en kärleksförbindelse med Raimond af Antiokia. Sex månader därefter gifte sig E. med Henrik Plantagenet, som 1154 under namnet Henrik II uppsteg på Englands tron. Hon inlät sig med sina söner i stämplingar mot sin man och sökte därvid stöd hos sin förste gemål (1173). E. hölls därför i fängsligt förvar till Henriks död (1189). Hon förde styrelsen dels tills efterträdaren, Rikard Lejonhjärta, hann anlända, dels under dennes korståg till Heliga landet (1189—94) och var under de första åren af konung Johans regering ett stöd för hans vacklande tron. (T. H—r.)

Eleonora Katarina, pfalzgrefvinna, dotter af pfalzgrefve Johan Kasimir och Karl IX:s dotter Katarina, f. 17 maj 1626, d. 3 mars 1692, uppfostrades tillsammans med drottning Kristina. Redan i maj 1643 fick hon giftermålsanbud från landtgrefven Fredrik af Hessen (f. 9 maj 1617, d. 24 sept. 1655); men både prinsessans fader och dåv. förmyndarregeringen hyste, af olika skäl, betänkligheter mot partiet. Drottning Kristina lär däremot hafva arbetat för detsamma. 1 juni 1646 undertecknades emellertid äktenskapskontraktet, i hvilket E:s fader bl. a. tillförsäkrade henne en hemgift af 20,000 gulden och hennes trolofvade 5,000 gulden i morgongåfva. 8 sept. s. å. firades bröllopet. Såsom fästmö hade E. emellertid inlåtit sig i kärlekshandel med en fransk komiker, Beschon, och följderna däraf nödgade henne kort efter bröllopet att bekänna förseelsen för sin man, som gaf henne sin förlåtelse. Hon var moder till en son och fyra döttrar, af hvilka en vann en sorglig ryktbarhet.

Eleoptēn (af grek. *e'laion*, olja, och *pteno's*, flyktig), *kem.* Många eteriska oljor kunna genom inverkan af låg temperatur delas i en fast, kristalliserande,

ch en flytande del. Berzelius kallade den fasta delen earopten och den flytande eleopten. P. T. C.*

Elēos (grek. *Ἔλεος*), *grek. myt.*, personifikation f medlidandet, åt hvilken på torget i Aten var rest tt altare, dit hjälpsökande togo sin tillflykt.

Eleosa'ccharum, Eleosaccharum, *farm.*, ljesocker. Se Oljor.

Elepha'nta l. Elefanta (ind. *Gharapuri*, grottaden), en 10 km. n. om Bombay, 6 km. från astlandet belägen ö, vid ebb 15 kvkm., bestående af två långsträckta, genom en smal dalgång åtskilda bergåsar. Den fick sitt namn af portugiserna, då de först sågo ön, med anledning af en ur klippan uthuggen elefant af tre gånger naturlig storlek, hvilken 1864 uppställdes i Victoria garden i Bombay. Ön har sex i klipporna uthuggna grottempel; det förnämsta är ung. 40 m. i kvadrat och 4—6 m. högt, taket uppbäres af 36 vid uthuggningen ur klippan i rätvinkliga rader kvarlämnade pelare (se fig.), nu delvis mycket skadade. I bakgrunden finnes en nära ,5 m. hög reliefbild af den indiska trimurtien: Brahma, Visjnu, Çiva. Väggarna prydas af reefer, som hafva afseende på Çiva. Ingången bevakas af åtta kolossala stenfigurer. Jfr Fergusson och Burgess, "The cave temples of India" 1880). Wbg.

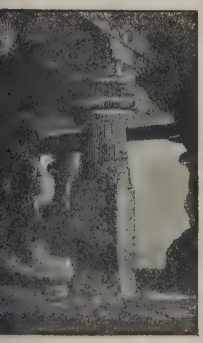

elare i stora grottemplet på Elephanta.

Elephanti'asis (grek. och lat., af *e'lephas*, elefant), *med.*, betecknar en abnormt stark (hypertrofisk) utveckling af huden och underhuden å enskilda kroppsdelar, hvarigenom dessa blifva mer eller mindre formliga och klädda af en hudbetäckning, som i viss mån liknar elefanthud. Den patologiska process, som ligger till grund för denna förändring, kan vara af många olika slag. Stundom deltaga hudens alla olika delar i ungefär lika grad. Stundom utgår förändringen mer ensidigt från hudens blodkärl, lymfkärl, nerver, fettväfnad etc. Vanligen spela en onormal tillväxt, förtjockning och utspärrning af lymfkärlen jämte stockning (stas) af lymfan en framträdande roll. Hudförtjockningen antager ej sällan enorma dimensioner: foten och benet kunna svälla in till en ofantlig klump af flera tiotal kg. vikt, lungen bli mer än manshufvudstor o. s. v. Orsaken till elephantiasis är att söka i en kronisk hudretning af mekanisk eller bakteriell karaktär (såsom kroniska sårdår, t. ex. s. k. bensår), och ej sällan återfinnes ett viktigt orsaksmoment i ärrbildningar (ganska ofta efter brännsår), som genom afspärrning af större lymfkärl åstadkomma stockning af lymftrömmen. — I flera tropiska länder förekommer elephantiasis som en specifik infektionssjukdom beroende på en i huden inträngande parasit (*Filaria Bancrofti*). Denna senare form är sedan gammalt känd och går under namnet *elephantiasis arabum*, då det sjukdomen först beskrefs af de gamle arabiske läkarna; äfven kallas den *Barbadossjukan*, då den är särskildt vanlig på ön Barbados.

Benämningen *elephantiasis græcorum* betecknar spetälska (*lepra*), som ej har något att skaffa med elephantiasis i ofvan angifna bemärkelse. G. F—r.

Elephantine. Se Elefantine.

E'lephas, *zool.* Se Elefantdjuren.

Elers, Jörgen, dansk donator, f. 1647, d. 1692 som assessor i Höjesteret och i Kammarkollegiet. Vid operahusets brand 1689 förlorade E. båda sina barn, och till minne af dem upprättade han (1691) "Elers' kollegium" i Köpenhamn, hvarest 24 studenter erhålla fri bostad. Kollegiet kom till stånd först 1705. Där höll Henrik Steffens 1802—04 sina ryktbara föreläsningar. — Jfr G. E. Wad, "J. Elers og Elers's collegium" (1891), och R. R. Vestergaard, "Bidrag til Elers' collegiums historie" (s. å.). E. Ebg.

Elers, Johan, vitterhetsidkare och topograf, f. 8 juni 1730 i Karlskrona, student i Lund 1745, vardt 1750 e. o. kanslist uti Inrikes civilexpeditionen, där han tio år senare blef kopist och 1766 protokollssekreterare. Sedan han varit sekreterare i sekreta utskottet vid 1771—72 års riksdag, befordrades han s. å. till förste expeditionssekreterare i förstnämnda ämbetsverk. Dittills hade E. varit en ifrig medlem af mösspartiet och kunde följaktligen icke med blida ögon se revolutionen; men han förblef städse, jämväl under de nya förhållandena, en plikttrogen ämbetsman. 1787 fick han kanslirådstitel, och 1789—92 var han ledamot af Rikets ärendens allmänna beredning. Under senare delen af sin lefnad var han bosatt dels i Göteborg, dels i sin födelsestad, där han dog 20 nov. 1813. — E:s ungdom inföll samtidigt med uppkomsten af Sveriges första s. k. vittra gillen, hvilka uppmuntrade rimkonsten, och E. rimmade så flitigt, att han 1755—59 kunde utgifva fyra dikthäften, kallade *Mina försök*. Dessa i tidens smak hållna poem orsakade hans inkallande i "Utile dulci" och sedermera (1773) i Vitterhetsakademien, där han 1774 vann pris för elegien *Mina tårar* (hvilken troligen gaf anledning till J. H. Kellgrens satiriska dikt "Mina löjen"). 1792 utgaf E. *Glada qväden* (med musik af Frigel, Kraus, Stenborg, Naumann och Åhlström m. fl.). När han på ålderdomen vistades i Göteborg, deltog han flitigt i Vet.- och vitt. samhällets arbeten och föredrog där flera stycken i bunden form. Af vida större värde än nämnda vittra alster är det förtjänstfulla historisk-topografiska arbetet *Stockholm* (4 bd, 1800—01), hvilket E., sedan han erhållit afsked ur statens tjänst, med nit och flit utarbetade. K. F. W.*

Eleusine coracana.

Elettāria, *bot. farm.* Se Kardemumma.

Eleusine Gärtn., *bot.*, växtsläkte af fam. *Gramineæ*, förekommande i Gamla världens tropiska och subtropiska länder. *E. coracana* (korakan l. dagussa) odlas

i Ostindien, på Sundaöarna, i Syd-Kina, i Japan och i synnerhet i hela Afrika, där den mångenstädes utgör befolkningens hufvudnäring, oaktadt det däraf beredda mjölet har en bitter smak; af mjölet bakas ett slags bröd. I Abessinien och hos niam-niam användes dagussa till ölbrygd. Äfven i Indien skattas detta sädesslag högt, emedan det äfven på mager jord ger rik skörd. *E. oligostachya* odlas som bukettgräs. G. L—m.

Eleusinska mysterierna, en religiös fest, som i forntiden firades i Eleusis (se d. o.) af dem, som efter firades i månaden boedromion (motsvarande ung. slutet af sept.) och hade till utgångspunkt Aten.

I midten af boedromion började i Aten förberedelserna för de större mysterierna. Från Eleusis hämtades heliga föremål och reliker, som skulle föras dit tillbaka i det högtidliga Iakchoståget, i hvilket festdeltagarna några dagar senare skulle vandra från Aten till Eleusis. Så samlades från alla delar af den helleniska världen de, som skulle invigas i mysterierna, efter att förut ha åtnjutit nödig undervisning om dessa af s. k. mystagoger (grek.

Ideal; framställning af eleusinska (jämte atenska) gudomligheter och eleusinska präster (efter en antik målning på en vas, funnen i Cumæ och nu förvarad i Petersburgs Eremitage. Själfva vasen synes upptill midt på fig.).
1. Demeter. 2. Persefone. 3. Athena. 4. Afrodite. 5. Artemis. 6. Triptolemos (eleusinsk heros). 7. Hierofanten. 8. Tempel- (offer)- prästen. 9. Härolden. 10. Fackelbäraren (daduchos).

föregående pröfning samt genom förberedande reningsceremonier och invigning egde rättighet att däri deltaga. Ursprungligen synas dessa mysterier, som årligen firades på hösten, ha varit en skördefest, som af adelsslägterna på den bördiga eleusinska slätten firades i anslutning till gudinnan Demeters kult. När Eleusis förlorat sin politiska självständighet och införlifvats med det öfriga Attika, blefvo dessa mysterier en attisk statsfest, som stod under uppsikt af den atenske arkont, som kallades ''basileus'' (konungen), men ledningen af festen låg fortfarande i händerna på de adlige männen i Eleusis. Vanligen menar man med de eleusinska mysterierna de s. k. ''större'' mysterierna, som firades på hösten, till skillnad från de ''mindre'' mysterierna, som firades i början af våren i den ett stycke s. om Aten belägna orten Agra och som utgjorde en förberedelse för deltagande i de större mysterierna. Dessa *mystagogoi*'). På det atenska torget höll ''basileus'' ett hälsningstal, i hvilket han meddelade, att de, som gjort sig skyldiga till något svårare brott, som icke blifvit rituellt försonadt, skulle vara uteslutna från mysterierna. I regel voro jämväl icke-hellener (''barbarerna'') uteslutna, men för hellener, kvinnor och män, stod tillträdet öppet. De följande dagarna upptogos af rituella reningar, fastor, offer och andra förberedelser: en dag tågade deltagarna i mysterierna, mysterna (grek. *my'stai*), till hafvet för att rena sig, en annan dag anställdes ett högtidligt statsoffer i Eleusinion (en filial af den eleusinska helgedomen vid sluttningen af den atenska Akropolisklippan), åter en annan dag offrades åt Asklepios i dennes helgedom nedanför Akropolis.

19 boedromion vandrade mysterna i högtidlig procession från Aten till Eleusis. En bild af Iak'chos, en med Dionysos nära besläktad gudom-

ghet, som hämtats ur sitt atenska tempel, bars i petsen för tåget, som af denna anledning kallades akchoståget. Därefter följde präster och fverhetspersoner samt attiska efeber (ynglingar i en lder af 18—20 år), hvilka åtminstone i romersk tid uro de reliker och andra heliga föremål, som några agar förut hämtats från Eleusis. Slutligen kom ysternas skara. Tåget skred fram genom Dipylon-orten åt v. utefter den "heliga vägen", vid hvilken ågo flera helgedomar och rastplatser, där tåget röjde. Färden försiggick under afsjungande af he-ga sånger, uppförande af danser samt lustiga kämt och upptåg, omväxlande med offer vid vägens elgedomar. Den "heliga vägen" var ung. 22 km. ång och kunde således af en öfvad fotgängare till-yggaläggas på 4 timmar, men för mysterna räckte ärden från daggryningen till sent på kvällen. Sanno-kt var det med afsikt, som tåget ej fick anlända ill Eleusis förrän efter nattens inbrott. Fackel-lansen, under hvilken mysterna nalkades den eleu-inska helgedomen, bidrog naturligtvis att stegra ysternas stämning vid ankomsten till det efter-ångtade målet. I detta hänseende, liksom äfven för frigt, erbjuder Iakchoståget till Eleusis märkliga ikheter med moderna pilgrimståg till berömda vall-ärdsorter i södra Italien.

De viktigaste fungerande prästerlige ämbetsmännen se fig.) voro hierofanten, härolden, fackelbäraren och empelprästen, hvilka alla, så när som på härolden, ade motsvarande kvinnliga funktionärer. Förnämst bland dem alla var hierofanten, som tillhörde Eumolpidernas gamla adliga ätt. Hans uppgift var tt visa de heliga tingen, och därjämte skulle nan ramsäga och sjunga vissa liturgiska stycken, hvar-ör han måste vara begåfvad med en klart ljudande tämma. Festen i Eleusis synes ha varat åtminstone 3 dygn, och mysterierna höllos i regel nattetid. De nleddes med ett af härolden uttaladt förbud för ysterna att yppa, hvad de finge uppleva vid ysterierna.

Hvad vi veta om dessa, är också ganska litet. Vi veta, att där anställdes vissa offer samt att bland ysterna förekom ett sakramenterligt drickande. I lutet af mysterierna förekom ett vattenoffer, vid vilket hvar och en af mysterna fyllde två kärl med vatten och utgöt dem åt öster och väster under ut-talande af vissa rituella formler. För öfrigt bestod ritualen i *deikny'mena* (det, som visades), *dro'mena* (dramatiska framställningar) och *lego'mena* (antag-igen framsägande och sjungande af vissa liturgiska partier). Det, som visades, var heliga föremål och reliker; de dramatiska framställningarna torde åt-minstone delvis ha rört sig kring Eleusis' heliga kult-egend, i hvilken Demeter under sorg och veklagan söker sin dotter, som bortröfvats af Pluton, under-ordens gud, tills hon slutligen återfinner sin dotter, som får tillstånd att vistas en del af året hos sin moder på jorden (jfr fig.). Med "legomena" mena somliga en förtydligande förklaring och utläggning af det, som visats och som blifvit föremål för dra-matisk framställning; men med större skäl torde man däri se en liturgisk afdelning, i hvilken mysterna mähända i korus upprepade vissa rituella uttryck.

Numera har man alldeles öfvergifvit den äldre uppfattningen, att i de eleusinska mysterierna in-gick ett dogmatiskt undervisande moment, och man har skäl att tro Aristoteles, när denne säger, att mysterierna icke afsågo undervisning, utan fastmera stämning. Man har förut trott, att mysterna i dessa mysterier undervisades om själens odödlighet; men detta är föga troligt, emedan grekerna i allmänhet redan förut voro öfvertygade därom och för öfrigt kunde hämta en sådan tro från andra religiösa käl-lor, nämligen Dionysosreligionen och orfismen. Däre-mot kan ej nekas, att deltagandet i mysterierna för de däri invigde medförde öfvertygelsen om en bättre lott i lifvet efter detta än den, som de andra fingo. I den homeriska Demeterhymnen läsa vi följande: "Säll är den människa, som har skådat dessa heliga handlingar, men den, som icke är invigd och icke delaktig af de heliga gudstjänstbruken, skall icke efter döden få samma lott som de andra, i under-jordens kvalmiga dunkel". Samma tanke uttalas af Pindaros, Sofokles, Platon och Isokrates. Så till vida synas de eleusinska mysterierna ha haft beröring med den s. k. orfismen, en mystiskt religiös riktning, som med förkärlek sysslade med eskatologiska för-hållanden. Dock torde det orfiska inflytandet på dessa mysterier i klassisk tid ha varit mindre, än man vanligen antager; och det förtjänar framhållas, att man vid de grundliga och omfattande arkeo-logiska utgräfningarna i Eleusis har funnit så svaga spår af Iakchos, som dock antages ha varit en ex-ponent för det orfiska inflytandet. Däremot synas mysterierna i den religiösa synkretismens tid ha uppblandats med vissa dionysisk-orfiska element.

Det fanns i dessa mysterier förutom mysterna jämväl en högre grad af invigda, epopterna (skådare), hvarmed antagligen menades de, som en gång fullständigt genomgått den eleusinska mysterie-ritualen, men hvari deras skådande bestått, är oss icke bekant. Sannolikt har det hela varit afsedt att stegra den religiösa känslostämningen, som under de föregående dagarnas reningsceremonier, fastor och offer var väl förberedd. Och de eleusinska mysterierna torde just därför ha haft en sådan drag-ningskraft, emedan de i motsats till den officiella religionen egde en så stor rikedom på religiöst stäm-ningsvärde.

De eleusinska mysterierna åtnjöto under forntiden en liflig tillslutning, som ingalunda minskades under den romerska tiden. Särskildt under den religiösa renässans, som utmärkte Antoninernas tidehvarf (2:a årh. e. Kr.), kunde dessa mysterier fröjda sig åt kejsargunst och ökad glans. Under kristendomens ökade inflytande blefvo dessa mysterier en af de sista och kraftigaste härdarna för den hedniska folk-tron, och kristendomen själf har icke blifvit oberörd af deras inflytande. När kejsar Valentinianus 364 förbjöd all nattlig gudstjänst, nödgades han göra ett undantag för Eleusis, då den kejserlige ståthållaren Prætextatus förklarade, att utan dessa mysterier skulle lifvet icke längre ega något värde för hel-lenerna. Mysterierna firades sista gången under kejsar Theodosius II (408—450 e. Kr.).

Litt.: Chr. A. Lobeck, "Aglaophamus" (1829), Percy Gardner, "New chapters of Greek history" (1892), P. Foucart, "Recherches sur l'origine et la nature des mystères d'Éleusis" (i "Mémoires de l'Académie des inscriptions", XXXV, 1896) och "Les grands mystères d'Éleusis, personnel, cérémo-nies" (ibid. XXXVII, 1901), D. Philios, "Éleusis, ses mystères, ses ruines et son musée" (1896), A. Mommsen, "Feste der stadt Athen im alterthum"

(1898), Jane E. Harrison, ”Prolegomena to the study of Greek religion” (1901), Edv. Lehmann, ”De eleusinske mysterier” (i ”Nord. tidskr.”, 1902), Sam Wide, ”Eleusis och de eleusinska mysterierna” (i ”Ord och bild”, 1896). S. W—e.

Eleu'sis (grek. *'Ελευσίς*, lat. *Elēu'sis*), en af de äldsta och viktigaste städerna i det forna Attika, vid den efter detsamma uppkallade viken, midt emot Salamis, och n. v. från Aten, med hvilket E. var förbundet genom den ”heliga vägen”. Det hade i äldsta tider egna härskare, men underkufvades redan tidigt af atenarna. Åt Demeter och Persefone egnades där en festlig och vida fejdad dyrkan. (Jfr Eleusinska mysterierna.) E. är nu en ringa by med namnet Lefsina. En fullständig utgräfning af E:s ruiner började 1882 under ledning af grekiska arkeologiska sällskapet. Helgedomen omfattade ett stort antal byggnader. Den heliga hallen (grek. *telestērion*) har ombyggts flera gånger. 480 f. Kr. förstörde Xerxes' här den äldre byggnaden, som antages hafva härrört från Peisistratos' tid, och öfver dess ruiner byggdes i slutet af 5:e årh. en ny, långt större hall (se planen, 4), hvars inre, 54 m. långt och 52 m. bredt, uppbars af 6×7 pelare. Längs väggarna löpte trappformiga åskådarplatser (se planen), som torde hafva rymt 3,000 personer. I slutet af 4:e årh. byggde Filon en pelarhall framför sydöstra sidan, 56 m. lång, 11,5 m. djup, med 12 doriska pelare i fronten (se planen). Utom rester af byggnader har man i E. funnit en stor mängd inskrifter och bildhuggeriarbeten, bl. a. en byst, som af flera konsthistoriker antagits för ett originalarbete af Praxiteles, och en marmorrelief (fig. 2) i ädlaste attiska stil, framställande den eleusinske nationalheroen Triptolemos mellan Demeter och Persefone, af hvilka den förra räcker honom sädesaxet och den senare sätter en krans (nu försvunnen) på hans hufvud. Jfr Philios, ”Fouilles d'Éleusis” (1889), och Bædeker, ”Griechenland”. (A. M. A.)

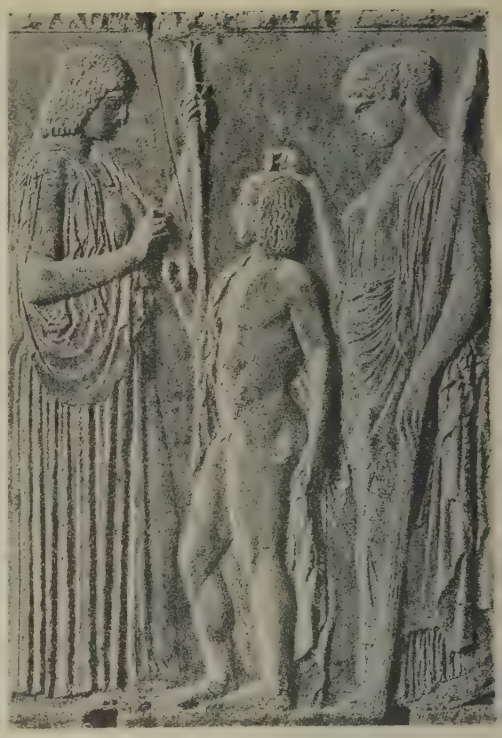

Fig. 2. Relief, funnen i Eleusis (se d. o.).

Eleuteriologi (af grek. *eleu'therios*, fri, värdig en fri man, och *lo'gos*, lära), läran om den mänskliga viljans frihet.

Eleuteropetal (af grek. *eleu'theros*, fri, och *pe'talon*, blad), *bot.*, kallas en blomma med fribladig krona.

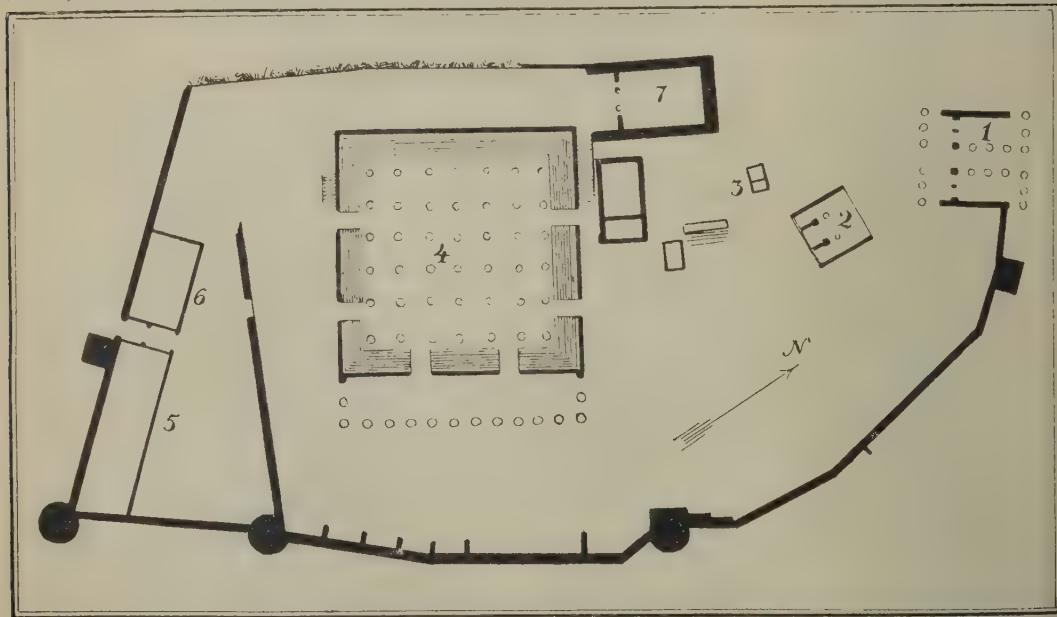

Fig. 1. Plan af mysteriehelgedomen i Eleusis. 1. Stora propyléerna. 2. Mindre propyléerna. 3. Plutons tempel. 4. Telesterion (Den heliga hallen). 5 o. 6. Pelarhallar från romartiden. 7. Romerskt tempel.

Eleuterosepāl (af grek. *eleu'theros*, fri, och lat. *'palum*, kalkblad), *bot.*, kallas en blomma med ibladigt foder.

Eleuterotepāl (af grek. *eleu'theros*, fri, och *tepal*, nagram af grek. *pe'talon*, blad), *bot.*, kallas en omma med fribladigt perigon.

Eleuthera [eljö'therə], Royal island, en af brittiska Bahamaöarna i norra delen af gruppen, 19 kvkm., 130 km. lång, 15 km. bred, ända till 0 m. hög, med 8,733 inv. (1901). Oranger, ananas ch kokosnötter äro de viktigaste produkterna. Huvudort är Governor's Harbour, med fästning, god hamn och tullstation.

Eleutheria. Se Eleutherios.

Eleutherios (grek. *'Ελευθέριος*, den befriande), *rek. myt.*, ett af de binamn, som tillades Zeus ch stundom äfven andra gudar. En åt honom sådan egenskap egnad fest kallades Eleutheria. A. M. A.

Eleutheropetalæ, *bot.* Se Dicotyledoneæ.

Eleutheropōlis (grek., "fristad"), är sedan omkr. 00 e. Kr. namnet på en stad i södra Palestina, f Josefos kallad *Betogabra*, belägen på vägen mellan ebron och Gasa, och hvars gamla namn går igen den nuvarande byn *Bēt-Djibrin*. — I närheten af enna by finnes bl. a. en stor samling intressanta ålor, uthuggna i den ej synnerligen hårda klippassan (ett slags grå krita) och sträckande sig öfver t ansenligt omfång, hvilka ursprungligen säkert nvändts såsom människoboningar, sällan såsom grafällen och gudstjänstrum. Helt nära *Bēt-Djibrin* ig i äldre tider det gamla *Maresa* l. *Marisa*, där an nyligen upptäckt grafvar med intressanta afildningar, som tydligen ådagalägga, att den hellenistiska kulturen gjort betydelsefulla landvinningar i essa trakter omkr. år 200 f. Kr. Senare fann ock ristendomen här tidigt insteg, och man känner ännu amnet på flera biskopar af Eleutheropolis. Korsararna, som funno staden förstörd, uppbyggde där t citadell och öfverlämnade dess försvarande åt hannitorden. E. S—e.

Eleuthĕrus, flod i Syrien, som i 1 Makk. 11: 7; 2: 30 omtalas i samband med makkabeern Jonatans istoria. Af många har den likställts med den uv. *Nahr el-Kāsimije* l. *Litāni*, som upprinner på en stora slätten mellan Libanon och Antilibanon ch först flyter mot s., tills den med en tvär böjning ndrar riktning och flyter mot v., s. om Libanon, amt utfaller i Medelhafvet ett stycke n. om det gamla 'yrus. Men enligt uppgifter af Strabon och Plinius assar den nuv. *Nahr el-Kebir* bättre till ifrågaarande flod. Den uppkommer genom förening af vå mindre floder på slätten vid Homs och kringflyter nordvästlig riktning berget Libanon, ungefär på umma sätt son Litānifloden kringflyter detta berg i ydvästlig riktning, tills den utmynnar i Medelafvet n. om Tripolis. E. S—e.

Elĕv (fr. *élève*, af lat. *elevāre*, egentl. upplyfta, pphöja), lärjunge, en som inhämtar offentlig eller nskild undervisning i skolämnen, i en lärdomsgren ller konst.

Elevated railroads [e'livētid rē'lrâuds], eng., enämning på sådana inom stora, folkrika städer nlagda järnvägar, som, för att icke störa fordonsrafiken och fotgängare på gatorna, äro anlagda på iadukter i själfva gatorna. De stora amerikanska täderna ha utbildade nät af sådana stadsbanor. Jfr Berlins och Wiens "Stadtbahn" samt "Chemin de fer de ceinture" i Paris. H. L.

Elevatiōn (lat. *elevātio*, lyftning), upphöjande, lyftning; i den katolska mässan den akt, som följer omedelbart efter konsekrationen och består i hostians upphöjande inför den knäböjande församlingen. — *Artill.* En artilleripjäs är inriktad med elevation, då mynningens centrum ligger högre än bakplanets. På grund af den sänkning under utgångsriktningen, som en afskjuten projektil erhåller genom tyngdkraftens inverkan, måste pjäsen riktas öfver målet för att träffa detsamma. I vissa fall, då målet befinner sig under pjäsens vågplan, kan det förekomma, att pjäsen inställes med depression. Vid i allmänhet förekommande skjutningar bör dock pjäsen inriktas med en viss elevation. Elevationens storlek växer med den afsedda skottvidden (se Kulbana). E. N.

Elevatiōnsvinkel, *artill.*, den vinkel, som ett eldvapens kärnlinje bildar med horisontalplanet, då pjäsen är inriktad med elevation. Jfr Depressionsvinkel. E. N.

Elevāto, it., *mus.*, upphöjdt, med lyftning.

Elevātor, nlat. (af lat. *elevāre*, lyfta upp), hiss (se d. o.); personhiss.

Elevatōrium, nlat. (af lat. *elevāre*, upplyfta), *med.*, instrument, hvaraf man betjänar sig för att i sår upplyfta och aflägsna intryckta benstycken.

Elevēra (fr. *élever*, lat. *elevāre*), upplyfta, upphöja, uppresa; uppfostra. — *Hand.*, återförvisa. Elevera en protest, hänvisa en behörigen protesterad växel till den näst föregående endossenten.

Elevfartyg, ett sådant handelsfartyg, som går i fraktfart och på hvilket därjämte ynglingar under resan få dels praktisk utbildning genom att användas för fartygets skötsel och navigering, dels teoretisk utbildning, ledd af en eller flera särskildt för detta ändamål anställda lärare. Det första sålunda kombinerade elev- och fraktfartyget i Sverige var rederiaktiebolaget Navigators i Göteborg barkskepp "Svithiod" (3,000 ton) under kapten Falberg, som 1906 gjorde sin första resa i ofvan angifna dubbla syfte. Jfr Skolfartyg.

Elez, rysk stad. Se Jelets.

El-Fārābi. Se Fārābi.

El-Fasher, hufvudstad i Dar-Fur (se d. o.).

Elfdal, härad, tingslag, kontrakt och fordom socken. Se Älfdal.

Elfdalen, socken. Se Älfdalen.

Elfdals och Nyeds domsaga. Se Älfdals och Nyeds domsaga.

Elfeld [-felt], stad. Se Eltville.

Elfenben, det ämne, hvaraf elefantdjurens betar bestå och hvilket uteslutande utgöres af en art tandben (se Elefantdjuren, sp. 194). Till kemisk sammansättning öfverensstämmer det med bensubstansen, men skiljer sig från denna genom sin struktur, som är mycket tät och fin, hvilket ger elfenbenet en betydlig elasticitet. Det låter skära sig i de tunnaste skifvor, hvilka äro genomlysande, antager lätt och varaktigt polityr samt är på grund af alla dessa egenskaper ett tacksamt material för utförande af svarfvade och snidade arbeten (se därom Elfenbenssnideri). Elfenbenet utgör en viktig handelsartikel, som införes till Europa från Afrika och, till mindre del, från Indien. Som surrogater för elfenben förekomma i handeln tänder af mammut-

djuret (s. k. fossilt elfenben, från Sibirien), af flodhästen, hvalrossen m. fl. Alla dessa benämnen äro dock underlägsna det äkta elfenbenet, i det de äro vida mer porösa, innehålla mörka partier samt ej kunna antaga så glänsande polityr. Konstgjorda massor, såsom celluloid m. m., hvilka imitera elfenben, sakna all struktur. S. k. vegetabiliskt elfenben är kärnorna af frukten från elfenbenspalmen (se Cœlococcus och Phytelephas) och användes i stor utsträckning inom knappindustrien.

Elfenbensetsning. Se Etsning och Etsningsvätskor.

Elfenbenskusten (fr. *Côte d'Ivoire*). Se Guinea.

Elfenbensnötter, *bot.* Se Cœlococcus och Phytelephas.

Elfenbenspalmen, *bot.* Se Cœlococcus och Phytelephas.

Elfenbenssnideri, konsten att i elfenben (se d. o.) snida ornament, gestalter och hvarjehanda lyxföremål. Sedan urminnes tider har sådan bearbetning af materialet förekommit hos skilda folkraser i Gamla världen; redan stenålderns grottinvånare inristade på mammuttänder teckningar af renar. Till material för mindre, dekorativ skulptur lämpar sig det gräddhvita elfenbenet utmärkt genom sin fina och likformiga struktur, sin stora elasticitet, hållbarhet och lätthet att antaga polityr samt sin varma, milda ton, som erinrar om människohuden. Arbetet i det hårda ämnet kräfver tålamod och försiktighet; vanliga verktyg därvid äro såg, sticklar, skafjärn, svarf, rasp och fil.

I forntiden prydde assyrierna möbler och väggar med elfenben; judarna gjorde sammalunda, och Salomos praktfulla tron var af elfenben (1 Kon. 10: 18—20). Egypterna förfärdigade däraf reliefplattor, gudabilder, toalettaskar m. m. Hos grekerna ingick elfenbensarbetet (i förening med guld) i den mest upphöjda bildhuggarkonsten (se Kryselefantin). Romarna använde konstarbetadt elfenben i möbler (bl. a. *sella curulis*, se d. o.), musikinstrument, toalettföremål och konsulardiptyker (se Diptychon med fig. 1) samt privatpersoners diptyker (jfr första diptychonbilden å vidstående plansch). Inom den bysantinska stilen är Maximianus' biskopsstol (se planschen) i Ravenna (omkr. 550) ett mästerverk af sirlig elfenbensteknik. Under större delen af medeltiden, åtminstone 800—1300-talen, blomstrade elfenbenssnideriet i Italien och Frankrike (jfr planschen), i Schweiz (jfr bild 2 till art. Diptychon) och Tyskland; mest togs det i bruk för kyrkliga föremål, såsom flygelaltaren, småstatyer, relikgömmor, krucifix, kräklor, kalkar, men äfven till världsliga ting, bl. a. bokband, schatull, praktsadlar, dryckeshorn, jaktredskap, schackbräden. Under renässansen tillbakaträngdes elfenbensslöjden af guldsmedskonsten och bronserna, men tog ny fart omkr. 1600, upplefde under barocktidehvarfvet sin högsta blomstring och antog en sinnligt glad, ej sällan yppig prägel i anslutning till högrenässansens och barockens bildhuggeri, men i motsättning till medeltidens asketiska, om träsnideri något erinrande stil. Många konstnärligt förträffliga elfenbenssnidare framträdde under 1600-talet, framför allt i Tyskland, Nederländerna och Frankrike. Vissa städer, såsom Augsburg, Nürnberg, Antwerpen och Dieppe, vunno berömmelse inom arten. Med stor virtuositet och ofta mycket god formdaning snidade man krucifix, reliefplattor (från lågrelief till nästan fristående högrelief) med mytologiska, religiösa, allegoriska, erotiska och backiska scener (se planschen), vidare fat, kannor (se planschen) och andra praktuppsatser, fartygsmodeller o. s. v. Konstsvarfningens utveckling togs i tjänst hos elfenbensslöjden, särskildt i Nürnberg, och man svarfvade af elfenben bägare (se planschen) m. m., ofta i bisarra former. Från Italien (Venezia och Milano) spred sig smaken för elfenbensinläggning i möbler samt solfjädrar af ämnet. Bland utmärkta elfenbenssnidare under barocktiden må nämnas nederländarna Duquesnoy, Faydherbe, Opstal och van Bossuit, hos hvilka Rubens' stil mer eller mindre är härskande, tyskarna Petel (i Augsburg), Zick (konstsvarfvarfamilj i Nürnberg), Angermaier (i München), Rauchmiller (i Wien), Permoser (i Dresden) och Elhafen (i Düsseldorf) samt norrmannen Magnus Berg (i Köpenhamn). I Stockholm snidade fransmannen J. Cavalier (se denne) på 1690-talet porträtt i form af elfenbensmedaljonger af många högt uppsatta personer. Saken hade blifvit på högsta modet; flera tyska furstar och flera danska konungar jämte deras drottningar idkade denna slöjd som dilettanter. Magnus Stenbock dödade fängelsetiden med att svarfva elfenben. Rika samlingar finnas ännu att se i Dresden, Gotha, Kassel, München, Köpenhamn och flerstädes. Under rokokotiden fick elfenbenskonsten stryka på foten för porslinets segertåg och sjönk betydligt; god smak visade den dämera nästan blott i smärre föremål, såsom tobaks-"rifjärn" (se planschen). Sedan 1890-talet har den figurala elfenbensplastiken åter börjat taga beaktansvärdt uppsving i Belgien (dit råämnet i mängd nu föres från Kongostaten) och i Frankrike.

I *Orienten* har denna slöjd utöfvats oafbrutet sedan forntiden. Med förfinad smak formas i Indien elfenbenet till möbler, gudabilder, djurskepnader, prydnader, toalettsaker, små båtar, frukter och blommor. Äfven de persiska arbetena visa god stil och ornering. Kina är berömdt för sina delikata genombrutna elfenbensarbeten, däribland solfjädrar, korgar, dosor, halskedjor och kulor (de senare ofta till ett antal af mer än dussinet inuti hvarandra). Med fantasi visa japanerna i sina talrikt förekommande elfenbensberlocker (netzke), framställande små genrefigurer och grupper, ofta i burlesk karikatyr. För öfrigt formar man i Japan elfenbenet mest till platton med inläggning af lackerade stycken, koraller, pärlemor, stenar och guld. Äfven araberna må ihågkommas för sina präktiga arabesker och växtornament i elfenben. Vissa negerstammar ornera med skicklighet och smak hela elefantbetar (jfr fig. 3 art. Benin). Litt.: Wyatt, "Notice of sculpture in ivory" (1856), Andés, "Die verarbeitung des hornes, elfenbeines" etc. (1885), Molinier, "Les ivoires" (1896), Stuhlfauth, "Die altchristlich elfenbeinplastik" (s. å.), Hörnes, "Urgeschichte der bildenden kunst in Europa" (1898), Cust "Ivory workers of the middle ages" (1902), och Scherer, "Elfenbeinplastik seit der renaissance" (1903). E. F—t

Elfenbenssvärta, *tekn.*, benämning dels på det förr i tiden af elfenbensaffall framställda bensvärtan, dels numera på djupsvarta, bättre sorter af vanlig bensvärta.

Diptychon-hälft, 4:e årh. (South Kensington museum i London.)

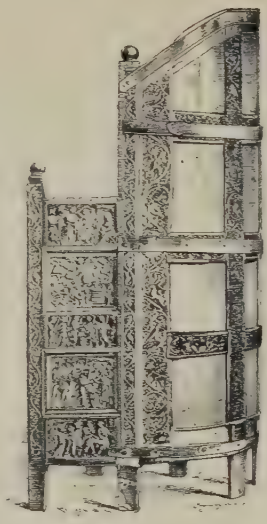

Ärkebiskop Maximianus' stol, bysantinskt arbete, 6:e årh. (Katedralen i Ravenna.)

Diptyk-(altar-)hälft. 1300-talet. (Florens.)

Horn (relikgömma), orientaliskt arbete, 11:e årh. (Louvre.)

Svarfvad pokal, tyskt arbete, 1600-talet. (Wien.)

Franska tobaksutensilier, 1700-talet.

Madonna, franskt arbete, 1300-talet. (Louvre.)

Backanal, franskt arbete, 1700-talet.

Elfenbenskanna med silfverinfattning, 1600-talet. (Augsburg.)

Elfenbenstistel, *bot.* Se Tistel.

Elffors, Antoinette Terese, teaterdirektris, född Öberg, f. 30 nov. 1823 i Stockholm, d. där 17 april 1905, blef elev vid k. teatern 1837, anställdes 1842 vid Nya teatern (A. Lindebergs) i Stockholm och 1846 hos teaterdirektören L. E. Elfforss, med hvilken hon s. å. ingick äktenskap. Efter sin mans 1869 timade död förestod hon med mycken heder till 1889 hans teatertrupp, som mestadels uppträdde i landsorten, och 1889—92 var hon engagerad vid Aug. Lindbergs sällskap. Icke blott som teaterledarinna, utan äfven som skådespelerska i den högre genren och än mer i rättframma komiska roller förvärfvade hon sig mycket erkännande. Bland hennes roller må nämnas *Margareta Leijonhufvud* i "Kung Märta", *Adrienne Lecouvreur*, *Lona Hessel* i "Samhällets pelare", *Mutter på Tuppen* i "Fredman och Ulla Winblad" samt *Änkan Silléry* i "Niniche". E. F—t.

Elfgrimar. Se Älfvagrimar.

Elfkarleby. Se Älfkarleby.

Elfkarleö. Se Älfkarleö.

Elf leile wa-leile (riktigare Alf etc.), det arabiska namnet på den österländska sagosamlingen Tusen och en natt (se d. o.).

Elfros. Se Älfros.

Elfsbacka. Se Älfsbacka.

Elfsborg. Se Älfsborg.

Elfsborgs län. Se Älfsborgs län.

Elfsborgs lösen. Se Älfsborgs lösen.

Elfsborgs regemente. Se Älfsborgs regemente.

Elfsby. Se Älfsby.

Elfsered. Se Älfsered.

Elfsnabben. Se Älfsnabben.

Elfsyssel. Se Älfsyssel.

Elfsåker. Se Älfsåker.

Elfte axiomet. Se Parallell.

Elfvagrimar. Se Älfvagrimar.

Elfva tusen jungfrurs dag. Se Ursula.

Elfvestad. Se Älfvestad.

Elfvestorp. Se Älfvestorp.

Elfving. 1. Anders E., väckelsepredikant, f. 1 jan. 1745 i Ålems socken, Kalmar län, d. 31 mars 1772 i Stockholm, blef student i Uppsala 1762, prästvigdes 1767, hade därefter anställning dels såsom adjunkt, dels som nådårspredikant i Kalmar stift, sist i Ljungby, sedermera (större delen af år 1771) såsom guvernementspredikant i Pommern och slutligen såsom predikant vid artillerikyrkan i Stockholm. — Under sin studenttid gjorde E. personlig bekantskap med den store lagpredikanten P. Murbeck och mottog af honom intryck, som blefvo bestämmande för hans utveckling. Under sin korta verksamhet som präst ådagalade han brinnande nit och högst ovanlig förmåga som andlig folktalare. Han "förkunnade ordet med en obegriplig kraft, som trängde till allas hjärtan". Också strömmade alltid stora folkskaror till de kyrkor, i hvilka han predikade. På flera af de orter, där han verkade som präst, lefver hans minne i traditioner, hvilka delvis erinra om helgonlegender. Redan under hans lifstid utgåfvos några strödda predikningar, bland hvilka hans afskedspredikan i Ljungby 1 sönd. i advent 1770 (nära fyra tryckark). 1854 utgafs en årgång af hans högmässopredikningar, *Christlig huspostilla* (5:e uppl. 1875), jämte en lefnadsteckning öfver E. af J. A. Almqvist.

2. Nere Albert E., sonson till den föregående broder, krigare, ämbetsman, f. 8 febr. 1832 i Växjö landsförsamling, d. 4 mars 1891 i Stockholm. Han var maj—juli 1850 kadett vid krigsakademien på Karlberg, blef 1851 student i Uppsala och sedermera civilingenjörselev samt biträdde såsom sådan vid hamnbyggnaderna i Vadstena och Kalmar. 1855 begaf han sig till Nord-Amerika, där han sysselsatte sig med kartritning, tills han 1861 blef löjtnant vid 48:e infanteriregementet (New York volunteers). 1863 befordrades han till kapten, 1864 till major och öfverstelöjtnant samt 1865 till öfverste i armén. I nordamerikanska inbördeskriget (1861—65) deltog han i sjutton bataljer och stormningar (oberäknadt skärmytslingar och smärre strider), fick tvenne gånger hästen skjuten under sig och blef en gång sårad i benet. Vid stormningen af Fort Fisher 1865 kommenderade han en brigad, hvilken han sedermera förde till Wilmington, där han sistnämnda år förlorade ena benet. S. å. tog han afsked ur den amerikanska krigstjänsten, och 1866 återvände han till Sverige. 1866—72 var han lärare i engelska språket vid krigsakademien på Karlberg, 1868 blef han Förenta staternas vice konsul samt 1871 deras konsul i Stockholm och 1869 generalkonsul för Liberia. 1872—79 idkade han grosshandel med amerikanska maskiner, särskildt med skördemaskiner, hvilkas bruk han införde i Sverige. E. författade bl. a. en uppsats med titeln *Om förslagen till en kanal mellan Atlanten och Stilla hafvet* (i "Geografiska sektionens tidskr.", 1880). (L. W:son M.)

Elfving, Fredrik Emil Volmar, finsk botanist, f. 9 dec. 1854 i Ekenäs, blef student 1870, filos. kandidat 1874 och licentiat 1879, utnämndes 1880 till amanuens vid universitetets botaniska museum i Helsingfors och 1881 till docent i botanik, hvarefter han 1892 blef professor i ämnet. Sina tidigare studier egnade E. åt algerna, särskildt de finska desmidiaceerna och deras systematik. E:s hufvudintresse har dock varit riktadt på växtfysiologiska undersökningar, hvilkas resultat rönt uppmärksamhet inom den vetenskapliga världen. Hit höra hans arbeten *Studier öfver geotropiska växtdelar* (akad. afh. 1879), *Beitrag zur kenntniss der einwirkung der schwerkraft auf die pflanzen* (1880), *Ueber die wasserbewegung im holz* (1882), *Ueber physiologische fernwirkung einiger körper* (1890), *Studien über die einwirkung des lichtes auf die pilze* (s. å.) m. fl. Efter sin utnämning till professor har E. hufvudsakligen sträfvat att upphjälpa den akademiska undervisningen i ämnet ur det förfall, hvari den råkat. I sådant syfte har han utgifvit arbetena *De vigligaste kulturväxterna* (1895; 2:a uppl. 1898) och en lärobok i botanik *Kasvilieteen oppikirja* (1903—04). Vidare har E. utgifvit ett arbete *Om kulturväxterna i Finland* (1897). Under hans ledning uppfördes ett nytt storartadt hus för universitetets botaniska institution. E. var generalsekreterare vid nordiska naturforskar- och läkarmötet i Helsingfors 1902. 1895 blef han led. af Fysiogr. sällsk. i Lund. T. C.

Elgar [e'lgə], sir Edward, engelsk tonsättare, f. 2 juni 1857 nära Worcester, öfvergaf påbörjade universitetsstudier för att med all ifver utbilda sig till musiker, hvilket han ovanligt nog gjorde helt och

hållet på egen hand, hvad det teoretiska beträffar. Han blef 1882 konsertmästare i Worcesters orkesterförening och efterträdde 1885 sin far som organist vid samma stads katolska S:t Georgs-kyrka, men uppgaf bägge värfven 1889, då han gifte sig, och har sedan fört den oberoende tonsättarens lif. Hans flesta alster äro första gången framförda vid de stora engelska musikfesterna. Från början af 1900-talet har E. med sina kompositioner snabbt slagit igenom, och hans framgångar på kontinenten lärde engelsmännen att inse, hvilken ovanlig tonsättare de ega i E., med den påföljd att han kreerats till hedersdoktor vid flera brittiska och amerikanska universitet samt undfått adelskap (1904). E. väckte ingen större uppmärksamhet med sina tidigare alster, vare sig kantaterna *The black knight* (1892), *From the bavarian highlands* (1895) och *King Olaf* (1896) eller oratoriet *Lux Christi* (s. å.) och *Te deum* (1897), men i konsertuvertyren *Cockaigne* (1901; ”Gatulif i London”, introd. i Stockholm 1903) yppade sig en modernt färgstark orkesterbehandling, och oratoriet *Dream of Gerontius* (1900; ”Gerontius' dröm”, utf. i Stockholm 1904) framstod som ett egenartadt verk icke blott genom sinnrik kontrapunktik och kraftiga kontraster, utan än mer genom sin katolska rökelsedoft och transcendentala mystik. 1903 följde tvåaftnarsoratoriet *The apostles*, hvars text E. på ett självständigt sätt sammanställt efter bibeln; verket anträdde raskt sin rundfärd till de större musikcentra. Hans nyaste oratorium, *The kingdom*, utfördes 1906 i Birmingham. E. har skrifvit äfven orkesterdikter (*Sea pictures*, 1899, *In the south*, 1904), stycken för stråkorkester, variationer för orkester (1899), sånger, pianoetyder m. m. 1906 blef han led. af Mus. akad. E. F—t.

Elgarås. Se Älgarås.

Elgersburg, by i hertigdömet Sachsen-Gotha, vid norra foten af Thüringerwald, 560 m. ö. h. 1,192 inv. (1900). Tillverkning af porslin, termometrar och glasinstrument. Sanatorium och tre kallvattenkuranstalter. Öfver 2,000 kurgäster. Ln.

El-Ghor. Se Asien, sp. 156, och Döda hafvet.

Elghult. Se Älghult.

Elgin [e'ldʃin]. 1. (Förr Moray) Grefskap i mellersta Skottland, är omgifvet af Morayfirth samt grefsk. Banff, Inverness och Nairn. 1,235 kvkm. 44,800 inv. (1901), 36 på 1 kvkm. Med undantag af den jämna och fruktbara kuststräckan är grefskapet genomskuret af berg, men har goda betesmarker i dalarna. Åkerbruk och boskapsskötsel. De viktigaste vattendragen äro Spey, Lossie och Findhorn. — 2. Hufvudstad i nämnda grefskap, vid floden Lossie. 8,260 inv. (1901). Ruinerna af den praktfulla, 1390 förstörda katedralen äro bland de vackraste i Skottland. — 3. Stad i nordamerikanska staten Illinois, vid Fox river och järnvägen Chicago—Milwaukee—S:t Paul railway, 56 km. n. v. om Chicago. 22,433 inv. (1900). Dårhus. Tillverkning af fickur, ost, smör och kondenserad mjölk. (J. F. N.)

Elgin [e'ldʃin], engelsk earltitel inom släkten Bruce (se d. o.).

Elgingalleriet [e'ldʃin-]. Se Elgin marbles.

Elgin marbles [e'ldʃin mā'bəlš], eng., Elgingalleriet, *konsth.*, en i British museum (i London) befintlig samling af forngrekiska skulpturverk, hvilka i början af 1800-talet af lord Th. B. Elgin sammanbragtes i Grekland, hufvudsakligen från Akropolis i Aten. Med stöd af en storherrlig ferman företog sig E. att nedtaga de flesta af gafvelfigurerna, de bäst bibehållna metop-plattorna och en stor del af relieferna å cellaväggen i Parthenon — ett förfarande, som i hög grad fördärfvade denna monumentala byggnad —, vidare en af karyatiderna på Erechtheions södra sida, åtskilliga marmorplattor från Niketemplets fris, Dionysos' staty från det på Akropolis' södra sluttning belägna Thrasyllosmonumentet jämte andra bildverk och en mängd inskriftstenar. Hela samlingen inköptes 1816 af engelska regeringen för omkr. 630,000 kr. och införlifvades med British museum. Se vidare Bruce, Thomas.

Elginshire [e'ldʃinʃiə], grefskap. Se Elgin 1.

El-Goléa (”lilla fästningen”), oas och stad i algeriska Sahara, vid förbindelselinjen mellan Alger öfver Laghouat till Tuat och Timbuktu. Omkr. 2,000 inv. Sedan 1898 är till E. förlagdt det militärkommando, som förr låg i Ghardaïa, och E. är stödjepunkt för fransmännens företag i algeriska Sahara.

El gran Chaco [tʃa'kå], område i Syd-Amerika. Se Chaco 1.

El-Gråo, hamn. Se Valencia.

Elgsjö, ö i Finland. Se Älgsjö.

Elgström, Per, skald, föddes 24 dec. 1781 på Älgaryd, Tolgs socken, Kronobergs län, som oäkta son till en piga. Han erhöll understöd till sin skolgång i Växjö, hvarifrån han 1799 blef student i Uppsala. För att skaffa sig uppehälle antog han flera konditioner och var en tid biträde hos bokhandlar Wiborg i Stockholm, promoverades 1809 till filos. doktor och ingick s. å. i ecklesiastikexpeditionen, där han 1810 vardt kopist. Öfveransträngning och försakelser hade emellertid hastigt undergräft hans aldrig starka kroppskonstitution, och han afled i Stockholm redan 28 okt. 1810. I slutet af 1807 gjorde E. bekantskap med Atterbom och den lilla krets, som bildat sig kring honom. E., som i yngre år skrifvit vers (med Kellgrens senare kärlekslyrik till förebild), hade öfvergifvit poesien för teologiska spekulationer, men rycktes med af sina unga kamraters poetiska hänförelse och blef, näst Atterbom, Auroraförbundets egendomligaste och alsterrikaste skald. Visionär och lifligt intresserad af den mystiska filosofien, har E. en viss frändskap med den tyske skalden Novalis, som äfven tillhörde hans älsklingsläsning, samt med Stagnelius. I E:s dikter finnes städse ett metafysiskt element, som stundom till och med blir öfvermäktigt; han betraktade sinnevärldens former endast som symboler, och hans grundstämning är längtan till en högre värld. Lidelse och fantasi, vemod och välljud utmärka E:s poesi, med hvilken allmänheten först gjorde bekantskap i ”Polyfem” och ”Phosphoros”. I en mycket lyrisk stil skref han sina båda fosterländska ströskrifter *Hrad*

ätt har ett folk att dömma en regent? (1809) och *m ett stort, ett patriotiskt tänkesätt* (1810). I ots af att E. ej hann formell säkerhet har han aft betydelse för litteraturspråket bl. a. genom flera ybildningar. E:s *Samlade vitterhetsarbeten* utgåfvos ämte G. Ingelgrens) af P. Hanselli 1860. E:s lefadsteckning skrefs af Atterbom (se dennes "Minesteckningar och tal", II, 1869), som äfven egnade ans minne ett par sånger. R—n B.

Elgå. Se Älgå.

Elhafen, Ignaz, sydtysk elfenbenssnidare (fölelse- och dödsår okända), verksam i Wien på 680- och 1690-talen samt i Düsseldorf det följande rtiondet, var en bland de ypperste företrädarna af arocktidens elfenbensplastik. Särskildt i sina myologiska och backanaliska reliefer framställde han ed ovanlig natursanning och liffullhet den nakna änniskokroppen. I anda och formgifning visar han g besläktad med Rubens, i ej ringa mån äfven ed Michelangelo. Ett flertal af E:s arbeten fines i Münchens nationalmuseum.

Elhanan, hebr.: "Gud har förbarmat sig", namn å en man från Betlehem, som besegrade jätten oliat (jfr 2 Sam. 21: 19), en handling, som 1 Sam. 7 tillägger David. I 2 Sam. 23: 24 uppträder förodligen samme E. bland Davids hjältar. E. S—e.

El-hasa. Se El-ahsa.

El-hofhūf. Se El-ahsa.

Eli var en präst i det gamla Israel vid helgedomen Silo (jfr 1 Sam. 1: 9), där den unge Samuel gjorde änst under honom. Israels nederlag mot filistéerna, varvid E. förlorade ej blott sina söner Hofni och inehas, utan ock Guds ark, tillskyndade den gamle ännen döden (jfr 1 Sam. 4: 18 ff.). Hvad som för frigt berättas om E. går ut på att motivera hans ch hans söners fall (jfr 1 Sam. 2: 22—25; 3: 10 -18). Af rätt sent ursprung är legenden i 1 Sam. : 27—36, som tager hänsyn till öfversteprästmbetets öfvergång till Sadoks hus (jfr uppfyllelsen 1 Kon. 2: 27). E. S—e.

Elĭa (hebr. *Eli jáhu* l. *Elija*, "min Gud [l. Gud] r Jahve", Sept. *Ἠλιού*. N. T. *Ἠλίας*). var en äktig profet i Efraims rike på konung Ahabs tid omkr. 870 f. Kr.). Han är bekant framför allt enom sin eldiga och framgångsrika kamp mot den, ärskildt af Ahabs fanatiska gemål Isebel, omuldade Baalsdyrkan, hvilken med henne införts i srael, äfvensom för sitt modiga uppträdande mot et af konungaparet utförda justitiemordet på Nabot Jisreel. Enligt de i kanon bevarade berättelserna 1 Kon. 17—19; 21; 2 Kon. 1 o. 2), hvilka delvis ärgats af legender, men ej minst därigenom sätta ss i stånd att ana mannens utomordentliga betyelse för Israels religion, har E. först framträdt för onungen och förkunnat inbrytandet af en treårig rka med åtföljande hungersnöd, hvarpå han begifit sig till bäcken Kerit, där korpar förde mat till onom. Kerit har sannolikt legat i landet ö. om ordan, oaktadt traditionen nu utpekar den i Wadi elt, på vägen mellan Jerusalem och Jeriko. Sannoikt låg bäcken icke långt från Tisbe, profetens ödelseort, möjligen ännu bevaradt i *El-Istib* på dschluns berg. Härifrån har E. begifvit sig till n stad Sarefat i Fenicien (det nuv. Sarafend mellan yrus och Sidon), där han bragte välsignelse öfver n fattig änkas hus. På 3:e året, då hungersnöden ar som störst, trädde han åter på Guds befallning fram för Ahab och inbjöd honom att tillsammans med folket åse den stora tvekampen mellan honom såsom Jahves representant och Baalsprästerna, på Karmel. Sedan folket här bevittnat hans stora seger, då eld från himlen föll ned och förtärde offret och veden på E:s altare, vände sig förbittringen mot Baalsprästerna, hvilka dödades af folket på E:s befallning. Därefter föll på profetens särskilda bön det efterlängtade regnet. E. måste dock åter fly undan Isebels grymhet, först till Beer-Seba och därefter till berget Horeb, där Gud tröstade honom i hans missmod samt gaf honom i uppdrag att gå åstad och smörja 3 olika redskap mot Ahabs hus, nämligen Hasael till konung i Damaskus, Jehu till konung i Israel och hämnare öfver omridernas hus samt Elisa till sin andlige efterträdare. Vid sidan af denna berättelse står en annan, som förtäljer om E:s bestraffande af Ahab och Isebel med anledning af mordet på Nabot, hvarvid han förkunnar, att på samma ställe, där dennes blod flutit, skola ock hundar slicka Ahabs blod — en hotelse, som sedan på konungens ånger mildras till att gälla hans son (1 Kon. 21: 17—29). Sist berättas om E:s underbara försvinnande vid Jordan inför sin lärjunge Elisas ögon, hvilken får hans mantel i arf. Hvilket intryck den utomordentlige mannen gjort på samtiden, visas äfven af andra senare drag. Enligt profeten Malaki (3: 23, sv. öfv. 4: 5) skall E. återkomma såsom förelöpare och vägröjare för "herrens dag". På grund häraf väntades E. af Syr. 48: 10 och af judarna på Jesu tid (Matt. 16: 14, Joh. 1: 21, 25); enligt Jesu försäkran har E. uppträdt i Johannes Döparen (Matt. 11: 14). Vid förklaringen uppenbarar han sig jämte Mose; i själfva verket är E:s mäktiga gestalt det bästa illustrerande exemplet för att förstå hans större föregångare i folkets barndomstid, Mose. Skildringen af de båda profetvittnena i Uppb. 11 har tydligen ock lånat drag från den mäktige profeten. Så stor än E. var, har dock Jesus ej fullt kunnat förlika sig med hans anda (Luk. 9: 54 ff.). — Då E. hade det gemensamt med Henok, att han stod i ett särskildt intimt förhållande till Gud, betraktades han ock liksom denne af den senare judendomen såsom delaktig af särskilda uppenbarelser, och apokalyptiska skriftalster tillskrefvos honom. Origenes omtalar sålunda en *Elias apokalyps*, som bl. a. skall ha innehållit det ord, som Paulus citerar i 1 Kor. 2: 9 och hvilket icke förekommer i G. T:s kanoniska skrifter. Om E:s apokalyps se vidare E. Schürer, "Geschichte des jüdischen volkes im zeitalter Jesu Christi", III (3:e uppl., 1898), sid. 267 ff. E. S—e.

Eli'æ, Paulus, dansk klerk. Se Povl Helgesen.

Elias. 1. Mount S:t Elias [maŭ'nt-sənt-ilā'əs], vulkaniskt berg i Brittiska Nord-Amerika, nära gränsen till territoriet Alaska och endast 75 km. från Stilla hafvet, under 60° 17′ 35″ n. br. och 140° 55′ 20″ v. lgd. Det ligger i de s. k. S:t Elias-alperna. Dess höjd har uppgifvits olika; prins Ludvig af Savojen, som 31 juli 1897 besteg dess topp, beräknade den till 5,522 m. Nyare kartor uppgifva höjden till 5,517 och 5,486 m. Det öfverträffas i höjd af en annan topp i samma bergskedja, Mount Logan, 5,956 (5,948) m. S:t E. är betäckt med ofantliga glaciärer, af hvilka den på södra sidan ända till hafvet sig sträckande

Malaspinaglaciären lär hafva öfver 13,000 kvkm. ytvidd. Vulkanisk verksamhet iakttogs senast 1847. — 2. (Nygr. *Hagios Ilias*) Ett i nuv. Grekland vanligt namn på högre bergstoppar, hvilka merendels hafva ett åt profeten Elia uppfördt kapell (till minne af hans himmelsfärd), bl. a. högsta toppen af Taygetos (2,409 m.), i sydligaste delen af ön Eubea (1,475 m.), på ön Egina (540 m.). — 3. Eliasberget. Se Karmel. J. F. N.

Elias, Nicolaes, egentl. Nicolaes Eliasz. Pickenoy, holländsk porträttmålare, f. omkr. 1590 i Amsterdam, d. mellan 1646 och 1656, var en af sin tids mest uppskattade porträttmålare, men råkade efter sin död i fullkomlig glömska och har först i vår tid återupptäckts, sedan hans förträffliga arbeten, som förut gått under Mierevelts och andra med honom samtida artisters namn, ett efter annat återbördats till den förgätne konstnären. E. var sannolikt elev af Cornelis van der Voort och Bartolomeus van der Helsts lärare samt står Thomas de Keyser nära. Förträffliga äro hans skytte- och regentstycken i Amsterdams riksmuseum och rådhus — i denna genre är han en af vägbrytarna — och utsökta flertalet af hans dock numera fåtaliga porträtt därsammastädes, i museerna i Berlin, Petersburg o. s. v. samt, i Sverige, i Wachtmeisterska samlingen på Vanås. O. G—g.

Elias af Ni'sibis. Se Elias bar Schīnājā.

Elias bar Schīnājā (Elias af Nisibis), syrisk författare, f. 975, d. 1049, blef 1008 metropolit i Nisibis. Hans viktigaste arbeten äro en krönika, hvaraf en del utgifvits af Bæthgen i "Fragmente syrischer und arabischer historiker" (1884), en syrisk grammatik (utg. och öfversatt af Gottheil, 1887) och ett arabisk-syriskt lexikon (utg. af De Lagarde, "Prætermissorum libri duo", 1879). Dessutom författade E. hymner, homilier m. m. K. V. Z.

Eliaseld. Se Elmseld.

Elias Levita, judisk språkforskare. Se Levita.

Eliason, Anders Oskar Vilhelm, skådespelare, f. 14 nov. 1863 i Stockholm, tillhörde A. Lindbergs trupp 1883—84 och, efter växlande engagemang annorstädes, 1888—92. Från sistn. år har han varit anställd vid A. Ranfts teatrar i Stockholm. E. är en särdeles mångsidig skådespelare. Oaktadt goda förutsättningar för det stora dramat (på hvilket område han bl. a. spelat *Gustaf Vasa* och *Engelbrekt* i Strindbergs dramer) har han mest fått uppträda inom farsen och har för denna genre utfunnit ett lustigt maner, som gjort honom populär. Hans förnämsta betydelse som skådespelare är dock att söka i en rad karaktärsbilder och samhällstyper af växlande art, bl. a. *Karlson* i "Hemsöborna", *Hans Jäger* i "Väfvarne", *Ramseth* i "Daglannet" och *v. Wehrhahn* i "Bäfverpälsen". S. S—n.

Elibank [e'libaŋk], baron E. och master of E. äro titlar inom den skotska släkten Murray (se d. o.).

Elidēra (lat. *elidere*), utelämna, utstöta (i synnerhet som språkvetenskaplig term). Jfr Elision.

Élie de Beaumont [elī də bōmā'], Jean Baptiste Armand Louis Léonce, fransk geolog, f. 25 sept. 1798 i Canon (dep. Calvados), d. där 21 sept. 1874, företog 1821, på uppdrag af regeringen, en vetenskaplig resa till England, hufvudsakligen för att studera bergverksförhållandena. Efter sin återkomst inträdde han i bergskåren som ingenjör och utnämndes till ingénieur en chef. 1829 blef han professor i geologi vid École des mines och 1832 tillika professor vid Collège de France samt 1835 medlem af vetenskapsakademien, där han 1853 valdes till ständig sekreterare. — E:s förnämsta lifsgärning är den af honom, i förening med P. A. Dufrénoy, utarbetade geologiska kartan öfver Frankrike i skalan 1 : 500,000, utg. i sex blad, 1840—42, samt tillhörande text: *Explication de la carte géologique de la France* (1841—48). Stor uppmärksamhet, om också ej många anhängare, vann E:s *Notice sur le système des montagnes* (1849—52), hvari han indelar bergskedjorna i vissa system, alltefter den hufvudsträckning de intaga, och framställer den teorien, att alla bergskedjor med samma riktning blifvit upplyfta under samma tidsperiod samt att upplyftandet står i samband med jordklotets fortgående afsvalning. Af hans många öfriga arbeten må nämnas *Leçons de géologie pratique* (3 vol., 1845). 1867 erhöll E. uppdrag att leda arbetena för upprättande af en ny, mera detaljerad geologisk karta (i större skala) öfver Frankrike. E. E.

Eli, Eli, lama saba'ktani, hebr., "Min Gud, min Gud, hvarför har du öfvergifvit mig?", Kristus' utrop på korset kort innan han gaf upp andan (Matt. 47: 26).

Elīer (grek. *Ἠλεῖοι*, lat. *Elēi* l. *Elii*), invånare i Elis (se d. o.).

Eli'esen, Povl. Se Povl Helgesen.

Eliēser, hebr., "hjälpens Gud". 1. En hustjänare hos Abraham enligt 1 Mos. 15: 2, sannolikt densamme, som utför sin herres uppdrag i den vackra berättelsen i 1 Mos. 24. — 2. En son af Mose, enligt 2 Mos. 18: 4. — 3. En profet på konung Josafats tid, enligt 2 Krön. 20: 37. E. S—e.

Eliēser ben Hyrkānos, kallas Haggadol (den store), berömd judisk lärare, lefde i andra hälften af 1:a årh. e. Kr. och ansågs som en af de mest betydande af R. Jochanan ben Sakkai's lärjungar. Hans valspråk var: Din nästas ära vare dig lika dyrbar som din egen; var ej snar till vrede; gör bättring en dag före din död. Karakteristiska äro de ord, som han riktade till en lärd kvinna, hvilken bad honom om en förklaring rörande en religiös fråga: "Kvinnans lärdom bör bestå endast i hennes spinnrock". — Den apokryfiska boken *Pirke de Rabbi Elieser* (utg. af Vorstius 1644) är skrifven under medeltiden. G. K—n.

Eli'gius, helgon, Flanderns apostel, f. omkr. 588 d. 658 l. 659, var först guldsmed och sedan myntmästare i Paris och förvärfvade stort inflytande hos konung Dagobert I, hvilken bl. a. lär ha använd honom i flera viktiga politiska beskickningar. Efter Dagoberts död inträdde E. i andliga ståndet och blef 641 biskop i Noyon samt utvecklade som sådan enligt "Vita Eligii" en kraftig missionsverksamhet bland flandrerna och friserna. Hans minnesdag är

1 dec., och han räknas som guldsmedernas skyddspatron. (V. S—g.)

Elihu. 1. En af Jobs motståndare, efter hvilken man benämner kap. 32—37 i Jobs bok, *Elihu-talen.* — 2. Elkanas farfader, 1 Sam. 1: 1. — 3. En broder till David, 1 Krön. 27: 18 (sannolikt = Eliab). E. S—e.

Elim, en af israeliternas lägerplatser före ankomsten till öknen *Sin* (jfr 2 Mos. 15: 27; 16: 1), af några likställdt med *Wadi Gharandel*, af andra med *Ajūn Mūsā*. E. S—e.

Eliminatiōn (lat. *eliminātio*), undanskaffande, utplånande, aflägsnande (t. ex. af en obekant storhet ur ett ekvationssystem af flera obekanta); utstrykande (af namn från en lista o. d.).

Eliminēra (lat. *eliminäre*), aflägsna, utesluta, utstryka, utplåna.

E'limä (fi. *E'limäki*), socken i Nyland, Pernå härad, Iittis domsaga, Finland, 47 km. n. om Lovisa stad. Landarealen 350 kvkm. Befolkningen, finsktalande, 5,850 pers. (1905). Socknen, som till 1422 var kapell under Pernå, utgör ett turvis imperiellt och konsistoriellt pastorat af 3:e kl. i Iittis prosteri af Borgå stift. A. G. F.

E'limäki. Se Elimä.

Elin af Skövde, helgon. Se Elins källa och Helena 3.

Eling, socken i Skaraborgs län, Barne härad. 2,007 har. 473 inv. (1905). Annex till Bitterna, Skara stift, Vånga kontrakt.

Elinghem, kronopark i Norra häradet, Gottlands län, 568 har, bildades genom inköp 1880 af myrmarker, hufvudsakligen i syfte att vinna erfarenhet om dylika gottländska markers lämplighet för skogsbörd. Beväxt hufvudsakligast med löfskog. A. G. Lm.

Elins källa (S:t Elins källa), belägen omkr. 2 km. s. om Skövde, är ett minne af stadens helgon, den heliga Helena. Öfver källan, hvilken på befallning af ärkebiskop Abr. Angermannus 1596 igenfylldes, men sedan åter bröt fram i dagen, fanns fordom ett kapell (S:t Elins kapell), hvars sista lämningar nedrefvos 1759 och användes till återuppbyggande af Skövde stadskyrka efter branden s. å. (T. H—r.)

E'lio, Francisco Javier, spansk general, f. 1767, inträdde 1785 i armén, deltog 1793—95 i kriget mot fransmännen och vann 1805 generalsvärdighet genom sin seger öfver de af engelsmännen understödde insurgenterna i Montevideo. 1812 utnämndes han af juntan till öfverbefälhafvare öfver spanska hären i Katalonien och Valencia samt bekämpade fransmännen med mycken framgång. Efter Ferdinand VII:s restauration (1814) utnämndes E. till generalkapten öfver Valencia och Murcia samt visade sig i denna egenskap som en duglig administrator, men förföljde alla den kungliga absolutismens motståndare med oblidkelig hårdhet och blef därigenom allmänt hatad. Ehuru E. 1820 på konungens befallning proklamerat återinförandet af 1812 års konstitution, blef han dock i mars s. å. insatt som fånge på citadellet i Valencia. Ett misslyckadt försök till kontrarevolution af därvarande artillerister i maj 1822 framkallade ett folkupplopp, under hvars tryck E. af en krigsrätt dömdes till döden som medbrottslig i resningen. Han afrättades i sept. s. å. — E:s son, don Joaquin E. y Ezpeleta, f. 1803 i Navarra, d. 1876 i Pau, var en bekant carlistgeneral och blef i aug. 1873 generalkapten för carlistarmén, men misslyckades i sina operationer 1873 och 1874, hvarför han sistnämnda år nedlade befälet i Dorregarays händer.

Eliot [e'liət], engelsk adelssläkt. 1. Sir John E., statsman, f. 1592, d. 27 nov. 1632, var 1614—29 medlem af underhuset i alla då sammanträdande parlament (utom 1621), började 1624 spela en framträdande roll såsom vältalig förkämpe för parlamentets yttrandefrihet och en protestantisk, mot Spanien riktad utrikespolitik, bröt 1625 med sin forne vän Buckingham och blef därefter underhusoppositionens erkände ledare i dess strid mot Karl I:s regering. Bekant är hans skarpa tal mot Buckingham 10 maj 1626, då underhuset ställde konungagunstlingen under åtal för hans förhållande i expeditionen mot Cádiz och E. liknade honom vid Sejanus. E. insattes dagen därpå i Tower — sista gången yttranden i parlamentet direkte medfört fängelsestraff för talaren —, men frigafs 19 maj, hvarefter parlamentet upplöstes 15 juni, för att man så skulle hindra fullföljandet af rättegången mot Buckingham inför öfverhuset. Äfven 1627 satt E. en tid häktad, enär han vägrat betala sin andel i de olagliga tvångslån konungen påbjudit. I 1628 års parlament voro E. och juristen Coke de främste upphofsmännen till den ”petition of right”, som parlamentet inlämnade till konungen och åt hvilken det slutligen lyckades förvärfva konungens sanktion. E. uppträdde till sist äfven som den ledande på underhusoppositionens sida vid de stormiga uppträden, hvarmed 1629 års parlament (2 mars) afslöts, i det att han, medan talmannen med våld kvarhölls i sin stol, uppläste de berömda tre resolutionerna mot konungens religionspolitik och regeringsöfvergreppen på beskattningens område. Han insattes 4 mars i Tower, anklagades för att ha anfallit talmannen och med några liktänkande sammansvurit sig mot ordningens bevarande, men vägrade ståndaktigt att erkänna domstolens behörighet och afled efter flerårigt fängelse af lungsot. I Tower författade han den statsfilosofiska skriften *The monarchie of man*, 1879 utg. af d:r Grosart, hvilken jämväl (1882) publicerat ”The letter-book of sir John E.” — E. var en af den äldre moderata puritanismens ädlaste gestalter och upphofsman till det politiska system, som den mindre impulsivt häftige John Pym sedermera vid ”långa parlamentets” sammankallande sökte förverkliga. Jfr Forster, ”Sir John E., a biography” (2 bd, 1864; 2:a uppl. 1872), och Gardiner, ”History of England 1603—1642”, del. V—VII.

2. Edward Granville E., earl af S:t Germans, till 1845 känd som lord E., diplomat och politiker, f. 1798, d. 1877, var 1824—32 och 1837—45 medlem af underhuset, 1827—28 skattkammarlord i Cannings ministär, sändes 1835 som brittisk minister till Spanien och lyckades där åvägabringa ett aftal mellan carlister och cristinos (den

s. k. *Eliot convention*) rörande mildare behandling af krigsfångar. 1841—45 var E. förste sekreterare för Irland och, sedan han sistnämnda år genom faderns död blifvit peer, generalpostmästare till Peelska ministärens fall i juli 1846. Han var dec. 1852—febr. 1855 lordlöjtnant öfver Irland samt 1857—58 och 1859—66 drottningens öfverhofmästare (''lord steward of the household'') och därvid hennes förtrogne rådgifvare i familjeangelägenheter. V. S—g.

Eliot [e'liət], John, engelsk missionär, f. 1604, d. 1690, studerade i Cambridge, var en tid lärare och präst, men begaf sig under trycket mot nonkonformisterna 1631 till Nya England, där han 1632 blef pastor för en församling i Roxbury. Sedan 1646 missionerade han bland indianerna, men rönte därvid många svårigheter från sina landsmäns sida. Framgången af hans företag väckte dock i moderlandet intresse och föranledde 1649 bildandet af ''The society for the propagation of gospel in New England'', som ekonomiskt understödde honom. Verket gick löftesrikt framåt. 1651 upprättades i Natick vid Charles river, 30 km. från Boston, en koloni af ''bedjande indianer'', och snart räknades ytterligare 13 dylika kolonier. E. vinnlade sig om att utbilda infödda lärare och evangelister och öfversatte hela bibeln på mohikanspråket (1663, den första i Amerika tryckta indianbibeln), utgaf en katekes, psalmbok, indiangrammatik och flera skrifter på engelska, syftande att väcka intresse för missionen bland indianerna. A. K.

Eliot [e'liət], Samuel, nordamerikansk historiker, f. 1821 i Boston, d. 1898 i Beverly farms, Massachusetts, var 1856—64 professor i historia vid Trinity college i Hartford och 1860—64 därjämte president för samma college. 1878—80 var E. superintendent för Bostons skolväsen. Bland hans arbeten märkes en ofullbordad ''frihetens historia'', hvaraf 1847 som prof utkom *Passages from the history of liberty* (om Arnold af Brescia, Savonarola m. fl.) samt 1853 två afdelningar: *The ancient romans* (2 bd) och *The early christians* (2 bd). E. utgaf äfven *Manual of the United states history between the years 1492 and 1850* (1856, ny uppl. 1877). (V. S—g.)

Eliot [e'liət], George, pseudonym. Se Cross, M. A.

Eliot convention [e'liət kənve'nʃən], eng. Se Eliot, eng. adelssläkt, 2.

Eliott [e'liət], George Augustus, lord Heathfield, engelsk krigare, f. 1717, d. 1790, deltog med utmärkelse i österrikiska arffölgdskriget 1742—48 samt 1759—61 i sjuåriga kriget. 1762 blef han generalmajor och underbefälhafvare vid Albemarles expedition till Cuba, blef 1763 generallöjtnant och utsågs 1775 till guvernör öfver Gibraltar, som hotades af ett spanskt anfall. Han vidtog genast omfattande åtgärder för fästningsverkens förstärkande och försvarade, då den berömda belägringen vidtog, från juni 1779 till febr. 1783, fästningen på det ärofullaste mot fransmännens och spanjorernas förenade stridskrafter. Till lön för sina förtjänster därvid upphöjdes E. 1787 till peer (lord Heathfield, baron af Gibraltar). Försvaret af Gibraltar har skildrats af Drinkwater, ''A history of the siege of Gibraltar 1779—1783'' (1785; omtr. i många upplagor). V. S—g.

Elipa'ndus, ärkebiskop af Toledo, i 8:e årh. Se Adoptianer.

Elis (grek. *Ἦλις*, på landets dialekt *Wālis*, besläkt. med lat. *vallis*, dal), grekiskt kustlandskap i nordvästra delen af Peloponnesos, begränsadt i n. af Achaja, i ö. af Arkadien och i s. af Messenien. Areal ung. 2,660 kvkm. Landet är af naturen fördeladt i skilda områden, af hvilka det i n. belägna Eliska dal-landet (''Koile E.''), E. i inskränktare bemärkelse, till större delen utgöres af vidsträckta och bördiga slätter. Där låg, vid floden Peneios, äfven staden Elis, hvilken, sedan den år 471 f. Kr. vunnit en ansenlig utvidgning genom sammanflyttning af inbyggarna i kringliggande orter, betraktades såsom hela landets hufvudstad. Landets mellersta del, Pisatis, så kalladt efter den urgamla, men redan tidigt (572 f. Kr.) förstörda staden Pisa, genomströmmas af Alfeios och bildar i ö. ett skogbevuxet terrassland, i v. ett lågland och en bördig slättmark. I s. vidtager det berguppfyllda Trifylia. Såsom urinvånare i E. omnämnas kaukoner, epeier och minyer m. fl., men i samband med den s. k. doriska vandringen inträngde etoler, hvilka underlade sig åtminstone den norra och fruktbarare delen, där de sedermera utgjorde den härskande befolkningen. Landets invånare, elierna, uppnådde aldrig någon högre kulturgrad. Hos de gamle voro de illa beryktade för oredlighet och rå sinnlighet. En stor betydelse för hela Greklands nationella lif hade dock E. genom den i Pisatis belägna, åt Zeus helgade tempelorten Olympia (se d. o. samt Olympiska spelen), hvilken åt hela landet förlänade en viss religiös helgd och okränkbarhet. — Tillsammans med Achaja bildar E. i nuv. konungariket Grekland ett förvaltningsområde (nomarki), omfattande 5,075 kvkm. med 236,251 inv. (1896). A. M. A.

Elisa, en folkstam, som i folktaflan i 1 Mos. 10: 4 nämnes bland Javans afkomlingar (grekerna) och enligt Hesek. 27: 7 bebodde ett kustland vid Medelhafvet, hvarifrån purpurtyger utfördes till Tyrus. Detta land har antagits vara Hellas, Elis, södra Italien eller Sicilien, men sammanställningen med kustlandet vid Kartago, hvars kolonisering af sagan hänföres till en kvinna Elissa, torde kunna påräkna den största uppmärksamheten. E. S—e.

Elisa (hebr. *Elischa*, ''Min Gud [l. Gud] är frälsning''), från Abel Mehola och son af en förmögen landtman Safat, kallades från plogen af Elia att vara hans lärjunge och tjänare (1 Kon. 19: 19; 2 Kon.

: 11) och var sedan denne troget följaktig, tills an fick bevittna hans underbara bortgång och i rf mottaga hans mantel såsom tecken på sin värighet att varda hans efterföljare. Berättelserna om ., som lätt skiljas från sin omgifning i 2 Kon., äro ör öfrigt af olika valör och af olika ursprung. De träcka sig från kap. 1 till kap. 8: 15 och ha ett sista ihang i kap. 13: 14—21. En del är endast senare iders legender, hvilka dock visa, att E. såsom sin tore företrädare haft en betydande makt öfver sin amtid, om han än icke kan jämställas med denne. . har lefvat och verkat under omkr. 50 år från 00-talets midt och ofta varit påkallad som hjälpare ller rådgifvare af konungar i kritiska lägen, jfr 2 on. 3: 11 ff. (af Josafat och Joram i kriget mot dom), kap. 6: 8 ff. (i Efraims krig mot Aram). an har haft ett stort inflytande på både vänner och ender, men såsom en sådan myndig man bland olket jämväl i vissa fall varit illa sedd af dem, om endast räknade med rent naturliga hjälpmedel 2 Kon. 6: 31). Såsom efterträdare till Elia och ör att fullfölja hans verk har E. inspirerat Jehu att tföra straffdomen öfver Ahabs hus, i det ögonblick då dennes andre son och efterträdare Joram sårats kampen om Ramot i Gilead (2 Kon. 9: 1 ff.). gendomligt för (Elias och) E:s verksamhet var, att le ej stodo ensamma, utan samlade omkring sig en rets af s. k. ”profetsöner”, d. v. s. profetlärjungar, tt slags andliga skolor eller föreningar med en viss sketisk riktning, som skulle tjäna såsom härdar för den sanna Jahvereligionen och hvilka i kritiska fall unde gripa in äfven i själfva politiken; det var genom en sådan profetlärjunge, som E. lät smörja ehu till konung. Jfr bl. a. R. Kittels kommentar ill 2 Kon. och dennes ”Geschichte der hebräer” 1888, II, sid. 184 ff.). E. S—e.

Elisabet (grekisk ombildning af ett hebreiskt ord, *Eliseba*), prästen Sakarias hustru och Johannes Döparens moder, som också själf var af prästläkt och befryndad med Jungfru Maria (jfr Luk. 1: 1 ff.). (E. S—e.)

Elisabet, Gustaf Vasas yngsta dotter med Margareta Leijonhufvud, f. i mars 1549, erhöll en väl vårdad uppfostran, lärde sig att spela både spinett och luta samt vann därjämte allas hjärtan genom sin älskvärdhet och sina dygder. Af det samtida franska sändebudet i Danmark, Dançay, berömmes hon såsom en af Europas fullkomligaste prinsessor. Under sådana förhållanden var det icke underligt, att många giftermålsplaner voro å bane i fråga om henne. Särskildt synes hertig Karl, hvars bref till henne andas en varm tillgifvenhet, hafva intresserat sig för dessa planer. Redan 1562 förlofvades E. med dåv. koadjutorn i Riga, Kristofer af Mecklenburg; men när denne sedermera flera år blef kvarhållen såsom fånge i Polen, afbröts förbindelsen. 1573 och 1574 ämnade man förmäla henne först med en pommersk furste, sedan med ”hertigens af Cleve son”. Mot slutet af sistnämnda år skickades från Frankrike ett Henrik III:s sändebud, Claude Pinart, i statsangelägenheter till Sverige. Pinart hade äfven i uppdrag att, om också icke för sin konungs räkning fria till E., likväl känna sig för, och han medförde i sådant syfte Henriks porträtt. Planen gick emellertid om intet, till stor sorg för Dançay, som därpå grundat äfventyrliga planer om upprättandet af ett franskt herravälde i Norden. 1577 uppträdde Kristofer af Mecklenburg återigen såsom friare, men flera orsaker verkade uppskof med giftermålet. Först 7 (*icke* 14) maj 1581 firades bröllopet. En dotter, Margareta Elisabet, föddes i detta äktenskap, som i mars 1592 upplöstes genom hertigens död. E. återvände till Sverige, där hon afled i nov. 1597. Hon begrofs 1598 i Uppsala domkyrka. Fr. W.

Elisabet (I s a b e l l a), *dansk drottning*, kejsar Karl V:s syster, f. 1501 i Bruxelles, vigdes 1514 vid danske konungen Kristian II, men kom först 1515 till Danmark och kröntes där. Hon blef moder till sex barn, af hvilka tre dogo i späd ålder. Hon var sin gemål i hög grad tillgifven, tålde hans fortsatta förbindelse med Dyveke och följde honom (1523) i landsflykt. 1524 öfvergick hon till lutherska läran. E. afled 19 jan. 1526 på en landtgård nära Gent. 1883 fördes hennes och hennes son Hans' stoft från Gent till Odense, där de nedsattes i S:t Knudskyrkan, vid sidan af Kristian II. Se G. Jörgensen, ”Dronning Elisabeth af Danmark” (1901). E. Ebg.

Elisabet, *engelska drottningar*. 1. E., gemål till konung Johan utan land. Se I s a b e l l a.

2. E. W o o d v i l l e, Edvard IV:s gemål, f. omkr. 1437, d. 1492, var dotter till sir Richard Woodville (sedermera earl Rivers) och först förmäld med sir John Grey, som 1461 stupade för huset Lancasters sak vid S:t Albans. Då hon hos Edvard IV anhöll om att återfå mannens konfiskerade gods, blef konungen förälskad i den vackra supplikanten, och de vigdes 1 maj 1464 i största hemlighet. Detta giftermål väckte mycken harm hos den mäktige earlen af Warwick, som för konungen planerat en giftermålsförbindelse med en svägerska till Ludvig XI i Frankrike. E:s inflytande hos konungen till hennes snikna släktingars förmån väckte äfven starkt missnöje hos högadeln. Då Warwick 1470 störte Edvard från tronen, fann E. en tillflykt inom Westminsters helgade område, där hon födde sonen Edvard (V). Sedan hennes gemål, som 1471 återvunnit kronan, 1483 aflidit, bröt den allmänna oviljan ut mot henne och hennes släkt. Hon måste ånyo söka fristad i Westminster, parlamentet förklarade enligt hennes sväger Rikard III:s önskan 1484 hennes äktenskap ogiltigt, och själf anklagades hon för trolldom. Genom skenfagert tal lockade Rikard henne att utlämna sina bägge små söner, hvilka sedermera, på hans anstiftan, mördades i Tower. Efter Rikards fall behandlades hon först af Henrik VII, hvilken gifte sig med hennes dotter, som änkedrottning, men 1487 inträffade emellan dem en brytning, och E. måste draga sig tillbaka till klostret Bermondsey, där hon tillbragte sina återstående dagar.

3. E. a f Y o r k, Henrik VII:s gemål, dotter till den föregående och Edvard IV, f. 1465, d. 1503, var efter faderns död 1483 påtänkt till gemål först åt earlen af Lincoln (se D e l a P o l e 4), då denne erkändes som tronföljare, därefter åt konung Rikard själf, sedan han i mars 1485 blifvit änkling, samt blef efter Henrik Tudors (Henrik VII:s) seger vid Bosworth utsedd till hans gemål för att ytterligare stärka hans tronrättigheter. Före giftermålet, som egde rum i jan. 1486, lät Henrik sig dock af parlamentet förklaras för konung af egen rätt. E. var allmänt älskad af folket, och det af statsskäl ingångna äktenskapet blef lyckligt samt bidrog att

göra slut på den gamla fiendskapen mellan husen Lancasters och Yorks partigängare. Jfr Strickland, ”Lives of the queens of England”, II. V. S—g.

4. E. Tudor, Englands ryktbaraste drottning, dotter af konung Henrik VIII och hans andra gemål, Anna Boleyn, föddes 7 sept. 1533 i Greenwich. Hennes barndom och första ungdom förflöto i obemärkthet; hon vistades mest på slottet Hatfield och fick där en mycket omsorgsfull uppfostran. Bland hennes lärare var äfven den ryktbare klassiske filologen Roger Ascham. E. hade ärft sin faders goda hufvud, folkliga sätt och hänsynslösa viljestyrka, men äfven moderns fåfänga och lust för koketteri och intriger. I sina studier, särskildt de språkliga, gjorde hon goda framsteg. Parlamentet hade redan 1556 förklarat Henrik VIII:s äktenskap med Anna Boleyn ogiltigt och E. illegitim; hennes ställning var därför synnerligen osäker, ehuru hon under faderns och halfbrodern Edvard VII:s regering på det hela taget behandlades som arfsberättigad kunglig prinsessa. Hon sväfvade redan 1549 i stor fara, då storamiralen lord Seymour, först älskare och sedan make till Henrik VII:s änka Katarina Parr, efter dennas död sökte vinna hennes hand. Då Seymour, hvars frieri hon på flera sätt uppmuntrat, i mars s. å. afrättades som förrädare, lyckades emellertid E. genom stor självbehärskning fritaga sig från delaktighet i hans politiska planer. Än farligare blef hennes ställning, då hennes halfsyster Maria efter Edvards död 1553 blef Englands drottning. E. fogade sig motvilligt i att deltaga i de nu återupplifvade katolska ceremonierna, men undgick ej välgrundade misstankar för att stå i förbindelse med de missnöjde protestanterna, som ville uppsätta henne på tronen för att undgå den öfverhandtagande katolska reaktionen. Wyatts upprorsförsök 1554 åsyftade att göra henne till drottning och förmäla henne med Edward Courtenay, ättling på mödernet till Edvard IV. Misstänkt för medbrottslighet i denna sammansvärjning, blef hon t. o. m. för ett par månader (mars—maj) insatt i Tower och hölls sedan under bevakning på Woodstock, men lyckades äfven denna gång trotsa alla spejares försök att mot henne samla fällande bevis samt fick i dec. s. å. ånyo visa sig vid hofvet. Återstoden af Marias regeringstid tillbragte hon i tillbakadragenhet på Hatfield, nödsakad att iakttaga den största försiktighet. Den hårda skola hon sålunda i ungdomen måste genomgå öfvade henne i självbehärskningens konst, men utvecklade äfven till onaturlig höjd hennes anlag för beräknande slughet och förställning.

Vid Marias död (17 nov. 1558) uppsteg E. på Englands tron. Hennes första uppgift som regerande drottning blef att ordna de kyrkliga förhållandena. Själf var hon i trosfrågor tämligen indifferent och hyllade närmast sin faders kyrkopolitik med dess skarpa betonande af den kungliga suprematien och engelska kyrkans oberoende af Rom. Hennes förtrogne rådgifvare William Cecil (se Cecil 1) var afgjord protestant, men mot Frankrike och dess gynnande af hennes medtäflerska, den äfven till Englands tron arfsberättigade Maria Stuart, måste hon bevara stödet af spanske konungen Filip II:s vänskap och nödgades redan därför gå varsamt till väga vid den kyrkoförändring i protestantisk riktning hon nu i öfverensstämmelse med önskningarna hos det engelska folkets flertal gick att genomföra.

Detta skedde på hennes första parlament (1559) genom uniformitetsakten, som påbjöd en protestantisk gudstjänstordning, samt suprematiakten, som förklarade E. för rikets ”högsta styresman såväl i andliga och kyrkliga angelägenheter som i världsliga”. Senare fixerades den engelska kyrkans bekännelse i protestantisk anda genom ”de 39 artiklarna”, hvilka ännu äro i det väsentliga gällande. Mot dem, som ej ville ”konformera sig” med den fastställda kyrkoordningen — katolikerna och de strängt kalvinistiske puritanerna —, förföro drottningen och hennes kyrkliga domstol, ”Höga kommissionen”, tidtals med stor hårdhet, mindre dock för deras religiösa öfvertygelses skull, än därför att de vägrade erkänna hennes konungsliga myndighet i kyrkliga frågor. Om E:s kyrkliga nyordning se vidare Episkopalkyrkan.

Snart togs E:s uppmärksamhet i anspråk af svåra yttre och inre förvecklingar. Skottlands dåvarande drottning, Maria Stuart, ådrog sig de presbyterianske skottarnas ovilja genom sin tillgifvenhet för den katolska läran, en ovilja, som bröt ut i uppror, sedan hennes make, lord Darnley, blifvit mördad och man börjat misstänka, att hon hade medskuld i detta brott. Maria, som tvangs att afsäga sig tronen, flydde till England (1568) och begärde af E. hjälp att återtaga den förlorade kronan. Detta var dock en begäran, som Englands drottning svårligen kunde uppfylla. Tiden var på det djupaste upprörd af religiösa strider. Mot reformationen, hvilken med underbar hastighet utbredt sig till nästan alla Europas länder, reste sig vid denna tid en kraftig katolsk reaktion, som med alla medel sökte tillbakatränga och tillintetgöra den nya läran. Maria var på det närmaste förbunden med denna reaktions hufvudledare; E. var och visste sig vara reformationens säkraste stödjepelare. Redan i egenskap af representanter för tidens fientliga religiösa riktningar måste de två drottningarna träda i en oförsonlig motsats till hvarandra, och därtill kom att Maria såsom härstammande från konung Henri VII — hon var hans dotters sondotter — gjorde anspråk på den engelska tronen, hvilka anspråk af Englands många katoliker erkändes och förfäktades. I händelse af E:s frånfälle var också Maria närmast arfsberättigad till den engelska tronen, ett förhållande, som hos Englands protestanter framkallade de allvarligaste farhågor och förmådde parlamentet att i början af E:s regering gång på gång uppmana henne att ingå giftermål för att dymedelst åt landet trygga protestantisk tronföljd. E. vägrade nu såväl att emottaga Maria vid hofvet som att bevilja henne fri genomfart till Frankrike samt lät sätta henne under bevakning, till dess frågan om hennes delaktighet i mordet på Darnley blifvit utredd. En officiell engelsk utredning af omständigheterna vid mordet anordnades (se därom Maria Stuart).

men E. lät ej undersökningen fullföljas till slut, utan behöll Maria i förvar. Hennes afsikt tyckes ha varit att nedsätta den skotska drottningen i de engelske katolikernas ögon samt tvinga henne att afsäga sig sina tronanspråk till förmån för sonen Jakob, som då skulle i England erhålla en protestantisk uppfostran. I öfverensstämmelse med sin böjelse att i det längsta uppskjuta ett afgörande, beslöt E. afvakta ett lämpligt tillfälle till en uppgörelse, som borde trygga hennes egen ställning och förskaffa engelska kronan ökadt inflytande på Skottlands inre angelägenheter. Förbittrad öfver det behandlingssätt hon fått röna, inlät sig Maria i allt närmare förbindelser med påfven, Filip II i Spanien och andra reaktionens ledare. Påfven Pius V lyste 1570 E. i kyrkans bann, förbjöd hennes undersåtar att lyda hennes lagar och befallningar samt löste dem från deras trohetsed. E. omspanns nu med ett helt nät af ränker, som åsyftade att röja henne ur vägen, göra Maria till härskarinna i England och återinföra den katolska läran i detta protestantismens hufvudland. Det upptäcktes mer än en sammansvärjning, som hade detta ändamål och hvari Maria befanns vara invecklad, om hon ock ej kunde öfverbevisas om meddelaktighet i de planer, som voro riktade mot E:s lif. Englands drottning drefs sålunda till nödvärn, och då hon obestridligen förfäktade landets och den evangeliska religionens sak, på samma gång hon värnade sin egen krona, fick hon på sin sida nationens stora flertal, som högljudt fordrade Marias död. Den fångna drottningen ställdes slutligen inför en särskild domstol, hvilken dömde henne till döden, hvarpå hon blef afrättad (1587). Dröjande och tvekamt hade E. undertecknat dödsdomen, sannolikt af fruktan för världens dom. Det var helt visst af en sådan hänsyn, som hon vältrade ansvaret för Marias död på sekreteraren Davison och andra sina rådgifvare, förgäfves sökande på detta ovärdiga sätt göra troligt, att afgörandet ej utgått från henne.

Maria Stuarts död ledde omedelbart till den länge hotande stora kraftmätningen mellan E:s England och Filip II:s spansk-nederländska välde. E. hade förut i det längsta sökt trygga sig mot anfall från Spanien genom att i förening med Frankrike hålla Filip sysselsatt i Nederländerna. Hon vidmakthöll därför vänliga förbindelser med franska hofvet, framför allt genom de långt utdragna förhandlingarna 1572—84) om giftermål mellan henne och franske konungens broder hertig Frans af Alençon. Därjämte understödde hon, dock endast ytterligt försiktigt och aldrig med verklig kraft och bestämdhet, Filip II:s upproriska undersåtar i Nederländerna samt gynnade äventyrslystna engelska fribytares plundringsfärder till Spanska Amerika, i hvilka hon understundom äfven var personligen ekonomiskt intresserad. Filips vrede mot engelsmännen och deras drottning steg därunder år från år, och Maria Stuarts afrättning vågade måttet. Han utsände 1588 "den oöfvervinneliga armadan" för att med ett väldigt dråpslag krossa England (se Armada). E. var ej rustad att möta anfallet. Till följd af en oklok sparsamhet hade hon försummat att sätta flottan och i synnerhet hären i stridbart skick. Men i farans stund gaf hon sitt folk ett värdigt föredöme af själsnärvaro och fosterlandskärlek samt förvärfvade därigenom en ärofull andel i afvärjandet af ett anfall, som med fördärf hotat ej endast Englands, utan hela Europas religiösa och borgerliga frihet. Den lysande framgången mot tidens mäktigaste härskare väckte hos den engelska nationen en djärf handlingskraft och framkallade en rik utveckling på alla områden af mänsklig verksamhet. Uppmuntrande och lifvande gick E. i spetsen för sitt folk. Hon uppträdde efter segern öfver armadan allt eftertryckligare mot Filip och den katolska reaktionens öfriga handtlangare samt uppmuntrade med statsklok framsynthet den engelska handeln, som nu med förvånande fart växte och utbreddes till alla världsdelar. För den andliga odlingen visade hon ett varmt och upplyst intresse, äfven om hon personligen ej kan sägas ha direkte främjat den litterära blomstring, som utmärkte det sista decenniet af hennes regering och kännetecknas af författare sådana som Spenser, Marlowe, Shakspere och Bacon. E:s irländska politik hade i allmänhet varit skoningslös och förts med mycket växlande framgång; kort före hennes död ingick underrättelse om öns fullständiga underkufvande genom Ch. Blount, lord Mountjoy (1603). E. afled, nära 70 år gammal, 24 mars 1603 i Richmond, och med henne utslocknade Tudorernas ryktbara konungasläkt.

Hos drottning E. såsom politisk personlighet framträda ljus och skugga skarpare än hos de fleste dödlige. Hon var en natur af kraftiga anlag och egde en maktlystnad, som alltför ofta urartade till hårdhet och despotism, t. ex. i förhållandet till parlamentet och äfven till hennes förträfflige rådgifvare, Cecil (lord Burleigh), Walsingham m. fl., och stundom lät hon bestämma sig af nyck och egensinne; men hon offrade ej åt sina personliga tycken fosterlandets väl, ty för Englands ära och välgång hade hon en öppen blick, ett varmt hjärta. I sin yttre statskonst misstog hon sig ej ofta om målen, men hon sökte dem gärna på listens och ränkernas krokvägar. — I sitt enskilda lif skattade E. mycket åt den mänskliga svagheten. Hon hade en öfverdrifven smak för yttre prål och grann utstyrsel samt visade ännu in i sena ålderdomen en förunderlig behagsjuka. Intet smicker var någonsin så starkt tilltaget, att hon ej mottog det med välbehag. I sin svaghet för vackra och artiga beundrare (Robert Dudley, earl af Leicester, Robert Devereux, earl af Essex, Hatton, Raleigh m. fl.) öfverskred hon ofta värdighetens råmärken, hvilket gaf anledning till för henne menliga rykten, hvilkas sanningskärna dock torde ha varit skäligen liten. Att träda i gifte torde hon som drottning knappast någonsin på allvar hafva tänkt, men sina ej få friare — bland dem Filip II, Erik XIV, ärkehertig Karl af Österrike, de franske hertigarna af Anjou och Alençon, skotten James Hamilton, earl af Arran, samt earlen af Leicester — uppehöll hon, än af behagsjuka, än af politisk beräkning, med fagra löften. Kvinnlig försynthet hörde ej till hennes egenskaper. När det heta tudorska blodet kom i svallning, kunde hon bryta ut i "äkta manliga" svordomar, och omgifningen fick då ej sällan känna den kungliga handens tyngd. Till sitt yttre var E. väl ej vacker, men hon hade en ståtlig växt och själfulla anletsdrag.

Om drottning E. som enskild person hade sina fel och svagheter, så förmådde de dock ej fördunkla hennes lysande härskargåfvor eller afsevärdt förringa hennes betydelse för den historiska utvecklingen. England upphöjde hon till en af tidens protestantiska hufvudmakter och visade engelsmännen det element,

på hvilket de skulle bygga sin framtida storhet. För Europa var hon det kraftigaste skyddsvärnet mot katolskt trostvång och spanskt öfvervälde.

Bland senare tiders författare, som tecknat E:s person och regeringshistoria, må nämnas Ranke, Mignet, Motley, Macaulay, Green och Gardiner. En utförlig, men ojämn skildring af hennes regering lämnas af Froude, "History of England from the fall of Wolsey to the death of Elizabeth", bd 5—12 (ny uppl. "History of England, reign of Elizabeth", 6 bd, 1893). Jfr vidare Beesly, "Queen Elizabeth" (i serien "Twelve english statesmen", 1892, ny uppl. 1900), Creighton, "Queen Elizabeth" (1896, ny uppl. 1900), och E. Marcks, "Königin Elisabeth von England" (i serien "Monographien zur weltgeschichte", 1897). J. R. P. (V. S—g.)

Elisabet, *franska* drottningar och furstinnor. 1. E. l. Isabella af Aragonien, Filip III:s gemål. Se Isabella, franska drottningar.

2. E. af Österrike, Karl IX:s af Frankrike gemål, dotter till Maximilian II af Österrike, f. 5 juni 1554, d. 22 jan. 1592, blef vid 16 års ålder förmäld med Karl IX, som genom sin moder, den för andras inflytande på sonen fruktande Katarina af Medici, förmåddes att glömma och försumma sin finkänsliga och i moraliskt afseende fläckfria gemål för andra förbindelser. Föga förstådd och älskad i Frankrike, saknade hon allt politiskt inflytande och stod t. ex. helt utanför Bartolomeinattens händelser. Efter sitt enda barns död (1578) for hon åter till Österrike, där hon lefde i tillbakadragenhet. E. A—t.

3. E. Charlotta, hertiginna af *Orléans*, dotter till kurfursten Karl Ludvig af Pfalz, f. 1652 i Heidelberg, d. 1722 i S:t-Cloud, blef vid 19 års ålder gift med hertig Filip af Orléans, Ludvig XIV:s broder, och öfvergick samtidigt till katolska läran. Hennes giftermål troddes skola bereda Pfalz något skydd för fransmännen, men hade en motsatt verkan; ty när med hennes brors död den pfalz-simmernska mansstammen utslocknade, gjorde Ludvig XIV i hennes namn anspråk på en del af Pfalz, och då anspråken ej godkändes, lät han 1689 på det grymmaste sätt härja detta land. Hertiginnans äktenskap, upplöst genom makens död 1701, var föga lyckligt. Såväl detta som den allmänna ställningen i Frankrike på hennes tid äfvensom hoflifvet i Paris och Versailles belyses kraftigt i hennes memoarer och brefsamlingar. En fullständig samling af hennes bref till hennes systrar utgafs af L. Holland i 7 bd 1867—82, hennes bref till Leibniz af Bodemann 1884 i "Zeitschrift des historischen vereins für Niedersachsen". Ett urval af samtliga hennes bref från åren 1672—1720 utgafs 1903 af Friedemann. I sina skrifter visar hon sig sådan, som hon var i sitt lif: en djup och reflekterande natur, genomträngd af fromhet midt i en omgifning af lösa seder, skrymteri och bigotteri. Hon var, trots den förslappande öfverförfiningen vid hofvet, en vän af enkla och stärkande

lefnadsvanor och därför ej omtyckt af de förnäme. Hennes son var den beryktade "regenten", Filip af Orléans, i hvars uppfostran hon, till hans ofärd, ej fick taga någon del. Jfr biografier af Kugler (1877), Schott (1881) och Bodemann (i "Hist. taschenbuch", 1892). (V. S—g.)

4. E. Charlotta af Orléans, den föregående dotter, hertiginna af *Lothringen*, f. 13 sept. 1676, d. 23 dec. 1744, förmäldes 1698 med hertig Karl Leopold af Lothringen och Bar och skötte efter dennes död (1729) regeringen där. Sedan Lothringen afträdts till Stanislaus Leszczyński (1738), antog hon titeln "prinsessa af Commercy". Af hennes 13 barn blef äldste sonen, Frans, gift med Maria Teresia och romersk kejsare.

5. E. Filippina Maria Helena, vanligen känd såsom Madame E., Ludvig XVI:s syster, f. 3 maj 1764 i Versailles, fick en religiös och vårdad uppfostran af grefvinnan de Marsan och abbé de Montégut och lefde i Montreuil, fjärran från hofvet, känd för sin barmhärtighet och sin smak för vetenskapliga studier. När revolutionen utbröt 1789, skyndade hon till sin högt älskade broders sida och delade den kungliga familjens fångenskap och alla vidriga öden, när deras andra släktingar emigrerat. Efter Marie-Antoinettes död vårdade hon ensam den unga hertiginnan af Angoulême, Frankrikes dauphine. 9 maj 1794 anklagades hon inför revolutionstribunalet för hemliga förbindelser med de landsflyktige prinsarna samt för att ha understödt dem med penningar. Dagen därpå dömdes hon till döden och afrättades. E. A—t.

Elisabet (Paulina E. Ottilia Lovisa), drottning af *Rumänien*, f. 29 dec. 1843 i Neuwied, dotter till furst Herman af Wied och prinsessan Maria af Nassau (en halfsyster till drottning Sofia af Sverige), blef 15 nov. 1869 förmäld med prins Karl af Hohenzollern-Sigmaringen (sedermera Karl I af Rumänien). Genom outtröttliga omsorger för sitt folks civilisering, genom välgörenhet och uppoffrande verksamhet för vården af de sårade under kriget med Turkiet (1878) och senare har hon gjort sig i hög grad älskad i Rumänien. Sin fäderneärfda smak för litteratur har hon beständigt odlat samt under pseudonymen Carmen Sylva nått världsrykte genom sina noveller, sagor och dikter, som alla äro skrifna i en sorgbunden ton. Bland hennes dikter märkas *Sappho* (1880), *Hammerstein* (s. å.), *Rumänische dichtungen* (1881), *Die hexe* (1882),

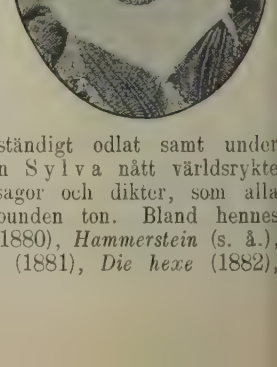

in gebet (s. å.; ''En bön'', 1884), *Jehovah* 882), *Meine ruh'* (1884) och *Lieder* (1890) samt peralibretten *Neaga* (sv. öfv. 1884; tonsatt 1885 svensken Ivar Hallström, som var gästvän hos E.). f hennes arbeten på prosa må nämnas *Pensées une reine* (1882), *Leidens erdengang* (s. å.; ''Landets jordevandring'', 1884; ny öfv. 1892), elesch-märchen (1883), *Es klopft* (1887) samt romanerna *Aus zwei welten* (1884), *Astra* (1886) och *oman einer prinzessin* (1890), de tre sistnämnda rifna i förening med Mite Kremnitz under pseudonymerna D i t o och I d e m. Litt.: Schmitz, ''Carmen Sylva und ihre werke'' (1889), och Blanche oosevelt, ''Elisabeth of Roumania'' (1891).

Elisabet P e t r o v n a, kejsarinna af *Ryssland*, eter den stores och Katarina I:s dotter, f. 18 dec. 709. Då efter kejsarinnan Annas död, 1740, den päde Ivan VI under sin moders förmynderskap besteg tronen, inlät sig E., som dittills lefvat främmande för politiken uti lättja och utsväfningar, i stämplingar mot den svaga och hatade regeringen. Hennes främsta rådgifvare härvid voro den franske läkaren Lestocq och franska sändebudet, markis De la Chétardie. För att befordra planen började hon äfven underhandlingar med svenske ministern i

etersburg och lockade genom lösa förespeglingar om ndafträdelser det i Sverige rådande hattpartiet att ngripa Ryssland för att på det sättet framkalla rvirring i Petersburg. Svenskarnas marsch på Pesburg hejdades väl af nederlaget vid Villmanrand (aug. 1741); men då under den följande oron s hållning föreföll de styrande misstänkt, tvangs on af faran för sin egen frihet att våga ett afrande steg. Natten till 6 dec. 1741 infann hon g personligen i de missnöjda gardesregementenas aserner, utropades till kejsarinna och lyckades ängsla regentinnan och hennes tyska rådgifvare. van och hans familj inspärrades i fängelse, hans anhängare sändes massvis till Sibirien, medan tusentals ersoner, som landsförvisats af de båda föregående egeringarna, fingo återvända hem. Sedan E. kommit på tronen, ville hon ej höra talas om någon landfträdelse till svenskarna, utan lät sina trupper inycka i Finland och vann genom freden i Åbo (1743) tterligare en del af detta land. Efter statskuppen ar Lestocq till en början hennes allsmäktige rådifvare, men sedan han störtats, föll styrelsens ledning i händerna på ryska gunstlingar, af hvilka förämligast Bestusjev blef den verklige regenten. Själf aknade E. både lust och kraft att styra och utöfvade ndast undantagsvis något personligt inflytande på olitiken. Sålunda torde Fredrik II:s bitande skämt fver sedeslösheten vid hennes hof bidragit till att on i det sjuåriga kriget (1756—63) envist slöt sig ill hans fiender. Ända in i ålderdomen följde hon tygladt sina böjelser och förföll mer och mer åt ryckenskap. Med greve Razumovski — som först ar hennes lakej, sedan hennes kammarherre och slutligen hennes gemål — hade hon en dotter och två söner. Den ortodoxa kyrkans religiösa bruk iakttog hon med stränghet.

Hennes regering, mycket uppburen af det gammalryska partiet, var en olyckans tid för Rysslands folk. E. undertecknade visserligen ingen dödsdom, men de grymmaste kroppsstraff användes, och tusentals personer drefvos i landsflykt eller höllos i tvångsarbete. Inom lagskipningen och finansförvaltningen härskade oreda och bestickning. Till hennes regerings bättre åtgärder äro att räkna stiftandet af universitetet i Moskva och de fria konsternas akademi i Petersburg samt upphäfvandet af inrikes tullarna (1753 och 1758). E. dog 5 jan. 1762 och efterträddes af sin systerson Peter III. L. S.

Elisabet, *spanska* drottningar och furstinnor.

1. E. af F r a n k r i k e, Filip II:s af Spanien gemål, äldsta dotter till Henrik II af Frankrike och Katarina af Medici, f. 13 apr. 1545 i Fontainebleau, d. 3 okt. 1568 i Madrid, var redan i sin späda barndom bortlofvad som brud åt don Carlos, Filip II:s son, men blef genom fördraget i Cateau-Cambrésis förenad med Filip själf (22 juni 1559). Genom skönhet, mildt och taktfullt uppträdande och sin genom modern fulländade politiska kunskap lyckades hon vinna såväl sin dystre makes kärlek som de olika hofpartiernas aktning och folkets tillgifvenhet, så att knappt någon spansk drottning varit mera afhållen än hon. Det genom Schillers bekanta drama ''Don Carlos'' stärkta ryktet om ett ömmare förhållande mellan henne och hennes olycklige styfson don Carlos, än släktskapen betingade, saknar all historisk kärna och har af forskningen sedan länge uppvisats vara ett foster af Filip II:s många hätska fienders skamliga förtal. Att hon ej saknade inflytande på ärendenas gång i Spanien, därom vittna hennes bevarade bref liksom äfven om hennes intolerans, uppdrifven af gemålen. Litt.: Du Prat, ''Histoire d'Élisabeth de Valois'' (1859), och De Ruble, ''Le traité de Cateau-Cambrésis'' (1889).

2. E. af F r a n k r i k e, Filip IV:s af Spanien gemål, dotter till Henrik IV och Maria af Medici, f. 22 nov. 1602 i Fontainebleau, d. 6 okt. 1644 i Madrid, var först bestämd till gemål åt fursten af Piemonte, men förmäldes 15 nov. 1615 med infanten af Spanien, sedermera Filip IV, sedan hennes broder Ludvig XIII kort förut äktat hans syster Anna. Hon sökte ofta, ehuru med ringa framgång, egga sin makes verksamhetslust och företräddе i allmänhet de franska intressena vid spanska hofvet samt bidrog bl. a. väsentligen till Olivarez' störtande.

3. E. F a r n e s e, Filip V:s af Spanien gemål, dotter till furst Edvard II af Parma, f. 25 okt. 1692, d. 11 juli 1766, blef af prinsessan Orsini (se d. o.) bestämd till gemål åt Filip V, när denne på grund af sin första gemåls död tycktes nära att gå under af slöhet och vanmakt. Alberoni hade intalat prinsessan, att E. vore synnerligen lättledd, men redan vid dennas ankomst till Spanien (1714) blef prinsessan landsförvist, hvarefter drottningen, med Alberoni som allsmäktig minister, fullständigt öfvertog ledningen af Spaniens affärer, sedan hon inom kort tid lyckats göra sig oumbärlig för sin gemål. Hennes politik gick ut på att åt sina söner med Filip återvinna Spaniens forna besittningar i Italien. Sedan hon för att vinna detta mål flera gånger varit nära att sätta hela Europa i

brand, lyckades hennes sträfvanden slutligen (se Spanien, historia). I Spanien var hon impopulär, emedan hon lät landet tjäna italienska intressen samt alltför mycket gynnade sina landsmän. Väsentligen genom hennes inverkan förmåddes Filip V att trots sin tronafsägelse vid sin äldste son Ludvigs död (1724) till ringa båtnad för landet återtaga regeringen. Efter Filips död (1746) miste hon sitt inflytande och drog sig tillbaka till slottet San Ildefonso, men behandlades med ytterlig vördnad och hänsyn af sin styfson Ferdinand VI. Vid dennes död (1759) var hon en kort tid regentinna, tills hennes äldste son, Karl III, hann anlända från Neapel för att bli Spaniens konung. E. A—t.

Elisabet, *tyska* furstinnor. 1. E. den heliga, landtgrefvinna af *Thüringen*, f. 1207, d. 19 nov. 1231 i ett af henne upprättadt sjukhus i Marburg, var dotter till konung Andreas II af Ungern och hans gemål Gertrud af Meran, bestämdes redan 1211 till gemål åt den då elfvaårige Ludvig af Thüringen och fördes till Wartburg att där uppfostras vid sin blifvande svärfader landtgrefven Hermans glada hof. Ludvig, som 1217 öfvertog regeringen efter sin faders död, gifte sig med henne 1221. Redan från barndomen hade E. visat böjelse för stränga botöfningar, och efter sitt giftermål ådagalade hon stor mildhet och välgörenhet mot sina undersåtar samt pålade sig den strängaste asketism (jfr Konrad från Marburg). Sedan hennes gemål 1227 aflidit på ett korståg, förjagades hon med sin son Herman och sina båda döttrar af sin svåger Herman Raspe och irrade värnlös omkring, till dess hon fick skydd hos sin morbror biskop Eckbert af Bamberg på slottet Bottenstein. 1229 skilde hon sig från sina barn och egnade sig under sin återstående lefnad helt åt andakt, välgörenhet och sjukvård. Många under ansågos ske vid hennes graf, hvilket föranledde påfven Gregorius IX att 1235 kanonisera henne. Öfver E:s stoft byggdes Elisabetskyrkan i Marburg. Hennes ben blefvo 1539 af Filip af Hessen flyttade till ett obekant ställe. De sägner och dikter, som angå E., hafva samlats af Montalembert (''Vie de sainte É.'', 22:a uppl. 1903). Deras historiska kärna har utredts af Wegele i ''Hist. zeitschrift'', 1861. E:s barmhärtighetsverk ha förhärligats af flera målare, bl. a. Fiesole, Holbein d. ä. och Murillo, och inom tonkonsten af Liszt i ''Die legende von der heiligen Elisabeth''. J. F. N.*

2. E., furstinna af *Holstein*, dotter till grefve Geert, blef 1361 trolofvad med konung Håkan VI i Norge (Magnus Erikssons son), sedan denne brutit en aftalad förbindelse med Valdemar Atterdags dotter Margareta. Under resan till Sverige blef E., i dec. 1362, vinddrifven till danska kusten och därefter kvarhållen i Danmark, tills konung Valdemar hunnit återknyta förbindelsen mellan Håkan och Margareta och deras bröllop firats (april 1363). E. blef sedermera nunna i Vadstena kloster och tillbragte där återstoden af sitt lif. E. Ebg.

3. E., hertiginna af *Slesvig*, född prinsessa af Braunschweig, gifte sig 1395 med grefve Gerhard VI af Holstein, som 1386 blifvit hertig af Slesvig. Sedan denne stupat (1404), kom hon i strid med hans broder Henrik, biskop af Osnabrück, och sökte därför hjälp hos drottning Margareta. Men då E. märkte, att drottningen sträfvade efter att återvinna Sönderjylland, kom det 1408 till en brytning mellan henne och Margareta. Hon var moder till hertig Adolf VIII och mormoder till konung Kristian I. E. Ebg.

4. E., kurfurstinna af *Brandenburg*, f. 1485, d. 1555, dotter till dansk-norske konungen Hans, blef 1502 förmäld med Joakim I af Brandenburg. Från 1514 stod hon i mindre godt förhållande till sin make, som hade ett vildt och häftigt sinnelag och var henne otrogen. Därtill kom, att E. 1524 öfvergick till den lutherska läran, ehuru kurfursten var en ifrig katolik. 1528 flydde hon till sin morbroder kurfursten Johan af Sachsen och vistades därefter på slottet Lichtenberg, vid Wittenberg, till 1545, då hon, som 1535 blifvit änka, slog sig ned på sitt änkesäte i Spandau. Hon var sin broder, den landsflyktige konung Kristian II, varmt tillgifven och sökte sedan ifrigt utverka hans befrielse ur fångenskapen. Sina sista år lefde hon i stor fattigdom och blef till slut både blind och lam. Se en afhandling om E. af K. F. Allen i ''Dansk maanedsskrift'', bd III, 1856. E. Ebg.

5. E., kurfurstinna af *Pfalz* och drottning af *Böhmen*, f. 1596, d. 1662, var dotter till engelske konungen Jakob I och Anna af Danmark och blef, sedan åtskilliga andra giftermålsplaner af olika skäl öfvergifvits — det var bl. a. fråga om Filip III af Spanien och svenske kronprinsen Gustaf Adolf, hvilken senare förbindelse det danska inflytandet vid Jakob I:s hof omöjliggjorde —, 1612 trolofvad med den sedermera så olycklige Fredrik V, kurfurste af Pfalz, samtidigt med att konung Jakob slöt förbund med den evangeliska unionens furstar. Bröllopet firades 14 febr. 1613. Då hennes make 1619 blifvit vald till Böhmens konung, följde hon honom i okt. s. å. till Prag och visade sig där lika sorglös och praktälskande som förut i Heidelberg. Att det varit hon, som öfvertalat kurfursten till hans ödesdigra steg att antaga valet, är emellertid obestyrkt. Sedan slaget på Hvita berget 1620 beröfvat Fredrik hans nya tron, måste konungaparet företaga en äfventyrlig flykt och fann till sist en fristad i Holland, medan spanska trupper beröfvade Fredrik äfven hans pfalziska arfland. En ridderlig förkämpe vann E. i sin frände, Kristian af Braunschweig, men han dog 1626, utan att ha lyckats återeröfra Pfalz. E. blef änka 1632 och egnade sig sedan helt åt att söka återförskaffa kurfurstendömet åt sin äldste son, Karl Ludvig. Dennes otacksamhet, sedan han 1648 genom westfaliska freden återfått Rhenpfalz, samt slitningar mellan henne och hennes döttrar ökade för E. landsflyktens bitterhet. Efter Karl II:s tronbestigning i England (1660) begaf hon sig dit, men mottogs mycket kyligt af sin brorson och måste till en början anlita den gästfrihet, som erbjöds af hennes trofaste vän under landsflykten, earlen af Craven. Genom sin yngsta dotter Sofia, moder till Georg I, blef E. stammoder för det hannoverska huset i Storbritannien och Irland. I England var E. alltid

ıycket uppburen och betraktades som en martyr för rotestantismens sak. Jfr Häusser, ”Geschichte der heinischen Pfalz”, II (1845), mrs Everett Green, ”Lives of the princesses of England” (1849—51) ch en uppsats af Opel i ”Hist. zeitschrift”, bd 23 1870). V. S—g.

6. E., *pfalzgrefvinna vid Rhen*, abbedissa af Ierford, ”den filosofiska prinsessan”, den före- åendes dotter, f. 1618 i Heidelberg, d. 1680 i Ierford, uppfostrades under sina tidigaste år af sin ärmor, kurfurstinnan Juliana af Pfalz, född prin- essa af Oranien, och blef under hennes inflytande amt påverkad af sin familjs olycksöden tidigt varmt eligiös. I Holland, där hon sedan 1627 vistades os sin moder, blef hon nära bekant med filosofen artesius, tillhörde hans ifrigaste lärjungar och nderhöll ständig brefväxling med honom till hans öd, 1649. Cartesius tillegnade henne sitt berömda erk ”Principia philosophiæ”. Sedan hon mot slutet f 1640-talet lämnat moderns hus, vistades hon vid era tyska hof (Berlin, Heidelberg, Kassel o. s. v.) os släktingar, blef 1661 genom sin kusins, ”den tore kurfurstens”, försorg vald till medhjälparinna t abbedissan af Herford och själf 1667 abbedissa ärstädes. Det skydd hon som sådan 1670 lämnade abadisternas sekt (se L a b a d i e), till hvilken ennes ungdomsväninna Anna Maria v. Schürmann örde, framkallade häftigt missnöje bland den luther- ka befolkningen i Herford, och 1672 måste Labadie ch hans vänner fly därifrån. E. var sedan länge tarkt påverkad af den nederländske teologen Coc- ejus och trädde 1674 i förbindelse äfven med de ngelske kväkarnas ledare, Fox och Penn, af hvilka en senare 1677 besökte Herford. Trots den mystiskt eligiösa riktning, hvarom dessa förbindelser vittna, ortsatte E. sina djupgående filosofiska studier och rädde under sina sista år i brefväxling med Leib- iz och Malebranche. Hennes bortgång kändes af le fromma i många länder som en svår förlust. Jfr Guhrauer, ”Elisabeth, pfalzgräfin bei Rhein” (i Raumers ”Hist. taschenbuch”, 1850—51), Hölscher, ”Die labadisten in Herford” (1864), samt Foucher le Careil, ”Descartes et la princesse palatine” 1862) och ”Descartes, la princesse E. et la reine Christine” (1879). V. S—g.

7. E. K r i s t i n a, drottning af *Preussen*, Fredrik I:s gemål, f. 1715, d. 1797, var dotter till hertig Ferdinand Albert af Braunschweig-Wolfenbüttel och förmäldes 1733 med dåvarande kronprinsen Fredrik, vilken af sin fader, konung Fredrik Vilhelm II, tvungits till detta äktenskap och därför icke fann någon lycka i detsamma. Efter faderns död 1740 ifbröt Fredrik det familjelif han dittills (i Neuruppin och Rheinsberg) fört med sin gemål, och hon bodde sedan ensam i Schönhausen nära Berlin och träffade sin make endast vid de hoffester, där etiketten fordrade hennes närvaro. Hon sysslade åtskilligt med litteratur och har författat några moralfilosofiska arbeten på franska språket. Jfr Hahnke, ”E., konigin von Preussen, gemahlin Friedrichs des Grossen” (1848). V. S—g.

8. E. L u d o v i k a, drottning af *Preussen*, Fred- rik Vilhelm IV:s gemål, f. 1801, d. 1873, var dotter till konung Max I af Bajern, förmäldes 1823 och utövade efter sin gemåls tronbestigning (1840) ett ganska betydligt inflytande på den preussiska poli- tiken, närmast till förmån för upprätthållande af ett hjärtligt förhållande mellan preussiska och österrikiska hofven. Som änka, från 1861, egnade hon sig mest åt välgörenhetsverksamhet. Hennes död inträffade i Dresden under ett besök hos tvillingsystern, drottning Amalia af Sachsen. Jfr A. v. Reumont, ”E., königin von Preussen” (1874). V. S—g.

Elisabet, A m a l i a E u g e n i a, kejsarinna af *Österrike*, drottning af Ungern, f. 24 dec. 1837, var äldsta dotter till hertig Maximilian Josef af Bajern. Hon förmäldes 24 apr. 1854 med kejsar Frans Josef I, åt hvilken hon skänkte två ännu (1907) lefvande döttrar, ärkehertiginnorna Gisela och Maria Valeria, samt en son, den 1889 under sorgliga omständigheter bortgångne kronprins Rudolf. Särskildt i Ungern åtnjöt E., som 8 juni 1867 i Budapest kröntes till ungersk drottning, stor popularitet. Hon var i yngre år en majestätisk skönhet och synnerligen rikt andligen utrustad, intresserad för naturvetenskaper, litterärt finbildad (särskildt en varm beundrarinna af Heine) och känd som djärf ryttarinna. I Wien och med hoflifvet trifdes hon ej, utan tillbragte en stor del af året på utländska resor, särskildt sedan sonen Rudolfs tragiska död ökat den melankoli, hvaraf hon länge lidit. På en dylik resa mördades hon i Genève 10 sept. 1898 af den italienske anarkisten Luccheni, hvilken därvid uteslutande drefs af sitt fanatiska hat mot alla högt uppsatta personligheter. Jfr Clara Tschudi, ”Kejsarinnan Elisabeth” (1901). V. S—g.

Elisabet den heliga. Se E l i s a b e t, tyska furstinnor, 1.

Elisabet Farnēse. Se E l i s a b e t, spanska drottningar och furstinnor, 3.

Elisabetgrad. Se J e l i z a v e t g r a d.

Elisabethstadt. Se E r z s é b e t v á r o s.

Elisabeti'nnor, en från 1300-talet stammande romersk-katolsk nunneorden, besläktad med franciskanerna, numera af ringa betydelse. — Något helt annat äro de likaledes katolska s. k. E l i s a b e t s s y s t r a r n a, tillhörande den 1842 grundade S a n k t E l i s a b e t f ö r e n i n g e n och genom löfte för 3 år i sänder förbundna till tjänstgöring i sjukvård, fattigvård o. s. v. Dylika ”systrar” verka äfven i Sverige i sin kyrkas tjänst. Såväl Elisabetinnorna som Elisabetssystrarna äro uppkallade efter den heliga Elisabet af Thüringen. J. T. B.

Elisabetssyster i Stockholm.

Elisabetpol. Se Jelizavetopol.

Elisabetsorden, namn på 2 österrikiska ordnar samt på en bajersk och en rumänisk orden. Se Ordnar.

Elisabetsstilen (eng. *Elizabethan style* l. *architecture*), *bygnk.* Se Byggnadskonsten, sp. 736.

Elisabetssystrar. Se Elisabetinnor.

Elis Emil, pseudonym. Se Hacksell, A. E.

Elise Selbig, pseudonym. Se Ahlefeldt, C. S. L. W. von.

Elisifs visa (”I Östgiötha bodde en herre sva bold” o. s. v.), en dikt om ett af konung Albrekt och hans tyske gunstling ”den långe Bernhard” utfördt klosterrof, hvarvid Elisif, dotter till ”herr Erik” och ”fru Anna, af norske Gylleroten”, bortfördes ur Riseberga kloster (i Närke). Under färden till Gottland, dit Bernhard efter Albrekts fall flydde med sin röfvade brud, förgicks skeppet i storm, och E. var den enda, som räddades. Hon återfördes sedan till Riseberga, men dog på andra dagen efter hemkomsten. — Af Elisifsvisan finnes ingen handskrift i behåll. Den utgafs af trycket första gången 1732, af J. G. Hallman, hvilken på titelbladet uppgifver, att den omkr. 1390 författades af biskop Nils Hermansson (Nicolaus Hermanni) i Linköping och då (1732) utgafs efter en af franciskanmunken Laurentius Andreæ 1520 gjord afskrift. Starka inre och yttre skäl tala emellertid för sannolikheten, att Elisifsvisan är ett falsarium. Så mycket är visst, att den ej kan förskrifva sig från den tid den själf uppgifver, utan måste vara af långt senare datum. Måhända är den ofvannämnde utgifvaren, Hallman, diktens författare. Denne mans begåfning och öfriga litterära bragder motsäga i intet afseende denna misstanke. Jfr R. Bergström, ”Anteckningar om våra historiska folkvisor. 2. Elisifs visa” (i ”Hist. bibliotek”, 1877). R. G.

Elisiōn l. Elidēring (lat. *elīsio*, af *elīdere*, utstöta), *språkv.*, utstötning af slutvokalen eller en med konsonant slutande ändstafvelse i ett ord framför vokal eller h i början af följande. Stundom betecknas denna utstötning med en apostrof (’). Den grekiska termen för elision är ekthlipsis. Jfr Aphæresis, Apokope och Synkope. A. M. A.

Eliska dal-landet. Se Elis.

Eliska skolan, en filosofisk skola i Grekland, efter Sokrates’ död stiftad af dennes lärjunge och vän Faidon, som var bördig från Elis, hvilken stad till en början var skolans stamhåll. Till sina åsikter och sitt allmänna skaplynne var denna skola nära befryndad med den megariska, af hvilken den i viss mån kan sägas utgöra en förgrening. Bland dess anhängare må nämnas Menedemos, hvilken förlade skolan till Eretria, hvaraf den sedan erhöll namnet Eretriska skolan. L. H. Å.*

Eli’ssa, *rom. myt.* Se Dido.

Elīt (fr. *élite*, af *élire*, lat. *eli’gere*, utplocka, utvälja), urval; kärna, det bästa af något; utvaldt, finaste sällskap; valdt manskap (jfr Beväringselit). — Elitkår, valdt manskap.

Elīttecken, *fångv.* Se Distinktionstecken.

Eliumberrum. Se Ausker.

Elivågor (isl. *Élivágar*), *nord. myt.*, ett i eddorna förekommande namn på floder i Ginnungagap, hvilkas kalla vatten långt från källan hårdnade till is, som smälte af hettan från Muspelhem, fick lif och bildade urjätten Ymers kropp. Th. W.*

Elix., förkortning för elixir.

Elixīr (af arabiskt ursprung), *med. farm.*, allmän benämning på vissa farmaceutiska beredningar, företrädesvis sådana, som utgöra blandningar af tinkturer med åtskilliga siraper och äro ämnade att tilltala smak- och luktsinnet. Dylika elixir äro ofta vackert färgade med något icke illasmakande ämne. En bestämd definition på ordet elixir kan ej gifvas. Det har ofta blifvit användt om blandningar af mycket växlande sammansättning, t. ex. *elixir acidum Halleri*, Hallers sura droppar, hvilka bestå af sammanblandade lika delar koncentrerad sprit och svafvelsyra (*liquor acid. Halleri*, Pharmacopæa suecica, ed. VII), och *e. paregoricum* (motsvarande *tinctura opii benzoica*, i Sv. farmakopén), sammansatt af anisoljans väsentliga beståndsdel (anetol), kamfer, bensoesyra och opium, af hvilka beståndsdelar, med en viss mängd utspädd sprit, göres en tinktur. I äldre uppl. af Svenska farmakopén finnes ett stort antal elixir upptaget, och ännu i den 6:e finnas två beska beredningar under detta namn: *e. amarum Hjärneri* (*e. ad longam vitam*) och *e. stomachicum temperatum Hoffmanni*. Den förra, Hjärnes beska elixir, var en tinktur på en blandning af åtskilliga beska och aromatiska samt lösande droger, tillsammans med teriak (”Hjärnes testamente l. beska kryddor”). Den senare, Hoffmanns temperade magelixir, var en lösning i malagavin och pomeranstinktur af fyra beska extrakt, malört, kardbenedikt, tusengyllen (*Erythræa*) och baggsöta, samt det yttre af pomeransskal. I svenska farmakopéns nu gällande uppl. finnes icke benämningen elixir, men i svenska militärfarmakopén (1903) finnes *elixir amarum concentratum*, en lösning af vattenklöfverextrakt i vatten och *tinctura aromatica*, hvilken mera koncentrerade lösning kan bevaras oförändrad och bekvämt användas till beredning af det i samma farmakopé upptagna, med mera vatten utspädda *elixir amarum alkalinum*. Många med vin (oftast malaga) och konjak (franskt brännvin) gjorda beredningar af lösande, beska och aromatiska droger buro förr namnet elixir, t. ex. *e. rhei amarum*, *e. rhei compositum*, *e. rhei dulce* (”Drottningens elixir”, uppfunnet af Rosén von Rosenstein för drottning Lovisa Ulrika), *e. sennæ* l. *e. aperitivum*, hvilka alla, under namn af ”vina” etc., funnos i ed. VI af Pharmacopæa suecica. I den nuv. Svenska farmakopén finnes af dessa endast *e. rhei amarum* upptaget, under namn af *vinum rhei amarum*. Äfven det förr så populära *elixir Whyttii* finnes i Sv. farm. under namnet *tinctura chinæ composita*. Detta beredes nu med utspädd sprit i stället för med malaga och franskt brännvin. I andra länder begagnas en mångfald af s. k. elixir, ofta vidunderliga blandningar, smyckade med skrytsamma namn, stundom med tillägg af uppfinnarens eget. I allmänhet finnes grundad anledning att varna för bruket af dylika, merendels på den lättrognes bedragande beräknade medel, bland hvilka det sedan åtskilliga år tillbaka hit införda s. k. ”Brama lifselixir” bör särskildt nämnas. O. T. S. (C. G. S.)

Elixir parego’ricum (lat. *paregoricus*, af grek. *paregorē’n*, lugna), *farm.*, lugnande elixir. Se Elixir.

Elizabeth [ili’səbəth]. 1. Stad i nordamerikanska staten New Jersey, vid Staten Island sound, 5 km. s.

Newark och 15 km. s. v. om New York, till hvilt den nästan kan anses som förstad. 52,130 inv. 900). Stor industri. E. anlades 1665 och var 55—57 New Jerseys hufvudstad. I den åt Newkviken stötande delen, Elizabethport, ligr Singers stora symaskinsfabrik, med 3,300 artare. — 2. Se Port Elizabeth. (J. F. N.)

Elizo'ndo [elitho'ndå], by, hufvudort i Baztanalen (se d. o.). Koppar- och blygrufvor.

Eljada, hebr.: ''Gud känner'' (honom), en son konung David (jfr 2 Sam. 5: 16), hette ursprungen *Beeljada* (''Baal känner'', jfr 1 Krön. 14: 7). en på grund af den rädsla för gudsnamnet Baal, n senare uppkom bland israeliterna, ändrades namt till E., ehuru Baal (''herre'') i denna förbindelse r afseende på Israels Gud ''Jahve'' och icke på den riske Baal (jfr Esbaal = Is-boset). E. S—e.

Eljakim, hebr.: ''Gud upprättar''. 1. En öfverfmästare hos konung Hiskia i Juda rike (jfr Jes. : 20, 2 Kon. 18: 18 ff.). — 2. En af konung sias söner i Juda rike, som efter faderns död af rao Neko insattes som konung under namnet Jokim (2 Kon. 23 ff.). E. S—e.

El-jam, folkstam. Se Araber, sp. 1266.

Eljaröd, socken i Kristianstads län, Albo härad. 432 har. 600 inv. (1905). Annex till Andrarum, nds stift, Albo och Järrestads kontrakt.

Eljasib, öfverstepräst i Jerusalem på Nehemias d. Han var denne behjälplig vid iståndsättant af stadens murar, men visade sig icke kunna med på Nehemias och Esras stränga fordringar judarna att skilja sig från alla främmande hustrur, an han t. o. m. upplät en kammare i själfva mplet såsom fristad åt sin frände Tobia, den förmste motståndaren till Nehemias sträfvanden. En nson till E. (enligt Josefos vid namn Manasse) de gift sig med en dotter till Sanballat från t Horon, också en af Nehemias motståndare, h blef på grund häraf af denne fördrifven från rusalem (jfr Neh. 3: 1; 13: 4 ff., 28). Denne anasse flydde då till Sikem och lade där grunden l den samaritiska religionsförsamlingen. E. S—e.

E'ljen, ung., lefve! hurra! vivat!

Eljudner (isl. *Éljúðnir*), *nord. myt.*, dödsgudinnan els sal.

El-Kaisārije, ett ruinfält. Se Cæsarea 1.

El-Kāmū's (arab., ''Oceanen''), en berömd arabisk dbok. Se Kāmūs.

E'lkan, Sofia (Sophie), författarinna, född alomon, f. 3 jan. 1853 i Göteborg, ingick 372 äktenskap med musikhandlaren N. Elkan i ockholm (d. 1879). Vorden änka, började fru E. gna sig åt skriftställeri, först såsom öfversättarinna, . a. af de pedagogiska arbeten, som utgåfvos i n af hennes broder, den kände slöjdundervisningsraren Otto Salomon utgifva serien ''Skrifter af ppfostringskonstens stormän''. 1889 debuterade n i ''Göteborgs hand. o. sjöf:s tidning'' med en vackra novellen *En historia utan namn*, och dan s. å. utkom under pseudonymen Rust oest (ett flamländskt ordspråk, som betyder Dådlös hvila rostar'') hennes första novellsamling *ur och moll*, i hvilken uppenbarade sig en fin kttagarinna af lif och verklighet, som sett sig il om i världen, genomlefvat mycket, och som ed en odlad intelligens förenade en nobel, oftast uttrycken behärskad känsla. Hennes första novellsamling följdes af en andra, *Med sordin* (1891); därefter utkommo de båda romanerna *Rika flickor* (1893) och *Säfve, Kurt & kompani* (1894), den senare med ett historiskt inledningskapitel från Göteborg vid 1800-talets midt, i hvilka båda romaner särskildt de kvinnliga typerna äro säkert analyserade, samt den tredje novellsamlingen, *Skiftande stämningar* (1896). ''Rust Roest'' hade genom dessa arbeten gjort sig känd såsom en af våra mera uppmärksammade skriftställarinnor. Men det var dock först genom den 1899 under eget namn utgifna historiska romanen *John Hall, En historia från det gamla Göteborg* (2 dlr; 2:a uppl. 1906), som hon befäste sin ställning; i denna roman, som handlar om den olycklige miljonären-tiggarens egendomliga öde, gaf fru E. en förträfflig tidsskildring från 1700-talets slut och 1800-talets början och en intressant psykologisk tolkning af den envise, bortskämde, men rättrådige enstöringens personlighet. Efter en längre resa, som författarinnan företagit tillsammans med Selma Lagerlöf, bl. a. till Egypten och Palestina, utkommo 1901 berättelsen *Drömmen om Österlandet* och en vald samling noveller ur hennes föregående publikationer, *I fågelperspektiv*, samt 1904 den med mycket bifall emottagna skildringen af Gustaf IV Adolfs tragiska lefnadsöde intill afsättningen *Konungen. En sannsaga* (2 dlr; 3:e uppl. 1907). Boken var grundad på ingående historiska studier och utgjorde ett mellanting mellan historia och romandikt. Den olycklige monarkens lefnadssaga framträdde här i en mera sympatisk dager än den vanliga. Författarinnan lyckades i den svåra uppgiften att skänka en psykologisk förklaring åt hans utveckling och egenheter; hon förlänade säker tidskolorit åt framställningen och skildrade på ett fängslande sätt hufvudhändelserna i hans lif. Senare utgaf hon en fortsättning *Konungen. I landsflykt* (1906; 2:a uppl. 1907), som handlar om den 28 år långa ''epilogen'' af Gustaf Adolfs lefnad och genom en följd förträffliga episoder skänker en vemodsfylld och gripande bild af den olycklige enstöringens irrfärder. Flertalet af fru E:s noveller och romaner är öfversatt till främmande språk, särskildt tyska (sålunda ''Konungen'' under titeln ''Von Gottes gnaden'', 1905) och holländska. K. W—g.

El-Kasr (arab., ''borgen''). Se Babylon, sp. 571, och Dachel.

El-Katif. Se El-ahsa och Katif.

El-Kef, stad i Tunisien. Se Kef.

Elkesaïter, teosofisk, gnostisk sekt bland de judekristne. Namnet plägar härledas från Elxai, som skall vara upphof till denna riktnings religionsbok. Denna, som härrör från omkr. år 100, innehåller en blandning af judiska, kristna och hedniska element. Vikt lägges på dop och tvagningar, hvilka anses verka syndernas förlåtelse. N. S.

El-khalil (''vännen''), arabernas benämning på staden Hebron.

Elkhart [e'lk-hät], stad i nordamerikanska staten Indiana, vid S:t Joseph river och flera järnvägslinjer. 15,184 inv. (1900). Stora järnvägsverkstäder.

E'lkin, William Lewis, amerikansk astronom, f. 1855 i New Orleans, Louisiana, var 1880—83 assistent vid observatoriet i Kapstaden och 1884—96 observator vid Yale-observatoriet i New

Haven, Conn., hvars direktör han blef 1896. E., som särskildt sysslat med heliometerobservationer, har utfört betydelsefulla arbeten inom fixstjärnastronomien. Bland dessa märkas det tillsammans med Kapobservatoriets direktör D. Gill utförda arbetet *Heliometer-determinations of stellar parallax in the southern hemisphere* (1884) samt vidare *Determination of the relative positions of the principal stars in the group of the pleiades* (1887), *Determination of the parallax of the ten first magnitude stars in the northern hemisphere* (1903). B—d.

Elk mountains [e'lk maŭ'ntinš], berggrupp af vulkaniskt ursprung i västra delen af nordamerikanska staten Colorado, uppstigande brant öfver Colorados taffelland (''mesa''), med Castle peak (4,302 m.) och Maroon mountain (4,268 m.).

Elk-river [e'lk-ri'vɔ]. Se Athabasca.

Elkton [e'lktən], köping i nordamerikanska staten Maryland, vid Elk. 2,542 inv. (1900). Orten bebyggdes 1694 af svenskar.

El-Kubēbe. Se Emmaus.

Ell, eng., aln (se d. o.).

Ella [e'lə], fneng. *Ælla*, en northumbrisk höfding, som under de inbördes strider, som på 860-talet fördes i Northumberland, lyckades bli vald till konung i den fördrifne Osberts ställe. Då en nordisk vikingahär 866 från East Anglia bröt in i landet och intog York, slöto emellertid de båda rivaliserande tronkräfvarna förlikning med hvarandra och anföllo samfälldt vikingarna, men blefvo besegrade i en blodig strid (mars 867) och stupade därvid bägge. Vikingahären tyckes ha anförts af de i trovärdiga samtida irländska annaler omnämnde ''Lodbrokssönerna'', och i nordiska sagor har E:s gestalt sedermera utsmyckats med många historiskt obestyrkta drag. Så t. ex. berättas, att E. tillfångatagit konung Ragnar Lodbrok och låtit kasta honom i en ormgrop samt att Ragnars söner hämnats faderns död genom att ''rista blodörn'' på E:s rygg. Andra sagor ge helt andra förklaringsgrunder till vikingahärens angrepp på E. och Northumberland. Jfr Steenstrup, ''Normannerne'', I (1876). V. S—g.

Ellakors, ett mystiskt skyddstecken. Se Alfkors.

Ellasar, stad eller landskap, öfver hvilket den med Kedorlaomer förbundne Arjok härskade (enligt 1 Mos. 14: 1), anses säkert vara identiskt med den babyloniska staden *Larsa*, det nuv. ruinstället *Senkere* mellan Eufrat och Schatt El-Hai. E. S—e.

Ellbogen. Se Elbogen.

Elle (isl. *Elli*), *nord. myt.*, ''ålderdomen'', Utgårda-Lokes amma. Med henne brottades Tor, men ju hårdare han tog i, dess fastare stod hon; så brukade hon knep, och det varade ej länge, förrän Tor föll på knä med ena benet. B—e.

Elle, ty., aln (se d. o.).

Elleholm. 1. Socken i Blekinge län, Listers härad. 738 har. 422 inv. (1905). Annex till Mörrum, Lunds stift, Listers och Bräkne kontrakt.

2. Gods i ofvannämnda socken, med manbyggnaden vackert belägen på en holme vid Mörrumsåns utlopp i Östersjön. $4^1/_{144}$ mtl, tax. till 163,500 kr. (1905). Arealen består af omkr. 200 har åker och 200 har skog samt ypperliga beten. Till egendomen, som har ett synnerligen välskött jordbruk, är länets landtbruksskola förlagd. Betydande laxfiske i Mörrumsån. — Redan under medeltiden var E. ett ansenligt gods, som jämte ett befäst slott på holmen tillhörde Lunds ärkebiskopsstol. I början af 1400-talet förpantades godset till riddaren Axel Pedersson (Tott). Sedan det 1424 blifvit igenlöst, led ärkebiskopens egendom där vid Engelbrekts genomtåg (1436) någon skada, som Karl Knutsson måste ersätta. Vid 1500-talets midt hade Hartvig Bilde E:s slott och län såsom pant af

Elleholms manbyggning.

kronan, till hvilken det kommit genom reformationen, och fick genom ett k. bref 26 april 1561 tillstånd att öfverlåta panten på Arild Ugerup. På 1860-talet egdes godset af länsgrefvinnan L. K. Danner, och 1875 inköptes det från hennes stärbhus af nuv. egaren, direktören J. A. von Bergen. — Omkring slottet fanns fordom på holmen en obetydlig stad, som 3 febr. 1450 fick köpstadsprivilegier af ärkebiskop Tuve. Den förstördes af svenskarna 1564, då stadsprivilegierna öfverflyttades på Sölvesborg. De förnyades 1584, men förlorades åter 1600.

Ellekulla, socken i Älfsborgs län, Marks härad. 5,055 har. 631 inv. (1905). Annex till Torestorp, Göteborgs stift, Marks och Bollebygds kontrakt.

Ellenabbsbatteriet, ett å Aspön 1899—1904 uppfördt och till Karlskrona fästning hörande permanent batteri för grofva kanoner. L. W:son M.

Ellenborough [e'linbərə], baron- och earltitel inom engelska släkten Law (se d. o.).

Ellendt, Friedrich Theodor, tysk skolman, f. 1796, d. 1855, blef 1825 e. o. professor i fornkunskap vid universitetet i Königsberg och sedermera rektor vid gymnasiet i Eisleben. E. utgaf en mängd pedagogiska och filosofiska skrifter, bl. a. en latinsk läsebok (1826; 12:e uppl. 1852) och *Lateinische grammatik für untere classen* (1838; 21:a uppl. i bearbetning af Seyffert, 1880), som båda, i öfversättningar och bearbetningar (af J. A. Dahlström och N. Ehrnberg m. fl.), varit mycket använda i svenska skolor. — Hans broder Johann Ernst E., f. 1803, d. 1863, var en utmärkt direktor vid en af Königsbergs gymnasier och utarbetade bl. a. *Loci paralleli ad Homeri carmina* (1874 ff.).

Ellenö, egendom i Torps socken på Dal, vid Ellensjöns norra strand och E. station å Uddevalla—Lelångens järnväg, 2 mtl, tax. till 140,000 kr.

t kvarn, såg, tegelbruk, handelslägenhet och eri, tax. till 25,000 kr. (1905). Bland förra e märkes konung Karl XIV Johan (1821—35). . egare är J. Edv. Jansson. På egendomen erhåller Älfsborgs läns norra hushållningssäll-); genom årligt anslag af 2,500 kr., en prak- hushållsskola, hvarest undervisning lämnas l i alla till ett vanligt landthushåll hörande nliga sysslor som äfven i de vanligaste kvinnliga löjder. Vid skolan, som står under öfver-ende af en särskild styrelse, finnas friplatser 10 elever, hvilka under lärotiden, som omfattar år, äro underkastade legostadgans föreskrifter.

ller, Elias, tysk svärmare, f. omkr. 1700 i sdorf (Rhenprovinsen), stiftade 1726 tillsammans en reformert predikant Schleiermacher ellerianernas l. ronsdorfarnas sekt, som ärkte sig för den mest utpräglade mysticism, nkallad och underhållen genom läsning af Jakob mes skrifter och Johannes' uppenbarelse. Sig kallade E. Zions fader och sin hustru Zions ler (jfr Uppb. 12). Med anledning däraf kalla- hans anhängare äfven zioniter. Liksom så nga andra mysticismens sektbildningar vid 1700-ts början blef äfven denna ett hem för grof dlighet. E. dog 1750, och kort därefter upplöstes en genom regeringens inskridande. (Hj. H—t.)

llerbek, by i preussiska prov. Schleswig-Hol-n, vid Kielviken, midt emot Kiel. 6,370 inv. 00). Hamnanläggningar för marinen och skepps-; badort.

lleriäner, en svärmisk sekt. Se Eller.

llerman line [e'lɔmən-lāin], engelskt, 1840 ndadt rederibolag. Se Ångfartygslinjer.

llesmere [e'lšmīə], köping i engelska grefsk. op, vid Ellesmere-kanalen, som förenar ern med Mersey (97 km. lång). 6,311 inv. (1901).

llesmere [e'lšmīə], baron- och earltitel inom elska adelsslägten Egerton (se d. o.).

llesmereland [e'lšmīəländ], kuststräckan af po-n North Lincoln i arktiska Nord-Amerika, v. om th sound.

lli, *nord. myt.*, ålderdomen. Se Elle.

llice [e'lis], Edward, engelsk politiker, f. 1, d. 1863, var son till en från New York till ada efter nordamerikanska oafhängighetskriget rflyttad lojalist och blef liksom fadern en af dson-Bay-kompaniets direktörer. E. var 1821 verksammaste befrämjaren af detta kompanis manslagning med Nordvästkompaniet. Som libe- parlamentsledamot (1818—26 och 1830—63) var synnerligen inflytelserik inom whigpartiets inre ning (särskildt vid ministerkriser) och ledde som tiets ''inpiskare'' (*whip*) de viktiga parlaments-en 1831 omedelbart före den stora parlaments-rmen, hvarvid han enligt Macaulay för partiets ning inköpte en mängd ''rotten boroughs''. E., var svåger med earl Grey, satt 1832—34 som gsminister i dennes kabinett. 1836 bildade han liberala *Reform club*. — E:s son, Edward d. y., f. 1810, d. 1880, var 1838 privatsekrete-e åt lord Durham under dennes generalguvernörs- i Canada och tillhörde som underhusledamot 36—79) det liberala partiets mest aktade med-mar. V. S—g.

lliceöarna [e'lis-] l. Vaitupu-öarna, nd äfven kallade Lagunöarna, ögrupp i Stilla oceanen, mellan Fiji- och Gilbertöarna, mellan 5° 39′ och 10° 47′ s. br., samt 176° 5′ och 179° 31′ ö. lgd, bestående af 9 vidt kringspridda låga lagunöar, med en sammanlagd areal af 37 kvkm. Omkr. 2,400 inv., alla kristna. E. ställdes 1892 under brittiskt protektorat och förvaltas gemensamt med Gilbertöarna.

Ellichpur [elitʃ-pō'ə] l. Ilichpur. 1. Distrikt i brittisk-indiska prov. Berar. 6,794 kvkm. 297,403 inv. (1901). — 2. Hufvudstad i nämnda distrikt, vid en biflod till Tapti, har ett stort palats. 26,082 inv. (1901).

Elliger, Ottmar, svensk (?) blomster- och fruktmålare, enl. Houbraken f. 1633 i Göteborg, d. 1679 i Berlin, var elev af Daniel Seghers i Antwerpen och hade efter hvartannat arbetat i Antwerpen, Amsterdam och Hamburg, då han 1670 såsom hofmålare hos kurfurst Fredrik Vilhelm bosatte sig i Berlin. Företrädesvis målade E. frukt- och blomsterstycken, såsom i museerna i Amsterdam, Frankfurt, Schwerin och Dresden, i vårt Nationalmuseum samt i Stuartska saml. i Stockholm, men ibland äfven i blomsterkransar infattade porträtt, såsom i Berlins museum, och, mer undantagsvis, nakna figurer i Eglon van der Neers och Poelenborchs maner, såsom i en målning i den forna Finspång-samlingen. — Houbraken torde haft sin uppgift om E:s födelseort ur säker källa, enär E:s sonson Antonie E., liksom farfadern målare, var gift med Houbrakens dotter. Själf uppgaf E. vid sitt giftermål i Amsterdam 1660, att han var från (= senast kom från?) Köpenhamn och att fadern bodde i Norge. O. G—g.

Ellili'k, ett turkiskt guldmynt, af 0,916 finhet, till värdet = ½ turkiskt pund = 50 piaster = 8 kr. 20 öre.

Elline. Se Ellingård.

Elling, Catharinus, norsk tonsättare, f. 13 sept. 1858 i Kristiania, student 1874, tog 1883 språklig-historisk lärarexamen och verkade någon tid som lärare. Han drogs emellertid alltmer till musiken, som han med offentligt understöd studerade under upprepade, delvis fleråriga uppehåll i Leipzig och Berlin. Sedan 1899 åtnjuter han statsunderstöd af stortinget. Han har komponerat ett stort antal sånger, danser och klaverstycken, operan *Kosackerna* (text af E. Hagerup-Bull), oratoriet *Den förlorade sonen* (text af Jonas Dahl), mellanaktsmusiken till Shaksperes ''Midsommarnattsdrömmen'' och en *Symfoni i a-dur* (uppf. 1890). Sedan 1898 har han under resor genom Sætersdalen och från Sognefjord till Trondhjem samlat inemot 600 folkvisemelodier. O. A. Ö.

Ellinge, gods i Västra Sallerups socken, Malmöhus län, på en kulle vid Bråån, nära Eslöf. Godset, som är ett af de äldsta i Skåne, har nyligen skiftats. Hufvudgården $4^{148}/_{192}$ mtl E. med $1^{7}/_{8}$ mtl Damstorp, tills. tax. till 677,300 kr., eges af frih. Fr. Wrangel. E. tillhörde på 1200-talet den med Hvideätten befryndade släkt, hvarur tre af Lunds myndigaste ärkebiskopar, Jakob och Erland Erlandsson samt Jens Grand, utgingo. I senare hälften af 1300-talet tillhörde E. Tott-släkten, såldes 1395 till väpnaren Nils Svensson och ärfdes af dennes son Klaus Nilsson, som var gift med Karl Knutssons halfsyster Katarina Bielke. Dessas son, den ryktbare Nils Klausson till Vik och E., var svenskt riksråd och en af Sten Sture den äldres förnämste

män. Af konung Hans, som på grund af Nils Klaussons iråkade onåd indragit E. till danska kronan, såldes egendomen 1511 till Henrik Krummedige och kom därefter till Bille-släkten, som innehade godset till 1619. Därefter bytte E. ofta egare (en af dem var den för sitt lättsinne och sin misshushållning bekante Hans Walkendorff, ”Hans Lånekaka”), tills det 1740 genom giftermål tillföll grefve K. F. Dücher, inom hvars släkt gården stannade i 150 år.

Ellingård (urspr. Elline), gammal norsk sätesgård, i Smaalenenes amt, vid en arm af Kristianiafjorden. Det har tillhört åtskilliga förnäma släkter: Rosenswärd, Brockenhus, Bielke m. fl. Y. N.

Elliot [e'liət], skotsk adelssläkt. 1. Sir Gilbert E., baronet af Minto, f. 1722, d. 1777, politiker och poet, satt 1754 och från 1762 till sin död i underhuset och tillhörde kretsen af Georg III:s förtroliga rådgifvare samt uppmuntrade som sådan dennes oförsonliga politik mot de nordamerikanske kolonisterna. Med skotska litterära kretsar var han nära förbunden och är känd som författare till några mycket populära lyriska småstycken.

2. Sir Gilbert E., 1:e earl af Minto, den föregåendes son, statsman, f. 1751, d. 1814, blef 1776 medlem af underhuset, där han slöt sig till whigpartiet och utmärkte sig som ifrig anhängare af Fox och Burke. I samförstånd med den sistnämnde började E. anfallen på Warren Hastings genom att 1787 genomdrifva dennes väns, öfverdomaren sir Elijah Impeys, ställande under åtal för (förment) orättvisa domar. (Jfr sir J. Fitzjames Stephen, ”The story of Nuncomar and the impeachment of sir Elijah Impey”, 2 bd, 1885). Från Fox skilde han sig 1793 till följd af dennes välvilliga politik mot franska revolutionen. E. var nov.—dec. 1793 engelsk regeringskommissarie i Toulon och 1794—96 vicekonung öfver Corsica, hvilken ö han ville göra till medelpunkten för den brittiska sjömaktens öfvervälde i Medelhafvet. 1799 blef E., som året förut upphöjts till peer (baron Minto), brittisk minister i Wien och arbetade där förgäfves på att förmå Österrike till energisk krigföring mot Napoleon. Återkallad 1801 efter freden i Lunéville, sändes E. 1807 som generalguvernör till Indien med kompanidirektörernas bestämda order att föra en sparsam noninterventionspolitik. Omständigheterna nödgade honom emellertid att i stället sätta den angloindiska diplomatien i rörelse i grannländerna Afganistan och Persien samt hos emirerna i Sind och Ranjit Singh i Lahore för att motarbeta Napoleons anfallsplaner mot det brittiska väldet i Indien. En rad af fördrag afslöts 1808—09, och mot fransmännens nederländske allierade organiserade E. flera eröfringsexpeditioner, hvarunder Molukkerna och Java intogos 1810—11. Han hemkallades 1813 och upphöjdes då till viscount Melgund och earl af Minto, men dukade redan följande året under för en vid fälttåget på Java ådragen sjukdom. Jfr countess of Minto, ”Life and letters of sir G. Elliot, 1:st earl of Minto” (4 bd, 1874—80). — Hans son, Gilbert E., 2:e earl af Minto, f. 1782, d. 1859, var 1835—41 sjöminister (förste amiralitetslord) i Melbournes ministär och 1846—52 under Russell lordsigillbevarare, men utmärkte sig hvarken som politisk talare eller administratör.

3. Hugh E., den föregåendes broder, diplomat, f. 6 apr. 1752, d. 10 dec. 1830, ingick efter studier i Frankrike — där han var skolkamrat med Mirabeau — och Oxford samt en tids krigstjäns (som frivillig i ryska armén 1772—73 under kri get mot turkarna) på den diplomatiska banan och vardt redan 1773 ministre plénipotentiaire München och 1777 envoyé i Berlin. 1782 rappel lerades han af den dåv. engelska regeringen p grund af sina sarkasmer om densamma, men efte ministärförändringen utnämndes han senare på åre till envoyé i Köpenhamn. Där kom han i beröri med Gustaf III, när denne 1787 helt oväntadt be sökte danska konungahuset för att i detta vinna e bundsförvant emot Ryssland. Gustaf III lät näm ligen genom von Asp förfråga sig hos E., om ha vid ett eventuellt anfall på Ryssland kunde räkn på Englands understöd. E. gaf det mest upp muntrande svar och sökte sedermera skilja Danmar från dess förbund med Ryssland. När Danmar 1788 enligt förbundstraktaten anföll det i krig me Ryssland invecklade Sverige, skyndade E., efter få fånga försök i Köpenhamn att hålla den dansk regeringen tillbaka, i sept. öfver till Sverige, e bjöd Gustaf III engelsk-preussisk medling, beredd sig att personligen deltaga i försvaret af Göteborg mot hvilket en dansk-norsk här under prins Karl Hessen ryckte fram, och tvang, genom hot af kri med England och Preussen, prinsen att ingå på e vapenhvila. E. gjorde därvid vårt land genom si djärfva, energiska uppträdande en oförgätlig tjäns äfven om han ej, såsom han sedermera påstod räddade Sverige från faran att delas emellan Rys land och Danmark. 1791 afgick E. i en hemli mission till Paris, antagligen för att söka vinn sin gamle studiekamrat Mirabeau för England, v 1791—1803 minister i Dresden och sedan 1803 Neapel, där han kom under lady Hamiltons i flytande och 1806 sökte kvarhålla en engelsk k under Craig för att försvara Neapels område för d af Napoleon afsatta bourbonska dynastiens räknin Denna självtagna myndighet medförde hans rappel E. var 1809—13 guvernör öfver Leeward islan (om hans inblandning i oroligheter på S:t Barthélén se Fahlberg) och 1814—20 öfver Madras. Jfr countess of Minto (E:s dotterdotter), ”A memo of the right honourable Hugh Elliot” (1868), o E. Holms med anledning af detta arbete författa uppsats ”Hugh Elliot” (i dansk ”Hist. tidsskr. fjærde række, I, 1869—70).

4. Sir Charles E., den föregåendes son, am ral, f. 1801, d. 1875, blef efter i marintjänst vu nen kaptensgrad 1834 sekreterare hos kommission för handeln på Kina samt 1837 med säte i Kant denna kommissions öfveruppsyningsman och fu mäktig brittisk agent med domsrätt öfver i Ki vistande engelsmän. 1839 lät han, genom kinesis hotelser om en massaker på engelsmännen i Ka ton, förmå sig att till förstöring utlämna därvaran engelska köpmäns till 4 millioner pd st. värdera förråd af opium, ledde sedermera 1840 de militä operationerna mot kineserna vid Kanton och staden genom en dryg kontribution (1,250,000 pd s friköpa sig från förstöring, men återkallades s. enär han trots sina framgångar till sjöss utry Macao. E. var därefter guvernör öfver Bermu 1846—54, Trinidad 1854—56 och S:t Helena 18 —69 samt avancerade inom marinen till amiral 186

5. Sir Henry George E., son till Gilbert E., e earl af Minto (se E. 2), diplomat, f. 1817, d. mars 1907, blef 1858 minister i Köpenhamn och 63 vid italienska hofvet samt 1867 ambassadör i nstantinopel, där han jämte lord Salisbury var glands ombud vid konferensen 1876—77. S. å. erkallades han såsom misshaglig för de ryssvän- e liberalerna i hemlandet och var 1877—84 ittisk ambassadör i Wien.

6. Gilbert John Murray Kynyn- ound E., 4:e earl af Minto, den föregående rson, statsman, f. 9 juli 1845, egnade sig först militäryrket och deltog som frivillig i turkiska mén under 1877 års krig samt tjänstgjorde såväl i ganska kriget 1879 som i expeditionen till Egyp- i 1882. 1883—85 var han militärsekreterare hos neralguvernören i Canada, lord Lansdowne, och nstgjorde 1885 som stabschef vid indiankriget i rdvästra Canada. 1898—1904 var han general- vernör öfver Canada och blef 1905 lord Cur- ns efterträdare som generalguvernör öfver In- en, där han bl. a. förstått att med mycken takt fda riksintressena mot separatistisk agitation bland hammedaner och bengaliska hinduer samt under irens af Afganistan besök i Indien i början af år 07 med framgång sökt stärka dennes vänskapsför- llande till det anglo-indiska väldet. V. S—g.

Elliot [e'liət], sir Henry Miers, anglo-indisk nsteman och historieskrifvare, f. 1808, d. 1853, m 1826 ut till Indien och blef 1847 sekrete- re i ostindiska styrelsens utrikesdepartement. an utgaf *Supplement to the glossary of indian dicial and revenue terms* (bd I, 1846; ny, till- ad uppl. 1869 i 2 bd, med titeln *Memoirs the history, folk-lore, and distribution of the ces of the Northwestern provinces of India*) h *Bibliographical index to the historians of mu- mmedan India* (bd I, 1849). Det oerhörda och omordentligt viktiga material han samlat till In- ens historia utgafs 1867—77 i 8 bd (med ett pplementband 1886) af J. Dowson, under titeln *he history of India, as told by its own historians*: *he muhammedan period*, hvilket arbete utgör grund- len för alla senare skildringar af Indiens historia der de muhammedanske härskarnas tid. (V. S—g.)

E'lliot, Hampus, fortifikationsofficer, f. 28 juni 35 i Stockholm, d. där 12 juli 1905, blef derkonduktör 1854 vid Ingenjörkåren (sed. Forti-

fikationen), 1873 major, 1881 öfverstelöjtnant och 1884 öfverste samt utnämndes 1891 till generalmajor och chef för Fortifikationen. Efter att 1901 hafva blifvit generallöjtnant i armén, tog E. afsked från chefskapet för Fortifikationen 1903 samt valdes s. å. till ordförande i Direktionen för arméns pensionskassa. Sedan 1881 var han led. af Krigsvet.- ad. E. var en skicklig och outtröttligt verksam genjöreofficer. Fortifikationen fick under hans chefs- l en fullständigare och bättre organisation än tillförne, och ingenjörtruppernas antal ökades; men det var hufvudsakligast det militära byggnadsväsendet, som han omfattade med det lifligaste intresse. Han inlade sålunda mycken förtjänst om utvecklingen af Sveriges fasta försvar, och särskildt ifrade han för anläggandet af en fästning vid Boden. Äfvenledes hafva de flesta af våra nuvarande kasernetablisse- mang uppförts genom hans försorg. L. W:son M.

Elliott [e'liət], Ebenezer, engelsk folkskald, f. 1781 nära Sheffield, d. 1849 i Argill hill, vid Barnsley. Fadern, en dissenter och glödande re- publikan, var uppsyningsman vid ett järngjuteri, hvarest äfven E., enär han som barn visade föga begåfning, redan vid tolf års ålder blef anställd. Läsning af poesi och en innerlig kärlek till naturen tände hos honom den poetiska gnistan, och genom ihärdig flit sökte han utplåna bristerna i sin upp- fostran. Senare öppnade han för egen räkning en järnhandel i Sheffield. Några af honom 1823 ut- gifna dikter blefvo ej bemärkta; men sedan han med hänförelse kastat sig in i reformsträfvandena 1830, väckte hans *Corn-law rhymes* (1831) stort uppseende och slog ned som en bomb. Den sanna och energiska känsla, som uttalar sig i dessa kvä- den, vann, trots deras många fel mot den goda smaken, allmänt erkännande, och den naturliga vältalighet, med hvilken E. förde de fattiges och förtrycktes sak, förskaffade honom ett stort inflyt- tande på massorna. Utom *Poetical works* (1840; ny uppl. af hans son 1876) skref E. flera prosastycken, och 1850 utkom en postum diktsamling *More verse and prose*. Litt.: Watkins, "Life, poetry and letters of E. E." (1850), January Searle (George S. Phillips), "Memoir of E. E." (s. å.), "Auto- biography" (i "Athenæum", 1850), J. W. King, "E. E., a sketch" (1854), och Carlyle, "Essay on the Corn-law rhymes".

Elliott [e'liət], Charles Loring, nordameri- kansk målare, f. 1812, d. 1868, lärjunge af Trum- bull, blef 1846 medlem af The national academy i New York och anses hafva varit sin tids mest framstående porträttmålare i Nord-Amerika.

Elli'ps (grek. *ellēi'psis*, brist, af *ellēi'pein*, kvar- lämna, utelämna). 1. *Språkv.*, förkortning af ord eller ordfogning. Död ellips kallas stundom ett ord, som endast för det historiska betraktelse- sättet, men ej för den vanliga språkkänslan (i re- spektive stilart) uppvisar någon förkortning, t. ex. [Mar-] *greta*, *kilo* [-gram], en butelj *bordeaux* [-vin]. Lefvande ellipser åter äro formellt ofull- ständiga ord eller ordfogningar, sådana som *sym- och antipatier*, *be- och förundran*, *upp- och ned- gående tåget* (ellips är däremot ej *upp-och-ned-vänd*, som är en sammansättning af *upp och ned* med *vänd* och vanligen, men ologiskt och olämpligt, skrifves *upp och nedvänd*), *folkskollärare och -lära- rinnor*, *guld-*, *silfver- och nickel-herr- och dam-ur* (dubbel ellips), *siden- och andra tyger*, *allmän och riksteleſon*; vidare sådana uttryck som *herr* [Lund- ström] *och fru Lundström*, *denna* [företeelse] *och dylika företeelser*, [jag önskar dig] *god natt!*, [tala] *högre!*, [så roligt det vore] *om jag kunde komma ändå!*, *när jag drog ut hennes byrålåda*, *så* [fann jag att] *låg allt i vildaste oordning*. I en mängd fall, där ellips af ett eller flera tankeelement kan fastställas genom logisk analys af det språkliga uttrycket, har likväl detta aldrig varit fullstän-

digare, emedan både talet och skriften af olika skäl städse utelämna en del mindre viktiga moment, sådana, som kunna ”underförstås”. Ellipserna spela en viktig roll genom sin praktiskhet (de spara tid) och genom sin ökning af uttryckssättets sammanträngdhet. — Jfr E. Tegnér d. y., ”Om elliptiska ord” (i ”Forhandlinger på det 2:det nordiske filologmöde”, 1881), och A. Noreen, ”Vårt språk” V: 77 ff. (1904). R—n B.

2. *Geom.*, en kroklinje ($A\ C\ A_1\ C_1$), så beskaffad, att summan af afstånden från hvarje punkt på densamma till tvenne fasta punkter är konstant, d. v. s. alltid lika. De fasta punkterna (B, B_1) kallas brännpunkter (*foci*), och afstånden mellan en ellipspunkt och brännpunkterna få namn af brännpunktsradier (*radii vectores; PB*, PB_1). I öfverensstämmelse med denna definition kan ellipsen, medelst en tråd, uppritas på följande sätt: Ändarna af tråden, hvars längd bör vara lika med summan af radii vectores, fästas i brännpunkterna, hvarefter tråden hålles spänd medelst ett stift, som föres omkring. Vid denna rörelse beskrifver stiftet en ellips. Den räta linje, som går genom de båda brännpunkterna, kallas ellipsens större axel ($A\ A_1$). Den mindre axeln ($C\ C_1$) skär den större midt i tu under räta vinklar. Axlarnas skärningspunkt är ellipsens medelpunkt. Afståndet mellan brännpunkterna, uttryckt i den större axeln såsom enhet, kallas ellipsens excentricitet, och ju mindre detta förhållande är, dess mera närmar sig ellipsen en cirkel. Cirkeln kan betraktas som en ellips, hvars brännpunkter sammanfalla eller hvars excentricitet är noll. Kallas den större halfaxeln a, den mindre b, så är ellipsens yta πab ($\pi = 3{,}14159$). Ljusstrålar, som utsändas från den ena brännpunkten, återkastas från ellipsens periferi (tänkt såsom speglande) till den andra. Däraf namnet brännpunkt, *focus*. Ellipsen är en af de s. k. koniska sektionerna (se d. o.) och uppkommer därigenom, att ett plan genomskär konens alla alstringslinjer. — I *astronomien* spelar ellipsen en viktig roll. Enligt Kepler röra sig nämligen planeterna i elliptiska banor, hvilkas ena brännpunkt sammanfaller med solens medelpunkt. A. M—y.*

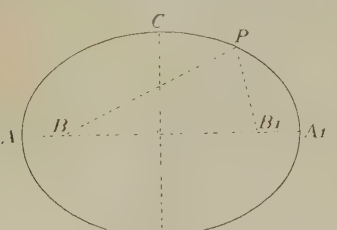

Ellipsográf, *mat.*, instrument (se fig.), hvarmed ellipser kunna uppritas.

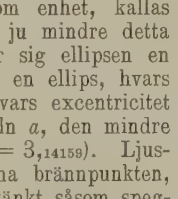
Ellipsograf.

Ellipsoïd, *mat.*, en buktig yta af 2:a graden, med tre i allmänhet olika axlar (jfr fig., axlarna $A\ A_1$, $B\ B_1$ och $C\ C_1$). Genomskärningen med ett plan är alltid en ellips. Om två axlar äro lika stora, kan ytan anses uppkomma därigenom, att en ellips svängt sig omkring sin ena axel. En sådan yta kallas rotationsellipsoid eller sfäroid. Den är *afplattad* eller *förlängd*, allteftersom svängningen sker omkring ellipsens mindre eller större axel. Jorden äfvensom

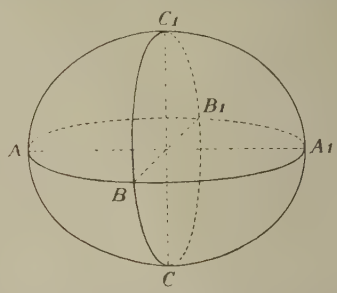

himlakropparna i allmänhet hafva tillnärmelsevis formen af afplattade sfäroider. A. M—y.*

Elli'ptisk (jfr Ellips). 1. *Geom.*, som hör till eller har formen af en ellips, långrund. — 2. *Språkv.*, som innehåller förkortning af ord eller ordfogning.

Elli'ptisk funktion, *mat.*, en klass af entydiga funktioner, som genom sina märkvärdiga egenskaper och användningar inom den tillämpade matematiken intager ett framstående rum inom analysen. De elliptiska funktionerna härledas alla ur en viss funktion $p(u)$, som satisfierar differentialekvationen

$$[p'(u)]^2 = 4\,p^3(u) - g_2\,p(u) - g_3,$$

där g_2 och g_3 äro vissa konstanter, på sådant sätt att hvarje elliptisk funktion är en rationell funktion af $p(u)$ och $p'(u)$. Den fundamentala egenskapen hos de elliptiska funktionerna är, att de besitta ett algebraiskt additionsteorem, d. v. s. att funktionens värde för ett argument $u+v$ kan algebraiskt uttryckas genom funktionens värden för de särskilda argumenten. Sålunda gäller för funktionen $p(u)$ att

$$p(u+v) = \tfrac{1}{4}\left[\frac{p'(u) - p'(v)}{p(u) - p(v)}\right]^2 - p(u) - p(v).$$

Teorien för de elliptiska funktionerna är till sin väsentligaste del utbildad af Abel och Jacobi. I. F.

Elli'ptisk polarisatiōn, *fys.* Se Dubbelbrytning och Polarisation.

E'llis, engelsk adelsläkt.

1. Charles Rose E., 1:e baron Seaford, politiker, f. 1771, d. 1845, ärfde efter en aflägsen släkting stora västindiska plantager och var i underhuset (1793—1826) hufvudman för den inflytelserika västindiska intressegruppen.

2. George James Welbore Agar-E., baron Dover, historiker, f. 1797, d. 1833, var 1818—31 medlem af underhuset, tillhörde det liberala partiet och upphöjdes 1831 till peer som baron Dover. I parlamentet ifrade han för upprättandet af ett brittiskt nationalgalleri och verkade äfven eljest för främjande af konst och litteratur. Han utgaf ”The Ellis correspondence” (2 bd, 1829) och ”Letters of Horace Walpole to Horace Mann” (3 bd, 1833) samt flera självständiga historiska arbeten, såsom *The true history of the iron mask* (1826) och *Lives of the most eminent sovereigns of modern Europe* (4:e uppl. 1853).

3. Charles Augustus E., baron Howard de Walden, son till E. 1, diplomat, f. 1799, d. 1868, blef 1824 (under Canning) understatssekreterare för utrikes ärenden och var 1832—33 minister

Stockholm samt 1833—46 minister i Lissabon, där han utöfvade ett mycket starkt inflytande på Portugals inre politik under striderna mellan dom Pedro och dom Miguel. E. tillbragte sina sista år i Belgien, där han blef minister 1846, som förtrolig rådgifvare åt Leopold I och dennes son Leopold II. V. S—g.

E'llis, William, engelsk missionär, f. 1794 i London, d. 1872, sändes 1816 af Londonmissionssällskapet till Söderhafsöarna, där han arbetade omväxlande på Sällskapsöarna och Sandwichöarna till 1825, då han återvände till England. Där verkade han bl. a. nio år som nämnda sällskaps sekreterare. På dess uppdrag gjorde han på 1850-talet flera resor till Madagaskar, hvarifrån missionärerna bortdrifvits, men där ändtligen under ett hans besök 1862—65 missionsarbetet blef återupptaget. I arbeten, som ännu behålla sitt värde, har han nedlagt sitt missionslifs erfarenheter: *Narrative of a tour through Hawaii* (1826), *Polynesian researches* (1829; ny uppl. 1853), *Three visits to Madagascar during the years 1853, 1854, 1856* (1858) och *Madagascar revisited* (1867). — Hans hustru i andra giftet, Sarah Ellis, född Stickney, f. omkr. 1812, d. kort efter mannen, vann ett namn genom arbetena *The women of England* (1838; "Englands kvinnor", 1855) och *The daughters of England* (1842; "Englands döttrar", 1856) m. fl., i hvilka hon häfdade kvinnans rätt till en friare social ställning. A. K.

E'llis, Alexander John (urspr. Sharpe), engelsk fonetiker, f. 1814, d. 1890, graduerad bachelor of arts i Cambridge 1837, blef medlem af Royal society 1864 och var två gånger president i Philological society, London. E. var verksam som författare i matematik, musikens teori, deskriptiv fonetik och historisk ljudlära. Bland hans arbeten märkas *Essentials of phonetics* (1848), *On early english pronunciation* (1869 ff.), *Pronunciation for singers* (1877). Se tidskriften "Phonetische studien", 1891, s. 400 ff. H. P.

E'llis Bell, pseudonym. Se Brontë 1 och 2.

E'llissen, Adolf, tysk litteraturhistoriker och politiker, f. 1815 i Gartow (Lüneburg), d. 1872 i Göttingen, utgaf 1840 *Thee- und asphodelosblüten*, en samling metriska bearbetningar af kinesiska och nygrekiska dikter. 1847 fick han en underordnad anställning vid universitetsbiblioteket i Göttingen, men egnade sig från 1848 hufvudsakligen åt det politiska lifvet. 1849—55 var han medlem af Hannovers andra kammare och sedan 1854 dess president. Med glänsande vältalighet protesterade han emot regeringens reaktionära afsikter, hvaraf följden blef, att honom vägrades återinträde i kammaren och att han förlorade all utsikt till befordran på biblioteksbanan. 1864 inträdde E. ånyo i Hannovers andra kammare och blef 1866, efter welfiska husets fall, medlem af den konstituerande riksdagen, preussiska andra kammaren och hannoverska provinslandtdagen samt slöt sig till det nationalliberala partiet. Af E:s litterära arbeten må ytterligare nämnas: *Versuch einer polyglotte der europäischen poesie* (1846), *Voltaire als politischer dichter* (1852) och *Analekten zur mittel- und neugriechischen literatur* (5 bd, 1855—62). Jfr Goedeke, "Adolf E." (1872).

Ellora [elå'rə] l. Elura, by i nordvästra hörnet af brittisk-indiska lydstaten Haidarabad, 11 km. n. v. om Daulatabad, ryktbar genom sina grott-tempel. Än har den hårda röda graniten blifvit bearbetad till flera öfver hvarandra liggande våningar, än är den öfverliggande bergmassan bortsprängd, så att templen ligga fria i de sålunda genom konst bildade fördjupningarna. Templens antal uppgår till omkr. 30. De 10 sydligaste äro af buddistiskt ursprung, och bland dessa är Visvakarmas, från 8:e årh. e. Kr., det mest anmärkningsvärda genom sina vackra skulpturarbeten. Det största af de följande 14 bramanska templen är Kailasa (d. ä. de saligas boning), från 9:e årh. e. Kr. En stor konstgjord fördjupning bildar en gård af 45 m. bredd och 80 m. längd, uti hvilken man i den kvarstående delen af klippmassan uthuggit ett skenbart fristående tempel (fig. 1, sp. 431) med försalar, kapell och korridorer — allt blomstrande under en rikedom af plastiska ornament. En kvadratisk försal leder in till hufvudtemplet, hvilket utom själfva tempelrummet, som är 31 m. långt och 17 m. bredt, har sju symmetriskt liggande sidokapell. Taket uppbäres af sexton i fyra rader ställda stenpelare (fig. 2, sp. 432) af 5 m. höjd. Medelst stenbjälkar äro dessa pelare förbundna med ur väggen framträdande pilastrar, så att det hela delas i fem skepp, af hvilka midtskeppet är högre än sidoskeppen och för in till ett mindre rum, en helgedom, som bevakas af tvenne jättefigurer och innehåller gudens ur klippan uthuggna bild. Väggarna äro täckta af bildverk, framställande den indiska mytologiens gudomligheter jämte strider ur Ramayana och Mahabharata. I den tredje, norra, afdelningen, hvars tempel hafva en blandad karaktär (hvarken rent buddistisk eller rent bramansk), är Dhumarlenagrottan den märkligaste. Den är hållen i bramansk stil, men de däri uppställda gudomligheterna äro sivaitiska. Jfr Fergusson och Burgess, "The cave temples of India" (1880).

Ellore [elå'rə], Ellur l. Elur, stad i brittisk-indiska presidentskapet Madras, distriktet Godavari. 33,521 inv. (1901). Säte för en evangelisk och en katolsk mission.

Ellsbo, gård på nordöstra Hisingen, invid Göta älf, 3 km. s. om Bohus. Där anordnade Lars Kagg i aug. 1645 åt sina trupper ett läger, som befästes med retranchement och redutter, hvarjämte en flottbro utlades öfver älfven. Kagg började därefter belägra Bohus samt kvarlåg i sitt läger, ehuru freden redan slutits, till i början af sept. L. W:son M.

Ellur. Se Ellore.

Ellwangen, hufvudstad i württembergska Jagstkretsen, vid floden Jagst. 4,747 inv. (1900). Stor hästmarknad (den s. k. Kalter markt i jan.). På den ena af de båda höjder, mellan hvilka staden ligger, står den praktfulla vallfartskyrkan Maria af Loreto, som årligen besökes af tusentals pilgrimer.

Ellwood [e'lωud], Thomas, engelsk kväkare, f. 1639, d. 1713, tjänstgjorde en tid som föreläsare åt sin vän den blinde skalden Milton och ingaf denne tanken att skrifva "Paradise regained". E. var nära förbunden med kväkarledarna Fox och Penn, utgaf 1690 Fox' dagbok samt författade själf en mängd teologiska stridsskrifter, ett andligt epos, *Davideis* (1712), samt en mycket läst själfbiografi (1714, senast omtryckt af H. Morley i "Universal library" 1885). V. S—g.

Ellös fiskeläge, ett municipalsamhälle i Morlanda,

Göteborgs och Bohus län, på Orusts nordvästra strand, med omkr. 340 inv.

Elmacinus, Georgius. Se El-Makin.

Fig. 1. Det yttre af templet Kailasa vid Ellora.

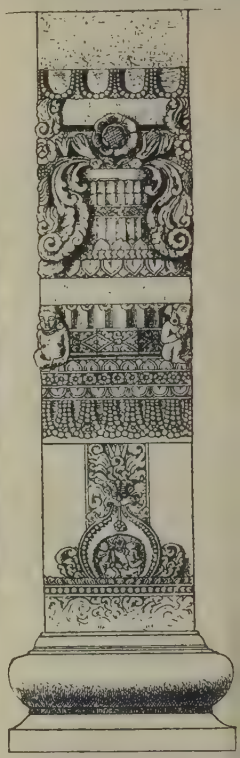

Fig. 2. Pelare i templet Kailasa.

El-Makin l. Elmacinus, Georgius, arabisk historieskrifvare, kristen, f. 1223 i Egypten, d. 1273 i Damaskus, fortsatte och förkortade Tabaris berömda världshistoria, som sträcker sig till 915. En del af detta arbete — från Muhammeds tid till 1118 — öfversattes på latin af Th. Erpenius (''Historia saracenica'', 1625) och på franska af P. Vattier (''L'histoire mahométane, ou les 49 chalifes du Macine'', 1657). Äfven den arabiska texten är utgifven i ''Historia saracenica''. (K. V. Z.)

Elmälu, stad. Se Almalii.

El-Mamūm, kalif. Se Kalifat.

Elman, Misja, rysk violinist, f. 1892 i guv. Kiev, son af en fattig judisk skollärare, fick utbilda sig vid kejs. musikskolan i Odessa samt från 1903 hos Leopold Auer i Petersburg och uppträdde, ett sannskyldigt underbarn, från hösten 1904 med den mest afgjorda framgång som konsertspelare i Tyskland m. fl. länder. I Stockholm gaf han konserter 1905, 1906 och 1907. Man fann i trettonåringens spel en förunderlig mognad, känslostyrka och sundhet i uppfattningen jämte en så godt som fulländad teknisk färdighet. Med allvar bedrifna studier ha ytterligare utvecklat dessa egenskaper. E. F—t.

Elmanistas, den portugisiske skalden Barbosa du Bocages skola. Se Portugisiska litteraturen.

El-Mansūr, kalif. Se Kalifat.

Elmblad. 1. Per Magnus E., skolman och präst, f. 21 april 1806 i Elmeboda, Linneryds socken, Kronobergs län, d. 22 febr. 1887 i Stockholm, blef student i Lund 1827 och filos. doktor 1835, prästvigdes s. å., studerade ytterligare vid universiteten i Lund och Köpenhamn 1837—39 och blef 1840 lärare vid uppfostringsanstalten å Barnängen (i Stockholm). 1845 utnämndes han till lektor i teologi och filosofi vid Stockholms gymnasium och omhänderhade såsom sådan flera gånger rektorsämbetet. Från lektorsbefattningen erhöll han 1880 afsked med pension. — Såsom en begåfvad och nitisk predikant har E. haft ganska stor betydelse för de kristliga rörelserna i vårt land. Det var i främsta rummet han, som (1851) genomdref beslutet, att det s. k. Engelska kapellet (Betlehemskyrkan) åter skulle öppnas för offentliga gudstjänster, sedan det ända från 1842 hållits stängdt af myndigheterna, och E. var ända till midten af 1870-talet en af dess ord. predikanter. I Evangeliska fosterlandsstiftelsens bildande (1856) deltog E. på ett verksamt sätt och hade sedermera, först såsom vice ordförande och 1874—76 såsom ordförande i styrelsen, stort inflytande på detta samfunds arbeten. E. var jämväl en nitisk kämpe i

kterhetssaken samt var länge medlem i styrelserna diakonissanstalten, Stockholms stadsmission och enska missionssällskapet. Vidkommande läran om isti försoning anslöt sig E. till P. Waldenström lan vid dennes första uppträdande med en ny åsikt letta ämne (1872). 1847—56 utgaf E. den reli-sa tidskriften ”Fridsbudbäraren”. I förening med P. Falk och G. S. Löwenhielm offentliggjorde n 1863 en öfv. af nya testamentet (”lektorernas ersättning”, många uppl.), i hvilken man sökte ja den grundsatsen, att, såvidt det var förenligt d troheten mot grundspråket, ”använda endast lana ord och talesätt, som öfverensstämma med t tungomåls nuvarande utveckling”. E. utgaf för igt några smärre originalarbeten af religiöst inne-ll samt öfversatte en mängd skrifter af C. G. rth, A. F. Huhn, A. F. Krummacher (”Elias n thisbiten”, 1851; 2:a uppl. 1880) och Ad. onod m. fl. (J. P.)

2. Magnus Henrik E., den föregående, skald, f. 12 sept. 1848 i Kärda socken, blef 68 student i Uppsala, utvandrade omkr. 1870 till nerika, där han blef journalist, återvände 1884 l Sverige och afled i Stockholm 9 april 1888. E. gaf ett par diktsamlingar (1871, 1887), som röja icke ringa skaldegåfva, och han var en af den enskamerikanska litteraturens främsta krafter. Han gaf 1870 en lyckad öfv. till svenska af Ibsens Brand”. E. fick 1886 Sv. akad:s mindre pris för ämnad täflingsskrift *Allan Roini, en berättelse in Herzegovina.* K. W—g.

3. Johannes Vilhelm Samuel E., den res broder, sångare, f. 29 aug. 1853 i Kärda socken, nköpings län, studerade 1870—74 vid konservato-et i Stockholm, särskildt sång för J. Günther, sedan F. Arlberg samt 1874—78 i Berlin hos J. Stock-usen. Han uppträdde som konsertsångare bl. a. i ustralien, öfvergick snart till operan och var 1879 97 efter hvartannat engagerad vid operascenerna Dresden, Hannover, Prag, New York, Berlin, åter-en Prag och Breslau (där han äfven skötte regissör-ap). E. var 1897—1902 förste regissör och sångare l k. teatern i Stockholm, hvarefter han i samma enskaper verkat i New York, Amsterdam, Wies-den och (från 1906) Leipzig. — E:s voluminösa h mjuka basröst jämte hans frodiga musikaliska in-lligens gjorde honom i yngre år till en gärna hörd llad- och romanssångare. På operatiljorna har han nnit ännu större framgångar än på konsertestra-n till följd af sin dramatiska uppfattning, ovan-ga uttrycksförmåga och mönstergilla diktion, hvilka enskaper öfverskyla den på senare tiden mindre l behärskade röstens vibrato och detonering. E. ar medverkat vid flera festspel i Baireuth och sterat på skilda ställen, såsom i Petersburg, oskva och Stockholm, där han 1887 och 1894 upp-ädde såsom *Sarastro* i ”Trollflöjten”, *Brogni* i Judinnan”, *Falstaff* i ”Muntra fruarna”, *Landt-refven* i ”Tannhäuser” och *Marcel* i ”Hugenot-rna”, hvarjämte han där konserterade såväl nämn-a år som 1892—93. Utom i nyssnämnda roller har an vunnit loford framför allt i Wagnerpartier, så-m *Hunding*, *Fafner*, *Hagen*, *Daland*, *Marke*, *Pog-er*, men äfven i andra dramatiska basroller, såsom *occo*, *Bertram*, *Abboten* i ”Valdemarsskatten”, *ngantyr* i ”Tirfing”. Som regissör har han åt-utit mycket förtroende. Han är sedan 1888 gift med författarinnan Sigrid Agneta Sofia Pettersson (f. 1860), som under signaturen Toivo gjort sig känd genom lyriska dikter och prosaberättelser samt äfven uppträdt som öfversättarinna. A. L. (E. F—t.)

Elmeboda, socken i Kronobergs län, Konga härad. 16,566 har. 2,986 inv. (1905). E. utgör ett konsistoriellt pastorat i Växjö stift, Konga kontrakt.

Elmen, soolbad i preussiska reg.-området Magdeburg (Sachsen), tillhör staden Gross-Salze. 55 m. ö. h. Tvenne källor af olika salthalt, den ena använd till bad, den andra till drickning. Utmärkta badanstalter. Säsong maj—sept. Frekvens öfver 5,000 kurgäster. Kuranstalt för skrofulösa barn. Graderverk (nära 2 km. långt). Ln.

Elmenau, biflod till Elbe. Se Ilmenau.

Elmgaard [-går], Hans Bertel Marius, dansk författare, f. 1861 nära Vejle, d. 1894, skref åtskilliga skisser och berättelser med ämnen från folklifvet (*Töbrud*, 1888, *I marken*, 1894 m. fl.).

Elmgren, Sven Gabriel, finsk bibliotekstjänsteman och författare, f. 1817 i Pargas socken, Åbo län, d. 1897 i Helsingfors, student i Helsingfors 1836, filos. magister 1840 och teol. kandidat 1844, ingick s. å. vid universitetsbiblioteket, där han 1848 blef ord. amanuens och 1862 vicebibliotekarie. Han tog 1891 afsked. Hans förnämsta verksamhet vid biblioteket egnades den inhemska afdelningen (”Fennica”), som af honom blifvit förtecknad och hvartill han utgifvit en bibliografisk vägledning, *Öfversigt af Finlands litteratur ifrån år 1542 till 1770* samt *Öfversigt af Finlands litteratur ifrån år 1771 till 1863* (två akad. afh., 1861 och 1865). Vidare författade E. *Finska efämerider* (1854), *Nådendals klosterruiner* (1863), tvenne sockenbeskrifningar (öfver Pargas och S:t Mårtens socknar) i tidskriften Suomi (1847 och 1857) äfvensom åtskilliga biografiska m. fl. uppsatser rörande Finlands lärdomshistoria, i ”Finlands minnesvärde män”, ”Fosterländskt album” och ”Lännetär, album utgifvet af vestfinnar”. E. ombesörjde jämväl utgifvandet af ”H. G. Porthans skrifter i urval” (1859—73) och af ”G. A. Wallins reseanteckningar från orienten” (1864—66). 1850—54 var han redaktör af ”Litteraturblad för allmän medborgerlig bildning”. Det var ock E., som upptäckte det fragment af ”Konunga- och höfdingastyrelsen”, genom hvilket äktheten af denna skrift kunde bevisas. På gamla dagar sysslade han med bibelns kronologi (två arbeten 1888 och 1890) samt utgaf *Bevis för skrifternas i nya testamentet äkthet* (1895). Af flera lärda sällskap var han en verksam medlem; 1846—61 var E., som ända från ungdomen med ifver tog del i arbetet på det finska språkets höjande, Finska litteratursällskapets sekreterare. 1887—90 var han ordförande i Arkeologiska kommissionen. 1860 blef han hedersdoktor i historisk-filologiska fakulteten och erhöll 1873 e. o. professors namn och värdighet. V.*

Elmhult, köping i Kronobergs län, Allbo härad, vid Södra stambanan och ändpunkten för den 72 km. långa enskilda järnvägen Sölvesborg—Olofström—E. Genom k. br. 6 febr. 1885 blef E. municipalsamhälle, innefattande jämte E. järnvägsstation de egor af kronoskattehemmanet E., som begränsas i s. af hemmanet Froafälle, i v. af hemmanet Klöxhult, i n. af hemmanet Gemön och i ö. af en linje, dragen 297 m. ö. om den nuv. landsvägen, samt

genom k. br. 28 sept. 1900 en fr. o. m. 1901 i kommunalt hänseende från Stenbrohult skild köping med omförmälda område samt öfriga delar af hemmanet E. 1,025 inv. (1905). Tax.-v. 733,700 (1905), däraf 113,100 kr. för jordbruksfastighet. Köpingen utgör äfven eget skoldistrikt och, enl. k. br. 8 dec. 1904, en särskild kapellförsamling med tillsvidare gemensam kyrka och kyrkobetjäning med Stenbrohults församling. Platsen har gästgifvargård, telefonstation, läkare, apotek, bankkontor, några mindre fabriker, ett 20-tal handlande och närmare ett 40-tal handtverkare.

Elmina [elmi'nə] l. São Jorge de la Mina, européernas äldsta koloni på Guldkusten i västra Afrika, nu engelsk besittning. Det ligger på vänstra stranden af floden Beya och grundades 1471 af portugiserna, men fråntogs dem 1637 af holländarna och afträddes 1871 till engelsmännen. 3,973 inv. (1901).

El-Minah, hamnstad till Tarabolus (Tripoli) i Syrien.

Elmira [elmâi'ərə], stad i nordamerikanska staten New York, vid Chemung river, en biflod till Susquehanna. 35,672 inv. (1900). Presbyterianskt college. Liflig industri (1900 362 fabriker med 5,000 arbetare). Stora sko- och pianofabriker. Ryktbar har staden blifvit genom den af staten New York där 1870 anlagda E. reformatory, en tvångsuppfostringsanstalt för vuxna, icke förut till allmänt arbete dömda brottslingar från 16 till 30 år, på sin tid betraktad såsom Amerikas förnämsta straffanstalt och världens mest framskridna försök att realisera de moderna kriminalistiska principerna. Anstalten har 16 à 17 hundra fångar, alla dömda för gröfre brott (*felony*), de fleste för brott mot eganderätten. I anstalten intagas ej andra än sådana, som domstolen ansett mottagliga för moralisk inverkan. Till stor del befolkas anstalten af inflyttade utlänningar, som af ovana vid de fria förhållandena i Amerika ledts på afvägar, utan att egentligen vara brottsliga naturer. Fångarna sysselsättas i olika yrken, äfven jordbruk inom fängelseområdet, samt undervisas i vanliga skolämnen, de mera begåfvade tillika i statsekonomiens och privaträttens grunddrag, äfvensom i litteratur och etik. Längden af fångens vistelse i anstalten beror på hans framsteg, men får ej öfverskrida lagens absoluta maximum för vederbörande brott. Fångarna indelas i 3 grader, af hvilka den lägsta är en straffgrad, och uppflyttning beror på vinnandet af ett visst antal märken för flit och framsteg i arbete, skolkunskaper och uppförande. Minimitiden för straffet är 1 år, maximum 5 år, men genomsnittet är 21 månader. Synnerligen oförbätterliga fångar kunna af styrelsen föras till statens andra fängelser. På en del slöa och omedgörliga fångar har man sedan 1886 med bästa resultat användt ''physical training'', d. v. s. ryska bad, massage, gymnastik o. d. Föredrag hållas då och då af filantroper och vetenskapsmän, och stundom anordnas till uppmuntran aftonunderhållningar med musik af anstaltens musikkår. En tidning utgifves, som skrifves af fångar. Lösgifning sker på prof i 6 månader, under hvilken tid den lösgifne står under uppsikt af fängelsesällskapens agenter och kan återinsättas i 2:a graden, om han bryter det honom gifna villkoret att lefva hederligt, nyktert och sedligt. 70 procent af fångarna anses blifva räddade åt samhället. I spetsen för anstalten står en styrelse af 5 medlemmar; dess ordförande är Z. R. Brockway (f. 1827), systemets skapare och en af Amerikas berömdaste fängelsemän. Styrelsen är genom lag oberoende af alla politiska växlingar. Efter mönstret af denna anstalt hafva numera flerstädes i Amerika upprättats ''State reformatories''. V. A—t.

Elmira reformatory [elmâi'ərə rifâ'mətəri]. Se Elmira.

Elmlund, Axel Vilhelm Julius, skådespelare, f. 12 april 1838 i Stockholm, d. där 23 nov. 1901, anställdes 1850 som balettelev vid k. teatern samt ingick 1856 tillika som elev vid k. dramatiska

scenen. Han tillhörde denna 1858—91, från 1864 såsom premiäraktör, och blef snart en af dess mest omtyckta förmågor i den heroiska genren. 1863 företog han en utländsk studieresa, hvilken i väsentlig mån bidrog till hans konstnärliga utbildning. E. var 1888—89 medlem af Dramatiska teaterns styrelse. — Redan genom de yttre företrädena af en ovanligt ståtlig gestalt, ädelburet hufvud och en manlig stämklang var E. hänvisad till ungdomliga hjälteroller. Med allvar, ifver och varm håg egnade han sig åt de högre skådespelet och förmådde merendels ge de rätta uttrycken åt karaktärerna. Han gjorde äfven lycka i det borgerliga dramat och i salongskomedien, där han hade nytta af sitt alltid säkra och harmoniska sätt att röra sig på scenen. Ungdomlig käckhet, obändig natur, som dock aldrig blef obehärskad idealistisk sträfvan samt karaktärsstyrka och ädel sinne framställde han bäst. I afseende på känslo djup och individualiseringens skärpa kunde däremot hans prestationer lämna något öfrigt att önska. Bland de karaktärsroller, som E. utförde och hvilka han till större delen kreerade på svensk scen, må framhållas titelrollerna i *Richard Sheridan*, *Coriolanus*, *Dagvard Frey*, *Hernani*, *Othello* och *Nero* samt *Thumelicus* (i ''Fäktaren i Ravenna''), *Horatio* (i ''Hamlet''), *Bothwell* (i ''Maria Stuart i Skottland''), *Sigismund* (i ''Lifvet en dröm''), *Bengt Lagman* (i ''Bröllopet på Ulfåsa''), *Eurysakes* (i ''Kungarna på Salamis''), *Humbert* (i ''Det besegrade lejonet''), *Bernard* (i ''Familjen Fourchambault'') och *Pastor Manders* (i ''Gengångare''). E. F—r.

Elmore [e'lmå(ə)], Alfred, engelsk historie- och genremålare, f. 1815, d. 1881, gjorde sina studier i London (af hvars kungl. akademi han blef medlem 1856), Paris och Rom och förvärfvade popularitet genom en mängd liffulla och kraftigt målade historiska taflor: *Uppfinningen af strumpväfstolen*, *Marie Antoinette i fängelset*, *Lenore*, *Pompeji* m. fl.

El-mórra. Se Araber, sp. 1266.

Elmquist, Adolf Frederik, dansk litterator, f. 1788, d. 1868, inrättade 1810 den förste fasta bokhandeln i Aarhus och blef 1812 tillika boktryckare. 1811—66 utgaf han ''Aarhus stifts tidende'', en af Danmarks äldsta och mest spridda provinstidningar (med slutligen 3,000 prenumeran

r). 1818—33 och 1839—40 redigerade han tillika en underhållande månadsskriften ”Læsefrugter” (66 d), hvilken, jämte öfversättningar, innehåller ori-inaluppsatser af en mängd danska författare, bl. a. t. Blicher, Ingemann, J. Thisted, H. K. Andersen ch H. P. Holst. E:s hus var under en lång öljd af år brännpunkten för de högre intressena i arhus. (E. Ebg.)

Elmquist, Karl Hugo Magnus, bildhug-are, f. 13 okt. 1862 i Karlshamn, arbetade på sin ders snickarverkstad från sitt elfte år, kom till tockholm 1881, var där ornamentsbildhuggare, stu-erade på Tekniska skolan och sedermera vid Konst-kademien 1888—92, då han erhöll kungl. me-aljen för *Ragnar Lodbrok* (på Skansen). E. ut-ällde 1893 den förtjänstfulla statyn *Ålderdomen*, istades 1894—97 med akademiskt stipendium i aris och Italien samt åter i Italien 1898—1901. an utställde 1897 kvinnostatyn *Drömmen* och grup-en *Religionen* (båda i marmor). Statyn *Fridlös* (i rons) följde 1898, barnbilden *Gryning* 1901 (i mar-or 1905, Nationalmuseum). E. har dessutom utfört nå konstindustriella föremål i brons, statyetter, aser, prydnadssaker m. m. — Efter många års teo-etiska studier och praktiska experiment i konstgjut-ing framställde E. 1902 en ny förenklad gjutnings-ıetod och tog patent på densamma, liksom på en af onom uppfunnen modellmassa för utsmältningsmo-ellen och ett nytt slags ugn för gjutformarnas prepa-erande. ”Den Elmquistska gjutningsmetoden” har edan åstadkommit en mängd förträffliga konstalster, örre och mindre, af olika slag. Den fick grand prix å utställningen i Bruxelles 1906. G—g N.

Elmquist, Gustaf Henning, ämbetsman, ocialpolitiker, f. 5 dec. 1871 i Eskilstuna, blef 889 student i Uppsala, där han 1895 aflade filos. icentiatexamen, och blef 1900 filos. doktor i Lund. an blef 1898 ledare af den officiella arbetsstatisti-en i Kommerskollegium och utnämndes 1902 till örste aktuarie och chef för kollegiets då nyinrät-ade afdelning för arbetsstatistik. Han var sekre-erare i kommitten för Sveriges deltagande i världs-tställningen i Paris 1900 samt i Stockholms yrkes-kolekommitté 1901—02 och ledamot af Stockholms rbetsförmedlingskommitté 1902—03 samt af kom-ittén för revidering af lagförslaget ang. medling i rbetstvister 1906. Han blef 1905 vice ordf. i sty-elsen för Stockholms stads arbetsförmedling och 1906 edamot af Stockholms stadsfullmäktige. E. har ut-ifvit eller redigerat ett stort antal skrifter i arbets-ch näringsstatistik, ang. yrkesundervisning, lär-ingsväsendet, arbetsförmedling, arbetsgifvar- och rbetarorganisationer, arbetskonflikter, medling i rbetstvister och sociallagstiftning i öfrigt, förutom n mängd kollektiva aftal mellan arbetsgifvare och rbetare o. s. v. Han har varit en mycket anlitad örlikningsman och skiljedomare i arbetstvister, så-om inom verkstads- och tobaksindustrien, bryggeri-ndustrien, byggnadsfacken i Stockholm och Malmö, id Stockholms stads arbeten, vid de enskilda järn-vägarna, transportrörelsen, spårvägstrafiken, bok-ryckeri- och bokbinderifacken m. fl., och sedan 905 har han officiellt uppdrag att vara skiljedomare ellan de enskilda järnvägsförvaltningarna och deras ersonal.

Elmquistska gjutningsmetoden. Se Elmquist, K. H. M., och Gjutning.

Elmseld l. Eliaseld, *fys.*, elektriskt ljusfeno-men, som vid stark luftelektricitet framträder på högt uppskjutande föremål, såsom torn och mastspetsar m. m. (se fig.). Ljuset synes som en eller stundom två lågor. Äfven de gamle kände detta fenomen. När lågan var dubbel, kallade de det ”Castor och Pollux”, i hvilket fall det ansågs såsom ett lyck-ligt förebud. En enkel låga kallades ”Helenaeld” och troddes bebåda olycka. Ordet elmseld lär vara

bildadt af namnet på ett kristet helgon, *Erasmus*, hvilket ord sammandrogs till Ermus och på italienska förändrades till Ermo eller Elmo. Elmselden upp-träder helst, då himlen är täckt med låga moln och vid snöyra samt i berglandskap. L. A. F.*

Elmshorn [-hårn], stad i preuss. reg.-omr. Schles-wig, vid Elbes biflod Krückau och järnvägen Altona —Kiel. 13,984 inv. (1905). Liflig flodfart och in-dustri. E. blef stad 1870.

El-mu'tasim-billāh, kalif 833—842. Se vidare Kalifat.

Elnæs skans i Norge, Vuku socken, anlades i Kristian V:s tid vid gården Elnæs på Værdals-älfvens norra strand för spärrande af vägen öfver Stiklestad till Levanger. Skansen förföll under 1600-talets senare hälft, men reparerades och besattes 1718. Numera synes intet spår af E. L. W:son M.

Elnbogen. Se Elbogen.

Elne [äln], stad i franska dep. Pyrénées-orien-tales (Roussillon), vid kustfloden Tech. 3,099 inv. (1901). Staden, det keltiska *Illiberris*, senare *Helena*, var förr en blomstrande handels- och in-dustristad. Från 6:e årh. var den biskopssäte, men detta flyttades 1602 till Perpignan.

Elōah, hebreiska namnet på Gud. Om härled-ningen af detta ord, som på arabiska motsvaras af *ilāh*, med bestämda artikeln *allāh*, finnas olika åsikter. Enligt det vanligaste antagandet samman-hänger det med det arabiska verbet *aliha*, ”bäfva”, och skulle i öfverensstämmelse därmed betyda ”fruktan”, ”föremål för fruktan”. Härmed kan man jämföra uttrycket *elōhē abrāhām ūphachad jischāq*, ”Abrahams Gud och Isaks skräck”, ”den, som äfven Isak fruktar”, i 1 Mos. 31: 42. Syn-nerligen ofta användes pluralformen elōhīm med betydelse af singularis. För öfrigt begagnas *elōah*, liksom ”gud” i svenskan, äfven om hedniska gudom-ligheter. K. V. Z.

El-Obeïd, hufvudstad i landskapet Kordofan i nord-östra Afrika. Omkr. 35,000 inv.: negrer, araber

och nubier, hvilka bo skilda i tre olika stadsdelar. Telegrafförbindelse finnes med Kartum, och järnvägsförbindelse dit är tilltänkt. Mahdin intog staden 17 jan. 1883, och vid försöket att fråntaga honom den led den egyptiska armén under Hicks pascha ett fullständigt nederlag 2—6 nov. s. å. vid Kaschgil s. om E. (J. F. N.)

Elōdea, *bot.* Se Elodea.

Elofsson, Sven, diplomat. Se Sven Elofsson.

Éloge [elåʃ], fr. (af lat. *elo'gium*, grafskrift, eller grek. *eulogi'a*, beröm), loford, loftal, beröm, pris; äreminne.

Elōhim. Se Elōah.

Elohisten. Se Pentateuken.

Éloignement des forts [elωänjmä' dä får], *befästningsk.*, fortens i en fortgördel afstånd från enceinten. L. W:son M.

Elokutiōn (lat. *elocūtio*), *ret.*, framsägande (af ett tal eller föredrag), uttal, föredragssätt, utförsgåfva.

Elokve'ns (lat. *eloque'ntia*), vältalighet.

El ole [åle], sp., andalusisk dans i $^3/_8$ takt (jfr Dans, fig. 12). Den infördes på scenen af Pepita de Oliva (se d. o.).

Elongatiōn (af lat. *elongātio*, aflägsnande). 1. *Fys.*, den vinkel, med hvilken en pendel aflägsnar sig från sitt medelläge. — 2. *Astron.*, den vinkel, med hvilken en stjärna, för en utanför dess bana varande iakttagare, vid något tillfälle synes aflägsnad från centralkroppen. Inom vårt solsystem tala vi därför om elongation endast för planeterna Merkurius och Venus samt för de öfrigas månar. Då rörelserna inom planetsystemet i allmänhet ske i ett mot jordaxeln ganska nära vinkelrätt plan, blir elongationen under hvarje omlopp en gång östlig och en gång västlig. Det största värde den därunder uppnår är, om såväl jorden som planeten befinna sig på medelafstånd från solen, för Merkurius 22° 47′ och för Venus 46° 20′; men till följd af såväl deras banors som jordbanans excentricitet blir den vid de olika omloppen något mer eller mindre. E. J.

Elopura, stad på nordöstra kusten af Borneo i brittiska Nord-Borneo-sällskapets område, med den utmärkta hamnen Sandakan, säte för North Borneo steamship company. Omkr. 8,000 inv.

Eloque'ntia, lat., vältalighet. — Eloquentia co'rporis, lat., "kroppens vältalighet", en genom ståtlighet eller väldighet imponerande gestalt. — Eloquentiæ lector, "lektor i (latinsk) vältalighet". I 1649 års skolordning talas om en "rhetor, seu eloquentiæ latinæ lector". Enligt 1820 års skolordning hade "eloquentiæ lectorn" skyldighet att undervisa "uti latinska språket, romerska antikviteterna samt grekiska och romerska mytologien". — Eloquentiæ professor, professor i vältalighet. — Eloquentiæ et poëseos professor (professor i latinsk vältalighet och poesi), den latinska titeln för innehafvaren af en professur i latinska språket och litteraturen. — Eloquentiæ et politices professor, titel för innehafvaren af den skytteanska professuren i vältalighet och statskunskap vid Uppsala universitet.

Elowson, Gullbrand, skolman, politiker, f. 16 nov. 1835 i Älgå på Dal, blef student 1855, filos. doktor 1863, docent i matematik vid Uppsala universitet 1864 samt lektor i matematik och fysik i Luleå s. å. 1869 blef han lektor i samma ämnen i Karlstad. Framstående kommunalman på sin ort, valdes E. till ledamot af riksdagens Andra kammare för Karlstad och Filipstad till majriksdagen 1887. Dessa städer representerade han t. o. m. 1896 och har sedan fr. o. m. 1897 oafbrutet representerat Karlstad. E. var vid riksdagarna 1888—90 medlem af tillfälliga utskott och tillhörde konstitutionsutskottet vid riksdagarna 1891—96 och 1903—06, det sistnämnda året som dess vice ordförande. Vid 1904 års riksdag väckte han motion om en riksdagsskrifvelse i rösträttsfrågan, förordande proportionella val till *båda* kamrarna (den s. k. "dubbelproportionalismen") samt upprepade denna sin motion äfven följande år, utan att någondera gången därför vinna flertal. Då E., som alltsedan 1890-talets början tillhört vänsterns mera bemärkte män i Andra kammaren, inom konstitutionsutskottet 1906 förordade det med syftet i hans tidigare motioner öfverensstämmande s. k. "Påboda-förslaget" — i sin ordning grundval för den Lindmanska rösträttspropositionen vid 1907 års riksdag —, uppstod mellan E. och hans forna partikamrater en häftig schism, som bl. a. vållade, att majoriteten 1907 fråntog honom hans gamla plats i konstitutionsutskottet. E. har skrifvit bl. a. *Framställning af grunderna för beräkning af lifräntor och lifförsäkringar* (1863), en *Elementarlärobok i aritmetik* (1868, 2:a uppl. 1890) samt *Några synpunkter angående valsättet vid politiska val* (1907).

El Paso (Presidio del Paso del Norte), stad i nordamerikanska staten Texas, vid Rio Grande del Norte, midt emot Paso del Norte i Mexico. 15,906 inv. (1900). Smältverk; gränshandel med Mexico.

Elpēnor (grek. *Ἐλπήνωρ*), *grek. sagohist.*, en af Odysseus' kamrater, hvilken berusad lagt sig att sofva på taket till Kirkes palats, hvarifrån han föll ned och bröt halsen af sig. I underjorden mötte Odysseus E:s skugga, som rolös irrade omkring, emedan hans lik ej begrafts, hvilket Odysseus verkställde vid sin återkomst till Kirkes ö.

Elphinstone [e'lfinståun], gammal skotsk släkt, bland hvars medlemmar flera gjort sig bemärkta i Skottlands och Englands historia. William E., biskop af Aberdeen, f. 1431, d. 1514, var den egentlige grundläggaren af Aberdeens universitet. Till England kom släkten med Jakob I:s skotske statssekreterare, James E., f. omkr. 1553, d. 1612, hvilken 1603 följde konungen till dennes nya rike och 1604 som lord Balmerino blef brittisk peer. Ett par år senare offrades han som syndabock för ett af honom 1599 uppsatt, för Jakob kompromitterande bref från denne till påfven, hvilket framdragits i ljuset af kardinal Bellarmin. En af statssekreterarens ättlingar, Arthur E., 6:e lord Balmerino, f. 1688, d. 1746, tillhörde de skotske jakobiternas mest betrodde ledare, tillfångatogs 1745 efter slaget vid Culloden och afrättades 1746 under synnerligen lifligt deltagande från sina landsmäns sida. I öfrigt märkas bland släktens medlemmar följande:

1. John E. (han skref sig Elphinston), sjöofficer, amiral i rysk tjänst, f. 1722, d. 1785, nådde i brittiska marinens tjänst 1757 kaptens grad, tog 1769 anställning som konteramiral i ryska flottan och afseglade samma höst från Kronstadt med en

ten eskader till Medelhafvet, där han förjagade
n öfvermäktig turkisk eskader vid Naupliaviken
7 maj 1770), slöt sig till amiral Spiridovs flotta
nder Aleksej Orlovs öfverbefäl och hade stor andel
segern öfver turkiska flottan vid Tschesme 7 juli
å. och dess förstöring genom brännarfartyg föl-
nde natt. E. sökte förmå de ryske befälhafvarna
ll att fullfölja segern genom ett djärft fram-
ängande mot Konstantinopel, men möttes af dem
ott med misstro och afund samt belönades endast
uggt för sina tjänster. Han tog då afsked ur
sk tjänst och ingick 1775 ånyo i brittisk, där han
779—80 utmärkte sig under sjökriget mot frans-
ännen i de västindiska farvattnen.

2. George Keith E., viscount Keith (be-
äktad med marskalk Keith och uppkallad efter
nom), amiral, f. 1746, d. 1823, hade i brittiska
arinens tjänst avancerat till vice-amiral, då han i
ni 1795 med en flotta anföll Kapstaden, som efter
ärda strider mellan landsatt engelskt manskap och
en holländska garnisonen kapitulerade 17 sept.
öljande året tvang han i Saldanha bay en till
aplandets återeröfring utsänd holländsk eskader att
fva sig och blef vid hemkomsten 1797 utnämnd
ll irländsk peer (baron Keith). Han inlade s. å.
or förtjänst om stillandet af det farliga myteriet
Sheerness och afseglade sedan till Medelhafvet som
ärmaste man under amiral Saint Vincent, hvilken
an på sommaren efterträdde som befälhafvare öfver
rittiska Medelhafsflottan. Som sådan blockerade
an 1800 Genua samt betäckte 1801 sir Ralph
bercrombys öfvergång till Egypten och ledde där
ustens bevakning mot franska undsättningsförsök,
ll dess den franska hären i sept. s. å. måste kapi-
lera. E. belönades för sitt välförhållande med
ngelsk peersvärdighet, var 1803—07 befälhafvare
r Nordsjöeskadern och 1812—15 för Kanalflottan
mt ledde i sistnämnda egenskap förhandlingarna
n Napoleon I:s öfverförande till S:t Helena. 1814
ef han viscount. Jfr Allardyce, "Life of admiral
rd Keith" (1882). — Hans dotter, Margaret
ercer E., f. 1788, d. 1867, gifte sig 1817
ed Napoleons forne adjutant, greve de Fla-
ault (se d. o.), och spelade som denne bekante
plomats maka en synnerligen framstående roll i
en högsta societeten.

3. Mountstuart E., anglo-indisk statsman
ch häfdatecknare, f. 1779, d. 20 nov. 1859, an-
ställdes 1796 i Ostindiska kompaniets tjänst, blef
801 biträdande engelsk agent i Poona, deltog som
iplomatiskt biträde i general Wellesleys (sedermera
ertigens af Wellington) fälttåg mot maratterna
803, hvarvid han äfven utmärkte sig för tapperhet
slagen vid Assaye och Argaum, samt var några år
ngelsk resident i Nagpur. Då lord Minto 1808
kte inleda mot fransmännen riktade diplomatiska
rbindelser med Brittiska Indiens grannstater,
ndes E. som ambassadör till emiren af Afganistan,
hah Schuja, för att afsluta ett alliansfördrag. Be-
kickningen misslyckades, men gaf anledning till
:s ryktbara *Account of the kingdom of Cabul and
s dependencies in Persia and India* (1815; 3:e
ppl. 1842). Hans under denna beskickning vunna
rfarenhet blef för lång tid vägledande för den
ndiska regeringens politik vid nordvästgränsen.
811 blef E. resident hos marattfursten ("peishwa")
Poona, visade 1817 vid dennes krigsförklaring mot
engelsmännen under kritiska omständigheter mycken
kallblodighet och genomförde efter furstens afsätt-
ning landets annektering med beundransvärd hänsyn
till befolkningens gamla sedvänjor, hvarigenom det
brittiska väldet i dessa trakter varaktigt befästes.
1820—27 var E. guvernör öfver presidentskapet
Bombay och gjorde sig under denna tid högt för-
tjänt om det brittisk-ostindiska rättsväsendet genom
sitt utkast till en sedan efter honom uppkallad lag-
bok ("Elphinstone code"), hvilken för sin klar-
het och bestämdhet t. o. m. jämställts med "Code
Napoléon". Han uträttade äfven mycket för folk-
undervisningens främjande bland den infödda be-
folkningen inom sitt ämbetsområde. E. lämnade
Indien 1827 och tillbragte sitt återstående lif dels
med studier i hemlandet, dels på resor, alltjämt
aktad och rådfrågad som den förnämsta auktoriteten
rörande indiska förhållanden. E. hade ständigt vid
sidan af sin ämbetsverksamhet idkat djupgående
studier i indisk historia och litteratur. Hans *History
of India: the hindoo and muhammedan periods* (2
bd, 1841; 9:e uppl. 1865) betraktas som ett klas-
siskt arbete för den tid den omfattar. Jfr biografier
öfver E. af sir E. Colebrooke (2 bd, 1884) och
J. S. Cotton (1892, i serien "Rulers of India").

4. William George Keith E., brorson
till E. 2, militär, f. 1782, sändes 1839 som general-
major till Indien, där han anförde en division af
bengaliska armén och 1841 trots ålder och bräck-
lighet sattes till befälhafvare för den brittiska
ockupationshären i Kabul. På denna post visade
han sig fullständigt oduglig. E. afled 23 apr. 1842
kort före den katastrof, som förintade Kabul-
hären. V. S—g.

Elpidon, pseudonym. Se Balucki, M.

Elpis Melēna, pseudonym. Se Schwartz,
M. E. von.

Elpi'stiker (af grek. *elpi's*, hopp), en af Plutarchos
omtalad filosofisk skola, som ansåg hoppet vara
grundvillkoret för all lefnadsglädje. Om Plutarchos
därmed syftar på någon för öfrigt känd filosofisk
skola, är oss ej bekant. L. H. A.

El Pue'rto. Se Puerto de Santa Maria.

Elritsan, *zool.* Se Elritssläktet.

Elritssläktet, *Phoxinus*, *zool.*, ett till blåsmun-
narnas ordning (*Physostomi*) och karpfiskarnas fa-
milj (*Cyprinoidei*) hörande släkte, som igenkännes

därpå, att nosen saknar skäggtömmar, och på den
långsträckta, föga hoptryckta kroppsformen, de korta
rygg- och analfenorna, de i två rader sittande svalg-
tänderna, den klufna stjärtfenan, de små fjällen
m. m. Dithörande fiskar vistas i sött eller föga salt
vatten med sandig och stenig botten, hålla sig i
allmänhet i stim och lefva af ryggradslösa djur,
fiskyngel och växtämnen. — Den i Sverige före-
kommande elritsan eller alkufvan (*P.
aphya*; se fig.) är till färgen mycket växlande: på

ryggen brunaktig eller svartgrön, med svarta, gula eller rödaktiga fläckar och längdstreck å kroppssidorna, samt på undre delarna röd eller silfverhvit med mörka punkter. Den uppnår en längd af ända till 10 cm. och förekommer ganska allmänt öfver hela landet i smärre vattendrag äfvensom i Östersjöns och Bottniska vikens skärgårdar, där den leker i slutet af juni och i juli. Köttet är godt och anses på vissa trakter såsom en läckerhet; i Sverige användes elritsan för det mesta blott till agn. Elritsan är en munter och liflig fisk, särdeles passande att hafva i akvarier o. d. J. G. T. (L—e.)

El Rocadillo [-di'ljå]. Se Carteja.

El Sag. Se Elefantine.

E'lsass (fr. *Alsace*, nlat. *Alsatia*), östra delen af tyska "rikslandet" Elsass-Lothringen. 8,292 kvkm. 1,198,774 inv. (1905), af hvilka 854,073 (71,2 proc.) voro katoliker, 316,891 (26,4 proc.) protestanter och 24,543 judar. För allra största delen af invånarna är tyska modersmålet; franska talas nämligen i södra E. (Ober-E.) af endast 1 proc. och i norra E. (Unter-E.) af endast 2 proc. af befolkningen. Folkmängdstätheten är 144 på 1 kvkm. E. omgifves i n. af Rhen-Pfalz, mot hvilket Lauter delvis är gräns, i ö. af Baden, från hvilket det skiljes genom Rhen, i s. af Schweiz och Frankrike utan naturliga gränser, i v. af Frankrike och Lothringen. Den västra gränsen mot Frankrike följer Vogesernas hufvudkam.

E:s historiska öden hafva på grund af landets geografiska läge varit mycket skiftande. Det har nämligen i ännu högre grad än andra områden i Rhentrakterna varit ett omstridt byte mellan de starkare välden, som etablerats å ömse sidor om Rhenfloden. E:s äldste kände inbyggare voro af keltisk stam, men blandades tidigt med germanska bosättningar. Under sina galliska fälttåg (58—50 f. Kr.) införlifvade Cæsar landet med Romerska riket, och eröfringen tryggades genom en mängd militärstationer och kolonier: *Augusta Rauracorum* (Augst, vid Basel), *Tabernæ* (Saverne l. Zabern), *Mons brisiacus* (Alt-Breisach) och *Argentoratum* (Strassburg) m. fl. Sedan 3:e årh. e. Kr. inföllo de germanske alemannerna gång efter annan i E., där de till en början drefvos tillbaka, särskildt genom Julianus Apostatas seger vid Strassburg 357, men från början af 400-talet gjorde sig till herrar. År 496 besegrades alemannerna vid Zülpich af frankerna, hvilka eröfrade en god del af E., och där främjade kristendomens införande. Till eröfringens tryggande öfverflyttades dit en del franker ("elisassen" l. bland främlingar bosatta), efter hvilka landsnamnet E. på 600-talet anses ha uppkommit. Tidigt lämnade merovingerna E. såsom hertigdöme åt *etichonernas* mäktiga släkt, hvilken innehade hertigvärdigheten, till dess den upphäfdes (i midten af 700-talet). Genom fördraget i Verdun (843) blef E. en del af Lothars rike, men genom fördraget i Mersen (870) lades det till Östfrankiska riket (Tyskland) och räknades däreftер såsom en del af hertigdömet Schwaben. De schwabiske hertigarna buro likväl oftast särskildt titeln hertig af E. Så var förhållandet med Hohenstaufarna, ända tills deras ätt utgick (1268). — Efter denna tid sönderföll E. i ett stort antal riksomedelbara områden, så att E. framgent blef endast ett geografiskt namn utan motsvarande politisk betydelse. Af ålder var E. för rättsskipningens handhafvande deladt i två grefskap: Südgau l. vanligare Sundgau, äfven kalladt Ober-E., samt Nordgau, vanligen nämndt Unter-E. Sedan 1100-talet innehade Habsburgarna landtgrefveuppdraget i Sundgau, och de begagnade upplösningstiden inom riket efter Hohenstaufernas undergång till att här betydligt utvidga sitt område. I Ober-E. funnos några smärre självständiga områden, bland hvilka de fem fria riksstäderna Mülhausen (sedan 1515 medlem af Edsförbundet), Kolmar, Kaysersberg, Münster im Thal och Türckheim förtjäna nämnas. I Unter-E. saknades dylikt dominerande välde som Habsburgarnas i Ober-E.: de omfångsrikaste besittningarna tillhörde biskopsdömet Strassburg, hvars innehafvare sedan 1384 förde den alldeles betydelselösa titeln landtgrefve af Unter-E., samt grefvarna af Hanau-Lichtenberg; den fria riksstaden Strassburg egde jämväl ganska betydande områden, medan öfriga tio riksstäder här (de viktigaste voro Hagenau, Oberehnheim, Rosheim, Schlettstadt och Weissenburg) voro små och svaga; dessutom funnos här strödda besittningar, tillhöriga andra riksstånd (sålunda hade Habsburgarna ett par små områden) eller medlemmar af riksridderskapet samt ett fyrtiotal s. k. fria riksbyar. I denna brokiga blandning af skilda välden sökte riksstäderna genom sammanslutning bevara sitt oberoende; det rika Strassburg stod sålunda under 1400- och 1500-talen ofta i förbund med Basel, Zürich, Ulm, Augsburg m. fl., medan de tio smärre riksstäderna i E. sedan 1300-talet voro förenade i ett lokalt förbund, kalladt elsassiska *Dekapolis*. Å andra sidan sträfvade Habsburgarna att från sina besittningar i Ober-E. draga äfven det öfriga af E. under sitt inflytande; i själfva verket egde de som innehafvare af det eljest i riket försvunna landsfogdeämbetet (*reichslandvogtei*, *præfectura provincialis*) ännu på 1600-talet vissa befogenheter, mest af ekonomisk art, öfver de tio riksstäderna samt de fria riksbyarna. Splittringen och de inre striderna hämmade ej den rika Rhentraktens kulturella blomstring, hvarom bl. a. namn som Otfried, Eckhart, Johannes Tauler, Gutenberg och Sebastian Brant vittna. Det vakna andliga intresset vållade, att reformationen mycket tidigt vann inträde här: 1529 afskaffades den katolska mässan i Strassburg, och staden blef sedan en af protestantismens stödjepunkter inom Syd-Tyskland, deltog i schmalkaldiska förbundet, i evangeliska unionen och senare i Heilbronnförbundet. — Redan under medeltidens sista sekel hade enstaka försök gjorts från Frankrike att vinna fast fot i det splittrade E. När Habsburgarnas ställning i dessa nejder omkr. år 1500 väsentligen stärkts genom förvärfvet af den burgundiske hertigen Karl den djärfves kvarlåtenskap samt genom arfsrätten till de spanska besittningarna, började de franske konungarna, fr. o. m. Frans I, den konsekventa angreppspolitik, genom hvilken de sökte sönderbryta den kedja af habsburgska länder, som hotande omslöt deras rike. Att förvärfva E. och därmed tränga fram till Rhen blef ett af hufvudmålen för denna politik, särskildt efter Henrik II:s deltagande i schmalkaldiska kriget, och dit riktade sig Richelieus alla bemödanden under trettioåriga kriget. Gustaf II Adolf och Axel Oxenstierna kunde genom förbund med Strassburg och genom ockupation af de militäriskt viktigare orterna till en tid stänga vägen för det franska inflytandet, men efter

get vid Nördlingen nödgades svenskarna öfver-
ına det mesta af sina besittningar i E. åt sina
ierade, fransmännen. Bernhard af Weimar, nu i
nsk tjänst, sökte skapa sig ett självständigt furstен-
ne af det habsburgska E.; efter hans död (1639)
ıöll franska kronan dessa eröfringar, och de tryg-
les genom westfaliska freden 1648. I denna fred
rädde kejsaren för sig och sitt hus till Frankrike
habsburgska besittningarna i Ober- och Unter-E.
ıte de af hans hus utöfvade landsfogderättig-
erna; de vunna områdena skulle skiljas från Tyska
et och införlifvas med Frankrike, hvaremot den
erlåtna landsfogderätten icke skulle göra någon
kränkning i de inom E. befintliga riksståndens
ıeter och ställning till riket. Ludvig XIV begag-
le sig emellertid af Tyska rikets inre upplösning
att först förmå enskilda härskare i E., särskildt
v. biskopen af Strassburg Frans Egon von Für-
ıberg, att frivilligt erkänna Frankrikes öfverhög-
samt att därpå under godtycklig tolkning af
ıdsfogderätten genom reunionsedikten införlifva så
lt som hela det öfriga E. med sitt rike; Strass-
g, som skarpast gjorde motstånd, betvangs 1681.
lleståndet i Regensburg 1684 och freden i Rijs-
k 1697 sanktionerade dessa åtgärder. Fram till
ı franska revolutionen, då de sista till Tyska riket
ıu hörande styckena af E. jämväl eröfrades (1793),
ɔg E. en särställning inom Frankrikes förvalt-
g, i det dess olika kommuners traditionella rättig-
er i det hela respekterades. Revolutionen upp-
'de äfven dessa privilegier, och E. blef nu helt
oordnadt med öfriga franska landsändar; det de-
es 1790 i två departement, som ungefär motsva-
le den historiska indelningen, Haut-Rhin
ed 3 arrondissemang) och Bas-Rhin (med 4
ondissemang). Genom frederna i Paris 1814 och
15 lämnades Frankrike i ostörd besittning af E.,
ts motsatta yrkanden från Preussens sida. — Un-
1600- och 1700-talen gjorde i det hela förfransk-
gen rätt obetydliga framsteg inom E. — särskildt
universitetet i Strassburg tyskt — utom på det
igiösa området, där den franska regeringen under-
lde katolicismen. I ekonomiskt hänseende var för-
delsen med Frankrike förmånlig. Förvaltningsre-
men under revolutionen medförde ett mera konse-
ent förfranskningsarbete, franska språket utträngde
det tyska inom de bildade kretsarna, men den
ra massan på landsbygden fortfor att tala sin tyska
nart. — Tyskarnas segrar under kriget 1870—71
sleto E. från Frankrike. Genom Versailles-preli-
närerna 26 febr. 1871 och fredsslutet i Frankfurt
å. afträdde fransmännen hela E., så när som
lforts fästning och dess närmaste omgifning, hvar-
er E. och det af fransmännen likaledes afträdda
ra Lothringen förenades till ett "riksland",
sass-Lothringen (se d. o.).

Litt.: Karl Jacob, "Die erwerbung des E. durch
ankreich im westfälischen frieden" (1897), där
ı viktigaste litteraturen meddelas samt redogörelse
ınas för de tvistigaste rättsfrågorna om E. Jfr ock
Kretschmer, "Historische geographie von Mittel-
ropa" (1904). C. H. H.

E'lsass-Lo'thringen (fr. *Alsace-Lorraine*), omedel-
t "tyskt riksland", bildadt af det genom freds-
tet i Frankfurt 10 maj 1871 af Frankrike afträdda
ass (med undantag af kantonerna Belfort, Delle,
ntaine och Giromagny) samt delar af de lothring-

ska departementen Meurthe (arrond. Sarrebourg och
Château-Salins), Moselle (arrond. Sarreguemines,
Metz och Thionville) och Vosges (kant. Schirmeck
och en del af kant. Saales). Areal 14,518 kvkm.
(hvaraf 8,292 kvkm. komma på Elsass, 6,226 kvkm.
på det lothringska området). Det bildar sydvästligaste
delen af Tyska riket och ligger mellan 5° 52′ och
8° 14′ ö. lgd samt mellan 47° 25′ och 49° 30′ n. br.
Största längden i n. och s. utgör 190 km., största
bredden (under 49° n. br.) 170 km., minsta bredden
35 km. I n. gränsar det till Luxemburg, preuss.
Rhenprovinsen och bajerska Rhenpfalz, i ö. till Ba-
den (med Rhen som gräns), i s. till Schweiz och
Frankrike och i v. till Frankrike (mot hvilket Vo-
geserna bilda naturlig gräns från Ballon d'Alsace
till Saars källor). Till sin naturbeskaffenhet sönder-
faller landet i tre delar: slättlandet utmed Rhen,
16—30 km. bredt, Vogesernas bergland (se Vo-
geserna) samt det lothringska platålandet i n. v.
Det förstnämnda, som utgör en del af den öfver-
rhenska slätten, med en höjd af 140—250 m. ö. h.,
går i s. ända till Mülhausen, där de sista förgre-
ningarna af Jurabergen sluta, och består längs Rhen
af stora, ofta öfversvämmade ängsmarker och vatten-
samlingar, återstoder af gamla flodbäddar; därpå
följer en något högre landsträcka, som i s. bär ett
mäktigt kisellager och är vattenfattig (Hardtwald ö.
om Mülhausen), men i midten och n. jämte några
sandstråckor eger bördig lerjord, och slutligen ligger
längs Vogeserna ett kuperadt bälte, tätt bebyggdt
och rikt på fruktträdsplanteringar och vingårdar.
Lothringen i n. v. bildar en tämligen jämn, men föga
fruktbar, mot n. v. något sluttande platå af omkr.
300 m. höjd, bestående af bergarter, tillhörande
trias, på enstaka ställen af jurakalklager. Hufvud-
floden är Rhen med sina bifloder Ill och Mosel; en-
dast en liten del längst i s. v. tillhör Doubs' (Rhônes)
flodområde. Dammar och små sjöar finnas företrä-
desvis i Sundgau och Lothringen; Vogeserna hafva
flera bergssjöar. Mineralkällor (mest saliniska med
mer eller mindre järn) finnas hufvudsakligen i Unter-
Elsass (Niederbronn, Bronn, Sulzbad), till ett mindre
antal i Ober-Elsass (Rappoltsweiler, Sulzmatt, Sulz-
bach). Klimatet är ett öfvergångsklimat mellan mari-
timt och kontinentalt. Rhenslätten har en årstempera-
tur af 9—10°, Lothringen är något svalare, 8—9°.
Nederbörden är i södra Vogeserna 140—200 cm.,
i norra Vogeserna 120—160 cm., Rhenslätten från
s. upp till Strassburg ligger däremot i regnskugga
och har ej mer än 60—70 cm., Lothringen har nå-
got rikare nederbörd.

Befolkning. Folkmängden uppgick 1871 till
1,549,738 pers. och 1905 till 1,814,564 (1,198,774
i Elsass, 615,790 i det lothringska området), ut-
visande en ökning af 17,08 proc. Utvandringen,
som under första tiden efter kriget var högst be-
tydlig, är ännu ganska stor, men ersättes nu genom
inflyttning. Den transmarina utvandringen är ej
stor och undandrager sig kontroll, enär den mest
går öfver franska hamnar. Med en medelfolkmängd
af 125 pers. per kvkm. (146 i Ober-Elsass, 143
i Unter-Elsass och 99 i Lothringen) hör E. till
de tätast befolkade länderna i Europa. 48,1 proc.
af befolkningen bodde 1900 i städer (om 2,000
inv. och däröfver); de största af dessa voro 1905
Strassburg, hufvudstaden (167,678 inv.), Mülhausen
(94,498 inv.), Metz (68,419 inv.) och Kolmar

(41,791 inv.). Mankönets öfvervikt (106,5 mot 100) beror på den stora militärstyrkan och inflyttning af industriarbetare till Lothringen. Af hela befolkningen voro (1900) 84,5 proc. födda i rikslandet, 11,75 inom det öfriga riksområdet och 3,75 proc. i utlandet (en större procent utlänningar än i någon annan tysk stat), däraf 20,952 italienare och 14,938 fransmän. — Befolkningsrörelsen är i alla afseenden svagare än i Tyska riket i allmänhet. Under årtiondet 1891—1900 var antalet födelser 31,1 pro mille (i hela riket 37,3), antalet dödsfall 22,5 pro mille (23,5 pro mille) och antalet ingångna äktenskap 7,2 (8,2). — Elsassarna, mähända med undantag af befolkningen i norra Elsass, tillhöra den alemanniska, lothringarna den frankiska stammen. Folkspråket är

Elsassiska folkdräkter.

i större delen af landet tyska; fransktalande äro af Elsass blott enstaka kommuner i kretsen Altkirch längst i s. v. samt västra delarna af kretsarna Rappoltsweiler, Schlettstatt och Molsheim, af Lothringen ungefär sydvästra hälften. Där går språkgränsen i en mycket krokig linje från Saars källa till Luxemburg. Lothringen, som aldrig varit ett tyskt land i samma omfattning som Elsass och som af naturen hör närmare samman med Frankrike än med Tyskland, var 1871 till öfvervägande del fransktalande. Sedan har genom skolorna och genom inflyttning af tyska arbetare franskan alltmera undanträngts, men ännu 1903 var det i 311 af rikslandets 1,705 kommuner tillåtet att använda franska i inlagor till myndigheterna. 198,173 pers. hade vid folkräkningen 1900 franskan till modersmål. Katolikerna utgjorde 1905 76,5 proc., protestanterna 21,6 proc. och mosaiska trosbekännare 1,74 proc. De förstnämnde hafva biskopar i Strassburg och Metz, hvilka lyda omedelbart under påfven; den lutherska kyrkans ledning handhafves af ett öfverkonsistorium och ett direktorium i Strassburg, den reformerta kyrkan har 5 konsistorier, hvilka lyda direkt under ministeriet, den israelitiska kulten 3 konsistorier. — Skolväsendet har af tyskarna fullständigt omorganiserats med det resultat, att skrif- och läskunnigheten betydligt tillväxt. I spetsen står ett öfverskolråd, hvars ordförande är statssekreteraren. De allmänna högre skolorna inrättas och underhållas af kommunerna; lärarlönerna etc. bestridas af staten, som därför upptager skolafgifter. Af sådana skolor finnas: 14 gymnasier och lyceer, 3 progymnasier, 3 högre realskolor och 7 realskolor. Högre privatskolor äro ett protestant. gymnasium i Strassburg, biskopliga gymnasier i Strassburg och Montigny vid Metz, ett biskopligt progymnasium i Zillisheim (Öfre Elsass) och två andra kyrkliga läroanstalter i Bitsch och Metz. Folkskolorna äro kommunala, men lärarpersonalens ålderstillägg och vikariatsarfvoden samt pensioner utbetalas af staten. För lärarpersonalens utbildning finnas 5 lärar- och 2 lärarinneseminarier samt 5 förseminarier. Ett rikt doteradt universitet (med två teologiska fakulteter) öppnades 1872 i Strassburg. Teknisk undervisning meddelas i tekniska skolan i Strassburg, lägre tekniska skolor i Mülhausen och Thann, en kemiskola samt en spinn- och väfskola i Mülhausen och en konstslöjdskola i Strassburg.

Näringar. Af hela jordarealen voro 1900 46,8 proc. åker och annan odlad jord, 12,9 proc. naturlig äng, 2,3 proc. betesmarker, 30,3 proc. skogbeväxt mark, 2,3 proc. vinberg samt 5,4 proc. vägar och vatten m. m. Jordbruket skötes vida bättre i Elsass än i Lothringen. Större delen (16,6 proc.) af åkerjorden användes till hveteodling och nästan lika mycket till odling af hafre. E. producerar mer vin än något annat tyskt land (i medeltal 1,4 mill. hl., med ett värde af omkr. 30 mill. kr.). Äfven fruktodlingen är betydande. Af tobak skördades 1903 3,540 ton och af humle 4,315 ton. De viktigaste industrigrenarna äro järn- och textilindustrien. Lothringen eger salt, stenkolslager (företrädesvis vid Saarbrücken) och järnmalm, viktigast oolitisk brunockra, som finnes i riklig mängd och stor utsträckning v. om Mosel. Efter användningen af den basiska defosforiseringsmetoden har brytningen högst betydligt ökats (1902 brötos nära 9 mill. ton), och något mer än hälften nedsmältes inom landet (39 masugnar lämnade s. å. 1,6 mill. ton tackjärn). Järnindustrien är hemma hufvudsakligen i n. v., i trakten af järngrufvorna, ehuru äfven i Elsass (i kretsen Hagenau, i Strassburg, Mülhausen och Gebweiler m. fl. st.) finnas stora mek. verkstäder, valsverk, stålverk m. m. Textilindustrien, som sysselsätter nära en tredjedel af alla arbetare, har sitt hufvudsäte i Ober-Elsass, särskildt i Mülhausen, vidare i Kolmar och i Vogesernas dalar, där vattendragen lämna riklig kraft, och omfattar tillverkning af såväl bomulls- som ullgarn, bomulls- och ylleväfnader, jämte kattuntryckeri, färgerier och blekerier; äfven silkesspinnerier och sidenbandsväfverier samt plyschfabrikation finnas. Efter föreningen med Tyska riket har bomullsindustrien gått något tillbaka till förmån för ylleindustrien. Andra viktiga industrigrenar äro glasindustrien (i lothringska delen af Vogeserna), porslins- och stengodsindustrien (i Saargemünd), kemisk-tekniska industrien, den vidtberömda tillverkningen af gåslefverpastejer i Strassburg samt beredningen af musserande viner, delvis med begagnande af från Champagne införda viner. — Handeln motsvarar den lifliga industrien och främjas af 743 km. vattenvägar (däraf 412 km. kanaler: Rhen-Rhônekanalen, Rhen-Marnekanalen o. a.) och 2,017 km. järnvägar (1906).

Författning och förvaltning. Lagar rörande rikslandet utfärdas af kejsaren med förbunds-

rådets bifall, sedan E:s representation, landsutskottet, antagit dem; kunna regering och landsutskott ej enas, förbehålles tyska riksdagens medverkan vid landslagstiftningen. Landsutskottet (*der landesausschuss*) räknar 58 medlemmar, valda för 3 år: 34 af och bland de 3 landstingens (*bezirkstage*) medlemmar, 4 af de fyra största städernas kommunalråd och 20 af elektorer, valda af de öfriga kommunalråden. Öfverläggningsspråket är tyska. I spetsen för förvaltningen står en kejserlig ståthållare (*statthalter*), som residerar i Strassburg och har vid sin sida en ministär med en ansvarig statssekreterare såsom chef och delad på fyra afdelningar: för inrikesärenden, för kult och rättsväsende, för finanser, industri och domäner samt för jordbruk och allmänna arbeten, hvar och en under en understatssekreterare. Såsom rådgifvande myndighet (särskildt i fråga om lagförslag) fungerar ett statsråd (*staatsrat*), bestående af ståthållaren som ordförande, sex andra högre ämbetsmän samt 8—12 af kejsaren för 3 år utnämnda medlemmar, af hvilka 3 efter förslag af landsutskottet. Till tyska riksdagen sänder E. 15 ombud. I förbundsrådet är dess ståthållare representerad af två kommissarier, som dock hafva endast rådgifvande röst. — För den inre förvaltningen är E. deladt i 3 förv.-omr. (*bezirke*): Unter-Elsass, Ober-Elsass och Lothringen under hvar sin president: i Strassburg, Kolmar och Metz; bezirken äro delade i 22 kretsar (*kreise*) med hvar sin kretsdirektor (Strassburg och Metz bilda självständiga stadskretsar under bezirkspresidenten). Representationen i ett "bezirk", *bezirkstag*, är ett slags landsting (en medlem för hvarje kanton), som väljer en del af medlemmarna i landsutskottet, besluter öfver sitt områdes hushållning och fördelar repartitionskostnaderna på de olika kretsarna. På samma sätt har kretsen sin representation, *kreistag*. — Under *oberlandesgericht* i Kolmar såsom högsta domstolsinstans sortera 6 *landgerichte* och 77 *amtsgerichte*. Med 1900 års ingång trädde den tyska "Bürgerliches gesetzbuch" i st. f. dittills gällande "Code civil". — Budgeten för 1906—07 upptog de ord. inkomsterna till 54,4 mill. mk och utgifterna till 54,3 mill. mk samt de e. o. inkomsterna till 3,9 och de e. o. utgifterna till 4 mill. mk. Det s. k. matrikularbidraget till Tyska riket var för budgetåret 1906—07 8,65 mill. mk. Rikslandets finansiella ställning är fördelaktig, enär det ej vid öfvergången öfvertog någon del i franska statsskulden. Genom aflösning af säljbara ämbeten inom justitieförvaltningen uppstod dock snart efter annexionen en statsskuld på omkr. 21 mill. mk, hvaraf dock större delen är betald; för produktiva ändamål ha ock på senare tiden upptagits några lån, så att hela statsskulden (uteslutande 3 proc. obligationer) utgör omkr. 30 mill. mk. — E:s värnpliktiga (omkr. 8,200 man) fördelas på rikets olika kårer och på flottan. Inom E. äro förlagda 15:e och 16:e samt delar af 14:e armékårerna och 2:a bajerska kåren. Fästningar äro Strassburg, Metz, Neubreisach, Diedenhofen och Bitsch. Landets vapen (sedan 1891) är riksörnen med kejsarkronan sväfvande däröfver och de tre landsdelarnas vapen på bröstskölden. (Detta vapen användes endast för dekorativa ändamål; myndigheterna föra riksvapnet.)

Litt.: "Das reichsland E. Landes- und ortsbeschreibung. Herausgegeben vom Stat. bureau des ministeriums für E." (1898—1903), "Beiträge zur landes- und volkeskunde von E." (1887 ff.), "Mitteilungen der Geol. landesanstalt von E." (1886 ff.), "Statist. mitteilungen" (årl., sedan 1873), "Stat. handbuch" (hvartannat år). Wbg.

Historia. Genom lag af 9 juni 1871 förenades E. med Tyska riket såsom "omedelbart riksland" och styrdes diktatoriskt af förbundsrådet till 1 jan. 1874, då Tyska rikets författning trädde i kraft. Härpå inrättades landet efter mönstret af en preussisk provins, under en "oberpresident", von Möller, men vissa regeringsfunktioner förbehöllos rikskansleren. De många förmåner, som tyska regeringen visade landet, såsom ersättning för förluster under kriget, nedsättning i skatterna m. m., födde inga vänligare känslor mot Tyskland. Stor upphetsning framkallade "optionsfrågan". Genom Frankfurtfreden hade bestämts, att alla i E. boende till 1 okt. 1872 skulle själfva få afgöra, om de för framtiden ville vara fransmän eller tyskar. Den, som valde det förra, måste dock flytta till Frankrike; men af 160,878 personer, som opterade för Frankrike, öfverflyttade blott 49,926. De kvarstannande betraktades som tyskar och behandlades som förbrytare, när de under. inflytande af det katolska prästerskapet och med anspråk att anses för utlänningar sökte undandraga sig värnplikt o. d. Kommunalråden i Strassburg m. fl. städer upplöstes 1873. Vid det första valet af medlemmar i tyska riksdagen (1874) valdes 10 klerikala och 5 liberala, alla tyskfiender, hvilka vid sitt första uppträdande i riksdagen högtidligen protesterade mot E:s införlifvande i Tyskland. I riksdagens förhandlingar togo de ingen del. Emellertid bildades inom landet ett nytt parti, autonomisterna, hvilket insåg det gagnlösa i att protestera mot Tyskland och fordrade, att E., liksom andra tyska riksländer, skulle få förvalta sig själft. Vid riksdagsvalen 1877 vann det 5 platser i riksdagen från de protesterande. Genom ståthållarskapets inrättande enligt lag af 4 juli 1879 fick slutligen landet större självständighet. Fältmarskalken E. von Manteuffel (1879—85) sökte såsom ståthållare vinna folket, särskildt de högre klasserna, genom mildhet och eftergifvenhet, utan att dock lyckas. Vid riksdagsvalen 1881 och 1884 valdes endast klerikala och protestpartiets män. Strängare åtgärder vidtogos då. 1881 förbjödos franska försäkringsagenter att drifva sin verksamhet i rikslandet, tidningar undertrycktes, optanter, som återvände från Frankrike, blefvo utvisade, och det bestämdes, att tyska språket ensamt skulle användas i landsutskottet. Ståthållaren furst Chlodwig zu Hohenlohe-Schillingsfürst (1885—94) syntes till en början kunna lugna sinnena, men 1887 valdes idel protesterande, hvilket framkallade nya mått och steg från regeringens sida. Alla föreningar, som stodo i någon förbindelse med franska patriotligan och som icke intogo tyskar såsom ledamöter, blefvo upplösta; förordningar utfärdades mot yttringar af fientlighet mot Tyskland, mot franska officerares vistande i landet, mot utlänningars rätt att arrendera jakten; riksregeringen fick rätt att vid behof utse lämpliga personer till kommunalämbetsmän på landsbygden. Slutligen (1889) påbjöds det tyska språket såsom enda språk vid domstolarna. Den mest ingripande åtgärden var dock införande af passtvång för alla öfver tyskfranska gränsen kommande utlänningar (1887) i syfte att förhindra franska agitatorers besök i E. Vid

riksdagsvalen 1890 framträdde omsider symtom af ett närmande till Tyskland, i det att 3 af de valde icke voro separatister. 1891 blef passtvånget till största delen upphäfdt, hvilket mycket bidrog till att lugna sinnesstämningen, som numera är mot Tyskland vänligare än någonsin. I juni 1902 antog tyska riksdagen förslag om upphäfvande af den vid ståthållarskapets bildande införda s. k. diktaturparagrafen (d. v. s. den ståthållaren medgifna rätten att ”vid fara för den allmänna säkerheten ofördröjligen vidtaga alla mått och steg, som han för farans afvärjande finner nödvändiga”). Ståthållare är sedan 1894 furst Hermann zu Hohenlohe-Langenburg. C. H. H.

Elsa Törne, pseudonym för fru Elna Tenow.

Elsevier [-vir], Elzevir (latiniseradt *Elzevirius*), en frejdad boktryckarfamilj i Leiden och Amsterdam. (De fleste, och särskildt de äldste, medlemmarna af släkten skrefvo sig Elsevier, några däremot Elzevier.) Familjens glansperiod inföll 1583—1680, under hvilken tid Elsevierna vunno stort rykte genom bl. a. sina upplagor af gamla klassiker. Lodewijk E., f. 1540 i Louvain, d. 1617, flydde under de religiösa

Två af familjen Elseviers boktryckarmärken.

oroligheterna till Leiden, där han på 1580-talet upprättade en bokhandel jämte boktryckeri. Den första af honom tryckta boken bär titeln ”J. Drusii ebraicarum questionum, sive questionum ac responsionum libri duo” (1583). Sin högsta glans uppnådde Elsevierernas tryckeri 1622—52 under Bonaventura E. (f. 1583, d. 1652) och Abraham E. (f. 1592, d. 1652), den förre son, den senare sonson till den ofvannämnde Lodewijk E. De elseviertryck, som härstamma från denna period, äro de mest värderade. I Amsterdam grundlades en affär 1636 af Lodewijk E. (1604—70), sonson till den förutnämnde Lodewijk E., men denna affär öfvergick i början af 1680-talet till bokhandlaren och boktryckaren Adrian Moetjens i Haag. Af Pieter E. (1643—96), den föregående brorson, upprättades en filial i Utrecht. Efter 1680 sjönk firmans anseende, och tryckeriet vårdslösades alltmer, så att det 1712 måste säljas för den jämförelsevis ringa summan af 2,000 floriner. I fråga om utgifvandet af lärda arbeten öfverträffades Elsevierna af familjen Estienne i Paris; men ingen kunde täfla med dem i valet af förlagsartiklar, i typernas fina snitt, i rent och jämnt tryck samt i papperets godhet. De elsevierska upplagorna af Livius, Terentius, Tacitus (1634), Plinius (1635) och Vergilius (1636), nya testamentet, psaltaren, Tomas a Kempis' ”De imitatione Christi” m. fl. äro typografiska mästerverk. Antalet af de arbeten (”elsevierer”), som utgåfvos af ifrågavarande firmor, beräknas till 2,000. En stor del af dessa betalas ännu ofantligt högt. Jfr A. de Reume, ”Recherches historiques, généalogiques et

Faksimile (i originalets storlek) af titelbladet till en elsevier, svensken H. Soterus' latinska beskrifning öfver Sverige.

bibliographiques sur les Elsévier” (1848), Ch. Pieters, ”Annales de l'imprimerie elsévirienne” (1853; 2:a uppl. 1858), Willems, ”Les Elzevier” (1880),

II.

DE INGENIO, MORIBVS & conſuetudinibus Suecorum.

SVECIS ingenia ſatis idonea ſunt, non modo ad mechanicas artes quaslibet addiſcédas, ſed ad omnis generis ſcientias, literaturam, & variorum idiomatum uſum: Nam qui paulo ſunt honeſtioris & lautioris conditionis, non modo Latinæ linguæ, ſed & Germanicæ Gallicæque ſtudioſi ſunt, eaſque ſumma induſtria uſurpant.

Mores illorum olim ſimplices, nunc quoq; commercia & vicinorum conſuetudo nonnihil mutarunt: ſed quo longius à fontibus vitiorum, quæ hodie agmen in orbe ducunt, libido & ſuperbia, eo adhuc minus contagione illius inquinantur.

Prof på elsevier-texttryck, faksimile ur Soterus' ”Svecia”.

Kelchner, ”Catalogus librorum officinæ elsevirianæ” (1880), Frick, ”Die elzevirschen republiken” (1892), samt, af svenskar, med. d:r G. Berghmans skrifter ”Études sur la bibliographie elzévirienne”

(1885) och ”Nouvelles études” (1897), R. Bergström, ”En Elzeviersamling” (i ”Litt. o. natur”, 1889), och C. Lundahl, ”Släkten Elzevir” (i festskriften ”Pro novitate”, 1898). (R. G.)

Louwys Aernouts E., holländsk landskapsmålare, representerad i svenska samlingar, f. 1617 i Leiden, d. 1675 i Delft, son till målaren Aernout E. af den berömda boktryckarfamiljen. E., hvars målningar nu äro mycket sällsynta, var på sin tid en ansedd artist, som jämte den store Johannes Vermeer och Ant. Palamedesz, var en af de ledande inom Delfts målargille. I museet i Dessau ses af hans hand ett *Landskap med andjakt* (1647), och i den forna Schagerströmska samlingen i Stockholm var han företrädd af en tafla med liknande motiv (1648). O. G—g.

Elsevier [-vir], en tryckstil. Se Elzevirstilen.

E'lsheimer [-hajmer], Adam, tysk landskaps- och figurmålare, f. 1578 i Frankfurt, d. 1620 i Rom, var elev af Hans Grimmers lärjunge Filip Uffenbach och växte upp i Dürerska traditioner, men nådde sin egentliga utveckling i Rom, där han vistades från 1600. Hvad han där i målarkonst fick skåda gjorde honom, liksom så mången annan främmande artist, till en början yr i hufvudet. Vacklande hit och dit, lät han sig efter hvartannat mer eller mindre tydligt påverkas af Correggio, Tintoretto, Carraccierna, o. s. v., och han blef sig själf, först sedan han frigjort sig från de stora förebildernas fjättrar och begynt att studera omgifningarna kring Rom — som han dock icke målade direkte efter naturen, utan i minnet, i små, sirligt utförda landskap, poetiskt stämningsfulla, i milda, sammetslena och klara färger, med bibliskt eller mytologiskt staffage. Märkligast är dock i dessa hans små målningar, i hvilka landskapet vanligen dominerar, hans originella behandling af ljusdunklet, hvari han frestade nya uppgifter och djärft sökte tolka dygnets skilda tider äfvensom månsken och af ljus och facklor upplysta nattstämningar. Det var främst genom dessa helt nya egenskaper i hans miniatyrlika, oftast på koppar målade landskapsbilder, som han kom att göra ett så djupt och fruktbärande intryck icke blott på Rubens, som dock ej lät sig fånga af det diminutiva formatet, utan främst (genom de holländske lärjungarna och efterföljarna J. van Swanenburgh, P. Lastman, Sal. de Bray, m. fl.) på Rembrandt och dennes skola. Därigenom blef E., Tysklands mest framstående målare på sin tid, en konstnär af en epokgörande betydelse, som icke kan öfverskattas. — Till E:s favoritmotiv hörde *Flykten till Egypten*, framställd såväl i dags- som månljus, *Den barmhärtige samariten*, *Josef i brunnen* och *Johannes Döparen*. Hans taflor träffas i museerna i Florens, Dresden, München, Berlin, Wien o. s. v. I Sverige är hittills intet egenhändigt arbete af honom kändt. O. G—g.

El Solitario, pseudonym. Se Calderón, S. E.

Elssho'lzia Patri'nii, Kryddmynta, *bot.*, en till fam. *Labiatæ* hörande ettårig växt med 15—50 cm. hög stjälk, skaftade, naggade, äggrunda eller elliptiska blad och röda blommor, gyttrade i vecken af breda skärmblad, bildande ensidiga ax. Den förekommer förvildad på odlade ställen flerstädes från Skåne till Uppland. G. L—m.

E'lssler. 1. Therese E., österrikisk dansös, f. 1808 i Wien, d. 1878 i Meran, var utmärkt i sin konst, framför allt ryktbar för sin kraft och smidighet; hon dansade mest i mansdräkt och uppträdde tillsammans med systern (se nedan). 1850 ingick hon morganatiskt äktenskap med prins Adalbert af Preussen (då hon erhöll titeln ”freifrau von Barnim”) och blef änka 1873.

2. Fanny E., den föregåendes syster, dansös, f. 1810 i Wien, d. där 1884, anställdes redan 1817 vid Kärntnerthorteatern i Wien och kom 1825 till Neapel, där hon utbildade sig nos balettmästaren Gioja. Sina första triumfer firade hon i Berlin 1830, och sedermera väckte hon hänförelse i London och Paris äfvensom i Amerika (1840—42). 1834 ingick hon äktenskap med den franske skriftställaren Veron, men skildes sedermera från honom. 1851 lämnade hon scenen. Fanny E. var en af 1800-talets berömdaste danskonstnärinnor. Hennes dans, liksom hennes pantomimiska framställningar, var i hög grad uttrycksfull och liflig, kryddad af skälmskhet och förhöjd genom hennes personliga skönhet. Till hennes triumfer hörde dansen cachucha (se fig.) och hufvudrollen i Aubers ”Den stumma från Portici”. E. F—t.

Fanny Elssler dansande cachucha.

Elster, tvenne floder i Tyskland. 1. Weisse E. 1. Saal-E., biflod till Saale, upprinner i Böhmen nära sachsiska gränsen, flyter genom konungariket Sachsen, delar af Reuss och Sachsen-Weimar samt preussiska Sachsen och faller ofvanför Halle ut i Saale. Längd 195 km. Bifloder: t. h. Trieb, Göltzsch och Pleisse, t. v. Weida. — 2. Schwarze E., biflod till Elbe, upprinner i östra delen af konungariket Sachsen, flyter in i preussiska Sachsen och faller, mellan Torgau och Wittenberg, från högra sidan in i Elbe. Längd 180 km. (J. F. N.)

Elster, by och badort i Sachsen, reg.-omr. Zwickau, i en naturskön bergstrakt vid Weisse Elster, 2 km. från bömiska gränsen, omkr. 500 m. ö. h. 1,990 inv. (1900). Det har en ren och mild bergsluft samt 11 järnhaltiga glaubersaltkällor af 10—15° C., hvilka hufvudsakligen innehålla glaubersalt, koksalt, soda, järnoxidkarbonat samt, i stor mängd, kolsyra. Goda badinrättningar. Mycket berömda moorbad, dessutom begagnas kolsyrebad. Vattnet användes mot många med blodbrist förenade

underlifslidanden: lefveransvällning, mag- och tarmkatarr m. fl. Säsong 1 maj—30 sept. Kurgästernas antal utgör årligen öfver 8,000. Elsters vatten, af en sammansättning liknande marienbadvatten, försändes i handeln. Ln.

Elster, Kristian Mandrup, norsk författare, f. 4 mars 1841 i Namdalen, måste på grund af närsynthet uppgifva planen att genomgå krigsskolan och egnade sig åt studier. Hans intresse för scenisk konst och dramatiskt författarskap — han kom likväl ej att debutera som skådespelare eller dramaturg — inverkade emellertid så störande på hans studier, att han 1864 blef underkänd i examen artium. Sedermera lefde han såsom tidningskorrespondent i Kristiania, studerade 1867—68 skogsvetenskap i Giessen, där han blef forstkandidat, samt var sedan 1869 bosatt i Kristiania såsom medarbetare i "Aftenbladet" och "Norsk folkeblad" och sedan 1873, med anställning vid skogsstaten, i Trondhjem, där han dog 11 april 1881. Först under sitt sista lefnadsår erhöll han erkännande, men sökte förgäfves ett utrikes resestipendium. Af hans arbeten må nämnas *Om modsætningen mellem det vestlige og östlige Norge* (1872; särtryck ur "For ide og virkelighed"), berättelserna *Tora Trondal* (1879) och *Farlige folk* (1881; "Farliga karlar", 1884). Ett urval af hans berättelser utgafs af A. Kielland under titeln *Solskyer* (1881, 2:a uppl. 1884; "Solskyar", 1882). E:s samlade skrifter utkommo i folkupplaga 1898 och 1903. Ö. A. Ö.

Elster. 1. Ludwig E., tysk nationalekonom, f. 1856 i Frankfurt a. M., blef 1887 professor i Breslau och 1897 föredragande råd i preussiska kultusministeriet med titeln geheimeöfverregeringsråd. Han utgaf 1889—94 och 1898—1901 tillsammans med Conrad, Lexis och Loening två upplagor af "Handwörterbuch der staatswissenschaften" (se Lexis), i hvilken han bl. a. skrifvit om arbetar- och befolkningsfrågorna utom en mängd nationalekonomers biografier; dessutom har han ensam utgifvit ett mindre arbete af samma slag, *Wörterbuch der volkswirtschaft* (2 bd, 1898; 2:a uppl. 1906). I förening med samma män tillhörde han 1891—97 redaktionen af "Jahrbücher für nationalökonomie und statistik". Sedan 1886 utgifver han "Staatswissenschaftliche studien", en samling statsvetenskapliga monografier, och har äfven författat några mindre afhandlingar. (E. Hkr.)

2. Ernst E., den förres broder, tysk litteraturhistoriker, f. 1860 i Frankfurt a. M., blef efter fullbordade studier lektor i Glasgow 1886, återvände 1888 till Tyskland, där han 1892 utnämndes till e. o. professor i Leipzig och 1903 till ord. professor i tyska språket och litteraturen i Marburg. E. har varit verksam både som textutgifvare (Goethes "Gross-Cophta" och "Bürgergeneral" i Weimar-upplagan; Heines samtliga arbeten jämte biografi i Meyers "Klassikerausgaben", 1887—90, hvilka han redigerar, samt G. Freytags "Vermischte aufsätze" 1901—03), litteraturhistoriker (*Beiträge zur kritik des Lohengrin*, 1884, *Zur entstehungsgeschichte des don Carlos*, 1889, och *Schiller*, 1905) och estetiker (den viktiga *Prinzipien der literaturwissenschaft*, I, 1897). R—n B.

Elsterberg, stad i sachsiska kretsen Zwickau, vid Weisse Elster, i det s. k. Voigtland. 4,721 inv. (1900). Bomullsväfverier.

Elstergebirge, en bergskedja på gränsen mellan Böhmen och Sachsen, hvilken förenar Erzgebirge och Fichtelgebirge. Dess högsta punkter äro Kapellenberg (759 m.) och Hoher Brand (804 m.).

Elswick [e'lswik], den nordvästliga förstaden till Newcastle-on-Tyne, i engelska grefsk. Northumberland. Stort industrietablissemang, tillhörigt W. G. Armstrong, Whitworth and Co., Ltd. Det anlades 1847 af Armstrong (se Armstrong 2) för tillverkning af hydrauliska maskiner, men utvidgades efter hand, bl. a. med kanongjuteri och skeppsvarf (ett i E:s för krigsfartyg och ett i Walker-on-Tyne för handelsfartyg). 1897 förenades därmed Whitworths verkstäder i Manchester; en filial finnes vid Pozzuoli i Italien och stora verkstäder vid Scotswood-on-Tyne omkr. 3 km. från E. Verken sysselsätta nu omkr. 25,000 pers.

Elsässer Belchen, berg. Se Belchen.

Elteke, assyr. *Altaku*, en af Dans städer (Jos. 19: 44, jfr 21: 23). Enligt de i nyare tid bekantgjorda assyriska dokumenten var det där, som den assyriske konungen Sanherib tillfogade egypterna och andra förbundna motståndare ett afgörande nederlag, kort före hans angrepp på Juda rike under konung Hiskia. E:s läge är ovisst, men det kan ej ha legat långt ifrån Ekron (se d. o.). E. S—e.

Eltham [e'lthəm], by i engelska grefsk. London, s. om Woolwich, med ruiner af ett omkr. 1270 byggdt slott, som ofta beboddes af Henrik VII. 7,226 inv. (1901).

Elton (Jalton nor, "guldsjön"), en 205 kvkm. stor saltsjö i ryska guv. Astrahan, 13 m. lägre än hafsytan. Dess botten består till obekant djup af fast salt, som, då det lösts af regnet, bildar en mättad saltlösning, hvilken betäcker bottnen (om våren till mer än 60 cm. tjocklek).

Eltville (Elfeld), stad i preussiska reg.-omr. Wiesbaden, prov. Hessen-Nassau, på högra Rhenstranden. 3,688 inv. (1900). Vinodling och vinhandel.

Eltz, biflod fr. v. till Mosel, rinner upp på Eifel. Vid kanten af dess mycket besökta dal ligger den vackra ruinen af borgen E., en af Tysklands bäst bevarade medeltidsborgar, stamslott för grefvarna af E. Den är afbildad å plansch II till art. Bostad. Jfr Roth, "Geschichte der herren und grafen zu E." (2 bd, 1889—90).

Elu, singalesiskt språk. Se Ceylon.

Elucidatiōn (af lat. *elucidāre*, sprida ljus öfver, af *lūcidus*, klar), upplysning, förklaring; tilläggstraktat. I Sveriges diplomatiska historia märkas särskildt elucidationerna till Elbingtraktaten (tr. i Dumonts "Recueil des traités" etc., d. VI, 2), hvarmed förstås de förklaringar och tillägg Nederländerna sökte genomdrifva till den mellan Sverige och Nederländerna 1 sept. 1656 i Elbing afslutna traktaten, hvilken de ej funno nog gynnsam för sin Östersjöhandel. Om dessa elucidationer fördes långvariga förhandlingar, innan traktaten med de åstundade tilläggen af båda kontrahenterna 1659 ratificerades. Se E. Fries, "Sveriges och Nederländernas diplomatiska förbindelser under Karl X Gustafs regering" (1883). V. S—g.

Eludēra (af lat. *elūdere*, öfvervinna i spel), undvika, gäcka; genom förtydning kringgå (t. ex. en lag), göra om intet, bortkrångla.

Elukubrēra (lat. *elucubrāre*, af *lux*, ljus), "utarbeta vid ljus", arbeta under natten, med möda och

it utföra (ett lärdt arbete). — Elukubratiōn (lat. *elucubrātio*), nattarbete, med flit och möda tarbetadt lärdomsprof.

Elūl, hos judarna en (i tiden efter exilen) upprädande, säkerligen ursprungligen assyrisk (*ulūlu*) enämning på 6:e månaden (motsvarande ung. sepember) i året, som efter senare räkning bland jularna började med Nisän (= ung. april). E. S—e.

Elür. Se Ellore.

Elüra. Se Ellora.

Elutriatiōn (af lat. *elutriāre*, borttvätta), förldradt uttryck för dekantering. Se Dekantera.

Elūvium, *geol.*, benämning på de i sitt ursprungiga läge kvarliggande, ofta mycket mäktiga anhopingar af vittringsprodukter, som särskildt inom den ropiska och delar af den subtropiska zonens länder äcka berggrunden och af hvilka genom omvandling en mycket utbredda, röda jordarten laterit (se . o.) bildats. E. E.

Elwart [-vär], Antoine Amable Élie, ransk musiker, f. 1808 i Paris, d. där 1877, stulerade för Lesueur och Fétis, vann 1834 stora Romriset och var 1840—71 professor vid konservatoriet Paris. Bland hans många kompositioner må nämas operan *Les Catalans* (1840), oratorierna *Noé* 1845) och *La naissance d'Ève* (1846), musik till Euripides' *Alceste* (1847) samt diverse kyrklig och nstrumental musik. Dessutom skref han *Petit manuel d'harmonie* (1839; 4:e uppl. 1853), *Traité de contrepoint et de la fugue* (1840), *Histoire de la ociété des concerts du conservatoire* (1860; 2:a uppl. 863), *Histoire des concerts populaires de musique lassique* (1864) m. m. A. L.*

Elvas, stad i portugisiska distriktet Portalegre Alemtejo) och Portugals starkaste fästning, ligger id järnvägen Madrid—Lissabon, 15 km. från spanka gränsfästningen Badajóz. 14,018 inv. (1900). Biskopssäte 1570—1854. Oliv- och plommonodling. — Befästningarna, som utgöras af en bastionerad enceinte och två fort, Santa Luzia och Santa Señora la Graça, voro på sin tid mycket starka, men äro numera omoderna. Fästningen intogs 1808 af marskalk Junot. Den innesluter arsenal, vapenfabrik, kanongjuteri och sjukhus. Det af morerna uppförda gamla slottet belägrades förgäfves af spanjorerna 1658 och 1711. Morisk vattenledning. L. W:son M.

Elvebakken, norsk by. Se Alten.

Elvend (Alvend), ett 3,270 m. högt berg i västra Persien, omedelbart s. om staden Hamadan. Trakten är rik på nafta- och petroleumkällor.

Elvenich [-fe-], Peter Joseph, tysk teolog, f. 1796 i byn Embken (reg.-omr. Aachen), d. 1886 i Breslau, blef professor i filosofi i Bonn 1826 och i Breslau 1829, hvarest han tillika 1840 blef universitetsbibliotekarie. Han var en af gammalkatolikernas mest framstående ledare och ytterligt ifrig anhängare af hermesianismen (jfr Hermes, G.). Till försvar för denna åsikt utgaf han en mängd skrifter, bl. a. *Acta hermesiana* (1836; 2:a uppl. 1837), och sökte äfven i Rom, ehuru förgäfves, verka för ett upphäfvande af domen öfver Hermes' skrifter. Af hans öfriga verk må nämnas *Moralphilosophie* (2 bd, 1830—32), *Der unfehlbare papst* (1874) och *Der papst und die wissenschaft* (1875).

Elverum, socken i Hamars stift, Hedemarkens amt, i Norge, i sydligaste delen af Österdalen. 8,734 inv. (1900). E. genomflytes af Glommen samt är flackt och omgifvet af låga åsar. Om vintern är E. en af de kallaste trakterna i Norge. Vid prästgården uppfördes 1676 E. skans, till skydd för därvarande viktiga vägknut och Glommenöfvergången. Sedan skansen efter krigets slut fått förfalla, anlades 1716 E. værk på västra sidan af Glommen. 1810 blef E.-skansarna (äfven Terningskansarna) gemensam benämning på Kristianfjelds, Grindalens, Terning- och Vesterhougs-befästningarna vid Glommen. 1815 evakuerades de, och nu synes föga spår efter dem. Y. N. L. W:son M.

Elvius, Per, matematiker, f. i aug. 1710 i Uppsala, d. 27 sept. 1749 på Ekolsund, fick sin första utbildning i matematik af sin kusin Anders Celsius. Strax efter Vet. akad:s stiftelse (1739) blef han en af dess ledamöter och 1744 dess sekreterare. E. var den, som genomdref Vet. akad:s beslut att låta uppföra ett eget observatorium (1748—53). Skrifter: *Tractat om effecter af vatndrifter* (1742), *Historien om de mathematiska vetenskaperna* (1746), en öfv. af Clairauts "Inledning till geometrien" (1744), *Dagbok öfver en resa till Trollhättan* (utg. af K. Hårleman 1750) samt flera uppsatser i Vet. akad:s och Vet. soc:s Handlingar.

Elwood [e'lωud], stad i nordamerikanska staten Indiana. 12,950 inv. (1900). Järngjuterier, valsverk, glasfabriker. Naturliga gaskällor.

El....y, signatur. Se Asnyk, A.

Ely [i'li], hufvudstad i det 1888 bildade engelska grefsk. Isle of Ely (963 kvkm., 64,495 inv. 1901) i nordöstra delen af Cambridgeshire, ligger vid Ouse på en kulle midt i Fens (se d. o.). 7,713 inv. (1901). Praktfull katedral (se fig.), en af de vackraste i hela England, byggd 1081—1550, restaurerad 1845—84 af G. Scott. Biskopssäte sedan 1107.

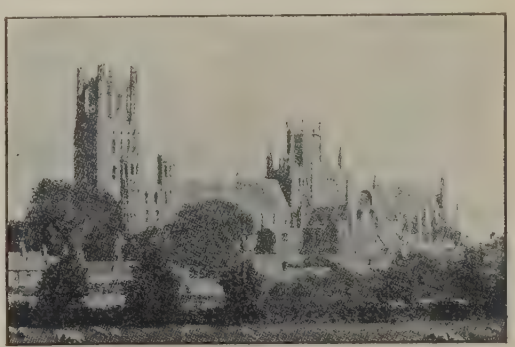

Katedralen i Ely.

Ely [i'li], Richard Theodore, amerikansk nationalekonom, f. 1854 i Ripley (staten New York), blef 1881 professor vid Johns Hopkins' universitet i Baltimore och är sedan 1892 professor vid Wisconsins universitet. Han är grundläggare af den

viktiga "American economic association" och har tjänstgjort som dess sekreterare (1885—92) och president (1899—1901). Han har utgifvit en rad skrifter om arbetarfrågan och socialismen (*The labor movement in America*, 1886, *Socialism*, 1894, m. fl.) och har dessutom författat mycket lästa och på vissa håll uppmärksammade, ehuru föga själfständiga nationalekonomiska öfversiktsarbeten, bl. a. *The past and present of political economy* (1884), *Introduction to political economy* (1889), *Outlines of economics* (1893) och *Monopolies and trusts* (1900). E. Hkr.

Elymāis, landskap i Persien. Se Elam.

Elymas. Se Barjesus.

E'lymus arenārius L., Strandråg, *bot.*, af fam. *Gramineæ*, är ett högväxt gräs, som träffas tämligen allmänt på sandiga hafsstränder (sällan på sjö- eller älfstränder), hvilkas kanske mest karak-

teristiska växtart den är. Därpå tyder äfven hela utseendet: den hvitgråa färgen, det grofva, sega strået, de i början platta, snart sammanrullade, i spetsen stickande bladen, den vidt omkring krypande rotstocken m. m. Strandrågen har med fördel planterats på flygsandsfält för att binda sanden. På Island användes den i forna tider som sädesväxt. Om *E. europæus* se Korn. S. A. (G. L—m.)

Elysée-palatset [elisē], fr. *Palais de l'Élysée*,

Hufvudingången till Elysée-palatset (från S:t Honorégatan).

palats i Paris mellan Rue du faubourg S:t Honoré, Rue de l'Élysée, Avenue Gabriel och Avenue Marigny. Det byggdes 1718 af arkitekten Molet för grefven af Évreux, beboddes en tid af mme de Pompadour, var omväxlande i enskildas och statens ego, fick 1790 namnet L'Élysée-Bourbon efter hertiginnan af Bourbon, som köpte det, och indrogs till staten 1792, då nationaltryckeriet inrymdes däri. Under direktoriet fick palatset med sin trädgård tjänstgöra som offentlig dans- och folkfestlokal; det egdes sedan af Murat (1806), Napoleon I (1808), hvilken där underskref sin tronafsägelse (1815), och hertigen af Berry. Under Ludvig Filip och andra kejsardömet härbärgerades i palatset främmande suveräner. Sedan 1873 (liksom förut 1848—51) har Elyséepalatset varit bostad åt republikens president. Napoleon III lät arkitekten Lacroix restaurera det och tillbygga fasaden åt Avenue Gabriel (1860). 1900 tillfogades en hedersingång där.

Elysēisk, som har afseende på Elysium, paradisisk, himmelskt ljuflig, säll. — Elyseiska fälten. 1. (Lat. *campi elysii*). Se Elysium. — 2. (Fr. *Champs-Élysées*), en storartad parkanläggning i Paris (se d. o.).

Elysèn (fr. *Élysée*). Se Elysium.

Ely'sia (Enely'sia), grek., kallades af forntidens greker de ställen, där åskan slagit ned. De betraktades såsom heliga.

Ely'sium l. Ca'mpi ely'sii, lat. (grek. *Ely'sion pedi'on*), Elysén, Elyseiska fälten, de godes sälla vistelseort efter döden. Se vidare Eskatologi.

E'lytron (plur. elytra), Skalvingar, Täckvingar, *zool.*, kallas det hårda, hornartade och ogenomskinliga främre vingparet hos skalbaggarnas ordning (*Coleoptera*) bland insekterna. Dessa vingar taga ej del i flykten, men betäcka de hinnartade, bakre flygvingarna. Hos icke så få skalbaggar saknas dessa senare, och täckvingarna äro då ofta med de inre kanterna sammanvuxna vid hvarandra till en sköld. J. G. T.*

Elyx Ang., *paleont.*, ett till *Conocephalidæ* hörande trilobitsläkte, af hvilket arten *E. laticeps* Ang. förekommer i paradoxidesskiffern vid Andrarum. Hufvudet är nästan fyrkantigt, utdraget på bredden, med smal panna och utan ögon. A. Hng.

Elze, Friedrich Karl, tysk litteraturhistoriker, f. 1821 i Dessau, d. 1889 i Halle, studerade i Leipzig och Berlin samt var under många år lärare vid gymnasiet i sin hembygd, men kallades 1875 till professor i engelska språket och litteraturen i Halle. E. vann anseende såsom förmedlare af kännedomen om Englands litteratur och språk i Tyskland och gjorde sig särskildt ett förtjänt namn såsom anglist genom en Hamletupplaga (1857, 1882), genom bidrag till "Shakspere-Jahrbuch" och till de omarbetade Schlegel-Tieckska Shakspereöfversättningarna, genom studier öfver det Elisabetska dramat samt biografier öfver Walter Scott (2 bd, 1864), Byron (1870, 3:e uppl. 1886; öfv. till andra språk) och Shakspere (1876). E:s sista verk var *Grundriss der englischen philologie* (1887). K. W—g.

Elzevir. Se Elsevier.

Elzevirstilen, *boktr.*, en efter boktryckarfamiljen Elzevir (Elsevier) uppkallad antikvastil (ex. se faksimilerna vid art. Elsevier).

Elöpatak [ä'löpatak], badort i ungerska komitatet Háromszék (Siebenbürgen), ligger på 624 m. höjd i en sidodal till Aluta, v. om staden Sepsi-Szent-György, och har 5 starka alkaliska järnkällor. Kur-

gästernas antal är omkr. 1,500. Stor utförsel af mineralvatten. (K. B. W.)

e. m., förkortning för 1) *efter middagen*; 2) lat. *ejusdem mensis*, i samma månad.

Em, kloster. Se Öm.

Emacerēra (af lat. *ma'cer*, mager), utmärgla, uthungra. — Emaceratiōn, utmärgling, uthungring.

Emacia'tio, lat., *med.* Se Macies.

E-mah, "stort hus", tempel åt modergudinnan Nin-mah (Ištar), i Babylon, uppgräfdt af Tyska orientsällskapet. Se Babylon, sp. 572.

Émail [ema'j], fr. Se Emalj.

Emalj. 1. (Fr. *émail*, af mlat. *smaltum*, besläktadt med sv. *smälta*), *kem. tekn.*, en mer eller mindre lättsmält, i de flesta fall ogenomskinlig, hvit eller färgad glasfluss. Den utgöres oftast af bly-, kali- och natronsilikat, stundom uppblandade med borsyrade salter. Hvit, ogenomskinlig emalj, t. ex. på urtaflor, kakel och Delftporslin, innehåller tennoxid samt beredes på det sätt, att en legering af tenn och bly genom upphettning vid lufttillträde syrsättes till oxider, som slammas och smältas med kvartspulver och alkalier. Färgade emaljer erhållas genom tillsats af metalloxider. De smälta emaljerna pulveriseras fint och anbringas i degform på föremål, som skola emaljeras, hvarefter dessa upphettas i muffel, tills emaljpulvret smälter. Man anbringar emalj på glas, porslin och andra lervaror, guld, silfver och järn. Emaljerade kokkärl af järn hafva på senare tider mycket kommit i bruk. För sådana ändamål får emaljen ej innehålla bly, enär detta kan utdragas af sura vätskor och sålunda vara hälsovådligt. P. T. C.*

2. (Emaljväf), *anat.*, den hårda massa, som bildar kronornas ytor på människans och vissa djurs tänder (t. ex. hundens). I somliga djurs tänder förekommer emaljen inblandad med andra väfnader inne i tändernas massa, t. ex. i oxens veckade tänder; hos andra saknas den alldeles, t. ex. hos elefantens betar. Emaljen består af smala, fem- eller sexsidiga, svagt buktiga, vattrade prismor, hos människan ställda med sin ena ända mot elfenbenet (dentinet), med den andra mot tandytan, hvarest de täckas af den strukturlösa emaljhinnan. Dessa prismor, som till största delen utgöras af kalksalter (äfven kiselsyrade), bilda den hårdaste väfnaden i djurkroppen och stå tätt packade intill hvarandra, liksom styckena i en mosaik, utan märkbar mellansubstans. G. v. D.*

3. *Konstind.*, målning med glasflusser, emaljmåleri; föremål, vanligen af metall, betäckt eller hufvudsakligen prydt med emalj (glasfluss). Glasflussen pulveriseras, fuktas, anbringas medelst pensel eller annat verktyg på en yta af metall (eller af fajans, porslin, glas), den s. k. excipienten, fastsmältes vid denna, får sedan långsamt svalna och poleras. I forntiden voro babylonierna, assyrierna och elamiterna mästare i konsten att emaljera tegel (se vidstående fig. 1 och planschen till art. Babylonien samt fig. 1 i art. Elam). Konsten att emaljera metall torde från egypterna ha kommit till grekerna och etruskerna. — Det enklaste slaget af emalj förekommer numera å kokkärl och urtaflor. Af betydelse ur konstnärlig synpunkt äro "guldsmedsemaljen" och "målaremaljen". — A. Guldsmedsemaljen (fr. *émail incrusté*) är ett slags mosaik, i hvilken de olika färgerna anbringas bredvid hvarandra, antingen omedelbart eller skilda genom fina metallkanter. Dess underarter äro: a) Cellemaljen l. väggemaljen (fr. *émail cloisonné*), i hvilken teckningen utföres medelst fina metalltrådar (guld, mässing),

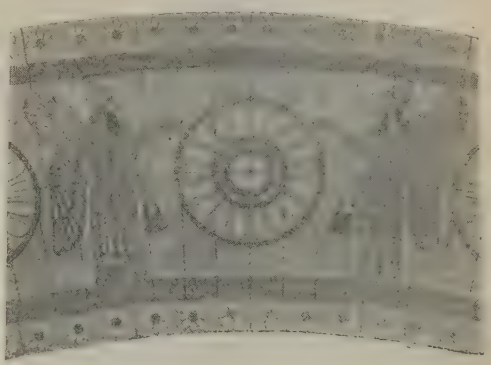

Fig. 1. Assyrisk dörrhvalfsprydnad af emaljeradt tegel.

som fastlödas på excipientens (guld, koppar, porslin) yta och bilda låga väggar (*cloisons*) mellan de olika figurerna och figurdelarna. Mellanrummen (cellerna) fyllas med emalj. Detta emaljeringssätt öfvades tidigt i det bysantinska riket och öfverfördes därifrån till det västra Europa, där Köln, Trier och andra städer vid nedre Rhen under den äldre medeltiden voro hufvudorter för denna tillverkning. I våra dagar utföras med stor skicklighet cellemaljer uti Indien, Kina och Japan (se fig. 2), ehuru på enklare material (koppar, porslin, mässing). Gamla cellemaljer äro ytterst sällsynta och dyrbara. En Linköpings domkyrka tillhörig, af Kettil Karlsson skänkt biskopsmössa (fig. 3), prydd med emaljplattor, förvaras i Statens historiska museum. b) Gropemaljen (fr. *émail champlevé*), i hvilken teckningen utföres medelst gravering, i det att antingen figurerna och figurdelarna eller ock mellanrummen mellan dessa figurer fördjupas i metallytan, och de sålunda uppkomna fördjupningarna (groparna) fyllas med emalj. Såsom excipient brukas oftast koppar, hvars icke emaljerade partier då vanligen förgyllas, så att figurerna antingen framstå i emalj mot guld eller i guld mot emalj. Dylik teknik öfvades fr. o. m. 4:e årh. f. Kr. bland folken n. om alperna. I T. Arnes uppsats "Svenska emaljerade föremål från den förromerska järnåldern" (i festskriften "Studier tillegnade Oscar Montelius", 1903) beskrifvas föremål med gropemalj, några antagligen tillverkade i Väster- och Östergötland, andra säkert på Gottland. Från Nord-Tyskland synes denna teknik ha införts hit. Den nyttjades under medeltiden i städerna vid Rhen, i Frankrike (Limoges) och

Fig. 2. Japansk vas i cellemalj.

uti Italien samt öfvas ej sällan i våra dagar, särskildt i Paris, Wien och Moskva. Gamla emaljer af

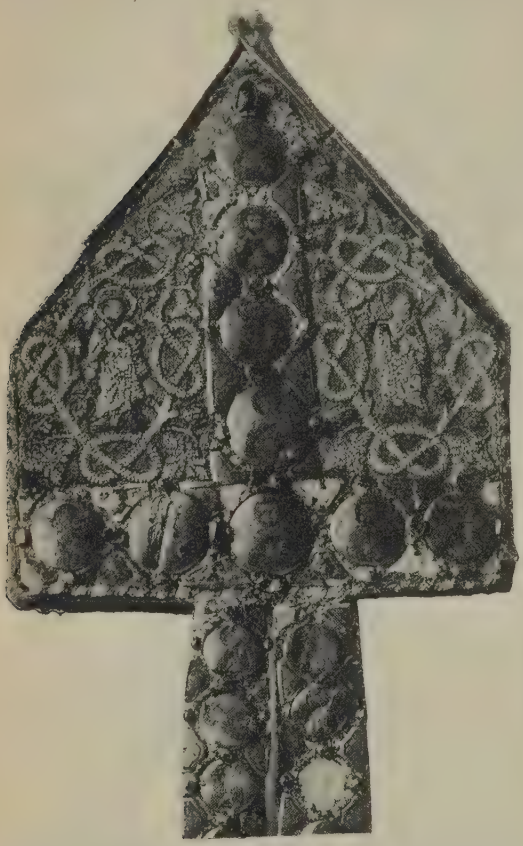

Fig. 3. Linköpings biskopsmössa, från 1400-talet, med emaljplattor från 1100-talet, föreställande evangelisterna m. fl. (Endast en del af nackbanden ses å fig.; jfr fig. 3 i art. Biskopsskrud.) Statens historiska museum.

detta slag, alla ursprungligen afsedda för kyrkligt bruk, finnas i Nationalmuseum, i Uppsala dom-

Fig. 4. Arcimboldus' offerskrin (i Uppsala domkyrka), med kopparbeklädning och gropemalj. Franskt arbete från omkr. 1200.

kyrka (det s. k. Arcimboldus' offerskrin, fig. 4), i Skoklostersamlingen och på flera andra ställen.

c) Reliefemaljen (fr. *émail de basse taille* l. *émail translucide sur relief*), i hvilken teckningen utföres med grafstickel i låg relief samt därefter färglägges med genomskinlig emalj, som bildar en jämn yta, genom hvilken reliefens högre ställen skimra ljusare och de lägre mörkare. Som excipient nyttjas guld eller silfver. Detta arbetssätt uppkom uti Italien, öfverfördes därifrån till Frankrike och Tyskland samt blomstrade på 1400-talet i Montpellier och vid Rhen. Dess äldre alster äro mycket sällsynta. F. n. användes detta arbetssätt egentligen å vissa ordensdekorationer. d) Transparenta emaljen (fr. *émail à jour*, mlat. *esmalta clara*), genombrutna guld- och silfverfiligransarbetens utfyllning med färgad, genomskinlig emalj. Glasflussen införes i pulverform i mellanrummen och smältes *à jour* (''för dagern'', d. v. s. utan underlag, med arbetets baksida obetäckt) i flera upprepade omgångar. Denna svåra tek-

Fig. 5. Kopparfat med emaljmålning (kejsar Vespasianus), Limoges-arbete af Jean Limousin (slutet af 1500-talet). Nationalmuseum i Stockholm.

nik utöfvas numera i Ryssland, Frankrike, Norge och flerstädes, mest till skedskaft, smycken, små vaser o. d. — Till guldsmedsemaljen måste slutligen hänföras emalj på upphöjdt arbete (fr. *émail de ronde bosse* l. *émail de haut relief*): metallföremål med upphöjda partier af olikartad form, öfverdragna med färgade glasflusser. — B. Målaremaljen (fr. *émail peint*) är en verklig målning med emaljfärger på metall (vanligen koppar), hvilken, åtminstone i de flesta fall, förut erhållit en särskild grundning genom att öfverdragas med ett tunt lager af genomskinlig emalj. Denna teknik uppkom, sannolikt under påverkan af glasmålningen, på 1300-talet i Limoges (sådana arbeten benämnas därför företrädesvis Limogesemaljer), nådde en hög grad af fulländning på 1500-talet (se fig. 5) och har sedermera öfvats i de flesta europeiska länder, jämväl i Sverige, där Johan Georg Henrichsen (d. 1779) var en framstående konstnär på detta område. Äfven i Kina och Japan har denna konstart af gammalt varit känd. Emaljmålning har blifvit använd å

en mängd olikartade föremål: i äldre tider å bords- och dryckeskärl af olika slag, men jämväl å taflor; i senare tider företrädesvis å smärre föremål, dosor, etuier, urfoder, smycken, miniatyrporträtt; i Kina och Japan å allehanda husgeråd, såsom brickor, skrin, dosor, kannor, t. o. m. möbler (bord o. d.). Vackra emaljmålningar, äldre och yngre, europeiska och asiatiska, finnas i Nationalmuseum (se fig. 5 och 6); en synnerligen framstående emaljmålning finnes i konung Oskar II:s ego (''Kristus bär sitt kors'', Limogesarbete från 1500-talet, sannolikt af Jehan Courteys eller Jehan de Court), andra ses i grefve F. Bondes samt funnos i Levertins, Hammers och E. A. Bomans forna samlingar. — Besläktad med målaremaljen, ehuru vanligen ej bärande detta namn, är emaljdekorationen å fajans, porslin och glas. — Under det oegentliga och vilseledande namnet kall emalj förstås ett slags lackering å metall, afsedd att imitera egentlig emaljdekoration, men saknande dennas solida och kännetecknande egenskaper.

Fig. 6. Fickur af emaljeradt guld, franskt arbete från 1600-talets slut. Nationalmuseum i Stockholm.

Litt.: Labarte, ''Histoire des arts industriels'' (bd 3, 2:a uppl. 1875), Popelin, ''L'art de l'émail'' (1868), Garnier, ''Histoire de la verrerie et de l'émaillerie'' (1886), Molinier, ''L'émaillerie'' (1890), och Luthmer, ''Das email. Handbuch der schmelzarbeit'' (1892). Ett utomordentligt praktverk är ryssen Kondakovs ''Histoire et monuments de l'émail byzantin'' (1892). Upk.*

Emaljēra (jfr Emalj), öfverdraga med emalj l. smält glasfluss, arbeta i emalj.

Emaljfjäll, *zool.* Se Fjäll.

Emaljfärg, *tekn.* Se Färg.

Emaljväf, *anat.* Se Emalj 2.

Emaljöga, en i s. k. emaljglas utförd efterbildning af det normala ögat, som inlägges i den tomma ögonhålan, när ett öga måst uttagas. Framställningen, som fordrar stor konstförfarenhet, eger i stor skala rum i Thüringen. De bäst utförda emaljögonen torde emellertid f. n. vara de, som erhållas i Wiesbaden hos F. Ad. Müller söhne. G—d.

Emaljör (fr. *émailleur*), en som arbetar i emalj (se d. o., 1 och 3).

Emanatiōn (af lat. *emanāre*, utströmma, härflyta, utgå), krafters eller väsendens och tings utströmning ur det högsta väsendet, i aftagande l. nedstigande fullkomlighetsgrader (se Eon, Gnosticism och Ny-platonism); *teol.*, Sonens och den Helige andes utgående af Fadern (enl. de äldre kyrkofädernas språkbruk); *fys.* Se Emissionsteorien. — Emanatism, lära eller åsikt, som antager emanationen.

Emanationshypotēsen, *fys.* Se Emissionsteorien.

Emanationsteorien, *fys.* Se Emissionsteorien.

Emancipātio, lat. (af *e*, från, ur, *manus*, hand, myndighet, och *ca'pere*, taga), frigifning från fadersvälde (*patria potestas*). Den skedde enligt äldre romersk rätt så, att potestashafvaren sålde den, som skulle frigifvas, till annan med förpliktelse för denne att återförsälja honom, hvarefter han, i likhet med hvad som var förhållandet med slafvar, kunde frigifvas. Vid frigifvelser af son bestod förfarandet i två försäljningar med åtföljande frigifvelser från köparens sida och den frigifnes hemfallande under faderns patria potestas, hvarefter på ofvannämnda sätt företogos försäljning och återköp samt slutlig frigifvelse från faderns sida. Se Patria potestas. A. W.

Emancipatiōn (se Emancipatio), frigörelse från ett tillstånd af omyndighet, underordnande eller rättslöshet och ernående af fri självbestämningsrätt och jämlikhet med andra. — Ordet brukas i åtskilliga förbindelser. Man talar t. ex. om judeemancipationen, judarnas befrielse från mer eller mindre fullständig rättslöshet under äldre tider (se därom Judar), kvinnoemancipationen, kvinnans höjande till rättslig och social likställighet med mannen (se Kvinnorörelse), katolikernas emancipation i England (se Emancipationsakten), de lifegnes emancipation (se Lifegenskap) och negerslafsemancipationen (se Slafveri).

Emancipationsakten l. Katolikernas emancipationsakt (eng. *the catholic emancipation act*), en 13 april 1829 i England utfärdad lag, enligt hvilken katolikerna fingo rätt till säte och stämma i parlamentets bägge hus och tillträde till de flesta ämbeten, med undantag af några få, bl. a. riksföreståndar-, lordkanslers- och storsigillbevararämbetena samt chefskapet för styrelsen öfver Irland. För att komma i åtnjutande af dessa rättigheter måste katolikerna afsvärja hvarje tanke på att omstörta den bestående (episkopal-)kyrkan och lofva att aldrig bidraga till den protestantiska religionens och styrelsens öfverändakastande eller försvagande. Emancipationsakten innehöll vidare några bestämmelser rörande utöfningen af den katolska gudstjänsten samt i fråga om jesuiterna och öfriga andliga ordnar. Förpliktelsen att aflägga den ofvannämnda eden har i det närmaste blifvit upphäfd genom senare lagstiftning under drottning Viktorias regering, under hvilken äfven flera andra kvarstående smärre inskränkningar i katolikernas frihet bortfallit. Irlands lordkansler får numera vara katolik. — Inskränkningar i de romersk-katolske engelsmännens rätt gjordes först af Henrik VIII (1509—47) och skärptes under den följande tiden vid den allt häftigare striden mellan katoliker och protestanter. Katolikerna förlorade civila och politiska rättigheter; utöfningen af deras religion belades med straff. De flesta straffbestämmelserna och diskvalifikationerna upphäfdes, mot särskilda förbindelser å katolikernas sida, under Georg III:s regering (genom lagar af 1780, 1791 och 1792). Katolikernas fullständiga religiösa och borgerliga frihet blef sedermera ett af den store Cannings mål (1822—27). Han rönte motstånd af torypartiet under hertigen af Wellington, men när denne, 1828, kom i spetsen

för styrelsen, såg han ingen annan utväg att dämpa den jäsning, som emancipationsfrågan framkallat, än att själf taga den om hand och genomdrifva den (1829) med stöd af sin stora personliga auktoritet. J. Th. W.*

Emancipēra (lat. *emancipāre*), frigifva, göra fri l. likaberättigad, förklara själfständig eller myndig. Se Emancipation. — Emancipērad, fri, obunden, frigjord; alltför fri l. afvikande från vedertagen sed i sitt sätt att uppträda.

Emanēra (lat. *emanāre*), utflöda, utgå, härröra. — Låta emanera, utfärda (t. ex. en förordning). Jfr Emanation.

Emants, Marcellus, holländsk författare, f. 1848 i Voorburg, utgaf 1875—80 tidskriften "De banier", som var organ för moderna litterära åsikter, och har förvärfvat sig en bemärkt ställning i sitt lands litteratur genom episka dikter (*Lilitte* 1875, 2:a uppl. 1885, *Godenschemering* 1883; 2:a uppl. 1885), romaner (*Jong Holland*, 1881, *Goudakkers illusiën*, 1885, *Vijftig*, 1899) och skådespel. Bland hans reseskildringar är äfven en från Sverige, *Opreis door Sweden* (1877). Se T. de Wyzewa, "Écrivains étrangers", I (1896). R—n B.

Emanuel, oriktigt uttal (från Matt. 1: 23) af hebr. Immanuel, "Gud med oss" (jfr Jes. 7: 14). E. S—e.

Emanuel (port. *Manoele*), konung af Portugal, med tillnamnet den store l. den lycklige, son af prins Ferdinand de Visco och sonson till konung Edvard, föddes 1469, uppsteg på tronen 1495 och dog 1521. E. var en man med god bildning och ädelt hjärtelag samt egde utmärkta regentgåfvor. Hans styrelse blef ytterst betydelsefull för Portugal. En ny lagbok utgafs, rättsskipningen ordnades, och undervisningsväsendet omhuldades. Genom sin oaflåtliga omtanke för sina undersåtars väl och sin tillgänglighet mot hjälpsökande blef E. mycket folkkär. Hans regering var en af de lyckligaste i Portugals historia; den blef äfven den ärofullaste genom de stora upptäcktsfärder, som på hans befallning företogos. Vasco da Gamas upptäckt af sjövägen till Indien (1498), d'Almeidas och d'Albuquerques eröfringar därstädes samt Cabrals expedition västerut, hvarunder Brasilien upptäcktes (1500), gjorde Portugal för en tid till världens förnämsta sjö- och handelsmakt. En skuggsida i E:s regering bilda de grymma förföljelserna mot judar och morer.

Emanuel Filibert, hertig af Savojen, f. 1528, d. 1580, inträdde 1548 i spansk krigstjänst och utbildade sig till en duglig fältherre. Han ärfde 1553 Savojen efter sin fader, Karl III, men då fransmännen höllo landet besatt, kvarstannade han i spansk tjänst, utnämndes 1556 till ståthållare i Nederländerna och vann 1557 öfver fransmännen den lysande segern vid S:t-Quentin (10 aug.). Genom frederna i Câteau-Cambrésis 1559 och Lausanne 1564 lyckades han omsider återfå största delen af sina fädernebesittningar. Han var en för sin tid framstående furste och bragte genom rättvisa och klokhet sitt lilla land till välstånd och lycka. 1838 restes hans ryttarstaty i Turin.

Emanuelsson, Per Jakob, präst, homilet och filolog, f. 27 mars 1802 i Krokeks församling, Östergötlands län, d. 8 jan. 1888, blef student i Uppsala 1820, filos. doktor 1827 och docent i grekiska 1829 samt utnämndes 1837 till lektor i grekiska och hebreiska vid Gäfle gymnasium. 1841 blef han prästvigd och 1843 befordrad till kyrkoherde i Hällestad i Linköpings stift. 1847 blef han kontraktsprost och 1860 teol. doktor. E. var ombud för Linköpings stift vid ståndsriksdagarna 1856, 1859 och 1862. Såsom ledamot af kommittén för revision af 1686 års kyrkolag var han 1872—73 en af dem, som verksammast deltogo i utarbetandet af nämnda kommittés "Förslag till kyrkolag och kyrkostadgar" (1873). De viktigaste af E:s arbeten på filologiens område äro *Comparatio inter tragœdiam Æschyli, quæ Septem adversus Thebas inscribitur, et Euripidis Phœnissas* (1832) samt öfversättningar af Sofokles' sorgespel "Antigone" och "Kvinnorna i Trachis" (1834) och "Polybii från Megalopolis historiska arbeten" (1833—34). Dessutom utgaf han *Predikningar öfver förra årgången af svenska kyrkans nya högmässotexter* (1865, 2:a uppl. I, II, 1875—76), *Predikningar öfver 2:dra årg.* etc. (1869) och *Predikningar öfver svenska kyrkans evangelier* (1876—77). Dessa hafva vunnit stor spridning, i synnerhet bland präster. (J. P.)

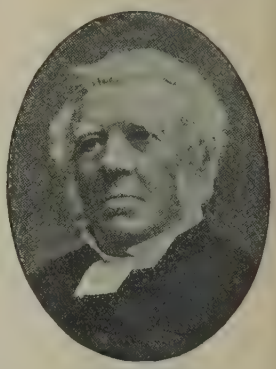

Emanuel St. Hermidad, pseudonym. Se Thisted, V. A.

Ema'thia, "kustslätt", gammalt namn på Macedonien, sedan på en del däraf, näml. det flacka alluviallandet mellan floderna Axios (nu Vardar) och Haliakmon (nu Vistritza).

Emaus. Se Emmaus.

Emba, fiskrik flod i rysk-asiatiska guv. Orenburg, rinner upp på Mugodzjaråsen och utfaller, efter ett lopp af 700 km., i nordöstra hörnet af Kaspiska hafvet. Den är icke segelbar.

Embach, flod i ryska guv. Livland, uppstår af flera bäckar i kretsen Dorpat, flyter genom Virzjärv och faller ut i Peipus. Längd 260 km. Från Dorpat är E. segelbar för flodångare.

Emballage [aŋbalāʃ; urspr. ābalāʃ], fr. (af *en*, in, och *balle*, packe, varubal), inpackning, omhölje, omslag, förpackning. — Emballēra [aŋ-], inpacka, slå in, slå papper eller säckväf om o. s. v.

Emba'rgo (af sp. *embargār*, hindra, tillspärra), beslag, kvarstad; af en ämbetsmyndighet utfärdadt förbud för ett i hamn liggande fartyg att därifrån afgå. J. G. B.*

Embarkēra (fr. *embarquer*, af *barque*, båt), *sjöv.* gå ombord; i inskränkt bemärkelse: för tjänstgöring flytta ombord å (ett fartyg). — Embarkēring, ombordflyttning.

Embarras [ãbarra'], fr. (af *barre*, bom, rigel), hinder, bryderi, förvirring, förlägenhet, besvär. — E. de richesse [dəriʃä's], bryderi l. förlägenhet till följd af öfverflöd, brydsamt val mellan alltför många föremål.

Embatērion (plur. embateria), grek., marsch-l. krigssång särskildt hos spartanerna, hvilka vid dessa toner tågade mot fienden. Berömd såsom diktare af sådana sånger är i synnerhet Tyrtaios.

Embe'lia Burm., *bot.*, växtsläkte af fam. *Myrsinaceæ*, innefattande krypande eller nästan klättrande buskar med små hvita blommor och små runda stenfrukter. Frukterna af *E. Kibes* i Ostindien och södra Kina, barabangfrukter, innehålla embeliasyra och användas som maskfördrifvande medel samt stundom till förfalskning af peppar, som de mycket likna. G. L—m.

Embellēra [aŋ-], fr. *embellir*, förskönas, blifva vackrare, växa till sig.

Emberi'za, Busksparfsläktet, *zool.*, ett till finkfåglarnas familj, *Fringillidæ*, hörande släkte, som igenkännes på baktåns medelmåttigt stora och krökta klo; öfvernäbben är smalare än undernäbben och deras kanter sluta ej tätt till hvarandra, utan lämna en öppning mellan sig; öfvernäbben är försedd med en aflång knöl; stjärten är svagt klufven. Dessa fåglar äro utbredda öfver alla delar af jorden, men hufvudsakligen i de måttligt varma, och vistas företrädesvis på eller i närheten af odlade ställen på busk- och ängsmark eller vid vatten. De lefva af insekter och frön. Alla nordiska arter lägga vanligtvis sina bon på marken. Deras sång består endast af några korta strofer. De hafva ett välsmakande kött. I Sverige förekomma sex arter. Den vanliga gulsparfven (*E. citrinella*), 17—18 cm. lång, är på hufvudet gul med mörkare fläckar och streck, på halsen, bröstet och buken enbart gul samt på ryggen och skuldrorna gråaktigt rödbrun med svarta fläckar. Honan har en något dunklare färgteckning. Den förekommer allmänt i skogs- och buskmark öfver hela Sverige, där den stannar hela året om, och kommer på vintern icke sällan fram till gårdar och boningshus. Den flyger snabbt och sjunger något litet, men ej synnerligen väl. Köttet är fett och smakligt. Sitt bo tillreder den af gräs och dylikt, på marken eller i låga buskar och lägger i detsamma 4 à 5 ägg. — Ortolansparfven (*E. hortulana*) förekommer öfver hela landet, ungefär på samma ställen som gulsparfven, ehuru icke så allmänt som denne. Till färgen är den på hufvudet, halsen och bröstet askgrå med olivgrön anstrykning, på buken brunröd samt på ryggen gråaktigt rödbrun med svartaktiga streck. Sitt bo tillreder den på marken och lägger däruti 4 à 6 grönaktigt eller rödaktigt hvita, med svarta fläckar och punkter försedda ägg. I Sverige är den en flyttfågel och anländer dit under förra hälften af maj. Sången liknar gulsparfvens, men är mera afrundad, ren och djup. För det fina och läckra köttet är den under sin vinterflyttning utsatt för massförföljelser. — Kornsparfven (*E. miliaria*) är ofvan af gråbrun färg, stötande i rostbrunt, under hvitaktig med svarta fläckar och streck. Den finnes hufvudsakligast i de sydliga och västra landskapen, är allmän i Skåne, Halland och på Öland och har på senare tider vandrat in i Västergötland och Bohus län, där den numera förekommer talrikt; den trifves bäst på jämna, odlade trakter, där den lefver af frön och insekter. Den är betydligt större än den föregående, omkr. 19 cm. lång. Sitt bo bygger den i högt gräs, under buskar, i sädesgärden och på ängar. Äggen, 4 à 6 till antalet, äro askgrå med mörkare grå samt brunaktiga fläckar och streck. Sången är kort och sträf. — Säfsparfven (*E. schœniclus*) har liksom de följande en mindre gomknöl; kroppen är ofvan svart med breda, brunaktiga fjäderkanter, stjärten är svartaktig. Hufvudet och strupen äro hos hannen svarta, med hvit halsring; honan har hufvudet ofvan och örontäckarna småfläckiga af svart och brunt samt saknar hvit halsring; de undre kroppsdelarna äro hvita, sidorna med längsgående brunaktiga fläckar. Längd 14—16 cm. Den finnes i hela Sverige utom på Gottland, allmännast i fjälltrakternas björk- och videområden. Den är flyttfågel. Boet lägges på eller nära marken; äggen, 4—6, äro brungrå med svartaktiga teckningar. — Videsparfven (*E. rustica*) har längs hjässan ett hvitaktigt eller rostgult band; skuldror, bakrygg och öfre stjärttäckare äro rödbruna. Längd 12—14 cm. I Sverige är den iakttagen vid Luleå och Haparanda. — Dvärgsparfven (*E. pusilla*) är skjuten en gång i Skåne. J. G. T. (L—e.)

Kornsparfven.

Embla, *nord. myt.*, den första kvinnan på jorden. Se Ask.

Emblem [aŋblēm], fr. *emblème* (af grek. *e'mblema*, insatt, inlagdt stycke), egentl. inlagdt arbete; hos forntidens greker och romare metallplattor i högrelief, hvilka medelst bly inlöddes i silfver-, guld- och kopparkärl. Tunnare plattor och ornament i lågrelief, af romarna kallade *crustæ* (''skorpor'', ''skal''), fastlöddes på kärlens yta. Med emblem menades äfven finare musiviska stycken, som voro inlagda i mosaikgolf. Småningom har ordet emblem kommit att betyda sinnebild, kännetecken på någon värdighet, ett framställdt liflöst föremål, som sinnebildligt antyder någontings bestämmelse. Jfr Attribut och Symbol. — Uttrycket *royauténs imposanta emblemer*, ''konungavärdighetens vördnadsbjudande makttecken'', lär i den svenska tidningspressen först hafva blifvit använd af ''Argus''' utgifvare, J. Johansson. — Emblematisk, sinnebildligt antydande.

E'mblica, *bot.* Se Phyllanthus.

Emboli, *med.* Se Blodpropp, sp. 732.

E'mbolus, lat. (af grek. *e'mbolos*, kil, propp), *med.* Se Blodpropp, sp. 732.

Embonpoint [aŋbåŋpωä'ŋ, fr., egentl. *en bon point*, ''i godt stånd''], frodighet, godt hull, korpulens, fetma.

Emborg. Se Öm, kloster.

Embo'thrium, *bot.* Se Proteaceæ.

Embouchyr [aŋboʃȳr], fr. *embouchure* (eg. mynning, utlopp, af *bouche*, mun). 1. *Befästningsk.*, främre delen af en skottglugg eller en embrasyr. — 2. *Mus.*, dels munstycket på blåsinstrument, dels sättet för ''anblåsningen'' och läpparnas ställning, hvaraf i mycket tonens renhet och skönhet bero (trött-

het, oro, dietfel o. d. hos blåsaren förorsakar lätt bristfällig embouchyr). 1. L. W:son M. 2. A. L.*

Embrassēra [aŋ-], fr. *embrasser* (af *bras*, arm), omfamna; *krigsv.*, omfatta, bringa emellan två eldar.

Embrasyr [aŋ-], fr. *embrasure* (af *embraser*, antända, sticka i brand). 1. *Befästningsk.*, en skottglugg i en fästningsmur eller i ett pansarskydd eller ock en prismatisk nedskärning i ett jordbröstvärn, genom hvilken eld afgifves från en bakom skyddet varande artilleripjäs. Embrasyren kallas ”rak” eller ”sned”, allteftersom dess medellinje är vinkelrätt mot eldlinjen eller icke. Embrasyrens yttre öppning göres alltid vidare än den inre; dess botten lutas utåt eller inåt, beroende på om bakomvarande pjäs skall dumpas eller eleveras; dess sidor benämnas *kindstycken*. Förr gjordes embrasyrerna djupa, och deras sidor bekläddes; men numera göras de grunda och så litet som möjligt afstickande mot bröstvärnet i öfrigt. Vid mur- och pansarembrasyrer söker man reducera öppningen till det minsta möjliga genom att förlägga pjäsens riktbågars medelpunkter invid eller inuti densamma. Sammanfalla rikt- och embrasyrmidtpunkterna, uppstår en s. k. *minimalembrasyr*. Murembrasyrer skyddas äfven genom hvälfda förbyggnader: *tunnel-* och *Haxo-embrasyrer*. Jfr B l i n d a. — 2. Fönster- eller dörröppning i en mur. L. W:son M.

Embrochēra [aŋbrå-], fr. *embrocher* (af *broche*, stekspett), sticka igenom något med ett spetsigt instrument; *fäktk.*, ränna värjan genom lifvet på någon. (B. C—m.)

Embrokatiōn (fr. o. eng. *embrocation*, af grek. *embrochē*, begjutning), *med.*, gnidning, frottering under användande af en vätska; äfven därför afsedd vätska, liniment e. d. Se H e m l i g a m e d e l.

Embrouillement [ãbrojmã'], fr., förvirring, oreda, villervalla.

Embrun [ãbrõ'], arrondissemangshufvudstad i franska dep. Hautes-Alpes, på en klippa vid Durance, 870 m. ö. h., vid Lyonbanan och foten af det 2,628 m. höga Mont S:t-Guillaume. 2,936 inv. (1901). E. är omgifvet af gamla murar och har en gotisk katedral, centralfängelse och collège; tillverkning af kläde och landtbruksredskap. — E., som i forntiden hette *Ebrodūnum*, var biskopssäte 374—1790. Flera konsilier ha hållits där. J. F. N.

E'mbryo (grek. *e'mbryon*). 1. *Bot.*, en ur äggcellen efter dess befruktning framvuxen flercellig kropp, som utgör början till en ny generation, men ännu en tid är omgifven af moderväxtens väfnader och får sin näring af densamma. Embryo i denna bemärkelse förekommer därför hufvudsakligen endast hos mossor, ormbunkar (se dessa ord) och fanerogamer. Embryobildningen hos fanerogamerna begynner efter befruktningen därigenom, att äggcellen tvärdelas och först vanligen ger upphof till en mer eller mindre kraftigt utvecklad e m b r y o b ä r a r e, som dock saknas hos en del växter. Denna har ofta formen af en flercellig celltråd, hvilken liksom borrar ner embryot i endospermet, eller är förgrenad, bildande ett system af näringsupptagande *haustorier* (se d. o.). Hos en del monokotyledoner utgöres densamma af en enda mycket stor cell. Embryobäraren tjänstgör tydligen som ett slags näringsapparat för embryot, möjligen förarbetande de till detsamma kommande näringsämnena. I främre delen af embryobäraren utväxer det egentliga embryot, hvilket hos olika växter kan nå en olika grad af utbildning. Först delas embryoanlaget i kvadranter och oktanter, sedermera afskiljes genom tangentiala delningar en hudväfnad utåt. Hos monokotyledonerna utväxer embryots spets direkt till hjärtbladet, under det vid dettas sida en stamvegetationspunkt anlägges (se M o n o c o t y l e d o n e æ). Hos dikotyledonerna utbildas tidigt ett hjärtblad på hvardera sidan om stamvegetationspunkten. En cell mellan embryobäraren och embryot, *hypofysen*, ger genom särskilda delningar upphof till rotspetsen. Hos en del parasiter, t. ex. *Cuscuta*, samt orkidéer kunna emellertid på embryot ej skilda rot-, stam- och bladanlag urskiljas, utan embryot utgöres där af en tämligen odifferentierad cellklump. Se vidare F r ö. G. O. R.

2. *Anat., zool.* Se F o s t e r och Ä g g.

Embryobärare, *bot.* Se E m b r y o.

Embryolōg, forskare i embryologi.

Embryologi (af grek. *e'mbryon*, växtämne, foster, och *lo'gos*, lära), vetenskapen om embryots utveckling, har till uppgift att utreda sättet för de organiska varelsernas, såväl växters som djurs, tillblifvelse. Den når sitt mål på väsentligen tvenne skilda vägar, hvilka, oaflåtligt mötande och korsande hvarandra, äro lika oundgängliga för vår djupare insikt i de lefvande organismernas inbördes släktskapsförhållanden och för utredandet af de typiska grunddrag, som, trots den oändligt rika mångfalden af växlande former inom varelsernas större hufvudgrupper, dock löpa såsom en röd tråd genom dem alla. Den ena vägen leder till utredandet af hela den komplex af förändringar och omgestaltningar, som en viss enskild djurforms embryoner ha att genomlöpa, innan de nå fram till de för samma djurform under fullt utveckladt tillstånd säregna egenskaperna. Denna gren af utvecklingsläran, *ontogeni* l. *individuell utvecklingshistoria*, har således att utreda gången af den enskilda växt- eller djurformens utveckling, från det allra tidigaste stadiet till det fullt utbildade tillståndet. Den andra vägen har till uppgift att sätta den enskilda växt- eller djurformens olika utvecklingsskeden i jämförande förbindelse med liknande utvecklingsstadier hos andra former. Denna jämförande embryologi, som blifvit kallad *fylogeni* l. *växt- och djurstammarnas utvecklingshistoria*, har (jämsides med paleontologien) lärt och lär oss, att de högst organiserade varelserna utvecklats ur de lägre stående, att den historiska utvecklingen fortskridit t. ex. från de lågt organiserade ryggradslösa djuren steg för steg upp till de högre stående ryggradsdjuren, att från de lägre bland dessa, från fiskar och groddjur, genom kräldjur och fåglar samma utveckling efter hand nått upp till däggdjuren och bland dessa slutligen till de högst organiserade, till människan. Den har härvid också kunnat ådagalägga de genomgående utvecklingsprinciperna för skilda växt- och djurformer och fastställa det typiska för dessa midt i floden af växlande yttre gestaltningar och öfver skiljaktigheterna visa hän på det gemensamma. H æ c k e l har uppställt den satsen, att ontogenien (en enskild individs embryologiska utveckling) är en snabb rekapitulation af samma arts fylogenetiska (historiska) utveckling. Gäller denna lag för djurformen i sin helhet, så gäller den också i lika hög grad för dennas skilda organ och väfnader. Jfr D e s c e n d e n s t e o r i.

Men embryologien inbegriper i sig äfven kunskapen om *orsakerna* till embryots oaflåtliga formförändringar, d. v. s. om de faktorer eller krafter, som behärska och reglera det oaflåtliga spelet af formelementen hos den i utveckling stadda organismen. Denna utomordentligt viktiga, men på samma gång synnerligen svårbearbetade och dock på senare tid med mycken framgång odlade del af utvecklingsläran har man kallat *utvecklingsmekanik*.

Embryologien är egentligen en nyare tids vetenskap. Ty om också forntiden genom framför allt de gamla kulturfolkens störste naturforskare, Aristoteles, hade någon dunkel föreställning om djurens befruktning och utveckling, så är det dock först under medeltiden och i synnerhet under senare tider, som man vunnit ett mera enhetligt och sammanhängande begrepp om dessa förhållanden. Från 17:e årh. böra nämnas Fallopia, Malpighi, Regnier de Graaf, Swammerdam, Leeuwenhoek, från 18:e årh. framför alla andra K. Fr. Wolff, hvilken sökte ådagalägga, att kroppens alla hufvudsystem framgå ur enkla blad eller skifformiga anlag (s. k. groddblad), en lära, som senare fick sitt fullgiltiga stöd i de forskningar, som utfördes af Pander, Remak, Reichert och i synnerhet af K. E. von Baer, hvars embryologiska verk höra till denna forskningsgrens allra yppersta för alla folk och alla tider. Från senare perioder äro bland embryologer framför andra att nämna O. Hertwig, som bl. a. ådagalagt befruktningens hos djur egentliga natur och innebörd, hvarigenom den för all biologi så grundläggande ärftlighetsfrågan fått sin vetenskapliga belysning; W. His, som bl. a. lämnat en noggrann grundläggande skildring af mänskliga embryoners anatomi under olika stadier af den ontogenetiska utvecklingen, och W. Roux, hvilken, jämte tidigare Pander, kan anses vara grundläggare af den utvecklingsmekaniska delen af embryologien. E. Hgn.

Embryonāl (jfr Embryo), *bot.*, säges en skottspets vara, så länge dess inre ännu är likartadt, ej differentieradt. Med embryonala celler menas cellerna i vegetationspunkterna, som förblifva lefvande, växa och föröka sig, så länge växten existerar. G. L—m.

Embryōnisk (jfr Embryo), som har afseende på embryot; liknande ett embryo, ofullgången, outvecklad, stadd i sitt ofullkomligaste skede.

Embryo'phyta asiphono'gama, Asifonogamer, *bot.*, detsamma som ormbunkar och mossor (arkegoniater bland kryptogamerna).

Embryo'phyta siphono'gama, Sifonogamer, *bot.*, detsamma som fanerogamer.

Embryosäck, *bot.*, kallas den centralt liggande stora cell i fröämnet hos de högre växterna, i hvilken äggcellen och ur denna genom befruktning embryot utbildas. Den förekommer endast hos gymnospermer och angiospermer och utgör dessa växters könliga generation (se Generationsväxling). Hos lägre växter har den sin motsvarighet i mossplantan och ormbunksprotalliet. Liksom hos dessa har den sitt ursprung i en makrospor (se d. o.) och celldelningsförhållandena vid dennas bildning äro desamma som hos dessa växter (jfr Reduktionsdelning).

I fröämnets nucellus (se Fröämne) utdifferentieras tidigt en cell eller cellgrupp till ett arkespor (se d. o.), där en mer eller mindre djupt liggande cell snart skiljer sig från de kringliggande genom sin storlek, embryosäckmodercellen. Denna delar sig två gånger, hvarigenom 3 eller 4 celler uppstå. Härvid har det visat sig, att kromosomtalet (se Cellbildning) är det reducerade. Den understa af dessa celler växer ut till embryosäck, under det den samtidigt förtränger de öfriga. Själfva

Embryosäckens anlag och utveckling hos *Monotropa*.
Fig. 1. Nucellus med tre celler i rad bildande arkesporet den nedersta af dessa celler växer ut till embryosäck. — Fig. 2, embryosäckens kärna delar sig. — Fig. 3, 4, embryosäckens 4-, resp. 8-kärnstadium. — Fig. 5, nästan mogen embryosäck; de två öfversta cellerna äro *synergiderna*, därunder *äggcellen*, nedanför denna den *öfre polkärnan*; i nedre delen af embryosäcken ligga tre *antipodceller* och ofvanför dessa den *nedre polkärnan*. — Fig. 6, embryosäcken färdig att mottaga pollenslangen; polkärnorna närma sig hvarandra och sammansmälta senare, bildande en *centralkärna* (*endosperm-kärna*).

embryosäckens vidare utbildning är olika hos gymnospermer och angiospermer. Hos gymnospermerna följer en liflig kärndelning, och sedan försiggår en celldelning, hvarvid embryosäcken fylles af en mer eller mindre näringsrik cellväfnad, endosperm. I embryosäckens främre del bildas ett antal arkegonier (se Archegonium), bestående af en centralcell, äggcellen, och en halscell. Äggcellen befruktas af pollenslangens kärna. Hos angiospermerna växer embryosäcken tidigt i längdriktningen, dess kärna delar sig, och dotterkärnorna gå till motsatta ändar af embryosäcken, där de ånyo dela sig, hvarigenom 8 kärnor bildas, 4 i hvarje ända. Af de 4 i främre ändan omge sig 3 med cytoplasma och cellmembran. Två af dessa kallas synergider, den tredje är äggcellen, under det den fjärde kärnan allt fortfarande ligger fri i embryosäckens protoplasma och kallas polkärna. I embryosäckens motsatta del bildas på samma sätt tre antipodceller och en andra polkärna. Denna förenar sig med den förra polkärnan till en centralkärna. Vid befruktningen sammansmälter pollenslangens ena kärna med äggcellens och ger upphof till embryot (se d. o.), dess andra kärna förenar sig med centralkärnan och ger upphof till endospermet. Hos en del angiospermer är arkesporet flercelligt, och en hel väfnad celler, skikt- eller tapetceller, afskiljes utåt, innan embryosäckmodercellen utdifferentieras. Särskildt hos rosacéer och ranunculacéer anläggas flera embryosäckar i samma fröämne, men endast en kommer slutligen till utveckling. Se vidare Befruktning, Frö och Fröämne. G. O. R.

Embryotomi (af grek. *e'mbryon*, foster, och *tomē*, snitt), *obstetr.*, en grupp förlossningsoperationer, genom hvilka fostret styckas inuti moderlifvet och därefter utskaffas den naturliga vägen. I regel utföres embryotomi endast på dödt foster, som ej naturens egna krafter kunnat utdrifva, eller hvilket ej kunnat utskaffas ostyckadt genom andra förlossningsoperationer, utan att moderns lif bragts i fara. Embryotomi är nämligen i allmänhet en för modern ofarlig operation. Undantagsvis kan ackuschören — i sitt handlande ledd af principen att moderns lif gäller förmer än fostrets — blifva nödsakad att företaga embryotomi äfven å lefvande foster, om moderns lif är i stor fara och andra ingrepp för förlossningens afslutande, exempelvis bäckenutvidgande operationer eller kejsarsnitt, ej äro utförbara eller ej af modern tillstädjas. Den vanligaste fosterstyckande operationen är borrning af fosterhufvudet (*kraniotomi* l. *perforation*), oftast till följd af bäckenförträngning eller vatten i hjärnan på fostret (hydrocephalus), då hjärnan utspolas och fostret utdrages genom fattning af det förminskade fosterhufvudet med en kraftig tång (*kranioklast* l. *cefalotryptor*). Med sistnämnda instrument afses ej blott fattning, utan äfven hoppressning af fosterhufvudet (*cefalotrypsi*). Om fostret ligger i tvärläge och s. k. vändning af fostret (omvandling till längsriktadt läge) ej i tid utförts, medan den ännu ej var förenad med lifsfara för modern, måste förlossningen så godt som alltid afslutas genom fostrets styckning, hvarvid antingen hufvudet skiljes från bålen (*dekapitation*) och dessa delar hvar för sig utskaffas, eller också fosterbålen öppnas och inälfvorna aflägsnas (*evisceration* l. *exenteration*) samt det hopvikta fostret därpå utdrages. Bvn.

Embuscade [ābyska'd], fr. (af fnhty. *būisc*, buske), *krigsv.*, bakhåll; *befästningsk.*, mindre skyttegraf för en framskjuten löpgrafsvakt. Embuscader användes i stor utsträckning under Sevastopols belägring. L. W:son M.

Emden, stad (stadskrets) i preussiska reg.-omr. Aurich (Hannover), 3,8 km. från floden Ems, som fordom flöt tätt förbi staden. Numera äro mellan staden och Ems' mynning i Dollart storartade hamnbyggnader, nämligen en för de största fartyg tillgänglig yttre hamn (Aussenhafen, tillika frihamn) och en inre hamn (Binnenhafen). Det lär ock vara regeringens afsikt att där skapa en central örlogshamn för Nordsjöflottan. 20,728 inv. (1905). Staden är genomskuren af kanaler och står genom sådana (bl. a. Dortmund—Ems-kanalen) i förbindelse med nästan alla viktigare orter i Ost-Friesland. Mot öfversvämningar skyddas den genom slussar och vallar. Knutpunkt för statsjärnvägarna E.—Wittmund och Münster—E. E. har många ålderdomliga hus med gafvelfronter åt gatorna, 9 kyrkor, däribland en gammal i gotisk stil, som rymmer 4,000 pers. Det mest framstående byggnadsverket är rådhuset, byggdt 1574—76, efter mönstret af rådhuset i Antwerpen. E. har tre skeppsvarf och två mek. verkstäder, hvarjämte tillverkas tobak, tågvirke, cement, papp, läder, tegel m. m. Staden drifver sillfiske i Nordsjön och liflig handel, hufvudsakligen med spannmål, kreatur, smör, ost, fisk etc. Flera telegrafkablar (bl. a. till England, Nord-Amerika och Spanien) utgå från E. Där finnes ett gymnasium, en real-, en handels- och en navigationsskola. I ''Kunst'' finnas tafvelgallcri och fornsaks- samt myntsamling, tillhöriga ett par föreningar. — E. nämnes först i 10:e årh. och blef stad i början af 14:e årh. För att skydda sig mot dess sjöröfveri besatte hamburgarna staden 1402 och behöllo den till 1453. 1595 blef E. fri riksstad under beskydd af holländarna, som där underhöllo en garnison ända till 1744, då E. jämte Ost-Friesland förenades med Preussen. Från slutet af 16:e årh. till 1800-talets början var E. synnerligen framstående genom handel och sillfiske. 1804 togs det af holländarna, var franskt 1810—14, blef därefter en preussisk stad, tillhörde 1815—66 Hannover och därefter åter Preussen. Staden har ännu ett holländskt utseende (''Lilla Amsterdam''). J. F. N.

Emēer, urbefolkningen i det gamla Moab, enligt 5 Mos. 2: 10.

Emenda'nda (lat., egentl. hvad som bör rättas), rättelser, tryckfel.

Emendatiōn (lat. *emendātio*), rättelse, beriktigande.

Emendēra (lat. *emendāre*, af *e*, ifrån, och *menda*, fläck, fel), förbättra, rätta (tryckfel o. d.), göra felfri.

Emeraldin (af eng. *emerald*, smaragd), *kem.*, en benämning på aldehydgrönt (se Anilinfärger, sp. 1033).

Emerge'nser (af lat. *eme'rgere*, komma fram), *bot.*, benämnas sådana växtdelar, som i afseende på sin uppgift och byggnad likna hårbildningar (trikomer), men som äro högre organiserade än dessa. De äro nämligen icke endast öfverhudsbildningar, utan hafva uppkommit genom celldelningar såväl i öfverhuden (epidermis) som i under öfverhuden liggande väfnader. De äro ett slags kraftigt utvecklade hår. Såsom exempel på emergenser må nämnas barktornarna hos rosor och krusbär. Emergenserna kunna t. o. m. vara försedda med ledningssträngar, såsom tornarna på frukten af *Datura* (se d. o.), körtelhåren hos *Drosera* (se d. o.). H. Hn.

Émeri'c-David, Toussaint-Bernard, fransk arkeolog och konsthistoriker, f. 1755 i Aix, Provence, d. 1839, blef 1791 mär i sin födelsestad, men nödgades fly och hålla sig gömd under skräckregeringen och bosatte sig efter dess fall (1794) i Paris, där han egnade sig åt konsthistorien. 1809 blef han medlem af lagstiftande kåren, 1816 af Académie des inscriptions och 1825 af kommissionen för fortsättandet af ''L'histoire littéraire de la France''. Bland E:s skrifter märkas *Recherches sur l'art statuaire considéré chez les anciens et chez les modernes* (1805), *Jupiter. Recherches sur ce dieu, sur son culte et sur les monuments qui le représentent* (1833), *Vulcain. Recherches etc.* (1838), *Neptune. Recherches etc.* (1839), *Histoire de la peinture au moyen âge, suivie de l'histoire de la gravure* (1842; 3:e uppl. 1863) och *Histoire de la sculpture antique* (1853) och *Histoire de la sculpture française* (s. å.).

Eme'rita Augu'sta (Augusta Emerita). Se Merida 1.

Eme'ritikassor. Se Emeritus.

Eme'ritilöner. Se Emeritus.

Eme'ritus (lat., ''den som tjänat ut''), urspr. inom romerska staten, en soldat, som uttjänat fulla antalet tjänsteår (stipendia); sedermera tjänsteman i allmänhet, hvilken, efter visst antal tjänsteår, erhållit afsked från sin befattning med bibehållande af sin lön eller viss del däraf. I Sverige har benäm-

ningen intill sista tiden användts om f. d. tjänstemän vid universiteten och elementarläroverken. — Emeritilöner funnos före 1840 till ett antal af två vid universitetet i Uppsala; nämnda år beviljade riksdagen ytterligare 6 emeritilöner, hvardera å 1,600 rdr b:ko, däraf 4 för universitetet i Lund och 2 för universitetet i Uppsala. De förbehöllos åt professorer, bibliotekarier och räntmästare. Emedan antalet visade sig vara alldeles otillräckligt och tjänstemännen således måste kvarstå till en oskäligt hög ålder i väntan på vedighet bland emeritiplatserna, medgafs i stället, genom k. br. 6 juni 1873, rättighet till pension å allmänna indragningsstaten åt nyssnämnda tjänstemän äfvensom åt adjunkter. Däremot bestämdes, att de anslag till emeritilöner, som utgingo från statsverket till universiteten, skulle vid inträffande vedighet upphöra. — Emeritikassor hafva ej funnits vid universiteten, men däremot vid elementarläroverken. Genom 1820 års skolordning stadgades, att hvarje stift skulle, utom andra skolkassor, ha "en *Cassa emeritorum*, ur hvilken förtjänte skollärare, sedan de undfått afsked, samt de, hvilka deras tjänster innehafva, njuta fyllnad, till och med hela beloppet för hvarje, uti den sysslan tillhörande lön, i mån af kassans tillgångar". Vidare bestämdes, att denna kassa skulle inrättas, "så snart någon fond därtill blefve af statsverket anslagen eller därtill nödiga medel kunde annorstädes ifrån af hvarje konsistorium uppgifvas", hvarjämte konsistorium fick rättighet att, sedan dess förslag blifvit af K. M:t gilladt, mellan de särskilda för elementarläroverken afsedda kassorna fördela alla behållna inkomster vid ecklesiastik- och lärarsysslor, hvilka genom tvist eller af andra skäl komme att öfver den lagliga tillträdestiden stå lediga, samt vederlag under extra nådår. Några andra inkomster än de, som kunde blifva en följd af sistnämnda medgifvande, synas ej ha blifvit åt emeritikassorna anslagna. Likväl inrättades sådana kassor i alla stift, med undantag af Uppsala, Lunds och Karlstads samt Stockholm. De voro emellertid alldeles för svaga för att kunna i någon väsentligare grad uppfylla det afsedda ändamålet. De blefvo äfven obehöfliga, sedan, genom k. br. 23 april 1858, lärarna vid elementarläroverken fingo rätt till pension å allmänna indragningsstaten. I sammanhang därmed bestämdes, att något anslag till emeritilöner vid dessa läroverk ej vidare komme att å riksstaten uppföras. Slutligen delades emeritikassorna mellan "Prästerskapets änke- och pupillkassa" (k. reglemente 6 nov. 1874) samt "Lärarnes vid elementarläroverken änke- och pupillkassa" (k. reglemente 11 okt. 1878) på sådant sätt, att den förra erhöll tre fjärdedelar och den senare återstoden. Vid 1858 års slut uppgick emeritikassornas sammanlagda belopp till omkr. 460,000 kr. samt vid tiden för delningen till ung. 1 mill. kr. S. N.*

Eme'rs (af lat. *eme'rgere*, dyka upp), *bot.*, säges om de organ af en vatten- eller sumpväxt, som befinna sig ofvan vattenytan; motsatsen är submers, nedsänkt (se Eufyter). Jfr Benthos.

Emersiön (af lat. *eme'rgere*, komma fram), *astron.*, en himlakropps utgående ur en annans skugga (dess synligblifvande efter en förmörkelse) eller, vid en stjärnbetäckning, framträdande vid randen af den betäckande himlakroppen, vanligen månen. Jfr Immersion.

Emerson [e'məsən], William, engelsk matematiker, f. 1701, d. 1782, var en tid skollärare och lefde sedan såsom privatman. Han utgaf omkr. trettio arbeten i ren och använd matematik, af hvilka det mest bekanta är *The method of increments* (1763), en för sin tid ganska förtjänstfull framställning af differenskalkylen. G. E.*

Emerson [e'məsən], John, amerikansk missionär, f. i New Hampshire 1800, d. 1867, graduerades vid Dartmouth college och utsändes efter teologiska studier vid Andovers seminarium som missionär till Sandwichöarna, där han verkade på Oahu nästan oafbrutet ända till sin död. Tillsammans med några andra missionärer utarbetade han ett engelsk-hawaiiskt lexikon, omfattande 16,000 ord. A. K.

Emerson [e'məsən], Ralph Waldo, amerikansk författare och Amerikas största filosofiska snille, f. 25 maj 1803 i Boston, d. 27 april 1882 i Concord. 1821 graduerades han vid Harvard college, studerade sedermera teologi och blef predikant vid en unitarisk kyrka i sin födelsestad. Emellertid lämnade han 1832 den prästerliga banan och efter en europeisk resa, under hvilken han gjorde bekantskap med Carlyle, slog han sig 1835 ned i Concord (Massachusetts), där han lefde som privatman. Tiden för E:s uppträdande som skriftställare sammanföll med början af den rörelse, som i Amerika är känd under namnet "transcendentalism". Den påverkades visserligen af europeiska kulturströmningar, i synnerhet af tysk filosofi (Kant, Schelling, Hegel), modern teologi (Schleiermacher), engelsk individualism (Thomas Carlyle) och fransk socialism (Charles Fourier), men antog snart en självständig amerikansk prägel och gjorde förnuftet gällande såsom den högsta auktoriteten i både religiösa och sociala frågor. Ur denna rörelse framgick den "nya skolan" bland unitarierna, hvilken satte förnuftet eller det i människonaturen inneboende gudsmedvetandet öfver bibeln. I nära samband med "transcendentalismen" stodo de filantropiska sträfvanden, hvilka sedermera ledde till slafveriets afskaffande. E. blef på tänkandets område den förnämste representanten för denna rörelse. De första resultaten af hans studier öfver människonaturen voro *Nature* (1836; "Naturen", 1855), *Man thinking* (1838) och *Literary ethics* (s. å.). Den förstnämnda är en högstämd och formfulländad framställning af hans idealistiska uppfattning af människans förhållande till naturen och ger nyckeln till hans världsåskådning. — Gemensamt med Margarethe Fuller (grefvinnan Ossoli) redigerade han 1840—44 tidskriften "The dial", ett organ för ofvannämnda rörelse, hvilket mäktigt bidrog till nedbrytandet af många fördomar och till utbredandet af en högre uppfattning af människolifvets viktigaste frågor. 1841 utgaf E. *The method of nature* och 1844 *Man the reformer*, i hvilket senare arbete han gifver ett storartadt uttryck åt sin tro på personlighetens rätt och plikt samt på dess framåtskri-

dande. I England höll han 1848 föreläsningar öfver ”The mind and manners of the nineteenth century” och utgaf sedermera, under titeln *Representative men* (1850; ”Representanter af menskligheten”, 1862; 2:a uppl. 1875), sju af dessa föredrag, som öfversatts på många språk. Bland hans öfriga arbeten må nämnas *English traits* (1856; ”Engelska karaktersdrag”, 1875), *Conduct of life* (1860), *Oration on the death of president Lincoln* (1865), *Society and solitude* (1870), en *Introduction* till Goodwins öfversättning af Plutarchos’ ”Moralia (1871), *Parnassus, selected poems* (1875) och fyra samlingar *Essays* (1841, 1844, 1870, 1871) samt åtskilliga artiklar i ”Unitarian review” och ”Index”. Hans samlade arbeten äro utgifna af John Morley i 6 bd (London 1887) och i Riverside edition i 11 bd (Boston 1883). E:s brefväxling med Carlyle utgafs 1883 i 2 bd; ett supplementband utkom 1886. — Det för E:s författarskap kännetecknande är hans djupa tro på människonaturens förmåga att utveckla sig till det goda och hans starka betonande af personlighetens rätt till fri utveckling. Den högsta auktoriteten är, enligt hans åsikt, förnuftet, men detta uppfattar han icke blott såsom förstånd, utan äfven såsom känsla och samvete. Organet för inhämtandet af religiös kunskap är för honom icke reflexionen, utan intuitionen, förnuftsåskådningen. E:s framställningssätt är icke systematiskt, utan fastmera aforistiskt samt till följd af uttryckets korthet och knapphet stundom svårfattligt. Stilen är alltid ädel, ofta poetisk. Bland den ganska omfattande litteraturen om E. må nämnas F. B. Sanborn, ”Genius and character of E.” (1885) och lefnadsteckningar öfver E. af Ireland (1882), O. W. Holmes (1885) och Cabot (1887). På svenska finns en kort essay om E. af U. von Feilitzen i ”Realister och idealister” (1885). (S—e.)

E′mery, Carlo, italiensk zoolog, f. 25 okt. 1848 i Neapel, blef professor i zoologi vid universitetet i Cagliari 1878 och i Bologna 1881. En stor del af E:s verksamhet som forskare har varit egnad åt myrornas systematik. Studiet af dessa djur, deras polymorfism och variabilitet har varit af stort inflytande på hans ställning till de allmänna biologiska frågorna. Hans uppfattning af artbildningen och ärftligheten öfverensstämmer närmast med Weismanns (se Descendensteori); på senare tider har han dock mera närmat sig De Vries. E. har ock lämnat viktiga bidrag till kunskapen om extremitetskelettet hos ryggradsdjuren i *Studi sulla morfologia dei membri degli amfibi e sulla filogenia del chiropterigio* (1890) och i *Beiträge zur entwickelungsgeschichte und morphologie des hand- und fussskeletts der marsupialier* (1897). Bland hans öfriga arbeten må nämnas *Fierasfer* (1880), *Gedanken zur descendenz- und vererbungstheorie* (1893—97) och *Zur kenntniss der nordamerikanischen ameisenfauna* (1895). L—e.

E′mesa (Hemesa), stad. Se Höms.

Eme′tica (af grek. *emē′n*, kräkas), Kräkväckande medel, Kräkmedel, *med.*, sådana ämnen, hvilka förorsaka uttömning af magsäckens innehåll uppåt och för detta ändamål begagnas. Kräkningen kan förorsakas genom medlets omedelbara retning på magsäckens slemhinna och i densamma befintliga nervändar, från hvilka kräkningen utlöses genom ”reflex”, i det att en retning därifrån ledes till det s. k. ”kräkningscentrum” i förlängda märgen, som i sin ordning sätter i gång den komplicerade kräkningsakten (se Kräkning). Ett öfverförande af retningen inom själfva magväggen direkte på dennas glatta muskulatur torde i en del fall medverka till utlösande af kräkningsakten, men är icke ensam tillräckligt därtill, emedan för uppkomsten af kräkning äfven andnings- och bukmuskler måste medverka. Andra kräkmedel verka väsentligen efter uppsugning i blodet direkte på det nämnda kräkningscentrum. På sistnämnda sätt verkar vår tids bästa kräkmedel, apomorfinet (se d. o.), som, insprutadt under huden, i dos af 5—10 mg., hos människor vanligen ger kräkning på 10—15 minuter. På förstnämnda sätt verka kopparsulfat och kräksalt (*Tartras stibico-kalicus*, ”kräkvinsten”) äfvensom antagligen äfven kräkrot (*Radix Ipecacuanhæ*), hvars verksamma beståndsdel, alkaloiden *emetin*, dock måhända äfven verkar efter uppsugning i blodet direkte på kräkningscentrum. Utom apomorfin torde kopparsulfat närmast böra användas, medan kräksalt såsom obehagligare och farligare samt kräkrot på grund af sin ofta långsamma verkan numera nyttjas mera sällan i här omtalade syfte. — Bruket af egentliga kräkmedel har på senare tid betydligt aftagit. Dels anser man det numera hvarken behöfligt eller nyttigt att, såsom förr, inleda behandlingen af många sjukdomar (ej minst barnsjukdomar) med häftiga kräkmedel (oftast kräksalt); dels har i många fall bruket af kräkmedel ersatts med användning af magpump (se d. o.). Ibland kan införande af ett finger i svalget vara tillräckligt att framkalla kräkning. C. G. S.

Emetin, *kem. farm.*, en alkaloid, som förekommer i kräkrot, den mellersta förtjockade delen af birötterna från den officinella *Uragoga Ipecacuanha* Baillon. Emetin framställdes i rent tillstånd först 1895; hvad man förr benämnde emetin uppgifves ha varit en blandning af rent emetin med alkaloiden *cefaëlin* (se Kräkrot). Emetinet är ett hvitt, lätt gulnande ämne, som med svårighet kristalliserar, löses mycket svårt i vatten, lätt i sprit och har bitter smak. Dess sammansättning uppgifves vara $C_{14}H_{18}(CH_3)NO_2$. Mängden emetin i kräkrot uppskattas till 1—2 proc. — Emetin (och det väsentligen lika verkande cefaëlinet) är ett starkt, lokalt retande medel, som t. o. m. retar huden och verkar än häftigare inflammerande på slemhinnor. Redan i dos af några mg. emetin eller af fulla doser kräkrot utlösas kräkningar (se Emetica), föregångna af ofta långvarig s. k. ”nausea”, d. v. s. sådana obehag, som förekomma vid sjösjuka, innan kräkningar utbrutit. Vid förgiftning med emetin (och kräkrot) angripes mag- och tarmslemhinnan mycket häftigt; blodtrycket aftager starkt till följd af förlamning af kärlnervernas centra i förlängda märgen, och slutligen inträder död genom förlamning äfven af hjärtat. Emetin nyttjas ej som sådant till läkemedel; i stället nyttjas drogen. C. G. S.

Émeute [emöt], fr. Se Emöt.

Emfäs (grek. *e′mfasis*, af *en*, i, och *fa′sis*, utseende, uttryck), *språkv.*, mer än vanlig intensitet i muntlig eller skriftlig framställning; eftertryck; ofta liktydigt med stark känslobetoning. Emfasens språkliga uttryck bestå först och främst i accentuella förändringar (jfr Accent), ändringar i ordföljden

t. ex. *jul var det* i st. f.: det var jul), omskrifningar (t. ex. *det var det, som dödade honom* i st. f.: det dödade honom) samt användandet af snart sagdt alla retoriska medel. — Emfas tages stundom äfven i betydelsen affektation, ordprål. — Emfātisk, uttrycksfull; högtrafvande. (R—n B.)

Emfysēm (af grek. *emfysān*, uppblåsa), det abnorma tillstånd hos vissa af kroppens väfnader, då dessa äro uppblåsta af luft eller gaser. De vanligaste formerna af emfysem äro underhudsemfysem och lungemfysem. Det förra frambragtes förr med afsikt vid slaktning af kalfvar o. a. djur, genom att luft inblåstes i den lösa cellväfven under huden. Det slaktade djuret fick därigenom ett fyldigare utseende. Hos människor uppstår sådant s. k. "subkutant" emfysem på olika sätt. Genom en bristning i lungväfnaden kan luft vid andningen tränga sig ut dels i lungans egen s. k. interstitiella väfnad (*interstitiellt emfysem*), dels äfven utefter luftrören till halsen och därifrån utbreda sig under en större eller mindre del af den öfriga huden.

Ett subkutant emfysem kan uppstå äfven efter infektion med gasbildande bakterier. Likartadt emfysem kan efter döden uppstå i de flesta af djurorganismens väfnader på grund af de vid förruttnelsen bildade gaserna. — Det verkliga, s. k. vesikulära *lungemfysemet* är en till lungväfnaden begränsad, enhetlig patologisk-anatomisk sjukdomsförändring, framkallad af helt andra orsaker än det subkutana emfysemet. Det består uti en fortvarande utspänning af de finaste lungblåsorna, åtföljd af ett mer eller mindre utbredt försvinnande af den elastiska väfnaden dem emellan och sammanflytande af flera sådana småblåsor till en enda större. En betydlig ökning af hela lungans volym blir en följd däraf. Dylika förändringar kunna framkallas af öfveransträngningar af lungorna, genom fortsatta och ihållande utspänningar vid andningsrörelserna hos hornblåsare, sångare, dykare etc., vidare efter svår långvarig hosta, såsom kikhosta och luftrörskatarr; stundom uppstå ifrågavarande lungförändringar utan dylika framkallande moment och af andra, delvis ännu outredda orsaker. Slutligen är det vesikulära emfysemet en i viss grad fysiologisk ålderdomsförändring i lungan. Dessa förändringar inom lungorna medföra en oförmåga hos dessa att utdrifva den vid andningen använda luften samt verka hinderligt för blodcirkulationen inom lungorna, hvarjämte dessa under dylika förhållanden bli mera mottagliga för en infektion, som framkallar lungkatarrer e. d. Symtomen pläga utveckla sig småningom och kunna vålla patienten stora svårigheter och obehag, äfven om de icke direkte hota lifvets bestånd. Behandlingen är vid lungemfysemet öfvervägande profylaktisk och söker att förebygga utvecklandet af sjukdomens svårare former. Då denna nått en viss utveckling, blir den i hufvudsaklig grad symtomatisk. Sjukdomens prognos är sålunda ogynnsam, hvad ett fullständigt återställande till hälsan beträffar. — Jfr Emphysema. F. B. (I. H.)

Emfyteŭ'sis. Se Emphyteŭsis.

E'mgalon, *zool.* Se Vårtsvin.

Emigra'nt (af lat. *emigrāre*, flytta ut, utvandra). 1. Utvandrare, särskildt till utomeuropeiska världsdelar. Se Utvandring. — 2. Emigranterna (fr. *les émigrés*), medlemmar af de privilegierade stånden i Frankrike, hvilka efter den stora revolutionens utbrott (1789) af missnöje med sakernas nya ordning eller fruktan för den tilltagande inre jäsningen lämnade sitt fädernesland. Med konungens yngste broder, grefven af Artois (sedermera Karl X), prinsen af Condé, hertigen af Bourbon och hertigen af Enghien m. fl. kungliga eller högadliga personer i spetsen slog sig en stor del af dessa emigranter ned i tyska städer på andra sidan Rhen (Koblenz, Worms m. fl.), dit de liksom öfverflyttade hela det gamla feodala Frankrike med dess dygder och fel. Där bildade de, i synnerhet sedan också konungens andre broder, grefven af Provence (sedermera Ludvig XVIII), 1791 emigrerat, nästan en särskild stat med egen diplomati och egen armé i öppet uttaladt syfte att med vapenmakt och utländsk hjälp inbryta i Frankrike och återställa den gamla ordningen. Emigranternas eget opassande uppträdande, de europeiska kabinettens rena intressepolitik och de franska härarnas segrar omintetgjorde alla deras förhoppningar, skingrade dem till snart sagdt alla Europas länder (många sökte skydd i Sverige eller trädde i svensk tjänst) och bragte en stor del i det största armod, så mycket mer som de utsattes för franska regeringens skarpa repressalier. Sedan de kunglige prinsarna förgäfves uppmanats att vid vite af förlusten af sina rättigheter återvända till Frankrike, antog lagstiftande församlingen 9 nov. 1791 en lag, som förklarade fransmän, som samlats utanför landets gränser, misstänkta för fosterlandsförräderi samt förlustiga lif och egendom, såframt de icke skingrade sig före 1 jan. 1792. Ludvig XVI nedlade sitt veto däremot, ehuru han förklarade sig ogilla emigrationen, men nationalkonventet landsförviste dem för alltid (23 okt. 1792) och antog en serie våldsamma lagar mot dem: deras egendomar konfiskerades, deras lif förklarades förverkade, och deras släktingar förbjödos innehafva offentliga uppdrag. På grund af grefvens af Artois odugliga ledning misslyckades också deras försök att aktivt ingripa i Vendéeupproret (landstigningen på Quiberon 1795), och alla deras förhoppningar att kunna begagna sig af de inre oroligheterna i Frankrike under direktoriet nedslogos likaledes. Bonaparte gaf dem villkorlig amnesti och rätt att återvända till Frankrike (26 apr. 1802) samt slog småningom in på en alltmer försonlig politik, hvilket återförde stora massor af emigranter till Frankrike. Men först restaurationen (1814) återgaf dem alla rättigheter, Ludvig XVIII återställde till dem de egendomar, som ännu icke blifvit sålda, och 1825 beviljades en årlig skadeersättning på 30 mill. frcs åt de emigranter, som under revolutionen fått sina egendomar konfiskerade. Litt.: Klinckowström, "Le comte de Fersen et la cour de France" (2 bd, 1878), H. Forneron, "Histoire générale des émigrés pendant la révolution française" (3 bd, 1884, 1890), de Puymaigre, "Souvenirs sur l'émigration" (1884), och Ernest Daudet, "Histoire de l'émigration" (3 bd, 1886—90). E. A—t.

Emigrantagent. Se Agent och Utvandring.

Emigrantlitteraturen, af G. Brandes införd beteckning på den franska litteraturen vid 1800-talets början.

Émile [-īl] ou de l'éducation, titeln på en pedagogisk roman af J. J. Rousseau (se denne).

Emi'lia, *bot.* Se Senecio.

Emilia, landskap (*compartimento*) i konungariket

Italien, omfattande provinserna Bologna, Ferrara, Forli, Modena, Parma, Piacenza, Ravenna och Reggio nell'E. Landskapet vattnas af Po och dess bifloder samt flera kanaler och är särdeles fruktbart. Areal 20,701 kvkm. med 2,445,035 inv. (1901), 118 på 1 kvkm. E. är uppkalladt efter *Via Æmilia*, en stor romersk väg, som konsuln M. Æmilius Lepidus lät anlägga 177 f. Kr. och som gick från Placentia (Piacenza) till Ariminum (Rimini). (J. F. N.)

Emilia Galo'tti, titeln på ett sorgespel af den tyske skalden och estetikern G. E. Lessing (se denne).

Emin., förkortning för eminens.

Emin, Fedor. Se Ryska litteraturen.

Emine'-Balkân, den östligaste, med udden Emine Burun i Svarta hafvet slutande delen af Balkan.

Emine'ns (fr. *éminence*, lat. *eminentia*, af *eminēre*, framstå), upphöjdhet, höghet, var en titel, som från början tillkom kejsare och konungar samt biskopar. (De sistnämnde fingo med tiden titeln *reverendissimi*.) Genom dekret af 10 juni 1630 tillerkändes titeln eminens (*eminentiæ*, *eminentissimi*) af påfven Urban VIII åt kardinalerna, de andlige kurfurstarna och johanniternas stormästare. (T. H—r.)

Emine'nt (lat. *ēminens*, af *eminēre*, framstå), framstående, hög, förträfflig, utmärkt, vida utöfver det vanliga måttet.

Eminescu, Mihail, rumänsk skald, f. 1850 i Botoşani, d. 1889 på ett hospital i Bukarest, studerade i Czernowitz, Wien och Berlin, vardt sedan bibliotekarie vid universitetet i Jassy och redaktör för den konservativa tidningen "Timpul" i Bukarest. E. var af epokgörande betydelse för den rumänska diktningen genom sina *Poesii* (1884, flera uppl.), utgifna efter det att E. 1883 blifvit obotligt sinnessjuk. Han skref romantisk lyrik, satirer och elegier, till en del under inflytande af Schopenhauer. Tidningsartiklar af E. äro samlade i ett par volymer. Hans biografi skref Petraşcu (1892).

Emin Pascha. Se Schnitzer, E.

Emīr (arab. *amīr* l. *emir*, pl. *u'mara*, af *a'mara*, befalla), egentl. befälhafvare; furste, härskare. I den moderna arabiskan och turkiskan öfversättas de europeiska titlarna "furste", "prins" med ordet emir, t. ex. *emir Bismarck*. I muhammedanska stater förekommer ordet såsom inhemsk titel för suveräner endast i Buchara ("emiren af Buchara") och möjligen i det inre Arabien (själfständiga arabiska stamhöfdingar benämnas dock vanligen schejker). För öfrigt förekommer ordet i många hederstitlar, som de äldre kaliferna gåfvo sig, såsom *emir el-mu'minīn*, "de troendes furste", hvilken titel sultanen af Marokko anser sig ensam berättigad att innehafva, ehuru den officiellt bäres blott af turkiske sultanen. Anföraren för kalifens seldschukiska lifvakt kallades *emir el-umara*, "furstarnas furste", och högste befälhafvaren till sjöss, *emir el-bahr*, "hafvets behärskare". I Turkiet förekommer ordet vidare dels såsom hederstitel för Muhammeds talrika, föregifna ättlingar (hvilka dock i Turkiet vanligast, liksom i hela Orienten, benämnas scherīfer), dels såsom ämbetstitel. I senare fallet förkortas emir vanligen till mir, såsom i titlarna *mir-i-hadj* (anförare för pilgrimskaravanerna till Mekka), *mir-i-achōr* (öfverhofstallmästare), *mir-alāj* (regementsbefälhafvare) och *mir-i-ale'm* ("fanvaktare", den ämbetsman, som till nyutnämnda vilajetguvernörer öfverlämnade tecknen på deras myndighet: fana och hästsvansar). H. A.*

Emirāt, en emirs (se d. o.) område eller myndighet; furstendöme.

Emīr Beschīr, drusisk höfding, af den drusiska härskarsläkten Schihab, f. 1755, störtade 1789 sin farbroder och svingade sig upp till härskare öfver Libanon, fördrefs efter någon tid och lefde sedan i landsflykt på Cypern, där han öfvergick till kristendomen. 1808 återvände han till Syrien och ryckte till sig makten på Libanon. 1819 afsattes han som upprorsman från sin värdighet af Porten, men togs, på Muhammed Alis förbön, snart åter till nåder. Då han sedermera deltog i dennes uppresning mot sultanen (1840), drefs han i landsflykt, fick genom fransk-österrikisk bemedling en turkisk pension och slutade sin oroliga lefnad i Brussa 1848. Bland druserna anses han ännu som en nationalhjälte.

Emislöf (ej Emitslöf), socken i Kristianstads län, Östra Göinge härad. 2,834 har. 937 inv. (1905). Annex till Östra Broby, Lunds stift, Östra Göinge kontrakt.

Emissārie (lat. *emissārius*, spejare, handtlangare, af *emi'ttere*, utskicka), utskickad; sändebud (mest i hemliga ärenden).

Emissiōn (lat. *emi'ssio*, utfärdande, utsläppande), *hand.*, utgifvande af statspapper, aktier, sedlar. — Emissionskurs, det pris, till hvilket statspapper och aktier först utsläppas bland allmänheten.

Emissionsbank, kreditanstalt, som vid sidan af vanlig bankrörelse eller mera uteslutande sysselsätter sig med emissionsaffärer, d. v. s. ombesörjer utsläppandet i marknaden af aktier, stats- och kommunallån o. s. v. samt i allmänhet förmedlar köp och försäljning af aktier och obligationer. I samband med aktieemissionerna medverka dessa anstalter ofta vid grundandet af själfva aktieföretagen och kunna därigenom få en stor betydelse för industrien. Enligt vår nuv. banklagstiftning får svensk bank icke emittera eller handla med aktier; men en ändring härutinnan har flera gånger föreslagits, senast genom motion till 1907 års riksdag. En emissionsanstalt i stor skala grundades s. å. i Stockholm.

Emissionsförmåga, *fys.* Se Värme och Utstrålningsförmåga.

Emissionshypotesen. Se Emissionsteorien.

Emissionskurs. Se Emission.

Emissionsteorien, Emissionshypotesen, Emanationshypotesen l. Emanationsteorien, *fys.*, en hufvudsakligast af Newton (1642—1727) utvecklad förklaring af ljusfenomenen. Enligt densamma är ljuset ett ämne, en materia, bestående af små kroppar, som utkastas från det lysande föremålet och, genom att träffa näthinnan, åstadkomma ljusintrycket. De påverkas icke af tyngden och genomlöpa därför rummet i räta linjer, ljusstrålarna. Då ljuskorpusklerna träffa en kropp, komma de antingen att attraheras eller bortstötas. På deras bortstötning beror, att kroppen blir synlig eller lysande. Den olika graden af ljusstyrka förklaras genom olika mängd ljuskroppar, utströmmande från ytenheten, och färgerna genom skiljaktig beskaffenhet hos dessa kroppar. Emissionsteorien är sedan Youngs och Fresnels dagar (början af 1800-

talet) undanträngd af vibrationsteorien (se Ljus). På visst sätt kan emissionsteorien sägas ha återväckts uti läran om katod- och Becquerelstrålar (se d. o.), hvilka anses bero på små elektriskt laddade partiklar, som med stor häftighet utstötas från katoden i ett luftförtunnadt rum och från radioaktiva kroppar. S. A—s.

Emittēra (lat. *emittere*), *hand.*, utsläppa i marknaden, sätta i omlopp (statspapper, aktier). Jfr Emission.

E M K, *fys.* och *elektrot.*, förkortning för elektromotorisk kraft.

Emma, engelsk-dansk drottning, hertig Rikard I:s af Normandie dotter, förmäldes 1002 med engelske konungen Ethelred II. Efter dennes död (1016) äktade hon i juli 1017 hans besegrare, Knut den store. I sitt första äktenskap blef hon moder till Edvard Bekännaren (engelsk konung 1042—66); med Knut hade hon en son, Hardeknut (konung i Danmark 1035, i England 1039, d. 1042), och en dotter, Gunhild, som blef gift med kejsar Henrik III. E., som i England vanligen kallades Ælfgifu, skildras som en vacker och klok kvinna samt torde ha utöfvat ej ringa inflytande på Knuts angelsaxiska politik samt påverkade, kyrkan varmt tillgifven som hon var, honom äfven till förmån för kristendomens fullständiga införande i Danmark. Efter sin son Hardeknuts död beröfvades hon af Edvard Bekännaren alla sina egendomar, måhända enär hon gynnat Sven Estridssons planer på Englands krona, och fick draga sig tillbaka till Winchester, där hon vid omkr. 70 års ålder afled, 6 mars 1052. Hon begrofs därstädes vid konung Knuts sida. En hennes samtida har öfver henne författat en lefvernesbeskrifning, "Encomium Emmæ" (tr. i Langebeks "Scriptores rerum danicarum", II). Jfr Freeman, "The norman conquest", I (1867), och Steenstrup, "Normannerne", III (1882). (V. S—g.)

Emma, Adelaide E. Vilhelmina Teresia, regentinna af Nederländerna, dotter af prins Georg Viktor af Waldeck och hans gemål Helena af Nassau, f. 2 aug. 1858 i Arolsen, förmäldes i nämnda stad 7 jan. 1879 med den nära 62-årige konung Vilhelm III af Nederländerna, hvilken hon 31 aug. 1880 skänkte en dotter. 20 nov. 1890 förordnades hon till regentinna, och efter sin gemåls död, 23 s. m., förestod hon styrelsen till 31 aug. 1898, då hennes dotter öfvertog regeringen.

Emma, en omkr. midten af 1800-talet i Sverige uppkommen benämning på ett slags då på modet blifna, öfverstoppade länstolar, så pass höga i ryggen, att man kunde luta hufvudet däremot.

Emmaboda, järnvägsstation i Visseljärda socken, Kalmar län, på Växjö—Karlskronabanan, 511 km. från Stockholm, 57 km. från Växjö och 57 km. från Karlskrona. Från E. utgår en 57 km. lång bibana till Kalmar.

Emmaljunga, järnvägsstation inom Vittsjö socken, Kristianstads län, vid Hessleholm—Markaryds järnväg. Dit var 1903—05 förlagd en torfskola, som af K. M:t fått årligt statsunderstöd, 3,000 kr., men denna har nu (provisoriskt) förlagts till Markaryd.

Emmantelēra (fr. *emmanteler*, af *en*, i, och *mantel*, ringmur), *befästningsk.*, omgifva en ort med en sammanhängande befästning. L. W:son M.

E'mmat. Se Emme.

Emmaus. 1. Ort, enl. Luk. 24: 13, på 60 stadiers afstånd från Jerusalem (Codex Sinaiticus' uppgift: 160 stadier är troligen blott en senare konjektur, sedan man förlorat minnet af den ursprungliga ortens läge). Detta E. söka några i det nutida *Kalônije* (en rest af ett romerskt Colonia, grundadt af Vespasianus), beläget utefter Jafavägen, men detta ligger endast 34 stadier från Jerusalem. Därför förlägger man numera med bättre skäl det nytestamentliga E. till det nuv. *El-Kubêbe* utefter den gamla vägen (öfver Lydda) mellan Jafa och Jerusalem. Dess afstånd från Jerusalem: 62—64 stadier stämmer med uppgiften i Luk. 24 (60 stadier), och där funno redan korsfararna 1099 ett *castellum Emmaus*. El-Kubêbe är en by med ett präktigt franciskankloster, n. v. om Jerusalem. — 2. Ett annat E. (Ammaus) omtalas bl. a. i makkabeern Judas historia såsom det ställe, där han tillfogade den syriske fältherren Gorgias ett afgörande nederlag 166 l. 165 f. Kr. (jfr 1 Makk. 3: 40 ff.). Denna ort är säkert densamma, som ännu i dag heter *'Amwâs* (med hvilken några med orätt sammanställt den i Luk. 24 omnämnda), en by 33 km. från Jerusalem på vägen till Jafa. Romarna gåfvo i 3:e årh. e. Kr. staden namnet *Nicopolis* till minne af Titus' seger öfver judarna. E. S—e.

E'mme, två floder i Schweiz. 1. Grosse E. l. Emmat, biflod till Aar, rinner upp i Berner Oberland mellan Hohgant och Brienzergrat, n. om Brienzsjön, på omkr. 1,600 m. höjd, strömmar genom den natursköna och för sin ostberedning bekanta Emmental samt faller ut i Aar 3 km. nedanför staden Solothurn. Längd 73 km. — 2. Kleine E. l. Wald-E., biflod till Reuss, rinner upp på Nesselstock i kant. Luzern samt förenar sig med Reuss nedanför staden Luzern. Längd 60 km. En del af dess dal heter Entlebuch (se d. o.). (J. F. N.)

Emmena'goga (af grek. *emmênia*, månadsrening, och *agogo's*, medförande), medel att framkalla felande menstruation eller att förstärka densamma, om den är för sparsam. Se Menstruation. (C. G. S.)

E'mmendingen, stad i badensiska kretsen Freiburg, i Schwarzwald, vid floden Elz och järnvägen Mannheim—Konstanz. 7,535 inv. (1905). Här hölls 1590 ett religionssamtal mellan katoliker och protestanter (*Colloquium Emmendingense*). 19 och 20 okt. 1796 bekämpade österrikarna med framgång fransmännen vid E. J. F. N.

Emmengruppen l. Emmental- (Luzern-) alperna, norra zonen af Bernalperna mellan Thun- och Brienzsjöarna i s., Brünigpasset, Sarn- och Vierwaldstättersjöarna i ö. De högsta topparna äro Rothorn (2,351 m.), Tannhorn (2,223 m.), Hohgant (2,199 m.) och Pilatus (2,133 m.). De viktigaste dalarna äro Emmental och Entlebuch.

E'mmental. Se Emme 1.

Emmentalalperna. Se Emmengruppen.

Emmeram (Emmeran), missionär i Syd-Tyskland, mördad omkr. 715. E. synes ha varit en

vandrande munk med biskoplig ordination. Såsom ledare för en munkkoloni, hvarur sedermera Emmeramsklostret uppväxte, verkade han en tid — med understöd af hertig Theodo af Bajern — i Regensburg. De närmare omständigheterna vid, liksom orsaken till hans mördande äro höljda i dunkel. Föga tilltro kan sättas till de hos E:s förste biograf biskop Aribo af Freising i hans skildring (tryckt 1889) förekommande uppgifterna, att E. varit biskop af Poitiers, att han föresatt sig att omvända hedningarna i Pannonien, men af hertig Theodo förmåtts att stanna i Bajern samt att han på hertigens föranstaltande blifvit mördad, sedan han, ehuru oskyldig, af medlidande låtit hertigens förförda dotter Ota angifva honom som sin förförare. Efter hans död hade hans oskuld upptäckts och hertigen högtidligen låtit begrafva honom i Georgskapellet, sedan kalladt S:t Georgs och S:t Emmerams kapell. Jfr Hauck, ”Kirchengeschichte Deutschlands”, bd 1 (2:a uppl. 1897), samt Wattenbach, ”Deutschlands geschichtsquellen”, bd 1 (6:e uppl. 1893—94). T. H—r.

Emmeran, Eusebius, pseudonym. Se Daumer, G. F.

E'mmerich, stad i preussiska reg.-omr. Düsseldorf (Rhenprovinsen), på högra stranden af Rhen. 12,578 inv. (1905). Tillverkning af tobak, chokolad, margarin, kemikalier m. m. E. tillhörde efter 1407 hanseförbundet.

Emmerymedaljen [-merī-], en medalj, som utdelas af Patriotiska sällskapet såsom belöning, ursprungligen till främjande af handel och sjöfart, numera i regel åt sjömän för långvarig trogen tjänst. Medaljen, af 11:e storleken, graverad af G. Ljungberger, slagen första gången 1781, präglades i början för medel, som Frédéric François Joseph Emmery (svensk konsul i Dunkerque 1 juli 1754, d. i maj 1786) 1779—86 donerade Patriotiska sällskapet (300 livres årligen). Liksom öfriga af nämnda sällskap utdelade medaljer präglas densamma såväl i guld som i silfver. S. J—n.

Emmetropi (af grek. *e'mmetros*, väl afvägd, och *ôps*, öga), *med.*, beskaffenheten hos ögon, som hafva normal ljusbrytning och således vid ackommodationshvila äro inställda för oändligt afstånd. G—d.

E'mminghaus. 1. Karl Bernhard Arwed E., tysk nationalekonom, f. 1831, öfvertog 1861 redaktionen af ”Bremer handelsblatt”, grundlade 1865 Tyska sällskapet för skeppsbrutnes räddning, utnämndes 1866 till professor i nationalekonomi vid polytekniska högskolan i Karlsruhe och var 1873—1903 direktör för ”Lebensversicherungsbank für Deutschland” i Gotha. Bland hans många arbeten märkas *Schweizerische volkswirthschaft* (1860—61), *Allgemeine gewerkslehre* (1868), *Das armenwesen und die armengesetzgebung in europäischen staaten* (1870), *E. W. Arnoldi* etc. (1878) och flera skrifter i lifförsäkringsfrågor. (E. Hkr.)

2. Hermann E., den förres kusin, tysk läkare, f. 1845 i Weimar, med. doktor 1870, professor i psykiatri i Dorpat 1880 och 1886—1902 professor i Freiburg. Bland hans skrifter märkas *Allgemeine psychopathologie zur einführung in das studium der geistesstörungen* (1878), *Über kinder und unmündige, schwachsinn und blödsinn in forensischer hinsicht* (1882), *Behandlung des dorsinns im allgemeinen* (1895; 2:a uppl. 1898). R. T—dt.

E'mmius, Ubbo, nederländsk historieskrifvare, f. 1547, d. 1625, studerade historia under David Chytræus i Rostock, var 1579—87 rektor vid latinskolan i Norden, blef 1594 rektor i Groningen och 1613 professor i historia vid universitetet därstädes, tillika dess förste rector magnificus. Hans mest bekanta verk är *Rerum frisicarum historia* (6 ”dekader”, 1596—1615; ny uppl. 1616). Ehuru E. förfor ganska kritiskt mot sina föregångare på historiens område, var hans metod likväl fantastiskt konstruktiv med patriotisk tendens och har ej varit utan inverkan på Stiernhielms och Rudbecks historiska uppfattning.

Emmån (Emån), östra Smålands största vattendrag, tager sin början på omkr. 320 m. höjd på gränsen mellan Almesåkra och Nässjö socknar i Jönköpings län med en liten bäck, som genom kärr och skogstrakter banar sig väg söderut till Storsjön (285 m.) vid Grimstorps station på Södra stambanan, går därefter med sydöstlig riktning genom Norra Sandsjö socken till Uppsjön, upptager längre ned fr. h. Vallsjöns (229 m.) korta afloppså, vänder sig vid Lannaskede brunn mot n. ö. till sjön Tjurken (194 m.), sedan den söder ifrån upptagit Linnöån l. Kroppån. Vattendraget antager sedan östlig hufvudriktning, passerar sjöarna Flögen (Näsbysjön 184 m.), Norra sjön och Grumlan, därefter en bergig skogsbygd, där det bildar flera fall, bl. a. det sällsynt vackra Sjunnefallet i Skede socken. Alseda, på 143 m. höjd, upptager ån fr. v. ett från n. v. kommande betydligt vattendrag, Skedeån, som har sina källor dels n. om Eksjö, dels s. om Nässjö station och utgör aflopp för Gisshults sjön, Nömmen (219 m.), Södra och Norra Vixen samt Ingarp- och Bodasjön och går genom sjön Solgen (195 m.), som äfven upptager Vrångens aflopp från s. ö. Med östligt lopp går det förenade vattendraget förbi Ädelfors och Klefva bruk in i Kalmar län, upptager nära Järeda kyrka från n. v. afloppet från sjöarna Mycklaflon och Bellen samt i Målilla socken från n. tillflöden från Hulingen (Silfverån från Ydre härad och Brusan l. Häslebyån från Brusaholmstrakten) och från v. aflopp för sjöarna Värnen, Saljen, Hjorten och Flaten m. fl. (Gårdvedaån). Nedanför Järeda kyrka bildar ån Järnforsen (5,2 m. fall på en längd af omkr. 300 m., 624 hkr) och 2,5 km. längre ned Årenafallet (1,3 m. på 170 m. längd, 164 hkr). E. får sedan sydöstlig riktning genom en bred odlad dalgång, genomströmmar sjön Ryningen (83,5 m.) och faller slutligen ut i Östersjön s. om Påskallavik vid det vackra Ems säteri. Ån, hvars längd från de af

lägsnaste källorna är omkr. 220 km. och vattenområde 4,360 kvkm., drifver med sina många forsar och fall en mängd bruk, kvarnar och sågverk.

Emodin, *farm. kem.* Se Rheum och Senna.

E moll (fr. *mi mineur*, eng. *e minor*), *mus.*, den molltonart, som har *e* till grundton och företecknas med ♯ framför f (parallelltonart: g dur). A. L.*

Emollie'ntia (lat., af *emollīre*, uppmjuka), Uppmjukande medel, Lenande medel, *med.* Sådana medel äro i främsta rummet fuktighet och värme. Till emollientia räknas äfven allehanda milda feta oljor och fasta fetter samt slemmiga ämnen, företrädesvis använda i uppvärmdt tillstånd. De vanligast begagnade lokala emollientia äro s. k. grötar, oftast tillredda af rågmjöl, med eller utan tillsats af linfrömjöl, kokadt med vatten till en viss halffast beskaffenhet. En lagom stor mängd sådan gröt utbredes på en lärftslapp och lägges å inflammerade ställen (bulnader o. d.) samt å andra inflammationer i inre organ, t. ex. å bröstkorgen vid inflammation i lungsäckarna, lungorna eller hjärtsäcken o. s. v. I många farmakopéer finnas upptagna s. k. species emollientes, ”uppmjukande kryddor”, hvilken blandning i Ed. VI af Pharm. Suec. bestod af kamomillblommor (1 del), kattostblad (*Fol. Malvæ*, 4 dlr) och linfrömjöl (2 dlr); preparatet är ej upptaget i Svenska farmakopén. Dessa ”kryddor” fuktas väl med varmt vatten och läggas på svullnader och förhårdnader. Hvarje omslag med varmt eller ljumt vatten verkar uppmjukande, och nutidens ”våtvärmande” omslag är ett bland de bästa uppmjukande medlen. De hafva i många fall undanträngt grötarna. O. T. S.*

Emollitiōn (af lat. *emollīre*, uppmjuka), *patol.*, uppmjukning af ett organ eller vanligare af ett stycke af ett organ. Uppmjukningen förekommer vid vissa former af lokal väfnadsdöd (nekros) och betingas vanligen af tilltäppning af en artärgren, hvarigenom ett visst område blir utan blodtillförsel. Särskildt ofta begagnas uttrycket *emollītio ce'rebri*, som betyder hjärnuppmjukning. G. F—r.

Emo'llit mores [måres], lat., den (näml. skön konst) förmildrar sederna.

Emolume'nt (lat. *emolume'ntum*, det utmalda, genom malning vunna), behållning, fördel, vinst, inkomst. I plur. emolume'nter, biinkomster, sportler.

Emory [e'məri], college. Se Abingdon 2.

Emos [ī'mås], ö. Se Deception 2.

Emotiōn (fr. *émotion*, af lat. *emōtus*, upprörd), sinnesrörelse, liflig själsrörelse. — Emotione'll, som framkallar eller härrör af själsrörelse.

Emotioni'sm (jfr Emotion), *filos.* Se Determinism, sp. 248.

Empâtement [ãpatmã'], fr. (it. *impa'sto*), *målark.*, impastering. Se Impastera och Pastös.

Empecina'do, Juan Martin Diaz el, spansk general, f. 1775, d. 1823, var en af de mest betydande gerillacheferna i spanjorernas strid mot Napoleon (1808—12) och utnämndes därför af konung Ferdinand VII till generalmajor. Konungen tillät honom äfven att till släktnamnet Diaz lägga tillnamnet ”el Empecinado” (”beckmannen”, efter hans hembygds svarta jord). I 1820 års revolution spelade han en framstående roll såsom kommendant först i Valladolid, sedan i Zamora. Efter absolutismens seger öfver revolutionen blef E. dömd till döden och stupade i ett handgemäng på afrättsplatsen.

Empedōkles (grek. *Ἐμπεδοκλῆς*, lat. *Empedōcles*), grekisk filosof, lefde i midten af 400-talet f. Kr. och var född i Agrigentum på Sicilien. Ehuru af förnäm familj, slöt han sig till folkpartiets frihetsträfvan och lyckades förskaffa sin fädernestad en demokratisk författning. Han åtnjöt stort anseende, ej blott såsom filosof, utan äfven såsom talare — Aristoteles kallar honom retorikens grundläggare —, ingenjör och läkare. Ja, han betraktades äfven såsom undergörare, och det påstods t. o. m., att han uppväckt döda. Om hans egen död gingo många sägner, bl. a. att han skulle frivilligt kastat sig i Etnas krater. Sannolikt tillbragte han sina sista år, sedan han förlorat folkgunsten, såsom landsflyktig på Peloponnesos och dog där omkr. 430 f. Kr. — Af hans båda kända filosofiska lärodikter finnas omkr. 450 verser kvar (utg. af bl. a. H. Stein 1852 och af Diels 1903). — I den grekiska filosofiens äldsta historia intager E. en mellanställning mellan eleaterna och Herakleitos. Liksom de förre nekar han egentlig uppkomst och förgängelse och antager ett i och för sig oföränderligt urämne, de fyra ”elementen”: eld vatten, luft och jord. Men liksom Herakleitos antager han en världsutveckling, bestående i olika sätt för blandning och söndring af elementen, under inflytande af två rörelseprinciper: kärleken och hatet (l. vänskapen och tvisten). I början hvilade elementen utan söndring och blandning, sammanhållna af kärleken, i gestalten af ett klot. Med hatet kom så söndring, som småningom skilde elementen åt, så att enskilda ting uppstodo. Men när hatet fullt genomfört söndringen, gå tingen under, i det elementen helt och hållet skiljas från hvarandra. Då kommer åter kärlekens tur; när den delvis förenat, uppstå återigen ting, till dess att föreningen blifvit fullständig, då allt åter uppgår i klottillståndet. Så omväxla i evighet med hvarandra perioder af världsdaning och världsundergång. Litt.: Zelter, ”Die philosophie der griechen”, I (5:e uppl. 1892), och Bidez, ”La biographie d'Empédocle” (1894). S—e.

Emper strasse. Se Enneper strasse.

E'mpetrum nīgrum L., Kråkbär (se fig. å sp. 491), *bot.*, tillhör den lilla, nära euforbiacéerna stående fam. *Empetrāceæ*. Det är en låg, nedliggande buske, ej olik den vanliga ljungen, med tretaliga blomdelar och små, svarta, ätliga, men föga välsmakande bär (egentl. ett slags stenfrukt), de bekanta kråkbären. Dessa utgöra en viktig beståndsdel af eskimåernas vinterföda. Kråkbäret förekommer ymnigt nästan öfverallt i Sverige, på ställen med mager och något fuktig jordmån. Någon större betydelse i människans hushållning eger det ej. I antarktiska Amerika förekommer en mycket närstående art, *E. rubrum*, med röda bär. S. A. (G. L—m.)

Emphās. Se Emfas.

Emphysēm. Se Emfysem.

Emphysēma, *veter.* 1. E. infectiosum bovis. Se Mjältbrandsemfysem. — 2. E. infectiosum tarandi. Se Renpest.

Emphyteū'sis (grek. *emfy'tēusis*, eg. inplantering), *jur.*, en af romarna utbildad sakrätt, som uppkom redan på republikens tid, men erhöll sin utbildning under kejsartiden. Denna rätt

kan sägas stå på gränsen mellan eganderätt och den rätt, som tillkommer den, hvilken på arrende innehar en annans jord. E. närmar sig eganderätt därigenom, att den går i arf och kan föryttras, hvarvid det likväl åligger innehafvaren (emphyteu'ta) att hembjuda jorden åt den egentlige egaren. Den är dock icke en oinskränkt eller fullständig rätt till saken, hvilket visar sig dels däruti, att det åligger emphyteuta att rätt sköta jorden, dels i hans förutnämnda hembudsskyldighet, dels i hans skyldighet att, liksom vid egentligt arrende, erlägga en viss årlig afgift (som här har det särskilda namnet *canon* eller *pensio*) till egaren. I. L.*

Empetrum nigrum (se sp. 490). *1* blommande planta, *2* ett blad sedt från undersidan, *3* hanblomma, *4* tvåkönad blomma, *5* honblomma, *6* pistillen, *7* gren med mogna frukter.

Empidæ, *zool.* Se Sväfflugor.

Empire day [e'mpaiə-dēi], en allmän festdag inom hela det brittiska riket och dess kolonier, som till drottning Viktorias åminnelse firas på hennes födelsedag 24 maj med patriotiska tal och processioner.

Empirestil [anpi'r-; af fr. *empire*, kejsardöme], *konstt.* Den hänförelse för antiken och det intresse för dess studium, som härskade vid slutet af 1700-talet, gåfvo efter hand uppslag till en förändrad smakriktning på konstens alla områden, dock mest i ögonen fallande inom arkitekturen och konstslöjden. Förberedd genom teoretiker och samlare (Caylus, Laugier, Winckelmann, dennes fortsättare Seroux d'Agincourt, Hamilton och, i Sverige, Ehrensvärd m. fl.), gör den sig ungefär samtidigt gällande i de flesta af Europas länder och har med ett gemensamt namn blifvit kallad nyklassicism. — Den grundar sig dels på en reaktion mot den närmast föregående periodens förkonstling (såsom sådan yttrar den sig i fordran på natursanning), dels på en ny och självständig, direkt granskning af det antika konstarfvet, speciellt det grekiska: templen i Aten och Pestum, lämningarna af det 1748 upptäckta Pompeji, de antika vaserna o. s. v., där man ansåg sig finna ofvannämnda fordran uppfylld. De från renässansen utgående riktningarna hade väl ursprungligen uppställt samma fordran, men utgått från studiet af den romerska forntidens verk; de hade sedermera arbetat vidare väsentligen på grundvalen af de genom renässansens teoretiker, en Alberti, en Serlio, men framför allt Palladio, sammanställda reglerna. — En öfvergång från den ännu på renässansen grundade rokokostilen till nyklassicismen bildar den gratiösa dekorationsstil, som man vanligen plägar kalla style Louis XVI eller, från svensk synpunkt, tidigare gustaviansk stil (ty. *zopf*). Men därpå följer en strängare riktning, som med större allvar och tyngd söker lämpa den antika konstens former för de moderna behofven. Arkitekturen upptager de grekiska templens kolonnader och gafvelprydda förhallar. Såsom exempel härpå må nämnas Madeleinekyrkan i Paris och det af L. J. Desprez planlagda, men aldrig utförda Haga slott. Förebilder för den inre orneringen (se pl. I och II) söker man i de pompejanska väggdekorationerna, kakelugnar antaga formen af kolonner och monument, sybord af antika trefötter, koppar och kannor af antika vaser (t. ex. det s. k. wedgwood-godset), men äfven för möbler (stolar, bord, sängar, soffor) uppletar man såvidt möjligt antika former. Jämväl de enskilda ornamentsmotiven, palmetter, festoner, kransar, vasformer, vapengrupper, spöknippen, facklor, gripar, lejon o. s. v. hämtas ur forntidens formförråd. Oftast afteckna sig dessa i förgyllning eller i metall (brons, mässing) mot en starkt kontrasterande enfärgad botten, hvarvid för möbler det röda mahognyträt är ett särskildt omtyckt material. Det är denna företrädesvis på det konstindustriella området, i rumsinredningar, möbler, stoffer, belysningsföremål (såsom ljuskronor och kandelabrar) framträdande smakriktning, som efter det första franska kejsardömet (1804—15), då den stod på höjdpunkten af sin utveckling, blifvit kallad empirestil. Men den kan spåras tillbaka ända till omkr. 1790 (så i Sverige i Gustaf III:s Haga, senare gustaviansk stil), och den fortlefver långt in i 19:e årh:s förra hälft. Den kan från svensk synpunkt väl kallas Karl (XIV)-Johans-stil (se pl. II). Den utmärkes i allmänhet genom konstruktiv riktighet, i det den hyllar de räta linjerna och de enkla regelbundna matematiska formerna, och den saknar hvarken prydlighet eller värdighet, men lider på samma gång af en viss stelhet, tyngd och fantasilöshet samt förbiser ofta färgens betydelse. — I Sverige lämna det af L. Masreliez dekorerade Haga samt, från en senare period, inredningen af Rosersbergs och Rosendals lustslott ypperliga exempel på en väl genomförd empirestil. Upk.*

Litt.: Normand, "Nouveau recueil de divers genres d'ornements" etc. (1800—03; omtr. på tyska 1896), Percier och Fontaine, "Recueil de décorations intérieures" (1801; ny uppl. 1812—27), och Bouchot, "L'empire" (1892).

Empiri (af grek. *empēiri'a*), *filos.*, erfarenhetskunskap. Erfarenheten har blifvit indelad i en yttre (hvad vi veta om den yttre världen) och en inre (hvad vi veta om våra egna själsverksamheter

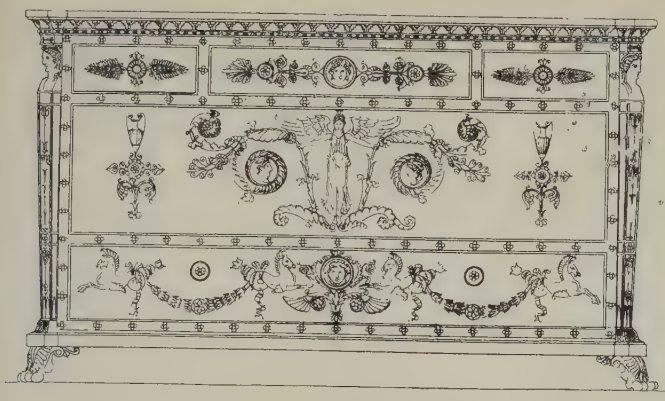

Byrå.

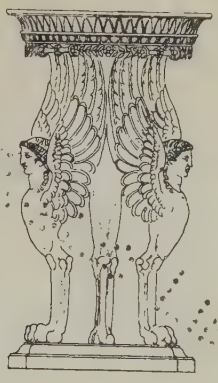

Bord.

Pendyl.

Stol.

Ljuskrona.

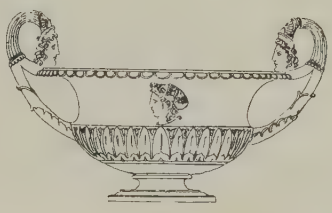

Vas.

Kanna.

Sängornament.

Kandelaber.

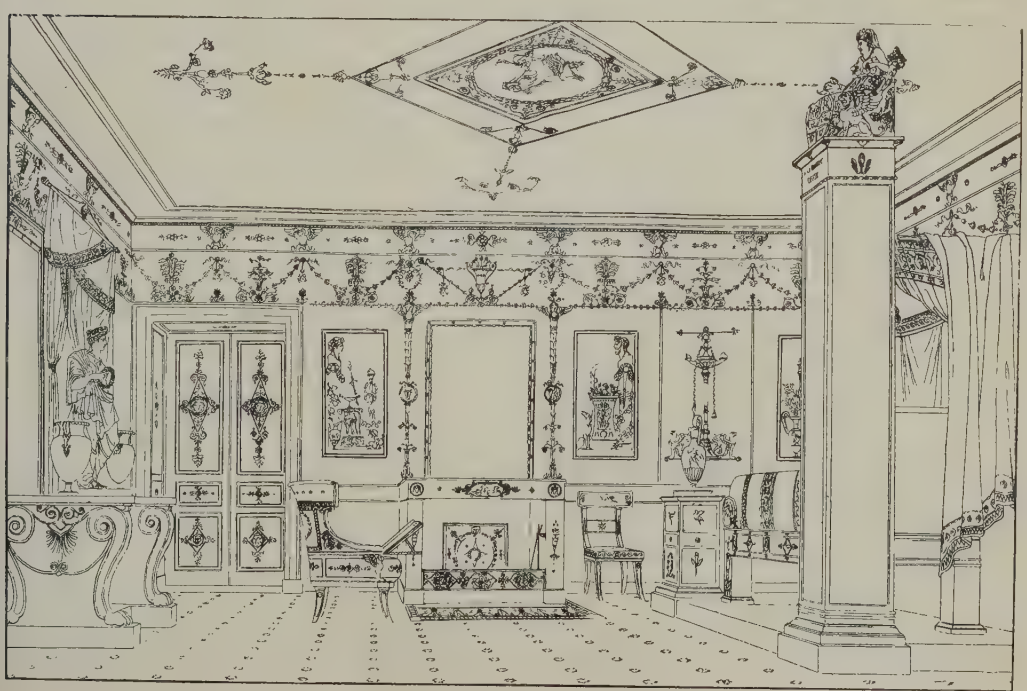

Sängkammare.

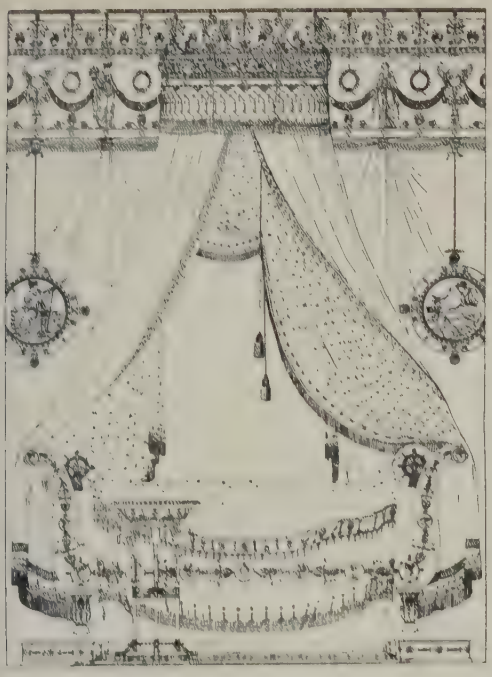

Säng (efter Percier och Fontaine).

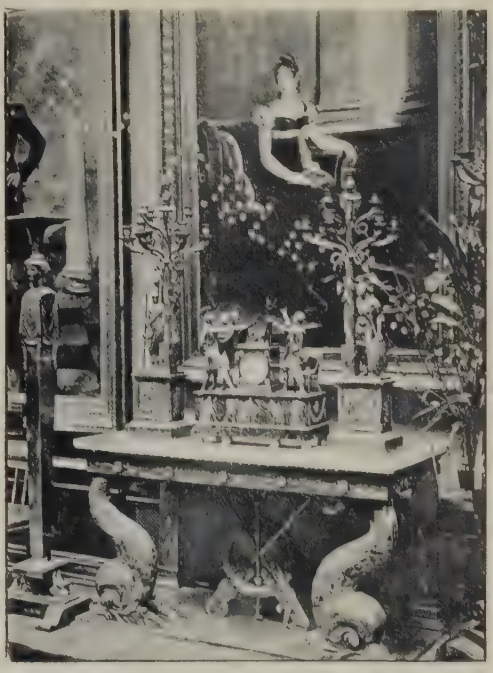

Konsolbord och bronsgarnityr m. m. (från Haga slott). Vid Karl-Johansutställningen 1900 i Stockholm.

Hvardagsrum (Karl-Johansutställningen i Stockholm 1900).

och själstillstånd). Men äfven våra sinnesförnimmelser (materialet för vår yttre erfarenhet) äro, från sin psykiska sida sedda, själstillstånd hos oss (bestämningar hos vårt medvetande) och produkter af själsverksamhet, hvadan det späda barnet och den utvecklade människan icke kunna sägas förnimma detsamma, ehuru det fysiska förloppet vid sensationen hos båda är detsamma. Mellan det omedelbara sinnesintrycket och varseblifningen ligger en hel följd af tankeprocesser. Varseblifningarna, isolerade, gifva ännu ingen erfarenhet i egentlig mening. En sådan kommer till stånd först genom jämförelse mellan och kombination af flera varseblifningar. Isolerade erfarenheter göra ännu ingen vetenskap. Först genom gruppering och systematisering af många erfarenheter hafva de särskilda empiriska vetenskaperna uppstått. Dessas evidens beror på iakttagelsernas noggrannhet och omfattning samt på deras satsers logiskt riktiga härledning från den gjorda erfarenheten. — Empiri har stundom fått en dålig betydelse, dels därigenom att man, misskännande erfarenhetens andliga sida, ställt den såsom motsats till tänkandet och därför ansett den såsom någonting underordnadt, dels därigenom, att man förbisett, att för utrönandet af hvad i erfarenheten verkligen är objektivt erfarenheten själf icke är tillräcklig, utan att därtill behöfves äfven en undersökning af den mänskliga kunskapsförmågan samt dennas natur och lagar. — Empīriker, som egnar sig åt empiri; som i sin forskning tillämpar empirisk metod. — Empiriokritici'sm. Se Avenarius, R. — Empīrisk, grundad på erfarenhet. — Empiriskt diagram. Se Diagram 3. — Empiri'sm, den filosofiska riktning, som anser den sinnliga erfarenheten ensam vara den yttersta kunskapskällan för en sann uppfattning af verkligheten. (Dess motsats är rationalism, i filosofisk mening.) — Empiri'st, anhängare af empirismen. A. F. Å.*

Empis [ãpi], Adolphe Dominique Florent Joseph Simonis, fransk teaterdiktare, f. 1795, d. 1868, blef 1847 medlem af Franska akademien och var 1856—59 direktör för Théâtre français. Ett urval af hans arbeten offentliggjordes 1840 under titeln *Théâtre de m:r E.* Hans bästa arbete är *Les six femmes de Henri VIII* (1854).

Emplacement [ãplasmã'], fr. (af *en*, i, och *place*, ställe), *befästningsk.*, för eldgifning afsedd uppställningsplats inom ett fästningsverk; i trängre bemärkelse en af bröstvärn skyddad uppställningsplats för lättare artilleripjäser. L. W:son M.

Empla'strum, lat. (grek. *e'mplastron*), plåster.

E'mplekton (grek., eg. inflätadt). Se Mur.

Emple'urum, *farm.* Se Bucko-blad.

Emploi [ãplωa'], fr., användning; anställning, syssla. — Employé [ãplωajē], fr., anställd person, tjänsteman, handelsbiträde, expedit, bokhållare. — Employēra, använda, sysselsätta, anställa.

E'mpoli, stad i italienska prov. Florens, på en bördig slätt nära Arnofloden, vid Florens—Pisajärnvägen. Utgångspunkt för järnvägen söderut till Siena. Omkr. 8,500 inv. (1901; som kommun 20,404 inv.). Gymnasium; vacker kyrka från slutet af 11:e årh. Tillverkning af halm- och filthattar samt lergods. Liflig handel med frukt och grönsaker.

Emporägrius, Erik, teolog, f. 1606 i Torsåkers socken, Gäfleborgs län, d. 14 mars 1674 i Strängnäs, blef 1632 magister primus i Uppsala, där han 1637 utnämndes till fysices professor och 1641 till teol. professor. 1645 blef han förste hofpredikant, 1648 teol. doktor, 1649 pastor primarius i Stockholm och 1664 biskop i Strängnäs. — E. var en nitisk, lärd och vältalig man samt ansågs hysa strängt ortodoxa åsikter. Såsom ledamot i kommittén för förbättrandet af den gamla kyrkoordningen utarbetade E. ett eget förslag. I början af 1660-talet låg han i häftig fejd med dåv. biskopen i Strängnäs, Johannes Matthiæ, hvilken angripit de symboliska böckerna och misstänktes vilja åvägabringa den lutherska kyrkans förening med den reformerta. Striden slutade så, att Matthiæ (1664) måste lämna sin biskopsstol, hvilken, såsom ofvan nämnts, intogs af hans motståndare. E. utgaf flera teologiska arbeten, bland hvilka ett, *Catechesens enfaldige förklaring* (1669), på sin tid väckte ej obetydligt uppseende. I förklaringen till tionde budet uttryckte sig nämligen författaren på följande sätt: ”Hvad är då thet, som lagen förbiuder skola begäras? Ens nästas hustro, oxa etc., thet är hans löösören, eller rörlige egendom, ehwad nampn han hafwer, aff hwilken hustrun är thet förnämsta stycket”, hvilket till den grad förtröt kvinnorna, att änkedrottning Hedvig Eleonora åtog sig deras sak och utverkade förbud mot boken. — E:s son, Gabriel, adlades 1668 under namnet Lillieflycht.

Empōrer, *bygnk.*, de i åtskilliga länders romanska kyrkor förekommande och från den bysantinska arkitekturen härstammande gallerier, hvilka äro anordnade ofvanför sidoskeppens hvalftak, men under deras yttertak, och hvilka öppna sig inåt mot kyrkans midtskepp medelst bågställningar (arkader, stundom grupperade tre och tre), som genombryta midtskeppets öfvermurar under fönstren (se Byggnadskonsten, pl. IX, Domen i Novara). Jfr Triforium.

Empreza Nacionál de Navegação [-saã'], portugisiskt rederibolag. Se Ångfartygslinjer.

Empsychōs (af grek. *en*, i, och *psychē*, själ), själens inträde i fostrets kropp.

E'mptio l. E'mtio (lat.), köp, köpekontrakt. — E. imaginăria, skenköp. — E. in spem l. E. spei, köp på hopp, förhoppningsköp, t. ex. af en blifvande skörd eller ett fiskafänge.

Empūsa, *grek. myt.*, ett nattligt, människofientligt spöke, utsändt af Hekate och uppträdande under en mängd olika skepnader. Jfr Lamia.

Empūsa, *zool.*, släkte af bönsyrsornas (*Mantidæ*) familj. Se Mantis.

Empūsa mu'scæ, *bot.*, en till fam. *Entomophthoraceæ* hörande svamp, som lefver parasitiskt på husflugan. Flugorna dödas af svampen under sensommaren och hösten, och man finner dem då fastsittande på fönsterrutorna o. s. v. med uppsvälld bakkropp och omgifna af ett hvitt stoft. Detta utgöres af svampens konidier, som smitta andra flugor, hvilka komma i beröring med de döda flugorna. På detta sätt uppkomma verkliga epidemier bland flugorna. G. L—m.

Empyēm (grek. *empy'ema*, inre bulnad, af *pyon*, var), varbildning, t. ex. i lungsäcken. Se Lungsjukdomar.

Empyrén. Se Empyreum.

Empyrēum (af grek. *e'mpyros*, brinnande, af, *en*, i, och *pyr*, eld), Empyrén, hos forntida naturfilosofer benämning på eldhimmelen, d. v. s. den öfversta världsregionen, hvarest den alltjämt uppåt sträfvande elden tänktes samlad såsom det finaste och lättaste element och hvarifrån ljusfenomenen på himmelen ansågos härröra. De kristne medeltidsfilosoferna betecknade med empyreum ljusets boning, himmelen, de saliges hemvist. Jfr Dante Alighieri, sp. 1371 och 1373. — Empyrēisk, strålande af ljus, himmelsk, öfverjordisk.

Empyreumātiska oljor (af grek. *empy'rēuma*, vidbrännande), Pyro'lea, Vidbrända oljor, *kem. farm., med.*, de mer eller mindre sammansatta, oljelika och flyktiga produkter, hvilka erhållas vid s. k. torr destillation af organiska ämnen, vare sig ur växt- eller djurvärlden. En sådan empyreumatisk olja har vanligtvis en skarp, ofta brännande smak och ofta en obehaglig, ibland stinkande och genomträngande vidbränd lukt. De vidbrända oljorna innehålla större eller mindre mängd flytande och fasta kolväten, äfvensåsyrehaltiga organiska ämnen, flera af dem tillika kväfvehaltiga föreningar och stundom äfven s. k. brandhartser. Deras sammansättning varierar således i hög grad. Flera af dessa oljor användas dels invärtes såsom stimulerande medel, dels utvärtes mot vissa hudsjukdomar samt äfven för andra ändamål. Den nuv. Svenska farmakopén upptager följande "Pyrolea": *Pyroleum animale* (renad benolja), *P. oxycedri* (*Ol. cadinum*, entjära) samt *P. pini* (tjära). Den förra farmakopén upptog flera andra "Pyrolea", såsom *P. animale crudum* (rå hjorthorns- eller benolja), *P. benzinum* (bensin), *P. lithantracis* (stenkolstjära), *P. petræum* (bergolja), *P. succini crudum* (rå bärnstensolja) och *P. succini rectificatum* (renad bärnstensolja). (C. G. S.)

Ems (lat. *Amisia*, holl. *Eems*), kustflod i nordvästra Tyskland, rinner upp i preussiska prov. Westfalen, på sydvästra sidan af Teutoburgerwald, flyter genom Hannover, där den på högra sidan upptager Hase och Leda, samt utmynnar, efter ett lopp af 330 km., i Dollart. Flodområde 12,482 kvkm. (32 i Nederländerna). Inloppen från Nordsjön på ömse sidor om Borkum kallas Oster-E. och Wester-E. — E. är kanaliserad (utom på en sträcka af 25 km. s. om Meppen, där Emskanalen går ett stycke till höger om floden) och blir därigenom segelbar 241 km. (till Greven). Undor de senare åren har man anlagt en mängd kanaler i E:s flodområde dels för att torrlägga mossarna, dels för att skapa kommunikationsleder. Till de senare höra: E.—Jadekanalen, 70 km. lång, som förenar E. vid Emden med Jadeviken vid Wilhelmshaven, E.—Vechtekanalen, 21 km., som förenar E. ofvanför Lingen med Vechte, där den förenar sig med Syd—Nordkanalen, och Dortmund—E.-kanalen (se d. o.). En Emskanal (i Holland kallad Groot scheepvaart kanal), 28 km. lång, förbinder staden Groningen med Dollart (Ems). (J. F. N.)

Ems (Bad Ems), stad och badort i preussiska reg.-omr. Wiesbaden (prov. Hessen-Nassau), romantiskt beläget vid Lahn, 87 m. ö. h. 6,492 inv. (1900). E. har ett mildt klimat och storartade badinrättningar samt mer än 20 alkaliska koksalttermer ("Kesselbrunnen", "Krähnchen", "Fürstenbrunnen" m. fl.), hvilka voro kända redan af romarna. Temperaturen växlar från 28,6° till 46,6° C. Rörande emsvattnens beståndsdelar och verkningar se Emsvatten. Säsong 1 maj—30 sept. Kurgästernas antal öfver 12,000. — I E. hölls 1786 en kongress (se Emskongressen), och där fördes 9—13 juli 1870 underhandlingar mellan konung Vilhelm

Kursalen i Ems.

af Preussen och franska sändebudet Benedetti om den hohenzollernska kandidaturen till den spanska tronen, hvilka ledde till kriget mellan Frankrike och Tyskland 1870—71. Ln.

Emsdepeschen (ty. *die Emser-depesche*), det telegram, hvarigenom konung Vilhelm af Preussen 13 juli 1870 underrättade Bismarck om sin underhandling i Ems med franske ambassadören Benedetti. Se Bismarck-Schönhausen, sp. 506.

Emsdetten, by i preussiska reg.-omr. Münster (Westfalen), nära floden Ems, med stor väfnads- och spånadsindustri. 9,311 inv. (1905).

E'mser, Hieronymus, ofta omtalad under det på hans sköldemärke anspelande öknamnet "Bock Emser", tysk skriftställare och teolog, f. 1477 l. 1478 i Ulm, d. 1527, var från 1505 hertig Georgs af Sachsen sekreterare och teologiske rådgifvare, arbetade ifrigt på biskop Bennos (se d. o.) kanoniserande och skref i sammanhang därmed det fantastiska och otillförlitliga arbetet *Vita Bennonis* (1512). I sina tidigare år hade han slutit sig till de humanistiska kretsarna och i deras anda utöfvat en liflig litterär verksamhet. Mot reformationen, för hvars grundtankar han saknade allt förstånd, ställde han sig däremot från början fientlig, hvartill bidrog äfven hans anställning hos hertig Georg, Luthers förbittrade fiende. Han var en af de förste, som — redan omedelbart efter disputationen i Leipzig 1519 — uppträdde som Luthers litteräre motståndare och äfven en af de mest outtröttlige. Hans många stridsskrifter äro mestadels af rent personlig art, till någon egentligt saklig kritik var E., hvars betydelse ej är teologens, utan den folklige litteratörens, ej skickad. Luther, som till en början svarat med ringaktande hån, ignorerade honom därför senare fullständigt. Till sitt mest betydande arbete föranleddes E. genom Luthers öfversättning af N. T., hvilken E. stämplade såsom full af de svåraste förvrängningar och fel: han grep sig an med en mot-

öfversättning. Denna har hämtat allt sitt bästa från Luthers och saknar självständigt värde, men har dock varit af ej ringa betydelse genom den stora spridning, som den — visserligen mot E:s egna varningar — vann i katolska lekmannakretsar. Jfr Enders, "Luther und E." (2 bd, 1890—92), och Kawerau, "H. E." (1898). E. Bg.

Emsfors, ett aktiebolaget Emsfors nya pappersfabriker tillhörigt pappersbruk i Döderhults socken, Kalmar län, med 2 pappersmaskiner, 2 sulfitkokare och 2 slipverk. 1905 tillverkades 2,800,000 kg. papp och papper till ett värde af 415,000 kr. och 200,000 kg. trämassa till ett värde af 12,000 kr. Antalet arbetare var s. å. 105 män och 46 kvinnor.

Ems—Jade-kanalen. Se Ems.

Emskanalen. Se Ems.

Emskongressen, en sammankomst i Ems mellan ombud för de tre andlige kurfurstarna af Mainz, Trier, Köln och ärkebiskopen af Salzburg sommaren 1786. Kongressen gick ut på att häfda de tyske ärkebiskoparnas ställning i förhållande till den påfliga kurians ingrepp. Kongressens resultat blef de s. k. Emspunktationerna, i hvilka, med en viss anslutning till ett 1763 af Nikolaus Hontheim ("Justinus Febronius") framställdt program, rent af proklamerades det katolska Tysklands emancipation från Rom. Ärkebiskoparna utgingo i sina påståenden från den grundsatsen, att hvarje biskops myndighet vore lika mycket af Gudi som den romerske biskopens l. påfvens. Pius VI lät utarbeta en vederläggning (*Responsio super nuntiaturas*, 1789) af Emspunktationerna, och saken förföll, då kurfursten af Bajern afgjordt ställde sig på påfvens sida, kejsar Josef II ej gaf punktationerna det påräknade understödet och de tyske biskoparna förhöllo sig afvisande mot ett program, som hotade dem med besvärligt beroende af ärkebiskoparna i stället för af påfvens aflägsnare och därför lättare fördragna myndighet. (V. S—g.)

Emspastiljer, *farm.*, ett slags små pressade hvita kakor, innehållande de salter, som ingå i emsvatten, med eller utan tillsats af något aromatiskt medel, samt socker och bindeämne. Dessa pastiljer begagnas vid heshet, hosta, slembildning i svalget o. s. v. Äfven finnes i handeln s. k. emssalt, som löses i lämplig mängd vatten och drickes som naturligt emsvatten. C.*

Emspunktationerna. Se Emskongressen.

Emssalt. Se Emspastiljer.

Emsvatten, ett varmt, koksalthaltigt, alkaliskt hälsovatten från flera mineralkällor i Ems (Bad Ems), förnämligast från "Krähnchen"- och "Victoria"-källorna samt den varma "Kesselbrunnen". Det tillhör den grupp af s. k. koksalthaltigt alkaliska (eller "muriatiskt alkaliska") mineralvatten, för hvilken seltersvattnet är en bekant representant. Med en temperatur växlande från 28° till 47° innehåller det på 1,000 gr. 1,4 gr. kolsyradt natron, 1 gr. koksalt jämte små mängder kolsyrad kalk och magnesia med en jämförelsevis stor mängd fri kolsyra (600 kbcm. på 1,000) och är således ett mildt kolsyrevatten af måttlig salthalt. Till sin sammansättning står det emellan vichy- och seltersvattnen, med ung. hälften så stor natriumkarbonathalt, men dubbelt så stor koksalthalt som det förra, och med dubbelt så stor natriumkarbonathalt, men endast hälften så mycket koksalt och kolsyra som det senare. Såsom invärtes medel har emsvattnet, alltifrån den i midten af 1700-talet gjorda upptäckten af "natronvattnets" alkaliska natur, kanske varit det mest ansedda och kända alkaliska hälsovattnet. I allmänhet välgörande vid katarrala åkommor inom såväl respirations- som digestionsorganen, är det dock i synnerhet vid strup- och lungkatarrer som emsvattnet åtnjuter sitt mest stadgade anseende, och källornas olika värmegrad och kolsyrehalt tillåta ett växlande bruk, alltefter katarrens art. Äfven till lokalt bruk, medelst inandning i pulveriserad form, egnar sig emsvattnet väl till dessa sjukdomar. Vid lungsot har man dock ansett en emskur vara snarare skadlig än gagnande. — Oaktadt detta vatten icke, i likhet med selters, kan räknas till läskedryckerna, exporteras årligen öfver 1 mill. krus, i synnerhet från de ofvannämnda svalare och kolsyrerikare källorna. I stället för att, vid användning å främmande ort, ånyo uppvärmas i vattenbad, drickes det oftast försatt med kokhet mjölk. Till bad brukas vatten från andra, hetare källor, t. ex. från den i äldre tider berömda "Bubenquelle". — Genom afdunstning af det naturliga emsvattnet beredes ett källsalt, dels i fast, dels i flytande form, hvilket sistnämnda, i tjugufaldig koncentration, mycket användts till inandning vid svalg- och strupkatarrer. Artificiellt emsvatten användes ofta i stället för naturligt. C.*

Ems—Vechte-kanalen [-fechte-]. Se Ems.

Emsvärjar. Se Ampsivarier.

Emtervik, socknar i Värmlands län. Se Västra Emtervik och Östra Emtervik.

Emtio. Se Emptio.

Emtuleva, en Svenska kyrkans missionsstation i brittiska Transvaalkolonien. Upprättad 1898. Se Mission.

Emu, *zool.* Se Dromæus.

Emulge'ndum. Se Emulsion.

Emulge'ns (*Materia emu'lgens*). Se Emulsion.

Emulsin, *kem.* Se Amygdalin.

Emulsiōn (af lat. *emulgēre*, mjölka), *farm.*, ett vanligtvis något tjockflytande läkemedel, som är ogenomskinligt och oftast af mjölklikt utseende. En emulsion innehåller ett eller flera fint fördelade och i vatten olösliga ämnen, uppslammade i en vätska genom närvaron af något i densamma upplöst ämne, som föranleder en viss slemmighet eller simmighet, hvarigenom de i vätskan fint fördelade olösliga ämnena hindras att sjunka till bottnen eller förena sig till sammanhängande massor. För att bilda en emulsion erfordras således minst tre olika beståndsdelar: 1. Ett i vatten olösligt ämne, oftast en fet olja, ett harts, en balsam eller stundom någon flyktig olja eller något lättare oorganiskt pulver (*emulgendum*). 2. Det lättlösliga ämne, som ger åt vätskan den nödvändiga simmigheten (*materia emulgens*), t. ex. ägghvita, gummi, växtslem, äggula och dylikt, samt 3. Vätskan, vanligtvis destilleradt vatten eller något aromatiskt vatten (*menstruum*), som skall upptaga de båda förstnämnda beståndsdelarna. — Mjölk är ett bekant exempel på en af naturen själf beredd emulsion, hvari fett (smöret) medelst ägghvita hålles i fint fördeladt tillstånd uppslammadt i vatten. Vissa frön, t. ex. mandel, hampfrö, vallmofrö m. fl., hvilka innehålla en fet olja jämte emulgerande ämnen (emulsin, ägghvita m. m.), behöfva endast väl krossas och utröras med vatten för att bilda en s. k. *äkta* l. *naturlig* emulsion. Af

vissa s. k. gummihartser (dyfvelsträck, galbanum m. fl.) bildas likaledes lätt emulsioner, om man till deras pulver, under flitig rifning i en porslinsmortel, småningom tillsätter vatten. *Oäkta* emulsioner kallas de, hvilka man erhåller genom att först väl sammanblanda passande olösliga ämnen med ett emulgens (ofta gummi arabicum, dragant, äggula e. d.) och sedan, såsom nyss nämndes, uppslamma dessa genom sammanrifning med småningom tillsatt vatten. — Af 8 i Sv. farmakopén upptagna emulsioner finnes strängt taget blott 1 s. k. äkta. Man begagnar emulsionsformen för att ingifva oljor eller vissa skarpt smakande ämnen (terpentin, hartser, mysk o. d.) i en form, som lättare fördrages och är behagligare för smaken. O. T. S. (C. G. S.)

Emu'lsor (af lat. *emulgēre*, utmjölka), *mejerisk.* Se Mjölkhushållning.

Emund, västgötalagman på 1000-talet, Då Olof Skötkonung bröt sin dotter Ingegärds trolofning med Olof Haraldsson i Norge, skall, enligt Snorre Sturlassons konungasagor, E. ha varit synnerligen verksam för åvägabringande af det uppror, som så när hade kostat Olof Skötkonung tronen. I Snorre Sturlassons berättelse om E. förekommer emellertid åtskilligt, som tydligen saknar historisk trovärdighet. Särskildt bör anmärkas, att i den förteckning på västgötalagmän, som är bifogad Västgötalagen, finnes ingen lagman benämnd E. (B—e.)

Emund gamle, konung i Sverige omkr. 1047, var son af Olof Skötkonung och Edla, en i krig fången vendisk höfdingadotter. Han efterträdde sin yngre halfbroder Anund Jakob, som var af äkta börd. E. hade en strid med ärkebiskop Adalbert af Bremen, i det han gynnade Asmund, som ville lösgöra svenska kyrkan från de bremenske ärkebiskoparnas primat och själf vara ärkebiskop omedelbart under påfven, men Adalbert insatte omkr. 1060 Adalvard till biskop i Skara, fast E. afvisade honom. Sannolikt egde under hans tid den gränsreglering med Danmark rum, hvilken omtalas i den äldre Västgötalagen och hvilken bekräftade såväl Blekinges som Skånes och Hallands skilsmässa från Sverige. I en till den äldre Västgötalagen fogad konungalängd bär E. tillnamnet ”den slemme”, och det säges där om honom, att han var girig och ej god att trotsa i det, som han ville främja. Med E., som dog omkr. 1060, utslocknade den gamla konungaätten i Sverige. Om en hans son se Anund 4. (B—e.)

Emusläktet, *zool.* Se Australien, sp. 458, och Dromæus.

Emys, *zool.*, sköldpaddsläkte, hörande till fam. *Testudinidæ*. Bukskölden är genom ligament rörligt förenad med ryggskölden, hos yngre enhetlig, hos äldre bestående af två rörligt förenade delar; 25 randplåtar; hufvudet utan sköldar; tårna med simhud. Hit hör europeiska kärrsköldpaddan, *E.* (*Cistudo*) *lutraria*. Den växlar till form och färg efter åldern; hos gamla djur är ryggskölden brun eller svart, stundom med gula streck eller punkter; bukskölden än enbart svart eller gul, än både svart och gul; ryggskölden oval (hos mycket unga rund) med svag längsköl i midten; längd 21—26 cm. Djuret bebor största delen af Europa från Mecklenburg i n., Petersburg och Mindre Asien i ö. och Algeriet i s.; dock saknas det numera i större delen af västra Europa, och äfven i nordligaste Tyskland har det blifvit mycket sällsynt. Att det fordom lefvat äfven i södra Sverige, bevisas af dess lämningar i torfmossarna. Det uppehåller sig i långsamt flytande vatten, i sjöar och moras. Om dagen vistas det i vattnet och kommer endast om nätterna upp på det torra. Det lifnär sig uteslutande af animalisk föda: fiskar, grodor, snäckor, maskar o. s. v. Äggen läggas i vattnets närhet i en liten grop, som honan gräfver ut med svansen och bakbenen. Djuret ligger om vintern i dvala, nedgräfdt i gyttja. — Till sköldpaddsläktet *Podocnemis* hör den i det tropiska Syd-Amerika allmänt förekommande arrausköldpaddan (*P. expansa*), hvars ägg insamlas i massa och utgöra en viktig handelsartikel, enär företrädesvis deras olja har stor användning. L—e.

Emån. Se Emmån.

Emöt (fr. *émeute*), upplopp, gatuorolighet.

En, *Juni'perus communis* L., *bot.*, en till fam. *Pinaceæ*, afd. *Cupressineæ*, hörande buske eller ett mindre träd (var. *suecica*) med lätt afflarnande bark och korta, hvasst spetsade barr, hvilka sitta i tretaliga kransar (se fig. i plansch I och III till art. Coniferæ). Han- och honblommor sitta på skilda stånd. Hanbusken, som förekommer i större mängd än honbusken, utsläpper i maj eller juni sitt ymniga frömjöl (”enen ryker”). Honblommorna sitta i små gulgröna, knopplika kottar, hvilkas fjäll alla äro sterila, utom de tre öfversta, som äro något sammanväxta och kransställda. I fjällens veck sitta de nakna fröämnena, ett i hvarje. Efter skedd befruktning utväxa dessa fjäll och blifva köttiga samt hopväxa fullkomligt så när som på uddarna; sålunda bildas en s. k. bärkotte, ”enbäret”. Först efter två år blir detta moget, hvilket förklarar hvarför på samma enbuske träffas både mogna och omogna ”bär”. Då enen får trädform, kan den nå en ganska betydlig storlek. På utställningen i Stockholm 1866 visades i genomskärning en enstam (från Gästrikland), hvilken hållit 13 m. i höjd och 1 m. i omkrets samt varit minst 150 år gammal. På mycket blåsiga ställen, t. ex. i fjällen — där enen går högre upp än t. o. m. dvärgbjörken — och på de yttersta skären, blir enen krypande, med korta, breda och mer tilltryckta barr (var. *nana*). — Enen uppväxer ofta inom skogar, hvilka genom afverkning eller af annan anledning glesnat, och är då af icke ringa gagn till följd af den skugga och det skydd busken lämnar marken, hvars utmagrande därigenom i viss mån förebygges. — Enens ved utmärker sig genom en egendomlig, rätt behaglig, cederlik lukt samt är synnerligen hård, seg och varaktig, hvarför envirke, då det fås af tillräckliga dimensioner, begärligt användes till allehanda slöjdföremål (skedar, kannor, lådor m. m.). Smärre enar användas med synnerlig fördel till stör, vidjor o: d.

Enbären, *Fructus juni'peri* (”Baccæ juniperi”), ha medicinsk användning och skola då bestå af de fullt mogna bärkottarna. De mogna enbären äro nästan klotrunda, af större pepparkorns eller mindre ärters storlek, glänsande brunsvarta, med delvis kvarsittande blåaktigt daggöfverdrag. Vid fästet sitta små bruna fjäll, rosettlikt ordnade. Spetsen visar en trestrålig insänkning, med de trubbiga förkrympta spetsarna af de forna kottefjällen svagt utstående mellan insänkningens strålar. Fruktväggarna äro i det inre köttiga, brungröna, med talrika balsamgömmen och omsluta 3 hårda, trekantigt äggformiga frön, som äfven innehålla utbuktande balsam-

rum. Bären lukta aromatiskt och ha liknande smak, som dock tillika är något bitter och sötaktig. De innehålla harts, druesocker och flyktig olja, hvilken varit officinell under namnet *Æthero'leum juniperi*. Enbärsoljan är färglös eller svagt gulaktig, i färskt tillstånd tunnflytande (den tjocknar, om den icke skyddas för luftens tillträde) samt har stark aromatisk lukt och smak, som tillika är något bitter. Den reagerar neutralt och är isomerisk med terpentinolja. — Enbären äro sedan gammalt kända såsom exciterande medel, hvilka verka urin- och svettdrifvande. Af krossade enbär (1 del) och kokhett vatten (5 delar) beredes den officinella enbärssyrupen, *Sy'rupus juniperi* (Roob juniperi), hvilken ofta nog sättes till urindrifvande mixturer. Af enbär kan, på grund af deras sockerhalt, brännas brännvin (*genever, gin*) och bryggas ett välsmakande enbärsdricka, som anses kraftigt verka på urinafsöndringen. S. A. O. T. S. (G. L—m.)

En, grekisk preposition, som i sammansättningar vanligen har betydelserna i, på, vid, försedd med eller närmelsevis.

En [ā], fransk preposition, som i sammansättningar vanligen betyder i, in i eller med. Framför b, p och m antager den formen *em-*.

Enafors. Se Enaälfven.

Enaim, Enam, en stad i Juda stam, enligt Jos. 15: 34, 1 Mos. 38: 14, 21.

Enakiter, Anakiter, Anaks barn, Anaks afkomlingar, i G. T. beteckning på en folkstam af okändt, förmodligen kananeiskt ursprung, hvilken i de olika källorna framställes på olika sätt. Enligt en tradition, som möjligen är den äldsta, bodde stammens tre släkter: Ahiman, Sesai och Talmai i Hebron; de skola ha besegrats af kalebiterna (jfr 4 Mos. 13: 23; Dom. 1: 10, 20). En annan, förmodligen yngre, tradition betraktar enakiterna såsom jättar (jfr 4 Mos. 13: 34; 5 Mos. 2: 10), och en tredje synes vilja framställa dem som en folkstam, af hvilken rester bibehållit sig en längre tid i de filisteiska städerna Gasa, Gat och Asdod (jfr Jos. 11: 21 ff.). E. S—e.

Enalider (af grek. *ena'lios*, i hafvet lefvande), *bot.*, sådana i hafvet lefvande och i vattnet helt nedsänkta växter, som lefva på lera, sand, slam eller annan lös botten. Algerna spela här en mindre roll; bland dem äro hos oss characéer, i tropiska länder *Caulerpa* (se Siphoneæ) och *Penicillus*-arter de viktigaste. Fanerogamerna spela hufvudrollen. De utmärkas genom långa, smala, bandlika, i spetsen afrundade blad. De hafva ofta rotstockar. Genom dessas rikliga förgrening bildas små ängar nere på hafsbottnen (*Zostera* i de nordiska hafven, *Posidonia* i Medelhafvet). De kunna icke lefva på djupt vatten, emedan de i hög grad äro beroende af ljuset. *Zostera*, den viktigaste representanten för dessa växter hos oss, går ej djupare än 10 à 11 m. Blomningen försiggår på eller i vattnet, och i samband därmed finnas flera egendomligheter i blommornas byggnad och utveckling, såsom långa, skruflikt vridna skaft hos honblommorna och bandlika pollenkorn. Enaliderna spela i hafvets biologi en viktig roll, i det de bereda skydd och plats för fiskars och andra djurs äggläggning. Enaliderna tillhöra uteslutande två växtfamiljer, *Potamogetonaceæ* (t. ex. *Zostera*, *Posidonia*) och *Hydrocharitaceæ* (t. ex. *Halophila*, *Enalus*). H. Hn.

Enaliosa'ûria (af grek. *ena'lios*, i hafvet lefvande, och *sa'ûros*, ödla), *paleont.*, fossila ödlor af ofta jättelika dimensioner, med naken hud, koniska tänder och fenlika extremiteter, som visa, att de varit vattendjur, hvilka dock liksom hvaldjuren andades med lungor. Afvikelserna i deras byggnad från reptilierna peka emellertid hän mot fiskarna: starkt bikonkava kotor, refben ända fram till epistropheus, stort mellankäksben o. s. v. De lefde, såvidt hittills är kändt, blott under tiden för de mesozoiska systemens bildning, men spelade då en viktig roll, särskildt under juratiden. Numera fördelas de vanligen på två ordningar, de korthalsade, fisklika *Ichthyosauria* l. *Ichthyopterygia* och de långhalsade *Plesiosauria* l. *Sauropterygia*. (Jfr Ichthyosaurus och Plesiosaurus.) G. L. (A. Hng.)

Ena'llage, lat. (grek. *enallagē*), *ret.*, "utbyte", den retoriska figuren, att man utbyter ett ord mot ett annat, tillhörande samma ordklass eller likartadt till härstamning och betydelse, t. ex. användandet af ett abstrakt uttryck i st. f. ett konkret (såsom "tapperheten" i st. f. "de tappre") o. s. v.

Enallohe'lia E. H., *paleont.*, ett under juratiden lefvande korallsläkte, närmast besläktadt med den i tertiär- och nutiden lefvande *Oculina*. A. Hng.

Enam. Se Enaim.

Enamorādo, sp. (af mlat. *inamorātus*, af lat. *a'mor*, -kärlek), förälskad, älskare (i det spanska dramat).

Enander, Samuel, biskop, f. 20 sept. 1607 i Västra Eneby socken, Östergötlands län, d. 17 dec. 1670, blef filos. magister 1632, lektor i filosofi i Linköping 1634 och vistades 1637 såsom handledare åt en ung Göran Ulfsparre i Leiden. Han utnämndes 1641 till lektor i teologi i Linköping och 1643 till kyrkoherde i Söderköping. Där kom han i nära beröring med dåv. pfalzgrefven, sedermera konung Karl X Gustaf. 1647 antogs han af drottning Kristina till hofpredikant, och 1648 förordnades han till superintendent vid svenska armén i Tyskland. Efter westfaliska freden blef han superintendent i Kalmar, och 1655 utnämndes han till biskop i Linköping. Vid riksdagen i Stockholm 1660 var han prästeståndets talman och uppträdde vid öfverläggningen om hertig Adolf Johans uteslutande ur regeringen som en nitisk försvarare af hans sak. Äfven vid riksdagen 1664 var han talman och förde då ordet vid undersökningen om biskoparna Terserus' och Johannes Matthiæs villomeningar samt bidrog väsentligt till den förres fällande. 1658 adlades E. med namnet Gyllenadler, men kallade sig fortfarande vid sitt förra namn.

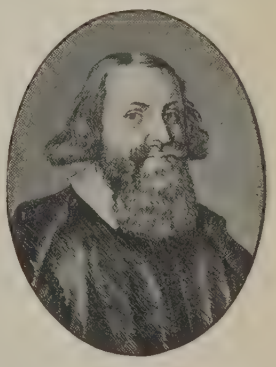

Enander, Johan Alfred, svensk-amerikansk skriftställare, f. 22 maj 1842 i Härja socken, Skaraborgs län, bondson, var som yngling skrifvare hos en häradshöfding, lämnade bidrag till landsortstidningar, fick 1866 inträde vid h. allmänt läroverk, men for 1869 till Amerika och intogs som frielev

vid Augustanasynodens teologiska seminarium. S. å. öfvertog han i Chicago redaktörskapet för tidningen ”Gamla och Nya hemlandet”, som då var synodens officiella organ, hvilket han närmast ledde i 20 år, hvarjämte han 1874—77 redigerade den illustrerade månadsskriften ”När och fjerran” och 1879 ”Ungdomsvännen”. Från 1879 var han medlem af staten Illinois' undervisningsråd. 1889 utnämndes han af presidenten Harrison till Förenta staternas minister i Köpenhamn, men afsade sig af hälsoskäl posten. 1890—93 var han professor i svenska språket och litteraturen vid Augustana college, som 1892 gaf honom jurisdoktorsvärdigheten. 1893 blef han redaktör af ”Svenska journalen” i Omaha och 1896 ånyo af ”Hemlandet” i Chicago. E. är en hängifven vän af det gamla svenska fäderneslandet och dess kultur samt har bl. a. föranstaltat om insamlingar till de brandskadade i Sundsvall, Umeå och Lilla Edet sommaren 1888 samt de nödlidande i Norrland 1902. Han har utmärkt sig som talare dels vid större festtillfällen, dels under flera presidentvalkampanjer, då han ifrigt förfäktat det republikanska partiets sak. Bland hans utgifna arbeten må nämnas *Förenta staternas historia* (2 bd, 1875—80), *Valda skrifter* (däribland äfven dikter och noveller, 1892), *Våra fäders sinnelag* (1894) och antologien ”Ur svenska sången” (1901).

Enantiomorfi (af grek. *enanti'os*, motsatt 1. motvänd, och *morfē*, form), *krist.* På en kristall kan stundom symmetrien upphäfvas därigenom, att vissa

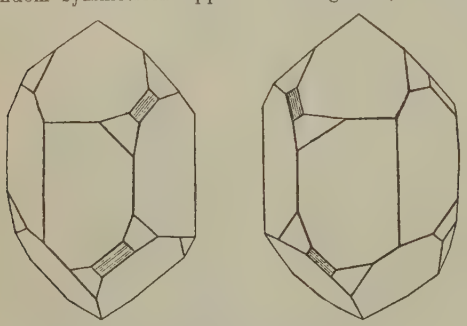

Enantiomorfa kvartskristaller.

bestämda ytor förminskas eller undertryckas. Denna kristallforms spegelbild blir visserligen symmetriskt lika, men ej i någon ställning kongruent med kristallformen själf; de båda formerna förhålla sig tvärtom som högra handen till den vänstra; de kallades af Naumann enantiomorfa. A. Hng.

Enantiostyl (af grek. *enanti'os*, motsatt, och *stylos*, pistill), *bot.*, kallas en blomma, i hvilken stiften äro ställda till höger eller vänster om blomaxeln, medan ståndarna intaga en motsatt plats. Härigenom förhindras självbefruktning. G. L—m.

Enantiotropi (af grek. *enanti'os*, motsatt, och *tropē*, vändning), *krist.*, kallas af O. Lehmann det förhållandet, att mimetiska kristaller genom ändring af temperatur eller tryck upprepade gånger kunna tvingas att öfvergå från den ena modifikationen till den dimorfa. A. Hng.

E'nare (fi. *Inari*), socken vid Enare träsk i Finland, är ett konsist. pastorat af 3:e kl., Kuopio stift, Lapska kontraktet. Landarealen omkr. 13,000 kvkm. 1,608 pers. (1905), af hvilka nära $^2/_3$ lappar. A.G.F.

Ena'rea (Enaria), landskap i södra Abessinien, n. om Kaffa. Det är ett bergland (Egan 3,090 m.), genomflutet af Gibié, som sannolikt är öfre loppet af den i Basso-Narok utmynnande Omo, och bebodt af *sidama* l. *södama*, en dels kristen, dels hednisk gallastam af ljust bronsfärgad hy, smärt och välväxt. Hufvudorten är Saka, vid Gibié. Den förste europé, som besökte landet, var en portugisisk missionär Antonio Fernandez (1613). I nyare tid har det besökts af bröderna d'Abbadie (1843 och 1845) och af Cecchi och Chiarini (1880—81).

E'nare träsk (fi. *I'nari*, lapp. *Anara*, *Einara*), insjö i norra delen af Finska lappmarken, Uleåborgs län, mellan 68° 40′ och 69° 25′ n. br. och på en höjd af 123 m. Ytinnehåll 1,400 kvkm. Dess förnämsta tillflöden äro Ivalojoki och Vaskujoki, som komma från s. Genom Pasvigälfven (fi. *Paatsjoki*) ledes dess vatten ut i Norra ishafvet. Sjön är uppfylld af en mängd större och mindre, skogrika och klippiga öar. Vid västra stranden ligger E. kyrka. (A. G. F.)

Ena'ria. Se Enarea.

Enarmad häfstång, *fys.* Se Häfstång.

Enatiōn, *bot.*, uppträdande af missbildningar i form af svulster och liknande på blad och stammar, t. ex. de på bokstammar ofta förekommande, nötstora s. k. sfäroblasterna, som uppkomma antingen af reservknoppar, hvilkas axeldel börjat en koncentrisk tjocklekstillväxt, eller utgöra hypertrofiska bildningar, som anläggas i barken. G. L—m.

En attendant [ã atãdã'], fr., i afvaktan, emellertid.

Énault [enå], Louis, fransk skriftställare, f. 1824, d. 1900, studerade juridik i Paris och gjorde sedan vidsträckta resor i Europa (han besökte äfven Sverige) samt Orienten. Sina iakttagelser under dessa resor nedlade han i en mängd skildringar, t. ex. *Promenade en Belgique* etc. (1852), *Constantinople et la Turquie* (1855), *Voyage en Laponie et en Norvège* (1857), *De la littérature des indous* (1860). Dessutom har han skrifvit ett betydligt antal romaner och noveller: *Christine* (1857), *Un amour en Laponie* (1861), novellsamlingen *Pêle-mêle* (1862), *Un drame intime* (1866), *Le baptême du sang* (1873) m. fl., samt öfversatt arbeten af Goethe, Beecher-Stowe, Dickens, Tegnér o. a. — Hans kusin Étienne É. (f. 1817, d. 1883) författade också åtskilliga romaner och noveller.

En avant [ã avã'], fr., framåt!

Enaxig glimmer, *miner.* Enär de optiska axlarnas vinkel mycket ofta är nästan = 0 hos magnesiaglimmer, kallades förut hela biotitseriens glimmerarter enaxig glimmer. A. Hng.

Enaxig kristall. Se Kristall och Kristallografi.

Enaxlig, *bot.*, en sådan växt (vallmo, tulpan, hyacint m. fl.), hos hvilken alla de olika slag af blad, som förekomma hos densamma, redan finnas på hufvudskottet. Detta utvecklar sålunda förutom hjärtblad både örtblad, högblad och alla till blomman hörande blad. H. Hn.

Enaälfven, en af Indalsälfvens (se d. o.) källfloder. Vid densamma ligger 6 km. v. om Ånnsjön på 559 m. höjd stationen Enafors vid jämtländska tvärbanan, 13 km. från Storlien. Rekreationsort med säsong 15 juni—15 sept. Turisthotell. Lämpligast därifrån företages utflykt till Snasa-

högarna (1,463 m.), hvilka ligga rätt söderut på omkr. 5 km. afstånd. Utför bergets norra sida störtar sig Ingelån ned till Enaälfven, bildande det vackra Silfverfallet.

En bagatelle [ä bagatä'l], fr. (jfr Bagatell), "som en obetydlighet", som en lapprisak.

Enbäsisk, *kem.*, säges en syra vara, när en molekyl af densamma med en ekvivalent (se d. o.) af en bas gifver ett neutralt salt. H. E.

Enberg, Lars Magnus, skolman, filosof och språkforskare, f. 3 nov. 1787 i Millesviks socken, Värmlands län, d. 20 nov. 1865 i Stockholm, blef 1802 student i Uppsala, 1809 filos. magister samt 1812 docent i naturrätt. 1821 utnämndes han till lektor i filosofi vid det s. å. upprättade Stockholms gymnasium och blef tillika det nya läroverkets rektor. Han var en verksam medlem af 1825 års skolkommitté, fick 1829 professors titel och afgick 1843, såsom emeritus, från sitt lärarkall. — E. har sin betydelse mindre som självständig filosof än som ungdomens lärare och författare af på hans tid allmänt nyttjade läroböcker i flera filosofiska discipliner: *Försök till lärobok i psykologien* (1824; 3:e uppl. 1831), *Moralfilosofiens elementer* (1830; ny uppl. 1831), *Försök till en populär framställning af den allmänna teoretiska filosofiens grundläror* (1848) och *Lärobok i logiken* (1861). Genom dessa arbeten utöfvade han ett icke oväsentligt inflytande på den filosofiska elementarundervisningen i Sverige. Såsom filosof var E. eklektiker. Inom psykologien kvarstod han väsentligen på Lockes ståndpunkt. Mot Hegel trädde han i bestämd opposition och sökte, i likhet med andra svenska tänkare, att lägga den vetenskapliga grunden till en teistisk världsåsikt. Inom moralfilosofien röjer han tydligt inflytande af Kant. — Såsom vitter författare vann E. Svenska akademiens stora pris tre gånger kort efter hvartannat, näml. 1814 för ett *Äreminne öfver Johan Banér*, 1815 för en *Afhandling om sambandet emellan en rätt smak och en rätt förståndsodling* etc. samt 1817 för ett *Äreminne öfver fältmarskalken grefve Magnus Stenbock*. Dessa belöningar beredde honom sedermera inträde i akademien, i hvilken han intog plats efter N. v. Rosenstein (d. 1824), som alltifrån E:s ungdom varit hans gynnare och beskyddare. I akademiens arbeten, i synnerhet i dem, som rörde språket, tog E. länge en verksam del, särskildt genom att på uppdrag af akademien och å dess vägnar författa *Svensk språklära, utgifven af Svenska akademien* (1836), ett för sin tid rätt godt arbete, i hvilket bl. a. lämnas en kort öfversikt af svenska språkets historia, ett utkast till stillära samt en kortfattad prosodi och metrik. Emellertid betecknar arbetet i sin helhet intet egentligt framsteg utöfver den föregående litteraturen i ämnet. Dessutom deltog han flitigt i förarbetena till akademiens tilltänkta ordbok. E. saknade icke heller förmåga att i bunden form behandla sitt modersmål.

Ett prof därpå är hans metriska öfversättning af E. Youngs "Night-thoughts" (*E. Youngs Natt-tankar*, 1850). Jfr "Inträdestal" af B. E. Hildebrand (i "Sv. akad:s handl." d. 41, 1867) samt E. Wrangel, "Brinkman och Tegnér" (1906). L. H. Å. Ad. N—n.

Enbladstryck, riktigare än ettbladstryck (ty. *einblattdruck*, eng. *broadside*), ett tryckalster, som tryckts på ett enstaka blad (af papper eller pergament), hvarvid merendels blott ena sidan är upptagen af tryck, medan baksidan är "blank", och hvars innehåll utgör ett för sig afslutadt helt. Under boktryckarkonstens äldsta skede, särskildt under den första försökstiden, utgjordes tryckalstren så godt som uteslutande af enbladstryck (med eller utan bilder). Den då ännu outvecklade tekniken, som för aftrycks tagande var hänvisad till afklappning med borste, ett förfarande, som gjorde baksidan ojämn och därigenom föga användbar för tryck, lade hinder i vägen för att förse äfven denna sida med tryck. Emellertid fortfor man, äfven sedan Gutenberg genom tryckpressens införande omgestaltat trycktekniken och möjliggjort tryckning af ett arks bägge sidor, alltjämt att utföra enbladstryck. Man har sålunda i behåll från inkunabeltiden (tiden intill 1500) åtskilliga kalendarier, bullor, aflatsbref (se afbildningen af ett något senare sådant bd I, sp. 1389—90), kungörelser, förteckningar öfver falska mynt, så kallade "pestblad" (helgonbilder med böner mot pesten), bokannonser m. m., alla hörande till enbladstryckens grupp. Äfven under den följande tiden fortfor man att använda enbladstryck för anslag, tillkännagifvanden, disputationer (t. ex. Luthers berömda "teser" i Wittenberg), flygblad och bildframställningar af flera slag (mest religiösa), ett förfarande, som ännu i våra dagar i stor utsträckning praktiseras (s. k. patenttryck, bestående af anslag, förordningar, affischer, cirkulär o. d.). — En intressant samling af enbladstryck från inkunabeltiden är utgifven af I. Collijn, "Ettbladstryck från femtonde århundradet" (text och atlas, innehållande 12 planscher, 1905, utg. af Föreningen för bokhandtverk). R. G.

En bloc [ä blåkk], fr., i klump, i massa, utan att dryfta detaljerna.

Enblom. 1. Henrik Viktor E., skolman, f. 8 maj 1819 i Stockholm, d. där 24 maj 1876, blef 1846 vikarierande lektor vid ateneum i Gäfle samt utnämndes 1848 till lärare och 1859 till lektor i främmande lefvande språk vid Västerås gymnasium. Från sistnämnda befattning tog han afsked 1871. E. utgaf *Lärobok i engelska språket* (1856; 2:a uppl. med grammatiken omarbetad af V. E. Lidforss, 1861—72). Detta arbete, i hvilket är tillämpadt ett nytt system för uttalsbeteckningen, eger framstående förtjänster. Dessutom efterlämnade E. i handskrift en bearbetning af Euklides' "Elementa", hvars pedagogiska förtjänster skattas högt af kännare. E. var en fint bildad, spirituell och vida berest person. Under en tid, då fraktionerna inom det liberala partiet icke sällan stodo hårdt emot hvarandra, spelade han ofta och med stor framgång en medlares roll, hvartill hans stora personkännedom, fasta karaktär och urbana väsen gjorde honom särdeles lämplig. E. verkade jämväl ifrigt för att bereda skydd och hjälp åt de politiske flyktingar, som på 1850- och 1860-talen sökte en fristad i Sverige.

2. Rudolf Samuel E., den föregåendes brorson, arkitekt, f. 25 aug. 1861 i Hilleshög, Stockholms län, studerade i Köpenhamn 1882—84 och vid Tekniska högskolan i Stockholm 1884—86, har sedan företagit flera studieresor. Han är sedan 1899 öfverlärare vid Tekniska skolan i Stockholm. E. har lämnat hufvudsakligen ritningar till villor, de flesta i Djursholm, och dessutom gjort ritningar till konstindustriella föremål o. a. G—g N.

Enbom, Per Ulrik, vitterhetsidkare, f. 1759, blef 1778 student och bosatte sig i Stockholm såsom lärare. Han var tillika lifligt intresserad för litterära och andra allmänna spörsmål. E. framträder både i sin diktning och sin polemik såsom anhängare af den Thorild-Lidnerska riktningen. Hans namn har i vår litterära tradition närmast fått ett skimmer af löje kring sig på grund af den mot honom riktade skämtdikten af Leopold — skrifven med anledning af en litterär polemik i tidens dagblad — ”Svenska Parnassens klago- och svanesång till Per Enebom, Eterns son och Englars tillkommande broder”, som sedan tjänade Tegnér som uppslag till ”Hammarspik”. Här förekomma följande rader:

> Per Enebom, du liknar nog
> den skepparen på skutan,
> af hvilken åskan hufvu't slog,
> men seglade se'n utan.

”Utan hufvud” var dock visserligen icke E. Bland hans (på prosa skrifna) *Kärleks- och religionssånger* (1794) finnas onekligen enstaka dikter af känslig poesi. Egendomligt nog hade E., då han efter Lidners död utgaf hans ”Nyaste arbeten” (1793), i denna samling intagit två dikter, i hvilka Lidner ej skrifvit mer än de första raderna, men som sedan af E. fortsatts, och just dessa dikter förklarades, lustigt nog, af hans motståndare i ”Stockholmsposten” bland snart sagdt det bästa, som ”auktorn af Spastara och året 83 skrifvit”, hvilket torde berott på, att de voro mera modererade i stilen än Lidners egna dikter och därför föllo akademikerna mera i smaken. En ”frihets- och dryckessång hos forntidens greker”, som E. diktat, har upptagits i Wallmarks antologi under Hans Järtas namn. E. har f. ö. författat ett filantropiskt drama *Fabriksflickan* (1796) samt *Skaldestycken i strödda ämnen* (1796, 1799, 1806), hvarjämte han öfversatt ”Gessners idiller” (1794). Han tillbragte slutet af sitt lif i bekymmersamma omständigheter och antages ha dött 1810. K. F. W. (K. W—g.)

Enbom, Kristina Vilhelmina, operasångerska, f. 19 aug. 1804, d. 14 febr. 1880, tillhörde K. operan i Stockholm 1819—56, utom åren 1826—30, då hon var gift med skriftställaren kapten Anders Lindeberg, samt 1843—50, då hon var anställd vid Mindre teatern och fru Djurströms sällskap. Hon säges hafva haft ovanligt vacker röst, men saknat konstnärlig utbildning. Icke dess mindre sjöng hon så stora partier som *Armida*, *Pamina*, *Nattens drottning*, *Donna Anna*, *Jessonda* m. fl. A. L.*

Enbyggare, Monoika växter, *bot.*, kallas sådana växter, som hafva han- och honblommor på samma individ. G. A.*

Enbär. Se En, *bot.*

Enbärsdricka. Se En, *bot.*

Enbärsolja. Se En, *bot.*

Enbärssyrup. Se En, *bot.*

Encablure [ãkablȳr], fr., kabellängd, af franskmännen räknad = 195 m., i dagligt tal = 200 m.

En camarade [ã kamara'd], fr. (jfr Kamrat), ”som en kamrat”, helt förtroligt.

En canaille [ã kana'j], fr., ”som man behandlar pöbel”, ringaktande, med föraktfull skärpa.

Encartaciōnes [enkartathiå'nes], Las, ett litet område i norra Spanien, deladt mellan prov. Vizcaya och Santander. Längden utgör omkr. 45 km., bredden 16—20 km. Landet är synnerligen rikt på malmer (järn-, bly- och koppar-), hvilka exporteras hufvudsakligen till England och Tyskland (från Bilbao). Inbyggarna, *encartados*, omkr. 15,000, äro af baskisk härkomst, men tala endast spanska.

Encartados. Se Encartaciones.

Encausse [ãkå's], by i franska dep. Haute-Garonne, vid högra stranden af Job, biflod till Gers. 362 m. ö. h. Termalvatten af 28°, hållande svafvelkalcium. E. är besökt mest af kvinnliga patienter (500—600), som där söka bot för underlifslidanden. Ln.

Encaū'stum (af grek. *e'nkaüston*, inbrändt), tryck med uppvärmda stämplar. Jfr Codex 2 och Enkaustik.

Enceinte [ãsã't], fr., inhägnad; *befästningsk.*, de med hvarandra sammanhängande försvarsverken närmast omkring en befäst ort. Fordom ej blott skyddade enceinten, som då var hufvudbefästningen, mot ett öfverraskande anfall af en fälthär, utan tvingade äfven, allteftersom dess befästningar voro utförda enligt konstens regler, till en mer eller mindre långvarig belägring. Vid moderna fortfästningar utgör den endast ett stöd och ett slutvärn för försvararen, som därigenom blir mera oafhängig i sitt uppträdande och ej behöfver uppgifva allt hopp, äfven sedan fortgördeln genombrutits. Insättas försvararens alla krafter som sig bör i fortgördelns försvar, torde emellertid en befintlig enceinte ej kunna tvinga till den regelbundna belägringens fortsättande efter fortgördelns fall. Nyttan af en enceinte är nu också ganska omtvistad, men i allmänhet är man dock böjd för dess bibehållande, i så fall som en inre fortgördel med sammanbindningslinjer. Äldre fästningars enceinte kallades *corps de place*; i nutidens fästningar kallas den *noyau*, *stadtumwallung*, *kärna* l. *kärnfästning*. Jfr Fästning. L. W:son M.

Ence'ladus (grek. *Εγκέλαδος*), en af giganterna, öfver hvilken Athena vältrade vulkanen Etna.

Encephala'rtos Lehm. (af grek. *enke'falos*, hjärna, märg, och *a'rtos*, bröd), *bot.*, ett till cykadeerna hörande släkte, hvars omkr. 12 arter alla förekomma i Afrika, i synnerhet i östra delen. Stammen blir 2—3 m. hög och är klädd med ett pansar af bladrester. Af den på stärkelse rika märgen af *E. caffer* och andra arter baka hottentotterna ett slags bröd, kafferbröd, en omständighet, som gifvit släktet dess vetenskapliga namn. Jfr Cykadofyter. G. L—m.

Encephalītis (af grek. *enke'falos*, hjärna), *med.*, inflammation i hjärnsubstansen. Populärt användes ofta uttrycket hjärninflammation, men därmed menas vanligen ej *encephalitis*, som är en ganska sällsynt sjukdom, utan *meningitis* (se d. o.), d. v. s. inflammation i hjärnans hinnor. G. F—r.

Encephalocēle (af grek. *enke'falos*, hjärna, och *kēle*, svulst), *med.* Se Hjärnbråck.

Encephalomalaci (af grek. *enke'falos*, hjärna, och *malaki'a*, svaghet), *med.*, uppmjukning af hjärnsubstansen. G. F—r.

Enchâssure [ãʃasyr], fr. (af *en*, i, och *châsse*, relikskrin, infattning), infattning (i synnerhet af pärlor och ädla stenar).

En chef [ã ʃä'f], fr., såsom l. i egenskap af högste ledare (t. ex. general en chef, öfverbefälhafvare; redaktör en chef, hufvudredaktör). Jfr Chef.

Enchiri'dion, lat. (grek. *encheiri'dion*, af *en*, i, och *cheir*, hand), handbok, öfversikt, hjälpreda.

Encina [enthi'na], Juan del, spansk skriftställare, f. omkr. 1469 i Salamanca, d. där 1534, var först sekreterare hos hertigen af Alba, för 1498 till Italien, var i Rom påfven Alexander VI:s gunstling, återvände 1509 till Spanien och utnämndes 1519 till prior i Leon efter en samma år företagen pilgrimsfärd till Jerusalem. 1496 utgaf han en samling af sina poetiska arbeten, *Cancionero*. Den inledes med en prosaisk afhandling, *Arte de trobar*, viktig såsom ett af de första försöken till en spansk poetik. De lyriska dikterna äro af andligt och världsligt innehåll och utmärka sig ofta genom behag och kvickhet, särskildt då en folklig ton anslås, såsom i ''villancicos'' och ''letrillas''. Viktigast ur litteraturhistorisk synpunkt äro de 14 dramatiska dikterna, af hvilka 10 betecknas såsom ''eclogas'', 3 såsom ''representaciones'' och 1 såsom ''auto''. Äfven här äro ämnena af blandadt religiös och profan natur. Eklogerna röja inflytande från Vergilius. E:s dramatik betecknar ett väsentligt framsteg framför de dittills endast i förening med religiösa högtider och folknöjen uppförda mysterierna, moraliteterna och mirakelspelen, och E. blef genom densamma grundläggare af det egentliga spanska dramat. — E. har äfven betydelse som kompositör och har själf försett ett stort antal af sina verk med musik. — Utom de nämnda arbetena finnes ännu i behåll af E:s hand en tämligen torr versifierad beskrifning af hans Jerusalemsfärd, *Tribagia ó via sagra de Hierusalem* (1521). — *Teatro completo de Juan del Encina* är utgifven af F. Asenio Barbieri (Madrid 1893). Se vidare Menéndez, y Pelayo, ''Antología de los poetas líricos castellanos'', vol. VII. (E. S—f.)

Encke, Johann Franz, tysk astronom, f. 1791 i Hamburg, d. 1865, studerade under Gauss i

Göttingen och förestod observatoriet Seeberg vid Gotha som vicedirektor 1817—22, som direktor 1822—25, hvarefter han kallades till direktor för observatoriet i Berlin, på hvilken post han kvarstod till 1863. Han utmärkte sig i synnerhet genom sina arbeten öfver bestämningen af planet- och kometbanor. En komet bär hans namn. Denna är dock ej upptäckt af honom, utan hade många gånger blifvit iakttagen, första gången af Méchain 1786. E. beräknade dess bana och fann, att omloppstiden utgjorde 3,3 år. Efter att under en lång följd af år ha beräknat dess rörelse, fann E., att iakttagelserna antydde en fortgående förkortning af omloppstiden. Förklaringsgrunden härtill sökte han i tillvaron af ett i världsrymden utbredt tunt mediums motstånd. Undersökningarna öfver den Enckeska kometens rörelse fortsattes sedermera af v. Asten och J. O. Backlund, af hvilka den senare påvisat, att E:s hypotes om motstånd från ett befintligt medium ej torde vara riktig, utan att förminskningen af kometens omloppstid sannolikt har till orsak inflytandet af en meteorsvärm, som kometen passerar i någon punkt af sin bana. Den Enckeska kometen är märklig äfven såsom den af alla kända kometer, som har den kortaste omloppstiden. — 1830 öfvertog E. redaktionen af ''Berliner astronomisches jahrbuch'', hvari han publicerade en mängd viktiga afhandlingar. Dessutom utgaf han *Astronomische beobachtungen auf der sternwarte in Berlin* (1840—60). (B—d.)

Encke, Erdmann, tysk bildhuggare, f. 1843, d. 1896, lärjunge af A. Wolff, förvärfvade sig en framstående plats inom den berlinska bildhuggarskolan. Bland hans verk må nämnas porträttbyst af *tyska kejsarinnan Viktoria* (''kejsarinnan Fredrik''), *Fredrik I af Brandenburg* (bronsstaty i Berlin) och i synnerhet *Drottning Luises* 1880 aftäckta marmorstod, som i Berlins Thiergarten bildar en värdig pendang till Drakes berömda staty af hennes gemål, Fredrik Vilhelm III. Bland hans senare arbeten må nämnas *Kejsar Vilhelm I:s* och *Kejsarinnan Augustas sarkofager* (i Charlottenburgs mausoleum, 1894). R—n.*

Enckel, Knut Magnus, finsk målare, f. 1870 i Fredrikshamn, har väckt uppmärksamhet genom porträtt, genrer och landskap i brutala färgsammanställningar. Han har kallats ''en mera stark än sympatisk talang'' och har blifvit hälsad som en af den ungfinska konstens framtidsmän. Bland hans arbeten må nämnas *Gosse* och *Gosse med dödskalle* (båda i Finska konstföreningens galleri), *På konserten*, *Faun*, *Dödens vandring* och den stora, i typerna skäligen simpla *Getsemane*. G—g N.

Enckes komet. Se Encke, J. F.

Enclos [ãklå], Ninon de l'. Se Ninon de l'Enclos.

Encōmium, lat. (grek. *enkōmion*), urspr. det lofkväde, med hvilket det festliga tåget (*kōmos*) vid de stora grekiska täflingsspelen ledsagade segraren. (Jfr Epinikion.) Senare fick ordet encomium betydelse af loftal, dikt till någons ära, stundom med komisk eller satirisk tendens, t. ex. Erasmus' berömda ''Encomium moriæ'' (''dårskapens lof''; 1509).

En corps [ã kår], fr. (lat. *in co'rpore*), i sin helhet, alle man, fulltaligt, samfälldt.

Encounter bay [inkau'ntə bē'], stor öppen vik af Indiska hafvet på östra kusten af Syd-Australien, står i förbindelse med S:t Vincentbukten genom Backstairspassage (mellan fastlandet och Kängaruön). Bakom de höga sandkullarna på östkusten ligger den långa, smala, salta, med Alexandrinasjön sammanhängande lagunen Coorong. Viken har fått sitt namn med anledning af en kollision (eng. *encounter*) 1802 mellan ett par af Flinders' och Baudins fartyg.

Encouragera [aŋkoraʃēra]. Se Enkuragera.

En creux [ã krö], fr., egentl. i fördjupning, i urholkning. Reliefs e. c., fördjupade, urholkade reliefer (koilanaglyfer), ett slags fornegyptiska reliefer. Se Bildhuggarkonst, sp. 361.

Encrinūrus (af grek. *en*, i, *kri'non*, lilja, och *ura*, svans) Emmr., *paleont.*, trilobitsläkte med granuleradt eller knöligt skal, framtill vidgad panna, uppstående ögon, elfva sinsemellan likvärdiga leder i torax och spetsig stjärt med många leder. E. tillhör såväl öfver- som undersiluren och förekommer ymnigt i de öfversiluriska lagren på Gottland, som därför af Angelin fått namnet *regio encrinurorum*. G. L. (A. Hng.)

Encrīnus Mill. (af grek. *en*, i, och *kri'non*, lilja, en till sten förvandlad lilja), *paleont.*, ett i triassystemet förekommande släkte af fossila krinoideer. En art af släktet, *E. liliiformis* (se fig.), hvilken ymnigt uppträder i Tysklands ''musselkalk'', ådrog sig genom sin vackra liljelika kalk tidigt uppmärksamhet och gaf anledning till, att de fossila krinoideerna fingo benämningen enkriniter. G. L. (A. Hng.)

Encrinus liliiformis.

Ency'klika (lat. *ency'clica*, af grek. *e'nkyklos*, rund) l. Literæ encyclicæ, rundskrifvelse, bref. Rundskrifvelser till de troende utfärdades redan af apostlarna och de förste biskoparna, och därifrån leda de s. k. herdabrefven sitt upphof. I vanliga fall menas med encyklika en af påfven till alla troende utfärdad kungörelse. En särskild användning i den påfliga politikens tjänst har denna skrifvelseform fått under 1800-talet. Mest bekant är Pius IX:s encyklika *Quanta cura* af 8 dec. 1864 med den därtill fogade *syllabus* (se d. o.), som kan sägas vara riktad mot hela den moderna kulturen och dess företeelser på olika områden (pressfrihet, samvetsfrihet o. s. v.) och inleder den moderna ultramontanismens era. En annan mycket bekant encyklika är den af 5 febr. 1875, känd under namnet *Quod nunquam*, hvilken öppnade den s. k. ''preussiska kulturkampen''. Påfven Leo XIII uttalade sig i sina på det elegantaste latin skrifna encyklikor nästan hvarje år i tidens stora frågor (*Immortale Dei* 1885 o. s. v.). T. H—r.

Encyklopedi (af grek. *enky'klios*, kretsformig, och *paideï'a*, undervisning), den metodiska sammanfattningen af alla konster och vetenskaper, ordnade antingen systematiskt (d. v. s. efter deras inre sammanhang) eller lexikaliskt (i bokstafsföljd). Ofta betecknas med encyklopedi ett arbete, som behandlar endast en viss gren af mänskligt vetande, t. ex. politik, medicin, teologi. Motsatsen till encyklopedi är monografi. — De kinesiska encyklopedierna, omfattande hundratals volymer, äro de äldsta kända, men ha, såsom obekanta för Europa, ej haft något inflytande på dettas encyklopediska litteratur. Ehuru namnet ''encyklopedi'' ej nyttjades såsom boktitel förrän 1559 (af P. Scalich i hans ''Encyclopædia s. orbis disciplinarum''), var likväl begreppet kändt redan hos grekerna och romarna. Hos de förre betecknades nämligen med *enkyklios paideia* en sammanhängande krets (*kyklos*) af vetande, eller sammanfattningen af de kunskaper (de sju s. k. fria konsterna: grammatik, retorik, dialektik, geometri, aritmetik, astronomi och musik), som en friboren yngling borde ha tillegnat sig, innan han trädde ut i lifvet. Platons lärjunge greken Speusippos nämnes såsom författare af den första encyklopedien, och bekanta romerska författare på detta område äro Varro, hvars arbeten i detta ämne emellertid gått förlorade, Plinius d. ä. (*Historia naturalis*, i 37 böcker, hvilket arbete före 1536 upplefvat 43 tryckta uppl.), Martianus Capella m. fl. Först med 13:e årh. börjar universalencyklopediens tid. Bland arbeten af detta slag, hvilka under medeltiden vanligen kallades ''Summæ'' eller ''Specula'', intages främsta rummet af Vincent de Beauvais' (d. 1264) *Speculum majus*; men detta, liksom de flesta encyklopediska verk, som utkommo före 17:e årh., saknar genomförd enhet och utgör endast en föga bearbetad samling uppgifter, hämtade ur andra författares arbeten. Skaparen af den moderna encyklopediken är Bacon af Verulam (1561—1626) genom sitt *Novum organon scientiarum* (1620), grundläggande för den logiska systematiken, och *De dignitate et augmentis scientiarum* (1623). Han fick till en början likväl endast få efterföljare, och äfven bland dessa voro de fleste andefattiga kompilatorer. De många systematiska encyklopedier, som utkommo under 17:e och förra hälften af 18:e årh., voro afsedda antingen för ungdomens undervisning eller till uppslagsböcker för de lärde. En allmännare användning och större betydelse för hela det bildade samhället fingo de samtidigt utgifna lexikaliska encyklopedierna (för hvilka Suidas' grekiska lexikon utgjorde mönstret). De värdefullaste bland dessa voro: i Frankrike Moreris *Le grand dictionnaire historique* (1674; 20:e uppl. 1759) och Bayles *Dictionnaire historique et critique* (1697; den nyaste uppl. utkom i 16 bd 1820—24); i England Harris' *Lexicon technicum, or an universal english dictionary of arts and sciences* (1704; 5:e uppl. 1736) samt Chambers' *Cyclopædia, or an universal dictionary of arts and sciences* (1728; flera gånger upplagd, senast 1789—91); i Italien V. M. Coronellis *Bibliotheca universalis sacro-profana* (1701—06, af hvars tillämnade 28 bd likväl endast 7 utkommo); i Tyskland J. J. Hoffmanns *Lexicon universale historico-geographico-chronologico-poetico-philologicum* (1677, suppl. 1683; ny uppl. 1698), J. Th. Jablonskis *Allgemeines lexikon der künste und wissenschaften* (1721; 3:e uppl. 1767) samt det 68 bd starka af J. P. von Ludewig m. fl. redigerade, ännu i vissa fall användbara *Grosses vollständiges universallexikon aller wissenschaften und künste* (1731—54), vanligen efter förläggaren, J. H. Zedler i Leipzig, kalladt ''Zedlersches lexikon''.

Den förste encyklopediske författare, som med framgång sökte vetenskapligt ådagalägga det inre sammanhanget mellan allt mänskligt vetande, var Sulzer (i ''Kurzer begriff aller wissenschaften'', 1745),

och hans teorier tillämpades sedermera uti encyklopediska arbeten af bl. a. Adelung, Reimarus, Büsch, Reuss, Buhle m. fl. Genom Kants filosofi tog behandlingen af encyklopediken en ny riktning, och den förste målsmannen för denna riktning var J. J. Eschenburg (''Lehrbuch der wissenschaftskunde'', 1792; 3:e uppl. 1809). Hans idéer funno en mängd framstående, huvudsakligen tyska, bearbetare, t. ex. K. Ch. E. Schmid (''Allgemeine encyklopädie und methodologie der wissenschaften'', 1810) och C. Kirchner (''Akademische propädeutik'', 1842).

I senare tid har man med förkärlek egnat sig åt special- eller fackencyklopedien, i det man efter bestämda principer fördelat och systematiskt behandlat särskilda vetenskaper. Hit höra bl. a. de s. k. statslexika, af hvilka särskildt må nämnas *Staatslexikon* af C. von Rotteck och C. Welcker (15 bd o. 4 suppl.bd, 1834—48; 3:e uppl., 14 bd. 1856—66), som representerar den gamla liberalismen, vidare *Deutsches staatswörterbuch* af J. C. Bluntschli och K. Brater (11 bd, 1857—70; utdrag i 3 bd, 1869—74), *Staats- und gesellschafts-lexikon* af H. Wagener (23 bd, 1859—68), i konservativ anda, samt det katolska, på uppdrag af Görres-gesellschaft genom A. Bruder utgifna *Staatslexikon* (5 bd, 1889—97; 2:a uppl., utg. af J. Bachem, 1901 ff.). Mycket betydelsefulla äro äfven de under den gemensamma titeln *Encyklopädie und methodologie* utgifna vetenskapliga verken: öfver den klassiska filologien, af A. Boeckh (1877) och I. Müller (1885 ff.), de semitiska språken, af F. Hommel (1881 ff.), de nyare språken, af B. Schmitz (1859—64; 2:a uppl. 1875—81), romansk filologi, af G. Körting (1884—88). Till dessa encyklopedier sluta sig s. k. *Grundrisse*, bl. a. öfver romansk filologi af G. Gröber (1886—1902; 2:a uppl. 1904 ff.), germansk af H. Paul (1889—93; 2:a uppl. 1896 ff.), engelsk af F. K. Elze (2:a uppl. 1888), iransk af W. Geiger och E. Kuhn (1895—1904) och indo-arisk af G. Bühler (1896 ff.) m. fl. De flesta discipliner hafva numera att uppvisa realencyklopedier af högt värde. Så har rättsvetenskapen för sådant ändamål bearbetats af bl. a. Weiske, Arndts, Holtzendorff, Merkel, Birkmeyer, teologien af Cheyne & Black, Hagenbach, Herzog (hvars arbete i 3:e uppl. utges af Hauck), Heinrici, Zöckler och Lichtenberger m. fl., pedagogiken af Schmid, Stolp, statsvetenskaperna af Baumstark, v. Mohl, teknologien af Lueger (1894—99, 2:a uppl. 1904 ff.) o. s. v. Under samlingstiteln *Die kultur der gegenwart* började 1905 under redaktion af P. Hinneberg utgifvas ett stort anlagdt encyklopediskt verk, afsedt att omfatta alla sidor af det moderna kulturlifvet på såväl det humanistiska som det naturvetenskapliga och tekniska området.

Ett i hög grad betydelsefullt rum intager den under redaktion af Diderot och (för den matematiska afdelningen) d'Alembert i förening med en mängd framstående skriftställare utgifna *Encyclopédie, ou dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des méliers* (28 bd 1751—72, 5 bd suppl. 1776—77, 2 bd register 1780), hvilket verk sökte att i tidens anda bearbeta det vetenskapliga materialet och gifva ett uttryck åt upplysningstidehvarfvets filosofiska åskådningssätt (se vidare Encyklopedister). Det mottogs öfverallt med hänförelse, utom i det konservativa lägret; det förskaffade sina utgifvare ett framstående rum inom vetenskapens historia och föranledde utgifvandet af en mängd encyklopediska verk af vetenskapligt värde, ej endast i Frankrike, utan äfven i England och Tyskland. Nya upplagor utgåfvos bl. a. i Genève (39 bd, 1777), Lausanne (39 bd, 1778) och Yverdon (58 bd, 1778—80). Omedelbart grundad på den nyssnämnda encyklopedien var Panckouckes och Agasses *Encyclopédie méthodique, ou par ordre des matières* (217 bd, 1782—1832). Bland nyare franska encyklopedier äro de viktigaste *Dictionnaire de la conversation et de la lecture* (1832—51; ny uppl. 1852—65), *Encyclopédie du XIX:e siècle* (1836—59; 3:e uppl., i 50 bd, 1867—72), N. Bouillets *Dictionnaire universel des sciences, des lettres et des arts* (1854; 11:e uppl. 1874), *La grande encyclopédie*, utg. i 31 bd (1886—1903) af en förening af lärde och skriftställare, samt P. Larousses *Grand dictionnaire universel du XIX:e siècle* i 15 bd (1864—76) jämte 2 suppl.bd (1878—90). Efter Larousses död utgaf C. Augé *Nouveau Larousse illustré* i 7 bd (1897—1904 jämte ett suppl.bd 1907). Bland specialencyklopedier är Vapereaus *Dictionnaire universel des littératures* (1876) ett äfven i Sverige mycket användt arbete. — *Italien* har att uppvisa *Nuova enciclopedia italiana* (1841—51; 6:e uppl., utg. af Boccardo i 25 bd, 1875—88; suppl. utg. af Pagliani 1888—99), *Dizionario universale di scienze, lettere ed arti*, utg. af M. Lessona och C. A-Valle (1873 ff.), Hoeplis *Piccola enciclopedia* (1892—95) m. fl. — Särdeles rik på omfattande encyklopedier af vetenskapligt värde är den *engelska* litteraturen. De viktigaste bland dessa äro *Encyclopædia britannica* (1771; 9:e uppl. i 25 bd, 1875—89; ett omtryck besörjdes af ''Times'' 1898; med suppl. i 11 bd, 1902—03), hvars lexikaliska uppställning är förenad med ämnenas systematiska behandling i längre monografiska artiklar — hvilket gör dess värde som uppslagsbok mindre stort — och hvari fackmän med originaluppsatser medverkat till större antal än i något föregående verk af denna art; vidare den af Rees redigerade *Cyclopædia* (45 bd, 1802—19), D. Brewsters *Edinburgh cyclopædia* (18 bd, 1830), Smedleys *Encyclopædia metropolitana* (30 bd, 1818—45), *Penny cyclopædia* (1833—43), Chambers' *Encyclopædia* (10 bd, 1859—68; ny uppl. 1888—92; reviderad uppl. 1901 ff.) m. fl.

En synnerligen framstående plats inom den encyklopediska litteraturen intager *Tyskland* genom F. A. Brockhaus' *Conversationslexikon* (1:a uppl. 1796—1810; 14:e uppl. 1893—97, neue revid. jubiläumsausgabe, 17 bd, 1901—04), som varit förebild för en mängd likartade arbeten i Tyskland och andra länder. Ett utdrag ur detta verk är Brockhaus' *Kleines conversationslexikon* (1854—56; 5:e uppl. 1905—06). Bland realencyklopedier, som utarbetats på grundvalen af Brockhaus' lexikon, förtjäna nämnas W. Binders *Allgemeine realencyklopädie oder conversationslexikon für das katholische Deutschland* (1846—50; 4:e uppl. 13 bd, 1880—90), Herders *Conversationslexikon* (1853—57; 3:e uppl. 1901 ff.). Med Brockhaus täflar värdigt Meyers *Grosses conversationslexikon* (46 bd, 1840—52, jämte 6 suppl.-bd), hvarur framgick Meyers *Konversationslexikon, eine encyklopädie des allgemeinen wissens* (1857—60; 6:e upplagan, afsedd att

Tryckt den 8/5 07 7 b. 17

utgöra 20 bd, började utgifvas 1902), med dess sammandrag, *Handlexikon des allgemeinen wissens* (1870—72; efter hand utvidgadt och utgifvet under namnet *Meyers kleines konversationslexikon*, 7:e uppl., 6 bd, 1907 ff.). Vidare förtjänar nämnas Spamers' *Illustriertes konversationslexikon für das volk* (1869 ff.; 2:a uppl , 7 bd, 1884—91). Något olika de föregående till anläggning och syfte är Pierers *Universal-conversationslexikon* (26 bd, 1822—36, med 14 suppl.-bd, 1840—56; 7:e uppl., utg. af Jos. Kürschner, 12 bd, 1888—93, med bihang af ett universalspråklexikon). Ensamt i sitt slag och uteslutande bestämdt för vetenskapliga ändamål är det från 1818 pågående monumentala verket *Allgemeine encyclopädie der wissenschaften und künste*, af Ersch och Gruber, af hvilket hittills (1907) ha utkommit 167 bd (sedan 1889 har intet band utgifvits). Här må slutligen äfven nämnas Krünitz' *Oekonomisch-technologische encyclopädie* (242 bd, 1773—1858), hvilken, trots sin titel, under sin fortgång svällt ut till en allmän encyklopedi.

Bland öfriga länders encyklopediska arbeten, alla mer eller mindre anslutande sig till Brockhaus' såsom mönster, må följande nämnas. I *Böhmen* utgifves af J. Otto sedan 1888 ett stort anlagdt konversationslexikon *Ottův slovník naučný*, hvilket ännu (1907) ej är afslutadt. Ett utdrag, *Maly ottův slovník naučný*, 2 bd, utgafs 1903 ff. I *Nederländerna*: Nieuwenhuis' *Woordenboek van kunsten en wetenschappen* (10 bd, 1851—68), *Algemeene nederlandsche encyclopedie voor den beschaafden stand* (1865—68), *Geïllustreerde encyclopædie*, utg. af A. Winkler Prins (15 bd, 1868—82; 2:a uppl., 16 bd, 1883—88; 3:e uppl. under red. af H. Zondervan, började utgifvas 1905). Sedan 1899 utgifves af förlagsanstalten Vivat i Amsterdam en *Geïllustreerde encyclopedie*. För *Nord-Amerika* kunna nämnas Fr. Liebers *Encyclopædia americana* (1829—46), *The new american cyclopædia* (1858—64; ny uppl. 1873—76), Johnsons *Illustrated universal cyclopædia* (1874—78), *New international encyclopædia*, utg. af Gilman m. fl. (17 bd, 1902 ff.), L. Colanges *National encyclopædia* (1872 ff.), Schems *Deutsch-amerikanisches konversations-lexikon* (11 bd, 1870—74), Stoddarts *Encyclopædia americana* (4 bd, 1883—89, ett suppl. till "Encyclop. britann.") och I. Singers *The jewish encyclopædia* (12 bd, 1901—06). *Ryska* encyklopedier ha utgifvits af Startsjevski (12 bd, 1847—55), Pluchard, Krajevski o. Beresin (15 bd, 1880 ff.), förlagsfirman Brockhaus och Efron (41 bd, 1890—1906, suppl. under utg.), Garbel (5:e uppl., 9 bd, 1901) och Jusjakov (1900 ff., bearbetning af Meyers konv.-lex.). Motsvarande arbeten äro i *Spanien* Melledos *Enciclopedia moderna* (34 bd, 1848—51) och *Diccionario enciclopedico hispano-americano* (24 bd, 1887—94), i *Portugal* Costas *Diccionario universal portuguez* och de Lemos' *Encyclopedia portugueza illustrada*, bägge från senaste tid, i *Polen* S. Orgelbrands *Wielka encyklopedya powszechna ilustrowana* (28 bd, 1859—68), hvaraf ett utdrag i 12 bd utgafs 1871 ff. Ny uppl. är f. n. (1907) under utgifning. Ett *nygrekiskt* konv.-lexikon utgafs af Politis (6 bd, 1890 ff., med suppl. 1902 ff.). Äfven *Rumänien* (1896—1904) och *Ungern* ("Pallas"-lexikon, under red. af L. Gerö i 16 bd, afslutadt 1898) ega inhemska encyklopedier, och t. o. m. en *arabisk* sådan föreligger, delvis utg. af Butros Bistany i Beirut (9 bd, 1876—87, hittills ofullbordad).

I *Danmark* utgaf H. A. Kofod 1816—28 ett *Conversationslexikon*, och tjugu år senare följde P. Larsens *Almeennyttigt dansk konversationslexicon* (1849—60). Åren 1858—63 utkom det af C. F. Ingerslev redigerade *Nordisk conversationslexikon* (2:a uppl., utg. af C. J. Fogh, S. Heegaard och J. P. F. Königsfeldt, 1870—78; 3:e uppl., utg. af W. Mollerup, A. F. Pullich o. G. Storm, 6 bd, 1883—90, hvartill 1894 kom 1 bd illustrationer o. kartor). I vida större skala anlagdt är *Salmonsens store illustrerede konversationsleksikon* (under utg. sedan 1891, med J. C. Blangstrup till redaktör; intill 1907 äro 17 bd utkomna). Från 1906 utkommer *Illustreret konversationslexikon*, red. af E. Rördam, beräknadt till 8 à 9 bd. — I *Norge* utgaf Chr. Johnsen *Norsk håndlexikon for almennyttige kundskaber* (3 bd, 1879—88; ny uppl. 1896 ff.). Från 1906 utgifves hos H. Aschehoug i Kristiania *Illustreret norsk konversationslexikon*, red. af H. Nyhuus, hvilket skall omfatta omkr. 110 häften. — I *Finland* bedrifvas förarbeten för utgifning af ett konversationslexikon på finska språket.

Bland *svenska* encyklopediska arbeten är Åke Klasson Rålambs (f. 1651, d. 1718) *Adelig öfning* det äldsta. Det var ämnadt att utgöra omkr. 20 bd, men endast 6 delar utkommo, 1690—94. Dessa omfatta: aritmetik och landtmäteri, fortifikation, skeppsbyggeri, hushållning, åkerbruk och hortikultur samt åtföljas af 90 planscher. Några delar utkommo i sammandrag. De encyklopediska arbeten, som tillhöra 1700- och början af 1800-talet, äro af ringa omfång och till hufvudsaklig del öfversättningar, såsom *Breviarium continens initia eruditionis eller lärdoms och vetenskapers abc* (1734), K. Bildts *Anwisning til en grundelig kundskap om Gud, människone och verldene* (1753), J. E. Angelinis *Encyklopedi för barn* (1803—04) m. fl. Den förste, som veterligen haft för afsikt att föranstalta en allmän svensk encyklopedi, var (enligt Gjörwell) öfverstelöjtnanten J. J. Anckarström (fader till Gustaf III:s mördare), men hans död (1777) hindrade beslutets verkställande. Förlaget öfvertogs af den lärde bibliografen C. Ch. Gjörwell, hvars mening var att, i förening med flera andra män, utgifva en *Svensk encyklopedie, innefattande alla vetenskaper och konster*. Af detta stort anlagda arbete utkom likväl endast första häftet (1781), hvarefter det, af brist på afsättning, upphörde. Ett verk af encyklopediskt innehåll är äfven O. Bergklints *Sammandrag af alla vetenskaper till svenska ungdomens tjenst* (1775; 3:e uppl. 1794), hvilket tillika ingick som 3:e del i Gjörwells *Svenska ungdomens handbok* (1775; de tre öfriga delarna äro författade af J. P. Miller, S. J. Alnander och A. F. Büsching). Den första i Sverige utgifna allmänna realencyklopedien, *Conversations lexikon* (4 bd, 1821—26, suppl. 4 bd, 1831—39), var en öfv. i sammandrag af Brockhaus' förut nämnda stora verk. Bättre tillgodosedt var det fosterländska intresset i det af P. G. Berg 1845—52 utgifna *Svenskt konversationslexikon* (4 bd) samt i det 1857—66 (4 bd) under redaktion af M. Schück utgifna *Konversations- och universallexikon*. Ett till sin anläggning i eminent mening fosterländskt encyklopediskt verk på vetenskaplig grund utgör *Nordis*

amiljebok, som, med Chr. E. Gernandt som hufvudörläggare, utgafs i 18 bd 1875—94, under redaktion af N. Linder (t. o. m. artikeln Elzheimer), J. Rosén, Th. Westrin m. fl., hvartill 1895—99 utgafs ett *Supplement* i 2 bd, under red. af Westrin. Ett sammandrag af nämnda verk under titel *Gernandts konversationslexikon* redigerades af B. Meijer (4 bd, 1889—94; *Supplement*, utarbetadt af J. P. Vesander, 1895—97). Nordisk familjebok utgifves sedan 1903 i ny, reviderad och rikt illustrerad uppl. af ”Nordisk familjeboks förlagsaktiebolag”. Nordisk familjebok har tjänat såsom förebild för andra liknande företag på svenska, t. ex. *Allers illustrerade konversationslexikon*, som utgifves sedan 1903. K. P. Arnoldson och efter honom C. v. Bergen redigerade *Folkets bok* (29 häften, 1882—85, bokst. A—början af D), som förblifvit ett fragment, och O. H. Dumrath utger (från 1904) ännu en *Folkets bok. Illustreradt konversationslexikon*.

Till sist bör nämnas äfven en anspråkslösare grupp af encyklopedier, som motsvarar tyskarnas ”hausexika” och tager öfvervägande hänsyn till hvardagslifvets behof. Sådana äro t. ex. C. Rosander, *Den kunskapsrike skolmästaren* (1864, utg. flera gånger, bl. a. i Amerika), G. A. Aldén, *Medborgarens bok* (1884—88; 10:e uppl. 1905), H. Hagdahls *Fråga mig om all ting* (1882; 6:e uppl. 1885) och *Det bästa af allt* (1885, 4 uppl.), J. B. Lundström o. A. Montgomery, *Vademecum för alla* (1885—87), P. E. M. Fischier, *Enhvar sin egen lärare* (2 bd, 1892—93) m. fl. R. G.

Encyklopedĭk (jfr Encyklopedi), encyklopediväsen, konsten att planlägga, ordna materialet till och affatta encyklopedier.

Encyklopēdisk (jfr Encyklopedi), som är utmärkande för encyklopedier; som omfattar ett sammandrag af alla vetenskaper och konster samt viktigare yrkens teknik (eller ock en hel gren af mänskligt vetande).

Encyklopedi'ster (fr. *encyclopédistes*), gemensam benämning på de skriftställare och filosofer, som lämnade bidrag till eller togo parti för den stora franska encyklopedien (se Encyklopedi, sp. 513—514), hvilken 1751—77 utgafs i Paris under Diderots och (för den matematiska afdelningen) d'Alemberts ledning. Detta berömda verk var det gemensamma organet för den under 18:e årh. i Frankrike härskande filosofiska riktningen, i synnerhet med hänsyn till religion, etik och statsvetenskap. Från d'Alemberts penna flöt den snillrika ”Discours préliminaire”, som inleder arbetet och ger en öfversikt af sammanhanget mellan det mänskliga vetandets olika områden. Diderot (se denne) lade ned mycket arbete på den tekniska afdelningen. Mallet bearbetade teologien och historien, Toussaint juridiken, Daubenton medicinen, Yvon logiken och moralfilosofien, Rousseau musiken och filosofien och Marmontel litteraturhistorien. Bland de öfrige deltagarna voro de förnämste Montesquieu, Buffon, Voltaire, Condillac, Duclos, Mably, Helvétius, Holbach, Dumarsais, de Prades, Morellet, Turgot, Necker m. fl. — Litt.: La Porte, ”Esprit de l'Encyclopédie” (1768), Voltaire, ”Questions sur l'Encyclopédie” (1770), Durat, ”Les encyclopédistes” (1866), Rocafort, ”Les doctrines littéraires de l'Encyclopédie” (1891), Ducros, ”Les encyclopédistes” (1900), Carriere, ”Die kunst im zusammenhange der culturentwickelung”, bd 5 (3:e uppl. 1880), och Hirschberg, ”Die Encyclopédie und die französische oper im 18. jahrhundert” (1903). R. G.

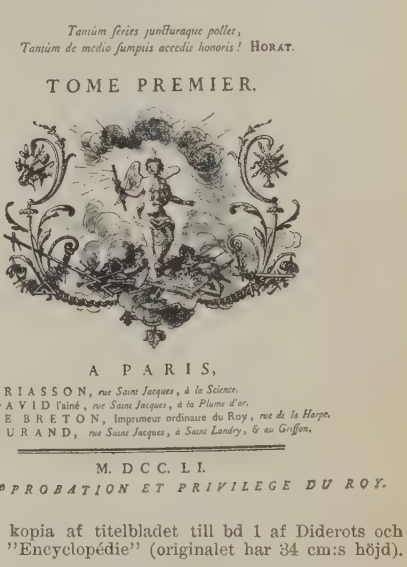

ENCYCLOPÉDIE,
OU
DICTIONNAIRE RAISONNÉ
DES SCIENCES,
DES ARTS ET DES MÉTIERS,
PAR UNE SOCIÉTÉ DE GENS DE LETTRES

Mis en ordre & publié par M. DIDEROT, de l'Académie Royale des Sciences & des Belles-Lettres de Prusse; & quant à la PARTIE MATHEMATIQUE, par M. D'ALEMBERT, de l'Académie Royale des Sciences de Paris, de celle de Prusse, & de la Société Royale de Londres.

Tantùm series juncturaque pollet,
Tantùm de medio sumptis accedit honoris! HORAT.

TOME PREMIER.

A PARIS,
Chez BRIASSON, *rue Saint Jacques, à la Science.*
DAVID l'aîné, *rue Saint Jacques, à la Plume d'or.*
LE BRETON, Imprimeur ordinaire du Roy, *rue de la Harpe.*
DURAND, *rue Saint Jacques, à Saint Landry, & au Griffon.*

M. DCC. LI.
AVEC APPROBATION ET PRIVILEGE DU ROY.

Förminskad kopia af titelbladet till bd 1 af Diderots och d'Alemberts ”Encyclopédie” (originalet har 34 cm:s höjd).

Endagsflugor, *zool.* Se Dagsländor.

Endasēh (Pik Hindáseh), alnmått (hufvudsakligen för väfnader) i Turkiet och förr äfven i Valakiet, = omkr. 65 cm.

Ende, Hermann, tysk arkitekt, f. 1829, studerade vid byggnadsakademien i Berlin, var sedan professor vid Tekniska högskolan till 1885 och föreståndare för en mästarateljé vid ”Hochschule für die bildende künste” till 1901. Han har en betydande andel i utvecklingen af Berlins moderna arkitektur. I förening med Wilhelm Böckmann (f. 1832, d. 1902) har han lämnat ritningar till *Museum für völkerkunde*, flera banker, privatbyggnader, framför allt villor. I Danzig byggde han *Synagogan*, *Landeshaus* m. m. Han har dessutom på uppdrag af japanska regeringen 1886 lämnat ritning till flera monumentala byggnader i Tokio. G—g N.

Ende, Hans am, tysk målare, f. i Trier 1864, studerade vid akademierna i München och Karlsruhe, följde 1889 Fritz Mackensen till byn Worpswede i trakten af Bremen, har sedan varit bosatt därstädes och är en af representanterna för ”Worpswedeskolan”. Han målar det nordtyska myrlandskapet med poetisk uppfattning och målerisk kraft, med

förkärlek för idylliska, lugna stämningar. Jfr R. M. Rilke, ”Worpswede” (1903), och H. Bethoe, ”Worpswede” (1904). G—g N.

Endeavour-sund [inde'və-], södra delen af Torres' sund mellan kap York, Australiens nordligaste spets, och Prince of Wales-öarna. Cook upptäckte det 1770 och gaf det namn efter sitt skepp.

Endecasi'llabi sdruccioli [sdru'tʃjåli], it., ”glidande elfvastafviga” vers. Se Ariosto, sp. 1465.

Endekagōn (af grek. *e'ndeka*, elfva, och *goni'a*, hörn), elfvahörning.

Endelave, dansk ö i sydvästra delen af Kattegatt, utanför Horsensfjord, 13 kvkm. 675 inv. (1906), hvilka idka jordbruk och sjöfart. (E. Ebg.)

Endemann, Wilhelm, tysk rättslärd, f. 1825 i Marburg, d. 1899 i Kassel, blef 1856 assessor vid öfverdomstolen i Fulda och 1862 professor i handels- och civilprocessrätt i Jena. 1867 blef han ombud för Schwarzburg-Rudolstadt i nordtyska riksdagen och representerade 1871—73 Eisenach i tyska riksdagen. 1876 blef han professor i Bonn. Bland E:s många och gedigna skrifter förtjäna särskildt nämnas: *Die beweislehre des civilprozesses* (1860), *Das deutsche handelsrecht* (1865; 4:e uppl. 1887), *Das recht der aktiengesellschaften und genossenschaften* (1874; forts. af föreg. arbete), *Der deutsche civilprocess* (1878—79), *Das deutsche konkursverfahren* (1889) och *Die behandlung der arbeit im privatrecht* (1896), hvarjämte han deltog i utgifvandet af en stor handbok i handels-, sjö- och växelrätt (1881—83).

Endemi, endēmisk (af grek. *en*, uti, hos, och *dēmos*, folk) kallas en sjukdom, som är inhemsk hos ett folk och ofta förekommer på en bestämd ort, i motsats till epidemi, hvarmed betecknas en sjukdom, hvilken, ”såsom en främling kommande” (grek. *epidēmios*), angriper ett folk, spridande sig från en ort till en annan, eller som på vissa tider inom ett bestämdt befolkningsområde åstadkommer talrika sjukdomsfall af samma art. I verkligheten låta dock icke sjukdomarna dela sig i tvenne sådana grupper. Samma sjukdom kan vara både endemi och epidemi. Den kan vara ständigt förekommande eller hemmastadd hos ett folk, men den kan ock därifrån utbreda sig till andra folk och blir då för dem en epidemi, t. ex. koleran, som är endemisk i området kring Ganges, men som stundom sprider sig därifrån vida omkring och då antager karaktären af epidemi. Detta förhållande beror på orsakerna till sjukdomen. Äro dessa af den art, att de trifvas eller förekomma blott på vissa ställen, förblir sjukdomen inskränkt till dessa orter och är då en endemi i egentlig mening, t. ex. struma och kretinism. Låta åter orsakerna förflytta sig, kunna de antingen föras allt vidare omkring, och följden är då dessa stora epidemier, som fara fram öfver jorden, t. ex. kolera och pest, eller ock finna de under sin flyttning nya, för sig lika gynnsamma ställen som de, från hvilka de utgått. De slå sig då ned på dessa ställen, och sjukdomen, som således kom dit såsom epidemi, blir då endemisk där. Till och med inom sitt eget område kan en endemi på vissa tider förete en sådan stegring, att man måste säga den då härska där epidemiskt. Begreppen endemi och epidemi motsvara alltså icke vissa särskilda sjukdomar; men båda innebära de betydelsen af en fara, som är gemensam för alla ortens invånare. Väl är det endast epidemier man vanligen benämner med det gamla svenska ordet *farsoter*, men det är säkerligen därför, att man anser detta ord betyda en farande sjukdom, då det likväl rätteligen betyder blott en *farlig sjukdom* (af subst. fara, farlighet). Och sjukdomens endemiska förhållande är sannerligen ej att ringakta. Då epidemierna äro ett öfvergående ondt, utöfva endemierna sitt fördärfliga inflytande på generationer. De flesta endemiska sjukdomar bero på ett organiskt lefvande smittämne, som under gynnsamma betingelser utvecklar och förökar sig. I första hand utgöres detta smittämne af de lägsta växtorganismerna, bakterierna, t. ex. kolera, pest, tarmtyfus, rödsot, i mindre omfång af de lägsta djurorganismerna (frossa). Vissa rent endemiska sjukdomar, t. ex. struma, brukar man lägga klimatet till last, och det är möjligt, att framtida undersökningar komma att visa, att sådana sjukdomar stå i något samband med marken, vattnet eller väderleken på de orter, där de förekomma. K-r-n.

Endēmiska synōder, möten af ett mindre antal biskopar, hvilka möten sammankallades af patriarken i Konstantinopel, i stället för de ekumeniska mötena, sedan dessa efter konsiliet 787 (då bildstriden afgjordes) icke mera höllos.

Ender. 1. Johann E., österrikisk målare, f. 1793, d. 1854, fick sin utbildning vid Wiens konstakademi, vid hvilken han blef professor 1829. Han målade omtyckta porträtt i Isabeys maner samt åtskilliga större historietaflor: *Marcus Aurelius på dödsbädden*, *Korsfästelsen* (1850—52) i Stefansdomen m. fl. — 2. Thomas E., den föregåendes tvillingbroder, landskapsmålare, d. 1875, bildade sig efter Claude Lorrain och Ruisdael, var professor vid konstakademien i Wien och gjorde vidsträckta resor i Brasilien (1817—18, från hvilken resa han hemförde 900 akvareller och teckningar), Italien, Palestina och Grekland. Hans landskap äro målade med saftig pensel, men sakna poesi och stämning: de verka nästan som goda, färglagda fotografier. — 3. Eduard E., son till E. 1, f. 1824, d. 1883 i London, var historie- och genremålare.

Ender, Axel Hjalmar, norsk målare och bildhuggare, son af en till Norge inflyttad holländare, f. 10 sept. 1853 på Dikemark, Askers socken, när Kristiania. Med understöd af Karl XV och Oskar II studerade han vid Fria konsternas akademi i Stockholm och vistades därefter ett par år i München och Paris. Utom en mängd högt skattade *genretaflor* har han målat omkr. 25 *altartaflor* (y perst *Kvinnorna vid grafven*, i Molde, upprepad f andra kyrkor). Han vann 1890 pris vid täfla om uppförande af en *Tordenskjolds staty* i Kr stiania (aftäckt 1901). O. A.

Enderbyland [e'ndəbi-länd], högt land i Södra i hafvet, under polcirkeln och 50° ö. lgd fr. Greenw upptäckt 1831 af engelske hvalfångaren Biscoe o uppkalladt efter Ch. Enderby (d. 1876), egare det af Biscoe förda fartyget.

Endermātiska medel (af grek. *en*, i, och *de'rma* hud), *med.*, sådana läkemedel, hvilka i form strö pulver eller salfva användas å den genom nå dragmedel (spansk fluga e. d.) från epidermis b friade läderhuden för att på denna väg uppsug (absorberas) och sålunda åstadkomma samma verka som om medlen blifvit intagna genom munnen ell anbragta på ännu annan väg. Detta sätt att inf

läkemedel i organismen kallas den endermatiska metoden, en metod, som förr användes, då magens eller tarmkanalens tillstånd eller andra orsaker förbjödo ett medels intagande genom munnen. De vanligast begagnade endermatiska medlen voro morfin, stryknin och atropin eller lättlösta salter af dessa medel. Dosis af dessa medel var i allmänhet vid endermatisk användning icke större än den, som kan gifvas invärtes. Den endermatiska metoden har numera fullständigt undanträngts af den vigare och mindre plågsamma hypodermatiska metoden, inspruning med s. k. morfinspruta i underhudsbindväfven af mer eller mindre koncentrerade lösningar af läkemedel. O. T. S. (C. G. S.)

Endermatiska metoden. Se Endermatiska medel.

Endermo, vik på södra kusten af japanska ön Jeso, utgör en 11 km. lång inskärning på östra sidan af Vulkanbukten och är en utomordentligt god hamn.

En détail [ã deta'j], fr. (jfr Detalj), i enskildhet, utförligt, omständligt; *hand.*, styckevis, i minut. Motsats: en gros.

Endicott [e'ndikåt]. 1. John E., brittisk kolonialguvernör i Massachusetts, f. 1558 i Dorchester, England, d. 1665 i Boston, var en af de störste delegarna i Dorchesterkompaniet, som 1627 köpte det forna Plymouthkompaniets alla egendomar, rättigheter och privilegier i Nya England. Själf emigrerade han till Amerika 1628 och var 1641—65 än vice-guvernör, än guvernör öfver kolonien Massachusetts samt visade sig därunder som en ytterligt sträng och hård puritan, men modig och verksam befordrare af den unga koloniens utveckling.

2. William Crowninshield E., den föregående afkomling, politiker, f. 1827 i Salem, Massachusetts, d. 1900, tillhörde det demokratiska partiet och var 1873—82 medlem af Massachusetts' högsta domstol samt 1885—89 krigsminister under Clevelands första presidentskap. — Hans dotter Mary E. är sedan 1888 gift med den engelske statsmannen Joseph Chamberlain. V. S—g.

Endiomēter (af grek. *e'ndios*, middags-, och *metrē'n*, mäta), *astron.*, instrument till bestämmande af middagslinjen (meridianen).

E'ndlicher, Stephan Ladislaus, österrikisk botanist, f. 1804, d. 1849 som professor i botanik vid universitetet i Wien. E:s största förtjänst består i det af honom uppgjorda naturliga växtsystem, framställdt i *Genera plantarum secundum ordines naturales disposita* (1836—50). Detta system utmärker sig för stor reda och klarhet samt har vunnit ett vidsträckt erkännande.

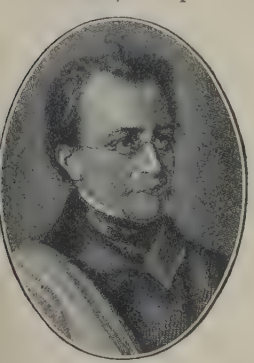

Endoca'rdium (af grek. *e'ndon*, invärtes, och *kardi'a*, hjärta), *anat.*, den hinna, som beklär hjärtats inre. J. E. J—n.

Endoca'rpium (af grek. *e'ndon*, invärtes, och *karpo's*, frukt), *bot.* Se Frukt.

Endo'ceras Hall, *paleont.*, ett siluriskt cefalopodsläkte, motsvarande Qvenstedts grupp "vaginati" bland ortoceratiterna. Sifonen är mycket tjock, liggande vid ena sidan, ej längs midtaxeln af skalet. Kammarväggarnas septaltuber fortsätta till eller förbi närmast bakom liggande septum, således skjutande in i hvarandra. A. Hng.

Endode'rmis (af grek. *e'ndon*, invärtes, och *de'rma*, hud) l. Strängslida, *bot.*, kallas det innersta lagret af barkens celler, som omgifver centralcylindern (se d. o.) i rötterna och stundom finnes utbildadt äfven i stammen, såsom hos vattenväxter och i rhizomer. Endodermis består af långa och smala celler, som med hvarandra äro tätt förenade. De radiala väggarna äro på ett smalare ställe förvedade. Dessa partier visa sig på tvärsnitt såsom mörkare partier (Casparyska punkter, se d. o.). Endodermis bildar sålunda en fullt sluten, ett cellskikt mäktig mantel kring centralcylindern, hvarigenom denna afstänges från de luftfyllda intercellularerna i den primära barken (jfr Rot). Vattenutbytet mellan barken och centralcylindern försiggår genom de oförvedade ytter- och innerväggarna i endodermis. Hos äldre rötter, där vattenupptagningen upphört, blifva ofta endodermiscellerna förtjockade och kutiniserade (se Kutin). Hos några växter äro redan i unga rötter endodermiscellerna förtjockade. I så fall finnas vissa bestämda, framför de vattenförande kärlen belägna celler, som hafva tunna väggar, *genomgångsceller*. H. Hn.

Endoenzym (af grek. *e'ndon*, invärtes, och *enzym*), *kem.*, ett sådant enzym, som ej genom lösningsmedel kan utdragas ur den lefvande cellen, där det bildats och är verksamt. För att erhålla ett cellfritt endoenzymhaltigt extrakt måste man först (medelst gift eller genom upphettning) döda eller (med kvartssand) sönderrifva cellen och sedan extrahera det krossade materialet med vatten eller direkt utpressa detsamma. De viktigaste endoenzymerna äro jästens zymas samt dess socker- och ägghvitespjälkande enzymer (invertas, maltas, laktas; endotryptas), ättiksyre- och mjölksyrejäsningens enzymer, ureas i urinjäsningens bakterier, m. fl. H. E.

Endogēn (af grek. *e'ndon*, invärtes, och *genē'n*, födas), härrörande från det inre, inneboende. Mots. Exogēn. 1. *Bot.* Hvarje organ, som uppkommer i centralt liggande väfnadspartier, hvilka det vid sitt utväxande måste genombryta, säges ha en endogen anläggning. Rötter äro typiska exempel på ett endogent anlagdt organ, medan däremot stammens grenar alltid uppstå exogent, d. v. s. ur ytligt liggande cellager. — 2. *Geol.* Endogena krafter, från jordens inre verkande krafter, t. ex. sådana, som åstadkomma landets höjning och sänkning, förkastningar m. m. 1. G. A.* 2. E. E.

Endogēnæ, *bot.*, afdelning af kärlväxterna (*Vasculares*) i De Candolles system, omfattande monokotyledoner och ormbunkar. G. L—m.

Endogena krafter. Se Endogen.

Endogonīdier, *bot.* Se Mucorineæ.

Endokarditis, Endokardit (af grek. *e'ndon*, invärtes, och *kardi'a*, hjärta), *med.* Se Hjärtsjukdomar.

Endoka'rp (af grek. *e'ndon*, invärtes, och *karpo's*, frukt), *bot.* Se Frukt.

Endolitisk, *bot.* Se Lafvar.

Endoly'mpha (af grek. *e'ndon*, invärtes, och lat. *lympha*, vätska), *anat.*, innervätska, den klara ägg-

hvitehaltiga vätska, som fullständigt fyller de membranösa bildningarna i örats labyrint.

Endometritis (af grek. *e'ndon*, inom, och *mētra*, lifmoder), *med.* Se Kvinnosjukdomar.

Endoparasit, *bot.* Se Parasit.

Endopla'sma (af grek. *e'ndon*, invärtes, och *plasma*, det bildade), *histol.*, den centrala delen af cellkroppen (se Cell). Den skiljer sig från cellkroppens perifera del, ektoplasman (se fig.), genom närvaro af cellkärna (1 å fig.), centrosomer (4 å fig.) samt olika former af korn- och droppbildningar (5 å fig.). Cellens kärna innehåller bl. a. beståndsdelar, som förmedla cellens förbränning-(oxidations-)processer eller respiration. Korn- och droppbildningar utgöra angreppspunkter för cellens kemiska omsättningar, och centrosomerna kunna betinga egendomliga protoplasmatiska rörelsefenomen, som sannolikt utgöra det iakttagbara uttrycket för diffusionsströmningar. Dessa jämte en del andra sakförhållanden ha ledt histologerna till den uppfattningen, att cellens endoplasma bildar cellens hufvudsakliga kemiska verkstad. E. Hgn.

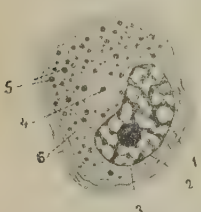

Endōr, en ort i det södra Galiléen, bekant framför allt genom Sauls besök hos den där boende spåkvinnan (''häxan'' i E., jfr 1 Sam. 28). I Ps. 83: 11 räknas E. till krigsskådeplatsen för Baraks och Deboras segerrika strid med Sisera (jfr Dom. 4 ff.). E. låg nämligen sannolikt på samma plats, där den nutida byn *Endōr* är belägen, d. v. s. vid den norra sluttningen af berget Djebel Ed-Dachi, som ligger på kort afstånd, i sydvästlig riktning, från Tabor, där Barak samlade sin här (jfr Dom. 4: 6). E. S—e.

Endoskōp (af grek. *e'ndon*, invärtes, och *skopē'n*, se), *med.*, ett instrument, hvarmed man upplyser och kan se in i trånga kanaler i människokroppen, t. ex. urinröret. Jfr Cystoskop.

Endosmōs, *fys.* Se Elektrisk endosmos och Osmos.

Endospe'rm (af grek. *e'ndon*, invärtes, och *spe'rma*, säd), *bot.* Se Fröhvita.

Endospōr, *bot.* Se Spor.

Endossāt, Endossatārie, *hand.* Se Endossement.

Endossement [ãdåsmã'], fr. (af *en*, på, och *dos*, rygg), *hand.*, påteckning å baksidan af en växel, hvarigenom denna öfverlåtes på annan person. Då öfverlåtarens namn därvid är det viktigaste, är detta också ensamt tillräckligt, och påteckningen kallas i detta fall e. in blanco. Stundom gäller öfverlåtelsen icke eganderätten till växeln, utan endast ett uppdrag, vanligen dess inkassering, hvilket angifves med orden ''in procura'' eller ''till inkassering''; påteckningen kallas då prokuraendossement. — Endossāt eller endossatārie, den, på hvilken en växel transporteras. — Endosse'nt, den, som påtecknar transporten eller öfverlåtelsen af en växel. — Endossēra, transportera en växel på annan person genom påteckning å växelns baksida.

Endossēra, *hand.* Se Endossement.

Endotēl, Endothēlium (af grek. *e'ndon*, invärtes, och *thelē*, bröstvårta), *histol.*, ett sådant cellförband eller ett sådant *epitel* (se d. o.), som är uppbyggdt af ett enkelt lager starkt tillplattade, hinnformiga celler. Den inre ytan af hjärtat, af blod- och lymfkärlen utklädes af ett sådant endotel. Äfven hjärtsäcken, lungsäckarna och bukhålan med däri inneslutna inälfvor äro närmast uttapetserade af ett endotel. — Sedda från ytan, ha endotelets celler i regel ett mångkantadt, polygonalt utseende, liggande med sina olika kanter tätt intill hvarandra (fig. 1). I midten af hvarje cellområde ligger en kärna. Tvärskurna ha cellerna oftast ett hinnformigt utseende med en bukig uppdrifning, där den äfvenledes mer eller mindre tillplattade kärnan ligger (fig.

Fig. 1. Ytbild af ett endotel. *1* cellgränser; *2* cellkärnor.

Fig. 2. Tvärsnitt genom ett endotel. *1* endotelceller; 2 det underlag af bindväf, hvarpå endotelcellerna hvila.

2). Man kan med afseende på djur- och människokroppens såväl blodkärl- som lymfkärlsystem särskilja två hufvudkategorier af kärlbanor, nämligen å ena sidan hjärtat, pulsådror (artärer), blodådror (vener) och sugådror (lymfkärl) och å den andra hårrörskärlen (blodkapillarerna och lymfkapillarerna). Den förra kategoriens kärl äro, såsom ofvan antydts, innerst eller närmast kärllumen utklädda af ett endotel; därutanför tillkomma vägglager af muskelsubstans och bindväf (se fig. 3). I anslutning till denna byggnad tjänstgöra artärer, vener och lymfkärl uteslutande såsom ledande rörbanor, hvilka ha till uppgift att transportera blodet till hjärtat (vener) eller från hjärtat (artärer), eller lymfvätskan till de gröfre venerna (lymfkärlen). Något substansutbyte mellan de i dessa kärl cirkulerande vätskorna och omgifvande väfnader kan på grund af kärlväggarnas tjocklek icke ifrågakomma. Hårrörskärlen (blod- och lymfkapillarerna) åter, som i regel genom rikliga förgreningar och direkta förbindelser mellan dessa senare bilda slutna nätverk (se fig. 3 och 4), ha till vägg endast en enk

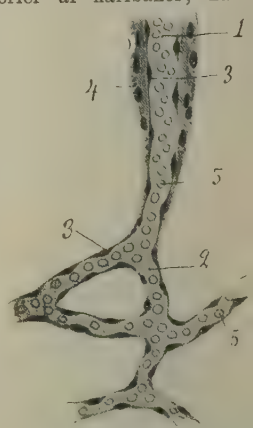

Fig. 3. Artär (*1*) öfvergående i kapillarer (*2*); *3* endotelhinna *4* af muskelceller och bindvä bestående yttre vägglager, utanför endotelhinnan; *5* röd blodkroppar.

endotelhinna, hvilken tillåter passerandet af vätska — under vissa förhållanden äfven fasta kroppar (röda och hvita blodkroppar) — ur kärlen in i omgifvande väfnader, eller eventuellt ur dessa senare in i kärlen. Alla väfnader och organ äro därför mer eller mindre rikligt genomsatta af nätverk af kapillarer. Ju intensivare verksamhet, ju lifligare ämnesomsättning ett organ företer, dess rikligare är det försedt med blod- och lymfkapillarer. — Artärerna föra blodet från hjärtat till blodkapillarerna, venerna från dessa senare till hjärtat. Lymfkapillarerna upptaga väfnadssaft (se Bindesubstansväfnad) ur väfnaderna, och lymfkärlen leda kapillarernas vätska (lymfa) från kapillarerna in i venerna. E. Hgn.

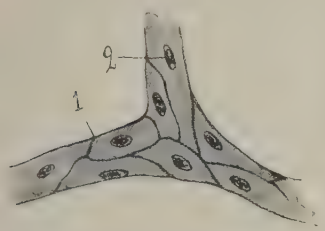

Fig. 4. Ytbild af en kapillar. *1* cellgränser; *2* cellkärnor.

Endote'rmisk förening (af grek. *e'ndon*, invärtes, och *therme*, värme), *kem.*, kallas hvarje kemisk förening, som bildas ur sina beståndsdelar under upptagande af värme. Vid sönderdelningen blir motsvarande värmemängd frigjord. Endotermiska föreningar äro t. ex. jodväte, JH, acetylen, C_2H_2, och kolsvafla, CS_2. Se vidare Termokemi.

Endothe'cium, *bot.* Se Ståndare.

Endotro'fisk (af grek. *e'ndon*, invärtes, och *trofē*, näring), *bot.* Se Mykorrhiza.

Endotryptās (af grek. *e'ndon*, invärtes, och *try'ptein*, spjälka), *kem.*, ett äggtvitespjälkande endoenzym (se d. o.), som förekommer bl. a. i jäst. H. E.

Endozōisk (af grek. *e'ndon*, invärtes, och *zōon*, djur), *bot.*, kallas en sådan spridning af växter, som försiggår därigenom, att djur äta frön och frukter, hvarefter dessa oskadade aflämnas med exkrementerna. Jfr Spridningsanordning. H. Hn.

Endre, socken i Gottlands län, Norra häradet. 2,337 har. 342 inv. (1905). E. bildar med Hejdeby ett prebendepastorat i Visby stift, Norra kontraktet.

E'ndromis, *zool.* Se Skäckspinnare.

Endräktsboken. Se Konkordieboken.

E'ndrőd, kommun i ungerska komitatet Békés, vid Kórós. 11,855 inv. (1901). Kvarnindustri.

Endymion (grek. *'Ενδυμίων*), *grek. myt.*, betecknas i de betydligt skiftande sagorna såsom en son antingen af Zeus eller af Aethlios, och såsom hans fädernesland uppgifves dels Elis, dels Karien, där han jagade på berget Latmos. Enligt den mest gängse sagan älskades han af mångudinnan Selene (Diana, Luna), hvilken för att ostörd kunna kyssa honom försänkte honom i en evig slummer, under hvilken hans kropp i oförminskad grad behöll sin friskhet och ungdomliga fägring. Äfven säges han med henne ha haft femtio döttrar, hvari man velat se en allegorisk anspelning på månadernas antal i hvarje olympiad. Grekernas bildande konst älskade att framställa E. såsom en underskön sofvande yngling, hvilken Selene med hänförelse betraktar. Den berömda liggande marmorstod af Den sofvande E., som numera utgör den vackraste prydnaden i Stockholms nationalmusei antiksamling, har måhända också ursprungligen bildat grupp med en Selene-staty. Detta sköna konstverk (se fig.) upptäcktes 1783 i ruinerna af kejsar Hadrianus' villa vid Tivoli, ej långt från Rom, och restaurerades af bild-

Endymion, antik marmorstaty i Nationalmuseum, Stockholm.

huggaren G. Grossi. På Sergels inrådan köptes det 1785 af Gustaf III för ett pris af ung. 16,800 kr. och anlände till Stockholm 1786. A. M. A.

Ene', flod. Se Ucayali.

Eneberg, Valdemar, finsk statsman, f. 1840 i Närpes, södra Österbotten, aflade 1869 jurisutriusquekandidatexamen, blef 1870 sekreterare vid Borgå domkapitel, 1876 sekreterare och 1880 direktör i Finlands statskontor samt 1883 direktör i Finlands bank. Han deltog i det politiska lifvet bl. a. såsom representant i borgarståndet vid 1885, 1888 och 1891 års landtdagar, vid hvilka han var ståndets vicetalman och en af det fennomanska partiets ledare. 1891 inträdde E. i senatens ekonomiedepartement, där han 1893 blef chef för civil- och 1897 för justitieexpeditionen. Under den regim, som inträdde med general Bobrikovs utnämning till generalguvernör, tillhörde han afgjordt eftergifvenhetspartiet. Efter Yrjö-Koskinens tillbakaträdande våren 1899 och särskildt sedan senaten sommaren 1900 rekonstruerats i det Bobrikovska systemets anda samt hofjägmästaren Linder blifvit viceordförande i departementet, intog E. en ledande roll i senaten, inom hvilken han representerade den juridiska och stilistiska förmågan och ansågs så oumbärlig, att han fick kvarstå, oaktadt han ej egde kunskap i ryska språket. Hans princip — om man kan tala om principer beträffande denna konjunkturernas och principlöshetens regering — var: ''böjas, men ej brytas''. 1903 blef han för ''fruktbringande verksamhet'' adlad. Under senatens allra lägsta förnedringsperiod, en vecka före Bobrikov, afled E. 8 juni 1904 i Helsingfors. T. C.

Eneby, socknar i Östergötlands län. Se Västra Eneby och Östra Eneby.

En écharpe [ãneʃa'rp], fr. Se Écharpe.

En échec [ãneʃä'k], fr., i schack.

En effet [ãnefä], fr., i själfva verket, verkligen.

Enegren, Gustaf Adolf, medaljör, f. 1784, d. 1854, blef elev vid konstakademien i Stockholm och egnade sig åt skulpturen samt i synnerhet medaljgravyren, i hvilken han synes ha mottagit undervisning af Wikman d. y. 1818—54 var han dennes efterträdare som medaljör i Rikets ständers bank. E. blef 1837 agré vid konstakademien. Han utförde åtskilliga af Sv. akad:s minnespenningar, t. ex. öfver *Sergel* (1815) och *Kasper Ehrenborg* (1826), samt flera andra arbeten, ej utan konstnär-

lig förtjänst. Från 1830-talet arbetade han föga i sin konst. -rn.*

Enely'sia, grek. Se Elysia.

E'nema (grek. och lat.). Se Lavemang.

Eneman, Mikael, orientalist, forskningsresande, f. 1 febr. 1676 i Enköping, d. 5 okt. 1714 i Uppsala, blef 1695 student i Uppsala, 1703 filos. magister och prästvigdes 1706. S. å. reste han utomlands och studerade ett år vid Greifswalds universitet, hvarefter han 1707 i Sachsen af Karl XII utnämndes till hof- och fältkonsistorienotarie. Sedermera följde han konungen i dennes med- och motgång ända till Bender (1709), hvarifrån han inom kort afgick såsom legationspredikant till Konstantinopel. Han ökade där sina redan förut betydliga insikter i österländska språk, hvilket lände honom till stort gagn, då han, på konungens befallning, företog sin bekanta resa till österlandet. Denna resa anträddes 23 aug. 1711, gick öfver Mindre Asien till Egypten, Sinaihalfön, Palestina (juni—sept. 1712) och Syrien samt öfver Cypern (febr. 1713) och Smyrna (24 mars—13 juni 1713) tillbaka till Konstantinopel, dit ankomsten skedde 20 juni 1713. Under vistelsen i Egypten hade E. utnämnts till professor i österländska språk vid Uppsala universitet och installerades högtidligen i sitt ämbete 26 sept. 1714. E. är den förste svensk, som veterligen besökt Sinai. Öfver sina resor författade han vidlyftiga beskrifningar, som han själf aldrig fick tillfälle att befordra till trycket. Hans änka, Katarina Rudbeck, sökte (maj 1715) hos Karl XII understöd för utgifvande af E:s manuskript. 1740 trycktes två profark af E:s *Resa öfver det heliga landet* af A. Norrelius, och dessutom finnas flera bref tryckta i Gjörwells Sv. bibl., I och V. 1889 utgaf K. U. Nylander till orientalistkongressen i Stockholm E:s *Resa i Orienten 1711—1712* (jämte lefnadsteckning och bibliografi), efter hans dels i Riksarkivet, dels i Uppsala universitetsbibliotek befintliga manuskript. (K. V. Z.)

Enenkel l. Enikel, Johann eller Jansen (lat. Johannes Nepos), tysk skald på 1200-talet, lefde i Wien, författade en *Weltchronik* och *Fürstenbuch von Oesterreich*, bägge senast utg. för "Monumenta Germaniæ historica" (3 bd, 1892—1900).

Eneqvist, Eugenia Matilda, sångerska, f. 28 mars 1833 i Visby, d. 10 april 1898 i London, började vid sjutton års ålder i Stockholm sina sångstudier, hvilka sedan fortsattes under två år i Leipzig samt efter 1856 i Paris för Masset och Levasseur. Hon debuterade därefter på Théâtre-Italien med stor framgång, såsom *Adalgisa* i "Norma", och uppträdde någon tid på denna scen under det antagna namnet signora Biondini. Sedermera uppehöll hon sig som konsertsångerska mestadels i London och Paris samt besökte äfven Sverige 1862, 1865 och 1879. E. egde en ovanligt hög, kraftig och böjlig sopran. För den mera kantabla sången var hon ej utrustad med tillräcklig känsla och smak, men såsom koloratursångerska intog hon en betydande rang. A. L.*

Energetik, *fys.*, är egentligen den del af fysiken, som behandlar läran om energien (se d. o.) och dess förvandlingar. Nyare forskare, bland hvilka Ostwald och Helm äro de förnämste, ha genomfört en särskild åskådning, speciellt kallad energetik, enligt hvilken energien är det fundamentala inom sinnevärlden, massan (materien) är exempelvis endast förnimbar såsom bärare af energi. På samma sätt skulle de förut såsom grundläggande ansedda begreppen kraft och hastighet o. s. v. böra anses såsom härledda ur energibegreppet. Den viktigaste satsen i denna lära säger, att hvarje energimängd kan betraktas såsom produkten af en intensitetsfaktor och en kapacitetsfaktor. Exempelvis mätes mekanisk energi såsom produkten af en kraft och en (väg-)längd (exempelvis gram × meter, dyn × centimeter = erg); i detta fall är kraften intensitetsfaktorn och längden kapacitetsfaktorn. För att jämvikt skall ega rum, bör ingen förändring förefinnas hos intensitetsfaktorn från ett ställe till ett annat. Exempelvis temperatur är värmeenergiens intensitetsfaktor; för värmejämvikt mellan olika kroppar i ett rum fordras alltså, att temperaturen öfverallt i detta rum är lika. Denna lära har ej nämnvärdt bidragit till utvecklingen (jfr Boltzmann, "Vorlesungen" 1897, 1898). Litt.: Helm, "Lehre von der energie" (1889), och Ostwald, "Vorlesungen über naturphilosophie" (1902). S. A—s.

Energētiska skolan kallas sammanfattningen af de personer, som anse energetiken (se d. o.) såsom det mest exakta uttrycket af den moderna naturvetenskapliga världsåskådningen. S. A—s.

Energi [-jī], fr. *énergie* (grek. *ene'rgēia*, verksamhet, handlingskraft), kraft, inneboende kraft, kraft i vilja och handling, ihärdighet, uthållighet; styrka i uttryck, eftertryck. — *Fys.*, arbetsförmåga. Redan på 1700-talet hade man klart för sig, att en kropp, som var i rörelse, kunde, då den stannades, uträtta ett visst arbete. Det enklaste exemplet är en pendel. När pendelkulan är på sitt djupaste läge, har den den största hastigheten. Därifrån höjer den sig åt ena sidan under ständig förminskning af hastigheten och uträttande af arbete, i det den lyfts till allt större höjd. Slutligen, när den nått sin största höjd, är hastigheten noll. Då vänder den om, och det samlade arbetet omsättes i så kallad rörelseenergi, som är störst, då pendelkulan går genom den lägsta punkten af sin bana. Man fann, att rörelseenergien kunde uttryckas såsom $\frac{1}{2}mv^2$, halfva produkten af den rörliga kroppens massa (m) och kvadraten af dess hastighet (v). Det uträttade arbetet, som mätes af kulans vikt och den höjd, till hvilken den blifvit lyft från sitt djupaste läge, kallas lägesenergi och är en speciell form af s. k. potentiell energi, d. v. s. hopsparad energi, som, när man så vill, kan omsättas i rörelseenergi eller s. k. aktuell energi. Inom mekaniken var det genom särskildt Newtons arbeten ådagalagdt, att summan af potentiell och aktuell energi är konstant. Aktuell energi kallas stundom dynamisk energi.

En kropp i rörelse, t. ex. en bösskula, kan emellertid stannas, utan att lyftas till högre nivå därigenom, att den t. ex. slår mot en skottafla eller genom luftens friktionsmotstånd, och den ofvan omtalade lagen är därför sann, endast om friktion ej eger rum mot den rörliga kroppen. Genom friktionen omsättes rörelsen i värme — 1 gramkalori för ett arbete af 426 grammeter — som visats kunna betraktas såsom en särskild form af energi. Denna antar man bero på rörelse hos kropparnas minsta

smådelar. Energibegreppet infördes först efter jämställandet af värme med mekanisk energi. Den viktigaste potentiella energien är den kemiska, som vanligen omsättes till värme. Exempelvis kan man genom förbränning af 1 gr. kol med 2,67 gr. syre utveckla en värmemängd af omkr. 8,000 kalorier. Systemet 1 gr. kol + 2,67 gr. syre besitter därför en potentiell energi af 8,000 kalorier jämfördt med systemet 3,67 gr. kolsyra. En annan vanlig energiform är elektrisk (och magnetisk) energi; man kan med elektricitetens tillhjälp drifva maskiner eller utveckla värme eller samla kemisk energi, t. ex. sönderdela vatten i väte och syre. Af stor betydelse är också strålningsenergien, vid hvilken materien ej uppträder som energibärare. Äfven andra mindre viktiga energiformer finnas. För dem alla gäller den mekaniska värmeteorien (se d. o.) första hufvudsats: ''Totalsumman af alla energimängder hos ett slutet system är oföränderlig''. S. A—s.

Energico [enä'rdjikå], it., *mus.*, med kraftigt, markeradt föredrag. Jfr Con energia.

Energi'd, *bot.*, ett af Sachs infördt ord, som betecknar cellkärnan med till densamma hörande protoplasma. Sachs talar sålunda om *polyenergidiska* celler, d. v. s. celler med flera cellkärnor (t. ex. sifoneer, många svampar), och *monenergidiska* celler, celler med en cellkärna. Införandet af detta begrepp har föranledts af den stora betydelse cellkärnan spelar för protoplasmans verksamhet, men har ej vunnit något allmännare bifall. Se Cell. H. Hn.

Energi'n, ett näringsmedel, framställdt af risgluten, rikt på proteinämnen (83,75 proc.), men fattigt på kolhydrat. G. L—m.

Ene'rgisk (jfr Energi), kraftfull, verksam, viljekraftig, handlingskraftig, ihärdig, som eger förmåga att öfvervinna motstånd; eftertrycklig.

Eneroth, Lars. Se Ehrenstam, svensk adlig ätt.

Eneroth. 1. Per Olof Emanuel E., skriftställare, pomolog, f. 15 april 1825 i Brännkyrka, Stockholms län, d. 21 maj 1881 i Uppsala, blef student i Uppsala 1843, filos. kandidat 1849 och filos. doktor 1854. 1856 blef E. lärare vid Svenska trädgårdsföreningens elevskola och sekreterare vid nämnda förenings styrelse samt 1858 föreståndare för föreningens skola och trädgård, tills han 1863 tog afsked. 1858 blef han led. af Landtbruksakad. och 1868 af Vet.- och vitt.-samh. i Göteborg. E. erhöll 1846 andra priset i Svenska akad. för dikten *Hake sjökonung* och 1858 samma pris för *Dikter*. E. utgaf en antologi *Sånger och visor för hemmet och skolan* (1871), två serier studier, kallade *Literatur och konst* (1860 och 1876), *Holland, några drag till en kulturbild* (1860), texten till planschverket *Herregårdar och slott uti Södermanland* (1864—69) och *Dikter och smärre prosaiska stycken* (1881).

Varmt intresserad för skolväsendets utveckling (han donerade en summa, som nu vuxit till öfver 100,000 kr. till Stockholms högskola för upprättande af en professur i pedagogik) samt kvinnans verksamhet, författade E. också ett antal ströskrifter och artiklar, såsom *Om folkskolan i Sverige* (en serie broschyrer, 1863—69) och *Om det gamla skolsystemets faror* (i ''Svensk månadsskrift för fri forskning och allmän bildning'', 1864), *Qvinnan och folkskolan*, *Qvinnan och ''jordbrukets betryck''*, *Om qvinnans menskliget och den så kallade humanistiska bildningen*, *Qvinnan och fosterlandets försvar*, alla i ''Tidskrift för hemmet'', 1865—68, samt *Qvinnan och skolvården* (i ''Framtiden'', 1869). På den svenska trädgårdsodlingen ha hans skrifter utöfvat ett väsentligt inflytande. Bland dem märkas: *Trädgårdsbok för allmogen* (1857; 4:e uppl. 1867), *Trädgårdsodling och naturförskönings-konst* (1857—63), *Om Sveriges fruktträdsodling* etc. (1862), *Om skolträdgårdar och seminarieträdgårdar* (1862; 3:e uppl. 1864). E:s största och betydelsefullaste verk är det stora, för den svenska pomologien grundläggande arbetet *Handbok i svensk pomologi* (1864—66; 2:a uppl. 1877; omarb. af A. Smirnoff 1896—1902). Som ett bihang därtill utgafs *Bidrag till Europas Pomona vid dess nordgräns* (1880). — En minnesruna öfver E. läses i ''Tidskrift för hemmet'' (1881). (C. G. D.)

2. Karl Adolf E., den förres kusins son, författare under märket Chicot, f. 1 sept. 1843 i Gäfle, d. 19 april 1907 i Floda, Södermanland, var 1862—69 telegrafiänsteman, redigerade några landsortstidningar och skref sedan ett antal realistiska skisser, drastiska skildringar ur sjömanslifvet samt humoresker m. m., bl. a. *Humoresker till lands och sjös* (1882; 2:a uppl. 1893), *I Skansen. Sjömanslif* (1883; 2:a uppl. 1893), *Hyskor och hakar* (1886), *''Schappad''* (1892), *På pricken!* (1895), *En folkupplysare och annat* (1897) samt *Lättsmält* (1905), och bearbetade R. H. Danas ''Två år förom masten'' (1896).

Enervēra (lat. *enervāre*, af *e*, från, och *nervus*, kraft), göra kraftlös, försvaga, utmärgla.

En escarpins [äneskarpä'], fr., ''i lätta skor'', baldräkt för män, hvilken innefattar skor, silkesstrumpor och knäbyxor (liksom på 1700-talet). Densamma är af kejsar Vilhelm II föreskrifven för hoffester i Berlin.

Eneström, Gustaf Hjalmar, matematiker, statistiker, bibliograf, f. 5 sept. 1852 i Nora, blef student i Uppsala 1870, filos. kandidat 1871 och e. o. amanuens vid universitetsbiblioteket i Uppsala 1875 samt 1879 e. o. amanuens vid K. biblioteket i Stockholm. Såsom matematisk författare har E. nästan uteslutande sysselsatt sig med matematikens historia äfvensom med matematikens tillämpning på statistiken, pensionskasseteorien och försäkringsfrågor. På den matematisk-historiska forskningens område har han verkat dels såsom grundläggare och utgifvare af ''Bibliotheca mathematica'' (se d. o.), dels såsom författare af ett femtiotal afhandlingar eller uppsatser, bland hvilka må nämnas *Striden om det isoperimetriska problemet* (Uppsala univ:s ''Årsskrift'', 1876), *Differenskalkylens historia* (därsammastädes 1879), *Om matematikens historia såsom studieämne vid Nordens högskolor*

(''Tidsskr. for mathematik'', 1880), *Anteckningar om matematikern Petrus de Dacia och hans skrifter* (''Öfvers. af Vet. akad:s förhandl.'', 1885—86), *Emanuel Svedenborg såsom matematiker* (''Bihang till Vet. akad:s handl.'', 15, 1890), *Programme d'un cours universitaire d'histoire des mathématiques* (''Bibliotheca mathem.'', 1890), *Om uppkomsten af tecknen + och — samt de matematiska termerna ''plus'' och ''minus''* (''Öfvers. af Vet. akad:s förhandl.'', 1894). På statistikens område har E. skrifvit bl. a. följande i ''Öfvers. af Vet. akad:s förhandl.'' intagna uppsatser: *Om sättet att på matematiskt-statistisk väg bestämma åldersfördelningen för en grupp gifta kvinnor, då man känner åldersfördelningen för deras män* (1893), *Befolkningsstatistiska formler för dödligheten, då hänsyn tages till emigration och immigration* (1896) och *Om aritmetiska och statistiska metoder för proportionella val* (s. å.). Af icke matematiskt innehåll är bl. a. E:s *Statistiska undersökningar rörande studie- och examensförhållanden vid de svenska universiteten* (1888). Åt pensionskasseteorien och särskildt åt metoderna för utredning af änkekassors ställning har E. egnat ett tiotal uppsatser. Af försäkringsteknisk innebörd är bl. a. *Lifförsäkringsbolagen i Sverige, deras försäkringssätt och försäkringsvillkor* (1892; tills. med W. O. Schöldström). På grund af en E:s utredning (1890) inrättades ''Småskolelärarnes m. fl:s ålderdomsunderstödsanstalt''. Hvad E:s bibliografiska arbeten beträffar, må erinras om hans skriftförteckningar i ''Bibliotheca mathematica'' och om *Sveriges kalendariska litteratur* (I—II, 1878—79, 1:a häftet tills. med G. E. Klemming) och påpekas, att han gjort stora samlingar till en fullständig bibliografi öfver Sveriges matematiska litteratur och att han är medlem af en internationell kommission, som har till uppgift att utarbeta en fullständig och systematisk bibliografi öfver 1800-talets matematiska litteratur. Af E:s skrifter må för öfrigt framhållas mer än 500 artiklar, de flesta af matematiskt, matematisk-historiskt eller matematisk-bibliografiskt innehåll i ''Nordisk familjebok''.

En face [ãfā's], fr. (af *face*, ansikte, framsida), framifrån, midt för. Jfr En profil.

En famille [ãfami'j], fr., i familjekretsen, bland de sina, i kretsen af nära fränder och vänner; förtroligt.

Enfant [ãfā'], fr. (lat. *infans*, af nekande *in* och *fāri*, tala; eg. barn, som ej ännu lärt att tala), barn. — Enfant gâté [gatē], fr., ''bortskämdt barn'', kelbarn, gunstling. — Enfant perdu [pärdȳ], fr., ''förloradt, tillspillogifvet barn'' (jfr Enfants perdus), förlorad son, afsigkommen ung familjemedlem (jfr fr. *l'enfant prodigue*, den förlorade sonen). — Enfant terrible [-ri'bl], fr., ''förskräckligt barn'', sådant barn, som genom att i naivitet berätta högt allt hvad det hört eller sett och säga ut allt hvad det tänker sätter sina anhöriga i förlägenhet; en i sina offentliga uttalanden alltför uppriktig och lösmynt (oförsiktig) medlem af ett politiskt parti. Uttrycket ''enfant terrible'' lär härstamma från karikatyrtecknaren Gavarni. — Bon enfant [bån], fr., ''godt barn'', godmodig, snäll och okonstlad människa.

Enfantin [ãfātē'], Barthélemy Prosper, vanligen kallad Père E., en af saint-simonismens förnämsta apostlar, f. 1796 i Paris, d. där 1864. Efter studier vid polytekniska skolan egnade han sig åt affärsverksamhet, men anslöt sig till Saint-Simon (se d. o.) kort före dennes död och mottog jämte Olinde Rodrigues hans sista ord (1825). Tillsammans utgåfvo de två lärjungarna tidningen ''Le producteur'', och sedan Bazard (se d. o.) slutit sig till riktningen, började saint-simonismen alltmera draga uppmärksamheten till sig. Bazard och E. utsågos till skolans högsta lärofäder (''pères suprêmes''), men en stark motsats mellan dem gjorde sig snart gällande, i det den förre sökte föra riktningen in på det politiska området, medan E. gjorde gällande ''den fria kärlekens'' lära och på grundval häraf utvecklade en fullständig religiös kult, hvars ''lefvande lag'' han själf utgjorde. Detta medförde en djupgående schism inom det saint-simonistiska lägret, men E. lyckades behålla många lärjungar och utgaf tidningen ''Le globe'', tills han 1832 jämte sina förnämsta anhängare blef dömd för hållande af olagliga sammankomster och osedlighet. Hans offentliga bana var därefter förbi; han besökte sedan Egypten och blef 1845 direktör i järnvägen Paris—Lyon. Hans skrifter och brefväxling äro utgifna i ''Œuvres de Saint-Simon et d'Enfantin'' (1865 ff.). (E. Hkr.)

Enfants de France [ãfā' də frās], ''Frankrikes barn'', kallades de franske konungarnas barn, barnbarn, brors- och systerbarn.

Enfants perdus [ãfā' pärdȳ] l. Compagnons perdus [kåpanjā' pärdȳ], fr., egentl. ''till spillo gifna barn l. kamrater''; *krigsv.*, under senare delen af medeltiden ett slags lätt infanteri, som efter eldvapnens införande väpnades med dylika och i spridd ordning gick framför de slutna härhoparna liksom romarnas veliter och en senare tids tiraljörer. De förekommo mycket allmänt ännu under 16:e årh:s krig, i synnerhet i Frankrike, men uppgingo efter denna tid småningom i de nybildade grenadjärafdelningarna. Jfr Enfant. C. O. N.

Enfants sans souci [ãfā' sã sosī], Les, fr., eg. ''de sorglösa barnen'', ett sällskap af unga klerker vid justitiepalatset i Paris, hvilka sammanslutit sig för att vissa tider hvarje år uppföra komedier, s. k. moraliteter och sotier. Sällskapet blomstrade under 1400- och 1500-talen. Den vanliga traditionen berättar, att det bildats under de första åren af Karl VI:s regering (således i slutet af 1300-talet; ungefär samtidigt med Confrérie de la passion; se d. o.) och att det bestått af unga och glada gossar, till större delen förmögna och af god familj. Troligare är, att de ''sorglösa barnen'' utgjorde tidens litterära bohem. Sällskapet egde emellertid ett hus i rue Darnetal, hvilket gick under namnet *Maison des sotz attendans*. Det stod i nära förbindelse med Basochen (se d. o.), ett liknande sällskap, och brukade redan under 1400-talet tillsammans med dess medlemmar uppföra komiska dramer på ''Confrérie

de la passions'' teater. Såsom specialitet för ''Enfants sans souci'' nämnes alltid sottien, narrspelet, och hela sällskapet var äfven organiseradt som ett narrkompani. Dess högste chef bar titeln *Le prince des sots* (narrfursten) och den närmaste i värdighet efter honom *La mère-sotte* (narrmamman). Bland sällskapets kända medlemmar kan nämnas Clement Marot, som i sin ungdom för dem skref *La ballade des enfans sans souci.* Renässansens inbrytande gjorde slut på deras representationer, men sällskapet existerade ännu 1584. Troligen upplöstes det emellertid under det följande decenniets religionskrig. J. M.

Enfant terrible. Se Enfant.

Enfasjärnvägar. Se Elektriska järnvägar.

Enfasmotorer, *elektrot.*, ha sin största betydelse för elektrisk järnvägsdrift, där deras egenskaper att igångsätta med stort kraftpar och inställa sig på en efter omständigheterna variabel hastighet är af den största betydelse, samtidigt som enfassystemets enkelhet ur kontaktanordningarnas synpunkt är starkt framträdande. Enfasmotorn har stor användning äfven för stationära ändamål, vid kraftuttagning i mindre skala från en stor kraftledning, eller vid tillgodoseende af smärre kraftbehof från ett lämpligen med växelström arbetande belysningsnät. Rörande konstruktion och arbetssätt se Elektriska maskiner. A. E—m.

Enfasström, *elektrot.*, en enkel växelström. Se Elektrisk ström.

Enfield [e'nfild]. 1. Stad i engelska grefsk. Middlesex, 16 km. n. om Londonbron. 42,738 inv. (1901). I närheten har staten en stor gevärsfabrik. — 2. Stad i nordamerikanska staten Connecticut, vid floden af samma namn. Stora matt- och krutfabriker. 6,699 inv. (1900).

Enfilade [ãfila'd], fr., rad, sträcka; *milit.*, sådan eldgifning, i hvilken kulorna ej träffa målet vinkelrätt, utan längs efter. Det artilleri, som använder sådan eld, säges enfilera. W. G. B.*

Enfilēra [ãfi-]. Se Enfilade.

Enfilērbatteri (se Enfilade), *befästningsk.*, ett under en belägring anlagdt batteri, hvars bestyckning är afsedd att längs efter bestryka en försvarslinje. Man söker undandraga sig enfilade genom linjernas ändamålsenliga brytning eller genom anläggandet af tvärvallar. Jfr Fästningskrig. L. W:son M.

Enfin [ãfã'], fr., ändtligen, omsider; kortligen, med ett ord, nog af.

En flagrant délit [ã flagrã delï'], fr., på bar gärning. Jfr Flagrant.

Enfleurage [ãflörā'ʃ], fr. (af *en*, i, och *fleur*, blomma). Se Parfym.

Enfärgadt ljus, *fys.*, kallas det, hos hvilket en viss färg är så öfvervägande, att ögat förnimmer endast denna. För att åstadkomma enfärgadt ljus låter man ljuset gå genom starkt färgadt glas eller lösningar. I sträng mening är dock sådant ljus icke enfärgadt, om ock strålar af en viss brytbarhet äro i detsamma förhärskande. För att erhålla enfärgadt ljus använder man bättre en färglös Bunsenlåga, i hvilken en koksaltpärla införes. Ångorna från denna utsända endast ljus af två mycket närliggande våglängder. Motsatsen till enfärgadt ljus är hvitt eller naturligt ljus. L. A. F.*

Engadin (rätorom. *Engiadina*, it. *Engadina*), den del af Inns floddal, som ligger inom schweiziska kantonen Grisons. Den är omkr. 95 km. lång och en af de högsta bebodda dalarna i Europa. Genom Puntauta vid Cinuschel delas den i två delar: Ober-E., från Malojapasset (1,811 m.) till Cinuschel (1,616 m.), och Unter-E., till Finstermünz vid Tyrolens gräns (1,616 m.—1,019 m.). Den förra täflar i fråga om storslagen och vild alpnatur med hvilka andra alptrakter som helst (jfr fig.). Klimatet är torrt (1,000—500 mm. nederbörd) och insolationen stark; temperaturen växlar mellan + 11° (juli) och — 10° (jan.). En mängd vackra alpsjöar ligger där. Numera strömma turister dit i stora skaror, äfven på vintern, då vinteridrott öfvas. Genom den 1903 öppnade Albula-banan, som förenar Chur med Samaden och brunnsorten S:t Moritz, är det nu lätt att nå Öfre E. Jordbruk förekommer där högst obetydligt; därför brukade i synnerhet förr i tiden största

Inns fall vid S:t Moritz i Ober-Engadin.

delen af den yngre befolkningen utvandra till Europas större städer, där de som sockerbagare och kafévärdar ofta förvärfvade förmögenhet, hvarefter de återvände hem och byggde sig de villor (''sockerbagarslott''), som äro så karakteristiska för dalen. — Nedre E. är smalare och mer fylldt af mörk barrskog, men äfven mer lämpad för jordbruk. Medan i Öfre E. husen ligga i dalens botten, hänga de i Nedre E. på bergens sidor. I E:s skogar träffas ännu björnen. — Åt n. v. leda genom Albula och Silvretta-alperna från E. Septimer-, Julier-, Albula- och Fluelapassen öfver till Rhendalen och dess östra bidalar; åt s. ö. skiljes E. från Val Tellina-dalen och Tyrolen af den väldiga bergstock, som krönes af Piz Bernina, på hvars östra sida Berninapasset leder till Val Tellina, medan längre norrut Ofenpasset för till Adigedalen, och i dalens södra del Malojapasset öppnar väg till Bregaglia (se d. o.). — I politiskt afseende bildar Ober-E. — 706 kvkm., 5,400 inv. (1900) i 11 kommuner — en krets i distriktet Maloja med hufvudorten Silvaplana, och Unter-E. — 1,011 kvkm., 6,284 inv. (1900) i 12 kommuner — ett distrikt om tre kretsar med Schuls som hufvudort. — Invånarna äro rätoromaner och tala öfvervägande (65 proc.) ladinska språket, en romansk dialekt. Till religionen äro de flesta (omkr. 75 proc.) reformerta. J. F. N.

Engageanter [aŋgaʃa'ŋter], fr. *engageante* (intagande, inbjudande), ett slags förr brukliga vida, nedhängande fruntimmersmanschetter, som nämnas hos Bellman.

Engagemang. Se Engagera.

Engagera [aŋgaʃēra; fr. *engager*, eg. förpanta, af *gage*, pant], anställa i tjänst; gifva anställning vid en teater e. d.; förbinda, förplikta; bjuda upp till dans; inveckla, inleda (i ett företag). — Engagemang [aŋgaʃema'ŋ], fr. *engagement*, anställning i någons tjänst; anställning som skådespelare e. d.; öfverenskommelse, förbindelse; skärmytsling, handgemäng.

Engallmyggan, *zool.* Se Gallmyggor.

En-Gannim, hebr.: "trädgårdskällan". 1. Stad inom Juda stams område (jfr Jos. 15: 34), möjligen det nuv. *Umm Djīna.* — 2. Stad i Isaskar, af Josefos omtalad under namnet *Ginæa* såsom gränsort mellan Samarien och den stora slätten (Jisreel), säkert motsvarande den nuv. staden *Djenin*, hvars rikedom på vatten och vackra trädgårdar ännu gifver skäl åt det gamla namnet. E. S—e.

Engaño [-ga'njå], Pulo Pertja, ö uti Indiska oceanen, s. v. om Sumatra, 435 kvkm. (med några kringliggande holmar). Kusten är jämn, utan hamnar; det inre lågbergigt och skogigt. Invånarna, omkr. 700, äro malajer. Holländarna räkna ön bland sina besittningar (residentskapet Benkoelen).

En garde [ā ga'rd], fr., *fäktk.*, ett kommandoord, hvarvid de fäktande intaga en sådan kroppsställning, att de äro beredda både till försvar och anfall.

Engdahl-Jägerskiöld, Emma Matilda, finsk operasångerska, född Madsén, f. 26 april 1852 i Petersburg, gift 1871 med apotekaren E. Engdahl, men skild 1879, var först elev af fru E. Mechelin och tillhörde Svenska teaterns i Helsingfors operascen 1875—80, frånsedt en resa 1877—78 för studier under Lamperti i Milano och fru Viardot-Garcia i Paris. Därefter gasterade hon i Kristiania och Köpenhamn, studerade för fru Marchesi i Paris, uppträdde på Stora operan i Petersburg 1883, därpå i Holland o. s. v., samt 1887 i Stockholm, hvarest hon sjöng *Margareta* i "Faust". Hon ledde 1888—89 en ny svenskspråkig operascen i Helsingfors, ingick 1890 äktenskap med finske juristen Jägerskiöld och har sedan dess föga deltagit i musiklifvet. Bland hennes roller märkas vidare *Adina* i "Kärleksdrycken", *Susanna* i "Figaros bröllop", *Elvira* i "Don Juan", *Elsa* i "Lohengrin", *Alice* i "Robert", *Mignon*, *Carmen*, *Regementets dotter*, *Violetta* m. fl. A. L.*

En-Gedi, hebr.: "getkällan", stad i Juda öken nära Döda hafvet (jfr Jos. 15: 62; Hes. 47: 10), ännu på Hieronymus' tid en ansenlig by, är nu försvunnen. Endast källan, som gifvit stället dess namn, är kvar, och namnet har bevarats i de inföddes benämning *'Ain Djidi.* Af dess söta vatten framkallas i det varma klimatet (omkr. 400 m. *under* Medelhafvet) en rik egendomlig växtlighet, bl. a. den buske, som bär de af Josefos omtalade Sodomsäpplena. I närheten finnas några förfallna ruiner af den gamla orten. Öfver 'Ain Djidi leder en mycket brant väg, ännu i dag den enda handelsvägen, mellan Jerusalem och Kerak i Moab. Staden, hvars gamla namn *Hasason-Tamar* (Tamarpalm; 1 Mos. 14: 7) tyder på rik växtlighet, omtalas bl. a. i Davids historia (jfr 1 Sam. 24). E. S—e.

En-Gedi-dalen (se art. En-Gedi).

Engel, Johann Jakob, tysk skriftställare, f. 1741, d. 1802, blef 1776 professor i filosofi vid Joachimsthalska gymnasiet i Berlin, utsågs sedermera till lärare för prins Fredrik Vilhelm (konung Fredrik Vilhelm III) och var 1786—94 direktör för den nya Nationalteatern i Berlin. Utom en mängd lustspel utgaf han "Der philosoph für die welt" (1775—77), en moralisk veckoskrift, samt *Anfangsgründe einer theorie der dichtungsarten* (1783) m. m. Han företrädde med rätt stor talang upplysningstideus moraliserande riktning inom vitterheten. Hans samlade skrifter utkommo 1801—06 i 12 bd (ny uppl. 1851 i 14 bd). Litt.: K. Schröder, "J. J. E." (1897), och Daffis, "J. J. E. als dramatiker" (1899). (E. Wrgl.)

Engel, Johan Karl Ludvig, finsk (tysk) arkitekt, f. 3 juli 1778 i Berlin, d. 14 maj 1840 i Helsingfors, studerade vid akademien i Berlin samt 1803—05 i Italien. Som den arkitekt han närmast tog intryck af har man nämnt Fr. Gilly. Han blef 1809 stadsarkitekt i Reval, flyttade 1814 till Petersburg och antogs 1816 till arkitekt vid nybyggnadsarbetena i Helsingfors — staden hade år 1808 härjats af eldsvåda och uppbyggdes nu efter ny plan. E. lämnade där ritningar till åtskilliga monumentala byggnader, såsom *Senatshuset* (1818—22), nuv. *Rådhuset* och *Generalguvernörshuset*, två kaserner, ett teaterhus, en luthersk kyrka af trä samt flera privathus, bland dem det *Heidenstrauchska*, som han sedan ombyggde till kejserligt

palats. Äfven till ett annat kejserl. palats uppgjorde han ritningar; de blefvo dock ej utförda och äro nu försvunna. 1824 hade han blifvit utnämnd till intendent för de allmänna byggnaderna i Finland, och som sådan lämnade han ritningar till kyrkor, herrgårdar m. m. Han uppförde vidare *Universitetshuset* (ritningarna 1828, huset invigdes 1832) och *Astronomiska observatoriet* (färdigt 1832) samt *Universitetsbiblioteket* (1836), verk af framstående skönhet, parad med en beundransvärd enkelhet i proportionerna. Hans förnämsta arbete var emellertid planen till den nya lutherska kyrkan, *Nikolaikyrkan*. De första försöksritningarna uppgjordes 1818, grunden lades 1830, men E. afled, utan att ha fått se kyrkan färdig. I stället hade han måst se planen till denna storartade byggnad i många afseenden förändrad, så att kyrkan i sin nuvarande form knappast mera kan sägas vara hans verk. Den invigdes 1852. — E. var den, som gaf det moderna Helsingfors dess monumentala karaktär. Han hade en stor förmåga att med relativt små mått nå en storartad verkan. Att hans betydelse ej blef hvad den bort och kunnat blifva har sin orsak i de förhållanden, under hvilka han verkade. Han stod tämligen ensam, den samverkan af de olika konstarterna, som hans uppslag förutsatte, uteblef, eller också realiserades hans planer helt handtverksmässigt af utländska konstnärer. E. målade äfven i akvarell och tempera. (G—g N.)

Engel, Karl, tysk-engelsk musikhistoriker, f. 1818 nära Hannover, d. 1882 i London, flyttade 1846 till England, där han utvecklade en rik skriftställarverksamhet och småningom erkändes såsom auktoritet i musikinstrumentens historia och de utomeuropeiska folkens musik. Hans förnämsta arbeten äro *The music of the most ancient nations* (1864; 2:a uppl. 1870), *Musical instruments of all countries* (1869), *A descriptive catalogue of the musical instruments in the South Kensington museum* (1874; ny uppl. 1875), *Musical myths and facts* (1876) och *Researches into the early history of the violin family* (1883). A. L.*

Engel, Ernst, en af Tysklands mest framstående statistiker, f. 16 mars 1821 i Dresden, d. 8 dec. 1896 i Radebeul vid Dresden, studerade bergsvetenskap i Freiberg och Paris och blef 1850 föreståndare för den nyupprättade statistiska byrån i Dresden. 1858 lämnade han denna syssla och grundlade då i nämnda stad ett hypoteksförsäkringsbolag, genom hvilket han gaf ett nytt uppslag i försäkringsväsendet. 1860—82 var han direktör för statistiska byrån i Berlin. 1862 inrättade han ett med denna byrå förenadt statistiskt seminarium, hvilket sedermera tjänade till mönster för åtskilliga dylika anstalter inom och utom Tyskland. Under hans ledning utgåfvos bl. a. sedan 1860 "Zeitschrift des statistischen bureaus", hvilken innehåller en stor mängd af uppsatser af E., från 1861 "Preussische statistik", 1863—76 "Jahrbuch für die amtliche statistik des preussischen staates", hvarjämte må nämnas den för tyska journalistiken afsedda "Statistische korrespondenz", från 1875. Bland andra hans skrifter ha äfven utom fackkretsar väckt uppmärksamhet *Die verluste der deutschen armeen an offizieren und mannschaften im kriege 1870—71*, *Der preis der arbeit* (1872), *Die moderne wohnungsnot* (1873), *Das zeitalter des dampfes* (1879), *Der wert des menschen* (1883) och *Die lebenskosten belgischer arbeiterfamilien früher und jetzt* (1895). (K. S.)

Engel, Gustav Eduard, tysk skriftställare och sånglärare, f. 1823 i Königsberg, d. 1895 i Berlin, blef 1862 sånglärare vid Kullaks Neue akademie der tonkunst i Berlin och 1874 professor vid musikaliska högskolan därstädes. Han skref *Sängerbrevier* (1860), *Die vokaltheorie von Helmholtz und die kopfstimme* (1867), *Das mathematische harmonium* (1881), *Ästhetik der tonkunst* (1884), ett af de bästa arbeten i sitt slag, m. m. E. var en ansedd musikkritiker. A. L.*

Engel, Georg, tysk författare, f. 1866 i Greifswald, var en kortare tid sysselsatt inom handelsyrket, studerade sedan vid universitetet i Berlin och har sedan 1890 egnat sig åt journalistisk och vitter författarverksamhet. E. har bl. a. skrifvit romanerna *Ahnen und enkel* (1892), *Des nächsten weib* (1893), *Das hungerdorf* (s. å.), *Zauberin Circe* (1894), *Die last* (1898), *Die furcht vor dem weibe* (1899) och *Hann Klüth, der philosoph* (1905; 8:e uppl. 1906) samt i dramatisk form *Der hexenkessel* (1894), lustspelet *Die keusche Susanne* (1896), *Abschied* (1897), *Sturmglocken* (1900), lustspelet *Der ausflug ins sittliche* (s. å.), *Über den wassern* (1901), hans mest betydande verk, *Im hafen* (1905) och komedien *Die hochzeit von Poël* (1906). E. tillhör de moderne hembygdsförfattarna; scenen förlägger han gärna till Pommern och marsklandet. R—n B.

Engelberg, benediktinkloster och alpkurort i schweiziska kantonen Unterwalden, 1,023 m. ö. h., rundt omkring omgifvet af höga berg och genomflutet af Engelberger Aa. 1,966 inv. (1900). Engelbergdalen ligger vid foten af Spannörter och Titlis och står genom Surenenpasset i förbindelse med Uri och genom Jochpasset med Berner-Oberland. Klostret, som ända till 1798 egde suveränitet, har en vacker kyrka och en uppfostringsanstalt samt bedrifver ostfabrikation. En elektrisk bana förenar sedan 1898 dalen med Stansstad vid Vierwaldstättersjön. 1899 öppnades i E. en vatten- och luftkuranstalt, som numera är mycket besökt, mest af anemiska, rekonvalescenter o. a. Säsong från början af maj till slutet af sept. J. F. N. Ln.

Engelbert I, den helige, kurfurste af Köln, f. 1185, blef redan 1199 domprost samt 1216 ärkebiskop af Köln. Då kejsar Fredrik II drog till Italien, 1220, förordnade han E. till riksföreståndare och sin son Henriks uppfostrare. På en släktings anstiftan blef E. förrädiskt öfverfallen och mördad i en hålväg vid Gevelsberg, 7 nov. 1225. E. var en af sin tids kraftfullaste furstar. Det var han, som ursprungligen fattade beslutet om den gamla romanska katedralens ersättande med en nybyggd kyrka (den först 1248 påbörjade Köln-domen). Sedan 1600-talet hedras han, ehuru ej personligen kanoniserad, i stiftet Köln som helgon. Jfr Ficker,

”E. der heilige” (1853), och Stoffel, ”E. der reichsverweser” (1893).

Engelberti, Andreas. Se Bure 2.

Engelbertsz., Cornelis, nederländsk historiemålare, f. omkr. 1468 i Leiden, d. där 1533 och mest bekant såsom Lucas van Leidens lärare. Om hans lif är för öfrigt föga mer med säkerhet kändt, än att han 1499 tillhörde Leidens borgargarde. Äfven hans tre söner Pieter, Cornelis och Lucas Cornelisz. voro målare. Hans fullt säkra arbeten — de igenkännas bl. a. på de smärta figurerna med sirliga rörelser, fantastiska och sällsamma, rikt smyckade dräkter i bjärta färger — äro sällsynta. De pålitligaste och förnämsta ses i Leidens museum, såsom *Korsfästelsen* och *Nedtagandet från korset*. Flertalet eljest i skilda museer honom tillskrifna verk torde böra betraktas såsom verkstads- eller skolarbeten. Så är bl. a. förhållandet med en honom numera tillerkänd målning i Nationalmuseum, *Kristus på korset*. O. G—g.

Engelbrecht, Theodor, läkare, pomolog, f. 1813 nära Braunschweig, d. där 1892, blef med. doktor 1836 och professor i fysiologi vid kirurgiska institutet i Braunschweig 1844. E. författade bl. a. det framstående verket *Deutschlands äpfelsorten* (1889). C. G. D.

Engelbrecht. 1. William Edmund Isidor E., skådespelare, f. 13 april 1855 i Stockholm, d. 26 sept. 1904 i Sundsvall, var anställd vid Stora teatern i Göteborg 1874—79, vid olika större scener i Stockholm 1879—98, undantagandes åren 1886—89 och 1892—95, då han förde eget sällskap i landsorten, samt sedermera flera år vid Svenska teatern i Helsingfors. E. var utrustad med en särdeles klangfull stämma och gjorde lycka som *Faust* (i Goethes drama), *Mäster Olof*, *Posa* i ”Don Carlos”, *Axel* i ”Axel och Valborg” och *Stockman* i ”En folkets fiende”. — 2. Anna Maria Elisabet (Anna Lisa) E., den föregående hustru, skådespelerska, dotter till Elise Hwasser, f. 16 aug. 1861 i Solna församling, Stockholms län, debuterade 1879 med framgång å K. dramatiska teatern såsom *Dora* i Sardous liknämnda komedi, var 1879—80 anställd vid K. teatern och 1880—86 vid Nya teatern i Stockholm, hvarefter hon å olika orter uppträdt jämte sin make, med hvilken hon ingick äktenskap 1881. Fru E. har ådagalagt betydande gåfvor för karaktärsskådespelet och går på djupet med sina uppgifter. Bland dem må framhållas *Margareta* i Goethes ”Faust”, *Emilia Galotti*, *Fru Inger till Östråt*, *Lona Hessel* i ”Samhällets pelare” *Arria* i ”Arria och Messalina” samt *Florizel* i ”Ett besök”.

Engelbrechtsdatter, Dorthe, norsk skaldinna, f. 1634 i Bergen, d. 1716, gifte sig vid aderton års ålder med magister Ambrosius Hardenbeck och blef änka 1683. Hennes religiösa dikter, hvilka utkommo i samlingarna *Själens sangoffer* (1678) och *Taareoffer for bodfärdige syndere* (1685), äro enkla och hjärtliga. Några af dem förekomma ännu i norska psalmboksupplagor. Y. N.

Engelbrechtsen, Cornelis, nederländsk målare. Se Engelbertsz., Cornelis.

Engelbrekt Engelbrektsson, frihetshjälte, var af en ursprungligen tysk släkt, som dock i tre generationer före E. varit bosatt i Sverige. Hans farfarsfar, Engelbrekt, hade fast egendom i Västerås, hans farfar, Engliko, torde ha anlagt det nuv. Ängelsberg (fordom Englikobenning) i Norbergs bergslag, hans far, Engelbrekt, var med säkerhet 1367 bosatt på Norberg och var frälseman, troligen den förste i släkten. Själf var E. väpnare samt förde i vapnet en af tre halfva liljor bildad triangel (se fig.). Bosatt på Norberg, som vid denna tid hörde till Dalarna, hade han tillfälle att se den nöd, i hvilken Eriks af Pommern fogde på Västerås slott, Jösse Eriksson, bragt dalamännen, och å deras vägnar begaf han sig till Köpenhamn för att inför konungen framlägga de verkliga förhållandena samt bedja honom om rättvisa. Då emellertid all förhoppning om hjälp på detta sätt visade sig fåfäng, mottog han 1433 det höfvitsmannauppdrag, som dalkarlarna erbjödo honom. Han satte sig under hösten detta år i spetsen för en väpnad skara och tågade till Västerås, men drog sig på föreställning af några rådsherrar åter tillbaka; så äfven tidigt påföljande vår. Utbrottet af det egentliga befrielsekriget egde rum först vid midsommartiden 1434, sedan E. förlorat allt hopp om ett verksamt inskridande hos konungen från svenska rådets sida. Inom tre månader var landet fritt: rådet hade blifvit tvunget att sluta sig till det fosterländska partiet, och konung Erik hade förklarats afsatt. I jan. 1435 blef E. vald till rikets höfvitsman. Hans välde blef af kort varaktighet, ty man lyssnade åter till konung Eriks löften om en förbättrad regering, löften, som ej blefvo hållna. När man hade fått klart för sig, att af konungen intet godt kunde väntas, voro emellertid förhållandena förändrade. Sverige hade sedan okt. 1435 en drots och en marsk, tillsatta af konung och råd, och dem tillkom det, i kraft af deras ämbeten, att i första hand taga ledningen af rikets angelägenheter. E., som vid denna tid endast beklädde befattningen af slottsherre på Örebro med underliggande län, kunde dock ej sitta stilla. På hans uppmaning bröt i början af 1436 en här upp mot Stockholm, som ännu höll med konungen af fruktan för den danske höfdingen på slottet. Själf deltog E. jämte marsken Karl Knutsson i detta härtåg. Då med detta företag kriget uppblossade på nytt, måste man välja ny höfvitsman för riket. Vid valet erhöll E. allenast tre röster af trettio; de fleste röstade på den högättade marsken. E. hade dock ännu så stort inflytande, att man ej vågade lämna utan afseende hans missnöje öfver valets utgång. Han erhöll därför i uppdrag att, för andra gången, befria landet från utländska slottshöfdingar, och på mindre än fyra månader var detta hans uppdrag i det närmaste fullbordadt. Han belägrade Axevall, men måste begifva sig därifrån för att i hemmet på Örebro slott söka bot för en sjukdom. Trots denna sysselsatte han sig där med offentliga angelägenheter, och när han erhöll kallelse till ett rådsmöte, bröt han upp, ehuru så matt, att han icke kunde stiga till häst. Han ämnade fara sjöledes till Stockholm, men hann ej längre än till en holme i Hjälmaren, i närheten af Göksholms den tiden befästa gård. På denna holme blef han, aftonen 27 april 1436, på ett lömskt sätt mördad af väpnaren Måns Bengtsson (af ätten Natt och Dag). Dennes fader, riddaren Bengt Stensson, hade som slottsherre på Tälje hus uppbränt ett lybskt fartyg,

Engelbrekts vapen. (Tre halfva liljor.)

ehuru Sverige hade fred med Hansan. E. hade straffat detta brott och därigenom fått Bengt till fiende. De hade dock, ett par dagar före mordet, ingått förlikning tills vidare. E. begrofs i Örebro

Engelbrektsstatyn i Örebro.

kyrka. — En samtida historieskrifvare, Herman Corner från Lybeck, skildrar E. såsom en höghjärtad man, af stor klokhet och verksamhet, som med rättrådighet och framgång skötte rikets ärenden. Han troddes icke heller vara ledd af högmod och härsklystnad, utan ha gripit till vapen af medlidande med de olycklige, som voro föremål för de danske fogdarnas våldsamheter och hvilka, då de klagade för konungen, endast funno döfva öron. Engelbrekt var också, enligt hvad allt gifver vid handen, en modig och oförsagd man, som med framgång ledde den svenska hären genom landet och intog det ena fästet efter det andra. Men han var något vida mer än krigare. Han sökte stärka det svenska frihetspartiets ställning genom underhandlingar med utländska makter. Han visade sig stå långt framom sina samtida därigenom, att han ersatte herredagarna, som det aristokratiska statsskicket hade infört, med riksdagar, vid hvilka äfven det lägre prästerskapet, städerna och allmogen voro representerade. För öfrigt hade han öppet öga för hvarjehanda gagneliga företag, hvilket han visade t. ex. genom sin plan att vid Södertälje medelst en kanal förena Mälaren och Östersjön. — Ett uttryck af samtidens beundran för E. lämnar den af hans vän biskop Tomas författade ”Engelbrektsvisan” (se d. o.). E. har varit ett omtyckt ämne för litterär behandling. Dramatiskt har E. behandlats af Ling (1819), G. F. Åkerhielm (1820), Blanche (1846) och Strindberg (1901), episkt i en diktcykel af G. W. Gumælius (1858) samt har varit föremål för många smärre dikter, såsom af C. W. A. Strandberg (Talis Qualis). E:s staty (brons), modellerad af Qvarnström, aftäcktes i Örebro 1865. En annan staty af E. skall resas i Falun. Hd. (K. H. K.)

Engelbrekts församling i Stockholm bildades 1 maj 1906 af västra och norra delarna af Hedvig Eleonora församling, som enligt k. br. 15 april 1904 skulle delas i tre församlingar. Folkmängden förstnämnda dag beräknades till 19,419 personer. Församlingen utgör ett regalt pastorat. Till uppförande af kyrka, å bergshöjden i kvarteret Domherren, är anslaget ett belopp af 750,000 kr.

Engelbrektsholmen, holme i Hjälmaren, Stora Mellösa socken, Örebro län, midt emot Göksholm,

Minnesstenen öfver Engelbrekt på Engelbrektsholmen.

har sitt namn efter Engelbrekt, som mördades därstädes 27 april 1436 af Måns Bengtsson Natt och Dag. 1818 restes på platsen en minnessten (se fig.).

Engelbrektsvisan (”Thet war en man, han heet Engilbrikt” o. s. v.), en fosterländsk dikt om Engelbrekt, i folkvisans tonart, författad af den bekante Strängnäsbiskopen mäster T o m a s (d. 1443). Den

läses bl. a. i Hyltén-Cavallius' och Stephens' ''Sveriges historiska och politiska visor'' (1853).

Engelbreth, Wolf Frederik, dansk teolog, f. 1771, d. 1862, studerade 1790—95 i Göttingen och Rom, där han väckte uppseende genom sin lärdom i österländska språk och arkeologi. 1795 blef han kyrkoherde i Lyderslev på Syd-Själland, 1798 tillika prost och 1845 teol. hedersdoktor, men nedlade 1859 sitt ämbete. I striden mellan Grundtvig och Clausen ställde sig E. på den förres sida. E. Ebg.

Engelgard, rysk namnform för Engelhardt (se d. o.).

Engelhard [-hart], Wilhelm, tysk bildhuggare, f. 1813, d. 1902, studerade hos Thorvaldsen i Köpenhamn och hos Schwanthaler i München, vistades några år i Rom och kallades af Georg V till Hannover. Han tillhörde den romantiska konstriktningen och var begåfvad med en särdeles rik fantasi. Bland hans verk må nämnas en *Edda-fris* (i slottet Marienburg vid Hannover), *Kurfurstinnan Sofia* (sittande marmorstaty, i Herrenhausens park) och *Psyche i begrepp att döda den sofvande Amor*. *Odin* (sittande kolossalstaty i kalksten) uppsattes 1902 utanför provinsmuseet i Hannover. E. var äfven må'are. (G—g. N.)

Engelhardt (ry. Engelgard), Georg Reinhold, rysk skriftställare, f. 1775 i Riga, d. 1862 i Petersburg, tjänade i hären samt utrikesministeriet, utnämndes af Alexander I till understatssekreterare i riksrådet, öfvertog 1811 direktörskapet för pedagogiska institutet och var 1816—23 föreståndare för lyceet i Tsarskoje-Selo. — E. författade värdefulla arbeten rörande Rysslands geografi och utgaf, efter Wrangels egenhändigt förda dagbok, *Reise längs der nordküste von Sibirien und auf dem Eismeer* (Berlin, 1839). 1838—52 var E. redaktör för den ryska ''Landwirthschaftliche zeitung''. (A—d J.)

Engelhardt, Helvig Konrad Kristian, dansk fornforskare, f. 1825, d. 1881, var 1852—64 adjunkt vid Flensborgs lärda skola och intendent för den nya fornsakssamlingen. 1858—63 ledde han gräfningarna i två mossar, Thorsbjerg i Angel och Nydam i Sundeved, samt beskref 1863 och 1865 de viktiga fynden där. 1864 blef han fördrifven från Flensborg, gjorde därefter gräfningar bl. a. i två mossar på Fyn, Kragehul (1867) och Vimose (1869). Han blef 1868 sekreterare i ''Det nordiske oldskrifts-selskab'' och offentliggjorde i dess ''Årböger'' flera betydande afhandlingar rörande nordisk arkeologi. 1879 blef han filos. hedersdoktor i Köpenhamn. E. Ebg.

Engelhardt (ry. Engelgard), Basil von, rysk astronom, f. 1828, inrättade åt sig ett observatorium i Dresden, där han 1877—97 utförde astronomiska undersökningar, särskildt mikrometerobservationer å nebulosor och stjärnhopar samt observationer å planeter, satelliter och kometer m. m. Största delen af dessa arbeten är offentliggjord i *Observations astronomiques faites par B. d'Engelhardt dans son observatoire à Dresde* (3 bd, 1886—95). Hans instrument blefvo sedermera skänkta till observatoriet i Kazan. B—d.

Engelhardt (ry. Engelgard), Nikolaj Aleksandrovitj, rysk litteraturhistoriker och publicist, f. 1866, son af den framstående ryske agronomen Aleksander Nikolajevitj E. (d. 1893) och tillhörande en gammal tysk adelssläkt, som från Schweiz flyttat till Livland redan i 15:e årh. Förutom två mindre band sagor och dikter (1890) har E. författat *Istorija russkoj literatury* (2 bd, 1902—03). A—d J.

Engelhart, Johan Henrik, universitetslärare, präst, f. 17 okt. 1759 i Göteborg, d. 24 okt. 1832 i Fellingsbro, blef 1776 student i Lund och promoverades 1778 till filos. doktor. Sedan han 1780 blifvit med. doktor, företog han en utländsk studieresa, från hvilken han återkom 1786. Under tiden hade han blifvit befordrad 1782 till e. o. och 1784 till ord. adjunkt i med. fakulteten i Lund och till anatomie prosektor. 1787 blef han lektor i medicin och anatomi vid Göteborgs gymnasium samt utnämndes 1788 till professor i praktisk medicin vid Lunds universitet.

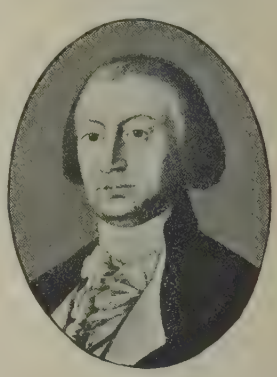

1815 prästvigdes han och tog 1816, då han utnämndes till kyrkoherde i Fellingsbro, afsked från sitt professorsämbete. ''Under sin kraftigare ålder var E. en af Lunds universitets mest framstående lärare. Mångsidigt utrustad, hade han inom sin vetenskap tillegnat sig höjden af sin samtids bildning och i vissa fall äfven gått utöfver dess ståndpunkt. Enligt uppgift har han varit förf. till det utlåtande af medicinska fakulteten i Lund rörande orsakerna till kronprinsen Karl Augusts död 1810, hvilket utgör ett så talande bevis om den höga ståndpunkt, på hvilken de medicinska vetenskaperna vid denna tid befunno sig vid universitetet. E. var den egentlige befrämjaren af den förening af de medicinska och teologiska studierna — den s. k. prästmedicinen —, som under en kort tid ansågs böra blifva af så stort gagn'' (Weibull-Tegnér i ''Lunds universitets historia''). Utom åtskilliga akademiska disputationer författade E. *Bref från Edinburgh om James Hamiltons samlade rön om nyttan af svettning i vattusot* (i ''Läkaren och naturforskaren'', del 5).

Engelholm, stad. Se Ängelholm.

Engelhorn, J., tyskt bokförlag i Stuttgart, grundlagdt 1860, omfattar hufvudsakligen arbeten i arkitektur, konstslöjd, geografi och etnografi samt den spridda billighetsserien ''Engelhorns allgemeine romanbibliothek'' (1884 ff., årligen 26 bd).

Engelmann. 1. Wilhelm E., tysk bokhandlare och bibliograf, f. 1808 i Lemgo, d. 1878, öfvertog 1847 sin faders förlagsaffär i Leipzig och utvidgade denna till en af Tysklands mest betydande, särskildt inom det vetenskapliga området. Sin förnämsta betydelse hade E. såsom bearbetare och utgifvare af fackkataloger öfver åtskilliga grenar af litteraturen efter 1750, hvilka arbeten, till en del grundande sig på Enslins och Löflunds likartade publikationer, i afseende på fullständighet och tillförlitlighet anses öfverträffa alla sina föregångare. De viktigaste äro *Bibliotheca auctorum classicorum, et græcorum et latinorum* (en omarb. af Enslins 1817 utgifna liknämnda arbete; 8:e uppl., bearb. af Preuss, 1880—82), *Bibliothek der schönen wissenschaften* (1837—45), *Bibliotheca historico-na-*

uralis (1846), *Bibliotheca geographica* (1856—58), *Bibliotheca zoologica* (1861—62, i förening med J. V. Carus), af hvilka det sistnämnda förtecknar (utom den tyska) äfven den skandinaviska, holländska, engelska, franska, italienska och spanska zoologiska litteraturen, medan E:s öfriga bibliografiska arbeten huvudsakligen inskränka sig till den tyska litteraturens ålster. Dessutom utgaf E. *Daniel Chodowieckis sämmtliche kupferstiche* (1857, ”Nachträge und Berichtigungen” 1860) och började (1870) en ny bearb. af ”Naglers künstlerlexikon” (under red. af Jul. Meyer), hvaraf dock ej mer än 3 bd utkom (1872—85). — Firman E. existerar fortfarande i Leipzig.

2. Rudolf E., den föregåendes son, tysk astronom, f. 1841 i Leipzig, d. 1888, var 1863—74 observator vid observatoriet i Leipzig och egnade sig därefter åt affärsverksamhet, men fortfor vid sidan däraf med sina astronomiska arbeten. Hans observationer af dubbelstjärnor ega högt värde. E. inlade stor förtjänst genom att utgifva en samlad upplaga af F. W. Bessels afhandlingar samt det förträffliga verket *Newcomb-Engelmanns populäre Astronomie* (1881; 3:e uppl., utg. af H. C. Vogel, 1905). B—d.

3. Theodor Wilhelm E., den föregåendes broder, tysk fysiolog, f. 14 nov. 1843 i Leipzig, blef 1867 med. doktor där, kallades s. å. till assistent vid fysiologiska laboratoriet i Utrecht och

nämndes 1871 till professor i biologi och histologi samt 1889 i fysiologi därstädes. Han kallades 1897 till Du Bois-Reymonds efterträdare såsom fysiologie professor i Berlin. E:s vetenskapliga verksamhet är sällsynt mångsidig och omfattande, och inom många skilda områden af såväl djur- som växtfysiologien, likasom inom histologien, har han utfört viktiga undersökningar, delvis af grundläggande betydelse. Å hans laboratorium har därjämte af hans många lärjungar ett stort antal arbeten blifvit utfördt. Till största delen äro dessa, försåvidt de hänföra sig till hans verksamhet i Utrecht, offentliggjorda dels i Pflügers ”Archiv für die gesammte physiologie”, dels i ”Onderzoekingen gedaen in het physiologisch laboratorium der Utrechtsche hoogeschool”. Efter sin flyttning till Berlin publicerar E. sina undersökningar i det af honom sedan 1898 redigerade ”Archiv für anatomie und physiologie”. R. T—dt.

Engels, Friedrich, tysk socialist, jämte Karl Marx stiftare af den vetenskapliga socialismen, f. 1820 i Barmen, d. 1895 i London, egnade sig från början åt köpmansyrket och arbetade 1843—44 i Manchester, i en filial af sin fars fabriksaffär. 1844 lärde han emellertid i Bruxelles känna Marx, med hvilken han knöt ett vänskapsband för lifvet; han var från denna stund Marx' medarbetare i nästan alla dennes företag och blef efter sin väns död hans litterära och andliga testamentsexekutor. E:s betydelse för socialismens utveckling ligger däri, att han utan osjälfständighet var och betraktades såsom den befullmäktigade uttolkaren af Marx' lära. — Han utgaf 1845 *Die lage der arbeitenden klasse in England*, ett arbete, som, stödt på engelska officiella undersökningar, trots sin ensidighet ännu eger vetenskapligt värde. Tillsammans med Marx författade E. 1848 det till alla länders proletärer riktade kommunistiska manifestet. var jämte Marx 1848—49 redaktör för den i Köln utgifna ”Neue rheinische zeitung” och deltog i upprorsrörelserna 1848—49 i Pfalz och Baden, efter hvilkas undertryckande han flydde till England och 1850—69 ånyo arbetade i Manchesterfabriken samt efter Internationalens stiftande (1864) verkade i dess tjänst. Från 1870 var han bosatt i London. Bland hans under denna senare period utgifna skrifter må nämnas *Herrn Eugen Dührings umwälzung der wissenschaft* (1878), en uppgörelse med den ekonomiska optimismen (jfr Carey och Dühring), *Die entwickelung des sozialismus von der utopie zur wissenschaft* (1882), *Der ursprung der familie, des privateigenthums und des staats* (1884), en ”sociologisk” undersökning, samt *Ludwig Feuerbach und der ausgang der klassischen deutschen philosophie* (1888). Efter Marx' död försåg han en mängd upplagor af dennes skrifter med företal samt utgaf 1885 och 1894 de länge med spänning motsedda 2:a och 3:e delarna af dennes hufvudarbete, ”Das kapital”. — F. Mehring utgaf 1902 ”Aus dem literarischen nachlass von Karl Marx, Friedrich Engels und Ferdinand Lassalle” (4 bd). E. Hkr.

Engelsberg, järnverk. Se Ängelsberg.

Engelsburg, tysk, af äldre svenska författare ofta använd, benämning på Castello di S. Angelo i Rom. Se San Angelos borg.

Engelska folksången (*God save the king*, riktigare: *God save our lord the king* eller *God save our noble queen*) sjöngs första gången vid en middag 1740 (för att fira Portobellos intagande af amiral Vernon) och uppges då ha föredragits af Henry Carey såsom dennes eget verk i fråga om både ord och musik. (Denna hymns melodi, som enligt Chrysander har Carey till upphofsman, har af andra tillskrifvits J. Bull, Purcell och Lulli; så säges ock en gammal fransk sång ”Grand Dieu, sauvez le roi” ha gått på liknande melodi.) Den slesvigske skalden H. Harries öfverflyttade den 1790 till Danmark, med tysk text, som omarbetad af B. G. Schumacher (1793) snart blef preussisk folksång (*Heil dir im siegerkranz*) och bibehåller sig i oförminskad gunst hos tyskarna. 1805 infördes hymnen till Sverige som folksång med text öfversatt från engelskan af A. N. Edelcrantz (*Bevare Gud vår kung*), men blef 1866 alldeles undanträngd af C. V. A. Strandbergs ”Ur svenska hjärtans djup” (med musik af O. Lindblad). Äfven i Ryssland tjänstgjorde den en tid som nationalhymn, tills den 1833 ersattes af A. Lvovs nya melodi till Sjukovskijs ord.

Tryckt den 15/5 07. 7 b. 18

Vidare har den schweiziska folksången lånat melodien af den engelska. A. L. (E. F—t.)

Engelska högkyrkan. Se Episkopalkyrkan, den engelska, och England.

Engelska kanalen. Se Kanalen.

Engelska komedianter kallas vanligen de engelska skådespelarsällskap, som i slutet på 1500-talet genom sina teaterföreställningar i Tyskland utöfvade stort inflytande på detta lands dramatiska konst.

Engelska kyrkan. Se Episkopalkyrkan, den engelska, och England.

Engelska kyrkans trettionio artiklar. Se England och Episkopalkyrkan.

Engelska litteraturen. Urinvånarna i England utgjordes af keltiska folkstammar, de s. k. britterna. 55 f. Kr. inträngde romarna, och omkr. 85 e. Kr. var en stor del af landet eröfrad och förvandlad till en romersk provins. Det romerska väldet varade till omkr. 400, då legionerna måste draga sig tillbaka. I midten af 400-talet började den germanska invandringen enligt traditionen bestående af angler, saxare och jutar. Dessa eröfrade landet och tillbakaträngde kelterna, hvilka därefter hufvudsakligen haft sitt tillhåll i Wales, Cornwall, Skottland, Irland samt på vissa öar. Kelterna hade en rikt utbildad kultur, men den har icke spelat någon nämnvärd roll i den engelska litteraturens utveckling: språkens olikhet och hatet mellan de båda folkstammarna skilde dem åt för århundraden. Icke heller efterlämnade den romerska kulturen några djupare spår. Den engelska litteraturen är således en rent germansk litteratur, hvars historia börjar först med de germanska stammarnas uppträdande. Den har sedan fortlefvat ända ned till vår tid på samma språk, som dock naturligen genomgått stora förändringar. Alltefter som det engelska folket utbredt sig, ha litteraturer på engelskt språk uppstått äfven utom moderlandet, t. ex. den amerikanska. Här behandlas endast den engelska i egentlig mening.

Den engelska litteraturen låter lämpligen indela sig i följande perioder.

I. *Den angelsaxiska perioden 450—1066.*

De germanska stammar, som från midten af 400-talet strömmade öfver till England, stodo på ungefär samma kulturståndpunkt som våra nordiska förfäder. De voro hedningar och krigare, och deras diktning besjöng naturen, striden och religionen. Formen för deras poesi var den allmänt germanska *långlinjen*, som genom en paus delas i två *kortverser* och har fyra accentuerade stafvelser; de oaccentuerade stafvelsernas antal är däremot obestämdt. Kortverserna äro sammanbundna genom stafrim (vanligen två i den första och ett i den sista). Detta metriska system egde bestånd, tills det efter eröfringen undanträngdes af det franska med slutrim. Liksom i den isländska litteraturen, om hvilken denna diktning i mångt och mycket erinrar, förekomma kenningar. Egendomliga för den äro vidare naturbeskrifningarna, som äro utförda med stor kraft och känsla. Litteraturen under denna period kan indelas i fyra grupper: världslig epik, kyrklig epik, lyrik och prosa.

1) *Världslig epik.* Åtskilliga af dessa dikter ha säkerligen författats i de olika stammarnas hemort och färdiga medföljt till England. Grundtonen i dem alla är hednisk, men i den form, hvari vi ha dem, spåras kristna element. Den äldsta af dessa dikter är *Widsith* (Den fjärran gående), nästan en katalog öfver de folk och länder, som den vandrande sångaren genomfarit, och därför af värde för kännedomen om denna tid. Dessutom ha vi två fragment af *Waldhere* (sagan om Valter af Akvitanien), fragment af *Striden vid Finnsburg*, en sammandrabbning mellan danskar och friser, och *Byrhnoths död*, som äfven ger en episod ur striderna med danskarna. Båda dessa sista dikter utmärka sig genom förträffliga stridsbeskrifningar. Den yppersta af dessa episka dikter är emellertid *Beowulf* (se d. o.), författad sannolikt omkr. 700 och enligt mångas åsikt af nordiskt ursprung, hvarför ock de skildrade sederna och landskapsbeskrifningens karaktär tala. En engelsk forskare säger, att dikten bör vara helig för hvarje engelsman, ty det är boken om folkets ursprung och härstamning.

2) Under loppet af 600-talet kristnades England, och i de nyanlagda klosterskolorna bedrefvos de klassiska studierna med sådan ifver, att bildningen under 700-talet stod högre i England än annorstädes i Europa. Både Tyskland och Frankrike fingo äfven sina första lärare därifrån. I samband därmed uppstod under 600- och 700-talet en rik *kyrklig epik* på engelskt språk. Som den äldste kristne skalden nämner Beda *Caedmon* (se d. o.), d. omkr. 680, af hvars diktning man endast känner en hymn, som Beda i sin kyrkohistoria meddelar på latin. Till denna tid höra diktfragmentet *Judith* och verserna på *Ruthwellkorset*, hvilket ännu i dag står på sydkusten af Skottland och beskrifver, själf talande, Jesu korsfästelse. Alla nu uppräknade dikter tillhöra den *äldre* episka skolan, hvilken utmärker sig för en synnerligen fast form. Men det finnes äfven en *yngre*, som blomstrade under senare hälften af 700-talet. Den är djupare kristlig i sin uppfattning och väljer vanligen sina ämnen ur nya testamentet. Den förnämste representanten för denna senare diktning är *Cynewulf* (se d. o.), hvilken börjat sin bana som världslig, kringvandrande sångare, men slutade såsom munk. Man tillskrifver honom ett par bibelparafraser: Apostlagärningarna och Kristus, två legender (''Juliana'' och ''Elene'') samt, ehuru med tvekan, en samling gåtor (''Riddles''), en vid denna tid både på latin och engelska mycket odlad diktart.

3) *Lyriken* under denna tid är föga betydande, då kristendomen förstörde den hedniska och den kristna nästan uteslutande består af öfversatta hymner utan större intresse. *The wanderer* (Vandraren), *The ruin* (Ruinen), *The wife's complaint* (Hustruns klagan) och *The seafarer* (Sjömannen) äro emellertid fyllda med utmärkt naturpoesi, ofta af en förvånansvärdt modern prägel, hvilket således vittnar om huru djupt och tidigt utvecklad den engelska rasens naturssinne varit. Hela denna lyrik har episk form; endast *Deor's complaint* (Deors klagan) är strofisk.

4) Hela denna angelsaxiska poesi hade uppblomstrat i Northumbria, men den finnes kvar endast i västsaxisk öfversättning. (Ursprungligt västsaxiska äro endast *Slaget vid Brunanburh* och Byrhnoths död.) Detta visar, att kulturen under denna period gått från n. till s. Orsaken till denna förflyttning voro vikingarna, som från början af 800-talet slogo sig ned på den nordöstra kusten. Vikingatågen gjorde slut på den uppspirande litteraturen, men under 900-talet började den åter i s. på västsaxisk

dialekt och på prosa. Den förnämste af denna tids författare och grundläggaren af den engelska *prosan* var konung Alfred själf (849—901), rikets räddare från vikingarnas öfvervåld, som öfversatte Orosius' världshistoria, Bedas kyrkohistoria, Boethius' ''Om filosofiens tröst'' m. fl. Han fann äfven efterföljare: Æthelwold, biskop af Winchester, lät sammanskrifva de s. k. *Blickling homilies* (971), och benediktinmunken Ælfric (d. omkr. 1006) öfversatte delar af gamla testamentet (äldsta engelska bibelöfversättningen) och författade predikningar på för sin tid utmärkt engelska. Till den äldsta engelska prosan hör äfven *The english chronicle*, ett stort samlingsverk (omfattande tiden 60 f. Kr.—1154), som uppstått ur flera äldre munk-annaler och sannolikt samarbetats under konung Alfreds regering, troligen under dennes medverkan, samt fortsattes ända fram till konung Stefans död (1154).

II. *Från den normandiska eröfringen 1066 till 1500.*

1066 eröfrades England af normanderna. De tre följande århundradena voro fyllda af strider mellan dem och angelsaxarna. Därför dröjde det länge, innan de båda språken — franska och angelsaxiska — blandades med hvarandra, hvilket började först under Johan utan land (1199—1216). 1258 följde Henrik III:s proklamation på de två språken, som vittnar om, att engelskan åter började erhålla ett visst anseende. Emellertid var franskan officiellt språk ända fram till Rikard III:s tid (1483—85).

1) Vi kunna inom denna period urskilja flera underafdelningar. Den första är *öfvergångstiden* fram till proklamationen på de två språken (1258). Under denna tid är litteraturen obetydlig på grund af stridigheterna mellan de olika folkelementen, och den är splittrad på tre språk: latin, franska och engelska. Hela detta skede är emellertid af stor betydelse, ty det förbereder den rika blomstring, som sedan följde. Mest betydande är den *latinska* litteraturen. Det var här som ärkebiskopen Anselm af Canterbury (1033—1109) skref sina epokgörande teologiska arbeten; Alexander Neckham var sin tids störste polyhistor, John of Salisbury en af medeltidens lärdaste män; Galfred af Monmouth (d. 1154) afslutade 1147 sin ''Historia regum Britanniæ'', hvilken gjorde Artursagorna populära på båda sidor om Kanalen och därigenom inledde de bretonska kärleksromanernas välde. Josephs af Exeter poetiska behandling af Trojasagan vittnade om, huru högt man redan nått i latinets form eller användning. Hela denna latinska litteratur, den förnämsta i något land före den italienska renässansen, nådde sin höjdpunkt under Henrik II (1154—89). — Å andra sidan bevarade de normandiske baronerna alltjämt kärleken till hemlandets franska litteratur, och vid deras hof uppstod en rik fransk litteratur på den nya dialekten, som talades i England, *anglonormandiska språket* (se d. o.). Det äldsta bevarade manuskriptet af Rolandssången föreligger på denna dialekt, och det var i England, som Robert Wace skref sin Brutusroman och Marie de France sina lais och fabler o. s. v., dikter, som tillhöra den fornfranska litteraturens intressantaste produkter. *Den angelsaxiska litteraturen* hade redan varit i nedgående före normandernas inträngande. Det är klart, att den skulle sjunka ännu mera under främlingsherraväldet. Det var hufvudsakligen för kyrkliga ändamål, som landets gamla språk användes. Helt upphörde emellertid aldrig litteraturen på det. Den gammalengelska krönikan fördes fram till 1154. Det finnes predikningar från 1120. Det s. k. *Poema morale*, en botpredikan på vers, skrefs omkr. 1170 och bildade en hel skola. I början af 1200-talet försiggick ett uppsving, som redan förebådade, att den angelsaxiska litteraturen skulle segra öfver den främmande. Då skref prästen Layamon sin Brutusroman, den första Arturromanen på engelskt språk, hvilken i poetisk kraft står närmare det gammalengelska eposet än någon annan medeltida engelsk dikt. Från samma tid stamma äfven *Ormulum* (se d. o.), en serie versifierade predikningar, skrifven af munken Orm, samt *The ancren riwle* (Anakoreternas regel, 1220), utgörande ett rättesnöre för unga nunnors klosterlif. Småningom gjorde sig den franska litteraturens inflytande gällande på denna angelsaxiska litteratur. Detta framträder icke minst på det metriska området, i det att stafrimmet förlorar sin betydelse och ersättes med slutrimmet; tendensen går mot accentuerad och stafvelseräknande vers.

2) Från midten af 1200-talet (1258) till midten af 1300-talet (slaget vid Crécy 1346) kunna vi räkna en andra underafdelning i denna period, den s. k. *normandiska*. Det uppstår nämligen då åter en ny episk litteratur i England, men ämnena i denna äro icke nationella, utan lånade från den franska epiken, hvilken nu förelåg färdig och nästan utblommad. Nu bearbetades dessa franska ämnen på engelska. Alla de olika arterna af franskt epos äro här företrädda: *Roland*, *Sir Otinel* och *Beves of Hamton* tillhöra Karlamagnus-sagan; den antika sagokretsen representeras af *Life of Alexander* och *Siege of Troy*, den keltiska af *Sir Tristrem*, *Arthour and Merlin* m. fl. Dessutom finnes en öfv. af *Floriz and Blanchefleur*, fabliåer som *Dame Sirith*, lais som *Lais de Fresne* och den förtjusande *Sir Orfeo*, i hvilken redan den fevärld, som sedan skulle tjusa i renässansens diktning, står färdig. Legendlitteraturen var synnerligen rik, och prosanovellen började att uppkomma (t. ex. De sju vise mästarna). Två egendomliga episka dikter, som äfven utvisa inflytande från den irländska diktningen, höra hit: *King Horn* och *Havelok the dane*. Äfven finnas hjältedikter, som delvis äro fritt uppfunna, om ock skrifna i anslutning till de franska mönstren, t. ex. *Richard Coeur de lion* och *Guy of Warwick*. Dessa engelska riddarromaner uppnå emellertid ännu icke sina franska förebilder. Tidens märkligaste historiska arbete är Roberts af Gloucester stora rimkrönika från Brutus till Edvard I (omkr. 1300). Äfven lyriken, både den världsliga och den andliga, är synnerligen rikt utvecklad. Tidens förnämsta lyriker är Laurence Minot, som lefde i början af Edvard III:s regering. Han har skrifvit sånger af politiskt och patriotiskt innehåll, i det han besjungit Edvards infall i Frankrike, segern vid Halidon hill, sjöslaget vid Sluys och Svarte prinsens seger vid Crécy.

3) Konung Edvards segrar öfver fransmännen gåfvo nationalkänslan ett starkt uppsving, och anglonormandiskan fick nu vika (i rättskipningen 1362), så att från midten af 1300-talet är England icke längre ett tvåspråkigt land. Den fosterländska stäm-

ningen visar sig äfven däri, att man i den berättande dikten griper tillbaka till de gamla stafrimmade versformerna. Så är fallet i en hel rad af romaner, hvars ämnen dock oftast ännu äro franska och romantiska. Det är t. ex. fallet med *Joseph of Arimathea, William and the werewolf* och *Sir Gavain and the red knight*, den vackraste af alla engelska Arturdikter. Typisk för denna tids diktning är äfven dess allegoriska karaktär, hvilket sammanhänger med inflytande från Frankrike och Rosenromanen. Allegorisk är "The vision of Piers Plowman" (Per Plöjares syn; 1362), som skrefs af W. Langland (f. omkr. 1332). I denna dikt, som är stafrimmad, uppträder en man af folket och kämpar för religiös och social pånyttfödelse. Munkordnarna och den härskande kyrkans korruption angripas, och såsom den enda vägen till ett lyckligare tillstånd i världen anvisas bättring och omvändelse. Den djupa religiösa väckelse, som efter de franska krigen, då nöden var stor, skatterna höga och digerdöden gjorde folket vildt af fasa, gick igenom tiden, fick ett mäktigt uttryck i detta arbete, med hvilket en äkta engelsk nationaldiktning åter inledes. I mångt och mycket präglas den af samma puritanska anda, som sedan utmärkte Bunyans och Miltons diktning. Samma religiösa rörelse, som i poesien får sitt uttryck i Langlands diktning, representeras i prosan af J. Wyclif (d. 1384), hvilken angrep påfvedömet och nattvardsläran och genom resepredikanter spred sina åsikter öfver hela England. Betydelsefullt i litterärt afseende är, att Wyclif föranstaltade en bibelöfversättning (själf öfversatte han nya testamentet och delar af gamla). Hittills hade all engelsk litteratur varit skrifven på dialekter, men nu segrade af dessa *The east midland dialect*, på hvilken Langland och Wyclif skrefvo. Chaucer fixerade detta språk. Det var det språk, som användes i Oxford och Cambridge och som talades vid hofvet: "the king's english" blef således nu rikspråk. I G. Chaucer (se denne och E. Björkman, "G. Chaucer", 1906) påträffa vi slutligen Englands störste skald före Shakspere. I sina ungdomsarbeten tillhör han ännu den äldre allegoriserande franska skolan, och han öfversatte t. o. m. en del af Rosenromanen, men efter en resa till Italien visar sig i hans diktning ett starkt inflytande af detta lands skalder, särskildt af Boccaccio. Hans hufvudarbete är *Canterbury tales*, där han med älskvärd kvickhet och humor tecknar typer och berättar för oss historier, fyllda af omedelbar friskhet och lifsglädje —, och allt är utfördt med en skildringskonst, som var obekant för medeltiden. Liksom Langland och Wyclif förebåda reformationen, så är Chaucer den förste renässansmannen; han är en föregångare till Spenser och Shakspere.

4) *Litteraturen under 1400-talet.* Den renässans, som Chaucer inledt, skulle utan tvifvel fortsatts och tillväxt, om icke det följande seklet varit så politiskt upprördt: 1400-talet är uppfylldt af de båda rosornas strid i England. Därför är litteraturen obetydlig under hela århundradet. De 100 år, som följa, äro de ofruktbaraste i den engelska litteraturen, och de upptagas nästan uteslutande af Chaucers efterföljare, hvilka dock icke uppnå hans storhet, utan snarare återsjunka till den döende medeltidens allegoriska diktning. Högre står diktningen i Skottland. Under denna tid når äfven dramat en stor utveckling. Däremot framskrider endast långsamt humanismen, antikstudiet och vetenskapernas pånyttfödelse.

Till Chaucers samtida hörde J. Gower (d. 1408). Han stod ännu under starkt franskt inflytande och författade sina didaktiska och allegoriska dikter för en aristokratisk publik. Gower var en lärd man i äkta medeltidsstil. Han är en af de siste engelske skalder, som skrifvit på franska. Han påverkades senare af Chaucer. Bland den senares efterföljare äro de förnämste Th. Occleve (omkr. 1369—omkr. 1450), som skref en furstespegel ("The governail of princes", omkr. 1412), och J. Lydgate, den mångsidigaste och produktivaste af alla seklets författare. Han var öfvervägande didaktiker och har författat Trojaboken, Theberomanen, Furstars fall m. fl. Tidens förnämste prosaskriftställare var R. Pecock (omkr. 1395—omkr. 1460), den förste ortodoxe teolog, som använde engelska i sina skrifter för att därigenom i så mycket vidare kretsar kunna bekämpa wyclifianismen. — *Folkvisor* af olika slag hade sjungits i England sedan äldsta tider, och hvarje stånd hade haft sina. Hela cykler af dylika ballader hade småningom samlat sig kring vissa legendariska namn, t. ex. *Robin Hood*. Sådana funnos redan på 1200-talet. Det är emellertid först från slutet af 1300- och 1400-talet, som man har bestämdare uppgifter om dylika dikter. I början af 1500-talet tryckas de gärna i samlingar. Så t. ex. hafva vi två om Robin Hood samt en om "The nut-brown maid". — Af stor betydelse för den kommande renässansen var W. Caxtons verksamhet. Han utgaf nämligen från trycket (från 1474) en stor mängd medeltidslitteratur, hvilken sedan på olika sätt inspirerat de förste renässansskalderna, så att traditionen mellan gammalt och nytt icke afbröts. Så t. ex. tryckte han Chaucer, Lydgate och Gower samt sir T. Malorys "Morte d'Arthur", en samarbetning af en stor mängd Arturromaner, hvilken sedan inverkat på bl. a. Spenser.

Af större poetiskt värde äro i allmänhet tidens *skotska skalder*. Den skotska poesien hade först vaknat till lif under striderna för det nationella oberoendet, och ett kraftigt nationaldrag präglar äfven såväl dess folkvisor (sånger om William Wallace och Robert Bruce) som den egentliga konstdiktningen. I slutet af 1300-talet uppstod i Skottland en litteratur, bland hvars förste representanter var J. Barbour, hvars poem, "The Bruce" (1375—77), återger hela denna strid mellan England och Skottland, som slutade vid Bannockburn. Hos hans efterföljare, Blind Harry, som omkr. 1461 besjöng William Wallace, framträder ännu skarpare nationalhatet mot engelsmännen. — Med Jakob I (d. 1437), som i 19 år varit fången i England, börjar inflytandet från Chaucer. Han beskref i ypperliga verser, mera välljudande än någon annan skalds före Spenser, sin kärlek till lady Jane Beaufort i "The king's quair" (Konungens bok). R. Henryson skref "Testament of Cresseid" i anslutning till Chaucers "Troilus". De förnämste bland skottarna äro G. Douglas och W. Dunbar. Den förre är Skottlands förste humanist. Han öfversatte Ovidius' "Ars amandi" och 1513 "Æneiden", den första öfv. af en antik författare efter klassiskt original till engelska. Denna öfversättning inledes af fyra mycket berömda naturbeskrifningar öfver de olika årstiderna, de bästa före Thomsons. William Dun-

bar var Jakob IV:s hofpoet, en genial, men tygellös natur och skarp satiriker. Den lifliga och kvicka skotska humorn, som står i så skarp motsättning till den mera tröga och flegmatiska engelska, har i honom en ypperlig representant (t. ex. i ''The dance of the sevin deidlie synnis''). Den siste af denna gamla skotska skola, som fortsätter Chaucers diktning, är D. Lyndsay (1490—1555).

Det var äfven först under 1400-talet, som det engelska medeltidsdramat uppnådde höjdpunkten af sin utveckling, fast det existerat sedan långt tillbaka. Första säkra underrättelse vi ha om uppförandet af ett dylikt drama är från 1119, då *Ludus S. Catharinæ* spelades i Dunstables kloster. Det äldsta, som finnes kvar, är *The harrowing of hell* (från omkr. 1272). Den sista oss bekanta representationen af ett medeltidsdrama egde rum i Coventry 1580. Medeltidsdramat hade äldst en rent religiös karaktär, utgjorde en del af liturgien och var skrifvet på latin. Sedan författades det på engelska och franska. Äldst utgjordes det af dramer med händelsen hämtad ur bibeln (mysterier) eller ur legenden (mirakelspel); båda arterna kallas för öfrigt i England med det gemensamma namnet *miracle plays*. Dessa sönderföllo snart i två serier: julspelen och påskspelen. I början af 1300-talet infördes firandet af Kristi lekamens fest, och strax därefter öfvertogs dessa dramers uppförande af handtverksgillena. De båda cyklerna förenades då och spelades vanligen på s. k. *pageants*, en scen som hvilade på en vagn, så att den kunde köras från den ena åskådarläktaren till den andra i staden. Vi ha fyra dylika stora cykler kvar från senare hälften af 1300-talet, hvilka emellertid spelades ännu under 1400- och 1500-talen, nämligen *Towneley mysteries* (32 dramer), *York plays* (48), *Chester plays* (24) samt *Coventry plays* (42). Dessutom äro åtskilliga fristående dramer bevarade. — Från Edvard III:s tid höra vi talas om *Moral plays*, moraliteter, d. v. s. dramer med moraliserande syftning, i hvilka de flesta uppträdande utgjordes af personifierade dygder och laster, så att skådespelet blef en moralpredikan i dramatisk form. Den äldsta bevarade moraliteten är *The castle of Constancy* från Henrik VI:s tid. Ofta hade dessa moraliteter liksom de franska sottierna en rent satirisk syftning på dagens händelser; så t. ex. Skeltons ''Magnificence'' eller Lyndsays ''Satire of three estates''. Moraliteten står synnerligen nära renässansdramat. Narren i det Elisabetska dramat framgick ur moralitetens ''The vice''. En öfvergång till renässansdramat uppstod, då historiska personer, berömda för en dygd eller last, infördes i dramat i stället för en allegori, t. ex. Aristides i st. f. rättvisan. Detta skedde i de s. k. *Chronicle plays*. Öfvergången framträder tydligt i biskop Bales *King John*, i hvilken både allegoriska och reella personer uppträda. Både i mirakelspelen och moraliteterna inlades sedan gammalt komiska mellanspel, *interludes*. Dessa lösgjordes småningom och blefvo självständiga små dramer. J. Heywood skref sex dylika åren 1520—40, i hvilka han i viss mån höjde genren och därigenom förberedde renässansens komedi. — Viktigt för det senare dramat var äfven, att skådespelarståndet utbildades under medeltiden. Redan omkr. 1450 funnos yrkesskådespelare, och snart hade icke blott konungarna, utan äfven de förnäme adelsmännen sina egna trupper.

III. *Ungrenässansen 1500—79.*

Efter Petrarcas uppträdande i Italien hade humanismen varit i starkt stigande. Med ifver egnade man sig åt studiet af Greklands och Roms författare och vann därunder nya synpunkter och skarpare kritiska metoder, hvarigenom de gamla vetenskaperna förnyades och nya tillkommo. De klassiske författarna uppställdes såsom mönster för den moderna dikten, och därigenom höjdes öfverallt den konstnärliga nivån. Chaucer hade gifvit uttryck åt denna litterära renässans, och redan i början af 1400-talet kan man iakttaga de första svaga yttringarna af humanismen i England: enskilda män af det högre prästerskapet eller aristokratien (Thomas Arundel, ärkebiskop af Canterbury, Henry Beaufort samt framför allt Humphrey af Gloucester) följde med lifligt intresse den nya rörelsen, inkallade italienske lärde, samlade klassiska manuskript och grundlade bibliotek. Emellertid är det först i början af 1500-talet, som det kommer riktigt lif i rörelsen, då några unga män, som studerat i Italien, återkomma till hemlandet. Dessa voro J. Colet, som grundlade en utmärkt skola för klassiska studier, Linacre, som öfversatte antika författare, Grocyn, som i England införde studiet af grekiskan; till denna krets sällade sig snart T. More, som skref en historia om Edvard V och Rikard III samt romanen ''Utopia'', i hvilken så många af renässansens sociala drömmar fått uttryck, och Erasmus af Rotterdam, som snart blef föraren i de grekiska studierna. Reformationen, mot hvilken nästan alla humanisterna uppträdde, dödade för en tid det uppspirande vetenskapliga lifvet, men gjorde å andra sidan litteraturen stora tjänster: språket stadgades genom W. Tyndales (d. 1536) bibelöfversättning. De senare engelske humanisterna voro alla protestanter; bland dessa är att märka R. Ascham (1515—68), drottning Elisabets och Jane Greys lärare, som skref ett intressant arbete om skjutkonst (''Toxophilus'') 1545 samt ett pedagogiskt arbete, ''The scholemaster'' (1570).

Någon skarp brytning med medeltiden egde emellertid ej rum, utan i stället återuppväcktes vid denna tid genom Caxtons nytryck intresset för Chaucer och hans skola både i England och Skottland. Om det senare landet är redan taladt; i det förra representeras denna strömning af St. Hawes (d. omkr. 1523), hvars ''Passetyme of pleasure'' är det bästa af hans arbeten, samt af den långt originellare J. Skelton (omkr. 1460—1529), i hvilken denna medeltidsriktning upplöses i satir (''Why come ye nat to court?''). Hans kärlekslyrik förebådar den Elisabetska tidens, och öfver hufvud står han redan på gränsen till det nya italienska inflytandet.

Under det att poesien med Skelton och Lyndsay blef ett vapen för reformationen, återuppväcktes den som en konst genom en ny strömning från Italien. Dessa nya skaldestycken spredos vanligen i handskrifter. De trycktes första gången 1557 i Tottels *Miscellany of uncertain authors*. De förnämste medarbetarna voro Th. Wyatt (1503—42) och H. Howard (omkr. 1516—47), earl af Surrey. Båda hade rest i Italien och hemförde en ny art af poesi, nämligen den italienska platoniserande kärlekslyriken med Petrarca såsom mönster. De införde äfven nya versformer: sonetten, ottaven, terzinen, och Surrey skapade den speciellt engelska formen af so-

netten (3 fyrradiga och 1 tvåradig strof) samt den tiostafviga orimmade blankversen, hvilken sedan blef den vanligaste metern i dramat. Trots det starka italienska inflytande, som gjorde sig gällande i deras diktning, vann det engelska språket under deras behandling större smidighet och mjukhet. Flera samlingar af samma art som Tottels, fulla af dikter i den nya andan, utkommo under 1500-talet. Den viktigaste är *Paradise of dainty devices* (1576). — Äfven en annan dylik samling af episkt innehåll, skrifven af flera olika författare, utvisar italienskt inflytande: *Mirror for magistrates* (1559—61); den handlar nämligen liksom ett arbete af Boccaccio om lyckans växlingar, och till denna samling skref Th. Sackville (1536—1608) en inledningssång, som erinrar om Dantes helvete och är ett af tidens finaste poem, oöfverträffadt före Spenser. G. Gascoigne (omkr. 1535—77), som 1575 skref skolans poetik och s. å. författade den första längre satiriska dikten på engelska, "The steeleglas", förtjänar äfven särskildt att framhållas bland periodens oräkneliga poeter. Karakteristiskt var, att man öfversatte många klassiska författare (före 1579 Vergilius, Ovidius, Cicero, Demosthenes, Plutarchos och många grekiska och latinska dramer). Likaså var prosaberättelsen synnerligen omtyckt. De gamla versifierade medeltidsromanerna, såsom Arturromanerna och Trojasagan, omskrefvos på prosa; många noveller och romaner öfversattes från italienskan (William Paynters samling "Palace of pleasure", 1566, Sannazaros herderoman "Arcadia") och från spanskan (Guevaras "Marcus Aurelius", hvars förkonstlade stil bidrog att framkalla euphuismen).

Äfven i tidens drama visar sig hänförelsen för antiken. Vid de engelska högskolorna spelade man Senecas tragedier; snart öfversatte man dem på engelska, och slutligen imiterade man dem. Det första försöket att skrifva en regelbunden tragedi på engelska efter antika mönster gjordes af Th. Norton (1532—84) och Sackville, hvilkas "Gorboduc" (l. "Ferrex and Porrex") uppfördes 1562. Det är äfven det första dramat på blankvers. Flera liknande försök gjordes, och detta experimenterande blef af betydelse för teknikens höjande, men ett strängt regelbundet drama framkom icke i England som i Frankrike. — Samma riktning framträdde äfven inom komedien, hvarest det första försöket att skrifva en regelbunden komedi efter antikt mönster (Plautus' "Miles gloriosus") är N. Udalls (1505—56) "Ralph Roister Doister" (uppf. före 1551, tr. 1566). Äfven italienska dramer efter antikt mönster bearbetades, t. ex. Ariostos "I suppositi" af Gascoigne. För öfrigt är denna tid en öfvergångsperiod; medeltidsdramat egde ännu bestånd, och man spelade chronicle plays och farser sådana som Gammer Gurton's Needle.

IV. *Högrenässansen 1580—1603.*

Renässansen hade i England behöft lång förberedelse. Nu bröt den plötsligt ut i full blomning, och under ett tjugutal år följde den engelska litteraturens storhetsperiod. Lämpligast kan denna tids litteratur (utom en del religiös och politisk diktning, som här förbigås) öfverskådas i tre grupper. 1) Spenserska eller lärda skolan. 2) Fortsättningen af den första renässansskolan. 3) Dramat.

1) *Spenserska eller lärda renässansskolan* framgick ur den föregående periodens humanism, hvilken flera af dess medlemmar lärt känna vid Oxfords universitet. Denna skola eftersträfvade en närmare anslutning till antikens mönster och motsvarar i allmänhet senrenässansen i Italien. Den betecknar således en strängare riktning än den tidigare renässansen, men det bör betonas, att man icke alltid i detalj kan skilja dessa båda skolor. Så t. ex. kämpade den i dramat för de tre enheterna och stod således i skarp motsättning till den riktning, som blef den härskande i tidens drama. Epopéen uppfattades allegoriskt liksom i Italien (Tasso). Man införde äfven antika strofformer, och Gabriel Harvey sökte till och med att skrifva vers efter den latinska diktens kvantitetslagar — något, som ej slog väl ut; i realiteten kom man att skrifva vers efter engelsk accent. Äfven ett starkt patriotiskt drag, som ger sig uttryck i kärleken till språket och fosterlandets minnen, samt en djup religiositet (flera af skolans anhängare voro puritanskt sinnade), utmärkte denna riktning. Skolans förnämste medlemmar voro G. Harvey (1545—1630), som utmärkte sig i satiren, men hufvudsakligen var teoretiker; den ridderlige sir Ph. Sidney (1554—86), som skref den första herderomanen i engelsk litteratur, "Arcadia" (1581; tr. 1596), sonettkransen "Astrophel and Stella" och en poetik. Poetiker skrefvos äfven af Webb och Puttenham. Fulke-Greville (1554—1628) sökte tillämpa skolans program på dramat, hvarvid han så nära följde antiken, att han icke tillät flera än två skådespelare att uppträda samtidigt. Skolans förnämste skald och en af Englands störste var emellertid Edm. Spenser (trol. 1552—99), hvars herdedikt "The shepheard's calendar" (1579) står såsom en inledning till denna period; hans hufvudarbete är "The faerie queene" (1590—96), ett romantiskt allegoriskt epos till Elisabets förhärligande, i hvilket medeltidens hela sagovärld, dess feer och riddare åter lefva upp. Såsom helhet är dikten dunkel och obegriplig, men den är full af enstaka skönheter.

2) *Fortsättning af den första renässansskolan.* Denna hade inledts af Wyatt och Howard och fortsattes af en hel skara poeter. Mycket omtyckta voro sonettsamlingar, i hvilka skalden besjöng sin platoniska kärlek till en eller annan dam. Dylika samlingar skrefvos af Watson, Daniel, Sidney, Spenser, Shakspere och Constable. Äfven den korta poetiska berättelsen i Ovidius' stil med mytologisk apparat och af starkt sensuellt innehåll odlades flitigt. Så t. ex. skref Th. Lodge (omkr. 1558—1625) "Glaucus and Scilla", Marlowe "Hero and Leander", Drayton "Endymion", Shakspere "Venus and Adonis" och "Lucretia". Den pastorala diktningen, som införts af Spenserska skolan, upptogs af den äldre riktningen och blomstrade. Likaledes fanns ett epos, hvilket hvarken var religiöst eller allegoriskt som det Spenserska, utan närmast anslöt sig till "Mirror for magistrates" och ofta hade ett patriotiskt innehåll, som gaf uttryck åt engelsmännens stolthet öfver landets nyvunna stormaktsställning. Hit höra W. Warners (1558—1609) "Albion's England", Samuel Daniels (1562—1619) "Civil wars between York and Lancaster", M. Draytons (1563—1631) "The barons wars" och "Polyolbion". Tidens prosadiktning har flera egendomliga arbeten att uppvisa. J. Lyly (1554—1606) utgaf en roman "Euphues"

(2 dlr, 1579—80), hvilken uppnådde stor popularitet och gifvit anledning till uppkomsten af ett särskildt ord, *euphuism*, hvarmed betecknas den preciösa stil, i hvilken detta arbete var skrifvet och som trots sina antiteser, ordlekar och krystade liknelser, icke var utan behag och fantasi. Denna stil går sedan igen hos många af periodens skalder, t. ex. hos Shakspere. Tiden var för öfrigt rik på romaner. R. Greene skref flera (''Never too late''; ''Groatsworth of wit''). Till tidens bästa prosaiska arbeten höra för öfrigt Richard Hookers (1554—1600) ''The laws of ecclesiastical polity'' och lord Bacons essayer.

3) *Dramat* utgör emellertid den viktigaste och förnämsta konstformen under denna period. Endast det grekiska och spanska kan i rikedom och poetisk kraft uthärda jämförelse med det Elisabetska dramat; och i vissa afseenden, särskildt i karaktärsteckningen och utmålandet af passionerna, står detta oupphunnet. De fleste af denna tids dramatiska författare voro unga män, som studerat vid universitetet och där inhämtat tidens humanistiska vetande, men af ekonomiska skäl sågo sig nödsakade att skrifva för teatern. De måste därför taga hänsyn till publikens smak; de hindrades därigenom att slå in på den antikimitation, som Spenserska skolan häfdade. Dramat blef därför icke lärdt, utan folkligt till sitt innehåll och utgör i många afseenden en omedelbar fortsättning af medeltidens drama, men höjdes konstnärligt genom en viss anslutning till renässansens estetik. Bland Shaksperes föregångare är J. Lyly den tidigaste. Han författade åtskilliga dramer, afsedda att uppföras vid hofvet. De äro allegoriska och dunkla till innehållet, men de första, i hvilka prosan användes med smak och urskillning. Den mest framstående dramaturgen före Shakspere är Chr. (Kit) Marlowe (1564—93), en kraftfull, passionerad renässansnatur, men utan måtta och styrsel. Han höjde karaktärsteckningen och är äfven den förste, som förstår att på ett verkligt konstnärligt sätt behandla blankversen (införd af Th. Sackville i dramat), som sedan blef den härskande för långa tider i det engelska dramat. R. Greene (omkr. 1560—92), en vek och svag natur, kompletterar i många afseenden den lidelsefulle Marlowe. En frisk folklig fläkt genomgår hans dramer, som äro fyllda af verklig humor. Han är Shaksperes närmaste föregångare i lustspelet. Till denna grupp höra äfven den mångsidige Th. Lodge, G. Peele (1558—97), berömd för sin välljudande diktion och mest lyckad i folkligt humoristiska scener, Th. Kyd (1557—95), författaren till ''The spanish tragedy'', den mest skräckfyllda och bloddrypande af alla tidens Seneca-imitationer (i vissa scener når han emellertid mycket högt i tragiskt patos), H. Chettle (1564—omkr. 1607), hvars ''Hoffmann'' äfven är fullt af blodiga scener, A. Munda (1553—1633), som skrifvit två dramer om Robert af Huntingdon, den satiriske Th. Nash (1567—1601) m. fl. Höjdpunkten i denna tids dramatiska diktning uppnås emellertid af William Shakspere (1564—1616), hvilken genom rikedomen och omfattningen af sitt snille, genom djup, kraft och behagfullhet behärskar hela skalan af mänskliga känslor och passioner. Han är den moderna tidens störste dramaturg och en af de störste skalder, som någonsin lefvat. Han är lika framstående i komedien som i tragedien och universell till hela sin läggning. Andan i hans dramer är i många afseenden romantisk, men hans figurer äro alltid genomförda med stor verklighetsstyrka och lysande karaktärsteckning. Han har lärt af alla sina föregångare, men han sammansmälter alla de olika element, som han upptagit, på ett fullt organiskt sätt.

V. *Från Elisabets död till restaurationen. Renässansens afslutning. 1603—60.*

Under denna tidrymd fortsätter poesien i det stora och hela i samma fåror, som under den Elisabetska tiden. Den Spenserska skolans doktrinära åsikter vinna nu i viss mån inträde i dramat och öfriga diktarter, och man antikiserar således mera än förut. Samtidigt öfverdrifver man det fantasifulla och fantastiska, som i så hög grad utmärkte renässansen, och slutar i tillgjordhet och bombast. Dessa öfverdrifter understödjas af det spanska inflytandet, och den s. k. *jesuitstilen*, barocken i litteraturen, uppkommer. Emellertid kunna vi redan under denna tid spåra en reaktion mot dessa företeelser. Småningom sjunker litteraturen ned till obetydlighet, och renässansskolan utdör under inbördeskrigen.

1) *Dramat* hade nått sin höjdpunkt med Shakspere; dock finnas ännu många stora författare, innan förfallet riktigt börjar. Redan hos Ben Jonson (1573—1637) spåra vi en starkare antikiserande riktning: i karaktärsteckningen lägger han an på den typiska, och han vill ha endast en handling i dramat; ett starkt moraliskt patos fyller hans diktning, och hans blick på människorna är full af förakt. Th. Dekkers (omkr. 1570— omkr. 1640) lätta sedekomedier gifva utmärkta målningar ur tidens lif, och hans romantiska komedier med deras graciösa kvinnogestalter äro icke mindre utmärkta. G. Chapman (omkr. 1559—1634) skref tragedier med ämnen ur samtidens franska historia. F. Beaumont (1584—1616) och J. Fletcher (1579—1625) arbetade tillsamman. Något visst kvinnligt utmärker deras produktion, och vid sidan om mycket mästerligt spåras redan falsk sentimentalitet och en viss sedeslöshet i deras uppfattning af mänskliga förhållanden. Deras teknik och uppfinningsrikedom äro emellertid ofta mästerliga och förråda spanskt inflytande. Th. Middleton (1570—1627) är likaledes en af de förste, hvilkas dramer stå under spanskt inflytande. J. Marston (1575—1634) röjer inflytande från Shaksperes föregångare. Th. Heywood (omkr. 1575—omkr. 1650) har blifvit kallad ''Englands Lope de Vega'' på grund af sin rikliga produktion. Han utmärkte sig i det borgerliga skådespelet, hvilket sedan under 1700-talet nådde till sådan blomstring. J. Webster, en af de förnämste efter Shakspere (omkr. 1580—omkr. 1625), älskar det fruktansvärda; hans egentliga område är skildrandet af brottet. J. Ford (1585—omkr. 1640) framställer med förkärlek säregna känslor med starka kontraster, hvilka han förstår att kläda i ett förtrollande språk. Ph. Massingers (1583—1640) styrka ligger i skildringen af finare själsrörelser. Såsom den siste af de store dramaturgerna nämnes J. Shirley (1596—1666). Med honom utdör det Elisabetska dramat. I dramat erhöll tiden sitt rikaste och allsidigaste uttryck; samtidigt spred sig emellertid puritanismen bland alla samhällsklasser.

Denna var fientligt sinnad mot teatrarna, hvilka betraktades såsom härdar för alla laster. Angreppen mot teatrarna äro också täta och ihärdiga; det betydligaste är Prynnes "Histriomastix" (1632). När puritanismen kom till makten 1642, stängdes alla teatrar; de öppnades först åter under restaurationen. Men det var icke endast dramat, utan äfven alla andra arter af litteratur, som ledo under puritanismens herravälde. De tjugu åren 1640—60 äro därför fattiga på litteratur.

En ny prosa, idérikare, enklare, klarare i stilen än den Elisabetska, uppväxte nu och representerades af en historiker som Clarendon, en filosof som Th. Hobbes och en andlig vältalare som J. Taylor. Milton däremot skrifver ännu i sina många stridsskrifter en fantasirik prosa, vältalig, men föga mönstergill. Egendomliga prosaarbeten från denna tid äro äfven I. Waltons (1593—1683) "Compleat angler" och Burtons (1577—1639) "Anatomy of melancholy".

I poesien gör sig icke någon egentligen ny riktning gällande, utan det är de gamla skolorna, som fortsättas. Den sjunker i vissa afseenden, i det att man imiterar och öfverdrifver de föregående skolorna. I Spensers allegoriska maner skref Giles Fletcher (d. 1623) "Christ's victoryie and triumph" och brodern Phineas Fletcher (d. 1650) "Purple Island". W. Browne skildrade i "Britannia's pastorals" och andra ekloger landtlifvets behag med mycket natursinne. Jesuitstilen, som troligen uppkommit under inflytande af Marini och Gongora, representerades af Donne, som rest i Spanien och Italien, samt af Richard Crashaw. Andra af tidens lyriska skalder voro kärlekspoeterna Th. Carew, J. Suckling, R. Lovelace, G. Herbert, författaren af "The Temple", samt R. Herrick, hvars "Hesperides" står den äldre renässanspoesien nära. Tidens störste skald och en af Englands störste var emellertid John Milton (1608—74). Han var helt genomträngd af puritanismens anda. Därom vittna såväl hans många stridsskrifter mot katolicismen och konungadömet som hans hela diktning, hvilken kulminerar med det storslagna, nästan i bibelstil skrifna religiösa eposet "Paradise lost" (nedskrifvet 1658—63; tr. 1667). Stilen i detta epos är redan strängare och korrektare än hos de Elisabetske skalderna. Den erinrar om och förebådar redan Drydens och Popes stilideal. Milton är den siste renässansskalden, och äfven puritanismen kulminerar med honom; men den fortfor dock att öfva sitt inflytande på engelskt lif. Bunyans "Pilgrim's progress" (1678) tillhör dock genom hela sin anda snarast denna period.

VI. *Från restaurationen till Georg I:s död. 1660—1727.*

Sällan har England genljudit af så mycken glädje, som då Karl II återkom med sina kavaljerer från Frankrike. Man var trött vid puritanerna, deras skenheliga miner och yttre anständighet och slog nu öfver i katolicism och en sedeslöshet, som sällan så öppet bedrifvits. Under landsflykten hade Karl och hans kavaljerer fått smak för den franska litteraturen, hvilken nu närmade sig höjdpunkten under Ludvig XIV. Denna blef nu mönstret, jämte de antike skalderna, men särskildt i början var imitationen mycket ytlig. Dessutom kände man endast Corneille och de preciöse skalderna, herdedikten och burlesken; det var först något senare, som klassicitetens män, Boileau, Racine och Molière, inverkade. Nu försiggick en fullständig förändring af smakidealet, och en stil uppstod, som nästan var diametralt motsatt renässansens. Denna hade skrifvit uteslutande på sin fantasi, nu skref man endast med förståndet. Man sträfvade efter det regelbundna, korrekta och förståndiga. Emellertid vann stilen härunder i reda och klarhet. Samtidigt inströmmade ett nytt innehåll i dikten. Naturvetenskaperna nådde under senare hälften af 1600-talet fram till stora och epokgörande upptäckter, af hvilka den förnämsta är Newtons. Filosofien utvecklade sig fr. o. m. Locke afgjordt på erfarenhetens grundval. En ny kritik vaknade, hvilken icke minst riktade sig mot den ortodoxa religionen, hvars dogmer angrepos af de s. k. deisterna eller fritänkarna. Slutligen hade de politiska omhvälfningarna gjort borgarståndet till det bärande elementet i staten, litteraturen fick därför äfven en folklig karaktär och började tränga djupare ned i samhällets lager än någonsin förr. Dessa nya strömningar präglade äfven skönlitteraturen. Renässansen hade hufvudsakligen behandlat människan såsom ett väsen, underkastadt passionernas välde. Nu förändrades äfven ämnesvalet, och fr. o. m. Dryden och Pope (se nedan) blef det öfvervägande människans politiska och sociala intressen, hennes förstånds- och samvetsangelägenheter, som behandlades. Litteraturen blir därför satirisk, didaktisk och filosofisk — en upplysningslitteratur, rik på idéer, men fattig på känsla. Likaledes uppstår nu kritiken i modern mening. Den var först baserad på Aristoteles och fransmännen (Le Bossu, Rapin, Boileau), men utvecklade sig sedan i speciellt självständig riktning. Den infördes i England af Rymer och Dennis. Föregångarna till denna riktning hade redan visat sig under förra perioden. Edm. Waller (1606—87), en engelsk Malherbe, skref redan omkr. 1627 samma symmetriska stil som Dryden och Pope, och han vann efterföljare i J. Denham, författare till den beskrifvande dikten "Cooper's hill" (1642), och Abr. Cowley, som införde det pindariska odet i engelsk litteratur. Det verkliga omslaget inträffade emellertid först med John Dryden (1631—1700). Han är den typiske representanten för restaurationstidens litteratur. Det var teatern, som lidit mest af puritanismens förföljelser; reaktionen framträdde äfven starkast på dramats område. Redan år 1656 hade det lyckats W. Davenant (1606—68) att få uppföra sin opera "Siege of Rhodes". När Karl II återkom, erhöllo strax två skådespelartrupper privilegier, och den dramatiska litteraturen under slutet af 1600-talet är mycket rik. Dryden är föregångsmannen i denna tids dramatiska skriftställarskap. Hans komedier äro skrifna på prosa, utvisa spanskt inflytande samt utmärka sig för öfrigt genom sin hänsynslösa skildring af tidens seder. I tragedien skapade han en blandform mellan det Elisabetska och det franska dramat, i det han å ena sidan följde reglerna om de tre enheterna och med den heroiska versen fann en motsvarighet till alexandrinen, men å andra sidan i karakteristiken ville häfda den Shakspereska friheten. Hans heroic plays (t. ex. "The conquest of Granada"), som utvisa ett oredigt virrvarr af händelser och hvarandra korsande stilprinciper, voro

den härskande dramatiska formen fram till århundradets slut. Det var mot denna riktning, som Villiers, hertig af Buckingham (d. 1687), riktade ett skarpt angrepp i sitt kvicka skådespel "The rehearsal". Dryden ändrade senare i "All for love" (1678) teknik, i det han återvände till blankversen och närmade sig det Elisabetska dramat. Hans betydligaste efterföljare voro N. Lee (1653?—92) och T. Otway (1652—85), hvars "Venice preserved" är tidens yppersta tragedi. Höjdpunkten af det franska inflytandet uppnåddes i Addisons "Cato" (1713); därefter utdog pseudoklassicitetens tragedi i England, hvarest den icke passade. Komedien hade ända fram till restaurationen behärskats af Ben Jonson och hans efterföljare. Nu anslöt man sig äfven här till Frankrike, hvarest Molière skapat den moderna sede- och karaktärskomedien, som lade an på större sannolikhet och verklighetstrohet än den äldre komedien med dess ofta fantastiska intriger. Det är öfvervägande sedekomedien, som odlades i England, hvarest denna nya form infördes af G. Etheredge och Ch. Sedley (1639?—1701). Det var i denna genre, som W. Wycherley (1640?—1716) skapade så mästerliga ting som "The country wife" och "The plain-dealer". Tre stora komediförfattare följde honom: W. Congreve, J. Vanbrugh och G. Farquhar. Alla dessa äro tygellöst sedeslösa i sina skildringar, men sedeslösheten var tidens egen och försonas åtminstone till en viss grad genom en glänsande kvickhet. Emellertid var det denna immoralitet, som gaf anledning till J. Colliers (1650—1726) ryktbara angrepp på teatrarna 1698. Småningom uppväxte en reaktion i det moraliserande dramat, en riktning, som inleddes af C. Cibbers (1671—1757) "Love's last shift" (1696). Den egentlige representanten för denna riktning och grundläggaren af den sentimentala komedien är R. Steele (1672—1729), som skref fyra komedier i början af 1700-talet. Märklig bland denna tids dramatiska produkter är äfven J. Gays (1685—1732) "The beggar's opera", som polemiserar mot den italienska operan och inför en folkligare riktning i musikdramat. Dryden var verksam icke endast som dramaturg; han visade sig äfven som en framstående lyriker i "Alexander's feast", den enda verkligt lyckade dikt på engelska i den pindariska odestilen, och han införde äfven jämte Marvell och Oldham den på Boileau och antiken stödda satiren. Denna genre aflöste i England liksom i Frankrike den tidigare burleska satiren (i England representerad af S. Butlers berömda anfall på puritanismen, "Hudibras", 1663). Hela denna rörelse når sin höjdpunkt under drottning Annas regering och Georg I. (Blomstringen börjar ungefär 1711.) Pope (1688—1744), som behärskade litteraturen under 1700-talets 30 första år, fullbordade hvad Dryden börjat. Samtiden nämnde honom "The prince of rhyme and the grand poet of reason", och ännu i dag är han i England högt skattad för versens välljud. I sin ungdom stod han under starkt inflytande af Boileau, men nådde senare full självständighet. Hans "Essay on criticism" spreds öfverallt i Europa såväl som hans "Essay on man". I dem finna tidens nya naturvetenskapliga åsikter uttryck. Högt beundrad var äfven travestien "The rape of the lock". Samma sträfvanden, som vi funnit i tidens poesi, framträda äfven i dess prosa, som nu blir klar och enkel och i allmänhet står högre än dess poesi. Prosans Pope är Joseph Addison. Denna nya prosa gjorde sig hufvudsakligen gällande i två nya litteraturformer: de moraliska veckoskrifterna ("easypapers") och romanen. De första och förnämsta tidskrifterna grundlades af R. Steele (1672—1729) och J. Addison (1672—1719) ("The tatler", 1709, "The spectator", 1711). Dessa tidskrifter blefvo ytterst populära och funno många efterföljare, hvilket var helt naturligt, då här på ett lätt och behagligt sätt belystes alla de ämnen, som kunde intressera samtiden. För romanens framkomst var D. Defoes (1661—1731) reseskildring "Robinson Crusoe" (1719) af stor betydelse. Här fanns nämligen en serie af fritt uppfunna äfventyr beskrifna med en åskådlighet och trovärdighet, som helt fångade läsaren. Defoe skapade med denna skrift helt enkelt den realistiska romanens metod. Den geniale satirikern och politiske skriftställaren J. Swift (1667—1745) skref i en liknande stil sin fantastiska skildring, "Gulliver's travels", ett af mästerverken i den engelska litteraturen.

VII. *Från Georg I:s död till franska revolutionen. 1727—1789.*

Den stilriktning, som under den föregående perioden uppkommit i England, förblef härskande under hela 1700-talet, tills romantiken gjorde slut på densamma. Äfven idéinnehållet förblef detsamma. Men litteraturen tillväxte i betydelse. Den trängde långt djupare ned i samhället och trängde äfven utom landets gränser. Defoes "Robinson Crusoe" var det första engelska arbete, som ådrog sig någon större uppmärksamhet på kontinenten, och därefter tillväxte alltjämt den engelska litteraturens kosmopolitiska betydelse. Samtidigt befordrades den engelska litteraturens egen utveckling genom beröringen med den franska upplysningslitteraturen. Montesquieu och Voltaire, Rousseau och Diderot m. fl. studerades flitigt äfven på den brittiska halfön, och den franska filosofien, som lärt så mycket af den engelska, påskyndade i sin ordning den senares framåtskridande. Den siste af de store representanterna för engelsk upplysningslitteratur och klassicitet är den mångfrestande d:r S. Johnson (1709—84), berömd icke mindre genom sina arbeten än på grund af sina äkta engelska karaktärsegendomligheter. Hans "Lives of the poets" är ännu i dag en klassisk bok i England. Han är dessutom känd såsom utgifvare af Shakspere (som han dock icke förstod), såsom ordboksförfattare, satiriker, essayist (i tidskrifterna "The rambler" och "The idler") och författare af novellen "Rasselas". Nu uppstod äfven den borgerliga romanen, som gaf en trogen bild af tidens seder och hvardagslif. Därmed börjar denna jätteutveckling, som romanen sedan tillryggalagt i alla europeiska länder. Den förste af dessa romanförfattare var S. Richardson (1689—1761), hvars "Pamela" utkom 1740. Hans mest berömda roman är "Clarissa Harlowe" (1748). Ungefär samtidigt uppträdde äfven H. Fielding (1707—54) med "Joseph Andrews" och "Tom Jones", hvilken senare roman ännu i dag kan fröjda sig åt en stor popularitet. Det är kanske 1700-talets yppersta roman. Mera cynisk och karikerande i sin skildring är T. Smollett (1721—71), som debuterade med

''Roderick Random'' (1748) och hvars bästa arbete är ''Peregrine Pickle''. En säregen företeelse var den humoristiske och sentimentale L. Sterne, som skref ''Tristram Shandy'' och ''Sentimental journey'', böcker utan all komposition, men med en samling lustigt tecknade original och ett utsökt ''kleinmalerei''. Den älskvärde O. Goldsmith skapade med ''Vicar of Wakefield'' (1766) den idylliska novellen. Historien hade tre framstående representanter i D. Hume, W. Robertson och E. Gibbon. Äfven i dramat inträngde den borgerligt sentimentala riktningen. Skaparen af den borgerliga tragedien är G. Lillo med ''The merchant of London'' (1731), som fick flera efterföljare. Utmärkta lustspel af fin komik och god karaktärsteckning skrefvos af G. Colman och O. Goldsmith, hvilka dock i kvickhet öfverträffas af R. Sheridan (1751—1816), en engelsk Beaumarchais, författaren till ''The school for scandal'' (1777). Efter denna tid har dramat icke spelat någon större roll i den engelska litteraturen.

Samtidigt med att pseudoklassiciteten och upplysningslitteraturen behärska sinnena, uppväxte emellertid i tysthet en ny strömning, hvilken småningom skulle upplösa pseudoklassiciteten. Denna riktning representerar natur och känsla mot förståndskyla, melankolisk världsuppfattning mot ytlig glädtighet, folklig friskhet mot ensidig hofkultur. Denna riktning, hvars första framträdande sammanfaller ungefär med denna periods början, sög näring ur många olika källor. Bakom den låg en ny historisk uppfattning, i det man icke längre betraktade människan såsom ett abstrakt väsen, lika under alla tider och klimat, utan växlande efter miljön. Likaledes fördjupades vid denna tid studiet af antiken, och därmed förändrades äfven uppfattningen af de författare, man dittills imiterat. Vergilius fick vika för Homeros. I litteraturen framträdde denna brytning först inom den naturbeskrifvande dikten, i hvilken göres ett försök att komma bort från den härskande abstrakta stilen. J. Thomson (1700—48) skref den första af dylika dikter, ''The seasons'' (1726—30). En annan förnyare var Edw. Young, med hvars ''Nightthoughts'' (1742—44) känslan, för att icke säga känslosamheten, åter fick hemortsrätt i poesien. Th. Gray och W. Collins omskapade sedan lyrikens uttrycksmedel, i det att de gingo bort från klassicitetens regelbundna versbyggnad till friare, mera musikaliska rytmer. Ett betydelsefullt tidstecken var det äfven, när D. Garrick började ånyo spela Shakspere i närmare anslutning till urtexten, eftersom det i hög grad var dennes ande, som lifvade den nya tidens män. 1760—63 utkommo Macphersons ''Ossians sånger'', som hänförde samtiden och mer än något annat bidrogo att bortsopa förståndsdiktningen. Th. Percys samling af gammalengelska folkvisor (1765) och Th. Wartons historia om den äldre engelska diktkonsten (1774—81) med dess varma framställning af Spenser och i allmänhet af de Elisabetske skalderna verkade i samma riktning. Om det nyvaknade intresset för medeltiden vittna Chattertons och Irelands försök att imitera dess stil. Slutligen vaknar i W. Cowpers dikter (1780-talet) en ny lyrik till lif, och i skotten R. Burns' sånger slår en äkta folklig stämning oss till mötes. Romantiken står i begrepp att aflösa upplysningslitteraturen.

VIII. *Romantiken 1789—1830.*

Det var emellertid först efter den franska revolutionen, som brytningen med den utlefvade klassiciteten blef fullständig, och romantiken kom med nytt innehåll och ny form. Fransmännens och antikens författare upphörde nu att vara uteslutande mönster, och i stället studerade man med stor ifver gammalengelsk, spansk, italiensk och tysk m. fl. tidigare föraktade litteraturer. Från hoflitteratur blef diktningen nu allt folkligare, ju längre århundradet framskred. Ett nationellt drag utmärkte äfven romantiken, visande sig däri, att den med förkärlek beskref landet och fördjupade sig i dess historiska minnen, men också en stark exotism, ty den älskade att uppsöka det aflägsna, obekanta, det som väckte längtan och drömmar. Indiens sagovärld, Persiens riddardikter, orientaliska seder och landskap afgåfvo ämnen till många af de nya dikterna. Äfven inåt vidgades nu området för människans kunskapsbegär. Tiden var individualistisk, begärde öfverallt personlig frigörelse, fördjupade sig i ''jaget'', upptäckte känslo- och instinktlifvet. Under intrycket af dessa nyväckta sträfvanden födes och förändras vetenskapen: psykologien uppstår, historien fördjupas, blir både mera pragmatisk och mera deskriptiv, språkforskningen utvidgas och omskapas. Hvad formen beträffar, infördes nu en mångfald friare och mera omväxlande versformer i stället för Popes och Drydens monotona rytmer; prosan blef djärfvare, färgrikare, åskådligare. — Hela denna engelska romantik står på fullt självständig botten, men emottog redan från början starka intryck från den tyska romantiken. Särskildt betydande blef längre fram Goethes inflytande (i synnerhet genom ''Faust''). Den engelska romantiken är emellertid långt mindre spekulativ och långt mera verklighetstrogen än den tyska, fast äfven i England rörelsen innesluter ett icke obetydligt fantastiskt element såsom reaktion mot den förra periodens förstånd och nykterhet. I politiskt afseende voro att börja med flera af romantikens anhängare gripna af revolutionens idéer; därefter följde en reaktion i strängt konservativ riktning, hvilken slutligen bröts och upplöstes af Byron och Shelley.

Den engelska romantiken kan dateras från det ögonblick, då W. Wordsworth och S. T. Coleridge sammanträffade, påverkade hvarandra och 1798 utgåfvo ''Lyrical ballads''. Wordsworths förtal i 2:a uppl. af denna diktsamling utgör i sin mån den nya skolans program. Dessa båda skalder genomförde fullständigt brytningen med den äldre retoriken. Wordsworth sträfvade efter större naturlighet och mera hvardagliga ämnen i dikten, och han utvecklade sig till en mästare i engelsk landskapsbeskrifning, uppnående hvad Thomson och hans efterföljare försökt, men ej lyckats göra. Coleridge var en långt fantasirikare natur. Hans dikter äro icke många, men utmärka sig genom ett underbart välljud och ett mystiskt filosofiskt innehåll. Särskildt efter den resa, som han i Wordsworths sällskap företog till Tyskland, blef han en ifrig förkämpe för detta lands kultur; han verkade icke minst som kritiker. Såsom den tredje i denna krets framstår R. Southey, fast långt mindre betydande som skald. Han har gjort sig bekant genom en rad af episka dikter. Alla tre bodde en tid tillsamman vid de naturskona Cumberlandsjöarna. De

bruka därför sammanföras under benämningen *Lake poets* (Sjöskolan), fast de äro hvarandra mycket olika. Th. Campbell började såsom anhängare af Pope, men efter en vistelse i Tyskland anslöt han sig till romantiken och bidrog genom sitt populära berättelsesätt att bryta den klassiska skolans välde bland den bredare publiken. Detta gäller i ännu högre grad om W. Scott (1771—1832), som representerar den speciellt historiska sidan af romantiken. Redan som barn hade han med förtjusning lyssnat till sitt hemlands sagor, och hans sinne för medeltidens poesi stärktes sedan ännu mera genom beröringen med Burns, Bürgers Lenore samt Goethes diktning. I en följd af romanser gaf han uttryck åt dessa stämningar 1799—1814. Hans verksamhet fortsattes sedan genom romaner. Vid franska revolutionens utbrott hade åtskilliga af dessa författare med ifver omfattat dess frihetsidéer. Wordsworth, Southey och Coleridge hade t. o. m. för afsikt att i Amerika anlägga ett idealsamhälle. Skräckväldet omstämde emellertid snart sympatierna, och de flesta af dessa äldre romantiker anslöto sig till den konservativa skolan, hvilken dock icke var så exalteradt tillbakaträfvande som på kontinenten. För öfrigt hade denna första generation af romantiker öfvervägande estetiska intressen. Med Byron (1788—1824) och P. B. Shelley inträdde romantiken i ett nytt skede: den blef radikal. Med Byron kulminerar individualismen, och liberalismen inledes i hans samhällssatiriska dikter; han är för öfrigt framför allt passionernas skald. Hos hans vän Shelley finna vi samma frihetstörst; hans patos riktar sig icke minst mot den ortodoxa religionen, och han är en ifrig förkämpe för toleransen. Naturuppfattningen i hans melodiösa dikter är rent panteistisk: han känner sig som ett med hela naturen, återfinner sin själ i alltet och återger själfva det elementära i människan. Hans poesi hade emellertid en så eterisk och filosofisk karaktär, att den af samtiden nästan ansågs för obegriplig och först senare mötts af full förståelse. I närvarande ögonblick gör sig åter en viss reaktion gällande mot såväl Shelleys som Byrons diktning. Nära särskildt den senare af dessa skalder stod Th. Moore (1779—1852). Han var irländare och gaf uttryck åt sitt folks förtryck, besjöng i veka melodier "den gröna ön", fast knappast med den trohet och det djup, som utmärkte Scott i dennes motsvarande skildringar. Han har dessutom behandlat österländska ämnen med liflig färgprakt.

En särskild grupp utgöra de skalder, som mer eller mindre inspirerade sig ur den italienska eller engelska renässansen, hvilken senare funnit en varm försvarare i Ch. Lamb, som utgaf "Specimens of english dramatic poets" (1808). Hit höra Leigh Hunt, en orolig natur, verksam på många områden, icke minst som kritiker och tidningsutgifvare, den obetydlige J. Reynolds samt genom sina äldre dikter J. Keats (1795—1821), ett af de största namnen bland engelska lyriker, fast han dog vid 26 års ålder. En klassisk anda genomströmmar de bästa af hans skönhetsdruckna sånger. En entusiastisk vän af revolutionen och stor kännare af antiken var W. S. Landor, hvars mest berömda arbete är "Imaginary conversations". Till denna tids förnämste kritiker och essayister höra Ch. Lamb, Th. De Quincey och W. Hazlitt (1778—1830); bland tidens många historiska författare kan nämnas den lärde pragmatikern H. Hallam. Dramat är under hela 1800-talet af föga betydelse; det mesta, som utgafs, var läsdramer (Joanna Baillie, Byron, Shelley, R. Browning, Tennyson, Swinburne). Th. L. Beddoes sökte återupplifva det Elisabetska dramats lidelsefulla framställning, och Th. Talfourd behandlade icke utan framgång grekiska ämnen. En viss roll spelade H. Taylors historiska drama "Philip van Artevelde"; dessutom utgåfvos lustspel, farser och liknande, men sällan något af större litterärt värde. Däremot intager romanen en mycket betydande plats. Den låter under denna tid indela sig i tre arter: *den socialt satiriska romanen*, som utgör en fortsättning af den borgerliga romanen under 1700-talet. Den vinner nytt lif och nytt idéinnehåll genom revolutionen. Hit höra R. Bage (1728—1801), H. More, W. Godwin med sin "Caleb Williams", Jane Austen (1775—1817), föga känd af samtiden, nu räknad som en af Englands yppersta romanförfattare och jämförd med Shakspere i förmåga att åskådligt teckna karaktärer. Mycket uppburen var den moraliserande Maria Edgeworth (1777—1849), som genom skildring af irländska seder ("Castle Rackrent") skall ha gifvit Scott en väckelse till hans egna skildringar af fosterbygden, enligt hans egen älskvärda utsago. Den andra arten utgöres af *den fantastiska romanen*. Denna utgår från H. Walpoles "Castle of Otranto", förstärkes genom tyskt inflytande och blomstrar under 1790-talet. Till denna *school of terror* hör Ann Ward, mera känd under namn af Mrs Radcliffe, samt hennes efterföljare M. G. Lewis och C. R. Maturin. Slutligen uppstod *den historiska romanen*, en nyhet för tidsåldern. Såsom uppfinnaren af genren nämnes vanligen miss J. Porter med "Thaddeus of Warsaw" (1803). Det var emellertid Walter Scott, som med sina "Waverley novels" (fr. o. m. 1814) gjorde arten berömd och populär. Den historiska romanen banade därefter vägen för de öfriga arterna af romanen och inleder deras herravälde under 1800-talet.

IX. *Realismen 1830—1870.*

Omkr. 1830 göra sig nya sträfvanden märkbara i den engelska kulturen. Under den föregående perioden hade de konservative behärskat politiken, men med den första reformbillen (1832) var grunden lagd till den demokratiska rörelse, som befann sig i ständig framgång under hela perioden: liberalismen bestämde politiken, och man upptog det af rädslan för revolutionen afbrutna reformarbetet. I allmänhet försiggår nu en återknytning till 1700-talets idéer, fast i fördjupad form. J. Benthams (1748—1832) humanitära idéer om samhällets och rättsväsendets omskapande utgöra en fortsättning af 1700-talets rousseauism. Han följdes nu af den s. k. utilitariska skolan i filosofien, som kämpade för liknande idéer och hvars förnämste representanter voro J. Mill och hans son J. Stuart Mill. Skolans inflytande förstärktes senare genom inflytande från den franska positivismen. Afgörande för tidens karaktär var naturvetenskapernas blomstring: Lyell grundlade geologien, Darwin lämnade med sitt arbete "Origin of species" (1859) en ny förklaring af den organiska världens fenomen, H. Spencer (1820—1903) gaf en filosofisk behandling åt tidens

härskande tanke: *utvecklingen*. Samtidigt utvecklade sig industrien och öfriga näringar till en stormakt; välståndet befann sig i stigande, kulturen spreds till lager af samhället, dit den aldrig förut nått. Alla dessa sträfvanden återspeglas i litteraturen. Hade romantiken hufvudsakligen varit upptagen af att omstämma de estetiska värdena, så visade litteraturen nu öfvervägande sociala intressen. Till form och innehåll blef diktningen realistisk. Den allt behärskande konstformen blef romanen; poesien träder däremot mera tillbaka, fast äfven den har framstående representanter. Hela rörelsen försiggår för öfrigt jämnt med nästan omärkliga öfvergångar från romantik till realism. Starkt påverkad af Byronismen var den högre samhällsromanen, hvars förnämste representanter voro lord Lytton-Bulwer (1803—73) och B. Disraeli. Den förre slog igenom med "Pelham" (1828) och var sedan länge en omtyckt modeförfattare, hvilken successivt försökt sig inom romanens mest omväxlande former. Den senare debuterade 1826 och fortsatte hela sitt lif, då statsbestyren gåfvo honom ledighet därtill, sitt författarskap, som är intressant ej minst genom de politiska skildringarna. I Ch. Dickens (1812—70) möta vi en fortsättare af det föregående seklets sederoman, särskildt påminnande om Smolletts något karikerande maner. Han ger humoristiska skildringar ur det lägre folkets och medelklassens lif. Från utgifvandet af "Pickwick papers" (1837) till sin död behärskade han litteraturen och var en af dagens populäraste författare. Han kämpade äfven i flera af sina romaner för tidens humanitära idéer. Ypperst både som prosaist och karaktärsskildrare bland romanförfattarna är säkerligen den skarpt satiriske W. M. Thackeray (1811—63), hvars växande berömmelse egentligen daterar sig från publicerandet af "Vanity fair" (1848). Han återger framför allt de högre klassernas lif. En föregångare till George Eliots sociala romaner var Charlotte Brontë, författarinnan af "Jane Eyre" (1847). Mycket populära genom sina sensationsromaner voro W. H. Ainsworth ("Jack Sheppard", 1839) och W. Collins ("Woman in white", 1860). Fr. Marryat (1792—1848) odlade sjöromanen ("Peter Simple", 1834, "Midshipman Easy", 1836). En utmärkt skildrare af engelskt medelklasslif var Anthony Trollope. Varmhjärtad och rik på idéer, "en kristlig socialist", ihågkommes Charles Kingsley ännu för sin "Hypatia" och "Westward Ho!" För öfrigt är denna tids roman nästan oöfverskådlig genom sin rikedom. Såsom essayister och historiker utmärkte sig Th. B. Macaulay (1800—59), som kraftigt arbetat för spridandet af liberalismens idéer genom sin klara och eleganta stil, och Th. Carlyle (1795—1881), först radikal, sedan aristokratiskt tviflande på demokratiens välsignelser. Han har öfvat ett stort inflytande mindre kanske genom hvad han positivt meddelade än genom sin rent stimulerande, till motsägelse retande inverkan på samtiden. Carlyle är en af de engelske författare, som mest lärt af tysk kultur. Han slutade såsom en mycket framstående historiker. J. Ruskin (1819—1900) förstod att genom sina många skrifter öfver inhemsk och utländsk konst uppväcka intresse för konsten äfven i kretsar, där man förut icke känt till den. Det är icke minst hans förtjänst, att i England under de sista decennierna uppväxt en ny konststil; han arbetade äfven för konstindustriens och särskildt mot slutet af sitt lif för arbetarståndets höjande. Framstående historiker utom de redan nämnde voro J. A. Froude och Edw. Freeman.

Prosan spelar under denna period största rollen, men äfven poesien är synnerligen betydande. Den breda flod af lyrik, som framvällt under seklets första decennier, förhindrade en tid framåt nya talanger att göra sig gällande. Det var först på 1840-talet, som A. Tennyson (1809—92), Elizabeth Browning (1806—61) och R. Browning (1812—89) slogo igenom. Deras diktning behärskar sedan publiken ända fram till 1870—80-talen. Alla tre utgå från Shelley och Keats. Under deras händer gör metriken nya framsteg, vinner i rikedom, välljud och afslipning. Tennyson resumerar så att säga hela den föregående periodens poesi; som naturskildrare står han icke under Wordsworth, och han älskar liksom Scott att frammana historiska stämningar. Det hvilar öfver hans vers en egendomlig pompös skönhet, ofta med drag från medeltiden eller Italien. Elizabeth Browning är mindre otadlig i sin vers än Tennyson, men hon vann genom sin lidelsefulla entusiasm för humanitära frågor en talrik krets af läsare. Robert Browning skref sina bästa saker 1846—64, men hans tankerika framställning ansågs länge för dunkel och obegriplig; sin högsta berömmelse nådde han först på 1870-talet.

X. *Tiden efter 1870.*

Detta sista skede utgör närmast en afslutningsperiod och en förberedelse till något nytt, hvars närmare karaktär det ännu är omöjligt att angifva. Dess afslutande karaktär framträder tillräckligt tydligt däri, att en stor del af den föregående periodens författare lefva och verka ännu i början af 1880-talet (Carlyle, Darwin, Tennyson, Browning, Ruskin, lord Beaconsfield, Froude, Freeman, George Eliot, Huxley, Spencer m. fl.). Några nya namn af större betydelse ha däremot icke tillkommit efter deras bortgång under de närmast följande åren. Något starkare afbrott från den föregående perioden eger icke rum, ej heller har något speciellt nytt uppenbarat sig. Likvisst gör sig en bestämd skillnad gällande, i det att seklets föregående båda riktningar återkomma i stegrad form. Realismen visar tendenser att blifva radikal naturalism under inflytande af seklets vetenskap (Stuart Mills, Darwins och Spencers inflytande kulminerar under 1870- och 1880-talen) och afföder i vidare kretsar en diskussion af sociala och religiösa frågor (jfr Charles Bradlaughs och Annie Besants uppträdande för spridandet af ateismen), och romantiken återuppstår i ny form. Inflytandet från den franska romantiken och naturalismen såväl som från rysk och skandinavisk (Ibsen) diktning är äfven märkbart särskildt omkr. 1880 och undanträngер i viss mån det tyska inflytandet. Romanen är alltjämt den mest omtyckta konstformen; den tillväxer alltjämt kvantitativt, men i kvaliteten inträder en betydlig försämring. 1870-talets mest lästa romanförfattare var kanske G. Eliot (Marian Cross, 1819—80), hvilken debuterat redan 1857. Hennes romaner äro präglade af positivismens idéer, och hon är en bestämd motståndare till ortodoxien. Ch. Reade (1814—84) står genom sitt djärfva skildringssätt i

mycket på öfvergången mellan den äldre Viktorianska periodens roman och G. Meredith (f. 1828) och Th. Hardy (f. 1840). Den förre är öfvervägande psykolog, den senare en skarp verklighetsskildrare, sysslande hufvudsakligen med den engelska landtbefolkningens lif. Den fantastiska romanen har en mästerlig utöfvare i den äfven som essayist bekante fine stilisten R. L. Stevenson (1850—94), hvaremot Rider Haggard (f. 1856), mycket populär på 1880-talet, redan har spelat ut sin roll. Till denna riktning hör äfven A. Conan Doyle. Filosofisk-religiösa romaner skrifvas af J. H. Shorthouse; mrs Humphry Ward (f. 1851) fortsätter G. Eliots sociala roman, W. Besant och J. Payn (1830—98) äro Dickens' efterföljare. En stor grupp af romaner utgöres af s. k. *parochial novels*, skildringar af vissa smärre lokaliteters befolkning och egendomliga lif, således en speciell och intressant fortgång i realistisk riktning. Åtskilliga författare (Rhoda Broughton, Robert Hichens m. fl.) äro påverkade af den franska naturalismen, särskildt af Zolas framställningssätt; ingen har dock utmärkt sig genom större talang. I spetsen för den "imperialistiska eller nationella" skolan står R. Kipling (f. 1865), hvars skildringar från Indien mottogos med en entusiasm, som sällan mött en debuterande författare. H. Caine (f. 1853) är en mycket populär författare af melodramatiska romaner. Däremot är den humoristiska genren obetydligt odlad under denna period; mest betydande äro Anstey Guthrie ("Vice Versâ") och J. K. Jerome (f. 1859).

Lyriken fortsätter sin jämna och oafbrutna utveckling. M. Arnold (1822—88), hvars prosaskrifter äro af den största betydelse för engelskt idélif under de sista decennierna, utgick såsom skald närmast från Wordsworth och reagerade i viss mån mot det alltför romantiska hos Keats och Tennyson. Han är utan tvifvel den förnämste poeten mellan Tennyson och Browning å ena sidan samt de s. k. prærafaliterna å den andra. Denna senare grupp af skalder utgör det intressantaste fenomenet i de sista femtio årens lyrik i England. De utgöra en parallell i litteraturen till den målarskola, som inspirerade sig af "quattrocentisterna" i Italien. Liksom tidens naturalism utgör en stegring af realismen, så är prærafaelismen romantiken i en ny form. Scott och Coleridge hade sökt återgifva medeltida stämningar och det elementära i människosjälen, men icke alltid lyckats bringa sina sträfvanden till fulländning. Under tiden hade emellertid kunskapen om medeltiden ökats, psykologien vunnit i omfattning. Möjligheter förelågo att skapa en ny romantik. Det var just detta tidens behof efter drömmar och mystik, som dessa skalder sökte fylla, och de besjöngo sina ämnen i verser af en rikedom och ett välljud, som kanske tidigare ingen skola i England uppnått. Ruskin har utöfvat en icke obetydlig inverkan på denna krets af skalder likaväl som Edw. Fitz Gerald, hvilken, fast endast öfversättare (Rubáiyát of Omar Khayyám), af många betraktas som en af landets förnämste skalder. Äfven amerikanen Edgar Allan Poe har sin bestämda roll i denna tids nyromantik. Skaparen af detta prærafaelitiska broderskap var emellertid D. G. Rossetti (1828—82), berömd äfven som målare. Han skref redan 1850, men hans värdefullaste dikter utgåfvos först 1870. Hans syster Chr. Rossetti (1830—94) skref öfvervägande religiösa sånger. W. Morris (1834—96) stod Ruskin nära i sina sträfvanden; han arbetade för konstindustriens höjande, var verksam äfven som socialistisk arbetarledare och inspirerade sig i sina sånger ur antiken, fransk och engelsk medeltid samt Irlands sagovärld. Till denna krets hörde i sin ungdom Alg. Ch. Swinburne (f. 1837), som i sina sånger ger en ny och egendomlig uppfattning af antiken, som står i skarp motsats till Goethes och empirens; han är äfven en radikal frihetssångare. Andra skalder, som tillhöra denna riktning, äro Arth. O. Shaugnessy och J. Thomson. *Parnassian school* (efter den franska skolan "Parnasse contemporaine") kallade sig en grupp af skalder, som voro verksamma 1880—90 och som tillhöra generationen efter Rossetti och Moris, men som kanske stå M. Arnold närmast. De utgöras af formtalanger utan större betydelse. Till hela denna romantiska, ofta icke så litet sjukliga riktning hör äfven den olycklige O. Wilde (1856—1900). Under perioden förfinas den engelska kritiken under franskt inflytande. Mest berömd är W. Pater; andra berömda litteraturkännare äro J. Morley, J. A. Symonds, L. Stephen, Dowden, Edm. Gosse och G. Saintsbury.

Litt.: Th. Warton, "History of english poetry" (1774—81; 4:e uppl. 1871), Stopford A. Brooke, "History of early english literature" (1892), B. ten Brink, "Geschichte der englischen litteratur" (1877—93; I i 2:a uppl. 1899), Garnett och Gosse, "English literature" (1903), J. W. Courthope, "History of english poetry" (1903), R. Wülker, "Geschichte der englischen litteratur" (1896; 2:a uppl. 1906 ff.), G. Saintsbury, "History of Elizabethan literature" (1893) och "History of nineteenth century literature" (London 1896), E. Gosse, "History of eighteenth century literature" (1891), Chambers, "History of english language and literature" (1835) och "Cyclopædia of english literature" (senaste uppl. 1901—03), H. Morley, "English writers" (1887—91), "A first sketch of english literature" (1886) och "Of english literature in the reign of Victoria" (1881), Mrs Oliphant, "The victorian age of english literature" (Leipzig 1893), G. Craik, "History of english literature" (s. å.) och "Manual of english literature", G. Körting, "Grundriss der englischen litteratur" (1887; 4:e uppl. 1905), A. Dobson, "Handbook of english litterature" (ny uppl. af Hall Griffin, 1897), H. Hettner, "Geschichte der englischen litteratur 1660—1770" (5:e uppl. 1894), L. Stephen, "History of english thought in the eighteenth century" (1881) och "Hours in a library" (1877—79), G. Brandes, "Naturalismen i England" (1875), A. W. Ward, "History of english dramatic literature to the death of queen Anne" (1875; 2:a uppl. 1899), J. P. Collier, "History of english dramatic poetry" (ny uppl. 1879), Hazlitt, "The english drama and stage under the Tudor and Stuart princes" (1869), F. Holthausen, "Uppkomsten af det äldre engelska dramat" (i "Nord. tidskrift", 1894), J. Stefánsson, "Oldnordisk indvirkning på engelsk literatur i det attende og nittende århundrede" (i "Nord. tidskrift", 1891). Många monografier öfver enskilda författare finnas i John Morleys "English men of letters".

Om Englands periodiska litteratur, den mäktigaste i världen, se Tidning och Tidskrift. Om den engelska litteraturen i Förenta staterna se Nordamerikanska litteraturen. J. M.

Engelska sjukan (i svenska folkspråket skärfvan, skärfver, riset), *med.*, en barnsjukdom, som genom felaktig utveckling af bensystemet medför missbildning af skelettet. Sitt första namn, *morbus anglicus*, har sjukdomen fått därigenom, att den, ehuru känd af äldre läkare, dock först i midten af 1600-talet närmare studerades och beskrefs af engelska läkare, i synnerhet af Glisson, som dels för likheten med det engelska folknamnet å sjukdomen, *the rickets*, dels för dennas egenskap att missgestalta ryggraden (grek. *rachis*) kallade den rachitis, ett namn, hvilket sedermera blifvit allmänt antaget. Oaktadt de senaste årtiondenas intensiva forskningsarbete är vår kännedom om denna sjukdom i flera afseenden ganska bristfällig. Bl. a. råder ännu oenighet om dess egentliga orsak. Många teorier härom äro framställda. Man har sålunda sökt sjukdomsorsaken i en supponerad rubbning inom ämnesomsättningen, speciellt hvad kalkhalten inom kroppen eller i födan angår. Andra ha trott sig finna orsaken i en förgiftning med inom organismen cirkulerande syror. Andra åter hafva framhållit sannolikheten af en bakteriell orsak, under det att slutligen de nyaste teorierna antaga en abnormitet i den s. k. inre sekretionen inom organismen från vissa organ, speciellt binjurarna. Däremot äro alla ense om, att vissa bestämda omständigheter gynna sjukdomens uppträdande. Bland dessa må framhållas: bristen på frisk luft, vissa organismen allmänt nedsättande sjukdomar, såsom lunginflammation, mässling, kikhosta, tarmkatarrer, medfödd syfilis, dålig och bristfällig uppfödning under den spädaste åldern, vidare genomgången rachitis hos föräldrarna eller allmän svaghet och sjuklighet hos dem.

I ett stort antal fall är sjukdomen medfödd, men uppträder eljest helst under de första lefnadsveckorna eller lefnadsmånaderna. Flertalet angripna barn befinner sig i en ålder af 1—1½ år. Senare blir sjukdomen mer och mer sällsynt. Emedan bristen på frisk luft är ett disponerande moment, uppträder engelska sjukan vanligare på våren än på hösten och är mest utbredd inom de fattigare klasserna. I flera varmare länder, där förhållandena i detta afseende studerats, såsom i Grekland, Algeriet, Syd-Amerikas mellersta del, Kina, Japan och Indien, är sjukdomen mycket sällsynt.

Den är, såsom redan nämnts, en sjukdom i bensystemet, hvilken särskildt lokaliserar sig till de bendelar, där den kraftigaste nytillväxten eger rum. Emedan kalksalter icke afsätta sig i benen i tillräcklig mängd, blifva dessa sköra och mjuka. Därjämte växer brosket, i synnerhet i benändarna och vid ledgångarna, till stora knölar, så att lederna stundom förefalla dubbla, hvaraf de tyska namnen på sjukdomen: *zwiewuchs* och *doppelte glieder*. — Det tidigaste symtomet af sjukdomen är vanligen ökad mjukhet i bakhufvudets ben (s. k. craniotabes). Småningom ansluta sig därtill uppdrifningar i öfvergången mellan refbenens brosk och ben på bröstkorgens främre del, rundt kring bröstbenet, den s. k. rosenkransen, förstoring af pannfontanellen och uppdrifningar af de långa rörbenen vid hand- och fotleder. Tandutvecklingen blir samtidigt försenad. Dessutom erbjuda barnen ofta en del andra symtom, såsom svettning om bakhufvudet, blekhet, slappt hull, hängbuk, digestionsrubbningar o. s. v. Mjukheten i skelettet ger småningom upphof åt missbildningar och deformiteter af detsamma. När barnen börja stödja på sina ben, blifva dessa snart bågformigt böjda utåt (barnen blifva ”hjulbenta”); stundom uppstå ett slags vinkelböjningar (infraktioner), som likna benbrott. Ryggraden sjunker ihop, så att en bågformig puckel eller snedvridning, *skolios*, förr eller senare utbildar sig; refbenen sjunka in, och de uppsvällda främre ändarna kännas som en rosenkransformig rad af knölar; bröstbenet tränges ut (”gåsbröst”); bäckenbenen blifva hopträngda och sneda. — Den engelska sjukan kan lättare förekommas än botas. Förekommas kan den genom ett noggrant iakttagande af alla dietetiska och hygieniska regler för vården af späda barn (se Barndiet). Den s. k. prognosen är dock vanligen god, hvad barnets lif beträffar. Komplikationer af olika slag kunna emellertid medföra döden, och de kvarstående förböjningarna af skelettet kunna orsaka men för framtiden, t. ex. ett förträngdt bäcken, hvilket för kvinnor är en farlig komplikation vid förlossningen (se d. o.). F. B. I. H.

Engelska språket. Dess historia börjar med den eröfring och kolonisering af det förut keltiska (delvis romaniserade) Britannien, som under loppet af 5:e och 6:e årh. utfördes af *germanska* folkstammar, hvilka kommo från fastlandet och småningom lade under sig mer än (östra) hälften af ön ända upp till Forthfjorden. Det språk, som talades af dessa stammar, tillhörde den västgermanska afdelningen af den germanska språkgrenen. Dess allra närmaste släkting på fastlandet var språket i Engelin, d. v. s. lilla Angel (se Angler), af hvilket språk endast obetydliga rester äro bevarade från början af 1000-talet i de s. k. Merseburgsglossorna och de germanska orden i Merseburgsbiskopen Thietmars latinska krönika. Närmast står därnäst frisiskan, hvarför åtskilliga språkforskare antaga en engelsk-frisisk underafdelning inom västgermanskan. Af de eröfrande stammarna voro angler, saxare och jutar de förnämsta (se Angelsaxar och England, historia). Med fördelningen af dessa folkstammar inom Britannien öfverensstämma de fornengelska hufvuddialekternas områden.

Från eröfringens första århundraden saknas skriftliga minnesmärken, men alltifrån slutet af 600-talet till vår tid kan man följa engelska språkets historia. Denna utvecklingstid indelar man i tre perioder: den fornengelska (feng.), som räknas från omkr. 700 till 1100; den medelengelska (meng.) från 1100 till 1500; och den nyengelska (nyeng.) från 1500 till våra dagar. Härunder ha i språket småningom skett många och genomgripande förändringar. Särskildt en af dessa förändringar, utvecklingen af de obetonade ändelsernas vokaler, användes ofta såsom ett kännemärke för de tre språkperioderna. I fornengelska perioden ha ändelserna fulla vokaler: *a*, *e* (i äldsta feng. *i*, *e*, *æ*, hvilka sedan sammanfalla i *e*). *u* (*o*), t. ex. *mōna*, *nāma*, *drīfan*, *sunne*, *sūnu*; i medelengelskan ha alla dessa vokaler utjämnats till ett likformigt, men ännu uttaladt och stafvelsebildande *e*, t. ex. *mōne*, *nāme*, *drīven* (yngre *drīve*), *sunne*, *sōne*; i nyengelskan har detta *e* försvunnit i uttalet, ehuru

det stundom kvarstår i stafningen, t. ex. *moon, name, drive, sun, son.*

Fornengelskan. Ljudsystemet karakteriseras bl. a. däraf, att västgerm. betonadt *ā* och *ā* i allmänhet öfvergått till *ä*-vokal, kort och lång, t. ex. *dæg* dag, *lætan* låta (jfr ty. *lassen*), men framför nasal till *å*-vokal, t. ex. *mōna* (jfr fhty. *māno*); att långt *ā* motsvarar (monoftongerats ur) germ. diftongen *ai*, t. ex. *bān* ben (jfr ty. *bein*); att diftongen *ēa* motsvarar germ. *au*, t. ex. *rēad* röd (jfr isl. *rauðr*); att nasalkonsonant bortfallit med ersättningsförlängning framför *f*, þ och *s*, t. ex. *sōfte* sakta (jfr ty. *sanft*), *tōþ* tand, *gōs* gås (jfr ty. *gans*); att många brytningsvokaler utvecklat sig, t. ex. *heofon* himmel, *eahta* åtta, *heorte* hjärta; att de germanska gutturalerna *k* och *g* redan i förhistorisk tid palataliserades, då de efterföljdes af ett palatalt vokalljud, och före feng. periodens slut öfvergingo till affrikator (såsom i nyeng.) i södra och mellersta England, t. ex. *cinn* nyeng. *chin* (jfr ty. *kinn*), *tǣcean* nyeng. *teach* (germ. *taikjan), *hrycg* nyeng. *ridge* (jfr sv. *rygg*), *sengean* nyeng. *singe* (jfr ty. *sengen*); feng. *cirice* nyeng. *church* (jfr nordeng. och skotska *kirk*); däremot *cyn* nyeng. *kin* (jfr gotiska *kuni*), *tācn* nyeng. *token* (jfr got. *taikns*), *singan* nyeng. *sing*. Ordböjningssystemet har, trots många förluster (förenklingar), i synnerhet genom sammanfall af förut skilda ändelser, i det stora hela bibehållit sitt gamla germanska skick. I följd af dess relativt stora formrikedom är, framför allt i poesien, ordställningen icke så bunden och bruket af preposition framför kasus icke så utsträckt som i det yngre språket. Ordförrådet är i alldeles öfvervägande mån af germansk härkomst. De främmande ord, som träffas i feng., äro till allra största delen komna från latinet; åtskilliga sådana hade upptagits i språket redan före flyttningen från fastlandet, men flertalet först efter kristendomens införande i landet. Mycket fåtaliga äro de keltiska (kymriska) lånorden, något flera de skandinaviska, hvilka börja att visa sig först i fornengelskans yngsta skede, såsom *tācan* (nyeng. *take*; af fnord. *taka*), *lāgu* (nyeng. *law*; af fnord. plur. *lagu*), *féolāga* (nyeng. *fellow*; af fnord. *felage*), *hūsbonda* (nyeng. *husband*; af fnord. *húsbónde*), *ceallian* (nyeng. *call*; af fnord. *kalla*), *wrang* (nyeng. *wrong*; af fda. *vrang*) m. fl. Inom fornengelska språket särskiljas tre hufvuddialekter. 1) Den angliska, som delar sig i två underdialekter, a) den nordangliska l. nordhumbriska och b) den sydangliska, hvilken själf skiljer sig i den merciska och den östangliska (Norfolk och Suffolk). Det var inom det angliska området, som diktning och sång tidigast kommo till blomstring (se Engelska litteraturen), men nordmännens härjningar på 800-talet tillintetgjorde nästan h. o. h. denna kultur för en längre tid. Hufvuddelen af den angliska litteratur, som bevarats, förskrifver sig från Northumbria; från det sydangliska området finnas endast mindre rester i behåll, hvaribland dock äro att märka fornengelskans allra äldsta minnesmärken, bestående i fyra samlingar af s. k. glossor (efter handskrifternas fyndorter benämnda Epinal-, Erfurt- och Leiden-glossorna omkr. 700 samt Cambridge-glossorna långt fram i samma årh.), vidare två interlinearversioner (af Psaltaren och Matteus' evangelium), alla på mercisk dialekt. Det är ur denna dialekt, som det engelska högspråket i den följande perioden hufvudsakligen framgått. 2) Den saxiska l. som den efter sin ojämförligt viktigaste del vanligen kallas, den västsaxiska dialekten, som omfattar så godt som hela den fornengelska prosalitteraturen (se Engelska litteraturen) och med skäl kan anses såsom ett fornengelskt litterärt högspråk under periodens senare skede. Den allra största delen af den poetiska litteraturen är också bevarad endast i afskrifter, gjorda i sydligare England. 3) Den kentiska dialekten, den minst betydande i litterärt afseende, kan dock uppvisa en rad af urkunder fr. o. m. början af 800-talet.

Orden *english* och *England* hänförde sig urspr. endast till anglerna (feng. mask. plur. *engle*), icke till alla stammarna och hela landet. Men i följd af den angliska stammens politiska och litterära öfvervikt under den fornengelska periodens äldre skede blef feng. adj. *englisc* redan tidigt begagnadt om alla de germanska stammarnas språk i Britannien; redan på de textställen, där *englisc* tidigast förekommer i den inhemska litteraturen (i slutet af 800-talet), har det denna vidsträcktare bemärkelse, d. v. s. det betyder engelsk (icke: anglisk). Alfred den store, den västsaxiske konungen, benämner alltid sitt skriftspråk *englisc*. De äldsta benämningarna för hela folket i den inhemska litteraturen (i slutet af 800-talet) äro *Angelcyn* (feng. *cyn* stam, släkt) och *Angelþēod* (jfr *Scilhiod*, sveafolket). Vid samma tid finnes ännu *Engla land* i bet. ”Anglernas land”. Det första exemplet på *Engla land* såsom benämning på hela landet står i den angelsaxiska krönikans meddelande för 1014. De två orden sammandrogos sedan till ett, och det första *l* utstöttes, hvarigenom uppkom på 1200-talet *Engeland*, på 1300-talet *England*. Som betonadt *e* i ställningen framför -ng under 1300-talet öfvergick till *i*, växla under de närmaste årh. stafningarna *England* och *Ingland*, *english* och *inglish*. Genom en i fråga om nationens namn lätt förklarlig konservatism segrade dock till slut det gamla stafsättet öfver det yngre ljudenligare. I latinska skrifter hade bruket af *angli* såsom det gemensamma folknamnet framträdt långt tidigare. Påfven Gregorius den store (d. 604) benämner i ett bref till konung Ethelbert af Kent denne ”rex anglorum”. Beda kallar sin engelska kyrkohistoria ”Historia ecclesiastica gentis anglorum” och hela folkets språk ”sermo anglicus”.

Medelengelskan. Ljudsystemet utmärkes bl. a. däraf, att de gamla germanska diftongerna monoftongerades, t. ex. feng. *rēad* > meng. *rēd* nyeng. red, feng. *frēosan* > meng. *frēsen* nyeng. freeze, och likaså de feng. brytningsvokalerna, t. ex. feng. *heofon* > meng. *hēven* nyeng. heaven o. s. v.; att nya diftonger dels utvecklade sig inom språket, dels inkommo genom franska lånord; att feng. *ā* från 1200-talet öfvergick till öppet å-ljud i södra och mellersta England upp till Humberfloden, t. ex. feng. *bān* meng. *bōn* nyeng. bone o. s. v.: att *ă ĕ ŏ* i betonad öppen stafvelse förlängdes, t. ex. feng. *mācian* meng. *māk(i)en*, *māken* nyeng. make, o. s. v.; att mot periodens slut de långa *ī* och *ū*-vokalerna började diftongeras, t. ex. feng. *tīma* meng. *tīme* ”time” sen meng. ”teim” nyeng. time, feng. *hūs* meng. *hous* ”hūs” sen meng. ”hous” nyeng. house; och att vid samma tid de långa slutna vokalerna *ē* och *ō* öfvergingo till *ī* och *ū*, t. ex. feng. *fēlan* meng. *fēlen* sen meng. ”fil” nyeng. feel, feng. *mōna* meng.

mōne sen meng. ”mūn” nyeng. moon. Den feng. tonande gutturala spiranten *g* i början af ord hade redan vid meng. periodens början öfvergått till guttural klusil (såsom i moderna språket), t. ex. meng. god, glad, growen, o. s. v. Ordböjningssystemet undergick genomgripande förenklingar och har vid periodens slut fått i det närmaste samma skick, som det har i det nu lefvande språket. Hos den mest framstående representanten för den engelska litteraturen under medeltiden, Chaucer (d. 1400), böjas i regeln alla substantiv lika, i det att äfven femininerna antagit maskulinernas och neutrernas ändelse *-es* i gen. sing., och såväl neutrer som femininer antagit maskulinernas ändelse *-es* i plur. I sammanhang därmed försvinner alltmera känslan för substantivernas grammatiska kön: neutrum blir det gemensamma realgenus. Adjektivet har jämte stamformen endast en böjd form, med ändelsen *-e*. I personalpronomen för 1:a och 2:a pers. är dualis försvunnen. Bestämda artikeln *the* hade redan tidigt utvecklat sig ur demonstrativpronomen. De starka verberna ha hos Chaucer ganska väl bevarat sina afljudsklasser. I pres. indik. har Chaucer ändelsen *-eth* i 3:e pers. sing., *-en* i hela plur., och i part. pres. ändelsen *ing(e)*, t. ex. *helpeth*, *helpen*, *helping(e)*. Ändelserna i dessa tre verbalformer gifva ett godt kännetecken till åtskiljande af de medelengelska hufvuddialekterna. Chaucers språk tillhör i hufvudsak den mellanengelska (midland) dialekten; men den vanliga ändelsen för part. pres. är i denna dialekt *-end(e)*. I den sydengelska dialekten äro de motsvarande ändelserna i pres. indik. *-eth* i 3:e pers. sing., *-eth* i hela plur., och i part. pres. *-inde*, yngre *-inge*, t. ex. *helpeth*, *helpeth*, *helpinde -inge*, och i den nordengelska i pres. indik. *-es* både i 3:e pers. sing. och i hela plur., *-ande* i part. presens, t. ex. *helpes*, *helpes*, *helpand(e)*. I syntaktiskt afseende är att märka, att en bestämdare ordställning utvecklar sig i medelengelskan i följd af så många böjningsändelsers försvinnande och att den får allt större betydelse såsom skiljemärke mellan olika grammatiska kategorier. Dessutom inträda flerfaldiga andra syntaktiska förändringar, delvis framkallade genom inverkan från franskan. Mycket stora förändringar skedde i ordförrådets sammansättning under loppet af perioden. Massor af lånord strömmade in i språket, på samma gång som — till en del i följd däraf — många inhemska ord småningom trängdes ur bruk. De viktigaste källorna för lånen voro fornfranskan och fornnordiska språket. Därtill kommo direkta lån på litterär väg från latinet, i synnerhet talrika under meng. periodens sista århundrade; slutligen åtskilliga ord ur lågtyskan och ett fåtal ur keltiskan. De fornnordiska lånen förmedlades af de nordiska, hufvudsakligen danska, vikingar, som eröfrat och koloniserat en stor del af England (se D a n e l a g e n), och visa sig därför både tidigast och ymnigast i skrifter, författade på norra och östra Englands dialekter; de inbegripa så viktiga ord som t. ex. (i nyengelsk form) verberna *die*, *raise*, *cast*, *hit*, *drown*, *thrive*, *want*, *bask* (af fnord. baðask, baða sik), subst. *sky*, *skin*, *skill*, *awe*, *window*, *egg*, *leg*, *knife*, *tidings*, adj. *bleak*, *weak*, *meek*, *ill*, *loose*, *low*, *odd*, *same*, *scant*, *seemly*, *sly*, *ugly* m. fl., samt, märkligast af allt, äfven pers. pron. *they*, *their*, *them* och konjunktionen *though*. — Många gånger talrikare äro dock de fornfranska lånorden. Under den första tiden — omkr. halftannat århundrade — efter den normandiska eröfringen kunna de ännu räknas i hundratal. Men sedan de båda nationaliteterna efter midten af 13:e årh. börjat att sammansmälta, tog inströmningen ökad fart. Allt flera af landets invånare blefvo tvåspråkiga, i det att många engelsmän lärde sig franska och ännu flera normander lärde sig engelska såsom sitt andra modersmål. Omkr. midten af 14:e årh. hade engelskan vunnit segern och blifvit det gemensamma modersmålet för alla, med undantag af den högsta adeln och hofvet. Upptagandet af franska lånord i engelska tal- och skriftspråket når sitt kulmen under senare hälften af 1300-talet, hvarefter det långsamt aftager. De fornfranska lånorden finnas inom nästan alla språkets områden, men särskildt talrika äro uttryck för förhållanden, som röra hofvet, adeln, statsförfattningen, förvaltningen, militärväsendet samt konster och vetenskaper. Ett viktigt drag hos alla de gamla folkliga lånorden från anglonormandiska är den germanska accentuationens seger öfver den romanska. — Det franska språk, som under medeltiden talades i England af de normandiske eröfrarnas ättlingar samt af en del senare inflyttare från Frankrike, kallas a n g l o n o r m a n d i s k a s p r å k e t (se d. o.). Anglonormandiskan fick åtskilliga yngre tillskott från Anjou, Poitou och andra sydvästfranska dialekter samt från den litterära franskan. Då den från 15:e årh:s början äfven i de högsta samhällsklasserna upphörde att vara ett lefvande talspråk, intogs i viss mån dess plats af Parisfranskan såsom modespråk.

E n g e l s k a h ö g s p r å k e t s u p p k o m s t. Den normandiska eröfringen, som för en lång tid bryter den engelska nationalitetens självständiga lif, verkar äfven förkväfvande på den engelska litteraturen. Då denna åter börjar skjuta nya skott, har den västsaxiska dialekten, som var den yngre fornengelska periodens högprosa (se ofvan), mist sin rangplats. Under 12:e, 13:e och 14:e årh. finnes intet erkändt högspråk, utan hvarje författare skrifver på sin egen dialekt. Men under 15:e årh. höjer sig hufvudstadens tal- och skriftspråk småningom öfver de andra dialekterna, och genom Caxton (se d. o.), den förste engelske boktryckaren (1477 utkom den första af honom i London tryckta boken), blir Londonspråkets ställning som Englands blifvande högspråk afgjord och stadgad. Det engelska högspråket är i hufvudsak grundadt på ”east midland dialect”, d. v. s. det folkmål, som talades och ännu talas i den östra delen af mellersta England, eller närmare bestämdt grefskapen n. om London: Hertford, Bedford, Buckingham, Huntingdon och Northampton samt de i ö. angränsande grefskapen. Detta område hade utgjort en del af det gamla Mercien, och dess språk var således af ålder angliskt (sydangliskt). London är beläget i grefsk. Middlesex (feng. Middelseaxan, ”mellansaxarna”), och språket där var således urspr. en saxisk dialekt samt fortfor, enligt Londonurkundernas vittnesbörd, att vara det ända till midten af 13:e årh. Men därefter visar sig en förskjutning af dialektgränsen. Det språk, som talades af befolkningen i de nyssnämnda, n. om London liggande angliska landskapen, hvilka hade bakom sig i n. den större delen af England — allt med en gemensam dragning mot

hufvudstaden —, trängde genom samfärdsel och direkta inflyttningar söderut, så att vid midten af 14:e årh. Londonspråket har blifvit väsentligen "east midland". Orsakerna till att detta Londonspråk blef rikisspråk (högspråk) lågo dels i hufvudstadens växande politiska, administrativa, kommersiella och i allmänhet kulturella betydelse i förhållande till provinserna, dels i framträdandet under senare delen af 14:e årh. af flera betydande författare, som skrefvo på Londonspråk, såsom Chaucer och Gower, eller på ett språk (Oxford-), som stod detta mycket nära, såsom Wyclif.

Nyengelskan. Den nyeng. periodens början räknas schematiskt från 1500 och utmärkes däraf, att tonlöst *-e* blir stumt icke blott i slutet af ord utan äfven inuti ändelser (*-es, -ed, -en*) öfverallt, där det icke måste uttalas för att ändelsens slutkonsonant skall bli hörbar. Många förändringar ha under de sistförflutna fyra årh. inträdt i det engelska språket, i synnerhet i ljudförhållandena och i ordförrådet, i mindre mån i ordböjningen. I afseende på vokalerna äro att märka bl. a. följande förändringar: a-vokalen (t. ex. i *man, hat, name, fate*) öfvergår till ä-vokal vid början af 17:e årh., och den nya långa ä-vokalen (i *name, fate*) utvecklar sig under 18:e årh. till långt ē-ljud; den gamla långa ē-vokalen blir under 18:e årh. ī-vokal i allt flera ord, såsom *sea, speak, heat, leave, tea, please, concede, sincere* o. a. (såväl Dryden som Pope uttalade här ännu ē-vokal); lång y-vokal diftongeras till iu i 17:e årh. (t. ex. i *true, new, refuse*) och sammanfaller med den gamla eu-diftongen i sådana ord som *few, dew* m. fl.; den korta u-vokalen t. ex. i *sun, son, nut* o. d. öfvergår i 17:e årh. till det ännu gällande uttalet (ə). Shakspere hade i alla de fyra anförda punkterna det äldre uttalet kvar ("nām" "spēk" "trȳ" "sun"). Af de konsonantiska förändringarna i nyengelskan äro mest påfallande de, som träffat ordens början. Medan Shakspere ännu uttalade *k* och *g* framför *n* i början af ord (t. ex. i *knee, gnat*; den bekante skotske reformatorn John Knox kallade sig själf "knāks"), öfvergick i andra hälften af 17:e årh. *kn-* till *hn-*, som i 18:e årh. blef vanligt *n*; vid samma tid förstummades också *g* i *gn-, gnat* blef uttaladt "nätt" såsom nu; vidare började i 17:e årh. *w* framför *r* i början af ord (t. ex. i *write*) att förstummas. I verbalböjningen ha pres. infinitiv, imperativ och konjunktiv samt pres. indikativ med undantag af 3:e pers. sing. en och samma form, t. ex. *love, dry*. Till samma form hade i många fall också motsvarande nomen (subst., adj.) utvecklat sig genom ljudlagar eller analogisk ombildning. I analogi därmed blef infinitiven äfven i andra fall brukad såsom nomen, t. ex. subst. *set*, och tvärtom nomen brukadt såsom verbum, t. ex. verbet *clear*. Genom en fortgående dylik växelverkan mellan verb och nomen har det moderna engelska språket kommit till den utomordentligt fördelaktiga ståndpunkten, att en mycket stor procent af dess infinitiver och nominer kan konverteras, t. ex. verb > subst. *cut, heave, rise, stand;* subst. > verb *back, time, top* o. s. v. Sin största utsträckning har detta bruk i talspråket. Därmed har engelskan närmare än något annat europeiskt språk återvändt till en punkt i språkutvecklingen, från hvilken de indocuropeiska språken sannolikt ursprungligen utgått, nämligen den, där det icke är någon skillnad mellan nominal- och verbalstam, utan fullkomligt samma betydelsebärande ordform fungerar såsom nomen därigenom, att kasusändelser tillfogas, och såsom verb, i det att den böjes med personaländelser. Engelskan står i detta hänseende nu nära kinesiskan. Personaländelsen *-(e)s* i 3:e pers. sing. af pres. indik. trängde ändelsen *-eth* ur bruk, först i talspråket, och omkr. midten af 17:e årh. äfven ur det vårdade skriftspråket; i arkaiserande språk träffar man *-eth* ännu i vår tid. I syntaktiskt afseende är särskildt anmärkningsvärd den rika och mångsidiga utveckling, som användningen af *ing*-formen erhållit i nyengelskan.

Nyengelska ordförrådet. Intet germanskt språk har ett ordförråd, som är sammansatt af så många olikartade och hvar för sig starka element som engelskan. Denna mångfaldighet ger å ena sidan tillfälle till stilens omväxling och uttryckens nyansering, i det att valet ofta står öppet mellan ett flertal af synonyma ord, t. ex. *help*: *aid, wish*: *desire, happiness*: *felicity, fatherly*: *paternal*. Men å andra sidan är en ovanligt stor procent af litteraturens ordförråd mer eller mindre främmande för den större obildade massan af folket. — Om de nordiska och anglonormandiska lånorden se ofvan. Då anglonormandiskan utdog, ökades tillflödet af kontinentalfranska (centralfranska) lånord. Stundom har samma ord upptagits mer än en gång och i olika ljudform, t. ex. *gentle* (13:e årh.) *genteel* (16:e årh.) *jaunty* (17:e årh.), alla från anglonorm. och fr. *gentil*. — En ofantligt viktig roll har franska litteraturen spelat såsom förmedlare af engelska språkets lån från latinet. Latinska ord hade upptagits redan under äldre språkskeden, men det var först med de klassiska studiernas uppblomstring i England efter midten af 15:e årh. (den engelska renässansen, humanismen), som inströmningen fick riktig fart; den blef allt starkare under 16:e årh. och nådde sin höjdpunkt under Elisabetska tidehvarfvet för att sedan småningom aftaga, utan att dock någonsin upphöra. Engelska afledningsändelser fogas till franska och fransk-lat. ord, t. ex. *graceful, fierceness*, och tvärtom, t. ex. *lovable, starvation*. Engelska språket har äfven flera andra lånade beståndsdelar af större och mindre betydelse, ehuru alla underlägsna de ofvan nämnda. Inom landets gränser har det från keltiskan (wälskan, högskotskan och irländskan) hämtat bidrag, hvilka likväl, för så vidt man kan med vetenskaplig säkerhet afgöra, äro långt färre än tidigare antogs, t. ex. *crag, whig, tory, whisky*. Genom handels- och sjöfartsförbindelserna med Holland och Nord-Tyskland har ett icke obetydligt antal lånord inkommit, en del redan under den meng. perioden, t. ex. sb. *sloop, yacht, deck, skipper, boor*; vb. *frolic, loiter, rove*. Från italienskan (i synnerhet konsttermer) och spanskan (i mindre grad) har engelskan, liksom andra europeiska språk, fått åtskilliga ord. De i brittiska Indien lefvande engelsmännens tal vimlar af lånord ur de ostindiska språken, och åtskilliga ha under tidernas lopp fått en erkänd plats äfven i Englands språk, såsom *jungle, punch* (drycken), *toddy, cheroot, chintz* o. a.

Engelskans ordförråd är rikare än något annat europeiskt språks. En undersökning af orden i en stor engelsk ordbok visar, att de franska och latinska elementen äro tillsammans nära tre gånger så talrika som det inhemska. Men af de franska och ännu mera de latinska orden är en stor procent i sällsynt

Tryckt den $^{22}/_{5}$ 07 7 b. 19

bruk, under det att bland det inhemska elementet däremot befinna sig språkets allmännaste och viktigaste ord, särskildt de för satsbildningen oundgängligaste, såsom hjälpverben, artiklarna, pronomina och med få undantag alla prepositioner och konjunktioner. Man kan med lätthet skrifva ett långt stycke text med endast inhemska ord, men det möter svårighet att af blott franska och latinska element sammansätta annat än korta meningar. Proportionen mellan inhemska och främmande ord växlar betydligt hos olika författare. Den engelska bibelöfversättningen (1611) har alltid beundrats för sitt enkla, värdiga språk med dess starka "anglosaxon" element. Af de sjuttio ord, som ingå i "The Lord's Prayer" (Fader vår), äro endast sex af fransk-latinskt ursprung. Äfven hos Shakspere är det inhemska språkelementet afgjordt öfvervägande. Bland författare, som ha förkärlek för de latinska lånorden, äro t. ex. Samuel Johnson och Macaulay. Men huru stark språkblandningen i många skrifter än må vara i afseende på ordvalet, språket bibehåller dock alltid sin engelska grundkaraktär oförkränkt, därigenom att böjning och syntax äro byggda på inhemsk grund.

Inom engelska högspråket (*the king's english*) finnas flera sinsemellan skiljaktiga stilarter (språknyanser, språkgradationer). Skriftspråket (*the literary language*) afviker genom vissa allmänna drag från talspråket (*the colloquial language*). Inom skriftspråket intages den viktigaste platsen af den vanliga prosan, normalprosan. Trots det ogynnsamma inflytande, som de klassiske latinske författarna såsom mönster utöfvat, är denna öfverlägsen den tyska i enkelhet och klarhet, ehuru den icke på långt när kan mäta sig med den franska. Karakteristisk för den engelska nationen är den omfattning, hvari bibliska uttryck (t. ex. The anglo-japanese alliance has brought us near to Armageddon) och sporttermer (t. ex. he pulls a good oar in the present ministry) ingått äfven i det vanliga språket, där äfven de senare genom bruket ofta h. o. h. eller så godt som h. o. h. förlorat den karaktär af slang, som de i början hade.

Det nuvarande uttalet. Långt efter att ett enhetligt högspråk (skriftspråk) hade stadgat sig inom litteraturen, var talspråket och i synnerhet uttalet mycket olika äfven inom den bildade klassen i olika delar af England; här gjorde sig inflytandet af de lokala folkdialekterna ännu länge gällande. I våra dagar äro det bildade talspråket och dess uttal, i stort sedt, lika inom hela England, ehuru smärre skiljaktigheter i uttalet finnas kvar. Såsom det mönstergilla uttalet, *standard pronunciation*, är att anse den bildade klassens vårdade uttal i London och omgifvande bygd, eller, i allmänhet sagdt, Syd-England med uteslutning af dess sydvästra del. Kännetecknande för detta uttal äro framför allt det nästan diftongiska ljudet hos de äldre enkla långa vokalerna, t. ex. i *name*, *go*, hvilket utvecklade sig under 19:e årh., samt den svagt vibrerade r-konsonanten, t. ex. i *right*, *try*, *fearing*, som i vissa ställningar öfvergår till s. k. "vocal murmur", t. ex. i *fear*, eller helt och hållet förstummas, t. ex. i *far*, *farther*.

Från England har det engelska språket utbredt sig till andra länder. — Skottland. Redan under den fornengelska perioden vann engelskan insteg i Skottland. Det skotska låglandets engelska dialekt, lågskotskan, var nära öfverensstämmande med den s. k. nordangliskan (se ofvan), och den lefver ännu i dag såsom folkspråk, s. k. *broad scotch* ("braid scots"). Såsom skriftspråk bibehöll sig lågskotskan till inemot midten af 16:e årh., då engelska högspråket blef äfven Skottlands skriftspråk. I vår tid är det endast en ringa bråkdel af Skottlands befolkning, som talar endast keltiska, något flera äro tvåspråkiga. Det bildade talspråket i Skottland har ända in i våra dagar rönt stark inverkan af lågskotskan. Ett framträdande drag är det släpande uttal af vokalerna, som engelsmännen beteckna med uttrycket *the scotch drawl*. Under 14:e—16:e årh. stod Skottland i liflig beröring med Frankrike (Paris), och många högfranska ord fingo då inträde i lågskotskan. — Irland. Den engelska kolonisationen i Irland egde rum hufvudsakligen under 16:e—17:e årh. Från den tidens engelska talspråk har den engelska, som talas i östra och nordöstra Irland, ännu bevarat åtskilliga ålderdomliga drag; så t. ex. uttalas sådana ord som *leave*, *receive*, *please*, *decent*, *tea* m. fl. ännu med ē-vokal af de mindre bildade. Irländarnas uttal af engelskan har äfven påverkats starkt af irländskan och betecknas af engelsmännen såsom *the irish brogue*.

Wales och Cornwall (se dessa ord och Gaeliska språket och litteraturen samt Kymriska språket).

Nord-Amerikas förenta stater äro utan all jämförelse den viktigaste landvinning, som det engelska språket gjort. Den första engelska kolonien, Virginia, grundades 1607. Ända till den politiska skilsmässan (1776) stod det amerikanska litteraturspråket fullständigt under moderlandets språkliga inflytande, och ännu långt senare sökte de amerikanske författarna (Washington Irving, Fenimore Cooper o. a.) att följa de engelska mönstren. I våra dagar är förhållandet ett annat. Icke blott talspråk och tidningsspråk förete många egna drag vid jämförelse med högspråket i England, utan äfven i de fleste moderne amerikanske författares arbeten framträda, visserligen i mycket olika grad hos olika författare, språkliga egendomligheter (amerikanismer), som stämpla dem som barn af den store unionen. Olikheterna mellan det nu lefvande engelska språket i Amerika och i England bestå dels däruti, att många ålderdomliga språkbruk från 17:e och 18:e årh. bevarats i Amerika, hvilka försvunnit ur det bildade språket i England, dels däruti att i Amerika nya ord inkommit i språket, nya uttryck och nya ordbetydelser utvecklat sig, som äro okända i England. Egendomligt för de nordöstra kuststaterna (New England) är det genomgående nasala uttalet, s. k. *American twang*, af alla språkljuden.

Engelskan såsom världsspråk. Inte europeiskt språk, icke en gång latinet under romerska kejsardömet, har någonsin haft en så snabb tillväxt i afseende på antalet af dem, som talade det, som engelskan haft under 1800-talet, hvarunder de icke blott upphunnit alla sina medtäflare, utan lämnat dem långt bakom sig, mänskligt att döma, för alltid. Vid nyare tidens början var antalet af dem som hade engelska som modersmål, knappast hälften af dem, som talade tyska, franska, spanska eller italienska; ännu vid 19:e årh:s ingång hade engelskan knappt kommit i jämbredd med de tre förra språken, men stod nu framför italienskan. Däremot

torde i våra dagar antalet af personer, som ha engelska som sitt modersmål, inom Storbritannien och dess utomeuropeiska besittningar (Australien, Syd-Afrika, Ostindien, Canada, m. fl.) kunna beräknas till omkr. 60 mill. Om därtill läggas de 80 mill. i Nord-Amerikas förenta stater, hvilkas modersmål (i vissa fall ännu "andra modersmål") engelskan är, blir slutsumman omkr. 140 mill. Hvarken tyskan, med omkr. 65 mill., eller franskan, med omkr. 40 mill., kan längre jämföras därmed. I betraktande af denna stora numeriska öfvervikt hos de engelsktalande folken, deras expansions- och attraktionskraft, deras kolonisationstalang, deras utbredning till gynnsamma områden på jordklotet, där utrymme finnes till utvidgning, samt icke minst engelska språkets enkla grammatiska byggnad synes det vara antagligt att, om framtiden skall få ett världsspråk, d. v. s. ett språk, som, utan att uttränga de nationella språken, blir det allmänna meddelelsemedlet mellan folk och individer med olika tungomål, så kommer engelskan att bli detta världsspråk.

Litt.: E. Sievers, "Angelsächsische grammatik" (3:e uppl. 1898), K. Bülbring, "Altenglisches elementarbuch" (I, 1902), Bosworth och Toller, "Anglosaxon dictionary" (1882—98), Grein, "Sprachschatz der anglos. dichter" (1861—62), L. Morsbach, "Mittelenglische grammatik" (ofullbordad, 1896), B. ten Brink, "Chaucers sprache und verskunst" (2:a uppl. 1899), Stratmann, "Middle-english dictionary" (ny uppl., af H. Bradley, 1891), E. Mätzner, "Altenglisches wörterbuch. A—M." (1878—1900) och "Englische grammatik" (2:a uppl., 1873—75), C. F. Kock, "Historische grammatik der englischen sprache" (2:a uppl., 1878), H. Sweet, "New english grammar" (1892—98), F. Kluge, "Geschichte der englischen sprache" (i Pauls "Grundriss der germanischen philologie", 2:a uppl., I, 1901), J. Storm, "Englische philologie. I. Die lebende sprache" (1892), A. Ellis, "Early english pronunciation" (1869—89, hela 5:e delen egnad åt de lefvande folkdialekterna), J. Murray, "The Oxford english dictionary: a new english dictionary on historical principles. A—M. O—R." (under utgifning sedan 1884), "The century dictionary" (1889—92), Funks "Standard dictionary" (1904), J. Wright, "English dialect dictionary" (1898—1905; med bibliografi och grammatik), Jamieson, "Dictionary of the scottish language", E. Morris, "Austral english dictionary" (1898), de i art. Amerikanism uppräknade arbetena, Wenström och Lindgren, "Engelsk-svensk ordbok" (1889), Wenström och Harlock, "Svensk-engelsk ordbok" (1904). A. E.

Engelska svetten, *med.*, var medeltidens sista stora epidemi. Den uppträdde fem särskilda gånger: 1486, 1507, 1518, 1529 och 1551, hvarefter den icke vidare försports. De förnämsta symtomen voro ymnig svett och oemotståndligt begär till sömn. Det var i synnerhet kraftfulla och unga personer, som angrepos, och inom dygnet, ofta efter blott 2—3 timmar, följde döden. De, som tillfrisknade, voro icke säkra för recidiv flera gånger. Under de tre första åren farsoten uppträdde, liksom ock under det femte, höll den sig egentligen inom England. (Icke ens Skottland eller Irland blef hemsökt.) Till och med när den visade sig i Calais 1518, var det endast de där boende engelsmännen, som angrepos, ej fransmännen. Endast under sitt fjärde uppträdande, maj—dec. 1529, tyckes epidemien ej ha fäst sig vid nationaliteten. Den drog då såsom en svedjebrand genom England, Tyskland, Polen, de skandinaviska länderna och Schweiz, föregången och åtföljd af särdeles fuktig väderlek och svår hungersnöd. — Om dess härjning i Sverige 1529, där den "vankade" vid Mikelsmässetiden (29 sept.), skrifver Tegel i "Gustaf I:s historia" bl. a., att farsoten var "en slijk förfärligh och besmitteligh siuka, at ther en man eller qvinna bedst gick karsk och helbregdh, kom honom uppå en kall swett, såsom en wäderflaga, och hwar then samma icke strax togh sigh til wara, lade sigh nidh i sängen och swettedes under kläderne uthi fyre och tiugu tijmar, och hölde sigh wäl til, så at platt intet wäder kunde komma til hans lekamen, tå bleff han strax dödh, innan twå eller tree tijmar, och motte han slätt intet soffua uthi the fyre och tiugu tijmar, så frampt han wille bliffua widh lijffuet."

Äfven i Sverige gjorde sig alltså gällande den gamla tron på nödvändigheten af svettning vid alla feberaktiga sjukdomar, och ju starkare den var, dess bättre. I Tyskland gick man så långt, att man till och med fastsydde täcken och bolstrar kring de sjuka. Där insåg man dock snart nog skadligheten af denna behandling, i synnerhet sedan erfarenheten i England under de föregående epidemierna blifvit bekant, hvarför man redan i aug. 1529 började nöja sig med några timmars lindrig svettning. Man afstod till och med från de då så brukliga "hjärtstärkande" medlen, och allt allmännare blef talet, att "svettsjukan ej ville hafva några medikamenter". Bg.*

Engelska svinraser. Se Svinafvel.

Engelska systrar (eng. *English institute of B. V. Mary*), nunneorden, som stiftades af Mary Ward i York 1609 och efter åtskilligt motstånd erhöll påflig sanktion 1703. Orden eger kloster i Irland, Frankrike, Syd-Tyskland och Italien, och dess verksamhet består i sjukvård samt ungdomens undervisning icke minst i den katolska missionens tjänst. Medlemmarna utgöras af adliga "fröknar" och tjänande "systrar". Dräkten är för alla densamma: svart klänning och slöja samt hvit, bred krage och hvit mössa. (J. T. B.)

Engelsk dam. Se Damspel.

Engelske sygebehandling. Se Hemliga medel.

Engelsk fullblodshäst. Se Fullblod.

Engelsk jakthäst. Se Hunter.

Engelsk lakrits. Se Lakritsrot.

Engelsk senap. Se Senap.

Engelsk spenat, *bot.* Se Rumex.

Engelskt charpi. Se Charpi.

Engelskt fläckvatten. Se Fläckvatten.

Engelskt horn (it. *corno inglese*, fr. *cor anglais*), *mus.*, förr äfven kalladt altoboe, ett träblåsinstrument, liknande oboen, men en kvint djupare stämdt och med böjdt munrör. Det är stämdt i *F*-dur, ljuder en kvint djupare än det skrifves och har ett omfång från *e* till a^2; karaktären är hemlighetsfullt sorgmodig. Uppfinnaren är okänd. På Seb. Bachs tid var instrumentet, under

Engelskt horn.

namn af oboe da caccia (lieformigt böjdt och läderbeklädt), mycket i bruk, föll sedermera i glömska, men har i förbättrad form genom nyare tonsättare (Rossini, Berlioz, Meyerbeer, Wagner och dennes efterföljare) åter börjat användas. A. L.*

Engelskt plåster l. Musch-(mouche-)plåster var förr upptaget i Svenska farmakopén under benämningen *sericum adhæsivum*. Detta plåster utgöres af tunt ("människofärgadt" eller svart) siden (taft), bestruket med hvitt gelatin (10 dlr), som blifvit löst i kokande destilleradt vatten (110 dlr). I denna lösning tillsättas smärre kvantiteter koncentrerad sprit och glycerin. Ett gram gelatin (i lösning) är tillräckligt för en taftyta af 200 kvcm. Plåstret nyttjas till att skydda finnar och hudlösa ställen, att häfta ihop små skråmor i huden o. s. v. O. T. S.*

Engelskt rajgräs, *bot.* Se Lolium.

Engelsk trädgårdsstil. Se Trädgårdskonsten.

Engelskt rödt, *kem.*, röd målarfärg, som utgöres af järnoxid. P. T. C.*

Engelskt salt, *kem.*, *med.*, svafvelsyrad talkjord eller magnesiumsulfat, framställdes först af Grew, 1694, ur källorna vid Epsom, hvarför det först kallades Epsomsalt. Sedermera erhölls samma salt vid Shootershill i Kent. 1710 upptäckte engelsmannen Hoy, att det kunde framställas ur moderluten vid saltkokerierna genom tillsättande af järnsulfat. Man fick sålunda detta salt, både naturligt och konstgjordt, först från England, hvarför det kallades "Engelskt salt", dess populära namn ännu i dag. Det finnes för öfrigt i hafsvattnet och i många salta källors vatten (Seidlitz, Saidschütz, Püllna o. s. v.) och är ett af de oftast anlitade laxermedlen, hvilka ej sällan af allmänheten på eget bevåg tillgripas. Sv. farmakopén upptager för detta ändamål utom själfva saltet, *Sulfas magnesicus*, äfven *Solutio sulfatis magnesici carbonica*, "bittervatten", en lösning af 1 del magnesiumsulfat i 5 delar källvatten, som mättas med kolsyra. Ett glas af detta bittervatten är i de flesta fall tillräckligt att framkalla ymniga uttömningar från tarmkanalen. Af saltet gifvas 15 till 50 gr., lösta i vatten, antingen på en gång eller i smärre, förnyade doser. Medlet kan lämpligen användas mot förstoppning, vid blodträngningar åt inre delar och i början af inflammationer, likväl alldeles icke då det kan vara fråga om någon inflammatorisk sjukdom i magen och tarmkanalen eller i bukhinnan. Det är ett bittert smakande medel, som ofta framkallar knip och slitningar i tarmarna, om också icke i högre grad. — Om verkan af detta och andra afförande salter se Afförande medel. O. T. S.*

Engelskt silfver. Se Argent anglais.

Engelskt skinn, en tät och fast bomullsväfnad af fin kvalitet, väfd i 5-skaftad satinbindning af starkt, tvinnadt varpgarn och mjukt inslag, hvilket senare sammanpackas mycket tätt. Den användes till underkläder, snörlif, tygskor, broderier m. m. Jfr Mollskinn. G. A. W.

Engelsk tyll. Se Bobbinet.

Engelsk-tyska legionen (eng. *King's german legion*) kallades den af tyskar, hufvudsakligen hannoveraner, rekryterade truppstyrka, som engelska regeringen underhöll på kontinenten i krigen mot Napoleon, sedan den kur-hannoveranska armén blifvit upplöst genom fördragen i juni och juli 1803. Legionen stod under befäl af hertigen af Cambridge. Ingen engelsman, fransman eller italienare fick tjäna i densamma. 1 sept. 1807 räknade legionen 13,322 man. Den användes aldrig samlad, men delar af densamma deltogo i engelsmännens alla krigsföretag. Mest utmärkte den sig under krigen på Pyreneiska halfön och vid Waterloo. Legionen upplöstes 1816, hvarefter en stor del af densamma ingick i den nyuppsatta hannoveranska armén. C. O. N.

Engelsk ugn. Se Bly 2.

Engelsk växel. Se Växel.

Engelsted, Malthe Odin, dansk målare, f. 8 aug. 1852 på Nivaagaard vid Öresund, blef student 1870 och studerade 1873—79 vid konstakademien. Han utställde första gången 1880. 1891 gick han öfver till "den fria utställningen", bland hvars stiftare han var en. E. har jämte humoristiska genrestycken — *Gymnastiklektion i en byskola*, *Skolgossen inför inspektören* m. fl. — målat en följd af religiösa taflor, till största delen hållna i äldre tiders mera naiva stil. Nationalmuseum i Stockholm eger *Abraham på väg till Moria berg* (1892). Ph. W. (G—g N.)

Engelstoft. 1. Laurids E., dansk historiker, f. 1774, d. 1851, var från 1803 professor i historia vid Köpenhamns universitet. 1812—32 och 1840—48 var han medlem af direktionen öfver universitetet och de lärda skolorna. E. författade flera ypperliga afhandlingar, t. ex. *Forsög til en skildring af qvindekjönnets huslige og borgerlige kaar hos skandinaverne för christendommens indförsel* (1798), *Philip August, konge af Frankrig, og Ingeborg, prindsesse af Danmark* (1801) och *Tanker om nationalopdragelsen* (1808). Hans "Udvalgte skrifter" utkommo i 3 bd 1859—62.

2. Kristian Thorning E., den förres systerson och adoptivson, dansk teolog, f. 1805, d. 1889, blef 1834 professor i kyrkohistoria vid Köpenhamns universitet och 1851 biskop öfver Fyns stift. Han utgaf åtskilliga för grundlighet utmärkta kyrkohistoriska skrifter, t. ex. *Liturgiens historie i Danmark* (1840), *Paulus Eliæ, en biographisk-historisk skildring fra den danske reformationstid* (1848), *Kirkeordinantsens historie* (1860) och *Odense byes historie* (1862; 2:a uppl. 1880). Tillsammans med C. E. Scharling utgaf han 1837—49 "Theologisk tidsskrift" och 1850—59 "Nyt theologisk tidsskrift". E. Ebg

Engeltofta, gods. Se Ängeltofta.

Engern, del af det gamla Sachsen. Se Angrivarier.

Engerth, Eduard von, österrikisk målare, f. 1818, d. 1897, gjorde sina grundläggande studier vid Wiens konstakademi, vid hvilken han 1865 blef professor. I Rom, där han länge vistades såsom kejserlig pensionär, utförde han flera af sina förnämsta taflor, bl. a. *Konung Manfreds familj efter slaget vid*

Benevento (i Wiens hofmuseum, som äfven eger *Slaget vid Zenta* och *Kejsarparets kröning*). Andra arbeten af E. äro *freskerna i Altlerchenfeldkyrkan* i Wien (dels efter egna, dels efter Führichs kompositioner), freskcykler ur *Figaros bröllop* och *Orfeussagan* (i Wiens operahus). E. var 1871—92 direktor för kejserliga tafvelgalleriet, öfver hvilket han utgaf en katalog (3 bd, 1882—86). (G—g N.)

Engeström, von, svensk adlig ätt. Denna släkt, af hvilken en gren 1809 erhöll friherrlig och 1813 greflig samt andra grenar adlig värdighet, härstammar från Skåne. Namnet torde vara taget efter staden Ängelholm, hvarest Åke Jönsson, fader till kronobefallningsmannen Jonas Åkesson, hvars barn antogo namnet E., var klockare. Den icke adliga Engeströmska släkten har varit vidt utgrenad, i synnerhet i södra Sverige. Flera af dess medlemmar ha varit präster och civila ämbetsmän. En medlem, Jonas Albin E. (f. 1787, d. 1846), var professor i kemi vid Lunds universitet. Så väl de oadliga som de adliga grenarna fortlefva ännu; af de sistnämnda är den grefliga bosatt i preussiska Polen. Sedan 1879 bär hufvudmannen för denna gren namnet Benzelstierna von E. En i Tyskland fortlefvande adlig gren af ätten kallar sig sedan 1872 von Dahlstjerna und von Engeström. T.

1. Johan E., son af den ofvannämnde Jonas Åkesson, biskop, f. 21 nov. 1699 i Lilla Slågarps socken i Malmöhus län, d. 16 maj 1777, blef student i Lund 1715 och promoverades 1723 till filos. magister. Han egnade sig med ifver åt studiet af de orientaliska språken och vistades någon tid, innan han promoverades, i Nord-Tyskland, hvarest han af rabbiner vid synagogan i Hamburg erhöll undervisning i hebreiska. Känd såsom skicklig orientalist, fästes han vid universitetet 1729 såsom adjunkt i filosofiska fakulteten och befordrades (efter H. Benzelius) till professor i österländska och grekiska språk 1732. Såsom akademisk lärare utgaf han en mängd filologiska disputationer, bland hvilka *Grammatica hebræa biblica* (utg. i 8 disputat., 1731—33) är hans mest betydande arbete, länge användt vid det akademiska studiet i Sverige och vid sitt första framträdande fördelaktigt vitsordadt äfven i utlandet. E. förflyttades 1742 till en teol. professur och prästvigdes kort därefter samt blef följande året förste teol. professor och domprost i Lund. 1746 blef han teol. doktor. Teologen E. har efterlämnat ett namn såsom "uppriktig förföljare af alla novatorer". Han hade också, sedan han 1748 efterträdt Benzelius äfven såsom biskop öfver Lunds stift och prokansler vid universitetet, tillfälle att i vidsträckt mån verka för bekämpandet af alla irrläror och friare rörelser inom kyrkan. Såsom universitetets prokansler var E. ett villigt redskap åt den stränge kansleren Palmstierna, den bekante hattchefen, hvars politiska åsikter han delade, och han förvaltade under ett år efter dennes afgång själf kanslersämbetet. E. bevistade riksdagarna 1751, 1755—56 och 1760—62, men deltog icke på ett mera bemärkt sätt i partistriderna. E. var gift med ärkebiskop J. Benzelius' dotter Margareta Benzelstierna. Hans barn erhöllo, "för faderns förtjänster", vid kröningen 1751 adlig värdighet och antogo namnet von Engeström. T.*

2. Jakob von E., den föregående son, kansliråd, historiskt bekant såsom invecklad i sammansvärjningen mot Gustaf III, f. 1 nov. 1735 i Lund, d. 14 nov. 1802 i Uppsala. Efter att ha studerat vid Lunds universitet inskrefs han 1755 i Kanslikollegiet, utnämndes s. å. till kanslijunkare och 1762 till kungl. sekreterare. Såsom ambassadsekreterare var han närvarande vid kejsarvalet och kröningen i Frankfurt 1764, hvarefter han företog resor i utlandet till 1766. Efter hemkomsten befordrades han (s. å.) till presidentssekreterare (kabinettssekreterare), ett ämbete, som han redan förut såsom tillförordnad förvaltat. Vid riksdagen 1769 var E. sekreterare i sekreta utskottet, och 1776 befordrades han till kansliråd. 1783—84 var E. t. f. landshöfding i Uppsala län, hvilken syssla han icke utan utmärkelse förvaltade. 1779 valdes E. af adeln till bankofullmäktig och innehade detta förtroendeuppdrag ännu 1792, då han dömdes sina ämbeten förlustig. E. var en skicklig ämbetsman och hade ärft sin mödernesläkts, Benzeliernas, intresse för vetenskapliga sysselsättningar och litterära samlingar. Vid Vitterhetsakademiens återupplifvande 1786 var han en af de förste, som valdes till ledamöter, och han var invald i Vet. akad. 1792, ehuru valet, med anledning af hans delaktighet i det kort därefter inträffade konungamordet, förklarades ogiltigt. I Vitt. akad:s handl. skref han åtskilliga uppsatser, bl. a. *Om framfarna åldrars vittre landsmän*, hvarjämte han i handskrift efterlämnat icke obetydliga samlingar i historia (särskildt till Skånes historia), numismatik, genealogi m. m. (Hans handskrifter, bland hvilka finnes en mindre brefsamling, öfvergingo efter hans död till brodern grefve L. v. E., med hvars bibliotek de kommo till K. bibl.) E. var en försiktig och tillbakadragen man och spelade ingen framstående roll i det politiska lifvet. Han tillhörde emellertid oppositionen mot Gustaf III och talade vid 1789 års riksdag mot säkerhetsakten. Han var en varm anhängare af politisk frihet, och bland hans efterlämnade papper finnes ett utkast till en i frihetstidens anda affattad ny regeringsform, med en skarpt begränsad konungamakt och en representation, vald klassvis för en tid af tre år. Förslaget var (enligt en å handskriften gjord anteckning af brodern L. v. E.) föranledt af en 1791 tilltänkt plan till en "civil revolution", som skulle ha egt rum, om Gustaf III inlåtit sig i krig mot Frankrike. — Efter konungamordet 1792 häktades E. såsom misstänkt för delaktighet i mordsammansvärjningen. Misstan-

karna voro icke alldeles ogrundade. Visserligen synes E. icke ha tillhört anstiftarna af mordplanen eller personligen gillat densamma, men såväl Liljehorns bekännelse som hans egen förklaring bevisade, att han hade kunskap om mordanslaget och att han med Liljehorn och Pechlin diskuterat de åtgärder, som borde vidtagas i händelse af konungens död. Egendomligt nog anträffades under rannsakningen icke det ofvan omförmälda, ännu bevarade utkastet till en ny grundlag, ehuru dess tillvaro var ryktesvis känd af samtiden. Hofrätten dömde E. till lifstids fängelse samt förlust af adelskap och riddarorden, men domen mildrades till tjänstens förlust och tre års fästning på Vaxholm. Han flyttades dock redan 1792 till Uppsala och fick efter någon tid frihet att besöka sin egendom Kipplingeberg i Uppland. E:s under fängelsetiden förda dagbok förvaras på Grönsö. T. (L. S.)

3. Gustaf von E., den föregåendes broder, mineralog, f. 1 aug. 1738 i Lund, d. 12 aug. 1813 i Uppsala, inskrefs 1756 såsom auskultant i Bergskollegium. Under ledning af Brandt och den berömde Cronstedt studerade han kemi och mineralogi, inhämtade hos den sistnämnde det praktiska af bergshandteringen och företog studieresor till Norge (1760) samt England, Holland och Preussen (1764). I London utgaf han på engelska en, sedermera till svenska öfversatt, afhandling: *Nyttan af blåsröret i mineralogien*. Han anställdes som proberare 1764, befordrades 1768 till myntgardien, blef 1774 assessor i Bergskollegium och 1781 bergsråd. Vet. akad. kallade honom till ledamot 1770. I dess handlingar finnas af honom 10 mindre uppsatser, alla i kemi och mineralogi, hvarjämte han efterlämnade ett par presidiital. 1781—84 utgaf han första delen af ett större arbete, *Laboratorium chymicum*. — E. ansågs af samtiden såsom en skicklig mineralog. Han erhöll ett hedrande anbud att träda i rysk tjänst, hvilket han dock afböjde af kärlek till fäderneslandet. I det offentliga lifvet tog han, i motsats till sina bröder, föga del. Sedan han 1794 erhållit afsked från befattningen såsom myntgardien, lefde han i tillbakadragenhet på sin egendom Vrå i Uppland. T.*

4. Johan von E., den föregåendes broder, politiker och partiman, f. 13 okt. 1743 i Lund, d. 30 dec. 1807 på sin egendom Lina, i Södermanland, studerade vid universitetet i sin födelsestad. 1760 inskrefs han såsom auskultant i Svea hofrätt och 1762 såsom e. o. kanslist i Krigsexpeditionen, hvarest han s. å. blef ord. kanslist, samt befordrades 1773 till protokollssekreterare. Vid 1792 års riksdag valdes han till fullmäktig i Riksgäldskontoret, hvilken befattning han innehade till 1800 års riksdag. — Sin riksdagsmannabana började han vid 1769 års riksdag, då han valdes till ledamot af tulldeputationen. Han bevistade sedermera alla följande riksdagar, med undantag af riksdagen i Gäfle 1792, och var vid riksdagen 1771—72 ledamot af protokollsdeputationen samt 1786 af statsutskottet. Öfver sin verksamhet vid de båda sistnämnda riksdagarna har han efterlämnat anteckningar, som ega betydande historiskt intresse. Genom sin släkts traditioner och till följd af personlig öfvertygelse tillhörde E. under frihetstiden hattpartiet samt gjorde sig känd såsom en ifrig och oförskräckt anhängare af det fria statsskicket. Efter revolutionen 1772 slöt han sig till de missnöjde och förblef under hela Gustaf III:s regering en afgjord motståndare till hvarje konungens ingrepp i ständernas rättigheter. Redan 1778 uppträdde han i öppen opposition mot hofvet, och vid riksdagarna 1786 och 1789 tillhörde han oppositionens mest energiske och talföre målsmän, ehuru han, enligt hvad han själf upplyser, icke hade tillträde till "de finaste öfverläggningarna". Vid statskuppen 1789 arresterades E. i likhet med de öfrige oppositionsledarna på riddarhuset och frigafs först efter riksdagens slut. Hans val till riksgäldsfullmäktig 1792 — oaktadt han icke bevistade riksdagen i Gäfle s. å. — var ett bevis på det anseende han åtnjöt inom riddarhuset och på samma gång möjligen en yttring af det rådande missnöjet med konungen, som, enligt en samtida anteckning, ansåg E. "såsom sin personlige fiende". — Liksom brodern Jakob, ehuru med mindre skäl, blef E. inblandad i rannsakningen om Gustaf III:s mord. Hans personliga bekantskaper, i förening med hans politiska åsikter och ofta hänsynslösa uppträdande, gjorde honom från början misstänkt. Emellertid hade han försiktigt undvikit att mottaga förtroenden om de sammansvurnes planer, och därför kunde han fällas endast till ett års suspension från sin protokollssekreterartjänst. Öfver tilldragelserna i Stockholm mars—maj 1792 har han efterlämnat en berättelse, som innehåller karakteristiska bidrag till historien om rannsakningen. Under slutet af sin lefnad blef E. mera monarkiskt sinnad, utan att öfvergifva sina konstitutionella ideal. Han väntade sig mycket af Gustaf IV Adolfs rättrådiga karaktär och tillhörde vid 1800 års riksdag de moderate eller centern, som i allmänhet gick tillsamman med hofpartiet mot den nya radikala oppositionen. Sina sista år tillbragte E., skild från det offentliga lifvet, på sin egendom Lina. — E. var en utpräglad partiman, orädd och stridbar, advokatoriskt anlagd och väl förfaren i den parlamentariska intrigens konst, men hans minne fläckas ej af egennytta eller vinstbegär, och hans redbara karaktär, öfvertygelsetrohet och grundliga insikter förskaffade honom allmän aktning. Hans efterlämnade *Historiska anteckningar* utgåfvos 1877 af E. V. Montan med tillägg af åtskilliga bref och en utförlig historisk skildring af hans politiska verksamhet. (L. S.)

5. Lars von E., den föregåendes broder, grefve, diplomat, utrikes statsminister, f. 24 dec. 1751 i Stockholm, d. 19 aug. 1826 på sin egendom Jankowicz i Polen. Han blef 1757 student i Lund, inträdde 1770 i Riksarkivet, som då var en afdelning af Kanslikollegium, och tjänstgjorde där till 1773, då han förflyttades till det s. k. Presidentskontoret (kabinettet för utrikes brefväxlingen), hvars närmaste chef var hans broder Jakob v. E. 1776 befordrades han till byråchef i Presidentskontoret, där han fortfor att tjänstgöra till 1782. Hans arbetsifver och älskvärda väsen, måhända äfven hans fördelaktiga utseende, fäste Gustaf III:s upp-

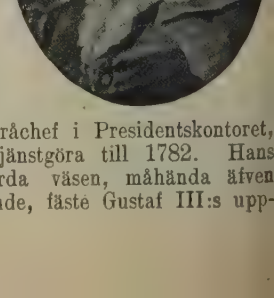

märksamhet på honom. 1782 blef han chargé d'affaires vid hofvet i Wien, hvarest han var anställd till slutet af 1787, då han erhöll befallning att, till en början utan officiell ställning, afgå till Polen, där Sverige sedan 1769 ej haft någon diplomatisk representation, för att inhämta kännedom om förhållandena därstädes och om möjligheten af Polens anslutning till Sverige under det påtänkta kriget mot Ryssland. 1788 blef han ministerresident och 1790 envoyé vid hofvet i Warschau. E:s verksamhet i Polen är ett vackert blad i den svenska diplomatiens historia. Hans plats var under kriget med Ryssland en af de betydelsefullaste af Sveriges diplomatiska poster. Genom den gingo då de viktigaste nyheterna från och om Ryssland, dem E. med outtröttligt nit samlade och inberättade, på samma gång han såsom sin hufvuduppgift betraktade att söka frigöra Polen från dess skymfliga beroende af Ryssland för att i stället göra det till en för Sverige nyttig bundsförvant mot detta land. I detta syfte arbetade han oaflåtligt, muntligt och skriftligt, äfven genom broschyrer och tidningsartiklar och sökte på alla sätt samla och stärka de antiryska fraktionerna i Polen samt i Preussen förskaffa landet ett mindre farligt stöd. Vid de polska riksdagarna utöfvade han också ett ej ringa inflytande och hade en betydande del i afslutandet af 1790 års förbund mellan Polen och Preussen, som dock, efter freden i Värälä, ej fick någon större betydelse för Sverige. Från vistelsen i Polen bibehöll han emellertid ständigt en stark motvilja mot den ryska politiken. Genom sitt giftermål med en polsk grefvinna Chlapowska fästes han ytterligare vid Polen, erhöll infödingsrätt såsom polsk adelsman, deltog med intresse i landets politiska lif samt var högt uppburen af de polske patrioterna. — Gustaf III förstod att uppskatta hans nit och duglighet, trots hans tidigare opposition vid 1778 års riksdag, samt lät ej heller de äldre bröderna von E:s förhållande inverka på sina tänkesätt om honom. Såsom fosterlandsvän ogillade E. visserligen på det bestämdaste Anjala-förbundet och adelns stämplingar, men äfven åtskilligt af konungens uppträdande på 1789 års riksdag och sade stundom i sina skrifvelser konungen dristiga sanningar. Så afrådde han alltjämt Gustaf III från hans planer på Polens krona.

Vid konungamordet 1792 befann sig E. på hemresa till fäderneslandet, där han sökte utverka lindring i sina bröders öde. Förmyndarregeringen anförtrodde honom 1792 den ansvarsfulla hofkanslerssysslan, hvilket ansågs antyda ett omslag i Sveriges yttre politik till franska republikens förmån och därför med missnöje förnams af Ryssland. Emellertid tröttnade han snart vid den Reuterholmska styrelsen och afgick 1793 såsom envoyé till London. Där vistades han 1794 och större delen af 1795, ifrigt sysselsatt att bevaka den svenska sjöfartens intressen mot kaperierna under Englands krig med Frankrike. 1795 utnämndes han till minister vid österrikiska hofvet och begaf sig s. å. öfver Paris på väg till Wien, men möttes i Regensburg af det oväntade tillkännagifvandet, att österrikiska hofvet undanbedt sig honom såsom Sveriges representant, under föregifvande att hans långa uppehåll i Paris under resan gjort honom misstänkt. E. såg däruti ryska regeringens inflytande. — Utan diplomatisk anställning vistades han i Tyskland 1796—98, tills han sistnämnda år utnämndes till svensk envoyé i Berlin. Oaktadt det anseende för nit och duglighet han äfven på denna plats åtnjöt hos Gustaf IV Adolfs regering, hade han likväl, på grund af sina kända sympatier för Frankrike och sina antilegitimistiska åsikter, aldrig denne konungs fulla förtroende. Utan någon yttre anledning entledigades han 1803 helt oväntadt från sin beskickning och tillbragte sedermera 6 år utan bestämd anställning, dels på sin egendom i Polen, dels på resor, hvilka 1806—08 utsträcktes till Sverige. Efter statshvälfningen 1809 återkallades E. af hertig Karl, som han stod nära, till Sverige och utnämndes omedelbart efter sin ankomst till kanslipresident samt efter den nya grundlagens antagande till statsminister för utrikesärenden. S. å. blef han friherre och serafimerriddare, 1810 kansler för Lunds universitet samt 1813 grefve. Hos konung Karl XIII egde han stort inflytande; till åtskilliga af sina kolleger i regeringen, särskildt vissa af "1809 års män", såsom Adlersparre m. fl., stod han däremot stundom i spändt förhållande. Likväl genomdref han vanligtvis sina meningar, hvilka han oförskräckt och ihärdigt försvarade. Vid tronföljarvalet 1810 förhöll han sig passiv, ehuru hans sympatier ingalunda voro för "en fransk general". Efter Karl Johans ankomst fogade han sig emellertid lydigt efter dennes härskarvilja. E:s inflytande på utrikespolitiken blef under Karl Johans styrelse minskadt — 1812 års politik gick i motsatt riktning mot E:s sympatier, och uppgörelsen med Norge hade han önskat mera grundlig —; men på den inre styrelsen fortfor han länge att öfva stort inflytande genom sin redbarhet, seghet och frimodighet samt sin personliga ställning till den gamle konungen, äfvensom på grund af Karl Johans obekantskap med svenska förhållanden. Under senare åren blefvo den gamle statsministerns åsikter alltmer återhållande; han var icke längre rätte mannen att möta den opposition, som började resa sig mot regeringen och som ofta vände sig mot honom personligen. Han nedlade 1824 statsministersämbetet och begaf sig kort därefter till Polen.

E. var icke någon statsmannaförmåga af allra första ordningen och bedömdes särskildt såsom statsminister strängt af sina motståndare. Han var knappast någon initiativets man, och hans stora arbetsamhet egnades företrädesvis åt detaljen. Samtiden anmärkte vissa formella brister i hans ämbetsskrifvelser, såsom en viss rättfram otymplighet, och ansåg dem bero på bristande begåfning. Af bröderna E. var han, oaktadt sin lysande bana, måhända den å hufvudets vägnar minst utrustade; han hade lika litet Jakobs och Gustafs lärdom som Johans fyndighet och talgåfva. Men han var mycket kunnig och rutinerad och egde stor oräddhet att framträda, då sådant kräfdes; hans moraliska mod och självständighet samt hans varma fosterlandskärlek och bottenärliga karaktär gjorde honom till en starkt utpräglad personlighet, hvilken i bekymmersamma tider var egnad att ingifva förtroende och aktning. Personligen älskvärda egenskaper egde han och i rikt mått. — E:s stora intresse för forskning och vetenskap gjorde honom synnerligen lämplig till vårdare af en högskolas angelägenheter, och Lunds universitet egde i honom en inflytelserik, patriarkalisk beskyddare. Såsom kansler (1810—24) har han förenat sitt namn

med historien om den sydsvenska högskolans mest lysande tidsskede: Tegnér, Agardh och Sven Nilsson vördade i honom en faderlig vän och gynnare. Han var ock medlem af åtskilliga vetenskapliga samfund, såsom Vitt. hist. o. ant. akad. och Vet. akad. (1810) samt Franska institutet. E. efterlämnade synnerligen värdefulla samlingar af böcker, handskrifter och bref, särskildt till samtidens historia. (Se Engeströmska samlingen.) Jämte en mängd strödda anteckningar till samtidens historia har E. efterlämnat i sammanhängande form skrifna memoarer. Dessa *Minnen och anteckningar*, jämte utdrag ur E:s brefväxling, utgåfvos 1876 af Elof Tegnér. De ega icke anspråk på att utgöra en historisk skildring i egentlig mening och erbjuda flera bidrag till samtidens personal- och kulturhistoria än till kännedomen om de politiska förhållandena. Statsmannen framträder i dem mindre än den minnesgode anekdotberättaren. T. (S. C.)

6. Lars (Wawrzyniec) Benzelstierna, grefve von E., den föregåendes sonson, f. 8 maj 1829 i Posen, där han är bosatt, gift 1852 med Jadwiga Borzewska, är sekreterare i det lärda sällskapet Towarzystwo przyjácioł nauk i Posen. E. har utgifvit åtskilliga skrifter om svenska förhållanden, däribland en reseskildring, *Obrazki z podróży — Szwecya* (1870), och en beskrifning af Gottland, *Wyspa Gotland, obrazek z podróży* (1887), samt polsk-patriotiska minnesdikter om Mickiewicz, Kraszewski m. fl. Han har ock utöfvat en flitig verksamhet såsom polsk öfversättare af svensk poesi: "Dikter af Karl XV" (1873), Tegnérs "Axel" (1867), "Svea" och "Nattvardsbarnen" (1883), "Gerda" (1887), en antologi *Z szwedzkiej niwy* (1884), innehållande dikter af Wallin, Franzén och Stagnelius, samt Rob. v. Kræmers "Nordens natur". Dessutom har han på polska författat studier och lefnadsteckningar af Tegnér (1870), Linné (1874), Ibsen (1875, 2:a uppl. 1885) och Berzelius (1879). A—d J.

Engeströmska biblioteket. Se Benzelstierna 3 och Engeströmska samlingen.

Engeströmska samlingen kallas statsministern för utrikes ärenden Lars von Engeströms (se denne) numera hufvudsakligen i K. biblioteket i Stockholm förvarade handskriftsamling. Den leder sitt första ursprung tillbaka till rester af arkiv, tillhörande flera olika personer under 1600-talet: ärkebiskop Johannes Lenæus, riksrådet Mattias Biörenclou, Johan Paulin Olivekrans m. fl., genom arf förenade i släkten Clos, sedermera i släkten Edenbergs och slutligen i statssekreteraren Mattias Benzelstiernas ego. Den sistnämnde, som äfven förvärfvat sin farbroder censor librorum Gustaf Benzelstiernas handskrifter, lät sina bok- och manuskriptsamlingar ingå i sitt 1790 för systersonen Lars v. Engeström stiftade fideikommiss, och denne förenade därmed betydande tillökningar, omfattande bl. a. hans egen korrespondens, rester af hans broder kanslirådet Jakob v. Engeströms samlingar och en stor mängd papper, tillhörande det Ekebladska släktarkivet. Genom Högsta domstolens utslag medgafs 1864 åt hans sonson kammarherre L. S. E. v. Engeström att öfverlåta bok- och handskriftsamlingarna till K. biblioteket. Af handskrifterna öfverlämnades därifrån 1879—83 till Riksarkivet några med dess serier sammanhörande delar. Om och ur Engeströmska samlingen äro utgifna "Handlingar ur... L. v. Engeströms bibliothek" (häft. 1—4, Stockholm 1809—24, delvis utg. af P. A. Wallmark, häft. 4 innehåller en förteckning öfver handskriftsamlingen jämte en redogörelse af L. v. Engeström för dess tillkomst; ett 5:e häfte utgafs 1865 af S. E. Hallencreutz) och J. G. Liljegrens "Förteckning öfver... permbref uti... Lars von Engeströms bibliothek" (Stockholm 1819). H. B—n.

Engey [eingei], en på ejderfågel rik liten ö på Islands västra kust, utanför Reykjavíks redd, hvilken den skyddar mot nordöstvinden. C. R.*

Enggistein [-stajn], kurort i schweiziska kantonen Bern, ö. om staden Bern, omkr. 700 m. ö. h., har järnkällor, som innehålla kolsyrad järnoxidul och kalk, liknande dem vid Medevi och Ramlösa i Sverige. Ln.

Enghien [ãgã′]. 1. (E.-les-Bains) Badort i franska dep. Seine-et-Oise, 2 km. från högra Seinestranden, n. v. om S:t Denis, 12 km. från Paris. Omkr. 4,000 inv. Där finnas 9 kalla svafvelkällor; den mest använda af dem är Bouland, hvars vatten försändes i stor mängd. Kurorten, som har ett mycket vackert läge vid en liten sjö, har goda badanstalter och utmärkta anordningar för inhalation af svafvelvattnet. Den uppsökes mest af patienter, som lida af strupkatarrer, men platsen är en förlustelseort för parisare. — 2. (Fla. Edinghe) Stad i belgiska prov. Hainaut, nära Dendres biflod Marcq. 4,569 inv. (1902). Slott med park tillhörigt hertigen af Arenberg samt kapucinkloster med ärkebiskopens af Toledo, Guillaume de Croy, grafvård. Baroniet E. kom till ätten Bourbon genom Françoises de Luxembourg giftermål med grefven af Vendôme, som sålde det till Charles de Ligne. Inom linjen Bourbon-Condé bar äldste sonen titeln hertig af E. 1. Ln.

Enghien [ãgã′], Louis Antoine Henri de Bourbon, hertig af E., den siste manlige medlemmen af släkten Condé, son af Louis Henri Joseph de Bourbon-Condé och Louise Marie Thérèse d'Orléans, konung Ludvig Filips faster, f. 2 aug. 1772 på slottet Chantilly. Han var fysiskt klen, men andligen tidigt utvecklad, högt begåfvad, öppen och ridderlig. 1789 emigrerade han jämte sina närmaste samt var 1796—99 befälhafvare för avantgardet i farfaderns emigranthär, sedan han förut utmärkt sig såväl för mod i striderna vid Mainz och Weissenburg som för mildhet mot fångna landsmän. Innerligt afskyende den tvetydiga ställning, han såsom emigrant och Condé måste intaga, lefde han efter emigranthärens upplösning 1801, med underhåll af England, i stillhet i den badensiska staden Ettenheim, i hemlighet vigd med prinsessan de Rohan-Rochefort. Hans afsky för alla hemliga stämplingar vitsordas af hans bref, men franska spioners nit i förening med grefvens af Artois uppträdande ledde Napoleon Bonaparte till att i E. se hufvudper-

sonen i Georges Cadoudals (se denne) sammansvärjning. Till ytterlighet retad af rojalisternas hänsynslöshet mot hans egen person, lät han, på tillstyrkan af Talleyrand, Réal m. fl., under öppen kränkning af folkrätten genom franska soldater häkta E. i Ettenheim 15 mars 1804 samt föra honom till Vincennes. Trots såväl sin gemål Joséphines som sin broder Josephs förböner lät Bonaparte ställa honom inför en af Murat utnämnd krigsrätt. Ehuru dennas ordförande, general Hulin, och öfriga medlemmar voro fullkomligt okunniga om hvarje slags rättsprocedur och saknade ett fällande lagrum, ansågo de sig nödgade att efter en ytterligt summarisk rannsakning döma E. till döden, sedan han erkänt sig ha burit vapen mot sitt land, stå i engelsk sold och beredd att i det väntade kriget ånyo kämpa mot Frankrike. Hans af Hulin beviljade anhållan om personligt företräde hos förste konsuln förvägrades genom Savary, som i största hast — en halftimme efter domen — lät arkebusera E. i Vincennes' slottsgraf kl. 3 f. m. 21 mars och föra hans lik till en på förhand uppkastad graf i närheten. (Därifrån fördes det 1816, efter restaurationen, till Vincennes' slottskapell.) Den länge omtvistade skulden för detta politiska mord torde nu allmänt anses hvila hos Bonaparte, hvars önskan att statuera ett afskräckande exempel ännu i hans testamente på det skarpaste häfdas, ehuruväl alla de däri medskyldige, Talleyrand, Savary, Hulin m. fl., togo emot nådevedermälen för sin mer eller mindre direkta delaktighet däri. Den sympatiske furstens olyckliga öde förorsakade en oerhörd förbittring såväl inom en del kretsar i Frankrike som framför allt i det öfriga Europa — kanske mest hos Gustaf IV Adolf, som då vistades hos sina släktingar i Baden och däraf tog sig anledning att inveckla Sverige i dess ödesdigra fiendskap mot Napoleon — och påskyndade i hög grad utbrottet af den tredje koalitionens krig mot Frankrike. ''Mordet på hertigen af E.'' visade sig, såsom någon (måhända, ehuru ej sannolikt, Fouché) yttrat, vara ''värre än ett brott, ty det var en dumhet''. Se bl. a. de Charlot, ''Mémoires et voyages du duc d'E.'' (1841), och Welschinger, ''Le duc d'E. 1772—1804'' (1888) samt där nämnd litteratur. E. A—t.

Enghien-les-Bains [ãgã′ lä bã]. Se Enghien 1.

Engia, ö. Se Egina.

Engiadina. Se Engadin.

England (eng. *England*, lat. *Anglia*) är den största delen af det förenade konungariket Storbritannien och Irland. Ordet användes än i vidsträcktare, än i inskränktare betydelse, näml. dels 1) såsom *hela det brittiska riket* (*The british empire*), d. v. s. Storbritannien och Irland jämte alla dess europeiska och utomeuropeiska besittningar och kolonier, dels 2) såsom *brittiska riket i Europa* (utom Gibraltar och Malta), d. v. s. Storbritannien och Irland, dels och vanligast 3) såsom *södra delen af ön Storbritannien*, noggrannare ''E. och Wales'', dels och slutligen 4) såsom det *egentliga E.*, d. v. s. södra delen af ön Storbritannien med undantag af Wales. (Om uppkomsten af namnet E. se Engelska språket, sp. 574.)

Läge, storlek och folkmängd. Det *egentliga E:s* sydligaste punkt, Lizard head, ligger 49° 58′ och dess nordligaste, i trakten af Berwick, 55° 49′ n. br., dess östligaste, Lowestoft ness på kusten af Suffolk, 1° 45′ ö. lgd och dess västligaste, Landsend, 5° 44′ v. lgd (från Greenwich). Det gränsar i n. till Skottland, i v. till Irländska sjön, Wales och Atlantiska hafvet samt dettas hafsvik Bristolkanalen, i s. till Engelska kanalen och i ö. till Nordsjön. Ytinnehållet är 131,699 kvkm., och invånarantalet var 1901 30,807,243. *E. och Wales*, eller hvad man vanligen menar med E., ha ett ytinnehåll af 151,054 kvkm. 1901 var folkmängden 32,527,843 och beräknades 1906 till 34,547,016 pers.

För E:s naturbeskaffenhet, klimat, befolkningsförhållanden, materiella kultur, författning och undervisningsväsen redogöres under art. Storbritannien. Om E:s förvaltning och rättskipning se art. Borough, Common law, County, County court, Court, Fredsdomare, Sheriff samt Storbritannien. (V. S—g.)

E:s kyrkliga förhållanden äro mera invecklade än något annat europeiskt lands. Beträffande den historiska utveckling, som fört till den nuv. situationen, hänvisas till artiklarna om Episkopalkyrkan, Independenter, Puritaner och om de olika sekterna. Här må blott de närvarande förhållandena angifvas.

I. Den episkopala statskyrkan (*The catholic church of England, The established church of England* 1. *The establishment, The anglican church*). Till denna torde höra omkr. 72 proc. af E:s befolkning. Då officiellt kyrklig statistik saknas, kunna icke exakta siffror angifvas. Sista räkningen skedde 1851 och grundade sig på kyrkornas bänkplatser och de kyrkobesökandes antal en viss dag. 1903 beräknades emellertid sittplatserna i statskyrkans gudstjänstbyggnader till 7,165,000 och i frikyrkornas till 7,641,000. Af dop, vigslar (66 % enl. statskyrkoritus, 16 % civiläktenskap) etc. synes dock, att nära $^3/_4$ af befolkningen åtminstone nominellt äro statskyrkliga. På kyrkans senaste stora kongress i Barrow 1906 uppvisades dock, att antalet kyrkobesökare mycket sjunkit under de senaste åren. Antalet (för vigselförrättning) inregistrerade kyrkor och kapell tillhörande statskyrkan utgjorde 15,442 år 1902. Statskyrkans rättsnormer utgöras af kyrkliga lagar (*canon laws*), rikets allmänna rättssedvanor (''Englands oskrifna lag'') och skrifna rikslagar, bland hvilka ingå *Common prayer book* med dess kyrkorättsliga anvisningar (*rubrics*) och rörande läran de 39 artiklarna (se vidare nedan). En kodifiering af hela kyrkorätten har flera gånger satts i fråga utan att hittills ha blifvit verkställd. Kyrkans beroende af staten är stort, men ej fullständigt. Regenten är kyrkans högsta öfverhufvud. Men gentemot regeringen eger biskopsstyrelsen stor självständighet; och kyrkans eller rättare de enskilda kyrkliga platsernas stora förmögenheter förvaltas självständigt. De fleste biskoparna ega ock säte i öfverhuset; regeringens makt ligger hufvudsakligen i rätten att utnämna biskopar (se Biskop, sp. 483). Dessutom tillsätter konungen (förste skattkammarlorden i konungens namn) det stora antal högre och lägre kyrkliga platser, som gen m patronat tillhöra kronan (se nedan). I beroende af staten kommer kyrkan i så måtto, att dess högsta domstol numera är en hufvudsakligen af lekmän bestående statsinstitution. Biskopsdomstolar finnas fortfarande i stiften,

men blott med begränsad disciplinär myndighet. Framför allt framträder dock beroendet däri, att kyrkan icke eger egen lagstiftande representation; det brittiska *parlamentet* är dess verklige härskare, ehuru där sitter ett fiertal medlemmar, som tillhöra hvarken E. eller dess statskyrka. — En begynnelse till egen kyrkorepresentation finnes dock i konvokationerna (provinssynoderna), som 1847—59 återkallades till verkligt lif. De äro två, en för hvardera af de bägge kyrkoprovinserna, Canterbury och York. Numera bestå de af ett öfverhus (biskoparna), ett underhus (kapiteldekanerna, en kanik från hvart kapitel, archidiakonerna och valda representanter för församlingsprästerna) och ett *House of laymen* (valda lekmän samt 10 af ärkebiskopen tillsatta medlemmar). Denna sistnämnda del (införd 1886 och 1892) eger dock ej medbestämmanderätt i lärofrågor. Konvokationerna sammanträda årligen på kunglig kallelse. De ega att dryfta alla kyrkliga spörsmål; inom gällande lags gränser ega de att besluta kyrkliga rättsordningar (*canons*), som blifva gällande efter ärkebiskopens sanktion och kunglig stadfästelse. Deras verkliga makt är därför ytterst begränsad. — Emellertid rör sig med stigande kraft inom statskyrkan kravet på en verklig lagstiftande representation för kyrkan, hvarigenom dess inre lif skulle vinna en mera betryggande självständighet, utan att förhållandet till staten principiellt brötes. Engelska statskyrkans ställning ute i församlingarna är oklar. Kyrkan har sökt fasthålla vid identiteten mellan socknen (*civil parish*) och den kyrkliga församlingen. Men sedan dissenters blifvit verkliga frikyrkor, är detta en omöjlighet; och följden har blifvit, att den egentliga kommunala förvaltningen afskilts under självständig världslig styrelse, genom upprättandet af sockenråd (*parish councils*) 1888 och 1894 (*Local government act*). Den gamla sockenstämman (*vestry*, eg. sakristia) är nu ej stort mera än valkorporation för kyrkovärdarna (*church wardens*), som visserligen ha ej ringa makt. Som kyrkligt organ lämpar sig "vestry" nu ej alls. Härmed står kyrkan utan något lekmannaelement i sin styrelse, blott med prästerliga ämbetsinnehafvare som sina organ. Känslan af denna brist har i. n. framkallat en kraftig sträfvan att bereda lekmännen plats i kyrkans ledning; ett utslag däraf är upprättandet af *frivilliga kyrkosockenråd* (valda af alla konfirmerade myndiga), *stiftskonferenser* och en årlig allmän *Church congress* af präster och lekmän, ännu utan officiell myndighet.

Det andliga ståndet består af tre grader: diakon, presbyter och biskop. Prästkandidaternas utbildning sker vid universiteten i Oxford, Cambridge och Durham, King's college i London samt en stor mängd andra colleges. För vigning till diakon (*deacon*) fordras bl. a. uppnådda 23 år; vigningen berättigar till alla kyrkliga förrättningar utom altartjänst och sakramentsförvaltning. Därför fordras presbytervigning (villkor bl. a. 24 års ålder). För vigning till biskop fordras minst 30 års ålder. (Om biskopar och den biskopliga kyrkostyrelsen se Biskop.) Bredvid biskoparna finnas i alla stift (utom Sodor and Man) *domkapitel*, hvilkas medlemmar numera ha till hufvudsaklig uppgift att förrätta domkyrkogudstjänsten; dessutom deltaga de med representanter i provinssynoderna (se ofvan). De tillsättas vanligen af olika patroni; chefen, dekanen (*dean*), tillsättes, på ett undantag när, af konungen. Antalet kapitulares vid en katedral är 4, i några fall 6. Genomsnittslönen är 1,000 pd st. Närmast under biskopen komma ärkedjäknarna (*archdeacons*), som vanligen utnämnas af biskopen och visitera å hans vägnar; de tagas bland kapitlets medlemmar (1904 voro de 93). Hvart stift är indeladt i 2 à 3 ärkedjäknejurisdiktioner. Under dessa komma prostarna (*rural deans*, 810 år 1904), vanligen också utnämnda af biskopen. — Församlingsprästernas olika namn (*incumbent*, *rector*, *vicar*, *perpetual curate*) beteckna numera ingen väsentlig olikhet i ämbetsställning, enär alla utnämnas på lifstid och äro berättigade till samma ämbetshandlingar. Dessutom finnes ett stort antal hjälppräster. Kyrkosocknarna voro 1901 14,080. Hela antalet präster var 1901 25,235; däraf voro beneficierade omkr. 13,880. Dessa senares inkomster beräknades år 1903 till $3^1/_2$ miljoner pd st.; de frivilliga gåfvorna till kyrkans institutioner och arbete uppgingo samtidigt till 8,107,000 pd st. Kyrkan underhålles alltså till större delen genom gåfvor på frivillighetens väg. De beneficierade sockenprästerna tillsättas i regel genom patroni. Kronan är den störste patronus, för $^1/_3$ af patronaten. Patronatsrättens missbruk är ett af de stående spörsmålen i Englands kyrkliga och politiska lif. Prästerna äro icke valbara till parlamentet. Däremot ega de inom lagens breda gränser stor bestämmanderätt öfver gudstjänstordningen. Därigenom har frågan om deras tillsättning nära sammanväfts med den ritualistiska striden (se Episkopalkyrkan), som framför allt präglat den engelska kyrkans lif under senaste tid.

Sedan gammalt ha de olika religiösa riktningarna inom Englands kyrka gått under namnen "högkyrklig", "lågkyrklig" och "bredkyrklig". Några bestämda gränser mellan dessa riktningar finnas dock ej. De lågkyrklige gilla kyrkans ordningar utan att tillmäta dem principiell betydelse, förhålla sig mera förstående gentemot sekterna och betona starkt missionsarbetet. I detta sista täfla dock de högkyrklige. De bredkyrklige betona särskildt vetenskaplig teologisk forskning och äro ofta politiskt liberala (jfr Episkopalkyrkan). Bestämmande för alla riktningars religiösa lif äro de 39 artiklarna samt i ännu högre grad *Common prayer book*. *De 39 artiklarna*, som bestämma kyrkans lära, intaga en förmedlande ståndpunkt å ena sidan mellan den lutherska och den reformerta läran, å andra sidan mellan katolicism och protestantism. De högkyrklige betona särskildt det katolska momentet, i de att de betrakta E:s statskyrka som den äkta fortsättningen af de första århundradenas katolska kyrka, med det senare tillkomna påfvedömet och dess romerska missbruk borttagna. Därför lägger ock stor vikt vid *apostoliska successionen* (se d. o.) såsom fortlefvande i det engelska episkopatet (lik som i det svenska). — Den kalvinska religionens åskådningen liksom de katolska kyrkobruken framträder tydligast i *Common prayer book*. Denna är ej blott en bekännelseskrift, den är en fullständig liturgi, som genom korta anvisningar (*rubrics*) in detalj reglerar kyrkans gudstjänster för hela kyrkoåret; den innehåller en katekes, ordnad för konfirmationen; och den är en böne- och andaktsbok

lämpad för det hvardagliga lifvets alla förhållanden. Genom sina läsestycken ur bibeln (äfven apokryferna) inför den på ett förträffligt vis i studiet af hela den heliga skrift. I öfver 300 år har den under alla yttre förändringar varit grundvalen för Englands religiösa lif; den är ännu det band, som sammanhåller alla de öfver hela världen spridda anglikanska (och engelsk-metodistiska) kyrkorna till en stor enhet.

Det bör nämligen till sist påpekas, att engelska episkopalkyrkan numera ej är inskränkt till E., utan vidgat sig till en verklig världskyrka, i det att i öfriga delar af de Förenade konungarikena, i Nord-Amerika och i kolonierna en rad anglikanska kyrkor upprättats i närmaste samband med moderkyrkan. De äro numera (utom i Indien) episkopala ''frikyrkor'' med kyrkoprovinser, provinssynoder o. s. v. i de resp. länderna eller kolonierna och stå ej i statsrättsligt beroende af E. eller dess kyrka; men de ha den engelska kyrkans bekännelse och institutioner, ha från den fått sina biskopar och ha frivilligt (sedan 1867) sammanslutit sig till en pananglikansk konferens, Lambethkonferensen, under ledning af ärkebiskopen af Canterbury. Dit ha ock slutit sig de af E:s kyrka ordinerade ''missionsbiskoparna'' i icke-engelska länder. ''The church of England'' omfattade alltså enligt officiell redogörelse 1899 förutom moderlandet: kolonierna, Indien, missionsstiften (inalles 91 biskopssäten, däribland biskopen i Gibraltar är chef för alla anglikanska församlingar i Syd-Europa, biskopen af London chef för alla utomengelska anglikanska församlingar i mellersta och norra Europa), vidare de anglikanska kyrkorna på Irland, i Skottland och Amerika. — Angående den engelska kyrkans missionsverksamhet se Mission.

II. Dissenters (frikyrkorna). Sedan medlemmarna af andra kyrkosamfund än episkopalkyrkan erhållit samma medborgerliga rättigheter som dennas, ha nonkonformisterna (d. v. s. de, som ej underordnat sig episkopalkyrkan) i England vunnit en väldig utbredning, men också splittrats i ett nästan oräkneligt antal självständiga kyrkosamfund. (Redogörelsen för dessa tillhör artiklarna öfver hvart enskildt samfund, baptister, kongregationalister etc.) I senaste tid har emellertid uppstått en märklig rörelse att söka samla alla de engelska dissenterssamfund, hvilka stå på evangelisk grund (alltså icke unitarier o. d.) till en stor sammanslutning med gemensam organisation. År 1890 begynte den stora *Free church federation movement* (frikyrkoföreningsrörelsen), som sedan gifvit impulser till liknande unionsrörelser i kolonierna, i Amerika etc. Man började ordna *Free church councils* (frikyrkokonsilier) rundt om i landet, som skulle organisera samarbete mellan de viktigaste denominationernas (kyrkopartiernas) församlingar i samma trakt (kongregationalister, baptister, metodister, presbyterianer, de fria episkopala kyrkorna och kväkarna). Delegationer från dessa councils bildade den årliga stora frikyrkokongressen. 1896 antogs en verklig konstitution, hvarvid kongressen erhöll namnet *National council of the evangelical free churches* (evangeliska frikyrkornas nationalkonsilium). Nationalkonsiliet tillsätter en exekutivkommitté, bestående af 15 andliga och 15 lekmän samt konsiliets presidenter. Denna organisation är en af den nyaste kyrkohistoriens viktigaste företeelser, och den har haft en storartad tillväxt; de flesta af E:s evangeliska frikyrkor ha i närvarande stund ingått i densamma. På konsiliet i Newcastle 1904 representerades öfver 800 councils, fördelade i 47 distrikt. Centralorganisationen residerar i Memorial hall i London. Organisationen ingriper icke i de olika kyrkornas särstyrelse eller ordningar, utan syftar att samla dem alla i praktisk-religiöst och humanitärt samarbete. Så skedde ock i stor stil genom den 1901 öfver hela E. igångsatta *United simultaneous mission*. Ett sockensystem (*parochial system*) har ordnats på så vis, att hvart council tilldelar samtliga medlemmar ett bestämdt territorium för deras verksamhet; konkurrens mellan olika samfund på samma plats afskaffas därigenom, att öfverflödiga kapell nedläggas o. s. v., hvaremot krafterna fördelas på andra mindre bearbetade områden. Härmed är organisationen emellertid på god väg att blifva en verklig öfverstyrelse med ordnande makt äfven öfver kyrkornas inre angelägenheter; och därmed har den äfven blifvit en faktor af stor vikt för hela E:s kyrkopolitiska lif. Frikyrkofederationen har t. ex. tagit ledningen i kampen mot Balfours den anglikanska katekesundervisningen gynnande skollag af 1902, hvilken kamp 1906 framkallade ett regeringsförslag till ny skollag, väsentligen enligt federationens program: god världslig utbildning och allmän (*undenominational*) religionsundervisning under offentlig kontroll, hvarefter hvarje kyrkosamfund utanför skolan får tillfoga sin religionsundervisning. Förslaget föll emellertid i dec. 1906 på öfverhusets motstånd. Mot detsamma står ock hela den anglikanska kyrkan enig, enligt kongressen i Barrow hösten 1906.

Följande statistiska uppgifter från 1904 års början visa den ungefärliga utbredningen af de viktigaste kyrkosamfunden i England-Wales, hvilka tillhöra frikyrkofederationen:

	Kyrkobänksplatser.	Präster.	Fasta lekmannapredikanter.
Baptister	1,313,592	1,968	5,577
Kongregationalister	1,650,392	2,372	5,398
Presbyterianer	170,984	321	inga fasta
Wesleyanska metodister	2,193,997	2,212	20,293
Primitiva metodister	994,164	1,085	15,920
Kalvinska metodister	463,642	841	395
De förenade metodistfrikyrkorna	399,680	353	3,004
Methodist New Connexion	162,417	194	1,078
De bibelkristne	153,600	172	1,487

Dessutom hör till federationen ett flertal smärre kyrkosamfund, t. ex. *Grefvinnan Huntingdons samfund* (i Wales, omkr. 13,000 sittplatser), *De oberoende metodisterna* (också i Wales, 33,000 platser), *Kväkarna* (*Society of friends*, med 16,554 medlemmar 1899), *Den episkopala frikyrkan* (med 6,000 sittplatser 1903) etc. *Frälsningsarmén*, som i E. haft stor social betydelse, räknade där 1899 514,400 sittplatser; *Swedenborgarna* hade 75 ''societies'', med 6,413 medlemmar; *Märiska bröderna* hade 3,321 kommunikanter; *Plymouth-bröderna* (*The*

brethren) liksom *Irvingianerna* sakna statistik (de hade 1904 respektive 23 och 80 gudstjänstplatser). — *Unitarierna*, som äro sammanslutna i British and foreign unitarian association, hade 1904 omkr. 325 församlingar i E. och 28 i Wales. — Förutom här nämnda sekter finnas omkr. hundra mindre ''denominationer'' i E. Hela antalet inregistrerade kyrkor och kapell tillhörande frikyrkorna uppgick 1902 till 13,439. Deras vigda präster voro 1901 11,572. Dissenters ha sin största utbredning i Wales (mer än $^2/_3$ af befolkningen), i Cornwall, i de norra grefskapen (mer än halfva befolkningen) samt i storstäderna.

III. Romersk-katolska kyrkan. Sedan katolikerna under 1800-talets förra hälft erhållit fulla medborgerliga rättigheter, organiserade Pius IX 1850 E:s katolska kyrka i 12 biskopsstift under ärkebiskopen af Westminster; sedan ha ytterligare 3 stift tillkommit, så att den katolska ''provinsen Westminster'' nu omfattar 1 ärkebiskop, 15 biskopar och 2 hjälpbiskopar. Den ritualistiska rörelsen tillförde den katolska kyrkan många konvertiter; men under senaste tid har ökningen skett blott i proportion till landets växande folkmängd (ungefär 4 proc. af befölkningen 1904 liksom 1851). De romerske katolikerna i England-Wales uppskattades 1904 till 1,$_5$ mill. (1900 1,$_{381}$ mill.). Den irländska invandringen till E. är den katolska kyrkans egentliga kraftkälla. Äfven bland den högre adeln har den utbredning. Genom Leo XIII:s berömda bref till engelsmännen 1895 har dess arbete främst inriktats på de sociala problemens lösning. — Om icke katolicismen vinner nämnvärd ökning, har däremot dess prästerskap tillökats med stor hastighet. 1871 funnos 1,620, 1901 2,750 och i dec. 1904 3,273 andliga; på hvar präst komma blott omkr. 460 medlemmar (1896 omkr. 570). Antalet kyrkor och kapell var i dec. 1904 1,637. En förvånande utbredning har klosterväsendet tagit; 21 manliga ordnar och 70 kvinnliga kongregationer äro spridda öfver hela landet, särskildt verksamma för sjukvård och undervisning. Med Malta och Gibraltar medräknade (som katolikerna göra) funnos i E. 1900 236 manliga kloster och 528 kvinnliga. Ett katolskt universitet upprättades 1875 i Kensington.

IV. Icke-kristna konfessioner. Bland dessa ega endast judarna betydelse. De till judiska synagogan hörande uppgingo till omkr. (i hela Storbritannien) 196,000 med 200 synagogor år 1904; af dessa bo omkr. 70,000 i London. — Muhammedaner och buddister finnas till omkr. 1,000; buddisterna ha visat någon tendens att ökas.

Litt.: För *episkopalkyrkan*: Stephens och Hunt, ''History of the english church'' (vol. IV ff., 1903 ff.), det förnämsta moderna arbetet öfver den engelska kyrkans historia; Makower, ''Die verfassung der kirche von England'' (1894), Alsop, ''The anglican reformation'' (1904); ''Year-book of the church of England'', ''The statesman's year-book'', ''The book of church law'' (6:e uppl. 1890), Powell och Dundas, ''Self-government in the non-established churches of the anglican communion'' (1899), J. O. Andersen, ''Kirkeorganisation udenlands'' (1905), god framställning af både episkopalkyrkans och de viktigaste frikyrkornas ordningar, äfven i deras historiska tillkomst. — För *frikyrkorna*: Houlder, ''A short history of the free churches'' (1899), Silvester Horne, ''The free church federation movement'' (1900; ''Den frikyrkliga rörelsens historia i England'', 1904), ''Free church hand-book'' (1899), ''Free church year-book'' (utkommer årligen); se äfven artiklarna öfver resp. kyrkor. — För *katolska kyrkan*: ''The (english) catholic directory, ecclesiastical register and almanach'' (årligen), ''Die katholische kirche unserer zeit'' (del III, utg. af Baumgarten 1902, praktverk), Baumgarten, ''Verfassung und organisation der kirche'' (1906). Hj. H—t.

Historia. För E:s historia under den tid landet bildade en afslutad politisk enhet för sig, d. v. s. till realunionen med Skottland 1707, redogöres här. Om E:s senare historia se Storbritannien.

E. i äldsta tider. Arkeologien urskiljer för E., liksom för de skandinaviska länderna, en äldre och en yngre stenålder (*palæolithic age* och *neolithic age*), en bronsålder och en järnålder. Olika hypoteser ha framställts om E:s befolkning under stenåldern: stundom räknas den till den turanska folkgruppen, stundom till den iberiska. Några nyare forskare antaga, att de väldiga stenminnesmärkena på Salisbury-slätten i södra E. (*Stonehenge*) uppförts af den yngre stenålderns folk, medan man däremot förr allmänt ansåg dem vara ett verk af de invandrande keltiska stammar, hvilka sedan bronsåldern innehade E. och äfven gifvit hela ön dess klassiska namn, Britannia (se d. o.). Detta namn härledes från britterna (*brythôn*), ett folk, tillhörande den kymriska grenen af keltiska stammen. Det hade förmodligen invandrat senare än de s. k. *goidels*, ett annat keltiskt folk, som tillhörde den gaeliska grenen af samma stam och undanträngdes till skotska högländerna, ön Man och irländska kusten, där keltiska dialekter (gaeliska, manx-språket och ersiska), besläktade med det språk goidels talade, bevarats till våra dagar. Nära besläktade med britternas språk äro däremot de walesiska munarterna och den gamla korniskan, hvilken till inemot slutet af 1700-talet talades i Cornwall. Engelska arkeologer, särskildt Greenwell, hå på fysiologiska skäl, efter studium af i forngrafvarna funna skallar, sökt göra troligt, att den för-keltiska befolkningen ej utrotades, utan småningom assimilerades med de keltiske invandrarna till ett folk.

Huruvida de af fenicierna och kartagerna måhända ett helt årtusende f. Kr. kända Kassiteriderna l. Tenn-öarna äro att söka i det tennrika Cornwall och Scillyöarna därutanför, är omstridt, men greken Pytheas från Massalia (Marseille) har skildrat en resa, som han omkr. 330 f. Kr. företog till Britannien, och från denna tid egde bevisligen en liflig utförsel af brittiskt tenn rum öfver Gallien till hamnarna vid Medelhafvet. I närmare beröring med kulturvärlden vid Medelhafvet trädde E. dock först då, när Cæsar i samband med sina strider mot Galliens kelter företog sina båda expeditioner dit (55 och 54 f. Kr.). Landets naturbeskaffenhet och invånarnas tapperhet beredde honom stora svårigheter, och han vann endast några skäligen värdelösa löften om underkastelse och årlig tribut. I sina ''Commentarii de bello gallico'' (4:e och 5:e böckerna) har han meddelat en sakrik beskrifning öfver E. och dess folk. Den af honom använda benämningen Britannia på den större af de gamles ''brit-

tiska öar'', Aristoteles' Albion, blef från hans tid den förhärskande. Litt.: Om E. i förhistorisk tid se W. Greenwell och G. Rolleston, ''British barrows'' (1877), W. B. Dawkins, ''Early man in Briton'' (1880), J. Beddoe, ''The races of Briton'' (1885), samt J. Rhys, ''Celtic Britain'' (1882, 2:a uppl. 1884) och ''The early ethnology of the british isles'' (1890). Om Cæsars expeditioner till E. se F. T. Vine, ''Cæsar in Kent'' (1886, 2:a uppl. 1887).

E. romersk provins (43 f. Kr.—410 e. Kr.). Först ett århundrade efter Cæsar grepo sig romarna på allvar an med eröfringen af Britannien, som under mellantiden trädt i liflig handelsförbindelse med prov. Gallien. På uppdrag af kejsar Claudius företog Aulus Plautius 43 e. Kr. ett eröfringståg till ön och gjorde dess sydöstra del till en romersk provins. Eröfringen fortsattes af ståthållarna Ostorius Scapula och Suetonius Paullinus samt bragtes till fulländning genom den ädle Agricola (78—84), hvilken stadgade Roms välde norrut till Solway och Tyne. Han lyckades bl. a. förmå britterna att i stor utsträckning antaga romersk dräkt och romerskt lefnadssätt. ''Detta'', säger Tacitus ironiskt, ''kallade de i sitt oförstånd förfining, fast det blott var ett led i träldomen''. Romarna anlade präktiga militärvägar, hvilka äfven främjade den fredliga samfärdseln. Jordbruk och bergshandtering uppblomstrade, och särskildt vid de romerska garnisonsorterna uppväxte folkrika städer. De förr så vanliga fejderna mellan olika stammar upphörde, och *druidismen* (se Druider) med dess blodiga människooffer undertrycktes. Småningom utbreddes kristendomen här liksom i öfriga delar af det romerska riket, men om dess äldsta historia i E. är endast föga kändt. Framför allt till följd af E:s aflägsna och insulära läge blefvo dess kelter emellertid aldrig ''romaniserade'' i så hög grad som t. ex. Galliens. Ej heller kom någonsin hela ön under romarnas välde. Längst i n. gjorde de alltjämt okufvade *pikterna* härjningståg söderut från sina hemvist bland högländerna, och Nord-Englands västra kust härjades ofta af de ännu på Irland bosatte keltiske *skoterna*. Mot pikterna (då benämnda *kaledonier*) hade redan Agricola uppfört en rad befästningsverk mellan Clyde och Forth. En långt starkare försvarslinje blef den s. k. Hadrianus' vall, som gick öfver landets hela bredd från Solway till Tynes mynning och på regelbundna, korta afstånd var försedd med starkt bevärade fort. Under Antoninus Pius (138—161) byggdes en annan, svagare vall mellan Clyde och Forth, och kejsar Septimius Severus lät omkr. 208 ytterligare förstärka dessa försvarslinjer. Den allmänna upplösning, som alltifrån senare hälften af 200-talet hotade det romerska riket, sträckte sina verkningar äfven till E. Försvarsverken försummades, germanska krigarflockar kommo från den motliggande Nordsjökusten för att göra strandhugg på E:s östkust, och bland det högre militärbefälet gjorde den ene efter den andre uppror för att vinna kejsarkronan. Den förste ''motkejsaren'' i Britannien var Carausius (286—293), efterträdd af Allectus, som 296 besegrades af Konstantius Klorus. 383 lämnade den till motkejsare utropade Maximus Britannien med större delen af sin här för att bekämpa kejsar Gratianus, och den siste britanniske motkejsaren Konstantinus blottade 407 (l. 409) vid en liknande härfärd landet h. o. h. på försvarskrafter. Britternas böner till kejsar Honorius om militär hjälp (410) besvarades af den utaf infallande germaner på andra håll hårdt ansatte kejsaren med den förklaringen, att de själfva måste sörja för sin säkerhet. Därmed var romarväldet öfver E. till ända. Litt.: Tacitus, ''Agricola'' (öfv. af V. Lundström, 1896), H. M. Scarth, ''Roman Britain'' (1883), Th. Mommsen, ''Römische geschichte'', vol. V (4:e uppl. 1894), och F. Haverfield, ''Early british christianity'' (i ''Engl. historical review'', 1896).

E. under angelsaxarna och danskarna (omkr. 450—1066). Öfvergifna af romarna, som tagit deras frihet, men värjt deras land, återfingo britterna vid de romerska legionernas aftåg visserligen sitt oberoende, men funno sig ur stånd att försvara det. Vid 5:e årh:s midt öfvergingo de germanske krigarnas strandhugg, måhända under återverkan af hunnernas framträngande i mellersta Europa, till formliga folkvandringar i eröfringssyfte. Källornas ytterliga torftighet omöjliggör en klar öfverblick öfver eröfringstidens historia. Förutom några korta notiser i samtida latinska krönikor har man föga mer att tillgå än den walesiske munken Gildas' orediga skildring, affattad vid midten af 500-talet från de besegrades synpunkt, och de bland eröfrarna gängse traditioner, som långt senare samlades af Beda (d. 735) och i den angelsaxiska krönikan, som troligen är kompilerad under konung Alfreds tid, ehuru med ledning af äldre uppteckningar. Stridens detaljer och alla kronologiska data måste därför blifva synnerligen osäkra. Med säkerhet vet man emellertid, att eröfringen under blodiga fejder fortgick steg för steg under minst halftannat århundrade, eller från 400-talets midt till omkr. år 600, och att britterna trängdes undan åt v. och n., där de funno en tillflykt i Wales' och Skottlands bergstrakter. Som eröfringens början plägar räknas, att två germanhöfdingar — hvilka Beda kallar Hengest och Horsa och påstår ha inkallats af den brittiske höfdingen Vortigern till hjälp mot pikter och skoter år 449 — togo i besittning Thanet (då en ö, nu en del af Kent). Den nära samtida krönikeskrifvaren Prosper af Akvitanien anger däremot 441 som den begynnande eröfringens år. Minnen om britternas tidvis framgångsrika motstånd mot de germanske eröfrarna gå igen i sägnerna om sagokonungen Artur (se Artur-sagan). Frågan om, i hvilken utsträckning den keltiska befolkningen utrotades i de eröfrade områdena, är af nutida forskare lifligt omstridd. Språkliga och andra tecken tyda på, att de germanske eröfrarna i många fall tagit sig hustrur och frillor bland de besegrades kvinnor och att sålunda ett starkt brittiskt element äfven i de mest germaniserade delarna af landet kommit att ingå i det engelska folket. Det brittiska språket blef emellertid nära nog utrotadt, t. o. m. i ortnamnen, kristendomen fick alldeles vika för eröfrarnas hednatro, och den brittisk-romerska stadskulturen blef i allmänhet utplånad.

Inkräktarna tillhörde flera stammar (se därom närmare Angelsaxar och Angler). I historien omtalas särskildt tre, nämligen *jutar*, hvilkas forna hemvist och ställning i den germanska folkfamiljen ej äro fullt utredda, *saxare* och *angler*. Jutarna voro de fåtaligaste och slogo sig ned i

Kent, på ön Wight och den motliggande kusten af nuv. Hampshire. De vida talrikare saxarna intogo större delen af södra och sydvästra Britannien, där deras namn återfinnes i grefskapsnamnen Essex, Middlesex och Sussex (med Surrey) samt i Wessex, som sträckte sig från Sussex och Surrey till Cornwall och sedermera uppdelades i flera grefskap. Anglerna, hvilka troligen voro de sistkommande, slogo sig ned i det östliga kustområdet från Essex upp till Forth och intogo äfven delvis det inre landet (Mercia och området n. därom). Småningom kom benämningen *engler*, engelsmän, i bruk för eröfrarna såsom *ett* folk (se Engelska språket, sp. 574), medan britterna vanligen kallade dem samtliga *saxare*, säkerligen enär de först kommit i beröring med denna stam. Benämningen *angelsaxar* förekommer äfven den ganska tidigt i E., men blef där aldrig allmän; i historieskrifningen, särskildt under nyare tiden, har den emellertid vunnit stark häfd. Enär eröfringen företogs under en längre tid och af spridda flockar, uppkom på de från britterna intagna områdena en mängd af hvarandra oberoende småriken, hvilkas fullständiga sammansmältning till ett välde tog mer än fyra århundraden. Dessa småriken pläga i den engelska historien med ett gemensamt namn kallas *heptarkien* (af grek. *hepta'*, sju, och *archē*, herradöme), detta enär sju (eller åtta) af dessa riken spela en mera framträdande roll i denna tids historia, såvidt den för oss är känd. De voro Kent, Sussex, Wessex, Essex (d. ä. syd-, väst- och östsaxarnas land), Östangeln (Eastanglia, östenglernas rike), Mercia (d. ä. mark- l. gränsmännens land, vid gränsen mot britterna i Wales, jfr sv. *Markerna*, ty. *Mark*) samt Deira och Bernicia, hvilka två n. om floden Humber belägna riken tidtals voro förenade till ett, Northumberland (l. *Northumbria*). Britterna, hvilka af eröfrarna benämndes *welsh* (''främlingar''), blefvo aldrig af dem underkufvade i Wales och bevarade sitt oberoende i *Cumberland*, som tillhörde det skotska konungariket Strathclyde, till 600-talets slut samt i ''västra Wales'', *Devon* och *Cornwall*, till 800-talet. Af heptarkiens småriken intogo Northumberland, Mercia och Wessex efter hvartannat den ledande ställningen, och under deras täflan om herraväldet lyckades än det ena, än det andra rikets härskare till en tid få sitt öfvervälde erkändt öfver ett eller flera bland grannrikena, vid några tillfällen också med sitt ursprungliga rike införlifva angränsande områden. Northumberlands glansperiod inföll under konungarna Edvin (617—633) och Osvald (635—642), af hvilka den senare verksamt främjade den från irländska kloster utgående missionsverksamheten i norra E. Båda stupade i strid mot konung Penda af Mercia (626—655), hvilken som målsman för en kraftig hednisk reaktion mot den under 600-talet alltmer i E. utbredda kristendomen för en tid förvärfvade öfverväldet åt riket Mercia. Kristendomen hade 597 börjat förkunnas i Kent af den från Rom utsände Augustinus, hvilken som ärkebiskop tog sitt säte i Canterbury. Några årtionden senare tog den irländska munkmissionen fart i Northumberland, där Aidan från klostret Lindisfarne verkade som missionsbiskop. Meningsskiljaktigheterna mellan den irländska och den romerska kyrkans män afgjordes i Northumberland på synoden i Streaneshalch (Whitby) 664 till den romerska kyrkans förmån, och den sålunda vunna kyrkliga enheten befordrade i hög grad äfven den politiska. Bärare af dessa enhetssträfvanden blefvo nu de förut föga mäktige konungarna i Wessex, ättlingar af den i krönikor och sägner frejdade landtagaren Cerdic (d. 534), som grundat konungaresidenset i Winchester. Wessex' öfvervälde vanns under långvariga strider med Mercia, som under den mäktige konung Offa (757—796) hade sin andra glansperiod, och stadgades under Karl den stores samtida, konung Egbert (802—839), hvilken insatte lydkonungar af sin egen släkt i Kent, Sussex och Essex samt tilltvingade sig erkännande som öfverherre af konungarna i Mercia, Östangeln och Northumberland.

Redan under Egberts närmaste företrädare hade emellertid den skandinaviska invasion börjat, som under de båda följande århundradena med tilltagande styrka hemsökte angelsaxarnas land och hotade kristendomen och civilisationen därstädes med ny undergång (jfr Vikingatåg). Omkr. 790 omtalas det första anfallet af vikingar i Wessex, 851 voro vikingarna — hvilka till största delen utgjordes af danskar — starka nog att för första gången öfvervintra på engelskt område (på Thanet), och särskildt Östangeln och Northumberland ledo svårt af deras vilda härjningar. Vikingarna upprättade där nya eröfringsvälden och hotade äfven Wessex' oberoende, som dock räddades af Egberts sonson, Alfred den store (871—901), hvilken samlade sitt folk till förtvifladt motstånd, besegrade vikingahären vid Ethandún 878 och med danskarnas höfding Guthrum l. Godrum (Gorm) s. å. afslöt fredsfördraget i Wedmore samt sju år senare en ännu bevarad öfverenskommelse, känd under namnet ''Alfreds och Guthrums frid''. Enligt denna uppdrogs en gränslinje mellan danskarnas område, något senare benämndt Danelagen (se d. o.), och angelsaxarnas nu under den gemensamma faran i större enighet än förr sammanslutna rike. Till Danelagen hörde Northumberland, inemot halfva Mercia, Östangeln och en del af Essex. S. v. därom låg Alfreds rike, som under hans kloka styrelse konsoliderades genom Kents och Sussex' fullständiga införlifvande och Mercias bringande i närmaste beroende af konungahuset i Wessex. Alfred verkade oaflåtligen landsfaderligt för sitt rikes uppryckning ur förfallet och dess fredliga, såväl andliga som materiella utveckling. Hans närmaste efterträdare, sonen Edvard den äldre (901—925) och sonsonen Ethelstan (925—940), voro kraftiga konungar, som med framgång fortsatte hans verk. Edvard fulländade införlifvandet af Mercia och lyckades vinna erkännande som öfverherre öfver Northumberland och Strathclyde, hvarjämte äfven skottarnas konung och folk enligt angelsaxiska krönikan ''valde honom till fader och herre'', en notis, hvars trovärdighet emellertid af skotska historieskrifvare bestrides. Ethelstan är mest frejdad för sin betydelsefulla seger 937 öfver en stor nordmannahär vid Brunanburh. De närmast följande konungarna, Ethelstans halfbröder Edmund (940—946) och Edred (946—955) dogo i unga år efter ofta framgångsrika strider mot danskarna. Under Edmunds unge son Edwy (955—958) försvagades riket genom strider inom konunga-

familjen, men den hotade riksenheten återställdes af Edwys broder Edgar (959—975), under hvars regering den statskloke ärkebiskop Dunstan (se denne) var själen i styrelsen. Inre partistrider förorsakades sedan af den alltjämt fortbestående rivaliteten mellan de forna småriken, makttäflan mellan andliga och världsliga stormän och fiendskap mellan engelsmän och i landet bosatta danskar. Därigenom försvagades riket under Edgars söner Edvard Martyren (mördad 979) och Ethelred II (979—1016). Nya anfall af skandinaviska vikingahärar, ledda bl. a. af Olof Tryggvesson och Sven Tveskägg, funno därför riket utan motståndskraft, och Ethelred förmådde endast vinna kortvarig fred genom att upprepade gånger köpa bort vikingarna med stora penningsummor. Denna förödmjukande skatt, danegäld, lockade naturligtvis för hvarje gång snart nya, vinningslystna skaror. Till hämnd retade Ethelred dessutom danske konungen Sven Tveskägg genom "det stora danamordet" S:t Bricius' dag (13 nov.) 1002, då på konungens befallning ett mycket stort antal danskar, som slagit sig ned i Wessex, plötsligen trolöst bragtes om lifvet. Sven hämnades genom fruktansvärda härjningar, och Ethelred måste 1013 fly till Normandie, hvarefter Sven Tveskägg erkändes som konung öfver hela hans rike. Efter Sven Tveskäggs död (febr. 1014) återvände Ethelred och erkändes ånyo som konung, men måste snart upptaga en ojämn strid mot Svens son Knut, hvilken efter Ethelreds död delade riket med dennes son Edmund Järnsida (apr.—nov. 1016) och, sedan äfven denne aflidit, på ett stort möte i London "valdes att vara hela Englands konung". Under Knut den store (1016—35), hvilken 1018 blef konung jämväl i Danmark och 1028 i Norge, fick E. ändtligen åter njuta förmånerna af en kraftig styrelse, som dock aldrig tog formen af ett främlingsvälde, utan präglades af aktning för angelsaxarnas nationalitet, lagar och inrättningar. Sambandet med den gamla konungafamiljen bevarades genom Knuts förmälning (1017) med Ethelreds änka, Emma af Normandie, hvarigenom han äfven trädde i vänskaplig förbindelse med de normandiske hertigarna, och mot Skottland upptog han Edvard d. ä:s politik genom att tvinga konung Malcolm, som genom segern vid Carham (1018) förenat Lothian med det skotska riket, att i någon form erkänna den engelske konungens öfvervälde. Vid Knuts död blef hans oäkta son Harald Harfot (1035—40) vald till E:s konung, medan Danmark tillföll hans son med Emma, Hardeknut, hvilken efter sin halfbroders död vann äfven E:s krona (1040—42). Med honom utslocknade Knuts ätt, och kronan återgick till den gamla konungaätten, då engelsmännen till konung valde Emmas i Normandie uppfostrade son med Ethelred II, Edvard Bekännaren (1042—66), en svag och oduglig regent, som till språk och seder var mera normand än engelsman. Under honom kommo normandiska hofgunstlingar tidvis till stort inflytande, medan de hvar i sin landsdel nästan självständiga jarlarna, särskildt jarl Godwin och hans söner, tidvis åter lyckades motverka främlingarnas inflytande öfver konungen och i stället ryckte till sig makten. Då Edvard barnlös afled 1066, blef Harald Godwinsson, hvilken under Edvards sista tid varit landets verklige styresman, vald till konung. Han hotades genast af en norsk eröfringshär under Harald Hårdråde, hvilken eggats till denna härfärd af den engelske Haralds biltoge broder, Tostig; samtidigt förberedde hertig Vilhelm II af Normandie ett liknande eröfringsföretag, föregifvande rättsanspråk på E:s krona. Vilhelm hade under ett besök i England 1051 af konung Edvard, på mödernet hans fars kusin, fått löfte om engelska kronan, öfver hvilken denne dock ej egde förfoga, enär E. då var ett valrike. Vidare hade Harald, vid något tillfälle som skeppsbruten på franska kusten, af Vilhelm tvungits att aflägga något edligt löfte — förmodligen att äkta Vilhelms dotter —, hvilket han sedermera vägrat uppfylla. Och till sist lyckades Vilhelm åt sitt eröfringsföretag utverka kyrkans välsignelse, enär engelsmännen förjagat ärkebiskop Robert af Canterbury, normand till börden, och dennes medtäflare, Stigand, under Roberts lifstid sökt och vunnit bekräftelse på sitt val till ärkebiskop hos en af kyrkan ej erkänd motpåfve, Benedikt X. Vilhelm kunde därför med påfven Alexander II:s begifvande ge den eröfringsfärd, till hvilken han med svårighet öfvertalade sina baroner, skenet af att vara ett korståg (jfr Kristian II 1520). Harald betvang den ena af de båda faror, som hotade honom, men dukade under för den andra. Han besegrade vid Stamford bridge (25 sept.) den norska invasionshären, hvarvid både Harald Hårdråde och Tostig stupade i slaget. Sedan ilade han med en underlägsen här — och utan att lyckas få understöd af Mercias och Northumberlands jarlar, Edvin och Morkere, som han dock hjälpt undan norrmännens anfall — att möta Vilhelm, hvilken (28 sept.) landstigit vid Pevensey på kusten af Sussex. De båda härarna möttes i närheten af Hastings — en normandisk historieskrifvare kallar slagfältet Senlac — 12 okt., och där förlorade Harald i ojämn strid mot eröfraren krona och lif. E. låg nu öppet för den normandiska invasionen. (Om en gammal framställning i bild försvarande Vilhelms anspråk och tecknande tilldragelserna vid eröfringen, se Bayeuxtapeten.) Litt.: Lappenberg, "Geschichte von England", vol. I—II (1834, eng. öfv. af Thorpe i ny uppl. 1881), J. R. Green, "The making of England, A. D. 449—829" (2 bd, 1881, ny uppl. 1897) och "The conquest of England, A. D. 829—1071" (2 bd, 1883, ny uppl. 1899), E. Winckelmann, "Geschichte der angelsachsen biz zum tode König Ælfreds" (1883), J. H. Ramsay, "The foundations of England, B. c. 55— A. D. 1154" (2 bd, 1898), och Plummer, "Life and times of Alfred the great" (1902).

Inre förhållanden under den angelsaxiska tiden. De angelsaxiske eröfrarna togo med sig till Britannien sitt med våra förfäders likartade gamla germanska samhällsskick. Vid bosättningen blef byn (*township*) den minsta enheten, efter kristendomens stadgande representerad af kyrkosocknen (*parish*). Viktigare ärenden och framför allt rättegångssaker afgjordes gemensamt för ett större distrikt, som kallades *hundred* (hundare, härad) och hade sitt ting, *hundred-moot*. Hela stammens angelägenheter och rättssaker af större betydelse afgjordes på folktinget, *folk-moot*, som sammanträdde två gånger om året och där en höfding, som bar titeln

ealdorman (se d. o.), förde ordet. Där valdes bl. a. konung (*cyning* l. *king*); hans makt växte eller skapades genom behofvet af stark militär ledning i den hårda striden mot britterna samt genom flera stammars sammanslutning till ett rike. Valet stannade inom samma familj, och kronan fick därför utseende af att gå i arf. Småningom nedsjönk ealdormanen till en kunglig ämbetsman. Inom det angelsaxiska samhället funnos såväl fria män som trälar, de senare förmodligen dels afkomlingar af i krig tagna brittiska fångar, dels män, som för brott dömts förlustiga sin frimansrätt. Alla fria män egde icke samma anseende och inflytande; man skilde mellan *eorl* (jfr modern eng. *earl*, sv. *jarl*) och *ceorl* (modern eng. *churl*). Eorlerna bildade ett slags börds-adel, som emellertid småningom trängdes i skuggan af en tjänstemannaadel, *thegns* (sv. *tignarmännen*), hvilken fick sitt anseende från den höge herre — konungen eller någon annan — hvars *män* den var. Han sades ”ha dem i sitt bröd” och kallades därför deras *hlaford* (”brödgifvare”, modern eng. *lord*). Redan på 600-talet miste många *ceorls* sin fulla frihet genom att inträda i underordningsförhållande till någon rik jordegande granne, hvilken de då kallade sin ”hlaford”. Inskränkningen i de mindre jordegarnas personliga frihet tilltog betydligt mot slutet af det angelsaxiska rikets tillvaro, hvarvid särskildt det större behof af skydd, som danskarnas härfärder framkallade, starkt påskyndade denna utveckling, som förberedde det sedan genom den normandiska eröfringen från kontinenten öfverförda länsväsendet. Det var också under de danska krigens tryck, som det gamla folkuppbådet, *fyrd*, sjönk i betydelse för de bättre beväpnade skaror konungen och stormännen samlade i sin personliga tjänst. *Gesith* var namnet på ett dylikt, vanligen af thegner bestående *följe*. Under de danska krigen börjar man också först få höra talas om befästa städer eller borgar (*burhs*); då fulländades också i samband med det enade rikets konsolidering landets indelning i grefskap (*shires*), hvilka motsvara våra gammalsvenska landskap. Några representera forna småriken (t. ex. Kent, Essex), andra uppkommo under Wessex' stegvis skeende eröfringar från Wales (t. ex. Cornwall, Devon), det gamla Wessex delades tidigt i 4 grefskap, och flertalet af grefskapen i Mercia är uppkalladt efter de fasta platser, kring hvilka de bildades efter landets återeröfring från de danske inkräktarna. Grefskapsindelningens uppkomst hör till de ännu ej helt utredda problemen i denna tids engelska historia. I hvarje shire hölls två gånger årligen *shire-gemot* under ledning af biskop och ealdorman; detta grefskapsting kom att motsvara det forna *folk-moot*, som däraf ersattes. Hela rikets gemensamma angelägenheter, t. ex. konungs till- eller afsättande, afgjordes på en riksförsamling, *witenagemot* (”de vises möte”), där konungens *witan* (”vise män”), höga ämbetsmän och de störste jordegarna, hade säte och som leder sitt ursprung tillbaka till delrikenas tid. Arten af de angelsaxiska jordegendomsförhållandena har varit föremål för lifliga strider mellan nyare forskare (se därom Folkland). — På den andliga odlingens område intogo angelsaxarna efter kristendomens införande en framstående plats bland medeltidens folk (se Engelska litteraturen). Litt.: Stubbs, ”The constitutional history of England”, I (1874, 6:e uppl. 1897), F. Purlitz, ”König und witenagemot bei den angelsachsen” (1892), Maitland, ”Domesday and beyond” (1897), och Pollock, ”English law before the norman conquest” (i ”Law quarterly review”, 1898). Om skandinaverna i England se Worsaae, ”Minder om de danske og nordmændene i England, Skotland og Irland” (1851) och ”Den danske erobring af England og Normandiet” (1863), samt Steenstrup, ”Normannerne” (4 bd, 1876—82).

E. under de normandiske konungarna (1066—1154). Vilhelm Eröfraren (*the conqueror*, 1066—87) vann genom slaget vid Hastings och sin därpå följande marsch till London endast en tredjedel af E., det sydöstra hörnet. Han lät dock kröna sig till konung (dec. 1066) och underlade sig 1068—70 utan svårighet återstoden af landet. Den normandiska eröfringen blef af genomgripande betydelse för E., som därigenom upphörde att vara ”en värld för sig” och i stället kom i nära beröring med kontinentens folk. Det var föreningen med Normandie, som invecklade det i den skickelsedigra rivaliteten med Frankrike; det var eröfringen, företagen under påflig legalisation, som bragte E:s kyrka i ett förr okändt beroende af Rom. De normandiske konungarna grundlade med eröfringen en i början hart när oinskränkt myndighet i sitt rike, på en tid, då konungamakten i det öfriga Europa var en skugga. Den normandiska eröfringen blef på intet sätt så tillintetgörande för de besegrade som den angelsaxiska varit. Saxarna tyranniserades visserligen i början af de hårde normandiske baronerna och äfven af den nya konungamakten, men efter icke så lång tid sammansmälte nykomlingarnas ättlingar med den inhemska befolkningen till en engelsk nationalitet, och franska språket, ehuru ett par århundraden E:s officiella och kulturspråk, lyckades visserligen påverka, men aldrig utränga det angelsaxiska, utan måste till sist själf ge vika, dock kvarlämnande spår efter sig (jfr Engelska språket). — Vilhelm öfverförde till E. kontinentens länsväsen i dess i Normandie egendomligt utpräglade form. Han undvek emellertid en af länsväsendets största faror — statsupplösningen — därigenom, att han tvang E:s alla länsinnehafvare, vare sig de hade land direkt af honom eller af hans vasaller, att aflägga trohetsed till konungen. Med länsväsendet följde den för senare engelsk rättsåskådning betydelsefulla uppfattningen, att konungen på visst sätt i sista hand vore egaren till all landets jord och att all jord därför måste innehafvas ”från honom”, med hans samtycke. Hypotesen om att Vilhelm skulle vid eröfringen ha till kronan indragit all jord är numera öfvergifven, men visst är, att han — under föregifvande af att han sedan Edvard Bekännarens död varit landets laglige konung — företog omfattande konfiskeringar från dem, som stridt emot honom, och på så sätt fick tillfälle att med stora förläningar belöna sina normandiske medhjälpare vid eröfringsarbetet. Den förvärldsligade engelska kyrkan organiserades af ärkebiskop Lanfranc (1070—89) efter de nya reformgrundsatser, som främst representerades af hans samtida, påfven Gregorius VII. Med hård hand höll Vilhelm sina baroner i tygeln, och de farligaste uppror han hade att bekämpa (t. ex.

”earlernas resning” 1075) härleddes af deras själfrådiga missnöje och hade ej karaktären af engelska folkresningar. Mot slutet af sin regering (1086) lät Vilhelm i beskattningssyfte företaga en uppteckning och värdesättning af landets jord; resultatet föreligger i den berömda *Domesdaybook* (se d. o.), en af de viktigaste källorna för E:s äldre ekonomiska historia. Vilhelms yngre son Vilhelm II Rufus (1087—1100) blef hans efterträdare i E., där hans arfsrätt först utan motstånd erkändes, medan hans äldre broder Robert måste nöja sig med hertigdömet Normandie. Baronerna voro emellertid missnöjda med skilsmässan mellan de båda länderna och räknade på större medgörlighet hos den svage Robert än hos hans hänsynslöse broder, hvarför de redan 1088 nästan samfälldt reste sig till förmån för Robert. Med den engelska befolkningens hjälp lyckades dock Vilhelm hastigt kufva det farliga upproret. Genom grymhet och utpressningar gjorde sig emellertid Vilhelm allmänt afskydd, och hans långvariga tvist med ärkebiskop Anselm af Canterbury, hvilken konungen fråntog hans län, bidrog att öka det allmänna missnöjet. Vilhelm II efterträddes af Henrik I (1100—35), Eröfrarens yngste son, hvilken vid broderns plötsliga död skyndsamt tilltvang sig erkännande som konung. Han sökte genast stärka sin ställning mot den rättmätige tronarfvingen, hans äldre broder Robert af Normandie, genom att afgifva ett slags konungaförsäkran (”Henrik I:s karta”, *charter*); han lofvade där att göra slut på företrädarens ”onda sedvänjor, hvarigenom riket orättvist förtrycktes”, och att återställa ”konung Edvards (Bekännarens) lag”, i det engelska folkets mun ett uttryck för gammal häfdvunnen rätt och frihet (jfr i Sverige ”Helge kung Eriks lag”). Robert af Normandie företog 1101 ett anfall på E., men nödgades till förlikning och förlorade sedermera (1106) till Henrik äfven sitt ärfda hertigdöme. Med Anselm af Canterbury förde Henrik om biskoparnas investitur en långvarig strid, som 1107 slöt med en kompromiss, enligt hvilken konungen erhöll förhärskande inflytande vid biskopsvalen och rätt till hyllning vid den valdes insättande i hans världsliga län, hvaremot konungen afstod från att förrätta investituren med ring och staf, som symboliserade det andliga ämbetet. Under Henrik I:s kraftiga regering lades — som en senare forskning lyckats uppvisa — grunden till flera af de viktiga nydaningar inom finansväsendets och rättskipningens område, som förut tillskrifvits Henrik II, af hvilken de återupplifvades och vidare utbildades efter den anarki, som inträdt efter Henrik I:s död. Denne hade 1126 på ett herremöte (*magnum concilium*) förmått de andlige och världslige stormännen att med ed erkänna hans dotter Matilda som hans efterträderska, men vid Henriks död skyndade hans syster Adelas son Stefan af Blois (1135—54) öfver till E. och blef där med hjälp af sin broder, biskop Henrik af Winchester, erkänd som konung. Matilda, som var gift med Gottfrid Plantagenet, grefve af Anjou, afstod emellertid ej från sin rätt, och det kom nu till ett långvarigt inbördeskrig mellan de mäktige baronerna, som i tronstriden funno ett medel att på kronans bekostnad tillskansa sig ökad själfrådighet och personliga fördelar. Matilda landsteg i E. 1139 och utropades i maj 1141 till ”lady och drottning af E.”, men förmådde ej bryta motpartiets motstånd, utan nödgades 1148 återvända till sina franska besittningar. Striden återupptogs snart af hennes son Henrik och slöts 1153 genom en öfverenskommelse, enligt hvilken Stefan erkände Henriks arfsrätt till E:s krona, men fick behålla tronen för sin återstående lifstid. Hvarken kronan eller baronerna hade vunnit något på denna upprifvande strid, men däremot hade kyrkans inflytande betydligt tillväxt och dess organisation i E. ostördt fått genomträngas af de nya hierarkiska grundsatserna. Litt.: Freeman, ”History of the norman conquest” (6 bd, 1876—79) och ”The reign of William Rufus” (2 bd, 1882), Round, ”Geoffrey de Mandeville, a study of the anarchy” (1892) och ”Feudal England” (1895), F. Pollock och F. W. Maitland, ”The history of the english law before the time of Edward I” (2 bd, 1895; 2:a uppl. 1898), och O. Rössler, ”Kaiserin Mathilde und das zeitalter der anarchie in E.” (1897). V. S—g.

Huset Plantagenet (1154—1485). Efter Stefans död bestegs tronen af den kraftige och statsmannakloke Henrik II Plantagenet (1154—89), som redan förut var herre öfver en ansenlig del, tredjedelen, af Frankrike, nämligen Normandie, Maine, Anjou och Touraine, som han ärft efter sina föräldrar, samt Poitou, Gascogne och Guienne, som han fått genom gifte med Eleonora af Guienne (1152). Han härskade således från Skottlands berg till Pyreneerna och var vida mäktigare än sin länsherre, den franske konungen. Sitt välde ökade han ytterligare, åtminstone till namnet, med Irland (1171). Det blef Henriks första uppgift att höja konungamakten, som sjunkit under anarkiens tid, gentemot länsadelns makt och emot kyrkan, hvars särskilda domsrätt och kanoniska val vid biskopstillsättningar gjorde den världsliga myndigheten afbräck. Genom de ryktbara *konstitutionerna i Clarendon* (1164) lyckades Henrik få det engelska prästerskapet att medgifva inskränkningar i kyrkans makt i de bägge ofvannämnda fallen (se Clarendon castle). Men när påfven Alexander III förkastade konstitutionerna, framträdde ärkebiskopen af Canterbury, Thomas Becket, Henriks forne vän och minister, såsom försvarare af Roms anspråk mot det engelska nationella konungadömets. Becket mördades (1170), Henrik gjorde skenbara eftergifter åt Rom, men behöll i själfva verket en på hans tid enastående stor myndighet i förhållande till kyrkan. Henrik skaffade kronan ett betydande öfvertag öfver vasallerna, då han, utbildande en af sin morfaders inrättningar, beviljade dem rätt att, i stället för personlig inställelse till krigstjänst, erlägga en bestämd afgift, *scutagium*. Ty medelst scutagium kunde konungen underhålla legotrupper, och dessa gåfvo honom en snabb och säker hjälp, icke minst mot upproriska vasaller. Genom *Assize of arms* (1181) ålades alla fria undersåtar att anskaffa vapen i förhållande till sin förmögenhet för att vara beredda till landets försvar mot inträngande fiender. Rättskipningen förbättrades genom rikets indelning i distrikt (*circuits*), där kringresande öfverdomare på bestämda tider höllo ting, och genom förordningarna om edsvurna mäns utslag vid rättegångar lades fröet till den för E. så karakteristiska juryn. Mest bekant af Henriks rättskipningsstadgar är *Assize of Clarendon* (1166), supplerad genom *Assize*

of Northampton (1176). Henriks sista regeringstid oroades af krig mot Frankrike och af hans söners uppror. Han efterträddes — äldste sonen Henrik, som 1170 krönts till konung och ett slags medregent, hade aflidit 1183 — af sin andre son, Rikard I Lejonhjärta (1189—99), folksagornas hjälte. Medan denne kämpade i Heliga landet såsom deltagare i tredje korståget (1189—92), begagnade hans yngre broder Johan tillfället att göra uppror mot den af Rikard tillsatte riksföreståndaren, William Longchamp, och ingick förbindelse med Frankrike samt bemäktigade sig, vid ryktet om Rikards död, regeringen. Vid Rikards återkomst till E. (1194) — det var andra och sista gången han aflade ett kort besök i denna del af sitt rike — måste Johan träda tillbaka. Trots sitt lömska beteende fick Johan utan land (1199—1216) sedermera efterträda sin broder på E:s tron, enligt dennes eget förordnande. Men i Anjou erkändes Artur, son af Johans äldre broder Gottfrid, hvilken genom gifte förvärfvat hertigdömet Bretagne. Af fientlighet mot Johan tog franske konungen Filip August Arturs hyllning för samtliga engelska besittningarna i Frankrike, och när Artur mördats (1203) samt Johan, utpekad som mördaren, vägrat infinna sig vid Filip Augusts domstol, bemäktigade sig denne, stödd på pärernas dom, mördarens franska län, så när som på Akvitanien. Kort därefter råkade Johan med påfven Innocentius III i förvecklingar, hvilka ledde till den engelska konungamaktens djupaste förnedring. Johan vägrade att erkänna den af påfven tillsatte ärkebiskopen i Canterbury, Stephen Langton, och förgrep sig därjämte på kyrkans egendom, hvilket hade till följd, att Innocentius förklarade Johan afsatt och inbjöd franske konungen till E:s eröfring (1212). Då Filip August redde sig därtill, skyndade Johan att afvärja faran genom att förklara E. och Irland vara den romerska stole s egendom och *hylla påfven såsom sin länsherre* för dessa länder (1213). I förening med kejsar Otto IV och andra kontinentens furstar angrep Johan sedermera Filip August, men led med dem ett förkrossande nederlag vid Bouvines (1214). Vid hemkomsten möttes han af uppror och tvangs medelst vapenmakt af sina förbittrade undersåtar, mot hvilkas lif, rätt och frihet han oupphörligt våldfört sig, att 15 juni 1215 (på ängen *Runnymede*, mellan Windsor och Stan) undertecknа *Magna charta* l. *det stora frihetsbrefvet*. Detta satte en damm för kungligt godtycke, framför allt genom att stadga alla fria mäns säkerhet till lif, frihet och egendom samt genom att legalisera väpnadt motstånd mot kronan, om den bröte mot kartans bestämmelser. Magna charta, på hvilken engelsmännen i senare tid vant sig att med stolthet visa tillbaka och betrakta såsom sin frihets grundval, var Johan ett olidligt tvång; han lyckades få den upphäfd af påfven (s. å.), hvarpå han skoningslöst rasade mot dess upphofsmän, som blifvit bannlysta. Endast hans död förekom, att E:s krona öfvergick till hans gamle fiende Filip Augusts son, Ludvig, hvilken på de missnöjde stormännens begäran landstigit i E. för att befria landet från tyrannen. Kronan bevarades åt Johans minderårige son Henrik III (1216—72) af earlen af Pembroke, William Marshal, som 1216—19 var rikets ”protektor” och slog Ludvig vid Lincoln (1217). Henriks motgångar i krig mot Frankrike (1242—43), den gunst han visade utländningar och de oerhörda utpressningar påfvestolen tillät sig mot sitt ”län” E. satte folket och i synnerhet stormännen i jäsning. På en herredag eller, såsom rikets allmänna rådsmöten vid denna tid började kallas, ett *parlament* i Oxford 1258 (”the mad parliament” l. ”det galna parlamentet”) beslötos vissa stadgar, *Oxfordsprovisionerna*, som konungen nödgades med ed bekräfta. Genom Oxfordsprovisionerna lades all makten i baronernas händer. Då Henrik, liksom sin far, lät påfven lösa sig från eden (1261), utbröt ett inbördeskrig. En af franske konungen Ludvig IX afkunnad skiljedom (*Mise of Amiens*, 1264) respekterades ej, och oppositionens ledare, Simon af Montfort, slog det kungliga partiet vid Lewes (14 maj 1264) och tog konungen samt dennes broder, Rikard af Cornwall, till fånga. Till det parlament, som i jan. 1265 sammanträdde i London, lät Simon konungen kalla, utom baroner och prelater, hvilka dittills, utom i några få undantagsfall, ensamma varit medlemmar af parlamentet, äfven ombud för grefskapen (två riddare för hvarje) och städerna. Därigenom drog han ett demokratiskt element in uti E:s politiska lif, äfven om han ej, såsom länge varit fallet, kan anses som skapare af det engelska underhuset (*the house of commons*), hvilket först under Edvard I kom att få sin organisation och fasta ställning inom parlamentet. Montfort stupade vid Evesham redan samma år (4 aug.); om Oxfordsprovisionerna blef ej vidare tal, men Henrik bekräftade på nytt Magna charta, och Simons af Montfort folkliga politik upptogs i kronans intresse af hans besegrare, Henriks son och efterträdare, Edvard I (1272—1307), hvilken under sina strider mot fransmän och skottar sökte stöd hos hela nationen, då han 1295 sammankallade det s. k. ”mönsterparlamentet” (*the model parliament*), där — för att, som det heter i kallelsebrefvet, ”det som rör alla, också skulle gillas af alla” — ej blott baroner och prelater, utan äfven ombud för grefskapen, städerna och det lägre prästerskapet mötte. Kort därefter nödgades konung Edvard af skattebehof under kriget 5 nov. 1297 stadfästa den ryktbara ”Kartornas bekräftelse” (*Confirmatio chartarum*), genom hvilken under konungens frånvaro ett regentskapsråd några veckor förut (12 okt.) af parlamentet tvungits att i stor utsträckning erkänna dess skattebevillningsrätt. Andra statsakter ha gjort Edvards regering fröjdad i den engelska lagstiftningens historia, t. ex. statutet *De religiosis* (äfven kalladt *Statute of mortmain*, 1279), som betog kyrkan tillfälle till förvärf af jordagods utan särskild kunglig tillåtelse, de båda *Westminsterstatuten* (1275, 1285) om förvaltningens, rättskipningens och jordeganderättens ordnande samt statutet *Quia emptores* (1290), som förbjöd sub-infeodation. Edvard satte sig till mål att förena hela den brittiska ön under sitt välde. Han fulländade i flera fälttåg (1273, 1282—83, 1294—95) eröfringen af Wales och genomdref 1292 sitt erkännande såsom Skottlands öfverherre, men icke nöjd därmed, sökte han fullständigt underkufva detta land, hvars folk emellertid genom hans angrepp drefs till en förtviflad frihetsstrid (se därom Edvard I sp. 1378). Striden slöts med att Robert Bruce d. y. omsider tryggade sitt lands oberoende genom segern vid Bannockburn (24 juni 1314) öfver

Edvards efterträdare, Edvard II (1307—27). Denne oduglige furste öfverlämnade makten åt allmänt hatade gunstlingar (Piers Gaveston, Despenser d. ä. och d. y.), retade baronerna till flera uppror och blef till sist genom en af hans egen gemål, Isabella, ledd resning tvungen att afsäga sig tronen, hvarefter han grymt aflifvades (sept. 1327). Hans son Edvard III (1327—77) befriade sig 1330 från sin moders förmynderskap och upptogs sedan under större delen af sin regering af krig med Frankrike och dess bundsförvant Skottland. Som Filip IV:s dotterson framställde Edvard, sedan dennes ätt 1328 utgått på manslinjen, enligt fransk rätt fullkomligt ogrundade arfsanspråk på franska kronan och öfverföll 1339 — efter att två år förut antagit titeln ”Frankrikes konung” — ”usurpatorn” Filip VI af Valois med krig. Hans angrepp gaf uppslag till det ryktbara ”hundraårskriget” (1339—1453) med Frankrike, en fejd, som begyntes för att tillfredsställa ett rent personligt intresse, men som växte ut till ett nationalkrig af snart sagdt exempellöst omfång och för sekler befäste hatet mellan fransmän och engelsmän. Krigets första skede (tiden för Edvards äldste sons, Svarte prinsens, hjältedater) betecknas af engelsmännens glänsande framgångar — segrarna vid Sluys (1340), Crécy (1346) och Poitiers (1356) samt Calais' intagande (1347) — och afslutas genom freden i Bretigny (1360). Edvard nedlade anspråken på franska kronan, men behöll med full suveränitet sina eröfringar i Frankrike, nämligen Guienne, Gascogne, Poitou, Saintonge, Angoumois, Ponthieu och Calais. Då fransmännen förnyade kriget (1368), återtog Edvard titeln konung af Frankrike, men förlorade i kriget alla sina besittningar på kontinenten, utom Calais. De långvariga krigen alstrade ständiga penningbehof och bragte därigenom kronan i allt större beroende af parlamentet, hvilket först under Edvards tid började sammanträda på två kamrar, *öfverhuset* och *underhuset*. Underhusets rätt att bevilja skatter, att deltaga i lagstiftningen och att ställa kronans ministrar till ansvar — engelska författningens viktigaste grundsatser — vann under denna tid i stadga. I synnerhet de sista åren af Edvards regering, då en af konungens yngre söner, hertig Johan af Lancaster (John of Gaunt), stödd på de mäktige baronerna, var den egentligen styrande, utmärktes af en framgångsrik folklig parlamentsopposition, ledd af ingen mindre än prinsen af Wales, Svarte prinsen (”det goda parlamentet”, 1376). Mot slutet af Edvards regering verkade den, till en del på grund af sitt franskhat, påfvefientlige reformatorn John Wyclif, d. 1384. (Påfvarna stodo på den tiden, ”babyloniska fångenskapens” tid, i beroende af Frankrike.) Under Edvards långa regering genomgick E. en djupgående social omhvälfning, sammanhängande med stadslifvets raska uppblomstring och de rubbningar i jordbruket, som blefvo en följd dels af den i E. särskildt våldsamma ”svarta dödens” härjningar (1348) och dels af den lagstiftning (*Statute of labourers*, 1349), hvarigenom parlamentet i de store jordegarnas intresse sökte nedpressa landtarbetarnas löner. Edvard III:s efterträdare, Rikard II (1377—99), Svarte prinsens son, fick en stormig regering. Endast med svårighet kufvades 1381 Wat Tylers uppror, en farlig resning af förtryckta lifegna bönder och af Wyclifs läror påverkade, för kommunistiska jämlikhetsidéer svärmande handtverkare. Sedan utbröto hätska partistrider, under hvilka än den ena, än den andra maktlystna gruppen använde parlamentet som verktyg för sina planer. Rikard måste 1386 öfverlämna regeringen på ett år till ett regentskapsråd, hölls sedan i beroende af rådet till 1389, förde därefter själf en någorlunda konstitutionell regering till 1397, men föröll under sina sista regeringsår till hämndlysten despotism och störtades 1399 af sin kusin Henrik af Lancaster, son till hertig Johan af Lancaster (se ofvan). Efter Rikards tvungna tronafsägelse erkände parlamentet Henrik som arfvinge till tronen med förbigående af den unge earlen af March, som enligt gällande arfsrätt hade bättre tronanspråk, enär han var dotterson till Edvard II:s *andre* son Lionel, medan Henrik var son till Lionels yngre broder Johan. I medvetande om sina arfsanspråks tvistighet åberopade Henrik också mindre parlamentets val än sin förmenta härstamning från Henrik III:s äldste son (han härstammade nämligen på mödernet från denne konungs andre son Edmund, hvilken en fullständigt oriktig sägen ville göra äldre än Edvard I). Redan under Rikard II hade konungahusets medlemmar stått hvarandra efter krona och lif — dennes farbror, hertig Tomas af Gloucester, var den, som 1386 ryckte till sig regeringstyglarna och dog 1397 i fängelse, som det påstods afdagatagen på Rikards befallning — och med huset Lancasters tronbestigning genom usurpation inleddes den period af vilda arffölidskrig, som under 1400-talet skulle skaka E. Redan Henrik IV (1399—1413) hade att bekämpa sammansvärjningar till förmån för Rikard II — hvilken han 1400 torde ha låtit döda i fängelset — samt flera uppror, dels af walesarna (som för en tid gjorde sig självständiga under Owen Glendower), dels af den med earlen af March besläktade mäktiga familjen Percy. Han sökte sitt stöd hos prästerskapet och anställde på dess begäran grymma förföljelser (de första kättarbålen i E.) mot lollarderna, Wyclifs anhängare. Hans son Henrik V (1413—22), en af E:s största statsmän och krigare, återupptog 1415 med energi kampen mot Frankrike, som vid denna tid sönderslets af inbördeskrig (strider mellan det burgundiska och det orleanska partiet). Kort innan sin härfärd till Frankrike undertryckte Henrik en sammansvärjning till förmån för earlen af March och lät bland deltagarna afrätta dennes svåger, earlen af Cambridge, som var son till Edvard III:s yngste son, hertig Edmund af York. Det tyckes ha varit Henriks föresats att, om än icke alla förut engelska områden kunde återvinnas, till hvad pris som helst söka återeröfra åtminstone Normandie. Efter engelsmännens strålande seger vid Azincourt (25 okt. 1415) och intagandet af Rouen (jan. 1419) följde också detta lands fullständiga eröfring. Under tiden växte Henriks planer med den tilltagande inre söndringen i Frankrike. Det burgundiska partiet och Karl VI:s gemål, Isabella, slöto sig till Henrik och erkände honom, genom fördraget i Troyes (1420), i den svagsinte Karl VI:s namn för denne konungs arfvinge till franska kronan. Henrik V dog redan 1422 under kampen mot Frankrikes verklige dauphin (kronprins), sedan han från denne eröfrat nästan hela Frankrike n. om Loire. S. å. dog äfven Karl VI. Henriks knappt årsgamle son, Henrik VI

(1422—61), förenade E:s och Frankrikes kronor på sitt hufvud, men engelsmännen måste kämpa mot Karl VI:s son, Karl VII, som orleanska partiet utropat till konung. Efter jungfruns af Orléans uppträdande (1429) gick det ohjälpligt bakut för engelsmännen, och till deras motgångar bidrog ytterligare, att deras allians med burgundiska partiet upphörde (1435) och att den engelske regenten i Frankrike, Henriks farbroder, den statskloke och tappre hertigen af Bedford, afled (s. å.). När krigslågan slocknade (1453), voro Calais med dess område och Normandiska öarna allt hvad Henrik, ''Frankrikes konung'', egde kvar af Frankrike. Snart rycktes äfven E. ur hans händer. Förlusterna i Frankrike och det inflytande Henriks gemål, den till börden franska, maktlystna Margareta, utöfvade, gjorde regeringen impopulär. Därtill kom, att Jack Cades uppror (1450) ytterligare visat nödvändigheten af en handlingskraftig regering och att Henrik VI hösten 1453 blef fullständigt sinnesrubbad. Den duglige och folkkäre hertig Rikard af York, som var son till den 1415 afrättade earlen af Cambridge (se ofvan) och en syster till earlen af March samt sålunda på mödernet härstammade från Edvard III:s *andre* son och på fädernet från den yngste, blef nu för en kort tid rikets protektor. Han måste vid konungens tillfrisknande lämna denna befattning, men återvann den 1455 efter sin seger vid S:t Albans, den första af de många blodiga drabbningarna i de nu utbrytande Rosornas krig (1455—85), så kallade, enär huset Lancaster som märke hade en röd ros och det därmed rivaliserande huset York en hvit. Anspråk på kronan framställde emellertid hertigen af York först 1460, sedan han i förbund med earlen af Warwick (se Nevill) besegrat en kunglig här vid Northampton och tagit Henrik VI själf till fånga. Parlamentet godkände hans arfsanspråk och erkände honom som tronföljare med uteslutande af Henriks och Margaretas son, prins Edvard af Wales. S. å. stupade emellertid York vid Wakefield mot en af drottningen utrustad här. Hans son Edvard, earl af March, fortsatte striden, utropades, efter segrarna vid Mortimer's cross (2 febr. 1461) och S:t Albans (17 febr. s. å.). i London till konung och besegrade (29 mars) i grund den kungliga hären vid Towton, hvarefter Henrik VI och hans drottning nödgades fly ur landet. Sitt välde stadgade Edvard IV (1461—83) genom segern vid Hexham (1464) öfver Henriks anhängare i norra E. och dennes tillfångatagande (1465). Genom sitt giftermål med en lågadlig dam bröt han med Warwick och högadeln, och Ludvig XI af Frankrike lyckades försona den biltoge Warwick med drottning Margareta, hvarefter dessa båda i förening med fransk hjälp anföllo Edvard (1470) och för en kort tid återvunno kronan åt Henrik VI. Edvard nödgades fly till sin bundsförvant, hertigen af Burgund, men återkom i mars 1471, fick genom sin popularitet bland Londons borgare denna stad i sina händer, slog ''konungamakaren'' Warwick vid Barnet (14 apr.) och besegrade vid Tewkesbury (4 maj) drottning Margaretas här, hvarvid hon själf blef fången och hennes unge son tronföljaren Edvard af Wales fann döden. Henrik VI afled s. å., troligen mördad, i Tower. Nu var huset Lancaster utgånget på svärdssidan, och dess anhängare drabbades af en blodig räfst, men tronstriderna fortsattes inom huset York. Edvards trettonårige son och efterträdare Edvard V (apr.—juni 1483) drefs från tronen af sin farbroder, hertig Rikard af Gloucester, som lät förklara hans föräldrars äktenskap ogiltigt och honom själf illegitim samt därpå hyllades som konung. Rikard III (1483—85), en kraftfull och rikt begåfvad, men ytterligt maktlysten och hänsynslös man, fick ej länge behålla sin med brott och trolöshet förvärfvade krona. Nationen vände sig med afsky ifrån honom, då det blef bekant, att han i Tower låtit aflifva den afsatte Edvard V och dennes yngre broder Rikard. Både Röda och Hvita rosens anhängare vände nu sina blickar till den landsflyktige Henrik Tudor, earl af Richmond, hvilken på fädernet var af en gammal walesisk ätt, men genom sin moder, Margaret Beaufort, härstammade från en yngre, genom parlamentsbeslut legitimerad gren af huset Lancaster och betraktades som dess hufvudman. Sina arfsanspråks klena beskaffenhet ämnade han förbättra genom giftermål med Edvard IV:s äldsta dotter, Elisabet af York, och Rikards försök att hindra detta äktenskap påskyndade Henriks sträfvanden att tillkämpa sig kronan. Han landsteg (juni 1485) i Wales, samlade en här och mötte med underlägsna krafter Rikard vid Bosworth (22 aug. 1485), där denne öfvergafs af flera bland sina mäktigaste förna medhållare, förlorade slaget och själf fann sin död i stridsvimlet. Han var Englands siste konung af huset Plantagenet. Henrik utropades på själfva slagfältet till konung, och parlamentet stadgade sedermera kronans ärftlighet bland hans efterkommande. Därmed slutade Rosornas krig. De skördade E:s gamla högadel, men bragte för öfrigt mindre förödelse öfver landet, än deras långvarighet kunde ge anledning att förmoda. Genom högadelns utrotande sjönk öfverhusets inflytande och därigenom äfven nationens förmåga att motstå kronan, ty utom adeln fanns ännu ingen makt i samhället — om icke kyrkan, men den föll för Henrik VIII — nog stark att framgångsrikt kunna bekämpa konungamakten. Också blef denna genom och efter Rosornas krig af en helt annan natur än före dem och närmade sig under regenterna af huset Tudor alltmer ett af parlamentet skäligen oberoende envälde. Litt.: Paulli, ''Geschichte von England'' (3 bd, 1858), Stubbs, ''Constitutional history of England'' (3 bd, 1874—78) och ''The early Plantagenets'' (1876, 5:e uppl. 1886), J. Gairdner, ''The houses of Lancaster and York'' (1874, 6:e uppl. 1886), L. Riess, ''Geschichte des wahlrechts zum englischen parlament im mittelalter'' (1885), K. Norgate, ''E. under the angevin kings'' (2 bd, 1887), J. H. Ramsay, ''Lancaster and York, 1399—1485'' (2 bd, 1892), och G. M. Trevelyan, ''E. in the age of Wycliffe'' (1899).

Huset Tudor (1485—1603). Med Henrik VII (1485—1509) uppsteg på tronen en dynasti af högt begåfvade regenter, som genom en målmedveten nationell politik upprätthöllo en stark regering och lyfte E. från dess insulärt undanskymda plats till att blifva en makt att räkna med i den europeiska politiken. Henriks regering störddes i början genom uppror af föregifna York-ättlingar (Lambert Simnel, Perkin Warbeck), stämplingar af vid utländska hof uppmuntrade tronkräfvare (se De la Pole 4—6) samt stridigheter med Frankrike, men under de sista tio åren rådde fred. Henrik skaffade sig genom

träng hushållning, reduktion af kronogods, han-
delns och industriens främjande o. d. en fylld skatt-
kammare och gjorde sig sålunda oberoende af parla-
mentet (under Henriks tretton sista år samman-
kallades parlamentet endast en gång). Genom or-
ganiseringen af den ryktbara domstolen Stjärn-
kammaren (*Court of star-chamber*), hvilken utöfvade
rådets af jury oberoende domsmakt, möjliggjordo
han ordningens snabba återställande i landet, men
gaf samtidigt också det kungliga godtycket fritt
spelrum under sken af lag. Hans andre sons, H e n-
i k VIII:s, regering (1509—47) är märklig fram-
för allt genom E:s lösslitande från påfvestolen och
begynnande anslutning till reformationen. I bör-
an, då den ärelystne kardinal Thomas Wolsey
kansler 1515—29) stod i spetsen för ärendena, var
tyrelsens uppmärksamhet riktad företrädesvis utåt.
Utrikespolitiken var under inflytande af konungens
tarka personliga impulser tämligen hållningslös;
om i densamma fanns någon ledande tanke, var det
den att försvaga Frankrike, där han gjorde an-
språk på de gamla engelska besittningarna. I för-
ning med Ferdinand den katolske, hvars dotter
Katarina, änka efter hans äldre broder Artur, han
ktade (1509), och såsom medlem af Heliga ligan
bekrigade han (1512—14) detta land och dess
undsförvant Skottland (seger öfver fransmännen vid
Guinegate 1513 och öfver skottarna vid Flodden
. å.), men utan nämnvärdt resultat. Han vann icke
eller någonting på sin allians med Karl V (Katari-
nas systerson) i dennes första krig mot Frankrike
Henriks infall i Picardie 1522, 1523). Däremot
gjorde han stora eröfringar inom sitt eget rike, för
in egen makt. Henrik stod i början på god fot
med Rom och fick (1521) t. o. m. af Leo X som
lön för en stridsskrift mot Luther titeln ”trons för-
svarare” (*defensor fidei*). Men då Klemens VII
vägrade att upplösa Henriks äktenskap med Kata-
rina, hvilken konungen ville öfvergifva för Anna
Boleyn, skedde en fullständig brytning med Rom.
Wolsey, som fört de misslyckade underhandlingarna
med påfven, störtades 1529, och prästerskapet tvangs
1531 att erkänna *konungen såsom engelska kyrkans
öfverhufvud*. Äktenskapet med Katarina förkla-
rades (1533) ogiltigt af ärkebiskop Thomas Cran-
mer, hvilken jämte den hänsynslöse Thomas Crom-
well efter Wolsey ärft platsen såsom Henriks för-
trogne rådgifvare. 1534 bekräftade parlamentet
högtidligen den kungliga suprematien öfver kyr-
kan. Därefter skreds till en reduktion af kloster-
godsen (som omfattade $^1/_5$ af E:s jord). På grund
af parlamentsbeslut indrogos 1536 de mindre klostren
— hvilket i norra E. framkallade ett vidtutseende
uppror, *pilgrimage of grace* —, och sedermera
indrogos under hand äfven de större. E. hade fått
sin Västerås recess och sin Västerås ordinantia.
Henrik VIII var i ännu mindre grad än Gustaf
Vasa en reformator af religiösa skäl. Hans refor-
mer afsågo uteslutande ett politiskt mål. Från
Roms öfvervälde lösgjordes den engelska kyrkan,
men själfva bekännelsen, sådan den fastställdes
genom 1536 och 1539 års trosartiklar, afvek i syn-
nerhet i de sistnämnda (de sex s. k. blodsartik-
larna) föga från den romersk-katolska läran. Den,
som förnekade transubstantiationen, straffades icke
mindre än den, som vägrade aflägga suprematseden.
Cromwell lyckades i någon mån hämma förföljel-
serna mot protestanterna och sökte binda konungen
vid reformationens sak genom ett förbund med
Nord-Tysklands protestantiska furstar, men stör-
tades 1540, då Henrik fann sig besviken på den
nya brud, Anna af Cleve, han på Cromwells in-
rådan äktat. Då Henrik, som länge till följd af
upplösningen af sitt äktenskap med Karl V:s moster
stått på spänd fot med denne, nu åter förband sig
med kejsaren (1543) mot Frankrike och Skottland,
fick det katolska elementet öfvervikt äfven i den
inre styrelsen. Kriget mot Frankrike och Skottland
— hvilket sistnämnda land Henrik efter Jakob V
Stuarts död hoppades kunna fästa vid E. genom
ett framtida giftermål mellan sin son Edvard och
Skottlands späda drottning, Maria Stuart — förde
icke utan militära framgångar för engelsmännen
(Edinburghs eröfring, 1542; Boulognes intagande,
1544). Vid Henriks död (28 jan. 1547) hade det
af Cranmer och earlen af Hertford ledda reform-
partiet åter sedan någon tid öfvervikten. Medlem-
mar af detta parti förordnades i Henriks testamente
till förmyndare för sonen E d v a r d VI (1547—53);
både Hertford, snart upphöjd till hertig af S o m e r-
s e t och som Englands protektor febr. 1547—okt.
1549 styrelsens ledare, och dennes framgångsrike
rival om högsta makten i rådet, John Dudley,
hertig af Northumberland, gynnade den kyrko-
förändring, hvilken nu under Cranmers ledning
egde rum och fick sitt uttryck bl. a. i de af
denne utarbetade ”Fyrtiotvå artiklarna” (1551).
Den äregirige Northumberland lyckades 1553 förmå
den dödssjuke unge konungen att — med förbi-
gående af sina halfsystrar Maria och Elisabet —
till sin efterträderska utse Northumberlands son-
hustru, J a n e G r e y, systerdotters dotter till Hen-
rik VIII. Hon utropades också efter Edvards död
till drottning, men måste redan efter nio dagar
vika för Henriks och Katarinas dotter, M a r i a
(juli 1553—nov. 1558). Med henne kom en våld-
sam katolsk reaktion. Den reformerta kulten af-
skaffades genast, och Henrik VIII:s kyrka åter-
ställdes. Det stannade icke därvid. Knappt hade
Maria (juli 1554) gift sig med konung Filip af
Neapel (efter 1556 Filip II af Spanien), förrän
den engelska kyrkan ånyo — enligt ett parlaments-
beslut i nov. s. å. — lades under påfvens lydno.
Från 1555 till Marias död pågick en fruktansvärd
förföljelse mot protestanterna, hvarunder bl. a.
Cranmer samt biskoparna Ridley och Latimer dö-
dades; drottningen fick till följd däraf vedernamnet
”den blodiga Maria”. Genom sin gemål indrogs
hon 1557 i ett krig med Frankrike, under hvilket
engelsmännen förlorade sin sista fastlandsbesittning,
Calais (1558). Efter Marias död intogs tronen af
hennes halfsyster, E l i s a b e t (1558—1603), Anna
Boleyns dotter. I katolikernas ögon var Elisabet
illegitim och följaktligen oberättigad till kronan,
men däremot Maria Stuart af Skottland, såsom Hen-
rik VII:s dottersons dotter, den närmaste tron-
arfvingen. Så framträdde Maria redan från början
såsom Elisabets vedersakare och förblef sedan allt-
jämt medelpunkten för det romerska partiets för-
hoppningar och konspirationer. Elisabet drefs däri-
genom att allt fastare, om än med stor försik-
tighet, sluta sig till protestantismen. Förbindel-
sen med Rom bröts genast, den kungliga su-
prematien återupprättades, och kyrkan ställdes.

genom *Common prayer* och de *Trettionio artiklarna* (1562), på den protestantiska grund, som lagts under Edvard VI:s regering. Denna af parlament och konungamakt skapade statskyrka, *episkopalkyrkan* (se d. o.), fick, genom sin kalvinistiska bekännelse, katolikerna och, genom sin mycket katolska liturgi samt monarkiska författning, de i kyrkoförfattningsväg strängt kalvinistiske *puritanerna* till sina fiender. E:s historia under 1500- och 1600-talen karakteriseras af dessa religiösa fraktioners strid med hvarandra. Katoliker och puritaner sökte hvar på sitt håll komma först till frihet, sedan till herravälde, ty fördragsamhet kände ingen. Episkopalkyrkan sökte häfda sin maktställning och förtryckte dem, som icke ville foga sig i dess form, *nonkonformisterna*. Den fick ett verksamt förföljelsemedel i den under Elisabets regering inrättade Höga kommissionen (*Court of high commission*). Det var i synnerhet katolikerna, som vunno martyrkronan. De voro också de farligaste genom sina förbindelser med främmande katolska makter. Sedan Maria blifvit engelsk statsfånge (1569), arbetade de genom öppet uppror och i flera sammansvärjningar på att mörda Elisabet, bereda protestantismens undergång och sätta Maria på tronen. Maria Stuart fick med sitt lif plikta för dessa syften (1587). Elisabet drefs sålunda af politiska och personliga skäl till strid framför allt mot den katolska fanatismens inkarnation, Filip II af Spanien. E. blef under hennes regering den protestantiska sakens stöd i Europa, det hjälpte Frankrikes hugenotter mot Guiserna och nederländarna i dessas frihetskrig mot Spanien samt besegrade Filips "oöfvervinneliga armada" (1588). På samma gång E., under ledning af Elisabet och hennes utmärkta ministrar (en Cecil, en Walsingham), intog en bestämd och betydande politisk ställning i Europa, började det äfven (genom Drake, Cavendish, Raleigh) grundlägga sin makt på hafvet och i främmande världsdelar samt sin världshandel (kolonien Virginias anläggning; Ostindiska kompaniets uppkomst, 1600). E. närmade sig därjämte det mål flera af dess konungar eftersträfvat: de brittiska öarnas enhet. Irland, där Hugh O'Neill framkallat ett farligt uppror, som Elisabets gunstling Essex icke lyckades nedslå (1599), lades af lord Mountjoy fullkomligt under E:s välde (1603). Och då efter Elisabets död (24 mars 1603) Maria Stuarts och Darnleys son, konung Jakob VI af Skottland, besteg äfven E:s tron, förenades de båda rikena i personalunion. Litt.: J. A. Froude, "History of E. from the fall of Wolsey to the death of Elizabeth" (12 bd, 1856—70, ny uppl. 1893), J. S. Brewer, "The reign of Henry VIII" (2 bd, 1884), M. Creighton, "Cardinal Wolsey" (1888) och "Queen Elizabeth" (1900), J. Gairdner, "Henry the seventh" (1889) och "The english church in the sixteenth century" (1902), samt W. Busch, "E. unter den Tudors" I (1892).

Huset Stuart (1603—49). Regenterna af denna ätt pockade nästan mera än Tudorerna på oinskränkt kunglig makt, men saknade dessas snille och kraft samt betonade teorierna om konungadömets gudomliga ursprung och den kungliga nåden som folkfrihetens källa på en tid, då andra idéer började genomtränga det engelska folket, hvilket dessutom blifvit såväl ömtåligt mot rättskränkningar som äfven mer än förut i stånd att hämnas dem. De Stuartske konungarna förde en personlig utrikespolitik, som saknade både kraft och värdighet, samt förtryckte genom statskyrkan de protestantiske nonkonformisterna (under Jakob I och Karl I) för att slutligen (under Karl II och Jakob II) förråda statskyrkan åt andra nonkonformister, nämligen katolikerna. Genom allt detta sårade de sitt folks religiösa, politiska och nationella känslor samt beredde sin dynastis undergång. Jakob I (1603—25) skärpte efter *krutkonspirationen* (1605) strafflagarna mot katolikerna, men afvisade samtidigt puritanernas (på Hampton-court-konferensen 1604 framställda) begäran om en reform inom kyrkoförfattningen till deras förmån. Med parlamentet invecklades han snart i strid om sin rätt att af egen maktfullkomlighet pålägga tullafgifter (*impositions*) och föranleddes däraf att gång på gång (1611, 1614) i vredesmod upplösa parlamentet. Ledd af bedrägliga förhoppningar att kunna medlande uppträda i kontinentens religiösa stridigheter genom en dynastisk förbindelse med spanska konungahuset, slöt han 1614 förbund med denna makt och sökte sedan förgäfves på underhandlingens väg rädda Pfalz åt sin måg, kurfursten Fredrik V, som under trettioåriga kriget efter slaget på Hvita berget (1620) miste ej blott Böhmens krona, utan äfven sitt arfland. Jakobs tredje parlament (1621) var benäget att bevilja medel för ett engelskt ingripande i kriget till Pfalz' och protestanternas förmån, men retade Jakob genom sina skarpa angrepp mot monopol- och privilegie-ofoget samt upplöstes, då det vågade uppfordra konungen att skilja sig från Spanien. Underhandlingarna i Madrid om äktenskapsförbindelse mellan tronföljaren Karl och en spansk prinsessa — hvarigenom Jakob hoppades vinna Spanien för Pfalz — misslyckades ömkligen (1623), och konungens utrikespolitik blef nu under påverkan af hans gunstling, den fåfänge hertigen af Buckingham, ytterligt spanskfientlig, utan att därför de betryckte protestanterna erhöllo någon militär hjälp af verkligt värde. Under Jakobs son, Karl I (1625—49), fortsattes, med stigande förbittring, striden emellan krona och parlament. 1625 och 1626 års parlament upplöstes. Det förra hade fordrat Buckinghams aflägsnande, det senare anklagat honom, och bägge hade vägrat bevilja de anslag, som konungen äskade. Förgäfves sökte regeringen skaffa sig popularitet genom förbindelser med protestantiska makter, genom en expedition mot Cádiz (1625) och en annan, under Buckingham (1627), till ön Ré för att hjälpa hugenotterna i La Rochelle. Lyckan var icke Karl bevågen i något företag. För att erhålla medel till ett kraftigare bedrifvande af kriget nödgades han sammankalla ett nytt parlament. Det beviljade honom medel, mot villkor att han gåfve sitt bifall till *Petition of right* (1628), enligt hvilken han måste afstå från godtycklig beskattning och häktning, men det upplöstes 1629 under en häftig konflikt med regeringen rörande skatte- och religionsfrågor. Karl regerade nu i elfva år utan parlament. Han sökte nå oinskränkt politisk makt och — med ärkebiskop Laud som medhjälpare — åstadkomma bokstafstrogen uniformitet enligt episkopalkyrkans lag. Utkräfvandet af en olaga gärd, *skeppspenningarna*, mot hvars

indrifvande John Hampden (1637) inlade en protest, som fann gensvar hos hela nationen, och grymheter mot puritanerna satte engelsmännens sinnen i jäsning. Samtidigt därmed fick Karl skottarna till fiender. Hans okloka försök att påtruga Skottlands presbyterianer episkopalismen framkallade dessas förbund (*National covenant*, febr. 1638) till religionens försvar. Karl beslöt tvinga dem med vapenmakt, men behöfde penningar därtill och sammankallade därför (april 1640) ett parlament (''korta parlamentet''). Detta fordrade upphäfvande af skeppspenningegärden och en förändring i kyrkoväsendet samt blef därför strax upplöst. Emellertid ryckte skottarna i nov. 1640 in i E. Karl måste då sammankalla ett nytt parlament (''långa parlamentet'', 1640—53), i hvilket det puritanska elementet var starkt representeradt. Oppositionen, i underhuset ledd af John Pym, fordrade och fick Karls förnämste rådgifvares, earlens af Strafford, hufvud; den genomdref vidare, att Stjärnkammaren, Höga kommissionen och andra det kungliga enväldets verktyg afskaffades, att skeppspenningarna och andra utan parlamentets bifall utskrifna skatter förklarades olagliga, att parlamentet skulle sammanträda hvart tredje år o. s. v. Den i religiöst och politiskt afseende radikala majoriteten i underhuset gick emellertid längre och började angripa episkopalkyrkan samt fordra sådana inskränkningar i konungamakten, som skulle förvandlat den till en skugga. Sedan Karl genom det misslyckade försöket att häkta fem bland de häftigaste oppositionsmännen i underhuset (Pym, Hampden m. fl., jan. 1642) gjort försoningen mellan kronan och parlamentets flertal omöjlig, skärptes konflikten hastigt till ett inbördes krig, som utbröt i aug. s. å. Det kungliga partiet l. *kavaljererna* hade i början öfverhand öfver parlamentspartiet l. *rundhufvudena*. Men sedan parlamentet slutit förbund med skottarna (*Solemn league and covenant*, 1643, som åsyftade att göra presbyterianismen till gemensam kyrkoform för de tre rikena) och parlamentets här reorganiserats under ledning af Oliver Cromwell, ledo de kungliga flera förkrossande nederlag (särskildt vid Marston moor 1644 och Naseby 1645). Karl nödgades fly till skottarna (maj 1646), men utlämnades af dem till parlamentets ombud (jan. 1647) och kom sedan (juni s. å.) i händerna på den independentiskt sinnade hären, hvilken på grund af uteblifven sold och missnöje med parlamentets presbyterianska böjelser kommit i öppen konflikt med parlamentet och nu sökte på egen hand uppnå en uppgörelse med konungen (Ireton's demokratiska författningsförslag *Heads of the proposals*, juli). Karl intrigerade på alla håll och förlorade därigenom förtroende hos alla. Ytterlighetsmännen inom hären framkommo nu med ett demokratiskt, nästan republikanskt, författningsförslag (*Agreement of the people*, okt.), och oredan ökades, då Karls ränker med skottarna framkallade ett nytt uppflammande af inbördeskriget (maj—aug. 1648). Independenthären tog nu saken i egen hand, ''rensade'' underhuset från alla rojalistiskt sinnade medlemmar (*Pride's purge*, dec. s. å.) och genomdref konungens ställande inför en utomordentlig domstol, hvarpå han efter ett slags rannsakning och dom afrättades (30 jan. 1649).

Litt.: S. R. Gardiner, ''The first two Stuarts and the puritan revolution'' (1875), ''History of E. from the accession of James I to the outbreak of the civil war'' (10 bd, 1883—84), ''History of the great civil war'' (3 bd, 1886—94), ''The constitutional documents of the puritan revolution 1628—60'' (1890, 2:a uppl. 1899), och ''History of the commonwealth and protectorate'' (4 bd, 1894—1903). En god öfversikt ger Stavenow, ''Den stora engelska revolutionen i 17:e årh:s midt'' (1895).

E. republik (1649—60). Efter Karls död afskaffades konungadömet och öfverhuset; riksstyrelsen öfverlämnades åt ett af fyratioen ledamöter bestående ''statsråd'', och E. förklarades för republik (*Commonwealth of E.*). Mot denna sakernas nya ordning reste sig det kungliga partiet särskildt i Skottland och Irland med oväntad styrka, men Cromwell förödde Irland (1649), eröfrade Skottland (1650) och slog ''martyrens'' son Karl, som infallit i England, vid Worcester (1651). Cromwell, stödd på hären, var nu i verkligheten, men ej till namnet, E:s herre. Då parlamentet, som genom *navigationsakten* (1651) visserligen sökt främja E:s handel, framför allt på Hollands bekostnad, men därigenom invecklat landet i krig med denna republik (1652—54), satte sig emot önskade samhällsförbättringar och sålunda väckte nationens missnöje, begagnade Cromwell sig däraf och skingrade med våld kvarlefvorna af ''långa parlamentet'' (20 apr. 1653) samt lät 16 dec. s. å. utropa sig till lord-protektor. (Om E. under hans protektorat, 1653—58, se den utförliga art. Cromwell 2.) Oliver Cromwell efterträddes i protektoratet af sin son, Richard (sept. 1658—apr. 1659). Då denne drog sig tillbaka, sökte Lambert, Fleetwood m. fl. generaler upprätthålla arméns välde öfver E. Men engelsmännen voro nu uttröttade vid militärdespotismen och började längta efter konungadömet. Den i Skottland kommenderande general Monk gaf ett uttryck åt flertalets känslor inom nationen, då han uppträdde mot militärväldet och, efter att ha besatt London (febr. 1660), förklarade sig för Karl I:s ofvannämnde son Karl.

Litt.: Gardiners ofvan (sp. 621—622) anförda arbeten, Brosch, ''Oliver C. und die puritanische revolution'' (1886), och under art. Cromwell anförda biografier öfver protektorn.

Huset Stuart åter regerande (1660—88). En utomordentlig riksförsamling (*convention parliament*) lät till konung utropa Karl I:s son Karl II (1660—85). Efter Stuartarnas återuppstigande på tronen l. Restaurationen (*the restoration*) igensopades revolutionens spår. Episkopalkyrkan återställdes, och dess präster predikade om olagligheten af motstånd mot konungen (*non-resistance*). Restaurationen var ett gemensamt verk af episkopaler och presbyterianer, men de senare belönades med otack. I det parlament, som sammanträdde 1661 (''restaurationens långa parlament'', 1661—79) hade episkopalerna majoriteten och uteslöto från municipala tjänster (*Corporation act*, 1661) och från prästsysslor (*Act of uniformity*, 1662) alla dissenters, såsom nonkonformisterna vid denna tid började kallas, samt belade med strängt straff (*Conventicle act*, 1664) alla dem, som deltogo i firandet af enskild gudstjänst. Karl, som själf lutade åt katolicismen, ville, af hänsyn till katolikerna, bereda dissenters vissa lättnader, men påträffade segt motstånd hos det högkyrkliga

partiet, ledt af hans egen förste minister Clarendon (1660—67). Därför, då denne gjort sig impopulär genom Dunkerques försäljning till Frankrike (1662) och ett mindre lyckligt krig mot Nederländerna (1665—67), lät Karl honom falla. Parlamentets motstånd mot konungens dissenterlagförslag och dess njugghet i bevillningsväg väckte hans längtan att göra sig oberoende af detsamma. Detta syfte sökte han vinna genom att stödja sig på Ludvig XIV, och han ingick — ehuru han 1668 deltagit i den mot Ludvig riktade *trippelalliansen* — 1670 med samme Ludvig *Dovertraktaten*, enligt hvilken han förpliktade sig till anfallsförbund med Frankrike, mottog betydande subsidier och lofvade införa katolicismen i E. Hans nya rådgifvarkrets, den s. k. *cabalministären*, var honom behjälplig vid uppgörandet af dessa anslag mot nationen. 1672 utfärdade konungen, nästan samtidigt med krigsförklaringen mot Holland, ett toleransedikt (*Declaration of indulgence*), som upphäfde strafflagarna mot dissenters, men han nödgades 1673 af parlamentet, som högtidligt fränkände konungen rätt till suspension af dylika lagar, att återkalla ediktet samt att s. å. gifva sin bekräftelse åt *testakten*, genom hvilken dissenters utestängdes från alla militära och civila ämbeten. Toleransediktet och Karls fortsatta förbindelse med Frankrike väckte hos engelsmännen oro för katolikernas anslag, en oro, som stegrades till panik genom Titus Oates' falska berättelse om en papistisk sammansvärjning med de blodigaste syften (*the popish plot*, 1678). Konungen måste afskeda alla katoliker ur sin tjänst, och parlamentet antog en lag, som för framtiden utestängde katoliker från riksförsamlingen. Det väcktes fråga om att utesluta konungens broder, Jakob, en uppenbar katolik, från tronföljden, och efter en häftig tvist mellan konung och representation upplöstes parlamentet (1679). I ett nytt parlament (s. å.) framställdes åter en mot Jakob riktad ”uteslutningsbill”, och man började tänka sig Karls oäkta son, den populäre hertigen af Monmouth, såsom konungens efterträdare. Karl förklarade sig då villig att göra betydande eftergifter i sin makt, han undertecknade *habeas corpus-akten* (1679), som gaf ytterligare värn åt engelsmännens af regeringen vid flera tillfällen våldförda personliga frihet; han lofvade, när i ett nytt parlament (1680) ”uteslutningsbillen” antogs i underhuset, sin medverkan till skyddsåtgärder mot papismen och gick vid det efter nya val sammanträdande Oxford-parlamentet (mars 1681) än längre i eftergifter. Men motståndarna till tanken på en katolsk konung, whigs, fasthöllo obevekligt vid uteslutningsbillen. Då gaf sig Karl åter till Ludvig XIV:s pensionär och regerade utan parlament. Förfäktarna af tronföljdens oantastlighet, tories, slöto sig kring konungen, emedan de ansågo själfva tronen i fara för whigpartiets angrepp. Under påverkan af ett omslag i allmänna opinionen utsattes whigs för våldsamma förföljelser. De mest exalterade bland dem uppgjorde då mordanslag mot konungen (*the Rye-house plot*, 1683), men sammansvärjningen upptäcktes, och whigpartiet blef tillintetgjordt (Russells och A. Sidneys afrättning, Monmouths landsförvisning). Karls broder, Jakob II (1685—88), förlorade inom kort torypartiets sympatier, hvilka vid Monmouths och Argyles misslyckade upprorsförsök (1685) på nytt lagts i dagen. Jakob — en jesuiternas lekboll och Frankrikes understödstagare — ville till hvarje pris framflytta sin makts gränser och bereda katolicismen rum i E. Då parlamentet uttalade den önskan, att han, enligt testakten, ej måtte använda katoliker i sin tjänst, lät han en slafvisk domarkår tillerkänna sig dispensationsrätt, tog katoliker in i rådet, tillsatte en ny ”hög kommission”, hvars egentliga uppgift var att vaka öfver det anglikanska prästerskapet, och utfärdade slutligen (apr. 1687) en indulgensförklaring, som befriade nonkonformisterna från alla kyrkliga strafflagar, religionseder och förbud mot offentlig religionsöfning. Därmed var den anglikanska kyrkan bortdispenserad, och Jakob, som nu hoppades vinna de protestantiske nonkonformisterna, sökte få sin indulgensförklaring bifallen af ett nonkonformistiskt parlament samt utträngde därför genom godtyckliga åtgärder episkopalerna från de för parlamentsvalen viktiga befattningarna inom grefskapsförvaltningen och stadsstyrelserna. Då konungen påbjöd, att indulgensförklaringen skulle uppläsas i rikets samtliga kyrkor, gjorde sju af högkyrkans biskopar en allvarsam föreställning däremot (maj 1688), men de insattes i Tower. Misstämningen i landet ökades, när födelsen af en kronprins, hvars äkta börd betviflades, tycktes skola förlänga tyranniet och från tronen utestänga Jakobs dotter, Maria, som var gift med den nederländske ståthållaren Vilhelm af Oranien, Ludvig XIV:s och katolicismens förklarade fiende. Biskoparna anklagades inför King's bench, men frikändes af juryn (30 juni 1688). Samma dag afsändes en af sju lorder, både tories och whigs, undertecknad skrifvelse till Vilhelm med uppmaning till honom att i spetsen för en armé landstiga i E. för att hämnas nationens kränkta rättigheter och skydda sin makas hotade arfsrätt. Vilhelm, som länge med uppmärksamhet följt händelsernas gång i E., antog inbjudningen och började rusta. Oroad däraf, sökte Jakob nu genom en plötslig omkastning i sin politik vinna nationens förtroende och korsa Vilhelms planer. Han skilde sig från Frankrike, lofvade upprätthålla uniformitetsakten, afskaffade Höga kommissionen och gaf upprättelse åt de korporationer, mot hvilka han våldfört sig. Men — dispensationsrätten ville han icke afhända sig. Hans eftergifter voro sålunda icke fullständiga och kommo dessutom för sent.

Litt.: Macaulay, ”History of England from the accession of James II” (5 bd, 1848—61, i svensk öfv. 5 bd, 1879), och Stern, ”Geschichte der revolution in E.” (2:a uppl. 1898).

E. efter 1688 års revolution. 5 nov. 1688 landsteg Vilhelm i E., vid Torbay-viken, med 15,000 man, sedan han i en proklamation förkunnat engelsmännen, att han ej vore kommen att eröfra, utan endast för att få ett fritt och lagligt parlament sammankalladt. Folk, här och flotta sällade sig till Vilhelm; de få, som icke öfvergåfvo Jakob, öfvergåfvos af honom, ty sedan Vilhelm 18 dec. 1688 ryckt in i London, flydde Jakob undan till Frankrike. En *convention* sammanträdde på Vilhelms kallelse i London (jan. 1689) och uppsatte efter skarpa meningsskiljaktigheter mellan whigs och tories *Declaration of rights* (jfr Bill 2) l. rättighetsförklaringen, i hvilken tronen förklarades ledig, engelsmännens fri- och rättigheter fastställdes och Vilhelm och Maria (d. 1694) erkändes för konung och drottning af E. (febr. 1689). Vilhelm skulle i bägge

mn utöfva den verkställande makten. I Skottland vecklade sig händelserna på samma sätt; en con-ntion uppsatte, efter mönstret af Declaration of ghts, en *Claim of rights*, efter hvars erkännande lhelm och Maria bestego tronen (maj 1689). Denna tshvälfning, af engelsmännen kallad *the revolu-on*, var en konservativ revolution, utförd af de aktegande klasserna till skydd för deras politiska h kyrkliga fri- och rättigheter. Den blef af euro-isk betydelse genom den vidtgående verkan, som otestantismens och frihetens seger i E. sedermera öfvade på den allmänna europeiska samhällsut-cklingen, samt därigenom, att E. nu kom att in-ga sin plats i de makters led, som bekämpade ankrikes sträfvan efter öfvervälde i Europa. Under i l h e l m III:s regering (1689—1702) utvecklade g raskt ett allt friare samhällsskick på den gamla hetens grundvalar: religionsförföljelserna togo slut, nisteransvarigheten stadfästes, treåriga parlament fördes, skillnad iakttogs mellan civillista och öfriga tsutgifter, domarna förklarades afsättliga endast på und af en adress från parlamentets bägge hus 694), en nationalbank (*Bank of England*) grund-des s. å., och censuren upphäfdes (1695). Emedan lhelm var själen i 1689 års koalition mot Frank-ke, understödde Ludvig XIV Jakobs försök att åter-öfra sina riken. Jakob landsteg (1689) på Irland i etsen för 5,000 fransmän och trodde sig med de tolske irländarnas hjälp kunna vinna sitt mål, men er Vilhelms seger vid floden Boyne (1 juli 1690) ef Irland fullkomligt underkufvadt, hvarefter stri-n mellan Vilhelm och Ludvig utkämpades dels till öss, dels i Nederländerna. Genom freden i Rijswijk 697) erkände Ludvig Vilhelm för E:s konung, men han efter Jakob II:s död (1701) förklarade dennes n, Jakob (''den äldre pretendenten''), för rätt-itig engelsk konung, voterade parlamentet åt Vil-lm storartade bevillningar till Ludvigs bekämpande spanska successionskriget (1701—13). Engelsmän-n togo en lysande andel i detta krig under Vilhelm I:s svägerska och efterträderska, A n n a (1702—). Under denna drottnings regering förvandlades rsonalunionen mellan E. och Skottland till en rmare sammanslutning, något som redan Jakob I ersträfvat och som förbereddes genom 1689 års ndelser. Genom E:s merkantilistiska ekonomiska litik och de privilegierade handelsbolagens gyn-de ställning voro skottarna utestängda från nästan l andel i den vidgade brittiska handeln och sam-rdseln. Redan Vilhelm III hade därför velat nom unionsförhandlingar för dem öppna utsikter l delaktighet i E:s handelsförmåner, på samma ng han genom en närmare sammanslutning mellan båda rikena hoppades korsa alla jakobitiska h franska intriger i Skottland. Skottarna visade g emellertid ytterst ömtåliga mot allt, som kunde traktas som ett ingrepp i deras oinskränkta själf-ändighet, och 1703 kom det till en allvarlig ytning mellan de båda rikena, hvilken det separa-tiska partiet i Skottland sökte förvärra till en rmlig skilsmässa. Efter en mängd misslyckade ompromissförsök och häftiga parlamentariska stri-r genomdrefvo whigstatsmännen, stärkta genom arlboroughs segrar på kontinenten, 1706 inledan-t af unionsförhandlingar, hvilka omsider ledde l antagandet af en ny *unionsakt*, som godkändes skotska parlamentet 16 jan. 1707 och i febr. s. å. trots oppositionens motstånd genomdrefs äfven i engelska parlamentet. Drottningens sanktion på unionsakten gafs 6 mars, och 1 maj trädde den nya unionen i kraft, genom hvilken E. och Skott-land förenades till ett rike, S t o r b r i t a n n i e n, med gemensam protestantisk successionsordning (*Act of settlement*, 1701) och gemensamt parlament. Skottland behöll sin särskilda lag, sina särskilda domstolar och sin särskilda kyrkoförfattning.

Litt.: Stanhope, ''History of E. during the reign of queen Anne'' (1870), Burton, ''History of the reign of queen Anne'' (1880), Traill, ''William III'' (1888), och Mackinnon, ''The union of E. and Scotland'' (1896).

Se för öfrigt för en allmän öfversikt af E:s historia: Ranke, ''Englische geschichte, vornehmlich im 16. und 17. jahrhundert'' (4:e uppl., 9 bd, 1877), J. R. Green, ''History of the english people'' (4 bd, 1877—80), S. R. Gardiner, ''A student's history of E.'' (1892) och det under utgifning varande samlingsverket ''The political history of E.'' (12 bd, 1905 ff.). Jfr äfven Cunningham, ''The growth of english industry and commerce'' (3:e uppl., 2 bd, 1904) samt under art. P a r l a m e n t anförd litteratur. En utmärkt bibliografi öfver engelsk historia till 1485 är Ch. Gross, ''The sources and literature of english history from the earliest times to about 1485'' (1900).

Om E:s historia efter 1707 se S t o r b r i t a n n i e n.

J. Th. W. (V. S—g.)

Engler, A d o l f, tysk botanist, f. 1844 i Sagan, blef docent i München 1872 och professor i botanik och direktör för botaniska trädgården 1878 i Kiel, 1884 i Breslau och 1889 i Berlin. I München be-

arbetade han flera familjer för Martius' stora verk ''Flora brasiliensis'', utarbetade äfven flera andra systematiska arbeten, utförde växtfysiognomiska studier i Alperna m. m. Ett namn gjorde han sig dock först genom sitt grundläggande arbete *Versuch einer entwickelungsgeschichte der pflanzenwelt, insbesondere der florengebiete seit der tertiärperiode* (2 bd, 1879—82), i hvilket han kombinerade växtpaleontologiens resultat med växtgeografiens. Sedermera har han utgifvit ett stort antal afhandlingar, de flesta af systematiskt innehåll; att framhålla är hans bearbetning af *Araceæ*, *Burseraceæ* och *Anacardiaceæ* för De Candolles ''Monographiæ phanerogamarum'' (2 bd, 1879 och 1883). Tillsammans med nu aflidne professor K. Prantl tog E. 1888 initiativ till det omfångsrika systematiska verket *Die natürlichen pflanzenfamilien nebst ihren gattungen und wichtigeren arten*, i hvilket de olika familjerna bearbetats och fortfarande bearbetas af ett stort antal af samtidens främsta botaniska forskare. Han utgaf (tills. med O. Drude) *Die vegetation der erde. sammlung pflanzengeographischer monographien* (1896—1902) samt redigerar ''Das pflanzenreich. regni vegetabilis conspectus'' (hittills 27 hftn).

Sedan 1881 utgifver E. ”Botanische jahrbücher für systematik, pflanzengeschichte und pflanzengeographie”. Under de senare åren har han riktat sitt arbete äfven på bearbetandet af Afrikas flora, och dels af honom själf, dels på hans föranstaltande och med hans hjälp har publicerats ett stort antal viktiga afhandlingar behandlande växtvärlden, särskildt inom Tysklands besittningar i Afrika, t. ex. *Die pflanzenwelt Ost-Afrikas und der nachbargebiete* (3 bd, 1895). E. blef ledamot af Vet. soc. i Uppsala 1889, svenska Vet. akad. 1891 och Fysiograf. sällsk. i Lund 1892. Han blef 1907 med. hedersdoktor i Uppsala. G. A. (T. K.)

English harbour [i'ŋgliʃ hā'bə], hamn på södra kusten af brittisk-västindiska ön Antigua. Skeppsvarf, marinhospital. Hamnen försvaras af fästena Barclay och Charlotte samt anses vara den säkraste i hela Västindien. (J. F. N.)

English pale [i'ŋgliʃ pēl']. Se Pale.

English society [i'ŋgliʃ səsāi'iti], ”engelska sällskapet”, en 1896 bildad sammanslutning mellan personer i Stockholm af brittisk härstamning och andra, som hysa intresse för Englands språk och kultur. Medlemmarna, omkr. 300 (1907), sysselsätta sig vid sina samkväm med litterära och musikaliska prestationer och vanliga societetsnöjen.

Englund, Jakob Albert, präst, f. 6 juli 1823 i Härnösand, blef 1843 student i Uppsala, aflade 1846 teologiska universitetsexamina, prästvigdes 1848, blef 1858 kyrkoherde i Offerdal och 1869 i Neder-Luleå. 1864—70 var han folkskoleinspektör och 1883—99 kontraktsprost i Västerbottens tredje kontrakt. Han blef teol. doktor 1893. Som fullmäktig i prästeståndet deltog E. i riksdagen 1865—66. E. har författat de kyrkliga minnesbilderna *Lars Levi Læstadius* (1876) och *Framstående kyrkans män från Vester- och Norrbotten* (1889) jämte ett stort antal andra större och smärre skrifter, däribland *Bidrag till Norrbottens läns historia till och med 1721* (1905).

Engoument [ãgomã'], fr., *med.*, anhopning, användes nästan uteslutande i rent patologisk-anatomisk bemärkelse som beteckning för första stadiet af lunginflammation. G. F—r.

En grande tenue [ã grãd tənÿ], fr., i festdräkt, i full stål.

En grand seigneur [ã grã sänjör], fr., såsom en stor och förnäm person egnar och anstår; storstådligt, förnämt, på stor fot.

Engraü'lis. Se Ansjovis.

Engrer. Se Sachsare.

En gros [ã grå], fr. (af lat. *grossus*, stor, grof), *hand.*, i stort, i stora partier. Motsats: En détail.

Engström, Jon, skriftställare, f. 7 april 1794 i Fliseryds socken, Kalmar län, d. 27 jan. 1870, på Knapegården, Kalmar län, blef student 1813, med. licentiat och kir. magister i Lund 1818. 1818—25 var han bataljonsläkare vid Värmlands regemente och egnade sig sedermera uteslutande åt litterära sysselsättningar och en omfattande affärsverksamhet. 1821 hade han utgifvit två häften skaldestycken: *Nordiska dikter af Eivin*. 1830 utkom *Eolsharpan, ett echo från fordom*, som bl. a. innehåller skådespelet ”Erik Segersäll” och sorgespelet ”Hjalmar och Ingeborg”. Af hans öfriga vittra arbeten må nämnas: *Förbundsbröderna, romantisk berättelse om Vermland* (1833—34), *Resa genom Norrland och Lappland* (1834) samt *Nybyggaren och hans bröllop* (1838), med dess fortsättning *Björn Ulftand och konsorter. Romantiserade berättelser om högdjuren i Kråkvinkel* (1840), en nyckelroman, riktad på en gång mot E:s högadliga grannar och mot K M:ts befallningshafvande i Kalmar län. 1841 uppsatte han i Kalmar tidningen ”Barometern”, hvars redaktör han var till slutet af år 1851. Både E:s författarskap och hans tidningsmannaverksamhet präglades af hänsynslöshet. Men han egde lyriska anlag och en viss advokatorisk berättarförmåga samt var en skicklig tidningsman. — E. var ryktbar för det egendomliga sätt, hvarpå han skötte sina betydliga sågverksaffärer. Hvarhelst han träffade på ett vattenfall, där anlade han en sågkvarn, ofta utan att begära jordegarens tillstånd eller fästa sig vid andra ”små formaliteter”. Till följd däraf var han ständigt invecklad i rättegångar, hvilka han flitigt kommenterade i sin tidning, och under namnet ”Trädoktorn” var han känd åtminstone i hela sydöstra delen af Sverige. Se ”Sveriges läkare-historia. Ny följd”, I (1873). (R—n B.)

Engström, Karl Kristian, militär, kanonkonstruktör, f. 19 juni 1827 i Västervik, intogs 1842 å krigsakademien på Karlberg samt blef 1848 sekundlöjtnant vid flottan, där han, efter att 1866—73 ha varit kapten vid K. Skärgårdsartilleriet, slutligen (1884) avancerade till kommendör och hvarifrån han 1885 tog afsked. Han blef 1875 adjutant och 1885 öfveradjutant hos konungen. E. har uppfunnit en bakladdningsmekanism, som med goda resultat profvades 1854 vid Finspång och sedermera i Norge, Danmark, England och i Frankrike samt prisbelöntes vid 1866 års industriutställning i Stockholm. S. å. anmodades E. af Karl XV att enligt visst program konstruera en s. k. bataljonskanon, afsedd att medfölja infanteribataljonerna. Kanonen af 45 mm. kaliber, som sedermera kallades ”Karl XV:s kärrebyssa”, profsköts i början af år 1868, hvarvid 48 skott (enhetspatroner) afskötos på 260 sekunder. E. torde sålunda vara att anse som uppfinnare till den förstå verkligt snabbskjutande och granatskjutande kanonen med enhetspatron. Den infördes såsom antitorpedbestyckning på ryska flottans fartyg och användes som salut- och mistsignalkanon inom svenska, finska och tyska lotsverken. E. upprättade 1876 samt ordnade fullständigt och utvidgade 1882—84 Karlskrona stora skjutbana, vid hvilken alla flottans kanoner inskjutits enligt af E. uppfunnen metod genom invinkling af kulans nedslag i vattnet, hvarigenom denna skjutbana är fullkomligt enastående i sitt slag. E. blef led. 1859 af Örlogsmannasällskapet (hedersled. 1887) och 1861 af Krigsvet. akad.

Engström, Nils Ferdinand Linus, kemist, mejerist, f. 15 febr. 1851 i Brännkyrka socken, Stockholms län, d. 28 aug. 1906 i Lund, blef student i Uppsala 1869, var amanuens i kemi där 1877—77 och promoverades till filos. doktor 1877. Assistent i kemi vid Alnarps landtbruksinstitut 1877, egnade sig E. med ifver åt den uppblomstrande mejerihandteringens vetenskapliga studium, blef lärare i mejeriskötsel vid Alnarp 1881 och äfven i agrikulturkemi 1887 samt 1902 lektor i mejerilära och bakteriologi vid Alnarps landtbruks- och mejeri institut. I denna egenskap samt såsom ledare af

offentliga smörprofningarna bidrog E. kraftigt till den svenska mejerihandteringens utveckling. Han utgaf *Undersökning af några mineral, som innehålla sällsynta jordarter* (1877) och *Handbok i mejerihushållning* (utgör tredje delen af ”Landtbrukets bok” 1899—1906). Sedan 1880 redigerade han jämte H. Winberg ”Tidskrift för landtmän” och offentliggjorde i denna och andra tidskrifter uppsatser rörande mjölkhushållning och agrikulturkemi. 1892 blef han led. af Landtbruksakad. H. J. Dft.

Engström, Otto Ingemar, finsk läkare, f. 30 mars 1853 i Helsingfors, blef student 1871, med. licentiat 1880 och med. och kir. doktor 1882, sedan han utgifvit en afhandling *Om eclampsia gravidarum, parturientium et puerperarium.* För docentur utgaf han *Om vaginal totalexstirpation af uterus för maligna nybildningar* (1883) och utnämndes till docent 1884 samt e. o. professor i gynekologi 1892, hvarjämte honom 1895 tilldelades ett årligt statsbidrag för upprätthållande af en privat gynekologisk klinik. I sina skrifter har E. hufvudsakligen behandlat frågor hänförande sig till den operativa gynekologiens och obstetrikens område; dithörande arbeten af honom själf och af hans lärjungar offentliggöras sedan 1897 i de af honom utgifna ”Mittheilungen aus der gynäkologischen klinik des prof. d:r Otto Engström”; bland E:s tidigare, i denna samling icke ingående arbeten märkes hans professorsspecimen *Om förlossningens inverkan på fostrets respiration* (1889). R. T—dt.

Engström, Folke August, astronom, universitetslärare, f. 31 mars 1856 i Jönköping, blef 1879 amanuens vid observatoriet i Lund. 1881 docent och 1889 astronomie observator vid Lunds universitet. E har utfört flera värdefulla arbeten, särskildt inom den praktiska astronomien. Bland dessa märkas i främsta rummet de omfattande, i förening med Dunér m. fl. 1879—82 och 1892—95 medelst Lunds observatoriums meridiancirkel utförda zonobservationerna af stjärnor mellan 35° och 40° nordlig deklination, hvilka ingå som ett led i det af Astronomiska sällskapet (se d. o.) föranstaltade stora stjärnkatalogiseringsarbetet. Resultaten häraf äro nedlagda i det af E. tillsammans med Dunér publicerade verket *Observations des étoiles de la zone entre 35° et 40° de déclinaison boréale, faites à l'observatoire de Lund et réduites à l'équinoxe moyen de 1875,0* (3 bd, 1895—1900) samt i det af Astronomiska sällskapet såsom en del af dess stora stjärnförteckning utgifna arbetet *Catalog von 11,446 sternen zwischen 34° 42′ und 40° 10′ nördlicher declination 1855 nach beobachtungen von Dunér und Engström auf der sternwarte Lund, bearbeitet von Folke Engström und A. A. Psilander* (1902). B—d.

Engström, Albert Laurentius Johannes, tecknare, f. 12 maj 1869 i Lönneberga i Småland, blef student 1888 och studerade i Uppsala till 1891, var sedan 1892 elev vid Valands konstskola i Göteborg under Carl Larssons ledning. På Konstnärsförbundets utställning 1894 debuterade han med humoristiska teckningar, var 1894—96 medarbetare i ”Söndags-Nisse” och uppsatte 1897 skämttidningen ”Strix”, hvars redaktör och själ han sedan varit och där han offentliggjort en mängd teckningar och äfven litterära bidrag, reseskisser, kåserier o. a. 1896 utgaf han *En gyldene book*, en serie fantastiska teckningar (utställda 1896). E. har dessutom utgifvit flera samlingar karikatyrporträtt och andra teckningar (*Karrikatyrer* 1896, *Vänner och bekanta* s. å., *Drufklasar och fikonkvistar* 1898, *Medmänniskor* 1899 m. fl.) samt gjort karaktärsfulla illustrationer, bl. a. till sagor af Topelius. *En bok* — litterära skisser, icke illustrerade — utgaf han 1905. E:s skämtteckningar bilda ett galleri, som omfattar så godt som alla folkklasser inom det samtida Sverige — åtminstone det manliga — och som afgjordt är af folkpsykologiskt värde. Framför allt äro hans bondtyper mästerliga. Teckningssättet sluter sig smidigt om ämnets art och visar mycken nyskapande förmåga, analysen af människorna är skarp, säker och omedelbar, där är mycken skicklighet och lika mycken uppsluppen och grotesk fantasi i de växlande bilderna. Hållningen är bred och summarisk. E:s teckningssätt har påverkat flera yngre svenska tecknare. I Nationalmuseum representeras han af teckningar. Se monografi af J. Hertz (1904). G—g N.

Engsö, socken och herresäte i Västmanlands län. Se Ängsö.

Enguera [enge′ra], stad i spanska prov. Valencia, n. om Sierra de E. 5,746 inv. (1900). Yllefabriker.

Engyrijeh. Se Angora.

Engzell, Gustaf, präst, författare, f. 25 jan. 1757 i Vika socken i Dalarna, d. 2 maj 1797, blef 1782 student i Uppsala, 1788 kommunistersadjunkt i Falun och utnämndes till belöning för sin verksamhet vid upprättandet af Dalfrikåren af Gustaf III till regementspastor vid denna. 1790 blef han kyrkoherde i Östra Torp och Lilla Isie i Skåne. E. är i litteraturhistorien känd såsom Thorildsefterbildare, både hvad angår idéer och den orimmade formen. Hans vers är emellertid rätt underhaltig; hans prosa är visserligen stundom konstlad, men dock af en viss kraft och eld, såsom i några tal till dalkarlarna. Bland hans arbeten märkas *Dalkarlarne* (1786), *Strödda skaldestycken* 1—3 (s. å.), *Nyare arbeten* (1790) samt några öfversättningar från Young och Gerstenberg. K. W—g.

En haie [ã ä], fr. (”i häck”), uppställda i dubbel rad midt emot hvarandra.

Enharmōnisk (grek. *enarmoniko's*, *enarmo'nios*, af *en*, närmelsevis, och *harmoni'a*, öfverensstämmelse), *mus.*: i den moderna musiken hvarje tonföreteelse, som beror därpå, att två mycket nära hvarandra liggande toner i den liksväfvande temperaturen sammanslås till en enda, hvilken sålunda efter omständigheterna får bägges namn. *Ciss* och *dess* t. ex. representeras på pianot af samma tangent och äro således (sinsemellan) enharmoniska toner; förväxlingen mellan dem — som kan ske t. ex. vid en tvär öfvergång från a dur till dess dur — kallas enharmonisk förväxling. En sådan kan afse enbart en lättnad i notläsningen, när förväx-

lingen icke innebär en verklig omkastning i tonalitetsuppfattningen. Två enharmoniska intervall äro t. ex. *c-diss* och *c-ess*; enharmoniska ackord äro t. ex. *ciss eiss giss* och *dess f ass*. Enharmonisk skala är *c ciss dess d diss ess* . . . . o. s. v. — Enharmoniskt tetrakord kallades i den forngrekiska musiken det tetrakord, som bestod af två fjärdedels tonsteg och en stor ters, t. ex. (ungefärligt uttryckt) *e eiss f a*. A. L.*

Enhetsfordon. Se Fordon.

Enhetsladdning. 1. *Fys.* Se Elektrōn. — 2. *Kem.* Se Ekvivalent.

Enhetspatrōn, *artill.*, en sammansättning till ett helt af alla de ammunitionseffekter, som äro erforderliga för afgifvande af ett skott med ett eldvapen. Vid handeldvapen användas numera alltid enhetspatroner, men i samma mån som kalibern växer,

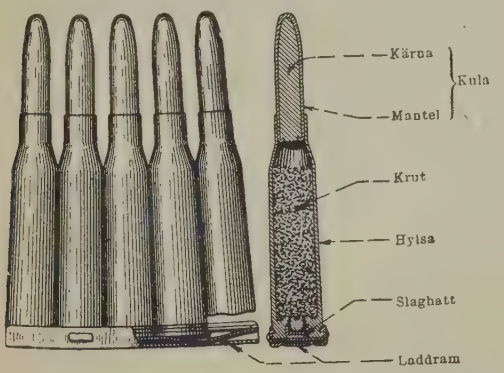

Enhetspatroner för karbin. T. v. ett patronknippe af 5 patroner, förenade medelst en laddram. T. h. genomskärning af en patron.

blir patronen mindre lätthandterlig. Sålunda torde 15 cm. kaliber vara gränsen, öfver hvilken enhetspatron icke lämpligen bör förekomma. I Sverige användes icke enhetspatron vid pjäser af större kaliber än 7,5 cm. Den föreslagna fälthaubitsen kommer dock antagligen att erhålla sådan. Enhetspatronen består af en hylsa, som i sig innesluter krutladdningen och i hvars främre del projektilen är införd. I centrum af patronhylsans bakplan är anbragt en tändhatt, som, då den träffas af ett slagstift, antänder krutladdningen. Detta sätt för tändmedlets anbringande användes numera i regeln, men vid en del äldre vapen har tändhatten anbragts i kanten af hylsans bakre del. E. N.

Enhetspris, *hand.*, priset på en viss kvantitativ enhet af en vara. Kallas vanligen *a*-pris.

Enhetstimmer, *skogsh.* Se Normaltimmer.

Enhjärtbladiga växter, *bot.* Se Monocotyledoneæ.

Enhofvade, *Solidungula*, *zool.* Se Hästdjuren.

Enholmens batterier, utanför Slite hamn på Gottland. Slite hamn hade sedan gammalt varit befäst, men den befästning, som på 1650-talet anlagts på Enholmen och sedermera kallades Karlsvärd (se d. o.), var längesedan förfallen, då 1839 års befästningskommitté föreslog, att ett nytt verk skulle anläggas till hamnens skydd. Däraf blef dock intet, men då Krimkriget 1853 utbröt och Östersjön blef sannolik krigsskådeplats, beslöts hastigt Enholmens förnyade befästande, och 1854—58 byggdes nedanför det forna Karlsvärds förfallna östra och västra fronter två kasematterade verk för uteslutande artilleriförsvar af de båda inloppen till Slite. Batterierna, som bestyckades med 4 st. 7″ bombkanoner och 8 st. 24 c:iga granatkanoner hvartdera, underhöllos sedermera, och några träbyggnader för inkvartering af befäl och manskap uppfördes å holmen, men någon ständig besättning ditförlades icke. Sedan genom k. beslut 27 juni 1905 Slite upphört att vara krigshamn, föreskref K. M:t 15 dec. s. å., att kanonerna å Enholmen skulle försäljas samt batterier och öfriga byggnader utlyras. L. W:son M.

Enhuber, Karl von, tysk genremålare, f. 1811, d. 1867, egnade sig först åt djurmåleri och romantisk genre (*Tjufskyttar*, *Tyrolare i bergpass*, m. m.), men vände sig 1837 till det humoristiska området, inom hvilket han målade en mängd taflor, utmärkta af älskvärd godmodighet och fin humor samt frånvaro af maner och karikering (*Rökande pojke*, *Det afbrutna kortspelet*, *Rättegångsdagen* m. m.). 1860 började han sitt förnämsta arbete: tretton, grått i grått målade illustrationer till Melch. Meyrs ”Erzählungen aus dem Ries”, i hvilka E. lika förträffligt som diktaren skildrar det schwabiska folklifvet (6 af dem finnas i Leipzigs museum). E. är representerad i Nya pinakoteket i München och i flera andra tyska gallerier. (G—g N.)

E'nhydra (E'nhydris), Hafsuttersläktet, *zool.*, hör till fam. mårddjur, *Mustelidæ*, och underfam. uttrar. Till sitt allmänna utseende erinrar detta släkte dels om uttrarna, dels om sälarna. Fötterna äro försedda med simhud mellan tårna, de främre bilda typiska rofdjurstassar med korta tår, de bakre äro fenliknande och riktade bakåt samt ha långa tår, som tilltaga i längd inifrån utåt. Släktet omfattar endast en art, *E. marina*, hafsuttern l. kalanen, som når

en längd af 120—150 cm., hvaraf 30 cm. komma på svansen. Hårbeklädnaden utgöres af styfva brunsvarta hår, med hvita spetsar, hvilka förläna pälsen en vacker glans, samt af en ytterst fin bottenull. Hafsuttern tillhör Stilla oceanens nordliga delar, dess utbredningsområde begränsas af Aleuterna och Beringsön i n.; mot s. utbredde den sig fordom långt ned utmed både asiatiska och amerikanska kusten, å den senare ända ned till 28° n. br. Numera tyckes den talrikast förekomma å ett mindre område ö. om ön Unimak (Aleuterna) och s. om

halfön Alaska. — Hafsutterns föda utgöres hufvudsakligen af kräftdjur, musslor och småfisk; den är skicklig simmare och tillbringar en stor del af sin tid i vattnet, dock rör den sig äfven på land med snabbhet och liflighet. Honan föder endast en unge åt gången, och denna lär enligt jägares försäkringar födas på flytande tångmassor. Enligt en uppgift af Steller, hvilken 1741 under en vistelse på Beringsön hade godt tillfälle att studera hafsutterns lefnadssätt, skulle ungen födas på land. Möjligen föreligger här ett exempel på, huru en djurarts lefnadsvanor förändras genom människans förföljelser. — Hafsutterns glänsande skinn hör till de dyrbaraste af alla skinn å pälsmarknaden; för de vackraste skinnen betalas 2,500 kr. och mera. Ännu för 15 år sedan beräknades 4,000 skinn komma i marknaden årligen, men djuret har nu blifvit allt sällsyntare, och det är fara värdt, att det inom kort skall genom människans vinningslystnad vara fullständigt utrotadt från jorden. G. G.

Enhydris. Se Enhydra.

Enhydrös (af grek. *en*, i, och *hȳdor*, vatten), *min.*, kalcedon med vätskeinneslutning. A. Hng.

Enhärjar, *nord. myt.* Se Einherjar.

Enhörna, socknar i Södermanlands län. Se Ytter-Enhörna och Öfver-Enhörna.

Enhörning. 1. Ett fabelaktigt, obändigt och väldigt djur, liknande hästen, men med ett rakt, spetsigt och oftast spiralvridet horn midt i pannan. Det nämnes redan hos Aristoteles, Plinius och Ælianus.

Fig. 1. Fornpersiskt kapitäl med enhörningar.

Fig. 2. Del af ett alliansvapen med enhörning.

Såsom dess fädernesland uppgifves än Indien, än Afrika. Enhörningen är en produkt af fantasien, likasom gripen, basilisken, draken, sfinxen o. s. v. Sägnerna om enhörningen stå i samband med framställningar af sådana på persiska pelarkapitäl (se fig. 1) samt profilteckningar af rakhornade antiloper (på klippväggar i Afrika). Den uppträder i den österländska mytologien samt behölls af de kristne såsom en symbol för renhet, kyskhet och styrka (t. ex. i medeltida svenska och finska kyrkomålningar). I heraldiken spelar enhörningen en roll, bl. a. som sköldhållare i engelska riksvapnet (se äfven fig. 2). Jfr Cohn, ”Zur litterar. geschichte des einhorns” (2 hftn, 1896—97), och J. J. Tikkanen, ”Sagan om enhörningen” (i ”Finsk tidskrift”, 1898). — 2. (Enhörningen) *Zool.* Se Noshörningar.

Enhörning, *krigsv.*, ett slags kanon, till hvars konstruktion idén hämtades från Ryssland och med hvilken försök gjordes i Sverige omkr. 1830, utan att dessa dock ledde till vapnets antagande. W. G. B.*

Enhörning, Karl, medaljgravör, f. 1745 i Bälinge socken, Södermanlands län, d. 1821 i Stockholm, blef tidigt lärjunge af Ljungberger och utvecklade sig sedan i Köpenhamn, där han uppehöll sig 1780—86 och utförde några smärre jetonger. Efter återkomsten till fäderneslandet började han 1788 utarbeta medaljer öfver märkvärdiga samtida tilldragelser och egnade sig äfven åt arbeten för enskilda beställare. Efter Fehrmans död, 1798, hade han under en följd af år endast Grandel till medtäflare i fråga om de kungliga medaljerna och utförde så godt som ensam de många, som slogos öfver enskilda. Han var en flitig, men ganska medelmåttig artist, hvars hårdt modellerade arbeten sakna tillräcklig elegans och mjukhet i utförandet och präglas af hvardaglighet i uppfattningen. E. var sedan 1803 led. af Akad. för de fria konsterna. —rn. (O. G—g.)

Eniconetta, *zool.*, alförrädarsläktet. Se Andfåglar.

Eni'gma (lat. *ænigma*, grek. *aï'nigma*), gåta. — Enigmātisk, gåtlik, dunkel, oförklarlig.

Enikel. Se Enenkel.

Enīpēus, *grek. myt.*, namn på en flod och flodgud dels i Tessalien, dels i Elis. Under denne flodguds gestalt aflade Poseidon med Tyro, Salmoneus' dotter, tvillingsönerna Pelias och Neleus. A. M. A.

Enjambement [ānjābmā'], fr. (af *enjamber*, öfverskrida), öfvergång; öfverklifning (af Fr. Wulff föreslagen term); *metr.*, meningens fortsättande från en versrad in i den följande, t. ex.

Gack ej i så höga
tankar; sänk ditt öga!

Enkammarsystem, ett sådant parlamentariskt system, enligt hvilket folkrepresentationen bildar blott en enda församling.

Enkaustik (af grek. *en*, in, och *kaï'ein*, bränna), egentl. inbränningskonst, ett under den klassiska forntiden och den äldre medeltiden använd målningssätt, hvarvid färgerna antingen på förhand blandades med vax såsom bindmedel eller, sedan de blifvit anbragta, öfverdrogos med vax, men i båda fallen bearbetades med varma järngrifflar, heta valsar eller dylikt, hvarigenom de så att säga inbrändes. Det enkaustiska måleriet motsvarade, genom färgernas sålunda vunna större djup och styrka, till sin verkan ung. nutidens oljemåleri, men kunde, på grund af det besvärliga arbetssättet, användas endast för smärre taflor. — I nyare tid har uttrycket enkaustisk målning tagits i samma betydelse som vaxmålning i allmänhet, äfven om färgerna ej blifvit på något sätt inbrända. — I enlighet med ordets grundbetydelse har det äfven användts för att beteckna emalj-, porslins- och glasmålning, enär färgerna där fixeras medelst bränning. Denna användning af ordet kan dock anses vara föråldrad. Upk.*

Enkekasse, Den almindelige, upprättades 1775 samt var ursprungligen gemensam för Norge och Danmark och gemensam för alla landets undersåtar. 1788 stadgades, att hvarje kunglig tjänsteman skulle före sitt giftermål genom insättning i enkekassen försäkra sin hustru om en pension, motsvarande en femtedel af hans årliga inkomster. — Då Danmark och Norge åtskildes (1814), bildades af den gemensamma kassan två, en för Norge och en för Danmark. 1) Den almindelige enkekasse (för Norge) förenades 1821 med en 1814 för Norge upprättad särskild änkekassa och tillökades 1848 med en ny afdelning. Sedan 1895 premiebetalning införts i stället för tillskott, kan man i enke-

kassen, utom öfverlefvelseräntor, teckna äfven lif- och lifränteförsäkringar. Sedan 1899 har hvarje norsk medborgare rätt att teckna försäkring i enkekassen. Den äldre afdelningens fond utgjorde vid utgången af 1903 148,009 kr., och 86 änkor pensionerades med 37,360 kr; förpliktelsernas värde beräknades till 131,098 kr., och öfverskottet är alltså 16,911 kr. Den nya afdelningens fond var samtidigt 15,833,967 kr. och beloppet af eventuella pensioner 1,296,569 kr.; förpliktelserna beräknades utgöra 8,623,745, och öfverskottet utgjorde alltså 7,210,222 kr. O. A. Ö.

2) Den almindelige enkekasse (för Danmark) förlorade, till följd af dåliga konjunkturer, en stor del af de belopp, som utlånats mot säkerhet i jordegendomar. Därjämte upptäckte man (1842), att de tabeller, som lågo till grund för beräkningarna af förhållandet mellan insättningarnas och pensionernas storlek, voro alldeles felaktiga och bragte kassan förlust. Till följd däraf stadgades 1845, att denna ej vidare skulle mottaga nya insättningar samt att hvar och en, som enligt lag vore skyldig att tillförsäkra sin hustru en pension, skulle anlita "livrente- og försörgelses-anstalten". Kassan saknar numera alla egna tillgångar, och pensionerna utbetalas af statskassan. Enligt fredsfördraget 1864 åligger det Schleswig och Holstein att betala 37 proc. af pensionerna. 1905 voro ännu kvar pensioner till ett belopp af 27,000 kr. E. A.*

Enkelädos. Se Enceladus.

Enkel-beckasin, *zool.* Se Beckasin.

Enkelfotingar, *Chilopoda, zool.*, ordning af tusenfotingarnas (*Myriapoda*) klass. Dithörande arter ha långsmal kropp, sammansatt af plattade, på öfversidan något mera kullriga leder, hvilka ej, såsom hos dubbelfotingarna, bestå af en fast, oafbruten ring, utan af en rygg- och en bukköld med mjuk hud

Lithobius forficatus.

emellan samt därtill stundom 2 särskilda sidoplåtar. Hvarje led bär blott ett enda benpar, och antalet sådana växlar från 15 (hos *Lithobius*) ända till 173 (hos *Geophilidæ*). Benen äro längre än hos dubbelfotingarna och äro fästa långt från bukens midtlinje till följd af bukköldarnas bredd. De bortersta benen äro bakåtriktade och längre än de öfriga. Antennerna äro långa och mångledade. Ögonen, då sådana finnas, äro enstaka eller gruppvis ordnade punktögon. Mundelarna utgöras af en öfverläpp, ett par öfverkäkar och två par underkäkar, af hvilka det bortre paret är utrustadt med kraftiga, benlika palper och stundom plägar anses för ett 1:a par käkfötter. Benen på den närmast bakom hufvudet följande kroppsleden äro ombildade till kraftiga käkfötter. Deras höftleder äro i midten sammanvuxna. För öfrigt äro de 4-ledade och innehålla en giftkörtel, som utmynnar i den kloformigt krökta ytterst leden, nära dess spets. Med dess gift döda enkelfotingarna, som alla äro rofdjur, sitt byte, och bettet af de varmare ländernas jättestora arter fruktas såsom farligt äfven för människan. Enkelfotingarna äro nattliga, ljusskygga djur, som om dagen dölja sig på mörka, fuktiga ställen, såsom i jorden, under stenar, under den lösa barken på döda trädstammar samt i den murkna veden af gamla stubbar. De äro böjliga, smidiga och snabba i sina rörelser, i motsats till de styfva och tröga dubbelfotingarna. I Sverige finnes ett 20-tal arter, representerande de viktigaste familjerna, hvilka äro: *Lithobiidæ*, *Scolopendridæ* och *Geophilidæ* (se dessa ord). G. A—z.

Enkel fröträdsställning, *skogsh.* Se Fröträdsställning.

Enkel grindboll. Se Bollspel, sp. 1022.

Enkelhake, *krigsv.* Se Hakebössa.

Enkel kontrapunkt, *mus.* Se Kontrapunkt.

Enkelladdare, *krigsv.* Se Handeldvapen.

Enkellornjett. Se Lornjett.

Enkelmarsch, Halfmarsch. Se Fäktkonst.

Enkelnervig, *bot.* Se Blad, sp. 616.

Enkelplantering, *skogsh.*, består i utsättande i hvarje ruta af endast en planta, i motsats till plantering i knippen, medför i allmänhet en starkare utveckling af plantorna och begagnas nästan alltid för tall. Gran utsättes ofta i knippen med sammanhängande jordklimp. F. L.

Enkel post, *krigsv.* Se Post.

Enkelrenadt brännvin. Se Brännvin, sp. 426.

Enkelrodd, *sjöv.* Se Rodd.

Enkelspårig säges den järn- eller spårväg vara, där trafiken skötes på *ett* spår.

Enkelt bokhålleri, *hand.* Se Bokföring, sp. 951.

Enkelt bolag, *jur.* Se Bolag, sp. 992.

Enkhuizen [änkhö'jsen], stad i nederländska prov. Nordholland, vid Zuiderzee. 6,865 inv. (1901). E. var sedan 16:e årh. Hollands förnämsta fiskarstad och hade förr 40,000 inv. Nu är hamnen igensandad. Fisket är hufvudnäringen. Målaren P. Potters födelseort. (J. F. N.)

En-ki. Se Babylonien, sp. 587.

Enkla kroppar. Se Grundämnen.

Enklang (lat. *uni'sonus*), *mus.*, den rena primen, den fullkomliga öfverensstämmelsen mellan två toner af samma höjd. Jfr Prim och Unisono. A. L.*

Enklāv (fr. *enclave*), *statsr.*, del af en stats område, hvilken är alldeles skild från hufvudområdet och på alla håll omgifves af en annan stat (eller af flera andra stater). I Tyskland fanns fordom en mängd enklaver, och ännu i dag finnas där åtskilliga, t. ex. furstendömet Lübeck, hvilket nästan alldeles omslutes af Holstein, men hör till storhertigdömet Oldenburg. Flera tyska stater bilda nästan endast samlingar af enklaver, t. ex. hertigdömet Braunschweig och de sachsiska staterna. Enklaverna äro kvarlefvor från familjepolitikens dagar, då länderna gingo i arf och köp såsom pri-

tbesittningar, och staten icke var folkets stat, utan rstens. — Enklav kallas äfven en från hufvudlen afskild del af en socken eller annat administrat område. J. Th. W.

Enkli'tika, grek. (lat. *encli'tica*, af grek. *en-i'nein*, böja sig intill, stödja sig vid), *språkv.*, enitiska ord. — Enklītiskt, *språkv.*, egentl. djande sig vid, kallas ett ord, som står svagtonigt ter ett starktonigt ord, t. ex. *far min*, där ''min'' är enklitiskt.

Enko'mion. Se Encomium.

Enkondrōm (af grek. *en*, i, och *cho'ndros*, korn), *tol. anat.* Se Brosksvulst.

Enkorn, *bot.* Se Hvete.

Enkratīter (af grek. *enkra'teia*, afhållsamhet), i ttarhistorien namn på sådana kristna, som afhöllo g från könsumgänge samt bruket af kött och besande drycker. Företeelsen är ingalunda en egenomlighet blott för kristendomen. Ej heller utgjorde en bland de kristne en enhetlig sekt, utan förekom om skilda riktningar; ofta stod den samman med nostisk åskådning. En enkratitisk tendens synes . a. ha framburits af egypterevangeliet, en aporyfisk skrift i Nya test. ''Evangelium secundum gyptios'', omnämnd bl. a. af Origenes, som ansåg et vara ett af de i Luk. 1: 1 nämnda evangelierna e d. o.). Hj. H—t.

Enkrinīter, *paleont.*, en gammal benämning på ssila krinoidéer. Deras lämningar, i synnerhet de talrika runda eller femkantiga leder bestående jälkarna (ty. *schraubensteine*), förekomma i stor ängd i vissa kalkstenar, åt hvilka man därför gifvit enämningen enkrinitkalk eller (de mera krialliniska) enkrinitmarmor. Dylika enkrinitalkstenar uppträda i olika geologiska system. Den ll öfversiluren hörande enkrinitmarmorn på Gottnd arbetas med fördel och i ej ringa skala till bordkifvor, arkitektoniska ornament m. m. Jfr Enrinus. G. L.*

Enkrinītkalk, Enkrinitmarmor. Se Enkriniter.

Enkuragera l. Encouragera [aŋkuraʃēra], . *encourager* (af *courage*, mod), ingifva mod, uppuntra. Motsats: Dekuragera.

Enkönad, Skildkönad l. Diklīn, *bot.*, en dan blomma, som innehåller antingen endast ståare eller endast pistiller. Se Blomma, sp. 753. ch Dikliner. G. A.*

Enköping, uppstad i Uppland, Uppsala län, vid nköpingsån, 4 km. från dess utlopp i Mälaren (Svinngarnsviken). Staden ligger dels på en sandås (Enköpingsåsen), dels på uppgrundadt land omkring ån. Dess ytinnehåll är 677,60 har, däraf 74,147 har reglerad mark, hvartill kommer donationsjorden, 835 har. Antalet bebyggda tomter 1906 var 220; s. å. funnos 16 obebyggda kvarter. 4,820 inv. (1906). Tax.-värdet uppgick 1906 till ,321,300 kr., hvaraf 595,800 kr. för jordbruksstighet. Den beskattade inkomsten utgjorde s. å. 1,392,680 kr. Tillgångarna utgjorde vid 1906 års slut 1,441,610 kr., skulderna 917,624 kr. och utgifterna s. å. 188,966 kr. Utdebiteringen var s. å. 4,92 kr. per bevillningskrona. Ett viktigt näringsfång är jordbruk, och E. är en bekant produktions- och afsättningsort för köksväxter (''E:s pepparrot''). Bland industriella anläggningar, till antalet 20, märkas Enköpings maskinfabrik (95 arb.; tillv.-v. 211,572 kr., 1906), Enköpings mekaniska verkstad (104 arb.; tillv.-v. 200,000 kr., s. å.) och en tändsticksfabrik tillhörig A.-B. Mälaredalens tändsticksfabrik (80 arb.; tillv.-v. 160,000 s. å.).

Enköpings vapen.

Situationsplan af Enköping.

Antalet handtverkare 1906 var 66 med 80 arb. och en för bevillning uppskattad inkomst af 70,287 kr., handlande s. å. 73 (122 pers. i betjäning, 143,361 kr. inkomst). I staden hemmahörande voro 2 ång- och 1 segelfartyg om sammanlagdt 275 ton (1905). Staden har under seglationstiden daglig ångbåtsförbindelse med Stockholm. Där finnes station på Stockholm—Västerås—Bergslagens järnväg; 5 jan. 1906 öppnades järnvägen E.—Heby— Runhällen (se nedan), och koncession har begärts å en järnväg E.—Uppsala. E. har afdelningskontor af Upplands enskilda bank och af Mälarprovinsernas bank, sparbank, postsparbanks-kontor samt kontor för Västerås, Köpings, Sala och Enköpings städers hypoteksförening. Där finnas sjukhus, en mängd privata sjukhem (hufvudsakligen för den i E. verkande doktor Westerlunds patienter), provinsialläkare (i Enköpings distr.),

stadsläkare, apotek och distriktsveterinär. E. utgör jämte annexet Vårfrukyrka ett regalt pastorat, Uppsala stift, Åsunda kontrakt. För undervisningen är sörjdt genom en realskola, en elementarskola för flickor, folkskolor och småskolor, med inalles tre skolhus, teknisk aftonskola och slöjdskola för gossar och flickor. Tillsammans med Köping, Nora och Lindesberg väljer E. en riksdagsman till Andra kammaren. I E. utgifvas två halfveckotidningar, ”Enköpings-posten” och ”Enköpings tidning”. E. (under medeltiden Eneköping), fordom hufvudorten i Fjärdhundraland, är en af Sveriges äldsta städer. Det omnämnes första gången mellan åren 1164 och 1167, men synes först omkr. 1300 ha blifvit stad. Dess läge vid Mälaren, som då gick mycket längre upp än nu, och vid Eriksgatan, landskapets förnämsta landsväg, gjorde det synnerligen lämpligt till handelsplats. Redan mot slutet af 13:e årh. synes där ha funnits ett franciskankloster (äfven kalladt *Tröggö kloster*, d. v. s. Trögdö, emedan det låg på en holme i ån strax s. om staden), med kyrka (S:t Lars?) och hospital, afsedt för spetälska; klostret indrogs till kronan 1529. Dessutom funnos under medeltiden i E. en skola och tre kyrkor: S:t Maria eller Vårfrukyrkan (nu stadskyrka), S:t Egidius' l. S:t Ilians kyrka och S:t Olofs kyrka, som under tidernas lopp fått förfalla och slutligen jämnats med jorden. Staden hade under denna tid en ej ringa betydelse; riksmöten höllos ofta där, och konungarna gästade den ej sällan. Men Uppsala och Västerås blefvo snart alltför mäktiga medtäflare till E:s handel. Därtill kommo svåra yttre olyckor. Eldsvåda ödelade det nästan i grunden 1572, 1609 och 1799, då 66 tomter brunno, och pesten bortryckte 1580 mer än 6,000 pers. från staden och närliggande socken. Staden förde därför i början på 1800-talet ett tynande lif, men på sista tiden har ett visst uppsving gjort sig gällande. Mycket har gjorts för dess yttre förkofran och förskönande genom promenaders och parkers anläggande samt förbättring af gatorna; staden har vattenledning och acetylengasverk. Stadens äldsta kända privilegier gåfvos af Erik af Pommern (1413), de senaste af Karl XI (1676). Den har ofta varit bortförlänt: Erik af Pommern gaf E. i lifgeding åt sin gemål, 1483 innehades den som län af Ivar Axelsson (Tott), 1501 af Sten Sture, 1536 af fogden Nils Warg i E., 1561 ff. skref sig Gustaf Johansson (Tre rosor) ”grefve till E.”, och 1654 gafs E. som grefskap åt öfverste Antonius von Steinberg. Litt.: ”Uppland” I (1905), och E. W. Eriksson, ”E:s kyrka” (1903).

Enköping—Heby—Runhällens järnväg (sign. E. H. R. J.) är 50 km. lång och bredspårig (1,435 m.) samt sträcker sig från Enköpings hamn öfver Enköpings station vid Stockholm—Västerås—Bergslagens järnväg och Heby station vid statens järnvägar till Runhällens station vid Sala—Gysinge—Gäfle järnväg. Järnvägen, som egés af Enköping—Heby—Runhällens järnvägsaktiebolag, har egen rullande materiel, men trafikeras af Stockholm—Västerås—Bergslagens järnväg och öppnades för allmän trafik 5 jan. 1906. Byggnadskostnaden, inklusive rullande materiel, uppgick i dec. 1905 till 1,749,029 kr. Inbetaldt aktiekapital var 31 dec. 1905 925,700 kr., hvaraf preferensaktier 230,000 kr. Aktiekapitalet kan ökas till 1,200,000 kr., och preferensaktier få utfärdas till sammanlagdt 300,000 kr. Beviljadt statslån 1,028,700 kr. Järnvägsbolagets styrelse har sitt säte i Enköping. A. d'A.

Enköpings-Näs, socken i Uppsala län, Åsunda härad. 2,827 har. 628 inv. (1905). E. utgör ett konsist. pastorat i Uppsala stift, Åsunda kontrakt.

Enköpings revir omfattar Hagunda, Lagunda, Ulleråkers, Åsunda, Trögds, Håbo och Bro härad af Uppsala län. Reviret är uppdeladt i 3 bevakningstrakter (Ryda, Ekolsunds och Åsens). Allmänna skogarna inom reviret uppgå till 14,530 har, hvaraf endast 216 har utgöras af 2 stycken kronoparker. Då kronoparksarealen är så ringa, belöpte sig revirets inkomster 1904 endast till 7,470 kr., under det att utgifterna öfverstego inkomsterna med 1,826 kr. Största delen af revirets allmänna skogar utgöres däremot af häradsallmänningar (12 st., om 8,707 har), från hvilka inkomsterna direkt tillfalla allmänningsdelegarna. G. Sch.

Enköpingsån, litet vattendrag i sydvästra Uppland, upprinner med en arm i Tillinge och med en annan arm i Sparrsätra socken, hvilka armar förena sig nedanför Tillinge kyrka. Efter föreningen rinner ån i östlig riktning förbi Enköping, där den antager sydlig riktning och efter 4 km. faller ut i Svinngarnsviken af Mälaren. Längden från den aflägsnaste källan är omkr. 20 km. Nedanför Enköping är ån upprensad till ett djup (växlande efter vattenhöjden) af 2,9—3,8 m. och passeras af ångbåtar.

Enlevagetryck [anlevā-; af fr. *enlever*, borttaga]. Se Tygtryck.

Enlevēra [anl-], fr. *enlever*, bortrycka, med våld eller olofligt bortföra en åtrådd kvinna, bortröfva.

Enlevēring (se Enlevera), *jur.*, bortförande af kvinna i uppsåt att förmå henne till giftermål eller otukt. Dithörande förbrytelser äro i den svenska strafflagen liksom i åtskilliga utländska upptagna i kapitlet om brott emot annans frihet, hvaraf stränghet taget borde följa, att straff tillämpades endast i sådana fall, då kvinnan ej samtyckt till bortförandet. Därförutom är emellertid straff stadgadt för vissa fall, då kvinnan varit med om saken, nämligen 1) om kvinnan ej fyllt femton år och bortförandet skett utan samtycke af hennes målsman, 2) om kvinnan är omyndig och bortföres från fader eller moder eller dem, som äro i deras ställe, samt 3) då någon bortför gift kvinna från hennes man i uppsåt att förmå henne till otukt. Straffet för det svåraste fallet af enlevering, nämligen då bortförandet skett mot kvinnans vilja, är straffarbete i minst två, högst sex år. Om den, som gjort sig skyldig till enlevering eller varit delaktig däri, gift sig med kvinnan, få åtal ej ega rum, såvida ej blifvit dömdt till återgång af giftermålet. Vissa utländska strafflagar upptaga enlevering bland sedlighetsbrotten. A. E.

En-lil, babylonisk gud. Se Bel.

Enmansborrning, *bergsv.*, den numera mest använda metoden för handborrning i grufvor och stenbrott m. m. Arbetet tillgår sålunda, att en och samme man med ena handen håller bergborren eller nafvaren, en mejselformigt tillspetsad stålstång, mot berget samt kringvrider densamma, under det han med andra handen för släggan. Borrningens resultat beror ej så mycket på styrka i slaget som på taktmässig vridning och täta slag. Förr borrade så, att en man kringvred borren, medan en annan

eller stundom tvenne andra slogo med släggor på densamma. Detta sätt att borra är dyrt och kraftödande samt numera, sedan nyare tidens starka sprängämnen tillåtit mindre diameter på borrhålen, bortlagdt. Enmansborrningen infördes först vid Pärsberg i Värmland och har därifrån under de senare trettio åren vunnit insteg vid alla Sveriges gruffält. Th. N—m.*

En masse [ã mass], fr., i massa, i klump.

En miniature [ã miniatyr], fr., i smått, i liten skala, i förminskning. Se Miniatyr.

Enna l. Henna (nu Castro Giovanni), i forntiden starkt befäst stad i midten af Sicilien, hade flera tempel, helgade åt Ceres och Persefone, hvars bortröfvande genom Hades (Pluton) af sagan förlades dit. I slafupproret 135—132 f. Kr. var E. rebellernas samlingsplats. (J. F. N.)

E'nna, August, dansk tonsättare, f. 1860 i Nakskov, sonson till en invandrad italienare, egnade sig först åt handel och handtverk och sysslade blott såsom autodidakt med tonkonsten, tills han 18 år gammal lyckades få mera ordnad undervisning. Han ifnärde sig nu en tid genom att spela dansmusik, undervisa i pianospel och sköta violinen i smärre teaterorkestrar samt komponerade musikpjäser utan framgång. 1885 väckte en orkestersvit af honom uppmärksamhet hos Gade, som skaffade honom Anckerska legatet till musikstudier i Tyskland (1888—89). Men det var egentligen genom sin 1892 på K. teatern i Köpenhamn gifna opera *Heksen* (text efter Arthur Fitger), som han med ens blef en berömd man. Framgången af denna opera var sensationell, och operan upptogs äfven med lycka bl. a. i Prag och Berlin. I Stockholm gjorde den mindre lycka (''Häxan'', 1894). Den följdes af *Cleopatra* (1894), som äfven hade framgång och jämväl upptogs i Berlin, samt *Aucassin og Nicolete* (1896; äfven uppförd i Prag och Hamburg), som slog an i högre grad, vidare *Den lille pige med svovlstikkerne* (1897), *Prinsessen paa ærten* (1903) m. fl. Han har äfven komponerat sångromanser. E:s oväntade och plötsliga triumfer kunna närmast förklaras ur en betydande receptivitet och skicklighet i att på ett populärt njutbart sätt draga den eklektiska musten ur alla möjliga stilar och de mest olika tonsättare, i förening med en elegant flytande faktur och verksam instrumentation. A. L.*

Ennaëtēris (af grek. *enne'a*, nio, och *e'tos*, år), *kronol.*, en tidrymd af nio år. Se Oktaëteris.

Enneadekaëtēris (grek., af *enne'a*, nio, *de'ka*, tio, och *e'tos*, år), måncykel, en period af nitton solår, efter hvilkas förlopp månskiftena åter inträffa på samma månadsdagar. Denna cykel infördes troligen af atenaren Meton (omkr. 430 f. Kr.) och kallas ock vanligen *Metonska måncykeln*. Den var af vikt för den grekiska tidräkningen, hvilken var grundad på månåret. Se vidare Gyllental och Kronologi.

Enneäder (grek. *enne'a*, nio) kallas samlingarna af Plotinos' skrifter med nio böcker i hvarje.

Enneakrūnos, grek. Se Kallirrhoë.

Ennea'ndria (af grek. *enne'a*, nio, och *anēr*, man), *bot.*, nionde klassen i Linnés sexualsystem, utmärkt af tvåkönade blommor med nio fria ståndare. Af inhemska växter hör endast en art, *Butomus umbellatus*, till denna klass; af odlade hithörande växter märkes rabarbern. G. L—m.

Ennea'pylos, grek. (af *enne'a*, nio, och *pȳle*, port), ''nioportad''. Se Akropolis, sp. 432, och Aten, sp. 316.

Enneberg l. Gadertal, en sydlig sidodal till Pusterdalen i Tyrolen, 1,200 m. ö. h. 5,289 inv. (1900), rätoromaner.

Ennen, Leonhard, tysk historieskrifvare, f. 1820, sedan 1857 stadsarkivarie i Köln, d. där 1880, författade bl. a. *Frankreich und der Niederrhein* (2 bd, 1856) samt behandlade i flera arbeten — bl. a. *Geschichte der stadt Köln* (5 bd, 1863—79) — staden Kölns historia.

E'nneper strasse l. Emper strasse, en af Ennepe l. Empe (en biflod till Volme) genomfluten, 11 km. lång dal i preussiska reg.-omr. Arnsberg (prov. Westfalen), med flera storartade fabriksanläggningar och verkstäder, i synnerhet för gröfre järnvaror. I den öfre delen har genom spärrdamm bildats en stor reservoar (12 mill. kbm.) för att förse flera städer i trakten med vatten.

Ennes, Barthold Anders, krigare, författare, f. 23 okt. 1764, d. 20 mars 1841 på Sörsjö, Värnamo socken. Såsom officer vid Jönköpings regemente deltog han i fälttågen i Finland 1788—90, i Pommern 1806—07 och i Norge 1808. Sistnämnda år fick han afsked med majors titel och bosatte sig då på sin egendom Näsbyholm i Jönköpings län. Hans arbeten *Underrättelser om Finnheden* (1809), *Biografiska minnen af konung Carl XII:s krigare* (1818—19), en oumbärlig, ehuru ämnet ej fullt uttömmande uppslagsbok, och *Regementshistoria* (i militärtidskriften ''Hermathene'') vittna om noggranna och flitiga forskningar samt verkligt vetenskapliga anlag. E. var en skicklig dilettant i botaniken och idkade äfven arkeologiska studier.

Ennes, Antonio, portugisisk skald, f. 1848 i Lissabon, d. 1900, sedan 1872 verksam som tidningsman, blef 1886 chef för nationalbiblioteket, 1890 sjöminister och 1891 kommissarie i Öst-Afrika. E:s politiska skådespel *Os lazaristas* (1874) väckte stort uppseende; det följdes af lustspelet *Eugenia Milton* (s. å.) och dramerna *Os travadores* (1875), *O saltimbanco* (1876), *A emigração* (1878) och *Um divorcio* (1879). E. författade äfven ett arbete om Portugals afrikanska krig 1895.

E'nnetbühl, by i schweiziska kantonen S:t Gallen, i en sidodal till Thur, 915 m. ö. h. Bekant för sina alkaliska svafvelkällor. Ln.

Ennis [e'nis]. 1. Hufvudstad uti irländska grefsk. Clare, vid floden Fergus. 5,093 inv. (1901). Katolsk katedral för stiftet Killaloe. — 2. Stad i nordamerikanska staten Texas. 4,919 inv. (1900). (J. F. N.)

Enniscorthy [eniskä'thi], stad uti irländska grefsk. Wexford, vid floden Slaney. 5,458 inv. (1901). Katolsk katedral (för stiftet Ferns). (J. F. N.)

Enniskillen [eniski'lən], hufvudstad uti irländska grefsk. Fermanagh, på en ö mellan norra och södra Erne-sjön. 5,339 inv. (1901). Berömd latinskola från Karl I:s tid, linneindustri, ångsågar. Två fort försvara öfvergången af floden Erne, som förenar de båda sjöarna. (J. F. N.)

E'nnius, fornromersk skald, f. 239 f. Kr. i staden Rudiæ i Kalabrien. Såsom romersk soldat tjänade han på Sardinien, där han tilldrog sig uppmärksamhet af Cato, som tog honom med sig till Rom. Hans förtroliga bekantskap med Greklands språk och litteratur äfvensom hans ovanliga och mångsidiga skalde-

begåfning gjorde honom snart bemärkt och värderad af flera bland Roms stormän, i synnerhet af den för grekisk kultur nitälskande Scipio Africanus d. ä. Han erhöll romersk medborgarrätt 184 och dog 169 f. Kr. Hans förnämsta skaldeverk, *Annales*, var en i 18 böcker affattad episk dikt, hvilken i kronologisk följd skildrade Roms historia från Æneas' ankomst till skaldens eget tidehvarf. Detta verk, hvilket af romarna högt värderades såsom ett slags nationalepos, var epokgörande inom Roms poetiska litteratur äfven genom införandet af den efter grekiskt mönster bildade daktyliska hexametern i stället för den förut brukliga s. k. saturniska versen. Att E. vid det första försöket att lämpa det latinska språket efter den grekiska metrikens och prosodiens lagar icke kunde med ens öfvervinna materialets motsträfvighet, är helt naturligt. Men hvad som fattades honom i elegans och formfulländning ersattes genom kraftfullhet och fantasirikedom. E. skref äfven ett stort antal tragedier, till större delen bearbetningar eller öfversättningar från Euripides, och likaså, ehuru med mindre framgång, komedier. Dessutom författade han bl. a. *Saturæ*, eller dikter af omväxlande innehåll och form, *Epicharmus*, en naturfilosofisk lärodikt, samt några epigram. I behåll finnas tämligen betydliga fragment af hans skaldeverk, utg. af Vahlen (2:a uppl. 1903) och L. Müller (1885). Jfr Ribbeck, "Die römische tragödie" (1875), och L. Müller, "Quintus E." (1884). A. M. A.

Ennosigaios, *grek. myt.* Se Enosichthon.

Enns. 1. Biflod till Donau (fr. h.), upprinner i Salzburg, flyter genom Steiermark och ärkehertigdömet Österrike samt utfaller i Donau, nedanför staden Enns. Längd 304 km. E. delar ärkehertigdömet Österrike i Öfre Österrike (*Österreich ob der E.*) och Nedre Österrike (*Österreich unter der E.*). — 2. Stad i Öfre Österrike, distriktet Linz, vid floden E. 4,277 inv. (1900). Slott, tillhörigt grefvarna Auersperg, med en samling af romerska fornlämningar. E. är en af Österrikes äldsta städer och kallades af romarna *Laureacum*. 5 nov. 1805 stod där en strid mellan fransmän och österrikare.

Ennui [ãnuï], fr., ledsnad, leda. — Ennuyera [ãnuijēra; fr. *ennuyer*], uttråka, göra utledsen. — Ennuyant [-ja'ŋ], ledsam, tråkig, odräglig.

Eno, socken i Ilomants härad, Kuopio län, Finland, Ilomants domsaga, utgör ett konsist. pastorat af 3:e kl., Nyslotts stift, Karelens nedre kontrakt. Landarealen 863 kvkm.; befolkningen, finsktalande, 6,145 pers. (1905). A. G. F.

Enoch. Se Henoch.

Enologi l. Oenologī (af grek. *ōi'nos*, vin, och *lo'gos*, lära), läran om vinstockens odling, dess olika arter och varieteter samt om de olika vinsorterna, deras beredning och behandling.

Enomani l. Oenomanī (af grek. *ōi'nos*, vin, och *mani'a*, begär), detsamma som dipsomani (se d. o.).

Enomota'rk. Se Enomoti.

Enomoti (grek. *enomoti'a*), den minsta enheten i den spartanska slagordningen, räknade 32 man, uppställda med 4 mans front och 8 mans djup, samt fördes af en enomotark.

Enon, en ort, rik på vatten, där Johannes döparen döpte (enligt Joh. 3: 23), låg i närheten af Salim, af hvilket man ännu i nyare tid funnit spår i en vattenrik trakt s. om Scythopolis, det gamla Besan. E. S—e.

E'nonkoski, bönehusförsamling af Rantasalmi härad och Kides domsaga, S:t Michels län, Nyslotts stift, Nyslotts domprosteri, Kerimäki pastorat, Finland. Befolkningen, finsktalande, 1,443 pers. (1905). A. G. F.

E'nontekis. 1. Socken (äfven kallad Karesuando) i Norrbottens län, Enontekis lappmarks tingslag. 5,673 kvkm. 1,224 inv. (1905). E. utgör ett lappmarkspastorat, Luleå stift, Lappmarkens tredje kontrakt. — 2. E. lappmarks tingslag ingår i Gellivare domsaga och Torneå fögderi samt omfattar endast E. socken.

E'nontekis (fi. *Enontekiäinen*), kapell af Lappmarkens härad och domsaga, Uleåborgs län, Finland. Areal 8,435 kvkm.; befolkningen, finsktalande, 995 pers. (1905). E. tillhör Kuopio stift, Lapska prosteriet, Muonionniska pastorat. A. G. F.

Enophtha'lmus (af grek. *en*, i, och *ofthalmo's*, öga), *med.*, insänkning af ögat, kan uppkomma genom yttre våld, som fraktur erar någon af orbitans väggar, genom atrofi af fettväfnaden bakom ögat och genom förlamning af den sympatiska nerven. G—d.

Eno'rm (lat. *eno'rmis*, af *e-*, utan, och *no'rma*, mått, regel), omåttlig, oerhörd, ofantlig. — Enormitēt, oerhörd storhet eller myckenhet.

Enos (Inos), hamnstad i turkiska vilajetet Adrianopel i Maritsas sumpiga mynningsområde. Omkr. 7,000 inv. Fästningsverk från bysantinska tiden. Hamnen, ursprungligen en betydlig hafsvik, är nu igengrundad och tillgänglig endast för mindre kustfarare. — E. är forntidens *Ainos*, en redan af Homeros omnämnd eolisk koloni, som var viktig genom sin exporthandel. Vergilius gör den till en anläggning af Æneas. (J. F. N.)

Enos, hebr., "människa", Sets son, Adams son, enligt 1 Mos. 4: 26; 5: 6 ff. I den babyloniska sagan uppträder, likaledes såsom den 3:e i ordningen af de före floden lefvande urkonungarna, en personlighet, hvars namn, *Amēlu*, också betyder människa, och Enos' son, Kenan (verkmästare), har där sin motsvarighet i ett babyloniskt namn med liknande betydelse. Se de nyare kommentarerna till de båda ställena i Genesis. E. S—e.

Enosi'chthon l. Ennosigaios (grek. *'Ενοσίχθων, 'Εννοσίγαιος*, jordskakaren), *grek. myt.*, binamn för Poseidon (se d. o.). A. M. A.

Enostōs (af grek. *en*, i, och *oste'on*, ben), *med.*, en bensvulst (svulst bestående af bensubstans), som utvecklar sig i ett ben i riktning inemot benmärgen, till skillnad från exostos, en liknande svulst på benets yttre yta. G. F—r.

En parure [ã parȳr], fr., i full utstyrsel, i högtidsdräkt, i gala. Jfr Paryr.

En passant [ã pasã'], fr., i förbigående; *schackt.*, taga eller slå en passant: om en bonde öfvergått brädets midt och en motspelarens bonde, som står på linjen näst intill, går två steg och därvid kommer att stå horisontellt bredvid den förre, så kan denne i sitt följande drag, men ej senare, taga honom på samma sätt som om han gått blott ett steg.

En-per-mille-fonden, en till landtförsvaret hörande fond, som förvaltas af Statskontoret och som bildats af den i Göteborg 1794—1813 erlagda afgiften ("en per mille") för rättighet att därstädes på nederlag upplägga utländskt gods. Fonden, som sedan 1813 ökats endast genom ränteafkastning, är "uteslutande afsedd för Göteborgs försvar", och i

enlighet med K. M:ts proposition beslöt 1899 års riksdag, att af densamma skulle för anläggande af ett minflankeringsbatteri vid inloppet till Göteborg få användas 50,000 kr. s. å. och återstoden, beräknad till 220,000 kr., under 1900. Genom att de sålunda anvisade medlen ej lyftes förrän 1902, växte fonden emellertid med ytterligare några års räntor och utgjorde vid 1906 års slut 30,110 kr. 33 öre. L. W:son M.

En personne [ã pärså'n], fr. Se e. p.

En plein champ. Se Champ.

En profil [ã-], fr., sedd från sidan, i genomskärning. Jfr En face.

Enpuckliga kamelen, *zool.* Se Kameldjuren.

Enquête [ãkät], fr. (af lat. *inquisita*, det efterforskade, undersökta). 1. *Jur.* (eng. *inquiry*), en sådan undersökning af något förhållande, hvilken åvägabringas genom förhör af personer, som antagas ega särskild kännedom om det förhållande, som är undersökningens föremål. En enquête kan anordnas af regeringen, representationen, domstol eller annan offentlig myndighet. — 2. ''Rundfråga'', en af en tidningsredaktion e. d. föranstaltad belysning af någon på dagordningen stående samhällsfråga medelst begärda skriftliga uttalanden därom af ett antal mera bemärkta och sakkunniga personer. Bruket att anställa sådana enquêter har i början af 1900-talet spridt sig från Frankrike till flera länder, äfven de skandinaviska. 1. L. A.*

Enragé [ãraʃē], fr., rasande, förryckt. — I politisk mening nyttjades uttrycket les enragés först under den stora franska revolutionen af rojalisterna såsom beteckning på det mest radikala partiet bland revolutionsmännen. Sedermera upptogs ordet på andra håll för att beteckna medlemmar af den häftigaste oppositionen eller ''yttersta vänstern'', såsom de skulle kallas på våra dagars språk. I Sverige t. ex. begagnades det i denna mening af motståndarna till oppositionen på 1800 års riksdag. J. Th. W.

Enriquez de Pas. Se Enriquez Gomez.

Enriquez Gomez [enri'käth gå'meth], Antonio (eg. Enriquez de Paz), spansk skald, f. i Segovia af en till kristendomen omvänd portugisisk judefamilj. Rörande hans lif vet man, att han afföll från den kristna tron, som hans fader antagit, att han 1638 flydde undan inkvisitionens förföljelser till Frankrike och senare till Holland samt att han 1660 blef bränd in effigie. E. var begåfvad med en ganska rik uppfinningsförmåga, men var svag i utförandet och alltför fantastisk. Han skref komedier, af hvilka några uppfördes och vunno framgång, en episk dikt (*Simson*) samt dessutom lyriska dikter, teologisk-mystiska, politiska och satiriska arbeten, bland hvilka sistnämnda det mest bekanta är *El siglo pitagórico y la vida de Don Gregorio Guadaña* (1644). En del af hans arbeten utgafs under titeln *Academias morales de las musas* (1660). (E. S—f.)

Enrollēra [aŋr-; fr. *enrôler*; jfr Roll], inskrifva i en rulla, antaga i krigstjänst, värfva; införa, inregistrera.

Enrum, *fångv.* Fängelsestraff verkställes helt i enrum, s. k. cell, likaså straffarbete på viss tid, ej öfver tre år. Straffarbete på längre tid eller lifstid aftjänas under de tre första åren i enrum. Jfr Lag af 22 juni 1906. V. A.

Ensa'jn (af eng. *ensign*, flagga; fänrik), titel i Frälsningsarméns befälsorganisation för graden emellan kapten och adjutant.

Ensaksböter, *jur.*, böter, hvilka äro någons ensak och följaktligen icke skola gå till treskiftes mellan konungen, häradet eller staden och målseganden. Benämningen ensaksböter finnes använd i äldre författningar, men har, sedan i nya strafflagen uppställts såsom allmän regel, att böter skola tillfalla kronan, numera kommit ur bruk. L. A.

Ensa'tæ, *bot.* Se Iridaceæ.

Enschede [ens-chēde], stad i nederländska prov. Over-Ijssel, nära preussiska gränsen. 30,588 inv. (1905). E. bildar jämte den närliggande byn Lonnecker centrum för Nederländernas bomullsindustri. Där finnas 8 spinnerier, ett 80-tal större och mindre väfverier, några kattuntryckerier m. fl. fabriker.

Ense. Se Varnhagen von Ense.

Ensemble [aŋsa'ŋbl], fr. (''tillsammans''), *mus.*, öfver hufvud hvarje samverkan af flera självständiga sångstämmor eller instrument eller bäggedera slagen; i sång särskildt hvarje förening af självständigare solostämmor (i motsats mot kör); slutligen själfva det tonstycke, som sålunda utföres, ensemblestycke. A. L.*

En-Semes (hebr.: ''solkällan''), biblisk ort (enligt Jos. 15: 7; 18: 17), motsvarar sannolikt det nuv. *'Ain el-Chod* på vägen mellan Jerusalem och Jeriko. E. S—e.

E'nsheim [-hajm]. Se Enzheim.

Ensidigt knippe, *bot.* Se Blomställning.

E'nsifer, lat. (af *e'nsis*, svärd, och *fe'rre*, bära), svärdbärare; fordom titel för kurfursten af Sachsen såsom Tyska rikets ärkemarskalk.

Ensilage [äsilāj], fr., *landtbr.* Se Pressfoder.

E'nsisheim [-hajm], stad i Elsass-Lothringen, reg.-omr. Ober-Elsass, vid floden Ill. 2,555 inv. (1900). Tillverkning af järnvaror, kokosmattor och möbler. Det var under medeltiden hufvudorten för de habsburgska besittningarna i Öfre Elsass, kom 1648 till Frankrike och var 1657—74 säte för ''Conseil souverain d'Alsace''.

Enskēde, en i Brännkyrka socken, Stockholms län, belägen jordbruksegendom tätt invid Stockholm

Enskede. Hufvudbyggningen.

(Söder). Den har sedan 1781 tillhört Odelbergska släkten. Genom kungl. sekreteraren Axel Odelberg, som egde densamma 1827—84, rycktes den upp ur sitt forna förfall och blef en af de bäst skötta och i förhållande till sin areal (617 har)

mest inkomstbringande jordegendomarna i Sverige. Den öfvertogs af hans ene son, sedermera statsrådet Th. Odelberg, hvilken ock mönstergillt skötte egendomen, men nedlade det på gården drifna brännvinsbränneriet. Stockholms stad, som redan 1890 förvärfvat sig ett område af E. för anläggning af Södra begrafningsplatsen, köpte våren 1904 hela E. för 2 mill. kr. (dess taxeringsvärde var då 439,000 kr., däraf 367,400 kr. för själfva jordbruksfastigheten) i ändamål att därigenom få tillgång till upplåtande eller försäljande af tomter på sådana villkor, att bostadsförhållandena i Stockholm måtte förbättras. 1906 afsattes där områden för ett sjukhus åt Södermalm och för Stockholms blifvande slakthus (kostnaderna för slakthusanläggningen beräknades 1907 till 5—6 mill. kr.) samt ett område med omkr. 150 tomter för enfamiljshus. Redan 1907 kunde ingenjören L. Palme, som inköpt ett stort antal af dessa tomter, inbjuda till försäljning många billiga och särdeles tilltalande ”egna hem”.

Enskifte. Se Skifte af jord.

Enskiftesbruk, *landtbr.* Se Ensädesbruk.

Enskilda järnvägarnas pensionskassa, konstituerad 8 juli 1889 vid sammanträde i Stockholm emellan ombud från enskilda järnvägar, har till uppgift att pensionera personalen vid enskilda järnvägar samt dess efterlämnade änkor och minderåriga barn. Vid sammanträdet anmälde sig till inträde i kassan 12 järnvägar, af hvilka en dock blott för blifvande personal. Vid 1905 års slut voro delaktiga i kassan 70 enskilda järnvägar jämte 1 statsbana, Västkustbanan, den senare dock endast med den personal, som tillhörde järnvägen, medan den var i enskild ego. Dessa 71 järnvägar representerade en sammanlagd längd af 4,502 km. och hade sammanlagdt i kassan 4,247 delegare. De vid denna tid anslutna enskilda järnvägarna representerade således såväl halfva antalet som halfva sammanlagda längden af samtliga enskilda järnvägar. En stor del af de mera betydande enskilda järnvägarna, exempelvis Bergslagernas, Stockholm—Västerås—Bergslagens, Mora—Vänerns, Halmstad—Nässjö, Oxelösund—Flen—Västmanlands, Uppsala—Gäfle, Gäfle—Dala m. fl., har egna pensionskassor och är alltså ej delaktig i här omhandlade kassa. Kassans första reglemente stadfästes af K. M:t 25 maj 1888, men detta har sedermera undergått förändringar 1892, 1896 och 1902, hvarjämte nytt förslag till ändradt reglemente nu (maj 1907) föreligger. Enligt nu gällande reglemente utgår pension till delegare i de flesta fall från 60 års ålder med 50 proc. af den lön delegaren hade vid 50 års ålder, dock att, om delegaren kvarblir i tjänst, sedan han uppnått pensionsåldern och sålunda först vid högre ålder pensioneras, pensionen utgår med ett belopp, som för hvarje ytterligare tjänsteår ökas med 2 proc., så att den efter 5 eller flera tjänsteår utöfver uppnådd pensionsålder utgår med 60 proc. af lönen. Om delegare före uppnådd pensionsålder blir invalid, erhåller han reducerad pension, dock ej om invaliditeten är orsakad af olycksfall, ty för sådant fall är järnvägen ersättningspliktig enligt lagen af 5 juli 1901 ang. ersättning för skada till följd af olycksfall i arbete. Pension till änka utgår, beroende af barnens antal, med lägst 25, högst 35 proc. af mannens medellön under de sista 5 lefnadsåren. Barnen, som äro pensionsberättigade till 18 års ålder, erhålla, beroende på antalet, om de äro moderlösa, lägst 15, högst 35 proc. af faderns lön. Äfven åt obotligt sjuka barn, som fyllt 18 år, kan beviljas pension.

Delegare erlägga till kassan, om de vid inträdet ej fyllt 30 år, månatligen 5 proc. af lönen, medan däremot delegare, som fyllt 39 år (den högsta tillåtna inträdesåldern), erlägga 7 proc. och öfriga en emellan dessa gränser interpolerad procentsats. Dessutom erlägges en inträdesafgift och vid inträffande löneförhöjningar en löneförhöjningsafgift samt vid omgifte likaledes en afgift. Löneförhöjning efter fyllda 50 år berättigar ej till delaktighet i kassan. Ej heller erhålles pensionsrätt åt änka för sådant fall, att mannen vid giftermålets ingående fyllt 50 år. Bolagen betala till kassan samma afgifter som delegarna jämte en tilläggsafgift, uppgående till 10 proc. af dessa afgifters summa.

Öfverinseendet öfver kassans förvaltning utöfvas genom fullmäktige, nämligen en för hvarje järnvägs styrelse och en för dess i kassan delaktiga personal. Den omedelbara förvaltningen handhafves af en styrelse (”direktion”) om 5 personer, valda af fullmäktige. Kassans tillgångar och skulder balanserade med, i afrundadt tal, 240,000 kr. 31 dec. 1889 och 5,444,000 kr. 31 dec. 1905. Enligt regl. skall minst hvart femte år företagas en noggrann matematisk-teknisk utredning af kassans ställning. Ändring af reglementet, som dock ej må beröra redan pensionerads rätt, kan ske, endast om beslut därom fattats vid två på hvarandra följande fullmäktigsammanträden och med minst $^2/_3$ af de afgifna rösterna, men blir i allt fall ej gällande med mindre K. M:ts stadfästelse däråa erhålles. E. J.

Enskilda järnvägars milkontor. Se Milkontor.

Enskild bank 1. Privatbank, i motsats till å ena sidan ”publik” eller ”offentlig” bank, å andra sidan bankirfirma (bankirhus), har i Sverige haft en specifik betydelse: *sedelutgifvande bankbolag med solidariskt ansvariga lottegare.* Ehuru Sveriges ”enskilda banker” i denna betydelse upphört att finnas till, torde en kort öfverblick af deras historia vara tillräckligt motiverad däraf, att dessa banker spelat en synnerligen stor roll i vårt lands ekonomiska utveckling under senare hälften af 19:e årh.

Sedan Palmstruchska banken 1668 blifvit Rikets ständers bank (se Bank, sp. 865, och Riksbanken), var denna i mer än hundra år landets enda bankanstalt. De penning- och kreditanstalter, som därefter under namn af *diskonter* (se d. o.) inrättades (den första i Stockholm, 1773), voro enskilda bolag, i hvilka antingen kronan eller Rikets ständers bank var delegare; och de hade till ändamål att vara dessa delegares biträden såsom sedelspridare genom lånerörelse i skilda delar af landet. I syfte att minska de ekonomiska svårigheter, i hvilka landet råkat särskildt därigenom, att Rikets ständers bank hade nödgats (fullständigt sedan 1818) inställa sin sedelinlösning, afgaf riksdagen i skrifvelse till K. M:t 29 nov. 1823 förslag till en *lag*, som bemyndigade enskilda att bilda af Rikets ständers bank oberoende bankbolag. I hufvudsaklig öfverensstämmelse med riksdagens förslag, men på grund af regeringsformens 89 §, stadgades i k. förordn. 14 jan. 1824, att enskilda, som ville bilda bankbolag, skulle

till K. M:t inlämna tillståndsansökning, åtföljd af bolagsregler och utlåningsreglemente; om K. M:t funne dessa ”vara af den beskaffenhet och bolagets fond af den betydlighet, att det åsyftade ändamålet, lättade lånetillgångar af enskilda medel till förlag för handel, näringar och jordbruk derigenom vinnes”, skulle bolaget förunnas oktroj på högst 10 år i sänder; och skulle för sådant bolag gälla allt, som för *handelsbolag* stadgadt vore eller blefve, särskildt äfven bestämmelsen om bolagsmännens ansvarighet en för alla och alla för en. — Men först sedan en säker grund för förhoppningar om ordnade penningförhållanden i landet erhållits genom ”Lag ang. myntbestämningen” 1 mars 1830, kom ett bankbolag jämlikt k. förordn. 14 jan. 1824 till stånd, då 14 okt. s. å. *Skånska privatbanken i Ystad* (sedermera *Skånes enskilda bank*) fick koncession, hvarefter 17 nov. 1832 följde *Vermlands provincialbank* (senare *Vermlands enskilda bank*). Båda dessa banker utgåfvo verkliga banksedlar, ehuru därom intet förekom i deras reglementen; och i koncessionen för *Stora Kopparbergs läns och bergslags enskilda bank* (senare *Kopparbergs enskilda bank*) 14 nov. 1835 blef utgifvandet af sådana (tryckta eller graverade) sedlar uttryckligen tillåtet.

Under riksdagen 1834—35 öfverlades om ett förslag till allmän lag för enskilda banker, men utan resultat, och då K. M:t hade funnit ”att, under vederbörliga garantier, en privatbank äfven utan solidarisk ansvarighet kunde motsvara alla rättmätiga anspråk på ordning och säkerhet”, koncessionerades 24 febr. 1837 ett sedelutgifvande *bankaktiebolag* som sedan blef *Östergötlands enskilda bank*. S. å. beviljades äfven (17 mars) *Smålands privatbank* (sedermera *Smålands enskilda bank*) och (14 april) *Örebro privatbank* (sedermera *Örebro enskilda bank*) koncession med solidarisk ansvarighet. Af riksdagen 1844—45 framlades för K. M:t ett förslag till lag ang. sedelutgifvande banker, hvilket förslag dock ej vann nådigt godkännande. Däremot utfärdades på grund af R. F. 89 § 9 jan. 1846 k. kung. om enskilda bankstiftelser, hvilka utgifva egna kreditsedlar, hvari föreskrefs solidarisk ansvarighet för alla förbindelser, jämlikt k. förordn. 14 jan. 1824 med hänvisning till Handelsb. 15 kap., vidare att delegare eller sådans arfvingar ej annorledes än med bolagets samtycke finge utträda, att teckningssumman skulle utgöra minst 250,000 rdr silfver (666,666⅔ rdr b:ko) och att 25 proc. af grundfonden skulle inbetalas i landets mynt, medan för 75 proc. finge lämnas godkänd säkerhet, hvaröfver tillsyn skulle utöfvas af K. M:ts befallningshafvande. Lägsta sedelvalören skulle t. o. m. 1850 vara 3 rdr 16 sk. b:ko, därefter ej lägre än 6 rdr 32 sk. b:ko (genom särskildt utfärdade senare bestämmelser fingo dock sedlar af förstnämnda minimivalör fortfarande utgifvas ända till år 1879, se nedan). Totalbeloppet af sedlar och andra icke räntebärande, vid anfordran (med silfvermynt eller Rikets ständers banks sedlar) inlösliga förbindelser samt anvisningar på sistnämnda bank skulle ej få öfverstiga sammanlagda beloppet af nedan nämnda tillgångar: a) behållningen i bankens egna kassor af rikets gångbara mynt; b) återstod af deposition i Rikets ständers bank; c) odisponerad tillgång af grundfonden, bankens lånehandlingar däri ej inberäknade; d) säkerhetshandlingar för kassakreditiv, intill 50 proc. af grundfonden. I enlighet med denna k. kung. koncessionerades i jan. 1847 *Mälareprovinsernas enskilda bank* och *Göteborgs privatbank* (sedermera *Göteborgs enskilda bank*) men därefter ingen ny sådan förrän 1856. Under mellantiden uppstodo däremot talrika s. k. filialbanker (bankbolag med solidariska delegare och med assigneringsrätt på Rikets ständers bank). Koncession å en sådan ”filialbank” hade 1852 sökts af, men ”på grund af närheten till Rikets ständers bank” icke beviljats den, som obestridligt kan anses såsom förgångsmannen i fullt modern bankverksamhet inom vårt land, A. O. Wallenberg (se denne). I grundandet och ledningen af ett par filialbanker hade han medverkat, innan k. sanktion 1 juli 1856 meddelades å bolagsreglerna för *Stockholms enskilda bank*, hvars egentlige stiftare Wallenberg var och hvilken han ända till sin död (12 jan. 1886) oafbrutet ledde.

De äldre enskilda bankerna hade drifvit utlånings- och kreditivrörelse hufvudsakligen med sina egna sedlar och fondmedel; blott hos en eller annan hade inlåning på upp- och afskrifningsräkning fått någon mera afsevärd utsträckning. Stockholms enskilda bank började genast göra till en hufvudsak inlåning på depositionsräkningar med uppsägningstid. Redan vid bankens öppnande (1 okt. 1856) infördes också postremissväxelrörelse (se Växel). Banken började ock tidigt och med stor framgång drifva ganska omfattande handel med räntebärande värdepapper (obligationer o. d.). Den gick ock i spetsen för framgångsrika sträfvanden att åvägabringa öfverenskommelser bankerna emellan om ömsesidigt emottagande af hvarandras sedlar, utbyte af invisningar o. d. (clearing) m. m.

På grund af k. förordn. 9 jan. 1846 koncessionerades 25 sept. 1856 *Norrköpings* och *Vadstena* samt 13 febr. 1857 *Hallands enskilda bank*. Den svåra handelskrisen 1857 medförde väl äfven för några enskilda banker rätt afsevärda förluster, men rubbade icke någon enda sådan banks ställning så, att den solidariska ansvarigheten behöfde tagas i anspråk.

20 maj 1864 utfärdades en ny k. förordn. ang. enskilda banker, i hufvudsak öfverensstämmande med 1846 års. En olikhet var dock, att af den inbetalda grundfonden minst 60 proc. skulle förvandlas till grundfondshypotek och deponeras hos offentlig myndighet. Sedelutgifningen begränsades till sammanlagda beloppet af: 1:o) de deponerade grundfondshypoteken och 2:o) reservfonden, för såvidt den blifvit på samma sätt deponerad, 3:o) bankens fordringar intill grundfondens halfva belopp, under förutsättning att vid hufvudkontoret funnes en kontant kassa af rikets mynt eller Rikets ständers banks sedlar, motsvarande 10 proc. af grundfonden. På grund af denna förordn. koncessionerades följande enskilda banker 1864: *Sundsvalls* (18 juni), *Vänersborgs*, *Skaraborgs läns* och *Upplands* (13 sept.), *Kristianstads* och *Gäfleborgs läns* (4 okt.); 1865: *Västerbottens* (3 mars), *Kristinehamns* (17 mars), *Borås* (3 nov.) och *Södermanlands* (17 nov.); 1866: *Kalmar* (8 juni); 1868: *Gottlands* och *Bohusläns* (24 juli); 1869: *Härnösands* (18 juni); 1873: *Hälsinglands* (23 maj).

Vid 1869 och 1870 års riksdagar hade Wallen-

berg väckt motion om ändring af gällande banklag (1864 års k. förordn.) i sådant syfte, att de enskilda bankerna skulle åläggas inlösa sina sedlar (icke, efter eget val, med mynt eller sedlar, utan) med mynt, när så påfordrades. Motionen afslogs båda gångerna, och såsom skäl härför hade anförts 1869, att förändringen innebure en fara för Riksbanken, 1870 att den vore farlig för bankerna själfva. Efter införandet af guldmyntsystem i Sverige (1873) framlades för riksdagen 1874 — med förklaring af konungen, att han i en så viktig sak icke ville vara ensam lagstiftare — en af K. F. Wærn kontrasignerad proposition med förslag till Lag ang. enskilda banker, hvilket förslag med några af riksdagen gjorda ändringar sanktionerades. Den nya lagen promulgerades genom k. kungörelsen 12 juni 1874. Såsom de viktigaste skillnaderna mellan denna och 1864 års banklag må nämnas följande. Såsom förutsättning för att enskild bank skulle få — utöfver beloppet af deponerade grundfondshypotek och på samma sätt deponerad reservfond — utgifva sedlar till belopp motsvarande bankens fordringar intill grundfondens halfva belopp, bestämdes 1874, att i hufvudkontoret skulle finnas en kontant guldmyntkassa motsvarande 10 proc. af grundfonden. Sedelmängden skulle få ytterligare ökas med belopp motsvarande i bankens hufvudkontor befintligt guld utöfver 10 proc. af grundfonden. Vidare bestämdes, att sedlar af de två lägsta valörerna (5 och 10 kronor) skulle få utgifvas endast ”tillsvidare och intill dess Vi annorlunda förordna”; och uttryckligen föreskrefs offentliggörande i allmänna tidningar af års- och månadsrapporter efter ett af bankinspektören i Finansdepartementet upprättadt utförligt schema.

På grund af 1874 års kung. koncessionerades 23 okt. 1876 *Oskarshamns* enskilda bank (som 1889 uppgick i Smålands) och 27 jan. 1893 *Norrbottens*.

Efter det starka affärsuppsvinget under 1870-talets förra hälft följde ett bakslag, som gjorde årtiondets två eller tre sista år till en ganska svår tid äfven för enskilda banker. Deras ”nödlidande” fordringar ökades alltmer, och för en del af dem var det särskildt bekymmersamt, att de sutto inne med stora belopp af järnvägsobligationer. Tack vare den solidariska ansvarigheten, förelåg väl ej verklig fara, att någon af dessa banker skulle inställa sina betalningar; men många hade kunnat nödgas väsentligt inskränka sin utlånings- och växelrörelse, hvarigenom en allmän kris af oberäkneligt omfång skulle kunnat framkallas i vårt land. En äfven inom riksdagen, speciellt i Andra kammaren, starkt representerad opinion gjorde, tvifvelsutan med orätt, de enskilda bankerna ansvariga för den bekymmersamma ställningen i landet. En yttring af oviljan mot dessa banker var väl ock riksdagens 1879 i enlighet med en k. proposition fattade beslut, att (just under en så ogynnsam period) de enskilda bankernas 5-kronesedlar, hvilka voro utelöpande till ett belopp af omkring 13 mill. kronor, skulle successivt indragas och ej vidare få utgifvas efter samma års utgång. Dock bifölls af samma riksdag en k. proposition om upptagande af ett statslån för att bilda en *järnvägshypoteksfond* å 23 mill. kr., ur hvilken ”allmänna inrättningar, banker och andra med af K. M:t fastställd bolagsordning försedda kreditanstalter skulle kunna erhålla lån på viss tid, dock ej längre än till slutet af 1903, mot pant af obligationer och skuldsedlar, utfärdade af svenska järnvägsbolag, som före utgången af 1878 undfått koncession”. Genom klokt användande af dessa lånemedel sattes äfven enskilda banker i stånd att låta sin utlåningsrörelse fortgå utan ödesdigra inskränkningar.

Andra kammarens öfvervägande missnöje med de enskilda bankerna berodde nog hufvudsakligen på, att man betydligt öfverskattade vinsten å *sedelutgifningen* och ansåg, att denna vinst rätteligen borde komma statsverket — genom Riksbanken — till godo. Det äfven i den vetenskapliga litteraturen gängse, ehuru näppeligen afgörande argumentet för sedelutgifningens monopoliserande för en mycket stark centralbank, att en sådan skulle kunna i vida högre grad än ett flertal mindre sedelbanker göra landet värderika tjänster, särskildt i ekonomiskt (och äfven i politiskt) kritiska tider, hade däremot mera verkat bestämmande på de utlåtanden, som af tre olika bankkommittéer afgifvits — åren 1860, 1883 och 1891. Men med förslag om sedelmonopol för Riksbanken hade alla tre dessa kommittéer förknippat såsom villkor, att riksdagens envälde öfver Riksbanken skulle upphöra; och när regeringens i hufvudsak med den senaste kommitténs öfverensstämmande lagförslag af riksdagen 1892 förkastats, beviljade K. M:t ny oktroj för samtliga 27 dåv. enskilda banker till utgången af 1903.

Emellertid egde riksdagen ett medel att, äfven utan K. M:ts medverkan, omöjliggöra enskilda bankers sedelutgifning: beskattning af den utelöpande sedelmängden. Sådan extra beskattning (utöfver vanlig bevillning) hade redan 1862 påförts enskilda bankerna, men blott med 2 rdr pr 1,000 af högsta under året utelöpande sedelmängd, och höjdes 1888 till 3 samt 1893 till 5 kr. Slutligen berättigades Riksbanken ensam att utgifva sedlar genom Lag för Sveriges riksbank 12 maj 1897, hvilken dock skulle träda i kraft först 1 jan. 1899. Enskilda banker egde gifvetvis under den löpande oktrojen (t. o. m. slutet af 1903) rätt att fortfarande utgifva sedlar i enlighet med 1874 års lag. Lagstiftarna hade ej förbisett, att afsevärda rubbningar i penning- och kreditförhållandena inom landet kunde uppstå, om samtliga enskilda banker komme att på en gång, 31 dec. 1903, upphöra med sin sedelutgifning. Till förebyggande däraf bestämdes i 1897 års lag, 41 §, att från början af 1899 till utgången af 1903 skulle enskild bank, som, efter minst tre månader förut hos chefen för Finansdepartementet därom gjord anmälan, afstått från sin rätt att utgifva egna sedlar samt icke indragit något af sina 1 jan. 1896 befintliga afdelningskontor, ega att hos Riksbanken, *dels*, mot godkänd säkerhet, begagna kassakreditiv till hälften af det belopp, hvartill dess utelöpande sedlar vid sistnämnda tidpunkt uppgingo, utan erläggande af kreditivafgift och mot ränta, två proc. lägre än gällande tre månaders växeldiskonto, dock ej under två för hundra om året, *dels* likaledes till hälften af nyssberörda belopp i Riksbanken rediskontera växlar, som af fullmäktige godkändes, mot diskonto icke öfverstigande två tredjedelar af det eljest i Riksbanken gällande. Från början af 1904 till utgången af 1908 skulle enskild bank, som icke indragit något af ofvanberörda afdelningskontor, ega att intill 40

proc. af dess 1 jan. 1896 utelöpande sedlars belopp åtnjuta rediskonteringsförmån på nyssnämnda villkor.

Vid 1896 års ingång voro 27 enskilda banker, med tillsammans 145 afdelningskontor, i verksamhet, och deras utelöpande sedelbelopp utgjorde 60,9 mill. kr. Af dessa banker afstod blott en, Västerbottens, före 1 jan. 1900 från sedelutgifningsrätten (och ombildades till aktiebolag med hufvudkontor i Stockholm), och de återstående hade 31 dec. 1899 en utelöpande sedelmängd af nära 80,1 mill. kr. Detta väckte betänkligheter, och en riksdagskommitté tillsattes med uppdrag att föreslå ändringar i Riksbankens sedelutgifningsrätt i syfte att göra Riksbanken bättre beredd till att vid årsskiftet 1903—04 blifva ensam sedelutgifvare i riket. I betänkande 1 dec. 1900 hade kommitterade fullgjort detta uppdrag och äfven framkastat en tanke på mera lockande vederlag för enskilda banker, på de i lagen 12 maj 1897, 41 §, angifna villkor. I riksdagen 1901 förordades sådana ändringar äfven af dåv. finansministern, grefve H. Wachtmeister, och i lag 3 maj s. å. (ang. ändrad lydelse af 6, 7, 8, 41 och 42 §§ i lagen af 12 maj 1897) bemyndigades fullmäktige i Riksbanken att bevilja enskild bank (äfven sådan, som ombildades till aktiebolag) antingen samma förmåner, som bestämdes i lagen 12 maj 1897, 41 §, eller, på samma villkor, i stället för dem följande: dels lån intill 65 proc., dels kassakreditiv intill 10 proc. af det belopp, hvartill den enskilda bankens sedlar 1 jan. 1901 uppgingo, äfvensom rediskonteringsrätt i Riksbanken intill 25 proc. af nyssnämnda sedelbelopp; skolande fr. o. m. 1903 årligen (''före dec. månads utgång'') såväl lån som kassakreditiv och (från årets utgång) rediskonteringsrätten minskas med 1/8 af det ursprungliga beloppet.

Att ändringarna varit välbetänkta, framgår däraf, att 30 juni 1901—30 juni 1903 samtliga vid denna periods början sedelutgifvande (26) enskilda banker (successivt) afstodo från sin sedelutgifningsrätt, så att (ehuru gifvetvis icke alla utelöpande sedlar kunde på en gång indragas, och en mindre del först efter tvåårig preskriptionstid förr eller senare kommit eller kommer ur allmänna rörelsen) dessa bankers samfällda utelöpande sedelmängd — vid 1901 års början 82,4 mill. kr. — utgjorde:

	31 mars	30 juni	30 sept.	31 dec.
1901	83,6	79,4	71,3	55,7
1902	52,5	47,1	35,3	25,2
1903	20,0	15,2	7,5	4,6

allt mill. kr.

Af ifrågavarande (26) enskilda banker sortera f. n. (maj 1907) 18 under Lag ang. solidariska bankbolag 18 sept. 1903 — med bibehållande af orden ''enskild bank'' i firmabeteckningen; de öfriga ha ombildats till eller uppgått i bankaktiebolag enligt Lag om aktiebolag 28 juni 1895 jämte särskilda bestämmelser i lagar 27 maj 1898 och 18 sept. 1903.

Under den mer än 70-åriga period, då enskilda sedelutgifvande banker funnos i vårt land, har blott en enda sådan bank (Vadstena ensk. bank, år 1879) likviderat — och detta så, att sedelinlösningen alltjämt fortgick, och samtliga fordringsegare erhöllo full betalning, utan att lottegarnas solidariska ansvar behöfde tagas i anspråk. — Tyvärr är dessa bankers lärorika och tvifvelsutan i det stora hela mycket hedrande historia ännu blott ganska ofullständigt bearbetad. Stockholms enskilda banks 1906 utgifna 50-årsfestskrift innehåller åtskilligt af äfven allmännare intresse. J. Lr.

Enskildt utskott benämnes ett tillfälligt utskott, tillsatt af någondera af riksdagens kamrar för behandling af fråga, som rör kammaren enskildt.

Enslighet vid födseln, *jur.*, af straffrättslig betydelse i afseende å kvinna, som blifvit hafvande af olofliг beblandelse och antingen 1) sökt enslighet vid födseln med den påföljd, att fostrets död utan hennes uppsåt orsakats af det hjälplösa tillstånd, hvari hon sig försatt, eller 2) födt i enslighet och fostret förstört eller å lön lagt (allmänna strafflagen 14 kap., 24 och 25 §§). I förra fallet, som är ett specialfall af vållande till annans död, straffas kvinnan strängare än för vanligt vållande, enär den omständigheten, att hon sökt enslighet vid födseln, ger anledning till den presumtion, att hon ej varit alldeles främmande för uppsåt att genom sin egen hjälplöshet åstadkomma fostrets död. I senare fallet åter straffas kvinnan för något, som enligt de allmänna straffbestämmelserna för straffbart dödande icke ens skulle vara straffbart, äfven detta på grund af en presumtion; men här går presumtionen rent af ut därpå, att kvinnan uppsåtligen bragt fostret om lifvet, innan hon förstört eller undangömt detsamma. Straffet, som är olika, allteftersom kvinnan sökt eller icke sökt enslighet vid födseln, är dock betydligt mildare än straffet för barnamord och bortfaller alldeles, om det visas, att fostret omkommit utan moderns vållande eller att det varit dödfödt eller så ofullgånget, att det ej kunnat framfödas med lif. Skulle det presumerade faktum fullt bevisas, så inträder naturligtvis straff för barnamord. Ett sådant förfarande som i det andra af här ofvan anförda fall, nämligen att, då full bevisning om ett brott ej föreligger, döma till ett nedsatt straff eller med andra ord att straffa för blotta misstanken om brott, står i skarp strid mot numera gällande straffprocessuella principer. Det föreliggande fallet är ock det enda exemplet därpå i gällande svensk rätt. — Litt.: Hagströmer, ''Svensk straffrätt'' (bd 2, 1906). — Jfr Barnamord. A. R.

Enslöf, socken i Hallands län, delad å Tönnersjö härad, 16,716 har, 3,057 inv., och Halmstads härad, 2,579 har, 411 inv. (1906). Af socknens 3,468 inv. tillhörde 1,056 Oskarsströms municipalsamhälle, hvilket inom Slättåkra socken därjämte hade 1,011 pers. E. utgör ett regalt pastorat i Göteborgs stift, Laholms kontrakt.

Enso, träsliperi vid en järnvägsstation af samma namn i Jääskis' socken, Viborgs län, Finland. Fabriken grundlades 1887 af frih. A. Standertskjöld och öfvergick 1889 till ett af honom bildadt aktiebolag med 1,3 mill. mk aktiekapital. Tillverkningen, brun och hvit papp, afsättes i England, Tyskland och Ryssland. Den steg 1906 till omkr. 12,000 ton och hade ett värde af 1,8 mill. mk. Arbetarnas antal var s. å. omkr. 500. T. C.

Ensomheden kallade norske kaptenen E. H. Johannesen från Tromsö en af honom 16 aug. 1878 upptäckt ö i Norra ishafvet, n. v. om kap Taimur, under 86° ö. lgd samt mellan 77° 31′ och 77° 42′ n. br. Den är 18 km. lång i n. och s., har en areal af 202 kvkm. och är ända till 157 m. hög. Västra sidan är brant, östra däremot låg och täckt af drifved. Sannolikt besöktes ön redan i juni 1741 af von Laptow.

Enspännare, *kam.*, en till landtstatsbetjäningen hörande, af staten aflönad person, som förr skötte uppassning i länsstyrelsens lokal och budskickning på platsen samt dessutom ofta användes till express för uppdrag å landsbygden, i synnerhet för uppbådande af kungs- och kronoskjuts. Genom postverkets utveckling m. fl. samverkande orsaker blef behofvet af sådana expresser efter hand mindre kännbart, och vid 1856 års reglering af landtstaten kunde enspännarbefattningen slutligen ombildas till en vanlig vaktmästarsyssla. Kbg.

Enstafviga språk. Se Monosyllabiska språk.

Enstatit Kenngott, *miner.*, en rombisk, optiskt positiv, så godt som järnfri pyroxen af sammansättningen $Mg_2 Si_2 O_6$, isomorf med bronzit och hypersten. Stora kristaller äro funna i apatitförande gång i hornbländeskiffer vid Bamle (Norge). Därba massor i olivin- och serpentinförande bergarter från flera, skilda ställen. Vid förvittring omvandlas enstatiten till talk eller späcksten. A. Hng.

En suite [an svitt], fr. *de suite*, i följd, i rad.

Ensymmētrisk, *bot.*, är detsamma som tvåsidigt symmetrisk. Se Blomma.

Ensädesbruk l. Enskiftesbruk, *landtbr.*, kallas det sätt att bruka åkerjorden, hvilket utmärkes däraf, att odlaren, utan att någonsin träda sina fält, årligen besår dem med säd, hvilken stundom till någon mindre del utbytes mot potatis och lin. Stora olägenheter vidlåda detta brukningssätt: jorden kan ej hållas fri från ogräs, sädesodlingen måste inskränkas till vårsädesslagen, och mera gödsel kräfves än hvad af åkerns afkastning produceras. Det är endast längst uppe i Norrland — där intet annat sädesslag än korn kan med fördel odlas samt där boskapsskötsel är hufvudnäring och tillgången på gödsel således riklig — som ensädesbruket kan försvaras. Också är detta brukningssätt — det äldsta af alla — numera öfvergifvet i de flesta andra trakter af Sverige, utom så till vida, att här och hvar förekommer att å mossjord år efter år odlas hafre. (H. J. Dft.)

Entablement [ãtabləmã'], fr., *bygnk.*, bjälklag, taklistverk, den omedelbart på kolonnernas kapitäl hvi-

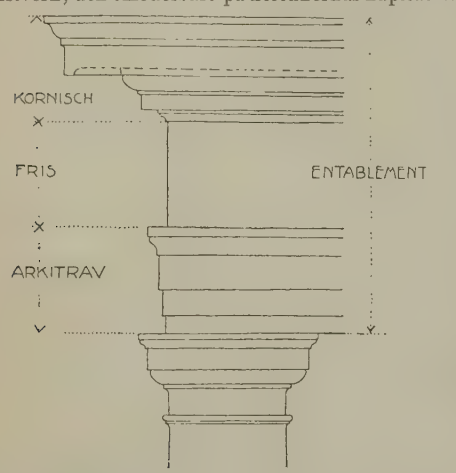

lande byggnadsdelen, som uppbär taket och består af tre hufvuddelar: den närmast på kapitälen hvilande *arkitraven*, den ofvanpå denna lagda *frisen* och den utöfver frisen starkt framskjutande *kransgesimsen* l. *kornischen*. Se Pelarordning. I. G. C.

Entāda Adans., *bot.*, ett tropiskt växtsläkte af ärtväxternas familj (*Leguminosæ*, underfam. *Mimosoideæ*). Dit hör *E. scandens* (*E. gigalobium*), en västindisk buske med slingrande stam af, såsom det

Entada scandens, med stammen klättrande i ett närstående träd.

uppgifves, hundra meters längd. Frukterna äro baljor, ända till 1 m. långa och inneslutande platta, hårdskaliga frön af växlande storlek och form, ofta dock rundadt njurlika och mer än 5 cm. i diameter. Dessa frön föras ofta af Golfströmmen till kusterna af nordvästra Europa (t. ex. Norge och Spetsbergen). För Norges fiskare äro de välbekanta under namn af ”sönödder”. Äfven till Sveriges kuster synas de fordom ha blifvit förda. På ön Tjörn i Bohuslän har man funnit sådana frön i torfmossar. Detta fynd (jämte andra) visar, att en gren af Golfströmmen förr hade ett friare tillträde till Skagerak och Kattegatt än nu. (G. L—m.)

Entalo'phora Lamour., *zool.*, *paleont.*, bryozosläkte stående i närheten af *Stomatopora*. A. Hng.

E'ntasis (grek., böjning), *bygnk.*, det förhållandet att, då en kolonn göres smalare uppåt, afsmalningen icke utföres efter en rak linje (såsom en kon), utan efter en i förhållande till denna linje något ”utsvälld”, d. v. s. böjd linje. De grekisk-doriska kolonnerna äro, med få undantag (templet i Korint, Zeustemplet i Selinunte), bildade med mer eller mindre stark entasis. Enligt romerska traditioner är numera det vanligaste, att kolonndiametern bibehålles oförändrad från basen till $^1/_3$ af skaftets höjd, hvarefter det afsmalnas mot kapitälet med svag entasis. I. G. C.

Entelechī (grek. *entele'chēia*, verksamhet), Aristoteles' namn på idén med afseende därpå, att den, enligt honom, är att fatta såsom den i sin aktualitet framträdande *kraften*. Framhållandet af denna sida hos idén utgör företrädesvis det positiva uttrycket för Aristoteles' afvikelse från Platon i uppfattningen af idéerna. Kraften, framhöll Aristoteles vidare, måste ha ett ämne eller en materia, på hvilken den verkar, och idén måste således alltjämt tänkas i förhållande till en materia. Entelechi

blir därför, enligt Aristoteles, materiens lifgifvande själ. Han lärde t. ex., att människans själ är hennes kropps entelechi. L. H. Å.*

Entele'don Aym., *paleont.*, tertiärt däggdjur af ungefär noshörningens storlek, nära besläktadt med *Anthracotherium*. A. Hng.

Entente [ãtã't], fr., betydelse, förstånd, hemligt förstånd, godt förhållande. — E. cordiale [-dia'l], fr., hjärtligt förhållande, välvilja och samförstånd mellan två staters styrelser, utan att dock formligt förbund mellan dem ingåtts. Uttrycket blef först användt under Ludvig Filip om det politiska förhållandet mellan Frankrike och England.

Enterītis (af grek. *e'nteron*, tarm), *med.*, tarmkatarr (se d. o.).

Enteroce'ntesis (af grek. *e'nteron*, tarm, och *kentéi'n*, sticka), *med.*, öppnandet af en tarmslynga medelst ett skarpt instrument, vanligen en ihålig nål eller s. k. troakar. Hos människor företages operationen numera aldrig annat än vid en under aseptiska försiktighetsmått företagen bukoperation, vanligen i syfte att utsläppa stagnerande gaser. Liknande tillvägagångssätt sker vid s. k. trumsjuka hos nötkreatur, då den stagnerande tarmgasen beredes utträde genom ett instick, direkt genom huden. I. H.

Enterocolītis. Se Enterokolit.

EnterokināS (af grek. *e'nteron*, tarm, och *kinas*, se d. o.), *kem.*, ett till sin kemiska natur ännu obekant ämne, genom hvilket trypsinzymogenet (det ämne, ur hvilket trypsin bildas) öfverföres i det verksamma (aktiva) trypsinfermentet. H. E.

Enteroklȳs (af grek. *e'nteron*, tarm, och *kly'sis*, sköljning), *med.*, tarmspolning med stora vattenmassor. Vanligen tillsättes därvid något antiseptiskt medel, t. ex. garfsyra, och vattenmängden tages så riklig, att största möjliga del af tarmkanalen fylles. Enteroklys rekommenderades af Catani speciellt vid kolera. I. H.

Enterokolit l. Enterocolītis (af grek. *e'nteron*, tarm, och *kōlon*, tjocktarm), *med.*, en mindre ofta brukad term för att beteckna en tarmkatarr med särskildt säte i groftarmen. Vanligen nyttjas antingen benämningen *enterit* för begreppet tarmkatarr, utan närmare angifvande af dess säte, eller ock blott *kolit* för en till groftarmen lokaliserad inflammatorisk process. I. H.

Enterolīt (af grek. *e'nteron*, tarm, och *li'thos*, sten), *med.*, tarmsten (se d. o.).

Enterolo'bium Mart., *bot.*, växtslägte af fam. *Leguminosæ*, underfam. *Mimosoideæ*, med 5 träd med dubbelt parbladiga blad i tropiska Amerika. Utmärkande för släktet äro de snäcklikt vridna, köttiga baljorna. Af *E. Timbouva* erhålles pacarabark och pacarafrukter, som äro tannin- och saponinhaltiga; veden användes till byggnadsändamål. *E. ellipticum* i Brasilien lämnar angicoträ och ett gummi arabicum liknande harts. G. L—m.

Enteromo'rpha, *bot.* Se Ulvaceæ.

Enteropnēu'sta, *zool.* Se Balanoglossus.

Enteroptōs (grek. *e'nteron*, tarm, och *ptōsis*, fall), *med.*, ett nedsjunkande af bukens inälfvor. Detta beror på en tänjning af de veck och band i bukhinnan, hvari dessa normalt äro upphängda, och en dylik tänjning kan framkallas af graviditet samt brist på vård efter förlossning, genom häftig afmagring, svåra förstoppningar och andra tarmlidanden, såsom tyfus, samt genom oförsiktig lyftning af bördor. Alla bukens organ, såväl lefver, mjälte, njurar som magsäcken och de normalt relativt fast fixerade delarna af tarmen (tjocktarmen), kunna på detta sätt bli sänkta. Af de kompakta organen äro njurarna mest benägna för dylika lägeförändringar, s. k. rörlig njure, men mycket ofta förekommer äfven, att upphängningsbanden för magsäck och tjocktarm småningom bli betydligt tänjda, särskildt hos äldre personer. Enteroptosen kan medföra en del besvär för dem, som lida däraf, såsom känsla af tyngd och tryck i buken, förstoppning, smärtanfall och en del nervösa retningsfenomen, hvilka oftast förekomma vid rörlig njure. Den rationella behandlingen är hufvudsakligen mekanisk och består i anläggandet af bandage. I svårare och besvärligare fall kan det äfven bli fråga om operation för att fastsy det rörliga organet. I. H.

Enterorafī (af grek. *e'nteron*, tarm, och *rafē*, söm), *kir.* Se Tarmsöm.

Enteroskōp (af grek. *e'nteron*, tarm, och *skopéi'n*, se), *med.*, ett instrument med belysningsanordning, hvilket nyttjas vid tarmundersökning.

Enterostomī, *kir.* Se Enterotomi.

Enterotōm (af grek. *e'nteron*, tarm, och *tomē*, snitt), *kir.*, ett instrument, uppfunnet af den franske kirurgen Dupuytren, tjänar till att återställa födans normala passage genom tarmröret, sedan detta öppnats och gifvit upphof till ett abnormt utträde (jfr Enterotomi). Det består af två fingerändtjocka delar, som kunna skrufvas mot hvarandra. Sedan instrumentet införts genom öppningen, lägges den ena delen i tillförande, den andra i afförande tarmslyngan, och genom småningom ökad hoptryckning försvinner den mellanliggande "sporren". J. Å.

Enterotomī (se Enterotom), *kir.*, operation, genom hvilken tunntarmen öppnas. Därigenom söker man skaffa ut innehållet i tarmen, då hinder möter dess framförande på den naturliga vägen. Den tillfälliga öppningen i tarmen kan göras till bestående, då särskilda orsaker göra detta nödvändigt. Operationen kallas då *enterostomi*. J. Å.

Entero'xenos, *zool.* Se Entoconcha mirabilis.

Entêté [ãtãtē], fr. (af *tête*, hufvud), egensinnig, halsstarrig, tjurskallig.

Enthallo'phyta, *bot.*, detsamma som *Thallophyta*. Se Bålväxter.

Enthulīn, en salubrinimitation. Se Hemliga läkemedel.

Enthymēm (grek. *enthȳmema*, af *en*, i, och *thymo's*, sinne), *log.*, en enkel slutledning, hvari endera eller båda premisserna äro i den meningen utelämnade, att de ej med uttryckliga ord utsägas, utan underförstås (äro blott *en thymō*, d. v. s. i medvetandet) eller på sin höjd antydas. Ex.: hästen är ett djur, alltså är hästen en organisk varelse; eller: hästen är i sin egenskap af djur en organisk varelse. Det är gifvet, att då den person, som drager en sådan slutledning, måste tänka sig den eller de utelämnade premisserna, så är enthymem i själfva verket endast ett sätt att *uttrycka* en vanlig slutledning. Strängt taget, tillhör sålunda detta begrepp ej logiken, utan en del af grammatiken, den s. k. betydelselāran. L. H. Å.*

En-titan, *zool.* Se Messläktet.

Entitēt (af lat. *ens*, det som är), *filos.*, en term, som användes af den medeltida skolastiken i samma

bemärkelse som det aristoteliska begreppet form, d. v. s. såsom tingens begreppsmässigt fattade väsende. S—e.

Entjära, *farm.* Se Pyroleum oxycedri.

E'ntlebuch, dal i Emmengruppen i schweiziska kantonen Luzern. Den genomflytes af Kleine Emme och har sitt namn efter dennas biflod Entle, som utmynnar i Emme vid byn Entlebuch (2,665 inv. i kommunen). Hela dalen, 16 km. lång, hade 16,235 inv. 1900, fördelade på 9 kommuner. De lefva af boskapsskötsel. J. F. N.

Entledigande, *jur.*, kallas för vissa fall ämbets- eller tjänstemans skiljande från tjänsten, men stundom äfven upplösning af enskildt rättsförhållande, såframt den sker genom myndighet och afser parts afstängande eller befrielse från tjänsteprestationer i den andres intresse. Se Afsättning 2, Förmyndare, Legohjon och Vräkning. A. W.

Entocolax, *zool.* Se Entoconcha mirabilis.

Entoco'ncha mira'bilis, *zool.*, en snäcka, hvilken lefver som snyltgäst i en holothuria (*Synapta digitata*). Parasitens kropp har formen af en lång, masklik, vriden säck, hvars ena ända är fäst vid värdens tarm. Organisationen (ännu ej tillfredsställande känd) utmärker sig liksom hos många andra parasiter genom tillbakabildning af flera organ; sålunda slutar tarmkanalen blindt, skal saknas etc. Af betydelse är, att denna snäckas embryoner i hufvudsak öfverensstämma med vanliga snäcklarver, de äro sålunda — i motsats till det fullvuxna djuret — utrustade med ett spiralvridet skal med lock. Äfven andra i holothurier lefvande snäckor (*Entocolax*, *Enteroxenos*) ha nyligen beskrifvits. Litt.: P. Schimenz, "Parasitische schnecken" (i "Biologisches centralblatt", 1890). L—o.

Entode'rm (af grek. *ento's*, inom, och *de'rma*, hud), *bot.* och *zool.* Se Cell, sp. 1386, och Ägg.

Entomobry'idæ, *zool.* Se Hoppstjärtar.

Entomofåg (af grek. *e'ntomon*, insekt, och *fagei'n*, äta), insektätare. Jfr Parasitsteklar.

Entomofila blommor (af grek. *e'ntomon*, insekt, och *fi'los*, vän) l. Insektblommor. Se Blomma, sp. 754, och Pollination.

Entomogåma blommor (af grek. *e'ntomon*, insekt, och *ga'mos*, äktenskap), *bot.*, detsamma som entomofila blommor (se d. o.).

Entomo'lithus (af grek. *e'ntomon*, insekt, och *li'thos*, sten), *paleont.*, ett namn, med hvilket Linné och några författare efter honom betecknade alla förstenade leddjur. Linné sammanfattade alla af honom kända trilobiter under det gemensamma namnet *E. paradoxus* (se Paradoxides). G. L. (A. Hng.)

Entomologi l. Insektologi, *zool.*, den del af den zoologiska vetenskapen, som har insekterna till sitt föremål. Benämningarna härleda sig från det grekiska *e'ntomon* och det latinska *inse'ctum*, hvilka bägge betyda någonting inskuret och ha afseende på kroppens ringar eller leder hos ifrågavarande djur. — Entomolōg, idkare af entomologiska studier, insektkännare. — Entomolōgisk, som handlar om insekter, som hör till entomologien. J. G. T. (G. A—z.)

Entomologiska anstalt, Statens. Se Försöksväsendet på jordbruksområdet.

Entomologiska föreningen, i Stockholm, stiftad 14 dec. 1879 af e. o. prof. O. T. Sandahl m. fl., har till ändamål att söka främja entomologiens studium i Sverige och att utgöra ett samband mellan denna vetenskaps idkare, gynnare och vänner i de nordiska länderna. Föreningen håller under tiden sept.—maj 5 sammankomster. Omedelbart efter sitt stiftande började föreningen utgifva "Entomologisk tidskrift", hvaraf nu (1907) 27 band med 4 årliga häften föreligga afslutade. Sedan 1898 har föreningen påbörjat utgifvandet af "Svensk insektfauna", hvaraf hittills fullständigt utkommit de delar, som behandla ordningarna *borstsvansar* och *hoppstjärtar* samt *rätvingar*, hvarjämte vissa delar af ordningarna *sländor*, *tvåvingar* och *steklar* offentliggjorts. Sedan 1906 har äfven en "Svensk spindelfauna" påbörjats, hvari hittills ordningarna *klokrypare* och *låckespindlar* behandlats. Föreningens tidskrift åtnjuter sedan 1891 statsanslag för att äfven genom "uppsatser i praktisk entomologi" sprida kunskap om skadeinsekter och deras bekämpande. — Antalet ledamöter uppgår f. n. till omkr. 270. Årliga ledamotsafgiften är 6 kr., för hvilka tidskriften erhålles. (G. A—z.)

Entomo'phaga (af grek. *e'ntomon*, insekt, och *fagei'n*, äta), *zool.* Se Parasitsteklar.

Entomophthoræceæ, *bot.* Se Empusa muscæ.

Entomosphe'ces (af grek. *e'ntomon*, insekt, och *sfeteri'zein*, nyttja annans egendom såsom sin egen), *zool.* Se Parasitsteklar.

Entomo'straca, *zool.* Se Kräftdjur.

Entomostraci'tes, *paleont.*, ett af Wahlenberg för alla af honom kända trilobiter användt sammanfattningsnamn.

Entoparasit, *zool.* Se Parasit.

Entōpisk (grek. *ento'pios*, af *en*, i, på, vid, och *to'pos*, ort), inhemsk, inländsk, bunden vid en viss ort. Jfr Endemisk.

Ento'ptiska fenomēn (af grek. *e'nto*, inom, och *ops*, öga), *med.*, synförnimmelser, förorsakade af skuggor från bildningar inom ögat. De äro till en del fysiologiska, och af dessa åter synas somliga direkte, andra åter endast med användande af artificiella hjälpmedel. Till de förra höra de s. k. *mouches volantes*, som ej sällan utgöra en förskräckelse för den, som första gången ser dem. G—d.

En-tout-cas [ātokā], fr., eg. "för hvarje fall", ett slags större parasoll, som kan tjäna som både regn- och solskärm.

Entoxi'sm (af grek. *en*, i, och *toxiko'n*, gift), förgiftning.

Entozōa (af grek. *ento's*, inuti, och *zōon*, djur), *zool.*, *med.*, inälfsdjur, detsamma som entoparasiter. Se Parasit.

Entraque [entrākve], ort i sydvästra Piemonte,

vid hvilken under senare år befästningsanläggningar utförts för åstadkommande af förbindelse mellan de till skydd för Sturadalen anlagda spärrfästena i Ligu-riska och Hafs-alppassen. L. W:son M.

Entráta l. Intrāda (fr. *entrée*, se d. o.), it., *mus.*, förspel. Se Introduktion.

Entré [antrē], fr. *entrée* (af *entrer*, inträda), inträde; ingång, ingångsdörr, förstuga, försal; förrätt vid en måltid (mellan soppan och steken); inledning (till ett musikstycke), förspel (jfr Entrata); en skådespelares inträdande på scenen i en roll (jfr Sortie); inträdesafgift (entréafgift, entrébiljett).

Entre-akt [anter-; fr. *entr'acte*], mellanakt; *mus.*, mellanspel, mellanaktsmusik vid en dramatisk föreställning.

Entrecasteaux [ātrkastå], Joseph Antoine Bruny d', fransk amiral, f. 1739, var 1786—87 befälhafvare öfver franska flottan i Indien och 1787—89 guvernör på Isle-de-France, under hvilken tid han fann en ny väg till Kina, samt utnämndes 1791 till amiral och chef för en expedition, hvilken s. å. utrustades till Söderhafvet för att uppsöka La Pérouse. Detta mål förfelades, men E:s resa blef dock i geografiskt hänseende af stor betydelse. Med mycken omsorg undersökte han nämligen sydvästkusten af Australien, Tasmanien, Nya Kaledonien m. fl. föga kända orter i dessa farvatten. Såsom sjöfarande visade han sig lika intelligent som djärf och rådig. Han dog 1793, af skörbjugg, och därefter fick expeditionen ett olyckligt slut, i det att fartygen öfverlämnades åt holländarna på Java. Om E:s resa ha utgifvits berättelser af De la Billardière (1799), de Rossel (1808) och de Fréminville (1838). O. E. G. N.*

Entrecasteaux-öarna [ātrkastå-], D'Entrecasteaux-öarna, brittisk ögrupp vid sydöstra spetsen af Nya Guinea, skild därifrån genom Ward Hunt-sundet och det 15 km. breda Goschen-sundet. Gruppen omfattar de större öarna Goodenough (880 kvkm.), Fergusson (1,320 kvkm.), Normanby (880 kvkm.) och Welle (55 kvkm.) jämte några mindre (Sunday, Goulvain, Harris) med en sammanlagd areal af 3,145 kvkm., bebodda af omkr. 12,000 papuaer, som idka jordbruk, men äfven äro kannibaler. Öarna äro alla bergiga (lerskiffer), man har upptäckt tenn, och i Normanbys bäckar har man funnit spår af guld. Fergusson och Goulvain ha slocknade vulkaner och heta källor. Ögruppen, som upptäcktes af d'Entrecasteaux 1792, kartlades först 1872 af Moresby samt har senare undersökts af O. Finsch (1884) och J. O. Thomson. (J. F. N.)

Entrechat [ātrʃā], fr. (af it. *intrecciato* näml. *salto*, ett med sammanslingade fötter gjordt språng), *dansk.*, ett konstfullt, lätt luftsprång, under hvilket den dansande batterar, d. v. s. hastigt flera gånger slår fötterna mot hvarandra.

Entre-côtes [ātrkåt], fr. (af *entre*, emellan, och *côte*, refben), mellanref, oxhare, köttet mellan refbenen på en slaktad oxe.

Entre-deux [ātrdö], fr., eg. emellan två; mellanrum, mellanstycke, mellanbalk, skiljevägg.

Entre-deux-Mers [ātr dö mār], vindistrikt i franska dep. Gironde, i vinkeln mellan floderna Dordogne och Garonne. Jfr Bordeaux-viner.

Entre Douro e Minho. Se Minho.

Entrefilet [ātrfilā], fr., kortare artikel i textafdelningen i en tidning.

Entrelacs [ātrla'k], fr., ornament bildade af band eller tämligen jämbreda slingor, som röra

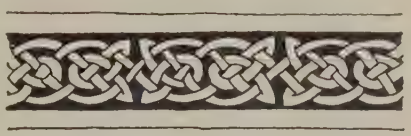

Från ett keltiskt manuskript. 600-talet.

sig efter mer eller mindre geometriskt bestämbara, rätliniga och krokliniga mönster samt om-

·ORNAMENT·I·BRONS·FRÅN·GOTTLAND·
OMKRING·700-TALET

växlande gå öfver och under hvarandra. Denna sorts ornamentik är vanlig under den romanska tiden i såväl dekorativ skulptur som måleri. Fornnordisk ornamentik visar många exempel på "entrelacs". I. G. C.

Entremēs, sp. (it. *intermezzo*, fr. *intermède*, af lat. *intermedium*, mellantid; eng. *interlude*), i medeltids- och renässansdramat mellanspel. Dylika finnas omtalade i Spanien redan under 1400-talets början. Troligen förstods därmed ursprungligen hvarje art af mindre drama, dans eller mimiskt upptåg, som afbröt föreställningen af ett religiöst drama, liksom vid middagen mellanrätten aflöste serveringen af de stora stekarna (ordet stammar nämligen liksom *fars* troligen från kökspråket). Sedermera blef det ungefär liktydigt med fars, således ett kortare drama af burleskt komiskt innehåll. Under midten af 1500-talet kallades dessa stycken oftast *pasos* (så hos Lope de Rueda). Mera allmänt tyckes bruket af entremes ha blifvit först genom Juan de Timoneda ("E. de un ciego, un mozo y un pobre", 1563). Under det spanska dramats blomstring fr. o. m. Lope de Vega förekomma alltid dylika mellanspel i både de världsliga och religiösa dramerna. Från och med midten af 1600-talet uppdyker benämningen *sainete* vid sidan om entremes och aflöser efter hand denna. Både Lope de Vega och Calderón ha skrifvit dylika små dramer, och en verklig specialist på arten var Luis Quiñones de Benavente. J. M.

Entremets [ātrmä], fr. (af *entre*, emellan, och *mets*, maträtt), mellanrätt (mellan steken och desserten).

Entremont, Val d'E. [vall dātrmā'], en sidodal till Val de Bagnes i schweiziska kantonen Valais (Wallis). Genom denna dal, som genomflytes af en biflod till Drance, går vägen upp till Stora S:t Bernhard. Dalen bildar med Val de Bagnes och

Ferret distriktet Val d'E. med 9,272 inv. (1900), hvilka tala franska. Hufvudort är Sembrancher.

Entre nous [ätrnō], fr., oss emellan, ensamma, för oss själfva, i förtroende.

Entrepôt [ätrpå], fr., tullfritt nederlag; nederlagsplats, packhus; stapelplats.

Entreprenād [vanligen aŋ-; af fr. *entreprendre*, företaga, åtaga sig], *jur.*, vanlig benämning på arbetsbeting af större omfattning, såsom bl. a. byggnads uppförande för annans räkning och större leveranser efter beställning. Se Auktion (sp. 418), Arbetsbeting och Gästgifvarskjuts.

Entreprena'nt (fr.; franskt uttal ätrprənā'], företagsam, tilltagsen.

Entreprenör [vanligen aŋ-], fr. *entrepreneur*, den som på vissa villkor åtager sig att anskaffa, ombestyra, utföra något; byggmästare, leverantör. Jfr Arbetsbeting och Entreprenad.

Entre-Ri'os (''mellan floderna''), prov. i Argentina, Syd-Amerika, upptager södra delen af det område, som ligger mellan floderna Paraná och Uruguay, samt gränsar i n. till prov. Corrientes. Areal 74,571 kvkm. 367,006 inv. (1904), 4,8 på 1 kvkm. Landet är en vågformig slätt, som mot s. öfvergår till ett för öfversvämningar starkt utsatt lågland. Den fruktbara jordmånen är till största delen betäckt med yppig gräsväxt, stora skogar finnas i mellersta och nordöstra delarna. Jordbruket har på senare tiden gjort stora framsteg, men boskapsskötseln utgör fortfarande hufvudnäringen. 1901 voro nära 430,000 har odlade, hufvudsakligen med hvete och majs. Hudar, horn, talg och torkadt kött äro de viktigaste exportvarorna. En järnväg går genom E. från Paraná till Concepción del Uruguay, och därifrån går en annan linje norr ut längs Uruguay. Hufvudstad är sedan 1883 Paraná. (J. F. N.)

Entresol [aŋtrså'l], fr. *entre-sol*, it. *mezzanina*, *bygnk.*, halfvåning, mellanvåning, af mindre höjd än husets öfriga, vanligen inskjuten mellan jordvåningen och den första våningen eller enskilda delar af denna. — Entresolēra, förse med halfvåning.

Entretenēra [aŋ-], fr. *entretenir*, underhålla (både i betydelsen ''bekosta'' och i bet. ''sysselsätta'', ''roa''). — Entretenue [ätrtnÿ], fr., näml. *femme*, underhållen kvinna, mätress.

Entrevue [ätrvÿ], fr., sammankomst, möte (för afhandlande af någonting).

Entropi (af grek. *en*, in, och *tre'pēin*, vända), *fys.*, ett af Clausius (1822—88) vid hans behandling af den mekaniska värmeteorien bildadt begrepp. Entropien har (enligt honom) den karakteristiska egenskapen att aldrig kunna minskas, utan endast ökas. Entropi är en värmemängd, dividerad med den temperatur, vid hvilken värmemängden förefinnes. Om en värmemängd Q öfvergår från en kropp af temperaturen T_1 till en annan af temperaturen T_0, så minskas den förras entropi med Q/T_1, den senares ökas med Q/T_0. Totala entropien växer tydligen, om T_1 är större än T_0, ty då är Q/T_0 större än Q/T_1. Med andra ord, värme kan (af sig själf) öfvergå endast från varmare till kallare kroppar. Temperaturutjämning är liktydig med tilltagande af entropi. En egendomlig svårighet uppstår därigenom, att temperaturen öfverallt i världen sträfvar att utjämna sig. Världen sträfvar mot den absoluta värmejämvikten, den af Clausius så kallade ''värmedöden'', då all rörelse, utom molekylernas, skall upphöra. Då borde under tidernas evighet värmedöden redan inträffat. Som detta ej är fallet, måste något stort undantag från entropilagen förefinnas. Sannolikt eger detta rum i nebulosorna. Jfr S. Arrhenius, ''Världarnes utveckling'' (1906). S. A—s.

Entro'pion, grek. (mlat. *entro'pium*, af grek. *entre'pēin*, vända om), *anat.*, inåtvändning af ögonlocket eller åtminstone af dess fria rand. Den retning, som därigenom åstadkommes på ögat, företrädesvis genom ögonhårens rifning på hornhinnan, är ganska betydlig. Orsaken är ofta kramp i ögonlocken, framkallad af ögoninflammationer, som äro förbundna med stark ljusskygghet. I sin ordning förvärrar sedan entropion det ursprungliga lidandet. Efter ögonoperationer var denna felställning på den tid, då man anlade tryckförband efter sådana, en lika vanlig som obehaglig tillstöt. Äfven hos äldre personer med slapp hud och klen muskulatur förekommer detta fel ofta. Det kan i de mindre graderna lätt förbises, och ej sällan anträffas långvariga ögonsjukdomar, som ha sin rot i ett sådant, icke iakttaget fel. Behandlingen är uteslutande kirurgisk och i allmänhet vida lättare än den af den motsatta åkomman, ektropion. Rsr.*

Entränning (Entänning), en gles väfnad, som fått sitt namn däraf, att den väfves med blott 1 tråd i hvarje tand af väfskeden eller ritten. Den tillverkas af såväl lin- som bomullsgarn; allmännast är den af blångarn, hvilken begagnas till innersta omhölje å madrasser och möbelstoppningar. G. A. W.

Entusia'sm (grek. *enthusiasmo's*), eg. gudaingifvet tillstånd; hänryckning, intellektuell eller moralisk hänförelse, tillstånd af fantasilyftning, svärmisk ifver. — Entusiasmēra, hänrycka, förtjusa, elda. — Entusia'st, hänryckt främjare af någon högre sträfvan; lidelsefull beundrare, svärmare (t. ex. konst-entusiast o. s. v.). — Entusia'stisk, hänryckt, lifvad af höga och ädla tänkesätt, svärmisk, högtflygande, högstämd.

Entänning. Se Entränning.

Enukleatiōn (af lat. *enucleāre*, utskala), *med.*, operation, hvarigenom man borttager, utskalar, nybildningar inom kroppen. Vanligast användes dock benämningen för uttagandet af ögat. Denna operation har blifvit alltmer vanlig, sedan man fått lära, att en mängd sjukdomar, som redan förstört synen å det ena ögat, har benägenhet att öfvergå på det andra och i detsamma framkalla s. k. sympatiska lidanden, hvilka ej sällan sluta med fullständig blindhet äfven i detta sist angripna öga. Genom en i tid företagen enukleation förebygges denna olycksbådande vandring af sjukdom från det ena ögat till det andra, och operationen, som afser att aflägsna en alldeles oduglig, men ingalunda ofarlig återstod af ett organ, är i sig ej förbunden med någon fara. Läkning inträffar i regel efter några få dagar, och bristen är lätt att dölja genom ett artificiellt öga. Rsr.*

Enuma ēliš, benämningen på det stora på lertaflor och med kilskrift skrifna babyloniska skapelsepoemet, funnet i Aššurbanipal-biblioteket i Ninive och förvaradt i British museum i London. Detta märkliga dokument afskrefs i 7:e årh. f. Kr. efter gamla babyloniska lertaflor, hvarför det bör dateras åtminstone 2,250 f. Kr. Poemet föreligger

nu i fragment, men lyckligtvis i flera exemplar. Ursprungligen omfattade det 7 stora taflor, hvaraf 3 finnas nästan fullständiga, de öfriga endast delvis. Det hela utgör egentligen en lofsång till Marduk, Babylons skyddsgud, hvari han hyllas som alltings skapare. För den litterära formen se Babylonien, sp. 582. Innehållet eller rättare handlingen är i korthet följande:

Första taflan: Urtillstånd, där oceanen, Apsu, tänkt som ett manligt väsen, och kaos, Tiāmat, tänkt som ett kvinnligt väsen, råda. Såsom en frukt af föreningen mellan dessa båda födas gudarna, par efter par. En strid uppstår emellertid i gudavärlden. Tiāmat, urmodern, missnöjd med gudarnas maktställning, beslutar förgöra dem. Hon skapar en här vidunder, och i spetsen för dem ställer hon Kingu, sin älskare, i hvars händer hon lägger ödets taflor. Härmed är gudarnas öde beseglad. Andra taflan: Aušar, den manlige medlemmen i det andra gudaparet, får kännedom om gudarnas fara. Tiāmat måste dödas. Han sänder först sin son Anu, himmelsguden, sedan Bēl, jordens gud, att nedgöra henne, men båda misslyckas. Då vänder han sig till Marduk, den yngste, och denne åtager sig värfvet, men med villkor, att han efter segern skall ställas högst bland alla gudar och bestämma allas öde. Tredje taflan: Aušar rådgör med det äldsta gudaparet, Sahmu och Sahamu. Gudarna samlas till generalförsamling, och Marduk utses till gudavärldens kämpe på uppgifna villkor. Fjärde taflan: Gudarna hålla gästabud, Marduk gör underverk för att visa sin makt. Han hyllas som gudarnas konung. Han rustar sig för striden, anfaller och dödar Tiāmat. Af Tiāmats döda kropp skapade Marduk världen, då det han klöf vidundret i två delar samt uppsatte den ena halfvan till himmel och ställde den andra under till jord. Femte taflan: Marduk anvisar platser åt de store gudarna i himlarymden, skapar himlakropparna, tecknar djurkretsen, indelar året i tolf månader, bestämmer planeternas banor, låter nymånaden träda fram samt bestämmer månen att vara nattens ljus och tidmätare. Senare delen af denna tafla är bortbruten, men afhandlade med största sannolikhet alltings ordnande på jorden. Sjätte taflan: Endast ett nyligen påträffadt fragment af denna tafla föreligger, men det visar, att denna innehöll beskrifningen på människans skapelse såsom kronan på skapelseverket:

"Då Marduk hörde gudarnas tal,
Kom honom i sinnet att skapa — — — —.
Han öppnade sin mun, till Ea,
Hvad han i sitt innersta tänkte, meddelade han:
Blod vill jag samla, lera vill jag — —.
Jag vill framställa människan, människan skall — —.
Jag vill skapa människan, att hon må bebo jorden.
Gudarnas tjänst på henne skall läggas,
denna skall ske i gudagemak".

Kyrkofadern Eusebius citerar ur den babyloniske prästen Berosus' verk *Babylonika* rörande människans skapelse följande: Då Bēl såg, att landet var obebodt och ofruktbart, hade han befallt en af gudarna att hugga af sig hufvudet, blanda det nedströmmande blodet med jord och bilda människor och djur". Detta är en uppenbarlig vanställning af den grekiska texten, som naturligtvis sagt, att Bēl befallt, att hufvudet på en af gudarna skulle afslås, ej Bēls eget hufvud, ty Bēl framställes uttryckligen som människornas skapare. Af jord och gudablod skapades sålunda människorna. Man tänker därvid ovillkorligen på den gammaltestamentliga skapelseberättelsen, där "Gud formade människan af jordens stoft och inblåste i hennes näsa en lefvande ande". Sjunde taflan: En lofsång till Marduk, där hans skaparverk uppräknas.

Litt.: Schrader (Jensen), "Keilinschriftliche bibliothek", VI, och King, "The seven tablets of creation". D. M.

Enurēsis (af grek. *enourēi'n*, låta sitt vatten), *med.*, ofrivillig afgång af urinen, förekommer vanligast hos barn och oftare hos gossar än flickor före pubertetsperioden och visar sig därigenom, att barnen "väta under sig" i sömnen. Man skiljer mellan dylik *enuresis noctu'rna*, om en ofrivillig urinafgång sker endast nattetid, och *enuresis diu'rna*, då dylik förekommer äfven i vaket tillstånd, såsom då barnets uppmärksamhet på sig själft slappas vid lek, skratt, hosta o. s. v. Denna sjukliga benägenhet kan hafva lokala orsaker, efter hvilkas aflägsnande densamma försvinner. Stundom, men visst icke alltid, bidraga dålig uppfostran, bristande uppmärksamhet eller själfsvåld till dess uppkomst; ofta nog kunna alls inga orsaker upptäckas. Medikamentös behandling medför vanligen blott tillfällig förbättring, men ofta går åkomman öfver af sig själf, då den sjuke blifvit äldre. I. H.

Envallsson, Karl Vilhelm, teaterförfattare, f. 2 okt. 1756 i Vaxholm, d. 14 juli 1806 i Stockholm. Han blef 1768 student i Uppsala, antogs 1785, då "philosophiæ studiosus", till e. o. kanslist i krigskollegium och skötte några veckor 1788 en aktuariesyssla — det enda förordnande han innehade i verket. 1802 utnämndes han till notarius publicus, men måste i följd af blindhet lämna denna befattning. Sin egentliga verksamhet hade han som teaterförfattare. 1780—1806 dels författade, dels öfversatte eller bearbetade han, hufvudsakligen för Stenborgska teatern, omkr. 80 stycken; han åstadkom större delen af denna scens repertoar och var särskildt tolk af den franska operetten. Genom denna verksamhet utöfvade han — trots bristande ursprunglighet — stort inflytande på det svenska skådespelets utveckling. Hans allvarliga dramer, *Gustaf Ericsson i Dalarne* (1784) m. fl., äro svaga. För lustspelet egde han däremot större begåfning, hvilket man särskildt finner af den "lyriska komedien" *Slåtterölet eller kronfogdarne* (1787), som han utarbetade efter en från franskan lånad idé, och i hvilken han utvecklade en komisk kraft och en nationell folkhumor, som förklara detta lustspels popularitet (redan 1790 hade det gifvits 58 gånger på Svenska komiska teatern). *Colin och Babet* (imitation, 1787) samt *Bobis bröllopp* (1788, en omarbetning af *Sorgen för glädjen går eller mor Bobi och skolmästaren*, som gjort fiasko) bilda tillsammans med "Kronfogdarne" ett slags trilogi. E:s bearbetningar af främmande teaterstycken utmärka sig genom fyndig lokalisering. I sångstycken böjer sig hans lätta och behagliga verskonst alltid smidigt efter de lifliga och väl valda melodierna; hans kupletter tillhöra vår sångscens bästa. Ett par parodiska deklamationer, riktade mot Thorild under dennes strid med Kellgren, ådrogo sig mycken uppmärksamhet. E., som äfven var musikkännare (i denna egenskap invaldes han i Mus. akad.), verkade

icke obetydligt för nationens musikaliska bildning, bl. a. genom ett *Svenskt musikaliskt lexikon* (1802).

Enved, *Lignum juni'peri, farm., med.*, enträ, veden af roten till den vanliga enen (se En), har svagt aromatisk lukt och smak, emedan veden är mycket balsamfattig. Större tillgång på balsam finnes däremot i den rödbruna barken. Enved nyttjades förr såsom urindrifvande medel och ingick i den förra Sv. farmakopéns *Species ad decoctum lignorum*, hvilken dekokt dracks mot kronisk reumatism och gikt. O. T. S. (C. G. S.)

Enveloppe [ãvelå'p], fr. (af *envelopper*, it. *inviluppare*, af *viluppo*, packe). 1. Omslag, brefkuvert. — 2. *Mat.* Om en gifven kroklinje (eller yta) antages kontinuerligt röra sig eller förändras efter en bestämd lag, så finnes det i allmänhet en annan kroklinje (eller yta), som tangerar den gifna under alla dess lägen. Denna andra kroklinje (eller yta) kallas enveloppe (omslutande) till den gifna. Om t. ex. en gifven cirkel antages röra sig omkring en fast punkt på dess omkrets, så blir enveloppen en annan cirkel med den fasta punkten till medelpunkt och den gifna cirkelns diameter till radie. — Bestämmandet af envelopper utgör en af differentialräkningens mera omedelbara tillämpningar på geometrien. — 3. *Befästningsk.*, i hufvudgrafven framför en eller flera fästningsfronter liggande sammanhängande eller af coupurer afskuren lågvall (*contregarde* eller *couvreface*) till skydd för hufvudvallens eskarpmur. Envelopper nyttjades hufvudsakligen i nederländska och äldre preussiska systemen. — Enveloppegalleri, en hvälfd mingång, som på något afstånd framför kontereskarpen och parallellt med densamma omsluter en eller flera hela fästningsfronter, i ändamål att bereda samband och luftväxling mellan de från kontereskarpens minförstuga mot anfallsfältet utgående hufvudgallerierna. 2. G. E.* 3. G. U. (L. W:son M.)

Enverī (Anvarī), Auhadu-d-dīn Alī, persisk skald, d. mellan 1189 och 1191. I sin ungdom studerade E. i Tūs, där han förvärfvade omfattande kunskaper på flera områden. Särskildt ansågs han af sin samtid för en mycket framstående astronom. Efter en dikt till seldschukfursten Sandschars (1117—57) ära blef han dennes förklarade gunstling och förvärfvade sig snart anseende som Persiens allra förnämste panegyriker. Utom en stor mängd dikter till Sandschars och hans hofmäns lof författade E. äfven satirer, ''ghazeler'' m. m. Till sist föll han emellertid offer för sina naturvetenskapliga spekulationer. Jämte några andra lärde hade E. förutsagt en fruktansvärd naturrevolution, som skulle inträffa i okt. 1185, men då den hotande spådomen icke gick i fullbordan, blef E. föremål för allmänt åtlöje och måste fly. Några år senare slutade han sina dagar i Balch. E:s samlade dikter, som äro ganska svårfattliga till följd af en mängd lärda anspelningar, utgåfvos i litografi i Lucknow 1880. Se vidare Ethé, ''Neupersische litteratur'' (i Geiger och Kuhns ''Grundriss der iranischen philologie'', 1895—1904). K. V. Z.

Envig (se Duell), *jur.*, var erkändt i den äldre germanska processen såsom ett lagligt bevisningsmedel, likställdt med de s. k. ordalierna. Såsom sådant stadgades det först i det gammalburgundiska rikets, af konung Gundobad (470—516) utgifna lag. I full öfverensstämmelse med folklynnet blef dess användning alltmer öflig, i den mån bevisningen genom ed till följd af öfverhandtagande missbruk inskränktes. Hos frankerna var bruket af envig (*gage de bataille*) såsom bevisningsmedel allmänt, och det spred sig småningom till öfriga germanska folk samt var ej heller främmande för Skandinaviens inbyggare. Detta bevisningsmedel, hvars oförenlighet med ett utveckladt rättsskick är tydlig, kom i allmänhet ur bruk redan under medeltiden, hufvudsakligen genom kyrkans inflytande. — I de nordiska sagorna omtalas envig under flera olika benämningar, bl. a. holmgång (se d. o.), såsom ett gammalt och allmänt bruk för afgörande af rättstvister. Men sedan kristendomen vunnit stadga i Norden, blef äfven där enviget som rättegångsmedel aflagdt. Det förekommer ej i landskapslagarna, med undantag däraf, att i det ålderdomliga lagfragment, ''Hednalagen'', som finnes intaget i Olaus Petris svenska krönika och jämväl är tryckt såsom tillägg i 1607 års upplaga af Upplandslagen, envig omtalas såsom en följd däraf, att ''man gifver okvädinsord åt man''. L. A.

Enviken, socken i Kopparbergs län, Falu domsagas Norra tingslag. 37,054 har. 2,384 inv. (1906). E. utgör ett konsistoriellt pastorat i Västerås stift, Falu kontrakt.

Enviro'nger [aŋ-], fr. *environs*, omgifningar, omnejd.

En vogue [ã våg], fr., i ropet, modernt, allmänt brukligt.

Envoyé [aŋvωajē], fr., sändebud (af andra rangen) hos en utländsk makt. — E. extraordinaire [-dinär], utomordentligt sändebud, titel för fast anställd diplomatisk representant af andra rangen. Jfr Ambassad, Beskickning, Chargé d'affaires, Minister och Utrikesdepartementet.

Envåldskonung, ensam konung i ett land (i mots. mot fylkeskonung); konung, som i sin hand förenar både den styrande och verkställande makten, härskare i en oinskränkt monarki (se Envälde).

Envälde, efter ordalydelsen den författningsform, i hvilken statsmakten utöfvas af en enda person (monarki), i motsats mot republik, där den innehafves af ett flertal, folket själft eller dess representation eller särskilda klasser af detsamma. Oftast användes ordet dock i bemärkelse af oinskränkt monarki, i motsats till konstitutionell monarki, och det betecknar då den statsform, som i monarkens hand förenar både den lagstiftande och den styrande makten, utan att han vid dess utöfning är bunden af någon förpliktelse att rådpläga med någon folkrepresentation eller att rådföra sig med någon lagbestämd rådkammare, hvars ledamöter äro ansvariga för regeringsbesluten. Under 1600- och 1700-talen betecknades i Sverige envälde i denna bemärkelse med ordet ''suveränitet''. H. L. R.*

Enyalios, grek. Se Ares.

Enyō, grek. Se Ares.

Enz, biflod till Neckar (fr. v.), rinner upp i Württemberg på Schwarzwald, nära gränsen mot Baden, flyter i nordöstlig riktning genom en del af Baden, där den vid Pforzheim mottar bifloden Nagold, samt vidare genom Württemberg, tills den faller ut i Neckar vid Besigheim. Längd 112 km. (J. F. N.)

E'nzersdorf (Gross-E.), stad i Nedre Österrike, midt emot ön Lobau i Donau. Omkr. 2,100

nv. I slaget vid Aspern 21 och 22 maj 1809 var lenna ort en viktig stödjepunkt för fransmännen.

E'nzheim l. E'nsheim [-hajm], by i Elsass-Lothringen, Unter-Elsass, 10 km. s. v. om Strassburg, vid Strassburg—Saales-järnvägen. 707 inv. (1900). Biodling. Där stod 4 okt. 1674 en oafgjord drabbning emellan de kejserlige under Bournonville och fransmännen under Turenne. (J. F. N.)

Enzina. Se Encina.

E'nzio l. Enzo [e'ntsiå, e'ntså] (italienisering af ty. *Heinz*, Heinrich), konung af Sardinien, naturlig son af kejsar Fredrik II, föddes i Palermo, säkerligen under 1220-talets förra hälft (födelseåret är ovisst). Fadern bortgifte honom 1238 med Sardiniens och Corsicas arftagarinna, Adelasia (Ubaldo Viscontis änka, från hvilken E. skildes 1246), gaf honom titeln Sardiniens konung och utnämnde honom (1239) till sin ståthållare öfver Italien. Från denna tid tog E. en lysande del i sin faders kamp mot påfvemakten och guelfiska partiet. Han hade till en början framgångar i Mark Ancona, men till sjöss vann han sin största seger: i förening med pisanerna slog han enl. Matthæus Parisiensis) 3 maj 1241 en genuesisk flotta vid Meloria (nära Livorno), hvarvid ett ofantligt byte togs. (Enligt Grossmann deltog E. ej i slaget, utan befann sig då i Pisa.) Därefter blef Lombardiet hans egentliga stridsplats. Omsider besegrades han af bolognesерna, vid Fossalta (26 maj 1249), tillfångatogs och inspärrades i fängelse (i en ”järnbur”, säger Villani, som föddes vid tiden för E:s död). Berättelser från 15:e och hufvudsakligen 16:e årh. förtälja, att kejsaren förgäfves bjöd en stor lösepenning för sin mest älskade son, att några af E:s vänner förgäfves sökte rädda honom han skall ha gömts i ett fat, men röjts af sitt guldgula hår, som stack ut genom sprundet), att den sköna och högättade Lucia Viadagola (från Bologna) i sin glödande kärlek förgäfves uppbjöd alla krafter till hans befrielse. Tjugutre år måste E. tillbringa i fängelse till sin död, 14 mars 1272. — Bolognesерna, som förbittrat hans lif, klädde hans lik i konungaskrud och reste i San-Domenicokyrkan i Bologna en marmorvård på hans graf. Den ridderlige, för sin manliga skönhet, sina musikaliska och poetiska gåfvor prisade E:s sorgliga öde har ämnat flera skalder, bl. a. italienaren Tassoni (i ”La secchia rapita”) och svensken K. A. Nicander, stoff till sång. Minoritmunken Salimbene från Parma, jämnårig med E., har, ehuru en fiende till kejsar Fredrik, i sin ”Chronica” (tr. 1857) endast godt att säga om E.

Enzo. Se Enzio.

Enzootī (af grek. *en*, i, och *zōon*, djur) kallas en husdjurssjukdom, då den årligen förekommer hos ett större antal djur inom en ort och härrör från några för orten egendomliga förhållanden, t. ex. markens eller vegetationens beskaffenhet o. s. v. Till enzootiska sjukdomar inom Sverige höra blodtallning, benmjukhet och benskörhet hos nötkreaturen samt igelsjuka hos fåren. C. A. L.*

Enzȳm (af grek. *en*, i, och *zymē*, jäst), Ferme'nt (oorganiserade), *kem.*, kompliceradt sammansatta organiska ämnen, hvilka förekomma i djur- och växtceller och där möjliggöra de för djur- och växtkroppen viktigaste kemiska reaktionerna (ömsesidiga inverkningar). Utmärkande för enzymen, hvilka kunna vara verksamma äfven utanför cellen, är deras förmåga att reglera processernas absoluta hastighet. De förmå icke framkalla några omsättningar, som ej skulle ega rum dem förutan, och sannolikt förmå de ej heller att ändra det slutliga jämviktsläget mellan reaktionskomponenterna. Utmärkande för dem är vidare, att de redan i förvånande ringa mängd utföra sina specifika uppgifter, d. v. s. att en liten kvantitet enzym, utan att själf förbrukas, kan omsätta mycket betydande mängder substans. Specifikt är enzymens verkningssätt i ordets egentliga bemärkelse, och träffande har därför Emil Fischer liknat enzymet vid en nyckel, som passar endast till ett bestämdt lås. Verkningar liknande enzymens förekomma äfven inom den oorganiska kemien. Sedan lång tid tillbaka ha kemisterna begagnat sig af den fint fördelade platinans egenskap att starkt påskynda knallgasens beståndsdelars förening till vatten, och samma egenskap att påskynda oxidationer tillgodogör sig den moderna storindustrien för svafvelsyretillverkning. Dylika processer kallade Berzelius katalytiska. Enzymen äro i enlighet härmed katalysatorer. Enzymens kemiska natur är föga känd. En del anses vara ägghviteämnen af invecklad sammansättning. Bland de mest karakteristiska egenskaperna är de lösta enzymens känslighet för högre temperaturer. Hos nästan alla enzym ligger optimum för verkningskraften mellan 35° och 45°, vid högre temperatur (från 60°) förstöras de hastigt, och vid lägre temperatur aftager enzymreaktionernas likaväl som andra reaktioners hastighet starkt. I torrt tillstånd kunna enzymen utan förändring upphettas till 100°. Solljus inverkar ogynnsamt på lösta enzym. Liksom lefvande ferment kunna enzymen göras overksamma genom gifter, såsom alkohol, blåsyra, formol m. fl.; däremot äro de okänsliga gentemot en mängd antiseptiska medel, t. ex. salicylsyra, tymol, toluol, kloroform. Enzym, som äro lösliga i vatten, extraheras direkte eller efter cellens krossning. Många kunna sedan utfällas ur extraktet antingen genom salter, särskildt ammoniumsulfat, eller med absolut alkohol eller aceton, och de erhållas då antingen i form af hvita pulver eller såsom slemmiga flockar. Oftast kunna de sedan åter upplösas i vatten.

Med afseende på sitt kemiska verkningssätt kunna enzymen indelas i följande hufvudgrupper:

1) *Hydrolyserande enzym*, som spjälka sammansatta ämnen i enklare beståndsdelar under upptagande af vatten; hit höra a) *proteolytiska* l. ägghvitespjälkande, pepsin, trypsin, erepsin, papayotin, b) *amylaser* (*diastaser*) l. stärkelsespjälkande, ptyalin, och *cellulaser*, cellulosspjälkande, c) *sockerspjälkande*, maltas, invertas, laktas, d) *glykosidspjälkande*, emulsin och myrosin, e) *lipaser* l. fettspjälkande jämte esterspjälkande, f) *ureaser*, urinämnespjälkande.

2) *Koagulerande enzym*, som åstadkomma utfällning af lösta ägghviteämnen, löpferment l. kymosin, fibrinferment och pektas.

3) *Zymaser* l. jäsningsenzym.

4) *Katalaser*, som sönderdela vätesuperoxid samt möjligen *oxidaser* (tyrosinas, lakkas) och *reduktaser*.

Angående alla de enskilda enzymen hänvisas till specialartiklarna. Enzymens verkningssätt har ännu icke kunnat sammanfattas i någon allmän teori; emellertid ser det ut, som om i det stora hela samma lagar skulle gälla som för vanliga katalysatorer,

d. v. s. att hastigheten, hvarmed en molekyl, t. ex. fett, hydrolyseras, är proportionell mot enzymets koncentration samt oberoende af det lösta fettets koncentration. Hos en del enzym växer emellertid reaktionshastigheten proportionellt med kvadratroten ur enzymkoncentrationen (Schütz-Borissows regel).

Enzymen hos djuren bildas till en stor del inom särskilda organ, så diastas i spottkörtlarna, pepsin i magkörtlarna o. s. v. Genom anläggning af magfistlar har Pavlov lyckats vinna pepsin i rent tillstånd. Enzymen synas omedelbart efter afsöndrandet befinna sig i overksamt tillstånd samt aktiveras först under inflytande af andra fermentartade ämnen, kallade proferment l. zymogener. Ett dylikt är enterokinasen, som aktiverar trypsinet i tarmkanalen.

Å andra sidan göras enzymen overksamma ej blott genom vissa oorganiska ämnen, utan äfven genom en del enzymartade föreningar, som kallas antiferment. Angående reaktionen mellan ferment och antiferment är intet allmänt kändt. Sannolikt består denna växelverkan i en kemisk reaktion och följer alltså de allmänna lagarna för sådana, såsom Arrhenius visat vara förhållandet för toxiner och antitoxiner. Öfver hufvud finnes sannolikt ingen principiell skillnad mellan enzym och toxiner. H. E.

Enåker, socken i Västmanlands län, Simtuna härad. 10,045 har. 1,074 inv. (1906). Annex till Väster-Löfsta, Uppsala stift, Fjärdhundra södra kontrakt.

Enånger. 1. Socken i Gäfleborgs län, Enångers tingslag. 29,350 har. 2,908 inv. (1906). E. bildar med Njutånger och Nianfors kapell ett konsistoriellt pastorat i Uppsala stift, Hälsinglands norra nedre kontrakt. — Församlingens *gamla* kyrka hör till den i Svealand vanliga medeltidstypen, rektangulär, tornlös byggnad med vapenhus i s. v. och sakristia i n. ö. Invändigt har den under senare medeltiden blifvit täckt med s. k. stjärnhvalf af tegel, hvilka, sannolikt under ärkebiskop Jakob Ulfssons tid (1470—1514), försetts med ännu bevarade målningar. Äfven väggarna hade förr målningar, men dessa öfverströkos 1712. Kyrkan har sedan 1850 ej användts till gudstjänst, utan är, hufvudsakligen genom läroverksadjunkten Johan Alfred Wiströms (död vid 66 års ålder 5 juli 1896) försorg, förvandlad till museilokal för Hälsinglands fornsällskaps samlingar af kyrkliga inventarier, särskildt träskulpturer. Se J. A. Wiström, "Beskrifvande katalog öfver fornminnen i E. gamla kyrka i Hälsingland" (1890). O. J—e.

2. Tingslag i Gäfleborgs län, ingår i Sydöstra Hälsinglands domsaga och Norra Hälsinglands fögderi samt omfattar socknarna Enånger, Njutånger och Nianfors kapell. 50,228 har. 6,314 inv. (1906).

Enårig, *bot.* Se Hapaxant.

Enårsfrivillig (ty. *einjährig-freiwillig*) kallas i de arméer, som rekryteras på grund af allmän krigstjänstskyldighet med längre än ett års tjänstetid, den soldat, som inträdt i tjänst såsom frivillig och hvars tjänstetid under fanan blifvit minskad till ett år. För att antagas till enårsfrivillig fordras i allmänhet ådagaläggandet af vissa kunskapsprof. Man väntar, att de, som uppfyllt dessa, skola på kortare tid än de öfrige inhämta den nödiga kännedomen i krigaryrket, så att de endast under jämförelsevis kort tid behöfva skiljas från sina studier eller sina borgerliga sysselsättningar. Dessutom afser man att af de enårsfrivillige erhålla reservofficerare och reservunderofficerare. Enårsfrivilliginrättningen uppstod och utvecklades först i Preussen, men har därifrån banat sig väg till de öfriga tyska staterna, till Österrike, Frankrike och Italien samt i viss mån äfven till Ryssland, ehuru tjänstetiden i detta land icke är ett år. De enårsfrivillige måste i allmänhet underhålla sig själfva (t. ex. i Tyskland och Österrike) eller till statskassan inbetala en viss afgift (t. ex. i Italien). I Frankrike afskaffades enårsfrivillig-inrättningen i sammanhang med tjänstgöringstidens bestämmande till två år, hvilket gäller för alla. C. O. N.

Enåsa kapell, kapellförsamling i Skaraborgs län, Vadsbo härad. 263 inv. (1906). Kapell till Hassle, Skara stift, Mariestads kontrakt.

Enöreskassor, vid Upplands infanteriregemente (särskildt i Stockholms och särskildt i Uppsala län) stiftade kassor till understöd vid rekrytering och till gratifikationer för afskedade soldater, dessas änkor och barn m. m. De bildades därigenom, att rotehållarna, enligt knektekontraktens föreskrifter, voro förbundna att årligen sammanskjuta ett öre silfvermynt för hvarje öresland. C. O. N.

e. o., förkortning för lat. *ex officio* (å ämbetets vägnar) och *extra ordinarius, extraordinaire* l. *extra ordinarie.*

Eocēn (af grek. *ēos*, dagning, och *kaĭno's*, ny), *geol.*, en af den engelske geologen sir Charles Lyell införd benämning på den äldsta af de tre etager, i hvilka tertiärtidens aflagringar indelades. Se Tertiärsystemet. E. E.

Eoci'daris Desor, *paleont.*, ett under devon—permtiden lefvande sjöborrsläkte, nära besläktadt med *Archæocidaris.* A. Hng.

Eogēn (af grek. *ēos*, dagning, och *genēí'n*, födas), *geol.*, namn på den äldre af de två större grupper, hvari tertiärsystemet (se d. o.) numera vanligen indelas. E. E.

Eohi'ppus, *zool.* Se Hästdjuren.

Eo i'pso, lat., just därigenom, just på grund af själfva det omnämnda sakförhållandet.

Eol. Se Hemliga medel.

Eoler, Æoler, Aioler (grek. *Aioleĩs*, lat. *Æŏles* och *Æolii*), en af grekernas hufvudstammar, ledde enligt sagan sitt ursprung från Hellens son Aiolos och sammanföllo åtminstone delvis med den homeriska tidens akéer. Af de gamle författarna omtalas de såsom bosatta i Tessalien, Beotien, Elis, Messenien, Lokris, Etolien m. fl. delar af Grekland. Ända in i senare tider har det varit brukligt att såsom eoler beteckna alla de greker, hvilka man icke hade anledning att räkna vare sig till den doriska eller till den joniska stammen. Den nyare dialektforskningen har dock ådagalagt, att flertalet af dessa s. k. eoliska greker alls icke varit närmare besläktadt vare sig inbördes eller med de egentlige eolerna. Dessas ursprungliga stamhåll är att söka i Tessalien. Vid kraftfullare stammars inträngande blefvo de dels underkufvade och gjorda till slafvar, dels tvungna att utvandra, delvis till Beotien. Antagligen i samband med de omhvälfningar, som åtföljde doriska invandringen, har en stor del af dem sökt sig nya hemvist på ön Lesbos och den motliggande delen af Mindre Asiens

ästra kust, som efter dem fått namnet Eolien (Aioli's, Æðlis). I denna af naturen rikt gynade nejd grundade de efter hand ett stort antal täder, bland hvilka Kyme och Smyrna voro de örnämsta. Bland dessa städer synas 12 (eller efter myrnas öfvergång till det joniska förbundet 11) a intagit en representativ ställning och bildade tt statsförbund. Af Kresus bragtes de under lydiskt ch kommo sedan, efter det lydiska rikets fall, under ersiskt herravälde, hvilket efter en kort tids enom perserkrigen vunnen självständighet bekräftaes genom Antalkidas' fred (387 f. Kr.). Efter lexander den store lydde de under seleuciderna Syrien och sedan under romarna, dock med en ll namnet oberoende ställning. — Eolerna voro tt vekligt folk med smak för glad lefnadsnjutning. 'ill den äldre grekiska kulturen ha de lämnat iktiga bidrag genom sin begåfning för skaldekonst ch musik. Den äldre grekiska lyriken, hvilken i delsefulla strofer besjunger framför allt kärlekens ch vinets fröjder, men äfven krigiska bragder, har os dem fått sin utbildning och bär namnet eolisk. En framstående plats intager i detta hänseende i ynnerhet ön Lesbos, där Alkaios och Sapfo, de örnämste mästarna inom denna diktart, hade sitt emvist. Äfven Terpandros, skaparen af grekernas lassiska musik, var bördig från Lesbos. — Om den oliska dialekten se Grekiska språket. A.M.A.

Eōlien (grek. *Aiolís*), det af eoler bebodda området i Mindre Asien. Se Eoler.

Eolĭn l. Eolo'dikon (af lat. *Æolus*, vindarnas härskare), *mus.* 1. Ett föråldradt tangentinstrument, hvari tonen alstrades genom metalltungor, om sattes i dallring medelst luften från en med anden eller foten reglerad bälg. Detta instrument, om var en föregångare till fysharmonikan, uppfanns omkr. 1800. — 2. En åtta fots rörstämma i rgeln, bestående blott af metalltungor, utan pipor, ch därför helt mild till klangen. A. L.*

Eolipil (af lat. *Æolus*, vindarnas härskare, och *pila*, ula). 1. En af Heron från Alexandria (omkr. 100 f. Kr.) beskrifven apparat, medelst hvilken ångornas olika verkningar åskådliggöras. Den består af en ihålig metallkula, försedd med ett eller flera utströmningsrör. Kulan fylles delvis med vatten eller annan vätska, som bringas i kokning, å att ånga utströmmar. Om kulan göres rörlig ring en vågrät diameter och utströmningsrörens öppningar vändas vinkelrätt mot denna och alla åt samma håll, så roterar vid ångans utströmning apparaten i följd af ångans reaktion. Detta är den äldsta ångmaskinen, hvilken visserligen icke är bränslebesparande, men likväl på grund af sin enkelhet i 19:e årh. af G. De Laval användes i modifierad form till drifvande af separatorer. — 2. En löd- eller glasblåsarlampa (se fig.), som består af ett metallkärl, från hvars öfre del utgår ett böjdt metallrör med vågrät spets, riktad mot lågan af en spritlampa. Om sprit upphettas i kärlet, utströmmar spritångan häftigt genom spetsen, hvarigenom uppstår en spetsig och mycket het horisontal låga. N. E—m.

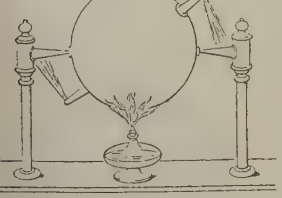

Herons eolipil.

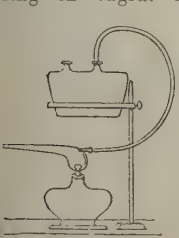

Eolipil, glasblåsarlampa.

Eōlisk, Æolisk. 1. (Af *Æolus*, vindarnas härskare), *geol.*, åstadkommen med vindens tillhjälp. (Jfr Aërogen.) — 2. Tillhörig, utmärkande för eoler (se d. o.).

Eōliska dialekten. Se Grekiska språket.

Eōlisk aflagring, Luftsediment, *geol.*, af fasta ämnen bestående aflagring, som blifvit hopad eller afsatt genom vindens och luftströmmars verksamhet. Dit räknas flygsand och "löss" samt vulkanisk aska och lapilli jämte däraf bildad vulkanisk tuff m. m. E. E.

Eōliska öarna. Se Liparis ka öarna.

Eōlisk korallbildning. Se Bermuda.

Eōlisk tonart. Se Musik och Kyrkotonarter.

Eolo'dikon. Se Eolin.

Eolsgrottor. Se Vindhålor.

Eolsharpa (af lat. *Æolus*, vindarnas härskare), instrument, bestående af en rektangulär resonanslåda af furu, öfver hvilken äro spända flera, vanligen unisont stämda, strängar af olika tjocklek, hvilka, när instrumentet ställes i ett öppet fönster, genom vindens inverkan låta höra både sin grundton och sina alikvoter i brutna ackord af en ofta fantastiskt förtrollande klang. En liknande förnimmelse kan man förskaffa sig genom att lägga örat tätt intill en telegrafstolpe. — En annan art vindinstrument äro de s. k. eolsklockorna af glas med en befjädrad kläpp, som sättes i rörelse af luftdraget. Jfr Anemokord. A. L.*

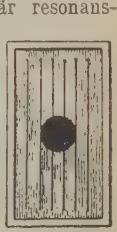

Eolshäll, kuranstalt för manliga alkoholister, måhända Europas i afseende på anordningarna främsta anstalt i sitt slag, belägen i Brännkyrka socken,

Stockholms län, 4 km. från Stockholm på en utomordentligt naturskön plats vid Mälarens strand. Anstaltens skapare är med. doktor H. Berg; vid dess grundläggning och för dess verksamhet har direktör J. Bernström skänkt mycket betydliga belopp. Hufvudbyggnaden är en vacker 3-våningsvilla med gemensam matsal och gemensam salong för samt-

liga pensionärer; dessutom finnes ytterligare en bostadsvilla, en präktig verkstadsbyggnad med slöjdverkstad, bokbinderi, smedja och målarverkstad, finsk badstubyggnad och kallbadhus. Till anstalten höra stor trädgård med orangeri och 8 tld barrskog. Behandlingen består i momentan afvänjning, arbete, regelbundet lif, goda nöjen, allt i gemytlig anda, utan moraliserande. Anstalten, som öppnades 1 april 1897, kan mottaga 20 pensionärer på en gång. 258 personer ha där t. o. m. 1906 sökt hälsa, af hvilka omkr. 50 proc. tillfrisknat. Afgiften är 600—750 kr. för 6 månaders kur (minimitid). Sedan 1899 åtnjuter E. statsanslag (6,000 kr. år 1907). Anstalten underhålles för öfrigt och öfvervakas af en förening.

Eolsklocka. Se Eolsharpa.

Eŏlus. Se Aiolos.

Eōn (grek. *aiōn*, lat. *æon*), tidrymd, världsålder. Den judiska och kristna apokalyptiken skilde mellan den närvarande och den kommande eonen. I de gnostiska frälsningslärorna nyttjades ordet för att beteckna de väsenden eller krafter, som emanera från gudomsväsendet. — Jfr Gnosis och Gnosticism. (N. S.)

Éon de Beaumont [eã′ də båmã′], Charles Geneviève Louis Auguste André Timothée, bekant först som chevalier d'É., sedermera vanligen kallad madame la chevalière d'É., fransk diplomat och äfventyrare, f. i Tonnerre 5 okt. 1728, d. i London 21 maj 1810, har mest blifvit beryktad genom de tvifvelsmål, som under hans lefnad och långt senare yppats angående hans rätta kön. Efter att i Paris ha blifvit juris doktor, vann É. genom sin beskyddares, prinsens af Conti, förmedling anställning vid Ludvig XV:s hemliga diplomati, troligen 1756, och åtföljde s. å. konungens agent skotten Douglas på en mission till Petersburg för att återupprätta den sedan länge afbrutna diplomatiska förbindelsen mellan franska hofvet och det ryska. Att É., förklädd till kvinna och under namnet Lia de Beaumont, skulle redan 1755 ha åtföljt Douglas på dennes förberedande hemliga besök i Petersburg, är endast en med hvarjehanda romantiska detaljer utbroderad myt, hvars oriktighet numera till fullo kan anses ådagalagd. É. bistod med skicklighet såväl Douglas som dennes efterträdare, ambassadören markis de L'Hospital. Han fick 1757 officiell anställning vid franska beskickningen i Petersburg, återvände 1760 till Paris och fick året därpå anställning som adjutant hos marskalk de Broglie och dennes broder, grefve de Broglie, den dåv. ledaren af Ludvig XV:s hemliga diplomati (*le secret du roi*). I denna egenskap deltog han med utmärkelse som dragonkapten i 1761 års fälttåg samt åtföljde 1762 hertigen af Nivernais till London som ambassadsekreterare (och agent för "den hemliga diplomatien"). Då han 1763 till Paris öfverförde den engelska ratifikationen på det nyss afslutade fransk-engelska fredsfördraget, belönades han för sina diplomatiska tjänster med Ludvigskorset och erhöll s. å. i uppdrag att som chargé d'affaires (med titeln ministre plénipotentiaire) förestå beskickningen i London, till dess den nye ambassadören, grefve de Guerchy, hann öfvertaga sin befattning. É. blef nu bortkollrad af sina tidiga framgångar, hopade ofantliga skulder genom slösaktigt deltagande i det engelska societetslifvet och råkade i konflikt såväl med utrikesministeriet i Paris som med grefve de Guerchy, då denne anlände. Djärf i förlitande på sin kännedom om en af grefve de Broglie med Ludvig XV:s gillande uppgjord plan om en fransk invasion i England, blef É. allt oförsyntare, vägrade att inlämna sitt rappellbref till engelska hofvet och framkallade stor skandal genom en anklagelse mot den nye ambassadören de Guerchy att ha anstiftat ett mordförsök mot honom. Efter en långvarig pamflettstrid mot de Guerchy lyckades É. tilltvinga sig en af Ludvig XV:s hemliga agenter bemedlad uppgörelse, enligt hvilken han utlämnade de för konungen kompromitterande papper han innehade, erhöll en riklig pension och kvarstannade som icke-officiell fransk politisk agent i London till "den hemliga diplomatiens" afveckling efter Ludvig XV:s död 1774. Redan tidigare hade i London tvifvelsmål yppats och t. o. m. höga vad ingåtts om É:s verkliga kön. Närmast väl drifven af ett sjukligt begär att alltjämt förbli omtalad, vederlade É. ej dessa rykten, utan uppmuntrade dem i stället och kom slutligen på den idén att genom en officiell "förvandling till kvinna" bli kvitt sina allt besvärligare fordringsegare. Han lyckades 1775 fullständigt dupera den som kunglig agent till honom sände författaren Beaumarchais, afslöt med denne en ny öfverenskommelse om sin pensions förvandling till lifränta (mot de återstående hemliga papperens utlämnande) samt lämnade 1777 London för att i Frankrike i kvinnodräkt vinna lättköpta societetstriumfer och egna sig åt på sensation beräknadt skriftställarskap. 1785 öfverflyttade han till England, råkade där i armod, när hans lifränta till följd af revolutionen från 1790 upphörde att utbetalas och nödgades för sitt uppehälle, alltjämt i kvinnodräkt, offentligen uppträda som fäktare, till dess en genom olyckshändelse erhållen blessyr 1796 beröfvade honom äfven detta lefvebröd. Under sina sista år var É. hänvisad till sina vänners barmhärtighet. Den läkarbesiktning hans döda kropp undergick intygade till fullo den beryktade "riddarinnans" manliga kön. — En stor del af É:s skrifter är samlad i *Loisirs du chevalier d'Eon* (1775). Själf inspirerade han en otillförlitlig och äfventyrlig biografi, som 1779 utkom under La Fortelles namn. F. Gaillardet utgaf 1836 i 2 bd

Le chevalier d'Éon de Beaumont.

Éon de Beaumont i kvinnodräkt (m:me la chevalière d'Éon).

Mémoires sur madame la chevalière d'Éon'', en llständig mystifikation utan ringaste värde (detta rbetes 2:a uppl., 2 bd, 1866, innehåller däremot n mängd upplysande aktstycken). Sedermera har :s lefnad och person vetenskapligt belysts af hertig e Broglie i hans ''Le secret du roi'' (2 bd, 1879) amt af J. B. Telfer, ''The strange career of the hevalier d'Eon de Beaumont'' (1885), och O. omberg och F. Jousselin, ''Le chevalier d'Éon, 728—1810'' (1904), i hvilket sistnämnda arbete :s privata papper för första gången tillgodojorts af forskningen. — På svenska utkom 1781 Riddarinnan D'Eons militariska, politiska och nskilta lefverne''. V. S—g.

Eo'phyton Torell, *paleont.*, namn på några örst i Sveriges kambriska och siluriska aflagringar ppmärksammade föremål, som till en början ansågos ör växtaftryck. De uppträda på skiktytorna såsom ier eller mindre upphöjda, stam- eller bladlika artier och visa en fin långsgående striering, hvarienom de erhålla en viss likhet med åtskilliga monootyledona växters stammar och blad. Att de dock j kunna vara aftryck af dylika, ådagalägges af älfva förekomstsättet, hvilket visar, att de äro en rent mekanisk bildning. De stamlika delarna förekomma nämligen i relief blott på skiktytornas undre sida — vanligen jämte spår af olika slags hafsdjur —, och de äro således utfyllningar af fåror i det underliggande sedimentet. E. uppträder under samma former i olika geologiska formationer, och liknande spår förekomma än i dag på sandiga hafsstränder. Dessa bildas på det sättet, att hafsalger af strömningar i det grunda attnet släpas framåt längs bottnen och därvid förorsaka fåror i sanden eller slammet. Dessa fåror blifva å längden strierade, i det att hvarje flik af algen er upphof till en fin fåra inuti den större. Äfven nedusor torde stundom ge upphof till liknande spår, ch sådana förorsakas också af andra djur, såsom då tt kräftdjur vid sin rörelse låter stjärtfenan släpa i anden o. s. v. A. G. N.

Eophyton från Lugnås, Västergötland.

Eo'phytonsandsten, *geol.*, den kambriska sandtenens i Västergötland nedre afdelning, så benämnd fter de i densamma förekommande föremål, *eophyon*, som på sin tid oriktigt uppfattades såsom växtossil, men som i verkligheten äro rent mekaniska ildningar. Den innehåller dessutom åtskilliga andra pår, aftryck af medusor, en armfoting (*Mickwitzia nonilifera*) etc. Jfr Cruziana, Eophyton ch Fukoidsandsten. A. G. N.

Ēos (grek. *Ἠώς* och *Ἕως*), *grek. myt.*, morgonodnadens gudinna, motsv. romarnas Aurora, otter af Hyperion och Theia, syster till solguden Helios och månguden Selene. Tidigt om morgonen lämnar hon sitt läger vid Okeanos' rand för att såsom dagens och solgudens förebud köra sitt glänande spann upp på himmelen och sålunda öfver världen sprida morgonens gryende ljus. Hos skalderna kallas hon därför dels den klart glänsande, saffranmantlade, dels den rosenfingrade gudinnan,

Eos, körande fyrspann (framtill Artemis Fosforos). Efter en antik vasbild.

hvilken sistnämnda benämning, enligt de gamles egen förklaring, skall ha sin grund däri, att i Grekland och Orienten morgonrodnaden ofta ter sig såsom en krans af rodnande strålar, hos hvilka man fann likhet med handens utspärrade fingrar. E. var förmäld med Astraios, men utkorade äfven många dödliga till sina älsklingar. Ryktbarast bland dessa är Tithonos. Åt denne utverkade hon af Zeus odödlighet, men glömde att för honom äfven begära evig ungdom, hvadan han hastigt åldrades och slutligen förvandlades till en gräshoppa. För någon egentlig dyrkan synes E. icke ha varit föremål. Af den bildande konsten framställdes hon stundom bevingad, men oftare stående på en af bevingade eller obevingade hästar dragen vagn. Jfr Aurora. A. M. A.

Eos, utgjutande morgondaggen, i stjärnbesådd skrud. Efter en antik vasbild.

Ēos, svensk litterär halfveckotidning, som utkom 1839—40 och hade till redaktör K. J. Lénström. 1:a årg., n:r 1—104, trycktes i Gäfle; 2:a årg., omfattande endast jan.—mars 1840, i Uppsala. —rn.

Eosa'nder, prästsläkt i Östergötland. Namnet togs af Nicolaus Magni E. (d. 1606), kyrkoherde i Skällvik, som hade sönerna Johannes Nicolai E. (1600—61), prost i Vifolka, och Magnus Nicolai E. (1603—63), kyrkoherde i Västerlösa.

1. Nils E., son af Johannes Nicolai E., diplomat, adlad och friherre Lillieroot (se d. o.).

2. Samuel E., den föregåendes broder, diplomat, adlad Göthe (se d. o.).

3. Nils E., den föregåendes syskonbarn, son af Magnus Nicolai E., d. 1698, fortifikationsofficer, ingenjör i dansk och 1683 i svensk tjänst, vid Riga (1683—90) och Narva (sedan 1690), där han 1696 blef gen.-kvartermästarlöjtnant. E. hade till stor del förtjänsten af att Narvas och Ivangorods försvarsverk voro i så pass godt stånd, att de 1700 kunde motstå den ryska belägringen. L. W:son M.

4. Johan Fredrik E., friherre Gö-

the, den föregåendes son, militär och arkitekt, f. i Livland (året obekant), blef 1692 konduktör vid fortifikationen, tog 1698 afsked ur svensk tjänst och ingick i brandenburgsk, hvarefter han fick på kurfurstens bekostnad företaga en resa till Italien och Frankrike för att utbilda sig såsom arkitekt. Han

blef 1699 kapten och hofarkitekt samt vann Fredrik I:s synnerliga ynnest genom sina lyckliga dekorationer och festanordningar. 1702 utnämndes E. till förste byggnadsdirektör öfver alla militära och civila byggnader i Preussen. Han stod då på höjden af sitt anseende, omhuldad af sin monark och dennes gemål, den snillrika Sofia Charlotta (som kallade honom sitt orakel i konstangelägenheter) samt gynnad af den inflytelserike ministern grefve von Wartenberg jämte andra hof- och statsämbetsmän. Han beskylles emellertid af tyska författare för afund och intriger mot den framstående dåvarande slottsbyggnadsdirektören A. Schlüter, hvars störtande i konungens ynnest han skall hafva sökt åstadkomma. Visst är, att han under hela Fredrik I:s tid bibehöll dennes bevågenhet i hög grad och att han erhöll flera utnämningar och uppdrag såsom bevis därpå. Så var han 1703 och 1704 Fredriks underhandlare hos Karl XII i Polen och regeringen i Stockholm, blef 1705 öfverste och generalkvartermästare, erhöll 1707, efter Schlüter, direktionen öfver slottsbyggnaden i Berlin samt utnämndes 1712 till brigadjär och direktör öfver fortifikationen. Hans verksamhet på det arkitektoniska området var under denna tid ganska omfattande: han började 1704 byggandet af slottet *Schönhausen*, fick uppsikt öfver byggnadsarbetena vid Charlottenburg, uppförde 1706—09 lustslottet *Favorite*, *orangeriet i Oranienburg* samt lustslottet *Monbijou*, fullbordade åtskilliga delar af Berlins slott, till hvars yttre och inre anläggning han äfven uppgjort delvis nya ritningar, äfvensom 1709 *Atlandsburgs* byggnad. Emellertid ingick ett nytt tidehvarf med Fredrik Vilhelm, som ej egde sin (1713) aflidne faders konstsinne och slösaktighet. E. ville ej medgifva de indragningar i sin lön, hvilka den nye konungen föreslog, utan föredrog att lämna den preussiska tjänsten och gick åter i sitt gamla fäderneslands. Under en beskickning till Bender sept.—dec. 1712 för att utforska Karl XII:s tankar om en plan till förbund emellan Sverige, Preussen och Polen och om möjligt förmå honom påskynda sin hemresa (E:s berättelse därom är tryckt i "Hist. tidskr." 1896) intog han konungen till sin förmån och benådades med att inbegripas i det adelskap, som förlänats hans fars under E. 2 omnämnda syskonbarn, Samuel Göthe. I juni 1713 blef han friherre och kort därefter generalkvartermästare vid svenska armén i fält. 1714 inställde han sig vid hären i Pommern, utnämndes 1715 till generalmajor, men blef s. å. preussisk fånge vid Stralsunds öfvergång. Han fick dock på hedersord resa till Frankfurt a. M. och kvarstod till 1720 i svensk tjänst. I Frankfurt påstås han genom yppigt lefnadssätt samt på en präktig konstsamling ha förstört sin frus (född Merian) arf samt skingrat Merianska biblioteket och gravyrsamlingen, hvilka han fått med henne. Hans stora skicklighet hade emellertid gjort honom bemärkt äfven af konung August II i Polen, som 1722 kallade honom till Dresden och 1723 utnämnde honom till generallöjtnant i polsk och sachsisk tjänst samt chef för fortifikationen. Där säges han, liksom i Frankfurt, ha sysslat mycket med alkemi. E. afled i Dresden 1729, och med honom utdog ätten. Efter hans död utgafs *Kriegsschule oder der teutsche soldat* (1744). Dessutom finnas flera af hans festdekorationer m. m. stuckna i koppar. —rn.*

Eosco'rpius Meek o. Worth, *paleont.*, fossilt, i Nord-Amerikas karbonaflagringar funnet skorpionsläkte. A. Hng.

Eosin (af grek. *ēos*, morgonrodnad), *kem.*, vackert rosenrödt färgämne, kaliumsaltet af tetrabromfluoresceïn $C_{20}H_6Br_4O_5K_2$, ett ämne, som erhålles genom direkt bromering af fluoresceïn (se d. o.). H. E.

Eozōon (af grek. *ēos*, morgonrodnad, och *zōon*, djur), *paleont.*, en förmodad djurförstening, som träffats i Amerikas och åtskilliga andra länders urberg. Den uppmärksammades först i Canada, i en serpentinförande kalksten, som är inlagrad i den där förekommande mäktiga s. k. laurentinska gnejsbildningen. 1865 beskrefs den af Dawson som en jättestor foraminifer under namnet *Eozoon canadense*, och sedermera har en mängd nya beskrifningar lämnats, dels af Dawson, dels af åtskilliga andra författare. En genomskärning af E., sådan den vanligen förekommer, utgöres af växlande hvitaktiga och grönaktiga band; de förra bestå af kalk, de senare, som här och där visa insnörningar, af serpentin. I det hela äro dessa band tämligen parallella hos den typiska formen; här och där äro de klufna eller afbrutna. Enligt Dawson och Carpenter äro kalkbanden lämningar af det gemensamma skelett, som sammanband foraminiferens kamrar; serpentinbanden åter motsvara själfva kamrarna. Under

Fig. 1.

djurets lifstid voro dessa fyllda af dess kroppsmassa (sarkod); då denna efter döden blifvit upplöst, uppstodo tomrum, som sedan fylldes med serpentin. Den uppfattning i afseende på detaljerna af föremålets byggnad, till hvilken Dawson och Carpenter kommit genom sina mikroskopiska undersökningar, tydliggöres af följande förstorade och schematiserade bild (fig. 1). A^1 och A^2 äro två rader med serpentin fyllda kamrar, som stå i förbindelse med hvarandra vid *a*. De om-

gifvas närmast af en vägg, B, som utgöres af trådig serpentin eller något annat liknande mineral. C är det kalkskelett, som sammanbinder kamrarna. D och E äro kanaler, som under djurets lifstid voro fyllda med sarkod, men nu med serpentin.

Denna tolkning kan numera sägas ega endast historiskt intresse, i det väl hvarje modern paleontolog utan tvekan anser Eozoon vara en rent oorganisk bildning. Dess struktur är nämligen alltför oregelbunden och växlande för en organism, här saknas hvarje verklig lagbundenhet i den påstådda organismens byggnad. Vidare kan denna eozoonstruktur spåras hos de allra flesta serpentinhaltiga kalkstenar, t. ex. från Böhmen, Bajern, Pyrenéerna, Irland, Finland, Sverige o. s. v. En sådan eozoonstruktur från Kolmårdsmarmorn är afbildad å när-

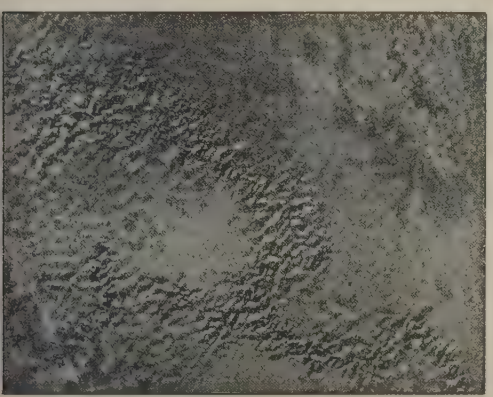

Fig. 2. Kolmårdsmarmor med eozoonstruktur.

stående fig. (efter Nathorst). A. Högbom har 1895 beskrifvit en eozoonstruktur från Alnön, framkallad af en skriftgranitliknande sammanväxning af kalcit och olivin, förmodligen ett rent kontaktfenomen, framkalladt af den stelnande Alnösyenitens inverkan på sidobergarten, en oren kalksten. Ett närstående synd beskrefs 1894 af Johnston-Lavis och J. W. Gregory. Bland kalksilikatblock utkastade på Monte Somma finnas sådana med typisk eozoonstruktur bildad därigenom, att kalkstensfragment, som funnos i den heta lavan, delvis omsmältes af denna och uppsogo från densamma vissa mineralsubstanser, hufvudsakligen olivin. Kalkstenens omvandling egde rum hufvudsakligen efter sprickor i densamma, och då dessa voro parallella med hvarandra, uppkom denna bandade struktur, eozoonstrukturen, som således här är ett tydligt kontaktfenomen utan något som helst samband med organismer eller deras lifsverksamhet. Också den ursprungliga eozoonkalkens (från Canada) nollar äro omgifna af en skorpa af kontaktmineral, och således är äfven denna bildning framkallad genom kontaktmetamorfos af kalksten. G. L. A. Hng.

E P, förkortning på telegram för *estafette payée*, fr. (gångbud betaldt).

Ep-, den framför vokal brukliga formen af grekiska prefixet e p i- (se d. o.).

ep., förkortning för lat. *epistola* (bref) och *episcopus* (biskop).

e. p., förkortning för lat. *ex protocollo* (ur protokollet) och (på visitkort) för fr. *en personne*, personligen.

Epacridāceæ, *bot.*, växtfamilj af dikotyledonernas afdelning, närsläktad med *Ericaceæ*, från hvilka den afviker i synnerhet genom förekomsten af endast en krans af ståndare, hvilkas knappar sakna hornlika bihang. Arterna äro buskar eller halfbuskar; de uppgå till mer än 300, fördelade i 26 släkten, och förekomma i Australien och på Söderhafsöarna,

Epacris impressa.

där de företräda ericaceerna, som i nämnda trakter nästan helt och hållet saknas. Flera arter med täcka blommor, i synnerhet af släktena *Epacris* (se fig.), *Sprengelia* och *Styphelia*, odlas som prydnadsväxter i växthus och boningsrum. Ldt. (G. L—m.)

Epăfos, *grek. sagohist.*, son till Zeus och Io. Se I o.

Epăfras, en till kristendomen omvänd hedning från Kolosse, som stod Paulus nära och uppsökte denne under hans fångenskap i Rom (Kol. 1: 7 f.; 4: 12 f., Filem. v. 23). E. S—e.

Epafroditos (lat. *Epaphrodītus*), en medlem af församlingen i Filippi, som skickades därifrån till Rom med en gåfva till den där fångne Paulus (Fil. 2: 25 ff.; 4: 18). E. S—e.

Epagogē, grek. (af *epa'gein*, framföra), hos de gamle grekerna den formel, hvarmed de underjordiske gudarna eller de onde andarna frambesvuros. I *log.* och *ret.* detsamma som i n d u k t i o n (se d. o.).

Epagomēner (se E p a g o g e), de fem dagar, som omkr. 3282 f. Kr. infördes i den egyptiska tidräkningen och tillades efter hvarje års sista månad för att, i stället för det dittills använda borgerliga året af 12 månader om 30 dagar hvardera, erhålla ett år af 365 dagars längd. E. J.

Epa'kter (af grek. *epaktai'*, tillagda, näml. *heme'rai*, dagar) äro i kronologien de tal, som för hvarje år angifva månens ålder 1 jan., d. v. s. det antal dagar, som denna dag förflutit efter senaste nymåne. Se Gyllental. E. J.

Epakto, nygrek. Se Lepanto.

Epamēinōndas (grek. *'Επαμεινώνδας*, lat. *Epaminondas*), grekisk fältherre och statsman, f. omkr. 418 f. Kr. i Tebe af en ädel, men föga bemedlad släkt. Han erhöll en förträfflig uppfostran, och i synnerhet hade pytagoréern Lysis stor inverkan på utbildandet af hans för allt godt och ädelt öppna sinne. E. skydde de våldsamheter, som åtfölja ett borgerligt krig, och afhöll sig därför från allt deltagande i den blodiga revolution, medelst hvilken Pelopidas och några andra fosterlandsvänner 379 störtade det fåmannavälde, som med tillhjälp af en i Tebes borg, Kadmeia, inlagd spartansk besättning förtryckte samhället. Men efter fullbordad omstörtning blef han ett troget stöd för den unga friheten och arbetade med ifver på att trygga sitt fädernes-lands oberoende och skaffa det en plats bland Greklands stormakter. På den allmänna fredskongressen i Sparta (371) vidhöll E. med fasthet, gentemot spartanernas yrkande på alla ej till deras eget välde hörande staters oberoende och likställighet, sin fädernestads anspråk på att vara och erkännas såsom det beotiska förbundets hufvudort. Detta föranledde en ögonblicklig krigsförklaring och afsändandet af en stark krigshär under konung Kleombrotos. Vid Leuktra i Beotien kom det s. å. till drabbning, hvarvid de till antal vida underlägsne tebanerna genom E:s fältherreskicklighet och nyuppfunna taktik (den s. k. skefva linjen) vunno en afgörande seger.

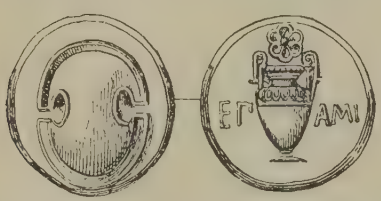

Mynt från Tebe med Epameinondas' namn på.

Följande året gjorde E., i egenskap af boiotark (förman för det beotiska förbundet), ett infall i Lakonien och väckte oerhörd bestörtning i själfva Sparta, hvilket på 500 år ej skådat någon fiende. Betydelsefullt blef detta fälttåg i synnerhet genom stiftandet i Spartas omedelbara närhet af två nya, mot detsamma fientliga förbundsstater i Arkadien och Messenien. För att kunna genomföra dessa anordningar måste E. på eget ansvar behålla sitt anförarskap fyra månader utöfver den lagliga tiden och blef med anledning däraf vid återkomsten af sina vedersakare anklagad till lifvet; men med rättvist erkännande af hans utomordentliga förtjänster vägrade domstolen att upptaga klagomålet. Nya härnadståg mot Sparta företogos 369 och 368, och samtidigt med dessa krigsoperationer sökte E. att genom skickligt bedrifna underhandlingar främja Tebes maktställning och genom skapandet af en sjömakt öppna nya banor för dess framåtskridande. På sådant sätt kom Tebe, lyft af E:s hjältekraft och politiska snille, att uppstiga till en förut icke anad höjd af politisk storhet och kunde för en kort tid efterträda Sparta och Aten såsom den ledande staten i Grekland. En splittring inom det arkadiska förbundet och flera bundsförvanters affall förmådde E. att 362 företaga ett fjärde krigståg till Peloponnesos. Vid Mantineia i Arkadien kom det till drabbning med spartanernas hufvudstyrka under Agesilaos. Redan i början dödligt sårad, måste E. bäras ur striden, men följde fortfarande med uppmärksamhet slaktningens gång och dog nöjd, sedan man underrättat honom, att slaget var vunnet och att hans sköld blifvit återfunnen. — Knappast torde man kunna uppsöka ett liknande exempel på att en stor man genom sin personliga öfverlägsenhet mäktat lyfta en hel nation. Tebanerna voro nämligen af naturen ett trögt, föga begåfvadt och hufvudsakligen på sinnliga njutningar begifvet folk. Att de plötsligen höjde sig till ställningen af en bland hufvudstaterna i Grekland, därför hade de E. att tacka. — En af Cornelius Nepos författad lefnadsteckning öfver E. finnes ännu i behåll. — Litt.: Bauch, "Epaminondas und Thebens kampf um die hegemonie" (1834), Pomtow, "Das leben des Epaminondas" (1870), Swoboda, artikeln E. i Pauly-Wissowa, "Real-encyclopädie der classischen altertumswissenschaft" (ny uppl. 1894 ff.). A. M. A.

Epaminōndas. Se Epameinondas.

Epanafora'. Se Anafor.

Epana'lepsis, grek. (af *epi'* och *analamba'nein*, upprepa), *ret.*, återupptagande, en retorisk figur, bestående i ett ords eller en menings upprepande.

Épanchement [epãʃmã'], fr., hjärteutgjutelse, oförbehållsamhet.

Epano'rthidæ, *zool.* Se Cænolestes.

Epaphrodītus. 1. En frigifven, gunstling hos kejsar Nero. Han bidrog till upptäckten af den pisoniska sammansvärjningen och var Nero behjälplig vid dennes självmord (68). Kejsar Domitianus lät (95) afrätta honom, "enär han lagt hand på sin kejserlige herre, om än med dennes eget samtycke". Stoikern Epiktetos var en af E:s slafvar. Troligen var det också denne E., som uppmuntrade Josefos till att skrifva "den judiska arkeologien" och därför fick detta arbete sig tillegnadt. — 2. Se Epafroditos.

Eparchi'a. Se Epark.

Eparchos, Antonios, grekisk humanist från Kerkyra, är mest bekant genom sin 1544 utgifna klagodikt öfver Hellas' undergång. Förf. låter häri Olympens gudar uppträda och mana Europas väldige att befria den helleniska världen från de turkiske barbarernas herradöme. E. egde en stor handskriftssamling, hvars hufvuddel hamnat i Bibliothèque nationale i Paris. V. Lm.

Epa'rk (grek. *e'parchos*, af *epi'*, vid, öfver, och *archo's*, förman, härskare), i allmänhet anförare eller befälhafvare, särskildt befälhafvaren eller ståthållaren öfver en provins. Dennes ämbete, likasom äfven det förvaltningsområde, öfver hvilket han

härskade, kallades eparkī (grek. *eparchi'a*). I det bysantinska riket funnos i äldre tid 64 sådana eparkier. Denna benämning nyttjades och nyttjas (i Ryssland) ännu i dag äfven om biskopsstiften i den grekiska kyrkan. — I det nuv. konungariket Grekland är eparki ett mindre förvaltningsområde, och flera sådana bilda en nomarki. A. M. A.

Eparki. Se Epark.

Épaule d'un bastion [epå'l dõ bastiã'], fr., *befästningsk.*, skuldervinkel. Se Bastion. L. W:son M.

Épaulement [epålmã'], fr., l. Skuldervärn, *befästningsk.*, en jordvall, som icke är inrättad till försvar, utan endast är afsedd att skydda bakom densamma uppställda trupper (reserver) eller hästar och fordon (artilleriets anspann och föreställare). G. U.*

Épaulette [epålä't], fr. Se Epålett.

E'pea ptero'enta, grek. Se Bevingade ord.

Épée [epē], Charles Michel, abbé de l'É., grundläggare af döfstumundervisningen i Frankrike, f. 25 nov. 1712 i Versailles, d. 23 dec. 1789 i Paris. Han studerade först teologi, men då han på grund af misstanke för irrläriga åsikter icke vann anställning i kyrkans tjänst, öfvergick han till juridiken. Visserligen egnade han sig sedan åter åt teologien och erhöll äfven ett andligt ämbete, men blef afsatt och t. o. m. förbjuden att meddela religionsundervisning. Omkr. 1765 sammanträffade E. med två döfstumma flickor, hvilka förut erhållit någon undervisning, men efter sin lärares död icke kunde finna någon, som ville fortsätta hans verk. Denna omständighet kom E. att behjärta de döfstummas nöd. Han åtog sig flickornas undervisning, och såsom alldeles obekant med döfstumundervisning, började han att på egen hand uttänka ett teckenspråk och egnade sig uteslutande åt döfstumbildningen. Ett institut, som han grundade 1770, öfvertogs 1791 af staten. E. lefde blott för sina döfstumma och offrade allt för dem, knappt unnande sig själf det nödvändigaste. Särskildt de fattiga bland de döfstumma tog han sig an. ''Utan dem skulle jag aldrig hafva egnat mig åt de döfstummas uppfostran'', sade han. E. kom i åtnjutande af mycket stort anseende äfven långt utom Frankrikes gränser. Så upprättades 1779 institutet i Wien under hans medverkan. — Med Samuel Heinicke (se d. o.), grundläggaren af döfstumundervisningen i Tyskland, råkade E. i skarp strid om de olika döfstumundervisningsmetodernas företräden. E:s hufvudarbete är *Institution des sourds et muets par la voie des signes méthodiques* (1776). E:s ingripande till förmån för en döfstum yngling, som han ansåg vara en förskjuten ättling af den grefliga släkten Solar, behandlades af Bouilly i skådespelet ''L'abbé de l'Epée'' (1795; sv. öfv. ''Abbé De L'Épée eller den döfve och dumbe'', 1801). Det var bevistandet af detta skådespel, som hänförde P. A. Borg att för sitt land blifva hvad E. varit för Frankrike. Om än E:s metod för döfstumundervisning numera förlorat sin egentliga praktiska betydelse och hufvudsakligen har ett historiskt intresse, skall E. dock i alla tider räknas till de allra främste och ädlaste på detta område och hans lysande exempel aldrig förgätas. (I Versailles restes 1843 hans minnesvård.) O. K.

Epēi'os (grek. *'Επειός*, lat. *Epēus* l. *Epius*), *grek. myt.* 1. En son af Endymion, efter hvilken han ärfde herraväldet öfver Elis, sedan han i en af fadern föranstaltad kapplöpning i Olympia besegrat sina bröder. — 2. En son af Panopeus, från Fokis, deltagare i trojanska kriget och i Iliaden omnämnd såsom en väldig knytnäfskämpe. Troligen är det densamme, som i Odyssén och hos senare skalder omtalas såsom den trojanska trähästens konstfärdige byggmästare. A. M. A.

Epēi'ra, *zool.* Se Hjulspindlar.

Epēi'ros, den grekiska namnformen för Epirus.

Ependým (grek. *epe'ndyma*, öfverklädnad), *anat.*, den inre beklädnaden af hjärnans och ryggmärgens hålor.

Epentēs (grek. *epe'nthesis*), *språkv.*, inskjutning af ljud inuti ett ord, t. ex. det vulgära karnalje och mindre (urspr. minre). — Epentētisk, inskotts-, t. ex. epentetisk vokal (se därom Avestiska, sp. 516).

Eperjes [ä'pärjäʃ], hufvudstad i ungerska komitatet Sáros, i vackert läge vid floden Tarcza. 13,098 inv. (1900), slovaker, ungrare, tyskar och rutener. Säte för en grekisk-katolsk biskop. Ryktbart gammalt lutherskt ''kollegium'' med gymnasium, rättsakademi, seminarium m. m. Grekisk-katolskt seminarium. Vackra promenader. — Staden grundlades omkr. midten af 12:e årh. af tyskar, var fordom befäst och spelade en betydande roll under ungrarnas strider med Österrike under 1600-talet; där nedsatte den kejserlige generalen Caraffa 1687 en beryktad ''blodsdomstol'', som lät afrätta en mängd ungerska insurgenter. K. B. W.

Épernay [epärnä'], arrondissemangshufvudstad i franska dep. Marne, vid floden Marne. 19,091 inv. (1901). E. är jämte Reims hufvudort för tillverkningen af och handeln med champagneviner, af hvilka den årliga omsättningen beräknas till 20—30 mill. fr. Anmärkningsvärda äro de i kalkklippan uthuggna ofantliga källrarna, ett slags labyrint, hvari årligen omkr. 5 mill. buteljer upplägges. Därjämte tillverkning af korkproppar, buteljer och andra till champagneberedningen hörande artiklar. Lokomotiv- och andra verkstäder för östbanan. Bibliotek om 33,000 bd och 224 handskrifter.

Épernon [epärnå'], Jean Louis de Nogaret, hertig af É., f. 1554, d. 1642. Han tillhörde en gammal fransk adlig släkt från Toulouse och blef på grund af sitt utseende och sina sirliga maner en af konung Henrik III:s ''mignons'' samt öfverhopades med ynnestbevis. Af Henrik IV utnämndes han till guvernör i Provence, men stämplade med Spanien mot Henrik och tvangs först genom vapenmakt att ödmjuka sig, 1596. Han var i dennes vagn, då han 1610 mördades, och var säkerligen den främste tillskyndaren till detta dåd, ehuru anklagelsen mot honom nedtystades. É. åstadkom sedan, att riksstyrelsen uppdrogs åt änkedrottningen, Maria af Medici, hvars allsmäktige gunst-

ling han en tid var. Han hjälpte henne 1619 att komma undan från Blois, dit hon förvisats, och medlade s. å. fred i Angoulême mellan henne och hennes son Ludvig XIII. 1622—41 var É. guvernör i Guienne, där han genom hårdhet framkallade mycket hat emot sig.

Éperon [-rå'], fr., *befästningsk.*, sträfpelare, konterfort (se d. o.). L. W:son M.

Eph-. Se Ef-.

Epharmoni, *bot.* Se Efarmoni.

Ephe, negerfolk. Se Eve.

E'phedra L., *bot.*, växtsläkte af fam. *Gnetaceæ*, omfattande omkr. 20 *Equisetum*-liknande buskar, som förekomma i varmare tempererade trakter. Fröna omgifvas af ett köttigt hylle, som mångenstädes ätes. Fröställningarna af *E. vulgaris* i Syd-Europa, "meerträubel", voro förr officinella (*amenta uvæ marinæ*); äfven andra arter ha medicinsk användning, såsom *E. antisyphilitica* i Mexiko och *E. nevadensis*, cay note, i Kalifornien, som båda användas i könssjukdomar. G. L—m.

Ephēlides (af grek. *epi'*, vid, och *hēlios*, sol). Se Fräknar.

Ephēmera (af grek. *epi'*, på, under, och *heme'ra*, dag). 1. *Med.*, ett kortvarigt febertillstånd utan symtom från något särskildt organ. — 2. *Zool.* Se Dagsländor. 1. J. E. J—n.

Epheme'ridæ, *zool.* Se Dagsländor.

Ephēsus. Se Efesos.

Ephia'ltes, lat. Se Efialtes.

Ephi'drosis, grek., *med.*, svettning.

E'phorus, lat. Se Eforos och Eforus.

E'phraim. Se Efraim.

Ephraimiter, *num.* Se Efraimiter.

Ephrāta. Se Efrat.

Ephron. Se Efron.

Ephydroga'micæ (af grek. *epi'*, på, *hy'dor*, vatten, och *gamiko's*, som rör äktenskap; "blommor, som befruktas på vattnet"), *bot.* Se Pollination.

Epi', framför vokal Ep-, framför *h* eller spiritus asper Ef- (Eph-), grek., ett i grekiska ord ofta förekommande prefix med betydelserna vid, på, 'ill, emot, efter, ånyo o. s. v.

Epibla'st (af grek. *epi'*, på, och *blasto's*, skott), *bot.*, en liten, fjälliknande bildning, sannolikt ett blad, som hos groddplantorna af några gräs är fäst på stammen, midt emot hjärtbladet (scutellum). H. Hn.

Epiblēm (grek. *epi'blema*, öfverklädnad), *bot.*, de unga rötternas hudväfnad. Jfr Rot.

Epible'mum, *zool.* Se Hoppspindlar.

Epica'nthus (af grek. *epi'*, vid, och *kantho's*, ögonvrå), *med.*, en missbildning, som består däri, att ett hudveck, gående från näsan i riktning uppåt utåt, är halfmånformigt spändt öfver inre ögonvrån. I lindrigare grader mycket vanlig hos nyfödda, försvinner den i regel, då näsan under tillväxten höjer sig. Där så behöfs, häfves den genom ett enkelt operativt ingrepp. G—d.

Epica'uta, *zool.* Se Meloidæ.

Epicēdium. Se Epikedeion.

Epice'ntrum (af grek. *epi'*, på, öfver, och lat. *ce'ntrum*, midtpunkt), ytcentrum. Se Jordskalf.

Epi'charis, en frigifven kvinna, som deltog i C. Pisos sammansvärjning mot Nero 65 e. Kr., efter dess upptäckt underkastades pinligt förhör, röjde intet, men dödade sig själf.

Epichărmos (grek. *'Επίχαρμος*, lat. *Epi'charmus*), grekisk komediförfattare, f. omkr. 540 f. Kr. på ön Kos, tillbragte större delen af sitt lif i Megara på Sicilien och sedan i Syrakusa, vid konung Hierons hof. Han lär ha aflidit vid 90 års ålder. Genom E. vann den dorisk-siciliska komedien sin utbildning i regelbunden och konstnärlig form. E:s många stycken voro skrifna på den doriska dialekten och utmärkte sig genom kvickhet och liflighet i dialogen samt stor människokännedom. Så när som på några få fragment (utg. af Lorenz, 1864) ha hans arbeten gått förlorade. Enligt Horatius skall Plautus ha användt dem såsom förebilder, och de grekiske filosoferna anföra ofta sentenser ur dem. (A. M. A.)

Epicherēm (grek. *epichei'rema*), *log.*, en sammansatt slutledning, hvari en eller båda premisserna äro enthymem (se d. o.). Ex.: de vertebrerade djuren äro i sin egenskap af djur, organiska varelser; hästen är ett däggdjur, följaktligen ett vertebreradt djur; alltså är hästen en organisk varelse. L. H. Å.*

Epicoenum [-sēnum; af grek. *epi'koinos*, gemensam], *språkv.*, ord, som kan vara både maskulinum och femininum, t. ex. *lärjunge*.

Epicūrus. Se Epikuros.

Epicy'kel, *astron.*, en cirkel, i hvilken man, vid förklaringen af ojämnheterna i planeternas rörelser, fordom ansåg dessa himmelskroppar röra sig likformigt, under det att epicykelns medelpunkt själf äfvenledes likformigt rörde sig utefter en cirkel (den defererande cirkeln). Den bana, som planeten härvid beskref, kallades epicykloïd. Då man märkte, att detta antagande understundom blott högst ofullständigt angaf ojämnheterna, sådana de verkligen voro, tillgrep man den utvägen, att på epicykeln låta, i stället för planeten, en andra epicykels medelpunkt röra sig, under det att planeten gick i dennas periferi. E. J.

Epicykloïd. Se Epicykel.

Epicystotomī (af grek. *epi'*, öfver, *ky'stis*, blåsa, och *tomē*, snitt), blåssnitt, öppnande af urinblåsan ofvanför blygdbensföreningen. Fordom ansedd såsom mycket farlig, har denna operation nu utträngt flertalet af de metoder, genom hvilka blåsan i äldre tid öppnades på annat ställe. Blåsöppningen afser att utskaffa främmande inkomna kroppar, sten eller svulster. Vid svår blåskatarr och förstorad prostata eller förträngdt urinrör kan operationen jämväl komma i fråga. J. A.

Epida'mnos, äldre benämning på den forngrekiska staden Dyrrhachium. Se Durazzo.

Epidaū'ros (grek. *'Επίδαυρος*, lat. *Epidaū'rus*), en urgammal, vid Saroniska hafsviken i det forngrekiska landskapet Argolis belägen stad (nu Nea Epidavros), hvilken ursprungligen skall ha anlagts af karier, men sedermera tagits i besittning af jonerna, hvilka i sin ordning måste vika för de under Deifontes från Argos inträngande dorerna. Dock kvarstod ett betydande joniskt element i stadens befolkning. Ett gynnsamt läge och en ypperlig hamn gjorde snart E. till en betydande handelsstad. Sin största ryktbarhet vann det likväl genom det i dess närhet belägna Asklepiostemplet (se Asklepios och fig. 2), hvilket såsom kurort besöktes af sjuka från alla landsändar och hvarifrån en helig orm, såsom gudens sinnebild, fördes ända till Rom för att häfva en därstädes 291 f. Kr. ut-

bruten pest. Kring templet uppstod en mängd byggnader, hvilka voro afsedda dels till bostäder för det talrika prästerskapet, dels till härbärgen för besökande eller till offentliga förlustelser. Minnet af platsens forna betydelse fortlefver ännu bland ortens befolkning, af hvilken tempeldalen med sina fornlämningar benämnes ”helgedomen”. 1881 började

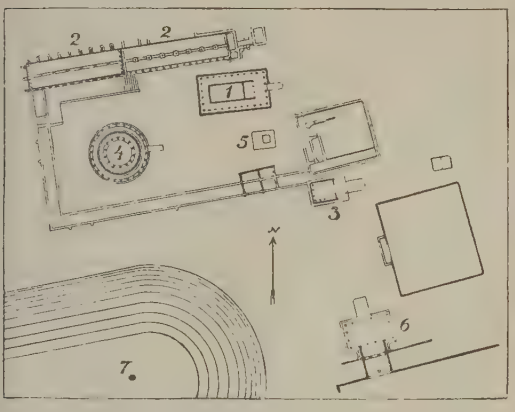

Fig. 1. Plan af helgedomen i Epidauros. 1. Asklepiostemplet. 2. Abaton. 3. Artemistemplet. 4. Tholos. 5. Stora altaret. 6. Propyléer. 7. Kapplöpningsbana.

för det grekiska arkeologiska sällskapets i Aten räkning under ledning af Kavvadias systematiska utgräfningar af platsens fornlämningar, hvarvid bragtes i dagen grundmurarna af åtskilliga byggnader, bl. a. Asklepiostempet (se planen, 1) och den stora pelargång (*abaton*; se planen, 2), där de sjuke placerades för att under nattens sömn af guden erhålla uppenbarelse om botemedel, ett mindre tempel, hel-

Fig. 2. Restaurerad bild af cellan i Asklepiostemplet, med gudens kryselefantinstod af Thrasymedes.

gadt åt Artemis (se planen, 3), en skön rundbyggnad (*tholos*; se planen, 4, och fig. 3), en kapp-

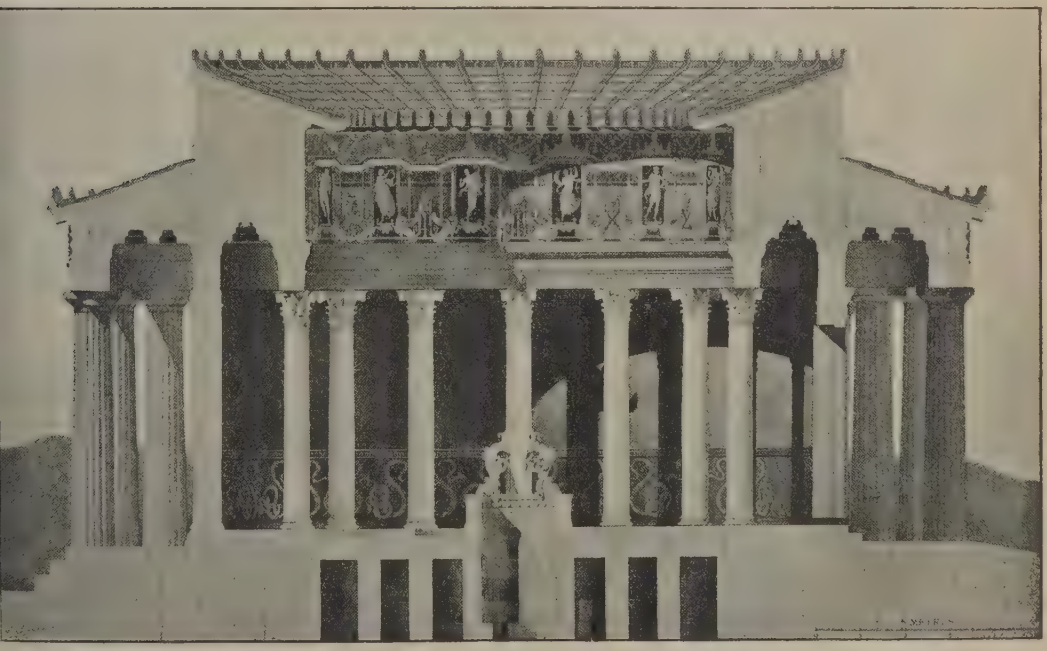

Fig. 3. Restaurerad genomskärning af rundbyggnaden (tholos) i Epidaurushelgedomen.

löpningsbana (se planen, 7) och ett godt stycke åt s. ö. en teater, en af de vackraste och bäst bibehållna i Grekland samt liksom tholos ett verk af Polykleitos d. y. Äfven påträffades ett stort antal statyer och inskrifter, som bl. a. innehålla berättelser om underkurer, som egt rum i Asklepioshelgedomen. Jfr Kavvadias, "Les fouilles d'Épidaure" (1893), samt Defrasse och Lechat, "Épidaure. Restauration et description des principaux monuments" etc. (1895). Ett annat E., med tillnamnet Limera, låg längre mot s. på Lakoniens östra kust. (A. M. Å.)

Epidemi, epidēmisk sjukdom (om ordets härkomst se Endemi), farsot. — Epidemiernas storlek kan vara ytterst olika. Stundom uppträder den epidemiska sjukdomen blott inom ett enda hus, och man talar då om en husepidemi. Andra gånger uppträder den inom en viss stadsdel eller inom ett visst län. Är farsoten utbredd öfver stora landsträckor eller småningom utbreder sig öfver desamma, talar man om en pandemi (af grek. *pās*, all, hel, och *dēmos*, folk). De sjukdomar, som uppträda epidemiskt, äro i synnerhet de smittsamma sjukdomarna (infektionssjukdomarna), t. ex. kolera, pest, tyfus, koppor, scharlakansfeber, mässling. Dock kunna äfven icke smittsamma sjukdomar, t. ex. lunginflammation, stundom uppträda epidemiskt. — Epidemiernas utbredning sker på olika sätt, allteftersom sjukdomen är smittsam eller icke. Vid de smittsamma sjukdomarna bildar hvarje person en ny sjukdomshärd, från hvilken vidare spridning kan ega rum. Vid bekämpandet af en epidemi har man därför vid dess utbrott att söka inskränka densamma till den eller de första sjukdomshärdarna. Orsaken till epidemiernas spridande är i allmänhet att hänföra till utbredandet af ett organiskt lefvande smittämne, *contagium vivum*, som under gynnsamma yttre betingelser förökar sig och utbreder sig vidare. Detta contagium vivum utgöres i första hand af de lägsta växtorganismerna, bakterierna, i mindre grad också af de lägsta djurorganismerna. Många epidemier orsaka stor dödlighet, andra af samma art ringare dödlighet, d. v. s. samma sjukdom uppträder än elakartadt, än godartadt. Stundom orsakar epidemien större dödlighet under den första tiden efter sitt utbrott än under den senare delen af sin fortvaro. Om orsakerna därtill känna vi intet säkert. Stundom uppträda tvenne epidemier samtidigt, t. ex. scharlakansfeber och mässling. Ibland finner man efter upphörandet af en häftigare epidemi ett skenbart bättre hälsotillstånd på de orter, där den gått fram, detta väl beroende på, att genom epidemien sjukliga och svaga personer ryckts undan, under det att de lifskraftigare och motståndskraftigare individerna lefvat öfver. — Behandlingen af alla epidemier har sin tyngdpunkt i profylaxen, d. v. s. förekommandet af epidemiens vidare spridning. Målet för de försiktighetsmått vi i detta afseende tillgripa består framför allt i att tillintetgöra eller oskadliggöra sjukdomsorsaken. Då, såsom förut nämnts, hvarje insjuknad individ bildar en ny sjukdomshärd, hvarifrån smittämnet kan sprida sig vidare, är det i främsta rummet gentemot den sjuke och allt hvad som kommit i beröring med honom vi rikta våra försiktighetsmått. Den sjuke isoleras på det strängaste, alla föremål, som varit i beröring med honom, äfvensåsom hans uttömningar m. m. allteftersom sjukdomens art, underkastas en noggrann sakkunnig desinfektion (se d. o.); rummet, hvari den sjuke legat, desinfekteras och rengöres, innan det åter tages i bruk; de sjuke flyttas från ogynnsamma boningar till ändamålsenligt inrättade offentliga sjukhus (epidemisjukhus), under vissa omständigheter vidtagas karantänsåtgärder. K-r-n.

Enligt i Sverige gällande författningar (hälsovårdsstadgan för riket 25 sept. 1874 och "epidemistadgan" l. k. förordningen 19 mars 1875 ang. åtgärder mot införande och utbredning af smittsamma sjukdomar bland rikets invånare, med tillhörande "råd och anvisningar" meddelade af K. Sundhetskollegium 10 nov. s. å.) skola sjukhus för isolering af smittsjuka vara anordnade i alla städer och under vissa omständigheter äfven i landskommunerna. Nästan alla af landets städer äro numera (1907) försedda med permanenta epidemisjukhus, och ett betydligt antal sådana finnes äfven på landsbygden, bekostade af kommuner eller af fabriker, bruk och andra industriella inrättningar, oberäknadt flera hundra mindre epidemilokaler ("epidemisjukstugor"). Jfr R. Wawrinsky, "Om förebyggandet af epidemier genom anordning af isoleringslokaler" (1901). Till belysande af epidemisjukvården i riket införes här nedan en art. om Epidemisjukhuset i Stockholm.

Epidemiologi (af grek. *epidēmi'a*, farsot, och *lo'gos*, lära), läran om farsoterna.

Epidemisjukhuset i Stockholm är närmast afsedt att mottaga personer, som angripits af difteri, scharlakansfeber, smittkoppor, tyfus eller kolera, men mottager äfven fall af mässling och epidemisk hjärnfeber. Det kan mottaga ung. 500 patienter. Redan tidigt upprättades i Stockholm anstalter för att mottaga till vård och isolering personer, som angripits af smittsamma sjukdomar, framför allt smittkoppor och tyfus. Ett vid Sandbergsgatan på Söder i närheten af Hammarbysjö beläget kronobränneri omändrades i slutet af 1820-talet till sjukhus, det s. k. Kopphuset, sedermera officiellt kalladt Katarina sjukhus, och gamla bysättningshäktet, Hornsgatan 82, blef på 1860-talet anordnadt för samma ändamål. Bristerna i dessa byggnader likasom i öfriga vid trängande behof upprättade anstalter af mera tillfällig art voro dock större än att äfven mycket måttliga anspråk på sjukhus kunde tillfredsställas. Flera förslag till ordnande af stadens epidemisjukvård förkastades emellertid, tills stadsfullmäktige 28 mars 1890 beslöto byggandet af ett epidemisjukhus efter ett af dåv. förste stadsläkaren K. Linroth utarbetadt program. 18 sept. 1893 öppnades detta epidemisjukhus, som är beläget i stadens norra del, i närheten af Roslagstull inom Engelbrekts församling, 2,7 km. från Gustaf Adolfs torg, på en genom stora sprängnings- och fyllningsarbeten jämnad bergsplatå, 30 m. ö. h., genom branta bergssluttningar på nästan alla sidor skild från omgifningen. Det var vid öppnandet beräknadt för 175 patienter, men har flera gånger blifvit utvidgadt, hvarjämte sjukhusområdet genom inkorporerande af närgränsande mark betydligt förstorats, så att detsamma numera utgör 94,600 kvm. Anläggningskostnaderna ha uppgått till 1,524,000 kr., hvartill komma 120,000 kr. för åren 1905—06 uppförda träbaracker.

När de nu (maj 1907) under byggnad varande

sjukafdelningarna blifva färdiga, kommer sjukhuset att utgöras af: förvaltningsbyggnad, köksbyggnad, 10 sjukafdelningar, observationsafdelning — alla fyra kategorierna af tegel på sockel af granit — tvätt- och desinfektionsanstalt med tork- och vädringshus, likhus, stall- och vagnshus, desinfektionsreservoar och nattvaktshus, alla af trä i likhet med tre på ett från det öfriga sjukhuset afskildt område belägna större baracker, som äro afsedda att användas vid tillfälliga större epidemier och uppförts närmast med tanke på eventuella kolerapatienter. Förvaltningsbyggnaden innehåller bostäder för biträdande läkare och öfrig personal. I en särskild utbyggnad finnas reningsbad för läkare och sköterskor att genomgås för undvikande af smittspridning, innan förbindelse eger rum med den yttre världen. I köksbyggnaden finnes det för hela sjukhuset gemensamma centralköket, där all mat tillredes och hvarifrån den sedermera uttransporteras till de resp. sjukafdelningarna. På hvar och en af dessa är anordnadt ett mindre kök för matens uppvärmning och fördelning till patienterna, s. k. tekök. I väggen till dessa tekök finnes en skjutbar lucka, genom hvilken matkärlen från centralköket tömmas på sitt innehåll, hvarefter de omedelbart återföras till centralköket för att där rengöras och förvaras. Inga kärl från centralköket komma således i beröring med de sjuke på afdelningarna, och på detta sätt hindras sjukdomssmittas spridning från dessa till kökspersonalen. I periferien kring köksbyggnaden ligga de olika sjukafdelningarna med i allmänhet 30 m. afstånd mellan resp. byggnader.

Observationsafdelningen är förutom med nödiga sköterske-, bad- och förrådsrum samt tekök försedd med 12 från hvarandra isolerade sjukrum. Där vårdas patienter med tvifvelaktig diagnos, till dess att visshet vunnits om de resp. sjukdomarnas art, hvarefter de öfverflyttas till vederbörlig sjukafdelning eller, om åkommans natur ej gör vård på epidemisjukhus nödig, utskrifvas. Af de öfriga sjukafdelningarna äro sju större och tre mindre. Af de större äro ett par byggda i endast en våning, under det att de öfriga ha midtpartiet byggdt i två våningar, den öfre afsedd för enskilda sjukrum. Den under byggnad varande stora sjukafdelningen uppföres till sin helhet i två våningar och blir, i likhet med den senast uppförda afdelningen, genom särskilda anordningar möjlig att dela i flera från hvarandra fullt isolerade delar, hvilka alla kunna fungera såsom självständiga sjukafdelningar. Typen för samtliga de större sjukafdelningarna är i grunddragen densamma: ett midtparti med tekök, s. k. besöksrum och rum för sköterskepersonal, två sidopartier med en större sjuksal (i de äldre afdelningarna 90 kvm., i de senare byggda nära 100 kvm.) och en mindre sjuksal (35,75 kvm.) på hvardera sidan med tillhörande dagrum, klosetter och badrum. Besöksrummen äro genom en ej fullt till taket gående, 2,3 m. hög skiljevägg af glas och järn delade i två delar. Den yttre delen är afsedd för besökande, föräldrar eller anhöriga till de sjuke. De kunna där få se och tala med på sjukhuset intagna patienter, hvilka utflyttas i besöksrummens inre del. Sjuksalarnas och sjukrummens höjd är 4 m. De tre mindre sjukafdelningarna äro närmast afsedda att mottaga sporadiska fall af i Stockholm mera sällan uppträdande smittsamma sjukdomar, men användas också för sjukhusets vanliga ändamål, då så behöfves. De äro samtliga byggda i en våning och innehålla resp. 3, 5 och 7 sjukrum utefter en längsgående korridor med en klosett och ett badrum i hvardera ändan. På andra sidan korridoren ligga tekök, sköterske- och förrådsrum. I midten af korridoren finnes i hvar och en af dessa afdelningar ett till taket gående dörrparti, genom hvilket afdelningen kan tudelas. Alla sjukhusets byggnader äro från hvarandra fullständigt isolerade, och hvarje sjukafdelningsområde är afskildt från det angränsande genom gran- eller ligusterhäckar. Hvarje sjukafdelning bildar ett sjukhus för sig med fullständig personal och utredning. Nödig förbindelse sker medelst telefoner, som finnas i alla sjukafdelningar och ekonomibyggnader och äro förbundna med stadens telefonnät, så att de sjukes anhöriga kunna direkte (på bestämda tider två gånger om dagen) meddela ig med de resp. afdelningarnas sköterskor.

Hvarje sjukafdelning uppvärmes (medelst lågtrycksånga med magasinseldning) och ventileras självständigt för sig. Ventilationen beräknas till 60 kbm. per säng och timme. Belysningen är gas. Alla inre väggar och tak äro oljemålade, möblerna äro enkla, lätta att desinfektera. Golfven äro i sjuksalar, dagrum, korridorer och tekök af cement, s. k. viktoriaplattor, i enskilda sjukrum ligga linoleummattor eller golfbeläggningsämnen af olika slag på cementunderlag. I hvarje sjukafdelning finnas sköljkar och reservoarer af järn eller cement, i hvilka allt orent linne, för undvikande af smittas spridande, grundligt blötes, innan det aflämnas till tvättning. Klosetterna äro vattenklosetter. Deras innehåll genomgår dubbel desinfektion. De ofvannämnda barackerna äro afsedda att rymma 30 patienter hvar. De äro invändigt försedda med beklädnad af s. k. compo-board, oljemålade till väggar och tak samt ha golfven täckta med linoleummattor. De kunna användas äfven vintertid och uppvärmas med kaminer. De innehålla hvar och en två större sjuksalar m. fl. rum.

1897—1906 utgjorde antalet patienter de olika åren resp. 1,852, 3,853, 6,051, 3.970, 3,586, 1,569, 1,920, 2,704, 3,831 och 2,975. Från sjukhusets öppnande till 1 maj 1907 ha på sjukhuset intagits 37,983 patienter. Omkostnaderna för hvarje patient per dag ha 1897—1906 utgjort resp. kr. 2; 1,78; 1,98; 2,24; 2,15; 3,59; 3,24; 2,43; 1,98; 2,58. Medelkostnaden för hvarje under dessa år upptagen säng har utgjort under de olika åren resp. kr. 731,39; 648,40; 722,48; 818,60; 785,54; 1,311,80; 1,182,60; 893,04; 722,70; 945,35. Patienterna betala för enskildt, halfenskildt och allmänt rum resp. 4, 2,50, 0,75 kr., då de tillhöra Stockholm, och resp. 6, 4,50 och 2,25 kr., då de äro från främmande kommun. De, som med intyg från roteman styrka sin medellöshet, vårdas kostnadsfritt. 1897—1906 ha i medeltal årligen 57,12 procent af sjukhusets samtliga patienter vårdats afgiftsfritt. Af smittsamma sjukdomar angripna personer, som skola vårdas på epidemisjukhuset, afhämtas i särskilda för endast sådana sjuka afsedda täckta vagnar, invändigt träbeklädda utan allt slags stoppning för att efter hvarje transport lätt kunna rengöras och desinfekteras.

Sjukvården bestrides af en öfverläkare, som tillika är sjukhusets direktör, en underläkare och en amanuens. Dessutom är vid sjukhuset anställd en i öronsjukdomar speciellt utbildad läkare. Vid tider med ökadt patientantal anställas extra läkare. Sjukhusets styrelse är Stockholms hälsovårdsnämnd. Se en utförlig beskrifning öfver epidemisjukhuset af d:r Thure Hellström, i "Bihang till Stockholms hälsovårdsnämnds årsberättelse 1901" (1902). Th. H—m.

Epidēmisk, som har karaktären af epidemi; som utbreder sig likt en farsot. Se vidare Endemi och Epidemi.

Epidemisk hjärnfeber. Se Hjärnsjukdomar.

Epide'ndrum, *bot.* Se Orchidaceæ.

Epide'rmis (af grek. *epi'*, utanpå, och *de'rma*, hud). 1. *Anat.*, det yttersta cellulära lagret af huden. Se Epitel och Hud.

2. *Bot.* Se Hudväfnad.

Epide'rmisfjäll, *histol.* Se Epitel.

Epidi'dymis (grek. *epi'*, jämte, och lat. *di'dymis*, testikel), bitestikel. Se Testikel. — Epididymītis, inflammation i bitestikeln. Se Gonorré.

Epidiorit, *petrogr.*, en blekgrön dioritvarietet, som enligt Gümbel karakteriseras därigenom, att i densamma hornbländet är trådigt utbildadt och att den, jämte plagioklas, innehåller en kloritisk beståndsdel och något augit. Den förekommer hufvudsakligen i Fichtelgebirge, men har blifvit anträffad äfven i Sverige, t. ex. vid Gökum i Uppland. E. E.

Epidosit, Kvartsepidotsten, *geol.*, en af hufvudsakligen epidot jämte merendels kvarts bestående bergart, egentligen uppkommen genom omvandling af augit- och hornblände förande bergarter, t. ex. diabas, augitporfyr, diorit m. fl. E. E.

Epidōt Hauy (Pistazit), *miner.*, ett mineral, utbildadt såsom praktfullt sköna, monosymmetriska kristaller eller såsom trådiga till täta aggregat i pseudomorfoser efter fältspater, augit, hornblände, biotit, granat o. s. v. Kristallerna äro ofta utdragna efter symmetriaxeln (= på tvärs); genomgångsytorna äro starkt glänsande, färgen pistaciegrön, siskgrön, grågrön, sällan röd (s. k. thulit) eller svartgrön. Den kemiska sammansättningen motsvarar en blandning af $H_2O, 4CaO, 3Al_2O_3, 6SiO_2$ och $H_2O, 4CaO, 3Fe_2O_3, 6SiO_2$. För blåsröret smälter epidoten i kanterna under kokning till en mörkbrun, blomkålsliknande, stundom magnetisk massa. Epidot förekommer såsom kristaller på gångar och klyftor i metamorfoserade granit-, gabbro- och diabasbergarter (Untersulzbachthal, Hasli, Zermatt, Oisans, Achmatovsk, Arendal), i Sverige vid de flesta af våra gruffält (Norberg, Pärsberg, Långban, Gellivare o. s. v.) samt såsom omvandlingsprodukter i de s. k. grönstenarna. De gamles "porfido verde" har sin gröna färg af sekundär epidot. Den i kalkspat inneslutna epidoten vid Achmatovsk kallas stundom för bucklandit. A. Hng.

Epidōtgruppen, *miner.*, i monoklina, efter symmetriaxeln (= på tvärs) utdragna, kristaller utbildade mineral af sammansättningen $HCa_2(AlFeMn)_3Si_3O_{13}$. Hit höra epidot, zoizit, klinozoisit, piemontit, ortit, bucklandit, vesuvian, prehnit, axinit.

Epifanēi'a (lat. *Epiphanīa* l. *Epiphanēa*), fordom namn på staden Hama i Syrien.

Epifānes (grek. *Ἐπιφανής*, "den lysande"), tillnamn för Antiochos IV af Syrien och Ptolemaios V af Egypten.

Epifānes (grek. *Ἐπιφανής*, lat. *Epiphānes*), gnostiker i 2:a årh. och son af Karpokrates, hvars läror han mäktigt bidrog att sprida. I sin bok om *Rättvisan* betonade han motsatsen mellan den gudomliga rättvisan, som bestämt alla naturens gåfvor i lika mån för alla människor, och de mänskliga lagarna, som infört en skillnad mellan "mitt och ditt" samt därigenom främjat själfviskhet, afund och alla onda lidelser. E. yrkar därför den längst gående kommunism, både egendoms- och kvinnogemensamhet. E. dog vid sjutton års ålder och apoteoserades måhända af sin fader som en mellangud vid sidan af Jesus, Pythagoras, Platon m. fl. Den gamla berättelsen, att han efter sin död af invånarna på Kefalonia dyrkades såsom en gud, torde dock möjligen bero på en förväxling med en mångud. Af några forskare har t. o. m. hans existens satts i fråga. Se Lichtenhahn, "Die offenbarung im gnosticismus" (1901). — Epifaniāner, anhängare af E:s lära.

Epifanī. Se Epiphania.

Epify'ller (af grek. *epi'*, på, och *fy'llon*, blad), *bot.*, sådana växter, som lefva på bladen af andra växter, utan att, liksom parasiterna, taga sin näring från värdplantan. De utgöras af alger, lafvar, svampar och mossor. De förekomma hufvudsakligast i de tropiska skogarna, i synnerhet regnskogarna, och lefva där allmänt på blad hos åtskilliga träd och buskar. En hos oss vanlig epifyll är en encellig grönalg, *Pleurococcus vulgaris*, som ofta täcker äldre granbarr med en tjock grön skorpa. Till de epifylla svamparna hör t. ex. sotdaggen, *Fumago* (se d. o.). H. Hn. G. L—m.

Epifȳs (af grek. *epi'fysis*, tillväxt), l. Apofȳs, *anat.*, vissa å sin yta i större eller mindre utsträckning broskklädda delar af ben, hvilka delar utgå ur egna förbeningspunkter — särskilda från det öfriga benets — och hvilka sedan sammanväxa med benet, så att de slutligen utgöra ett därmed sammanhängande helt. Vanligen af större omfång än den öfriga delen af det ben de tillhöra, bilda epifyserna på de cylindriska benen yttersta betäckningen på dessas svällda ledändar. Ofta räknar man äfven angränsande svällda del af det egentliga hufvudstycket af benet till epifysen. Det mellan benets båda ändar (epifyser) belägna stycket (eller "skaftet") kallas diafys. Jfr Benbildning. G. v. D.*

Epifȳter (af grek. *epi'*, på, och *fyto'n*, växt), *bot.*, sådana växter, som gro och utveckla sig på andra växter utan att, såsom parasiterna, hämta sin näring från värdplantan. På grund af växtplatsen är näringsupptagandet hos de fanerogama epifyterna förknippadt med vissa svårigheter, och särskildt äro de utsatta för vattenbrist. Ha de icke förmågan att såsom många mossor och lafvar under längre tid vara alldeles hoptorkade för att vid inträffande nederbörd åter lefva upp, äro de inskränkta till områden, där en utpräglad torrperiod saknas. De tropiska regnskogarna äro ständigt fuktiga, och till deras egendomligheter hör just en rikt utvecklad fanerogam epifytflora. Träden i den tropiska regnskogen äro ofta från basen ända upp i kronan öfversållade med växter, som äro fästa på stammen (se fig.)

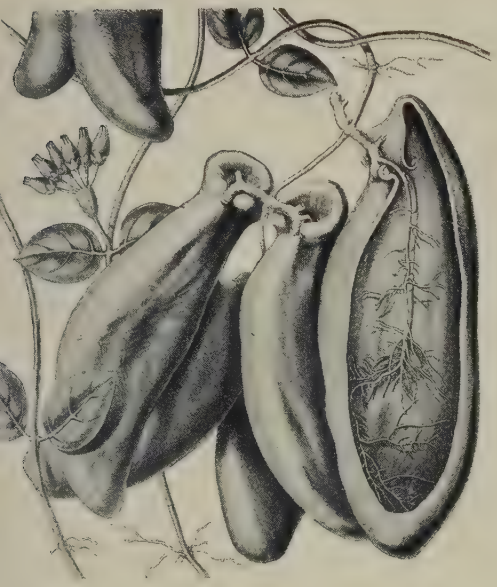

ischidia Rafflesiana (förgrenade rötter synas i det ituskurna krukformade bladet).

Orkidé med luftrötter, fäst på barken af en trädgren.

Nidularium Innocentii, en brasiliansk cisternepifyt (bromeliacé).

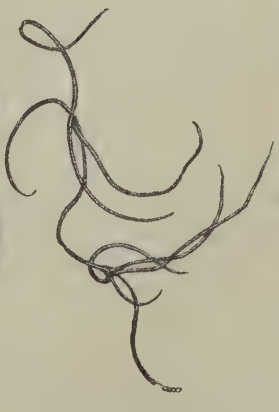

Tillandsia usneoides (stycke af ett skott).

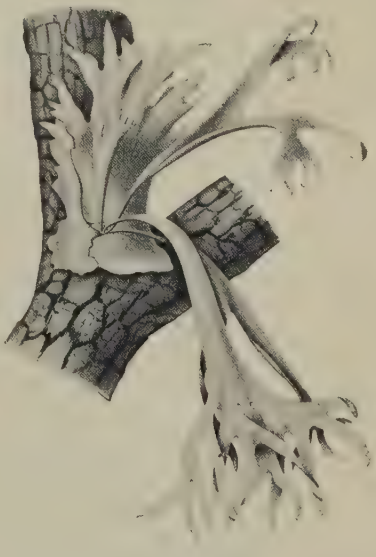

Ormbunke på trädstam, med två slags blad (Platycerium).

och grenarna, utan att hämta sin näring från desamma. Från de tropiska regnskogarna, den högre epifytflorans egentliga bildningshärdar, ha de spridt sig till de varmtempererade delarna af Nord-Amerika, Argentina, Japan och Australien. I de tempererade regnskogarna i Syd-Chile och på Nya Zeeland finnes

Snedvuxen trädstam med epifyter på.

dessutom en inhemsk, fanerogam epifytflora. Utanför dessa områden utgöres epifytfloran af mossor, lafvar och alger, som ha förmågan att fördraga uttorkning under längre tid. De högre epifyterna utgöras i främsta rummet af ormbunkar, orkidéer och i södra Amerika af bromeliacéer (se Bromeliaceæ).

På grund af växtplatsens betingelser äro epifyterna ofta utmärkta af egendomlig byggnad eller andra anordningar, passande för lifvet på trädgrenarna. Fröna äro mycket små, så att de med lätthet fastna i barkens rämnor och springor. De spridas antingen med djur eller med vinden, i hvilket fall de utmärka sig för utomordentlig lätthet, så att de kunna föras omkring af de mycket svaga luftströmmar, som förekomma inne i den tropiska urskogen. Af epifyterna har man urskilt fyra olika typer, protoepifyter, som för sin näring äro hänvisade till barken och den direkta tillförseln från atmosfären, hemiepifyter, som gro och till en början lefva på en annan växt, men slutligen nedsända rötter i marken och taga sin näring från densamma, nästepifyter, som ha särskilda inrättningar för uppsamlande af humus och vatten, samt slutligen cisternepifyter (cisternväxter, se d. o.), hos hvilka rotsystemet är utbildadt som en häftapparat eller helt och hållet saknas, och hos hvilka bladen upptaga all näringen.

Såsom protoepifyter kunna nämnas dels en mängd ormbunkar, som ofta kläda den nedre delen af stammarna i urskogarna, men som vanligen icke utmärkas genom några särskilda egendomligheter i sin byggnad, dels en stor mängd orkidéer, *Peperomia*-arter m. fl. Dessa senare skydda sig mot vattenbrist genom utbildningen af en särskild vattenbehållande väfnad, som utbildas antingen i bladen eller i stammen och under torrtid småningom afgifver sitt vattenförråd till de öfriga delarna af plantan. Mången gång är vattenväfnaden så kraftigt utvecklad, att stammen är knöllikt uppsvälld, såsom hos orkidéer, många gesneracéer, unga fikusplantor m. fl. Särskildt egendomliga vattenbehållare har släktet *Dischidia* (se d. o.). Där äro vissa blad utbildade såsom krukformiga vattenbehållare, hvilka uppsamla regnvatten, och i dessa nedväxa rötterna (se planschen). Hos de flesta epifytiska orkidéer (se planschen) och några aracéer äro dessutom rötterna mycket egendomligt utbildade, i det att de lefva i luften och äro öfverdragna af en starkt vattenabsorberande väfnad, *velamen*, som liksom ett läskpapper i torrt tillstånd hastigt uppsuger den minsta vattendroppe och sedan afger densamma till det inre af roten. Ofta äro dessa rötter klorofyllförande, och i ett fall, nämligen hos den javanska *Tæniophyllum Zollingeri*, äro de växtens enda assimilationsorgan. Till hemiepifyterna höra många ståtliga, stundom trädartade former. Den ståtligaste af dem alla är det indiska banianträdet (*Ficus bengalensis*), som gror och till att börja med lefver som epifyt, men som snart nedsänder kraftiga sänkrötter i marken. När värdträdet dör, hvilar det på dessa rötter, och som det oupphörligt från sina grenar, allteftersom dessa tillväxa, utvecklar nya rötter, kan slutligen en enda individ bilda en stor pelarsal, där pelarna utgöras af sänkrötterna och där taket bildas af grenverket. Såsom ett mycket märkligt exempel på en nästepifyt kan anföras ormbunken *Platycerium grande*, hos hvilken finnas tvenne slags blad, dels breda, korta, oskaftade, som äro tryckta intill stammen och med den bilda en nisch, i hvilken humus lätt samlar sig, dels gröna, assimilerande, gaffelformigt förgrenade blad, som hänga slappt nedåt (se planschen). Cisternepifyterna representeras hufvudsakligen af bromeliacéer, hvarest de i rosett anordnade bladen med sin nedre del bilda en vattentät cistern (se planschen). Bladen äro dessutom vid basen försedda med egendomliga hår, egnade att suga upp i cisternen befintligt vatten med däri löst näring. Rötterna hos dessa växter spela ingen roll för näringsupptagandet, utan tjäna endast som häftorgan. En särdeles egendomlig epifyt är bromeliacéen *Tillandsia usneoides*, som är mycket utbredd i tropiska och subtropiska Amerika. Den består af långa, trådsmala skott med gräsliknande blad (se planschen). Endast i första ungdomen har den rötter. Den är fäst vid trädgrenarna endast därigenom, att skotten vrida sig om desamma. Näringen tages uteslutande ur regnvattnet, som uppsupes genom de otaliga små hår, som kläda hela växten. — Hos oss utgöras epifyterna endast af lafvar, mossor och alger. På gamla trädstammar, där någon jord samlats mellan några grenar, träffas ofta en eller annan högre växt, som tillfälligt förts dit med vinden eller fåglarna. Några särskilda tillpassningar för ett epifytiskt lefnadssätt finnas emellertid ej hos dessa, och det är endast rent tillfälligt, som de kommit att få sitt fäste på ett träd. — Litt.: A. F. W. Schimper, ”Die epiphytische vegetation Amerikas” (1888), V. B. Wittrock, ”Om den högre epifytvegetationen i Sverige” (1895), G. Haberlandt, ”Eine botanische tropenreise” (1893), och Göbel, ”Pflanzenbiologische schilderungen”, bd II (1893). H. Hn.

Epifytoïda (af Epifyt, se d. o., och grek. *eï'dos*, utseende), *bot.*, kallas sådana halfparasiter, som äro fästa uteslutande på andra växter, t. ex. *Viscum*. H. Hn.

Epiga'strium, *anat.*, den öfre, i vinkeln mellan refbenen belägna delen af buken, "mag-", "bröst-" l. "hjärt-gropen". Se Buk, sp. 541 och fig. 3.

Epigēisk (af grek. *epi'*, på, och *gē*, jord), *bot.*, groning sägas sådana växter ha, hos hvilka hjärtbladen befrias från fröskalet och föras upp öfver jordytan. Jfr Groning. H. Hn.

Epigenēs l. Epige'nesis (af grek. *epi'*, ånyo, och *ge'nesis*, alstring), *biol.*, den af K. F. Wolff (d. 1794) utbildade teorien, enligt hvilken den embryonala utvecklingen ej beror på preformation (se d. o.), utan är en nybildning (epigenes). L—e.

Epigenētisk (jfr Epigenes), *geol.*, bildad efteråt, i andra hand, ej ursprunglig. En malm t. ex. säges vara epigenetisk, om den är bunden vid en förutvarande sprickbildning. E. E.

Epiglo'ttis, *anat.*, "struplocket". Se Struphufvud.

Epigōner (grek. *epi'gonoi*, eg. "senare födde", af *epi'*, efter, och *go'nos*, födelse) benämnas i den grekiska sagan sönerna af de sju furstar, hvilka under ledning af Adrastos och Polyneikes drogo i härnad mot det beotiska Tebe, hvarvid alla, med undantag af Adrastos, omkommo. Tio år senare företogo deras söner, för att hämnas sina fäders nederlag, ett nytt fälttåg, hvilket slutade med stadens förstörande. Dessa epigoner voro: Alkmaion, son af Amfiaraos, Aigialeus, son af Adrastos, Diomedes, son af Tydeus, Promachos, son af Parthenopaios, Sthenelos, son af Kaponeus, Thersandros, son af Polyneikes, och Euryalos, son af Mekisteus. Epigonernas krigståg gjordes redan tidigt till föremål för grekernas episka diktning och behandlades sedermera äfven af den tragiska skaldekonsten. Deras bildstoder voro uppställda i det delfiska templet. — Inom vetenskap, konst och litteratur nyttjas namnet epigoner om dem, hvilka, i saknad af mera framstående originalitet, fullfölja den riktning, som angifvits af stora föregångare. A. M. A.

Epigräf (af grek. *epigrafē*, inskrift), inskrift, påskrift; tänkespråk. — Epigrafik, inskriftkännedom, den gren af fornkunskapen, som sysselsätter sig med tolkningen af de inskrifter, hvilka äro i behåll från forntidens särskilda folk, samt med deras bearbetande för fornforskningens ändamål. Se Inskrifter. Jfr Epigram. — Epigräfiker, inskriftforskare. — Epigrāfisk, som har afseende på inskrift, som hör till epigrafiken. *Num.*, den sidan af ett mynt, som har både bild och inskrift, vanligen aversen; finnes endast inskrift, kallas den monepigrafisk, endast bild anepigrafisk. A. M. A.

Epigra'm (grek. *epi'gramma*, påskrift, inskrift), hos forntidens greker ursprungligen en inskrift af det slag, som brukade anbringas på gudabilder, byggnader, minnesmärken m. m. för att upplysa om dessas betydelse och upphof eller om de händelser, hvilkas minne de voro afsedda att bevara. Då epigrammen ofta voro affattade på vers (vanligen ett eller några få distika), utvecklade sig snart epigrammet till en egen diktart, hvars väsentligaste egenskap är den strängaste begränsning såväl till innehåll som form, i det att åt en enda tanke gifves ett i möjligaste mån sammanträngdt och tillspetsadt, men på samma gång fulländadt och poetiskt afrundadt uttryck. Innehållet och riktningen af denna tanke växla för öfrigt i oändlighet, och man kan från denna synpunkt skilja mellan flera olika arter af epigram, t. ex. gnomiska, satiriska, lyriska o. s. v. Mästare i detta slags miniatyrdiktning och den egentlige grundläggaren af densamma var Simonides från Keos (omkr. 500 f. Kr.). Epigram författades sedermera i stor mängd, framför allt under den alexandrinska litteraturperioden, och samlades längre fram af bysantinska lärde till s. k. antologier, af hvilka några kommit till vår tid. Bland romerska epigrammatister intager Martialis främsta rummet genom sina många kvicka och bitande, men ofta tillika oanständiga epigram. Catullus författade likaledes åtskilliga små dikter i epigrammatisk stil. Äfven de s. k. priapēiska kvädena kunna räknas till denna klass. A. M. A.

Det moderna epigrammet är vanligen satiriskt, och man kräfver af detsamma, att det skall samla och tillspetsa innehållet i slutraden till en formell poäng, den s. k. udden. — De lärde humanisterna på 1500- och 1600-talen idkade flitigt epigramdiktning; bland dåtidens mera kända epigrammatister kunna nämnas Bembo, Scaliger, Buchanan, More och Stroza. I England följdes Martialis' exempel af John Owen, och bland 1600-talets epigramdiktare bör vidare nämnas lyrikern Herrick. Senare skrefvos dylika dikter af Cowley, Dryden, Swift, Addison, Goldsmith, Young och framför allt Pope, den förnämste engelske epigramskalden, samt Landor. I Frankrike har diktarten blomstrat mycket rikt, särskildt i polemiskt syfte; Mellin de Saint-Gellais, Marot, Boileau, Racine, M. J. Chénier, J. B. Rousseau, Piron, Voltaire, Marmontel och Lebrun äro de största namnen. Det italienska epigrammet öfvergick rätt snart i sonett och madrigal. I Tyskland ha epigrammen merendels haft en didaktisk tendens och utgjort *sinngedichte*. Äldst äro de s. k. priamlerna (se Priamel), en mera folklig art. Det konstmässiga epigrammet fick fart på 1600-talet med Logau, Opitz, Weckherlin, Gryphius m. fl.; under 1700-talet följde Wernicke och Kästner, Hagedorn, Klopstock, Lessing, den förnämste, Herder, Bürger, A. W. Schlegel och under 1800-talet Uhland, Rückert, Grillparzer, Platen, Hebbel, Geibel, Vischer, Fulda m. fl. Schiller och Goethe äro de moderne mästarna genom sina xenier (se d. o.) af litterärt polemiskt innehåll och ett stort antal "sinngedichte"; af Goethe äro särskildt att framhålla "Venetianische epigramme" och stora partier af den frejdade "Weströstlicher divan".

I Sverige upptogs epigramdiktningen af 1600-talets skalder efter tyskt föredöme. Logau och hans skola stodo modell för Carl Arosells "Ett hundrade öfwerskrifter", Olof Wexionius' "Poetiske bi- och öfverskrifter", Carl Gripenhielm m. fl. Religiösa epigram skref Frese; Israel Holmström vardt ryktbar för sitt epigram öfver Karl XII:s "Pompe". Under senare frihetstiden och Gustaf III:s tid nådde den svenska epigramdiktningen sin blomstring; Dalin, Kellgren, Oxenstierna, Leopold och fru Lenngren förtjäna framhållas, liksom något senare Franzén, Tegnér och Erik Sjöberg. Med Atterboms

xenier omplanterades det litterärt polemiska epigrammet efter tysk förebild hos oss. I Sverige liksom annorstädes ha distikon och rimmade jamber varit de vanligaste versformerna i epigramdiktningen.

Epigramsamlingar äro utgifna af Savage (1859), Benedix (1861), Booth (2:a uppl. 1865), Dodd (1870; 2:a uppl. 1875), Kaibel (1878), Adams (1890) och Preyer (1897). Jfr Lessing, ''Zerstreute anmerkungen über das epigramm'', Herder, ''Ueber das griechische epigramm'', R. M. Werner, ''Lyrik und lyriker'' (1890), Reitzenstein, ''Epigramm und skolion'' (1893), och Levy, ''Martial und die deutsche epigrammatik des 17. jahrh.'' (1903). R—n B.

Epigrammätiker l. Epigrammati'st, författare af epigram. — Epigrammätisk, som har epigrammets karaktär och egenskaper; kort, lyndig, bitande.

Epigra'mmata figurāta, lat., bildverser (se d. o.).

Epigȳn (af grek. *epi'*, på, och *gynē*, pistill), *bot.*, säges blomkronan (och öfriga blomdelar) vara, då fruktämnet är undersittande. G. A.*

Epihi'ppus, *zool.* Se Hästdjuren.

Epik (se Epos), episk diktkonst. — Epiker, författare af episka dikter (hjältedikter, berättande skaldestycken).

Epikarīn, *farm. kem.*, naftolkresotinsyra, ett gulaktigt skärt pulver, lösligt i alkohol och eter, användt vid behandling af vissa hudsjukdomar, såsom skabb, seborré (se d. o.) å hufvudsvålen med håraffall, m. m. C. G. S.

Epika'ste, *grek. myt.* Se Iokaste.

Epikēdēion (af grek. *kēdos*, sorg), lat. *epicēdium*, ett slags sorge- och klagosång, som afsjöngs, medan liket ännu fanns kvar i sorgehuset.

Epiker. Se Epik.

Epikotȳl (af grek. *epi'*, på, och *koty'le*, hjärtblad), *bot.*, den ofvanför hjärtbladen befintliga stamdelen hos groddplantor. Jfr Groning. H. Hn.

Epikrīs (grek. *epi'krisis*), vetenskapligt utlåtande om ett sjukdomsfall med afseende på dess uppkomst, utveckling, förlopp och behandling.

Epiktētos (grek. *'Επίκτητος*), stoisk filosof i 1:a årh. e. Kr., frigifven slaf från Frygien, lefde och verkade hufvudsakligen i Rom. Hans föredrag och samtal ha upptecknats af hans lärjunge Arrianos och föreligga i fyra böcker under titeln *Diatribai* (''underhållningar'') samt i kortare utdrag under titeln *Encheiridion* (''liten handbok''); därjämte i 180 kortare *fragment* (de två sistnämnda i tysk öfv. i ''Reclams universalbibl.''). Hos E. träda stoicismens mera teoretiska läror helt och hållet tillbaka för de etiska och religiösa. Han är moralpredikant och framställer sina förmaningar i enkel, folklig form, utan retorisk utsmyckning, men med slående liknelser. Hans gudsbegrepp närmar sig det kristna och likaså hans fasta förlitande på Guds försyn eller ödet. Alla människor äro bröder, och saktmod och barmhärtighet predikar han liksom kristendomens förkunnare. Dock står han sannolikt ej i något direkt historiskt sammanhang med denna religion. Såsom äkta stoiker litar han på människans kraft att komma till sanningen och dygden, och ett hufvudbegrepp i hans moral är skillnaden mellan ''det, som beror på oss'', och ''det, som ej beror på oss''. Schweighäuser utgaf 1799—1800 E:s verk (''Epicteteæ philosophiæ monumenta'', 5 bd), Schenkl 1894 (liten uppl. 1898). Jfr Colardeau, ''Étude sur Epictète'' (1903). S—e.

Epikurė, anhängare af Epikuros' lära; i senare, öfverflyttad bem. i allmänhet en människa, som åsidosätter lifvets högre uppgifter för ett förfinadt njutningslif. — Epikurei'sm, den lära eller lifsuppfattning, som omfattas af en epikuré (i samma dubbla betydelse).

Epikūros (grek. *'Επίκουρος*, lat. *Epicūrus*), en af Greklands ryktbaraste filosofer, f. 341 f. Kr. på ön Samos. Han fick sin filosofiska bildning i Aten, först inom Demokritos' skola. 306 grundade han sin egen skola i sin trädgård — däraf namnet ''trädgårdsfilosoferna'' — och ledde denna ända till sin död, 270 f. Kr. Han var en mångskrifvande författare, ja, skall ha utgifvit 300 band, af hvilka dock nu endast mindre stycken finnas kvar (utg. af Usener under titeln ''Epicurea'', 1887). Mest bekanta bland dessa äro E:s ''Hufvudsatser'' (*Ky'riai do'xai*), korta tänkespråk, som af hans lärjungar lärdes utantill. — E:s kunskapsteori är okritiskt naturalistisk. Hans naturlära är en förgrofvad atomteori, hans etik en förfinad njutningslära. Det högsta ändamålet är ''lyckligt lif''. Därför räcker icke cyrenaikernas ögonblickliga njutning ''i rörelse'', utan fordras en perdurerande njutning ''i hvila'', hvarför sinnets orubbliga lugn (*ataraxia*) är det sedliga lifvets fulländning. Ej hvarje njutning är att eftersträfva och ej heller hvarje smärta att undfly; urvalet kräfver därför en utvecklad förnuftig insikt (*fro'nesis*). Och särskildt äro köttets njutningar sämre än de andliga. Därför uppställer äfven han ett den vises ideal, som i utmålningarna närmar sig det stoiska, ehuru den inre kärnan saknas, särskildt pliktmedvetandet och underordnandet under en religiöst fattad högre makt. Den epikureiska moralen är i grunden individualistisk, för stat och samhälle har den intet intresse. ''Lef i det förborgade'' var en epikureisk lefnadsregel. Detta utesluter dock icke, att vänskapen hålles i ära och att mildhet mot slafvarna predikas, liksom välvilja mot alla människor. Själf lefde E. ett moraliskt oförvitligt lif, prisad af sina anhängare för sin milda, älskvärda karaktär, hvilken af samtida motståndare, liksom sedan af kristna skriftställare, blifvit orättvist svärtad. — Gassendi, ''De vita, moribus et doctrina Epicuri'' (1646) och ''Syntagma philosophiæ Epicuri'' (1649), Wallace, ''Epicureanism'' (1880), Kreibig, ''E., seine persönlichkeit und seine lehre'' (1886), och Gödeckemeyer, ''E:s verhältnis zu Demokrit'' (1897). S—e.

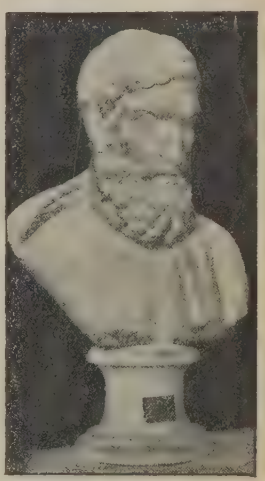

Epikuros, efter en antik byst i Kapitolinska museet i Rom.

Epilatiōn, detsamma som depilation (se d. o.).

Epilatōria. Se Depilatoria.

Epilepsi (grek. *epilepsi'a*, anfall), *med.*, fallandesot (se d. o.). — Epile'ptiker, en, som har anlag för eller lider af fallandesot. — Epile'ptisk, som har afseende på fallandesot, t. ex. epileptiskt anfall, anfall af fallandesot.

Epile'ptiker. Se Epilepsi.

Epilēring. Se Depilatoria.

Epilo'bium Dill., Duntraf, *bot.*, växtsläkte, tillhörande fam. *Oenotheraceæ*, mest utmärkt genom de långa, smala, fyrkantiga, skidlika fröhusen, hvilka innehålla en mängd, med ymnigt fjun för-

Epilobium angustifolium. *a* fröhus; *b* fröhus under frö-spridning.

sedda frön. Detta släkte räknar i Sverige 15 arter och är väl representeradt i alla delar af landet; ännu högt uppe på fjällen äro flera arter ej sällsynta. Bladen af *E. angustifolium* (*Chamænerium angustifolium*; se fig.), kropp, mjölke, användas i Ryssland som tesurrogat. Denna art uppges ofta lämna ett utmärkt foder för mjölkboskapen, men ätes ej gärna af kreatur, som äro vana vid godt foder. S. A. (G. L—m.) H. J. Dft.

Epilōg (grek. *epi'logos*), eftertal, slutord efter ett tal, ett föredrag o. d., en tillagd akt eller scen efter slutakten i ett skådespel. De gamle tragiske författarna använde epilogen för att till åskådarnas eftertanke framställa allmänna betraktelser öfver styckets innehåll. Shakspere nyttjade stundom en epilog för att angifva de synpunkter, från hvilka han önskade att stycket skulle betraktas, någon gång äfven för att förebygga misstydningar. Jfr Prolog.

Epime'dium L., *bot.*, växtsläkte af fam. *Berberidaceæ*, innefattande 11 arter, som förekomma i södra Europa och Asiens bergstrakter. De äro låga, fleråriga örter med vackert bladverk och egendomliga, tidiga blommor, hvarför de ofta odlas i trädgårdarna på skuggiga ställen. G. L—m.

Epimenides (grek. *'Επιμενίδης*, lat. *Epimenĭdes*), en af forntidens visa siare och präster, bördig från staden Faistos på Kreta, lefde omkr. 600 f. Kr. Sagorna om honom gå vidt i sär. Han skildras såsom en gudarnas älskling, med en lifslängd af flera mansåldrar och underbara lefnadsöden; bl. a. skall han en gång såsom yngling ha inslumrat i den "Dikteiska grottan" och där sofvit i 57 år; till denna sägen anknyter sig Goethes dramatiska verk "Des E. erwachen". E. var i främsta rummet en representant för religionens försonande och renande verkan, men han egde tillika kännedom om naturens och växternas hemliga krafter och var på grund däraf verksam såsom läkare. Äfven sångens heliga gåfva var honom gifven. Hans rykte för fromhet och gudaingifven visdom var vida spridt, och 596 (enligt Diogenes Laertius) kallades han, på Solons inrådan, till Aten för att befria staden från den straffdom, som hvilade däröfver med anledning af den Kyloniska blodskulden. E. företog en genomgripande reform af hela religionsväsendet, renade staden från dess syndaskuld och helgade den åt Apollon. Han återvände hem utan att ha velat mottaga någon annan belöning än en kvist af gudinnan Athenas heliga olivträd. E. dog vid hög ålder, på Kreta eller i Sparta, där man äfven visade hans graf. Se Schultess, "De Epimenide" (1877). A. M. A.

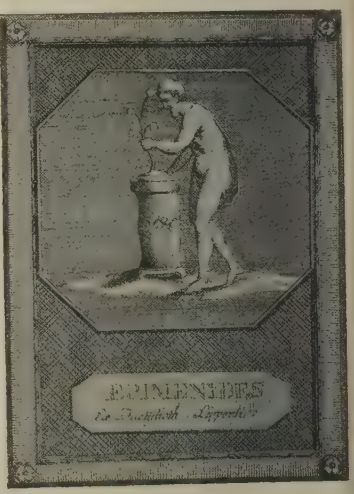

Bildlig framställning af Epimenides, från en antik gem.

Epimētheus (grek. *'Επιμηθεύς*, eg. den efteråt eller för sent sig betänkande), *grek. myt.*, en bland titanerna, broder till Atlas och Prometheus. Af den sistnämnde är E. en förvrängd negativbild. Då nämligen Prometheus utmärker sig genom sedlig höghet och klok beräkning, representerar E. de alldeles motsatta egenskaperna, sinnlighet, lättsinne och dumdristighet. Han visade prof på dessa, i synnerhet då han mottog den af Zeus i fördärflig afsikt utskickade Pandora (se d. o.). A. M. A.

Épina'c, stad i franska dep. Saône-et-Loire, vid Drée. 1,539 inv. (1901). Stenkolsgrufvor. Glasbruk.

Épina'l (under medeltiden *Spinal*), hufvudstad i franska dep. Vosges, på ömse sidor om Moselle. 19,144 inv. (1901; som kommun 28,080). Museum, lärarinneseminarium, bibliotek om 38.000

d, 233 handskrifter och 118 inkunabler. Be-ydlig industri, särskildt i bomull; vin- och spann-nålshandel. E. har efter kriget 1870—71 blif-it en viktig järnvägsknut och omskapats till n af Frankrikes viktigaste och starkaste fäst-ingar. Å båda flodstränderna ha sålunda an-agts flera verk närmare staden och utomkring dessa n vidare fortgördel med 14,5—9,5 km. diameter ch 44 km. omkrets; 1895 förstärktes gördeln tterligare med 16 redutter och är numera af-edd att skydda ej blott den inom densamma arande terrängen, utan äfven Vologne- och öfre Moselle-dalarna såsom lägerplats för större trupp-massor. (J. F. N.) L. W:son M.

Epinasti (af grek. *epi'*, ofvanpå, och *nasto's*, stop-ad, fylld), *bot.*, betecknar det förhållandet hos många horisontellt eller snedt växande trädgrenar, att tjocklekstillväxten försiggår starkare på öfver- än på undersidan. Märgen kommer därigenom att ligga excentriskt och närmare undersidan. Motsatsen kallas hyponasti (af grek. *hypo'*, under). Epi-nastiska grenar ha ofta löfträden (lind, ask, hassel), hyponastiska däremot koniferer (tall och gran, buxbom m. fl.). Af några växtfysiologer, såsom Wiesner, användas för ofvannämnda företeelse termerna epitrofi och hypotrofi, under det att de med epinasti och hyponasti beteckna den förökade tillväxt af öfver- resp. undersidan, hvari-genom vissa växtrörelser utföras, t. ex. blad- eller blomdelarnas utvecklande ur en knopp. H. Hn.

Épinay [epinä], Louise Florence Pétro-ille Tardieu d'Esclavelles d', fransk skriftställarinna, f. 1726 i Valenciennes, d. 1783, gift med sin kusin, generalförpaktaren La Live de Bellegarde, markis d'Épinay. Efter skils-mässan från honom (1749) hade hon många förbindelser (hennes förste älskare var Francueil) och började umgås i Paris' litterära kretsar; hennes salong var snart en samlings-plats för tidens förnämste skriftställare. För Rousseau, hvilken fängslats af hennes behag och snille, uppbyggde hon i Montmorency-dalen en paviljong, det sedermera så berömda ''Eremitaget'', där filosofen bodde 1756—57. När fru d'É. sedan skänkte sin ynnest åt baron Grimm, bröt Rousseau med henne och talade sedan illa om henne i sina ''Confessions''. Hon skref åtskilliga arbeten, som nu äro bortglömda: *Mes moments heureux* (1758), *Lettres à mon fils* (1759), tryckta i små uppl., bestämda för hennes vänner, *Les conversations d'Émilie* (1774, flera uppl.), ett pedagogiskt arbete. Intressanta äro däremot hennes *Mémoires*, ur-sprungligen skrifna i romanform (1818 utg. af Brunet), hvilka gifva en synnerligen liflig skildring af de högre klassernas lif under 1700-talet. Hennes *Œuvres* äro utgifna af Challemel-Lacour i 2 bd 1869. Litt.: Perey och Maugras, ''La jeunesse de m:me d'É.'' (1882) och ''Dernières années de m:me d'É.'' (1883), J. J. Rousseau, ''Confessions'', Grimm, ''Correspondance'', Sainte-Beuve, ''Causeries du lundi'' (band II). J. M.

Épinay [epinä], Prosper d', grefve, engelsk bildhuggare, f. 1836 på Mauritius, studerade i Paris och i Rom, från 1880 bosatt i Paris. Af hans arbeten nämnas *Hannibal i strid med en örn*, *Gyllene bältet*, *David* och *Evoë*, alla fyra i marmor; *Leontina Bella*, relief, *Spartanskt barn* (1880), *Marie*, efter Mussets ''Rolla'' (1884), *Bacchus' triumf*, bronsvas (1888), samt många byster, särskildt af *Prinsen af Wales* och *Prinsessan af Wales* i 1500-talets kostym.

Epinefrin (af grek. *epi'*, bi-, och *nefro's*, njure, binjure), *fysiol. kem.*, ämne, framställdt ur binjurar; synes vara identiskt med *adrenalin* (se d. o. och Binjure 2). C. G. S.

Epine'phele, *zool.* Se Slättergräsfjäril.

Epinglé (af fr. *épingle*, knappnål), ett ripsartadt, enfärgadt tyg med nålfina, men skarpt markerade, upphöjda tvärränder. Det väfves af silkes- eller fin kamullsvarp med inslag af kamgarn och användes till damklänningar. G. A. W.

Epinikion, pl. Epinīkia (af grek. *epi'*, vid, och *nīke*, seger), hos de gamle grekerna dels de glädjefester, hvilka firades med anledning af segrar vid de stora täflingsspelen, dels de vid dessa fester utförda korsångerna. Dessa höllos i högstämd lyrisk ton och förhärligade ej blott segraren och hans bragd, utan ofta äfven hans ätt och hela hans nation. Epinikierna innehöllo därjämte ofta etiska, historiska och mytologiska betraktelser af mångfaldiga slag. Berömda äro framför andra Pindaros' ännu bibehållna epinikier (se Pindaros). Äfven af Bakchylides ega vi sådana sånger. A. M. A.

Epiöne (grek. *'Ηπιόνη*, den smärtstillande), *grek. myt.*, gemål åt Asklepios (se d. o.).

Epipa'ctis Rich., Knipprot, *bot.*, växtsläkte af fam. *Orchidaceæ*, skildt från *Cephalanthera* genom utåt vänd kalkläpp och skaftade blommor. I Sverige förekomma 3 arter, af hvilka *E. palustris* (se fig.) är allmännast; den har vackra, inuti ljusröda blommor, samlade i ensidig klase, och växer på fuktiga ängar i de södra och mellersta landskapen. *E. Helleborine*, som har inuti brunaktiga blommor och växer på skogsbackar och i lundar, är högväxt och bredbladig. *E. rubiginosa* har vaniljluktande brungridelina blommor och växer på kalkgrund. G. L—m.

Epipactis palustris.

Epipetāl (af *epi'*, mot, och *pe'talon*, kronblad), *bot.*, säges om ståndare, som sitter midt framför ett kronblad.

Epiphanēa, stad. Se Epifaneia.

Epiphănes. Se Epifanes.

Epiphanīa (grek. *epifa'neia*, synligblifvande uppenbarelse), fest till firande af Jesu härlighets uppenbarelse i hans dop, är uppvisbar först hos de basilidianske gnostikerna omkr. 150. Snart kom dopfesten i bruk äfven inom Orientens kristna kyrka (ej Västerlandets) och firades 6 jan. Åtminstone i Syrien och Palestina utsträcktes festens betydelse till att omfatta äfven Jesu födelse, som troddes ha infallit på samma årsdag som dopet. Under 300-talet utvidgades epiphaniafirandet med flera andra festdagar i anslutning till evangeliernas berättelse om Jesu barndom; centrum i festcykeln var 6 jan. (Jesu födelse- och dopdag). — Vid samma tid hade emellertid i Rom uppkommit seden att fira Jesu födelse redan 25 dec., hvaremot där ingen epiphaniafest fanns. De bägge traditionerna kommo i strid; vid 4:e årh:s slut bilades den genom en kompromiss på så vis, att Roms tradition om Jesu födelse 25 dec. öfverallt antogs, hvaremot Rom accepterade den österländska festcykeln öfver Jesu barndom, äfven epiphaniafesten 6 jan. Då från denna borttagits Jesu födelse (och dop), beröfvades den emellertid sitt egentliga innehåll, och centrum i festkretsen blef juldagen. Epiphania inordnades i stället i Jesu barndomshistoria som dagen för de 3 vise männens besök, ''tre konungars fest''. Som sådan uppfattades den sedan äfven som den begynnande hednamissionens dag. Se vidare Trettondedag jul. Hj. H—t.

Epiphanīa, stad. Se Epifaneia.

Epiphanīus. 1. E. den helige, österländsk kyrkofader, föddes omkr. 315 i Palestina, uppfostrades i Egypten, grundlade i sin fädernebygd ett kloster, blef 367 biskop i Constantia (Salamis) på Cypern och dog 403. Nitisk försvarare af ortodoxien, spårade han kätteri öfverallt, där en friare uppfattning af kyrkans läror gjorde sig gällande. Under en resa till Palestina, 392, angrep han på det våldsammaste Origenes' lärjungar och uppfordrade biskopen i Jerusalem att fördöma dennes skrifter. Samma uppfordran ställde han på en synod på Cypern till öns biskopar. Icke ens patriarken i Konstantinopel, den ädle Chrysostomos, gick fri för hans af ett blindt renlärighetsnit ledda förföljelselystnad. — E. egde stor språkkunskap. Han kunde hebreiska, syriska, egyptiska, grekiska och latin. Hans förnämsta arbete är *Panarion* (''apotekslåda''), en redogörelse för och vederläggning af åttio särskilda arter af kätteri. Hans skrifter röja ett varmt religiöst nit, men tillika ofördragsamhet och frånvaro af all kritik. De orimligaste legender från den äldsta kristna kyrkans tid antager han på god tro såsom historiska fakta. Dock äro hans skrifter af stor vikt för den äldsta kristna kyrkans historia genom den i dem förekommande mängden af citat ur arbeten, som gått förlorade. — 2. E., katolsk prelat, föddes i Pavia 439, blef 466 biskop i sin fädernestad och dog omkr. 496. Han hade stort inflytande på de uti Italien infallande germanerna och brukades af bl. a. Teoderik den store i viktiga diplomatiska och andra uppdrag. — 3. E. scholasticus, romersk rättslärd, lefde i 6:e århundradet. Jämte sin vän Cassiodorus kompilerade han ur kyrkohistorikerna Sokrates', Sozomenos' och Theodoretos' skrifter *Historia ecclesiæ tripartita*, medeltidens kyrkohistoriska handbok.

Epiphy'llum Haw., *bot.*, växtsläkte af fam. *Cactaceæ*, utmärkt af platta, bladliknande stamleder, från hvilkas spetsar de praktfulla zygomorfa blommorna utväxa. Släktet innehåller endast 1 art, *E. truncatum* (se planschen till art. Cactaceæ, 2), en i trakten af Rio de Janeiro inhemsk epifyt. Det är en allmänt bekant krukväxt, hvaraf talrika former med röda, violetta eller hvita blommor, som komma fram om vintern, odlas. Jfr Phyllocactus. G. L—m.

Epipo'gum aphy'llum Sw., Skogsfru, *bot.*, en till fam. *Orchidaceæ* hörande bladlös, hvitgul, rotlös saprofyt, växande på fuktig, mossig mark i skog på spridda ställen från Skåne till Lappland. Växten framkommer ej alla år. De fåtaliga stora blommorna äro gulhvita och vaniljdoftande. G. L—m.

Epipoliseradt ljus, *fys.*, en af Herschel (1738—1822) använd, mindre vanlig benämning för fluorescensljus. Herschel iakttog den fluorescens hos svafvelsyrad kinin, hvilken visar sig såsom en egendomlig blå färg hos ett tunt lager under ytan, då denna träffas af ljuset. Detta lager absorberar de strålar, som uppväcka fluorescens hos ämnet i fråga, hvarför det genomgångna ljuset förlorat denna förmåga. Herschel ville med det valda namnet beteckna, att företeelsen beror på en egendomlighet hos den fluorescerande vätskans yta (se Luminiscens). L. A. F.*

Epirōter (grek. *epeirōtāi*), invånare i Epirus (se d. o.).

Epirus (grek. *Ἤπειρος*, eg. fastland, i motsats till de utanför liggande Joniska öarna), nordvästligaste landskapet i det gamla Grekland. E. gränsade i s. till Ambrakiska viken, Akarnanien och Etolien, i ö. till Macedonien och Tessalien, i n. till Illyrien och i v. till Joniska hafvet. E. är bergigt: i ö. reser sig Pindos, som bildar gräns mot Tessalien, i v. de mer än 2,000 m. höga Kerauniska bergen, som stupa brant i hafvet. Bergen i landets inre äro mindre höga; de afbrytas af en mängd floddalar, och midt i landet ligger den grunda sjön Pambotis (nu Janinasjön). De betydligaste strömmarna, uppräknade i riktning från s. ö. till n. v., hette fordom Inachos, i sitt nedre lopp Acheloos (nu Aspropotamo), Arachtos (nu Arta), Acheron (nu Glykys), Thyamis (nu Kalamas), Aoos (nu Vojutsa) och Haliakmon

Mynt från Epirus, med Zeus' och Heras hufvud på åtsidan.

(nu Vistritza). Invånarna i det inre och i n. voro af illyrisk stam, men i s. och längs kusten hade greker bosatt sig. Hufvudstammarna voro chaonerna, tesproterna och molosserna, hvilka sistnämnda hade en berömd helgedom i Dodona. Ännu på Herodotos' tid (5:e årh. f. Kr.) betraktades E:s invånare, epiroterna, såsom barbarer, och först hundra

ar senare fingo de tillträde till de olympiska spelen — ett tecken på att de erkändes som greker. — En saga berättar, att Pyrrhos, Akilles' son, varit molossernas konung; sagan är sannolikt tillkommen för att tillförsäkra det molossiska konungahuset ett grekiskt ursprung. Omkr. 470 f. Kr. regerade i E. konung Admetos, hvilken gästvänligt upptog den landsförviste Themistokles. I 4:e årh. f. Kr. införde konung Arybas, som blifvit uppfostrad i Aten, grekisk odling i landet. Hans brorson, Alexander I, sökte att uti Italien spela rollen af eröfrare, men stupade omkr. 326 i strid mot lukanerna. Pyrrhos II (d. 272) lyfte genom sina lysande, men gagnlösa segrar E. för en kort tid till en stormakt. Under hans närmaste efterträdare blef konungamakten genom beständiga inre och yttre strider så försvagad, att epiroterna, omkr. 230, införde en republikansk författning. Rikets tillagande svaghet gaf emellertid illyrierna och macedonerna tillfälle att blanda sig i epiroternas partistrider, hvarigenom E. nästan förlorade sin självständighet. När romarna (197 f. Kr.) besegrat Filip V af Macedonien, befriades E. från Macedoniens öfvervälde, men med kännedom om romarnas egennyttiga politik understödde epiroterna sedermera den macedoniske konungen Perseus i dennes strid mot Rom. Perseus' fall (168) drog romarnas hämnd öfver E. Æmilius Paullus förstörde 70 städer i E. och lät sälja 150,000 inbyggare såsom slafvar. E. blef en romersk provins och delade därefter romarrikets öden. Se vidare Albanien. (A. M. A.)

Epi'scia Mart., *bot.* Se Gesneraceæ.

Episco'pius, Simon, arminianernas (remonstranternas) hufvudman efter Arminius' död, f. 1583 i Amsterdam, d. 4 april 1643, blef 1612 teol. professor i Leiden, afsattes och landsförvisades af synoden i Dordrecht 1619, men fick 1626 tillstånd att återkomma samt blef 1634 inspektor och professor vid remonstranternas seminarium i Rotterdam. — E. var den, som egentligen grundlade arminianernas teologi. Han betonade, att kristendomen är mera praktisk än teoretisk, icke så mycket ett system af trosläror som en sedlig makt, att en rätt tro icke nödvändigt förutsätter kunskap om och samtycke till ett särosystem, som innefattar hela omfånget af kristlig tanning. Från denna etisk-praktiska ståndpunkt bekämpade han framför allt predestinationsdogmen. Han blef en af vägröjarna för den vetenskapliga teologiens frihet. Personligen var han en modig och varmhjärtad man, grundligt lärd och skarpsinnig. E:s förnämsta arbeten äro den arminianska trosbekännelsen (1621) och apologien för densamma (1629) samt hans ofullbordade *Institutiones theologicæ.* (Hj. H—t.)

Epi'scopus, lat. (grek. *epi'skopos,* tillsyningsman), uppsyningsman, biskop. — E. episcoörum, biskoparnas biskop, påfven. — E. in partibus (infidēlium), biskop i de otrognes (muhammedaners och hedningars) land; biskop med titel af någon församling, som fordom tillhört katolska kyrkan; äfven hjälpbiskopar i katolska dieceser. Deras utnämning är påflig reservationsrätt. Enligt förordning af Leo XIII 1882 skola de alla betecknas som *episcopi titulares.* — E. oecume'nicus, titel för patriarken af Konstantinopel. (Hj. H—t.)

Episepāl (af grek. *epi'*, mot, och nlat. *se'palum,* foderblad), *bot.*, säges om ståndare, som är motsatt foderblad.

Episk. Se Epos.

Episkleri'tis, *oftalm.*, inflammation i senhinnans (*sklera*) ytligare lager, uppträder dels i mera flyktiga former, dels ock af mera allvarlig natur, erbjudande kontinuerliga öfvergångar till den mera djupgående inflammationen skleritis (se Ögonsjukdomar). G—d.

Episkopāl (lat. *episcopālis*), biskoplig, högkyrklig.

Episkopali'sm l. Episkopalsystem (af grek. *epi'skopos,* biskop), inom katolska kyrkan den åsikt, enligt hvilken högsta myndigheten inom kyrkan bör tillhöra biskoparna, i mots. till papalismen, som tillerkänner den åt påfven (lat. *papa*). Om den episkopalistiska teoriens uppkomst och utbildning omkr. 250 se Biskop (sp. 479) och Cyprianus. Episkopalismen erkände Roms primat inom den katolska kyrkan, men endast som en historisk företeelse, hvilken kunde ändras efter förhållandenas kraf. Som en kyrkorättslig doktrin utbildade sig denna åskådning först under motsättningen mot papalismens ytterlighet under Bonifatius VIII (1294—1303). Sin kraft fick den visa under den västerländska schismen och reformkonsilierna; bland dess bärare voro då Pierre d'Ailli, Jean Gerson m. fl. (se Basel- och Konstanzkonsilierna). Doktrinen fick dela reformförsökens öde och fördömdes högtidligen på 5:e Laterankonsiliet (1512). I Frankrike fick den emellertid ett hem och ingick i den berömda gallikanska kyrkofriheten. I Tyskland utvecklades den åter under franskt inflytande af N. von Hontheim (1701—90) och fick namnet *febronianism.* Josef II:s (1780—90) kyrkoreform förde samma åskådning till Österrike, men med starkare betonande af landsfurstens inflytande i kyrkan. I denna gestalt behärskade episkopalsystemet vetande och praxis vid början af 19:e årh. och besegrades helt af papalismen först omkr. 1840. Om striden mellan episkopalism och papalism under 19:e årh. se Ultramontanism.

Inom den evangeliska kyrkan upptogs namnet episkopalism i Tyskland som beteckning för den teori, hvilken tillägger landsfursten (såsom den katolske biskopens efterträdare) ett dubbelt regemente, det världsliga och det andliga (se Kyrkoförfattning). Om episkopalismen i England se Episkopalkyrkan. Hj. H—t.

Episkopalkyrkan, Engelska (af grek. *epi'skopos,* biskop), äfven Anglikanska kyrkan, räknar sig som en direkt fortsättning af de första århundradenas katolska kyrka, sedan under medeltiden hopade romerska utväxter bortrensats. Som dess historiska utgångspunkt kunna räknas Henrik VIII:s skilsmässoplaner, påfvens motstånd och konungens däraf framkallade åtgärder. 1532 utfärdades en lag mot betalandet af annater (se d. o.) till påfven, och dennes sanktion af kyrkliga vigningar upphäfdes. 1533 kom lagen om förbud mot appellationer till Rom, och högsta kyrkliga lag-

stiftningsrätten lades i konungens hand. 1534 följde flera lagar, hvilka kulminerade i *suprematakten*, genom hvilken påfvedömet i England alldeles upphäfdes, och konungen gjordes till kyrkans högste styresman "omedelbart under Gud", med lagstiftnings-, uppsikts- och reformationsrätt. 1536—39 indrogos alla kloster, och konungen förlänade en stor del af deras jordbesittningar åt adeln. En varsam religiös reformation företogs också, framför allt genom "King's book" 1543 (en framställning af den kristna tron) och Henrik VIII:s bönbok 1544 (gudstjänstordning m. m.); äfven infördes modersmålet i den officiella bibeln och gudstjänsten. Däremot gjorde konungen front mot alla former af kontinental protestantism, som förföljdes; hufvudsaken var konungamaktens herravälde öfver kyrkan.

Detta välde kom protestantismen till godo med Edvard VI. Den zwinglianska riktningen, som först vunnit utbredning i England, hade småningom undanträngts af en moderat luthersk, som inspirerades från västra Tyskland (Butzer och Melanchthon) och som i kyrkopolitiskt afseende häfdade den världsliga styrelsens suprematі i alla religiösa angelägenheter (erastianismen). Denna blef härskande under Edvards regering. 1549 påbjöds en väl utarbetad kyrkohand- och bönbok med anvisningar för husandakt etc., den berömda *Common prayer-book* (se Common prayer och England, kyrkliga förhållanden). Dess införande är måhända den viktigaste händelsen i engelska kyrkans historia under nyare tiden; jämte bibeln har den blifvit grundvalen för Englands religiösa och moraliska lif intill vår tid. Dess teologi var starkt biblisk och moderat luthersk. 1552 påbjöds emellertid en ny, reviderad upplaga, som visade, att kalvinska åsikter nu började intränga i England. Denna förändring antyddes ock i den 1553 promulgerade trosbekännelsen, de *fyrtiotvå artiklarna* (där dock äfven confessio augustana direkt användts), och i katekesen af s. å.

Reaktionen under "Blodiga Maria" visade katolicismens seghet, liksom den å andra sidan främjade framträngandet af den motsatta ytterligheten, Genève-kalvinismen. Drottning Elisabet tog hänsyn till bägge dessa faktorer, när hon ur politiska tvångssynpunkter reorganiserade episkopalkyrkan. *Suprematakten* 1559 gaf kronan åter uppsikts- och förordningsrätt för kyrkan, utöfvad af en högsta rättsmyndighet af andliga och världsliga, *High commission court* (allmänt hatad och upphäfd 1641 och 1688); men den gaf äfven kyrkan mycket självständigare ställning än under Henrik VIII. Den fullständiga brytningen med Rom bekräftades, men biskopsämbetet behölls som apostoliskt och nödvändigt för kyrkans bestånd, och biskoparna skulle tillsättas genom "congé d'élire" (se Biskop, sp. 482). Konvokationerna (provinssynoderna) fortsatte att fungera som konstitutionell kyrklig församling. Bönboken omarbetades 1559 till en form, som skulle lättare försona katolikerna med Elisabets regering (katolska ceremonier och dräkter medgåfvos). De 42 artiklarna omarbetades 1562 till de *trettionio artiklarna*, hvarvid på läroområdet kalvinismen tydligen kom till uttryck bredvid äldre lutherska moment. 1571 vann denna revision konvokationernas och regeringens sanktion; s. å. påbjöds ock en *homiliebok*, som reglerade predikningarna. Därmed var den engelska episkopalkyrkan färdigbyggd, en nationellt engelsk enhet af katolicism, lutherdom och kalvinism. Den kunde fast timrad möta den kommande tidens stormar.

Den utifrån importerade, med nationellt germanskt statslif aldrig rätt förenliga Genève-kalvinismen afsatte snart sitt missnöje i den puritanska rörelsen, hvarur i sin ordning mot 1500-talets slut under nya faktorers påverkan destillerades fram independentismen och därmed den frikyrkliga rörelsens början i Europa. Under mer än 100 år bestämdes den engelska episkopalismens historia af kampen mellan alla dessa olika rörelser (se Puritaner och Independenter). Den vanliga beteckningen på episkopalerna var conformers (konformister), emedan de "samtyckte till" de Elisabetska anordningarna; motståndarna kallades med ett gemensamt namn nonkonformister. Stuartarnas restauration 1660 betecknade episkopalkyrkans afgörande seger. 1661 antogs *korporationsakten* (hvarje kommunal ämbetsman måste taga nattvarden efter anglikansk ritus och erkänna den kungliga supremati en), och 1662 antogs som ensam giltig en af konvokationerna gjord *revision af bönboken*, hvarigenom dess katoliserande högkyrkliga element i stor utsträckning ökades. Denna religiösa utgestaltning var sista akten i den reformation af engelska statskyrkan, som begynt 1532. Därmed hänvisades puritanismen definitivt att söka sin vidare utveckling i frikyrklig form. Motsatsen mellan den episkopala statskyrkan och dem, som ej underordnade sig densamma (dissenters), var klar. Däraf bestämdes den följande tidens historia.

En rad af lagar 1662—73 sökte undertrycka dissenters; mest bekanta äro *fem-milsakten* 1665, som förbjöd de afsatte prästerna att närma sig sina församlingar, och *testakten* 1673, som uteslöt dissenters från parlamentet och alla statsämbeten. Kampen mot dissenters hade ock medfört en blomstringstid för episkopalkyrkans religiösa och teologiska lif. Vid 1600-talets början grundades *den anglikanska teologien* af män sådana som Bancroft, Hooker, Andrewes etc., och under århundradets senare hälft var "de karolinske andliges" lärdom så stor, att den blifvit ett ordstäf. Nu var det ock, som bönboken vann sin plats i engelska folkets lif. Trots episkopalkyrkans blomstring omöjliggjordes dock snart genom den västeuropeiska kontrareformationen dess politik gentemot dissenters. Den engelska revolutionen 1688 beredde den religiösa toleransen dess första stora seger i Europa. *Toleransakten* 1689 gaf alla dissenters i England (utom papister och unitarier) laglig existens. Så begynte för hela Europa individualismens frigörelsekamp på det religiösa området.

Det karakteristiska för episkopalkyrkans historia under 1700-talets förra hälft var dess indragande i de politiska striderna mellan de stora politiska partierna tories och whigs samt den däraf följande religiösa afmattningen och förlusten af kyrkans självständighet. Konvokationerna, det lagliga organet för dess självverksamhet, upphäfdes (sedan 1717) i följd af politiska motsatser; först 1850 väcktes de åter till lif. Whigpolitiken motarbetade religiös lifaktighet som farlig fanatism, och Englands kyrka blef värnlös gentemot den flacka "upplysningen", som under namn af latitudinarianismen kom i högsätet. Metodismen var ett försök att gjuta lif i den sedan 1730-talet på djupare religiöst lif nästan

alldeles blottade episkopalkyrkan; denna evangelisationsrörelse bland massorna inom kyrkan drefs dock småningom af yttre och inre förhållandens tryck in i dissenterkyrkans snäfvare begränsning. Emellertid stannade många af dess anhängare kvar i moderkyrkan och sökte verka där; så uppstod, mot slutet af 1700-talet, den "evangeliska" l. den, mera betecknande, s. k. evangelikala rörelsen (evangelikalismen), som blef saltet i episkopalkyrkans religiösa lif. Under dess inflytande väcktes i kyrkan intresse och arbete för hednamission, filantropi och sociala förbättringar, ordnades söndagsskolor, bildades 1799 traktatsällskapet, 1804 det egentliga Brittiska och utländska bibelsällskapet, etc. På så vis grundlades för England och dess kyrka ledarskapet i världens religiösa utveckling under 19:e årh.

Evangelikalismen representerade höjden af den religiösa individualismen; kyrka och episkopat uppskattades föga, hvaremot religionsfrihet starkt häfdades. Så började helt naturligt under evangelikalismens tid *dissenters' fulla frigörelse*. Toleransakten 1689 hade nämligen ej betecknat uppgifvandet af tanken på en allmän engelsk rikskyrka. De separerade samfundens medlemmar betraktades alltjämt i biskopliga och regeringskretsar som statskyrkomedlemmar med en viss undantagsställning, underkastade kyrkans kontroll. Hela 1700-talet och 1800-talets förra hälft upptogos af dissenters' kamp för praktiskt genomförande af den frikyrkliga ställning, som i princip utbildats 1662 och 1689. 1779 bortföll tvånget att underskrifva statskyrkans läroartiklar, 1828 upphäfdes korporations- och testakterna, 1829 skedde katolikernas emancipation, 1839 upprättades borgerliga ämbetskontor för dissenters' kyrkliga bokföring och gafs dem rätt till egen vigsel, 1854 och 1871 (genom *University test act*) fingo de full rätt vid universiteten, 1858 följde judarnas borgerliga frigörelse, och 1868 befriades dissenters från tvånget att betala skatt till statskyrkan.

Under denna dissenters' utveckling hade episkopalkyrkan blifvit efter. Omkr. 1830 framträdde tydligt evangelikalismens svaghet: den kunde ej hindra separation, den saknade samfundsanda och ett nationellt kyrkligt program och sjönk, så fort entusiasmen svalnade. Den nödvändiga motvikten och upprycknigen inom statskyrkan kommo emellertid redan på 1830-talet i den viktiga och omstridda Oxfordrörelsen. Den började med John Kebles (se d. o.) verksamhet bland studenterna i Oxford och de därifrån (från 1833) utgifna "Tracts for the times", korta uppsatser om kyrklig lära och praxis. Traktarianismen var såsom reaktion mot evangelikalismens antiindividualistisk och betonade framför allt kyrkan och sakramenten. De första åren växte rörelsen utan motstånd under ledning af Pusey och (sedan 1835) Newman; genom den senare följde ett starkare betonande af de moment i episkopalkyrkan, som voro arf från katolicismen, framför allt de rika nattvards- och gudstjänstritualerna, som ytterligare utvidgades. I den 90:e traktaten 1841 häfdade Newman, att de 39 artiklarna icke alls voro protestantiska i kontinental antikatolsk mening. Därmed bröt stormen lös, och under mer än 40 år kämpades med växande bitterhet för och mot ritualismen. 1845 tillfogades den det svåraste slaget, då Newman m. fl. öfvergick till den romersk-katolska kyrkan. Det egentliga traktarianska partiet skingrades därmed, Oxfordrörelsen förändrade i någon mån karaktär och vidgades (efter några rensande processer 1850) till en *allmän högkyrklig pånyttfödelse* med front mot romersk katolicism, men med starkt betonande af biskopsämbetets betydelse, med katoliserande nattvardsuppfattning, ifver för liturgisk utsmyckning och kyrkoprydnader samt praktiskt kyrkligt arbete genom skolor, missionsverksamhet och socialt arbete. Inom denna stora högkyrkliga rörelse, som nu är den starkaste i episkopalkyrkan och vunnit sanktion på sin seger genom den Balfourska skollagen af år 1902, intaga de egentlige ritualisterna den yttersta högra flygeln, ofta förföljda med processer från biskoparna och statsmakten. 1871 förklarades dock genom domstolsutslag, att deras nattvardslära ej strede mot episkopalkyrkans; och 1892 gaf Privy council praktiskt taget frihet åt deras ritualer. Sedan dess har striden fortgått i humanare former. Särskildt aktuell har den blifvit under sista året (1906), sedan en kungl. undersökningskommission om ritualistiska oegentligheter framlagt sitt betänkande.

Under trycket af den växande högkyrkliga rörelsen kallades det evangelikala partiet till nytt lif i den lågkyrkliga rörelsen, liksom den gamla latitudinarianismen fick sin fortsättning i ett bredkyrkligt mellanparti, "de liberale", som hvars grundläggare Coleridge (d. 1858) brukar räknas. Alla dessa täfla nu i både yttre och inre mission och ha mäktigt bidragit till den engelska episkopalkyrkans utvidgning under 1800-talet till en verklig världskyrka. I senaste tid har ock ett starkt socialt intresse med demokratisk färgläggning gjort sig gällande. (Se vidare England, kyrkliga förhållanden.)

Litt.: Det moderna hufvudarbetet för episkopalkyrkans historia är den af W. R. W. Stephens och W. Hunt utg. "History of the english church", IV ff., 1903 ff. (moderat högkyrklig). Värdefull är äfven R. W. Dixon, "History of the church of England from the abolition of the roman jurisdiction" (6 bd, 1877—1902). Den mest spridda engelska kyrkohistorien är G. G. Perry, "History of the english church" (3 bd, 6:e uppl. 1894). En god öfversikt (ritualistiskt färgad) ger H. O. Wakeman, "Introduction to the history of the church of England" (6:e uppl. 1899, sv. öfv. 1906). Hj. H—t.

Episkopalsystem. Se Episkopalism.

Episkopāt (lat. *episcopātus*. Se Biskop), biskopsdöme, en biskops ämbete.

Episk poesi. Se Epos.

Episōd (grek. *epeiso'dion*, eg. utifrån inkommande), hos grekerna benämning på den mellan korsångerna inskjutna handlingen eller dialogen, hvilken från början endast var en bisak i dramat. Numera betyder episod hvarje i ett drama, i ett epos eller i en roman inflätad bihandling, vanligen utgörande ett litet helt för sig; i allmänhet bihandling, tillfälligt inskjuten dikt, afvikelse från ämnet i en berättelse/ (jfr Digression). — Episōdisk, inskjuten, inflätad, afvikande från hufvudämnet.

Epispa'stica, Epispastiska medel (af grek. *epispastiko's*, åtdragande), Blåsdragande medel, ämnen, som, anbragta på huden, därå framkalla blåsbildning. Se Spanska flugor.

Epista'xis, *med.* (af grek. *epista'zein*, droppa på). Se Näsblödning.

Epi'stel (lat. *epi'stola*, grek. *epistolē*, bref), bref i allmänhet. Särskildt betecknas med ordet epistel brefven i nya testamentet till de kristna församlingarna eller till enskilda personer (se Epistolæ canonicæ) samt, i ännu inskränktare bemärkelse, de ur dessa bref gjorda utdrag, som begagnas till predikotexter. (Jfr Evangeliebok.) — Inom poesien förekommer detta ord (fr. *épître*) som namn på en i brefform skrifven dikt af lyriskt, episkt eller (som vanligast är händelsen) didaktiskt innehåll. De versslag, som oftast användts till dylika epistlar, äro hexametern och alexandrinen. Bland författare af poetiska epistlar må nämnas Horatius, Ovidius; Marot, Scarron, Boileau, Voltaire; Pope, Young; Wieland, Jacobi, Schmidt; Bellman (''Fredmans epistlar''). Jfr Bref 2.

Epi'stolæ cano'nicæ, lat., ''kanoniska bref'', de i brefform affattade läro- och uppbyggelseskrifter i N. T., hvilka härröra från eller tillskrifvas apostlar. De utgöras af tretton bref af Paulus (nio till sju församlingar och fyra till enskilda personer), ett namnlöst till hebréerna samt de sju s. k. katolska (allmänna) brefven, nämligen två af Petrus, tre af Johannes, ett af Jakob och ett af Judas. I likhet med öfriga delar af N. T:s kanon har äfven denna del först småningom fått sin nuv. gestalt. Den uppstod i 2:a årh. genom sammanförande af de tretton paulinska brefven samt Petrus' första och Johannes' första. Slutligen räknades dit icke blott de förut nämnda brefven, utan äfven andra, som nu alls icke höra till N. T., t. ex. Clemens' bref till korintierna och Barnabas' bref. Inom den västerländska kyrkan dröjde det länge, innan Hebréerbrefvet allmänt erkändes såsom kanoniskt. — Den nyare bibelkritiken (se d. o.) har bestridt många af de apostoliska brefvens äkthet. Af de paulinska brefven erkände F. C. Baur, Tübingenskolans grundläggare, såsom äkta endast Romarbrefvet (med undantag af de 2 sista kap.), de båda brefven till korintierna samt Galaterbrefvet. Senare forskare af Tübingenskolan, t. ex. Hilgenfeld, ha erkänt äfven några af de andra brefven såsom härrörande från Paulus, under det de förlägga återstoden af de paulinska såväl som alla de katolska brefven till 2:a årh. J. P.

Epi'stolæ formātæ, lat., ''formulerade bref'', de efter ett bestämdt formulär affattade rekommendationsbref, hvilka i den äldsta kristna kyrkan kringresande bröder erhöllo från en församling till en annan. Dessa bref utfärdades i församlingens namn af en episcopus eller presbyter.

Epi'stolæ laureātæ, lat., ''lageromvirade bref'', de romerske fältherrarnas till senaten i Rom afsända segerbulletiner.

Epi'stolæ obscurōrum virōrum, lat., ''oberömda mäns bref'', en serie fingerade bref från början af 16:e årh., i hvilka den tidens skolasticism, munkväsende och prästvälde med mördande ironi angripas och gisslas. Närmaste anledningen till dessa bref var striden mellan Reuchlin och dominikanmunkarna i Köln angående det af de sistnämndes skyddsling, den döpte juden Pfefferkorn, hos kejsar Maximilian framställda förslaget att uppbränna alla judiska skrifter med undantag af den hebreiska bibeln. Till stöd för sin sak offentliggjorde Reuchlin 1514 en samling af till honom ställda bref från berömda lärde (''Epistolæ clarorum virorum''). Såsom ett motstycke till denna utgifva sig *Epistolæ obscurorum virorum* (1:a d. 1514; 2:a d. 1517), i hvilka författarna låta olika, verkliga eller fingerade, medlemmar af motpartiet mestadels i bref till en af dettas främsta representanter, Ortuinus Gratius i Köln, utgjuta sin klagan öfver tidens ondska eller utbedja sig råd i allahanda spetsfundiga tvistefrågor

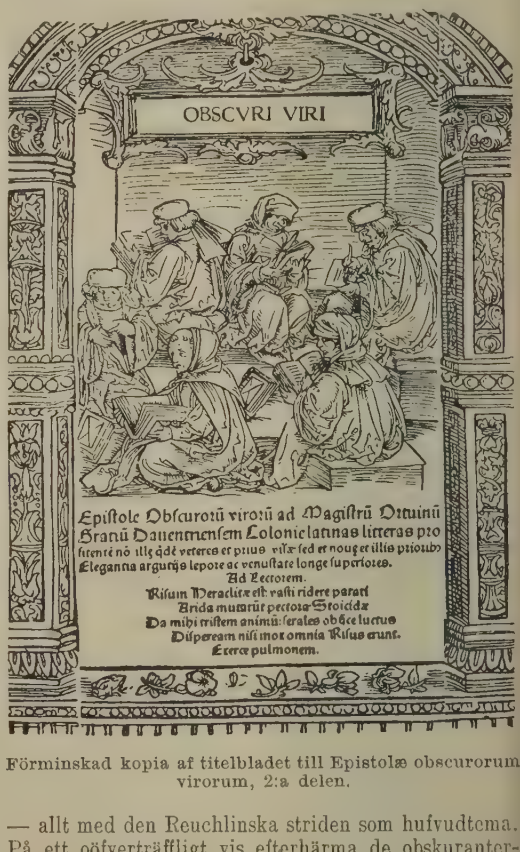

Förminskad kopia af titelbladet till Epistolæ obscurorum virorum, 2:a delen.

— allt med den Reuchlinska striden som hufvudtema. På ett oöfverträffligt vis efterhärma de obskuranternas både tankegång och uttryckssätt (deras barbariska latin ej att förglömma). Så naturlig var ironien i dessa bref, att dominikanerna i början trodde dem vara skrifna till deras fördel. När de slutligen upptäckte sanningen, blef deras förbittring ytterlig, och de sökte utverka förbud mot boken, som trots alla förföljelseförsök utkommit i en stor mängd upplagor. — Angående brefvens författare voro länge olika gissningar i omlopp. Nyare forskningar ha emellertid ådagalagt, att uppslaget till och konceptionen af det hela tillkomma humanisten Crotus Rubianus (se denne), som ock författat hufvudparten af 1:a delen, medan i den 2:a det mesta är författadt af Ulrich von Hutten. (E. Bg.)

Epi'stolæ Pilāti, lat., ''Pilatus' bref'', två föregifna, på latin affattade, bref från Pontius Pilatus till kejsar Tiberius angående rättegången mot och domen öfver Jesus, sannolikt utgörande del af ett apokryfiskt evangelium om Jesu sista tid. Petrus-evangeliet har användt det som källa; Justinus Martyr och Tertullianus antyda det. Det utvidgades i 4:e årh. till de omfångsrika *Acta Pilati*. Jfr Har

nack, ”Geschichte der altchristlichen litteratur. II. Die chronologie” (I, 1897, II, 1904). Hj. H—t.

Epistolārium (af lat. *epi'stola*, bref). Se Evangeliebok.

Epistro'f, *bot.* Se Kloroplast.

Epistrofī (af grek. *epi'*, mot, och *stroſē*, vändning), *bot.*, återgång af en missbildning, som blifvit tämligen konstant, till den normala formen. Ett exempel därpå är uppkomsten af grenar med normala blad hos trädvarieteter, utmärkta af flikiga blad, och utvecklingen af normala skott på ”kammen” af *Celosia cristata* (se Celosia). G. L—m.

Epistro'pheus (af grek. *epi'*, på, och *stre'fēin*, vrida) l. Axis, *anat.*, namn på andra halskotan, ”vridaren”, så kallad, emedan första halskotan,

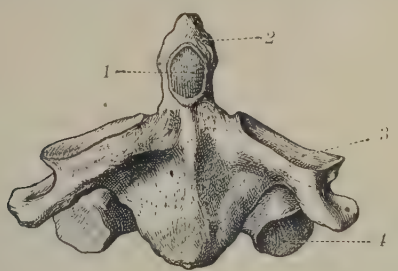

Andra halskotan (epistropheus) hos människan. *1.* Facies articularis anterior. *2.* Dens. *3.* Processus articularis superior. *4.* Processus articularis inferior. (Nat. storl.)

atlas, vrides på den. Den utmärker sig genom betydlig massa, stora och egendomligt ställda ledytor samt en upprätt tapp, som sticker in i atlas' ring och ledar mot denna. Dessa två kotor kallas vridkotor. Jfr Atlas, *anat.* G. v. D.*

Epistȳl (grek. *epistȳlion*, af *epi'*, på, och *stȳlos*, pelare). Se Arkitrav.

Episyllogi'sm (af grek. *epi'*, efter, och *syllogismo's*, slutledning) är en länk i en slutkedja eller sammansatt slutledning (polysyllogism). Om två enkla slutledningar slutas tillsamman så, att det omdöme, som är slutsats i den ena, blir premiss (öfversats eller undersats) i den andra, uppstår en slutkedja. Den första af dessa båda slutledningar eller den, i hvilken det gemensamma omdömet är slutsats, kallas prosyllogism; den andra i ordningen eller den, i hvilken det gemensamma omdömet är premiss, kallas episyllogism.

Ex.:

	Allt förgängligt är sammansatt.	prosyllogismen.
	Det andliga är ej sammansatt.	
slutsats i n:o 1 = öfversats i n:o 2.	Det andliga är ej förgängligt.	
	Själen är andlig.	episyllogismen.
	Själen är ej förgänglig.	

Slutsatsen i episyllogismen kan i sin tur tagas till premiss i en tredje slutledning; denna åter kan blifva prosyllogism i förhållande till en fjärde o. s. v. Sålunda uppstår en månglemmad slutkedja, som kan sägas bestå af *en* prosyllogism och två eller flera episyllogismer, eller ock af *en* episyllogism samt två eller flera prosyllogismer. L. W.*

Epitāf. Se Epitafium.

Epita'fios (af grek. *epi'*, vid, och *ta'fos*, graf, med tillagdt eller underförstådt *lo'gos*, tal) kallades hos grekerna ursprungligen de åminnelsetal, hvilka af staten förordnade talare höllo vid begrafningen af de i strid för fosterlandet fallne krigarna. Aristeides synes genom sitt minnestal efter slaget vid Plataiai (479 f. Kr.) ha infört det officiella bruket af epitafier. Perikles höll ett berömdt, af Thukydides fritt återgifvet, tal öfver de atenare, hvilka hade stupat under första året af peloponnesiska kriget (431). Småningom utbildade sig epitafiet till en särskild konstform, hvilken flitigt odlades i talarskolorna. Flera bland forntidens största talare (Lysias, Isokrates, Demosthenes, Hypereides) ha författat sådana tal, hvilka det med tiden blef brukligt att hålla äfven utan offentligt uppdrag och till enskilda personers minne (motsv. romarnas *laudatio funebris*). A. M. A.

Epitāfium l. Epitaf, lat. *epitäphium*, eg. grafskrift (se Epitafios), en på kyrkovägg

Fig. 1. Epitafium i Rone kyrka på Gottland.

uppsatt minnestafla med däråt anbragt skrift till minne af en afliden, vanligen en sådan, som intagit en bemärkt ställning inom församlingen eller samhället. Bruket af epitafier beror möjligen på gamla traditioner. Det är dock först i de protestantiska kyrkorna — sedan katolicismens många altaren aflägsnats — som epitafierna växa ut och bli kyrkornas främsta prydnadsföremål. Jämte en arkitektonisk uppbyggnad, som erinrar om samtida altaruppsatser, ingå vanligen i dem en andaktsbild (t. ex. den korsfäste, med den aflidne och hans familj nedom korset) och ett fält med inskription. Fig. 1 visar ett karakteristiskt sådant af enkelt material öfver en kyrkoherde i en landskyrka på Gottland. Fig. 2 framställer ett dylikt med större pretentioner från Danmark. Utom andaktsbilden

finnas därå porträtt af den döde och hans hustru och konterfej af hans förfäder inbäddade i löfverk, omgifna af putti m. m. Representant för en annan riktning är Ehrenstrahls (se denne) epitafium i Stockholms Storkyrka. Under 1600- och 1700-talen

Fig. 2. Epitafium i Sönderborgs kyrka på Als.

skifta epitafiernas former i oändlighet inom hvad som enligt tidens smak var det tillåtna. Sedan begrafning utom kyrkan blifvit regel, uppsättas epitafier mycket sällan. —a —i.

Epitēl (lat. *epithēlium*, af grek. *epi'*, på, och *thelē*, bröstvårta). 1. *Djurhistol.*, väfnad af celler, som bekläder djurkroppens flesta fria ytor, antingen hudens yta eller ytan af håligheter och rör i kroppens inre. I epitelet ligga cellerna så tätt intill hvarandra, att de till sin form aptera sig efter hvarandra och därvid antaga en polygonal, mångkantad gestalt. På cellernas form inverkar äfven mer eller mindre graden af den spänning, som antingen mera permanent eller mera tillfälligtvis föreligger å den yta, där epitelet uppträder. Så kan t. ex. det epitel, som utkläder urinblåsans inre fria yta, variera ganska väsentligt till sitt utseende, allteftersom blåsan är tom eller fylld. Epitelet hvilar på ett underlag af bindväf (*2* å fig. 1). I flertalet fall äro epitelcellerna så anordnade sinsemellan, att de alla (*1* å fig. 1) hvila på detta underlag. I vissa fall ligga de dock lagrade på hvarandra, så att endast de djupast liggande cellerna hvila på bindväfven, under det att öfriga

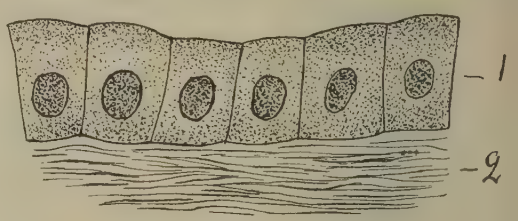

Fig. 1. Slemhinna med enkellagrigt epitel. *1* epitelceller; *2* slemhinnans bindväf.

celler, i flera eller färre skikt, hvila på hvarandra (fig. 2). I förra fallet kallar man epitelet enkellagrigt, i senare skiktadt eller flerlagrigt. Dessa båda hufvudtyper af epitel tillkomma äfven väsentligt olika fysiologiska uppgifter. Så är det skiktade epitelets uppgift oftast att bilda ett skyddande och täckande hölje, under det att de enkellagriga ha högre uppgifter sig förelagda, t. ex. att bilda

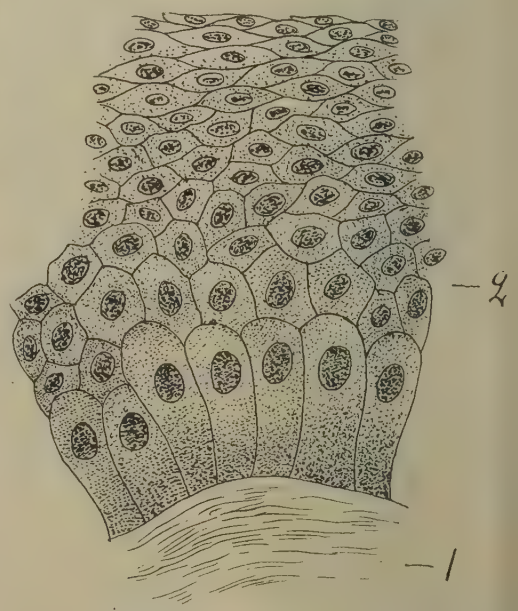

Fig. 2. Slemhinna med skiktadt epitel. *1* slemhinnans bindväf; *2* epitelceller lagrade på hvarandra.

sekret, att i första hand mottaga sinnesintryck, att upptaga näring. I öfverensstämmelse därmed äro cellerna i de skiktade epitelen enklare byggda än inom de enkellagriga.

Ett skiktadt epitel utkläder dels kroppens fria yta (*epidermis*), dels äfven bl. a. munhålan, svalget, matstrupen. Epitelet å sistnämnda ställen tillsammans med närmast underliggande bindväf benämnes *slemhinna*. Epitelet å kroppens fria yta jämte underliggande bindväf kallas *hud*. I princip äro slemhinnorna i munhålan, svalget och äfven matstrupen

å ena sidan och huden å andra sidan likartadt byggda. Till sitt yttre utseende skilja de sig dock ej oväsentligt från hvarandra. Slemhinnorna äro nämligen röda, glatta och fuktigt glänsande, under det att huden företer ett mera blekt och torrt utseende. Orsaken till detta skiljaktiga utseende ligger till ej ringa del i beskaffenheten hos cellerna i de ytligaste lagren af de skiktade epitelen. Inom munhålan, svalget och matstrupen hålles slemhinnans fria yta ständigt fuktig genom afsöndringar från de körtlar, som tillhöra dessa områden af matsmältningskanalen, och luften och ljuset kunna ej utöfva någon afsevärd inverkan på dessa slemhinnor. Följden däraf är, att cellerna äfven i ytlagren af de skiktade epitelen bibehålla sin vitalitet, sin lifskraft, och äro mjuka och genomskinliga, på grund hvaraf blodet i underliggande bindväfs blodkärl lätt skimrar igenom och förlänar åt slemhinnan en mer eller mindre högröd färg. Inom hudens skiktade epitel, inom *epidermis* åter, framkalla ljusets och luftens inverkan samt allahanda mekaniska åverkningar (såsom tryck och

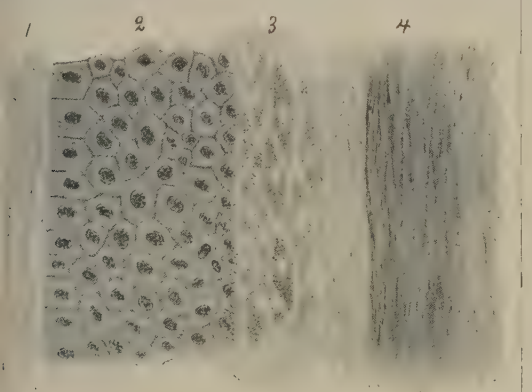

Fig. 3. Från hud af människa. *1* ytligaste delen af hudens bindväfslager; *2* epidermis' djupa, lifskraftiga cellskikt; *3* cellager i epidermis, som undergå förhorning; *4* epidermis' ytligaste förhornade, afdöda cellager, — ytligast epidermisfjäll.

nötning) å detsamma en intorkning och hopskrumpning, en förhorning och ett afdöende af epitelets ytligaste celler, hvilka efter hand afstötas (*epidermisfjäll*) och ersättas genom cellförökning från epitelets djupare liggande cellskikt (fig. 3, *1*—*4*). Dessa afdöda förhornade cellager äro föga genomskinliga, i följd hvaraf blodet i underliggande bindväfs blodkärl endast svagt skimrar igenom. Ju större nötning huden är utsatt för, desto rikligare blir förhorningen, desto tjockare hornlagret. På grund däraf finnas mäktiga hornlager särskildt på fotsulan och handens innersida (fig. 3).

Öfriga områden af matsmältningskanalen äro emellertid uttapetserade, ej af ett skiktadt, utan af ett enkellagrigt epitel, i hvilket således alla celler (som i regel ha en cylindrisk form, ”cylinderepitel”) hvila på slemhinnans underliggande bindväfsskikt. Af samma yttre natur är äfven det epitel, som utkläder de mer eller mindre förgrenade rörformiga utstjälpningar, som från matsmältningskanalens olika slemhinnor sänka sig ned på djupet i underliggande bindväfsutbredningar och som man benämner körtlar. Det enkellagriga epitel, som utkläder körtlarnas skilda rördelar, kallas **körtelepitel**, i motsats till slemhinnornas **ytepitel**. Det är regel, att endast de perifera och ofta mera blåsformigt uppdrifna delarna af en körtels rörformiga förgreningar afsöndra de för de olika körtlarna specifika beståndsdelarna,

Fig. 4. Körtel. *a* ytepitel; *b* de yttersta ändarna af körtelrörens förgreningar, där körtelns egentliga sekret bildas.

under det att de närmast ytepitelet eller slemhinneepitelet befintliga delarna af rörledningarna tjänstgöra mera uteslutande såsom utförsvägar för det bildade sekretet (fig. 4).

Större delen af näshålan, öfversta området af svalget samt den stora pariga körtel, som kan sammanfattas under benämningarna struphufvud, luftstrupe, bronker och lungor, äro — frånsedt de respirerande blåsformigt uppdrifna perifera ändarna af lungornas rörledningar — utklädda af ett enkellagrigt epitel (egentligen ett s. k. *flerradigt* epitel, på grund af cellkärnornas läge på olika

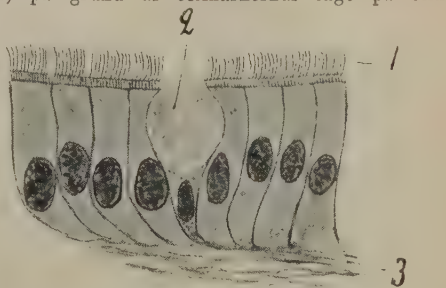

Fig. 5. Från en liten bronks slemhinna. *1* cilier på de cylindriska epitelcellernas fria ytor; *2* slemproducerande, ej cilier förande epitelcell; *3* slemhinnans bindväfslager.

höjd inom epitelet), hvars ytliga celler på sin fria yta äro försedda med ett bräm af egendomliga trådbildningar, s. k. cilier (se d. o.), som ega självständig rörelseförmåga (fig. 5, *1*). De

böja sig alla samtidigt och utomordentligt hastigt åt samma håll, ungefär såsom man kröker ett finger, och rörelsen fortskrider i riktning från lungorna till näsmynningarna. Genom denna oaflåtliga s. k. cilierörelse försättes det innehåll i respirationsvägarna, som är närmast epitelet, i en med cilierörelsen likartad strömning. Därigenom hejdas främmande skadliga beståndsdelar att inträngа i lungorna. Insträngda bland dessa cilieförande cylinderceller uppträda äfven slemafsöndrande celler utan cilier (2 å fig. 5). Ökas af en eller annan anledning det slem dessa celler bilda öfver den normala mängden, så aflagras detta i stor utsträckning på ytan af slemhinnan, hvarigenom ciliernas rörelse hämmas; och skadliga ämnen, t. ex. infektionsämnen, bakterier, finna då vägen tillgängligare för ett framträngande till de djupare liggande delarna af andningsapparaten. Om cilieförande epitel i äggledarna och lifmodern samt hos de manliga könscellerna och hos en del lågt stående djurformer se Cilier.

Ett till sin normala sammansättning oförändradt epitel bildar en barriär mot skadliga ämnens inträngande genom detsamma. Genom t. ex. en

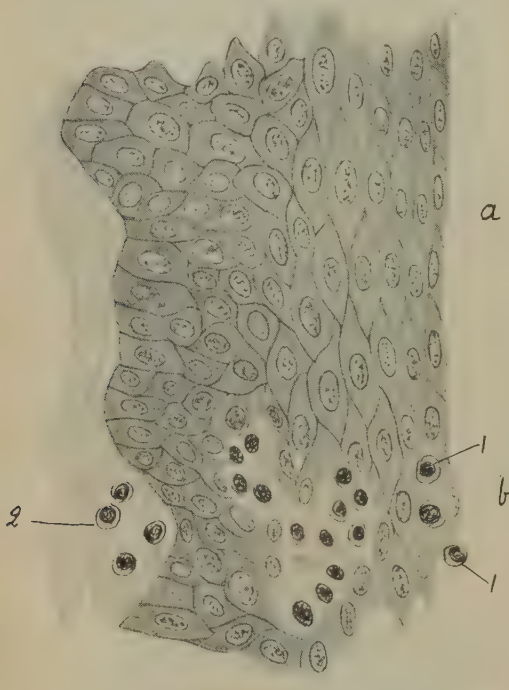

Fig. 6. Från munslemhinna. *a* område med oförändradt epitel; *b* område, som förändrats genom hvita blodkroppars genomvandring; *1* hvita blodkroppar, som genomvandra och därvid uppluckra epitelet; *2* hvita blodkroppar i slemhinnans bindväfslager.

munslemhinnas epitel, som befinner sig under fullt normala förhållanden, kunna bakterier säkerligen ej inträngа från munhålan, där ju städse otaliga mängder af sådana förekomma, ned i underliggande bindväf. Skulle de emellertid ha kunnat inträngа dit, stode dem vägen lätt öppen för vidare utbredning i kroppen. Nu är emellertid förhållandet, att den bindväf, på hvilken nämnda epitel hvilar, är å många ställen särdeles rik på hvita blodkroppar, leukocyter, hvilka ha benägenhet att genom epitelet vandra in i munhåla och svalg (fig. 6). Alldeles särskildt rikligt förekomma dessa leukocyter i munhålans, tungans, svalgets och gommens s. k. tonsiller eller mandlar. Ökas där leukocyternas mängd genom någon retning öfver det normala måttet, så blir inom samma områden till följd af den massvis skeende genomvandringen af leukocyter genom epitelet (se fig. 6) detta senare så uppluckradt och förändradt, att detsamma ej längre förmår utestänga bakterierna, utan dessa vandra ned i underliggande bindväf, där de åstadkomma inflammatoriska förändringar (angina, halsfluss), eller också med lymfbanorna förflyttas till aflägsnare kroppsdelar. Munhålans och svalgets tonsiller kunna därför på grund af de normala histologiska förhållandena å dessa ställen af slemhinnan bilda en synnerligen betydelsefull ingångsport för bakterier i människokroppen. Däraf regeln att med noggrannhet vårda sig om munnens och svalgets hygien.

2. *Bot.*, kronbladens och ståndarnas öfverhud; det afsöndrande cell-lager, som omgifver schizogena sekretgångar. 1. E. Hgn.

Epitelceller (se Epitel), *bot.* Se Sekret. Jfr Cellväfnad 7.

Epiteliälkräfta, *med.* Se Kräfta.

Epitelsvulster. Se Svulst.

Epitēm (af grek. *epi'*, på, och *the'ma*, sättning, placering), *bot.* Se Vattenporer.

Epitēt (grek. *epi'theton*, af *epi'*, bredvid, och *theto's*, ställd), *språkv.*, biord, hvilket utan paus ansluter sig till hufvudord för att angifva en egenskap hos detta (jfr Attribut). Från logisk synpunkt skiljer man mellan det för begreppsbestämningen nödvändiga epitetet, *epitheton necessārium*, och det blott prydande eller utsmyckande, *ep. ornans*. Till sistnämnda slag hör äfven det, företrädesvis i folkepos brukliga, "stående epitetet", *ep. perpe'tuum*, hvilket alltid tillägges något visst föremål, så ofta detta nämnes, t. ex. hos Homeros uttrycket "den *snabbfotade* Akilles", i Runebergs "Elgskyttarne" "den *förståndige* Petrus". Som stilistiskt medel är epitetet af den största vikt vid den estetiskt verkande framställningen. Se uppsatser af R. Törnebladh i "Förhandlingar vid sjätte nordiska filologmötet" (1903) och R. G:son Berg i "Språk och stil", V (1905) samt A. Noreen i "Vårt språk", V (1904 ff.). A. M. A.*

Epithala'mium, lat. (grek. *epithala'mion*, af *epi'*, vid, och *tha'lamos*, brudgemak), hos grekerna ursprungligen den sång, hvilken en kör af ynglingar och flickor uppstämde utanför ett nygift pars brudgemak (jfr Bröllop, sp. 461); sedermera hvarje med anledning af en bröllopshögtidlighet författadt kväde. Ofta behandlades i ett epithalamium äfven mytologiska ämnen, såsom i Catullus', sannolikt efter alexandrinskt mönster författade växelsång, "Epithalamium Pelei et Thetidos", d. v. s. kväde öfver Peleus' och Thetis' bröllop. A. M. A.

Epitheliōm (jfr Epitel), *med.*, en form af kräftsvulst (se Svulst).

Epithēlium. Se Epitel.

Epithēma (grek., något pålagdt), *med.*, föråldrad benämning på fuktigt omslag, baddning, som anbringas på något sjukt kroppsställe. C. G. S.

Epi'theton, grek., biord. Se Epitet.

Epi'tome (grek. *epitomē*, afskärning, förkortning).

kortfattadt sammandrag af ett större verk. Under den grekisk-romerska klassicitetens senare tidehvarf gjordes en mängd sådana sammandrag af äldre författares skrifter. Många af dessa finnas ännu i behåll och äro af stor litteraturhistorisk vikt genom den kunskap de meddela om innehållet i arbeten, om i sin helhet gått förlorade. A. M. A.

Épitre [epitr], fr. Se Epistel.

Epitrīt (grek. *epi'tritos*, lat. *epi'tritus*), *metr.*, kallas i den klassiska metriken en versfot, som är sammansatt af en kort och tre långa stafvelser. Alltefter den olika plats, som den korta stafvelsen intager, brukar man skilja mellan fyra olika former af epitriter, s. k. 1:a, 2:a, 3:e och 4:e epitrit. Praktisk betydelse ha endast den andra och tredje epitriten (— ⏑ — —, — — ⏑ —). Namnet har sin grund däri, att de båda delar (arsis och tesis), i hvilka hvarje versfot kan uppdelas, i denna versfot med afseende på tidslängd (kvantitet) ha förhållandet 3 : 4, hvilket just uttryckes genom det grekiska ordet epitritos. A. M. A.

Epitrōf (af grek. *epi'* ofvanpå, och *trofē*, näring), *bot.*, säges om ett dorsiventralt organ, hvars öfversida är starkare utvecklad än undersidan. — Epirofi. Se Epinasti.

Epitrōp (af grek. *epi'*, på, och *tro'pos*, vändning), *bot.* Se Fröämne.

Epizeū'xis, grek. (af *epizeugnȳnai*, vidfoga), *ret.*, emfatisk talfigur, bestående däri, att samma ord upprepas, antingen omedelbart eller med kort mellanrum.

Epizōer (af grek. *epi'*, på, och *zōon*, djur), *zool.*, detsamma som ektoparasiter (se Parasit).

Epizōisk (af grek. *epi'*, på, och *zōon*, djur). 1. *Bot.*, benämnes sådan spridning af växter, som sker därigenom, att frön eller frukter fastna på djur och af dessa oafsiktligt transporteras en kortare eller längre sträcka. Jfr Spridningsanordning. — 2. *Veter.*, som angår epizooti (se 1. o.). 1. H. Hn.

Epizooti (af grek. *epi'*, på, och *zōon*, djur), smittsam husdjurssjukdom, som erhållit en vidsträckt utbredning inom ett land eller en världsdel. Såsom epizootier förekomma inom Sverige understundom mjältbrand, som kan angripa alla slags husdjur, lungröta bland hästar, smittsam mul- och klöfsjuka bland idisslare och svin, rabies bland hundar. Då en större spridning af smittsamma husdjurssjukdomar kan medföra betydande ekonomiska förluster icke blott för de särskilda djuregarna, utan äfven för landet i dess helhet, ha i de flesta länder särskilda försiktighetsåtgärder föreskrifvits till förekommande af utbrott af epizootier: för Sveriges del genom K. M:ts förnyade nåd. förordn. af 9 dec. 1898 ang. hvad iakttagas bör till förekommande och hämmande af smittsamma sjukdomar bland husdjuren med ändringar rörande svinpest, svinsjuka och rödsjuka hos svin gen. nåd. kungörelsen af 3 nov. 1906, K. M:ts nåd. kungörelse angående åtgärder mot hönskolera och hönspest af 28 sept. 1906 samt K. M:ts nåd. kungörelse angående hvad iakttagas bör till förekommande af smittsamma svindjurssjukdomars införande i riket af 9 dec. 1898 med tillägg rörande införsel af lefvande höns, gäss, ankor och dufvor af 28 sept. 1906. De sjukdomar, på hvilka i nämnda författningar gifna föreskrifter ega tillämpning, äro: boskapspest, elakartad lungsjuka, rots, koppor hos får, smittsam mul- och klöfsjuka, skabb hos får, elakartad klöfsjuka hos får och getter, mjältbrand, vattuskräck, svinpest, svinsjuka och rödsjuka samt hönspest och hönskolera. Vid utbrott af någon af dessa sjukdomar (med undantag af rödsjuka) ha djuregarna skyldighet att senast inom 24 timmar därom göra anmälan hos ordföranden i vederbörande hälsovårds- eller kommunalnämnd för vidtagande af de försiktighetsmått, som nämnda författningar föreskrifva. E. T. N.

E plūribus ūnum, lat. Se Devis.

Epōd (grek. *epodo's*, lat. *epōdus*), "efterkväde". 1. Slutkväde, som i en lyrisk dikt följer efter strof och motstrof, t. ex. i Pindaros' och Bakchylides' segersånger samt vissa af det grekiska dramats körsånger. — 2. Omkväde, som återkommer efter vissa versrader, såsom i Vergilius' 8:e eklog och Theokritos' 1:a och 2:a idyll. — 3. En lyrisk diktart, i hvilken längre och kortare versrader (dock ej hexameter och pentameter) omväxla. Horatius har diktat en bok epoder (17 st.), hufvudsakligen bildade efter Archilochos. R. Tdh.*

Epōk (fr. *époque*, grek. *epochē*, hvilopunkt, af *epe'chein*, hålla tillbaka). 1. Hållpunkt i tidräkningen; tidpunkt, från hvilken ett nytt tidehvarf tager sin början (man säger därför om framstående personligheter och viktiga tilldragelser, att de "göra, bilda epok"); tidsskede, tidehvarf, period. 2. *Astron.*, den tidpunkt, för hvilken vissa astronomiska uppgifter äro gifna, nämligen uppgifter för sådana kvantiteter, som förändra sig med tiden. Så är t. ex. en stjärnkatalog upprättad för en viss epok, ty stjärnorna ändra småningom sina platser. För en planet är epoken antingen den tidpunkt, då planeten passerar en viss punkt af sin bana, t. ex. perihelium, eller ock planetens medellängd i banan vid någon viss jämn tidpunkt, t. ex. 1 januari något år. Epoken är tydligen nödvändig för beräknandet af planetens ort för hvilken tid som helst och tillhör därför planetens element (se d. o.). 2. E. J.

Epomēo 1. Monte San-Nicolà, en sedan 1302 utslocknad vulkan på italienska ön Ischia, 792 m., öns högsta topp.

E'pona, *rom. myt.*, en urspr. keltisk gudomlighet, hästars och åsnors skyddsgudinna. Hennes bild uppställdes i en liten helgedom, anbragt i en pe-

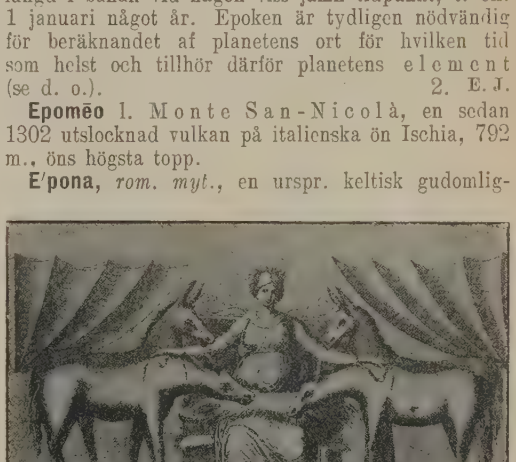

Epona tronande och fodrande mulåsnor. Antik väggmålning från den s. k. Romulus-cirkusen i Rom.

lare eller stolpe i stallet; den bekransades vid festliga tillfällen, hvarjämte offer frambars. På flera romerska lägerplatser har man funnit plastiska framställningar af denna gudinna, som förekommer äfven på väggmålningar, sittande eller stående mellan hästar eller åsnor.

Epo'nymos (grek. *epo'nymos*, af *epi'*, efter, och *o'nyma*, namn) kallades hos grekerna dels den person eller sak, hvilken fått en på en viss omständighet eller egenskap hos personen eller saken i fråga syftande benämning (t. ex. *Kyklops*, "rundöga", *Euboia*, "lämpad för boskapsskötsel"), dels den, efter hvilken någon annan blifvit uppkallad. I sistnämnda mening var ordet eponymer (grek. *epo'nymoi*) i Aten den officiella benämningen för de tio heroer (halfgudar), efter hvilka Kleisthenes uppkallade de tio nya af honom inrättade fylerna (folkafdelningarna). I de grekiska staternas tidräkning brukade hvarje år betecknas med namnet på den person, som då beklädt det i rang främsta öfverhetsämbetet (jfr Arkont). Denne var således det ifrågavarande årets eponymos l. namngifvare. Om ett likartadt förhållande i Assyrien se d. o. A. M. A.

Epopé (fr. *épopée*). Se Epos.

Épopée courtoise [epåpē kortŏa'ś]. Se Bretonska romanerna.

Epōpeŭs (grek. *Ἐπωπεύς*), *grek. myt.*, sagokonung i Sikyon, enligt den allmännast spridda sagan son af Poseidon och Kanake, äktade Antiope, den tebanske konungen Nykteus' dotter, mot hennes faders vilja och blef därför af hans son Lykos bekrigad och dödad. A. M. A.

Epo'pt (af grek. *o'psis*, syn), "ögonvittne", kallades de, som voro invigda i de eleusinska mysterierna (se d. o., sp. 382).

Eporedia. Se Ivrea.

Epos (grek., egentl. ord, berättelse) l. Episk dikt, den hufvudart af poesi, som i form af en sammanhängande berättelse framställer förflutna tilldragelser, diktade eller historiska. Eposet står sålunda vid sidan af dramat, som också framställer händelser, men såsom skeende; i motsats mot båda står lyriken, som återger stämningar.

Epos innefattar, taget i sin allmännaste betydelse, såväl prosadikter som versifierade framställningar, hvilka sistnämnda ofta ensamma få bära namnet epos. Alltefter de handlande personerna i en episk dikt talar man om guda-, människo- och djurepos. Berättelsens ämne och art kunna vara tragiska, upphöjda eller komiska. Stundom särskiljer man den s. k. stora episka diktningen, hvars kännetecken då skulle vara, att den skildrar en (för sin tid och sitt folk) typisk del af mänskligheten. Som hufvudslag af denna diktning äro att nämna: de olika nationernas folkepos (hjältedikter i egentlig mening), som på ett naivt sätt skildra en följd af storartade händelser från äldre tider, det romantiska och det historiska eposet (äfven kallade hjältedikt) samt romanen (se d. o.). Af smärre episka diktarter, hvilka nöja sig med att återge en begränsad del af tillvaron, en episod, äro de förnämsta fabeln (se d. o.) och djursagan (se d. o.), sägnen och sagan, hvilken skildrar händelser af underbar karaktär, legenden, som är en helgonsaga, det borgerliga l. idylliska eposet (se Idyll) och berättelsen eller novellen, som rymmer en ytterst mångskiftande grupp, hvilken i romansen (se d. o.) och balladen (se d. o.) samt skissen, den korta, ofta starkt stämningsbetonade prosaskildringen, öfvergår i lyrik.

Ansatser till epos finnas hos de flesta folk. Såsom exempel kunna nämnas: kinesernas *Schi-king*, hebréernas *Simsons*berättelse, indiernas omfångsrika *Rāmāyana* och *Mahābhārata*, den persiske skalden Firdausis *Schah-Nameh*, den medeltidsfranska *Chanson de Roland*, de germanska *Beowulf*, *Nibelungenlied*, *Eddans* hjältesånger, den finska *Kalevala*, de spanska *Cidromanserna*, de ryska *bylinerna* och de gaeliska sånger, som legat till grund för Macphersons *Ossian*. Typiska och urbildliga för det stora versifierade eposet äro de båda forngrekiska dikterna *Iliaden* och *Odyssén*, af den mytiske skalden Homeros, i hvilka folkfantasi och primitiv konstdiktning sammansmält. Dessa äro skrifna på hexameter (se d. o.), som sedan ofta begagnats i berättande dikt och därför stundom kallats *versus heröicus*, "hjältevers". Efter grekernas folkliga hjältedikt skapades på grekiskt språk äfven en didaktisk epik (se Lärodikt) och ett efterbildande epos (se Grekiska litteraturen). Romarna imiterade också de homeriska mönstren, och deras förnämsta epos, Vergilius' *Æneis*, vardt i sin ordning förebild för det långt senare historiska epos (den klassiska l. pseudoklassiska epopén), som på 1500—1700-talen behandlade historiska motiv. Bland dess företrädare märkas Ronsard (*La Franciade*), Voltaire (*La Henriade*), Gyllenborg (*Tåget öfver Bält*) och fru Nordenflycht (*Konung Carl Gustafs tåg öfver Bält*). I medeltidens konstdikt möter oss riddareposet, som väljer sina ämnen ur riddarlifvet (eller den därmed förknippade sagan), och bland hvars representanter kunna nämnas Wolfram von Eschenbach, Hartmann von Aue, Gottfried von Strassburg och Chrestien de Troyes. Vid denna romantiska dikt anknyter sig det romantiska eposet, till hvilket höra Ariosto (*Orlando furioso*) samt Tasso (*Gerusalemme liberata*) och Camões (*Os Lusiadas*), hvilka båda besjöngo historiska tilldragelser i romantisk anda, samt vidare Wieland (*Oberon*). Det romantiska eposets vanliga metriska form är ottave rime. Med rötter i det romantiska epos och i folkepiken uppstod vid 1800-talets början en germansk nationell-romantisk epik (Fouqué, Öhlenschläger, Tegnér, Ling). I senare hälften af 1700-talet begynte äfven en versifierad epik om samtida hvardagligt lif att odlas (Voss' *Luise*, Goethes *Hermann und Dorothea*, som har världshistorisk bakgrund, Longfellows historisk-idylliska *Miles Standish*, Runebergs *Elgskyttarne* m. fl.). Samtidigt blef äfven den poetiska berättelsen allmännare och mera betydande (Scotts *Lady of the lake* m. fl., Byrons många versnoveller, Tegnérs *Axel*, Lenaus *Savonarola*, Paludan-Müllers *Adam Homo*, Sturzenbeckers *Brunt och rosenrödt*). Gemensamt för dessa olika nyare slag af epik är, att författarna skrifva individuellt och subjektivt samt sålunda medvetet aflägsna sig från folkeposets objektiva framställningssätt. Endast mera oegentligt kan man tala om ett religiöst epos (Dantes *Divina commedia*, Miltons *Paradise lost* och *Paradise regained*,

Klopstocks *Messias*, Tegnérs *Nattvardsbarnen*), emedan dessa diktverk äro mera lyriska och didaktiska än episka.

Det komiska eposet är vanligen parodi eller travesti, såsom det forngrekiska *Batrachomyomachia* (se d. o.), Boileaus *Le lutrin*, Popes *The rape of the lock*, Holbergs *Peder Paars*, O. Rudbecks *Boråsiaden* och den af flera författade *Markalls sömnlösa nätter* (se d. o.).

Versifierade epos äro i modern diktning jämförelsevis sällsynta, hvaremot prosaepos (romaner och noveller) utgöra dess kvantitativt största del. — Litt. I allmänhet redogöres för eposets arter och utveckling i alla poetiker, t. ex. de af Gottschall (1858), Carriere (1884), Wilkens (1893) och Baumgart (1887); jfr äfven W. Jordan, ”Epische Briefe” (1876), V. Vedel, ”Helteliv” (1903) och ”Ridderromantikken i tysk og fransk middelalder” (1906). R—n B.

Eppan, kommun i Tyrolen, distriktet Bozen. 5,408 inv. (1900). Orten gaf namn åt en under medeltiden mäktig grefvesläkt.

E'ppendorf, förr förstad till Hamburg, n. om denna stad, 1894 införlifvad i staden.

Epping [e'piŋ], småstad (3,789 inv. 1901) i engelska grefsk. Essex, n. ö. om London, med ett vackert läge vid norra ändan af den ringa återstoden (2,260 har) af den stora Walthamforest. Eppingskogen inköptes 1882 af Londons City-korporation till offentlig park. (J. F. N.)

Épreuve d'artiste [eprö'v darti'st], fr., Artistprof, ett tidigt aftryck från en fullt färdig etsad eller graverad bildplåt utan inskription, men med gravörens egenhändiga signatur på aftrycket. Flera slags artistprof förekomma (se Aftryck). A. T—g.

Éprouvette [eprövä't], fr., profrör. Se Baroneterprofvare.

Epsom [e'psəm], stad i engelska grefsk. Surrey, 25 km. s. v. om London, förenadt därmed genom två järnvägslinjer, var i 17:e årh. en omtyckt badort (af dess bittersaltkällor bereddes det bekanta Epsomsaltet), men är nu mest kändt genom sina kapplöpningar (se Derby). 10,915 inv. (1901). Ln.

Epsomsalt. Se Engelskt salt.

Epte [äpt], 102 km. lång biflod till Seine, i Frankrike.

E'pulæ (plur.) l. Epulum (sing.), lat., hos romarna festmåltider vid religiösa och andra högtidligheter, t. ex. vid offentliga spel, tempelinvigningar, triumfer m. m. Beryktade äro prästernas, särskildt saliernas, festmåltider. Det s. k. *epulum Jovis*, festmåltid på Kapitolium till Jupiters, Junos och Minervas ära vid de plebejiska spelen, ombesörjdes af tre, senare af sju personer, *septemviri epulones*, som under kejsartiden hade att anordna äfven en mängd andra offentliga festmåltider. R. Tdh.*

Epūlis (af grek. *epí*, på, och *ūlon*, tandkött), *med.*, en nybildning eller svulst på tandköttet, hvilken vanligen börjar i mellanrummet mellan tvenne tänders halsar. Den tillväxer långsamt, men oafbrutet, och kan nå en betydande storlek. Den måste borttagas fullständigt, emedan den eljest ganska lätt recidiverar. Egentligen elakartad är den för öfrigt icke. Rsr.*

Epulōnes. Se Epulæ.

E'pulum. Se Epulæ.

E pur si muove [e por si moåve], it., ”och dock rör hon sig”, ett yttrande, som tillagts Galilei (se denne). Uttrycket förekommer första gången hos abbé Irailh i ”Querelles littéraires”, III (Paris 1761).

Epworth [e'pωəth-], stad i nordvästra delen af engelska grefskapet Lincoln, på den af floderna Trent, Idle och Don bildade s. k. ön Axholm l. Axelholm. 1,856 inv. (1901). Bröderna John och Charles Wesleys födelseort.

Epworthförbundet [e'pωəth-], ett efter metodismens grundläggare John Wesleys födelseort Epworth uppkalladt, genom sammanslagning af åtskilliga kristliga ungdomsorganisationer inom metodist-episkopala kyrkan i Nord-Amerikas förenta stater 15 maj 1889 i Cleveland, Ohio, bildadt förbund med uppgift att främja sann gudsfruktan bland kyrkans yngre medlemmar och vänner, bistå dem i bemödandet att uppnå sinnelagets renhet och personlighetens harmoniska utveckling samt fostra dem till utöfvande af barmhärtighetsverk. Förbundets angelägenheter handhafvas af en af kyrkans biskopar tillsatt, en gång årligen sammanträdande centralstyrelse (1 biskop, 7 pastorer och 7 lekmän), hvartill komma som rådgifvare redaktören af förbundets organ ”Epworth herald”, den tyske biträdande sekreteraren och biträdande sekreteraren för negerkonferenserna. Förbundets centralbyrå är förlagd till Chicago. Generalsekreterare och hufvudredaktör för tidningen var F. Berry t. o. m. 1904, då han valdes till biskop. Vid 1800-talets slut räknade förbundet omkr. 2 mill. medlemmar, spridda öfver hela världen. I *Sverige* bildades den första Epworthföreningen 23 febr. 1892 i Örebro på initiativ af pastor G. Wagnsson, som sedan nämnda år varit sekreterare i förbundsstyrelsen. Denna utses af det sedan 1894 årligen sammanträdande ”Epworthkonventet”, där de olika föreningarna äro representerade i mån af sitt medlemsantal. Äfven distriktskonvent hållas årligen. Hvarje förening har en styrelse af sju personer och arbetar på fyra afdelningar, omfattande religiös verksamhet, välgörenhet, mission, studier och sällskapligt samkväm. I Sverige, hvars Epworthförbund är underordnadt centralstyrelsen i Chicago, finnas f. n. (1907) 117 föreningar, med 5,676 medlemmar, och 38 ”juniorföreningar”, med 1,551 medlemmar.

Epåle'tt (fr. *épaulette*, af *épaule*, axel, skuldra), *krigsv.*, uniformspersedel, vanligen af metall, om än öfverklädd med kläde eller guldväfnad, som bäres

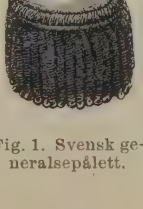

Fig. 1. Svensk generalsepålett.

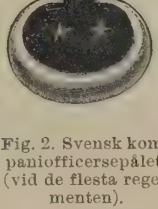

Fig. 2. Svensk kompanifficersepålett (vid de flesta regementen).

Fig. 3. Svea lifgardes och Lifgardets till häst kompanifficersepålett.

fäst på hvardera axeln på lifplagg. Epåletten eller axelstycket tillhörde ursprungligen riddarrustningen och var afsedd att skydda axeln mot sabelhugg. En föregångare till den nuv. epåletten var den axel-

prydnad af snöre, nedtill slutande i en tjock knut, som användes under senaste delen af 18:e årh. Däraf uppstod den röda, väfda epåletten med fransar, som under revolutionstiden anlades i Frankrike och som där fortlefvat ända till senaste tid. Till officersuniformen anlades epåletter af metall ungefär samtidigt. Gradbeteckning anbringas vanligen på epåletten, dock icke vid flottorna; den utgöres för regementsofficerare och generalspersoner bl. a. af fransar. Från svenska arméns nya uniform af 1906 är epåletten utesluten. I Frankrike begagnas af vissa grader fransar endast på den ena epåletten, då den andra benämnes *contreépaulette*. C. O. N.

Equabilme'nte, it., *mus.*, likartadt.

Equality clause [ikwå'liti klå'š]. Se Differentialtariffer.

E'ques, lat. Se Equites.

E'ques, *zool.* Se Riddarfiskar.

Equidæ, *zool.* Se Hästdjuren.

Équipage [ekipāʃ], fr. Se Ekipage.

Equipera [ekipēra]. Se Ekipera.

Equisetāceæ, Fräkenväxter. 1. *Bot.*, växtfamilj af kl. *Equisetales* bland pteridofyterna. Fräkenväxterna äro alla örtartade och igenkännas genom en krypande jordstam, som ofvan jord uppskjuter trinda, fårade, pipiga, ledade, enkla eller oftare kransgreniga stjälkar, hvilkas blad förändrats till sambladiga tandade slidor kring lederna. De fruktbärande stjälkarna ha i toppen ett enkelt ax af kransvis liggande, sköldlika fjäll, å hvilkas undre sida sporangierna finnas. Dessa innehålla en mängd likartade sporer, hvilkas yttre hinna klyfves till två spiralvridna springtrådar, som äro starkt hygroskopiska och utsträcka sig, då de torka, samt åter hopvridas under inflytande af fuktighet. Vid sporernas groning bildas vanligen enkönade, flikiga protallier. De stora spermatozoiderna äro bandformiga, svagt spiralvridna och med en rad af cilier längs ena kanten. Familjen omfattar endast ett släkte, *Equisētum* L., fräken. Släktets kännemärken sammanfalla således med familjens. 8 arter tillhöra den svenska floran. Den vanligaste, *E. arvense*, åkerfräken l. räfrumpa (se fig.), utmärkes genom sina dimorfa skott: dels blekbruna, enkla stjälkar med ett ax i toppen, som uppväxa tidigt om våren, dels gröna, greniga, sterila stjälkar, som uppkomma under sommaren. I epidermiscellerna afsättes i mer eller mindre stor mängd kiselsyra, hvarigenom stjälkarna hos somliga arter blifva så hårda, att de kunna användas till slätslipning af snickeriarbeten. Detta är t. ex. händelsen med *E. hiemale* L., skafgräs, som för öfrigt, likasom några andra af detta släkte, användts äfven i medicinen såsom ett urindrifvande medel (jfr Citronsyra). Äfven

Equisetum arvense.

E. arvense, *E. palustre* och *E. silvaticum*, åker-, kärr- och skogsfräken, ätas af kreaturen, men ha sedan gammalt misstänkts för att verka skadligt. Nyare undersökningar göra troligt, att giftiga egenskaper tillhöra endast *E. palustre*, kärrfräken, som stundom, då den förtäres i större mängd, hos hästar förorsakar svåra förlamningsanfall. Man har gissat på, att de skulle förorsakas af en alkaloid, *ekvisetin*. Dyfräken (*E. limosum* l. *fluviatile*), stundom uppträdande massvis, i s. k. fräkenbottnar, är åtminstone för nötkreatur ett godt fodermedel, som också i rätt stor utsträckning skördas till foder. Om det Equisetum liknande släktet *Casuarina* se d. o.

2. *Paleobot.* Den plats fräkenväxterna — här tagna i vidsträckt bemärkelse såsom motsvarande hela klassen *Equisetales* — intaga inom nutidens vegetation är af försvinnande betydelse mot den de innehade under forna geologiska perioder. Redan under den devoniska tiden funnos fräkenväxter, men det var i synnerhet under stenkolsperioden, som klassen vann sin största utveckling med släktena *Calamites* och *Asterocalamites* m. fl., af hvilka det förstnämnda stundom i väsentlig mån bidragit till vissa stenkolsbäddars uppkomst och hvars stundom trädartade former bilda en egendomlig motsats mot nutidens representanter af klassen. Från denna tid aftogo fräkenväxterna småningom såväl i fråga om formrikedom som relativ betydelse i förhållande till öfriga växter. Stenkolsperiodens från de nutida så afvikande former (se Calamites med figurer) synas ha dött ut mot slutet af den permiska perioden. Representanter af det nu lefvande släktet *Equisetum* eller af ett detta till det yttre mycket liknande släkte, *Equisetites*, förekomma åtminstone från och med triasperioden, under hvilken många af desamma nådde ansenliga dimensioner, med stammar af ända till 10 cm. i genomskärning. Dessa jättestora former försvinna mot slutet af juraperioden, hvarefter storleken af hithörande växter blir mera öfverensstämmande med nutida arters.

Från den permiska perioden ända till en del af juratiden fanns äfven det om *Calamites* erinrande släktet *Schizoneura*, utmärkt genom i lederna kransställda, jämnbreda blad och rätt ansenliga dimensioner. En art af detta släkte lefde äfven i Skåne. Ett annat med det förra samtidigt släkte är *Phyllotheca*, hos hvilket slidans tänder voro utdragna till långa, ofta tillbakaböjda blad. (Jfr Asterocalamites, Calamariales och Calamites.) 1. O. T. S. (G. L—m. H. J. Dft.) 2. A. G. N.

Equisetāles, *bot.* Se Equisetaceæ och Pteridofyter. Jfr Calamites.

Equisetin (Ekvisetin). Se Equisetaceæ.

Equisetites, *paleont.* Se Equisetaceæ 2.

Equisētum, *bot.* Se Equisetaceæ.

E'quites (lat., plur. af *e'ques*, ryttare). Ursprungligen voro equites i Rom en militärisk inrättning, som tillskrifves Romulus. Denne skall nämligen ha upprättat en rytteritrupp om 3 centurier (se d. o.) = 300 man, *ce'leres*, eg. ”de snabbe”, jämte fotfolkslegionen; därtill lade Tarquinius Priscus ytterligare 3 centurier. Servius Tullius ökade rytteriet med 12 centurier, så att hela antalet utgjorde 1,800 man. Ryttarna erhöllo af staten medel till inköp af häst samt till dennes underhåll, enligt uppgift, 10,000 och (årligen) 2,000

ss, ung. motsvarande 700 resp. 140 kr. (se A s); e kallades ”ryttare med statshäst”. De 18 ryttarenturierna räknades till 1:a klassen och hade 18 öster i centurieförsamlingen. För att kunna tillhöra ytteriet skulle man ega en viss förmögenhet, som ppges till 100,000 (af andra till 120,000) ass.

omersk frivillig ryttare (från Marcus-Aureliuskolonnen).

Tjänstetiden upphörde med det 46:e levnadsåret. Mönstring af rytteriet egde rum vid hvarje census (jfr C e n s o r 1), och årligen 15 juli färdades ryttarna i högtidligt tåg från trakten af Capenska porten (Honos' eller Mars' tempel) till Capitolium. Från Camillus' tid (omkr. 400 f. Kr.) finna vi utom de nämnda 18 ryttarcenturierna ett frivilligt rytteri, hvars ledlemmar hade s. k. riddarförmögenhet (se ofvan); e tjänade till häst utan den vanliga ersättningen f statsmedel och hade inga särskilda politiska rätigheter. Däremot åtnjöto dessa equites (se fig.), ksom fotfolket, sold (tredubbelt mot detta). De ades tjäna med ”egen häst”.

I äldre tider voro de romerske ryttarna snarare tt bihang till fotfolket och synas icke ha spelat ågon betydande roll. De hade sin plats på flygarna (*alæ*). Rytteriet till legionens 4,200 man fotlk var 300, indelade i 10 turmer, hvarje turma tre dekurier. Beväpningen utgjordes af mindre, und sköld (*parma*), hjälm, harnesk och benskenor amt dubbelspetsad lans och ett långt svärd.

De egentliga ryttarcenturiernas militäriska betydelse minskades efter det andra puniska kriget (218 –201 f. Kr.), ty man började då använda hufvudkligen bundsförvanter och provinsinvånare till ytteritjänst; samtidigt ökades styrkan betydligt. nder Augustus blef rytteriet med statshäst, som å var indeladt i sex turmer och användes blott till arad, en plantskola för kandidater till högre civila ch militära tjänster. I spetsen stod tronföljaren såsom *princeps iuventutis*; medlemmarna utsågos af ejsaren och erhöllo af honom sin häst.

Under republikens sista århundrade utgjorde quites ett särskildt politiskt stånd, det s. k. r i d d a r s t å n d e t, *ordo equester*, erkändt såsom såant särskildt från 122 f. Kr., då C. Gracchus enomdref en lag, enligt hvilken domarna skulle tses bland dem, som hade s. k. riddarcensus, . v. s. en förmögenhet af (dåmera) minst 400,000 estertier (à 19—20 öre). Visserligen gjordes sederera ändringar i afseende på domsrätten, men det ya ståndet, som egentligen bestod af kapitalister ller affärsmän, i synnerhet förpaktare af statsinomsterna (*publicani*), bibehöll sig alltjämt (se C i t a s). Dess anseende synes ha varit högst på iceros tid. Riddarna hade vissa utmärkelsetecken, ämligen guldring och tunika med smalare purpurand (se C l a v u s 2); vid högtidliga tillfällen buro e *trabea*, en mantel med purpurränder. Efter 67 Kr. hade riddarna särskild plats på teatern, nämgen de 14 främsta bänkarna, närmast till *orchestra* enatorernas plats). — Under Augustus erhöll riddarståndet ökad politisk betydelse, i det att en mängd poster i den militära och civila förvaltningen förbehölls detsamma. Litt.: Sundén, ”De romerska antikviteterna” (1903), sid. 41 ff. R. Tdh. (H. Sgn.)

E'quites, *zool.* Se P a p i l i o n i d æ.

Equity [e'kωiti], eng., ”billighet”, *jur.*, de rättsregler och rättsbruk, som särskildt vid kanslersdomstolarna i England (*courts of chancery*) blifvit tillämpade: kanslern betraktades såsom ”konungens samvete” och fick på grund däraf befogenhet att vid behof taga efter lägligheten och sålunda ej blott att skipa, utan äfven att skapa rätt. Genom dessa rättsregler vinnes nödigt rättsskydd åt sådana rättsförhållanden, som, ehuru med billighet och rättvisa öfverensstämmande, icke äro erkända och skyddade af common law. Den numera i stället för de särskilda öfverdomstolarna inrättade gemensamma öfverdomstolen skall tillämpa såväl common law som equity. L. A.*

Équivoque [ekivåk], fr. Se E k i v o k.

Equus [ēkvus], *zool.* Se D a u w e n, D s c h i g g e t a i och H ä s t s l ä k t e t.

Eqväl, E q v ä l s t ä m m o r, *mus.* Se E k v a l.

Er, *nord. myt.* Se E i r.

Era (lat. *æra*), tidräkning, tidehvarf. Se K r o n o l o g i. — *Geol.*, tidsafsnitt af första ordningen i jordens utvecklingshistoria; dess underafdelningar kallas *perioder*. De aflagringar, som bildats under en era, kallas s e r i e; de, som bildats under en period, s y s t e m. A. G. N.

Eragro'stis Host., *bot.*, växtsläkte af fam. *Gramineæ*, omfattande omkr. 100 arter, alla förekommande i varma länder. Viktigast är *E. abyssinica* Link, t e f f, ett sedan urminnes tider i Abessinien mellan 1,700 och 2,800 m. ö. h. i stor skala odladt sädesslag. Det utgör en hufvudbeståndsdel af abessiniernas och gallaernas föda. De helt små frukterna (fröna) malas till mjöl, hvaraf bakas ett slags pannkaka, ”tabita”, samt ett syrligt, men välsmakande bröd. Flera arter odlas som prydnadsgräs, t. ex. *E. megastachya*. Om *E. elegans* se P a n i c u m. G. L—m.

Erän. Se I r ā n.

E'ranos (plur. E'r a n o i) kallades hos forntidens greker en måltid, till hvilken hvarje deltagare lämnade sitt bidrag (picknick). Äfven betecknades därmed en inom sig sluten förening eller klubb, som afsåg dels sällskapligt umgänge, dels ömsesidigt bistånd och understöd. Sådana e r a n o i funnos till stort antal i Aten. A. M. A.

E'ranos (se föreg. art.), *Acta philologica suecana*, en sedan 1896 i Uppsala utkommande, af V. Lundström redigerad tidskrift för klassisk och bysantinsk filologi. Tidskriften, som ernått ett rätt betydande internationellt anseende, har till medarbetare så godt som uteslutande svenska och svensk-finska vetenskapsmän. I sina första volymer innehöll tidskriften jämväl recensioner; numera inrymmer den emellertid endast vetenskapliga originaluppsatser. Dess hufvudspråk äro latin och svenska; mindre statsbidrag ha flera gånger tilldelats densamma.

Eränska språk. Se A r i s k a s p r å k och I r a n s k a s p r å k.

Era'nthemum L., *bot.*, växtsläkte af fam. *Acanthaceæ* med 17 arter i tropiska Asien, af hvilka *E. nervosum* med blåa och *E. splendens* med röda blommor ofta odlas i varmväxthus. G. L—m.

Era'nthis hiemālis Salisb., Vinternarr, *bot.*, en till fam. *Ranunculaceæ* hörande liten ört med fingerlikt delade blad och gula blommor från södra Europa, som blommar samtidigt med snödroppen och därför ofta odlas i trädgårdarna. Rotstocken utgör drogen *rhizoma Hellebori hiemalis*. G. L—m.

Érard [erār], Sébastien, fransk instrumentmakare, f. 1752 i Strassburg, d. 1831 i Passy, konstruerade som yngling en "clavecin mécanique", införde 1777 pianot (klaveret med hammarmekanik) i Frankrike och öppnade 1785 jämte sin broder, Jean Baptiste É. (d. 1826), i Paris en inom kort berömd pianofabrik. Efter en vistelse i London tillgodogjorde han sig den engelska konstruktionen af pianot och riktade detsamma 1823 med den epokgörande "repetitionsmekaniken" (se Pianoforte). Dessutom uppfann han 1811 dubbelpedalharpan (se Harpa), som hade en ofantlig framgång, och en "orgue expressif", som i Frankrike blef mycket omtyckt. Den storartade affären fortsattes efter honom af hans brorson Pierre É. (d. 1855), sedermera af dennes änkas brorson P. Schäffer (d. 1878) och fortgår ännu. A. L.*

Sébastien Érard.

Erasch, armen. Se Aras.

Erasistrătos (grek. Ἐρασίστρατος), grekisk läkare från Keos, verkade i Antiokia och i Alexandria omkr. 300 f. Kr., gjorde viktiga upptäckter i anatomien och bildade en egen skola. Det berättas, att han, för främjande af sin vetenskap, anställde vivisektioner på lifdömda förbrytare.

Era'smus, Desiderius, den mest lysande representanten för humanismen, f. 28 okt. 1466 (sannolikt) i närheten af Rotterdam (därför kallad Rotterdāmus), d. i Basel 12 juli 1536, hette eg. Geert Geertz. (Gerhard Gerhardsson), men tog sig det latinska namnet Desiderius (den efterlängtade) och det grek. Erasmus (den åtrådde). Han sändes vid nio års ålder till den berömda skolan i Deventer, där han väckte uppseende genom sin häpnadsväckande fattningsförmåga och fick sin håg väckt för humanistiska studier. Efter sina föräldrars död tvangs han, af en trolös förmyndare beröfvad sina arfsmedel, att taga sin tillflykt till en klosterskola i 'sHertogenbosch, där han säger sig ha "icke tillbragt, utan förlorat" tre år af sitt lif, och att därefter söka inträde i ett augustinkloster. Där fördjupade han sig fullständigt i klassiska studier, men på det yttersta tillbakastött af det i förfall stadda munklifvet, grep han med begärlighet ett genom biskop Henri de Bergues af Cambrai frikostighet honom beredt tillfälle att få fortsätta sina studier i Paris. Genom hjälp af några engelska ädlingar, som där åtnjutit hans undervisning, möjliggjordes det för honom att 1499—1500 företaga en resa till England, där han slöt vänskapsförbund för lifvet med flera af landets yppersta män sådana som John Colet och Thomas Morus. Genom deras inflytande riktades hans intresse mera än förut på de religiösa spörsmålen och på tanken att ställa sitt humanistiska vetande i dessas tjänst. 1506—09 företog han en resa till Italien, erhöll i Turin teol. doktorsvärdighet och knöt nära förbindelse med romerska hierarkiens högst stående män. Hans anseende var nu i ständigt stigande. På höjdpunkten af sitt rykte intog han, såsom humanisternas furste — smickrad och eftersökt på alla håll —, en härskarställning i hela Europas bildade värld, hvartill tidigare eller senare blott få motstycken finnas. Ända till 1521 var hans lif fylldt af ständiga resor; han delade sin tid mellan England, Nederländerna, Frankrike och Tyskland, lät sig ingenstädes varaktigt kvarhållas, men antog gärna under något längre uppehåll de platser, som hans förnäma andliga och världsliga gynnare täflade att erbjuda honom: af Henrik VIII en professur i Cambridge, af Karl af Österrike (sedermera Karl V) en befattning såsom kungligt råd i Bruxelles, af kardinal Adrian af Utrecht (sedermera påfven Adrian VI) en professorsplats i Louvain o. s. v. Under tiden utöfvade han en såväl i kvantitativt som kvalitativt afseende storartad skriftställarverksamhet. Bland hans skrifter på det filologisk-pedagogiska området från denna period må nämnas *Adagia* (1500), *De duplici rerum ac verborum copia* (1512), *De ratione studii et instituendi pueros commentarius* (s. å.; sv. öfv. af Hambræus 1620), *Parabolarum liber* (1514), *De octo partium orationis constructione* (1515), *Antibarbarorum liber* (1518) m. fl., hvartill komma editioner af och kommentarer till Cicero och Seneca samt flera kyrkofäder, särskildt Hieronymus, vidare öfversättningar från grekiska till latin (tragöderna) o. s. v. Genom denna sin outtröttliga verksamhet såsom utgifvare och grammatiker har E. blifvit grundläggare af hela den nyare tidens klassiska studium. Till samma tidrymd höra ock E:s två populäraste arbeten, *Encomium moriæ* (1509; "Dårskapens låf och beröm", 1728) och *Colloquia familiaria* (Förtroliga samtal, 1518), i hvilka han svänger satirens gissel öfver sin tids alla svagheter, särskildt på det kyrkliga området. Men äfven på allvarligare och positivare sätt hade han ingripit i tidens religiösa och kyrkliga reformsträfvanden, så genom sina skrifter *Enchiridion militis christiani* (1502), *De contemtu mundi* (1509) o. s. v. och framför allt genom sin för hela reformationsarbetet utomordentligt betydelsefulla, med en latinsk öfv. och en kort kommentar försedda, uppl. af N. T. på grekiska ("Novum instrumentum omne..." 1516) och sina därtill sig anslutande parafraser öfver de flesta nytestamentliga böcker (1517 ff.). — För att själf kunna öfvervaka sina skrifters tryckning (hos Froben) tog han 1521 sin stadigvarande bostad i Basel. Ungefär från samma tid förbereddes en afgörande vändning i hans kyrkliga ståndpunkt. Tidigare hade han i vida kretsar, bland vänner som motståndare, gällt såsom den

formatoriska rörelsens egentlige upphofsman och dare vid sidan af Luther och själf vid många lfällen gifvit uttryck åt sin väsentliga öfver-sstämmelse med reformatorerna. Men i samma ån som reformationen utvecklade sig till en klig rörelse, drog han sig tillbaka därifrån. uthers våldsamma uppträdande hade för honom, n förnämt tillbakadragne kosmopoliten, alltid ft något motbjudande. De frågor, som det r gällde, borde, menade han, diskuteras bland lärde, men ej för tidigt bringas ut bland ket. Det får vid E:s bedömande ej förbises, att llan honom och reformatorerna från början bestått af den gemensamma motsatsen till en tid öfver-yld, djupgående differens i själfva grundåskåd-ngen. E:s opposition var mera en det nyktra för-ndets än de religiösa lifsbehofvens sak. I kritiken k han stundom längre än Luther, men för dennes igiösa grundtankar saknade han förståelse. Kristus r för honom väsentligen blott förebilden och hetsläraren, till hvars enkla sedelära man från lastikens spetsfundigheter borde gå tillbaka. llika sammanhängde emellertid otvifvelaktigt hans ändrade hållning nära med vissa grundbrister i ns karaktär, som under dessa kampår allt tyd-are blottades: en fåfäng äflan efter de mäktiges n förnämes ynnest och en räddhågad omsorg om n egna tryggheten och arbetsron. Till en början kte han, under allahanda tvetydigt dubbelspel, åt sig bevara en neutral ställning, men dref-k allt afgjordare öfver i motreformationens läger n lät sig slutligen af sina mäktige katolske gyn-re öfvertalas att framträda med ett öppet angrepp Luther. Detta skedde i skriften *De libero arbitrio* 524), af Luther segerrikt besvarad i ”De servo bitrio” (1525). Äfven under de följande åren tsatte E. sin polemik mot såväl de tyske som schweiziske reformatorerna, men lyckades dock rig helt från sig själf aftvå misstanken för kät-i. Ej heller under sina senare år lät han sig dras att underkasta den katolska kyrkans miss-k en ganska skarp kritik och gaf i flera skrifter rskildt i *Ecclesiastes*, 1535) nya uttryck åt sina f på en enklare lära och förkunnelse. Därjämte följde han alltjämt oförtröttadt sina filologiska eten (*De recta latini græcique sermonis pronun-tione dialogus*, 1528, *Ciceronianus seu de optimo ere dicendi*, s. å., o. s. v.). Reformationens omförande i Basel tvang honom 1529 att lämna na stad och bosätta sig i Freiburg (i Breisgau), han tillbragte återstoden af sitt lif. Beatus Rhe-us utgaf den första samlingen af E:s skrifter bd, 1540—41); den bästa uppl. af dem ombe-de Le Clerc (10 bd, 1703—06). Till svenska ersattes 1612 E:s ”Trogna förmaning til alla istna, att the skole... vyrda Gudz H. ord.” I terdam restes 1662 E:s bronsstaty. Jfr Seebohm, ”he Oxford reformers” (2:a uppl. 1869), Drum-nd, ”Erasmus, his life and character” (1873), ude, ”Life and letters of Erasmus” (1895), och ius, ”Zur charakteristik des religiösen stand-nktes des Erasmus” (s. å.). C. v. F. (E. Bg.)

Era'smus Lætus, latinisering af den danske för-faren Rasmus Glads (se denne) namn.

Era'smus Montānus l. Rasmus Berg, en nedi af L. Holberg.

Era'smus Nicolāi, präst, d. 10 maj 1580, blef 1554 rektor i Arboga skola, graduerades 1560 i Wittenberg, utnämndes s. å. till rektor i Västerås skola och fem år därefter till kyrkoherde i samma stad. 1567 blef han kyrkoherde i Tuna, 1571 domprost i Västerås och 1574 biskop i Västerås stift. På sistnämnda plats och såsom hofpredikant hos Johan III arbetade han ifrigt för liturgiens införande i sitt stift och fick den offentligen antagen af stiftets prästerskap 18 febr. 1577. Skrifter: *Brevis ratio et methodus discendi theologiam in usum studiosæ juventutis Sueciæ* (1561), *Catalogus rev. virorum ex Suecia qui Wittebergæ in artium liberalium et philosophiæ magistros creati sunt* (tr. i K. bibliotekets ”Tidningar om lärda saker”, 1767) och *Descriptio vitæ suæ ipsius*.

Erastfer l. Errestfer (af lett. *fer* = ty. *hof*, gård), gods i östra Livland, där ryssarna (12,000 man rytteri och något infanteri under Sjeremetjev) 30 dec. 1701 besegrade svenskarna (omkr. 2,200 man, anförda af Volm. Ant. v. Schlippenbach), hvilka förlorade 700 döda, 350 fångar och 4 kanoner. Ryssarna själfva, hvilkas förlust dock steg till 3,000 man, kalla denna sin första större framgång mot svenskarna ”den förstfödde bland Rysslands segrar”. Jfr O. Sjögren, ”W. A. v. Schlippenbachs liflandska här” (i ”Hist. tidskr.”, XVI, 1896). L. W:son M.

Erastiani'sm. Se Erastus, Th.

Era'stus (grek. *Ἔραστος*), en af aposteln Paulus' följeslagare och medhjälpare (Apg. 19: 22; 2 Tim. 4: 20). Denne är troligen icke densamme, som i Rom. 16: 23 omtalas som staden Korints kassaförvaltare eller ”stadskamrer”. Enligt sägnen skall han senare ha beklädt samma ämbete i församlingen i Jerusalem och dött såsom biskop i Paneas.

Era'stus, Thomas (eg. *Liebler* l. *Lieber*), tysk läkare och teolog, f. 1524 (antagligen i Baden, i Aargau), d. 1583 i Basel, blef 1558 lifmedikus hos kurfurst Otto Henrik af Pfalz samt professor i medicin i Heidelberg, 1580 professor i medicin och senare därjämte i moral i Basel. E. var en af de förste, som från naturvetenskaplig ståndpunkt protesterade mot astrologiens och alkemiens vidskepelse (i strid mot Paracelsus och andra), men uppträdde å andra sidan själf till häxprocessernas försvar. Såsom teolog stod han såväl i de teoretiska som de praktisk-kyrkorättsliga frågorna på Zwinglis ståndpunkt. Särskildt förde han en häftig strid mot den kalvinska riktningens kyrkotuktsidéer, i hvilka han spårade romersk-hierarkiska tendenser. En postumt utgifven skrift af E. i detta ämne väckte stort uppseende. Däraf förklaras det, att i England ännu i dag den riktning, som fordrar kyrkans underordnande under staten, plägar efter honom kallas erastianism. (E. Bg.)

Erāto (grek. *Ἐρατώ*), *grek. myt.*, kärlekssångernas gudinna, en bland de nio muserna eller sånggudinnorna. A. M. A.

Eratosthēnes (grek. *Ἐρατοσθένης*), kallad Filo'logos (”vetenskapsälskaren”), grekisk polyhistor, f. 276 f. Kr. i Cyrene, d. 195, studerade i Aten och kallades af Ptolemaios Euergetes till föreståndare för biblioteket i Alexandria. Han blef på sin ålderdom blind och skall af sorg däröfver ha hungrat sig till döds. Sin ryktbarhet har E. vunnit företrädesvis såsom astronom och matematiker. Han var den förste, som sökte genom observationer finna

ekliptikans oblikvitet, hvilken han beräknade till 23° 51′ 20″. Honom tillkommer äfven äran att ha företagit den första gradmätningen. Enligt denna skulle jordens omkrets vara 250,000 stadier (45,360 km.). Inom matematiken angaf han ett sätt för lösningen af det ryktbara deliska problemet (se d. o.) samt en metod för bestämmande af primtalen, kallad Eratosthenes' såll (se d. o.). För öfrigt utmärkte sig E. äfven såsom skald och grammatiker samt har genom sina skrifter *Geografika'* och *Chronografi'ai* inlagt stora förtjänster om geografien och kronologien. E:s skrifter föreligga endast i fragment, hvilka samtliga, med undantag af *Katasterismôi'*, utgåfvos af G. Bernhardy 1822 under titeln *Eratosthenica*. "Katasterismoi" har utgifvits flera gånger, senast af Olvieri (1897). G. E.*

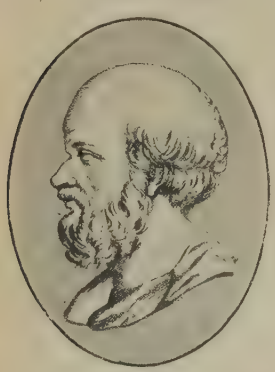

Eratosthenes' såll (grek. *ko'skinon*), en af Eratosthenes (se föreg. art.) uppfunnen metod att erhålla primtalen, d. v. s. sådana tal, som ej kunna uppdelas i hela faktorer. Metoden består däri, att man uppskrifver de udda talen

1, 3, 5, 7, 9, 11, 13, 15, 17 o. s. v.

och urskiljer först hvart tredje tal räknadt från 3, vidare hvart femte tal räknadt från 5, hvart sjunde tal räknadt från 7 o. s. v. Därigenom har man liksom frånsållat alla tal, som kunna divideras med 3, 5, 7 o. s. v., och de återstående äro primtal. Bland de jämna talen finnes tydligen endast ett primtal, nämligen 2. G. E.*

Eraul, de, markis. Se Dorregaray, A.

Erb, Wilhelm Heinrich, tysk läkare, f. 30 nov. 1840 i Winnweiler (bajerska Pfalz), med. doktor 1864, blef 1880 professor och föreståndare för medicinska polikliniken i Leipzig och är sedan 1883 professor i invärtes medicin i Heidelberg. Hans många arbeten hänföra sig väsentligen till nervpatologien och elektroterapien; genom dem har han vunnit en plats bland samtidens främste forskare på dessa områden. Större skrifter: *Handbuch der krankheiten der cerebrospinalen nerven* (2:a uppl. 1876), *Handbuch der krankheiten des rückenmarks und verlängerten marks* (2:a uppl. 1878), *Handbuch der elektrotherapie* (2:a uppl. 1886). R. T—dt.

Erba-Adad, assyrisk konung. Se Assyrien, sp. 256.

Erbach. 1. Kretsstad i storhertigdömet Hessen, prov. Starkenburg, vid floden Mümling. 2,787 inv. (1900). Slott, som är residens för de mediatiserade grefvarna von E., och hvari finnas ett rikhaltigt museum af fornsaker samt en tafvel- och vapensamling. — 2. By i preussiska reg.-omr. Wiesbaden, vid Rhen. 2,199 inv. (1900). Där produceras det berömda Rhenvinet Markobrunner.

Erbach, gammal frankisk grefvesläkt, förekommer i urkunderna redan 1148. Släkten upphöjdes 1532, genom Eberhard v. E. (d. 1559), som utmärkt sig i bondekriget, till riksgreflig värdighet, och herrskapet E. blef samtidigt grefskap under Pfalz' öfverhöghet. Släkten är nu delad i tre linjer, benämnda efter sina residensorter E.-Fürstenau, E.-Erbach (l. Wartenberg-Roth) och E.-Schönberg, hvars hufvudman 1903 fick ärftlig furstetitel. Hela det mellan de tre linjerna delade grefskapet ligger i hessiska prov. Starkenburg och omfattar 523 kvkm. med omkr. 33,000 inv. — Grefve Franz zu E.-Erbach, f. 1754, d. 1823, var bekant som ifrig samlare af böcker, mynt och fornsaker samt såsom en bland Limes-forskningens (se Limes) tidigaste främjare. Se List, "Franz, regierender graf zu E." (1903), samt, om hela släkten, Simon, "Geschichte der dynasten und grafen zu E." (1858).

Erben, Karel Jaromir, tjechisk författare, f. 1811, d. 1870 i Prag, blef Palackýs medhjälpare i arkivforskningar, deltog i 1848 års politiska rörelser och utnämndes 1851 till stadsarkivarie i Prag. Såsom poet blef han mycket populär genom en samling folkliga ballader, *Kytice z povĕsti narodnich* (1853; 7:e uppl. 1893; balladen "Julafton" finnes öfversatt i A. Jensens "Ur Böhmens moderna diktning", 1894), som haft stort inflytande på Neruda och den nationella konstpoesien i det slaviska Böhmen. E:s förnämsta litterära arbete var utgifvandet af gammaltjechiska skrifter, däribland "Jan Hus" (1864—68) och "Štitnýs" (1851), samt många arbeten rörande Prags äldre historia. Dessutom utgaf han en samling tjechiska folkvisor, *Písní narodní v Čechách* (1842 och 1845; ny tillökad uppl. 1862—63). A—d J.

Erbil, en namnform för staden Arbil (se d. o.).

Erbin (Erbinjord), *kem.* Se Erbium.

Erbium, *kem.*, metallen i den sällsynta jordarten erbin l. erbinjord Er_2O_3. Den af Gadolin 1794 upptäckta ytterjorden befanns 1842 af Mosander vara en blandning af tre oxider, som han kallade ytterjord, terbinjord och erbinjord, alla namnen härledda af *Ytterby*, ett fältspatbrott nära Vaxholm. Berlin (1860), Bahr och Bunsen (1866) samt Cleve och Höglund (1872) kunde icke finna flera än två olika oxider i den gamla ytterjorden. Den ena, som af Berlin kallades erbinjord, var röd och hade röda salter samt mycket hög molekylarvikt; den andra, med starkare basiska egenskaper, låg molekylarvikt och hvit färg, kallades ytterjord. Emellertid är det att märka, att Mosanders terbinjord snarast motsvarar den, som af Berlin och efterföljare benämndes erbinjord. Mosanders tredje jordart, eller hans erbinjord, kunde ej återfinnas. Däremot hade Marc Delafontaine ständigt hållit på dess tillvaro. 1878 anträffade Lawrence Smith, vid undersökning af samarskit från Nord-Carolina, en gul jordart, som han ansåg vara oxiden till ett nytt grundämne, benämndt mosandrum, men som kort därpå både Marignac och Delafontaine påstodo motsvara Mosanders verkliga erbium, eller, då detta namn blifvit användt på den röda oxidens radikal, terbium. Utom den jordart, som sedan dess allmänt, ehuru orätt, kallats terbinjord, uppgaf Delafontaine, att i samarskiten skulle finnas ännu en gul oxid, af honom kallad philippiumoxid. Vid försök att ur den dittills såsom ett enda ämne ansedda erbinjorden afskilja philippiumoxid, lyckades Marignac mot slutet af 1878 visa, att erbinjorden innehöll en ny jordart af hvit färg och med hvita salter, hvilken af

nom kallades ytterbiumoxid. Sedan detta tt, fann Nilson, då han repeterade Marignacs för-, i ytterbinjorden ännu en ny, högst intressant väl karakteriserad jordart, skandiumoxid. n egentliga, röda erbinjorden var således ännu e känd i rent tillstånd. Vid försök att framställa samma, lätt igenkänd på sin röda färg och det kra absorptionsspektrum, som utmärka salterna, n Cleve 1879 med biträde af Thaléns spektral-dersökningar, att den kvarvarande erbinjorden ste bestå af minst tre, af olika absorptionsspektra närkta jordarter, som benämndes tuliumoxid, biumoxid och holmiumoxid. Redan ett före denna undersökning hade emellertid Soret nskat absorptionsbanden hos de olika fraktioner, vilka Marignac uppdelat erbinjorden, och med be-mdhet påvisat tillvaron af en oxid, provisoriskt ecknad x, som alldeles motsvarade Cleves lmiumoxid och af Soret antogs möjligen kunna ra Delafontaines philippiumoxid, hvilket den emel-tid visat sig icke vara. Soret och Marignac ha edes, framför Thalén och Cleve, prioriteten af att visat tillvaron af holmiumoxid eller x. Soret r äfven uttalat vissa tvifvel, att det absorptions-nd, som utmärker tuliumoxiden, kunde tillhöra binjorden; men däremot framgår af Cleves och aléns undersökningar med all visshet, att tulium-iden är en från erbinjorden skild metalloxid. Den mla erbinjorden har således befunnits vara en ndning af flera olika oxider, af hvilka hittills fem urskilda, men säkert kunna uppdelas i ännu ra, särskildt holmium. Ytterbin utgör dock hu-dmassan och därnäst den egentliga erbinjorden, n först 1880 i rent tillstånd framställdes af Cleve. binjorden är rent rosenröd och löses i värme täm-en lätt af syror till salter, som äro vackert rosen-da. Dess eg. vikt är 8,6. De röda lösningarna af binsalterna utmärkas af ett lika praktfullt som ensivt absorptionsspektrum, först upptäckt af Bahr. kaledes afgifva de vid stark upphettning ett grön-tigt ljus, som utgöres af de ljussorter, som mot-ara de mörka banden i absorptionsspektret. Er-mmoxiden är en seskvioxid, Er_2O_3, men det oak-dt en mycket stark bas. Metallen erbiums atom-kt är 166. Efter Cleve har ingen erhållit ett lika nt erbiumpreparat. Cleves erbiumpreparat har ektroskopiskt undersökts af S. Forsling. P. T. C.*

Ercilla y Zúñiga [erthi'lja i thu'njiga], Alonso e, spansk skald, f. 1533 i Madrid, d. där 1594,

var först page hos infanten don Filip och deltog sedan i fälttåget mot de upproriske araukanerna på Chiles kust, hvarunder han utmärkte sig i många drabbningar. Under sin vistelse i Chile anklagades E., till följd af ett handgemäng med en af sina officerskamrater och däraf uppkomna oroligheter i lägret, för anstiftande af uppror och dömdes jämte sin motndare till döden. De båda dödsdömde hade dan bestigit schavotten, då budskap kom, att domen blifvit ändrad. Efter långvarigt fängelse och många skiftande öden återkom E. 1562 till Spanien. Därifrån företog han en mängd resor till Frankrike, Italien, Tyskland, Böhmen och Ungern. Från den sista af dessa färder återkom han 1577 till Madrid. Han hade 1570 ingått äktenskap och stod alltsedan sin återkomst från Amerika synnerligen väl till boks i hofkretsarna. Han omfattades med stor ynnest af kejsar Rudolf. Mot slutet af sitt lif synes han hafva fallit i onåd hos Filip II, hvilket gick honom djupt till sinnes. 1857 restes i Madrid åt honom en minnesvård. — E:s rykte grundar sig på hans stora historisk-episka dikt *L'Araucana* (1569—90; nya uppl. 1776, 1828 m. fl. gånger), hvars första och bästa del han författade under själfva kriget i Chile. Den är skrifven på ottave rime och utgör, enskilda diktade episoder frånräknade, en trogen skildring (i 37 sånger) af de tappre araukanernas bedrifter i nyssnämnda krig. Språket är klassiskt och rikt på poetiska skönheter, men lokalfärg och individualisering saknas. Såsom helhet gör verket mera intryck af versifierad historia än af episk dikt. En poetiskt värdelös fortsättning på E:s dikt utgafs (i 33 sånger) 1597 af D. S. Osorio. —"L'Araucana" är utgifven i Rivadeneyras "Biblioteca de autores españoles" (vol. XVIII) samt i utdrag med utförlig språklig och litteraturhistorisk kommentar af J. Ducamin (Paris 1900). (E. S—f.)

Erckmann-Chatrian [-ʃatriä'], fransk författarfirma, bestående af Émile Erckmann och Alexandre Chatrian. Den förre, f. 20 maj 1822 i Pfalzburg (Elsass), d. 14 mars 1899 i Lunéville, kom till Paris 1842 för att studera rättsvetenskap och tog den s. k. tredje examen 1858, men öfvergaf juridiken redan 1859 och lefde sedan dess uteslutande som författare. Chatrian, f. 18 dec. 1826 i Soldatenthal (Elsass), d. 3 sept. 1890 nära Paris, egnade sig först åt industriell verksamhet och uppehöll sig någon tid i Belgien för att studera glastillverkning, men slog sig snart med allvar på litteraturen. 1847 ingingo dessa bägge män författarbolag. Åtskilliga berättelser och teaterpjäser utgåfvos, men framgången var till en början nästan ingen och förtjänsten klen. De äro sedan samlade i *Contes fantastiques* (1860) och *Contes de la montagne* (s. å.). E. tvangs att återgå till sina juridiska studier, och Chatrian blef järnvägstjänsteman. 1859 gjordes ett nytt försök, med novellen *L'illustre docteur Mathéus*, och från den tiden var firmans rykte som romanförfattarbolag i

É. Erckmann.

A. Chatrian.

ständigt stigande. Bland de arbeten, som följt sedan dess, märkas: *Maître Daniel Rock* (1861), *Contes des bords du Rhin* (1862), *L'invasion, ou le fou Yégof* (s. å.), *Le joueur de clarinette* (1863), *La taverne du jambon de Mayence* (s. å.), *Madame Thérèse, ou les volontaires de 1792* (s. å.; "Marketenterskan", 1874), *L'ami Fritz* (1864; "Vännen Frits", 1869), *Histoire d'un conscrit de 1813* (s. å.; "En konskriberad i Napoleons armé", 1865), *Waterloo* (1865; öfv. 1900), *L'histoire d'un homme du peuple* (s. å.; "En man af folket", 1866), *La maison forestière* (1866), *Le blocus* (1867), *L'histoire d'un paysan* (4 bd, 1868—70, episoder från den stora franska revolutionen), *Histoire d'un sous-maître* (1869), *Les papiers de madame Jeannette* (s. å.), *Les orateurs de mon village* (s. å.), *Le bon vieux temps* (s. å.), *La sentinelle perdue* (s. å.), *Les deux frères* (1873; "De båda bröderna", 1874), *Le brigadier Frédéric, histoire d'un français chassé par les allemands* (1874), *Contes vosgiens* (1877), *Quelques mots sur l'esprit humain* (1880) och *Les vieux de la vieille* (1881). Dessa berättelser, af hvilka de flesta upplefde en stor mängd upplagor, förskaffade sina författare en ovanlig popularitet i Frankrike. Det är kraftiga och i god mening folkliga böcker, klart och lifligt skrifna och effektfullt komponerade. Än berättas i George Sands maner älskvärda allmogehistorier från Elsass, än förtäljas fransmännens tappra bedrifter under revolutionen och Napoleon. En demokratisk anda lifvar deras historiska framställningar. Man har anklagat dem för att angripa kriget, men såsom de själfva svarat, är det endast det krig, som börjas af ärelystnad och af den mot politisk frihet fientliga despotien, som de vände sig emot. Mot tyskar och jesuiter innehålla dessa arbeten ofta skarpa utfall. "De bägge elsassarna", såsom Erckmann och Chatrian ofta kallas, skrefvo äfven teaterstycken, bland hvilka särskildt *Le juif polonais* (1869) rönte stor framgång samt senare *L'ami Fritz* (1876, en dramatisering af deras liknämnda roman) och *Les Rantzau* (1882, en dramatisering af deras "Les deux frères"); bägge ha lämpats till operatexter med musik af Mascagni. Deras sista gemensamma arbeten voro militärspektakelstycket *La guerre, Masséna et Souvarof* (1885), den resonerande skriften *L'art et les grands idéalistes* (s. å.) och *Pour les enfants* (1888). År 1889 blef vänskapen bruten till följd af ekonomiska och andra slitningar. 1903 restes i Lunéville E:s staty. (J. M.)

Ercole [e'rkåle], Pasquale D', italiensk filosof, f. 28 dec. 1831 i Spinazzola, Bari, professor i teoretisk filosofi vid universitetet i Turin, lärjunge till den franske filosofen Michelet, har självständigt utvecklat hegelianismen i *La pena di morte e la sua abolizione, dichiarate secondo la filosofia hegeliana* (1875), *Le idee cosmologiche positive di Rob. Ardigò* (1880), *Il teismo filosofico cristiano teoricamente e storicamente considerato* (I, 1884) samt vidare författat *Delle idee* (1880), *Notizia degli scritti e del pensiero filosofico di Pietro Ceretti* (1886) och *La filosofia della natura* (1892—97).

Erdély [ä'rdēj], det ungerska namnet på Siebenbürgen.

Erdélyi [ä'rdēji], János, ungersk skriftställare, skald, estetiker och kritiker, f. 1814 i Kis-Kapos, komitatet Ung, d. 1868, inledde det systematiska samlandet af ungersk folkpoesi och utgaf bl. a. *Magyar népköltési gyüjtemény*; *Népdalok és mondák* (samling af ungersk folkpoesi; folkvisor och sagor, 3 bd, 1846—48) och en ordspråkssamling, 1851. Under revolutionsåren 1848—49 redigerade han tidningen "Respublika". E. blef 1851 professor i filosofi vid den reformerta högskolan i Sárospatak. K. B. W.

Erding, stad i bajerska reg.-omr. Oberbayern, vid Sempt, en biflod till Isar. 3,388 inv. (1900). Från E. till Moosburg sträcker sig, på högra sidan af Isar, den ännu till största delen ouppodlade Erdingmossen.

Erdington [ə'dinton], stad i engelska grefsk. Warwick, n. ö. om Birmingham. 16,368 inv. (1901).

Erdl, Michael Pius, tysk anatom och fysiolog, f. 1815, d. 1848 såsom professor i München. Hans förnämsta arbete är *Die entwickelung des menschen und des hühnchens im ei* (1845—46). Under en resa i Österlandet gjorde han den viktiga upptäckten, att Döda hafvet ligger djupt under Medelhafvets yta.

Erdmann. 1. Otto Linné E., tysk kemist, f. 1804, d. 1869 såsom professor i teknisk kemi vid universitetet i Leipzig. Han gjorde viktiga undersökningar öfver nickel och dess föreningar samt öfver indigo och andra färgämnen samt bestämde med Marchand atomvikten för flera enkla kroppar. Bland hans skrifter må nämnas endast *Lehrbuch der chemie* (1828; 4:e uppl. 1851). 1828—33 utgaf E. "Journal für technische und ökonomische chemie", och 1834—57 redigerade han, i förening med flera andra vetenskapsmän, "Journal für praktische chemie". — 2. Otto E., den föregående son, målare, f. 1834 i Leipzig, studerade därstädes, i Dresden och München samt är från 1858 bosatt i Düsseldorf. Han har målat genrebilder, helst med ämnen från rokokotiden: *Blindbock, Brudgummens mottagande, Främmande från landet, Afbruten pianolektion* m. fl.

Erdmann, Johann Eduard, tysk filosof, f. 1805, d. 1892, egnade sig först åt det prästerliga kallet samt blef 1836 e. o. och 1839 ord. professor i Halle. Han tillhör den s. k. centern inom den hegelska skolan. Den förnämsta af hans skrifter är *Versuch einer wissenschaftlichen darstellung der geschichte der neuern philosophie* (3 bd, 1834—51; ny uppl. 1869), hvilket arbete i sammandragen form utgör 2:a bandet af *Grundriss der geschichte der philosophie* (1865—67; 4:e uppl. 1895). Bland hans öfriga arbeten må särskildt nämnas *Ernste spiele* (1855, 4:e uppl. 1890; "Filosofiska miniatyrer", 1873) och *Psychologische briefe* (1851; 7:e uppl. 1896). S—e.

Erdmann. 1. Axel Joakim E., geolog, mineralog och kemist, f. 12 aug. 1814 i Stockholm, d. där 1 dec. 1869, aflade 1833 hofrätts- och 1836 bergsexamen i Uppsala samt genomgick 1837—38 Falu bergsskola. 1850 blef han lärare i mineralogi, geologi, markscheiderі och grufbrytning vid Falu bergsskola och 1852 tillika lärare i kemi vid Artillerilaroverket å Marieberg. 1858 blef han chef för Sveriges geologiska undersökning, hvilket verk han helt och hållet skapade. 1846 kallades E. till ledamot af Vet. akad. och var 1868 dess preses. Därjämte var E. medlem af en stor mängd andra in- och utländska lärda samfund. Under

ånga år var han inspektor öfver de geologisk- neralogiska och kemiska institutionerna vid Vet. ad. samt hade 1851—60 inseendet öfver de mete- ologiska iakttagelser och vattenhöjdsobservationer, m, efter hans förslag, dagligen anställdes vid fyr- båksstationerna. 1854

fick han professors namn, heder och värdighet. — Vintern 1839—40 var E. lärjunge hos Berze- lius och sysselsatte sig sedermera på sitt en- skilda laboratorium med rent kemiska och mi- neralogiska studier, un- der hvilka han upp- täckte flera nya mine- ral, t. ex. praseolit och esmarkit, leukofan, uvarovit och monradit. Snart började han sys- lsätta sig äfven med geologiska forskningar, huf- dsakligen inom fäderneslandet. Så deltog han 41—48 i de af brukssocieteten bekostade, under Forselles' ledning ställda undersökningarna Sverige i geognostiskt hänseende. Från detta bete skilde han sig, kort före den slutliga bear- tningen och kartornas utgifvande, på grund af ika åsikter med företagets ledare, men fortfor dermera för egen del att årligen anställa geolo- ska forskningar inom Sverige, dels för vetenskap- a, dels för praktiska ändamål. Bland annat ut- de han detaljerade undersökningar och upprät- de kartor öfver de geologiska och petrografiska hållandena vid Tunabergs, Dannemora, Utö och lkarlsbergs malmfält, hvilka undersökningar, de sta i sitt slag inom Sverige, offentliggjordes i t. akad:s skrifter och sedermera belönades med rnkontorets stora medalj. Under tre utländska sor (den sista, 1857, med statsbidrag) besökte han yskland, Frankrike och England m. fl. länder. statens och Uppsala läns hushållningssällskaps mensamma bekostnad undersökte och kartlade E. 56 en del af Uppsala län och utgaf 1857 den på tta arbete grundade geologiska kartan öfver *yrisåns dalbäcken*, hvilken är af synnerligt intresse rför, att den är den första — såväl inom som om Sverige — hvilken, omfattande ett större om- de, med samma fullständighet redogör för de lösa rdaflagringarna som för den fasta bergskorpan. ån denna tid riktades uppmärksamheten på dylika tenskapliga undersökningar, och på bekostnad af ten, från hvars sida förut nästan intet blifvit ordt för utredandet af landets geologiska förhål- den, upprättades 1858 Sveriges geologiska un- rsökning, till hvars chef E., såsom redan är mndt, s. å. utsågs. Med stor ihärdighet och en stan otrolig arbetsförmåga egnade han sig från nna tid åt organisationen och ledningen af den taljerade geologiska undersökningen och kartlägg- gen af Sverige. Denna tog sin början sommaren 58. De erforderliga biträdena måste E. själf in- a på fältet, nya arbetsmetoder måste af honom änkas och nybörjarnas arbeten öfvervakas. Så beräknade voro emellertid de anordningar, som n från början vidtog, att den ursprungliga planen sina hufvuddrag ännu (1907) nästan oförändrad följes. (Efter mönster af Sveriges geologiska kartor utgifvas numera sådana i Finland, och äfven flera andra länder ha egnat en icke ringa uppmärk- samhet åt det svenska geologiska kartverket.) Redan 1862 utlämnades i bokhandeln tre kartblad jämte beskrifningar, och sedermera följde hvarje år ett större eller mindre antal sådana, så att deras antal vid E:s frånfälle utgjorde mera än trettio stycken, tillsammans omfattande en areal af 20,566 kvkm. Hvarje år var E. i oafbruten verksamhet, dels på resor, för att utreda allmänna geologiska förhållan- den i stort, t. ex. glaciallerans och glacialmärgelns utbredning inom Sverige, rullstensåsarnas lopp och innehåll, urbergarternas förekomst och lagerföljd m. m., dels på inspektion hos de inom olika trakter stationerade biträdande geologerna eller på öfnings- resor med dessa tjänstemän. Ensam skötte han för öfrigt det nya verkets alla expeditionsgöromål, all räkenskapsföring samt all granskning af kartor och kartbeskrifningar m. m.

Utom smärre uppsatser (merendels af mineralo- giskt eller mineralogisk-kemiskt innehåll, oftast offentliggjorda i Vet. akad:s publikationer och ej sällan prisbelönta af nämnda akademi) författade E. bl. a. följande arbeten: *Försök till en geognostisk- mineralogisk beskrifning öfver Tunabergs socken* (1848), *Dannemora jernmalmsfält i Upsala län, till dess geognostiska beskaffenhet skildradt* (1850), *Lärobok i mineralogien* (1853, ny uppl. 1860), som är ett större, vid Sveriges universitet och högre tekniska läroverk allmänt begagnadt arbete, *Utö jernmalmsfält i Stockholms län* (1854), *Vägledning till bergarternas kännedom* (1855), som utgör en till stor del på författarens egna forskningar grun- dad bergartslära, *Beskrifning öfver Dalkarlsbergs jernmalmsfält uti Nora socken och Örebro län* (1855), *Om de iakttagelser öfver vattenhöjdens och vindarnas förändringar, som nyligen blifvit vid åtskilliga fyrbåksstationer kring Sveriges kuster tillvägabragta; jemte tabellariska sammandrag af observationerna för åren 1852—55* (1855—56), *Några ord till belysning af den geologiska kartan öfver Fyrisåns dalbäcken* (1857), *Öfversigt öfver glaciallerans utbredning* (med karta, 1866), *Be- tänkande rörande Vallåkra, Bosarps och Vrams kolfält i Skåne* (1867) och *Bidrag till kännedomen om Sveriges qvartära bildningar* (jämte atlas, 1868), ett omfångsrikt arbete, i hvilket redogörelse lämnas för resultaten af de geologiska undersökningarna be- träffande nämnda bildningar och af hvilket en för- kortad fransk öfversättning, *Exposé des formations quaternaires de la Suède*, samtidigt utgafs. — Af för mikroskopisk undersökning ämnade tunnslip- ningar af bergartsprof (troligen de första i Sverige) efterlämnade E. en rik samling, hvars bearbetning han emellertid endast hann påbörja. För resultaten däraf redogjorde han vid nedläggandet af presidiet i Vet. akad. (mars 1869). Se minnesteckning öfver E. af A. E. Törnebohm i "Lefnadsteckn. öfver k. sv. vet. akad:s efter år 1854 aflidna ledamöter", bd 2 (1878—85).

2. Edvard E., den föregåendes son, geolog, f. 31 okt. 1840 i Stockholm, genomgick Teknolo- giska institutet, antogs 1861 såsom biträdande geo- log vid Sveriges geologiska undersökning, förord- nades 1870 till geolog vid nämnda verk och är från 1871 tillika amanuens vid det därmed förenade,

nybildade geologiska museet, hvars samlingar han nästan ensam ordnat. De utställningar af geologiska kartor och samlingar, med hvilka verket deltagit i ett stort antal in- och utländska expositioner, ha äfven ombesörjts och anordnats af E. Han är en af stiftarna af Geologiska föreningen i Stockholm, uti hvilken han 1873—76 var sekreterare och 1882, 1888 och 1897 ordförande. 1875 företog han, med statsbidrag, en vetenskaplig resa till Tyskland, Schweiz och England. Vid Uppsala universitets Linnéfest 1907 kreerades E. till filos. hedersdoktor. — Såsom tjänsteman vid Sveriges geologiska undersökning har han utarbetat de geologiska kartbladen *Lindsbro* (1865), *Nyköping* (1867), *Baldersnäs* (1870; tills. med D. Hummel), *Rydboholm* (1871), *Brefven* (1878), *Helsingborg* (1881), *Landskrona* (s. å.), *Askersund* (1889) och *Grisslehamn* (1895), jämte åtföljande beskrifningar, samt författat *Beskrifning öfver Skånes stenkolsförande formation* (1872; i sammandrag utg. äfven på franska, 1873), *Beskrifning öfver Skånes stenkolsfält och -grufvor* (1887), hvarjämte han i ”Geologiska föreningens förhandlingar” skrifvit ett trettiotal afhandlingar och uppsatser i olika geologiska ämnen. Dessutom har han författat *Om bergolja, dess förekomst, tillgodogörande och användning* (1869), *De allmännaste af Sveriges berg- och jordarter* etc. (1872; 2:a uppl. 1875; prisbelönt täflingsskrift), *Om stenkol och stenkolsborrningar i Skåne* (1873), *Populär geologi* etc. (1874; 2:a uppl. 1876), *Om Skånes stenkolsformation* (1874; i 2:a uppl. af P. T. Cleves afhandling ”Om stenkol” i samlingsverket ”Ur vår tids forskning”), *Geologiska väggtaflor* (s. å.; 2:a uppl. 1875 med förklarande text: *Kortfattad framställning af jordklotets bildning* etc.) och *Om stenkolsindustrins utveckling i Sverige* (1878; i ”Nordisk tidskrift”), öfversatt och bearbetat A. Geikies ”Geology” (”Geologi”, 1876; utgörande 5:e häftet af ”Naturvetenskapernas första grunder”) samt anordnat och utgifvit ”Samling af svenska mineraler, berg- och jordarter” (1876). I Nordisk familjeboks 1:a och 2:a uppl. har E. författat ett mycket stort antal geologiska artiklar.

3. Axel E., den föregåendes broder, språkforskare, universitetslärare, f. 6 febr. 1843 i Stockholm, blef student i Uppsala 1861, filos. kandidat 1869 och docent i fornengelska språket vid universitetet där 1871 samt promoverades till filos. doktor 1872. 1877—91 var han examinator vid filos. licentiatexamen i sanskrit och jämförande indoeuropeisk språkforskning, i hvilket ämne han äfven offentligt undervisade. 1892 utnämndes E. till e. o. professor i nyeuropeisk lingvistik med undervisningsskyldighet i germanska språk, och vid denna professurs uppdelning (1903) i två professurer (en i engelska och en i tyska) utnämndes han 1904 först till e. o., sedermera till ord. professor i engelska språket. På ett synnerligen förtjänstfullt sätt har E. verkat för åvägabringande af rationella och ändamålsenliga universitetsstudier i de germanska språken, och i den förträffliga skriften *Om studiet av germanska språk vid Uppsala universitet* (1891) har han preciserat sin uppfattning i ämnet. Sedan 1897 har E. varit censor vid mogenhetsexamen. Han är led. af Human. vet. samf. i Uppsala 1889. Bland hans af trycket utgifna skrifter må nämnas *Essay on the history and modern use of the verbal forms in -ing in the english language. P. 1.* (gradualafh. 1871) *Några anmärkningar om personalpronomina i ny engelska dialekter* (i ”Forhandl. paa 2:t nord. filolog möde i Kristiania 1881”), *Främmande geografisk namn i engelska språket* (”Förhandl. vid 6:e nord filologmötet i Uppsala”, 1903), *Dubbelformer i de moderna engelskan* (i ”Språkvetenskapliga sällsk:s Uppsala förhandl.”, 1882—85), *Über die heimat un den namen der Angeln* (1890), *Die grundbedeutun und etymologie der wörter kleid und filz im germa nischen* (1891; bägge i ”Skr. utg. af k. Hum. vet samf. i Uppsala”), *Om folknamnen Götar och Gote* (i ”Antiqv. tidskr. för Sverige”, 1891), *Bemerk ungen zum Hildebrandslied* (i Paul och Braun ”Beiträge”, bd 22), *Bidrag till ini-stammarn historia i fornnordiskan* (i ”Arkiv f. nord. filologi” bd 7) samt åtskilliga betydande artiklar i Nordis familjebok. Hans vetenskapliga skriftställarskap u märkes af vidsträckt lärdom i förening med skarp sinne samt omsorg och grundlighet. E. är sysselsa med utgifvandet af den engelske skalden John Ly gates ”Siege of Thebes” (för ”Early english tex society” i London). I förening med K. Hildebran redigerar han ”Uppland, skildring af land oc folk” (1902 ff.). E. torde kunna betraktas so den egentlige upphofsmannen till den systematisk undersökning af de svenska folkmålen, som seda några år pågår i skilda delar af landet, och ha genom sitt okufliga nit lyckats förvärfva denna sa många främjare.

4. Nils Axel Fredrik E., den föregående kusins son, litteraturhistorisk skriftställare, f. 2 sept. 1860 i Mariefred, student i Uppsala 1878, a ställdes 1879 såsom e. o. kammarskrifvare i Rik gäldskontoret, där han 1894 befordrades till lånebo hållare, hvarjämte han sedan 1895 är t. f. kamrera och sekreterare i Handelsflottans pensionsanstal Han debuterade 1884 med arbetet *Modern realis* en skildring af den samtida franska och dansk-norsk litteraturen genom referat och citat. E. har seda lämnat fyra populärt hållna lefnadsteckningar svenska författare, *August Blanche och hans samt* (1892), *Carl Mikael Bellman, hans omgifning o samtid* (1895), den litteraturhistoriskt mest vägand *Es. Tegnér, en porträttstudie* (1896) och *Er Gustaf Geijer* (1897). Efter en omfångsrik biogra öfver *Molière* (1898) har E. utgifvit en väsentlige ur den Ekebladska korrespondensen hämtad skildrin *Ur rococons lif* (1901), och en novelliserande milj bild från åren 1788—91 i Stockholm, *De politis kannstöparne* (1904). E:s författarskap omfatt vidare många litterära uppsatser och artiklar nordiska tidskrifter. 3. E. B—

Erdmann, Ludwig, tysk målare, f. 1820 Bödecke (Minden), studerade i Düsseldorf o utställde under en följd af år en mängd vanlig humoristiska genrebilder.

Erdmann, Moritz, tysk landskapsmålare, 1845 i Arneburg, nära Stendal, har målat mot från Tyskland, Italien, Holland, Sverige m. länder.

Erdmann, Benno, tysk filosof, f. 1851 nä Glogau, blef 1873 filos. doktor, har varit profess i Kiel (1878), Breslau (1884), Halle (1890) o är sedan 1898 professor i filosofi i Bonn. E. h särskildt gifvit betydelsefulla bidrag till Kant-filol gien, som han riktat med nya, kritiska upplagor

ra bland Kants verk och historiska undersökningar
n dessa; vidare har han utgifvit *Die psychologie*
s kindes und die schule (1901), *Über inhalt und*
ltung des kausalgesetzes (1905) m. m. En af hans
rnämsta skrifter är hans stora *Logik* (bd I, 1892;
bearb. 1906). Sedan 1893 utgifver han ”Ab-
ndlungen zur philosophie und ihrer geschichte”.

Erdmannsdörffer, Bernhard, tysk historie-
rifvare, f. 24 jan. 1833 i Altenburg, d. 1 mars
901 i Heidelberg, studerade filologi och historia i
na under J. G. Droysen, hvars förnämste lär-

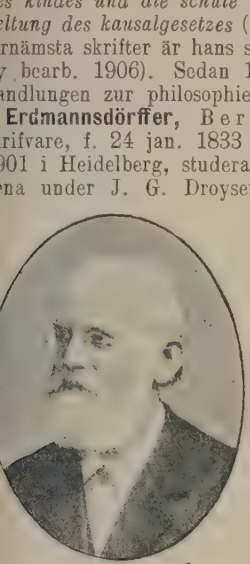

junge han blef, öfver-
flyttade 1861 till Ber-
lin, där han blef Droy-
sens medhjälpare i forsk-
ningsarbetet rörande den
store kurfurstens historia
samt 1864 utnämndes
till lärare i historia vid
krigsakademien och 1869
till e. o. professor vid
universitetet. 1871 blef
E. professor i historia i
Greifswald, 1873 i
Breslau och 1874 —
som Treitschkes efter-
trädare — i Heidel-
erg, där han till sin död utöfvade en frukt-
ingande akademisk lärarverksamhet. Han blef
893 ledamot af Vet. soc. i Uppsala. E. tog en
amskjuten del i planerandet af den stora käll-
ublikationen ”Urkunden und actenstücke zur ge-
hichte des kurfürsten Friedrich Wilhelm von
randenburg” och har där utgifvit fem band
Politische verhandlungen” (1864—83). Därjämte
gaf han, tillsammans med Obser, ”Politische
orrespondenz Karl Friedrichs von Baden 1783—
806” (5 bd, 1888—1900). Bland E:s historiska
rifter märkas *Herzog Karl Emanuel I von Savoyen*
nd die deutsche kaiserwahl von 1619 (1862),
raf Georg Friedrich von Waldeck. Ein preussischer
aatsman im 17. jahrhundert (1869), hvari den
randenburgska politiken under den store kurfurstens
nare år ingående skildras, samt det 1894 med
erdun-priset belönade arbetet *Deutsche geschichte*
om Westfälischen frieden bis zur regierungszeit
riedrich des grossen (2 bd, 1890—93), en mäster-
g, på synnerligen omfattande forskningar hvilande
ramställning af Tysklands historia under dess
åraste splittringstid. Hans sista arbete var en
iografisk studie, *Mirabeau* (i ”Monographien zur
eltgeschichte”, 1900). — E. kännetecknas som
istorieskrifvare af samvetsgrann forskning, mått-
lla och noga afvägda omdömen samt en klar, enkel
ch åskådlig framställningskonst, hvarjämte han i
et hela lyckats frigöra sig från den starkt tenden-
ösa karaktären hos sin lärare Droysens behand-
ng af den brandenburg-preussiska politikens histo-
a. Jfr lefnadsteckningar öfver E. af D. Schäfer
”Hist. zeitschrift”, ny följd, bd 51, 1901) och
. Gothein (i ”Preuss. jahrbücher”, bd 104,
å.). V. S—g.

Erdsjisj. Se Ardsjisj 3.

Erdö-Bénye [-benje], kommun i ungerska komi-
atet Zemplén, n. om Tokaj på Hegyallyabergets slutt-
ing, 237 m. ö. h. E. är en af Ungerns mera besökta
urorter, med svafvelsyrade järnkällor och drufkur. Ln.

Erebia, *zool.*, dagfjärilsläkte af fam. *Nymphalidæ* och gräsfjärilarnas (*Satyrinæ*) underfamilj. Hit höra medelstora fjärilar af svartbrun färg, med en rad stora, mer eller mindre sammanflytande brunröda fläckar längs utkanten af åtminstone framvingarna. I detta fläckband ser man ett antal, ofta med hvit pupill försedda, svarta fläckar, de största vid spetsen af framvingen. Af de 5 svenska arterna är skogs-gräsfjärilen (*E. ligea*) i juli—aug. allmän, synnerligast i barrskog, öfver hela landet. Denna har vackert sammetsbruna vingar med hvita, svartfläckade fransar. De rödgula kantfläckarna bilda ett nästan sammanhängande band på båda vingparen. Bakvingarnas undersida vid framkanten med en hvit fläck. Vingbredd 42—48 mm. — Den något större gulringlade gräsfjärilen (*E. embla*) liknar föregående, men de gulröda fläckarna äro mera åtskilda och bilda ringar kring hvar sin svarta midtfläck. Denna art förekommer på myrar i landets nordliga hälft. — Allmän i fjälltrakter är fjällgräsfjärilen (*E. lappona*), som skiljer sig från de båda föregående genom sina helt hvita vingfransar och genom sina mörka bakvingar, som sakna brunröda fläckar. Dess flygtid, liksom den föregåendes, är juni—juli. G. A—z.

Erĕbos (grek. *Ἔρεβος*), *grek. myt.*, kallas hos Homeros den mörka underjordiska rymd, i hvilken de aflidnes själar dväljas (jfr Hades). Hos Hesiodos är E. en personifikation af mörkret och säges vara äldste son af Kaos. Med sin syster Nyx (natten) är han fader till dagen och etern eller den ljusa luftkretsen. A. M. A.

Erebus. 1. En ännu verksam vulkan på en ö vid den antarktiska kontinenten Victorialand, under 77° 32′ s. br., 3,890 m. hög. Den upptäcktes 1841 af kapten Ross, som äfven såg den något östligare belägna overksamma vulkanen Terror, 3,318 m. Båda uppkallades efter Ross' fartyg. — 2. En liten vik på sydvästra sidan af den i Norra ishafvet belägna ön North-Devon, uppkallad efter ett af fartygen i J. Franklins sista expedition, hvilken 1845—46 öfvervintrade på den i viken belägna Beechey-ön.

Erebus-and-Terror-Gulf [e′ribəs ən te′rə ga′lf], bukt på det antarktiska Louis-Philippe-lands östkust, under 60° 30′ s. br. och 57° 30′ v. lgd fr. Gr.

Erebus- och- Terror-expeditionen. Se Franklin, sir John.

Erechthēi′on (af *Erechthēus*, se d. o., en af Attikas stamhjältar), ett tempel på Akropolis i Aten. Se Akropolis, Byggnadskonst, pl. V, Cimaise, fig. 2 o. 3, och Karyatider.

Erechthēus (grek. *Ἐρεχθεύς*) l. Erichthonios, *grek. myt.*, fornattisk nationalheros, hvilkens dyrkan på det närmaste sammanhängde med Pallas Athenas äfvensom med sagan om det attiska landets första uppodling, hvaraf E. till viss grad synes vara en personifikation. Vanligen uppgifves han såsom son af Hefaistos och Atthis — den attiska jorden. Omedelbart efter sin födelse upptogs han af Athena och öfverlämnades, innesluten i en låda, att uppfostras af den ur-attiske konung Kekrops' döttrar, Aglauros, Herse och Pandrosos. Sedan E. hunnit till mogen ålder, fördrifvit konung Amfiktyon och gjort sig till herre öfver landet, skall han till gudinnans ära ha inrättat den panatenaiska festen

och äfven tjänstgjort såsom skiljedomare i täflingsstriden mellan Athena och Poseidon. Enligt en yngre saga var E. icke samme person som Erichthonios, utan dennes sonson, son af Pandion. Under ett krig mot Eumolpos, Poseidons son, och de af honom anförde eleusinierna skall E., för att vinna seger, hafva på oraklets tillstyrkan offrat en af sina döttrar. Eumolpos stupade i striden, men E. föll själf ett offer för Poseidons hämnd. I det efter E. uppkallade templet Erechtheion på Akropolis i Aten dyrkades han såsom det attiska landets skyddspatron vid sidan af stadsgudinnan Athena (*Athena polias*) och Poseidon. A. M. A.

Erechthider (grek. *Ἐρεχθεῖδαι*), Erechtheusättlingar, ofta, särskildt i poetiskt språk, en hedersbenämning för atenarna. Jfr Erechtheus. A. M. A.

Eregli. Se Erekli.

Erek (Uruku), nuv. Warka, stad i Babylonien med tempel åt Ištar.

Erekli l. Eregli (turkisk förändring af grek. *Heraklea*), flera turkiska städer. De förnämsta äro: 1. E., fordom *Heraklea* l. *Perinthos*, i vilajetet Edirne (Adrianopel) på en udde vid Marmarasjön. Omkr. 3,000 inv. Ruiner af en amfiteater. 2. E. l. Bender-E., fordom *Heraclea pontica*, hamnstad vid Svarta hafvet i vilajetet Kastamuni. Omkr. 3,000 inv. I nejden betydande stenkolsgrufvor. H. A.*

Erektil (af lat. *eri'gere*, lyfta i höjden, uppresa), som kan resa sig, svälla. — Erektīl väfnad, *histol.*, en sådan väfnad, som under vissa fysiologiska akter medelst blodöfverfyllnad i sina rymliga, "kavernösa" blodkärl kan ansvälla till större volym, hvarigenom det organ, som innehåller denna väfnad, ansväller, ändrar form, storlek och läge ("uppreser sig"). I vissa fall ingå i denna väfnad buntar af ostrimmade muskelceller, hvilka äfven kunna bidraga till eller rent af åstadkomma en sådan förändring af organet (erektion). G. R.*

Erektiōn (lat. *ere'ctio*). Se föreg. art.

Eremīt (lat. *eremīta*, af grek. *e'remos*, ensam), ensittare, en, som dragit sig undan ifrån världen för att tillbringa sitt lif i bön och försakelser. Se vidare Anakoreter.

Eremitage [-täʃ], fr. *ermitage*, *hermitage*, eg. en eremits boning. — 1. Ett litet, ensligt beläget och af träd m. m. undandoldt hus, som liknar en eremitboning. Sådana små byggnader voro mycket omtyckta af 1700-talets trädgårdskonst. — 2. Namn på åtskilliga lustslott (t. ex. Eremitaget vid Baireuth), jaktslott (t. ex. det, som under Kristian VI uppfördes af de Thurah i Dyrehaven i närheten af Köpenhamn) och landthus (t. ex. J. J. Rousseaus vid Montmorency, L'ermitage). — 3. Eremitaget i Petersburg, ett med Vinterpalatset sammanhängande palats, som inrymmer rika konstskatter. Se Petersburg.

Eremitbröder. Se Familjebröder.

Eremitkräftor, *Paguridæ*, *zool.*, en till de långstjärtade tiofotingarna, *Decapoda macrura*, hörande familj, som utmärkes däraf, att bakkroppen i regel icke har hårdt skal, utan betäckes af mjuk hud. Den hos andra långstjärtade tiofotingar vanligen förekommande breda stjärtfenan, känd från vår vanliga flodkräfta, saknas, och bakkroppen afsmalnar bakåt. Denna reduktion af bakkroppen står i sammanhang med dessa djurs egendomliga lefnadssätt. De lefva nämligen inkrupna i tomma snäckskal, som de vid sina vandringar släpa med sig. Ur denna sin skyddande boning framsticka de endast den med hårdt pansar försedda framkroppen och draga sig vid hotande fara h. o. h. in i snäckskalet, täckande skalmynningen med de främsta bröstfötternas stora klor. Genom detta lefnadssätt i en spiralvriden snäcka blir eremitkräftans kropp mer eller mindre osymmetriskt utbildad. Sålunda är hos många arter den högra framklon större än den vänstra. Då kräftan tillväxer, så att det bebodda skalet blir för litet, uppsöker den åt sig ett större och öfverflyttar skyndsamt bakkroppen i det nya skalet, sedan den först försiktigt sett sig omkring och öfvertygat sig, att ingen fara hotar. — Särskildt intresse erbjuda eremitkräftorna därigenom, att flera af dem lefva i symbios (se d. o.) med andra djur. Sålunda finner man ofta på af eremitkräftor bebodda skal en sjöanemon, aktinie (se Actinia). Fördelarna af detta samlif äro helt säkert ömsesidiga. Aktinien tillgodogör sig affallet från kräftans måltider, och denna senare torde genom aktiniens närvaro åtnjuta ett visst skydd. Säkert är, att kräftan värderar sin grannes närvaro, ty vid ombyte af skal flyttar den öfver aktinien på det nya skalet. Ett annat exempel på dylikt samlif erbjuder en liten mask af släktet *Nereis*, som stundom träffas boende i samma skal som eremitkräftan. — Till eremitkräftornas familj

Pagurus.

hör ett stort antal arter, utbredda i alla haf. Mest typiskt är släktet *Pagurus*, eremitkräftsläktet, med öfver 100 på flera underslägten fördelade arter, hvaraf omkr. 25 äro kända från Europas kuster. *P. Bernhardus*, bernhardskräftan, förekommer rätt allmän vid vår västkust och träffas äfven i västligaste Östersjön. Den bebor vanligen skal af valthornssnäckan, *Buccinum undatum*. Ett särskildt släkte, *Coenobita*, bilda de s. k. diogeneskräftorna, af hvilka flera arter förekomma i de tropiska haf ven. De tillhöra egentligen stranclregionen, men företaga långa

vandringar upp på land. Liksom arterna af släktet *Pagurus* ha de mjuk bakkropp. De bebo diverse hafssnäckors skal, men stundom skal äfven af landtsnäckor. Deras hufvudsakligaste föda lär utgöras af kokosnötter. — Till eremitkräftornas familj, ehuru af rätt afvikande typ och med olika lefnadssätt, hör äfven släktet *Birgus* (se d. o.). G. G.

Eremitkräftsläktet, *Pagūrus, zool.* Se Eremitkräftor.

Eremo'bier (af grek. *e'remos,* ensam, och *biūn,* lefva), *bot.,* encelliga växter, som ej lefva i kolonier eller cellfamiljer; de, som bilda cellfamiljer, kallas cenobier. G. L—m.

Erengisle Petersson. Se Bonde, svensk adlig ätt.

Erengisle Sunesson, jarl af Orkneyöarna, d. 1392. Se Bååt 2.

Erentuna. Se Ärentuna.

Erepsin (af grek. *ere'plēin,* spjälka), *kem.,* ett 1901 af O. Cohnheim upptäckt proteolytiskt (ägghvitespjälkande) enzym, som nedbryter vidare den peptiska och tryptiska digestionens produkter, nämligen albumoser och peptoner till deras enkla beståndsdelar peptider och aminosyror. Endast få ägghviteämnen, såsom kasein, protaminer och histoner angripas direkt af erepsin. Det är mycket spridt i djurriket och förekommer i nästan alla väfnader, företrädesvis i tunntarmen, där det är af stor betydelse för matsmältningen. Äfven i groende frön spelar erepsin en mycket viktig roll. Det verkar i svag alkalisk lösning liksom trypsin; gränsen mellan dessa båda enzyms verkningar och deras enhetlighet är ännu icke fastställd. H. E.

Ereškigal, babylonisk gudinna, underjordens härskarinna, Nergals gemål.

Erethism. Se Eretism.

Erethi'zon, Borstsvinsläktet, *zool.,* hörande till piggsvinens familj (*Hystricidæ* l. *Aculeata*) bland gnagarna, igenkännes på de långa borst- och ullhår, som öfvertäcka de trinda taggarna, den vårtklädda fotsulan, den korta, tjocka och platta svansen, hvilken ej kan göra tjänst som grip-

Erethizon dorsatum.

svans, de med långa, krökta klor väpnade fötterna, af hvilka de främre bära fyra, de bakre fem tår. Den dithörande arten, det vanliga borstsvinet eller ursonen, *E. dorsatum* (se fig.), når en längd af 80 cm., hvaraf svansen upptar cirka 20, har bruna och hvita, 8 cm. långa taggar mellan de mjuka, svartbruna ullhåren och de talrika borsthåren. Ursonen bebor Nord-Amerikas skogar från 67° n. br. till Virginia och Kentucky och från Labrador till Klippbergen. Det tröga djuret tillbringar största delen af sitt lif i träden och lefver hufvudsakligen af bark. Till bostad utväljer det jordhålor under trädrötter, klipphålor, ihåliga träd o. s. v. Nord-Amerikas infödingar äta köttet, använda taggarna till sylar och nålar samt bereda skinnet till foder i kläder. Genom den förföljelse, för hvilken ursonen till följd däraf är utsatt, har den år efter år blifvit alltmer sällsynt. J. G. T. (G. G.)

Ereti'sm (grek. *ere'thisma,* retelse), *med.,* förr användt uttryck, betecknande ett tillstånd af förhöjd retlighet, vanligen hos kroppens organ i allmänhet — allmän nervsvaghet — eller hos vissa organ, såsom hjärtat eller hjärnan. F. B.*

Ere'tria, en genom sjöfart och handel i forntiden blomstrande jonisk stad på sydvästra kusten af ön Eubea. Den förstördes 490 f. Kr. af perserna, men uppbyggdes åter. 1900 utgräfdes där grunden till ett Apollonstempel. Filosofen Menedemos (352—278 f. Kr.) grundade där en filosofisk skola, "den eretriska", hvilken dock egentligen endast var en fortsättning af den eliska skolan (se d. o.). Nu byn Aletria l. Nea Psara.

Eretriska skolan, *filos.* Se Eretria och Eliska skolan.

Erfarenhet, Erfarenhetskunskap, *filos.* Se Empiri.

Erfelden, by i storhertigdömet Hessen, prov. Starkenburg, på högra Rhenstranden, vid järnvägslinjen Darmstadt—Worms. 1,024 inv. (1900). 17 dec. (n. st.) 1631 gick Gustaf II Adolf öfver Rhen vid E. Till minne af sin öfvergång lät han nära invid flodbrädden uppresa en vård. Denna vård flyttades 1707, på svenska statens bekostnad, inåt landet (omkr. 100 m. från floden) och ännu en gång, enligt tysk uppgift, 1776. Minnesvården, den s. k. Schwedensäule, står nu ett litet stycke v. om E. på en från högra flodstranden utskjutande halfö. Schwedensäule består af en hög fotställning, en obelisk af rödaktig sandsten och ett därofvanpå sittande marmorlejon med sluten hjälm, krona på hufvudet och ett förgylldt svärd i högra tassen. (Jfr "Die Schwedensäule und Gustafsburg", af V. Granlund, i "Hist. bibl.", 1880.)

Erfurt. 1. Regeringsområde i preussiska prov. Sachsen, omfattande delar af Harz, Thüringerwald och Vogtland. 3,530 kvkm. 466,419 inv. (1900), däraf 361,666 protestanter och 101,662 katoliker. Området är deladt i 12 kretsar. — 2. Hufvudstad i nämnda reg.-omr., stadskrets, vid Gera, en biflod till Unstrut, Thüringens gamla medelpunkt. 98,849 inv. (1905). Det var 1814—73 en viktig fästning, men fästningsverken slopades sistnämnda år. Den oregelmässigt byggda inre staden med sina många torn, domen och Severuskyrkan bredvid hvarandra (se fig.) på en höjd och därbakom de båda än högre liggande citadellen Petersberg och Cyriaxburg erbjuder en imponerande anblick. Hufvudgatan är Anger; bland torgen märkas Friedrich-Wilhelmsplatz l. "Vor den graden" vid Petersberg och domen. De märkligaste kyrkobyggnaderna äro den katolska domen Beatæ Mariæ virginis, som ligger på Domberget, ej långt från Petersberg, grundlagd 1153, med en mycket tung klocka (Maria gloriosa), och den gotiska S:t Severuskyrkan (från 1400-talet), till hvilken man kommer upp medelst en bred stentrappa

af 48 trappsteg (''gradus'') från torget ''Vor den graden''. E. har äfven flera andra gamla kyrkor och ett ståtligt rådhus (byggdt 1868—75). Det forna augustinklostret, i hvilket Luther bodde 1505—08 och hvarest hans cell fanns kvar till 1872, då den

Mariadomen och Severuskyrkan i Erfurt.

förstördes genom en eldsvåda, är nu, under namnet Martinsstift, en vårdanstalt för fattiga föräldralösa barn. Det 1378 stiftade universitetet upphäfdes 1816, men minnen däraf äro den botaniska trädgården, det astronomiska observatoriet, den 1758 stiftade vetenskapsakademien och det kungl. biblioteket (54,000 bd och 7,700 handskrifter). Dessutom har E. ett stort antal undervisningsanstalter: ett gymnasium, ett realgymnasium, en realskola, en byggnadsskola, en teknisk skola, ett lärarseminarium m. m., 3 teatrar och ett museum. Betydlig tillverkning af kläder och skodon, maskiner, lampor, möbler, fantasivaror, läder, tobaksvaror, kemikalier etc. Af alldeles särskild betydelse är trädgårdsskötseln (44 stora handelsträdgårdar med 2,000 arbetare), med odling af såväl blommor som grönsaker (hufvudsakligen för erhållande af frö). — E. är säte för kommandot öfver 38:e armédivisionen. — E., hvars medeltida namn var *Erpesfurt* l. *Erphorde*, skall vara anlagd i början af 700-talet. Den helige Bonifatius grundlade där ett biskopsstift 741, hvilket dock upplöstes 755, hvarefter E. hörde till ärkestiftet Mainz. Karl den store bestämde det 805 till handelsplats för de slaviske serberna. Flera riksdagar höllos där under medeltiden, under hvars senare del E. var medlem af hanseförbundet. Dess mest blomstrande tid var början af 1400-talet, då det ansågs för en af Tysklands största städer. Strider mellan Mainz och Sachsen i slutet af århundradet samt nya oroligheter med anledning af reformationens införande (1521) bröto dock dess välstånd. Beroendet af kurfursten af Mainz hade med tiden blifvit allt mindre, men återställdes 1664 och varade till 1802, då E. kom till Preussen. 27 sept.—14 okt. 1808 hade Napoleon i E. med ryske kejsaren Alexander I en sammankomst, vid hvilken konungarna af Bajern, Württemberg, Sachsen och Westfalen m. fl. furstar voro närvarande (''E.-kongressen''). 20 mars—22 april 1850 var E. samlingsplats för det s. k. unionsparlamentet (''E.-parlamentet''), hvilket beslöt en ny författning för Tyskland under Preussens ledning, ett beslut, som aldrig kom till verkställighet. J. F. N.

Erg [g-ljud, ej j-ljud; af grek. *e'rgon*, arbete], *fys.*, arbetsenhet. Se Absoluta enheter, sp. 66.

Ergäne (grek. *'Εργάνη*), binamn på Athena (se d. o.).

Ergastēria (Laurion), stad i Laurionbergen i södra delen af Attika, nära Kap Sunion, genom en 65 km. lång järnväg förenad med Aten. 7,926 inv. (1896). God hamn samt storartade smälthyttor och verkstäder.

Ergätes fa'ber, *zool.* Se Prionin æ.

Ergatogȳner, *zool.* Se Myror.

Ergeri Kastri. Se Argyro-Kastro.

Erginos (grek. *'Εργῖνος*), *grek. myt.*, son af Klymenos, konung i Orchomenos i Beotien. Emedan hans fader vid en Poseidonsfest blifvit dödad af en teban, utkräfde E. af staden Tebe under 20 år en årlig mansbot af 100 oxar, till dess detta slutligen med väpnad hand afstyrdes af Herakles vid hans återkomst till Tebe. A. M. A.

E'rgo, lat., följaktligen, således, ett vid logiska slutledningar vanligt uttryck.

Ergográf (af grek. *e'rgon*, arbete, och *gra'fein*, skrifva), *fysiol.*, ''kraftskrifvare'', ett af italienaren Mosso 1884 uppfunnet instrument, medelst hvilket man kan studera arbetskraft och trötthet (hos människor). Underarmen fixeras, och genom en enkel anordning uppskrifvas de rörelser, som ega rum,

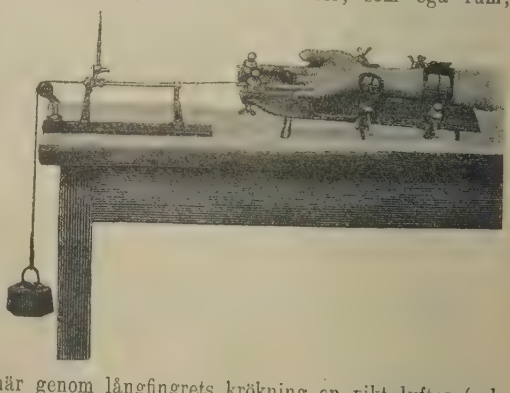

när genom långfingrets krökning en vikt lyftes (och åter nedsläppes) i en viss takt. Till följd af trötthet minskas därvid småningom lyfthöjden, och man erhåller en ''trötthetskurva'', olika för olika personer och under olika omständigheter. Medelst ergografen kan man undersöka såväl den periferiska trötthet (i musklerna, hvilka därvid retas med elektricitet) som den centrala (i hjärnan, då sammandragningarna ske genom viljan). Det är i synnerhet i fråga om den senare, som ergografen gifvit viktiga resultat. Jfr Hj. Öhrvall, ''Om psykisk utröttning'' (i Verdandis småskrifter n:r 59, 1896; 2:a uppl. 1905). Jfr Trötthet.

Ergostät kallas en af Gärtner konstruerad apparat för kammargymnastik. Den består af ett hjul med bromsinrättning, som kan belastas olika starkt. Hjulet kringvrides medelst en vef. På apparaten kan man afläsa, huru mycket muskelarbete i kilogrammeter åtgått för hvarje kringvridning. Apparaten nyttjas af personer, som lida af fettbildning, gikt m. m. R. T—dt.*

Ergotætia abo'rtans. Se Mjöldryga.

Ergotin (af fr. *ergot*, mjöldryga), *kem.*, *med.*,

gemensamt namn för flera äldre preparat erhållna ur mjöldryga. Wenzells ergotin uppgafs vara en alkaloid, som man numera svårligen torde kunna identifiera. Bonjeans och Wiggers' ergotin voro vattenextrakt af mjöldryga, innehållande flera beståndsdelar. Ett sådant vattenextrakt är äfven Svenska farmakopéns *Extractum secalis cornuti*, som, churu oriktigt, förr äfven kallats ergotin. Ergotinpreparat användas numera i allmänhet ej hos oss. Jfr Mjöldryga.

Ergotinsyra. Se Mjöldryga.

Ergoti'sm (af fr. *ergot*, mjöldryga), Dragsjuka, Kriebelkrankheit, Ignis sacer, Antoniuseld, *med.*, kronisk mjöldrygeförgiftning, en ibland epidemiskt uppträdande svår förgiftningssjukdom, som har sin orsak i förtärandet af mjöl (bröd, gröt o. d.), innehållande betydligare mängd mjöldryga (se d. o.). Ergotismen har med en viss sannolikhet kunnat spåras tillbaka i tiden till på 800-talet e. Kr. (epidemi vid Rhen år 857?). Den första epidemi, om hvilken man med större visshet kan antaga, att den verkligen var ergotism, inträffade 1089 i västra delen af Lothringen. Många epidemier ha sedan rasat, särskildt under medeltiden, men äfven senare, i olika europeiska länder; ännu lära sådana kunna förekomma i länder med mera vanvårdadt jordbruk, såsom Ryssland och Spanien. I Sverige uppgifves den tidigaste epidemien ha förekommit i Älfsborgs län 1745; under de följande åren uppträdde sjukdomen äfven i Småland, Blekinge m. fl. orter och har sedan flera gånger återkommit, senast 1853. Enstaka fall förekomma måhända ännu. Angående orsaken till ergotismen gjorde man sig förr underbara föreställningar. Redan 1597 uppgifves Tissot ha påpekat, att förtärande af mjöldryga skulle vara sjukdomens orsak. 1630 skall Thuillier, lifläkare hos Sully, ha framställt samma åsikt och äfven bevisat densammas riktighet genom försök på djur. Det oaktadt hade man långt senare oriktiga föreställningar om saken: så trodde Linné, att sjukdomen berodde på förtärande af frön af *Raphanus Raphanistrum* L. (i Småland kallade "dragfrö"), hvarför han benämnde åkomman Raphania. Den nämnda åsikten och namnet höllo sig länge på Linnés auktoritet, äfven sedan svensken Wahlin 1771 åter påvisat det rätta sammanhanget. — Ergotismepidemierna ha vanligen börjat på hösten, när man efter fuktiga somrar började använda det färska mjölet; de ha räckt från några månader till flera år. Under vissa tider och i vissa trakter har mjöldryga kunnat utgöra $^1/_{16}$—$^1/_8$, t. o. m. $^1/_5$ af mjölets vikt. Vid sädens och mjölets förvaring äfvensom vid ordentlig brödbakning lär mjöldrygan förlora i giftighet. Några dagar eller ett par veckor sedan en person börjat förtära det mjöldrygehaltiga mjölet uppträda tecken till ergotism. Denna börjar vanligen med egendomliga känselförändringar, s. k. myrkrypning ("Kriebelkrankheit") och domning, särskildt i fötter och händer, gående ända till fullständig känsellöshet. Äfvenså förekommo ofta mag- och tarmsymtom: kräkningar, diarré, kolik, ibland förenade med omåttlig hunger ("hetshunger" — af somliga kallades just detta symtom "Raphania"). Sjukdomens vidare utveckling tedde sig väsentligen olika under olika epidemier, i det att i somliga af dem egendomliga krampanfall voro mest utmärkande för förloppet (*ergotismus convulsivus*), i andra åter brandfenomen (*ergotismus gangrænosus*). Vid den förra, den konvulsiva formen, uppträdde ryckningar, särskildt i extremiteterna, öfvergående i länge ihållande sammandragningar, räckande $^1/_2$—1 timme under häftig, brännande smärta ("dragsjuka"). Sjukdomen ledde i många fall till döden under ett svårt krampanfall. Af dem, som lefde öfver, blefvo många krymplingar; vissa muskler förtvinade, och kroppsdelarna drogos samman i abnorma ställningar ("kontrakturer"); en del företedde ryggmärgslidande eller sinnessjukdom; många förlorade synen genom näthinneförtvining. Hos lik efter människor, som aflidit i konvulsiv ergotism, har man funnit degeneration i nerver och i vissa delar af ryggmärgen. — Den brandiga l. gangrenösa ergotismen utmärkte sig för, att efter känselrubbningarna samt symtomen från mage och tarm inställde sig, ungefär vid slutet af första veckan, brandi tår och fötter, fingrar och händer. Dessa blefvo lifligt röda, senare blåröda, med häftig klåda, stegrande sig till olidlig smärta (däraf beteckningen "eld" i "Antoniuseld", "ignis sacer"). Snart upplyftes huden i form af blåsor med ruttet stinkande vätska, och brandiga sår uppstodo. Kroppsdelen torkade sedan, antog rödbrun, slutligen svart färg och afstöttes; ibland afföll endast hud med naglar, i andra fall delar af tår och fingrar eller hela sådana, stundom en hel fot eller hand, ett stycke af näsan m. m. Många fingo grå starr. Från de brandiga såren egde lätt infektion rum, och många dogo under hög feber af "blodförgiftning". Den hemska sjukdomen kunde räcka i månader. — Egendomligt är, att olika länder ofta företett olika typ hos ergotismepidemierna: sålunda ha dessa i gångna tider i Tyskland öfvervägande tillhört den konvulsiva typen, i Frankrike öfvervägande den brandiga. Orsaken till denna skillnad har säkerligen legat däri, att mjöldrygorna i skilda länder med olika jordmån m. m. innehållit olikartade giftiga beståndsdelar (se Mjöldryga). Hvilka dessa äro, är ännu endast delvis utredt, och särskildt är man fortfarande oviss om, hvilket ämne som framkallat ergotismens konvulsiva form. Läkarbehandling torde i svåra fall ha ringa utsikt till framgång. C. G. S.

Erhard [-hart], Heinrich August, tysk historieforskare, f. 1793 i Erfurt, d. 1852 såsom arkivarie vid provinsarkivet i Münster. Han egnade sig särskildt åt djupgående forskningar rörande renässanstiden i Tyskland och utgaf såsom resultat af dessa forskningar flera förtjänstfulla arbeten, bland hvilka särskildt må nämnas *Geschichte des wiederaufblühens wissenschaftlicher bildung vornehmlich in Deutschland, bis zum anfang der reformation* (3 bd, 1827—32).

Erica L., Klockljung, *bot.*, växtsläkte af fam. *Ericaceæ*, innefattande små buskar med tättsittande, barrlika blad samt blommor, hvilkas klocklika eller rörformiga krona — i motsats till kronan hos den vanliga ljungen — är mycket längre än fodret och ej klufven, utan endast tandad. Detta släkte har en särdeles märkvärdig utbredning. Af de 420 arterna växa de allra flesta uteslutande på Kap, de öfriga till största delen i kusttrakterna ö. om Atlanten, hvarifrån räknadt artantalet hastigt aftager åt ö. Så finnas i sydvästra Norge 2 arter, i det sydligare Sverige 1, *E. Tetralix* (se fig.), hvilken

i västra delen är allmän, i den östra sällsynt. Alltså har släktets utbredningsområde — i motsats till det vanliga förhållandet — sin hufvudsträckning i n. och s., under det dess sträckning i ö. och v. omfattar ej

Erica Tetralix. *1* exemplar i blom; *2* vissnade blomkronor i fruktmognad; *3* blad från undre och öfre sidan; *4* blomma; *5* ständare.

synnerligen många grader. — *Erica*arternas utmärkt täcka blommor och egendomligt fina bladverk ha gjort, att ett mycket stort antal, trots den ej ringa svårighet, hvarmed deras odling är förbunden, blifvit med förkärlek upptaget af hortikulturen, i synnerhet som deras blomning i växthus inträffar under midvintern. Mest använda för odling i kruka äro *E. gracilis* och *E. hyemalis* hort. (möjligen en form af *E. perspicula*). På fritt land odlas den täcka, om våren rikt blommande *E. carnea* (*E. herbacea* L.), inhemsk i mellersta Europa. Af *E. arborea* (södra Europa) erhålles ett värdefullt träslag, briar wood l. bruyère-trä, utmärkt af seghet och svårförbrännelighet, hvarför det har stor användning till förfärdigande af tobakspipor. S. A. (G. L—m. C. G. D.)

Ericāceæ, Ericinéer, Erikacéer, Ljungväxter, *bot.*, namn på en växtfamilj af serien *Ericales*. De omkr. 1,350 erikacéerna äro i allmänhet lågväxta buskar med öfvervintrande, antingen platta, läderaktiga eller nästan barrlika blad. Blommorna hos flertalet ha kronor, som äro sambladiga, men likväl ej — såsom händelsen nästan alltid är med sådana — bära ståndarna. Dessa senare äro, normalt, dubbelt så många som kronbladen, ha ofta hornlika bihang (däraf namnet *Bicornes*, tvåhornade; om Bicornes se vidare Ericales) samt öppna sig med porer. Pollenkornen sammanhänga i tetrader. Frukten, som innesluter många små frön, är bär, stenfrukt eller kapsel. — Erikacéerna kunna fördelas i 4 underfamiljer: *Rhododendroideæ* med kapsel och ståndare utan horn, *Arbutoideæ* med bär, stenfrukt eller kapsel och hornbärande ståndare, *Vaccinioideæ* med bär, hornbärande ståndare och affallande öfversittande hylle samt *Ericoideæ* med kapsel, hornbärande ståndare och kvarsittande, undersittande hylle. I allmänhet trifvas erikacéerna bäst på sådan mark, som för sin ofruktbarhet skys af andra högre växter. Sådana favorittillhåll erbjuda dem hedar, mossbevuxen skogsmark, sterila slättmarker och klippbranter i fjällen, sphagnumkärr o. s. v. Då därtill kommer, att de flesta äro högst sällskapliga, förstås lätt, hvarför en mängd erikacéer för angifna lokaler äro karaktärsväxter; vi behöfva såsom exempel endast påpeka vanliga ljungen. För ett kallt luftstreck är familjen ingalunda ömtålig: af Skandinaviens 18 arter finnas de flesta i Nordlanden och Östfinnmarken. — Endast få hithörande växter äro för människan af någon vikt annat än som prydnadsväxter; bekanta sådana äro en mängd arter af släktena *Erica*, *Arbutus*, *Kalmia* och *Rhododendron*. I ekonomiskt hänseende nämnvärda äro knappt andra än lingon och blåbär. Blåbär och mjölonriset ha medicinsk användning. Giftiga äro *Ledum palustre* och arter af *Rhododendron*, *Kalmia* och *Andromeda*. Eterisk olja erhålles af *Gaultheria*. S. A. (G. L—m.)

Ericāles l. Bicornes, *bot.*, den lägst stående serien bland sympetalerna, bildande öfvergången till arkiklamydeerna genom den ej sällsynta förekomsten af fribladig krona. Blommorna äro vanligen aktinomorfa, 4—5-taliga, tvåkönade, med vanligen undersittande hylle. Ståndarna bilda en eller två kransar, deras knappar äro oftast försedda med hornlika bihang (däraf Linnés namn *Bicornes*), och deras pollenkorn sammanhänga oftast 4 och 4 (bilda tetrader). Hit höra familjerna *Clethraceæ*, *Pyrolaceæ*, *Lennoaceæ*, *Ericaceæ*, *Epacridaceæ* och *Diapensiaceæ*. G. L—m.

Erichsen, Vigilius, dansk målare, f. 1722 i Köpenhamn, d. där 1782, var lärjunge af S. Wahl och målade porträtt såväl i olja som i miniatyr. Då han förgäfves täflat om konstakademiens resestipendium för historiemålare, reste han 1757 till Petersburg, där han förvärfvade sig ett berömdt namn och blef Katarina II:s hofmålare. 1772 återvände han till Köpenhamn och blef äfven där hofporträttör. Bland hans porträtt må nämnas änkedrottning *Juliana Maria*, hvilket han utförde flera gånger, och *arfprinsen Fredrik*. E. var en begåfvad konstnär och hade ett ovanligt mjukt och behagligt föredrag. Ph. W.*

Erichsen (Eiríksson), Jón, dansk-isländsk lärd och ämbetsman, f. 31 aug. 1728 på Island, d. 1787, var 1759—71 professor i juridik vid Sorö akademi och insattes 1771 af Struensee som kommitterad i "det norske kammer" (kollegium för Norges finanser). Efter Struensees död (1772) ställdes E. i spetsen för förvaltningen af biländerna, och sedan regeringen 1774 själf öfvertagit den isländska, grönländska och finnmarkska handeln, utsågs han till medlem af denna handels direktion. 1776 blef han deputerad i Rentekammeret, 1779 assessor i Höiesteret och 1781 öfverbibliotekarie vid "Det store kongel. bibliothek". Såsom medlem i flera af regeringen tillsatta kommittéer hade E. del i många viktiga reformer, bl. a. universitetets och skolväsendets omorganisation (särskildt den nya stadgan för universitetet 1788), landboreformen (stavnsbaandets upphäfvande 1788) samt den isländska handelns frigifvande (genom k. förordn. af 18 aug. 1786). E. var en af sin tids mest frisinnade statsmän samt en lärd kännare af Islands litteratur. Han arbetade nitiskt för sina landsmäns upplysning, särskildt som

president i det isländska litteratursällskapet (''Lærdómslistafjelag''). Jämte en mängd afhandlingar i praktiska ämnen i åtskilliga tidskrifter skref han upplysande företal och anmärkningar till det af honom utgifna ''Kongespeil'' (1768; latinsk öfv. af Halfdan Einarsson och dansk öfv. af E.), till den märkliga, från 1190 härrörande historiska dikten ''Jón Loptssons encomiast'' (1787) samt till ''Olafssons rejser på Island'' (1772), äfvensom till Jón Árnasons ''Islandske rettergang'' (1762) och O. Olavius' ''Ökonomiske rejse i Island'' (1780). Han upprättade äfven den första katalogen öfver Det kongel. bibliotheks gamla manuskriptsamling (1786). C. R. (R. N—g.)

Erichsen (E r i k s e n), A n d r e a s E m i l, norsk skolman och historiker, f. 1841 i Kristiania, blef student 1858, filologisk kandidat 1865, var sedan 1863 anställd vid Aars och Voss' skola, blef 1877 rektor vid Tromsö ''skole for den höiere almendannelse'' och 1892 rektor vid Stavangers skola. Han har skrifvit läseböcker i modersmålet och historia, *Om trældom i Norden* (1861, belönt med kronprinsens guldmedalj), utgifvit ''Petter Dass' Samlede skrifter'' (I—III, 1873—77) samt ''Dassiana'' (1891) och lämnat ett antal värdefulla afhandlingar om litterära förhållanden i Norge under reformationstidehvarfvet (mestadels tryckta i ''Norsk hist. tidsskrift''). Den norska skolans historia har han belyst genom flera monografier, bl. a. en om Bergens katedralskola (1906), och förbereder en samlad framställning af ämnet. O. A. Ö.

Ericht, L o c h [lå'ch e'richt], sjö i Skottland, på gränsen mellan grefsk. Perth och Inverness, fyller en märklig tvärdal i Grampianbergen på 351 m. höjd. Den är 22,5 km. lång, 1,600—200 m. bred, har en areal af 25,5 kvkm. och är ända till 155 m. djup. Genom den 9 km. långa ån E. afflyter den till Loch Rannoch, som genom Tummel står i förbindelse med Tay. På vänstra stranden reser sig Ben Alder, 1,145 m.

Erichtho'nios. Se E r e c h t h e u s.

Ericinéer, *bot.* Se E r i c a c e æ.

Ericinōl, *kem.* Se A r c t o s t a p h y l o s.

Ericoïdeæ, *bot.* Se E r i c a c e æ.

Ericolin. Se A r c t o s t a p h y l o s.

Ericson, svensk adlig ätt, härstammar från grufegaren Olof Ericsson (1778—1818), hvars äldste kände stamfader var grufbrytaren vid Nordmarksgrufvorna i Värmland Magnus Svensson (1680—1739). Olof Ericssons son N i l s E. (se E. 1) adlades 1854 med namnet E r i c s o n och upphöjdes 1860 i friherrligt stånd enligt 37 § regeringsformen. En broder till denne var den berömde uppfinnaren J o h n E r i c s s o n (se denne).

1. N i l s E., friherre, ingenjör, f. 31 jan. 1802 nära Långbanshyttan i Färnebo socken, Värmlands län, d. 8 sept. 1870 i Stockholm. I likhet med sin ofvan nämnde broder visade han tidigt framstående anlag samt uppmärksammades och framhölls af grefve Baltzar von Platen. Han användes af denne som nivellör och stationschef under byggnadsarbetena vid Göta kanal. Därjämte blef han 1823 underlöjtnant vid Ingenjörkåren, men transporterades 1830 till Flottans mekaniska kår, i hvilken han s. å. utnämndes till kapten. E. egnade en synnerlig uppmärksamhet åt sällskapslifvet och förvärfvade äfven en ovanlig skicklighet att vinna personer, med hvilka han kom i beröring. Men han utmärkte sig tillika genom punktlighet, arbetsamhet och stor administrativ förmåga. Dessa hans egenskaper togos ock i anspråk för betydande arbetens utförande. Sedan han 1830 blifvit öfvermekanikus vid Gamla Trollhätte kanalverk samt tillika chef för Västra väg- och vattenbyggnadsdistriktet, byggde han kanalerna vid Ström och Stallbacka, vid Säffle samt vid Karlstad och Albrektssund. 1837 godkändes en af honom uppgjord plan till ombyggnad af Troll-

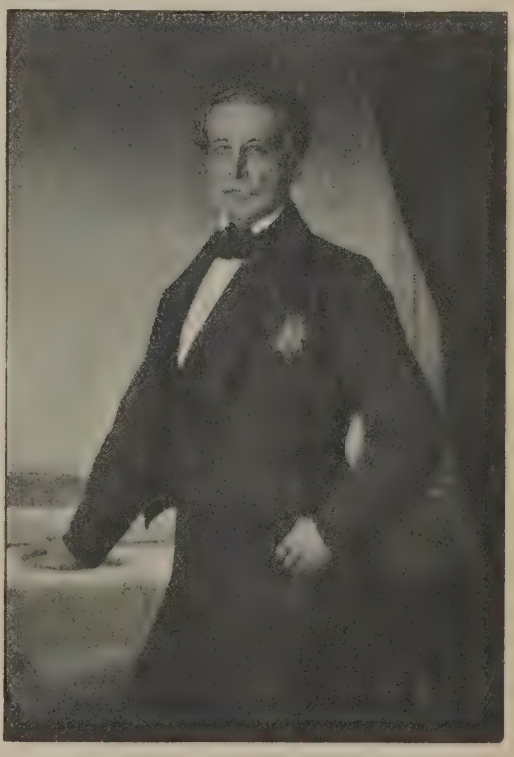

Nils Ericson. Efter ett af Troili måladt porträtt.

hätte kanal. Han blef själf ledare af detta stora och svåra företag, som fullbordades (1844) på kortare tid, än beräknadt var, och med en kostnad, som nära öfverensstämde med hvad förslaget uppgifvit, något som för den tiden var högst ovanligt och mycket bidrog att rotfästa förtroendet till ingenjören. Därefter följde i ordningen ombyggnaden af slussen i Stockholm mellan Mälaren och Saltsjön, hvilket arbete fullbordades 1850, upprättandet af planen för Skeppsbrokajen i samma stad jämte regleringen af Karl XIV Johans torg samt plan till och utförande af kanalen mellan Saima och Finska viken, ett af vår tids intressantaste ingenjörsarbeten, fullbordadt 1855. Under utförandet af dessa stora verk steg han från den ena graden till den andra och öfverhopades med utmärkelser. 1850 blef han öfverste vid Flottans mekaniska kår och adlades 1854, hvarvid han ändrade stafningen af sitt namn, Ericsson, till Ericson. — Han ämnade nu att på den af honom inköpta egendomen Nygård njuta hvila. Men just vid denna tidpunkt kom frågan om järnvägar i Sverige allvarligt på tal. Riksdagen hade vid slutet af 1854

bifallit en k. proposition att icke några järnvägsstambanor i Sverige finge anläggas och utföras annorlunda än genom statens försorg och på dess bekostnad, hvarjämte anslag beviljades till att börja arbetet på sådana banor. Oaktadt E. icke hade någon erfarenhet i dylika arbeten, kallades han att blifva chef för statens järnvägsbyggnader, och detta med den mest vidsträckta fullmakt. På grund däraf utarbetade han en plan för stambanornas anläggning, hvilken plan visserligen icke i sin helhet genast vann riksdagens bifall, men likväl slutligen kom till utförande, ehuru efter hårda strider, i hvilka E. deltog såväl genom broschyrer och tidningsartiklar som genom utredningar å ämbetets vägnar. I april 1855 började arbetena på Västra och Södra stambanorna, och redan 1 dec. 1856 öppnades de första bandelarna, Göteborg—Jonsered och Malmö—Lund, samt 1862 hela banan mellan Göteborg och Stockholm. Af Södra stambanan var då delen Malmö—Elmhult färdig. E. hade nu fullgjort det viktigaste af det svåra uppdrag, som blifvit honom anförtrodt; och därjämte hade under hans ledning flera yngre ingenjörer blifvit utbildade, hvilka värdigt kunde fortsätta hvad han börjat. Men man insåg alltmer det betänkliga uti att lägga en så stor makt som den, hvilken blifvit E. tilldelad, i händerna på en enda person, huru utmärkt denne ock vore, och troligen insåg han själf befogenheten af det allt högljuddare knot, som däröfver lät sig förnimma. Han begärde och erhöll vid slutet af år 1862 sitt entledigande från chefskapet för statens järnvägsarbeten. Vid Karl XV:s kröning (1860) erhöll han friherrevärdigheten, hvarjämte han sedermera hugnades med flera bevis på den tacksamhet landet var honom skyldigt för de stora tjänster han gjort detsamma. Bl. a. anslogo rikets ständer 1862 åt honom en lifstidspension af 15,000 kr. årligen.

E., som 1866 lämnade äfven sin befattning vid Trollhätte kanalverk, kunde likväl icke fullkomligt afstå från utöfvande af det yrke, åt hvilket han med så varm kärlek och så stor framgång egnat sig. Sålunda biträdde han en af sina söner, hvilken på entreprenad åtagit sig utförandet af Dalslands kanal, samt upprättade plan för nybyggnad af Gäfle stad, sedan denna 1869 blifvit till större delen ödelagd af eldsvåda.

E. saknade visserligen en vetenskaplig ingenjörsbildning, men egde i så mycket rikare mått de egenskaper, som äro oundgängliga för den praktiske ingenjören samt upphofsmannen till och ledaren af stora företag. Man kan i själfva verket anse det för en lycka för Sverige, att E. ställdes i spetsen för de storartade byggnadsarbeten, hvilka så hastigt skulle bringas till utförande därstädes. Svårligen skulle någon annan kunnat ersätta honom, och ingen svensk ingenjör har utfört så betydande verk, som dem han skapat. — E. var ledamot och hedersledamot af flera akademier och lärda samfund, bl. a. Vet. akad. (1845). — Vid bröderna E:s barndomshem, nära Långbanshyttan, restes 1867 ett tresidigt, med inskrifter försedt järnmonument, utgörande på en gång ett äreminne öfver dem båda och en vägvisare till den närbelägna folkskolan. E:s staty (modellerad af J. Börjeson) restes 8 sept. 1893 i Stockholm, invid Centralstationen. Jfr C. Adelsköld biografi öfver E. i "Lefnadsteckningar öfver k. sv. Vet. akad:s efter år 1854 aflidna led." (2:a bandet, 1878—85) och uppsats af E. Nerman i "Personhist. tidskr." 1903. G. R. D.*

2. John Filip E., den föregående son, friherre, politiker, ämbetsman, f. 2 maj 1834 på Åker vid Trollhättan, d. i Östersund 25 sept. 1895, blef 1854 underlöjtnant vid Västgöta regemente, hvilket han 1870 lämnade som kapten för att odeladt egna sig åt skötseln af egendomen Nygård nära Vänersborg. Han tog där liflig del i ortens angelägenheter, bl. a. som ordf. i Älfsborgs läns norra hushållningssällskap 1870—83. Efter det nya representationsskickets införande valdes han 1866 att representera Flundre, Väne och Bjärke domsaga i Andra kammaren, där han t. o. m. 1875 års riksdag intog en ganska bemärkt plats som en af landtmannapartiets ledare med i vissa fall, såsom i fråga om den kommunala rösträtten, avanceradt liberala tendenser. Han togs ock ganska mycket i anspråk för utskottsarbetet och var ledamot af de för behandling af frågor rörande landtförsvaret tillsatta särskilda utskotten vid riksdagarna 1867, 1869, 1871 (både lagtima och urtima) och 1875, bankoutskottet 1870 samt statsutskottet 1872—75. Efter att några år ha inskränkt sin verksamhet till ortens angelägenheter, valdes E. 1882 till en af Älfsborgs läns representanter i Första kammaren, där han understödde sin gamle vapenbroders, grefve A. Posses, politik. Under dennes statsministertid utnämndes han 1883 till landshöfding i Jämtlands län. 1886 afsade sig E. riksdagsmannaskapet, men valdes vid majriksdagen 1887 som frihandlarnas kandidat till ledamot af Andra kammaren för Östersund och Hudiksvall. E., som under en följd af år var ordf. i Jämtlands läns landsting och hushållningssällskap, utsågs 1882 till led. af kommittén för landtbruksskolornas omorganisation och insattes 1895 i lappkommittén. (V. M.)

3. Karl Vilhelm E., den föregående broder, friherre, militär, f. 28 sept. 1840 på Åker, blef underlöjtnant vid Västgöta regemente 1858, tjänade med utmärkelse i ett zuavregemente i kriget i Mexico 1863—64 och råkade under hemfärden ut för röfvare, blef döende lämnad på stridsplatsen, men upptogs och tillfrisknade. Efter hemkomsten blef han ordonnansofficer hos Karl XV, 1879 major vid Gottlands nationalbeväring, 1881 öfverstelöjtnant vid Västgöta regemente, 1887 chef för detsamma, 1893 generalmajor och 1896 chef för III:e arméfördelningen. Han utnämndes 1902 till generallöjtnant och lämnade s. å. fördelningen för att egna sig åt bankväsendet. Emellertid förordnades han 1903 till inspektör för trängen, men tog i febr. 1906 fullständigt afsked från armén. E. var 1876—78 samt 1900—02 ledamot af Andra kammaren (för valkretsen Mariestad, Sköfde, Falköping). Han var ledamot af vägkommittén 1876 och af landtförsvarskommittén 1881—82 samt tillhörde länge Skaraborgs läns landsting. 1881 medlem af Krigsvet. akad., deltog han en tid ifrigt i dryftandet af frågan

om arméns utbildning samt utgaf 1885 ett från franskan bearbetadt arbete *Om marscher*. (C. O. N.)

Ericson, Johan Erik, målare, f. 17 okt. 1849 i Karlshamn, studerade vid konstakademien i Stockholm 1872—78 och i Paris 1878—84, hvarefter han bosatte sig i Göteborg, där han 1885 blef lärare i teckning vid Chalmerska skolan. E. har utställt en mängd landskapsmålningar i olja eller akvarell med motiv från Frankrike (två motiv från Meudon och två från Bretagne, i Göteborgs museum) och från olika delar af Sverige (*Strandparti vid Vättern* 1891, Nationalmuseum), oftast från västkustens klippnatur, men äfven från Gottland och Skåne. — Hans hustru, Anna Maria E., född Gardell, målarinna, f. 10 okt. 1853 i Visby, studerade i Stockholm för P. D. Holm och i Paris 1879—84, gifte sig 1882 och kallar sig sedan dess Gardell-Ericson. Hon målar i akvarell landskap, mest med motiv från Visby och västkusten. Nationalmuseum eger *Månuppgång öfver insjö*, skånskt motiv. Hon är representerad äfven i flera utländska museer. G—g N.

Ericson, John, ingenjör, f. 21 okt. 1858 i Litselby, Skepptuna socken, Stockholms län, utexaminerades 1880 såsom civilingenjör från Tekniska högskolan och begaf sig 1881 till Nord-Amerikas förenta stater, där han 1884 anställdes vid Chicagos byggnadskontor och sedan 1897 varit verksam som nämnda stads öfveringenjör med undantag af 1903—04, då han var direktör för allmänna arbeten. Han har förestått planläggandet och utförandet af en mängd allmänna arbeten, bl. a. omkr. 50 proc. af Chicagos nuv. offentliga vattenledningssystem. E. har äfven uppgjort ritningarna till staden Seattles vattenverkssystem och deltagit i de förberedande arbetena till den stora dräneringskanalen, som kostat 35 mill. dollars.

Ericsson. 1. Nils E., ingenjör. Se Ericson, svensk adlig ätt, 1.

2. John E., den föregåendes broder, mekaniker, uppfinnare, f. 31 juli 1803 nära Långbanshyttan i Färnebo socken, Värmlands län, d. 8 mars 1889 i New York. Redan tidigt framträdde hos honom anlag för de mekaniska yrkena; ritning och förfärdigandet af små modeller till maskiner voro hans käraste tidsfördrif. Dessa anlag utvecklades genom en undervisning, i hvilken ritkonstens olika grenar ingingo såsom det väsentligaste. E:s fader, som råkat i ekonomiskt obestånd, tog 1810 anställning såsom ledare af bergsprängningsarbetena vid Göta kanal, med hufvudstation vid Forsvik, och det var där hans rikt begåfvade söner Nils och John väckte uppmärksamhet hos grefve Baltzar von Platen, Göta kanals upphofsman. De båda gossarna utnämndes till kadetter vid Flottans mekaniska kår och till elever vid kanalbyggnaden. Vid fjorton års ålder var John redan nivellör med självständig verksamhet. Under sina fritimmar utförde han en mängd ritningar öfver kanalen och de vid dennas byggande använda verktygen och redskapen. Att en så trägen och praktisk verksamhet icke skulle lämna mycken tid öfrig för E. att inhämta vidsträcktare teoretiska kunskaper är uppenbart; men att han icke alldeles försummade de bokliga studierna, framgår af de uppfinningar, med hvilka han redan i unga år framträdde, och hvilka förutsatte säker insikt i flera bland matematikens och naturlärans grundlagar. Han yttrar äfven själf i ett bref, att han vid sjutton års ålder icke velat byta kunskaper med någon yngling, som tillbragt hela sin tid vid universitetet, samt att han några år senare, anländ till England, icke allenast var i bredd med detta lands ingenjörer, utan ock ett steg framom dem.

John Ericsson. Efter en dagerrotypi (det bästa befintliga porträttet af honom).

Den beröring, i hvilken E. genom sitt arbete vid Göta kanal kom med militärer — det var genom soldater af indelta armén, som kanalbyggnaden verkställdes —, väckte hos honom lust för militäryrket, och vid aderton års ålder vardt han 1821 fänrik vid Jämtlands fältjägarkår. Länge dröjde det icke, innan han befordrades till löjtnant. Den unge officeren kommenderades att biträda vid uppmätning och kartläggning af Sveriges nordliga provinser. Ej heller vid denna befattning förnekade sig hans stora arbetskraft. Icke nog med att han uträttade vida mer än sina kamrater, han fann äfven tid att utarbeta ett stort, af ritningar åtföljdt verk om kanaler, hvilket likväl icke blifvit utgifvet. Men arbetet med mekaniska uppfinningar var likväl hans käraste sysselsättning. Han konstruerade en värmemotor, vid hvilken i stället för ånga omedelbart användes förbränningsprodukterna i eldstaden. De i Sverige, med ved såsom bränsle, gjorda försöken med den nya "eldmaskinen" synas äfven ha utfallit lyckligt, ty de föranledde E. att begära ett års permission och 1826 öfverflytta till England för att bättre kunna tillgodogöra sig sin uppfinning. Hans förhoppningar blefvo likväl där svikna: eldmaskinen visade sig oanvändbar med de i England såsom bränsle nästan uteslutande använda stenkolen. E. kom därigenom i en svår ställning, men tappade dock icke modet. Bl. a. öfverskreds ofrivilligt hans permissionstid, men kronprins Oskar ordnade genom sin förmedling

denna sak och utverkade därjämte 1827 E:s utnämning till kapten vid Fältjägarkåren, en titel, som E. efter sitt afsked ur krigstjänsten lär framför andra ha föredragit. Snart nog blef han delegare i Braithwaites maskinverkstad och framträdde med andra viktiga uppfinningar, som vunno framgång. Sålunda fick han under sin vistelse i England patent å en ångpanna med tuber, vid hvilken draget erhålles medelst fläkt, och han tillämpade denna uppfinning vid ångvagnen. Därigenom blef det möjligt att uppdrifva dennes hastighet långt utöfver hvad förut ansetts möjligt. Vid den täflan mellan de olika ångvagnarna, hvilken direktionen för Liverpool--Manchester-järnbanan lät anställa i okt. 1829, visade sig E:s ångvagn, "the Novelty", under flera dagars färd vara den snabbaste af alla. Men den sista täflingsdagen gick ångpannan sönder, hvarför uppfinnaren gick miste om priset, hvilket i stället tillföll den berömde engelske ingenjören Stephenson. E. tillämpade då sin nya ångpanna vid sprutan och blef därigenom uppfinnare af *ångsprutan*, hvilken sedermera vunnit så vidsträckt användning. Vidare uppfann han i England ytkondensorn, djuplodet, en länkrörelse för omkastning af sliden i ångmaskinen, varmluftsmaskinen och propellern. Af dessa är i synnerhet *propellerns* uppfinning af stor betydelse. E. byggde en liten ångbåt, vid hvilken det nya fortskaffningsmedlet nyttjades; men engelska amiralitetet uttalade sig mot detsamma, oaktadt försöken ingalunda utfallit otillfredsställande. Men fastän de förnämsta auktoriteterna i England förnekade propellerns användbarhet, förlorade E. icke modet. Uppmuntrad af amerikanske konsuln i Liverpool, Francis Ogden, att i Nord-Amerikas förenta stater söka ett rättvisare omdöme öfver sin stora uppfinning, afreste E. 1839 till Amerika, där han till sin död var bosatt i New York. Efter ankomsten till Amerika trädde E. i nära förbindelse med C. H. Delamaters mekaniska verkstad i New York, ett samarbete, som varade öfver 50 år. E. blef 1848 naturaliserad amerikansk medborgare. — Det lyckades E. att få sin propeller använd på en stor amerikansk ångfregatt, "Princeton", som blef färdig 1843. Detta försök lyckades fullständigt. Vid täflan 20 okt. nämnda år mellan det nya fartyget och det såsom det bästa dittills ansedda af ånga drifna skepp, hjulångfartyget "Great western", vann det förra en lysande seger, och propellern har sedan den dagen med rätta betraktats såsom en bland de viktigaste uppfinningar i alla tider. Visserligen gifves det flera personer utom E., hvilka kommit på den tanken att genom en skrufapparat framdrifva fartyg; men E. är otvifvelaktigt den förste, som fullständigt lyckats att praktiskt tillgodogöra den. Det snille han därvid utvecklat och de hinder han förstått öfvervinna berättiga honom till det förnämsta rummet bland propellerns upphofsmän. E:s idé att använda komprimerad luft för öfverförande af kraft till maskindrift på långa afstånd och samtidigt åstadkommande af ventilation upptogs senare med stor framgång vid de stora alptunnlarnas borrning.

En uppfinning, med hvilken E. redan under vistelsen i England varit sysselsatt, tog efter flyttningen till Amerika hans uppmärksamhet i förnyadt anspråk: det var *varmluftsmaskinen*. 1833 hade han i London förevisat sin första varmluftsmaskin, som väckte ett mycket stort uppseende. Det var i själfva verket en ny och sinnrik idé att med användande af luft, i stället för ånga, erhålla drifkraft. Det dröjde dock flera år, innan E. i större skala tillämpade sin uppfinning. Detta skedde nämligen först 1852, då ett i New York byggdt stort fartyg försågs med varmluftsmaskin. Denna, som i storlek öfverträffade alla dittills utförda maskiner för fartygs framdrifvande, var af utmärkt sinnrik konstruktion och ansågs af många såsom E:s mästerstycke. De glänsande förhoppningar, som till en början fästes vid densamma, ha likväl icke gått i fullbordan. Varmluftsmaskinen har nämligen visat sig lämplig endast vid de tillfällen, då blott en ringa drifkraft fordras.

Den af E:s uppfinningar, som mer än någon annan gjort hans namn världsbekant, är det slag af pansarskepp, hvilket kallas *monitorer*. Dessa krigsfartyg framträdde under förhållanden, som gåfvo dem världshistorisk betydelse; och inom den praktiska mekanikens område torde det näppeligen gifvas någon annan uppfinning, som strax efter sin fulländning utöfvat ett så afgörande inflytande på ett lands försvarsförmåga. Redan 26 sept. 1854 hade E. tillsändt Napoleon III ritningar till ett nytt slags krigsfartyg, med pansarbeklädnad och kupol; men fastän den franske kejsaren prisade idén, gjorde han icke något för att bringa den till utförande. Det dröjde åtta år, innan uppfinnaren fick tillfälle att bringa förslaget till verkställighet. När inbördeskriget utbröt i Nord-Amerika, skyndade sydstaterna att pansarkläda ett krigsfartyg, och de hade redan detta färdigt, innan nordstaterna hade något enda fartyg, som kunde mäta sig med en dylik ramm. Men sedan kongressen i aug. 1861 anvisat medel för byggandet af sådana fartyg och på grund däraf en inbjudning till täflan blifvit utfärdad, inlämnade E. en modell jämte ritningar och beskrifningar till sin monitor, ett fartyg af alldeles olika konstruktion mot hvad man dittills sett (se vidare Monitor). Det är icke förvånande, att förslaget att bygga fartyg af så egendomlig konstruktion och med så många fullkomligt nya detaljer väckte fackmännens misstroende. Hade icke E. med synnerlig energi försvarat sina idéer, och hade han icke varit understödd af två framstående amerikanska kapitalister, så hade utan tvifvel icke någon monitor blifvit byggd. Nu medgafs visserligen, att ett sådant fartyg skulle på försök få byggas, men under mycket betungande villkor. Redan 6 mars 1862 låg den första monitorn färdig att utlöpa till sjöss, och det dröjde icke länge, innan dess duglighet sattes på ett afgörande prof. Sydstaternas pansarklädda ångfartyg "Merrimac" besegrade ett par dagar därefter, på Hampton roads, en nordamerikansk liten flotta och skulle otvifvelaktigt ha tillintetgjort den, om icke det infallande mörkret föranledt uppskof. Underrättelsen om nederlaget spriddes hastigt med telegrafen öfver nordstaterna och väckte allmän bestörtning. Icke blott träfartygen, utan äfven kuststäderna tycktes prisgifna åt segraren. Då uppträdde monitorn som räddare. 9 mars 1862 stod på Hamptons redd den minnesvärda striden mellan "Monitor" och "Merrimac", hvilken strid efter tre timmar slutade med "Merrimacs" flykt. Nordstaternas flotta var räddad, och E:s snillrika uppfinning vann ändtligen förtjänt erkännande. Nord-

staternas slutliga seger öfver sydstaterna främjades väsentligen genom E:s monitorer; och huru allvarligt dessa pröfvades, kan man finna af Charlestons blockad, under hvilken monitorn Patapsco 28 gånger var i elden. Sedermera byggdes monitorer ej blott i Amerika, utan äfven i Sverige, Norge och Ryssland.

Under de senare åren af E:s verksamhet tog en annan klass af sjökrigsmateriel hans uppfinningsförmåga i anspråk, nämligen *torpederna*. På egen bekostnad byggde han ett snabbgående litet fartyg, ”Destroyer”, afsedt att utsända dylika sprängprojektiler. Torpeden är här en verklig undervattensprojektil med betydande vikt; den skall afskjutas från fartygets bog, medelst komprimerad luft, och är starkt laddad med dynamit, som exploderar, när projektilen stöter mot ett föremål med stor motståndsförmåga, såsom en fartygssida.

Bland E:s många uppfinningar må slutligen omnämnas en, som väckt allmän uppmärksamhet, nämligen *solmaskinen*. Tanken att omedelbart använda solstrålarnas värme till erhållande af drifkraft är lika ny som djärf. Genom att med tillhjälp af stora konkava speglar uppsamla strålarna och rikta dem mot bestämda punkter är det möjligt att på dessa koncentrera en betydande värmemängd, som sedan tillgodogöres med en varmluftsmaskin. Det gifves ofantligt vidsträckta trakter af jorden, som ega en nästan ständigt klar himmel samt lida brist på både bränsle och vatten. Det är därför icke osannolikt, att för dessa trakter solmaskinen en gång skall blifva af högt värde. Från teknisk synpunkt har E. utan tvifvel löst problemet om solmaskinens konstruktion, men den stora kostnaden lägger hinder i vägen för ett allmännare bruk af maskinen. I samband med sina arbeten öfver densamma anställde E. intressanta och vidsträckta undersökningar såväl öfver det strålande värmet i allmänhet som särskildt öfver solstrålningen till jorden, och han konstruerade flera nya apparater för forskningar däröfver. I *Solar investigations* (1875) samt *Contributions to the centennial exhibition* (1877) meddelade han dessa sina vetenskapliga arbeten. Det sistnämnda, ett särdeles omfångsrikt praktverk, innehåller tillika en redogörelse för de förnämsta uppfinningar E. hade gjort under sin vistelse i Amerika.

Större delen af sina med tiden betydande inkomster uppoffrade E. alltjämt på nya undersökningar och experiment. Sålunda åtgingo flera hundratusen kronor på konstruerandet (1870—88) af 26 olika solmaskiner, hvilka, liksom hans modeller i allmänhet, voro mönster af sinnrikhet och elegans. Såsom ritare och konstruktör var E. utan like; hans idéer togo klar och lefvande form i hufvudet, innan de med en rent af underbar snabbhet, säkerhet och fullständighet utkastades på ritbrädet.

Sin djupt rotfästa kärlek till det gamla fädernesland ådagalade E. icke blott genom en ständigt flödande enskild välgörenhet, utan äfven genom den varmaste omtanke om medlen att värna Sveriges självständighet. Monitorn, till hvilken han redan i slutet af 1820-talet hade modellen i hufvudsak färdig, hade han i det längsta afsett för Sveriges försvar vid förefallande fara från Rysslands sida. Under 1860-talet vände han verksamt sin uppmärksamhet på Sveriges blifvande sjövapen, och såsom ett hufvuddrag däri tänkte han sig ett flytande skärgårds- och positionsförsvar till skydd för hamnar och inlopp, hvilket kustförsvar borde kunna hindra fienden att effektivt landsätta en härsmakt. Utom monitorer konstruerade han (1866) för svenska marinen en art kanonbåtar, sedermera kallade pansarbåtar af tredje klassen. Till den första pansarbåten, ”Sköld”, skänkte E. maskineriet och till den första svenska monitorn, ”John Ericsson”, två 15-tums kanoner. De stora och ofantligt kostsamma moderna pansarkolosserna kunde han aldrig förlika sig med; han kallade dem ”torpedo-mat”. Sina åsikter i dessa frågor förfäktade han 1867 o. f. i svenska tidningsartiklar och bref, men stötte på segt motstånd och drog sig djupt bedröfvad tillbaka. Sedermera gillade han systemet med pansarbåtar af ”Sveas” cert (men snabba och rammförsedda) jämte snabbgående kryssare, torpedbåtar och monitorer.

E:s personliga väsen och handlingar buro städse vittne om storsinthet och varmt hjärtelag. Med all sin självfaktning var han en ovanligt flärdlös och oegennyttig man.

E:s verksamhet som uppfinnare har eftervärlden visserligen funnit i afseende på praktiskt tekniska resultat vara af mindre allmängiltig betydelse än hans beundrande samtid ville tro. E:s obestridliga uppfinnartalang samt först och sist segerglansen från ”Monitors” lysande framgång ha likväl i det allmänna medvetandet beredt honom en plats bland de store uppfinnarna. — E. gifte sig 1836 med en 19-årig engelska, Amalia Byam, hvilken dock efter några års vistelse i Amerika återvände till England. En naturlig son af E. var Hjalmar Elworth (f. 1824), som blef öfverdirektör vid statens järnvägar och dog barnlös 1887. — E. blef filos. hedersdoktor vid Lunds universitets jubileum 1868, fick plats i svenska Vet. akad. 1850, såsom utländsk led., men från 1863 såsom inländsk, blef led. af Krigsvet. akad. 1852, hedersled. af Örlogsm. sällsk. i Karlskrona 1863, af Fys. sällsk. i Lund 1869, af Vet. soc. i Uppsala 1870 och af Vet. o. Vitt. samh. i Göteborg 1877. — Framför bröderna E:s barndomshem vid Långbans-

John Ericssons barndomshem vid Långbanshyttan, med minnesstenen.

hyttan (se fig.) är rest en hög minnessten, med inskriften: ”John Ericsson föddes här den 31 Juli 1803”. (Om det för båda bröderna gemensamma äreminnet se Ericson, svensk adlig ätt 1).

E:s önskan hade varit att jordas i Sverige, och Förenta staternas regering beredde honom en ”likfärd, som icke har sitt motstycke i den historiska

tiden", och hvarvid två nationer förenades i hedrandet af hans minne. Sedan E:s stoft under stora högtidligheter bragts om bord å den särskildt beordrade pansarkryssaren "Baltimore", fördes kistan på däcket af denna till det gamla hemlandet och emottogs i Stockholm 16 sept. 1890, under gripande hedersbetygelser, samt forslades vidare på järnväg till Värmland. Å en kulle på Filipstads nya kyrko-

John Ericssons grafkapell i Filipstad.

gård invigdes 30 sept. 1895 hans grafkapell (se fig.), ett i kraftiga former hållet arkitekturverk af H. Hedlund och Y. Rasmussen i Göteborg. Den första amerikanska statyn öfver E. (och öfver hufvud den första stod, som i Amerika rests på allmän bekostnad), modellerad af J. S. Hartley, aftäcktes i New York (vid Battery park) 26 april 1893, och därvid defilerade utanför på redden 35 de största örlogsfartyg af många olika nationaliteter, till ära för skaparen af den moderna sjökrigsmaterielen. Till firandet af hundraårsminnet af E:s födelse restes 1 aug. 1903 i New York ytterligare en (äfvenledes af Hartley modellerad) staty öfver E. I Sverige ha öfver E. rests en staty, modellerad af I. Fallstedt, i Göteborg (1899) och en byst, modellerad af Börjeson, i Stockholm (1901). Vet. akad. präglade 1893 en medalj öfver E. I Nordiska museet förvaras möblerna i E:s arbetsrum och andra reliker af honom. Litt.: O. Stackelbergs bearbetning "John E. och etthundra af hans uppfinningar" (1866), O. V. Ålund, "John E. Några minnesblad" (1890), T. Säve, "John E." (1891 och 1906) och den af E:s vän W. C. Church utarbetade fullständiga biografien "The life of John E." (2 bd, 1891; 2:a uppl. 1892), grundad på E:s efterlämnade papper och handlingar, och C. Adelsköld's minnesteckning (1893), förf. i sammanhang med den af Vet. akad. öfver E. präglade medaljen. E:s namnteckning finnes återgifven i de art. Autograf bilagda "Autografer af åtskilliga ryktbara personer", IV. G. R. D.*

Ericsson, Johan Edvard, medaljör, f. 23 juli 1836 i Göteborg, d. 5 juli 1871 i Stockholm, tillbragte sin barndom i arbetarens villkor, men fick sedermera tillfälle att begagna söndagsundervisning i ritning och dessutom enskild handledning af G. H. Brusewitz. I Stockholm studerade han vid konstakademien 1856—63 och dessutom under privat ledning af Molin och Qvarnström. Han vistades 1860—61 i Köpenhamn, där han hos Jerichau studerade skulptur och under handledning af Conradsen medaljkonsten. Med den vackra, af Qvarnström modellerade medaljen öfver Karl XV:s kröning återvände E. 1861 till Stockholm, där han under de följande åren utförde Mus. akad:s medalj öfver presidenten frih. v. Rosén samt medaljen öfver Letterstedt m. fl. framstående arbeten. 1863

erhöll han konstakademiens resepension och behöll den i fem år. Efter någon tids vistelse i Tyskland begaf han sig vid 1864 års slut till Paris, där han sedan länge arbetade hos Tasset. Där utförde han belöningsmedaljen för industriutställningen 1866, konstakademiens medalj öfver Karl XV 1867 samt medaljen till Lunds universitets jubelfest 1868. Han utförde äfven en statyett, *Slaf, som bryter sina band*, och en *Tiggarpojke*. Sedan E., på salongen i Paris 1867, erhållit medalj och under ett år vistats i München, hvarifrån han 1868 hemsände sin i brons gjutna *Idunsskål*, med en mängd reliefbilder ur nordens mytologi (Nationalmuseum), reste han till Italien, dröjde tre månader i Rom samt återvände hem i mars 1869. I maj s. å. valdes han till led. af Akademien för de fria konsterna. Snart därefter utbröt hos honom en länge närd sjuklighet, och hans verksamhet förlamades därigenom något. Han utförde 1869 ritning till ett par silfverljusstakar, som tillhörde prinsessan Lovisas brudgåfva. I de sistnämnda arbetena sökte E. använda drakslingemotivet som grundval för en s. k. nordisk stil. Samma år utförde han Svenska akad:s medalj öfver Kellgren och 1870 en grupp, *Moder, som leker med sitt barn* (i gips på Nationalmuseum), samt sitt sista arbete, Sven Renströms bröstbild i medaljong, för Göteborgs museum. Sjukdomen tog därefter så öfverhand, att han knappt vidare förmådde arbeta. Emellertid sysselsatte han sig under sina sista dagar med kompositionen af en basrelief, som skulle föreställa *Konstens tillämpning på slöjden* (Göteborgs museum, som äfven eger ett par små reliefer med Bacchusmotiv). — E. var sin tids främste medaljgravör i Sverige. Särskildt äro hans hufvud framstående genom stor likhet, en mjuk och likväl klar modellering samt ypperlig behandling af håret. De af honom själf komponerade frånsidorna till konstakademiens medalj och Lunds jubelmedalj utmärka sig genom ädel enkelhet och god hållning i figurerna. —rn. (G—g N.)

Ericsson, Lars Magnus, mekaniker, telefontekniker, f. 5 maj 1846 i Värmskogs socken, Värmland, hade åtskilliga år sysselsättning å mindre verkstäder i sin hemtrakt, men arbetade 1866—72 i Stockholm på Öller & Co:s denna tid högt ansedda verkstad för tillverkning af telegrafapparater och andra finare instrument. Han anträdde därefter för vidare utbildning en utrikes resa, hvarunder han två gånger erhöll stipendium af statsmedel, återvände, efter tre års värdefull praktik vid de förnämsta fabrikerna i branschen, särskildt i Tyskland och Schweiz, och uppsatte i Stockholm 1876 en mindre verkstad, afsedd för tillverkning af matematiska och fysikaliska instrument m. m. Vid

denna tid hade i Amerika genom telefonens uppfinnande ett nytt område för industriell verksamhet vunnits, och E., som förutsåg den stora betydelse denna uppfinning skulle få, började redan 1877 att tillverka apparater af detta slag. Här öppnade sig nu ett storartadt fält för E:s genialiska begåfning som konstruktör, och denna framträdde icke blott vid utförandet af vissa apparater, utan äfven när det gällde sinnrika maskiner, afsedda att framställa dessa apparater på ett fullt rationellt fabriksmässigt sätt. En sällspord förening af konstnärlig uppfattning och konstruktiv enkelhet karakterisera nästan alla hans skapelser. Flera af dem ha också blifvit mönster för hela den telefontekniska världen och till följd däraf äfven utsatta för efterapningar vid så godt som alla konkurrerande fabriker. Från en ytterst anspråkslös början utvecklade sig E:s fabrik hastigt och är nu en af de största i sitt slag i hela världen. E. förstod att med hjälp af sin verkmästare, C. J. Andersson, utvälja och inarbeta en stam af pålitliga och begåfvade arbetare. Afsättningen utomlands öfversteg snart nog den inhemska och har sedermera alltjämt ständigt gått framåt, och marknad har vunnits ej blott inom Europa, utan så godt som öfver hela jorden. Till

Fig. 1. Akt. bol. L. M. Ericssons nya fabrik i Stockholm.

början af 1907 hade tillverkats öfver 670,000 telefoner. E. har alltså högst väsentligt bidragit till, att telefontekniken nått en så hög ståndpunkt i Sverige, gifvit den svenska telefontekniken ett högt anseende i utlandet och åstadkommit en väsentlig ökning i landets export. Fabriken, som f. n. (1907) har en arbetsstyrka af 1,475 pers., är sedan 1884 belägen vid Tulegatan, Johannes' församling i Stockholm och omfattar två större fabrikskomplex, af hvilka det ena (se fig. 1 och fig. 2) upptager ett helt kvarter, omramadt af Tule-, Rens-, Döbelns- och Kungstensgatorna.

1896 öfverlät E. sina fabriker jämte samtliga af honom gjorda uppfinningar och konstruktioner på Aktiebolaget L. M. Ericsson & Co. (nuv. aktiekapital 3,4 mill. kr.), hvars verkställande direktör han blef. Då särskildt exporten på Ryssland och England hastigt utvecklade sig, anlade bolaget i Petersburg en egen fabrik, och i London öppnades ett eget kontor. 1901 utvidgades det svenska bolaget ytterligare, då det inköpte Aktiebolaget Telefonfabriken i Stockholm. E. lämnade då sin befattning åt sin närmaste man, dåv. kontorschefen

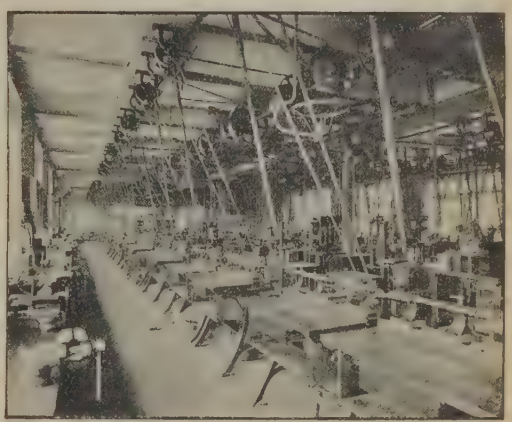

Fig. 2. Maskinsal i akt. bol. L. M. Ericssons fabrik i Stockholm.

Axel Boström. Under ledning af denne och bolagets öfveringenjör, Hemming Johansson, har bolaget alltjämt utvecklat sig, så att det numera har egna fabriker, förutom i Petersburg, i England (Beeston vid Nottingham) och Amerika (Buffalo). Dessutom har bolaget i Mexico byggt ett storartadt telefonnät, som det exploaterar för egen räkning, och snart sagdt öfver hela världen levererat större och mindre telefonstationer. Bland modernare större telefonstationer, som bolaget byggt, må framhållas stationerna i Moskva, Warschau, Riga, Haag, Rotterdam, Mexico, Johannesburg, Singapore, Shanghai och Buenos Aires.

Försäljningen af bolagets fabrikationer uppgick 1906 till öfver 6,8 mill. kr., hvaraf omkr. 95 proc. exporterades. Alfr. E—m.

Eri'culus, *zool.* Se Borstigelkottar.

Ericus Erici (Erik Eriksson), svensk-finsk biskop, f. omkr. 1546 i Letala socken, Åbo län, Finland, d. 1625, utnämndes 1578 till rektor i Gäfle och 1583 till biskop i Åbo. 1615 fick han af Gustaf II Adolf bekräftelse på sitt gamla adelskap. E. ådagalade ingen fasthet i religionsfrågorna. Han undertecknade den nya liturgien (''Röda boken'', 1577) och fick af Johan III, som en tid tänkte på en förening med den grekiska kyrkan, i uppdrag att på grekiska öfversätta nämnda liturgi jämte en dogmatisk afhandling, hvarefter han med dessa öfversättningar skulle begifva sig till patriarken i Konstantinopel och erbjuda honom rättigheten att inviga de svenske biskoparna. Men däraf blef ingenting. Vid Uppsala möte (1593) måste E., i likhet med öfriga präster, som undertecknat liturgien, göra afbön. Han förklarade sig ha godkänt liturgien endast därför, att den stod i öfverensstämmelse med augsburgiska bekännelsen, och emedan han ansett frågan om ceremonierna lik-

giltig. Jämte Bellinus yrkade han, emot hertig Karl, att kalvinisterna skulle uppräknas bland de sekter, som fördömdes. Hertigen gaf efter i de bekanta ordalagen: ”Sätter in alla, som I veten vara af det slaget, ja fanen i helvetet, ty han är ock min fiende”. För genomförandet af Uppsala mötes beslut i Finland verkade E. med stort nit, och i motsats mot ärkebiskop Angermannus gick han till väga med stor hofsamhet. I flera cirkulär till prästerna betonade han, att kvarlefvorna af papismen måste borttagas, ej genom maktspråk, utan genom att upplysa menigheten. Genom detta hofsamma tillvägagående ådrog han sig både lutheraners och katolikers missnöje. Oviljan mot honom ökades däraf, att hans sympatier i politiskt (ej i religiöst) hänseende voro på Sigismunds sida. Efter dennes afsättning kunde han därför ej undgå förföljelse. I midten af nov. 1599 insattes han i fängelse på Åbo slott, hvarifrån han (jan. 1600) fördes till Linköping. Hertig Karl framställde mot honom tio anklagelsepunkter, angående hvilka rannsakning företogs af det på riksdagen församlade prästerskapet. E. frikändes fullständigt och lösgafs, men hertigen befallde Uppsala domkapitel att välja ny biskop öfver Finland. ”E. vore icke värd något prästämbete, än mindre biskopsämbete bekläda.” Då förbön fälldes för E. på herredagen i Åbo (1602), svarade hertigen, att denne kunde få nödtorftigt uppehälle i Sverige. Likväl stannade E. kvar som biskop i Åbo stift. 1609 synes han ha återvunnit Karl IX:s gunst. — I utöfningen af sitt biskopsämbete tyckes E. stundom hafva gått tämligen egenmäktigt till väga, såsom då han lät arrestera den suspenderade prästen Barthold — en åtgärd, för hvilken han dömdes till 400 dalers böter. Till finska öfversatte han den svenska kyrkohandboken (1614) samt författade på samma språk en större katekes, *Catechismus eli Christillisen opin pääkappalet, lyhykäisen ja yxikertaisen ulgostoimituxen kansa* (Stockh. 1614), och ett sammandrag af denna katekes, *Wähä catechismus* etc. samt en postilla, *Postilla eli ulgostoimitus niiden evangeliumitten päälle* (Stockh. 1621—25), länge det enda på detta språk. Under hans inseende utkom ock mellan 1610 och 1614 den första finska psalmboken (”Hemmings psalmbok”). A. F. Å.*

Ericus Nicolāi (Erik Nilsson), teolog, lärare i Uppsala, idkade studier vid utländska högskolor och var 1485—89, såsom ”magister” och teologie ”baccalaureus”, examinator i filosofiska fakulteten i Leipzig. Sannolikt 1488 förvärfvade han där teol. doktorsgraden och blef omkr. 1494 domkapitlets i Uppsala scholasticus samt lärare vid den 1477 inrättade högskolan. Han har blifvit bekant genom sina öfversättningar af Gersons ”Bock aff dyäffwlsens frästilse” (1495), den första (af Johan Faber, se denne) på svenska tryckta boken (ett fotolitografiskt faksimile af densamma utkom 1876), samt ”Lärdom hwrw man skal lära dö til siälenne salicthet” (1514; fotolitogr. återgifven 1881). Han skref ock (1501) en ännu bevarad *Tractatus de modo colligendi sermones et collaciones*. —rn.

Ericus Olāi (Erik Olsson), ”den svenska historieskrifningens fader”, d. 24 dec. 1486, härstammade säkerligen från något torftigt uppländskt hem (enligt en obestyrkt uppgift skulle han varit född i Uppsala; födelseåret okändt), blef student i Rostock 1447 och filos. magister därstädes 1452 samt utnämndes vid obekant utländskt universitet till teol. doktor. 1459 var han medlem af Uppsala domkapitel, hvars scholasticus (föreståndare för stiftsskolan) han blef efter 1466 och decanus 1479. Vid Uppsala universitets inrättande blef E. dess förste lärare i teologi och höll i denna egenskap föreläsningar öfver teologiska ämnen. Handskrifna anteckningar finnas bevarade i Uppsala universitets bibliotek efter föreläsningar öfver ”Regulæ sacræ theologiæ” (1477), öfver Matteus’ evangelium (1479), öfver Petrus’ af Blois skrift om bikten (1485) och öfver Bonaventuras ”Breviloquium de sancta trinitate”. Ännu större betydelse eger E. såsom historieskrifvare. På uppmaning af konung Karl Knutsson och ärkebiskop Jöns Bengtsson författade han en *Chronica regni Gothorum*, hvilken, frånsedt den kortfattade och obetydliga prosaiska krönikan från 1450-talet, utgör Sveriges första sammanhängande rikshistoria (utg. af J. Messenius 1615; nya uppl. 1654 och 1828; svensk öfv. 1678). Arbetet, som förmodligen afslutades före 1470, alldenstund konung Karls s. å. inträffade död ej omtalas, är deladt i en ganska vidlyftig inledning, hvari redogöres för författarens kyrkligt politiska åskådning och hans uppfattning af svenska folkets härkomst och äldsta öden, samt sex böcker, som skildra rikets historia från tiden för Kristi födelse till ärkebiskop Jöns’ död 1468. Källmaterialet utgöres väsentligen af förut varande krönikor (i främsta rummet Prosaiska krönikan och rimkrönikorna), annaler och diarier, hvaraf några nu synas vara förlorade, de inhemska helgonlegenderna, Jordanes’ gotiska historia, utdraget ur Saxos danska krönika (den s. k. Gheysmers krönika), det rimmade sammandraget af Olof den heliges saga och några världshistoriska kompendier. Undantagsvis har författaren också begagnat några förmodligen i domkapitelsarkivet funna bref och urkunder, däribland en påfvebulla, hvilka ordagrant eller i sammandrag införts i texten. I detta, för sin tid icke obetydliga material, söker han bringa kronologisk reda; i regel följer han för den äldre tiden Prosaiska krönikans ledning, dock icke utan kritik. För den sista perioden 1452—68 stöder han sig väsentligen på egna iakttagelser eller personliga meddelanden, hvilket gifver detta parti af hans krönika ett visst källvärde. Tidens upprörda politiska lif tvingade honom dock att iakttaga en stor försiktighet, hvarför framställningen tyvärr blifvit ganska kortfattad och färglös. — E. var en lärd man efter medeltida fordringar. Han var fullkomligt oberörd af den först i slutet af hans lefnad i Tyskland inbrytande humanismen, hvilket synes ej minst af hans barbariska latin. Den kritiska ståndpunkten är medeltidens, och världsuppfattningen i stort är den vanliga medeltida kyrkliga åskådningen. Stilen är i regel torr och opersonlig. Men E. saknar icke berättartalang, hvilken framträder, när ämnet väcker hans intresse, såsom vid skildringen af engelbrektska resningen. Han söker därjämte städse att uppspåra motiven till personernas handlingar och höjer sig därigenom öfver föregående svenska annalister och krönikörer. E. delar de nationella sträfvandena; han hatar unionen och anser dess stiftarinna värd ”det djupaste helvetet”, prisar Engelbrekt och hyser tydliga sympatier för Karl Knutsson, ehuru hans kyrkliga ståndpunkt hindrar honom att taga parti för denne

sistnämnde i hans kamp mot ärkebiskop Jöns. Han omfattar också den patriotiska historiska skolans teorier om den gotiska stammens urhem i Sverige, om Danmarks och Norges befolkande härifrån och de berömda utländska gotiska folkens utvandring från Sverige, men hans rent medeltidskristna åskådning gör, att han i motsats till sin efterföljare Johannes Magnus icke egnar synnerligt intresse åt hedniska bedrifter. Hans utgångspunkt är egentligen Kristi födelse, till hvilken tid han förlägger en konung Erik, som först skulle förenat Svea och Göta riken till ett; hvad som inträffat dessförinnan är honom likgiltigt, liksom de utvandrande goternas öden. E. var af allt att döma en stilla och fridsam natur, som föga passade för tidens politiska stormar, en uppriktigt from ande, som vördade kyrkan och dess traditioner och med ifver egnade sig åt dess tjänst; men på samma gång värmdes han af de demokratiska och nationella rörelser, som genomgingo hans folk och förebådade en ny tids inbrott. Han är äfven vår äldste kände psalmdiktare. En af honom diktad svensk psalm (öfver evangeliet om den stora nattvarden), förmodligen bearbetning af latinskt original, fanns intagen i svenska psalmboken före 1819. L. S.

Ericus translātus. Se Erik translatus.

Eri'dano (efter *Eridanos*, äldre benämning på Po), under fransmännens välde i Italien (1797—1814) benämning på ett departement i Piemont, med Turin till hufvudstad.

Eridănos (grek. *'Ηριδανός*), lat. *Eridănus*, *grek. myt.*, en mytisk flod, i hvilken Faëton (se d. o.) störtade ned. Senare namn på floden Po.

Eridănus (Floden Eridanus). *astron.*, stor stjärnbild på södra stjärnhimmelen, innehåller en stjärna af 1:a storleken (Acharnar). I Sverige är den endast delvis synlig.

Eridu, nuv. *Abu Šahrein*, fordom sjöstad vid Persiska viken, med tempel åt Ea, vattendjupets gud.

Erie [i'əri]. 1. (Eriesjön) En af de fem stora kanadiska sjöarna i Nord-Amerika, mellan Ontario, New York, Pennsylvania, Ohio och Michigan. Den har en längd af 385 km., största bredden är 92 km., dess areal 25,800 kvkm. Höjden öfver hafvet är 172 m., d. v. s. 4 m. lägre än Huronsjön och omkr. 100 m. högre än Ontarios. E. upptar vattnet från sjön Huron (med hvilken den är förenad genom floden och sjön S:t Clair samt Detroitfloden) och från en mängd småfloder på båda sidor samt har sitt aflopp genom Niagara i Ontario. Dess vattenområde är omkr. 88,000 kvkm. Största djupet, midt för Long Point, är 62 m., men i allmänhet blott 20 m., och detta minskas småningom genom aflagring af lera och sand, som tillföras af floderna. Häftiga stormar och brist på goda hamnar försvåra sjöfarten på sjön. Från dec. till april äro f. ö. hamnarna isbelagda. Genom Welland-kanalen står den i segelbar förbindelse med Ontario, genom Eriekanalen med Hudson, genom Ohiokanalen (från Cleveland) med Ohio, genom Miamikanalen (från Toledo) med Cincinnati. — 2. Stad i nordamerikanska staten Pennsylvania, vid Eriesjön. 52,733 inv. (1900). God hamn och liflig handel med trävaror, kol och petroleum. Flottstation. Katolsk biskop. (J. F. N.)

Eriekanalen [i'əri-], den största och viktigaste kanalen i Förenta staterna, går från Buffalo vid Eriesjön till Albany vid floden Hudson och utgör således en direkt förbindelse mellan de kanadiska sjöarna och Atlantiska hafvet. Den är 627 km. lång, vid bottnen 17, vid ytan 21 m. bred och 2,1 m. djup och har 72 slussar; sin högsta höjd ö. h., 172 m., når den vid Eriesjön. Den är användbar i medeltal 221 dagar om året. Genom sidoarmar är den förenad med S:t Lawrencefloden och Susquehanna. Till den förra leder Champlainkanalen (104 km.), till den senare Senecakanalen, hvarjämte Oswegokanalen förbinder den med Ontariosjön (vid Oswego). E. byggdes 1817—25 för en kostnad af 7,6 mill. dollars, men har med senare förbättringar kostat 45 mill.; den har kraftigt bidragit till New Yorks betydelse som handelsstad. En plan föreligger f. n. att fördjupa kanalen till 3,3 m. (J. F. N.)

Eriels. Se Airolo.

Eriemark l. Erämark (fi. *erä*, *erämaa*), ett i finska handlingar från 1500-talet ofta begagnadt ord, som betyder utmark, obygd.

Eriesjön. Se Erie.

Erifyle (grek. *'Εριφύλη*), *grek. myt.*, gemål till den argiviske konungen Amfiaraos (se d. o. och Alkmaion). A. M. A.

Eri'gena l. Eriugena, Johannes Scotus, filosof, f. omkr. 810 antagligen på Irland, d. omkr. 880, blef af Karl den skallige kallad till lärare i teologi och filosofi vid skolan i Paris, men måste lämna denna befattning till följd af det hat han uppväckte genom sin frisinnade tolkning af bibeln och af de katolska dogmerna. Sitt filosofiska system utvecklade han i skriften *De divisione naturæ* (utg. af Gale 1681 och af Schlyter 1838). — E. sökte förena kristendom och neo-platonism genom en allegorisk tolkning af den senares läror och af själfva den Hel. skrift, allt i mystisk-panteistisk riktning. Så lärde han, att Gud och naturen vore väsentligen ett, men måste fattas i fyra olika former, nämligen *dels* såsom skaparen, den formlösa, obestämbara enheten af alla motsägelser, det "öfver-varande" (*natura naturans sed non naturata*, Gud fader); *dels* såsom en enhet i mångfalden af idéer eller egenskaper, såsom medvetande om sig själf (*natura naturans et naturata*, den med fadern lika evige sonen); *dels* i negation af sin absoluthet såsom den individuella existensen (*natura naturata sed non naturans*); *dels* slutligen såsom i sin återgång till Gud (*natura nec naturans nec naturata*). E. har sin egentliga betydelse såsom en föregångare till den skolastiska filosofien. En samlad uppl. utgafs 1853 och 1865 af H. J. Floss (i Mignes "Patrologia latina", bd 122, Paris). Litt.: Taillandier, "Scot Érigène et la philosophie scholastique" (1843), Christlieb, "Lehre und leben des J. S. E." (1860) och ett arbete af Brilliantoff (1898). L. H. Å.*

Eri'geron L., Binka, *bot.*, växtsläkte af fam. *Compositæ*, är utmärkt genom de i flera kransar sittande, korta, mycket smala kantblommorna. Af detta i våra fjälltrakter synnerligen formrika släkte upptaga floristiska arbeten vanligen 6 arter för Skandinavien, hvilka dock lämpligen kunna fördelas på 2 kollektivarter. Ännu en art träffas ej så sällan förvildad på ballastplatser o. dyl., näml. *E. canadensis*. Denna ger ett märkvärdigt exempel på, hur en växt under gynnsamma förhållanden kan utbreda sig vida utöfver sitt ursprungliga område. Från sitt hemland Canada kom den vid midten af 1600-talet

med ett uppstoppadt fågelskinn till Paris och har sedan därifrån spridt sig öfver större delen af Europa. Den vanligaste arten i Sverige är *E. acer*, gråbinka (se fig.), med hvita eller gridelina kantblommor; den förekommer på torra ställen från Skåne till Norrland. Som prydnadsväxter odlas i trädgårdarna *E. speciosus* från Nord-Amerika. S. A. (G. L—m.)

Erigeron acer.

Erigŏne (grek. *Ἠριγόνη*), *grek. myt.* 1. Dotter af Ikarios (se d. o.). — 2. Dotter af Aigisthos och Klytaimnestra samt förmäld med Orestes. Enligt en saga ville Orestes döda E. på samma gång som hennes moder, men hindrades af gudinnan Artemis, som räddade E. och gjorde henne till sin prästinna. A. M. A.

Erik, *svenska* konungar. — Genom förväxling med den af Jordanes i "De origine actibusque Getarum" (omkr. 552) omtalade Gota-konungen Beric anför Prosaiska krönikan (skrifven i början af 1450-talet), "att förste konung i Götaland var hette Erik". Denna krönika följes därefter af Ericus Olai och Olaus Petri m. fl., men ingen af dem har därefter att berätta om någon konung i Sverige med namnet E. före E. Emundsson 1. Väderhatt, som lefde på 800-talet. Isländska sagor nämna däremot flera Erikar såsom regerande i Sverige före E. Emundsson, och Johannes Magnus (d. 1544) upprättade en konungalängd, enligt hvilken E. Emundsson var den sjätte konungen i Sverige med namnet E., E. Segersäll den sjunde, E. Årsäll, såsom han kallar Stenkil, den åttonde, E. den helige den nionde o. s. v., så att den svenska historien prunkade med tretton Erikar före Gustaf Vasa. Johannes Magnis uppgift blef för framtiden bestämmande vid beräknande af Erikarnas ordningsnummer, och Gustaf Vasas son Erik lät på grund af denna konungalängd kalla sig den fjortonde. Om Erikarnas ordningsföljd fastställdes på historisk grund, blefve E. Emundsson E. I, E. Segersäll E. II, E. den helige E. III, E. Knutsson E. IV, E. Eriksson E. V, E. Magnusson E. VI, E. af Pommern E. VII och E. den fjortonde E. VIII. — Konung E. Eriksson skref sig E. III såsom den tredje konung E. af Erikska ätten.

1. E., *nord. sag.*, konung af Ynglingaätten, Agnes son, samregent med brodern Alrek (se Ynglingaätten). Han omtalas i Ynglingatal och af Saxo.

2. E. Emundsson, E. Väderhatt, lefde i senare hälften af 800-talet; han uppgifves ha blifvit konung omkr. 850 och aflidit på 880-talet. E. låg i mångårig strid med norske konungen Harald Hårfager om besittningen af Värmland. Sitt binamn, Väderhatt, fick han, enligt Prosaiska krönikan, med anledning däraf, att han ständigt gynnades af god vind under de härfärder han företog till länderna på andra sidan Östersjön. — Saxo åter nämner såsom Erik Väderhatt en af Ragnar Lodbroks söner.

3. E. Segersäll, den föregående sonson och son till konung Björn, regerade i början samfälldt med sin broder Olof, men efter dennes död allena. Olofs son, Styrbjörn Starke, som svingat sig upp till höfding öfver de berömde Jomsvikingarna, återkom med härsmakt till Svithiod för att tilltvinga sig del i riket efter sin fader, men besegrades af E. i slaget på Föresvallarna vid Uppsala, sannolikt omkr. 988. Efter denna seger skall E. ha fått tillnamnet Segersäll. E. underlade sig Danmark och förjagade konung Sven Tveskägg därifrån samt regerade sedermera i fred öfver både Sverige och Danmark till sin död, som inträffade sannolikt omkr. 994. Han skall i Danmark ha låtit döpa sig, men sedermera återgått till asagudarnas dyrkan. E. var gift med Sigrid Storråda och hade med henne sonen Olof Skötkonung. — E. har dramatiskt behandlats af J. Engström 1830.

4. E. Årsäll, l. Kol, Blot-Svens son, omtalas såsom konung i Svea land under 1000-talets sista årtionden (samtidigt med Inge d. ä.). Om E. känner man knappt mer än namnet; han skall ha varit blotman, liksom fadern, och uppgifves af en föga tillförlitlig källa såsom fader till konung Sverker d. ä. Namnet Årsäll tillades honom därför, att god årsväxt rådde i landet under hans tid. — Enligt Johannes Magnus m. fl. var E. Årsäll samme person som Stenkil.

5. E. den helige, E. IX, var son af en Jedvard, hvars engelska namn vittnar om den från England utgångna missionsverksamheten inom Sverige. Sägner, hvilkas tillförlitlighet ej kan pröfvas, läto honom på mödernet härstamma från äldre svenska konungar. Han valdes af uppsvearna till konung 1150. Det är ovisst, huruvida hans rike hela tiden sträckte sig utom Svealand; åtminstone Östergötland hade andra konungar samtidigt. Han omtalas som lagstiftare och nämnes såsom upphofsman särskildt till det stadgande om gift kvinnas andel i boet, som ingått i medeltidens till vår tid bevarade lagar. Hans vänsällhet och fromhet prisas. Af fromt nit företog han år 1157 en korsfärd till Finland, hvarest han som missionär kvarlämnade Uppsalabiskopen Henrik. 18 maj 1160 föll han i nuv. Uppsala i strid mot danske prinsen Magnus Henriksson, hvilken ansåg sig ega arfsrätt till konungadömet. Eriks gemål hette Kristina. Han hade fyra barn: Knut, som blef konung, Filip, som sannolikt var stamfader till Knut Långe, Margareta, som blef gift med konung Sverre i Norge, och Katarina, som, likaledes gift i Norge, blef svärmoder först till norske jarlen Håkan Galen och sedan till lagman Eskil i Västergötland. — Strax efter E:s död spridde sig rykten om hans helighet och om de under, som skedde vid hans graf eller med dem, som anropade hans förböner. Ehuru aldrig af påfven förklarad för helgon, dyrkades han såsom sådant inom de nordiska kyrkorna. Hans minne firades på dödsdagen, 18 maj (Eriksmässan), och äfven 24 jan., emedan hans ben den dagen 1273 flyttades från domkyrkan i Gamla Uppsala till nuv. staden Uppsala. (Se Eriks skrin och Erik translatus.) Altaren invigdes till hans minne;

riksbaneret kallades under medeltiden S:t Eriks baner och utlånades från domkyrkan, när riket var utsatt för anfall af mycket farliga fiender. Hans bild insattes i det svenska riksigill, som förfärdigades, när man på Engelbrekts tid frigjorde sig från Eriks af Pommern regering. Hans bröstbild sattes på flera af de mynt, som under unionstiden slogos af riksföreståndarna. Stockholm, som från början hade i sitt sigill bilden af en befäst stad, utbytte denna mot bilden af E:s hufvud. Många snidade och målade bilder i våra kyrkor framställa det svenska nationalhelgonet — med svärd i handen (se fig.), eftersom han blef halshuggen — och tilldragelser ur dess lif. Hs Hd.

Erik den heliges bild på ett altarskåp från början af 1500-talet i Knifsta kyrka, Uppland. (Nu i Statens historiska museum.)

De flesta af traditionen accepterade data i E:s historia förnekas eller ifrågasättas af K. Stjerna, ”E. den helige. En sagohistorisk studie” (i ”Lunds universitets årsskrift”, 1898). Stjernas på djärfva hypoteser rika inlägg i frågan har framkallat en liflig historisk polemik, som väsentligen rört sig om den s. k. Eriklegendens (*Vita Erici*) trovärdighet, tidpunkten för Eriks första dyrkande som helgon samt sannolikheten af hans kristna nit och korståg till Finland. Bland senare inlägg i denna strid märkas C. M. Kjellberg, ”E. den helige i historien och legenden (i ”Finsk tidskr.” 1898), O. Janse, ”De nyaste åsikterna om E. den helige” (i ”Hist. tidskr.” s. å.), K. Stjerna, ”Påfvebrefvet om Sankt E:s korståg” (i ”Hist. tidskr.” 1899), och O. Ahnfelt, ”Ännu ett bidrag till tolkningen af påfvebrefvet om Sankt E:s korståg” (i ”Hist. tidskr.” 1901). Jfr äfven C. A. Ossbahr, ”S:t E:s skrin i Uppsala domkyrka” (i ”Medd. fr. Svenska slöjdföreningen”, 1894) och art. Eriks skrin. — Dramatiskt behandlades E. af A. Hesselius 1740. V. S—g.

6. E. Knutsson, E. X, den föregåendes sonson, konung Knut Erikssons son. Ensam bland Knuts söner räddades E. undan blodbadet vid Älgarås (1205) och återkom 1208 från Norge, dit han flytt. Han fann understöd inom landet och besegrade den af en dansk här understödde Sverker vid Lena (1208), men kom först efter en ny seger, vid Gestilren (1210), i obestridd besittning af makten. För att betrygga sin ställning förmälde han sig med danske konungen Valdemar Sejrs syster Rikissa. E. är den förste svenske konung, om hvilken man med säkerhet vet, att han låtit kröna sig. Han dog på Visingsö i april 1216. Efter hans död födde hans gemål en son, sedermera konung Erik Eriksson. E:s dotter Ingeborg var gift med Birger jarl.

7. E. Eriksson, E. XI, kallad Läspe och halte, den föregåendes son, föddes, efter faderns död, 1216, och valdes 1222 till konung samt skref sig såsom sådan den tredje. Knut Långe, troligen härstammande från en sidogren af Erikska ätten, gjorde dock uppror och besegrade Eriks här vid Olstra (1229) i Södermanland. E. måste fly till Danmark och återfick kronan, först sedan Knut Långe dött (1234). Den verkliga makten utöfvades dock af hans jarlar, först Ulf Fase, sedermera Birger Magnusson, bägge folkungar. Ryska krönikor anföra, att svenskarna 1240 företagit ett krigståg mot Ladoga och blifvit på Nevafloden slagna af ryske fursten Alexander, som af denna seger erhållit tillnamnet Nevski. Enligt svenska rimkrönikan åter skall Birger jarl mot slutet af E:s regering företagit ett korståg emot de hedniske tavasterna och anlagt Tavastehus. Troligen har dock detta korståg egt rum under något af de närmaste åren efter 1237, då påfven uppmanat till ett dylikt, och möjligen har det stått i samband med härtåget emot Ladoga 1240. —1247 gjorde Knut Långes son Holmger uppror, men öfvervanns vid Sparrsätra i Uppland och afrättades 1248. Vid samma tid inföll ock det viktiga kyrkomötet i Skeninge. — E. var en allvarlig och rättrådig, om också ej synnerligen kraftfull, konung. Han var förmäld med folkungen Sune Folkessons dotter, Katarina. Med E:s död, 2 febr. 1250, utslocknade Erikska ätten på manslinjen.

8. E. Magnusson, E. XII, Magnus Erikssons äldste son, f. 1339, valdes 1344 till tronföljare i Sverige. Året förut hade hans yngre broder, Håkan, af fadern utnämnts till konung i Norge, och 1355 öfvertog han styrelsen i detta land. Att Håkan var självständig konung och därtill herre öfver ett arfrike väckte E:s afund och hans ovilja mot fadern. De med Magnus' styrelse missnöjde stormännen begagnade sig däraf och företogo i förening med honom en resning, hvilken till namnet var riktad mot den mäktige gunstlingen Bengt Algotsson, men i verkligheten lika så mycket gällde konungen. E. utfärdade (18 okt. 1356) från Kalmar ett manifest, hvari han antog fullständig konungatitel. Han samlade en här, ryckte in i Halland och fördref Bengt Algotsson samt intog dennes fasta borg, Varberg. Ehuru E. i ofvannämnda manifest hade klagat öfver de stora förläningar Bengt Algotsson till kronans skada innehade, förlänade han själf (1356) åt hertig Albrekt af Mecklenburg de viktiga fästena vid Skanör och Falsterbo och åt hans söner, Henrik och Albrekt (sedermera kon. Albrekt i Sverige), södra Halland och två härad i Skåne att innehafvas såsom ärftliga län. Med denne hertig Albrekt såsom skiljedomare ingingo E. och hans fader förlikning i Jönköping, 28 april 1357. Konung Magnus måste till E., hvilken nu tillerkännes konungatitel, afstå södra Halland, Skåne med ön Hven, Lister, Bleking, Kalmar fögderi, det öfriga Småland (utom Finveden), Visingsö, Östergötland och Finland. Bengt Algotsson och hans anhängare skulle förvisas ur riket. Redan i okt. 1357 bröt E. fördraget och vidtog åtskilliga åtgärder, hvilka gjorde intrång i hans faders rättigheter. I nov. s. å. ingicks en ny förlikning, genom hvilken fadern öfverlät åt E. Svealand och Norrland, utom Närke samt Svartsjö kungsgård och län. E. stod nu på höjden af sin makt. Konung Magnus, öfvergifven af sina utländska

bundsförvanter (Albrekt och holsteinarna) och utan många vänner bland de svenske stormännen, sökte ett stöd hos Valdemar Atterdag i Danmark. Då denne 1359 intog alla slott i Skåne och Lister samt förmådde landet att gifva sig under Magnus, ryckte E. med en här in i Skåne (april 1359), hvilket fienden dock redan lämnat. Ett förbund slöts mellan Magnus och E., som, enligt en dansk krönika, ”blef så öfvermodig, att han reste sig mot herren och kyrkan”. Kort därefter afledo E. (21 juni 1359), hans gemål, Beatrix (se d. ö.) af Brandenburg, hvilken han äktat 1356, och hans barn, sannolikt i en farsot, som vid denna tid härjade i Sverige. Inga faktiska bevis tala för sanningsenligheten af den i krönikorna förekommande uppgiften, att E. blifvit förgiftad af sin moder Blanche (se d. o.).

9. E. af Pommern, E. XIII, son af hertig Vratislav af Pommern och Maria, en systerdotter till drottning Margareta Valdemarsdotter, föddes 1382 samt utsågs 1388 till sin fränka Margaretas medregent och efterträdare i Norge. I Danmark och Sverige hyllades han som konung 1396 och

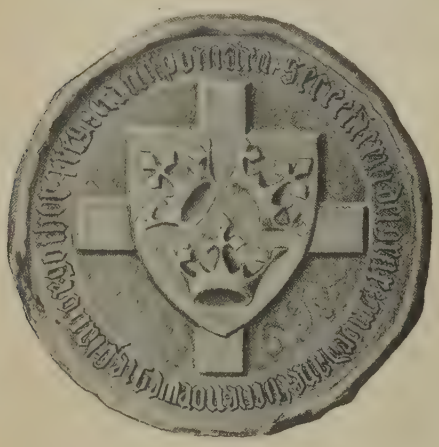

Eriks af Pommern sekret.

kröntes till de tre rikenas konung i Kalmar 17 juni 1397. 1400 förklarades han myndig och red 1401 sin eriksgata, men hade, så länge Margareta lefde, allenast ringa andel i riksstyrelsen. 1406 förmäldes han med Filippa, dotter af engelske konungen Henrik IV. Såsom unionskonung visade E. en afgjord förkärlek för Danmark. Så t. ex. lät han det af honom 1408 för sig och de tre nordiska rikena genom köp förvärfvade Gottland räknas till Danmark, och för det krig, hvilket han, företrädesvis i Danmarks intresse, förde mot holsteinarna och hansestäderna (1410—35), måste Sverige utstå många förluster och lidanden. Detta gjorde honom mindre omtyckt i sistnämnda land. Kriget med de betydande tyska städerna vållade Sverige brist på en mängd förnödenhetsvaror, som icke kunde erhållas annat än genom handel; myntet försämrades och var sällsynt, en olägenhet, hvilken var så mycket större, som regeringen vid denna tid sträfvade efter att få skatterna utbetalade i penningar (förut hade de till större delen utgått i varor). Konungen besökte sällan Sverige och Norge, och de regeringsåtgärder han vidtog blefvo, äfven när de i och för sig voro goda, genom tillämpningen fördärfliga. Han sökte upphäfva de gamla lagmanstingen och ersätta dem med en kunglig räfst, hvilken dock icke regelbundet fullgjorde sina åligganden. Ehuru mycket ifrig att göra andliga stiftelser samt att genom kyrkans förböner nedkalla välsignelse öfver sina företag, kränkte han på det mest hänsynslösa sätt kyrkans fri- och rättigheter, särskildt genom obefogadt tillsättande af biskopar. De af honom tillsatte biskoparna voro därtill oftast odugliga. Han sökte äfven betaga rikena deras valrätt, då han, själf barnlös, ville påtvinga dem sin kusin, hertig Bogislav af Pommern, som efterträdare. De fogdar, åt hvilka han

Eriks af Pommern Västerås-örtug.

anförtrodde länen i Sverige och Norge, utöfvade ett ytterligt förtryck. Detta sistnämnda förhållande var den närmaste anledningen till den af Engelbrekt ledda folkresningen i Sverige. E. förklarades i Sverige afsatt fr. o. m. 30 aug. 1434, men blef 14 okt. 1435 åter erkänd såsom konung mot löfte att bättre iakttaga sina plikter. Han medgaf, att de viktiga drots- och marskämbetena åter fingo besättas, så att landet skulle, under hans frånvaro, ha några styresmän. I öfrigt var han ovillig att gå in på svenskarnas rättmätiga fordringar och bröt omedelbart efter förlikningen sina löften samt tillät sig t. o. m. att, under återfärden från Stockholm, plundra i eget land. I följd däraf ansågo svenskarna naturligtvis fördraget af 1435 brutet. Konungen förklarades åter afsatt, och Karl Knutsson utsågs 1436 till riksföreståndare. 1 sept. s. å. ingicks ny förlikning, enligt hvilken E. återfick Sveriges krona. Det visade sig dock snart, att E. fortfarande var lika ovillig att uppfylla de löften, som han i nödens stund gifvit, och han blef därför 24 sept. 1439 för alltid afsatt i Sverige. Något tidigare hade han blifvit afsatt i Danmark, där hans dåliga regering äfven framkallat missnöje, och norrmännen följde slutligen de två andra rikenas exempel. E. bosatte sig på Gottland, där han invid Visby hade uppfört det starka fästet Visborg, och lefde där till 1449, då han flyttade tillbaka till Pommern. Han afled 1459 i Rügenwalde och är begrafven där.

Hufvudarbetet rörande E. är Erslevs ”Erik af Pommern, hans kamp for Sönderjylland og Kalmarunionens oplösning” (1901; recension i ”Hist. tidskr.”, d. 21, s. 48—54). Hs Hd.

10. E. XIV, Gustaf Vasas och Katarinas af Sachsen-Lauenburg son, föddes på Stockholms slott 13 dec. 1533. Vid ännu icke fyllda två års ålder förlorade han sin mor, en djupt svårmodig furstinna, och innan han ännu fyllt tre, hade han fått en styfmoder, Margareta Leijonhufvud. Det berättas, att hon icke varit E. synnerligen huld, ty han stängde vägen till tronen för hennes förstfödde, Johan. E. fick en ytterst vårdad uppfostran; han hade till lärare först en helt kort tid den i Sveriges

inre historia bekante Georg Norman från Tyskland och därefter fransmannen Dionysius Beurreus, en ostadig, smickersam man, som anses ha utöfvat ett ofördelaktigt inflytande på lärjungen. E. nådde höjden af sin tids bildning: han hade utmärkta insikter i främmande språk och matematik, var väl bevandrad i historia och skref med en smak och en skärpa, som röjde hans förtroliga bekantskap med retoriken och logiken, men astrologien var dock hans älsklingsvetenskap. Han var därjämte en mästare i ridderliga idrotter, sjöng och spelade (luta) väl samt förde ritstiftet med en konstnärs säkerhet. Misstänksam-

Erik XIV, efter originalmålning af samtida flamsk mästare. (Nationalmuseum i Stockholm.)

het, grymhet, högmod och vällustighet voro framträdande lyten. Allt sedan E. börjat offentligen uppträda, kallades han ”utvald konung” (efter riksdagen i Stockholm 1560, ännu före faderns död, Sveriges ”arfkonung”). 1557 fick han i förläning Kalmar och Kronobergs län samt Öland (hvartill 1559 kom Tjust) och höll därefter sitt hof i Kalmar. Där fann den af Gustaf från hans hof förviste Göran Persson en tillflykt och lade grunden till sitt inflytande. Under dessa år blef förhållandet mellan fader och son mycket spändt. Erik spionerade på fadern, och denne hölls underrättad om sonens yttranden och handlingar. Såsom det uppgifves, på Göran Perssons och Beurreus’ råd, inlät sig E., först, 1558, genom Beurreus, sedermera genom Nils Gyllenstierna, på giftermålsunderhandlingar med prinsessan (sedermera drottning) Elisabet af England. Ehuru af henne föga uppmuntrad, fortsatte E. — stundom under utbrott af vildaste svartsjuka (jfr Dudley 4) — sitt frieri med en hos honom ovanlig uthållighet (fastän han 1562 fick rent afslag, uppvaktade han henne ännu 1565 med kärleksbref). Han stod i begrepp att själf fara öfver till England, då faderns död (29 sept. 1560) kom honom att för tillfället inställa resan. Det har blifvit sagdt, att Gustaf tvekat i valet mellan fängelset och tronen för E.

Efter sin tronbestigning (1560) skyndade E. att taga vara på sin makt, framför allt gentemot sina bröder, hvilka fadern lämnat betydliga delar af riket såsom ärftliga hertigdömen, men hvilkas ställning till kronan han icke närmare bestämt. E. ådagalade en hög grad af politisk klokhet, då han genom Arboga artiklar (1561) betog hertigarna all tanke på att vara något annat än konungens undersåtar. Man har hållit före, att E. ytterligare sträfvat efter att minska afståndet mellan hertigarna och sina öfriga undersåtar, då han vid sin kröning (29 juni 1561) införde grefve- och friherrevärdigheterna i Sverige. Men antagligen afsåg han med dessa ståtliga titlar (annat än titlar gaf E. knappast, ty grefvarna fingo ytterst små, friherrarna alls inga förläningar) endast att öka sitt hofs glans. Redan vid arfskiftet efter fadern hade E. gjort sin kungliga myndighet gällande på ett sätt, som sårade Johan, hertig i Finland; Arboga artiklar voro ej egnade att blidka honom. Ämnen till nya misshälligheter mellan bröderna hopade sig. 1561 tog E staden Reval i sitt beskydd och begynte eröfra i Estland, åtgärder, till hvilka han drefs lika mycket af ärelystnad som af politisk beräkning, och hvilka blefvo bestämmande för riktningen af Sveriges utrikespolitik under århundraden. De inledde nämligen Sverige på eröfringens väg, lade grunden till dess välde på andra sidan Östersjön och invigde det till den förbittrade täflingsstriden med Polen och Ryssland. E:s eröfringar korsade Johans planer på landvinningar i samma trakter, så nära belägna hans hertigdöme, planer, som E. före sin tronbestigning understödt. Johan sökte Polens hjälp för att nå sitt mål, gifte sig (1562) med Katarina Jagellonica, försträckte polske konungen betydliga summor och fick såsom pant för lånet sju fasta platser i Livland. Dessa voro så belägna, att de i Johans händer hindrade E. att utsträcka sina eröfringar. Johans beteende var, minst sagdt, oklokt och tvetydigt; E. spårade däri förräderi. Knappt hade Johan kommit hem från Polen till Åbo, förrän E., i början af 1563, med häftighet uppmanade honom att förklara sig för Polen eller Sverige. Johan blef förnärmad och svarade undvikande och ej fullt sanningsenligt. Några oförsiktiga yttranden af en person, som varit i Johans tjänst, stegrade konungens misstankar till det yttersta. Han stämde Johan (23 april 1563) att svara på anklagelser för högförräderi och lät riksdagen (7 juni s. å.) döma honom till döden. Då han satte sig till motvärn i Åbo, lät E. anfalla honom. Johan gaf sig fången (12 aug. s. å.), benådades till lifvet, men inspärrades (s. å.) på Gripsholms slott.

Medan denna brödrafejd pågick, invecklades E. i krig med Danmark och Lybeck, det s. k. Nordiska sjuårskriget (1563—70). E:s estländska politik, genom hvilken Danmarks och Lybecks intressen i Östersjöländerna motarbetades, var en bidragande orsak till äfven denna förveckling, som för öfrigt hade sin förnämsta grund i danska planer på unionens återställande. E. deltog personligen i detta krig vid åtskilliga tillfällen under åren

1563, 1564, 1565 och 1568, men visade sig vara hvarken hjälte (han mottog med synnerligt välbehag och efterkom uppmaningar att ej blottställa sig genom att följa armén, utan ”spara sitt lif”) eller härförare. Han teoretiserade visserligen mycket i krigskonsten, men hans befallningar voro till den grad omständliga och ledo af sådana motsägelser, att de förlamade befälhafvarnas handlingskraft och stundom voro ”rent omöjliga att efterkomma”. Dessa omständigheter och E:s täta ombyte af befälhafvare, liksom bristen på dugliga fältherrar, vållade, jämte annat, att kriget till lands gick mindre lyckligt. I systematisk grymhet torde han öfverträffat fienden, och befallningarna att fara fram med eld och svärd upprepades i en afskräckande mängd och enformighet. Flottan, om hvars utrustning E. inlade stora förtjänster och hvars rörelser voro mera undandragna hans inblandning, spelade däremot en lysande roll.

E:s förfarande mot Johan blef ödesdigert. E. misstänkte, att han ådragit sig den med Johan besläktade högadelns hat. Hans rufvande oro, underhållen af Göran Persson, som planmässigt sökte förödmjuka högadeln, gaf sig luft i hans betcende mot en medlem af landets yppersta släkt, Nils Sture, en ädling, i hvilken han trodde sig se den i stjärnorna antydde ljushårige man, som skulle stöta honom från tronen. Sture dömdes, på obevista anklagelser för högförräderi, till döden af Konungens nämnd, en öfverdomstol, som E. inrättat (1561) för afhjälpandet af oefterrättlighetstillståndet inom lagskipningen, men som urartat till ett förföljelsemedel i hans hand. Men då Göran Persson märkte krigsfolkets sympatier för den olycklige ädlingen, lät han en dag gripa honom, hvarpå han fick hålla ett skymfligt tåg genom Stockholms gator (15 juni 1566). Ett par dagar därefter skickades Sture såsom E:s ambassadör i friarärenden till Lothringen! — Efter sina misslyckade friarförsök hos Elisabet hade E. vändt sina blickar till Maria Stuart. Hans giftermålsförslag till henne främjades af Per Brahe och Charles de Mornay i början af 1562, men då framgången ej följde dem, öppnade E. i juli 1562 giftermålsunderhandlingar med prinsessan Kristina af Hessen. Då dessa i febr. 1564 afbrötos, genom upptäckten af ett E:s kärleksbref till Elisabet, anmälde han sig såsom friare hos prinsessan Renata af Lothringen, en dotterdotter af konung Kristian II, icke utan afsikt att genom henne vinna arfsrätt till danska länder. — Genom förgripelsen mot Nils Sture trodde sig E. i ännu högre grad ha åsamkat sig adelns hat. Han betogs af fruktan för arfrikets bestånd — en lättförklarlig fruktan hos fursten af en uppkomlingsätt och gemensam för Gustafs alla söner. Göran Persson åtog sig att samla bevis på en adelssammansvärjning, som skulle gå ut på att till hämnd för Stures behandling störta E. från tronen. Inför Konungens nämnd anklagades (maj 1567) flera stormän, bl. a. Nils Stures fader, greve Svante, en man af frestad, men omutlig trohet mot Vasahuset. De anklagade sattes i fängelse i Uppsala, där en riksdag samlades att fälla dom öfver dem. 16 maj 1567 kom E., tydligen i förvirradt tillstånd, till Uppsala. Nils Stures oförmodade ankomst dit (han medförde Renatas ja) 21 s. m. ökade förvirringen i hans själ. 22 skref han ett försonligt bref till greve Svante och besökte honom 24 i fängelset samt bad om förlåtelse för sitt handlingssätt. Antagligen icke öfvertygad om den gifna förlåtelsens uppriktighet, förlorade han all besinning, störtade in till den äfvenledes fångne Nils och stötte först sin dolk, så ett spjut uti honom och lät sina drabanter fullborda mordet. Gripen af bäfvan, flydde han ur staden, gaf under vägen befallning om de öfrige fångne herrarnas dödande och lät inför sina ögon nedhugga Beurreus, som ilat efter för att lugna konungen. 27 maj anträffades han, förklädd och ännu från vettet, i Odensala socken. Småningom blef han lugnare. Ånger och fruktan drefvo honom att bedja Gud och människor om förlåtelse. Han sökte försoning med de mördades fränder och Sveriges öfriga adel samt befallde biskoparna (aug. 1567) uppmana folket att genom förböner afvända himmelens straff; han lät (hösten 1567) döma Göran Persson till döden, en dom, som dock ej verkställdes. Under detta år, måhända redan på sommaren, gifte sig E., till en början i tysthet, med Karin Månsdotter, en soldatdotter, som 1565, vid 15 års ålder, upptagits i hans harem och väckt hos honom en verklig, djup kärlek. Mot slutet af sommaren 1567 — ”olycksåret”, såsom E. kallade det — återföll E. i vanvett, icke ett våldsamt, utan ett stilla vanvett, fruktbart på fixa idéer: han trodde sig vara afsatt och Johan konung samt lösgaf sin fångne broder. Efter att under vintern 1568 ha legat i fält mot danskarna, som under den allmänna förvirringen i riket framträngt in i Östergötland, återfick E. på våren krafter och sitt ”gamla sinne”. E. skänkte åter sitt fulla förtroende åt Göran Persson, förklarade de i Uppsala mördade herrarna skyldiga, återfordrade af deras fränder penningar o. d., som han lämnat i försoningsgärd, och började tala ur hotfull ton mot Johan. En allmän oro bemäktigade sig sinnena med anledning däraf. E:s stränga, men på lag stödda tillvägagående mot adeln vid rusttjänstskyldighetens utkräfvande, hans (1563 upptagna) räfst efter de gods adeln olagligt tillegnat sig vid reduktionen från kyrkan hade redan aflägsnat aristokratien. Sturemorden, E:s 1568 ånyo vaknande tyranniska böjelse och det högtidliga bröllopet med Karin samt hennes därpå följande kröning som drottning (juli 1568) bragte till mognad en revolution inom adeln. De mördade herrarnes släktingar förenade sig med hertig Johan, hvars maka E. (febr. 1567) lofvat för fredens bevarande utlämna till tsar Ivan den förskräcklige, och som jämte Eriks yngste broder, Karl, 12 juli 1568 höjde upprorsfanan. 29 sept. s. å. gaf sig E., öfvergifven af alla sina släktingar och förrådd af sitt folk, på Stockholms slott fången åt sina bröder. En riksdag förklarade 1569, att E. och hans ätt voro Sveriges krona förlustiga och att E. skulle hållas ”i fängslig, dock tillbörlig och furstlig förvaring”. E. hölls därefter fången på Stockholms (sept. 1568—juli 1570), Åbo (juli 1570—4 aug. 1571), Kastelholms (aug.—nov. 1571), Gripsholms (nov. 1571—juni 1573), Västerås (juni 1573—hösten 1574) och Örbyhus (hösten 1574—febr. 1577) slott. Anledningen till det täta ombytet af vistelseort låg uti de, nästan alla från de lägre klasserna utgångna, sammansvärjningar till E:s förmån, som tid efter annan (1569, 1574, 1576) upptäcktes och som väckte oro hos Johan, hvilken efterträdt E. på tronen. Denna oro yttrade sig ännu påtagligare i Johans beslut att taga E. af daga. Redan i jan. 1572 framhöll Johan för sin

broder Karl nödvändigheten af E:s dödande. I flera nästan lika lydande bref (1573, 1574, 1575, 1577) gaf han E:s fångvaktare med afskyvärd utförlighet till känna, huru E. skulle dödas, om försök gjordes att befria honom, och 10 mars 1575 underskrefvo rikets råd och de förnämste prelaterna en formlig dödsdom öfver E. 26 febr. 1577 upphörde E. att lefva. Författare från slutet af 1500- och från 1600-talet ha ingenting märkligt att förtälja om E:s död. Pufendorff (''Continuirte einleitung'', tr. 1686) omnämner för första gången *i tryck*, att E. afdagatagits af sin broder genom gift (antagligen hämtade han uppgiften ur Messenius' då endast i manuskript tillgängliga ''Scondia illustrata''), och de flesta historiske skriftställare från 1700- och 1800-talen ha vidhållit denna uppgift. Några nyare skriftställare hålla dock före, somliga på grund af urkundernas vittnesbörd, andra af medicinska skäl, att E. dött en naturlig död (enl. A. J. Amnéus, i ''Eira'', 1880, vållad af magsår, som framkallat bukhinneinflammation, *ulcus ventriculi perforans*). — E:s stoft förvaras i Västerås domkyrka.

Under fångenskapen, hvilken Karin Månsdotter delade till juni 1573, sysselsatte sig E. med litterära arbeten. Han verkställde en (numera förlorad) öfversättning af Joh. Magnis Svea och Göta krönika, gjorde, liksom förut, latinska dagboksanteckningar — de, som fördes under fångenskapen, äro dock alla förlorade — och skref bl. a. (delvis med en spetsig träpinne och sotvatten) i kanterna och på otryckta blad i ett exemplar af Sabellicus' ''Opera omnia'' (i K. biblioteket i Stockholm) vidlyftiga anteckningar, som företrädesvis gingo ut på att försvara hans regeringsåtgärder samt hans och hans med Karin födda barns rätt till kronan. E. hade med Karin sönerna Gustaf, Henrik och Arnold samt dottern Sigrid). Dessa anteckningar, uppsatta dels på svenska, dels på latin, äro tryckta (i ''Handl. rör. Skand. hist.''. XIII och XIV). I såväl Sabellicus' opera som i ett exemplar af Strabons ''De situ orbis'' (i k. Vet.-akad:s bibl. i Stockholm) har E. gjort en mängd teckningar (jfr vidstående två figurer), ''måhända de äldsta af någon *bevisligen* svensk konstnär'' (Ahlqvist). Däremot är E. icke författare till de två psalmer (Sv. Ps. 180 och 373) och den kärleksvisa (''Väl är den, som vidt från höga klippor'' etc.), hvilka länge tillskrifvits honom. — E. återföll emellanåt under fängelsetiden i vanvett; det var af maniakalisk natur. — Litt. (utom riks- och krigs-

Faksimile af en pennteckning af Erik XIV:s hand på titelbladet till ett ex. af Strabons ''De situ orbis''.

historia): O. Celsius, ''Konung Erik XIV:s historia'' (1774), J. Mankell, ''Erik XIV:s fall'' (1876), A. G. Ahlqvist, ''Om Sturemorden'' (''Hist. bibl.'', 1877) och ''Konung Erik XIV:s sista lefnadsår 1568—1577'' (1878), ''Bidrag till svar på frågan: Har kon. Erik XIV dött af förgift?'' (1869 i ''Sv. litt. tidskr.'', med anl. af Forssells uppsats därstädes; följdskrifter s. å. och 1873), Fr. Arnheim, ''König Erich XIV. von Schweden als politiker'' (i ''Hist. zeitschr.'', 1890), Hjärne, ''Erik XIV:s ryska förbundsplaner'' (i ''Hum. vet.-samf:s skr.'', V, 1897), Kreuger, ''Erik XIV och drottn. Elisabet af England'' (i ''Ord och bild'', 1898). Bland litteratur- och konstverk, till hvilka E. lämnat stoff, må nämnas skådespel af Lidner (1781), B. von Beskow (1827), J. Börjesson (1846 och 1861) och A. Strindberg (1899) samt målningar af G. von Rosen (1871). J. Th. W. (Ehd.)

Faksimile af en pennteckning af Erik XIV på titelbladet till ett ex. af Strabons ''De situ orbis''.

Erik, *svenska* sagoprinsar:

1. E., enligt Ynglingasagan son till Uppsalakonungen Yngve Alreksson, låg jämte sin broder Jorund under många år i viking och stupade på Fyrisvall vid Uppsala mot sjökonungen Hake, som inkräktat hans fäders tron.

2. E., enligt Ragnar Lodbroks saga en af Ragnar Lodbroks och Tora Borgarhjorts söner, anföll jämte sin broder Agnar Uppsalakonungen Östen med krig, i hvilket Agnar stupade och E. tillfångatogs. E. afslog anbudet om Östens vänskap och hans dot-

ter Ingeborgs hand samt blef efter egen begäran dödad på det sätt, att han kastades på spjutspetsar.

Erik, *svenska* prinsar:

1. E. Birgersson, hertig, jarl Birgers son, (födelseåret obekant), d. 1276, blef, enligt rimkrönikan, af sin fader, men, enligt nyare forskare, först af sin broder Magnus Ladulås 1275 utnämnd till hertig såsom belöning för att han understödt Magnus i striden mot Valdemar. Han beskrifves såsom "en god och from herre" och var en obetydlig personlighet, hvarför ock drottning Sofia, Valdemars gemål, kallade honom "Erik allsintet".

2. E. Valdemarsson, den förres brorson, konung Valdemars son, f. 1272, hölls efter sin farbroder Magnus Ladulås' död (dec. 1290) fången på Stockholms slott, emedan man i honom fruktade en medtäflare om kronan till Magnus' son Birger. Sedan Birger krönts, 1302, lösgafs E. och lefde sedan såsom enskild man i Sverige. Under Magnus Erikssons minderårighet (1319—32) var han medlem af rådet.

3. E. Magnusson, den förres syskonbarn, son af Magnus Ladulås och drottning Helvig, f. omkr. 1282, tillträdde 1302 sitt hertigdöme Södermanland och en del af Uppland samt förlofvade sig s. å. med norske konungen Håkan V:s ettåriga dotter Ingeborg. Den af naturen rikt utrustade, kloke, kraftfulle, i alla ridderliga idrotter framstående E. var vida öfverlägsen sin endast medelmåttigt begåfvade, äldre broder, konung Birger. Han var därjämte djärf och högtflygande i sina planer, ärelysten, ränkfull och föga nogräknad i fråga om medlen. Genom sitt behagliga väsen vann han lätt för sina syften dem, med hvilka han kom i

Hertig Erik Magnusson. (Från hans sigill.)

beröring. Hans yngre broder, Valdemar, hertig af Finland, slöt sig helt och hållet till E. och bistod denne i alla hans förehafvanden. Birger, som fruktade sina bröders, i synnerhet E:s äregirighet, tvang dem 1304 att underskrifva en försäkran, afsedd att helt och hållet binda deras händer. Omedelbart därefter lämnade de riket och flydde till Norge, men 1305 förlikte de sig med konungen och återfingo sina hertigdömen, som efter deras flykt indragits till kronan. E. innehade, utom sitt hertigdöme, Konghäll, som han under sin landsflykt fått i förläning af den norske konungen, och norra Halland, hvilket han innehade såsom län af konungen i Danmark. E. förstod inom kort störta Birgers marsk, Tyrgils Knutsson, som stod i vägen för hans ärelystna planer. Han lyckades draga prästerna på sin sida, hvilka stodo i fiendskap med marsken, och

Erik Magnussons sekret.

förmådde den svage Birger, som gaf efter för det tryck Tyrgils' fiender utöfvade på honom, att afrätta denne sin trogne rådgifvare (1306). Föga mer än ett halft år efter Tyrgils' afrättning fängslades Birger förrädiskt af sina bröder (sept. 1306), hvarefter dessa togo riket i besittning. Birgers svåger — den danske konungen Erik Menved — uppträdde med härsmakt till hans förmån. Den norske konungen, Håkan, stod däremot på hertigarnas sida. 1308 måste dessa, som bragtes i trångmål af Erik Menved, frigifva Birger, men på för honom förödmjukande villkor. Väl fri, sökte Birger hjälp i Danmark, och striden mellan bröderna började genast på nytt. Händelserna togo en för E. ogynnsam vändning. Genom sin dubbla politik och särskildt genom att tvärt emot sitt aftal med Håkan och utan dennes vetskap afsluta stillestånd med Danmark förlorade E. denne konungs förtroende. Håkan återfordrade Konghäll, men E. vägrade. Krig uppstod dem emellan (1308). Konungarna i Danmark och Norge slöto fred (1309) med hvarandra och förbundo sig mot hertigarna. Genom sin härförarskicklighet samt genom klokhet och list lyckades E. afvända stormen. Han afvärjde de ända till Nyköping framträngande danskarnas angrepp (1309). Mot Norge gick han anfallsvis till väga och återeröfrade det af konung Håkan intagna Konghäll (1310). Slutligen afslöts en fred i Hälsingborg (s. å.), genom hvilken Sverige delades mellan Birger och hans bröder. Erik fick Västergötland, Dal och Värmland, Kalmar län samt därjämte norra Halland såsom län af den danske konungen, men förband sig att återlämna Konghäll till konung Håkan. Ehuru E. icke återlämnade Konghäll och dessutom brutit nästan alla sina öfverenskommelser med Håkan, lyckades han dock återvinna denne konungs ynnest och blef 1312 förmäld med hans då elfvaåriga dotter Ingeborg, som 1316 födde honom sonen Magnus (sedermera konung Magnus

Eriksson). E. tycktes nu var nära målet för sin ärelystnad: han hade kommit i besittning af ett välde, bestående af delar af de tre nordiska rikena, hade en son, som var tronföljare i Norge, och själf var han den verklige härskaren i Sverige. Men plötsligen afbröts hans bana och förkortades hans lif genom en förrädisk handling af hans broder, namnkonungen Birger. Vid ett besök hos denne i Nyköping blef han jämte sin broder Valdemar natten mellan 10 och 11 dec. 1317 fängslad och slagen i bojor. Om de bägge brödernas sista öden råder ovisshet. De synas ha dött i fängelset på försommaren 1318 antingen af hunger eller genom yttre våld. E:s och Valdemars sorgliga slut väckte i hela Norden det djupaste deltagande samt hade till följd, att deras fel glömdes och att endast deras dygder fortlefde i minnet. Men E:s äregirighet hade för Sverige medfört stort elände. Den tid, under hvilken striden mellan honom och Birger försiggick, var ett af de olyckligaste skedena i Sveriges historia. E:s lefnad har af en hans beundrare utförligt skildrats i Erikskrönikan.

4. E., konung Albrekts son, tillfångatogs jämte fadern i slaget vid Falköping (1389) och hölls i fångenskap till 1395. Död på Gottland 1397.

5. E. Gustaf Ludvig Albert, Sveriges (till 26 okt. 1905 äfven Norges) arffurste, hertig af Västmanland, son af kronprins Gustaf och kronprinsessan Viktoria, föddes på Stockholms slott 20 april 1889.

Erik, *danska* konungar:

1. E. (eg. Haarik), 814—854, Godfreds son, fördrefs från riket efter faderns död 812, men fick hjälp i Sverige och kom tillbaka 814; erhöll först en del af riket och jagade till sist 827 Harald Klak ur landet. Därigenom kom han på fientlig fot med frankiska riket, lät företaga stora vikingatåg mot Friesland och drog själf 845 mot Hamburg, där han ödelade biskopssätet. Kort därefter tillät han dock Ansgarius att bygga en kyrka — den första danska — i Hedeby (Slesvig), och på dennes andra missionsresa till Sverige (omkr. 853) sände han med honom en skrifvelse till konung Olof, med anhållan att denne skulle tillåta Ansgarius att oförhindradt predika. Under Ansgarius' frånvaro stupade E. i en strid med sin fördrifne brorson Gutorm. Han efterträddes dock af sin son eller sonson Erik Barn l. E. den yngre. Denne lät förleda sig af sina rådgifvare till att stänga kyrkan i Hedeby, men öppnade den sedan och tillät, att den utstyrdes med en klocka. Kort därefter byggdes en annan kyrka, i Ribe. E. sände äfven gåfvor till påfven Nikolaus I 864, som skriftligen tackade, det första påfvebrefvet till någon dansk konung. E. dog omkr. 870. E. Ebg.

2. E. Ejegod (af *ei*, alltid; ”ständigt god”), son till Sven Estridssön, f. omkr. 1056, blef af sin äldre broder Knut (den helige) insatt till jarl på Själland och bistod honom troget i hans verksamhet. Efter Knuts dråp 1086 begaf han sig till Sverige, men hemkallades 1095. Han blef konung s. å. och vann allas kärlek genom sin vänlighet och vältalighet samt genom att hägna lag och rätt gentemot höga och låga. I stället för de oår, som hemsökt landet under Olof Hunger, kom god tid. Danmarks dåv. fiender, de hedniske venderna, bekrigade han lyckligt; konungarna i Sverige och Norge försonade han 1101 på mötet i Konghäll. 1098 företog E. en resa till Italien och utverkade därvid hos påfven, att konung Knut upptogs bland kyrkans helgon (dennes ben skrinlades högtidligen 1101 i den nya S:t Knutskyrkan i Odense) och att ett särskildt ärkestift upprättades för Norden, med Lund som ärkebiskopssäte (1104). År 1102 gjorde E. en pilgrimsfärd till Heliga landet för att göra bot för mord, som han begått på några af sina hofmän. Förgäfves erbjöd sig folket på Viborgs ting att gifva en tredjedel af sin egendom för att lösköpa honom från hans löfte. Genom Ryssland drog konungen till Konstantinopel, där han mottogs med stora hedersbetygelser af kejsar Alexios Komnenos, men innan han nådde Heliga landet, dog han på Cypern, 10 juli 1103, på dagen sjutton år efter sin broder Knut. Med sin drottning Botilda, jarlen Thorguts dotter, hvilken dog få månader efter konungen på Oljeberget, hade han sonen Knut Lavard; dessutom efterlämnade han flera oäkta barn, bl. a. sönerna Harald Kesja och Erik Emune samt dottern Ragnhild, moder till Erik Lamm. — J. Baggesen skref en opera ”E. Ejegod” 1798. E. Ebg.

3. E. Emune, den förres oäkta son, blef tidigt jarl på Lolland och lät 1131 utropa sig till konung, sedan hans halfbroder Knut Lavard blifvit mördad af Magnus Nilsson. Först blef han flera gånger slagen (fick därför spenamnet ”Harfot”), men slutligen segrade han i det stora slaget vid Fotevik, i sydvästra Skåne, 1134, öfver sin farbroder Nils samt dennes son Magnus och vann nu sitt tillnamn Emune, ”den minnesvärde”. E. regerade med hårdhet och grymhet. Han lät 1135 halshugga sin halfbroder Harald Kesja och dräpa dennes tio söner, af hvilka en med egen lifsfara räddat hans lif i slaget vid Onsild bro (1132). Till Rügen gjorde han 1136 ett tåg, hvarunder han intog Arkona och tvang invånarna att antaga kristendomen, som de likväl strax efter ånyo öfvergåfvo. Tåget är märkligt i synnerhet därför, att då för första gången rytteri fördes öfver hafvet; det var också rytteri, som afgjorde slaget vid Fotevik. 18 sept. 1137 blef E. på Urnehoved ting mördad af den jyllandske herremannen Sorte Plov, hvars fader E. låtit döda, och begrofs i Ribe domkyrka. E. var gift med Sigurd Jorsalafares förskjutna hustru, ryska furstinnan Malmfrid. Utom äktenskapet hade han sonen Sven (konung Sven Grade). E. Ebg.

4. E. Lamm l. E. Haagensön, dotterson till Erik Ejegod och systerson till E. Emune, valdes 1137 till konung efter den sistnämndes död, enär de andra ”kongsemnerne”, med undantag af Harald Kesjas son Olof, voro minderåriga. Olof anstiftade uppror i Skåne, men blef flera gånger slagen och omkom 1141 under flykten efter ett förloradt slag. E. fick tillnamnet lamm l. den spake till följd af sin klokhet och eftergifvenhet; dock visade han stort personligt mod. Af kampen mot venderna skördade han endast skam och skada. Trött af regeringen, nedlade E. 1146 frivilligt kronan och gick i kloster. Död 27 aug. s. å. Hans drottning, Lutgard, en tysk furstinna, var både slösaktig och osedlig; hon dödades 1152 tillsammans med sin andre make, en tysk grefve. E. Ebg.

5. E. Ploggpenning (Plovpenning), Valdemar Sejrs äldste son med Berengaria, föddes 1216. Redan 1218 utnämndes han till hertig af

Sönderjylland, kröntes 1232, efter sin äldre halfbroder Valdemars död, till konung (tronföljare) och tillträdde vid faderns död (1241) regeringen. Denna blef högst orolig; hans broder Abel, som fått Sönderjylland till län, vägrade att erkänna konungen som sin länsherre och påstod, att Sönderjylland var hans fädernearf. Striden bilades 1244, men då E. 1246 angrep de holsteinske grefvarna, Abels svågrar, utbröt ett allvarsamt krig, hvari äfven de andre bröderna, Kristofer, grefve af Lolland och Falster, samt Knut, hertig af Blekinge, ställde sig på Abels sida, och hvarunder flera af rikets ansenligaste städer och största delen af Sönderjylland ödelades. E. fick dock öfverhand och tvang 1248 bröderna att erkänna hans länshöghet. Borgarkrigens plundringar medförde äfven en allvarlig strid med biskopen i Roskilde, Nils Stigsön, som 1245 måste lämna landet. 1249 tillämnade E. ett korståg till Estland och pålade för detta ändamål såsom krigsgärd en afgift för hvarje plog i riket, hvarigenom han framkallade ett kort uppror i Skåne och förvärfvade sig sitt tillnamn. Tåget till Estland uppsköts, men nästa år inföll E. plötsligt i Abels land, intog staden Slesvig och tvang Abel till underkastelse. Men under ett besök hos Abel kort efteråt började denne en ordtvist med konungen, lät gripa och föra honom i en båt ut på Slien. Här öfverlämnades han till sin dödsfiende Lave Gudmundsön, som lät afhugga hans hufvud och sänka liket i fjärden, 10 aug. 1250. När liket nästa dag påträffades af fiskare, begrofs det först af svartbröderna i deras kyrka utanför Slesvig och fördes 1257 till Ringsteds kyrka, där Valdemar I, jämte hans närmaste ättlingar, ligger jordad. E:s ömkliga död och det öde, hvilket liksom straffdomar från Gud hemsökte hans mördare (alla omkommo på våldsamt sätt), gjorde, att folket betraktade honom som martyr och helgon, och flera gillen stiftades till hans ära. Med sin drottning, Jutta af Sachsen, hade E. fyra döttrar: Sofia, gift med konung Valdemar i Sverige, Ingeborg, gift med Magnus Lagaböte i Norge, Jutta och Agnes, hvilka gingo i kloster. E:s tragiska öde utgör ämnet för Öhlenschlägers sorgespel ”Erik og Abel”. — Se Molbech, ”Kong E. P:s historie” (1821). E. Ebg.

6. E. Klipping (icke Glipping, som namnet tidigare skrifvits på grund af felläsning af handskrifternas Clipping), son till Kristofer I, f. omkr. 1249, hyllades 1253 som tronföljare, besteg tronen efter sin faders död (29 maj 1259), men kröntes först julen 1259 till följd af ärkebiskop Jakob Erlandsöns motstånd. E:s moder, Margareta Sambiria, styrde riket såsom hans förmyndare med stor kraft och duglighet under kritiska omständigheter. Redan före konung Kristofers död hade den upproriske biskopen i Roskilde, Peder Bang, kommit tillbaka från Rügen med den danske länsfursten på denna ö, Jaromar; de hemsökte Själland med mord och brand samt intogo Köpenhamn, och en månad efter konungens död tillfogade de en stor bondehär vid Næstved ett fruktansvärdt nederlag. För att få fred lösgaf drottningen den fångne ärkebiskopen samt lämnade hertig Erik Sönderjylland; men freden räckte icke länge, och på sitt tåg mot hertigen 1261 vardt hon genom de danske anförarnas förräderi slagen på Loheden och jämte den unge konungen tillfångatagen. Själf lössläpptes hon efter nio månader, men E. kvarhölls i fångenskap tre år, först på Nordborgs slott och sedan hos markgrefvarna af Brandenburg, såsom gisslan för en deras penningfordran. Under denna tid trolofvade han sig med den brandenburgska prinsessan Agnes, som han skulle äkta utan hemgift. Freden med hertigen måste köpas med stora eftergifter, afstående af Als och kronogodsen i Sönderjylland samt af arfvegods på Fyn och Langeland till hans yngre broder Abel. Däremot måste Jakob Erlandsön (se denne) fly från landet 1260, och det interdikt, som kungjordes, hölls endast i ringa omfattning, bl. a. emedan de jylländske biskoparna ställde sig på konungens sida. Efter långvariga underhandlingar med påfvarna kom det 1272 till en förlikning, hvarvid ärkebiskopen fritt skulle få återvända, medan tvistepunkterna skulle afgöras medelst skiljedom. Han dog emellertid 1274, utan att ha hunnit öfvertaga sitt stift; hans efterträdare stod på konungens sida, och det blef hvarken tal om skiljedom eller ersättning. Äfven Peder Bang föll till föga, och interdiktet upphäfdes 1275. I verkligheten hade konungen vunnit striden. Ungefär samtidigt dog hertig Erik (1272), och E. satte sig i besittning af Sönderjylland och förmynderskapet för hans söner, i det han likväl lofvade den äldste af dem, Valdemar, landet såsom län, då han vardt myndig. Vidare dog Abel 1279, och hans gods indrogos under kronan. Redan 1276 vardt konungens äldste son, Erik (Menved), krönt som tronföljare, och E. stod därför då på höjden af makt, men blandade sig till sin nackdel i striderna i Sverige 1275—78 mellan konung Magnus Ladulås och Valdemar samt kom i strid med Norge, emedan han nekade drottning Ingeborg hennes fädernearf efter Erik Plogpenning. Äfven E:s inre styrelse synes ha varit själfrådig och godtycklig samt därigenom ha uppkallat stormännens ovilja. 1282 vardt han därför tvungen att afge en handfästning, den första i Danmark, samt lofva att iakttaga konung Valdemars lag; likaledes måste han 1283 insätta hertig Valdemar i Sönderjylland och grefve Jakob i norra Halland. 1284 utfäste han sig att årligen inkalla danehof samt att utreda drottning Ingeborgs arf; detta löfte höll han likväl ej. Senare lagbestämmelser gingo ut på att trygga menige mans rättigheter och hindra konungens godtyckliga ingrepp i rättskipningen. Under E:s regering hade förut stadfästs stadsrätten för Roskilde (1268), Ribe (1269) och Nyborg (1272). Men trots de gjorda eftergifterna fortfor stormännens ovilja mot E., och natten mellan 21 och 22 nov. 1286 blef han af några sammansvurna mördad i en lada vid Finderup nära Viborg, där han tagit natthärbärge efter en jakt; hans egen ”kammermester” Rane Jonsön förrådde honom. Liket jordades i Viborgs domkyrka, där det ända till reformationen hvarje morgon hölls ”vådesang” för hans själ. En särskild nämnd af furstar och adelsmän dömde i maj 1287 marsk Stig, grefve Jakob och nio andra adelsmän, däribland Rane Jonsön, skyldiga till mordet trots deras nekande. Full visshet har aldrig vunnits i denna sak, men endast en enda synes ha varit personligen medverkande. Mordet hade sannolikt rent politiska orsaker; först långt senare uppstod den förklaring, som äfven folkvisorna ge, nämligen att mordet var en handling af personlig hämnd för att E. under marsk Stigs frånvaro på ett tåg i Sverige kränkt eller förfört marskens hustru.

— Med sin drottning, Agnes, f. 1258, d. 1304 (omgift 1293 med grefve Gerhard II af Holstein och moder till Johan den milde) hade E. sönerna Erik Menved och Kristofer samt döttrarna Margareta, som 1298 äktade konung Birger i Sverige, och Rikissa, som genom sitt giftermål med den vendiske fursten Nikolaj af Werle blef stammoder för oldenburgska huset. E:s död har varit ämne för sorgespel af Boye, Hauch och Öhlenschläger, för Ingemanns roman ''Erik Menveds barndom'' samt för operan ''Drot og marsk'' af Richardt och P. Heise. E. Ebg.

7. E. Menved, den föregåendes äldste son, f. 1274, fick konunganamn redan 1276 och ärfde konungadömet 1286 samt kröntes 1287, men stod i sex år under förmynderskap af sin moder, drottning Agnes, och hertig Valdemar af Sönderjylland. I flera år upptogs E:s regering af kriget mot hans faders mördare (''de fredlöse'', enligt domen 1287), hvilka funnit tillflykt hos den norske konungen Erik Prästhatare och med hans hjälp hemsökte sitt fädernesland med eld och svärd. 1295 fingo de likväl tillstånd att återvända till Danmark, men ingen fick komma inför konungafamiljens ögon; marsk Stig var då död, och Rane Jonsön hade tillfångatagits och afrättats. En brytning med hertig Valdemar bilades 1296, sedan hertigens flotta året förut blifvit slagen i Grönsund. Då de fredlöse i hemlighet understöddes af ärkebiskopen i Lund, Jens Grand, lät E. sätta denne i strängt fängelse på Söborg. Efter omkr. 20 månaders fångenskap flydde Grand, och då E. ej ville böja sig för påfvens dom och lämna ersättning, belades landet 1299 med interdikt, som upphäfdes först 1303, sedan E. ödmjukt bedt påfven om tillgift och erlagt 10,000 mark silfver i böter. Slutligen ingicks fred med Norge, hvarvid norra Halland afträddes till detta rike. Till Sverige gjorde E. 1306—10 flera tåg för att understödja sin svåger, konung Birger, mot hans bröder, hertigarna Erik och Valdemar. E:s ifrigaste sträfvan gick likväl ut på att återupprätta Valdemar Sejrs herravälde öfver de nordtyska länderna vid Östersjön. 1304 fick han tyske kejsarens stadfästelse på Fredrik II:s afträdelse af dessa länder 1214. Han gjorde flera tåg dit, tvang 1312 Rostock till underkastelse, liksom Lybeck redan 1307 hade valt honom till sin skyddsherre. För att skaffa pengar till sina många krigståg måste han pålägga tunga skatter (framkallade därigenom ett allvarligt bondeuppror i Jylland 1313) och pantsatte flera af rikets landskap samt en mängd krongods till tyska furstar och danska adelsmän (såsom Fyn till de två holsteinske grefvarna Gert och Johan), hvarigenom han lade grunden till de olyckor, som drabbade Danmark under hans efterträdare. Personligen synes han ha varit rättsinnig, ehuru något benägen för rätthafveri, men slösaktig och praktlysten. E. dog barnlös 13 nov. 1319, ehuru hans drottning, Ingeborg, dotter till Magnus Ladulås i Sverige, skall ha födt honom 14 söner. E:s binamn lär härröra från ett uttryck ''mæn ved'' (= vid helgonen eller = män vete), som han städse begagnade. E:s historia är ämnet för Ingemanns roman ''Kong Erik og de fredlöse''. E. Ebg.

Erik, *danska* prinsar:

1. E., hertig af Sönderjylland 1259—72, konung Abels yngre son, kom 1257 i strid med konung Kristofer I, som nekat honom län. 1259 följde han Jaromar af Rügen på dennes tåg till Själland och deltog i det blodiga slaget vid Næstved. I förening med holsteinarna vann han 1261 slaget på Loheden samt tog både Erik Klipping och hans moder, drottningen-regentinnan, till fånga. Vid förlikningen 1264 fick han vidare ön Als och kronogodsen i Sönderjylland som särskildt län. Han köpte Gottorp af biskopen i Slesvig och gjorde det till hertigarnas fasta borg och residens för framtiden.

2. E. Langben, den förres son, d. 1310, mördade 1292 i själfva konungens gård drottsäten Skjalm Stigsön och förde sedan ständiga strider med konung Erik Menved. 1293 fick han den omtvistade förläningen Langeland och 1296 vid en ny förlikning det arf, som tillkom hans gemål, en dotter till Erik Plogpennings änka.

3. E. II, d. 1325, hertig af Sönderjylland 1312—25, son till hertig Valdemar och brorson till den föregående, hvars län Langeland han fick 1320. 1319 tänkte man på att ta honom till konung i Danmark i stället för Kristofer II. Han var gift med den holsteinske grefve Gerts syster Adelheid och fader till Valdemar, Kristofer II:s motkonung, samt till Valdemar Atterdags drottning, Helvig.

4. E., äldste son till Kristofer II, f. omkr. 1307, blef 1321 vald och 1324 krönt till konung (tronföljare). Under upproret 1326 måste han ge sig fången åt de upproriske adelsmännen och hölls fängslad på Haderslevs slott till 1329. Som stadfästelse på förlikningen med den holsteinske grefve Gert äktade han 1330 dennes syster Elisabet, men försköt henne redan 1331, då krig ånyo utbröt mellan konungen och grefven. I slaget på Loheden 1331 led E. nederlag och dog 1332 i Kiel till följd af ett fall från hästen under flykten. E. Ebg.

Erik, *norska* konungar:

1. E. Haraldsson, vanligen kallad Erik Blodyx, var son till Harald Hårfager. Då denne delade riket mellan sina söner, gaf han E. namn och värdighet af öfverkonung, och som sådan härskade denne äfven efter faderns död (933). Han var gift med Gunhild, som blifvit uppfostrad hos finnarna och skildras såsom mycket förfaren i trolldom. Själf var han en vild krigare, som mördade flera af sina bröder, bl. a. Björn Farmand (se Björn Haraldsson). Då Harald Hårfagers yngste son, Håkan, kom till Norge (935) och där blef välvilligt mottagen, lämnade E. landet samt begaf sig till England, hvarest han fick län i Northumberland och slutligen stupade i en strid (omkr. 950). Y. N.

2. E. Magnusson, vanligen kallad Erik Prästhatare, f. 1268, d. 1299, var son till Magnus Lagaböte och besteg tronen vid dennes död (1280). Stora delar af riket (Oplandene, Oslotrakten och Ryfylke) öfverlämnades dock till hans yngre broder, hertig Håkan. Under brödernas minderårighet började deras förmyndare en strid mot de andlige och fingo, såsom aristokratiens ledare, öfvertaget öfver dem. Äfven sedan E. kommit till myndig ålder, fortfor han att stå under inflytande af sin moder och rikets stormän. Själf tyckes han ha varit mycket svag, och namnet ''Prästhatare'', som man i senare tider gifvit honom, är alldeles obefogadt. I sitt första äktenskap, med den skotska konungadottern Margareta, hade han en dotter, Margareta (se d. o.), ''Flickan från Norge''. Hans

regering var mycket krigisk. Lyckligast utföllo hans strider med Danmark. Kriget mot de vendiska städerna slutades genom freden i Kalmar 1285. E. efterlämnade inga söner. Y. N.

Erikacéer, *bot.* Se Ericaceæ.

Erik Axelsson (Tott). Se Tott.

Erik Håkonssön, vanligen kallad Erik jarl, norsk jarl, var son till den bekante Håkon Ladejarl. I slaget vid Svolder (1000) var han en af anförarna på deras sida, som kämpade mot Olof Tryggvesson, och sedan denne stupat, blefvo E. och hans broder Sven Norges egentlige styresmän, ehuru de på visst sätt endast voro den svenske och danske konungens vasaller. De förde en mild regering, och i olikhet med Olof Tryggvesson, hvilken ihärdigt arbetat på kristendomens införande, läto de hvar och en ha den tro han ville. Under det att E. deltog i Knut den stores härnadståg till England och kvarlämnat sin sjuttonårige son Håkan som Norges regent, under Einar Tambaskälfvers förmynderskap, kom Olof Haraldsson, sedermera kallad Olof den helige, till Norge, tog Håkan till fånga och slog Sven i drabbningen vid Nesjar (1015). E. stannade kvar i England och dog där, 1024. Y. N.

Erik-Janssonismen, Erik-Jansismen, Erik-Jansare, religiös sekt. Se Jansson, Erik.

Erik jarl, norsk jarl. Se Erik Håkonssön.

Erik Johansson, riksråd, Gustaf I:s fader. Se Vasaätten.

Erik Karlsson, rikshöfvitsman. Se Vasaätten.

Erik Larsson, finansman. Se Linde, vonder.

Erik Nilsson till Djursholm, riksråd. Se Oxenstierna (Erik Nilsson).

Erik Röde, Grönlands upptäckare, f. i Norge omkr. 940, utvandrade till Island och gjorde därifrån en resa västerut, under hvilken han upptäckte Grönland. Från 985 var han själf bosatt i sistnämnda land, på Brattelid. Y. N.

Eriksberg. 1. Socken i Älfsborgs län, Gäsene härad. 2,806 har. 560 inv. (1906). E. bildar med Mjäldrunga och Broddarp ett konsistoriellt pastorat i Skara stift, Ås kontrakt.

2. Frälsesäteri i Stora Malms socken, Södermanlands största gods och tillika ett af de betydligaste i hela Sverige, fideikommiss inom friherrliga ätten

Bonde. Hufvudgården ligger i en härlig natur vid Åkforsåns utlopp ur den lilla Julforsasjön. Slottet (se fig.), som från en höjd behärskar hela den omgifvande nejden, började byggas af riksrådet frih. Erik Karlsson Gyllenstierna (d. 1657), fullbordades af hans maka, fru Beata von Yxkull, samt tillbyggdes med flyglar och förskönades af sonen, riksrådet och öfverståthållaren, grefve Kr. Gyllenstierna. I 19:e årh. har det, efter att delvis fått förfalla, genom Bondesläkten blifvit fullt iståndsatt och förskönadt; det reparerades 1812 af frih. K. K:son Bonde, 1862 af frih. K. J. Bonde och 1897 af nuv. innehafvaren samt torde vara en af Sveriges mest storartade byggnader på landet. Det består af tre våningar utom jordvåningen, med fyra framspringande tornprydda hörnflyglar. I den sydvästra af dessa flyglar finnes ett prydligt kapell. Midtför den statyprydda slottsterrassen på södra sidan står en stor fontän i brons af Scholander. Slottets inre elegans motsvarar äfven dess yttre. Rummen, stora och praktfulla, försedda med elektrisk belysning samt prydda med plafondmålningar af Ehrenstrahl m. fl., innehålla dyrbara samlingar af taflor, mynt, medaljer, ett betydande bibliotek i nordisk historia, ett af de fullständigaste enskilda i riket, samt landets näst Skoklosters största enskilda arkiv, sedan med detsamma införlifvats bl. a. Stenbockska arkivet på Torsjö och Crusenstolpes samlingar. — E. fideikommiss omfattar i St. Malms socken $59^5/_8$ mtl med en areal af omkr. 13,980 har, hvaraf omkr. 2,890 har odlad jord, och var 1906 taxeradt till 2,335,100 kr., däraf 276,200 kr. för annan fastighet än jordbruksfastighet, bl. a. Djulfors kvarn och såg, Öster-Djulö tegelbruk samt Forssjö bruk (se d. o.). Under eget bruk ligga omkr. 9,730 har, hvaraf omkr. 980 har åkerjord, bl. a. E. ($4^1/_4$ mtl, tax. till 478,500 kr.). Till fideikommisset höra dessutom $1^3/_4$ mtl i Björkviks, $5^3/_8$ mtl i Floda samt $2^1/_4$ mtl i Sköldinge socken, tax. till 408,100 kr. Vid Skalunda i Sköldinge ligga de E. tillhöriga järngrufvor, hvarifrån malmen tages till tackjärnstillverkningen vid Forssjö masugn. — Stället, där E. nu ligger, kallades i forna tider *Pinntorp* l. *Pinnatorp* och nämnes bl. a. 1508, då väpnaren Knut Nilsson till Bosgård sålde det jämte andra gårdar till riddaren Erik Erikssons (Gyllenstierna) änka, fru Anna Karlsdotter på Vinstorp. Godset stannade därefter inom Gyllenstiernska släkten och fick af den ofvannämnde Erik Gyllenstierna och hans maka Beata von Yxkull (i folksägnerna benämnd Pintorpafrun) namnet Eriksberg. Efter grefliga Gyllenstiernska grenens utgång (1733) öfvergick godset genom köp till ryttmästaren D. H. Hildebrand, som betydligt förökade det och 1778 gjorde det, jämte en del af det s. k. Bondeska palatset i Stockholm, till fideikommiss för sin son, D. G. Hildebrand, som dog 1808 och genom testamentarisk disposition efterträddes af sin systerson frih. Karl Karlson Bonde. Denne ärfdes af sonen, öfverstekammarherren frih. Karl Jedvard Bonde och denne åter (1895) af sin son, öfverstekammarjunkaren frih. Karl Karlson Bonde, den nuv. innehafvaren. — Med E. är sedan 1777 patronatsrätten till Stora Malms pastorat förenad.

3. Bryggeri, tillhörigt aktiebolaget J. A. Pripp & son, i Örgryte socken, Göteborgs och Bohus län. 1905 tillverkades 50,929 hl. svagdricka och öl af 518,000 kg. malt till ett sammanlagdt värde af 343,140 kr. Antalet arbetare var 58.

4. Färgeri, tillhörigt Eriksbergs färgeriaktiebolag i nyssnämnda socken. Antal arbetare 1905 var 34 män och 6 kvinnor.

5. Mekanisk verkstad, tillhörig Eriksbergs mekaniska verkstads aktiebolag, på Hisingen, Lundby socken, Göteborgs och Bohus län, tillverkar ångfartyg och motorbåtar samt maskiner för socker-, stärkelse-

m. fl. industrier. 1905 var tillverkningsvärdet 650,102 kr. och antalet arbetare 196.

6. Egendom å Kolmården i Kvillinge socken, Östergötlands län, omkr. 4 km. n. ö. om Åby järnvägsstation. Tax.-värde 25,000 kr. Corps-de-logiet består af hufvudbyggnad i tre våningar, af korsvirke, och två flyglar, af reveteradt trävirke, uppfördes på 1880-talet af dåv. egaren medicinalrådet A. G. Carlson och har ett härligt och friskt läge samt omgifves på alla sidor af skog. E., som gått genom många händer, eges f. n. af kammarherren Ph. Trozelli på Björnsnäs. En del af sommaren 1906 vistades drottning Sofia på E.

7. Egendom i Stockholm, tillhörande Timmermansorden. Se Timmermansorden och Stockholms teatrar.

Eriksdal, sågverk, tillhörigt Eriksdals trävaruaktiebolag, i Alnö socken, Västernorrlands län, är försedt med 7 ramar samt tillverkade 1905 sågade och hyflade trävaror för 1,020,000 kr. och träkol för 28,620 kr. Antalet arbetare var s. å. 123 män och 1 kvinna.

Eriksen, Andreas Emil. Se Erichsen.

Eriksgata är namnet på den färd, som den ursprungligen vid Uppsala (på Mora äng) valde konungen i Sverige företog genom landskapen för att emottaga deras erkännande och själf bekräfta deras lag och lofva dem frid. Namnet har varit föremål för många tolkningsförsök. Enligt J. Ihre skulle det betyda ”vägen genom allt riket”; andra härledde det af namnet Erik. Enligt en nyare tolkning skulle det betyda ”allhärskarens väg”. Senast har ordet (af E. Wadstein) förklarats betyda konungarnas ”edgångsfärd”, och som stöd därför har åberopats utom rent språkliga skäl den äldre Västgötalagens förklaring, sedan där erkänts svearnas rätt att ”taga och vräka” konung, att denne på alla götars ting skulle svärja sig alla götar trogen, att han ej skulle bryta rätt lag i deras land. Måhända redan i slutet af 1200-talet och i hvarje fall i början af nästa århundrade ändrades valet så, att alla lagmännen infunno sig vid Mora och dömde den valde till konung. Eriksgatan bibehölls i alla fall, men förlorade numera sin betydelse. Enligt konungabalken i Upplandslagen (1296) gick konungens färd från Uppsala genom Uppland till Strängnäs, därifrån genom Södermanland till Svintuna (nu Krokek på Kolmården), därifrån genom Östergötland till Holaveden, vidare genom Småland till Junabäck (gräns-å mot Västergötland, hvilken vid Jönköping utfaller i Vättern), genom Västergötland till Ramundaboda (nu Bodarna på Tiveden), genom Närke till Uphoga bro (öfver Arboga-ån), genom Västmanland till Östensbro (öfver Sagån, vid Nykvarn) och så genom Uppland tillbaka till Uppsala. I Strängnäs gick konungen sin ed inför invånarna i Södermanlands lagsaga, i Linköping inför ”alla östgötar och ölänningar”, i Jönköping inför virdar och smålänningar, i Skara inför västgötar och värmlänningar, i Örebro inför Närkes invånare och i Västerås inför ”västmän och alla dem i Dalum bo”. När konungen färdats på detta sätt, hade han ”ridit rätt eriksgata”. Det var honom icke tillstadt att taga en motsatt väg genom landskapen; han skulle, såsom det säges i Landslagen, ”rättsyles (med solen) om sitt land rida”. Konungen mottogs vid hvarje landskap af dettas män, som lämnade honom gisslan och följde honom genom landskapet. — Äfven sedan Sverige blifvit ett arfrike (1544), redo konungar eriksgata. Såsom synnerligen praktfull omtalas Karl IX:s (febr.—maj 1609), på hvilken konungen beledsagades af sin gemål, sina söner och ett lysande följe. En ”eriksgata” ansåg sig äfven Gustaf III böra företaga efter 1772 års revolution, men den ställdes till en början till norska gränsen och blef aldrig fullbordad. Jfr E. Wadstein, ”Tvenne frågor ur den fornsvenska statsrätten” (i ”Hist. tidskr.”, 1899). — Hos de gamle frankerna och i det forna Tyskland gjorde konungarna en riksrund motsvarande eriksgatan. J. Th. W. (Ehd.)

Eriksholm. Se Trolleholm.

Erikska ätten, svensk konungaätt, som härstammade från Erik den helige (d. 1160) och under många strider om kronan med sverkerska ätten regerade, omväxlande med denna, från omkr. 1150 till 1250.

Erikskrönikan l. Gamla krönikan, den äldsta af de svenska medeltidskrönikorna, är affattad på knittelvers och skildrar tiden 1229—1319. Den synes ha blifvit nedskrifven omkr. 1320, men finnes numera ej i äldre handskrift än från 1457 (Codex Verelianus i K. biblioteket i Stockholm). Krönikan har sitt namn efter hertig Erik Magnusson, i hvars följe dess författare var, och behandlar hufvudsakligen brödrastriderna inom folkungarnas ätt. Jfr G. Cederschiöld, ”Om Erikskrönikan, ett historiskt epos från folkungatiden” (1899), och Rimkrönikorna.

Eriksmässan (Ersmässan), Erik den heliges dag, var under den katolska tiden en af Sveriges förnämsta helger och firades 18 maj. På denna dag föll Erik 1160 för danske prinsen Magnus Henriksson. Dagen utmärktes på runstafven med ett hufvud, krönt med en kunglig krona, samt med sädesax (en påminnelse om, att S:t Erik troddes vårda sig om det späda, för frosten utsatta sädesaxet, liksom S:t Olof om det mogna axet). Ännu lefver hos allmogen den föreställningen, att ”ersmässe-ax ger olsmässekaka” (Olofsdagen 29 juli). Eriksmässan var fridlyst, såsom synes af Upplandslagen, där det talas om ”S:t Eriks dags frid” och om det straff, som skulle drabba den, hvilken förolämpade en till eller från eriksmässan vallfärdande.

Erikson, Maria Charlotta, skådespelerska, f. 11 febr. 1794 i Stockholm, d. 21 april 1862 i Düsseldorf, gifte sig 1812 med kormästaren J. F. Wikström, men blef skild från honom 1820. Hon var 1812—34 och 1836—42 anställd som aktris vid k. teatern, uppträdde under de två mellanliggande åren på Djurgårdsteatern och var 1837—41 lärarinna i deklamation för teaterns elever. Sedermera uppträdde hon emellanåt vid Wallinska landsortstruppen samt på Djurgårdsteatern, Mindre teatern och k. teatern. Hennes spel utmärkte sig för en ovanlig finess, natursanning och frihet från

Fru Erikson i Preciosas roll.

effektsökeri. Fru E. var den första *Preciosa* på svensk scen (1824), och en bländande skön sådan. Hennes bästa roller voro *Hertiginnan Marlborough* i ”Ett glas vatten”, *Drottning Elisabet* i ”Maria Stuart”, *Katarina II* i ”Gunstlingen” och *M:me de Maintenon* i ”Markisinnan de Villette”. (E. F—t.)

Erikson, Sven, industriidkare, f. 29 mars 1801 i Kinnarumma socken, Marks härad, Älfsborgs län, d. 25 maj 1866. Hans moder var den första, som i Sverige väfde bomullstyg till afsalu, och då sonen

blifvit aderton år gammal, började äfven han att idka samma industri. I Göteborg köpte han så mycket bomullsgarn han kunde bära på ryggen samt begaf sig därefter hem — till fots, liksom han kommit — och väfde. Sedan det väl var gjordt, gick han åstad att sälja sina varor i Borås eller Göteborg, och för inkomsten köpte han nytt garn. Efter någon tid hade han råd att skaffa sig en häst, och småningom växte affären. På 1830-talet var E:s hemväfnadstillverkning störst: vissa år sysselsatte han öfver 1,500 väfverskor. Men detta var dock endast början till en mera omfattande verksamhet. 1834—35 anlade E. Rydboholms mekaniska bomullsväfveri — det första i Sverige. Till följd af missgynnande konjunkturer var det storartade företaget nära att duka under, men anläggarens mod och energi räddade det, och inom kort skapade E. en ny maskinväfnadsfabrik vid Svaneholm. 1853 anlade han Rydals bomullsspinneri och 1854—55 Viskafors betydliga etablissemang, dit Rydboholms maskinväfnadsfabrik flyttades. På det senare stället uppfördes nya fabrikshus, för drifvande af blekeri, färgeri och tryckeri. (Dessa anläggningar äro samtliga belägna vid Viskan, i Marks härad af Älfsborgs län, Rydboholm och Viskafors i Kinnarumma, Rydal och Svaneholm i den angränsande Seglora socken.) Vid sidan af denna storartade industriella verksamhet utvecklade E. mycken kraft med afseende på landtbrukets höjande, och fordom öde trakter stå nu genom hans omsorger förvandlade till böljande åkerfält.

Eriks själlandske lov [låv], en samling af rättssedvänjor på Själland, hvilken härrör från oviss tid — möjligen omkr. 1250 — och är yngre samt delvis utförligare än den s. k. ”Valdemars själlandske lov”. Utan skäl har den blifvit hänförd till en konung Erik. Den utsträcktes 1284 till Lolland och Falster samt begagnades som lagbok vid domstolarna ända till 1683, då den aflöstes af Kristian V:s ”Danske lov”. Den utgafs af Kolderup Rosenvinge i ”Gamle danske love” (2 bd, 1821) samt af P. G. Thorsen 1852 efter den äldsta bevarade handskriften från omkr. 1300. C. R.*

Eriks skrin, det i Uppsala domkyrka förvarade skrin, hvilket innehåller konung Erik den heliges reliker (ben, af hvilka ett är en af ett skarpt vapen genomskuren halskota) jämte en ringformig bronskrona och en siciliansk väfnad från 1300-talet. 24 jan. 1273 flyttades Eriks ben högtidligt från sin första hviloplats i Gamla Uppsala kyrka till den påbörjade Nya Uppsala domkyrka. Dagen heter därför i gamla almanackan *Erik translatus* (se d. o.). Om det dåv. relikskrinets utseende ha vi ingen underrättelse. I början af 1400-talet förfärdigade Stockholmsguldsmeden Lambrecht ett nytt skrin, af silfver, möjligen likt det, som ett stick i Peringskiölds ”Monumenta Ullerakerensia” återgifver. Detta skrin konfiskerades antagligen af Gustaf I. 1580 skänktes däremot af Johan III ett nytt skrin, tillverkadt 1574—79 af en hans guldsmed Hans Rosenfälth. Det är detta (se fig.), som ännu förvaras bakom högaltaret inom ett tätt järngaller. Det har formen af ett rektangulärt hus med sadeltak och takryttare, är helt klädt med etsade eller gra-

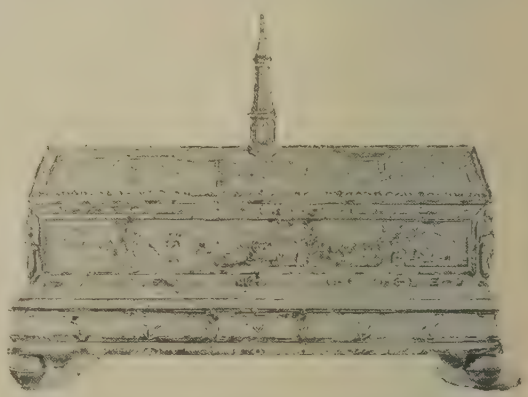

verade silfverplåtar, skilda genom och prydda af relieffigurer, äfven i silfver, föreställande änglar och evangelister, samt helt förgylldt. Det är ett typiskt arbete för hofkonsten under Johan III. Den trälåda, hvari helgonets ben omedelbarligen hvilat, har förblifvit orörd. Se C. A. Ossbahr, ”S. Eriks skrin” (i ”Medd. fr. Svenska slöjdföreningen”, 1894, sid. 30). J. R.

Eriksson, Jösse. Se Jösse Eriksson.

Eriksson, Gustaf, läkare och skriftställare, f. 4 aug. 1789 i Marstrand, d. 15 febr. 1865, blef 1805 student i Åbo samt 1812 filos. och 1817 med. doktor i Uppsala. 1819 utnämndes han till stadsfysikus i Norrköping, fick 1824 professors titel och tog 1832 afsked från sin befattning samt egnade sig åt vetenskapliga arbeten och åt ledningen af en boktryckeriaffär i Mariefred. 1838—55 verkade han som stadsläkare i Norrköping. E. var en man med starkt utpräglade konservativa åsikter, hvilka han framlade för allmänheten i tidningen ”Östgötapatrioten”, som han 1845—46 ensam redigerade, samt i ”Tiden”, ”Post- och inrikestidningar” o. s. v. 1844 utgaf han en broschyr: *Idéer i allmän politik, af en orepresenterad*, som förordade införandet af en tvåkammar-representation och på sin tid väckte stort uppseende. Därjämte öfversatte han flera värdefulla arbeten till svenska.

Eriksson, Jakob, botanist, landtbruksvetenskaplig författare, f. 30 sept. 1848 i Hyllie socken, Malmöhus län, blef student i Lund 1867 samt filos. doktor och docent i botanik där 1874. E. egnade sig snart åt lärarbanan och förordnades 1875 till adjunkt vid Nya elementarskolan i Stockholm, med hvilken befattning han sedan 1876 förenade den såsom botanist och växtfysiolog vid Landtbruksakad:s

experimentalfält. Sedan riksdagen höjt anslaget till sistnämnda institution, lämnade han lärarbanan och öfvergick 1885 med professors titel till experimentalfältet. Han är sedan 1906 föreståndare för afdelningen för landtbruksbotanik af den dit förlagda Centralanstalten för försöksväsendet på jordbruksområdet. Under ett stort antal resor till utlandet har E. lärt känna flertalet af dess främsta institutioner, afsedda att genom botaniska undersökningar gagna landtbruket och närstående näringar. Å experimentalfältet har han inrättat ett växtfysiologiskt laboratorium, från hvilket redan ett stort antal publikationer utgått, offentliggjorda i nämnda anstalts ''Meddelanden''. Flertalet af dessa, jämte flera utgifna typsamlingar, har gått ut på dels att utreda våra kulturväxters former, dels ock att vidga kännedomen om dessa växters farligaste fiender, parasitsvamparna (se vidare Använd botanik). Sina fleråriga undersökningar öfver rostsvamparna har E. sammanfört i det i förening med lektor E. Henning utgifna verket *Die getreideroste* (1896; 14 tafl.) samt i ett af E. ensam författadt sammandrag och tillägg med titeln: ''Hvad är sädesrost och hvad kan göras mot densamma?'' (1896). Sedermera har E. fortsatt sina undersökningar öfver olika slag af rostsvampar och äfven andra parasitsvampar, mestadels publicerade först i Landtbr.-akad:s handlingar. Senast har han skrifvit *Über das vegetative leben der getreiderostpilze* (Vet.-akad:s handl. d. 37—39; 1904—05). Jämsides med nu nämnda arbeten har E. utfört undersökningar af mera rent teoretisk art. Så t. ex. har han studerat ärtväxternas rotknölar, verkställt försök öfver den s. k. intramolekylära andningen samt 1882—95 utgifvit 10 faskiklar af *Fungi parasitici scandinavici exsiccati* (innehållande 500 nummer parasitsvampar) m. m. E. blef led. 1893 af Landtbruksakad. samt 1901 af Vet. akad. och af Fysiogr. sällsk. i Lund. G. A. (T. K.)

I senare tid har E. sökt förklara sädesrostsvampens uppträdande genom sin mykoplasmahypotes. Enligt denna skulle rostsvampen vissa tider föra ett latent lif i värdväxtens celler, hvarvid dess plasma skulle förekomma i en egendomlig förening med värdplantans plasma, s. k. mykoplasma. Uppträdandet af rostfläckar under rostepidemien skulle bl. a. bero därpå, att svampen trädt ut ur sitt mykoplasmastadium som självständig svamp. Denna teori har dock ej vunnit allmänt erkännande från fackmännens sida. G. O. R.

Eriksson, Kristian, skulptör, f. 30 juni 1858 i byn Faserud, nära Arvika, är son till en möbelsnickare därstädes. Han fick undervisning i byns folkskola, började vid 14 års ålder snida möbelornament, var 1875—77 lärling hos en ornamentsbildhuggare för träarbeten i Stockholm, där han samtidigt begagnade sig af afton- och söndagsundervisningen i Tekniska skolan, hade 1877—79 anställning på en möbelfabrik i Hamburg, gjorde 1879—81 modeller till fajans- och silfverkärl vid Bichweilers ''kunstgewerbliche werkstatt'' och modellerade 1881—83 byggnadsornament för statybildhuggaren Börner. Under sin Hamburgvistelse sysselsatte han sig äfven med komposition af dekorativa föremål under ledning af d:r Stuhlmann. För att fullända sig i ornamentalt figural framställning begaf sig E. 1883 till Paris, där han var lärjunge vid École des arts décoratifs och École des beaux-arts samt 1884—87 arbetade på Falguières ateljé. Han försörjde sig med att arbeta på konstindustriella verkstäder och att biträda andra skulptörer (Hasselberg m. fl.) med uppbyggande af arbeten i lera eller med marmorhuggning. På Salongen framträdde han 1888 med statyn *Martyren*, som inbragte honom en tredje medalj och stipendium från akademien i Stockholm. På världsutställningen i Paris 1889 exponerade han bronsvaserna *Tjusning* (Nationalmuseum) och *Blindbock* (Göteborgs museum). Till samma tid hör äfven studiehufvudet *1789* (marmor). På konstutställningen i Göteborg 1891 framträdde E. med kolossal-haut-reliefen *Linné* i gips, som inköptes af Nationalmuseum, där den, tack vare P. Fürstenbergs mecenatskap utförd i marmor, uppsattes 1894 (en gipsafgjutning finns i museet i Chicago). På konstnärsförbundets utställning i Stockholm 1894 funnos af E. *Bretagniska* (bronsbyst, Nationalmuseum, ett senare exemplar i fajans i Konstmuseet i Köpenhamn), *Faure* (gitarrspelande ung man, vaxbyst) och *Lifvet*, dekorativt fat (i gips, sedermera utfördt i drifvet silfver). Efter Hasselbergs död (1895) utförde han, enligt dennes önskan, i marmor dennes ''Farfadern'', ''Näckrosen'' (båda i Göteborgs museum) och V. Rydbergs byst (Nationalmuseum). 1897 utförde han bronsgruppen *Konstforskningen* för portiken till Nationalmuseum. 1898 utställdes byst i marmor af *Jenny Lind* (K. teaterns foajé), 1899 karaktärshufvud af *Skånska bönder och bondkvinnor*, af hvilka en hel rad i huggen sten pryder Skånebankens byggnads fasad i Stockholm. Porträttreliefen *Fem bröder* utställdes 1900 och följdes af flera *barnbyster* i marmor, statyetter, bland dem *Kärfbinderska* och *Barnet* (1902, båda i Nationalmuseum), *Smeden*, *Lek* (dansande liten naken flicka, 1902, senare utförd i marmor), *Dansa på tå* (1903, ett något förändradt upprepande af samma motiv som i ''Lek'', denna senare utförd i trä med mycken känslighet i form, i uttryck för rörelsen och i det tekniska — ett senare exemplar i brons finnes i Köpenhamns konstmuseum) och *Lapp* (1903, snidad i trä, Göteborgs museum, ett annat exemplar utst. 1905). Två dekorativa *portalfigurer* i huggen sten på Norrlandsbankens fasad, Stockholm, fullb. inom 1902, två monumentala fotställ till *flaggstänger* på Saltsjöbaden med figurer af idrottsöfvande ungdom utställdes i gips 1905. F. n. har E. under arbete gruppen *Idyll*, som skall uppställas vid Strandvägen på Djurgården, och två stora figurrika reliefer för Dramatiska teaterns fasad. Han har ock beställning på två statyer för K. bibliotekets förstuga. E. har förutom de nämnda statyetterna utfört många småskulpturer; bland dem *Stödet* (käppknopp, 1891, gjutet i silfver), *Lektyren* (lampfotsfigur i silfver), *elektriska strömbrytare* i brons, *porthandtag* m. m. En monumental *spis* med lappar, hundar, björnar m. m., utförd i sten och järn för ett hem i Narvik, utställdes i gipsmodell 1905. Han har ock gjort ritningar till möbler, som blifvit utförda af hans bröder — ''Bröderna Eriksson'' i Arvika, möbelsnickare af stor förtjänst och utmärkt skicklighet —, och har till dessa möbler utfört järnbeslag, snidade dekorativa figurer och andra prydnader.

Om E. har blifvit yttradt (i ''Sveriges konst'' af G. Nordensvan): ''Han är en helt ny typ bland

svenska konstnärer. Det finns för honom ingen skillnad mellan konst, som tillkommit för skönhetens skull, och konst, som tjänar ett praktiskt ändamål. Med samma kärlek utarbetar han dörrbeslag, skrifbordsprydnader, utför arbeten i silfver eller gjutet järn som han hugger porträtt eller monumentala grupper i marmor, modellerar vaser med figurer eller små statyetter eller snidar figurer i trä. Nya uppslag har han gifvit i de svenska folktyper, han infört i skulpturen, nya tag och en frisk blick för det moderna lifvets plastiska uppslag och möjligheter uppenbara sådana motiv som en kälkåkande flicka i en brant backe eller de för Saltsjöbadens flaggstänger modellerade skridskoåkande ynglingarna". K. W—n. G—g N.

Erikstad, socken i Älfsborgs län, Sundals härad. 3,225 har. 825 inv. (1906). Annex till Bolstad, Karlstads stift, Södra Dals kontrakt.

Erik Svensson, electus i Åbo. Efter Arvid Kurcks död, i maj 1522, stod den finska biskopsstolen ledig till hösten 1523, då domkapitlet skred till nytt biskopsval, hvarvid rösterna tillföllo dekanen i Linköping, Erik Svensson. Valet godkändes af Gustaf Vasa, men E. vann icke påfvens konfirmation. Då E. icke heller enligt den kanoniska lagens föreskrifter blef vigd till sitt ämbete, ansågs han endast såsom valbiskop l. electus, hvarför han icke kunde förrätta prästvigningar eller andra viktigare kyrkliga handlingar. 1526 erhöll E. till biträde titulärbiskopen af Gades, Vincentius, hvilken såsom vigd biskop kunde fullgöra alla kyrkliga förrättningar. Missnöjd med sin ställning, anhöll han s. å. att få återgå till sin förra plats, hvilket beviljades honom 1527, då han på sommaren åter befann sig i Sverige såsom dekanus i Linköping. M. G. S.

Eriksvisan, ett fornsvenskt kväde af omstridd ålder. Det utgör 10 fyra-radiga strofer, hvar och en med omkväde. Visans föremål är Erik, "fyrsti konunger i Götalandinu vidha". Han sände en flock göter söderut till ett land, Vetala, där ännu ingen odlat jorden, och med dem en vis man, som skulle upprätthålla lagen. Slutligen satte götakonungen Humle sin son Dan öfver dem, och efter honom, heter det i visan, fick Vetala namnet Danmark. — Eriksvisan offentliggjordes först i en latinsk öfversättning, på sapfisk vers, af Johannes Magni ("Historia de omnibus gothorum sueonumque regibus", tr. i Rom, 1554). Han säger uttryckligen, att till grund för öfversättningen låg en på den tiden i hela Sverige allmänt bekant svensk sång. Af det svenska originalet finnas tvenne väsentligen olika redaktioner, af hvilka den ena är intagen i Elaus Terserus' öfversättning af Joh. Magnis ofvannämnda historia (gjord före 1611, men aldrig utgifven), den andra i Er. Schroderus' öfversättning af samma arbete ("Swea och Götha crönika", tr. 1620). Dessutom förekomma tvenne yngre, fragmentariska, uppteckningar af visan, den ena hos Verelius (i noterna till "Hervararsagan", 1672), den andra hos Hadorph (1690), bägge nära öfverensstämmande med Schroderus' text. Hadorph uppgifver, att Eriksvisan ännu på hans tid (slutet af 1600-talet) sjöngs af allmogen i Västergötland och på Dal. — Språket i Eriksvisan är, trots alla de medier den skall ha passerat (ifrån den muntliga traditionens till den senaste uppteckningens), mycket ålderdomligt. K. Säve och G. Stephens anse vissa inre bevis (t. ex. det förhärskande bruket af *i* och *u* för *e* och *o*) tala för, att den första uppteckningen skett med runor. P. A. Munch (i "Om kilderne til Sveriges historie i den forchristelige tid", 1850) har emellertid ådagalagt, att Eriksvisans konung Erik hämtats från den s. k. Prosaiska krönikan och förlägger tiden för visans tillkomst till 1449 eller 1450, H. Schück (i "Våra äldsta historiska folkvisor", i "Hist. tidskr." 1891) går ännu längre och påstår, "att visan ursprungligen författats på latin af Johannes Magnus och att Terserus endast öfversatt denna text, hvarpå Schroderus underkastat samma öfversättning en bearbetning i arkaiserande riktning". Eriksvisan är senast utgifven af G. E. Klemming i "Svenska medeltids dikter och rim" (1881—82, i "Samlingar utg. af Sv. fornskriftsällsk."). — Jfr C. Säve, "Eriksvisan, ett fornsvenskt kväde, behandladt i språkligt afseende" (1849). R. G.

Erik translätus (lat., "Erik flyttad"), gamla almanackans namn på den dag (24 jan.), då Erik den heliges kvarlefvor 1273 flyttades från Gamla Uppsala till Östra Aros (det nuv. Uppsala). På runstafven utmärktes denna dag med en dödskalle mellan tvenne korslagda ben. Under den katolska tiden firades dagen årligen med stor prakt och ståt, hvarvid den helige Eriks reliker buros till den gamla hvilostaden och åter till sin plats igen. Se vidare Eriks skrin. T. H—r.

Erimbert, Ansgarius' (se d. o.) följeslagare på hans sista resa till Sverige (omkr. 853), förestod en tid församlingen i Birka.

Erin (irl.), "den gröna" l. "grönskande ön", den gamla keltiska benämningen på Irland.

Erinace'idæ, Igelkottdjur, *zool.*, en familj tillhörande insektätarna (*Insectivora*) bland däggdjuren, hvilken uppträder redan under eocenperioden och innesluter några få släkten af mycket olikartad habitus. De ursprungligaste formerna, de s. k. *Gymnurini*, äro i nutiden representerade af två i den orientaliska regionen förekommande släkten, *Gymnura* och *Hylomys*, hvilka genom saknaden af taggar skilja sig från de egentliga igelkottarna. Gymnura har utseendet af en stor råtta med lång nos och svans samt fullständigt tandsystem. Hylomys skiljer sig från Gymnura i det yttre genom kortare svans samt genom ursprungligare byggnad, närmast besläktad med den under eocentiden i Frankrike, England och Schweiz lefvande *Necrogymnurus*. Hylomys förmedlar ock genom en del drag i sin organisation öfvergången till den i sitt yttre så starkt afvikande gruppen *Erinaceini*, som omfattar de egentliga igelkottarna och som utmärker sig därigenom, att kroppen är på ryggsidan betäckt af taggar mellan de mer eller mindre tätt sittande ullhåren, att svansen är mycket kort, tänderna ombildade och minskade i antal m. m. Förmågan att till värn mot hvarje angrepp hoprulla kroppen till ett klot, som fullständigt skyddas af taggbeväpningen och hvilken hoprullning möjliggöres af den starkt ombildade hudmuskulaturen, är tvifvelsutan orsaken till att igelkottarna kunnat med afseende på sin inre organisation blifva stående på ett lågt, ursprungligt utvecklingsskede. Som det enda hithörande nu lefvande släktet, *Erinaceus*, redan uppträder i eocenperioden, är det ett af de äldsta däggdjurssläktena. Af de 20 i pale-

arktiska, afrikanska och orientaliska regionerna lefvande arterna är den i Europa allmännast förekommande igelkotten (*E. europæus*) den högst utbildade: den är större (kroppslängd 29 cm.) än öfriga arter, den främsta kindtanden i öfverkäken utvecklas stundom till hörntand, ryggkotornas antal är större o. s. v. Denna arts utbredning är synnerligen vid-

Igelkotten (Erinaceus europæus).

sträckt: från det västliga Europa till Amur, i s. från Italien till Kaukasus; dessutom i Kina och Palestina; i nordlig riktning finnes den i Ryssland till 61°, i Sverige till 64° n. br. Igelkotten lifnär sig af maskar, blötdjur, insekter, kall- och varmblodiga ryggradsdjur; smärre fåglar, fågelungar och fågelägg blifva ofta hans byte. Vegetabilisk föda tyckes han förtära endast undantagsvis. Mycket anmärkningsvärd är igelkottens immunitet för huggormens gift, som af flera vederhäftiga iakttagare fastslagits. Igelkotten är mest i rörelse i skymningen och under natten, medan den under dagen håller sig dold under buskar, häckar o. d. Dessutom kunna igelkottarna till skydd för sig själfva och sina ungar gräfva hålor i jorden med två ingångar och inlägga i dem en bäddning af mjuka växtdelar. Under vintertiden ligger igelkotten i djup dvala i ett väl ombonadt läger, ofta under trädrötter. Under sommaren framföder honan, enligt uppgift, 4—10 ungar; dessa äro vid födelsen hvita och nästan nakna med helt små, ej framträdande taggar. Litt.: V. Leche, ”Entwicklungsgeschichte des zahnsystems der säugethiere. II. Theil. Phylogenie. Die familie der Erinaceidæ” (1902). L—e.

Erināceus, Igelkottsläktet, *zool.* Se Erinaceidæ.

Eri′neum, *bot.* Se Gallbildning.

Eringerrasen, *husdjurssk.*, förekommer i Val d'Hérens (ty. Eringertal), en dal i schweiziska kantonen Valais, för hvars branta betesmarker den visat sig vara mycket lämplig. Fullvuxna kor väga 250—300 kg. (lefvande vikt) och mäta omkr. 117 cm. i mankhöjd. Färgen är kastanjebrun, än mörkare, än ljusare med brungul ring kring mulen och rödaktig ål längs ryggen. Rasen är föremål för förädling, hvarvid man söker få fram mjölkegenskaperna, utan att därför ställa gödförmågan i skuggan. Hittills har rasen äfven lämnat goda dragdjur. H. F.

Eringertal, ty., dal i Schweiz. Se Hérens.

Eringsboda, socken i Blekinge län, Medelsta härad. 12,455 har. 2,527 inv. (1906). Annex till Tving, Lunds stift, Medelsta kontrakt.

Eri′nna (grek. *Ἤρινα*), forngrekisk skaldinna, lefde omkr. 600 f. Kr. och var samtida med Sapfo, till hvilken hon stod i förtroligt vänskapsförhållande. Såsom hennes födelseort uppgifves dels någon af öarna Telos, Tenos eller Rhodos, dels staden Teos i Jonien. Hon dog vid nitton års ålder. Bland hennes dikter berömmes i synnerhet *Elaka′te* (sländan), ett episkt skaldestycke omfattande ung. 300 verser, af hvilka numera återstå blott obetydliga fragment af tvifvelaktig äkthet. Hon författade äfven epigram, af hvilka några (sannolikt äkta) finnas i behåll. A. M. A.

Eri′nnyer. Se Erinyer.

Erinran, *krigsv. Erinran om krigsmans förpliktelser* infördes i svenska krigsmakten 1887 i stället för den förut och annorstädes använda krigsmannaeden. Åt hvar och en, som inträder vid krigsmakten, skall af regementschef eller annan befälhafvare meddelas erinran, hvilket sker med en viss högtidlighet inför blottad fana. C. O. N.

Erinring, *psyk.*, ett minne l. en reproducerad föreställning (se Minne), som igenkännes, så att man vet om, att föreställningen i fråga ej är ny. I sin omedelbara form beror detta igenkännande därpå, att en reproducerad förnimmelse, till följd af att den förut af oss erfarits, eger en egendomlig beskaffenhet, som Höffding kallat ”Bekendthedskvalitet”. Medelbart fullständigas erinringen genom att på grund af idéassociation (se d. o.) de förnimmelser, som vid den ursprungliga uppfattningen voro samtida eller närmast föregingo eller efterföljde, återkallas i minnet och den enskilda minnesbilden därigenom så att säga insättes i sin ram och sålunda fattas såsom del af en situation eller ett förlopp i det förflutna. S—e.

Erinringsmedalj. Se Krigsmedalj.

Eri′nyer l. Eri′nnyer (grek. *Ἐρινύες*), *grek. myt.*, urtidsgudomligheter, till sin natursida besläktade med harpyjor och gorgoner och liksom dessa troligen från början betecknande de åskdigra oväderssmolnen. Efter hand fingo de en mera etisk betydelse såsom den hämnande vedergällningens gudamakter. Enligt Hesiodos äro de döttrar af Uranos och Jorden. Hos de tragiske skalderna sägas de vara födda af Natten eller af Jorden och det nattliga mörkret. Erinyernas antal är hos de äldste författarna obestämdt. Homeros omtalar stundom en, stundom flera erinyer, utan att namngifva eller individualisera dem. Först på Euripides' tid fixerades antalet till tre, och under den alexandrinska tiden tillkommo de på deras verksamhet och sinnelag syftande namnen Tisifone (blodshämnarinna), Alekto (outtröttlig) och Megaira (afundsam, fientlig). Erinyerna äro å ena sidan det skuldbelastade samvetets dunkla makter, men ha å andra sidan äfven en mera objektiv betydelse såsom representerande den i tingens och människornas egen natur grundade orubbliga världsordningen, betraktad såsom en öfver människorna stående, hämnande rättfärdighet. Deras verksamhet, som uteslutande är riktad på det ondas förföljande och bestraffande, reflekteras dock därvid på dem själfva och gör dem till ondskefulla, af gudar och människor afskydda demoner, hvilka stundom själfmant egga människorna till öfvermod och synd för att därigenom störta dem i fördärfvet. Hvarje förbrytelse mot naturens eller samfundslifvets eviga grundlagar frammanar erinyernas hämnd, i synnerhet blodskulden, framför allt om denna tillika innebär kränkning af familjebandets helgd; men äfven allmänt mänskliga förhållanden, t. ex. edens och gästvänskapens heliga plikter, stå under deras skydd. Från det mörka Erebosdjupet, där de ha sitt hemvist, uppstiga de för att likt

jakthundar följa förbrytaren i spåren. De liknas äfven vid snabba jägarinnor, hvilka med skarpt öga och aldrig tröttnande fot förfölja sitt byte, sjungande sin fasansfulla sång, hvilken på den olycklige verkar sinnesförvirrande och förlamande och sålunda omöjliggör hans flykt. Dock förekomma erinyerna stundom äfven i en mildare skepnad, näml. såsom välvilliga och skyddande jordgudomligheter. Denna dubbla typ har gifvit den mytbildande poesien anledning att framställa en, vid särskilda tilldragelser fäst, öfvergång och förändring af deras väsen. På ett synnerligen gripande sätt, och med särskild hänsyn till erinyernas i Aten af ålder befintliga helgedom och dyrkan, är detta tema genomfördt af Aischylos i dramat ''Eumeniderna''. Orestes har mördat sin moder Klytaimnestra och är således hemfallen åt

Erinys i jägarinnedräkt förföljande Orestes. Efter en antik vasmålning.

erinyerna, hvilka såsom blindt verkande naturmakter ej beakta, att Orestes handlat på de olympiske gudarnas egen befallning och utöfvat en straffande rättvisa. Mot dessa blodshämndens dunkla och oförsonliga naturmakter uppträder den ljuse Apollon, representanten för en genom de olympiske gudarna grundad högre världsordning, inom hvilken ej mordhandlingen i och för sig, utan ett förnuftigt öfvervägande af dess anledning och berättigande, är det, som afgör mördarens fällande eller frikännande. Åt den till förtviflan och vansinne drifne Orestes gifver han en fristad vid sitt altare i Delfi och för honom, efter verkställdt reningsoffer, till Aten för att ställa honom till rätta inför Areopagens heliga domstol under gudinnan Athenas eget presidium, hvarvid Orestes frikännes genom gudinnans utslagsröst. Då utbrista erinyerna i högljudd klagan öfver, att de, som tillhöra den gamla gudastammen, blifvit i sin rätt kränkta af de nye gudarna, och hota att med borgerligt krig, missväxt och ofruktsamhet hemsöka det land, inom hvilket denna orätt vederfarits dem. Gudinnans milda, men allvarliga föreställningar bringa dem dock slutligen till besinning och förmå dem att nöja sig med hvad som skett samt att icke blott återtaga sina hotelser, utan äfven, såsom stränga, men välvilliga skyddarinnor af lag och rätt, bosätta sig i landet, där Athena tillförsäkrar dem, att de under all framtid skola åtnjuta en vördnadsfull dyrkan. Med anledning däraf grundades deras helgedom vid foten af borgklippan, i en af Areopagens bergsklyftor, och från denna stund nämnas de ej mera med det skräckinjagande namnet erinyer, utan heta e u m e n i d e r (''välviljarinnor'') eller s e m n a i (''de vördnadsvärda''). Under dessa senare namn dyrkades de äfven i en åt dem helgad lund vid det utanför Aten belägna Kolonos, till hvilken plats Sofokles förlagt den senare af sina båda Oidipusdramer. — Konsten har på olika sätt framställt erinyernas bild. Aischylos lät dem uppträda på scenen med en om gorgoner och harpyjor påminnande utstyrsel, såsom åldriga kvinnor med fasaväckande utseende, med blodsprängda ögon, ormhår, hängande tunga, svarta dräkter med röda gördlar. Euripides framställde dem under gestalterna af unga bevingade jägarinnor, med facklor och ormar i händerna; och denna typ har den bildande konsten företrädesvis bibehållit. Emellertid berättar Pausanias, att deras i Aten uppställda bildstoder (ett verk af Kalamis och Skopas) alls icke hade någonting skräckingifvande. — I romarnas poetiska mytologi upptogos erinyerna under namnet F u r i æ (F u r i e r).

Litt.: O. Müller, ''Aeschylos' Eumeniden mit erläuternden abhandlungen'' (1833), Kuhn, ''Zeitschrift für vergleichende sprachforschung'' (bd I. s. 439—470), Dilthey, ''Archäologische zeitung'' (bd 31, s. 78 ff.), Rosenberg, ''Die Eumeniden'' (1874), Rapp, artikeln ''Erinys'' i Roschers ''Lexikon der griechischen und römischen mytologie'', I (1884—90). A. M. A.

Eriobo'trya Lindl., *bot.*, växtsläkte af fam. *Rosaceæ*, hvaraf en art, *E. japonica*, j a p a n s k m i s p e l, l o q u a t, odlas öfverallt i varmare länder.

Eriobotrya japonica.

Det är ett litet träd med på öfversidan glänsande, på undersidan ullhåriga blad. Frukterna, som till storlek och färg likna aprikoser och innehålla flera stora, kantiga frön, äro saftiga och mycket välsmakande; de mogna i Italien i maj. G. L—m.

Eriocaula'ceæ, *bot.* Se F a r i n o s æ.

Erioca'ulon (af grek. *e'rion*, ull, och *kaulo'n*, stjälk), *bot.* Se F a r i n o s æ.

Eriode'ndron, *bot.* Se C e i b a.

Eriomēter (af grek. *e'rion*, ull, och *me'tron*, mått),

Ullmätare, redskap för mätande af ullens finhet. Den bästa eriometern är konstruerad af engelsmannen Dollond och består af ett mikroskop, som framför objektivlinsen eger en diametralt itudelad konkavlins, hvars ena halfva är förskjutbar. När båda halfvorna äro rätt sammanställda, synes bilden af det vinkelrätt mot delningslinjen utspända ullhåret sammanhängande; men när den ena halfvan föres åt sidan, blir bilden afdelad. Medelst en fin skruf skjuter man denna linshalfva så långt, att högra kanten af den rörliga bilden inträffar i rak linje med vänstra kanten af den stillastående, och afläser å en nonie förflyttningens storlek, hvilken motsvarar ullbildens bredd. Hvarje del af nonien är $^1/_{200}$ eng. tum; men då förstoringen är 50-faldig, motsvarar detta $^1/_{10000}$ eng. tum eller 0,00254 mm. och kallas *1 grad Dollond*, förkort. 1°D. — Andra ullmätningsmetoder äro uppfunna af Daubeton, Skiadan, Grawert, Voigtländer, Köhler, Young och Pilgram. Endast för vetenskapliga undersökningar begagnas eriometern; i praktiken måste det obeväpnade ögat bestämma ullens finhetsgrad, och det kräfves stor öfning att uppnå säkerhet däri. G. A. W.

Eri'omys, *zool.* Se Harmössen.

Erio'phorum L., Ängsull, *bot.*, växtsläkte af halfgräsens (*Cyperaceæ*) familj, är allmänt bekant för sina ax, hvilka vid tiden för fruktens mognad äro försedda med en lång ludd, som liknar bomull. Denna ludd utgöres af kalkborsten (den till borst reducerade blomkalken), hvilka efter blomningen starkt förlänga sig och sålunda tjäna till att med vindens hjälp sprida de små nötterna. I Sverige förekomma 8 arter, af hvilka *E. angustifolium* (se fig.) och *E. vaginatum* äro de vanligaste. ”Ullen” har förr af fattigt folk allmänt begagnats till stoppning i sängkläder o. d. Basträngarna i bladen och stråna af E. finnas ofta bevarade i torfmossarna; af denna torffiber beredas gröfre väfnader af olika slag, såsom hästtäcken m. m.; blandad med ull kan den väfvas till kläde. S. A. (G. L—m.)

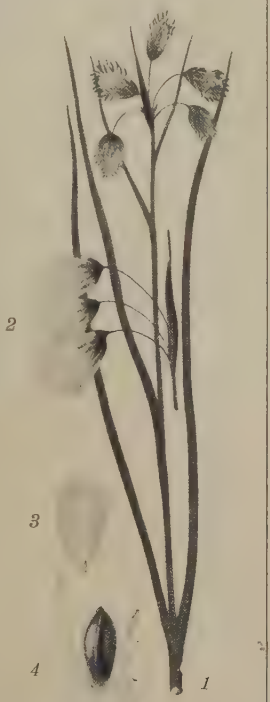

Eriophorum angustifolium. *1* stråets öfre hälft med ax i blom; *2* ax i frukt; *3* nöt med fullvuxen ludd; *4* nöt med afskuren ludd (8 ggr nat. storl.).

Eripui't coelo' fulme'n sceptru'mque tyra'nnis [-sēlo-], lat., ”han ryckte blixten ifrån himlen och spiran från tyrannerna”, en hexameter, hvarmed d'Alembert hälsade B. Franklin i Franska akad. Versen lär vara författad af Fried. von der Trenck.

E'ris (grek. *Ἔρις*, motsv. rom. *Discordia*), *grek. myt.*, tvedräktens gudinna, enligt Hesiodos dotter af Natten och moder till strid, mord, vedermöda, hunger, lögn, mened o. s. v. Hon är, säger Homeros, i början helt liten, men växer hastigt, så att hon med hufvudet når upp till himlen. Såsom krigsguden Ares' trogna följeslagarinna och syster dväljes hon gärna i stridens vimmel, där hon har sin lust åt blodbadet och jämmern. Sagan om det ödesdigra split, hvilket hon vid Peleus' och Thetis' bröllop uppväckte mellan gudinnorna (se Paris) genom att i bröllopssalen inkasta ett gyllene äpple med påskriften ”till den skönaste”, torde vara af senare ursprung. Däraf uttrycket erisäpple. A. M. A.

Eris. Efter en antik vasmålning.

Erisai, armeniska namnet på Erzingan (se d. o.).

Eri'stalis, *zool.* Se Slamfluga.

Eristik (af grek. *e'ris*, tvist), konsten att kämpa med logikens vapen. — Eri'stiker, utöfvare af denna konst. Särskildt kallades i forntiden megarikerna (se d. o.) eristiker. S—e.

Erisäpple, tvistefrö. Se Eris.

Erith [i'ərith], stad i engelska grefsk. Kent, på högra stranden af Thames, 25 km. nedanför Londonbron, 7 km. ö. om Woolwich. 25,296 inv. (1901). *Alfred institute* för ålderstigna matroser, gevärsfabrik. Sommarvistelseort för Londonbor.

Eritrēa (Erythræa), italiensk koloni i Afrika n. och ö. om Abessinien, vid Röda hafvet, omfattar kuststräckan från Ras Kasar (18° 2′ n. br.) till Ras Dumeira (12° 42′ n. br., vid gränsen till det franska Obok) med i Röda hafvet utanför belägna öar samt det innanför belägna landet till Abessiniens gräns. Enligt en med England 1891 aftalad demarkationslinje gick gränsen från mynningen af Jubafloden längs denna till 6° n. br., följde därefter denna breddgrad till 35° ö. lgd, hvarefter den gick rakt norrut till floden Rahat och sedan mot n. ö. i en oregelbunden linje till Ras Kasar. Hela Abessinien blef således en enklav i det italienska området. Denna gräns har nu icke någon betydelse, enär Abessinien efter sin seger öfver italienarna (1896) trängt dem tillbaka och sprängt deras kolonialvälde i två från hvarandra skilda stycken: det nuv. E. och italienska Somalilandet (ang. det senare se Somali). Det anses omfatta 229,000 kvkm., med en till stor del nomadiserande befolkning af omkr. 450,000 pers. Själfva kolonien E. omfattar 110,000 kvkm. med en folkmängd (1905) af nära 330,000 infödingar och 3,950 européer, däraf 2,333 italienare. — Bakom den med sparsam vegetation beklädda smala kustremsan vid Röda hafvet uppstiger en lägre terrass, på hvilken ligga enstaka vulkankäglor. Hela området ända till det abessinska höglandet (Samhara) är hett, vatten- och vegetationsfattigt och endast svagt befolkadt. På det 2,000—2,250 m. höga höglandet kring Asmara, Godofelassi och Gura finnas däremot goda betesmarker och i floddalarna fruktbar jord. Klimatet är utomordentligt hett: Massaua har en årsmedeltemperatur af 30,3°, regnbristen är stor (i Assab falla blott 61 mm. årligen, i Massaua 222 mm.). In-

vånarna äro dels nomader, dels bofasta och idka något jordbruk, men företrädesvis boskapsskötsel, fiske och handel. Denna går hufvudsakligen öfver Massaua, koloniens hufvudhamn, och de långt i s. belägna Beilul och Assab. Vid Massaua och Dahlaköarna idkas pärlfiske. Af strategiska skäl har byggts 76 km. järnväg från Massaua öfver M'Kullo till Guinda och skall fortsättas till Asmara. Telegraflinjer finnas mellan Massaua och Assab (516 km.) och mellan några andra orter (inalles 700 km.). — Exporten öfver Massaua steg 1904 till 2,8 mill. lire, transitohandeln till 2,9 mill., hufvudsakligen pärlemor, pärlor, hudar och gummi. Importen värderades till 7,8 mill. lire. Antalet anlända fartyg s. å. ar 1,919 (däraf 1,340 italienska) om 148,973 ton. — Centralregeringen representeras af en af konungen utnämnd civilguvernör, med säte i Asmara. För 1905—06 beräknades koloniens inkomster och utgifter till resp. 9,7 mill. lire; inkomsterna från själfva kolonien till 2,5 och moderlandets bidrag till 7,2 mill. — Första början till kolonien E. var Assabbukten, där det italienska ångbåtsbolaget Rubattino 1870 köpte en landremsa, hvilken det 1882 öfverlät till italienska kronan, som utvidgade området (se Assab-bukten). Gränsen mellan E. och Abessinien bestämdes 1889 och 1891 genom fördrag, som syntes göra det senare landet till Italiens vasall. Så stadgades, att Abessinien i alla förhållanden till främmande makter skulle betjäna sig af den italienska regeringens förmedling. Emot denna artikel protesterade konung Menelik II i en skrifvelse till konungen af Italien 11 febr. 1891 och offentligen 12 febr. 1893. Den gemensamma faran för de s. k. dervischerna i Sudan höll dock tillbaka ovänskapen. Men sedan dessa i grund besegrats vid Agordat i dec. 1893 af italienarna och abessinierna i förening, utbröt ett krig mellan dem, i hvilket italienarna anfördes af general Baratieri. Under detta slog Ras Makonnen i Schoa i grund en italiensk styrka under Toselli vid Amba-Alagi 7 dec., Makalle intogs af abessinierna i jan. 1896, och den italienska hären led ett förkrossande nederlag vid Adua (Abba-Garima) 1 mars s. å., hvarefter italienarna nödgades hålla sig till defensiven samt 26 okt. underteckna freden i Addis-Abeba (Meneliks hufvudstad i Schoa), i hvilken Italien erkände Abessiniens fullständiga oberoende och stadgades, att inom ett år gränserna mellan kolonien E. och Abessinien skulle bestämmas på en vänskaplig öfverenskommelses väg. Gränsregleringen bestämdes först genom fördragen 10 juli 1900 (Italien och Abessinien), 22 nov. 1901 (E. och Egyptiska Sudan) och 15 maj 1902 (Storbritannien, Italien och Abessinien). (J. F. N.)

Eritri'chium, *bot.* Se Te.

Erivän (pers. *Revan*). 1. Guvernement i ryska gen.-guv. Kaukasus, i dess södra del, gränsande mot Asiatiska Turkiet och mot Persien. 27,830 kvkm. 892,700 inv. (1904), 32 inv. på 1 kvkm. Landet är en högslätt, öfver hvilken höja sig bl. a. Stora och Lilla Ararat och Alagös och som bevattnas af Aras och dennas många bifloder. Vid norra gränsen ligger Goktja eller Sevangasjön. Klimatet är i bergen rått, i dalarna så angenämt, att armenierna förlägga paradiset hit. Medelårstemperaturen är i Aralych (öfver 700 m.) 9,1° och i Alexandropol (1,548 m.) 4,6°. Erivans högslätt är till en del en trädlös stäpp, men eger, där den är bevattnad, yppiga hvete-, majs- och bomullsfält samt härliga vinplanteringar. Bomull, salt, vax och honung utföras i stora kvantiteter. Provinsen är rik på mineral, särskildt på stensalt. Invånarna äro tatarer (öfver 50 proc.), armenier (omkr. 40 proc.), kurder (4,5 proc.), ryssar (0,5 proc.), greker o. a. De fleste armenier äro gregorianska kristna och tatarerna mest schiitiska muhammedaner (endast 30,000 sunniter). — 2. Hufvudstad i nämnda gen.-guv., vid floden Sanga, 65 km. n. om Ararat, 997 m. ö. h. 29,033 inv. (1897). Staden är säte för en armenisk biskop, har ett citadell, flera moskéer och kyrkor, en stor karavanseraj och en gammal fästning. Den kringliggande trakten producerar utmärkt vin. — Staden har omväxlande tillhört turkar och perser och eröfrades af de sistnämnde 1735. I det rysk-persiska kriget 1826—28 intogs E. 19 okt. 1827 af Paskievitj (som därefter fick titeln Erivanskij), och i freden i Turkmantsjaj, 22 febr. 1828, afträddes det jämte hela guv. till Ryssland. (J. F. N.)

Erk, Ludwig Christian, tysk musiker, f. 1807 i Wetzlar, d. 1883 i Berlin, var 1836—77 musiklärare vid k. seminariet i Berlin, hvarest han äfven 1843 bildade en hufvudsakligen åt folkvisor egnad sångförening för mansröster och 1852 en liknande förening för blandad kör. Han gjorde sig förtjänt om folksången, såväl genom egna kompositioner som genom tillförlitliga samlingar af folkvisor samt skol- och kyrkosångssamlingar, hvilka erhållit stor spridning. Bland dessa många publikationer må nämnas *Die deutschen volkslieder* (1838—45), *Deutscher liederhort* (1856; ny, tillökad uppl. i 4 bd 1893—94) och *Volksklänge* (1851—60). Ur A. von Arnims kvarlåtenskap utgaf E. 1854 en fjärde del af "Des knaben wunderhorn". E. fick 1876 professors titel. Biogr. af Schultze (1876). A. L.*

Erkel, Ferenc, ungersk tonsättare, f. 1810 i Gyula, d. 1893 i Budapest, blef 1838 förste kapellmästare vid den nya nationalteatern i Budapest och 1875 dessutom direktör för musikakademien. Hans kompositioner äro framgångna ur en lycklig sammansmältning af nationella folkvisor och högre modern musikstil. Hans opera *Hunyady László* (1844) gäller för Ungerns yppersta nationalopera. Bland hans andra operor märkas *Erzsébet* (1857), *Bánk Bán* (1861) och *Dózsa György* (1867). Han komponerade äfven visor. Biogr. af Abrányi (1897). A. L.*

Erkelenz, kretsstad i preussiska reg.-omr. Aachen (Rhenprovinsen), nära floden Rur. 4,612 inv. (1900).

Erken, Upplands näst största insjö, belägen i Lyhundra härad af Stockholms län och delad mellan socknarna Lohärad, Estuna och Söderbykarl. 11 m. ö. h. 26 kvkm. Sjöns stränder och holmar (af hvilka de största äro Yxlan och Södergarn) äro rikt klädda med en yppig löfskog, och sjön är rik på fisk och kräftor. Den har aflopp åt s. ö. till Norrtäljeviken.

Erker, ty. (trol. af lat. *arca*, kista), en öfverbyggd balkong eller en framskjutande, oftast på konsoler hvilande tornlik utbyggnad på väggen eller på hörnen af ett boningshus. Erkern bildar vanligen en halfpolygon och är försedd med fönster på alla sidor för att kunna gifva utsikt äfven längs efter gatan. Sådana utbyggnader förekomma ymnigt i de äldre tyska städerna (Nürnberg m. fl.). En erker

(ett s. k. burspråk) på huset n:r 51 vid Kornhamnstorg i Stockholm är afbildad i art. Burspråk. Vidstående fig. visar en engelsk erker (*oriel-window*) i Oxford (Baliol college).

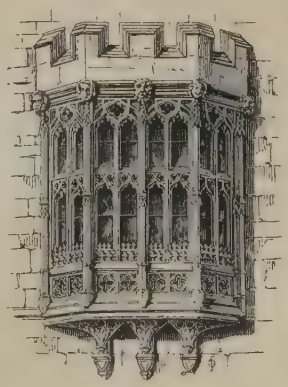

Erker.

Erkko, Juhani Henrik, finsk skald, f. 16 jan. 1849 af bondesläkt på Eerakkala hemman (efter hvilket han tog sig namn), Orimattila kyrkoby, Nylands län, d. 16 nov. 1906, genomgick Jyväskylä folkskollärarseminarium 1867—72 och blef 1874 föreståndare för Wilkeska skolan i Viborg. Efter dess upplösning var han en tid politierådman i Keksholm och blef sedan kontrollant vid utskänkningsbolaget i Tammerfors. — Efter att ha utgifvit tre häften *Dikter* (1870, 1872, 1876; ny tillökad uppl. 1881) och *Nya dikter* (1884) framstod han med samlingen *Havaituani* (Sedan jag vaknat, 1886) som en lyrisk skald af rang med djup uppfattning af människolifvet. I *Kuplia* (Bubblor, 1890) anslog han kraftigt fosterländska toner; likaså i *Ajan varrelta* (Under tidernas lopp, 1896), *Runoelmia ja ajatelmia* (Dikter och satser, 1899), *Pineän tullen* (Vid mörkrets inbrott, 1900), som innehåller äfven prosastycken, *Nuorten runoja* (De ungas sånger, 1902) samt i *Ilmojen lauluja* (Världarnas melodier, 1904). Skaldens utveckling fick dock sitt bästa uttryck i hans dramatiska arbeten: sorgespelet *Tietäjä* (Siaren, 1887; belönt med Finska lit. sällsk:s och statens pris), behandlande israeliternas kamp mot moabiter och midianiter; det mästerliga, genom en äkta finsk och folklig grundton utmärkta lyriska dramat *Aino* (1893), behandlande den bekanta kalevalacykeln af samma namn, det ej i samma grad erkända dramat *Kullervo* (1895) samt *Pohjolan häät* (Bröllopet på Pohjola), som uppfördes vid det nya finska teaterhusets invigning 1902. På prosa offentliggjorde E., utom två mindre häften noveller, *Kotoisia tarinoita* (Berättelser från hembygden, 1881—83), en större berättelse, *Uskovainen* (Den troende, 1890), skildrande en allmogemans öden under inverkan af växlande religiösa impulser. E:s styrka ligger egentligen i lyriken. Härligast besjunger han den finska inlandsnaturen med dess skiftande stämningar samt den unga kärlekens första låga. Hans fosterländska dikter ha ej trängt så fullt igenom, beroende på en viss dunkelhet i uttrycket och mindre vidsträckta vyer. Genom känslans ursprunglighet, värme och renhet samt formens smekande behag är E. en af de förnämste representanterna för den moderna diktningen på finska språket.

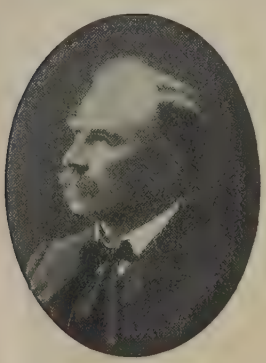

O. G.

Erkännande, *jur.*, en förklaring, hvarigenom en person vidgår något, som är för honom ofördelaktigt. Erkännande kan hänföra sig antingen till ett faktum, erkännande i trängre mening, eller till ett anspråk, medgifvande. Anmärkningarna gälla närmast erkännande i trängre mening. Man skiljer mellan erkännande inför rätta och erkännande utom rätten. När part afgifver ett erkännande inför domstol i samma rättegång, i hvilken det skall gälla mot honom, är erkännandet af förra slaget. I alla andra fall är det ett erkännande utom rätten. Till erkännandet inför rätta i civila rättstvister anknyter sig inom rättsvetenskapen hufvudintresset i detta ämne. Man är ense om att tillägga detsamma en tvåfaldig karaktär: bevismedel eller dispositionsakt. Erkännandet såsom bevismedel är ett uttalande, hvars betydelse ligger däri, att det verkar öfvertygande; det faktum, som uttalandet afser, tages för godt, därför att uttalandet anses vara med sanningen öfverensstämmande. Erkännandet gör såsom bevismedel vidare bevis öfverflödigt. Såsom dispositionsakt är erkännandet till sin innebörd en förklaring af part, att han vill låta ett faktum gälla såsom riktigt. Dess betydelse beror ej på någon förmåga att öfvertyga, utan därpå, att parten genom ett i erkännandet innefattadt förfogande öfver något, som hemfaller under hans dispositionsrätt, undandrager faktum domarens pröfning. Erkännandet såsom dispositionsakt gör allt bevis öfverflödigt. Man har inom teorien intill senaste tid nästan allmänt ansett, att i civilprocessen erkännandet bör uppfattas i främsta rummet såsom en dispositionsakt och att, endast om förutsättningarna för en giltig disposition saknas, erkännandets bevismedelsfunktion kommer i betraktande. Detta torde icke vara riktigt. I och för sig är erkännandet ej annat än en förklaring, att ett faktum är riktigt. Berättigad till att i denna förklaring inlägga mer än orden gifva vid handen är man, endast om särskild anledning därtill finnes. Allenast under denna förutsättning bör i civilprocessen erkännandet tilläggas dispositiv betydelse; i andra fall bör man ej däri se annat än ett enkelt uttalande af hvad parten förmenar vara sant. Ett tydligt exempel på dispositivt erkännande erbjuder det fall, att part öppet förklarar, att han icke har sig bekant, hur det förhåller sig, eller t. o. m. att han tviflar på, att det förhåller sig så, som motparten uppgifvit, men att han ändock vill erkänna riktigheten af motpartens uppgift. Här kan erkännandet icke vara bevismedel; den verkan, det har, måste förklaras från den synpunkten, att det innefattar en disposition. Grunden till att det i civilprocessen öfver hufvud kan vara tal om att tillmäta erkännandet af ett faktum en dispositiv karaktär ligger däri, att civilprocessens föremål är en privat rättighet, öfver hvilken parterna ega fritt förfoga. För öfrigt råder ej inom teorien någon enighet om hvad som vid det dispositiva erkännandet utgör föremålet för dispositionen. Af de olika framställda åsikterna torde den vara den riktiga, som uppfattar erkännandet såsom innebärande en medelbar disposition öfver själfva den materiella rätten. Då parten erkänner, betyder detta, att han förfogar öfver den materiella rätt, som framgår

af det faktum, hvilket erkännandet afser. — Från regeln, att ett dispositivt erkännande är bindande för domaren, måste undantag göras för orimliga och notoriskt osanna erkännanden. — I brottmål kan erkännandet vara endast bevismedel, ej dispositionsakt. Den moderna uppfattningen om straffrättskipningens uppgift utesluter fullständigt den dispositiva synpunkten, när fråga är om straff. Med brottmål har man att i ifrågavarande hänseende likställa vissa civila mål, i hvilka det offentliga intresset af att till grund för afgörandet läggas endast verkliga fakta är särskildt starkt, t. ex. äktenskapsskillnadsmål. — Ett hufvudspörsmål inom läran om erkännandet rör möjligheten att återkalla ett erkännande. Skillnad får härvid göras mellan erkännandet såsom bevismedel och erkännandet såsom dispositionsakt. Verkan af ett erkännande, som har den förra egenskapen, bör kunna häfvas genom bevis, att det erkända icke är med verkliga förhållandet öfverensstämmande, och man torde icke därvid kunna fordra mer än att oriktigheten göres sannolik. För häfvande af ett dispositivt erkännandes verkan fordras, att det visas, att någon förutsättning för giltig disposition saknas; bevis, att erkännandet är till innehållet oriktigt, gör ej till fyllest. — I gällande svensk rätt förekommer hufvudstadgandet i 17 kap. 36 § Rättegångsbalken (''Känd sak är så god som vittnad'' etc.). Enligt detta lagrum är verkan af ett erkännande, som uppfyller de lagstadgade villkoren, densamma som verkan af två ojäfviga vittnen, d. v. s. erkännandet uppfattas såsom fullt bevis. Man kan dock näppeligen häraf våga draga den slutsatsen, att lagstiftaren velat förneka möjligheten, att erkännandet i civila mål kan ha en dispositiv betydelse. I hvarje fall är man både i svensk teori och praxis enig om erkännandets i civilprocessen dubbla funktion. — Ett erkännande utom rätten, hvilket hänför sig till ett faktum, kan icke vara dispositivt i samma mening som ett erkännande inför rätta, d. v. s. innefatta ett fastställande af ett faktum, oafsedt dess sanning. Det kan endast utgöra ett bevismedel, hvars värde beror af omständigheterna i det särskilda fallet. En annan sak är, att en disposition öfver en rättighet kan iklädas formen af ett erkännande af ett faktum, t. ex. kvitto, revers.

Ett *medgifvande* i egentlig mening är till sitt väsen en materiell rättsdisposition. Hvad som till formen är ett medgifvande kan emellertid till sin verkliga innebörd vara ett erkännande af ett faktiskt förhållande.

S. k. *kvalificeradt erkännande* är icke, såsom namnet antyder, en underart af erkännande, utan en kombination af två olika element: dels ett erkännande, dels ett uttalande af annan innebörd, vare sig en invändning eller ett bestridande. Det typiska exemplet på ett kvalificeradt erkännande, som utgör en kombination af erkännande och invändning, är svarandens anförande i ett mål ang. kraf på grund af försträckning, att han mottagit beloppet, men sedermera återbetalt det. Kombinationen erkännande och bestridande föreligger exempelvis, då part vidgår, att han gjort en utfästelse, men påstår, att denna varit villkorlig. Praktiska jurister i vårt land pläga använda benämningen kvalificeradt erkännande endast om denna senare kombination, men inom teorien räknar man hit äfven den förra. Begreppet kvalificeradt erkännande har uppställts inom läran om bevisbördans fördelning. Man har därunder inrymt fall, som ansetts förete egendomligheter med hänsyn till denna fördelning. Sedan länge står dock, åtminstone inom teorien, fast, att det kvalificerade erkännandet ej i detta afseende erbjuder något anmärkningsvärdt, såframt ej af positiv lag annat framgår. E. K.

Erla, befäst slott i södra Livland vid Oger. Hertig Karl låg under en del af sommaren 1601 i ett befäst läger vid E., och Gustaf Adolf lät 1625 bygga en redutt därstädes, men sedermera fingo befästningarna vid E. förfalla. L. W:son M.

Erlach, gammal schweizisk adelssläkt, som har sitt namn efter slottet E. invid staden af samma namn vid Bielsjön i kantonen Bern, i hvars medeltidshistoria herrarna till E. spelat en framstående roll, som bundsförvanter åt staden Berns borgare i striderna mot den burgundiska adeln och mot Österrike. Bland släktens medlemmar i nyare tid märkas följande:

1. Johann Ludwig von E., f. 1595, d. 1650, var en framstående fältherre och statsman, som under trettioåriga kriget först stred under Kristian af Anhalt och Kristian af Braunschweig samt sedan tjänade under Gustaf II Adolf i Livland (1623—26) och 1637 trädde i tjänst hos Bernhard af Weimar som generalmajor. Efter hertig Bernhards död 1639 gick E. i fransk krigstjänst. Jfr Gonzenbach, ''Der general Hans Ludwig v. E. von Castelen'' (3 bd, Bern 1880—82).

2. Hieronymus von E., f. 1667, d. 1748, var likaledes en duglig härförare, som utmärkte sig i fransk och österrikisk krigstjänst samt stod i nära vänskapsförhållande till prins Eugen. Han blef 1712 tysk riksgrefve.

3. Karl Ludwig von E., f. 1746, var anställd i franska hären ända till den stora revolutionens utbrott (1789). Då fransmännen 1798 inföllo i Schweiz, fick E. befälet öfver Berns trupper och kämpade en ärofull strid vid Grauholz utanför Bern (4 mars), men måste slutligen vika för öfvermakten. På återtåget blef han 5 mars s. å. mördad af väpnade bönder, som höllo honom för en förrädare. (V. S—g.)

Erland Filipsson. Se Erlend Filippussön.

Erlandsen, Andreas, norsk präst och biograf, f. 1802 i Trondhjem, d. 1860, blef 1837 präst i Sparbu och 1856 prost i Nordre Indhered. Hans *Biografiske efterretninger om geistligheden i Trondhjems stift* (1844—45) och *Efterretninger om geistligheden i Tromsö stift* (1857), som till ej ringa del äro byggda på lärda föregångares arbeten, äro viktiga hjälpmedel för personhistorien, men böra nyttjas med försiktighet. O. A. Ö.

Erlandsön, Jakob, ärkebiskop i Lund. Se Jakob Erlandsön.

Erlangen, stad i bajerska reg.-omr. Mittelfranken, i en väl odlad trakt vid Ludwigskanalen och Schwabachs inflöde i Regnitz. 23,737 inv. (1905), däraf $^2/_3$ protestanter. Protestantiskt universitet, det enda i landet, anlagdt 1742 i Baireuth af markgrefve Fredrik, men redan följande året flyttadt till E. Det har omkr. 1,000 studerande, ett bibliotek på 230,000 band, botanisk trädgård och många vetenskapliga institut. I E. finnas dessutom ett gymnasium och en realskola. Stort bomullsspinneri och

väfveri, fabriker för tillverkning af kammar, borstar, handskar, strumpor m. m. och öl (Erlanger-bier).

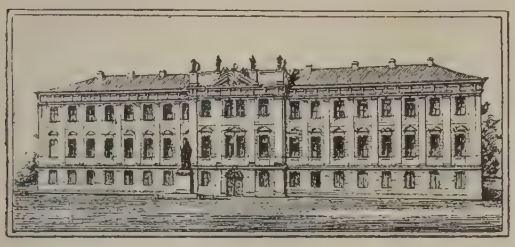

K. slottet i Erlangen, nu inrymmande universitetsbiblioteket.

— E. tillhörde Böhmen 1361—1402, kom därefter till borggrefvarna af Nürnberg, 1541 till markgref-

Universitetshuset i Erlangen.

varna af Baireuth, 1791 till Preussen, togs 1807 af fransmännen och afträddes 1810 till Bajern.

Erlanger [ärlãgä'r], Camille, fransk tonsättare, af elsassisk familj, f. 1863 i Paris, erhöll 1888 stora Rompriset vid konservatoriet, skref orkestersaker (bl. a. de tilltalande *Poèmes russes*) och har sedermera gjort sig känd hufvudsakligen genom sina operor *Le juif polonais* (1900), *Le fils de l'étoile* (1904) och *Aphrodite* (1906) m. fl.

E'rlau (ung. *Eger*, lat. *Agria*), hufvudstad i ungerska komitatet Heves, i vackert läge, vid Eger, en biflod till Theiss. 25,893 inv. (1901), ungrare. Ärkebiskopssäte. Katedral i grekisk stil, byggd 1831—37 på bekostnad af ärkebiskop Ladislav Pyrker (d. 1847). Romersk-katolskt rättslyceum och prästseminarium. Observatorium. Många kloster. Rödvinet från traktens vinberg hör till de bästa i Ungern. E. är en af Ungerns äldsta städer. Det belägrades 1552 förgäfves af turkarna, som slogos tillbaka af Stefan Dobó och stadens kvinnor, men tillhörde 1596—1687 turkarna. K. B. W.

Erla'ucht, ty., egentl. "upplyst", titel, som, enligt tyska förbundsdagens beslut 1829, bäres af hufvudmännen för fordom riksomedelbara, nu mediatiserade greflíga hus (t. ex. Pappenheim, Stadion). Det står emellertid hvarje tysk suverän furste fritt att förläna personer denna titel. I äldre handlingar förekommer ordet liktydigt med durchlaucht, hvilken senare titel numera förbehålles furstliga personer.

Erlend Eindridessön. Se Erlend Filippussön.

Erlend Fili'ppussön, norsk storman, d. 1407 i hög ålder, son till Filippus Erlendssön, som sannolikt tillhörde en lendermandsätt. E. bodde på gården Losna — i Ytre Sogn — efter hvilken hans släkt kallades Losneätten, i 14:e och 15:e årh. en af Norges förnämsta och rikaste ätter samt egare af stora jordegendomar, i synnerhet i västanfjälliska Norge. E. var en lång tid medlem af riksrådet. Riddarvärdigheten ville han dock icke mottaga. I de isländska annalerna berömmes han för den kärlek han hyste till alla islänningar. Såväl hans son Eindride Erlendssön som hans sonson Erlend Eindridessön voro rika och mäktiga män, hvilka båda hade säte i riksrådet. Den senare efterlämnade vid sin död (omkr. 1450) endast två döttrar, hvilka ärfde släktens stora jordagods. Losneättens sidolinjer lefde ännu i 17:e årh., men utan att intaga någon framstående ställning. Y. N.

Erlenmeyers bromvatten, *Aqua bromata Erlenmeyeri*, kallas en lösning af bromsalter i sodavatten, som utgör en jämförelsevis behaglig form för fortsatt intagande under längre tid af de stora doser bromföreningar, som användas vid behandling af fallandesot m. fl. sjukdomar. En flaska E:s bromvatten af vanlig storlek (400 gr.) innehåller ung. 2 gr. kaliumbromid, 2 gr. natriumbromid, 1 gr. ammoniumbromid och 1,2 gr. soda, lösta i kolsyradt destilleradt vatten. S. J—n.

Erler, Franz Christoph, österrikisk skulptör, f. 1829 i Tyrolen, började tidigt snida i trä, studerade vid akademien i Wien och blef en framstående representant för kyrklig skulptur i trä och i marmor. Arbeten af honom finnas i Arsenalen, i Votivkyrkan (apostlarna), Stefansdomen, Rådhuset, allt i Wien. G—g N.

Erling Alfsson, norsk storman i 13:e årh., bodde på Thornberg (nuv. Tanberg), i Ringerike. Med anledning däraf kallades hans ätt Thornbergsätten. Han stod i släktskapsförhållande till konungahuset och var lendermand (baron). Han var fader till Alf Erlingsson (se d. o.). Y. N.

Erlinghundra härad, i Stockholms län. Se Ärlinghundra härad.

Erling Skakke, Kyrpinga-Orms son, norsk storman och jarl i 12:e årh., fick under ett korståg ett svärdshugg i halsen, hvilket hade till följd, att han sedermera bar hufvudet på sned (däraf namnet *Skakke*, sned). Han var gift med Sigurd Jorsalafares dotter Kristina och hade med henne en son, Magnus Erlingsson (se Magnus, norska konungar), hvilken han lyckades få vald till konung (1161) och krönt (1162). Sedan Sverre Sigurdsson blifvit anförare för birkebeinarnas parti, blef E:s ställning inom kort ohållbar. I slaget på Kalvskindet, en liten slätt utanför Nidaros (Trondhjem), fann han 1179 döden. Sverre hedrade sin fallne motståndare med att hålla ett tal vid hans graf, i Kristkyrkan. — E., hvars parti kallades heklungarna, var en begåfvad man, men han utmärkte sig icke genom några ädlare egenskaper; i synnerhet var han hänsynslös, när helst det gällde att häfda sin egen och sin sons maktställning. 1164 grundlade han ett augustinkloster på Halsnö, i Hardangerfjorden, till hvilket han troligen skänkte sin

släkts jordagods, som voro belägna just i den trakten (Söndhordeland). Y. N.

Erling Skjalgsson, norsk herse i 10:e och 11:e årh., bodde på Sole, vid Stavanger. Olof Tryggvesson vann honom för kristendomen, gaf honom sin syster Astrid till äkta och förlänade honom stora egodelar. Äfven sedan Olof stupat vid Svolder (1000), var E. fortfarande den mäktigaste mannen i den del af landet, där han bodde. Till Olof den helige stod han vanligen i ett spändt förhållande. Han var också en af de förste, som slöto sig till dennes motståndare, Knut den store, 1028 blef han emellertid tillfångatagen af Olof och mot dennes vilja dräpt af en bland hans män, Aslak Fitjarskalle. — E. var med sin starkt utpräglade självständighetskänsla en typ för den tidens höfdingar. På Sole förde han ett lysande hof. Y. N.

Erlingsson [edd-], Þorsteinn, isländsk skald, f. 1858 på Hliðarendi, f. n. bosatt i Reykjavík, har utgifvit diktsamlingen *Þyrnar* (Törnen, 1897; ny tillökad uppl. 1905). Till följd af sin ytterst stränga självkritik förefaller E. föga produktiv, men så är hans tryckta alstring också fullödig. Ingen nu lefvande islänning är hans like som språkkonstnär. Fastän radikal tendensdiktare med stor kraft och skarp satir, har han skrifvit kärleksdikter af den innerligaste vekhet. Hans ofta våldsamma angrepp på kristendomen och den bestående samhällsordningen ha väckt förbittring på många håll; likväl är han en af Islands mest uppburne skalder och har åtnjutit diktarlön af alltinget. E:s märkligaste dikter äro den djuptänkta och eldiga *Örlög guðanna* (Gudarnas öde; dansk öfv. af Olaf Hansen i "Nyislandsk lyrik", 1901), och det mot det danska väldet riktade hjältekvädet *Jörundur* (öfv. i utdrag och refereradt af Olaf Hansen o. a.). R. N—g.

Erling Stenvägg, norsk partihöfding i 13:e årh., gaf sig ut för att vara son till Magnus Erlingsson och blef af baglerna vald till konung. Men hans makt blef icke långvarig. Sedan han i Nidaros (Trondhjem) öfverfallit birkebeinarna och af dem fördrifvits till Bergen, dog han 1207. Y. N.

Erling Vidkunsson. Se Bjarkö-ätten.

Erlkönig, ty., egentl. "al-kungen", med betydelsen älfvakungen, ett af Herder efter da. *ellerkonge*, *elverkonge* bildadt ord, som vann spridning genom Goethes ballad "Der erlkönig".

Erlon [-lɔ̃'], grefve d'E. Se Drouet d'Erlon.

Erlungshan [-ʃan], fort. Se Port Arthur.

Erman. 1. Paul E., tysk fysiker, f. 1764 i Berlin, d. 1851 som professor i fysik och vet. akad:s sekreterare i Berlin, skref flera förtjänstfulla afhandlingar om elektricitet och magnetism. De utmärka sig för en för hans tid ovanlig reda och kritik.

2. Georg Adolf E., den förres son, fysiker, f. 1806, d. 1877, gjorde 1828—30 en vetenskaplig jordomsegling, under hvilken han verkställde viktiga jordmagnetiska undersökningar och som han beskref i *Reise um die erde durch Nordasien und die beiden ozeane* (5 bd, 1833—48). Han gjorde ock omfattande experiment öfver kroppars volymförändring vid smältning. E. var sedan 1834 professor i fysik i Berlin. 1841—65 utgaf han "Archiv für wissenschaftliche kunde von Russland" (25 bd).

3. Johann Peter Adolf E., den föregående son, tysk egyptolog, universitetslärare, f. 31 okt. 1854 i Berlin, blef docent och 1883 e. o. professor i egyptologi vid Berlins universitet, 1885 innehafvare af den genom Lepsius' död ledigvordna direktörsbefattningen för Berlinmuseets egyptiska afdelning och 1893 ord. professor vid universitetet. E. har gjort sig företrädesvis känd som grammatiker och i denna egenskap, utom många bidrag till den numera under hans redaktion ställda "Zeitschrift für ägyptische sprache und alterthumskunde", författat *Neuägyptische grammatik* (1880), *Die sprache des papyrus Westcar* (1889) och *Ägyptische grammatik* (1894; ny uppl. 1902). En synnerligen skarpt pronoucerad semitiserande tendens — väl närmast beroende på, att E:s språkstudier utom egyptologien så godt som uteslutande riktats på de semitiska idiomen — möter ofta i E:s arbeten och gör en tveksam, huruvida författaren icke ibland rent af vill göra egyptiskan till ett semitiskt språk, hvilket den säkerligen icke får sägas vara. I sitt förträffliga arbete *Ägypten und ägyptisches leben im altertum* (1885; 2:a uppl. 1896) har E. gifvit en pålitlig och underhållande kulturhistorisk framställning af det forna Egypten och därmed fyllt ett utom och inom egyptologien länge kändt behof. E. är sedan 1895 ledamot af Vet. akad. i Berlin. K. P.*

Ermanarik, Ermenrik l. Ermerik (i de fornnordiska sagorna och eddorna Jǫrmunrekr, hos Saxo Jarmericus) var en mäktig konung öfver östgoterna, af amalernas kungasläkt. I segerrika krig underkufvade han många folk och härskade slutligen öfver ett rike, som säges ha sträckt sig från Svarta hafvet till Östersjön. Då hunnerna anföllo, afhände sig den 110-årige konungen själf lifvet, 375, och med honom gick hans rike under. E. bildar medelpunkten i en krets af forntyska och fornnordiska sagor. Se Hamder.

Ermatingen, köping i schweiziska kantonen Thurgau, vid Bodensjön. 1,724 inv. (1900). Forellfiske. I närheten ligger slottet Arenenberg.

Ermeland (Ermland), lat. *Varmia*, landsträcka i preussiska reg.-omr. Königsberg, motsvarande de nuv. kretsarna Braunsberg, Heilsberg, Rössel och Allenstein. 4,249 kvkm. 238,393 inv. (1900), till största delen katoliker. Linodling, spånad och linneväfveri utgöra viktiga näringar för en stor del af befolkningen. — E. innehades länge af Tyska orden som ett särskildt landskap och var sedan 1243 ett af de fyra biskopsstift, hvari påfven delade denna ordens landområde. Biskopen af E. lydde från början under ärkebiskopen af Riga, men sedan 1512 omedelbart under påfven. I 14:e årh. upphöjdes han till tysk riksfurste. Genom freden i Thorn (1466) kom E. jämte hela West-Preussen till Polen och vid detta lands första delning (1772) till Preussen, då Fredrik den store upphäfde den gamla författningen och fråntog biskopen hans furstliga makt och inkomster. Ännu bär en katolsk biskop i Ost-Preussen titeln "biskop af E." Han residerar i Frauenburg. Bland biskoparna af E. märkas särskildt Enea Silvio Piccolomini (1457—58) och Hosius (1551—79). En historisk förening (sedan 1858) för E. utger en tidskrift och har publicerat "Monumenta historiæ Warmiensis" (4 bd, 1860—72). Jfr Buchholz, "Abriss einer geschichte des Ermlands" (1903). (J. F. N.)

Érmellék [ē'rmällēk], trakt i ungerska komitatet Bihar, mellan floderna Ér och Berettyó, ö. om

på den nya författningens upphäfvande och lyckades genom sin fasta hållning under dessa års förvirrade inre tyska förhållanden omsider vinna en viss popularitet. En staty öfver honom (af A. Wolff) restes i Hannover 1861. Jfr Malortie, ”König Ernst August” (1861), F. Frensdorff i ”Allgem. deutsche biographie”, och Wilkinson, ”Reminiscences of the court and times of king Ernest of Hannover” (2 bd, 1886, tysk öfv. 1902).

c) E. August, hertig af Cumberland och Braunschweig-Lüneburg, den föregåendes sonson. Se Cumberland 4.

4. i Hessen. E., landtgrefve af Hessen-Kassel, stiftare af den hessen-rhenpfalziska linjen, yngste son af landtgrefven Morits, f. 1623, d. 1693, tjänade på den svensk-franska sidan från 1641 i trettioåriga kriget, förband sig sedan med kejsaren, för att med dennes tillhjälp genomdrifva en för sig gynnsammare successionsordning, och öfvergick till katolska läran, men bibehöll sina filosofiska åsikter och brefväxlade med Leibniz. Hans korrespondens med denne har utgifvits af Rommel (2 bd, 1847).

5. i Köln. E., hertig af Bajern, kurfurste af Köln, f. 1554, d. 1612, var son till hertig Albert V af Bajern, valdes 1566 till biskop af Freising, 1573 till biskop af Hildesheim och bestämdes 1577 af det jesuitiska partiet till kurfurste och ärkebiskop af Köln, men fick ej pluralitet vid valet. Först 1583 erhöll han dessa värdigheter. Emellertid kunde han endast med tillhjälp af spanska trupper sätta sig i besittning af stiftet, som var nära att gå förloradt för katolska kyrkan därigenom, att det protestantiska partiet därstädes understöddes af Nederländerna. 1581 valdes E. till biskop af Liège och 1584 jämväl till biskop af Münster. I alla sina stift förföljde han protestanterna, gynnade jesuiterna samt förde utrotningskrig mot alla kätterska böcker. Med staden Köln låg han ständigt i strid. Jfr Lossen, ”Der kölnische krieg”, II (1897).

6. i Lippe. E., ”graf und edler herr zur Lippe-Biesterfeld”, regent i furstendömet, f. 1842, d. 1904, sedan 1884 hufvudman för huset Lippe-Biesterfeld, protesterade 1895 — då furst Voldemar af Lippe dog och efterträddes af sin sinnessvage broder Alexander — som närmast berättigad agnat mot den af furst Voldemar utsedde regentens, prins Adolfs af Schaumburg-Lippe, tillträde till regentskapet och fick genom skiljedomsutslag 22 juni 1897 detta åt sig anförtrodt. Nya angrepp mot hans arfsrätt från Schaumburgska grenen samt en militär tvist med kejsar Vilhelm II, prins Adolfs svåger, gjorde snart E:s ställning som regent ytterst svår. Han afled, kort innan öfverenskommelse träffats om en ny skiljedomstol, hvars slutliga utslag, påskyndadt genom furst Alexanders död 1905, utföll till den Biesterfeldska linjens förmån, hvarefter hans son och efterträdare som regent, Leopold, f. 1871, erkändes som furste af Lippe.

7. i Nassau. E. Kasimir, grefve af Nassau-Dietz, femte son af grefve Johan den äldre af Nassau, f. 1573, gick i nederländsk krigstjänst, tillfångatogs af spanjorerna 1595, men friköptes och deltog sedermera under Morits af Nassau i fälttåget mot Spanien, blef 1606 nederländsk fältmarskalk, 1610 ståthållare i Utrecht, 1620 i Väst-Friesland samt 1625 äfven i Groningen och Drenthe. Efter vapenstilleståndets slut, 1621, kämpade han ånyo mot spanjorerna, försvarade 1623 Emden mot Tilly och stupade vid Roermonde 5 juni 1632.

8. i Sachsen. a) E., kurfurste af Sachsen, Fredrik den saktmodiges äldste son, f. 1441, d. 1486. En gång i sin barndom blef han jämte sin broder Albrekt bortröfvad (det s. k. ”sachsiska prinsrofvet” 1455). Efter sin faders död (1464) blef han kurfurste och regerade gemensamt med brodern Albrekt öfver Meissen, med hvilket 1485 äfven förenades Thüringen. De bägge bröderna företogo s. å. en delning, genom hvilken E. erhöll Thüringen med dithörande besittningar, som han förenade med hertigdömet Sachsen. Sålunda blef han stiftare af den kurfurstliga ernestinska linjen (se d. o.). Hans båda söner Fredrik den vise och Johan den ståndaktige blefvo den ene efter den andre hans efterträdare som kurfurste. — b) E. I, den fromme, hertig af Sachsen-Gotha och Altenburg, f. 1601, d. 1675, var son till hertig Johan af Weimar och deltog först under Gustaf II Adolf och sedan under sin yngre broder Bernhard af Weimar i trettioåriga kriget, i hvilket han utmärkte sig vid Lech (1632), vid Lützen (s. å.) och i flera andra slag. 1635 biträdde han freden i Prag, af hvilken anledning hans land brandskattades af svenskarna. Efter delningen af huset Gothas besittningar mellan honom och hans bröder, Albrekt och Vilhelm (1640), hade han sitt residens i Gotha. Genom Albrekts död (1644) tillföll honom hälften af furstendömet Eisenach och genom hertig Vilhelms af Altenburg död (1672) större delen af Koburg-Altenburgska området. Han öfverlämnade regeringen åt sin son Fredrik 1674. — E. var en duglig och god regent, som sökte höja sitt lands välstånd och odling samt afhjälpa de olyckor kriget medfört. Han anlade spannmålsmagasin, främjade åkerbruket, arbetade för skolundervisningens höjande och lät utarbeta billiga läroböcker samt det bekanta weimarska bibelverket. Han åtnjöt både inom och långt utom Tyskland ett stort anseende. Jfr Kreyenberg, ”E. der fromme” (1890), samt Schrödel och Möller, ”E. der fromme, ein pädagog unter den fürsten” (1901). — c) E. II, hertig af Sachsen-Gotha och Altenburg, f. 1745, d. 1804, tillträdde regeringen 1772, upphjälpte landets genom sjuåriga kriget (1756—63) förstörda finanser, främjade konst och vetenskap (särskildt astronomien) samt arbetade på undervisningsväsendets förbättring. Han stod i förbindelse med den franska upplysningstidens mest framstående tänkare och

författare, omfattade själf filantropiska och kosmopolitiska idéer samt ingick som verksam medlem i illuminaternas och frimurarnas ordenssällskap. I den yttre politiken slöt han sig till det af Fredrik II bildade fursteförbundet. Jfr biografi af A. Beck (1854). — d) E. III (I), hertig af Sachsen-Koburg och Gotha, f. 1784, d. 1844, tillträdde regeringen i Sachsen-Koburg 1806, förlorade s. å., när han förenade sig med Preussen mot Napoleon, sitt land, men återfick det i freden i Tilsit (1807). Han måste inträda i Rhenförbundet, men öfvergick efter slaget vid Leipzig (1813) till de allierade. På kongressen i Wien (1815) gjorde han sitt inflytande gällande till förmån för konungariket Sachsens hotade bestånd. Efter huset Gothas utslocknande tillföll honom, genom statsfördrag, hertigdömet Gotha (1826), och han blef då såsom E. I grundare af huset Koburg-Gotha. 1821 införde han i Koburg en representativ författning. I Gotha lät han den gamla, på ståndsrepresentation grundade författningen bestå, men införde i städerna därstädes en municipalförfattning efter preussiskt mönster. Han var fader till prins Albert, drottning Viktorias af Storbritannien gemål. Jfr Beck, "Geschichte des gothaischen landes", I (1868). — e) E. II, hertig af Sachsen-Koburg och Gotha, den föregåendes son, f. i Koburg 1818, d. 22 aug. 1893 i Reinhardsbrunn, efterträdde sin fader på tronen 29 jan. 1844, förde ett befäl i kriget mot Danmark 1849, stod 1866 på Preussens sida mot Österrike och deltog i 1870—71 års fälttåg mot Frankrike. E. gjorde sig fördelaktigt känd såsom tonsättare, i synnerhet såsom kompositör af operor (*Zaire, Casilda, Santa Chiara, Diana von Solanges*), och utgaf det värderika memoarverket *Aus meinem leben und meiner zeit* (3 bd, 1887—89). I Koburg restes 1899 en ryttarstaty (af Eberlein) öfver honom. Jfr biografier af Ohorn (1894) och Beyer (s. å.). — f) E., hertig af Sachsen-Altenburg, f. 1826, tillträdde regeringen 1853, ingick 1862 en militärkonvention med Preussen och ställde vid utbrottet af 1866 års krig sina trupper till Preussens förfogande. Jfr biografi af Volger (1896).

9. i Schleswig-Holstein. E. Günther, titulär hertig till Schleswig-Holstein, f. 11 aug. 1863, är ende son till hertig Fredrik af Augustenborg (se Augustenborg 4) och broder till kejsarinnan Augusta Viktoria, Vilhelm II:s gemål. Som hufvudman för Augustenborgska linjen innehar han dess släktgods i Schleswig, hvilka sedan 1886 bilda ett fideikommiss. Han utträdde 1895 som major ur aktiv preussisk militärtjänst och är sedan 1894 medlem af preussiska herrehuset.

10. i Schwaben. E. II, hertig af Schwaben, f. 1007, d. 1030, var son till hertig Ernst I och Gisela, som efter sin makes död gifte sig med Konrad af Franken (sedermera kejsar Konrad II). E. gjorde två gånger uppror mot denne sin styfFader och blef den senare gången, 1027, förklarad i riksakt, miste sitt hertigdöme och stupade under den fortsatta striden. Hans kamp mot kejsar Konrad har ofta blifvit besjungen, och E. är hjälten i den gamla tyska folkboken Herzog Ernst. Särskildt prisad var hans trohet mot sin vän, den i akt förklarade grefve Werner af Kyburg; den förhärligas i Uhlands sorgespel "Herzog Ernst von Schwaben". Jfr Bartsch, "Herzog E." (1869).

11. i Österrike. E., ärkehertig af Österrike, kejsar Maximilian II:s son, f. 1553, d. 1595, blef, efter att en lång tid ha varit ståthållare i Nedre och Öfre Österrike, 1590 förmyndarregent under den unge ärkehertig Ferdinands minderårighet och mottog 1592 af konung Filip II ståthållarskapet öfver Nederländerna, hvilket han dock först 1594, några månader före sin död, kom att tillträda. (V. S—g.)

Ernst, pseudonym. Se Schleiden, M. J.

Ernst, Heinrich Wilhelm, österrikisk violinist, f. 1814 i Brünn, d. 1865 i Nizza, studerade för Böhm och Mayseder samt bildade sig dessutom efter Paganini. Hans egentliga, på glänsande triumfer rika konstresor började 1835 och sträckte sig öfver norra hälften af Europa (Sverige 1847). E:s utomordentligt färdiga, af en färgrik och saftig tongifning uppburna spel gaf till känna ett lifligt temperament. Att han öfvervägande hyllade den virtuosmässiga riktningen, bevisas af hans kompositioner, hvilka, fastän saknande högre musikaliskt värde, dock ingalunda äro vanliga, utan lifvas af en spirituell fläkt och utveckla flera för violinen karakteristiska sidor; deras svårigheter (t. ex. i *fiss-moll-konserten*) kunde han själf stundom ej bemästra. Mest kända äro hans *Élégie* och hans imitation af Paganinis "Carnaval de Vénise". A. L.*

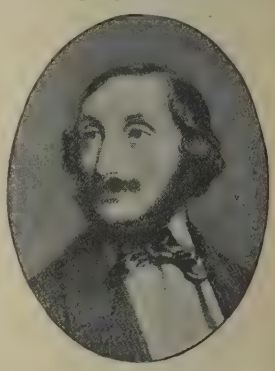

Ernst, Jakob Marius Frederik, dansk ingenjörofficer, f. 28 juli 1820 i Köpenhamn, d. 29 apr. 1897, vardt 1836 officer och 1844 kapten i ingenjörkåren. Han utmärkte sig 1849 vid Fredericias och 1850 vid Fredriksstads försvar, var 1865—70 chef för officersskolan och sedan för den första ingenjörsdirektionen och slutligen 1877—90 general för ingenjörkåren. 1866 var han medlem af den stora försvarskommissionen och 1866—69 af folketinget. Redan 1852—53 användes han till att utarbeta förslag till Köpenhamns befästning och hade efter 1855 plats i kommittéerna för landets befästande, ledde från 1858 anläggandet af de första sjöforten vid Köpenhamn och 1886—90 byggandet af de nya kustforten och Middelgrundsfortet. Redan vid anläggningen af sjöforten fann han på att använda betong till fästningsverk, något som 1885 upptogs af Brialmont. E. tog 1890 afsked såsom generallöjtnant. E. Ebg.

Ernst, Otto, skriftställare. Se Schmidt, O. E.

Ernst Ahlgren, pseudonym för V. M. Benedictsson (se d. o.).

Ernst Ludvig, pseudonym. Se Bjursten, A. H.

Ernstthal, förr stad i Sachsen, sedan 1898 förenad med staden Hohenstein till Hohenstein-Ernstthal.

Erodēra (lat. *erödere*, fräta bort), framkalla erosion (se d. o.).

Ero'dium L'Her., *bot.*, växtsläkte af fam. *Geraniaceæ*, skildt från *Geranium* genom parflikade blad och klyffrukt. I Sverige förekommer allmänt *E. cicutarium* (se fig.), skatnäfva, på torra ställen. *E. moschatum* från mellersta och södra Europa har

Eros-torso, i Vatikanen
(vanligen tillskrifven Praxiteles).

Den bågpröfvande Eros, i Kapitolinska museet i Rom
(sannolikt kopia efter Lysippos).

Eros och Psyche, antik marmorgrupp i Kapitolinska museet i Rom.

Amor och Psyche, grupp af Sergel.

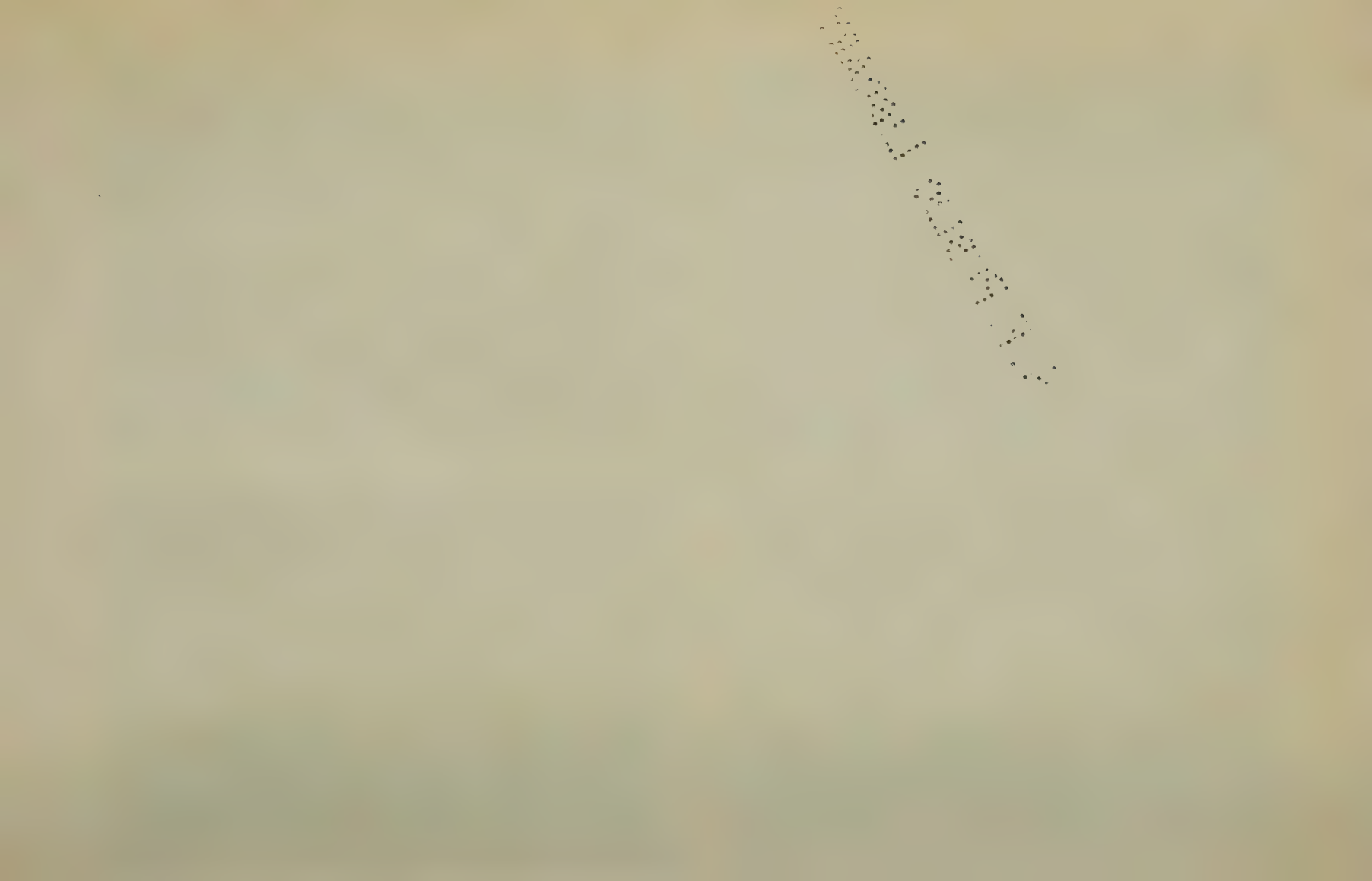

myskdoftande blad och odlas därför ej sällan. Mest bekant bland de odlade arterna är *E. gruinum*, inhemsk i Italien och Nord-Afrika, hvars frukter användas som hygrometer (s. k. barometer). Del-

Erodium cicutarium. *1* växtens topp; *2* blomma; *3* mogen frukt; *4* mogen delfrukt.

frukternas näbb är vriden i en spiral, som vid tilltagande luftfuktighet vidgar sig, vid aftagande luftfuktighet sammandrager sig, hvarvid näbbens spets rör sig som en visare. Jfr Spridningsanordning. G. L—m.

Erofile (grek. *Ἐρωφίλη*) är det mest bekanta af den på italienska förebilder byggda, under 1500- och 1600-talen blomstrande kretensiska dramatikens alster. Dess författare var Georgios Chortatzes (grek. *Χορτάτζης*) från Rhetymne på Kreta, och innehållet är i korthet följande: Hjälten Panaretos älskar kungadottern E. och älskas tillbaka, och hemligen förmäla de sig. Konungen-fadern får vetskap därom och låter med raffinerad grymhet döda Panaretos, hvarpå E. af egen drift går i döden. Någon egentlig dramatisk verkan eger stycket icke, men är däremot rikt på anslående lyriska partier, delvis lånade ur Tassos ”Aminta”. De mellan akterna förekommande lyriska ”mellanspelen”, som icke stå i något sammanhang med stycket i öfrigt, äro hämtade ur Tassos ”Befriade Jerusalem”. V. Lm.

Eroïco, it., *mus.*, heroiskt, hjältemodigt, kraftfullt. Den mest kända användningen af termen är i Beethovens tredje symfoni (ess dur), benämnd Sinfonia eroica l. ”Eroican”. A. L.*

Eromanga [eng. uttal eräŭmä′ngäŭ], af Cook kallad Erromango, en af de större öarna i ögruppen Nya Hebriderna i Melanesien. 1,041 kvkm. Omkr. 5,000 inv., krigiska och förr för kannibalism beryktade papuaer. J. F. N.

Eros (grek. *Ἔρως*), *grek. myt.*, kallades hos grekerna den såsom en gud tänkta och afbildade personifikationen af kärleken, motsvarande romarnas Amor och Cupido. Hos Homeros förekommer E. ännu icke, men hos Hesiodos och de orfiske skalderna är han en af de äldsta och mäktigaste gudomligheterna, en son af Kaos, själf all alstrings upphof och därför äfven den verksamma principen vid världsskapelsen (den s. k. ”kosmogoniske Eros”). Men enligt det allmännare föreställningssättet var han kärleksgudinnan Afrodites följesven och ofta betecknad såsom hennes son. Såsom hans fader uppgifves vanligen Ares, men stundom äfven Zeus, Hermes eller Zefyros, under det att andra versioner af sagan helt och hållet frånkänna honom någon fader. Såväl i poesien som i den bildande konsten framställes han såsom en liten bevingad gosse eller såsom en halfvuxen underskön yngling (af bildhuggaren Praxiteles m. fl.; se planschen). Hans attribut är i den äldre konsten vanligen en lyra, senare båge med pilar och koger eller en brinnande fackla. Till honom sälla sig ofta de besläktade gudomligheterna Himeros och Pothos (längtan och åtrå) samt Anteros (motkärleken), hvilka dock, såsom varande endast sidor af hans eget väsen, sakna självständig individualitet. I yster skalkaktighet drifver E. sitt spel, utan undseende eller åtskillnad, såväl med gudar som människor, i hvilkas bröst hans pilar tända kärlekens låga, och äfven de grymmaste vilddjur kufvas af hans makt (se fig. 1). Stundom mångfaldigas hans väsen till ett flertal af kärleksgudar eller eroter, för hvilka den poetiska och konstnärliga fantasien uppfunnit de mest växlande situationer och sysselsättningar (jfr fig. 2). En förandligad E., det bildliga uttrycket för den i människosjälen inneboende längtansfulla dragningen till det goda och sköna, spelar en stor roll i den grekiska filosofien, särdeles hos Sokrates och Platon, hvars dialog ”Symposion” just

Fig. 1. Eros ridande på ett lejon. Efter en antik gem af Protarchos.

Fig. 2. Eroter (amoriner) inbegripna i stridslek. Efter relief på en antik sarkofag.

egnas åt utredningen af E:s natur, och samma tanke framträder äfven i den allegoriska myten om E. (Amor) och Psyche, hvilken finnes återgifven af den romerske författaren Appulejus i hans Metamorfoser. Psyche (själen) älskades af E. och njöt i föreningen med honom den renaste lycksalighet, men var strängeligen förbjuden att skåda hans anlete. När hon till följd af egen nyfikenhet och sina systrars uppmaningar förleddes att bryta mot detta förbud, blef hon till straff öfvergifven af sin älskling, med hvilken hon dock sedan, efter långvarigt sökande och luttrad genom bittra lidanden, för evigt återförenades. I den bildande konsten har detta ämne ofta blifvit behandladt (af Rafael, Canova, Thorvaldsen m. fl.; se äfven planschen). I Stockholms Nationalmuseum finnes af Sergel en vacker marmorgrupp (''Amor och Psyche''), framställande det ögonblick, då E. lyfter vingarna till flykt, därvid med förebrående vemod blickande ned på Psyche, som förgäfves bemödar sig att fasthålla honom (se planschen). A. M. A.

Erosiōn (af lat. *erōsio*, sönderfrätning). 1. *Geol.*, en gradvis skeende bortnötning af fasta beståndsdelar från jordens yta. En sådan bortnötning åstadkommes genom rinnande vattens (floders och bäckars), hafsvågors och glaciärers verksamhet. Erosionen af den fasta berggrunden (se fig. 1) underlättas i hög grad genom inverkan af luft, fuktighet samt om-

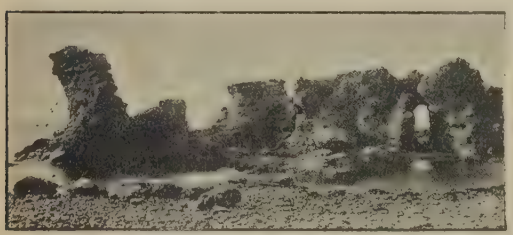

Fig. 1. Kalkstensklippa, sönderskuren af hafsvågorna vid kusten af södra Gottland, Hamra socken. Närmast stranden ha isolerade stoder l. pelare (s. k. raukar) börjat utskulpteras.

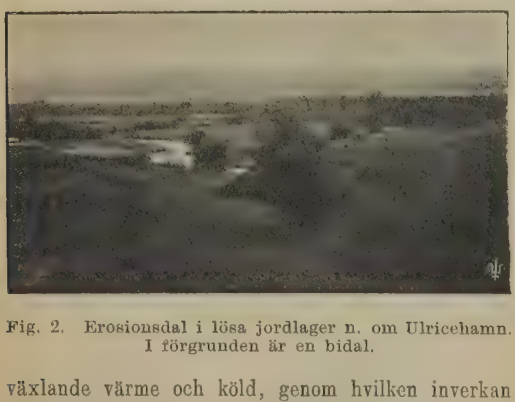

Fig. 2. Erosionsdal i lösa jordlager n. om Ulricehamn. I förgrunden är en bidal.

växlande värme och köld, genom hvilken inverkan stenen dels vittrar, dels spränges i stycken. Dalar, som äro urholkade genom erosion, kallas erosionsdalar (se fig. 2). Jfr Dal och Denudation 2. E. E.

2. *Med.* Se Skrubbsår.

Erotematik (af grek. *erōtema*, fråga), konsten att framställa lämpliga frågor och framlocka åsyftade svar. — Erotemātisk, som sker i form af frågor och svar. — Jfr Akroamatisk och Kateketik.

Erōter, kärleksgudar. Se Eros.

Erotik (af grek. *e'ros*, kärlek), kärlek; läran om kärleken; konsten att älska; kärlekspoesi. — Erōtiker, kärlekssångare; skriftställare, som sysselsätta sig med skildringar af kärleken, företrädesvis de sengrekiske prosaförfattare, i hvilkas berättelser hufvudsakligen kärleken behandlas. Se vidare Grekiska litteraturen.

Erōtika (af grek. *e'ros*, kärlek), bibliografisk benämning på de samlingar af lättfärdiga litteraturalster, som i synnerhet i Frankrike under 18:e årh. producerades i stor mängd.

Erōtisk (af grek. *e'ros*, kärlek), som syftar på eller handlar om kärleken; fallen för älskog. — Erotisk poesi, kärlekspoesi, i synnerhet lyrisk kärleksdikt; äfven obscen poesi. Jfr Erotik och Erotika.

Eroto'kritos (grek. *Ἐρωτόκριτος*), ett romantiskt epos, författadt i midten af 1500-talet af den på Kreta födde venezianaren Vincenso Cornaro. Det är en riddarroman på mer än 11,000 rimmade politiska verser, där riddarsinnet, troheten, vänskapen och först och främst kärleken besjungas under skildringen af ministersonen Erotokritos' och kungadottern Aretusas kärlekssaga. Den viktigaste förebilden är tvifvelsutan en populär italiensk bearbetning af ''Reali di Francia'', men förf. har förstått att behandla sitt ämne med sådan originalitet och sådan djup känsla för den grekiska folksjälens kraf, att E. blifvit en af nygrekernas populäraste folkdikter och Cornáro rent af fått namn af ''den grekiska folklitteraturens Homeros''. I sina ypperliga lyriska partier närmar sig diktverket ofta till den grekiska folkvisan; i de här och där återkommande, vidlyftiga pedagogiska utvikningarna åter har det element i den bysantinska diktningen upptagits, som visade sig slå mest an på de djupa lagren (''Spaneasdiktningen''). Denna didaktiska ton i dikten har till och med gifvit forskare anledning antaga, att den venezianske ädlingen med sitt diktverk afsett att bibringa kretenserna djupare begrepp om trohetens och lojalitetens betydelse — allt naturligen i de härskande venezianarnas intresse. Dikten har emellertid länge öfverlefvat Venezias välde på Kreta och höres ännu från folkets läppar. V. Lm.

Erotomani (af grek. *e'ros*, kärlek, och *mani'a*, vansinne), kärleksvansinne.

Erpēnius (van Erpe), Thomas, nederländsk orientalist, f. 1584 i Gorkum, d. 1624, gjorde resor i England, Frankrike, Italien och Tyskland, återvände 1612 och blef professor i österländska språk i Leiden samt därjämte tolk hos generalstaterna. Han upprättade i sitt hus ett med arabiska, syriska, etiopiska och turkiska stilar försedt tryckeri, hvilket efter hans död såldes till Bonaventura och Abraham Elzevier samt införlifvades med deras berömda officin. E:s arbeten voro under en lång tid de mest använda hjälpmedlen vid studiet af arabiska. De berömdaste äro *Grammatica arabica* (1613; 2:a uppl. 1636; ny uppl. under titeln ''Arabicæ linguæ tirocinium'' 1656), *Proverbiorum arabicorum centuriæ duæ* (1614; 2:a uppl. 1623), *Rudimenta linguæ arabicæ* (1620) och ''Historia saracenica'' (1625, bearbetad efter El-Makin).

Erpesfurt. Se Erfurt.

Erpe'tion, *bot.* Se Viola.

Erpfingen, by i württembergska Schwarzwaldkretsen, vid ån Erpf. 804 inv. (1900). Där ligger den bekanta, 1834 upptäckta Karlsgrottan (Karlshöhle), 178 m. lång, med en mängd droppstensbildningar.

Erphorde. Se Erfurt.

Erquy [ärkī], kommun i franska dep. Côtes-du-Nord, med en redd, som utgör en del af S:t Brieucviken och i n. ö. skyddas af kap d'E. Omkr. 3,000 inv. Hafsbadort med god strand. Ln.

Err, bergsgrupp i Rätiska alperna, s. om floden och passet Albula i kant. Grisons. Bland dess toppar märkas Piz d'Err (3,395 m.), Piz de Calderas (3,393 m.), Piz Julier (3,385 m.) och det bekanta utsiktsberget Piz Ot (3,249 m.).

Errāre humānum est, lat., att fela är mänskligt, d. v. s. ligger i människans natur.

Errāta. Se Erratum.

Erratiska block l. Flyttblock, *geol.*, sådana på jordytan liggande stenblock, som icke ega gemenskap med den fasta berggrunden på stället, utan blifvit flyttade en längre eller kortare vägsträcka från sina ursprungliga hemklyfter till de platser, där de nu befinna sig. Förflyttningen anses ha i allmänhet egt rum medelst inlandsis och glaciärer, i det blocken på dessas rygg transporterats framåt i deras rörelseriktning och vid isens slutliga afsmältning nedlagts på den underliggande markytan, men i somliga fall har transporten skett medelst flytande isberg, hvilka antingen strandat eller under färden släppt sina bördor.

Inom Sveriges alla provinser äro flyttblock mycket allmänna; sådana förekomma också inom öfriga, fordom nedisade delar af norra Europa (Norge, Finland, Ryssland, Polen, Nord-Tyskland, Holland, Schweiz) och Nord-Amerika. Blockens storlek växlar från några dm. ända till ett tiotal m. i genomskärning. De ligga spridda dels på slätter (t. ex. Uppsalaslätten), dels på grusbackar och bergshöjder. Flertalet flyttblock inom Sverige utgöres af granit, gnejs och andra urbergarter, men sådana af sandsten och kalksten finnas också. Roslagens block af röd sandsten härstamma från Gäfletraktens sandstensområde, och dessa ha brukat uppsökas för att användas till slip- och kvarnstenar samt byggnadssten. — Många flyttblock ha bevisligen blifvit förda särdeles långa sträckor. Så t. ex. härstamma gnejs- och granitblocken i norra Tyskland från Sveriges urbergsområden, och de block af granit, hvilka nu befinnas hvila på Jurabergens af unga kalkstenar bestående sluttningar, ha från Alpernas centralregion blifvit förda genom Rhônedalen öfver Genèvesjöns breda och djupa bäcken på en tid, då nämnda dal och bäcken voro fyllda med is och alpglaciärerna nådde ända fram till Jurabergen. E. E.

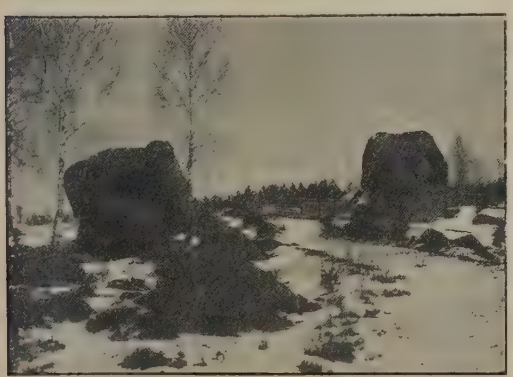

Flyttblock vid Åtvidaberg i Östergötland.

Errātum, pl. errāta, lat. (af *errāre*, misstaga sig), misstag; tryckfel.

Errazuriz [erra'thurith]. 1. Federigo E., president i Chile, f. i Santiago 1825, d. där 1877, blef 1860 guvernör öfver prov. Santiago och 1862 undervisnings- och justitieminister under presidenten Perez samt fungerade från 1865 under Chiles krig med Spanien som krigsminister. 1871 efterträdde han Perez som president och förde under sin ämbetstid (1871—76) en fredlig och frisinnad reformpolitik samt verkade särskildt för ökad religionsfrihet och skolornas frigörande från klerikalt inflytande.

2. Federigo E. d. y., den föregåendes son, president i Chile 1896—1901, var i motsats till fadern en konservativ klerikal. Om hans oroliga ämbetstid se Chile, sp. 197—198. V. S—g.

Erreförer. Se Arreforer.

Errestfer. Se Erastfer.

Er-riād. Se Dera'ie.

Er Roha. Se Edessa 2.

Erromango. Se Eromanga.

Error, lat., fel, misstag. — Error principālis, *log.*, det bevisningsfel, som består däri, att själfva bevisningsgrunden är falsk. S—e.

Ersch, Johann Samuel, tysk bibliograf, f. 1766 i Grossglogau (i Nedre Schlesien), d. 1828 såsom professor i geografi och statistik (från 1803) samt öfverbibliotekarie (från 1808) i Halle. E. kan anses såsom grundläggaren af den moderna tyska bibliografien, och hans arbeten inom detta område ha ännu värde. De förnämsta äro *Allgemeines schriftstellerlexikon der neuern zeit*, hvars ursprungligen mycket vidsträckta plan under fortgången inskränktes till de europeiska folkens nyaste litteratur, *Repertorium über die allgemeinen deutschen journale* etc. (1790—92), *Allgemeines repertorium der literatur* (1793—1807), innefattande åren 1785—1800, *Das gelehrte Frankreich* (1797—98, jämte två band "Nachträge", 1802—06; utkom äfven på franska: *La France littéraire*) och *Handbuch der deutschen literatur seit der mitte des 18:ten jahrhunderts bis auf die neueste zeit* (1812—14; 2:a uppl. 1822—40). I förening med Gruber grundade han 1818 *Allgemeine encyklopädie der wissenschaften und künste*, hvars utgifvande ännu fortgår (jfr Encyklopedi). E. var därjämte medredaktör af den först i Jena, sedan 1803 i Halle utgifna "Allgemeine literaturzeitung".

Erse, Ersiska, det keltiska idiomet i Högskottland. Se Gaeliska språket och litteraturen.

Érsekujvár [ē'rʃekojvār], ty. *Neuhäusel*, stad i ungerska komitatet Neutra (Nyitra) vid floden Nyitra samt järnvägslinjerna Marchegg—Budapest, E.—Nagy-Surány och E.—Privitz. 13,385 inv. (1901), ungrare, slovaker och tyskar. Till 1725 en stark fästning. (K. B. W.)

Erser, en underafdelning af mordvinernas stam,

bo omkr. floden Oka med byn Terjutsjevo i guv. och kretsen Nizjnij Novgorod och anslås till omkr. 70,000 pers. Jfr Mordviner och Mordvinska språket.

Ersindjan. Se Erzingan.

Ersirum. Se Erzerum.

Erska. Se Erse.

Erska, socken i Älfsborgs län, Bjärke härad. 4,138 har. 1,114 inv. (1906). Annex till Stora Mellby, Skara stift, Väne kontrakt.

E'rskĕin l. Esken, Alexander, friherre, ämbetsman, f. 31 okt. 1698 i Greifswald, tillhörde den skotska släkten Erskine, hvaraf en gren med hans fader Walter flyttat öfver till Pommern. Efter att en tid ha varit i danska änkedrottningen Sofias tjänst anställdes han 1630 som svensk agent och assistensråd i Stralsund, blef 1632 krigsråd vid armén i Thüringen och 1634 vid hufvudarmén. 1637 uppdrogs åt honom att deltaga i ordnandet af Pommerns styrelse, men 1642 återgick han som krigsråd till armén. 1646—47 var han vid kongressen i Osnabrück mellanhand mellan de svenske kommissarierna och generalerna för att ordna frågan om beloppet af den ''satisfaktion'', som skulle gifvas svenska armén. I maj 1648 utnämndes han till krigspresident vid denna armé och deltog 1650 i exekutionsverket i Nürnberg. 1651 blef han medlem af den kommission, som ordnade förhållandena i de nyvunna svenska provinserna Bremen och Verden och utarbetade en regeringsform för dem, och 1653 blef han president i Bremen-Verden. 1655 kallades han ånyo till krigspresident, med rang närmast generalen, och deltog i polska fälttåget, blef 1656 tillfångatagen och afled i Zamość 24 juli s. å. E. hade 1652 adlats och 1655 upphöjts i friherrligt stånd. Han var en ovanligt framstående förmåga på det administrativa och finansiella området.

Erskine [ē'skin]. 1. Alexander E. Se Erskein. — 2. Thomas E., förste baron Erskine, engelsk advokat och politiker, f. 1750 i Edinburgh, d. 1823, tredje och yngste son till den tionde earlen af Buchan. E. åtnjöt först privat undervisning, åhörde 1762—63 föreläsningar vid universitetet i S:t Andrews utan att vara inskrifven såsom student, gick 1764 till sjöss, men inträdde 1768 i armén. 1775 lämnade han h. o. h. krigstjänsten, inskref sig s. å. vid Lincoln's inn och 1776 vid Trinity college i Cambridge. Han studerade juridik, utan att dock någonsin blifva en lärd jurist, graduerades (utan lärdomsprof såsom son till en peer) 1778 och blef s. å. advokat (barrister). Såsom försvarsadvokat för en kapten Baillie, som beifrat underslef i Greenwich-sjukhusets förvaltning och därför blifvit lagförd såsom smädeskrifvare, vann E. genom sitt passionerade anfall mot förste amiralitetslorden lord Sandwich rykte såsom en vältalig och framgångsrik advokat. Han fick snart en mycket omfattande praktik och därmed oerhörda inkomster och förde flera ryktbara politiska processer. 1783—84 var han parlamentsledamot för Portsmouth och anslöt sig till whig-partiet. 1783 hade han äfven blifvit prinsens af Wales (sedermera Georg IV) attorney general. Han fortsatte sin advokatpraktik och var 1789 rättegångsbiträde åt den för en smädeskrift åtalade bokhandlaren Stockdale. Hans försvarstal vid detta tillfälle är ett fulländadt mästerverk i konsten att vädja till en jury. 1790 återfick han sin plats i underhuset för Portsmouth. Han lyckades aldrig riktigt vinna underhusets öra. Däremot gåfvo honom de många, under inflytande af skrämsel för revolutionen på 1790-talet inledda statsprocesserna rika tillfällen att befästa sitt rykte såsom en frihetsälskande och skicklig advokat. 1792 försvarade han — till sina vänners och fienders missnöje — Thomas Paine, författaren till ''The rights of man'', och detta var en bidragande orsak till, att han beröfvades sin befattning hos prinsen af Wales. 1802 blef han emellertid af denne utnämnd till kansler för hertigdömet Cornwall. 1794 försvarade han den bekante Horne-Tooke. När efter Pitts död (1806) ''alla talangernas'' ministär bildades, blef E. med titeln baron E. of Restormel dess lordkansler. Han firade emellertid inga triumfer såsom domare och afgick med ministären redan 1807. Under de följande åren gled han alltmer ut ur det politiska lifvet och hade att kämpa mot ständiga ekonomiska svårigheter. 1817 och följande år tillvann han sig emellertid åter allmän uppmärksamhet genom sitt motstånd mot den nya tvångslagstiftningen (habeas-corpus-aktens suspension 1817; the six acts 1819) och genom sitt ingripande till drottningens förmån under den stora skandalprocessen 1820. Hans rykte beror uteslutande på hans framgång vid domstolarna, där hans eldiga vältalighet och djärfva mod ryckte juryn med sig och skaffade hans klient den önskade utgången af processen. Hvad som framför allt skadade honom i det offentliga lifvet var hans gränslösa fåfänga, som gisslats bl. a. af Canning i ''The anti-jacobin''. Bland E:s skrifter märkas *View of the causes and consequences of the present war* (1793; 48 uppl.), en samling tal (1810—12, flera gånger omtryckt, bl. a. 1847 med en biografisk inledning af lord Brougham) samt den politiska romanen *Armata* (1817). Se Campbell, ''Lives of the chancellors'', VI, och Duméril, ''Lord E., étude'' (1883).

3. David Montagu E., 2:e baron Erskine, den föregåendes son, engelsk diplomat, f. 1776, d. 1855, blef 1802 barrister-at-law och 1806 ledamot af underhuset för Portsmouth, då hans fader blef lordkansler. 1806—09 var han minister i Washington, lefde därefter utan tjänst till 1825 och ärfde under tiden (1823) lordtiteln efter sin fader. 1825—28 var han minister i Stuttgart och 1828—43 i München.

4. Edward Morris E., den föregåendes son, diplomat, f. 1817, d. 1883, blef legationssekreterare i Florens (1852), Stockholm (1858), Petersburg och Konstantinopel (1860) samt var minister i Aten 1864—72 och i Stockholm 1872—81. T. H—r.

Erslew, Thomas Hansen, dansk litteratur- och personhistoriker, f. 1803 i Randers, d. 1870 i Köpenhamn, blef student 1821 och 1849 arkivarie vid kultusministeriets arkiv. E. utgaf *Almindeligt forfatter-lexicon for kongeriget Danmark med tilhörende bilande, fra 1814 til 1840* (3 bd, 1843

—53; med ”Supplement” till 1853, 3 bd, 1858—68), utmärkt för sällsynt noggrannhet och fullständighet samt för rikedom på personhistoriska upplysningar. E. Ebg.

Thomas Erslew.

Erslev. 1. Edvard E., dansk geograf, f. 13 dec. 1824 i Jägersborg nära Köpenhamn, d. 1 jan. 1892, tog 1850 magisterkonferensen i naturhistoria och var 1850—71 lärare först i Roskilde, senare i Aarhus. Sistnämnda år lämnade han skolans tjänst med titel af professor. E. utgaf en populär geografisk skildring: *Den danske stat* (1855—57), i hvilken han följde J. F. Schouws grundsatser rörande geografiens behandling, och sedan 1865 en rad läroböcker i geografi för olika stadier af undervisningen och efter en väsentligen ny plan. E:s geografier och kartböcker användes under lång tid mycket i Danmark (11—16 uppl.) samt ha delvis varit förebilder för senare arbeten af samma slag och äfven bearbetats i Finland, Norge och Sverige (mest spridd är ”Lärobok i geografi för Sveriges folkskolor”, 1873; 17:e uppl. 1906). Sedan E. 1876 fått ”Det danske geografiske selskab” till stånd, var han intill 1886 detta sällskaps egentlige ledare såsom sekreterare och redaktör af dess tidskrift. 1885 utgaf han *Nye oplysninger om brödrene Zenis rejser* och 1886 *Jylland, studier og skildringer til Danmarks geografi*. E. Ebg.

2. Kristian Sofus August E., den föregåendes brorson, dansk historiker, f. 28 dec. 1852 i Köpenhamn, blef 1870 student och tog 1876 magisterkonferensen i historia samt 1879 doktorsgraden. 1883 blef han professor vid universitetet. Redan innan han blef student, fick han i uppdrag att utarbeta en beskrifvande förteckning öfver K. J. Thomsens samling af medeltidsmynt (1873—76). Hans gradualafhandling, *Konge og lensmand i 16:de aarh. Studier over statsomvæltningen i 1536, og dens følger for kongemagt og adelsvælde*, kastade ett nytt ljus öfver en af de viktigaste tilldragelserna i Danmarks inre historia. Samtidigt (1879) utgaf han det material, på hvilket han byggt: *Danmarks len og lensmænd i det sextende aarhundrede* (1513—96), fortsatt i *Danmark-Norges len og lensmænd 1596—1660* (1885). I *Dronning Margrethe og Kalmarunionens grundlæggelse* (1882) underskattar han väl Margaretas storverk, de nordiska rikenas förening, men lämnar viktiga bidrag till en klar uppfattning af hennes politik och personlighet. 1901 följde dess fortsättning, *Erik af Pommern*, hvari han med kraft och skicklighet tar hans styrelse i försvar och särskildt framhåller hans ifver att bevara Sönderjylland åt riket. En rad specialafhandlingar öfver viktiga tilldragelser i Danmarks medeltidshistoria bär vittne om E:s både skarpsinne och sällsynta förmåga att framhålla nya synpunkter vid ämnenas behandling, så att de stundom framträda i en alldeles ny belysning. Dit höra hans mot O. S. Rydberg (se denne) polemiskt riktade undersökning om *Unionsbrevet fra Kalmarmödet 1397* (1889, 1891), vidare *Frederik IV og Slesvig. En fortolkning af hyldingsakterne 1721* (1901) samt en serie studier öfver *Valdemarernes storhedstid* (1898). Stort värde eger ock hans utveckling af grunderna för källskriftskritiken. Af mera omfattande art är hans *Oversigt over middelalderens historie* (1—3, 1891—95), som hufvudsakligen behandlar samhällsutvecklingen. I sammelverket ”Danmarks riges historie” skref han andra delen, omfattande tiden 1241—1481 (1904). E. har vidare utgifvit ”Frederik I:s danske registranter” (1879) och ”Danske kancelliregistranter 1535—60” (1881—82), båda dessa tillsammans med W. Mollerup, samt ”Aktstykker og oplysninger til rigsraadets og stændermödernes historie i Kristian IV:s tid” (3 bd, 1883—90). Under hans ledning utges *Repertorium diplomaticum regni Danici mediævalis* (förteckning öfver Danmarks bref från medeltiden med utdrag ur de hittills otryckta), hvaraf utkommit bd I—III, omfattande tiden 1085—1450 (1894—1906). Hit hör också hans upplaga af ”Testamenter fra Danmarks middelalder indtil 1450” (1901). E. blef 1894 led. af Vet. och vitt.-samh. i Göteborg. E. Ebg.

Ersmässa, Ersmässe-ax. Se Eriksmässan.

Ersson, Erik, i Vallsta, riksdagsman, f. 15 jan. 1811 på fädernegården Vallsta i Hälsingland, d. där 21 mars 1872. Han blef 1841 ensam egare af Vallsta och valdes 1847 enhälligt till riksdagsman i bondeståndet för Västra Hälsinglands domsaga. Med undantag af 1850 års riksdag, då sjuklighet hindrade hans val, fortfor han att vid alla riksdagar t. o. m. 1868 representera kretsen, först i bondeståndet, sedan i Andra kammaren. I följd af sin duglighet, rättrådighet och oegennytta förvärfvade E. allmänt och stort anseende och inflytelse samt ansågs t. o. m. på de senare åren som den mäktigaste i bondeståndet. E:s tilltagande sjuklighet bidrog dock väsentligt till, att i Andra kammaren, där E. var med om landtmannapartiets bildande, icke han, utan Carl Ifvarsson kom att taga ledningen bland de gamle ståndsbröderna. Riksdagarna 1853—54 och 1856—58 tillhörde han lagutskottet och vid de öfriga statsutskottet, var 1865 medlem af talmanskonferensen, 1866—67 bankofullmäktig, deltog i två statsrevisioner (1857 och 1860), var en af riksdagens deputerade vid Karl XV:s kröning i Trondhjem samt medlem i kommittén för utredande af frågan om grundskatternas inlösen (1864—66) och af kommittén för revision af föreningsakten mellan Sverige och Norge (1865—67). Om arbetet för representationsreformens genomförande inlade han stor förtjänst. I norska frågan 1859—60 omfattade han den uppfattning, att ståthållarfrågan vore af unionell natur, och instämde i alla delar med det af allmänna besvärs- och ekonomiutskottet afgifna skrifvelseför-

slaget rörande Sveriges och Norges ömsesidiga förhållanden samt fick ståndet med sig, ehuru han mötte motstånd från flera inflytelserika ledamöter, däribland Nils Larsson i Tullus. Som ledamot af unionskommittén delade han de öfrige svenske ledamöternas öfvertygelse om nödvändigheten att införa ett unionsparlament. I grundskattekommittén förenade han sig med pluraliteten om förslagen, att kronotionden skulle bibehållas orubbad och att af den hemmanet åliggande räntan endast det belopp finge aflösas, hvarmed räntan i förening med kronotionden öfverstege ½ proc. af det åsatta taxeringsvärdet. T—s.

Ersta, egendom, tillhörig Svenska diakoniss-sällskapet och belägen i södra utkanten af Stockholm, vid slutet af Katarina östra kyrkogata, består af Stora och Lilla Ersta med en sammanlagd areal af 25,537 kvm. (däraf 2,043 kvm. ofria) och ett taxeringsvärde (1906) af 504,400 kr. Stora E., med en storartad utsikt öfver hufvudstaden och inloppet från saltsjösidan, var förr en s. k. malmgård, men är sedan 1864 säte för diakonissanstalten (jfr Diakonissa). Lilla E. inköptes för diakonissanstaltens räkning 1872. Där funnos förr räddningshem och barnhem, men nu (1907) bygges där ett nytt sjukhus.

Erstavik. 1. F. d. kapellförsamling i Stockholms län, Svartlösa härad, som uppgått i Nacka församling.

2. Egendom i Nacka socken, vid Erstaviken. 7 mtl med underlydande (däraf 1 mtl inom Tyresö socken). Areal 2,307 har, däraf 246 har åker. Taxeringsvärde 286,100 kr. (1906), däraf 29,100 kr. för annan fastighet än jordbruksfastighet. Under Karl Knutssons tid egdes E. af riddaren och riksrådet Otte Ulfsson (Björnram) samt något senare af Södermanlands lagman Peder Ragvaldsson (Fargalt), tillhörde sedan flera släkter och kom på 1700-talet till grosshandlaren Herman Petersen, hvilken 1765 gjorde godset (jämte det s. k. Petersenska huset i Stockholm, Lilla Nygatan 2, samt motliggande Lilla Nygatan 9, tills. tax. till 508,500 kr.) till fideikommiss inom sin ätt. Den nuv. innehafvaren är kaptenen vid k. flottan A. H. af Petersens. 1891 afsöndrades från fideikommisset hemmanen Neglinge och Skogsö (2 mtl) i Nacka socken samt Algö (½ mtl) i Tyresö socken, 900 har, och såldes till bankdirektören K. Wallenberg för villasamhället Saltsjöbaden. Köpeskillingen, 250,000 kr., utgör fideikommisskapital. Den ryska flottans folk hemsökte 1719 äfven E. och brände flera dess gårdar, men när de därifrån fortsatte norr ut, blefvo de vid Baggensstäket (se d. o.) tillbakaslagna af v. Dahlheim och R. Fuchs. Till minne däraf restes 1905 ett monument vid Skogsö.

Ersättningsanordning, *förv.* Se Förskott.

Ersättningstal, *landtbr.* Se Fodermedel.

Ersättningstrupper, *krigsv.*, detsamma som depåtrupper. Se Depå.

Ertappningspenningar, belöning till den, som fasttager och på behörigt ställe aflämnar förrymd fästningsfånge, rannsakningsfånge eller fånge, dömd till tvångsarbete enl. lagen 12 juni 1885. Belöningen utgår med 10 kr. (k. kung. 23 nov. 1841 och 7 aug. 1843 samt nåd. bref 31 dec. 1887).

Ertemark. Se Ärtemark.

Erthal. 1. Friedrich Karl Joseph, friherre von E., kurfurste och ärkebiskop af Mainz, f. 1719 i Mainz, d. 1802 i Aschaffenburg, valdes 1774 — efter att förut ha beklädt en rad andliga ämbeten — enhälligt till kurfurste och ärkebiskop af Mainz samt blef kort därpå äfven furstbiskop af Worms. Efter ett par års reaktionär regering ombytte han plötsligt styrelsegrundsatser och genomförde omfattande reformer på både det politiska och det kyrkliga området. Från 1785 intog E. en betydande plats i det mot kejsarmaktens öfvergrepp riktade tyska Fursteförbundet. De franske emigranterna funno hos honom vänligt mottagande och understöd, hvarför också fransmännen besatte Mainz (1792), och kurfursten måste fly.

2. Franz Ludwig, friherre von E., den föregåendes broder, furstbiskop af Würzburg och Bamberg, f. 1730 i Lohr, d. 1795 i Würzburg, blef 1763 president i stiftet Würzburgs världsliga regering och valdes 1779 till furstbiskop af Würzburg och Bamberg. Som sådan utöfvade han i sina stift en synnerligen upplyst och resultatrik reformverksamhet. Jfr Leitschuh, "Franz Ludwig von E. Ein charakterbild" (1894).

Ertholmene. Se Kristiansö.

Ertog. Se Örtug.

Eruditiōn (lat. *eruditio*), lärd bildning, lärdom.

Eruptiōn (lat. *eru'ptio*, utbrott), *geol.*, ett mer eller mindre våldsamt framträngande ur någon öppning i jordskorpan af i eller under denna inneslutna ämnen, t. ex. af lava, vulkanisk aska, slam, varmt vatten eller ånga. Jfr Vulkan.

Eruptionsmetamorfōs, *geol.* Se Metamorfism.

Eruptionsstadium, *med.*, kallas det stadium af en infektionssjukdom, under hvilket de första symtomen framträda: allmänt illamående, feber, utslag på kroppen o. s. v. J. E. J—n.

Eruptiv (se Eruption), uppkommen eller bildad genom eruption. — Eruptiva bergarter, sådana som i smält tillstånd framträngt från jordens inre delar. — Eruptivbreccior. Se Breccia. Jfr Berg-art. E. E.

Ervale'nta. Se Revalenta.

Ervalla, socken i Örebro län, Fellingsbro härad. 7,013 har. 1,639 inv. (1906). Annex till Näsby, Västerås stift, Fellingsbro kontrakt.

Erva santo, *bot. farm.* Se Baccharis.

Erwin, kallad Erwin von Steinbach, tysk arkitekt, d. 1318 i Strassburg, studerade den gotiska byggnadskonsten i Frankrike och blef skaparen af den världsberömda *västfasaden till Strassburgs münster*, hvilket arbete han skall ha börjat 1277. Om hans härkomst och verksamhet känner man emellertid endast obetydligt med full historisk visshet. Man tror, att E. hade tre söner, af hvilka en efter faderns plan byggde klosterkyrkan i Niederhasslach. De två andra hette båda Johannes E. och voro verkmästare vid münstern. Den ene af dessa kallades Winlin (Erwinlein, "den lille E."). Den s. k. Sabina von Steinbach, som uppgifves ha varit dotter till E. samt bildhuggarinna, är en fullkomligt mytisk person.

E'rvum Tourn., *bot., farm.* Se Lens och Vicia.

Erycīna, lat., "den erycinska", binamn till gudinnan Venus, som kallades så efter det sicilianska berget Eryx, på hvilket ett praktfullt tempel var uppfördt åt henne.

Eryci'nidæ, *zool.*, familj af de äkta dagfjärilarna, som öfverensstämmer med den närbesläktade fam. *Lycænidæ* däri, att honornas framben äro väl utbildade och försedda med två klor, medan hannarnas däremot äro kortare, försedda med oledade tarser. Dessa tarser äro dock hos Erycinidæ vida mera förkrympta och sakna den hakformade klon hos Lycænidernas hannar, hvarigenom de i formen närma sig Nymphalidhannarnas. — Larvens och puppans utseende växlar mycket hos olika arter. Fjärilarna äro vanligen tämligen små, med stora växlingar i vingarnas form och färg. — De omkr. 1,000 arterna förekomma till största delen i det tropiska Amerika och blott ett mindre antal på östra halfklotet. I Europa finns blott ett släkte med 1 art, gullvivefjärilen, *Nemeobius lucina*, som i maj och juni sparsamt träffas äfven i södra Sverige. Denna fjäril har ofvan svartbruna vingar, de främre med 3, de bakre med 2 tvärband af rödgula fläckar, af hvilka de närmast kanten äro försedda med svarta punkter. Undertill äro bakvingarna rödbruna, med 2 tvärband af hvita fläckar och svarta kantpunkter. Vingbredd 25—29 mm. Den till formen gråsuggelika larven lefver på gullvifvan. G. A—z.

Eryma'nthos l. Erymanthus (grek. *Ἐρύμανθος*). 1. En hög bergskedja på gränsen mellan de grekiska landskapen Achaja och Arkadien, efter hvilken det af Herakles fångade "Erymantiska vildsvinet" fått sitt namn. E:s nuv. namn är Olonos. 2,224 m. — 2. En på södra sluttningen af nämnda bergskedja upprinnande biflod till Alfeios. Dess nuv. namn är Azikolos l. Dimitzana. A.M.A.

Ery'ngium L., *bot.*, det största växtsläktet inom fam. *Umbelliferæ*, innefattande omkr. 170 arter i tempererade och varma länder. De äro till största delen fleråriga örter, utmärkta af vanligen torniga och ofta blåaktigt anlupna blad; de hvitaktiga eller ljusröda blommorna äro samlade i täta hufvud eller ax, omgifna af torniga skärmblad. I Sverige finnes endast 1 art, *E. maritimum*, martorn, en blågrå, tistelartad ört med handflikiga, torniga blad och blåhvita blommor, som växer sällsynt på sandiga hafsstränder i södra delen af landet. Som prydnadsväxter odlas flera arter i trädgårdarna, utmärkta af ametistblå eller hvit färg, t. ex. *E. planum* från södra Europa, eller af bromeliacéliknande blad, såsom *E. bromeliæfolium* och andra arter från Amerika. Rötter och blad af flera arter ha användning som folkmedicin. G. L—m.

Erysibaceæ, Erysiphaceæ, Mjöldaggsvampar, *bot.*, familj af mycket skadliga svampar, bildande en särskild grupp bland Pyrenomyceterna, parasitiska på lefvande växter (såsom vinstockar, törnrosor, verbenor, humle, ärter, bönor). Mjöldaggen bildar å den hemsökta växtens, särskildt bladens, yta stjärnlika hvita fläckar eller ett sammanhängande hvitt öfverdrag, bestående af om hvarandra väfda trådar (se fig.), hvilka här och där insända i underlagets ytligt belägna celler fina sugtrådar (*haustorier*), för att ur detsamma suga näring. Från trådlagret uppresa sig vissa trådar af ett afvikande utseende, hvilka i sina spetsar afsnöra konidier (*oidier*, *a*). Jämte dessa förekomma oftast äfven större, rundade, efter befruktning uppkomna spor-hus (*perithecier*, *b*), inneslutande sporsäckar (*asci*) med sporer. Mjöldaggsvampen hemsökes själf i sin ordning af en på densamma lefvande parasitsvamp, *Cicinnobolus* (*c* och *d*), som länge ansågs som en särskild form af mjöldaggens förökningsorgan. — Mest beryktad bland all mjöldagg är vinstockens, *Uncinula necator* (*Erysiphe Tuckeri*), som äfven blifvit kallad *Oidium Tuckeri*, emedan densamma i Europa oftast utvecklar endast konidier. Drufsjukan, ehuru bekant redan på de gamle romarnas tid, började först på 1840-talet uppträda förhärjande i vår världsdel, t. ex. 1845—47 i England, 1848 kring Versailles, 1851 i södra Frankrike och Italien samt omedelbart därefter i Schweiz och Tyskland. Svårast voro

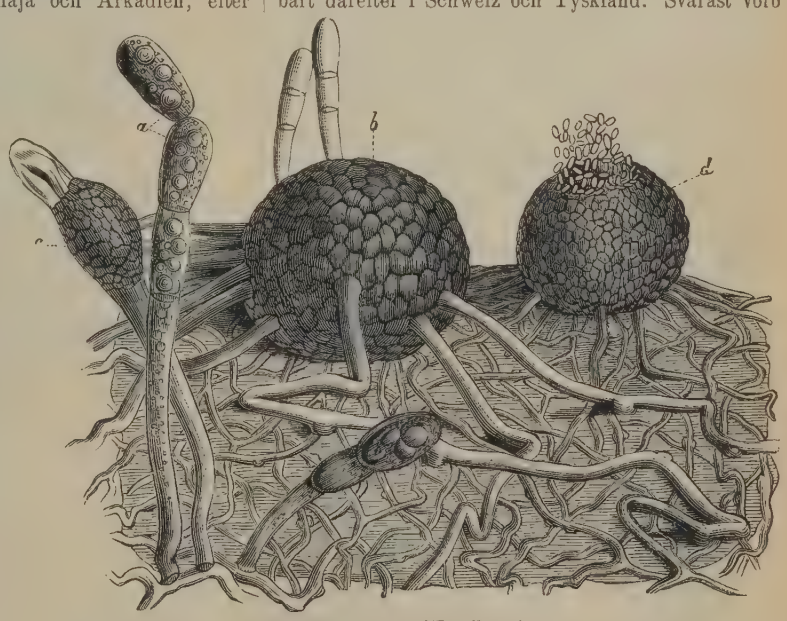

Mjöldaggsvampar (*Erysibaceæ*).

härjningarna under de närmast följande åren ända till 1857, då den af sig själf väsentligt afstannade. Genom sjukdomen blifva drufvorna brunfläckiga, spricka, när de blifvit ärtstora, hvarefter de ruttna. Andra mycket skadliga mjöldaggsarter äro *Sphærotheca pannosa* på rosor, som förorsakar en krusning af bladen och hindrar blomknopparnas utveckling, *Sphærotheca humuli* på humle och *Sphærotheca mors uvæ* på krusbär, som år 1900 inkom från Amerika till Europa, där den flerstädes åstadkommit svår ödeläggelse. De mest använda medlen

mot mjöldagg äro pulverformigt svafvel, som strös öfver de sjuka plantorna, svafvellefver och bordeauxvätska eller andra kopparpreparat, hvarmed växterna besprutas. J. E–n. (G. L–m.)

Erysi'chthon (grek. *Ἐρυσίχθων*), *grek. myt.*, en son af Triopas i Tessalien, straffades med en omättlig hunger, emedan han förolämpat Demeter (sädesväxtens gudinna) genom att fälla träd i en åt henne helgad lund. A. M. A.

Ery'simum L., *bot.*, växtsläkte af fam. *Cruciferæ*. I Sverige finnas 2 arter, af hvilka *E. cheiranthoides*, åkergyllen, en styf, smalbladig, sträfhårig ört med gula blommor är allmän på odlade ställen. I trädgårdar odlas ofta *E. Perowskianum* från Kaukasus, med lysande orangeröda blommor. G. L–m.

Erysi'pelas. Se Rosfeber.

Erytēm (grek. *ery'thema*, rodnad), *med.*, rodnad i huden, beroende på en utvidgning af hudens kärl. Detta tillstånd framkallas på flera sätt: genom mekaniska eller kemiska retmedel, genom inverkan af värme eller i sammanhang med vissa själstillstånd, såsom blygsel, glädje o. s. v. En del former anses bero på en infektion. I dessa fall inställer sig utom kärlutvidgning äfven utträde af vätska ur kärlen, hvilket ger sig till känna genom uppkomsten af papler, blåsor, knölar i huden. Då dessa förändringar gå tillbaka, efterlämna de vanligen för någon tid en mörkare färgning i huden. Vissa former, särskildt erytem på fingrarna, visa benägenhet att återkomma. J. E. J–n.

Erythēï'a (grek. *Ery'theia*), *grek. sagohist.*, en underbar ö i fjärran västern. Se Herakles.

Ery'thema solāre. Se Solbränna. Jfr Ljus, *med.* o. *fysiol.*

Erythræa Rich., Arun, *bot.*, *farm.*, växtsläkte inom fam. *Gentianaceæ*. Släktet representeras i Sverige af 5 arter. Det igenkännes genom djupt, likformigt femklufvet blomfoder samt trattlik krona med lång pip och femdeladt plattadt bräm utan bikrona. Ståndarna äro 5, med efter öppnandet spiralvridna knappar. Pistillen har ett något utdraget, slutligen affallande stift. Kapseln är ofullständigt tvårummig, genom invikning af fruktbladens kanter. De svenska arterna, af Linné sammanförda under *Gentiana Centaurium*, äro lågväxta örter med röda små blommor. De växa på hafsstränder eller i närheten af hafvet. Den vanligaste arten är *E. vulgaris* (se fig.), som förekommer upp till Medelpad. *E. Centaurium* lämnar den ännu i 6:e uppl. af Svenska farmakopén officinella drogen *Centaurium minus* l. *Summitates Centaurii minoris*, tusengyllen, läkearun, som utgjordes af de öfre delarna af de blommande örtstånden, torkade och bundna tillsammans i små knippor. Hos E., liksom hos *Gentiana*, finnas egendomliga bitterämnen, genom hvilka extrakt och infusioner af dessa växter blifva magstärkande och kunna öka matlusten. E. är i medicinen nästan alldeles undanträngd af *Gentiana*. O. T. S. (G. L–m.)

Erythræa vulgaris.

Erythræa, italiensk koloni. Se Eritrea.

Erythræum mare, lat. Se Erytreiska hafvet.

Erythraî' (grek. *Ἐρυθραί* l. *Ἐρύθραι*). 1. Fordom stad i Beotien, i närheten af slagfältet vid Plataiai. — 2. En af de tolf joniska städerna i Mindre Asien, midt emot ön Chios. Den erytreiska sibyllans födelseort.

Erythrina L., Koralllträd, *bot.*, växtsläkte af fam. *Leguminosæ*, afd. *Papilionatæ*, innefattar tropiska träd eller buskar med sammansatta blad (af tre småblad) och praktfulla, vanl. scharlakansröda, i klasar sittande blommor. Grenarna äro ofta taggiga. Blomkronans segel äro mycket längre än vingarna och kölen. Flera arter odlas som prydnadsväxter i växthus och boningsrum, t. ex. *E. crista galli* L. från Brasilien (se fig.). *Erythrina*-arter användas i tropiska länder allmänt som "skuggträd" för unga kaffe- och kakaoplanteringar eller som stöd för pepparväxten. Ldt. (G. L–m.)

Erythrina crista galli.

Erythroba'lanus Örst., *bot.* Se Ek 1, sp. 75.

Erythro'nium. 1. *Bot.*, Erythronium L., växtsläkte af fam. *Liliaceæ*, hvaraf *E. dens canis* från södra Europa ej sällan odlas i trädgårdarna som tidigt blommande prydnadsväxt. Lökarna likna hundtänder (däraf namnet *dens canis*, lat., hundtand), de båda bladen äro purpurfläckiga, blomman hängande, röd. Lökarna äro rika på stärkelse, som i Japan är officinell. G. L–m.

2. *Kem.* Se Vanadin.

Erythrophlœum guineense (E. judiciale), af grek. *erythro's*, röd, och *floio's*, bark, Sussyträdet, Rödvattensträdet, *bot.*, hör till fam. *Leguminosæ*, afd. *Mimosoideæ*, och växer i Afrikas västligaste kustland, såsom i Sierra Leone, kring Kap Palmas och å Guldkusten. Barken innehåller ett rödt, mycket giftigt ämne, erythrophloein, som, utdraget med vatten, bildar en röd vätska, hvilken verkar kräkning och afföring. Af denna vätska eller af barken (till tuggning) begagna sig infödingarna i de nämnda trakterna för anställande af gudsdomar, under förmenande att barkens giftiga ämne icke verkar på en oskyldig. Däraf trädets vetenskapliga artnamn: *judiciale* (hörande till rättskipningen). O. T. S. (G. L—m.)

Erythro'xylon L., *bot.*, *farm.*, ett släkte, hvilket omfattar öfver 90 arter lägre träd och buskar samt utgör typen för en egen fam., *Erythroxylaceæ*, inom serien *Geraniales*. Blomfodret består af 5 kvarsittande blad. Kronbladen äro 5 och, likasom de 10 monadelfiska ståndarna, med bred bas fästa under fruktämnet, som ursprungligen är trerummigt och försedt med 3 stift, men som blir enrummigt genom 2 rums felslående och vid mognaden blir en stenfrukt.

Fig. 1. Kokabusken, blad- och blombärande gren.

Släktet tillhör hufvudsakligen Syd-Amerikas varmaste trakter och Västindien. Veden är hos de flesta arterna röd, hvaraf släktnamnet Erythroxylon (af grek. *erythro's*, röd, och *xy'lon*, ved); den lämnar vackert virke till finare snickeriarbeten. Några arter användas i medicinen, t. ex. *E. areolatum* L., som anses verka afförande och urindrifvande, *E. suberosum* S:t Hil. och *E. tortuosum* Mart., hvilkas bark genom sin garfsyrehalt är sammandragande. Mest bekant är *E. Coca* Lam., kokabusken (se fig. 1), som odlas i stor utsträckning i Bolivia och Peru samt ända upp mot den sydamerikanska kontinentens nordligaste del; dess växtområde sträcker sig utmed Andernas östliga sluttning på en höjd af 700 till 1,700 m. ö. h. Inkasfolket höll kokabusken helig, den var en skänk af gudarna, och kokablad ha anträffats på de gamle peruanernas ''dödsfält'' bland föremål, som de döde fingo med sig på färden. Kokaodlingarna bedrifvas i stor skala. Från buskarnas tredje år skattas de 3 gånger årligen på en del af sina blad, hvilka torkas och gå i handeln (20—30 mill. kg. årligen). En stor del af dessa kokablad förbrukas i Syd-Amerika till tuggning, som bedrifves för njutnings skull af många millioner människor. Kokatuggarna (*coqueros*) forma af kokablad jämte kalk eller aska bussar, som tuggas och utsugas. Häraf nedsättes känslan af hunger, törst och trötthet, de slöa sinnena upplifvas, och den nyss förut utmattade arbetaren går efter en kort stunds kokanjutning med förnimmelsen af stärkta krafter till sitt arbete. Många hängifva sig emellertid med ohejdad lidelse åt kokatuggande, hvarvid de, fullkomligt otillgängliga för omgifningen, uppgå i sina fantasier; resultatet blir snart en svår kronisk förgiftning, som i förtid slutar deras lif. — Exemplar af kokabusken infördes till Europa första gången af den franske botanisten Joseph de Jussieu (1750). En närmare kunskap om kokans kemi erhölls först genom den tyske kemisten Niemann, som 1860 därur framställde alkaloiden kokain (se d. o. och Bedöfningsmedel). Jämte denna ingå i kokabladen små mängder af flera andra alkaloider äfvensom garfsyra och spår af en flyktig olja. O. T. S. (G. L—m.) C. G. S.

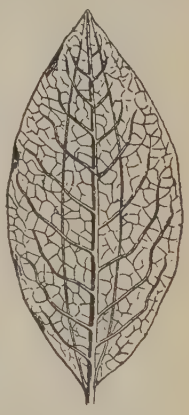

Fig. 2. Kokablad.

Erytrēiska hafvet (lat. *Erythræum mare*) kallades — väl på grund af sina många rödaktiga (grek. *erythro's*) korallbankar — ursprungligen hela oceanen s. om Asien; sedermera inskränktes denna benämning till dess västra del, det nu s. k. Arabiska hafvet.

Erytrīn. 1. *Kem.* Se Erytrit. — 2. *Miner.* Se Koboltblomma.

Erytrīt, *kem.*, en fyratomig alkohol $C_4H_6(OH)_4$, som i fritt tillstånd förekommer i *Protococcus vulgaris* och bunden vid orsellinsyra till en ester benämnd erytrin i lafvar tillhörande släktet *Roccella*. Genom kokning med kalkvatten sönderfaller erytrin i nämnda syra och erytrit. Denna bildar stora, vattenklara kristaller, som utmärkas af söt smak. P. T. C.*

Erytrocyt (af grek. *erythro's*, röd), *histol.*, röd blodkropp (se Blod 1).

Erytrodextrīn (af grek. *erythro's*, röd, och *dextrin*, se d. o.), en af de dextrinmodifikationer, hvilka bildas vid stärkelsens hydrolys; den utmärkes till skillnad från de öfriga, akroodextrin och amylodextrin, därigenom, att den färgas röd af jod. Enligt Maquennes nyaste undersökningar (1906) bildas såväl erytrodextrin som öfriga dextriner icke af klistrets hufvudbeståndsdel, den lösta amylosen, som direkt ger socker, utan härstammar från klistrets olösliga del, amylopektin. H. E.

Erytrofy'll (af grek. *erythro's*, röd, och *fy'llon*, blad). Se Bladrödt.

Erytropsi (af grek. *erythro's*, röd, och *o'psis*, syn), *med.*, "rödseende", ett kompliceradt bländningsfenomen af öfvergående natur, hvilket förklaras genom växelverkan mellan det ljus, som direkt intränger i ögat genom pupillen, och det röda ljus, som gått genom scleran eller genom öfre ögonlocket, om en del af detta betäcker pupillen. G—d.

Erytropsin (af grek. *erythro's*, röd, och *ops*, öga), Synpurpur, *kem.*, ett rödt färgämne i ögats näthinna. Se Synpurpur. P. T. C.*

Erytrosiderit, *miner.*, ett rombiskt mineral, som lätt kan framställas af klorkalium och ferriklorid; dess kemiska sammansättning $2\,KCl, Fe\,Cl_3, H_2O$. A. Hng.

Erytrozym, *kem.*, ett i krapproten förekommande enzym, som spjälkar ruberytrinsyra, krapprotens glykosid, i alizarin och glykos (drufsocker).

Eryx, Sandormsläktet, *zool.*, ett till de icke giftiga, snokartade ormarna hörande släkte, som i Europa företrädes af en art, *E. jaculus*, hvilken når en längd af 60—80 cm. och till färgen är gulaktig, med svartbruna, ofta i tvärstrimmor ordnade fläckar på ryggen och sidorna. Dess utbredningsområde är inom vår världsdel inskränkt till Balkanhalfön, dess uppehållsort är flygsandsfält, hvarest den lefver nedgräfd i sanden. G. G.

Eʹryx, forntida namn på ett berg (nu Monte San Giuliano) på Siciliens nordvästra kust, nära Drepanon, med ett åt Venus Erycina helgadt tempel och en stad, som bar namnet E. Stället var skådeplats för Hamilkar Barkas' strider med romarna mot slutet af första puniska kriget (264—241 f. Kr.). Fornsägnerna knyta vid berget E. minnet af en heros med samma namn, son af Venus och bekant som väldig knytnäfskämpe, slutligen öfvervunnen och dödad af Herakles. R. Tdh.

Erzberger, Mathias, tysk politiker, f. 1875 i Württemberg, studerade statsrätt och nationalekonomi vid universitetet i Freiburg (Schweiz) samt har sedan 1896 tagit verksam del i den sydtyska katolskt kristliga arbetarrörelsen, hvarjämte han utöfvat liflig verksamhet som politisk skriftställare. E., som tillhör centerpartiets mest framträdande män, invaldes 1903 i tyska riksdagen och har där hastigt blifvit mycket uppmärksammad genom sina afslöjanden af kolonialförvaltningens brister. E:s häftiga anfall på regeringen under höstsessionen 1906 bidrogo väsentligt att framkalla den brytning mellan rikskansleren Bülow och centerpartiet, som ledde till riksdagsupplösningen i dec. s. å. E. har bl. a. utgifvit *Die socialdemokratie in früheren tagen* (1903) och *Die zentrumspolitik im reichstag* (1904) och flera vidt spridda politiska broschyrer. V. S—g.

Erzerum (Ersirum), urspr. *Arsen-er-Rum*, d. v. s. Romarnas *Arsen*. 1. Vilajet i Asiatiska Turkiet, omfattar västra delen af armeniska berglandet, näml. Eufrats källområde, och är deladt i sandjaken Erzerum, Erzingan och Bajesid. 49,700 kvkm. 645,500 inv., däraf omkr. 500,500 muhammedaner (kurder), 145,000 kristna (135,500 armenier). — 2. Hufvudstad i nämnda vilajet, ligger 1,905 m. öfver hafvet i Eufrats västra källflods, Kara-Sus, dal, omkr. 8 km. från själfva floden, på sydkanten af en trädlös, men fruktbar högslätt. Klimatet är sundt och atmosfären ren och torr utom om våren; vintrarna äro mycket kalla (ända till — 30° C.), med djup snö och stormar; sommarvärmen är måttlig (15—25°). Invånarna, till två tredjedelar turkar, en tredjedel armenier, judar, perser, greker, protestanter, uppgå till 40,000. E. omgifves af en dubbel stenmur och djupa grafvar och har i sin södra del ett citadell (*Itsj-kale*, d. v. s. den inre fästningen), i hvilket generalguvernören bor. Gatorna sakna stenläggning, äro krokiga och, om möjligt, smutsigare än andra österländska städers; husen, merendels byggda af sten, äro ofta till hälften underjordiska, med små fönster och platta torftäckta tak, på hvilka stundom boskapen betar. E. har 39 karavanserajer och 65 moskéer, bland dessa den stora *Uludjämi*, som säges rymma 8,000 människor, flera kristna kyrkor och ett tjog offentliga bad; högst få af stadens byggnader ega något arkitektoniskt värde. E. är säte för en generalguvernör, en armenisk-gregoriansk och grekisk-ortodox ärkebiskop samt en armenisk-katolsk biskop, har flera medreser, en militärskola och andra muhammedanska skolor samt Collège Sanasarean, en efter tyskt mönster ordnad skola. Som E. är beläget vid den stora handelsvägen mellan Trabezond och Tebris ("genuesiska vägen"), blef det under medeltiden en viktig rast- och stapelplats för karavanerna och nådde en i Orienten sällsynt blomstring. Ännu i dag intager det första platsen bland Armeniens handelsstäder, ehuru dess handel lidit betydligt både af de utflyttningar till ryskt område, som skedde efter 1829, och genom den på senare tiden anlagda järnvägen mellan Poti (vid Svarta hafvet) och Tiflis, som gjort den besvärliga och farliga karavanvägen öfver E. mindre nödig. Industrien omfattar i synnerhet guld-, silfver- och koppararbeten samt vapen. — E. är det fornarmeniska *Karin*, som befästes af bysantinske kejsaren Anastasios I (491—518) och sedermera kallades *Theodosiopolis*. Under den äldre medeltiden var det ett tvistefrö mellan grekerna och araberna, togs 1201 af seldschukerna och tillhörde därefter mongoler, perser och, sedan 1522, turkarna. I juli 1829 segrade ryssarna under Paskievitj på slätten vid E. öfver turkarna och togo staden, men återlämnade den, på grund af freden i Adrianopel, i sept. s. å. 9 nov. 1877 försökte ryssarna öfverrumpla staden, ehuru utan framgång, cernerade den och fingo, enligt stilleståndet i Adrianopel, febr. 1878, besätta den. Men efter Berlinfördraget s. å. utrymde de den åter. I slutet af okt. 1895 egde ett stort blodbad rum på armenierna, i hvilket officerare och manskap i turkiska armén deltogo. Jordbäfningar ha delvis förstört staden 1859 och nov. 1901. (J. F. N.

Erzgebirge ("malmbergen", tjech. *Rudo Hori*) bergskedja i mellersta Tyskland, bildar gräns mellan Sachsen och Böhmen och sträcker sig med en längd af 125 km. från Elbe åt v. s. v. till Zwota, bifloden till Eger. Bergen mellan Zwotas dal och Fichtelgebirge kallas Elstergebirge (se d. o.). I s. begränsas bergen af en instörtningsdal och äro därför på denna sida mycket branta, medan de sakta slutta mot n. och därför äro lättare åtkomliga från Sachsen. Dera högsta del är området mellan Zschopaus källor och Zwickauer Muldes, där några toppar nå öfver 1,200 m., bl. a. Fichtelberg (1,204 m.) och Keilberg (1,244 m.), den högsta i hela kedjan. Medelhöjden är 750—1,000 m. I det hela är E. närmast en mot n. v. lutande platå, fårad af slingrande floddalar. En och annan basaltkägla smyckar denna

enformiga yta. Bergets kärna består af gnejs i n. ö. och af granit och paleozoiska skiffrar i s. v. — E. är synnerligen rikt på malmer och lämnade i äldre tider stort utbyte af silfver, bly, koppar, vismut, zink, kobolt, nickel och äfven tenn. I synnerhet under 1500-talet stod bergsbruket högt. Men sedan ha malmtillgångarna (utom silfver vid Freiburg) blifvit i det närmaste uttömda. Den täta, alltigenom tyska befolkningen, hvilken äfven i de högsta partierna af berget knappt är mindre än 100 inv. på 1 kvkm. och flerstädes omkr. 200, föder sig nu med industri och hemslöjd. Spetsknyppling, som här infördes 1541 af Barbara Uttman, tillverkning af snörmakeriarbeten och trävaror, klädes- och maskinfabrikation äro nu de viktigaste inkomstkällorna jämte jordbruk och boskapsskötsel. Fem järnvägslinjer skära E:s kam. J. F. N.

Erzingan (armen. *Erisai*), stad i turkiska Armenien, vilajetet Erzerum, på en skön och fruktbar slätt, nära Kara Su, Eufrats västra källarm. E. är en viktig militärstation och räknar omkr. 23,000 inv. (2/3 muhammedaner, 1/3 armenier).

Erzsébetváros [ä'rʒébetvárå∫], ty. *Elisabethstadt*. 1. Stad i komitatet Kis-Küküllö i Siebenbürgen. 3,539 inv. (1900), ungrare, rumäner, armenier och tyskar. Vin-, ull- och kreaturshandel. — 2. Se Budapest, sp. 499. K. B. W.

E'räjärvi, kapell under Orivesi pastorat i Tammerfors kontrakt, Tavastehus län, Finland. Landarealen 71 kvkm. Befolkningen, finsktalande, 1,903 pers. (1905). A. G. F.

Erämark. Se Eriemark.

e. s., *hand.*, förkortning för *efter sikt*.

Es l. Essen, Jacob Foppeus van, flamsk stillebensmålare, f. omkr. 1596, d. 1666 i Antwerpen, var en af sin tids skickligaste målare af frukter, ostron, hummer, fiskar, fåglar, m. fl. till ett dåtida godt bord hörande matvaror och excellerade i synnerhet i s. k. frukoststycken, d. v. s. framställningar af ett dukadt bord med resterna af en tidig festmåltid, hållna i kraftiga, lysande färger och af utprägladt dekorativ verkan. Både Rubens och Jordaens satte högt värde på hans konst, och sannolikt var han bägges medarbetare. Taflor af hans hand träffas i flera museer, bl. a. i Nationalmuseum, som eger ett förträffligt *Frukoststycke*. — En nära frände till honom var utan tvifvel den stillebensmålare i ung. samma stil, Hans van Essen, trol. f. 1590 i Antwerpen, sannolikt d. efter 1642 i Amsterdam, hvars enda numera kända målning, ett *Stilleben*, nu befinner sig å Segersjö i Närke. O. G—g.

Esagila, den babyloniske nationalguden Marduks storartade tempel i Babylon. Jfr Aššur-banapal och Babylon, sp. 572—573.

Esâi'as (hebr. *Jescha'ja'hu*, grek. *'Hoaïας*, Vulg. *Isaias*) var en stor profet i Juda rike, som verkade förnämligast under konungarna Ahas och Hiskia. Hans kallelse, af honom själf beskrifven, inträffade redan i konung Ussias dödsår (kap. 6: 1), omkr. 740 f. Kr. Efter förstöringen af den assyriske konungen Sanheribs krigshär 701, en tilldragelse, som förskaffat E. den största seger för sin predikan, förlora vi honom ur sikte. Traditionen uppgifver emellertid bl. a., att han skall ha lefvat ända in på konung Manasses tid och då lidit martyrdöden (genom att söndersågas i ett ihåligt träd, jfr Ebr. 11: 37), en uppgift, som ur kronologisk synpunkt icke är omöjlig, om än osäker. En annan uppgift, att han skall ha varit af kunglig börd, är lika osäker, om än E. framför alla fått namnet "konungen bland profeterna". Af hans egna tal framgår med säkerhet, att han varit gift och haft åtminstone två barn, *Schear Jaschub* och *Maher Schalal Chasch Baz* (kap. 7: 3; 8: 3), samt att han hela tiden verkat sannolikt uteslutande i Jerusalem, där han särskildt grep in i sin tids politik. Det var hufvudsakligen två politiska tilldragelser, som uppkallade honom till energiska ansträngningar för en teokratisk politik. Den ena var det syro-efraimitiska kriget under konung Ahas' regering, då E. uppbjöd hela sin energi för att afhålla konungen från att söka hjälp mot de förenade fienderna, Peka i Efraim och Resin i Damaskus, hos den assyriske konungen Tiglat Pileser III. Den andra var Sanheribs infall i Juda, då konung Hiskia väntade sig hjälp från Egypten, men då E. lofvade honom hjälp direkt från Gud, ett löfte, som ock uppfylldes genom tilldragelsen (pestens härjning) i Sanheribs här år 701. Från den förra tilldragelsen datera sig sannolikt E:s profetior om Immanuel m. m. (kap. 7—9). Händelserna under Hiskia framträda väl i kap. 28—31. "Konungen bland profeterna" förtjänar E. att kallas ej blott på grund af denna orygglighet i tilliten till Israels Gud, utan äfven, och väl framför allt, på grund af sina upphöjda och storslagna tankar om Jahves makt äfvensom på grund af den oemotståndliga hänförelsen och kraften i hans ord. Oaktadt Israel och, sedan Samaria gått under 722, ännu mer Juda är en försvinnande liten politisk storhet mot de omgifvande stormakterna vid Nilen och Eufrat, så är dock dess Gud, enligt E., hela världens allsmäktige herre, som kan använda t. o. m. det stolta Assyrien, midt i dess tankar och planer på egen storhet, allenast som ett verktyg för sina afsikter och som leker med det såsom ett rofdjur med sitt byte, innan det dödar det (kap. 10). En sådan makt eger Israels Gud därför, att han är sanningens Gud, fiende till allt skrymteri, och rättfärdighetens och barmhärtighetens Gud, som framför allt åtager sig de förtrycktes rätt — därför skall hans rike med Sion bestå, när världsmakten går under. En annan för E. egendomlig tanke är begreppet "resten" eller "kvarlefvan", hvilken profeten gifvit förkroppsligad gestalt i sin förste son Schear Jaschub (resten skall omvända sig). Denna tanke utgör för E:s åskådning förbindelsen mellan det närvarande Israel, som skall gå under, och framtidens förhärligade folk, som skall framgå ur den undan domen räddade "resten". Då man kallat E. för G. T:s evangelist, så har man tänkt ej blott på de messianska profetiorna i kap. 7, 9 och 11, utan äfven, och väl framför allt, på de härliga framtidsskildringarna i den sista delen af hans bok (kap. 40—66), hvilka emellertid härröra från en eller flera okända profeter under judarnas fångenskap i Babel. Se Esaias' bok. E. S—e.

Esâi'as' bok i judarnas kanon, en af de s. k. större profeterna, omfattar profetior ej allenast af E., utan ock af flera andra efter honom lefvande män. 1) Kap. 1—12 innehålla, som det synes, 2 själfständiga samlingar af tal (kap. 2—4, möjligen t. o. m. 5 och kap. 6—12) med en inledning, kap. 1. I detta stycke äro endast mindre partier, såsom

4: 2—6; 9: 1—6; 11: 10—12: 6, af den nyare hyperkritiken betraktade såsom senare tillsatser. 2) Kap. 13—23 bestå väsentligen af profetior mot främmande folk; här äro säkert kap. 13—14; 21: 1—10 helt och hållet från en senare tid, då Babel öfvertagit världsmaktens roll i öster; kap. 15 och 16 möjligen öfvertagna från en äldre profet; också kap. 19 (särskildt v. 16—25) betraktas af flera såsom oäkta tillsats från senare tid. 3) Kap. 24—27 innehålla en "libellus apocalypticus" från tiden efter exilen. 4) Kap. 28—33 sammanhänga hufvudsakligen med händelserna under Sanheribs infall (se Esaias); äfven här torde dock föreligga åtskilliga senare smärre tillsatser. 5) Kap. 34—35 (straffprofetia öfver Edom och löftesprofetia om Israels härlighet) härröra säkert tidigast från exilens tid. 6) Kap. 36—39 utgöra ett historiskt bihang = 2 Kon. 18: 13—20: 19. 7) Kap. 40—66 härröra från en okänd förf. under exilens tid, vanligen kallad *Deutero-Jesaja*. Af några nyare bibelkritiker antages emellertid från kap. 56 (eller från kap. 63) ännu en annan profetstämma från tiden efter exilen, som man då kallar *Trito-Jesaja*. Uppgiften för kap. 40—55 är att trösta de i Babel fångne och i Jerusalem ännu kvarvarande judarna med löftet om Babels snara fall för Cyrus och Israels befrielse, hvilket skall utgöra endast inledningen till Guds fullständiga förverkligande af hela sin frälsningsplan med Israel. Egendomligt för dessa kapitel är bl. a., att här icke talas om någon judisk Messias — detta namn (Herrens smorde) gifves i stället åt perserkonungen Cyrus, som skall störta Babel enligt profetian (44: 28; 45: 1) — utan om ett nytt ideal, nämligen *Jahves tjänare* (jfr kap. 42; 49; 50: 4 ff.; 53), till hvilket N. T:s förf. obetingadt kunna hänvisa såsom G. T:s profetia om Jesus Kristus. Kommentarer: Buhl, "Fortolkning til Jesaja" (1889—94), A. Dillman (1898), K. Marti (1900), B. Duhm (2:a uppl. 1902). E. S—e.

Esaïas' himmelsfärd (*Ascensio Isaiæ*), E:s vision l. E:s martyrium, en apokalyptisk skrift, som föreligger i latinsk, slavisk och etiopisk öfversättning. På sistnämnda språk (med latinsk öfv.) utgafs den hittills bästa texten af denna skrift 1877 af A. Dillmann. Året därpå utgaf O. von Gebhardt en fri öfv. till grekiska af samma skrift. I den etiopiska texten innehålla kap. 1—5 berättelsen om E:s martyrium (huru han söndersågas, se Esaias), kap. 6—11 en vision, som E. skall ha haft i Hiskias 20:e regeringsår, hvarvid han, upplyft till 7:e himlen, ser hela Jesu Kristi lif, alltifrån födelsen till himmelsfärden. Denna vision har säkert haft en kristen till förf. Legenden om E:s martyrium går däremot sannolikt tillbaka på ett judiskt original. Om närmare litteraturanvisningar se G. Beer i Kautzschs "Apokryphen und pseudepigraphen" (1900). E. S—e.

Esarp, socken i Malmöhus län, Bara härad. 1,398 har. 687 inv. (1906). Annex till Kyrkheddinge, Lunds stift, Bara kontrakt.

Esau (hebr. *esav*, "hårig"), Isaks och Rebeckas äldste son, Jakobs tvillingbroder. Se Edom.

Esbaal (hebr., "Baals man"), ursprungligen namn på konung Sauls son och efterträdare, mera känd under namnet Isboset (se d. o.). E. S—e.

Esben, Esbern. Se Asbjörn.

Esberg, Johan Anders, teolog, superintendent, f. 1665, d. 1734, tog magistergraden i Uppsala och begaf sig 1686 på en studieresa till Tyskland och Italien, från hvilken hans i flera afseenden intressanta dagbok finnes i behåll i universitetsbiblioteket i Uppsala. På en ny studieresa till Tyskland några år senare blef han i Giessen 1691 promoverad till teol. doktor. Han säges där ha ämnat öfvergå till katolicismen, men slagit saken ur hågen, då han samtidigt fick befordran i hemlandet. Efter att i Uppsala ha varit professor först i grekiska, sedan i teologi, blef E. 1711 superintendent på Gottland. E. skildras såsom en lärd, vältalig och högt begåfvad man. V. Lm.

Esbern Snare (Asbjörn S.), dansk hjälte, f. omkr. 1127 i Fjenneslevlille vid Sorö, d. 1204, son till Asser Rig och äldre broder (icke tvillingbroder) till ärkebiskop Absalon samt fosterbroder till konung Valdemar I. Han var dennes trofaste och tappre stridsman både i striden mot konung Sven Grade 1156—57 och i det långvariga kriget mot venderna. Saxo återger många berättelser om hans oförskräcktliet och klokhet, såsom striden vid Öland 1170 mot ester och kurer samt en något senare vid Sejerö mot en stor vendisk flotta, som han slog sig igenom med ett enda skepp. Vid flera tillfällen var han konungens förtrogne rådgifvare och sökte 1162 förgäfves hindra honom från hans utrikesresa, som bragte honom i kejsar Fredrik Barbarossas våld. E. anlade 1170 Kalundborgs slott och senare stadens märkliga kyrka samt hjälpte brodern vid grundläggandet af Sorö kloster. Märkligt är äfven det tal, som han höll på riksmötet i Odense 1187 och hvari han ifrigt uppmanade ungdomen till korståg för att befria Jerusalem ur de otrognes händer. E:s änka (hans tredje hustru) Helene, dotter till den svenske hertigen Guttorm, blef Valdemar II:s frilla och moder till Knut, sedermera hertig af Bleking. E. Ebg.

Esbjerg, stad (sedan 1899) i sydvästra delen af norra Jylland vid Graadyb, midt emot Fanö. 15,665 inv. (1906; 1870 endast 400). Staden har för sin uppkomst uteslutande att tacka sin hamn, norra Jyllands utförselhamn åt v., byggd 1868—74; den omfattar nu 3 yttre hamnar, 2 fiskerihamnar och 1 dockhamn. Areal 67 har. E. står sedan 1874 öfver Lunderskov i järnvägsförbindelse med de östjylländska och fynska järnvägarna, sedan 1875 dessutom med de västjylländska. Regelbunden ångbåtstrafik med London, Newcastle, Parkeston och Hull. E. är en af Danmarks viktigaste utförselhamnar, i synnerhet för landtmannaprodukter; de viktigaste införselvarorna äro kol, foderämnen och petroleum. Där finnas 3 stora exportslakterier, andelssmörpackerier, 3 margarinfabriker, andelsmejeri, flera andra fabriker och stort petroleumnederlag m. m. E:s handelsflotta bestod 1904 af 138 fartyg om 22,000 ton, däraf 38 ångfartyg om 19,700 ton. E. fick först 1887 en egen kyrka och 1899 stadsrättigheter. E. Ebg.

Esbjörn, Lars Paul, svensk-amerikansk präst f. 16 okt. 1808 i Delsbo i Hälsingland, där fadern Esbjörn Paulsson, var sockenskräddare, d. 2 juli 1870 i Öster-Våla, blef student i Uppsala 1828 och prästvigdes 1832 (ej 1830). Han tjänstgjorde kraftigt verkande i nykterhetens intresse, såsom pastorsadjunkt i Öster-Våla och som brukspredikant vid Oslättfors och skollärare i Hille till 1849, då han såsom predikant medföljde ett stort anta

familjer (tills. 140 pers.) från Gästrikland och södra Hälsingland till Nord-Amerika. Han blef redan s. å. pastor för de svenska nybyggena Andover, Galesburg, Moline och Rock Island i Illinois, hvarjämte han, då de voro för fattiga att ensamma underhålla honom, en tid verkade såsom det kongregationalistiska amerikanska hemmissionssällskapets missionär. Den första församlingen bildades i Andover i mars 1850, men kyrkan, till hvilken E. under vidsträckta resor insamlade medel, kunde invigas först i dec. 1854 (den användes nu som skolhus). Vid början af sin verksamhet hade han många svårigheter att utstå särskildt genom en metodistpredikant J. Hedströms försök att locka öfver E:s församlingsbor till sin kyrka vid ett närliggande svenskt nybygge (i Victoria). E. antog 1856 kallelse till församlingsföreståndare i Princeton, och 1858 tillträdde han den skandinaviska professuren vid Illinois' statsuniversitet i Springfield, den af amerikanska, tyska och skandinaviska lutheraner bildade norra Illinois-synodens prästutbildningsanstalt, men tog redan 1860 afsked och flyttade med sina lärjungar till Chicago samt kallades vid Augustanasynodens organisation i juni s. å. till föreståndare för dess nyupprättade läroverk Augustana seminarium, där han undervisade i geometri, algebra, trigonometri och aritmetik samt i alla teologiska ämnen, dels på svenska, dels på engelska. 1862 gjorde han ett besök i Sverige samt erhöll kyrkoherdebefattningen i Öster-Våla regala pastorat, som han tillträdde 1864. Genom sin verksamhet i Amerika, hvarunder han organiserade 6 församlingar och personligen under vidsträckta resor i östra delen af unionen samlade medel till 5 kyrkobyggnader, blef han banbrytaren och grundläggaren af den svensk-lutherska kyrkan därstädes i 19:e årh. samt därigenom en af de verksammaste befrämjarna af svensk-amerikanernas nationella sammanhållning i det nya hemlandet. E. utgaf bl. a. en öfv. af Arndts ”Sanna kristendom” och ”Paradis Lustgård” (1841—43) och skildrade i en *Berättelse om de svenska lutherska församlingarnes i Norra Amerika uppkomst och närvarande tillstånd* (vid Uppsala ärkestifts prästmöte 1865) sin nordamerikanska verksamhet. Han skildras som en ärlig och flärdlös man af gammaldags fromhet. Jfr art. Augustanasynoden och en mängd biografiska data hos E. Norelius, ”De svenska lutherska församlingarnas och svenskarnes historia i Amerika” (Rock Island, 1890). (V. S—g.)

Esbjörn jarl. Se Asbjörn 3 och Knut (danska konungar, 4).

Esbo (fi. *E'spoo*, egentl. Espå, såsom namnet ännu uttalas och i äldre tider skrefs), kustsocken i Nyland, Finland, Lojo härad och domsaga, 10,7 km. v. om Hälsingfors. Socknen, som till 1492 var kapell under Kyrkslätts moderkyrkoförsamling, utgör ett imperiellt pastorat af 2:a klassen och hör till Raseborgs östra kontrakt af Borgå stift. Landarealen 300 kvkm. Befolkningen 6,403 pers. (1905), till 3/4 svensktalande. (A. G. F.)

Escalade [-la'd], fr. Se Eskalad.

Escaldes, Les [läs eska'ld], by i franska dep. Pyrénées-orientales, i kommunen Villeneuve-des-E., på södra sluttningen af Pyreneerna, i franska Cerdagne, 1,350 m. ö. h. Där finnas 10 källor med en temperatur af 15—43°, hållande svafvelnatrium; andra innehålla kolsyradt natron och järn. Säsong juni—sept. Källorna begagnades redan af romarna. Ln.

Escambia river [eskä'mbĭə ri'və], flod i Nord-Amerika, rinner upp i staten Alabama, flyter, i sydlig riktning, genom Florida och faller ut i Escambiabay, den västligaste delen af Pensacola-viken af Mexikanska golfen. Längd 225 km.

Escanaba [eskənä'bə], stad i nordamerikanska staten Michigan, vid floden E:s utlopp i Green Bay af Michigansjön. 9,549 inv. (1900). Export af järnmalm och trä; möbeltillverkning.

d'Escars [däkär], Jean François, hertig, fransk memoarförfattare. Se Des Cars.

Escaut [eskå], franskt namn på Schelde.

Escayrac de Lauture [eskära'k də låtÿr], grefve, fransk resande, f. 1830, d. 1868, företog åtskilliga resor i Afrika och ställdes 1856 af vicekonungen af Egypten i spetsen för en storartad internationell expedition för uppsökandet af Nilens källor, hvilken expedition dock ej kom till utförande. Såsom medlem af den vetenskapliga kommission, som åtföljde franska och engelska trupperna till Kina (1860), råkade han i kinesisk fångenskap och måste utstå många grymma lidanden. Skrifter: *Notice sur le Kordofan* (1851), *Le Désert et le Soudan* (1853), *Mémoires sur la Chine* (1864) m. fl.

Escha'ra (grek. och lat.), *med.*, brandskorpa. Se Brännskada och Etsmedel.

Escharōtica (se Eschara), *med.*, medel, som förorsaka en brandskorpa å huden. Se Etsmedel.

Eschatologi. Se Eskatologi.

Eschelsson [eskel-], Elsa Olava Kristina, jurist, universitetslärare, f. 11 nov. 1861, aflade mogenhetsexamen vid Wallinska skolan i Stockholm 1882, blef 1885 filos. kandidat, 1892 juris kandidat samt 1897 juris licentiat, juris doktor (den första kvinnliga i Sverige) och docent i civilrätt — allt vid Uppsala universitet. 1897—99 innehade hon längre tider förordnande att föreläsa processrätt, sedan 1904 har hon ledt den i k. stadgan 29 april 1904 föreskrifna propedeutiska undervisningskursen i civilrätt m. m. samt sedan hösten 1905 varit förordnad att examinera i civilrätt till kanslieexamen dem, som genomgått denna kurs. E. har från trycket utgifvit bl. a. *Om begreppet gåfva enligt svensk rätt* (1897), *Om civiläktenskapets framträdande i svensk och utländsk rätt* (i ”I vår tids lifsfrågor”, XXXI, 1903), *Bidrag till läran om besittning enligt svensk rätt. Besittningsbegreppet* (1904), *Om fullbordandet af gåfva af lös egendom enligt svensk rättspraxis* (1906) och *Ännu några ord om fullbordandet af gåfva af lös egendom enligt svensk rättspraxis. En replik* (1907).

E'schenbach, Wolfram von. Se Wolfram von Eschenbach.

E'schenburg, Johann Joachim, tysk skrift-

ställare, f. 1743 i Hamburg, d. 1820 i Braunschweig, blef 1777 professor i litteraturhistoria och 1814 meddirektor vid Carolinum i Braunschweig. En längre tid redigerade han det officiella ”Braunschweiger magazin”. E. sökte leda uppmärksamheten på de anmärkningsvärda företeelserna inom den engelska litteraturen genom ”Britisches museum” (1777—80) och ”Annalen der britischen literatur” (1780—81). Han fullföljde och reviderade den af Wieland påbörjade första fullständiga tyska öfversättningen af Shaksperes dramer: ”Shakespeare's theatralische werke” (1775—82, 2:a uppl.: ”Shakespeare's schauspiele”, 1798—1806), hvilken öfversättning skaffade honom ett varaktigt anseende. Såsom estetiker verkade E. genom utgifvandet af *Entwurf einer theorie und literatur der schönen redekünste* (1783; 5:e uppl. 1836), med därtill hörande ”Beispielsammlung” (1788—95), samt genom *Lehrbuch der wissenschaftskunde* (1792; 3:e uppl. 1809) och *Handbuch der klassischen literatur, alterthumskunde und mythologie* (1783; 8:e uppl. 1837). Nära förbunden med Lessing utgaf han några af dennes efterlämnade skrifter och ombestyrde äfven goda upplagor af andra tyska författare.

Eschenmayer, Adam Karl August, tysk filosof och naturforskare, f. 1768 i Neuenbürg i Württemberg, d. 1852 i Kirchheim, var 1818—36 professor i praktisk filosofi och medicin i Tübingen. Han hyllade Kants metafysik och upptog äfven åtskilligt ur Schellings naturfilosofi, ehuru han strängt skilde sig från denne genom antagandet af en omedelbar gudomlig uppenbarelse, oåtkomlig för den rena spekulationen. Bland hans många skrifter må nämnas: *Sätze aus der naturmetaphysik* (1797), *Versuch, die gesetze magnetischer erscheinungen aus sätzen der naturmetaphysik zu entwickeln* (1798), *Religionsphilosophie* (3 bd, 1818—24), *Die hegelsche religionsphilosophie verglichen mit dem christlichen principe* (1834), riktad mot Hegel, och *Der ischariotismus unserer tage* (1835), i hvilken han uppträdde polemiskt mot Strauss. Han var också en af utgifvarna af ”Archiv für den thierischen magnetismus” (1817—27).

Escher, en i Zürichs historia sedan 1600-talet mycket bekant släkt. Flera af dess medlemmar hafva som borgmästare i Zürich spelat en äfven politiskt betydande roll, så t. ex. Heinrich E., f. 1626, d. 1710, hvilken med fasthet och värdighet häfdade Zürichs neutralitet och självständighet mot Ludvig XIV, och Johann Kaspar E., f. 1678, d. 1762, en af Schweiz' mest betydande statsmän under 1700-talets förra hälft. Hans namne, maskinfabrikanten Johann Kaspar E., f. 1775, d. 1859, anlade i Zürich 1807 ett stort mekaniskt bomullsspinneri och egnade sig efter studieresor till England med mycken framgång åt den schweiziska industriens befrämjande i maskintekniskt hänseende. Bland den vidtutgrenade Zürich-släktens öfriga medlemmar märkas följande:

1. Hans Konrad E. von der Linth, schweizisk statsman, f. 1767, d. 1823, var sonsons sonson till borgmästaren Heinrich E. (se ofvan), studerade i sin ungdom geologi och företog alpvandringar i vetenskapligt syfte, egnade sig från 1798, då han invaldes i Zürichs ”landesversammlung”, några år åt det politiska lifvet samt utgaf jämte sin vän P. Usteri tidningen ”Schweizerischer republikaner”. 1798—1802 var han i Helvetiska republiken medlem af lagstiftande helvetiska rådet. Sitt lifsarbete egnade han emellertid åt utförandet af de stora kanaliseringsarbetena vid floden Linth (1807—22), hvilka för det schweiziska jordbrukets främjande voro af oerhördt stor betydelse. Från dec. 1814 var E. medlem af Zürichs statsråd. Stora rådet förlänade honom och hans efterkommande namnet von der Linth, och vid Linth-kanalen har ett minnesmärke rests öfver dess skapare. Jfr Hottinger, ”Hans Konrad E. von der Linth, charakterbild eines republikaners” (1852), och Weyrauch, ”Der Escher-Linth-canal” (1868).

2. Heinrich E., rättslärd, f. 1789 i Zürich, d. 1870 där, blef 1816 professor i rättsvetenskap vid Zürichs några år förut grundade politiska institut, var 1819—31 öfveramtman i distriktet Grüningen och 1831—33 president i kantonens kriminaldomstol. Sistnämnda år blef E. professor i statsvetenskap vid Zürichs nyupprättade universitet samt var 1833—39 medlem af kantonens regeringsråd. E. utgaf en rad straffrättsliga monografier, den tankedigra skriften *Die neue Phönixperiode der staatswissenschaft* (1848) samt en omfångsrik *Handbuch der praktischen politik* (2 bd, 1863—64). Dessutom författade han memoarverket *Erinnerungen seit mehr als sechzig jahren* (2 bd, 1866—67). V. S—g.

3. Arnold E. von der Linth, son till E. 1, geolog, f. 1807, d. 1872, bekant för sina undersökningar öfver Alpernas geologiska förhållanden, blef professor vid universitetet i Zürich 1852 och 1856 tillika vid Polytechnicum. Tillsammans med Studer utgaf han *Geologische karte der Schweiz* i skalan 1 : 380,000 (1853). Jfr Heer, ”Arnold E. von der Linth” (1873). E. E.

4. Johann Heinrich Alfred E., statsman, f. 1819 i Zürich, d. 6 dec. 1882 där, blef 1843 docent i juridik vid universitetet i Zürich och valdes 1844 till medlem af kantonen Zürichs stora råd, blef 1847 president i nämnda församling samt 1848 medlem af kantonen Zürichs regeringsråd. S. å. blef han edsförbundskommissarie i kantonen Ticino och lyckades såsom sådan bilägga de tvister, som uppstått mellan denna kanton och Österrike. I dec. 1848 utnämndes han till borgmästare i kantonen Zürich — den siste innehafvaren af detta ämbete — och blef 1849 efter införandet af direktorialsystemet, som hufvudsakligen var hans verk, president i det nya regeringsrådet. På denna plats inlade han stora förtjänster om undervisningsväsendets höjande och det schweiziska järnvägsnätets utvidgande. Dock klandras den af honom genomdrifna järnvägslagen af 1852, enär den öfverlät järnvägsbyggandet i Schweiz åt kantonerna och af dem med koncession försedda privata bolag samt för ett halft århundrade hindrade uppkomsten af schweiziska statsjärnvägar. 1855 utträdde E. ur regeringsrådet. 1849—50, 1856—57 och 1861—62 var han omväxlande president och vice president i nationalrådet. E. genomdref 1854 upprättandet af Edsförbundets polytekniska högskola i Zürich och var själen i flera af Schweiz' största järnvägsanläggningar, såsom Nordöstbanan och framför allt Gotthardsbanan, till hvars förste direktör han 1871 utsågs. I sin hemkanton var han upprepade gånger stora rådets president och angaf riktningen för

kantonens politik till 1868, då det demokratiska partiet besegrade hans parti och genomdref en författningsändring. — Ett monument öfver E. restes 1889 på Bahnhofplatz i Zürich. Jfr biografi öfver E. (af W. Oechsli) i ”Allgem. deutsche biographie”, bd XLVIII. V. S—g.

Escherny [-ni′]; François Louis d', grefve, schweizisk skriftställare, f. 1733 i Neuchâtel, d. 1815, var nära vän till J. J. Rousseau. E:s hufvudarbete är *Le moi humain, ou de l'égoisme et de la vertu* (1791).

E′scher von der Linth [-fånn-]. Se Escher 1 och 3.

Eschke, Wilhelm Benjamin Hermann, tysk landskaps- och marinmålare, f. 1823, d. 1900, lärjunge af Krause i Berlin och Le Poittevin i Paris, lefde i Berlin, där han var mycket eftersökt som lärare. E. valde ofta sina motiv från de nordiska hafskusterna (*Ön Neuwerk vid Elbemynningen, Storm på öppna sjön, Blå grottan på Capri* m. m.). Representerad i Nationalgalleriet. — Hans son Richard E. (f. 1859) är landskaps- och marinmålare. G—g N.

Eschraf. Se Uessan.

Eschricht, Daniel Frederik, dansk naturforskare, f. 1798 i Köpenhamn, d. 1863, blef 1829 lektor och 1836 professor i fysiologi och anatomi vid Köpenhamns universitet. E. hade ett aktadt namn som fysiolog och i synnerhet som jämförande anatom. Han var äfven en utmärkt lärare, som i hög grad förstod att göra sin vetenskap tilldragande för alla klasser af åhörare. Han skref *Haandbog i physiologien* (1834—41; omarb. 1851), *Tolv foredrag over læren om livet* (1850; ”Det physiska lifvet, framställdt i populära föreläsningar”, 1858), *Folkelige foredrag* (1855—59) och en afhandling om *Kaspar Hauser* (1858), i hvilken han sökte visa, att Hauser var en idiot. I ”Det k. danske videnskabernes selskabs” handlingar offentliggjorde han delvis grundläggande undersökningar om hvalarna (8 afh., 1843—62) och om salperna (1841). E. Ebg.

Eschri′chtius robu′stus, *zool.* Se Fenhvalar.

Esch-schām, arabiska namnet på Damaskus och Syrien.

Eschscholtz, Johann Friedrich, rysk naturforskare och resande, f. 1793, d. 1831 som professor i Dorpat, medföljde som skeppsläkare Otto v. Kotzebue på dennes upptäcktsresor 1815—18 och 1823—26. Utom beskrifningar öfver sina resor och entomologiska skrifter utgaf han *System der akalephen* (1829) och *Zoologischer atlas* (1829—33). Chamisso uppkallade växtsläktet *Eschscholtzia* (se d. o.) efter honom.

Eschscho′ltzia Cham., *bot.*, växtsläkte af fam. *Papaveraceæ*. Släktets mest utmärkande kännetecken är, att foderbladen sammanhänga och i form af en mössa affalla från den utvidgade blombottnen. Dit höra 10 arter — alla från Kalifornien —, glatta, blåaktiga örter med mångflikiga blad och gula, långskaftade blommor. *E. californica* (se fig.) Cham., ljussläckarväxten (med varieteterna *alba, rosea* m. fl.), är en välbekant, enårig trädgårdsväxt. Mindre ofta odlas *E. crocea, E. maritima* och *E. tenuifolia*. Ldt. (G. L—m.)

Eschstruth, Nataly von, tysk romanförfattarinna, f. 1860 i Hofgeismar (Hessen-Nassau), utgaf noveller och dikter redan vid 14 års ålder, försökte sig äfven med dramer och började vid midten af 1880-talet blifva allmännare känd, så att hennes romaner och berättelser, hvilka alla tillhöra förströelselitteraturen, snart blefvo en omtyckt läsning. Hon trädde 1890 i äktenskap med en officer, F. von Knobelsdorff-Brenkenhoff, d. 1903, men har fortfarit att författa under sitt flicknamn. Omkr. ett 40-tal af hennes arbeten har öfversatts till svenska. (F. n. är under utgifning ett urval af hennes romaner). Bland dem må nämnas *Gänseliesel* (1886, ”Gåslisa”, 1891; 2:a uppl. 1901), *Polnisch blut* (1887, ”Polskt blod”, 1889; 2:a uppl. 1904), *Hofluft* (1889, ”Hofluft”, 1891; 2:a uppl. 1903), *Der mühlenprinz* (1891; ”Mjölnarprinsen”, 1892) och *Comödie!* (1892; ”Komedi”, s. å.). Utom i många uppl. af de särskilda verken föreligga hennes arbeten i *Gesammelte werke* (1899 ff.) och *Illustrierte romane und novellen* (1899 ff.).

Eschscholtzia californica.

E′schwege, kretsstad i preussiska prov. Hessen-Nassau, reg.-omr. Kassel, vid Werra. 11,113 inv. (1900). Till följd af sin lifliga handel och industri kallas E. stundom ”det hessiska Elberfeld”. De förnämsta industrigrenarna äro läderfabrikation samt tillverkning af linne- och yllevaror, maskiner, lim och tvål. Landtgrefven Vilhelm IV:s af Hessen-Kassel son Fredrik, som hade E. till apanage, stiftade 1627 linjen Hessen-E., som utgick med honom 1655.

E′schweiler [-vajler], stad i preussiska reg.-omr. Aachen (Rhenprovinsen), vid Rurs tillflöde Inde. 23,624 inv. (1905). Järnverk, bly-, koppar- och zinkhyttor. Stenkolsgrufvor. En mångfald fabriker.

Esclavelles. Se Epinay, L. F. P. T. d'.

Escobar y Mendoza [eskåba′r i mändå′tha], Antonio, spansk jesuit, lärd, f. 1589, d. 1669, författade en mängd arbeten, bland hvilka de mest kända äro *Summula casuum conscientiæ* (1627) och *Liber theologiæ moralis* (1644), hvilka ofta blifvit omtryckta och öfversatta och mot hvilka bl. a. Pascal uppträdde. Af hans namn har i franskan bildats verbet *escobarder*, med betydelsen slugt utlägga, förtyda o. s. v.

Escobēdo, Mariano, mexikansk general, f. 1828, d. 1902, deltog i kriget 1846—48 mot Förenta staterna, tillhörde sedan under de inre striderna i Mexico Juarez' anhängare och stridde som brigadgeneral 1861 mot det kyrkliga partiet samt sedan mot den franska invasionshären. Efter upprättandet af Maximilians kejsardöme flydde E. 1864 till Texas, men återkom 1865 i spetsen för en friskara, bildad af mexikanska flyktingar, negrer och f. d. soldater i sydstatsarméerna, samt vann i norra Mexico en rad framgångar. Han besegrade 1 febr. 1867 vid San Jacinto den kejserlige generalen Miramon, utsågs därefter af Juarez till den republikanska arméns öfverbefälhafvare och intog 15 maj s. å. efter två månaders belägring det fasta Queretaro, hvarvid kejsar Maximilian blef fången. På Juarez' befallning lät E. ställa kejsaren inför krigsrätt och 19 juni verkställa den dödsdom krigsrätten fällt. E. var en tid krigsminister under presidenten Lerdo de Tejada, flydde jämte denne 1876 till Förenta staterna undan den segrande Porfirio Diaz och gjorde 1878 ett upprorsförsök mot denne, men försonade sig 1880 med Diaz och var 1882—83 president i Mexicos högsta krigsdomstol. V. S—g.

Escoiquiz [esko'jkith], Juan, spansk präst och politiker, f. 1762 i Navarra, d. 1820 i Ronda, en tid kanik i Zaragoza, lyckades bli lärare för prinsen af Asturien (sedermera Ferdinand VII) genom E. Godoys understöd, hvilken i E. trodde sig få ett villigt redskap för sina uppfostringsplaner. Men E., ''en dålig konungs dålige rådgifvare'', sökte Napoleons stöd för att korsa Godoys planer och förmådde Ferdinand att 1807 begära till gemål en prinsessa af Napoleons familj. Af denna anledning förvisades E. af Karl IV till ett kloster, men återvände till Madrid 1808 efter dennes abdikation och blef statsråd. Han förmådde Ferdinand till den ödesdigra resan till Bayonne samt uppsatte och undertecknade där tillika med marskalk Duroc Ferdinands abdikationsakt. E. var en blind beundrare af Napoleon, kompromitterade städse Ferdinand och drog vanära öfver Spanien. Likväl, sedan Ferdinand internerats i Frankrike, bedref E. i Paris hemliga underhandlingar för att åvägabringa en koalition mot Napoleon, hvilket medförde E:s förvisning från Paris. Med Ferdinand återvände E. 1813 till Madrid, blef minister, men ådrog sig konungens onåd, drog sig 1814 tillbaka till Zaragoza och internerades äfven en kortare tid på en fästning i Murcia. E. publicerade ett försvar för inkvisitionen, öfversatte Youngs ''Nätter'' och Miltons ''Det förlorade paradiset'' samt författade hjältedikten *Mejico conquistado* (1798). E:s enda arbete af intresse är *Expocición de los motivos que en 1808 obligaron á Fernandez VII á pasar á Bayona* (öfv. till flera språk). Ad. H—n.

Escombe [e'skəm], Harry, natalsk politiker, f. 1838 i London, emigrerade 1860 till Syd-Afrika och slog sig ned i Durban först som affärsman, sedan som advokat. 1872 blef E. medlem af Natals lagstiftande råd, deltog 1879—80 i Sulu-kriget och 1881 i kriget mot Transvaal, tillhörde 1880—83 Natals ''executive council'' och blef vid införandet i denna koloni af parlamentarisk självstyrelse justitieminister (attorney general) i sir John Robinsons ministär. Vid dennes afgång i febr. 1897 blef han premiärminister och skötte äfven försvars-, justitie- och undervisningsdepartementen samt deltog s. å. vid drottning Viktorias regeringsjubileum i de koloniale premiärministrarnas konferens i London. Han afgick i okt. s. å. och afled 27 dec. 1899 till följd af öfveransträngning vid sina patriotiska försök att vid boernas infall medverka vid lokalförsvarets ordnande i norra Natal. E. inlade stor förtjänst om de för Natals handel betydelsefulla hamnanläggningarna vid Durban. V. S—g.

Escompte [eskã't], fr. Se Diskont.

Escoria'l (sp. *El Escorial*), ''slagg-grufvan'', köping i spanska prov. Madrid, 52 km. n. v. från Madrid. Omkr. 5,800 inv. Invid E. ligger, 1,130 m. ö. h., det praktfulla slottet och hieronymitklostret El real monasterio de San Lorenzo del Escorial (se fig. sp. 865—866). Det påbörjades 1559 af Juan de Toledo och fulländades af dennes lärjunge Juan de Herrera. Det uppfördes på grund af ett löfte, som konung Filip II gjort i slaget vid S:t Quentin (S:t Laurentius' dag, 10 aug. 1557). Byggnaden, som är uppförd uti italiensk renässansstil, bildar till sin grundplan en 206 m. lång och 161 m. bred rektangel. Den är utförd i väldiga granitkvadrer; det hela har en allvarlig, kall, dyster karaktär. Från början var byggnaden afsedd att vara både kloster och slott, men klostercellerna äro nu för länge sedan utrymda. Den praktfulla, efter mönstret af Peterskyrkan i Rom byggda kyrkan är prydd med härliga, af italienska mästare utförda fresker. På ömse sidor om högaltaret befinna sig två kolossala grupper af förgylld brons, föreställande Karl I (V) och Filip II bedjande med gemåler och fränder. Under högaltaret ligger konungagriften, i hvilken de fleste spanske konungar efter Karl I äro begrafna. Biblioteket, som en tid var ett af de rikaste i Europa, men som sedermera blifvit dels härjadt af den stora eldsvåda, som 1671 i flera dagar rasade i slottet, dels plundradt, eger nu omkr. 4,600 handskrifter, mest arabiska, och omkr. 130,000 band äldre (i synnerhet historiska) verk (en bokkatalog är under arbete). Det kungliga palatset, som bildar en flygel af byggnaden, är icke stort, men ytterst praktfullt smyckadt och rikt på konstskatter. 1808 bildade prinsen af Asturien (Ferdinand VII) i E. en sammansvärjning mot sin fader Karl IV. S. å. plundrades slottet af fransmännen under Houssaye, och 1 okt. 1872 förstördes en del genom eldsvåda. Den då lidna skadan har dock sedan blifvit nästan fullständigt afhjälpt. I E. finnes ett kollegium för högre studier (med 17 professorer). Jfr Rotondo, ''Historia del monasterio di San Lorenzo'' (1856—61).

Escorialfår (Escurialfår), detsamma som elektoralfår. Se Fårsläktet och Merinosfår.

Escoriaza [eskåria'tha], kommun i spanska prov. Guipuzcoa, 18 km. s. ö. om Vergara, vid kustfloden Deva. Där ligger en af Spaniens mera besökta kurorter, med en järnkälla och flera termer, som innehålla svafvelkalcium. Ln.

Escosūra, Patricio de la, spansk politiker och skriftställare, f. 1807 i Madrid, d. 1878, studerade matematik och estetik i Valladolid och Paris, dit han nödgades fly af politiska skäl. Vid återkomsten till Spanien ingick E. på militärbanan, avancerade till ryttmästare och blef 1838 guvernör i Guadalajara, som han försvarade mot Espartero, men måste efter dennes seger åter fly till Frankrike. Återkommen 1843, blef E. först understatssekreterare och

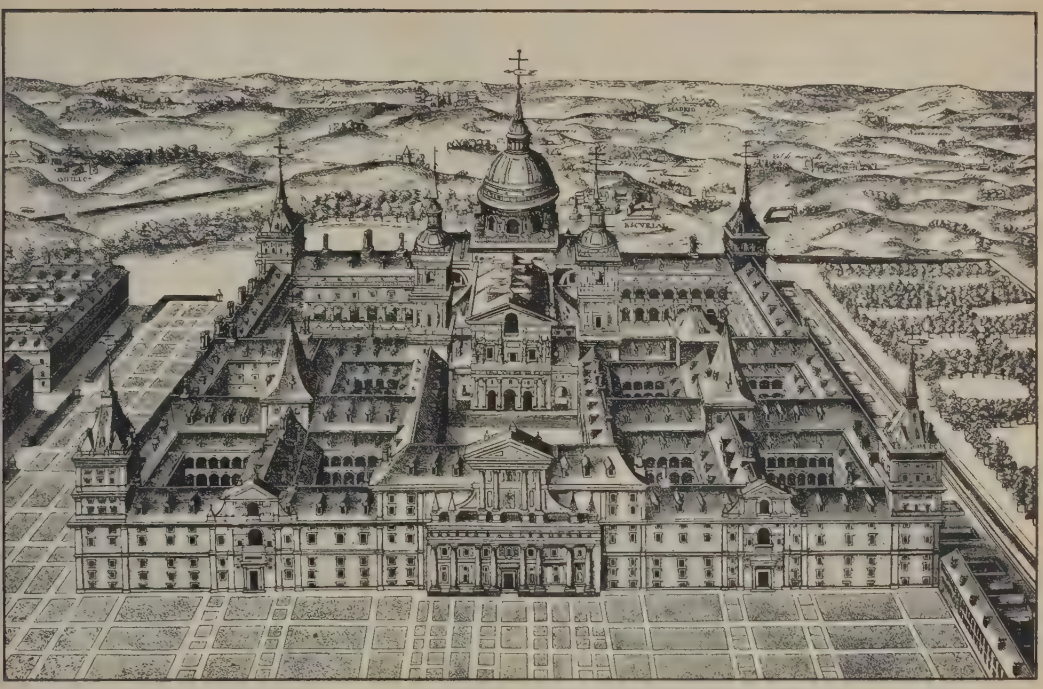

Escorial. Efter Brauns "Städtebuch", 1572.

sedermera inrikesminister i Narváez' ministär intill 1846. E., som dittills tillhört det moderata partiet, öfvergick 1848 till progressisterna, som 1854 med stor majoritet invalde honom i konstituerande cortes, där han kämpade för de monarkiska idéerna, men samtidigt till hela det ultramontana Europas förbittring yrkade på en reduktion af kyrkornas och klostrens egendomar. Såsom parlamentarisk talare var E. slagfärdig och blixtrande kvick. I Esparteros kabinett var E. inrikesminister 1856. 1863 öfvergick E. till de liberale, som förskaffade honom regeringskommissarieplatsen på Filippinerna. Efter septemberrevolutionen blef E. ånyo deputerad 1871, men utan att tillhöra något parti. 1872—73 var E. sändebud i Berlin, blef 1876 senator och s. å. ledamot af Spanska akad. Såsom skriftställare intager E. ett framstående rum. De förnämsta af hans arbeten äro: *Estudios históricos sobre las costumbres españolas* (1851), *Memorias sobre Filipinas y Joló 1863—64*, *Memorias de un coronel retirado* (1868), *Historia constitucional de Inglaterra* och texten till *España artistica y monumental*, skådespelen *La corte del Buen Retiro*, *Don Jaime el conquistador* (5 akter på vers), *La Aurora de Colón*, *El tio Marcelo* m. fl. och romanerna *El conde de Candespina*, *Ni rey ni roque* och *El patriarca del valle*. Dessutom publicerade E. äfven lyriska och episka dikter. Ad. H—n.

Escott [e'skɔt], Thomas Hay Sweet, engelsk skriftställare, f. 26 apr. 1844 i Taunton, egnade sig från 1865 åt den journalistiska banan (en längre tid som medarbetare i "Standard") och var 1868—72 lärare i logik vid King's college i London. 1882—86 var han utgifvare af "Fortnightly review". Bland E:s många arbeten märkes främst hans utmärkta skildring af engelska samhällsförhållanden *England, its people, polity and pursuits* (1879; ny uppl. 1885; öfv. på flera språk) med det supplerande arbetet *Social transformations of the Victorian age* (1897). E. har äfven utgifvit *Politics and letters* (1886), *Lord Randolph Churchill* (1895) och *King Edward VII and his court* (1903) samt är en flitig medarbetare i flera engelska tidskrifter. V. S—g.

Escouade [eskoa'd], fr., den minsta afdelningen vid en trupp; halftropp, korpralskap.

Escoula [eskola'], Jean, fransk bildhuggare, f. 1851, arbetade till 1872 i sin faders, en marmorhuggares, verkstad, men kom då till Paris och blef elev till Carpeaux och sedan till Gautherin. Han uppträdde första gången på salongen 1881 med en marmorgrupp, *Sömnen* (i Poitiers' museum), samt har sedermera utfört bl. a. *Timmerhuggare i Pyrenéerna* (1884), *Badande flickor* (1885), *Pastoral* (staty i marmor), *Prokris' död* (marmor, i statens ego) och en rad byster (*Victor Hugo*, *Carnot* m. fl.). (G—g N.)

Escouloubre [eskolo'br], kommun i franska dep. Aude. I Audes djupa, trånga, krokiga dalgång ligger på 700 m. höjd badorten E. med svafveltermer (29—45°) och något högre upp, i dep. Ariège, likaledes vid Aude, badorten Carcanières med termer likartade med de förra (25—59° C.). Ln.

Escousse [esko'ss], Victor, fransk dramatiker, f. 1813 i Paris, d. där 1832, vann stor framgång 1831 med en dram på vers, *Farruck le maure*. Då skådespelet *Raymond*, som E. skrifvit i förening med en vän, alldeles föll igenom, beröfvade sig de bägge författarna lifvet.

Escudēro, sp. (af *escūdo*, lat. *scūtum*, sköld), vapendragare, väpnare; adelsman af lägre rang.

Escudillo de oro [-di'ljå de årå] l. Coronilla

[-i'lja], Veintena, Guldpiaster, spanskt guldmynt, som aflystes 1848 och hade ett värde af 20 reales de vellon = 1 silfverpiaster = omkr. 3 kr. 68 öre.

Escūdo (sp., eg. sköld; jfr fr. Écu), namn på flera spanska och spansk-amerikanska guld- och silfvermynt samt ett portugisiskt guldmynt. I Spanien (före 1871) var 1 escudo i guld = 1 kr. 87 öre (endast mynt om 10, 4 och 2 escudos slogos); silfverescudon hade i det allra närmaste samma värde och var = 1/2 peso = 10 reales de vellon. I Portugal (t. o. m. 1835) var escudon ett guldmynt, = 1/8 dobra = 8 kr. 6 öre, och slogs äfven i 1/2- och 1/4-stycken. I flera spansk-amerikanska länder är escudon ett ännu gångbart guldmynt, merendels af 2 pesos värde = 10 frcs.

Escuintla [eskoi'ntla], La Concepcion de la, stad i centralamerikanska republiken Guatemala, vid järnvägen från staden Guatemala till San José vid Stilla hafvet. Omkr. 13,000 inv. (1903). Sockerodling; kakao- och kaffeplantager.

E'sculus, *bot.*, detsamma som *Æsculus* (se d. o.).

Escuria'l, oriktig form för Escorial.

Esdrelom l. Esdrelon, i Judits bok (t. ex. 1: 8; 4: 5) namnet på den stora slätten mellan Samarien och Galileen, som vanligen benämnes Jisreelsslätten. E. S—e.

Esdud. Se Asdod.

Eselhufvud l. Esselhufvud (lty. *eselshooft*, ty. *eselshaupt*, "åsnehufvud"), *skpsb.*, ett rundhult, förut tillverkadt af trä med grofva järnband, numera ofta af järn eller stål, hvars ändamål är att, tillsammans med salningen, förbinda svåra stången med undermasten (svåra eselhufvudet) eller bram-

Fig. 1. Svårt eselhufvud af trä.

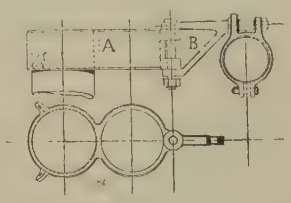

Fig. 2. Brameselhufvud (A) af stål jämte rackgaffel (B) för undre bramrån.

stången med svåra stången (brameselhufvudet). Äfven nyttjas eselhufvud såsom förband emellan klyfvarbommen och bogsprötet (bogsprötseselhufvudet). Eselhufvudet har 2 hål, af hvilka det ena kränges öfver toppen af det undre af de båda rundhult, som skola förbindas, och det andra tjänar till stöd för det öfre rundhultet. Är eselhufvudet tillverkadt af trä (fig. 1), är det förra hålet fyrkantigt, men å järn- eller ståleselhufvud (fig. 2) äro vanligen båda hålen runda. J. G. B. C. K. S.

Eselhufvudsstötta, *skpsb.*, en på förkant af eselhufvudet stundom befintlig stötta, mot hvilken detta hvilar och därigenom bibehålles horisontellt. C. K. S.

Esenbeck. Se Nees von Esenbeck.

Esenbe'ckia H. B. K., *bot. farm.*, ett till fam. *Rutaceæ* hörande växtsläkte, hvilket utgöres af träd eller buskar, som förekomma i Syd-Amerikas varmare trakter. *E. febrifuga* lämnar en i Brasilien officinell bark, *cortex E. febrifugæ* l. *Angosturæ brasiliensis*, hvilken genom halten af en bittert och vidrigt smakande glykosid, esenbeckin (kinovin enligt Winkler), samt två andra bitterämnen visat sig ega feberfördrifvande och magstärkande egenskaper, hvarför barken äfven kallas "brasiliansk kina". Två andra arter, *E. pumila* och *E. intermedia*, ha liknande, men mindre kraftiga egenskaper. O. T. S. (G. L—m.)

Esenbeckin, *farm.* Se Esenbeckia.

Eserin, *farm. kem.*, annat namn på fysostigmin (se Kalabarböna och Physostigma).

Esger, nordisk form af det sydgermanska namnet Ansgar.

Esher [e'ʃə]. 1. Stad i engelska grefsk. Surrey, 25 km. s. v. om London. 9,489 inv. (1901). E. har ett gammalt slott, E. place, som tillhört Wolsey, och en gotisk kyrka. I närheten Sandown park, där kapplöpningar hållas, och slottet Claremont (se d. o.). — 2. Viscounttitel. Se Brett.

Esi'pov [-påff], Annette, rysk pianist, f. 1851 i Petersburg, där hon vid konservatoriet studerade för Leschetitzki, hvilken 1878 öfverflyttade till Wien och 1880—92 var gift med henne. Hon väckte uppseende först i sitt fädernesland, sedermera i London, Paris, Amerika o. s. v. I Sverige konserterade hon 1881 och 1892. Hennes spel är en smula torrt och nyktert, men utmärkt af ofantlig färdighet, god uppfattning, rytmisk spänstighet och energi. A. L.*

Es ist eine alte geschichte, doch bleibt sie immer neu, ty., "det är en gammal historia, dock upprepar den sig alltjämt", ofta citeradt uttryck ur en dikt af Heine.

Esito [ä'sitå], it. (af lat. *e'xitus*, utgång), utförsel, export; esitotull, tull för varor, som exporteras.

Esja, långsträckt murliknande fjäll af 1,600 m. höjd vid innersta viken af Faxebukten, midt emot staden Reykjavik, hvars hela omnejd det behärskar. E. är intressant i mineralogiskt afseende bl. a. genom förekomster af trakyt och kalkspat, hvilken senare brytes och brännes till kalk. På gården Esjuberg vid fjällets fot byggdes Islands första kyrka, helgad åt S:t Columba. R. N—g.

Esjon-Geber (Ezion-Geber), en hamnstad jämte Elat vid Elanitiska hafsviken, där Salomo och Josafat läto bygga en flotta (1 Kon. 9: 26; 22: 49) för sjöfarten på Ofir. Jfr Edom. Orten kan ej mer bestämmas, då hafsstranden undergått förändring. E. S—e

Esjuberg. Se Esja.

Esk, namn på flera floder i Storbritannien. De största äro: 1. Esk i skotska grefsk. Dumfries, hvilken utmynnar i Solwayviken, i engelska grefsk. Cumberland. 82 km. — 2. North- och South Esk i skotska grefsk. Forfar, hvilka båda upprinna på Grampianbergen och falla ut i Nordsjön, den förra (45 km. lång) n., den senare (77 km. lång) s. om Montrose.

Eskāder (fr. *escadre*, af lat. *quādra*, fyrkant) *sjöv.*, en under en särskild chef, eskaderchef eller högste befälhafvare, stående sjö styrka (del af en flotta). En eskader af svenska krigs fartyg består af minst 3 divisioner. Storleken a en eskader är sålunda hos oss ganska obestämd Vissa andra mariner, särskildt den tyska, ha där

emot fastare former. En tysk linjeskeppseskader består enligt antagen lag ang. tyska flottans utveckling af 2 divisioner, hvardera om 4 linjeskepp (slagskepp), jämte högst 8 kryssare och 4 torpedbåtsdivisioner. Två sådana eskadrar bilda en ”dopbelgeschwader” eller flotta.

Mer eller mindre permanenta eskadrar ha i regel särskilda namn. Så i svenska flottan den årligen utrustade kusteskadern, hvars storlek under de senaste åren växlat mellan ett 10-tal fartyg och ända till 44 (1905). De större marinerna underhålla ständiga eskadrar, hvilka vanligen benämnas efter de farvatten, där de äro stationerade.

Eskaderchef (kommendör eller flaggman) inom svenska flottan förde förr såsom befälstecken en särskild eskaderchefsstandert. Numera bestämmes hans befälstecken af hans grad. Se Befälstecken. H. W—l.

Eskaderchef. Se Eskader.

Eskadernummer, *sjöv.*, ett fartygs ordningsnummer inom en eskader eller annan sjöstyrka. Sedan gammalt tilldelas alla i en sjöstyrka ingående fartyg olika nummer i löpande följd vid sidan af deras ständiga nummer, ständiga tecken eller distinktionsnummer, hvilka i regel fastställas en gång för alla för hvarje örlogsfartyg, så snart det erhåller sitt namn. H. W—l.

Eskaderordning, *sjöv.*, en tabell, upptagande samtliga i en eskader eller annan sjöstyrka ingående fartyg, deras eskadernummer, taktiska indelning (i divisioner och grupper), särskilda igenkänningstecken m. m. E. benämndes förr *ligne de bataille*. H. W—l.

Eskalād (fr. *escalade*, af lat. *scāla*, stege) l. Eskaladering, *krigsv.*, öfverrumplande bestigning medelst stormstegar af en icke brescherad fästningsmur. G. U. (L. W:son M.)

Eskamotage [-tāʃ], fr. *escamotage*, taskspeleri, behändigt bortsmusslande, hokuspokus.

Eskamotēra (fr. *escamoter*, af sp. *escamotār*), göra taskspelarkonster, trolla undan, smussla undan, oförmärkt snappa bort.

Eskamotör (fr. *escamoteur*), taskspelare.

Eska'rp (fr. *escarpe*, af ty. *scharf*, skarp, brant), *befästningsk.*, inre sluttningen af en befästnings stormgraf. Den göres så brant, som omständigheterna medgifva, för att försvåra bröstvärnets bestigning; alltså 1 : 1 à 2 : 1, om den är obeklädd, och intill lodrät, om den är beklädd. Torra fästningsgrafvars eskarp murklädes, där den ej kunnat utsprängas i klippan eller skyddas genom en framför densamma uppförd fristående eller halffristående mur. Eskarpmuren bör ha stormhöjd, minst 6 m., men göres numera ej högre, än att den är väl undandragen direkt beskjutning; nödgas man härför minska eskarpmurens höjd, förses den i stället med ett stormgaller (jfr Beklädnadsmur, Fästning och Kontereskarp). L. W:son M.

Eskarpēra (se Eskarp), *befästningsk.*, afspränga en bergvägg, längs hvars främre krön en befästningslinje anordnats, så att densamma blir lodrät och sålunda stormfri. L. W:son M.

Eskatologi l. Eschatologi (af grek. *e'schaton*, det yttersta, och *lo'gos*, lära), läran om det sista, läran om de yttersta tingen. Ordet betecknar i första hand det, som väntas inträffa i de yttersta tiderna, i världens eller människoslägtets slut och fullkomning.

I. *Slutkatastrof, världsloppets fulländning.* Föreställningen om jordens och människoslägtets förödelse i gången tid genom en naturkatastrof (öfversvämning, jordbäfning, eld eller kyla) är vida utbredd. Stundom väntar man äfven en sådan tilldragelse i det kommande. På Fidjiöarna höllos förr båtarna i beredskap för räddning i en ny öfversvämning. Vissa kaliforniska indianer frukta världens undergång genom ett vulkaniskt utbrott. De gamle peruanerna hade uppfört väldiga spannmålsbodar emot den torka, som skall döda människoslägtet. Fruktan för månförmörkelser sättes här och hvar i förbindelse med den folktron, att månens nedfallande skall förorsaka världens undergång.

Tjitjimekerna i norra Mexico visste, att af världens fyra åldrar den första slutat med en flod, den andra med en jordbäfning, den tredje med en storm och att den nuv. skall ändas af eld. Äfven den grekisk-romerska antiken kände fyra världsåldrar. Undergången sker genom olika naturkatastrofer. Kanske sammanhänga de fyra perioderna och deras ödeläggelser med den af Berosos omtalade babyloniska föreställningen om världsåret. Sommaren skulle motsvara världsbranden, vintern den stora floden, såsom åtminstone senare spekulation räknat ut. Enligt stoikerna, som upptagit och utbildat folktro och tidigare grekisk naturfilosofi, skall jorden förvandla sig i vatten, vattnet i luft och luften i eld. En period innefattar de fyra elementens succession och slutar med eld, med en världsbrand. Eldstoffet ger i sin ordning upphof åt luften, en del af luften blir vatten, en del af vattnet blir jord. Så fortgå perioderna i fyrtakt i ändlös upprepning.

Mest utvecklad och invecklad är periodindelningen i Indien. De fyra gamla bramanska åldrarna ha infogats i perioder, som evinnerligen aflösa hvarandra, börjande och slutande med skapelse och förstörelse. Förstörelsen sker genom olika naturkatastrofer. Bramanismen och hinduismen, jainaorden och buddismen ha utbildat olika system. Enligt buddismen beror förödelsens orsak på olika slag af ondska, som öfverväger i världen. Världen förgås sju gånger i följd af eld och den åttonde af vatten. Detta upprepas sju gånger. Därtill komma sju ytterligare världsförbränningar. Efter dessa 63 världsperioder sker den sextiofjärde förödelsen genom vind. Så fortgår det i ändlös upprepning.

Särskildt anmärkningsvärd bland de katastrofläror, som icke liksom i de höga indiska och grekiska kulturerna utförts af tänkandet till en lära om ständigt återvändande cykliska världsperioder, är den *fornnordiska*. I Voluspas praktfulla skildring af världsslutet urskiljas olika naturmotiv, som äfven uppträda hvart för sig. 1:o ”Storvintern” (*fimbulvetr*) är ensam världsslut enligt Vafthrudnismal. Denna vinter skall föröda allt; endast två människor, Lif och Lifthrase, lefva kvar, gömda i Mimers hult med morgondagg till näring. Af detta människopar skola sedan nya släkten födas. — Vintereskatologien tillhör naturligtvis ursprungligen trakter med svåra vintrar. Världens uppkomst och världsförödelsen stå i nära samband med hvarandra. Jordens uppkomst ur vatten flyter stundom samman med sagan om den stora floden. På Island och i Norge, där man

väntat fimbulvintern, lärde man äfven världens uppkomst af frost. — Vintereskatologien fanns äfven i det gamla Iran. Mahrkusja, frostens demon, skall anstifta förödande vintrar — liksom i Gylfaginning omtalas tre på hvarandra följande vintrar. Snön skall gå öfver de högsta bergen och förgöra allt lefvande utom de människor och djur, som Yima, det urtida lyckorikets härskare, på Ahuramasdas (Ormusds) befallning längesedan fört in i en för ändamålet inrättad underjordisk inhägnad. Efter Mahrkusjas vintrar träda de fram och befolka på nytt jorden. I Iran har vintermyten undanträngts af världsbranden.

2:o Flod, vatten och haf spela en roll i Voluspa. Solen svartnar, jorden sjunker i hafvet, stjärnorna falla ner från himlen. Sceneriet är ett rasande haf, som slukar land och släcker solen. Det är hämtadt från västgermanernas hafomflutna, stormiga kuster. Olrik påpekar, att detta världsslut utföres ensamt utan världsbrand, af Arnor Jarleskjald, som diktade på Orkneyöarna, och af Kormak. Voluspas nya jord kommer fram ur vatten.

3:o. Men i förödelsen spelar branden en hufvudroll. Surt kommer från söder. Rök och eld spruta. Själfva himmelen slickas af heta lågor. Världsbranden förekommer äfven hos kelter, greker, iraner och inder, m. fl. Från hellenismen tycks den vara inkommen i judisk och sedan i kristen åskådning, först i sibyllinerna (jfr 2 Petr. 3: 7—10). G. T:s gudsuppenbarelser i eld utgjorde anknytning.

4:o. Världsodjuren och jättehären skola bryta lös öfver asarna. Garm skäller vid klipphålan, där asarna bundit honom, och hans kedjor brista — liksom i det iranska världsslutet den trehöfdade draken Azhi Dahâka på djäfvulens, Anra Mainyu's (Ahrimans), uppmaning, skall slita de fjättrar, som binda honom vid berget Demavend. Om världsundergångens hundar och odjur, som skälla och väsnas i bergen, vet estnisk och tatarisk och annan folktro att berätta. Jordskalf ligga väl till grund. Enligt Vafthrudnes sång skall fenrisulfven sluka solen. Judisk-kristen apokalyptik känner den gamle ormen, som skall bli lös i världsslutet (Uppb. 20: 2—3). Odin går att kämpa med ulfven, men stupar. Vidar hämnas honom. Tor utkämpar envig med midgårdsormen, dräper honom, men får själf banesår.

Enligt Eddan gäller världskatastrofen äfven gudarna, liksom hos greker, inder och andra. Den kallas r a g n a r o k, ”gudarnas öde” eller ”slut”, hvaraf sedan blifvit ragnarökr, ”gudaskymning”. Nordisk eskatologi kände den nya jorden, som skall stå upp ur hafvet och befolkas af det sparade mänskoparets ättlingar. Nagelskeppet med Loke och de döde ombord har gått under. En ny sol, född enligt Vafthrudne af den gamla, innan ulfven förgjorde henne, skall gå sin moders banor efter gudarnas död. Den nya världen ges åt nya gudars regemente. Vidar är ej ensam öfverlefvande. Asarna mötas åter på Idavallen. Balder kommer igen. — Däremot äro kristna inflytelser och tillsatser för handen i världsslutets förebud, i salen, som skall ståndа på Gimle, i helvetet, som Snorre Sturlassons Gylfaginning låter finnas kvar efter världens undergång, samt i den allsvåldige starke Herren, som väntas till ändgiltig dom.

På tvenne håll, i Zoroasters masdareligion och i den gammaltestamentliga profetismen, utbildades eskatologien till läran om ett *sedligt och religiöst slutmål* för världsutvecklingen, hvilken lära skiljer sig såväl från de vanliga katastrofmyterna som från de indiska och grekiska systemen af ständigt återkommande världsperioder efter evigt upprepade förödelser. Fyra kännetecken särskilja dessa eskatologier, som förtjäna namnet i strängare mening, från de andra. 1:o Världskatastrofen har en sedlig och religiös innebörd såsom dom och fulländning. Den fullföljer en under världsloppets virrvarr förborgad mening. 2:o Såväl tidsförloppet som världsslutet beror af en gudomlig vilja. Tron på en mening med världsloppet, på historiens mål och den fullständiga eskatologien, som endast här kommit till stånd, grundar sig på den profetiska gudstron. 3:o Till de yttersta tingen hör de dödas uppståndelse — väl att skilja från själavandringen, som upptagits ur folktron och blifvit förhärskande i Indien och Grekland. Själarnas återfödelse till ständigt nya existenser har där sammanslagits med perioderna, så att med vissa mellantider samma existens i samma värld återkommer i evigt kretslopp. I masdeismen och mosaismen har själavandringstron ej vunnit burskap. 4:o Slutet fattas i religionens heroiska tider såsom nära förestående. Det är öfverhängande, med sin dom öfver ondskan. Därför bättren eder! Det bringar snar förlossning och makt åt de fromme. Därför förtviflen ej! För de zoroasterska gäthasångerna, avestas äldsta hymner, är afgörandet nära, än mer för Amos, för den judiska apokalyptiken och för urkristendomen, liksom för eskatologiskt sinnade personligheter och apokalyptiska folkrörelser inom den senare kristendomen och islam.

I den utförda gammalpersiska eller *masdeistiska eskatologien* är världsslutet mindre än i gäthasångerna en dom och mera en fulländning. Den skapade ”långa” tiden räcker tolf tusen år. Äfven Mani och, enligt Suidas, etruskerna lärde, att världen skulle vara i 12,000 år. Kanske sammanhänger med detta tal den före Kristi födelse i Rom framkomna profetian, att Rom skulle vara i 1,200 år — hvilket verkligen slog in. Sannolikt kommer tolftalet från Babels astronomi. — Före och efter de tolf tusen åren är tiden oändlig. Under tre tusen år varar först ”den heliga andliga skapelsen”. Under nästa tre tusen år är den onde, Anra Mainyu (Ahriman), förvirrad. Ahuramasda (Ormusd) skapar sina heliga väsen, människoandarna (fravasji'erna) besluta att antaga kropp för att kämpa mot djäflarna. Sedan, med den tredje tretusenårsperioden, börjar striden i världen och människosläktets historia. Yima, urtidspatriarken, aflöses af draken Azhi Dahâka, som i sin ordning måste lämna rum för den iranska hjältesagans konungar. I periodens slut födes Zoroaster. Med honom, som inleder den fjärde och sista tretusenårsperioden, är stridens och blandningens tid slut och segerns tidsålder börjad. Under årtusendet närmast efter honom infaller den närvarande historien, som senare uppdelades efter metallåldrarna, guld, silfver, koppar, järn, hvilka med sin idé om försämring svära emot det masdeistiska tidsschemats allmänna hoppfullhet. Efter tusen år föder en jungfru, som badat i Kasava-sjön, profetens son, ”som kommer fromheten att förökas”. Han får uppenbarelser liksom sin fader och skall med furstligt bi-

stånd, liksom han, bringa religionen till seger. Tusen år senare födes öfvernaturligt ännu en son till profeten, som kallas ”den som kommer bönen att förökas”. Mellan de två ha Mahrkusjas vintrar och öppnandet af Yimas Vara (inhägnad) blifvit instuckna. Efter det sista årtusendet födes likaledes den tredje, senare gemenligen kallad Saosjyant (”gagnaren”, ”hjälparen”). Före hans uppträdande sliter sig draken lös och uppslukar en tredjedel af mänskligheten, boskapen och andra Herrens skapelser. Hjälten Keresaspa reser sig ur sin dvala och slår honom med sin klubba. Saosjyant, med en from furstes och andra hjältars bistånd, uppväcker alla döda i femtonåringars och fyrtioåringars gestalt. Alla människor församlas från jordens trakter, från paradis och helveten. Dessa senare motsvara skärselden, enär de afse syndarnas rening för den slutliga fulländningen. Endast de, som begått vissa särskilda synder, hvilka göra människan här till en kroppslig och efter döden till en andlig djäfvul, dela djäflarnas lott att förbrännas i världsbranden. De, som ej renats från sina synder, undergå nya reningsstraff, efter Saosjyants bestämmelse, såsom att halshuggas för hvarje oförsonad dödssynd eller att återförvisas till helvetet och där i tre dygn pinas och längta efter himmelens lycka, som samtidigt åskådas.

I den församling, där alla mötas, igenkänner maken sin maka och fadern sin son. Men en man, som ej under jordelifvet undervisat hustrun om Herrens lag eller hindrat henne från att förtjäna helvetet, får stå med skam. Den egentliga reningen tillhör världsbrandsmotivet och är en utvidgad form af den redan i gäthasångerna omtalade gudsdomen med smält metall. En meteor smälter malmen i alla berg. Metallen står som ett grundt haf öfver jorden. De ogudaktige känna svedan, men för de fromme är det som ljum mjölk. Nu utkämpas den sista striden mellan Herren och hans änglar och ondskans andemakter. Herren angriper djäfvulen, den gode anden den onde anden, hälsans genius sjukdomens, odödlighet förgängelse, sanningen lögnen, lydnadsängeln oärlighetens och ilskans demon o. s. v. Till sist återstår endast den onde själf, enligt en version med en af sina drabanter. Han jagas ner i helveteshålan och brännes i metallen — eller, enligt en annan tradition, försättes i evig maktlöshet. Helvetet renas från sin stank och lägges till jordens landvinningar. Alla höjder tagas ned, äfven domsberget, hvarpå hitre ändan af de dödes bro, Tjinvat, hvilade. Det har gjort sin tjänst och behöfves ej mer. De renade människorna samlas i fröjd på den jämnade jorden. De tala ett språk och göras odödliga af en dryck, beredd af oxen Hadhayosj's fett och af den hvita Haomans saft. Herren stiger ned och förrättar högmässan med Haomaoffret, med lydnadsängeln som andre präst. Eller också skall offret förrättas af profeten med hans medhjälpare, inalles åtta efter det ålderdomligare bruket. Människorna lefva sedan evigt sälla. ”Allt blir himmel”, heter det. En omisskännlig optimism präglar denna eskatologi. 1:o. Denna visar sig i periodernas karakteristik. Kampens och blandningens tid är i princip förgången, segerns börjar redan med Zoroaster. 2:o. Namnet på de yttersta tingen är *frasjokereti*, ”framåtverkan”, fulländning. Tidigast förekommer det upplöst, ”de göra världen framåtgående”, ”de föra världen framåt”. 3:o. Alla verksamma fromma hjälpa till att bringa det lyckliga slutet å bane. De kallas ”framstegsmän” (*frasjotjaretar*) och ”hjälpare” (*saosjyanter*). Människorna äro Guds medarbetare. I synnerhet gäller det den yttersta tidens fromme. Saosjyant blir omsider egennamn. 4:o. Redan Filips af Macedonien historieskrifvare Theopompos (4:e årh. f. Kr.) visste, enligt Plutarchos, att människorna enligt persernas tro inemot världsslutet ej mer skola behöfva föda och ej mer skola kasta någon skugga. Inhemska böcker säga, att en ko skall ge mjölk nog åt tusen människor. Man får nog med en måltid hvar tredje dag. De gamle bli ej längre svaga. Lifvet förlänges. Ödmjukhet och frid, gifmildhet och glädje tilltaga. I det sista årtusendet dö blott de, som falla för vapen eller ålderdom. Dystrare tedde sig taflan 1:o i gäthasångerna. Då kämpade profeten och hans skara mot en ond, mäktig värld. ”Den stora gärningen”, ”det största af allt”, som de yttersta tingen där kallas, var en fruktansvärd och ej så aflägsen afgörelse. 2:o. Ännu i den utförda teologien läres ett det ondas sista utbrott i världsslutet. Det är den gamla drakmyten och väntan på naturens våldsamhet, som går igen. 3:o. Senare, i kampen mot kristendom och manikeism, under sasanidväldets sjunkande, och än mer under och efter arabernas eröfring, lärde sig de masdatroende af historien själf en annan eskatologi. Redan i 3:e årh. e. Kr. torde det pessimistiska antika schemat af metallåldrarna, guld, silfver, koppar, järn, ha tillämpats på den efterzoroasterska tiden. Olyckorna målades i allt mörkare färger. Apokalyptiken på pehlevispråket har en fläkt af historiens lif, ett dystert allvar och en längtan efter den snara förlossningen, som storhetstidens eskatologi saknar. Intresset knyter sig nu till den förste af de tre väntade världsfrälsarna, eller rättare till hans furstlige hjälpare Bahram Varjávand, den segrande Bahram, som sålunda, mer än den prästerlige-profetiske slutfrälsaren i avestateologien, närmar sig till judendomens Messiastanke. Men tiden? De tusen åren efter Zoroaster räckte ej till. Mer än en gång hälsades en general eller furste som den väntade. Tiden tänjdes förgäfves ut till 1600 år. Det eskatologiska hoppet har dock egt och eger en betydelse, som ingen sådan felräkning minskar.

Inom *Israel och judendomen* har en liknande sedlig och religiös framtidstanke sett dagen och utbildats ur den egna religionens förutsättningar, i vissa moment kanske med någon påverkan från avestareligionens eskatologi och uppståndelsehopp. Det äldsta profetiska stället om *Jahves dag* — (hos Amos 5: 18 ff., från 8:e årh. f. Kr.): ”Ve eder, som åstunden Herrens dag! Hvad viljen I med Herrens dag? Den är mörker och icke ljus..... Den är töcken utan något solsken” — visar skillnaden mot masdeismens eskatologi med dess ljusare kynne. Det visar också, att det fanns sådana, som längtade efter Herrens dag. Enligt den allmänna meningen på profetens tid skulle tydligen Herrens tillkommelse bli gynnsam för Israel. För profetens sedliga omutlighet betydde den straffdom och förödelse. Profeterna rubba den nationella självsäkerheten och predika bot, men de vänta äfven bättring och frälsning. I den djupaste nödens och ringhetens tider ljödo några af de härligaste framtidshymnerna. I den profetiska eskatologien ingå brokiga, mytiska element. Jahve uppenbarar sig i jordbäfning, i storm, i vulkan, i

eldslåga. Eld utgår ur hans näsa, hans tunga är eld. Han kommer med åska och blixt. Han hemsöker med krig och svärd, med sjukdom och brist, med gräshoppor och vilda djur — fritt användas motiv ur folktro och gammal myt. Senare samarbetas de fastare till ett helt i apokalyptiken. (Se Apokalyptik, Daniel och Daniels bok.) Men grundtanken om världsloppets afslutning i en sedlig och religiös gudomlig akt hör till den profetiska religionen, icke till inhemsk folktro eller utländsk naturmyt. Äfven till utmålning af den sälla framtiden användas naturföreställningar, kanske till dels hämtade från gamla paradistankar. Med naturen skall ett nytt förbund ingås (Hosea 2: 20 ff., Hes. 34: 25). Märkligast är Es. 11: 6 ff., hvars väntade djurfrid troligen genom de i Österlandet förnyade sibyllinska böckerna kommit in i Vergilius' 4:e eklog. Naturen förvandlas, öknen grönskar, marken jämnas, strömmar flöda från Jerusalem (Sak. 14: 8 ff.). Men kärnan i nyskapelsen är Herrens nya andliga förbund med sitt folk (Jer. 31: 31). Troligen tillhör väntan på en mäktig härskare, som skall återupprätta forna tiders storhet, folktron före skriftprofeterna. De ha fyllt den med etiskt stoff. Så länge Davidsätten härskade, lärdes dess herravälde eviga bestånd. Efter dess fall väntades en kommande ättling af Davids hus. I århundradena f. Kr., men icke någonstädes i G. T., kallas han Messias, Herrens ''smorde'', beteckning för konungen. I den judiska apokalyptiken spelar han en viktig roll i slutdramat, men är ej en nödvändig beståndsdel. Vissa apokalypser sakna honom. Först kristendomen tycks ha gjort Messias till uppståndelsens redskap och världsdomare. Uppståndelsetron är med säkerhet betygad först i 2:a årh. f. Kr. i Danielsboken. Kanske är Es. 26: 19 dock äldre. Skulle de fromme, hvilkas lif var lidande, och martyrerna, som bortrycktes i förtid af våldet, icke få andel i den väntade förlossningen? Världsloppets mening var för tron förklarad genom slutmålet. Men hvad hade de afsomnade fromme för godt däraf? Problemet om Guds rättfärdighet och om förhållandet mellan fromhet och lycka tillspetsades alltmer. *En* lösning låg i uppståndelsetron. Detta sitt ursprung visar denna tro äfven däri, att den ej innebär allas uppståndelse utan vidare, utan ''Jahves dödes'' (Es. 26: 19 och Salomos psalmer) eller därjämte sådana ogudaktiges, som ej i lifvet blifvit straffade (så i Dan. 12 och Henoks bok 22). En allmän uppståndelse tillfogas till de frommes — så i Uppenbarelseboken — eller läres ensam, såsom i 4:e Esra och annorstädes, men har aldrig vunnit burskap i judendomen. Uppståndelsen är enligt fariséerna — Josefos — och i talmud gemenligen Israels förmånsrätt, aldrig gäller den alla döda. 1 Kor. 15 talar endast om de frommes uppståndelse. I den judiska apokalyptiken förvandlades profeternas predikan om Jahves historiska hemsökelse och frälsning till en världsdom. Stundom kvarstår ett längre eller kortare Messiasrike eller ett ''tusenårsrike'', innan världsloppet ändas. Om de ondes öde efter slutdomen se Apokatastasis.

Judendomens eskatologi har öfvertagits och utbildats af kristendomen och sedan, i sin tur, af islam. Det var tidender om Guds dom, som tyckas ha gjort Muhammed till profet.

Urkristendomen lefde i väntan på slutkatastrofen och Herrens snara återkomst (Matt. 16: 28; 1 Tess. 4: 15). Redan för Paulus sköts väntan på Herren i skyn senare något undan i framtiden af tanken på den egna döden och himmelsk salighet (2 Kor. 4 och 5). Men den eskatologiska stämningen med väntan af världens snara slut har behärskat flera af kyrkans största personligheter, äfven Luther. Den judiska apokalyptiken fortsattes i kristendomen (se Mark. 13 och Uppenbarelseboken). Den kristna apokalyptiken har växt ut till en ännu otillräckligt undersökt folklitteratur och utöfvat utomordentligt inflytande — med eller utan uträkning af dag och stund för den yttersta domen. Ett särdeles omtyckt tema var den från skriften och dogmatiken hämtade föreställningen om Antikrist (se d. o.) såsom personifikationen af ondskans höjdpunkt och sista utbrott före Kristi återkomst. Särskildt må ur eskatologiens historia nämnas Joakims af Floris *Evangelium æternum* (eviga evangelium). Joakim var en italiensk cisterciensmunk, som vid 1100-talets slut drog sig undan abbotskapet ut i ödemarken och grundade en egen munkstiftelse med flera kloster (*Ordo florensis*), som först 1505 återförenades med cisterciensorden. Han indelade historien i tre perioder, faderns, sonens och andens. Den sista skulle i sin fulländning inträda 1260. ''Evangelium æternum'' var för honom en förkunnelse, men ingen särskild bok. Men under denna titel utgåfvo franciskanska spiritualer 1254 hans i tre arbeten nedlagda apokalyptiska funderingar, som djupt påverkat medeltiden, ännu sedan året 1260 blef en missräkning. I de svärmiska rörelserna under reformationstiden och i bondekriget spelade apokalyptiken en viktig roll.

Särdeles uppjagad och allmän var väntan på de yttersta tiderna under 1400-talet och i 1500-talets början. Ap. G. 1: 7 förbjuder uträkning. Men

Fig. 1. Antikrist (med en lurande djäfvul bakom) uppstår ur griften för att öfvertyga sina anhängare. (Ur en handskrift i Gotha från midten af 1400-talet).

man räknade ut — icke ''dagen och stunden'', utan endast året. 1412 förkunnades det, att Antikrist redan var nio år gammal. Oräkneliga visor, folkskrifter, teckningar, målningar och lärda spekula-

tioner från denna tid handla om världsslutet och dess förebud. Det var tidens populäraste ämne. Folkets och lärdas fantasi utstyrde ”Ändkristus”, hvartill folketymologien förvrängde Antikrist, eller de två Antikristerna, som man gjorde upp för sig, med mytiska och mystiska drag (jfr fig. 1 och 2). De två partierna i påfvens och kejsarens medel-

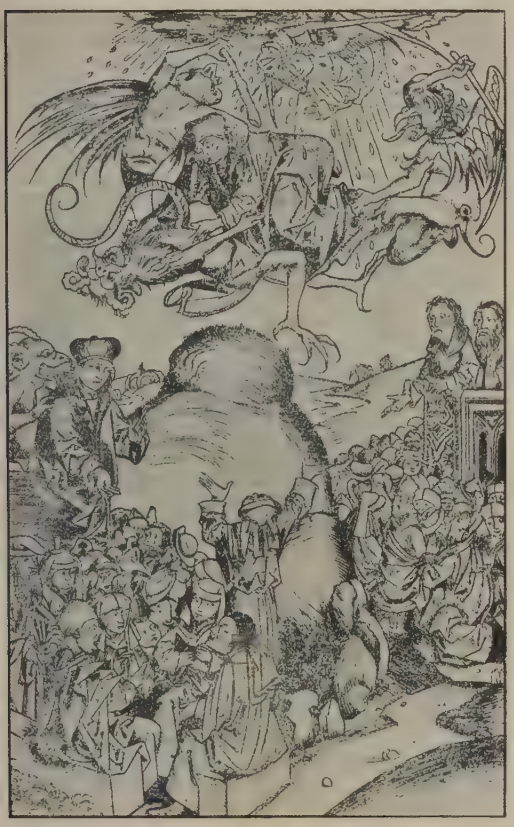

Fig. 2. Antikrist predikar och störtas. (Efter Schedels ”Buch der chronichen” 1493.) I bildens nedre hälft t. v. predikar Antikrist, gentemot Henoch och Elias i predikstolen t. h. I öfre hälften blir ”Ändkristus”, som velat efterhärma Kristi himmelsfärd, nedstörtad af tre djäflar och ärkeängeln Mikael.

tida strid hade frikostigt tilldelat hvarandra tillmälet Antikrist. Franciskanordens spiritualer och annan zelotisk fromhet i medeltiden hade kallat påfvar för Antikrist för deras ogudliga lefverne. Hos Luther arbetade sig fram den öfvertygelsen, att själfva institutionen, påfvedömet, var domens förebud för dess förvända läras skull, som förhöll människorna evangelii tröst. Intet gjorde honom i folkmeningen populärare än denna identifikation. Det snara slutet betydde för honom förtröstans tillflykt snarare än fruktan för vilda faror. Den lutherska ortodoxiens lära, att Antikrist var påfvedömet, som redan länge funnits, undansköt den eskatologiska väntan och kväfde Antikristfantasiernas mytiska yppighet och moraliserande ifver. Men dessa togo sig fram på andra vägar. De kiliastiska rörelserna (föreställningarna om det ”tusenåriga riket”) inom protestantismen voro talrikast på 1600-talet, det trettioåriga krigets sekel. Humanismen hade lett åt dem, och i upplysningstiden hade de ingen jordmån. Den kände sig som en hoppfull begynnelse, ej som ett slut. Eskatologiska utbrott förekommo ändå.

Som en kuriositet må antecknas det i Nord-Tyskland uppdykande svärmeri, som i Karl XII hälsade Messias (H. Lundström i ”Kyrkohist. årsskr.” 1902). Bengel räknade ut världens slut till 1836. Myt och mystiska fantasier hejdades ej längre af ortodoxiens rediga historiebetraktelse. Antikrist har t. o. m. blifvit djäfvulens inkarnation. Folkfromheten har aldrig upphört att söka näring för sin fantasi och för sitt hopp i apokalyptiska spekulationer. En 1893 till svenska öfversatt broschyr af en engelsk astronom Dimbleby, som med ”bibliska och astronomiska bevis” räknar ut slutet af denna Guds nådesförvaltning till påsktiden 1898, var det årets mest sålda skrift. Eskatologien är ett ämne, som alltid har intresserat, äfven i mindre extravaganta former.

För den kristna konsten har den yttersta domen varit ett hufvudämne. Domens fruktansvärda allvar har aldrig väldigare skildrats än i Michelangelos berömda målning (se plansch till art. Buonarroti).

I dogmatiken uppträder slutdomen mer såsom en senare dubblett till afgörandet efter döden, i synnerhet då mellantillståndet mellan döden och uppståndelsen, såsom i protestantisk ortodoxi, fattas såsom afgjord salighet eller osalighet, ej som dödssömn eller rening och pröfning. Men eskatologien afser icke i första hand individernas, utan släktets och historiens mål. Framtidstanken har i kristendomen left ett egnare lif, dels i en underjordisk ström, i de apokalyptiska traditioner, som skapat en oändlig rikedom af skrifter kära för folkfromheten, och som någon gång såsom hos Joakim af Floris brutit fram och skapat mäktiga historiska rörelser, dels i den högre litteraturen, i hvad som kallas historiens filosofi; i sådana alster som Augustinus’ ”De civitate Dei”, Bossuets ”Discours sur l’histoire universelle” (1681), Vicos ”Principj di una scienza nuova d’intorno comune delle nazioni alla natura” (1725—44) — Vico brukar betecknas som skaparen af historiens filosofi — Lessings ”Die erziehung des menschengeschlechts” (1780), Herders bok om mänsklighetens historia och hans ”Ideen zur philosophie der geschichte der menschheit” (1784), Hegels ”Föreläsningar öfver historiens filosofi” (utg. 1833), Geijers ”Föreläsningar öfver människans historia” (utg. 1856). Själfva den tro, som uppbär alla sådana historiebetraktelser, att historien har en mening och ett mål, har ingen af dem uppfunnit, utan den härstammar från profetismen och är kärnan i den af tolkningen så misshandlade apokalyptiska litteraturen, hvars förnämsta alster i vår bibel äro Daniels bok och Uppenbarelseboken (se därom dessa art. och Apokalyptik).

Eskatologien i masdeismen och den gammaltestamentliga profetismen betyder icke, eller icke blott, en världens försämring, såsom t. ex. i Hesiodos’ och Ovidius’ fyra åldrar — icke heller allenast en förflyttning af idealet till en aflägsen forntid och framtid. Märkligast är, att här och endast

här har spekulationen om världsloppet icke, såsom i Indien och Grekland, hamnat i det eviga kretsloppet, utan den öfvertygelsen kommer till genombrott, att "något sker i det som sker" (Geijer). Denna tanke, såsom tro på Guds världsregering, eller på framtiden, på framåtskridande evolution eller på en eskatologisk katastrof, uppbär alla lifskraftiga riktningar i den västerländska kulturen och utgör en af dess väsentligaste åtskillnader från den indiska och den östasiatiska. Föreställningen om ett kretslopp af evigt återvändande världsperioder och världstillstånd har i nyare tid framställts af bl. a. Blanqui, Gustave le Bon, Nietzsche och (i "Världarnas utveckling", 1906) af Arrhenius.

II. Eskatologi användes äfven om föreställningarna rörande tillståndet efter döden i allmänhet.

A. *En fortvaro efter döden* tänkes af alla folk. Själen eller dubbelgångaren eller lifsvarelsen, anden (andedräkten), som kan lämna kroppen t. ex. i drömmen och i extasen, far sin kos i döden och uppehåller sig på någon ort, tills den går in i ett nytt foster, människa, djur eller växt. (Se Dödskult, Själakult, Själavandring, Totemism). Behandlingssättet af de döde, utsättande, begrafning, skeppssättning, bränning har påverkats af och sammanhängt med föreställningen om de dödes fortsatta tillvaro (se Begrafning).

Icke alla komma fram till de dödes värld, till dödsriket. Vägen dit är full af farligheter, odjur eller troll, som kunna fånga och döda själen, brusande strömmar och afgrunder, öfver hvilka endast den vige kan rädda sig på dödsbron — känd af Nord-Amerikas indianer, de gamle perserna och många andra. Man måste känna vissa konstgrepp och formler för att reda sig. Därom handla anvisningar hos naturfolk och i högre kulturer, såsom de orfiska guldplattorna, som påträffats i syditalienska grafvar, och den egyptiska dödsboken (se d. o.). — Ofta hindra hos indianerna vissa dödssätt, såsom drunkning, skalpering, strypning och hängning, den döde att komma till den andra världen. De ta sig för illa ut, eller anden kan inte komma loss. Kineser och andra, som tänka sig fortsättningen såsom ett graflif, äro rädda för halshuggning och annan stympning, såsom hinder för forttillvaron. — Eller ock menar man, att endast vissa ha själ. Kvinnor sakna, enligt vissa stammar, sådan, och följaktligen är det slut med dem vid döden. På Fidjiöarna kallas det simpla folket "män utan själar", som sakna förfäder, gudar och kommande lif. Den välborne tongaern är en gudarnas ättling och får bo i Buloto, men vanligt folk delar maskarnas lott. De gamle Virginiaindianernas präster och höfdingar begåfvo sig efter döden till de västra bergen, men för de andra var det slut med detta lif. Icke heller fortlefvandet är evigt. Det förekommer en andra, en tredje död. Till sist är det kanske slut, såsom enligt hovaerna på Madagaskar. Den största lyckan är att slippa dö, men däremot lefvande förflyttas till en salig värld, såsom Menelaos, Ganymedes och andra gudarnas gunstlingar. På åtskilliga håll känner man endast ett dödsrike. Eljest två eller flera. De ligga under jorden, på jorden när eller fjärran, alltefter lokala förhållanden, i det land, dit solen går eller därifrån den kommer. Eller andarna susa med vinden, "Odins jakt", dväljas i dimmorna öfver träsken, såsom hos algonkinindianerna, gå till himlakropparna. Man skiljer mellan likort och själarnas ort. Den döde fördelas tilläfventyrs, efter sina delar eller andar, på flera än två orter, såsom hos egypterna och kariberna. När skillnad göres mellan två orter, ligger den sämre ofta under jorden, den bättre i fruktbara, halft okända ängder, såsom Aaluhotep vid Nilens delta, i väster, dit solen går, såsom todaernas Amnor, i öster, såsom mexikanernas Tlalocan, vid världsoceanen, såsom de elyseiska fälten och den babyloniska Sit-napisjtims tillflyktsort, på aflägsna öar, såsom kelternas "ungdomsö" och kinesernas "lifsöar", uppe i luftkretsen såsom romarnas *coelum* eller på himlakropparna. Hans Egede blef mycket förvånad öfver eskimåernas fruktan att efter döden gå uppåt, medan de förlade den goda dödsorten i jordens (varma!) innandöme. Stundom finner den döde på andra sidan tvenne vägar, som skilja sig åt. Det gäller att hitta rätt; ofta afgör dödssättet. Män, som dödats i strid eller på jakt, eskimåer, som omkommit under hvalfångsten, och kvinnor, som dött i barnsnöd, komma till "paradiset" — medan babylonierna utesluta kvinnor, döda i barnsäng, från dödsriket. — Begrafningen är viktig. En comancheindian, som fått med sig i döden en gammal hästkrake och usla plagg, motas bort från de sälla jaktmarkerna. — I regel är den olika dödsorten en fråga om samhällsställning och anseende. Ju förnämare och rikare, dess bättre situerad efter döden. För den ene som den andre behöfs duglighet, "dygd". — Sällskapet skall vara vårdadt och angenämt. Därför få bråkiga och våldsamma individer icke komma till det goda dödslandet. Delawareindianerna och andra utesluta äfven sådana, som förbrutit sig mot stammen genom mord och stöld.

Vi se här en öfvergång till en verklig vedergällning efter döden. Denna sker egentligen på två vägar. 1:o Privathämnden fortsättes till det kommande lifvet. "Den illa gör, han illa far", gäller äfven där. 2:o Gudarnas enskilda missnöje med det ena eller andra drabbar människan äfven på andra sidan.

B. En verklig *vedergällning* efter döden tycks tidigast förekomma i *egyptisk* gudstro. De fromme

Fig. 3. Ett aflidet äkta par mottager bröd af en gudinna i lifvet efter detta. Fornegyptisk grafmålning.

ernå Osiris' paradis eller få följa solguden Ra på hans segrande färd. Men hans och ljusets fiender dödas af bödlarna i öster i nattlandet. En grupp af Ras tjänare förstör dem och bränner deras kroppar dagligen med sin muns eld. Man ser de onde simma i sjöar af eld och svafvel, när solbåten går däröfver. De skrika af smärta, hållande endast hufvudet öfver vattnet, som är eld för dem. Den bekanta scenen i dödsbokens 125:e kapitel, där själen väges inför Osiris, är otvifvelaktigt en domscen (jfr äfven Egypten, pl. IV, fig. 4, där en afliden föres inför domaren Osiris). Intet folk har, att döma af dess litteratur, så flitigt sysselsatt sig med lifvet efter döden. Men det betydde hos egypterna i allmänhet hvarken något världsdyande vemod eller en sträng moralpredikan. Det kommande tänktes såsom en fortsättning af jordlifvets lycka och lifsfullhet (jfr fig. 3). Etiska moment lades däri. Men vedergällningstanken har aldrig kommit att med sitt omutliga allvar behärska det andra lifvet.

I den *gammaliranska* religionen predikas däremot vedergällning oupphörligt, så långt litteraturen går tillbaka. Tillvaron är uppdelad på Ahuramasda (Ormusd) och Anra Mainyu (Ahriman). Skillnaden genomföres, i gāthāsångerna med omvändelsepredikans allvar, i den kyrkliga teologien med prudentlig noggrannhet, såväl i denna värld som den tillkommande. Vid tjinvat-bron vägas, åtminstone efter senare tradition, människans handlingar, och en dom afkunnas. Dessutom är bron för de fromme bred och bekväm, för de onde hvass som en knifsegg. De senare ramla ner i den ondes håla, där de väntas af hans hånande ord, af stank och vämjelig föda. De fromme anlända genom de tre paradisgraderna till det eviga ljusets rymd, där Vohu Mano introducerar och Ahuramasda hälsar själen välkommen till sin Garodemāna, ''sångernas hem''(?). Han vederkvickes med ''vårgrädde'', landtbrukets yppersta alster. Teologerna tyda det sedan symboliskt om den högsta andliga sällhet. (Jfr ur Perpetuas martyrakter: Midt i en stor trädgård såg hon en väldig hvithårig man (Kristus) sitta i herdegestalt, han mjölkade fåren — — och gaf henne ost af den färska mjölken.)

I Indien känner redan Rigveda motsatsen mellan Yamas och fädrens lysande himmel och ''det mörka hålet''. Tre himlar omtalas. I Atharva-veda får himmelsvärldens, svarga-lokas, Yamahimlens motsats ett särskildt namn, náraka-loka. Náraka kvarstår sedan som beteckning för helvetet. Bramanerna utföra redan något årtusende f. Kr. helvetesstraffen, lemmar afhuggas, de osaliga uppslukas; vidare skiljes mellan gudarnas värld, svarga-loka, och fädrens värld, pitriloka. I Upanisjaderna nöjer man sig ej med ''fädrens väg'', som för den gode husbonden och offraren leder till månen, hvarifrån återfödelse sker, när handlingens frukter äro uttömda, utan söker genom den högre kunskapen ''gudarnas väg'', som leder till uppgående i Brahma. Atmanmystiken lockas ej af någon himmel, skrämmes af en värre olycka än helvetet. Det onda den undflyr är själens vandring i skilda skepnader, på jorden och i himlar och helveten, den söker enheten med väsendet. Äfven för den ursprungliga *buddismen* är himmelsk salighet likgiltig eller rättare en bit af all tillvaros lidande. Den åstundar nirvāna. Men den buddistiska folkfromheten höll sig ej kvar på så svala höjder. Ingen religion har med mer öfversvallande och ohygglig fantasi utbildat föreställningarna om paradis och helveten, ingen använder rikligare målningar i ord och bild af dem till menighetens skrämsel och uppbyggelse. Af buddismens trettioen världar äro de nedersta helveten (jfr fig. 4). Vissa urkunder tala endast om åtta heta och åtta kalla helveten med deras namn och utseende. Andra skrifter känna fler. Yama har blifvit helvetesfurste såväl i buddism som hinduism (se Djäfvul). Berömdast af buddismens paradis är Amitābhas (se fig. i art. Buddismen, sp. 508). Amitābha är den historiske Buddhas himmelska, andliga motsvarighet. Hans himmel heter Sukhávati (''saligheten''), det rena landet i väster, där han tronar och där hans fromma längta att omsider återfödas. Två af den japanska buddismens sekter bära namn efter Sukhávati-paradiset, nämligen jodosju- och jodosjinsju-

Fig. 4. Yttersta domen och afdelningar af det buddistiska helvetet. Efter en tibetansk freskomålning.

sekten. — I Sukhávati, dit den fromme hoppas komma genom Amitábhas misskund, finnas lunder glänsande af guld, juveler och skatter. Majestätiskt rinna floder fram mellan gyllene träd. På vattnet gunga jättestora lotusblommor.

I Kina har buddismen utvecklat taoismens begynnelse till en lära om en kommande vedergällning. Tidigare har inom taoismen, som det tyckes utan främmande inflytelse, uppkommit hopp om belöning efter döden, allt under det att straffet ansågs drabba den skyldiges efterkommande i detta lif.

Bramanismen står icke buddismen efter. Manu redan har tjuguett helveten. Hinduismens gudar ega hvar sin himmel, utrustad med äkta indisk måttlöshet.

I *Grekland* uppträder vedergällningstanken särskildt inom den orfisk-pytagoreiska asketiska mystiken och däraf påverkad litteratur. Saligheten tänktes i Elysium, på de saliga öar, dit ”Zeus' väg” (Pindaros) leder, i etern eller på annat sätt. I Hades (se d. o.) l. Tartaros ledo de osalige straff. I ”Faidon”, ”Faidros” och annorstädes skildrar Platon den andra världen med lån från mytens geografi. För orfismens pessimism, som fann genklang hos Platon, var målet att slippa från återfödelsernas kretslopp och bli en gud bland gudarna, att renad från det jordiska gå upp i gudomens rena andliga lif. De eleusinska mysterierna (se d. o.) lofvade sina invigda ett lyckligt lif i Hades. Om vedergällning är det i dem oegentligt att tala. ”En tjuf skall få det bättre än Epameinondas”, utropar Diogenes hånfullt. Plutarchos ger i början af vår tidräkning i sin afhandling ”Om gudomens sena straff” en rätt utförlig skildring af, hur de bortgångna själarna få det.

En särskild betydelse eger Platons anspråk att bevisa *själens odödlighet* i följd af dess egen andliga natur — väl att skilja från den allmänna folktron om dess fortlefvande, hvilket hvarken innebär evighet eller en ren andlighet — äfven att skilja från den religiösa vissheten om evigt lif, grundad på Guds, icke på själens natur (Mark. 12: 26—27; Joh. 17: 3). Den platonska odödlighetsläran fick sin största betydelse inom kristendomen. Men där funnos ock sådana, som motsatte sig en sådan hellenisering af framtidshoppet, bl. a. apologeten Tatianus i hans tal till grekerna omkr. 150 e. Kr.: ”icke är själen i sig odödlig, utan dödlig.... den dör och upplöses med kroppen, om den ej har insett och mottagit sanningen”. I sig är den mörker, ej ljus. Däremot dör den ej, om den är utrustad med Guds kunskap. — Vissheten om odödligheten, hvars samband med folktro och religion i Platons ”Faidon” är så uppenbart som möjligt, stödes där med fyra bevis. 1. Det cykliska beviset eller beviset ur motsatserna: allt uppkommer ur sin motsats, döden af lifvet, lifvet af döden. De döda själarna böra sålunda finnas någonstädes, hvarifrån de återkomma till lifvet. Det är ju själavandringen filosofiskt formulerad. 2. Beviset ur minnet. Kunskapen är minne, sålunda måste själen ha funnits till förut. Fortfarande själavandringen. 3. Själen är, i motsats mot den upplösliga, sammansatta, synliga, dödliga kroppen, oupplöslig, enkel, osynlig, odödlig. Genom balsamering blir kroppen varaktigare. Vissa dess delar, såsom benen, äro ”så att säga odödliga”. Men de upplösas dock och multna. Endast det osynliga hos människan, själen, varar. Till detta bevis, som, när Sokrates i ”Faidon” framställer det, verkar mindre öfvertygande på hans åhörare än det föregående, fogas en märklig sats, som lämnar den rent teoretiska betraktelsen för en sedlig-religiös. Själen kan förlora sin andlighet och bli kroppslig, om den ej själf frigör sig från synd och materiens orenhet. 4. Det fjärde beviset utför det tredje. Själen innehåller lifvet, kan sålunda ej upptaga det, som är lifvets motsats, döden. Endast det dödliga i själen kan drabbas af döden. Men i ”Faidons” 57:e kapitel skisseras en tankegång, som ej utgår från själens naturbeskaffenhet, utan från kravet på en rättfärdig världsordning. Är döden befrielse från all tillvaro, skulle den innebära en vinst för de onde, som då endast ha ett slut att vänta på sin ondska. Är själen odödlig, finns för dem ingen annan befrielse än att bättra sig. Detta, det s. k. moraliska beviset, har af Kant fått en ädlare formulering. Pliktens oändlighet fordrar, för dess förverkligande, mer än jordelifvets korta tid.

Äfven i *Rom* har vedergällningstron uppstått före kristendomen. De kristna skildringarna af det andra lifvet ha lånat mycket från antika föreställningar.

Gamla testamentets religion intar en särställning i historien om himmel och helvete. Ingenstädes uppträder tanken på lif och vedergällning efter döden så sent. Mosaismen nådde i de store skriftprofeterna, hvilkas lefvande gudsvisshet, sedliga patos och religiösa historietydning öfverträffa all annan förkristen religion, sin höjdpunkt utan att känna himmel och helvete. Dessa religionens heroer utan like ha burit motgångens tunga och sett tidernas mörker utan förtviflan, änskönt de saknade hopp om evigt lif. Så fjärran voro de från den fromma privategoismen. När vissheten om dödens öfvervinnande genom evigt lif först bryter fram ur problemet om jordelifvets orättfärdighet, grundar den sig omedelbart på känslan af Guds närhet såsom själens högsta och eviga goda (Ps. 73). Fattigdomen i föreställningens form — psalmisten rör sig icke med något paradishopp, himmel och jord äro honom likgiltiga, när han har Gud till sin del — kommer det rent religiösa innehållet att än mer koncentreradt framträda. Vi ha sett, hur dödens och teodicéns problem löstes genom uppståndelsetron. Senare eller samtidigt har, sannolikt ej utan inflytande från hellenismen, dödsriket delats i pinoorten och Abrahams sköte, eller paradis och helvete gjorts gällande i annan form. Den slutliga straffortén efter slutdomen får namn och utseende från gehenna, elden, som brände Molokstjänstens offer i Hinnomsdalen vid Jerusalem.

I *nya testamentet* förkunnas den dubbla vedergällningen genast efter döden, t. ex. i liknelsen om den rike mannen och Lazarus. Båda orterna tyckas ligga i dödsriket. Enligt andra befinner sig Lazarus i himmelen. Teologi och folkfromhet ha inom kristendomen täflat om att omhulda och utbilda föreställningarna om himmel och helvete. Inom den högre litteraturen kan ingen skildring i anseende mäta sig med Divina commedia (se Dante Alighieri).

Till de allmännaste föreställningarna om saligheten hör en måltid i den andra världen, en måltid, som fattas helt materiellt, innan den blir en symbol för andliga förmåner.

Etruskernas sarkofager visa de döde i antikens hästskoformade matlag. Judarna närde hoppet om den messianska måltiden (Es. 26: 6—8), då de

fromme enligt apokalyptiken (Henoksboken, Baruks bok, Fjärde Esra m. fl.) skola äta köttet af Leviatan och Behemot, som Jahve låter slakta åt dem. Nya testamentet upptager den messianska måltiden (Luk. 22: 16, 29—30). Den anslöt sig till den judiska familjens glädjefest, påskmåltiden, och utgjorde väl i Jesu mun äfven en erinring om de oförgätliga måltiderna i den förtroliga lärjungekretsen. Messiasmåltiden tillhörde jordelifvet, efter den messianska förnyelsen. När i den gamla kyrkan däraf blef en de

Fig. 5. Vibia införes på de saliges fält och deltager i de saliges måltid. (Efter en katakombmålning.)

saliges himmelska måltid, har den antika festmåltiden på de saliges fält medverkat. I katakomberna ha måltidsscenerna en förnämlig plats. Den målning (se fig. 5), i hvilken Sabaziosprästen Vincentius låter förhärliga sin bortgångna maka, Vibia, är sannolikt af hedniskt ursprung. Man ser nederst till vänster, hur hon införes af ”den gode ängeln”, och på taflans öfriga del, hur hon sitter stödd mot det brukliga, halfcirkelformiga bolstret midt i en krets af inalles sex deltagare i måltiden i stället för de vanliga sju. Tydligt anges, att de salige hvila på en grönskande äng. De två gestalterna i förgrunden, bredvid den uppassande, tyckas plocka bär eller ha något dylikt för sig. De kristna bilderna af de saliges måltid förete stora likheter. Till dem hör sannolikt en målning i Kallistus' katakomb, där man ser sju saliga stödda mot måltidsbolstret, som för sin likhet med den dåvarande formen af bokstafven S kallades sigma. Två kärl framför dem innehålla två bröd och fem fiskar, minne från den underbara bespisningen. Främst står en rad fulla korgar.

Vedergällningslärornas värde mätes efter den sedliga måttstock, som i åtskiljandet göres gällande och som vida växlar med olika tider, religioner och fromhetskretsar. Vedergällningstanken såsom religiöst motiv genombrytes af en djupare sedlighet, en högre gudstanke och ett innerligare självbedömande (Matt. 20: 15; 25: 37).

Moralismen däremot kräfver, i rättfärdighetens namn, allt flera grader, afpassade efter förtjänstens eller syndens storhet. Utom paradisets och helvetets afdelningar tänkes en *mellanort*, i parsismen *hamistakan*, för dem, hos hvilka skillnaden mellan goda och onda gärningar ej är nog stor för att fälla utslag åt någotdera hållet. Katolicismens skärseld har en annan mening. I parsismen motsvaras den af helvetet. Straffen efter döden äro enligt Clemens och Origenes en rening, tillhörande Guds uppfostringsverk. De ansluta sig till Platons lära om rening i underjordiska strafforter. Helvetet blir för Origenes en reningsort (purgatorium). Senare genom Augustinus och skolastikerna skiljes reningselden från straffelden och sättes före domen. I denna gestalt fastslogs läran om skärselden af tridentinska mötet (1545—63). Det viktigaste af de bibelställen man åberopar är 1 Kor. 3: 15. Tillståndet i skärselden kan ändras genom de efterlefvandes böner och åtgärder. Böner för de döde omtalas redan i den grekiska orfismen.

En antydan till mellanort fanns t. o. m. i judendomen i Schammais skola, som lärde, att i domen de rättfärdige gå direkte till lifvet, de ogudaktige till de eviga straffen, men de, som stå midt emellan, sändas till gehenna för att bli renade. Enligt Akiba och andra i talmud äro straffen i gehenna en rening och pröfning för de orättfärdige i Israel.

Uppståndelsetanken innebar, att mellantiden mellan döden och uppståndelsen fattades såsom en tillvaro i grafven eller grafriket, som stundom i apokalyptiken kallas ”förvaringsrum”, såsom ett skugglif eller en dödssömn. Muhammed hade lärt en sådan af arabiska kristna. Jämsides, alltifrån den hellenistiska judendomen och evangeliet, fördes själarna direkte till medveten salighet eller pina. Luther vacklade en tid mellan dödssömn och vaka. Calvin bevisade, att själarna ej sofva, utan vaka, hvilket blef den protestantiska ortodoxiens lära.

En mycket viktig roll spelade i den gamla kyrkan Jesu nedstigande till dödsriket (Fil. 2: 10, Ef. 4: 8—9, 1 Petr. 4: 6, jfr Matt. 27: 52). Alexandrinarna Clemens och Origenes och andra sågo i hans predikan för de döde en utfyllnad af hans mission och en möjlighet till bättring efter döden. Ännu efter medeltiden framställdes Jesu inbrott i dödsfurstens land med förkärlek af kyrklig och folklig dramatik i öfverensstämmelse med framställningen i det apokryfiska Nikodemus-evangeliet, troligen härrörande från 3:e årh. och Alexandria. Men Hieronymus och Augustinus och kyrkan efter dem begränsade Kristi uppdrag i underjorden till att gälla de i ett särskildt rum af dödsriket, Abrahams sköte eller, enligt senare beteckning, ”fädernas ort” (*limbus patrum*), förvarade fromme i Israel, som af Kristus hämtades till paradiset. Augustinus, Luther och Melanchthon sällade till dessa äfven den klassiska forntidens ädle män.

Vedergällningsorterna förandligas (se fig. 6 och 7), mer dock paradiset än helvetet, som längre

Fig. 6. En salig hälsas välkommen i paradiset. (Fornkristen katakombmålning.)

bibehåller en groft sinnlig prägel, för att verka så afskräckande som möjligt (jfr fig. 8). Katolicismens störste dogmatiker, Tomas från Aquino, förklarar maskarna och gråten i helvetet för symboliska, men

Fig. 7. Kristen paradisscen. Efter en takmålning i Romeleds kyrka, Västergötland (1700-talet).

elden och mörkret för verkliga. I Egypten bibehåller äfven paradiset sin sinnliga prägel, likaså i den ortodoxa islam. — Scotus Erigena och mäster Eckart sade, att skärseld, helvete och himmel äro tillstånd, ej orter. Skilsmässa från Gud är helvetets elände. Luther skref i den 16:e af sina 95 teser, att ”helvete, skärseld och himmel skilja sig från hvarandra som förtviflan, half förtviflan och salighet”.

Fig. 8. Scen från helvetet. Efter en takmålning i Kymbo kyrka, Västergötland (1700-talet).

III. I religionen eftersträfvas lif, ett högre lif, andel i det gudomliga lifvets kraft och salighet. Den höga, sannskyldiga lifskraften skyddar mot döden. I sin fulländning innebär religionens lif sålunda evigt lif. Det högre lifvet vinnes och åtnjutes redan här af vissa särskildt utrustade, i extasen, samt af de många, genom invigning till mysterier eller till delaktighet i offret, som till sitt väsen utgör en mysteriös förbindelse med gudomen. Gemenskapen med ”de odödlige” förlänar ”odödlighet”. Gudarnas föda och dryck ge dem deras lifskraft. De ingå därför i kulten. Sådan gudadryck var i Norden mjödet, i Indien och Iran soma-haoma, som förlänar odödlighet. Äfven nattvardselementen ha tolkats såsom odödlighetskost. Men denna frälsning från döden eller odödlighet — riktigare ”icke-död” — innebär tidigare, i Babylonien liksom i Indien, räddning från dödsfara och lifvets förlängning, innan den sträcker sig på andra sidan döden. Trots namnet ”de odödlige” äro vedafolkets och grekernas gudar själfva underkastade växling och förgängelse. När den gamla indiska offerteologien härleder ”icke-död” ur offret, är det så att fatta. (Ett särskildt förhållande är det med den odödlighetsdryck, hvarmed taoismen i många århundraden sysslade i Kina.) — Såsom vi redan sett, äro de eleusinska mysterierna och den med Dionysosreligionen förenade orfismen exempel på invigning till en gudsgemenskap, som ännu efter döden tillförsäkrar en bättre lott. Kanske egentligen först efter döden. Hvad man i orfismen åstundade var rening och frälsning från det kroppsligas besmittelse och från ”födelsens kretslopp” i själavandringen. Sokrates’ religiösa trygghet, att intet, icke ens döden, kan skada den, som är god, blef hos Platon, genom orfisk och dionysisk inflytelse, dödens lofprisande såsom andens befrielse från materiens bojor. I Indien fattade brahman-atman-lärarna, Yajnavalkya och de andra, som uppträda i Upanisjaderna, den sanna tillvaron som insikt i identiteten med väsendet, världssjälen, och försvinnandet af denna skenvärld af mångfald, individualitet och rörelse. Buddismen strök väsendet — såväl det ena väsendet som Samkhyas många själar. Om dess nirvana kan hvarken tillvaro eller icke-tillvaro utsägas. Dess innebörd blir densamma, ”utslocknande” eller ”vindstilla”, upphörande af all lifsrörelse, frihet från återfödelse, den fullkomligt oberörda ron. Den vinnes redan i detta lif, men fullkomnas efter kroppens upplösning i döden.

När den högre tillvaron fattas i så direkt motsats till det kroppsliga lifvet som i Indiens och Greklands högre frälsningsläror, och, hvad buddismen angår, snarare är evig död än ett evigt lif, ligger det nära till hands att tänka, att döden borde påskyndas. Jaina-ordens medlemmar (se Jainasekten) anse det förtjänstfullt att, när de nått en viss ålder, svälta ihjäl sig. Inom buddismen har man tillgripit självmordet för att nå det okroppsliga, fullkomliga nirvana. Men detta i strid med mästarens med bramanismen delade regel:

”Jag begär ej död, jag begär ej lif. Jag väntar min stund, såsom tjänaren sin lön. Jag begär ej död, jag begär ej lif. Jag väntar min stund, full af medvetande och tanke.”

Redan Manus lag innehåller förmaningen att ej begära död eller lif, utan invänta den bestämda tiden, liksom en tjänare väntar på betalning för sin vagn. Änskönt döden af Platon skildras som andens saliga befrielse från bojor och orenhet, låter han Sokrates ur mysterielärorna anföra ordet, att vi människor befinna oss här på en post, som vi icke få lämna. Detta är ett besynnerligt ord, säges det. Men så mycket är klart, att vi äro en gudarnas tillhörighet. De ha omsorg om oss och skydda oss,

och ingen har rätt att förgripa sig på sig själf. Man får vänta på det, som gudomen sänder.

Lif i emfatisk mening är enligt G. T., särskildt Psaltaren, det goda, som gemenskapen med Herren förlänar. Hos Gud är lifvets källa (Ps. 36: 10). Han frälsar från döden. Därmed afses räddning ur dödsfara, tills, såsom vi sett, lifsvissheten öfvervunnit dödens mörker, såsom visshet om gudsgemenskap äfven efter döden (Ps. 73) eller såsom visshet om uppståndelse. I Danielsboken 12: 2 omtalas för första gången de frommes ''eviga lif''. Det blir sedan i den judiska litteraturen ett rätt vanligt uttryck mest i samma betydelse, ''den kommande eonens'', det inbrytande nya gudsherraväldets, ''lif'', det är, uppståndelsen ur dödsriket till evigt lif. Lifvet och döden äro religionens stora motsatser, så i 5 Mos. 30: 15. Lifvets väg och dödens väg erbjuda sig för människorna att välja mellan. Den judiska skriften om ''de två vägarna'', som användts i ''De tolf apostlarnas lära'', Didache (se d. o.), är byggd på denna motsats, och den är ytterst flitigt begagnad i judisk och gammalkristen predikan och litteratur (Rom. 5: 21; 6: 23). ''Lif'' får i mån af en djupare lifsuppfattning ett rikare innehåll.

I nya testamentet förekomma ''lif'' och ''evigt lif'' i Jesu mun med lika betydelse. Hos synoptikerna omtalas det såsom en kommande besittning (Matt. 19: 29; 25: 46 m. fl.) i öfverensstämmelse med det judiska språkbruket. Hos Johannes är det en närvarande besittning i kraft af den andliga föreningen med Gud i Kristus, eller i kraft af att Kristus har kommit i världen (Joh. 5: 24; 11: 25—26; 17: 3). Paulus tillämpar i 2 Kor. 5: 14—17 apokalyptikens talesätt på det genom Kristus skedda och på det närvarande. Det gamla är förgånget, allt har blifvit nytt. Dödens tid är förbi, lifvets är inne. Sin religiösa visshet om ett närvarande, döden öfvervinnande evigt lif uttrycker Paulus med andra ord i Rom. 8: 38—39. Jfr Luther i stora katekesen: ''att vara frälst, veta vi, är intet annat än att befrias från syndens, dödens och djäfvulens tyranni, öfverflyttas till Kristi rike och med honom lefva det odödliga lifvet'', och i den lilla: ''där syndernas förlåtelse är, där är ock lif och salighet'', och Melanchthon i den augsburgiska bekännelsens försvar: ''Kristi rike är andligt, det är, det begynner i hjärtat gudskunskap, gudsfruktan och tro, evig rättfärdighet och evigt lif''.

De grunder, som göras gällande för vissheten om odödlighet eller evigt lif, kunna fördelas på tre grupper, de filosofisk-vetenskapliga, de moraliska, de religiösa. De första göra anspråk på att öfvertyga alla, som äro tillgängliga för allmängiltiga fakta och logisk bevisning. De utgå från själens beskaffenhet, från personlighetens förhållande till tid och rum, från själslifvets företeelser, från medvetandets och det andliga lifvets art o. s. v. Den andra gruppen af bevis vänder sig till den trängre kretsen af dem, som tro på tillvarons förnuftighet och en sedlig världsordning, i det man därifrån härleder nödvändigheten att tänka sig en fortsättning och utjämning efter döden. Den religiösa vissheten tillhör endast den religiösa erfarenheten och är sålunda af ännu mer personlig art. Den grundar sig på känslan och medvetandet af ett högre, döden öfvervinnande lif i gudsgemenskapen.

Till dessa tre grupper kan fogas ännu en bevisning, som vill vara strängt empirisk och vetenskaplig och utgår från uppenbarelser af de dödes fortsatta tillvaro i den ena eller andra formen. Dessa fakta äro mycket omstridda. Grupperna I och IV utgå sålunda från fysiologiska och psykologiska fakta, tillhörande detta lif eller härrörande från en kommande existens. I grupperna II och III blir vissheten af personlig och subjektiv art. Den fjärde synpunkten, jämte den första, ingår i F. W. H. Myers ''Human personality and its survival of bodily death'' (2 bd, 1904). Den första, naturvetenskapliga-filosofiska synpunkten anlägga t. ex. J. G. Björklund (se d. o.), Armand Sabatier (''Essai sur l'immortalité'', 1895) och W. James (''Human immortality'', 3:e uppl. 1899).

Litteraturen om själens natur, ursprung och öde är ytterst rik. Boklistan hos Alger och Ezra Abbot, ''The doctrine of a future life'' (1864) upptager 4,977 boktitlar. Sedan dess ha åtskilliga hundratal eller tusental tillkommit.

Särskildt må anföras: E. B. Tylor, ''Primitive culture'' (3:e uppl. 1891), L. Marillier, ''La survivance de l'âme'' (1894), A. Olrik, ''Om Ragnarok'' (1902), E. Rohde, ''Psyche'' (3:e uppl. 1903), A. Dieterich, ''Nekyia'' (1893) och ''Mutter Erde'' (1905), N. Söderblom, ''La vie future d'après le mazdéisme à la lumière des croyances parallèles dans les autres religions'' (1901, ''Annales du Musée Guimet, Bibl. d'études'', tome IX), F. Schwally, ''Das leben nach dem tode nach den vorstellungen des alten Israels und des judentums'' (1892), R. H. Charles, ''A critical history of the doctrine of a future life, in Israel, in judaism and in christianity'' (1899), H. Gressmann, ''Der ursprung der isr.-jüdischen eschatologie'' (1905), A. Lods, ''La croyance à la vie future et le culte des morts dans l'antiquité israélite'' (1906), G. Dalman, ''Die worte Jesu'' (1898), S. D. F. Salmond, ''The christian doctrine of immortality'' (3:e uppl. 1897), E. Wadstein, ''Die eschatologische ideengruppe, Antichrist-weltsabbat-weltende und weltgericht'' (1896), H. Preuss, ''Die vorstellungen vom Antichrist im späteren mittelalter'' (1906), L. von Sybel, ''Christliche antike'' (I, 1906), J. A. Eklund, ''Nirvâna'' (1899), Amitayur-sutra, i ''Sacred books of the East'', Upanisjader, Mahaparanibbanasutta och Hatokht-naskfragmentet i ''Främmande religionsurkunder'' (1907), E. Hammarstedt, ''Fågeln med segerstenen, sprängörten och lifsämnet'' (i ''Meddelanden från Nordiska museet 1901'', 1903), N. Söderblom, ''Rusdrycken i religionens historia'' (i ''Morgon'', 1906) och ''Framtidstanken'' (i ''Kristendomen och vår tid'', 1907). N. S.

Eskefjord. Se Eskifjörður.

Eskelhem, socken i Gottlands län, Södra häradet. 3,815 har. 701 inv. (1906). E. bildar med Tofta ett konsistoriellt pastorat i Visby stift, Medelkontraktet.

Esken, Alexander. Se Erskein.

Eski (turk., gammal), ett i turkiska ortnamn ofta förekommande ord, t. ex. Eski-Stambul, ''gamla Konstantinopel'', Eski-Schehir, ''gamla staden'' m. fl.

Eski-Baba (''Gamle pappa''), stad i turkiska vilajetet Adrianopel och station på järnvägen Adrianopel—Konstantinopel. Omkr. 8,000 inv. Gevärsfabrik.

Eski-Džumaja (''Gamla D.''), stad i furstendömet Bulgarien, v. om Šumla. 8,926 inv. (1900), 41 proc. turkar. Stor kreatursmarknad i april.

Eskifjörður (Eskefjord), handelsplats på Islands östra kust, vid norra armen af Reyðarfjörður. C. R.*

Eski-Hissar (''Gamla borgen''), by i Mindre Asien, turkiska vilajetet Aidin, vid en biflod till Menderes. Ruiner af det forna Laodikeia.

Eski-Kara-Hissar. Se Kara-Hissar 2.

Eski-Krim (ry. *Stărij-Krym*, ''Gamla Krim''), fordom *Solgat*, stad i ryska guv. Taurien, på Krim, 23 km. v. om Feodosia. Omkr. 1,000 inv. Det var under medeltiden en af de största städerna på halfön.

Eskil, Södermanlands apostel, var en engelsk munk, som i senare hälften af 11:e årh. predikade kristendomen i Södermanland och Närke. Han bodde i Fors i Väster-Rekarne härad i förstnämnda landskap. Då Blot-Sven, som undanträngt Inge d. ä. från kungadömet, lät anställa ett stort offer i Strängnäs, sökte E. hindra detta och blef därvid dödad, sannolikt i början af 1080-talet. Enligt legenden bad han Gud gifva ett tecken till fördel för kristendomen och mot hedendomen. Ett oväder kom med regn och storm, och offerelden släcktes. Ytterlig förbittring uppstod bland hedningarna, och E. stenades. De kristne buro hans lik till Fors för att där begrafva det; men innan de hunnit fram, blef det så tungt, att de icke längre förmådde bära det. Där de nedlade liket, byggdes den efter E. benämnda Eskilstuna kyrka, och där uppstod sedermera staden af samma namn. Vid Dalängsberget, v. om Strängnäs, finnes en källa, i hvilken E. enligt legenden skall ha döpt många hedningar. Den kallades därför S:t Eskils källa och ansågs ha en undergörande kraft mot sjukdomar, hvarför man t. o. m. från utlandet vallfärdade dit. — E:s uppgifna dödsdag, 12 juni, firades under katolska tiden, och denna dag, som på runstafven utmärktes med en biskopsstaf, bär i almanackan ännu hans namn. (T. H—r.)

Eskil, ärkebiskop i Lund, f. omkr. 1100, d. 1181, var af förnäm börd och vistades i sin ungdom många år utomlands, mest i Hildesheim och Clairvaux, där han knöt nära vänskap med den namnkunnige abboten Bernhard, den tidens mest framstående man inom kyrkan. 1131 vardt han domprost i Lund, 1134 biskop i Roskilde och 1137 ärkebiskop i Lund efter sin farbroder Asser. Som biskop råkade han i strid med den tyranniske Erik Emune; som ärkebiskop måste han kämpa mot dennes brorson Olof, som sökte vinna konungamakt. Redan 1135 stiftade E. S:t Peders kloster i Næstved, 1144 Herivad kloster i Skåne och 1145 Esrom kloster i norra Själland. 1145 kunde han också inviga Lunds domkyrka i närvaro af biskopar från Nordens alla länder. När 1152 Norge med Island och de andra västerhafsstiften undandrogs Lundastolens myndighet därigenom, att ett särskildt ärkesäte upprättades i Nidaros, gjorde ärkebiskopen af Bremen ett sista försök att häfda sina gamla anspråk på kyrklig öfverhöghet öfver Norden. Han understöddes därvid af tyske kejsaren Fredrik Barbarossa, men E. kämpade ifrigt däremot och genomdref sin sak med påfvarnas bistånd. Då han i denna angelägenhet reste till Clairvaux och därifrån 1156 till Rom, kvarhölls han en tid som fånge af kejsaren. Som påfvens legat hade E. 1164 det uppdraget att inviga äfven Nordens tredje ärkebiskop, den förste ärkebiskopen i Uppsala. I striden mellan Sven Grade och Knut Magnusson (1147 ff.) stod han först på Knuts sida och vardt därför tillfångatagen af Sven, men försonade sig sedan med denne, som skänkte ärkebiskopsstolen stora gods i Skåne och på Bornholm. Men snart utbröt ny strid, och E. hjälpte 1154 de två motkonungarna. Äfven mot konung Valdemar var han lång tid i bitter strid och måste 1161—68 lefva utomlands (han vistades mest i Clairvaux). Först genom Absalons medling fick han återvända. Han deltog 1169 i det afgörande tåget mot venderna samt ånyo i kriget 1171. Han krönte 1170 Valdemars son Knut (VI), hvarvid det bestämdes, att den äkta sonen gick före frillosonen (hertig Kristofer). Den skånska kyrkolagen är sannolikt tillkommen strax efteråt. Slutligen fick E. 1177 tillåtelse af påfven att nedlägga sin värdighet som ärkebiskop till förmån för Absalon, och därigenom uppfylldes hans länge (sedan 1152) närda önskan att bli klosterbroder i Clairvaux. E. var påtagligen en mycket framstående prelat och mycket ifrig att häfda kyrkans myndighet, men hans medfödda stridbarhet var ingalunda till kyrkans nytta. E. Ebg.

Eskil, lagman i Västergötland, omkr. 1215—27, son af Magnus Minniskiöld och äldre broder till Birger jarl, var en af sin tids mäktigaste män. En gammal förteckning öfver Västergötlands lagmän säger, att han samlade och omarbetade landskapets lag samt skipade sedan rätt med stor omtanke; han egde godt förstånd och var i lärdom jämgod med de andlige och var ''öfver alla rikets höfdingar''; därjämte utmärkte han sig genom tapperhet — ''sent födes en annan slik man''. Genom Västergötlands läge och ännu mera genom sitt gifte med Kristina, änka efter den norske jarlen Håkan Galen (d. 1214), kom E. att stå i nära förbindelse med Norge och tjänstgjorde ofta som underhandlare mellan den norska regeringen och den svenska. 1218 gästades hans hem af den isländske häfdatecknaren Snorre Sturlasson. Hs Hd.

Eskil Isaksson. Se Banér, svensk adlig ätt.

Eskils gemak l. mak, fyra omkr. 6 m. höga hvalf, som skola ha varit belägna i bottenvåningen af Stockholms forna slotts sydvästra del. Hvalfven användes under Gustaf I:s tid till skattkammare och tjänade till den afsatte Erik XIV:s fängelse (okt. 1568—juli 1570).

Eskilsson, Nils, tapetväfvare. Se Nils Eskilsson.

Eskilsson, Peter, målare, f. 28 sept. 1820 i Billeberga socken, i Malmöhus län, d. 29 jan. 1872 på Bermö, nära Sigtuna, var i sin ungdom underofficer vid Göta artilleriregemente och sedermera bokhållare vid Göteborgs arbetsinrättning. 1850—53 var han elev vid konstakademien och utställde 1853 en *Köksinteriör*. S. å. följde han utvandrarströmmen till Düsseldorf, där han någon tid arbetade på Tidemands ateljé. De arbeten, som härröra från denna tid, behandla ämnen ur allmogelifvet, företrädesvis från Dalarna. Efter återkomsten till Stockholm, 1859, egnade sig E. åt fotografien; men 1866 framträdde han med tre dukar, bland dem *Movits målare*, behandling af ett Bellmans-

motiv, det område, som han sedermera med framgång och förkärlek odlade. 1866 blef han Akademiens agré. 1867 inköpte staten hans *Målare på studieresa* (Nationalmuseum) samt 1868 *Kägelspelet hos Faggens* (nu i Lunds museum). Under de följande åren målade han åtskilliga smärre genrestycken (*Episod af ett bröllop*, 1870, samt Bellmansmotiv). — E:s konstnärliga fantasi rör sig inom ett begränsadt område, och ej ens på detta visar han någon synnerlig skärpa eller originalitet i uppfattningen. Hans bristfälliga underbyggnad och sent påbörjade studier hindrade honom att blifva en säker tecknare; som färgkonstnär sluter han sig till den samtida Düsseldorfskolan. Upk. (G—g N.)

Eskilstorp, socken i Malmöhus län, Oxie härad. 780 har. 333 inv. (1906). Annex till Gässie, Lunds stift, Oxie kontrakt.

Eskilstuna, stapelstad i Södermanlands län, belägen på ömse sidor om den genom kanaler segelbara Eskilstuna-ån, 7,5 km. från dess utlopp i Mälarfjärden Blacken. Genom Oxelösund—Flen—Västmanlands samt Norra Södermanlands järnvägar står staden i förbindelse med statens järnvägsnät. Under seglationstiden har staden regelbunden ångbåtsförbindelse med Stockholm. — E:s område är ovanligt stort, 8,573 har, hvaraf stadsplanen (se fig., sp. 895—896), på senare tid betydligt utvidgad, upptager omkr. 521 har. Utom stadsplanen belägen jord är satt till $65^{7}/_{8}$ mtl. Taxeringsvärdet å all fast egendom uppgick 1906 till 31,470,700 kr., däraf 2,163,800 kr. för jordbruksfastighet. Invånarantalet utgjorde 31 dec. 1906 26,841, nämligen i Eskilstuna församling 13,354, i Klosters 4,885 och i Fors 8,602. — E. bestod förr af den ö. om ån belägna *Gamla staden* samt de på västra sidan liggande *Nystaden* och *Fristaden*. Den sistnämnda uppstod 1771, då arbetare i järn, stål och metaller fingo rättighet att där nedsätta sig och idka sin handtering, fria från kronoutskylder, tull och accis, mot skyldighet att ha verkstad i hvarje gård. Genom k. regl. 2 mars 1833 förenades Gamla staden och Fristaden till ett samhälle med lika fri- och rättigheter under gemensam benämning Eskilstuna fristad. Sedermera tillkom en ny stadsdel genom bebyggande af därtill genom k. br. 28 aug. 1829, 22 jan. 1831 och 10 maj 1861 från Eskilstuna kungsladugård afsöndrad mark, belägen å samma sida om ån som Gamla staden, men mera i n. 1867 omreglerades staden, i det att Nystaden och Fristaden sammanslogos till en stadsdel, *Väster*, samt af Gamla staden och f. d. kungsladugårdsmarken bildades stadsdelarna *Norr* och *Söder*. Benämningen Eskilstuna fristad bortföll 1879, då nytt reglemente för "staden Eskilstuna" utfärdades. Fristadsprivilegierna hade dessförinnan småningom upphört; 1863 års riksdag borttog det sist kvarvarande: befrielsen från mantalspenningars erläggande. — Stadens område utgjorde vid denna tid endast 167 har. Till följd af detta begränsade utrymme samt behofvet af billiga bostäder för den växande arbetarbefolkningen började byggnadsverksamheten snart nog söka sig utom stadsområdet; och efter hand uppväxte invid stadens gräns i Fors och Klosters socknar betydande arbetarsamhällen, bl. a. Nyfors municipalsamhälle. Detta samhälle, skildt från E. i n. af Oxelösundsbanan, hade en areal af 84,6 har och tillväxte snabbt samt hade 1905 6,525 inv. 3 aug. 1906 förordnade K. M:t, att nämnda socknar, inberäknadt Nyfors samhälle, skulle med 1907 års ingång i kommunalt, administrativt och judiciellt hänseende förenas med E., som därmed erhöll sitt nuv. stora område samt en ny stadsdel, *Nyfors*. — E. är i allmänhet regelbundet anlagdt samt bebyggdt med dels trä-, dels stenhus, däraf flera prydliga privatbyggnader. Öfver ån leda inom den egentliga staden tre körbroar (Rådhusbron, Nybron och en bro vid slussen) samt en järnvägsbro. Torgen äro f. n. två, Rådhustorget å Söder och Rinmanstorg (som från 1907 återtager sitt forna namn Fristadstorget) å Väster. På det senare finnes en minnesvård öfver Sven Rinman (d. 1792 såsom direktör öfver "Fristaden"); vid detsamma ligger

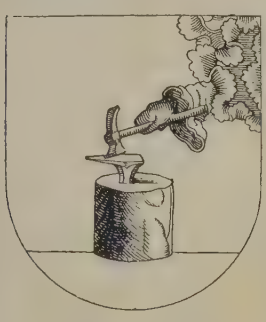

Eskilstuna vapen.

Eskilstuna stadshus. (Minnesvården öfver S. Rinman står midt framför hufvudingången, men har genom bildens perspektiv förskjutits.)

det prydliga, 1897 fullbordade Stadshuset (se fig.), inrymmande lokaler för magistrat, rådhusrätt, stadsfullmäktige, stadens tjänstemän m. fl., polis- och brandstationer, telegraf- och banklokaler samt hotell. Vid Rådhustorget ligga gamla rådhuset och kronohäktet (uppförda i en byggnad 1849—51). Inom staden ligga äfven Karl Gustafs stads gevärsfaktori, ett länslasarett, två epidemisjukhus och ett tingshus. På båda sidor om ån finnas vackra planteringar, bland hvilka särskildt märkes den på åns östra sida belägna stadsträdgården. — Af

Situationsplan af
ESKILSTUNA
Skala 1: 22,000
METER
Eskilstuna å
Eskilstuna å
Djurgården

bildningsanstalter eger staden en realskola för gossar, ett elementarläroverk för flickor (sedan 1882), flera folkskolor (med bl. a. skolkök), en teknisk skola (omfattande enligt 1889 års stadgar söndags- och aftonskola samt fackskola för finare smides- och metallindustri) och ett arbetarinstitut (sedan 1895). Bland öfriga inrättningar märkas afdelningskontor af Södermanlands enskilda bank samt aktiebolagen Mälarprovinsernas bank och Nordiska kreditbanken, två sparbanker, en för E. och en för Öster- och Väster-Rekarne härad, en pantaktiebank, en ömsesidig olycksfallsförsäkringsförening, en fattigvårds- och arbetsinrättning, fabriks-, handtverks- och industri- samt köpmannaföreningar. Vidare finnas åtskilliga sjuk- och begrafningskassor samt flera anstalter och föreningar för välgörande ändamål, såsom barnkrubba, arbetsstuga, värmestuga, föreningar för skollofskolonier och koloniträdgårdar, fruntimmersföreningen m. m. I staden finnas äfven två skytteföreningar med tillhopa 2,828 aktiva och 487 passiva medlemmar (1906). — Staden fick vattenledning 1887 och elektrisk belysning 1889; den har äfven eget gasverk för yttre och inre belysning. Sedan 1901 ombesörjer staden, utan särskild kostnad för gårdsegarna, renhållningen inom gårdarna genom ett särskildt renhållningsverk (''Eskilstunasystemet''), som tjänat till mönster för andra städer. (Jfr R. v. Post, ''Ett modärnt renhållningssystem'', Verdandis småskrifter, n:r 122, 1904). Ett offentligt slakthus för staden håller f. n. på att uppföras. Staden har sedan 1897 ett väl ordnadt brandväsen med fast brandkår. För kommunala samt kyrkans och skolans behof uttaxerades 1906 6 kr. 50 öre pr bevillningskrona.

E:s hufvudnäring är järn- och stålförädling (det särskildt för staden utmärkande s. k. Eskilstunasmidet omfattar sådana artiklar som knifvar, saxar, gångjärn, lås, beslag och annat byggnadssmide, filar, hammare, tänger, borr, sågblad, hugg- och hyfveljärn, grepar, spadar, skridskor m. m.). Grunden till denna näringsgren, hvilken förskaffat staden namnet ''Sveriges Sheffield'', lades under 1600-talet, då Karl X Gustaf (1654) meddelade livländaren R. Rademacher privilegium att vid vattenfallen i Karl Gustafs stad anlägga manufakturverk för järn-, stål- och kopparförädling. Från att ursprungligen och långt in i senare tid ha bedrifvits hufvudsakligen såsom handtverk, hvarom många ännu kvarstående smedjor (bl. a. den s. k. Rademachersmedjan, 1903 inköpt af staden och numera inrymmande en samling fornsaker) bära vittne, har järn- och stålförädlingen under de senare årtiondena utvecklat sig till storindustri och bedrifves numera hufvudsakligen fabriksmässigt. Bland fabriksanläggningar äro de förnämsta: Munktells mekaniska verkstad och gjuteri (en af de största dylika anläggningar i Sverige med 736 arbetare och tillverkningsvärde 1906 af 2,87 mill. kr.), Söderbloms gjuteri och mek. verkstad, E. V. Beronius' mek. verkstad samt fabriker vid Tunafors tillhörande Eskilstuna järnmanufakturaktiebolag (se d. o.), Eskilstuna stålpressningsaktiebolag (se d. o.), Aug. Stenman, E. A. Bergs fabriksaktiebolag, firman C. O. Öberg & C:o, Låsfabriksaktiebolaget E. A. Næsman & C:o, Eskilstuna smidesfabriksaktiebolag, C. W. Dahlgrens fabriksaktiebolag, aktiebolagen L. F. Ståhlberg & C:o, Gustaf Erikssons metallfabrik, P. Liljeqvists sågblads- och redskapsfabrik och Eskilstuna separator, firman F. A. Stenman, Hadar Hallströms kniffabriksaktiebolag, aktiebolaget Johan Engström, Nickelfabriksbolaget Gottfrid Carlsson & komp. samt Törnblom & Hedengrans fabriksaktiebolag. — Af fabriker inom andra näringsgrenar må nämnas Aktiebolaget J. O. Öberg & sons kontorsboksfabrik med litografisk afdelning för bl. a. spelkortstillverkning, 3 bryggerier, 2 kakelfabriker, 1 tegelbruk, 2 mejerier, 1 mesostfabrik, 1 ångbageri samt 1 mössoch pälsvarufabrik. 1906 funnos tillsammans 127 fabriker med ett tillverkningsvärde af 17$^{2}/_{3}$ mill. kr. och 5,336 arbetare. Däraf voro 87 järn-, stål- och metallvarufabriker med omkr. 13$^{3}/_{4}$ mill. kr. tillverkningsvärde samt 4,524 arbetare. Antalet handlande uppgick s. å. till 164 med 296 biträden och handtverkare till 228 med 281 arbetare. — Inom större delen af de införlifvade sockneområdena utgör jordbruk det hufvudsakliga näringsfånget. — Genom k. br. af 26 april 1901 erhöll staden stapelstads-, nederlags- och transitupplagsrätt. Tullkammardistriktet omfattar de vid Mälaren belägna stränderna af Södermanlands län med undantag af Selebo härad. Tullkammaren öppnades 1902; och 1906 steg tulluppbörden till kr. 130,298:36. S. å. ankommo och afgingo 687 fartyg om 49,235 ton. Hamnafgifterna för fartyg och varor uppgingo s. å. till 3,875 kr. På platsen hemmahörande fartyg voro endast 2 ångfartyg om 168 ton. — I staden utgifvas tidningarna ''Sörmlandsposten'' (3 ggr i veckan) och ''Eskilstuna Kuriren'' (4 ggr) samt socialisttidningen ''Folket'' (4 ggr). — I kyrkligt hänseende är staden delad i tre församlingar, Eskilstuna, Kloster och Fors, hvilka tillsammans bilda ett regalt pastorat inom Väster-Rekarne kontrakt af Strängnäs stift. Kyrkan, gemensam för hela pastoratet, är belägen inom Fors församling samt af mycket hög ålder. — Till riksdagens Andra kammare utser staden såsom egen valkrets 1 ledamot. — Stadens vapen är en arm med en slägga öfver ett smedstäd samt årtalet 1665. (Omtvistadt är dock, huruvida detta vapen är E:s eller tillhör Karl Gustafs stad.)

E. räknar, väl icke såsom stad, men som en viktig ort, en ganska betydande ålder och antages

Det forna slottet Eskilstuna hus. (Efter Sueciæverket.)

ha fått sitt namn efter Södermanlands apostel, den helige Eskil, som blef begrafven där (stället

hette då Fors). På 1200-talet anlades vid E. ett johannitkloster, som 1527 indrogs till kronan. Gustaf Vasa lät nedbryta dess byggnader och uppföra ett präktigt slott, Eskilstuna hus (se fig.), som nedbrann på 1680-talet. (Lämningar däraf finnas ännu vid stadens gamla kyrkogård.) Gustaf I och hans söner vistades emellanåt på Eskilstuna hus. Där föddes Johan III:s dotter Anna, och där dog Karl IX:s första gemål, Maria af Pfalz. 1606 förordnade Karl IX, att en ”handtverkstad” skulle byggas därstädes. E. lydde under Torshälla domvärjo till 1659, då det fick stadsprivilegier och egen jurisdiktion samt rätt att ”föra och bruka eget signete”. C. A. v. F.

Eskilstuna fristad. Se Eskilstuna, sp. 893—894.

Eskilstuna hus. Se Eskilstuna, sp. 898—899.

Eskilstuna järnmanufakturaktiebolag bildades i Eskilstuna 1868 med ett aktiekapital af 200,000 kr. (numera ökadt till 800,000 kr.), då det öfvertog den tillverkning af en mängd smidesartiklar, såsom byggnadssmiden, verktyg, lås, gälbgjuteriartiklar, kättingsmide samt huggare och sablar för armén, som Kr. Zetterberg och efter honom J. Svengren drifvit. För att kunna bekämpa den utländska konkurrensen öfvergick bolaget snart till maskinell bearbetning med därtill hörande arbetsfördelning, specialisering och massproduktion. För detta ändamål inköptes 1873 Tunafors med tillhörande vattenfall (eff. hkr omkr. 600) och anlades en ny fabrik, där hufvudsakligen skulle tillverkas bordsknifvar och gafflar, ehuru tillverkningen omfattar äfven andra slag af knifvar (dock ej penn- och fällknifvar) samt skedar, saxar (240 olika nummer), fingjutgods (såsom krokar, handtag, lådbeslag m. m. för byggnader, butiksinredningar och möbler, hus-

Tunafors fabrik.

hållsvågar m. m.) och byggnadsbeslag. Fabriken (se fig.) har flera gånger utvidgats genom nya tillbyggnader och upptagning af nya specialtillverkningar. Vid fabriken användes uteslutande vattenkraft medelst 9 turbiner, och belysningen erhålles från eget elektricitetsverk. Vid sidan af fabrikationen drifver bolaget äfven en afsevärd smides- och materialhandel. Tillverkningen uppgick 1906 till 74,620 dussin knifvar m. m. och 45,021 dussin saxar och fingjutgods samt byggnadssmide för 184,713 kr. Af egna fabrikat såldes för 1,048,000 kr. Arbetspersonalen var vid årets slut 326 pers. utom verkmästare och bokhållare.

Eskilstuna kanal, mellan Eskilstuna stad och Mälaren, består af två delar, *E. nedre kanal* (fullbordad 1860), omkr. 1,7 km. lång, genom hvilken E.-åns fall vid Torshälla kringgås, samt den sedermera anlagda, kortare *E. öfre kanal*, genom hvilken fartyg kunna komma in i E. stad. Slussarna hålla 41,5 m. i längd, 7,1 m. i bredd och 2,5 m. i djup. Den nedre kanalen trafikerades 1904 af 1,106, den öfre af 538 fartyg, de flesta ångfartyg; bruttoinkomsten var 16,329 kr. Kanalens hela stigning är omkr. 8,6 m. A. G.*

Eskilstuna stålpressningsaktiebolag, som bildades 1893 (nuv. aktiekapital 1 mill. kr.) i Eskilstuna, tillverkar helpressade kärl för alla ändamål af aluminium, koppar, mässing, nickel och stålplåt, emaljerade, förnicklade och förtenta, samt emaljerade skyltar, men de viktigaste tillverkningarna äro pressad stålplåt till mjölkseparatorer, hvaraf bolaget levererar till de flesta svenska separatorfabriker, mejerikärl, latrinkärl samt torpedmantlar (för såväl svenska staten som flera främmande stater). Som drifkraft har hittills användts ånga, men 1906 inköpte bolaget två vattenfall vid Skogstorp invid Eskilstuna, där en elektrisk kraftstation är under anläggning, beräknad att lämna omkr. 1,300 hkr på turbinaxeln. Försäljningssumman af bolagets tillverkningar uppgick 1906 till nära 1,384,000 kr., och arbetspersonalen var vid årets slut 385 pers. 1906 köpte bolaget den nybildade Södertälje stålpressningsfabrik och aktiemajoriteten i Svenska stålpressningsaktiebolaget Olofström.

Eskilstunaån (Torshällaån), Hjälmarens aflopp mot n. ö. till Mälarfjärden Blacken, kallas i sitt öfre lopp, där den flyter fram bred och tämligen djup mellan merendels låga stränder, Hyndevadsström, men därefter Hyndevadsån, då den, sammanträngd mellan bergskullar, gör fallen vid Rosenholm och Rosenfors. E. bildar, vid sitt lopp genom Eskilstuna, fallen vid Tunafors och Karl Gustafs stad (om tills. 4,5 m. med 650 hkr), genomflyter därefter lågland till Torshälla, där ån åter har betydliga fall såväl i staden som i en konstgjord älfgren v. om staden. Det nedersta loppet är lugnt. Längd 30 km. Tillflöde från ö. Tandlaån. A. G.

Eskilsäter, socken i Värmlands län, Näs härad. 6,385 har. 839 inv. (1906). Annex till Millesvik, Karlstads stift, Nors kontrakt.

Eskilsö, liten ö i Isefjorden på Själland, där omkr. 1100 ett kloster grundlades, som omkr. 1175 under abboten Vilhelm flyttades till det närliggande Äbelholt. C. R.*

Eskimå (Eskimo), en tjock och mjuk dubbelväfnad af kardullsgarn, använd hufvudsakligen till vinteröfverrockar. Rätsidan väfves vanligen i doffelbindning (se Bindning, sp. 410, tredje fig., fyrskaftad atlas), stundom i 5- eller någon gång 6-skaftad satin och erhåller genom beredningen en fullt täckande, men slätskuren ullyta. G. A. W.

Eskimåer kallas det folk, som bebor det arktiska Amerikas kuster från Grönland och Labrador i ö. till Berings sund i v. Namnet eskimå (urspr. *esquimau*) är den franska formen för ett algonkinord, som betyder ”en, som äter rått kött”, själfva kalla de sig innuit. d. v. s. människor. Angående eskimåernas etnografiska ställning ha meningarna varit mycket delade. Några amerikanska forskare anse, att de rättast hänföras till Nord-Amerikas indianer och att deras ursprungliga boningsplats varit vid sjöarna och floderna v. om Baffins vik, hvarifrån de trängts dels mot v. till Alaska, dels mot ö. till nordkusten af Labrador, Baffins land och Grönland. Ratzel och Fr. Müller förena dem med Asiens och Europas arktiska stammar till en särskild grupp, arktiker eller hyperboréer. Eski-

Fig. 1. Eskimåer. (Kvinnorna bära håret i toppar öfver hjässan och byxor med hvita strimlor frampå.)

måerna indelas i en östlig och en västlig grupp, som ej ha någon egentlig samfärdsel sinsemellan. Till den förra höra grönländarna, eskimåerna på Labradors kuster, centraleskimåerna, d. v. s. en mängd småstammar emellan Hudsons vik och kap Bathurst. Till den senare gruppen höra Mackenzieeskimåerna vid Mackenzieflodens mynning och Stillahafseskimåerna på Alaskas kuster. Härtill sluta sig Yuit på nordöstspetsen af Asien, hvilka i en jämförelsevis sen tid invandrat från Alaska. Eskimåerna (se fig. 1) äro i allmänhet småväxta, från 1,53—1,62 m.; benen äro förhållandevis korta. Hufvudskallen är dolikocefal. Ansiktet karakteriseras af breda, framträdande kindkotor, liten näsa och små, ofta snedt ställda ögon. Hyn är ej så mörk, som den på grund af det ständiga smutslagret synes. Håret är långt, sträft och svart och bäres af kvinnorna i en karakteristisk uppsättning. Tatuering förekommer inom eskimåernas hela utbredningsområde, men består vanligen endast i några streck i ansiktet och på armarna. (Se fig. 3 och 4 i pl. Amerikanska folk.) De äro till karaktären fredliga, hjälpsamma och gladlynta samt flegmatiska. Framtiden inger dem just inga bekymmer. Män och kvinnor bära ungefär samma dräkt, bestående af rock, byxor och höga skor, vanligen af sälskinn, men äfven björn-, ren- och ejderskinn. Alltefter olika årstider bära de enkla eller dubbla dräkter, äfvensom särskilda ytterkläder, lämpade efter olika slags arbete. Alla dräkter äro noggrant och väl arbetade. Öfver hufvud utmärkes allt deras arbete af en hög grad af prydlighet. Både dräkter och vapen äro ornerade. Dessutom tillverka de under vintern nätta småsaker för att göra barnen förtrogna med det lif, som förestår dem, eller för nöjes skull. Eskimåerna ha en nästan till fulländning drifven färdighet att begagna sig af de små resurser, som den karga polarnaturen erbjuder dem. Järn saknas. Trä förekommer endast som drifved och skattas mycket högt. De förfärdiga sina redskap af hudar, drifvedsstycken, ben och senor på ett mycket ändamålsenligt sätt. Deras vapen äro båge, pil och harpun, som äfven kan slungas med tillhjälp af kastträ. Hufvudvapnet är harpunen (fig. 2), och den viktigaste harpunen är den, med hvilken sälen dödas. Så fort sälen träffats, lossnar spetsen från skaftet och sitter ensam kvar i såret, för att icke träskaftet skall slås sönder vid djurets rörelser. Vid spetsen är den af sältarmar gjorda fångstlinan fäst och i denna lina en stor luftfylld blåsa, med hvars hjälp såväl djuret uttröttas, då det icke orkar draga den under vattnet, som ock jägaren kan följa djurets rörelser för att, när det kommer upp för att andas, gifva det dödsstöten. Eskimåen är alltigenom jägare och fiskare. Hans enda husdjur är hunden (se fig. 3), som icke behandlas vidare mildt. Renen endast jagas, emedan eskimåen icke kan tämja den; köttet ätes ofta rått,

Fig. 2. Grönländsk harpun och harpunspets.

i synnerhet om det börjat ruttna. En oumbärlig hjälp har eskimåen vid sin jakt i sin kajak

Fig. 3. Slädfärd efter eskimåhundar.

(fig. 4 o. 5), en båt, som består af ett skelett af sammanbundna trästycken, som är öfverdraget med skinn och med endast en öppning jämt så stor, att roddaren kan komma ned i den. De större båtarna,

Fig. 4. Kajakstomme.

de s. k. kvinnobåtarna, ''umiak'' (fig. 6), äro förfärdigade enligt samma idé, men odäckade och erbjuda plats för tio till tolf personer samt användas vid familjens flyttning. På vintern förflyttar man

Fig. 5. Grönländsk kajak.

sig med hjälp af hundsläder. Vinterbostäderna äro af torf, sten och hudar (se fig. 7) och rymma flera familjer. Dessutom användas äfven snöhus (se fig. 8). Den enda luftväxlingen eger rum genom den

Fig. 6. Umiak (kvinnobåt).

låga, långa och djupt liggande gång, som tjänar till ingång. Längs bakväggen löper en brits, som genom afbalkningar är delad i flera afdelningar. Hvarje familj har en sådan afdelning, framför hvilken stengrytan hänger öfver den ständigt brinnande tranlampan. Luften här inne förpestas dels af de osande lamporna, dels af kläderna, som jämt hänga till torkning, samt icke minst genom utdunstningen från alla de smutsiga invånarna. Vatten, som vinnes genom smältning af snö, användes endast till matlagning, aldrig till tvättning. När tvättning någon gång förekommer, sker den på ett sätt, som i hög grad bidrager till att förskämma luften. På våren flyttar man ut i tält, som nästan alltid äro afsedda för endast en familj. De här om-

Fig. 7. Grönländskt vinterhus (vid Godhavn).

talade familjesammanslagningarna i ett gemensamt vinterhus äro öfver hufvud taget de enda samfundsbildningar eskimåerna ha. Inom en familj finnes i allmänhet endast en hustru, ehuru det icke är förbjudet att ha flera. Barnen behandlas synnerligen väl. Deras antal öfverstiger sällan tre till fyra i hvarje familj. Alla anledningar till tvist undvikas

Fig. 8. Eskimåiska snöhus.

sorgfälligt. Religionen betecknas bäst som schamanism. En viktig roll spelar trollkarlen, angakoken (se d. o.). Föreställningarna om lifvet efter döden äro oklara, men den döde får med sig till andra världen, mannen sin kajak och fångstredskap, kvinnan sina sydon och barnen sina leksaker. Eskimåerna på Grönlands västkust äro kristna och på grund af det långvariga danska inflytandet civiliserade, med skolundervisning, i många fall ändrade bostadsförhållanden o. d. Språket är i likhet med öfriga amerikanska språk ''polysyntetiskt'', d. v. s. man uttrycker en sats genom ett ord med en massa suffix och således i ett ord i stället för flera. Räkning sker med hjälp af fingrarna; i allmänhet räknas blott till fem. Antalet eskimåer på hela det kolossala utbredningsområdet uppskattas af Rink ej till mer än 36,000. Eskimåerna blefvo kända för européerna långt före Columbus' upptäckt af Amerika, nämligen af de skandinaviske kolonister

som före år 1000 slogo sig ned på Grönland och med skrälingarna, såsom de kallade dem, hade att utkämpa häftiga strider (se Grönland). Litt.: H. Egede, "Det gamle Grönlands nye perlustration" (1729), "Omstændelig relation angaaende den grönlandske missions begyndelse og fortsættelse" (1738), P. Egede, "Efterretninger om Grönland" (1788) jämte ett flertal andra skrifter, Cranz, "Historie von Grönland" (1765—70), Holmberg, "Ethnographische skizzen über die völker d. russischen America" (1855; i Finska Vet. soc:s handl.), H. Rink, "Grönland" (1857), "Eskimoiske eventyr og sagn" (1866, 1871), Hall, "Life with the esquimaux" (3:e uppl. 1871), Th. M. Fries, "Grönland, dess natur och innevånare" (1872), Nordenskiöld, "Den andra Dicksonska expeditionen till Grönland" (1884), referat af dennes och S. Hansens hypoteser ang. eskimåernas ursprung (i "Ymer", 1885, 1887), Boas, "The central eskimo" (1888), W. Dall, "On the origin of the Innuit" och "Tribes of the extreme Northwest" (1887), och Nansen, "Eskimoliv" (1891; sv. öfv. s. å.). E. Rld.

Eskimåviken (Aviktokbay l. Hamilton inlet), en örik, 240 km. djupt inträngande fjord på norra kusten af Labrador under 54° 23′ n. br. E. är ett hufvudsäte för säl-, kabiljo-, makrill- och sillfångsten. Vid viken ligger, 80 km. från dess mynning, fiskarbyn Rigolet med 1,100 inv.

Eski-Schehir (Eskischer, "gamla staden"), turkisk stad i vilajetet Khodavendikiar i Mindre Asien, n. ö. om Kutaia, vid Pursak, en biflod till Sakaria. Omkr. 20,000 inv. (15,000 muhammedaner, 5,000 kristna). Berömda varma bad. Omkr. 30 km. ö. om E. ligga sjöskumsgrufvorna vid Sarisu-Odjak, hvarifrån årligen exporteras för 600—900 tusen kr. sjöskum. — E. är en viktig järnvägsknut, enär linjerna från Skutari, Angora och Konia mötas här. — 3 km. nordligare ligga ruinerna af det forntida *Dorylæum*. — Vid E. segrade korsfararna under Gottfrid af Bouillon öfver muhammedanerna 4 juli 1097. J. F. N.

Eskischer. Se Eski-Schehir.

Eski'ss. Se Skiss.

Eski-Zagra ("Gamla Z."), turkiskt namn på den östrumiliska staden Stara Zagora.

Eskol, dalen E. (hebr., "drufdalen"), en dal i närheten af Hebron, dit de af Mose utsände spejarna anlände och hvarifrån de medförde en stor drufklase (jfr 4 Mos. 13: 24; 32: 9; 5 Mos. 1: 24 ff.). Den hebreiska traditionen förklarar namnet på dalen från denna tilldragelse, men det torde ha existerat redan före Israels inträde i landet; i 1 Mos. 14: 13 uppträda tre med Abraham förbundna kananeiska furstar: Mamre och hans båda bröder Eskol och Aner. Af denne Eskol torde den ifrågavarande dalen ha fått sitt namn, liksom Mamre gifvit namn åt en annan lokalitet vid Hebron. Eskol går ännu igen i *Bēt Iskāhel*, som är namn på en dal och en där belägen by med gamla klippgrafvar, n. v. om Hebron. E. S—e.

E'skolagubbens visor, två skämtsamma tillfällighetsdikter, som författades af finländaren Alexander Hacks (se d. o.).

Esko'rt (fr. *escorte*, af it. *scorta*, ledsagare, följe), *krigsv.*, en truppafdelning, som har till uppgift att skydda en eller flera i ett särskildt uppdrag utsända officerare, betäckning. — Eskortēra, ledsaga, medfölja till skydd och betäckning (om väpnad trupp). C. Ö. N.

Eskuara. Se Baskiska språket och litteraturen.

Eskulāp. Se Asklepios.

Eskuletin, *kem.* Se Eskulin.

Eskulin, *kem.*, en i barken af hästkastanjen (*Æsculus hippocastanum*) förekommande glykosid $C_{15}H_{16}O_9$, som i hög grad utmärkes af fluorescens. Den spjälkas af syror i drufsocker och eskuletin, som är inre anhydrid till en trioxikanelsyra. P. T. C. (H. E.)

Esla, biflod till Duero i spanska landskapet Leon. Längd omkr. 250 km.

Eslöf, köping i Malmöhus län, Harjagers härad, har för sin uppkomst uteslutande att tacka den omständigheten, att E:s järnvägsstation på Södra stambanan (34 km. från Malmö) blef utgångspunkt för bibanorna till Hälsingborg och Landskrona (1865) och till Ystad (1866). Sedermera ha tillkommit Östra Skånes järnvägar, hvaraf bandelen E.—Hörby öppnades 1897, samt Klippan—E:s järnväg, hvaraf linjen Röstånga—E. öppnades nov. 1898. E. utgör sedan 1874, då det erhöll köpingsrättigheter, egen kommun, med egen kommunalstyrelse, eget skolväsende och egen fattigvård, men är i kyrkligt hänseende förenadt med V. Sallerup, ehuru E. har särskild kyrka (sedan 1891). Inom den närmaste tiden komma att med E. förenas det omedelbart därintill belägna V. Sallerups municipalsamhälle samt ett omkring detta beläget område om 337 har af V. Sallerups kommun. 1906 hade E. 2,345 inv., municipalsamhället 1,912. Taxeringsvärdet å fastigheter i E. var s. å. 3,360,900 kr. (däraf 146,200 kr. bev.-fri fastighet). 1906 funnos i E. 22 fabriker med 421 arbetare och ett tillverkningsvärde af 2,194,700 kr.; bland dessa märkas Aktiebolaget Åkermans gjuteri och mek. verkstad (1873) med tillverkning af maskiner för jäst- och sprittillverkning, torfberedning m. m., P. Håkanssons ättik- och salubrinfabrik, en stor skofabrik (224 arb., tillv.-värde 850,000 kr.), en mjölkmjölfabrik, en orgel- och pianofabrik samt saftstation, tillhörig Örtofta sockerfabrik och förenad med denna genom underjordisk rörledning. Handeln, i synnerhet med spannmål, är mycket liflig; 1905 funnos 71 handlande med 96 biträden och en uppskattad inkomst af handelsrörelsen af 151,000 kr. Handtverkarna voro s. å. 56 med 138 arbetare och en för bevillning uppskattad inkomst af 44,259 kr. — E. är regelbundet och väl bebyggdt, med trädgårdar och andra planteringar. Utom järnvägsstationen finnas följande allmänna inrättningar: postkontor, telegrafstation, apotek, 4 läkare, tandläkare, veterinär, varmbadhus, afdelningskontor af Skånes ensk. bank och bankaktiebolaget Södra Sverige, 2 sparbanker, 5-klassigt läroverk för gossar, högre flickskola, folkhögskola. Från tryckeri i E. utgifves "Skåningen Eslöfs tidning" (6 nr i veck.).

Esmann, Gustaf, dansk författare, f. 17 aug. 1860 i Köpenhamn, blef student 1877, men öfvergaf snart studierna för att egna sig åt tidningsmannaverksamhet och författarskap. Som medarbetare i "Politiken" gjorde han sig känd och fruktad för sin spotska och ironiska stil. E:s första arbete var en novellbok, *Gammel gæld* (1885), halft satirisk, halft känslo-

sam. Han öfvergick emellertid snart till dramatiskt skriftställeri; af hans många arbeten för scenen kunna nämnas *I stiftelsen* (1886; "I asylen", uppf. 1889), *Fra provinsen* (1890), *Den kære familie* (1892; "Kära släkten", uppf. s. å.), *Magdalene* (1893), *Den store maskerade* (1895), *Theatret* (1897), *Vandrefalken* (1898), *Det gamle hjem* (1899), *Alexander den store* (1904) samt det postuma, af andra fullbordade *Fader og søn* (1905, uppf. 1906; "Far och son", uppf. s. å.). I allmänhet voro E:s dramer teatraliskt verkningsfulla, hade en kvick dialog och höllo intresset vid lif genom blandningen af rörande och humoristiska element. E. hade också stor framgång med litterära "konferenser" på varietétribunen. — 4 sept. 1904 sköts E. af sin älskarinna. R—n B.

Esmarch. 1. Heinrich Karl E., tysk rättslärd, f. 1792 i Holtenau vid Kiel, d. 1863, blef 1830 medlem af den slesvigska öfverrätten på Gottorp. I denna ställning utvecklade han en betydande vetenskaplig verksamhet och inlade särskildt förtjänster därigenom, att han var den förste, som gjorde slesvigska rätten till föremål för särskild bearbetning, medan den förut städse behandlats i samband med den holsteinska. 1844—46 var han medlem af slesvigska ständerförsamlingen och 1848—49 af tyska nationalförsamlingen i Frankfurt. 1848 deltog han så ifrigt i det slesvig-holsteinska upproret, att han 1851 uteslöts från amnestien. Han blef därefter appellationsråd i Preussen. Hans förnämsta verk äro *Praktische darstellung des strafverfahrens im herzogthum Schleswig* (1840), *Handbuch des erbrechts im herzogthum Schleswig* (1842; 2:a uppl. 1852) och *Das im herzogthum Schleswig geltende bürgerliche recht* (1846; 3:e uppl. 1859). E. Ebg.

2. Johann Friedrich August von E., den förres brorson, tysk kirurg, f. 9 jan. 1823 i Tönning, blef 1848 med. doktor, 1857 kir. professor i Kiel och var 1870—71 fältläkare vid preussiska

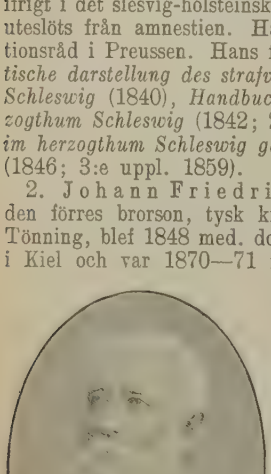

hären. Han upphöjdes i ärftligt adelsstånd 1887, tog 1899 afsked från sin professur och erhöll då titeln af excellens. En staty öfver honom har rests i hans födelsestad. E:s betydelse ligger framför allt i hans verksamhet på krigskirurgiens område och i hans framgångsrika initiativ för åvägabringande af samaritföreningar. Också behandla hans skrifter till väsentlig del hithörande frågor, såsom *Der erste verband auf dem schlachtfeld* (1869; "Första förbandet på slagfältet", 1870), *Über den kampf der humanität gegen die schrecken des krieges* (1869; "Menniskokärlekens strid mot krigets fasor" 1870), *Handbuch der kriegschirurgischen technik* (1877, 5:e uppl. 1901), *Die erste hilfe bei plötzlichen unglücksfällen* (1882; "Den första hjelpen vid plötsliga olyckshändelser", 1883), hvilken sistnämnda skrift öfversattes till ett par dussin olika språk. Vidare märkes hans införande af konstgjord blodtomhet vid kirurgiska operationer (*Ueber künstliche blutleere bei operationen*, 1873) äfvensom hans i förening med Kowalzig utgifna *Chirurgische technik* (1892, 3:e uppl. 1899). Se vidare Esmarchs binda. R. T—dt.

3. Karl Bernhard Hieronymus E., son till E. 1, tysk rättslärd, f. 1824 i Sönderborg, d. 1887, kämpade 1848—50 i slesvig-holsteinska armén. 1855 blef han professor i romersk rätt i Krakau och 1857 i Prag. Han utgaf *Römische rechtsgeschichte* (1855—56; 3:e uppl. 1888), *Grundsätze des pandektenrechts* (1859—60) samt, anonymt eller under pseudonymen Karl von Alsen, några poetiska arbeten: *Der sieg von Bornhöved* (1847), *Aus alten und neuen tagen* (1861) och *Knud Laward* (1865). E. Ebg.

Esmarchs binda, *kir.*, en efter uppfinnaren, J. F. A. von Esmarch (se Esmarch 2), benämnd apparelj, som består af en ung. 6 cm. bred, mycket elastisk binda, hvarmed man före operationer å extremiteterna från handen eller foten i riktning uppåt starkt omlindar lemmen långt förbi det ställe, där det operativa ingreppet — äfven vid en amputation — skall företagas. På sådant sätt drifves blodet ur den omsnörda delen in i den öfriga kroppen. Ofvanför denna binda omgifves extremiteten med en annan, som är hårdt tillsnörande, på det att, när den förra aftages för operationens utförande, intet blod må komma tillbaka i den afstängda delen. På detta sätt är det möjligt att utföra äfven större operationer utan förlust af blod. När den cirkulärt tillsnörande bindan sedan aftages, kan visserligen efterblödningen blifva tämligen betydlig, men dels kan man, genom ett sorgfälligt underbindande af alla synliga ådror, taga försiktighetsmått mot efterblödningar, dels kan det i många fall, äfven om blodförlusten sedermera ej skulle vara särdeles mycket mindre, vara en oskattbar fördel att under själfva operationen ej besväras af blödningen. Rsr.

Esmark. 1. Jens E., norsk mineralog, f. 1763 i Jylland, d. 1839, uppehöll sig 1789—91 vid bergsseminariet i Kongsberg, hvarest han aflade bergsexamen, samt blef, efter en längre utrikes resa, hvarunder han studerade för Werner i Freiberg, 1797 assessor vid Overbergamtet och 1814 professor i bergsvetenskap vid Kristiania universitet. Naturhistoriska och tekniska afhandlingar af E. finnas spridda i åtskilliga tidskrifter. Särskildt utgaf han bl. a. *Reise fra Christiania til Throndhjem ... samt en tour til Jemteland* (1829).

2. Hans Morten Thrane E., den föregåendes son, mineralog, f. 1801, d. 1882 i Kristiania, aflade teol. examen och var 1826—69 präst. E. var en mineralog af stort anseende, hvilket han förvärfvat hufvudsakligen genom sina undersökningar af den intressanta trakten omkring Langesundsfjorden, där han upptäckt många nya mineral.

3. Laurits Martin E., den föregåendes broder, universitetslärare, zoolog, f. 1806, d. 1884 i Kristiania, blef student 1827, universitetsstipendiat i zoologi 1843 samt 1854 lektor och 1863 professor i samma ämne. Från 1847 var han konservator vid universitetets zoologiska samlingar, som han betydligt förökade och öfver hvilka han sedan 1854 var intendent. 1879 blef han därjämte intendent öfver universitetets zootomiska samlingar. E. företog flera vetenskapliga resor till olika världsdelar. Y. N.

Esmarkit, *miner.*, namn på tre olika mineralpro-

dukter: en omvandlad cordierit vid Bräcke i närheten af Brevik, en skapolit och en anortit.

Esménard [-ār], Joseph Alphonse d', fransk skriftställare, f. 1770, d. 1811 i Italien, tillhörde under den stora revolutionen feuillanternas klubb och måste efter dennas störtande (10 aug. 1792) fly ur landet. Efter hemkomsten blef han afdelningschef vid polisministeriet samt 1810 medlem af Institutet. Till följd af en artikel i "Journal de l'empire", riktad mot ett ryskt sändebud, blef han landsförvisad. För sitt litterära anseende har E. att tacka den beskrifvande dikten *La navigation* (1805, ny förkortad uppl. 1806), som visserligen är något enformig, men rik på vackra naturskildringar, till hvilka han fått uppslaget under sina omfattande resor i Amerika och Västindien i unga år. Hans opera *Le triomphe de Trajan* (1807) blef väl emottagen, och den af honom i förening med Jouy författade operan *Fernand Cortez* (1809) vann världsrykte genom Spontinis musik. (J. M.)

Esmera'ldas, flod i Ecuador, upprinner på Quitos platå, bryter igenom Väst-Kordillererna under namnet Guallabamba och utmynnar under 1° 0′ 30″ n. br. i Stora oceanen. Efter densamma är en provins i Ecuador uppkallad.

Esnē (Esneh, Esna), stad i öfre Egypten, prov. Kene, vid vänstra Nilstranden. 13,564 inv. (1897). Ångbåts- och järnvägsstation (på andra sidan Nilen), har en koptisk kyrka och en katolsk mission. Tillverkning af blåa bomullstyger, schalar och lervaror; liflig karavanhandel, särskildt med gummi, strutsfjädrar, elfenben (från Senaar) och dromedarer. Det forna vicekungliga palatset Kasr Efendina, n. om E., är nu skola. E. jämte sin grannstad Enijt var redan i forntiden en af de viktigaste orterna i öfre Egypten och kallades då *Te-snet* (hvaraf blifvit det koptiska Sne och det arabiska E.), af grekerna *Latopolis* med anledning af den där dyrkade Latosfisken. N. om E. ligger halft begrafvet i grus ett tempel, helgadt åt Knufis (Chnum), sannolikt härstammande från Ptolemaiernas tid och senare utbyggdt af olika romerska kejsare.

Eso'cidæ, Gäddfiskar, *zool.* Se Gädda.

Esofagi'sm l. Oesofagi'sm, *med.*, kramp i matstrupen (lat. *oeso'phagus*, grek. *oisofa'gos*). Ett vanligare namn på åkomman är termen *Dysphagia spastica*. Jfr Dysfagi.

Esofagīt l. Oesofagīt, *med.*, inflammation i matstrupen (lat. *oeso'phagus*, grek. *oisofa'gos*), förekommer af många slag, såsom katarral, follikulär, krupös, difteritisk, pustulös (i kopporna) och korrosiv, framkallad af ett korroderande gift, såsom syror eller alkalier, och slutligen flegmonös eller purulent (vid varbildning). De vanligaste symtomen äro smärta, svårighet att svälja och ömhet vid sondering. F. B.*

Esofagoskopī l. Oesofagoskopī, *med.*, undersökning af matstrupen (lat. *oeso'phagus*) med en belysningsapparat (esofagoskōp). Jfr Starck, "Ösophagoskopi" (1905).

Esofagotomī l. Oesofagotomī (af grek. *oisofa'gos*, matstrupe, och *tomē*, snitt), *kir.*, en operation, som består däri, att man utifrån (från halsen och dess vänstra sida) söker sig väg till och öppnar matstrupen. Anledningen till denna ganska svåra operations företagande kan vara den, att främmande kroppar fastnat i matstrupen och ej på annat sätt kunna bringas tillbaka upp eller stötas ned i magen. I vissa fall är operationen t. o. m. mindre vådlig än försök att rubba den främmande kroppen från dess plats. En förträngning eller absolut tillslutning af matstrupen kan äfven indicera operationen, ehuru dessa fall äro och alltid skola blifva sällsynta, emedan sådana sjukliga förändringar mestadels sitta så långt ned i matstrupen, att man ej kan komma nedanför desamma. För elakartade svulster, kräfta, kan det blifva nödvändigt att aflägsna stora stycken af matstrupen. I de båda senare fallen måste patienten, oftast för den återstående delen af sitt lif, födas genom ett rör, som får kvarsitta i den gjorda öppningen. Dessvärre är denna återstående del vanligen ej lång. Rsr.*

Esōp, detsamma som Aesopus. Se Aisopos.

Esotēriker (grek. *esoteriko's*, af *esōteros*, inre), benämning på de gamle grekiske filosofernas mer förtrogna lärjungar, som invigdes i vissa läror, hvilka undanhöllos de öfrige, de s. k. exoterikerna (jfr Akroamatisk). — Esotērisk, afsedd för invigda. Se Akroamatisk.

E'sox, Gäddsläktet, *zool.* Se Gädda.

Espāda, sp., svärd, värja; god klinga, duktig fäktare; "matador" vid tjurfäktningar (se d. o.).

Espagnolette [-njålä't], fr. Se Spanjolett.

Espalier [-iē], fr. Se Spaljé.

Espalion [-ā'], arrondissemangshufvudstad i franska dep. Aveyron, vid Lot. 3,039 inv. (1901). Lädertillverkning, handel med ull, trä och vin.

España [espa'nja], La, spanska namnformen för Spanien.

Española [espanjåla] l. Isla E. Se Haiti.

Esparraguera [-gēra], badort i spanska prov. Barcelona, vid foten af Montserrat (1,238 m.) och midt emot den på andra sidan Llobregat liggande staden Olesa. Dess svafvelkällor (29° C.), som innehålla svafvelnatrium och svafvelkalcium, kallas Aguas de la Puda (stinkkällorna). Ln.

Esparse'tt, *bot.* Se Hedysarum.

Espartēro, Baldomero, grefve af Luchana, duque de la Victoria ("Segerhertig"), spansk krigare och statsman, var son till en fattig vagnmakare och föddes 27 febr. 1792 i byn Granatula (i La Mancha). Redan som barn bestämdes han för det andliga ståndet och insattes i ett prästseminarium, men skyndade vid den franska invasionen 1808 till fäderneslandets försvar, och från den tiden egnade han sitt lif åt krigarkallet. 1811 blef han löjtnant, och 1815 deltog han som stabschef i en expedition, hvilken (under general Morillos befäl) hade till uppgift att kufva de upproriska kolonierna i Syd-Amerika. E. stannade där nio år, utnämndes till öfverste (1822) och förvärfvade en betydande förmögenhet, hvilken han efter sin återkomst till Spanien genom giftermål med en rik godsegares dotter ytterligare förökade. Vid den brytning, som uppstod inom konungafamiljen med anledning af

frågan om kronans ärftlighet på kvinnolinjen, förklarade sig E. 1833 för Isabellas rätt till tronen och kämpade under de följande åren mot carlisterna. Sedan han 1836 lyckats rädda Madrid från ett carlistiskt öfverfall, utnämndes han till befälhafvare för nordarmén, vicekonung af Navarra och generalkapten i de baskiska provinserna. 1837 tillbakaslog han ånyo ett carlistiskt anfall mot Madrid, vann slaget vid Luchana och undsatte Bilbao. S. å. fick han titeln grefve af Luchana. Under de följande åren fördes kriget med samma lycka, och 31 aug. 1839 förmådde E. carlistgeneralen Maroto att kapitulera i Vergara, till följd hvaraf don Carlos nödgades fly till Frankrike. 1840, då upproret var fullständigt kufvadt, utnämndes E. till grand och hertig af Victoria (''Segern''). Men då ministären Narvaëz ville genom en lag inskränka municipalförfattningen och änkedrottningen-regentinnan Kristina gillade detta steg (juli 1840), satte E. sig i spetsen för de missnöjde och tågade till Madrid, hvarefter han utnämndes till ministerpresident. Änkedrottningen nedlade regeringen (10 okt. 1840), och faktiskt kom då högsta ledningen af Spaniens angelägenheter i E:s händer. 8 maj 1841 valdes han formligen af cortes till landets regent och Isabellas förmyndare. Såsom sådan förde han styrelsen med energi. Men genom den hänsynslöshet, hvarmed han uppträdde mot hvarje självsvåld, gjorde han sig hatad af alla partier. Republikanerna förenade sig 1843 med progressister (exaltados) och moderados (änkedrottning Kristinas anhängare); Katalonien, Andalusien och Aragonien reste sig; en i Barcelona bildad ''junta'' proklamerade (13 juni 1843) E:s afsättning samt Isabellas myndighet, och den provisoriska regeringen af 1 juli 1843 förklarade E. för fäderneslandets förrädare. Narvaëz, som stod i spetsen för upproret, intågade 22 juli i Madrid, och 30 s. m. steg E. i Cádiz ombord på ett fartyg, som afgick till England. Där mottogs han som en furste, men i hans hemland fråntog man honom genom dekretet 16 aug. 1843 hans titlar och värdigheter. Genom ett dekret af drottningen återfick han dessa i början af 1848, och han återvände då till Spanien samt intog sin plats i senaten. Men då han märkte, att han där saknade allt inflytande, drog han sig tillbaka till sina gods i Logroño (prov. i Gamla Kastilien). Därifrån gaf han sig sedan endast en gång ut i den politiska världen, nämligen vid 1854 års upprorsrörelse. Sedan de uppröriske vunnit seger, höll E. ett glänsande intåg i Madrid. Drottning Isabella måste då söka hans bistånd, och han ingick som konseljpresident i en ministär, hvars krigsportfölj lades i händerna på O'Donnell, upprorets egentlige tillställare. Denne eftersträfvade dock högsta makten, och två år förflöto under partistrider och intriger, hvarefter E. 14 juli 1856 afgick ur ministären och ånyo drog sig tillbaka till Logroño. Efter Isabellas fördrifvande (1868) föreslogs han två gånger (i maj 1869 och i maj 1870) i cortes till Spaniens konung, men han afböjde hvarje sådant anbud. Under de senare åren af sin lefnad var E. högaktad och uppburen af alla partier och stod på vänskaplig fot både med konung Amadeo, presidenten Castelar och Alfons XII. Han dog 10 jan. 1879 i staden Logroño. Jfr Mariano, ''La regencia de B. E.'' (1870). E. W.

Espa'rto, Halfa, Alfa, *bot.*, en växtfiber, som har stor användning till framställande af gröfre väfnader, tåg, borstar, sandaler, papper m. m. och erhålles ur de styfva och hårda bladen af 3 gräsarter, *Stipa tenacissima* (*Macrochloa t.*), *Lygeum spartum* och *Ampelodesmos tenax*. De båda första äro karaktärsväxter på stäpperna i Medelhafsområdet, den sista förekommer i synnerhet i Algeriet och användes i Italien till hattflätning. Se vidare Beklädnadsväxter, sp. 1239, och Stipa. G. L—m.

Espe. Se Espö.

Espedalen, en högt belägen sidodal till Gudbrandsdalen i Norge, omsluter det långa och smala Espedalsvattnet. I de omgifvande fjällen, med en höjd af 1,200 m. ö. h., finnas nickelgrufvor, hvilka tidtals bearbetats. Y. N.

Espence [espã's], Claude d', fransk teolog, f. 1511, d. 1571, valdes 1540 till rektor för universitetet i Paris, bevistade 1560 ständerförsamlingen i Orléans och 1561 religionssamtalet i Poissy. Hans *Œuvres* (1619) innefatta predikningar, hymner, kommentarer öfver Paulus' bref m. m. på latin samt åtskilliga afhandlingar på franska.

Esper, Eugen Johann Christoph, tysk zoolog, f. 1742 i Wunsiedel, d. 1810 som direktör för naturaliesamlingen i Erlangen. Af hans flitiga, uteslutande zoografiska produktion må framhållas *Die europäischen schmetterlinge* (6 dlr, 1775—1805, ny uppl. 1829—39) och *Die pflanzenthiere* (5 dlr, 1788—1830, afslutad af Hammer). L—e.

Espera'nto (urspr. *la lingvo internacia*, ''det internationella språket'') är ett s. k. konstgjordt språk. Det har konstruerats i ändamål att såsom ett neutralt, i alla afseenden oafhängigt språk erbjuda ett lättillgängligt meddelelsemedel, som kan sätta en hvar i stånd att utan kunskap i en främmande nations modersmål i tal och skrift göra sig förstådd af dess medlemmar. Det är sålunda afsedt att vid sidan af modersmålet vara allas andra litteratur- och talspråk.

Esperantospråkets upphofsman är doktor Ludvig Zamenhof (f. 15 dec. 1859 i Białystok i västryska guv. Grodno), praktiserande läkare i Warschau. Redan 1878 hade Zamenhof sitt språkförslag färdigt, men det framlades först i en i juli 1887 på ryska, polska, tyska, franska och engelska utgifven skrift, som gaf en kort grammatik för ''lingvo internacia'' jämte en lista öfver de viktigaste stamorden. Sitt verkliga namn dolde författaren härvid och sedermera några år framåt under pseudonymen *Doktoro Esperanto* (''doktorn, som hoppas''), hvaraf språket sedermera fått namnet esperanto.

Esperanto har småningom vunnit stor anslutning. 1888 bildades i Nürnberg den första esperantoföreningen, och 1889 började därifrån utgifvas den första tidningen på detta språk. S. å. infördes språket i Sverige genom en broschyr, ''Dr Esperanto. Internationelt språk'', af G. Henriclundquist. 1891 bildades Uppsala esperantoförening, hvilken under större delen af 1890-talet intog en internationellt ledande ställning. 1896—1901 utgafs i Uppsala tidningen ''Lingvo internacia''. Efter världsutställningen i Paris 1900 har rörelsen skjutit starkare fart, särskildt i Frankrike, och detta land har sedermera alltjämt gått i spetsen för esperantopropagandan. 1905 samlades i Boulogne-sur-mer den första esperantokongressen. Samtliga förhandlingar egde rum uteslutande på esperanto, som därvid för första

gången ”afprofvades” af en internationell församling och befanns öfverträffa de djärfvaste förväntningar. Kongressens hufvudresultat blef tillsättandet af en tills vidare provisorisk språkkommitté med uppgift att revidera de olika språkens esperantoordböcker samt åstadkomma full öfverensstämmelse i ordens öfversättning. Den andra kongressen hölls 1906 i Genève. I denna deltogo öfver 1,100 esperantister, däraf omkr. 1,000 främlingar, representerande de flesta europeiska folk och flertalet civiliserade länder i Amerika, Asien och Afrika. Medan den första kongressen hufvudsakligen koncentrerat sitt arbete på rent språkliga frågor, fick den andra sin prägel af de många fackliga sammanträdena, hvarvid esperanto var medel, ej mål. Efter Boulogne-kongressen inrättades i Paris en esperantisk centralbyrå. Där upprättas ett centralbibliotek af all utkommen esperantolitteratur samt föres statistik. Af denna framgår, att vid midten af 1906 antalet föreningar var 394 (däraf i Frankrike 109, Storbritannien 65, Tyskland 35, Österrike-Ungern 26, Schweiz 22, Spanien 20, Ryssland 16, *Sverige* 15, Förenta staterna 14, Holland 7, Japan 5 och Danmark 2).

1906 var esperanto taget i praktisk användning af åtskilliga hundratal handelsfirmor i olika länder, och Englands förnämsta handelsinstitut hade infört språket såsom officiellt examensämne. Därjämte var esperanto upptaget som undervisningsämne i ett 20-tal franska lycéer, och staden Paris hade genom stadsfullmäktigebeslut infört detsamma på mellanskolornas schema. En massmotion, undertecknad af öfver 100 deputerade, har i franska parlamentet påyrkat esperantos införande i samtliga franska statens skolor.

S. å. bildades på möte i Stockholm af representanter från föreningar i olika delar af landet Svenska esperantoförbundet med månadsskriften ”Esperantisten” som sitt organ.

Esperantospråkets grundläggande dokument äro 1) grammatik i 16 regler; 2) ”universala vortaro”, ordbok omfattande omkr. 3,000 ordstammar, samt 3) ”Ekzercaro”, öfningssamling, äfven innehållande en del syntaktiska anvisningar. Efter att från början ha varit normen konfirmerades dessa skrifter af kongressen i Boulogne-sur-mer såsom *Fundamento de esperanto*, hvarvid doktor Zamenhof frånsade sig all bestämmanderätt öfver språket, som sålunda öfverlämnats att fritt utveckla sig på denna grundval. Ordförrådet är sammanställdt enligt principerna: största möjliga internationalitet, minsta möjliga antal stamord och inga homonymer. Rotorden äro dels ”fullständigt internationella” ord, t. ex. hotell, argument, distrikt, figur, form, minut, sekund, o. s. v. (75 proc. af ordboken), dels ”ord med begränsad internationalitet”, d. v. s. gemensamma för ett större antal språk, t. ex. stammen *flam*, flamma, *flor*, blomma (24 proc.), och dels icke internationella, men dock af ett flertal européer kända ord, t. ex. *hund*, hund, *brov*, ögonbryn, *vost*, svans (1 proc.).

Bokstäfverna i esperantoalfabetet äro vokaltecknen: a, e, i, o, u, och konsonanttecknen: b, c, ĉ, d, f, g, ĝ, h, ĥ, j, ĵ, k, l, m, n, p, r, s, ŝ, t, ŭ, v, z. Af dessa uttalas c som ts, ĉ som tj, ĝ som dj, ĥ som tyskt ch, ĵ som franskt j, ŝ som sj, ŭ som kort (konsonantiskt) u, z som tonande (lent) s; de öfriga i enlighet med deras svenska benämning. Tonvikten ligger i flerstafviga ord på näst sista stafvelsen.

Af grammatikens regler må anföras följande: Bestämda artikeln är *la*, obestämd finnes ej. Substantivet kännetecknas genom ändelsevokalen *o*, plur. lägger därtill *j*, ackusativ tillfogar *n*, genitiv bildas med prepositionen *de* (af), dativ med *al* (åt, till). Adjektivet har ändelsen *a*, böjes i öfrigt som substantivet och kompareras med *pli* (mer), *plej* (mest). Ordningstal bildas af kardinaltalen medelst adjektivändelsen: *tri* 3, *tria* tredje. Likaså possessiva pronomina af de personliga: *mi*, jag, *mia*, min. Verbet har enahanda form i ental och flertal för alla personerna; presensändelse *as*, preteritum *is*, futurum *os*, konditionalis *us*, imperativ-optativ *u*; infinitiv *i* (intet infinitivmärke); aktiva participer för de tre tiderna på *anta*, *inta*, *onta*; passiva participer på *ata*, *ita*, *ota*; hjälpverbet *esti* (att vara) bildar passiv tillsammans med passivt particip. — Härledda adverb ändas på *e*; kompareras som adjektiven. — Ordbildningen sker, utom genom sammansättning, medelst 6 förstafvelser och 25 ändelser, med hvilkas hjälp massor af ord kunna härledas ur ett och samma rotord, ord, till hvilka man alltså själf bär nyckeln, utan att de behöfva särskildt inläras. Så t. ex. får man genom förstafvelsen *mal-* ur *varma* varm, *malvarma* kall, *ami* älska, *malami* hata o. s. v.; af *arbo* träd, *arbaro* skog; *fajro* eld, *fajrero* gnista; *ridi* skratta, *ridegi* gapskratta, *rideti* le; *reĝo* konung, *reĝino* drottning; *instrui* undervisa, *instruisto* lärare, *instruistino* lärarinna; *tondi* klippa, *tondilo* sax, *tranĉi* skära, *tranĉilo* knif; *kuiri* koka, *kuirejo* kök, o. s. v. Af svenska läroböcker i esperanto må nämnas P. Nylén, ”Lärobok med öfningar” (4:e uppl. 1906), och P. Ahlberg, ”Esperanto-svensk ordbok” (1905). P. Nn.

Espered, socken i Älfsborgs län, Ås härad. 2,887 har. 696 inv. (1906). Annex till Rångedala, Skara stift, Ås kontrakt.

Esperöd, bränneri i Tranås socken, Kristianstads län, tillhörande Pressjäst- och foderämnesfabriks-akt.-bol. i Landskrona, tillverkade 1904—05 185,316 liter råbrännvin till ett värde af 142,357 kr. samt 239,136 kg. pressjäst till ett värde af 80,303 kr. Arbetsstyrkan utgjorde 12 man.

Esphult, socken i Kristianstads län, Gärds härad. 3,912 har. 890 inv. (1906). E. bildar med Linderöd ett regalt pastorat i Lunds stift, Gärds kontrakt.

Espichel, Cabo, udde på Portugals kust, utgör utlöpare af Serra da Arrabida och bildar yttersta spetsen af den halfö, som skiljer Lissabonviken från Setúbalviken. Fyr.

Espiègle [-iägl], fr. (af ty. *Eulenspiegel*, sv. *Ulspegel*, se d. o.), skalk, gyckelmakare, spefågel, skälmunge. — Espièglerie [-glərī], narrstreck, odygd, puts, skälmstycke.

Espignol [espinjå'l], af fr. *espingole*, fordom ett slags musköt med trattformigt vidgad pipa. Se Kulspruta.

Espinas [-na'], Alfred Victor, fransk filosof, f. 1844, sedan 1893 professor i nationalekonomi vid Sorbonne, har gjort sig bemärkt särskildt genom det uppslag han gifvit till ett vetenskapligt studium af djurens samhällslif genom sitt arbete *Sociétés animales* (1877). Han har därjämte utgifvit flera skrifter inom filosofiens (*La philosophie expérimentale en Italie*, 1880), och nationalekonomiens (*Histoire des doctrines économiques*, 1892, *Les origines de la technologie*, 1897) historia. 1905 vardt han medlem af Institutet. S—e.

Espinasse [-na's], Julie Jeanne Éléonore de l'. Se Lespinasse.

Espinasse [-na's], Esprit Charles Marie, fransk general, f. 1815, ingick 1837 vid främlingslegionen i Algeriet, blef 1845 bataljonschef vid zuaverna och utmärkte sig i kriget mot kabylerna. Vid statskuppen 2 dec. 1851, då han var öfverste vid 42:a linjeregementet, sprängde han på dåv. presidenten Louis Napoléons befallning nationalförsamlingen och kufvade sedermera åtskilliga resningsförsök i Paris. 1852 befordrades han till brigadgeneral och adjutant hos Louis Napoléon. I Orientaliska kriget företog han ett olyckligt rekognosceringståg i Dobrudscha (1854), hvarvid han förlorade en stor del af sina trupper genom sjukdom. Han sändes våren 1855 till Krim, där han såsom divisionsgeneral deltog i stormningen af Malakov (8 sept. 1855). Då Napoleon efter Orsinis attentat (14 jan. 1858) sökte organisera regeringen på militäriskt vis, blef E. inrikesminister (8 febr. 1858), men gick till väga med sådan stränghet och hänsynslöshet, att han måste frånträda sin befattning redan 15 juni s. å. Han utnämndes då till senator. I 1859 års krig kommenderade han en division under Mac Mahon och stupade i spetsen för densamma i slaget vid Magenta 4 juni. E. W.

Espine'l, Vicente de, spansk skald, f. troligen 1544, d. 1634 i Madrid, studerade i Salamanca, trädde i krigstjänst, blef sedan präst och tillbragte sina sista lefnadsår i Madrid. Hans förnämsta arbete är den förträffliga skälmromanen *Relaciones de la vida y aventuras del Escudero Marcos de Obregon* (1618; senare utg. i "Biblioteca de autores españoles", d. XVIII), i hvilken han skildrar sitt krigarlifs äfventyr, och hvilken Lesage till en del efterbildade i "Gil Blas". Dessutom utgaf han ett band talangfulla dikter, *Diversas rimas* (1591). De s. k. decimas — tioradiga strofer, med åttastafviga verser —, åt hvilka han gaf en regelbundnare form, kallas efter honom espinelas. — Äfven inom musikens historia intager E. en plats. Han var virtuos på gitarr och säges ha försett detta instrument med en femte sträng. (E. S—f.)

Espinge, Östra, socken. Se Östra Espinge.

Espingole [espägå'l]. Se Kulspruta.

Espinhaço [-inja'så], Serra do, två bergskedjor i Brasilien, af hvilka den ena, i staten Minas Geraes, sträcker sig, parallellt med kusten, från 18° till 22° s. br. och når sin största höjd i Itacolumi (1,750 m.), den andra, i staten Bahia, från 10° till 12° s. br.

Espino'sa de los Monte'ros, stad i spanska prov. Búrgos (Gamla Kastilien). 3,731 inv. (1900). 10 och 11 nov. 1808 vunno 36,000 fransmän under Victor och Lefebvre en seger därstädes öfver 45,000 spanjorer under Blake och La Romana.

Espira'ndo, it., *mus.*, "utandande", bortdöende. Jfr Morendo.

Espi'rito Sa'nto, stat i Brasilien vid Atlantiska hafvet mellan 18° 5′ och 21° 28′ s. br., skild från staten Bahia genom floden Mucury, från Minas Geraes genom Serra dos Caymores och från staten Rio de Janeiro genom floden Itabapuana. 44,839 kvkm. 135,997 inv. (1890). Den enformiga kusten är i n. flack, i s. nå utlöpare af Serra do Mar, täckta af täta urskogar, ända till hafvet. Af floderna har endast Rio Doce någon betydelse. De äro segelbara endast nära mynningen. Klimatet är vid kusten hett och fuktigt, men kan längre in fördragas af européer. Stora sträckor af landet, företrädesvis i norra delen, bebos ännu af vilda indianer, hvilka oroa kolonisterna: tyskar (10,000), polacker, italienare, hvilka sedan 1847 anlagt kolonier, Leopoldina, Rio Novo och Isabel. E. är en af Brasiliens mest kaffeproducerande stater, men alstrar därjämte mycket sockerrör och exporterar trävaror. Hufvudstaden, hvars fullständiga namn är Nossa Senhora da Victoria, vid Bahia de E., har omkr. 8,000 inv. I närheten ligger det rika klostret Nossa Senhora da Penha, en vallfartsort med en undergörande madonnabild. (J. F. N.)

Espi'ritu Sa'nto l. Merena, den största och västligaste ön i Nya Hebridernas arkipelag (Melanesien), under 15° s. br. och 167° ö. lgd. Den har en areal af 4,857 kvkm. med omkr. 15,000 inv. Hamn Olry. Ön upptäcktes 1606 af Quiros.

Esplanād (fr. *esplanade*, fri och öppen plats). 1. En mellan tvenne gator belägen och antingen i parkstil eller med regelbundna alléer ordnad promenadplats i en stad (t. ex. Esplanaderna i Helsingfors).

2. *Befästningsk.*, det öppna område, som för fritt skottfälts erhållande lämnas mellan ett citadells fältvall och den befästa stadens närmast bebyggda del. L. W:son M.

Espla'ndian, enligt riddarromanen "Amadis de Gaula" en son till konung Amadis. Se Amadisromaner, sp. 752.

Esplūga de Francolí', stad i spanska prov. Tarragona, vid kustfloden Francoli och järnvägen Tarragona—Lerida. 3,654 inv. (1900). 5 km. n. ö. om E. ligger det fordom berömda cistercienserklostret Poblet (från 1151), med flera aragoniska konungagrafvar.

Esplunda, gods i Rinkaby socken, Örebro län, vid norra stranden af Hjälmarens innersta fjärd, Hemfjärden, består af hufvudgården E., 1½ mtl, samt en del underlydande hemman och lägenheter i Glanshammars, Almby och Längbro socknar, tills. 18⅛ mtl, tax. till 486,500 kr. (1905). E. synes ha gjorts till sätesgård omkr. 1615 af sedermera riksrådet frih. Karl Bonde till Lajhela, öfvergick 1652 till sonen frih. G. Bonde och efter dennes död (1667) till änkan, som för gäld måste lämna det till kronan. Det löstes 1688 af mågen, sedermera riksrådet och fältmarskalken greve K. G. Mörner af Morlanda, och E. har därefter gått från far till son inom hans ätt. Å E. finnas ett bibliotek (omkr. 10,000 bd), mest äldre litteratur, en värdefull manuskriptsamling (till större delen från 1600- och 1700-talet, förtecknad i "Hist. tidskr." 1882), en stor gravyrsamling (mest svenska porträtt) samt ett 40-tal oljefärgsporträtt.

Espólin, Jón Jónsson, isländsk författare, f. 1769 på gården Espihóll på Nordlandet, efter hvilken han tog sitt namn, d. 1836 som domare ("sysslóman"). Hans förnämsta arbete är *Íslands árbœkur í sögufórmi* (1821—55), utg. af isländska litteratursällskapet ("bókmentafjelag"). Dessa årsböcker, hvilka börja med den tid, då Island lades under norskt välde (1262), och sträcka sig till 1832, utgöra, särskildt för tiden efter 1334, då biskopssagorna sluta, en mycket viktig och förtjänstfull bearbetning af källskrifterna. C. R.*

Esponton [espãtã′], fr. (af it. *spontōne*, jaktspjut), *krigsv.*, sponton, halfpik. Se Pik.

Espoo [e′spå], fi. Se Esbo.

Espremesnil [epremeni′l], Jean Jacques Duval d', fransk advokat, f. 1746 i Pondichéri, blef parlamentsråd i Paris. Genom den häftighet, hvarmed han 1787 yrkade på riksståndernas sammankallande, vann han mycken popularitet. Detta hans uppträdande föranledde emellertid, att han blef förvisad till ön Sainte-Marguerite, där han hölls fången i fem månader 1788. Efter revolutionens utbrott (1789) ryggade han, trots sin förra hållning, tillbaka för den tingens nya ordning, hvartill han själf kraftigt bidragit. I nationalförsamlingen, där han var en af adelns deputerade, försvarade han monarkien och adelns privilegier samt ådrog sig därigenom folkets hat. Han arresterades i sept. 1793, ställdes inför revolutionstribunalet, dömdes till döden och giljotinerades i april 1794. E. W.

Espressione [-åne], it., *mus.*, uttryck. Se Con espressione.

Espressivo [-sīvå], it., *mus.*, uttrycksfullt. Jfr Con espressione.

Esprit [esprī], fr. (af lat. *spīritus*), ande, förstånd, ”hufvud”, kvickhet, fint vett, skarpsinne. — E. d'arrangement [darãʒmã′], förmåga att anordna. — E. fort [får], fritänkare. Se vidare Bel-esprit, Bureaux d'esprit, Présence d'esprit, Spiritualitet och Spirituell.

Esprit de corps [esprī də kår], kåranda, den känsla af gemensamma plikter och gemensamt ansvar, hvilken sammanhåller medlemmarna af en truppafdelning, en officerskår o. s. v. C. O. N.

Esprit des lois [esprī dä lωa′], ”lagarnas anda”, världsberömdt statsrättsfilosofiskt arbete af Ch. de S. de Montesquieu (se denne).

Esprit gaulois [esprī gålωa′], fr., ”gallisk (gammalfransk) anda”, den för åtskilliga franska författare, i synnerhet under medeltiden och 1500-talet, utmärkande tonen af grofkornig uppsluppenhet, hvilken har ansetts utgöra en folklynnets arfvedel från de gamle gallerna, sådana som dessa tecknas af Cæsar.

Espronceda [esprånthe′da], José de, spansk skriftställare, f. 1810, d. 1842, studerade i Madrid och i ett kloster i Guadalajara. Återkommen till hufvudstaden, kastade sig den revolutionärt anlagde unge mannen i de politiska striderna, deltog i flera sammansvärjningar, måste fly till Gibraltar, Lissabon och London, där han lärde känna Byrons diktning, som fick ett väsentligt inflytande på hans egen. Efter ett stormigt lif i England och Frankrike återkom E. 1833 till Spanien, där han återtog sin politiska verksamhet i de radikala idéernas tjänst och deltog i det revolutionära partiets triumf 1840. Följande år utnämndes han till legationssekreterare i Haag, men återvände till Spanien, sedan han blifvit vald till Almerias representant i kongressen. — E. var den spanska nyromantikens främste skald. Hans ytterst subjektiva diktning präglas af våldsam och impulsiv kraft, glödande fantasi och högt utvecklad formtalang. Minst lyckades han såsom dramatiker (*Doña Blanca de Borbón*), men hans dikter, och främst de lyriska, äro af stort poetiskt värde, hvilket ej förminskas genom det inflytande af den europeiska romantikens stormän, hvarom de bära vittne. Oftast lämnar hans eget romantiska och äfventyrsfyllda lif stoffet till hans verk. Mest berömda bland hans dikter äro *El pirata*, *El diablo Mundo*, *El estudiante de Salamanca*, *A Jarifa en una orgia* m. fl. Äfven såsom tidningsman och politisk talare utvecklade E. en storartad begåfning. E. S—f.

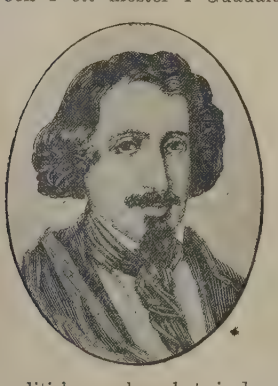

Espå. Se Esbo.

Espö (Espe), socken i Malmöhus län, Vemmenhögs härad. 483 har. 320 inv. (1906). E. bildar med Östra Klagstorp ett regalt pastorat i Lunds stift, Vemmenhögs kontrakt.

Esq. l. Esqr., efter engelska namn, förkortning för esquire.

Esquilache [eskila′tje], Francisco de Borja, furste af, spansk statsman och skald, f. 1581, d. 1658, var 1614—21 vicekonung af Peru och lefde sedan vid hofvet i Madrid. E. skref lyriska dikter, *Obras en verso* (1639), af mycken förtjänst. Misslyckadt var däremot hans epos *Napoles recuperada* (1651; tryckt i Rivadeneyras ”Biblioteca de autores españoles”, vol. 28).

Esquilĭæ, lat. (eg. ut- l. förstaden) l. Esquilinska berget, en af de sju kullar, på hvilka Rom var byggdt. Se Rom. R. Tdh.*

Esquimault [e′skimält], förstad till Victoria i Brittiska Columbia, på södra kusten af ön Vancouver. Station för den engelska krigsmarinen. Hamnen har ett trångt inlopp, men är djup, säker och vanligtvis isfri om vintern.

Esquire [iskωāi′ə], eng. (af fnfr. *escuyer*, sköldbärare, af lat. *scutum*, sköld), var i England ursprungligen en medeltida benämning på en krigare, som med afseende på rang kom näst efter riddaren, hvars följesven och vapendragare han var såväl på bataljfältet som på torneringsbanan. Numera är det en titel, hvars användning är ganska vacklande. Såsom lagligen berättigade till densamma plägar man nämna: 1) äldste sonen till en knight och hans äldste son i oafbruten arfsföljd; 2) yngre söner till en peer och deras äldste söner i oafbruten arfsföljd; 3) officerare vid armén och flottan samt 4) statsämbetsmän, som ha fredsdomares och högre grad, och advokater, som äro berättigade att vid öfverdomstolarna muntligen utföra parternas talan (barristers). Utnämning till esquire har för länge sedan kommit ur bruk. I själfva verket begagnas titeln (vanligen i förkortad form: Esqr. eller Esq.) på brefutanskrifter till hvarje engelsman, som besitter någon grad af bildning eller innehar en viss ställning i samhället. Den sättes efter namnet, framför hvilket det annars vanliga Mr (Mister) då bortfaller, hvaremot dopnamn (eller initialer till dopnamn) utsättes. Skrifves en titel framför namnet, så tillfogas aldrig Esqr. eller Esq. efter detsamma.

Esquirol [eskirå′l], Jean Étienne Dominique, fransk läkare, f. 3 febr. 1772 i Toulouse,

d. 12 dec. 1840 i Paris, praktiserade i Paris, där den berömde psykiatern Pinel intresserade honom för psykiatrien. Omkr. 1800 inrättade han en privat anstalt för sinnessjuka och vann snart stort anseende såsom psykiater. Han disputerade 1805 för med. doktorsgraden med en afhandling *Des passions considérées comme causes, symptômes et moyens curatifs de l'aliénation mentale*, som med ens gjorde E. berömd. 1810 blef han Pinels efterträdare såsom läkare vid la Salpêtrière, verkade 1814 för en tid såsom militärläkare, upprättade 1817 den första psykiatriska kliniken och utnämndes 1823 till ''inspecteur de l'université'' (hvilken plats fråntogs honom 1830) samt till direktör för den stora dårvårdsanstalten Charenton bredvid Paris, hvilken han gjorde till en mönsteranstalt för hela världen. Bland E:s många skrifter märkas *Aliénation mentale. Des illusions chez les aliénés. Question médico-légale sur isolement des aliénés* (1832) och *Des maladies mentales, considérées sous les rapports médical, hygiénique et médico-legal* (2 bd, 1838). ''Är Pinel skaparen och grundläggaren af den moderna behandlingen af sinnessjuka, så är E. den egentliga psykiatriens skapare och grundläggare. Han är visserligen ej fri från mångahanda oriktigheter och fel, såsom fallet ju är med hvar och en, som vågar beträda ett nytt, ouppodladt område; men om man betänker hvad psykiatrien blef under hans ledning och hvad den ännu lofvar att blifva, kunna ifrågavarande ofullkomligheter icke uppfattas annorlunda än såsom obetydliga och för det hela högst oväsentliga.'' 1862 restes hans staty i Charenton. R. T—dt.

Esquiros [äskirå's], Henri Alphonse, fransk författare, f. 1814 i Versailles, d. 1876 i Paris, hölls 1840 under åtta månader i fängelse, med anledning af sin bok *L'évangile du peuple*, som innehåller en af fritänkeri och demokratism genomsyrad framställning af Jesu lif, blef 1849 medlem af lagstiftande församlingen, dref efter 2 dec. 1851 i landsflykt, fick 1869 återvända samt blef s. å. på nytt vald till medlem af lagstiftande församlingen och 1871 till ledamot af nationalförsamlingen. Han var en kort tid 1870 prefekt i Marseille och lät under oroligheterna utropa sig till stadens diktator. 1876 blef han senator. Som politiker tillhörde E. den yttersta vänstern; som författare drogs han mest till det fantastiska och hemlighetsfulla. De mest bekanta bland hans skrifter äro diktsamlingarna *Les hirondelles* (1834) och *Les chants d'un prisonnier* (1841) samt romanerna *Le magicien* (1837) och *Charlotte Corday* (1840; 2:a uppl. 1841). — Adèle Battanchon E., hans hustru, f. 1819, d. 1885, skref åtskilliga romaner, i hvilka hon förfäktade sin mans åsikter. B. M.*

Esquisse [eski's], fr. Se Skiss.

Esra, son af Seraja, var en man af förnäm prästerlig släkt bland de i Babel fångne judarna, som blef medlet att upprätta ett ordnadt församlingslif bland de före honom hemvände landsmännen i Jerusalem (jfr Esra 7). E. har synbarligen haft ett stort anseende för sin insikt i lagen redan i Babel och åtnjutit stort förtroende i denna egenskap jämväl af sin konungslige gynnare, Artaxerxes Långhand; redaktören af Esraboken (från 3:e årh. f. Kr., densamme som redigerat Krönikeböckerna) ger honom det vitsordet, att han var ''en skriftlärd, väl förfaren i Moses lag'' (Esra 7: 6, jfr v. 10 ff.) Den senare judendomen gjorde honom till samlare af hela den judiska kanon och till grundläggare af det senare så viktiga lagstudiet m. m. Enligt framställningen i den bok, som i judarnas kanon bär E:s namn, har E. i 7:e året af Artaxerxes' regering (458 f. Kr.) med en skara af omkr. 1,700 exulanter begifvit sig på väg till Jerusalem, dit han anlände s. å. (Esra 7 o. 8). Där har han med stor stränghet påyrkat och genomdrifvit, att judarna skulle skilja sig från sina hustrur af hednisk börd (Esra 9—10). Att fullt afspärra judarna och göra dem otillgängliga för den omgifvande hedendomen lyckades emellertid E., först sedan hans landsman Nehemia kommit honom till hjälp från Persien 445 och uppfört murar omkring det obefästa Jerusalem (Neh. 2 ff.). Därefter kunde den lag, som E. fört med sig, där införas och ett ordnadt judiskt församlingsväsen inrättas (Neh. 8—10). Efter detta berättas i Neh. 12 om murarnas invigning och Nehemias andra besök i Jerusalem. På grund af denna framställning af händelserna har man länge ansett, att folkets förpliktande till lagen (Neh. 8—10) egt rum 444. Efter senare undersökningar, bl. a. af van Hoonacker (''Néhémie et Esdras'', 1890) och framför allt Kosters (''Het herstel van Israel'', 1893), ha flera nyare forskare menat, att E. kommit till Jerusalem först under Nehemias andra vistelse där, och att folkets förpliktande till lagen egt rum 430. Jfr emellertid häremot E. Meyer, ''Die entstehung des judentums'' (1896). Den af Esra införda lagen var enligt några den s. k. Prästkodex, enligt andra åter hela Pentateuken. E. S—e.

Esra bok, i judarnas hebreiska kanon, har ursprungligen hört tillsammans med Krönikeböckerna och efter sitt skiljande därifrån en tid tillsammans med Nehemiaboken utgjort ett enda verk. På Hieronymus' tid var den dock redan känd som en självständig bok. Den berättar i sin 1:a del, kap. 1—6 (hvaraf stycket 4: 8—6: 18 är skrifvet på arameiska), om den första judiska hemvandringen under Sesbassar m. m. och om templets uppförande under hvarjehanda svårigheter. (Stycket 4: 6—23 har dock afseende på hinder, som först senare restes mot murarnas, icke templets, uppförande). I den 2:a delen, kap. 7—10, skildras Esras resa och verksamhet för att aflägsna de hedniska kvinnorna från Jerusalem (se Esra). Redaktören af Esraboken har haft flera källor till sitt förfogande, men själf lefvat först i 3:e årh. f. Kr. Kommentarer: S. Öttli i Stracks och Zöcklers ''Kommentar'' (1889), C. Siegfried i Nowacks kommentar (1892). — Tredje Esrabok, också kallad ''den grekiska Esraboken'', är en kompilation på grekiska af stycken ur den kanoniska Esraboken, Nehemiaboken och ett par kapitel ur Krönikeböckerna. Självständigt är endast stycket kap. 3: 1—5: 6, som handlar om Serubabel och som tyckes vilja inskärpa, att sanningen är starkare än vin, kvinnor och konungar. Boken heter i Sep-

tuaginta (Cod. Alexandrinus och Vaticanus) Första E., men kallas i Vulgata Tredje E., hvilket namn sedan blifvit det vanliga. Den omtalas redan af Josefos och synes vara oafslutad eller möjligen ofullständigt bevarad. Kommentarer: Fritzsche (1854), Bissel (1880), Zöckler (1891), Guthe i Kautzschs verk "Apokryphen und pseudepigraphen" (1900). — Fjärde Esra bok, också kallad Esras apokalyps, är en pseudepigrafisk skrift af apokalyptiskt innehåll, numera känd endast i talrika öfversättningar, af hvilka de förnämsta äro: den latinska, den syriska och den etiopiska. De gå tillbaka till ett grekiskt original och detta i sin tur åter sannolikt till en semitisk urskrift. De två första kapitlen och de två sista (kap. 15 o. 16) äro senare tillsatser af en kristen förf. och kallas därför af Fritzsche "Femte Esra". Den återstående delen är en judisk apokalyps, uppdelad i 7 visioner, med syfte att trösta de fromme med anledning af den katastrof, som med Jerusalems fall (70 e. Kr.) öfvergått judarna. "Fjärde E." hör till de ädlaste och djupaste af alla dylika skrifter; dess förf. torde ha lefvat något årtionde efter Jerusalems fall för romarna. Kristliga efterapare har boken fått i *Apocalypsis Esdræ* (på grek. utg. af Tischendorf i "Apocalypses apocryphæ", 1866) samt i den likaledes på grekiska affattade *Apocalypsis Sedrach* (utg. af James i Robinsons "Text and studies", II, 3). Kommentarer till "Fjärde E.": H. Gunkel hos Kautzsch, "Apokryphen und pseudepigraphen" (1900), där vidare litteraturhänvisningar finnas. E. S—e.

Esras apokaly'ps. Se Esra bok, sp. 921.

Esrom kanal. Se Esrom sö.

Esrom kloster, vid norra ändan af Esrom sö, grundlades omkr. 1145 för benediktinmunkar, men förvandlades 1153 af ärkebiskop Eskil till ett cisterciensk kloster. Det erhöll rika skänker af konungar och adelsmän, vardt moderanstalt för flera andra kloster af samma orden och var städse ett af Danmarks rikaste och viktigaste kloster; dess abbot var ständigt medlem af riksrådet. Drottning Helvig var under sina sista år tjänande syster i klostret. Ett par viktiga krönikor förskrifver sig från E., men äfven sagan om "Broder Rus", djäfvulen, som förförde munkarna till utsväfningar, hänföres dit. 1559 upphörde klostret, och kyrkan nedrefs, för att stenarna skulle kunna användas till Frederiksborg. Litt.: Kierulf, "Esrom klosters og abbeders historie" (1838), J. B. Löffler, "Esrom kloster" (1897) och "Codex Esromensis" (klostrets brefbok), utg. af O. Nielsen 1880—81. E. Ebg.

Esrom sö, insjö i nordöstra Själland, 15 km. v. om Helsingör, 18 kvkm., en af Danmarks vackraste sjöar, omgifven af Gribskov och Fredensborgs park. Den har genom den 9 km. långa Esrom kanal aflopp till Hornbækbukten. E. Ebg.

Ess (fr. *mi bémol*, eng. *e flat*), *mus.*, den medelst ett ♭ en half ton sänkta tonen *e*; förväxlas enharmoniskt med *diss*. A. L.*

Es-sáchra, i förbindelsen: *Kúbbet es-sáchra*, namn på den vackra moské, som höjer sig på den gamla tempelplatsen i Jerusalem (se d. o.).

Essai [esä]. Se Essay.

Essarts [-sär], Charlotte des, grefvinna af Romorantin, f. 1580, d. 1651 l. 1654, var Henrik IV:s af Frankrike älskarinna och hade med honom två döttrar, som båda blefvo abbedissor. Sedan hade hon med Louis de Guise, kardinal af Lothringen, fem barn och gifte sig 1640 med du Hallier, sedermera marskalk de l'Hôpital. Hon var 1633 invecklad i Gaston d'Orléans' sammansvärjning mot Richelieu och blef då af denne förvisad till sina gods.

Essaul [es-sa-ul], majorsgraden vid de donske kosackerna.

Essay [esä'], Essä (af eng. *essay*, fr. *essai*, "försök"), urspr. beteckning för en kort afhandling öfver ett vetenskapligt ämne och med populärt framställningssätt. Fransmannen Montaigne var den förste, som (1580) utgaf skrifter med denna titel, och med honom till förebild offentliggjorde lord Bacon (1597) sina berömda "essays", hvilka i den engelska litteraturen blefvo förelöparna till en mängd uppsatser af samma slag. I 18:e årh. utbildades essayformen af Cowley, Dryden, Temple, Addison och Steele m. fl. Med essay förstår man numera företrädesvis en sådan uppsats, hvilken i ett lättfattligt språk och med anknytning till en gifven händelse eller till en viktig litterär företeelse behandlar någon fråga, som står på dagordningen. Essayer af detta slag ha utgifvits af Macaulay, Bulwer, Carlyle och Emerson m. fl. Numera har denna genre, allteftersom tidskriftslitteraturen tillväxt i inflytande, spridt sig till de flesta europeiska litteraturer. Bland svenska essayister märkas Atterbom, Rydberg, Forssell, Heidenstam och Levertin. — Essayist [esäi'st] l. Essäi'st, författare af essayer.

Ess-bouquet [-bokä], af fr. *essence de bouquet*, (jfr Bouquet och Essens), en fin parfym, framställd af citron- eller rosen- och neroliolja, lösta i spritextrakt af violrot, ofta med tillsats af jasmin- och ambraessens m. m.

Ess dur (fr. *mi bémol majeur*, eng. *e flat major*), *mus.*, den durtonart, som har *ess* till grundton och företecknas med tre ♭, näml. för *h*, *e* och *a* (parallelltonart: c moll). A. L.*

Esse, lat., att vara; varande, tillvaro. — Vara i sitt esse (troligen en skämtsam omtydning af fr. *être à son aise*), vara i ett tillstånd af välbefinnande och trefnad, vara i sitt rätta element.

Esse (fi. *Ä'htävä*), socken i Vasa län, Finland, Pedersöre härad, Ny-Karleby domsaga, är ett imperiellt pastorat af 3:e kl., Åbo ärkestift, Jakobstads kontrakt. Landarealen 231 kvkm. Befolkningen, svensktalande, 2,662 pers. (1905). Genom socknen flyter Esse å l. Ny-Karleby älf (fi. *Ähtävänjoki*), som upprinner på finska landtryggen, genomgår de stora sjöarna Alajärvi, Lappajärvi och Evijärvi samt utfaller i Bottniska viken vid Ny-Karleby. A. G. F.

Esséer l. Essēner, en af de tre bekanta partibildningarna bland judarna på Jesu tid (de två öfriga voro fariséerna och sadducéerna). De torde ha uppkommit i 2:a årh. f. Kr. Josefos omtalar dem första gången på makkabéern Jonatans tid, omkr. 150 f. Kr. Namnets betydelse är dunkel, men den antagligaste förklaringen är den, som söker dess ursprung i det arameiska *chasen*, fromme (obest. form), hvaraf grek. *essenoi*, eller *chasajja*, de fromme (best. form), hvaraf grek. *essaioi*. Esséerna, som af Filon och Josefos uppskattas till 4,000 på deras tid, lefde helst på landet af fruktan för städernas osedlighet; i närheten af *En-Gedi* (se d. o.) har en stor koloni af dem haft sitt tillhåll. Medan fariséerna och sadducéerna voro stora religiös-politiska partier,

äro esséerna snarare att jämföra med en munkorden, med strängt regleradt lif och gemenskap, med en bestämd proftid, gemensamma måltider, hemliga läror, särskilda ordenshus, ordensmärken, en bestämd (hvit) ordensdräkt m. m. De utgjorde ett stort asketiskt samfund, med strängt genomförd egendomsgemenskap, och sysselsatte sig med åkerbruk, men förkastade handel och förfärdigande af alla slags krigsredskap. De utmärkte sig vidare för mycken renlighet, enkelhet och måttlighet, förkastade i regel äktenskapet äfvensom slafveriet och allt slags edgång, med undantag af den ed, som hvarje ny medlem måste aflägga vid sitt inträde i deras orden. De satte lagen högt och höllo mycket strängt på sabbaten, men förkastade blodiga offer och sände endast skänker till templet. Till ersättning hade de gemensamma offermåltider, förenade med hvarjehanda renhetsceremonier. Mycket värde satte de på bad och hvarjehanda reningar; men de underläto att smörja sig med olja. Bland deras egendomligheter må slutligen ock nämnas deras böner till och vördnad för solen (af hänsyn till henne dolde de så mycket som möjligt sina exkrementer), deras intresse för änglarna och deras dualistiska själalära; enligt denna ha själarna preexisterat af evighet såsom rena väsen, men af sinnlig lust låtit sig dragas ned och förenats med kropparna såsom i ett fängelse, hvarifrån de sedan skola befrias för att få antingen de saligas eller de osaligas lön. Esséerna förnekade m. a. o. i motsats till fariséerna kroppens uppståndelse, men fasthöllo vid själens odödlighet. På grund af särskildt de sistnämnda egendomligheterna i deras åskådning har man i nyare tid från flera håll här velat spåra främmande religioners inflytande, dels från parsismen, dels från pythagoreismen. Utförligare framställning och litteraturhänvisningar hos E. Schürer, ”Geschichte des jüdischen volkes im zeitalter Jesu Christi”, II (1898), sid. 556—584. E. S—e.

Esseg, Essek (kroat. *Osiek*, ung. *Eszék*), hufvudstad i Slavonien, komitatet Virovitic, vid Dravas högra strand. 24,930 inv. (1900), däraf 50 proc. tyskar, 38 proc. serbokroater. E. är kunglig fristad och fästning, har två kloster, seminarium, gymnasium och realgymnasium m. fl. läroanstalter och en stor kasern samt drifver betydlig handel med spannmål, boskap och hudar. Staden består af den på vänstra flodstranden 1712 anlagda fästningen med militära etablissemang samt de civila stadsdelarna på högra stranden. En trä- och en järnbro förena stränderna. — E. ligger på samma plats som den af kejsar Augustus grundade och af Hadrianus befästa romerska kolonien *Mursa*, hvilken inom kort blef nedre Pannoniens hufvudstad och redan 335 säte för en biskop. 351 vann kejsar Konstantius en seger därstädes öfver usurpatorn Magnentius. Sedan landet i slutet af 11:e årh. blifvit förenadt med Ungern, fick staden namnet E., hvilket ursprungligen tillhört en därstädes af magyarerna uppförd borg. 1526 intogs E. af turkarna, som behöllo det till 1687.

Esseillon [-säjä'], franskt spärrfort i Arc-dalen strax ö. om Mont Cenis-tunnelns västra mynning. L. W:son M.

Essek. Se Esseg.

Esselde, pseudonym. Se Adlersparre 7.

Esselhufvud. Se Eselhufvud.

Esselhufvudstötta, *skpsb.* Se Eselhufvudstötta.

Es-Semu'a. Se Estemo.

Essen, stad (stadskrets) i preussiska reg.-omr. Düsseldorf (Rhenprovinsen), i medelpunkten af Ruhrs stenkolsbäcken mellan floderna Ruhr och Emscher. 231,360 inv. (1905), af hvilka 1/8 är protestanter. E. har för sin nuvarande blomstring i första hand att tacka traktens outtömliga stenkolsgrufvor (ur hvilka ensamt på stadens mark 1901 uppfordrades 2,4 mill. ton) samt den därigenom framkallade järnindustrien. Bland dess industriella etablissemang intar Kruppska gjutstålsfabriken första platsen (se Krupp). Dessutom har E. stora puddlings- och valsverk, maskinverkstäder, ångpannefabriker samt tobaks-, ättiks- och yllefabriker m. m. E. har fyra järnvägsstationer, ett gymnasium, ett realgymnasium, en öfverrealskola, tekniska skolor, bergsskola o. a. undervisningsanstalter. — E. var ursprungligen säte för ett omkr. 852 stiftadt nunnekloster, som 1275 blef riksomedelbart och hvars abbedissa vanligen tillhörde ett regerande hus och var riksfurstinna. Klostrets område var 110 kvkm.; det sekulariserades 1803. — E. blef stad i midten af 10:e årh. Med det öfriga stiftet kom det 1803 till Preussen, lades 1807 under storhertigdömet Berg, men återförenades 1814 med Preussen. Det var då ännu en småstad med 3,500 inv. (J. F. N.)

Essen, Hans von. Se Es.

Essen, von (Essen af Zelle l. Zellie), svensk-finsk adlig ätt, urspr. från Westfalen (godset Essenburg), var sedan början af 1500-talet bosatt i Östersjöprovinserna, där den länge egde godset Zelle (Zellie) på Ösel. Den härstammar från Dietrich von E. (f. 1620), öfverste för Tavastehus' regemente 1674, d. 1678 på marschen till Preussen), hvilken 1663 naturaliserades som svensk adelsman och 1664 introducerades. En gren af ätten immatrikulerades 1818 på finska riddarhuset. — Dietrichs son, Odert Reinhold von E., sedan 1713 öfverste för Björneborgs regemente, stupade efter lysande tapperhetsprof vid Storkyro 19 febr. 1714. — Dietrichs äldre broder Johan von E. (f. 1611, d. 1661) utmärkte sig i trettioåriga kriget, bl. a. för det tappra försvaret af Oppeln, hvars kommendant han var, blef öfverste och 1658 den förste svenske guvernören i Malmö samt 1659 generalmajor.

1. Odert Reinhold von E., sonson af den i släktöfversikten nämnde Odert Reinhold, krigare, f. 1 juni 1755, d. 11 jan. 1837 i Borgå. Som sekundchef för Tavastehus' regementes jägarbataljon, sedan 1798, deltog han under 1808 års krig i striderna vid Yppäri, Wiirret, Pyhäjoki och Siikajoki. 25 juni 1808 erhöll han befälet öfver den af Bergenstråhleska truppens kvarlefvor bildade sjätte brigaden och deltog med den i striderna vid Alavo, Salmis och Oravais. 1809 blef han generaladjutant och erhöll s. å. afsked ur svensk tjänst med generalmajors grad och pension. Han är besjungen af Runeberg i ”Fänrik Ståls sägner”. — Hans sondotter Sigrid (Siri) Sofia Matilda Elisabet von E., f. 1850, en tid gift med författaren A. Strindberg, var som skådespelerska fäst vid Dramatiska teatern i Stockholm 1877—81. A. O. F.

2. Karl Gustaf von E., den föregåendes kusins sonson, präst, f. 1815 i Oravais, Österbotten, d. 1895, blef student 1830 och rönte starkt inflytande af den religiösa väckelse, som genom pietismen vid denna tid verkade befruktande på den finska kyrkan.

Han gjorde sig så bemärkt på detta område, att Borgå domkapitel vägrade honom prästvigning (1838). Pietismen betraktades å regeringshåll med mycket misstroende och ansågs ha äfven politisk betydelse, så att E. t. o. m. underkastades hemlig polisuppsikt. 1840 promoverades han till filos. magister och erhöll ordination i Åbo 1841. Han tjänstgjorde sedan såsom präst förnämligast i Österbotten och frigjorde sig alltmer från de pietistiska ensidigheterna. Han bröt slutligen 1851 fullständigt förbindelsen med pietisterna och inslog en frisinnadt bibelteologisk riktning. 1867—75 var han professor i praktisk teologi. E. deltog verksamt i det politiska lifvet, var vid landtdagen 1863—64 representant för kapellanerna i Åbo stift och valdes till landtdagen 1867 af Kuopio stift. Han var medlem i flera viktiga kommittéer af kyrklig och politisk art. Såsom teologisk skriftställare var han improduktiv. 1847 publicerade han en längre kritik af förslaget till ny kyrkolag för Finland och 1862 en granskning af förslaget till svensk psalmbok för Finland. T. C.

Essen, von, svensk adlig ätt, urspr. från Gelderland, naturaliserades 1681 och utslocknade på svärdssidan 1811.

1. Paul von E., fortifikationsofficer, f. 25 sept. 1631, d. 2 aug. 1699 i Reval, blef 1656 lärkonduktör vid Fortifikationen och deltog som sådan i danska kriget såväl i Skåne som vid norska gränsen, besökte 1663—64 Italien, Frankrike och Ungern m. fl. länder samt tjänstgjorde äfven i franska armén. 1665 blef han konduktör vid livländska fortifikationsstaten, 1667 ingenjör i Pernau samt 1676 generalkvartermästarlöjtnant och öfverstelöjtnant med inspektion öfver fortifikationerna i Livland. 1678 förordnades E. till chef för fortifikationsfältstaten vid Henr. Horns armé och deltog sedan med utmärkelse i den olyckliga "preussiska marschen". 1681 fick han inspektion öfver Revals, Pernaus, Dorpats och Arensburgs befästningar, adlades s. å. och blef 1687 kommendant på Revals slott med bibehållande af generalkvartermästarlöjtnantskapet. — E. hade mycket goda kunskaper och ritade synnerligen väl samt var en skicklig och anlitad fortifikationsofficer. Bl. a. utarbetade han ritningar till nya försvarsverk vid nyssnämnda fyra städer. L. W:son M.

2. Henrik Johan von E., den föregående son, krigare, f. 1674 i Livland, d. 6 sept. 1750, började sin militära bana som volontär vid Lifgardet 1688, var med öfverste Tiesenhausens regemente i fransk krigstjänst på 1690-talet, blef 1701 kapten vid Nieroths regemente i Livland samt 1711 major och 1712 öfverstelöjtnant vid Södermanlands regemente. Med detta deltog han i Stenbocks tyska fälttåg 1712—13 och var med vid Fredrikshald 1718. Med den ena bataljonen af sitt regemente angrep han käckt ryssarna i striden vid Stäket 13 aug. 1719 (se om denna strid Baggensstäket) och delar med v. Dahlheim och Fuchs äran af Stockholms räddning vid detta tillfälle, hvarför ock hans namn vid sidan af deras inristats på Skogsömonumentet vid Stäket. S. å. fick E. öfverstes titel. 1739 utnämndes han till öfverste för Södermanlands regemente och fick med detta utstå nederlaget vid Villmanstrand (1741).

Essen, von, svensk adlig ätt, härstammande från Livland, dit den möjligen invandrat från Westfalen. Generalmajoren i svensk tjänst Alexander von E., sedermera landtråd i Estland och 1653—58 svenskt sändebud till Ryssland, naturaliserades som svensk adelsman 1643, men hvarken han eller hans son tog introduktion. Hans sonsöner generalmajoren Hans Henrik (f. 1664, d. 1729) och generalmajoren, sedermera landshöfdingen i Österbotten Reinhold Vilhelm (f. 1669, d. 1732) upphöjdes, den förre 1717, den senare 1719 i *friherrligt* stånd samt togo bägge introduktion 1720. Den senares sonson Hans Henrik (se E. 2) fick 1809 *greflig* värdighet och introducerades 1812. En gren af ätten fortlefver i Östersjöprovinserna, där den intagits på riddarhusen i Riga och Reval samt eger bl. a. fideikommissen Maexhof, Caster och Heidshof.

1. Fredrik Ulrik von E., friherre, politiker, f. 22 juli 1721, d. 18 aug. 1781, var son af den i släktöfversikten nämnde frih. Reinhold Vilhelm von E. Han egde och bebodde Kaflås. Vid riksdagen 1755—56 gjorde sig E. först bemärkt såsom en bland riddarhusets mera framstående yngre talare, och från och med 1760 års riksdag räknades han bland det uppåtsträfvande yngre mösspartiets främsta krafter. Särskildt vid riksdagen 1765—66 var han en af det segrande partiets ledare med plats i sekreta utskottet och bankodeputationen, gick i spetsen för förföljelsen mot växelkontorets bolagsmän och mot rådet och var den egentlige upphofsmannen till mössornas bekanta finansplan, som gick ut på kursens småningom skeende sänkande till pari m. m. Han uppfördes på rådsförslag, men blef icke utnämnd. E:s uppträdande under denna riksdag vittnade om energi, insikter och hängifvenhet till partiets idéer, men var också förenadt med mycken hänsynslöshet, förföljelselusta och bitterhet såväl mot de slagne politiske motståndarna som mot partikamrater, som gingo sin egen väg, såsom Cederhielm och Chydenius. I den häftiga valstrid, som föregick följande riksdag, tog E. ifrig del och var en af partikassans förvaltare. Ehuru stämningen denna gång gick starkt emot mössorna, uppträdde E. oförskräckt på riddarhuset till försvar för den fallande regeringen och det fallna systemet. Vid början af följande riksdag 1771—72 var E. en af de tre mösschefer, som tillkallades af konung Gustaf för att öfverlägga om den s. k. kompositionen (se d. o.) och intog ånyo plats i sekreta utskottet och bankodeputationen. I striden om konungaförsäkran talade han för att gå de ofrälse ståndens kraf till mötes och framdref jämte Wadenstjerna den slutliga lösningen. Öfver hufvud uppträdde E. vid denna riksdag med något större moderation än 1765, kanske också med mindre tro på varaktigheten och gagnet af mössornas nya seger. Men han ansågs alltjämt såsom en af partiets hufvudmän, understödde ifrigt mössornas nya, denna gång af Frietzky utarbetade realisationsplan och deltog i de öfverläggningar, som i juli 1772 höllos inom partikonseljen med anledning

af en befarad statskupp. Han föreslog själf i sekreta utskottet en rad af säkerhetsåtgärder ”till afböjande af de ohyggligaste händelser, som kunde hota ett fritt folk”, hvilka förslag alla godkändes. Sedan väl statshvälfningen gått för sig, fogade sig E. i hvad som skett och uppvaktade redan följande dag konung Gustaf, erbjöd sig frivilligt att aflägga ed och anhöll att få förrätta sitt ämbete såsom kammarherre. Han synes äfven ha lojalt uppmanat sina partikamrater att underkasta sig den nya ordningen. Någon politisk roll kom den förut så mäktige partihöfdingen icke att spela efter revolutionen, utan drog sig tillbaka i stillhet på sitt gods. Vid riksdagen 1778—79 var E. åter närvarande, uppträdde med mycken underdånighet gentemot konungen, talade på riddarhuset varnande ord om de framfarna ”ohyggliga tider” och understödde i bankoutskottet troget regeringens förslag om realisationens godkännande. — E. var en begåfvad och erfaren politiker och åtnjöt allmän aktning för en redbar karaktär. Samtida ansågo honom för mösspartiets hufvud, och den franske ambassadören grefve de Vergennes kallade honom i bref till sin regering för mösspartiets klokaste chef. Frihetstidens häfdatecknare Malmström karakteriserar honom såsom mössornas ”kanske bästa man”. (L. S.)

2. Hans Henrik von E., grefve, den föregåendes son, fältmarskalk, riksståthållare i Norge, f. 26 sept. 1755 på Kaflås i Västergötland, d. 28 juli 1824 i Uddevalla. Han blef 1773 kornett vid Västgöta kavalleri och avancerade snabbt på den militära banan: 1787 var han redan öfverste i armén, 1789 blef han chef för Bohus läns gröna dragoner, 1792 för Lätta dragonerna, 1795 generalmajor, 1805 generallöjtnant, 1807 general af kavalleriet och 1811 fältmarskalk. Därjämte gjorde E. karriär vid hofvet: 1777 utnämndes han till hofstallmästare, 1788 till förste hofstallmästare, 1796 till riksstallmästare och 1816 till riksmarskalk. E. var en af Gustaf III:s synnerliga gunstlingar. 1783 var han konungen följaktig under hans resa i Italien samt deltog vid hans sida i finska fälttåget 1788—90 samt i försvarsåtgärderna mot Danmark 1788. Han följde honom ock på operamaskeraden 16 mars 1792, från hvilken han dock sökt afhålla konungen, sedan denne visat honom den anonyma varning han erhållit. Det var E., som mottog den sårade konungen i sina armar och förde honom till hans loge. 1795—97 var E. öfverståthållare i Stockholm. 1796 åtföljde han Gustaf IV Adolf på frieriresan till Petersburg. 1800 utnämndes han till generalguvernör i Pommern. Han medverkade där vid lifegenskapens afskaffande samt hade under kriget 1807 jämte G. M. Armfelt högsta befälet mot fransmännen. Han deltog sålunda i Stralsunds tappra försvar och i fransmännens förjagande ur Pommern, men måste vid deras återkomst, då oenighet uppstått mellan E. och Armfelt, i april sluta ett vapenstillestånd, som för tillfället räddade Pommern åt svenskarna. Då Gustaf IV Adolf i juli uppsade stillestånden, föll provinsen emellertid i fransmännens händer. Efter 1809 års revolution inkallades E. i den nya konseljen och upphöjdes i grefligt stånd. Redan i sept. 1809 lämnade han sin plats i konungens råd och afgick till Paris såsom fredsunderhandlare. 6 jan. 1810 afslöt han det fredsfördrag, hvarigenom Sverige åter kom i besittning af Pommern. 1813 blef E. öfverbefälhafvare öfver den mot Norge sammandragna armén. 1814 utnämndes han till riksståthållare i Norge och till norsk fältmarskalk. 1816 nedlade han riksståthållarämbetet, på hvilket han tröttnat, och utnämndes 1817 till generalbefälhafvare i Skåne. — E., som var en synnerligen representativ personlighet, utmärkte sig genom ett lugnt och jämnt väsen samt visade duglighet och samvetsgrannhet i de offentliga värf, som uppdrogos åt honom, men ansågs något maklig och hyste, såsom så många af sina samtida, obenägenhet att påtaga sig risk och ansvar. Y. Nielsen utgaf 1867 *Breve fra grev H. H. von Essen til Karl Johan.* Jfr uppsats öfver E. i ”Personhist. tidskr.” 1904. T. (S. C.)

3. Fredrik von E., friherre, den föregåendes broders sonson, politiker, riksmarskalk, f. 30 juli 1831 på familjeegendomen Kaflås, beträdde 1850 den militära banan som officer vid Lifregementets husarkår. Redan 1863 lämnade han emellertid som löjtnant krigstjänsten för att odeladt egna sig åt skötseln af Kaflås, af hvilket han 1860 blifvit ensam egare, hvarjämte han 1863 öfvertog disponentskapet för Vattholma bruks aktiebolags stora bruks- och landtegendomar i Uppland, i hvilka han genom sitt gifte (med Aurora Brahe) blifvit intressent. Vid sidan af dessa praktiska värf drogs hans intresse åt allmänna angelägenheter. Så var han under skilda perioder ledamot af Skaraborgs läns landsting, hvars ordf. han var 1885—87, och beklädde 1877—91 vice ordförandeposten i länets hushållningssällskap. Efter att som led. af ridderskapet och adeln ha bevistat de två sista ståndsriksdagarna (1862—63 och 1865—66), kallades E. efter knappt uppnådd valbarhetsålder 1866 till en af sitt läns första representanter i Första kammaren. Han afsade sig riksdagsmannaskapet 1874, men var 1877—1906 åter led. af kammaren, då vald af Älfsborgs län. Under sin långa riksdagsmannabana var han flitigt anlitad för arbetet i viktiga utskott, såsom statsutskottet 1869—70, 1872—74, 1877—78, 1880—83 och 1885—88, bevillningsutskottet vid lagtima riksdagen 1871 och särskilda utskottet för behandling af frågor rörande landtförsvaret vid urtima riksdagen 1871. 1902—06 var han led. af talmanskonferensen. Genom sitt urbana väsen och sin moderata hållning ansågs E., som under sin tidigare riksdagsmannatid ansågs tillhöra den s. k. skånska fraktionen (hvilken arbetade i ett visst samförstånd

med landtmannapartiet), utöfva ett ej obetydligt inflytande. Vid midten af 1880-talet tillkännagaf han sin anslutning till protektionismen och inkallades 6 febr. 1888 i Bildts tullvänliga ministär som statsråd och chef för Finansdepartementet, hvilken post han bibehöll i Åkerhielms och Boströms ministärer till 6 nov. 1894, då han vid afskedstagandet utnämndes till riksmarskalk. E. var ordf. vid 1896 års adelsmöte samt bekläder ordförandeposten i Riddarhusdirektionen från 1899 och i styrelsen för Allmänna hypoteksbanken från 1900. Han har äfven tagits i anspråk för arbetet i åtskilliga kommittéer, bl. a. den s. k. ekonomiska kommittén 1886—87 och som ordf. i skogskommittén 1896—99. Han blef 1879 led. och 1891 hedersled. af Landtbr. akad. (V. M.)

Essenbæk kloster, benediktinkloster i Jylland, omkr. 8 km. s. ö. om Randers, stiftades omkr. 1140 af Knut Lavards måg, Stig Hvide (d. 1151), och upphörde vid reformationen. Klostret nedrefs, och godset vardt snart enskild egendom. E. Ebg.

Essence [esā's], fr. Se Essens.

Essence de lavande Mont Blanc [esā's də lavā'd mã blã']. Se Lavendel.

Essence de petits grains [esā's də ptī grã'], fr. Se Citrus.

Essence d'Orient [esā's dårià'], fr. Se Löja och Pärlor.

E'ssendrop. 1. Bernhard Ludvig E., norsk präst och politiker, f. 1812, d. 1891, blef teol. kandidat 1834 och kyrkoherde i Baklandet, en af Trondhjems församlingar, 1847 samt 1875 stiftsprost i samma stad. Under en längre följd af år var E. medlem af stortinget, och 1872—82 bekläddе han den ena af dess presidentsplatser. Han tog 1883 afsked som stiftsprost, då han flyttade till Kristiania. Y. N.

2. Karl Peter Parelius E., den föregående broder, norsk präst och politiker, f. 1818, d. 1893 i Kristiania, blef teol. kandidat 1839 samt verkade från 1842 på åtskilliga ställen som skollärare och präst, tills han 1861 befordrades till biskop i Tromsö stift. 1867 blef han stiftsprost i Kristiania, 1872—74 var han statsråd och chef för kirkedepartementet och blef 1875 biskop i Kristiania stift. 1877—79 deltog han, i egenskap af en bland hufvudstadens stortingssuppleanter, i tingets förhandlingar. Han åtnjöt stort anseende som andlig talare och utgaf *Prädikener til alle årets sön- og helligdage* (1873). Y. N.

Essēner. Se Esséer.

Essens [esa'ns], fr. *essence*, lat. *esse'ntia* (af *esse*, vara), egentl. väsende; extrakt af verksamma beståndsdelar; välluktande olja, som destilleras ur vissa växter. Jfr Parfym och Kvintessens.

Essentiālia contra'ctus, *jur.*, hvad, som är väsentligt för ett visst slags aftal och förty bör vara eller kunna anses vara mellan kontrahenterna öfverenskommet, för att det afsedda rättsförhållandet skall uppstå. Till köp hör sålunda, att köparen skall ha viss egendom mot vederlag i pengar. Alla sådana ett aftals rättsverkningar, som icke ha egenskapen af essentialia, utgöra accidentalia contractus. Man urskiljer dock bland de senare s. k. *naturalia contractus*, d. v. s. de rättsverkningar, som inträda på grund af lag och således utan särskildt samtycke af kontrahenterna: säljares hemuls- och eviktionsskyldighet samt ansvar för fel eller brist på godset o. s. v. Såsom accidentalia i inskränkt mening kvarstå då de rättsverkningar, som ej behöfva följa af aftalet och ej heller göra det, såframt ej i fråga om dem kontrahenterna träffat eller kunna anses ha träffat bestämmande: vitesaftal, öppet köp m. m. d. I denna senare ordning kunna äfven särskilda naturalia contractus vara uteslutna. Se Accidentalia. A. W.

Essentie'll (mlat. *essentiālis*, af *esse'ntia*; jfr Essens), väsentlig, nödvändig. — Essentialiter, lat., väsentligen. — Essentialitēt, väsentlighet, nödvändighet.

Essentie'll anemī, *med.*, detsamma som perniciös anemi (se Blodbrist).

Essentuki, mycket besökt kurort i ryska guv. Stavropol, vid ett tillflöde till Kuma, ofvanför staden Pjatigorsk. Där finnas 28 källor med en temperatur af 11—15,8° C., hvilka äro dels alkaliska koksaltkällor, dels alkaliskt saliniska och svafvelkällor. Några hålla jod och brom. Alla badanordningar äro af god beskaffenhet. Säsong 15 maj —10 sept. Ln.

Es-senūsi. Se Senusi.

E'ssenwein [-vajn], August Ottmar von, tysk arkitekt och konsthistoriker, f. 1831 i Karlsruhe, d. 1892 i Nürnberg, kom 1856 till Wien, där han 1857—64 hade anställning vid statsjärnvägarna, var 1865—66 anställd som professor vid tekniska högskolan i Graz och 1866—91 föreståndare för germanska museet i Nürnberg. Åt denna institution egnade han sina bästa krafter samt utgaf specialkataloger och smärre skrifter öfver dess samlingar, framför allt det rikt illustrerade, i förening med andra fackmän utarbetade arbetet *Die sammlungen des Germanischen museums*. Bland hans öfriga arbeten må nämnas *Norddeutschlands backsteinbau im mittelalter* (1855—56; 36 pl., med text), *Die innere ausstattung der kirche Gross-S:t-Martin in Köln* (1866) och *Die mittelalterlichen kunstdenkmäler der stadt Krakau* (1867). E. hade med förkärlek egnat sig åt studiet af den romanska byggnadsstilen, och som utöfvande konstnär var han företrädesvis verksam på restaureringens område. Ett af hans mest framstående verk är den inre utsmyckningen af kyrkan S:ta Maria im Kapitol i Köln. Han arbetade äfven mycket i konstindustriens tjänst. (G—g N.)

Essequibo [esikī'bå̄u], flod i brittiska Guyana i Syd-Amerika. Den rinner upp bland Acaraï-bergen nära Brasiliens gräns och faller genom fyra mynningar ut i Atlantiska oceanen. Längd omkr. 965 km. Många forsar hämma väsentligen sjöfarten. Efter densamma är en del af brittiska Guyana uppkallad. (J. F. N.)

Esser, Heinrich, tysk tonsättare, f. 1818 i Mannheim, d. 1872 i Salzburg, var kapellmästare vid Kärntnerthorteatern i Wien 1847—57 och vid hofoperan där 1857—69. Bland hans kompositioner ha i synnerhet hans en- och flerstämmiga sånger blifvit omtyckta. A. L.*

Essex [e'siks], grefskap i östra England, omfattar landet vid Nordsjön mellan Stour och Thames. Areal 3,945 kvkm. 816,640 inv. (1901, 208 inv. pr kvkm.), oberäknadt den till särskildt grefskap (countyborough) frånskilda staden West Ham. Det är i allmänhet slättland, och kusten utgöres mest af marskland. De förnämsta floderna äro, utom de ofvannämnda gränsfloderna, Colne, Blackwater, som upp-

tager Chelmer, och Crouch, hvilka falla ut i Nordsjön, samt Lea, Roding, Bourne och Ingreburn, hvilka flyta till Thames. Omkr. 57 proc. äro åker, 23 proc. gräsbärande mark, 3 proc. skog (Epping forest). Hufvudstad: Chelmsford. — E. (*Eastsex, Estrasaxonia*) var fordom ett angelsaxiskt konungarike, som jämte det nuv. grefskapet omfattade Hertford och Middlesex samt hade London till hufvudort. Det grundlades i början af 500-talet, stod tidtals under först Kents, sedan Mercias öfverhöghet och förenades på 820-talet af konung Egbert med Wessex.

Essex [e'siks], earl af, titel, buren af 7 i Englands historia bekanta ätter. Den gafs 1139 åt en medlem af släkten Mandeville, öfverflyttades 1228 på släkten Bohun och var 1461—1540 ärftlig inom släkten Bourchier. Sedan denna ätt utdött, gafs titeln 1540 af Henrik VIII åt hans gunstling Thomas Cromwell (se d. o.), hvilken emellertid råkade i onåd och afrättades s. å., hvarefter titeln 1543 gafs åt konungens svåger William Parr, som dock förlorade den 1553 genom sitt deltagande i resningen för Jane Grey. 1572 förlänades titeln till släkten Devereux (se d. o.), inom hvilken dess ryktbaraste bärare var drottning Elisabets bekante gunstling, Robert Devereux. Med hans sons död 1646 utslocknade titeln ånyo, men återupplifvades 1661, då den gafs till släkten Capel (se d. o.), inom hvilken den fortfarande är ärftlig. V. S—g.

Esse å. Se Esse, socken.

Essim. Se Axim.

Essingen, Stora och Lilla, tvenne till Bromma socken, Stockholms län, hörande små skogklädda öar i Mälaren, genom smala sund skilda från hvarandra och från Stockholm. Stora E:s (69 har) stränder äro tätt bebyggda med enklare villor, som tjäna ett betydligt antal stockholmsbor till sommarbostäder. Det 1907 stiftade aktiebolaget Stora E. har genom köp förvärfvat en betydande del af ön, som kommer att styckas till tomter, å hvilka ett stort antal byggnader med landtlig prägel skall uppföras, hufvudsakligen för den vid Lilla E:s fabriker arbetande personalen. Å Lilla E. (14,6 har) äro två större fabrikskomplex (för aktiebolagen Primus och Lux) f. n. (1907) under anläggning, och flera industriella etablissemang skola förläggas dit. Ön skall inom den närmaste framtiden medelst en bro till Kungsholmen förenas med hufvudstaden. 1906 utgjorde den bofasta befolkningen på den större ön endast 72 pers. och på den mindre 55 pers.; bevillningstaxeringsvärdena voro resp. 350,800 kr. och 141,000 kr. R. V.

Essi'pov [-påff], A. Se Esipov.

Essivus (af lat. *esse*, vara), kasus i finska nominas böjning. Jfr Kasus.

Esslair [eslär], Ferdinand, österrikisk skådespelare, f. 1772 i Esseg (Slavonien), d. 1840 nära Innsbruck, uppträdde på scenen från 1795 i en mängd österrikiska och sydtyska städer samt hade från 1820 lifstidsengagemang vid Münchens hofteater, äfven såsom regissör. Han var en genom yttre företräden och varm fantasi utmärkt framställare af hjälteroller, bl. a. *Theseus, Karl Moor, Tell, Wallenstein* och *Macbeth*.

Esslingen. 1. (Essling) By i Nedre Österrike, på vänstra Donaustranden, ö. om Aspern. 623 inv. (1900). Bekant genom slaget vid Asparn (se d. o.) 21 och 22 maj 1809, hvilket slag stundom benämnes efter E. Marskalk Masséna erhöll för den tapperhet han ådagalade i denna strid titeln "furste af E". — 2. Stad i Württemberg, Neckarkretsen, vid Neckar. 29,045 inv. (1905), 10 proc. katoliker. E. omgifves delvis ännu af gamla, starka murar med torn och har en gammal borg. E. har två rådhus, en vacker gotisk kyrka (1350—1516) och en romansk kyrka (11:e årh.), gymnasium, realskola, protestantiskt lärarseminarium m. fl. läroanstalter. I E. ligger landets största maskinfabrik (2,200 arbetare), andra järn- och textilfabriker, en stor litografisk anstalt, fabriker för handskar, guld- och silfverarbeten m. m. Blomstrande frukt- och vinodling (musserande Neckarviner). — E. fick stadsrättigheter redan 886 och blef 1209 fri riksstad. 1331 bildade det jämte andra städer det Schwabiska stadsförbundet. 1473 ställde det sig under Württembergs skydd och tillföll detta land fullständigt 1802. Reformationen infördes i E. 1531. (J. F. N.)

Ess moll (fr. *mi bémol mineur*, eng. *e flat minor*), *mus.*, den molltonart, som har *ess* till grundton och, i likhet med sin parallelltonart gess dur, förtecknas med sex ♭, näml. för *h, e, a, d, g*, och *c*; förväxlas enharmoniskt med diss moll. A. L.*

Essonne [esså'n], biflod till Seine (fr. v.), uppkommer på Orléans-platån samt faller ut i Seine vid Corbeil. Längd 90 km. Vid floden ligger, nära Corbeil, i dep. Seine-et-Oise, kommunen Essonnes, 7,097 inv. (1901) med stort pappersbruk (2,000 arbetare) och andra fabriker. — 4 april 1814 kapitulerade här Marmont för de allierade.

Essonnes [esså'n]. Se Essone.

Essunga, socken i Skaraborgs län, Barne härad. 5,018 har. 1,962 inv. (1906). Annex till Lekåsa, Skara stift, Vånga kontrakt.

Essvik, en Sundsvalls cellulosaaktiebolag tillhörig trämassefabrik i Njurunda socken, Västernorrlands län, med 6 sulfitkokare. Produktionen uppgick 1905 till 12,879,816 kg. trämassa med ett värde af 1,610,000 kr. Arbetsstyrkan var s. å. 202 man.

Essä, Essäi'st. Se Essay.

Estada'l, föråldradt spanskt längdmått, = 4 varas = 3,34 m.

Estádio, gammalt spanskt längdmått, = 125 pasos = 174,15 m.

Estádo, gammalt spanskt längdmått, famn, = 2 varas = 1,67 m.

Estafette [-fä'tt], fr. (af it. *staffa*, stigbygel), ilbud, kurir. Se Stafett.

Estaing [estä'], Jean Baptiste Charles Henri Hector d', grefve, fransk amiral och general, f. 1729, hade avancerat till brigadgeneral, då han 1757 medföljde en expedition till Indien, där han utmärkte sig i strider mot engelsmännen, hvilkas sjöfart han tillfogade betydliga förluster. Efter fredsslutet (1763) blef han generallöjtnant och 1777 viceamiral (hvilken titel han dock frånsade sig)

samt befälhafvare för en eskader, med uppdrag att bistå amerikanerna i kriget mot England. Han utkämpade en oafgjord sjöstrid mot lord Howe, eröfrade öarna S:t Vincent och Grenada samt vann äfven en seger öfver engelske amiralen Byron, hvilket hade till följd, att fransmännen fingo öfvervikt i de västindiska farvattnen. Vid sin återkomst till Frankrike 1780 föll E. i onåd, men erhöll 1783 befäl öfver en förenad fransk-spansk flotta. Därefter egnade sig E. hufvudsakligen åt politiken. Under franska revolutionen sökte han spela en medlares roll och blef 1792 af nationalförsamlingen utnämnd till viceamiral af Frankrike, men för sin tillgifvenhet för konungahuset blef han 28 april 1794 giljotinerad. O. E. G. N.*

Estakād (fr. *estacade*), *befästningsk.* 1. Medelst pålar, sjöpalissader eller spanska ryttare åstadkommen fast stängsellinje tvärs öfver ett vattendrag för segelrännans afspärrande. — 2. Af sammanlänkade farkoster, trädstammar, flottar l. d. anordnad flytande stängsellinje till skydd för en bro emot uppströms ifrån nedsläppta förstörelsemedel. En sådan estakad, som kan åstadkommas äfven medelst öfver vattendraget spända kättingar eller tåg, som hållas flytande genom båtar, tunnor e. d., utlägges omkr. 1 km. uppströms om bron och vanligen 30° snedt mot strömriktningen med nedströmsändan i lugnaste vattnet. Estakaden förankras väl; och för egna fartygs genomfart anordnas så, att en del af densamma kan lossas och flottas undan samt sedan åter säkert infästas. L. W:son M.

Estaminet [-nä′], fr. (härledningen oviss), urspr. en offentlig lokal för tobaksrökning, biljardspel o. d.; kafé af andra ordningen, motsvarande tyskarnas ”kneipe”.

Estampage [estäpāj], fr. (af *estampe*, stans), pressning med stans; afklappning, pappers-(papp-)aftryck af hieroglyfer eller runskrift o. d.

Estampe [-ä′p], fr. (af it. *stampa*, tryck, aftryck), aftryck af en platta; kopparstick, stålstick.

Estancia [esta′nthia], sp. (af *estār*, vistas, uppehålla sig), boning, vistelseort; särskildt i Argentina benämning på landtgårdar, som äro uteslutande afsedda för boskapsskötsel och mejerihandtering. Deras egare kallas estancieros.

Estaol, bibliskt namn på en stad i Dans stam enligt Jos. 19: 41, i Juda stam enligt Jos. 15: 33, troligen det nuv. *Aschuva*. E. S—e.

Estate duty [istēi′t djō′ti], eng. Se Arfsskatt, sp. 1425.

Estatūto reāl, sp., ”kungligt statut”, en författningslag, som utfärdades af Spaniens regentinna, änkedrottning Kristina, i april 1834 och förändrade cortes' sammansättning i mera liberal anda. Genom militärrevolten i La Granja upphäfdes denna författningslag i aug. 1836.

E′ste, stad i italienska prov. Padua (Venezia), vid floden Frassine. 8,876 inv. (1901; som kommun 10,962 inv.). Porslins- och fajansfabriker. Staden, som är mycket gammal, är stamort för familjen Este.

E′ste, ett af Italiens äldsta och ryktbaraste furstehus, förde i 10:e årh. titeln markgrefvar. Med Azzo II:s (d. 1097) söner Welf IV (d. 1101) och Fulco I (d. efter 1135) delade sig släkten i två grenar. Från den förre, som 1070 blef hertig af Bajern, härstammade den tyska l. *Welfesteska* grenen; från Fulco I den italienska l. *Fulcoesteska* grenen. Till den förra höra de ännu lefvande husen Braunschweig och Hannover; den senare grenen förvärfvade Ferrara, Mark Ancona, Modena och Reggio samt utgick på svärdssidan 1803 med Rinaldo III. Från dennes dotter Maria Beatrix och ärkehertig Ferdinand af Österrike härstammade huset *Österrike-Este*, som utslocknade på svärdssidan 1875. — Huset är berömdt för sitt storartade mecenatskap mot konstens idkare.

De märkligaste medlemmarna af huset E. äro följande: Nikolaus III (d. 1441) kämpade mot Venezia, Florens och Bologna samt återställde det

Hertigarnas af Este slott i Ferrara.

af fadern Albert grundade universitetet i Ferrara. Han efterträddes af sina söner Lionel (d. 1450), Borso (1450—71), som af kejsar Fredrik III utnämndes till hertig af Modena och Reggio samt af påfven Pius II till hertig af Ferrara, samt Herkules I (1471—1505), som gjorde sitt hof till en samlingsplats för berömda lärda och utmärkta skalder, bl. a. Bojardo (se Bertoni, ”La biblioteca Estense”, 1903). Hans son, den af bl. a. Ariosto så högt prisade Alfons I (1505—34), var utmärkt såsom fältherre och statsman. Han biträdde 1509 ligan i Cambrai, utnämndes till kyrklig öfverfältherre och kämpade med framgång mot venezianerna. Då han emellertid vägrade att med påfven affalla från ligan, blef han bannlyst och miste Modena och Reggio. Leo X sökte äfven fråntaga honom Ferrara, och kampen fortfor under Klemens VII. Först efter Roms eröfring 1527 återvann han sitt forna område och bekräftades 1531 af kejsaren i besittningsrätten därtill. Han var gift med Lucrezia Borgia (se d. o.) och följdes af sin son Herkules II (1534—59), som följdes af sin son Alfons II (1559—97), en praktälskande och äregirig furste, som gjorde ett fåfängt försök att vinna Polens krona. Han höll Tasso i långvarigt fängelse. Som han icke

Alfons I Este.

hade några barn, bestämde han till sin efterträdare sin kusin Cæsar (1597—1628), sonen till en naturlig son af Alfons I. Denne erkändes af kejsaren såsom hertig i de tyska riksländen Modena och Reggio, hvaremot påfven begagnade tillfället och indrog Ferrara och öfriga huset E. tilldelade påfliga län. Hans efterträdare Alfons III (1628—29), som gick i kloster (d. 1644), Frans I (1629—58), som 1635 förvärfvade furstendömet Correggio, Alfons IV (1658—62) samt Frans II (1662—94), som utvidgade Biblioteca Estense och stiftade ett universitet i Modena, voro obetydliga furstar. Den sistnämnde dog barnlös, och kardinal Rinaldo E. (1694—1737) lämnade sitt kyrkliga ämbete och besteg tronen. Genom sitt gifte med Charlotta Felicitas af Braunschweig förenade han de sedan 1070 skilda grenarna af huset. Han inköpte Mirandola. Sonen Frans III (1737—80), gift med en dotter till Filip af Orléans, förlorade 1745 sina länder, men återfick dem vid freden 1748. Han samlade kring sig lärda, bl. a. Muratori och Tiraboschi. Frans' son Rinaldo III (1780—1803) gifte sig till Massa och Carrara, miste 1797 genom Campo-Formio-freden Modena och Reggio, men fick genom freden i Lunéville Breisgau. Vid hans död, 1803, öfvergick detta till hans dotter Maria Beatrix' son (med ärkehertig Ferdinand af Österrike) Frans IV (d. 1846), som förlorade det genom freden i Pressburg 1805. Han återfick 1815 Modena och ärfde 1829 efter sin moder Massa och Carrara. Han förde ett despotiskt regemente, blef 1831 fördrifven, men snart återinsatt på tronen af österrikiska trupper. Hans son Frans V (1846—59) regerade i sin faders anda, blef 1848 fördrifven, hvarvid Modena anslöt sig till Sardinien, men återvann redan s. å. med österrikisk hjälp sin tron. 1859 blef han ånyo bortjagad, och Modena slöt sig till Sardinien. Med honom utslocknade 1875 på svärdssidan huset Österrike-Este. Litt.: Ciscato, ''Storia d'E. dalle orig. al 1889'' (1890). T. H—r.

Estella [este'lja], distriktshufvudstad i spanska prov. Navarra, vid floden Ega. 5,736 inv. (1900). E. är i strategiskt afseende viktigt, emedan det behärskar flera pass mellan Kastilien och Aragonien. Don Carlos hade där 1833 länge sitt högkvarter. 24 aug. 1873 besattes det af carlisterna, befästes starkt, angreps förgäfves 1874 af republikanerna, hvarvid Concha föll (29 juni), samt utgjorde sedan, ända till febr. 1876, då det eröfrades af Primo da Rivera, deras förnämsta fäste och Don Carlos' högkvarter.

Estemo l. Estemoa, stad i det gamla Palestina, i Juda bergsbygd, motsvarande det nuv. *Es-Semu'a*, en större by med gamla ruiner s. v. om Hebron. E. S—e.

Estemoa. Se Estemo.

Estenberg, svensk adlig ätt, som härstammar från kamreraren i likvidationskommissionen Per Olofsson (f. 1646 på Esta i Södermanland, d. 1731 i Lund), som 1719 adlades med namnet E.

1. Olof E., Per Olofssons son, sekreterare i (närmaste föreståndare för) Riksarkivet, f. 1680 i Stockholm, d. där 1752, ingick i krigsexpeditionen, där han 1718 befordrades till registrator, fick 1722 k. sekreterares titel, var 1728—40 sekreterare i Riksarkivet och utnämndes 1739 till kansliråd.

2. Peter E., den föregåendes broder, universitetslärare, f. 1686 i Stockholm, d. 1740, utnämndes 1716 till filos. adjunkt vid Lunds universitet, blef 1719 professor i grekiska därstädes och 1727 kyrkoherde i Näsums och Jämshögs församlingar af Lunds stift. Karl XII utsåg E. till guvernör för sin syssling grefve Karl Gyllenstierna, och med denne företog E. 1717—18 resor i främmande länder, hvarunder han en tid var handsekreterare hos konung Stanislaus af Polen. E. utgaf några akademiska disputationer samt skref dikter och tal på svenska, grekiska och latin.

3. Per E., den föregåendes sonson, arkitekt, f. 1772, d. 1848 i Stockholm, blef vid tjugu års ålder lärjunge hos Desprez samt 1795 konduktör vid slottsbyggnaden i Stockholm. Han studerade byggnadskonst och äfven teckning under ledning af Desprez, hvars maner han antog, utan att höja sig till någon synnerlig självständighet. 1798 blef E. byggmästare och året därefter agré vid konstakademien samt egnade sig sedan hufvudsakligen åt byggnadsföretag för enskildas räkning. Han erhöll professors titel 1820. —rn.*

Estēpa, distriktshufvudstad i spanska prov. Sevilla. 8,591 inv. (1900). Moriskt kastell. Klädestillverkning, oljekvarnar.

Estepona [-å'na], distriktshufvudstad i spanska prov. Malaga, vid Medelhafvet, vid foten af berget Sierra Bermeja. 9,310 inv. (1900). E. har en öppen redd, frukt-, vin- och sockerodling, korkfabriker samt fiske.

Ester, *kem.*, organiska kroppar, uppkomna ur alkoholer och syror under vattenförlust. De motsvara i viss mån salterna. Så t. ex. motsvarar ättiksyrans etylester $CH_3 CO_2—C_2 H_5$ kaliumacetat $CH_3 CO_2 — K$. Emellertid äro estrarna icke liksom salterna dissocierade. Estrarna kunna såväl bildas ur komponenterna som sönderdelas i dem med tillhjälp af mineralsyror, hvilka i egenskap af katalysatorer påskynda uppnåendet af jämvikt mellan fri alkohol, fri syra, ester och vatten. Till estrarna höra många viktiga ämnen, främst fetterna, i hvilka den trevärda alkoholen glycerin är bunden vid fettsyror eller oljsyror, vidare vaxarter och fruktessenser. Liksom baser kunna bilda sura salter, kunna alkoholer med flervärda syror bilda sura estrar, s. k. estersyror. H. E.

Ester (estn. *eestlane*, fi. *virolainen*; namnet torde ha öfverflyttats till esterna från deras södra grannar letterna och litauerna, hvilka af Tacitus kallas Æstni), ett till den finsk-ugriska stammen hörande folk i Estland och norra Livland — där språkgränsen mot letterna går från något n. om Salismünde i v., förbi Wirzjärvsjöns södra ända till Pskovska sjön i ö. — samt åtskilliga distrikt af de till Estland och Livland närmast gränsande ryska guvernementen. Esternas hufvudmassa bor i Estland (365,959 pers. 1897, d. v. s. 89 proc. af landets befolkning) och norra Livland (518,594 pers., 40 proc. af hela befolkningen), 907 i guv. Vitebsk, 25,458 i guv. Pskov, 64,116 i Ingermanland. I allt funnos 1897 i ryska riket 1,002,738 ester, af hvilka omkr. 200,000 voro grekiska katoliker, de öfrige protestanter. — Redan vid sitt första framträdande i historien voro esterna jordbrukare, men därjämte tappra krigare och skickliga sjömän, hvilka såsom fruktade sjöröfvare i sina små öppna farkoster särskildt från Ösel genomkorsade Östersjön och härjade bl. a. Sveriges östkust och 1187 i Mälaren. Till skydd mot fientliga anfall uppförde de på lämpliga

platser stora runda befästningar, där de kringliggande trakternas hela befolkning med sin egendom kunde samlas och finna skydd mot faran; de viktigaste af dessa borgar voro Reval (Tallinn), Wolde på Ösel och Odenpäh i närheten af Dorpat. Esterna saknade all egentlig politisk organisation, de lefde isolerade i byar med hvar sin höfding, hvilkens inflytande dock var mer faktiskt än rättsligt grundadt; vid större företag tyckas de ha stått under kollektiv ledning af flera ”äldste”, antagligen några af de mest ansedde byhöfdingarna. Deras religion var naturdyrkan, naturkrafterna personifierades till ett stort antal olika gudar, goda och onda andar; på många ställen funnos offerlunder, där man hemligen offrade ännu långt efter det kristendomen var officiellt antagen. I början på 1200-talet underkufvades och kristnades esterna af tyskar och danskar; äfven svenskarna under konung Johan Sverkersson (1216—22) gjorde, ehuru utan framgång, korståg mot esterna (se Estland). Efter danska väldet kom de tyske svärdsriddarnas, hvilka gjorde esterna till ”hörige”. I slutet af 1500- och början af 1600-talet lade svenskarna esternas område under sig och behöllo det till 1721. Den svenska tiden innebar en ljusning för landet, om ock Karl XI:s försök att afskaffa hörigheten misslyckades. — Esterna äro af medel-

Estländska folkdräkter.

storlek, seniga och kraftiga, med utstående kindkotor, liten mun och små, blå ögon. De äro i allmänhet väl begåfvade och ha ett fint natursinne; deras gamla folksägner vittna om hög poetisk begåfning. Deras andliga utveckling har, sedan 1816 högigheten upphäfts och på 1820-talet ett energiskt folkupplysningsarbete bland dem börjats, gjort stora framsteg, trots alla hinder, som russificeringssträfvandena lagt i dess väg; icke få ester ha på vetenskapens område nått ryktbarhet. En mängd nykterhets- och landtmannaföreningar verkar för folkets bästa. Karakteristiska för de estniska kultursträfvandena äro de många sång- och musikföreningarna, hvilka trots alla hinder hållit stora musikfester. Upptecknandet af folkpoesi har blifvit en hela folkets sak, som bedrifvits med exempellös framgång. Då en est förr höjde sig öfver böndernas led, blef han alltid tysk till språk och sinne; numera börja en estnisk medelklass och öfverklass att uppstå. Böndernas bostäder äro i följd af de tryckande arrendena tämligen primitiva, ofta hopbyggda med rian till en länga. Bostaden består af ett stort, men lågt rum, där ofta äfven en del af familjen sofver, och en mindre kammare. Golfven äro af stampad lera, väggarna utan beklädnad, fönsterna så små, att rummen äro halfmörka, dörrarna så låga, att man icke upprätt kan gå genom dem. T. o. m. skorstenar saknas hos de sämst situerade; likaledes saknas anordningar för vädring, hvarför luften i bostäderna för den därvid ovane är alldeles odräglig. På senare tiden ha dock de själfegande bönderna (mest i Livland) börjat förbättra sina bostäder. Esterna sakna dock i allmänhet sinne för renlighet. Födan består mest af groft rågbröd, potatis, salt strömming, mjölk, välling och gröt; kött förtäres mycket litet och endast saltadt. De gamla färgrika nationaldräkterna (jfr fig.) ha nu försvunnit och ersatts med kläder af modernt snitt, hvilka dock gärna ha bjärta färger äfven hos männen. Se vidare Estland samt Estniska språket och litteraturen. — Litt.: Fr. Kruse, ”Urgeschichte des esthnischen volkstammes” (1846), Wiedemann, ”Aus dem innern und äussern leben der esthen” (1876). G—n.

Ester, enl. judiska uttolkare af pers. *sitāreh*, ”stjärna”, namn på en judisk flicka, förut kallad *Hadassa*, dotter till Abihail, men efter sina föräldrars död upptagen till fosterdotter af sin släkting Mordokai och tillsammans med denne bosatt i Persiens hufvudstad Susa. På grund af sin skönhet vann E., enligt den s. k. Esters bok (se d. o.), perserkonungen Ahasverus' kärlek, så att han gjorde henne till drottning i sin förra gemåls, Vastis, ställe. I sin nya ställning lyckades E. omintetgöra Hamans mordiska anslag mot judarna i hela det vidsträckta perserriket, i det att hon utverkade konungens tillåtelse för judarna att göra motstånd och döda sina vedersakare. Efteråt utfärdade E. tillsammans med Mordokai en skrifvelse till judarna med uppmaning att fira Purimfesten, till minne af denna tilldragelse. E. S—e.

Estere'l (Monts d'E.), bergskedja i franska dep. Var och Alpes-maritimes, en af de västra grenarna af Hafs-alperna, n. om floden Argens' nedre lopp. Dess högsta topp är Mont Vinaigre, 616 m. Af järnvägen Marseille—Nizza genombrytes den i flera tunnlar.

Esterházy [-häsi], af Galántha, gammal och rik ungersk magnatfamilj, historiskt påvisbar 1238, men enligt traditionen härstammande från Attila. 1238 delades den i två linjer, *Zerházy* och *Illesházy*, af hvilka den senare utdog på svärdssidan 1838. Den förra fick 1421 slottet Galántha (komitatet Pressburg) och förgrenade sig 1594 i linjerna *Csesznek*, *Zólyom* l. *Altsohl* och *Fraknó* l. *Forchtenstein*, hvilka i 17:e årh. upphöjdes i grefligt stånd. En gren af linjen Fraknó fick 1687 riksfurstlig värdighet.

1. Pál IV, furste af E., grefve af Fraknó och Beregh, f. 1635, d. 1713, utmärkte sig i krigen mot turkarna, särskildt i slaget vid S:t Gotthard (1664), vid Wiens räddning (1683) och vid Budas eröfring (1686). 1681—1713 var han palatin af Ungern, där han undertryckte Tökölys parti och befäste habsburgarnas makt. Till lön därför blef han 1687 riksfurste.

2. Miklós József, furste af E., den förres sonson, f. 1714, d. 1790, var kejserligt sändebud vid flera hof, inträdde sedan i armén och blef 1768 generalfältmarskalk efter flera utmärkta krigarbedrifter. Han var stor musikälskare samt främjare af konst och vetenskap. Ur hans kapell utgingo Haydn och Pleyel.

M. J. Esterházy.

3. Miklós IV, furste af E., den förres sonson, f. 1765, d. 1833, företog vidsträckta resor, inträdde i armén, där han avancerade till fälttygmästare, men utmärkte sig framför allt i diplomatiska värf. 1797 och 1809, då fransmännen hotade kejsarens arfländer, utmärkte han sig särskildt i spetsen för af honom utrustade frivilliga och afslog Napoleons erbjudande af Ungerns krona. E. grundlade den stora tafvel- och kopparstickssamling, som sedan 1865 förvaras i vet. akad:s palats i Budapest.

4. Pál Antal, furste af E., den förres son, f. 1786, d. 1866, var österrikiskt sändebud vid flera hof, bl. a. en längre tid i London, men återvände 1842 till Ungern, där han slöt sig till den nationella rörelsen. Som utrikesminister i Batthyánys kabinett sökte han förgäfves åstadkomma en uppgörelse med Österrike och nedlade då ämbetet i aug. 1848. 1856 var han österrikiskt sändebud vid Alexander II:s kröning i Moskva, där han utvecklade en slösande prakt. Hans oerhörda skulder gjorde, att han 1860 ställdes under administration.

5. Bálint, grefve af E.-Hallewyl, f. 1814, d. 1858, var 1846—48 Österrikes sändebud i Stockholm, 1850—54 i München och 1854—58 i Petersburg.

6. Den från Dreyfusprocessen (se d. o.) bekante förre franske majoren Walsin-E. härstammar från en illegitim sidolinje af släkten.

Esters bok innehåller berättelser om Ester (se d. o.). Den Ahasverus, som här omtalas såsom E:s gemål, anses vara Xerxes (485—465 f. Kr.). Men boken har sannolikt tillkommit långt efter denna tid, enligt några så sent som först i 2:a årh. f. Kr. Bokens syfte är att förklara Purimfestens ursprung; under denna fest plägade judarna sedan läsa Esters bok. Utmärkande för denna skrift är, att det religiösa elementet totalt saknas, ett förhållande, som Septuagintas öfversättare velat upphjälpa genom de här upptagna tilläggen, som sedan upptagits bland *apokryferna* under benämningen *Stycken af Esters bok*. E. S—e.

Estersyror. Se Ester, *kem.*

Estesiomēter (af grek. *aï'sthesis*, förnimmelse, och *me'tron*, mått), apparat för mätning af en persons förmåga att lokalisera sina tryckförnimmelser. I sin enklaste form utgöres apparaten af en passare med aftrubbade spetsar, med hvilka man samtidigt kan beröra tvenne punkter å huden. Ju kortare afståndet mellan spetsarna kan tagas, utan att förnimmelserna sammansmälta till en, desto finare lokaliseringsförmåga har personen på det ifrågavarande hudområdet. Jfr Känselkrets och Lokaltecken. J. E. J—n.

Est Est Est kallas ett berömdt muskatvin från Montefiascone i Toscana, hvars rykte sedan århundraden trängt fram ända till Norden genom den med dess namn förbundna, i åtskilliga versioner spridda sägnen. Denna sägen innehåller i korthet, att en tysk storman (ibland kallas han biskop) på sin resa till Rom skickat sin pålitlige och vinförståndige tjänare i förväg för att på de olika orterna profva vinet och genom ett Est (lat., "det finnes")- på värdshusens dörrar tillkännagifva ett godt vins förefintlighet. Då tjänaren kom till Montefiascone, fann han sig föranlåten att sätta icke ett, utan tre "Est", och hans herre följde vinken, stannade i Montefiascone och njöt af dess drufva, så att han — söp ihjäl sig och blef af den trogne tjänaren därstädes begrafven. I kyrkan S. Flaviano utanför staden finnes verkligen också en grafsten med en liggande man i relief och därunder inskriften: "Est est est propter nimium est hic io. de uc. do. meus mortuus est" (Est est est; på grund af alltför mycket Est ligger min herre Johannes de Uc (?) här död). Inskriften, i hvilken, såsom synes, särskildt själfva personnamnet är obegripligt, förefaller emellertid att vara yngre än reliefen, och det är mycket möjligt, att inskriften har sägnen att tacka för sin uppkomst och icke tvärtom. Ett par osterior i Rom, som ha "Est Est Est" till sin specialitet, ha tidvis varit omtyckta mötesplatser för nordbor och tyskar. V. Lm.

Estetik (af grek. *aï'sthesis*, uppfattning) är vetenskapen om det sköna och konsten. Den undersöker de faktorer, som bilda det estetiska intrycket af natur och konstverk, dess åtskillnad från intryck af andra slag, såsom af det (sinnligt) angenäma etc., och de olika arter, i hvilka det sköna — eller rättare: det estetiskt verkande eller verksamma — kan indelas, samt söker att på detta sätt nå insikt i dess väsen och lagar och en uppfattning om dess ställning bland människolifvets stora andliga sfärer. Till estetikens uppgift hör också att behandla de stämningstyper eller modifikationer, hvarunder de skilda estetiska intrycken falla och bland hvilka de viktigaste äro: det enkelt eller "rent" sköna, det behagliga (med "gratien"), det upphöjda eller sublima, det humoristiskt komiska, det rörande och det tragiska. Slutligen har estetiken att klarlägga konstens väsen och betydelse samt dess olika grenar (mimik, musik, poesi, måleri, skulptur, arkitektur) samt att analysera den konstnärliga fantasien och produktionen. Denna sista afdelning af estetiken

har i nyaste tid fått ett särskildt namn: konstvetenskap; dit räknas äfven undersökningen af konstens ursprung och utveckling samt af det tekniska förfarandet.

Estetiken är som vetenskap af ungt datum. Men i filosofiens utvecklingshistoria möta oss då och då teorier äfven om det sköna och konsten. Så redan under antiken. Platon skilde skarpt mellan idéerna, det sant varande, det absolut goda, och de sköna företeelserna, hvilka blott voro afbilder af de förra; glädjen vid det sköna fattas af Platon såsom lusten, som frambringas vid intryck af det proportionerliga och symmetriska. På liknande sätt satte Aristoteles det sköna som den harmoniska jämvikten mellan det för stora och det för lilla. För öfrigt gaf Aristoteles konsten en vida högre betydelse än Platon gjorde. Hvad dess ursprung och väsen beträffar, ansåg Aristoteles konsten som en efterbildning af naturen (''mimesis''). Denna efterhärmningsteori var allmänt gällande under antiken samt ända långt fram i nyare tider. Den platonska idealismen upptogs och utbildades sedermera äfven på det estetiska området, t. ex. af Plotinos. Dessa platonska och aristoteliska åsikter, liksom af latinska tänkare, t. ex. Augustinus, gjorda reflexioner om det sköna och konsten lefde kvar under medeltiden. Själf frambragte icke denna tid någon egentlig skönhetslära; så icke heller renässansen, trots all sin skönhetskult. Först under 1700-talet börja undersökningar om åtskilliga estetiska frågor att framträda, i Frankrike t. ex. af Batteux och Diderot, i England af Hutcheson, Burke m. fl. I Tyskland framställde A. G. Baumgarten den sinnliga förnimmelsen såsom estetikens föremål; den vore nämligen såsom kunskap förvirrad och oklar, blott ett förstadium till logikens klara förnuftskunskap, det sköna vore ''den sinnligt åskådade fullkomligheten''. Emellertid gaf han genom sin ''Æsthetica'' (1750—58) vetenskapen dess namn. Sulzer, Mendelssohn o. a. sökte att fastställa det specifika för skönhetsförnimmelsen, som de företrädesvis räknade till känslans, icke förståndets område. Och Lessing gjorde skarpsinniga undersökningar om olika konsters egenart och gränser. Men först Kant lade, genom sin ''Kritik der urtheilskraft'' (1790), grunden till en verkligt filosofisk betraktelse af det sköna och inrymde däråt ett särskildt självständigt område bredvid förnuftets värld och viljans. Kant utgick från det subjektiva intrycket af det sköna. Han fastställde det estetiska omdömet såsom allmänt och nödvändigt, fastän ''utan begrepp''; vid intrycket af det sköna, ''som behagar i blotta föreställningen'', har man icke föreställning om ett bestämdt ändamål, det är ''intresselöst'' behagande och skiljer sig därigenom från det reala lifvet och de praktiska behofvens sfär. Oaktadt Kant själf var föga bevandrad på konstens område, blef hans skarpsinne dock epokgörande äfven för estetikens utveckling (jfr H. Cohen, ''Kants Ästhetik''. 1889, och V. Basch, ''Essai sur l'esthétique de Kant'', 1896). Gentemot den formalism och abstrakta idealism, hvaråt Kant tenderat, då han t. ex. satte den idétomma arabesken öfver människokroppens skönhet, framhöll Herder det sköna såsom uttrycksfullt och genom sitt innehåll sympativäckande. Schiller, som utgick från Kant och i sin betraktelse af det sköna framhöll den fria ''lekande'' verksamheten (''lekdriften'') såsom för det estetiska tillståndet betecknande och satte såsom konstnärens uppgift att ''genom formen förinta stoffet'', erkände dock det sköna vara enhet af realt och idealt, sinnlighet och förnuft och betonade, att den krafternas fulländade lek, som utgör konstens väsen, till slut åsyftar människolifvets harmoniska utbildning, då det sköna ytterst blir det sedligas bärare. Från Schillers estetiska uppfattning samt från Goethes, som i flera fall sammanföll med denna, utgingo romantikerna, A. W. Schlegel m. fl., hvilka dock, under inflytande af Schellings identitetsfilosofi och hans framställning af skönheten såsom den högsta lifssfären, gingo till öfverdrift i afseende på konstens särställning och konstnärens, geniets, suveränitet, som ställde honom öfver moraliska och sociala begrepp (den konstnärliga ''ironien''). Den förnämste estetikern ur romantikens skola blef Solger (d. 1819); för honom är det sköna idéns förverkligande i en sinnlig företeelse (symbol). Viktiga bidrag till de estetiska frågornas lösning lämnades också af Jean Paul (Richter) och Schleiermacher.

Från 1800-talets början utvecklades en liflig verksamhet på estetikens område i samband med framträdandet af de stora idealistiska systemen inom filosofien; och detta århundrades förra del blef den spekulativa estetikens blomstringstid. Det gällde nu framför allt att begripa det sköna såsom en sida af det absoluta; metafysiken blef det första i den estetiska undersökningen. I spetsen för denna spekulativa estetik gick Hegel, hvilken utförde ett fullständigt genomarbetadt estetiskt system, bildande dialektiskt en logisk utvecklingskedja. Konstverket blir den högre subjektivt-objektiva enheten af det sköna i naturen och det sköna i fantasien; i konsternas serie står poesien högst såsom både subjektiv och objektiv och såsom arbetande utan sinnligt materiel. I Hegels anda bearbetades det estetiska området mer eller mindre fullständigt och med mer eller mindre självständiga uppslag eller afvikelser af Weisse, Fr. Th. Vischer, Ruge, Eckardt (jfr Solander, ''Den teistiska estetiken i Tyskland'', 1866; från Eckardt är öfversatt ''Theismen såsom estetikens grund i motsats mot pantheismen'', 1870), Zeising, Carriere, Köstlin, M. J. Monrad (''Æsthetik'', 1889—90). Det väldigaste arbetet utfördes af Vischer, hvars system (1846—57) imponerar icke blott på grund af den enhetliga genombildningen och den skarpsinniga undersökningen, utan ock genom det fina omdömet och den vida kringsyntheten på litteraturens och konstens områden. Kärnpunkten är också hos Vischer uppfattningen af det sköna såsom enhet af idé och bild, ''den till gestalt helt och hållet vordna idén''.

En afvikande ståndpunkt intogs af Schopenhauer, som utgick från formen som uttryck (för den transcendentala idén). Och på den hegelska innehållsestetiken gjordes angrepp från Herbarts skola, särskildt af R. Zimmermann, som sökte att grunda läran om det sköna på formella bestämningar (jfr E. Petrinis ''Framställning och kritik'', 1889). — I viss mån besläktad med den herbartska riktningen blef på detta område den boströmska filosofien i Sverige. Här hade redan under föregående sekel en självständig konstlära framträdt i

K. A. Ehrensvärds ”De fria konsters filosofi” (1786); liksom Winckelmann i Tyskland utgick Ehrensvärd från den klassiska konsten såsom det fulländade mönstret (jfr G. Ljunggrens afhandl. i Sv. akad:s handl., 1857 och 1871), men han har dessutom i flera fall anteciperat den följande utvecklingen af den estetiska forskningen. Efter Kant ha svenska filosofer, såsom B. Höijer och S. Grubbe, gjort betydelsefulla insatser också på estetikens område (jfr A. Nyblæus, ”Den filosofiska forskningen i Sverige”, I; E. Rindell, ”Framställning af teorierna om det komiska”, 1885, och F. von Schéele, ”Samuel Grubbes skönhetslära”, 1885). Schellings och romantikernas estetik fortbildades här af Atterbom. Däremot har den boströmska skolan, som utgick från det sköna såsom en bestämning hos det absoluta, icke frambragt något af betydelse för denna forskning, med undantag af C. Y. Sahlins afhandling ”Är det sköna rent?” (1878). D. Klockhoff arbetade sig fram till större självständighet och utgaf bl. a. två förtjänstfulla afhandlingar ”Om den pantheistiska esthetiken” (1864) och ”Om det tragiska” (1865). Nämnas må vidare några orienterande uppsatser af K. R. Nyblom (”Om innehåll och form i konsten”, 1866 m. fl.). I Danmark, där Steffens och Sibbern påverkade den estetiska kulturen i den tyska idealismens riktning, den senare dock med dragning åt den empiriska psykologien, gjorde naturforskaren H. K. Örsted, också från idealistisk utgångspunkt, värdefulla undersökningar särskildt om det naturskönа.

Det stora omslaget i den estetiska forskningen gick hand i hand med realismens genombrott och den naturvetenskapliga metodens uppsving. Positivismen och utvecklingsläran beredde vägen. I Frankrike blef litteraturhistorikern Taine, i England filosofen Spencer banbrytande (från Spencer har öfversatts ”Behaget och andra uppsatser”, 1888). Taine upptog (1865) den induktiva metoden och nedsatte estetikens anspråk från att ”gifva föreskrifter” till att ”undersöka lagarna” för det sköna och konsten (hans förnämsta estetiska arbeten återfinnas öfv. i ”Valda skrifter” 1875—77). I viss mån höll Taine fast vid den aristoteliska efterhärmningsteorien, som länge spökat i den franska estetiken, men från den egentliga efterhärmningens område undantog han arkitekturen och musiken, som icke ha naturförebilder, utan bero på matematiska förhållanden. För konstverkets uppkomst var det väsentligaste omgifningen, miljön. I sitt betraktelsesätt af konsten och ”den väsentliga karaktären” blef Taine ofta lika konstruktiv som någonsin metafysikerna; å andra sidan mötas hans åsikter i flera afseenden med dem, som före honom uttalats af de tyske idealisterna, t. ex. Hegel. Efter Taine — hvars estetiska uppfattning snart i Danmark blef företrädd af G. Brandes — ha i Frankrike de estetiska problemen diskuterats, delvis från olika synpunkter, af skalden Sully Prudhomme (”L'expression dans les beaux-arts”, 1883), af P. Souriau (”Esthétique du mouvement”, 1889, ”La suggestion dans l'art”, 1892, ”La rêverie esthétique”, 1906), G. Séailles (”Essai sur le génie”, 3:e uppl. 1902) m. fl. Mest betydande blef M. Guyau (d. 1889), hvilken i sina arbeten ”Problèmes de l'esthétique contemporaine” (1884) och ”L'art au point de vue sociologique” (1889, 6:e uppl. 1903) satte konsten såsom en i verkligheten ingripande makt, vid sidan om och i grunden sammanfallande med det nyttiga och det goda, och tillräknade den en stor samhällelig betydelse och ett högt ansvar. Konstens sociala uppgift har på de senaste åren blifvit i viss mening det förnämsta estetiska problemet. Särskildt har det befordrats af den engelske konstentusiasten Ruskin, under det att en väsentligen motsatt, skönhetsfientlig uppfattning uttalats af den ryske diktaren Tolstoi, som endast erkänner konsten som meddelelsemedel för etisk-religiösa känslor. — I England har estetiken för öfrigt blifvit behandlad från fysiologisk ståndpunkt, framför allt af Grant Allen (”Physiological æsthetics”, 1877). Hvarken denne eller efterföljarna ha emellertid kunnat förklara de högre estetiska företeelserna, endast vissa primära, förberedande eller det estetiska intrycket åtföljande tillstånd. Detta gäller ock den danske läkaren C. Langes ”Bidrag til nydelsernes fysiologi som grundlag for en rational æsthetik” (1899). Däremot ha fysiologer såsom Helmholtz, Brücke, dansken A. Lehmann m. fl. lämnat viktiga bidrag till undersökningen af de olika sinnesintrycken såsom underlag för estetiska förnimmelser.

Samtidigt med Taines uppträdande i Frankrike märktes i Tyskland en opposition mot den a priori konstruerande estetiken. Den kom dels från konstforskare som G. Semper (”Der stil”, 1860), dels från realistiska filosofer som J. H. von Kirchmann och psykologer som R. H. Lotze. Den största betydelsen i detta afseende egde G. Fechner, som genom sin ”Vorschule der ästhetik” (1876) ville grundlägga en ”estetik nedifrån” och genom sina undersökningar om ”den direkta” och ”den associativa faktorn” i skönhetsintrycket i hög grad befordrat vetenskapens följande utveckling. Bland de äldre estetikerna af Hegels skola hade M. Carriere tidigt brutit med den metafysiska dialektiken; och 1866 öfvergaf Fr. Th. Vischer själf sin förra ståndpunkt och förklarade, att den empiriskt psykologiska utgångspunkten var för estetiken den riktiga. Det sköna är besjälad och harmonisk företeelse; det estetiska förhållandet (åskådningen) är ett af fantasien förmedladt och af känsla uppburet besjälande (”Einfühlung”; jfr ”Das symbol”, 1887). Samma riktning slog också Köstlin in på, under det att den spekulativa, systembildande estetiken ännu på 1880-talet fick representanter i M. Schasler och E. von Hartmann (jfr E. Wrangel, ”E. v. Hartmanns estetiska system i kritisk belysning”, 1890). I spetsen för den nyare forskningen gingo, jämte Fechner, H. Siebeck och R. Vischer, den äldre Vischers son. Den estetiska åskådningen blir nu hufvudbegreppet (jfr E. Wrangel, ”Estetiska studier”, 1898). Mest konsekvent har den psykologiska ståndpunkten genomförts af Th. Lipps (bl. a. i ”Raumästhetik”, 1897, samt senast i ”Grundlegung der ästhetik”, I, 1903, II, 1906) gentemot den ”normativa” estetiken å den ena sidan och det fysiologiska betraktelsesättet å den andra. Närmare den äldre idealismen står J. Volkelt (”Ästhetische zeitfragen”, 1895, ”System der ästhetik”, I, 1905), hvilken, med fullkomligt medgifvande af analysens, den psykologiska utgångspunktens nödvändighet, erkänner estetikens

ppgift äfven vara att mäta värden och söka ideal
:h icke vill afskära en metafysisk slutbetraktelse af
et sköna och konsten. R. Gross, som i flera af-
eenden utgår från Kant och Schiller och egnat in-
ående studier åt lekdriften hos djur och människor,
etraktar det estetiska förhållandet såsom en ”den
re efterbildningens” lek, som orsakar njutningen
ler lusten vid det sköna; men äfven han erkänner
etydelsen af estetiska värden, ”det estetiskt verk-
amma” sammanfaller för honom icke med ”det
stetiskt värdefulla” (”Einleitung in die ästhetik”,
892, ”Der ästhetische genuss”, 1902). Från illu-
onen vid skönhetsintrycket, särskildt vid konst-
etraktelsen, utgår Konrad Lange i sina este-
ska arbeten (senast ”Das wesen der kunst”, 1902,
y uppl. 1907), men han betecknar denna illusion
egentligt som ”medvetet självbedrägeri”. En intres-
ant utredning af illusionsbegreppet har också gifvits
A. Meinong (”Über annahmen”, 1902). Till
leinong, som för öfrigt förfäktar betydelsen af det
stetiska värdeomdömet, sluter sig delvis St. Witas-
ek (”Grundzüge der allgemeinen ästhetik”, 1904),
vilken fattar den estetiska känslan såsom en före-
ställningskänsla, som är bunden vid föreställningens
innehåll (och därigenom åtskild från känslan vid det
ngenäma).

Estetiken, som för några årtionden sedan förde
n tynande tillvaro, har genom psykologien blifvit
ånyttfödd. En liflig verksamhet gör sig nu gäl-
ande inom denna vetenskap såväl i Tyskland som
andra länder. Icke blott filosofer ex professo, utan
ckså litteraturens och konstens män, t. o. m. diktare
ch konstnärer, kasta sig nu med liflig håg in på
etta område. För de olika specialproblemen, om
et komiska, tragiska etc., hänvisas till resp. ar-
klar, likaså för de olika konsterna. Här må blott
tterligare på det litterärpsykologiska området näm-
as arbeten af A. Biese (”Das metaphorische”,
889 m. fl.), E. Elster (”Prinzipien der litteratur-
issenschaft”, I, 1897), M. Griveau (”Les élé-
ents du beau”, 1892; en öfversikt af hela det
stetiska området från formens synpunkt vill han
ifva i ”La sphère de beauté. Lois d'évolution de
nytme et d'harmonie dans les phénomènes esthé-
ques”, 1901), samt Hans Larsson, ”Intuition”
892) och ”Poesiens logik” (1899).

Det kan slutligen tilläggas, att äfven folkpsykolo-
iska och etnologiska undersökningar verkat befruk-
ande på den estetiska forskningen. Jfr t. ex. H.
ücher ”Arbeit und rhythmus” (3:e uppl. 1902),
. Grosses ”Die anfänge der kunst” (1894) och
Kunstwissenschaftliche studien” (1900), R. Walla-
cheks arbeten om primitiv musik och rytm samt
rjö Hirns ”Konstens ursprung” (1902), hvilken
nare från evolutionistisk basis betraktar konstföre-
elserna, med utgångspunkt från ”konstdriften”.

För kännedomen om den äldre systematiska este-
ken föreligger ett förträffligt arbete på svenska:
. Ljunggrens ”Framställning af de förnämsta este-
ska systemerna” (I—II, 1856—60; ny uppl. 1869
–83). Beträffande estetikens historia må annars
änvisas till arbeten af Zimmermann (1858), Schasler
1872), B. Bosanquet (”History of æsthetics”,
892). Lotze har kritiskt behandlat den tyska este-
ken (1868), E. v. Hartmann den tyska estetiken
fter Kant (1886). Af stort värde äro H. v. Steins
Entstehung der neueren ästhetik” (1886) och ”Die
ästhetik der deutschen klassiker” (Goethe och Schil-
ler, 1887).

En värdefull publikation för vetenskapliga utred-
ningar af estetiska frågor utgifves sedan 1890 af Th.
Lipps och K. M. Werner: ”Beiträge zur ästhetik”.
— En öfversikt af de estetiska problemen finner man
hos Cl. Wilkens, ”Æsthetik i omrids” (1888). Fors-
kningens allra senaste resultat äro på ett orienterande
och skickligt sätt använda af M. Dessoir i ”Ästhetik
und allgemeine kunstwissenschaft” (1905). Han ut-
gifver äfven sedan 1906 en specialtidskrift för den
estetiska forskningen: ”Zeitschrift für ästhetik und
kunstwissenschaft”. E. Wrgl.

Estētiker (se Estetik), forskare på skönhets-
lärans område; person, som hufvudsakligen betraktar
lifvet ur estetisk synpunkt; konstfilosof. — Estē-
tisk, som har afseende på estetiken; öfverensstäm-
mande med lagarna för det sköna; smakfull.

Estetisk accent (Patetisk accent), *mus.*
Se Accent 2.

Esthēria, *zool.*, ett till kräftdjursordningen *Phyl-
lopoda* (se Bladfotingar) hörande släkte, hvilket
jämte några andra bildar en öfvergång till ordningen
Cladocera (se Vattenloppor) och utmärkes
bl. a. därigenom, att skölden (skalet) är delad i två
rörliga halfvor, som innesluta hela djuret, att sido-
ögonen äro ryckta mycket tätt tillsammans samt att
2:a antennparet är mycket starkt utbildadt med
flerledade bihang, medan det 1:a antennparet är
litet. Hos detta släkte upptages hela det hårda,
ogenomskinliga skalet af djuret, hvars hufvud
saknar vidfästningsredskap. Hithörande arter lefva
i sött vatten. Släktet uppträdde redan under devon-
perioden. L—e.

Estienne [etiä'n], lat. *Ste'phanus*, fransk boktryc-
karsläkt, berömd för sina humanistiska sträfvanden,
var adlig och härstammade från Provence. — 1.
Henri E. l. Henricus Stephanus, f.
omkr. 1460, d. 1520, ankom till Paris 1501 och
grundade där ett boktryckeri på kullen S:te Gene-
viève. — 2. Robert Estienne l. Ro-
bertus Stephanus, den förres son, f.
1503 i Paris, d. 1559 i Genève, utgaf 1523,
tillsammans med sin styffader Simon de Co-
lines, en latinsk upp-
laga af nya testamentet,
hvilken ådrog honom
stridigheter med Sor-
bonnes teol. fakultet.
1526 blef han ensam
ledare af sin faders
tryckeri och antog oliv-
trädet som boktryckarmärke (se fig., sp. 947).
Från denna officin utgick en mängd ytterst be-
tydande arbeten, såsom E:s eget stora lexikaliska
verk *Thesaurus linguæ latinæ* (1532), vidare ut-
arbetadt i senare editioner (den sista utgifven
1740), och en under namnet *O mirificam* bekant
edition af nya testamentet (1546), ett mäster-
stycke af typografisk konst, tryckt med af Garamond
särskildt förfärdigade typer, äfvensom förträffliga,
med företal och noter af honom själf försedda upp-
lagor af romerska och grekiska författare. E. var

den förste, som till sina arbeten fogade uppgifter på tryckfel och utfäste belöningar för upptäckandet af nya. Genom den 1546 utkomna upplagan af nya testamentet råkade han emellertid på nytt i strid med teol. fakulteten, och då hans anslutning till reformerta läran var allmänt bekant, kunde han endast genom Frans I:s kraftiga beskydd fortsätta sin verksamhet. Hans hus var under denna tid en samlingsplats för Paris' lärde. Själf egde E. omfattande kunskaper, och latinet var t. o. m. familjens hvardagsspråk. Sedan konung Frans, som 1539 utnämnt honom till kunglig boktryckare, afsidit, måste E. dock lämna sin fädernestad och begaf sig 1551 till Genève. E. utgaf 382 arbeten, däraf 11 upplagor af bibeln i sin helhet och 12 af N. T. (jfr Bibeltext, sp. 243). — 3. Henri E. l. Henricus Stephanus, äfven kallad Henri II, den förres son, f. 1528 i Paris, d. 1598 i Lyon, erhöll en klassisk uppfostran och begaf sig 1547 till Italien, där han i biblioteken gjorde kopior af värdefulla manuskript. 1551 återvände han till sin fader i Genève och öppnade 1557 ett eget tryckeri, för hvars underhåll han erhöll hjälp af bankiren Huldrich Fugger i Augsburg. Från denna press utsände E. bl. a. flera dittills icke tryckta klassiska författare, en af honom själf skrifven *Apologie pour Hérodote* (1566), hvilken nådde 12 uppl., och det äfven till största delen af honom utarbetade stora verket *Thesaurus linguæ græcæ* (1572; 3:e uppl. af Didot 1831—65), som genom sin omfattning berättigar E. till en hög rang bland den grekiska litteraturens kännare. Hans förkärlek för antiken hindrade honom dock ej från att äfven uppskatta sitt modersmål, hvilket bevisas i synnerhet af hans *Dialogues du nouveau françois italianizé* (1578). Ur typografisk synpunkt utmärka sig särskildt hans editioner af *Poetæ græci principes* (1566), *Plutarch* (1572) och *Plato* (1573). Med anledning af vissa af sina arbeten blef E. emellertid antastad af konsistoriet i Genève och tillbragte därför de senare åren af sitt lif på resor i Frankrike, Italien och Tyskland, därvid sökande att genom försäljning af sina alster förbättra en af stora typografiska företag förstörd ekonomi. Hans son Paul (f. 1566, d. omkr. 1627) och sonson Antoine (f. 1592, d. 1674, utfattig och blind) fortsatte släktens berömda verksamhet. Namnet utdog i midten af 1700-talet. Se A. A. Renouard, "Annales de l'imprimerie des E. (2:a uppl. 1843), Clément, "Henri Estienne et son oeuvre française" (1898), samt A. F. Didot, "Nouvelle biographie générale" (bd 16, 1856). R. G.

Estiennes boktryckarmärke.

Esti'lo culto, sp. Se Perez, A.

Estimates [e'stimets], eng. Se Appropriationsbill.

Estime [-i'm], fr. (af lat. *æstimāre*, värdera), högaktning. — Estimābel, aktningsvärd. — Estimēra, värdera, högakta.

Esti'nto, it., *mus.*, utslocknande, bortdöende (högsta grad af pianissimo). A. L.

Estioles [etiä'l], d'. Se Pompadour.

Estivatiōn, *bot.* Se Æstivation.

Estland (estn. *Viromaa*, "gränsland", l. *Eesti maa*, "estniska landet" och *Meie maa*, "vårt land", lat. *Estonia*, lett. *Iggaunu semme*, "landet Ugaunia", eg. trakten kring Dorpat) utgör endast en del af den estniska folkstammens område (se Ester). Det intar den västligaste delen af det stora nordryska låglandet, är den nordligaste af de tre ryska Östersjöprovinserna, ligger mellan 58° 20′ och 59° 40′ n. br. samt 20° 2′ och 28° 12′ ö. lgd och sträcker sig i v. och ö. med en största längd af 350 km. mellan Dagerort och Narva. Det gränsar i n. mot Finska viken, i ö. till guv. Petersburg, där Narovafloden bildar gränsen, i s. till Livland, där gränsen följer en linje från Peipussjöns nordvästra ända till något n. om Pernauviken, i v. till Östersjön. Till E. räknas ock de kusten omgifvande omkr. 70 öarna, af hvilka de största äro Dagö, Worms(ö) (Ormsö), Nuckö och Odensholm i Östersjön samt Stora och Lilla Rågö och Nargö i Finska viken. Areal (med öarna) 20,248 kvkm. 412,716 inv. (1897), hvaraf omkr. 22,000 tyskar, 20,000 ryssar och 6,000 svenskar (se Estsvenskar).

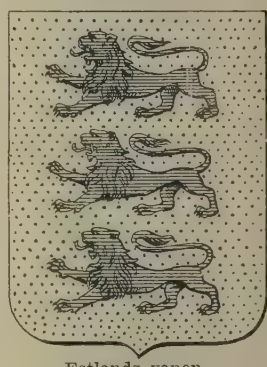
Estlands vapen.

E. utgöres af en nästan fullständigt jämn kalkstensplatå af 60—120 m. höjd, hvilken i n. och s. är något upphöjd, så att i midten uppstår en 30—50 km. bred däld, hvarifrån vattnet endast ofullständigt afledes genom de åt skilda håll (olika väderstreck) rinnande floderna. Hela mellersta delen af landet är därför uppfylld af mossar, kärr och skogar. Fruktbarast är landets östra del, där det Emmo Mäggi (168 m.) når sin största höjd; norra delen är jordlagret öfver den nästan vågrätt lagrade kalkstenen på flera ställen ytterst tunt och marken, liksom å öarna, mindre fruktbar. Fast landets kust utmed Finska viken består öfverst af kalksten i lager af 10—20 m. mäktighet, som innehåller en mängd väl bibehållna trilobit- och orto-ceratitförsteningar. Kalkstenen, som genom sina försteningar fullkomligt liknar den på Odensholm och Gottland förekommande, hvilar på ett lager af fin kornig sandsten, hvilken vid kusten stiger till högst 40 m. öfver hafsytan. Därigenom att hafvets vågor oupphörligt bortspola den mjuka sandstenen, så att kalkstenen undergräfves och småningom äfven störta

ner i hafvet, har E:s hela nordkust fått formen af ett lodrätt stup (''glint''), hvilket når sin största höjd (60 m.) vid Kunda. Västkusten är däremot flack samt höjer sig nästan omärkligt öfver vattnet. Landvinningen framskrider här jämförelsevis fort; Nuckö, som vid 1800-talets början ännu var en fullständig ö, sammanhänger nu med fastlandet genom en flera km. bred landremsa, hvilken endast vid mycket starka väststormar ibland öfversvämmas af hafvet. Landets inre är öfversålladt af en oräknelig mängd väldiga granitblock från den erratiska perioden. Utom gränssjön Peipus finnas 200 smärre sjöar, om tillsammans 552 kvkm. Af floderna är den mest betydande Narovafloden, Peipussjöns aflopp i Finska viken, hvilken genombryter ''glint'' med ett 6 m. högt vattenfall. Äfven Jaggowal och Kegel flyta till Finska viken och bilda betydande vattenfall. E:s vattenrikaste flod, Kassargen, utmynnar i Östersjön. Klimatet har öfvervägande kontinental karaktär med kalla vintrar och heta somrar; medeltemperaturen är omkr. $4{,}_{10}°$ C., vid västkusten och på öarna gör sig dock hafvets utjämnande inflytande märkbart.

E:s materiella utveckling har under det ryska väldet intill den senaste tiden varit snabb och ostörd af skadliga rubbningar. Hufvudnäringar äro boskapsskötsel och jordbruk; det senare bedrifves efter olika system, å de mindre gårdarna sällan efter treskiftessystemet; hvete, råg, korn, hafre, fodervväxter och framför allt potatis odlas. Den estländska häststammen, hvilken i stort omfång förädlats med arabiska afvelsdjur, har godt rykte om sig. Fisket, i synnerhet af strömming och ansjovis (kiloströmming) är rikt. Industrien är i starkt uppsving, de viktigaste fabrikaten äro bomullsväfnader från den stora fabriken vid Kränholm (som 1887 tillverkade för 11 mill. rubel och sysselsätter 5,000 arbetare) och spritvaror (28 mill. rub.); råbrännvinet tillverkas af potatis i de många brännerierna på landet och förädlas i den kooperativa spritfabriken i Reval. Vid Kunda ligger Rysslands största cementfabrik. Landets utrikeshandel är mest transitohandel och koncentrerad i Reval, som kan anses såsom Petersburgs vinterhamn; utförseln utgöres hufvudsakligen af spannmål, sprit, hudar och mejeriprodukter, införseln af råbomull, maskiner, manufakturvaror, sydfrukter, sill och salt. Utom hufvudstaden Reval, som har ung. 70,000 inv. och är Rysslands femte hamnstad, har E. 4 mindre städer: Wesenberg, Weissenstein, Baltischport och det mycket besökta hafs- och gyttjebadet Hapsal. Af järnvägar ligga inom E. af linjen Baltischport—Petersburg $255{,}_8$ km., af linjen Reval—Taps—Dorpat $45{,}_8$ km. och af linjen Reval—Pernau ung. lika stor sträcka.

E. bildar ett guvernement och var intill 1876 med Livland och Kurland förenadt till ett generalguvernement under en generalguvernör i Riga. Efter esterupproret 1905 återupprättades generalguvernementet. I administrativt hänseende indelas landet i 4 kretsar: Harrien, Jerwen, Wierland och Wiek, hvilka sammanfalla med de urgamla estländska landskapen och nu bilda enheter för rättskipning och förvaltning. Högsta förvaltningsmyndigheten är guvernören, vid hvars sida står guvernementsregeringen; under denna sortera direkte polis- och bondetillsyningsmyndigheterna samt rekryteringskommissionerna, men öfriga myndigheter, såsom tull-, domän- och kameralförvaltningarna och folkskolestyrelsen m. fl. lyda direkte under vederbörande ministerier. Domstolarna äro fördelade i tre kategorier, hvar och en bestående af tre instanser; förhandlingarna föras på ryska, så att den rättssökande måste medelst tolk göra sig förstådd af domaren; endast i bonddomstolarna nyttjas estniska. Hufvudstad är Reval. E:s vapen är tre blå lejon, stående ofvanför hvarandra från höger till vänster i en gyllene sköld. Landets självstyrelse har under de senare åren betydligt inskränkts; dess högsta organ är den hvart tredje år sammanträdande landtdagen, där i Estland besuttna immatrikulerade adelsmän ha säte och beslutanderätt, men obesuttna adelsmän endast rådgifvande röst; äfven ofrälse riddargodsegare ha rösträtt i fråga om prestanda, men hvarken städer eller bönder ha säte där, ehuru landtdagen pålägger bondegendomar och för vissa ändamål (vägbyggnad) äfven städerna afgifter. Naturaprestationerna (skjutsväsendet m. m.) hvila uteslutande på allmogen; skatterna från riddargods och bondgårdar utgå efter antalet ''haken'' (motsv. svenska ''hemman''). Adeln har riddarhus i Reval. Städerna ha egen kommunal självförvaltning, hvilken (sedan 1891) utöfvas af fullmäktige, som direkte väljas af fastighetsegare och dem, som betala näringsskatt. Bönderna förvalta själfva sina ståndsangelägenheter genom egna organ, men deras självständighet är ytterst inskränkt genom uppsikt af särskilda regeringsämbetsmän (''bondekommissarier''). De godsegare, hvilkas tjänstfolk begagnar sig af böndernas kommunalinrättningar, såsom skolor, fattighus, spannmålsmagasin, bonddomstolar o. s. v., deltaga dock ej i utgifterna för dessa. Styrelsen öfver den evangelisk-lutherska kyrkan utöfvas af den af ridderskapet valde generalsuperintendenten i Reval, som är vicepresident i det generalkonsistoriet i Petersburg underordnade estländska konsistoriet, hvars preses är en, likaledes af ridderskapet vald, lekman. Landet är deladt i 8 prosterier: Allentacken, Öst-Harrien, Väst-Harrien, Jerwen, Land-Wiek, Strand-Wiek och Insular-Wiek samt Wierland. Kyrkosocknarnas antal är 47. Prästerna väljas af riddargodsegarna. Kyrkobyggnad hvilar som ett realonus på riddargods och bondgårdar. Grekiskryska bekännelsen inträngde på baltiskt område under 1840-talet, i Estland särskildt under 1880-talet, samt räknade 37,817 medlemmar 1897; den står under ledning af ärkebiskopen i Riga. I städerna finnas rom. katoliker och judar. Folkskolan styres af ryska tjänstemän, en folkskoledirektör och 5 folkskoleinspektörer. Genom att låta de forna ridderskapsorganen för folkskolestyrelsen, med ''öfverskolkommissionen'' i spetsen, de facto upphöra att funktionera efter russificeringens början (1886), har ridderskapet velat försöka ett passivt motstånd mot russificeringen. Hvarje större by har sin fasta folkskola; ryska språkets införande som undervisningsspråk har på senare tider i hög grad minskat skolundervisningens framgång.

Hufvudspråket är estniska; tyska användes af de bildade klasserna; svenska talas i några trakter på västkusten och på de flesta öarna utom Dagö, där svenskarna fullständigt utträngts af esterna. Genom nitiskt arbete af präster och lärare, några från Finland, hålles det svenska språket uppe. Utom för gudstjänsten nödiga böcker (bl. a. den ''gamla''

svenska psalmboken) tryckes t. ex. på svenska sedan 1902 en för estsvenskarna (se d. o.) afsedd almanack (med rysk tidräkning och de gamla väderleksspådomarna).

Historia. E. har redan under vikingatiden stått i förbindelse med Skandinavien, och det är troligen från denna tid den svenska befolkningen på västkusten och öarna härstammar; något säkert härom är dock icke kändt. De försök att vinna inflytande i E., som på 1200-talet gjordes från Danmark, strandade likasom ryssarnas bemödanden att från det 1030 grundade Dorpat eröfra E. 1132 led storfursten Vsevolod ett afgörande nederlag mot esterna, hvilket gjorde slut på Novgorods härskarlusta. 1208 började tyskar från Livland inkräkta E., men esterna ingingo förbund med ryssarna, och mot den hotande faran sökte biskop Albert af Riga hjälp hos Valdemar II af Danmark. 1219 besegrade konungen esterna i slaget vid Reval (''Volmerslaget''), och genom fördraget vid Steenby 1238 ordnades, efter det första stora estupprorets undertryckande, förhållandet mellan Danmark och Livland så, att tyskarna behöllo Jerwen, hvilket tillföll Tyska orden, och Wiek, hvilket jämte Ösel skulle utgöra ett tyskt biskopsstift; landskapen Harrien och Wierland förblefvo under danska kronan, men trädde redan 1304 i den närmaste förbindelse med Livland genom att ingå i den då bildade ''livländska konfederationen'', hvilken afsåg att hindra utländsk inblandning i livländska angelägenheter. 24 april 1343 utbröt det andra stora estupproret, mot hvilket den danska kolonien stod maktlös. Den måste söka hjälp hos Tyska orden, hvilken undertryckte upproret och 1346 genom köp af danska kronan förvärfvade äfven den formella öfverhögheten öfver Harrien och Wierland. De estländska vasallerna, staden Reval och biskopen af Reval, bildade numera självständiga grupper inom den livländska konfederationen, med ordensmästaren som ''landsherre''. På kongressen i Danzig 1397, hvilken i många afseenden har varit af afgörande betydelse för Livlands historia, medgaf högmästaren Konrad von Jungingen åt det estländska ridderskapet arfsrätt till länsgodsen äfven på kvinnolinjen (den s. k. ''Jungingensche gnade''), hvarigenom dessas förvandling till privategendom i hög grad befordrades. På 1520-talet vann lutherska reformationen insteg i E., hufvudsakligen genom Johan Lange, den förste lutherske superintendenten i Reval. Reformationen hade emellertid undergräft Livlands gamla statsskick. Orden såsom en katolsk institution kunde rimligtvis icke stå i spetsen för ett protestantiskt land, den gamla livländska konfederationen råkade i förfall, och då 1558 det stora ryska kriget utbröt, visade sig snart, att den icke var i stånd att längre värna landets oafhängighet. Redan 1558 begärde landmästaren Gotthard von Kettler hjälp af Gustaf Vasa, men hvarken denne eller Erik XIV ville gå in på hans öfverdrifna anspråk. Underhandlingarna med honom afbrötos, men Erik XIV lofvade Reval på dess begäran skydd, under villkor att staden gåfve sig under Sverige. Kettler hade under tiden fått hjälp af Polen och förlagt en afdelning polska trupper till slottet i Reval, men 1561 kom Klas Kristersson Horn till Reval och tvang den polska besättningen till kapitulation. Efter långvariga underhandlingar med Horn aflade Revals borgerskap samt ridderskapet i Harrien, Wierland och Jerwen trohetseden till konungen af Sverige, hvaremot denne 2 och 8 aug. 1561 stadfäste deras gamla privilegier, fri- och rättigheter, sådana E. fått dem af ordensmästarna. I freden i Stettin 1570 behöll Sverige E., medan Danmark fick Wiek och Ösel. Aug. 1570—mars 1571 belägrade ryssarna och den med dem förbundne hertig Magnus af Danmark Reval visserligen utan framgång, men först sedan Reval undergått ännu en belägring genom ryssarna och Pontus De la Gardie på 1580-talet börjat sina glänsande krigsbedrifter i Ryssland, lyckades det Sverige att genom fördraget med Ryssland vid Pliusa 5 aug. 1583 befästa sitt herravälde öfver E., med hvilket nu, efter hertig Magnus' död, äfven Wiek återförenades. Grundvalen för E:s förhållande till Sverige förblefvo landets gamla privilegier, hvilka undan för undan konfirmerades af de svenske konungarna, som gentemot landet trädde i ordensmästarens ställe. Land och stad bibehöllos vid en mycket vidtgående självstyrelse, hvars förnämsta organ voro ridderskapets landtdagar, Revals råd och de bägge andliga konsistorierna, ett för landet, ett för Reval. Centralregeringens inflytande gjorde sig dock på många sätt gällande: landets högste styresman blef konungens representant, generalguvernören öfver E.; under honom stodo de af konungen utnämnde ståthållarna i de gamla ordens- och biskopsslotten, hvilka jämte dem tillhörande områden indragits under kronan och för dess räkning förvaltades af ståthållarna, som äfven förde befälet öfver slottens besättningar. I rikets försvar deltog E. endast med adelns rusttjänst (Estländska adelsfanan), men i de fasta platserna, särskildt Reval, funnos ständiga garnisoner af värfvade svenska trupper, i hvilkas underhåll landet deltog. Öfverbefälet fördes af generalguvernören. Rättskipningen förblef lokal, men generalguvernören blef ordförande i landets öfverdomstol (*oberlandgericht*), och konungen utnämnde äfven justitieborgmästaren i Reval, hvilken var ordförande i stadens råd. Sedan 1630 hofrätten i Dorpat inrättats, blef denna högsta instans äfven för E. Underdomstolarna voro fortfarande: *manngericht* och *hakengericht* på landet, rådhusrätten i Reval och för slotten den s. k. *burggericht* i Reval; i alla saker, som på något sätt rörde religionen, hade konsistorierna en vidsträckt jurisdiktion. Upprepade försök att i landet införa svenska landslagen, åtminstone såsom subsidiär rättskälla, strandade på befolkningens motvilja att låta pruta på sina privilegier, fastän domstolarnas mångfald och särskildt rivaliteten mellan de egentligen inhemska domstolarna och den efter svensk rätt dömande och af kronan understödda burggericht gaf anledning till ständiga kompetenstvister och en viss rättsosäkerhet. Landet hade lidit förfärligt under det tjugufemåriga kriget, nära $^2/_3$ voro ödelagda, och under hela den svenska tiden lyckades man icke att fullständigt utplåna spåren efter härjningen. Visserligen försvårade de många krigen och adelns motstånd svenska regeringens reformförsök. Dock grundlades 1632 ett universitet i Dorpat, godsegarnas kriminella domsrätt öfver de sedan ordenstiden ''hörige'' bönderna upphäfdes, och de senares prestationer och afgifter till de förre fixerades genom s. k. ''wackenbücher'', och bönderna fingo rätt att klaga öfver intrång från godsherrarnas sida. Karl XI:s försök att rent af upphäfva lifegenskapen stran-

dade på motstånd från adeln, som dessutom var uppretad emot konungen till följd af reduktionen. 1700 började Stora nordiska kriget, och 1710 kom E. i ryssarnas händer. Adelns sympatier för det autokratiska Ryssland och Patkuls förräderi påskyndade eröfringen. 28 sept. s. å. kapitulerade Reval och det estländska ridderskapet, hvarvid Peter I stadfäste E:s gamla privilegier och återlämnade till egarna största delen af de genom reduktionen indragna godsen. Genom freden i Nystad 1721 afträddes E. formligt till Ryssland. Snart sökte dock den ryska regeringen inskränka landets rättigheter, medan den å andra sidan lät bönderna bli alltmer beroende af godsegarna, ja bönderna blefvo nu fullkomligt lifegna. Då under Alexander I inskränkning i lifegenskapen och nedsättning i böndernas skyldigheter, slutligen äfven dyrbara mätningar och boniteringsarbeten för att normera böndernas skyldigheter fordrades, höll adeln för sig fördelaktigast, att lifegenskapen upphäfdes, hvilket skedde genom en ukas 1816. I vederlag fick ridderskapet all bondjord i oinskränkt ego, och i stället för ”wackenbücherna” med deras fixerade skyldigheter kommo ”fria kontrakt”, genom hvilka den ”frie bonden” som den svagare parten råkade i det yttersta ekonomiska betryck och förblef fortfarande utan jord. Genom lagar 1856 och 1859 öfverläts en del af jorden uteslutande åt bönderna som arrende, men på 1860-talet började de få köpa den, i allmänhet till taxeringsvärdet, hvarvid en adlig ”kreditkassa” förskotterade $^2/_3$ af köpeskillingen mot låg ränta och lång amortering. Numera kan försäljningen anses vara nästan afslutad. I följd af estniska bondedeputationers besvär vid ryska hofvet vidtogs 1882 en, af sekreteraren Manassein utförd revision af förhållandena i Östersjöprovinserna, och som frukter däraf äro att betrakta upphäfvandet af det feodala domstols- och polisväsendet och folkskolans skiljande från kyrkan. Men tillika utträngdes tyska och estniska språken ur alla styrelseverk och skolor, t. o. m. folkskolorna, och ersattes med ryska, och den evangelisk-lutherska kyrkan utsattes för en förföljelse till förmån för den ryska. Russifikationen genomfördes med obeveklig stränghet, och samtidigt vidtog, med regeringens understöd, ett systematiskt arbete att hetsa mot hvarandra ester och tyskar; de senare sades ha stulit jorden från de förre, mellan hvilka den åter skulle delas. Därigenom samt i följd af språktvånget och ekonomiska svårigheter utbröt 1905 i Östersjöprovinserna ett uppror, riktadt mot rysk autokratism och tyskarna: domstols- och poliskamrarnas handlingar brändes upp, och i dec. lades i E. omkr. 100 herrgårdar och brännvinsbrännerier i aska. Till rörelsen slöto sig i början ej endast lönlösa proletärer, utan äfven arrendatorer och jordinnehafvare bland bönderna, af hvilka många förbittrats öfver de höga arrendena och lösensummorna för jorden. I jan. 1906 kommo militäriska ”straffexpeditioner” till E., som under befäl af adliga officerare och efter anvisningar af godsegare i trakten läto de upproriske slita spö och sedan nedskjutas. På de svenska öarna förekom intet uppror, men befolkningen nödgades efter esternas undertryckande utlämna alla sina eldvapen. Litt.: ”Liv- Est- und Kurländisches urkundenbuch” (1:a afd. 10 bd, 1852—97, regist. 1900; 2:a afd. 1 bd, 1900), F. Müller, ”Beiträge zur orographie und hydrographie von E.” (2 dlr, 1869—71), Seraphim, ”Geschichte Liv- Est- und Kurlands” (2:a uppl., 2 bd, 1897), A. v. Gernet, ”Geschichte und system des bäuerlichen agrarrechts in E.” (1901). G—n.

Estlander. 1. Jakob August E., finsk kirurg, universitetslärare, f. 24 dec. 1831 i Lappfjärds socken, Vasa län, d. 4 mars 1881 i Messina, blef 1848 student vid Helsingfors' universitet, 1853 filos. magister och 1856 med. kandidat. Sedan han 1856—57 tjänstgjort vid Serafimerlasarettet i Stockholm och 1857—58 bestridt anatomie prosektorstjänsten vid universitetet i Helsingfors, blef han 1858 med. licentiat och 1860 professor i kirurgisk klinik vid nämnda högskola. S. å. promoverades han till med. och kir. doktor. 1875 invaldes han bland stadsfullmäktige i Helsingfors, hvilkas vice ordförande han blef 1877. S. å. blef han hedersdoktor i filosofiska fakulteten i Uppsala, och 1879 upphöjdes han i finskt adligt stånd. — E. företog vid olika tillfällen vidsträckta studieresor, hvarjämte han vid åtskilliga internationella kongresser och festliga tillfällen af kulturhistorisk betydelse representerade den finska högskolan. Bland E:s många skrifter, hvilka omfatta såväl kirurgi som oftalmologi, må här nämnas *Om det relativa värdet af de olika kirurgiska behandlingsmetoderna för organiska strikturer i urinröret* (akad. afh. 1859), *Om ”le mal perforant du pied”* (i ”Nordiskt med. arkiv”, bd II, 1870), *Ueber brand in den unteren extremitäten bei exanthematischem typhus* (i ”Archiv für klinische chirurgie”, bd XII, 1870), *Några iakttagelser angående sarkomernas temperatur* (i ”Nord. med. arkiv”, 1877), *Méthode d'autoplastie de la joue ou d'une lèvre par un lambeau emprunté à l'autre lèvre* (i ”Revue mensuelle de médecine et de chirurgie”, 1877), *Den antiseptiska behandlingens inverkan på dödligheten vid sårskador å hufvudet. Resektion af refben vid. kroniskt empyem. Kliniska bidrag till kännedomen om osteosarkomet i öfverkäken och dess behandling medelst resektion af detta ben* (alla tre i ”Nord. med. arkiv”, 1879). E. vann ett högt aktadt namn som en skarpsinnig iakttagare och som en utmärkt klinisk lärare samt som kirurgisk operatör. Särskildt hans metod att ersätta substansförluster å läpparna äfvensom hans refbensresektion vid kroniska empyem skola i vetenskapens häfder städse bevara hans minne. Han var därjämte en varm vän af den skandinaviska bildningen och af Finlands andliga samfärdsel med de öfriga delarna af Norden. Jfr biografi af Krogius i ”Finska läkaresällskapets handl.” (1906). (R. T—dt.)

2. Karl (Carl) Gustaf E., den föregåendes broder, finsk estetiker och konstkritiker, f. 31 jan. 1834 i Lappfjärds socken, Vasa län, blef 1850 student i Helsingfors, egnade sig åt historiska, filologiska och estetiska studier, blef filos. kandidat 1856 och promoverades till magister (primus) 1857. Efter att ha aflagt licentiatexamen 1859 och disputerat dels för doktorsgrad (1858) om *Richard Lejonhjerta i*

historien och poesin, dels för docentur (1859) om *Folksångerna om Robin Hood*, företog han 1859—60 en resa till Danmark, Tyskland, Belgien och Frankrike för att idka konststudier. Under frånvaron från hemlandet utnämndes han till docent i estetik och modern litteratur 1860 och promoverades s. å. till doktor i historisk-filologiska fakulteten. 1861—62 förestod han professuren i estetik och modern litteratur samt gjorde 1863—65 med offentligt understöd en resa till Danmark, Tyskland, Frankrike, England, Italien och Spanien, med uppgift att studera bildande konst och medeltidens litteratur (Tristansagan, de Ossianska traditionerna m. m). Våren 1866 höll E. i Helsingfors en rad populära föreläsningar öfver de bildande konsternas historia och utgaf 1867 i Stockholm *De bildande konsternas historia från slutet af adertonde århundradet till våra dagar*, hvilket utgjorde frukten af hans omfattande konststudier. När Fr. Cygnæus 1867 fick afsked såsom emeritus, förordnades E. att förestå dennes professur, och efter att 1868 ha disputerat öfver *Bidrag till den provençaliska litteraturens historia* utnämndes han s. å. till professor i estetik och modern litteratur. E. fick 1891 kanslirås och 1898 statsråds titel. S. å. upphöjdes han i adligt stånd och tog afsked från professuren. E. har i "Litterär tidskrift" 1864 meddelat flera uppsatser från sina resor i utlandet och i "Acta societatis scientiarum fennicæ", tom. VIII, utgifvit *Poëma del Cid i svensk öfversättning med kritisk och historisk inledning* (1863) samt *Pièces inédites du roman de Tristan, précédées de recherches sur son origine et son développement* (1866). E. är en af de ypperste målsmännen för den estetiska vetenskapen i Norden. Detta har han lagt i dagen icke blott genom ofvannämnda skrifter, särskildt "De bildande konsternas historia", som både i forskning och öfversiktlig klarhet, i sunda omdömen och personlig stil är ett särdeles utmärkt arbete, utan äfven genom flera senare arbeten. Särskildt torde, såsom i Sverige mera kändt, få påpekas hans medarbetarskap i "Tidskrift för bildande konst och konstindustri" (1875, 1876) och hans bidrag till "Nordiskt konstnärs-album" (1878, 1879). Till sina gamla studier öfver den västeuropeiska konstens historia återvände han i den omsorgsfullt utarbetade monografien *Hippolyte Flandrin, hans lefnad och verk* (1890). Medeltidens litteraturhistoria behandlade E. i *Vitterhetens utveckling hos de nyare folken i medelåldern* (1900).

För sitt finska fosterland har E. därjämte stor betydelse såsom en af de främste kämparna inom det svenskvänliga partiet. Såsom sådan var han outtröttlig i sitt nit att söka uppehålla det andliga sambandet mellan Finland och dess gamla moderland. Redan tidigt blef E. såsom stridbar kämpe invigd i publicistens ömtåliga värf. Under sommaren 1856 redigerade han "Helsingfors tidningar" och var 1862—63 medlem i redaktionen af "Helsingfors dagblad", i hvars grundläggande han äfven deltagit. Där granskade han 1869 Yrjö Koskinens Finlands historia. Men sin största betydelse i detta hänseende eger han såsom utgifvare (t. o. m. 1886) af "Finsk tidskrift för vitterhet, vetenskap, konst och politik", hvars första häfte utkom i okt. 1876. Han lyckades i icke ringa mån göra denna publikation till ett centralorgan för det litterära arbetet på svenskt språk i Finland och utvecklade i densamma stor produktivitet såsom artikelförfattare och kritiker. Mot den inom den nordiska skönlitteraturen på denna tid framträdande naturalismen vände han sig med stor skärpa, medan han å andra sidan ogillade de romantiske epigonernas innehållsfattiga ordpråll. En vidlyftigare granskning egnade han åt naturalismen i *Naturalismen enligt Zola* (akad. program 1891).

E. har verkat för den finska konstens utveckling såsom sekreterare i Finska konstföreningen 1869—76 och såsom dess ordf. 1878—96. Tillika har han verksamt arbetat för konstindustriens uppkomst. I en broschyr, *Den finska konstens och industrins utveckling hittills och hädanefter* (1871), förordade han en anslutning mellan konsten och konstindustrien. Närmare belystes frågan i *Vid konstflitens härdar* (1875), hvari han meddelade iakttagelser om den konstindustriella undervisningen i västra Europas kulturländer. Till samma område hör *Om teckningskonsten och metoderna att lära den* (s. å.). Han var en af stiftarna af Föreningen för konstflit i Finland och dess vice ordf. 1876—82, ordf. i kommittén för ombildning af söndags- och aftonskolorna samt tekniska realskolorna 1874, hvars sakrika betänkande af 1876 han redigerade, samt i kommittén för uppgörande af förslag till instruktion för en öfverstyrelse för manufaktur- och bergväsendet 1879. Han var led. i skolkommittén af 1879, den ene af representanterna för Helsingfors' universitet vid landtdagen 1882 och konsultativ led. i öfverstyrelsen för skolväsendet 1879—1902. Hans i "Finsk tidskrift" 1887 publicerade uppsats *Min ställning i språkfrågan* föranledde en häftig polemik från hans fennomanska motståndare, hvaremot han festligt hyllades af sina meningsfränder. Han var 1885 en af grundläggarna af Svenska literatursällskapet i Finland, hvars verksamhet han ledde såsom bestyrelsens ordf. till 1897, hvarefter han valdes till sällskapets hedersordf. I dess "Förhandlingar och uppsatser" publicerade han bl. a.: *J. L. Runebergs estetiska åsikter* (h. 2) och *Arwidsson som publicist i Åbo* (h. 8). Han redigerade normalupplagan af J. L. Runebergs skrifter (1899—1902), som afslutades med *Runebergs skaldskap. Kritiska studier*. Ett urval af E:s uppsatser utkom 1905 under titeln *Från flydda tider*. E. är led. af Vet. o. vitt. samh. i Göteborg (1878), hedersled. af Åkad. f. de fria konsterna (1885) samt led. af Vet. soc. i Uppsala (1890), Vitt. hist. o. ant. akad. (1904) samt Vet. akad. (1907). Vid hans 70-årsdag (1904) slogs en medalj öfver honom. C. R. N. M. G. S.

3. Bernhard Rudolf E., den föregående son, historiker, f. 1863, föreståndare för nya svenska läroverket (för gossar) i Helsingfors, har utgifvit en mängd goda läro- och läseböcker i historia för de allmänna läroverkens behof.

4. Ernst Henrik E., son till E. 1, jurist, politiker, f. 1870, docent i rättshistoria vid universitetet i Helsingfors, har utgifvit flera juridiska

rbeten, bland hvilka må nämnas *Studier i äldre vensk förmynderskapsrätt* (1897, 1903) och *Om klanr å lösöre enligt äldre svensk rätt* (1900). Han ar ifrigt deltagit i det politiska lifvet och framträdt id landtdagarna sedan 1899 såsom en af lagöshetsregimens mest konsekventa motståndare. Han örvisades sommaren 1904 till Ryssland, men rhöll i dec. s. å. tillstånd att återvända. 1907 nvaldes han i landtdagen från Vasa läns södra alkrets.

Est mo'dus in rēbus, lat., allt har sina gränser, et skall vara måtta med allt. Uttrycket är hämtadt rån Horatius' 1:a satir, v. 106.

Estniska språket och litteraturen. Estniska språket hör till den ''västfinska'' eller baltiskinska grenen af den finsk-ugriska språkfamiljen och alas af något öfver 1 mill. människor i Estland och orra delen af Livland samt nordvästligaste delen af uv. Pskov. Språkgränsen går från södra ändan af eipus västerut med en utvidgning mot s. till staden Valk och därifrån till Rigabukten, som den träffar i närheten af Salis. Intressanta, mindre språköar finas omkring Ljutsin i guv. Vitebsk och mellan Krasnyj och Opotjka i guv. Pskov. I nyare tid ha kolonier utflyttat till södra Ryssland och Kaukasus o. s. v. — Estniskan står i ung. samma förhållande ill finskan som svenskan till isländskan. Språket har lifvit mycket afslipadt genom bortfall af en massa betonade vokaler och af *n* i ordslut samt genom sammanfall och bortblandning af de ursprungliga deklinations- och konjugationsklasserna. Det innehåller likväl därjämte många ålderdomliga drag, som finskan förlorat. — De estniska dialekterna delas ofta i två hufvudgrupper, den revalestniska, i n. och v., och den dorpatestniska i s. ö. Särskildt intressanta äro Werro-dialekten längst i s. och 'setukesernas'' dialekt i guv. Pskov. På 1600-talet uppkommo två estniska litteraturspråk, ett nordligt och ett sydligt, dorpatestniskt, af hvilka det förra nu är allenarådande och väl utbildadt, till stor del efter finskt mönster. — Bästa grammatik är Wiedemann, ''Grammatik der ehstnischen sprache'' (1875; dock nu föråldrad). Vetenskaplig framställning (på finska) af Yrjö Wichmann, ''Muistiinpanoja vironkielen luennoilta'' (1898). Vidlyftig ordbok: Wiedemann, ''Ehstnisch-deutsches wörterbuch'' (2:a uppl. 1893).

Estniska litteraturen är af ungt datum. Dess första bevarade alster, predikningar, psalmböcker o. d., härstamma från början af 1600-talet. Omkring 1800-talets början uppstod en folklitteratur med profant innehåll på vers och prosa, hvars bästa namn äro O. W. Masing (d. 1832) och grefve P. Mannteuffel (d. 1842). Med sitt folkepos *Kalevipoeg* (se d. o.; 1857—61) utöfvade Fr. R. Kreutzwald (1803—82) ett liknande, om ock ej så kraftigt inflytande på sitt folk som Lönnrot med ''Kalevala''. Han var därjämte en lycklig öfversättare af lyrisk poesi. En framstående lyriker var Koidula (pseudonym för Lydia Jannsen, d. 1886), hvars fader, tidningsmannen J. W. Jannsen, var en omtyckt folkskriftställare. Genom dessa föregångares arbete utbildades estniskan till ett böjligt och lätthandterligt organ för den poetiska diktionen, i hvilket afseende den öfverträffar sin finska syster. Af nutida lyriker må framhållas Haawa (pseudonym för Anna Haawakiwi), Elise Aun, Wilhelmine Ederberg (Helmi), Kaarel Sööt, bonden Aadu Reinwald, läraren Fr. Kuhlbars, prästerna J. Bergmann, M. Lipp, M. F. Eisen, Malm (till börden svensk) och A. H. Willigerode. Episka dikter ha skrifvits af Jakob Tamm. Novell- och romanförfattare äro J. Pärn, A. Saal, Aug. Kitzberg, Juhan Liiw och de realistiske Eduard Wilde och Ernst Peterson. Dramatiker äro Juhan Kunder och Aug. Kitzberg. F. n. utkomma öfver 20 estniska tidningar, af hvilka fyra dagliga, tre i Reval (''Päewaleht'', ''Sönumed'' och ''Wirulane'') och en i Dorpat (''Postimees''). — Den estniska folkdiktningen är ofantligt rik och af stor vikt äfven för kännedomen om den finska folkpoesiens utveckling. De förnämste nutida samlarna äro F. Hurt (d. 1906), M. F. Eisen och M. Weske (d. 1890). — Jfr ''Die estnische litteratur von 1855—1900'' (i ''Revue orientale'', IV, Budapest 1903) och O. Kallas, ''Übersicht über das sammeln estnischer runen'' (i ''Finnisch-ugrische forschungen'', II, Helsingfors 1902). K. B. W.

Estoc [stå'k], fr. (besläktadt med ty. och sv. *stock*), *milit.*, en lång och fin stötvärja, som hufvudsakligen begagnades i 16:e årh.

Estocade [-kād], fr., värjstöt; äfven närgånget tiggeri, prejeri.

Esto mihi, lat. (''var mig!''), benämning på söndagen Quinquagesima (se d. o.) l. Fastlagssöndagen, sjunde söndagen före påsk, emedan mässan på den dagen började med ofvannämnda från Ps. 71: 3 lånade ord. Söndagen benämndes äfven Dominica carnisprivii.

Estompe [stå'mp]. Se Stomp.

Estompēra. Se Stomp.

Estournelles de Constant [estornä'l də kåstä'], Paul Henri Benjamin d', baron, fransk politiker, f. 22 nov. 1852 i La Flèche (dep. Sarthe), har tjänstgjort vid franska beskickningarna i Holland, England och Tunisien. 1895 valdes han till deputerad i dep. Sarthe som republikan ''utan epitet'' samt har sedan ständigt omvalts, tills han nov. 1904 invaldes i senaten af samma dep. Ifrig fredsvän, var han ett af Frankrikes ombud på första Haagkonferensen 1899 och har särskildt tagit initiativet till de interparlamentariska besöken samt organiserade bl. a. de tre nordiska ländernas folkrepresentanters besök i Frankrike 1904. 1903 grundade han i franska parlamentet ''Groupe parlementaire de l'arbitrage international'', som väsentligt bidragit till skiljedomssakens främjande och hvars president han ifrån början varit. Om internationella skiljedomstolens i Haag första anlitande i praktiken (af Förenta staterna och Mexico) inlade E. stor förtjänst. Febr. 1907 lade han sig ut för den i Sverige arresterade ryssen Tjerniak (se denne). S. å. blef han ett af Frankrikes ombud vid Haagkonferensen. E. har utöfvat en flitig författarverksamhet i ''Revue des deux-mondes'' och ''Revue de Paris'' samt skrifvit historisk-politiska arbeten, hvaribland särskildt märkes *La politique française en Tunisie* (1891), som blef prisbelönt af Franska akad. Se E. Sjöstedt, ''d'Estournelles de Constant'' (1904). E. A—t.

Esträd (fr. *estrade*, eg. väg, gata, af it. *strada*, lat. *via strata*, jämn, banad väg), en upphöjd del af golfvet i ett boningsrum, t. ex. framför höga

fönsterbröstvärn eller för att därpå ställa en soffa, en säng o. s. v.; en med några trappsteg upphöjd plats för tronen i en tron- l. paradsal; ett upphöjdt golf (i en sal eller i det fria) för officianter (såsom musiker o. a.) eller åskådare vid festliga tillfällen; tribun.

Estrāda Pa'lma, Tomas, president i republiken Cuba. Se Palma, T. E.

Estrago'n, *bot.*, i Frankrike och Tyskland bruklig benämning på dragon, *Artemisia dracunculus*.

Estra'ngelo, syr., egentl. "evangelieskrift", benämning på den äldre syriska skriften, hvilken skiljer sig från den nyare, nu brukliga, genom mindre prydlig form, men på samma gång genom större kraft.

Estrées [ätrē l. ästrē], gammal fransk adelsslägt från Artois, med namn efter staden Estrée (vid Béthune).

1. Jean d'E., markis, krigare, f. 1486, d. 1571, utmärkte sig vid Calais' belägring (1558) och blef 1562 generallöjtnant. E. omskapade franska artilleriet.

2. Gabrielle d'E., den förres sondotter, Henrik IV:s älskarinna, f. 1573, d. 1599, vann vid ett tillfälligt besök af denne på hennes faders slott Cœuvres (1590) hans kärlek, som hon besvarade.

Fadern, som ogillade hennes förbindelse, bortgifte henne med en ädling, men äktenskapet upplöstes snart, och Henrik väntade blott påfvens bifall till skilsmässa från sin gemål Margareta af Valois för att gifta sig med Gabrielle. Hon öfverhopades med ynnestbevis, blef bl. a. hertiginna de Beaufort, men motarbetades ständigt af Sully, ehuru hon aldrig missbrukade sitt obegränsade inflytande på konungen. Påskaftonen 1599, då förberedelserna till Henriks skilsmässa voro nästan afslutade, afled hon plötsligt i Paris, som det troddes (ehuru med orätt) förgiftad. Af hennes tre barn med Henrik blef César stamfader för huset Vendôme och Henriette Cathérine gift med hertigen af Elboeuf. De under hennes namn utgifna *Mémoires* (1829) härröra troligen ej från henne. Se Desclozeaux, "Gabrielle d'E." (1889).

3. François Annibal d'E., den förras broder, hertig, pär, f. 1573, d. 1670, blef 1594 biskop i Noyon och 1626 marskalk af Frankrike, efter mångårig krigstjänst, på grund af sitt tappra försvar af Mantua. Som envoyé i Rom (1636—48) visade han mycken duglighet. Han skref *Mémoires de la régence de Marie de Médicis* (1666).

4. Jean d'E., den förres son, grefve, krigare, f. 1624, d. 1707, tjänade med utmärkelse under Condé och Turenne samt förflyttades, ehuru obekant med sjömansyrket, 1669 till flottan med viceamirals värdighet. 1670 kämpade han med framgång mot Barbareskstaterna, anförde 1672 och 1673 en stor flotta i kriget mot Holland och sändes 1676 till Västindien, där han intog Cayenne (s. å.) samt gjorde ett djärft anfall på holländska flottan vid Tobago och eröfrade denna ö (1677). Trots en af bristande navigationskunskap vållad olycka vid Islas de Ave 1678, där han satte bort sin eskader, fick han 168 marskalkstafven, som ingen fransk sjöofficer förut burit. E., som 1686 fick titeln vicekonung af Ame rika, företog senare expeditioner till Tripoli, Tuni och Alger, hvilka han kufvade genom bombardering och blef slutligen guvernör öfver Bretagne, där ha genom energiskt försvar hindrade engelsmän och hol ländare att landstiga.

5. César d'E., den förres broder, prelat, f 1628, d. 1714, bekant för sitt vackra utseende oc sin spiritualitet, blef 1653 biskop af Laon och 165 medlem af Franska akademien, ehuru han aldri skrifvit något. Lyckade underhandlingar med Ro gjorde honom 1671 till kardinal, och som minister Rom häfdade han länge framgångsrikt sitt lands in tressen. 1702—03 var E. allsmäktig vid spansk hofvet, då Ludvig XIV anbefallt sin sonson Filip att blindt följa hans råd, men blef därpå återkalla till Frankrike.

6. Victor Marie d'E., markis de Cœuvres son till E. 4, f. 1660, d. 1737, vanligen kalla marskalk de Cœuvres, ärfde faderns krigar

snille, men var därjämte mer erfaren och kunnig som sjöman. I ungdomen utmärkte han sig i armén, deltog som fartygsbefälhafvare i faderns expedition till Västindien och fick efter flera lyckliga strider till sjöss 1684 expektansrätt på viceamiralssysslan. 1689 blef han generallöjtnant vid flottan och kommenderade 1690 arriärgardet i Tourvilles flotta, som s. å. slog den engelsk-holländska vid Beachy hea (se d. o.). Sedermera hade han befäl i Medelhafvet bidrog bl. a. till fransmännens eröfring af Katalo nien 1697 och blef till lön för sina bragder 170 marskalk af Frankrike samt grand af Spanien. 171 blef han president för marinkonseljen och 1733 stats minister. Sedan 1715 var E. medlem af Fransk akademien. Med honom utdog ätten på manslinjen

7. Louis Charles César de Tellie d'E., den föregåendes systerson och sonson till Lou vois, hertig, krigare, vanl. kallad chevalier d Louvois, f. 1695, d. 1771, utmärkte sig unde fälttåget i Böhmen (1742) och i slagen vid Fonteno (1745) och Rocoux (1746) samt anförde i sjuårig kriget (1756—63) franska armén i Hannover, so han eröfrade efter segern vid Hastenbeck (1757) öfve hertigen af Cumberland. S. å. blef han marskalk men föll i onåd vid hofvet och återkallades. Efte Soubises snöpliga krigföring återfick E. befälet vi sidan af denne (1762), men kom för sent för at kunna reparera nederlagen. Han blef hertig 1763 1722 hade han varit nära att äkta Maria Lesz czyńska, sedermera Ludvig XV:s gemål. Han va den siste bäraren af namnet E. E. A—

Estreicher, Karol Józef Teofil, pols bibliograf, litteraturhistoriker, son af en berömd polsk naturforskare Alvozy E. (d. 1852), f. 182 i Krakau, studerade vid universitetet där och ble

jurist, men lämnade den juridiska banan. 1862 kallades han af Wielopolski till Offentl. biblioteket i Warschau, där han promoverades till filos. doktor 1867. 1868 utnämndes han till bibliotekarie vid Jagellonska universitetsbiblioteket i Krakau, där han till allra sista tiden verkat som direktör. E:s förnämsta verk är *Bibliografia polska*, ett monumentalt arbete, hvartill förberedelser började redan 1848. Det utgifves af vet. akad. i Krakau, är en bredt anlagd, med otrolig flit sammanställd förteckning öfver samtliga polska tryckalster, dels i kronologisk, dels i alfabetisk följd, fr. o. m. 1400-talet till 19:e årh. Hittills äro 20 delar utkomna (den sista 1905). En särskild afdelning utgör *Bibliografia polska XIX stólecia* (1872—81), som jämte flera supplementband behandlar den polska litteraturen ända fram till 1880. — Mycket intresserad för dramatisk litteratur, har E. öfversatt eller bearbetat ett 30-tal dramer samt skrifvit de polska teatrarnas historia i en mängd skrifter, sammanfattade under titel *Teatra w Polsce* (3 bd, 1873—79). Dessutom har han utgifvit studier öfver Mickiewicz (1863), W. Pol (1882) och Kraszewski (1887). Af E:s båda söner är den äldre, Stanislaw E., professor i tysk rätt, den yngre — Tadeusz E. — professor i oorganisk kemi vid universitetet i Krakau. A—d J.

Estrella, Serra da (lat. *Mons Herminius*), bergskedja i portugisiska prov. Beira, mellan floderna Mondego och Zezere. Den utgör en västlig fortsättning af det kastilianska höglandet och sammanhänger genom Serra de las Mesas med Sierra de Gata i Spanien. Den bildar en kal, i sina högsta delar (Malhão, 1,993 m.) mer än halfva året snöbetäckt granitkam, som stupar brant ned mot Zezeres dal i s., men mot s. v. sakta öfvergår till den lägre Serra de Louza (1,202 m.). E. är bebodt af fattiga get- och fårherdar.

Estremadūra (af lat. *extrēma Durii*, "Dueros ytterstа land"). 1. Provins i Portugal, omgifven af Beira, Alemtejo och Atlantiska oceanen. Areal 17,382 kvkm. 1,232,593 inv. (1900), 71 inv. på 1 kvkm. Provinsen delas af floden Tejo i två nästan lika stora delar, af hvilka den norra är ett bergland (Montejunto, 666 m., Serra de Cintra, 540 m.) med delvis flack sandkust, södra delen däremot i allmänhet ett bördigt slättland, som höjer sig mot gränsen till Alemtejo, hvarifrån en bergskedja stryker fram mot v., förbi Setúbal, och slutar, under namnet Serra da Arrabida, i Cabo Espichel, vid Atlantiska oceanen. Af floderna utmynna i Tejo Zezere, Sôrraya och Canha samt i Atlantiska oceanen Sado, Sizandro och Liz. Klimatet är sundt och angenämt, men landet hemsökes ofta af jordbäfningar. Jordmånen är på det hela taget fruktbar, men jordbruket står lågt, och knappt hälften af jorden är odlad. Utom sädesslag odlas bl. a. oliver, kastanjer och vin, hvilket till en del är af utmärkt beskaffenhet. Fabriker finnas blott i hufvudstaden. Provinsen omfattar distrikten Leiria, Lissabon och Santarem. — 2. Landskap i Spanien, består, sedan 1833, af prov. Badajoz och Cáceres samt gränsar i v. till Portugal, i n. till Leon, i ö. till Nya Kastilien och i s. till Andalusien. Areal 41,860 kvkm. 882,410 inv. (1900). Landet är en högslätt, som delas af floderna Tajo och Guadiana i tre delar och på hvilken flera sammanhängande eller isolerade bergmassor höja sig. N. om Tajo sträcker sig den kastilianska vattendelaren Sierra de Gredos, Tras la Sierra och Sierra de Gata. Mellan Tajo och Guadiana utbreder sig E:s bergsystem, en platå, som består af ett stort antal mer eller mindre isolerade berg: Sierra de Guadelupe, de Montanchez, de San Pedro, de San Mamede m. fl., hvilka skilja E. Alta (öfre E.) från E. Baja (nedre E.). Landet s. om Guadiana mot Sierra Morena är dels föga kuperadt, dels slätt. De viktigaste floderna, utom de nämnda hufvudströmmarna, äro Tietar, Alagon, Almonte, Salor och Sever, hvilka flyta till Tajo, samt Ruecas, Gevora, Zújar, Ortigas, Guadamez, Matachel och Guadajira, hvilka mynna ut i Guadiana. Klimatet är hett. Somrarna äro regnfattiga, men under nätterna, som äro kalla, faller ymnig dagg. Vintrarna äro mildare än på Kastiliens och Leons högslätter, hvarför stora fårhjordar från dessa trakter drifvas till E. på vinterbete. Jordmånen är mycket fruktbar, men stora sträckor begagnas endast till fårbete, till följd hvaraf ock landskapet hör till de fattigaste trakterna i konungariket. Svinafvel idkas i stor skala. På vissa trakter finnas ansenliga skogar af ek (mest korkek) och bok. Bergen äro rika på mineral — bly, silfver, järn och koppar —, men såväl bergsbruk som industri och handel äro obetydliga. Invånarna (*estremeños* l. *extremeños*) äro ett blandfolk af mozaraber (de af morerna underkufvade västgoterna) och spanjorer och utmärka sig genom allvarligt, tyst och gravitetiskt väsen samt äro godmodiga, ärliga, gästfria och tappra. (J. F. N.)

Estremeños [-menjås]. Se Estremadura 2.

Estremoz [-mås], stad i portugisiska distriktet Evora (Alemtejo). 7,857 inv. (1900). Staden, som har förfallna fästningsverk, är bekant för sina marmorbrott och för de porösa lerkärl (vattenkylare), som i stor mängd tillverkas af en där förekommande röd lera.

Estrid, dansk prinsessa, Sven Tveskäggs och Sigrid Storrådas dotter, vardt omkr. 1015 gift med Ulf jarl (d. 1027) och hade med honom sonen Sven, som senare kallades Sven Estridsön och 1047 vardt konung i Danmark. Genom honom blef hon stammoder för den senare konungaätten, hvars manslinje dog ut 1375 med konung Valdemar Atterdag och hertig Henrik af Sönderjylland. Hon gifte om sig 1031 med hertig Robert II af Normandie (Robert le diable), men förskötts redan 1032 och återvände till Danmark. Hon gaf stora skänker till Roskilde domkyrka. E. Ebg.

E'strup. 1. Hektor Frederik Janson E., dansk historiker, f. 1794 i Randers, d. 1846, blef 1822 lektor i historia och geografi samt var 1830—37 direktor vid Sorö akademi och sedan 1835 godsegare. E. författade *Lærebog i den almindelige verdenshistorie* (1826; "Lärobok uti allmänna verldshistorien", 1832 och 1837) samt flera ypperliga historiska och statsrättsliga afhandlingar, bl. a. *Om trældom i Norden* (1823; prisbelönt), *Absalon som helt, statsmand og biskop* (1826), *Tygestrup* (1838), *Om livsfæste i Danmark* (1842) och *De danske majorater* (1845). Hans samlade skrifter utgåfvos 1851 i 3 bd. E. Ebg.

2. Jakob Brönnum Scavenius E., den föregåendes son, dansk statsman, f. 16 apr. 1825 i Sorö, tog 1844 forst- och 1847 landtmätarexamen och vardt godsegare, då han 1846 ärfde herrgården

Tryckt den 26/6 07 7 b. 31

Kongsdal i Holbæks amt samt 1852 köpte Skaffögaard i Randers amt, där han vann rykte för att vara en skicklig jordbrukare. Under den politiska striden mot ministären Örsted lät han i dec. 1854 välja in sig i folketinget och var med om att kräfva anklagelse inför riksrätt, särskildt för de militära utgifter, som ministrarna gjort tvärtemot riksdagens nej. Efter ett halfår drog han sig likväl tillbaka från det offentliga lifvet. 1864 invaldes han i riksrådets landsting och vardt där godsegarnas ordförande. Han hade väsentlig del i grundlagens revision och landstingets nya sammansättning, hvilken tillförsäkrade godsegarna en betydande politisk makt. I nov. 1865 vardt han inrikesminister, genomförde en utvidgning af järnvägsnätet, väghållningens öfverflyttande till amten, anläggningen af Esbjergs hamn och ny kommunallagstiftning för både städer och landsbygd. Han afgick 1869 och var ånyo godsegarnas ordförande i landstinget, bl. a. 1872 vid försvaret af deras makt öfver fæstegodsen. I juni 1875 vardt han konseljpresident och finansminister samt förde sedan under 19 år en hårdnackad strid mot vänsterns yrkande på ett parlamentariskt statsskick, i det han häfdade landstingets likaberättigande med folketinget och konungamaktens politiska självständighet. Han vardt därigenom högerns mest firade man och vann konungens obetingade tillit (vardt 1878 elefantriddare och fick vid sin afgång 1894 rang öfver ministrarna), men det mål han satt sig, att främja en lugn utveckling i konservativ anda, nådde han ingalunda. Snarare kan man säga, att den utveckling, som under hans styrelse egde rum i landet, försiggick utan honom, ja delvis i trots af honom. Utfärdandet af den första provisoriska finanslagen 1877 skaffade honom visserligen seger och sprängde vänstern, men E. förstod icke att begagna sin seger, och några få år senare stod vänstern ånyo samlad, nu med större anslutning bland folket än förut. Vänstern fick stor spridning i Köpenhamn och städerna. Samtidigt växte socialdemokratien från en ringa början till en betydande styrka. I stället för att i tid lämna sin plats, klamrade sig E. fast vid makten, i hårdnackad öfvertygelse om, att han kunde få stämningen ombytt. Han drog sig icke för att använda ytterlighetsmedel och styrde i nio år (1885—94) utan laglig finansbevillning, i det han begagnade statens öfverskottsmedel från föregående år för att fullborda Köpenhamns befästande från landsidan, tvärt emot folketingets vägran, men med landstingets tysta samtycke. Misstämningen mot E. vardt ständigt bittrare bland folkets stora flertal, medan ett dåraktigt mordförsök mot E. (21 okt. 1885) ökade hans prestige hos högern. Då det slutligen erkändes bland högern, att man måste söka åstadkomma en politisk förlikning, gaf E. endast motsträfvigt efter och lämnade sin plats på sommaren 1894 på sina egna partivänners bestämda fordran. Genom att förhala sin afgång och genom sitt inflytande på den nya ministärens sammansättning fick han ett slags hämd på den moderata vänstern, som närmast vållat hans fall, och drog icke heller senare i betänkande att sätta krokben för sina efterträdare i regeringen. 1898 önskade han icke återval till landstinget, som han oafbrutet tillhört i 32 år, men återvände dit 1900 såsom kungavald medlem, likväl utan att öfva sitt forna inflytande. 1907 öfverlämnade E. sina två herrgårdar åt sina bägge söner. E. Ebg.

E-sträng, på violinen den första (högsta) strängen, äfven kallad ”kvinten”; på kontrabasen den fjärde (djupaste) strängen. A. L.*

Estsvenskar, svenskarna i Estland, utgöra f. n. (1907) något öfver 6,000 personer. Närmare 5,000 äro bosatta på ett tämligen enhetligt område på och invid Estlands västra kust: ön Ormsö (ty. *Worms(ö)*, bebodd af 2,200 svenskar och 3 à 400 ester) samt Nuckö socken (2,700 svenskar mot 1,700 ester); till den senare räknas utom den gamla ön Nuckö, hvilken numera i följd af den baltiska landhöjningen är förenad med fastlandet, äfven två kommuner på kuststräckan, Rickholtz (öfvervägande svensk) och Suttlep, samt den lilla, rent svenska ön Odensholm. — Utom Nuckö-Ormsö-området finnes verkligt lifskraftig svensk befolkning egentligen blott på de båda Rågöarna, strax utanför Baltischport (tills. 350 sv.), och på Nargö, n. om Reval (omkr. 330 sv.). — Till

Estsvenska folkdräkter på Rågö.

Revals svensk-finska församling, S:t Michael, höra (utom 100 från Finland eller Sverige stammande svenskar) omkr. 400 medlemmar af baltisk-svensk nationalitet, hvilka numera bättre än förr bevara sitt språk mot hotande förtyskning eller estnisering. Till denna S:t Michaels församling i Reval räknas ock Nargö- och Rågösvenskarna. — Äfven i den lilla staden Hapsal, på

västra kusten midt emot Nuckö, finnes numera en liten grupp svenskar, som håller sin nationalitet uppe. — Som i utdöende stadd måste man däremot beteckna svenskan i Wichterpal (på kusten, s. om Rågöarna), där numera blott 40 personer, i tre byar, sägas kunna sitt gamla språk. — Äfven på Dagö (se d. ö.) har estniskan i denna generation besegrat tvenne förr lifskraftiga svenska kolonier, i Röicks och Kertell. Dagösvenskan fortlefver emellertid ännu i den från Röicks på Dagö stammande svenska kolonien i Gammalsvenskby (se d. o.) i Syd-Ryssland, hvilken numera räknar något öfver 700 medlemmar (ej inräknade i den ofvan angifna summan 6,000).

I det hela synes estsvenskarnas antal, trots denna minskning på två punkter af området, ha ej oväsentligt ökats på de 50 sista åren, näml. med omkr. 500 pers. Ökningen kommer på Ormsö, Nuckö socken och Nargö; däremot skulle Rågöarnas befolkning något ha minskats. I hvarje fall föreligger ingen som helst omedelbar fara för estsvenskarnas utdöende.

Längre tillbaka i tiden ha svenskarna innehaft betydligt större områden i Estland än nu och säkerligen också varit talrikare. I det klassiska arbetet om de baltiske svenskarna, Russwurms "Eibofolke" (jfr art. *Eibofolke*), beräknas svenskarnas antal i Östersjöprovinserna mot slutet af 1600-talet ha varit 12,000, däraf dock 5,000 skulle varit bosatta i Reval och Narva. Såsom gamla svenska orter inom Estland nämnas hos Russwurm: öarna Wulff (förr Ulfsö), Wrangö (Gross- och Klein-Wrangelsholm) och Ramö (Rammosaar) vid norra kusten; på kuststräckan mellan Reval och Rickholtz, Laysby (Laitz) under Merremois, Kirsal och Rootsi under Kegel, godset Newe närmast intill Rickholtz, flera orter på kusten s. om Hapsal samt på Dagö. Utom Estland finnes f. n. i Östersjöprovinserna endast en svensk ort, Runö (se d. o.) i Rigaviken, med 300 sv.; men förr funnos svenskar äfven på Ösel — bl. a. skall hela halfön Sworben därstädes ha innehafts af svenskar — vidare ock på de små öarna Moon (mellan Ösel och fastlandet) och Kühno (mellan Runö och Pernau); enstaka svenska bebyggelser ha funnits äfven utom detta område, t. o. m. i Ingermanland och Kurland.

Som man häraf kan vänta, är den estniska rasen, särskildt i Estlands kusttrakter, betydligt uppblandad med svenskt blod. Å andra sidan äro naturligtvis ej heller svenskarna på alla orter fria från estniska rasmärken.

Det äldsta historiska beviset för svenskarnas förekomst i Östersjöprovinserna är af 1294, ity att en paragraf i Hapsals stadslag, hvilken nämnda år bekräftades af biskop Jakob på Ösel, tillförsäkrar de borgare i Hapsal, som ha släktingar "bland svenskarna, hvar det vara må i vårt Öselska stift", full arfsrätt efter dessa. "Likaså må en svensk å andra sidan ärfva den egendom i staden, hvartill han är närmast". Som häraf framgår, hade svenskarna fast fot i de baltiska provinserna på 1200-talet, och man har allt skäl att antaga, att den egentliga bosättningen därute egt rum redan på vikingatiden i samband med nordbornas kända härfärder i österväg. På svensk bosättning i heden tid tyda ock ortnamn sådana som Odensholm, Torsgrundet (ett grund utanför Ormsö), Harga (bynamn på Nuckö). Estsvenskarnas gamla privilegier, hvarom många flera dokument än det nyss anförda vittna och tack vare hvilka de af ålder känt sig stå öfver den estniska befolkningen, ha utan tvifvel spelat den allra största roll för dem vid kampen mot den öfvermäktiga estniska nationaliteten, som alltjämt hotat att uppsluka den fåtaliga svenska bonde- och fiskarbefolkningen. Äfven från tysk sida ha faror hotat den estsvenska nationaliteten: dels har nämligen frestelsen legat nära för estsvenskar, som genom inflyttning i städerna lyckats höja sig i socialt afseende, att då äfven antaga tyska språket såsom det enda ståndsmässiga språket i Östersjöprovinserna; dels synes ock det tyska prästerskapet ha på allt sätt befordrat svenskarnas öfvergång till estnisk nationalitet.

Estsvenskarna lefva på det hela i mycket torftiga omständigheter; särskildt gäller detta de trakter, som lyda eller lydt direkt under de tyske godsegarna, såsom Nucköområdet (med undantag för Odensholm), Ormsö, som dock numera, i likhet med Nargö, är ryska kronans egendom, samt de nu estniserade svenska orterna på Dagö och i Wichterpal. Nargö-svenskarna befinna sig i lyckligare villkor än de öfrige estsvenskarna, äro vakna och snygghetsälskande samt ha starka förbindelser med Finland. En nationell väckelse kan emellertid på senaste tiden sägas ha gripit alla de svenska orterna i Estland, egentligen med utgångspunkt från Nuckö. Den kan delvis ledas tillbaka till en religiös rörelse, som med ledning från Sverige (Evangeliska fosterlandsstiftelsen) gick igenom samma trakter på 1870—80-talen, om ock den nyaste rörelsen har fått en mera bestämdt nationell karaktär och yttrar sig framför allt i ökadt bildningsintresse. Ett rätt rikhaltigt folkbibliotek (hufvudsakligen åstadkommet genom gåfvor från Sverige) har uppstått på Nuckö (1902) och anlitas ifrigt. Äfven på Ormsö och Rågöarna samt bland Revals svenskar ha (liksom på Runö) på senaste tiden små svenska bibliotek stiftats.

I hvad mån den gamla estsvenska kulturståndpunkt, som nu i vår tid genom den äfven här inbrytande "nya tiden" hotas med undergång, är af gammalnordisk natur och i hvad mån den upptagit estniska beståndsdelar eller rent af är estnisk, är en fråga, som för sitt svar kräfver mera ingående undersökningar i hvarje särskildt afseende och för hvarje särskild ort än hvad som hittills gjorts. Helt naturligt har det estniska inflytandet varit öfverväldigande stort i de trakter, där svenskar och ester bott om hvarandra i hundratal af år och där sålunda de fleste svenskar af ålder varit tvåspråkiga, men äfven till de små, rent svenska öarna utanför kusten har detsamma trängt fram, såsom själfva det med estniska ord uppblandade språket också i sin mån intygar.

De *estsvenska dialekterna* stå å ena sidan helt nära Runömålet och sammanhänga å den andra, ehuru ej så nära, med de finländsk-svenska dialekterna, hvartill Nargömålet synes bilda en öfvergång. De äro samtliga utmärkta af stor formrikedom, särskildt i adjektiv- och verbböjningen; och äfven inom ljudläran märkas konservativa drag, sådana som att de gamla diftongerna (isl. *ei, ey, au*) bevarats, äfvensom kvantitetsförhållandet starktonig kort vokal + kort kons. framför en följande svagtonig vokal. Bland "novationer" må å andra sidan märkas: inom formläran, att

samtliga neutrala subst. i plur. antagit ändelsen *-ir* (*-är*), best. form *-ina* (*-äna*), samt att ackusativen i allmänhet intagit nominativens plats såsom subjekts- (såväl som objekts-)kasus; inom ljudläran labialiserade vokalers delabialisation, hvarigenom *y* och *ö* öfvergått till *i-*, *e-* eller *ä*-ljud och diftongen *öy* (isl. *ey*) till *äi* l. *ai*. Skiljaktigheterna de särskilda estsvenska dialekterna emellan äro emellertid rätt stora. Närmast Runömålet stå de sinsemellan nära förbundna Nuckö- och Ormsömålen, närmast dessa kommer Dagö- (med Gammalsvenskby-) och ej, som man på grund af det geografiska läget skulle vänta, Rågö-Wichterpalmålet; det numera, af finländsk högsvenska nästan utträngda Nargömålet står, som sagdt, närmast de finländsk-svenska målen (Nyland). Af främmande språk har framför allt estniskan påverkat de estsvenska dialekterna, men äfven tyska, såväl den ”baltiska” tyskan som förr också lågtyska. En del ryska lånord ha inkommit, dock vanligen genom estnisk eller tysk förmedling. Högsvenskans inflytande har sedan långliga tider tillbaka varit afsevärdt och är i denna generation större än någonsin.

Litt. (allmän): A. Sohlman, ”Svenskar i Esthland, Liffland och det inre af Ryssland” (i ”Nord. tidskr.”, 1852—53), Russwurm, ”Eibofolke” (Reval, 1855), H. Vendell, ”Om saga, sång och språk hos svenskarne i Estland” (i ”Album utg. af Nyländingar” VII, 98—129, 1878) och i ”Odalmannen, svensk folkkalender för Finland” (1881, s. 156—177), O. Andersson, ”Bland Estlands svenskar” (i ”Svenska lit. sällsk:s i Finland Förhandl. o. upps.”, 18: 155—177, 1904), G. Danell, ”Om svenskarna i Östersjöprovinserna” (i ”Nord. tidskr.” 1907); (språklig): A. O. Freudenthal, ”Upplysningar om Rågö- och Wichterpal-målen” (1875), H. Vendell, ”Laut- und formlehre der schwedischen mundarten in den kirchspielen Ormsö und Nukkö” (1881), A. O. Freudenthal och H. Vendell, ”Ordbok öfver estländsk-svenska dialekterna” (1886), O. F. Hultman, ”De östsvenska dialekterna” (i ”Finländska bidrag till svensk språk- och folklifsforskning”, s. 113—303, 1894), B. Hesselman, ”Stafvelseförlängning och vokalkvalitet”, I (1902), A. Noreen, ”Vårt språk”, I, 124 ff. (1903), H. Vendell, ”Ordbok öfver de östsvenska dialekterna” (1904 ff.), och G. Danell, ”Nuckömålet”, I (i ”Sv. landsm.”, 1906). G. D—ll.

Estuārium. Se Æ s t u a r i u m.

Estuna, socken i Stockholms län, Lyhundra härad. 7,588 har. 1,275 inv. (1906). E. utgör ett konsistoriellt pastorat i Uppsala stift, Lyhundra kontrakt. — Kyrkan, af gråsten, består af långhus och ett smalare kor jämte vapenhus i s. v. och sakristia i n. ö. Då kyrkans gamla altare 1733 flyttades, anträffades en pergamentsremsa med latinska inskrifter af innehåll, att kyrkan och altare 14 dec. 1297 invigts till martyrerna Lars', Olofs och Eriks ära. Ofvan vinden synas spår efter en takkonstruktion med genomskärning i form af ett trapass samt en målning, den äldsta kända väggmålningen i Uppland, föreställande bl. a. Kristi nedtagande från korset. O. J—e.

Esvan. Se A s s u a n.

Eszék [äsek]. Se E s s e g.

Esztergom [ä'stär-], komitat och stad. Se G r a n.

Eszterház [ä'stärhās], by i ungerska komitatet Ödenburg, nära södra ändan af Neusiedlersjön, med ett storartadt, men nu förfallet slott, tillhörigt furstefamiljen Eszterházy och byggdt 1765—69. K. B. W.

Et ab ho'ste docēri, lat., äfven af fienden kan man lära sig något.

Etablēra (fr. *établir*, af lat. *stabilīre*, göra stadig), inrätta, anlägga, öppna, stifta; e t a b l e r a s i g, bosätta sig, sätta hushåll; grundlägga en firma, öppna en handel, näring e. d., bli sin egen.

Etablissema'ng, E t a b l i s s e m e'n t (fr. *établissement*; jfr E t a b l e r a), inrättning, anstalt för handel, näring e. d., industriell anstalt (fabrik, verk, bruk); till härväsendet eller flottan hörande verkstäder, skolor, magasin o. d.

Établissements de saint Louis [-mā dө sā loi], fr., ”Ludvig den heliges förordningar”, en omkr. 1270 föranstaltad samling af franska rättssedvänjor (utg. af bl. a. P. Viollet, 1881—86).

Etaci'sm, *språkv.*, det af Erasmus införda uttalet af den grekiska bokstafven *η* (eta) såsom *e* (*ä*), i motsats till den af Reuchlin försvarade åsikten, enligt hvilken *η* uttalades såsom *i* (liksom förhållandet är i nygrekiskan). Jfr I t a c i s m.

Etage [etāʃ], fr. *étage* (af mlat. *stāgium*, af *stare*, stå, vara fast). 1. Våning, hvarje horisontellt afskild afdelning i en byggnad eller en grupp af rum, som i ett hus ligga horisontellt bredvid hvarandra. Den förnämsta våningen i ett större boningshus kallas b e l - é t a g e.

2. Då kasematter, batterier eller skyttegrafvar ligga bakom och öfver hvarandra, sägas de vara anlagda e n [ā] é t a g e. Eld från dem kallas e t a g e e l d eller e l d i v å n i n g a r. (L. W:son M.)

3. *Geol.*, geologisk formation. Jfr K r i t s y s t e m e t.

Etageeld. Se E t a g e 2.

Etagère [-jär], fr. *étagère* (af *étage*, våning), bord eller hylla med flera afsatser, på hvilka uppställas smärre prydnader (porslinsföremål, konstsaker o. d.); atenienn.

Etagère.

Etah [i'tā]. 1. Distrikt i brittiska Indien, Nordvästprovinserna, divisionen Agra, omfattar östra delen af Duab. 4,509 kvkm. 863,719 inv. (1901). — 2. Hufvudstad i nämnda distrikt. 8,796 inv. (1901).

Etalage [-ā ʃ], fr. *étalage* (af *étaler*, lägga ut, utställa till salu), utställande af handelsvaror i ett bodfönster e. d. på ett smakfullt och inbjudande sätt.

Étalon [-lā'], fr., rikslikare, normalvikt, mönstermått, -mål och -vikt, efter hvilka andra skola justeras för att vara laggilla.

Etam. 1. Stad i Juda stam, 2 Krön. 11: 6; dess namn är ännu bevaradt i *ʿAin Aṭan*, s. om Salomos dammar på vägen mellan Jerusalem och Hebron. —

2. Ort vid Egyptens östra gräns, omtalad vid Israels uttåg därifrån, 2 Mos. 13: 20. E. S—e.

Etamin (fr. *étamine*, af *tamis*, såll), eg. siktduk, hårduk eller i allmänhet en gles väfnad utan mönster. I Sverige betecknar detta ord en sort bomullsgardiner med gles tvåskaftad botten och tvärgående, tätare fasonränder i olika färger. G. A. W.

Étampes [etã'p], arrondissemangshufvudstad i franska dep. Seine-et-Oise, vid floden E. 8,747 inv. (1901). Flera intressanta kyrkor från medeltiden, vackert stadshus och andra byggnader från renässansen samt ett torn, kalladt Guinette, en af de vackraste feodalborgarna från medeltiden, byggd af Ludvig VI eller VII; där höll Filip August sin första gemål, den danska prinsessan Ingeborg, fången 1201—12. Sandstensbrott. Trädgårdsodling och spannmålshandel samt kvarnar. E. är en af Paris' förnämsta kornbodar. — E. var kungligt residens redan under de förste kapetingerna, och flera konsilier höllos där 1091—1147. Sedermera gafs det i förläning åt olika personer: af Frans I åt hans mätress Anne de Pisseleu, hvars man han gjorde till hertig af E., af Henrik II åt Diana af Poitiers, och af Henrik IV åt Gabrielle d'Estrées, hvarefter det jämte område tillhörde hertigarna af Vendôme ända till 1712, då det hemföll till kronan. — Marmorstaty af naturforskaren Geoffroy-S:t-Hilaire, som var född i E.

Étampes [etã'p], Anne de Pisseleu, hertiginna af É., f. 1508 (dödsåret obekant), var hofdam hos Louise af Savojen, Frans I:s af Frankrike moder, då denne på återvägen från sin fångenskap i Spanien lärde känna och älska henne (jan. 1526). Konungen bortgifte henne med Jean de Brosse, som upphöjdes till hertig af E., men ända till Frans I:s död (1547) var hon hans älskarinna och förtrogna i alla, äfven politiska, angelägenheter. Hon stod i hemlig förbindelse med konungens fiende, kejsar Karl V, och skall ha i hemlighet gynnat de reformerte i Frankrike. Hennes ränker och svartsjuka åstadkommo dock mycken oenighet vid hofvet, och efter Frans' död måste hon draga sig därifrån. E. A—t.

Etän, *kem.* Se Kolväte.

Etana, babylonisk sagohjälte, som buren af en örn företog en färd till Ištars himmel för att anropa modergudinnan om bistånd vid sin sons födelse. Då de voro nära målet, greps E. af fruktan, föll och drog örnen med sig, hvarpå båda störtade till jorden. D. M.

Éta'ng, fr., fiskdamm; stora insjöar vid Frankrikes södra och västra kuster (i Provence, Languedoc och Les Landes), hvilka uppstått genom kustfloder och äro genom smala dammar skilda från hafvet, med hvilket de stå i förbindelse genom en flodmynning eller genom en kanal. De ha ofta salt vatten liksom Italiens maremmer och laguner.

Étang de Berre [də bär], sjö. Se Berre och Étang.

Étaples [eta'pl], stad i franska dep. Pas-de-Calais, vid floden Canches utlopp i Kanalen. 4,580 inv. (1901). Hafsbad. Där slöts 3 nov. 1492 fred mellan Karl VIII i Frankrike och Henrik VII i England.

Etapp (fr. *étape*, af ty. *stapel*, stapelplats, varunederlag). Se Etappväsen.

Etappchef. Se Etappväsen.

Etapphufvudstation. Se Etappväsen.

Etappintendentur. Se Etappväsen.

Etappkolonn. Se Etappväsen.

Etappkommendant. Se Etappväsen.

Etapplinje. Se Etappväsen.

Etappområde. Se Etappväsen.

Etappreglemente. Se Etappväsen.

Etappsjukhus. Se Etappväsen.

Etappstation. Se Etappväsen.

Etapptelegraf, *krigsv.*, den etappväsendet underställda delen af krigstelegrafen. L. W:son M.

Etapptelegrafchef, *krigsv.*, en af tjänstegrenscheferna i etappkvarteret. Han ordnar och leder under etappchefen, men enligt anvisningar från armételegrafchefen telegraftjänsten vid etappväsendet. L. W:son M.

Etapptrupp. Se Etappväsen.

Etappträngkolonn. Se Etappväsen.

Etapptätstation. Se Etappväsen.

Etappväsen (se Etapp), *krigsv.*, sammanfattningen af alla de åtgärder, hvilka man under ett krig vidtager för att ombesörja och trygga tillförseln till hären från hemorten af alla dess behof och bortförandet från densamma af sjuka, sårade, fångar m. m. För hvarje självständigt uppträdande här förordnas en etappchef, hvilken handlar i närmaste öfverensstämmelse med högkvarteret, har befälet öfver alla trupper och anstalter, som höra till etappväsendet, leder transporterna, besörjer underhållet af alla dem, som färdas på etapplinjerna (d. v. s. härens förbindelsevägar med hemorten), och upprätthåller ordningen på dem. För att kunna fullgöra alla dessa olika uppgifter biträdes chefen af en stab samt af särskilda afdelningar för järnvägstrafiken, sjöförbindelserna, etappintendenturen med anordningar för underhållet af etappväsendets personal och alla, som uppehålla sig inom etappområdet, etappsjukvården, veterinärväsendet, trängtjänsten, telegraf-, post-, rätts- och polisväsendet m. m. Hvarje armékår eller arméfördelning bör, om möjligt, ha sin särskilda etapplinje, hvilken börjar inom dess förläggningsområde och står under ledning af en linjekommendant med erforderliga biträden. Till etapplinje bör, om möjligt, väljas en järnväg. Hvarje större station på denna, där i- eller urlastning af trupp eller materiel, förplägning af resande trupp o. s. v. förekommer, kallas etappstation. Inom hvarje armékårs eller arméfördelnings område utses en etappbegynnelsestation, vid hvilken allt det samlas, som skall föras till hären. Järnvägarna från de olika områdena sammanstöta med krigsskådeplatsens järnvägar vid en *öfvergångsstation*, där förråd af alla slag uppläggas. Etapplinjen fortgår därefter till en så nära hären som möjligt belägen etapphufvudstation, från hvilken transporten sker landvägen till de olika truppafdelningarna. De sist nämnda stationerna följa härens rörelser. Såväl vid etapphufvudstationerna som vid begynnelsestationerna inrättas etappsjukhus, etappförplägnadsmagasin, etappgodsmagasin m. m. Utgöres etapplinjen af en sjöväg, en vattenetapplinje, förses denna med etappstationer, liksom vid förbindelser på järnväg. Finnas hvarken järnvägs- eller vattenkommunikationer eller förslå icke dessa, ordnas landsvägsetapplinjer, med etappstationer på en dagsmarschs afstånd från hvarandra, hvilka stationer förses med fordon och dragare. Den närmast fältarmén belägna

stationen kallas *slutstation*. För att besörja transporten på etappvägarna bildas särskilda etapptrångkolonner eller etappkolonner om ända till 250 fordon. Hela etappområdet, hvilket tillhör krigsskådeplatsen, delas med hänsyn till landets administrativa fredsindelning i etappkommendanturområden, hvart och ett under en etappkommendant, och flera sådana områden kunna ställas under en linjekommendant. För skydd och bevakning inom etappområdet afdelas tillräckligt antal etapptrupper. — För svenska armén fastställdes 2 aug. 1906 ett etappreglemente. Enligt detta bör hvarje arméfördelning ha sin särskilda *hufvudtransportled*, hvilken vid öfvergången från hemorten till etappområdet blir etapplinje. Hufvud- l. slutstationen benämnes etapptätstation och den ort, där etappchefkvarteret är förlagdt, etapphufvudstation. Enligt reglementet börja etappväsendets uppgifter först vid öfvergången från hemorten till krigsskådeplatsen. C. O. N.

État [eta'], fr. (af lat. *sta'tus*), tillstånd, läge; ställning; stat; riksstånd. — *L'état c'est moi* [-sä mωa'], "Staten är jag!", ett uttryck, som Ludvig XIV uppgifves ha fällt inför Parisparlamentet 1655. — *Le tiers état* [lə tiärś-], "tredje ståndet", före 1789 års franska revolution benämning på den bildade delen af franska folket, som ej tillhörde de privilegierade klasserna, adeln och prästerskapet (se États généraux). — *État major* [-maʃår], generalstab.

États généraux [eta' ʃenerå'], fr., allmänna ständer, riksständer, kallades riksdagen i Frankrike före den stora revolutionen, 1789. Hos frankerna liksom hos andra germanstammar utöfvade folket sina rättigheter ursprungligen på ting, möten, till hvilka alla fullfria män sammanträdde, men några för riket gemensamma ting förekommo icke i det stora frankiska välde, som grundlades genom Klodvigs eröfringar (se Franker). De riksmöten, som där under namn af marsfält (under karolingiska tiden majfält) höllos med de värnpliktige (härbannskyldige), voro endast vapensyner, om ock vid dem allmänna angelägenheter kunde behandlas. Både tingen och mars-(maj-)fälten voro uttryck för det forngermanska demokratiska samhällsskicket, men i detta hade les états généraux ej sin rot. Deras första upphof är tvärtom monarkisk-aristokratiskt. Efter eröfringarna uppkom i frankiska riket en klass af andliga och världsliga stormän, hvilka stodo i konungarnas tjänst; och redan under den merovingiska, men ännu mer under den karolingiska tiden blef det vanligt, att konungarna sammankallade dessa stormän till möten (s. k. *placita*, motsv. de svenska herredagarna) för att få råd och bistånd i riksstyrelsen. När vid det frankisk-karolingiska rikets upplösning efter Karl den stores tid Frankrike afsöndrades såsom ett eget rike med ett fullständigt feodalt samhällsskick, förekom däri ej någon verklig riksstyrelse, och därmed upphörde också dessa möten att vara organ för en sådan, men de fortforo dock att finnas, ehuru anpassade till den feodala ordningen. Stormännen i konungens tjänst hade nu blifvit vasaller, som efter behag styrde och ställde hvar och en inom sitt område (län). Såsom konungens vasaller hade de dock skyldighet att på kallelse infinna sig vid hans hof för att gifva glans åt dess fester, deltaga i utöfvandet af hans domsrätt såsom högste länsherre eller bistå honom med sitt råd, och en sådan sammankomst kallades hofdag (*curia regis*). Därur utvecklade sig med tiden dels en högsta domstol, det franska parlamentet (se Parlament), dels en politisk församling, som just blef fröet till les états généraux. Då konungen för att få upptaga skatter utom sin domän behöfde samtycke af vasallerna, började han söka utverka detta af de till hofdag församlade vasallerna i stället för att därom underhandla med hvar och en särskildt, och sålunda blef hofdagen en skattebeviljande församling. I samma mån Frankrike genom de kapetingiske konungarnas (från 987) statsklokhet småningom samlades till en enhetlig stat, uppstod också åter en rikspolitik, till hvars genomförande konungarna behöfde bistånd från hela riket, och äfven i sådant syfte förhandlade de då med vasallerna på hofdagarna. Redan mot slutet af 1200-talet hade på detta sätt ur hofdagen en verklig riksförsamling börjat utveckla sig. Den bestod dock ännu blott af andliga och världsliga storvasaller, som kallades hvar för sig genom kungliga skrifvelser. Emellertid hade en mängd städer under loppet af 1100- och 1200-talen frigjort sig från de län, under hvilka de dittills lydt, och dessa fria städer kunde lika litet som vasallerna beskattas eller åläggas att stödja konungarnas politik utan sitt eget samtycke. Det låg då nära till hands att låta äfven dem deltaga i riksförsamlingarna, och detta kom till utförande, då Filip den sköne behöfde hela sitt rikes stöd i striden med påfven Bonifatius VIII. Redan 1301 kallade han ombud från städer till ett sammanträde i Senlis, och 1302 hölls i Paris det ryktbara möte, genom hvilket städernas ombud definitivt erhöllo plats i riksförsamlingen. Därmed hade denna från att vara en församling blott af adel och präster blifvit Frankrikes rikes ständer, états généraux. Städernas ombud voro naturligtvis valda representanter, och efter en tid började val- och representationsprincipen tillämpas äfven på de två andra, "högre" ständen. Ännu 1428 kallades såsom förr vissa medlemmar af prästerskapet och adeln att personligt infinna sig, men åtminstone fr. o. m. 1484 uppfordrades dessa stånd att välja ombud till mötena. Valkretsen blef *le bailliage* (se Bailli), och under det att förut blott omedelbara andliga och världsliga läntagare kallats, fingo omsider äfven kyrkoherdar och alla adliga innehafvare af länsgods valrätt. Ursprungligen voro blott vissa städer representerade, men från 1484 började de ofrälse inom hela bailliaget välja ombud, och därmed utvecklade sig ur städernas representation en representation för hela det tredje ståndet (*le tiers état*). Valsättet blef för detta stånd medelbart. I städerna voro vanligen deras tjänstemän och ombud för skråna elektorer. På landsbygden utsågos elektorerna på sockenstämmor af alla, som voro underkastade den på de ofrälse hvilande skatten (*la taille*). Stundom förenade sig landsbygdselektorerna med elektorer från småstäder och utsågo tillsammans med dessa de slutlige elektorerna, i hvilket fall sålunda det medelbara valsättet var dubbelt. I några provinser funnos provinsständer (*états provinciaux*), som uppstått därigenom, att konungen äfven förhandlat om skatte-

bidrag med möten i olika landsdelar, och några af dessa provinsständer fingo i äldre tider utse provinsernas riksdagsmän eller vissa af dessa. Inom hvarje bailliage uppsatte de tre ståndens valkorporationer hvar för sig riksdagsbesvären, s. k. *cahiers de doléances* (se Besvär 2); till grund för tredje ståndets inom valkretsen cahier lågo cahiers, upprättade vid de föregående elektorsvalen. De cahiers, som åvägabragtes vid valen till 1789 års états généraux, innehöllo till stor del revolutionens program. De valde riksdagsmännens ansågos blott ha till uppgift att gifva uttryck åt valmännens önskningar, och les cahiers betraktades därför såsom imperativa mandat. De tre stånden bildade i allmänhet särskilda församlingar, men 1356 utsågo de ett stort gemensamt utskott med beslutanderätt, och 1484 sammanslöto de sig till en församling. Ännu en gång skedde detta, nämligen 1789, då det genomdrefs af tredje ståndet, men därmed förvandlades les états généraux till den stora revolutionens konstituerande nationalförsamling. Tredje ståndet, som hufvudsakligen drabbades af skatterna, ansågs ej kunna i bevillningsfrågor öfverröstas af de båda andra. Vid omröstningen inom hvart stånd hade de deputerade från hvarje bailliage tillsammans en röst.

Den viktigaste rättighet, som tillkom les états généraux, var skattebevillningsrätten, och ehuru konungarna äfven efter 1302 kunde genom underhandlingar med enskilda vasaller och städer erhålla ekonomiskt understöd, så ansågs dock nu ingen *allmän* skatt kunna påläggas utan riksståndernas samtycke. Med afseende på andra frågor saknade de initiativ och hade blott att gifva råd, men de egde dock besvärs- och petitionsrätt, och genom att förbinda denna med bevillningsrätten hade les états généraux en möjlighet att vinna samma maktställning som Englands parlament (se d. o.). Under konung Johan den godes olyckliga krig med England gjordes ett försök i sådan riktning: 1355—57 genomdrefvo ständerna sina önskningsmål, i det de gjorde dessas beviljande till villkor för skattebidrag, ja försökte att bemäktiga sig ledningen af hela riksstyrelsen, togo finansförvaltningen om hand och bestämde det kungliga rådets sammansättning. Men den djupa klyfta, som de feodala rättigheterna och privilegieväsendet skapat inom den franska nationen, förlamade franska riksdagens utveckling. Det var tredje ståndet, som egentligen gått i spetsen för 1350-talets sträfvanden; uppskrämd genom Jacquerie-kriget (se Bondekrig), ställde sig adeln snart på konungadömets sida, och då undertrycktes (1358) med våld försöket till ständerregering. Under det fransk-engelska krigets sista skede lämnade sedan ständerna själfva från sig skattebevillningens maktmedel, i det de 1435 i Tours och 1439 i Orléans gåfvo Karl VII rätt att utan deras hörande upptaga bestämda skatter till underhåll af en ståndene här. Adeln protesterade visserligen mot införandet af ett sådant ständigt skatteväsen, men då dess motiv förnämligast var, att dess rätt att för egen räkning beskatta sina landtbönder inskränktes genom den kungliga skatten, kunde konungen, stödd på tredje ståndet, lämna protesten utan afseende.

Omkr. 50 år därefter tycktes emellertid ständerna ha kommit till insikt om skattebevillningsrättens betydelse. Under Karl VIII:s oroliga förmyndarregering beslöts nämligen på en riksdag 1484 i Tours, att skatterna nu skulle beviljas endast för viss tid och mot riksdagsbesvärens afhjälpande. Men sedan regeringen vunnit större styrka, brydde den sig ej om riksdagsbeslutet och fick stöd i parlamentet, som i les états généraux blott såg en rival till sin egen makt. Efter denna tid gjordes intet verkligt försök att bestrida konungens rätt att fritt uppbära de en gång införda skatterna. Under 1500-talet häfdade dock les états généraux sin bevillningsrätt med afseende på *nya* skatter, men efter 1600-talets början mäktade de ej heller upprätthålla denna, utan nya skatter påbjödos genom kungliga förordningar (*ordonnances*), som endast behöfde inregistreras i parlamentets akter. I samma mån les états généraux sålunda förlorade inflytandet öfver beskattningen, försvann också möjligheten för dem att erhålla verklig andel i lagstiftningen. Därtill bidrog ock deras osjälfständighet gentemot valkorporationerna. Från 1484 framställde de ej egna önskningar, utan hvarje stånd framlade för konungen blott en cahier, som utgjorde sammanfattningen af dess valkretsars cahiers; om något däraf blef lag, så berodde det däraf, att det upptogs i en af konungen utfärdad ordonnans. I tre fall ansågs dock ännu riksdagens samtycke nödvändigt, nämligen vid val af ny konungaätt, afträdelse af ett riksområde och de kungliga domänens förminskande. Men inga sådana frågor kommo nu före, och därför kunde Frankrikes styresmän efter 1614 se sig i stånd att ej vidare låta les états généraux sammanträda. Under Fronden (se d. o.) utfärdades dock 1649 kallelsebref till en riksdag, men den blef ej hållen. När man slutligen 1789 åter måste låta les états généraux sammanträda, blef detta signalen till den omstörtning, hvari de själfva gingo under tillika med så många andra af det gamla Frankrikes institutioner. Litt.: Picot, "Histoire des états généraux" (1888), och Esmein, "Cours élémentaire d'histoire du droit français" (1901). S. B.

États provinciaux [eta′ pråvĕsiå′]. Se États généraux, sp. 972—973.

Etatsråd, dansk titel, som utdelas af konungen och medför plats i tredje rangklassen samt rätt att inskrifva sina döttrar i Vemmetofte kloster.

Etawah [etā′ωa], af sanskr. *atavî* (skog). 1. Distrikt i brittiska Indien, Nordvästprovinserna, divisionen Agra, genomflutet af Jumna. 4,379 kvkm. 806,625 inv. (1901). — 2. Hufvudstad i nämnda distrikt, vid Jumna. 42,570 inv. (1901). E. har ett stort antal hindutempel, och stranden är kantad med badtrappor och helgedomar. Handel med bomullsväfnader, hornarbeten, spannmål. (J. F. N.)

Etbai. Se Bedsja.

etc., förkortning för lat. *et cetera* (se d. o.).

Et cētera (förkortadt *etc.*), lat., och det öfriga, och så vidare (o. s. v.), med mera (m. m.).

Etchemin [e′tʃimin], en till algonkinindianerna hörande nordamerikansk indianstam, som förr bodde vid S:t Johnfloden på norra gränsen af staten Maine.

Etelhem, socken i Gottlands län, Södra häradet. 4,652 har. 568 inv. (1906). Annex till Garde, Visby stift, Södra kontraktet.

Eteli′sm (af grek. *ethe′lein*, vilja), *filos.*, den

åsikt, som fattar viljan såsom människosjälens grundkraft eller rent af såsom all verklighets innersta väsen. Fichte, Schopenhauer m. fl. ha framställt sådana åsikter. I samma betydelse användas stundom äfven termerna voluntarism och telematism. S—e.

Eteökles (grek. *Ἐτεοκλῆς*), *grek. myt.*, en son af tebanske konungen Oidipus och Iokaste samt äldre (enl. Sofokles yngre) broder till Polyneikes, med hvilken han råkade i tvist om herraväldet. Enligt en hos Euripides återgifven saga hade bröderna kommit öfverens att regera växelvis hvar sitt år, men vid det första årets slut vägrade E. att afstå makten åt sin broder. Då denne sökte hjälp hos konung Adrastos i Argos, föranleddes däraf ”de sju hjältarnas” fälttåg mot Tebe, under hvilket fälttåg de båda bröderna stupade i tvekamp. Egentliga orsaken till brödernas split säges ha varit en af deras fader öfver dem uttalad förbannelse. Detta tragiska ämne är behandladt af Aischylos i ”De sju mot Tebe” och af Euripides i ”Fenicierskorna” (*Foinissai*). A. M. A.

Eteo'stikon. Se Kronogram.

Eter (af grek. *aithēr*, luft, det tunnaste, det finaste). 1. *Fys.*, ett ämne med utomordentligt ringa täthet, men med stor elasticitet, hvilket fyller världsrymden och all materie. Eterns tillvaro har ännu ej kunnat direkt påvisas; den är endast en hypotes, på hvilken emellertid förklaringarna af ljusets, värmets och elektricitetens företeelser stödja sig. L. A. F.*

2. *Kem.* Den egentliga etern, etyleter, som 1540 först beskrefs af Valerius Cordus och förr ofta kallades svafveleter, uppstår genom inverkan af svafvelsyra på alkohol. Eter uppkommer medelbart genom svafvelsyrans inverkan därigenom, att vatten (1 molekyl) borttages ur alkohol (2 molekyler). Som mellanprodukt bildas etersvafvelsyra $C_2H_5SO_4H$. Alkoholens sammansättning är C_2H_5OH, eterns $C_2H_5.O.C_2H_5$. Etern är således en anhydrid till alkohol, men kan ej öfvergå till alkohol genom upptagande af vatten. Till sina egenskaper är etern en lättrörlig, färglös, mycket flyktig (kokpunkt 35° C.) vätska af genomträngande, egendomlig lukt. Dess egentliga vikt är 0,72 vid 17,4°. Dess smältpunkt ligger vid —113°. Etern är mycket brännbar och brinner med hvit, lysande låga. Den blandas i alla förhållanden med alkohol. Vatten löser ungefär $^1/_{10}$ af sin vikt eter, omvändt löser eter endast $^1/_{36}$ af sin vikt vatten. Den är ett utmärkt lösningsmedel för feta ämnen, hartser m. m. Inandad verkar gasen känslolöshet (se Eterisation). — Etern är typen för en talrik klass organiska föreningar, som äro anhydrider till alkoholer och kallas *enkla* eller *blandade* etrar; en enkel eter är anhydriden af en enda alkohol, en blandad, t. ex. etylamyleter, $C_2H_5.O.C_5H_{11}$, af tvenne olika alkoholer, i det nämnda exemplet etyl- och amylalkohol. Utom dessa två klasser eterarter urskilde man tidigare en tredje stor klass, de s. k. *sammansatta* eterarterna, hvilka emellertid numera sammanfattas under benämningen estrar, då de äro af väsentligen annan art. Se Ester och Etylsulfat. P. T. C. (H. E.)

3. Petroleumeter. Se Bergolja, sp 1483.

Eterisatiön. 1. *Med.*, en metod att medelst användande af eter (se d. o.) i st. f. kloroform framkalla känslolöshet vid operationer. Vid eterisationen sker döfningen långsammare än vid kloroformeringen; dessutom åtgå i regeln mycket stora kvantiteter af eter, innan full verkan frambringas. Eterisationen användes dels vid kortvariga operationer i form af s. k. ”rus”, dels såsom fortsättning efter kloroformbedöfning, då operationen kräfver längre tids sömn, eller då hjärtsvaghet förefinnes. Mångenstädes användes en blandning af eter och kloroform för bedöfningen. Eterisationen anses vara mindre farlig än kloroformeringen. Dock bör eter undvikas, om patienten lider af lung- eller njursjukdom. Jfr Bedöfningsmedel. J. A.

2. (Eterisering) *Trädg.*, en af professor W. Johannsen i Köpenhamn utarbetad, omkr. 1900 införd metod att medelst eter (se d. o.) underlätta blomsterdrifning (se Drifning 4). Den har redan vunnit vidsträckt användning, i synnerhet i vissa större tyska

T. v. eteriserad, t. h. icke eteriserad syren efter 25 dagars drifning.

och franska trädgårdsetablissemang. Den väsentligaste svårighet, som vidlåder framdrifvandet af blommor hos en växt på annan tid än den naturliga blomningstiden, sammanhänger med växtens behof af ”hvila” under vissa perioder. För de flesta växter inträffar en hviloperiod på sensommaren eller hösten, och om hvilan också icke är lika djup under hela denna period, kunna växterna dock sällan väckas ur densamma med sådana mera naturliga medel som högre temperatur eller ökad vattentillförsel förrän efter en viss tid, olika lång för olika växter. Hvilotiden kan emellertid förkortas därigenom, att man låter eterångor inverka på växterna i fråga, då resultatet snart visar sig i alstring af blad och blommor. För detta ändamål insättas växterna i ett med täta väggar försedt skåp, som omsorgsfullt tillslutes. Genom en på lämpligt sätt anbragt öppning inhälles en viss mängd eter (etyleter) i en

vid skål, anbragt i skåpets öfre del. Etern afdunstar hastigt och utbreder sig i skåpets inre. Omkr. 40—60 kbcm. eter plägar beräknas per hl. af skåpets rymd. Temperaturen bör under eteriseringen hållas vid omkr. 17°, för att bästa verkan skall uppnås. Efter 48 timmar uttagas växterna, och drifningen af dem kan omedelbart därefter taga sin början. Enligt på senaste år gjorda rön är det emellertid ej nödvändigt, att drifningen börjar strax efter eteriseringen, då "eterruset" icke, såsom man först trott, upphäfves af låg temperatur. Eteriserade växter kunna därför mycket väl sändas från en plats till en annan före drifningen. — Sitt största praktiska värde har metoden för tidig drifning af syrener, men den användes äfven med fördel för åtskilliga andra blomsterbuskar, såsom *Azalea mollis*, hortensior, *Viburnum opulus* m. fl. Dessa växter kunna med eterisering drifvas till blomning 1 till 4 veckor tidigare än utan sådan. Mindre godt resultat har vunnits af eteriseringens användning för blomsterlökar, konvaljer och i krukor odlade fruktträd. — Eteriseringen medför påtagligaste resultat, om den utföres under en viss del af hviloperioden. För syrener t. ex. användes den bäst från midten af okt. till dec. — I stället för eter har äfven kloroform med fördel kunnat användas. Dess verkan öfverensstämmer väsentligen med eterns, men är ännu kraftigare; den skadar växterna, om den användes i för stor sats. 10—15 gr. beräknas per hl. luftutrymme. C. G. D.

Eterisēra, verkställa eterisation (se d. o.).

Etērisk (se E t e r), luftig, himmelsk, ren och skär, öfversinnlig. — *Kem.*, flyktig, säges företrädesvis om ämnen, som dessutom ha mer eller mindre genomträngande lukt. P. T. C.*

Etēriska oljor, *kem.*, kallas i växtriket förekommande eller genom enkla jäsningsprocesser ur växtämnen uppkomna oljelika, vid upphettning osönderdeladt flyktiga, väl- eller illaluktande ämnen, som till sin kemiska natur kunna vara mycket olikartade. Växternas lukt härrör i de flesta fall af eteriska oljor, hvilka vanligen förekomma i mycket små mängder. De erhållas genom destillering af de luktande växtdelarna med ånga, då ett af fina oljedroppar mjölkhvitt destillat erhålles. Lämnas detta i hvila, samlar sig större delen af den eteriska oljan i de flesta fall till ett lager ofvanpå, i några fall under vattnet, som till följd af upplöst olja har egendomlig lukt och därför nyttjas i medicinen eller till parfymer (t. ex. rosenvatten, myntvatten, orangeblomvatten o. s. v.). Beredningen af eteriska oljor har särskildt i Frankrike utvecklat sig till en betydande kemisk industri; bland de förnämsta firmorna må nämnas Roure-Bertrand fils i Grasse. Då den eteriska oljan förekommer i mycket små mängder, utdrages den med tillhjälp af ren olivolja på det sätt, att de luktande växtdelarna (t. ex. violblommor, reseda) inbäddas mellan bomull, dränkt i nämnda olja. Med eteriska oljor mättad olivolja kan man direkt använda vid parfymberedning (till pomador o. d.), eller ock kan man med alkohol ur densamma utdraga den eteriska oljan, då essenser, tjänliga till beredning af luktvatten, erhållas. I några få fall finnes oljan så rikligt i växterna, att den kan erhållas genom pressning, t. ex. i skalen af apelsiner, citroner och pomeranser. Flyktiga oljor, som ej finnas färdigbildade i växterna, utan uppkomma genom en enzymreaktion, äro bittermandelolja och senapsolja. Den förra uppkommer genom inverkan af ett i mandel förekommande ferment (emulsin) på amygdalin, det bittra ämnet i bittermandel. Senapsoljan uppkommer på likartadt sätt af en syra, kallad myronsyra, som därvid sönderdelas i senapsolja, svafvelsyra och druſsocker. De eteriska oljorna äro vid upphettning flyktiga, i synnerhet tillsammans med vattenångor, och de gifva på papper en flottfläck, som dock med tiden eller vid upphettning försvinner. Vid antändning brinna de med sotande låga och utmärkas af en genomträngande, oftast angenäm, men ibland vidrig lukt och af brännande smak. De lösas högst obetydligt af vatten, men lätt i alkohol, kloroform, ättiksyra och feta oljor. De äro i rent tillstånd oftast färglösa, men blifva i luften gula, till och med bruna, hvarunder de upptaga syre och förhartsas. Några få oljor äro till färgen gröna eller blåa. Vid afkylning delas ofta de flyktiga oljorna i en fast, kristalliserande del, förr kallad *stearopten*, och en flytande, *eleopten*. En del eteriska oljor användes till beredning af luktvatten, pomador och parfymerivaror, andra till likörer eller till läkemedel. I kemiskt hänseende utgöras oljorna i några fall fullständigt af kolväten af sammansättningen $C_{10}H_{16}$ (*terpener*), t. ex. terpentinolja, i andra fall förekomma dylika kolväten eller *cymoler*, $C_{10}H_{14}$, såsom hufvudbeståndsdelar, t. ex. i romersk kumminolja, som utom cymol (se d. o.) innehåller kumminaldehyd $C_3H_7 . C_6H_4 . CHO$. Sådana oljor, som utgöras endast af kolväten, kallas syrefria. De syrehaltiga oljorna kunna vara af mycket olika slag. Några, som i synnerhet utmärkas af antiseptiska egenskaper, t. ex. kryddnejlikoljan och timjanoljan, innehålla *fenoler*, den förra eugenol, den senare tymol. Andra äro *estrar*, t. ex. oljan i fröna af *Heracleum sphondylium* och i vintergröna (*Gaultheria procumbens*); sistnämnda olja utgöres af salicylsyrans metylester. I andra fall äro oljorna *aldehyder*, t. ex. kaneloljan, bittermandeloljan och valerianoljan, eller *ketoner*, såsom vinrutoljan. Åter andra innehålla karakteristiskt luktande *kamferarter*, hvilka dels äro nära besläktade med vanlig kamfer, t. ex. mentol eller mentakamfer i pepparmyntolja, pulegon i polejolja, dels tillhöra de af öppen kolkedja utmärkta s. k. olefiniska kamferarterna, såsom geraniol i geraniumolja, citronellol i rosenolja, citral och citronellal i citronolja, nerol i orangeblommornas olja. En sjätte klass äro de *svafvelhaltiga oljorna*, som fås företrädesvis af kruciferer och af lök. Lökoljan är allylsulfid $(C_3H_5)_2S$, senapsoljan allylisorodanid $C_3H_5N=CS$. De skarpa oljorna i *Nasturtium officinale* och i indiansk krasse (*Tropæolum majus*) äro nitriler, den förra fenyletylcyanid $(C_6H_5)C_2H_4CN$, den senare benzylcyanid, $C_6H_5CH_2CN$. P. T. C. (H. E.)

Eterneller (af lat. *æte'rnus*, evig), E v i g h e t s b l o m s t e r, I m m o r t e l l e r (af lat. *immortālis*, odödlig), *bot.*, kallas blommor och blomställningar, som länge kunna bibehålla sig, utan att förlora form och färg. De flesta eterneller äro korgar af växter, tillhörande fam. *Compositæ*, särskildt släktena *Helichrysum* (se fig.), *Roccardia* (= *Acroclinium*, *Helipterum* och *Rhodanthe*), *Ammobium*, *Calomeria* (*Humea*) och *Xeranthemum*. Många af dessa växter äro vanliga trädgårdsväxter. Korgarnas lämplighet till eterneller beror därpå, att holkfjällen äro torra, fasta och hinnaktiga samt ofta vackert färgade. Ett annat slags eterneller äro blom-

En eternell (Helichrysum bicolor).

ställningarna af *Gomphrena globosa*, en örtartad växt, tillhörande fam. *Amarantaceæ*, hvilken växt äfven odlas som prydnadsväxt. Hos denna är det blomhyllet och förbladen, som äro torra och färgade. Ett tredje slags eterneller utgöras af blomställningarna af de till fam. *Plumbaginaceæ* hörande *Goniolimon-* och *Statice*-arterna. Äfven blomställningarna af vissa gräs, t. ex. *Stipa pennata* och *Briza*, kunna anses och nyttjas som eterneller. — Eterneller begagnas till s. k. makartsbuketter, sorgkransar, buketter på grafvar m. m. Ldt. (G. L—m.)

Eternisēra (fr. *éterniser*, af lat. *æte'rnus*, evig), föreviga.

Etersvafvelsyra, viktig mellanprodukt vid eterfabrikationen. Se äfven Etylen.

Etēsier (lat. *etēsiæ*, grek. *etesi'āi*, af *e'tos*, år) l. Etesiska vindar kallades af de gamle de under vissa årstider på Medelhafvet utan afbrott och i oförändrad riktning blåsande vindarna. L. A. F.

Etesiska vindar. Se Etesier.

Etex [etä'ks], Antoine, fransk bildhuggare, f. 1808 i Paris, d. 1888, blef efter studier i Italien en i Paris mycket använd och ytterst alsterrik skulptör. Bland hans arbeten märkas två grupper på Triumfbågen på Place de l'étoile, *Géricaults grafmonument* (1841), *Vaubans monument* i Invaliddomen, statyerna *Olympia* (Trianon, 1842), *Rossini* (Operan, s. å.), *Karl den store* i Luxembourgpalatset, *Ingres' monument* i Montauban m. fl., dessutom en mängd byster och reliefer. E. var äfven målare (mest bibliska scener), gjorde dessutom flera arkitektoniska utkast och var också verksam som författare. G—g N.

Etfeh. Se Edfe.

Ethelbald l. Æthelbald [e'thəlbåld], angelsaxiska konungar.

1. E. af Mercia, d. 757, var yngre broder till konung Penda af Mercia, kom på tronen efter dennes sonson 716, blef 731 erkänd som öfverherre öfver hela södra England, men förlorade 752 öfvervälde öfver Wessex. Han ljöt under inbördes strider i Mercia en våldsam död.

2. E. af Wessex, d. 860, var son till konung Ethelwulf (se d. o.), hvilken han 856 under dennes pilgrimsfärd till Rom störtade från tronen i Wessex. Hans giftermål 858 med faderns änka, Judit, Karl den skalliges dotter, framkallade en afgjord brytning mellan honom och prästerskapet. V. S—g.

Ethelbert l. Æthelberht [e'thəlbət], angelsaxiska konungar.

1. E. af Kent, d. 616, blef 560 vid unga år konung af Kent och gifte sig med Berta, dotter till den frankiske konungen Charibert, hvarigenom kristendomens införande i England förbereddes. E. upplät nämligen en gammal romersk kyrka utanför Canterbury till drottningen för hållande af kristen gudstjänst samt mottog 597 välvilligt S:t Augustinus, hvilken erhöll tillstånd att fritt predika evangelium. S. å. lät E. själf döpa sig, hvarigenom omvändelseverket ytterligare underlättades. Efter 593 hyllades E. som öfverherre öfver konungarna i de andra angelsaxiska rikena s. om Humber.

2. S:t E., konung af Östangeln, blef 744 halshuggen på befallning af konung Offa af Mercia. Om anledningen till hans död finnas flera olika sägner och legender. E. vördades sedan lokalt som helgon; hans dag är 20 maj. V. S—g.

Ethelfleda [e'thəlflidə] l. Æthelflæd, d. 918 l. 919, Alfred den stores dotter, gifte sig omkr. 880 med Ethelred, ealdorman af Mercia och ättling af detta rikes gamla konungahus, hvarigenom dess införlifvande med Wessex tryggades. De båda makarna styrde landet i förening och verkade outtröttligt för dess försvar mot walesarna och danskarna. Efter Ethelreds död (omkr. 911) fortsatte hon ensam med stor framgång till sin död deras gemensamma försvarsverk och styrde landet under titeln "the lady of the Mercians". V. S—g.

Ethelred l. Æthelred [e'thəlred], angelsaxiska konungar.

1. E. I af Wessex och Kent, d. 871, var son till Ethelwulf samt äldre broder och företrädare till Alfred den store. Han efterträdde 866 sin äldre broder Ethelbert och hade hela sin regering att kämpa mot de danske vikingarna, hvilka kort efter hans trontillträde började låta plundringsfärderna öfvergå till formliga eröfringsförsök. Efter den northumbriske konung Ellas död 867 inbröto de i Mercia och 870 i Östangeln. De tillbakaslogos emellertid vid Ashdown af E., som i striden mot dem hade sin broder Alfred till närmaste medhjälpare, men vid Merton besegrade de i sin tur E., hvilken afled af sina i denna strid erhållna sår. Han vördades sedermera som helgon och martyr.

2. E. II, kallad the Unready ("den planlöse", af angls. *rede*, "råd"), f. omkr. 968, d. 1016, yngre son till konung Edgar, efterträdde 979 sin halfbroder Edvard ("Martyren") och visade sig som regent visserligen ej kraftlös, men alltför mycket ledd af stundens ingifvelser samt därtill grym och svag för gunstlingar. Vid ett angrepp på England af Olof Tryggvesson 991 köpte E. dennes vänskap, och när sedermera vikingaanfallen förnyades, tillgrep han allt oftare denna utväg att få fred för stunden. 994 lyckades han genom rika gåfvor förmå Olof att ej vidare hemsöka de engelska kusterna, men med dennes vapenbroder Sven Tveskägg fortforo striderna. Bekant är E:s trolösa handling att 13 nov. 1002 låta dräpa alla nyinflyttade danskar han kunde komma åt. Nya härnadståg af Sven Tveskägg blefvo enda följden af "det stora danamordet". E. nödgades 1013, då Sven valdes till Englands konung, fly öfver till sin svåger, hertig Rikard II af Normandie, men återvände efter Svens död 1014. Dennes son, Knut den store, förberedde en belägring af honom i London, då E. afled 23 apr. 1016. V. S—g.

Ethelstan, Æthelstan l. Athelstan [e'thəlstən], fnod. Adalsten, angelsaxisk konung, f. 895, d. 940, var son till Edvard d. ä. och sonson till Alfred den store, uppfostrades af sin faster Ethelfleda (se d. o.) och deltog troligen som yngling i hennes framgångsrika strider mot danskarna. Han valdes 925, ehuru af oäkta börd, efter faderns död till konung af Mercia och Wessex samt

fortsatte under sin orosfyllda regering med kraft och målmedvetenhet faderns och farfaderns verk att samla England till ett rike. 926 tilltvang han sig direkt välde öfver danskarna i Northumberland samt befäste sedermera sin öfverhöghet öfver de keltiske småkonungarna i Wales och Cornwall. Sedan han sålunda blifvit härskare öfver hela England, företog han 933 l. 934 ett framgångsrikt härnadståg till Skottland och besegrade 937 i slaget vid Brunanburg (Brunanburh) en farlig koalition af missnöjda underkonungar, skottar och nordiska vikingahöfdingar, därmed för lång tid tryggande det engelska rikets enhet under den wessexska kungasläkten. Om E:s folkkärhet i hemlandet vittna de många legender och ballader, hvilka ligga till grund för krönikeskrifvaren Vilhelms från Malmesbury skildring af hans regeringstid. Äfven i utlandet var E. högt aktad, hans systrar ingingo där förnämliga giften (en af dem, Edith, med Otto den store), och främmande furstars söner sändes för att uppfostras vid hans hof, så bl. a. hans systerson, Ludvig d'Outremer, Karl den enfaldiges son, samt den norske prinsen Håkan (sedermera konung Håkan den gode), hvilken däraf fick tillnamnet *Adalstensfostre*. V. S—g.

Ethelwulf l. Æthelwulf [e'thəlωulf], konung af Wessex och Kent, d. 858, efterträdde 839 sin fader Egbert och hade under hela sin regering att kämpa mot danskarna, hvilka han 851 besegrade i det blodiga slaget vid Ockley i Surrey. Dock återkommo de snart och öfvervintrade för första gången i England 855 (på ön Thanet). S. å. företog E. en tidigare utlofvad pilgrimsfärd till Rom, vistades där ett år och äktade på återvägen 856 den frankiske konungen Karl den skalliges trettonåriga dotter Judit, trots det att hans förra, engelskfödda hustru ännu torde ha varit i lifvet. Vid hemkomsten fann han Wessex i uppror och nödgades afstå detta rike åt sonen Ethelbald, hvaremot han till sin död behöll Kent. E. öfverhopade kyrkan med gåfvor och utfäste sig i Rom att till påfven betala en årlig afgift, hvilket löfte satts i förbindelse med den s. k. Peterspenningens uppkomst. V. S—g.

Etheredge [e'thəridʃ], sir George, engelsk lustspelsförfattare, f. troligen 1634, d. 1691, var mycket bekant med fransk kultur och Parislif och kom efter att ha varit sändebud i Konstantinopel, Regensburg och Wien i samma egenskap till Paris. Han var en af tidens eleganta och lätt lefvande världsmän, och hans dramer afspegla troget tidens lösa seder. Hans lustspel *The comical revenge or love in a tub*, som spelades i slutet af 1663 och var en afgjord succès, och *She would if she could* (uppf. 1668) äro intrigkomedier i Ben Jonsons stil och tillhöra således renässansens äldre riktning, som fortlefvat under hela restaurationen. Med *The man of mode* (1676) skapade E. däremot en ny form af engelskt lustspel. Denna anslöt sig till den franska karaktärskomedien, sådan den skapats af Corneille i "Le menteur" och förts till sin fulländning af Molière. E:s arbeten utkommo samlade 1704 och sedan flera gånger. Senast ha de utgifvits af A. W. Verity (1888). Se Gosse, "Seventeenth century studies" (1883). J. M.

Etheroleum, *farm.* Se Ætheroleum.

Ethiops. Se Æthiops.

Étienne [etiä'n], fransk boktryckarfamilj. Se Estienne.

Étienne [etiä'n], Victor Joseph. Se Jouy, de.

Étienne [etiä'n], Charles Guillaume, fransk dramatisk författare, tidningsskrifvare, f. 1778, d. 1845, författade flera smärre dramer med växlande framgång. Under fälttåget i Nederländerna skref han för att roa trupperna ett par tillfällighetsstycken 1804, som slogo an på Napoleon och blefvo orsaken till hans lycka. De stora teatrarna öppnade då sina portar för honom. 1810 blef han censor för "Journal de l'empire" och 1811 öfvercensor för tidningarna samt medlem af Franska akad. Bourbonerna afsatte honom 1814 från hans ämbeten, och under restaurationen anslöt han sig till det liberala partiet, kämpade för dess idéer i tidningarna och gjorde stor lycka i deputeradekammaren. 1829 upptogs han ånyo i akademien, hvarest han gjorde sitt inträde med ett tal mot romantiken, hvars svurne motståndare han var. 1830 författade han den adress, som gaf anledning till julirevolutionen. 1839 blef han medlem af pärskammaren. E. var en ifrig anhängare af klassicismen. Hans lustspel ansluta sig till de Molièreska traditionerna. De mest bekanta äro *Brueys et Palaprat* (1807; "Bruis och Palaprat", 1814), *Les deux gendres* (1810; hans mästerstycke, som gaf anledning till hans upptagande i akademien). Dessutom märkas hans operor *Cendrillon* (1810) och *Joconde et Jeannot et Colin* (1814) till musik af Isouard. E. har dessutom skrifvit *Histoire du théâtre français* (1802, i förening med Martainville) samt åtskilliga politiska flygskrifter. Hans *Œuvres* äro utgifna af A. François (5 bd, 1846—53). Jfr L. Thiessé, "E., essai biographique et littéraire" (1853). J. M.

Étienne [etiä'n], Michael, österrikisk journalist, f. 1827 i Wien, d. 1879, vistades 1850—55 i Paris som korrespondent till österrikiska och tyska tidningar. Sedan han återvändt till Wien, var han 1856—64 redaktör för "Presse" och uppsatte 1864 "Neue freie presse", hvilken inom kort svingade sig upp till en världstidning och som han till sin död ledde i liberal riktning.

Étienne [etiä'n], Eugène, fransk politiker, f. 15 dec. 1844 i Oran, fick 1878 anställning vid statsbanorna som inspektör och valdes 1881 till deputerad för Oran, som han alltsedan representerat i kammaren. Han slöt sig till gruppen "union républicaine", var en af Gambettas trogne och understödde den opportunistiska politiken. E. har varit medlem af deputeradekammarens viktigaste utskott, vid upprepade tillfällen haft den viktiga posten som budgetskommissionens rapportör samt fått anseende som särskildt sakkunnig i koloniala frågor. 1882—87 var han sekreterare i kammaren samt juni—dec. 1887 och mars 1889—febr. 1892 understatssekreterare för kolonierna. 1893 var han en af grundarna af den utrikespolitiska och koloniala gruppen i deputeradekammaren samt har alltsedan varit dess president. Han var vicepresident i kammaren 1892—95, 1902—04 samt blef 24 jan. 1905 inrikesminister i Rouviers andra kabinett, där han 13 nov. s. å. blef krigsminister, hvilken post han bekläddе äfven under Sarriens därpå följande ministär till 22 okt. 1906, då han afgick jämte hela kabinettet. E. A—t.

Etik (af grek. *ethiko's*, som har afseende på sederna, sedlig), vetenskapen om sedligheten. Sedlighet är af människan *ovillkorligen fordrad*. Såsom *ovillkorlig* innebär denna fordran själf något absolut och hänvisar direkt på en absolut verklighet, från hvilken den utgår. Till följd däraf blir etiken en *filosofisk* vetenskap. Men vidare är sedligheten, just såsom *fordrad*, en bestämning hos den *fria* viljan, något, som *bör* vara, ehuru det icke alltid är. Till följd däraf tillhör etiken den praktiska filosofien. I denna sin egenskap är den närmast sidoordnad med rätts- och religionsfilosofien. Dess objekt skiljer sig ifrån dessa vetenskapers först och främst därigenom, att den *sedliga* viljans verksamhet är riktad på människans sinnliga eller naturliga krafter, under det rätten och religionen bestämma yttre och inre förhållanden emellan människan och andra personer, just *såsom personer*. Man kan därför säga, att sedligheten är den ordning, som människan i och genom sin vilja bör bringa till stånd i sin sinnlighet, rätt och religion åter det rätta förhållandet emellan henne och andra personer såsom sådana. Väl har sedligheten äfven afseende på människans förhållanden till andra; men dessa förhållanden, såvidt de i egentlig mening bestämmas af sedligheten, hänföra sig icke direkt till det personliga lifvet, utan ha sin grund närmast i gemensamheten inom själfva sinnligheten, hvilken gemensamhet yttrar sig däri, att de sinnliga krafterna drifva till samlif och samverkan med andra människor (naturförhållanden mellan människor). Men den nämnda olikheten i material eller verksamhetssfär hänvisar på en olikhet i själfva den förpliktande principen. Den sedliga förpliktelsen utgår från människans eget sanna väsen; sedligheten kräfver, att människan af aktning för sig själf underordnar sin lägre, sinnliga sida under det högre, som finnes hos henne. Den rättsliga och religiösa däremot har sin grund i högre enheter, i hvilka människan ingår (samhället och gudomligheten). — Denna etikens själfständiga ställning gentemot öfriga praktisk-filosofiska vetenskaper innebär dock ej isolering. Fastmer förefinnes ett innerligt organiskt samband emellan henne och dessa. Detta samband har sin grund dels i det nära sammanhanget emellan de tre nämnda materialen eller verksamhetssfärerna, hvilket vållar, att man t. ex. ej kan rätt ordna sina egna sinnliga krafter, utan att taga hänsyn jämväl till sina personliga förhållanden till andra, dels och förnämligast i det strängt organiska sambandet emellan själfva förpliktelsegrunderna eller de förpliktande principerna. Människan, just till sitt sanna väsen betraktad, är nämligen bestämd att vara medlem i samhället. I sin sanning betraktade, äro, just till följd af nämnda samband, sedlighet, rätt och religion samma sak, sedd från olika sidor. De äro detta genom att utgöra organiska moment i samma lif hos människan, hvilket lif af den, som intager en rationell ståndpunkt, kan betecknas såsom människans *förnuftiga* viljelif. Det är också omöjligt för människan att leva den ena formen af detta lif utan den andra, hvilket dock ej hindrar, att hos olika individer den ena eller andra sidan kan företrädesvis framträda. — Föreställer man sig en moral, fullständigt isolerad från religionen och rätten, så får denna icke ett sedligt, utan ett rent osedligt skaplynne. Men fastän sedlighetens *full ständiga* emancipation från rätt och religion innebä själfva sedlighetens upphäfvande, så kunna dock utan att denna konsekvens genast framträder i l och lära, mer eller mindre genomförda tendense åt detta håll förspörjas. Så föreställde sig stoikern den vise såsom sig själf nog och i behof af hvarke gudar eller fädernesland; så sökte de ock frikall honom från plikter mot medmänniskor och samhälle Sådana försök leda dock till mångfaldiga missrikt ningar inom själfva etiken. Såsom irreligiös kännetecknas en sådan moral af *egenrättfärdighet* oc saknar ett i egentlig mening personligt lifsinnehåll Det mänskliga förnuftet är ett ändligt förnuft oc kan icke framträda såsom *ovillkorligen* fordrande såvida det icke fattas såsom ett moment i själfv det absoluta förnuftet. Emanciperadt från sam fundsordningens seder och rättsnormer, erhålle människans handlingssätt *själfsvåldets* prägel.

De allra allmännaste förutsättningarna för an tagandet af sedlighetens, följaktligen ock etiken möjlighet kunna i korthet angifvas såsom fasthållan det och det vetenskapliga rättfärdigandet af 1. at människan öfver hufvud är ett efter medvetn ändamål verkande, följaktligen ock organiskt väsen hvadan naturligtvis någon ändamålsenlighet i världe i allmänhet måste antagas, 2. att människan, åt minstone i någon mening, kan bestämma sig efte olika för henne gifna ändamål samt ändtligen 3. at verksamhetens fortgång i en af dessa riktningar kan såsom innebärande förverkligandet af människan högsta goda, oafvisligen kräfvas af henne. — Et närmare utförande af etiken måste blifva en karak teristik af sedligheten ur alla de synpunkter, frå hvilka den till följd af sitt begrepp måste betraktas såvida denna betraktelse skall kunna göra anspråk på fullständighet och undvika de ensidigheter, til hvilka förbiseendet af någon väsentlig synpunk leder. Följande äro de viktigaste: 1. Sedlighete är verksamhet och utveckling. En verksamhet ka betraktas dels med afseende på själfva det verksamm väsendet såsom verksamt (förmågan, den sedlig viljan), dels med afseende på de särskilda verk samhetsyttringarna (funktionerna, viljeyttringarna) Den *sedliga viljan* är själf den sedliga verksamheten *grund*, ty endast i och genom sedlig vilja komme sedlig verksamhet till stånd, men något annat ä sedlig vilja tarfvas ej för denna. Den är vidar den norm eller *lag*, som leder den sedliga verk samheten, och det *ändamål*, hvartill denna verk samhet syftar. Någon yttre, för viljans eget väse främmande ledning kan viljan såsom sedlig ej emot taga och har icke sin betydelse såsom medel fö något annat, utan är själf sitt eget ändamål. De sedliga verksamhetens *grund* är den sedliga viljan därigenom, att den konstant väljer med sedlighetens kraf öfverensstämmande bestämningsgrunder (de kallas då *sedlig karaktär*); den sedliga verksamhetens *lag* är den, såvidt den normerar människans handlingssätt (den kallas då *sedelag*). Tänkt ändtligen i sin fulla verklighet, såvidt denna är resulta af sedligt arbete, är den den sedliga verksamhetens *ändamål* och benämnes det *sedligt goda*. Funktionen, såvidt den hänföres till den sedliga karaktären och betraktas såsom dennas yttring, benämnes *dygd*, hvilken är viljans riktning på sedlighetens idé; såsom af sedelagen fordrad handling kallas

den *plikt*, och såsom ett moment i det sedliga ändamålet, ett vunnet resultat såsom pliktens omedelbara verkan, *godt verk* (opus morale), eller, såvidt det outeblifliga resultatet faller inom viljan själf och är en dennas benägenhet att gå vidare på sedlighetens väg, *god sed*. Nödvändigheten och vikten af att vid en betraktelse af sedligheten fasthålla dessa synpunkter äro först framhållna af Schleiermacher. — 2. Den sedliga verksamheten är en *praktisk verksamhet* (viljeverksamhet). Det är för all sådan verksamhet väsentligt att vara ledd af en *afsikt* (motiv) och syfta till denna afsikts *utförande* i ett material. Den sedliga verksamheten måste till följd däraf betraktas såväl ur afsiktens som äfven ur utförandets synpunkt. Det är förut nämndt, att den sedliga afsikten måste ha sin grund i den sanna eller absoluta verkligheten och, närmare bestämdt, omedelbart i människans eget sanna väsen. Detta finner man, om man besinnar, att den uppträder med anspråk på ovillkorlig giltighet. Att betrakta sedligheten ur afsiktens synpunkt är därför, åtminstone från rationell ståndpunkt, att göra sig reda för hvad den är såsom förnuftig. Ehuruväl det är afsiktens renhet, som gör handlingen till sedlig, kan dock utförandet omöjligen vara likgiltigt. Det är nämligen väsentligt för en afsikt, att den afser något; och en sträfvan hän emot dettas förverkligande kan, där afsikten är en verklig afsikt och ej en mer eller mindre from önskan, aldrig saknas, låt vara att det åsyftade resultatets vinnande i det yttre kan till följd af mellankommande yttre hinder uteblifva. Men det är i sinnligheten som afsikten skall utföras. Att betrakta sedligheten ur utförandets synpunkt är således att betrakta den såsom sinnlig, d. v. s. såsom en form af det sinnliga lifvet, och göra sig reda för, huru beskaffad denna af sedligheten bestämda form af detta lif är till skillnad från andra former af detsamma. — 3. Det sedliga lifvet är ändtligen en specifik form af det förnuftiga viljelifvet. Det organiska samband, i hvilket det till följd däraf står med andra former af sådant lif, rätten och religionen, är redan påpekadt. Vid en redogörelse för sedligheten måste man naturligtvis taga hänsyn äfven därtill och göra sig reda för, hvad sedligheten är just i och genom detta samband. Detta sker genom en redogörelse för människans plikter såsom samhällsmedlem (sedlighetens socialitetsmoment) och såsom medlem i Guds rike, d. v. s. den specifika form hennes plikter erhålla därigenom, att hon, såsom sedlig, tillika är religiös eller lefver ett evigt lif i Gud (sedlighetens religiositetsmoment). I intetdera fallet lämnar man etikens råmärken. Det är nämligen ej fråga om, huru det mänskliga samhället bör vara, ej heller om, huru Gud genom sin nåd hos människan är verksam till hennes förnyelse och helgelse, utan om, hvad människan, såsom sedlig, bör göra till följd däraf, att hon tillhör samhället och är föremål för Guds nådeverksamhet. Men å andra sidan är dock sedligheten ett uttryck för människans eget förnuft, hvilket jämväl är ett väsen i egentlig bemärkelse. Det är då gifvet, att man vid en etisk framställning äfven kan och bör fästa sig vid, hvad sedligheten är just ur denna synpunkt, hvarvid man för tillfället kan bortse från allt, som är en följd däraf, att människoförnuftet bestämmes af andra förnuftiga väsenden (sedlighetens individualitetsmoment). Förhållandena till Gud och medmänniskor måste väl äfven här tagas i betraktande, men endast såvidt dessa tänkas såsom individer vid sidan af människan, ej såsom högre enheter, i hvilka hon ingår och hvilka bestämmande ingripa i hennes lif. — Om de ensidigheter och förvändheter, till hvilka man vid betraktelsen af det sedliga lifvet ledes genom förbiseende af någon eller några bland de nu nämnda synpunkterna, därom bär etikens historia vittnesbörd.

Den etiska vetenskapens historiskt gifna former kunna indelas ur trenne hufvudsakliga synpunkter. 1. Med afseende på det sedliga *motivets art*: eudemonism, enligt hvilken detta motiv är sinnligt och sålunda endast till sin form skildt från det osedliga motivet, och rationalism, enligt hvilken det är osinnligt, och följaktligen en bestämd artskillnad förefinnes emellan sedlighet och osedlighet, rätt och orätt i moralisk bemärkelse. Eudemonismen hvilar på den förutsättningen, att människan är endast sinnligt bestämd; rationalismen åter antager, att hon i någon mening och i något afseende kan vara osinnligt bestämd. (Se Eudemonism och Rationalism.) 2. Med afseende på *sättet*, hvarpå det sedliga ändamålet anses skola vinnas i och genom sedlig verksamhet: negativ etik, enligt hvilken den sedliga verksamheten går ut *endast* på undanröjandet af hinder för detta ändamål, och sedlighetens kraf följaktligen alltjämt innebär fordran på försakelse, samt positiv etik, enligt hvilken ändamålet skall genom den sedliga verksamheten äfven positivt befordras. Den negativa rationalismen särskildt hvilar på det antagandet, att sinnligheten, såsom till väsendet något för människoförnuftet yttre och främmande, ej till detta förnuft kan stå i något annat förhållande än det att vara ett hinder för dess självständighet, hvilket bör aflägsnas. Den positiva etiken däremot har insett, att sinnligheten är till sitt innersta väsen ensartad med förnuftet, är förnuftet i en lägre form, hvarigenom möjligheten är gifven att i sedligheten se ett sinnlighetens omdanande till organ och medel för förnuftet. De synpunkter, hvilka ofvan angifvits såsom väsentliga för hvarje betraktelse af sedligheten, som gör anspråk på uttömmande fullständighet, kunna endast på positivt rationell ståndpunkt fasthållas, såväl i sin självständiga ställning i förhållande till hvarandra som i sitt inbördes sammanhang. Dock sakna dessa synpunkter ej betydelse äfven på lägre ståndpunkt. 3. Med afseende på läran om *viljans frihet*: determinism, som förnekar denna frihet, och indeterminism, som antager den. (Jfr Determinism.)

Om etik i teol. mening se Moralteologi. L. H. Å.

Etikens historia, vetenskapen om den etiska vetenskapens utveckling, begynner med Sokrates (d. 399 f. Kr.), hvilken ock därför blifvit kallad ”etikens fader”. Före hans tid gjordes icke de etiska frågorna till föremål för vetenskaplig behandling, dels emedan den dåtida filosofien, såsom rent och oreflekteradt realistisk, saknade alla förutsättningar för en praktisk filosofi, dels emedan grekernas allmänna sedlighetsmedvetande då ännu hvilade på den naiva tron på de fäderneärfda sederna och gudarnas vilja såsom ofelbara uttryck af det rätta och följaktligen ej kände behofvet af kritiskt vetenskapliga undersökningar rörande dessa frågor. Först sedan sofi-

sterna skakat tron på auktoritetens ofelbarhet och uppställt godtycket såsom norm för rätt och orätt, voro de negativa förutsättningarna för etisk vetenskap gifna. Icke i godtycket, utan i människans guda-artade natur, lärde nu Sokrates, finnes normen för rätt och orätt, och det goda för människan är ej den sinnliga njutningen, utan det rätta handlandet. I utförandet blef Sokrates' etik en *dygdelära*, en redogörelse för den sinnesbeskaffenhet hos människan, som leder till det riktiga handlandet — själens hälsa. Sin grund har dygden, enligt Sokrates, i den riktiga insikten, ty ''den som vet det rätta, han gör ock det rätta'', men denna insikt måste vara vetande om människans guda-artade natur. — Samma karaktär af dygdelära behöll etiken hos Sokrates' närmaste efterföljare, hvilka äfven fasthöllo, att dygden måste ha sin grund i riktig insikt. Hos de s. k. ofulländade sokratikerna (cyrenaikerna och cynikerna) nedsjönk den till en eudemonistisk ståndpunkt; hos Platon är den i principen afgjordt rationell. Fasthållande de af Sokrates angifna bestämningarna hos dygden, fattade Platon (d. 347 f. Kr.) denna såsom en människans duglighet att väl förrätta sitt egendomliga värf. Han angaf sedlighetens innehåll vara den sanna verkligheten eller idéerna och dess ändamål dessas förverkligande i det sinnliga. Platons lära blef till följd däraf positivt rationell. Emellertid fann Aristoteles (d. 322 f. Kr.), att dygden har äfven andra förutsättningar än den riktiga insikten. Bland dessa förutsättningar angaf han, hvars antika ståndpunkt hindrade honom att klart inse frihetens vikt och betydelse, hufvudsakligen vana och färdighet. Detta syftar innerst på den sidan i det sedliga lifvet, att det har den kontinuerliga utvecklingens form; men vanan eller seden fattades af Aristoteles på ett så yttre och sinnligt sätt, att detta blef en af anledningarna till, att etiken med honom återgick till högre eudemonism. Det sedliga lifvet fattades af honom såsom ett välordnadt sinnligt lif.

Hade för dessa tänkare den sedliga viljans yttring såsom dygd och god sed, d. ä. såsom grund till och följd af det sedliga handlandet, utgjort hufvudsaken, så inträdde däremot under antikens senare tid en skarpare reflexion på själfva det sedliga subjektet, eller *den sedliga karaktären*. Därmed förband sig en öfvervägande *negativ tendens*. Under den helleniska bildningens allmänna förfall sökte det enskilda subjektet lugn och sinnesro genom likgiltighet för hvarje lifsinnehåll. Närmare utfördes denna riktning af epikuréer och stoiker i deras lära om den vise. Under det de förre stannade vid eudemonism, fortgingo de senare till negativ rationalism. Höjd öfver alla öden, likgiltig för det sinnliga, lefver den vise ett själfständigt lif i öfverensstämmelse med världsförnuftet och är sig själf nog. Sedan man vunnit en större erfarenhet i världens elände och syndens djup, kom man omsider till insikt af människans oförmåga att genom egna krafter befria sig från dem och väcktes till det lifligare religiösa medvetande, som besjälar den *ny-platonska* åsikten. — De hufvudsakliga bristerna i den antika etiken voro, dels att den sidan i det sedliga lifvet, att det är produkt af *fri vilja* och hvad däraf följer, aldrig fullständigt beaktades, dels att man ej heller kom fram till ett i egentlig mening personligt innehåll i det sedliga lifvet. Dess förtjänster ligga i utredandet af de bestämningar, som oberoende däraf tillkomma sedligheten och af hvilka olika sidor framhållits af de olika skolorna. Bland dessa måste Platon genom sin fortgång till positiv rationalism anses intaga höjdpunkten.

Inom den *moderna etiken* däremot blef *frihetsbegreppet* en hufvudsak. En egentlig etik, hvilande på den kristna världsåsiktens bas, möter oss emellertid först hos Kant (1724—1804). Hvad som före honom inom den kristnade mänskligheten uträttades och för de etiska frågornas lösning är hufvudsakligen att anse dels såsom förberedelser, dels såsom reproduktioner af äldre åsikter. Utgångspunkten för Kant utgjordes af *pliktens* obestridliga faktum, och etiken fick i hans hand öfvervägande karaktären af en pliktlära. I utförandet blir denna pliktlära strängt rationell, men tillika negativ. Sedligheten fattas såsom den mänskliga viljans autonomi eller själfbestämdhet, för hvilken viljans osinnlighet utgör en förutsättning. Af denna viljans osinnlighet är sedligheten ett uttryck. Bristerna hos Kant ligga dels i den negativa tendensen, dels i brist på innehåll i den sedliga viljan. Kant har väl angifvit sedlighetens formalbestämningar, han har väl utredt, *huru* viljan måste vilja för att vara sedlig, nämligen att den måste hämta sina motiv ur sitt eget osinnliga väsen, men han har ej på ett lika tillfredsställande sätt besvarat frågan, *hvad* den måste vilja. Till följd däraf får den kantiska etiken en abstrakt-formalistisk karaktär. — Ehuruvä Fichte (1762—1814) i många afseenden gjort sig förtjänt om etikens utveckling, har han dock ej någon väsentligare mån lyckats undanröja dessa kantianismens brister. I det mänskliga samhällets lagar och seder trodde sig Hegel (1770—1831) finna det innehåll Kant saknat, och han satte därför sedlighetens egentliga väsen i en fri subordination under dessa lagar och seder. En objektiv och eudemonistisk tendens kunde han dock sålunda ej undvika, enär det mänskliga samhället i sina historiskt gifna former obestridligen eger en opersonlig och viss mån sinnlig samt därför tillfällig (konventionell) form. En benägenhet att förblanda väsentligt och tillfälligt blef till följd däraf för Hegel oundviklig. Den panteistiska tendens, som genomgår den hegelska världsåsikten, har jämväl i andra afseenden verkat menligt på hans etik. Äfven det mänskliga samhället är, ehuru högre än individen, en form af världsandens lif, hvilken inför ännu högre former eger en relativ och försvinnande karaktär. Den sedliga viljan får till följd däraf äfven för Hegel inte fast, oförgängligt innehåll; det moraliskt rätta visar sig äfven från denna sida vara behäftadt med tillfällighet och sakna verklig rationell renhet. Den *moderna pessimismen*, sådan den framträder hos Schopenhauer (1788—1860) och v. Hartmann (1842—1906), kan också därför sägas vara ett uttryck för den tröstlöshet, för hvilken den råkar ut, som, otillfredsställd med viljans omedelbart gifna innehåll, känner behofvet af ett annat sådant, men ej lyckats finna det. Sedan dessa tänkare visat sinnevärldens elände och skingrat de ''illusioner'', som ännu fästa oss vid lifvet, kunna de ej gifva den enskilde eller mänskligheten något annat råd än att genom en eller annan olika form af själfmord göra slut på sin glädjelösa och ändamålsvidriga tillvaro.

Ett väsentligt framsteg i etikens utveckling förbereddes af Schleiermacher (1768—1834), hvilken, tadlande de föregående åsikterna för ensidig-

het, påvisade, att sedligheten, om dessa ensidigheter skola undvikas, måste betraktas såväl ur synpunkten af dygd som af plikt och af opus morale. En hänvisning på nödvändigheten af att fatta sedligheten på ett konkretare sätt och taga bestämdare hänsyn till dess organiska och individuella karaktär, än förut skett, var därmed gifven, och den utfördes bestämdare af tvenne svenska tänkare Biberg (1776—1827) och Boström (1797—1866). Uppgiften, särskildt för den sistnämnde, blef att på en gång tillgodogöra sig resultaten af Kants undersökningar och, genom att uppvisa ett verkligt innehåll i den af Kant fixerade formen, undvika hans ensidigheter. För vinnandet af detta mål framhöll han, att människans sanna väsen, som äfven för Kant utgjorde all förpliktelses grund, är ett organiskt moment i det rent osinnligt fattade absoluta väsendet och organiskt bestämdt af alla dess innehållsmoment, hvadan det, med bibehållande af sin osinnliga karaktär, måste fattas såsom allsidigt bestämdt eller fullt individuellt. Därigenom undvek Boström den kantiska etikens formalism. Han uppvisade äfven de sidor hos sedlighetens material eller sinnligheten, hvilka äro nödvändiga för en fortgång till positiv rationalism, hvilken ståndpunkt han i etiken intog. — Se vidare Kant, ”Kritik der praktischen vernunft” (1788), Schleiermacher, ”Grundlinien einer kritik der bisherigen sittenlehre” (1803), Martensen, ”Ethik” (1871), samt Sam. Grubbe, ”Praktiska filosofiens historia” (1876—77) och ”Filosofisk sedelära” (1878—80). L. H. A.*

Etike'tt (fr. *étiquette*, besläkt. med ty. *stecken*, fästa, och sv. *sticka*). — 1. Eg. vidfäst sedel eller plåt med påskrift om namnet, priset, tillverkningsfirman, användningssättet e. d. (t. ex. på buteljer, varor, vetenskapliga preparat, medikamentsflaskor, planterade växter o. s. v.); fabriksmärke. — 2. Sammanfattningen af de genom sedvana och föreskrift fastställda yttre formerna för umgänget i de förnämare sällskapskretsarna och framför allt vid hofven samt diplomater emellan (t. ex. vid fester, audienser, visiter, presentationer, processioner, tilltal, brefskrifning o. s. v.). Sådana former ha funnits hos de mest skilda folkslag. T. o. m. naturfolken iakttaga i många fall en noggrann etikett. I forntiden var etiketten särskildt sträng vid det persiska och det bysantinska hofvet. I nyare tider utbildades den framför allt vid spanska hofvet till en ytterlig grad af detaljering, styfhet och förkonstling. Under 1600- och 1700-talen var den franska hofetiketten tongifvande i Europa. Ifrågavarande betydelse hos ordet etikett uppkom genom de ”påskriftsedlar”, på hvilka man förtecknade rangordningen mellan de personer, som egde tillträde till franska hofvet. Den stränga etikettens välde bräcktes af franska revolutionen 1789. Af nutidens civiliserade stater har Kina att uppvisa de strängaste och mest mångfaldiga föreskrifterna för höfviskt umgänge.

Etikettēra (jfr Etikett), förse med påskrift angående innehållet, benämningen, priset, o. d.

Etil, tatarernas namn på floden Volga.

Et in Arcādia ego, lat., ”äfven jag (näml. har varit) i Arkadien” (d. v. s. njutit en idyllisk lycka), ursprungligen en inskrift, som målaren Schidone (d. 1615) anbragte på en af sina taflor och som återfinnes på målningen ”Les bergers d'Arcadie” af N. Poussin (se denne). I öfversättning har uttrycket använts af bl. a. Goethe (som motto på ”Italienische reise”) och Schiller (i dikten ”Resignation”) samt G. Wennerberg (i en af ”Gluntarne”).

Etiolērade (af fr. *étioler*, bleka), *bot.*, kallas sådana växter, som på grund af ljusbrist äro abnormt utvecklade. Klorofyllet kommer då ej till utveckling, och växterna ha en gul färg, som förorsakas af karotin (se d. o.). Hos dikotyledonerna blifva stamlederna abnormt förlängda, under det att bladen förkrympa; hos gräsen blifva däremot bladen starkt förlängda. H. Hn.

Etiologi (af grek. *aitia*, orsak, och *lo'gos*, lära), *med.*, läran om sjukdomsorsakerna. Alltsedan man upphörde att betrakta sjukdomarna såsom direkta straff, sända af vredgade gudamakter eller af onda andar, har man egnat de ifrigaste forskningar åt upptäckandet af hvarje sjukdoms naturliga orsaker. Ehuru ännu mycket återstår att i detta hänseende upptäcka, har man dock redan lyckats att i en mängd förut dunkla sjukdomar lägga orsakerna klart i dagen och därigenom vunnit fasta hållpunkter ej blott för bedömandet af sjukdomarnas rätta väsen, utan äfven för deras undvikande och deras botande. Etiologien har således stor betydelse ej blott i och för sig, utan ock för den allmänna hälsovården (hygienen) och profylaxen, för diagnosen och terapien. Då det skulle blifva för vidlyftigt att här ingå i en närmare granskning af de särskilda sjukdomsorsakerna, hvilka äro nära nog lika mångfaldiga och omväxlande som sjukdomarna, kan här blott i allmänhet påpekas de hufvudgrupper af orsaker, som ha det största inflytandet. I afseende på sättet och tiden för deras inverkan har man delat orsakerna i *predisponerande* och *tillfälliga*. De förra, som utgöras af ärftliga anlag, osund föda, dålig luft, vaka, ansträngningar, sorg och bekymmer m. m., verka småningom försvagande, nedsättande och, bildligt taladt, liksom förbereda jordmånen, så att ett tillfälligt i organismen inkommande sjukdomsfrö lättare än eljest slår rot och utvecklar sig. Man har vidare skilt mellan *inre* och *yttre* orsaker. De förra uppstå genom ärftlighet, en viss ålder, ett visst temperament och vissa konstitutionella svagheter, inneboende i organismen, de senare härröra från luften, marken, klimatet, födan och en mängd utifrån kommande tillfälligheter. Till dessa senare höra t. ex. en mängd smittämnen (jfr Bakteriologi), svampar, giftiga gaser, metallgifter och parasiter ur djurvärlden, såsom binnikemask, trikiner, skabbdjur m. m. F. B.*

Etiōper. Se Etiopien.

Etiōpien l. Æthiopien (grek. *Aiθιοπία*, hebr. *Kusch*), en hos forntidens folk förekommande benämning dels i vidsträckt bemärkelse på södra delen af den då kända jorden (d. v. s. Afrika s. om Egypten och Libyska öknen samt sydvästra Asien), dels i inskränkt mening landet s. om Egypten vid öfre Nilen mellan Libyska öknen och Röda hafvet, således nutidens Nubien och Abessinien jämte Kordofan och Dar-Fur. Invånarna kallades etioper (grek. *aithi'opes*, de af solen brände), och ur denna redan hos Homeros förekommande benämning har landets namn härledts. Etioperna omtalas äfven af Herodotos, som indelar dem i östliga, släthåriga (nubier) och västliga, ullhåriga (negrer); de beskrifvas äfven af Ptolemaios och Plinius d. ä. — De östlige etiopernas land, särskildt det nuv. Nubien, omtalas af de

gamle författarna som hem för en uråldrig civilisation, hvilken torde ha varit af egyptiskt ursprung. I senare tid öfverfördes namnet E. på de kristna rikena i Abessinien, och det ingår ännu i det nutida abessiniska rikets kejsartitel, som är "negus negest za Aitiopija".

De egyptiske faraonerna af den 18:e dynastien gjorde sig till herrar öfver E., hvars gamla konungastad Napata (se d. o.) torde ha intagits af Amonhotep II. Under den 21:a dynastien grundade flyktande Ammonspräster, öfversteprästen Herhors ättlingar, i Napata en självständig präststat, hvars härskare under den 23:e dynastiens tid började utvidga sitt välde norrut och med den 25:e dynastien bestego Egyptens tron (se Egypten, sp. 1483), där de efter den assyriska öfverhöghetens tid efterträddes af den saitiska, från år 663 f. Kr. härskande 26:e dynastien. Det etiopiska riket kallades nu efter sin nya hufvudstad Meroë (se d. o.) och bibehöll i det hela sin oafhängighet, då Egypten 525 f. Kr. kom under persiskt öfvervälde; dock erhöll Dareios I från etioperna tribut och hjälptrupper. Prästerna i Napata voro mestadels de mäktigaste i staten, och endast tidtals lyckades konungarna i Meroë afskudda deras ok. Kulturförbindelserna med E. blefvo allt färre, och bildningen förföll. På rikets Meroës ruiner uppbyggdes det axumitiska väldet (se Axum), som på 300-talet f. Kr. tyckes ha nått sin glanspunkt. En etiopisk drottning, af Strabon benämnd Kandake, sökte på Augustus' tid (23 f. Kr.) eröfra Egypten från romarna, men besegrades, och den romerske härföraren Petronius förstörde därpå (22 f. Kr.) det gamla Napata. Till namnet under romerskt öfvervälde (intill Diokletianus' tid) egde sedan etiopiska riken bestånd såväl i Napata som i Axum, af hvilka det senare var det mest blomstrande och kan sägas fortlefva i det nutida Abessinien (se d. o.). (V. S–g.)

Etiopiska hafvet, en på äldre kartor använd benämning på södra delen af Atlantiska hafvet, vid Afrikas västra kust.

Etiopiska kristna, anhängare af den kristna kyrkan i Abessinien. Se Etiopien och Etiopiska kyrkan.

Etiopiska kyrkan, den kristna kyrkan i Abessinien. Enligt sannolika uppgifter af bysantinska författare kom kristendomen till detta land omkr. 330, genom tvenne vinddrifna män, Aedesius och Frumentius. Den senare blef af patriarken i Alexandria, Athanasius, vigd till biskop i Etiopien (Abessinien) 341. Hans verksamhet fullbordade dock ej den kristna kyrkans organisation; egyptiska munkar fortsatte verket under 5:e och 6:e årh. De voro monofysiter, och följaktligen blef den etiopiska kyrkan monofysitisk; dess seder och bruk anslöto sig nära till de koptiska kristnes i Egypten. Kyrkan drogs med i statens förfall med slutet af 1:a årtusendet; först med 13:e årh. kom nytt kyrkligt lif: bibeln öfversattes till etiopiska (spår af en äldre öfv. från 6:e årh. finnas) etc. Sedan dess har kyrkans historia varit nära sammanväfd med rikets politiska historia, delat dess förfall (sedan 16:e årh.), dess kamp mot muhammedanism och jesuiter och slutligen kommit i beroende af den västerländska missionen under 19:e årh. Sedan kejsar Teodoros' tid (1860-talet) var landet stängdt för missionsarbetet till 1890, då svenska Evangel. fosterlandsstiftelsen begynte en framgångsrik mission. Genom negus Johannes' edikt 1880 äro de jure alla abessinier kristna och kyrkan en landskyrka. — Sannolikt har invandring af judar i förkristen tid i någon mån påverkat den etiopiska kyrkans utbildning. Nu är den emellertid förstelnad i död formalism. Gudstjänsten består endast i uppläsandet af bibelställen och utdelandet af nattvarden (båda delarna med användande af landets gamla, numera fullständigt döda etiopiska språk, ge'ez) utan någon predikan. Otaliga helgon anropas. Framför allt äras jungfru Maria såsom himmelens och jordens drottning och den stora medlarinnan för människosläktets synder. Barnen omskäras, innan de döpas, och den mosaiska lagens reningar och spisstadgar iakttagas. Man har en stor mängd högtidsdagar och fastedagar. Munkväsen förekommer. Kyrkorna äro otaliga, men torftiga. Kyrkans bibel eger 81 heliga böcker. — De tre första ekumeniska kyrkomötenas beslut följas, däremot råder fortfarande häftig strid, om man skall antaga en dubbel Kristi födelse eller en tredubbel (före tiden, af Maria och vid dopet); denna strid har haft äfven politisk betydelse, t. ex. under konung Johannes af Tigre. — Hela kyrkan står under ledning af *abunan*, som residerar i Gondar och som utnämnes af den koptiske patriarken i Kairo. Jfr Warneck, "Missionsgeschichte" (8:e uppl., 1905), Deramey, "Introduction et restauration du christianisme en Abyssinie" (1895), Looſs, "Symbolik", I (1902), och A. Kolmodin i "Nutida missionsuppgifter" (1906). Hj. H—t.

Etiopiska rasen, en af de fem människoraserna enligt Blumenbachs indelning, omfattande negrer, hottentotter och australnegrer.

Etiopiska regionen, *zool.* Se Djurgeografi, sp. 568—569, och kartan därtill.

Etiopiska språket och litteraturen. Etiopiska är namnet på det språk, som talades i det gamla axumitiska riket, hvilket hufvudsakligen omfattade det nuvarande Abessinien (se Axum). Af abessinierna själfva användes benämningen *lesana Ge'ez*, "Ge'ez' språk", eller blott ge'ez, hvilket egentligen är folkets namn, men äfven nyttjas som benämning på språket. Etiopiskan tillhör den sydliga grenen af den semitiska språkstammen och är nära besläktad med arabiskan och ännu mer med den dock endast ofullständigt kända sabeiskan. Utmärkande sig för ett självständigt och i vissa fall egendomligt skaplynne, eger den likväl icke samma rikedom eller grad af fulländning som arabiskan. I jämförelse med sistnämnda språk representerar etiopiskan i allmänhet ett yngre utvecklingsstadium och skiljer sig därifrån hufvudsakligen genom följande punkter. De ursprungliga interdentalerna, hvilka i arabiskan bibehållas, öfvergå i etiopiskan till postdentaler, t. ex. arab. *þaurun*, etiop. *sör*, tjur; arab. *ðanabun*, etiop. *zanab*, svans; vid *g*, *k*, *q*, *ch* förekommer i etiopiskan ej sällan labialisering, möjligen beroende på inflytande af hamitiska språk, t. ex. *gʷandája*, förblifva, *takʷelă*, schakal, *qʷarára*, vara kall, *chʷallăqʷa*, räkna; de korta vokalerna *i* och *u* öfvergå i etiopiskan till *ĕ*, t. ex. arab. *libsun*, etiop. *lebs*, klädnad, arab. *'uðnun*, etiop. *'ezn*, öra, och de båda diftongerna *āu* och *āi*, som i den klassiska arabiskan bibehållas, kontraheras i etiopiskan ofta, ehuru icke alltid, till *ō* och *ē*, t. ex. arab. *mautun*,

etiop. *mōt*, död, arab. *chairun*, etiop. *chēr*, god. I fråga om nominal- och verbalflexionen karakteriseras etiopiskan i allmänhet af en viss enkelhet i jämförelse med arabiskans formrikedom. Blott en enda kasusändelse förekommer, nämligen *-a* för ackusativ. Denna ändelse användes äfven för att beteckna status constructus, t. ex. *kálba be'esí*, mannens hund. Dualis saknas hos både nomen och verb. Pluralis bildas genom ändelsen *-ā́n* i mask. och *-ā́t* i fem. Därjämte finnas äfven åtskilliga s. k. "brutna pluralformer", hvilka bildas genom förändring af singularis' vokalisation, t. ex. *'ebn*, sten, pl. *'ebán*, *kenf*, vinge, pl. *aknā́f*, *māchtṓt*, lampa, pl. *machātéu* o. s. v. Dock äro dessa pluralbildningar ej på långt när så växlande till sitt utseende som i arabiskan. Bestämd artikel saknas; däremot ha partiklar af olika slag en mycket vidsträckt användning. I afseende på verbalböjningen märkes, att den gamla passivbildningen gått förlorad; däremot äro de afledda verbalstammarna mycket talrika. Personaländelserna i perf. ha *k*, där arabiskan har *t*, t. ex. 2:a pers. sing. *qatalka*, *qatálki*, arab. *qatalta*, *qatalti*, 2:a pers. pl. *qatalkémmū*, *qatalkén*, arab. *qatáltum*, *qatáltúnna*. De båda modus, indikativus och subjunktivus, hvilka i arabiskan betecknas genom olika ändelser (indik. *jáqtulu*, subj. *jáqtula*), skilja sig i etiopiskan från hvarandra genom den första stamkonsonantens vokalisation, t. ex. indik. *jeqátel*, subj. *jeqtel*. Syntaxen utmärker sig genom stor frihet i fråga om ordställning och val af konstruktioner. I lexikaliskt afseende intager etiopiskan en tämligen självständig ställning. En stor del af ordförrådet återfinnes visserligen äfven i andra semitiska språk, men därjämte förekomma äfven åtskilliga ord, som icke ega någon motsvarighet i de besläktade tungomålen och åtminstone till en del torde lånats från hamitiska språk.

De tidigaste minnesmärkena af etiopiska språket utgöras af några inskrifter i Axum. De båda äldsta, den ena från 350 e. Kr., den andra antagligen hundra år yngre, äro skrifna med det sabeiska, de öfriga med det etiopiska alfabetet. Detta är en stafvelseskrift af ungefär samma art som det indiska devanāgarī. I sin grundform utläses hvarje konsonant med ett följande *ă*; de öfriga vokalerna (*ā*, *ĭ*, *ŭ*, *ĕ*, *ŏ*, *ĕ*) betecknas genom modifikationer af den omedelbart föregående konsonantens form. För vokallöshet finnes ingen särskild beteckning, utan i detta fall användes samma typ som för kort *ĕ*. Detta system har det stora företrädet framför andra semitiska alfabet, att vokalerna äro oskiljaktigt förbundna med konsonanterna och således under alla omständigheter måste återgifvas, medan de i andra slag af semitisk skrift hufvudsakligen uttryckas genom fristående punkter och streck öfver eller under raden och ofta lämnas så godt som obetecknade. Någon verklig litteratur uppstod först efter kristendomens införande i Abessinien, på 300-talet. I främsta rummet märkes den etiopiska bibelöfversättningen. Härtill sluta sig åtskilliga öfversättningar af apokryfiska böcker, hvilkas original äro förkomna, såsom Henoks bok (utg. af Dillmann 1851, af Flemming 1902; öfv. af Dillmann till tyska 1853, af Charles till engelska 1893), Liber jubilæorum (utg. af Dillmann 1859, af Charles 1895, öfv. af Charles 1902), Esaias himmelsfärd (utg. med latinsk öfv. af Dillmann 1877) m. fl. Efter det axumitiska rikets fall på 1200-talet flyttades maktens tyngdpunkt till de södra provinserna, och därmed blef en annan semitisk dialekt, den närbesläktade amhariskan, det abessiniska hofvets och regeringens officiella språk, men den gamla etiopiskan fortlefde i alla fall såsom kyrkans och de lärdes språk. Nu uppblomstrade småningom en tämligen rikhaltig litteratur, som dock fortfarande bibehöll en osjälfständig och enformig karaktär. Utom öfversättningar af hvarjehanda arabiska och koptiska verk af mer eller mindre teologiskt innehåll märkas krönikor, helgonlegender, hymner, i synnerhet till jungfru Maria, o. d. Äfven språket började undergå åtskilliga förändringar, då det ej längre existerade som ett verkligen lefvande språk. I öfversättningarna från arabiska finner man ofta en slafvisk imitation af originalens konstruktioner, och på samma gång blir ortografien mer och mer vårdslös till följd af de modernare abessiniska dialekternas inflytande.

Till Europa kom kännedomen om etiopiska språket i början af 1500-talet genom J. Potken, prost i Köln, och redan 1548 utgafs nya testamentet i etiopisk öfv. i Rom af en infödd abessinier Tasfā Sejōn. S. å. utgaf Marianus Victorius en grammatik med titel "Chaldææ seu æthiopicæ linguæ institutiones" (nya uppl. 1552 och 1630). Under den följande tiden publicerade J. Scaliger, Th. Petræus o. a. flera mer eller mindre användbara hjälpmedel för studiet af detta språk. Den egentlige grundläggaren af det etiopiska språkets studium var emellertid J. Ludolf i Gotha, som utgaf en etiopisk grammatika (1661; 2:a uppl. 1702) och ett latinsk-etiopiskt lexikon (1661; 2:a uppl. 1699). Hans arbeten stödja sig på uppgifter af en infödd abessinier Gregor och voro under 150 år nästan de enda användbara hjälpmedlen på detta område. Under senare hälften af 1800-talet har kännedomen om etiopiska språket och litteraturen gjort högst väsentliga framsteg. Största förtjänsten däraf tillkommer A. Dillmann, som utom flera värdefulla textupplagor, däribland en tyvärr ofullbordad kritisk edition af gamla testamentet (1853—94), utgifvit flera handböcker, som äro oumbärliga för alla djupare studier på detta område ("Chrestomathia æthiopica", 1866, "Grammatik der äthiopischen sprache", 1857, 2:a uppl. 1899, och "Lexicon linguæ æthiopicæ", 1865). Etiopiska handskriftsamlingar finnas i Paris, Rom, Petersburg, London, Oxford, Berlin, Frankfurt am Main och Tübingen, och många af dessa ha under de senare åren utgifvits. Äfven Uppsala universitetsbibliotek eger en visserligen icke omfångsrik, men likväl rätt värdefull samling af etiopiska manuskript, beskrifven i "Zeitschrift der deutschen morgenländischen gesellschaft", bd 53. — Jfr utom Dillmanns arbeten Prætorius, "Äthiopische grammatik" (1886), Fumagalli, "Bibliografia etiopica" (1893), Goldschmidt, "Bibliotheca æthiopica" (1893), och Nöldeke, "Die semitischen sprachen" (1899). K. V. Z.

Etiopisk sten. Se Balsamering, sp. 798.

Etisk (grek. *ethikós*; jfr Etik och Etos), sedlig, af sedlig innebörd, sedligt god; som tillhör etiken l. sedeläran; moralisk.

Etjmiadzin, Edzmiatsin l. Etschmiadzin. 1. Distrikt i ryska guv. Erivan (Transkaukasien). 3,858 kvkm. 124,613 inv. (1897),

hvaraf 62 proc. armenier, 31 proc. tatarer och 7 proc. kurder, hvilka alla lefva af åkerbruk och boskapsskötsel. Hufvudort är byn Vagarsjapat (Balarsjapat), vid nedannämnda kloster, med 3,400 armeniska inv. (1897).

2. Gammalt berömdt armeniskt kloster i nämnda distrikt, 22 km. v. om staden Erivan. Det består af tre med murar omgifna delar, hvar och en med sin kyrka, näml. det egentliga E. med kyrkan Sjoghagat l. Sjolakath (''ljusets utflöde''), den äldsta delen, kyrkan S:ta Hripsime, n. ö. därom, och kyrkan S:ta Kajane (Gajiane), s. ö. om egentliga E. Klostret kallas därför af turkarna *Utsch-Kilissi* (''tre kyrkor''). Där finnas en klosterskola, ett dyrbart handskriftsbibliotek, hvars skatter (655 nummer, dels historiska, dels och mest religiösa verk; endast 481 äro armeniska; jfr Brosset, ''Catalogue de la bibliothèque d'E.'', 1840) ännu icke kunnat utnyttjas af vetenskapen, äfvensom ett boktryckeri, hvarifrån bl. a. många sällsynta armeniska verk utgått, och ett pilgrimshärbärge. Klostret fick sitt namn af armeniska kyrkans grundläggare Gregorius Illuminator (början af 4:e årh.). Detta betyder ''den enfödde nedsteg'' och syftar på en vision, som Gregorius hade och i hvilken han såg Jesus nedstiga från himmelen. E. har sex gånger växlat plats, men återkom 1441 till sitt första läge. Det är icke blott (sedan dess) säte för ''alla armeniers öfverste patriark och katholikos'', utan äfven för armeniska kyrkans andliga akademi och dess högsta synodala styrelse. E. är därför den heligaste ort för alla armenier, hvar de än lefva kringspridda på jorden. Om möjligt vallfärda de till denna sin centralhelgedom, särskildt kyrkan Sjoghagat, om hvilken de obildade tro, att den ligger i jordens medelpunkt. Genom freden i Turkmantschai 1828 afträddes E. af Persien till Ryssland.

Etlar, Carit Etlar (pseudonym för J. K. K. Brosböll.

Etna (grek. *Aítnē*, lat. *Ætna*, arab. *Djebel*, hvaraf sicilianernas benämning *Gibello* l. *Mongibello*), en på Siciliens östkust belägen vulkan, som är den största i Europa och som genom sitt isolerade läge synes på långt håll och erbjuder en synnerligen majestätisk anblick. Från midten af en ofantligt

Etna, sedt från Catania.

vidt utbredd, svagt lutande, sköldformig bas, som utgör bergets nedre och största del, reser sig den af uppkastade slaggstycken, aska och lava bildade egentliga vulkankäglan, hvars öfversta topp, med den trattformiga krateröppningen, höjer sig 3,279 m. öfver hafsytan. Denna öfre del af berget är nästan alltid betäckt af snö. Öfverallt på den sköldformiga basen befinner sig en mängd mindre vulkankäglor (eruptionskäglor), från hvilka, likasom från hufvudkratern, under de vulkaniska utbrotten tidtals frambrutit smält lava, som i form af strömmar (lavaströmmar) nedflutit utefter bergets sidor och t. o. m. sträckt sig förhärjande fram genom de nedre, bördiga fälten, stundom ända till hafvet. Bland E:s ganska många, historiskt kända utbrott var det, som egde rum 1669, det betydligaste. Flera städer och byar blefvo då ödelagda. Äfven i 19:e årh. har E. flera gånger varit i verksamhet, men på senare tid utsänder kratern på bergets spets nästan aldrig några lavaströmmar, utan endast ånga, bomber och vulkanisk aska. Ett observatorium har inrättats vid kraterkäglans bas, på 2,947 m. höjd, nära det bekanta *Casa dei inglesi* (engelsmännens hus), där bergbestigare bruka tillbringa natten. E. E.

Etna'rk (grek. *ethna'rches*, folkbehärskare, af *e'thnos*, folk, och *a'rchēin*, behärska), titel på lands furstar i Syrien och Palestina under romersk öfverhöghet i antiken; provinsstyresman, ståthållare. — Etnarkī, en etnarks förvaltningsområde; provins; ståthållarskap.

Etnici'sm (af grek. *e'thnos*, folk, pl. *e'thne*, eg folken, hos medeltidens kristna författare benämning på alla icke-kristna och icke-judar), hedendom tro på flera gudar.

E'tnisk (grek. *ethniko's*; jfr Etnicism), som är utmärkande för en folkstam; hednisk.

Etnogrāf, person, som sysselsätter sig med studiet af etnografi (se d. o.), folkforskare, folkskildrare.

Etnografi (af grek. *e'thnos*, folk, och *gra'fēin*, beskrifva), vetenskapen om människan sådan hon framträder i samfundsgrupper såsom familj, släkte, folk. Förr likställdes etnografi och antropologi (se d. o.), men numera begränsar man antropologien till den fysiska sidan af människans lif och etnografien till den kulturella. Skillnaden mellan dessa vetenskaper ligger icke i föremålet, utan i uppfattningssättet af detta. Antropologien fattar människan som ett exemplar af släktet Homo; etnografien betraktar henne i hennes samband med ett visst bestämdt folk, samfund. Man ger numera ofta etnografi en mera inskränkt betydelse i motsats mot etnologi, då med den förra afses den beskrifvande, med den senare den jämförande vetenskapen. Till etnologien höra då till väsentliga delar sociologi, jämförande religions- och rättshistoria samt tyskarnas ''vergleichende litteraturgeschichte''. Etnografien har således till uppgift att skildra de för hvarje särskildt folk utmärkande kulturella egendomligheterna, sådana de under inverkan af den omgifvande naturen och historiska förhållanden utvecklat sig, hvaremot etnologien har till uppgift att påvisa allmänna likheter, ''lagar''. Etnografien begränsas numera allmänt till naturfolken. Motsvarande undersökningar beträffande kulturfolken hänföras till kulturhistorien. Ett väsentligt framsteg har det vetenskapliga studiet af etnografien gjort därigenom, att de etnografiska museerna (se d. o.) under senare hälften af 1800-talet förvandlades från kuriosasamlingar till vetenskapligt ordnade museer.

Litt.: Waitz och Gerland, ''Anthropologie der naturvölker'' (6 bd, 1859—72), Fr. Müller, ''Allgemeine ethnographie'' (2:a uppl. 1879), Peschel ''Völkerkunde'' (7:e uppl. 1897), Ratzel, ''Völkerkunde'' (2:a uppl. 1894), Schurtz, ''Katechismus

der völkerkunde" (1893), Bahnson, "Etnografiske museer i udlandet" (i "Aarb. f. nord. oldk.", 1887) och "Etnografien fremstillet i dens hovedtræk" (2 bd, 1892—99), "Zeitschrift für ethnologie" (Berlin), "Internationales archiv für ethnographie" (Leiden), "Centralblatt für anthropologie" (Braunschweig), "L'anthropologie" (Paris). E. Rld.

Etnografisk, som har afseende på etnografi (se d. o.), hörande till folkforskning eller folkskildring.

Etnografiska museer. I allmänhet, ehuru oriktigt, bruka blott sådana museer, som samla kulturföremål från utomeuropeiska folk, kallas för etnografiska. Numera har man likväl i flera länder i Europa museer äfven för inhemsk etnografi. Det berömdaste af dessa är det af A. Hazelius bildade Nordiska museet i Stockholm. Jämte museer för allmän etnografi finnas på flera håll äfven konstindustrimuseer, hvilkas begränsning i förhållande till de etnografiska museerna är omöjlig att angifva. Den, som först (1831) på allvar framkastade idén till ett allmänt etnografiskt museum, var den franske geografen Jomard. Thomsen i Danmark tog upp Jomards idé, och Köpenhamn har äran af att ega det äldsta etnografiska museet. En annan man, som gjort ofantligt mycket för att egga till att samla etnografiskt material, är Bastian, skaparen af Museum für völkerkunde i Berlin, hvilket nu är det förnämsta etnografiska museet i världen. Det finns nu i Europa och Amerika en mängd betydande etnografiska museer. Bland de största märkas de i Leiden, Leipzig, München, Dresden, Hamburg, Wien, London, Paris, Rom, New York, Chicago, Washington. Numera inser man, att man måste skynda på för att rädda så mycket som möjligt af material för att kunna studera och jämföra olika riktningar af den mänskliga kulturens utveckling. I Sverige har Hjalmar Stolpe (d. 1905) största hedern af att vi ha mycket betydande etnografiska samlingar, sammanförda i Naturhistoriska riksmuseets etnografiska afdelning; tyvärr, saknas en värdig byggnad för dem. Äfven G. Retzius har gjort mycket för utvecklingen af vårt museum. E. N—d.

Etnolög, person, som sysselsätter sig med studiet af etnologi (se d. o. och Etnografi).

Etnologi (af grek. *e'thnos*, folk, och *lo'gos*, lära). Se Etnografi. — Etnológisk, som har afseende på etnologien.

Etoges [etåj], fransk by i dep. Marne, vid stora vägen mellan Châlons-sur-Marne, Meaux och Paris, bekant genom den seger, som Napoleon I där vann 14 febr. 1814 öfver en preussisk och en rysk kår under fältmarskalk Blüchers befäl.

Etografi. Se Etologi.

Etöler (grek. *Aitwloí*, lat. *Aetōli*), invånarna i Etolien, ett rått herde- och jägarfolk, som icke tog

Forntida etoliskt silfvermynt (på åtsidan Artemis' hufvud, på frånsidan personifikation af Etolien).

någon del i grekernas samhällslif före den allmänna omstörtningen efter Alexander den stores död. De slöto sig då allt närmare tillsammans och voro de ende bland grekerna, som med framgång kunde motstå de macedoniske inkräktarna. Omkr. 280 f. Kr. kan det Etoliska förbundet, som omfattade flertalet af mellersta Greklands stater, anses färdigbildadt. Liksom i det akaiska förbundet stod en *strateg* i spetsen för detsamma, och etolernas gemensamma angelägenheter afgjordes på en förbundsförsamling (*Panaitolikon*) i Thermon. Etolerna utbildade sig alltmer till ett krigarfolk, som ställde sina vapen till deras tjänst, med hvilkas hjälp de hoppades att vinna någon fördel. Deras historia är endast berättelsen om plundringståg, som de företogo i Hellas och på Peloponnesos, och om krig, som de förde än med och än mot det akaiska förbundet, hvars stigande makt de afundades, samt Macedonien, Sparta och Rom. Af det sistnämnda blefvo etolerna, hvilka med Antiochos af Syrien slutit förbund mot Rom, slutligen kufvade (189 f. Kr.), och det etoliska förbundet upplöstes efter slaget vid Pydna (168 f. Kr.). Efter några år af oreda och inre strider delade etolerna de öfrige grekernas öde och blefvo romerska undersåtar (146 f. Kr.).

Etölien (grek. och nygrek. *Aitwlía*, lat. *Ætōlia*), näst Akarnanien, från hvilket det skildes genom floden Acheloos (nu Aspros l. Aspropotamos), det västligaste landskapet i det forntida Hellas, vid Korintiska viken, hade enligt sagan sitt namn efter Endymions son Aitolos, hvilken skall ha invandrat dit från Elis (se Etoler). Landet var vid kusten

Etoliens kust, sedd från Patras.

och längs floderna Acheloos och Evenos (nu Fidares) jämnt och fruktbart, men för öfrigt ett vildt och skogbevuxet bergland, genomdraget af bergskedjorna Arakynthos (nu Zygós), s. om sjön Trichonios (nu Trichonis), Panaitolion (nu Plokapari) samt, längst i n., Tymfrestos och Korax, en sydlig fortsättning af Pindos. Städerna voro få; de viktigaste voro Thermon, Kalydon, Pleyron och Chalkis. — I nuv. konungariket Grekland bildar E. med Akarnanien en nomos, 7,489 kvkm., 170,565 inv. (1896), som är det svagast befolkade af alla grekiska län, endast 23 pers. pr kvkm. Hufvudstad är Mesolongion (Missolonghi).

Etoliska förbundet. Se Etoler.

Etologi l. Etografi (af grek. *ēthos*, seder, karaktär, och *lo'gos*, lära, l. *gra'fēin*, beskrifva), skildring af en persons karaktär, af ett folks seder och bruk.

Eton [ī'tən], stad i engelska grefsk. Buckinghamshire, på vänstra stranden af Thames, midt emot Windsor, med 3.301 inv. (1901). E. är bekant genom det af Henrik VI 1440 grundade Eton college, en af Englands mest ansedda lärda skolor. Denna stiftelse förfogar öfver mycket ansenliga fonder, hvilka nu beräknas ge en årlig af-

kastning af 20,000 pd st. De gamla skolbyggnaderna från 1440-talet tillökades under 1800-talet genom flera präktiga nybyggnader. Berömdt är det i sengotik hållna kapellet. Lärjungeantalet var 1900

Skolgården i Eton college.

1,027. Skolan är sedan 1872, då den nyorganiserades, tillgänglig för gossar, som äro brittiska undersåtar och vid inträdet befinna sig i åldern 12—15 år. Utom friplatsernas innehafvare, de s. k. *King's boys*, märkas de hos lärare eller i privata hem inackorderade s. k. *oppidans*, vanligen tillhörande landets förnämsta familjer. Vid E. har en stor mängd af Englands mest framstående män erhållit sin första

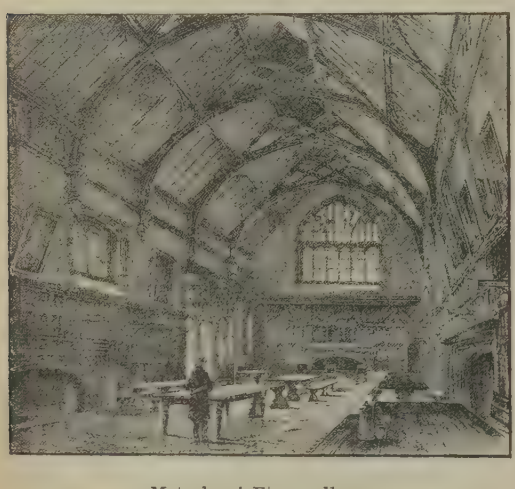

Matsalen i Eton college.

utbildning, så t. ex. Bolingbroke, Walpole, Pitt d. ä., Shelley, Fox, Canning, Wellington, Gladstone, Salisbury, Balfour och Rosebery. Jfr Lyte, ''History of E. college'' (1875, 3:e uppl. 1899), Jesse, ''Memoirs of celebrated etonians'' (1875), L. V. Harcourt, ''Eton bibliography'' (1898), Cust, ''History of E. college'' (1899), och Benson, ''Fasti etonenses, biographical history of E.'' (1900). Dessutom finnes i Disraelis roman ''Coningsby'' en liflig skildring af skollifvet i E. V. S—g.

Ētos (grek. *ēthos*), seder, sedlighet; en människas sedliga karaktär; harmoniskt själstillstånd.

Étouffé [etofē], fr., *mus.*, ''dämpadt'', för puka, bäcken och gonggong föreskrift om sordinering omedelbart efter slaget (jfr Dämmare).

et q. s., förkortning för lat. *et quæ sequuntur* (eg. ''och det som följer''), och så vidare.

Et quæ sequuntur [kve sekvu'ntur], lat. Se et q. s.

Etrek. Se Atrek.

Étrennes [eträ'n], fr. (lat. *strena*), nyårsgåfvor, på nyårsdagen skänkta presenter (dessa spela i Frankrike samma roll som julklapparna i germanska länder).

Étrépagny [-panjī], köping i franska dep. Eure, vid floden Bonde. 2,120 inv. Fransmännen under Briand besegrade där natten mellan 29 och 30 nov. 1870 en afdelning af de tyska trupperna, tillhörig grefve zur Lippes detachement.

Étretat [-ta'], stad och badort i franska dep. Seine-inférieure, 27 km. från Le Havre, vid Kanalen, hvars kust där har måleriska klippbildningar

Manneporte, klippbildning vid Étretat.

(falaises; jfr fig.). 1,892 inv. (1901). Kyrka från 11:e och 13:e årh. Badorten, som har god strand och kraftigt vågsvall, är mycket besökt under säsongen, 15 juni—15 sept. Ln.

Etrioskōp (af grek. *āthri'a*, klar luft, och *skopē'n*, se), *fys.*, ett instrument för att mäta värmeutstrålningen från jorden mot rymden. Det består af en liten parabolisk spegel, i hvars brännpunkt kulan till en mycket känslig termometer är fäst. Den speglande ytan är riktad uppåt och kan tillslutas med ett lock. När locket täcker spegeln, anger termometern luftens temperatur, men när detsamma aflyftes, utstrålar termometerns värme till den paraboliska ytan, som reflekterar värmestrålarna mot himlarymden. Detta har till följd, att termometern sjunker. Instrumentet uppfanns af Wollaston och förbättrades af Murray. Nobili fann termomultiplikatorn vara känsligare än etrioskopet, då han samtidigt experimenterade med båda instrumenten. Ännu känsligare är bolometern (se d. o.). R. R.

Etro'pol, stad i Bulgarien, n. ö. om Sofia, på norra sidan af Balkan, vid en biflod till Isker. Omkr. 3,500 inv. Staden intogs 24 nov. 1877 af ryssarna under Gurko och befästes, hvarefter Gurko därifrån, under oerhörda svårigheter, öfvergick Balkan 25—30 dec. s. å.

Etrūria, lat., Etrurien (se d. o.). — E. cir-

cumpadāna (af lat. *ci'rcum*, omkring, och *Padus*, Po). Se Etrusker, sp. 1002.

Etruria [itrō'əriə], by i engelska grefsk. Stafford, 1,6 km. v. om staden Hanley, uppstod kring den berömda, af Wedgwood 1769 anlagda porslinsfabriken och har äfven järn- och stålverk. 6,437 inv. (1901).

Etrūrien (lat. *Etrūria*, efter inbyggarna, lat. *Etrusci* l. *Tusci*, sedermera kalladt *Tu'scia*, hvaraf det moderna namnet Toscana uppkommit), forntida landskap på västkusten af Italien, gränsande i n. till Ligurien, hvarifrån det skildes genom floden Macra (nu Magra), i ö. och s. till Apenninerna och Tiber samt i v. till Medelhafvet. Det var till en del upptaget af utsprång från den nyss nämnda bergskedjan och till en annan del (i s. ö.) uppfylldt af vulkaniska berggrupper. De bördigaste delarna låga vid Apenninernas fot, kring Tibers och Arnos öfre lopp. Betydliga skogar lämnade timmer till export; på de vidsträckta betesmarkerna fanns boskap i mängd. Vin odlades i myckenhet, ehuru det icke ansågs vara af bästa sort. På ön Ilva (Elba) funnos betydande järngrufvor. Landet hade därjämte tillgång på koppar, silfver och guld, marmor (i E:s nordligaste del, kring staden Luna), som värderades högt, alabaster och lera, som var synnerligen lämplig för tillverkning af lerkärl, samt svafvelbad. Kusttrakten var osund, men till följd af inbyggarnas arbete ej så fördärfbringande som i vår tid. E:s förnämsta städer voro, vid eller i närheten af kusten: Populonia, Rusellæ, Vetulonia, Tarquinii och Cære; i det lägre landet innanför kusten: Volaterræ; ännu längre in, i bergstrakten: Clusium och Volsinii; i trakten närmast Apenninerna: Arretium, Cortona och Perusia, samt i närheten af Rom och Tibers nedre lopp: Veji. Se vidare Etrusker. Hs Hd.*

Etrūrien, konungarike, som Förste konsuln Bonaparte bildade af storhertigdömet Toscana (efter hvars forna namn det uppkallades) och "Stato de' presidi" och som på grund af Lunévillefredens bestämmelse 21 mars 1801 öfverlämnades åt arfprinsen Ludvig af Parma, spanske konungen Karl IV:s måg. Efter hans död (1803) öfvertog hans änka Maria Lovisa såsom förmyndare för sin son Karl Ludvig regeringen, men måste enligt ett mellan Frankrike och Spanien slutet fördrag nedlägga densamma 10 dec. 1807. E. afträddes till Frankrike och förklarades 24 mars 1808 för en del af franska kejsardömet. 2 mars 1809 öfverlämnades det under benämningen storhertigdömet Toscana åt Napoleons syster Élise Bacciochi, hvilken såsom kejsarens ståthållarinna residerade i Florens, tills hon efter Napoleons fall 1814 måste afträda det till Toscanas forne storhertig, Ferdinand III. Jfr Marmottan, "Le royaume d'Étrurie" (1895).

Etru'sker (lat. *etru'sci* l. *tusci*, af grekerna kallade *tyrrhenoi'*, tyrrhener), det i kulturhistoriskt afseende märkligaste bland de folk, som i forntiden lefde i mellersta och norra Italien.

Om dem berättar en genom Herodotos till oss kommen sägen, att de invandrat till Italien sjövägen från Lydien i Mindre Asien. I senare tid har man emellertid ej velat lyssna till denna tradition, utan i stället ganska allmänt hyllat den åsikten om etruskernas härkomst, att de skulle ha kommit till Italien landvägen öfver Alperna, först tagit Podalen i besittning och därefter utbredt sig till mellersta Italien. Den närmare kännedom, som man under de senaste årtiondena genom ett mångsidigt studium af fornminnen erhållit om förhållandena i Italien vid tiden före och efter etruskernas uppträdande där, har emellertid ådagalagt, att — liksom i så många andra fall — den gamla traditionen i hufvudsak är riktig: etruskerna ha från det östra Medelhafsområdet sjövägen kommit till mellersta Italien; först långt därefter ha de gått öfver Apenninerna och tagit Po-dalen i besittning. Deras invandring till landet mellan Tiber och Arno egde rum i 11:e årh. f. Kr., hvilket väl stämmer öfverens därmed, att det första etruskiska seklet börjar i nämnda årh.

Då etruskerna satte sig i besittning af det land, som efter dem benämndes Etrurien, blef ej den gamla italiska befolkningen utrotad. Den utgjorde alltjämt hufvudmassan af landets inbyggare, under det att invandrarna bildade endast ett mindretal. I besittning af en öfverlägsen civilisation, härskade de jämförelsevis fåtalige etruskerna öfver de infödde på samma sätt som långt därefter de till antalet underlägsne romarna härskade öfver Galliens folk. För att lättare kunna försvara sig och upprätthålla sitt välde anlade etruskerna sina städer ej på slätten, utan på höjder, hvilka de genom murar af sten gjorde svårintagliga. Etrurien var ett slags förbundsstat af tolf städer, bland hvilka *Tarquinii* (det nuv. Corneto) skall ha varit den förnämsta. Andra voro *Arretium* (Arezzo), *Cære*, äfven kalladt *Agylla* (det nuv. Cervetri), *Clusium* (Chiusi), *Cortona*, *Perusia* (Perugia), *Veji*, *Velsina* l. *Volsinii* (nu kalladt Orvieto, den italienska formen af *Urbs vetus*, "gamla staden") och *Vulci*. Under den etruskiska tiden var Florens ej någon ort af betydelse. Platsen var visserligen, såsom grafvarna visat, bebyggd redan före denna tid, men etruskerna ville ej bo på slätten, utan föredrogo att bygga sin af starka murar omgifna stad på den närbelägna höjd, som nu kallas Fiesole; sedan romarna gjort sig till herrar i landet, blef Florens åter bebyggdt.

Utom Etrurien voro äfven andra italienska områden längre eller kortare tid i etruskernas besittning. De innehade såväl Kampanien, trakten s. om Latium, med Vesuvius, som en stor del af Italien n. om Apenninerna, omkring Po (af romarna kallad *Etrūria circumpadāna*). I hvart och ett af dessa båda områden talas, liksom i Etrurien, om ett förbund af tolf etruskiska städer. Bland dem i Kampanien märkes *Capua*, och bland dem i Po-landet var *Felsina* (det nuv. Bologna) den förnämsta. Namnet Felsina är detsamma som eller åtminstone mycket nära besläktadt med Velsina, den etruskiska formen af Volsinii.

Genom sin härkomst från de östra Medelhafsländerna och genom den lifliga beröring med dessa länder, som etruskerna alltjämt underhöllo, voro dessa i besittning af en hög kultur, högre än den, som förut funnits i deras land, och högre än den, som fanns i angränsande delar af Italien. Etruskerna utöfvade i följd häraf ett mycket stort inflytande på kulturutvecklingen inom den Apenninska halföns mellersta och norra del, liksom grekerna gjorde inom den sydligaste delen af halfön. Det etruskiska inflytandet var särskildt starkt i Rom, som ju låg invid Etruriens gräns och där enligt traditionen konungar af etruskisk börd (såsom den från Tarquinii härstammande Tarquinius) en tid härskat.

Då den romerska kulturen i så hög grad var påverkad af den etruskiska, har således denna senare medelbart utöfvat stort inflytande på alla de folk, som blefvo delaktiga af den romerska odlingen.

Direkt, genom handel, ha äfven invånarna i Alpländerna och mellersta Europa rönt inverkan af etruskerna. Visserligen är den åsikt oriktig, som en tid vann tilltro, att mellersta och norra Europas folk skulle ha etruskerna att tacka för kännedomen om bronsen. Men det är mycket sannolikt, att de senare kraftigt bidragit till spridandet af järnets bruk i länderna n. om Alperna; då etruskerna kommo till Italien, hade de redan lärt känna denna nya metall.

Etruskerna ha sålunda spelat en stor roll såsom förmedlare mellan kulturfolken i Orienten och invånarna i många af Europas länder. Om deras lifliga beröring med Grekland och Österlandet vittna otaliga i Etrurien funna arbeten från det östra Medelhafsområdet (silfverkärl och andra saker af feniciskt ursprung, grekiska målade vaser af terrakotta m. m.). Och deras handel med mellersta Europa kunna vi lära känna genom de många arbeten af etruskisk härkomst, som uppgräfts i länderna n. om Alperna (kärl och andra arbeten af brons m. m.).

Redan i 9:e årh. f. Kr. voro etruskerna förtrogna med skrifkonsten. Deras alfabet var ursprungligen detsamma som det af grekerna använda (om deras språk se Italiens fornspråk).

Huru högt konsten redan tidigt stod i Etrurien, visas såväl af grafkamrarnas väggmålningar, bland hvilka flera äro ett halft årtusende äldre än målningarna i Pompeji, som af de i bränd lera och brons utförda konstverken (på sarkofagerna framställda bilder af de aflidne, statyer, statyetter, reliefer m. m.; se plansch I och II; jfr äfven Cære och Cista). Om etruskernas arkitektur se pl. I och art. Byggnadskonsten, sp. 716. Om den etruskiska konstslöjdens höga ståndpunkt vittna bl. a. många utomordentligt fina guldarbeten med ornament af pålödda, nästan stoftfina guldkorn (''granulé-arbeten'').

Veji, beläget ej långt från Rom, eröfrades af romarna 396 f. Kr. och det föga mer aflägsna Cære 353. Före 270 hade hela Etrurien erkänt Roms öfverhöghet. Före midten af 300-talet blef äfven Kampanien romerskt. — Etruskernas välde i norra Italien hade redan omkr. 400 störtats af gallerna. Felsina fick då det galliska namnet Bononia (samma namn som Boulogne i Frankrike). Äfven sedan Etrurien förlorat sin självständighet och det etruskiska språket vikit för latinet, lefde emellertid det etruskiska folket kvar, om än starkt uppblandadt med italiskt blod. Den stora roll, som Toscana i långt senare tid spelat i Italiens konst- och litteraturhistoria, har utan tvifvel till stor del sin förklaring i etruskernas höga kultur under forntiden.

Bland arbeten om etruskerna kunna nämnas K. O. Müller, ''Die etrusker'' (bearb. af W. Deecke, 1877), G. Dennis, ''The cities and cemeteries of Etruria'' (2:a uppl. 1878), J. Martha, ''L'art étrusque'' (1888), och O. Montelius, ''La civilisation primitive en Italie'' (1895—1905). O. M.

Etruskiska hafvet. Se Tyrrhenska hafvet.

Etruskiska språket. Se Italiens fornspråk.

Etruskologi (af *etrusker* och grek. *lo'gos*, lära), vetenskapen om etruskernas språk och kultur. — Etruskolog, forskare på detta område.

Etsare, fr. *aquafortiste*, eng. *etcher*, ty. *radierer*, konstnär, som medelst syror i koppar- eller stålplåtar inetsar af honom själf eller af andra utförda teckningar (raderingar) eller laveringar (akvatinta).

Etsch. Se Adige.

Etschmiadzin. Se Etjmiadzin.

Etseri (fi. *Ä'tsäri*), socken i Kuortane härad, Vasa län, Finland, Jyväskylä domsaga, utgör ett konsistoriellt pastorat af 3:e kl., Borgå stift, Tammerfors kontrakt. Landarealen 407 kvkm. Befolkningen, finsktalande, 6,598 pers. (1905). A. G. F.

Etsmassa, *farm. med.* Se Etsmedel.

Etsmedel, Remēdia cau'stica (af grek. *kaustiko's*, brännande), *farm. med.*, sådana ämnen, som, när de bringas i beröring med någon kroppsdel, döda och förstöra denna i större eller mindre utsträckning, beroende på det etsande medlets art och styrka, koncentration och mängd samt på den etsade väfnadens motståndskraft. Ur kemisk synpunkt består etsningen i regel däri, att det etsande medlet ingår en kemisk förening med beståndsdelar af väfnaden, såsom ägghvita, bindväf (limbildare) m. m., hvarvid de lefvande cellerna dödas och väfnadens byggnad förstöres. Den så uppkomna föreningen jämte produkter (s. k. exsudat af vätska och utvandrade hvita blodceller m. m.) från närliggande, retade och inflammerade väfnad utgör den s. k. etsskorpan l. etsmassan af mera fast eller lös beskaffenhet alltefter etsmedlets art. En fast etsskorpa (*eschara*, hvaraf etsmedlen äfven fått namnet *Remedia escharotica*) kvarsitter vanligen någon tid, tills den afstötes antingen genom varbildning (exsudation) från den lefvande, inflammerade omgifningen, då ett sår kvarstår, som sedan läkes, eller (om etsningen varit helt ytlig) efter bildning af ny hud eller af ett ärr under skorpan. Är produkten af etsningen mera lös och mörjig, aflägsnas den ofta rent mekaniskt omedelbart eller snart efter etsningen, lämnande ett mer eller mindre djupt sår. Starka alkalier och vissa starkt etsande kvicksilfverföreningar lämna vanligen en lös etsmassa, flertalet syror och andra etsande salter, bland dessa särskildt silfvernitrat (*lapis infernalis*) en mera fast och torr sådan. Etsskorpans färg är ibland karakteristisk: så ger koncentrerad svafvelsyra genom förkolning af väfnaden en mörkbrun till svart etseffekt, stark salpetersyra en gul, stark saltsyra en gråaktig, lapis en först hvit, därefter snart (genom afskiljande af reduceradt silfver) brun till svart etsskorpa o. s. v. Den smärta och retning, som en etsning i regel medför, växlar mycket i styrka och varaktighet för olika medel och olika organ. Om etsmedel anbringas i utspädda lösningar, blir deras verkan mycket svagare och öfvergår i en adstringerande eller lindrigt retande sådan (se Adstringerande medel). Såsom etsande ämnen må anföras *starka alkalier*, såsom kali- och natronhydrat (kaustikt kali och natron) i substans eller i stark lösning äfvensom ammoniak och kalk (lika delar osläckt kalk och kaustikt kali bilda s. k. Wien-etspasta); vidare *starka syror* (koncentrerad svafvelsyra, rö-

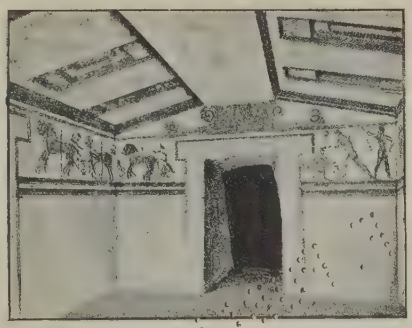

Grafkammare (med väggmålningar) i Chiusi.

Port i Volterra.

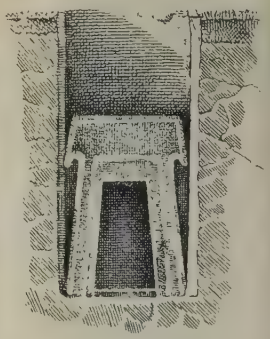

Grafport i Falerii.

Askurna af alabaster, med skulpturer. (Museet i Volterra.)

Vas i lera (bucchero nero), från Chiusi.

Skål i lera (bucchero nero), från Chiusi.

Elfenbensrelief från Corneto (nu i Louvre).

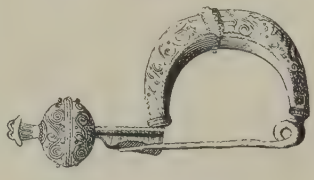

Fibula af guld.

Graverad metallspegel (frånsidan; Bacchus och Semele samt Apollon), handtaget förkortadt. (Berlin.)

Kärl af brons (situla) med drifna ornament. (Bologna.)

Dubbelstatyett i brons (Mars och Venus ?), från Marzabotto.

Bronsstatyett (Etiopier), från Marzabotto.

Väggmålningar i en grafkammare. (Corneto.)

Dans, grafmålning i Corneto.

En aflidens själ föres till dödsriket af genier (en ond och en god). (Från en grafmålning i Corneto.)

Kandelaber. (Efter en grafmålning i Orvieto.)

kande och rå salpetersyra, stark klorvätesyra, kromsyra — äfven stark mjölksyra m. m.). Till de etsande eller korroderande medlen, *Remedia corrosiva*, höra slutligen åtskilliga *metallföreningar* såsom arseniktrioxid (arseniksyrlighet), anbragt i form af salfva eller pasta på sjuka väfnader (t. ex. "lupus" eller hudtuberkulos), kvicksilfveroxid, kvicksilfverklorid l. sublimat (*chloretum hydrargyricum corrosivum*), kvicksilfverjodid, silfvernitrat (se ofvan), antimonklorur ("antimonsmör"), zinkklorid, kopparsulfat m. m. — Man har förr mycket användt etsmedel för att borttaga sjukliga bildningar (svulster o. d.), att hämma tillväxten af svallkött (granulationer) i sår o. s. v. Numera ersättas de ofta af kirurgiska ingrepp med skärande instrument eller med bränning. Jfr Kauterisering. C. G. S.

Etsning (af ty. *ätzen*, fräta), konsten att medelst syror åstadkomma fördjupningar i metaller, glas m. m.; aftryck från etsad plåt (se Aftryck). Etsningskonsten, denna i rent konstnärligt hänseende ädlaste och vackraste af alla grafiska framställningsmetoder, har både gamla och lysande anor. Redan under medeltiden egde nämligen Europas finkonstsmeder kännedom om sättet att med tillhjälp af frätande vätskor åstadkomma dekorativa utsirningar å för ändamålet lämpliga metaller. Förmodligen härstammar konsten ursprungligen från Orienten, där den sedan långliga tider tillbaka användts till prydande af vapen och sköldar, men dess tidigaste historia är oss tyvärr alldeles okänd. I Europa synes konsten likaledes ha kommit till användning först hos lås- och vapensmeder samt därefter hos guld- och silfversmeder. Först med 1500-talets ingång började den anlitas för konstreproduktiva ändamål, men man tvistar ännu om, när och hvar denna början gjordes. Både tyskar och italienare vilja tillegna sig berömmelsen häraf, men antagligast är, att de senare åstadkommo de första för tryckningsändamål etsade bildplåtarna. Afdrag från sådana plåtar finnas utförda af åtskilliga med hvarandra samtidiga såväl tyska som italienska konstnärer från början af 1500-talet, t. ex. Albrecht Dürer, Veneziano, Parmeggianino och Mantegna m. fl. Dürers, såvidt man vet, tidigaste signerade blad bär årtalet 1512. Etsningskonsten, som i början följde det äldre, mera strama och hårda, kopparstickets uttrycksprinciper, tog sig snart friare och ledigare former och blef inom kort ett mycket omtyckt och ofta anlitadt framställningsmedel för reproduktionsändamål. Sedan detta friare uttrycksätt väl en gång vunnit burskap inom etsningskonsten, har den alltjämt gått oafbrutet framåt, funnit nya vägar och nya teknikresurser samt vunnit varma anhängare och förträffliga utöfvare bland de olika tidsskedenas yppersta konstnärer, bland dem Rembrandt, som väl ännu torde stå oupphunnen som "målare-etsare" (fr. *peintre-graveur*, eng. *painter-etcher*). De stora kulturländerna omhulda f. n. på det varmaste etsningskonsten; man anser den nämligen där som en mäktigt verkande faktor i den allmänna konstkulturens tjänst. Man inser, att en hvar bör kunna förskaffa sig en god etsning af en framstående konstnär, under det att de mera dyrbara målningarna och skulpturerna i regel kunna hamna endast i museerna eller i rika privatpersoners samlingar. I England, där den konstnärliga gravyren sedan flera decennier tillbaka särskildt kultiverats, finnas goda etsningar i nästan hvarje hem, från den rike lordens ned till den fattige arbetarens. I Tyskland är förhållandet nästan detsamma, och äfven i Frankrike börja de fina konstbladen leta sig väg till de ringare hemmen. I detta ytterst viktiga hänseende, konstens populariserande, har etsningen en betydelse, som ej kan öfverskattas. Äfven i Sverige har man sedan någon tid tillbaka börjat uppmärksamma detta faktum. Redan 1895 lämnade vår konstakademi bidrag till en etsningsskola, som s. å. fick sig lokal anvisad i akademiens hus och som alltsedan dess fortgått, ehuru med längre eller kortare mellanrum, beroende mest därpå, att medel icke alltid funnits till ändamålet. I denna skola ha emellertid samtliga våra nu verkande yngre etsare fått sin utbildning och äfven en stor del af de äldre. Bland vårt lands etsare intager A. Zorn (jfr fig. 1) på figurens och porträttets område obestridligen främsta rummet. A. Österlind står honom icke långt efter, och äfven C. Larsson (jfr fig. 3) har utfört en del ypperliga figurblad. Äfven K. Ander bör nämnas. Bland våra landskapsetsare böra prins Eugen (ypperliga plåtar särskildt i mjuk grund), E. Schwab, Alfr. Bergström (jfr fig. 4), C. Flodman, A. T. Gellerstedt, R. Haglund och R. Norstedt särskildt framhållas. På marinetsningens område har N. E. Anckers utfört förträffliga saker (jfr planschen) och på arkitekturens A. H. Hägg, Hj. Molin och Ferd. Boberg. Som präktiga etsare måste äfven framhållas målarna G. von Rosen, R. Thegerström, E. Jansson, O. Björck, E. Küsel och E. Almquist. (De fleste här nämnde konstnärerna ha studerat etsning för den bekante teknikern A. Tallberg, som äfven utfört en mängd blad i olika maner; jfr fig. 2).

Den egentliga etsningskonstens teknik är ganska enkel. En plan och finpolerad koppar-, zink- eller stålplåt (kopparn är bäst) öfverdrages med en för frätande vätskor okänslig fernissa eller "grund", som svärtas med röken från ett vaxbloss. I denna grund tecknas (raderas) med en spetsig stålnål, antingen direkt eller efter föregående kalkering, bildsubjektet. Sedan *raderingen* utförts, börjar plåtens syrebehandling, *etsningen*, som består däruti, att man låter någon etsningsvätska (se d. o.) angripa och fördjupa de i grunden raderade linjerna. Etsare begagna nästan alltid termen "*bita* plåten" om denna kemiska procedur att låta plåten kortare eller längre tid "ligga i badet" och frätas af syran. Somliga etsare, bland dem Zorn, "bita" sina plåtar endast en gång (*uniform syrebehandling*; se fig. 1), men flertalet föredrar att ge plåten flera "bitningar" för att genom varierande bitningstid för bildytans särskilda partier erhålla olika ton- eller valörvärden (*valöretsning*). Vid användande af denna metod måste man, sedan t. ex. bildens ljusaste parti fått sitt riktiga linjedjup, öfvermåla detta med en för etsningsvätskan okänslig fernissa (täckfernissa), hvarefter plåten ånyo syrebehandlas o. s. v., tills slutligen de djupaste och kraftigaste partierna fått sin rätta kraftvalör. En väl utförd plåt kan ha ända till 20 sådana olika "täckningar" och "doppningar", motsvarande bildens

valörvärden. För att vid uniform syrebehandling erhålla ett varierande tonspel kan man betjäna sig af olika grofva radernålar (spetsar), men detta sätt är numera, på grund af flera orsaker, af hvarje praktisk etsare så godt som utdömdt. Utom på svart (rökt) grund raderas och etsas äfven på *genomskinlig grund*. Vid syrebehandlingen använder man då en svartbitande syra, d. v. s. en etsnings-

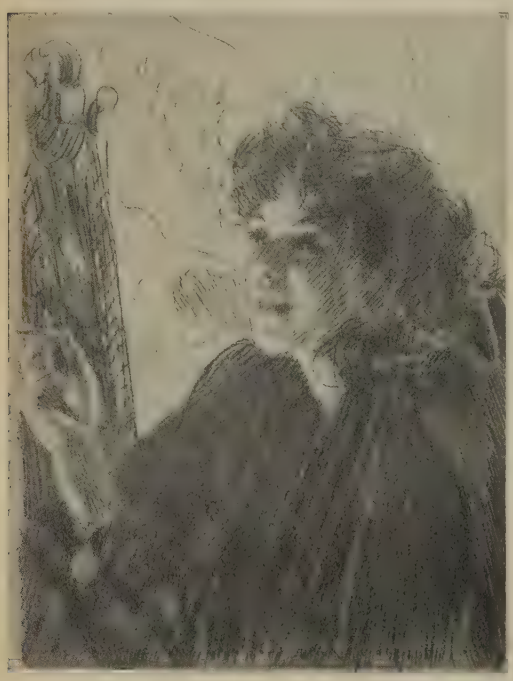

Fig. 1. Cigarrettrökerska. Etsning af A. Zorn. (Uniform syrebehandling.)

vätska, som vid bitningen oxiderar den genom raderingen blottade kopparn, så att den där (i linjerna) blir svart. Genom att i detta fall först radera in det mörkaste valörpartiet, att ”bita” det en stund och därnäst de öfriga, det ena efter det andra, undviker man det mödosamma täckningsarbetet. Denna metod begagnades nästan alltid af Rembrandt, som, oberäknadt de många olika valörbitningarna, äfven ”lade” och arbetade på en hel mängd successiva grunder på samma plåt. Detta är orsaken till den oerhördt stora valörrikedom, som nästan alltid förekommer i Rembrandts plåtar. Sättet benämnes den *direkta etsningsmetoden*. Nära besläktad med detta förfaringssätt är den af den engelske etsarveteranen sir Seymour Haden först tillämpade s. k. *positiva etsningsmetoden* (se fig. 2), Hadens metod, som den äfven kallas. Vid användande af denna fästes den med transparent grund öfverdragna plåten medelst smält vax i etstrågets botten, hvarefter man slår så mycket etsningsvätska i tråget, att plåten nätt och jämt täckes af densamma. Med en mot syran stående fin agat- eller diamantspets raderar man sedan bildsubjektet, börjande med de kraftigaste partierna och slutande med de ljusaste, då plåten bör anses färdig. Vid arbete med detta maner får så att säga hvarenda linje sin särskilda valörstyrka, därför att linjerna hvar för sig ha ett, praktiskt sedt, olika djup. Det kan nämligen ligga så mycket som två timmar mellan arbetets första linje och dess sista; då man dragit den sista, arbetet fulländande, linjen och låtit plåten ytterligare under t. ex. en minut förblifva i etsningsvätskan, har helt naturligt den första linjen oafbrutet varit utsatt för syrans arbete under två timmar och en minut, under det att den sista linjen endast fått denna sista minut. Mellan dessa två ytterligheter ligger följaktligen en oändlighet af olika valörvariationer. Metoden är i och för sig mycket enkel, men endast en ytterst säker tecknare kan åstadkomma något med densamma. En stor del af vår tids präktigaste målaretsningar har emellertid utförts på detta sätt. Som etsningsvätska användes det s. k. holländska badet (se Etsningsvätska), till hälften utspädt med vatten.

En egendomlig etsningsmetod är *penn- l. penseletsningen*, som synnerligen väl lämpar sig till återgifvande af hastiga utkast och skisser. Med ett vanligt svart, något sockerblandadt bläck tecknar man med stål- eller gåspenna eller med en fin pensel på en fullkomligt ren, fettfri plåtyta den skiss man vill etsa. Sedan bläcket torkat, grundas plåten på vanligt sätt, hvarefter den lägges i kallt vatten, tills grunden släpper i teckningens linjer. Plåten syrebehandlas sedan, som förut nämnts.

I *mjukgrundetsningen* (*autocrayon-etsning*) finna vi en annan till denna gravyrgrupp hörande metod, som skiljer sig från de föregående däruti, att teckningen här sker på ett öfver plåtgrunden sträckt

Fig. 2. Studiehufvud. Etsning af A. Tallberg. (Positiv etsningsmetod.)

kornigt papper. Grunden, som genom uppblandning med svinister gjorts känslig (mjuk, icke torkande), fastnar då på den mot plåten liggande papperssidan

Bottenrefvet (Korvetten Saga), af svenske marinetsaren N. E. Anckers.
(Till art. Etsning.)

mörk. En ljus (transparent) grund beredes af hvitt bivax och burgundbeck på samma sätt som den föregående: proportionerna äro 4 delar vax, 1 del burgundbeck. Äfven rent vax, utan tillsats, kan användas till grund, men sådan grund är svår att få jämnt spridd öfver plåten.

Flytande grunder ha i allmänhet samma ingredienser som ofvanstående, lösta i kloroform, eter, terpentin eller nafta.

Mjuk grund, som användes till mjukgrundetsning, göres af vanlig hård etsningsgrund, som sammansmältes med så mycket rent svinister, att den kall får för ändamålet lämplig konsistens. Om etsgrund för akvatinta se Akvatintagravyr. A. T—g.

Etsningskonsten. Se Etsning.

Etsningsmetoder. Se Etsning.

Etsningstryck. Se Tygtryck.

Etsningsvätska (lat. *aqua fortis*, fr. *eau-forte*). Till etsning i koppar användas diverse olika frätningsmedel. F. n. torde den rykande salpetersyran vara den, som mest anlitas af konstetsaren. Denna, som etsningsvätska, består af 1 del syra till 3 delar vatten; syran tillsättes vattnet, ej tvärtom. Något bekvämare och måhända mindre skadlig att inandas är en vätska, bestående af hälften vanlig, ren salpetersyra, hälften vatten. Dessa vätskor kallas af etsaren ”brytsyror”, emedan de, till följd af gasbubblornas ständiga arbete i de för syran blottade linjerna, något sönderbita grundytan och därigenom göra linjekanterna ”raggiga”. Dessa etsningsvätskor äro därför synnerligen lämpliga för landskapsplåtar, men ej för porträtt- eller andra figurarbeten, ej heller för framställning af luft. Till syrebehandlingen af sådana saker fordrar etsaren en ”still-syra”, d. v. s. en, som icke bubblar och bryter, utan biter lugnt. Idealet för en sådan är Rembrandts etsvätska, det s. k. holländska badet, som man erhåller genom att lösa klorsyradt kali i varmt vatten samt därefter tillsätta ren saltsyra (proportionerna äro: vatten 38, kali 2, syra 10). För kopparetsarens ändamål finnas visserligen äfven andra syreblandningar, men dessa, t. ex. järnkloriden, äro i allmänhet alldeles för mörka för att kunna med utsikt till framgång användas af konstetsaren.

För etsning i *stål* anser man i England följande gamla blandning vara bäst: salpetersyrad koppar 1 lod, destilleradt vatten 1 pint och ren salpetersyra 4 droppar. Ståletsaren varnas för etsningsvätskor, som innehålla alkohol. Sådana angripa plåtgrunden och förstöra arbetet.

För *zink* kan man till etsningsmedel använda 1 del ren salpetersyra i 40 delar vatten och till *mässing* 6 delar af samma syra i 50 delar vatten. *Silfver* etsas med en blandning af vatten och ren salpetersyra, i proportionen 3 till 1, och *guld* med kungsvatten (*aqua regis*), som består af salpetersyra och saltsyra i lika stora delar. Kungsvatten användes äfven vid etsning i *elfenben*. *Glas* etsas med fluorvätesyra eller glas-etspasta (se Mordants) och *marmor* med utspädd salpetersyra. A. T—g.

Etspasta. Se Etsmedel och Mordants.

Etspomada. Se Mordants.

Etsskorpa, *farm. med.* Se Etsmedel.

Etsvax. Se Etsningsgrund.

Ett., vid växtnamn förkortning för Konstantin v. Ettingshausen (se denne).

Ettak (fordom äfven Ettagh), kungsgård i Velinge socken, Vartofta härad, Skaraborgs län, vid Tidan. 2 mtl, taxerade till 100,000 kr. (1906), kvarn och såg 6,500 kr. E. var under medeltiden kungsgård (antagligen befäst) och bostad för häradets fogde eller höfvitsman. Genom bref af 29 okt. 1602 lades det under Visingsborgs grefskap, men reducerades 1680 och blef öfversteindelning. Det är nu indraget och för kronans räkning utarrenderadt. Under striden mellan konung Valdemar och Magnus Ladulås stod vid E. ett slag, 1277, som utföll till den senares fördel.

Ettbladstryck. Se Enbladstryck.

Et-Tell. Se Betsaïda.

Ettenheim [-hajm], stad i Baden, kretsen Freiburg, vid västra foten af Schwarzwald. 3,106 inv. (1900). E. tillhörde biskopsstiftet Strassburg och var 1790—1803 residens för den siste furstbiskopen af Strassburg, kardinal de Rohan, samt under revolutionstiden en tillflyktsort för franska emigranter. Där blef hertigen af Enghien 14 mars 1804 om natten på Napoleons befallning gripen af franska soldater, hvarefter han 21 mars sköts i Vincennes vid Paris.

Etterbeek [-bēk], kommun i belgiska prov. Brabant, förstad till Bruxelles. 20,838 inv. (1900). Patronfabrik, garfverier och färgerier. J. F. N.

Ettermyror, *zool.*, benämning på myror af släktena *Myrmica* och *Tetramorium* af underfam. *Myrmicinæ* (se d. o.). Dessa myror äro, liksom andra arter af samma underfamilj, utrustade med en gadd, med hvilken de kunna ge ganska kännbara styng, på samma gång som de krampaktigt bita sig fast i skinnet. Företrädesvis ilsken är lilla ettermyran (*Tetramorium cæspitum*), en 2—3,7 mm. lång, vanligen svart, stundom ljusare färgad liten myra, som i talrika samhällen lefver under stenar eller i grästorf i södra Sverige, där den är allmän. En och annan gång innästlar den sig i boningshusen. De bevingade, glänsande svarta hannarna och honorna utvecklas i juni—juli och äro påfallande stora i jämförelse med de små arbetarna, hannarna 6—7, honorna 6—8 mm. långa. — Lilla ettermyran lefver af rof, men har stundom befunnits samla frön och håller ofta inuti sina underjordiska gångar ett slags stora, platta, smutshvita och glänsande rotlöss såsom husdjur. Trots sin stridbarhet råka arbetarna af lilla ettermyran i slafveri hos några andra arter, tillhörande släktena *Strongylognathus* och *Anergates* af samma underfamilj. — Större ettermyror kan man kalla de 3,5—6 mm. långa arbetarna af *Myrmica rubra*, en öfver nästan hela landet under stenar och mossa, i tufvor samt i murkna stubbar mycket vanlig myra, som är ytterst föränderlig, så att den uppdelats i sex i hvarandra öfvergående raser eller underarter. Dessas färg växlar från rödgul till mörkt rödbrun. Hufvudets och bakkroppens öfversida är alltid mörkare, brun till svartbrun. Hannar och honor svärma i aug.—sept. och ses då ofta i stor mängd lifligt vimla om hvarandra på någon väg eller annan slät och öppen plats i bonas närhet. De äro äfven här större än arbetarna, men skillnaden är ej så betydande som hos föregående släkte. — De större ettermyrorna kultivera bladlöss och insamla stundom de myrkokonger liknande fröna af Melampyrum. För öfrigt lefva de af rof samt af honung, som de hämta företrädesvis från hundlokan och andra flockblommiga växter. G. A—z.

Etternässla, *bot.* Se Urtica.

Etthundrade män. Se Herrar etthundrade män.

Ettingshausen. 1. Andreas von E., friherre, tysk matematiker, f. 1796 i Heidelberg, d. 1878 i Wien, blef 1819 professor i fysik i Innsbruck och 1821 professor i högre matematik i Wien samt utbytte 1834 denna lärostol mot professuren i fysik vid samma universitet. 1848—52 var han lärare vid ingenjörhögskolan, och sistnämnda år öfvertog han ledningen af universitetets fysikaliska institution. 1866 fick han, på begäran, afsked och upphöjdes då i friherrligt stånd. — E. var en synnerligen framstående lärare. Han utgaf bl. a. *Die combinatorische analysis* (1826), *Vorlesungen über die höhere mathematik* (1827), *Lehrbuch der physik* (1844; 4:e uppl. 1860), som utöfvat stort inflytande på metoden för undervisningen i fysik, äfvensom en mängd uppsatser, införda i tidskrifter och lärda sällskaps handlingar. Tillsammans med A. von Baumgartner utgaf han 1826—32 ”Zeitschrift für physik und mathematik”. G. E.

2. Konstantin von E., friherre, den förres son, botanist och paleobotanist, f. 1826 i Wien, d. i Graz 1897, anställdes 1850 såsom paleobotanist vid ”Geologische reichsanstalt” i Wien. 1854 blef han professor i botanik och medicinsk naturhistoria vid Josephsakademien i Wien och utbytte sedermera denna plats mot en liknande befattning vid universitetet i Graz. — E. utgaf en stor mängd arbeten öfver fossila växter från olika formationer — i synnerhet från den tertiära — samt behandlade därjämte i flera arbeten bladens nervatur hos ormbunkarna och flera af de högre växtfamiljerna. De senare arbetena äro åtföljda af en stor mängd planscher och i texten intryckta figurer, som äro åstadkomna medelst s. k. natursjälftryck (fysiotypi) och hvilka, till följd däraf att de fullkomligt naturtroget återgifva bladskelettets byggnad, äro af stort värde vid bestämning af fossila växter, ehuru de dock till följd af bladens benägenhet att variera visserligen icke kunna ersätta ett herbarium. Störst af dessa arbeten är det i förening med A. Pokorny utgifna *Physiotypia plantarum austriacarum* (1856—73; med 500 taflor i stor folio, som innefatta nära 600 arter i natursjälftryck). Viktigast torde emellertid vara *Die farnkräuter der jetztwelt* (1865; med 180 taflor i natursjälftryck). Arbeten af samma slag äro vidare *Die blattskelette der dikotyledonen* (1861; med 95 taflor och 276 fysiotypier i texten) och *Beiträge zur kenntniss der flächenskelette der farnkräuter* (1864; med 52 taflor). Flertalet af E:s paleobotaniska arbeten finnes intaget i de publikationer, som utgifvas af ”Akademie der wissenschaften” och ”Geologische reichsanstalt” i Wien. Tillsammans med J. S. Gardner beskref E. en del af Englands eocena flora (i ”Memoirs of the palaeontographical society”). A. G. N.

E'ttlingen, stad i Baden, kretsen Karlsruhe, 8 km. s. om staden Karlsruhe. 8,668 inv. (1905). Bomullsspinneri och väfveri, pappersbruk. Där utkämpades 9 och 10 juli 1796 ett slag mellan fransmän under general Moreau och österrikare under ärkehertig Karl, efter hvilket slag den senare drog sig tillbaka. Staden är ännu omgifven af grafvar och murar samt har ett ålderdomligt utseende. Trakten är mycket rik på romerska fornlämningar.

E'ttlinger, Josef, tysk skriftställare, f. 22 okt. 1869 i Karlsruhe, promoverades till filos. doktor 1891 på afhandlingen *Christian Hofman von Hofmanswaldau*. Efter att ha medarbetat i flera tidskrifter och tidningar började han 1898 utgifva halfmånadsskriften ”Das literarische echo”, som snabbt vunnit anseende och spridning. Den innehåller litteraturhistoriska och litteraturkritiska uppsatser, i synnerhet rörande samtida arbeten, från såväl Tyskland som andra länder. Dessutom redigerar E. veckokorrespondensen ”Salonfeuilleton”, utgaf 1902 en bearbetning af ”Des knaben wunderhorn” och 1906 ”Litterar. nachlass” af Th. Fontane, öfver hvilken han 1904 skref en monografi (i serien ”Die literatur”). R—n B.

Ettmüller, Ernst Moritz Ludwig, tysk språkforskare, f. 1802 i Gersdorf (i sachsiska Oberlausitz), d. 1877 i Zürich, blef 1830 docent i Jena och föreläste där öfver medelhögtyska skalder till 1833, då han flyttade till Zürich såsom professor i tyska språket och litteraturen vid denna stads gymnasium. 1863 blef han professor vid universitetet i sistnämnda stad. E. utgaf en mängd fornnordiska, medelhögtyska och nedertyska skrifter, bl. a. ”Valuspâ” (1830) och ”Die lieder der edda von den Nibelungen” (1837), det senare en öfversättning på allitterered vers. Samma versform använde han äfven i sin öfversättning af ”Beowulf” (1840) och i tvenne självständiga dikter, *Deutsche stammkönige* (1844) och *Das verhängnissvolle zahnweh, oder Karl der grosse und der heilige Goar* (1852). E. utgaf dessutom ett värdefullt *Lexicon anglo-saxonicum* (1851) äfvensom *Handbuch der deutschen literaturgeschichte* (1847) och sökte i *Herbstabende und winternächte. Gespräche über deutsche dichtungen und dichter* (1866—67) att skildra den tyska poesien i novellistisk omklädnad. Tillsammans med Lüning utgaf han ”Altnordisches lesebuch” (1861) och ensam ”Altnordischer sagenschatz” (1870). Ända till sin död var han ifrigt sysselsatt med eddasångernas kritik och exeges. Resultaten af sina forskningar inom sistnämnda område nedlade han i Pfeiffers ”Germania”. R. G.

Ettstrukna oktaven, *mus.*, tredje oktaven i nuv. tonsystemet, kontratonerna oräknade. Dess toner betecknas med bokstäfver ur lilla alfabetet, öfverskrifna med ett streck eller (oftare) åtföljda af siffran 1, t. ex. c d eller c^1 d^1 etc. A. L.*

Etty [ä'tti], William, engelsk målare, f. 1787 i York, d. där 1849, var i tjänst först hos en boktryckare, sedan hos en gipsgjutare och fick 1807 inträde vid akademien och äfven undervisning af Thomas Lawrence. Därpå målade han på egen hand, men lyckades först 1820 vinna uppmärksamhet genom *Korallfiskarna* och 1821 med *Klcopatra*. 1822 reste han till Italien, där han mest fängslades af Venezia, hvars konst sedan blef hans förebild. Hemkommen 1824, utställde han *Pandora*, som beredde honom plats i akademien. Hans bästa målningar voro, enligt hans egen åsikt, tre bilder ur *Judits* historia, tre ur *Jeanne d'Arcs*, den ”moderna Judits”, lif samt *Odysseus och sirenerna*, *Striden* och *Kung Davids härhöfvitsman*. E. är representerad i National gallery i London. Öfverallt framstår han såsom en af de förnämste koloristerna inom den engelska skolan. Han skref sin autobiografi i ”Art journal” 1849. Jfr Gilchrist, ”Life and letters of W. E.” (2 bd, 1855). (G—g N.)

Ettårsfrivillig. Se Enårsfrivillig.

Étude [ety'd], fr. Se Etyd.

Étudiant [etydiã'], fr. (af lat. *stu'dens*), student, studerande; forskare.

Etui (fr. *étui*), fodral, af läder e. d. förfärdigadt, stadigt och inuti mjukt omhölje för ömtåliga smärre föremål.

E'twas a'nders, ty., en annan sak.

Etýd (fr. *étude*), studium, studie, öfningsstycke; *mus.*, musikstycke, afsedt att utbilda färdigheten att spela ett instrument. Vanligen genomföres i ett sådant stycke en figur eller passage i möjligast olika lägen och vändningar. Man skiljer mellan etyder för den blott mekaniska färdigheten och sådana för ett smakfullt föredrag. De senare kunna ofta ega självständigt musikaliskt värde och användas till konsertstycken (konsert-etyd). Förträffliga etyder för piano skrefvo Cramer, Clementi, Bertini, Czerny och till virtuosändamål Chopin, Moscheles, Liszt, Rubinstein m. fl.; för violin bl. a. Rode och Kreutzer. A. L.*

Etýl, *kem.*, en sammansatt radikal, C_2H_5, som ingår i alkohol, eter m. m. P. T. C.*

Etýlacetāt, *kem.* Se Ättiketer.

Etýlalkohol, *kem.* Se Alkohol.

Etylēn, *kem.*, ett omättadt kolväte, $CH_2 = CH_2$, hvilket äfven kan ingå som tvåvärd radikal i föreningar. Etylen, som äfven kallades oljebildande gas och elaylgas, uppstår jämte andra kolväten vid torr destillation af organiska ämnen och förekommer därför i ringa mängd uti vanlig lysgas. I rent tillstånd erhålles gasen genom inverkan af koncentrerad svafvelsyra vid högre temperatur på alkohol, C_2H_6O, som därvid sönderdelas i vatten, H_2O, och etylengas. Det är en färglös gas, som endast genom afkylning under starkt tryck (vid 0° 44 atmosfärer), kan förmås att öfvergå till vätska. Kokpunkt —103°, smältpunkt —169°. Den brinner i luften med lysande och sotande låga. Om etylen får sammanträffa med klorgas, uppstår en tung oljelik förening, $C_2H_4Cl_2$, etylenklorid, som gifvit anledning till namnet oljebildande gas. Etylen förenas med vätesyror och äfven, ehuru med stor svårighet, med svafvelsyra, i hvilket senare fall etersvafvelsyra, $C_2H_5.O.SO_2.OH$, eller surt etylsulfat uppkommer. P. T. C.*

Etylēnklorīd, *kem.* Se Etylen.

Etýleter. Se Eter.

Etýlsulfāt, *kem.*, svafvelsyrans neutrala etylester $SO_4(C_2H_5)2$. Surt etylsulfat bildas direkt ur alkohol och svafvelsyra. Genom fortsatt inverkan af alkohol på det sura etylsulfatet uppstår eter under återbildning af svafvelsyra. H. E.

Etymolōg (se Etymologi), språkforskare, som väsentligen sysselsätter sig med ords härledning. — Etymologisēra, (söka) utforska ords härledning och ursprungliga betydelse. — Etymolōgisk, hörande till etymologien.

Etymologi (af grek. *e'tymon*, det sanna, verkliga), *språkv.*, den gren af språkvetenskapen, som söker utreda ordens *ursprungliga* betydelse, deras "sanna" mening. Många ord i ett visst språk äro för den talande "etymologiskt genomskinliga", d. v. s. han kan förstå omedelbart eller efter någon eftertanke, ej blott hvad de betyda, utan också hvarför man benämnt de åsyftade föremålen just så, hvilken af deras egenskaper man vid namngifningen mest fäst sig vid och därför gifvit uttryck åt, och han inser lätt sådana ords formella släktskap och sammanhang med andra ord i språket. En svensk förstår t. ex. utan större svårighet, att *tumlare* är afledt af verbet *tumla* med det vanliga suffixet *are*, som betecknar den, som utför en handling (jfr *simmare* af *simma*), och att namnet åsyftar djurets sätt att röra sig genom hafsvågorna. Det är en sådan insikt, som den vetenskapliga etymologien vill vinna äfven för de "ogenomskinliga" orden, hvilka i tidens lopp fått sitt "etymologiska sammanhang" fördunkladt, genom förändringar i ljudformen eller i betydelsen eller genom att grundorden dött ut. Detta mål vinnes ofta genom en historisk undersökning af ordens förekomstsätt och släktskapsförhållanden i äldre perioder af samma språk. Så t. ex. förstå vi det svenska *häda* 'håna, skymfa', då vi i fornsvenskan finna det vid sidan af ett substantiv *hāþ* 'hån, smälek, skymf', hvaraf det är afledt, liksom *kämpa* kommer af *kamp*, *döma* af *dom* etc. Men ofta är en sådan undersökning otillräcklig, ordet har bildats mycket tidigt, före all skrifven litteratur, och tidigt förlorat sina släktingar. Etymologen får då gå till närsläktade språk och genom jämförelser och kombinationer af ofta rätt invecklad art rekonstruera dess äldre ljudgestalt och betydelse. En rest återstår alltid, som ej ens på detta sätt låter förklara sig. Vid *rekonstruktionen* är det nödvändigt att känna språkens *ljudlagar*, d. v. s. regler för utvecklingen af deras ljudsystem från äldsta tider, eller för de däraf beroende ljudmotsvarigheterna mellan besläktade språk — t. ex. den regel, som säger, att svenskt *t* motsvarar tyskt *z*, då det kommer af fsv. *t* (*tal*, *zahl*, fsv. *tal*), men tyskt *d*, då det kommer af fsv. þ (*tak*, *dach*, fsv. *þak*) o. d. Men lika viktigt är det att noggrant gifva akt på den etymologiska förklaringens betydelsesida, så att etymologen ej antar betydelseförändringar hos ett ord, som från t. ex. psykologisk eller kulturhistorisk synpunkt äro osannolika. — Redan antikens lärde sysslade med etymologi, om också deras sammanställningar ofta visat sig ej hålla stånd för den moderna kritiken. I nyare tiden är det egentligen först på 1800-talet, som etymologien börjar göra mera bestämda framsteg, i och med uppblomstringen af den historisk-komparativa språkforskningen under detta århundrade. Då denna grundligt utreder släktskapen mellan de äldre indoeuropeiska språken och finner noggranna regler för deras ljudmotsvarigheter, får etymologien en fastare grundval att bygga på. De fleste af 1800-talets komparativa språkforskare ha varit verksamma som etymologer. Bland dem ha också flera svenskar gjort sig ett namn. Ett grundläggande verk är A. F. Potts "Etymologische forschungen auf dem gebiet der indogermanischen sprachen" (1833—36). I vår tid finnas förträffliga etymologiska ordböcker för de flesta indoeuropeiska språk. De för vårt modersmål viktigaste torde vara: Fr. Kluge, "Etymologisches wörterbuch der deutschen sprache" (6:e uppl. 1899), Hj. Falk och A. Torp, "Etymologisk ordbog over det norske og det danske sprog" (1903—06), och framför allt Fr. Tamms "Etymologisk svensk ordbok" (1890—1905, oafslutad). B. H.

Etymologicum ma'gnum, lat., en grekisk ordbok af okänd författare, ej äldre än från 10:e årh. Den behandlar företrädesvis formläran, men är äfven rik på viktiga grammatiska, lexikaliska och sakliga

upplysningar. Äfven belysande ställen ur numera förlorade författare anföras. Arbetets innehåll är en kompilation ur de bäste alexandrinske grammatikernas (Aristarchos, Apollonios och Herodianos m. fl.) verk. Den första tryckta upplagan utkom 1499, i Venezia; den senaste utgafs 1848 i Oxford af Gaisford. Jfr Reitzenstein, "Geschichte der griechischen etymologika" (1897).

E'tymon, grek. ("det sanna"), den verkliga, ursprungliga roten till, härledningen och grundbetydelsen af ett ord. Jfr Etymologi.

Etzdorf (Ezdorf), Johann Christian Michael, tysk landskapsmålare, f. 1801 i Sachsen, d. 1851 i München, fick sin konstnärliga utbildning i München. Han framställde företrädesvis det dystra och ödsliga i naturen och tog därvid Ruysdael och Everdingen till förebilder. Denna smakriktning förde honom till Norge och Sverige, hvilka länders natur han studerade under 1820-talet. E. vistades länge i Stockholm (af hvars konstakademi han blef medlem 1831) och blef därigenom icke utan inflytande på de svenske målarna, hvilka af honom lärde en mera natursann och stämningsfull behandling af landskapet. Han lämnade Sverige 1846. Hans bästa arbete anses vara *Svensk stångjärnshammare vid vattenfall i regnväder* (Münchens pinakotek). Stockholms nationalmuseum eger af honom två små landskap. — E:s broder, Christian Friedrich E., f. 1807, d. 1858, var landskapsmålare i den förutnämndes maner. R—n. (G—g N.)

Etzel, *tysk sagohist.*, motsvarande nord. Atle, hunnerkonungen Attila. Se Didrikssagan och Nibelungenlied.

Etzel. 1. Franz August von E., tysk ingenjör och geograf, f. 1783 i Bremen, d. 1850 i Berlin, deltog 1813—15 i fälttågen mot Napoleon, ledde därefter Tysklands triangel- och längdgradsmätning från Rhen till Riesengebirge, blef 1820 lärare vid krigsskolan i Berlin, adlades 1842 samt utnämndes 1847 till generalmajor. Skrifter: *Erdkunde* (3 bd, 1817—22), *Terrainlehre* (1829; 4:e uppl. 1862) och *Karten und pläne zur allgemeinen erdkunde* (tills. med K. Ritter, 1825—43) m. fl. — 2. Anton von E., den förres son, tysk geograf, f. 1821, d. 1870, gjorde flera resor i Orienten, Italien och Skandinavien, öfversatte danska, svenska och andra geografiska arbeten till tyska (bl. a. "Erdumsegelung der königl. schwed. fregatte Eugenie", 1856) samt författade *Die Ostsee und ihre küstenländer* (1859), *Grönland* (1860) och *Vagabondenthum und wanderleben in Norwegen* (1870).

Etzel, Karl von, tysk ingenjör och järnvägsbyggare, f. 1812 i Heilbronn, d. 1865 vid Linz, fick sin utbildning i Frankrike och i England, där han egnade sig åt det på 1830-talet uppblomstrande järnvägsväsendet. Han var en af banbrytarna för järnvägarnas utveckling i mellersta Europa, i det ett flertal af de första, mera betydande järnvägslinjerna i Württemberg, Schweiz och Österrike tillkom under hans ledning. Särskildt är han känd såsom skapare af Brennerbanan (se Brenner). G. H—r.

Etzels hofhaltung, ty., "Etzels hof", en forntysk, till Didrikssagans krets hörande dikt.

e. u., förkortning för *enligt uppdrag.*

Eu, grek., väl, bra, lyckligt, lätt, högligen (motsats: dys-). Som prefix sammansättes ordet ofta med nomina.

Eu [ö], stad i franska dep. Seine-inférieure, 29 km. n. ö. om Dieppe, vid den kanaliserade Bresle, som faller ut i Kanalen vid Tréport. 4,611 inv. (1901). Stort kvarnetablissemang. Vacker kyrka (från 13:e—15:e årh.) samt storartadt slott (se fig.), hvars anläggning påbörjades 1578 af Henrik I af Guise och fullbordades i 17:e årh. af m:lle de Montpensier, som för Lauzuns befrielse lämnade det till Ludvig XIV:s son hertigen af Maine. Efter att under revolutionen (1795) ha varit militärsjukhus bestämdes det 1811 till kejserligt residens. 1821 lät Ludvig

Slottet Eu.

Filip, då hertig af Orléans, restaurera, utvidga och försköna detsamma. Konfiskeradt af Napoleon III 1852 jämte familjen Orléans' öfriga egendom, gafs det af nationalförsamlingen 1872 åt grefven af Paris, som residerade där till 1886. Natten 11—12 nov. 1902 nedbrann det till större delen. E. (lat. *Augusta*, under den tidigare medeltiden *Auga*) fanns redan på romarnas tid, hvarom påträffade stora murrester vittna. Grefskapet Eu (sedan 996) tillhörde till 1186 normandiska huset, därefter ätterna Lusignan och Brienne samt indrogs 1350 till kronan. Sedan var det apanage åt kungliga prinsar. Ludvig Filips sonson, Gaston, bär titeln grefve af E.

Eu [ö], Louis Philippe Marie Ferdinand Gaston d'Orléans, grefve af, äldste son till hertigen af Nemours och sonson till konung Ludvig Filip, f. 28 apr. 1842 i Neuilly-sur-Seine, uppfostrades efter februarirevolutionen 1848 i England och Spanien, blef 1864 förmäld med Isabella, äldsta dotter till kejsar Pedro II af Brasilien, och inträdde i brasilianska armén. Redan 1865 blef han marskalk och fick i maj 1869 öfverbefälet öfver Brasiliens, Argentinas och Uruguays trupper i striden mot Paraguay och dess president Solano Lopez, som genom E:s skickliga strategiska rörelser besegrades i de blodiga drabbningarna vid Piritebu (12 aug.) och Caraguatay (15 aug.), hvarigenom kriget mot Lopez afgjordes. E. var medlem af Brasiliens statsråd och stod liksom sin gemål helt och hållet under klerikalernas inflytande. Som faktisk regent under kejsarens utrikes resor bidrog han genom sitt envisa och opolitiska uppträdande i hög grad till revolutionen i Rio de Janeiro 1889, hvarigenom han tillsammans med den öfriga kejsarfamiljen nödgades lämna landet. E. har med sin gemål sönerna Pierre d'Alcantara, f. 1875, Louis, f. 1878, och Antoine, f. 1881.

Euagŏras (grek. *Εὐαγόρας*), konung i det forna Salamis på ön Cypern, tillhörde Teukridernas urgamla härskarätt, hvilken genom en fenicisk usurpator blifvit undanträngd från regeringen. Genom klokhet och beslutsamhet lyckades han icke blott

återvinna sitt fädernerike (410 f. Kr.), utan äfven lägga hela ön under sitt välde. För att trygga sin ställning sökte han inleda ett vänskapligt förhållande till perserkonungen, hvilken sedan gammalt gjorde anspråk på öfverhögheten öfver Cypern. Men snart uppstodo mellan dem misshälligheter, hvilka föranledde ett långvarigt krig (391), som efter många växlingar slutade med en för E. ärofull fred (376). Två år senare föll han ett offer för lönnmördare. E. beskrifves såsom en i allo rikt begåfvad personlighet och i synnerhet såsom utrustad med ovanliga härskaranlag. Hans oaflåtliga sträfvande var icke blott att utvidga sitt rikes gränser, utan äfven att höja dess inre välstånd och där sprida den grekiska bildningen, af hvilken han var en ifrig beundrare. För atenarna visade han städse stor vänskap. Efter det olyckliga slaget vid Aigospotamoi (405) gaf han en fristad åt den attiske fältherren och fosterlandsvännen Konon, som med spillrorna af Atens flotta hade räddat sig till Cypern, hvarjämte han kraftigt understödde Konons planer till återupprättande af Atens självständighet. Af tacksamhet bistodo honom sedermera atenarna i kriget mot perserna med en flotta under Chabrias' befäl, till dess den s. k. antalkidiska freden, genom hvilken grekerna samfälldt erkände perserkonungens välde öfver Cypern, tvang dem att upphöra därmed. Talaren Isokrates har i ett ännu befintligt minnestal skildrat E. såsom idealet af en god furste. A. M. A.

Euagrios (grek. *Εὐάγριος*), bysantinsk kyrkohistoriker, f. omkr. 536 i Syrien, d. i slutet af 500-talet, lefde hufvudsakligen i Antiokia som advokat (däraf benämningen Scholastikos). E. är den mest betydande bland dem, som fullföljt Eusebios' verk; hans omfångsrika arbete (lättast tillgängligt i Mignes 1856—66 utg. "Patrologie grecque", bd 86) behandlar i 6 böcker den bysantinska kyrkohistorien från 431 till 593 och är af särskild betydelse för kännedomen om tidens invecklade och betydelsefulla dogmutveckling. V. Lm.

Eua'n, grek. o. lat., binamn för Bacchus; backantinnornas jubelrop vid Bacchusfesten. Jfr Euoë.

Eua'nder (grek. *Εὔανδρος*), lat., enligt sagan en arkadier från Pallantion, som bosatte sig på det palatinska berget vid Tiberfloden. Han skall ha uppträdt såsom lagstiftare samt främjare af sed och ordning i Latium, där han införde bokstafsskriften samt dyrkan af Herakles och den lycæiske Pan. Enligt somliga är E. identisk med Faunus (se d. o.). R. Tdh.*

Eubalæna, *zool.* Se Räthvalarna.

Eubasidii, *bot.*, underafdelning af klassen *Basidiomycetes* bland svamparna. Den utmärkes genom förekomsten af äkta basidier och omfattar tvenne ordningar: *Protobasidiomycetes* med flercelliga basidier och *Autobasidiomycetes* med encelliga basidier. Jfr Basidiomycetes. G. L—m.

Eubēa (grek. *Εὔβοια*), lat. *Euboea*, nygrek. *Ev'via*, it. *Negropo'nte*), grekisk ö i Egeiska hafvet, tätt invid östra kusten af det grekiska fastlandet (Livadia), hvarifrån den skiljes genom sunden Trikeri och Oreos i n., Atalante och Euripos i v. 3,775 kvkm. (enl. Strelbitsky). 103,265 inv. (1896), i norra och mellersta delen uteslutande greker, i s. äfven blandade med albaneser. Ön sträcker sig i n. v. och s. ö.; dess största längd från udden Pondikonisi, i n. v., till udden Mandelon, s. ö., är 158 km.; största bredden, vid Chalkis 52 km., minsta endast 5 km. Ön genomskäres olika riktningar af höga berg, hvilka under en del af året äro snötäckta. I midten, nära östra kusten reser sig Delfi-berget, 1,745 m., i s. ligger Hagios Elias, 1,475 m. Östra kusten är brant och klippig, den västra mera långsluttande, med vackra skogar och fruktbara slätter, hvilka i forntiden gjorde E. till Atens kornbod och ännu i dag frambringa säd, vin, olja, citroner och fikon i ymnighet. Jordbruk och boskapsskötsel (särskildt fårafvel) äro hufvudnäringar. Äfven högt värderad honung kommer från E. Invånarnas hufvudnäring är dock nu svin-, får- och getafvel. Bergen innehålla järn och koppar, vid östra kusten, i närheten af Kumi, finnes brunkol och i södra delen af ön hvit, grönstrimmig marmor (cipollin), som var mycket eftersökt af romarna under kejsarperioden. — Tillsammans med några närliggande öar, de s. k. Norra Sporaderna (Skyros, Skopelos, Chiliodromia m. fl.), bildar E. en nomarki, E. Denna, som omfattar fyra eparkier, har en areal af 4,199 kvkm. med 115,515 inv. (1896). — E. var i forntiden deladt i flera smärre oberoende stater, bland hvilka de rika handelsstäderna Eretria och Chalkis voro de förnämsta. Dessa grundlade, i synnerhet under 8:e årh. f. Kr., kolonier i Macedonien, i Italien och på Sicilien. Men 506 f. Kr. intogs Chalkis af atenarna, och 490 förstördes Eretria af perserna till hämnd för den hjälp det lämnat jonierna i deras uppror. Efter perserkrigen bemäktigade sig Aten hela E. samt behöll det till omkr. midten af 4:e årh., då under macedoniskt skydd stående "tyranner" ryckte till sig flera af öns städer. Efter slaget vid Chaironeia (338 f. Kr.) kom E., jämte det öfriga Grekland, under det macedoniska väldet och förlorade sitt förra välstånd. Ön hade gått genom många egares händer, innan den under det fjärde korståget (1204) eröfrades af venezianerna. 1470 intogs E. af turkarna och tillhörde dem till 1821, då det under Mavrogenias ledning slöt sig till de öfrige grekerna i deras frihetsstrid mot turkarna. Formligen afträddes det till Grekland genom en traktat 1830.

Eubiotik (af grek. *ēu*, väl, och *bi'os*, lif), konsten att lefva väl, hälsolära, dietetik.

Euboea [-bēa]. Se Eubea.

Eubulides (grek. *Εὐβουλίδης*), grekisk filosof 4:e årh. f. Kr., bördig från Miletos, anhängare af den megariska skolan, var berömd såsom eristisk dialektiker. Särskildt bekanta äro hans bevis för rörelsens otänkbarhet, hvilkas hufvudsakliga innehåll dock synes vara lånadt från eleaten Zenon. L. H. Å.

Eubūlos (grek. *Εὔβουλος*, lat. *Eubūlus*). 1. Inflytelserik talare och folkledare i Aten i 4:e årh. f. Kr., samtida med och motståndare till Demosthenes. E. åtnjöt i hög grad folkets förtroende och ynnest, hufvudsakligen på grund af lyckade finansoperationer, hvilka skaffade staten ökade inkomster. För öfrigt har hans betydelse såsom statsman blifvit mycket olika bedömd. Faktiskt är, att han stod på det macedoniska partiets sida och ifrade för fred

med Macedonien under alla förhållanden, äfven med uppoffring af Atens politiska maktställning. I synnerhet har man klandrat det af honom införda och lagstadgade bruket att till den för bekostande af skådespelen och öfriga folkförlustelser afsedda kassan (*theoriko'n*) öfverlämna allt af statsinkomsterna uppkommande öfverskott. Den naturliga följden var, att, medan skådespel och andra fester firades med slösande prakt, penningar saknades vid uppkommande krig eller andra oförutsedda behof samt att i Atens hela statslif gjorde sig gällande en slapphet, som bidrog till den politiska självständighetens undergång. E. dog före år 330 f. Kr. — 2. Attisk lustspelsförfattare i 4:e årh. f. Kr. Han skall ha författat icke mindre än 104 stycken, som alla tillhöra den s. k. ''mellersta attiska komedien'' och af hvilka ungefär 50 äro för eftervärlden i någon mån bekanta genom bibehållna titlar och fragment. Att döma af dessa behandlade E. hufvudsakligen mytologiska ämnen och parodierade därvid med förkärlek de äldre tragiske skalderna, i synnerhet Euripides. A. M. A.

Eucain. Se Eukain.

Eucalamites, *paleobot.* Se Calamites.

Eucaly'ptus L'Hérit., Gummiträd. 1. *Bot.*, växtsläkte af fam. *Myrtaceæ*. Släktets mest utmärkande kännetecken är, att kronbladen äro sammanvuxna och vid blomningen affalla från det undersittande fodret i form af en mössa eller ett lock. (Däraf härrör växtsläktets namn, som är bildadt af grek. *eu*, skönt, och *kalypto's*, betäckt, d. ä. försedd med en vacker mössa.) Arterna (omkr. 160), nästan alla australiska, äro resliga, ofta blågröna träd; deras blad äro läderartade, öfvervintrande. Däremot affaller barken ofta under vintern, liksom hos åtskilliga andra australiska träd. Eucalyptusarterna utmärkas genom en mycket tydlig heterofylli; så äro t. ex. hos *E. globulus* bladen på unga plantor äggrunda, oskaftade, motsatta och horisontellt ställda, på äldre exemplar lansettlika och skärformiga, skaftade, strödda, hängande och vertikalt ställda. Till följd häraf ge gummiträden föga skugga. Blommorna sitta i bladvecken. Hithörande arter bilda en särdeles karakteristisk och betydande beståndsdel af växtligheten i Australien; ända till 99 proc. af därvarande skogar, särskildt i sydöstra delen, utgöras af Eucalyptusarter. Äfven i ekonomiskt afseende äro de af stor vikt för denna världsdels invånare. Den mest kända bland arterna, *E. globulus*, blåa gummiträdet l. febergummiträdet (se fig.), har en betydelse, som sträcker sig vida utom Australiens område. Detta träd är i synnerhet ryktbart för sin utomordentliga förmåga att på kort tid förvandla osunda, feberalstrande trakter, där det i mängd odlas, till hälsosamma. (Däraf härrör namnet ''febergummiträd''.) Hufvudorsaken därtill är sannolikt den snabba tillväxten (en tioårig *E. globulus* är ung. lika utvecklad som en hundraårig ek) och den hastiga afdunstningen, hvarigenom sumpig mark dräneras. Rikedomen på eterisk olja, hvars lukt fördrifver insekter, bidrager äfven härtill. Af denna anledning och för det värdefulla virkets skull odlas trädet öfverallt i subtropiska och varmare tempererade länder. I Europas trädgårdar odlas ofta unga exemplar som ''bladväxt'', dessutom ofta som krukväxt för att fördrifva flugor. Trädets storlek är högst betydlig. Det uppgifves i sitt hemland nå en höjd af mer än 150 m.; detsamma är förhållandet med ett par andra arter af släktet, t. ex. den ännu högre *E. amygdalina*, måhända jordens högsta träd; planterad i det fria vid Lago Maggiore nådde denna art på 9 år en höjd af 20 m. Veden af denna och andra arter lämnar ett ypperligt, i hög grad hårdt och varaktigt virke, och växten innehåller, liksom släktets öfriga arter, synnerligast i bladen, en riklig mängd eterisk olja. I Europa uthärdar det vintrarna på kalljord endast i södra delarna. — Flera af sina värdefulla egenskaper har *E. globulus* gemensamma med andra arter af släktet. Så lämna *E. amygdalina*, *E. diversicolor*, *E. rostrata*, *E. leucoxylon* och flera andra förträffligt virke; ''nyholländsk mahogny'' är veden af *E. marginata* och andra arter. Eterisk olja vinnes äfven af *E. amygdalina* och *E. citriodora* m. fl. Af en mängd arter erhålles ett slags kino, ''australisk kino'' eller ''eucalyptuskino'' (den bästa af *E. corymbosa*, *E. rostrata* och *E. citriodora*). Denna kallas äfven, ehuru orätt, eucalyptusgummi (hvaraf namnet ''gummiträd'' uppkommit); i dess sammansättning ingår emellertid ofta en verklig gummiart. Af *E. viminalis*, *E. mannifera* m. fl. fås en art manna. — Fröna till *E. globulus* äro helt små. De gro emellertid lätt (på 9 dygn), om de sättas i god lätt jord i en måttligt varm drifbänk eller i ett fönster, och om man iakttager, att de icke få torka under groningstiden. De unga plantorna kunna utflyttas i det fria, så snart frostnätterna äro förbi. Första sommaren kunna de nå en höjd af mer än 1 m. De öfvervintra lätt i boningsrum eller i ett s. k. kallhus (''öfvervintringskast'') och kunna den följande sommaren ånyo utsättas å fritt land. Är läget gynnsamt, kan ett sådant ungt träd under andra sommaren nå en höjd af omkr. 4 m. äfven vid Stockholms breddgrad, blott det erhåller rikligt med vatten. Äfven under en nordisk sommar utvecklas i bladen så mycket eterisk olja, att den uppgår till mer än 1 proc. af de färska bladens vikt. Denna olja är färglös, mycket tunnflytande samt har en egendomlig kamferartad lukt. Ur den flyktiga oljan kan framställas såsom dennas mest karakteristiska beståndsdel *eukalyptol* ($C_{10}H_{18}O$), ett ämne, som under namn af ''kajeputol'' erhållits ur kajeputolja (se d. o.), under namn af ''cineol'' ur den flyktiga oljan i maskfrö (*Flos Cinæ*); äfven ur de flyktiga oljorna från rosmarin, Salvia och lagerolja m. m. framställes eukalyptol. Denna är en färglös eller svagt gul vätska med kamferartad lukt och bitter, kylande smak.

B *A*

Febergummiträdet. *A* gren af yngre träd; *B* blommande gren af äldre träd.

Eg. vikten är 0,930. Eukalyptolen stelnar i stark köld till en hvit kristallinisk massa, som smälter vid — 1° och kokar vid 176—177° C. Den är nästan olöslig i vatten, men löses lätt i sprit och eter. I stället för eucalyptus- eller kajeputolja får numera från apoteken utlämnas eukalyptol. Denna besitter en ganska stark antiseptisk verkan. På människo- och djurorganismen verkar den i det hela mycket likt terpentinolja. Eucalyptusolja och eukalyptol ha försökts som läkemedel i flera olika riktningar: såsom febermedel och särskildt som ersättningsmedel för kinin vid frossa; såsom antiseptiskt medel vid difteri; som medel vid åkommor i andnings- och urinorganen; som smärtstillande medel vid neuralgier m. m. både invärtes och utvärtes samt i form af inhalationer. Mest nyttjas det numera vid en del åkommor i lungor och luftvägar; det intages bäst i små limkapslar. Ldt. (G. L—m. C. G. S.)

2. *Paleobot.* Arter af detta släkte äro beskrifna från Europas och Grönlands kritaflagringar äfvensom från de äldre tertiärlagren i Nord-Amerika och södra Europa. A. G. N.

Eu'cera, *zool.* Se Podaliriinæ.

Euchari'dium Fisch. et Mey., *bot.*, växtsläkte af fam. *Onagraceæ*. De båda arterna, inhemska i Kalifornien, äro örter med röda blommor, liknande *Clarkia*, och odlas i trädgårdarna som prydnadsväxter. G. L—m.

Eu'charis. 1. E. Planch., *bot.*, växtsläkte af fam. *Amaryllidaceæ* med ett fåtal arter i Anderna (Colombia och Ecuador). Särskildt *E. grandiflora* (*E. amazonica*) med härliga, snöhvita, välluktande blommor odlas ofta i varmare växthus. — 2. *Zool.* Se Kammaneter. 1. G. L—m.

Eucharisti (grek. *ēucharistí'a*, tacksägelse i bönen) betecknade i den gamla kyrkan: 1. (blott i Österlandet) den tacksägelsebön, hvilken föregick brödets och vinets konsekration i nattvarden; 2. nattvardselementen själfva (i västern ofta blott hostian); 3. hela nattvardsfirandet, altarets sakrament. Ordet eucharisti användes numera som term för nattvardsfirandet i *gamla* kyrkan. Se vidare Nattvarden. Hj. H—t.

Eucharistik (se Eucharisti), läran om nattvarden.

Euchēter. Se Messalianer.

Euchēu'ma spinōsum, *bot.*, en till floridéerna hörande hafsalg, som är moderväxten till javansk agar-agar (se d. o.). Jfr Gelidium, Gloiopeltis och Gracilaria. G. L—m.

Euchinin. Se Eukinin.

Euchiter. Se Messalianer.

Euchlǣna Schrad., *bot.*, växtsläkte af fam. *Gramineæ*, nära släkt med majs, med 1 art, *E. mexicana* (teosin-te), inhemsk i Mexico. Det är ett mycket bladrikt gräs, som blir ända till 7 m. högt och i varma länder är en värderad foderväxt. Möjligen härstammar majsen från en form af detta gräs. G. L—m.

Eucholo'gion, grek. (af *ēuchē*, bön, och *le'gein*, samla), bönbok; den grekisk-katolska kyrkans hufvudritualbok, som innehåller de bägge mässliturgierna af Chrysostomos och Basileios, den s. k. *missa præsanctificatorum*, aftonböner, formulär för handhafvandet af sakramenten äfvensom ett antal böner vid olika tillfällen (utg. på originalspråket 1526, 1545, 1646, 1730, i ofullständig tysk öfv. 1861—62; af Maltzew i tre delar på tyska och slaviska under åren 1890 [1894 2:a uppl.], 1892 och 1895). Denna ritualbok utgör en af de yppersta källorna för studiet af den grekiska kyrkans fromhetslif och visar bl. a., huru djupt sam manvuxen kyrkan är med hela folklifvet. S. A. F

Euchri, turk., tiondedelen (0,1), brukas i mått och viktbestämningar, t. ex. *euchrizira*, 1 decimeter, *euchridirhem*, 1 decigram.

Euchroït, *miner.*, ett rombiskt kristalliserande basiskt koppar- och zinkarsenat från Libethen i Ungern. A. Hng

Eucken [ö'jken], Rudolf Christoph, tysk filosof, f. 1846 i Aurich, blef professor i filosofi 187 i Basel och 1874 i Jena. Jämte flera bidrag til filosofiens historia (*Beiträge zur geschichte de neuern philosophie, vornehmlich der deutschen*, 188 m. fl.) har E. utvecklat ett självständigt filoso fiskt författarskap af stort omfång och verklig be tydenhet. Han visar sig däri påverkad af Ficht d. ä., men har äfven beröringspunkter med plato nismen. Han söker ett "inbegrepp af det andlig lifvet", som går utöfver individerna och utgör e inre enhet i verkligheten och dess förändringar Denna inre enhet nås icke genom det sinnlig begreppet, utan genom förnuftet, på noologisk, e på psykologisk väg. Både naturalismen, som fatta det andliga lifvet såsom en naturprocess, och in tellektualismen, som antager alla elementen såso enhetligt sammanslutna i medvetandet, äro enlig E. ohållbara. Så drifves han till att antaga e kosmisk princip, som består i personligheten, me utan individuell existens och subjektivitet. Perso ligt lif är möjligt endast i samlif med all personli verklighet i ett förnuftsrike. I idéen om ett sådan är tanken absolut makt nödvändigt förbunden me begreppet absolut subjekt. Därför mynnar filosofie ut i ett bemödande att antingen, såsom Cartesius tillgodogöra sig gudsbegreppet eller ock, på Fichte sätt, utveckla personligheten till det absoluta. E hufvudarbeten äro *Prolegomena zur forschung übe die einheit des geisteslebens* (1887), *Die einhe des geisteslebens in bewusstsein und that der mensch heit* (1888) och *Der wahrheitsgehalt der religio* (1901). 1903 utkom *Gesammelte aufsätze zur philo sophie und lebensanschauung*. Jfr Siebert, "R. E welt- und lebensanschauung" (1903). S—

Euclides. Se Euklides.

Eucni'de, *bot.* Se Mentzelia.

Eu'comis L'Hérit., *bot.*, växtsläkte af fam *Liliaceæ* med 5 arter i Syd-Afrika. *E. punctat* är en mera intressant än vacker krukväxt me gröna, brunfläckiga blommor i klase, som i toppe bär en samling af blad. G. L—n

Eucordaïtes, *paleobot.* Se Cordaitales.

Eucy'klisk, *bot.*, säges en blomma vara, hva alla blad äro kransställda; denna ställning af blom mans blad är den vanligast förekommande. Viss växters blommor, t. ex. ranunculacéers, äro hem cykliska, af hvilkas blad några äro kransställda andra (ståndar- och fruktblad) spiralställda, elle

acykliska, hvilkas alla blad äro spiralställda. G. L—m.

Eude [öd], Jean Louis Adolphe, fransk skulptör, f. 1818, d. 1889, lärjunge af David d'Angers, sände många arbeten till Salongen. Sådana voro *byst af ett barn*, *Omfale*, marmorstaty (Louvres gård, 1859), *Mozart*, byst (Musikkonservatoriet, 1864), *Mercurius* (parken i S:t Cloud, 1866), *Trossulus, sprätt från romerska dekadansen* (1872), *Flicka med fåglar* (1881) samt en mängd byster.

Eudebe, ett mexikanskt språk. Se Heve.

Eudemoni'sm (af grek. *eu*, väl, och *daï'mon*, ande), *filos.*, den etiska åsikt, enligt hvilken det sedliga motivet och därmed ock det högsta goda för människan är till sin art och sitt innehåll sinnligt, och det sedliga lifvet följaktligen, såsom en form af det sinnliga lifvet, endast formellt, men ej till sitt innehåll är skildt från det osedliga. Någon egentlig skillnad emellan rätt och orätt kan i följd däraf på denna ståndpunkt ej fasthållas och genomföras, utan blott en skillnad emellan klokt och oklokt. Dygden blir här en färdighet eller skicklighet att vinna sinnlig lycksalighet; plikten den handling, som kräfves för detta ändamål. Båda kan till följd däraf ej tillerkännas annan betydelse än den att vara *medel* för ett mer eller mindre yttre godt, och de förlora följaktligen allt värde i och för sig själfva. Det goda verket eller sedlighetens ändamål blir tydligen sinnlig lycksalighet; men enär denna å den ena sidan kan vinnas äfven utan sedlig verksamhet och å den andra icke med säkerhet kan genom sådan verksamhet förvärfvas, utan äfven förutsätter yttre lyckliga omständigheter, så visar sig detta ändamål stå i ett tillfälligt förhållande till det sedliga lifvet. — Religionen förlorar enligt eudemonismen all betydelse, eller ock fattas Gud antingen blott såsom ett för människan behöfligt ideal af den lycksalighet hon icke själf fullständigt kan vinna eller ock såsom ett mäktigt väsen, hvilket, om människan lyder dess befallningar, skall i detta eller ett kommande lif skänka henne sinnliga belöningar, men i annat fall tillfoga henne sinnligt lidande. Till eudemonismen måste vi nämligen äfven räkna den åsikt, som väl förlägger det högsta goda bortom jordelifvets gränser, men fattar äfven det kommande lifvet såsom sinnligt och sålunda helt enkelt som en fortsättning af det timliga. — Eudemonismen har historiskt framträdt i en mångfald af *olika former*, som bero dels på de olika moment i det sinnligt goda, hvilka man gifvit företrädet, dels på det sätt, hvarpå man tänkt sig, att detta goda skulle vinnas. Dessa former kunna emellertid återföras till tvenne hufvudarter, nämligen lägre eudemonism l. hedonism, enligt hvilken det högsta goda anses vara den enskilda sinnliga njutningen eller summan af sådana, och högre eudemonism l. praktisk intellektualism, enligt hvilken det högsta goda förlägges till någon abstrakt form hos det sinnliga lifvet. Den förra kan antingen gifva företrädet åt de idiopatiska eller rent egoistiska begären, företrädesvis de kroppsliga eller *rent* djuriska (t. ex. cyrenaikerna, den franska encyklopedismen), eller ock mer eller mindre afgjordt åt de naturliga tendenserna hos människan till sympati och välvilja, hvilkas sinnliga natur bland annat röjer sig däri, att de, om än i mindre utbildad form, återfinnas äfven hos djuren (Annikeris, de skotske moralfilosoferna). Till den lägre eudemonismen måste hänföras äfven den åsikt, som sätter lifvets högsta goda i det sinneslugn och den ro, som vinnas genom ett såvidt möjligt fullständigt aflägsnande af alla öfver det naturliga måttet stigande begär och ett måttligt tillfredsställande af de öfriga (epikureism). — Den högre eudemonismen har dels en negativ form, enligt hvilken det högsta goda är befrielsen från allt innehåll i det sinnliga lifvet utöfver de rena naturbehofven (cynikerna, J. J. Rousseau), dels en positiv form, enligt hvilken det högsta goda sökes i det fullaste jämnmått mellan alla krafter och ett genom detta uppkommet, välordnadt sinnligt lif (Aristoteles). Dit måste ock de åsikter hänföras, hvilka mer eller mindre afgjordt identifiera det sedliga lifvet med lifvet i det empiriska samhället (Hegel m. fl.) eller fatta det under den allmänna formens fullkomlighet, hvilken, då den ej närmare bestämmes eller uttryckligen angifves såsom osinnlig, lätt nedsjunker till betydelsen af sinnlig fullkomlighet (Wolff). — Huru omöjligt det i själfva verket är att med anspråk på allmängiltighet skänka företrädet åt någon af de nu nämnda formerna af det sinnliga lifvet eller åt någon annan sådan inses lätt, om man besinnar, att alltefter olika individuella förhållanden än den ena än den andra kan anses företrädesvis tillfredsställande och att det äfven efter allmänt föreställningssätt måste anses såsom en "smaksak" att afgöra detta. Då emellertid eudemonismen vill på ett allmängiltigt sätt göra detta, så kan *dess uppfattning af det sinnliga lifvet* ej fritagas från betänklig ensidighet. — Såsom *etisk åsikt* kämpar eudemonismen med den oöfvervinneliga svårigheten att ej kunna anvisa människan ett godt, hvilket, såsom rent inre, med hennes sanna väsen öfverensstämmande, är ett varaktigt, rent och fullständigt godt och som därigenom kan skänka henne full tillfredsställelse. Såsom något mer eller mindre yttre kan det sinnligt goda ej med säkerhet vinnas genom den goda viljan allena, och, engång vunnet, kan det, utan denna viljas förändring, åter förloras. Och då tillfredsställandet af det ena sinnliga behofvet ofta kräfver, att ett annat sinnligt behof lämnas otillfredsställdt, så kan ej heller det sinnliga lifvet skänka människan den frid, efter hvilken hon innerst längtar. Lämnadt utan högre ledning, blir fasthellre detta lif städse en kastning eller jämkning mellan ytterligheter, hvilka, om människan hängåfve sig åt någon af dem, skulle leda till den snara förstöringen af samma lif. Just i dessa svårigheter röjer sig hos människan behofvet af ett godt, som till själfva sin art är skildt från det sinnliga, och, då intet behof kan finnas, hvars tillfredsställelse vore rent af stridande mot den varelses natur, som har detta behof, så visar redan detta möjligheten af en sådan tillfredsställelse. L. H. Å.*

Eudemoni'stisk (se Eudemonism), som hör till eller stöder sig på den sinnliga lycksalighetsläran.

Eudes [öd], frankiska furstar. Se Eudo.

Eudes [öd], Jean, fransk präst, f. 1601, d. 1681, slöt sig 1626 till de franske oratorianerna,

blef 1640 superior vid oratoriet i Caen och stiftade där 1643 en ny kongregation, ”Samfundet af Jesu och Marias präster”, hvars syfte var att utbilda goda folkpredikanter. Kongregationen vann 1644 stadfästelse af biskopen af Bayeux, och dess medlemmar pläga kallas eudister. Den återupplifvades efter revolutionen och har sedan midten af 1800-talet egnat sig äfven åt hednamissionen. — E. stiftade dessutom 1645 en kvinnlig kongregation, ”Soeurs de Notre-Dame de charité”, i Caen. Äfven dessa nunnor kallades eudister. E. var äfven ifrig främjare utaf ”Jesu heliga hjärtas” dyrkan. Se P. A. Pinas, ”Le vénérable père E. et ses œuvres” (1901). V. S—g.

Eudes [öd], Émile Désiré François, fransk kommunard, f. 1843 i Roncey (dep. Manche), d. 1888 i Paris, blef efter växlande lefnadsöden fanatisk anhängare af Blanqui. 15 aug. 1870 dömdes han till döden för deltagande i ett upprorsförsök, men frigafs 4 sept. s. å. efter kejsardömets fall. 1871 blef han medlem af kommunen och general i dess armé. Han ledde med en viss framgång insurgenternas försvar af Paris mot regeringstrupperna, invaldes 10 maj i välfärdsutskottet och var mycket verksam som organisatör af petrolörernas illdåd. Efter kommunens fall flydde han först till Schweiz, sedan till London, men återvände 1880, tack vare amnestien, till Frankrike, där han snart blef blanquisternas chef, men icke lyckades, trots flera försök, att komma med i den aktiva politiken.

Eude'sia King, *paleont.*, i juratiden lefvande brachiopod, ett undersläkte till *Waldheimia*. A. Hng.

Eudialyt (af grek. *eudia'lytos*, lättlöslig) l. Eukolit, *miner.*, ett mycket sällsynt, i syror lättlöst rödt silikatmineral, hållande omkr. 15 proc. zirkonjord. Det är funnet på Grönland, i Arkansas, på Kolahalfön och i Norge samt som beståndsdel i den nyupptäckta nefelinsyeniten (katapleiitsyenit) ö. om Vättern. E. E.

Eudidymit, *miner.*, monoklint, alltid med tvillingar uppträdande, färglöst mineral af sammansättningen $HNaBeSi_3O_8$, från Arö i Langesundsfjord i Norge. Dess byggnad är särdeles intressant: dess kemiska sammansättning är en zeolits, men dess vattenhalt afgifves först vid mycket hög temperatur och kan således ej betraktas som kristallvatten. A. Hng.

Eudiometer (af grek. *eudi'a*, den klara luften, och *metrē'n*, mäta), instrument, som urspr. nyttjades till att bestämma luftens halt af syrgas. Det användes numera allmänt vid gasanalyser. Det utgöres af ett graderadt, i ena ändan tillsmält rör, i hvilket gasblandningen, som skall undersökas, införes. Vid luftanalys tillsättas sedan ämnen, som förena sig med syret. Priestley betjänade sig af kväfoxidgas, som med syre genast förenas till salpetersyrlighet. Volta använde först till samma ändamål vätgas. Se vidare Analys, sp. 901. P. T. C.*

Eudister [ödi'ster]. Se Eudes, J.

Eudo l. Odo (fr. *Eudes*), hertig af Akvitanien, sökte under de oroligheter, som efter Pipins af Héristal död (714) utbröto i det frankiska riket, göra sig oberoende och förband sig med neustrierna (västfrankerna) mot Karl Martell, med hvilken han dock 720 ingick förlikning under trycket af den fara, som hotade från de efter Spaniens eröfring i södra Frankrike infallande araberna. E. slog dem tillbaka från Toulouse, råkade sedermera åter i strid med Karl Martell, tvangs af denne att underkasta sig (731) och hemsöktes kort därpå af en ny arabisk invasion, från hvilken Karl Martell räddade landet genom sin berömda seger öfver araberna vid Poitiers (732). E. kom därigenom åter i besittning af sitt hertigdöme och dog 735. Under namnet konung Yon omtalas E. som Karl den stores motståndare i flera *chansons de geste* från 1100-talet, hvilka sålunda återspegla de blodiga striderna under 700-talet mellan de austrasiske frankerna och den gallo-romanska befolkningen i Akvitanien. S. F. H.

Eudo l. Odo (fr. *Eudes*), konung af Frankrike, var son till markgrefve Robert den starke (d. 866 i en strid med nordmännen) och sonson till den kapetingiska ättens äldste kände stamfar. E. var innan han besteg tronen, grefve af Paris och hertig af Francien. Han ledde Paris' hjältemodiga försvar mot nordmännen, som belägrade det 885—886. Efter Karl den tjockes afsättning blef E. af ett parti bland fransmännen vald till konung, 888, men fick 893 till motkonung Ludvig den stammandes yngste son, Karl den enfaldige. E. bibehöll sig dock i konungadömet till sin död, 898. Från hans yngre broder, Robert, härstammade den kapetingiska konungaätten i Frankrike. Jfr Robert, Hugo de store och Hugo Capet. Se E. Favre, ”Eudes” (1893). S. F. H.

Eudokia (grek. *Eudoxía*), östromerska furstinnor. 1) E. Elia, d. 404, dotter till en frankisk höfding Bauto, förmäldes 395 med östromerske kejsaren Arcadius. Jämte eunucken Eutropius, som medverkade till hennes upphöjelse, behärskade hon den svage kejsaren helt och hållet. Hon genomdref patriarken Chrysostomos' landsförvisning. Men folket i Konstantinopel visade så starkt missnöje däröfver, att hon måste samtycka till hans återkallande. Dock måste den stränge sedodomaren snart åter vika för hennes hat. Se Thierry, ”Saint Jean Chrysostome et l'impératrice Eudoxia” (2:a uppl. 1874). — 2) E., Theodosius II:s gemål. Se Athenais. — 3) E. Licinia, den föregåendes och kejsar Theodosius II:s dotter, var förmäld med västromerske kejsaren Valentinianus III. Då hennes makes mördare, Maximus, tilltvang sig (455) hennes hand, kallade hon vandalerna från Afrika till Italien samt hölls sedan af dem i sjuårig fångenskap i Afrika och dog i Konstantinopel. — 4) E. Makrembolitissa (från Makrembolis), kejsar Konstantin Dukas' andra gemål, var berömd för sin skönhet och sina litterära intressen. Efter makens död (1067) och trots sitt löfte att icke gifta om sig beslöt hon på folkets önskan att ingå nytt äktenskap med någon framstående krigare, som skulle kunna rädda riket undan de anstormande seldschukerna; hennes val föll på Romanos Diogenes, som upphöjdes till kejsare. Olycksdagen vid Mantzikert 1071 medförde emellertid både hans och den bysantinska stormaktens fall. E:s styfson Mikael svingade sig s. å. upp på tronen och sände styfmodern i ett kloster. Under E:s namn har länge falskeligen utgifvits af Konstantin Palaiokappa 1543 hoplappadt mytologisk-antikvariskt verk *Ionia*. — 5) E., dotter

ejsar Alexios III (1195—1203) och förmäld med erberfursten Stefan II. — 6) E., namn på den vinnliga hufvudpersonen i bysantinernas epos om Digenis Akritas (se d. o.). V. Lm.

Eudo'kia Fedorovna, tsarinna af Ryssland, . 30 juni 1670, d. 27 aug. 1731, var dotter af ojaren Fedor Lopuchin, förmäldes 1689 med tsar Peter I och födde honom sonen Aleksej. Peter lät 698 skilja sig från henne och inspärrade henne ett kloster vid Suzdal. Hon invecklades 1718 i rocessen mot sonen Aleksej, förhördes i Moskva ch inspärrades i klostret Staraja Ladoga vid chlüsselburg. Vid sin sonsons, Peter II:s, tronestigning 1727 fick hon tillåtelse att vistas i Ioskva. (V. S—g.)

Eudŏros, alexandrinsk filosof, lefde på Kristi tid. Han har sin egentliga betydelse såsom kommentator till äldre filosofers arbeten. L. H. Å.*

Eudŏxos (grek. *Εὔδοξος*), framstående grekisk matematiker och astronom, f. i Knidos 408 f. Kr., . där 355 f. Kr., vistades någon tid i Egypten amt verkade sedan såsom lärare i Cyzicus och Aten. Såsom matematiker sysselsatte sig E. med stereometrien och läran om proportionerna, med det deliska roblemet och det gyllene snittet. Han var den örste, som uppställde den satsen, att pyramidens olym är tredjedelen af en prisma med samma bas ch höjd. Såsom astronom var E. den förste, som örsökte förklara himlakropparnas skenbart ojämna örelse. Han antog fördenskull, att de voro fästa id sfärer, hvilka rörde sig och därvid medförde imlakropparna. Så förklarade han t. ex. solens röelse genom ett system af tre koncentriska sfärer, vilka roterade i olika riktningar och med olika hatigheter. För öfrigt skall E. ha varit en skicklig bservatör samt författat arbeten äfven i geografi och usik. Emellertid har ingen af hans skrifter bibehållit sig till våra dagar. G. E.

Eudy'ptes, *zool.*, språngdykarsläktet. Se Pinginerna.

Eudȳtes glaciālis, *zool.* Se Lommarna.

Eudȳtidæ, *zool.* Se Lommarna.

Euemĕros. Se Euhemeros.

Euergĕtes, grek. (''välgörare''), tillnamn på den gyptiske konungen Ptolemaios III.

Euf ... Ord, som saknas under Euf..., sökas nder Euph...

Eufaula [jöfå'lə], stad i nordamerikanska staten Alabama, vid den därifrån segelbara Chattahoochee. ,532 inv. (1900). Bomullshandel.

Eufēmia den heliga, jungfru, som under ejsar Galerius efter grym tortyr led martyrdöden Chalcedon genom att kastas för vilda djur (307). Hennes reliker fördes i 7:e årh. undan perserna till Konstantinopel. Åminnelsedag 16 sept.

Eufēmia, dansk drottning, dotter till hertig Bogislav IV af Pommern, var gift med Kristofer II och moder till Valdemar Atterdag. Hon dog 1330 och ligger jämte sin gemål begrafven i Sorö kyrka. C. R.*

Eufēmia, norsk drottning 1299—1312, Håkan V Magnussons gemål, bördig från Rügen och moder till prinsessan Ingeborg, med hvilken den svenske hertigen Erik blef förmäld 1312, är bekant egentligen genom de tre öfversättningar ifrån främmande språk till svenska, hvilka hon lät föranstalta till sin mågs ära. Se Eufemiavisorna.

Eufēmia Eriksdotter, den föregående dotterdotter, hertiginna af Mecklenburg, var dotter af den svenske hertigen Erik Magnusson och den norska prinsessan Ingeborg Håkansdotter samt föddes 1317. Hon blef 1336 förmäld med hertig Albrekt I af Mecklenburg och hade med honom sonen Albrekt (d. y.), hvilken 1363 af de upproriske svenske stormännen uppsattes på Sveriges tron i stället för hennes broder, konung Magnus Eriksson. E. dog 1370.

Eufēmiavisorna l. Drottning Eufemias visor, tre i början af 14:e årh. till svenska (knittelvers) öfversatta riddardikter: Ivan Lejonriddaren (öfv. 1303), Hertig Fredrik af Normandie (öfv. 1308) samt Flores och Blanzeflor (öfv. 1312). Öfversättningen skedde i Norge, på föranstaltande af drottning Eufemia, hvars dotter, Ingeborg, i sept. 1302 blef förlofvad och 1312 förmäld med den svenske hertigen Erik. Rörande tiden för dessa romantiska dikters införlifvande med den svenska medeltidslitteraturen äfvensom rörande deras utländska original lämna dikterna själfva flera värdefulla upplysningar. Alla tre uppgifva drottning Eufemia såsom den, genom hvars försorg de blifvit öfversatta. I ''Ivan'' säges därjämte, att öfversättningen gjordes ''aff *valske* tungo a vart maal'', i ''H. Fredrik'' att ''henne (= boken) lot kesar Otte [troligen kejsar Otto IV, d. 1218] göra ok vænda aff valsko ij thyzt maal''. Sedan blef hon ''annan tiidh (= för andra gången) giordh til rima aff *thyzko* ok ij swænska tungæ''. ''Ivan'' tyckes sålunda ha blifvit öfversatt från franska och ''H. Fredrik'' närmast från tyska. Källan till den svenska ''Ivan'' är Chrestien de Troyes' dikt ''Li romans dou chevalier au lyon'' (senast utg. af W. Foerster i ''Romanische bibliothek'' 5, Halle, 1891), ehuru visserligen i en annan redaktion än den nu bibehållna. Om ''H. Fredriks'' föregångare inom litteraturen vet man intet annat än det, som innehålles i den svenska öfversättningen. Denna saga (hvilken liksom Ivan, dock endast lösligt, ansluter sig till Artur-kretsen) finnes nämligen numera kvar endast på svenska samt i en från detta språk i slutet af 1400-talet gjord afskriftsöfversättning till danska (hvilken äfven omfattar Ivan och Floressagan). Om ''Flores och Blanzeflors'' främmande original nämnes intet: det säges endast, att dikten blef ''vænd til rima'' (= öfversatt på vers). Det är af språkliga skäl sannolikt, att dess närmaste original varit den norska Flores-sagan på prosa. Möjligen har bearbetaren därjämte haft tillgång till en fransk redaktion af dikten. (En med den svenska nära besläktad fransk bearbetning af Flores-sagan, ''Floire et Blanceflor'', utgafs 1856 af E. Du Méril.)

De tre dikterna (utgifna i Sv. fornskriftssällskapets saml.: ''Ivan'' 1845, ''H. Fredrik'' 1853 och ''Flores'' 1844) äro utan tvifvel öfversatta af samma person (man har utan tillräckliga skäl gissat på Eriksrönikans författare, hvilken tillhörde hertig Eriks hird) och ämnade att, möjligen tillsammans med flera andra öfversatta riddarromaner (det bör ihågkommas, att Eufemia afled 1312, strax efter Flores' öfversättande), utgöra ett ''corpus poeticum''. De följas åt i de flesta äldre handskrifterna och äro i den äldsta af dessa (från 1430-talet) ordnade efter öfversättningsåren.

Några forskare (G. Brynjúlfsson, Munch, Kölbing, G. von der Ropp, Klockhoff m. fl.) antaga, att Eufemias åtgörande inskränkte sig till att låta från *norsk prosa* (den norska Íventsagan förskrifver sig från 1200-talet, ''Flóres ok Blankiflúr'' enligt några ifrån samma tid, enligt andra från början af 1300-talet; huruvida ''H. Fredrik'' funnits på norska är okändt) öfversätta åtminstone de två förstnämnda dikterna till svensk vers; andra (Nyerup, G. W. Gumælius och G. Storm) hålla före, att de på drottning Eufemias föranstaltande blifvit öfversatta till *norsk vers*, hvarifrån de under den följande tiden (ovisst när) öfverförts till svensk vers. Som dikternas eget vittnesbörd dock måste tillerkännas ett afgörande vitsord, torde det sannolikaste vara, att den svenske öfversättaren verkligen användt främmande original för ''Ivan'' och ''H. Fredrik'' (detta säges nämligen uttryckligen i dessa), men att i fråga om den förra den norska Íventsagan blifvit tagen till hjälp i mycket stor utsträckning. Vid öfverflyttandet af ''Flores och Blanzeflor'' åter torde öfversättaren hufvudsakligen ha begagnat den norska prosaöfversättningen. Från språkets synpunkt föreligga inga vägande skäl för tvifvelsmål om dikternas öfverförande till svenska i början af 1300-talet. De bevarade handskrifternas jämförelsevis unga ålder förklarar fullt tillfredsställande de mötande yngre ordformerna. Att åtminstone två af Eufemia-visorna funnos på svenska så tidigt som 1340, ådagalägges af Magnus Niclissons inventarium öfver konung Magnus Erikssons lösegendom (''Nova acta Soc. scient. Upsal.'', VIII), i hvilket bland andra böcker nämnas ''unum Yvan'' och ''unum librum de hærtog Frethrik'', hvilkas citerande på svenska i en latinsk förteckning tydligen anger, att de voro affattade på svenska. Möjligen voro de samma exemplar, som en gång tillhört konung Magnus' fader, hertig Erik. — Jfr G. Storm, ''Om Eufemia-viserne'' (1874; i ''Nord. tidsskrift for filol. og pædagogik''), R. Geete, ''Studier rörande Sveriges romantiska medeltidsdiktning. I. Eufemiavisorna'' (1875), och O. Klockhoff, ''Studier öfver Eufemia-visorna'' (1881). En förteckning öfver den litteratur, som behandlar Eufemiavisornas proveniens och ställning inom Sveriges litteratur, återfinnes i R. Geetes ''Fornsvensk bibliografi'' (1903, s. 35—36). R. G.

Eufemi'sm (af grek. *eu*, väl, och *fēme*, ord), *ret.*, en s. k. talfigur, som består däri, att man med beslöjade eller skonsamt förmildrande och försvagande uttryck nämner sakförhållanden, hvilkas egentliga och direkta benämningar skulle verka stötande eller motbjudande; förskönande omskrifning. Anledningar till bruket af eufemismer äro oftast medlidsamhet, artighet eller blygsamhetskänsla, i andra fall vidskepelse eller skygghet för att säga någonting syndigt, stundom ock falsk stolthet eller försök att ursäkta sig inför det egna samvetet. Jfr G. Cederschiöld, ''Om eufemism'' (i ''Om kvinnospråk och andra ämnen'', 1900), samt Kr. Nyrop, ''Ordenes liv'' (1901). — Eufemi'stisk, förmildrande, förskönande.

Eufemiter. Se Messalianer.

Eufēmos (grek. *Εὔφημος*), *grek. myt.*, en son af Poseidon och Europa, deltagare i argonauternas tåg och den kalydonska jakten, hade till gem Herakles' syster Laonome. A. M.

Eufilicineæ, Egentliga ormbunkar, *bot* afdelning af serien *Filicales leptosporangiatæ* klassen *Filicales* bland pteridofyterna. Hithöran växter äro isospora, d. v. s. alla sporerna äro af e slag. Ormbunkarna äro vanligen mångåriga ört eller trädartade. Stammen är hos våra arter en rö stock, hos många tropiska och subtropiska arter up rätt och palmlik med en stor bladkrona i toppe Bladens utseende är mycket växlande. De ferti bladen äro vanligen lika de sterila, stundom mer ell mindre ombildade. På deras baksida sitta sporangi samlingar, *sori*, nakna eller täckta af ett fjä svepe, *indusium*; hos några täckas sori af d omvikna bladkanten. Sporangierna äro försedda m en ring af tjockväggiga celler, som genom sin hygr skopicitet öppnar och sluter det mogna sporangie Prothalliet (gamofyten) är vanligen bladlikt, grö och fäst vid underlaget med talrika rothår; dess undersida sitta antheridierna och arkegoniern På stam och blad förekomma vanl. talrika egendo liga, platta, torra hårbildningar, fjällhår, *pale* Ormbunkarna förekomma företrädesvis i länder m varmt och fuktigt klimat i lös, humusrik jord; tal kast äro de i tropikerna, där äfven epifytisk klättrande och trädartade former förekomma. M norden aftaga de hastigt i antal, i Sverige finn 32 arter, på Spetsbergen endast 2. Afdelningen o fattar 8 familjer, af hvilka *Hymenophyllaceæ*, *Cy theaceæ*, *Polypodiaceæ* *Schizeaceæ* och *Osmund ceæ* äro de viktigaste. Jfr Filicales. G. L—

Eufōn (af grek. *eu*, väl, och *fonē*, ljud), *mu* 1. Ett af Chladni 1790 uppfunnet instrument, hvilket tonerna frambragtes genom stålstafvar, sat i nära förbindelse med stämda glasrör, hvilka str kos med våta fingerspetsar. Omfånget var 3 oktav; klangen liknade glasharmonikans. — 2. E slags tuba. — 3. Ett register i orgelharm nium. A.

Eufoni (af grek. *eu*, väl, och *fonē*, ljud), vä ljud, harmoni. — Eufōnisk, välklingande, vä ljudande. Motsatsen till eufoni är kakofoni.

Euforbiacéer, *bot.* Se Euphorbiaceæ.

Euforī (af grek. *eu*, väl, och *fe'rein*, bära), vä befinnande, i synnerhet sjukas subjektiva välbefi nande.

Euforĭon (grek. *Εὐφορίων*). 1. Enligt sagan s till Akilles och Helena. Han dödades af Zeu blixt. Goethe gaf namnet E. åt Fausts och Helen son i andra delen af ''Faust''. — 2. Tragisk ska i Aten i 5:e årh. f. Kr., son af Aischylos, hva efterlämnade stycken han uppförde. Äfven ska han med en af honom själf författad tetralogi vunnit priset i täflan med Sofokles och Euripide — 3. E. från Chalkis på Eubea, ansedd lärd o skriftställare i 3:e årh. f. Kr., hvilken dels på ver dels på prosa behandlade mytologiska ämnen i d alexandrinska skolans maner. Af hans skrifter åte stå blott obetydliga fragment. Under senare del af sin lifstid var han anställd såsom bibliotekar hos konung Antiochos i Syrien. Se Meineke, ''An lecta alexandrina'' (1843). — Jfr Euph rion. A. M.

Eufrānor, grekisk konstnär af den attiska sk

n, från Isthmos och verksam omkr. 365—330 Kr. Han var både målare och bildhuggare samt betade — enl. Plinius — i brons och marmor, förde kolosser och ciselerade bägare samt skref cker öfver symmetri och färglära. E. framstår i proportionslära såsom en föregångare till Lysipos. Som målare synes E. ha älskat en kraftig mgifning, ty själf skall han ha yttrat om en honom målad *Theseus*, att hans hjälte såg ut, m vore den uppfödd med oxkött, då däremot en heseus af Parrhasios tycktes ha fått endast ror till näring. Af hans i forntiden så berömda ulpturer — *Athena*, *Leto med sina nyfödda rn Apollon och Artemis på armarna*, *Apollon troos*, *Dionysos* m. fl. — finnes nu ingen kvar i iginal, och endast en är känd i efterbildning, mligen nyssnämnda *Leto*, som på Plinius' tid var pställd i Concordias tempel i Rom och af hvilken an, tack vare på gamla bronsmynt från Mindre sien befintliga afbildningar, kunnat bestämma marorkopior i Museo Torlonia och Kapitolinska muet i Rom. Tyvärr saknas å båda Letos hufvud, arför de icke kunna ge oss någon afspegling af t själfulla ansiktsuttryck, för hvilket E:s skapelr voro så frejdade. — En af hans märkligaste ålningar lär ha varit *Orfeus, ställande sig vansinig*.

O. G—g.

Eufrāt (babyl. *Purat*, af sumeriskt *pura*, vatten, npers. *Ufratu*, hebr. *Prath*, grek. *Εὐφράτης*, ab. *Frat* l. *Furat*), den största floden i Främre sien, uppstår på det armeniska höglandet af två llfloder, en nordlig och en sydlig. Den förra, r a t l. K a r a S u (armen. *Efrat* l. *Jefrat*), af ientalerna betraktad som hufvudströmmen, ehuru ott 440 km., upprinner på Dümlü Dag i en ndre sjö (2,629 m. ö. h.) och strömmar mot v. till slätten omkring Erzerum (1,750 m. ö. h.) h därifrån till Erzingan (1,189 m.), upptagande ajik Su, Merjan och Chanduklu (fr. h.) samt slu Su (fr. v.) och nedanför Erzingan Kumur (fr. h.). Vid Avschin börjar en cañon med ver 300 m. höga väggar, som räcker till Pingan, h därefter en djupt nedskuren dalgång med ckra scenerier ända till föreningen med den dra källfloden, M u r a d S u (armen. *Aradzani*). enna har sina källor på norra sidan af Ala Dag, om sjön Van, på 3,500 m. höjd, strömmar sterut till Alaschgerd-slätten, där den får flera lflöden, tager där sydvästlig riktning genom bergndet till slätten vid Musch, där den upptar ra Su, från bergen v. om Van, och slutligen nom en mera öppen terräng, hvarunder den sitt största tillflöde, Peri Su, till sin förening d Frat. Dess längd är omkr. 665 km. Den enade strömmen, som vid Keban Maden sänkt till 740 m. höjd ö. h. och har en bredd af 0 m., strömmar mot v., s. och ö. rundt Muscher g, hvarunder den fr. h. upptar Kuru Tschai h Tokhma Su, genom en 400 m. bred dalgång, n denna sammantränges nu till en smal klyfta, vilken floden genombryter Taurus i en rad forsar fall. Ett stycke ofvanför Samsat (460 m. ö. h.) nnar floden berglandet och anträder sitt mellersta p (till Hit) genom en trädlös, svagt befolkad tt i en flera km. bred dal, som den urholkat i ggrunden. Dalen är till större eller mindre p betäckt med alluvium och på några ställen odlad medelst konstgjord bevattning. Från Biredjik (356 m. ö. h.), där den kommit 150 km. nära Medelhafvet, får den ett långsamt lopp, men kan ej passeras af ångbåtar längre upp än till Meskene, 90 km. s. om den ort, där den upptagit biflöden Sadjur. Den får nu sydöstligt lopp mellan dungar af videbuskar och tamarinder samt (nedanför Ed Der) af dadelpalmer, limoner och oranger och upptar fr. v. Belich och Chabur, dess sista biflod. Mellersta E. var i äldre tider en viktig gräns: den skilde Assyrien från hetiterna, var gräns för Juda rike i dess största utsträckning och under flera perioder romerska rikets gräns. Före nomadernas ankomst från Central-Asien lågo många blomstrande städer vid dess stränder. Nu är befolkningen mycket gles, och de enda städerna äro Samsat, Biredjik, Ed Der, Anah och Hit. Vid Hit, kändt för sina petroleum- och asfaltlager, börja de alluviala aflagringarna, och floden rinner genom en oafbruten slätt utan sten eller berg (utom vid el-Haswa ofvanför Hille). Vid Bagdad kommer E. 35 km. nära Tigris, men floderna aflägsna sig åter något från hvarandra, omslutande den babyloniska slätten (arab. *Sawád*). I forna tider fördelade stora bevattningskanaler (hvilka ännu synas) flodens vatten öfver slätten och gjorde den till ett af de bördigaste länderna i Orienten. Floden bildade då liksom ännu stora saltträsk (*paludes chaldaici*, arab. *el-Batiha*), innan den vid Korna förenar sitt långsamt flytande, klara vatten med den pilsnabbt framilande, mer än dubbelt vattenrikare Tigris' smutsgula böljor. Det gamla kanalsystemet, hvars ålder går åtminstone 7,000 år tillbaka, började förfalla i 11:e årh. vid de turkiske nomadernas uppträdande, och dess ruin fullbordades i 17:e årh. af sjammar-araberna. Den förenade floden, S j a t t e l - a r a b, som är omkr. 1,000 m. bred och 5,5—9 m. djup, så att t. o. m. krigsfartyg kunna gå upp i densamma, mynnar ut i Persiska viken vid Fao, 90 km. nedanför Basra. Vid Muhammera, 40 km. nedanför Basra, tillkommer från ö. en sannolikt med konst åstadkommen arm af Karun. Flodens hela längd, från Murads källor, är nära 2,900 km., däraf 850 km. komma på öfre loppet, 1,160 på mellersta och 885 på nedre (170 km. på Sjatt el-arab). Floden börjar stiga i slutet af mars och når sitt maximum i slutet af maj; vattenståndet är lägst i nov., då klippor och grund samt rester af gamla fördämningar göra floden otrafikabel. Under högvatten gå små ångbåtar upp till Meskene, men större delen af flodfarten upprätthålles af flottar af uppblåsta får- och getskinn (*kellek*). I sitt nuvarande skick är floden oduglig för oafbruten ångbåtstrafik, men Eufratdalens fördelaktiga geografiska läge har framkallat förslag att sammanbinda Medelhafvet och Persiska viken medelst järnväg såsom alternativ kommunikationsväg till Indien. Alla dessa förslag ha hittills stannat på papperet på grund af penningfrågan eller turkiska regeringens omedgörlighet. 1872 och 1882 godkände en kommitté af engelska underhuset en linje från Sueidie, nära Orontes' mynning, förbi Aleppo till Meskene och därifrån längs E. till Basra. Andra förslag afse en linje från Tripolis vid Syriska kusten genom öknen till Tekrit vid Tigris och därifrån till Bagdad och Basra; från Alexandrette förbi Aleppo till Meskene; en utsträckning af Mersina—

Tarsus—Adana-järnvägen till Aintab och Biredjik. 1898 sökte en ryss, grefve Kapnist, koncession på en linje från Tripolis till Hit. S. å. strandade ett förslag af ett engelskt syndikat att utsträcka anatoliska järnvägen från Konia förbi Adana, Aleppo (med bilinje till Alexandrette) till E. på motstånd från det i tyska händer befintliga anatoliska järnvägsbolaget. Detta bolag har på förslag en utsträckning af sina linjer till Bagdad och Basra antingen från Angora förbi Kaisarie, Diarbekr och Mossul eller från Konia förbi Marasch, Aleppo och Hit. Wbg.

Eufrosy'ne, grek. *Εὐφροσύνη* (”den glädtiga”), *grek. myt.*, en af de tre gratierna. Se Chariter. Jfr Euphrosyne.

Eufyter, Edafofyter, Markväxter, *bot.*, sådana växter, hvilkas rötter tränga ner i marken och hvilkas assimilationsorgan befinna sig i luften. Hit höra bl. a. de flesta fanerogamerna. De öfriga äro antingen aërofyter (epifyter, luftväxter), som helt och hållet befinna sig ofvanför marken, fästa på andra växter, eller hydrofyter (vattenväxter), hvilkas assimilationsorgan antingen äro nedsänkta i vatten (submersa växter; jfr Benthos) eller simma på vattenytan. G. L—m.

Euganëiska kullarna (it. *Colli Euga'nei*), en isolerad mindre bergskedja i italienska prov. Venezia, mellan Frassine, en biflod till Adige, i s. och Bacchiglione i n. Högsta toppen är Venda, 577 m. Bergen äro af vulkaniskt ursprung och rika på mineralkällor samt tätt skogklädda. Sitt namn ha de efter ett med etruskerna besläktadt folk, som fordom bebodde dessa trakter.

Eugen [-jën], Napoleon Nikolaus, svensk arffurste (till 29 okt. 1905 äfven norsk arffurste), hertig af Närke, den fjärde af Oskar II:s söner, f. 1 aug. 1865 på Drottningholms slott, aflade studentexamen 1884, tillbragte vårterminen s. å. vid Kristiania universitet och tog s. å. officersexamen. 1885 anträdde han en resa till Italien, Egypten och Syrien och återvände hem öfver Konstantinopel. Redan vid denna tid hade han börjat måla. I den af prinsarna Oskar, Karl och E. utgifna boken *Våra minnen* (1886) finner man, jämte några skildringar af prins E:s penna, afbildningar af 3 akvareller med motiv från Palestina. Under vistelsen såsom student i Uppsala 1885—86 åtnjöt han handledning af W. von Gegerfelt. 1887 begaf han sig till Paris och studerade där på Bonnats och Gervex' ateljéer, där Puvis de Chavannes, Roll och Humbert undervisade. Somrarna 1887 och 1888 tillbragte prinsen under H. Salmsons ledning i Dalby i Skåne och somrarna 1889 och 1890 i Norge. Prins E. utställde offentligen första gången å världsutställningen i Paris 1889 ett par små landskapsstudier och en modellstudie. Hans vistelse i Paris

upphörde s. å., och sedan dess har han — åtskilliga utrikes resor frånräknade — varit bosatt i Stockholm, under somrarna i hufvudstadens närhet, ofta på Tyresö, samt sedan 1904 å sin på Valdemarsudde (Djurgården) uppförda präktiga villa. Liksom andra prinsar har E. passerat graderna och är sedan 1906 öfverste i Göta garde och Lifregementets husarer. Hans i mångt och mycket frisinnade uppfattning har gjort honom populär och förskaffat honom namnet ”Röde prinsen”. De mest betydande bland hans målningar under hans första skede äro *Månsken i Valdres* (1891), *Insjön* (s. å., Nationalgalleriet i Kristiania), *Vårafton* (s. å.), en *sommarstämning* öfver en äng och småskog (pastell, s. å., Fria konstern akademi), *Skogen* (1892, Göteborgs museum), *De skogen glesnar* (s. å.), *Det gamla slottet* och *I sista solglimt* (båda 1893), pastellen *De båda poplarna* (utställd 1894). I dessa sistnämnda målningar har konstnären sökt en dekorativ verkan af starka klara färger, effektfullt sammanställda, en förenklad stil och en poetisk färgharmoni. Likaså i *Moln* (1895, Göteborgs museum). Med *Sommarnatt* (s. å. Nationalmuseum) var han inne på ett område, som han sedan flera gånger återvändt till, framställningen af den nordiska sommarkvällens och nattens ljusa stilla, halft sagoaktiga stämning, på samma gång som Stockholmstraktens natur med dess öfverflöd af holmar och vattendrag, dess frodiga grönska och mjuka linjer är känsligt och träffsäkert karakteriserad. 1897—98 utfördes tre dekorativa *väggmålningar* med fritt behandlade motiv från Haga för konungens foajé i K. teatern. De följdes af det dekorativt hållna *Skärgårdslandskap från Tyresö* sommarkväll (1899, i Norra latinläroverket, Stockholm), af *Stockholms slott* (nattstämning, s. å. målad för svenska villan på världsutställningen i Paris 1900, nu i Stockholms nation i Uppsala). Sommarnattsstämningar äro *Det stilla vattnet* (1901, Nationalmuseum), *Nattmoln* (s. å., i E. Thiel samling), *Den ljusa natten* (1903, en förminskad upprepning af det ofvan nämnda ”Skärgårdslandskap”). För Norra latinläroverkets samlingssal målade prins E. 1904 ett landskap, *Sommar*, i kvällstämning — det är konstnärens största duk, 15 m. långd.

Från 1904 är nattstämningen *Det klarnar*, som följdes af *Kvarnen* (1906) och af flera samma. Målade stämningar från Valdemarsudde öfver segelleden och stränderna i den nordiska ljusa sommarnatten, *På utgående*, *Den hvita båten* m. fl., hvilka i kolorit liksom i utförande vittna om en utvidgning af konstnärens område. Äfven några känsliga vinterstämningar äro daterade 1906 och 1907. Prins E. har dessutom utställt landskapsstämningar dels i olja, dels i pastell eller i kol med pålagd färg — flera motiv från Djurgården, utsikter från Valdemarsudde, bilder från Dalarna, Skåne, Borgholm, Kiruna och från Italien. Han har utfört landskapsradering och äfven gjort ritningar till konstindustriella föremål: en *silfverskål med rönnmotiv* (utförd 1897), möbler o. a. — Prins E:s konst är intelligent, diskret och kontemplativ. Konstnären skildrar svensk naturs lyrik och idyll med intim känsla, med förkärlek för aftondagerns milda toner och för somarnattens drömstämning. Det är i dessa målningar en välgörande harmoni mellan uppfattning och tryckssätt, mellan innehåll och form. Den monume

talt dekorativa hållningen med dess starka framhäfvande af stämningens helhet liksom af landskapets karakteriserande linjer betonar på ett lyckligt sätt det poetiska eller musikaliska stämningsinnehållet. Omedelbart känd och sympatisk, är prins E:s konst lätt tillgänglig och lätt förstådd, på samma gång som den är fullt självständig, personlig och äkta. ”Svenska landskap”, 30 afbildningar i färgtryck, utkommo 1905. Våren 1907 föranstaltade han jämte några andra svenska konstnärer en separatutställning i Berlin och andra städer i Tyskland. — Prins E. är sedan 1889 förste hedersledamot af Akad. f. de fria konsterna. Vid konstutställningarna i Göteborg 1891 och 1896 var han hederspresident, och inom konstafdelningen af 1897 års utställning i Stockholm var han ordförande. Vid Linnéfesten 1907 blef han filos. hedersdoktor vid Uppsala universitet. Lifligt intresserad af nutidens samhällsfrågor har prins E. tagit verksam del i folkbildningsarbetet. Sedan de första sommarkurserna i Stockholm (1902) är han ordf. i den kommitté, som anordnar dylika kurser, hvarjämte han såsom hedersordf. i Folkbildningsförbundet gjort en gagnande insats i de sträfvanden, som gå ut på att göra den andliga kulturen tillgänglig för allt vidare kretsar af vårt folk. K. W—n. G—g N.

Eugen [-ʃēn], Frans (fr. *François Eugène*), prins af Savojen-Carignan, österrikisk fältmarskalk, en af världens störste härförare, f. 18 okt. 1663 i Paris, var yngste son af prins Eugène Maurice af Savojen-Carignan och Olympia Mancini. Han bestämdes, till följd af sin svaga kroppsbyggnad, för det andliga ståndet och var redan vid sju års ålder till namnet abbé, men hela hans håg dref honom in på krigarbanan. Sedan han förgäfves anhållit om anställning i Ludvig XIV:s här, begaf han sig till Österrike, där han anställdes såsom officer vid den mot turkarna 1683 opererande armén. Under fälttåget utmärkte sig E. så, att han efter ett halft år blef öfverste och chef för ett dragonregemente, som ännu bär hans namn, 1686 generalmajor och 1688 fältmarskalklöjtnant. E., som 1693 utnämndes till fältmarskalk, deltog 1690—96 i kriget mot fransmännen i Italien, men kallades till en mera självständig verksamhet, då han 1697 fick befälet mot turkarna. Redan s. å. vann han den lysande segern vid Zenta, hvilken bröt turkarnas makt i Ungern och ledde till freden i Karlowitz (1699). Vid spanska tronföljdskrigets utbrott fick E. befälet i Italien, där han under fälttågen 1701—02 och 1705—06 med en här, som var fiendens underlägsen, genom väl uppgjorda och skickligt utförda anfallsrörelser fäste segern vid Österrikes fanor. Fransmännen under Catinat hade 1701 besatt vägen från Tyrolen till Italien ö. om Garda-sjön. E. bröt sig då en ny väg öfver bergen ö. om Adige, framkom efter en ytterst ansträngande marsch, fienden ovetande, till Verona, öfvergick Adige, vid Castelbaldo, i fiendens högra flank och besegrade en del af hans trupper vid Carpi (9 juli). Under det att fransmännen drogo sig tillbaka bakom floden Oglio, kringgick E. deras vänstra flank och tog ställning vid Chiari. Villeroi, som efterträdt Catinat i befälet, anföll österrikarna vid sistnämnda ställe, men blef slagen (1 sept.). 1702 års fälttåg är märkvärdigt för den skicklighet, som E. utvecklade, då han, nästan fullkomligt afskuren från all förbindelse med hemlandet, höll sig mot öfverlägsna fiender uti Italien. Efter fälttågets slut kallades han till Wien, där han blef president i hofkrigsrådet. 1704 förde han en armé i Tyskland och hade hufvudsakliga äran af segern vid Höchstädt s. å. I 1706 års fälttåg skar E. en af sina skönaste lagrar genom den hastiga marschen till Turin och det lyckokrönta anfallet på den öfverlägsna franska armé, som belägrade nämnda stad. Denna seger beredde honom möjlighet att 1707 infalla i Dauphiné och Provence. Från 1708 till 1713 stod E. i spetsen för de österrikiska arméerna i Nederländerna, där han till 1711 kämpade i förening med Marlborough. Där bar hans krigföring en annan prägel än i Ungern och Italien. Han visade sig där såsom ett barn af sin tid, utförde inga djärfva rörelser, utan inskränkte sig till belägringar och skyddande af förbindelserna, enligt den tidens sed. Han tvangs därtill af yttre omständigheter, såsom föreskrifter från högre ort, oenighet mellan befälhafvarna, arméernas brokiga sammansättning och de nederländske kommissariernas omedgörlighet. Motgångar (nederlaget vid Denain 1712) uteblefvo icke heller. E. skördade emellertid nya lagrar i det lysande fälttåget mot turkarna 1716—18, där hans segrar vid Peterwardein (1716) och vid Belgrad (1717) ledde till den för Österrike ärofulla freden i Požarevac (1718). Under polska tronföljdskriget (1733—38) förde E. 1734—35 befälet öfver riksarmén vid Rhen, där kriget dock, af politiska skäl, bedrefs ytterst lamt. Han dog 21 april 1736 i Wien och begrofs i Stefansdomen, där en minnesvård af marmor är rest öfver Österrikes störste härförare. Minnesvårdar öfver honom ha rests i Wien (af Fernkorn) och Turin. (De under E:s namn af Sartori i 7 bd 1812 utgifna politiska skrifterna äro understuckna.) *Militärische korrespondenz des prinzen E.* utgafs 1848 i 2 bd af Heller. — E. var en rikt utrustad personlighet och utmärkte sig både såsom organisatör, härförare och statsman. Han ådagalade i striderna ovanlig personlig tapperhet, stort skarpsinne, viljekraft och förmåga att reda sig i svåra belägenheter. På grund af dessa egenskaper kunde han till en del frigöra sig från sin tids trångbröstade åsikter om krigföring och företaga hastiga och afgörande rörelser. Han fordrade mycket af sina soldater, men var därjämte mån om deras välbefinnande och därför af dem synnerligen afhållen. E. hade en stor, ädel karaktär och afskydde allt slags kryperi. Så t. ex. uttalade han flera gånger inför kejsaren sitt missnöje med det sätt, på hvilket hofkrigsrådet skötte arméerna och krigsledningen. Han utmärkte sig genom stor bildning samt kärlek för vetenskap och konst och var en vän af tankefriheten. E. var sluten och tystlåten, berömde blott synnerligen stora förtjänster, behandlade sina personliga fiender storsinnadt och hade en ovanlig förmåga att utforska människor. — Af österrikiska generalstaben utgafs 1877—93 i 20 delar ett stor-

artadt arbete, benämndt ”Feldzüge des prinzen Eugen von Savoyen”. Jfr Arneth, ”Prinz E. von Savoyen” (3 bd, 1858—59), Malleson, ”Prince Eugene of Savoy” (1888), och Keym, ”Prinz E. von Savoyen” (3:e uppl. 1899). C. O. N.

Eugen [-jēn], Fredrik Karl Paul Ludvig, hertig af Württemberg, f. 1788 i Oels, d. 1857 på sitt slott Karlsruhe i Schlesien, utmärkte sig i rysk krigstjänst i krigen mot Napoleon 1806—14 och blef 1814 infanterigeneral. 1828 anförde han en armékår under Diebitsch i kriget mot turkarna. Han egnade sig sedan helt åt musik och skref bl. a. två operor, förutom memoarer (utg. 1862) och *Erinnerungen aus dem feldzug des jahres 1812 in Russland* (1846). En del af hans korrespondens utgafs 1883. Se biografiska arbeten af v. Helldorf (1861—62) och Kielmansegg (1902).

Eugene City [jō'djin si'ti], stad i nordamerikanska staten Oregon, vid Willamette, som där blir farbar för ångfartyg, och vid Oregon—Californiajärnvägen. 3,236 inv. (1900). Säte för Oregons statsuniversitet.

Eugène de Beauharnais [öjän dө båarnä]. Se Beauharnais 7.

Eugēnia L., *bot.*, växtsläkte af fam. *Myrtaceæ* med öfver 600 arter i tropikerna, i synnerhet i Syd-Amerika. Många arter ha mycket välsmakande frukter, t. ex. *E. Uvalha* (uvalha) i Brasilien och *E. Pitanga* (pitanga) i Uruguay och södra Brasilien. Pitanga anses för en af de bästa af tropikernas frukter och odlas därför i Gamla och Nya världens varma länder. Frukterna af andra arter användas som krydda. Den trådiga barken af *E. ligustrina* användes till kalfatring af skepp, och den ytterst fasta veden af denna och andra arter har mångsidig användning. Om *E. caryophyllata* (*Caryophyllus aromaticus*) se Jambosa, om *E. Pimenta* se Pimenta, om *E. australis* se Domatier. G. L—m.

Eugēnia (Eugenie), Charlotta E. Augusta Amalia Albertina, prinsessa af Sverige och Norge, konung Oskar I:s enda dotter, f. 24 april 1830 på Stockholms slott, d. där 23 april 1889, var

begåfvad i flera riktningar och försökte sig såväl på litteraturens som på musikens och de bildande konsternas områden. Som skriftställarinna framträdde hon med det biografiska arbetet *Les princesses de la Suède* (1864; ”Svenska prinsessor”, 3:e uppl. 1871; ny uppl. 1889) och med en öfversättning af Roos' ”Korsets skola” (1864). De mest bekanta bland hennes kompositioner, hvilka utmärka sig för ren musikalisk stämning, äro kvartetterna *Farväl* och *Aftontankar*, med ord af tonsättarinnan, samt duetterna *Till vågen* och *Die glocken*. Till hennes modelleringar (af hvilka några äro reproducerade i parian) höra bl. a. kompositionerna *Norsk hornblåsare*, *Svensk gardist* (utställda på skandinaviska konst- och industriutställningen i Stockholm 1866), *Tron* samt åtskilliga *Apostlar*. Under en följd af år vistades prinsessan E., på grund af sin vacklande hälsa, om somrarna på Gottland, där hon 1861—62 lät åt sig uppföra den täcka och naturskönt belägna villan Fridhem i Västerhejde socken. Hennes varma människokärlek och lifliga intresse för folkupplysningen funno särskildt uttryck i de stiftelser hon gjorde på denna ö och bland hvilka må nämnas, utom understöd till folkskolan i Västerhejde (1863), Fridtorps barnhem (1866), Hemmet för obotligt sjuka (1867), till hvilket prinsessan anskaffade byggnadsmedel genom att försälja sina juveler, Visby skyddsförening och Skyddsföreningen i Västerhejde (1870). Omkostnaderna för dessa stiftelser bestredos till största delen af prinsessan E. Hon var äfven ordförande i styrelsen för det efter henne uppkallade Eugeniahemmet (se d. o.) invid Stockholm.

Eugeniacrinus Mill., *paleont.*, ett i Syd-Tysklands och Schweiz' juraaflagringar vanligt krinoidésläkte, utmärkt genom sin om en kryddnejlika påminnande form, en liten knoppliknande kalk på en af cylindriska leder bildad kort stjälk; den understa af dessa leder är ombildad till en tjock fastvuxen rot. A. Hng.

Eugēniahemmet, en efter prinsessan Eugenia uppkallad anstalt invid Stockholm för vårdande af fattiga obotligt sjuka, lytta och vanföra barn, som icke äro behäftade med idioti. Våren 1879 stiftades, med prinsessan Eugenia såsom ordförande,

en förening för beredande af bostad, vård och underhåll åt dylika barn från hela Sverige. Föreningens första skyddslingar, 8 till antalet, inackorderades vid fru E. Ramsays liknande barnhem å Vilhelmsro nära Jönköping. Inkomsterna af en 1882 anordnad basar (omkr. 30,000 kr.) satte föreningen i stånd att i juni s. å. öppna ett eget hem (under namnet Eugeniahemmet) i en förhyrd villalägenhet vid Sundbyberg, dit 12 sjuka barn förflyttades. Vid samma års utgång hade tillgångarna vuxit till 67,000 kr., och de ökades årligen genom betydande donationer. 2 okt. 1886 invigdes hemmets nya lokal, en trevåningsbyggnad af sten å kronolägenheten Norrbacka (dittills platsen för ett utvärdshus) strax utanför Norrtull, och dit öfverfördes då 30 barn. Denna byggnad innehåller 11 salar för skyddslingarna jämte badrum, matsalar, bostäder för föreståndarinnan och lärarinnorna m. m. Man hade under de första åren ej kunnat undgå att mottaga äfven idioter, och 1887 uppfördes en särskild mindre byggnad för idiotafdelningen, hvilken sistnämnda emellertid efter hand indragits. För att patienternas antal skulle kunna ökas, uppfördes ytterligare en trevåningsbyggnad, invigd 19 okt. 1896, med ännu rymligare och luftigare salar än den förra. Hemmet är försedt med centralvarm-

pparater, elektrisk belysning och ångkök. Genom va stadgar 3 juni 1901 har hemmets verksamhet sträckts jämväl till att om sådana skyddslingar, m intagits och öfverlefva barnaåldern, fortfarande aga den försorg, som en kristlig barmhärtighet äfver och sällskapets tillgångar medgifva. För essa skyddslingar har inrättats en särskild asyldelning, för hvilken afsatts en fond å 200,000 onor. Till vård å Eugeniahemmet intagas barn i regel mellan två och tolf års ålder. De undersas i vanliga skolämnen enligt folkskolekurs af fast anställda lärarinnor. Handledning lämnas ock i öjd, skomakeri, skrädderi m. m. Inkomsten af yddslingarnas arbeten uppgick 1906 till 7,038 . 85 öre. Ehuru vid intagandet ansedda såsom otligt sjuka, förbättras dock många af barnen på und af de gynnsamma förhållandena vid hemmet h kunna utskrifvas, sålunda 12 år 1906, i stånd t försörja sig själfva. Skyddslingarnas antal uppck vid nämnda års utgång till 186, af hvilka var utackorderad. Vid samma tid utgjorde ugeniahemmets tillgångar, förutom fastigheten ax. till 391,790 kr.), i kapital och fonder, från ilka sistnämnda dock lifräntor till betydande bepp utgå, 1,470,271 kr. 65 öre. Efter prinsessan ugenias död (1889) är kronprinsessan och vid hinder för henne kronprinsen ordf. i styrelsen, m, inräknadt ordföranden, skall bestå af minst lf personer, hvilka styrelsen, som kompletterar sig älf, utser i mån af behof. V. A—t.

Eugenie [euʃenī], prinsessa. Se Eugenia.

Eugénie [öʃenī], exkejsarinna af Frankrike, f. Granada 5 maj 1826. Hennes föräldrar voro efve de Montijo, grand af Spanien, och Maria anuela Kirkpatrick of Closeburn, ättling af en skotsk katolsk familj, som efter Stuartarnas fall emigrerat till Spanien. E., hvilken ärft titeln grefvinna af Teba, fick en vårdad uppfostran. Efter sin fars död (1839) tillbragte hon jämte sin mor sin mesta tid i Frankrike eller England. 1851 gjorde hon ett längre besök i Paris, där hennes skönhet ådrog sig presidenten Louis Napoléons uppmärksamhet.

dan Napoléons frieri till prinsessan Carola af asa misslyckats, beslöt han, mot sina ministrars d, att förmäla sig med grefvinnan af Teba. ter kejsardömets proklamerande (2 dec. 1852) de förmälningen rum 30 jan. 1853. Efter tre s giftermål födde hon, 16 mars 1856, sonen uis Napoléon. Under kejsarens frånvaro uti itanska kriget 1859 och under hans resa i Algeriet 65 förde hon styrelsen såsom regentinna. Dessom deltog hon vid flera tillfällen i ministerrådets erläggningar. Hösten 1869 var hon, å sin gemåls gnar, närvarande vid Sueskanalens öppnande ı deltog på ett franskt fartyg i den första färden n Port Saïd till Sues (16—18 nov. s. å.). — der den tid E. satt på tronen gjorde hon sig ıd genom sin kärlek till lyx och nöjen, men också genom frikostig välgörenhet och strängt kyrklig fromhet. Ifrig anhängare af påfvedömet, lade hon hela tyngden af sitt inflytande i vågskålen till förmån för de klerikala intressena. Detta visade sig bl. a. i den mångåriga franska ockupationen af Rom till förmån för påfvens världsliga makt. Sedan fransk-tyska kriget utbrutit och kejsaren begifvit sig till krigsskådeplatsen, öfvertogs regentskapet af kejsarinnan (23 juli 1870). Efter fransmännens första nederlag utfärdade hon en proklamation till franska folket, beviljade kabinettet Olliviers afskedsansökan och uppdrog åt generalen, grefve Palikao att bilda en ny ministär. Tillika med Palikao motsatte hon sig bestämdt, att kejsaren skulle lämna krigsteatern och att Mac Mahon med sin armé skulle återtåga till Paris. Det dröjde emellertid ej länge, innan hon fann sig öfvergifven af alla. Budskapet om nederlaget vid Sedan (2 sept.) och kejsarens fångenskap blef signalen till kejsardömets fall och tillsättandet af en republikansk regering. 4 sept. på aftonen lyckades E. — åtföljd af ett par förtrogna — att undkomma från Paris. 7 s. m. uppnådde hon den lilla hamnplatsen Deauville, hvarifrån hon for öfver till England, där hon slog sig ned i slottet Camden house i Chiselhurst (nära London). Dit kom äfven exkejsaren (20 mars 1871) efter sin befrielse ur krigsfångenskapen. 9 jan. 1873 blef E. änka. Under de följande sex åren arbetade hon för en napoleonsk restauration i Frankrike till förmån för sin son. De resor, som E., efter Napoleon III:s död, med sin son tid efter annan företog på kontinenten, väckte i Frankrike uppmärksamhet och oro i anseende till de politiska planer, som voro förbundna med desamma. E:s bemödanden kröntes ej med den framgång hon väntat. Napoleonismen kunde dåmera påräkna sympati endast hos ett parti i Frankrike, ej hos franska folket. Genom händelsernas gång omintetgjordes slutligen E:s alla förhoppningar på det för henne sorgligaste sätt. Kejsarprinsen, som rest ut till Syd-Afrika för att deltaga i engelsmännens krig mot sulukaffrerna, blef 1 juni 1879 i ett bakhåll anfallen och dödad. Sedermera (på våren 1880) företog E. en resa till Sululandet för att se det ställe, där hennes son dött. Efter kejsarprinsens död var E:s politiska roll slut. Genom arfvet efter sin gemål, sin son och sin mor (som dog i Madrid 22 nov. 1879) kom E. i besittning af en betydlig förmögenhet. Hon har fortfarit att bo i England. 1905 företog hon en resa till Sverige, hvarunder hon i juli sammanträffade med konung Oskar i Stockholm och hertigparet af Skåne på Sofiero. Se arbeten öfver E. af Kl. Tschudi (1889) och m:me Carette (1888—90). E. W.

Eugenie [euʃenī], 40-kanons segelfregatt, färdigbyggd i Karlskrona 1844, är bekant såsom det första svenska örlogsfartyg, som gjort resan omkring jorden. Under befäl af kommendörkapten K. A. Virgin, lämnade fregatten Sverige 30 sept. 1851 och återkom till fäderneslandet 24 juni 1853. Expeditionen var utrustad hufvudsakligast i ändamål att bereda de Förenade rikena handelsförmåner i aflägsna länder. De förnämsta platser, som därunder besöktes, voro Portsmouth, Madeira, Rio de Janeiro, La Plata-floden, hvarifrån vägen togs genom Magalhães sund till Valparaiso, Callao, Panama, Galapagos-öarna, Honolulu, San Francisco, Tahiti,

Sydney, Hongkong, Manila, Singapur, Batavia, Mauritius, Kapstaden, Plymouth och Cherbourg. De under världsomseglingen gjorda vetenskapliga

Fregatten Eugenie, sådan den var tacklad och bestyckad under världsomseglingen.

iakttagelserna utgåfvos af Vet. akad. i 11 h. 1857—61 (botanik, zoologi, hydrografi och meteorologi, bearb. af N. J. Andersson, J. G. H. Kinberg, K. H. Boheman, K. Skogman, K. J. Johansson m. fl.). Färden skildrades populärt i arbeten af N. J. Andersson (1853—54; öfv. på tyska, norska och holl.) och K. Skogman (1854—55; öfv. på tyska, 2 uppl.). Ändrad till korvett 1876—77 och bestyckad med 17 kanoner, användes E. under en följd af år som öfningsfartyg för Stockholms exercisskolas manskap. 1900 omändrades E. till kasernfartyg. O. E. G. N.*

Eugēnius, romerska påfvar.

1. E. I, 654—657, blef, sedan Martin I deporterats till Cherson, på kejsarens- och exarkens befallning vald till påfve. Han hade förut varit påfligt sändebud (apokrisiarius) i Konstantinopel och därvid visat sig såsom en man med ett mildt, fredsälskande sinnelag, lämplig att åstadkomma en försoning med kejsarhofvet. I den pågående monoteletiska striden sökte han från början intaga en medlande ställning, men tvangs slutligen genom ett folkupplopp att uppgifva sin mot Bysans försonliga ståndpunkt. Kejsarhofvet tillämnade då E. samma öde, som drabbat hans föregångare, men detta förekoms genom hans tidiga död. E. ärades såsom helgon (åminnelsedag 2 juni).

2. E. II, 824—827, valdes såsom adelspartiets kandidat till påfve och erkändes af kejsar Ludvig den fromme. För att bringa ordning i de oroliga förhållandena i Rom sände Ludvig sin son Lothar dit. Denne lyckades med påfven och befolkningen åvägabringa en uppgörelse, som tillförsäkrade kejsaren öfverhöghet öfver Rom och kurian. Påfvevalet skulle enligt denna förrättas af prästerskapet och adeln, men före sin konsekration skulle den nyvalde påfven i närvaro af ett kejserligt sändebud svärja kejsaren trohet. Den svage Ludvig förmådde dock ej i någon högre grad inverka på den påfliga politiken; under den s. k. bildstriden intog kurian en annan ställning än kejsardömet, och i rent kyrkligt afseende betecknar E:s pontifikat snarast ett ytterligare steg i påfvedömets emancipation från den kejserliga öfverhögheten. På en synod i Rom 826 vidtogos på kurians föranstaltande viktiga åtgärder för höjande af prästerskapets bildning och sedlighet.

3. E. III, 1145—53, abbot i det cisterciensorden tillhöriga S. Anastasiusklostret i Rom och lärjunge till Bernhard af Clairvaux, hade från början att kämpa emot stora svårigheter: flera kardinaler motsatte sig hans val, och hans invigning måste därför ega rum utanför Rom (i klostret Farfa); i det härskande senatoriska partiet hade han afgjorda motståndare. I dec. 1145 gjorde han ett försök att återvända till Rom, men måste redan efter några veckor åter taga sin tillflykt till Viterbo. Vid samma tid (1 dec. 1145) riktade han från Vetrolla till konung Ludvig VII i Frankrike en uppmaning att taga korset, och det andra korståget kom till stånd, ehuru ett allmänt västerländskt korståg ingalunda eftersträfvades af den påfliga politiken. För att öfvervaka korstågsförberedelserna begaf sig E. 1147 till Frankrike och Tyskland och höll 1148 en stor synod i Reims, men återvände vid underrättelsen om korsfararnas nederlag till Italien. Han bannlyste — förmodligen på synoden i Cremona 1148 — Arnold af Brescia, som efter att 1145 ha åter upptagits i kyrkans sköte under E:s frånvaro ånyo påbörjat sin reformatoriska verksamhet och förbundit sig att försvara republiken. I förbund med konung Roger af Sicilien lyckades E. komma till rätta med det republikanska partiet och återvände till Rom i slutet af 1149, men måste redan i juni 1150 åter lämna staden. Han underhandlade nu med konung Konrad om ett tåg till Rom för att bringa ordning i förhållandena; tåget beslöts, men Konrad dog redan i febr. 1152. Hans efterträdare Fredrik I förband sig visserligen att återupprätta påfvens gamla myndighet i Rom mot löfte om kejsarkronan, men hann icke utföra sitt löfte, innan E. afled 8 juli 1153. 1872 blef han af Pius IX beatificerad.

4. E. IV Gabriel Condulmaro (1431—47) tillhörde en veneziansk köpmansfamilj och föddes 1383. Från början var han medlem af celestinkongregationen, blef senare biskop af Siena och 1408 kardinal samt legat i Ancona och Bologna. Vid sin upphöjelse på påfvestolen saknade han egentligen alla förutsättningar för sin uppgift, i det han hvarken hade stora vyer, politisk erfarenhet eller djupare teologisk bildning. Och samtidigt hade han alltifrån början af sitt pontifikat att kämpa mot de största svårigheter. Men hvad som brast honom i begåfning och insikter, ersattes af en målmedveten uthållighet och en icke ringa hänsynslöshet. Redan några dagar efter sitt val hade han sammankallat ett kyrkomöte till Basel (se Baselkonsiliet), men då han däri snart såg en fara för kurians maktställning, sökte han redan i slutet af 1431 att upplösa detsamma. Härur uppväxte mellan konsiliet och kurian en konflikt, som ledde till, att E. upplöste kyrkomötet, under det att detta förklarade E. afsatt. Småningom lyckades emellertid E. besegra den konsiliära rörelsen, framför allt på grund af dess egna missgrepp och öfverdrifter, men ock genom en kraftig och målmedveten politik, som höjde påfvedömets an-

seende, särskildt sedan E. på Ferrara-Florenskonsiliet lyckats — visserligen blott på papperet — genomföra en union med den grekiska kyrkan. Äfven i själfva staden Rom hade E. att kämpa med ett oppositionsparti, som tvang honom till en 10-årig landsflykt (1433—43). Men äfven här segrade hans uthållighet. Under sina sista år lyckades E. under sin lydnad kvarhålla eller dit återföra de reformvänliga länderna (Frankrike, Tyskland). Hans sista viktiga regeringshandling är förlikningen med Tyskland, som han undertecknade på dödsbädden.

Litt.: Langen, "Geschichte der römischen kirche von Leo I. bis Nikolaus I." (1880) och "Gesch. der röm. kirche von Gregor VII. bis Innocenz III." (1893), Pastor, "Gesch. der päpste" I (4:e uppl. 1901), samt Creighton, "A history of the papacy from the great schism to the sack of Rome" II (2:a uppl. 1897). T. H—r.

Eugenōl, *kem.*, en i kryddnejlikolja (af *Caryophyllus aromaticus*; jfr Jambosa) såsom hufvudbeståndsdel förekommande, omättad fenol (OH) C_6H_3 . (OCH_3) (C_3H_5), som bildar en af nejlika luktande olja. Eugenol omvandlas genom inverkan af kali till den isomera föreningen isoeugenol, hvilken vid oxidation ger vanillin och användes för teknisk framställning af detta ämne. Eugenol hindrar mögelbildning och finner äfven praktisk användning på grund af sina antiseptiska egenskaper. H. E.

Eugleichēnia, *bot.* Se Gleichenia.

Euglēna, *bot.* Se Flagellata.

Eu'glypha, *zool.*, ett urdjurssläkte hörande till rotfotingarnas (*Rhizopoda*) klass, som utmärkes genom ett enkamrigt skal, kitinartadt eller kiselskal, uppbyggdt af sexkantiga eller rundade småstycken; pseudopodier trådlika. Arterna lefva i sött vatten. L—e.

Euglypha. (Många ggr förstor.)

Eugubīnska taflorna. Se Italiens fornspråk.

Euhemeri'sm. Se Euhemeros.

Euhemĕros (Euemĕros), grekisk filosof, som lefde i slutet af 300-talet f. Kr., var en lärjunge till den cyrenaiske filosofen Theodoros Atheos. Han vann sin ryktbarhet genom en kritik af den grekiska gudaläran, i hvilken kritik han sökte visa, att de mäktiga och eviga naturkrafterna (solen, stjärnorna, vinden) förtjäna människors dyrkan, hvaremot de mytologiska föreställningarna uppkommit därigenom, att man åt aflidna berömda personligheter slutligen egnat gudomlig dyrkan. — Denna senare åsikt, som efter honom benämnes euhemerism, har tillämpats på grekisk, nordisk och annan mytologi. Euhemerismen har i nyare tid återupplifvats genom Spencers, Lipperts m. fl:s teori om att religionens ursprung är dyrkan af de dödas själar. L. H. Å. (N. S.)

Euhȳrax, *zool.* Se Hyracoidea.

Eu'ios (grek., "som ropar euoe"), binamn för Dionysos (se d. o.).

Eukaïn (Eucain), äfven kalladt Eukain-B. *β* Eukain (beta-eukain), *med. farm.*, ett af de bättre moderna ersättningsmedlen för kokain, är det saltsyrade saltet af bensoyl-vinyl-diacetonalkamin ($C_{15}H_{23}NO_2HCl$), ett färglöst, kristalliniskt pulver, som smälter vid 75° C. och löses i 3,5 delar vatten. Eukain är mindre giftigt än kokain, men äfven något svagare verksamt såsom medel att framkalla lokal känsellöshet. Vid indrypning i ögat verkar eukainet icke vidgande på pupillen, såsom kokainet gör; ej heller framkallar det sammandragning af blodkärlen. Stora doser göra pulsen trögare och sänka blodtrycket, hvarjämte de först reta och därefter förlama centrala nervsystemet. Man använder medlet till indrypning i ögat, i afsikt att göra dettas främre delar känsellösa för operationer, i en styrka af 1—2 proc.; på andra slemhinnor eller till insprutning under huden i samma syfte nyttjas 2—5 proc. lösningar. — S. k. Eukain-A l. *α*-Eukain (alfa-eukain) har en väsentligt afvikande verkan: det har vid pröfning visat sig retande och olämpligt som läkemedel. C. G. S.

Eukaïrit Berzelius (af grek. *eu'kairos*, som kommer i rättan tid), *miner.*, ett vid Skrikerum i Småland 1817 anträffadt, mycket sällsynt mineral, som består af selenkoppar och selensilfver ($Cu.Ag)_2Se$. P. T. C.*

Eukalyptōl. Se Eucalyptus.

Eukaristī. Se Eucharisti.

Eukasīn (af grek. *eu*, väl, och lat. *ca'seus*, ost), ett näringsmedel, som man framställer genom att leda ammoniakgas öfver finpulvriseradt kasein. Eukasin är ett hvitt, luktlöst pulver af något fadd smak och löses i vatten. G. L—m.

Eukinīn, *farm. kem.*, kolsyreetylester af kinin, utmärkes till skillnad från vanliga kininsalter genom att smaka blott obetydligt bittert; utgöres af lätta, hvita, svårlösliga kristallnålar. Eukinin ges i samma syfte som kininsalter och i samma doser som dessa, bl. a. särskildt som medel mot kikhosta åt barn. C. G. S.

Euklās (af grek. *eu*, lätt, och *klān*, bryta), *miner.*, ett mycket sällsynt, blekgrönt, monoklint kristalliseradt beryllium- och aluminiumsilikat (H Be Al Si O_5), som anträffats i Brasilien, Peru och vid de uralska guldvaskerierna. Det har fått sitt namn af den lätthet, med hvilken det låter klyfva sig efter genomgångsytorna. P. T. C.*

Euklēi'a (grek. *Εὔκλεια*, godt rykte), *grek. myt.*, ett binamn för Artemis och benämning på en till hennes ära firad fest. A. M. A.

Euklēi'des. Se Euklides.

Euklīdes (grek. *Εὐκλείδης*, lat. *Euclīdes*). 1. E. från Megara, grekisk filosof, stiftare af den megariska skolan, lefde under peloponnesiska krigets tid (431—404 f. Kr.). Det berättas, att han under de stridigheter, som uppkommit mellan Aten och Megara, och då det vid lifsstraff var den senare stadens medborgare förbjudet att visa sig i Aten, dock hvarje natt därstädes besökte Sokrates. Efter dennes död församlade E. hans lärjungar hos sig. — Antagligen redan före sin bekantskap med

Sokrates förtrogen med eleatismens läror, använde han för utförandet af sokratismen de resurser dessa erbjödo honom. I likhet med Sokrates' efterföljare i allmänhet riktade han sin hufvudsakliga uppmärksamhet på frågorna om det goda och om vetandet såsom formen för sann kunskap. Han framhöll därvid, att det goda måste anses identiskt med det sant varande och att det, som icke är godt, i själfva verket icke finnes till. Den sanna verkligheten, anmärkte han vidare, är till sin art osinnlig och okroppslig. Den är idé. Närmare sökte han på eleatiskt sätt fatta den såsom en bestämnings- och mångfaldslös enhet. Då vi på olika sätt beteckna den, använda vi blott olika namn för samma sak, hvadan ock några andra omdömen än identiska i själfva verket icke funnits. Det hufvudsakliga innehållet i hans lära är för öfrigt en kritisk betraktelse af den sinnliga kunskapen och den sinnliga verkligheten, afsedd att ådagalägga, att den senare, såsom växlande och sammansatt, i själfva verket icke är någon sann verklighet, likasom sinneskunskapen ej heller är någon sann kunskap.

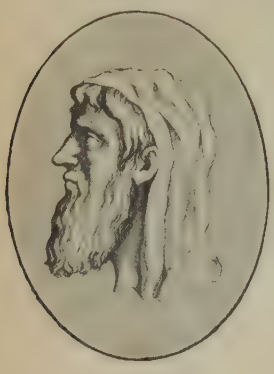

Euklides från Megara. (Efter ett antikt mynt.)

2. E., grekisk matematiker, lefde omkr. 300 f. Kr., vistades någon tid i Aten, där han studerade den platonska filosofien, och kom sedermera till Alexandria, där han stod i stor gunst hos konung Ptolemaios I. Hans närmare lefnadsomständigheter äro ej kända; Pappos skildrar honom såsom mild, tjänstvillig och tillbakadragen. Konung Ptolemaios skall en gång ha frågat honom, om det ej gåfves någon lättare väg att inhämta geometrien än den vanliga, hvarpå han berättas ha svarat: ”Nej, herre konung, det gifves ingen kungsväg till geometrien”. — Inom matematikens och särskildt inom geometriens historia har E. genom sitt världsberömda arbete *Stoicheia* (lat. *Elementa*), d. v. s. grunderna till matematiken, varit af epokgörande betydelse. Genom de föregående grekiske geometrerna hade nämligen många satser blifvit funna, hvilka behöfde samlas och systematiseras. Försök därtill hade visserligen blifvit gjorda redan före E. (t. ex. af Leon och Theydios), men med ringa framgång. Det var först E., som lyckades afhjälpa det kännbara behofvet på ett sådant sätt, att under tvenne årtusenden ingen anmärkning af vikt kunnat göras mot formen, och ingenting väsentligt behöft tilläggas i afseende på innehållet. — *Elementa* äro indelade i 13 böcker, till hvilka, såsom i 14:e och 15:e böckerna, blifvit fogad en uppsats af Hypsikles om de 5 reguljära kropparna. Egentligen består arbetet af fyra delar, af hvilka den första (bok 1—6) handlar om plana figurer, den andra (bok 7—9) om aritmetiken, den tredje (bok 10) om kommensurabla och inkommensurabla storheter samt den fjärde (bok 11—13) om solida figurer. Arbetet väckte vid sitt framträdande välförtjänt uppmärksamhet. Det kommenterades af Theon och Proklos, bearbetades på latin af Boëthius (d. 525) samt öfversattes på arabiska först af Hunain ben Isak (d. 873), sedermera fullständigare af Othman. För perserna blef det bekant genom en af Nasir-ed-din (omkr. 1260) gjord öfversättning och kommentar, hvilka sedermera trycktes i Rom 1594. Från arabiskan öfversattes det på latin af Athelard från Bath (omkr. 1130); denna öfversättning (som saknar titel) trycktes för första gången jämte Campanus' kommentar och under dennes namn i Venezia 1482. Den grekiska texten utgafs för första gången (1533) af Grynæus. Sedermera har arbetet blifvit otaliga gånger utgifvet, öfversatt och bearbetadt på alla civiliserade språk. Bland nyare editioner må särskildt nämnas en af F. August (1826—29). Arbetet har ända in i närvarande tid varit använd såsom grundläggande vid studiet af geometrien; däremot blef den aritmetiska delen redan under 1600-talet fullständigt antikverad. — I Sverige utgåfvos latinska versioner af Gestrinius (1637 — blott de 6 första böckerna —; ny titeluppl. 1642) och Klingenstierna (1741, äfven 11:e och 12:e böckerna). Den första svenska öfversättningen utgafs af M. Strömer (de 6 första böckerna 1744, 11:e och 12:e böckerna 1748) samt har sedan upplefvat en mängd upplagor ända intill våra dagar (19:e uppl., som på titeln anges vara den 14:e, utkom 1879). Dessutom ha större eller mindre delar af arbetet blifvit på svenska bearbetade af bl. a. Bråkenhjelm, Ekman, Lindman och Heikel (i Finland). 13:e boken är öfversatt af F. A. A. Lundgren (1850). — Bland E:s öfriga skrifter må nämnas *Dedo'mena* (lat. *Data*), innehållande i geometrisk form en inledning till den matematiska analysen. Där finnes bl. a., i geometrisk omklädnad, lösningen af andragradsekvationer. Dessutom finnas under E:s namn bevarade skrifter af astronomiskt och fysikaliskt innehåll; bland dem, som förkommit, har ett arbete, *Pori'smata*, blifvit, med ledning af uppgifter hos Pappos, restitueradt af Chasles (1860). — De bästa upplagorna af E:s samtliga arbeten äro utgifna af Gregory (1703), Peyrard (1814—18) samt Heiberg och Menge (1883—97). Jfr arbeten öfver E. af Dodgson (1879), Heiberg (1882) och T. Smith (1902). 1. L.H.Å. 2. G.E.*

Eukoli (grek. *eukoli'a*), *psyk.*, munterhet, tillfredsställelse, den vises sinnesstämning enligt stoikerna. S—e.

Eukolit, *miner.* Se Eudialyt.

Eukrasi (grek. *eukrasi'a*, god blandning), god sammansättning af blodet (motsats Dyskrasi, se d. o.) och däraf följande godt lynne, lyckligt temperament.

Eukrit, *petrogr.*, anortitförande gabbro. E. E.

Eulaktol (af grek. *eu*, väl, och lat. *lac*, mjölk), ett näringsmedel, erhållet därigenom, att man blandar kolhydrat, legumin och s. k. närsalter i mjölk och inkokar blandningen i vakuum. Eulaktol är ett gulaktigt pulver af svag, angenäm lukt. G. L—m.

Eulalia, *bot.* Se Miscanthus.

Eulalia den heliga, en kristen jungfru af förnäm börd, som under diokletianska förföljelsen 304 pinades till döds i Merida i Spanien och hör till Spaniens mest dyrkade helgon; hennes åminnelsedag är

10 dec. — En annan E. led äfvenledes under Diocletianus martyrdöden i Barcelona; hennes åminnelsedag är 12 febr.

Eulāliasången (fr. *Cantilène de sainte Eulalie*), en af 28 rader bestående dikt på fornfranska öfver den heliga Eulalia (se d. o.). Dikten, som är skrifven omkr. 900, är det äldsta bevarade poemet på franska.

Eulālius var motpåfve mot Bonifatius I 418—419.

Eule [öjle], tjech. *Jilové*, stad i Böhmen nära Moldaus biflod Sazawa. 1,508 inv. (1900). I nejden finnas guldgrufvor, som en tid voro de rikaste i Europa, men hvilka sedan 1400-talet obetydligt bearbetats.

Eulenburg [öj-]. 1. Friedrich Albert von E., grefve, preussisk statsman, f. 29 juni 1815, d. 2 juni 1881. E. egnade sig sedan 1849 åt statstjänsten, afgick 1859 såsom sändebud till Kina, Japan och Siam samt afslöt 1861 vänskaps- och handelsfördrag med Japan och Kina. 8 dec. 1862 inträdde han som inrikesminister i Bismarcks kabinett och blef ett kraftigt stöd för Bismarck under striden med landtdagens deputeradekammare. Efter annekteringen af Schleswig-Holstein, Hannover, Hessen och Nassau (1866) egnade sig E. åt dessas införlifvande i det preussiska förvaltningssystemet och drefs så till att äfven i de äldre preussiska provinserna genomföra en förvaltningsreform, som skulle gifva självstyrelsen större utrymme. Detta skedde genom lagen om kretsindelningen af 13 dec. 1872 och provinslagen af 29 juni 1875, båda gällande de östra provinserna. Då Bismarck vägrade att medverka till dessa lagars införande äfven i de västliga provinserna, begärde E. sitt entledigande, hvilket beviljades 30 mars 1878. Genom den förtroliga ställning E. intog till Bismarck kom han att spela en viss roll äfven i den yttre politiken, t. ex. 1870 i juli såsom konung Vilhelms följeslagare i Ems. En samling af sina tal utgaf han under titeln *Zehn jahre innerer politik 1862—72* (1872). (C. H. H.)

2. Botho von E., son till den förres kusin, grefve, preussisk statsman, f. 1831, var 1865—70 medlem af preussiska deputeradekammaren samt invaldes 1867 i nordtyska riksdagen. Ehuru tillgifven de konservatives uppfattning, var han högt aktad äfven af de liberale. Efter att ha bekläd åtskilliga poster inom den högre administrationen utnämndes han 1878, efter sin frände E., till inrikesminister. Utarbetandet af socialistlagen, hvilken trädde i kraft 22 okt. 1878, var hans första verk som minister. På grund af meningsskiljaktigheter med Bismarck, som ej fann honom nog hårdhändt, afgick han 1881 och blef öfverpresident i prov. Hessen-Nassau. Han utnämndes 1892 till preussisk ministerpresident, sedan Caprivi nedlagt detta ämbete, och öfvertog i aug. s. å. äfven inrikesportföljen. Stridigheter mellan honom och rikskansleren Caprivi rörande den s. k. omstörtningslagen föranledde bägges afgång, 26 okt. 1894. Sedan 1899 är E. medlem af preussiska landtdagens herrehus. (C. H. H.)

3. Philipp zu E. und Hertefeld, furste, brorson till E. 1, tysk diplomat, f. i Königsberg 12 febr. 1847, deltog i 1866 och 1870—71 års krig, inträdde 1877 på den diplomatiska banan, blef 1879 ambassadsekreterare i Paris och 1881 i München, var 1888—94 preussiskt sändebud vid flera tyska hof samt 1894—1902 tysk ambassadör i Wien. Sistnämnda år drog han sig af hälsoskäl tillbaka ur aktiv tjänst. E. har under många år varit en af kejsar Vilhelm II:s förtroligaste umgängesvänner och regelbunden följeslagare på kejsarens Nordlandsfärder. 1900 blef han ärftlig medlem af preussiska herrehuset och upphöjdes från greflig till furstlig värdighet med titeln "fürst zu E. und Hertefeld, graf von Sandels". E. har under sin gunstlingstid ej sällan bakom kulisserna utöfvat ett rätt betydligt inflytande i starkt konservativ riktning på kejsarens personliga politik och anses t. ex. ha haft en väsentlig andel i rikskanslerен Caprivis störtande, liksom han beskylldes för att i spetsen för en illa beryktad "kamarilla" ha hösten 1906 sökt störta rikskansleren Bülow och åstadkomma en kursförändring i reaktionär riktning. Våren 1907 inträdde under ännu outredda omständigheter en brytning mellan kejsaren och E., hvilken alldeles utträdde ur statstjänsten, samtidigt med att flera af hans förtrogna vänner aflägsnades från hofvet. E. har med musik utgifvit en diktsamling *Skaldengesänge* (1892), ett par häften *Nordlandslieder*, *Rosenlieder* (1886; 152:a uppl. 1903), sagor, barnberättelser m. m. samt *Eine erinnerung an graf Arthur Gobineau* (1906). — E. är sedan 1875 gift med Augusta Sandels, dotter af svenske gen.-löjtnanten grefve S. A. Sandels. V. S—g.

Eulenburg [öj-], Albert, tysk läkare, f. 1840 i Berlin, blef med. doktor 1861, verkade 1874—82 såsom professor i Greifswald och bosatte sig sedan i Berlin. E. har vid sidan af sina vetenskapliga och praktiska arbeten med stor framgång egnat sig åt publicistisk verksamhet inom medicinen. Han har redigerat "Real-encyklopädie der gesammten heilkunde" (15 bd, 1880—83; 3:e uppl., 28 bd, 1893—1903) och dess forts. "Encyklopädische jahrbücher der gesammten heilkunde" (sedan 1891) samt författat *Lehrbuch der allgemeinen therapie und der therapeutischen methodik* (3 bd, 1898—99) och *Lehrbuch der klinischen untersuchungsmethoden* (2 bd, 1903—04). Sedan 1895 utger han (jämte J. Schwalbe) "Deutsche medicinische wochenschrift". R. T—dt.

Eulengebirge [öj-], en afdelning af Sudeterna, mellan Glatzer Neisse och öfre Weistritz, bildande en smal brant bergrygg af omkr. 650 m. höjd. Den högsta toppen är Hohe Eule (1,014 m.). J. F. N.

Eulenspiegel [öjlenspigel], Till, typ för skalkar och upptågsmakare. Se Ulspegel.

Euler [öjler]. 1. Leonhard E., schweizisk matematiker och fysiker, f. 15 april 1707, d. 18 sept. 1783 i Petersburg, studerade vid universitetet i sin födelsestad, Basel, där han särskildt egnade sig åt matematik, under Jean Bernoullis ledning, och där han 1723 erhöll magistergraden. Af sin fader, som var präst, blef han bestämd för kyrkans tjänst, men lyckades slutligen få tillåtelse att egna sig åt sitt älsklingsstudium, de matematiska vetenskaperna.

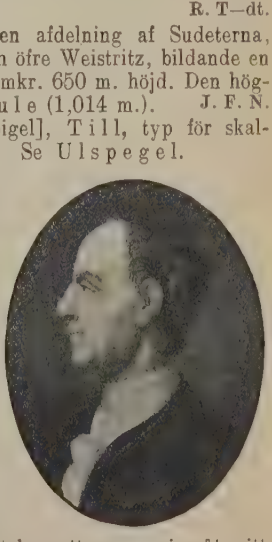

Då utsikt till fortkomst i hemlandet saknades, blef han 1727, genom de yngre Bernoulliernas bemedling, adjunkt i matematik vid akademien i Petersburg, 1730 professor i fysik och 1733, efter Daniel Bernoulli, professor i matematik i Petersburg. 1741 flyttade han, på Fredrik II:s kallelse, till Berlin, blef ledamot af vet. akad. därstädes och 1744 direktör för dennas matematiska klass. 1766 återflyttade han till Petersburg. Under de sista åren af sin lefnad var han blind (han hade redan 1735 förlorat synen å ena ögat). — E. var ett af den nyare tidens största matematiska snillen; i mångsidighet och produktivitet har han ännu icke af någon blifvit öfverträffad. — I en mängd afhandlingar sysselsatte han sig med teorien för serier och angaf metoder att summera ett stort antal sådana. Integralräkningen utbildade han i väsentlig mån, och teorien för differentialekvationers integration har honom att tacka för en mängd nya integrationsmetoder. Särskildt tillkommer honom förtjänsten att, jämte d'Alembert, först ha behandlat partiella differentialekvationer. Variationsräkningen bearbetade han först enligt den äldre, af Jacques Bernoulli angifna metoden; men sedan Lagrange framställt sin vida generellare metod, var E. den förste, som gaf en elementär form åt densamma. Äfven inom talteorien ha E:s arbeten varit af stor betydelse. För öfrigt finnes knappast någon gren af matematiken, som E. icke behandlat eller berört i sina arbeten. Den matematiska analysens nuvarande form härleder sig i flera fall från honom. Hans vetenskapliga verksamhet var emellertid icke inskränkt inom den rena matematikens område; äfven den använda matematiken blef af honom bearbetad. Så sysselsatte han sig t. ex. med perturbationsproblemet, med teorien för månen, med navigationsvetenskapen, mekaniken, optiken och musiken. På alla dessa områden ha hans arbeten länge varit ansedda såsom klassiska. — E:s framställningssätt är ett mönster i afseende på klarhet och tydlighet; man följer utan svårighet hans deduktioner äfven inom matematikens mera abstrakta områden. Dessutom egde han till sitt förfogande analysens finaste artificier. Emellertid kan man med skäl anmärka, att just till följd däraf i hans skrifter de allmänna metoderna mindre klart framträda för läsaren. — Med E:s namn har man inom matematiken uppkallat bl. a. en allmän summationsformel och ett par anmärkningsvärda definita integraler. Inom mekaniken är äfven E:s namn fäst vid rörelseekvationerna för en fast kropp samt vid én form af de allmänna hydrodynamiska ekvationerna. — Utom de hundratals vetenskapliga afhandlingar, som finnas införda i lärda sällskaps handlingar, utgaf E. särskildt en mängd större arbeten, af hvilka här må nämnas *Mechanica, sive motus scientia* (1736), *Methodus inveniendi lineas curvas maximi minimive proprietate gaudentes* (1744), *Introductio in analysin infinitorum* (1748), *Scientia navalis* (1749), *Institutiones calculi differentialis* (1755), *Institutiones calculi integralis* (1768—70), *Theoria motuum lunæ* (1772) samt det populära arbetet *Lettres à une princesse d'Allemagne sur quelques sujets de physique et de philosophie* (1768—70), öfv. på svenska (”Bref till en tysk prinsessa i åtskilliga Physiska och Philosophiska Ämnen”, 1786—87, 2:a uppl. 1793—97) och flera andra språk. Efter E:s död ha utgifvits hans *Opera minora collecta* (1849) och *Opera posthuma* (1862). G. E.*

2. Hans Karl August Simon von E.-Chelpin, den föregående sonsons sonsons son, kemist, f. 15 febr. 1873 i Augsburg (Bajern), blef student i München 1890 och studerade där konst i två år. Sedermera studerade han kemi i Berlin, där han erhöll filos. doktorsgrad 1895. Därefter egnade han sig åt fysikalisk kemi först i Göttingen, hos Nernst, och efter 1897 i Stockholm, hos Arrhenius. Under utrikes resor har han arbetat i fysikalisk kemi hos van't Hoff i Berlin, i organisk kemi hos Hantzsch i Würzburg och hos Thiele i Strassburg samt i fysiologisk kemi vid Pasteurinstitutet i Paris. 1899 utnämndes E. till docent i fysikalisk kemi, 1904 till laborator i kemi samt 1906 till professor i allmän och organisk kemi, allt vid Stockholms högskola.

Stödd på sin utomordentligt mångsidiga kemiska utbildning, har E. författat ett synnerligen stort antal lärda afhandlingar, hvaribland flera af betydande värde inom kemiens olika delar. De viktigaste falla inom den fysikaliska kemien, såsom hans arbeten ang. katalysens teori, löslighetsfenomenet och ammoniakaliska metallföreningar, inom den organiska kemien, såsom hans studier öfver diazoföreningar, och inom biokemien, såsom hans undersökningar om ämnesomsättning, kolassimilation och sockerbildning hos växter äfvensom om enzymers verkan. Vid flera undersökningar har han samarbetat med sin hustru, Astrid v. E.-Chelpin, dotter till den bekante kemisten Cleve, f. 1875, filos. doktor i Uppsala 1898. S. A—s.

Eulogi (af grek. *eulogi'a*, beröm, välsignelse), den kyrkliga välsignelse, som prästen uttalar öfver församlingen eller den enskilde. På grund af 1 Kor. 10: 16 begagnades eulogi såsom benämning på den heliga nattvarden (således såsom likbetydande med eucharisti). Särskildt kallades så dels den konsekrerade hostian, som kringsändes till andra församlingar samt till frånvarande, sjuka och fångar, dels — i en senare tid — det oinvigda bröd, som vid mässans slut plägade utdelas åt de icke-kommunicerande. E. J. Ö.*

Eulo'phia, *farm.* Se Salep.

Eu!ysīt, *petrogr.*, en mörk, hård och tung bergart, som utgöres af en småkornig till finkornig blandning af mörkare eller ljusare grön och gulgrön pyroxen (troligen diallag), brunröd granat samt mörkgul eller rödbrun olivin, eller rättare ett järnoxidul-silikat af samma sammansättning som olivin. Denna sällsynta bergart förekommer endast inom Tunabergs socken i Nyköpings län (där den 1846 uppmärksammades af A. J. Erdmann) och uppträder såsom ett underordnadt, ända till 15 m. mäktigt lager i granatförande hälleflintgnejs. E. E.

Eulytīn, *miner.*, kiselvismut af sammansättningen $Bi_4Si_3O_{12}$; från Schneeberg och Johanngeorgenstadt. Kristallerna äro mimetisk-tetraedriska, bildade af romboedriska individer. A. Hng.

Eumâi'os (grek. *Εὔμαιος*, lat. *Eumæus*), *grek. myt.*, trotjänare och svinherde hos Odysseus på Ithaka, hvilken under sin herres mångåriga frånvaro troget bevakade hans intresse och efter hans

återkomst manligen bistod honom och Telemachos i striden mot de öfvermodige friarna. Enligt sagan var han själf en konungason från ön Syria, som af fenicier blifvit bortröfvad och såld till Odysseus' fader Laertes. A. M. A.

Eumĕnes, *zool.* Se Murargetingar.

Eumĕnes (grek. *Εὐμένης*). 1. Macedonisk statsman och fältherre, från Kardia i Tracien, f. år 363 f. Kr., af grekisk härkomst. Redan vid tjugu års ålder anställdes han af Filip II såsom dennes sekreterare och åtnjöt sedermera alltjämt såväl Filips som hans son Alexanders högsta förtroende. Emellertid var han, såsom grek, ogärna sedd af de macedoniske stormännen. E. utmärkte sig såväl genom ovanlig klokhet och duglighet i politiska värf som genom en under alla skiften orubblig trohet mot det kungliga huset. Hans lysande fältherreegenskaper framträdde egentligen först under de stridigheter om rikets delning, som uppkommo efter Alexanders död. E. slöt sig till riksföreståndaren Perdikkas, förfäktaren af det kungliga husets rättigheter, och fick af honom anvisning på ståthållarskapet öfver de asiatiska provinserna Kappadocien och Paflagonien, hvilka dock först måste med vapenmakt betvingas. Detta verkställdes med kraft och framgång af E., som i sitt nya höfdingedöme åt sig upprättade en stark infödd krigsmakt, hvilken han fick tillfälle att använda i striderna mot Antipatros, Krateros och dennes bundsförvant Neoptolemos, ståthållaren i Armenien. De två sistnämnde stupade i samma drabbning (321). Under flera år kämpade E. sedermera, delvis med framgång, mot den mäktige och sluge Antigonos, hvarvid i synnerhet det långvariga försvaret af den kappadociska bergfästningen Nora gaf E. tillfälle att ådagalägga såväl skicklighet som mod och uthållighet. Genom sina macedoniska soldaters förräderi föll han slutligen i Antigonos' händer och aflifvades på dennes befallning, 316. E. har författat en af forntida skriftställare med beröm omnämnd dagbok öfver Alexanders fälttåg. Hans lefnadslopp är tecknadt af Plutarchos och Cornelius Nepos. A. M. A.

2. Två konungar i Pergamon, af hvilka i synnerhet E. II (197—159 f. Kr.) är bekant. I likhet med sin fader, Attalos I, var han bundsförvant åt romarna, hvilka han bistod i kriget mot Antiochos den store i Syrien och af hvilka han belönades dels genom en för honom gynnsam bemedling i stridigheterna med konung Prusias i Bitynien och Farnakes i Pontos, dels genom högst betydliga utvidgningar af riket, hvilket därigenom kom att sträcka sig öfver större delen af Mindre Asien, ända till Tauros, och på europeiska sidan omfattade Traciska Chersonesos. Med tiden uppkom dock ett spändt förhållande mellan E. och romarna, hvilka fruktade hans alltför stora makt och därför motverkade honom i hans stridigheter med invånarna på ön Rhodos. Vid hans besök i Rom (172) återställdes för en tid det goda förhållandet, och i kriget mot Perseus i Macedonien stod E. åter på romarnas sida, men han beskylldes af dem för att ha varit en opålitlig bundsförvant och fick vidkännas hvarjehanda kränkningar. E. afled emellertid (159), innan det hann komma till öppen brytning. Det af hans fader grundade pergamenska biblioteket utvidgade han betydligt och visade sig äfven för öfrigt såsom en vän af konst och vetenskap. A. M. A.

Eumenes II.

Eumenĭder (grek. *eumeni'des*, välviljarinnor). Se Erinyer.

Eumenius, latinsk vältalighetslärare (retor) i Augustodunum (Autun) i Gallien, samtidig med Konstantius Chlorus (d. 306), hos hvilken han skall ha bestridt ett slags sekreterartjänst, tillhör de s. k. panegy'rici (loftalarna). I samlingen af dessas tal (bästa handskriften af dem i Uppsala) finnas fyra, som tillskrifvas E. och räknas till de bättre genom den i det hela sunda uppfattning, som de ådagalägga. R. Tdh.*

Eumolpia. Se Filippopel.

Eumolpĭder (grek. *Εὐμολπίδαι*), urgammal prästerlig släkt i Attika, hvilken ledde sin härkomst från den eleusinske Eumolpos. Inom denna släkt valdes den s. k. hierofanten eller den förnämste ledaren af de eleusinska mysterierna. A. M. A.

Eumŏlpos (grek. *Εὔμολπος*, lat. *Eumolpus*), *grek. myt.*, en son af Poseidon och den traciska konungadottern Chione, vanligen uppgifven såsom konung i Tracien. Han bistod invånarna i Eleusis i ett krig mot Erechtheus och atenarna, men stupade i striden. Äfven prisas han såsom stiftare af de eleusinska mysterierna (se d. o.). För öfrigt antog man redan under forntiden flera mytiska personligheter med namnet E., bl. a. en son af Musaios och lärjunge af Orfeus, en son af Filammon och lärare åt Herakles. Alla dessa hörde till den klass af prästerliga sångare, hvilka såväl genom sin musiska konst som genom införandet af nya religionsbruk verkade för en högre kultur bland Hellas' råa urinvånare. A. M. A.

Eumycētes, *bot.* Se Svampar.

Eumydrīn, *farm. kem.*, atropinmetylnitrat, ett preparat, afsedt att i vissa riktningar ersätta atropin såsom varande något mindre giftigt än detta. Medlet försökes i dos af 1 mg. vid tarmvred, gallstenskolik, blindtarmsinflammation o. d., i dos af 2—5 mg. mot nattsvett hos lungsiktiga. C. G. S.

Eunapios, grekisk filosof, f. omkr. 346 e. Kr. i Sardes i Lydien, tillhörde den neoplatonska skolan, hvars historia han skrifvit.

Eune'ctes, *zool.* Se Anaconda.

Eunomĭa (grek. *Εὐνομία*), *grek. myt.*, en af horerna (se d. o.).

Eunomiāner, religiöst parti. Se Eunomios.

Eunomĭos, kappadocisk teolog i 4:e årh., hufvudmannen för det sedan 360-talet förnyade, konsekvent arianska partiet, som efter honom stundom kallades det eunomianska l. eunomianer. En mängd motskrifter mot honom visar hans betydelse. E. blef 360 biskop i Cyzicus, delade arianernas öden och dog i Kappadocien, troligen på 390-talet. Han utmärkte sig för manlig frimodighet. Hj. H—t.

Eu'nostos (grek., "god hemkomst"), hamn vid Alexandria (se d. o.).

Eunu'ck (grek. *eunūchos*), snöping, kastrat; uppsyningsman eller väktare öfver kvinnorna i ett öster-

Öfvereunucken (kyslar agasi) vid turkiske sultanens hof.

ländskt harem. I osmaniska riket är storeunucken för sultanens harem, *kyslar agasi* (se A g a), en af de förnämste dignitärerna. Han tillhör första rangklassens ämbetsmän och bär, liksom schejch-ul-Islam och storvesiren, titeln ”höghet”. I forna tider hade storeunuckerna ett betydligt politiskt inflytande, och flera af dem svingade sig upp till storvesirer. Sultan Mahmud afskaffade 1832 storeunuckvärdigheten, men Abd-ul-medjid (1839—61) införde den åter. Det barbariska bruket är dock i våra dagar icke lika allmänt som förr. Sedan sultan Abd-ul-medjids tid äro sultanens alla eunucker svarta och inköpas vanligtvis från Afrika. Turkarnas namn på eunuck äro *chadym* (arab., egentligen ”tjänare”) och *lala* (”uppsyningsman”).

Euoë, lat. (grek. *euoï'*) l. E u a'n (se d. o.), vid Bacchusfesterna öfligt jubelrop.

Euo'mphalus Sow., *paleont.*, en i de paleozoiska systemen talrikt förekommande skifformig snäcka med låga vindlingar och vid nafvel. G. L.*

Euo'nymus, *bot.* Se B e n v e d.

Eupato'ria (ry. *Jevpatoria* och *Kozlov*), stad i ryska guv. Taurien, på västra sidan af halfön Krim. 17,915 inv. (1897), tatarer, armenier, greker, karaiter o. a. Staden har bl. a. en karaitisk synagoga, en rysk kyrka (fullbordad 1898) samt ett stort antal moskéer. Hamnen, egentligen en redd, är grund och öppen för stormar. E. har nyligen blifvit en omtyckt badort, men dess kommersiella betydelse är ringa. — E. ligger sannolikt på samma plats, där den romerska militärstationen *Eupatoria* fordom låg. Tatarerna gåfvo orten namnet Geslev, som ännu lefver i folkspråket under formen Kozlov, ehuru Katarina II, efter Krims annektering (1783), återgaf staden dess ursprungliga namn E. — I närheten af E. verkställde de förbundna engelsk-fransk-turkiska trupperna 14 sept. 1854 sin landstigning, hvarefter staden utan motstånd besattes. I slutet af s. å. öfverfördes de turkiska trupper, som blifvit kvarlämnade vid Donau, och staden befästes. Man ämnade ytterligare förstärka truppernas antal och från E. operera mot ryssarnas förbindelser öfver näset vid Perekop. Till förekommande däraf angrepo ryssarna E. 17 febr. 1855, men blefvo af den tappra turkiska besättningen kraftigt afvisade.

Eupato'rium L., *bot.*, *farm.*, växtsläkte af fam. *Compositæ*. De nära 400 arterna äro örter eller buskar med motsatta, spridda eller sällan kransställda blad och förekomma nästan alla i Amerika. I Europa och Asien finnas endast 4 och i Sverige endast 1 art, *E. cannabinum* L., som sällsynt förekommer vid sjö- och åstränder, helst bland buskar, i landets södra och mellersta delar. Denna art, h a m p f l o x l. f l o x ö r t, Tysklands Kunigundaört, har en skarp, äppelartad lukt och smakar bittert och äckligt, hvarför den lämnas orörd af boskapen. Rot och örtstånd (*rad.* et *herba S:tæ Cunigundæ* l. *Cannabinæ aquaticæ*) ha varit använda och användas ännu i andra länder såsom svett- och urindrifvande samt bland folket såsom medel mot gulsot och skörbjugg, men framkalla lätt kräkning och diarré. Alpjägarna tro, att sårade hjortar äta denna ört för att hela sina sår, och de gamle grekiske läkarna ansågo frukterna (”fröna”) vara verksamma mot giftiga ormars bett. Andra anmärkningsvärda arter äro *E. Dalea* på Jamaica, hvars blad användas som vanilj, *E. teucriifolium* i Nord-Amerika, hvars blad lämna ett kinasurrogat, och *E. indigoferum* i Syd-Amerika, hvaraf erhålles indigo. *E. triplinerve*, inhemsk i ekvatoriala Amerika, odlas i andra tropiska länder. Hela växten användes mot skörbjugg, den friska utpressade saften mot ormbett, och af bladen, som exporteras från Ostindien till England under namn af a y a p a n a - t e, erhålles en angenämt smakande dryck. *E. aromatisans* användes på Cuba till parfymering af cigarrer. Ett flertal arter odlas i Europa som prydnadsväxter. Flera af dem, t. ex. *E. Haageanum* från Syd-Amerika, med hvita blommor, *E. ligustrinum* från Mexico, med hvita blommor, *E. riparium* från Mirador, med hvita blommor, *E. janthinum* från S:ta Catharina, med ljusblåa blommor, och *E. atrorubens* från Mexico, med lilablåa blommor, blomma under vintern och äro utmärkta bukettblommor. O. T. S. G. L—m.

Eupatrider (grek. *Εὐπατρίδαι*, välborne, adlige, af *eu*, väl, och *patēr*, fader) kallades i det forna Aten det gamla adelsståndet, hvars inrättning af sagan tillskrifves Theseus, som säges ha indelat medborgarna i tre klasser eller stånd, *eupatridai* (adlige), *geomoroi* (jordbrukare) och *demiurgoi* (handtverkare). Eupatriderna voro under äldre tider i uteslutande besittning af statsstyrelsen och alla politiska rättigheter samt begagnade ofta sin privilegierade ställning till att förtrycka det lägre folket, hvilket så mycket lättare kunde ske, som äfven lagskipningen låg i deras händer. D r a k o n s bekanta lagar voro i själfva verket närmast ett uttryck af de häfdvunna eupatridiska rättsgrundsatserna; men den demokratiska oppositionens växande styrka gjorde, att dessa lagar icke länge kunde vidmakthållas, utan måste lämna plats för Solons humanare lagstiftning (omkr. 594 f. Kr.), hvilken i princip upphäfde all politisk åtskillnad mellan eupatrider och öfriga medborgare. Faktiskt bibehöllo eupatriderna dock till en början sin öfverlägsenhet, emedan endast de voro i besittning af den förmögenhet, som enligt Solons lagar utgjorde villkoret för alla högre ämbetens beklädande. Småningom utjämnades detta förhållande, och eupatriderna upphörde alldeles att bilda ett politiskt stånd. Endast vissa prästämbeten voro allt framgent, såsom ett ärftligt privilegium, fästa vid eupatridiska släkter. A. M. A.

Eupen [ö'jpen], fr. *Neaux*, flam. *Oepen*, kretsstad och luftkurort i preussiska reg.-omr. Aachen (Rhenprovinsen), vid Hohes Venn, 256 m. ö. h., nära belgiska gränsen. 14,297 inv. (1900). E. är en af hufvudorterna för klädesfabrikationen i Preussen; dessutom finnas stora garfverier och många andra industriella verk.

Eupepsi (af grek. *eu*, väl, och *pe'ptein*, smälta),

god, orubbad matsmältning (mots. Dyspepsi, se d. o.).

Euph.... Ord, som saknas under Euph..., sökas under Euf....

Euphausia'cea, *zool.*, en till underklassen *Malacostraca* (se Kräftdjur) hörande kräftdjursordning, innefattar ett antal genomskinliga, räkliknande djur, som i stort antal lefva i öppna hafvet.

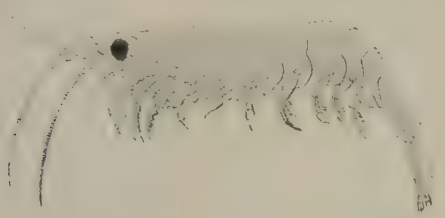

De skiljas från andra Malacostraca därigenom, att inga af deras extremiteter äro utbildade till käkfötter, utan att alla åtta paren äro väsentligen ensartade och användas att gå med. Ögon, antenner, stjärt och stjärtfötter likna i hufvudsak räkornas. Dithörande former äro utmärkta genom förekomsten af lysorgan (å ögonstjälkarna, å abdominalsegmenten etc.). Arterna, tillhörande släktena *Euphausia*, *Thysanopus* o. a., förekomma både i varma och kalla haf; några utgöra en viktig beståndsdel af bardhvalarnas föda. L—e.

Eupho'rbia (efter Euphorbus, läkare hos konung Juba II), *bot.*, ett högst egendomligt växtsläkte, som gifvit namn åt fam. *Euphorbiaceæ*. Linné förde släktet till kl. *Dodecandria*, ordn. *Trigynia*, men

Euphorbia helioscopia. *1* stjälkens öfre hälft, *2* pålroten, *3* blomställning med svepebägare, *4* hanblomma, *5* fröhus, *6* frö.

numera ställes det inom kl. *Monœcia*. Blommorna sitta samlade i ställningar. Hvarje ställning, *cyathium*, består af en skaftad honblomma och 5 grupper (icke samtidigt utvecklade) hanblommor (hvar och en med blott en ståndare) inom ett klocklikt svepe, bildadt af 5 sammanvuxna skärmblad. Honblomman består af en pistill med trerummigt fruktämne och tre stift. Frukten är en kapsel. — Släktet omfattar öfver 600 arter, förekommande särskildt i varmare länder med kontinentalt klimat och i stäppområden, med högst olika utseende, som varierar mellan de i Sverige förekommande små örtartade samt de i varmare länder växande (dels tidtals bladbärande, dels bladlösa) kaktusliknande arterna med tjocka, köttiga, kantiga, taggiga stammar, t. ex. *E. antiquorum*, *E. canariensis*, *E. caput Medusæ*, *E. splendens* m. fl. I Sverige finnas 6 arter, af hvilka *E. Helioscopia* (se fig.) och *E. Peplus* äro vanliga trädgårdsogräs. Ett flertal arter odlas som prydnadsväxter, såsom *E. fulgens* från Mexico med lysande röda cyatier, *E. splendens* och *E. Bojeri* från Madagaskar med scharlakansröda högblad och den praktfullaste af alla, *E. pulcherrima* (*Poinsettia pulcherrima*) från Central-Amerika, julstjärna, med stora, blodröda högblad; på fritt land odlas som dekorationsväxt *E. marginata* från Nord-Amerika med hvitkantade blad. Alla arter utmärkas af en riklig och skarp mjölksaft, som gör, att ett stort antal af dem har medicinsk användning, särskildt i folkmedicinen; viktigast af dem är *E. resinifera*, som lämnar mjölksaften *euphorbium* (se d. o.). Mjölksaften af *E. phosphorea* i Brasilien lyser i mörker. G. L—m.

Euphorbiaceæ, Euforbiacéer, *bot.*, växtfamilj, bildande underserien *Tricoccæ* af serien *Geraniales*, som utmärker sig genom skildkönade blommor (antingen flera nästan nakna inom ett foderlikt gemensamt svepe eller hvar och en med foder och krona), 1 eller många ståndare, vanl. 3 stift och en i 3 delfrukter sönderfallande kapsel. Fröna äro vanl. försedda med caruncula (se d. o.). Denna högst egendomliga växtfamilj, som innefattar omkr. 4,000 arter, är med en mängd former representerad i synnerhet inom de varma jordbältena, med aftagande artantal mot kallare trakter, så att i Sverige blott åtta arter finnas; af dessa äro dock knappt mer än två verkligt inhemska. Hithörande växter äro träd, buskar eller örter med strödda blad, ofta rika på mjölksaft, hvilken i de flesta fall är särdeles skarp, ofta till den grad, att densamma utöfvar en ytterst häftig giftig verkan. Beryktadt i detta hänseende är *Hippomane Mancinella*, "Mancinellaträdet", i tropiska Amerika, som onekligen är mycket giftigt, men hvars verkningar blifvit mycket öfverdrifna. Bland de giftigare inom familjen förtjäna framhållas *Hura crepitans*, "sanddosträdet" (Brasilien), *Excoecaria Agallocha* (Ostindien) och *Croton Tiglium* (Ostindien). Men jämte de giftiga finnas andra euforbiacéer, som äro aromatiska och bittra, t. ex. flera Crotonarter, hvilka lämna den värderade kaskarillbarken. Släktet *Manihot* utmärker sig genom en ymnig stärkelsehalt i sina förtjockade rotknölar, hvilka användas till föda. Af *Aleurites moluccana* (kandlenöt l. bankulnöt) och *Sapium sebiferum* erhålles en riklig mängd olja, liksom äfven ur fröna af *Ricinus communis*, den bekanta ricinoljan. Af *Crozophora tinctoria* och *Mallotus philippinensis* erhållas färgämnen. Den sistnämnda ("kamala") har äfven medicinsk betydelse liksom *Euphorbia resinifera* m. fl. Flera

euforbiacéer lämna harts. Ett värdefullt virke fås af *Alchornea* och *Amanoa*, kautschuk af *Hevea* och *Manihot*. Frukterna af *Baccaurea* och *Phyllanthus emblica* äro ätliga. Som prydnadsväxter odlas arter af släktena *Euphorbia*, *Phyllanthus*, *Codiæum* och *Ricinus*. O. T. S. (G. L—m.)

Eupho'rbium, Prustkåda, *farm.*, är den å växten intorkade mjölksaften af en på Atlasbergen (inom marokkanska väldet) växande Euphorbiaart, *Euphorbia resinifera* Berg, som hör till den kaktusliknande gruppen af släktet. Den fyrsidiga, 2 m. höga stjälkens kanter äro på vissa afstånd väpnade med parvis sittande raka taggar. I de köttiga stjälkarna göras inskärningar, ur hvilka framkväller en ymnig mjölksaft, som intorkar på växten och insamlas under eftersommaren. Pulvret af den intorkade saften utöfvar en så skarpt retande inverkan på slemhinnorna, att insamlaren måste binda en duk för munnen och näsan för att skydda dessa kroppsdelar. Det sålunda erhållna euphorbium består af oregelbundna bitar af omkr. 1 cm. i längd och bredd, med en matt smutsgul eller brunaktig färg

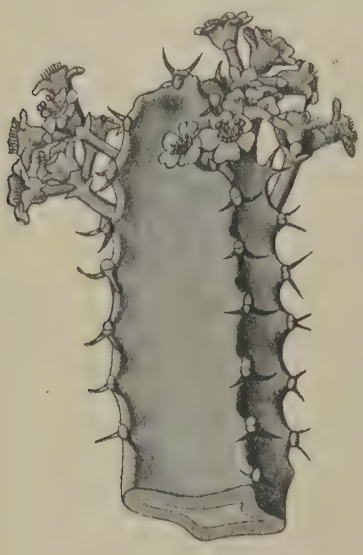

Euphorbia resinifera. (Nat. storl.)

och vaxlikt utseende. Ofta träffas i dessa bitar hål efter de parvis sittande taggarna, kring hvilka saften stelnat. Bitar af stjälken, rester af blommor, blomskaft och frukter finnas inblandade. Bitarna äro spröda, ha knappt märkbar lukt, men en ytterligt skarp och ihållande smak. Pulvret förorsakar våldsam nysning, inflammerar ögonens, munnens och svalgets slemhinnor samt medför ytterst häftig hosta, om det med andedräkten införes i lungorna. Det verksamma i drogen är ett skarpt, amorft harts, benämndt *euforbin*, anhydrid af en hartsartad organisk syra; äfven finnes däri gummi m. m. Euphorbium gör huden röd och kan efter ett par dagar draga blåsor; det användes numera endast utvärtes, såsom i det dragplåster, som benämnes Janins plåster, *Emplastrum Cantharidis c. Euphorbio* i Svenska farmakopén. O. T. S.*

Eupho'ria Comm., *bot.*, växtsläkte af fam. *Sapindaceæ*, innefattande ett fåtal träd i tropiska Asien. *E. Longana*, hvars körsbärsstora frukter, drakögon, äro välsmakande, odlas ofta i södra och östra Asien. G. L—m.

Eupho'rion, tysk tidskrift för litteraturhistoria, fr. o. m. 1894 utgifven af professor August Sauer. Jfr Euforion.

Euphrāsia officinālis, Ögontröst, *bot.*, väl bekant liten ört af fam. *Scrophulariaceæ*. Dess svenska namn härleder sig däraf, att örten fordom stått i stort anseende såsom verksam mot ögonsjukdomar. S. A.*

Euphrasia officinalis.

Euphrosyne, pseudonym för skaldinnan Julia Kristina Nyberg. — Jfr Eufrosyne.

Euphui'sm, en i England mot slutet af 1500-talet gängse, betydligt konstlad stilistisk smakriktning, hvars upphof var J. Lylys roman ''Euphues'' och som kan spåras hos tidens dramatiska författare, äfven Shakspere. Om denna stils egendomligheter se Child, ''Lyly and euphuism'' (1894) och art. Lyly.

Eupithēcia, *zool.* Se Malmätare.

Euple'ctes, *zool.* Se Eldfinksläktet.

Eupŏlis (grek. *Εὔπολις*), lustspelsförfattare i Aten under senare hälften af 5:e årh. f. Kr. E., hvilken redan vid sjutton års ålder skall ha uppfört sitt första drama, räknas vid sidan af sin samtida, den ännu berömdare Aristofanes, såsom den, hvilken bragt den s. k. ''äldre komedien'' till dess fulländning. Hans lustspel prisas högeligen af de gamle för sin fantasirikedom, elegans och bitande kvickhet, men saknade ingalunda den grofkornighet, som var utmärkande för det äldre lustspelet. Med Aristofanes delade han den konservativa riktningen och sträfvandet att med satirens vapen motverka de nya idéerna. De båda skalderna voro i yngre dagar vänner, men råkade sedan i delo och beskyllde hvarandra ömsesidigt för plagiat. E. dog före det peloponnesiska krigets slut (404 f. Kr.). De bibehållna fragmenten af hans lustspel äro utgifna af Meineke, ''Græcorum comicorum fragmenta'' (1839—57), och Kock, ''Comicorum atticorum fragmenta'' (1880—88). A. M. Å.

Eupŏmpos (grek. *Εὔπομπος*), grekisk målare från Sikyon, omkr. 400—380 f. Kr., var Pamfilos' lärare och stiftade den sikyonska målarskolan, hvilken, liksom Polykleitos inom skulpturen, i synnerhet lade vikt på en vetenskapligt grundad konstuppfattning.

Eupyrkroit, *miner.*, en genom kolsyrehaltigt vat-

tens inverkan till en jordartad massa vittrad apatit. A. Hng.

Éura (fi. *Euran pitäjä*). 1. Socken i Ulfsby härad, Åbo och Björneborgs län, Finland, Eura domsaga, bildar med Kiukais och Honkilaks kapellförsamlingar ett konsistoriellt pastorat af 2:a kl., Åbo ärkestift, Björneborgs nedre kontrakt. Landarealen 533 kvkm. Befolkningen, finsktalande, 8,796 pers. (1905). Socknen genomflytes af Eura å (fi. *Eurajoki*), som afleder vattnet från den stora och för sitt klara vatten kända sjön Pyhäjärvi i Åbo och Björneborgs län. — 2. Kapell under S:t Mårtens pastorat, Finland. Landarealen 102 kvkm. Befolkningen, finsktalande, 1,702 pers. (1905). — 3. Domsaga under Åbo hofrätt, Finland, bildar 3 tingslag och omfattar Euraåminne, Lappi, Hinnerjoki, Eura, Kjulo, Säkylä, Kumo och Harjavalta moder- samt Luvia, Kiukais och Honkilaks kapellförsamlingar äfvensom Raumo landsförsamling. Areal 2,431 kvkm. Befolkningen, finsktalande, 42,570 pers. (1905). A. G. F.

Éu'rajoki. Se Eura 1 och Euraåminne.

Éu'ran pitäjä. Se Eura.

Eurāsien, Eurasia, Eurasiska kontinenten (förk. af Europa-Asien), benämning på Europa och Asien tagna såsom en geografisk enhet. Jfr Eurasier.

Eurāsier (se Eurasien), benämning i Ostindien på afkomlingarna af européer och hindukvinnor. De erhålla i allmänhet europeisk uppfostran och användas som underordnade tjänstemän i förvaltningen. Erfarenheten har visat, att de ej äro användbara i mera självständiga befattningar. Deras anseende är ej stort vare sig hos européerna eller hos de infödde. Antalet uppskattas till omkr. 20,000 i Bengalen och 100,000 i hela Ostindien. E. Rld.

Eurāsiska kontinenten. Se Eurasien.

Éura å. Se Eura 1.

Éuraåminne (fi. *Eurajoki*), kustsocken vid utflödet af Eura å i Ulfsby härad, Åbo och Björneborgs län, Eura domsaga; bildar med Luvia kapellförsamling ett konsistoriellt pastorat af 2:a kl., Åbo ärkestift, Björneborgs nedre kontrakt. Landarealen 517 kvkm. Befolkningen, finsktalande, 8,760 pers. (1905). A. G. F.

Eure [ör]. 1. Biflod till Seine fr. v., rinner upp i dep. Orne (le Perche) och faller ut i Seine omkr. 2 km. ofvanför Pont-de-l'Arche. Längd 226 km. — 2. Departement i norra Frankrike, omfattande sydöstra Normandie. Areal 6,037 kvkm. 334,781 inv. (1901), 55 inv. per kvkm. Departementet är ett till Seines flodområde hörande slättland, ett af Frankrikes bästa spannmålsdistrikt. Liflig industri i såväl manufaktur- som metallvaror. Det är deladt i fem arrondissemang: Bernay, Évreux, Les Andelys, Louviers och Pont-Audemer. Hufvudstad är Évreux.

Eure-et-Loir [ör-e-lωa'r], departement i nordvästra Frankrike, bildadt af delar af de forna landskapen Orléanais (Beauce och Dunois), Normandie och Ile-de-France. 5,940 kvkm. 275,433 inv. (1901), 46 inv. per kvkm. Norra delen hör till Seines, södra delen till Loires flodområde. Jordbruket, som står på en hög ståndpunkt, lämnar spannmål till utförsel. Dep. är deladt i fyra arrondissemang: Chartres, Châteaudun, Dreux och Nogent-le-Rotrou. Hufvudstad är Chartres.

Éu'reka. Se Heureka.

Eureka [jöri'kə], stad i nordamerikanska staten Kalifornien, vid Humboldt-bai. 7,327 inv. (1900). Förnämsta afverknings- och utskeppningsorten för rödved (af *Sequoia sempervirens*).

Eureka springs [jöri'kə spri'ŋs], stad i nordamerikanska staten Arkansas, i statens nordvästra del, i Ozark hills. 3,572 inv. (1900). Mycket besökta mineralkällor.

Eurēlius, Gunno. Se Dahlstierna.

Eurén. 1. Gabriel E., ämbetsman och öfversättare, f. 19 sept. 1768 i Karlstad, d. 7 april 1806 i Stockholm, blef student i Uppsala 1783, protokollssekreterare 1794, kanslerssekreterare vid Uppsala universitet 1795 och förste expeditionssekreterare 1803. E. har egentligen vunnit namn såsom en af de förste, som gjorde svenska allmänheten bekant med Kotzebues på sin tid så populära arbeten genom sina skickligt verkställda tolkningar.

2. Axel E., den föregåendes son, präst, skolman och författare, f. 21 sept. 1803 i Stockholm, d. 4 maj 1879 i Söderbärke, blef student i Uppsala 1822, filos. doktor 1827, prästvigdes s. å. och tjänstgjorde som lärare vid Maria högre lärdomsskola och vid Stockholms gymnasium, där han 1837 blef lektor i teologi och grekiska. E. blef 1843 ord. hofpredikant och pastor i hofförsamlingen samt utnämndes s. å. till kyrkoherde i Folkärna socken af Västerås stift, hvarifrån han 1857 transporterades till Söderbärke pastorat i samma stift. Vid jubelfesten i Lund 1868 blef han teol. doktor. — E. åtnjöt ett allmänt och vidsträckt förtroende och erhöll på grund däraf ett stort antal offentliga uppdrag. Han var under sin lektorstid tre särskilda gånger gymnasiets rektor; 1843 valdes han till sekreterare i Svenska bibelsällskapet och var vid sex riksdagar, 1847—65, en af Västerås stifts representanter i prästeståndet samt valdes till ledamot af det första allmänna kyrkomötet 1868. Utom disputationer, tal och program, på svenska och latin, utgaf han *Minnen af utmärkta personer* (64 biografier med åtföljande porträtt; 16 häften, 1835—38).

Eurēnius. 1. Jakob Abraham E., präst, f. af bondesläkt 1625 i Edsele socken i Ångermanland, d. 1714 i Nora, Ångermanland, vandrade som dräng 1640 den 70 mil långa vägen till Strängnäs för att vid därvarande gymnasium idka studier, tillbragte där 9 år och vandrade sedan till Åbo, där han 1656 promoverades till filos. magister, utnämndes 1657 till konsistorienotarie och gymnasieadjunkt i Härnösand och 1658 till lektor i historia vid därvarande gymnasium, prästvigdes s. å. samt blef 1679 kyrkoherde i Nora i Ångermanland. 1676 ådrog han sig en ovanlig uppmärksamhet genom en till trolldomskommissionen inlämnad skrift, hvari han påstår sig ha en natt hösten 1674 blifvit förd till Blåkulla samt beskrifver färden. Denna skrift förvaras i Uppsala universitets bibliotek.

2. Johannes (Jöns) Jacobi E., den föregåendes son, präst, f. 1688, d. 1751, studerade i Uppsala, där han 1716 blef magister, utnämndes 1719 till konrektor och 1722 till matheseos och eloquentiæ lektor i Härnösand samt blef 1725 kyrkoherde i Torsåker i Ångermanland. E. var en rikt utrustad man och åtnjöt stort anseende för sin lär-

dom. Mest bekant har han blifvit genom *Atlantica orientalis, eller Atlandsnäs til des rätta belägenhet beskrifvet*, i hvilken han bekämpade O. Rudbecks åsikter om det gamla Atlantis, hvilket E. förlade till Palestina. Det var dock ogärna man såg Rudbecks för fosterlandet så smickrande mening anfäktad, och många hinder lades fördenskull i vägen för arbetets tryckning, så att det länge var kändt endast genom afskrifter. Slutligen trycktes det i Strängnäs 1751, öfversattes på latin och utkom 1764 i Berlin, Stralsund och Leipzig. Ett annat af hans arbeten, *En präst i sin prydning, eller grundelig afhandling angående en prästmans och Christi tjenares ämbetes skyldigheter* etc., hade likaledes länge varit bekant i handskrift, då det 1770 utkom i tryck (2:a uppl. 1844). (V. S—g.)

Eu'rik, västgotisk konung 466—484, var yngste son till konung Teoderik I, som stupade i slaget på Katalauniska fälten mot Attila (451), och uppsteg på tronen, först sedan hans båda äldre bröder, Torismund (d. 453) och Teoderik II (d. 466), blifvit mördade. E. eröfrade från det i upplösning stadda Västromerska riket dess återstående besittningar i Gallien (Frankrike) s. om Loire och i Spanien och gaf därigenom västgotariket dess största utsträckning (jfr Folkvandringen). Han lät också samla och uppteckna sitt folks rättssedvänjor och lade därigenom grunden till *lex Visigothorum* l. västgoternas lag, som flera följande konungar läto föröka och delvis omarbeta. E. efterträddes af sin son Alarik II. S. F. H. (S. B.)

Euripides (grek. *Εὐριπίδης*), den yngste af det forna Atens tre stora tragiska skalder (de båda andra voro Aischylos och Sofokles), föddes enligt den allmännaste uppgiften 480 f. Kr. på samma dag, som slaget vid Salamis stod, och på denna ö, dit hans föräldrar jämte många andra atenare tagit sin tillflykt vid persernas anryckande. Enligt annan beräkning var han född 484. Ehuru han var af lågt stånd, synes han ha fått en vårdad uppfostran. Under sin tidigare ungdom egnade han sig med stor ifver åt kroppsöfningar för att såsom atlet kunna uppträda i de hos grekerna brukliga täflingsspelen. Emellertid riktades snart hans håg på mera intellektuella sysselsättningar, och han anslöt sig såsom lärjunge till den berömde filosofen Anaxagoras, hvarjämte han stod i vänskapsförhållande till Sokrates. Äfven sofisterna Prodikos och Protagoras skall han ha åhört. Med det politiska lifvet synes han aldrig ha befattat sig. För öfrigt ansågs han vara trumpen och otillgänglig, karaktärsdrag, som tydligt nog afspegla sig hos hans från antiken bevarade porträttbyster. Två gånger gift, gjorde han i båda sina äktenskap bittra erfarenheter. I det första hade han tre söner, af hvilka den yngste, Euripides, efter faderns död ombesörjde uppförandet af några bland hans stycken. — Sin vädjobana såsom dramatisk skald började E. sannolikt vid 25 års ålder och fortfor sedermera oaflåtligt att arbeta för teatern. Den framgång han rönte var växlande, och hans verksamhet förbittrades i synnerhet genom lustspelsförfattarnas (Aristofanes, Eupolis m. fl.) hätskhet och kränkande anfall. Sannolikt var det dessa angrepp, i förening med husliga sorger, som förmådde honom att vid långt framskriden ålder (omkr. 408 f. Kr.) öfvergifva Aten. Han vistades därefter en kortare tid i Magnesia, men erhöll snart en inbjudning af den bildningsälskande konung Archelaos i Macedonien, vid hvars hof han åtnjöt stort anseende. Ännu på sin höga ålderdom författade han skådespel. E. dog 406. Om hans dödssätt finnas fabelaktiga uppgifter. Enligt en bland dessa skall han på sina afundsmäns anstiftan ha blifvit söndersliten af jakthundar. Konung Archelaos lät öfver honom uppföra en praktfull minnesvård, och atenarna hedrade hans minne såväl genom ett cenotafium som genom att i Dionysosteatern uppställa hans bildstod vid sidan af Aischylos' och Sofokles'.

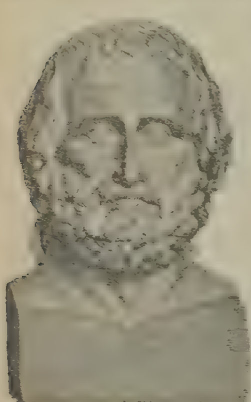

Euripides. (Antik byst i Mantua.)

Omdömena om E:s skaldskap ha under alla tider utfallit mycket olika, i det att vid sidan af de amplaste loford egnats honom det bittraste klander. Det senare har till stor del haft sin grund däri, att man velat bedöma honom efter den äldre, ideala dramatikens måttstock. Ingenting kan dock vara mera oberättigadt, då han själf med fullt medvetande öfvergifvit denna äldre ståndpunkt och ger sig till känna såsom målsman för en ny tid, hvilken alltmera lösgör sig från den fäderneärfda naiva gudatron och hela den därmed sammanhängande objektiva världsåskådningen, för att i stället på den filosofiska spekulationens väg söka lösningen af tillvarelsens gåtor och genom skarpsinnig analys af människohjärtats förborgade djup uppdaga det logiska sammanhanget mellan individens själstillstånd, handlingssätt och idéer, på samma gång som den sträfvar att skaffa erkännande åt det subjektiva elementet i lifvet och hälfda individens rätt gentemot det allmänna. E. hämtade visserligen ämnena för sina dramer ur den gamla mytologien, men han behandlade dessa ämnen med största frihet, och detta icke blott med afseende på lifvets enskildheter, utan äfven med afseende på den i det hela rådande stämningen, sederna och åskådningssättet. Det mytiska innehåll, som träder oss till mötes i hans skådespel, har af den gamla sagan kvar namnen och det hufvudsakliga af den yttre uppränningen, men saknar alldeles dess idealitet och naiva omedelbarhet. Hans hjältar och hjältinnor äro naturtroget och utan idealisering tecknade efter mönstret af skaldens egen samtid: sofisternas och retorernas tidehvarf. [illegible] [illegible] i denna tids retoriska och dialektiska maner utbreda sig öfver gudomliga och mänskliga ting, hvarvid mången gång äfven [illegible] och dagens politiska frågor beröras på ett. I detta afseende skiljer sig E. väsentligt från de äldre tragikerna, och Sofokles skall om honom ha yttrat, att han tecknar människorna sådana de äro och icke (i likhet med Sofokles själf) sådana de borde vara. En mästare är han äfven i gripande framställning af de mänskliga känslorna.

framför allt af kärleken och dess oemotståndliga makt. Ett skarpsinnigt, ehuru icke synnerligen välvilligt studium har han från denna synpunkt egnat åt de kvinnliga karaktärerna, hvilka ofta på den dramatiska handlingens gång utöfva ett bestämmande och ödesdigert inflytande. Hans pessimistiska uppfattning af kvinnokönet har äfven förvärfvat honom namn af kvinnohatare (*miso'gynos*). Oaktadt sin brist på ideal skönhet äro de euripideiska karaktärerna genom sitt lifliga patos, sin natursanning och fullständiga mänsklighet i hög grad tilltalande samt i sina olyckor och lidanden egnade att väcka åskådarens medlidande, hvilket, enligt Aristoteles, just är en bland sorgespelets hufvuduppgifter. Det är äfven från denna synpunkt som Aristoteles förklarat E. vara den mest tragiske bland alla sorgespelsförfattare. Hans dramer ha i allmänhet en långt mera invecklad och spännande intrig, än den man finner hos äldre dramatiska skalder, och äfven i detta hänseende kunna de sägas bilda öfvergången till det moderna dramat. Deras svagaste sida är själfva kompositionen och den dramatiska ekonomien, hvari E. är sina store föregångare långt underlägsen. I stället för en konstnärligt anlagd dramatisk inledning, hvilken på ett naturligt sätt inför åskådaren i situationen, anbringar E. framför hvarje stycke en för den dramatiska handlingen fullkomligt främmande prolog, hvilken blott tjänar att i berättande form meddela de nödiga förutsättningarna. Själfva handlingen saknar ofta enhet, och den hårdt åtdragna dramatiska knutens lösning är mången gång förenad med svårighet. Ofta verkställes den genom någon gudomlighets omedelbara ingripande. Denna brukade därvid framställas såsom sväfvande i skyn medelst ett särskildt maskineri (*mechanē*, *ma'china*), hvilket gifvit upphof åt det estetiska konstuttrycket *deus ex machina*. Slutligen äro korpartierna, hvilka med den dramatiska handlingen stå i ett ganska löst sammanhang, mindre konstnärligt utarbetade och intaga en långt mindre betydande plats än i det äldre dramat. I stället har E. infört lyriska solopartier, s. k. monodier (*monodiai*), jämförliga med det moderna sångdramats arier. I det hela har E. vunnit mera erkännande hos eftervärlden än hos sina samtida. De romerske skalderna (Ennius, Pacuvius, Accius, Seneca) öfversatte och efterbildade honom, och genom dem har han starkt påverkat äfven Frankrikes klassiska dramatik. E. säges ha författat i allt nittiotvå skådespel och bland dessa åtta satyrdramer. I behåll finnas, förutom ett stort antal delvis omfångsrika fragment, nitton stycken: *Alkestis*, *Andromache*, *Backanterna* (*Bakchai*), *Hekabe*, *Helena*, *Elektra*, *Herakliderna*, *Den rasande Herakles*, *De skyddsökande* (*Hiketides*), *Hippolytos*, *Ifigeneia i Tauroi*, *Ifigeneia i Aulis* (uppf. först efter författarens död), *Ion*, *Medea*, *Orestes*, *Rhesos* (säkerligen oäkta), *Trojanskorna* (*Troades*), *Feniciskorna* (*Foinissai*) samt satyrspelet *Kyklops*, det enda från antiken bevarade dramat af detta slag. "Elektra" och "Orestes" öfversattes af A. G. Sjöström 1843, "Helena" 1845 och "Ifigeneia i Aulis" 1846, "Medea" af V. E. Öman 1860, "Kyklops" af G. Lagus 1868, "Ifigeneia i Tauroi" af K. Cavallin 1884 och Melander, "Feniciskorna" (1888). A. Selahn utgaf 1868—71 2 bd tolkningar af E:s skådespel, innehållande "Alkestis", "Andromache", "Den rasande Herakles", "Hekabe", "Medea", "Kyklops", "Ifigeneia i Aulis", "Ifigeneia i Tauroi", "Hippolytos", "Backanterna", "Ion" och "Elektra". Litt.: Patin, "Études sur Euripide" (6:e uppl. 1886), Decharme, "Euripide et son théâtre" (1893), Lindskog, "Studien zum antiken drama" (1897), Dietrich, artikeln "Euripides" i Pauly-Wissowas "Realencyklopädie der classischen altertumswissenschaft" (1905). Af svenska afhandlingar, som sysslat med E., kunna nämnas en af J. L. Runeberg (1830 på latin) och en af G. Ljunggren (1847). A. M. A.

Eurīpos, sundet mellan ön Eubea och grekiska fastlandet, särskildt den smalaste delen däraf, vid Chalkis, där det är öfverbyggdt af en svängbro af järn. Namnet, i sin moderna form *Egripo*, har blifvit öfverflyttadt på själfva ön Eubea samt har nästan helt och hållet undanträngt dennas gamla namn. De märkvärdiga strömmarna under bron ha i årtusenden sysselsatt resandes och naturforskares uppmärksamhet. De äro så starka, att de drifva kvarnar, och växla riktning flera gånger i dygnet: vissa perioder endast 4 gånger, nämligen när ebb och flod i Egeiska hafvet nått sin största amplitud, men vid andra tider 11—14 gånger, när ebb och flod äro svagast (niptid). Forel, som studerat "seiches"-fenomenet i de schweiziska sjöarna, anser strömmarna i E. vara en verkan af "seiches" i Talantiviken (n. om E.), hvilken nästan kan likställas med en insjö. "Seiches" kunna naturligen blott då göra sig gällande, när de mäktigare flodvågorna i Egeiska hafvet sjunkit till ett minimum af storlek, på andra tider neutraliseras de af dessa. Jfr Seiches.

Eurīt (af grek. *ēū'rytos*, lätt flytande), *petrogr.* Med detta namn har man i Sverige, sedan början af 1870-talet, betecknat en ytterst finkornig, stundom sandstenslik, kristalliniskt skiffrig bergart, som består af en mycket finkornig blandning af kvarts, fältspat och glimmer. Den är till färgen grå eller röd — ljus eller mörk — och synes vara liksom ett mellanting mellan finkornig gnejs, hälleflinta och glimmerskiffer, till hvilka bergarter den ofta bildar öfvergångar. Dess särskilda beståndsdelar äro ofta icke urskiljbara för det obeväpnade ögat. Utom de vanliga mineralen innehåller euriten stundom hornblände och granat. Stundom är bergarten så kvartsig, att den står på öfvergången till kvartsitskiffer eller kvartsit. Ibland äro större korn af kvarts inströdda i den finkorniga massan, hvarigenom bergarten får en på visst sätt porfyrisk struktur. Euriten förekommer utbredd öfver ganska stora områden inom de flesta af mellersta Sveriges landskap äfvensom i Småland, Ångermanland och Norrbotten. Bergarten är af särskildt intresse därför, att den innesluter flertalet af Sveriges förnämsta malmförekomster, likasom också dess betydligare lager af kornig kalksten. — Namnet *eurit* nyttjas af fransmännen för att beteckna en tät eller nästan tät eruptiv bergart, som har granitens beståndsdelar eller ung. motsvarande porfyrernas grundmassa, hvarför man ansett mindre lämpligt, att benämningen hos oss bibehölles. Namnen granulit och hälleflintgnejs ha i stället införts, och af dessa torde det senare numera vara det allmännast använda. E. E.

Eurofēn, *farm. kem.*, ett amorft, gult pulver

(isobutyl-ortokresoljodid), innehållande 28 proc. jod. användes såsom antiseptiskt och antisyfilitiskt medel invärtes och till insprutningar äfvensom utvärtes i salfvor och strö pulver vid vissa hudåkommor. C. G. S.

Eurōpa (grek. *Εὐρώπη*), *grek. myt.*, enligt Homeros en dotter af Foinix, men enligt den yngre sagan dennes syster, dotter af den feniciske konungen Agenor. Hon älskades af Zeus, som under gestalten af en tjur bar henne på sin rygg öfver hafvet till Kreta, där hon åt honom födde sönerna Minos,

Europa på tjurens rygg. Efter en antik marmorgrupp i Vatikanen.

Rhadamanthys och Sarpedon. Hon blef sedermera förmäld med konung Asterion på Kreta. Europasagan är synbarligen af feniciskt ursprung och torde innebära en symbolisk hänsyftning på solen, hvilken dagligen medför månen på sin vandring från ö. till v. Ordet Europa betyder, efter den sannolikaste tolkningen, den dunkla, förmörkade och anses beteckna månen med afseende på de skiften, hvilka dess ljus är underkastadt. Asterion, E:s andra gemål, är ingen annan än Zeus själf, tänkt såsom stjärnhimmelens behärskare (Zeus Asterios). E:s bortröfvande är ett af de gamles bildande konst ofta behandladt ämne. A. M. A.

Eurōpa (af semit. *ereb*, solnedgång, västerland, i fornassyriska inskrifter ofta ställdt i motsats till *açú*, soluppgång, österland, Asien) är den minsta af Gamla världens världsdelar; det är knappt mer än en halfö af Asien, hvarför det också brukar sammanfattas med detta under namnet Eurasia. Fäster man afseende icke uteslutande på arealen, utan äfven på områdets individuella egendomligheter både i fysiskt och etnografiskt afseende samt på dess roll i historien, måste man dock erkänna, att E. är en självständig världsdel, icke något bihang till Asien. Detta stod klart redan för antiken; Herodotos är den förste, som kallar E. världsdel, Strabon framlägger skälen för, att E. bör så kallas. Det var först Humboldt, sedan Peschel, som ville beröfva E. denna värdighet. Mot den förre uppträdde Ritter för den gamla benämningen, hvilken äfven senare geografer godkänt.

Gränser och läge. Medan E. i s., v. och n. har väl markerade gränser, måste gränsen mot Asien däremot bestämmas mera godtyckligt (se härom Asien, sp. 152). Äfvenledes råda olika meningar om, huruvida de till olika länder hörande kusthafsområdena skola inräknas i arealen eller icke. Till följd häraf uppgifves E:s yta olika i olika arbeten (se Behm o. Wagner, "Bevölkerung der erde", VIII, 1891). Låter man gränsen mot Asien sammanfalla med Rysslands och Turkiets administrativa indelning, ehuru Europeiska Ryssland sträcker sig ända till Tobolflodens högra strand, och bortser man från kusthafven, men räknar Azorerna, Madeira, Island och Novaja Zemlja till E., så blir världsdelens areal 9,887,757 kvkm. (Sundbärg). Medräknas äfven Spetsbergen, Björnön, Jan Mayen och Frans Josefs land, blir arealen 9,974,475 kvkm. — Enligt Strelbitskys beräkning ("Superficie de l'Europe", 1882) är E:s fastland 9,308,527 kvkm., öarna (Novaja Zemlja medräknad, men icke öfriga polaröar och Azorerna) 664,463 kvkm., alltså inalles 9,972,990 eller, om Azovska sjön medräknas, 10,010,486 kvkm. Inom politiska gränser, utom Novaja Zemlja, Island och Kaukasus, men med Azovska sjön, omfattar E. enligt A. Supan 9,730,278 kvkm.

E:s nordligaste udde är Knivskjærodden (71° 11′ n. br.), ehuru det något östligare liggande Nordkap (71° 10′ 24″ n. br.) vanligen anges som den nordligaste. Båda ligga på norska ön Magerö. Fastlandets nordligaste punkt är Nordkyn l. Kinnerodden (71° 8′ 1″ n. br.). Den västligaste udden är på fastlandet Kap da Roca på Portugals västkust (9° 27′ v. lgd fr. Greenw.), men Dunmore head, på Irlands västra kust, når till 10° 30′ v. lgd. Den sydligaste fastlandsudden är Punta Marroqui (35° 59′ 53″ n. br.) på spanska halfön; sydligare når Kap Lithinos på Kreta (34° 57′ n. br.). Hvad den östra gränsen angår, må anmärkas, att Uralbergen ligga under 60° ö. lgd och att guvernementet Perm sträcker sig 5° östligare. E:s största längd är i s. v.—n. ö., från Kap S:t Vincent (37° 3′ n. br.) till Kariska hafvet, och utgör 5,560 km.; dess största bredd, från Nordkap till Kap Tainaron (Matapan), 36° 23′ n. br., på Greklands sydkust, är 3.860 km.; dess smalaste ställe är emellan Golfe du Lion och Vizcaya-viken, 370 km. Bredden tilltar från v. mot ö., så att, om man bortser från halföarna, världsdelens hufvudform blir en rätvinklig triangel, hvars räta vinkel ligger vid norra stranden af Kaspiska hafvet och de öfriga vinklarna vid Vizcaya-viken och Kariska hafvet.

Kuster. E. har af alla världsdelar den relativt längsta kusten och är alltså mer ledadt och mer tillgängligt än någon annan världsdel. Hela kustlängden har beräknats till 86,873 km., däraf den arktiska kusten utgör 10,552 km. (12,1 proc.), den atlantiska kusten 57,470 km. (66,2 proc.), Medelhafskusten 14,513 km. (16,7 proc.) och Svarta hafskusten 4,338 km. (5 proc.). Dess halföar ha en areal af 2,680,000 kvkm., dess öar 785,000 kvkm. och återstoden 6,547,000 kvkm., hvadan förhållandet emellan "bålen" och "lemmarna" blir 2: 1, ett gynnsammare tal än någon annan världsdel har. Det största afstånd från hafvet, som någon punkt i E. har, är enligt Penck 1,580 km. (endast Australien har en mindre siffra), medelafståndet till gränserna är 342 km., hvilket t. o. m. är mindre än Australiens.

Den norra kusten, som ö. om Skandinavien mest är flack, sköljes af Norra ishafvet, som har tre större vikar: Petjorabukten, Tjesskajabukten ö. om

EUROPA.

Flod-och bergssystemen.

Skala 1:24000000

Geograf. mil 15=1°

10 5 0 10 20 30 40 50 60 70 80 90 100

Kilometer 111,3=1°

100 50 0 100 200 300 400 500 600 700 800

Höjd och djup i meter:
Bergspetsar
mer än 2000 ä. hafsytan
1000 - 2000 " " "
500 - 1000 " " "
200 - 500 " " "
0 - 200 " " "
Depression
0 - 200 u. hafsytan
200 - 1000 " " "
1000 - 2000 " " "
2000 - 4000 " " "
mer än 4000 " " "
Svarta hafvet
Kaspiska hafv.
Levant. hafv.
Arabiska öknen
Ural
Volga
Sibiriska
Finska viken
Finska sjön
Aralsjön
Ob
Jenisej
Lena
Kolguljev
Novaja Zemlja
Kara hafv.
Vita hafvet
Onega
Ladoga
Peipus s.
Moskva
Rybinsk
Volga
Astrahan
Mertvyt kultuk
Ust-Urt platån
Mangyslak
Kaukasus
Elbrus
Kasbek
Ararat
Tiflis
Baku
Kaspiska hafv.
Teheran
Tigris
Euphrat
Mesopotamiska slätten
Syriska öknen
Damaskus
Beirut
Jerusalem
Döda h.
Nil deltat
Alexandria
Kairo
Suez
Sinai
Libyska öknen
Krim
Odessa
Sevastopol
Donau
Bosporen
Konstantinopel
Smyrna
Angora
Konia
Adana
Cypern
Kreta
Rhodos
Peloponn.
Athen
Salonik
Sofia
Balkan
Karpaterna
Kiew
Dnjepr
Don
Donetsbäckenen
Rostov
Kuban
Terek
Kaukasus
Elbrus
Kasbek
Ararat
Tiflis
Baku
Kaspiska hafv.
Teheran
Tigris
Euphrat
Mesopotamiska slätten
Syriska öknen
Damaskus
Beirut
Jerusalem
Döda h.
Nil deltat
Alexandria
Kairo
Suez
Sinai
Libyska öknen
Arabiska öknen
Krim
Odessa
Sevastopol
Donau
Bosporen
Konstantinopel
Smyrna
Angora
Konia
Adana
Cypern
Kreta
Rhodos
Peloponn.
Athen
Salonik
Sofia
Balkan
Karpaterna
Kiew
Dnjepr
Don
Donetsbäckenen
Rostov
Kuban
Terek
Kaukasus
Elbrus
Kasbek
Ararat
Tiflis
Baku
Kaspiska hafv.
Teheran
Tigris
Euphrat
Mesopotamiska slätten
Syriska öknen
Damaskus
Beirut
Jerusalem
Döda h.
Nil deltat
Alexandria
Kairo
Suez
Sinai
Libyska öknen
Arabiska öknen

halfön Kanin och Hvita hafvet, som i v. och n. begränsas af den stora Kolahalfön. Af öar finnas blott de båda Novaja Zemlja-öarna och Kolgujev, hvilka måste räknas till E., medan Spetsbergen, Frans Josefs land och några mindre öar ligga på så långt afstånd från kontinenten, att de knappt kunna anses höra tillsammans med den. I v. omges E. af Atlantiska hafvet, hvars nordligaste del, mellan Island och Norge, kallas Norska hafvet, medan farvattnet mellan Island och Grönland heter Danmarks sund. Från Atlantiska hafvet inträngа i kontinentens norra del Nordsjön, Skagerak och Kattegatt, hvilket genom Lilla och Stora Belt samt Öresund står i förbindelse med norra E:s stora ”medelhaf”, Östersjön. I sin norra del bildar denna Finska viken och Bottniska viken, hvilken senare genom Ålandsöarna skiljes från Östersjön. En annan större bukt är Rigabukten. Östersjöns största öar äro Gottland, Öland, Ösel, Dagö och Rügen samt de danska öar, som skilja Östersjön från Kattegatt. — Från Nordsjön leder Engelska kanalen s. om Storbritannien ut till Atlantiska hafvet, medan Irländska sjön skiljer Irland från Storbritannien. Mellan Frankrike och Spanien inträngер Vizcayaviken. Genom Gibraltar sund står Atlanten i förbindelse med Medelhafvet, E:s södra kusthaf, som egentligen består af två bäcken: ett västligt med öarna Balearerna, Pityuserna, Sardinien och Corsica, samt ett östligt, skildt från det förra genom Sicilien. Från det senare bäckenet gå två stora vikar mot n.: Adriatiska hafvet och det af öar fyllda Egeiska hafvet, som genom sundet vid Dardanellerna, Marmarasjön och Bosporen är förenadt med Svarta hafvet. — Alla öar i norra och västra E. ligga på den europeiska ”fastlandssockeln”, hvilken sträcker sig till isobaten för 200 m. djup; äfven Färöarna och Island hänga ihop med denna, ehuru den submarina bank, som förenar dem med E., ligger något djupare, i medeltal 700 m. De brittiska öarna ha en gång varit landfasta med kontinenten, men skilts från den genom en s. k. positiv nivåförskjutning (ett inträngande af hafvet). På samma sätt ha de stora vikarna i norra E. bildats. Däremot ha södra E:s vikar och öar en annan uppkomsthistoria. Här är det jordskorpan, som störtat in på många ställen, hvarvid ända till 4,000 m. djupa instörtningsfält täckts af ingressionshaf, medan enskilda horstar af det sönderbrutna landet stå kvar som öar. Vizcayaviken har uppstått på detta sätt. Västra Medelhafsbäckenet bildades genom instörtning mestadels i den yngre tertiärtiden, hvarvid den forna förbindelsen mellan norra Afrika samt Spanien och Italien afbröts; detta hafs öar äro horstar. På samma sätt sönderslets i den diluviala tiden landbryggan mellan Mindre Asien och Grekland och Egeiska hafvet uppstod. Svarta hafvet bildade förr tillsammans med Kaspiska hafvet ett enda sjöbäcken och skildes därifrån först under senare delen af tertiärtiden.

Ytbildning och vattendrag. E. är öfvervägande ett lågland, hvars medelhöjd ö. h. är endast omkr. hälften eller mindre af de tre större världsdelarnas. Nyare beräkningar af denna medelhöjd variera mellan 330 m. (Penck, ”Morphologie der erdoberfläche”, 1894) och 375 m. (Heiderich, ”Die mittleren erhebungsverhältnisse der erdoberfläche”, i Pencks ”Geogr. abhandlungen”, bd 5, 1891; Heiderich räknar till E. hela Kaukasuskedjan); medeltalet för åtta under förra årh. gjorda dylika beräkningar är 300 m. Enligt de Lapparent (”Traité de géologie”, 1883) ligga 60 proc. af arealen lägre än 200 m. och endast 15 proc. högre än 500 m., däraf 1 proc. högre än 1,000 m. I synnerhet östra och norra E. (bortsedt från Skandinaviska halfön) är det stora låglandet, medan bergen finnas i världsdelens södra och västra delar. En mot n. svagt böjd linje från Rhens mynning till Donaus markerar gränsen mellan lågland och högland, ehuru lågländer finnas äfven s. därom vid Atlantiska kusten, o. a. — Det östeuropeiska slättlandet skiljes från låglandet kring Ob genom Uralbergen, ett kedjeberg, som bildats genom en veckning under silurtiden, sålunda samtidigt med veckningen på Skandinaviska halfön. Ett direkt sammanhang mellan denna och Ural har en gång funnits, men afbrutits genom senare förkastningar, så att endast en ringa del däraf, Timanbergen, nu återstår. S. om Ural utbreder sig Kaspiska stäppen från Asien in uti E., bildande ”stora folkporten”, men den har i v. uti åsarna Obstji-Syrt och Ergeni en mycket mer markerad begränsning än mot ö. och brukar därför oftast räknas till Asien. Hela området för öfrigt mellan Ural och Karpaterna upptages af Sarmatiska slätten, ett väldigt taffelland, i hvilket lagren från alla geologiska perioder ligga nästan alldeles horisontalt, utan att vara rubbade genom några förkastningar. Detta förklarar det ryska låglandets enformighet. Endast några obetydliga trösklar höja sig knappt märkbart, bildande vattendelare mellan de olika flodsystemen. En sådan är nordryska landhöjden (Sjevernija Uvalij), som utgår från Ural åt v till trakten af Kubinska sjön, skiljande Volgas tillflöden från de floder, som rinna till Ishafvet. I mellersta delen af Ryssland höja sig vidare ett par från n. till s. gående breda platåer. Den västligare af dem, centralryska platån, sträcker sig från Valdai i n. till Donetsdalen i s. och sänder i sin norra del en arm åt s. v. fram till Narevs källor. Denna s. k. västryska landhöjd är vattendelare mellan floderna till Östersjön och floderna till Svarta hafvet. V. om densamma utbreder sig polska lågslätten, som i s. v. begränsas af Lysa-Goraberget, men i v. hänger samman med nordtyska låglandet och i n. med baltiska låglandet. Den andra inre ryska platån kallas Volgaplatån och följer Volgas högra strand från Kamas inflöde emot s., där den hänger samman med Ergeni. Mellan denna och den centralryska platån ligger ett bredt lågland, genom hvilket Oka flyter mot n. och Don med flera bifloder åt s. Slutligen må nämnas, att från Karpaterna sträcker sig mot ö. en annan platå, den Podoliska, hvilken kan följas tvärs öfver Syd-Ryssland till nedre Don (Sydryska stenplatån) och som tvingar Dnjepr och Don till att afvika åt ö. Men äfven alla dessa platåer höja sig föga märkbart öfver slätten. Den västra når i Valdai sin högsta höjd (321 m.), den östra helt nära Volgas strand (352 m.). Den sydryska stenplatån har i sin östra del (Donetsplatån) en höjd af 369 m. Den högsta toppen v. om Ural är Lysa-Gora (612 m.). Hela nordvästra Ryssland ned till 50° n. br. var under istiden täckt af inlandsis och är därför mycket rikt på sjöar, af hvilka de största äro Ladoga, Onega, Peipus, Ilmen och Bjeloje ozero. Dess mest betydande floder äro Petjora, Mesen,

Dvina och Onega, alla till Ishafvet; Neva, Düna, Njemen och Weichsel till Östersjön, Dnjestr, Bug, Dnjepr och Don till Svarta hafvet samt Volga till Kaspiska hafvet. Till följd af de ringa nivåvariationerna äro floderna segelbara under långa sträckor och kunna med lätthet förbindas med hvarandra genom kanaler.

I geologiskt afseende alldeles olik det ryska taffellandet är den s. k. skando-fenniska platån, d. v. s. det af urberg eller gamla paleozoiska sedimentberg fyllda område, som omfattar Finland och Skandinaviska halfön. I större delen af detta område ligger urberget i dagen; endast på spridda ställen, hufvudsakligen i det inre af nordskandinaviska höglandet, förekomma de paleozoiska lagerbergarterna, medan de lösa jordlagren äro istids- eller yngre bildningar. Till några större höjder nå icke dessa gamla berg. Skandinaviens högsta topp är Galdhöpiggen (2,560 m.) inom den norska delen af höglandet, medan Sveriges högsta topp, Kebnekaise, är 2,123 m. och Finlands, Halditsjok, 1,250 m. Medan i Norge mer än halfva ytan ligger öfver 600 m. ö. h., har i Sverige endast något mer än $^1/_{12}$ denna höjd, och icke mindre än nära en tredjedel ligger lägre än 100 m. ö. h. Utmärkande för den skando-fenniska platån är dess utomordentliga rikedom på sjöar. Af Finlands yta upptaga sjöarna 12 proc., af Sveriges 8 proc. Till dem höra några af E:s största, såsom i Sverige Vänern, Vättern, Mälaren och några af de nordsvenska sjöarna. Skandinaviska halföns ringa bredd har till följd, att där icke finnas verkligt stora floder, liksom icke heller i Finland. Den största är Klarälfven—Göta älf, som dock ej är längre än 703 km. (inberäknadt dess lopp genom Vänern).

En direkt fortsättning af ryska slättlandet är nordtyska låglandet, som fortsätter i Holland och västra Belgien ända fram till Nordsjön och som har en nordlig utgrening i halfön Jylland. Dock är detta icke något taffelland, utan dess berggrund har varit utsatt för många veckningar. Hela området täckes likväl till ett maximidjup af 200 m. af istidsbildningar, hvilka till stor del dölja ojämnheterna i berggrunden. Endast på få ställen, såsom i kalkbergen vid Rüdersdorf och kritbergen på Rügen, går berggrunden i dagen. Det är därför svårt att noga bestämma utbredningen af de förtertiära lagren, ehuru man kan antaga, att dessa här liksom i Danmark bilda den fasta berggrunden, dock här och hvar täckta af tertiära bildningar, som bl. a. innehålla Nord-Tysklands mäktiga brunkolslager. Mot slutet af tertiärtiden (pliocentiden) gick hafvet endast i Belgien och Holland något betydligare öfver sina nuvarande gränser, medan nordtyska låglandet var ett fastland, i hvilket floderna skurit djupa dalar. Dessa doldes likväl af de lösa sediment, som istiden hopade öfver landet. Istidsbildningarna äro synnerligen framträdande i landet ö. om Elbe. En sådan är till stor del Baltiska landryggen eller sjöplatån (Seenplatte), hvilken går genom Preussen, Pommern, Mecklenburg, Schleswig-Holstein och ännu märkes i östra Jylland. Denna landrygg torde ha sin förklaring i en här förut befintlig uppsvällning af berggrunden, men är till sin nuvarande gestalt en produkt af den sista nedisningen. De största höjderna i den äro Seesker höhe (310 m.) nära ryska gränsen och Turmberg (321 m.), v. om Danzig; i Jylland når Ejer Bavnehöj 172 m. När floderna efter istidens slut bröto sig väg genom denna platå fram till hafvet, uppkastade de framför sina mynningar de sandbankar, som nu kallas "nehrungen", och förvandlade därigenom bukter till "haff". Dessa haff eller flodmynningar äro denna kusts enda hamnar. De största haffen äro Kurisches haff och Frisches haff, skilda från hvarandra genom Samlands i en punkt 110 m. höga diluvialplatå, samt Stettiner haff. S. om sjöplatån sänker sig landet till en dal, genom hvilken en gång Weichsel flöt till Oder och denna till Elbe, innan de båda första floderna sökt sig egen väg till hafvet. Nu flyta Netze och nedre Warte genom östra delen af denna dal, medan Oder ännu använder dess midt (Oder Bruch) och Finow-kanalen, som leder från Oder till Havel, begagnar dess västra del. S om denna dal höjer sig landet småningom till en annan moränås, som i olika delar har olika namn, Lausitz' landtrygg och Fläming. V. om Elbe är det inre landet en stor sandplatå, Lüneburgheden, täckt af hedar och mossar. Vid kusten ligger här ett fruktbart marskland, som kan betraktas såsom genom flodernas aflagringar igenfyllda haff. Marsklandets yta ligger på sina ställen lägre än hafsytan och måste skyddas mot hafvet genom konstgjorda dammar, där ej gammal nehrung finnes kvar till värn, såsom i prov. Nord- och Syd-Holland. Stora områden ha dock uppslukats af hafvet, såsom de områden, som nu upptagas af Jadebukten, Dollart och norra delen af Zuiderzee. Äfven den schleswig-holsteinska kusten har förr gått längre ut i hafvet än nu. För att hålla marsklandet någorlunda fritt från vatten måste man bygga kanaler och dammar ("deiche"), i hvilka vattnet pumpas genom vindpumpar från de lägre liggande ängarna. Emellertid är marsklandet fruktbart och rikt, medan det bakom liggande sandområdet ("geest") är en bild af ofruktbarhet och fattigdom.

S. om nordtyska låglandet utbreder sig mellantyska berglandet, som bildats genom starka förkastningar i sen geologisk tid och som i ö. och v. står i förbindelse med bergen i Österrike-Ungern samt i Frankrike och Belgien. Öfverskådar man dessa berg från ö., möter först Karpaternas sandstenskedja, som går i en 1,350 km. lång, mot n. böjd båge från Donau vid Pressburg till Donau vid Orsova. Den börjar med de s. k. Små Karpaterna, därpå följer den långa veckade sandstensrygg, som heter först Beskiderna, sedan i sin östra del Skogskarpaterna och som är rik på salt- och petroleumfyndigheter. Karpaterna nå i väster 1,725 m. i toppen Babia Gora; i östra delen stiger toppen Pop Ivan till 1,940 m. Större höjd har den innanför Väst-Karpaterna liggande berggruppen Tatra. I det nordligare Höga Tatra ligga hela Karpatersystemets högsta toppar, Gerlsdorferspitze (2,663 m.) och Lomnitzerspitze (2,634 m.), och äfven det sydligare Låga Tatra har en topp, Djumbir, på 2,045 m. Tatragruppen består mest af granit. S. om den ligga de ungerska malmbergen, som i sin östra del bestå af kristalliniska bergarter, i sin västra del af trakyt. Äfven det östligare belägna Hegyallyaberget består alltigenom af trakyt. Karpaterbågen omsluter längst i ö. Siebenbürgens högland, som i v. begränsas af de s. k. Siebenbürgens malmberg (Bihar- och Bükkbergen), hvilka kulminera i toppen Kukurbeta (1,849 m.). S. om Siebenbürgen gå Transsylvanska alperna, en

väldig kristallinisk bergskedja, som i Negoi når 2,544 m. och som egentligen är den sista delen af Karpaterna. Innanför alla dessa berg utbreder sig Ungerska slätten, som af en diagonalt genom densamma strykande bergskedja, Bakonyskogen, samt utlöpare från Tatra delas i Öfre ungerska och Nedre ungerska slätten l. Alföld. Den genomflytes af Donau och flera af dess bifloder, bl. a. Theiss (med Körös och Maros från Siebenbürgen). Vid södra sluttningen af Bakonyskogen ligger den långsträckta Balatonsjön.

Till ungerska berglandet gränsa i v. bömiska bergen; gränsen utgöres till större delen af Marchdalen, längst i n. af öfversta Oderdalen. Det bömiska massivet är en urgammal kristallinisk bildning, hvilken efter sin sista veckning under devontiden genom erosion och denudation förvandlats till den flacka platå, som det nu är. Endast norra Böhmen är yngre bildning (se Böhmen). Böhmen omgifves i s. ö. af märiska kullarna, från hvilka flera floder flyta till March-Donau, i s. v. af Böhmerwald, i n. v. af Erzgebirge och i n. ö. af Riesengebirge och Sudeterna; i Riesengebirge ligger områdets högsta topp, Schneekoppe (1,603 m.). Inom den bömiska kitteln upprinner Elbe, som med sina tillflöden (bl. a. Moldau och Eger) ensam afvattnar den. — Den omkr. 600 m. höga platån Fichtelgebirge, som i åtskilliga punkter höjer sig mer än 1,000 m., utgör en knutpunkt för de tyska mellanbergen. Från den utgår näml. Böhmerwald åt s. ö. och Erzgebirge åt n. ö. samt det frankiska Jura åt s. v. och Thüringerwald åt n. v., och mellan dem flyta åt olika håll floderna Naab, Eger, Saale och Main. Thüringerwald, hvars topphöjd ej är stor (Beerberg 983 m.), fortsättes åt n. v. af Weserbergen, hvilka utgöra det mellantyska berglandets nordligaste förgrening emot det nordtyska låglandet. Österut höjer sig Harz, en paleozoisk bildning, som kulminerar i Brocken (1,143 m.) och hvars omgifningar äro rika på malmer och salt; v. om Thüringerwald åter möter hessiska berglandet, hvars mest betydande höjder äro basaltmassiven Rhön (950 m.) och Vogelsberg (772 m.). — V. om hessiska berglandet utbreda sig Rhens skifferberg, en i medeltal 500 m. hög bergyta med djupt nedskurna dalar. En i Wetterau börjande sänka skiljer dem från hessiska berglandet, i v. åter fortsätta de i Ardennerna in i Belgien och Frankrike samt nå i Artois' höjder ända fram till hafvet. Hela bergmassan delas af Rhens genombrottsdal i två flyglar; genom de dalar, som Rhens bifloder eroderat, uppdelas bergen i olika grupper. Så utbreda sig det vinrika Taunus (880 m.) mellan Main och Lahn, Westerwald (657 m.) mellan Lahn och Sieg, Sauerland mellan Sieg och Ruhr, ett land af kullar, som mot ö. i det platåartade Rothaar stiger till större höjd (Kahle Asten 827 m.). Gränsen mot låglandet i n. bildar här Haarstrang, n. om Ruhr. — På vänstra Rhenstranden ligga mellan Nahe och Mosel Hunsrück (816 m.) och n. om Mosel Eifel (760 m.), fattigt på skog och ofruktbart, med många slocknade vulkaner och gamla kratersjöar (''maare''). Mot n. och v. öfvergår berget i det än ödsligare, enformiga Schnee-Eifel och i det mossuppfyllda Hohes Venn. På andra sidan belgiska gränsen får denna bergyta namnet Ardennerna och är här i sin västra del rik på järn och stenkol.

S. och v. om här ofvan skisserade bergstrakter utbreder sig sydvästra Tysklands bergland. Det når i n. ö. fram till Fichtelgebirge, begränsas i s. v. af frankisk-schwabiska Jura, som följer norra Donaustranden ned till Rhen, samt fortsättes s. om denna flod af schweiziska Jura. Tyska Jura har i sin norra del (inom Franken) endast obetydlig höjd, högst 657 m., men mot s. v. höjer det sig i schwabiska Jura eller die Rauhe Alb, som når ända till 1,015 m. (Lemberg) och som stupar brant mot n. På gränsen mellan Baden och Württemberg stöter Jura samman med Schwarzwald. Ända in i tertiärtiden (oligocentiden) utgjorde detta berg och dess fortsättning åt n., Odenwald, ett bergsystem tillsammans med Vogeserna och deras nordliga fortsättning Hardt, men då uppstod genom en förkastning det öfverrhenska låglandet, till hvilket Rhen, som förut varit biflod till Donau, sökte sig en väg. Både Schwarzwald och Vogeserna äro starkt skogklädda och ha runda former; det förra kulminerar i Feldberg (1,494 m.), de senare i Sulzer Belchen (1,423 m.). Båda bergen äro i s. kristalliniska, i sin norra del bestå de af sandsten, hvaraf också Hardt (681 m.) består. Däremot är Odenwald (627 m.), mellan Neckar och Main, kristalliniskt, liksom dess fortsättning n. om Main, Spessart (609 m.). — Mellan Schwarzwald och dess fortsättningar å ena sidan och bömiska massivet å den andra utbreder sig det schwabisk-frankiska bäckenet, en bildning af juraperioden. Det är genom ett par från s. till n. gående åsar, Steigerwald och Frankische höhe, deladt i en östlig och en västlig del. Det afvattnas hufvudsakligen genom Main och Neckar samt deras bifloder.

S. om Donau utbreder sig Alpernas förland, till hvilket äfven brukar räknas vinkeln mellan frankiska Jura och Böhmerwald, Naabs flodområde. Det är en högslätt, fårad af Donaus tillflöden Iller, Lech, Isar och Inn. Det höjer sig mot s. sakta upp mot E:s centralaste och högsta bergsystem, Alperna (se d. o.), som ha E:s högsta bergstopp, Mont Blanc (4,810 m), och i en väldig båge sträcka sig från den Ungerska slätten i ö. till Rhône-dalen i v. Alperna äro mycket rika på sjöar, af hvilka de största äro Genèvesjön och Bodensjön. Mellan-Europas hufvudfloder Rhen och Rhône upprinna inom dessa berg, Donau och Po ha sina viktigaste tillflöden från dem. Såsom en ''förirrad gren af Alperna'' kan franska Jura uppfattas, hvilket till sin sammansättning motsvarar de norra kalkalperna och som är ett typiskt veckningsberg, bestående af många parallella ryggar, visserligen af måttlig höjd (högsta toppen, Crête de la neige, 1,723 m.), men genom sin brist på tvärdalar, i motsats till Alperna, ett svårt hinder för trafiken. — Rhônedalen är en smal, redan på miocentiden förefintlig sänka, utfylld af yngre sediment och mot s. vidgande sig till Provences och Languedocs slätter. I v. begränsas den af franska centralplatån (Massif central), som är uppbyggd af hufvudsakligen gamla paleozoiska bergarter, starkt veckade och sedan mångenstädes täckta af vulkaniska massor, minnen från den lifliga vulkaniska verksamhet, som där fanns på tertiärtiden och ända in i kvartärtiden. Den något höjda östra kanten af denna platå bildas af Cevennerna (se d. o.), hvilka utefter en förkastningslinje stupa brant ned i Rhônedalen. Deras högsta topp är den slocknade vulkanen Mézenc (1,754 m.). De ogästvänliga och fattiga inre delarna af centralplatån behärskas af trakytdomen

Cantal (1,858 m.) samt vulkangrupperna Mont Dore (Puy de Sancy 1,886 m.) och Puy de Dôme (1,465 m.). Från den regnrika platån strömma floder åt alla håll, såsom Loire, Allier, Vienne, Dordogne, Lot, Tarn och Charente. — Ett annat kristalliniskt-paleozoiskt bergland har Frankrike i Bretagne och Normandie, ehuru det icke orografiskt gör sig mycket gällande, då dess toppar så afnötts, att den högsta når föga öfver 400 m. höjd. Detta bergland har en gång hängt samman med västra Englands och östra Irlands berg, bildande de s. k. Armorikanska bergen. Sammanhanget har genom landets sjunkande afbrutits, och endast Normandiska öarna kvarstå såsom minnen af det. Sänkningen omfattar äfven en del af det franska landet, Seinebäckenet, som ligger omslutet af höjder på alla sidor och afvattnas hufvudsakligen genom Seine, som mottar många tillflöden från bäckenets kanter.

De brittiska öarna ha sålunda en gång hängt tillsammans med hvarandra och med Frankrike. I själfva verket fanns äfven en förbindelse med Skandinaviska halfön i Kaledoniska kedjan, som från de skandinaviska högfjällen vid riksgränsen böjde sig mot Hardangerfjord samt därifrån gick öfver de ännu kvarstående horstarna Shetlands- och Orkneyöarna till Skottland samt äfven omfattade delar af Irland och Wales. De delar af Storbritannien, där dessa gamla kedjor funnos, äro ännu landets högsta; i Skottland ligger Ben Nevis (1,343 m.), hela öns högsta topp, i Wales Snowdon (1,085 m.), södra Englands kulminationspunkt. Ett annat bergland är Cumbriska bergen (Scafell 978 m.), delvis granit och gnejs. Hela norra England, Wales och Cornwall, Skottland och Irland bestå dels af urberg, hufvudsakligen norra Skottland, dels af paleozoiska bildningar, till hvilka Penninska kedjan hör och af hvilka stenkolsformationen är den viktigaste. I sydöstra England uppträda alla yngre formationer så, att de äldre ligga västligare, de yngre östligare i ordning, en följd af att landet höjt sig i denna riktning, den västra delen först, den östra sist. Af dessa yngre sedimentberg framträda kritbergen i södra England skarpast, medan de andra uppträda i form af kullar. — Vattendragen äro korta, men vattenrika till följd af den rika nederbörden.

Af de sydeuropeiska halföarna är den spanska en horst, som står kvar, sedan dess östra fortsättning vid västra Medelhafsbäckenets bildande sjunkit i djupet. Den skiljes så godt som fullständigt från det öfriga Europa genom de höga, svårtillgängliga och passfattiga Pyreneerna. De bestå hufvudsakligen af granit eller paleozoiska skiffrar, hvilka dock i den västligaste delen oftast äro täckta af triassandsten och krita. Liksom Alperna upplyftes de af den starka veckningen under tertiärtiden och bestå, såsom äkta veckberg, af flera parallella ryggar, af hvilka de yttersta innehålla de yngsta bildningarna. Den mellersta delen (fr. ö. till v. räknadt) är den högsta; kamhöjden är här 2,460 m. i medeltal; på 190 km. finnes här ingen farväg öfver bergen. Här träffas den väldiga gruppen Maladetta med Pic d'Aneto (3,404 m.), den högsta toppen å Pyreneerna; föga lägre är den västligare Mont Perdu (3,352 m.). I v. hänga Pyreneerna orografiskt samman med Kantabriska bergen, som bestå af hufvudsakligen paleozoiska bildningar, mest karbonsandsten. Äfven de ha veckats under tertiärtiden och äro fattiga på passöfvergångar. De äro högst i sin västra del, där Peñas l. Picos de Europa nå 2,678 m. i Torre de Cerredo. Men sammanhanget mellan dessa berg och Pyreneerna har ej alltid funnits; mellan dem ligga nämligen Baskiska bergen, som äro krittidsbildningar, hvilka visa, att ett haf då gick fram här, skiljande Kantabriska bergen — och hela Spanien — från Pyreneerna och det öfriga E. Detta haf gick fram öfver Ebrobäckenet, som ännu skiljer Pyreneerna från den kastiliska platån eller iberiska taffellandet, meseta. Dess berggrund är hufvudsakligen gnejs och granit. Det var ursprungligen ett väldigt bergland, som fick sin sista veckning under stenkolstiden, men som genom erosion och denudation omvandlats dels till ett flackvågigt kuperadt land, dels till en fullkomlig slätt. De bergskedjor, som nu draga öfver mesetan, ha icke uppstått genom veckning, utan sannolikt genom förkastning. De iberiska kantbergen (Sierra de Moncayo, 2,349 m.) beteckna mesetans något upphöjda östra kant och stupa ned mot Ebrodalen och mot Valencias kustslätt. Midt i det iberiska taffellandet gå de kastiliska skiljebergen, som dela det i en nordlig del, den gammalkastiliska högslätten (i medeltal 800 m. ö. h.), afvattnad af Duero och Minho, och en sydlig, den nykastiliska högslätten (omkr. 650 m.), hvilken genomflytes af Tajo och Guadiana. Skiljebergen hänga blott löst eller icke alls tillsammans med hvarandra och äro Sierra de Guadarrama (2,400 m.), Sierra de Gredos (2,660 m.), Sierra de Gata (2,200 m.) och Serra da Estrella (1,990 m.), hvilken fortsättes åt s. v. af en rad kullar, som sluta med Cintrabergen (488 m.) vid Cap da Roca. Mesetan lutar mot v., därför flyta dess floder åt detta håll. Men då den går mycket nära kusten, från hvilken den skiljes endast genom smala kustslätter, som f. ö. icke finnas öfverallt, så blir flodernas nedre lopp fylldt af forsar och fall, hvilket gör dem odugliga för segelfarten. I n. når mesetan ända till Kantabriska bergen, i s. begränsas den af en rad höjder, hvilka bruka sammanfattas under namnet Sierra Morena. De höja sig endast på få ställen 500—600 m. öfver omgifningarna och nå endast undantagsvis öfver 1,000 m. ö. h. S. om dessa kantberg ligger halföns andra lågland, det andalusiska, hvilket ännu i miocen tid täcktes af en hafsarm, som förenade oceanen med Medelhafvet och som först mot tertiärtidens slut höjdes öfver hafvet. I s. och ö. begränsas detta lågland af det andalusiska veckningsområdet, d. v. s. af Murcias berg och Sierra Nevada. Detta bergsystem hängde ända till pliocentiden samman med Atlas, men skildes därifrån, då Gibraltar sund bildades. Dess högsta topp är Mulahacén (3,481 m.), tillika den högsta på halfön. Såsom horstar af detta bergsystem äro ögrupperna Pityuserna och Balearerna att anse. De senare ha på ön Mallorca många toppar på öfver 1,000 m.; högst är Silla de Torrellas (1,571 m.).

Till den italienska halfön räknas konventionellt hela konungariket Italiens fastland, ehuru Poslätten egentligen icke är en del af halfön och har ett helt annat utseende än denna. Poslätten, eller låglandet mellan Alperna och Apenninerna, var ännu i pliocentiden en vik af Adriatiska hafvet, hvilken småningom fyllts genom de dit nedströmmande flodernas aflagringar. Längs Alpernas fot gå mäktiga

moränvallar, som bildats under istiden. Hufvudfloden är Po, som mottager många bifloder, de största från n.; till dem hörde ursprungligen äfven Adige, ehuru den nu har egen mynning. Från nordöstra delen af slättlandet flyta några smärre floder, Piave, Tagliamento, Isonzo, ut i Adriatiska hafvet.

Den egentliga halfön heter med all rätt Apenninska, ty Apenninerna (se d. o.) gå såsom en ryggrad igenom den. De bestå hufvudsakligen af sand- och kalksten och kulminera i Abruzzerna med Gran Sasso d'Italia (Monte Corno, 2,921 m.). Halfön är dock rik äfven på vulkaniska bildningar och har bland många slocknade vulkaner en ännu verksam, Vesuvius (1,282 m.). I sydöstra Italien ligger det låga, kuperade Apulien mellan Apenninerna och hafvet. Dess högsta punkt är Monte Gargano (1,055 m.) på Manfredoniahalfön. — Ön Sicilien genomdrages i sin norra del af Peloriska bergen (Le Madonie 1,975 m.), hvilka äro en af Messinasundet afbruten fortsättning af Apenninerna. De mot s. och ö. sluttande delarna af ön äro fyllda af tertiära kullar. Utan motsvarighet f. ö. på ön reser sig jättevulkanen Etna (3,279 m.). Däremot äro Lipariska l. Eoliska öarna n. om Sicilien alltigenom vulkaniska (Stromboli), medan Egadiska öarna västerut äro kvarlefvor af en sönderbruten fortsättning af Peloriska bergen. Äfven Maltagruppen är en dylik horst, kvarstående delar af den forna sammanbindningslänken mellan Apenninerna och Atlas. — Sardinien, Corsica och Toscanska öarna äro likaledes brottstycken af en f. ö. försvunnen inre, mestadels af arkeiska bergarter bestående zon af Apenninska bergsystemet. Den största höjden har Corsica (Monte Cinto, 2,710 m.).

Balkanhalfön (se d. o. samt Balkan) skiljes genom Save och Donau från det öfriga E. Dess östra del får sin karaktär genom Balkan, en fortsättning af Transsylvanska alperna, hvilken kulminerar i Jumrukcal (2,374 m.). N. om Balkan sluttar den bulgariska krittaffeln småningom ned mot Donau, bildande vid floden en brant strand af 100—200 m. höjd. N. om floden utbreder sig den valakiska lågslätten fram till Transsylvanska alperna. S. och v. om Balkan ligger det traciskmacedoniska berglandet, som omfattar äfven östra Serbien. Det är ett gammalt kristalliniskt massiv, genom många sänkningar och brott styckadt i enskilda partier. Mellan Maritza och Struma ligger det vidsträckta Rodopesystemet, som genom Filippopels fruktbara sänkningsbäcken skiljes från Balkan och som genomflytes af Karasu. Dess högsta toppar äro Muss Alla (2,930 m.) och Rilo Dag (2,673 m.). — Emellan Struma och en västligare sänka, som genomflytes af Vistritza och Svarta Drin (med Ochridasjön), möter det macedoniska berglandet, sönderrifvet genom talrika förkastningar och genomflutet af Vardar. Det kulminerar i Schardag, hvars östligaste topp Ljubetin når 2,510 m. Af detta bergland är halfön Chalkidike ett utsprång. S. härom ligger den tessaliska lågslätten, omgifven i v. af Pindos, i n. af Chasia och Kambuniska bergen, i s. af Othrysberget (1,728 m.) och i ö. af de östtessaliska bergen med toppen Ossa (1,980 m.) och berget Pelion (1,618 m.) samt nordligare Olympos (2,985 m.), halföns högsta topp. Hela västra delen af halfön hör till Dinariska bergsystemet, som består af starkt veckade kalkberg, skilda genom längddalar och uppfyllda af jordtrattar (doliner) eller stängda dalar (poljer) samt andra s. k. karstfenomen. I n. hänga dessa berg tillsammans med södra Kalkalperna, i s. gå de till Greklands sydligaste kust och fylla nästan hela halfön Peloponnesos, hvars högsta toppar äro Kyllene (2,374 m.) i Arkadien och Taygetos (2,409 m.). Kustöarna i Adriatiska hafvet äro delar af dessa berg, liksom äfven öarna i s., Kythera och Kreta (Psiloritis l. Ida, 2,457 m.). — De kristalliniska Cykladerna äro en fortsättning af Eubeas och Attikas berg. I deras södra del uppträda två vulkaniska bildningar: Milos, hvars eruptiv tillhöra pliocentiden, och det ännu, ehuru med längre pauser, verksamma Thera (Santorin), i förhistorisk tid splittradt till en krans af öar.

E:s floder afflyta till fem olika haf. Dessa hafs vattenområden i E. äro enl. Kirchhoff och Strelbitsky följande: Atlantiska oceanens afvattningsområde 3,640,569 kvkm. = 37 proc., Svarta hafvets afvattningsområde 2,087,060 kvkm. = 21,1 proc., Kaspiska hafvets afvattningsområde 1,707,487 kvkm. = 17,2 proc., Norra ishafvets afvattningsområde 1,500,134 kvkm. = 15,2 proc., Medelhafvets afvattningsområde 942,553 kvkm. = 9,5 proc. J.F.N.

Geologisk beskaffenhet. Inom E. äro samtliga geologiska lagersystem representerade. Det äldsta bland dessa, det *arkeiska*, bestående af gnejser, kristalliniska skiffrar, gnejsgraniter och äldre massformiga bergarter, uppträder med största samlade utbredning inom Sverige, Norge, Finland och nordvästra Ryssland; hufvudstommen af de europeiska bergskedjorna, Pyreneerna, Alperna, Apenninerna, Karpaterna, Balkan, Kaukasus och Ural, består däraf, likaså större och mindre delar af Portugal, Spanien, Skottland, Wales och Cornwall, Irland, Bretagne och Central-Frankrike, Vogeserna, Schwarzwald, Odenwald, Thüringerwald, Harz, Erzgebirge, Riesengebirge, Sudeterna och Böhmerwald, Corsica, Sardinien och Italiens sydspets. — Bergarter tillhörande det närmast yngre, *algonkiska* systemet, hufvudsakligen sandstenar och delvis kristalliniska skiffrar, bilda berggrunden inom ett bälte utmed gränsen mellan Sverige och Norge, alltifrån Dalarna norrut till Torne träsk, samt förekomma äfven i nordvästra Skottland, Böhmen, Erzgebirge och Fichtelgebirge. — På sidorna af och omkring de arkeiska bergsryggarna, såsom Alperna, Pyreneerna, Karpaterna m. fl., äro de fossilförande, sedimentära lagersystemen zonformigt ordnade alltefter sin ålder, ett förhållande, som beror därpå, att dessa bergsryggar uppstått genom jordskorpans hopskjutande till kolossala veck, hvilkas af de yngre lagerserierna bestående öfre delar sedermera under ofantliga tidrymder delvis bortdenuderats. De *paleozoiska* systemen (silur, devon, karbon och dyas) äro utbredda i västra och mellersta England, södra Skottland och största delen af Irland samt inom Frankrike, hufvudsakligen i Bretagne och Normandie. I Spanien och Portugal förekomma de i stora fält närmast omkring de arkeiska områdena. Tyskland eger äldre paleozoiska lager i Nassau, Rhenländerna och Westfalen, Schlesien, Thüringen och Harz. Sådana förekomma också i Böhmen, Nord-Mähren och västra delen af Balkanhalfön samt i Östalperna. Inom Sverige och Norge finnas siluriska aflagringar fler-

städes anstående; de svenska äro af intresse på grund af sin regelbundna och fullständiga utveckling samt det faktum, att de ursprungligen sträckt sig i ett sammanhang österut öfver Dagö, Ösel, Livland och Estland och sålunda bildat ett helt med de ryska silurlagren, hvilka jämte de därnäst yngre devoniska bildningarna där utbreda sig öfver vidsträckta delar af västra Ryssland, mellan Petersburg, Moskva, Ladoga och Onega samt längs västra sluttningen af Ural. Karbonsystemets (stenkolsformationens) berglager äro utbredda öfver ganska stora områden i England, Skottland, Irland, Spanien, Frankrike och Belgien, Westfalen, Saarbäckenet, Schlesien, Elsass, Böhmen, Mähren och Ryssland. Ej öfverallt finnas brytvärda kollager däri. Inom E. äro Englands kolfält de rikaste. Dyas l. permiska systemet förekommer i Storbritannien, Spanien, Frankrike och Tyskland. Inom östra E. betäcker formationen ett stort område mellan Moskva och Ural. Under nordtyska slätten är den saltförande. — Af de *mesozoiska* geologiska systemen (trias, jura och krita) är trias mest typiskt utvecklad i Tyskland, där dess tre afdelningar bilda stora sammanhängande områden, dels mellan Harz och Minden i n. och Basel i s., dels v. om Rhen från Vogeserna och Hardt till långt in i Frankrike. Något olika utvecklad är trias i mellersta England samt ännu mera skiljaktig i Spanien, Karpaterna och Balkan äfvensom i Alperna och Apenninerna, hvarest tillika den rätiska lagerkomplexen förekommer med stor mäktighet. Till triassystemet höra de berömda, storartade marmorförekomsterna vid Carrara i norra Italien. Af triaslager upptagas också ofantligt stora områden af mellersta Ryssland, nämligen de trakter, som genomflytas af Dvina, Kama, Oka och af Volgas öfre lopp. Jurasystemets lagerserie är utvecklad i Jurabergen vid gränsen mellan Frankrike och Schweiz, hvarifrån den sträcker sig åt n. ö. längs Donau långt in i Tyskland samt åt n. och v. in i Lothringen och Frankrike. Samma formation finnes också i England, Spanien, Italien, Alperna, Ober-Schlesien, Polen, sydligaste Sverige och på Bornholm; i Ryssland utbreder den sig öfver stora områden kring Moskva och vidare åt n. ö. och n. förbi Timanbergen omkring Petjora till Ishafvet. Vid Minden, Deister, Osterwald och Obernkirchen i Tyskland innehåller yngsta delen (wealden) brytvärda kolflötser, och i nordvästra Skåne är likaså förhållandet med där utbildade äldre afdelning af samma geologiska system. Till jurasystemet hör den ytterst finkorniga kalksten, som vid Solenhofen brytes för litografiska ändamål. Till kritsystemet hörande aflagringar (skrifkrita, kalkstenar, märglar och sandstenar) förekomma inom Sverige i västra och nordöstra Skåne och sydvästra Blekinge, i Danmark samt i östra och sydöstra England såväl som inom alla öfriga europeiska länder, bland hvilka södra Ryssland kan uppvisa de största däraf täckta områdena. I uppbyggandet af Alperna och de andra större bergskedjorna har kritsystemets berglager en icke obetydlig andel, hvilket också kan sägas om de närmast yngre tertiärlagrens bergarter. De till tertiärsystemets undre afdelning hörande kalkstenarna m. m. träffas nämligen mycket utbredda inom de stora europeiska bergskedjorna, hvaraf kan slutas, att den storartade veckningsprocess, genom hvilken dessa bergkomplex uppstodo, icke afslutades förrän efter tertiärlagrens bildning. Flerstädes uppträda tertiärlagren såsom väl begränsade flata bäcken (Paris-, London-, Mainz- och Wienbäckenet). Tertiärsystemet har stor utbredning i Danmark och förekommer äfven på Spetsbergen (af minst 1,000 m. mäktighet). Huruvida sedimentära aflagringar af tertiär ålder finnas anstående i Sverige, är ännu oafgjordt, men förekomsten inom sydligaste Skåne af en mängd lösa block och plattor innehållande tertiärfossil häntyder på, att sådana förr varit där afsatta, men sedermera förstörts. I Nord-Tyskland, Böhmen och Alperna innesluta tertiäraflagringarna ofta brytvärda brunkolsflötser. — Under tertiärtiden egde väldiga vulkaniska utbrott af trakyt, andesit, fonolit och basalt rum flerstädes i Italien, Spanien, Frankrike, Irland, Hebriderna, mellersta Tyskland, Böhmen och Ungern. I Sverige finnas lämningar efter lavautgjutningar af basalt i Skåne, ryolit i södra Småland och andesit i Hälsingland. — *Kvartärsystemets* aflagringar utgöras dels af moränmaterial (grus, stenar och block), som under istiden spridts öfver nästan hela norra hälften af E., då dessa områden voro betäckta af ett väldigt, småningom afsmältande istäcke, dels af skiktade ler- och sandaflagringar, som under afsmältningsperioden afsatts i då befintliga hafsområden och isdämda sjöar, dels också af yngre grus-, sand- och lerbäddar. Sverige, Norge, Finland, norra och västra Ryssland, nordtyska slättlandet, en del af Syd-Tyskland, Danmark, Holland, större delen af England och Skottland äro i afsevärd grad betäckta af sådana morän- och öfriga istidsbildningar; och Sverige kan, i fråga om studiet af dessa och utredandet af deras bildningshistoria, med rätta anses såsom ett klassiskt land. Inom de icke isbetäckta delarna af E. ha i följd af vittringens ostörda fortgång och vittringsprodukternas hopande bildats olikartade lösa jordslag, i dalar och på slätter ha rinnande vatten utbredt mäktiga sand- och lerbäddar, hvarjämte i åtskilliga af de märkligare floddalarna, t. ex. Rhen, Main, Donau m. fl., samt i Ober-Schlesien, östra delen af Österrike och Ungern äfvensom långt inne i Ryssland aflagrats den jordart, som kallas löss.

Under istiden voro Alperna och närmaste omgifningar helt isbetäckta, utgörande ett glaciationsområde för sig; nu finnas där endast enstaka glaciärer. I Pyreneerna äro de nuv. glaciärerna mycket underordnade; på Island, i nordliga Sverige och i Norge finnas däremot sådana af ganska storartade dimensioner. Sanddyner förekomma vid kusterna af Preussen, Pommern, Holstein, Schleswig, Jylland, Ostfriesland, Holland, Syd-Frankrike och Norfolk. — Verksamma vulkaner finnas på Island, i Italien (Vesuvius, Etna, Stromboli m. fl.) och Grekiska arkipelagen (Santorin). E. E.

N a t u r t i l l g å n g a r. Bergsalt, stundom tillsammans med kalisalter, förekommer i Nord-Tyskland (dyas), Württemberg, Baden, Lothringen (i trias), Bex (jura), Spanien, Galizien, Siebenbürgen (tertiär) och bildas fortfarande i de vid Europas östgräns befintliga saltsjöarna. Bergolja finnes i oljedistriktet Baku vid västra kusten af Kaspiska hafvet, i östra Galizien och Rumänien samt Elsass och Nordväst-Tyskland. Den öfre juran i Hannover är tämligen rik på asfalt. Stenkolslager förekomma inom karbonsystemet i England, Skottland, Frankrike, Belgien, Westfalen,

Sachsen, Schlesien, Böhmen och vid Donets i Ryssland; inom triassystemet i Polen, Thüringen och Franken (''lettenkohle''); inom jurasystemet i nordöstra Alperna, södra Ungern, England (vid Scarborough), Skottland (vid Brora), Sverige (Skåne), Danmark (Bornholm). Tertiära stenkol (brunkol) finnas på Spetsbergen, i Böhmen och Alperna samt, med ansenlig utstäckning och mäktighet, i Nord-Tyskland; äfven i Danmark (norra Jylland) förekomma brunkolslager, ehuru utan ekonomisk betydelse. Bärnsten träffas i riklig myckenhet vid kusten af Samland n. om Königsberg. Fosforit finnes i Spanien, Nassau, England, norra Frankrike, Böhmen och Ryssland. Guld i ganska stor mängd vinnes i Erzgebirge och mellersta Ural, silfver vid Kongsberg i Norge, i Erzgebirge, på Harz och i Spanien, hvilket sistnämnda land är rikt på kvicksilfver. Kopparmalmer äro mångenstädes förekommande, äfven inom Sverige; särdeles rikligt finnas de i Ural, Thüringen, Cornwall och Spanien. Tennmalm förekommer i Erzgebirge, i Cornwall och Bretagne, bly- och zinkmalm i Erzgebirge, i England, Tyskland och Sverige, nickel- och koboltmalmer i Erzgebirge, Thüringen, Sverige etc. Järnmalmsförekomster af betydande storlek äro de inom Sveriges nordliga (Kiruna, Gellivare m. fl.) och mellersta (Grängesberg, Norberg m. fl.) delar uppträdande, så ock de i Ural och Spanien bearbetade. E.E.

Klimat. E. ligger till största delen inom den tempererade zonen. Endast nordligaste Skandinavien, Finland och Ryssland ligga n. om polcirkeln, således i kalla zonen. Det s. k. tempererade i E:s klimat visar sig emellertid hufvudsakligen i årets medeltemperatur, hvilken är ett räkneresultat och på grund af temperaturens ständiga växlingar blott undantagsvis förekommer i naturen. Lägst är denna årsmedeltemperatur i Europeiska Rysslands nordöstra hörn, vid Karaflodens mynning, hvarest den utgör — 10° C. Den tilltager i regel mot s. och v. I nordöstra Ryssland, nordligaste Finland samt det inre af Skandinaviska halföns nordligaste del ligger denna temperatur under fryspunkten, men i hela det öfriga E. däröfver. T. o. m. på Skandinaviens nordkust vid 71° n. br. är den, tack vare det varma hafvets inflytande, + 2°. På E:s sydligaste uddar och öar i Medelhafvet uppgår den högst till + 19° C. Men om vi granska de verkligen iakttagna temperaturerna för olika tider af dygnet och året, så finna vi hos E:s klimat, liksom hos det s. k. tempererade klimatet i allmänhet, större växlingar mellan värme och köld än som förekomma vare sig i den heta zonen eller i de båda kalla. Det synes i själfva verket vara just dessa stora och ständiga växlingar, som utgöra det tempererade klimatets företräde, i det att härigenom de organiska varelserna och framför allt människan härdas och utvecklas till den största möjliga kraft. I detta afseende kan E:s klimat sägas utgöra typen för ett gynnsamt tempereradt klimat, hvarvid också den i allmänhet lagom rikliga och väl fördelade nederbörden spelar en viktig roll.

Den bästa föreställningen om värmeförhållandena i E. vinner man genom att betrakta dels de högsta och de lägsta iakttagna temperaturerna, dels medelvärmen under årets varmaste och kallaste månad, den typiska sommarmånaden juli och den typiska vintermånaden jan., dels slutligen temperaturens dagliga och årliga ändring med hänsyn tagen till den tidslängd, under hvilken de olika temperaturerna förekomma.

De högsta temperaturerna i E. inträffa gifvetvis under sommaren eller den tidigare hösten och äro särdeles likformigt fördelade öfver världsdelen. Nästan hela västra E. har i medeltal ett årligt temperaturmaximum af omkr. + 30°; i det inre af Ryssland stiger det öfver + 32° och på Iberiska halfön samt några andra orter i södra E. ända till + 40°, under det att i nordvästra kustlandet maximet stannar vid + 20 till 25° C. Under ovanligt varma somrar ha naturligtvis ännu högre värden uppnåtts, nämligen i det inre af Sverige och Tyskland + 38°, i Frankrike + 41°, i södra Italien och i Spanien + 45° (för Sevilla uppges t. o. m. + 50½°), på Balkanhalfön öfver + 40°, i södra Ryssland omkr. + 43°. De lägsta temperaturerna inträffa naturligtvis under vintern, oftast i jan. eller febr., någon gång redan i dec. Årets normala minimitemperatur utgör —45° i nordöstra Ryssland, —35° till —40° i det inre af norra Skandinavien samt östra och mellersta Ryssland, —30° i mellersta Skandinavien, Finland och Ryssland, —20° i södra Ryssland, det inre af Balkanhalfön, Ungern, Polen, östra Tyskland och södra Skandinavien; —10° i Balkanhalföns kustland, nordligaste Italien, det inre af Spanien och Frankrike, nordvästra Tyskland, Danmarks och Norges västra kustland samt norra delen af Storbritannien; 0° och däröfver endast på södra E:s varmaste kuster och öar. Under ovanligt kalla vintrar har man iakttagit ännu lägre temperaturer, nämligen —50° i nordöstra Ryssland och det inre af nordligaste Skandinavien, —40° i mellersta Skandinavien samt flerstädes i Ryssland (Uppsala —40°, Petersburg —39°), —30° ända till —36° i Tyskland, Österrike, Ungern och Balkanländerna, mellan —20° och —30° i Frankrike, —21° i Spanien, —16° i södra England. Endast kuster och mindre öar vid Medelhafvet och vid Atlanten från Gibraltar till Brittiska öarnas västra och södra kuster äro förskonade från dylik vinterköld. Dessa ovanligt höga eller ovanligt låga temperaturer, de s. k. extremerna, förekomma vanligen endast en eller några få dagar årligen, och räcka ofta blott några timmar, men äro icke desto mindre en viktig klimatisk faktor, enär de angifva gränsvärden, som de organiska varelserna i det landet måste kunna uthärda, med risk att eljest gå under. I synnerhet växterna äro för sitt lif i högsta grad beroende af temperaturen, och en enda ovanligt kall vinterdag kan förstöra dyrbara kulturväxter, som måhända åratal lefvat i ett land och redan synts vara acklimatiserade. På de nyssnämnda kuststräckorna af Atlanten, hvilka icke bjuda på någon synnerligt hög sommarvärme, såsom Irlands västkust, Englands sydkust, Normandiska öarna och Bretagne, kunna flera tropiska växter odlas. I Brest trifvas många sydliga växter, hvilka icke uthärda vintern i Montpellier. Den japanska kamelian växer i hela Bretagne, i Brest t. o. m. utan allt vinterskydd; likaså trifvas *Yucca gloriosa*, flera bambuarter, *Araucaria imbricata* och jättelika fikonträd, men af brist på sommarvärme mogna icke fikon, vindrufvor, aprikoser eller dylika frukter i detta klimat. På Kanalöarna blomma magnolier, medan myrten, fuchsior, geranier och kamelior

växa upp till träd. I motsats till detta verkligen milda och tempererade öklimat står större delen af E:s fastland, som trots sin ofta stränga vinterköld är vida gynnsammare för odling af säd och frukter, enär sommarvärmen där är både högre och långvarigare än på nyssnämnda kuster och öar. Temperaturen i E. ändras icke blott från dag till dag, utan också från ort till ort, och i synnerhet på två ställen är sistnämnda ändring särdeles hastig under vintern, nämligen på Skandinaviska halföns och Balkanhalföns västkust. På Norges västkust sjunker årets normala temperaturminimum endast till —10°, men i det inre af halfön till —40°, på Balkanhalfön är nämnda temperatur 0° vid Adriatiska hafvets kust, men —20° några mil in uti landet, och under den stränga vintern 1893, då temperaturen vid kusten i Dalmatien sjönk till —5°, nedgick den ända till —30° redan 20 km. därifrån in uti landet. På dessa två kuster visar sig motsatsen mellan det varma hafvet och det genom vinterlig utstrålning starkt afkylda landet mera utpräglad än kanske på något annat ställe af jordytan.

E:s medeltemperatur under jan. och juli åskådliggöres af kartan. Januarikartans isotermer (se förklaringen å kartbladet) visa, huru temperaturen aftager från E:s nordöstra hörn, där den är —22°, mot s. och v. Isotermen för —10° går från Kaspiska hafvet mot n. v. till Petersburg och vidare till Haparanda, hvarifrån den i en åt v., n. och ö. böjd båge omsluter en del af Lappland. Där ligger v. om Kolahalfön ett ölikt köldområde, i hvars midt temperaturen nedgår under —16°. En annan, mindre dylik köldö finna vi i mellersta Skandinavien, Härjedalen, nordligaste Dalarna och angränsande delar af Norge, hvarest temperaturen sjunker till —10°. Vidare se vi, att 0-gradsisotermen löper från Kaspiska hafvet västerut öfver Svarta hafvet samt Balkanhalfön och därifrån genom Österrike och Tyskland till Danmark i en alltmera nordlig riktning, hvarefter den böjer sig mot s. och ö. inåt södra Östersjön samt åter mot v. och följer först Sveriges och sedan Norges södra och västra kust ända upp till Ishafvet. Sålunda ser man, att Lofoten n. om polcirkeln har samma januaritemperatur som Bulgariens hufvudstad Sofia vid 42⅔° n. br. Först vid 71° n. br. böjer sig 0-gradsisotermen om och går mot v. s. v. till Islands sydkust. Härigenom åskådliggöres, huru en bred tunga af varm luft sträcker sig från hafvet v. om Brittiska öarna mot n. ö. upp till Ishafvet. Det är den atlantiska Golfströmsdriftens varma vatten, som förorsakar denna uppvärmning af luften mellan Island och Norge, hvilken beräknas uppgå till icke mindre än 27° C. öfver medeltalet för breddgraden. Äfven Östersjöns värmande inflytande framgår tydligt ur isotermernas därstädes tunglikt böjda form. I s. och v. om 0-gradsisotermen är medeltemperaturen under jan. öfver fryspunkten, och öfver Medelhafvet, sydligaste och västra delen af Iberiska halfön samt Atlanten v. om Frankrike och Irland finna vi 10-gradsisotermen. I Medelhafvet stiger temperaturen t. o. m. upp till +12°. Jämföra vi nu medeltemperaturerna för jan. enligt denna karta med de nyss anförda normala minimitemperaturerna för samma trakt, få vi en föreställning om temperaturens stora föränderlighet. Madrid har t. ex. en medeltemperatur af +8° i jan., men ett normalt årsminimum af —7°; däremot ha de ställen af Medelhafvet och Atlanten, öfver hvilka samma 8-gradsisoterm löper, icke en så föränderlig temperatur. På samma sätt har 0-gradsisotermen en helt olika betydelse för Balkanhalfön och Norges västkust. — Isotermkartan för juli visar för hela E., undantagandes ett litet område kring Hvita hafvet, en medeltemperatur af mer än +10° C. Temperaturen tilltager tämligen regelbundet från n. mot s. och från kusterna inåt landet. Isotermen för +20° löper öfver mellersta E. genom Moskva, Prag och Paris samt med en böjning åt s. längs franska och spanska kusten; högsta temperaturen, öfver +28°, finna vi i det inre af Spanien. Vid en jämförelse mellan temperaturfördelningen under jan. och juli ser man tydligt hafvets värmande inflytande om vintern och kylande om sommaren, något som synnerligen tydligt framträder kring Skandinaviska och Pyreneiska halföarna samt Svarta och Hvita hafven. Temperaturen å ifrågavarande kartor är reducerad till hafsytan under antagande, att temperaturen stiger 1° C. vid en minskning af höjden med 200 m., hvilket bör ihågkommas vid jämförelse mellan temperaturen enligt isotermerna och enligt direkta iakttagelser.

Endast genom ett närmare studium af temperaturens dagliga och årliga förändring på olika orter och varaktigheten af de olika temperaturerna får man en fullt riktig uppfattning af klimatet. Här må påpekas, att den varma årstiden blir allt längre och den kalla årstiden allt kortare, ju mer man flyttar sig från n. mot s. För hela den tempererade zonen brukar man antaga fyra årstider, nämligen vinter (dec.—febr.), vår (mars—maj), sommar (juni —aug.) samt höst (sept.—nov.). Men om dessa årstider sättas i samband med temperaturen, finner man dem vara af helt olika natur på olika orter, nämligen så, att den varma årstiden är mycket kort och den kalla mycket lång i norra E., men tvärtom i södra, under det att skillnaden i värmegrad är vida mindre utpräglad än skillnaden i årstidernas längd, i synnerhet under sommaren. Om man däremot betraktar skillnaden mellan det maritima och kontinentala klimatet på ungefär samma breddgrad, finner man den mest utpräglade skillnaden ligga i temperaturernas, i synnerhet extremernas olikhet, i det att sjöklimatet utmärkes af sval sommar och mild vinter, landklimatet af varm sommar och kall vinter, medan årstidernas längd visar endast liten olikhet.

En orts klimat bestämmes icke blott af dess eget geografiska läge, utan också af omgifningens, i det att vindarna föra med sig värme eller köld, torr eller fuktig luft från vidt aflägsna trakter. Vindarna åter bestämmas af *lufttryckets* fördelning. Enligt mekanikens lagar måste nämligen luften röra sig från det högre eller större trycket till det lägre eller svagare på samma höjd öfver hafvet, men på grund af jordrotationen afvika åt höger på norra halfklotet och åt vänster på det södra. Står man med ryggen mot vinden, så har man alltså på norra halfklotet det högsta lufttrycket till höger och något bakom sig, det lägsta till vänster och något framför sig. Med hjälp af denna regel kan man lätt inse betydelsen af de två bifogade kartorna öfver medellufttrycket i E. under jan. och juli. På januarikartan se vi lågt lufttryck i n. v., det lägsta, 750 mm., vid Island, och högt i s. ö.,

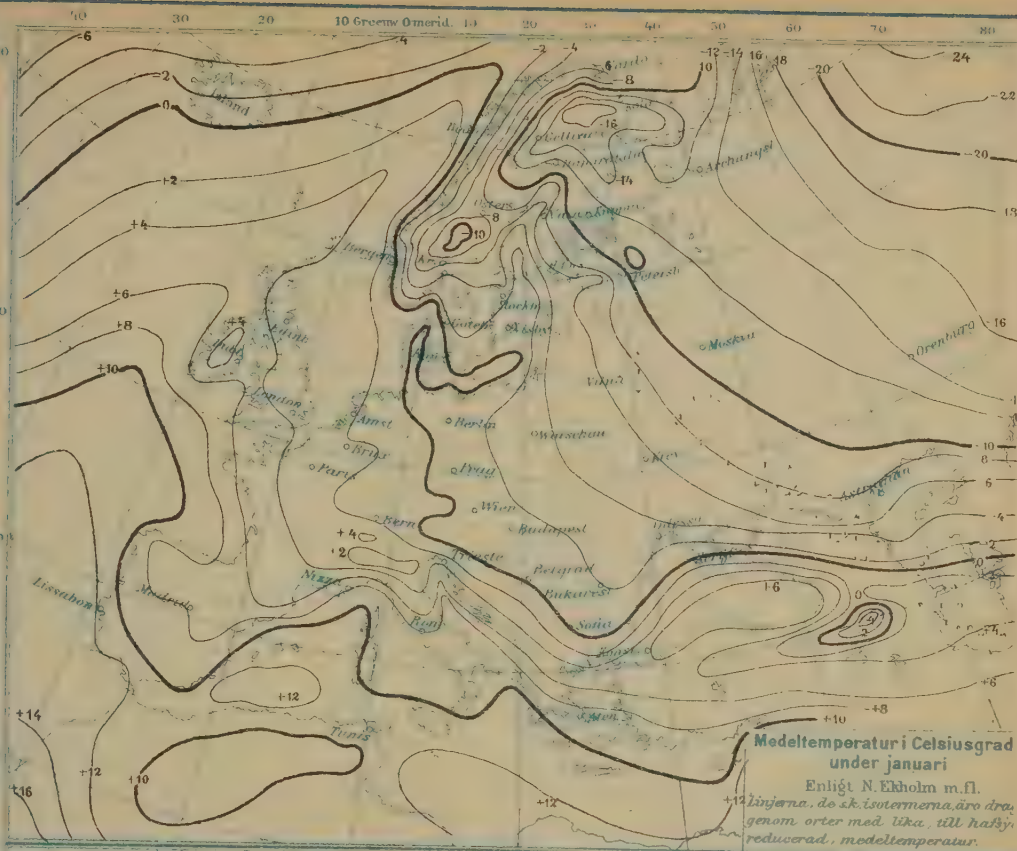
10 Greenw 0 merid.
Island
Bergen
Edinb
London
Amst
Brux
Paris
Berlin
Prag
Wien
Bern
Budapest
Trieste
Belgrad
Bukarest
Sofia
Konst
Nizza
Rom
Madrid
Lissabon
Tunis
Gellivara
Archangel
Osters
Petersb
Moskva
Vilna
Warschau
Kiev
Odessa
Astrachan
Orenburg
Medeltemperatur i Celsiusgrad
under januari
Enligt N. Ekholm m.fl.
Linjerna, de sk. isotermerna, äro dra
genom orter med lika, till hafsy
reducerad, medeltemperatur.

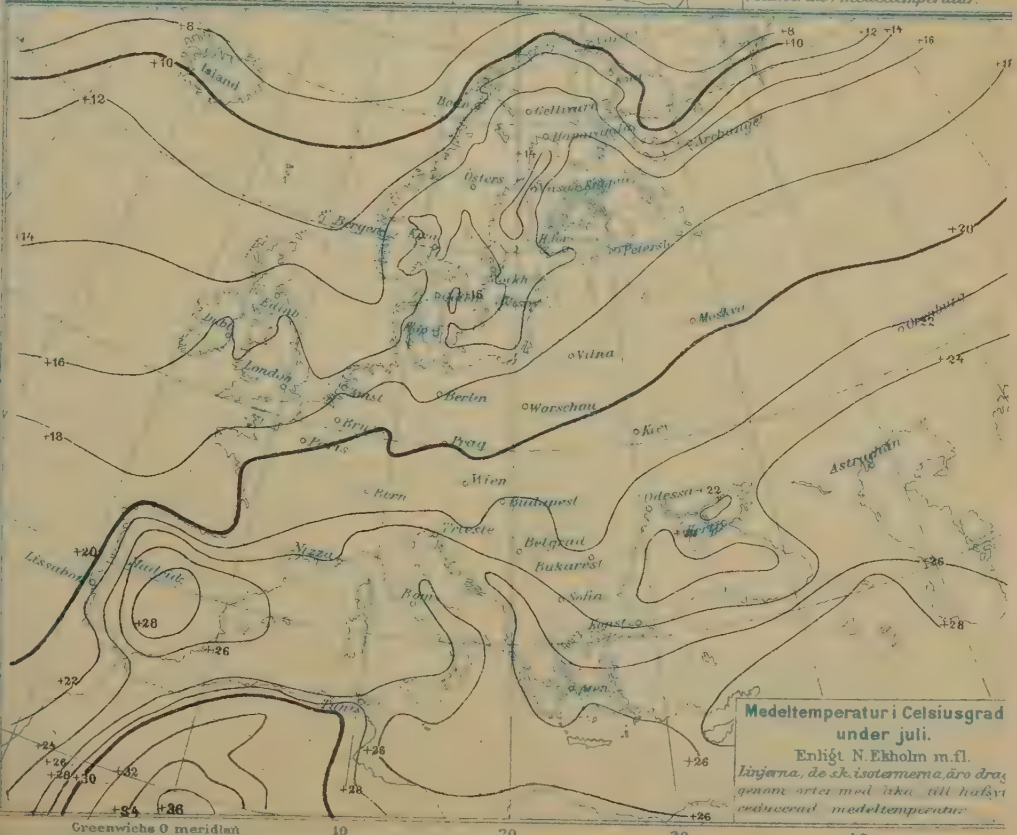
Island
Bergen
Edinb
London
Amst
Brux
Paris
Berlin
Prag
Wien
Bern
Budapest
Trieste
Belgrad
Bukarest
Sofia
Konst
Nizza
Rom
Madrid
Lissabon
Tunis
Gellivara
Archangel
Osters
Petersb
Moskva
Vilna
Warschau
Kiev
Odessa
Astrachan
Orenburg
Medeltemperatur i Celsiusgrad
under juli.
Enligt N. Ekholm m.fl.
Linjerna, de sk. isotermerna, äro dra
genom orter med lika, till hafsy
reducerad medeltemperatur
Greenwichs 0 meridian

det högsta 769 mm., ö. om Kaspiska hafvet, hvarifrån en tunga af högt lufttryck (öfver 765 mm.) sträcker sig västerut ända till mellersta Frankrike. Härigenom delas världsdelen i två vindområden, af hvilka det norra, som omfattar Brittiska öarna, Belgien, Holland, Skandinavien, Finland samt norra delarna af Ryssland, Tyskland och Frankrike, har förhärskande sydvästliga vindar, det södra, som omfattar större delen af det öfriga E., vindstilla eller förhärskande nordöstliga vindar. På västra delen af Medelhafvet, hvarest ligger ett centrum för lägre lufttryck (760 mm.), äro vindarna mycket växlande. Genom dessa förhållanden förklaras Nordväst-E:s milda vintrar, som bestämmas af de från det varma hafvet blåsande sydvästvindarna, samt Sydöst-E:s stränga vintrar, hvilka förorsakas af landets värmeutstrålning och tillströmningen af kall luft från n. ö. Beträffande vindarna bör erinras därom, att det är fråga om luftströmmarna ej blott vid jordytan, utan till en höjd af åtminstone flera km. däröfver. Dessutom bör ihågkommas, att lufttrycket, liksom temperaturen, oupphörligt ändrar sig, hvarvid hvirfvelstormar eller s. k. cykloner uppstå och röra sig öfver världsdelen och dess omgifvande farvatten, vanligen från v. åt ö.; i synnerhet nordvästra E:s haf och Medelhafvet äro hemsökta af dylika stormar, som vanligen åtföljas af mulen himmel och nederbörd. En annan lufttrycksfördelning finna vi under juli. Då ligger det lägsta lufttrycket, 755 mm., i ö. och s. ö. i Ryssland och östra delen af Medelhafvet och det högsta v. om Iberiska halfön och Frankrike. Det låga lufttrycket vid Island är nu föga utpräglad, ehuru fortfarande märkbart. I följd häraf äro de förhärskande vindarna i E. under juli västliga till nordliga, ehuru äfven nu mycket växlande liksom lufttrycket. Hvirfvelstormar äro också denna årstid vanliga i västra och norra E., vanligen åtföljda af nederbörd och ofta af åskväder. Åskväder uppträda emellertid äfven vid högre lufttryck, i synnerhet i de af solen upphettade inre delarna af världsdelen, hvarest åskregn utgöra den hufvudsakliga nederbörden under högsommaren.

Kartan öfver *molnigheten* visar, att denna är störst, mer än $0{,}_{7}$ af himmelen i medeltal, i norra Ryssland och västra Irland samt tämligen regelbundet aftager mot s. I Medelhafsländerna är den mindre än $0{,}_{5}$. Detta gäller i medeltal för året, men molnigheten har en utpräglad årlig period, med maximum i regel under vintern och minimum under sommaren. (Årstiden för detta minimum är på kartan angifven.) Detta är en stor fördel för E:s klimat, ty sålunda minskas afkylningen genom utstrålning under vintern och befordras uppvärmningen genom solstrålning under sommaren.

Hvad *nederbörden* beträffar, delas E. enligt J. Hann i fyra klimatområden: 1) det s. k. subtropiska området, Medelhafsländerna, med öfvervägande vinterregn och sommartorka; 2) Väst- och Nordväst-E., större delen af Frankrike, Brittiska öarna, Holland, Belgien, Nordväst-Tyskland och Skandinavien, med nederbörd alla årstider, dock öfvervägande höstregn; 3) Medel-E., större delen af Tyskland, Schweiz, Österrike, Ungern och Polen, med nederbörd alla årstider, dock öfvervägande sommarregn, samt 4) det europeisk-asiatiska kontinentalklimatet, innefattande den öfriga delen af ryska riket, äfven i allmänhet med nederbörd alla årstider, dock öfvervägande sommarregn. Den årliga nederbördsmängden i dessa områden är mycket växlande: störst är den på högländta eller bergiga kuster, som äro utsatta för pålandsvind, såsom västkusten af Norge, Storbritannien, Iberiska halfön och Dalmatien, med en årssumma af 2 m. vattenhöjd och därutöfver, ja för Dalmatien t. o. m. öfver 4 m. Eljest ligger årssumman i medeltal för olika orter, såsom nederbördskartan visar, i allmänhet mellan 30 och 100 cm. Men äfven nederbörden är underkastad stora och skenbart oregelbundna växlingar, så att längre eller kortare perioder af väta eller torka ofta förekomma. I synnerhet sydöstra E. är ej sällan hemsökt af svår torka, under det att i nordvästra E. för mycken nederbörd torde vara ett vanligare ondt. N. E—m.

Växtriket i E. erbjuder genom världsdelens utsträckning i n. och s. ganska stora skiljaktigheter. De klimatiska ojämnheter, som framkallas af skiftande höjdförhållanden, åstadkomma dessutom en mängd förändringar inom den flora, som tillhör ett visst växtbälte. Alperna t. ex. erbjuda genom sin ansenliga höjd plats åt växter, som delvis äro hemma i vida nordligare trakter. Ännu större äro de förändringar, som försiggått genom människans åtgöranden. I forna tider var nästan hela världsdelen betäckt af täta skogar, hvilka nu till stor del försvunnit i de mera odlade och befolkade länderna. I Skandinavien och norra Ryssland upptaga dock ännu i dag barrskogarna väldiga sträckor, och norra E. bildar därigenom ett af de viktigaste skogsdistrikten i världen. Karpaterna komma därnäst med en kraftigt utvecklad skogsvegetation. Till de skogfattiga länderna kunna i första rummet räknas Spanien och Portugal samt därnäst Frankrike, hvars skogar hårdt medtogos under revolutionstiden, och England, där likväl bristen till en del ersättes genom den rika tillgången på stenkol. — De vanliga sädesslagen, potatis, tobak och en mängd fruktträd äro öfverflyttade från andra nejder till vår världsdel. Af de förstnämnda gå korn och hafre längst i n. och tillhöra de slättmarker, som ligga strödda mellan de stora skogarna. Längre i s., öfver mellersta Ryssland till och med England, finnes ett bälte, där löfskogen (ek och bok) är förhärskande; råg och hvete äro de förnämsta sädesslagen, lin och hampa odlas ymnigt, fruktträden gifva rika skördar, och den för sockerberedningen viktiga hvitbetan odlas i stor utsträckning. Därefter kommer vinrankans bälte med sin rikaste växtlighet i v., där Frankrike i allmänhet alstrar $^{1}/_{3}$ (stundom mera) af allt vin i E. Jämte Frankrike äro de sydeuropeiska halföarna (särskildt Italien) E:s mest vinproducerande länder. Äfven i Österrikisk-ungerska monarkien, framför allt i Ungern, är vinproduktionen betydlig. Ända så långt i ö. som på Krim mognar drufvan. Af sädesslagen i södra E. intager majs främsta rummet. Dess gräns mot n. sammanfaller ungefär med vinrankans. Södra E:s trädvegetation utmärkes af alltid gröna träd. Cypresser och pinjer, oliv- och orangeträd bilda hela lundar, myrten- och granatäppelträd smycka de härliga Medelhafsstränderna. Karakteristisk för Pyreneiska halfön är korkeken, där äfven dvärg- och dadelpalmen påminna om det närbelägna Afrika. Till och med sockerröret har fått fast fot i Spanien. Ris odlas med framgång i Italien, och

bomullsplantan på Balkanhalfön. Bland nyttiga eröfringar från andra länders växtvärld må nämnas Douglas-tallen och Weymouth-tallen från Nord-Amerika och australiska gummiträdet (*Eucalyptus globulus*), med hvilket omfattande försök ha blifvit anställda i södra E. (G. L—m.)

Djurriket har till stor del förlorat sin ursprungliga karaktär genom den långt framskridna kulturen. Utmärkande för norden äro dock ännu renen (både i vildt tillstånd och som tamdjur), sälarna, hvaldjuren och de många simfåglarna. Älgen har sitt tillhåll i Ryssland, Öst-Preussen och på Skandinaviska halfön, bison påträffas ännu i Białowież-skogen i Litauen och i norra Kaukasus, stenbocken och gemsen i södra och mellersta Europas otillgängligaste bergstrakter, muflon, som antages vara stamdjuret till vårt tama får, på Sardinien samt en ap-art bland Gibraltars klippor. Af roffåglar bebo örnar, falkar och många arter af ugglor bergs- och skogstrakterna i norra E.; i södern lefva gamar. I allmänhet kunna E:s fåglar icke i färgprakt täfla med dem, som förekomma i den heta zonen. Reptilerna äro icke talrika, och få af dem utmärka sig genom storlek eller giftighet. Mot s. växer deras antal. Sköldpaddor äro mest hemma i Medelhafstrakterna.

Fisket, såväl i hafvet som i floderna, är af mycket stor betydelse. Medelhafvet lämnar tonfisk och sardeller; sill- och torskfångsten i Nordsjön och vid Lofoten bildar viktiga näringar för nordvästra E., där äfven på åtskilliga ställen ett gifvande laxfiske drifves. I Volga och Kaspiska hafvet fångas stör i riklig mängd. Korallfisket idkas förnämligast i Medelhafvet; af hafssvampar lämnar hafvet utanför Mindre Asiens kuster de finaste sorterna. — Silkesodlingen, som från Orienten öfverflyttats till europeisk mark, har sitt hufvudsäte i Italien, Spanien och södra Frankrike. De härjningar tropikernas länder stundom lida af insektvärlden äro i det hela taget okända för vår världsdel. — Husdjuren förtjäna framför allt uppmärksamhet. På deras utbildning och förädling har människan nedlagt mycket arbete och lyckats framställa en mängd raser, utmärkta genom olika företräden. Af får har Spanien den finulliga merinosrasen. Geten är mest hemma i bergstrakterna i södra E., svinet hålles i största antal i Syd-Europa. Af hästen har nästan hvarje land någon för detsamma utmärkande ras. De förr på den ryska stäppen lefvande vilda hästarna äro sedan 1876 utrotade. I södra E. nyttjas åsnan mest som dragdjur, mulåsnan till ridt. I Spanien och Italien har dromedaren acklimatiserats. Af nötboskap äro de holländska, tyska och engelska raserna mest bekanta. (L—e.)

Befolkning. Den förhistoriska forskningen har uppvisat, att människan bott i E. åtminstone sedan diluvialtiden. Hon fanns här under istiden samtidigt med mammutdjuret och den ullhåriga noshörningen. Men af hvad ras dessa vår världsdels äldsta invånare voro, är ännu icke afgjordt, liksom vi ej heller kunna besvara den frågan, hvarifrån de kommit. Det är likaledes icke möjligt att säga, huruvida de alldeles utrotats af senare framträngande folkraser eller om de gått upp i dessa och fortlefva i dem. Däremot kan man ifrån den historiska tidens början urskilja flera olika raser, som genom sin fördelning öfver kontinenten visa, att de efter hvarandra intagit de boplatser, som de en gång egt. Till de äldsta af dessa räknar man ett flertal icke-ariska folk, som i etniskt och språkligt hänseende voro olika med de efter dem följande arierna och hvilka en gång innehaft vidsträckta områden, men som dock icke äro att uppfatta som dessa områdens urinvånare. Sådana äro ibererna i Spanien, Gallien och möjligen Storbritannien, till hvilka möjligen ock hörde de italienska öarnas folk, sarder och sikaner. Ibererna anses ha invandrat från Afrika och varit hamiter (eller rent af negrer?); såsom en kvarlefva af dem betraktas baskerna. Sedan de norrifrån kommande ariske kelterna inträngt på spanska halfön, uppstod redan i forntiden en blandning mellan dessa båda folk, så att romarna ej längre skilde mellan dem, utan kallade dem keltiberer. Rörande räterna, i Öst-Alperna, och etruskerna, i mellersta och norra Italien, har forskningen ej kommit till full klarhet. Om det forntida folket ligurerna, som bebodde Väst-Alperna och deras omgifningar, äfven Corsica, har nyligen den åsikten framställts, att de voro arier. Af de ariska (indo-europeiska) folken, som under historisk tid behärskat större delen af Europa och skapat dess kultur, ryckte först kelter, därpå germaner och slaver fram österifrån. Därför har man länge sökt ariernas urhem i Asien, ehuru numera den åsikten alltmer vinner terräng, att de uppstått i östra och mellersta E. samt att den blonda typen utbildats vid Östersjöns stränder. — I början af den historiska tiden finna vi följande ariska folk i sydöstra E.: italikerna ur hvilka senare det romerska folket utbildade sig i större delen af Italien; illyrierna, förfäderna till nutidens albaneser, i västra delen af Balkanhalfön och delar af Italien; grekerna i Hellas; tracierna i östra delen af Balkanhalfön samt de med dem närbesläktade geterna och dacerna i Rumänien och Ungern samt slutligen skyterna, sedan efterträdda af sarmaterna (förmodligen iranska stammar) i södra Ryssland. Sålunda sönderföll E. då i en östlig ren arisk och i en västlig keltisk-iberisk del. Därtill kommo semitiska (kartagiska) kolonier i södra Spanien, på Sicilien och Sardinien. Kelterna bebodde icke blott Spanien, där de voro blandade med ibererna, Gallien och Brittiska öarna, utan äfven Poslätten och Alperna ända till Ungerska slätten samt inträngde i historisk tid på Balkanhalfön, ja ända in i Mindre Asien (galaterna). Men deras land blef sedan till största delen ockuperad af romarna, och de antogo dessas språk och seder så att nu endast några få kvarlefvor återstå af dett en gång så mäktiga folk, nämligen i västra Bretagne på Irland, i Wales och i Hög-Skottland. Äfven a sina grannar germanerna trängdes de undan frå landet n. om Donau och ö. om Rhen, hvilket dess förstodo att försvara äfven mot romarna. Germanerna lyckades härigenom bevara sin nationalite och öfverändakastade sedan genom folkvandringarn det romerska riket, inom hvars gränser många a deras stammar togo sig nya boplatser. Men seda de sålunda inträngt på det romerska området, ging de i regel upp i den talrikare romerska befolkningen så att dessa länders befolkning än i dag är till sit språk romansk, om än äfven germanskt blod flyte i dess ådror. — Ö. om germanerna bodde slaverna hvilka redan vid tiden för Kristi födelse trängt fra till sydöstra hörnet af Östersjön (æstyer och letter)

INDO-EUROPEER:
Germaner
Tyskar
Engelsmän
Skandinaver
Romaner
Italienare (Rätoromaner, Friuler blåviolett)
Fransmän
Spanjorer
Portugiser
Rumäner
Slaver
Östslaver (Stor-, Hvit- o. Lillryssar, Rutener)
Västslaver (Polacker, Tjecher, Slovaker, Vender)
Sydslaver (Slovener, Serb, Kroat., Bulgarer)
Litauer o. Letter
Greker
Kelter (Bretoner, Irer, Gaeler)
Albaneser
Armenier, Kurder, Osseter
Perser
BASKER
KAUKASUS-FOLK
URAL-ALTAISKA FOLK
Finnar, Magyarer etc.
Samojeder
Kalmucker
Taturiska stammar (Turkar, Kirgiser, Turkmener etc.)
Längd fr. 0 Greenwich
FOLK-OCH SPRÅK-KARTA
öfver
EUROPA.

FOLKMÄNGDSTÄTHET
i
EUROPA.
Skala 1 : 30 000 000
Kilometer
under 1
1 – 10
10 – 25
25 – 50
50 – 75
75 – 100
100 – 150
öfver 150
ATLANTISKA HAFVET
Nord-sjön
Öster-sjön
Svarta hafvet
Kaspiska hafv.
Medel-hafv.
Adriat. h.
ALPERNA
Kaukasus
Västl. 0 Östl. lgd fr. Greenw.

När under folkvandringarna germanerna lämnade östra Germanien och tågade in i romerska riket, trängde slaverna efter in i det öfvergifna landet och bosatte sig där ända fram till Elbe och i de östra alpländerna. Men sedan folkvandringen afstannat, började en del germaner tåga tillbaka åt ö., och där uppstod nu en strid mellan dessa och de inflyttade slaverna. Under senare hälften af medeltiden och början af nya tiden blefvo också slaverna dels tillbakaträngda, dels och hufvudsakligen germaniserade, så att endast på spridda ställen i dessa trakter slaviskt språk nu talas. — I sydöstra E. ha under historisk tid de största folkomflyttningarna egt rum. Medan det berg- och skogrika Väst-Europa lättare kunde hejda asiatiska nomaders inträngande, lågo de österuropeiska slättländerna alldeles värnlösa. Redan i den grå forntiden talar sagan om cimmeriernas infall, senare blefvo skyterna undanträngda af sarmaterna, under folkvandringarna besatte goterna en stor del af landet, så följde hunnerna och en mängd andra mongoliska folk, bulgarer, avarer, kazarer, magyarer, petjeneger, kumaner och därefter den stora mongolsvärmen på 1200-talet samt slutligen turkarnas bosättning på Balkanhalfön. Till en ännu senare tid hör de likaledes turkiske kirgisernas och kalmuckernas inryckande öfver nedre Volga. — I norra E. bodde sedan uråldriga tider germaner på Skandinaviska halfön, hvarifrån de tidigt nådde angränsande delar af finska kusten, medan norra delen af Ryssland innehades af ural-altaiska folk, samojeder, finnar, lappar o. a., hvilka senare äfven trängde in i norra delen af Skandinavien och i Finland. — Alla dessa folkomflyttningar i östra E. inverkade äfven på slaverna, hvilka såsom nämndt dels sökte utbreda sig åt v., dels äfven sände stammar mot s. ned till Balkanhalfön, hvilka där undanträngde den romaniserade befolkningen — af hvilka endast rumänerna lyckats bevara sitt romanska språk — och gjorde sig till herrar i norra delen af halfön.

Dessa folkrörelser ha fortgått vida senare i östra E. än i det västra. Den slaviska stammens framryckande mot s. och ö. fortgår i själfva verket än i dag; ännu för något öfver 100 år sedan hade ryssarna knappt kommit fram till Svarta hafvet. I västra E. har däremot efter folkvandringarnas slut i hufvudsak lugn rådt i detta afseende: endast två gånger ha större folkomflyttningar där egt rum, nämligen då araberna öfvergingo till Spanien, hvarifrån de efter 700 år åter fördrefvos, och då normanderna gjorde sig till herrar i England. Däremot ha de västeuropeiska folken sedan folkvandringarna delat sig i många olika nationer, hvilkas gränser i de flesta fall sammanfalla med det förhärskande språkets område. Dock är det en gifven följd af alla de invecklade omflyttningar, som skett, att språkgemenskap och blodsförvantskap icke alltid täcka hvarandra.

E. sönderfaller i våra dagar med hänsyn till språk och nationalitet i tre stora hufvuddelar: det romanska Sydväst-E., det germanska Mellan- och Nord-E. och det slaviska Öst- och Sydöst-E. I hvar och en af dem träffas dessutom smärre folkrester af annan stam.

R o m a n e r n a omfatta följande folk: italienare i Italien med kringliggande öar, södra Alperna och på Dalmatiska kusten; nära besläktade med dem äro friulerna eller furlanerna i östra delen af Venezien samt rätoromanerna eller ladinerna i Schweiz och Tyrolens minst tillgängliga dalar; malteserna, som äfven tala italienska, men äro mest af arabiskt ursprung; spanjorer och portugiser på Iberiska halfön (de förre delas i kastilianer på mesetan och katalaner i det nordöstra kustlandskapet samt gallegos i Galicien, hvilka stå nära portugiserna); fransmän i Frankrike, äfven de delade i två hufvudgrenar, nordfransmän, som tala "la langue d'oui", och sydfransmän, som tala "la langue d'oc"; vallonerna i Belgien, som höra till nordfransmännen; rumänerna i sydöstra Karpaterländerna samt på slätten mellan Donau och Pruth, afkomlingar af romaniserade dacer.

G e r m a n e r n a delas i engelsmän (jämte lågskottar), som starkt påverkats dels af kelter, dels af normandiska fransmän och hvilkas språk därför mycket blandats med icke-germanska, speciellt franska beståndsdelar; skandinaver (svenskar, norrmän, danskar, isländare), som renast bevarat den germanska rasens egendomligheter och språk; tyskar, som bebo E:s centralaste område och som delas i högtyskar i s. och låg- l. platt-tyskar i n.; de äro ingenstädes rena germaner, ty i västra och södra delarna af landet äro de starkt blandade med rätoromaner och kelter, ö. om Elbe åter med slaver. Till platt-tyskarna höra ock nederländarna och flamländarna, de senare i norra Belgien.

Den stora s l a v i s k a folkfamiljen delas likaledes i flera grenar. *Västslaverna* ha trängt in på germanskt område eller äro närmaste grannar till germanerna och ha därför först och lifligast kommit i beröring med västerländsk kultur; till dem höra polacker i Weichselområdet, tjecher i Böhmen, slovaker i Böhmen, Mähren och Väst-Karpaterna; sorber (serber) i Lausitz och Brandenburg, en ringa återstod af de förna vendiska folken i östra Tyskland. *Sydslaverna* ryckte under folkvandringarna in på Balkanhalfön; till dem höra slovenerna i sydöstra Alperna (i Krain, Kärnten och södra Steiermark), kroater och serber i de dinariska länderna, Serbien och södra Ungern, bulgarerna i östra delen af halfön, ursprungligen ett ural-altaiskt (finskt) folk från Volgaområdet, men numera alldeles slaviseradt. *Östslaverna* l. *ryssarna*, som äro utbredda öfver större delen af det österuropeiska taffellandet, delas i storryssar i norra delen, lillryssar i södra delen och under namnet rutener i östra Galizien och nordöstra Ungern, samt hvitryssar i västra delen af området. På gränsen mellan slaviska och germanska folk står den *baltiska* stammen, omfattande letter och litauer, hvilka alltsedan romarnas tid bott på sydöstra kusten af Östersjön, de förre vid Rigaviken och nedre Düna, de senare i Njemens nedre flodområde.

S. om slaverna bo g r e k e r n a, på ungefär samma område som i forntiden, nämligen i det egentliga Grekland, utefter östra kusten af norra Balkanhalfön samt på Egeiska hafvets öar (dessutom på Mindre Asiens västra kust). Nordväst om dem och delvis bland dem i Grekland träffas a l b a n e s e r n a l. s k i p e t a r e r n a, såsom de kalla sig själfva. Ett mellanfolk mellan greker och rumäner äro t s i n t s a r e r n a i Albanien samt ö. och s. därom.

Till den ariska rasen höra slutligen k e l t e r n a,

som nu finnas kvar i två grupper, de gaeliske kelterna, omfattande högskottar och irer, samt de kymriske kelterna, omfattande walesare i Wales och bretoner i Bretagne.

Insprängda mellan dessa folk och stammar bo i E. flera folk af icke-europeiskt ursprung eller utan släktskap med de europeiske arierna. Viktigast bland dem äro de folk, som tillhöra den mongoliska rasen, nämligen finnarna i Finland och magyarerna i Ungern, hvilka genom germanskt inflytande ryckts inom det västerländska kulturområdet och därigenom själfva blifvit kulturfolk, turkarna, hvilka bebo delar af Balkanhalfön, utan att vara mer än främlingar i E., samt en del smärre folk i östra och norra Ryssland, såsom kalmucker, tjeremisser, mordviner, permier, voguler, samojeder m. fl. Till denna folkgrupp höra ock lapparna.

Främlingar från Asien äro äfven zigenarna, ett ariskt folk, som invandrade i E. mot slutet af medeltiden och som talrikast förekommer i Rumänien, Ungern, Spanien, Portugal och Storbritannien, ehuru de vandra omkring äfven i andra länder, samt judarna, som tillhöra den semitiska folkgruppen; de finnas talrikast i de länder, som fordom lydde under Polen, därnäst på tyskt och ungerskt område samt, i vida mindre antal, i södra, västra och norra E. Till samma folkgrupp höra äfven de s. k. moriskerna i södra Spanien. — Baskerna i norra Spanien och södra Frankrike ha, som nämndt, inga säkra anhöriga bland andra folk och bo i sitt land sedan urminnes tider.

En beräkning af dessa olika folks antal kan endast blifva tillnärmelsevis riktig, då ofta folk af en stam tala en annan stams språk, hvarjämte noggranna uppgifter icke finnas från alla länder. Följande beräkning (efter Juraschek) afser år 1900 och E:s folkmängd inom dess politiska gränser.

Tyskar, holländare, flamländare	77,06	mill.	19,4	proc.
Engelsmän	40,33	»	10,1	»
Skandinaver	10,39	»	2,6	»
Germaner	127,78	mill.	32,1	proc.
Fransmän, valloner	41,28	mill.	10,4	proc.
Italienare, friuler, rätoromaner, maltesare	33,79	»	8,5	»
Spanjorer, portugiser	23,46	»	5,9	»
Dako-rumäner	9,59	»	2,4	»
Romaner	108,12	mill.	27,2	proc.
Ryssar, rutener	81,90	mill.	20,6	proc.
Polacker	17,03	»	4,3	»
Tjecher, slovaker, vender	8,32	»	2,1	»
Slovener, kroater, serber	9,34	»	2,3	»
Bulgarer	4,02	»	1,0	»
Letter, litauer	4,03	»	1,0	»
Slaver	124,64	mill.	31,3	proc.
Kelter	2,53	mill.	0,6	proc.
Greker	4,38	»	1,1	»
Albaneser	1,54	»	0,4	»
Zigenare	0,80	»	0,2	»
Armenier, tsintsarer o. a.	0,33	»	0,1	»
Öfriga arier	9,58	mill.	2,4	proc.
Alla arier tillhopa	370,12	mill.	93,0	proc.
Basker	0,64	mill.	0,1	proc.
Magyarer	8,86	»	2,3	»
Finska folk	6,27	»	1,6	»
Turkar, tatarer, kalmucker	6,20	»	1,5	»
Judar	5,73	»	1,4	»
Andra folk	0,20	»	0,1	»
Icke ariska folk	27,90	mill.	7,0	proc.

Sålunda utgöra de icke-ariska folken endast en ringa del (7 proc.) af E:s folk. J. F. N.

I religiöst hänseende har E. att glädja sig åt kristendomens utbredning öfver nästan hela världsdelen. I Spanien banade visserligen araberna, med svärdet i hand, väg för islam, men denna försvann med deras världsliga välde. Under 15:e årh. bröt den ånyo in genom turkarnas invandring på Balkanhalfön. Där har den också vunnit utbredning bland förut kristna folk. I Ryssland har den likaledes på sina ställen fått fast fot. Sammanlagdt finnas i E. något mer än 8 mill. muhammedaner. I Ryssland håller sig hedendomen ännu kvar, bland några spridda tatariska stammar. De olika kristna hufvudkyrkorna sammanfalla öfver hufvud med de tre viktigaste folkstammarna i E. Sålunda äro germanerna till större delen protestanter, bland de romanska folken är den romersk-katolska bekännelsen förhärskande, och slaverna bekänna sig till den grekiska kyrkan. Dock förekomma stora undantag i detta hänseende. Romersk-katolska kyrkan är nämligen den rådande bland polacker, magyarer, sydtyskar och irländare; till grekisk-katolska kyrkan höra greker, rumäner och många albaneser; finnarna äro protestanter. Antalet romerska katoliker kan anslås till 180 mill., eller nästan lika mycket som de båda öfriga hufvudkyrkornas bekännare (100 mill. i hvardera).

E:s folkmängd uppgick vid sekelskiftet till 400,6 mill. människor och växer numera med inemot 4 mill. årligen. 1800 beräknas världsdelens folkmängd ha utgjort 187,7 mill., och för 1700 kan den gissningsvis sättas till 130 mill. Med nu för tiden rådande förhållanden fördubblas E:s folkmängd på sjuttio à åttio år. Folkmängdstätheten är 43 pr kvkm., ett mer än dubbelt högre tal än Asiens, som i detta fall kommer E. närmast. I allmänhet är mellersta och västra E. tätast befolkadt. Medeltalet för Tyskland, Italien, Schweiz, Belgien, Nederländerna och Brittiska öarna uppgår till mer än 100 pr kvkm. I Englands fabriksdistrikt bo somligstädes ända till 800 à 900 personer pr kvkm., i Rhenländerna, Belgien och Holland samt Sachsen flerstädes 400 à 600. Södra E. är glesare bebodt, undantagandes norra Italien; för Italien, Spanien och Portugal är det gemensamma medeltalet 65 pr kvkm., och för dem alla gäller (liksom ock för Frankrike), att norra delarna af landet äro tätare befolkade än de södra. Öst-Europas folkmängdstäthet är endast 28 pr kvkm. och Skandinaviens endast 10; dock äro Skåne och Danmark tätare bebodda än t. ex. Pyreneiska och Balkanhalföarna. I de nordligaste delarna af Skandinavien samt af Finland och Ryssland hinner folkmängdstätheten icke till 1 pr kvkm.

Beträffande E:s befolkningsförhållanden i öfrigt hänvisas till artikeln Befolkningsstatistik, som sysselsätter sig nästan helt och hållet med denna världsdel. Tilläggas må, att stads-

EU

Nordisk Familjebok, 2:a uppl.

Skala 1: 25000000

OPA

Gen. Stab. Lit. Anst.

befolkningen i E. 1860 beräknas ha upptagit 26 proc. af folkmängden, men numera 36 proc. I det germanska E. (''Nordväst-Europa'') har städernas andel under samma tid vuxit från 34 till 51 proc. i det romanska (''Sydväst-Europa'') från 34 till 45 proc., i Öst-Europa från 11 till 16 proc. Af städer med öfver 50,000 inv. fanns år 1860 ett antal af 133; nu åter hinner antalet till omkr. 370. Af E:s hela folkmängd bodde förstnämnda år endast 8 proc. i dylika städer, numera åter 17 proc. På hvarje tusental inv. i E. räknar man f. n. årligen 8 giftermål, 36 födelser och 24 dödsfall. För människosläktet i dess helhet anses födelsernas antal numera utgöra 42 på tusen och dödsfallens 33. Öfverskottet skulle alltså för hela släktet utgöra ung. 9 årligen på tusen inv., men i E. utgör detsamma 12. (G. S–g.)

Näringar och kommunikationer. I E. finnas omkr. 1 mill. nomader; alla öfriga invånare äro bofasta. E:s viktigaste näring är jordbruk, ehuru det icke längre finnes något folk, som uteslutande lefver af detta. Af E:s areal (bortsedt från Island, Färöarna, Malta och de allra minsta staterna), 950,8 mill. har, äro 271,8 mill. (28,6 proc.) odlad jord, 139,7 mill. (14,7 proc.) naturlig äng, 314 mill. (33 proc.) skog och 225,3 mill. (23,7 proc.) annat slags jord. Af den odlade jorden voro (1901) 3,9 mill. har trädgård, 9,2 mill. vinland, 160,6 mill. odlade med säd, 17,5 mill. med rotfrukter, 26,5 mill. med foderväxter, 8,6 mill. med andra växter samt 45,5 mill. trädesjord. I medeltal voro 1896—1900 43 mill. har besådda med hvete, 41,8 mill. med råg, 17,1 mill. med korn, 31,9 mill. med hafre, 10,7 mill. med majs och 11,6 mill. med potatis. Hela skörden af de fem viktigaste sädesslagen steg 1896—1900 i medeltal till 1,367,8 mill. deciton samt 1904 till 1,526,6 mill. deciton. Dock räcker skörden endast undantagsvis till att täcka behofven. 1896—1900 steg den årliga bristen på hvete och råg i medeltal till 60,9 mill. deciton samt 1901 till 99,4 mill. deciton. Däremot uppvisa åren 1902—04 ett årligt öfverskott af skördadt hvete och råg af i medeltal 18,3 mill. deciton. Den årliga skörden af potatis steg 1896—1900 till 1,045,8 mill. deciton, hvilka täcka konsumtionsbehofvet. Af vin producerade E. 1898—1902 i medeltal årligen 134,7 mill. hektoliter (mot 13,4 mill. hl. i andra världsdelar). Af husdjur egde E. omkr. 1900: 42,2 mill. hästar (mot 45,7 mill. i de öfriga världsdelarna), 124,9 mill. nötkreatur (mot 277,8 mill. i de öfriga världsdelarna), 184,2 mill. får, 20,3 mill. getter och 65,8 mill. svin (mot i de andra världsdelarna 333 mill. får, 48 mill. getter och 82,4 mill. svin). — *Skogsbruket* är för stora delar af E. en mycket viktig inkomstkälla. De förnämsta exportländerna äro, ordnade efter värdet af exporterade oarbetade trävaror, Österrike-Ungern, Sverige, Ryssland, Finland och Norge. Af ännu större betydelse är *bergsbruket*. Under 1896—1900 producerades i medeltal årligen i E. utom Ryssland (hvars produktion ej skiljes från Asiatiska Ryssland, men endast i fråga om guld i Ural, järn och stål samt stenkol är af någon betydenhet) 7,791 kg. guld, 533,227 kg. silfver (däraf 194,844 i Spanien och 178,033 i Tyskland), 350,154 ton zink, 443,028 ton bly, 83,768 ton koppar, 21,1 mill. ton tackjärn (25,5 mill. ton 1903), 13,4 mill. ton stål (17,8 mill. ton 1903), 435,4 mill. ton stenkol (däraf 212,3 mill. ton i Storbritannien och 129,3 mill. ton i Tyskland). 1903 uppgick stenkolsbrytningen till 498,9 mill. ton, däraf 234 mill. ton i Storbritannien och 162,5 i Tyskland. — E:s *industri* öfverträffar ännu öfriga världsdelars i både mångsidighet och kvantitet. Dess i ekonomiskt afseende viktigaste branscher äro bomulls- och metallindustrierna. Antalet spolar i bomullsindustrien beräknades 1903—04 utgöra omkr. 83,5 mill. (mot 22,9 i Förenta staterna); för öfriga industrier saknas sammanfattande sifferuppgifter. — Världsdelens *handel* stiger till nära 70 proc. af hela jordens. De europeiska staternas sammanlagda införsel belöpte sig 1896—1900 årligen till i medeltal 28,729,7 mill. kr. och deras utförsel till 23,198,5 mill. kr. E:s *handelsflotta* (af fartyg om 50 ton och däröfver) beräknades af A. N. Kiær för 1902 stiga till 13,103 ångbåtar om 13,468 mill. ton och 19,349 segelfartyg om 5,622 mill. ton eller tillsammans 32,452 fartyg om 19,090 mill. ton eller i förmedladt tontal (d. v. s. segelfartygens tontal + 3,6 gånger ångfartygens tontal) 54,130 mill. Lägges därtill de europeiska besittningarnas i andra världsdelar, stiger summan till 38,319 fartyg om 56,669 mill. ton eller 88 proc. af hela jordens tontal. E:s största *hamnstäder* med hänsyn till tontalet af från utlandet ankomna eller dit afgångna fartyg voro 1903 London (19,0 mill. ton), Antwerpen (18,1 mill. ton), Hamburg (16,5 mill. ton), Liverpool (14,5 mill. ton), Rotterdam (13,6 mill. ton), Cardiff (13,2 mill. ton), Marseille (11,3 mill. ton) och Genua (10,0 mill. ton). — Längden af E:s *järnvägar* steg 1903 till 302,002 km. (medan Förenta staternas i Amerika voro 334,100 km.). Af de europeiska järnvägarna voro år 1900 128,336 km. statsbanor och 157,273 km. enskilda banor. Det kapital, som i dem nedlagts, beräknades till 73,8 milliarder kronor. Antalet *postanstalter* steg 1902 till 141,484; antalet befordrade bref och brefkort var öfver 10,5 milliarder och alla postförsändelser tillsammans öfver 18 milliarder stycken. — *Telegraflinjernas* längd var 1902 854,792 km. (trådlängden steg till nära 3,5 mill. km.); antalet telegrafstationer utgjorde 87,930 och antalet taxerade telegram 273,4 mill., däraf 65,6 mill. internationella. *Telefonapparaternas* antal 1903—04 beräknades till 1,24 mill.

Politisk indelning. I E. finnas f. n. 77 stater, nämligen 45 monarkier och 31 republiker, hvartill kommer skyddsstaten Kreta. Af dem äro dock 51 stater förenade i två förbundsstater: Tyska riket, som omfattar 4 konungariken, 6 storhertigdömen, 5 hertigdömen, 7 furstendömen, 3 republiker och ett riksland (inalles 26 stater), samt Schweiz, som består af 25 stater (kantoner); dessutom äro Österrike och Ungern samt Ryssland och Finland förenade med hvarandra i unioner, och tre stater stå under främmande öfverhöghet, nämligen Andorra under Frankrikes samt Kreta och Bulgarien under Turkiets. Bland Europas stater intaga 6 rangen som stormakter, nämligen Frankrike, Storbritannien, Preussen (Tyskland), Österrike-Ungern, Ryssland och Italien. Af dessa höra tre till den germanska rasen, två till den romanska och en till den slaviska.

Egendomligt för E. är, att många af dess stater förvärfvat sig kolonier i andra världsdelar och därigenom bidragit till att utbreda europeisk kultur i dessa. På detta sätt har största delen af Amerika

Öfversikt af Europas stater (Ur G. Sundbärgs "Aperçus statistiques" 1906).

Land. (Datum afser tidpunkten för folkmängdsuppgiften.)	Areal, kvkm.	Folkmängd.	Folkökn. i % under senaste årtionde	Inv. pr kvkm.	Kvinnor mot 1,000 män.
Sverige, 31 dec. 1904	447,860	5,260,811	7,95	12	1,049
Norge, 31 dec. 1903	321,477	2,288,535	12,85	7	1,064
Danmark, 1903	142,780	2,633,700	13,60	18	1,054
Finland, 31 dec. 1903	373,604	2,816,269	11,25	8	1,019
Storbritannien o. Irland, 30 juni 1905	314,667	43,818,899	10,37	139	1,051
Nederländerna, 31 dec. 1903	33,000	5,430,981	14,75	165	1,018
Luxemburg, 1 dec. 1902	2,586	241,585	13,05	93	935
Belgien, 31 dec. 1903	29,456	6,985,219	11,54	237	1,013
Tyska riket, 30 juni 1904	540,743	59,495,000	15,89	110	1,032
Österrike-Ungern, 1902—03	675,998	48,334,599	11,03	72	1,025
Schweiz, 1 dec. 1900	41,424	3,315,443	12,00	80	1,056
Frankrike, 17 mars 1901	536,464	38,961,945	1,62	73	1,022
Italien, 31 dec. 1903	286,589	33,218,328	4,98	116	1,011
Spanien, 31 dec. 1900	504,552	18,618,086	4,74	37	1,049
Portugal, 1 dec. 1900	92,157	5,423,132	7,39	59	1,090
Ryssland (utom Finl.), 1902	5,016,381	112,831,300	15,51	22	1,038
Rumänien, 31 dec. 1903	131,020	6,292,032	11,80	48	974
Serbien, 31 dec. 1903	48,303	2,624,318	17,14	54	943
Bulgarien, 31 dec. 1901	96,345	3,800,000	17,00	39	966
Montenegro	9,080	250,000	—	28	—
Grekland, okt. 1896	64,679	2,433,806	14,00	38	921
Kreta, 17 juni 1900	8,618	310,362	—	36	962
Turkiet	169,300	6,130,200	—	36	—
Liechtenstein, 1901	159	9,477	—	60	—
Monaco, 1895	2	15,180	—	—	—
San Marino, 1899	61	11,002	—	180	—
Andorra	452	5,231	—	12	—
Europa	9,887,757	411,555,440	11,05	41,6	1,029

och Australien blifvit europeiserad, likaledes stora delar af Afrika och Asien. Särskildt ha de germanska folken, framför allt engelsmännen, varit verksamma på detta område. Ehuru de romanska folken spanjorer och portugiser började den europeiska koloniseringen och fransmännen längre fram utbredde sig än mera, så är i våra dagar det kolonialvälde, som lyder under de romanska folken, till vidd och folkmängd knappt en sjundedel af det germanska koloniområdet. Räknas Turkiet, ehuru det egentligen är en asiatisk makt, till E., så lyda i främmande världsdelar inalles omkr. 557 mill. människor, utbredda öfver omkr. 74 mill. kvkm., under europeiska stater. E:s maktsfär omfattar således mer än tre femtedelar af jordens hela landområde och nära tre femtedelar af dess befolkning. J. F. N.

Eurōpa, Peñas de [pe'njas] l. Picos de, berggrupp i norra Spanien, inom Kantabriska bergen, på gränsen mellan prov. Oviedo, Santander, Valencia och Leon. Högsta topparna äro Torre de Cerredo (2,678 m.) och Peña Vieja (2,665 m.).

Eurōpa, en liten ö i Mosambikkanalen, under 22° 19′ s. br., förklarades 1897 för fransk besittning i följd af sin utmärkta hamn och sitt strategiskt viktiga läge. Ön är obebodd och saknar dricksvatten, men hamnen har rymlig ankarplats med 13—20 m. djup.

Eurōpa, Punta de, den sydligaste udden på Gibraltarhalfön.

Europæus, David Emanuel Daniel, finsk språkforskare, f. 1820 i Savitaipale, Viborgs län, d. 1884 i Petersburg, blef student 1844, var 1845—48 sysselsatt med runosamling i finska och ryska Karelen, Ingermanland och inre Ryssland och lämnade såsom frukt af detta arbete betydande bidrag till 2:a uppl. af E. Lönnrots Kalevala, där Kullervoepisoden till mesta delen härrör från honom. 1852—53 utgaf Finska litteratursällskapet en af honom utarbetad svensk-finsk ordbok. Hans senare undersökningar om finsk-ugriska räkneord och namn voro af mindre värde. E:s egendomliga lynne hindrade honom att söka en fast verksamhet.

Européen, L' [löråpeä'], en internationell, i Paris 1900—06 på franska utgifven veckotidskrift, uppsatt till stor del för finska samt äfven för svenska pengar, som skulle kämpa för sanningen, utan tanke på penningförvärf, och särskildt för de svagare och förtryckta nationernas rätt. Ett af dess närmaste mål var häfdandet af Finlands sak mot Ryssland, men den behandlade dessutom särskildt internationella spörsmål och koloniala frågor, däribland också förhållandet mellan Sverige och Norge, hvarvid tidningen, som äfven hade understöd af norska Nobelstiftelsen, i en serie artiklar hänsynslöst och ovederhäftigt tog Norges parti. Den leddes först af den holländske rättslärde Van der Vlugt, sedan af historikern Seignobos och novellisten Herold samt slutligen af La Chesnais. Af medarbetarna märktes bl. a. A. Leroy-Beaulieu, Jaurès, Francis de Pressensé, Pierre Quillard och Marcel Collière. En bland aktieegarna utbruten schism föranledde 1905 upprättandet af kon-

kurrenttidningen Le Courrier Européen, hvarefter tidningen af brist på medel och understöd nödgades upphöra 10 febr. 1906. E. A—t.

Europe'isk, som hör till eller angår världsdelen Europa och dess befolkning eller kultur; som omfattar hela Europa (motsats: trångt nationell).

Europeiska Donaukommissionen. Se Donaukommissionen.

Europeiska följetongen, nytt romanbibliotek, i Stockholm utkommande veckoskrift, som 1846 uppsattes af bokförläggaren Albert Bonnier. I tidskriften ha 1800-talets ryktbaraste romanförfattare varit representerade. Under årens lopp har tidskriften utkommit under något olika titlar; alltsedan 1871 bär den namnet Nya följetongen, tidskrift för svensk och utländsk skönlitteratur.

Europeiska jämvikten. Se Politisk jämvikt.

Europeiska kärrsköldpaddan, *zool.* Se Emys.

Europeiske budbäraren, rysk tidskrift (se d. o.).

Eurōtas, nu Iri, flod i Lakonien på Peloponnesos, rinner upp på gränsen mellan Arkadien och Lakonien samt faller ut i Lakoniska viken (nu Marathonisiviken) ö. om Gytheion, Spartas hamnstad. Vid vanligt vattenstånd öfverstiger djupet på få ställen 1 m., och sällan har floden så mycket vatten, att det kan komma öfver banken vid mynningen; det breder därför ut sig i strandens sand.

Eurōtium, *bot.* Se Aspergillus.

Eu'rus, lat. (grek. *eū'ros*), urspr. östanvinden, sedermera noggrannare bestämdt: sydöstvinden.

Eurya, *bot.* Se Ternströmiaceæ.

Euryăle (grek. *Εὐρυάλη*). Se Gorgoner.

Euryăle Salisb., *bot.*, växtsläkte af fam. *Nymphæaceæ* med 1 art, *E. ferox*, inhemsk i Ostindien, ofta odlad i varma växthus. De på vattnet simmande runda bladen blifva 1 m. i genomskärning och äro på undersidan försedda med starkt framträdande taggiga nerver; blommorna äro violetta. En *Euryale*-art är funnen fossil i en interglacial aflagring i Ryssland och har alltså ännu under kvartärtiden tillhört Europas flora. *Euryale* är mycket nära släkt med den välbekanta *Victoria regia*. G. L—m.

Euryălos (grek. *Εὐρύαλος*), Mekisteus' son, deltagare i Argonauttåget och sedermera en af de s. k. epigonerna, dessutom af Homeros omtalad såsom Diomedes' vapenbroder i trojanska kriget. A. M. A.

Eurya'ngium, *bot.* Se Ferula.

Eurybiădes (grek. *Εὐρυβιάδης*), spartanen Eurykleides' son, öfverbefälhafvare öfver den förenade grekiska flottan i kriget mot Xerxes (480 f. Kr.). Efter slaget vid Salamis (s. å.) erhöll han priset för tapperhet, ehuru äran af denna seger egentligen tillkom Themistokles. E. hade velat undvika sjöslaget och draga sig tillbaka för att skydda Peloponnesos med uppoffring af det öfriga Grekland. A. M. A.

Eurydike (grek. *Εὐρυδίκη*, lat. *Eurydice*), ett i den grekiska litteraturen ofta förekommande kvinnonamn. Mest bekant är den mytiske sångaren Orfeus' gemål E. Jfr Orfeus. A. M. A.

Euryfōtiska (af grek. *eury's*, bred, och *fōs*, gen. *foto's*, ljus), *bot.*, *zool.*, kallas sådana organismer, som kunna fördraga en betydligt växlande intensitet i belysningen; motsatsen är stenofotiska (af grek. *steno's*, trång) organismer, som äro anpassade till en bestämd, föga växlande ljusstyrka. En euryfotisk vattenorganism kan lefva på mycket olika djup, en stenofotisk däremot är till sin förekomst inskränkt till en smal zon. G. L—m.

Euryhali'na (af grek. *eury's*, bred, och *hals*, salt), *bot.*, *zool.*, kallas de vattenväxter och vattendjur, som kunna lefva i eller utan skada fördraga vatten af ganska växlande salthalt; motsatsen är stenohalina (af grek. *steno's*, trång) organismer, som äro anpassade till en bestämd salthalt i vattnet. De förra ha ett vidsträckt, de senare ett inskränkt utbredningsområde. G. L—m.

Euryklēi'a (grek. *Εὐρύκλεια*), enligt Homeros trogen tjänarinna i Odysseus' hus, amma åt Odysseus själf och uppfostrarinna åt hans son, Telemachos. A. M. A.

Eurylŏchos (grek. *Εὐρύλοχος*), en af Odysseus' följeslagare under dennes irrfärder, undgick vid besöket hos Kirke, genom iakttagande af försiktighet, sina kamraters öde att genom Kirkes trollkonster förvandlas till svin. Efter ankomsten till ön Trinakria bragte han dock fördärf öfver sig och andra genom orådet att slakta och uppäta solgudens oxar. A. M. A.

Eurymĕdon (grek. *Εὐρυμέδων*), nu Köpry su, flod i Pamfylien i Mindre Asien, bekant genom Kimons seger därstädes öfver perserna (465 f. Kr.).

Eurynŏme (grek. *Εὐρυνόμη*), *grek. myt.*, med Zeus moder till chariterna, behagens gudinnor. En yngre saga omtalar en E., hvilken tillika med sin gemål Ofion innehade världsherraväldet före Kronos' tidehvarf. E. var äfven binamn åt en i Figalia dyrkad Artemis, hvars bild till sin nedre del hade skapnad af en fisk. A. M. A.

Eurypontider. Se Eurysthenes.

Eurypte'ridæ Burm. Se Merostomata.

Eury'pterus Dek. (grek. *eury's*, bred, och *ptero'n*, fena), *paleont.*, ett paleozoiskt krustacéslägte, närmast besläktadt med *Limuliderna*. Hufvudet är på öfversidan betäckt af en rektangulär, framtill afrundad sköld med ett par njurformade ofasetterade sidoögon och midtställda oceller; på hufvudets undersida synas fem par tuggfötter, hvilkas höftled användes vid födans krossande, under det de fria delarna äro benliknande; femte parets ben äro tillplattade och längre än de fyra främre parens, dess sista leder äro utbredda till ett årliknande simorgan. Framför munspringan synes ett par kloantenner. Bakkroppen, bakåt afsmalnande, består af 12 leder. Hvardera af de fem närmast hufvudet liggande lederna har ett par bladfötter, hvilkas framkant var fäst i den tunna hud, som bekläddе kroppens undersida; på

Eurypterus Fischeri (från undre sidan).

bladfötternas öfre sida synes ett par ovala, starkt uppruggade partier, som kunna anses såsom platsen för respirationsorganen (jfr G. Holm, "Yttre anatomien hos Eurypterus" i Geol. fören:s i Stockholm Förhandl., bd 21). Dessa fem leder bilda thorax; de bakom dessa liggande abdominalsegmenten sakna extremiteter; det bakersta af dessa utgöres af en med fyra sågtandade vingkanter försedd ändtagg. Skalets yttersida är försedd med fjälliknande hudveck samt finare eller gröfre hårbildningar. *Eurypterus* förekommer i silur-karbonsystemen. En art, *E. Fischeri* Eichw. (se fig.), är funnen på Ösel (Rootziküll) samt på Gottland. A. Hng.

Eurypylos (grek. *Εὐρύπυλος*), namn på flera den grekiska hjältesagan tillhörande personligheter. En bland dessa var, enligt Homeros, son af den tessaliske konungen Euaimon i Ormenion och deltog såsom befälhafvare öfver ormenierna i trojanska kriget, i hvilket han bl. a. erbjöd sig till tvekamp med Hektor. En annan E., Telefos' son och konung Priamos' systerson, fäktade med utmärkelse på trojanernas sida och dödades af Neoptolemos. A. M. A.

Eurysakes (grek. *Εὐρυσακής*, lat. *Eurysāces*), *grek. hjältes.*, en son af Aias från Salamis och den frygiska konungadottern Tekmessa. Namnet E. (af grek. *eury's*, bred, och *sa'kos*, sköld) betyder "bredsköld" och kännetecknar honom såsom arftagare af sin faders väldiga sköld. I Runebergs tragedi "Kungarne på Salamis" tecknas E. såsom en ädel och sympatisk hjälteyngling, hvilken efter växlande öden återvinner sin faders af Leiokritos inkräktade konungavälde på Salamis. A. M. A.

Euryskōp (af grek. *eury's*, bred, och *skopēi'n*, se), *fot.*, ett fotografiskt objektiv af symmetrisk konstruktion, konstrueradt och utfördt af Voigtländer. Euryskopen, som tillhöra aplanaternas (se d. o.) typ, ha funnit mycket stor användning i praktiken (under de senare åren ha de emellertid delvis blifvit undanträngda af anastigmaterna); de benämnas alltefter det ändamål, för hvilket de äro afsedda, porträtt-, landskaps- och vidvinkelseuryskop. (Jfr Fotografi.) J. Htzg.

Eurysthēnes (grek. *Εὐρυσθένης*), enligt sägnen son af den heraklidiske höfdingen Aristodemos och äldre tvillingbroder till Prokles. Sedan Aristodemos, kort efter dorernas invandring på Peloponnesos, hade aflidit, erhöllo hans båda söner den åt honom bestämda delen af landet, Sparta och Lakonien. De båda bröderna betecknades af traditionen såsom stamfäder för Spartas båda samregerande konungahus, ehuru dessa ej buro deras namn, utan kallades Agiader och Eurypontider efter Agis, Eurysthenes' son, och Eurypon, Prokles' sonson. E. och hans broder sägas ha lefvat i ständig tvedräkt, hvilket förhållande sedan gick i arf på deras efterkommande. A. M. A.

Eury'stheus (grek. *Εὐρυσθεύς*, lat. *Eurystheus*), konung i Mykenai. Se Herakles.

Eurytmi (grek. *eurythmi'a*, af *eu*, behagligt, och *rythmo's*, mått), ett riktigt, harmoniskt förhållande mellan delarna i ett helt, jämvikt, måttfullhet (t. ex. i dans, musik, språkljud o. s. v.). — Inom de bildande konsterna menar man med eurytmi den ena formens behagliga öfverflytande i den andra, den ena delens angenäma fortlöpande till den andra o. s. v. Åtskilliga ha ansett våglinjen vara den skönaste eurytmiska linjen, och Hogarth, som hyste denna åsikt, härledde t. o. m. allt skönt från våglinjen. En fortlöpande arkadställning, Parthenonsfrisen, Niobegruppen och Rafaels stora arbeten erbjuda exempel på eurytmisk anordning. Eurytmien bör skiljas från symmetrien, som består i en likformig anordning af ett föremåls delar å ömse sidor om en midtlinje eller en punkt, på det sätt, att den ena halfvan blir en spegelbild af den andra. — Eury'tmisk, måttfull, harmonisk, väl proportionerad.

Eurytos (grek. *Εὔρυτος*), konung i Oichalia (i Tessalien eller på Eubea eller i Messenien) och berömd såsom skicklig bågskytt. Han öfverfölls och dödades jämte sina söner af Herakles, emedan han trots föregående löfte vägrat gifva denne sin dotter Iole till maka. A. M. A.

Eusebia, en tid benämning på kappadociska staden Cæsarea Mazaka, nu Kaisarije.

Eusebiäner, anhängare till Eusebios (se d. o. 3).

Eusebios (grek. *Εὐσέβιος*, lat. *Eusebius*, "den gudfruktige"). 1. E. (Eusebius Pamphili, "Pamphilus' (vän) E."), den kristna kyrkohistorieskrifningens fader, f. omkr. 275, d. 340, sannolikt i Palestina, egnade sig i Cæsarea åt bevarandet af Origenes' skrifter, af hvilken kyrkofader han, likasom hans vän Pamphilus, var en ifrig anhängare. Under diokletianska förföljelsen led Pamphilus martyrdöden 309, men E. räddade sig genom flykten till Egypten och blef omkr. 314 biskop i Cæsarea. Han vanns där af Arius för dennes lära. E. bevistade Nicæa-mötet 325 och var troligen dess vice ordförande; han stod högt i anseende hos Konstantin. Vid mötet fann han snart arianismens underlägsenhet och framlade då en rent origenistisk medlande trosbekännelse, som samlade den stora majoriteten kring sig. Med några tillägg af alexandrinarna (bl. a. formeln "homousios"; se Arianism) antogs denna bekännelse af mötet och kejsaren; så tillkom det berömda Nicæa-beslutet. — Under stridens fortsättning kom E. som Konstantins vän att tillsammans med sin namne Eusebios af Nikomedeia bestämma den kejserliga kyrkopolitiken i medlande "semiariansk" riktning. E:s största betydelse låg dock däri, att han utgjorde föreningslänken mellan den gamla förföljelsetiden och den nya rikskyrkans tid och var inspirerad af origenismens starkt vetenskapliga intresse. Så blef han som ingen annan danad att med den nya tidens hjälpmedel skildra den gångna. Detta skedde framför allt i de på grekiska skrifna 1) *Chronicon*, kronologiska tabeller från Abrahams tid till 325; 2) *Historia ecclesiastica* ("Kyrkohistoria", öfv. och kommenterad af O. W. Lemke, 1878), ett försök att samarbeta det i tabellerna gömda kyrkohistoriska stoffet till en sammanhängande historia; härmed skapade han en källa af oförlikneligt historiskt värde och af stor praktisk betydelse för kyrkans vidare utveckling; skildringen, som är indelad i 10 böcker och föres fram till 324, stöder sig genomgående på lärda och samvetsgranna källforskningar; 3) *Vita Constantini* i 4 böcker, värdefull särskildt genom de många kejserliga brefven och urkunderna och belysningen af Konstantins religionspolitik. — E. skref äfven apologetisk-dogmatiska och exegetiska arbeten,

till större delen bevarade, däribland *Onomasticon*, en beskrifning öfver bibliska orter. Han var ingen djup ande, men en alltigenom aktningsvärd lärd forskarnatur. — Hans arbeten äro sedan 1903 under utgifning (i vetenskaplig-kritisk uppl.) af vetenskapsakademien i Berlin, hvarvid finnen J. A. Heikel nedlagt särskild förtjänst. Hj. H—t.

2. E., biskop af Emesa, grekisk kyrkolärare, f. i Edessa, d. omkr. 358, tillhörde de äldre antiokenarna af Lukianos' skola, med nykter exegetik, och lutade därför liksom sin vän och namne, kyrkohistorikern E., åt arianismen, likväl utan att, såvidt vi veta, ingripa i striden. Han egde stor filosofisk och matematisk kunskap. Af hans många exegetiska, dogmatiska och polemiska skrifter äro endast fragment i behåll. Hj. H—t.

3. E., biskop af Nikomedeia, d. 342, var först biskop i Berytus (Bejrut) i Syrien, sedermera i Nikomedeia. Där blef han jämte Athanasios den mest betydande kyrkohistoriska personligheten under 300-talets förra hälft. Såsom lärjunge till Lukianos var han predisponerad för arianismen; hos honom sökte ock Arius skydd vid arianska stridens början. E. var en större personlighet än Arius, hänsynslöst djärf och med politisk vidsyn; hans biskopsplats, Orientens residensstad, gaf honom ock tillfälle till direkt beröring med kejsarna, först Licinius, sedan Konstantin och dennes söner. Härtill kom, att E. var bärare af den då framväxande tanken på kyrkans ledning genom en högste monarkisk biskop och sålunda afgjord motståndare till Alexandrias patriarkat. Så blef E. anledningen till, att den arianska striden utvidgades från en egyptisk till en hela Orienten omfattande fråga; och han blef arianernas "diplomatiske ledare" och främste förkämpe. Han var en af de få, som ej gåfvo vika vid Nicæa-konsiliet 325, då han ock landsförvistes. Snart återkommen (328), visste han att med stor klokhet vinna Konstantin genom en rent origenistisk samlingspolitik, "semiarianismen", med spetsen riktad mot Athanasios (ej att förväxla med den i Arianism, sp. 1458, omnämnda semiarianismen). Han blef sedan ledaren af kejsarnas kyrkopolitik till sin död. Af Konstantius upphöjdes han till biskop i Konstantinopel. Han var äfven lärare för den blifvande kejsar Julianus, och af honom fostrades Wulfila, som förde arianismen till germanerna. E. ledde ock synoden i Antiokia 341, där semiarianismen fastställdes för Orienten. Litt.: A. Lichtenstein, "Eusebius von Nikomedia" (1903), och Paavo Snellman, "Der anfang des arianischen streites" (Helsingf. 1904). Hj. H—t.

Eusebius. 1. E., kallad martyren, blef påfve i april 310 och dog i sept. s. å. på Sicilien, dit han förvisats af kejsar Maxentius. — 2. Biskopar. Se Eusebios.

Eusebius Emmeran, pseudonym för G. F. Daumer.

Euskara. Se Baskiska språket och litteraturen.

Euskirchen [ö'js-], stad i preussiska reg.-omr. Köln (Rhenprovinsen), nära floden Erft. 11,350 inv. (1905). Tillverkning af socker, malt, ylletyger, trikåvaror, metallarbeten, läder m. m.

Euspo'ngia, *zool.* Se Badsvamp och Svampdjur.

Eustache, S:t. Se Saint Eustache.

Esta'chio, Bartolommeo, italiensk anatom, f. i början af 1500-talet, d. 1574, var lifmedikus hos hertigen af Urbino och blef sedan professor i anatomi vid Studio della sapienza i Rom. E. var en hängifven anhängare till Galenus och försökte försvara denne emot Vesalius' angrepp. Dock icke så, att han blindt skulle ha svurit på mästarens ord; tvärtom egnade han sig åt omsorgsfulla anatomiska studier, hvilka ledde honom till många viktiga upptäckter och för alla tider skola bevara hans namn såsom ett af anatomiens främsta. Under E:s lefnad utkommo af honom blott några smärre skrifter, hvilka han samlade under titeln *Opuscula anatomica* (1564). Summan af sitt anatomiska vetande ville E. nedlägga i ett stort verk, *De dissensionibus ac controversiis anatomicis*, hvilket likväl aldrig utkom. De för detsamma afsedda graverade plåtarna upptäcktes nära 150 år efter E:s död af Lancisi, hvilken 1711 utgaf dem med en förklarande text (*Tabulæ anatomicæ Barth. Eustachii, quas e tenebris tandem vindicatas præfatione notisque illustravit ac publici juris fecit J. M. Lancisi*). E:s egen text har aldrig återfunnits. — Efter E. har man kallat den gång, som leder från svalget till örats trumhåla, eustachiska röret. R. T—dt.

Eustachiska röret l. Örontrumpeten (lat. *tuba Esta'chii*), *anat.*, ett efter den italienske läkaren Eustachio uppkalladt, vid pass 3,5 cm. långt rör, delvis af ben och brosk, som, småningom vidgadt, leder från mellanörat (trumhålan) till svalget, där dess mynning är tillgänglig för sondering genom nedre näsgången. Under vanliga förhållanden är röret slutet, och det behöfves ett visst tryck för att pressa luft från svalget in i trumhålan. Vid sväljningen minskas denna tillslutning, så att en tryckutjämning kan ega rum mellan trumhålan och yttre luften. G. v. D.*

Eustathiäner, religiös sekt. Se Eustathios 2.

Eustathios (grek. *Εὐστάθιος*, lat. *Eustathius*). 1. Biskop i Antiokia, var arianismens förste vetenskaplige bekämpare (gentemot Eusebios af Cæsarea) och blef den segrande arianismens första offer. Han afsattes 330 och dog i landsflykt, sannolikt före 337.

2. Munk i Pontos, sedan 350 biskop i Sebaste (Armenien), d. 380, blef ledare af den framväxande munkrörelsen i Mindre Asien, gaf den fastare regler och utbildade en skola af munkar. Viktigt var ock, att han gjorde början med prästernas indragande i det munkartade lifvet. Han blef afsatt bl. a. för sin obetingade förkastelse af prästernas äktenskap, men fortsatte med sina anhängare (eustathianerna) en aggressiv kamp för munkidealet. Hans lärjunge och fullbordaren af hans verk var Basileios den store (se denne). Jfr F. Loofs, "Eustathius von Sebaste" (1898).

3. Berömd grekisk kommentator, blef ärkebiskop i Tessalonike 1175 och dog efter 1194. Hans kommentarer äro till en del utdragna från de gamla skoliasterna. I synnerhet är hans kommentar öfver Homeros en skatt af filologisk lärdom. 2. Hj. H—t.

Eustathius. Se Eustathios.

Esta'tisk (af grek. *eu*, väl, och *stato's*, stående), *geol.*, kallas en sådan förändring i hafsytans nivå,

som gör sig gällande öfver hela jorden, i motsats till den, som har en mera lokal karaktär. A. G. N.

Eustyl, *bygnk.* Se Diastyl.

Eutacta, *bot.* Se Colymbea.

Eutaw springs [jō'tå], biflod till Santee river, i nordamerikanska staten Syd-Carolina. Där utkämpade nordamerikanske generalen Greene 8 sept. 1781 en oafgjord och ytterst blodig drabbning mot britterna under Stuart.

Eute'ktisk (grek. *eu̯'tektos*, lättsmält), *geol.*, säges en af två substanser bestående smält blandning vara, som med en bestämd blandningsproportion stelnar vid en lägre temperatur än den, vid hvilken de båda substanserna hvar för sig kunna smältas. E. E.

Eute'rpe (grek. *Eu̯térpē*), *grek. myt.*, en af de nio muserna, musikens gudinna, bar i bildlig framställning en dubbelflöjt såsom utmärkande attribut. A. M. A.

Eute'rpe Mart., *bot.*, ett släkte inom fam. *Palmæ*, hvars i Syd-Amerika inhemska arter, t. ex. *E. edulis*, jissarapalmen, *E. oleracea*, kålpalmen, och *E. montana*, berg-jissarapalmen, lämna s. k. palmkål, som består af de späda outvecklade bladen, hvilka anrättas såsom vanlig blomkål och ha god smak. På samma sätt användas de unga skotten af en annan palm, *Oreodoxa oleracea* (*Areca oleracea*). De bärliknande frukterna äro söta och beredas till kompott eller jäsas till ett slags vin. O. T. S. (G. L—m.)

Eute'rpe, finländsk veckotidning, under 1901 egnad åt musik, 1902—05 äfven åt vitterhet, konst och vetenskap; var väsentligen organ för yngre män och moderna sträfvanden.

Euthallo'phyta, *bot.*, detsamma som *Thallophyta*. Se Bålväxter.

Euthanasi (grek. *euthanasi'a*, god, lätt död). De gamle förstodo med detta ord dels konsten att med lugn möta döden (*inre euthanasi*), dels läkarens konst att för den sjuke göra döden så lätt och angenäm som möjligt (*yttre euthanasi*). — Det är klart, att läkarens bemödanden att underlätta döden icke börja förr, än alla medel till lifvets räddande blifvit uttömda, och således först sedan ett tydligt dödsarbete (agoni) inträdt. Naturligtvis får icke heller under detta stadium något göras, som i någon mån kan påskynda döden. Åtgärderna böra inskränkas till att genom döfvande medel lindra smärtor, att bereda en hvilande ställning, att undanröja allt, som kan inverka obehagligt eller störande, att skaffa frisk luft och släcka törst med uppfriskande drycker samt hålla läppar och tunga mjuka och fria från beläggningar. Men jämte denna kroppsliga ''eufori'' bör man söka skaffa den döende den psykiska vård, som bäst motsvarar hans andliga ståndpunkt. F. B.*

Euthēria, *zool.*, den underklass bland däggdjuren (se d. o.), hvilken förr betecknats som *Placentalia*, d. v. s. med placenta (moderkaka) försedda däggdjur. Som emellertid å ena sidan placentabildningen hos somliga E. är synnerligen ofullständig, och å andra sidan vissa pungdjur, tidigare hänförda till *Aplacentalia*, d. v. s. däggdjur utan placenta, ha visat sig vara i besittning af en väl utbildad placenta, torde benämningen E., hvilken grupp innesluter de fullkomligaste organismerna, vara att föredraga framför den äldre, *Placentalia*. L—e.

Euthymios zigabēnos (Zygadenos), lärd grekisk munk i början af 12:e årh., skref kommentarer öfver psaltaren, de fyra evangelierna och Paulus' bref (utg. af Kalogeras i 2 bd, 1887) samt en tämligen klumpig polemik mot kättarna under titeln *Panoplia*, ''rustkammare'' (för den ortodoxa tron).

Eutin [öj-], hufvudstad i oldenburgska furstendömet Lybeck, i östra Holstein, vid Eutinsjön. 5,204 inv. (1900). Storhertigligt slott, gymnasium, byggnads- och landtbruksskola, bibliotek på 30,000 bd. Orten är gammal. Grefve Adolf II af Holstein öfverlämnade E. 1155 till biskopen af Lybeck, hvilken gjorde detsamma till stad och för en tid förlade biskopssätet dit. 1803 kom biskopsstiftet såsom furstendöme till Oldenburg. Omgifningen är rik på sjöar och bokskogar (''Holsteinska Schweiz''), och staden är bekant för sin stora rosenodling. I E. föddes tonsättaren Weber.

Euting [ö'j-], Julius, tysk orientalist, f. 1839 i Stuttgart, studerade i Tübingen och i Paris, London och Oxford, erhöll 1866 anställning vid biblioteket i Tübingen, utnämndes 1871 till bibliotekarie i Strassburg och 1880 till hedersprofessor i filos. fakulteten därstädes. Under sina resor i Europa, Mindre Asien och Arabien har han sammanfört en betydlig samling aftryck, teckningar och andra reproduktioner af alla åtkomliga fornsemitiska inskrifter, hvilken han skänkt till Strassburgs universitet. Han har offentliggjort feniciska, kartagiska, nabateiska och sinaitiska inskrifter. Bland E:s öfriga arbeten märkas hans edition af mandeernas heliga verk *Qolasta* (1867), skrifttaflor öfver semitiska alfabet, utgifna i form af bilagor till grammatiska arbeten af andra författare, samt flera bidrag till Elsass' topografi och historia, såsom *Beschreibung der stadt Strassburg und des münsters* (1881; 14:e uppl. 1905). (K. V. Z.)

Eutoca, *bot.* Se Phacelia.

Eutokios från Askalon, grekisk matematiker i midten af 6:e årh. e. Kr., författade kommentarer till åtskilliga af Archimedes' och Apollonios' arbeten. Dessa hans skrifter äro af stor vikt för kännedomen om matematikens historia i Grekland. G. E.*

Eutri'chia pini, *zool.* Se Tallspinnaren.

Eutrōf (grek. *eu̯'trofos*, närande; som trifves väl), *bot.*, säges om en växt, som föredrar mineralrik mark; mots. oligotrōf, hvilket säges om växter, som föredraga en på mineralämnen fattig mark. G. L—m.

Eutrōpa (af grek. *eu*, väl, och *tro'pos*, riktning), *bot.*, kallas sådana insektblommor, t. ex. fjärils- och humleblommor, som äro tillpassade för besök af ett visst slags insekter. — Med eutropa insekter förstås sådana insekter, som genom sin byggnad, t. ex. sugrörets längd, och sina vanor äro i hög grad tillpassade till i pollination resulterande blombesök. Sådana insekter äro nästan alla apiderna och sphingiderna. Jfr Dystropa insekter och Hemitropa insekter. H. Hn. G. L—m.

Eutropius. 1. Romersk historieskrifvare, handsekreterare hos Konstantin den store, åtföljde Julianus på dennes fälttåg till Österlandet 363.

På uppdrag af kejsar Valens utarbetade E. ett sammandrag af Roms historia (*Breviarium ab urbe condita*) t. o. m. Jovianus' död (364), i 10 böcker, af hvilka de fyra, som behandla kejsartiden, äro arbetets bästa del, förnämligast genom sina karaktärsteckningar. E:s historiska öfversikt har, till följd af den klara och lediga samt i allmänhet riktiga framställningen, blifvit rätt mycket använd till skolbruk och redan tidigt öfversatt på grekiska.

2. En eunuck, var först slaf, kom sedermera till anseende vid hofvet under Theodosius den store och erhöll stort inflytande hos dennes son Arcadius efter Rufinus' störtande (395 e. Kr.). Han gjorde sig mer och mer förhatlig genom girighet, grymhet och allt slags uselhet samt blef 399 genom Stilichos vän, goten Gainas', inflytande störtad samt landsförvist till Cypern och sedan aflifvad. R. Tdh.*

Eutȳches (grek. *Εὐτυχὴς*), presbyter i Konstantinopel, understödde Kyrillos på mötet i Efesos 431 och bekämpade Nestorius' lära. I betonandet af de bägge naturernas förening i Kristus gick han längre än Kyrillos, i det han lärde, att, efter denna förening, Kristus hade blott *en* natur, det människoblifna ordets. Därför blef han själf anklagad för kätteri, instämd inför det af patriarken Flavianus ledda mötet i Konstantinopel 448 samt där afsatt och bannlyst. Detta mötes beslut återkallades på ett nytt möte i Efesos 449 (''röfvarsynoden''), hvilket leddes af patriarken Dioskuros i Alexandria. E. frikändes, Flavianus och hans anhängare bannlystes, och E:s lära förklarades för kyrkans. Men på kyrkomötet i Chalcedon 451 förklarades det efesiska mötets beslut (såsom tillkommet genom intriger, terrorism och våld) ogiltigt. E., hans anhängare och hans lära fördömdes, och den sedan dess gällande kyrkliga läran om de båda naturerna i Kristus antogs. Eutychianerna utvecklade sig nu till en stor kyrklig särriktning, monofysiterna (se d. o.). Om E:s slut veta vi intet.

Eutychia (grek. *Εὐτυχία*), *grek. myt.* Se Felicitas.

Eutychios (eg. Said Ibn Batrik), den grekisk-ortodoxa kyrkans patriark i Alexandria i midten af 10:e årh., skref på arabiska *Nothm el Gauhar* (''pärlsnöret''), en krönika, som går från världens skapelse till 938 och innehåller många otroliga saker, men ock många värdefulla, eljest obekanta notiser. Den utgafs, med latinsk öfv., af Pococke (Oxford 1658), samt i ''Corpus scriptorum christianorum orientalium'' af Cheikho (I, 1906).

Euxenīt (af grek. *eu*, vackert, och *xe'nos*, främling, med afseende på mineralets sällsynta beståndsdelar), *miner.*, ett sällsynt, vid Arendal och på Hiterön i Norge funnet svart, glänsande och tungt mineral, som utgöres af niob-, tantal- och titansyrade salter af ytterjord, torjord, uranoxid, didymoxid m. m. E. är dessutom germaniumhaltig. P. T. C.*

Euzet [öså'], badort i franska dep. Gard, 15 km. från Alais, 150 m. ö. h. Kalla svafvelkällor. På grund af sina goda klimatiska förhållanden är E. mycket besökt af patienter, som lida af strup- och lungkatarrer. Vattnet försändes ock i handeln. Ln.

Ev . . . Ord, som saknas under Ev . . ., sökas på Eu . . .

Eva (hebr. *chavva*, ''lif'', därför: ''moder till allt lefvande'', 1 Mos. 3: 20) var enligt hebréernas antropogoniska föreställning den förste mannens hustru och således hela människosläktets stammoder. Enligt den jahvistiska berättelsen, 1 Mos. 2: 21, har E. blifvit skapad af mannens (jfr Adam) refben (Prästkodex omtalar blott i allmänhet kvinnans skapelse, 1 Mos. 1: 27), hvarmed skall uttryckas bådas innerliga samhörighet och ömsesidiga behof af hvarandra. I den med nämnda skapelseberättelse nära förenade berättelsen om paradiset och syndafallet framställes E. såsom den där, själf förförd af ormen, i sin tur förleder mannen till olydnad mot Gud, hvarför hon och mannen straffas genom att utdrifvas ur paradiset (jfr 1 Mos. 3, se ock 2 Kor. 11: 3, 1 Tim. 2: 13). E. S—e.

Evacua'ntia (af lat. *evacuāre*, tömma), *med. farm.*, uttömmande medel. Föga brukligt ord, omfattande såväl kräk- och afföringsmedel som urindrifvande medel och åderlåtning. C. G. S.

Evagōras. Se Euagoras.

Evagrĭus. Se Euagrios.

Evakuatiōnssystem. Se Evakuera.

Evakuēra (lat. *evacuāre*, tömma), göra tom; pumpa ut, särskildt pumpa ut luften medelst luftpump. — *Krigsv.*, genom återtransport till hemorten befria de inom krigsorten befintliga fält- (första linjens), etapp- (andra linjens) o. a. sjukhus från sådana sjuka och sårade, hvilkas tillstånd medgifver forsling. De sålunda återsände spridas, enligt en viss för krigstillfället fastställd plan, inom hemorten och fördelas mellan därvarande tillfälliga eller fasta sjukhus samt hemmen. Genom detta sätt (evakuationssystemet) undvikes hopandet af sjuka och sårade i den opererande härens närhet, och därmed aflägsnas också många orsaker till epidemiers uppkomst; vidare blir det för armén möjligt att friare utföra sina rörelser, och plats lämnas för nya sjuka och sårade. Evakuationssystemets tillämpning betingar nödvändigt bekväma och hastiga transporter, hvarför det först med ångbåtarnas och järnvägarnas uppkomst kunnat blifva af betydelse. G. U.*

Ewald, Johannes, dansk skald, f. 18 nov. 1743 i Köpenhamn. Hans fader, präst vid ''waisenhuset'' i Köpenhamn, sände honom strax före sin död 1754 i skola hos rektor Licht i Slesvig, i hvars hem han vistades till 1758, då han dimitterades till Köpenhamns universitet. Under skoltiden läste han på egen hand rätt mycket, bl. a. isländska sagor, ''Tom Jones'' och ''Robinson Crusoe'' — hvilken sistnämnda bok uppeggade hans reslust, så att han gjorde ett rymningsförsök — men saknade tyvärr fullkomligt en äldres ledning och uppfostran. Någon tid efter det han blifvit student sammanträffade han med en ung flicka, Arendse Hulegaard, hvars skönhet så öfverväldigade honom, att han strax beslöt att förtjäna hennes hand genom att blifva ''dygdig'' och ''stor''. E:s moder gifte om sig med Arendses farbroder, och deras familjer be-

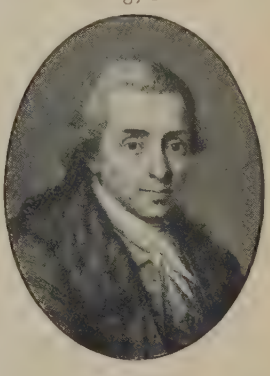

fryndades sålunda med hvarandra, hvilket gaf E. tillfälle att ofta träffa Arendse. För att snarast möjligt bli i stånd att sätta bo med sin älskade, om hvars genkärlek E. hade grundade förhoppningar, beslöt E. att hemligen lämna sitt fosterland och i främmande krigstjänst vinna utmärkelse och rang. Denna gång (1759) blef flykten allvar: han tog värfning i preussiska armén. Till följd af sin spenslighet blef han emellertid icke husar, såsom han önskat, utan infanterist. Missnöjd rymde han till österrikarna, blef trumslagare och kort därefter underofficer, tills hans anhöriga lyckades få reda på hans vistelseort och sökte friköpa honom. Då detta vägrades, rymde han från österrikarna. Vid sin hemkomst (1760) egnade han sig med en sådan ifver åt studier, att han redan 1762 tog teol. ämbetsexamen med de högsta betygen. Sin älskade miste han emellertid snart, ty hon gifte sig med en handlande. Själf påstod E. städse, att förlusten af henne var källan till alla hans senare olyckor och till den melankoli, som blef hans grundstämning. Han började nu sin författarverksamhet med en allegorisk berättelse, *Lykkens tempel*, som "Selskabet til de skjönne videnskabers forfremmelse" upptog bland sina skrifter (1764). Hans nästa försök var det bibliska dramat *Adamiaden* (1765), som föranleddes af en prisuppgift, men underkändes såsom bristfälligt, ehuru lofvande. Han tog då tillbaka sitt arbete med förklaringen, att om han icke kunde blifva Danmarks förste skald, ville han icke vara den andre, och på samma gång beslöt han att under två år icke skrifva vers, utan genom läsning utbilda sin ande under denna tid. Det var de franske klassikerna (i synnerhet Corneille), Klopstock — med hvilken han var personligen bekant —, Roms skalder samt tyska öfversättningar af Shakspere och Ossian, som han framför allt studerade. Under den nämnda tiden skref han endast en kantat vid Fredrik V:s död (1766), hvilken dikt med ens gjorde honom känd öfver hela landet. Slutligen skred han till omarbetning af Adamiaden, "Adam og Eva" (1769), som är E:s omfångsrikaste religiösa dikt. Genom Klopstock hade uppmärksamheten blifvit riktad på den nordiska forntidens kvarlåtenskap, som man likväl endast mycket ofullkomligt kände till. E. studerade Saxo och hämtade från honom ämnet till *Rolf Krage* (1769), den första danska historiska tragedien, skrifven på prosa efter Klopstocks mönster. Vid denna tid angreps E. svårt af gikt, sjukdomen förvärrades hastigt, och han var under flera år bunden vid sängen. E. arbetade nu till stor del för teatern, skref satiren *De brutale klappere* (1771), med anspelningar på tidsförhållanden, lustspelet *Harlequin patriot* (1772), som hade en politisk syftning, men aldrig uppfördes, och *Pebersvendene* (1773), en komedi i Holbergs stil. — Af sin moder inackorderades E. därpå i Rungsted, halfvägs mellan Köpenhamn och Helsingör, vid Sundet (våren 1773—hösten 1775), där han erhöll den bästa omvårdnad och fullbordade flera ypperliga lyriska dikter, bl. a. *Rungsteds lyksaligheder* (1773), och det heroiska sångspelet *Balders död* (1775), hvilket införde blankversen i Danmarks dramatik. Ehuru E. endast här och där lyckades träffa den nordiska tonen, som oftast förtogs af ett deklamatoriskt uttryckssätt, har dramat betydelse som utgångspunkt för 1800-talets renässans, särskildt Öhlenschläger, och flera af de där inlagda sångstyckena äro af stor skönhet. E:s ofullbordade självbiografi, *Johannes Ewalds levnet og meninger* (utmärkt uppl. af E. Rördam 1899), har dåtidens bästa danska prosastil. 1775 flyttades han till Söbäkshus, vid Helsingör, där han under ständigt växande sjuklighet tillbragte de två sorgligaste åren af sin lefnad. Egentligen var det endast ett fåtal, som uppskattat hans diktning, men småningom tillväxte antalet af hans beundrare; särskildt Det danske literaturselskab, stiftadt 1775, var E. till stöd och uppmuntran. 1777 flyttades E. tillbaka till hufvudstaden och kom i god vård. Där upplefde han, att "Balders död" med framgång uppfördes på k. teatern (1778), och där skref han den dramatiska idyllen *Fiskerne*, liksom "Balders död" med åtskilliga sånger, bl. a. *Liden Gunver*, som är det första lyckade försöket att åter anslå folkvisans ton, samt den bekanta *Kong Kristian stod ved höjen mast*, hvilken snart blef folksång. Med musik af Hartmann d. ä. uppfördes "Fiskerne" 1779 med stort bifall. Då E. 1780 beslöt att utgifva sina samlade skrifter, tecknade sig en stor mängd subskribenter. Hans ställning förbättrades nu, men hans kraft var uttömd. Han fullbordade en afhandling om allmogens upplysning samt påbörjade ett Hamletdrama. Företalet till hans skrifter, ett mästerstycke af dansk prosa, var hans sista större arbete. Gikten blef allt svårare, och 17 mars 1781 dog han. Få nätter förut hade han skrifvit *Udrust dig, helt fra Golgatha!*, som är upptagen i den danska psalmboken. 1879 restes åt E. och Wessel en gemensam minnesvård. Sitt förnämsta uttryck fingo E:s rika anlag i lyriken (*Ode til sjælen*, *Ode til min Moltke* m. fl.), där han både i stil och stämning lyfter den världsliga konstdiktningen till en då alldeles enastående storhet. — På svensk poesi utöfvade han inflytande under slutet af 1700-talet (Kellgren, Lidner). E:s skrifter föreligga i originalupplagan af 1780 och i en uppl. af 8 bd, hvilken 1850—55 ombesörjdes af F. L. Liebenberg. Litt.: M. Hammerich, "E:s levnet mest efter hans egne meddelelser" (2:a uppl. 1861), L. Schröder, "Ewald og Baggesen, deres læremestere og deres velyndere" (1884), A. D. Jörgensen, "Johannes Ewald" (1888), F. Rönning, "Rationalismens tidsalder". II (1890), och H. Möller, "Beiträge zur charakteristik der dichtungen Johs. Ewalds" (1906). C.R. (R—n B.)

Ewald. 1. Johan von E., dansk generallöjtnant, f. 1744 i Kassel, d. 1813, bevistade ett fälttåg i sjuåriga kriget (1756—63) och öfvergick 1776 såsom befälhafvare öfver en i engelsk sold stående hessisk kår till Nord-Amerika, där han med utmärkelse deltog i frihetskriget. Återkommen till Europa 1783, trädde han 1788 i dansk tjänst som öfverstelöjtnant och chef för en slesvigsk jägarkår. När Danmark 1801 besatte Hamburg och Lybeck, erhöll han militärkommandot i förstnämnda stad och förvärfvade sig där allmän aktning genom sina truppers utmärkta disciplin. 1803 bevakade han den holsteinska gränsen mot fransmännen, när de besatte Hannover, och 1806 mot preussarna och svenskarna. Under engelsmännens angrepp mot Köpenhamn (1807) skyddade E., i spetsen för två af honom organiserade infanteriregementen, Själland mot fientligt anfall och utnämndes därefter till guvernör i Kiel. 1809 anförde han den danska kår, som understödde fransmännen mot major Schill och i förening

med en holländsk kår stormade Stralsund, hvarefter han utnämndes till generallöjtnant. På grund af sjuklighet nedlade han 1813 sitt befäl. E. författade bl. a. *Ueber den kleinen krieg* (1785) och *Belehrungen über den krieg, erläutert durch beispiele grosser helden und kluger, tapferer männer* (1798—1803, 9 bd). Sonen Karl v. E. utgaf 1838 sin faders biografi. (L. W:son M.)

2. Herman Frederik E., den föregåendes sonson, dansk författare, f. 13 dec. 1821 i Köpenhamn, student 1841, blef längre fram landtbrukare och landtmätare i Slesvig, till dess han efter fredsslutet 1864 flyttade till Danmark, hvarest han sedan har lefvat som författare. Sedan 1860, då novellen *Valdemar Krones ungdomshistorie* (4:e uppl. 1876) utkom, har han nästan hvarje år utgifvit en större berättelse och en mängd mindre: *Frants Böckmann*, den första af hans historiska romaner (1861), *Familien Nordby* (1862; 2:a uppl. 1872), en nutidsberättelse, E:s bästa arbete af detta slag, *Johannes Falk* (1865; 2:a uppl. 1870), *Svenskerne paa Kronborg* (1867; 6:e uppl. 1903; ”Svenskarne på Kronborg”, 1871), *Knud Rydbjergs livseventyr* (2 uppl. 1868), *Hvad Ellen vilde* (1869; 2:a uppl. 1875), *Den skotske qvinde paa Tjele* (1871; 6:e uppl. 1898), *Agathe* (1873; 2:a uppl. 1876), *Knud Gyldenstjerne* (1876), *Niels Brahe* (1877; ”Nils Brahe”, 1880), *Blanca* (1878), *Anna Hardenberg* (1880; 5:e uppl. 1895; sv. öfv. 1882), *Georg Reinfeldt* (1881), *Valdemarstoget* (1884, 2:a uppl. 1892; ”Valdemarståget”, 1884—85), *Niels Ebbesen* (1886, 3:e uppl. 1893), *Griffenfeld* (1888, 2:a uppl. 1895), *Caroline Mathilde* (1890, 2:a uppl. 1895) och *Leonora Kristina* (1895, 2:a uppl. 1904) m. fl. I motsats mot Ingemann har E. förmågan att ge tidsillusion, men hans böcker lida ej sällan af bredd, kyla och torrhet. E. är en af Danmarks mest lästa författare. E. Ebg.

3. Karl (Carl) E., den föregåendes son, dansk författare, f. 15 okt. 1856, 1874 student och 1880—83 skolföreståndare i Köpenhamn, har utvecklat en omfattande verksamhet som tidningsman och författare. Hans alstring innehåller de mest olikartade ting, ofta skickligt gjorda, men ej af någon djupare ursprunglighet. Bland hans nutidsberättelser kunna nämnas *Lindegrenen* (1886), *Den gamle stue* (1895, 2:a uppl. 1899) och dess fortsättning *Cordts sön* (1896), af hans historiska berättelser *Börnekorstoget* (1896; ”Barnkorståget”, 1898) och *Crumlin* (1900; sv. öfv. 1901); vidare den frivola *Sulamiths have* (1898, 2:a uppl. 1899), de satiriska *James Singletons store udenlandsrejse* (2 uppl. 1897) och *Glæde over Danmark* (1898); barnstudien *Min lille dreng* (1899; ”Min lille gosse”, 1900) och *Min store pige* (1904). Enhälligt erkännande har gifvits E:s sagor, *Æventyr* (flera samlingar 1882—1906), af hvilka två urval öfversatts till svenska 1899 och 1906 (”I det fria” och ”Sannsagor”). R—n B.

Ewald [-valt], Georg Heinrich August von, tysk orientalist, bibelforskare, f. 1803, d. 1875, blef 1827 e. o. och 1831 ord. professor i filosofi vid universitetet i Göttingen. 1835 erhöll han professuren i orientaliska språk. Såsom en af de sju Göttingenprofessorerna, hvilka protesterade mot upphäfvandet af den hannoverska grundlagen, blef han 1837 afsatt från sitt ämbete, men utnämndes 1838 till professor i Tübingen, först inom filos., 1841 inom teol. fakulteten. E:s arbeten öfver hebreiska språkets grammatik, bibelns exegetik och det israelitiska folkets historia ha varit epokgörande för forskningarna på dessa områden, ehuru hans påståenden ej sällan vittnade om en hög grad af självsäkerhet och hänsynslöshet. Hans exegetiska ståndpunkt var moderat bibelkritisk. Viktigast bland hans arbeten äro: *Kritische grammatik der hebräischen sprache* (1827, utg. flera gånger under titel *Ausführliches lehrbuch der hebräischen sprache;* 8:e uppl. 1870), *Die poetischen bücher des Alten bundes* (1835—39; 2:a uppl. 1866 ff.), *Geschichte des volkes Israel* (1843—52; 3:e uppl., 7 bd, 1864—69) och *Die lehre der bibel von Gott oder theologie des Alten und Neuen bundes* (4 bd, 1871—78). Äfven de öfriga österländska språken, särskildt arabiskan, arameiskan, etiopiskan, persiskan och sanskrit, gjorde E. till föremål för djupgående studier. Ett för sin tid mycket förtjänstfullt arbete var *Grammatica critica linguæ arabicæ* (1831—33). I *Sprachwissenschaftliche abhandlungen* (1861 ff.) sökte han bryta en ny väg för bevisen om den inre frändskapen mellan alla jordens språk. Äfven som universitetslärare var E. synnerligen framstående, och många lärda män ha utgått ur hans skola. Därjämte fann han tid att i tal och skrift inlägga sitt votum i de från 1862 fortgående kyrkliga striderna i Hannover, och han var 1863 en af upphofsmännen till den nya hannoverska kyrkolagen. Efter tyska kriget 1866 och Hannovers införlifvande med Preussen blef E., som vägrade att aflägga trohetsed åt sin nye monark, försatt ur tjänstgöring och 1868 beröfvad ”venia legendi”. Från den tiden uppträdde han såsom en öppen motståndare till den nya ordningen och kämpade, dels genom flygskrifter, dels såsom representant för staden Hannover i nordtyska och tyska riksdagen, på det hänsynslösaste sätt mot annexionspolitiken. Se Davies, ”H. E., orientalist and theologian” (1903).

Ewald [-valt], Ernst Deodat Paul Ferdinand, tysk målare, f. 1836, lärjunge af Steffeck i Berlin och Couture i Paris, studerade 1863—64 uti Italien äldre freskomålningar samt bosatte sig 1865 i Berlin, där han sedan 1868 egnat sin verksamhet åt konstindustri-museet, för hvars undervisningsanstalt han blef direktör 1874. Bland hans arbeten märkas *De sju dödssynderna*, väggmålningar i rådhusets bibliotek 1864, och väggmålningar ur Nibelungensagan i Berlins Nationalgalleri. E. har äfven gjort kompositioner till glasmålningar och utgaf 1882—96 ”Farbige dekorationen alter und neuer zeit”. (G—g N.)

Evalvēra (fr. *évaluer*, af lat. *valēre*, gälla), *hand.*, uppskatta, värdera; omräkna en mynt-, mått-, mål- eller viktsort till en annan sort. — Evalvation l. Evalvēring, uppskattning, värdering; omräkning, reducering. — Evalvationsvärde (Valvationsvärde), i lag fastställdt värde å ett inom landet kurserande utländskt mynt eller å ett inhemskt mynt, som redan förut de facto förändrats (vanligen förminskats) i värde.

Eva'n (grek. *eua'n*). Se Euan och Euoë.

Evangeliārium. Se Evangeliebok.

Evangelical alliance [ivändʃe'likl əlāi'əns], eng. Se Evangeliska alliansen.

Evangelical association [ivändʃe'likl əsō̆usiēi̯ʃn]. Se Albrechtsfolket.

Evangelical friends [ivändje'likl fre'nds], eng. Se Kväkare.

Evangeliebok (Evangeliārium l. Evangelistārium), bok, som innehåller de delar af de fyra evangelierna, hvilka vid den offentliga kristna gudstjänsten skola föreläsas och utgöra predikotexter. Motsvarande samling af stycken ur epistlarna, Apostlagärningarna och Uppenbarelseboken kallas epistolarium. Stundom sammanfattas, såsom t. ex. i Sverige är allmänt brukligt, bägge delarna (jämte särskilda böner före episteln och efter evangeliet för hvarje sön- och helgdag) under benämningen evangeliebok. I denna finnas dessutom upptagna, såsom bihang, utdrag ur kyrkohandboken samt åtskilliga böner. Genom k. förordn.

En bildsida ur Codex aureus (i K. bibl., Stockholm), förminskad kopia med uteslutande af färgerna.

26 okt. 1860 fick den svenska kyrkan två årgångar nya predikotexter, hvilka jämte de gamla texterna infördes i evangelieboken och kommo i bruk fr. o. m. 1 sönd. i Advent 1862. De gamla texterna (''episteln'' och ''evangelium'') föreläsas dock alltid från altaret, äfven sådana år, då de icke utgöra predikotexter. I äldre tider utstyrdes evangelieböckerna stundom med stor prakt. Redan Chrysostomos talar om präktiga pergamentsexemplar med gyllene bokstäfver och dyrbara band. Ett vackert prof på dylika böcker är Codex aureus (se Codex 3) i K. biblioteket i Stockholm (ur denna är ofvanstående fig. hämtad). — I den grekisk-katolska kyrkan är evangelistarium benämning på innehållsförteckningen till ett evangeliarium, åtföljd af liturgiska anvisningar. E. J. Ö.*

Evangeliebröder. Se Minoriter.

Evangelieharmoni, sammanställning eller sammanarbetning af de fyra olika evangeliska berättelserna till en enda fortlöpande skildring. Den äldsta evangelieharmonien är Tatianus' *Diatessaron*, skrifven på syriska språket i 2:a årh., förebilden till alla följande evangelieharmonier. Den har nu gått förlorad. Den äldsta på latinska språket af biskop Victor af Capua 546 utgifna (den s. k. *Codex fuldensis*) är troligen en öfv. af ''Diatessaron'', liksom ock den arabiska evangelieharmonien från 750—850. ''Codex fuldensis'', som har till titel *Unum ex quatuor evangelium*, gaf upphof åt många under medeltiden begagnade bearbetningar. Viktiga minnesmärken af forntysk poesi äro de på 800-talet gjorda poetiska bearbetningarna *Krist* och *Heliand*. En afskrift af ''Codex fuldensis'' med bifogad fornhögtysk öfv. är den s. k. *S:t Gallen-evangelieharmonien* (utg. 1841 af J. A. Schmeller). — Redan kyrkofadern Augustinus påbörjade en på mera vetenskapliga grunder hvilande evangelieharmoni, *De consensu evangelistarum*. Till detta ofullbordade arbete anslöt sig den kände franske universitetskanslern Jean Charlier de Gerson (d. 1429), då han utgaf sin mycket ansedda *Monotessaron sive unum ex quatuor evangeliis*. Under den nyare tiden utgaf den lutherske teologen Andreas Osiander 1537 *Harmoniæ evangelicæ libri IV* och gaf härmed upphof till själfva namnet ''evangelieharmoni'', som genom Osianders sätt att taga sin uppgift kommit i misskredit och blifvit liktydigt med en tendensmässig sträfvan att bringa de olikartade evangeliernas berättelser i motsägelselös öfverensstämmelse med hvarandra. Osiander var nämligen anhängare af läran om verbalinspirationen. I Osianders anda, om ej fullt så strängt, påbörjade M. Chemnitz en evangelieharmoni, som fortsattes af Polycarpus Leyser och fullbordades af J. Gerhardt, *Harmonia quatuor evangelistarum* (1593—1611; i förbättrad uppl. utg. af Wittenbergs teol. fakultet i 2 folioband 1652). Calvins *Commentarii in harmoniam ex Matt., Marc. & Luc. compositam* (1555) har en mera fri, vetenskaplig uppfattning. Arminianen J. Clericus bildar genom sin 1699 utgifna sammanställning af de fyra evangeliernas texter, kallad *Harmonia evangelica*, öfvergången från de evangelieharmoniska arbetena till de synoptiska. I den nyaste tidens teologi finns ingen botten för evangelieharmoniska arbeten. Denna teologi ser i de fyra evangelierna fullt själfständiga, delvis divergerande berättelser, af hvilka hvar och en utgör ett helt för sig, så att de icke kunna sammanföras till en enhetlig framställning. — Den lutherska kyrkans ''evangeliebok'' har kvar ett evangelieharmoniskt minne i ''Christi pinos historia'', som ännu begagnas till predikotexter under passionstiden och som ännu ger en föreställning om ''evangelieharmoniens'' vanskligheter. J. P.

Evangelier (jfr Evangelium), de skrifter från den kristna kyrkans äldsta tid, som skildra Jesu lif och verksamhet samt därmed sammanhängande tilldragelser. Företrädesvis tillägges denna benämning de fyra s. k. kanoniska (d. ä. af kyrkan såsom regel och rättesnöre antagna) evangelierna, hvilka äro upptagna i nya testamentet. Deras titel lyder egentligen: Evangelium, enligt Matteus, enligt Markus, enligt Lukas och enligt Johannes. Medan de tre första af dessa evangelier förete en mycket stor inbördes likhet, som ofta sträcker sig äfven till enskilda ord och uttryckssätt, är det fjärde dem betydligt olikt. Man har kallat de förstnämnda synoptiska (af grek. *sy'nopsis*, öfversikt), emedan en sammanställning af dem gifver en öfverskådlig och samstämmande öfversikt af Jesu lif. Jämte

den stora likheten framträda emellertid äfven hos de synoptiska evangeliernas författare individuella egendomligheter i språk, syftemål o. s. v. Synoptikerna omtala förnämligast de yttre tilldragelserna i Jesu lif och meddela hans praktiskt undervisande och sedelärande tal, hvaremot Johannes har till hufvudsyfte att skildra det inre af detta lif, Jesu Kristi person. Dessutom framställa synoptikerna företrädesvis Jesu verksamhet i Galileen, Johannes hans verksamhet i Judeen. I lidandeshistorien närmar sig dock Johannes mycket till de öfriga. — Angående evangeliernas uppkomst ha många hypoteser blifvit uppställda. Sedan de från äldsta tider allmänt ansetts vara författade af de män, hvilkas namn de bära, och i sammanhang därmed äfven deras historiska tillförlitlighet varit fullt erkänd, började i 18:e årh. hvarjehanda tvifvelsmål i detta hänseende uttalas. Dessa gällde såväl synoptikerna som framför allt Johannes. Så ansåg Semler (1783), att de först nämnda vore blott bearbetningar af en eller flera äldre syrokaldeiska skrifter; Lessing (1785) åter antog, att det s. k. Hebréer-evangeliet vore deras gemensamma källa. Enligt Eichhorn (1794) skulle till grund för de synoptiska evangelierna ligga ett numera förloradt syrokaldeiskt ur-evangelium, en åsikt, som, på många sätt modifierad, vann talrika anhängare. Schleiermacher (1817) antog tillvaron af en mängd småskrifter eller uppsatser, hvilka evangelisterna skulle samlat och bearbetat. Vida allmännare har dock den s. k. traditionshypotesen blifvit antagen, hvilken, antydningsvis uttalad af Eckermann och Herder, funnit sin kraftigaste målsman i Gieseler (1818). Enligt hans åsikt utbildade sig genom de förste kristnas ständiga samtal om Jesu lif, tal och gärningar en muntlig tradition, hvilken till förebyggande af förfalskning, i synnerhet när det gällde att meddela undervisning i dessa stycken, t. o. m. fixerades i bestämda, stående uttryck. Med begagnande af dessa hade de synoptiska evangeliernas författare uppsatt sina skrifter, och sålunda skulle den stora likheten mellan dessa få sin förklaring. På samma sätt skulle det johanneiska evangeliet grunda sig på en yngre grupp af traditionella utsagor om och af Jesus. Genom en dylik hypotes ville Strauss förklara äfven tillkomsten af själfva innehållet af evangelierna; i sitt bekanta verk ”Das leben Jesu” (1835—36) förklarade han nämligen detta innehåll vara en produkt af mytbildande fantasi inom den kristna församlingen. Ännu längre gick Br. Bauer (1840), som ansåg det ha tillkommit genom medveten och afsiktlig dikt af författarna. F. C. Baur, stiftaren af den s. k. Tübingenskolan, förklarade (1847), att de kanoniska evangelierna, såväl som de flesta skrifterna i nya testamentet, vore tendensskrifter, författade i 2:a årh. i afsikt att gifva uttryck åt de olika andliga riktningarna inom kyrkan under det apostoliska tidehvarfvet. Så vore det fjärde evangeliet h. o. h. konstrueradt i dogmatiskt syfte; bland synoptikerna vore Lukas mest dogmatisk (i paulinsk riktning), Matteus minst. Numera anser man allmänt, att Tübingenskolan gick alltför långt i sin kritiska ifver, och man har alltmera börjat tillerkänna de synoptiska evangelierna en högre ålder, än Baur och hans närmaste lärjungar ville medgifva. De flesta antaga, att de blifvit författade 60—70 e. Kr. Däremot har det fjärde evangeliets äkthet blifvit mera bestridd. Emellertid anser Tischendorf, en af samtidens största auktoriteter på bibeltextkritikens område, att vid slutet af 1:a eller under de första åren af 2:a årh. samtliga fyra evangelierna icke blott voro författade, utan ock allmänt begagnades och betraktades såsom utgörande ett enda helt, en evangelisk kanon. (Vidare om de särskilda evangelierna se under författarnas namn; jfr ock Bibelkritik.) — Angående ordningsföljden mellan de synoptiska evangelierna ha alla möjligheter blifvit uppställda. Så har man ansett dem vara författade i följande ordning: Matteus, Markus, Lukas (så redan Augustinus; vidare Bengel, Hug, Credner, Hengstenberg, Hilgenfeld m. fl.); Matteus, Lukas, Markus (Griesbach, Owen, Theile, de Wette, Strauss, Bleek, Baur, Kahnis, Delitzsch m. fl.); Markus, Matteus, Lukas (Storr, Lachmann, Weisse, Ewald, Reuss, Thiersch, Weiss m. fl.); Markus, Lukas, Matteus (Wilke, Bauer, Hitzig, Volkmar); Lukas, Matteus, Markus (Büsching, Evanson); Lukas, Markus, Matteus (Vogel). I allmänhet har man därvid tillika antagit, att en föregående författare varit känd och använd af den eller de efterföljande, ett antagande, som dock af flera exegeter blifvit bestridt. Under sådana förhållanden kan den s. k. synoptiska frågan, eller frågan om de synoptiska evangeliernas förhållande till hvarandra, på vetenskapens nuvarande ståndpunkt icke sägas ha fått en fullt tillfredsställande lösning. Nyligen (1905) har den kände exegeten och kritikern professor B. Weiss i Berlin sökt visa, att den redan i den gamla kyrkan utbredda meningen, att Markus skrifvit sitt evangelium på grundvalen af hvad han under sitt nära umgänge med aposteln Petrus muntligen hört af detta ögonvittne till Jesu lif, har starka grunder för sig. Men därjämte har Markus användt andra källor, företrädesvis samma samling af ”Jesu tal och gärningar”, som ligger till grund för evangelium enl. Matteus. Denna Weiss' uppfattning låter väl förena sig med den ofvannämnda ”Gieselerhypotesen”, som kan sägas i allmänhet ha bibehållit sig inom den vetenskapliga synoptiska kritiken. Johannes' evangelium är afgjordt det yngsta af evangelierna. — Med afseende på innehållet förhålla sig de tre synoptikerna till hvarandra på ett sådant sätt, att, om detta innehåll fördelas i mindre stycken eller afdelningar, ungefär 42 sådana stycken befinnas vara gemensamma för dem alla, att vidare Matteus och Markus ha 12 stycken, som Lukas saknar, Markus och Lukas 5, som Matteus saknar, samt Matteus och Lukas 14, som Markus saknar.

Jämte dessa kanoniska evangelier fanns i den äldre kristna tiden ett stort antal s. k. apokryfiska, hvilka, ofta framträdande under falska namn, gjorde anspråk på att upptagas i nya testamentets kanon, men af kyrkan icke godkändes. De flesta af dem ha gått förlorade, och vi känna dem blott genom omnämnanden hos kyrkofäderna eller hos andra författare. De torde till största delen förskrifva sig från 3:e, 4:e och 5:e årh.; endast några få gå tillbaka till 2:a eller 1:a. Innehållet i dem, som blifvit bevarade till vår tid, är ofta konstladt och onaturligt, fantastiskt och vidunderligt. Dessa apokryfiska skrifter synas i synnerhet ha varit i bruk bland de irrlärige kyrkosamfunden (såsom ebioniter, gnostiker och manikéer),

och sannolikt ha många af dem uppkommit för att gifva stöd åt deras kätterska åsikter. I behåll finnas följande: 1. Jakobs protevangelium (handlar hufvudsakligen om jungfru Maria), från 2:a årh.; 2. Det falska Matteus-evangeliet (äfven kalladt Boken om den saliga Marias födelse och Frälsarens barndom), på latin; 3. Ev. om Marias födelse (de två sistnämnda äro sannolikt blott utdrag och bearbetningar af det först nämnda); 4. Timmermannen Josefs historia, af koptiskt ursprung; 5. Tomas' ev. (med gnostisk tendens), näst ''Jakobs evangelium'' det äldsta; 6. Ev. om frälsarens barndom (på arabiska); 7. Nikodemus' ev., hvilket dock rätteligen bör delas i två skilda skrifter: a) Pilatus' gärningar (med judekristlig tendens); b) Om Kristi nedstigande till dödsriket. — Af andra apokryfiska evangelier åter ha endast titlarna eller ett och annat fragment kommit till eftervärldens kännedom. Bland dem må särskildt nämnas det s. k. ''Hebréerevangelium'' från 2:a årh. f. Kr., skrifvet på arameiska, af hvilket fragment finnas hos Origenes, Hieronymus och några andra kyrkofäder, samt ''Petrus-evangeliet'', likaledes från 2:a årh., skrifvet på grekiska, hvilket omtalas och citeras af de äldre kyrkofäderna och hvaraf man 1892 i en graf i öfre Egypten fann ett pergamentfragment, som förskref sig från 8:e—12:e årh. E. J. Ö. (J. P.)

Evangelikāla rörelsen i England, *kyrkohist.* Se Episkopalkyrkan.

Evangelikali'smen i England, *kyrkohist.* Se Episkopalkyrkan.

Evangelisatiōn. Se Evangelisera.

Evangelisēra, göra evangelisk, vinna för evangelium. Ordet är bildadt i analogi med ordet kristianisera och begagnas numera af frälsningsarmén och i missionslitteraturen. Jfr Booth, William. — Subst. Evangelisation.

Evange'lischer bund [bont] *zur wahrung der deutsch-protestantischen interessen.* Se Evangeliska förbundet.

Evangēlisk, öfverensstämmande med evangelium, sådant detta framställes i bibeln. Emedan lutherska och reformerta kyrkan samt i allmänhet de från dem utgångna sekterna grunda sin tro på den Heliga skrift, kallas de ''evangeliska'' (i synnerhet den förstnämnda, hvars fullständiga namn är: evangelisk-lutherska kyrkan). Företrädesvis begagnas dock benämningen ''evangeliska kyrkan'' om den i Preussen och flera andra tyska länder bestående kyrkan, som uppkommit genom en förening af den lutherska och den reformerta. Se Evangeliska unionen. E. J. Ö.*

Evangeliska alliansen (eng. *evangelical alliance*), en förening mellan protestantiska kristna af olika bekännelser till främjande af protestantismens gemensamma intressen och religionsfrihetens sak samt till afvärjande af katolicism och indifferentism. En rundskrifvelse från präster och lekmän inom den skotska frikyrkan till olika kristna samfund på Brittiska öarna föranledde föreningens bildande. Ett förberedande möte hölls i Liverpool 1845, det första allmänna mötet i London 1846. Alliansen skulle icke åsyfta en s. k. union eller en sammansmältning af de olika kyrkosamfunden, utan blott en enig samverkan mellan deras medlemmar till värn mot gemensamma fiender och faror. Såsom villkor för inträde i densamma uppställdes erkännandet af trossatserna om bibelns gudomliga inspiration, de kristnes rätt och plikt att använda sitt eget omdöme vid dess tolkning, treenigheten, det mänskliga syndafördärfvet, Guds sons människoblifvande, återlösningsverk och medlarämbete, rättfärdiggörelsen af tron, den Helige andes omvändande och helgande verk, predikoämbetets, dopets och nattvardens gudomliga instiftelse, själens odödlighet, kroppens uppståndelse samt evig salighet och evig fördömelse. Mot dessa trosregler har å ena sidan anmärkts, att deras uppställande försvårat anslutning till alliansen från sådanas sida, som icke i allt kunna göra den traditionella uppfattningen af dessa läror till sin; å andra sidan har man ej utan skäl klandrat, att ''alliansen'' genom deras antagande lagt grunden till en allmän evangelisk kyrkobekännelse, gentemot hvilken de enskilda kyrkornas bekännelser stämplats såsom privatmeningar. Splittringar ha ej heller uteblifvit. Medan de första af alliansen anordnade stora mötena rönte liflig anslutning och spelade en viss roll, ha de senare icke utöfvat något djupare eller varaktigare inflytande. I allmänhet torde alliansen ha gagnat mer sekternas än de evangeliska kyrkornas sak. För betryckta evangeliska trosförvanter har den vid flera tillfällen sökt göra sitt inflytande gällande, stundom med, stundom utan framgång. Af föreningens många grenar i olika länder och världsdelar äro de engelska och amerikanska de mest betydande. Allmänna möten ha hållits i London 1851, Paris 1855, Genève 1861, Amsterdam 1867, New York 1873, Basel 1878, Köpenhamn 1884 (ett för s. å. planeradt möte i Sverige afböjdes), Florens 1891 och London 1896. Föreningens hufvudorgan är ''Evangelical christendom''. Jfr Bönveckan. J. T. B.

Evangeliska bröder, Evangeliska brödraförsamlingen. Se Herrnhutare.

Evangeliska fosterlandsstiftelsen, till hvilken första uppslaget, efter en från Skottland hämtad idé, gafs af pastor H. J. Lundborg (d. 1867), bildades i Stockholm 1856 af en samling präster och lekmän (ursprungligen under namn af ''Fosterlandsstiftelsen för evangelii befrämjande'') och har alltsedan, af den enskilda offervilligheten understödd, verkat för att ''på den evangelisk-lutherska bekännelsens grund och med fri anslutning till vårt kyrkosamfunds inrättningar befrämja Kristi rikes tillväxt''. Ursprungligen inskränkt till fosterlandet, utsträcktes denna verksamhet snart till ''kristna bekännare inom andra länder'' och från 1865 äfven till hednavärlden, sedan de förste missionärerna det året utgått från stiftelsens till missionsinstitut inredda egendom Johannelund. — Stiftelsens angelägenheter ombesörjdes från början af en af minst 12, i Stockholm (sedan 1904 äfven i landsorten) bosatta ledamöter bestående styrelse (ordförande ha varit frih. J. Alströmer, Ax. Adlercreutz, P. M. Elmblad, grefve T. H. Wrangel, G. E. Beskow, C. U. Widström och, sedan 1906, frih. A. Rappe), hvilken kompletterade sig själf och vid de i juni återkommande årsmötena redogjorde för sin förvaltning inför af densamma själf utsedda *provinsombud* (se nedan), som, då de befunno sig i hufvudstaden, hade säte och stämma i styrelsen, utom vid styrelseval. Då den af stiftelsen, och i synnerhet af dess medlemmar C. O. Rosenius (d. 1868) och P. Waldenström, framkallade religiösa rörelsen i

Sverige antagit allt vidsträcktare och mer skiftande former, då den sistnämnde begynt förkunna en från den lutherska läran afvikande försoningslära, som slutligen föranledde hans skiljande från stiftelsen, och då de lokala föreningar för inre mission, som öfverallt uppstått, mångenstädes röjde starkt separatistiska tendenser, ansåg stiftelsen sig angeläget vara att under vissa villkor till en sammanslutning med sig inbjuda dessa fria föreningar, i afsikt att ”på bekännelsens grund” åvägabringa större enhet och enighet mellan dem och sig samt dem sinsemellan. Denna inbjudning, som de utpräglade separatistiska och ”waldenströmska” föreningarna icke efterkommo, nödvändiggjorde en så genomgripande förändring af stiftelsen, att den, från att ha varit oligarkiskt styrd, erhöll en afgjordt demokratisk karaktär. Enligt stiftelsens 1874 antagna, nu gällande stadgar deltaga nämligen missionsföreningarna, med en eller två deputerade från hvarje, i årsmötesbesluten och de därvid förekommande styrelsevalen, en rätt, som nu tillkommer äfven stiftelsens egna provinsombud, jämte rätten att deltaga i styrelsens öfverläggningar, men ej i dess beslut. — Såsom nämndt är, har stiftelsen under sin längsta tid arbetat för både *inre* och *yttre* mission. Medlen för den förra ha varit: 1) *Spridning af den Heliga skrift* (särskildt en ny, af P. A. Falk, P. M. Elmblad och G. S. Löwenhielm verkställd öfv. af nya testamentet) samt andra af stiftelsen dels förlagda, dels inköpta *uppbyggelseböcker*, småskrifter, kalendrar och tidningar (”Årsberättelsen”, ”Frideborg”, ”Barnens vän”, ”De ungas tidning”, ”Budbäraren” m. fl.); 2) *Kolportörer*, dels bildade vid stiftelsens egen ”missionsskola” (först vid Johannesberg, sedermera vid Johannelund), dels eljest af stiftelsen med betyg försedda, för att sprida skrifter, hålla andliga föredrag och samtal, besöka sjuka o. s. v.; 3) *Provinsombud*, hvart i sin ort verkande för stiftelsens syften och särskildt understödjande kolportörerna; 4) *Reseombud*, hvilka från ståndpunkten af större bildning och erfarenhet samt i vidsträcktare kretsar fullgöra samma åligganden som kolportörerna. — Intill slutet af 1906 hade stiftelsen spridt 40,351,404 ex. skrifter. I maj 1907 hade den 807 provinsombud. Antalet lokala missionsföreningar, som vid samma tid anslutit sig till stiftelsen, utgjorde 247. — Från institutet för *yttre* mission (hvars föreståndare ha varit W. Rudin, K. V. Almqvist, J. Kerfstedt, P. N. Kallander, J. Neander, K. J. Montelius, A. Kolmodin och, från 1903, J. Lindgren) ha missionärer utgått till: 1) *Afrika*, hvarest de haft hufvudstationer, först under fyra år bland gallaerna i Kunama och, sedan de fördrifvits därifrån, i närheten af Massaua i Abessinien (stationerna Bellesa, 1890, Intega, 1891, och Asmara, s. å.), hvarifrån upprepade expeditioner till gallalandet företagits, där äfven genom infödda missionärer ett löftesrikt arbete kunnat begynnas. 2) *Ostindien* i Centralprovinserna: Sagar-, Betul- och Chindwaradistrikten. — Till stiftelsens yttre mission hör slutligen underhållet af (sedan 1869) *predikanter för skandinaviskt sjöfolk* i främmande hamnar (f. n. i Liverpool, Grimsby, Boston, Lybeck, Hamburg, Bremerhafen, Marseille och Melbourne). — Se ”E. f:s 50-åriga verksamhet 1856—1906. En minnesskrift utg. af stiftelsens styrelse” (1906). (J. T. B.)

Evangeliska förbundet till skyddande af de tysk-protestantiska intressena (ty. *Evangelischer bund zur wahrung der deutsch-protestantischen interessen*), en förening af evangeliska kristna af olika riktning i Tyskland, hvilken har till syfte att, sedan den s. k. kulturkampen i Preussen bilagts, förena alla protestanter till gemensamt afvärjande af romersk-katolska öfvergrepp och genom detta gemensamma arbete tillika öfvervinna de förlamande partimotsatserna inom Tysklands evangeliska kyrka. På en församling i Erfurt 5 okt. 1886 af evangeliska män från skilda delar af landet beslöts förbundets stiftande, och en provisorisk styrelse valdes, bestående af bl. a. professorerna Riehm, Beyschlag, Lipsius, Kawerau och Fricke samt dåv. pastor (nu professor) Warneck; denna styrelse utfärdade i jan. 1887 ett med 243 namn undertecknadt upprop till alla evangeliska i Tyskland. Den konstituerande generalförsamlingen egde rum i Frankfurt a. M. 15—17 aug. 1887. Då hade redan 10,000 medlemmar anslutit sig till förbundet, som numera vuxit till öfver 100,000, fördelade på en mängd smärre föreningar. Såsom sin hufvuduppgift betraktar förbundet striden mot Rom i Preussen och sprider för detta ändamål lämpliga flygskrifter och större arbeten samt utger ”Evangelische korrespondenz für die deutsche tagespresse”. Flertalet medlemmar i förbundet tillhör den förmedlande riktningen, men äfven den kyrkliga högern och vänstern äro representerade genom framstående personligheter. En presskommitté öfvervakar den ultramontana tidningspressen och litteraturen. En diakonissanstalt i Freiburg står i förbindelse med förbundet. Kongresser i olika städer med offentliga föredrag och diskussioner öfver kyrkopolitiska och sociala tidsfrågor arbeta för stärkande af det evangeliska församlingslifvet. Vid Gustaf-Adolfsfesten i Stockholm 1894 var förbundet officiellt representeradt. Se arbeten af Nippold (1889), Warneck (s. å.) och Witte (25:e uppl. 1902). (J. T. B.)

Evangeliska kyrkokonferensen. Se Tyska evangeliska kyrkokonferensen.

Evangeliska råden. Se Consilia evangelica.

Evangeliska sällskapet i Stockholm, ett af enskilda personer 1808 stiftadt och af K. M:t 1809 stadfäst samfund för spridande af smärre andaktsskrifter till uppbyggelse och näring för det religiösa sinnet. Det erhöll bidrag äfven från England och Skottland, i synnerhet af den s. k. ”Religious tracts’ society” i London. Dess skrifter spredos bland alla samhällsklasser, främst bland de fattigare, plägade utdelas vid husförhör och till nattvardsungdom samt öfversattes på lapska och finska språken. Sällskapet spred äfven bibelupplagor, och då Svenska bibelsällskapet 1815 stiftades, öfverlämnade Evang. sällsk. till detsamma sin egendom, som då hade ett värde af 17,000 rdr b:ko (25,500 kr.). Jfr E. Rodhe, ”De svenska bibelsällskapens uppkomst” (i ”Kyrkohist. årsskr.”, VII, 1906).

Evangeliska unionen. 1. (Protestantiska unionen) Ett förbund, som 4 maj (g. st.) 1608 ingicks vid klostret Auhausen i nuv. Bajern mellan åtskilliga protestantiska furstar (kurfursten Fredrik IV af Pfalz, unionens hufvudman, Kristian af An-

halt, markgrefven Georg Fredrik af Baden, hertig Johan Fredrik af Württemberg, markgrefven Joakim Ernst af Ansbach samt pfalzgrefven af Neuburg m. fl.) och till hvilket kort därefter andra protestantiska furstar (landtgrefven Morits af Hessen-Kassel och kurfursten Johan Sigismund af Brandenburg) samt flera riksstäder anslöto sig. — Dess mål var skyddandet af de tyske protestanternas hotade religionsfrihet. Den trädde i förbindelse med Nederländerna (1608), England (1612) och Sverige (1613), men ej lycklig i kampen emot den af Maximilian af Bajern ledda katolska ligan (se d. o.), upplöstes den 1621. Jfr Trettioåriga kriget. — 2. Den lutherska och den reformerta kyrkans förening i Preussen och åtskilliga andra tyska stater. Det historiska uppslaget till Preussens unionskyrka låg i kurfursten af Brandenburg Johan Sigismunds öfvergång till reformerta läran 1613 och den kyrkopolitiska situation, som därigenom skapades i det till största delen lutherska landet. När Brandenburg som konungariket Preussen vid 1700-talets början blef Nord-Tysklands ledande stat och samtidigt genom pietismen äfven den religiösa tyngdpunkten inom protestantismen öfverflyttades dit från Sachsen, fick furstehusets kyrkliga unionspolitik historisk betydelse. Den religiösa individualismens genombrott på 1700-talet undanröjde ock småningom kyrkosamfundens starka konfessionsskrankor; så var marken förberedd för unionstankens praktiska realiserande, då den religiösa väckelsen vid början af 1800-talet gaf den nytt lif. Preussens konung Fredrik Vilhelm III och dess store teolog Schleiermacher voro bägge dess bärare. Reformationsjubileet 1817 skulle tjäna som utgångspunkt. 27 sept. nämnda år utfärdade konungen en uppmaning att verka för en ”evangelisk-kristlig” kyrka, däri bägge de protestantiska konfessionerna kunde enas såsom en andas barn. Saken väckte allmän entusiasm, men äfven motstånd. Företaget var en yttring af tidens romantik med dess bristande sinne för historiska realiteter; och det sattes i verket, just när, i samband med jubileet, känslan började vakna för värdet i de historiskt gifna formerna. Så förknippades unionen från första stund med strid.

Fredrik Vilhelm gjorde ett försök att böja motståndet genom utfärdandet af en *agenda* (gudstjänstordning) 1821, hvilken efter långa förhandlingar 1830 påbjöds för hela preussiska kyrkan. Därmed var unionen fullständigt införd; därmed begynte ock den öppna kampen. I spetsen för lutheranernas motstånd stod teol. professorn i Breslau, Scheibel, som 1830 samlade kring sig omkr. 300 familjer, hvilka vägrade följa agendans nattvardsritual. Vägrandet grep omkring sig; från 1834 började oppositionen ha egna synoder i Breslau och fordra en presbyteriansk kyrkoförfattning. Så var separationen i gång; 1835 konstituerade sig *Breslaurörelsen* som egen kyrka. Förgäfves hade konungen sökt mildra motsatserna genom en kung. 1834, att unionen icke åsyftade bekännelsernas upphäfvande, utan blott yttre kyrklig gemenskap i hofsamhetens och välviljans ande. När de separerade ändock ej ville foga sig, greps till våld för att genomföra agendan; under tio års tid försöktes med suspensioner, fängelsestraff och dragonader. Med Fredrik Vilhelm IV kom freden; 1845 utfärdades den s. k. *generalkoncessionen*, genom hvilken de separerade lutheranerna erkändes som ett lagligt berättigadt kyrkosamfund. Det var den religiösa toleransens största seger i Tyskland under 19:e årh.

Af såväl lutheraner som reformerte i Preussen kvarstodo alltjämt de fleste i statskyrkan; och unionen fördes efter 1848 in i ett nytt skede. Förut hade den hufvudsakligen sökt sammansmälta; nu sökte den sammanbinda, på samma gång som den vann större självständighet gentemot statsmakten. 1850 öfverlämnade Preussens konung högsta ledningen af unionskyrkan åt ett *evangeliskt öfverkyrkoråd* i Berlin, som visserligen tillsattes af konungen, men som handhade kyrkans styrelse oberoende af ministeriet (1873 kompletteradt med en fullständig synodalförfattning; se Preussen, kyrkliga förhållanden). Och en kabinettsorder 1852 påbjöd, att rådet skulle bestå af både lutheraner och reformerta för att kunna bevaka bägge konfessionernas särintressen; vid angelägenheter, som rörde endera bekännelsen, egde endast dennas rådsmedlemmar rösträtt (*itio in partes*). Trots fortsatta slitningar äro sålunda numera bägge konfessionernas fria utveckling och egenart inom unionskyrkan principiellt tryggade. Detta har ock visat sig i t. ex. Berlins lutherska augustikonferens sedan 1871, Reformerta förbundet sedan 1885 etc. Öfver hufvud har i Preussen, framför allt dess östra provinser, unionskyrkan starkt präglats af den lutherska typen. Emellertid äro unionens lutheraner alltjämt föremål för misstänksamhet från andra tyska lutherska kyrkor. — Äfven i den tyska teologiens historia har unionen spelat en roll. Erlangenteologien var strängt lutherskt, den s. k. förmedlingsteologien däremot unionistisk; A. Ritschl var ifrig anhängare af unionen, liksom äfven den moderna ”nyprotestantismen”.

Unionskyrkan inskränktes ej till Preussen; ett flertal andra tyska stater följde dess exempel: Nassau 1817, Rhen-Pfalz 1818 (1853 har Augustana variata där antagits som trosbekännelse), Anhalt-Bernburg 1820, Waldeck och Baden 1821 (i Baden förde striderna om unionen till bildandet äfven af en frikyrka 1854), Hessen-Darmstadt 1822 (rättsligt genomförd först 1873), Hildburghausen 1824, Lichtenberg 1825 och Anhalt-Dessau 1827. I Kurhessens kyrka, som 1821 blef unionistiskt organiserad, utbröt 1850 en förbittrad kamp om landets konfession, hvilken genom Vilmars mäktiga personlighet slutade med lutherdomens faktiska seger. — I nästan alla dessa smärre unionskyrkor har det gällt en läro- eller sammansmältningsunion. Dessa trakter voro ock alltsedan reformationens dagar sätet för melanchthonianismen med en i viss mån oklar konfessionell tradition. — Litt.: E. Foerster, ”Die entstehung der preussischen landeskirche”, I (1905), II (1907), K. von Hase, ”Geschichte der prot. kirche im 19. jahrh.” (1892), F. Nippold, ”Handbuch der neuesten kirchengeschichte” (3:e uppl., I—V, 1901—05), R. Seeberg, ”Die kirche Deutschlands im 19. jahrh.” (2:a uppl. 1904). Hj. H—t.

Evangeliska vänner. Se Kväkare.

Evangeliske kallades, i synnerhet under 1500- och 1600-talen, lutheraner och reformerta, emedan de erkände endast evangelium (i vidsträcktare mening d. v. s. hela bibeln) såsom grundval för sin tro, i motsats till katolikerna, som erkänna äfven traditionen. I nyare tider förstås med evangeliske företrä-

desvis medlemmar af den unerade kyrkan (se Evangeliska unionen 2).

Evangelisk-lutherska kyrkan. Se Lutherska läran.

Evangeli'st, förkunnare af evangelium, kallades i den äldsta kristna tiden en kringresande predikant, hvilken antingen verkade självständigt, såsom Filippus, eller ock var apostlarnas följeslagare, såsom Markus och Lukas (Ef. 4: 11). Evangelisterna predikade företrädesvis på sådana ställen, där ingen kristen församling ännu blifvit grundlagd. Evangelistämbetet har blifvit återupprättadt inom den irvingianska sekten. — Numera nyttjas benämningen evangelist i allmänhet blott om författarna till de fyra evangelierna i nya testamentet. E. J. Ö.*

Evangelistārium. Se Evangeliebok.

Evangelistas-gruppen, en ögrupp i Drottning Adelaides arkipelag. Se Patagonien.

Evangelistsymboler, de sinnebildliga framställningar, som man i den äldsta kristna tiden gaf åt de fyra evangelisterna. Stundom framställas de under bilden af fyra bokrullar, med Kristus i midten, eller af fyra strömmar, hvilka flyta från en kulle, där Gud, lammet eller korset stå. Tidigt började man ock tillämpa de i Hes. 1: 5, 10 och Uppb. 4: 6, 7 omtalade fyra djuren på evangelisterna. Fördelningen af dem uppgjordes af Hieronymus så, att Matteus på sin lott fick människan, Markus lejonet, Lukas tjuren och Johannes örnen. Denna framställning, som sedan blifvit den allmänna, finnes först i mosaiker från 5:e årh. — I den bysantinska

Tetramorf.

konsten sammanslogos ofta de fyra evangelistsymbolerna till *en* figur under namn af tetramorf (af grek. *te'tra*, fyra, och *morfē*, skapnad), antingen till en med sex vingar försedd änglagestalt, kring hvars hufvud de tre andra hufvudena (örn-, lejon- och tjur-) äro grupperade, eller i en monströs djurfigur (*animal ecclesiæ*) med de nämnda fyra hufvudena samt fyra ben (ett från hvart och ett af de fyra djuren; se fig.). E. J. Ö.*

Evange'lium (grek. *euange'lion*, gladt budskap), förkunnelsen af Jesus Kristus, världens frälsare, i synnerhet sådan denna finnes i bibeln. I G. T:s heliga skrifter framträder evangelium under form af mer eller mindre klara profetior om den väntade Messias. Den första af dessa, det s. k. protevangelium (d. ä. det första evangeliet), innehålles i 1 Mos. 3: 15: "Denna (näml. kvinnans säd) skall söndertrampa ditt (näml. ormens) hufvud". I N. T. är evangelium förkunnelsen af den komne Kristus. — Evangelium, betraktadt såsom nådemedel, innefattar alla Guds nådelöften, alla de tillsägelser om syndernas förlåtelse, rättfärdighet, lif och salighet, som i Kristus äro människorna gifna. E. J. Ö.*

Evange'lium æte'rnum, lat. (Det eviga evangeliet), ett ur Uppenbarelseboken 1: 6 hämtadt namn, som tillades tre skrifter af den italienske abboten Joakim från Floris (se Eskatologi, sp. 876).

Evanger, socken i Söndre Bergenhus amt, Norge, vid Vosseälfvens utlopp i Osterfjorden och vid järnbanan från Voss till Bergen. 2,129 inv. (1905). Y. N.

Eva'nia, *zool.* Se Evaniidæ.

Evani'idæ, *zool.*, familj af parasitsteklar, utmärkt af att den smalt skaftade bakkroppen är fäst långt upp på bakryggen af thorax, i st. f. att som vanligt utgå från dess bakre ända. Hit höra släktena *Brachygaster* (*Evania*), *Gasteruption* (*Foenus*) och *Aulacus*. — Det förstnämnda släktet har en märkvärdigt liten, hoptryckt bakkropp, som är kortare än hufvud och thorax och bäres vinkligt nedböjd från sitt smala skaft. Larverna lefva i kackerlackornas äggsäck. Hit hör den äfven i Sverige förekommande, 3,5—4,5 mm. långa *B. minutus*, som är svart med glänsande bakkropp och gulbruna ben. — Arterna af släktet *Gasteruption* ha längre bakkropp, som under flykten bäres starkt uppåtriktad. I Sverige finnas två 10—14 mm. långa arter, som äro svarta, med röda teckningar på bakkroppen. De ses ofta, med de klubblikt uppsvällda bakre skenbenen långt nedhängande, hålla sig sväfvande framför ingångarna till gaddsteklarnas bon i gammalt trävirke och afvaktande tillfälle att i de nämnda steklarnas larver införa sitt fördärfbringande ägg. G. A—z.

Evans [e'vənṡ], Oliver, amerikansk mekaniker, f. 1755 nära Newport, Delaware, d. 1819 i Philadelphia, köpman, sedan 1782 kvarnegare, konstruerade vid 22 års ålder en maskin för tillverkning af kardtänder och sedermera arbetsbesparande maskiner inom kvarnindustrien, hvilka allmänt infördes, såsom bägarverket (elevatorn), transportsnäckan (conveyer), mjölafkylare m. fl. Äfven konstruerade han en högtrycksångmaskin utan kondensator, försökte förgäfves att intressera kapitalister för byggande af ångbåtar, förfärdigade 1802 af egna medel en högtrycksångmaskin med 6 tums cylinder, som följande vinter användes till drifvande af en gipskvarn, och 1804 för hälsovårdsnämnden i Philadelphia ett slags ångmudderverk, ett på hjul monteradt flatbottnadt fartyg, som drefs genom ett af en ångmaskin påverkadt skofvelhjul. Fartygets transport från verkstaden till dockorna (2,5 km.) åstadkoms af samma maskin, hvilken således tjänstgjorde såsom lokomotiv. — Från hans 1807 anlagda mekaniska verkstad i Philadelphia utgick en mängd ångmaskiner för fabriker och båtar, men något brukbart lokomotiv, hans äre-

girighets dröm, kunde han icke åstadkomma. E. skref *The young millwright's and miller's guide* (1795; 14:e uppl. 1853), ett långt efter hans död mönstergillt verk, och *The young steam-engineer's guide* (1805).

Evans [e'vənŝ], Sir George de Lacy, brittisk general, f. 1787 på Irland, d. 1870, kämpade, efter tre års tjänstgöring i Indien, under Wellington mot fransmännen på Pyreneiska halfön (1812—14) och utnämndes 1814 till öfverstelöjtnant. S. å. deltog han i kriget mot Förenta staterna och 1815, såsom generalkvartermästare, i slagen vid Quatre Bras och Waterloo. I spetsen för en engelsk kår på 10,000 man stred han i Spanien, 1835—37, på Isabellas sida mot Don Carlos och vann de blodiga segrarna vid S. Sebastian och Passages, men blef slagen vid Oriamundi; 1837 års fälttåg slutade han med stormningen af Irun. E. utnämndes 1846 till generalmajor och 1854 till generallöjtnant. Såsom befälhafvare öfver 2:a engelska divisionen på Krim 1854 befäste E. sitt rykte för militärisk skicklighet, i synnerhet vid Alma och Balaklava samt vid försvaret af Inkerman (26 okt. 1854). Några dagar efter sistnämnda strid insjuknade han och återvände 1855 till England. 1861 utnämndes han till general. 1831 och 1833—65 var han ledamot af underhuset.

Evans [e'vənŝ], författarinna. Se Cross, Mary Ann.

Evans [e'vənŝ]. 1. Sir John E., engelsk arkeolog, geolog och numismatiker, f. 1823, var i många år pappersfabrikant, men har därjämte utvecklat en betydande vetenskaplig verksamhet. Bland hans arbeten må särskildt nämnas *The coins of the ancient Britons* (1864), *The ancient stone implements, weapons and ornaments of Great Britain* (1872; 2:a uppl. 1897), *The ancient bronze implements, weapons and ornaments of Great Britain and Ireland* (1881) och *Flint implements in the drift* (i "Archæologia", bd 38—39). E. är en af utgifvarna af "Numismatic chronicle", i hvilken han skrifvit ett stort antal artiklar. Han eger en af de största och dyrbaraste fornsaks- och myntsamlingar i England. Han är korresp. led. af Franska institutet och led. af Vitt. hist. o. ant. akad. (1883) samt har erhållit en mängd andra vetenskapliga utmärkelser.

2. Arthur John E., den föregåendes son, engelsk arkeolog, f. 1851, har företagit etnografiska och arkeologiska forskningar i Lappland, på Balkanhalfön, företrädesvis i Dalmatien (1876—82), på Sicilien och i södra Italien (Stor-Grekland) samt under de senaste åren på Kreta. Sedan 1884 är han föreståndare för Ashmolean museum i Oxford. E. har utgifvit bl. a. *Antiquarian researches in Illyricum* (i "Archæologia"), *Syracusan medallions and their engravers* (1892) och 4:e bandet af sin svärfader Freemans "Sicily" (1893—94). Hans upptäckter på Kreta ha väckt berättigadt uppseende. Sedan 1900 har han gräft ut ruinerna af det storartade palats, som vid midten af 2:a årtusendet f. Kr. låg i Knossos, den med konung Minos' och fabeldjuret Minotauros' namn förbundna urgamla staden nära Kretas nordkust (en utförlig beskrifning af detta "Konung Minos' palats" har O. Montelius lämnat i "Nordisk tidskrift" 1905). Redan innan E. började gräfningarna i Knossos, hade han på Kreta upptäckt flera från ännu äldre tid härstammande föremål med ett slags förut okända hieroglyfer. I Knossos-ruinerna fann han en stor mängd taflor af bränd lera dels med liknande skrifttecken, dels med en mera utvecklad skrift. (O. M.)

Evanston [e'vənstăun]. 1. Stad i nordamerikanska staten Illinois, vid Michigan-sjön, 19 km. n. om Chicago, till hvilket det räknas som förstad. 19,259 inv. (1900). Säte för *North Western university*, en metodistisk, för båda könen tillgänglig läroanstalt (omkr. 3,800 stud.), hvars medicinska och juridiska afdelningar ligga i Chicago och vid hvilket finnes äfven ett svenskt teologiskt seminarium. — 2. Stad i nordamerikanska staten Wyoming vid Union-Pacificbanan, 2,094 m. ö. h. 2,110 inv. (1900). Stenkols- och järngrufvor, järnvägsvagnsverkstäder; boskapshandel. (J. F. N.)

Evansville [e'vənŝvil], stad i nordamerikanska staten Indiana, vid Wabash-Erie-kanalens utlopp i Ohio. 59,007 inv. (1900). Liflig järn- och kvarnindustri; spannmåls- och tobakshandel.

Evaporatiōn (lat. *evaporātio*, af *va'por*, dunst, ånga), afdunstning (se d. o. och Ångbildning). — Evaporēra, afdunsta.

Evaporomēter (af lat. *evaporāre*, afdunsta, och grek. *me'tron*, mått), *meteor.*, afdunstningsmätare (se d. o.).

Evari'stus l. Evare'stus, den helige, enligt *liber pontificalis* den femte romerske biskopen, omkr. 105 e. Kr.

Évasement [evasmã'], *befästningsk.*, en embrasyrs yttre öppning. L. W:son M.

Evasiōn (af lat. *evādere*, undkomma), afvikande, rymning; undanflykt. — Evasiv l. Evasōrisk, som tjänar till undanflykt eller förevändning: undvikande.

Evasiv. Se Evasion.

Evasōrisk. Se Evasion.

Evaux [evå], stad i franska depart. Creuse, 460 m. ö. h., i en dal, som genomflytes af Tardes, tillflöde till Loires biflod Cher. 1,848 inv. (1901). Där finnas 18 varma termalkällor af 53°—38° C. samt ett par något svalare, hållande järnbikarbonat. Mycket besökt, i synnerhet af reumatiska patienter. Om källornas fornåldriga bruk vittna ruiner af en romersk badinrättning. Ln.

Evdemonism. Se Eudemonism.

Evdo'kia Fedorovna. Se Eudokia.

Eve, Ephe, Evhe, ett till västliga sudannegrerna hörande folk på Slafkusten emellan Volta och Lagos och i landet innanför denna. Hit höra många större och mindre stammar, hvilka hufvudsakligen på språkliga skäl föras tillsammans, de s. k. eve-talande folken. Deras betydelse sammanhängde med slafhandeln, då de på grund af sin intelligens och renlighet voro högt skattade som slafvar. Den mest betydande stammen utgör hufvudmassan af befolkningen i Dahomey (se d. o.). Evefolken äro fetischdyrkare. De dyrka äfven djur, förnämligast ormar, enligt den vanliga uppfattningen som ett slags skyddsandar. Jfr Henrici, "Lehrbuch der Ephesprache, Anlo-, Anecho- und Dahome-mundart" (1891), och Ellis, "Ewe-speaking peoples". E. Rld.

Evedal, brunns- och badort vid Helgasjön, 5 km. n. om Växjö, 160 m. ö. h., har två järnkällor, hvilkas vatten — af samma styrka som det vid Medevi — begagnas till drickning och bad. Kurtid juni—aug. Utom af fasta kurgäster och sommargäster besökes stället mycket af Växjöbor och turi-

ter på grund af sitt natursköna läge och sin vackra brunnspark, som gränsar till Kronobergs kronopark. Denna består af en stor och tät tall- och granskog, hvilken kurgästerna dagligen vistas. E:s vatten undersöktes först 1705 af provinsialläkaren J. Lindelius, blef snart därpå bortglömdt, men undersöktes ånyo 1720 af d:r J. Rothman. Biskop O. Wallquist uppkallade brunnsorten efter grefvinnan Eva Mörner, f. Leijonhufvud. Ln.

Evektiōn (af lat. *eve'ctio*, uppstigande), *astron.*, en af de 3 stora rubbningarna i månens rörelse. Den kan uppgå ända till 1° 20′ 30″ och kan representeras genom en af solens störande inverkan uppkommande förändring af månbanans excentricitet. Evektionen upptäcktes redan af Ptolemaios. (Rh.)

Evenema'ng (fr. *événement*, af lat. *evenīre*, hända), märklig tilldragelse, som väcker uppseende genom att förete något nytt och förträffligt (på konstens, nöjesvärldens eller samhällslifvets områden).

Evening-dress [i'vniṇdre's], eng., ”aftondräkt” sällskapsdräkt, högtidsdräkt, frackkostym.

Evening news [i'vniṇ njōs; ”aftonens nyheter”], en i London utkommande daglig tidning, som uppsattes 1881 såsom liberalt organ, men snart köptes af ett konservativt syndikat och inom tretton år ökade aktiekapital af öfver 5 mill. kr., tills den 1894 förvärfvades af A. Harmsworth och fick betydande uppsving. Lösnummerpriset är ½ penny.

Even money, eng., *sportt.* Se Bookmaker.

Evens, Otto Frederik Theobald, dansk bildhuggare, f. 16 febr. 1826 i Köpenhamn, d. 21 nov. 1895, fick sin utbildning på konstakademien därstädes. 1858—61 vistades han utomlands. E:s äkta konstnärliga begåfning har på ett vackert sätt visat sig i statyerna af *Holberg* (1851, museet i Odense), *Eckersberg* (1865), i de mindre bildstoderna af *Saxo grammaticus* (1869), *N. F. S. Grundtvig*, *Marstrand* (1882) och senast i minnesmärket öfver skalderna *Ewald och Vessel* vid Trinitatis-kyrkan i Köpenhamn. E. är i konstmuseet representerad af flera bronsbilder, *Badande gosse*, *Den förlorade sonen*, *Moderskärlek*, af en *Tyko Brahe-bild* m. m. Ph. W. (G—g N.)

Eventratiōn (af lat. *e*, från, och *ve'nter*, buk), *med.*, framfall i massa af bukinälfvor i ett bråck; nöggradig hängbuk.

Eventualitēt (fr. *éventualité*, af lat. *eve'ntus*, utgång, händelse), möjligen inträffande fall l. händelse, framtida möjlighet. — Eventue'll, möjlig, villkorlig, beroende af l. beräknad för ett möjligen och icke osannolikt inträffande fall. — Eventue'llt (nlat. Eventuāliter), möjligen, i möjligen förekommande fall; i annan händelse, ifall saken ställer sig annorlunda.

Eve'ntus stultōrum magi'ster, lat., ”utgången är dårars läromästare”, af skadan blir man vis.

E'verdingen, van, holländsk målarfamilj, af hvars medlemmar de märkligaste voro:

1. Cesar Boetius v. E., historie- och porträttmålare, f. omkr. 1617 i Alkmaar, d. där 1678, var elev af utrechtaren J. G. Bronchorst och målade, anslutande sig till Utrecht-skolan, mytologiska och allegoriska bilder i halft italiserande stil, med sirlig och glatt behandling af nakna figurer. Ett pregnant prof därpå är hans 1655 utförda *Jupiter och Semele* i Nationalmuseum. Men han tog likväl intryck äfven af andra konstnärer och riktningar, såsom i två stora skyttestycken i Alkmaars rådhus (1641), närmast erinnande om B. van der Helst. 1648—50 arbetade han i Oraniernas sal i Huis ten Bosch i Haag. Såsom porträttör var han ej oäfven. Han är förutom i Alkmaars rådhus representerad i museerna i Amsterdam, Haarlem, Haag, Leiden, Dresden o. s. v.

2. Allart v. E., landskaps- och marinmålare, f. 1621 i Alkmaar, d. 1675 i Amsterdam, var enligt gamla, ej bestyrkta uppgifter elev af R. Savery i Utrecht, hvilket är osannolikt, och af P. Molyn i Haarlem, hvilket är troligare. Mästare i Haarlem blef han 1645. Redan dessförinnan hade han, föga mer än tjuguårig, vunnit ryktbarhet först genom små, friskt målade mariner och ännu mer genom sina ståtliga landskap med klippor, vattenfall och furuskogar, hvartill han hämtat motiven i Skandinavien. Af hvilken orsak han kom att i början af 1640-talet besöka norden, är icke kändt och ej heller huru vidsträckta hans färder där voro. Hans äldste biograf, Arnold Houbraken, förtäljer, att då E. ”sjöledes begifvit sig till en plats vid Östersjön, öfverföll honom en förfärlig storm, som . . . kastade honom på den norska kusten”, och ända sedan 1700-talets början har man kallat E:s alla landskap med nordiska motiv ”norska”. Först nyligen har man lagt märke till motsägelsen ”Östersjön — norska kusten”. Hans nordiska landskap ha ett så allmänt skandinaviskt tycke, att något specifikt norskt i dem knappast kan upptäckas. De kunna lika väl vara svenska som norska, men då i Amsterdams riksmuseum finnes en väldig målning, framställande det på 1640-talet stora *kanongjuteriet vid Julita i Södermanland*, på det nuv. Fågelstas egor, beställd af någondera af de med Louis De Geer nära befryndade byggherrarna till det stolta Trippenhuis i Amsterdam, antingen den rike borgmästaren Louis Trip, som dref stora järn- och skjutvapenaffärer på Sverige, eller hans bror och kompanjon Hendrik Trip, som i början af 1640-talet bevisligen bodde på Julita, kan det betraktas såsom faktiskt, att E. vistats och målat i Södermanland. Detta utesluter dock icke, att han vid Louis De Geers Leufsta haft tillfälle att studera Dalälfvens vattenfall eller att han äfven besökt Norge. Huru som helst blef E. genom sin, sannolikt på inbjudan af Hendrik Trip eller Louis De Geer anträdda, resa till Sverige den förste konstnärlige upptäckaren af den svenska (nordiska) naturen. Han vann genom originaliteten i sina storslagna, för den holländske slättbon alldeles nya motiv i sitt hemland en så stor popularitet, att Jacob van Ruisdael, hvars underbara målningar med holländska motiv icke lyckades finna köpare till skäligt pris, fattig och sjuklig som han var, såg sig tvungen att skatta åt den nya moderiktningen för dagen. Så länge E. lefde, upprepade han med pensel och radernål de svenska (nordiska) motiven, de skummande forsarna, utför hvilka timmerstockarna lustigt dansa ned eller hvars vågor sätta den pittoreska vattensågen i rörelse, den molniga

himlen, mot hvilken de mörka furorna afteckna sig, här och där belysta af den mellan skyarna framglimtande solen, och de i förgrunden upptornade klipporna, vanligen hållna i en varm, brun ton och af ganska fantastiska formationer.

E., som bosatte sig 1645 i Haarlem, flyttade omkr. 1653 till Amsterdam, där han synes ha varit bofast till sin död. Hans, förmodligen från hans allra första tid härstammande, små sjöstycken äro rätt sällsynta, men desto talrikare förekomma hans svenska (nordiska) landskap — vanligen med vattenfall — i Europas museer och enskilda samlingar. Till hans yppersta saker i den vägen kunna räknas hans arbeten i museerna i Braunschweig, Dresden, München, Amsterdam, Berlin, Wien, Petersburg och Köpenhamn. I Nationalmuseum är han företrädd af ett rätt obetydligt *Klippigt landskap* (1648). Andra taflor af hans hand förekomma exempelvis i dir. G. Fredriksons och fru F. Schlegels samlingar i Stockholm. En förträfflig kopia af den omnämnda utsikten af Julita kanonbruk i Amsterdams riksmuseum finnes på det nuv. Julita. — Berömda äro E:s talrika raderingar, till stor del behandlande svenska (nordiska) motiv och beskrifna i W. Drugulins ”Catalogue raisonné” (1873). — Jfr O. Granberg, ”Allart van Everdingen och hans 'norska' landskap, det gamla Julita och Wurmbrandts kanoner” (1902). O. G—g.

Everest, Mount [mau'nt e'vərest], jordens, så vidt man vet, högsta bergstopp, belägen i Himalaya, under 27° 59′ 16,$_{22}$″ n. br. och 86° 58′ 7,$_{09}$″ ö. lgd. Höjd ö. h. 8,840 m. Denna topp har förr

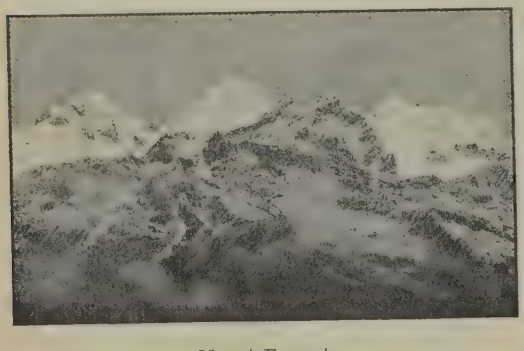

Mount Everest.

med orätt äfven kallats Gaurisankar. Anledningen därtill var följande. 1856 föreslog chefen för Indiens uppmätning öfverste A. Waugh, att den högsta Himalayatoppen, som icke hade inhemskt namn, skulle uppkallas efter hans företrädare i ämbetet och benämnas Mount Everest. När ett år därefter H. Schlagintweit besökte Nepal, trodde han sig ha återfunnit denna topp i toppen Gaurisankar, och sedan denna tid ansågos de båda namnen beteckna samma topp. 1886 uttalade dock de engelske officerarna Walker, Tennant och Tanner sina tvifvel om identiteten af Mount E. och Gaurisankar. 1904 afgjordes denna tvistefråga genom kapten H. Wood, som, efter noggranna mätningar under 1903, visade, att det här var fråga om två olika toppar. Gaurisankar har en höjd af endast 7,143 m. och ligger 27° 57′ 51,$_{97}$″ n. br. samt 86° 22′ 43,$_{27}$″ ö. lgd. Woods egna mätningar gåfvo för de båda topparna något lägre höjdsiffror, men då hans instrument icke voro fullgoda, anses de äldre här ofvan anförda siffrorna såsom säkrare. J. F. N.

Everest [e'vərest], sir George, engelsk ingenjör, f. 1790 i Wales, d. 1866 i London, begaf sig 1806 som artillerikadett till Ostindien och deltog 1814—16 i en topografisk rekognoscering af ön Java. 1818 blef han förste assistent vid Indiens trigonometriska uppmätning, som han 1823—43 självständigt ledde. Han fullbordade därvid (1841) den indiska meridiangradmätningen, som han beskref i *Measurement of two sections of the meridional arc of India* etc. (1847). Till hans ära gaf hans efterträdare Waugh namnet E. åt Himalayas och jordens högsta bergstopp (se Everest, Mount).

Everett [e'vəret]. 1. Stad i nordamerikanska staten Massachusetts, 3 km. n. om Boston, vid Mystic river. 24,336 inv. (1900). Mångsidig industri. — 2. Stad i staten Washington, vid floden Snohomishs utflöde i Puget-sundet och norra Pacifikbanan, som där grenar sig till Seattle och Vancouver. 7,838 inv. (1900). Sågverk, järn- och pappersindustri. (J. F. N.)

Everett [e'vəret]. 1. Alexander Hill E., amerikansk författare och diplomat, f. 1792 i Boston, d. 1847 i Kina, utbildade sig, efter afslutade studier vid Harvard universitetet för advokatyrket under ledning af John Quincy Adams. 1809 följde han denne som legationssekreterare till Petersburg, anställdes 1815 i samma egenskap i Haag, där han 1818—24 var chargé d'affaires, och var 1825—29 Förenta staternas minister i Madrid. Då det demokratiska partiet med presidenten Jackson kom till makten (1829), måste E. draga sig tillbaka. Han slog sig ned i Boston, där han s. å. blef egare och utgifvare af ”North-american review”. 1840 afgick han i ett konfidentiellt uppdrag till Cuba och 1845 såsom kommissarie till Kina. E. författade bl. a. *Europe; or, a general survey of the political situation of the principal powers, with conjectures on their future prospects* (1822), *New ideas on population, with remarks on the theories of Godwin and Malthus* (s. å.), ett försök att vederlägga Malthus genom att påpeka emigrationens betydelse, *America; or, a general survey of the political situation of the several powers of the western continent, with conjectures on their future prospects by a citizen of the United states* (1827). E. var på sin tid den i Europa mest kände amerikanske skriftställaren. Hans *Critical and miscellaneous essays* utkommo 1845 och 1847. En volym *Poems* utgafs 1845. (G. B—e)

2. Edward E., den föregående broder, amerikansk predikant, politiker och vetenskapsman, f. 1794 i Dorchester (Massachusetts), d. 1865 i Boston. Han idkade studier vid Harvard universitetet och aflade där sin examen 1811. Två år därefter blef han kyrkoherde i en unitarisk församling i Boston och grundlade där sitt rykte som vältalare. 1818 utsågs han till professor i grekiska vid Harvard, men företog, innan han tillträdde professuren, en europeisk studieresa. Han tillbragte fyra år i Europa, däraf två år vid universitetet i Göttingen. vid återkomsten till Amerika öfvertog han utom professuren äfven redaktionen af ”North-american review”. 1824—34 var han ledamot af Förenta staternas representanthus för Boston. I kongressen spelade han en betydande roll, särskildt som ledare

ppositionen mot presidenten Jacksons politik i indian-rågan. 1835 och fyra därpå följande år valdes an till Massachusetts' guvernör. 1840—45 var an amerikanskt sändebud i London och under de nästföljande fyra åren president för Harvard. 1852 var han ett par månader statssekreterare för utrikesärendena under presidenten Fillmore. 1853 blef han senator, men måste nedlägga sitt mandat efter endast ett år på grund af sjuklighet. Därmed var hans politiska bana slut. Ett af de många partier, som bildades före inbördeskrigets utbrott, uppsatte honom isserligen 1860 mot hans vilja som kandidat till vice-residentskapet — Bell var listans presidentkandidat —, men han föll igenom. E. var en mycket berömd alare och föreläsare och tog liflig del i diskussio-erna om sin tids stridsfrågor. Han var en flitig ıedarbetare i "North-american review", äfven edan hans bror Alexander öfvertagit redaktionen. Hans tal utgåfvos i 4 bd 1850—69. (G. B—e.)

E'verghem, köping i belgiska prov. Ost-Flandern, ära Gent. 7,675 inv. (1900). Linne- och bomulls-äfverier.

Evergātor (af lat. *eve'rgere*, hälla ut), *tekn.*, n af A. T. Pfeiff i Stockholm uppfunnen apparat, fsedd att medelst uppvärmning och urluftning ramställa en bakteriefri och luktfri mjölk (s. k. vergerad mjölk) och däraf beredda produkter. Den något uppvärmda mjölken passerar först en eparator, som är försedd med en särskild renings-ısats i kulan, hvarigenom mjölken befrias från muts. Mjölken går därefter genom den egent-iga evergatorn, i hvilken den med ånga upp-ettas till omkr. 95° C., hvarigenom alla i mjölken egeterande bakterier dödas. Evergatorn består af tt antal inuti hvarandra anordnade, koniska s. k. ärmeelement, som mellan sig bilda en i vertikal värgenomskärning *u*-formig genomströmningskanal ör den vätska, som skall uppvärmas. Genom appa-atens konstruktion åstadkommas i den genomström-ıande vätskan hvirfvelrörelser, till följd hvaraf ätskan till alla delar blir utsatt för den höga tem-peraturen. Omedelbart därefter passerar mjölken n afkylnings- och urluftningsapparat, hvarigenom ppkomsten af koksmak undvikes. Evergatorn ar-etar kontinuerligt. Ett på evergering af mjölk grun-adt mejeri är anlagdt i Stockholm. G. L—m.

Evergērad mjölk. Se Evergator.

Everglades [e'vəglēidš], träsk. Se Florida.

Everlasting [e'vəlā'stiŋ], eng. ("outslitligt"), ett ätt och fast, satinartadt tyg af hårdt kamulls-arn, hufvudsakligen användt till benkläder; bom-llstyg i tät satinväfnad, vanligen med randigt nönster. G. A. W.

Ewerlöf, Frans Anton, ämbetsman, f. 30 ept. 1799 i Dalarö socken, Stockholms län, d. 4 uli 1883 i Köpenhamn, tjänstgjorde 1821—25 i åt-killiga af rikets ämbetsverk, bl. a. Kommerskolle-ium, där han med särskildt intresse egnade sig åt allt, som rörde konsulatväsendet. 1825—33 var han anställd som sekreterare hos riksståthållaren i Norge, företog 1830 en resa till Frankrike och Stor-britannien samt utnämndes 1831 till förste expeditionssekreterare i kungliga kansliet. Till "Sällskapet för nyttiga kunskapers spridande" (stiftadt 1833) gaf E. första uppslaget. 1833 blef han generalkonsul i Köpenhamn, 1851 i Helsingör och 1857 åter i Köpenhamn, hvilken plats han beklädde till 1881. Länge och nitiskt verkade han för Öresundstullens upphäfvande, och hans lilla skrift *Considérations sur le projet du rachat des droits du Sund* (1855) vann europeisk spridning och betydelse. Han skref dessutom: *En ångbåtsresa på Götha canal om sommaren 1837* (1838), *En blick på handels- och penningeställningen i Sverige* (1844), *Betraktelser öfver svenska ständerna och deras ombildning* (1848), "La myriade" (1853, en fransk bearb. af Brandels kronologiska system; se Brandel, H.), *Om landtmannaförhållandena i konungariket Danmark* (1854), *Den dansk-tyska frågan, historiskt utkast af en svensk* (1862) m. fl.

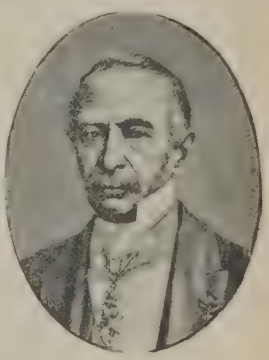

Evers, Oskar Hugo, ämbetsman, f. 18 april 1833 i Göteborg, skötte Ströms stora egendom i trakten af Lilla Edet och sedermera det af honom 1870 inköpta Åkerby i Örebro län. Han var 1864—71 led. af Göteborgs och Bohus läns hushållningssällskaps förvaltningsutskott, innehade 1871—82 samma ställning i Örebro läns och var 1876—82 vice ordf. i sistnämnda läns hushållningssällskap. 1863—69 var E. led. af Göteborgs och Bohus läns landsting samt 1879—87 och 1889—94 led. af riksdagens Första kammare, som gaf honom plats 1880 i bankoutskottet, 1881—82 i statsutskottet och 1894 i tillfälliga utskottet för skogsfrågor, hvilket valde honom till ordförande. 1880—82 var E. led. af kommittén för landtförsvarets ordnande. Då i riksdagen frågan om domänförvaltningen kom på dagordningen, uppträdde E. såsom auktoritet på detta område, och då Domänstyrelsen 1882 inrättades, blef E. detta ämbetsverks förste generaldirektör. Han tog 1898 afsked.

Evers, Edvard, präst, författare, f. 12 maj 1853 i Uddevalla, aflade mogenhetsexamen 1872, inskrefs såsom student i Lund 1874, aflade där teoretisk teol. examen 1878 och vid Uppsala universitet praktisk teol. examen s. å. samt prästvigdes i Strängnäs 1879. Efter att ha tjänstgjort inom Strängnäs stift såsom obefordrad prästman 1879—80 och därefter i Stockholm blef E. 1884 komminister i Adolf Fredriks församling i sistnämnda stad, där han snart blef en af de mest uppburne predikanterna. Han utnämndes 1892 till kyrkoherde i Norrköpings norra församling. Utom uppsatser i tidningar och tidskrifter samt predikningar och tal m. m. har E. från trycket utgifvit *Kristian II, historisk-dramatisk dikt i 5 akter* (1881), som erhöll hedersomnämnande af Sv. akademien, *Gustaf Banér, historiskt skådespel*

(1882), som belönades med nämnda akademis 2:a pris, *Stjernor i djupet, tankar i dikt* (1888), *Ur de heliga häfder* (1889), ett illustreradt poetiskt arbete, samt de rent religiösa arbetena *Lifsfrågor i kristlig belysning* (1886), *För evighetsvandrare, betraktelser för hvar dag i året* (1888—89), *Davids psalmer för kyrkan, skolan och hemmet* (1894), *Från kunskapens träd. Lifvets högsta frågor, belysta af siare och tänkare från olika länder och folk* (1897), *För kyrkoårets sön- och helgdagar. Psalmer* (1899), *Förslag till reviderad psalmbok* (1902) och *Tillägg till svenska psalmboken* (förslag, upptagande 185 nya psalmer, 1906). (J. P.)

Evers, Franz, tysk skald, f. 1871 i Winsen a. d. Luhe, har varit redaktör för den teosofiska tidskriften "Sphinx" och är en af representanterna för den moderna symboliserande och mystiska dikten (samlingarna *Deutsche psalmen*, 1893, de af Nietzsche påverkade *Sprüche aus der höhe*, s. å., *Königslieder*, 1894, 2:a uppl. 1895, *Deutsche lieder*, s. å., *Hohe lieder*, 1896, *Erntelieder*, 1901, *Sonnensöhne*, 1903, m. fl.). E. har äfven skrifvit skådespel (*Das grosse leben*, 1900, *Sterbende helden*, s. å.). Jfr E:s självbiografi i "Gesellschaft", 1896. R—n B.

Eversiōn (lat. *eve'rsio*), omstörtning.

Evert (ty. *ewer* l. *ever*), *skpsb.*, ett för nedra Elbe och Weser egendomligt fartyg, som brukas ill fraktfart och fiske. Det är mycket flatbottnadt och försedt med svärd, har fylligt förskepp, starkt fallande förstäf och betydligt språng. Everten har en eller två master utan stång samt bogspröt; enmastade evertar ha två försegel, storsegel och gaffeltoppsegel, tvåmastade förutom dessa segel ytterligare ett försegel samt mesan. J. G. B. (C. K. S.)

Evertebräter l. Ryggradslösa djur (*Animalia evertebrata*), *zool.* Under denna benämning sammanfattas alla djurtyper, som ej äro ryggradsdjur. Något värde för den vetenskapliga systematiken har denna kategori icke, då den sammanför skilda djurtyper utan påvisligt omedelbart genetiskt samband. L—e.

Evertsbergs kapell, kapellförsamling i Kopparbergs län, Älfdals tingslag. 636 inv. (1906). Kapell till Älfdalen, Västerås stift, Mora kontrakt.

E'vertsen, en i holländska flottans historia namnkunnig släkt, härstammade från Evert Heindricxssen, hvilken lefde i slutet af 16:e årh.

1. Johan E., f. 1600, kom tidigt i sjötjänst och blef redan omkr. 1622 befordrad till kapten. Kommendör 1628, utnämndes E. efter att med stor berömmelse ha deltagit i en mängd sjötåg 1637 till viceamiral af Zeeland. Såsom eskaderchef under van Tromp delade E. med denne äran af den stora segern öfver spanska flottan 1639. Under de blodiga sjöstriderna mot engelsmännen 1652—53 var E. den äldste viceamiralen. Ehuru han där förvärfvade stor ära, blef han dock vid van Tromps död (1653), till följd af rådande afundsjuka mellan provinserna Holland och Zeeland, orättvist förbigången af De Witte, som utnämndes till högste befälhafvare. 1659 kommenderade han en eskader af den flotta, som sändes att hjälpa danskarna emot svenskarna. E. upphöjdes 1664 till amirallöjtnant af Zeeland och deltog i denna egenskap 1665 i det olyckliga sjöslaget vid Lowestoft, som holländarna förlorade mot engelsmännen. Då han af sina landsmän ansågs vara skulden till nederlaget, fann han sig föranlåten att öfverflytta sin rang på brodern Cornelis, men sedan denne stupat (1666), begärde E. att återfå sin värdighet "för att liksom sin fader, sin son och sina fyra bröder få dö för fäderneslandet". Han blef då befälhafvare för avantgardet i Ruiters flotta och stupade i det för holländarna olyckliga sjöslaget mot engelsmännen 5 aug. 1666. Se De Jonge, "Lewensbeschrijv. van Joh. en Corn. Evertsen" (med porträtt af båda).

2. Cornelis E. (den äldre), den föregående broder, f. 1610, bidrog 1653, under den tre dagar skarpa striden vid Portland, till att rädda större delen af den af 300 handelsfartyg bestående konvojen. S. å. gaf han vid Nieuwport lysande prof på tapperhet och kämpade, till dess hans eget skepp gick till bottnen, hvarvid han räddades af fienden. 1654 utnämndes E. till schoutbynacht och tog verksam del uti sjötåget mot svenskarna 1659—60. 1664 befordrades han till viceamiral, kämpade med förtviflans mod i den olyckliga sjöstriden vid Lowestoft 1665 och bekläddes vid hemkomsten med den af brodern nedlagda värdigheten som amirallöjtnant af Zeeland. I juni 1666 bidrog han väsentligt till den dyrköpta seger, som Ruiter efter fyra dagars skarp fäktning vann öfver engelsmännen, men stupade därunder själf.

3. Cornelis E. (den yngre), son af E. 1, f. 1628, d. 1679, blef viceamiral af Zeeland 1666 och uppehöll 1672—74, under Ruiter och van Tromp, den nederländska flaggans anseende i de blodiga sjöstriderna mot Englands och Frankrikes förenade flottor.

4. Cornelis E. (den yngste), son af Cornelis E. 2, f. 1642, d. 1706, befordrades 1675 till schoutbynacht, 1679 till viceamiral och 1684 till amirallöjtnant af Zeeland. 1690 förde han befäle öfver den nederländska flotta, som, jämte den engelska under earlen af Torrington, utanför Beachy Head blef slagen af fransmännen under Tourville. E., som var af ett djärft och våldsamt sinnelag hvarför han också kallades "Keesje den Duivel" ("Cornelius djäfvulen"), anklagade Torrington för att ha lämnat honom i sticket, men engelsmännen påstodo, att E. för häftigt angripit fransmännen och därigenom lämnat en lucka mellan sig och engelsmännen, hvaraf Tourville genast begagnade sig för att kupera linjen. Emellertid fick E. mottaga fädernes landets tacksamhet för sitt modiga uppförande

men blef ej vidare i tillfälle att utmärka sig till sjöss.

5. Geleyn E., den föregåendes broder, f. 1655, d. 1721, befordrades 1679 till kapten och 1685 till schoutbynacht. 1692 bidrog han till engelska och holländska flottornas seger öfver fransmännen vid La Hogue, blef 1695 viceamiral och slutligen, 1707, amirallöjtnant. O. E. G. N. (H. W—l.)

Evertuēra sig (fr. *s'évertuer*, bemöda sig), genom öfning förvärfva sig skicklighet, fullkomna sig.

Evesham [īv-ʃəm], stad i engelska grefsk. Worcester, vid Avon. 7,101 inv. (1901). Trädgårdsskötsel. Vid Green hill n. om E. vann prins Edvard (sedermera konung Edvard I), 4 aug. 1265, en seger öfver Simon af Montfort.

Evhe. Se Eve.

Evian l. Evian-les-Bains [eviã′ lä bã′], stad och badort i franska dep. Haute-Savoie, på södra stranden af Genèvesjön, midt emot Lausanne, 378 m. ö. h. 2,300 inv. (1901). Källorna äro kalla, hålla kolsyradt natron och järnbikarbonat. Vattnet användes mest af patienter, som lida af mag- och blåskatarrer. Det kommer äfven i handeln. Anordningarna äro förstklassiga. Detta jämte platsens naturskönhet samlar ock under sommarmånaderna kurgäster och turister i tusental. Ln.

Évidement [evidmã′], fr., *kir.*, utskrapning med skarp slef eller på annat sätt af en sårhåla, fylld af var, slamsor, sönderfallande väfnadsdelar eller stycken af ben. J. A.

Evide′ns (lat. *evide′ntia*), ögonskenlighet, påtaglighet, uppenbar visshet, obestridlighet. — Evide′nt, ögonskenlig, uppenbar, tydlig, klar som dagen, obestridlig.

Eviga döden. Se Död, 2.

Eviga ediktet. Se Edikt och Nederländerna (Historia).

Eviga elden. Se Bergolja, sp. 1481 och 1483, och Parsism.

Eviga evangeliet. Se Evangelium æternum.

Eviga freden. Se Fredsrörelsen.

Eviga lampan, namn på den i katolska kyrkor ständigt brinnande lampan.

Eviga landsfreden, en på riksdagen i Worms 7 aug. 1495, under kejsar Maximilian I:s regering, stiftad och sedermera många gånger bekräftad landsfred, med hvilken åsyftades att göra slut på det i Tyskland rådande näfrättstillståndet.

Eviga staden, en ofta använd benämning på staden Rom.

Eviga straff. Se Eskatologi.

Evighet, *filos.*, egenskapen att vara oberoende af tiden, sålunda ej underkastad uppkomst, förändring och förgängelse. Liksom andlighet ej är likabetydande med allestädes närvaro, utan betecknar en verklighet, som alls icke är i rummet, så får heller icke evighet förblandas med en obegränsad tillvaro i tiden, utan den eviga verkligheten är alls icke i tiden. Frågan *när* är sålunda rörande den eviga verkligheten lika orimlig som frågan *hvar* rörande en andlig verklighet. Ett evigt lif kan därför heller icke tänkas börja på någon viss punkt i tiden, t. ex. för människan vid döden, utan måste, om människan öfver hufvud har delaktighet i ett sådant, ha lika mycken betydelse för henne under jordelifvet som efter detta. Genom antagande af ett evighetslif i denna bemärkelse undanröjes den orimlighet, som vidlåder de vanliga föreställningarna om själens odödlighet. Vi lefva då icke *efter* döden, ty det lif, i hvilket öfver hufvud kan blifva fråga om ett *före* och *efter* är slut för oss, när vår kropp multnar i grafven; men vi kunna dock ha del i en helt annan tillvaro, ett evighetslif, som bildlikt kan karakteriseras såsom ett ständigt, oföränderligt nu. S—e.

Evighetsblomster. Se Eterneller.

Evigt lif. Se Eskatologi, sp. 887 ff., och Evighet.

E′vijärvi, socken i Kuortane härad och Alavo domsaga, Vasa län, Finland. Areal 322 kvkm. Befolkningen, finsktalande, 4,681 pers. (1905). Imperiellt pastorat af 3:e kl., Åbo ärkestift, Lappo prosteri. O. M. G.*

Eviktionsskyldighet (af lat. *evi′ctio*, rättsligt återkräfvande af sin egendom), *jur.*, förpliktelse för den, som aftalsvis tillagt annan rätt till egendom, att, om den senare i anledning af tredje mans bättre rätt går förlustig sin, på hans talan till honom utgifva uppburet vederlag, så ock gälda all hans skada på handeln. Närmare bestämmelser i ämnet ha för den svenska rättens del lämnats på tal om försäljning och byte, nämligen beträffande fast egendom i Jordabalk. kap. 11 §§ 1—6 och beträffande lös i lag 20 juni 1905 § 59. Föreskrifterna stämma så till vida icke öfverens med hvarandra, som talerätten har till förutsättning, hvad angår fast egendom, en af tredje man mot käranden vunnen vindikationsprocess, hvari svaranden, efter att af käranden ha instämts till medsvaromål, brustit åt hemul, och åter i fråga om lös egendom icke mera, än att godset befinnes ha vid afhändelsen tillhört annan än svaranden. Däremot råder likhet däri, att afhändaren skall till fullo ersätta skadan utan villkor af något sitt vållande och alltså på grund af en sin antagna garantiförbindelse. Att i bestämmelserna om byte af fast egendom tal alldeles icke är om skadestånd, utan allenast om en skyldighet att utgifva den i vederlag för den frånvunna egendomen bekomna eller eventuellt dess värde, lär få anses bero på ett förbiseende af 1734 års lagstiftare vid deras omarbetningar af andra stadganden i ämnet och ej få gälla mera än såsom ett redaktionsfel. Att märka är åter, att de i ämnet gifna stadgandena om fast egendom tillstädja den taleberättigade att vid bristande tillgång hos sin fångesman hålla sig till dennes och att så i ordning gå tillbaka i raden af afhändare — en föreskrift, som visserligen också är gifven allenast för fall af försäljning, men tydligen också gäller i händelse af byte. Emellertid kan talan ej allenast på skadestånd, utan äfven på vederlagets återfående vara utesluten, nämligen för det fall att antingen afhändaren gjort förbehåll härutinnan vid afhändelsen eller ock, efter hvad uttryckligen framhålles beträffande lös egendom, hans medkontrahent ej varit i god tro vid sagda tillfälle. De vid köp och byte sålunda fastställda grundsatserna ega, i mån af tillämplighet, användning äfven vid andra onerösa aftal; jfr Ärfdabalk, kap. 13 § 2 samt Handelsbalk kap. 1 § 5 och kap. 13 § 2. Hvad angår benefika aftal, anses eviktionsskyldighet ej vara af kontrahenterna afsedd. Se Hemul, Hemula och Vindikationsrätt. A. W.

E'vios. Se Euios.

Evisceratiōn. Se Embryotomi.

Evje batteriskans i Norge, på Glommens högra strand, s. om gården Evje och 4 km. ofvanför Fredriksstad, byggdes i juli och aug. 1814, men fick sedan förfalla. L. W:son M.

Evocāti, lat. (af *evocāre*, uppbåda), hos romarna de uttjänte soldater, som förbundo sig till ytterligare tjänst. Då stor fara hotade, såsom under andra puniska kriget (218—201 f. Kr.), anställdes, utom det vanliga uppbådet (*ele'ctus*) och det utomordentliga (*conjurātio*), ett tvångsuppbåd (*evocātio*), vid hvilket alla krigsdugliga män uttogos utan afseende på ålder eller undantagsförhållanden. C. O. N.

Evoë. Se Euoë.

Evois [ēvåjs], skogsinstitut i Finland, Tavastehus län, Lampis socken, upprättadt 10 mars 1859 "för att bereda ynglingar, som egna sig åt forstmannayrket tillfälle att utförligen, både teoretiskt och praktiskt, inhämta allt hvad till detta yrke hör". Läroanstalten organiserades fullständigt 15 april s. å. och ställdes under närmaste tillsyn af en direktor. Eleverna, hvilka böra ha aflagt dimissionsexamen för inträde vid universitetet, erhålla kostnadsfri undervisning samt bostad vid anstalten. (A. G. F.)

E'voli. Se Eboli.

Evolūta (af lat. *evo'lvere*, utveckla), *mat.*, den geometriska orten för en kroklinjes krökningsmedelpunkter (*centra curvatūræ*). I förhållande till evolutan kallas kroklinjen själf evolve'nt eller involūta. Evolventen framställes af evolutan på det sätt, att en tråd med sin ena ända fästes vid densamma och lägges ut efter dess konvexa del; i trådens andra ända sitter ett stift, som under ständig spänning afvecklar tråden från evolutan. Den kroklinje stiftet ritar är dess evolvent (däraf namnet). (På fig. äro B C D E F G krökningsmedelpunkter för evolventen A H K...P.) Huyghens var den förste, som undersökte evolutans natur. Han fann, att en vanlig cykloids evoluta är en annan cykloid, sammanfallande med den förra. — Bestämmandet af evolutan till en kroklinje utgör en af differentialräkningens tillämpningar på geometrien. (I. F.)

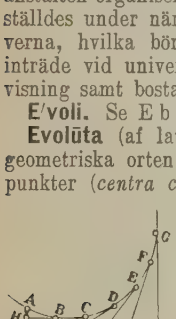

Evoluta (kurvan A B C D E F G) med evolvent (A H K L M N P).

Evolutiōn (lat. *evolūtio*), utveckling (egentl. af något sammanrulladt), rörelse; stämmornas omvändning i den dubbla kontrapunkten. — Evolutioner kallas i *krigsv.* truppafdelningars rörelser vid öfvergång från en formering till en annan, dock förekommer ordet numera icke så ofta som förr. — I *sjöv.* förstås med evolution en sådan rörelse af flera tillsammans gående fartyg, som antingen innefattar ändring af den anbefallda farten eller kursen eller af afståndet emellan fartygen eller ock öfvergång från en formering till en annan med eller utan samtidig kursändring. Jfr Formering. C. O. N. H. W—l.

Evolutioni'st, anhängare af evolutionsteorien (se d. o.).

Evolutionsfart, *sjöv.* Se Fart 1.

Evolutionsteorien (af lat. *evolūtio*, utveckling), Utvecklingsläran, en inom olika vetenskapsområden särskildt i vår tid ofta förekommande term, som utgör den allmänna beteckningen för de åsikter, hvilka fatta universum, såväl naturen som det mänskliga lifvet, såsom genom alla sina skilda former ställdt i en kontinuerlig utveckling från lägre och enklare till högre och mer sammansatta. Evolutionsteorien söker följaktligen om ej utplåna, så dock förringa betydelsen af de fixa gränser ett mer eller mindre på objektivt idealistiska förutsättningar hvilande åskådningssätt mellan dem uppdragit. Det är visst ej någon för den äldre naturbetraktelsen okänd sanning, att naturen ej känner några verkliga luckor (*natura non fecit saltus*, "naturen har icke gjort några hopp") och att den i det hela utvecklar sig till ett högre. Den sanningen framhålles redan i den arabiska spekulationen under medeltiden, i hvilken man ej utan skäl ser de moderna evolutionsteoriernas yttersta historiska förutsättning, och äfven i jämförelsevis nyare tider har den haft sitt mycket bestämmande inflytande på den naturhistoriska forskningen. Ehuru de moderna evolutionsteorierna sålunda, liksom hvarje annan kulturåsikt, haft sina mer eller mindre starkt utpräglade historiska föregångare under äldre tider, gifves dock något för dem alldeles specifikt. Om man ser dem rent in abstracto, är måhända deras *specifika* karaktär svår att angifva. En blick på deras historia visar denna bäst. I sin rent moderna mening ha de obestridligen utgått från den visserligen förut förberedda, men af Darwin egentligen utförda reflexionen, att en sådan både yttre och inre frändskap förefinnes mellan arterna inom djur- och växtvärlden, att den ovillkorligen hänvisar på ett gemensamt ursprung, ur hvilket genom det naturliga urvalet och könsurvalet de skilda formerna utvecklas (se vidare Descendensteori). Emellertid har samma betraktelsesätt sedermera med mycken framgång öfverflyttats på andra områden än det rent naturhistoriska, och man har på de kulturhistoriska, språkliga m. fl. områden funnit en mängd förut gåtlika företeelser förklarliga enligt samma eller åtminstone besläktade lagar. Evolutionsteorierna ha ock därför blifvit bestämmande för snart sagdt hela vår tids vetenskapliga lif. Möjligen kan, såsom vanligt är med jämförelsevis nya åskådningssätt, en viss ensidighet ej frånkännas dem. Det gifves flera former af evolutionsteori, hvartill väl äfven bidrager, att själfva termen är något obestämd. Deras fullständigaste genomförande såsom universell och filosofisk världsåsikt torde vara gifven genom Spencer. L. H. Å.*

Evolūtio sponta'nea. Se Förlossning.

Evolve'nt, *mat.* Se Evoluta.

Evolventkuggar, *maskint.* Se Kugghjul.

Evo'nymus, *bot.*, detsamma som *Euonymus*. Se Benved.

Evora. 1. Distrikt i portugisiska prov. Alemtejo. 7,088 kvkm. 128,062 inv. (1900), 18 pr kvkm. — 2. Hufvudstad i nämnda distrikt. 16,152 inv. (1900). Staden, som ligger på en fruktbar slätt, 277 m. ö. h., är omgifven af gamla, förfallna vallar samt har två kastell, en praktfull katedral och flera fornlämningar från romarnas tid, då den bar namnet *Liberalitas Julia*. Dess vattenledning skall vara anlagd af Sertorius (80 f. Kr.). Staden är sedan 1540 ärkebiskopssäte och hade 1550—1769 ett universitet.

Evorsiōn (af lat. *eve'rtere*, omstörta), *geol.*, baktverkande erosion, t. ex. den erosion, som åstadkommes vid ett tillbakaskridande vattenfall (Niagara). E. E.

Évreux [evrö], lat. *Mediolanum aulercorum* och *Eburovices*, hufvudstad i franska dep. Eure, vid Iton, en biflod till Eure. 16,752 inv. (1901). Bi-

Katedralen i Évreux.

kopssäte. Katedral (se fig.), en af de äldsta och ackraste i Frankrike. Präst- och lärarseminarier, yceum, bibliotek på 23,000 bd, botanisk trädgård, rkeologiskt museum och ett stort dårhus finnas i . Metallurgiska verkstäder, garfverier, pappers-, inne- och kortvarufabriker. Vid den närbelägna byn Vieil-E. finnas ruiner af en teater, bad och en kvedukt, från romarnas tid. — E. är en af de äldsta städerna i Normandie.

Evst skans, en 4-hörnig bastionsskans i Livland id Evstströmmens inflöde i Düna, anlades 1627 af Gustaf Horn enligt Jakob De la Gardies anvisning. Skansen blef emellertid ett hastverk. Örnehufwudh, om ansåg E. vara en af Livlands viktigare befästningar, uppgjorde 1634 ritning till dess förbättrande, om nu också påbörjades, men blott för att inom kort afbrytas. Skansen underhölls allt sämre och var i föga försvarsdugligt skick, då ryska kriget utbröt, hvarför M. G. De la Gardie 1656 lät rasera densamma. 1662 års fästningskommission föreslog mellertid E:s iståndsättande, som ock påbörjades, men E. fick snart förfalla och är nu spårlöst förvunnen. L. W:son M.

E'vvia. Se Eubea.

Evvi'va l. vi'va (it., lat. *vīvat*, af it. och lat. *vīvere*, lefva), lefve! hell! hurra!

Ex, grekisk (i st. f. *ek* framför vokal) och latinsk preposition med betydelsen: af, ur, från o. s. v. — Ställdt framför titlar, betyder ex "före detta", t. ex. ex-diktator, ex-konung.

ex., förkortning för *exempel* och för *exemplar*.

Ex, flod i England. Se Exe.

Ex abru'pto, lat., plötsligt, oförvarandes.

Ex absu'rdo, lat. Se Ab absurdo.

Exacerbatiōn (af lat. *ace'rbus*, bitter, skarp), *med.*, en öfvergående stegring af en sjukdoms symtom, t. ex. periodisk stegring af smärta vid en neuralgi, stegring af temperaturen och symtomen i allmänhet, vanligen mot aftnarna, i en febersjukdom. — Motsats: Remission. F. B.*

Ex a'ctis, lat. Se e. a.

E'xacum, *bot.* Se Gentianaceæ.

Exagerēra (fr. *exagérer*, lat. *exaggerāre*, eg. uppkasta i hög), förstora, öfverdrifva, skära till i växten. — Exageratiōn, *ret.*, öfverdrift, för starkt utmålande uttryck.

Exa'kt (lat. *exa'ctus*, eg. utforskad, noga undersökt), noggrann, tillförlitlig, punktlig, riktig; som för begreppsuppfattningen drager tydliga, orubbliga gränser. — Exakta vetenskaper, de vetenskaper, som söka att noggrant beräkna sambandet mellan en företeelse (funktion) och dennas förutsättningar. Detta är möjligt på de kunskapsområden, hvilkas föremål utgöras af storhetsförhållanden (kvantiteter), således matematiken, fysiken, kemien, astronomien och mekaniken samt fysiologien.

Exaktitȳd (fr. *exactitude*), noggrannhet (jfr Exakt).

Exalbuminosæ, *bot.* Se Monocotyledoneæ.

Exalgin (af grek. *ex*, af, från, och *a'lgos*, smärta), *kem.*, metylacetanilid, $C_6H_5N.(CH_3)(C\,O\,CH_3)$. Det är ett med antifebrin (acetanilid) besläktadt preparat, som utgöres af hvita kristaller och användes som smärtstillande medel vid neuralgier, hufvudvärk o. d. P. T. C.* C. G. S.

Exalta'dos, sp., eg. "exalterade", en från 1820 en tid bortåt bruklig benämning på det radikala partiet i Spanien, i motsats till moderа'dos.

Exaltātio crūcis, lat. Se Korsets upphöjelsefest.

Exaltatiōn (jfr Exaltera), uppeldadt själstillstånd, hänryckning, öfverspändhet; känslans och viljans stegring till mer eller mindre besinningslös affekt.

Exaltēra (lat. *exaltāre*, upphöja, framhålla, af *a'ltus*, hög), hänrycka, försätta i förtjusning; uppegga till affekt, göra öfverspänd. Jfr Exaltation.

Exāmen (plur. exāmina), lat., pröfning, förhör; offentlig uppvisning vid en läroanstalt. Den förra bemärkelsen är den vanliga, i den senare användes förr ordet examen l. årsexamen som benämning på de nu s. k. årsafslutningarna vid de allmänna läroverken. Examen i betydelse af pröfning, förhör tillmätes numera ej samma vikt som förr, alldenstund å ena sidan det väsentliga och varaktiga i den studerandes bildning därvid icke alltid kan komma till synes, å andra sidan ett strängt slutförhör (*examen rigorosum*) verkar skadligt, emedan den föregående undervisningen därigenom lätt förlorar sin bildande och utvecklande karaktär och ofta förryckes till mekanisk dressyr och inpräglande af torra minneskunskaper. Examen är emellertid ofta nödvändig,

särskildt då det gäller konkurrens mellan lärjungar, som åtnjutit undervisning af olika lärare, såsom exempelvis inträdesexamen i den första årsklassen vid de allmänna läroverken, lärar- och lärarinneseminarierna, sjökrigsskolan m. m., eller examina vid högre läroanstalter, där lärjungarna till större eller mindre del studerat på egen hand. Från en synpunkt pläga examina indelas i inträdesexamina, då det gäller inträde vid en läroanstalt, flyttningsexamina, då det gäller uppflyttning i högre årsklass inom en läroanstalt, och afgångsexamina, då det gäller afgång från en läroanstalt efter fullbordad lärokurs. Afgångsexamina vid de allmänna läroverken äro dels realskolexamen (se d. o.), efter fullbordad lärokurs i realskolan, dels studentexamen (se d. o.), förr kallad mogenhetsprófning, efter fullbordad lärokurs å gymnasiet. För att erhålla en högtidligare eller effektivare karaktär anställas vissa examina i närvaro eller under ledning af examensvittnen, såsom afgångsexamen från folkskolan och realskolexamen, eller af censorer, såsom examina vid sjökrigsskolan och studentexamen. I den förra deltaga censorerna i bestämmandet af betygen i de särskilda ämnena, i den senare ega censorerna att godkänna eller underkänna examen i dess helhet, men ej att bestämma om betygen i de särskilda ämnena. Examina vid universiteten äro inom de olika fakulteterna kandidatexamen och licentiatexamen samt inom den juridiska fakulteten dessutom kansliexamen. Af de förutvarande s. k. preliminära examina, hvilka erfordrades för inträde i de s. k. "högre" (teologiska, juridiska och medicinska) fakulteterna, återstår numera, sedan juridisk preliminärexamen, juridisk-filosofisk examen och medicinsk-filosofisk examen afskaffats, endast teologisk-filosofisk examen, som erfordras för inträde i teologisk fakultet. Inom den närmaste framtiden torde inom filosofiska fakulteten komma att inrättas en särskild ämbetsexamen för blifvande lärare vid de allmänna läroverken, kallad filosofisk ämbetsexamen. Beträffande sättet för prófningen i universitetsexamina framträder en allt starkare sträfvan att ersätta examen med successiva tentamina (privatprófningar) i de olika ämnena; examen blir på så sätt ej en prófning af den studerandes kunskaper vid examenstillfället, utan en prófning af de vitsord han erhållit öfver sina vid föregående tentamina ådagalagda kunskaper. P. E. L—m.

Examen artium [a'rtsium]. Se Artium.

Examen philoso'phicum. Se Anden examen. Denna examen har afskaffats genom lagen 9 juni 1903 ang. förberedande prófningar vid universitetet. P. E. L—m.

Examen rigorōsum. Se Examen.

Examensbetyg. Se Betyg, sp. 176—177, och Distinktionsbetyg.

Examensce'nsor, en person, som tillkallats för att deltaga i ledningen och bedömandet af en examen. Examina, som öfvervakas af censorer, äro bl. a. studentexamen, inträdes-, flyttnings- och afgångsexamina vid k. sjökrigsskolan, afgångsexamen från postelevkursen. I studentexamen ega censorerna rätt att underkänna examen i dess helhet, men ha ej någon bestämmanderätt i afseende på betygen i de särskilda ämnena, i examina vid sjökrigsskolan äro censorerna medbedömare vid betygens afgifvande. Se i öfrigt Examen och Studentexamen. P. E. L—m.

Examenskommissiōn, sammanfattningen af de personer, som ega att deltaga i och bedöma en examen. I denna mening bilda exempelvis examinatorerna och censorerna i studentexamen en examenskommission. I gällande författningar synes ordet examenskommission nu för tiden användas endast om de nämnder vid Stockholms högskola och Göteborgs högskola, inför hvilka examina aflaggas. Dessa utgöras af vederbörande examinatorer samt en af K. M:t förordnad ordförande med en tämligen vidsträckt befogenhet. P. E. L—m.

Examensvittne, en person, som särskildt tillkallats att närvara vid en examen. Enligt gällande stadga skall den muntliga prófningen i realskolexamen anställas i närvaro af minst tre af vederbörande kommunalstyrelse utsedda examensvittnen. Likaledes skola vid studentexamen minst tre examensvittnen närvara; dessa utses af vederbörande eforus. P. E. L—m.

Examina'nd (lat. *examina'ndus*, som skall prófvas), en som skall undergå examen. Medan ännu studentexamen aflades vid universiteten, d. v. s. före införandet af afgångsexamen vid rikets högre elementarläroverk (k. stadgan 11 april 1862), nyttjades benämningen examinand särskildt om den, som erhållit afgångsbetyg från offentligt högre läroverk och, för studentexamens aflaggande, inskrifvits vid universitetet i någon därvarande nationsförening. Den däremot, som utan dylikt betyg sålunda inskrifvits, kallades preliminari'st. S. N.

Examinātion (lat. *examinātio*), prófning.

Examinātor, lat., en som anställer prófning eller förhör.

Examiner [egså'minə], The ("Granskaren") engelsk veckotidning, som utgafs 1808—81 och var ett ledande liberalt organ i politiska och sociala frågor samt äfven utmärkte sig på den litterära afdelningen. Tidningen uppsattes af bröderna John och Leigh Hunt; den senare blef dess redaktör och efterträddes i denna egenskap af A. Fonblanque 1830. Redaktörer voro därefter John Forster, från 1847, och Henry Morley.

Examinēra (lat. *examināre*, prófva), anställ prófning eller förhör.

Ex analo'gia, lat. (jfr Analog och Analogi) med hänsyn till likhetspunkterna, i öfverensstämmelse med hvad som anförts, bevisats o. s. v.

Ex a'nimo, lat., af hjärtat, uppriktigt, med fu föresats.

Exantēm (af grek. *a'nthos*, blomma). 1. *Med.* blomstrande utslag på huden, efflorescens. Se Hud utslag. — Exantematisk tyfus. S Fläcktyfus. — 2. *Bot.* Härmed betecknade förr de af rostsvampar och andra parasitsvampa förorsakade växtsjukdomarna, som hade en viss lik het med hudsjukdomar. 2. G. L—r

Exa'rk (grek. *e'xarchos*, anförare), under de senare romerska kejsartiden en underordnad office senare officer i motsats till menig; från Justinianu tid (527—565) gafs titeln åt ledarna af stora mil tära expeditioner och från slutet af 500-talet de bysantinske provinsståthållarna i Italien oc Afrika. På Gregorius den stores tid (omkr. 60 användes den allmänt. Den italienske exarken res derade i Ravenna och förde titeln *patricius et exa*

chus Italiæ. Han innehade både den militära och den civila myndigheten i sin provins, liksom han ock gentemot kyrkan utöfvade kejsarens rätt att pröfva biskopsvalen och bekräfta påfvevalet, hvilken sistnämnda befogenhet omkr. 730 öfvergick till Roms *patricius et dux*. Ämbetet bortföll med Ravennas eröfring af langobarderna 751. I Afrika hade det under arabernas angrepp försvunnit redan 647. — Inom den *kyrkliga* förvaltningen betecknade i den äldsta kyrkan titeln exark öfvermetropoliten öfver en af de såsom högre förvaltningsenheter öfver provinserna organiserade dioeceserna (Alexandria, Antiokia, Jerusalem, Konstantinopel, Efesos och Cæsarea), men utbyttes för de fyra förstnämnda senare mot titeln patriark. I våra dagar är exark titeln på den grekisk-katolska kyrkans i Bulgarien högste styresman. T. H—r.

Exarkāt, en exarks förvaltningsområde. Ordet användes företrädesvis dels i allmänhet om de bysantinska besittningarna i Italien under tidsskedet 568—751, dels särskildt om den provins, som styrdes af exarken i Ravenna (se Exark). I det påfliga kansliet användes uttrycket ända in på 1400-talet om trakten kring Ravenna. Efter det östgotiska rikets fall behärskade grekerna en tid hela Italien, men måste efter 568 afstå betydande områden till langobarderna. Återstoden — med undantag af Sicilien, som ställdes direkt under kejsaren — organiserades under en ståthållare med titeln exark och residens i Ravenna. Området omfattade från början Istrien, Venetien, det egentliga exarkatet, d. v. s. landet kring Ravenna, Kalabrien, Pentapolis, Neapel, Rom med område samt Ligurien. Sistnämnda område eröfrades omkr. 640 af langobarderna, och senare sammansmälte området undan för undan genom deras eröfringar, och i flera af de återstående delarna (t. ex. Neapel, Rom och Venezia) var exarkens makt mera sken än verklighet. Till det bysantinska väldets undergång i Italien bidrog ock, att exarkerna i Ravenna upprepade gånger höjde upprorsfanan mot sina kejserliga herrar. 751 eröfrade langobardernas konung Aistulf Ravenna och gjorde därvid slut på exarkatet. I följd af påfvens uppmaning ingrep 754 konung Pippin mot segraren och öfverlät till påfven Rom, Ravenna, Ferrara, Pentapolis och Perugia — grunden för påfvens världsliga makt (se Kyrkostaten). Venezia blef tills vidare grekisk vasallstat, Istrien förenades med Dalmatien, Neapel och Kalabrien med Sicilien. Under 800-talet gjorde araberna eröfringar i södra Italien och på Sicilien, men grekerna behöllo vissa områden, tills Robert Guiscard gjorde slut på deras välde. Litt.: Diehl, "Études sur l'administration byzantine dans l'exarchat de Ravenne" (1888), samt Hartmann, "Untersuchungen zur geschichte der byzantin. verwaltung in Italien" (1889) och "Geschichte Italiens im mittelalter" (1897). T. H—r.

Exartikulatiōn (af lat. *ex*, af, från, och *artĭculus*, ledgång), *kir.*, en form af amputation, hvarvid man icke afskiljer en extremitet eller en del af densamma genom att såsom slutakt genomsåga benpiporna, utan i stället genomgår en ledgång, då man således ej behöfver använda såg. Långa strider ha blifvit förda om amputeringens och exartikulationens respektiva fördelar och olägenheter, och under dessa strider har man i synnerhet mot exartikulationerna framhållit den olägenheten, att sårytan, till följd af ledytornas oregelmässiga form, ej blir så jämn som vid amputationer och att läkningen följaktligen måste taga längre tid, hvilket alltid medför en större fara för patienten. Emellertid är stundom, t. ex. vid afskiljandet af en hel extremitet, exartikulationen den enda möjliga utvägen, och äfven i många andra fall, t. ex. vid amputationer å handen eller foten, är den obetingadt att föredraga. Rsr.*

Ex a'sse, lat., till hela beloppet, helt och hållet. — *Ex asse hēres*, universalarfvinge. Jfr As.

Exāū'di, lat., "hör!", inom den romersk-katolska kyrkan benämning på sjätte söndagen efter påsk, emedan gudstjänsten på den dagen plägar inledas med orden *Exāū'di, Do'mine, vōcem me'am* (Herre, hör min röst!), hämtade ur Davids 27:e psalm, v. 7.

Exāugurātio, lat., det högtidliga, genom vissa ceremonier åvägabragta aflysandet af en persons eller ett ställes religiösa helgd. Mots. Inauguratio, invigning. R. Tdh.

exc., excud. efter ett personnamn, på äldre kopparstick och träsnitt bruklig förkortning för lat. *excūdit* ("har tryckt det", "har graverat det", af *excūdere*, smida, konstfärdigt utarbeta), för betecknande af förläggaren eller någon gång af gravören, om denne äfven är förläggaren.

Exc., förkortning för Excellens.

Ex ca'thedra (Petri), lat., "från lärostolen", "från Petri stol", utfärdad från den heliga stolen (om föreskrifter, som påfven utfärdar "under utöfning af sitt värf såsom alla kristnas herde och lärare"). Enligt den på Vatikankonsiliet 18 juli 1870 utfärdade konstitutionen *Pastor æternus* eger påfven, då han talar ex cathedra, d. v. s. då han under utöfning af sitt värf som alla kristnas herde och lärare i kraft af sin högsta apostoliska myndighet bestämmer den tros- och sedelära, som kyrkan bör omfatta, den ofelbarhet, hvarmed frälsaren ville att i fråga om tros- och sedelärans bestämmande kyrkan skulle vara utrustad. T. H—r.

Excelle'ns (fr. *excellence*, it. *eccellenza*, ty. *excellenz*, eng. *excellency*, af lat. *excelle'ntia*), eg. förträfflighet, härlighet; en titel, som bars först af de langobardiske och frankiske konungarna, sedermera af de romersk-tyske kejsarna, ståthållarna, hertigarna och riksgrefvarna. Uti Italien tillkom den ursprungligen (intill 17:e årh.) endast furstar, men blef sedan tilldelad äfven adelsmän, och nu för tiden är man mycket frikostig med dess användande, särskildt i södra Italien, där resande främlingar af befolkningen vanligen tituleras "eccellenza". I andra länder är det endast de högst uppsatte (genom börd eller ämbeten), som få titeln excellens. Särskildt benämnas främmande beskickningars chefer ofta excellens. I Sverige bars i äldre tider titeln af rikets råd och "rikets herrar". I våra dagar bäres den endast af statsministern, ministern för utrikes ärendena och riksmarskalken, hvilka — de båda förstnämnde enligt 34 § Regeringsformen, den sistnämnde enligt k. resolutionen 18 dec. 1857 — "innehafva rikets högsta värdighet".

Excelle'nt (lat. *exce'llens*, af *exce'llere*, framstå, öfverträffa), öfverlägset bra, utmärkt, förträfflig. — Excellēra, utmärka sig, vara ypperlig, öfverträffa andra.

Exce'lsior, lat. (kompar. af *exce'lsus*, hög), högre, uppåtsträfvande, mot höjden (vanligt såsom devis eller valspråk, bl. a. staten New Yorks valspråk).

Exce'nter l. Excenterskifva (se Excentrisk), *maskinb.*, maskindel, som har till ändamål att förändra en roterande rörelse till en fram- och återgående, genom att ersätta vefven, när vefradien (excentriciteten) är mindre än halfva diametern å vefaxeln. Denna maskindel utgöres af en plan skifva, hvars omkrets vanligen är formad efter en cirkel, men stundom också efter en annan kroklinje. Den cirkelformiga excenterskifvan roterar kring en punkt, som ej sammanfaller med axelns medelpunkt. Den användes bl. a. för att gifva fram- och återgående rörelse åt ångmaskinens slider m. m. Skifvan är fäst excentriskt på maskinaxeln och kringvrides med denna. Den är omgifven af en ring, excenterbygeln, som kan fritt vrida sig kring skifvan. Med ringen är förenad excenterstången, hvilken genom en enkel förbindning står i förening med sliden. När excenterskifvan roterar, rör sig excenterstången fram och tillbaka, hvilken rörelse meddelas åt sliden. — Denna mekanism uppfanns på 1780-talet af Murdock. Jfr Slid och Ångmaskin. G. R. D.*

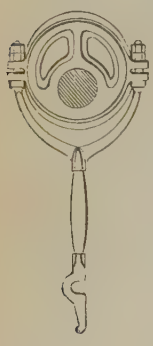

Excenterpress, *maskinb.* Se Bleckslageri.

Excenterskifva, *maskinb.* Se Excenter.

Excenterstång, *maskinb.* Se Excenter.

Excentricitēt (se Excentrisk) till en konisk sektion, *mat.*, förhållandet mellan brännpunkternas afstånd och hufvudaxeln (d. v. s. den axel, på hvilken brännpunkterna ligga). Excentriciteten är för hyperbeln större än ett, för parabeln lika med ett och för ellipsen mindre än ett. För excentriciteten noll öfvergår ellipsen till en cirkel. Jfr Banelement. G. E.*

Excentricitetsvinkel, *astron.* Se Banelement.

Exce'ntrisk (af lat. *ex*, ifrån, och *ce'ntrum*, medelpunkt), belägen utom medelpunkten, afvikande från sin bana; på ett i ögonen fallande sätt afvikande från öfligt bruk, originell, öfverspänd. — 1. *Mat.*, belägen utom medelpunkten. Kroklinjer, hvilkas medelpunkter icke sammanfalla, kallas excentriska; de, hvilkas medelpunkter sammanfalla, kallas koncentriska. — 2. Excentrisk anomali, *astron.* Se Anomali. — 3. Excentrisk cirkel, *astron.*, nyttjades af de gamle för att till någon del geometriskt förklara ojämnheterna i planeternas rörelser. Då man nämligen på förhand var öfvertygad om, att alla rörelser på himmelen skedde likformigt och i cirkelformiga banor, så måste man för den nämnda förklaringen tänka sig en kombination af cirklar (se Epicykel) eller ock låta jorden — centralkroppen — ligga utanför medelpunkten af planetens bana. Verkan däraf blir den, att himlakroppen i fråga, då den befinner sig i den delen af sin bana, som är närmast jorden, *skenbart* rör sig hastigare, än då den är i den från jorden aflägsnaste delen af banan. En excentrisk cirkel motsvarar fullkomligt en epicykloid med lika omloppstid i både epicykeln och den defererande cirkeln. 3. E. J.

Excentrisk cirkel. Se Excentrisk.

Exceptiōn (lat. *exce'ptio*), undantag; invändning, gensaga. — Exceptione'll (fr. *exceptionnel*), som utgör ett undantag, undantags-, ovanlig, utomordentlig, makalös, allenastående.

Exce'ptis excipie'ndis, lat., med undantag af det, som bör undantagas, med nödiga undantag.

Excerebratiōn (af lat. *ex*, ur, och *ce'rebrum*, hjärna), *med.*, hjärnans uttagande på ett foster för att underlätta förlossningen.

Excerpēra (lat. *exce'rpere*, utplocka), utplocka, göra utdrag ur en skrift vare sig i form af notiser, citat af beläggställen eller summarisk sammanfattning. — Excerpi'st, Exce'rptor, en som gör utdrag; stundom liktydigt med kompilator. — Exce'rpt, utplockad notis; kortfattadt sammandrag.

Exce'ss (lat. *exce'ssus*), öfverskridande af vissa gränser, öfverdrift; våldsamhet, ofog; oordentlighet, utsväfning. — Excessīv (fr. *excessif*), omåttlig, öfverdrifven, ytterlig.

Exchange [iks-tʃēi'ndj], eng. (af fr. *change*, se d. o.), byte, växelhandel; börsen i London (Royal exchange).

Exchequer [iks-tʃe'kə], eng. (räkningekammare, skattkammare), ett engelskt ämbetsverk med under tidernas lopp mycket växlande funktioner. Benämningen härledes från mlat. *scaccarium* och fr. *échiquier*, schackbräde, och torde ha uppkommit däraf, att i räkningekammaren användes ett bord, öfverdraget med en duk, som var indelad i kolumner och sannolikt genom där anbringade tvärlinjer fick en viss likhet med ett schackbräde. När sherifferna två gånger årligen skulle redovisa sin uppbörd, skedde detta genom ett egendomligt åskådlighetssystem: dukens olika kolumner betecknade hvar sitt penningeslag (pence, shillings, pounds, hundratal pounds o. s. v.) och på ena sidan uppstaplades marker, betecknande hvad sheriffen skulle erlägga, medan på den andra på samma sätt markerades de utgifter för kronans räkning, för hvilka han vid redovisningen egde göra afdrag, hvarpå genom borttagande af tillräckligt antal marker utröntes, huru hans konto stod. (Åskådlighetssystemet med trästockar användes i andra former ända till 1824, och deras uppbrännande lär ha förorsakat det gamla parlamentshusets brand 1834). Round spårar liknande räkning med ett slags karfstockar och penningevärdering redan under den angelsaxiska tiden, men "exchequer-bordet" har synbarligen införts af någon bland de förste konungarna efter den normandiska eröfringen, måhända Henrik I (1100—35), under hvars tid motsvarande benämning (*échiquier*) kan spåras i hans hertigdöme Normandie. Först småningom utvecklades denna räkningekammare till en särskild underafdelning af den förvaltande och dömande rådsförsamling (*curia regis*), som omgaf konungen. Den blef då ett slags finansdepartement, som förestods af skattmästaren (*treasurer*) och hvars bisittare, äfven sedan de ej längre togos bland baronerna l. stormännen, utan bland konungens skrifvare, kallades *barons of the exchequer* (den förnämste af dessa kallades från Edvard II:s tid *chief baron*). De voro jämte skattmästaren de beslutande, medan skattkammarkansleren (*chancellor of the exchequer*), hvilken förvarade sigillet, till en början innehade en dem underordnad ställning. Denna organisation var

fullt utbildad under Henrik III:s regering (1216—72), då *Court of exchequer* (”kammarrätten”) äfven hunnit intaga sin plats som en af de tre kungliga domstolarna (de båda andra voro *Court of common pleas* och *King's bench*; jfr Court). Redan tidigt hade nämligen ”the exchequer” börjat utöfva domsrätt i ekonomiska mål, först endast i fråga om finansiella mellanhafvanden med kronan, sedermera äfven, trots upprepade förbud, i mål mellan enskilda (jfr det svenska Kammarkollegium, som före Kammarrättens stiftande egde domsrätt i ekonomiska mål, hvilka rörde kronans rätt). Dess domsrätt utvidgades mer och mer, så att den under Elisabet blef jämställd med de båda andra höga kungliga domstolarna. Genom ”Judicature act” af 1873 upphörde Court of exchequer att vara en särskild domstol och förvandlades till en af högsta domstolens (High court of justice) fem divisioner, *Exchequer division*. Den slopades emellertid redan 1881 och uppgick då i King's bench division. Medan sålunda detta ämbetsverk mist all andel i rättskipningen, fyller det alltjämt sin ursprungliga finansiella uppgift och kan framför allt anses som engelska statens stora räkenskapskontor, närmast motsvarande Statskontoret i Sverige. Med domsrätten ha ”barons of the exchequer” försvunnit, och verkets förnämste ämbetsman är rikskontrollören (*comptroller and auditor general*). (Se vidare Storbritannien, förvaltning, och Treasury). Öfveruppsikten däröfver handhafves numera af dess kansler, *chancellor of the exchequer*, som (sedan 1735) är Englands finansminister och årligen uppgör samt förelägger budgeten för underhuset, hvarför han måste vara ledamot af detta hus. — Kännedomen om exchequer under den äldre medeltiden hvilar främst på det berömda beskrifvande arbetet *Dialogus de scaccario*, författadt omkr. 1178 af Richard Fitz Neal, biskop af London, som var skattmästare 1158—98 (senast utg. af Stubbs i ”Select charters”, 8:e uppl. 1895). Ej mindre än 676 årsräkenskapsrullar (*Pipe rolls*) finnas i behåll. Den äldsta — för 1130 — utgafs 1833 af J. Hunter; sedermera har ett sällskap, Pipe roll society, börjat utgifva de närmast följande, fr. 1158 till 1200 (1884 och ff.). Jfr Liebermann, ”Einleitung in den Dialogus de scaccario” (1875) och H. Hall, ”Introduction to the study of the Pipe rolls” (1884). Det klassiska arbetet om exchequer (fr. 1066 till 1327) är emellertid fortfarande Madox, ”The history and antiquities of the exchequer of England” (1711, ny uppl. 1769). Jfr äfven F. S. Thomas, ”The ancient exchequer of England” (1848), H. Hall, ”Antiquities and curiosities of the exchequer” (2:a uppl. 1898) samt J. H. Round, ”The origin of the exchequer” (i hans ”The commune of London etc.”, 1899). V. S—g.

Exchequer bills [iks-tʃe'kə bi'ls], räntebärande obligationer, hvilka engelske skattkammarkansleren, enligt beslut af parlamentet, plägat utfärda till täckande af oförutsedda behof, så att den fonderade statsskulden ej i onödan skulle behöfva ökas. Räntan fastställdes för hvarje halfår, allt efter större och mindre kapitaltillgång i penningmarknaden, af skattkammaren och fick ej öfverstiga 5½ proc. De mottogos, sedan viss tid efter emissionsdagen förflutit, i allmänna uppbörden, hvarvid värdet beräknades till fulla nominalbeloppet jämte därå upplupen ränta, samt användes i handel som vanligt betalningsmedel. Dylika exchequer bills utfärdades första gången 1696 för att hindra en genom den stora ommyntningen uppkommen brist på reda penningar samt utställdes då på ganska små belopp (10—15 pd st.). Under senare tider lydde de vanligen på 100—1,000 pd st. och utgjorde till 1853 enda utvägen att upptaga smärre tillfälliga statslån. De utgåfvos senast 1861, de sista inlöstes 1897, och de torde numera ej komma att återupplifvas. I stället ha införts s. k. Exchequer bonds, ett annat slags i samma syfte utfärdade räntebärande obligationer, för hvilka inlösningstiden är bestämd till (vanligen) efter 3 eller 5 år och som löpa med för hela tiden fixerad, halfårsvis utbetald ränta. Reglerna för deras utfärdande äro af parlamentet bestämda i ”Exchequer bills and bonds act” af 1866 med senare tilläggsstadgar. Dessa ”exchequer bonds” böra väl skiljas från Treasury bills, hvilka äfvenledes utgöra en del af den ofonderade statsskulden, men efter behag få utges af skattkammaren och löpa högst 12 månader; genom dem kan regeringen draga fördel af kurserna på penningmarknaden. V. S—g.

Exchequer bonds [iks-tʃe'kə bå'ndś]. Se Exchequer bills.

E'xcipe, lat., tag undan!, man göre undantag för.

Exci'piens, plur. *excipie'ntia*, lat. (af *exci'pere*, upptaga), *tekn. farm.* Se Constituens.

Excipie'nt (af lat. *exci'pere*, upptaga), underlag (t. ex. metallyta) för emaljering. Se Emalj 3.

Excise [eksâi'ś], eng., accis (se d. o.).

Excisiōn (lat. *excisio*), *kir.*, utskärande, bortskärande af en svulstbildning (vårta) eller inträngd främmande kropp (hagel, nål). I senare fallet kallas operationen jämväl extraktion. J. Å.

Excita'ntia, lat. (af *excitāre*, upplifva) l. Stimula'ntia (af lat. *stimulāre*, reta), *med.*, upplifvande medel, retmedel, läkemedel, hvilka framkalla en ökad verksamhet hos något organ eller hos organismen i dess helhet. Vanligen åsyftas med excitantia företrädesvis sådana medel, som bringa hjärnan och ofta därjämte andnings- och cirkulationsorganen i lifligare verksamhet. Såsom sådana medel märkas kamfer, mysk, kaffeinet i kaffe och te, ammoniak, många starkt luktande droger eller preparat, hvilka innehålla flyktiga oljor eller vidbrända (empyreumatiska) ämnen. Till exciterande medel räknas äfven, praktiskt taget, eter och alkohol, om än dessa ämnen, särskildt alkoholen, åtminstone delvis framkalla sin uppiggande verkan genom att försvaga hjärnans högsta reglerande och hämmande inflytande på nervsystemets öfriga förrättningar (se Alkohol). Många af de nämnda medlen excitera redan genom sin lokala retning på känsel-, lukt- eller smaknerverna, hvarvid retningen fortledes till hjärnan och piggar upp denna (reflex). Så förmår ej sällan ett senapsbad genom den lifliga hudretningen att kraftigt excitera hjärnan. De ifrågavarande medlen kunna emellertid äfven verka retande efter åt ha uppsugits i blodet och med detta förts till hjärnan. — Giftiga doser atropin och kokain framkalla en särdeles häftig hjärnretning. — Mera sällan ger man benämningen exciterande eller stimulerande medel åt sådana ämnen, som enbart förstärka verksamheten hos hjärtat, körtlarna o. d. — Exciterande medel nyttjas vid svaghetstillstånd, särskildt betänkliga sådana (s. k. kollaps), vid svimning o. d. Därvid begagnas äfven för samma syfte mekanisk

hudretning (slag), pågjutning med kallt vatten o. d. Vissa af de exciterande medlen, särskildt alkohol, ha företrädesvis sin excitationslika verkan att tacka för, att de fått så stor användning såsom njutningsmedel. C. G. S.

Excitēra (lät. *excitāre*), uppegga, reta, uppelda. — Exciterande medel. Se Excitantia.

Exclusīva (nämligen *sententia*, röst), lat. (af *exclūdere*, utesluta), i vidsträckt bemärkelse regeringens eller en världslig myndighets rätt att utesluta en kandidat från val eller utnämning till ett andligt (närmast ett biskops-) ämbete. I inskränkt, och vanligast nyttjad, bemärkelse den rätt, hvarpå några katolska makter (Frankrike, Neapel, Portugal, Spanien och Österrike) gjort anspråk, att vid påfval utesluta misshagliga kandidater. Dessa rättsanspråk ha småningom uppvuxit. Sedan det tyska kejsardömet redan i 11:e årh. mist rätten att inverka på påfvevalet, ha de mest intresserade och mäktigaste katolska staterna, särskildt Frankrike, Spanien och Österrike, inverkat på valen genom att utestänga misshagliga kandidater, först genom sammanslutningar af sina anhängare bland kardinalerna, som hindrade den misshaglige att få den erforderliga majoriteten, senare — från 1600-talet — med hjälp af direkta tillkännagifvanden genom sina språkrör i konklaven, att de inlade sin gensaga mot någon viss kandidats val. Flerfaldiga gånger har denna exclusiva afgörande inverkat på valhandlingen. Kurian har aldrig formligen erkänt denna uteslutningsrätt, men i gällande bestämmelser om påfvevalet finnes intet, som absolut förbjuder densamma. Litt.: Wahrmund, ”Das ausschliessungsrecht (*jus exclusivæ*) der katholischen staaten” etc. (1888) och ”Beiträge zur geschichte des exclusionsrechtes bei den papstwahlen aus römischen archiven” (1890), Sägmüller, ”Die papstwahlbullen und das staatliche recht der exklusive” (1892), Hinschius, ”Kirchenrecht”, I (1869) och, för rättens utöfning under den sista tiden, Nielsen, ”Pavedömmet i det nittende hundredår” I, II (1895, 1898). T. H—r.

Exclusīve, lat., med uteslutande af.

Excoecaria [-sekāria] L., *bot. farm.*, ett släkte inom euforbiacéernas familj, hvilket hör till samma grupp som mancenillaträdet. Den mest bekanta arten, *E. Agallocha*, växer i Ostindien och är illa beryktad för sin ytterst skarpa mjölksaft, hvilken, om den inkommer i ögat, framkallar en så häftig inflammation, att synförmågan vanligen förloras. Af de torra grenarna förfärdigas tandpetare, som användas mot tandvärk. Stammens kärnved innehåller ett harts, som lätt antändes och då utvecklar en behaglig lukt, liknande lukten af bensoe. Denna ved är sedan uråldriga tider känd under namn af *Lignum aloës*, aloe-ved, och det är möjligt, att det i bibeln omnämnda ”aloe”, som användes till rökelse, var veden af detta träd (eller ock, hvilket är sannolikare, af det i samma trakt af Ostindien förekommande *Aquilaria Agallochum*, ett träd tillhörande fam. *Thymelæaceæ*). O. T. S. (G. L—m.)

Ex commissiōne, nlat. Se e. c.

Excommunicātio, lat., uteslutning, *teol.* Se Bann 2.

Excoriatiōn. Se Exkoriation.

Excūdit, lat. Se exc.

Excusez [ækskyśē], fr., ursäkta!, ber om ursäkt.

Ex decrēto (se Dekret), lat., på grund af rättsligt utslag, efter dom och rannsakning.

Exe 1. Ex [e′ks], flod i England, upprinner på Exmoor forest i grefsk. Somerset och faller ut i Kanalen vid Exmouth genom ett bredt æstuarium, som är farbart för fartyg om 300 ton upp till Topsham, omkr. 10 km., hvarifrån en 4 m. djup kanal (från drottning Elisabets tid) leder till Exeter. Längd 89 km.

E′xedra, lat. (grek. *exe′dra*, egentl. ett säte utomhus, utbyggnad). 1. I de gamle grekernas gymnasier en halfrund sal, där filosoferna höllo sina föreläsningar; hos romarna ett sällskaps- l. samtalsrum i enskilda och offentliga hus (se planen af ett fornromerskt-pompejanskt hus i pl. X till art. Bostad). — 2. I medeltidskyrkorna tribunalnischen med platser för biskop och presbyterer. — 3. En i det fria anordnad halfcirkelformig sittplats, utgörande ett parti af en arkitektoniskt ordnad trädgårds- eller parkanläggning (se fig.).

Exedra i Pompeji.

Exegēs (grek. *exe′gesis*, utförande), utläggning, förklaring (i synnerhet af den hel. skrift), bibeltolkning.

Exegēt (se Exeges), förklarare, (bibel-)tolkare.

Exegetik (se Exeges), utläggningskonst, den gren af teologien, som har utläggningen och förklaringen af de bibliska skrifterna till sitt föremål. Jfr Hermeneutik. — Exegētisk, förklarande, som tjänar till utläggning af en skrift.

Exekrābel, fr. *exécrable* (af lat. *exsecrāri*, förbanna), värd att förbannas, usel, afskyvärd, faslig, erbarmlig. — Exekratiōn. Se Exsekration.

Exekutiōn (lat. *exsecūtio*), utförande, verkställande; *jur.*, verkställighet af domstols utslag eller dom genom offentlig myndighets åtgärd. I äldre tider använde man ordet exekution för att beteckna verkställighet af dom såväl i tvistemål som i brottmål. Numera tjänar ordet hufvudsakligen till att beteckna verkställighet af dom i civila eller tvistemål. I Utsökningslagen 10 aug. 1877, hvars tredje kapitel innehåller reglerna för ”verkställighet af dom i tvistemål”, förekommer dock ej benämningen exekution, utan användes i stället nu angifna svenska omskrifning. Jfr Verkställighet af dom, Utmätning och Utsökningsmål. L. A.*

Exekutionsbetjänt (jfr Exekution), *jur.*, person, som i stad är anställd att biträda utmätningsman vid utmätning eller vid annan verkställighet af dom. Exekutionsbetjänte antagas i Stockholm af öfverståthållarämbetet och i öfrigå städer af magistraten. L. A.*

Exekutionskommissionen, en af Karl XI 2 maj 1685 förordnad kommission, ursprungligen med uppgift att undanröja de hinder, som restes mot verkställigheten af den s. k. Stora kommissionens domar, och afgöra därom uppkommande tvister, sedermera äfven med uppdrag att bevaka kronans rätt i fråga om försumlighet i riksdagsbevillningarnas erläggande äfvensom att i allmänhet öfvervaka reduktionens verkställighet. Kommissionen bestod i början af 6 ledamöter. Ordförande voro H. Fägerstierna (1685—87) och A. Leijonstedt (1696—

703). Enligt en till K. M:t afgifven berättelse f 15 dec. 1696 utgjordes det penningebelopp, som ill följd af kommissionens verksamhet då blifvit emitteradt "till prompt exekution" af vederbörande tärbhus, 1,136,182 dal. smt, hvarjämte i fasta ordagods eller räntor tillfallit kronan en årlig ränta f 5,756 dal. smt och mot fordringar af kronan vittats 225,168 dal. smt. 23 juni 1700 bevlöt K. M:t, att kommissionen skulle upphöra och öfverlämna sina återstående mål till dels hofrätten, dels Reduktionskommissionen, dels Kammarkollegium; 7 nov. s. å. fick kommissionen emellertid befallning att före sin upplösning slutföra vissa mål, hvarefter 26 dec. 1701 bestämdes, att aflöningen för sedamöterna med samma år skulle upphöra. Arbetet drog dock ut ända till 4 april 1703, då kommissionen afgaf en slutrelation till K. M:t och upplöstes, hvarvid dess arkivalier öfverlämnades till Kammarkollegium. G. O. B. (S. C.).

Exekutiv (af fr. *exécutif*, verkställande), fullgörande, utöfvande, verkställande; som hör till exekutor eller exekution, utsöknings-.

Exekutiv auktiōn. Se Auktion, sp. 419.

Exekutiv handräckning. Se Handräckning.

Exekutiv makt (fr. *pouvoir exécutif*), en efter Montesquieu vanlig benämning på den verkställande makten, hvilken af denne författare antogs såsom en af de tre skilda statsmakterna i samhället och af honom motsattes den lagstiftande och den dömande makten.

Exekutiv myndighet. Se Exekutor.

Exekutiv process, *jur.*, ett summariskt förfarande, som kan användas i fråga om fordringsanspråk, styrkta med skriftliga fordringsbevis (urkunder). Den svenska exekutivprocessen benämnes sagsökning (jfr d. o.), och föreskrifterna för densamma finnas i 2:a kap. Utsökningslagen. L. A.*

Exekūtor (lat. *exsecūtor*, fullgörare, utförare), *jur.*, person eller myndighet, som eger att verkställa dom. Under denna benämning innefattas såväl öfverexekutor, eller den myndighet, hvilken upptager och pröfvar de mål, som angå sådan verkställighet, som ock utmätningsman, eller den person, hvilken fullgör hvad öfverexekutor förordnar och som utför själfva verkställighetsåtgärderna. I äldre författningar kallas den sistnämnde stundom för underexekutor, en benämning, hvilken dock ej blifvit använd i Utsökningslagen. L. A.*

Exekutōrisk (jfr Exekution), som afser laga verkställighet eller indrifning.

Exekutrīs. Se Exekutör.

Exekutör, fem. Exekutrīs (fr. *exécuteur*, *exécutrice*), *mus.*, den som utför (spelar) ett musikstycke. Jfr Exekvera.

Exekvātur (lat. *exequātur*, han må utöfva), *jur.*, nyttjas dels, vanligen, för att beteckna den akt, hvarigenom en stat tillåter en af annan makt, inom statens område, anställd konsul att utöfva sina funktioner, dels, stundom, för att beteckna själfva den rätt, som af sådan tillåtelse följer, hvarför man säger: meddela, fråntaga exekvatur, dels för att angifva, att en i utlandet fälld dom blir exigibel i hemlandet genom förklaring af en därtill behörig inländsk myndighet, som har att verkställa pröfning, huruvida domen fyller de villkor, den inländska rätten uppställt för dylik exigibilitet. Rld.

Exekvēra (lat. *e'xsequi*), utföra (t. ex. ett musikstycke), fullborda, verkställa (en dom), låta gå i verkställighet. Jfr Exekution och Exekutör.

Exe'kvier (rättare Exse-, lat. *exse'quiæ*, af *se'qui*, följa), likbegängelse, begrafning; i katolska kyrkan själamässa, hvilken vanligen läses i den aflidnes församlingskyrka på 3:e, 7:e, 9:e, 30:e eller 40:e dagen eller ock på årsdagen efter dödsfallet.

Exelmans [ägsälmã'], René Joseph Isidore, grefve, fransk militär, f. 1775 i Bar-le-Duc, d. 1852 i Paris, ingick 1791 i armén i en bataljon frivilliga, utmärkte sig i Neapel (1799) och var Murats adjutant i kriget mot Österrike 1805. Brigadgeneral 1807, följde han 1808 Murat till Spanien, men blef fången och förd till England. Han rymde 1811, blef öfverhofstallmästare hos Murat och deltog i ryska fälttåget 1812 samt blef divisionsgeneral efter slaget vid Moskva. 1813 anförde han en division af 2:a kavallerikåren och utmärkte sig särskildt i striderna i Schlesien och Sachsen, 1814 höljde han sig med ära som anförare för gardeskavalleriet. Efter restaurationen slöt han sig till Ludvig XVIII, men omfattade åter Napoleons sak under "de hundra dagarna" och blef upphöjd till pär af Frankrike. Han kämpade med stor tapperhet vid Ligny (16 juni 1815) och slog en preussisk division vid Rocquencourt, nära Versailles (juli s. å.). Den andra restaurationen dref honom i landsflykt till Belgien och Tyskland, men 1830 fick han återinträda i sina värdigheter. Under julimonarkien spelade han ingen roll och var nästan bortglömd, när Louis Napoléon, till hvilken han slutit sig, 1851 gjorde honom till marskalk af Frankrike. Se arbeten af André och Grenest 1898. E. A—t.

Exembryonātæ, *bot.* Se Kryptogamer.

Exe'mpel (lat. *exe'mplum*), mönster, föredöme; ord eller ting eller förhållande, som eger likhet med (hör till samma klass som) något ifrågavarande och tjänar till att förtydliga eller bestyrka detsamma (eller belysa klassen i dess helhet och därunder hörande enskildheter), prof (t. ex. deklinations-, konjugationsexempel), profbit; uppgift, räknefråga; varnagel ("statuera ett exempel" o. s. v.). — Exe'mpla do'cent (lat.), exempel äro lärorika. — Exe'mpla non pro'bant, sed illu'strant (lat.), exempel kunna ej bevisa, men väl belysa. — Exe'mpla sunt odiōsa (lat.), exempel äro förhatliga, d. v. s. man vill icke såra någon (väcka förargelse) genom att anföra några särskilda fall. Jfr Nomina sunt odiosa.

Exemplār (lat. *exe'mplar*), mönster, förebild; hvarje särskildt föremål ibland flera, som äro hvarandra alldeles lika (i synnerhet om böcker, gravyrer, medaljer, mynt, frimärken och naturföremål af samma art). — Exemplārisk, mönstergill, efterföljansvärd, efterdömlig, otadlig, utmärkt; som kan tjäna till varnagel eller afskräckande exempel. — Exemplāriter, nlat., på ett sätt, som kan tjäna till föredöme eller varning.

Exe'mpli cāu'sa, lat. Se e. c. — Exempli grātia, lat. Se e. g.

Exemplifiēra. Se Exemplifikation.

Exemplifikatiōn (af lat. *exe'mplum*, exempel, och *fa'cere*, göra), belysning genom exempel. — Exemplifiēra, belysa l. uppvisa genom exempel.

Exemtiōn (lat. *exe'mptio, exe'mtio*, undantagande), i allmänhet undantagande från en annars allmänt bestämmande regel. Särskildt betyder exemtion i kyrkorätten vissa andliga stiftelsers eller områdens eller innehafvarnas af vissa andliga värdigheter undantagande från den regelmässiga andliga jurisdiktionen och deras underordnande i detta afseende under påfven själf eller annan högre andlig myndighet. I. L.*

Exenteratiōn (af grek. *ex*, af, ifrån, och *e'nteron*, inälfvor). Se Embryotomi. — Exenteratio bulbi, en operation, genom hvilken ögonglobens innehåll aflägsnas, utan att globen själf uttages.

Exequātur, lat. Se Exekvatur.

Exercēra (lat. *exercēre*, eg. drifva på, sätta i rörelse), öfva, öfvas, företrädesvis i vapenföring och taktiska formeringar. Se Exercis.

Exercis (fr. *exercice*). 1. Öfning (kroppslig eller andlig). Jfr Exercitium. — 2. *Mus.*, öfningsstycke. — 3. *Krigsv.*, truppers inöfvande i vapnens begagnande och i stridsformernas användande. Exercisen har följaktligen till uppgift först och främst att lära soldaten väl nyttja sitt vapen och med lätthet utföra alla de rörelser, hvilka förekomma i trupp, samt därjämte att bibringa truppafdelningarna (från kompaniet till brigaden) förmåga att verkställa alla de rörelser, som betingas af deras stridsverksamhet. Exercisen har ännu en uppgift, nämligen att vänja soldaten vid den disciplin, den uppmärksamhet och den snabbhet (både i uppfattning och handling), hvilka äro nödvändiga för en krigsman, samt att utbilda hans kropp. Den enskilda utbildningen verkställes i exercishus eller på en exercisplats med jämn och fast mark, alltefter klimatets fordringar; inöfvandet af stridsformerna sker på exercisplatsen, hvarefter man öfvergår till exercis i terrängen eller tillämpningsöfningar, hvarvid de inlärda rörelserna tillämpas. — Grekerna, i synnerhet spartanerna, hvilka voro utmärkta soldater, exercerade ganska mycket; likaså romarna (krigshär hette på deras språk *exe'rcitus*, d. v. s. en till krig öfvad skara). Under medeltiden stred hvar och en för egen räkning, och först mot dess slut infördes exercis i Karl den djärfves och Ludvig XI:s härar. Med införandet af stående härar kom exercisen åter till heder; och dess betydelse har ännu mera ökats i våra dagar, då soldatens tjänstetid blifvit kort, men de fordringar man ställer på honom däremot ganska stora, dock måste exercisen numera träda tillbaka för andra utbildningsgrenar, såsom fälttjänst, skjutning m. m. 3. C. O. N.

Exercisdrill, *krigsv.* Se Drill 1.

Exercisreglemente, *krigsv.*, den bindande föreskriften för all exercis, innehåller bestämmelser om alla de rörelser, hvilka ett truppslag skall kunna utföra, om sätten att utföra dem samt om de kommandoord, som böra användas, jämte de allmänna grundsatserna för truppernas användning i striden. Exercisreglemente är nödvändigt för åstadkommande af reda och likhet i truppernas användning, men det bör dock medgifva befälhafvarna en viss frihet i de föreskrifna formernas och rörelsernas användande. Hvarje truppslag har sitt särskilda exercisreglemente, men det är önskvärdt, att de olika reglementena inom samma armé öfverensstämma så mycket som möjligt. De första exercisreglementena i nyare tiden utgåfvos i början af 17:e årh. enligt de grundsatser för truppernas användning, hvilka blifvit sammanställda af prins Morits af Oranien. Det äldsta svenska i tryck utgifna exercisreglementet är af 1693 (för infanteriet). Exercisreglementena ha under tidernas lopp alltmer förenklats, alla konstmässiga rörelser ha i allmänhet blifvit borttagna ur dem samt endast få och enkla rörelser bibehållits. C. O. N.

Exercisskvadrōn, *krigsv.*, kallades förr den kommendering af rekryter och remonter, som från år 1810 sammandrogs vid de svenska indelta kavalleriregementena för rekryternas och remonternas utbildning. Benämningen utbyttes 1881 mot rekryt- och remontmöte, men äfven denna benämning har numera bortfallit. C. O. N.

Exerci'tia. Se Exercitium.

Exercitiemästare. Se Exercitium.

Exercitium [-si'tsium], lat., pl. exercitia l. exercitier, öfning, skrif-, stil-, vapenöfning (jfr Exercis) m. m.; öfningsuppsats (exercitium stili). — Exercitiemästare äro vid universiteten anställda lärare, som motsvara hvad vid de allmänna läroverken kallas öfningslärare. Vid Uppsala universitet äro anställda en ritlärare, en director musices, en akademistallmästare och en lärare i gymnastik. Exercitiemästare vid Lunds universitet äro en ritmästare, en fäktmästare och gymnastiklärare samt en kapellmästare. Vid båda universiteten fanns till omkr. midten af förra århundradet bland exercitiemästarna en dansmästare. Lärarna i främmande lefvande språk (''språkmästare'') intogo fordom en ställning mellan universitetens adjunkter och exercitiemästare, eller också inräknades de bland de senare. Ännu i 1852 års statuter för universiteten i Uppsala och Lund uppräknas bland lärarämbeten och tjänster ''adjunkter, språklärare och exercitiemästare''. S. N. (P. E. L—m.)

Exe'rcitus. Se Exercis 3.

Exe'rg (fr. *exergue*, af grek. *ex*, utom, och *e'rgon*, verk), *num.*, afskärning, ett litet, vanligen genom en vågrät linje afskildt fält (för årtal, signatur o. d.) på nedre delen af ett mynts yta (sällsynt på nyare mynt).

Exeter [e'ksitə]. 1. Engelsk stad, förut i grefsk Devon, sedan 1888 eget grefskap (12,8 kvkm.) med 47,185 inv. (1901), ligger på vänstra stranden a

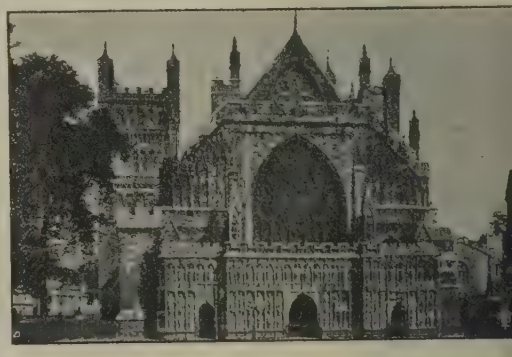

Västra fasaden af katedralen i Exeter.

floden Exe och är genom en kanal (anlagd 1564, ut vidgad senast 1827) förenad med flodmynningen På motsatta högra flodstranden ligger förstaden S

Thomas-the-Apostle (8,240 inv. 1901) ch s. ö. om E. förstaden Heavitree. Stora elar af de gamla murarna kvarstå. Staden är äte för en anglikansk biskop och har en katedral, om, ehuru icke bland de största i England, öfverräffas af ingen i fråga om ädel arkitektur och raktfull utstyrsel. Det är en korskyrka, påbörjad 112 och invigd 1351. De både massiva tornen å norra och södra sidan genombrötos i 13:e årh. ör att bilda korsarmar, och hufvudbyggnaden omildades från normandisk stil till decorated. Märkg är särskildt den statyprydda västra fasaden se fig.), yngre än den öfriga kyrkan (sannokt 1369—94). En genomgripande restaurering af yrkan företogs 1870—77. Andra gamla byggnader ro biskopspalatset (14:e årh.), Guildhall, från 1330, ied fasad från Elisabets tid (1588), samt rester från en normandiska borgen, sannolikt inneslutande lämingar af äldre romerska och brittiska fästen. Äfven nnas prof på gammal bostadsarkitektur. Bildningsnstalter äro Albert memorial museum (offentligt ibliotek, konstskola samt naturhistoriskt och arkeoloiskt museum), prästseminarium, teknisk skola och lanskola. Tillverkning af möbler, papper, landtbruksedskap och spetsar; mekaniska verkstäder, kvarnar ch garfverier. Yllemanufakturerna, förr öfverträfade endast af dem i Leeds, ha alldeles upphört. — E. kallades af kelterna *Caer Isc*, af romarna *Isca Damnoniorum*, af angelsaxarna *Exanceaster*. 1068 ntogs det af Vilhelm Eröfraren, som där anlade borren, Rougemont. I Rosornas krig var det ett stöd ör huset Lancaster. Under 1600-talets inbördes krig ntogs det flera gånger. — 2. Fabriksort i nordmerik. staten New Hampshire, vid floden Exeter. ,922 inv. (1900). Phillips academy. Skofabriker, omullsspinnerier. Wbg.

Exeter [e'ksitə], earl of. Se Cecil 2.

E'xeunt. Se Exit.

Exfoliatiōn (af lat. *ex*, af, och *fōlium*, blad), afladning, affjällning; *med.*, afskiljande ur kroppen, enom naturens egen åtgärd, af benstycken, som enom nekros afdött. Endast smärre benbitar kunna å detta sätt afstötas, för större måste vanligen opeation verkställas. Det ''spontana'' afstötandet ledagas stundom, men visst icke alltid, af smärtor, varför den vanliga föreställningen, att sådana benelar måste ''värka ut'', stundom ej slår in. Rsr.*

Exhalatiōn (lat. *exhalātio*, utdunstning), utandning, utdunstning, afdunstning; dunst, ånga, imma; as- och ångutveckling från vulkaner. Jfr Inhalaion.

Exhaūstiōnsmetoden. Se Archimedes, sp. 386.

Exhaū'stor (af lat. *exhaurīre*, uttömma), utumpare, ventilationsapparat, hvarigenom luft eller aser utsugas ur ett rum, en ugn e. d.; utgöres anligen af en lämpligt anordnad centrifugalfläkt.

Exhibition [-bi'ʃən], eng. (af lat. *exhibēre*, framlägga), utställning, vanligen använd om de moerna världsindustriutställningarna (fr. exposiion).

Exhibitiōn (af lat. *exhibēre*, framlägga), *jur.*, öreteende eller framläggande af en sak. Ett särkildt slag af exhibition är företeendet af urkunder ch handlingar (*edition*). Skyldigheten därtill är eroende på det rättsliga intresse, som är förbundet ied deras innehåll. Th. R.*

Exhibitiva absolutionsformeln. Se Aflösning.

Exhortatiōn (lat. *exhortātio*, af *exhortāri*, uppfordra, egga), uppmaning, uppmuntran, eggelse, förmaning. — Exhortatōrium, förmaningsskrifvelse.

Exhumatiōn. Se Exhumera.

Exhumēra (af lat. *ex*, ur, och *hu'mus*, jord), uppgräfva ur jorden (ett lik); draga fram ur glömskan. — Exhumatiōn, uppgräfning (af ett lik).

Exi, tatariska namnet på Dnjepr.

Exigeant [-ʃã'], fr., anspråksfull, pockande, svår att göra till lags.

Exigibel (fr. *exigible*), som kan utkräfvas, verkställas. En exigibel fordran är en sådan, som genom utmätning kan uttagas af gäldenären, om denne ej frivilligt betalar. — Subst. Exigibilitēt.

Exil (fr. *exil*, lat. *exsi'lium*), förvisning, landsflykt; förvisningsort; babyloniska fångenskapen (se d. o.). — Exilēra, förvisa, döma till landsflykt; gå i landsflykt.

Exilles [egsi'l], italiensk befästningsgrupp framför Susa i Dora Riparia-dalen för spärrande af järnvägen till Turin. L. W:son M.

Exi'mie laudātur, lat. Se Distinktionsbetyg.

Ex improviso, lat., oförmodadt, oförutsedt; utan förberedelse. Jfr Improvisera.

Exi'n, *bot.* Se Pollen.

Existe'ns (fr. *existence*), tillvaro, verklighet, befintlighet, lif; bestånd, fortvaro; uppehälle, utkomst; i betydelsen ''varelse'' nyttjas ordet i uttryck sådana som: tvifvelaktiga, problematiska, misslyckade existenser. Jfr Existera.

Existensmi'nimum (af fr. *existence*, utkomst, och lat. *mi'nimum*, det minsta), de för utkomsten minsta möjliga belopp, den summa, hvilken anses nödvändig för att en medborgare må kunna lefva utan anlitande af den allmänna välgörenheten. Existensminimum, som växlar efter tid och ort, är i allmänhet fritt från direkt skatt. Jfr Allmän bevillning.

Existensmåleri kallas de för 1500-talets venezianska måleri karakteristiska framställningar, i glada, lifliga färger och klar belysning af harmoniska, kroppsligt högt utvecklade, men därför ingalunda själlösa, i måleriska dräkter klädda gestalter, sammanförda i väl afvägda grupper, i en enkel och lugn situation, utan dramatisk handling. Denna genre inom den venezianska konsten — en främst genom färg och form buren lofsång öfver lifsgladjen, till hvilken bibliska ämnen oftast ganska omotiveradt fingo släppa till motiv, hvarvid dock det religiösa elementet ytterst svagt framhölls (såsom t. ex. i Paolo Veroneses ''Bröllopet i Kana''; se fig., sp. 1155—56) — fick i hög grad sin prägel af festivitas genom en storartad tillämpning af den dekorativa principen och en ståtlig inramning af slösande, arkitektonisk prakt. (O. G—g.)

Existe'nt, befintlig, existerande.

Existentiālsats, *log.*, kallas en sats, som utsäger, att något existerar (är).

Existēra (af lat. *exsi'stere*, träda fram, uppstå), vara till, finnas, ha tillvaro, lefva; gifvas, förefinnas, vara för handen; ha sin utkomst. Jfr Existens och Subsistera.

E'xit, lat. (af *exīre*, gå ut), han l. hon går ut, afträder; plur. E'xeunt, de gå ut (näml. från

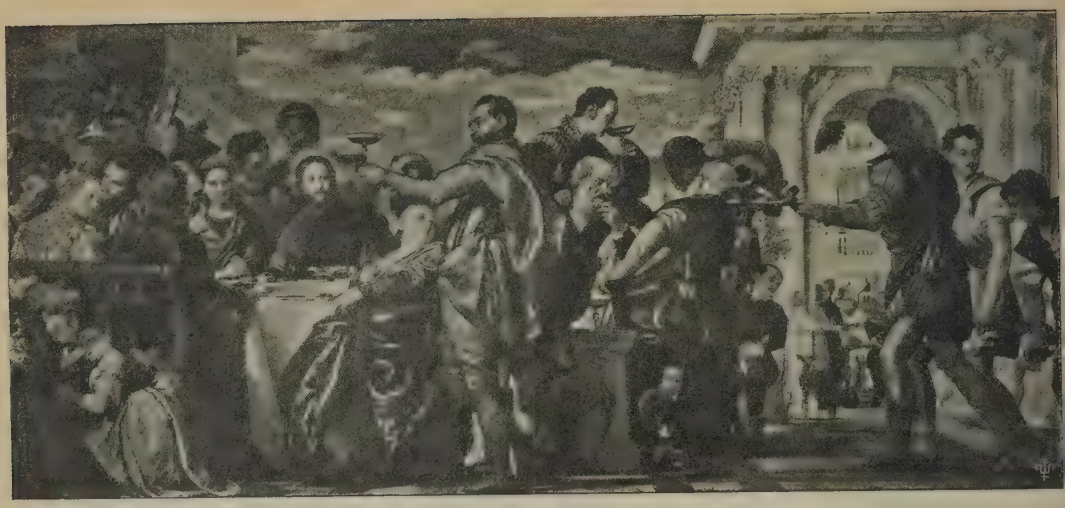

Paolo Veroneses "Bröllopet i Kana" (Dresdengalleriet). (Till art. Existensmåleri.)

scenen). Brukas vid scenanvisningar i engelska skådespel. — O'mnes e'xeunt, alla gå.

Ex jūre, lat., enligt lag. Se De jure.

Exkavatiōn (se Exkavera), urholkning, fördjupning, utgräfning. — Exkavātor, se Gräfmaskin.

Exkavēra (lat. *excavāre*, af *ca'vus*, urholkad), urholka, göra ihålig.

Exklamatiōn (lat. *exclamātio*), utrop.

Exklusīv (af lat. *exclūdere*, utesluta), uteslutande, inskränkande, som utesluter (ej kan vara till vid sidan af) annat; ensidig, ofördragsam, som ogillar och vill utesluta de flesta eller det mesta. — Exklusīve, med uteslutande af. — Motsatser: Inklusiv och -sive. — Exklusivitēt, egenskapen att utesluta annat; ensidighet, kräsenhet.

Exkommunicēra (mlat. *excommunicāre*, af lat. *ex*, ur, och *commūnis*, gemensam), utesluta från kyrkans gemenskap och sakramentens bruk, bannlysa.

Exkommunikatiōn (se Exkommunicera), bannlysning. Se Bann 2.

Exkoriatiōn (af lat. *ex*, från, och *co'rium*, hud), *med.*, hudlöshet eller ytlig substansförlust i huden genom aflossande af epidermis eller underliggande lager af huden. F. B.*

Exkreme'nter (lat. *excreme'nta*, afsöndrade ämnen), *fysiol.*, tarmuttömningar. I samma betydelse användes det latinska ordet *fæces*. Tarmuttömningarna utgöras af osmälta födoämnen, sekret från tarmkanalen, såsom slem, galla, produkter af digestionen och förruttnelsen i tarmen (t. ex. skatol och indol, som väsentligen förorsaka exkrementernas lukt), vidare flyktiga fettsyror, mineralämnen m. m. samt massor af vissa bakterier. Allt efter de förtärda födoämnenas olikhet kunna de innehålla elastiska trådar, muskeltrådar, fett, stärkelse, cellulosa, fosforsyrade och kolsyrade kalk- och talksalter, kiselsyra m. m. En frisk människas tarmuttömningar bestå för öfrigt blott till ringa del af födorester, till största delen (vid kött- eller mjölkföda nästan uteslutande) af digestionssekret och af afstötta epitelceller från tarmslemhinnan och från matsmältningskörtlarna. Deras fasthet är mest beroende på vattenmängden. Medelvikten af en vuxen människas exkrementer vid blandad kost uppgifves vara 120—150 gr. per dygn med 30—37 gr. fasta beståndsdelar. Hos en vegetarian utgjorde de 333 gr. med 75 gr. torr substans: rent vegetabilisk föda tillgodogöres nämligen mindre fullständigt än blandad föda. Ensidig köttdiet ger mycket sparsamma, mörka exkrementer; mycket hvitt bröd, mjölk eller fett ger dem en ljus färg. Vissa medikament färga ej sällan uttömningarna — af vismut blifva de svarta, af kalomel gröna, af rabarberrot gula o. s. v. Om gallan ej kommer in i tarmen, blifva exkrementerna leraktigt ljusgrå dels genom en riklig mängd ouppsuget fett, dels genom frånvaron af (förändradt) gallfärgämne (sterkobilin). Vid blödning i öfre delarna af matsmältningskanalen blifva uttömningarna svartbruna. — Af exkrementernas undersökning kan man ofta hämta viktiga upplysningar angående sjukdomsprocesser i tarmkanalen, närvaro af parasiter, såsom maskar o. d. — Exkrementerna äro förträffliga gödselmedel. Se därom Kreatursgödsel och Latrin. J. E. J—n. C. G. S

Exkrēt (af lat. *excrētum*, utsöndradt). 1. *Fysiol.* slutprodukterna af ämnesomsättningen (se d. o.) i människo- eller djurorganismen. J. E. J—n

2. *Bot.*, slutprodukter och biprodukter af ämnesomsättningen, som ej äro af någon vidare betydelse för växtens kemi och som ej undergå någon omarbetning. Exkreten afskiljas ofta i särskilda celler: exkretbehållare. Såsom exempel på exkret kunna nämnas slem, harts, olja, kalkoxalat och cystoliter. Exkreten äro ofta af stor ekologisk betydelse såsom skyddsmedel mot växtätande djur. Jfr Sekret. G. L—m

Exkretbehållare, *bot.* Se Exkret.

Exkretiōn (af lat. *excrētus*, utsöndrad), utsöndring. Se Afsöndring och Exkret.

Exku'rs (lat. *excu'rsus*), utflykt, ströftåg; exkursion (se nedan); afvikelse (från det föresatta ämnet); *bibliogr.*, en till ett arbete fogad utförligare undersökning af någon särskild detalj, upplysande afhandling öfver enskilda ord och ställen. — Exkursiōn, utflykt, ströftåg (t. ex. botanisk exkursion)

Orngaus (Öhringens) stadsbiblioteks exlibris. (Af Lukas Cranach).

Uppsala universitets pärm-exlibris (under 1700-talet).

Gahm Perssons exlibris. (Af P. G. Floding.)

Ture Bielkes exlibris.

Lars v. Engeströms exlibris.

Gustava M. Wrangels (född Arnell) exlibris.

Trolleholms biblioteks (Karl Trolle-Bondes) exlibris (ett nyare finns).

Viktor Rydbergs exlibris (tecknadt af honom själf, efter motiv från hans barndomshem, Jönköpings slott. Düker var hans moders namn).

K. F. Werners exlibris.

Elof Tegnérs exlibris.

A. E. Nordenskiölds exlibris.

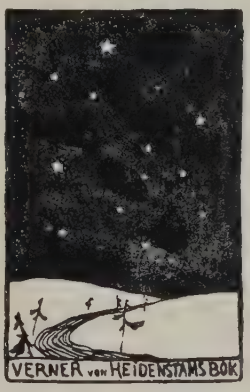

Verner v. Heidenstams exlibris. (Af O. Björck.)

Johan Nordenfalks exlibris. (Af F. V. Scholander och A. T. Gellerstedt.)

Modernt tyskt exlibris. (Af Max Klinger.)

Modernt engelskt exlibris. (Af H. Ospovat.)

Modernt franskt exlibris. (Af Jules Chéret.)

Bröderna E. och J. Goncourts exlibris.

Exkvisit (lat. *exquisītus*), utsökt, utvald, utmärkt
n.

E'xlex, lat. (af *ex*, utom, och *lex*, lag), som står
tom lagarna, fredlös, fågelfri; som ställer sig utom
agarna.

Exli'bris, lat., bokegarmärke, en först i
Frankrike använd benämning på märken, hvilka
ibliofiler och andra bokegare pläga anbringa an-
ingen inpressade på en boks pärmar eller tryckta
å särskilda blad, afsedda att infästas å frampär-
ens insida. Uttrycket är hämtadt från begynnelse-
rden i den å sådana märken vanliga latinska in-
kriften, som angifver bokens egare: *Ex libris N. N.*,
'ur N. N:s boksamling''. Exlibris äro af två slag.
Det ena, *pärm-exlibris* (ty. *superexlibris*), det
ldre slaget, utgöres af sådana bokegarmärken, som
nedelst graverade stämplar anbringas å den ena
ller bägge pärmarnas yttersidor (helst på band af
ergament eller kalfskinn, men någon gång äfven på
appband), i guld eller svarttryck, och består af
nskrifter, initialer, monogram, sinnebilder, vapen
. d. Pärm-exlibris voro brukliga redan i slutet af
400-talet. Exempel på denna form äro bl. a.
Groliers berömda: ''Jo. Grolierii et amicorum'' och,
bland svenska pärm-exlibris, ''Carl Gustaf Tessin'',
'Adam Horn'', Uppsala universitets biblioteks på
700-talet (se pl. I) samt kungliga personers mono-
gram i mer eller mindre rik utstyrsel. I de under
30-åriga kriget såsom byte till Sverige hemförda bok-
katterna (särskildt från Würzburg och Prag) finnas
många praktfulla pärm-exlibris (se afbildningar hos
. Collijn i ''Sv. boktr.-fören:s meddelanden'',
905).

Det andra slaget af exlibris utgöres af enstaka
blad af olika storlek med någon för egaren karak-
eristisk inskrift (namn, initialer, sentens o. d.) med
ller utan bildliga framställningar (vapen, symbo-
er, t. o. m. små landskapsbilder o. s. v.), hvilka
blad fästas å frampärmens insida.

Äfven ett par andra slag af exlibris finnas. De
ansluta sig närmast till pärm-exlibris. Man finner
nämligen någon gång bokegarmärken anbragta an-
ingen på en boks snitt eller på de metallknäppen,
som förr användes för att sammanhålla mera volu-
minösa böcker. Det senare tillvägagåendet återfin-
nes särskildt på Rostock-band från början af 1500-
talet. Fem sådana äro f. n. kända, af hvilka ett
egts af sedermera biskopen i Skara Sveno Jacobi
(hvilken från 1508 studerade i Rostock) och numera
tillhör K. biblioteket i Stockholm.

Först med boktryckarkonstens allmänna utbred-
ning, således efter midten af 1400-talet, blef det
möjligt för den enskilde att anlägga en boksamling
af större omfång. Alltifrån denna tid blef, tack
vare tyska och nederländska ''formsnidare'', bruket
af bokegarmärken alltmera utbredt. Under 1500–
1700-talen vann intresset för att ega en vacker bok-
samling med därtill hörande, för egaren betecknande
exlibris ett alltjämt vidgadt fält, särskildt bland
dessa tiders lärda. Hvad träsnittskonst, metall-
gravyr, kopparstick, etsning och (till sist) litografi
kunde åstadkomma för att frambringa dessa ofta
högst konstnärliga små blad, kan man lära känna
i de mångfaldiga samlingar med reproduktioner,
som under senare tider utgifvits i alla kulturländer.

Tyskland var det första land, där exlibris kommo
i bruk. Något senare följde Frankrike och England.
I Sverige anses den förste, som begagnat sådana
på lösa blad (enstaka pärm-exlibris åter förekomma
hos oss redan från början af 1500-talet), ha
varit riksrådet Ture Bielke (halshuggen 1600),
hvars bokegarmärke (se pl. I) utgöres af hans
rikt utförda vapenbild (troligen tyskt arbete) med
namnet *Thuro Bielke* å en bandå nedtill samt ofvan-
till en dylik med årtalet *1595* och bokstäfverna
C. M. S. (möjligen betecknande hans maka: *C*onjux
*M*argareta *S*ture).

Med 1700-talets utgång eller något senare går
intresset för exlibris tillbaka, och först emot slutet
af 1800-talet inträdde ett verkligt uppsving, hvilket
alltsedan fortgått i ständig stegring. Mycket af
högt estetiskt värde har — vid sidan af många
underhaltiga produkter — under de sista decen-
nierna frambragts på exlibrisproduktionens område,
både i England, Frankrike, Tyskland och Amerika,
och äfven de nordiska länderna intaga på detta
område en aktad plats (jfr pl. II).

Bland utöfvarna af denna moderna ''kleinkunst''
voro i äldre tider Albrecht Dürer, Hans Holbein,
Lukas Cranach (se pl. I) m. fl., i senare tid, särskildt
under 1700-talet, många framstående ''vinjettister'',
såsom Boucher, Cochin fils, Eisen, Moreau, Saint-
Aubin, Chodowiecky m. fl. och i nyaste tid engels-
männen Walter Crane och Burne-Jones jämte många
andra. Bland Sveriges äldre konstutöfvare märkas
Akrel, Fehrman, Floding (se pl. I), Gillberg, Heland,
Linnerhjelm, J. F. Martin, Rehn, Snack, Tilas, Arre
m. fl., och äfven i våra dagar egna sig många
framstående tecknare och etsare åt denna konstart.

Till följd af konstnärernas intresse och direkta
medverkan för exlibrissaken har äfven konstvän-
ners och samlares uppmärksamhet riktats på denna
och både hos oss och i utlandet gifvit anledning till
sammanbringande af värdefulla samlingar. Särskildt
må nämnas de dyrbara kollektioner, som egas af
flera offentliga institutioner, såsom British museum
i London, Bibliothèque nationale i Paris (beskrifn.
af H. Bouchot, 1897), Hof- und staatsbibliothek i
München, Kunstgewerbe-museum i Berlin, Herzogl.
bibliothek i Wolfenbüttel (beskr. af W. Heinemann,
1895) m. fl. samt af många enskilda, främst grefve
K. E. zu Leiningen-Westerburg (egare af omkr.
33,000 n:r). Äfven K. biblioteket i Stockholm och
flera enskilda personer ega vackra och omfattande
samlingar af svenska exlibris såväl från pärmar
som tryckta på lösa blad.

Många föreningar och litterära organ för främ-
jande af detta slags konst finnas. Så har England
Ex-libris society (1891), Berlin *Ex-libris verein*
(s. å.), Paris *Société française des collectionneurs*
d'ex-libris (1898), och liknande föreningar finnas i
Washington (1896), Basel (1902), Wien (1903) och
Barcelona (s. å.) m. fl. Många af dessa sällskap
ha sina egna organ, och äfven de stora ansedda
konsttidskrifterna (såsom den engelska ''The stu-
dio'') bjuda ofta på nya företeelser från exlibris-
världen. Dessutom finnas i alla kulturländer spe-
ciella tidskrifter för detta fack. Äfven historiskt
har exlibrissaken blifvit behandlad i en mängd
arbeten, många af högt värde. Ur den rika litte-
raturen må anföras: C. M. Carlander, ''Svenska
bibliotek och ex-libris'' (3 bd, 1889—94; ny utvidgad
uppl., 4 dlr i 6 bd, 1902—04), F. Warnecke, ''Die
deutschen bücherzeichen von ihrem ursprunge bis

zur gegenwart'' (1890) och ''Bücherzeichen des XV. und XVI. jahrhunderts'' (1894), G. A. Seyler, ''Illustriertes handbuch der ex-libris-kunde'' (1895), W. Hamilton, ''French bookplates'' (1896), och K. E. zu Leiningen-Westerburg, ''Deutsche und österreichische bibliothekszeichen'' (1901). Till utgifvande i Turin förberedes (1907) en ''Guide international des collectionneurs d'ex-libris'', under redaktion af grefve E. de Budan. R. G.

Ex mandāto, lat. (se Mandat), efter uppdrag, på befallning.

Exmoor, E. Forest [e'ksmōə få'rist], en genom djupa dalar i långa åsar upplöst högslätt, förr skogbevuxen, nu hedliknande, delvis sumpig, belägen vid Bristolkanalen, på gränsen mellan grefsk. Devon och Somerset. Användes mest till fårbeten och uppfödande af ponnyer. Se Page, ''An exploration of E.'' (4:e uppl. 1895).

Exmouth [e'ksmauth], sjöstad i östra delen af engelska grefsk. Devon, vid mynningen af floden Exe, 16 km. nedanför Exeter. 10,485 inv. (1901). Dockor, fiske och spetsfabrikation. Det var en liflig sjöstad redan i 13:e årh. Sedermera sjönk dess välstånd, men växte åter i början af 18:e årh. Det har ett mycket besökt hafsbad och mildt klimat. Ln.

Exmouth [e'ksmauth], viscount, engelsk amiral. Se Pellew.

Exner. 1. Franz E., österrikisk filosof, f. 1802 i Wien, d. 1853 i Padua, utöfvade 1832—45 stort inflytande som professor i filosofi i Prag, var sedermera ministerialråd i det österrikiska undervisningsministeriet och afböjde tvenne gånger anbudet att blifva undervisningsminister. 1848 blef han medlem af kejs. akademien i Wien. E. var en framstående anhängare af den herbartska filosofien och bidrog mycket till störtandet af den hegelska skolans anseende. Skrifter: *Ueber nominalismus und realismus* (1841) och *Die psychologie der hegelschen schule* (1842—44) m. fl.

2. Siegmund E., österrikisk fysiolog, f. 1846 i Wien, blef med. doktor 1870, e. o. professor i fysiologi i Wien 1875 samt ord. professor där 1891. Han har offentliggjort många undersökningar, förnämligast på nervfysiologiens och sinnesfysiologiens område, bland hvilka märkas särskildt följande större arbeten: *Die localisation der functionen in der grosshirnrinde des menschen* (1881), *Die physiologie der facettirten augen von krebsen und insecten* (1891), *Entwurf zu einer physiologischen erklärung der psychischen erscheinungen* (1894). I förening med Gad utgaf E. 1887—93 ''Zentralblatt für physiologie''. R. T—dt.

Exner, Johan Julius, dansk målare af bömisk härkomst, f. 30 nov. 1825 i Köpenhamn, var handtverksmålare, innan han blef lärjunge af J. L. Lund och konstakademien. Hans försök att utbilda sig i det historiska facket voro mindre tillfredsställande, och hans talang nådde sin fulla utveckling först då, när han fann sitt rätta område som genremålare. Till en början sökte han ämnen för sina framställningar på Amager, och hans milda, skälmskt humoristiska skildringar af Amagerbondens lif förvärfvade honom hastigt ett aktadt namn och fingo genom litografier en spridning, som knappast kommit någon annan dansk målares arbeten till del. Sedermera har han också med framgång skildrat scener ur den själländska bondeklassens lif samt i en och annan tafla drag af svenskt folklif. Därjämte har E. på de senare åren med smak och förstånd målat porträttgrupper med hela figurer (under naturlig storlek), så sammanställda med sina omgifningar, att de blifvit verkliga genrebilder från den bildade medelklassens lif. Till dessa kan räknas *Chr. Winther på spatsertur*, som hör till en porträttserie af danska skalder. — E:s motivkrets framgår med all klarhet af namnen på de 9 målningar, som representera honom i Köpenhamns konstmuseum: *En Amagerhustru räknar sina pengar*, *En fattig kvinna väntar på ett krus öl*, *Söndagsbesök hos farfar*, *Gille hos en bonde på Amager*, *Svarta-Petterspelarna*, *Den lille konvalescenten*, *En gammal man förseglar ett bref*, *Ett telegram* och *Bondegille i Hedebotrakten*. E:s målningssätt är ytterst vårdadt, putsadt och utpensladt, ''dagligstuekunst'' till anda och hållning. Det omsorgsfulla och kärleksfulla utförandet och ej minst de trefliga motiven skaffade honom en betydande popularitet. Sedan 1866 är han led. af Akad. för de fria konsterna. 1872—93 var han lärare vid konstakademien i Köpenhamn och fick professors titel 1876. Ph. W. G—g N

Ex ni'hilo ni'hil fit, lat. Se Nihil.

Exoascāceæ, *bot.*, en familj bland *Ascomycetes*, hvars arter delvis äro mycket allmänna och förorsaka de under namnen ''häxkvastar'', ''plommonpungar'' m. m. kända sjukliga ombildningarna af åtskilliga högre växters grenar, blad och frukter. Jfr Häxkvast. G. A. (G. L—m.

Exobasidiāceæ, *bot.*, en liten familj bland basidiomyceterna, innefattande parasitiska arter, som vanligen åstadkomma betydlig hypertrofiering af den angripna växtdelen. De flesta förekomma på erikacéer. Mycket vanlig i hela Sverige är *Exobasidium Vaccinii*, som på bladen af lingon, blåbär m. fl. förorsakar uppkomsten af rödaktiga eller hvita uppsvällningar. G. L—m

Exoca'rpus Labill., *bot.*, växtsläkte af fam. *Santalaceæ*, med 14 träd eller buskar med vanligen spridda, ofta lätt affallande eller till fjäll reducerade blad och små blommor. Frukten är en stenfrukt, hvars skaft blir starkt uppsvälldt, köttigt, rödt eller gult. De flesta arterna förekomma i Australien, där fruktskaften af *E. latifolia* och *E. cupressiformis*, det s. k. inhemska körsbärsträdet, ätas. Af den förra arten erhålles ett slag sandelträ, af den senare ett fast virke, som användes till snickeri- och svarfveriarbeten. Jfr Australien, sp. 455. G. L—m

Exocho'rda grandiflōra Lindl., *bot.*, en till fam. *Rosaceæ* hörande, utmärkt vacker, 1—2 m. hög prydnadsbuske med klasar af stora, hvita blommor, härstammande från Kina. G. L—m

Exocoetus [-sē'tus], *zool.* Se Flygfiskar.

Exod., förkortning för lat. *Exodus* (2:a Mose bok).

Exode'rmis (af grek. *e'xo*, utanför, och *de'rma*, hud), *bot.*, kallas primärbarkens yttersta, omedel-

art under absorptionsväfnaden liggande cellskikt, är detta är utbildadt i likhet med endodermis. et förekommer i synnerhet hos monokotyledo- er. H. Hn.

Exodia'rius. Se Exodium.

Exo'dium, lat. (grek. *exo'dion*), utgång, slut, synnerhet slutet af en scenisk framställning; hos marna ett muntert efterspel till ett allvarsamt ycke (liksom hos grekerna ett satyrspel vanligen ljde efter tragedier). Såsom exodier nyttjades i dre tid uppsluppna farser (*sa'turæ*), senare atel- ner eller mimer. Den i dessa efterspel uppträ- ande gycklaren kallades *exodia'rius*.

E'xodus, lat. (grek. *e'xodos*), utgång, uttåg; enämning på 2:a Mose bok, som hufvudsakligen andlar om Israels barns utvandring ur Egypten. ärmare bestämdt innehåller boken berättelser 1) n Israels befrielse från träldomen i Egypten, kap. —15: 21; 2) om Israels tåg genom öknen till nai och afslutandet af ett förbund därstädes mellan ud och Israel, kap. 15: 22—24: 11. samt i anslut- ng därtill en grundläggande lagstiftning (*Dekalo- en*, kap. 20: 1—17, och *Förbundsboken*, kap. 0: 22—23: 33); 3) nya förordningar från Gud ll Mose, bland hvilka särskildt märkes den vid- ftiga förordningen om tabernaklets (uppenbarelse- ällets) uppförande och förfärdigandet af alla dess llbehör, kap. 25—31; 35—40. Mellan båda essa stycken (från Prästkodex) står den jehovistiska erättelsen om folkets affall och förbundets förnyelse, ap. 32—34. Jfr Pentateuken. E. S—e.

Ex offi'cio, lat., på ämbetets vägnar.

Exogamī (af grek. *e'xo*, utom, och *ga'mos*, gifter- ål). Se Australien, sp. 462, och Totem- sm.

Exogēn (af grek. *e'xo*, utom, utifrån, och *ge'nēin*, das), yttre, härrörande af yttre förhållanden. — xogena krafter, *geol.*, på jordskorpan ifrån verkande krafter, såväl kemiska som meka- ska (vittring, rinnande och svallande vattens verk- mhet). Jfr Endogen. E. E.

Exoge'næ, *bot.*, afdelning af kärlväxterna (*Vas- ulares*) i De Candolles system, omfattande dikotyle- oner och barrträd. Exogenæ indelades i *Diplo- lamydeæ*, med foder och krona, omfattande under- delningarna *Thalamifloræ*, *Calycifloræ*, *Corollifloræ*, ch *Monochlamydeæ*, med enkelt hylle. G. L—m.

Exogo'nium Choisy, *bot. farm.*, växtsläkte af m. *Convolvulaceæ*, innefattande omkr. 15 sling- nde örter eller buskar i tropiska Amerika. *E. urga* (*Ipomœa Purga*), inhemsk i Mexico, men llad flerstädes i tropikerna, särskildt på Ja- aica, är moderväxten till Jalaparoten (se Ja- aparot), som utgöres af växtens rofliknande tknölar. G. L—m.

Exoka'rp (af grek. *e'xo*, utanför, och *karpo's*, ukt), *bot.* Se Frukt.

Exoldūnum, romarnas namn på Issoudun.

Exomolo'gesis, grek., bekännelse. Se Bot.

Exo'mphalus, lat., *med.* Se Nafvelbråck.

Exonération [-ånerasiå'], fr. (lat. *exonerātio*, efriande från en börda), *krigsv.*, den friköpning ån krigstjänsten, som infördes i Frankrike genom gen af 1853. Exonerationen afskaffades genom rmélagen af 1 febr. 1868, genom hvilken den rut gällande rättigheten för den krigstjänstskyldige t sätta man i sitt ställe åter infördes. C. O. N.

Exophtha'lmus (af grek. *ofthalmo's*, öga), *med.*, framskjutning af ögongloben. Denna åkomma beror ej på någon sjuklig förändring i själfva ögat, utan därpå, att bakom detta, i ögonhålan, utrymmet för- minskas, vare sig genom en bulnad, en öfverfyllnad af blodkärlen eller en svulst. Själfva utskjutandet kan ske med stor hastighet eller ock småningom, och symtomets betydelse beror helt och hållet på grundlidandets natur. Om det är en svulst, som utfyller ögonhålan, är ögat i somliga fall ohjälpligt förloradt; det måste bort, för att svulsten må kunna säkert aflägsnas. I andra fall kan svulsten aflägsnas från tinningssidan, utan skada för ögat, i det ögon- hålans yttre vägg under operationen slås upp för att efter dess fullbordande läkas fast igen. En sär- skild uppmärksamhet förtjänar en form af exoph- thalmus, som karakteriserar den Basedowska sjuk- domen (se d. o.). Rsr. (G—d.)

Exorbita'nt (fr., af lat. *ex*, ur, och *o'rbita*, bana), gränslös, öfverdrifven, måttlös, oerhörd, enorm.

Exorcisēra (af grek. *exorki'zein*, låta svärja, taga ed), besvärja (onda andar), utdrifva djäflar. — Exorci'st, djäfvulsutdrifvare, andebesvärjare. Se Exorcism.

Exorci'sm (grek. *exorkismo's*), besvärjelse; den handling, genom hvilken en ande utdrifves ur en person eller ett ting, som den antages ha besatt (djäfvulsbesvärjelse, djäfvulsafsägelse). Bland judarna på Kristi tid omtalas ofta utdrifvandet af demoner. I anknytning till besattas (''energumeners'') helande genom Jesus sökte den äldsta kyrkan bota sjukdomsföreteelser, som den ansåg demoniska, genom exorcism. Vissa personer, som egde utdrifvandets nådegåfva (karisma, se d. o.), ombesörjde detta. Dessa, de s. k. *exorcisterna*, voro alltså ej innehafvare af något ämbete. Först med kyrkans katolisering (omkr. 150—250) för- vandlades de till en af de prästerliga ''ordines mi- nores''. — Hednavärlden ansågs behärskad af de- moner; det låg då nära till hands att använda exor- cismen äfven på katekumener från hedendomen. Därmed öfverflyttades exorcismen från det fysiska till det etiska området och ledde snart till vidskep- lig magi. I nordafrikanska kyrkan i 3:e årh. möta vi först exorcismen i förbindelse med hedningens dop; formen var, att före dopet den döpande bjöd djäfvulen gå ut ur den, som skulle döpas. Vanligen skedde exorcismen på 3:e söndagen i fastan (dopet under påsken). En reminiscens däraf är valet af evangelier för de 3 första söndagarna i fastan, hvilka handla om Kristi seger öfver djäfvulen. — En gång satt i förbindelse med hedningens dop, öfverflyttades exorcismen snart omärkligt äfven till kristnas dop, barndopet, och utsmyckades med en rad ceremonier (3 gånger andning på barnets ansikte, tre besvär- jelseformler etc.). Först *Rituale romanum* 1614 har i katolska kyrkan inskränkt ceremonien till en exor- cism.

Den reformerta kyrkan afskaffade från början exorcism vid dopet; inom den lutherska däremot bibehölls densamma såsom ett vittnesbörd om arf- synden och djäfvulens makt. Den ansågs länge som ett viktigt kännetecken på äkta lutherdom gentemot kalvinismen. Först ''upplysningen'' lyckades miss- kreditera den; vid 1700-talets slut afskaffades den tämligen allmänt. Danmark gjorde början 1784. I

Preussens unions-agenda 1830 behölls dock en rest, som först i 1895 års agenda borttogs. — I Sverige hade Olaus Petri bibehållit exorcismen, liksom 1614 års handbok. I samband med frågan om korstecknet utbildade sig dock på 1600-talet en viss frihet att uraktlåta äfven exorcism. 1693 års handbok gjorde slut härpå genom att stadga ovillkorligt bruk af den. Den afskaffades slutligen genom 1811 års kyrkohandbok. Angående abrenuntiation se d. o. Hj. H—t.

Exo'rdium, lat., början; inledning (till en afhandling, ett tal, en predikan e. d.). Jfr Proemium.

Exoriāre a'liquis no'stris ex o'ssibus u'ltor, lat., ”en af mitt eget blod må en gång uppstå som hämnare” (ur Didos klagan i Vergilius' ”Æneis”, IV, v. 625).

Ex orie'nte lux, lat., ljuset kommer från östern, bildningen härstammar från österlandet.

Exoskelett (af grek. *e'xo*, ute, utanför), *anat.* Se Hudskelett.

Exosmōs, *fys.* Se Osmos.

Exospōr (af grek. *e'xo*, utanför, och *spor*, se d. o.), *bot.*, detsamma som konidie. Se Konidium. — Exospōrium, *bot.* Se Spor.

Exoste'ma Pers., *bot. farm.*, ett släkte hörande till kinaträdens grupp i fam. *Rubiaceæ*. Detta släktes arter innehålla visserligen icke samma slags alkaloider, som tillhöra Cinchonasläktet, men flera arter äro äfvenledes kraftiga febermedel genom halten af alkaloider, hvilka i sina verkningar likna kina-alkaloiderna. Många arters bark har i drughandeln namnet ”China”, t. ex. *China caribœa* l. *Cortex caribœus* af *E. caribœum*, *China S:tæ Luciæ* l. *Cort. chinæ Piton* l. *China martinicensis* l. *montana* af *E. floribundum* m. fl. De flesta arterna tillhöra Västindiens öar. Deras barkar höra alla till de s. k. falska kinabarkarna. O. T. S. (G. L—m.)

Exostōs (grek. *exo'stosis*, af *oste'on*, ben), en svulstformad nybildning af ben utanpå det normala benet, hvilken beror på hvarjehanda orsaker. En sådan tumör kan vara medfödd och förblir då ej sällan stillastående hela lifvet igenom. I andra fall vållas den af inflammationer i benhinnan, är godartad och kan, åtminstone i sin början, gifva vika för icke-operativ behandling. Lyckas ej en sådan, utan svulstbildningen alltjämt fortgår, måste den genom operation aflägsnas, där sådant är möjligt. Ofta nog förekomma emellertid sådana svulster på ställen, där en operation ej låter utföra sig, såsom på insidan af hufvudskålen o. s. v. Genom det tryck, som dessa nybildningar utöfva på de organ, med hvilka de äro i beröring (t. ex. hjärnan), kunna de lätt medföra döden. I sig själfva elakartade svulster, som utgå från benen, benämnas ej exostoser. Rsr.*

Exotērisk (grek. *exoteriko's*, yttre), yttre, utanför stående, ämnad för de oinvigde, allmänfattlig, populär. Motsats: Esotērisk. Se vidare Akroamatisk.

Exotermisk förening, *kem.* Se Termokemi.

Exōtisk (grek. *exotiko's*), utländsk, främmande. — Exotiska växter, sådana växter, som härstamma från främmande (vanl. aflägsna) länder och hos oss kunna odlas endast i växthus eller boningsrum. Ldt.*

Ex pa'cto et conve'nto, lat., på grund af fördrag och öfverenskommelse.

Expandēra (af lat. *expa'ndere*), utbreda, utvidga sig.

Expansībel (af fr. *expansible*), som kan utvidgas, uttänjbar. — Expansibilitēt, uttänjbarhet, utvidgningsförmåga.

Expansiōn (af lat. *expa'nsio*), *fys.*, utvidgning i allmänhet, synnerligast af gasformiga kroppar. (Se Dilatation.) — I mera speciell bemärkelse nyttjas ordet expansion i ångmaskinläran och betecknar då den utvidgning, som den i cylindern insläppta ångan undergår, sedan ångtilloppet afstängts. För att draga största möjliga nytta af ångan samt för att undvika häftiga stötar och stark spänning inom maskinen afspärras den i cylindern ingående ångan, innan kolfven tillryggalagt hela sin väg, ja redan på hälften eller tredjedelen af vägen. Ångans verkan under det återstående stycket är, till följd af det motstånd den har att öfvervinna, jämt aftagande, och kolfven närmar sig sålunda cylinderns ända med jämnt aftagande hastighet. Maskinen säges då gå med expansion. — Expansionskraft, den kraft, som utvecklas af en gasmassa, när den vidgar sin volym. L. A. F.*

Expansīv (fr. *expansif*, af lat. *expa'ndere*, utbreda, utspänna), som har förmåga att utvidga eller utvidgas (jfr Expansibel och Expansion) meddelsam, som gärna utgjuter sina känslor.

Ex pa'rte, lat., delvis, till en del.

Expatriatiōn (se Expatriera), landsförvisning, utvandring ur fäderneslandet.

Expatriēra (af lat. *ex*, ur, och *pa'tria*, fädernes land), landsförvisa; expatriera sig, gå i (frivillig) landsflykt, utvandra, emigrera.

Expectora'ntia. Se Expektorerande medel.

Expediēra (lat. *expedire*, lösgöra, utreda, antagl. af *ex*, ur, och *pes*, fot), affärda, uträtta, klarera; betjäna (en kund); befordra, utfärda, låta afgå, afsända; göra ända på, skaffa ur världen. — Expedīt (lat. *expedītus*, rask, flink), rask i sin göromål eller företag, flink; en som expedierar kunderna i en butik, handelsbiträde, bodbetjänt.

Expeditiōn (se Expediera). 1. Afsändning, befordran, utfärdande; rummet, där något expedieras; den distributiva afdelningen af en tidnings eller förlagsaffär; en med vidlyftigare utrustning företagen färd i geografiskt eller naturvetenskaplig forskningsändamål, i kommersiellt syfte e. d.; sammanfattningen af de personer, som deltaga i en sådan färd. — 2. *Krigsv.*, ett krigsföretag till sjöss i förening med landstigning eller ett självständigt krigsföretag till lands, som föres utom de egentliga krigsskådeplatsen, fullföljer sitt eget mål och kräfver någorlunda lång tid samt till hvilkens jämförelsevis små styrkor nyttjas. — 3. *Förv.*, en svenskt officiellt språkbruk: a) den verksamhet, genom hvilken offentlig myndighets beslut eller utalanden af annan innebörd skriftligen utfärdas åt dem det vederbör (i denna bemärkelse tages ordet vid tal om snabb eller långsam expedition o. d.); b) sådan skriftlig handling själf (man säger således ”utfärda en expedition”, ”utgående expeditioner” o. s. v.); c) det för den under a) nämnda verksamhetens utöfvande inrättade ämbetsverk eller

afdelning af ämbetsverk, t. ex. expeditionerna i det forna Kanslikollegium och i K. M:ts kansli (se om dem Kansli), Justitiekanslersexpeditionen, Hofrätternas civil- och kriminalexpeditioner (s. v. 2. C. O. N. 3. A. Th. S.*

Expeditionschef, *förv.*, benämnes, sedan 1840, chefen för den till ett statsdepartement hörande afdelningen af K. M:ts kansli, med undantag dock för Utrikesdepartementet, där han kallas kabinettssekreterare (om hans funktioner se Utrikesdepartementet). De militäre ämbetsmän, som stå i spetsen för de under Landt- och Sjöförsvarsdepartementen lydande kommandoexpeditionerna och hvilka oegentligt blifvit benämnda expeditionschefer, kallas numera officiellt chefer för Landt- eller Sjöförsvarsdepartementets kommandoexpedition. — Vid statsdepartementens inrättande ofvannämnda år och den i sammanhang därmed genomförda omorganisationen af K. M:ts kansli trädde expeditionscheferna i stället för statssekreterarna, dock utan den dessa åliggande föredragningsskyldigheten i statsrådet. En dylik skyldighet plägar åläggas expeditionscheferna endast under tillförordnad regering äfvensom i statsrådsberedningen. — Vid de förändringar i kansliets organisation, som egde rum 1875 och 1879, ha expeditionschefernas åligganden förblifvit i allmänhet oförändrade. Enligt nu gällande instruktion för ämbets- och tjänstemännen i K. M:ts kansli, af 7 juni 1878, äro expeditionschefernas ämbetsplikter: ”att biträda departementschefen i allt hvad till departementets handläggning hörer och till föredragning bereda de mål och ärenden, som icke öfverlämnas till de inom departementet inrättade byråer; att efter bestämda grunder mellan byråerna fördela inkommande mål och ärenden; att granska koncepten till utgående expeditioner, innan desamma lämnas till utskrifning; att till departementschefen afgifva förslag i fråga om ämbets- och tjänstemännens indelning till tjänstgöring och semesterfördelning; samt att i allmänhet vaka öfver ärendenas behöriga gång och hafva tillsyn däröfver, att ämbets- och tjänstemän samt betjäning inom departementet noggrant fullgöra sina tjänsteåligganden. Expeditionschefen i Justitiedepartementet eger därjämte att, där så erfordras, i Högsta domstolen föredraga frågor om stiftande, upphäfvande, ändring eller förklaring af lagar eller författningar”. Expeditionschef bekläder förtroendeämbete och bibehåller förut innehafvande tjänst, dock utan att förrätta denna eller uppbära lön å densamma. — Äfven en tjänsteman vid Riksmarskalksämbetet och hofexpeditionen bär titeln expeditionschef. A. Th. S.*

Expeditionsdeputationen. Se Deputation, sp. 168.

Expeditionskronofogde. Se Kronofogde.

Expeditionslösen, den afgift, som erlägges för de från offentliga myndigheter utgående expeditionerna. — Så godt som i alla länder och under alla tider har det ansetts skäligt att låta den, som påkallat offentlig myndighets bistånd, genom att därför erlägga betalning lämna staten ett bidrag till underhåll af de för statsförvaltningen nödiga tjänstemännen. Ursprungligen kom i allmänhet denna betalning tjänstemannen själf direkt till godo och utgjorde hans tjänsteinkomst. (Jfr Sportler.) Numera har detta aflöningssätt, med afseende på statens tjänstemän, tämligen allmänt blifvit öfvergifvet, och expeditionslösen ingår till statsverket, under det att bestämd aflöning blifvit från detta till tjänstemännen anslagen. Den tariff, enligt hvilken ifrågavarande lösen utgöres, kallas vanligen expeditionstaxa, och den för ämbetsverk, domstolar och myndigheter nu gällande expeditionstaxan är fastställd genom k. förordning ang. expeditionslösen 7 dec. 1883, i hvilken förordning några smärre ändringar sedermera blifvit gjorda. Afgiftens storlek bestämmes i expeditionstaxan efter ämbetsverkets eller myndighetens betydenhet och expeditionernas beskaffenhet. A. Th. S.*

Expeditionsministär (Affärs- l. Öfvergångsministär), en ministär, som ej representerar ett visst politiskt parti eller ej söker genomdrifva ett visst politiskt partis eller annat ministären enhetligt sammanhållande program, utan endast handlägger löpande ärenden, tills ett kabinett af bestämd politisk färg bildats.

Expeditionsomkastare. Se Centralstation, sp. 1457—58.

Expeditionssekreterare, *förv.*, voro, intill dess 1878 års kansliorganisation trädde i verkställighet, de näst cheferna högste tjänstemännen inom K. M:ts kansli. Benämningen expeditionssekreterare påträffas först i kansliordningen af 14 juni 1720. Enligt kansliordningarna 1773, 1801 och 1809 skulle i hvarje expedition finnas endast en expeditionssekreterare, hvilken skulle vara statssekreterarens biträde samt självskrifne vikarie och, under denne, förman för expeditionens personal. I 1773 års kansliordning benämnas dessa ämbetsmän förste expeditionssekreterare, och detta titeltillägg bibehölls, ehuru ur följande kansliordningar borttaget, till 1824, men i Justitiefördelningen af K. M:ts kansli eller, såsom den äfven benämndes, K. M:ts Nedre justitierevision ända till dess expeditionssekreterartjänsterna därstädes indrogos, 1837. Enligt instruktionerna för statsdepartementens expeditioner af K. M:ts kansli 10 juli 1840 utgjorde expeditionssekreterarnas skyldigheter: att uti de mål, som efter särskild, af departementschefen bestämd fördelning till dem öfverlämnades, uppsätta för föredragningen erforderliga berättelser; att i allmänhet ansvara för uppsättning m. m. af expeditioner samt besörja, att förordningar och andra K. M:ts beslut, som genom Sv. författningssamling borde allmängöras, där blefvo behörigen införda, och att annonser om befordringar, förordnanden, afsked och tjänstledighet till införande i officiella tidningen aflämnades. Vid införande inom kansliet af byråindelningen 1875 blefvo expeditionssekreterarna byråchefer (i Utrikesdepartementet afdelningschefer) med bibehållande af sin benämning, intill dess genom 1878 års omorganisation af kansliet, hvilken vid 1879 års ingång började tillämpas, titeln expeditionssekreterare utbyttes mot kansliråd. A. Th. S. (O. V.)

Expeditionstaxa. Se Expeditionslösen.

Expeditionsutskott. 1. Det utskott, som, enligt riksdagsordningen 10 febr. 1810, skulle af riksdagen väljas och förordnas för att uppsätta ej mindre de expeditioner, som under riksdagen af ständen gemensamt utfärdades, än äfven riksdagsbeslutet, och därefter alla sålunda författade handlingar till riksens ständers justering öfverlämna.

Det bestod af tolf ledamöter, tre från hvart stånd (R. O. 1810, § 36,1). Enligt samma R. O., § 72, fick ingen expedition öfver något rikets ständers beslut utgå, förrän densamma först blifvit uppsatt af expeditionsutskottet och därefter i ständen behörigen justerad och underskrifven. Utskottet — hvars öfverläggningar angående riksdagsbeslutets justering i de delar, som rörde konungens yttranden, den statsrådets ledamot, som konungen därtill förordnade, egde öfvervara — skulle jämväl, enligt samma R. O., § 59, ha uppsikt öfver tryckningen af de handlingar, som skulle såsom bihang åtfölja riksdagens protokoll, nämligen konungens propositioner, utskottens betänkanden samt de protokollsutdrag, som innehöllo riksståndens öfver desamma fattade beslut, äfvensom rikets ständers skrifvelser till konungen och riksdagsbeslutet. Om tryckningen af allt detta ej var före riksdagens slut fullbordad, öfvertogs expeditionsutskottets åliggande i denna del af tryckfrihetskommittén. Expeditionsutskottet ledde genom det på 1800 års riksdag tillsatta likbenämnda utskottet — det enda i sitt slag från den gustavianska tiden — sitt ursprung tillbaka till den i 1723 års R. O., § 20, stadgade expeditionsdeputationen. — Enligt nu gällande R. O. 22 juni 1866 uppsättas och expedieras riksdagens skrifvelser efter expeditionernas justering inför kamrarna, genom vederbörande utskotts kansli, om ärendet blifvit handlagdt af ständigt eller i dess ställe tillsatt särskildt utskott. Uppsättandet och expedierandet af andra för båda kamrarna gemensamma skrifvelser och af riksdagsbeslutet äfvensom tryckningen af riksdagshandlingarna besörjas genom ett särskildt riksdagens kansli under inseende af två inom Första och två inom Andra kammaren därtill utsedda ledamöter, hvilka det jämväl tillkommer att tillika med kamrarnas talmän och vice talmän utse och förordna de tjänstemän, som riksdagen anser för detta kansli erforderliga. (R. O. 1866, § 80)

2. Vid allmänna kyrkomötet skall, enligt § 13 af dess arbetsordning af 5 sept. 1868 (med förändringar af 5 sept. o. 6 okt. 1873 samt 17 okt. 1893), ett expeditionsutskott, af sex ledamöter, tillsättas ”för att uppsätta förslag till de skrifvelser, som, till följd af mötets beslut, skola från detsamma aflåtas”. 1. A. Th. S. (O. V.)

Expeditris (fr. *expéditrice*), kvinnlig expeditör.

Expeditör (se Expediera), fr. *expéditeur*, en som expedierar något (t. ex. post); varuafsändare. Jfr Postexpeditör och Speditör.

Expektoratiōn (se Expektorera), utgjutelse.

Expektorēra (lat. *expectorāre*, af *ex*, ur, och *pe'ctus*, bröst), *med.*, upphosta eller uppspotta slem. — Expektorera sig, utgjuta sig, öppna sitt hjärta.

Expektorerande medel, Expectora'ntia (se Expektorera), *med.*, läkemedel, som anses verka på luftvägarnas (strupens, luftrörsgrenarnas) slemhinna, så att sekretionen ökas och bortskaffandet af slem i lungorna underlättas. Expectorantia gifvas i synnerhet i sådana fall af strup- och luftrörskatarr, då afsöndringen från slemhinnan är sparsam och segt slemmig samt hostan på grund däraf påkommer ofta, är plågsam och stör nattron. Om afsöndringen genom inverkan af expectorantia blir rikligare och lösare, försiggår upphostningen lättare, hvarvid den alltför starka hostretningen minskas. Bland expectorantia märkas kråkrot och apomorfin i små doser, vissa antimonpreparat (Sulfidum stibicum och Kermes mineralis), senegarot, salmiak m. fl. Äfven vissa mineralvatten, särskildt Ems-vatten, tillskrifver man i någon mån slemlösande och lenande verkningar vid strup- och luftrörskatarr. C. G. S.

Expe'nser (lat. *expe'nsæ*, näml. *pecuniæ*, utgifna penningar), utgifter, omkostnader. — I statsverkets utgiftsstater finnas å de flesta hufvudtitlarna uppförda s. k. förslagsanslag till ”skrifmaterialier och expenser, ved m. m.”, hvilka anslag i vanligt tal benämnas expensmedel och äro afsedda ej blott till inköp af papper, pennor, bläck, lack, segelgarn o. d., utan äfven för en mångfald andra till beloppet obestämda utgifter, såsom för blankettryck, bokinköp och bindning, tidningsprenumeration, telegram, telefon, transporter, lys- och renhållning samt anskaffande och underhåll af inventarier m. m. dylikt. R. V.

Expensmedel. Se Expenser.

Experime'nt (lat. *experime'ntum*, af *experīri*, pröfva), försök, rön; handling, företagen för att utröna, hvad som under vissa gifna villkor kommer att ske; förfarande, hvarvid naturforskaren med full afsikt och under aflägsnande af störande biomständigheter eller med ändring af de samverkande förhållandena låter naturens krafter verka med eller mot hvarandra. Först i nyare tiden insåg man (Francis Bacon, 1561—1626) nödvändigheten att anställa experiment för att vinna exakt kännedom om naturföreteelserna. Användningen af systematiskt och noggrant företagna experiment är det, som den nyare tidens naturvetenskaper företrädesvis ha att tacka för sin storartade utveckling. Sådana vetenskapsgrenar, som erfordra experiment, de experimentella vetenskaperna (fysiken, kemien, fysiologien och i viss mån geologien), läras numera med framförande af experiment, hvilka för åhörarna omedelbart klargöra naturkrafternas verkningar. — Experimentāl l. Experimente'll, grundad på rön (experiment) eller erfarenhet. — Experimentātor, en som anställer rön. — Experimentēra, anställa försök, rön, experiment.

Experimentālfysik, fysiken inskränkt till de satser, som kunna härledas omedelbart ur experiment. Dess komplement är den matematiska fysiken, som åt de på experimentell väg funna lagarna ger matematisk form och under denna form diskuterar dem.

Experimentālfältet. Se Landtbruksakademiens experimentalfält.

Experimentālpedagogik. Se Pedagogik.

Experimentālroman, fr. *Roman expérimental*, benämning på den naturalistiska romanen, sådan den framträder t. ex. hos Zola. Jfr Roman.

Experime'ntum beroline'nse (lat., ”Berlinförsöket”), *bot.*, ett försök, som företogs 1749 i Berlins botaniska trädgård för att bevisa växternas sexualitet och som väckte stort uppseende. I trädgården fanns ett honexemplar af dvärgpalmen (*Chamærops*), som aldrig burit frukt, men sedan det befruktats med pollen, erhållet från ett hanexemplar i en trädgård i Leipzig, bar det efter 7 månader rikligt frukt med grobara frön. G. L—m.

Expe'rt (lat. *expe'rtus*, af *experīri*, pröfva), erfaren, väl förfaren person, sakkunnig.

Expert [äkspär], Henri, fransk musikutgifvare, 1863 i Bordeaux, elev af Niedermeyers kyrkusikskola i Paris samt af César Franck och E. igout, är lärare vid École nationale de musique assique i Paris och föreläsare i musikhistoria vid cole des hautes études sociales där samt stifde 1903 med E. Maury ett sällskap för historiska nserter. E. har kritiskt utgifvit en storartad samng verk af franska och nederländska tonsättare på 500-talet.

Expiatiōn (lat. *expiātio*), försoning, rening från uld, tillfyllestgörelse, godtgörelse. — Expiatōrisk, försonings-, gällande som syndabot.

Expirēra. Se Exspirera.

Expleme'nt (af lat. *explēre*, uppfylla), *mat.*, den nkel, som utfyller en annan vinkel till 360°. Jfr omplement och Supplement.

Explicēra (lat. *explicāre*, veckla ut, upprulla), veckla, utlägga, förklara, tolka; öfversätta muntgt. — Expli'cite, lat., uttryckligen, tydligt, lart (motsats: Implicite).

E'xplicit (lat., antagl. förkortning af *expli'citum st volūmen* l. *explicitus est liber*, skriftrullen är helt ppvecklad, boken är slut), en beteckning vid slutet medeltida handskrifter och de äldsta tryckta öckerna, betyder detsamma som *finis*, slut. Motts: Incipit.

Expli'cite. Se Explicera.

Explikatiōn (lat. *explicātio*), utveckling, förklang, utläggning; muntlig öfversättning.

Explikativ (af *explicēra*, se d. o.), förklarande, redande. — Explikativ bisats kallas undom en sådan bisats, som innehåller en närmare rklaring eller utredning af hufvudsatsen, t. ex. an sade, *att* föreningen skulle brista.

Exploatēra (fr. *exploiter*, af lat. *explicāre*, uteckla, fullborda), draga fördel af, bruka, häfda, nyttja; draga oloflig vinst eller fördel af, ockra på.

Explodēra (af lat. *explōdere*, utdrifva, utstöta), ringa sönder genom plötslig volymutvidgning och nder knall, hastigt förbrinna med knall; häftigt yta ut. Se Explosion.

Explodiflōr, *bot.* Se Urtica.

Exploratiōn (se Explorera), utforskning, nersökning, pröfning; en läkares undersökning af en sjuke för att så noggrant som möjligt utforska rten af hans sjukdom och därpå grunda diagnosen.

Explorativ (fr. *exploratif*), som skall undersöka. — Explorativ troakär se Troakar.

Explorēra (lat. *explorāre*), utforska, noga undersöka.

Explosiōn (se Explodera), *tekn.*, en ögonickligt eller ytterst hastigt skeende öfvergång af n kropp till gaser, hvilkas plötsliga utvidgning ll en volym, mångfaldigt större än den urprungliga kroppens, orsakar ett våldsamt tryck å omgifningen. Vid en explosion sker vanligen n kemisk omsättning, hvarvid värme frigöres. ärigenom kan temperaturen hos explosionsgaserna öjas till flera tusen grader och till följd däraf xplosionstrycket (det tryck, som i explosionsögonblicket utöfvas på omgifningen) i berdlig grad ökas. Vissa explosioner ske emellertid, an att kemisk omsättning eger rum. Så är t. ex. llet med en ångpanneexplosion, där till följd af ngpannans bristning öfverhettadt vatten utrusar i mosfären och där plötsligt förgasas. En explosion kan försiggå ljudlöst, om det exploderande ämnet är inneslutet i ett kärl af tillräcklig styrka att emotstå explosionstrycket. En knall uppstår däremot, om kärlet sprängés af trycket eller någon del af detsamma ger efter, så att gaserna under högt tryck plötsligt få utrusa i atmosfären. Så är fallet t. ex. vid aflossandet af ett sprängskott eller vid utskjutningen af en bösskula. Det arbete, som utvecklas vid en explosion, är högst betydande; så t. ex. utvecklas vid explosion af

1 kg.	nitroglycerin.....	omkr.	625,000 mkg.
1 »	bomullskrut	»	440,000 »
1 »	pikrinsyra.....	»	370,000 »
1 »	svartkrut.....	»	250,000 »

Af denna oerhörda kraft hos de fasta och flytande explosiva ämnena har man inom tekniken begagnat sig hufvudsakligen på två olika sätt. Antingen låter man dem spränga sönder sin omgifning, t. ex. vid bergsprängning, då de inneslutas i ett borradt hål och där få explodera, eller ock låter man dem utslunga ett föremål (projektil), såsom fallet är vid skjutning med ett eldvapen, då man innesluter dem i ett rör med väggar tillräckligt starka att emotstå gastrycket, hvarvid explosionsgaserna förmå utslunga projektilen med en till inemot 1 km. per sekund uppgående hastighet.

Explosiva gasblandningar ha under de senare årtiondena funnit en betydande användning för drift af s. k. explosionsmotorer (se Explosionsmaskin).

Explosionstrycket beror af förhållandet mellan den volym, som de vid explosionen bildade produkterna skulle intaga, om de hade tillfälle att fritt utvidga sig, och den exploderande kroppens volym. Ju större gasmängd utvecklas af densamma, ju hetare dessa gaser äro och ju större kroppens egentliga vikt är, desto större är explosionskraften. Med explosiva gasblandningar, hvilkas egentliga vikt är låg (knallgas har sålunda en eg. vikt i förhållande till vatten af endast omkr. $0{,}_{0005}$, under det t. ex. nitroglycerinets eg. v. är $1{,}_{6}$), kan följaktligen endast en ringa bråkdel af den kraft ernås, som vinnes med fasta eller flytande kroppar. Då man därför inom tekniken önskar ernå kraftiga verkningar, använder man ej gärna explosiva gasblandningar; och då äfven flytande kroppar medföra vissa olägenheter, begagnar man helst fasta eller degartade ämnen. De för explosivt ändamål tillverkade ämnena, sprängämnen (se d. o.), utgöra antingen en enhetlig kemisk förening, hvars molekylarbyggnad är sådan, att den af ringa anledning sönderfaller, hvarvid de ingående atomerna under värmeutveckling förena sig till nya mera beständiga molekyler, eller ock bestå de af en mekanisk blandning af två eller flera i och för sig alls icke eller blott föga explosiva ämnen, hvilkas atomer vid explosionen förena sig till nya ämnen. Som exempel på explosiva *kemiska* föreningar må nämnas klorkväfve, bromkväfve, jodkväfve, bomullskrut (nitrocellulosa), nitroglycerin, nitromannit, nitromjölksocker, knallkvicksilfver, knallsilfver, pikrinsyra samt dennas salter. Till det andra slaget af explosiva ämnen, *mekaniska* blandningar, höra blandningar af oxiderande ämnen med lätt förbränneliga kroppar. Allmännast förekommande oxiderande ämnen äro salpetersyrade, klorsyrade och kromsyrade salter. Oftast använda lättförbränneliga ämnen äro

aluminium, mjöl, trämjöl, harts, kol, svafvel, socker. Förloppet vid explosion liknar i allmänhet vanlig förbränning, i det att ett eller flera af de enkla ämnena ingå föreningar med syret. Men under det att den kemiska processen vid förbränning försiggår långsamt, sker densamma vid explosion jämförelsevis häftigt, och häftigare i samma mån de uti den kemiska processen deltagande ämnena ligga hvarandra nära. Uti de explosiva kemiska föreningarna ligga de särskilda beståndsdelarnas atomer helt nära, inom omätbart små afstånd från hvarandra. Till följd däraf kan explosionen försiggå vida hastigare än vid de explosiva blandningarna, i hvilka blandningsdelarna förekomma i jämförelsevis grofkornigt tillstånd samt ojämnt blandade med hvarandra och alltid på mätbara afstånd.

En explosion förorsakas i regel däraf, att en del af sprängämnet af någon anledning (t. ex. stöt, friktion, låga) värmes till den temperatur, vid hvilken den ofvan nämnda omsättningen af dess atomer eger rum, sprängämnets s. k. *antändningstemperatur*, hvarpå explosionen, en gång inledd på grund af det därvid utvecklade reaktionsvärmet, af sig själf fortplantar sig genom sprängämnets hela massa. Alltefter det olika sätt, på hvilket denna fortplantning sker, skiljer man mellan d e f l a g r a t i o n (förbränning), där dess fortplantning sker genom omedelbart öfverförande af värme från lager till lager med en jämförelsevis ringa hastighet, och d e t o n a t i o n, där den sker på liknande sätt som ljudet under förmedling af en särskild fysikalisk vågrörelse. Man förklarar detonationen så, att de vid antändningspunkterna bildade gaserna ej hinna utvidga sig och afgifva sitt värme åt nästa lager, utan på grund af sin lefvande kraft gifva detta en stöt. Genom denna uppvärmas de närliggande molekylerna till sin antändningstemperatur och sönderdelas i sin ordning, meddelande stöten åt nästa lager. Hastigheten, med hvilken detonationsvågen fortplantar sig, är hos explosiva gasblandningar uppmätt till 1,000 à 2,000 m. per sekund, hos fasta sprängämnen i regel större, från 1,650 m. hos vissa säkerhetssprängämnen till 7,700 m. hos spränggelatin och pikrinsyra. Vid deflagration däremot, som eger rum t. ex. vid svartkruts eller röksvagt kruts explosion i eldvapen, är hastigheten betydligt mindre. Den varierar mellan vida gränser, beroende af, vid hvilket gastryck den sker. Förbränningshastigheten hos ballistit uppgår sålunda i ett eldvapen vid omkr. 2,000 atmosfärers tryck till ung. 0,4 m. per sekund, under det den hos samma krut, förbrändt i fria luften, är endast omkr. 2 mm. per sekund, alltså är så liten, att den ej längre har karaktären af en explosion. Att explosionen i ett eldvapen försiggår jämförelsevis långsamt, är nödvändigt, för att projektilen skall hinna förflytta sig, innan hela krutladdningen sönderdelats; om i ett sådant eldvapen af någon anledning krutladdningen detonerar, motstå ej rörets väggar det höga gastryck, som uppkommer, utan vapnet kan springa i stycken. Någon bestämd gräns mellan detonation och deflagration finnes emellertid icke; en långsamt börjande förbränning af en explosiv kropp kan, alltefter som trycket hos de bildade förbränningsgaserna stiger, om de ej ha tillfälle att obehindradt utvidga sig, öfvergå till allt hastigare förbränning och slutligen till detonation. Vissa slag af sprängämnen, t. ex. nitroglycerin och knallkvicksilfver, ha företrädesvis benägenhet att detonera, andra däremot, t. ex. de röksvaga kruten, kunna endast med yttersta svårighet bringas till detonation. Sprängämnen af det förra slaget kallas *brisanta*. Till det senare hör krutet, röksvagt eller svartkrut, hvilket hufvudsakligen är afsedt att utdrifva projektiler ur eldvapen.

Sprängämnenas känslighet för stöt och uppvärmning är mycket olika; så t. ex. ligger bomullskrutets antändningstemperatur vid 180°, svartkrutets vid omkr. 300°. Under det nitroglycerinhaltiga sprängämnen explodera för det slag de erhålla af en 20 kg. tung hejare, fallande från några cm:s höjd, uthärda andra lika kraftiga sprängämnen slaget af samma hejare, fallande från ett par m:s höjd, utan att explosion inträffar.

Den hastighet, hvarmed explosion sker, är i hög grad beroende på det sätt, på hvilket den inledes, den s. k. *impulsen*. Dynamit t. ex. kan i fria luften antändas och hastigt förbrinna utan explosion; för slag under hejare inträffar däremot åtminstone partiell detonation af densamma. En synnerligt kraftig stöt kan man meddela ett sprängämne genom att låta en liten mängd af ett hastigt detonerande sprängämne, en s. k. *detonator* (tändhatt, sprängkapsel, sprängrör), explodera omedelbart intill detsamma. Denna metod är den numera vanliga, då man önskar bringa ett sprängämne till detonation. Alltefter känsligheten hos sprängämnet i fråga använder man en större eller mindre *tändhatt*, d. ä. en hattformad kopparhylsa, i hvilken inpressats knallkvicksilfver eller annan s. k. knallsats af så stor brisans, att den äfven genom blott antändning medelst stubin bringas till detonation. Tändhatten placeras så, att den kommer i så god kontakt som möjligt med sprängämnespatronen (den införes helst i ett hål i densamma), och tändhattens detonation åstadkommer då äfven sprängämnespatronens. Af tändhattens storlek, detonationshastighet och egentliga vikten af de vid dess detonation bildade gaserna bero styrkan af impulsen och därmed i viss grad sprängämnets verkan. Önskar man däremot, att endast förbränning (af t. ex. röksvagt krut i eldvapen) skall åstadkommas, inleder man explosionen genom att låta lågan från en jämförelsevis liten exploderande slaghatt träffa en hastigt brinnande svartkrutladdning, som däraf antändes och hvars låga fyller hela laddningsrummet och sålunda nästan samtidigt på alla punkter tänder den långsammare förbrinnande hufvudladdningen af röksvagt krut. På detta sätt antändt, förbrinner detta ytterst regelmässigt, lager efter lager.

Den verkan, som ernås vid ett explosivt ämnes användning, är beroende dels af explosionsgasernas tryck, dels af den tid, under hvilken de utföra sitt arbete. Rörande svartkrutets explosion under de förhållanden i afseende å tryck och förbränningshastighet, som förekomma i eldvapen, utfördes på 1870-talet i England af Abel och Noble omfattande försök. Dessa fortsattes under 1890-talet med de röksvaga krutsorterna, och man har bland annat genom omsorgsfullt reglerande af förbränningstiden lyckats åstadkomma krutsorter, som meddela projektilen en lefvande kraft mångdubbelt större än förr, utan att maximitrycket i eldvapnet är högre (jfr K r u t).

Öfver de brisanta, för bergsprängning och minor afsedda sprängämnenas egenskaper i dessa afseenden

ha under de senare åren omfattande undersökningar gjorts af Bichel m. fl. I huru hög grad explosionshastigheten varierar hos olika sprängämnen, synes af följande uppgift af Bichel.

Explosionstiden för 100 gr. sprängämne utgör i tusendels sekunder:

för	svartkrut	0,4550
»	bomullskrut	0,0160
»	gelatindynamit	0,0121
»	pikrinsyra	0,0014

Närstående afbildningar af blyplattor, å hvilka lika kvantiteter af de nämnda fyra sprängämnena fått

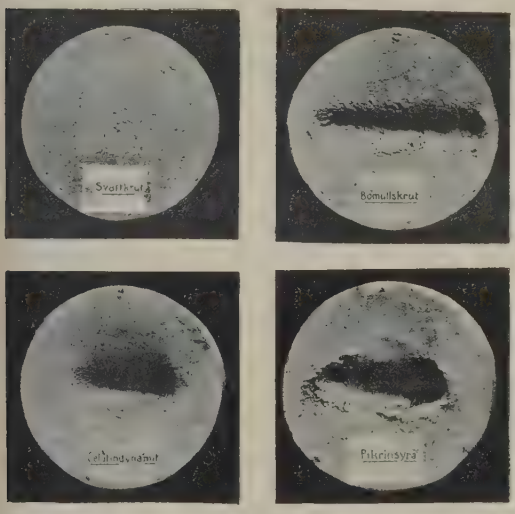

Fig. 1—4. Blyplattor, å hvilka angifna sprängämnen fått explodera.

explodera, ge en föreställning om deras olika verkan (fig. 1—4). Utan att pikrinsyran är kraftigare än

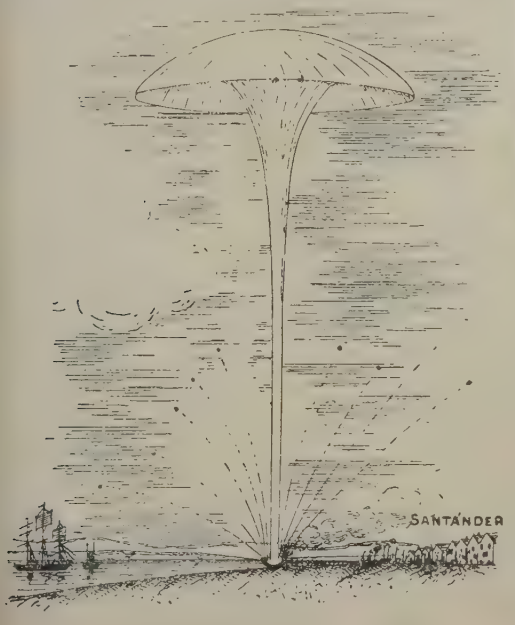

Fig. 5. Idéteckning till en stor explosion.

gelatindynamiten eller bomullskrutet, åstadkommer den betydligt större åverkan å blyskifvan; till bergsprängning är den däremot olämplig, enär dess verkan är för hastigt öfvergående. Svartkrutets explosion sker för långsamt för att åverka blyplattan; det måste inneslutas, för att någon verkan skall ske.

Då explosion af större sprängämneskvantiteter inträffar, är anmärkningsvärdt, att explosionen visat sig gå hufvudsakligen i riktning uppåt, under det att föremål på helt kort afstånd lida jämförelsevis ringa skada. Man förklarar detta så, att vid explosionen öfvergår sprängämnet till en gasboll af stor elasticitet, hvilken studsande mot marken slungas flera km. upp i luften, innan den hinner expandera.

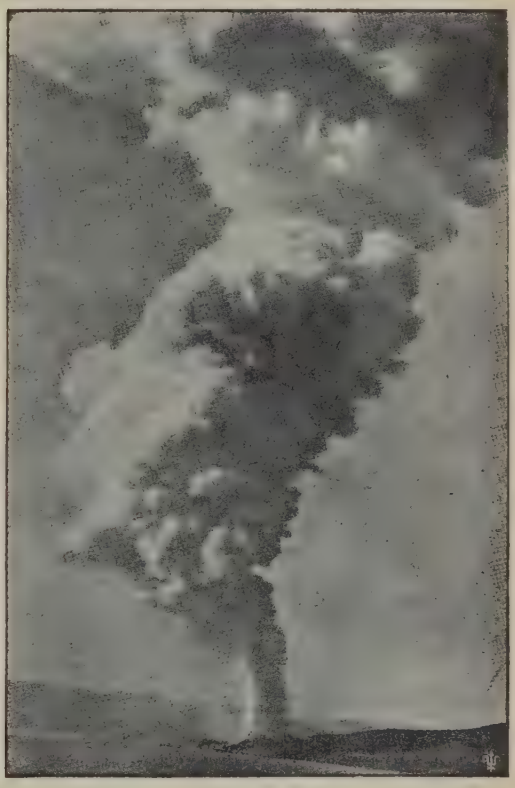

Fig. 6. Exploderande krutmagasin. (Efter ögonblicksfotografi.)

Ofvanstående båda skisser visa en idéteckning till en stor explosion (fig. 5) och en ögonblicksfotografi af ett exploderande krutmagasin i Kalifornien (fig. 6).

Genom att omgifva de hus inom en sprängämnesfabrik, där explosion kan väntas inträffa, med jordvallar af några meters höjd kan man i regel ganska väl skydda närliggande byggnader. E. S—m.

Explosionsmaskin l. Explosionsmotor, *tekn.*, gemensam benämning för sådana kraftmotorer, vid hvilka en blandning af brännbar gas och luft genom antändning och explosion inuti en cylinder påverkar en där anbragt arbetskolf, som förmedelst vefstake och vef kringvrider en axel. Explosionsmaskiner finnas af två hufvudtyper: *gasmaskinen*, som drifves med en färdig bränngas, så-

som lysgas, särskildt beredd generatorgas (t. ex. dowsongas, torfgas) eller masugnsgas, samt *petroleummaskinen*, som i sin arbetscylinder själf alstrar sin drifgas af direkte infördt flytande bränsle, petroleum (bergolja) eller dess produkter. Petroleummaskinerna bero till sin anordning af det slags petroleum, hvarmed de skola drifvas. Bensinmotorer konstrueras för de lätta oljor, som i Sverige gå under benämningen "bensin". Fotogenmotorer äro afsedda för de något tyngre lys- eller brännoljor, som i Sverige kallas "fotogen". Gasolinmotor är en bensinmotor för särskildt lätt olja. Oljemotor kan beteckna en petroleummaskin i allmänhet, men användes särskildt som benämning å motorer för tung olja, råolja, nafta o. d. Se vidare Förbränningsmotor, Gasmaskin och Petroleummaskin.

Explosionsmaskinen har under de senare åren fått en synnerligt stor betydelse. På många områden, där förr ångmaskiner uteslutande förekommo, användas nu med större fördel gasmaskiner och fotogenmotorer äfven vid afsevärda kraftbelopp. Den nutida utvecklingen af små snabbgående, lättskötta fordon och farkoster med egen maskinkraft — automobiler, motorbåtar och styrbara luftskepp — har möjliggjorts af bensinmotorn genom dess enkelhet och låga vikt pr hästkraft. G. H—r.

Explosionsmōtor, *tekn.* Se Explosionsmaskin.

Explosionspatron. Se Patron.

Explosionstryck. Se Explosion.

Explosīv (af lat. *explōdere*, utdrifva, utstöta), som genom mekanisk åverkan (stöt eller friktion) eller genom uppvärmning kan bringas att explodera (se Explosion). — Om explosiva varor och om sådanas transporterande å järnväg se k. förordningar af 19 nov. 1897. Jfr k. kung. 17 juni 1898. — Explosiva ämnen. Se Explosion. E. S—m.

Explosīva ljud, Explosīvor (af lat. *explōdere*, utdrifva, utstöta), kallas sådana språkljud, hvilka frambringas därigenom, att en i talkanalen åstadkommen kontakt mellan ett par talorgan plötsligt upphäfves. Detta upphäfvande af den ifrågavarande spärrningen kan ske på två olika sätt alltefter den förhandenvarande graden af muskelspänning hos de kontakten bildande talorganen: 1) Spräng̈ning medelst en exspirationsstöt, ifall de artikulerande organen äro vid själfva artikulationsstället jämförelsevis hårdt spända och därför fastare sammanslutna. Resultatet af sprängningen blir en s. k. tenuis l. ett sprängljud, t. ex. *p*, *t*, *k* i *gap*, *mat*, *sak*. 2) Lösning genom organens egen muskelverksamhet, ifall dessa vid själfva artikulationsstället äro jämförelsevis slappa (eller åtminstone icke hårdt spända) och därför lösare sammanslutna. Resultatet blir en s. k. media l. ett lösningsljud, t. ex. dels *b*, *d*, *g* i *tub*, *bod*, *våg*, vid hvilka ännu en svag exspirationsstöt medverkar till kontaktens upphäfvande, dels *m*, *n* i *mat*, *natt*, vid hvilka uteslutande de aktiva organens muskelverksamhet åstadkommer kontaktens upphäfvande. Jfr vidare Noreen, "Vårt språk" I, 367 ff. och där citerad litteratur. Ad. N—n.

Explosīvor. Se Explosiva ljud.

Exponent (af lat. *expōnere*, utsätta, framställa). 1 *Mat.*, det tal, som angifver, att ett antal lika storheter blifvit hopmultiplicerade. Exponenten, som är lika med storheternas antal, tecknas till höger ofvanför själfva storheten. Så är t. ex. 7 exponent till uttrycket a^7, som åter är liktydigt med $a.a.a.a.a.a.a$. Exponentbeteckningen, af hvilken spår finnas redan under medeltiden, infördes af Cartesius (1596—1650). Sedermera har man på det inom matematiken vanliga sättet generaliserat betydelsen af exponent därhän, att exponent kan vara icke blott ett helt tal, utan en kvantitet hvilken som helst. Början därtill gjorde Newton genom införande af bråkexponenter, hvilka äro liktydiga med rotmärken, så att t. ex. $a^{\frac{1}{2}} = \sqrt{a}$. — 2. Karakteristiskt uttryck (för en åsikt, en riktning o. s. v.). — 3. Utställare (vid expositioner). 1. G. E.*

Exponentialekvatiōn, *mat.*, ekvation, i hvilken den obekanta storheten förekommer såsom exponent. Den enklaste exponentialekvationen är af formen $a^x = b$. G. E.*

Exponentialfunktion, *mat.*, en exponentialstorhet, i hvilken exponenten är den oberoende variabeln. Exponentialfunktionen är en af de enklasto hela transcendenta funktionerna, hvilkas kännetecken är att kunna utvecklas i en för alla värden på variabeln gällande oändlig serie, som fortskrider efter stigande potenser af variabeln. För exponentialfunktionen e^x gäller sålunda utvecklingen

$$e^x = 1 + \frac{x}{1} + \frac{x^2}{1.2} + \frac{x^3}{1.2.3} + \text{etc.}$$

I. F.

Exponentialkurva, *mat.*, kroklinje, hvars ekvation är $y = a^x$.

Exponentialräkning, *mat.*, räkning med exponentialstorheter. Namnet begagnades ursprungligen af Jean Bernoulli för metoden att bestämma differentialer till exponentialstorheter. G. E.*

Exponentialstorhet, *mat.*, storhet, i hvilken den obekanta eller föränderliga storheten ingår såsom exponent, t. ex. e^x. G. E.*

Exponēra (lat. *expōnere*), utsätta, utställa till allmänt beskådande; blottställa, prisgifva; utlägga, förklara; för ljusets inverkan utsätta en fotografiplåt.

Expo'rt (af lat. *exportāre*, utföra), utförsel af varor från ett land till främmande länder; de varukvantiteter, som utföras. (Motsats: Import.) Se Införsel och Utförsel samt jfr Handelsbalans, Reexport och Tull. — Exportēra, utföra, utskeppa (varor till främmande länder). — Exportör, en som gör affärer i utförsel af varor.

Exportförbud, förbud mot utförande från ett land af vissa varor, var ett under den merkantilistiska tiden vanligt medel att befordra den inhemska produktionen och exporten af fabrikat (t. ex. exportförbud för ull för att främja ylleindustrien eller för lump för att befordra pappersindustrien eller, å andra sidan, för säd för att skaffa de industrielle arbetarna billigt bröd). Numera har detta medel till exportindustriens utveckling, såsom i själfva verket varande i hög grad orättvist och f. ö. oftast ej ledande till åsyftadt resultat, fullständigt öfvergifvits. I Sverige förekommo ännu i tulltaxan af 1824 28 olika exportförbud, och det sista af dessa (mot utförsel af malm) afskaffades först 1857. Exportförbud af annan art kunna emellertid ännu undantagsvis förekomma, nämligen såsom tillfälliga nödfalls-

åtgärder (t. ex. förbud mot export af krigsförnödenheter vid krigstillfällen eller af säd eller foder vid missväxt). Å. W:son M.

Exportförening, förening, som arbetar för utförselns ökande genom insamlande och spridande af sådana upplysningar om främmande marknader, som äro af vikt för exportörer, vidare genom upprättande af permanenta lager eller utställningar af hemlandets produkter eller industrialster i främmande länder, genom anställande af agenter därstädes o. s. v. Sådana föreningar ha under senare år bildats i de flesta kulturländer och åtnjuta i regel större eller mindre understöd af de resp. staterna. Den mest storartade institutionen af denna art är det 1893 inrättade *Philadelphia commercial museum* eller, som det sedan 1900 kallas, *International commercial bureau*, som åtnjuter amerikanskt rikligt understöd af stad, stat och kongress och utöfvar en ofantligt omfattande verksamhet. För Sveriges vidkommande se Sveriges allmänna exportförening. Å. W:son M.

Exporthandel. Se Handel.

Exporthus, handelshus, som gör affärer i utförsel af varor.

Exportpremie (ty. *ausfuhrprämie*, fr. *prime d'exportation*, eng. *bounty*), ett medel till en industris eller industrigrens främjande, bestående uti en af statskassan utgående penningpremie vid industrialsters (i England 1688—1806 t. o. m. hvetes, i Frankrike ännu i dag stockfisks) utförsel ur landet. Medlet, som under merkantilsystemets tid ansågs godt, betraktas numera i allmänhet såsom en mindre sund ekonomisk princip, emedan det gynnar dels vissa lager af befolkningen på andras bekostnad, dels t. o. m. utlandet, som därigenom kan få varorna för billigare pris än det exporterande landets invånare. Emellertid ha *indirekta* exportpremier ingalunda sällan förekommit i senare tid genom beviljandet af för högt beräknad tillverkningsafgifts- eller tullgodtgörelse vid export (t. ex. för betsocker i Tyskland m. fl. europeiska länder) eller i än mer indirekt form genom understöd åt fraktångare till utländska marknader eller nedsättning af den normala järnvägsfrakten för vissa varor eller router o. d. Å. W:son M.

Exporttull, tull å från ett land exporterade varor, särskildt råvaror. Sådana tullar voro, jämte de ännu kraftigare verkande exportförbuden (se d. o.), under merkantilismens tid ett mycket användt medel till exportindustriens befrämjande. Sedan omkr. midten af 1800-talet ha emellertid alla exporttullar afskaffats i kulturländerna (i Tyskland afskaffades den sista exporttullen — å lump — dock först 1872). Den exporttull å kol (1 sh. pr ton), som 1901 infördes i England, var en ren finanstull, som uteslutande åsyftade en inkomst för statskassan. I Sverige har under senare år upprepade gånger exporttull å järnmalm föreslagits, men ej bifallits af riksdagen. Jfr Tull. Å. W:son M.

Exportör. Se Export.

Exposé, fr., framställning, berättelse, redogörelse (t. ex. för tvistepunkter, rättsgrunder, en boks innehåll), öfversikt. Jfr Exposition.

Expositiōn (se Exponera), utställande till beskådning; offentlig utställning (särskildt af industri-, konst-, jordbruksalster, husdjur, idrottsredskap o. s. v.; se Utställningar); utställda varor l. föremål; framställning, utläggning, förklaring, utförlig redogörelse; särskildt inledningsscenerna i ett dramatiskt stycke, hvilka ha till ändamål att meddela åskådaren allt hvad han behöfver känna om miljön och personernas föregående förhållanden för att kunna begripa hufvudhandlingen och med intresse följa dennas gång (i denna sistnämnda betydelse nyttjas äfven ordet exposé).

Exprès [-prä], fr. Se Express.

Expre'ss (fr. *exprès*, af lat. *expre'ssus*, skarpt utpräglad, tydlig), uttryckligen, enkom, för något visst ändamål (afsänd e. d.); en för en särskild angelägenhet afsänd budbärare, ilbud, kurir. Jfr Expressbyrå.

Expressbefordran af postförsändelse (fr. *à remettre par exprès*, ty. *durch eilboten zu bestellen*, eng. *express delivery*, *special delivery*) innebär, att försändelsen så skyndsamt som möjligt fortskaffas till adressaten oberoende af den ordning, hvari ankomna försändelser i allmänhet utdelas. Härför erlägger afsändaren särskild afgift enligt posttaxan, och å försändelsen tecknas ordet "Express". — Expressbefordran af brefpostförsändelser — äfven postanvisningar — kan ega rum till hvarje sådan inrikes ort, hvarest särskild af postverket aflönad brefbärare är anställd, men till utrikes ort allenast i fråga om försändelser till Danmark, Norge (Kristiania, Bergen, Stavanger och Trondhjem) samt Tyskland. Hvad beträffar expressbefordran af paket eller — i vissa fall — avi om paketets ankomst, förmedlar postverket sådan i enahanda utsträckning som för bref, dock att expresspaket *till* Tyskland icke mottagas för befordran. R. L—n.

Expressbref (jfr Express). Se Expressbefordran.

Expressbyrå (jfr Express), ett slags stadsbudsaffär för hemforsling af ankommet ilgods, utbärning af postpaket, transport af möbler, emballering och förtullning, verkställande af flyttningar, utförande af budskickningar o. d. uppdrag.

Express delivery [ikspre's dili'vəri], eng., *postv.*, expressbefordran (se d. o.).

Expressdynamit. Se Dynamit, sp. 1168.

Expressiōn (af lat. *expre'ssio*, utpressning), uttryck, yttrande; matematisk formel; yttring, själsyttring; uttrycksfullhet; *mus.*, ett register på orgelharmonium (se Harmonium).

Expre'ssis ve'rbis, lat., i tydliga ordalag, uttryckligen.

Expressīv (jfr Expression), uttrycksfull, betydelsefull, talande, lifligt betecknande.

Expresspumpar, *mek.*, snabblöpande kolfpumpar, ha under de senaste åren med rätta erhållit en ganska stor användning. Under det att de äldre pumparna i de stora vattenledningsverken arbeta med en liten omloppshastighet, ofta ej mer än ett tiotal hvarf pr minut för maskinaxeln, göra expresspumparna 200 à 300 hvarf på samma tid, och pumparna få i samma mån små dimensioner. Denna omständighet är af stor praktisk betydelse, emedan anläggningskostnaden blir i väsentlig mån minskad. Kolfaccelerationen, som föranleder de s. k. vattenslagen, är visserligen ansenlig, ty den växer med kvadraten på omloppshastigheten och är sålunda vid t. ex. 300 hvarf under i öfrigt lika förhållanden icke mindre än

900 gånger så stor som vid 10 hvarf, men vattenslagen undgås på följande sätt. Kolfslagets längd göres mycket liten (endast 1 à 2 dm. i st. f. 1 à 2 m.), luftklockorna tagas mycket stora i förhållande

Tvilling-expresspump, direkt drifven af elektromotor.

till pumpcylinderns volym och placeras dessutom helt nära intill cylindern, så att den vattenmassa, som accelereras af pumpkolfven, blir helt liten; pumpventilerna göras lättare liksom de fjädrar, som belasta dem; åt ledningarna gifves en relativt stor vidd, så att vattnet kan passera genom dem med obetydlig hastighet och i följd däraf med jämförelsevis små skadliga hinder. Alla dessa omständigheter tillsammans göra det möjligt att låta pumparna arbeta med långt större hastighet, än man för en jämförelsevis kort tid sedan ansåg sig kunna ernå. O. E. W.

Expresstudsare. Se Jakt.

Expresståg, *järnv.*, sådana snälltåg, som med stor hastighet och ett fåtal stationsuppehåll framföras direkte mellan kontinentens metropoler och sommartid äfven till de förnämligaste bad- och kurorterna. Vagnarna i dessa tåg utgöras, jämte en restaurationsvagn och behöfliga bagagevagnar, uteslutande af 1:a-klass-vagnar, hvilka i vissa tåg tillhöra det belgiska ''Compagnie des wagon-lits''. Utom biljett till 1:a klass fordras på dessa tåg äfven en viss tilläggsafgift. Tågen benämnas efter de linjer och trakter de trafikera, t. ex. ''Nord-expressen'' för linjen Petersburg—Berlin—(Ostende)—Paris, ''Syd-expressen'' för linjen Paris—Madrid—Lissabon, ''Orient-expressen'' för linjen Paris—München—Wien—Budapest—Konstantinopel, o. s. v. H. L.

Exprobratiōn (lat. *exprobrātio*), förebråelse, tillvitelse.

Ex profe'sso, lat. (af *profe'ssus*, part. pret. af *profitēri*, offentligen erkänd, uppenbar), i egenskap af yrkes-, konst- eller vetenskapsidkare; såsom verklig fackman; med sakkunskap.

Expromissiōn (af lat. *expromi'ttere*, lofva att betala), *jur.*, en persons inträdande såsom gäldenär i en annans ställe, när detta åtagande utgår från den nye gäldenären själf, utan öfverenskommelse med den förre gäldenären. Expromission är således en art delegation (se d. o.). I. Afz.

Expropriatiōn, den lagliga åtgärd l. procedur, hvarigenom jord eller lägenhet exproprieras. Se Expropriera.

Exproprierа (af lat. *ex*, af, från, och *pro'prius*, egen), *jur.*, ett rättsenligt förfarande, hvarigenom någon af hänsyn till ett allmänt intresse tvingas att afstå en honom tillkommande rätt eller underkasta sig inskränkning däri. Regelmässigt förutsättes ock, att ersättning skall utgå. Rättsförlusten motsvaras i allmänhet direkt af ett rättsförvärf, för staten eller annat subjekt; så behöfver dock icke nödvändigtvis vara förhållandet (jfr stadgandena i k. förordn. ang. patent 16 maj 1884, § 17). I franska nationalförsamlingens ''förklaring af människans och medborgarens rättigheter'' af 26 aug. 1789, hvilken sedan ställdes i spetsen för konstitutionen af 3 sept. 1791, uttalades, att egandeрätten vore helig och okränkbar och att ingen kunde beröfvas densamma, utom då ett tvingande allmänt behof kräfde det, och då under villkor af skälig ersättning. Ett likartadt uttalande har sedermera funnit plats i de flesta moderna europeiska statsförfattningar. Den svenska statsförfattningens besläktade lagrum, § 16 af 1809 års regeringsform, yttrar sig icke om expropriation.

Från den svenska rättens ståndpunkt innefattar expropriation i inskränkt och egentlig mening ett rättsligen framtvingadt afstående och motsvarande förvärf af rätt till jord eller lägenhet enligt k. förordn. angående jords eller lägenhets afstående för allmänt behof 14 april 1866 eller därtill sig anknytande lagstiftning. Den gällande svenska expropriationsrätten i egentlig mening har utvecklats i anslutning till stadgandena i 25 kap. 1 § Byggningabalken af 1734 års lag, hvilket lagrum för ett särskildt fall, anläggning af landsväg, möjliggör expropriation. En expropriationsförfattning af mera allmän räckvidd erhöll man i en k. förordn. 20 nov. 1845. Denna förordning, som 1854 underkastades vissa ändringar rörande expropriation för utläggning af elektriska ledningstrådar, utgör grundval för k. förordn. ang. jords eller lägenhets afstående för allmänt behof 14 april 1866. Häri stadgas: ''Där Konungen pröfvar nödigt, att jord eller lägenhet, som enskild man, menighet eller inrättning tillhörer, begagnas skall, antingen till rikets försvar, till allmän väg, bro, hamn eller lastningsplats, till torg eller gata i stad, till uttappning eller sänkning af sjö, till strömrensning, farled eller annan vattenledning, till allmän byggnad eller till dylikt allmänt behof, vare egare pliktig att afstå hvad för ändamålet fordras; njute dock den, som härigenom skada lider, ersättning därför''. Vidare kan Konungen, därest egare af flygsandsfält försummat att därom taga sådan vård, som särskildt är föreskrifven, förordna, att fältet skall afstås; härvid skola reglerna om expropriation tillämpas. Kan ej öfverenskommelse träffas om ersättning vid expropriation, skall frågan härom pröfvas af särskild nämnd, som tillsättes vid underrätten i den ort, där jorden eller lägenheten är befintlig. Nämnden, hvars ledamöter äro nio, utses genom samverkan af domstol och parter. Vid bestämmandet af ersättning för jord eller lägenhet, som skall afstås, skall nämnden i penningar uppskatta såväl jorden eller lägenheten, efter hvad sådan af lika beskaffenhet och godhet i orten högst gäller, som ock särskildt, till högsta skäliga belopp, den skada, annan än egaren genom jordens eller lägenhetens afstående lider. Uppkommer genom själfva begagnandet af den ifrågavarande egendomen för det allmänna behofvet skada för egaren eller annan och har denna skada ej beräknats vid den ersättning, som på ofvan angifna sätt blifvit bestämd, då skall ock ersättning därför bestämmas till högsta belopp, hvartill skadan skäligen skattas må. 1866

års expropriationsförordning känner i princip blott ett tvunget afstående af eganderätt till jord eller lägenhet. Ett afstående af annan rätt — servitutsrätt eller nyttjanderätt — kan dock för visst fall förekomma. Därest nämligen fråga är om jords eller lägenhets begagnande endast för utläggning af elektriska ledningstrådar och genom anläggningen eller dess framtida skötsel och vård icke uppkommer något synnerligt men för egendomens användning i öfrigt, bör jorden eller lägenheten för ändamålet upplåtas, utan att eganderätten till egendomen eller någon del däraf löses. För intrång, som genom anläggningen må kunna förorsakas, är den, som intrånget lider, berättigad till ersättning, hvilken i händelse af tvist bestämmes genom särskild nämnd.

Enligt förordningar 30 dec. 1880 om resp. allmän farled, allmän flottled och tillägg till 1866 års expropriationsförfattning kan i expropriationsväg ock vinnas rätt att bortleda vatten ur vattendrag. Jämlikt lag af 29 juni 1900, innefattande tillägg till 1866 års expropriationsförfattning, kan egare af fast egendom komma att till förmån för vattenledning genom expropriationsförfarande underkastas inskränkningar i egendomens bruk. Kretsen af de allmänna intressen, hvilka kunna föranleda till expropriation, är enligt 1866 års förordning i viss mån begränsad. Denna krets har vunnit en utvidgning genom lag, innefattande vissa bestämmelser om elektriska anläggningar 27 juni 1902 (se Elektriska anläggningar). A. E—g.

Ex protocollo, nlat. Se e. p.

Expulsiōn (lat. *expulsio*), utdrifning, bortdrifning. — Expulsiv, fördrifvande; affärande.

Ex recensiōne, lat., förkort. ex rec., enligt (N. N:s) textförbättring.

ex s. d., förkortning af lat. *ex senatus decreto*, enligt senatens beslut.

Exsekratiōn (lat. *exsecrātio*), förbannelse, försvärjelse.

Exse'kvier. Se Exekvier.

Ex senātus decrēto, lat. Se ex s. d.

Exsicca'ntia, lat., *med. farm.*, uttorkande medel. Se Adstringerande medel.

Exsickāt (af lat. *exsiccāre*, torka), återstoden af en vätska e. d., som man låtit afdunsta; torkad växt.

Exsickātor (af lat. *exsiccāre*, uttorka), *kem.*, torkapparat, i allmänhet en glasklocka innehållande en afstängd, genom närvaron af vattenupptagande ämnen (vanligen koncentrerad svafvelsyra, fosforpentoxid, fasta alkalier eller vattenfritt klorkalcium) väl torkad luftkvantitet. Sådana apparater kunna användas till torkning af alla ämnen, som ha högre ångtryck än det inneslutna torkmedlet. Deras verkan förhöjes, om luften samtidigt förtunnas genom evakuering. För detta ändamål konstruerade vakuumexsickatorer användas allmänt på laboratorierna. H. E.

En af M. Ekenberg konstruerad och sedan 1903 i marknaden tillgänglig apparat för kontinuerlig torkning af mjölk till mjölkmjöl kallas exsickator.

Exsickātverk (se Exsickat), *bot.*, publicerad samling af torkade växter. Ett exsickatverk utkommer vanligen i faskiklar (oftast innehållande 25 eller 50 nummer), dekader (10 nummer) eller centurier (100 nummer). G. L—m.

Ex speciāli grātia, lat., af synnerlig nåd, af gunst och nåd.

Ex speciāli mandāto, lat., på grund af särskildt uppdrag.

Exspectātio cāsuum simi'lium, lat., "väntan på lika fall", benämnes en yttring af idéassociation hos djuren, motsvarande den psykiska företeelse hos människan, som kallas förutseende reproduktion. Den förutseende reproduktionen grundar sig på en idéassociation enligt successionslagen. När nämligen en viss succession af förcteelser flera gånger varseblifvits, uppstår mellan delarna i denna varseblifningsföljd ett associationsförhållande, hvilket betyder, att, sedan några delar af denna serie ånyo blifvit varseblifna, inbillningskraften självverksamt reproducerar de återstående och sålunda anteciperar de följande sinnesförnimmelserna (varseblifningarna). Denna anteciperande reproduktion blir hos den självmedvetna människan, där den ledes af förståndet, ett verkligt förutseende. Hos djuret däremot blir den ingenting annat än en mer eller mindre dunkel (och osäker) förkänsla af det kommande. Det är denna anteciperande instinkt hos djuren, som inom den komparativa psykologien betecknats med termen "exspectatio casuum similium". L. W.*

Exspekta'ns (af lat. *expectāre*, skåda ut, framåt, afbida). 1. *Förv.*, väntan, i betydelse af väntan på ett ämbete eller en tjänst. Fordom meddelades vederbörliga bref eller fullmakter på viss tjänst (eller förläning, exspektansgods) i exspektans, d. v. s. tjänsten (eller förläningen) skulle erhållas, sedan den blifvit efter viss person ledig. Numera är detta förfarande inom svensk administration afskaffadt. Jfr dock Exspektanslön och Survivance.

2. *Krigsv.* Korpraler och manskap vid indelt trupp (dock icke de förra jägarkårerna, vid hvilka pensionsåldern inträdde tidigare) ha till slutet af år 1905 varit berättigade till pension från Vadstena krigsmanshuskassa efter 30 tjänste- och 50 lefnadsår. De kunde dock efter 25 tjänsteår erhålla afsked med rätt till pension 5 år därefter, såvidt 50 lefnadsår då blifvit uppnådda, eljest när denna ålder uppnåddes, i hvilket fall de sades erhålla afsked med rätt till underhåll på exspektans. Vid slutet af 1905 nedsattes pensionsåldern till 25 tjänsteår, hvarigenom exspektansrätten upphörde. — Officerare och underofficerare samt deras vederlikar erhålla efter afskedstagandet pension, såvida de uppnått 30 tjänste- och 50 lefnadsår. Likväl kan den, som afgår från tjänsten efter 25 tjänsteår, hvilka få räknas från 18:e lefnadsåret, genom erläggande af s. k. exspektansafgift lösa de bristande tjänsteåren och därigenom vid 50 års ålder erhålla pension ur Arméns pensionskassa (icke fyllnadspension). Denna afgift, som afdrages från den först utfallande pensionen, utgör för hvarje bristande tjänsteår tredubbla årliga afgiften, om afskedet tages före uppnådda 45 lefnadsår, eljest endast dubbla afgiften. 1. A. Th. S. (O. V.) 2. C. O. N.

Exspekta'nsafgift. Se Exspektans 2.

Exspekta'nsgods, *kam.* Se Exspektans och Afväntningsgods.

Exspekta'nslön (se Exspektans), enligt svenskt administrativt språkbruk en lön, som uppbäres under exspektans, d. v. s. väntan på tjänst å stat, och som numera i Sverige förekommer endast för ämbets- och tjänstemän inom Utrikesdepartementet. Den utgår från kabinetts- och konsuls-

kassorna till diplomatisk tjänsteman, hvilken af politiska eller andra skäl, som varit af hans egen vilja oberoende, blifvit före hunnen pensionsålder skild från aflönad plats, och den åtnjutes, intill dess han kan varda å annan dylik plats använd eller å pensionsstat öfverflyttad. — Exspektanslönen, hvars storlek bestämmes för hvarje särskildt fall, rättar sig efter betydenheten af den befattning, hvarifrån tjänstemannen blifvit återkallad, och beskaffenheten i öfrigt af hans föregående verksamhet. A. Th. S. (O. V.)

Exspekta'nt (jfr Exspektans), en som har förväntningsrätt till en syssla.

Expektatiōn, Exspektatīv. Se Exspektera.

Exspektēra (lat. *exspectāre*, eg. skåda ut), vänta, afvakta, afbida, hoppas. — Exspektatiōn, afvaktan af förloppet. — Exspektatīv (t. ex. sjukdomsbehandling), som består i afvaktan af förloppet, utan direkt ingripande. Jfr Exspektans.

Exspiratiōn. Se Exspirera.

Exspiratōrisk accent (se Exspirera) eller, bättre, Intensitetsaccent. Se Accent, sp. 83.

Exspirēra (lat. *exspirāre*), utandas; uppgifva andan, dö; gå till ända. — Exspiratiōn, utandning (se Andning, sp. 971), slut, död; förfallotid, en frists utlöpande.

Exspirium (af lat. *exspirāre*, utandas), utandning, utandningsfas. Se Andningsljud.

Exstinktiōn (lat. *exsti'nctio*, utsläckning). 1. *Fys.*, utsläckning af strålar, då de gå genom ett ej fullt genomskinligt medium. Exstinktion är nästan liktydigt med absorption. Förhållandet mellan två värden af strålningens styrka (I_1 och I_0) i två punkter, som ligga på afståndet d cm. från hvarandra i strålningens riktning, uttryckes genom formeln

$$I_1 : I_0 = e^{ad},$$

där $e = 2{,}71828$ och a kallas exstinktions-, stundom äfven absorptions-koefficient (se Absorption 1). — 2. *Tekn.*, släckning, t. ex. exstinctio ca'lcis, lat., släckning af bränd kalk (kalciumoxid) genom pågjutning af vatten. — 3. *Med.* Om exstinktion af rösten se Afoni. 1. S. A—s. 2. O. T. S.*

Exstinktionskoefficie'nt, *fys.* Se Exstinktion 1.

Exstinktivt fång l. Extinktivt fång (af lat. *exsti'nguere*, upphäfva), *jur.* Se Besittning, sp. 107.

Exstinktör, Extinktör (af lat. *exsti'nguere*, utsläcka), kemisk eldsläckningsapparat. Se Brandväsende, sp. 1495.

Exstirpatiōn (af lat. *exstirpāre*, utrota), *med.*, den operation, som har till ändamål att från kroppen aflägsna svulster eller tumörer. J. A.

Exstirpātor l. Extirpātor (af lat. *exstirpāre*, utrota), *landtbr.*, ett slags harf, som nyttjas för att djupt luckra matjorden och att därvid borttaga svårare mångåriga ogräs, såsom kvickrot o. a. Jfr Harf. (H. J. Dft.)

Exsudāt (af lat. *exsudātum*, utsvettadt), *med.* Vid inflammation undergå kärlväggarna i det inflammerade området vissa förändringar, och alla eller några af de olika beståndsdelarna i blodet utsippra i väfnaden eller på organets fria yta. De sålunda utsipprade blodbeståndsdelarna benämnas exsudat. Uppträder inflammationen på ytan af ett organ, samlar sig exsudatet på denna och kan direkt rinna bort eller afstötas, såsom från huden och slemhinnorna, eller utfylla det omgifvande hålrummet, lungsäckshålan, bukhålan o. s. v.; vid inflammation på djupet i ett organ åstadkommer exsudatet den flertalet inflammationer åtföljande svullnaden. Exsudatet har helt olika utseende alltefter de blodbeståndsdelar, hvaraf det utgöres, och efter de förhållanden, i hvilka dessa beståndsdelar ingå i exsudatet. Stundom är exsudatet en tunnflytande, nästan klar vätska, *seröst* exsudat, såsom i det första stadiet af snufva, vid "vatten i lungsäcken" etc., stundom tjockflytande och liksom blodet stelnande eller koagulerande, *fibrinöst* exsudat, hvilket är särskildt karakteristiskt för difterisjukdomen — de svalget utkläddande hinnorna vid krupp utgöras hufvudsakligen af stelnadt fibrinöst exsudat — och för den vanliga lunginflammationen, där de enskilda små lungcellerna (alveolerna) utfyllas af fibrinproppar. I många fall utgöres exsudatet af var, d. v. s. utgöres hufvudsakligen af utvandrade hvita blodkroppar; ej sällan är det "blodigt", *hemorragiskt*, d. v. s. innehåller äfven röda blodkroppar. I de flesta fall har kroppen förmåga att själf aflägsna exsudatet, genom direkt afstötning från fria ytor eller genom uppsugning (resorption) medelst blod- och lymfkärl. I många fall inträffar dock döden till följd af inflammationen, medan exsudatet ännu befinner sig på sin höjdpunkt, och i andra blir exsudatet kvar, men oskadliggöres genom bindväfsbildning, förkalkning eller liknande processer. Ej sällan blir det nödvändigt att med konst aflägsna exsudatet (innestängda varhärdar måste öppnas med knif). G. F—r.

Exsudatiōn, bildning af exsudat (se d. o.).

Exsula'nskalk, *geol.*, en inom undre delen af tessinizonen (zonen med *Paradoxides Tessini*) i Skåne förekommande kambrisk kalksten, karakteriserad företrädesvis genom trilobiten *Conocoryphe exsulans*, hvaraf namnet. A. G. N.

Exsu'rge, Do'mine (lat., "statt upp, herre"). Se Bulla, sp. 576, och Eck, Johann, sp. 1299.

Extās l. Ekstas (grek. *e'kstasis*, egentl. bortryckande från ett läge, af *e'k*, ur, från, och *sta'sis*, ställning). 1. *Med.*, tillstånd i hjärnan, under hvilket vissa föreställningar, merendels af religiöst innehåll, så rycka själen med sig, att den liksom kommer ur sitt vanliga läge och varder mer eller mindre otillgänglig för yttervärlden. I sammanhang därmed röja sig oftast sinnesvillor, som öfverensstämma med de härskande föreställningarna. Muskelrörelserna och talet äro därvid antingen hämmade eller ganska lifliga och själfva lifsverksamheten ej sällan försvagad. Begreppet extas i medicinsk mening uppfattas dock ej lika af alla författare. Sv. Ö.*

2. *Psyk.*, hänryckning, ett tillstånd af hänförelse, i hvilket man förlorar minnet af sitt föregående, tycker sig försatt i en ny tillvaro och tror sig delaktig af högre uppenbarelser. Så trodde grekerna i forntiden, att Pythia, det delfiska oraklets prästinna, under en extas, som hos henne sades framkallas genom ur jordens inre kommande bedöfvande ångor, skådade framtiden. De neoplatonske filosoferna antogo, att man genom försjunkande i betraktelser af den gudomliga enheten under extas rent af kunde förlora sin individualitet och uppgå i Gud, ehuru här på jorden endast momentant.

Swedenborg trodde sig på likartadt sätt ”hänföras af anden” och därunder, i ett mellantillstånd mellan sömn och vaket tillstånd, mottaga gudomliga uppenbarelser. — Om extasen skall psykologiskt förklaras, är den närmast att sammanställa med de företeelser, som kallas autohypnos (se Hypnotism), och de förmenta uppenbarelserna skulle då vara suggestioner eller minnen och fantasier, som ha sitt upphof i personens vakna erfarenhet, men som under det halft eller helt hypnotiska tillståndet erhålla liflig och konkret gestalt samt fattas såsom en objektiv verklighet, liksom bilderna i den normala drömmen. Den s. k. predikosjukan anses vara en form af extas. Se T. Achelis, ”Die ekstase in ihrer kulturellen bedeutung” (1902). — Adj. Extatisk (Ekstatisk). S—e.

Ex te'mpore, lat. (eg. efter stundens behof), oförberedt, utan förberedelse, på stående fot, ”på rak arm”. — Extemporālier, muntliga eller skriftliga öfversättningsöfningar, vid hvilka det af läraren dikterade genast måste återges på ett annat språk. — Extemporēra, förrätta något utan förberedelse; hålla ett tal e. d., utan att ha det skriftligt uppsatt (om predikningar) eller förut ha genomtänkt det; utföra ett musikstycke utan förberedelse, fantisera; vid skådespels utförande tillfoga något utom rollen eller (såsom i Commedia dell' arte) med stundens ingifvelser utfylla det blott antydda; verkställa extemporalier; i hast anordna. Jfr Improvisera och Memorera.

Exte'mporetaxa. Se Medicinaltaxa.

Extendēra (lat. *exte'ndere*), utsträcka. Se Extension.

Extensībel (af fr. *extensible*), som kan utsträckas, uttänjas. — Extensibilitēt, uttänjbarhet.

Extensiōn (af lat. *exte'ndere*, utsträcka), utsträckning; *med.*, en mycket använd kirurgisk åtgärd, som består däri, att man, för hvarjehanda ändamål, drager på eller utsträcker någon af kroppens delar, vanligast extremiteterna. För att inrikta en ledvrickning sträcker man på den extremitet, som kommit i olag; för att sammanpassa brottändarna vid ett benbrott är extensionen oftast oundgänglig. Vid en mängd ledgångssjukdomar sträcker kirurgen på den del af extremiteten, som ligger nedanför den sjuka ledgången — vid höft- och skulderledens sjukdomar naturligtvis på hela extremiteten —, för att aflägsna de sjuka ledytorna från hvarandra eller åtminstone minska det tryck, som de på hvarandra utöfva och som utgör en väsentligt förvärrande omständighet. Man kan äfven sträcka på hufvudet vid sjukdomar i halsens muskler och kotor, likaså på bålen vid sjukdomar i rygg- eller ländkotorna. I hvart och ett af dessa fall är det emellertid icke nog med att extendera, man måste äfven sörja för, att ej den öfriga delen af kroppen också följer med, och detta sker genom dennas fixation eller motsträckning, kontraextension. Metoderna för dessa åtgärder äro så mångfaldiga och olika, att de här ej ens kunna antydas. Rsr.*

Extensīv (af lat. *extensīvus*), utsträckt, vidt utbredd, omfattande; utåt riktad, verkande utåt. Motsats: Intensiv. — Extensiv landthushållning bedrifves med användning af föga arbete och kapital i förhållande till jordarealen och lämnar därför liten bruttoafkastning, men den kan dock vara lönande till följd af omkostnadernas obetydlighet. Sådan hushållning är lämplig, där arbete och kapital äro dyra, men jord billig och där föga utvecklade kommunikationer och låga pris på produkterna försvåra dessas fördelaktiga afsättning. H. J. Dft

Exte'nsor (af lat. *exte'ndere*, utsträcka), *anat.* Se Sträckare.

Exter, Julius, tysk målare, f. 1863 i Ludwigshafen vid Rhen, är en af de kraftigaste representanterna för det samtida måleriet i München. Hans första utställda målning, *Lekplatsen* (1890), var en studie i de franske friluftsmålarnas anda. Sedan har han målat sagomotiv, såsom *Vågen* (en dansande hafsnymf), *Det förlorade paradiset*, triptyken *Den förtrollade skogen*, en annan triptyk, *Långfredag* (midtpartiet visar en krets bondkvinnor tillbedjande den korsfäste, som skymtar framför dem som en vision, på de båda sidostyckena bedjande änglar, 1895, Nya pinakoteket i München). E. har utfört äfven *porträtt*, hållna i starka, mustiga färger. Stark färgeffekt söker han i sina senaste kompositioner: *Pietà*, *Nymf fångas i en fiskares nät*, *Bröllopståg* (utställda 1903), *Äppleskörd*, *Eldsvåda i byn* (båda utst. 1904). Han är ojämn som så många andra af de tyske målarna, men en ifrigt sökande konstnär. E. blef professor 1904. G—g N.

Exteriör (fr. *extérieur*, af lat. *exte'rior*), det yttre af något, utsida; vy af en byggnads yttre (motsats: Interiör); husdjurens kroppsformer och yttre tecken (liktydigt med ytterlära, se d. o.).

Externāt (af lat. *exte'rnus*, utanför boende), hvarje offentlig eller enskild bildningsanstalt, hvars alumner ej bo på stället. Som externat äro de flesta skolor ordnade, bl. a. för att barnen fortfarande skola kunna åtnjuta föräldravård och för att de redan under uppväxttiden skola komma i beröring med lifvet i dess växlande former.

Exte'rner (se Externat) kallas dels lärjungar vid externat, dels sådana lärjungar vid internat (se d. o.), som ej bo i anstalten.

E'xternsteine [-stajne], Eggerstersteine, Eggstersteine, Externstenarna, en rad sandstensklippor i bergåsen Egge vid Horn (Lippe-Detmold). Hufvudgruppen utgöres af fem 30 till 40 m. höga, lodrätt uppstigande klippor med naturliga kamrar samt uthuggna hvalf (kapell) och märkvärdiga reliefer (Syndafallet och Nedtagandet från korset, från 1100-talet).

E'xternstenarna. Se Externsteine.

Exterritorialitēt, Extraterritorialitet (af lat. *ex*, *extra* utom, och *territōrium*, landområde), *folkr.*, det förhållande, att visst rum inom en stats territoriella gränser mer eller mindre tillfälligt undandragits dess makthöghet och betraktas såsom ett slags främmande enklav (se d. o.) i följd af någon därå vistandes exterritorialrätt (se d. o.). Exterritorialiteten innebär 1) okränkbarhet af rummet, d. v. s. af den plats eller byggnad, där den exterritorialberättigade under sitt vistande å det främmande territoriet bor, dock utan s. k. asylrätt eller rätt att låta brottslingar och flyktingar där söka skydd — ”asylrätten” är numera ingen verklig rätt i någon mening —, 2) frihet från den territoriella statens jurisdiktionsrätt och politirätt i brottmål, dock med skyldighet för den exterritorialberättigade att underkasta sig gällande

ordningsföreskrifter å orten samt att icke företaga handlingar, som väcka allmän förargelse, och att icke själf utöfva höghetsrättigheter utan särskildt medgifvande, 3) frihet från den territoriella statens jurisdiktionsrätt i civila mål, såvidt denna beror af hemvistet, enär den exterritorialberättigade ej kan anses bosatt å det främmande territoriet, men således icke beträffande där belägen fastighet eller där möjligen idkad rörelse eller drifven näring. Ett fartyg och dess personal äro i fråga om sin verksamhet underkastade endast hemstatens rätt, och ortsmyndigheterna i annat land få ej taga befattning med hvad som sker inom dess relingar. Fullständig exterritorialitet åtnjutes i regel i främmande hamn endast af örlogsfartyg, till sjöss däremot af alla fartyg. — Litt.: Martens-Bergbohm, "Völkerrecht" (II), och Calvo, "Le droit international théorique et pratique" (III). Se äfven den korta, men klara öfversiken hos Hübler, "Die magistraturen des völkerrechtlichen verkehrs und die exterritorialität". Rld. H. W—l.

Exterritoriālrätt (se Exterritorialitet), den rätt, som tillkommer en främmande stats öfverhufvud, sändebud eller krigsfartyg och i vissa länder äfven konsuler (jurisdiktionskonsuler) att — med afseende på person, följe och lös egendom — betraktas såsom stående utom det rikes territorium, i hvilket vistelse eger rum. Jfr Asylrätt, Beskickning och Exterritorialitet. Rld.

Exterritoriālvatten, Extraterritorialvatten, *sjöv.*, öppet haf eller, närmare bestämdt, vatten, som ligger utanför de respektive staternas territoriella maktsfärer. (Se Farvatten.) H. W—l.

Ex testame'nto, lat. Se Testamente.

Extinktiōn. Se Exstinktion.

Extinktīvt fång, *jur.* Se Exstinktivt fång.

Extinktör. Se Exstinktör.

Extirpātor. Se Exstirpator.

E'xtispex, plur. exti'spices, lat. (af *e'xta*, inälfvor, och *spe'cere*, beskåda), i det gamla Rom

siare, som af beskaffenheten hos offerdjurens ädlare inälfvor (lefvern, lungorna, hjärtat o. s. v.) förutsade tillkommande ting. Själfva förrättningen benämndes extispi'cium (se fig.).

E'xtra (af lat. *extra*, utom), utom det vanliga, särskildt (t. ex. extrablad, extratåg, extra sammanträde o. s. v.); mer än vanligt, utomordentligt (t. ex. extra fin); extraordinarie tjänsteman.

Extra anslag, detsamma som extra ordinarie anslag. Se Statsanslag.

Extra ansökningsrätt. Se Pastorat.

Extra'ctum, lat. Se Extrakt. — E. protocolli, protokollsutdrag.

Extraditiōn (fr. *extradition*, af *extrader*, utlämna, af lat. *ex*, ut, och *trādere*, lämna), utlämnande, särskildt förbrytares utlämnande från en stat till en annan. Se Utlämnande af förbrytare.

Extrados [-då], fr. (af lat. *extra*, utom, och fr. *dos*, rygg), bågrygg, den yttre, konvexa begränsningslinjen l. rundningen af ett hvalf eller en båge. Motsats: Intrados.

Extradynamit. Se Dynamit, sp. 1168.

E'xtra ecclēsiam nulla sa'lus, lat., "utanför kyrkan ingen frälsning". Se Allena saliggörande kyrkan.

Extraflorāla (af lat. *extra*, utom, och *flōs*, blomma), *bot.*, benämnas nektarier och skyltande organ, som ej tillhöra blomman, men som stå i pollinationens tjänst. H. Hn.

Extra förrättning. Se Dagtraktamente.

Extra grufhjälp, *kam.* Se Mantalsräntan.

Extrahēra (lat. *extra'here*), utdraga, göra utdrag ur något (t. ex. extrahera en räkning); utdraga de lösliga delarna af ett ämne, utkoka. Jfr Extrakt.

Extrait [-trä], fr., extrakt (se d. o.).

Extrait de Canabe [-trä dø kana'b]. Se Hemliga läkemedel.

Extrajudicie'll (af lat. *extra*, utom, och *judi'cium*, domstol), *jur.*, som gör undantag från den vanliga rättegångsordningen. — 1. Extrajudiciell bestraffningsrätt, en sådan bestraffningsrätt, som ej utöfvas af domstol, utan tillkommer vissa myndigheter och förmän gentemot underordnade. — Inom *krigsmakten* tillämpades i Sverige denna bestraffningsrätt af befälhafvare för krigstuktens upprätthållande redan på grund af 1795 års krigsartiklar, men bestämdes noggrannare genom k. cirkulären af 26 nov. 1812, k. förordn. af 29 mars 1859 och disciplinstadgorna för krigsmakten af 11 juni 1868 och af 7 okt. 1881. De efter 1859 års förordning ådömda bestraffningarna kallas extrajudiciella; de, som ådömas efter disciplinstadgan, kallas disciplinstraff (se Disciplinbestraffning). — Inom *fångvården* användes jämlikt k. stadgan 17 sept. 1861 extrajudiciell bestraffning i form af arreststraff under högst fjorton dagar mot underbefäl och bevakning vid fångvårdsanstalterna för sådana tjänstefel, som icke i allmän lag äro belagda med straff, äfvensom för olydnad eller vanvördnad mot befäl. Fångarna kunna för brott mot ordningsreglerna m. m. extrajudiciellt bestraffas medelst förlust af sysselsättning, förknappning af kosten (s. k. latkost), minskning af bekvämlighet, såsom mistning af sängkläder, inneslutning i mörk cell samt, manliga fångar, i vissa fall med prygel, högst fyrtio. För gemensamhetsfångarna användes äfven inneslutning i ljus cell, med eller utan arbete. Jfr k. instr. 7 mars 1835 och 22 nov. 1877 samt k. regl. 28 maj 1867. — 2. Extrajudiciella ärenden, åtskilliga ärenden, hvilka det tillhör domstol att handlägga, utan att de äro föremål för tvist, och på hvilkas behandling således de vanliga rättegångsformerna icke äro tillämpliga. 1. C. O. N. V. A—t.

Extra kontant, *hand.* Se Kontant.

Extra'kt (lat. *extra'ctum*). 1. Utdrag (ur ett bref, ett protokoll e. d.). — 2. *Farm. med.* den produkt, som erhålles, då man behandlar en organisk råvara l. drog (vare sig af växt eller af djur) med ett lämpligt lösningsmedel på sådant sätt att, såvidt möjligt, alla de lösliga beståndsdelarna lösas ut ur drogen, hvarefter lösningsmedlet delvis eller fullständigt aflägsnas. Om det färdiga extraktet fortfarande är tunnflytande, benämnes det flytande extrakt (*extractum fluidum*); om lösningsmedlet till stor del aflägsnas, så att återstoden får beskaffenheten af en halffast massa, talas om ett tjockt extrakt (*extractum spissum*), och om allt lösningsmedel bortskaffas, så att extraktet blir torrt, erhålles ett torrt extrakt (*extractum siccum*). Såsom lösningsmedel till beståndsdelarnas utdragande användas vatten, sprit, eter eller blandningar af dessa, alltefter drogernas och beståndsdelarnas beskaffenhet; man skiljer sålunda mellan ”vattenextrakt”, ”spritextrakt”, ”eterextrakt” o. s. v. Vid afdunstningen får man i allmänhet icke använda högre värme än + 100° C. eller ”vattenbads” värme. Då ett extrakt slutligen skall intorkas till fullkomligt fast form, får den använda värmegraden icke öfverstiga + 50° C. för de extrakt Sv. farmakopén upptager. På senare tiders kemisk-farmaceutiska fabriker underlättas afdunstningen väsentligt därigenom, att densamma sker under minskadt lufttryck i s. k. vakuumpannor, ur hvilka luft och från extraktet uppstigande ångor oupphörligt utpumpas, vanligen med ångkraft. Sådana extrakt blifva ofta bättre än de, som erhållas genom afdunstning under vanligt lufttryck, emedan afdunstningen sker hastigare och vid lägre värme, hvarigenom sönderdelning och förändring af de extraherade beståndsdelarna mindre lätt inträffa. — Då extrakt skall beredas genom afdunstning af utpressad växtsaft, brukar man äfven först uppvärma växtsaften så mycket, att i densamma befintliga äggh vitekroppar koagulera och omsluta i saften befintligt klorofyll, hvarefter det bildade koagulum frånsilas och den sålunda klarade vätskan afdunstas. *Flytande extrakt* beredas på sådant sätt, att en viss vikt (t. ex. 100 gr.) dylikt extrakt innehåller de lösliga beståndsdelarna ur 100 gr. torr drog. Beredningen tillgår på följande sätt. Drogen (100 gr.) genomfuktas med lösningsmedel och får stå i några timmar. Därefter inpackas den fuktiga drogen i den s. k. perkolatorn (se fig.), ett högt, nedåt ofta något afsmalnande kärl af glas, porslin eller stengods; lösningsmedel gjutes däröfver samt får stå och ”draga” i 2 dygn. Därefter öppnas en kran i perkolatorns botten, hvarpå vätskan får sakta afdroppa i ett underställdt kärl, medan nya mängder lösningsmedel tillströmma ur en upptill anbragt flaska. Då omkr. 85 gr. extrakt afrunnit, sättes denna kvantitet å sido, medan nya mängder extrakt uppsamlas i ett annat kärl, tills vätskan ej löser mer ur drogresterna. Den därvid erhållna andra extraktportionen indunstas till helt ringa mängd och förenas med den första portionen, hvarpå det hela genom tillsats af litet lösningsmedel bringas till en vikt af 100 gr. Man har sålunda erhållit 100 gr. flytande extrakt, innehållande de lösliga beståndsdelarna ur 100 gr. drog. På detta sätt beredas enligt Sv. farmakopén flytande extrakt på kina, kondurango, frangula, lakritsrot, hamamelis, hydrastis, kräkrot, sagradabark och mjöldryga. *Tjocka spritextrakt* beredas på liknande sätt i perkolator; *tjocka vattenextrakt* erhållas genom ett förfaringssätt, som närmast kan betecknas såsom en två gånger upprepad beredning af infusion på drogen. I båda fallen indunstas resten till konsistensen af ett tjockt extrakt. *Torra extrakt* beredas af tjocka sådana, hvilka ytterligare afdunstas i vattenbad och slutligen utbredas i tunt lager på glas- eller porslinsplattor för att fullständigt torka; de förvaras sedan i form af små splittror eller pulver. — De flytande extrakten äro mera hållbara och lättare att exakt dosera än de öfriga extraktformerna. Med eter beredes extrakt på ormbunkrot (*extractum Filicis*), ett brungrönt, ganska löst extractum spissum, som vanligen inlägges i limkapslar och tages mot bandmask. Annars intagas extrakten, alltefter deras konsistens, i pulver, mos eller särskildt ofta i pillerform. Vissa mindre verksamma extrakt användas hufvudsakligen som sammanbindande och formgifvande beståndsdelar i piller. O. T. S. (C. G. S.)

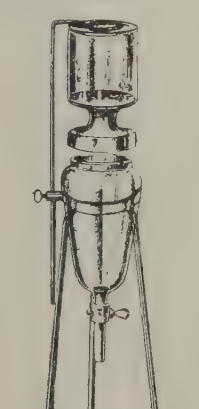

Perkolator.

Extra'ktbok, *hand.*, en bok, som innehåller utdrag (extrakt) ur handelsböckerna.

Extraktiōn (af lat. *extra'here*, utdraga), utdragning; härkomst. 1. *Farm.*, den åtgärd, hvarigenom man erhåller extrakt (se d. o.).

2. *Metall.*, den åtgärd, hvarigenom metaller utdragas ur malmer, särskildt på våta vägen.

3. *Kir.*, ett mer eller mindre våldsamt uttagande af främmande kroppar, antingen sådana, som visserligen tillhöra den normala organismen, men af en eller annan orsak blifvit emot densamma fientliga, t. ex. sjuka tänder, en fördunklad lins (katarakt, grå starr) m. m., eller sådana, som utifrån införts i organismen. Äfven inuti kroppen bildade fasta kroppar, t. ex. konkrement (stenbildningar) i kanaler eller hålor, måste extraheras, då de vålla olägenheter. Utifrån i kroppen införda främmande ämnen kräfva äfvenledes oftast uttagande, t. ex. bitar och splittror af mer eller mindre fasta ämnen eller hela sådana. Dessa växla ofantligt till beskaffenheten, ifrån ärter och knappar, som barn instoppa i näsa eller öron, köttbitar, ben och andra saker, som inkomma i strupar, magsäck, ändtarm, urinblåsa o. s. v., till nålar, knifspetsar, kulor och stycken af kläder, som inträngа och fastna i sår. Så olikartade som dessa främmande kroppar kunna vara, lika mångfaldiga äro också de utvägar, som för deras extraktion kunna komma i fråga att anlitas, ifrån de enklaste åtgärder till de mest genomgripande och lifsfarliga operationer. Rsr.*

Extraktionspress l. Extraktpress (af lat. *extra'here*, utdraga), *mek.*, en press, som medelst vätska drager ut substans ur de pressade ämnena, t. ex. den aërostatiska och den hydrostatiska pressen. Se Aërostatisk. L. A. F.*

Extraktivämne (af lat. *extra'here*, utdraga), *kem.*, kallades urspr. den verksamma beståndsdel, som man antog skulle finnas i hvarje växt och hvilken kunde genom lösningsmedel utdragas (extraheras) och sedan afdunstas till en viss konsistens. Sedermera har detta namn varit ett slags kollektivbenämning för de mer eller mindre sammansatta, i det hela okända ämnen, som vid en kemisk analys af ett organiskt råmaterial erhållits såsom återstod, sedan man åtskilt och bestämt öfriga bestämbara beståndsdelar. I de flesta fall är namnet extraktivämne sålunda ett slags skräpkammare, inom hvilken inrymmas hvarjehanda okända eller föga utredda beståndsdelar, erhållna vid extraktion af något (vanligen organiskt) material. Inom den *fysiol. kemien* användes benämningen extraktivämnen på åtskilliga i människo- och djurkroppen förekommande ämnen, hvilka icke äro ägghvita, fett, kolhydrat eller oorganiska salter. Såsom extraktivämnen i denna bemärkelse må nämnas åtskilliga s. k. purin- l. alloxurkroppar (urinsyra, xantin, hypoxantin, guanin, adenin, karnin m. fl.); vidare äfven urinämne, kreatin, kreatinin, hippursyra, glykokoll, leucin, tyrosin, fosforköttsyra, karbaminsyra, paramjölksyra, kolin, jekorin, neuridin o. s. v. — I *agrikulturkemien* benämnas smältbara kolhydrat (se d. o.) och pektinämnen vanligen kväfvefria extraktivämnen. O. T. S. C. G. S. H. J. Dft.

Extra'ktor (af lat. *extra'here*, utdraga). 1. *Artill.*, utdragare, den del af mekanismen i ett bakladdningseldvapen, som vid mekanismens öppnande utdrager och därjämte vid eldvapen med mindre kaliber utkastar den tomma patronhylsan. — 2. *Landtbr.*, smörextraktor, en centrifug, konstruerad af svenske ingenjören K. A. Johansson (d. 1890) och afsedd att på mekanisk väg omedelbart ur mjölk framställa smör. Denna snillrikt konstruerade maskin lyckades ej vinna praktisk användbarhet, men kan i viss mån sägas ligga till grund för radiatorn (se d. o.). 1. E. N. 2. H. J. Dft.

Extraktpress. Se Extraktionspress.

Extraktull, en genom sönderkardning af halfyllelump beredd fibermassa, som medelst karbonisering kan befrias från vegetabiliska beståndsdelar och enbart eller, vanligen, i förening med ull eller bättre konstull spinnas och väfvas till gröfre helylleväror. Jfr Shoddy och Mungo. Extraktullen benämnes stundom äfven alpacka. G. A. W.

Extra lärare kallas sådana på kortare tid anställda lärare, som jämte de ord. lärarna eller desses vikarier bestrida den vid en läroanstalt erforderliga undervisningen. Vid de allmänna läroverken, där, i följd af växlingar i lärjungefrekvensen, antalet klassafdelningar icke är konstant, måste undervisningen till en viss utsträckning uppehållas af sådana, icke fast anställda lärare, för att systemet i dess helhet skall erhålla nödig elasticitet och förmåga af anpassning efter det i hvarje fall förhandenvarande undervisningsbehofvet (se Duplikant). Då emellertid extralärarna åtnjuta mindre aflöning än de ord. lärarna, händer det, under den ständigt fortgående ökningen af lärjungeantalet, understundom, att extralärarsystemet af ekonomiska skäl kommer till vidsträcktare användning, än som med hänsyn till dess ändamål är erforderligt, hvarigenom antalet obefordrade lärare blir oproportionerligt stort och i följd häraf befordringsmöjligheterna i samma mån förminskade (''extralärarelände''). P. E. L—m.

Extramundän (af lat. *extra*, utom, och *mu'ndus*, värld), utom världen befintlig. Jfr Transcendental.

Extra mūros, lat., utom murarna, utom staden.

Extrāneus, lat., utländsk, främmande.

Extranuptiāla (af lat. *extra*, utanför, och *nu'ptiæ*, bröllop), *bot.*, benämnas sådana nektarier, som ej stå i pollinationens tjänst. Se Myrmekofila växter. H. Hn.

Extra nådår. Se Nådår.

Extraordinārie (lat. *extraordinārius*, af *extra o'rdinem*, utom ordningen), utom den ursprungligen fastställda ordningen, lagen, summan, utom det bestämda antalet. — Extraordinarie tjänsteman l. endast Extraordinarie (stundom förkort. extra), en icke på ordinarie stat uppförd tjänsteman.

Extraordinarie afkortning. Se Afkortning.

Extraordinarie anslag, *statsr.* Se Statsanslag.

Extraordinarie bevillning. Se Allmän bevillning, sp. 630.

Extraordinarie hofpredikant. Se Hofkleresiet.

Extraordinarie professor. Se Professor.

Extraordinarie räntan, *kam.*, detsamma som mantalsräntan (se d. o.).

Extraordinarie statsinkomster, *statsr.* Se Statsinkomster.

Extraordinarie utlagor, *statsr.*, omförmälas i R. F. § 64 och utgöra blott ett annat namn för de till bevillning hänförliga skatterna. H. L. R.

Extraordinārii, lat., kallades i den romerska hären den utvalda del af bundsförvantslegionerna ($^1/_5$ af fotfolket, $^1/_3$ af rytteriet), som stod till högste befälhafvarens, konsulns, omedelbara förfogande och vanligen nyttjades till svåra uppgifter och som reserv. C. O. N.

Extra o'rdinem, lat., utom ordningen.

Extraordinär (fr. *extraordinaire*, lat. *extraordinārius*; jfr Extraordinarie), utomordentlig, ovanlig. — Envoyé extraordinaire. Se Envoyé. — Extraordinär ljusstråle, *fys.* Se Dubbelbrytning och Polarisation. — Extraordinär springtid. Se Ebb och flod, sp. 1267.

Extra posten, en i Stockholm 1792—95 utgifven daglig tidning, som uppsattes af boktryckaren J. K. Holmberg och hvars första nummer utgafs 1 okt. 1792. För sin framgång och den plats den intager i svenska litteraturens och pressens historia hade tidningen hufvudsakligen att tacka K. G. Leopolds bidrag (uppsatser och dikter) samt den polemik, som han och andra i densamma förde rörande Thorild, Philipson, Enbom m. fl. Utom Leopold medverkade i tidningen I. R. Blom, J. Stenhammar, J. K. Cederhielm, Per Tham, J. K. G. Barfod m. fl. 10 dec. 1792 offentliggjordes, antagligen för första gången i Sverige, i ''Extra posten'' revolutionskvä-

det Marseljäsen, och två dagar senare innehöll tidningen en orimmad öfversättning af nämnda kväde. 8 sept. 1795 blef den indragen till följd af ett dagen förut infördt citat ur Luthers skrifter, hvars meddelande af regeringen ansågs utgöra ett brottsligt angrepp på lutherska läran. Det beslöts, att utgifvaren skulle åtalas, men Leopold anmälde sig då som den brottslige, och förbrytelsen lär försonats med 16 rdr 32 sk. banko i böter. (Jfr G. Ljunggren, "Svenska vitterhetens häfder", d. 2) — 1819 började i Stockholm utgifvas en tidning under namn af Nya extra posten (se d. o.). K. F. W.*

Extra rotēring kallades den rotering, som, då riksdagen 1810 beslöt uttagning af förstärkningsmanskap, ålades all den jord, den s. k. privilegierade jorden, som på grund af vissa privilegier var befriad från ordinarie rotering. Den extra roteringen verkställdes 1811, men jämkades 1825. All densamma underkastad jord indelades i rotar, hvilka först vid krigsutbrott borde uppsätta manskap enligt samma grunder som vid det gamla knektehållet, dock med skyldighet att bekläda manskapet. Rusthållsstammar och en del boställen befriades från roteringen. De flesta extra rotar förbundo sig (efter 1832) att i stället för karl tillhandahålla häst. Hela extra roteringen uppgick till omkr. 3,250 rotar, af hvilka omkr. 600 tillhörde flottan. Af de förra skulle omkr. 2,600 anskaffa häst. Genom 1901 års härordning och indelningsverkets afskaffande har extra roteringen upphört. C. O. N.

Extrastaminäl (af lat. *extra*, utanför, och *stāmen*, ståndare), *bot.*, säges en diskus (se d. o.) vara, som är belägen utanför ståndarna, vanligen mellan ståndarna och kronan, såsom hos många sapindacéer, kapparidacéer m. fl., mera sällan mellan kronan och fodret, såsom hos många apocynacéer. Jfr Intrastaminal. G. L—m.

Extra statsreglering, *statsr.* Se Statsreglering.

Extraström, *fys.*, det af självinduktionen framkallade fenomenet, att när en elektrisk ström afbrytes, denna söker att blifva bestående och fortsätter i form af en gnista. Genom den vid afbrottsstället hopade elektromagnetiska energien uppdämmes nämligen lokalt en hög spänning, som kan blifva ruinerande för isolationen. I synnerhet vid elektriska maskiner med stora magneter kunna dessa spänningar uppgå till betydande belopp. För att skydda sig mot desammas ogynnsamma verkan brukar man vid själfva afbrottet kortsluta lindningen, då en bekväm väg erbjuder sig, på hvilken extraströmmen kan utjämna sig. A. E—m.

Extraterritorialitēt. Se Exterritorialitet.

Extraterritorialvatten, *sjöv.* Se Exterritorialvatten.

Extra uppbörd, *statsr.*, benämning på en af statens ordinarie inkomster. Se Statsverket.

Extrauterint hafvandeskap (af lat. *extra*, utanför, och *u'terus*, lifmoder). Se Hafvandeskap.

Extra utgifter l. Extra utgiftsmedel, *statsr.* Se Statsanslag.

Extravaga'ns, Extravaga'nt. Se Extravagera.

Extravaga'nter (lat. *extravaga'ntes*), *rättshist.*, de samlingar af dekretal, hvilka senare bifogades *Corpus juris canonici*. Se Kanoniska rätten. I. L.

Extravagēra (af lat. *extra*, utomkring, och *vagāri*, sväfva hit och dit), gå till öfverdrift (i ord eller handling); vara omåttlig; lefva utsväfvande. — Extravagans [-ga'ŋs], öfverdrift, öfverspändhet, äfventyrlighet, öfverdåd, vildt slöseri; dårskap; utsväfvande lefnadssätt. — Extravagant [-ga'ŋt], öfverdrifven, måttlös, orimlig, besynnerlig; oordentlig, öfverdådig, slösaktig; omåttlig, utsväfvande.

Extravasāt (af lat. *extra*, utanför, och *vāsum*, kärl), *med.*, samling af blod, som utträdt ur blodkärl genom extravasation eller blödning (se d. o.). Blödningen kan bero på en gröfre skada någonstädes å kärlsystemet, en bristning af hjärtväggen eller väggen i en artär, ven eller kapillar, framkallad af en yttre skada eller af en sjuklig process i omgifningen (t. ex. magsår, lungblödning vid lungtuberkulos etc.), och kallas då en blödning *per rhexin* eller *per diabrosin*. Men vid sjukliga tillstånd kan blod i riklig mängd utsippra äfven ur kärl, som ej visa någon med blotta ögat iakttagbar skada eller bristning. Sådana blödningar *per diapedesin*, som facktermen lyder, spela en mycket stor roll vid många sjukdomar, vid inflammationer med blodigt exsudat (se d. o.), vid många af blödning åtföljda förgiftningar, vid skörbjugg och närstående sjukdomar etc. Utan tvifvel ligga i sådana fall finare förändringar i kärlväggen till grund, men dessa kunna äfven i mikroskopet vara mycket svåra eller omöjliga att iakttaga. I mycket sällsynta fall har man iakttagit — nästan endast hos kvinnor — en tillblandning af blod till svetten, s. k. blodsvettning; man förmodar, att fenomenet beror därpå, att under inflytande af rubbningar i nervsystemet blödningar per diapedesin uppkomma i hudens körtlar. G. F—r.

Extravasatiōn, *med.*, utträngande af blod ur blodkärlen. Se Extravasat.

Extrēm (fr. *extrême*, af lat. *extrēmus*), ytterst, ytterlig, till ytterlighet gående, utomordentlig, ofantlig, öfverdrifven; det yttersta, ytterlighet. — Extremer, ytterligheter, hvarandras yttersta motsatser; *meteor.*, ovanligt höga eller ovanligt låga temperaturer. Se Europa, sp. 1082. — Les extrêmes se touchent [läsäkstrăm sə tōʃ], fr., ytterligheterna beröra hvarandra, d. v. s. ifrån en ytterlighet till en annan är öfvergången lätt. Jfr Ad extremum och In extremo.

Extremeños [-me'njås]. Se Estremadura. 2.

Extremitēt (af lat. *extrēmitas*, det yttersta af något). 1. *Anat.*, lem (se d. o.), ledamot. Ordet extremitet började användas på 1200-talet af arabisterna och har sedermera öfvergått till de moderna språken, hvilka dock alla ha egna ord för begreppet. Det klassiska latinets uttryck för lemmarna äro *artus* och *membra*. — 2. Yttersta trångmål, nöd, fara eller förlägenhet; sista tillflykt. 1. G. v. D.*

Extremtermomēter, termometer, hvilken samtidigt registrerar båda extremtemperaturerna, d. v. s. både den högsta (maximum) och den lägsta (minimum), som inträffat, sedan instrumentet senast inställdes. Den mest använda är uppfunnen af Sixe och förbättrad af Casella (se fig., sp. 1195). Den innehåller både kvicksilfver och sprit samt två indexar, som inställas medelst magnet. En särskild form af densamma, Casella-Millers djuphafstermometer, har blifvit använd till mätning af hafsvattnets tem-

peratur på djupet, särskildt under den engelska Challenger-expeditionen 1873—76. N. E—m.

Extro'rs (af lat. *extra versus*, utåt vänd), *bot.* Se Ståndare.

Exubera'ns, Exubera'nt. Se Exuberera.

Exuberēra (lat. *exuberāre*, af *über*, ymnig, fruktbar), växa frodigt, finnas i öfverflöd. — Exubera'ns, öfverflöd, alltför stor ymnighet; svulst. — Exubera'nt, öfversvallande, ymnig; yppig, alltför frodig; svulstig.

Exultatiōn. Se Exultera.

Exultēra (fr. *exulter*, af lat. *exsultāre*, hoppa och dansa af glädje), lifligt fröjdas, jubla. — Exultatiōn, jublande fröjd.

Exuma-öarna [egsō'mə], en till Bahama-öarna hörande, mellan Andros, Eleuthera och Cat island liggande, mer än 200 km. lång rad af små korallöar och klippor. De största öarna äro Great Exuma (250 kvkm.), med hufvudorten Georgetown, och Little Exuma (13 kvkm.). 3,086 inv. (1901), hvilka lefva af fruktodling och fiske.

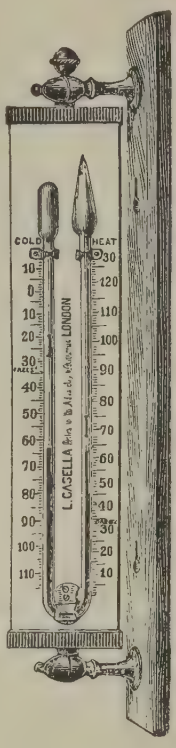

Extremtermometer.

Exundatiōn (af lat. *exundāre*, svalla, svämma öfver, af *u'nda*, våg), öfversvämning.

Ex u'ngue leōnem, lat., på klon (igenkänner man) lejonet.

Ex ūsu, lat., enligt bruket, i öfverensstämmelse med skick och bruk.

Ex vōto, lat., till följd af ett (vid en bön knutet) löfte.

Eybler [e'jbler], Joseph von, österrikisk tonsättare, f. 1764 nära Wien, d. 1846 i Schönbrunn, blef 1804 vice och 1824 förste hofkapellmästare i Wien. Efter sin afgång adlades han 1835. Han åtnjöt högt anseende för sina kyrkokompositioner (oratorier, mässor, gradualer, offertorier m. m.), som delvis ännu utföras i Wien. A. L.*

Eyck [ejk l. ekk], van, bröderna Hubert och Jan, berömda nederländska målare, båda troligen födda i den lilla staden Maaseyck: H. omkr. 1366 och J. i början af 1380-talet. Om Hubert vet man nästan ingenting annat — en del förr trodda uppgifter om honom ha visat sig vara grundade på förfalskade dokument — än att han dog i Gent 1426, under det han var sysselsatt med målningen af Gentaltaret (se nedan). I fråga om Jan, som sannolikt var broderns lärjunge, äro de historiska källorna något rikare. Han stod mycket i beröring med furstliga personer, vistades 1422—24 i Haag vid biskopens af Liége, hertig Johans af Bajern, hof och trädde 1425 i tjänst hos hertig Filip den gode af Burgund, som nyttjade honom i åtskilliga diplomatiska beskickningar, t. ex. till Portugal 1428, då han äfven hade i uppdrag att porträttera sin herres brud, prinsessan Isabella. 1429 begaf han sig till Gent för att fortsätta den af brodern började altarmålningen, hvilket arbete han afslöt 1432. Därefter flyttade han till Brügge och afled där 1441. — Brödernas förnämsta verk och det enda nu befintliga, å hvilket båda gemensamt arbetat, är det världsberömda *Gent-altaret*, som på beställning af patriciern Jodocus Vyt målades för ett sidokapell i dåv.

Bröderna Hubert och Jan van Eyck.

S. Johannes-, nu S. Bavo-kyrkan — 1400-talets mest frejdade målningsserie n. om Alperna. Detta altarskåp, af hvars anordning nedanstående fig. lämnar en schematisk teckning, består af fyra fasta hufvudtaflor (1—4) samt åtta på de inre och yttre sidorna målade dörrar (5—12). Kompositionens grundtanke är syndens utrotande och människosläktets försoning med Gud genom offerlammets död. Helgdagssidan

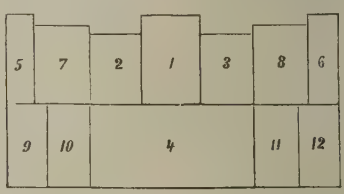

(d. v. s. altaret med öppna dörrar, se fig.) visar följande målningar: 1 Gud fader, 2 Maria, 3 Johannes döparen, 4 Lammets tillbedjan (en benämning, som vanligen nyttjas om hela verket; dessa fyra taflor finnas ännu på sin ursprungliga plats), 5 Adam, 6 Eva (dessa båda dörrar finnas i Bruxelles' museum), 7 och 8 änglakörer (se ytterbilderna på planschen), 9 rättvisa domare, 10 Kristi stridsmän, 11 eremiter och 12 pilgrimer (taflorna 7—12 finnas i Berlins museum). Hvardagssidan (altaret med slutna dörrar) innehåller i den öfre radens fyra taflor (7, 5, 6, 8) Marias bebådelse (se innerbilderna på planschen), af den nedre radens fyra målningar framställer 10 den ofvannämnde J. Vyt, 11 dennes fru, 9 Johannes döparen och 12 Johannes evangelisten. Huru stor andel i detta mästerverk kan tillskrifvas hvardera af bröderna är nu svårt att med full visshet afgöra. Lärda strider härom äro ännu i full gång. Under det att James Weale söker bevisa, att Hubert

Partier af Gent-altaret.

(Till art. Eyck.)

målat alltsamman, så när som på flygeln med Adam och Eva, förklara andra, att Jan skapat alla målningarna utom de tre stora midtfigurerna upptill (1, 2 och 3). Sistnämnda åsikt torde också vara den riktiga, ty de schematiska typerna, den hårda teckningen och modelleringen af dessa tre gestalter göra troligt, att de representera den äldsta delen af det stora verket och äro af Huberts hand, medan de öfriga, mer realistiskt och friskt penslade och mer måleriskt hållna taflorna visa ett påtagligt sammanhang med säkra verk, utförda af Jan.

Hvarifrån Hubert fick sina första impulser är ännu outredt, men antagligt är, att han haft tillfälle att se sig något om i världen och t. ex. besökt Italien. Visst är emellertid, att i prov. Limburg, i hvilken brödernas sannolika födelseort ligger, var sätet för en åldrig, högt utvecklad och självständig målarkonst, om den också icke kunnat undgå att mottaga inflytanden af franskt måleri. Anmärkningsvärdt är det påtagliga sammanhanget mellan bröderna van E:s konst och det franska miniatyrmåleriet, såsom den berömda, numera till stor del uppbrunna, för hertigen af Berry utförda bönboken ”Livre d'heures de Turin”, i hvars yppersta bilder man t. o. m. trott sig igenkänna Huberts hand.

Bröderna v. E. ha länge, men med orätt, gällt som oljemåleriets uppfinnare. Deras förtjänst om den moderna målarkonstens teknik ligger nog icke däruti, att de skulle ha infört ett nytt bindemedel, utan däri, att de förbättrade en redan känd teknik genom att så fulländadt och skickligt blanda färgerna på paletten och sammanarbeta dem på själfva taflan, att de vunno såväl större ljusstyrka som finare nyanser, än man förut lyckats uppnå. Men brödernas största reformatoriska betydelse i konsthistorien hvilar därpå, att de voro de förste i den kristna världen, hvilka lärde, att naturstudiet är moder till all konst. Oaktadt deras altarmålning till tankegången fullkomligt tillhör medeltidens kyrkliga idékrets, betecknar den dock måleriets frigörelse från de konventionella skrankor, inom hvilka det dittills varit bundet, samt begynnelsen till ett nytt åskådningssätt. Det nya i v. Eyckernas stil ligger i utpräglad sanning och individualitet i uppfattningen; perspektivet upptäckes åter, utbildad formkänsla förenar sig med harmonisk och naturtrogen färg; med den nya skolan inträder realismen i konsten. För Jan v. E. finnes intet, som är för ringa och underordnadt att blifva föremål för framställning. Han återgifver verkligheten med en beundransvärd omsorg och kärlek. Men däri visar sig på samma gång hans svaga sida: ett ängsligt inträngande i och miniatyrartadt utarbetande af detaljerna. Jämte sin afgjordt realistiska riktning egde bröderna en genomgående ädel och religiös uppfattning, som emellertid mera utpräglad framträder hos Hubert än hos Jan, hvilken för öfrigt målade äfven världsliga ämnen. Den sistnämnde använde också större flit på efterbildningen af den mänskliga gestalten. (Både Adam och Eva på Gent-altaret förråda tydligt, att en konstnär här för första gången efter en tidrymd af mer än tusen år åter börjat måla efter nakna lefvande modeller, om ock de, som Jan nyttjat, förefalla oss fula och hvardagliga.) Han borttog tilllika den dittills brukliga guldgrunden (denna finnes ännu på Huberts tre taflor) och insatte i stället sina figurer i arkitektur eller landskap. ”Lammets tillbedjan” är också i konsthistorien det första exemplet på ett utbildadt landskap, med gröna träd, blå himmel och natursanna moln. Jämväl genremåleriet kan räkna sin utgångspunkt från Jans verksamhet. Bröderna v. E:s riktning blef af stor betydelse icke endast för den nederländska konsten, utan äfven för den tyska och franska, och dess inflytande på italienarna kan nog spåras annanstädes än blott på det tekniska området. Emellertid blef det först en långt senare tid förbehållet att förverkliga de löften, som redan denna skola gaf om en allsidig målerisk behandling af naturens växlande fenomen.

Signerade arbeten af Hubert finnas icke, och förutom hans, ju dessutom omtvistade, andel i Gentaltaret kan intet verk af hans hand med absolut visshet antecknas, men James Weale har såsom sådana bl. a. betecknat den s. k. *Burleigh-madonnan*, *Madonnan i en gotisk kyrka* och *Kristus på korset* i Berlins museum, *Autun-madonnan med kardinal Rollin* i Louvre, det s. k. *Dresden-altaret*, o. s. v., men somliga af de arbeten, som Weale tillskrifver Hubert, tilldelas af andra kännare Petrus Christus och med honom befryndade artister, ja t. o. m. ”Autun-madonnan” frånkännes af somliga Hubert och tillägges Jan, af hvilken många, fullt säkra verk finnas, såsom, förutom det af honom fullbordade Gent-altaret och för att lämna omstridda målningar ur räkningen, *Madonna med barnet* (1432) på Ince-Hall vid Liverpool, *Den hel. Barbara* (1437) i Antwerpen, *Giovanni Arnolfinis förmälning* i National gallery, London, *Giovanni Arnolfinis porträtt* och *Mannen med nejlikan*, i Berlins museum, *Madonna van der Paele* i Brügge, *Jan van der Leeuws porträtt* i Wien, o. s. v. — de flesta utförda i helt liten skala. — Jfr Crowe och Cavalcaselle, ”Life of the early flemish painters” och James Weale i ”Burlington magazine”, IV, 26, en artikel af grundläggande betydelse. R—n. O. G—g.

Eyck, Abraham van. Se Eijck.

Eycken [e'jken], Jean Baptiste van, belgisk historiemålare, f. 1817, d. 1853 som professor vid akademien i Bruxelles, studerade företrädesvis freskotekniken, uppfann ett nytt förfaringssätt för väggmåleriet och gaf väckelse åt den monumentala konsten i Belgien. Han målade uteslutande religiösa bilder.

Eydtkuhnen [ejtkönen], köping i preussiska prov. Ostpreussen, vid ryska gränsen och järnvägslinjen Berlin—Petersburg. 3,707 inv. (1900). Liflig speditionshandel, i synnerhet med ryska hästar och gäss.

Eye [e'je], Johann Ludolf August von, tysk konst- och kulturhistoriker, f. 1825, d. 1896, var sedan 1875 professor vid konstindustriskolan i Dresden, flyttade 1879 till Brasilien, men återvände sedermera till Tyskland. E. utgaf bl. a. *Kunst und leben der vorzeit von beginn des mittelalters* (jämte J. Falke, 1855—58; 3:e uppl. 1868), *Deutschland vor 300 jahren in leben und kunst* (1857), *Leben und wirken Alb. Dürer's* (1860; 2:a uppl. 1869), *Das reich des schönen* (1878), *Alb. Dürer's leben und künstlerische thätigkeit* (1892) samt äfven romaner och dikter.

Eyin helga [ejjin], fnod. Se Helgeön.

Eyjafjalla-jökull [ejjafjaddla-jökəddl], ”Öfjällsjökel”, fjällmassa på Islands södra kust, mot n. och v. omgifven af Markarfljóts dalsträckning. Från

jökeln, hvars högsta punkt ligger 1,705 m. ö. h. (blott två af Islands berg uppstiga till större höjd), strömmar en mängd vattendrag, af hvilka några bilda vackra forsar, bl. a. Seljalands-forsen, mot v., och den stora Skógarforsen, mot s. 1819—25 var E. medelpunkten för flera våldsamma vulkaniska utbrott. C. R. (R. N—g.)

Eyjafjarðará, Eyjafjarðarsýsla. Se Eyjafjörður.

Eyjafjörður [ejja-], ”Öfjorden”, en 15 km. bred och 60 km. lång fjord på Islands norra kust. Efter fjorden kallas den å, som faller ut i dess innersta vik, Eyjafjarðará, och hela nejden, som bildar en särskild domsaga, Eyjafjarðarsýsla. Vid E. ligger staden Akureyri (1,500 inv.). C. R. (R. N—g.)

Eylau [e'jlao]. 1. (Preussisch-Eylau) Stad i preussiska reg.-omr. Königsberg (Ostpreussen), vid floden Pasmar. 3,248 inv. (1900). Skollärarseminarium, kvarnindustri. Staden är bekant genom det blodiga och oafgjorda slag, som utkämpades där 7 och 8 febr. 1807 mellan fransmän under Napoleon I å ena sidan samt ryssar under general Bennigsen och preussare under general Lestocq å den andra. — 2. (Deutsch-Eylau) Stad i preussiska reg.-omr. Marienwerder (Westpreussen), vid Geserichsjön, som genom Elbing-Oberländischer-kanal står i segelbar förbindelse med Östersjön. 8,074 inv. (1900). Järn-, sprit- och kvarnindustri, spannmålshandel. (J. F. N.)

Eylert [e'jl-], Rulemann Friedrich, tysk präst, f. 1770, d. 1852, blef 1806 hof- och garnisonspredikant i Potsdam och 1817 evangelisk biskop och medlem af preussiska statsrådet samt af ministeriet för kyrko- och undervisningsärenden. Han var under många år Fredrik Vilhelm III:s förtrogne och nyttjade hela sitt inflytande till förmån för unionen mellan den lutherska och den reformerta kyrkan. E. utgaf bl. a. flera samlingar predikningar, några skrifter i unionsfrågan samt *Charakterzüge und historische fragmente aus dem leben des königs v. Preussen Friedrich Wilhelm III.* (3 bd, 1842—46).

Eyma [äma'], Louis Xavier, fransk skriftställare, f. 1816 på Martinique, d. i Paris 1876, lämnade 1846 sin anställning inom sjöförvaltningen för att egna sig åt litteraturen, författade en mängd romaner och var äfven framgångsrik som tidningsman. Hans förnämsta arbeten äro *La république américaine, ses institutions, ses hommes* (1861), *Les trente-quatre étoiles de l'union américaine* (1862) och *Les gamineries de M:e Rivière* (1874).

Eymoutiers [ämotiē], stad i franska dep. Haute-Vienne (Limousin), 45 km. ö. s. ö. om Limoges, vid Viennes djupa och vackra dalgång och vid Orléansbanan. 2,261 inv. (1901, som kommun 4,213). Staden har sitt namn efter ett i 10:e årh. anlagdt kloster, *Antimonasterium*, hvars vackra kyrka från 12:e—15:e årh. ännu kvarstår.

Eynern [e'j-], Ernst von, tysk politiker och köpman, f. 1838 i Barmen, invaldes 1879 i preussiska deputeradekammaren, där han slöt sig till det nationalliberala partiet och med ifver bekämpat centerns ultramontana politik. Han har särskildt arbetat för nya järnvägs- och kanalbyggnader och flera gånger varit ordförande i deputeradekammarens kanalutskott. E. utgaf 1901 *Zwanzig jahre kanalkämpfe, 1882—1901.*

Eyrarbakki (”Örebak”), den enda handelsplatsen på Islands sydkust, vid utloppet af Ölfusån. Ehuru hamnen är mycket osäker, drifver orten betydlig handel, emedan nejden är synnerligen bördig. E:s invånarantal uppgick 1904 till 726. C. R. (R. N—g.)

Eyrbyggjasaga, ”Sagan om inbyggarna på Eyrr” (gård på Snæfellsnes, Island), är det något missvisande namnet på en af de stora isländska ättesagorna; den handlar nämligen lika mycket om ätterna på Þórsnes och i Alptafjörðr. Sagans centrala personlighet, hvars namn den väl rättast borde bära, är den mäktige och listige Snorre gode (se d. o.). Sagans handling börjar vid tiden för Islands bebyggande, men hufvudtilldragelserna falla inom slutet af 900-talet och början af 1000-talet. Utan att i konstnärligt afseende kunna jämföras med Egil Skallagrimssons, Nials eller Laxdoela saga är E. dock väl och underhållande berättad. Med afseende på historisk trovärdighet intar den en framstående plats, frånsedt några f. ö. synnerligen intressanta vidskepligheter (gengångarepisoden på Fróðá), och är dessutom värdefull genom det intresse författaren ådagalägger för hednatidens religiösa bruk. E. föreligger i flera handskrifter från 1300-talet samt i ett brottstycke från sista fjärdedelen af 1200-talet. Åsikterna om sagans ålder äro olika, och det torde vara försiktigast att ej påstå mera, än att den föreliggande affattningen ej kan vara yngre än från senare hälften af 1200-talet, men sannolikt förskrifver sig från dess midt eller något tidigare. Detta hindrar ej, att sagan i en ursprungligare gestalt kan vara förd i pennan redan i slutet af 1100-talet. E. är utgifven af Guðbrandr Vigfússon 1864 och af Hugo Gering 1897 (kommenterad uppl.) samt förträffligt öfversatt till danska af N. M. Petersen (i ”Islændernes færd hjemme og ude”, ny uppl. af V. Dahlerup och F. Jónsson, 1901). R. N—g.

Eyre, Lake E. [lēi'k ā'ə], stor saltsjö i det inre af Syd-Australien. Ytinnehållet är högst 9,900 kvkm. Under den torra årstiden försvinner sjöns vatten nästan helt och hållet, och dess bottenslam är då betäckt med en saltskorpa. Under och kort efter regntiden utfalla flera creeks i sjön, bl. a. Barcoo-, Warburton-, Macumba- och Nealescreek. Genom en kanal sammanhänger med E. en sydlig utvidgning, Lake Eyre South, af omkr. 3,000 kvkm. E. är en depression, dess yta ligger 12 m. under hafsytan. På södra och västra sidan uppspringa söta källor ur sinterkalken, hvilka möjliggöra boskapsskötsel i dessa eljest ogästvänliga trakter. — Sjön är uppkallad efter sin upptäckare (aug. 1840), engelsmannen Edward Eyre. (J. F. N.)

Eyre [ā'ə], Edward John, australisk forskningsresande, f. 1815 i Yorkshire, d. 1901, utvandrade 1833 till Australien, där han i Syd-Australien vid nedre Murray blef boskapsegare, fredsdomare och beskyddare af infödingarna. Efter åtskilliga färder i Syd-Australien, hvarunder han i aug. 1840 upptäckte den efter honom uppkallade Eyre-sjön, gjorde han 1841 under stora umbäranden sin märkligaste upptäcktsresa, från Spencerviken längs Australiens sydkust till King George sound i Väst-Australien. Sina färder i Australien skildrade han i *Journal of expeditions of discovery into Central Australia* (1845). 1846 blef han guvernör i Nya Zeeland, förflyttades sedan till Väst-

indien och utnämndes 1862 till guvernör på Jamaica. Ett negerupplopp 1865 undertrycktes af honom med så stor stränghet, att regeringen nödgades suspendera honom och låta en särskild kommission med John Stuart Mill som ordförande företaga en undersökning. Regeringen fann ej skäl föreligga att vidtaga lagliga åtgärder, men använde honom ej vidare. (Wbg.)

Eyria [ä̆i'əriə], halfö på Syd-Australiens kust, omgifven på sydöstra sidan af Spencerviken, på sydvästra af Stora Australia-golfen och i n. begränsad af Gawler-kedjan samt saltträsken Lake Gairdner, Island lagoon m. fl. Sydspetsen bildar Kap Catastrophe. Halfön har en fåtalig befolkning af boskapsherdar.

Eyrich [e'j-], Sebastian Theodor Justus, tysk arkitekt, f. i Nürnberg 1838, studerade därstädes, i Karlsruhe, München och fyra år i Italien. Han har byggt *Hotel Strauss* i Nürnberg, *Schwarzenbergs slott* samt för öfrigt slott, villor och enskilda hus i Nürnberg.

Eyskegger (Öskägger; af *skeggja*, krigsskepp) l. Gullbeiner, ett upprorsparti under de norska tronstriderna på kung Sverres tid. Dess kärna var besättningen på ledungsskeppen från de skotska öarna, af hvilka det ena sannolikt burit namnet Gullbeinen. Upprorsflocken, hvars kronpretendent var konung Magnus Erlingssons son Sigurd Magnusson, fördes af höfdingen Hallkel Jonssön af Blindheim, som var gift med kung Magnus' syster Ragnhild. Från Orkneyöarna drog flocken våren 1193 öfver till Viken, där den bemäktigade sig Tunsberg och Oslo samt fick Sigurd hyllad som konung. På uppfordran af den landsflyktige biskop Valdemar af Slesvig vände sig flocken sedan mot de danska kusterna och härjade ända ned till Trave, där lybeckarnas skepp plundrades. På hösten återkom den till Norge, sedan biskop Valdemar tagits till fånga, och satte sig i besittning af Bergen. Där besegrades den af konung Sverre i Florevaag palmsöndagen 3 april 1194, där både Sigurd och Hallkel Jonssön föllo. Återstoderna af flocken reorganiserades af biskop Nikolas till Baglernas parti. O. A. Ö.

Eystein l. Östen, svensk sagokonung, som af ''Ynglingatal'' och de fornnorsk-isländske historieskrifvarna placeras mellan Adils och Yngvar och om hvilken de blott veta att berätta, att han af jutska vikingar innebrändes ''på Lofund'' (hvarmed icke, såsom många forskare hållit före, kan åsyftas den nuv. Lofön, hvilken i forntiden bar namnet Loghö). Snorre har utan grund låtit de nämnde jutske vikingarna anföras af en Sölve, som enligt Halfs-sagan var norrman till börden, blef jarl på Själland och slutligen konung i Sverige. Jfr G. Storm, ''Snorre Sturlassons historieskrivning'' (s. 109). Ad. N—n.*

Eystein, norska konungar. — 1. E. Magnusson, Magnus Barfots son, d. 1123, besteg 1103 tronen tillsammans med sina bröder, Sigurd (Jorsalafare) och Olof. Medan Sigurd (1107—10) gjorde sitt tåg till Heliga landet, styrde E. riket med klokhet och mildhet samt blef mycket älskad. Flera allmännyttiga inrättningar bragte han till stånd. Så uppförde han till de resandes bekvämlighet fjeldstuer (de första i sitt slag) på Dovre och anlade en hamn vid Agdenäs, hvarjämte han på fredlig väg förmådde jämtarna att erkänna Norges öfverhöghet. I Bergen grundlade han det stora Munkalivs kloster. Till sin broder Sigurd Jorsalafare stod han i spändt förhållande.

2. E. Haraldsson, Harald Gilles son, f. i Skottland, korades 1142 till konung i Norge. Mellan honom och hans bröder, Sigurd och Inge, rådde ständig oenighet. 1157 blef E. öfvergifven af sitt parti och måste fly för Inge. I Ranafylke (Bohus län) blef han upphunnen och dödad. Han begrofs i Foss kyrka och blef i trakten däromkring dyrkad som helgon. Medan han lefde, var han icke synnerligen ansedd. Y. N.

Eystein Ásgrimsson, fornisländsk skald och såsom sådan icke blott den förnämste under hela 1300-talet, utan öfver hufvud en af Islands allra störste, var munk i augustinkloster dels på Island (där han äfven en tid satt fängslad för uppstudsighet och våldsamhet mot sin abbot), dels i Norge, tills han 1357 af ärkebiskop Olof sändes till Island för att visitera dess kyrkliga förhållanden. Därvid kom han i delo med biskop Gyrd i Skálholt, som till och med lyste honom i bann. Efter att ha försonat sig med biskopen återvände han 1360 till Norge, där han afled 1361. E:s enda kända dikt är *Lilja*, som i 100 8-radiga strofer skildrar änglarnas och människornas syndafall, Kristi lif och död, uppståndelse och himmelsfärd samt slutar med uttalande af författarens hopp om sin och hela människosläktets frälsning genom Kristi och jungfru Marias förtjänst. Denna dikt åtnjöt redan i forntiden en ofantlig popularitet, så att det blef ett ordstäf, att hvarje skald gärna ville ha diktat ''Lilja'', och det verslag (''hrynhent''), hvari den affattats, från denna tid vanligen kallades ''liljulag''. Den finnes öfversatt till latin (1773 och 1859), danska (1820), franska (1858), engelska (1870) och svenska (af A. Åkerblom 1899). Jfr Eirikr Magnússon, ''Lilja'' (London 1870), F. Jónsson, ''Den oldnorske og oldislandske litteraturs historie'', III, 9 ff., och A. Åkerblom, ''Lilja'' (i ''Nord. tidskr.'' 1899). Ad. N—n.

Eystein Erlendssön, norsk ärkebiskop, d. 1188, tillhörde en ansedd släkt och var först kaplan hos konung Inge Krokrygg, som 1157 utnämnde honom till ärkebiskop i Nidaros. Dock blef han ej förr än några år senare invigd i detta ämbete. E. var en prelat, som ihärdigt kämpade för utvidgandet af kyrkans makt. Han krönte Erling Skakkes son och stod i godt förhållande till denne, men med Sverre kom han snart i strid. 1180 måste han lämna landet, och äfven efter hans återkomst, 1183, var hans ställning till Sverre allt annat än vänskaplig. Till slut lär han dock ha fullständigt försonat sig med honom. E. blef efter sin död dyrkad som helgon (S:t Augustinus). Det var han, som började den stora ombyggnaden af Nidaros' domkyrkas östra partier. Y. N.

Eystein Meyla, son till konung Eystein Haraldsson, bildade 1174 birkebeinarnas (se d. o.) parti och hyllades några år senare, på Örething vid Nidaros, till konung. 1177 stupade han, efter en häftig strid, på Re, nära Tönsberg. Y. N.

Eystein Orre. Se Arnmödlingarna.

Eystrahorn [ejstrahåddn], ''Österhorn'', Islands sydöstligaste udde. C. R.*

Eystrasalt, ''Österhafvet'', den fornnordiska benämningen på Östersjön.

Eyt., vid djurnamn förkortning för engelske ornitologen Thomas Campbell Eyton, f. 1809, d. 1880, som på sitt gods Eyton byggde ett museum för en af de vackraste fågelsamlingarna i Europa och författade bl. a. *Osteologia avium* 3 bd, 1869—79; ny uppl. 1881).

Eytelwein [e'jtelvajn], Johann Albert, preussisk ingenjör, f. 1764, d. 1848, stiftade 1799 byggnadsakademien i Berlin, hvars direktör han blef s. å. Han utförde en mängd viktiga arbeten, såsom regleringen af Oders, Warthes, Weichsels och Njemens flodlopp samt hamnanläggningarna vid Memel, Pillau och Swinemünde. Dessutom lämnade han i sina många skrifter förtjänstfulla bidrag till den vattenbyggnadstekniska litteraturen.

Eythin [ē'thin], lord. Se King, James.

Eyton [ē'tən], T. C. Se Eyt.

Eyvindr Finnsson. Se Eyvind Skáldaspiller.

Eyvind Skáldaspiller hette egentligen Eyvindr Finnsson, föddes omkr. 915 och dog omkr. 990. Personlig vän till konung Håkan den gode, med hvilken han äfven var befryndad, diktade han någon tid efter dennes fall i slaget på Stord, hvari E. själf med utmärkelse deltog, ett kväde, *Håkonarmál* (''sången om Håkan''), hvari han skildrar Håkans sista strid samt hans ankomst till och mottagande i Valhall (sv. öfv. af R. Cederström 1860 och A. Åkerblom i ''Nordiska fornkväden'', I, Lund 1899). Stycket är till hela sin planläggning en trogen imitation af den dikt, ''Eiriksmál'', som af okänd författare diktats öfver Håkans broder och medtäflare om kronan, Erik Blodyx. Med dennes söner, som beröfvat sin farbroder tronen och lifvet, lefde E. ständigt på spänd fot. Däremot tyckes han, sedan Håkan jarl kommit till makten, ha med sympati omfattat denne. Åtminstone har han vid hög ålder (efter 986) till dennes ära författat dikten *Háleygjatal* (''Haleygernas uppräkning''), hvaraf endast en ringa del till våra dagar bevarats. Däri redogjordes i korthet för Håkan jarls förfäder från den mytiske stamfadern ned till Håkan själf, hvars egna bedrifter till sist i någon mån vidrördes. Kvädet är till såväl plan som ock en mängd enskilda uttryck en imitation af Tjodolfs ''Ynglingatal'' (se d. o.), ja detta till och med i den grad, att han låter sina Háleyger ytterst härstamma från Ynglingaättens specifike stamfader, ''Yngve-frey'' (se Ynglingaätten). Detta E:s sätt att, åtminstone i de båda nu nämnda dikterna, efterapa andra skalder är troligen en anledning till binamnet Skáldaspiller, som torde betyda ''skaldefördärfvaren'' (i senare tider ofta orätt öfversatt med ''skaldefördunklaren'' och sålunda förvandladt från ett smäde- till ett hedersnamn). Utom de redan nämnda kvädena skall E. ha diktat åtminstone ännu ett af något större omfång, nämligen ett lofkväde till islänningarna, hvilka därför lönade honom med en mycket dyrbar nål, som kom E. väl till pass, då han snart därefter i följd af dåliga år kom i nöd. Slutligen ha vi till vår tid bevarade många smärre tillfällighetsdikter af E., de flesta blott på några få rader. E. var den siste mera betydande fornnorske hofskalden af norsk börd. Efter hans dagar idkades nämligen detta slags skaldskap så godt som uteslutande af islänningar. E:s son var den mäktige höfdingen Harek af Tjotta (se denne). Jfr F. Jónsson, ''Den oldnorske og oldislandske litteraturs historie'' (I, 453 ff.). Ad. N—n.

Eyzies, Les [läs äsi'], by i franska dep. Dordogne, vid Dordognes biflod Vézère, bekant för de i där befintliga grottor på 1860-talet gjorda fynden af ben från förhistorisk tid. Se Cro-Magnon.

Ezdorf, J. Chr. M., tysk målare. Se Etzdorf.

Ezekiel l. Hesekiel (hebr. *Jechezkel*, ''Gud styrker''), en af de tre ''större'' profeterna i judarnas kanon. E. var af förnäm prästerlig släkt och blef därför med andra förnäma tillsammans med konung Jojakin bortförd till Babel 597 f. Kr. Här verkade han såsom profet från sommaren 593 under en längre tid; det sista datum i hans bok är april 571 (jfr 29: 17). Under tiden före Jerusalems fall (586) skiljer sig E:s predikan icke väsentligen från de föregående profeternas tal. Men han har haft en långt större disposition för extatiska tillstånd och visioner än någon af sina föregångare, och han har tillika utfört långt flera symboliska handlingar än de. Med Jerusalems fall ändras tonen i E:s predikan. För honom själf var denna katastrof ingenting öfverraskande, snarare en fullständig seger, en bekräftelse på hans föregående straffpredikan. Men på hans medfångne i Babel verkade den rent af förkrossande och tillintetgörande, i det att modlöshet och tvifvel på Herrens makt bemäktigade sig sinnena och jämväl drefvo många judar öfver till hedendomen. E:s mål blef nu att trösta, uppmuntra, med ett ord öfva en upprättande själavård — en uppgift, som han ock med stor innerlighet och lifligt medvetande om sitt stora ansvar fullföljde, tills vi förlora honom ur sikte. Hvad E. uträttat under denna period af sitt lif är ej blott någonting för honom och *Deutero-Jesaja* särskildt utmärkande, utan tillika en gärning, som ej nog högt kan uppskattas i den judiska religionens historia. Att judarna icke förlorade sig själfva bland hedningarna i Babel, är till stor del hans och Deutero-Jesajas verk. Bland för E. egendomliga sträfvanden bör särskildt nämnas hans intresse och verksamhet för den enskilde individen, för att skärpa hans samvete och klargöra hans ansvar, samt hans praktiska syn på framtiden, i det han med klar blick förutsåg, att hvad som skulle kunna rädda judarna var ej blott ord och tal, utan en sträng, prästerlig författning, som noga upprätthöll gränsen mellan det heliga och profana, det rena och det orena (jfr kap. 40—48). I denna del af hans profetia, som gått i mera bokstaflig uppfyllelse (genom Esras och Nehemias verk) än någon annan, märker man nästan intet af det för extas och vision eljest så utpräglade anlaget i E:s natur. — Ezekiels bok består af 4 hufvuddelar: 1) kap. 1—24 innehåller bestraffningar öfver Israel, särskildt öfver Jerusalem; 2) kap. 25—32 strafftal mot 7 främmande folk; 3) kap. 33—39 profetior om framtiden; 4) kap. 40—48 utkast till en lagstiftning för Israel i fulländningens tid. Litt.: Cornill, ''Buch des propheten E.'' (1886, textkritik); kommentarer af Smend (1880), Bertholet (1897) och Krætzschmar (1900). E. S—e.

Ezekiel [isi'kjəl], Moses Jakob, amerikansk bildhuggare, f. 1844 i Richmond, elev i därvarande krigsskola, deltog i inbördeskriget på sydstaternas sida, studerade 1869—71 på akademien i Berlin

och senare under A. Wolff. Han begaf sig 1873 till Rom, där han i Diocletianus' termer ordnade en originell ateljé. Bland hans arbeten märkas *Religionsfrihetens minnesvård*, i Fairmountpark, Philadelphia, statyer af *Eva*, *Israel*, *Pan* och *Amor*, *Martyr bunden vid en påle*, *Tron*, ryttarstaty af *general Lee* och *Jeffersonmonumentet* i Louisville.

Ezida, tempel åt Nabû, den gudomlige skrifvaren och lärdomens Gud, i Borsippa, systerstad till Babylon.

Ezion-Gëber. Se Esjon-Geber.

Ezzelino da Romano [ettselinå da råmånå], italiensk tyrann, f. 1194, d. 1259, härstammade från en tysk adelsfamilj. Fadern egde spridda besittningar i norra Italien kring Padua, Verona och Vicenza. 1226 hade E., som efter fadern ärft hans gods i markgrefskapet Treviso, blifvit podestà i Verona. Han blef visserligen snart störtad, men lyckades 1230 åter göra sig till herre öfver staden. Han öfvergick nu till kejsar Fredrik II:s parti, eröfrade 1236 Vicenza och lyckades såsom anförare för rikshären följande år komma i besittning af Padua och hela markgrefskapet Treviso. Senare blef han kejsarens vikarie i norra Italien och sökte med list, våld och hårresande grymheter att där grunda ett eget rike. Härutinnan är han en förelöpare till de italienske dynastigrundarna på 1400-talet; liksom de styrde han sina länder med utmärkt klokhet och kraft. Efter Fredrik II:s död (1250) uppträdde han såsom oafhängig furste. Då han vände sig mot Mantua, predikade påfven Alexander IV korståg emot honom. De förbundne eröfrade 1256 Padua, men ledo 1258 ett mördande nederlag vid Torricella. 1259 blef E. på ett tåg mot Milano sårad och fången och beröfvade sig efter några dagars fångenskap själf lifvet genom att bortrifva förbanden kring sina sår. Litt.: Gittermann, "Ezzelino von Romano" (I, 1890), och Mitis, "Storia d'Ezzelino IV da Romano" (1896). (T. H—r.)

Eötvös [ö'tvöʃ], József, baron, ungersk statsman och författare, f. 3 sept. 1813 i Buda, d. 2 febr. 1871, studerade filosofi och juridik vid universitetet i Pest och inträdde 1834 på ämbetsmannabanan. Sedan han genom resor i västra och mellersta Europa sökt fullkomna sin bildning, kastade han sig in i det politiska lifvet och slöt sig med hänförelse till reformpartiet. Hans sträfvanden för en genomgripande ombildning af Ungerns samhällsförhållanden funno först ett uttryck i hans litterära verksamhet dels såsom romanförfattare, dels såsom politisk och rättsvetenskaplig skriftställare. Bland hans kulturhistoriska och sociala romaner förtjäna särskildt nämnas *Karthausi* (Kartusianmunken; 1838—41), *A falu jegyzöje* (Bynotarien; 1845); *Magyarország 1514-ben* (Ungern 1514; 1847), en skildring af det stora bondupproret nämnda år. Den första bland hans skrifter, som utgjorde ett direkt inlägg i samhällsfrågorna för dagen, var emellertid *Vélemény a fogházjavitás ügyében* (En åsikt om fängelsereformen; 1838). På riksdagen 1839—40 kämpade han i öfverhuset med kraft för liberala reformer på alla områden. Äfven judeemancipationen hade i honom en varm och outtröttlig försvarare. I den genom klarhet och dialektisk skärpa utmärkta broschyren *Kelet népe és a Pesti Hirlap* (1841) försvarade han Kossuth, det radikala partiets ledare, mot den gammalliberale grefve Szechenyi. 1844 inträdde en söndring inom det radikala partiet. Det delade sig i centralister, som ville ha en centraliserad administration efter västeuropeiskt mönster, och municipalister, som i hela dess vidd ville bevara komitatens gamla självstyrelse. I spetsen för sistnämnda riktning stod Kossuth. E. slöt sig däremot till centralisterna. I en artikelserie, införd i tidningen "Pesti Hirlap" (1846 utg. i bokform under titeln *Reform*), förfäktade han sin ståndpunkt i detta hänseende mot municipalisterna. När i mars 1848 det ungerska reformpartiet kom till makten, inträdde E. i kabinettet Batthyány såsom kultus- och undervisningsminister och arbetade med ifver på undervisningsväsendets reformerande. Han tillhörde den riktning, som önskade ett fredligt förhållande till Österrike och tronen, men då denna riktning ej kunde göra sig gällande, lämnade han efter kabinettets fall i sept. 1848 Ungern och bosatte sig i München, där han, sysselsatt med studier, vistades till 1851. En frukt af dessa studier äro bl. a. *Die gleichberechtigung der nationalitäten in Österreich* (1851) och *A 19 század uralkodó eszméinek befolyása az álladalomra* (De i det 19:e årh. härskande idéernas inflytande på staten; 1851). Då det slutligen lyckades Ferenc Deák att bringa till stånd en utjämning mellan Ungern och den kejserliga regeringen, inträdde E. åter i det offentliga lifvet. 1867 blef han ånyo kultus- och undervisningsminister. Hans namn lefver i aktadt minne hos det ungerska folket. E:s bildstod (af Adolf Huszár) aftäcktes i Budapest 23 maj 1879. (K. B. W.)

F är den sjätte bokstafven i många alfabet. Tecknet härstammar från det latinska F, som hade ljudvärdet *f*, medan åter samma tecken i grekiskan, det s. k. digamma (F, *F*) — försvunnet på den klassiska grekiskans tid —, hade ljudvärdet *w*. Det motsvarande tecknet i den äldsta runraden var ᚠ, ᚡ, som hade ljudvärdet *f*, och denna omständighet utgör det afgörande beviset för denna runas härstamning från det latinska och ej från det grekiska alfabetet. Tecknet behölls nästan oförändradt i den yngre runraden, men fick där äfven betydelsen *v*, enär i detta alfabet det äldst var regel, att tenuis och media hade samma tecken (jfr Futhark). En angelsaxisk form af *f* (ᚠ) förekommer i några gamla norska och isländska handskrifter. I fornnordiska handskrifter nyttjas *f* som tecken ej blott för ljudet *f*, utan äfven — ehuru i olika omfattning i de olika fornspråken och urkunderna — för ljudet *v* inuti och i slutet af ord (men ej i början, emedan där intet *v*-ljud förekom, utan i stället ett *w*-ljud = eng. *w*). Mest genomfördt är bruket af *f* som tecken för *v*-ljudet uti fornisländska handskrifter liksom i nyisländskan, t. ex. *haf, gefa, hálfa*; framför *n, l*, ð är dock *f* i nyisl. tecken för ett mellanljud mellan *b* och *p*, t. ex. i *nafn, tafl, lifði* (uttalade *nabn, tabl, lebðe*). På 1300- och 1400-talen brukades dock ofta *fu* inuti ord för *f*, men denna beteckning utträngdes senare i isländskan, som återtog *f*. I fornsvenskan är det regel, att *v*-ljudet i slutet af ord samt inuti ord framför konsonant (t. ex. i nysv. *af, arf, häfd*) återgifves med tecknet för *f*; i Upplandslagen och en del andra urkunder nyttjas *ff* allmänt i nämnda fall, t. ex. *aff, arff*, hvilket egendomliga skrifsätt träffas ännu in på 1600-talet. Inuti ord framför vokal är teckningen af *v*-ljudet i fornsv. mycket vacklande. Vår äldsta urkund, den äldre Västgötalagen, liksom flera andra fornskrifter, t. ex. Östgötalagen och Codex Bureanus, använder *v* eller *u*, t. ex. *hava, sialvan* eller *haua, sialuan*. Gottlandslagen har *f*, liksom isländskan, medan Upplandslagen och många andra yngre urkunder ha *fw, ffu, ffw*, hvilket skrifsätt under hela medeltiden omväxlar med *v*, men i Gustaf Vasas bibel såsom *ffu* blir antagen grundsats för att senare utbytas mot *fv*, som ända till våra dagar förblifvit härskande. Detta *fv* beror på en kombination af skrifsätten *lif, liva*. Vid undervisningen i svensk rättskrifning i statens läroanstalter skall enligt k. cirk. af 7 apr. 1906 fr. o. m. höstterminen s. å. *v*-ljudets teckning med *f* eller *fv* ersättas af beteckning med *v*. Äfven i forndanskan träffas *f* samt *fv, ffu* för *v*, hvilken senare skrifsed bibehöll sig in på 1600-talet, då denna beteckning genom Peder Syvs nitiska bemödanden utbyttes mot skrifningen med *v*, som nu är den allmänna dansk-norska, utom i prepositionen *af*. — Skrifsätten *f* och *fv* för *v* träffas äfven i några andra språk, särskildt i keltiska. I fornkymriskan träffas båda de nämnda skrifsätten, och i det nykymriska språket i Wales är *f* det regelbundna tecknet för *v*, medan *f*-ljudet tecknas med *ff* eller *ph*. I engelskan nyttjas *f* som tecken för *v*-ljudet blott i det enda ordet *of*. — I nyhögtyskan växlar *f*, som tecken för ljudet *f*, med bokstafven *v*, som träffas redan i flera af de äldsta fornhögtyska urkunderna. Bruket af *v* var förr mycket allmännare än nu, så att *v* för medelhögtyskan nyttjas som normaltecken i ordens början (inuti ord brukas genomgående *v* i medelhögt.; man skref alltså *brief*, men *brieves*). Numera är skrifningen med *v* inskränkt till ett mindre antal ord, utan att någon regel kan uppställas för dessa ords teckning med *v* till skillnad från öfriga ords skrifning med *f*; ja flera ord, som skrifvas med *v*, ha nära släktingar, tecknade med *f*, t. ex. *voll — füllen, vor — für*. I holländskan är förhållandet egendomligt. Man har där båda tecknen *f* och *v* (därjämte *w*), men dessa ha olika ljud äfven i de fall, då båda motsvara högtyskt *f*-ljud: det verkliga ljudet af detta *v* har varit mycken tvist underkastadt, men anses allmännast vara ett mellanljud mellan *f* och *v*. — I många språk, dock t. ex. icke uti ital., nyttjas i st. f. *f* skrifsättet *ph* i grekiska lånord; i svenskan har dock *ph* nu utträngts af *f*, t. ex. *filosofi* för *philosophi*. — I forniriskan nyttjas *f* såsom tecken för aspiratan *fh*; i nyiriskan är detta *f* stumt. Några slaviska språk, såsom polskan och sorbiskan, ha *f* jämte tecknet *f'*, som betecknar ett muljeradt *f* (liknande *fj*).

Ljudet *f* är en frikativa (se d. o.) utan röst-ton. Det kan bildas på hufvudsakligen två olika sätt, antingen bilabialt, d. v. s. mellan båda läpparna, eller labiodentalt, mellan nedre läppen och öfre tandraden. Det senare uttalssättet är det ojämförligt

allmännaste och särskildt det enda numera i de nordiska språken förekommande. F-ljudet tillhör ej de ursprungliga språkljuden inom den indoeuropeiska språkfamiljen, utan det har uppkommit under hithörande språks utveckling och finnes icke heller i alla dessa språk. I sanskrit saknas *f*-ljudet och likaledes i afganskan; i de baltisk-slaviska språken träffas det i allmänhet blott i lånord (dock har t. ex. ryskan i vissa fall *f*-ljud för äldre *v*). I grekiskan, liksom i torriranska språk, har det uppkommit af den äldre aspiratan *ph*, och i latinet såväl däraf som af *th* i vissa fall (t. ex. *fumus* af *thumos*). Liksom i sistnämnda fall *th* genom det frikativa mellanstadiet þ (= eng. hårda *th*) blifvit *f*, så ha ock grekiska lånord i ryskan utbytt *th* mot *f*, t. ex. *Feodor* af *Theodoros*; härmed kan jämföras det dialektiska utfalet af engelskt *th* som *f*, t. ex. *nuffin* (hos Dickens) för *nothing*. I forniriskan anses *v*-ljudet i ordens början ha öfvergått till *f*, t. ex. *fir*, lat. *vir*. I de germanska språken har *f*-ljudet äldst uppkommit genom den s. k. ljudskridningen (se d. o.) af þ (genom mellanstadiet *pf*). Den allmänna regeln är därför, att början germanskt *f* motsvarar (de flesta) öfriga indoeuropeiska språks *p*, t. ex. sv. *fader*, lat. *pater*. I högtyskan har genom en ny ljudskridning *f* en mängd fall uppkommit af ett äldre och i de öfriga germanska språken kvarstående *p* (genom mellanstadiet *pf*, som högtyskan i vissa fall har kvar), t. ex. *auf*, *scharf*, *treffen* (sv. *upp*, *skarp*, *dräpa*; fr ty. *pfahl*, *tropfen*, sv. *påle*, *droppe*). I flera germanska språk har dessutom *f* uppkommit genom skärpning af *v* i slutljud, t. ex. i eng. *half* (men plur. *-ves*), *off*; jämföras kunna franska *bref*, *neuf* af latinska *brevis*, *novus* (i *clef*, *cerf* m. fl. har detta f senare i franskan blifvit ”stumt”). Några svenska namn, såsom *Olof*, *Rolf*, ha genom inverkan från skriften fått ett uttal med *f* dels jämte, dels i stället för det äldre med *v*. I några ord har *f* på samgermansk botten uppkommit af *hw* (d. v. s. *chw*), en öfvergång, som återfinnes i flera andra språk, t. ex. i got. *fimf* ’fem’ af *fenhw* (lat. *quinque* af *penque*), i *ulf* af *wulhwo-* (grek. *[v]lukos*). I åtskilliga andra språk än de ofvannämnda germanska har *f* uppkommit af *p*; så är det t. ex. en utmärkande egenhet för de forniranska språken, att þ framför konsonant blifvit *f* (sanskr. *pra*, Avestaspråkets *fra*). — Några märkligare fall af öfvergångar från *f* till andra ljud må här anföras. I belutsjispråket har *f* gått öfver till *p*. Samma öfvergång föreligger, då i isländska handskrifter mycket allmänt och äfven ofta i fornsv. *pt* träffas för *ft*, t. ex. *eptir*, *aptan* för *eftir*, *aftan*; skrifsättet med *pt* är ännu gällande i nyisl., men uttalet är *ft* (man finner såväl i isl. som i fornsv. t. o. m. skrifsätten *epftir* och *efptir*, som angifva mellanstadier). I några språk, t. ex. spanskan och kurdiskan, går *f* i ords början öfver till *h* (lat. *filius*, sp. *hijo*). Öfvergång från *f* till *ch* har försiggått i lågtyskan i en mängd ord, af hvilka många sålunda förändrade inkommit i svenskan genom lån, t. ex. lty. *lucht*, sv. *lukt* (samma ord som *luft*), lty. *hechten*, sv. *häkta* (samma ord som *häfta*) m. fl. — I många andra språk än de ofvannämnda indoeuropeiska saknas *f*-ljudet såsom inhemskt språkljud. Bland sådana språk må här blott anföras finskan, där det egendomliga förhållandet eger rum, att *f* dock finnes i språkets namn, hvilket berör därpå, att detta namn icke är inhemskt, utan gifvet af ett grannfolk (svenskarna). Fr. L—r. (Ad. N—n.)

Såsom *musikterm* betecknar *F* fjärde tonen i den diatoniska skalan och sjätte i den kromatiska (i romanska länder och i solmisationen kallas tonen dock *fa*) samt är namn på nottecknet för denna ton. Om *F*-klav se Basklav.

På äldre preussiska *mynt* betecknar denna bokstaf *Magdeburg*, på tyska riksmynt *Stuttgart*, på österrikiska *Hall* (i Tyrolen) och på äldre franska mynt *Angers*. — Som fornromerskt taltecken är *F* = 40, $\overline{F}$ = 40,000. — Såsom *elektrokemisk* beteckning är F (förkortning för Faraday) = enhetsladdning (se Ekvivalent). — På *termometrar* och vid värmegradsuppgifter är F = Fahrenheit (se Termometer). — I *matematiken* nyttjas *F*, *f* samt grek. *φ* som funktionstecken (se Funktion). — *F.* i engelska titlar betyder *Fellow* (medlem), t. ex. *F. L. S.* = *Fellow of the Linnæan society*.

F förekommer dessutom i åtskilliga andra förkortningar. I fornromerska inskrifter och handskrifter är *F.* (*f.*) = *Fabius*, *familia*, *facit*, *fēlix* (lycklig), *femina*, *fides*, *filius*, *fortuna*, *frater*, *fugitivus* (flykting; märke inbrändt i pannan på förrymda slafvar, som ertappats), *fuit* (var, har varit). Som kemiskt tecken är F = 1 atom *fluor*. På recept betyder F. (f.) lat. *fac* (gör! tillverka!) eller *fiat*, *fiant* (må tillredas). Som grammatisk termförkortning är *f.* = *femininum*, *feminini generis* (honkön) eller *futurum*; som musikalisk termförkortning betyder *F.* (*f*) *forte*. I bibliografien är F = *folio*; i måttbestämningar är f. = *fot*, i biografiska uppgifter = *född*, som handelsbeteckning på varor = *fin*. På engelska urs ruckskifva betyder F *faster* (fortare, i motsats till S, *slowly*, långsamt). Vid latinska växtnamn har *f* betydelsen *forma*, en från artens hufvudform något afvikande form, t. ex. *Anemone hepatica*, *f. rosea*.

F. l. Fr., vid växtnamn förkortning för Elias M. Fries.

Fa, *mus.*, i de romanska språken och solmisationen namnet på tonen *f*.

Faaberg [fåberg], socken i Hamars stift, Kristians amt (Norge), i sydligaste delen af Gudbrandsdalen, omkring Laagens och Gausas utflöde i Mjösen. 5,097 inv. (1900). Inom socknen ligger staden Lillehammer. Y. N.

Faaborg [fåbårg], stad på sydvästra Fyn, Svendborgs amt, vid Faaborg fjord, en vik af Lilla Belt, i n. och ö. omgifven af ”de fynska alperna”. 4,346 inv. (1906). Andelssvinslakteri, fruktvinsfabrik och skeppsvarf; fiske. F. är (sedan 1882) genom järnväg förenadt med Ringe på Odense—Svendborgbanan. — Staden fick sina första privilegier af konung Abel 1251. E. Ebg.

Faaborg [fåbårg], Hans, var under konung Kristian II slottsskrifvare på Köpenhamns slott och angaf 1516 sin herre Torben Oxe för att ha sökt vinna Dyvekes gunst. Det uppdagades då, att han själf försökt detsamma, och konungen lät Torben Oxe anklaga honom för oredlighet, hvarpå han hängdes i nov. 1516. Året därpå, då Torben Oxe själf afrättats, uppkom ryktet, att F. varit oskyldig, hans lik nedtogs ur galgen och fick hederlig begrafning. F. skildras som ond, högmodig och hämndgirig. E. Ebg.

Faaborg fjord. Se Faaborg.

Faam-te l. Faham-te. Se Angrecum.

Faassen [fäsen], Pietro Jacobus (Rosier), holländsk dramatiker, f. 1833 i Haag, d. där 1903, verkade från 1854 som ansedd skådespelare i Amsterdam, Haag och Rotterdam, men vann större rykte genom en hel rad af honom författade skådespel: *De oude kassier* (1875), *Anne Mie* (som vann pris vid en internationell täflan, 1878), *Zwarte Griet* (1882) och *Platijn en co.* (1885) m. fl., som troget afspegla det holländska folklifvet och äfven ega förtjänster i karaktärsteckningen. Genom sin omedelbarhet röjde de mark för det nyare realistiska dramat. F:s arbeten utgåfvos samlade i 2 bd, 1884.

Fab., vid djurnamn förkortning för Otto Fabricius (se denne).

Fa'ba, *bot.* Se Vicia.

Fa'ba ægypti'aca, *bot.* Se Nelumbium.

Fabel (lat. *fābula*), liten berättelse. 1. Hufvudinnehållet, grundtanken, stoffet i en episk eller dramatisk dikt. — 2. En diktart, som, enligt Lessings definition, uppstår, om man hänför en allmän moralisk sats till ett särskildt fall, gifver detta särskilda fall verklighet och däraf diktar en berättelse, i hvilken den allmänna satsen klart igenkännes. Denna berättelse antager då allegorisk form, i det att föremål ur den lägre naturen, djur, växter, ja till och med döda ting, uppträda med mänskligt språk och mänskliga omdömen. Den mest egentliga fabeln är djurfabeln. Äfven förekomma stundom i fabeln allegoriska personer, människor eller gudar, hvilka framställas såsom typer för vissa begrepp. Fabeln skall, enligt den vanliga från senantiken härstammande uppfattningen, inskärpa någon praktisk lefnadsregel, hvilken också vanligtvis, inledd af ett "fabeln lär" (lat. *fabula docet*), uttalas antingen i fabelns början eller också (oftare) vid dess slut (*epimythion*). Jämte den vanliga s. k. etiska fabeln, som meddelar en sedelära eller lefnadsregel, talar man också om den intellektuella, som skall ha till uppgift att inskärpa en teoretisk sanning, en insikt. Fabeln har ej blott sin plats i litteraturen; man känner af historien, att den äfven ofta användts, då det af en eller annan anledning varit lämpligast att säga sanningen på omvägar, t. ex. då profeten Nathan förebrådde konung David hans beteende mot Uria, och då romaren Menenius Agrippa lugnade Roms upproriska menighet med den bekanta fabeln om magen och lemmarna. — Grundregeln för en god fabel är, att den skall vara kort, klar och enkel; för öfrigt kan den vara på prosa eller vers, ha form af en monolog eller en dialog samt antaga en mera episk (rent berättande) eller didaktisk (sedelärande) karaktär. Genom fantasi i uppfinningen och naiv folklighet i tonen kan fabeln närma sig den högre, egentliga diktningens område.

Fabeldiktningen tillhör folkens ursprungliga poesi och har sitt upphof i den primitiva människans begär att antropomorfisera. Det direkt didaktiska elementet har först senare blifvit ett utmärkande drag. Denna diktning har sedan gammalt florerat i Orienten (jfr Djursagan). En verkligt konstnärlig prägel erhöll fabeldiktningen först i Grekland genom den samling, som, ehuru man ej är fullt säker om dess författare, dock i allmänhet tillskrifves den frigifne slafven Aisopos (d. 560 f. Kr.). Hos honom möter ett lika lifligt sinne för naturens brokiga lif som för människokaraktärens alla svagheter, hvarjämte han genom den enkla naiviteten i framställningen höjer fabeln till verklig konstform. I hans fotspår gick inom den romerska litteraturen Phædrus, hvilken, oaktadt en viss originell godmodighet och lustighet, dock, genom sin flackhet och sin alltför direkta moralisering, står långt efter den grekiske mästaren. Under medeltiden försvinner fabeln nästan alldeles ur konstpoesien, men träder däremot fram inom folkdikten, där de bekanta räf- (Reinhart, Reineke) och varg- (Isengrim, Wolf)sagorna småningom utspunno sig till stora fabelepopéer, fulla af satir och humor; de förnämsta äro den franska *Roman du Renart* och den lågtyska *Reinaert de Vos*, efter hvilken slutligen Goethe skref sin "Reineke Fuchs". De karakteristiska dragen för de särskilda djurtyperna — det egoistiska, njutningslystna, putslustiga etc. — bibehöllos; och människan, afklädd sina högre andliga egenskaper, afspeglar sig här i djurens samtal, planer och handlingar. Den klassiska fabeln återupplifvades särskildt under renässansen i Frankrike, där Lafontaine framstod genom sin mästerliga berättartalang, konstnärliga koncentration och eleganta form. I Tyskland blef, under 1700-talet, Gellert den mest populäre fabeldiktaren; väl kan han hvarken i satirisk skärpa eller formens finess mäta sig med Lafontaine, men hans fabler slogo an genom en enkel folklig ton och godmodig lustighet. I Sverige var fabeldiktningen under 1700-talet mycket omtyckt; både Lafontaine och Gellert blefvo mönster, till den förre slöt sig G. F. Gyllenborg, vår mest bekante fabeldiktare, hvilken dock äfven hämtade från Houdar de La Motte o. a. samt direkt från Phædrus. — Versfabeln, som var den vanliga under äldre tider, brukas numera sällan. Det direkt didaktiska har icke heller hög kurs. Men i sin äkta naiva, folkliga form torde fabeln ännu ega framtid; H. K. Andersen har visat, att det är möjligt att med den äkta naiviteten i djurskildringen sammansmälta en djup, men ej direkt moraliskt påträngande symbolik. C. v. F. (E. Wrgl.)

Fabeldiktning. Se Fabel 2.

Fabelepopé, en längre sammanhängande fabel, med komisk anstrykning. Se Fabel 2.

Fa'ber, Jakob Stapulensis, eg. Jacques le Fèvre d'Étaples, fransk teolog, f. omkr. 1455, d. 1536, var lärare i filosofi vid Sorbonne, men egnade sig sedermera åt bibeltolkning och kritik. F. blef genom sin på Vulgata grundade bibelöfversättning (Antwerpen 1530) och sin bibelförklaring en vägbrytare för Farels och Calvins reformation i Frankrike. N. S.

Fäber, Johann von Leutkirch, tysk teolog, f. 1478, d. 1541, blef 1518 generalvikarie hos biskopen af Konstanz och 1531 biskop i Wien. F. uppträdde till en början mot de inom kyrkan

rådande missbruken samt försvarade Luther mot Ecks anfall, ehuru han ansåg den förre gå för långt i sina sträfvanden. Efter en resa till Rom 1521 började han bekämpa Zwingli i Zürich och skref 1524 mot Luther sin *Malleus in haeresin Lutheranam* (''kättarhammaren''). Sedan förblef han ständigt en bitter motståndare till reformationen. Hans skrifter utkommo i Köln (1537—41). (Hj. H—t.)

Fäber, Antonius. Se Favre, A.

Fäber, Basilius, tysk skolman, f. omkr. 1520, d. omkr. 1575, blef 1560 rektor vid lutherska skolan i Quedlinburg, men afskedades 1570 till följd af sin vägran att underskrifva ''Corpus doctrinæ Melanchthonis''. 1571 blef han föreståndare för Augustinkollegiet i Erfurt. Hans förnämsta arbete är *Thesaurus eruditionis scholasticæ* (1571; flera uppl.). F. var en af Tysklands mest framstående skolmän i 16:e årh.

Fäber, Frederik, dansk naturvetenskapsman, f. 1795, d. 1828, företog 1819—21 en resa på Island och var 1822—28 regementskvartermästare. Hans viktigaste skrifter äro *Prodromus der isländischen ornithologie* (1822), *Ueber das leben der hochnordischen vögel* (1825—26) och *Naturgeschichte der fische Islands* (1829).

Fäber, Cecilia Böhl von. Se Caballero.

Fäber, Peter Kristian Frederik, dansk författare, f. 1810, d. 1877, tog 1840 polyteknisk examen och vardt 1852 telegrafdirektör. Som sådan utvecklade han det danska telegrafväsendet från en ringa början till stor omfattning. 1848 skref han nationalsången *Den tapre landsoldat*, som vann utomordentlig popularitet som uttryck för den då rådande folkstämningen. F. författade vidare farsen *Stegekjælderen* (1844) och diktsamlingen *Viser og vers* (1877), som båda vittna om varm känsla och kvickhet. E. Ebg.

Faber [fê'bə], Frederick William, engelsk präst och psalmförfattare, f. 1814, d. 1863, var 1842—45 kyrkoherde i Elton, öfvergick 1845 till katolska läran och grundade i Birmingham en församling, som kallade sig Wilfridianer efter F:s antagna namn, Wilfrid. Han var stor vältalare och predikant samt mycket produktiv författare. Hans psalmer, *Hymns* (1861 och 1871), ega högt värde och äro de mest utbredda inom engelska kyrkan.

Fäber, Johann Lothar von, friherre, tysk

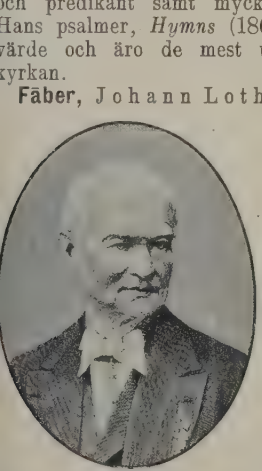

fabrikant, f. 1817, d. 1896, öfvertog 1839 ledningen af den då föga betydliga blyertspennsfabrik (firma: A. W. Faber), som hans farfars far 1761 anlagt i Stein vid Nürnberg och som F. utvecklade till en världsfirma i skrifmaterialier. (Se art. Blyertspennor.) F. utnämndes 1864 för sina förtjänster om industrien till titulärt bajerskt riksråd och upphöjdes 1881 i ärftligt friherrligt stånd.

Fäber, Ernst, Tysklands mest framstående kinamissionär och sinolog, f. 1839 i Koburg, d. 1899 i Tsingtau, utsändes 1864 af Renska missionssällskapet, hvars tjänst han lämnade 1880 för att verka först på egen hand, sedan, från 1885 till sin död, i tjänst hos Allmänna evangelisk-protestantiska missionsföreningen, som gaf honom fullkomlig frihet att ostördt egna sig åt litterärt arbete. 1888 utnämndes han till teol. doktor i Jena. Bland hans europeiska arbeten må, utom hans värdefulla uppsatser i ''Zeitschrift für missionskunde und religionswissenschaft'', nämnas *Lehrbegriff des Konfuzius* (1872 och 1873) samt skrifter öfver Mencius, Micius och Licius (tre afh., 1877), vidare *Prehistoric China* (i ''Journal of the China branch of the Royal asiatic society'', 1890), hans betydelsefullaste verk på europeiskt språk, och den för sin tillförlitlighet och rikedom på notiser utmärkta öfversikten *China in historischer beleuchtung* (1895). Sin största betydelse egde F. dock såsom litterär förmedlare af kristna och västerländska idéer till Kinas högre odling. I denna ytterst svåra uppgift öfverträffas hans samvetsgrannhet, tålamod och framgång af ingens. I den kinesiska lärdomsvärlden aktades hans personlighet och grundlighet mycket högt, och hans skrifter anses i språkbehandlingen jämbördiga med den erkända kinesiska litteraturen. Viktigast af hans kinesiska arbeten är det stora, ofullbordade verket Kritik af Kinas klassiker (1896—98). N. S.

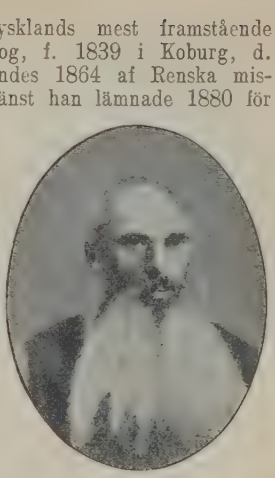

Faber du Faur [fabr dy får], Otto von, tysk målare, f. 1828 i Ludwigsburg, d. 1901 i München, son af en württembergsk general och krigsmålare, blef själf militär, deltog i fälttågen 1866 och 1870, hade långt därförut slagit sig på målning och studerat bl. a. för Piloty och i Paris. Han blef bataljmålare och utförde många bataljbilder, helst med rytteri, från olika tider. Två bilder från 1870 års krig finnas i Stuttgarts galleri. Slaget vid Wörth framställde han i panoramabild. Han målade äfven motiv från Napoleons krig, men sysselsatte sig under sitt sista skede hufvudsakligen med österländska scener, karavaner, arabiska ryttare och jaktmotiv. I behandlingssätt liksom i kolorit närmar han sig franska förebilder, målningssättet är flott och bredt, färgverkan liflig och effektfull. *Hästar i snö* finns i Nya pinakoteket i München. G—g N.

Fa'ber est qui'sque fortūnæ su'æ, lat., ''enhvar är sin egen lyckas smed'', ett från Sallustius hämtadt tänkespråk.

Fabert [fabär], Abraham de, marskalk af Frankrike, f. 15 okt. 1599 i Metz, d. 17 maj 1660 i Sedan, tog vid 14 års ålder tjänst som soldat, utmärkte sig genom tapperhet och kallblodighet, blef major 1627 och tog en lysande andel i belägringen af La Rochelle (s. å.), Saluces (1630), Avesnes (1637) och Maubeuge (s. å.), tack vare sin stora teoretiska och praktiska skicklig-

het som ingenjörofficer. 1642 utnämndes han till guvernör i Sedan och 1651 till generallöjtnant. Hans mest lysande bedrift var eröfringen af Stenay (1654), som betraktades som ett nytt uppslag i den militära ingenjörskonsten och som 1658 skaffade F. marskalksstafven. Litt.: Barre, "Vie du maréchal F." (2 bd, 1752), och Bourelly, "Le maréchal F." (2 bd, 1880—81; ny uppl. 1885). E. A—t.

Fabiāna R. et P., *bot. jarm.*, växtsläkte af fam. *Solanaceæ*. Arterna, af hvilka de flesta förekomma i Chile, äro små buskar, liknande *Erica*-arter, med små, tätt ställda blad och hvita blommor. *F. imbricata* från Chiles bergstrakter odlas ofta som krukväxt. Grenarna af denna art utgöra drogen *lignum pichi-pichi*, som innehåller alkaloiden fabianin och anses som ett specifikum mot blåskatarr. G. L—m.

Fabianin. Se Fabiana.

Fabian society [fē'biən səsā'iti]. Se Socialism.

Fabiānus (Fabius l. Flavianus), den helige, biskop i Rom 236—250, led martyrdöden under Decius' förföljelse mot de kristne. Hans påfvedöme har varit ett af de viktigaste i den kyrkliga utvecklingens historia (från Tertullianus till Cyprianus); om honom själf veta vi föga.

Fabi'sm, *toxik.*, benämning på en förgiftningssjukdom, som uppgifves angripa vissa personer efter förtäring af bondbönor (*Vicia Faba* L.), särskildt unga sådana. Symtomen lära vara gulsot, gallkräkningar, blodig urin, oregelbunden feber, nervös depression, ej sällan död. C. G. S.

Fa'bius, namn på en gammal patricisk släkt, väl ursprungligen bosatt på Quirinalis, i det forna Rom. Bland dess medlemmar märkas: 1. Kaeso F. Vibulanus, konsul 484, 481 och 479 f. Kr., var en tapper krigare. Under sitt sista konsulat synes han ha försökt att sammanjämka patriciernas och plebejernas intressen genom ett rättvist jordutdelningsförslag. Försöket utgick antagligen från hans afsikt att skydda ättens hotade politiska maktställning. Fabierna tyckas nämligen, sedan de länge varit de patriciska släkternas kraftigaste målsmän, ha kommit i delo med dessa, troligen till följd af den alltför betydande roll, som de spelat under några år. Till slut funno Fabierna sig föranlåtna att tåga i fält mot vejenterna, mot hvilka de sannolikt själfva retat romarna. Under Kaesos anförande intogo de 479 en fast position vid floden Cremera för att därifrån, genom "lilla kriget", oroa Veji, men 477 blefvo de öfverrumplade och nedhuggna. Menigheten påstod, att patricierna af illvilja lämnat Fabierna utan understöd. Dessa uppgifter synas dock bero på obestyrkta sägner, möjligen tillhörande Fabiska ättens familjekrönika.

2. Quintus F. Vibulanus, brorson till den föregående, konsul 467 och 465 f. Kr. samt därefter decemvir, hade kvarstannat i Rom vid uttåget till Cremera.

3. Quintus F. Maximus Rullianus, frejdad fältherre och statsman, var 325 f. Kr. ryttaröfverste under diktatorn Papirius Cursor. Mot öfverbefälhafvarens förbud inlät han sig under dennes frånvaro i strid med samniterna och vann seger, men blef därefter af sin stränge förman hotad med dödsstraff. Endast på folkets förböner blef han benådad. Sedan kämpade han med kraft och lycka i många fälttåg — han var fem gånger konsul — mot samniter och etrusker samt trängde först af alla romare genom den ciminiska skogen in i hjärtat af Etrurien. Han vann den afgörande segern vid Sentinum 295 f. Kr., hvarigenom de förenade italiska folkens motstånd blef brutet. I politiskt hänseende gjorde han sig förtjänt af samhället därigenom, att han såsom censor (304 f. Kr.) flyttade de frigifne och de obesutne, åt hvilka Appius Claudius 312 hade gifvit rösträtt, in i de fyra stadstribus. Efter hans död hyllade folket honom genom sammanskott till hans begrafning.

4. Quintus F. Maximus Verrucosus ("med vårtan") utmärkte sig i krig och fred. Han stod i spetsen för den beskickning till Kartago, hvilken efter Sagunts fall (218 f. Kr.) fordrade Hannibals utlämnande. Vid detta tillfälle skall han

Romersk denar, slagen till ära för Qu. Fabius Max. (på åtsidan Romas hufvud).

enligt en gängse sägen ha fällt det stolta yttrandet: "Här i min toga bär jag krig och fred; väljen hvilketdera I viljen". När i andra puniska kriget (218—201 f. Kr.) Hannibal tillfogat romarna det svåra nederlaget vid Trasimenus (217 f. Kr.), blef F. ställd emot honom. F. gick till väga med stor försiktighet. Han undvek nämligen strid, men följde fienden i spåren för att oroa och hindra honom i hans företag samt bevaka hans rörelser. Därigenom bidrog han, om också ej i så hög grad, som vanligen antages, till statens räddning. Men folket, som i början ej kunde rätt uppfatta hans planer, yttrade missnöje med hans långsamma krigföring och gaf honom binamnet *cunctator* ("sölaren"). Oviljan mot F. underblåstes af hans underbefälhafvare Minucius, som därigenom lyckades blifva likställd i befälet med F. Minucius lockades dock snart af Hannibal i fällan och räddades endast genom F:s mellankomst, hvarpå han frivilligt underordnade sig F. Kort därpå nedlade F. befälet, men efter olyckan vid Cannæ (216 f. Kr.) uppehöll F. med kraft och klokhet modet i staden. Under de följande åren anlitades ånyo hans duglighet, och han återeröfrade flera städer, bl. a. det viktiga Tarent (209 f. Kr.). F. afled 203 f. Kr., således före krigets slut. Under sin sista tid var han motståndare till Scipio. I allmänhet var han en äkta gammalromersk karaktär, utmärkt genom sinnesfasthet, lugn och klokhet. För sin verksamhet i det puniska kriget kallades han "Roms sköld".

5. Quintus F. Pictor, romersk historieskrifvare, deltog i kriget mot gallerna 225 f. Kr. och skickades efter slaget vid Cannæ (216 f. Kr.) för att rådfråga oraklet i Delfi. Han författade ett historiskt verk om Rom, ända från Æneas' tid till och med 2:a puniska kriget (218—201 f. Kr.), eller åtminstone början af detsamma, och begagnade antagligen för detta arbete den fabiska ättens rikhaltiga familjekrönika. Verket är skrifvet på grekiska, sannolikt emedan det prosaiska språket i Rom på den tiden icke var tillräckligt utbildadt för att kunna användas i historisk framställning. Man antager dock, att äfven en latinsk bearbetning af hans historiska verk (ombesörjd af honom själf eller af en annan Fabius?) har funnits. Livius och Dionysios från Halikarnassos omtala F. såsom en i det hela god sagesman, hvaremot Polybios om honom fällt ett mindre gynnsamt omdöme. Den äldre tiden är af F. mera öfversiktligt behandlad, den senare tiden och särskildt de händelser, i hvilka han själf deltagit, äro däremot utförligare skildrade. R. Tdh.

Fable convenue [fabl kåvnȳ], fr., uppdiktad historia, som man kommit öfverens om att betrakta som sann.

Fabliã (fr. *fabliau* l. *fableau*, af *fable*, fabel), kort, komisk och versifierad historia i den gammalfranska litteraturen. Genom sitt komiska innehåll skilja sig fabliåerna från andra arter af korta berättelser: *contes devots*, som äro fromma och uppbyggliga, samt *lais* (lesagor), som äro sentimentala och fantastiska. Dylika skämtsamma historier ha gamla anor i Frankrike; redan på 800-talet förbjöd kyrkan deras reciterande, men deras blomstringstid faller ungefär under 1200-talet. Den äldsta bevarade (*Richeut*) är från 1159; de yngsta äro skrifna omkr. 1330. De trifdes hufvudsakligen i norra Frankrike, särskildt i Picardie. Fabliålitteraturen har säkert varit mycket stor, men nu finnas kvar endast omkr. 150 stycken, hvilka dock gifva en god föreställning om hela arten. Många af dessa historier äro synnerligen grofkorniga; de framställa gärna skabrösa scener ur böndernas och borgarnas äktenskapliga lif, skildra med uppsluppet humör kvinnornas otrohet, männens enfald, munkars och prästers snedsprång. Dylika galanta äfventyr utgöra den öfvervägande delen af fabliåernas berättelser, men det finnes också kvickheter och anekdoter af en mera harmlös och mindre frivol beskaffenhet. Uppfattningen af kvinnan är mycket simpel, full af hat och förakt och står i den skarpaste motsats till tidens romantiskt sentimentala kärleksdiktning. Medvetet satiriska äro däremot dessa berättelser sällan: de taga icke parti för de små mot de stora, som man stundom sagt, utan de inskränka sig till att gifva lifliga och kvicka sedeskildringar. Det är deras naturlighet och goda lynne i förening med den ofta minutiösa skildringen af folkets hvardagslif, som förläna dem deras värde. Framställningssättet är i allmänhet föga konstmässigt; både form och innehåll äro ofta triviala. Fabliåerna författades också vanligen af kringstrykande jonglörer af lägsta art, och de föredrogos på marknadsplatserna inför en mycket blandad publik eller på slotten inför riddarna, sedan damerna lämnat salen. Fabliåerna försvinna ur litteraturen i början af 1300-talet, men deras anda fortlefver i den korta prosaberättelsen, novellen, och i farsen, hvilka båda arter uppstått ungefär samtidigt. Författarna af dessa fabliåer äro i allmänhet obekanta. Såsom kända fabliåförfattare kunna nämnas Rutebeuf och Jehan de Condé m. fl. Liksom många andra arter af medeltidslitteratur ha fabliåerna vandrat vida ikring; särskildt förekomma de i italiensk, engelsk och tysk litteratur, men äfven skandinaviska folksagor återgå ofta till franska fabliåer. Boccaccio såväl som Chaucer har ofta inspirerat sig af dem. Äfven den senare versifierade komiska berättelsen (*conte pour rire*), som med Lafontaine dyker upp i fransk litteratur för att sedan hålla sig under hela 1700-talet, går ofta direkt eller indirekt tillbaka till de gamla fabliåerna, och det är deras anda, "l'esprit gaulois", som alltjämt lifvar arten. Somliga ha ansett, att fabliåerna invandrat från Orienten; andra betrakta dem som poetiska utsmyckningar af gamla gudamyter, och en tredje skola afläser i dessa konstlösa historier minnen från primitivare civilisationsstadier i mänsklighetens historia. Bédier (i "Les fabliaux", 1893; 2:a uppl. 1895) anser, att de endast föga vandrat och uppstått litet hvarstädes samt att det är både lönlöst och ointressant att följa deras spår. A. de Montaiglon och G. Raynaud ha samlat dem i "Recueil général des fabliaux des XIII:e et XIV:e siècles" (I—VI, 1872—90). Många ha berättats i prosaform af Le Grand d'Aussy ("Fabliaux et contes", 5 bd, 1779). J. M.

Fabr., vid insektsnamn förkortning för J. Chr. Fabricius (se denne).

Fa'bra, Nilo Maria, spansk författare och journalist, f. 1843 i Blanes (Gerona), grundläggare af den spanska telegrafbyrån för pressen, är sedan 1891 senator, men har ständigt afböjt statstjänst. F. har gjort vidsträckta resor utom sitt land; en af frukterna däraf är *Alemania y Italia*, personliga iakttagelser under kriget 1866. Af hans publikationer må antecknas *Colección de poesías* (1860), *La batalla de Pavia* (prisbelönt epos 1861), diktsamlingen *Interior* (1905), känslig, elegant i form, men präglad af djup melankoli, komedien *Amor y astucia*, som blef mycket entusiastiskt mottagen i Barcelona, *El problema social*, högt skattad af Castelar, romanen *Balls Park*, *Cuentos ilustrados* (1895), *Presente y futuro* (1897) och *Un viaje á la República Argentina en el año 2003*. Ad. H—n.

Fabre [fābr], Jean Pierre, grefve, fransk politiker, kallad F. de l'Aude, f. 1755 i Carcassonne, d. 1832 i Paris, var före revolutionen advokat vid parlamentet i Toulouse och blef 1790 k. kommissarie vid brottmålsdomstolen i Carcassonne. Under terrorismen (1793—94) var han biltog, men 1795 blef han medlem af "de femhundras råd" och slöt sig med värme till Bonaparte 1799 efter statskuppen 18 brumaire. Han fick plats i tribunatet s. å., blef 1807 senator och 1808 grefve, men öfvergick 1814 till Ludvig XVIII, som gjorde honom till pär. Under "de hundra dagarna" stod han på Napoleons sida och miste därför 1815 pärskapet, men återfick det 1819. F. hade stor erfarenhet och ådagalade mycken talang på det juridiska och finansiella området och författade 1802 den bemärkta *Recherches sur l'impôt du tabac et moyens de l'améliorer* samt *Mémoires et souvenirs d'un pair de France* (4 bd, 1829—30). E. A—t.

Fabre [fābr], François Xavier Pascal,

fransk målare, f. 1766 i Montpellier, d. 1837 i Paris, fick sin utbildning i Davids skola, vistades en längre tid i Italien och upprättade i Montpellier en konstskola och ett konstmuseum, där hans flesta målningar förvaras. F. målade historiska framställningar samt landskap med historiskt staffage i den klassiska riktningen. Han målade äfven porträtt.

Fabre [fäbr], Jules Henri, fransk naturforskare, f. 1826 vid Milhau i dep. Aveyron, egnade sig först åt lärarverksamhet såsom professor vid lyceerna i Ajaccio och Avignon, men tog 1867 afsked från tjänsten för att uteslutande egna sig åt biologiska studier. F., som numera är bosatt i Sérignan, dep. Vaucluse, är en af nutidens förnämste kännare af insekternas lefnadsförhållanden och instinkter. Flertalet af sina om en sällsynt skarpsinnig iakttagelseförmåga vittnande upptäckter inom insektbiologiens område har han på ett ytterst detaljeradt sätt skildrat i sina äfven genom ett lifligt och fängslande framställningssätt utmärkta *Souvenirs entomologiques* (8 dlr, 1879—1903). G. A—z.

Fabre [fäbr], Ferdinand, fransk skriftställare, f. 1830 i Bédarieux (Hérault), d. 1898 i Paris, studerade medicin och teologi samt beträdde sedermera den litterära banan. F. vardt 1883 konservator vid Bibliothèque Mazarine. Hans första roman, *Les Courbezon* (1862; flera uppl.; prisbelönt af Franska akad.), utmärker sig genom en fin och skarp analys, som vittnar om påverkan från Balzac, hvilket äfven framgår af undertiteln på romanen, ''Scènes de la vie cléricale''. F. valde oftast allmoge och präster till hufvudfigurer i sina böcker, hvilkas främsta förtjänst är den skarpa och dristiga psykologien. Bland hans följande romaner må särskildt nämnas *L'abbé Tigrane candidate à la papauté* (1873; ''Abbé Tigranes'', 1902), *La petite mère* (1876—78), *Le roman d'un peintre* (1878), en romantiserad skildring af J. P. Laurens' lif, *Mon oncle Célestin* (1881), *Lucifer* (1884), skildrande striden mot ultramontanismen och jämte ''L'abbé Tigrane'' F:s betydelsefullaste verk, *Taillevent* (1894) samt den självbiografiska *Ma vocation* (1889), fortsatt genom *Ma jeunesse* och *Mon cas littéraire* (1903). Monument öfver F. i Luxembourgträdgården.

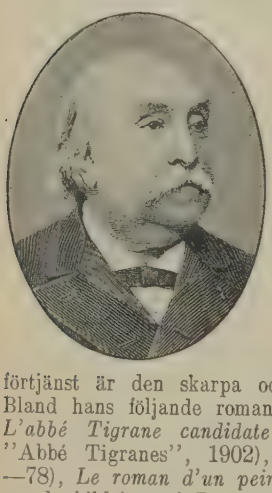

Fabre [fäbr], Paul, fransk historiker, f. 1859 i S:t Étienne, d. 1899 i Versailles, en tid professor i antikens och medeltidens historia vid Lilles universitet och kort före sin död bibliotekarie vid Institutet. Hans afhandling *Étude sur le Liber censuum de l'église romaine* (1892) innehåller en värdefull framställning af den kyrkliga organisationen under Innocentius III och dennes närmaste efterföljare. F. utgaf äfven en kritisk, kommenterad uppl. af Cencio Savellis (sedermera påfven Honorius III:s) ''Liber censuum'' (i ''Bibliothèque des écoles françaises'', 1889 o. ff.), samt samarbetade med Goyau och Pératé i praktverket ''Le Vatican'' (1895).

Fabre [fäbr], Gabriel, fransk kompositör, f. 1863 i Lyon, elev af konservatoriet i Paris, har gjort sig förtjänt bemärkt genom tonsättningar till flera moderna diktares alster, bl. a. sånger af Maeterlinck och åtskilliga bretagniska poeter (*Chants de Bretagne*, 1900). Han har äfven tonsatt en samling kinesiska dikter i öfversättning (*Poèmes de jade*). E. F—t.

Fabre d'Églantine [fäbr deglätĭn], Philippe François Nazaire, fransk dramatisk författare och politiker, f. 28 dec. 1755 i Carcassonne. Som yngling vann han vid ''Jeux floraux'' i Toulouse priset i skaldekonst, en *églantine* i guld (en vild ros), hvarefter han fogade ordet Églantine till sitt öfriga namn. Efter en stormig ungdom blef han kringresande skådespelare. 1787 kom han till Paris, där han egnade sig åt författarskap och politik. Hans dramatiska bana var kort, men fruktbar. På sju år skref han 17 stycken, i synnerhet komedier. Någon större framgång hade han emellertid icke. Mest berömdt af hans lustspel är *Philinte ou la suite du misantrope* (1790). I anslutning till ett yttrande af Rousseau angående Philintes karaktär i Molières komedi framställde han denne som en brutal egoist, hvilken slutligen får sitt straff. Hans stycke *Intrigue épistolaire* (1792; ''Brefintrigen'', öfv. af J. E. Remmer, uppf. på Mindre teatern i Stockholm 1812; ett öfvertryck af denna öfv. 1815) är endast en efterlikning af Beaumarchais' ''Barberaren i Sevilla''. Efter F:s död utgafs *Les précepteurs* (1799), en apologi för Rousseaus uppfostringssystem. Hans öfriga stycken äro för längesedan glömda. F. är icke utan fantasi och sinne för komik, men ifrig Rousseauist, predikar han för mycket och är en dålig stilist. Han har äfven efterlämnat *Œuvres mêlées et posthumes* (2 bd, 1803), innehållande contes, satirer och visor (bland hvilka den ännu mycket bekanta *Il pleut, il pleut, bergère!*). F. omfattade med stor hänförelse revolutionen. Han anslöt sig till Camille Desmoulins, Lacroix och Danton och spelade en stor roll i cordelierernas och jakobinernas klubbar. Representant för Paris i nationalkonventet, röstade han för konungens död. Han var äfven medlem af välfärdsutskottet och bidrog såsom sådan till genomförandet af republikanska kalendern, i hvilken månadernas och dagarnas namn är hans uppfinning. Han blef emellertid snart misstänkt för moderata tänkesätt, och Robespierre hatade honom samt angrep honom skarpt. Hans ställning var redan undergräfd, då han utan all skuld invecklades i en korruptionshistoria, den s. k. Chabotsaken, fängslades, anklagades för förskingring och förfalskning samt landsförräderi (otillåten förbindelse med Pitt). Han dömdes till döden och afrättades 5 april 1794, samma dag som Danton och Camille Desmoulins. Litt.: F. A. Aulard, ''F. d'É.'' (i 'Nouvelle revue'', 1885), de Robinet, ''Le procès des Dantonistes'' (1879), och Wallon, ''Hist. de Tribunal révolutionnaire''. J. M.

Fabre'tti, Rafaello, italiensk fornforskare, f. 1618, d. 1700 såsom direktör för arkivet i San Angelo i Rom. Skrifter: *De aquis et aquæductibus veteris Romæ* (1680; 2:a uppl. 1688), med värdefulla bidrag till Latiums topografi; *De columna Trajani syntagma* (1683; 2:a uppl. 1790) och *Inscriptionum antiquarum, quæ in ædibus paternis asservantur, explicatio* (om katakombinskrifter; 1699).

Fabre'tti, Ariodante, italiensk historiker och filolog, f. 1816 i Perugia, d. 1894 i Turin, där han 1868 vardt professor och direktör för fornsaksmuseet, var verksam som forskare på den italienska medeltidshistoriens område och såsom etruskolog, hvarjämte han utgaf *Corpus inscriptionum italicarum antiquioris ævi* (1867), som åtföljdes af flera supplement, samt filologiska och arkeologiska arbeten.

Fabri (eller Smedh), Johannes, boktryckare, d. 1496, lade, såvidt kändt är, den första svenska boken, Joh. Gersons bok *Aff dyäfwlsens frästilse* (1495), under pressen och var sannolikt den förste boktryckare, som varit svensk medborgare. Redan 1483 trycktes i Stockholm två arbeten, nämligen "Vita Katherine", af B. Ghotan, och "Dyalogus creaturarum moralizatus", af en resande boktryckare, Joh. Snell, men först tolf år därefter fanns i hufvudstaden ett stående boktryckeri, som egdes af F. Utom ofvan nämnda svenska bok, på hvars sista sida läses: "trykt aff Johannes Smedh j Stokholm" — hvaraf man velat draga den slutsatsen, att F. var smedson —, är hos honom tryckt *Breviarium Strengnense* (1495), på hvars titelblad läses: Holmiæ per Johannem Fabri. 1496 tillhörde tryckeriet hans änka Anna, som då tryckte Uppsala-breviariet, och 1525 fanns i Uppsala en boktryckare Bartholomæus F., som J. H. Schröder antager vara son eller brorson till F. 1496 öfvergick F:s tryckeri till kartusianerna i Mariefred. — Jfr Boktryckarkonst. (R. G.)

Fabriāno, stad i italienska prov. Ancona (Markerna), på sluttningen af Apenninerna. 9,500 inv. (1901; som kommun 21,096). Biskopssäte. Gymnasium. Berömd tillverkning af papper och pergament, läderfabriker. Spannmålshandel. (J. F. N.)

Fabriāno, Gentile da, italiensk figurmålare af den äldre umbriska skolan, den mest betydande representanten för dess öfvergångsskede, f. 1370, d. 1428, elev af Alegretto Nuzi i Fabriano, var sysselsatt på många olika ställen uti Italien, såsom i Brescia, Venezia (Dogepalatset), Florens, Siena, Orvieto och Rom (Lateranen). Den trakt, som utgjorde hufvudområdet för hans verksamhet, var emellertid Perugia och Markerna. F:s konst kännetecknas af den traditionella fromhet, som tillhörde skolan i de trakter, där den helige Francesco d'Assisi haft sitt hem, och hvilken synnerligast visar sig i det ödmjuka behaget och finheten i hans figurers hufvud. Men därjämte älskar han att i sina kyrkliga målningar inblanda genreartade motiv och gestalter samt att förhöja verkan af sin nästan skugglösa färg med förgyllda sirater, som äro plastiskt anbragta å figurernas dräkter. Bland hans ännu bevarade arbeten märkas en *Maria jämte helgon* på guldgrund i Berlins museum (flygelbilderna ses i Uffizierna i Florens) och *Konungarnas tillbedjan* (1423) i akademien i Florens (dess sockelbild i Louvre), hvars landskap ännu är operspektiviskt högt uppbyggdt och försedt med nästan otaliga staffagefigurer i något tafatta ställningar, med betydligt öfverlastade, pråliga accessoarer och guld här och där pålagdt, men icke utan uttryck i hufvudena, som tack vare sina ännu visserligen naiva, men dock ingalunda otympliga försök till förkortning träda fram ur taflan med en viss, begynnande liffullhet. C. R. N. O. G—g.

Fabrice [-brīs], Friedrich Ernst von, diplomat, tillhörande en till Hannover öfverflyttad gren af en hessisk adelsslägt, f. 5 juni 1683, d. 5 juni 1750, inträdde i holsteinsk tjänst och skickades 1710 till Bender som administratorn Kristian Augusts sändebud hos Karl XII. Han kvarstannade hos denne ända till hans hemresa på hösten 1714 och fick så bl. a. bevittna kalabaliken i Bender. Sedermera inträdde han i kurfurstens af Hannover (Georg I:s af Storbritannien) tjänst, i hvars uppdrag han 1718 åter infann sig hos Karl XII med förslag till fredsvillkor, ehuru utan resultat. F. blef kammarherre hos Georg I och utnämndes 1732 till landdrost. De depescher, som han under sin vistelse i Turkiet sände till holsteinska hofvet, ha utgifvits under titeln *Anecdotes du séjour du roi de Suède à Bender ou lettres de M. le Baron de Fabrice pour servir d'éclaircissement à l'histoire de Charles XII* (Hamburg 1760) och utgöra en af de viktigaste källorna för kännedomen om Karl XII:s vistelse i Turkiet. (H. B—n.)

Fabrice [-brīs], Georg Friedrich Alfred von, grefve, sachsisk general och minister, f. 1818, d. 1891, ingick 1834 vid kavalleriet och blef 1863 öfverste, 1864 generalstabschef vid tyska exekutionshären i Holstein samt 1865 generalmajor. Han var under 1866 års krig chef för den sachsiska arméns generalstab och blef s. å., efter krigets slut, generallöjtnant och krigsminister samt genomförde sachsiska härens ombildning till tolfte arménkåren i nordtyska förbundshären. Vid utbrottet af 1870 års fransk-tyska krig blef han generalguvernör öfver 12:e armékårsdistriktet och utnämndes 1871 till tysk generalguvernör i Versailles. S. å., efter freden, utnämndes han till högste befälhafvare öfver de tyska ockupationstrupper, som tills vidare kvarlämnades i Frankrike, men återtog i midten af året sin befattning som sachsisk krigsminister, blef 1872 general af kavalleriet och 1876 konseljpresident med bibehållande af krigsportföljen. 1882 öfvertog han ledningen äfven af utrikesärendena. F. blef friherre 1878 och grefve 1884. Se Dittrich, "Staatsminister general graf F., sein leben und sein streben" (1891). C. O. N.

Fabricēra. Se Fabrik.

Fabri'cius, namn på en hernikisk, sedermera romersk (plebejisk) släkt. Mest bekant är Cajus F. Luscīnus (den enögde), frejdad såsom en högst utmärkt medborgare. Han stred framgångsrikt med lukaner och bruttier 282 f. Kr. samt vann åt Rom flera af Syd-Italiens grekiska städer. Omtalad är hans beskickning till konung Pyrrhos, i hvars läger han skall ha ståndaktigt motstått alla konungens försök att vinna honom. Enligt en, dock ej bestyrkt, sägen skall konungen ha förgäfves sökt skrämma F. genom att låta en elefant helt plötsligt upplyfta sin snabel öfver honom. Större tillit förtjänar väl uppgiften, att F. underrättat Pyrrhos om ett tillämnadt förgiftningsförsök från hans läkares sida. Under denne konungs frånvaro på Sicilien vann F. fram-

gångar mot de syditaliska och samnitiska folken. 275 f. Kr. var han censor. F. var känd för en så sträng och omutlig redbarhet, att konung Pyrrhos skall om honom ha yttrat: ”Förr skall solen rubbas ur sin bana, än Fabricius förmås att vika från dygdens väg”. R. Tdh.

Fabri'cius, Georg, tysk författare, f. 1516, d. 1571 som rektor vid fursteskolan i Meissen, blef 1570 af riksdagen i Speier på grund af sina latinska dikter krönt till poeta laureatus. Han skref historiska arbeten af värde samt utgaf förträffliga upplagor af Horatius och Vergilius. Jfr Baumgarten-Crusius, ”De G. Fabricii vita et scriptis” (1839).

Fabri'cius, Hieronymus (it. Girolamo Fabrizi), efter sin födelsestad, i Kyrkostaten, kallad ab Aquapendente, italiensk anatom, f. 1537, d. 1619, studerade i Padua under Fallopio och promoverades där till med. doktor. Efter sin store lärares död (1565) blef han, närmast såsom dissektor, dennes efterträdare. Senare uppförde han på egen bekostnad en anatomisal, till hvilken skaror af studerande strömmade. Jämte lärostolen i anatomi erhöll han efter några år äfven den i kirurgi, hvarjämte han med stor framgång verkade såsom praktiserande kirurg. Han tog 1604 afsked från sin professur, men fortfor att till sin död egna sig såväl åt vetenskaplig forskning som åt praktik. F. nämnes såsom upptäckare af venernas klaffar; dessa voro dock delvis beskrifna redan före honom. I alla händelser tillkommer honom förtjänsten af att först ha monografiskt bearbetat och någorlunda troget afbildat dem. Sin största betydelse eger F. genom sina embryologiska arbeten, i hvilka han studerade embryots och äggbinnornas utveckling hos ett stort antal ryggradsdjur och häröfver meddelade en mängd afbildningar. Dessutom bearbetade han de flesta områden af den deskriptiva anatomien. Hans många arbeten ha utgifvits i flera uppl., de anatomiska senast i Leiden 1738. R. T—dt.

Fabri'cius. 1. David F., tysk astronom, f. 1564 i Esens, Ostfriesland, d. 1617, blef 1584 pastor i Resterhaave, 1603 i Osteel (båda orterna i Ostfriesland). Han utförde astronomiska och meteorologiska observationer af olika slag, såsom iakttagelser öfver kometen af 1607, den nya stjärnan i Ormbärarens stjärnbild m. m. Mest bekant är F. genom upptäckten (i aug. 1596) af den märkvärdiga föränderliga stjärnan Mira i Hvalfiskens stjärnbild (se Variabla stjärnor). Kepler ansåg F. som den förnämste observatören efter Tyko Brahe.

2. Johann F., den föregåendes son, tysk astronom, f. 1587 i Resterhaave, d. sannolikt 1615, upptäckte, ungefär samtidigt med och oberoende af Galilei, solfläckarna (se d. o.) samt solens rotation (se Solen). Dessa viktiga upptäckter offentliggjordes, tidigare än Galileis, i F:s arbete *De maculis in sole observatis et apparente earum cum sole conversione narratio, cui adjecta est de modo eductionis specierum visibilium dubitatio* (1611). B—d.

Fabri'cius, Johann Albert, tysk lärd, f. 1668 i Leipzig, d. 1736 som professor i vältalighet vid akademiska gymnasiet i Hamburg. Bland hans många skrifter må nämnas *Bibliotheca latina* (1697; ånyo utg. af Ernesti, 1773—74), *Bibliotheca græca* (1705—28; forts. och utg. i ny uppl. af Harless, 1790—1809), *Bibliotheca latina mediæ et infimæ ætatis* (1734—36; forts. af Schöttgen, 1746; ny uppl. 1754), en framställning af medeltidens latinska litteratur, *Bibliographia antiquaria* (1713; 3:e uppl. af Schafshausen 1760) och *Bibliotheca ecclesiastica* (1718). F. var en af sin tids lärdaste och produktivaste filologer samt en af de förste klassiske litteraturhistorikerna.

Fabri'cius, Jakob, poet, f. 1703 i Lindesberg, d. 11 (ej 30) dec. 1741 som amiralitetspastor i Karlskrona, blef 1739 förlofvad med skaldinnan Hedvig Charlotta Nordenflycht och gift med henne s. å. han dog. 1744 utgaf hans änka under titeln *Amaranther* af honom författade andliga poem och rimmade tillfällighetsvers samt en moralfilosofisk allegori, *Vänskapsväg*, omtryckta i Hansellis ”Samlade vitterhetsarbeten af sv. förf.” XXII (1878). — Jfr Nordenflycht, H. Ch.

Fabri'cius, Otto, dansk präst, natur- och språkforskare, f. 1744, d. 1822, var 1768—73 missionär på Grönland, hvars natur och folk han grundligt lärde känna. Efter sin återkomst vardt han 1783 präst vid Vor frelsers kirke i Köpenhamn, fick 1818 biskops rang och blef teol. hedersdoktor. Efter Paul Egedes död 1789 var F. den förnämste arbetaren i missionskollegiet, skref ritual, psalmbok m. m. för Grönland, öfversatte N. T. (1794) och första Mosebok (1822) till grönländska samt utarbetade en grönländsk språklära (1791) och ordbok (1804). F. utgaf dessutom *Fauna groenlandica* (1780) samt åtskilliga duktiga mindre afhandlingar. E. Ebg.

Fabri'cius, Johan Kristian, berömd dansk entomolog, f. 1745 i Tönder i Slesvig, blef först e. o. professor i Köpenhamn, d. 1808 som ord. professor i Kiel och danskt statsråd. 1762—64 studerade han i Uppsala under Linné, hvars grundsatser och metoder han fullständigt tillegnade sig. Hans skrifter bröto en ny bana för entomologien

och ha haft ett stort inflytande på dess utveckling. Bland hans många arbeten må särskildt framhållas *Systema entomologiæ* (1775), *Philosophia entomologica* (1778) samt *Entomologia systematica* (1792—99). (G. A—z.)

Fabri'cius, Jens Schou, norsk amiral, f. 1758 i Larvik, d. 1841 i Porsgrund, blef 1801 kommendant i Fredriksværn. 1814 var han medlem af riksförsamlingen på Eidsvold, utnämndes s. å. till chef för Sjökrigskommissariatet (sedermera Sjökrigskollegiet, indraget 31 mars 1815) samt till konteramiral och blef 1821 vice amiral. Y. N.

Fabri'cius, Adam, dansk historiker, f. 1822, d. 1902, tog 1847 teol. examen och blef 1849 adjunkt vid Aarhus' lärda skola samt var 1859—88 kyrkoherde. Bland hans arbeten märkas *Illustreret Danmarks historie for folket* (2 bd, 1853—55; 3:e uppl. 1889) och *Illustreret kirkehistorie for folket* (1896, 3:e uppl. 1901; "Illustrerad kyrkohistoria för folket", 1900) samt specialstudierna *Forbindelser mellem Norden og den spanske halvö i ældre tider* (1882) och *Danske minder i Normandiet* (1897); den religiösa berättelsen *Sulamiths breve om Messias* (1895; 5 uppl.) öfversattes till sv. 1900. E. Ebg.

Fabrik (lat. *fa'brica*, konstfärdig bearbetning, verkstad, af *fa'ber*, handtverkare, timmermästare), industriell anstalt, i hvilken likartade varor (fabrikāt) tillverkas i mängd och af ett flertal arbetare medelst användande af maskiner och apparater. Jfr Fabrikslagstiftning, Industri, Manufaktur och Verkstad. — Fabricēra, tillverka, förfärdiga på fabriksmässigt sätt; uppdikta, medelst skriftlig förfalskning tillverka. — Fabrika'nt, (i dagligt tal och såsom titel) fabrikör, fabriksegare, idkare af fabriksrörelse. — Fabrikatiōn, tillverkning af fabriksvaror.

Fabrika'nt. Se Fabrik.

Fabrikāt. Se Fabrik.

Fabrikatiōn. Se Fabrik.

Fabrikatskatt, detsamma som tillverkningsafgift.

Fabriksförening. Se Handtverks- och industriföreningar.

Fabriksguld. Se Bladmetall 2.

Fabrikshygiēn. Se Fabrikslagstiftning.

Fabriksinspektiōn. Se Yrkesinspektion.

Fabrikskassor. Se Arbetarfrågan, sp. 1334.

Fabrikslagstiftning, *jur.*, omfattar i vidsträcktaste bemärkelse ej allenast de regler, hvilka gälla för själfva anläggandet af fabriker, utan äfven dem, som afse att skydda kringboende för det men, som för deras hälsa eller egendom kan uppstå genom tillverkningarnas beskaffenhet eller genom det sätt, hvarpå de åstadkommas. Fabrikslagstiftningen omfattar vidare de regler, som äro gifna för att skydda de i fabriken anställda arbetarna emot skadliga inflytanden från de i fabriken förarbetade ämnena eller emot skada från de därstädes använda maskinerna, vidare de regler, som äro stadgade för användningen af minderåriga och kvinnor till arbete i fabrikerna, samt slutligen, i fråga om den äldre tiden, vidlyftiga förordnanden om själfva sättet för varornas tillverkning och undersökning af samt intyg om deras beskaffenhet.

I Sverige uppstod genom lagstiftningen en bestämd skillnad emellan handtverk å ena sidan samt fabriker och manufakturer å den andra, i det att rättigheten att idka de båda sistnämnda undantogs från de till skråförfattningen hörande reglerna, och deras idkare i stället sattes under hallrätt. Det hette nämligen i manufakturprivilegierna 29 maj 1739, § 4, att alla, såväl inhemska som främmande, hvilka efter dessa privilegier ville drifva manufakturer och handtverk i riket, skulle anmäla sig hos vederbörande hallrätt eller i de städer, där inga hallrätter voro, hos magistraten och dennas samtycke sig därtill förskaffa, hvarefter ärendet skulle anmälas hos Kommerskollegium, hvilket det ålåg att granska ansökningen. Oaktadt sålunda manufakturister och fabrikanter blifvit ställda utom skråförfattningen, fordrades dock af den, som ville drifva fabrik eller manufaktur, att han skulle förete bevis om sin skicklighet och därjämte förskaffa sig burskap. Hallrätternas befattning med dessa anläggningar bestod ej allenast i att bevilja tillstånd till deras bedrifvande, utan äfven, enligt hallordningen 21 maj 1739, i att afdöma tvister emellan fabrikanten eller förläggaren och mästarna samt emellan mästarna och deras arbetsfolk, därjämte i att verkställa besiktning af varorna och deras beskaffenhet. Någon skillnad emellan fabriker och manufakturer fanns så litet i 1739 års författningar (hallordningen och manufakturprivilegierna), att i dem talades om *manufaktur*varor, som blifvit tillverkade vid inrikes järn-, stål- och metall*fabriker*, äfvensom om väfverimanufakturvaror, som vid inrikes fabriker tillverkas. Med tiden uppkom dock en sådan skillnad. Sedan det genom resol. på städernas besvär 1752, § 53, blifvit förklaradt, att fabriksidkare ej kunde tvingas att taga burskap, blef i hallordningen 2 apr. 1770, art. V, § 1 och 2, skillnaden emellan fabriker och manufakturer bestämd på sådant sätt, att fabrikörer voro de, som med vederbörliga privilegier hade inrättat ordentliga manufakturer, och manufakturister samt mästare de, som sitt handtverk lärt och efter vunnet burskap drifva detsamma, d. v. s. att den, hvilken som fabrikant egde att drifva ett yrke, var i och för rättigheten att utöfva detta, fri från hvarje annan förpliktelse än att söka tillstånd därtill hos Kommerskollegium, hvilket var det ämbetsverk, som då, enligt resol. på städernas besvär 1752, § 6, gaf tillstånd till anläggande af såväl fabriker som manufakturer. Hvilka slags yrken voro att anse såsom fabriker var väl på sätt och vis genom lag bestämdt, men i uttryck som voro högst svåfvande. (Jfr hallordningarna 1739, art. 2, § 1, och 1770, art. 2, § 1, samt Kommerskollegiets kung. 6 nov. 1821.) Fabriks- och handtverksordningen 22 dec. 1846, hvilken utvidgade näringsfriheten, hänförde till fabrikerna äfven de yrken, hvilka förut ansetts såsom manufakturer. Rättigheten att idka fabrik (manufaktur) blef nu beroende endast af vissa personliga kvalifikationer samt af anmälan om företaget hos magistrat eller K. M:ts befallningshafvande, alltefter som fabriken skulle anläggas i staden eller å landet. Då s. å. hallrätterna upphäfdes, försvann jämväl all den befattning, dessa myndigheter haft med fabrikerna och manufakturerna. Den nu med afseende å fabriker i allmänhet gällande lagstiftningen, k. förordn. 18 juni 1864 ang. utvidgad näringsfrihet, har äfven gjort rättigheten att anlägga fabriker (där-

ibland också dem, som afse tillgodogörande eller förädling af mineralrikets alster) beroende af vissa personliga kvalifikationer och anmälan hos vederbörlig myndighet, som är för stad magistrat — utom för Stockholm, där fr. o. m. 1881 sådan anmälan skall göras hos Öfverståthållarämbetet —, för landet K. M:ts befallningshafvande och för fabriker till förädling af mineralrikets produkter Bergsöfverstyrelsen. Särskild näringsanmälan behöfver för öfrigt icke ske hos K. M:ts befallningshafvande eller Öfverståthållarämbetet, för såvidt fabriksidkaren vid gjord firmaanmälan bifogat betyg ang. förefintligheten af de föreskrifna personliga kvalifikationerna. — Utlännings rätt att i Sverige idka fabriksrörelse är beroende ej allenast af vissa särskilda villkor, utan äfven på K. M:ts pröfning i hvarje särskildt fall (k. förordn. 20 juni 1879).

Beträffande den del af fabrikslagstiftningen, hvars ändamål är att, såvidt ske kan, skydda de kringboende äfvensom de i fabriken anställda arbetarna för skada till hälsa och egendom, finnas först vissa allmänna stadganden gifna och vidare sådana, som gälla för särskilda fabriker. Till de förstnämnda höra först stadgandet i k. förordn. 18 juni 1864, § 7, att sådan fabrik, där för tillverkningens åstadkommande fordras kemisk behandling, och där felaktigt förfarande kan medföra eldfara eller våda för lif eller hälsa, ej får drifvas af annan än den, som antingen själf styrkt sig ega tillförlitligen intygad skicklighet att sådan inrättning förestå eller visar sig därtill ha antagit annan person med sålunda vitsordad skicklighet i yrket, samt vidare föreskrifterna i hälsovårdsstadgan 25 sept. 1874, § 16, att vissa fabriker antingen ej få anläggas i stad eller ock endast på vida, öppna platser, afskilda från de mera bebyggda stadsdelarna, hvarför sådan anläggning skall anmälas hos hälsovårdsnämnden och besked af denna afvaktas, huruvida från dess sida hinder möter. Denna myndighet åligger det jämväl att tillse, att fabriker och näringar ej drifvas så, att de blifva i hälsoväg till men för arbetarna, närboende eller det allmänna. Nämnden eger föreskrifva fabrikens egare att vidtaga de till olägenhetens afhjälpande nödiga åtgärder och, om sådant ej sker, förbjuda fabrikens eller näringens fortsatta drifvande. Å landet bör kommunalnämnden enligt hälsovårdsstadgan, § 28, egna synnerlig uppmärksamhet däråt, att icke fabrik inom kommunen anlägges, anordnas eller drifves på så sätt, att den blir menlig för arbetares eller närboendes hälsa. — Ytterligare bestämmelser afseende skydd för arbetare, anställda i fabriker äfvensom viss annan industriell rörelse, meddelas i lagen ang. skydd mot yrkesfara 10 maj 1889 samt i lagen 13 dec. 1895 ang. tillägg till nyssnämnda lag. Innehafvare af fabrik har härigenom ålagts att i allmänhet vidtaga alla de anordningar, som i afseende å arbetslokaler, maskiner och redskap eller eljest med hänsyn till arbetets beskaffenhet äro nödiga för att skydda hos honom anställda arbetares lif och hälsa. Dessutom äro i vissa afseenden bestämda skyddsåtgärder uttryckligen stadgade. Så äro särskilda anordningar föreskrifna till arbetarnas skyddande mot skada genom fall eller genom nedstörtande föremål eller af i gång varande maskiner samt för arbetarnas räddning vid utbrytande eldsvåda, där yrkesdriften är förenad med eldfara. Vidare äro bestämmelser meddelade ang. luftutrymmet, luftväxlingen, belysningen och värmegraden i arbetslokalen, äfvensom till förekommande af att damm, gaser och ångor spridas i arbetslokalen i en för arbetarens hälsa skadlig mängd. Därjämte stadgas ock, att föreskrifter om hvad arbetaren bör iakttaga för att undvika olycksfall och ohälsa i arbetet skola, där så finnes nödigt, anslås i arbetslokalen. — Öfvervakandet af skyddslagens efterlefnad åligger af konungen utsedde yrkesinspektörer (se Yrkesinspektion). K. M:ts befallningshafvande eger att efter anmälan af yrkesinspektör, eller där så eljest pröfvas nödigt, ålägga vederbörande yrkesidkare att, om denne vill fortsätta arbetet, inom viss tid vidtaga sådan anordning, som i lagen afses. K. M:ts befallningshafvande kan ock, där synnerlig fara är för handen, omedelbart förbjuda arbetets fortsättande i dess helhet eller i viss omfattning, till dess föreskrifven anordning vidtagits. Skulle till följd af olycksfall i arbetet skada drabba i fabrik anställd arbetare, skall i anledning däraf ersättning utgå enligt bestämmelserna i lagen af 5 juli 1901. — Rörande de försiktighetsmått, som skola iakttagas vid anläggning och drifvande af särskilda fabriker, märkas k. förordn. 19 nov. 1897 ang. explosiva varor, k. förordn. 26 nov. 1875 ang. eldfarliga oljor och vissa andra därmed jämförliga vätskor samt giftstadgan 7 dec. 1906. Dessutom må nämnas k. förordn. 9 dec. 1896, som innehåller särskilda föreskrifter till skydd emot ett ondt, som plägar angripa särskildt dem, hvilka arbeta i tändsticksfabriker, fosfornekrosen.

Beträffande minderåriges användande i arbete upptogs en del bestämmelser i k. förordn. 18 juni 1864. Där stadgades, att ingen skulle antagas till arbetare i fabrik, handtverk eller annan handtering före fyllda tolf år; att till arbete nattetid (från kl. 9 på aftonen till kl. 5 om morgonen) ej finge användas arbetare under 18 års ålder, och att näringsidkaren hade att vaka öfver, att den, som ej förvärfvat det kunskapsmått folkskolestadgan föreskref såsom det minsta, erhöll ytterligare undervisning. Det ålåg ock näringsidkaren att tillse, att vid biträdens och arbetares behandling och sysselsättning behörigt afseende fästes å deras hälsa och arbetsförmåga. Närmare föreskrifter ang. minderåriges användande i arbete vid fabrik, äfvensom i handtverk eller annan handtering meddelades därefter i k. förordn. 18 nov. 1881, hvilken sedermera, hvad fabriker angår, upphäfts och ersatts genom lagen af 17 okt. 1900 ang. minderåriges och kvinnors användande till arbete i industriellt yrke. Bestämmelserna i denna lag afse hufvudsakligen minderåriges användande i arbete. Beträffande särskildt kvinnor, innehåller den ej andra föreskrifter, än att kvinna, som födt barn, icke må sysselsättas i industriellt yrke under de 4 första veckorna efter barnsbörden, därest icke med läkarintyg styrkes, att hon tidigare kan utan men börja arbetet, samt att kvinna ej må användas till arbete under jord i grufva eller stenbrott, en bestämmelse, som gäller äfven minderårig af mankön under 14 år. Annat arbete må kunna utföras äfven af minderårig — hvarmed enligt lagen förstås den, som är under 18 år, — med undantag dock för vissa arbeten af synnerligen farlig beskaffenhet, såsom rengöring eller smörjning af i gång varande maskin, rem-, axel- eller annan kraftledning. Rätten att till arbete i fabrik, äfvensom i annan i lagen angifven industriell

verksamhet, använda minderårig är emellertid i olika afseenden begränsad och gjord beroende af särskilda villkor. Före fyllda 12 år må barn icke användas i arbetet, dock att elfvaåringar kunna sysselsättas i lättare arbeten vid sågverk och därmed förenade brädgårdar, äfvensom under bar himmel vid grufvor. Arbetstidens längd är för barn, som ej fyllt 13 år, bestämd till högst 6 timmar af dygnet och för annan minderårig till högst 10 timmar. Arbetet skall vara förlagdt till tiden kl. 6 f. m.—7 e. m., och arbetstiden afbrytes genom lämpliga raster. I yrken med ständig eld samt vid sågverk och därmed förenade brädgårdar må dock för minderårig af mankön öfver 14 år förekomma 12 timmars arbetstid och äfven nattarbete under villkor, att arbetet är indeladt på skift på visst i lagen angifvet sätt. Där arbetets regelbundna gång afbrutits genom natur- eller olyckshändelse kan för öfrigt eftergift i de ang. arbetstidens längd gifna föreskrifterna meddelas af yrkesinspektör för en tid af högst en månad samt af Kommerskollegium för högst fyra månader. — Såsom villkor för minderårigs användande i arbetet har stadgats, att denne skall ha erhållit fullständigt afgångsbetyg från folkskolan eller behörigt tillstånd att lämna folkskolan, eller att skolpliktigheten af annan anledning upphört. Under ferietid må likväl minderårig användas i arbetet, äfven utan att ifrågavarande villkor uppfyllts. Å andra sidan är arbetsgifvaren skyldig att bereda hos honom anställd arbetare, som icke fyllt 15 år, den ledighet, som för deltagande i fortsatt skolundervisning kan erfordras. För minderårigs inträde i arbetet är vidare såsom villkor föreskrifvet, att det genom läkarintyg styrkes, att den minderårige icke kan anses komma att till följd af sjuklighet eller kroppslig svaghet lida men af det arbete, som är i fråga; och skall sedermera läkarbesiktning af läkare, som förordnas af K. M:ts befallningshafvande, företagas minst en gång hvarje kalenderår till utrönande, huruvida arbetet är menligt för den minderåriges hälsa. Tillsynen öfver, att lagens föreskrifter iakttagas, åligger enligt denna i främsta rummet yrkesinspektörerna; och lagen innehåller en hel del bestämmelser afseende tillsynens möjliggörande och underlättande. Af dylika bestämmelser må särskildt framhållas, att anmälan om minderårigs antagande i arbetet eller afgång från detta skall inom viss tid ske hos K. M:ts befallningshafvande, som har att öfversända anmälan till vederbörande yrkesinspektör; att denne, äfvensom förordnad besiktningsläkare, eger tillträde till det arbetsställe, där minderårig sysselsättes; att arbetsgifvare skall, så länge minderårig användes i arbetet, ha i förvar de intyg ang. kunskapsmått och läkarundersökning, som för minderårigs inträde i arbetet föreskrifvits, samt att yrkesidkaren skall ang. de hos honom använda minderårige för hvarje kalenderår, enligt fastställdt formulär, föra särskild registerbok, som årligen skall granskas af yrkesinspektör, och som skall bl. a. utvisa dagen för den minderåriges anställande i arbetet, arbetets beskaffenhet och arbetstiden. Rätt att granska denna registerbok — och nyssberörda intyg — tillkommer jämväl vederbörande tjänsteläkare samt äfven, genom särskild utsedd person, hälsovårds- eller kommunalnämnd, skolråd och skolstyrelse. Th. R. (B. H. D.)

Fabriksmärke. Se Kontrollstämpling och Varumärke.

Fabriksstämpel. Se Kontrollstämpling och Varumärke.

Fabrikör. Se Fabrik.

Fabri'tius. 1. Carel F., holländsk porträtt- och historiemålare, f. omkr. 1620, d. 1654 i Delft (han omkom, just sysselsatt med att måla ett porträtt, när stadens kruttorn 12 okt. sprang i luften). Samtidigt med Sam. van Hoogstraaten elev af Rembrandt i Amsterdam, flyttade han snart till Delft. Troligen var han Johannes Vermeers lärare. I alla händelser var F. den mest begåfvade af Rembrandts många elever och den, som trots en utpräglad originalitet stod den store mästarens konst närmast. Hans sällsynta målningar, af hvilka några försetts med Rembrandts förfalskade signatur, träffas i Louvre, i museerna i Schwerin (1654), Rotterdam, i privatsamlingar i London och Paris, o. s. v. Sannolikt är, att dessutom flera Rembrandt tillerkända porträtt äro af F:s hand. — 2. Bernard F., historiemålare i Delft på 1650- och 1660-talen och sannolikt elev af Rembrandt, var troligen en nära frände (broder?) till Carel F. I Nationalmuseum finnes en tafla af honom, *Familj till bords* (*Hagars förskjutande*?), dat. 1650; andra — porträtt eller bibliska motiv — ses i museerna i Amsterdam (1655), Bruxelles (1657), Kassel (1666), o. s. v. O. G—g.

Fabri'tius, Ludvig, diplomat i svensk tjänst, f. 11 sept. 1648 på fästningen Oranien i Brasilien, dit hans släkt utflyttat från Holland. Han trädde i början af 1660-talet i rysk krigstjänst, råkade under Stenko Razins uppror mot slutet af samma årtionde i de upprorriskes händer och upplefde en mångfald af äfventyr, blef vid ett flyktförsök från Astrahan tillfångatagen och gjord till slaf, men friköptes af en indisk köpman och uppehöll sig sedan under någon tid i Persien. Han återvände till Ryssland 1671 och avancerade till öfverstelöjtnant 1675, men tog afsked 1677 och begaf sig till Sverige. Hans förvärfvade kännedom om Orienten kom här till användning vid försöken att anknyta direkta handelsförbindelser därmed och särskildt att åvägabringa persisk silkeshandel på Narva. F., som fick behålla sin öfverstelöjtnantsgrad, reste 1679 med kungligt uppdrag, ehuru på egen bekostnad, till Persien, där han förmådde några köpmän att afresa till Narva, hvilka emellertid i Moskva läto öfvertala sig att sälja sina varor. Han hemkom 1682, men afgick 1683 åter till Persien, denna gång som envoyé, och lyckades åter förmå ett antal köpmän att begifva sig till Sverige, där de också inträffade 1687, sedan F. genom öfvertalning och gåfvor lyckats korsa ryssarnas försök att hejda deras resa. Efter hemkomsten blef han adlad s. å. 1697 sändes han, medförande notifikation om tronskiftet i Sverige, till Ryssland, där han ock hade att komma den danske agenten Heins' stämplingar på spåren, och till Persien för att fullfölja handelsförbindelsen därmed. Schahen beslöt sig också för att skicka en gesant till Sverige, men denne jämte

de åtföljande köpmännen fängslades 1700 i Moskva, och Stora nordiska kriget gjorde slut på den begynta svensk-persiska samfärdseln. F., som lyckligt hemkommit 1700, användes vid ett par tillfällen under krigets tidigare del som budbärare mellan konungen och hemlandet. Han afled 17 okt. 1729 i Stockholm. Af F. finnas några självbiografiska anteckningar (förvarade i Riksarkivet), hvilka ligga till grund för J. Kempes fördenskull värdefulla, ehuru tämligen naiva och ej i allo pålitliga ”Ludwich Fabritii lefwerne” (Stockholm 1762). H. B—n.

Fabri'zi, Girolamo. Se Fabricius, Hieronymus.

Fābula, lat., berättelse, novell, saga, anekdot, ”historia”, fabel, dramatisk dikt. — Fabula do'cet, lat., ”fabeln lär”, sens-moralen af historien är. Se Fabel. — Fabuli'st, fabeldiktare.

Fābula palliāta, lat. (af *pa'llium*, grekisk mantel), sådant fornromerskt lustspel, där ämne, plats och personer äro grekiska, t. ex. Plautus' och Terentius' bearbetningar af den s. k. nyare komediens (Menandros' m. fl.) stycken. Bland typerna märkes ”den listige slafven”, som däremot ej förekom i fabula togata (af *to'ga*, romersk mantel), det nationellt romerska lustspelet med bilder ur italienska folklifvet. Se Afranius. H. Sgn.

Fābula togāta, lat. Se Fabula palliata.

Fabulēring (fr. *fabulation*, af lat. *fābula*, se d. o.), dispositionen eller utvecklingen af handlingen (”fabeln”) i ett dramatiskt eller episkt diktverk.

Fabuli'st. Se Fabula.

Fabulös (fr. *fabuleux*, lat. *fabulōsus*, af *fabula*, se d. o.), fabelaktig, sagolik, underbar, häpnadsväckande, utomordentlig, otrolig.

Fabvier [favie'], Charles Nicolas, baron, fransk militär, f. 1782 i Pont-à-Mousson, d. 1855 i Paris, ingick 1804 vid artilleriet och tjänstgjorde, efter att ha tagit en hedrande andel i kriget mot Österrike 1805 och utfört en mission till Turkiet och Persien, 1809 en kort tid såsom frivillig i polska hären under Poniatowski. 1811 åtföljde han Marmont såsom adjutant till Spanien, deltog i slaget vid Moskva (1812) och blef för sin tapperhet under fälttåget i Sachsen 1813 öfverste och baron. 1814 kämpade han i Frankrike mot de allierade och undertecknade 31 mars s. å., jämte Denis de Damrémont, Paris' kapitulation. 1817 tog han del i undertryckandet af oroligheterna i Lyon samt utgaf därom skriften *Lyon en 1817* (1818), som ådrog honom en mängd trakasserier från regeringen. Han begaf sig då 1823 till Grekland, där han som öfverbefälhafvare för linjetrupperna med utmärkelse deltog i åtskilliga krigsföretag mot turkarna. Slutligen blef han — i synnerhet efter en olycklig expedition till ön Chios (1828) — misstänkt för förräderi och begaf sig då till Frankrike. I nov. s. å. deltog F. i franska expeditionen till Morea, men mottog ej något befäl, utan sysselsatte sig endast med omorganiserandet af den grekiska milisen. Han slog sig därpå åter ned i Frankrike (1829), blef 1839 generallöjtnant och 1845 pär. Efter februarirevolutionen (1848) blef han sändebud i Konstantinopel, men begaf sig 1849 till Danmark, som önskat en fransk general till härförare. I franska lagstiftande församlingen invaldes han 1849, utmärkte sig där för sina liberala åsikter, men spelade sedan icke någon politisk roll. Utom nämnda skrift utgaf F. *Journal des opérations du sixième corps pendant la campagne de 1814 en France* (1819). Litt.: Debidour, ”Étude sur le général F.” och ”Le général F., sa vie et ses écrits” (i ”Annales de l'est”, 1887—1900). (E. A—t.)

Fac., förkortning för lat. *fa'cit* (se d. o.) och *facu'ltas* (fakultet).

Façade [fasa'd], fr. Se Fasad.

Facchine'tti [fakí-], påfven Innocentius IX:s egentliga namn.

Facchino [fakinå], it., bärare, stadsbud; sjåare.

Faccio [fa'tjå], Franco, italiensk tonsättare, f. 1840 i Verona, d. 1891 på hospitalet i Monza, lät i likhet med sin vän A. Boito påverka sig af nyare tysk musik samt skref två operor, *I profughi fiamminghi* (1863) och den wagnerskt färgade *Amleto* (1865; med librett af Boito), som mottogs väl i Florens, men uthvisslades i Milano. Vidare märkas af hans hand en symfoni, sånger och den i förening med Boito skrifna kantaten *Le sorelle d'Italia* (1862). F. blef 1868 professor i komposition vid Milanos konservatorium, sedermera äfven kapellmästare vid Scala-teatern och åtnjöt anseende som en af Italiens bästa dirigenter. E. F—t.

Facciolati [fatjålāti], Jacopo, italiensk lexikograf, f. 1682, d. 1769 som professor i logik i Padua, var mycket verksam för återupplifvandet af fornlitteraturens studium samt utgaf i detta syfte, med biträde af Forcellini, en ny uppl. af Calepinos ”Lexicon septem linguarum” (1718; 7:e uppl. 1723) och af Nizolis ”Lexicon ciceronianum” (1734). Han offentliggjorde dessutom tre samlingar latinska tal (1723—67), utmärkta för ganska stor elegans. Af hans korrespondens utgafs 1843 en volym. Se biografier af Ferrari (1799) och Gennari (1818).

Face [fās], fr. (af lat. *fa'cies*, utseende, ansikte), ansikte, framsida. Se vidare Fas och jfr En face.

Facētier (lat. *facētiæ*), lustiga infall, kvickheter, benämning på en litteraturgren, som odlades i synnerhet på 1400- och 1500-talen samt bestod i små skämtberättelser med satiriskt eller självsvåldigt erotiskt innehåll, angrepp på prästerskapets sedeslöshet o. s. v. Dylika samlingar utgåfvos exempelvis af italienaren Poggio-Bracciolini (1470; flera uppl.) och tysken H. Bebel (1506; flera uppl.). Bland de mest bekanta äro de tidigt till svenska öfversatta historierna om Salomo och Marcolphus samt ”Til Ulenspiegel”. En samling dylika utkom 1641 i Sverige, ”Mich. Linderi Facetiæ, Thet är Tijdh-Fördrijff”. (E. F—t.)

Face'tt, Facettēra. Se Fasett.

Fa'chingen, by i preussiska regeringsområdet Wiesbaden, på floden Lahns vänstra strand. Omkr. 200 inv. F. är bekant genom sina 1745 upptäckta mineralkällor, som rinna upp tätt vid flodstranden och hvilkas vatten är bland de starkaste alkalisk-saliniska mineralvattnen i Tyskland. Det innehåller 3,631 pro mille dubbelt kolsyradt natron, därjämte 0,577 pro mille kolsyrad magnesia samt fri kolsyra m. m. Källorna tillhöra preussiska staten, och inga kuranordningar finnas å platsen, men af vattnet komma årligen omkr. 3 mill. flaskor i handeln. Det begagnas vid kroniska katarrer i luftvägarna, vid mag- och tarmlidanden samt gikt. Ln.

Fachr ed-din, drusisk höfding. Se Druser.

Fachwerk, ty. Se Fackverk.

Faciālisförlamning (af lat. *fa'cies*, ansikte), *med.*, en förlamning i de mimiska ansiktsmusklerna,

orsakad af nedsatt eller upphäfd funktionsduglighet hos *nervus facialis*, den sjunde af hufvudets nervstammar. På grund af denna nervs relativt ytliga läge äro skador å densamma ganska vanliga. Dylika kunna framkallas af förkylning, yttre våld, skador å benet i de benkanaler nerven har att passera, tryck från angränsande svulster o. s. v. Förutom dylik isolerad facialisförlamning träffas denna rubbning ofta i samband med andra äfven till andra kroppsdelar utbredda förlamningar, såsom vid sjukdomar i hjärnan och förlängda märgen. Det förstnämnda slaget af facialisförlamning yttrar sig genom oförmågan hos den angripne individen att rynka pannhuden och sluta ögonlocken, genom slappt hängande kind och munvinkel, allt i samma ansiktshalfva. Är nerven eller dess kärna angripen inne i den centrala delen af nervsystmet, kan däremot pannhuden rynkas och ögat slutas. Facialisförlamning, beroende på perifera orsaker, plägar vid lämplig behandling, såsom elektricitet, massage, "stärkande" medikamenter, kunna gå tillbaka efter kortare eller längre tid (1—3 månader). Är den ett symtom af ett centralt lidande, blifva utsikterna för patientens tillfrisknande beroende af hufvudsjukdomens art. I. H.

Facie'ndum curávit, lat. Se F. C.

Fa'cies (lat., ansikte, prägel). 1. *Geol.*, den prägel hos en aflagring, en fauna o. s. v., som beror af de lokala förhållanden, under hvilka den bildats, resp. lefvat. En strandaflagring har t. ex. en annan "facies" än en djuphafsbildning, en hafsfauna, som lefver på sandbotten, en annan "facies" än den, som lefver på lera etc. A. G. N.

2. F. hippocrática, "Hippokratisk uppsyn", *med.*, kallades af de gamle läkarna det af Hippokrates först beskrifna utseende, som människans ansikte ofta antager kort före döden. Detta utseende karakteriseras därigenom, att alla drag blifva slappa, ögonen stirrande (så att de ej fixera något bestämdt föremål), med små pupiller och halfslutna ögonlock, näsan tillspetsad, med infallande näsvingar, underkäken slappt nedhängande, ansiktet af gulgrå färg och betäckt med en klibbig svett. F. B.

3. F. leonína, *med.* Se Spetälska.

Facil (fr. *facile*, lat. *fa'cilis*, eg. "görlig", lätt), medgörlig, eftergifven, foglig; förekommande, vänlig, lätt att umgås med; billig ("facilt pris"). — Facilitēt (fr. *facilité*), medgörlighet, foglighet; förekommande väsen; billighet.

Fa'cile admi'ttitur, Faci'llime admittitur, lat. Se Betyg, sp. 177.

Fa'cile pri'nceps, lat., obestridligen (eg. med lätthet) den främste l. ypperste.

Fa'cilis desce'nsus Ave'rno, lat., lätt är nedstigningen till underjorden (Vergilius' "Æneis", VI, v. 126).

Fa'cit, lat., "det utgör" eller "det gifver till resultat", inom aritmetiken svaret på en framställd räknefråga. Så är t. ex. 132 facit till frågan: Hvad är produkten af 11 och 12?

Fa'cit indignátio ve'rsum, lat., "förtrytelsen skapar versen"; harmen gör en till (satirisk) poet, förtrytelsen gör en vältalig. Uttrycket förekommer i Juvenalis' första satir, v. 79.

Fack (ty. *fach*), en begränsad del af ett helt; afdelning af en hylla, en låda, ett skåp, en stilkast o. s. v.; kunskapsområde, yrke, vetenskapsgren. (Jfr Bransch och Specialitet.)

Fackeldans, en polonäsartad dans, i hvilken deltagarna bära vaxfacklor i händerna. En dylik dans tillhörde forngrekernas bröllopshögtidligheter, infördes sedermera af Konstantin den store (i 4:e årh.) i hofceremonielet, förekom under den senare medeltiden och framp å 1600-talet vid bröllop (jfr Dans, sp. 1316 och pl. II, fig. 8) och utgjorde särskildt ett af de festliga upptåg, med hvilka konungarnas biläger brukade firas. Dansen var bruklig under 1600- och 1700-talen vid flera tyska hof samt engelska och danska hofven; den dansas ännu vid bröllop inom den preussiska konungafamiljen. — Uppgiften om att den polskemelodi, som är känd under namnet "svenska fackeldansen" och som Bellman begagnat i Fredmans epistel n:o 62 "angående sista balen på Gröna Lund", skulle ha dansats vid Erik XIV:s kröning, är osannolik, enär ingen känd analogi till en så beskaffad melodityp föreligger före 1700-talet.

Fackelros, *bot.* Se Lythrum.

Fackelrosfamiljen, *bot.* Se Lythraceæ.

Fackförbund, en fortbestående sammanslutning af fackföreningar (se d. o.) inom samma yrke eller industri. I Sverige funnos vid 1906 års utgång, såvidt bekant, 36 fackförbund, nämligen följande (stjärna efter medlemsantalet anger, att förbundet tillhör landsorganisationen, se d. o.), ordnade efter yrken:

	Stiftelseår.	Medlemsantal.
Svenska bageri- och konditoriarbetarförbundet	1896	2,571*
» bleck- och plåtslageriarbetarförbundet	1893	1,595*
» bokbinderiarbetarförbundet.	1893	1,218*
» bryggeriarbetarförbundet...	1899	2,454*
» byggnadsträarbetarförbundet	1905	1,245
» elektriska arbetarförbundet	1906	412
» förgylleri- och glasmästeriarbetarförbundet	1900	281*
» gjutarförbundet	1893	2,354*
» grof- och fabriksarbetarförbundet	1895	30,645*
» grufarbetarförbundet	1895	3,379*
» handskmakarförbundet	1890	331*
» hattarbetarförbundet	1903	132*
» järn- och metallarbetarförbundet	1888	23,536*
» järnvägsmannaförbundet....	1899	23,500
» kakelugnsmakarförbundet...	1891	1,149*
» kemisk-tekniska, kvarn- och läderarbetarförbundet....	1897	2,167*
» korkarbetarförbundet	1901	322*
Kvinnornas fackförbund	1902	642*
Skånska landtarbetarförbundet	—	—
Internationella litografförbundet	1904	252*
Svenska murarförbundet	1890	3,970*
» måleriarbetarförbundet	1887	2,632*
Skandinaviska sadelmakar- och tapetserarförbundet	1892	526*
Svenska skoarbetarförbundet	1888	3,317*
» skrädderiarbetarförbundet..	1889	2,688*
» slakteri- och charkuteriarbetarförbundet	1903	524

	Stiftelse-år.	Medlems-antal.
Svenska spårvägsförbundet	1899	1,519*
» stenhuggarförbundet	1897	3,568*
» sågverksindustriarbetarförbundet	1897	7,156*
Telegraf- och rikstelefonarbetarförbundet	1901	932
Svenska textilarbetarförbundet	1898	4,389*
Skandinaviska tobaksarbetarförbundet	1890	2,107*
Svenska transportarbetarförbundet	1897	9,188*
» träarbetarförbundet	1889	10,706*
» tunnbinderiarbetarförbundet	1892	390*
» typografförbundet	1887	5,200

G. B—e.

Fackförening, en fortbestående sammanslutning af lönearbetare, hvars hufvudsakliga syfte är att motsätta sig försämring och arbeta för förbättring af arbetsvillkoren. I mera inskränkt bemärkelse är en fackförening en fortbestående sammanslutning i ofvannämnda syfte af arbetare på samma ort och inom samma yrke eller närgränsande yrken. Fackföreningarna inom samma industri l. yrke äro i sin ordning vanligen sammanslutna till *fackförbund* (se d. o.). Dylika sammanslutningar mellan arbetare för att bevaka gemensamma intressen ha funnits, ehuru under andra namn, långt före den moderna fackföreningsrörelsen. Så förekommo ända sedan början af 1300-talet gesällföreningar, som visserligen allt som oftast arbetade i samförstånd med mästarna, men äfven tillvaratogo gesällernas särskilda intressen. Fackföreningar, i den mening vi nu fatta ordet, kunna emellertid ej spåras längre tillbaka än till början af 1700-talet. Då började nämligen i England uppstå ur tillfälliga möten, ur strejker, ur understödskassor, ur arbetsförmedlingsställen eller andra föreningspunkter för arbetarna inom ett och samma yrke lokala sammanslutningar såväl för att söka genomdrifva, att den från drottning Elisabets tid (midten af 1500-talet) stammande sociala lagstiftningen fortfarande skulle tillämpas som ock för att drifva upp arbetslönerna. Det förra syftemålet uppnåddes ej, och hela rörelsen hindrades af den allt strängare lagstiftningen mot sammanslutningar mellan arbetare och mellan arbetsgifvare, hvilken slutligen sammanfattades och fastslogs genom lagarna af 1799—1800. Upphäfvandet af den gamla sociala lagstiftningen och industrialismens inbrott bildade den jordmån, ur hvilken den första fackföreningsrörelsen växte fram. När slutligen allt större arbetarskaror sammanfördes i fabrikerna och sammanslutningar mellan arbetare för att reglera den egna lönen och arbetstiden genom lagarna af 1824—25 i viss mån upphörde att vara rättsstridiga handlingar, spred sig fackföreningsrörelsen hastigt. 1820- och 1830-talens fackföreningsrörelse, påverkad af Robert Owen (se d. o.) och hans anhängare, kulminerade 1834 i ett försök att i ett enda stort förbund sammansluta arbetare af alla yrken. Förbundet *The grand national consolidated trades union* blef emellertid mycket kortlifvadt. Denna period i den engelska fackföreningsrörelsens historia karakteriseras af oordnade strejker, opraktiskt organisationsarbete och högtflygande planer utan resultat. Arbetarnas intresse riktades alltmer mot rent politiska mål (se Chartism), och de nedgående konjunkturerna medförde ett brådt slut på denna periods fackföreningsrörelse. På de efter denna tid kvarlefvande fackföreningarna och på de från förra hälften af 1840-talet framväxande nya byggdes emellertid upp en ny typ af fackliga sammanslutningar, som blef grundläggande för vår nuv. fackföreningsrörelse. Man släppte helt och hållet tanken att i samma förening sammansluta arbetare ur skilda yrken och grundade fackföreningen uteslutande på arbetare inom ett yrke. Fackföreningarna inom ett yrke eller närbesläktade yrken sammanslötos i sin ordning till fackförbund. Deras verksamhet grundades på höga afgifter, hvarigenom de blefvo i tillfälle att ge sina medlemmar understöd vid strejker, arbetslöshet, sjukdom m. m., på centralisering af makten hos förbundsledningen och utbildandet af skickliga fackföreningstjänstemän. De sträfvade att om möjligt nå sitt mål genom fredlig öfverenskommelse med arbetsgifvarna; den revolutionära andan försvann. Mönstret för de nya fackförbunden blef *Amalgamated society of engineers*, bildadt af maskinarbetarna 1851. Genom fackföreningslagarna af 1871—76 vunno slutligen fackföreningarna i England en fullt laglig ställning. Först efter 1889, då den stora dockarbetarstrejken egde rum och äfven de icke-yrkeslärde arbetarna började organiseras, har den nu skildrade typen på grund af de förändringar, som detta måste medföra i organisationsformer och åskådningar, gifvit rum för en i viss mån ny sådan. Lägre afgifter, mindre betonande af understödsväsendets vikt och större benägenhet att lita till statens hjälp blefvo kännetecknande för de nya fackföreningarna. De båda typerna börja emellertid alltmer sammansmälta; de gamla fackföreningarna, som hufvudsakligen bestodo af yrkeslärda, ha mer och mer öppnats äfven för andra arbetare, och de nya ha fått ögonen öppnade för understödsväsendets fördelar. En centralorganisation, *General federation of trade unions*, bildades 1889, till hvilken 60 fackförbund ha anslutit sig.

Utom i England är det endast i Nord-Amerikas förenta stater, som en fackföreningsrörelse utvecklat sig före midten af 1800-talet, och Nord-Amerika är det enda land, där den ej kan sägas mer eller mindre direkt härstamma från England. Fackföreningar uppstodo i Amerika i slutet af 1700-talet och början af 1800-talet. Rörelsen genomgick en utveckling, som i mycket liknar den engelska. Den hade sin "revolutionära" period 1825—50, drogs med i allahanda kommunistiska experiment och upplöstes i en mängd små, halft fackliga, halft politiska organisationer. 1850—66 började uppbyggandet af fackförbund efter i stort sedt samma plan som i England under samma period. Tiden efter 1866 kännetecknas af fackförbundens tillväxt i styrka och antal samt af försök att få till stånd centralorganisationer för hela fackföreningsrörelsen. Dessa försök resulterade 1881 i grundandet af *American federation of labor*, som kommit att omfatta de flesta fackförbunden. *Arbetets riddare* (se d. o.), som framgångsrikt konkurrerat med fackförbunden, började 1887 att alltmer gå tillbaka och ha nu förlorat så godt som all betydelse. Den amerikanska fackföreningsrörelsen har haft större svårigheter att

kämpa emot än den engelska. Den har haft att öfvervinna de svårigheter, som rasmotsatser, immigration och den oerhördt snabba utvecklingen af produktionstekniken medfört.

I den mån industrialismen framträngt i öfriga länder har fackföreningsrörelse äfven där uppstått, men den är, ehuru en frukt af Englands föredöme, på samma gång skild från den angelsaxiska — om man undantar några få sporadiska fackföreningar och fackförbund i olika länder — därigenom, att den uppstått under inflytande af politiska eller religiösa åskådningar och partier, från hvilka den sedan ej förmått frigöra sig. Så funnos i Tyskland sedan 1860-talet fackföreningar bland tobaksarbetare och typografer, men först sedan kännedomen om de engelska fackföreningarna 1868 genom d:r Max Hirsch spridts i vidare kretsar och sedan socialisterna tagit saken om hand, kan fackföreningsrörelsen sägas ha slagit rot i detta land. Det stora flertalet af Tysklands fackföreningar står f. n. under starkt inflytande af det socialdemokratiska partiet. Följden häraf har blifvit, att de af d:r Hirsch grundade ”tyska” fackföreningarna fått en bestämd, mot socialdemokratiska partiet fientlig färg och att ”kristligt-sociala” fackföreningar bildats på protestantisk och katolsk grund. Utom genom denna splittring i olika organisationer har tyska fackföreningsrörelsen motverkats af en mer än i andra länder afvogt sinnad lagstiftning. Så måste 1878—90, då den s. k. ”socialistlagen” (se Bismarck, sp. 508) var gällande, de tyska fackföreningarna anpassa sig efter lagens och dess handhafvares drakoniska bestämmelser, hvilka lade ofta oöfverstigliga hinder i vägen för alla försök till ändamålsenlig utveckling af fackföreningarnas organisationsformer och arbetsmetoder. Först när denna lag 1890 upphörde att vara gällande, kan den tyska fackföreningsrörelsen sägas ha kommit in i normala och ordnade förhållanden. S. å. sammanslöto sig de socialdemokratiska fackförbunden till en centralorganisation, *Generalkommission der gewerkschaften Deutschlands*, som i hög grad bidragit att samla och stärka det stora flertalet af Tysklands fackföreningar.

I Danmark bildades i början af 1870-talet under inflytande af Internationalen (se d. o.) en mängd arbetarföreningar af såväl politisk som facklig natur. Rörelsen växte under hela 1870-talet, men afbröts plötsligt 1877 på grund af ledarna Pios och Geleffs fall. Först i början af 1880-talet tog fackföreningsrörelsen i Danmark fart, och 1885 började fackföreningarna att sammansluta sig till fackförbund. 1886 bildade Köpenhamns fackföreningar en centralorganisation, *De samvirkende fagforeninger*, som oaktadt sin lokala karaktär i viss mån tog ledningen af rörelsen inom landet, till dess en centralorganisation för hela landet, byggd på fackförbunden, under namn af *De samvirkende fagforbund* bildades 1898.

I slutet af 1870- och början af 1880-talen kan fackföreningsrörelsen sägas ha nått Sverige. 1846 bildades Typografiska föreningen i Stockholm, som emellertid före 1871 ej på något sätt sökte påverka arbetsvillkoren, och först 1872 följde den nästa fackföreningen, Stockholms bokbinderiarbetareförening. I början af 1880-talet började de socialdemokratiska idéerna att spridas. En mängd af de redan existerande fackföreningarna vanns för dem, och jämsides med den socialdemokratiska agitationen växte allt flera nya fram. Den svenska fackföreningsrörelsen stod i nära samband med den danska och den småningom framväxande norska. Skandinaviska arbetarkongresser höllos i Göteborg 1886, i Köpenhamn 1888, i Kristiania 1890 och i Malmö 1892. Fackföreningarna sammanslöto sig till en början lokalt: i en mängd städer bildades en ”fackföreningarnas centralkommitté”; först i slutet på 1880-talet uppstodo fackförbund. 1887 gjorde typograferna början, och sedan följde de öfriga i rask följd (se Fackförbund). På skandinaviska arbetarkongressen i Stockholm 1897 beslöts, att inom hvart och ett af de tre länderna skulle man söka åvägabringa en sammanslutning mellan fackförbunden inom hvarje land, ett beslut, som för Sveriges räkning resulterade i *Landsorganisationen i Sverige* (se d. o.). De lokala samorganisationerna, numera kallade *arbetarkommuner*, ha förlorat all facklig betydelse och bilda nu uteslutande grundvalen för Sveriges socialdemokratiska arbetarparti. 1898 beslöts, att hvarje fackförening senast tre år efter anslutningen till landsorganisationen skulle ingå i det socialdemokratiska partiet. Detta medförde bildandet af *Svenska arbetarförbundet*, som ville bereda tillfälle för äfven icke-socialdemokratiska arbetare att fackligt organisera sig. På kongressen 1900 upphäfde landsorganisationen den ofvannämnda bestämmelsen, men det socialdemokratiska partiet är fortfarande hufvudsakligen byggdt på fackföreningarna, i det att dessa i stor utsträckning anslutit sig till arbetarkommunerna. Fackföreningsrörelsen i Sverige, som 1903 räknade omkr. 91,000 medlemmar, räknade mars 1907 omkr. 166,000. Af dessa komma omkr. 126,000 på fackförbund eller fristående fackföreningar anslutna till landsorganisationen, omkr. 31,100 på utanför landsorganisationen stående och omkr. 8,900 på Svenska arbetarförbundet.

I Norge funnos före 1884 endast några få fackföreningar och ett enda fackförbund. I samband med den socialdemokratiska rörelsen uppstodo fackföreningar, som 1889 började sammansluta sig i fackförbund. 1898 sammanslöts en del af fackförbunden till *Arbeidernes faglige landsorganisation*. Befolkningens gleshet och den ringa industriella utvecklingen ha gjort, att fackföreningsrörelsen i Norge är jämförelsevis obetydlig.

Utvecklingen i öfriga länder har varit ganska likartad. Starkt påverkad, vanligen framkallad af socialismens idéer, vann fackföreningsrörelsen under 1870- och 1880-talen insteg i Österrike-Ungern, Schweiz, Frankrike, Belgien, Holland och Italien. Den har under 1890-talet och de senaste åren spridt sig äfven till Spanien, Balkanstaterna, Japan och Ryssland. Inom de engelska kolonierna ha i Australien och på Nya Zeeland fackföreningarna på grund af lagstiftningen kommit att spela en betydande roll under det senaste årtiondet (se Kollektivaftal och Skiljedom). Ehuru samma utvecklingstendenser varit rådande, har emellertid hvarje lands fackföreningsrörelse fått sin egendomliga nationella prägel, har vetat anpassa sig efter de lokala förhållandena eller dukat under för nationella lyten. Som exempel kan nämnas, hur den österrikiska fått sin prägel af det problem rassplittringen innebär och af de svårigheter lagstiftningen lagt i dess

väg, hur den franska haft att kämpa mot den politiska splittringen, som trängt in i fackföreningarna, och hur detta tillika med den ringa målmedvetenheten och bristen på organisatorisk förmåga gjort, att de franska fackföreningarna i förhållande till sitt medlemsantal utöfva föga inflytande på arbetsvillkoren. Liknande förhållanden råda i Italien och Holland. Som motsats till denna typ framträda starka och målmedvetna den engelska fackföreningsrörelsen som en yttring af den anglosaxiska organisationsförmågan och den tyska, grundad på tysk ämbetsmannadugliget, ordning och vederhäftighet. En ungefärlig bild af fackföreningarnas utbredning i de olika länderna erhålles ur följande siffror:

	Antal fackföreningsmedlemmar 1905.	Procent af i industri, handel och samfärdsel sysselsatta arbetare.	Folkmängd 1900—1901.
England	1,866,755	omkr. 26	41,458,721
Tyskland	1,822,343	» 24	56,367,178
Frankrike	781,344	» —	38,961,945
Österrike	323,099	» 13	26,150,708
Italien*	260,102	» —	32,475,253
Belgien	148,483	» 9,5	6,693,810
Sverige	117,935	» 24	5,293,851
Australien*	100,626	» —	3,782,943
Danmark	92,627	» 49	2,449.540
Ungern	71,173	» 16	19,254,559
Spanien	56,905	» —	18,618,086
Schweiz	48,000	» —	3,325,023
Nederländerna*	37,221	» —	5,104,137
Nya Zeeland*	27,714	» —	772,719
Norge	18,600	» 5	2,221,447
Bulgarien	8,300	» 6	3,744,283
Serbien	5,074	» —	2,492,882
Förenta staterna och Canada omkr.	2,500,000	» —	76,000,000
Tillsammans	8,286,301		

* 1904 års siffror.

Fackföreningarnas styrka växlar äfven inom olika yrken och industrier. De uppstodo vanligen bland handtverksyrkena, och först sent ha de spridt sig till de stora industrierna, särskildt kolgruf-, bomulls- och järnindustrierna. De ha haft svårt att tränga fram bland grofarbetarna och kvinnorna; hemarbetarna (se Arbetarfrågan och Svettningssystem) och landtarbetarna äro i de flesta länder ännu så godt som fullständigt oorganiserade. Endast en jämförelsevis liten del af ett lands arbetarbefolkning tillhör sålunda fackföreningarna, men det är att märka, att dessas inflytande sträcker sig mycket längre än hvad deras medlemsantal anger. De fastslå faktiskt arbetsvillkoren för stora massor af arbetare, som ej tillhöra dem, hvilket delvis beror därpå, att det stora flertalet af dessa arbetare följer fackföreningarna och stöder dem under strejker och lockouter.

Verksamhet. Den industriella utvecklingen har i alla länder åtföljts af fackföreningsrörelse. Den försätter nämligen den isolerade arbetaren i en mycket ofördelaktig ställning vid fastställandet af arbetsvillkoren (se Arbetarfrågan, Arbetsaftal och Arbetslön). Han kan ej tillbakahålla utbudet af sin arbetskraft, under det att arbetsgifvaren vanligen mycket väl kan vänta; han saknar öfverblick öfver situationen på arbetsmarknaden och träning i köpslående, hvilket däremot arbetsgifvaren oftast är i besittning af. Därtill kommer, att stordriften nödvändigt orsakar gemensamma, likformiga arbetsvillkor först inom samma fabrik, småningom inom allt större industriområden. Detta medför å ena sidan, att arbetsgifvarna komma att ensamma bestämma öfver arbetsvillkoren, om ej arbetarna inom ett dylikt industriområde genom sammanslutning göra sitt inflytande gällande; å den andra, att dylika sammanslutningar uppstå helt naturligt just på grund af gemensamheten i arbetsvillkor och lefnadsförhållanden. Att låta de gemensamma reglerna för arbetsvillkoren bestämmas genom kollektiv öfverenskommelse, d. v. s. genom öfverenskommelse mellan, såvidt möjligt, samtliga arbetare å ena sidan och arbetsgifvarna å den andra, måste sålunda bli arbetarnas sträfvan i ett industrialiseradt samhälle. Detta kan åstadkommas genom antingen en tillfällig sammanslutning eller en fortbestående, en fackförening, hvilket senare är effektivare och i längden det enda möjliga medlet att bevara de vunna fördelarna. *Kollektivaftalet* (se d. o.) blir därför det centrala i fackföreningarnas verksamhet. Detta är grunden för de individuella arbetsaftal, som sedan kunna ingås, och kan innehålla alla de bestämmelser, hvilka tillsammans reglera förhållandena på en arbetsplats. De viktigaste af dessa äro bestämmelserna om arbetslön och arbetstid. Som medel att få arbetslönen kollektivt bestämd begagnas ofta *minimilönsprincipen*, d. v. s. en nedre gräns fastställes för lönerna, under hvilken dessa ej få sjunka; för att få arbetstiden kollektivt bestämd fastslås en *normalarbetsdag* (se d. o.). Kollektivaftalet, som ofta gäller blott för en enda arbetsplats, kommer med industriens och organisationernas utveckling att omfatta allt vidsträcktare områden, och det blir allt vanligare, att arbetsvillkoren inom hela industrier på detta sätt bestämmas genom öfverenskommelse mellan representanter för arbetsgifvar- och arbetarorganisationerna. Härtill bidrar, att det är för arbetsgifvaren en fördel att ej behöfva räkna med dyrare produktionskostnader än hans konkurrenter, och att för arbetarna dåliga arbetsvillkor på en arbetsplats verka nedpressande på arbetsvillkoren inom hela industrien.

För att kunna genomdrifva kollektiv öfverenskommelse angående arbetsvillkoren och för att öfver hufvud stärka sin strategiska ställning vid förhandlingarna med arbetsgifvarna måste fackföreningarna framför allt söka få så många som möjligt af arbetarna att ingå som medlemmar. De utomstående utgöra alltid en fara för fackföreningarna och för kollektivaftalens bestånd och ett hinder för enhetlig och kraftig fackföreningspolitik. Anslutning till fackföreningarna söka dessa främja genom agitation, genom att ålägga sina medlemmar att ej arbeta tillsammans med utomstående, genom att söka förmå arbetsgifvaren att i kollektivaftalen förbinda sig att använda endast fackföreningsmedlemmar, genom s. k. svarta listor, d. v. s. förteckningar på arbetare, som ej tillhöra fackföreningen, genom personlig bojkottning eller tillfogande af annat obehag åt arbetare, som ej kunnat förmås ingå i fackföreningen. Ofvannämnda metoder variera naturligtvis i hög grad, och några af dem kunna långt ifrån sägas vara allmänt använda inom fackföreningsrörelsen. Det står

emellertid fast, att fackföreningarna för att kunna uppfylla sina funktioner måste i viss mån vara *vångsföreningar*, måste bland sina medlemmar räkna rbetare, som af en eller annan orsak ej gilla fack-öreningarnas verksamhet eller, hvilket torde vara anligare, ej äro hågade att åsamka sig de utgifter ller andra personliga uppoffringar, som medlemskap en fackförening medför. De påtryckningsmedel ot utomstående, som ofvan skildrats, användas med in större eftertryck vid *lockout* och *strejk* (se dessa rd). Strejken och strejkhotet äro fackföreningarnas raftigaste vapen, och strejken når sin fulla effekti-itet först genom fackföreningarna. De göra det öjligt för arbetaren att under en längre tid af-tänga utbudet af arbetskraft därigenom, att de ur amlade fonder, genom uttaxeringar på i konflikten j indragna och genom på annat sätt insamlade bi-rag kunna ge honom understöd under den tid arbets-nställelsen varar. Men äfven på mångahanda andra ätt kunna fackföreningarna förstärka arbetarnas trategiska ställning vid underhandlingarna. Så unna de afstänga arbetskraft från en arbetsplats enom att förklara den i *blockad* (se d. o., sp. 711), vilket kan användas äfven som direkt stridsmedel ärigenom, att arbetarna på en blockerad arbetsplats måningom sluta och få understöd af fackföreningen ller erhålla andra platser. Mycket riskabla vapen ro *sympatistrejken* (se Strejk) och vägran att aga befattning med gods, som kommer från arbets-latser, där konflikt pågår. För att vid arbetslöshet ätta medlemmarna i stånd att hålla uppe löner och rbetsvillkor ge de flesta fackföreningar *arbetslöshets-nderstöd* och söka för öfrigt fördela arbetskraften på ör dem lämpligt sätt genom *reseunderstöd* och *arbets-örmedlingsbyråer* (se Arbetsförmedling). Äfven söka somliga fackföreningar, särskildt sådana, om bestå af yrkeslärda arbetare, att inverka på ar-etstillgången inom sitt verksamhetsområde genom ärlingsbestämmelser eller genom sina inträdesvillkor. Där de på grund af lagstiftning eller andra orsaker j kunna tillgripa öppen strejk, ha de andra medel, främst *obstruktionen*, då allahanda hinder läggas i ägen för arbetet och det utföres så långsamt eller så åligt, att det blir till ingen nytta för arbetsgifvaren. När de ha allmänhetens sympatier eller vid produk-ionen af varor, som ha sina förnämsta afnämare bland rbetarna, kunna de begagna sig af konsumenternas nflytande genom *bojkottning* af en arbetsgifvares aror eller, hvilket är vanligt i Förenta staterna och anada, genom att ge vissa fabrikanter tillåtelse att nvända s. k. fackföreningsmärke (*union label*) och ålunda skaffa dem vidgad kundkrets bland personer, om vilja gynna fackföreningarna. Kännedom om lä-et på arbetsmarknaden och god ledning äro hufvud-illkor för en framgångsrik fackföreningsverksamhet. För det förra ändamålet upptages statistik, eller öker man på annat sätt få den nödiga kunskapen. För båda är utbildandet och anställandet af dugliga, konomiskt bildade, af fackföreningarna helt aflö-ade tjänstemän nödvändigt.

De gemensamma, likformiga reglerna för arbets-illkoren kunna utom genom underhandling med ar-etsgifvarna åvägabringas äfven med statens hjälp, enom lagstiftning. Detta är i vissa fall ej ovanligt eträffande arbetstiden (se Fabrikslagstift-ing och Normalarbetsdag) och i synner-et med afseende på allahanda bestämmelser rörande skyddsanordningar och hygieniska förhållanden på arbetsplatserna (se Arbetarlagstiftning och Fabrikslagstiftning). Med afseende på arbetslönen är det däremot f. n. ovanligt. Dock finnas i Victoria i Australien af staten fastställda minimilöner, och lagstiftningen i Australien och Nya Zeeland tenderar åt samma håll (se Kollektiv-aftal). Att genomdrifva dylik lagstiftning har ofta ingått i fackföreningarnas program. Så sammanträder i England årligen en kongress af ombud från de flesta fackförbunden, och denna kongress gör uttalanden i dylika lagstiftningsfrågor och söker genom en kommitté verka för deras genomdrifvande. Bättre verkan har de engelska och amerikanska fackföreningarnas taktik haft att vid valen lämna de kandidater sitt stöd, hvilka lofvat understödja sådan lagstiftning, som fackföreningarna önska. Ofvan har nämnts, huru i andra länder fackföreningarna stå i mer eller mindre intim förbindelse med politiska partier och söka genomdrifva äfven rent politiska åtgärder. Nackdelarna af detta system torde framgå af hvad ofvan framhållits angående fackföreningarnas karaktär af tvångsföreningar. Huruvida utvecklingen i England genom de senaste årens händelser gått i samma riktning är ännu omöjligt att afgöra.

Fackföreningarna söka äfven hålla uppsikt öfver, att gällande arbetarskyddslagstiftning upprätthålles och efterföljes, de bidraga vid insamlandet af arbetsstatistiska uppgifter, och utan deras medverkan torde ej arbetslöshetsförsäkring genom staten kunna åstadkommas. De äro äfven i stor utsträckning understödsföreningar (se Arbetarfrågan). Detta är i synnerhet fallet i England. I Tyskland har staten öfvertagit en stor del af denna uppgift, i vårt land har fackföreningsrörelsen ej ännu i någon högre grad väckts till insikt om betydelsen af denna gren af fackföreningsverksamheten. Genom understöden bindas medlemmarna fastare vid organisationen, större koncentrering af makt och ansvar hos ledningen, skarpare disciplin och mindre lust att i otid gripa till strejk bruka åtfölja understödsverksamheten. Fackföreningarna arbeta på sina medlemmars upplysning genom föredrag, anskaffande af bibliotek m. m. De sysselsätta arbetaren på hans lediga tid, skaffa förströelser åt honom och hans familj, de komma alltmer att liksom skråna omfatta alla sidor af medlemmarnas lif.

Organisationsformer. En fackförening söker i allmänhet sammansluta alla arbetare med samma fackliga intressen. Den omfattar sålunda arbetare inom samma yrke eller inom samma industrigren. I England måste i allmänhet en arbetare för att bli fackföreningsmedlem äfven kunna styrka, att han är hemma i sitt yrke, har genomgått den sedvanliga lärlingsutbildningen och är i stånd att förtjäna en viss bestämd lön. Dylika bestämmelser äro mycket sällsynta i vårt land. Här ha t. o. m. lärlingar och minderåriga tillträde till fackföreningarna och ha samma inflytande på fackföreningens skötsel som de äldre. Så länge en förening har lokal karaktär och ett ringa medlemsantal, erbjuder styrelsesättet inga svårigheter. Hufvudfrågorna afgöras på sammanträden med alla medlemmarna. Tjänsterna fördelas på medlemmarna och äro föga kräfvande. Men sammanslutningen måste utbreda sig utöfver de lokala gränserna och omfatta arbetarna

inom ett helt yrke eller en hel industrigren öfver hela landet eller större delar af landet, eljest kommer den att gentemot arbetsgifvarna befinna sig i ett läge, som ej skiljer sig mycket från den enskilde arbetarens. Fackföreningarna förenas därför vanligen till *fackförbund* (se d. o.) och bli sålunda, från att vara självständiga föreningar, afdelningar af sådana förbund. Härmed kommer frågan om organisationsformerna och styrelsesättet i ett nytt läge. Ett möte af samtliga medlemmar kan ej längre afgöra ärendena. Därför har man tagit sin tillflykt till skriftlig allmän omröstning, en utväg, som vanligen visar sig så föga tillfredsställande, att förbunden i allmänhet i större eller mindre utsträckning öfvergifvit den och öfvergått till att låta frågorna afgöras af representanter från förbundets afdelningar. Församlingen af dessa representanter, kongressen, blir den högsta beslutande myndigheten. De löpande ärendena bli för många och för svåra för att kunna skötas af medlemmar, som fortfarande arbeta i yrket, de måste skötas af aflönade tjänstemän, och det blir dessa, som få sig ledningen anförtrodd. För att känningen med de öfriga medlemmarna ej skall förloras, består förbundsstyrelsen emellertid oftast äfven af arbetare i yrket. Den ledande mannen, själen i förbundet, blir dock så godt som alltid den fullt aflönade *förtroendemannen*. Frågan om maktfördelningen mellan förbundet och afdelningarna har i alla länder medfört stora svårigheter. Utvecklingen går i riktning mot centralisering af makten hos förbundsledningen. Förbundets fonder och ställning kunna nämligen ej längre få riskeras på grund af en afdelnings åtgöranden. Längst har denna centralisering gått i England. I vårt land sköta ofta afdelningarna själfva sina underhandlingar med arbetsgifvaren, om de ej råka i något särskildt svårt läge. Strejk beslutes af afdelningen (vanligen med kvalificerad majoritet), men både besluten om underhandlingar och om strejk skola godkännas af förbundsledningen, om afdelningen vill räkna på förbundets stöd. Utom i förbund kunna fackföreningarna på en plats sammansluta sig lokalt för att tillvarataga sina lokala intressen. I Sverige ha dylika fackliga lokala samorganisationer vanligen ersatts med politiska, de förut omtalade arbetarkommunerna. Liksom utvecklingen af nationella marknader medfört uppkomsten af fackförbund, har utvecklingen af en världshushållning medfört internationella förbindelser mellan fackföreningarna i form af *internationella fackföreningskongresser* eller *fackföreningsbyråer*. Sådana internationella förbindelser äro kraftigast bland typograferna, grufarbetarna och transportarbetarna. Den nära förbindelsen mellan fackföreningarna inom de skandinaviska länderna har förut påpekats.

Inom de olika länderna ha fackförbunden till större delen sammanslutit sig till en centralorganisation. Denna kan, såsom *Generalkommission der gewerkschaften Deutschlands*, ha till ändamål så godt som uteslutande att verka för agitationen och att upptaga statistiska uppgifter eller också, som *landsorganisationen* i Sverige, dessutom att under vissa förutsättningar lämna understöd vid lockout, försök till lönenedsättningar och angrepp på ”föreningsrätten”. I Förenta staterna fyller centralorganisationen ännu en annan funktion; där är nämligen *American federation of labor* högsta instans vid tvister mellan de anslutna fackförbunden. Flertalet af dessa centralorganisationer skickar representanter till internationella konferenser och understöder ett *internationellt sekretariat*, som hvarje år utarbetar en ingående berättelse öfver fackföreningsrörelsens ställning i de olika länderna.

Ekonomiskt inflytande. Att exakt bedöma fackföreningarnas inflytande på ett lands ekonomi erbjuder oöfverstigliga hinder. Ty resultatet af detta inflytande är så aflägset från orsakerna, att det är mycket svårt att konstatera sambandet, och följderna af fackföreningarnas inflytande äro så sammanblandade med följderna af andra i vissa fall starkare verkande orsaker, att det hela blir en outredlig härfva. Därtill kommer, att fackföreningarna liksom de flesta ekonomiska faktorer äro både orsak till och verkan af de ekonomiska förhållanden, som omge dem. Följden har blifvit, att meningarna varit mycket delade, både huruvida fackföreningarna alls kunna ha någon inverkan på arbetsvillkoren och huruvida deras verksamhet öfver hufvud är nyttig eller skadlig för samhället. Den förra frågan besvarades rent nekande af den gamla liberala nationalekonomien under inflytande af den då härskande lönefondsteorien, men har genom produktivitetsteorien bragts i ett annat läge (se Arbetslön). Det erkännes nu allmänt, att arbetsvillkoren inom en industri bestämmas först och främst af industriens produktivitet, men i andra rummet också af arbetarnas och arbetsgifvarnas olika strategiska ställning vid köpslåendet. Hela frågan om fackföreningarnas inflytande på ett lands ekonomi har således kommit att röra sig om, huruvida de öka eller minska landets ekonomiska produktivitet. Hvad fackföreningarnas arbete för minimilön, normalarbetsdag och i öfrigt likformiga arbetsvillkor beträffar, pläga deras motståndare framhålla, att detta medför, att den duktige och den dålige arbetaren därigenom komma att åtnjuta samma lön för sitt arbete, ett förhållande, som naturligtvis är egnadt att hindra produktiviteten. Det kan ej nekas, att *minimilönen*, i synnerhet när löneformen är tidlön, tenderar att jämna ut lönerna, att den ofta kommer att bli normallön i stället för minimilön. Minimilönen utgör dock endast en undre gräns, och fackföreningarna motsätta sig naturligtvis aldrig, att dugligare arbetare få högre lön än minimilönen. Vidare bör påpekas, att ej blott lönen är afgörande för arbetsvillkoren, utan att det ligger lika stor uppmuntran åt en duglig arbetare i att få bättre, angenämare arbete och slutligen att vid stycklön minimilönen ej kan verka därhän, att den mera duglige arbetaren får samma aflöning som den mindre duglige. För ej länge sedan, och på sina håll ännu i dag, motsätta sig fackföreningarna principiellt *stycklön*; denna hållning ha de nu merendels öfvergifvit, om det ej finnes särskilda skäl för dem att hålla fast vid den. Så t. ex. yrka fackföreningarna på *tidlön*, när arbetet är så olikartadt, att någon bestämd löneskala ej kan uppgöras, och man således blir tvungen att göra upp lönen för hvarje nytt arbete, som kommer före. Detta gör nämligen kollektiv öfverenskommelse omöjlig. Å andra sidan yrka de bestämdt på stycklön i sådana fall, då arbetsintensiteten är beroende på maskinerna och således vid tidlön kan skrufvas upp, utan att arbetaren får motsvarande ersättning för sin ökade ansträngning. Man

kan således ej numera säga, att fackföreningarna principiellt hålla vare sig på den ena eller andra löneformen. Om för en industri eller ett yrke gemensamma, likformiga arbetsvillkor kunna förorsaka olägenheter, medföra de äfven stora fördelar. Arbetarna komma att konkurrera om duglighet i stället för om låga löner. Däraf följer, att produktiviteten hos arbetarstammen ökas, å ena sidan på grund af att konkurrensen drifver dem att täfla i skicklighet, å andra sidan på grund af att arbetarnas lefnadsvillkor tvingas upp på en högre nivå, hvilket är ett af hufvudvillkoren för en duglig och produktiv arbetarbefolkning. Vidare verkar likformigheten i arbetsvillkor stäfjande på smutskonkurrensen, som bedrifves af de arbetsgifvare, hvilka ha svårt att hålla sig uppe; dessa arbetsgifvare måste till industriens stora båtnad försvinna, och öfriga arbetsgifvare måste, då de ej genom att försämra arbetsvillkoren kunna minska produktionskostnaderna, i stället söka bringa ned dessa genom att införa arbetsbesparande maskiner och bättre arbetsmetoder. Att fackföreningarna kunna drifva upp löner m. m. till en höjd, som gör det omöjligt för en industri att öfver hufvud alls bära sig, är emellertid tydligt. Att strejkerna medföra stora kostnader och störingar för industrien, är likaledes uppenbart. Emellertid måste påpekas, att strejken näppeligen är en följd af fackföreningarna, att de starkaste fackförbunden äro de fredligaste och slutligen att det ojämförligt största antalet konflikter mellan arbetsgifvare och arbetarorganisationer löses på fredlig väg. Att fackföreningarna direkt arbeta på att inskränka arbetsintensiteten (en metod, som i vissa former med ett skotskt ord ofta kallas *ca'canny*), är en förebråelse, som ofta riktats mot dem och som vid gjorda undersökningar på sina håll äfven visat sig ha haft fog för sig. Likaledes ha fackföreningarna flerstädes motsatt sig införandet af nya, arbetsbesparande maskiner. Denna taktik har nu alltmer gifvit vika för en förnuftigare, som ej motsätter sig införandet af maskiner, utan endast söker reglera och mildra de öfvergående svårigheter, som maskinernas införande alltid medför för de gamle arbetarna inom yrket. En mycket allvarlig invändning mot fackföreningarna, hvars vikt knappast kan öfverdrifvas, är, att de blanda sig i arbetets ledning samt att de ej tillåta arbetsgifvaren att afskeda de arbetare, som han anser odugliga. Fackföreningarnas inblandning i förra fallet riktar sig mot ett af hufvudvillkoren för industriens produktivitet, i senare fallet upphäfver den konkurrensen om dugligheten bland arbetarna, en af de bästa följderna af fackföreningarnas verksamhet. Fackföreningarnas ingrepp i arbetsgifvares rätt att afskeda torde emellertid stundom ha framkallats af dessas försök att på denna väg komma arbetarorganisationerna till lifs, hvilka å sin sida väl komma att försvinna med organisationernas utbredning.

Af ofvanstående framgår, att man ej kan afge något allmängiltigt omdöme om fackföreningarnas verksamhet. Det torde emellertid vara säkert, att i den mån de höja sina medlemmars lefnadsnivå, deras bildning och deras självkänsla, i den mån verka de till fördel äfven för industrien och att de under vissa förutsättningar äfven genom sin öfriga verksamhet verka höjande på industriens produktivitet. Dessa förutsättningar finnas i mycket olika grad hos olika arbetarorganisationer. Bäst utvecklade finnas de hos starka, väldisciplinerade förbund med kunniga och dugliga ledare, som ha makten och ansvaret sig anförtrodda, således hos de organisationer, som äfven bäst tillvarataga arbetarnas egna, särskilda intressen.

Rättslig ställning. Lika växlande som åsikterna om fackföreningarnas verksamhet har den lagstiftning varit, som på ett eller annat sätt berört dem. Under sin första utvecklingstid träffades fackföreningsrörelsen af förbud mot sammanslutningar, *koalitioner*. Dessa förbud ha i allmänhet i så godt som alla länder nu upphäfts, men i flera länder försvåras fackföreningarnas verksamhet genom inskränkningar i den allmänna församlings- och föreningsrätten, hvilka utsatt dem för allahanda trakasserier. Så kan t. ex. i de flesta tyska staterna (dock ej i Preussen) en förening upplösas af vederbörande förvaltningsmyndighet, om den anses utgöra en fara för allmän ordning och säkerhet, och i Österrike kan vederbörande landsmyndighet förbjuda en förenings bildande, därest densamma synes rättsvidrig eller farlig för staten. I Österrike är en förenings upplösning i hög grad beroende af myndigheternas godtycke. Strejklagstiftningen lägger likaledes ofta hinder i vägen, särskildt genom bestämmelser, som afse att skydda utomstående för tvång vid strejker och lockouter och som finnas i de flesta länder. *Rättskapacitet*, d. v. s. förmåga att förvärfva rättigheter, ikläda sig skyldigheter samt kära och svara inför domstol, ha i Österrike alla tillåtna föreningar, likaså i Spanien; i Frankrike ha fackföreningarna, men ej fackförbunden rättskapacitet. Genom inregistrering *kunna* fackföreningarna erhålla rättskapacitet i Tyskland, Schweiz, Belgien, Holland och några nordamerikanska stater. Villkoren för dylik inregistrering äro dock i allmänhet så beskaffade, att fackföreningarna ej begagnat sig af denna utväg. Anmärkas bör, att i Tyskland äfven icke-inregistrerade fackföreningar kunna genom sin styrelse svara vid domstol, men ej kära. Regeringen framlade där 1906 ett förslag, som går ut på att ordna frågan om fackföreningarnas inregistrering. I de skandinaviska länderna har hvarken frågan om rätt att bilda förening eller frågan om fackföreningarnas rättskapacitet varit föremål för lagstiftning. Mot bildandet af föreningar ha emellertid aldrig några hinder rests från statens sida, sedan näringsfriheten infördes. I fråga om möjlighet för fackföreningar att erhålla rättskapacitet föreligger i Sverige sedan 1903 ett kommittéförslag angående lag om registrerade föreningar för annan än ekonomisk verksamhet. I England fingo fackföreningarna genom lagarna af 1871—75 rätt att låta inregistrera sig. Dylik inregistrering, som ej berör fackföreningarnas organisation eller arbetsmetoder, medför för dem förnämligast rätt att åtala sina tjänstemän för förskingring och bedrägligt förfarande i tjänsten. Lagen var så affattad, att de i öfrigt ej skulle kunna kära och svara vid domstol. Genom flera domstolsutslag, af hvilka det viktigaste fälldes 1901 i målet mellan Taff vale järnvägsaktiebolaget och Järnvägsmannaförbundet, ha dock fackföreningar förpliktats att ingå i svaromål på yrkande om skadestånd för åtgärder, vidtagna af deras funktionärer, samt också blifvit dömda att utgifva skadestånd. Genom lag af 21 dec. 1906 har nu emellertid bestämts, att domstolarna skola

lämna utan afseende talan mot fackförening eller mot medlemmar eller tjänstemän i fackförening, om denna väckts på grund af en åtgärd, som uppgifves vara vidtagen af fackföreningen och som kan medföra skadeståndsskyldighet. Ej heller kan en handling, begången af *en* person och förorsakad af arbetskonflikt, åtalas på den grund endast, att den utgör hinder för annans näring, yrke eller anställning eller för annans rätt att använda sitt kapital eller arbete, som han finner för godt. Frågan om fackföreningarnas rättskapacitet är af största vikt för ordnandet af kollektivaftalets rättsliga ställning. I samband härmed bör äfven nämnas det inflytande, som lagstiftningen om *medling* och *skiljedom* (se dessa ord) har på fackföreningarnas ställning.

Litt.: S. och B. Webb, ”History of trade unionism” (ny uppl. 1902; ”Fackföreningsrörelsens historia i England”, 1896—97) samt ”Industrial democracy” (ny uppl. 1902), Marshall, ”Economics of industry” (bok 6, kap. 13, ny uppl. 1899), art. ”Gewerkvereine” i ”Handwörterbuch der staatswissenschaften”, vol. 4 (1900), W. Kulemann, ”Die gewerkschaftsbewegung” (s. å.), ”Report of the industrial commission”, vol. XVII (1901, Förenta staterna), Cassel, ”Socialpolitik” (1902), Raphael, ”Den industriella arbetarfrågan” (i ”Det ekonomiska samhällslifvet”, vol. II, s. å.), Bolen, ”Getting a living” (1903), Ely, ”The labor movement in America” (ny uppl. 1905), Drage, ”Trade unions” (s. å.), Clark, ”The labor movement in Australasia” (1906), G. Bagge, ”De svenska fackföreningarnes och fackförbundens organisation” (s. å.), R. F. Berg, ”Arbetarefrågan” (s. å.), Heckscher, ”Industrialismen” (1907), och Raphael, ”Den engelska lagstiftningen om arbetstvister” (s. å.). Jfr äfven Landsorganisationens i Sverige årsberättelser och kongressprotokoll samt fackförbundens årsberättelser, kongressprotokoll och tidskrifter. För *fackföreningsstatistik* se ”Meddelanden från Kommerskollegii afdelning för arbetsstatistik”, öfriga officiella publikationer från olika länders arbetsstatistiska byråer samt ”Dritter internationaler bericht über die gewerkschaftsbewegung 1905” (1907). G. B—e.

Fackföreningsbyrå. Se Fackförening, sp. 1243.

Fackföreningsmärke. Se Fackförening, sp. 1241.

Fackkunskaper (se Fack), en fackmans kunskaper, specialkunskaper.

Facklig, hörande till eller omfattande ett fack (se d. o.).

Facklor, *astron.*, sådana partier på solen, som utmärkas genom ett starkare ljus än den öfriga ytan. De förekomma ofta i solfläckarnas närhet. Jfr Fotosfär och Solen. A. L—n.*

Fackläraresystem, *pedag.*, är motsatsen till klasslärarsystem. Klassläraren undervisar blott inom en enda klass, men läser där alla eller de flesta ämnena. Fackläraren uppgift är däremot inskränkt till ett enda eller helt få läroämnen, för hvilka han förvärfvat särskild duglighet, och i hvilka han merendels leder undervisningen inom flera klasser. För yngre och mindre försigkomna lärjungar använder man helst klasslärare. På ett högre stadium, där undervisningen ställer större fordringar på lärarens kunskaper, måste däremot fackläraren användas. Folkskolläraren är sålunda klasslärare, högskolläraren däremot fackläraren. I de allmänna läroverkens första klass bör, enligt gällande stadga, undervisningen, där icke särskilda omständigheter föranleda undantag, bestridas af en enda lärare; inom hvar och en af de två nästföljande klasserna må undervisningen i läroämnena öfverlämnas åt två eller tre eller, där så nödigt finnes, flera lärare; inom de högre klasserna skall undervisningen i allmänhet vara efter läroämnena fördelad mellan lärarna. Med de stigande anspråken på fackkunskapen hos lärarna har fackläraresystemet visat en tendens att undanträng klasslärarsystemet äfven i de allmänna läroverkens lägre klasser. G.S. (P.E.L—m.)

Fackman (af ty. *fachmann*), person, som behärskar ett visst område af vetande, en konst eller ett yrke. — *Krigsv.* Fackmän kallas i svenska armén det värnpliktiga manskap, som utbildas i särskilda grenar, såsom af vapenföra: sjukbärare, befälskockar, hästskötare vid infanteriet, hofslagare och handtverkare, af icke vapenföra: läkare, veterinärer, skrifbiträden, skräddare, skomakare, öfriga handtverkare och militärarbetare. De vapenföre fackmännen erhålla soldatutbildning med tillämpning på deras särskilda fack, de icke vapenföre erhålla till omfånget inskränkt soldatutbildning samt användas i öfrigt till arbeten inom enhvars fack. C. O. N.

Fackskola l. Specialskola (jfr Fack), undervisningsanstalt, som afser att bibringa de särskilda färdigheter eller insikter, som erfordras för ett visst yrke eller en viss befattningsbana. Om fackskolorna i Sverige se Skolväsende. P. E. L—m.

Fackverk (ty. *fachwerk*). 1. *Bygnk.*, konstruktioner för broar, takstolar, husväggar och dylikt, som sammansättas af stänger, ordnade i fack. Hvarje sådant fack består vanligen af ett öfre och ett undre ramstycke, två vanligen lodräta sidostycken, vertikaler, samt en eller två snedsträfvor eller diagonaler. Exempel å fackverksbroar finnas i art. Bro (fig. 3, 5 och 16—22) och Brobyggnadskonst (fig. 12); en takkonstruktion af fackverksbågar återfinnes i art. Byggnadskonst (pl. XX, Maskinhallen vid världsutställningen i Paris 1889). Väggar af fackverk finnas afbildade i art. Bostad (pl. II och pl. V, Holsteinsk bondgård och bondgård i Schwarzwald). Fackverken utföras i broar oftast af järn, i husbyggnader af trä, numera äfven af järnbetong. Uti väggar af fackverk utfyllas mellanrummen mellan stängerna eller sparrarna oftast med tegelmur, eller spikas bräder på dem. Fr. E.

2. *Skogsh.*, en grupp skogsindelningsmetoder, hvilka ha till ändamål att efter en bestämd hushållningsplan ordna skogsafverkningen, som samtidigt grundas på längre tidsperioder. G. L. Hartig (1764—1837) var den förste, hvilken medelst en sådan plan sökte försäkra perioderna om lika stor eller småningom stigande virkesafkastning, och han blef därigenom grundläggare af ”das massenfachwerk”, eller den på virkesmängden grundade fackverksmetoden. H. Cotta (1763—1844) delade sedan omloppstiden, eller en i stället för denna antagen öfvergångstid, i vissa perioder och anslog till hvar och en af dem lika stor ytvidd, till följd hvaraf detta indelningssätt erhöll namnet ”das flächenfachwerk”, eller den på ytvidden grundade fackverksmetoden. Då dessa indelningsmetoder icke visade sig vara fullt ändamålsenliga, sökte man tillgodogöra sig de fördelar, som hvar och en af dem

rbjöd, på samma gång man sökte undgå de olägen-
eter, som vidlådde desamma. På detta sätt upp-
tod ”das combinirte fachwerk”, eller den både
å virkesmassan och på ytvidden grundade fack-
erksmetoden. Denna indelningsmetod har seder-
nera undergått flera förenklingar och utgör grunden
ör det svenska skogsindelningssättet. C. G. H.*

Fackverksbyggnad. Se Fackverk och Bo-
tad, sp. 1263.

Fackverksbåge. Se Fackverk och Bro, sp.
99.

Façon [-sā′], fr. Se Fason. — **Façon de
arler** [də parlē], talesätt, tomt prat. Jfr Sans
açon.

Facsi′mile. Se Faksimile.

Fa′cta loquuntur [låkvu′ntur] l. Fa′cta do′-
ent, lat., ”fakta tala”.

Factice [-ti′s], fr., konstgjord, hopgjord. Jfr
aktis.

Fa′ctor. Se Faktor.

Factory weight [fä′ktəri *wē*i′t], eng., faktorivikt,
n sedan 1787 i Bengalen bruklig viktart, $^1/_{10}$ större
n den nya bengaliska basarvikten.

Factōtum. Se Faktotum.

Fa′ctum. Se Faktum.

Fa′ctum infe′ctum fi′eri non po′test, lat., hvad
om är gjordt kan ej göras ogjordt, hvad som har
kett är skedt, står ej att ändra.

Facture [-tȳr], fr. Se Faktur.

Fa′ctus est Do′minus prote′ctor me′us, lat.,
Herren är vorden min beskyddare”, ett af
onungarna Karl XI:s och Karl XII:s valspråk.

Fad, danskt rymdmått. Se Fat.

Fadaise [-äs], fr. Se Fadäs.

Fadder. Se Dopvittne.

Faddergåfva, *jur.*, gåfva vid barndop från fadder
ll barnet. 1600-talets öfverflödsförordningar för-
jödo sådana gåfvor eller bestämde visst maximi-
elopp för desamma. I nu gällande svensk rätt om-
ılas faddergåfva blott som exempel på ”hvad i
äldenärs bo finnes, som hörer annan till” (Han-
elsb. 17: 2), hvarmed afses, att faddergåfva om-
ändertagits för barnets räkning af dess föräldrar
ller förmyndare och att dessa bli insolventa, medan
e fortfarande inneha barnets faddergåfva. C. G. Bj.

Fäden, ty., famn, tyskt längdmått = 6 fuss (fot)
= 1,8831 m., således af samma storlek som den
anska f a v n e n. Jfr Famn.

Faderlig myndighet, lat. *pa′tria pote′stas, jur.*,
ammanfattningen af de rättigheter och plikter, hvil-
a tillkomma föräldrar i förhållande till deras barn.
å i äldsta tider dessa rättigheter och plikter an-
gos uteslutande tillkomma fadern, liksom de en-
gt svensk rätt fortfarande i väsentlig mån tillkomma
onom framför modern, har benämningen f a d e r-
i g m y n d i g h e t å dem användts. — Grunden
ll föräldrarnas myndighet öfver barnen ligger i
a m i l j e n och i dennas nödvändighet för hvarje
veckling ej mindre af individen än af samhället.
enna myndighets omfattning bestämmes af dess
ıdamål, barnens uppfostran till självständighet så-
il i andligt hänseende som ock med afseende på
eras rättsförhållanden. Sålunda äro föräldrarnas
ikter mot barnen att uppfostra och uppföda dem,
t lämna dem erforderligt skydd, att vid behof före-
äda deras ställe m. m.; deras rättigheter åter äro
t fordra lydnad af barnen, bestämma sättet för
deras uppfostran, förfoga öfver deras arbete m. m.
Den faderliga myndigheten upphör efter hand, i mån
som barnen hinna den ålder, att det kan antagas,
att den självständighet, som är uppfostrans mål, af
dem blifvit uppnådd. För öfrigt kan den faderliga
myndigheten fråntagas föräldrarna genom beslut af
b a r n a v å r d s n ä m n d, äfvensom genom dom-
stols förordnande om tvångsuppfostran. Se vidare
P a t r i a p o t e s t a s. L. A. (C. G. Bj.)

Fadermord, *jur.* Mord å föräldrar har i alla
tider betraktats såsom ett synnerligen svårt fall
af mord. I äldre strafflagar upptogs det vanligen
såsom en särskild art af mord och belades med
kvalificerade (skärpta) dödsstraff, såsom stegling,
bränning å bål o. s. v. Efter de kvalificerade döds-
straffens afskaffande är sådant mord antingen alls
ej föremål för särskildt omnämnande, eller ock
stadgar lagen allenast, att skyldskapsförhållandet
mellan mördaren och den mördade vid straffets be-
stämmande skall tagas i betraktande såsom en syn-
nerligen försvårande omständighet. En föreskrift af
sistnämnda slag finnes i svensk strafflag kap. 14
§ 35; i öfriga nordiska strafflagar (finsk, dansk och
norsk) finnas icke längre några bestämmelser i
ämnet. N. S—g.

Fadermördare. Se Dräkt, sp. 941.

Fader vår l. Herrens bön, lat. *Pa′ter noster*
l. *Orātio domi′nica*, den bön, som Jesus lärde sina
lärjungar. Den finnes upptagen hos Matteus (6: 9
—13) och hos Lukas (11: 2—4) samt består af sju
särskilda bönepunkter eller ”böner”. Dock bör
anmärkas, att enligt de äldsta handskrifterna fram-
ställes den blott i fem böner hos Lukas; tredje och
sjunde bönerna äro där utelämnade. Dessutom
saknas hos Lukas inledningen ”Fader vår, som är
i himmelen”; bönen inledes där endast med ordet
”Fader”. Hos Lukas är också femte bönen olika
mot hos Matteus. Slutet, den s. k. lofprisningen
eller d o x o l o g i e n (”ty riket är ditt och makten
och härligheten, i evighet”), saknas i de äldsta
handskrifterna och utelämnas såväl i den grekisk-
katolska som i den romersk-katolska kyrkan. I
Luthers katekes utgör ”Fader vår” tredje hufvud-
stycket. Jfr Bön. (J. P.)

Fadi. Se Tabu.

Fadje′jev, R o s t i s l a v A n d r e j e v i t j, rysk
krigsvetenskaplig författare, f. 1824 i Petersburg,
d. 1883 i Odessa, deltog i Krimkriget, förflyt-
tades 1859 till Kaukasien under Barjatinskij och
skref en officiell historia om samtliga kaukasiska
fälttåg: *60 ljet kavkazskoj vojny*. Missnöjd med
krigsministern Miljukovs reformplaner, tog F. afsked
från krigstjänsten 1866. Mycket uppseendeväckande
voro hans i ”Russkij Vjestnik” 1867 publicerade
artiklar om ”Rysslands stridskrafter”, som bekäm-
pade den ”byråkratiska” omdaningen af Rysslands
härväsen. Äfven hans uppsatser om den orienta-
liska frågan blefvo mycket uppmärksammade. F.
ifrade för en gemensam slavisk aktion under Rys-
lands ledning, särskildt riktad mot Österrike. I
sin politiska uppfattning stod F. på ortodox-slavofil
grund, men med starkt betonande af den ryska
adelns historiska rättigheter. 1875 for F. till Egyp-
ten för att ombilda kedivens trupper och begaf sig
1876 till serbiska krigsskådeplatsen, men blef hem-
kallad af ryska regeringen. F:s politiska och mili-
tära skrifter utkommo 1890 i 4 bd. A—d J.

Fadje'jev-ön, en af Nya Sibiriens öar, 2,573 kvkm.

Fadno-måkke. Se Fatmomakke.

Fadäs (fr. *fadaise*, af *fade*, osmaklig, platt), dumhet, platthet.

Fæces (lat., pl. af *fæx*), *med.* Se Exkrementer.

Faed [fēd'], Thomas, engelsk genremålare, f. 1826 i Skottland, d. 1900 i London, fick sin första undervisning af sin äldre broder, målaren John F. (f. 1820), studerade sedermera i Edinburgh och bosatte sig 1852 i London. Det märkligaste bland hans tidigare verk är *Scott och hans vänner* (1849). Hans många folklifsbilder från de skotska högländerna (graverade af hans broder James F.) blefvo mycket populära.

Fællesforfatning. Se under Fä-.

Faënna, en af chariterna (se d. o.).

Faënza [fae'ntsa], lat. *Fave'ntia*, kretshufvudstad i italienska prov. Ravenna (Emilien), på en fruktbar slätt vid Zanelli-kanalens förening med Lamone. 22,240 inv. (1901; som kommun 40,370 inv.). Biskopssäte. Gymnasium, tekniska skolor, bibliotek och tafvelgalleri. Staden är regelbundet byggd, omgifven af murar och försvarad af ett kastell. Tillverkning af majolika-arbeten — Faënza-majolika, sedan midten af 1400-talet, förr mycket berömd — samt ett slags stenvaror, som fransmännen efter denna stad kallade ''fayence'', fajans; handel med vin, siden och hampa. — F. är fysikern Torricellis födelseort. (J. F. N.)

Færeyingasaga. Se under Fä-.

Faes [fās], P. van der, nederländsk målare. Se Lely, P.

Fæsulæ, en af Etruriens tolf förbundsstäder. Se Fiesole.

Fa'ëton (grek. *Φαέθων*, lat. *Phaëthon*). 1. *Grek. myt.*, eg. ''den lysande, glänsande'', är hos Homeros ett binamn för solguden Helios, men hos senare skalder namnet på en son af denne och okeanide Klymene. Hans enträgna böner bevekte Helios att för en dag låta honom köra solens vagn; men då han, ur stånd att tygla det eldiga spannet, afvek från den rätta stråten och alltför mycket närmade sig jorden, som därvid var nära att uppbrännas, nedstörtades han af Zeus' ljungeld i floden Eridanos. Där begräts hans död af hans systrar, de s. k. heliaderna l. faëtontiaderna, till dess de förbyttes till popplar, från hvilkas blad flöto tårar, som af solen förvandlades till bärnsten. — 2. Faeton [-tā'; fr. *phaéton*], ett lätt, högt, fyrhjuligt ''gentlemanåkdon'' med sufflett öfver främre sitsen och lägre baksits (se fig.). 1. A. M. A.

Faëton nedstörtas i Eridanos. (Efter en antik gem; ryttaren t. v. är morgonens dioskur.)

Faeton.

Fæx, lat., *farm.*, öljäst, använd såsom läkemedel en halftorr, grågul massa eller ett torrt pulver (*Fæx medicinalis sicca*), använd i dos af 5—10 gr. på dagen, fördelade på 3 doser efter måltiderna, mot finnar och furunklar (spikbölder) m. m. Jäst är i Frankrike ett gammalt folkmedel mot tuberkulos, sockersjuka, mag- och tarm- samt hudsjukdomar. C. G. S.

Fafner (isl. *Fáfnir*), *nord. myt.*, Reidmars son drap sin fader, då denne ej ville med sönerna Regin och F. dela det guld, som han erhållit i dråpsböter för en tredje son, Otr (''utter''), hvilken Loke hade dödat. Efter Reidmars död tog emellertid F. allt guldet. Regin, som därför ville hämnas på sin broder, begaf sig till konung Hjalprek, hvarest han träffade Sigurd, Sigmunds son, hvilken han undervisade och uppfostrade. Regin omtalade för Sigurd att F. låg i en drakes skepnad å Gnitaheden och rufvade på sina skatter samt att han hade en skräckhjälm, för hvilken allt lefvande räddes. Därefter smidde Regin det skarpa svärdet Gram åt Sigurd samt eggade honom att dräpa F. Sigurd och Regin foro sedan upp å Gnitaheden och funno där F:s stig när han kröp till vattnet för att dricka. Sigurd gjorde en stor grop på stigen samt gick ned däruti och när F. slingrade sig öfver gropen, stack Sigurd sitt svärd ända in i ormens hjärta. Innan F. dog hade han med Sigurd ett samtal, som skildras eddadikten Fáfnismál. Sigurd tog sedan F:s hjärta och stekte det; han brände sig därvid på fingret och stack detta i munnen. Men när ormens hjärteblod kommit på hans tunga, förstod han fåglalåt och hörde då fåglarnas uppmaning att döda äfven Regin för att undgå dennes hämnd och ensam komma i besittning af F:s guld. Sigurd, som fick tillnamnet Fafnesbane, följde rådet; han drap Regin och begaf sig sedan till F:s af järn byggda och i jorden nedgräfda boning, hvarifrån han bortförde alla drakens skatter. Namnet F., som har biformen isl. *Faðmir*, betyder ''omfamnaren'', en passande beteckning för en jätteorm. — Om Sigurd och F. förtäljes i Eddans hjältesånger, i Snorres Edda, Volsungasagan och i andra både nordiska och tyska fornskrifter. Att Sigurds stordåd varit allmänt kändt i Norden, är tydligt äfven af bilder, som ännu finnas kvar från forna tider. Till dessa bilder höra ristningarna på Gökstenen (se d. o.) och på

Ramsundsberget (se d. o.) i Södermanland, af hvilka i synnerhet de sistnämnda teckningarna lämna en tydlig skildring af F:s och Regins dråp. Äfven på portalerna till Hyllestads och Veigusdals kyrkor i Sätersdalen i Norge har man bilder, som framställa samma tilldragelser. Se Fáfnismál. Th. W.*

Fáfnismál, en af Sigurdssångerna i Äldre Eddan, som föreligger endast i fragmentariskt skick med fullständigande prosastycken inskjutna. Den börjar med ett samtal mellan Sigurd och den af honom dödligt sårade draken Fafner (se d. o.). Sedan följer ett annat samtal mellan Fafners broder, dvärgen Regin, och Sigurd. Slutet utgöres af de råd, som den sistnämnde mottager af några fåglar i trädet öfver honom. Kvädet hör ej till Eddans bästa, ej heller till dess äldsta, men torde dock vara författadt på 900-talet, om ock i slutet af detta. R. N—g.

Fag [fä'g], eng. Se Fagging-system.

Fagāceæ, Fagacéer, Ekfamiljen, *bot.*, växtfamilj af serien *Fagales.* Familjen utmärkes af vanligen enkönade blommor, sittande i hängen i bladvecken på sista årsskottet, framträdande först vid löfsprickningen (ej öfvervintrande). Nöten är omgifven af en fruktskål. Fagacéerna äro träd eller buskar, med ofta öfvervintrande blad och snart affallande stipler. Familjen indelas i två grupper: *Fageæ*, med blommor i dikasier i örtbladsvecken, och *Castaneæ*, med honblommor i dikasier eller ensamma i högbladsveck. Af fagacéer äro omkr. 400 arter kända, förekommande i tempererade och varma länder, i synnerhet i Nord-Amerika, västra Asien och södra Europa, och fördelade på släktena *Nothofagus, Fagus, Castanea, Pasania* och *Quercus.* Många af dem äro skogbildande och lämna ett värdefullt virke. Barken af *Quercus*-arter användes allmänt till garfning och i medicinen. Garfämnen erhållas äfven af gallbildningar och fruktskålarna af *Quercus*-arter. Andra arter af samma släkte lämna kork. Ätliga äro fröna (äkta kastanje, boknötter, ekollon) af *Castanea-, Fagus-, Pasania-* och *Quercus*-arter. Många arter äro funna fossila i krita och tertiär. Jfr Bok, Castanea och Ek. G. L—m.

Fagacéer, *bot.* Se Fagaceæ.

Fagāles, *bot.*, växtserie bland koripetalerna. Blommorna ha vanligen enkelt hylle och äro oftast enkönade och monoika, frukten är en enfröig nöt. Fagalerna äro träd eller buskar med strödda, stipelförsedda blad och blommor i enkla eller sammansatta ax, anemofila. Hit höra familjerna *Betulaceæ* och *Fagaceæ. Fagaceæ* och gruppen *Coryleæ* af *Betulaceæ* ha blifvit sammanslagna till en familj, *Cupuliferæ*, på grund af en hos bägge befintlig fruktskål (cupula; se d. o.), som dock är af väsentligt olika beskaffenhet hos de båda grupperna. G. L—m.

Fagāra L., *bot.*, växtsläkte af fam. *Rutaceæ* med öfver 130 arter i tropiska länder. Arterna äro träd eller buskar, ofta taggiga. Flera af dem ha en vacker, hård ved, som är högt värderad. Af *F. Pterota*, förekommande i Central-Amerika, Västindien och norra Syd-Amerika, erhålles det mycket starka järnträet från Jamaica, som i England användes i skeppsbyggeriet. *F. flava* i Florida och Västindien lämnar västindiskt sidenträ l. satinträ, ett vackert sidenglänsande, gulbrunt träslag, som användes i möbelindustrien, till borstar och inlagda och svarfvade arbeten. Ostindiskt sidenträ erhålles af *Chloroxylon* (se d. o.). G. L—m.

Fagedēnisk (lat. *phagedænicus*, af grek. *fagedaina*, frätande hunger), *patol.*, kallas ett sådant sår, som utbreder sig genom att bortfräta sina omgifvande kanter. I synnerhet använder man benämningen fagedenisk om veneriska sår af dylik beskaffenhet. O. T. S.*

Fagel, namnkunnig nederländsk släkt. — 1. Gasper F., f. 1629, d. 1688, storpensionär 1672 i samband med De Witts fall, bidrog i hög grad till freden i Nijmegen (1678) och Vilhelm III:s upphöjelse på Englands tron. — 2. François Nicolaas F., f. 1645, baron, den föregående brorson, tog en lysande del i spanska successionskriget — bl. a. förde han befälet vid belägringarna af Namur (1695), Bonn (1703) och Tournai (1709) samt vid eröfringen af Valencia (1705) — och dog 1718 som infanterigeneral i generalstaternas armé och som fältmarskalk i kejserlig tjänst. — 3. Hendrik F., baron, f. 1765, d. 1838, statssekreterare, genomdref 1794 förbundet mellan Nederländerna, Preussen och England. 1813—24 var han sändebud i London och blef 1829 statsminister utan portfölj.

Fagerdala (Fagradal), by i Kronobergs län, Hinneryds socken, nära Hallands gräns, historiskt bekant genom det möte, som konung Birger Magnusson där hade sommaren 1304 med rikets råd och andra, hvarvid han fick sin son Magnus erkänd som tronföljare. Äfven konung Erik Menved i Danmark och hans gemål deltogo i mötet.

Fagered, socken i Hallands län. Se Fagerred.

Fagerhult. 1. Socken i Kalmar län, Handbörds härad. 20,122 har. 2,487 inv. (1906). F. utgör ett konsist. pastorat i Kalmar stift, Handbörds kontrakt. — 2. Socken i Kristianstads län, Norra Åsbo härad. 7,933 har. 1,110 inv. (1906). Annex i Lunds stift, Norra Åsbo kontrakt, till Hishult i Göteborgs stift.

Fagerlid, f. d. socken i Skaraborgs län, har till alla delar uppgått i Hofva socken.

Fagerlin, Ferdinand Julius, målare, f. 5 febr. 1825 i Stockholm, d. 19 mars 1907 i Düsseldorf, studerade vid konstakademien 1845—47, tog därefter student- och officersexamen och blef 1850 underlöjtnant vid Lifbeväringsregementet. Han tecknade och målade en del porträtt under denna tid, och 1853 reste han till Düsseldorf för att på allvar studera konst. Där blef han lärjunge af Sohn och Schadow, tog 1854 afsked ur krigstjänsten, vistades i Paris 1856—58 — en tid elev af Couture —, återvände därpå till Düsseldorf och förblef bosatt därstädes. Under sin tidigare period målade

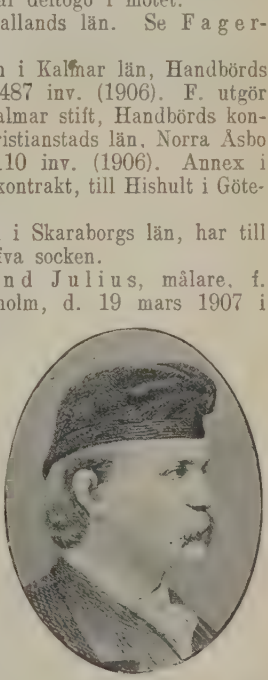

han mest folktyper: *Skogvaktaren och hans son*, *Konvalescenten* (bondgumma), *Savojardgosse*, *Violförsäljerska* (1857, Göteborgs museum), *Politiserande bönder*. Lockad af amerikanske målaren Henry Ritters bilder af fiskarlif i Holland begaf F. sig dit, och sedan blef den holländska kustbefolkningen hans stående modeller och fiskarstugorna hans konstnärliga miljö. Bland hans arbeten märkas *Rökande gossar* (1862, Nationalmuseum), *Frieriet* (1865, vann guldmedalj på årets internationella utställning i Dublin), *Kärleksförklaring* (1866), *Ungkarlslifvets besvärligheter* (s. å., Kristiania nationalgalleri), *Den tillfrisknande* (1867) och *Svartsjuka* (1868, båda i Nationalmuseum, en replik af den sistnämnda i Düsseldorfs galleri), *I kärlekstankar* (1874), *Utan hopp* (1877), *Andakt*, *Unga makar* (1883, Köpenhamn, Kunstmuseet), *Hemkomsten* (1885, Nationalmuseum, en replik från 1886 i Berlins nationalgalleri, som äfven eger *Ett lyckligt hem*, s. å.). Bland figurmålarna i den svenska Düsseldorfsskolan är F. tvifvelsutan den, som nått längst. Han är ej den mest koloristiskt anlagde, men väl den mest gedigne målaren. I sina första genretaflor skattar han ibland åt det för skolan utmärkande, välvilligt skämtsamma sättet att framställa människors små svagheter. Däremot blef han aldrig sentimental. Ju mer han utvecklade sin konst, dess mera allvarlig och distingerad blef den, enkel och trohjärtad i karakteristiken, säker i teckningen, ytterst noggrann och vårdad i färgbehandlingen. Den måleriska uppfattningen var den inom skolan vanliga, till upptäckarna och nyhetsmännen är F. ej att räkna, men väl till de konstnärer, som energiskt sträfva till att behärska sina uttrycksmedel och alltid gifva sitt bästa. — F. vann medaljer i Tyskland, Paris, Stockholm m. fl. st. och var sedan 1893 titulärprofessor i Düsseldorf. 1865 blef han led. af Akad. för de fria konsterna. G—g N.

Fagernäs (fi. *Niuvanniemi*), gods i Kuopio socken och län, Finland, nära Kuopio stad. Där inrättades 1885 en kur- och vårdanstalt för sinnessjuka, hvilken 1892 utvidgades till centralanstalt med 330 platser för patienter. Vid anstalten äro anställda en öfver- och två underläkare. T. C.

Fagerred (Fagered), socken i Hallands län, Faurås härad. 7,394 har. 822 inv. (1906). F. bildar med Källsjö och Ullared ett regalt pastorat i Göteborgs stift, Falkenbergs kontrakt.

Fagersta bruks aktiebolag, som bildades 1873 (aktiekapital 2,5 mill. kr.), eger omkr. 14,3 mtl jordbruksfastigheter i Västanfors, Norbergs och Väster-Våla socknar af Västmanlands län (taxerade till 1,093,100 kr. 1906) samt annan fastighet i Västanfors och Norberg (med ett taxeringsvärde af 3,340,100 kr.), nämligen Fagersta bruk, Uddnäs såg och kvarn samt Västanfors 2 masugnar. Arealen utgör 13,299 har, däraf 11,034 har skog och 2.265 har inegor. — Fagersta bruk, i Västanfors socken, vid Strömsholms kanal samt korsningen af statsbanan Krylbo—Örebro och Vansbro—Ängelsbergs järnväg, bildar ett köpingsliknande samhälle med 1,685 inv. (1900) och är ett af de största och äldsta af mellersta Sveriges järnverk. Redan i förra hälften af 1600-talet bedrefs

Fagersta bruk, den nyare delen af verkstäderna.

där järntillverkning för 1 hammare. Sedan i början af 1800-talet dit förvärfvats Sembla och Västanfors järnbruk, tillväxte verkets omfattning, men det är hufvudsakligen sedan 1852, då anläggningarna kommo i bruksegaren Th. Aspelins ego, som den nuvarande storartade utvecklingen kan räknas. 1877—1907 var brukspatron Kr. Aspelin chef. 1882—1903 var J. A. Brinell öfveringenjör och efterträddes af A. Wahlberg. 1907 såldes F., Sembla och Västanfors för omkr. 10 mill. kr. till ett konsortium (grossh. O. A. Söderberg, länge led. af bolagets styrelse, m. fl.), och Wahlberg blef i sammanhang därmed disponent.

Från äldre tider drefs vid F. tysksmide, och i början af 1800-talet anlades ett plåtvalsverk, det andra i riket. Efter hand öfvergick man till franche-comté- och lancashiresmide. Redan 1860, d. v. s. omedelbart sedan Göransson vid Edske masugn lyckats genomföra bessemermetoden, uppfördes en bessemerugn, som 1866 utbyttes mot två vridbara. 1884 uppfördes den första martinugnen, och f. n. arbetas uti 5 dylika ugnar, hvaraf den största är om 20 ton. Bessemertillverkningen däremot nedlades 1897. Brukets tillverkningar, som till mer än 75 proc. exporteras, utgöras af valsadt

ål af alla slag (hvaraf stål för vällfria såväl ång-
m velocipedrör är specialitet, liksom äfven fjäder-
ål, liestål, yxstål, borrstål m. m.), smidt verk-
gs- och borrstål, stenverktyg och släggor, kall-
agna stålrör, kalldraget stål, dragen ståltråd för
ior, fjädrar etc., transmissions- och hisslinor af
ål, sågblad, maskinhyfveljärn, pappers- och tobaks-
iifvar m. m., spiralfjädrar för järnvägs- och
ıdra ändamål. Vidare tillverkas degelspecialstål,
hvilka särskildt må framhållas självhärdande
abbsvarfstål. Slutligen bör nämnas, att bruket
m specialitet framställer gevärspipor.

Tillverkningen utgjorde 1906: tackjärn 12,000
n, martingöt 33,343 ton, valsadt och smidt stål
mt plåt 26,051 ton, sågblad, linor och tråd 864

Fagersta herrgård.

n samt annan stålmanufaktur och stenverktyg 846
n. — Bolagets hela arbetarpersonal, äfven jord-
uks-, skogs- och grufarbetare, utgjorde s. å.
nkr. 1,350 man, och i bolagets bostäder bo omkr.
,350 personer. Antalet tjänstemän är 30, hvaraf
ingenjörer. Verken disponera en vattenkraft af
nkr. 3,000 hkr, som uttagas ur Kolbäcksåns fall
d Sembla, Fagersta, Uddnäs och Västanfors och
ll större delen öfverföras på elektrisk väg. Bruket
ar två järnvägsstationer och dessutom fördelen af
aktlägenhet å Strömsholms kanal.

Malmen, hvarur tackjärnet framställes, hämtas
els från egna grufvor, belägna på egendomen,
els från Norbergsfälten, där Fagersta är största
elegare. Endast obetydligt malm försäljes. Bolaget
ensam egare af Svenska grafitaktiebolaget (bildadt
888; aktiekapital 500,000 kr.), som drifver sin
llverkning vid Västanfors med å brukets egor
uten grafitmalm. — Skogen tillgodogöres dels
enom sågning af plank och bräder, motsvarande
nkr. 700 std virke per år, dels genom kolning
omkr. 140,000 hl. träkol årligen.

Fagervik, ångsåg med 7 ramar och 4 hyfvel-
askiner i Timrå socken, Västernorrlands län, nära
ifsta varf, tillhör Fagerviks trävaruaktiebolag.
illverkning 1905: 29,590 kbm. sågade och hyflade
aror samt ved och 47,500 hl. träkol med ett
mmanlagdt värde af omkr. 885,000 kr. Antalet
betare var 325.

Fagervik, i västra Nyland, är en af Finlands
örre possessioner och en af de ytterst få verkliga
errgårdarna från svenska tiden i landet. I midten
1600-talet var en Karl Bildsten ”inspector”
öfver Fagervik, Skoffsta och Skogby. 1641 hade han anlagt Skoffsta (Billnäs) bruk samt 1646 F:s masugn ”på grefve Pehr Brahes tillstånd och med grefve G. Lejonhufvuds samtycke, hvilken då innehade Raseborgs distrikt”. 1648 byggde han F:s stångjärnshammare och 1686 Skogby masugn. Under det hans son frih. Karl Bildstein var egare af F. (på stora ofredens tid), undergick detsamma stor förödelse. Af hans arfvingar såldes bruken (1727) till grosshandlaren i Stockholm Mikaël Hising (f. 1687, d. 1756), som ”uppreste” F., Billnäs och Skogby bruk, hvilkas privilegier äro daterade 1 juni 1725, samt anlade 1730 å F. en plåthammare och en fabrik för förtennta bleckplåtar. Bruket förvaltades af Mikaël Hisings broder, kapten Vilhelm Hising. Mikaël Hising köpte (1730) Dalsbruk och anlade Björkboda bruk i Kimito, hvilka emellertid genom hans dotter öfvergingo till släkten Petersen. De öfriga lägenheterna ärfdes af M. Hisings son, bergmästaren, sedermera bergsrådet Johan Hising (f. 1727, d. 1790; 1770 adlad under namnet Hisinger). Denne anlade på F. en stångjärnshammare, en knipphammare, en plåthammare, en masugn och ett förtenningsverk äfvensom Finlands första orangeri. Från hans son, konduktören vid fortifikationskåren, sedermera ryttmästaren Mikaël Hisinger (f. 1758, d. 1829; upphöjd i friherrligt stånd 1819), öfvergingo bruk och egendomar (1824) till dennes son Fridolf Hisinger (f. 1803, d. 1883), som utvidgade och ombyggde flera af verken samt införde franche-comté-smide och i sådant syfte på Billnäs anlade en ny härd. F:s masugn blef, på grund af kolbrist, nedlagd. Därjämte upparbetade han trädgården och parken på F. till den förnämsta enskilda anläggning af detta slag i Finland. — Den årliga tillverkningen var 1874—76 $1,_5$—2 mill. kg. tackjärn samt $2,_{89}$—$3,_9$ mill. kg. stångjärn. Under bruket lyda inom sex socknar (Ingå, Karis, Karis-Lojo, Pojo, Tenala och Sjundeå) befintliga lägenheter, hvilka tillsammans representera $72^1/_2$ mtl. — Efter Fridolf Hisingers död öfvergick F. till sonen filos. doktor Eduard Hisinger (d. 1904), men Billnäs och Skogby däremot till dennes bröder. Numera är bruksrörelsen h. o. h. nedlagd på F. R. C. (A. G. F.)

Fa′gging-system (af eng. *fag*, släpa och träla), ett vid flera offentliga läroverk i England gängse bruk, enligt hvilket de yngre skolgossarna äro förpliktade att i viss mån vara uppassare åt lärjungarna i de högsta klasserna, men till gengäld hvarje sådan yngre gosse (*fag*) kan af sin äldre *fag-master* påräkna beskydd.

Faggor (urspr. säkert *fagger*), ett i rikspråket endast i uttrycket ”ha (en sjukdom, febern o. s. v.) i faggorna”, d. v. s. känna förebud till en sjukdom o. s. v., men i dialekterna i bet. af ”gömmor, förvar, värjo” nyttjadt ord, som till sin härledning och ursprungliga betydelse är outredt. Troligen är det att hänföra till roten *fah-* i fnhty. *fâhan* (nyhty. *fahen*, *fangen*, sv. *få*, *fånga*) och *fach*, sv. fack: veck (som framtill bildas vid sammanslutandet af en mantel e. d. öfver bröstet och som användes till förvaringsplats), äfvensom eng. *fadge*, säck. Grundbetydelsen af ”faggor” skulle då vara ”flikar af en klädnad, som, sammanlagda öfver bröstet, bilda ett veck, en barm, ett sköte”. Enligt Spegel (1712) betyder det ”trasor”, ”paltor”, och uttrycket skulle således vara liktydigt med

”ha något i kläderna”, ”ha något i barmen”, ”gå och bära på (eller dras med) något”. Jfr det norska verbet *fagga*, ”kludre noget sammen”, vårdslöst sammanveckla. R. G.

Faggot, Jakob, vetenskapsman, storskiftets uppbofsman, f. 13 mars 1699 i Vendels socken i Uppland, d. 28 febr. 1777 i Stockholm, ingick 1721, sedan han fullbordat sina studier vid Uppsala universitet, i Bergskollegium. 1726 blef han e. o. ingenjör vid Landtmäterikontoret, i hvars tjänst han utvecklade mycken verksamhet och hvars öfverdirektör han blef 1747. På hans förslag började Landtmäterikontoret 1734 utgifva kartor, och ehuru det nya företaget hade att kämpa med stora svårigheter, lyckades dock F. genom sin energi och insikt öfvervinna desamma. Till följd af en afhandling om *Svenska landtbrukets hinder och hjelp* (1746) blef han ledamot i den kommitté, som efter finska krigets slut (1743) tillsatts för att föreslå åtgärder till Finlands upphjälpande. F. uttalade sig för en grundlig undersökning af landet, innan man skred till botemedel, och på hans förslag anbefalldes Landtmäterikontoret att anordna en sådan. En allmän uppmätning af finska bygderna började då, storskiftet infördes, vattensjuka trakter utdikades, nybyggen anlades och uppmuntrades m. m., hvilket allt blef af största betydelse för landets kultur. Därjämte tillkommer honom förtjänsten att ha infört den nya skiftesmetod, som fått namn af storskifte (se d. o.). På grund af ett F:s memorial i okt. 1748 tillåts i förordn. 1 mars 1749 eventuellt storskifte i st. f. tegskifte, och F:s 1755 utgifna betänkande *Om allmänna tillståndets sjukdom och bot* föranledde storskiftesförordningen af 5 april 1757, den egentliga grundförfattningen för det svenska storskiftet. F. verkade äfven nitiskt för ombildning af det under honom som landtmäteridirektör lydande justeringsverket och för förbättring af mått- och viktsystemen, men blef ej i tillfälle att fullständigt genomföra sina reformförslag. För sin stora praktiska duglighet anlitades han i en mängd ofta maktpåliggande uppdrag. 1739 blef han led. af Vet. akad. och var 1742—44 dess sekreterare. Utom ofvannämnda skrifter och åtskilliga uppsatser i Vet. akad:s ”Handlingar” skref han *Rymdmätning, eller rön af mätekonsten m. m.* (1739), *Förbättring på kornhusbyggnad* (1758), *Systematiska begrepp om allmänna hushållningens brister och botemedel* (1763), *Anledning till en riktig myntfot* (1766) m. m.

Faggot, Fagot [fä'gɔt], eng. (eg. bunt, knippa), engelsk järn- och stålvikt, = 120 pound avoirdupois = 54,431 kg.

Fagiuoli [fadjoåli], Giambattista, italiensk skald, f. 1660, d. 1742, var medlem af De nios kollegium i Florens. Hans mestadels burleska dikter utkommo under titeln *Rime piacevoli* (1729 och 1733). En samling lustspel, *Commedie* (1734—36), värderas äfven för korrekt språk och ledig dialog.

Fagnano [fanjänå], Giulio Carlo de' Toschi di F., italiensk matematiker, f. 1682, d. 1766, utgaf flera värdefulla matematiska afhandlingar, hvilka han 1750 samlade och omtryckte under titeln *Produzioni matematiche*. F. var den förste, som visade, att summan eller skillnaden mellan två elliptiska bågar under vissa villkor kan uttryckas under algebraisk form, och gaf därigenom uppslaget till teorien för de elliptiska funktionerna. Också plägar nämnda sats vanligen efter sin upptäckare kallas Fagnanos teorem. G. E.*

Fagne, La [fa'nj], fla. *Venn*, *Veen* (af kelt. *fani*, träsk), område i Belgien, mellan Meuse och Sambre, omfattar södra delen af provinserna Namur och Hainaut.

Fagocytläran (af grek. *fagein*, uppäta, och *kytos*, cell). Se Bakteriologi, sp. 732.

Fagopyri'sm, *toxik.*, en mycket egendomlig förgiftningssjukdom, som angriper vissa husdjur (får och svin, mera sällan getter, nötboskap och hästar) efter förtärande af bohvete (*Fagopyrum esculentum*), särskildt färskt sådant, skördadt vid blomningstid. Åkomman uppträder emellertid endast hos sådana djur, som ha hvit eller hvitfläckig pels och som i det fria utsättas för direkt solbelysning. Hos dem inflammeras de hvita partierna af huden, som svullnar, blir het och kliar; i svårare fall uppträda därå blåsor, t. o. m. varbildning och brand. Äfven inflammation i ögats bindehinna (konjunktivit) samt i svalg och luftvägar uppträder, beledsagad af häftig oro, stundom stegrad till kramp och raserianfall, efterföljda af bedöfning. Mag- och tarmsymtom samt retning af urinvägarna äro sällsynta. — För att förklara uppkomsten af denna egendomliga förgiftning har man antagit, att i bohvetet skulle förekomma något ämne, som vore i stånd att ”sensibilisera” huden, d. v. s. i hög grad öka dennas känslighet för solstrålarna —, likasom man med s. k. ”sensibilisatorer” kan förstärka fotografiplåtens känslighet för ljuset. Särskildt fluorescerande ämnen (se Luminiscens) ha visat sig ega förmågan att öka djurväfnaders känslighet gentemot solstrålarna. Nu har i själfva verket dansken Koefoed i bohvete påvisat ett ämne, *fluorofyll*, hvilket, såsom namnet antyder, företer fluorescens. Det är därför mycket troligt, att detta ämne, spridt i blod och väfnader hos de ifrågavarande djuren, leder till en höggradig skärpning af solljusets retande inverkan på huden. Att blott hvita eller hvitfläckiga djur angripas, torde bero på, att endast i sådan hud solstrålarna förmå att tränga på djupet med tillräcklig styrka för att kunna alstra de beskrifna förändringarna. Iakttagelserna öfver fagopyrismen och dennas orsak äro af mycket stort allmänbiologiskt intresse med hänsyn till solljusets verkan på lefvande väsenden. C. G. S.

Fago'pyrum. Se Bohvete.

Fagot, eng. Se Faggot.

Fago'tt (it. *fagotto*, eg. bunt, knippa; fr. *basson*, basinstrument), *mus.* 1. Ett blåsinstrument af trä, i form af ett dubbelt rör med ljudhål och klaffar samt S-formigt böjdt mässingsmunrör. Utanför munrörets spets ligga de två rörbladen fria (liksom på oboen), och blåsaren tar dem direkt mellan läpparna, hvarigenom han får tonens uttryck i sin makt. Instrumentet, som uppkommit så att säga genom hopvikning af den ohandterligt långa bombarden, representerar basen i träblåsargruppen. Det an-

gifves vara uppfunnet i början af 1500-talet. Det verkliga omfånget är från kontra-*b* till tvåstrukna *ess*; den brukliga gränsen uppåt sättes dock vid ettstrukna *b*. Noteringen sker liksom för violoncell. Fagotten hör till de mest använda orkesterinstrumenten och brukas dels såsom fyllnadsstämma, dels till basens förstärkning, dels solo jämte oboe, klarinett och flöjt. Tonen är på djupet värdig och allvarstung, högre upp mild och mjuk (instrumentet kallades därför ock förr i tiden d u l c i a n), högst upp pressad och genomträngande; den nasalt-gutturala klangfärgen lånar sig äfven villigt till uttryck för humor. K o n t r a f a g o t t e n står en oktav djupare, den numera ur bruk komna k v i n t f a g o t t e n en kvint högre än den vanliga fagotten. — F a g o t t i s t, en som blåser fagott. — 2. Ett rörverk i orgeln, vanligen i 16, stundom i 8 fots ton. A. L. (E. F—t.)

Fagott.

Fagradal. Se F a g e r d a l a.

Fagræa Thunb., *bot.*, växtsläkte af fam. *Loganiaceæ* med omkr. 20 arter i Ostindien och malajiska arkipelagen. Blommorna äro saftiga, gula l. hvita, ofta stora, praktfulla och välluktande. Invånarna på Fidjöarna träda blommorna af *F. Berteriana* på snören, som de bära som halsprydnad. Den mest bekanta arten är *F. fragrans*, ett vackert träd med jasmindoftande blommor, som ofta odlas i hemlandet. Af detta träd erhålles det bruna, vackert tecknade, mycket hårda och varaktiga k u n g s t r ä e t, ett af Burmas viktigaste träslag, som användes vid byggnad af hus, broar, till varfpålar och båtankare, hvartill det särdeles väl lämpar sig, emedan det ej angripes af borrmusslor. G. L—m.

Fagræus, J o n a s T e o d o r, naturforskare, f. 1729 i Hvittaryds socken, Kronobergs län, d. 1797, blef student i Lund 1745, filos. magister därstädes 1751, med. doktor i Uppsala 1758 och stadsläkare i Alingsås 1759. Där fick han bl. a. i uppdrag att ordna Alströmerska biblioteket och naturaliesamlingarna samt utgaf angående detta uppdrag 1768 en ”Berättelse”. 1773 åtföljde han kanslirådet Klas Alström på en resa till Tyskland och tillbragte de senare åren af sin lefnad i dennes hem, sysselsatt med vården af hans naturaliekabinett och botaniska trädgård i Göteborg. F. var en kunskapsrik och arbetsam man (Linné prisade F:s begåfning), som i synnerhet egnade sig åt studiet af naturvetenskap och Sveriges geografi (han lämnade bl. a. betydande bidrag till 6:e uppl. af Tunelds ”Geografi”). Hans vetenskapliga alster bestå mest af uppsatser i lärda tidningar.

Fagrskinna, ”den fagra skinnboken”, kallades en i Köpenhamn förvarad, prydlig pergamentskodex, som innehöll en samling af norska konungasagor. Dess egentliga namn var ”Nóregs konunga tal”, och namnet F. erhöll den af den isländske lärde Torfæus. Denna kodex förstördes vid Köpenhamns brand 1728, men lyckligtvis hade man afskrifter däraf, efter hvilka Fagrskinna blifvit utgifven i Kristiania, 1847, af P. A. Munch och K. R. Unger. Fagrskinna är sannolikt författad på Island i 13:e årh:s förra hälft. Framställningen börjar med Halfdan Svartes historia och fortsättes till 1177. Författaren lämnar en sammanhängande, planmässig skildring af de norske konungarnas sagor, behandlar sitt ämne med mycken självständighet och kritik samt inskränker sig till att meddela det för konungarnas historia väsentliga, hvarför ock alla sådana episoder (isl. *þættir*), som i en del andra liknande arbeten på ett störande sätt afbryta framställningens gång, här äro uteslutna. Likaledes visar sig författaren vara en stark tviflare på alla legendariska berättelser, hvaremot han med synnerlig förkärlek åberopar och anför de gamle skaldernas kväden såsom historiskt giltiga vittnesbörd. I allmänhet kan Fagrskinna både med afseende på historisk kritik och stil sägas vara den bästa bland de norska konungahistorier, som framträdt före Snorre Sturlassons berömda ”Heimskringla”. Th. W. (R. N—g.)

Faguet [fagä'], É m i l e, fransk litteraturhistoriker, f. 17 dec. 1847 i Roche-sur-Yon, var först läroverkslärare i landsorten, vardt 1883 filos. doktor och utnämndes 1890 till professor i fransk poesi vid Sorbonne. Han har varit mycket verksam som litteratur- och teaterkritiker (i ”Soleil”, ”Revue bleue”, ”Journal des débats”, där han 1896 efterträdde Lemaître, m. fl.) samt utger sedan 1901 ”Revue latine”. Af hans många litteraturhistoriska arbeten må nämnas *La tragédie française au XVI:e siècle* (1883; nytryck 1897), *Les grands maîtres du XVII:e siècle* (1885; ny uppl. 1889 med titeln ”Dix-septième siècle”), *Dix-neuvième siècle* (1887; prisbelönt af Franska akad.), *Notes sur le théâtre contemporain* (I, 1889, II, 1890, III, 1891), *Dix-huitième siècle* (1890), *Politiques et moralistes du XIX:e siècle* (3 bd, 1891—1901), *Seizième siècle* (1893), *Drame ancien, drame moderne* (1898), *Histoire de la littérature française* (2 bd, 1900), *Propos littéraires* (3 serier, 1902—06), *La politique comparée de Montesquieu, Rousseau et Voltaire* (s. å.), *Propos de théâtre* (2 bd, 1903 och 1904), *En lisant Nietzsche* (1904) samt smärre verk om Corneille (1886), La Fontaine (1889), Voltaire (1894), Flaubert (1899) och André Chenier (1902). Politiska ämnen behandlar F. i *Questions politiques* (1899), *Problèmes politiques du temps présent* (1901), *Le libéralisme* (1902) och *L'anticléricalisme* (1906). F. invaldes 1900 i Franska akademien. Jfr J. Lemaître, ”Les contemporains”, VII (4:e uppl. 1899). R—n B.

Fägus, *bot.* Se B o k.

Faham-blad (F a a m - t e). Se A n g r e c u m.

Fahhad, *zool.* Se G e p a r d s l ä k t e t.

Fahlander, G u s t a f. Se E d e l s t a m 1.

Fahlbeck, P o n t u s E r l a n d, universitetslärare, politiker, f. 15 okt. 1850 i Ölme socken, Värmland, blef student i Lund 1870, filos. doktor och docent i allmän historia 1880 samt e. o. professor i historia och statskunskap 1889 (genom ny ämnesfördelning i statskunskap och statistik 1902), allt vid Lunds universitet. F. utnämndes 1894 vid Köpenhamns universitets reformationsfest till juris hedersdoktor. 1901 blef han ledamot af Vet.- och Vitt.-samh. i Göteborg. Från trycket har han utgifvit bl. a. *Kritiska studier öfver det frankiska rikets äldsta samfundsskick* (1880, gradualafhandling; öfv. till franska 1883), *Den s. k. striden mellan svear och götar* (i ”Hist. tidskr.”, 1884), *Beowulfsqvädet såsom källa för nordisk fornhistoria* (i ”Ant.

tidskr. för Sverige", 1884), *Den ekonomiska vetenskapen och näringsskyddet* (1887), *Betänkande rörande grunderna för den ekonomiska mellanrikslagstiftningen mellan Sverige och Norge* (1888), *Sveriges nationalförmögenhet, dess storlek och tillväxt* (1890), *Sveriges och Norges handelspolitik under senare tid* (1891; i "Schriften des vereins für socialpolitik", 1892), *Stånd och klasser. En socialpolitisk öfverblick* (1892), *Det svenska jordbrukets afkastning* (1893), *Das finanzwesen Schwedens* (i G. Schanz' "Finanz-archiv", 1893), *Die ländliche arbeiterfrage in Schweden* (i "Schriften des vereins für socialpolitik", 1893), *Den statistiska typen eller regelbundenheten uti de mänskliga företeelserna* (i "Lunds univ. årsskr.", 1897; fransk öfv. 1900), det på nya uppslag rika arbetet *Sveriges adel. I, Ätternas demografi* (1898), *II, Den lefvande adeln i Sverige och Finland* (1902; öfv. till tyska 1903), *Sveriges författning och den moderna parlamentarismen* (1904; öfv. till franska 1905), *La décadence et la chute des peuples* (i "Bulletin de l'Institut international de statistique", 1906) m. fl. Tillsammans med O. Alin, H. Blomberg och C. A. Reuterskiöld började F. 1897 utgifvandet af "Statsvetenskaplig tidskrift", och är sedan 1901 ensam utgifvare af densamma, sedan han under 1899 öfvertagit dess redaktion, samt har däri offentliggjort ett stort antal uppsatser, ofta i aktuella politiska, ekonomiska eller sociala spörsmål, såsom bl. a. *Den ekonomiska ställningen och öfverspekulationen* (1899), *Den utländska betalningsbalansen och den utrikes sjöfarten* (s. å.), *Kielerfredens artikel IV* (s. å.), *Den utländska betalningsbalansen och exporten* (s. å.), *Bankreformen* (s. å.), *Härordningsförslaget* (1901), *Grunddragen af Sveriges författning* (s. å.), *Nymalthusianism* (1902, 1903), *Rösträttsreformen* (1903, 1906), *Emigrationen* (1903), *En skandinavisk tullförbindelse* (s. å.), *Engelsk och svensk parlamentarism* (1904), *Arbetarfrågan särskildt i Sverige* (1905), *Finland och dess nya landtdag* (1906) m. fl. Genom detta mångsidiga författarskap och genom sin lärarverksamhet har F. verkat i hög grad upplifvande på statskunskapens och statistikens studium vid vår sydsvenska högskola.

F., som en tid var sekreterare i 1888 års tullkommitté, har efter det nya systemets införande lifligt deltagit i det praktiska ekonomiska lifvet samt i grundandet af flera olika företag i Skåne och föranledde 1896 Skånska handelsbankens stiftande. 1902 invaldes han af Göteborgs och Bohusläns landsting i Första kammaren, där han såsom protektionist slöt sig till det s. k. majoritetspartiet, men i öfriga frågor mera sympatiserande med mindrepartiet har han efter hand helt öfvergått till detta. Han har suttit i tillf. utskott samt varit suppleant i lagutskottet. Sedan 1905 är han ledamot i kommittén för reorganisering af rikets officiella statistik. S. C.

Fahlberg, Samuel, svensk tjänsteman på S:t Barthélemy, högmålsbrottsling, f. 9 sept. 1758 i Hälsingland, upptogs som fader- och moderlöst barn af badarmästaren, sedermera stadskirurgen Jakob Tjäder i Stockholm, hvilken lät honom utbilda sig i kirurgi. F. åtföljde 1783 som skeppskirurg ett handelsfartyg till Nord-Amerika, tjänstgjorde efter återkomsten några månader som underkirurg vid Serafimerlasarettet i Stockholm och sändes 1784 som t. f. läkare till den nyförvärfvade svenska besittningen S:t Barthélemy. Där fingo hans talanger en mångsidig användning. Sålunda uppgjorde han genast efter framkomsten 1785 stadsplan för staden Gustavia, utnämndes 1786 till guvernementsmedikus, upprättade en specialkarta och jordebok öfver ön och utsågs 1799 till landtmäteridirektör därstädes. Genast vid öns öfverlämnande åt svenskarna 1785 ställdes han vid guvernörens sida som guvernementssekreterare. Han författade äfven och offentliggjorde (bl. a. i Vet. akad:s handlingar) flera vetenskapliga uppsatser om öns flora och hälsoförhållanden samt hemsände där gjorda naturhistoriska samlingar till akademien och enskilda forskare. 1791 kallades F. till medlem af Vet. akad. och förklarades i aug. 1796 af med. fakulteten i Uppsala för med. doktor. F. synes ha varit en orolig och intriglysten natur och invecklades 1810 i de föga kända oroligheter, som då utbröto bland öns hvita befolkning, och nödgades undan sina fienders förbittring draga sig tillbaka till den närgränsande nederländska besittningen S:t Eustache. Därifrån torde han ha inlåtit sig i stämplingar med engelske guvernören öfver Leewardsöarna, den från sin medling mellan Sverige och Danmark 1788 bekante Hugh Elliot, i syfte att S:t Barthélemy skulle förklara sig för den afsatte konung Gustaf IV Adolfs sak och därigenom under brittiskt skydd trygga sin neutralitet i det äfven i Västindien pågående kriget mellan Frankrike och England. Genom bref sökte F. för denna plan vinna öns guvernör, Ankarheim, och garnisonens befälhafvare, öfverstelöjtnant Bagge, men Ankarheim framlade inför guvernementskonseljen (mars 1811) det bref han fått och anklagade där F. för förräderi mot Sveriges krona. Rättegången drog långt ut på tiden. Från sin fristad (än på S:t Eustache, än på Antigua) bestred F. domstolens behörighet samt förnekade i hemsända besvär författarskapet till brefven och all delaktighet i högförrädiska planer. Målet afdömdes på S:t Barthélemy först i sept. 1813, då F. för att "hafva umgåtts med det uppsåt att tillvägabringa öns förrådande från dess rättmätiga öfverhet och till f. d. konung Gustaf Adolf" dömdes förlustig lif, ära och gods. Domen stadfästes 19 jan. 1814, hvarvid i nådeväg bestämdes, att F:s egendom finge tillfalla hans barn; själf förklarades han fridlös öfver hela riket. Han lär ha tillbragt sina återstående dagar på S:t Eustache och där afliidit 28 nov. 1834 utan vetskap om att han var inbegripen i det bekanta amnestiplakatet af 20 okt. s. å. Jfr H. N. (Hugo Nisbeth), "En högmålsfråga på Barthélemy" (i "Ny ill. tidn.", 1877, s. 62, 71, 78), och E. O. E. Högström, "S. Barthelemy under svenskt välde" (1888), där emellertid redogörelsen för den Fahlbergska processen är ofullständig och missvisande. V. S—g.

Fahlcrantz, en i Sveriges vitterhets- och konsthistoria bekant släkt, härstammar från Falun, efter hvilken stad namnet tagits.

1. Karl Johan F., landskapsmålare, f. 29 nov. 1774 i Stora Tuna i Dalarna, d. 9 jan. 1861 i Stockholm, var son af dåv. vicepastorn i Stora Tuna, slutligen kyrkoherden i Kungsåra och Kärrbo Johan F. och Gustava de Brenner, sondotter till miniatyrmålaren och myntkännaren Elias Brenner. Han visade alltifrån barnaåren anlag för må-

eri. Vid sexton års ålder begaf han sig till Stockholm, kom i lära hos K. teaterns dekorationsmålare Brusell och skall enligt uppgift ha åtnjutit någon handledning äfven af Desprez. Ett år senare blef han lärjunge hos Limnell och besökte samtidigt konstakademiens skolor. Han egnade sig åt landskapet, i början handledd af Belanger, som vid den tiden var landskapsmålaren på modet. 1799 utställde han första gången i akademien. F. blef 1803 ledamot af akademien, erhöll 1805 resestipendium, men innan han anträdt resan, ansökte han om tillstånd att i stället få använda stipendiet till studieresor inom landet, hvilken begäran bifölls 1807. Han utställde s. å. en stor *Utsikt af Djurgården* och blef nu erkänd som Sveriges förnämste landskapsmålare. 1812 blef F. ”medhjälpare i akademiens rådslag”, såsom det den tiden hette, erhöll 1815 professors titel och fick sig 1819 tillerkänd en efter Martin Vedig professorslön. I den af Götiska förbundet 1818 anordnade konstutställningen deltog F. med många arbeten, medan han däremot i akademien endast uppvisade två. Under den pennfejd, som uppstod med anledning af dessa utställningar, behandlades F. med stor aktning från båda hållen. Han blef 1. å. medlem af Götiska förbundet och ansågs fortfarande stå närmare de nya skolorna än den gamla. — I öfrigt flöt hans lif lugnt och lyckligt framåt. Beställningar ingingo oupphörligt, så att det kräfdes F:s ofantliga flit och alstringslätthet för att motvara alla dessa fordringar. Under somrarna företog han utflykter till olika delar af fäderneslandet; 1827 utsträcktes resan till Norge. Sommaren 1829 besökte han Köpenhamn, hvars k. akademi då kallade honom till sin hedersledamot. Samma utmärkelse tillföll honom från Stockholms akademi 1856. I oberoende ställning och bevarande full mannakraft in ålderdomen, fortfor han att måla, oberörd af dagens växlande tycken och meningar. Ännu vid ttio års ålder grep han sig an med ett par stora, f konung Oskar beställda dukar, *Gripsholm* och *Rosersberg*. Mot slutet af sin lefnad målade han n utsikt af *Rankhyttan*, hvilken bortlottades — nkomsten anslog konstnären till fonden för Vasamonumentet i Utmeland.

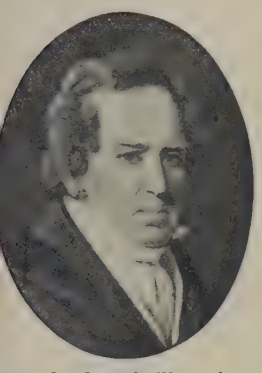

F:s taflor äro spridda snart sagdt öfver hela ärlden. Af hans bästa arbeten, beställda af Karl ohan, Desideria, Oskar och Josefina, finnas flera å Stockholms slott och lustslotten, andra inköptes f Fredrik VI af Danmark, Ludvig I af Bajern ch Nikolaus I af Ryssland samt af de utländska ändebuden i Stockholm. Nationalmuseum eger två omantiska landskap och *Kalmar slott i månsken* 1835), konstakademien *Landskap med vattenfall* *Dalarna* (1811), Göteborgs museum två landskap. Han målade ”komponerade” landskap, i synnerhet sina yngre dagar, samt utsikter från Sverige och Norge, ja t. o. m. af Pau — oaktadt han aldrig sett denna Karl Johans födelsestad (taflan finns på Stockholms slott). Hufvuddraget i F:s skaplynne som konstnär visar sig däri, att han uppfattar landskapet såsom uttryck för en poetisk tanke och att han till följd däraf sätter stämningen, harmonien, i främsta rummet. Arten af hans naturåskådning ledde honom att helst återgifva det allvarliga, högstämda i den nordiska naturen; dock saknade han ingalunda sinne för dennas vekare och älskligare sidor. Hans konstuppfattning, förvärfvad hufvudsakligen genom studium af landskapets idealistiske heroer — Claude Lorrain, Ruysdael o. a. — ger honom en bestämdt utpräglad, originell individualitet. — I tekniskt afseende genomgick F. en följd af utvecklingar, hvilka noga sammanhänga med uppkomsten, mognaden och aftagandet af hans konstnärskap. Hans tidigare arbeten, till omkr. 1812, äro hållna i en ton, som sväfvar mellan varmt mörkbrunt och violett; han älskade under denna period mycket att komponera landskap, och han svepte dem då gärna i aftonskymningens mystiska töcken, eller bredde han månljusets fantastiska dagrar öfver sceneriet. Senare drager färgstämningen mest åt ljusare violett och blått, konturerna skärpas, och belysningen ordnas med mästerskap. Från omkr. 1840 ändtligen får grundtonen en ännu högre valör (går upp mot ljusare rödt), och horisonterna förtona gärna i varma, klara färger, medan äfven förgrunderna ljusna. Strängt begränsade och åtskilda äro likväl ej dessa skeden i hans teknik. För öfrigt har man ofta med skäl anmärkt, att F:s studium af naturen mer fäste sig vid totaleffekten än vid enskildheterna, att, med andra ord, porträttlikhet och skarp individualisering af företeelserna hos honom fingo vika för harmonien i färg- och ljusspel. En annan anmärkning gäller det rent materiella i hans konst, nämligen hans förkärlek för asfalt och torkfernissa i färgerna, hvilken gjort, att många af hans verk, särskildt af de tidigare, starkt mörknat och äfven eljest i förtid skattat åt en förgängelse, som kunnat undvikas eller uppskjutas. Flera af F:s taflor ha blifvit mångfaldigade genom kopparstick och litografier, af K. F. Akrell, S. H. Petersen (i Danmark), M. G. Anckarsvärd, Joh. Cardon, J. H. Strömer m. fl.

F. stiftade ej någon skola. Såsom hans ende egentlige efterföljare kan man räkna G. v. Heideken; äfven J. F. Julin, K. S. Graffman och K. J. Billmark, under dennes tidigare skede, kunna räknas till dem, som hans konst starkast påverkat. Markus Larsson uppenbarar på sätt och vis andlig frändskap med honom. —rn. (G—g N.)

2. Axel Magnus F., den föregående broder, bildhuggare, skriftställare, f. 1780 i Stora Tuna socken i Dalarna, d. 7 okt. 1854 i Stockholm, kom under senare hälften af 1790-talet till Stockholm och blef elev af ornamentsbildhuggaren Per Ljung, som arbetade för k. slottet och ansågs, jämte B. Masreliez, för den förnämste i sitt fack. F. utbildade sig under hans ledning till en framstående konstnär, och hans arbeten, spridda i hela landet, särskildt i kyrkor, vittna om hans höga ståndpunkt. Han verkställde äfven en mängd arbeten för kungl. familjen och modellerade bl. a. formarna till de praktfulla bronsarbeten af olika slag, hvilka under Karl XIV Johans tid utfördes för hofvets räkning. F. blef ledamot af Akad. för de fria konsterna 1834 och erhöll professors titel. Under sina sista

år egnade han sig åt skönlitterärt skriftställeri, dels såsom följetonist i ”Dagligt allehanda”, ”Aftonposten” och ”Svenska tidningen”, dels i ett litet häfte *Humoristiska berättelser af extraordinarien A—r* (1851). Det var uteslutande under nämnda pseudonym, som F. skref. Efter hans död utkommo, under hans verkliga namn, några utkast i ”Nytt lördagsmagasin” (1860). —rn.*

3. Kristian (Christian) Erik F., de föregående broder, skald, teolog, f. 30 aug. 1790 i Stora Tuna socken i Dalarna, blef 1804 student i Uppsala, 1815 filos. mag. (samtidigt med Atterbom, Palmblad, Almquist, Sondén) och 1821 docent i arabiska vid universitetet där. 1828 tog han teologisk kandidatexamen, prästvigdes s. å. och utnämndes 1829 till professor i kyrkohistoria. 1830 blef han teologie doktor, 1835 professor i dogmatik samt 1849 biskop öfver Västerås stift. 1842 invaldes han efter C. P. Hagberg i Svenska akademien. Han dog i Västerås 6 aug. 1866. — Om sin vittra författarverksamhet yttrar F. själf på sin ålderdom, att den endast undantagsvis haft ett ändamål, utan sprungit fram ur ett behof att genast ge form åt en upprinnande tanke. ”Däraf nästan ända från den tid, då pennan först kunde föras, en mängd af små skrifter, som aldrig kommit för något annat öga än det egna. Af dessa skrifter äro de flesta, troligen välförtjänt, förstörda”. Denna F:s uppfattning förklarar, hvarför han trots sina rika anlag aldrig blef skald på allvar. — I sin barndom tyckte han om de berättande dikterna af den gustavianska skolans koryféer, fru Lenngren, Silverstolpe o. a., men det var först, när han lärde sig förstå Franzéns ”Människans anlete” och Kellgrens ”Nya skapelsen”, som han fick klart för sig, hvad äkta poesi var. ”Järnårens” poesi (1803—1809) blef honom därför motbjudande; men ännu så sent som 1811 tänkte han täfla i Svenska akademien med stycket *Konsterna*, tillskuret öfver gammal känd läst. Emellertid visar han sig sedan såsom bitter motståndare till upplysningstidehvarfvets sens-commun-poesi. — Däremot hänvisade honom hans läggning och utvecklingsgång till den nyromantiska riktningen inom tidens idélif. Ty F. är, såsom alltid erkänts, afgjord romantiker. Detta visar redan hans höga uppskattning af snillet. Man kunde därför ha väntat, att han skulle ha slutit sig till Uppsalafosforisterna, så mycket mera som han för den ädla entusiasm, som låg till grund för deras uppträdande, öfversåg med de många bristerna, men han var för stolt att gå till dem, när han ej söktes. Däremot stod han i förbindelse med Hammarsköld och skaldinnan Euphrosyne. För den götiska kulten af forntiden hade han intet sinne; ”odinismen” föreföll snart hans kristna känsla rent af vederstygglig. — Af F:s ofvan framställda åsikt om den vittra alstringens art blef en följd, att han länge drog sig för att framträda offentligt. Det var hans polemiska lynne, som omsider dref honom ned på den vittra rännarbanan. ”Frasen ’facit indignatio versus’, i sin behöriga utsträckning förstådd, torde bäst och allmännast beteckna både motivet och arten af hela mitt författarskap”, säger han. 1824 hade C. F. Dahlgren utgifvit ”Babels torn, en rymdskrift norrut”. Det på sin tid uppseendeväckande företalet, som ger en humoristisk skildring af tornbygget i Babel, förde F. på den tanken, att Arken denna ”mundus in nuce”, borde kunna ge ett rikt stoff åt en stor lekande satirisk dikt af mångskiftande innehåll, men med en förbindande enhet. Till en början betraktade F. det hela som en alldeles privat lek, och infallen fingo framströmma utan all plan. Under det hela låg dock redan från början, säger F., indignationen mot skefheter på vitterhetens fält.

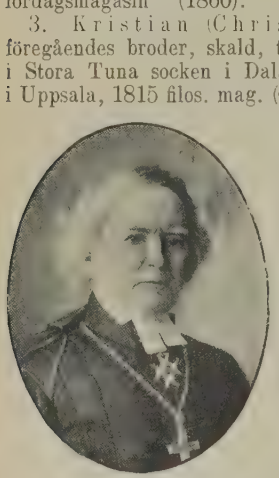

Så utkom 1825 *Noachs Ark. Första Våningen. Den nya Verlds-Editionens första correctur-ark jemte Fan i båten såsom Intelligensblad.* Följande år utgaf F. en omarbetad och tillökad upplaga af första våningen samt *Noachs Ark. Andra Våningen*. Dikten väckte mycket uppseende och har blifvit högeligen berömd — kanske mer än läst. — Vid ridåns uppgång befinner sig arken på Kaukasus spets; man får vara med om själfva embarkeringen och blir sedan en road åskådare af lifvet inom skeppets väggar. Hufvudintresset samlar sig omkring Japhets försök att uppfostra djuren; de syssla i det stora bildningsrummet med att författa akademiska prisskrifter, då de ej höra Japhets föreläsningar från stora katedern. Man firar till sist Noachs sexhundraåriga födelsedag; hufvudnumret på programmet utgöres af en uppvisning af det japhetiska bildningsinstitutets alumner. Slutligen för Japhet sina djur 10,000 år fram i tiden för att visa dem, hvilken höjd af upplysning allting då nått. I detsamma skakas arken af en förskräcklig stöt, ett jätteöga skymtar genom fönstret — och ridån faller. — Det var F:s mening att ge ut en tredje våning; och det gällde därför att få upp gjord en plan till diktens fortsättning. Han tänkt sig, att de tre bröderna Sem, Japhet och Cham skulle representera tre grundriktningar inom mänsklighetens: Sem den heliga eller högsta; Cham den djupaste motsats; inom hvardera således en gränslös sublimitet af godt och ondt. ”Mellan dessa och således bägge motsatt i fråga om all slags sublimitet skulle Japhet representera den anspråksfullaste prosa och tillika det blifvande Europas, hans afkommas bildningsnit och bildningsförstånd”. Hans stora tanke ”att fostra en mänsklighet i survivance, ifall att något mänskligt drabbade den gamla”, skulle här blifva en i storhet motsvarande källa till humor. ”I diktens fortsättning skulle komma budskap på budskap om den nya renade jordens framträdande ur syndafloden, som vore att fatta såsom en bild af det öfversvämmande barbariet, särdeles af det falska civilisationen såsom villkor och medel för en ädlare; slutligen skulle landningen på Ararat ske, löftets båge visa sig i skyn och Noach begå tackoffersfesten, hvarpå det hela skulle afslutas med en dithyramb af Sem”. Hufvudtanken skulle emellertid hela vägen vara en satir på den moderna bildningen. F. uppgaf försöket att tvinga in en plan i det från början planlösa; hans prästvigning kom emellan, och Arken blef ofullbordad. I del VI

af de samlade skrifterna har han sammanfört en del spillror af Arkens tredje våning: täflingsskrifter, som Japhet föredrar inför djurens församling, det mesta synbarligen tillfällighetsskämt. — Dikten består af en serie taflor (''arktal'') i den lösa dramatiska stil, som Tieck infört i litteraturen. Den kan knappast kallas i djupare mening humoristisk, då det humoristiska gemytet saknas; den är antingen högstämdt stagneliansk allvarlig eller också bredt burlesk à la Bellman och Dahlgren, parodisk och framför allt satirisk. Satiren går hufvudsakligen ut öfver 1700-talets sens-commun-filosofi och dess ideal af ''den vise''; Japhet är ett slags Leopold: han kallas också kanslirådet. Men den drabbar äfven nyromantikens svaga sidor samt, ehuru i mindre grad, samtidens religiösa och politiska förhållanden; dikten vimlar af anspelningar, som endast den i tidens litteratur grundligt hemmastadde förstår. För honom är det ett sant nöje att läsa den; för den stora allmänheten åter kan den numera knappast såsom helhet ha något intresse. Den rymmer poesi i alla stilarter, från fantastisk naturmystik till hvardagsburlesk.

F:s hufvudverk inom den allvarliga diktningen är *Ansgarius. Bilder ur Nordapostelns lif i fjorton sånger* (de fyra första sångerna utkommo 1835; fullständig förelåg dikten 1846), som har med rätta kallats en romantisk rimkrönika. F:s ängslan att afvika från den historiska sanningen äfven i detaljer, hans dogmatisk-teologiska intresse och lust för den poetiska beskrifningen — denna sväller stundom öfver alla bräddar —, allt detta har gjort, att den stora dikten endast ställvis erbjuder poetiskt intresse. Äfven ''Ansgarius'' är för öfrigt ett foster af författarens indignation; apostelns ''rena bild skulle stå fram såsom en motsats icke mindre mot en protestantisk än mot en romersk skefhet och framkallades af harmen öfver hvarderas anspråk och hotelser'', säger han. — Bland F:s smärre dikter må särskildt framhållas den storslagna hymnen *Låt dina portar upp...* (1832), väl svenska litteraturens yppersta kantat före Rydbergs jubelfestkantat. För öfrigt fördes F. snart alltmer från dikten. Hans versform är — bortsedt från blankversen, som stundom är något prosaisk — kraftig, ofta fulltonigt rytmisk, men äfven, när det så skall vara, musikaliskt smekande; den skiljer sig fördelaktigt från hans tunga, ofta inkrånglade prosastil.

Såsom teolog och präst bibehöll F. alltjämt sin höga uppskattning af snillet, men betonade samtidigt, att dess högsta verksamhet var ''striden utan dagtingan och fördrag mot det onda, från det största till det minsta''; själf sökte han ärligen ge hvad han kallade lögn till pris åt afskyn eller åtlöjet. Detta måste man ha klart för sig för att ej stötas alltför mycket tillbaka af hans hänsynslösa polemik i den svenska statskyrkans tjänst. Sin strängt högkyrkliga uppfattning framlade han redan 1830 i det märkliga festtalet till minne af Ansgarius samt Luther och den augsburgiska bekännelsen; och det framstod allt klarare, att hans mening var, att kyrkan egde det andliga primatet öfver såväl staten som den enskilde. Han vände sig därför med skärpa mot allt, som hade anstrykning af pietism — mot Evangeliska fosterlandsstiftelsen, mot bibelförklaringar och söndagsskolor; ur den evangeliska alliansen (se d. o.) utgick han, när han fått ögonen öppna för dess metodistiska tendenser (*Evangeliska alliansen*, I—II, 1847—48). För den yttre missionen, såvidt den gick ut på omvändelse af enskilda icke kristna individer, voro hans sympatier ljumma; han ville helst, att protestantiska stater och statsförbund skulle uppta kampen mot katolska kyrkan och söka missionera den. Ty mot ''papismen'' uppträdde han städse med oböjlig energi (*Rom förr och nu*, I—VI, 1858—61); af fruktan för den katolska propagandan bekämpade han så godt som hvarje utvidgning af religionsfriheten (*Anförande till prästeståndets protocoll 25 juni 1857*); hans aversion mot läseriet berodde också i hög grad på hans tro, att det, om det ohämmadt finge fortgå, skulle bana väg för katolicismen. Mot rationalismen stred han äfven: så mot Strauss och så framför allt mot Almquist (*C. J. L. Almqvist såsom författare i allmänhet och såsom theolog isynnerhet skärskådad*, 1845—46). — F. hade äfven anseende såsom konstkännare och konstsamlare; mest populär har han otvifvelaktigt blifvit såsom ordlekare. Hans Samlade skrifter utkommo i 7 band 1863—66. Jfr C. R. Nyblom, ''Christian Erik Fahlcrantz'' (Svensk literatur-tidskrift 1866) samt Sv. akad:s handl., del. XLIII (G. Wennerbergs inträdestal). K. F.

4. Kristian Alfred F., den föregåendes brorson, son af F. 2, skolman, latinsk skald, f. 8 dec. 1835 i Stockholm, student i Uppsala 1853, blef filos. doktor 1857 samt var docent i latinsk poesi därstädes 1858—74 och lektor vid Uppsala högre allm. läroverk 1866—1903. Han kreerades till jubeldoktor 1907. F. har på latinsk vers talangfullt öfversatt bl. a. A. W. Schlegels elegi ''Rom'' (1857), ''Batrachomyomachia'' (se d. o.; 1862), ''Bacchanterna'' af Stagnelius (''Bacchæ'', 1874, i Uppsala univ:s årsskrift), V. Rydbergs jubelfestkantat 1877 (1878; 4:e uppl. 1885), 6:e boken af Odysséen (1894) och Schillers ''Die braut von Messina'' (4:e akten 1897, 3:e akten 1901) samt stycken af svenska, tyska, engelska, italienska förf. i *Carmina latina* (1907) m. m. Han har diktat latinska högtidsverser (senast vid Linnéfesten 1907) och utgifvit en skolupplaga af Horatius' oder och epoder (1864; 6:e uppl. 1902).

5. Karl (Carl) Johan F., den föregåendes kusin, son af F. 3, bokförläggare, f. 12 juli 1849 i Uppsala, filos. doktor därstädes 1872, grundlade 1877 bokförläggarfirman Fahlcrantz & komp., som fortfarande innehafves af honom ensam. Bland hans mera framstående förlagsartiklar märkas det i stor skala anlagda ''Svenska biblioteket'' (1884—89), som omfattar handböcker i historia, geografi, naturvetenskaper, hälsovårdslära, lagkunskap m. m., vidare ''Svenska parnassen'' (20 hftn, 1888—91; ett urval ur Sveriges klassiska litteratur), ''Universalbibliotek'' (1888—92; mästerverk ur världslitteraturen i nya öfversättningar) och ''Vetenskap för alla'' (3 bd, 1878—80), den på barnböckernas område banbrytande ''Barnkammarens bok'' (1882), praktverken ''Vårt land'' (1884—88) och ''Mälardrottningen'' (1896), professor Th. Fries' Linnébiografi, Lidforss' öfv. af ''Don Quijote'' och af Dantes ''Gudomliga komedi''. Den af F. under pseudonymen Erland Waller utgifna romanen *Kyrkoherden i Östervik* (1906; 2:a uppl. 1907) utmärker sig för stor berättarförmåga.

6. Axel Erik Valerius F., den föregåen-

des broder, landskapsmålare, f. 5 sept. 1851 i Stockholm, blef student 1872 och studerade 1874—76 vid konstakademien i afsikt att blifva skulptör. Sedermera var han elev af P. D. Holm och Perséus. F. gjorde sig fördelaktigt bemärkt genom en färgvacker *Aftonstämning* från Räfsnäs (1881). Bland hans senare målningar, som i främsta rummet sträfva att ge ett lyrisk-koloristiskt intryck, märkas *Motala ström* (1895, Göteborgs museum), *Regnby* (1897), *Köpmansholmen i månsken* (s. å.), *Stillhet* (månskensstämning, 1898) och *Annalkande oväder* (1901, båda i Nationalmuseum). F. blef 1907 led. af Akad. för de fria konsterna. G—g N.

7. Gustaf Edvard F., den föregåendes sysslings son, juridisk skriftställare, f. 8 april 1850, i Norrbärkes socken, Kopparbergs län, student i Uppsala 1868, juris kandidat 1876, vice häradshöfding 1878, var en tid egare af en juridisk byrå i Stockholm. Han har utgifvit bl. a. *Vår nämnd och vårt rättsväsende förr och nu. En historisk öfversigt* (1898), *Våra hofrätter och de rättsökande förr och nu* (s. å.), *Rättfärdighet i rättsskipning. En historisk och jämförande framställning af några hufvudpunkter i vårt rättegångsväsende* (1903), i hvilka arbeten han yrkar på en reform af vårt rättegångsväsen.

Fahlerz. Se Falerts.

Fahlgren, Karl August, landskapsmålare, f. 8 mars 1819 i Norrtälje, d. 2 maj 1905 i Stockholm, var kryddkramhandlande i Stockholm och målade på lediga stunder små landskap. G—g N.

Fahlman, Louise Johanna, skådespelerska, född Jensen, f. 30 juni 1856 af danska föräldrar på Svartvik, Njurunda socken i Medelpad, blef 1875 gift med banktjänstemannen Eug. Fahlman och 1876 änka efter honom. Hon debuterade 1878 på Nya teatern i Stockholm, innehade 1878—79 engagemang där och 1879—81 vid Stora teatern i Göteborg, hvarest hennes förnämsta roller voro *Regina von Emmeritz*, *Beatrice* i ”Mycket väsen för ingenting” samt titelrollerna i ”Främlingen” af A. Dumas och i operetten ”Boccaccio”. 1881—87 var fru F. ånyo fäst vid Nya teatern i Stockholm, där bl. a. hennes varmblodiga spel såsom *Prinsessan Eboli* i ”Don Carlos” och *Messalina* i ”Arria och Messalina” väckte uppmärksamhet. Efter lyckade gästuppträdanden 1887 på Södra teatern (som *Cyprienne* i ”Låtom oss skiljas”) och på Djurgårdsteatern erhöll hon s. å. engagemang vid Dramatiska teatern och blef premiäraktris 1888. Hennes första roll på denna scen var *Thalea* i ”Häxan”; därefter fick hon nästan uteslutande komediuppgifter, bland hvilka må framhållas hennes *Mlle d'Ange* i ”Falska juveler”, *Suzanne* i ”Fjärilsfebern”, *Fru Noirel* i ”Lilla svärmor”, *Sanda* i ”Bröllopet på Valéni”, *Grefvinnan Elena* i Giacosas ”På nåd och onåd” samt *Odette*, en förträfflig prestation. Hon tillhör sedan 1901 Ranfts teatrar och har där spelat bl. a. *Frun* i ”Fordringsegare”, titelrollen i *Madame Flirt*, *Modern* i ”Lucifer” och *Adelaide* i ”Johan Ulfstjerna”. Fru F. har en mjuk och klar stämma och ett spirituellt väsen.

Fahlstedt. 1. Karl Adolf F., krigare, f. 19 apr. 1788 å Tiurala, Tavastehus län, d. 24 juli 1841 i Stockholm, vardt 1804 fänrik vid Björneborgs regemente och 1808 löjtnant vid Vasa regemente, tjänstgjorde under 1808—09 års krig som adjutant åt såväl H. H. Gripenberg som J. A. Sandels och omnämnes som ”Sandels' adjutant” i ”Fänrik Ståls sägner”. Svårt sårad vid Virta bro, vägrade han underkasta sig kapitulationen i Seivis och lyckades undkomma till Sverige, där han ingick i tjänst i Västgöta-Dals regemente. F. deltog i norska fälttåget 1813—14 och blef major 1828.

2. Karl Adolf Leopold F., den förres sonson, lexikograf, f. 19 nov. 1863 i Stockholm, student där 1882, filos. kandidat i Uppsala 1886, aflade lärarexamen vid universitetet i Genua 1893, var 1891—96 lärare vid gymnasierna i Voltri och Nicastro samt har sedan 1899 varit lärare i moderna språk vid Beskowska skolan i Stockholm och sedan 1905 föreståndare för Svenska bokhandelsskolan därstädes. F. har företagit synnerligen omfattande utrikesresor för språkliga studier samt utom öfversättningar och artiklar i svenska, italienska, spanska och franska publikationer utgifvit *Svenskt-italienskt parlörlexikon* (1898) och *Italiensk-svensk ordbok* (1904).

Fahlstedt, Amalia Vilhelmina, författarinna, f. 8 jan. 1853 i Stockholm, innehade 1878—95 en förberedande samskola därstädes. Fröken F. har utom många bidrag till tidningar och tidskrifter författat berättelsesamlingarna *I flygten* (1883), *Ax och halm* (1887) och *Hvita boken* (1904; liksom ett par andra arbeten under märket Rafael) samt de större novellerna *Ismaël* (1895), *En passionshistoria* (1897), hennes bästa arbete, känsligt och stämningsfullt, och *I dödvattnet* (1899). Dessutom har hon skrifvit ungdomsboken *I sommartid* (1901) och sagorna *Mor Sagas skymningsprat* (1902) samt öfversatt van Eedens ”Ut bland människorna” och Fogazzaros ”Ett helgon”. Fröken F:s författarskap tillhör realismen, med utprägladt intresse för etiska och humanitära spörsmål. R—n B.

Fahlström, Ludvig, friherre, ämbetsman, f. 1655 i Falun, d. 19 mars 1721, började sin bana som kanslist vid skånska fältkansliet 1678, blef 1682 generalauditör, 1697 krigsråd och 1710 landshöfding i Västmanlands län samt var 1714—19 ombudsråd vid finansexpeditionen (finansminister) och utnämndes 1721 till president i Wismarska tribunalet. Han hade 1685 adlats och 1714 upphöjts i friherrligt stånd.

Fahlström, Johan Peter Broust, norsk skådespelare, f. 1867 i Trondhjem, debuterade 1887 på Kristiania teater, misshandlades länge af kritiken som ett af konstens styfbarn, tills han med ens slog igenom i spelmannens obetydliga roll i Rolfsens ”Svein Urædd”, hvarefter succès följde på succès. I förening med sin fru upprättade F. 1897 ”Centraltheatret”, var efter Nationaltheatrets grundläggning 1899 anställd där under fyra spelår, men upprättade 1903 en teater, som bär hans namn, och med denna är sedan 1906 ”Folketheatret” förbundet; båda ledas af F. och hans fru. F. rör sig med sin omfattande talang inom en större repertoar än någon annan norsk scenkonstnär: som glödande, medryckande älskare, som markant, storslagen karaktärsskådespelare; äfven hans *Falstaff* gör ett starkt intryck i sin breda humor. Som målare och bildhuggare har F. varit representerad på utställningar i Kristiania, Stockholm och Paris. F. är sedan 1892 gift med skådespelerskan Alma Bosse, f. 1863, en jämbördig administrativ begåfning och utmärkt instruktris. Hennes område är först och främst

det komiska; hennes holbergska Pernillor, hennes *Mette* i Wessels ”Kjærlighed uden strömper” och hennes *Ane* i Björnsons ”Geografi og kjærlighed” tillhöra den nyare norska scenens bästa prestationer. Ö. A. Ö.

Fahnehjelm (Fahnehielm), svensk adlig ätt, härstammar från kaptenen vid Östgöta regemente till fot Peder Jönsson Kempe, som 1647 adlades med namnet F.

1. Per Georg F., ämbetsman, f. 27 dec. 1735, d. 31 dec. 1816 i Stockholm, blef 1768 landskamrer i Västernorrlands län och utvecklade såsom sådan kameral skicklighet. 1778—81 var F. sekreterare i Kammarkollegium och utarbetade ett förslag för uppbörden, hvilket af konungen gillades och stadfästes. 1781 blef han kammarrevisionsråd. Under kriget mot Ryssland 1788—90 hade F. högsta ledningen af krigskommissariatet och gjorde sig på denna post särskildt känd genom utgifvandet af s. k. Fahnehjelmare (se d. o.). F. utmärkte sig lika mycket för sitt oförtrutna arbete som för sin omutliga redlighet vid förvaltningen af de betydliga summor, som nästan utan all kontroll gingo genom hans händer. Han utnämndes 1809 till vice president i Kammarrätten. (L. W—m.)

2. Anton Ludvig F., den förres son, mekaniker, f. 28 juli 1807, d. 6 jan. 1875 i Stockholm.

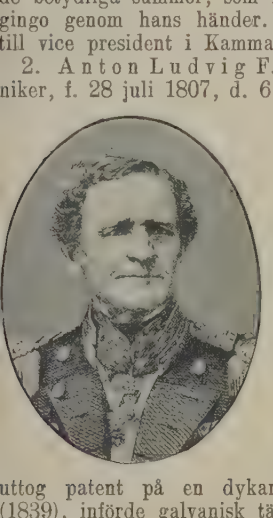

Efter aflagd kameralexamen i Uppsala (1827) ingick han (1828) som underlöjtnant vid sjöartilleriet och blef 1837 löjtnant vid flottans mekaniska kår, där han 1854 utnämndes till major. F. skaffade sig ett namn genom åtskilliga på sin tid uppmärksammade förbättringar på det tekniska området. Sålunda konstruerade han självfantändande minor (1833), uttog patent på en dykarklänning af kautschuk (1839), införde galvanisk tändning vid bergsprängning under vatten (1843) och gjorde på galvanisk väg afgjutningar åt Topografiska kårens kartverk (1847). F:s namn är nära förbundet med den elektriska telegrafens historia i vårt land. 1853 byggdes af honom och öfverstelöjtnant von Heland den första telegraflinjen, mellan Stockholm och Uppsala. F. utnämndes till afdelningschef vid Elektriska telegrafverket och blef vid verkets ombildning intendent vid dess norra distrikt. Under åren 1854—60 anlades under hans tillsyn nya linjer öfver en stor del af Sverige. Vid nedläggandet af undervattenskabeln mellan Skåne och Själland (1854) förestod han arbetet på svenska sidan.

3. Evelina Vilhelmina F., den föregåendes kusins dotter, skolföreståndarinna, f. 25 april 1839 i Stockholm, d. där 23 sept. 1898, inlade såsom föreståndarinna för Wallinska flickskolan (se d. o.) i Stockholm, från 1872 till sin död, mycken förtjänst om detta läroverk och därmed om den högre kvinnobildningen öfver hufvud.

4. Bernhard Otto F., son till F. 2, ingenjör, f. 5 okt. 1846 i Stockholm, genomgick döfv. Teknologiska institutet 1865—68 och är sedan 1874 verksam som konsulterande ingenjör i Stockholm och entreprenör för rörledningar och hälsovårdsarbeten. F. var en af banbrytarna för den svenska cementindustrien, i det hans förarbeten lågo till grund för bildandet af Skånska cementaktiebolaget samt Visby, Ölands och Hellekis' cementfabriker, och han har gjort sig känd genom åtskilliga uppfinningar bl. a. det s. k. Fahnehjelmska ljuset, hvilket bestod af en glödkamm i en vattengaslåga och i sitt slag var en tidig föregångare till Auerbelysningen. F. innehar Polhems-medaljen för undersökningar om svenska materials lämplighet till cementberedning samt är ordf. i Svenska uppfinnareföreningen. 4. G. H—r.

Fahnehjelmare, ett slags ”polletter” eller invisningar, som under ryska kriget 1790 af finska fältkommissariatet utfärdades i Borgå till inlösen af fält-

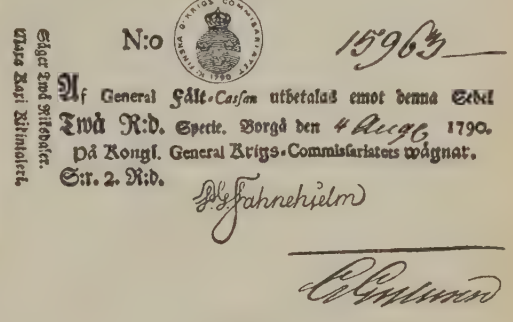

Fahnehjelmare.

kassan och i rörelsen utsläpptes till ett belopp af 1,300.000 rdr, i 12 olika valörer från 2 rdr specie till 8 skilling specie. Denna utväg att hjälpa hären ur penningnöd uppfanns af krigskommissarien Fahnehjelm (se Fahnehjelm 1), med hvars namnunderskrift detta slags sedlar voro försedda och efter hvilken de sedan benämndes. Vid krigets slut voro många af dessa förbindelser förkomna, och staten gjorde därigenom en icke obetydlig vinst, då de, enligt beslut af stats- och krigskostnadsdeputationen vid riksdagen 1792, skulle inlösas och indragas. Den bristfälliga kontrollen vid deras utgifvande hade emellertid föranledt flera förfalskningar, hvilka gjorde det svårt att urskilja, hvilka invisningar som voro äkta. Det var dessa förfalskningar, som gåfvo anledning till rättegången mot grefve A. F. Munck (se denne). (L. W—m.)

Fahnehjelmska ljuset. Se Fahnehjelm 4.

Fährbach, österrikisk tonsättarsläkt. — 1. Joseph F., f. 1804 i Wien, d. där 1883, var flöjt- och gitarrvirtuos samt skref många flöjtkonserter. — 2. Philipp F., f. 1815 i Wien, d. där 1885, elev till Lanner, komponerade danser, af hvilka flera blefvo omtyckta äfven i Norden, samt några operor. — Äfven dennes son Philipp F. d. y., f. 1840 i Wien, d. där 1894, länge militärkapellmästare i Budapest, var en omtyckt danskompositör.

Fährende leute [löjte], ty., de under medeltiden kringvandrande band af vagabonder, hvilka såsom spelmän, gycklare, sångare, berättare, skådespelare eller lustigkurrar strötvade från ort till ort och genom sina talanger skaffade sig sitt uppehälle å

slott, marknadsplatser eller värdshus. De ha såsom utbredare af sånger och sagor — hvilka de stundom själfva diktade — utfört en icke ringa kulturbragd och voro omtyckta, hvarhelst de kommo, men deras stånd var i allmänhet föraktadt, och de voro utstötta af lag och kyrka, egde icke fria mäns rättigheter och fingo ej åtnjuta sakramenten. De bildade sinsemellan föreningar till inbördes skydd och nöje. Deras ställning bättrades något mot medeltidens slut. En särskild grupp utgjorde de vandrande skolarerna, lustiga bröder, som tillhört det andliga ståndet, men råkat på förfall, och från hvilka den s. k. ”vagantpoesien” härrör. Efter reformationstiden och under trettioåriga kriget rekryterades de af alkemister, andebesvärjare och andra likartade charlataner.

Fahrenheit [-hajt], Gabriel Daniel, fysiker, f. 1686 i Danzig, d. 1736 i Holland, företog åtskilliga resor i England, Frankrike och Tyskland samt bosatte sig slutligen i Holland. F:s största vetenskapliga förtjänst är att vara den förste, som förfärdigade termometrar, hvilkas angifvelser voro jämförbara. För detta ändamål begagnade han tre fasta punkter å sin termometerskala, nämligen temperaturen hos en blandning af is och koksalt, temperaturen hos frysande vatten samt människokroppens temperatur, sådan den angifves, då termometerns kula sättes i armhålan. F. bekräftade med sina undersökningar, att vattnets kokningstemperatur är beroende på lufttrycket, och konstruerade på grund däraf en termobarometer eller hypsometrisk termometer. Han iakttog ock, att vattnet kan hållas flytande vid temperaturer under den vanliga frysningstemperaturen (0° C., jfr Smältning). Viktsareometern l. sänkvågen fick af F. den form, i hvilken den ännu begagnas under namn af Nicholsons areometer. Jfr Areometer och Termometer. K. L.*

Fāiāker, Faieker l. Feaker (grek. *Φαίακες* l. *Φαήκες*, lat. *Phœāces*), ett forntida sagofolk, hvilket, enligt Homeros, urspr. bodde i Hypereia (upplandet), men af fruktan för de närboende cyklоperna under sin konung Nausithoos utvandrade till Scheria. Nausithoos efterträddes i regeringen af sin son Alkinoos, hos hvilken Odysseus rönte det välvilligaste mottagande och understöd, sedan han, såsom skeppsbruten och i fullkomligt utblottadt tillstånd, anträffats på stranden af Alkinoos' dotter Nausikaa. Äfven de hemvändande argonauterna blefvo, enligt en yngre saga, gästvänligt mottagna af Alkinoos. Regeringssättet hos faiakerna var, likasom i öfriga homeriska stater, patriarkaliskt. Styrelsen fördes af konungen i samråd med landets stormän, hvilka tillika utgjorde konungens dagliga umgänge och såsom hans gäster delade festglädjen i det af underbar prakt skimrande konungapalatset. Äfven religionen öfverensstämde med den helleniska, och såsom hufvudgudomligheter nämnas Zeus, Poseidon, Hermes och Athena. Faiakernas konstflit intog en hög ståndpunkt; men sjöfart var det egentliga näringsfånget, och deras skepp hade den underbara egenskapen att utan åror eller roder samt äfven i mörker och töcken hastigt och ofelbart tillryggalägga sin väg. I hvarje afseende betecknas de såsom gudarnas synnerliga älsklingar, hvilka, afskilda från andra folk, åtnjöto en lycklig och med lifvets goda rikligen välsignad tillvaro. Scherias geografiska läge kan icke med ledning af några hos Homeros förekommande uppgifter närmare bestämmas. Visserligen ha grekerna själfva ansett det vara samma ö, som sedermera hette Kerkyra (nu Korfu); men sannolikt var faiakernas land och folk intet annat än en fri skapelse af skaldens fantasi, ett fornhelleniskt Utopien. A. M. A

Fāi'ax (grek. *Φαίαξ*), grekisk talare och statsman i Aten under peloponnesiska kriget (431—404 f. Kr.). Med afseende på sin politiska ståndpunkt slöt han sig närmast till den något äldre Nikias och var till följd däraf Alkibiades' motståndare. 422 f. Kr. deltog han i en beskickning till Sicilien, hvars ändamål var att i Atens intresse åstadkomma en sammanslutning af Siciliens öfriga städer mot Syrakusai. A. M. A

Faiblage [fäblāʃ], fr. (af *faible*, svag), *myntv.*, remedium, lagligen tillstadd lindrig afvikelse hos de enskilda mynten från föreskrifna skrot och korn.

Faiblesse [fäblä'ss], fr., svaghet; älskogsförvillelse.

Faidherbe [fädä'rb], Lucas. Se Faydherbe, Lucas.

Faidherbe [fädä'rb], Louis Léon César, fransk general, f. 1818 i Lille, d. 1889 i Paris, började 1844 sin militära bana som ingenjörlöjtnant vid armén i Algeriet, där han med utmärkelse deltog i kriget mot kabylerna och stannade med ett afbrott till 1852. S. å. sändes han såsom öfverste till Senegal, hvars guvernör han blef 1854. Till följd af sjuklighet frånträdde han sin befattning 1861, men befanns oumbärlig för koloniens bestånd och skötte dess ledning till 1865, då han, som 1863 blifvit brigadgeneral, erhöll befäl i Algeriet. Under fransk-tyska kriget utnämndes han i nov. 1870 af diktatorn Gambetta till divisionsgeneral och befälhafvare öfver nordarmén, efter Bourbaki. Med förstånd och skicklighet ordnade han denna armé och förde den till anfall mot första tyska armén vid floden Hallue 23 dec. Nödgad till återtåg, framryckte han ånyo 2 jan. 1871 och utkämpade vid Bapaume en strid, som blef oafgjord. Vid nästa framryckning, 19 jan., blef han, vid S:t Quentin, fullständigt slagen af von Göben. 8 febr. blef han medlem af nationalförsamlingen, men nedlade sitt mandat efter en kort tid. S. å. blef han åter vald, men utträdde äfven denna gång snart ur församlingen. 1879 blef han senator. 1874 deltog han, som var en entusiastisk geograf och arkeolog, i arkeologiska kongressen i Stockholm. 1884 blef han ledamot af Institutet. Bland hans skrifter må nämnas *Notice sur la colonie du Sénégal* (1859), *Chapitre de géologie sur le nord-ouest de l'Afrique* (1865), *Bases d'un projet de réorganisation d'une armée nationale* (1871), *La campagne de l'armée du Nord* (1872, ny uppl. s. å.), *Collection complète des inscriptions numidiques (libyques)* (1870), *Épigraphie phénicienne* (1873), *Le Zénaga des tribus sénégalaises* (1877). — Statyer af honom ha rests i

Bapaume, S:t Quentin, Lille och Saint Louis (Senegal). Jfr Brunel, ”Le général F.” (1896). C. O. N.

Fā'don (grek. *Φαίδων*, lat. *Phædo*), från Elis, en af Sokrates' hängifnaste lärjungar, kom såsom krigsfånge till Aten och såldes till slaf, men friköptes genom Sokrates' föranstaltande. Efter Sokrates' död (399 f. Kr.) återvände han till sitt fädernesland och upprättade där en filosofisk skola, hvilken sedermera förlades till Eretria. Hans minne är i synnerhet fäst vid den berömda, efter honom uppkallade dialog, i hvilken Platon låter Sokrates utveckla läran om själens odödlighet. A. M. A.

Fā'dra (grek. *Φαίδρα*, lat. *Phædra*), *grek. myt.*, en dotter af konung Minos på Kreta och Pasifaë, syster till Ariadne och förmäld med Theseus. Hon upptändes af häftig kärlek till sin styfson Hippolytos, och då denne ej besvarade hennes böjelse, hämnades hon genom att hos Theseus anklaga honom för samma slags brottslighet. Före eller efter Hippolytos' däraf föranledda död förkortade F. sitt lif medelst hängning. Hennes lidelsefulla kärlek och tragiska slut äro af Euripides skildrade i det ännu bibehållna sorgespelet ”Hippolytos”. Äfven Seneca och i nyare tider Racine (i ”Phèdre”) ha gjort detta ämne till föremål för dramatisk behandling. ”Hippolitus”, som är en af ”Lejonkulans” bästa dramer, är den enda svenska behandlingen af ämnet. A. M. A.

Den kärlekssjuka Faidra omgifven af tjänarinnor. (Skulptur på en antik sarkofag i Eremitaget, Petersburg.)

Fā'dros (grek. *Φαῖδρος*, lat. *Phædrus*), två grekiska filosofer. 1. Sokratiker, Pythokles' son, omfattades med mycken välvilja af Platon, hvilken efter honom uppkallat en bland sina dialoger. Äfven i dialogen ”Symposion” är F. en hufvudperson. Några skrifter af F. äro ej bekanta. — 2. Epikuré, Ciceros samtida och hufvudman för den epikureiska skolan i Aten. Af hans skrift *Om gudarna*, hvilken varit en hufvudkälla för Ciceros ”De natura deorum”, har man trott sig återfinna ett fragment i de halft förkolnade herkulanska bokrullarna; men nyare forskningar ha vindicerat detta fragment åt en samtida filosof vid namn Filodemos. A. M. A.

Fāēker. Se Faiaker.

Faïence [fajā's], fr. Se Fajans.

Faille [faj], fr., en mjuk, tämligen tjock helsidenväfnad med ripsrandig eller grofknottrigt fasonerad yta. G. A. W.

Failly [faji'], Pierre Louis Charles Achille de, fransk general, f. 1810 i Rozoy sur Serre (dep. Aisne), d. 1892 i Compiègne, ingick 1826 vid infanteriet, blef 1851 öfverste, 1854 brigadgeneral och 1855 divisionsgeneral. Såväl i Krimkriget (1853—56) som i italienska fälttåget 1859 deltog han med utmärkelse, och 1867 anförde han den franska kår, som besegrade Garibaldis friskaror vid Mentana. Vid utbrottet af fransk-tyska kriget 1870 förde han 5:e armékåren i Rhen-armén. Vid Bitsch stod han mellan Mac Mahons och Frossards kårer, men förblef med största delen af sina trupper overksam, under det de båda nämnda kårerna blefvo slagna vid Wörth och Spicheren, 6 aug. 1870. Det återtåg han, sistnämnda dag, gjorde till Châlons liknade en flykt. I Châlons ingick han med sin armékår i den under Mac Mahons befäl ställda Châlons-armén, som i aug. anträdde det olycksdigra tåg, hvilket slutade med katastrofen vid Sedan. 30 aug. blef hans armékår öfverrumplad af de förföljande tyskarna vid Beaumont och mycket illa medfaren. Efter denna händelse afsattes F. från befälet. 1 sept. blef han tillfångatagen vid Sedan. Han utgaf 1871 till sitt försvar *Campagne de 1870. Opérations et marches du 5:e corps jusqu'au 31 août*. C. O. N.

Failsworth [fēl'lsωəth], stad i engelska grefsk. Lancaster, 6,5 km. n. ö. om Manchester, vid Manchester—Leeds-kanalen. 14,152 inv. (1901). Bomullsspinnerier, sidenväfverier och hattfabrikation.

Fain [fā], Agathon Jean François, Napoleon I:s förste handsekreterare, f. 1778, d. 1837, vardt 1806 chef för statsarkivet och inträdde i kejsarens hemliga kabinett. Han åtföljde Napoleon på alla fälttåg, uppsatte abdikationsakten i Fontainebleau, miste vid restaurationen sina tjänster, men vardt 1830 Ludvig Filips förste kabinettschef, 1832 generalintendent för civillistan och 1834 deputerad. F. författade pålitliga och intressanta skildringar från dåtidens diplomatiska historia (*Manuscrit de l'an III* o. s. v. 1823—28, 7 bd).

Fainarēte (grek. *Φαιναρέτη*, lat. *Phænarēte*), Sokrates' moder, var till yrket barnmorska. Med anledning af detta förhållande betecknade Sokrates bildligt sin filosofiska metod såsom en andlig ”förlossningskonst” (maieutik). A. M. A.

Fainéant [fāneā'], fr. (af *faire*, göra, och *néant*, intet), lätting, dagdrifvare. — Rois fainéants [rωa' fāneā'] kallas de siste konungarna af merovingiska ätten. Se Merovingerna.

Fair [fā͡ə], eng. (vacker), *sportv.*, passande, ärlig, solid. B. C—m.

Fairbairn [fā͡ə'bā͡ən], sir William, engelsk ingenjör, f. 1789 i Kelso i Skottland, d. 1874, grundlade sin ryktbarhet genom framgångsrika försök att förfärdiga fartyg af järnplåt. 1831 byggde han ett af de första järnskeppen och anlade 1835 ett stort skeppsbyggeri i Millwall, nära London. 1847—49 var han Robert Stephenson behjälplig vid konstruerandet af rörbron från Wales till Anglesea (se Britannia-bron) och utgaf därom *Account of the construction of the Britannia and Conway*

tubular bridges (1849). Resultaten af sina öfriga vetenskapliga undersökningar och praktiska rön, företrädesvis rörande användandet af järn som byggnadsmaterial, nedlade han i flera förtjänstfulla skrifter: *On the application of cast and wrought iron to building purposes* (1854; 4:e uppl. 1870), *Iron: its history, properties, and processes of manufacture* (1861; 3:e uppl. 1869), *A treatise on iron shipbuilding, its history and progress* (1865) m. fl. F. var medlem af Royal society i London och en af grundläggarna af British association for the advancement of science.

Fairbanks [fä͡ə'bänks], Charles Warren, nordamerikansk politiker, f. 11 maj 1852 i Union county, Ohio, blef 1874 praktiserande advokat i Indianapolis och slöt sig inom politiken till det republikanska partiet. 1897 valdes han till senator för Indiana, återvaldes 1903 och valdes 1904 till Förenta staternas vice-president för perioden mars 1905—mars 1909.

Faire suivre [fär svi'vr], fr. (eg. "låta följa"), *postv.*, eftersända (se d. o.); *telegr.* Se F. S.

Fairfax [fä͡ə'fäks], gammal adelsslägt från Yorkshire, nu fortlefvande i Förenta staterna. Bland dess medlemmar märkas:

1. Edward F., d. 1635, känd genom sin öfversättning, den första fullständiga på engelska, af Tassos "Gerusalemme liberata". Den utkom 1600 under titeln "Godfrey of Bulloigne" (senast utg. 1817).

2. Ferdinando F., som skotsk adelsman kallad lord F. of Cameron, den föregåendes brorson, krigare, f. 1584, d. 1648, deltog på parlamentets sida i inbördeskriget under Karl I, led i juni 1643 mot hertigen af Newcastle (se Cavendish 1) ett svårt nederlag vid Adwalton moor, men försvarade sedan med framgång Hull mot de kungliga trupperna. Sitt befäl nedlade F. 1645 vid härens omorganisering i samband med beslutet om, att parlamentsmedlemmar ej vidare skulle föra befäl.

3. Thomas F., lord F. of Cameron, den föregåendes son, krigare, f. 1612, d. 1671, stred först under sin faders befäl vid parlamentshären i Yorkshire, deltog (2 juli 1644) med utmärkelse i striden vid Marston moor och blef i jan. 1645 utsedd till den reorganiserade parlamentshärens öfverbefälhafvare med Cromwell som närmaste man. F. delade med denne äran af den stora segern vid Naseby (14 juni s. å.), intog Oxford och utmärktes af parlamentet med höga loford. Då skottarna i jan. 1647 utlämnade konung Karl I, emottogs denne å parlamentets vägnar af F., som behandlade honom med mycken aktning. I de nu utbrytande stridigheterna mellan hären och parlamentet sökte F. i det längsta intaga en förmedlande ställning, men kunde ej mot det allt mäktigare "krigsrådet" af strängt puritanska officerare upprätthålla sin befälsmyndighet. I kufvandet af det s. k. "andra medborgarkriget" (1648) tog F. verksam del. Han tyckes ha velat medgifva konungens afsättning, men skona hans lif och vägrade därför att taga plats i den af parlamentet tillsatta domstol, som skulle döma Karl. Efter konungens afrättning blef F. medlem af statsrådet och (mars 1649) arméns högste befälhafvare i England och på Irland, men nedlade 1650 sina ämbeten hellre än att deltaga i ett anfallskrig mot skottarna, hvilka förklarat sig för Karl II. F. deltog sedan ej i det politiska lifvet förrän 1659, då han öppnade underhandlingar med general Monk och ifrigt medverkade till Karl II:s restauration. Han anförde den deputation, som i Haag 1660 uppvaktade denne och påyrkade hans skyndsamma återkomst till England. Ogillande det lättsinniga lifvet vid Karl II:s hof och alla repressalier efter restaurationen, drog han sig därefter tillbaka till privatlifvet. F. var en rättskaffens och ädelsinnad krigare utan högre statsmannabegåfning; sina sista år sysslade han mest med litterära arbeten. Bl. a. har han skrifvit några poem och psalmöfversättningar samt ett par självbiografiska fragment, 1699 utgifna af hans kusin Brian F. (f. 1633, d. 1711), hvilken å hans vägnar 1659 förde underhandlingarna med Monk. Hans brefväxling, *Fairfax correspondence*, utgafs i 4 bd 1848—49 af G. W. Johnson och R. Bell. Jfr Markham, "The great lord F." (1870).

4. Thomas F., lord F. of Cameron, den föregåendes sonsons son, kolonist, f. 1692, d. 1782, öfverflyttade 1746 eller 1747 till Nord-Amerika, där han i Virginia förvärfvade stora gods vid öfre Potomac. I amerikansk historia är han känd som den unge George Washingtons förste beskyddare, i det att han lät denne uppmäta och kartlägga sina vidsträckta egendomar i Shenandoah-dalen. Han var under oafhängighetskriget sträng rojalist. — Lordvärdigheten öfvergick till ättlingarna af hans i Virginia bosatte kusin, men föres ej numera i deras släkt, bland hvars medlemmar märkes amiral Donald Mc Neill F., f. 1822, d. 1899, en af nordstatsflottans dugligaste officerare under inbördeskriget. Jfr "The Fairfaxes of England and America" (Albany 1868). V. S—g.

Fairfield [fä͡ə'fild]. 1. Stad i nordamerikanska staten Connecticut, nära Long island sound, där den har en utmärkt hamn (Black rock harbour). 4,489 inv. (1900). Hafsbad. — 2. Stad i nordamerik. staten Iowa, vid Big Cedar river. 4,689 inv. (1900). Parsons college (presbyterianskt). (J. F. N.)

Fairhaven [fä͡ə'hē'vn], stad i nordamerikanska staten Washington, vid Bellingham bay af Puget-sundet. 4,228 inv. (1900). Trävaruindustri.

Fair head [fä͡ə' hed] l. Benmore head, Irlands nordöstligaste udde, i grefsk. Antrim (prov. Ulster). Utgör en 194 m. hög, brant basaltklippa.

Fair isle l. F. island [fä͡ə' ail, fä͡ə'r ai'lənd], en till Shetlandsöarna hörande 146 m. hög, liten ö i Atlantiska hafvet, mellan nämnda öar och Orkney-öarna. 147 inv. (1901). Spanska armadans amiralsskepp led skeppsbrott därstädes 1588.

Fairman [fä͡ə'mən], James, amerikansk målare, f. 1826 i Glasgow, dit hans fader, en svensk officer L. Fehrman, utvandrat. Efter faderns död flyttade änkan med sin son öfver till New York. F. blef en framstående landskapsmålare. Bland hans taflor märkas *Solnedgång i dalen Androscoggin* (1867), *Stratford on Avon*, slottet *Caernarvon* i Wales samt motiv från Amerika, *Pleasant Riverdalen* m. fl.

Fair play [fä͡ə′ plēi], eng., rent spel.

Fair rents [fä͡ə′ rents], eng. Se F. F. F.

Fair trade [fä͡ə′ trēid], eng., eg. ”rättvisa handelsvillkor”, slagord, som på 1880-talet en tid ofta användes såsom motsats mot *free trade*, som påstods afse ”ensidig frihandel”. 1881 bildades en förening, *Fair trade league*, som på grund af den brittiska exporthandelns tillbakagång påyrkade användning af vedergällningstullar (*retaliation*) mot de länder, som med höga tullar belade engelska exportvaror, hvarjämte föreningen äfven ifrade för närmare ekonomisk sammanslutning mellan moderlandet och de brittiska kolonierna. Denna rörelse — hvarom närmare se Farrer, ”Free trade versus fair trade” (4:e uppl. 1887) — var sålunda en föregångare till den vida mer omfattande Chamberlainska agitationen för *tariffreform*, hvilken i stort sedt utmärkes af samma grundåskådning och likaledes anser systemet med fri import till England utan motsvarande förmåner i utlandet för engelska varor böra ersättas med ”rättvisa handelsvillkor”. V. S—g.

Fairweather, Mount [mau̯′nt fä͡ə′ωethə], berg i nordamerikanska territoriet Alaska, på gränsen till Brittiska Nord-Amerika och strax ö. om kap F. 4,659 m.

Faisabād. Se Faizabad och Badaksjan.

Faisances [fäsä̃′s], fr. (af *faire*, göra), en arrendators åligganden utöfver arrendesumman.

Faiseur [fäsör], fr. (af *faire*, lat. *fa′cere*, göra), eg. tillverkare; handtverksmässigt arbetande konstidkare eller författare (särskildt dramatisk), hos hvilken rutin och praktiskt handlag få ersätta bristen på egna idéer eller högre konstnärlig sträfvan. — Faiseur d'esprit [desprī], kvickhetsjägare.

Faisserie [fässrī], fr. (af lat. *fa′scia*, bindel), genombrutet (glest) korgarbete.

Fāi′sst, Immanuel Gottlob Friedrich, tysk musiker, f. 1823 i Esslingen (Württemberg), d. 1894 i Stuttgart, bildade i Stuttgart 1847 en förening för klassisk kyrkomusik och 1857 ett musikkonservatorium, hvilket han från 1859 förestod såsom direktör, hvarjämte han var organist vid stiftskyrkan i nämnda stad. Han komponerade orgelstycken, manskörer m. m., utgaf med L. Stark en sångskola (2 bd, 1880—83) och redigerade med S. Lebert förläggaren Cottas berömda edition af klassiska pianoverk. Särdeles förtjänstfull är hans afhandling *Beiträge zur geschichte der claviersonate* (i ”Cäcilia”, bd 25, 1846). F. blef hedersdoktor i Tübingen och erhöll professors titel. A. L.*

Fait accompli [fät akåplī], fr. (af *fait*, lat. *fa′ctum*, gärning, och *accomplir*, fullborda), afgjordt sakförhållande, faktum, skedd sak, som ej står att ändra, nödvändighet, för hvilken man måste böja sig. Jfr Faktum.

Faithfull [fē′thfəl], Emily, miss, engelsk ifrarinna för kvinnosaken, f. 1835, d. 1895, upprättade 1860 i London ett tryckeri, hvars sättarpersonal bestod af kvinnor och utnämndes af drottning Viktoria till kungl. boktryckare. 1864 uppsatte miss F. tidskriften ”The Victoria magazine”, där hon i 18 år särskildt behandlade frågan om det kvinnliga arbetet och dess lön. Hennes *Three visits to America* (1884) innehåller värdefulla bidrag till amerikanska kvinnorörelsens historia. F. gjorde sig bemärkt äfven som föreläserska.

Faits divers [fä divär], fr., strödda nyheter, notiser. Jfr Eganderätt, sp. 1415 och 1422.

Faizabād (Faisabad, Fyzabad). 1. Division i brittiska Indien, Nordvästprovinserna, numera kallade United provinces of Agra and Oudh, ett bördigt, mestadels slätt land på ömse sidor om floden Gogra. 31,538 kvkm. 6,957,034 inv. (1901). Divisionen indelas i sex distrikt: F., Bahraich, Gonda, Sultanpur, Partabgarh och Bara Banki. — 2. Distrikt i nämnda division. 4,475 kvkm. 1,298,086 inv. (1901). — 3. Hufvudstad i nämnda distrikt, vid högra stranden af Gogra, strax v. om Oudh, hvilket nu bildar en förstad till F. 75,085 inv. (1901) med militären. Staden anlades omkr. 1730 och var nabobernas i Oudh residens till 1775 (då de flyttade sitt hof till Lucknow). Den gick sedan tillbaka och hade 1869 endast 38,000 inv., men har sedan åter blifvit en liflig handelsstad, är en viktig järnvägsknut och säte för en protestantisk och en katolsk mission.

Faja [fa′cha], sp., ett långt skärp, som hör till spanska nationaldräkten och till färgen vanligen är rödt eller gult samt viras några gånger omkring lifvet. Innanför skärpet stickes den stora, fruktansvärda fällknifven (navaja) samt dolken. Faja bars förr t. o. m. af militären, men nyttjas numera hufvudsakligen af allmogen.

Faja′ns, fr. *faience* l. *fayence*. 1. *Kem.* Se Porslin. — 2. *Konstind.*, gemensamt namn för flera olika slag af keramiska (lergods-) tillverkningar, alla med *ogenomskinlig* (opak), *mer eller mindre porös massa och tenn- eller bly-*

Fig. 1. Soppterrin af fajans från Rörstrand, 1760-talet, med polykrom målning och naturalistisk dekoration.

haltig glasyr. Genom den ogenomskinliga massan skilja sig dessa tillverkningar från porslinet, som är halfgenomskinligt, och genom den starkt glänsande glasyren från vanligt krukmakargods, terrakotta och stengods. Namnet antages vara härledt från den italienska staden *Faenza*. — Den vanliga

och egentliga, s. k. emaljerade fajansen har en jämförelsevis lös, lätt smältbar massa af röd-, grå- eller starkt gulaktig färg, i hvilken massa kalk ingår jämte lera och kvarts, samt är öfverdragen med ett lager af ogenomskinlig tennhaltig glasyr (emalj). — Den *fina* fajansen, stundom kallad flintporslin eller oäkta porslin, har en hårdare, nästan hvit massa, sammansatt af lera med malen flinta eller fältspat och öfverdragen med genomskinlig blyhaltig glasyr. För dekorering af båda slagen nyttjas hufvudsakligen målning med metalloxider och, sedan 1752, jämväl tryck medelst koppargravyr. I fajans utföras bords- och andra husgerådskärl af allahanda slag äfvensom kakelugnar och åtskilliga prydnadsföremål.

Fajansliknande tillverkningar förekomma redan i de gamla egyptiska grafvarna (vaser, statyetter, pärlor). Hos assyrier, babylonier och elamiter hade emaljeradt lergods en vidsträckt användning (jfr Emalj, sp. 461—462); de klassiska folken, greker och romare, upptogo däremot andra slag af lergodsfabrikat (terrakotta, antika vaser). I Österlandet synes fajanstillverkningen ha fortlefvat och genom araberna blifvit öfverförd till Europa, där den på 800-talet öfvades af de spanske morerna och efter hand nådde en hög ståndpunkt. Från Spanien öfverfördes konsten till de baleariska öarna, och det är efter den största bland dessa, Majorca (under medeltiden: *Majolica*), som de äldre italienska fajanserna fått sitt namn. Uti Italien blomstrade fajans-(majolika-)tillverkningen under slutet af 1400-talet och följande århundrade. Luca della Robbia och hans efterföljare nyttjade denna teknik för rent konstnärliga uppgifters lösande (figurreliefer). Praktkärl af majolika tillverkades i stor mängd under 1500-talet i flera italienska städer. Från Italien utbredde sig konsten efter hand till Europas öfriga länder, till Frankrike, där en betydande fajanstillverkning egt rum i Nevers, Rouen, Marseille och Strassburg, till Holland, där Delft blef en af fajanstillverkningens hufvudorter, och slutligen jämväl till Sverige, där Rörstrand fick sina privilegier 1729 och Marieberg 1758. — Den fina fajansen är, åtminstone i sin egenskap af handelsvara, en engelsk uppfinning från 18:e årh. (jfr Wedgwood). Från 1770-talet har den tillverkats äfven i Sverige och fabriceras numera i de flesta länder. Till denna klass hör den i Sverige f. n. allmännast begagnade hushållsfajansen, hvilken nu utgör hufvudmassan af våra fabrikers tillverkning.

Fig. 2. "Obelisk" af fajans från Rörstrand, 1720-talet, blå camaïeu på hvit glasyr, Delftstil.

Fajansens dekoration har växlat betydligt efter olika tiders smak och stilriktningar. Den lämnar därigenom ett intressant och ej oviktigt bidrag till dessa riktningars historia samt därmed till den allmänna konsthistorien. De spansk-moriska fajanserna visa de österländska dekorationsmotiven: geometriska linjeornament, stiliserade blad och djurformer samt

Fig. 3. Vas af fajans från Marieberg vid Stockholm, 1760-talet.

arabiska skriftecken. På de italienska majolikorna förekommer i vidsträckt grad figurdekoration efter

Fig. 4. Vas af fajans (med påfåglar) från Rörstrand (efter ritning af fru A. Boberg; 1890-talet).

Fig. 5. Blomkruka och vas af fajans från Gustafsberg (komp. af G. Wennerberg, omkr. 1900).

berömda konstnärers teckningar; vid sidan däraf renässansornament, bildade på grundvalen af antikromerska prydnadsmotiv, framför allt de s. k.

grotteskerna. De äldre franska fajanserna förete dels figurdekoration, dels ett självständigt upptagande af antika prydnadsmotiv. Under senare delen af 1600-talet och 1700-talet upptogos, i synnerhet i Delftfabrikaten, i stor mängd kinesiska och japanska dekorationsmotiv, hämtade från de under denna tid genom de ostindiska kompanierna införda kinesiska och japanska porslinsföremålen. Under 1700-talet började jämväl från naturen omedelbart lånade former att användas, t. ex. blommor, blad och fåglar. — Fajansen är en mindre dyrbar produkt än porslinet, hvilket har en finare massa, är eldfast och öfver hufvud mera hållbart; men ur konstnärlig synpunkt har den icke dess mindre många företräden, emedan den tillåter eller rent af tvingar till en mjukare, bredare, mera dekorativ målning och mera djärft anlagda former än det fallare, stelare och vida större noggrannhet fordrande porslinet. — Bland svenska statens, i Nationalmuseum förvarade, keramiska samlingar finnas de viktigare slagen af fajans väl representerade. Särskildt märkas en ytterst dyrbar Málagavas af spansk-morisk tillverkning (jfr Alhambravaser), den vackra samlingen af italiensk majolika, af gammal Nevers-fajans och af tillverkningar från Rouen och Delft samt från de svenska fabrikerna under 1700-talet, af hvilka i synnerhet Marieberg intog en både ur teknisk och konstnärlig synpunkt högst framstående plats. En vacker fajanssamling finnes jämväl på Rörstrands fabrik. Prof. på äldre och nyare svensk fajans afbildas i fig. 1—5. Se vidare två färgplanscher vid art. Keramik, å hvilka olika slag af fajans illustreras. (Se äfven Henri-deux-fajans och Palissy.) Upk.*

Litt.: Brongniart, "Traité des arts céramiques" (1844; 3:e uppl. 1877, i 2 bd), G. H. Stråles arbeten om Rörstrand och Marieberg (1870, 1879—80), Maréchal, "Les faïences anciennes et modernes" (2:a uppl. i 2 bd, 1874), Ris-Paquot, "Histoire générale de la faïence ancienne" (2 bd, 1873—74), Jacquemart, "Histoire de la céramique" (1873), Deck, "La faïence" (1887), Havard, "La céramique" (2 bd, 1894), Dammer, "Handbuch der chemischen technologie", bd 1 (1895), Litchfield, "Pottery and porcelain" (1900), samt Graesse och Jännike, "Guide de l'amateur de porcelaine et faïence" (9:e uppl. 1901).

Fajardo [fach-], befäst hamnstad på nordöstra spetsen af västindiska ön Portorico. 3,414 inv. (1899).

Fajūm (Fayūm, af egypt. *phiom*, träsk, sjö), provins (mudirije) i Öfre Egypten mellan 29° 5′ och 29° 28′ n. br., utgör en 60 km. lång och 45 km. bred oas v. om Nilen, omfattande tillsammans med oaserna Baharie och Farāfrah ett kulturområde af 1.333 kvkm. med 371,006 inv. (1897), däraf omkr. 60,000 halfnomadiserande beduiner. Oasen F. omgifves på alla sidor af Libyska bergens ödsliga höjder, mellan hvilka endast en smal dalgång i s. ö., vid el-Lahūn, leder till Nildalen. Genom denna dalgång lät Amenemhat II af 12:e dynastien leda en 334 km. lång kanal från Nilen nedanför Siut till sjön Moiris (af egypt. *me-wēr*, *mwēr*, stor kanal), som i äldsta tider hade en ytvidd af nära 2,000 kvkm. och hvars vattenspegel beräknas ha legat 21 m. öfver Medelhafvets yta, men hvars nuv. återstod i nordvästra delen af F., Birket Karun, ligger omkr. 40 m. lägre än hafsytan. Nämnda kanal, nu kallad Bahr-Jusuf (Josefskanalen), med dess många förgreningar inom F. gör F. till en af Egyptens fruktbaraste delar. Dess apelsiner och mandariner, persikor, oliver, fikon och kaktusfikon, granatäpplen och vindrufvor äro högt värderade, och den är särskildt ryktbar för sina rosor. Vidare odlas

Porträtt, funna på mumier i Fajum.

där ris och sockerrör, bomull, lin och hampa. Dess får lämna fin ull, men för öfrigt är boskapsskötseln obetydlig. Den lifliga industrien producerar linne-, ylle- och bomullsväfnader samt rosenvatten. En järnvägslinje utgår vid el-Wasta från Nilbanan och sträcker sig förbi hufvudstaden Medīnet el-Fajūm genom F. Strax n. om denna stad ligga ruiner af det forna Arsinoe (se d. o.). Vid ingången till F. ligger nära el-Lahūn en pyramid, som befunnits vara Useretsen II:s graf, och vid inre ändan af samma dalgång, vid Hawāra, en annan pyramid, i hvilken Amenemhat III och hans dotter Ptah-nofru begrafvits. I s. anslöt sig till den sistnämnda pyramiden en stor helgedom, hvars hufvuddel torde varit egnad Amenemhats dödskult och med all sannolikhet var den af forntidens resande med den största beundran omtalade labyrinten, som fullständigt försvunnit så när som på stora fält af små stenskärfvor och rester af vackra granitpelare, enär den sedan romerska tiden i århundraden tillgodogjorts som byggnadssten. Under senaste årtiondena ha, i synnerhet genom Flinders Petrie, gjorts synnerligen rika arkeologiska fynd i F., däribland ett större antal år 1888 funna mumieporträtt, naturtrogna alster af hellenistisk målarkonst (se Alexandrinsk konst och ofvanstående 2 bilder). Jfr V. Rydberg, "Porträttfynden i F." (i "Nord. tidskr.", 1891), och Grenfell-Hunt, "F. Towns and their papyri" (1900). (J. F. N.)

Fakellīt l. Kaliofilīt, *miner.*, en kaliumnefelin från Vesuvius. A. Hng.

Fakir, arab. ("fattig"), i de flesta muhammedanska länder en ödmjukhetstitel, som personer, särdeles författare, vid vissa tillfällen tillägga sig för att därmed betyga sin otillräcklighet och bristfällighet. I Indien däremot — där ordet har ungefär

samma betydelse som dervisch inom Turkiet och i Persien — betecknar det hvar och en som, försakande allt jordiskt förvärf och lefvande af allmosor, egnar sitt lif odeladt åt andaktsöfningar och späkningar samt därigenom kan göra anspråk på helighet. Ehuru ”fakir” närmast syftar på de *muhammedanske* tiggarna, begagnas det dock allmänt äfven om asketer bland *hinduerna*. På 1840-talet skattades de muhammedanske fakirernas antal till 800,000 och de hinduiske till 1,200,000, ett förvånande stort antal ”helige”, om man ej visste, att bland dem, lika ofta som bland Europas munkar, lättja och vällefnad döljas under skenhelighetens mask. Det indiska fakirväsendet går långt tillbaka i forntiden och har sin religiösa grund i den bramanska läran om själen såsom en fallen himmelsk ande, för hvilken kroppen utgör det ådömda straff-fängelset. Hvarje sträfvan efter återupprättelse måste, enligt denna lära, gå ut på att genom allt strängare späkningar småningom befria sig från kroppens bojor. Redan i den uråldriga hjältedikten Rāmāyaṇa talas utförligt om botgörare, hvilka underkastade sig späkningar, såsom ett särskildt slags högre kast, delad i fyra olika grader af helighet. Till den högsta graden hör Sannyāsin, ”den, som öfvergifvit allt”; dessa äro fullkomligt döda för det borgerliga samhället och höjda öfver alla vanliga religionsbruk. Äfven inom den hinduiska sikh-sekten finnes en särskild högre botgörarafdelning, som benämnes fakirer. H. Å.*

Indisk fakir, läsande böner efter sitt radband.

Fakse (F a x e), stadsliknande by i sydöstra Själland, i Fakse socken och härad, Præstö amt, med tillhörande lastageplats i gränssocknen Hylleholt vid Fakse (l. Præstö) bukt. F. är kändt för sina kalkstensbrott, från hvilka kalk togs till kyrkobyggnader redan under medeltiden. Sedan 1883 drifves kalkbruket af ett aktiebolag, som sysselsätter omkr. 300 arbetare. Två mindre hamnar anlades 1862—70, och F. står sedan 1879 i förbindelse med den östsjälländska järnvägen från Kjöge. F. by och lastageplats hade 2,050 inv. 1906. E. Ebg.

Faksekalk (F a x e k a l k), *geol.*, en hufvudsakligen af koraller och korallofila organismers skal bildad kalksten, som uppträder såsom korallref eller -bankar i den af mera fint, homogent kalkslam bildade kokkolit-(l. Saltholms-)kalken (jfr A. Hennig, ”Den baltiska yngre kritans bildningshistoria”, i ”Geol. fören:s i Stockholm Förhandl.”, bd 21). Hela bildningen tillhör den yngsta delen af kritsystemet — étage danien — och förekommer i södra och sydvästra Skåne (särskildt väl blottad vid Limhamn) samt i Danmark. Faksekalken har sitt namn efter Fakse på Själland. Bland de i faksekalken talrika fossilen må nämnas *Dromiopsis rugosa* Schloth., *Nautilus danicus* Schloth., *Cypræa bullaria* Schloth. (endast stenkärnor äro kända, spiran ej utdragen ofvanför den yngsta vindlingen), *Cidaris danica* Des., *Parasmilia Lindströmi* Hng och *Moltkea Isis* Steenstr. (Se K r i t s y s t e m e t.) A. Hng.

Faksi'mile, lat. (eg. *fa'c si'mile*, ”gör lika!”), en urskriften eller originalteckningen i hvarje den minsta drag fullkomligt liknande efterbildning, t. ex. af gamla manuskript, berömda personers handstilar, miniatyrer, handteckningar, ja t. o. m. hela böcker från boktryckarkonstens äldre skeden. Faksimile åstadkommes förr hufvudsakligen genom kopparstick, stentryck och träsnitt. I nyaste tider har man börjat för ändamålet anlita fotografien och ljustryck samt därigenom uppnått de allra vackraste resultat. — F a k s i m i l ē r a, göra ett faksimile af.

Fakta. Se F a k t u m.

Faktiōn (fr. *faction*, lat. *fa'ctio*), anhang, parti i synnerhet politiskt (med bibetydelse af olaglighet eller våldsamhet), upprorsparti. — F a k t i ō s (fr. *factieux*, lat. *factiōsus*), orostiftande, upprorisk.

Fa'ktis (af fr. *factice*, konstgjord), *hand.*, konstgjord kautschuk.

Fa'ktisk. Se F a k t u m.

Faktitivt verb. Se K a u s a t i v.

Faktiös. Se F a k t i o n.

Fa'ktor (af lat. *fa'ctor*, en som åstadkommer något, af *fa'cere*, göra). 1. ”Ombesörjare”, uppsyningsman (öfver en handel), teknisk ledare af ett boktryckeri, en fabrik o. s. v., verkmästare; förestånd̊are för ett faktori; inverkande kraft, verksam beståndsdel, betydelsefull omständighet.

2. *Hist.* F a k t o r (K o m m e r s e f a k t o r, H a n d e l s f a k t o r) var under 1600-talet titel på den person, som förestod svenska kronans hus (”svenska hofvet” l. ”svenska handelshuset”) i städerna Moskva, Novgorod och Pskov och på allt sätt skulle främja svenska undersåtars handel i Ryssland samt tillvarataga deras intressen. Dem ålåg ock att lämna K. M:t och gränsguvernörerna noggranna underrättelser om tillståndet i Ryssland, hvadan ock i deras titel ingick ordet ”korrespondent”, samt framför allt skyndsamt ge till känna, om någon fara hotade, hvarjämte de (särskildt faktorerna i Novgorod och Pskov) skulle befordra regeringens och svenske ministerns i Moskva bref till hvarandra. Faktorns uppgift motsvarade således närmast en konsuls.

3. *Mat.* Faktor till ett gifvet algebraiskt uttryck kallas inom matematiken hvarje storhet, ur hvilken detta uttryck kan erhållas genom multiplikation med en annan storhet. Så är t. ex. 7 faktor till talet 42, *a* och $b+c$ faktorer till uttrycket $a(b+c)$. Med h e l a f a k t o r e r till ett gifvet helt tal menas de hela tal, hvilka ingå såsom faktorer i det gifna; så äro t. ex. 2, 3, 4, 6 hela faktorer till talet 12. Kunna faktorerna till ett helt tal icke vidare uppdelas i hela faktorer, kallas de p r i m f a k t o r e r. Lagarna för talens delbarhet utgöra ett af de viktigaste föremålen för talteorien. Uppdelningen af en hel rationell funktion $+(x)$ af en variabel i faktorer af första graden sammanfaller med problemet att finna de värden på x, för hvilka man har $(x)=0$, och utgör sålunda en af hufvuduppgifterna i ekvationsteorien. 2. J. Th. W. 3. G. E. (I. F.)

Faktori (eng. *factory*; se F a k t o r), större fabrikskomplex, verkstad, särskildt för gevärstillverkning (se G e v ä r s f a k t o r i); betydligt varuförnederlag eller liten koloni af handelsfilialer i främmande, vanligen transoceaniskt, land, för export af landets naturprodukter och import af hemlandets industrialster. Ett sådant faktori förestås gemenligen af en f a k t o r. Genom faktorier ha i mång-

all européernas handelsförbindelser med främmande ulturfolk inledts.

Faktorihjälp, *kam.* Se Mantalsräntan.

Faktōtum (lat. *fa'c tōtum,* "gör allt!"), en, "som kall allting bestyra", "allt i allom", "högra and", oumbärlig hjälpreda.

Fa'ktum, lat. (af *fa'cere,* göra), plur. Fakta, g. något som skett; hvad som är gifvet i erfarenheten, verklig tilldragelse; sakförhållande, erkändt ön, afgjord sak. — Fa'ktisk, i erfarenheten gifven, verklig, som verkligen tilldragit sig, afgjord. fr Assertorisk.

Faktūr (fr. *facture,* af lat. *fa'cere,* göra), *konstt.,* ekniken, utföringssättet af ett konstverk i motsats ill det andliga innehållet; det sätt, hvarpå färgen nbragts i en målning eller strecklagen i en gravyr, varpå leran, gipsen, marmorn är behandlad i ett kulpturverk o. s. v. I Frankrike benämnes med *acture* orgelpipors längd och vidd, således detsamma om mensur.

Faktūra (it. *fattura*), *hand.,* räkning på i parti örsålda varor. Vanligen afser ordet faktura en ådan varuräkning till en på annan plats bosatt person, hvarvid i densamma i regel också förekomma ppgifter om försändningssätt, betalningsvillkor, ssurans m. m. A. W:son M.

Faktūrabok, *hand.,* en för kopiering af ingående ller utgående fakturor afsedd bok.

Fakultativ (af lat. *facu'ltas,* förmåga, frihet till ågot), som står i ens skön, som beror af någons ria vilja, frivillig, valfri. (Motsats: obligatorisk); *bot.* Se Parasit. — Om fakultativt ktenskap och fakultativ vigsel se Civiläktenskap.

Fakultēt (fr. *faculté,* af lat. *facu'ltas,* förmåga). . Förmåga, själsförmögenhet, naturgåfva.

2. En af de hufvudafdelningar, i hvilka ett universitet är uppdeladt; sammanfattningen af de till n sådan hufvudafdelning hörande lärare. Ursprungligen grupperade sig lärare och studerande efter sin öfverensstämmelse i nationalitet, men sedermera efter in öfverensstämmelse i studieämnen; denna senare ruppering gaf upphof åt fakultetsindelningen. Vid le svenska universiteten finnas fyra fakulteter: teologisk, juridisk, medicinsk och filosofisk. Den sistnämnda är uppdelad i två *sektioner*: den humanistiska och den matematisk-naturvetenskapliga. Den ilosofiska fakulteten vid de svenska universiteten motsvaras i Norge af den historisk-filosofiska och den natematisk-naturvetenskapliga fakulteten, i Danmark af den filosofiska och den matematisk-naturvetenskapliga fakulteten, i Finland af den filosofiska akultetens historisk-filologiska och fysisk-matematiska sektionen, i Holland af den filologisk-filosofiska ch den matematisk-fysiska fakulteten; i Tyskland ro benämningarna växlande. Med uppblomstringen f nutidens märkliga gränsvetenskaper ha gränserna nellan fakulteter och sektioner börjat bortfalla och nedvetandet om vetenskapens enhet och odelbarhet örjat tränga starkare igenom. (P. E. L—m.)

3. *Mat.,* produkten af ett antal konsekutiva hela al, räknadt från 1. Så är t. ex. "fakultet sex" = rodukten 1.2.3.4.5.6 och tecknas vanligen 6!. G. E.*

Fakunditēt (lat. *facu'nditas*), lätthet att muntligen uttrycka sig, ledig tunga, talförhet, vältalighet.

Fala, besläktadt med fsv. *fal,* blek, har förmodligen betydt slätt, ljunghed. Ordet återfinnes i namnen *Falan, Falbygden, Falköping* (fsv. *Falköpungær*) och *Falun* (egentl. *Faluna,* ack. med efterhängd artikel). Fr. L—r.

Fala (lat.), ett slags högt trätorn, som begagnades vid forntida belägringar. L. W:son M.

Fa la, it., *mus.,* på 1500- och 1600-talen ett slags flerstämmiga dansvisor, som sluta med refrängen *fa la.* A. L.*

Falā'kos (grek. *Φάλαικος,* lat. *Phalœcus*), fokiernas befälhafvare under vissa perioder af det s. k. "tredje heliga kriget" (357—346 f. Kr.). Vid Filip II:s anryckande mot Fokis 346 såg han sig ur stånd att göra motvärn och ingick därför ett fördrag, hvarigenom han betingade sig fritt aftåg. Med sin legohär begaf han sig först till Peloponnesos och sedan till Kreta, där han omkom vid belägringen af Kydonia. A. M. A.

Falaise [falä̈s], arrondissemangshufvudstad i franska dep. Calvados, vid floden Ante. 7,657 inv. (1901). Staden var fordom befäst och är ännu omgifven af gamla murar. Där finnas ruiner af ett slott se

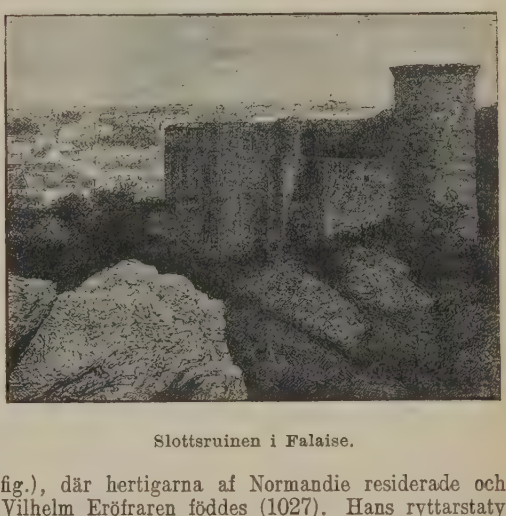

Slottsruinen i Falaise.

fig.), där hertigarna af Normandie residerade och Vilhelm Eröfraren föddes (1027). Hans ryttarstaty är rest i staden. I en af förstäderna, Guibray, hålles årligen i aug. en stor hästmarknad.

Falaises, Les [lä falä̈s], fnhty. *feliso,* ty. *fels,* sv. *fjäll,* kallas den branta 100—130 m. höga kalkbergskusten i norra Frankrike mellan Seines och Sommes mynningar. Namnet tillägges äfven andra liknande kustbildningar. Jfr Étretat. J. F. N.

Falāka, arab., bastonad (egentl. den "stock", i hvilken delinkventens fötter fastsnördes vid det i Orienten förr brukliga straffet med prygel på fotsulorna).

Falan. Se Fala och Falbygden.

Falander. Se Tigerstedt och Wasastjerna.

Falander, Sven Hakvin, veterinär, f. 1 sept. 1734 på Storegården, Slöta socken i Västergötland, d. där 1 mars 1811, studerade sedan 1761 vid Uppsala universitet medicin och 1763—65 jämte Hernqvist och G. Lenbom veterinärvetenskap under Bourgelat i Lyon. Efter hemkomsten undergick han examen inför Collegium medicum och sysslade därefter antagligen som privatveterinär samt torde ha

någon tid biträdt Hernqvist. F. utgaf *Korta anmärkningar öfver den nyligen utgifna boskapsmedicine* och *Baron Sinds konst at väl inrätta betsel* (1774). S—g.

Falander, Ida Amanda Maria, gravör i trä, f. i Stockholm 6 sept. 1842, blef 1865, då ”Ny illustrerad tidnings” ateljé upprättades, lärjunge af E. Skill och förestod nämnda ateljé 1874—77. F. vistades någon tid i London 1870 och arbetade därunder åtskilligt för ”The graphic's” räkning. Hon har förnämligast utmärkt sig på porträttgravyrens område, men har äfven utfört förträffliga andra gravyrer, efter målningar och handteckningar. —rn.*

Fala'ng, grek. *falanx*, lat. *phalanx*. 1. *Krigsv.*, i de gamla grekiska härarna ursprungligen hvarje i djup uppställning ordnad slaghop utan afseende på dess sammansättning i öfrigt. Sedermera nyttjades benämningen endast för den tungrustade och till fots stridande slaghopen. Ryktbarast blef den af Filip II i 4:e årh. f. Kr. uppfunna och af Alexander den store fulländade macedonska falangen, hvilken under de näst följande århundradena mestadels gaf utslaget i drabbningarna. Beväpningen utgjordes af hjälm, en stor sköld, ett kort svärd och såsom hufvudvapen den långa macedonska lansen (sarissa) af i medeltal 16 (minst 14 och högst 18) fots längd. Falangens djup var stundom blott 8, gemenligen 16 och någon gång ända till 32 man. Om dess storlek och inre sammansättning saknas tillförlitliga uppgifter. Enligt vissa beräkningar skall den i sitt största omfång och såsom fulltalig ha utgjorts af 16,384 man, således vid 16 mans djup med en front af 1,024 man. Dock synes namnet falang ha gifvits äfven åt hvar och en af denna stora slaghops fyra lika stora underafdelningar om 4,096 man. Vid angrepp fällde de fem främsta leden sina lansar, hvilkas spetsar alla nådde framför fronten. De bakre leden kunde icke omedelbart göra bruk af sina vapen, men därigenom att hvarje man i dessa led stödde sin framåt lutande lans mot den närmast framför stående skuldra bidrogo de till sammanhållningen i det hela och till ökandet af den tätt slutna massans stötkraft, hvilken skildras såsom oemotståndlig. Häri låg falangens styrka, dess svaghet åter i bristande rörlighet och förmåga att lämpa sig efter växlande förhållanden. Genom öfverlägsenhet i sistnämnda afseende var det som de romerska legionerna under Æmilius Paullus lyckades besegra den macedonska slagordningen (vid Pydna, 168 f. Kr.). Dock berättas det, att denne vid första åsynen af falangen gripits af en skräck, som han sedan ej kunde glömma. — Två falanger, förbundna till en taktisk enhet, kallades *difalangia* och befälet öfver en sådan *difalangarchia*. A. M. A.

2. *Anat.*, de skilda småben, af hvilka fingrar och tår bestå. G. v. D.

Falangstär, fr. *phalanstère* (af falang, se d. o.), i Fouriers socialistiska system benämning på den jättebyggnad, som skulle utgöra bostad och arbetslokal för en ”falang”, d. v. s. ett samhälle af 400 familjer. Se därom Fourier, F. M. Ch., och Considérant. Jfr Familistär.

Falaris (grek. *Φάλαρις*, lat. *Pha'laris*), envåldshärskare i Akragas (Agrigentum) på Sicilien (omkr. 565—549 f. Kr.), dit han hade invandrat från Astypalaia. I egenskap af hufvudman för en ten pelbyggnad lyckades han med tillhjälp af en väpna arbetarhop tillvälla sig envåldsmakten i Akraga: hvarefter han småningom underkufvade åtskillig kringliggande städer. Sitt sålunda grundade väld sökte han trygga genom en rad af våldshandlinga: men blef under ett upplopp offer för folkets raser F. är en bland de förste grekiske ”tyranner”, hvilk gjort denna benämning i så hög grad förhatlig Såsom exempel på hans grymhet brukar i synnerh omtalas den ihåliga, af Perillos förfärdigade koppa tjur, i hvilken de, som drabbades af hans onåd blefvo lefvande brända. Dock hyste man reda under forntiden tvifvel om trovärdigheten af denn berättelse, hvilken sannolikt står i förbindelse me den af fenicierna på Sicilien införda Molokskulter Under F:s namn finnes en samling af 148 bre hvilka dock af Bentley (se denne) bevisats var oäkta och sannolikt härröra från Antoninernas tide hvarf. A. M. A

Falascha (eng. *Falasha*), ”landsflyktige”, ett folk som bor omkring Tana-sjön och äfven i andra dela af Abessinien. De ha flera judiska religiösa bru och påstå sig vara komna från Jerusalem. Dett betviflas likväl, då de i utseende och språk c skilja sig från agauerna, hufvudfolket i Abessinien De kunna ej hebreiska. De lefva af jordbruk oc industri. Sålunda utöfva de det i Abessinien för aktade smedsyrket. Folket lär numera icke räkn mer än 10 à 20 tusen medlemmar. Under medeltide har det haft stort politiskt inflytande. (E. N—d.

Falb, Rudolf, österrikisk hypotesmakare p väderleksförutsägelsernas område, f. 1838 i Steier mark, d. 1903, var först katolsk präst, därefte privatlärare, studerade några år de fysiska veten skaperna och öfvergick 1872 till protestantismen Han gjorde sig känd genom en teori (*Grundzüg zur theorie der erdbeben und vulkanausbrüche* 1870), enligt hvilken månens och solens samverkand attraktion å atmosfären samt å jordens i glödand och flytande tillstånd stadda inre skulle på viss ”kritiska dagar” af första, andra och tredje ord ningen (som infalla vid fullmåne och nymåne framkalla jordbäfningar, cykloner, stark nederbör med hagel, åskväder o. s. v. F:s teorier, son funnit mycken tilltro bland den stora allmänheten ha af vetenskapens målsmän stämplats såsom haltlös och bestämdt uppvisats vara oriktiga (jfr Väderleksförutsägelse). F. utgaf från 1892 årligen ”Kalender der kritischen tage” och skre bl. a. *Von den umwälzungen im weltall* (1881 3:e uppl. 1890; ”Stormar och jordbäfningar” 1887), *Sterne und menschen* (1882; ”Stjernor och menniskor”, 1887).

Falbala', fr. Se Dräkt, sp. 937.

Falbe Hansen, Vigand Andreas, dansk nationalekonom och statistiker, f. 24 sept. 1841 Odense, blef 1862 student och 1867 statsvetenskaplig kandidat. 1870 blef han fullmäktig vid statistiska byrån och 1873 dess chef, men var 1877—1902 professor vid Köpenhamns universitet. Sedan 1893 är han direktör i försäkringsbolaget Danmark. 1874 var han sekreterare vid den skandinaviska myntkommissionen, 1875 medlem af arbetar- och 1878 af sparbankskommittén samt 1887 af landthushållningssällskapets tullutskott. 1881—84 var han medlem af folketinget och hörde där till den

del af högern, som stod i opposition mot ministären Estrup. F. har skrifvit bl. a. *Hvilke forandringer er der siden Amerikas opdagelse foregaaet i priserne paa Danmarks væsentligste frembringelser og i arbeidslönnen her i landet?* (1869), *Stavnsbaandets lösning og landboreformerne* (från 1773 till nutiden; 2 bd, 1888—89), *Finansvidenskab* (2 bd, 1894—96) och viktiga afdelningar af *Danmarks statistik* (6 bd, 1878—91), som han utgaf tillsammans med W. Scharling. Han har i sina arbeten sysselsatt sig i synnerhet med utvecklingen af landtbefolkningens förhållanden och skatteväsendets historia. 1894 blef han juris hedersdoktor och fick 1902 titeln konferensråd. E. Ebg.

Falbolän (af fr. *falbala*), veckad garnering på en kjol e. d. Numera säges volang (fr. *volant*). Jfr Dräkt, sp. 937.

Falbygden l. Falan, en fruktbar högslätt i Västergötland, Skaraborgs län, Gudhems och Vartofta härad, sträcker sig mellan höjderna Mösseberg, Billingen, Ålleberg och Hvarfberget. På den bördiga slätten uppstod redan under sagotiden en stad, Falköping. Jfr Fala.

Falc., Falcon., vid naturvetenskapliga namn förkortning för paleontologen Hugh Falconer (se denne).

Falcão [-kɑ̃o'n̪], Christovão, portugisisk skald på 1500-talet, skref en erotisk herdedikt, *Trovas de Crisfal* (*Chrisfal*), hvari han berättade sin egen tragiska kärlekshistoria och med hvilken han införde den i Portugal sedan så flitigt odlade eklogen. Jfr T. Bragas biografi öfver F. (1871).

Falca'ria Dill., *bot.*, växtsläkte af fam. *Umbelliferæ* med 1 art, *F. vulgaris* (*Sium Falcaria*), skärfloka, sällsynt förekommande i Sverige (Skåne och Gottland) på åkerrenar och vägkanter, lätt igenkännlig på sina trefingradt delade, blågröna blad med hvass-sågade flikar. G. L—m.

Falci'dia lex, *jur.*, "Falcidiska lagen", en på folktribunen Falcidius' förslag 40 f. Kr. stiftad romersk lag, hvilken stadgade, att ingen skulle ha rätt att genom legat bortgifva mer än tre fjärdedelar af sin förmögenhet och att testamentsarfvingen egde, om testator bröt mot lagens ofvannämnda föreskrift, att göra ett proportionerligt afdrag på hvarje legat, så att han erhöll sin fjärdedel. Denna fjärdedel kallades Quarta Falcidia. I. L.*

Fălciŭ [fö'ltʃo]. 1. Län (*județ*) i Rumänien, i mellersta Moldau, mellan Pruth och öfre Bårlad. 2,208 kvkm. 93,831 inv. (1899), 42 på 1 kvkm. Dess hufvudstad är Huși. — 2. Stad i nämnda län, vid Pruth. Omkr. 2,500 inv. I närheten hade Peter I sitt läger, där han 1711 blef innesluten af turkarna och måste ingå fördraget i Huși ("freden vid Pruth").

Falck, Jeremias, polsk kopparstickare, f. i Danzig (han kallar sig själf "gedanensis", d. v. s. "från Danzig", eller "polonus" å flera kopparstick), d. där 7 febr. 1677. Hans lefnadsöden äro i allmänhet insvepta i djupt mörker, i hvilket dateringarna å hans verk och några strödda arkivuppgifter bilda de enda svaga ljuspunkterna. Man vet sålunda, att han 1641 uppehöll sig i Paris och studerade kopparstickarkonsten, hos Chauveau och Cornelis Bloemaert, som då i denna stad väckt nytt lif i sin konst, samt att han från 1643 utförde kostymbilderna *Årstiderna* och *De fem sinnena* m. fl. för förläggaren Joan le Blond, äfvensom porträtt efter den flamske målaren Justus d'Egmonts arbeten, såsom den 1645 daterade bilden af Vladislav IV:s gemål *Ludovica Maria af Mantua-Nevers*. Troligen uppehöll sig F. kort därefter någon tid i Amsterdam, men 1646 vistades han i Danzig, där han då i kopparstick återgaf åtskilliga festliga anordningar vid den polska drottningens intåg. Emellertid lockades han, som så många andra konstnärer, till Sverige genom ryktet om dess unga drottnings höga bildning och frikostighet. 1649 var F. i Stockholm, där han 1650 formligen antogs i drottningens tjänst och där han fortfor att arbeta intill 1655, skapande i synnerhet en serie porträtt af Sveriges dåvarande förnämsta personligheter, hvilka porträtt ännu skattas bland den rena grafstickelkonstens ädlare alster. Samtidigt utförde han äfven en del polska porträtt för en förläggare i Danzig. 1656 träffas han i Hamburg, där han bodde i flera år och utförde porträtt samt andra större konstblad. Någon tid lär han jämväl åter vistats i Amsterdam. Sammanlagdt räknar man omkr. 300 blad af hans hand. F. utförde 23 porträtt af svenska personer — såsom drottning *Kristina*, *Karl X Gustaf*, *Adolf Johan*, *Per Brahe d. y.*, *Seved Bååt*, *Louis De Geer*, *Pontus*, *Jakob* och *M. G. De la Gardie*, *R. Douglas*, *Gustaf Horn*, *Krist. v. Königsmarck*, *Axel Lillie*, *Axel* och *Gabriel B:son Oxenstierna*, *L. Torstenson*, *A. Wittenberg* och *K. G. Wrangel* — de flesta efter målningar af David Beck, andra efter Cooper, Münnichhoven och Klöker (Ehrenstrahl), äfvensom en följd af åtta allegoriska figurer, efter P. Ringerinck. Dessa blad vittna alla om en utmärkt konstnärlighet, återgifva förträffligt originalen och äro så rent och fulländadt utförda, att de ännu kunna anses som mönster i sitt slag, lika skilda från rå dilettantism som från öfverförfining i linjeföring och skuggning. I synnerhet karakteristiska för F. äro den enkelhet och den utomordentliga fasthet han utvecklar i sin teknik. Samma förening af grundlighet och elegans återfinnes i hans figurblad, bland hvilka vi nämna endast *Konserten* (efter Giorgione), *Johannes predikande i öknen* (efter A. Bloemaert), samt gravyrer efter Rubens, v. Dyck, Guercino m. fl., utförda i Amsterdam för samlaren de Reynsts kabinett och alla visande F:s fina konstbildning och förmåga att med grafstickeln förträffligt tolka skilda skolors verk. Se G. Upmark, "Valda skrifter", s. 352, och J. C. Block, "J. Falck" (1890). —rn. O. G—g.

Falck. 1. Johan Peter F. (i Ryssland Ivan Petrovitj), naturforskare, f. 1733 (1732?), i Broddetorps socken i Västergötland, blef student i Uppsala 1751, erhöll 1763, på Linnés förord, anställning som intendent för lifmedikus C. F. Kruses naturaliekabinett i Petersburg, utnämndes 1765 till professor i botanik vid Collegium medicum därstädes och fick 1768 uppdrag att deltaga i en vetenskaplig expedition, som hade till ändamål att genomforska hela det ryska riket. Kroppsligt nedbruten och sinnessjuk, afhände han sig under återfärden lifvet i Kazan 1774. Hans reseanteckningar, som finnas införda i "Beyträge zur topographischen kenntniss des russischen reichs"

(I—III, 1785—86), äro af högt värde för kännedomen om ryska stäppländernas naturalhistoria. — F. blef med. hedersdoktor i Uppsala 1772, och efter honom har Linné d. y., för hvilken F. en tid var informator, uppkallat fanerogamsläktet *Falckia*. (T. K.)

2. Anders F., den föregåendes broder, astronom, f. 13 jan. 1740, d. 10 febr. 1796 i Skara, blef 1758 student i Uppsala, 1767 magister primus och 1770 apologist i Skara, vid hvars läroverk han 1780 blef konrektor och 1793 rektor. Han egnade sig därjämte åt astronomien. Med instrument, som Wargentin skaffat honom, gjorde han flitiga observationer först på öppna gatan, sedan i ett litet observatorium, som han uppfört i sin trädgård. Observationerna delgåfvos Vet. akad., som intog dem i sina handlingar (1781—89) och 1788 kallade F. till sin ledamot.

Falck, Niels Nikolaj, tysk rättslärd, f. 25 nov. 1784, d. 5 maj 1850. Ehuru född i en rent dansk trakt, byn Emmerlev i Tönder amt i Nord-Slesvig, fick han tysk uppfostran och aflade 1809 juris kandidatexamen i Kiel. 1811 blef han kontorschef i det slesvig-holsteinska kansliet i Köpenhamn och var 1814 utsedd till juris professor vid Kristiania universitet; men då Norge s. å. skildes från Danmark, fick han en dylik plats i Kiel. Här blef han jämte Dahlmann en af slesvig-holsteinismens grundläggare. Redan 1816 framställde F. sin lära i *Das herzogthum Schleswig in seinem jetzigen verhältniss zu dem königreich Dänemark und zu dem herzogthum Holstein*, men 1832 blef han dock en af de ”upplyste män”, hvilkas råd inhämtades i frågan om provinsialständers införande. Han utsågs 1835 af konungen till representant för universitetet i Kiel i den slesvigska ständerförsamlingen och var 1838—46 dess talman. 1838 understödde han visserligen de danske nordslesvigarnas önskningar om danska språkets begagnande vid domstolarna, men sedermera slöt han sig mera bestämdt till det tyska partiet, hvilket han 1842 gaf ett kraftigt stöd genom att neka P. Hjort Lorenzen rättighet att tala danska i församlingen. Tillsammans med åtta andra Kiel-professorer utgaf F. 1846 en mot det kungliga ”öppna brefvet” rörande arfsföljden riktad skrift, *Das staats- und erbrecht des herzogthums Schleswig*. Under upproret 1848 var han medlem af den konstituerande församlingen och afgjord motståndare till det demokratiska partiet. Som rättslärd gjorde sig F. mest bekant genom sitt ypperliga arbete *Handbuch des schleswig-holsteinischen privatrechts* (5 bd, 1825—48; ofullb.). Dessutom utgaf han ”Staatsbürgerliches magazin” (25 bd, 1821—47) och meddelade där en mängd upplysningar om hertigdömenas rättsförhållanden och rättshistoria. E. Ebg.

Falckenberg, M. von. Se Falkenberg 2.

Falckenberg, Richard, tysk filosof, f. 1851, professor i filosofi i Erlangen, har utgifvit en mycket begagnad lärobok i den moderna filosofiens historia, *Geschichte der neueren philosophie* (1886; 5:e uppl. 1905), vidare *Über die gegenwärtige lage der deutschen philosophie* (1890), *Hermann Lotze* (I, 1901) m. m., redigerar den bekanta samlingen ”Frommanns klassiker der philosophie” och är medutgifvare af ”Zeitschrift für philosophie und philosophische kritik”. Han ser den nutida filosofiens uppgift i en förnyelse af den Fichte-Hegelska idealismen på grundvalen af en mera erfarenhetsmässig metod och allsidigt tillgodogörande af naturvetenskapernas och de humanistiska vetenskapernas resultat. S—e.

Falckenstein [-stajn], Vogel von F. Se Vogel von Falckenstein.

Fa'lco, lat., falk, *zool.* Se Falksläktet.

Falcón (före 1874 kallad Coro), stat i sydamerikanska republiken Venezuela, vid Karibiska viken. 29,143 kvkm. 173,968 inv. (1905). Staten genomdrages fr. ö. till v. af Sierra de San Luis (1,253 m.); af floder är endast Tocuyo mer betydande. Från norra kusten utgår den egendomligt bildade halfön Paraguana. Jordbruk och boskapsskötsel äro hufvudnäringarna; de viktigaste produkterna äro kaffe, kakao, bomull, socker och kokosnötter, hvilka exporteras öfver Maracaibo och Coro. Hufvudstad är Capatárida (se d. o.), men största staden är Coro (se Coro 2). J. F. N.

Falcon [-kå'], Marie Cornélie, fransk sångerska, f. 1814 i Paris, d. där 1897, var Stora operans prydnad 1832—37. Sistn. år förlorade hon rösten till följd af sjukdom. Hon gifte sig sedan med en herr Malançon. Meyerbeer sade om henne, att hon var ett fullständigt förkroppsligande af hans idéer. Hennes triumfroll var *Valentine* i ”Hugenotterna”. A. L.*

Falcon., namnförkortning. Se Falc.

Falconbridge [få'lkənbridʃ], Bastarden af, tillnamn, som i engelsk medeltidshistoria plägar tilläggas två olika personer:

1. Falkes de Breauté, d. 1226, en lågättad normandisk krigare af oäkta börd, hvilken gjorde sig illa beryktad som en af konung Johans värsta rådgifvare. Som sheriff for han grymt och godtyckligt fram, deltog i flera uppror under Henrik III:s regering, landsförvisades 1225 och dog på väg till Rom 1226. I Shaksperes skådespel ”King John” uppträder en Filip af F. såsom Rikard Lejonhjärtas oäkta son och konung Johans anhängare.

2. Thomas F. (l. Fauconberg), var oäkta son till W. Nevill, baron Fauconberg och earl af Kent, ”konungamakaren” Warwicks broder, stred 1471 i Warwicks tjänst för Henrik VI och försökte då intaga London, men blef efter att ha svårt härjat omnejden tillbakaslagen, tillfångatogs kort därefter i Southampton af Edvard IV och afrättades i sept. s. å. V. S—g.

Falcone [-kåne], Aniello, italiensk målare, f. 1600 i Neapel, d. där 1665, var lärjunge af Ribera (Spagnoletto) och är berömd såsom den förste betydande bataljmålaren. Han stiftade en stor skola, ur hvilken flera framstående konstnärer (bl. a. Salvator Rosa) utgingo. Med denna skola tog F. äfven del i de politiska händelserna, i det han nämligen, för att hämnas mordet på en släkting, som blifvit dödad af den spanska besättningen i Neapel, af sina lärjungar bildade en väl organiserad trupp, känd under namnet Compagnia della morte, som understödde Masaniellos uppror mot spanjorerna. Efter Masaniellos död skingrades truppen; F. drog till Frankrike och återvände först senare till sin fädernestad. Han målade krigiska tilldragelser, fäktningar och strider, än ur bibeln, än ur historien eller ur diktverk, i större och mindre dimensioner och med så stor talang, att han hos sin samtid väckte den

örsta beundran — en ryktbarhet, hvars berättinde eftervärlden ej till graden kan närmare konollera, enär intet enda säkert arbete nu för tiden kändt af denne konstnär, hvars berömmelse togs arf af lärjungen Salvator Rosa. C. R. N. O. G—g.

Falconer [få'knə], William, engelsk skald, 1732 i Edinburgh, d. 1769 genom skeppsbrott, ildrade med åskådlighet och kraft sjölifsscener dikten *The shipwreck* (1762; nya uppl. 1764 h 1872), som mottogs med mycket bifall. F. förttade vidare den politiska satiren *The demagogue* 764) samt det gedigna arbetet *Universal marine ctionary* (1769). Biogr. af Carruthers 1858. Se lare J. Friedrich, "Falconers Shipwreck" (1901).

Falconer [få'knə], Hugh, engelsk paleontolog, 1808 i Skottland, d. 1865, studerade medicin i berdeen och Edinburgh, reste 1830 såsom bitrände läkare till Ostindien, där han mest sysselsatte g med botanik och 1832 öfvertog öfverinseendet ver botaniska trädgården i Saharanpur. Därifrån retog han först en geologisk undersökning af Sivalikrgen och sedermera en botanisk undersökning af imalayabergen. 1837 deltog han i A. Burnes xpedition till Peshawar och Kashmir samt åternde 1838 till Saharanpur med rika botaniska, ologiska och paleontologiska samlingar. 1842 erkom han, på permission, till England samt utmndes 1848 till direktor vid botaniska trädgården Calcutta och professor i botanik vid Medical college samma stad. 1855 bosatte han sig i England. rifter: *Fauna antiqua Sivalensis* (9 dlr, 1846—49), m F. utgaf tills. med Cautley, *Palæontological emoirs and notes* (1868; utg. af Murchison) m. fl.

Falconet [-kånä'], Étienne Maurice, fransk ldhuggare, f. 1716, d. 1791, var elev af Lemoine Paris och blef, 23 år gammal, medlem af akadeien för gruppen *Milo sönderrifves af lejonet* (i ouvre). F. utförde flera monumentala verk — äfven rklig skulptur. 1766 kallades han till Petersburg, ir han vistades i tolf år och utförde *Peter den ores* ståtliga ryttarstaty (brons). 1779 blef F. rektör för konstakademien i Paris. Han var äfven rfattare (*Réflexions sur la sculpture*, 1761, m. m.). ans *Œuvres* utkommo 1781 ff. (G—g N.)

Falconetto [-kåne'ttå], Giovanni Maria, aliensk målare och arkitekt, f. 1458 i Verona, 1534. Såsom målare — han sträfvade jämte om. Morone, F. Buonsignori och Liberale da Vena m. fl. att från Mantegnas stränga stil nå fram l venezianernas vekare formgifning och rikare färgala — skapade han verk mest i dekorativ riktning, som takfresker i Blasius-kapellet i S. Nazaro e elso i Verona och de allegoriska framställningarna ed tyska släktvapen i S. Pietro Martire i samma ad. Hans stafflibilder äro sällsynta. Märkligast *Sibyllan, inför Augustus förutsägande Kristi anomst* (i museet i Verona), som förråder påtagliga tryck af Botticelli. Såsom arkitekt tillhör han llt högrenässansen. Hans förnämsta arbeten i ggnadsväg äro de båda vackra *trädgårdshusen* kom det nuv. Palazzo Giustiniani i Padua, upprda 1524 för den bekante "lefnadskonstnären" L. ornaro (se d. o.), *Porta S. Giovanni* (1528) och *orta Savonarola* (1530), starkt påverkade af Roms iumfbågar, midtpartiet af *Palazzo del Capitanio* ed sin härliga portal m. fl. byggnadsverk därsamastädes, alla af utprägladt monumental karaktär. Den i Rom under tolf års tid utbildade F. egnade sig såsom arkitekt uteslutande åt utförande af byggnader i stor stil och vägrade envist att åtaga sig anspråkslösare arbeten. O. G—g.

Falcōnidæ, *zool.* Se Falksläktet.

Falconifo'rmes, *zool.* Se Dagroffåglar.

Fa'ldur [-ör] kallas den till de isländska kvinnornas festdräkt hörande hufvudbonaden, ett slags hjälm af hvitt flor, framtill sammanhållen af ett förgylldt diadem och baktill prydd med en lång hvit slöja (se bild till art. Bröllop, sp. 462). R. N—g.

Fale Bure. Se Bure.

Fale hin unge. Se Bure och Bure gille

Falekvarna, f. d. socken i Skaraborgs län, har helt och hållet uppgått i Slöta socken.

Falēme, biflod från v. till Senegal, uppstår af flera källfloder ung. under 12° n. br., har nordvästlig riktning, får under regntiden på många ställen en bredd af 200—300 m. och är då, ehuru med svårighet, farbar omkr. 140 km., men är för öfrigt obetydlig. Omkr. 20 km. ofvanför Bakel förenar den sig med Senegal. Längd omkr. 550 km.

Falērii, stad i Etrurien, vid den (sedermera anlagda) flaminiska vägen (nu *Civita Castellana*). Invånarna kallades falisker och lågo, såsom bundsförvanter till eller beroende af Veji, i strid med Rom. Enligt en (mindre bestyrkt) sägen skall romerske fältherren Camillus ha belägrat staden 394 f. Kr., hvarvid en skolmästare förrädiskt fört till hans läger flera förnäma barn, som Camillus ädelmodigt återsändt. Säkert är, att invånarna omkring den tiden trädde i förbund med Rom. Under det stora italienska kriget afföll F., men kufvades lätt 293 f. Kr. R. Tdh.

Fale'rnum vīnum, lat., Falernvin, af druf-vor från den falerniska bygden i Kampanien pressadt vin, som i forntiden gällde för Italiens bästa, näst vinet från *Cæcubum*, och prisas högt af Horatius. Det dracks vanligen uppblandadt med vatten eller honung. R. Tdh.

Falernvin. Se Falernum vinum.

Falerts (Fahlerz), ty. (af fnty. *fahl*, grå, och *erz*, malm), *miner.*, en grupp af i tetraedrar kristalliserande, blygråa och metallglänsande mineral, som utgöras af arsenik- eller antimonsvaflighetens salter med koppar-, silfver- eller järnsulfuret. Till denna grupp hör vanlig falerts, $3\,Cu_3\,SbS_3 + Cu\,Zn_2\,SbS_4$, freibergit, $3\,Ag_3\,SbS_3 + Cu\,Fe_2\,SbS_4$, spaniolit, $3\,Cu_3\,SbS_3 + CuHg_2\,SbS_4$, tennantit, $3\,Cu_3\,AsS_3 + Cu\,Fe_2\,AsS_4$, m. fl. Den vanliga falertsen, tetraedriten, som på grund af sin kopparhalt förarbetas på koppar, uppträder på gångar i äldre sedimentära bergarter i Rhens skifferområde, vid Klausthal i Harz, vid Přibram i Böhmen, i Thüringen, Cornwall o. s. v., men också i trakytiska bergarter, t. ex. vid Kapnik. En i Sverige anträffad varietet af falerts är aftonit (med omkr. 6 proc. silfver) från Gärdsjön i Värmland. A. Hng.

Falguière [-giär], Jean Alexandre Joseph, fransk bildhuggare och målare, f. 7 sept. 1831 i Toulouse, d. 19 april 1900 i Paris, studerade hos Jouffroy och vann 1859 Rom-priset. Han hade redan 1857 debuterat på Salongen med statyn *Theseus som barn* och vann stor framgång med *Segraren vid tuppfäktningen* (en naken springande yngling, 1864, i brons i Luxembourg-galleriet). 1868 vann han Salongens hedersmedalj med *Marty-*

ren Tarcinus (marmor, i Luxembourg), utställde s. å. *Ofelia* (med Kristina Nilssons drag) och vidare *Corneille* (staty i marmor, 1872, i Théâtre français), *Egyptisk danserska* (1873), *Eva* (1880), *Diana* (flera olika, 1882 ff.), *Dansös, Kvinna med påfågel* (1890) och flera andra kvinnobilder. Dessutom statyer öfver *Thomas, Bizet, Pasteur* och *Balzac* (aftäckt 1902), alla i Paris, *Kardinal Lavigerie* (i Bayonne), *Gambetta* (i Cahors), *La Fayette* (i Washington) m. fl. Ett af hans verk var ock den kvadriga, *Revolutionens triumf*, som från 1881 till 1886 krönte triumfbågen på Étoile-platsen. — I sina monument har F. visat kraftfull och verksam hållning, helt modern och full af karaktär. I sina nakna figurer är han en af den franska plastikens mest glänsande företrädare. Också här är han modern i sitt intelligenta och energiska studium af naturen och sitt genomeleganta och raffineradt känsliga framställningssätt och typiskt fransk äfven i det en smula poserande och utfordrande, som ej kan frånkännas sådana bilder som hans Diana eller Påfågelskvinnan. Han var verksam äfven som målare, slöt sig på detta område närmast till Henner, utställde *Brottarna* (1875), *Kain och Abel* (1876), *Dolk och solfjäder* (1882, Luxembourg-galleriet), *Sfinxen* (1883), *Dvärgarna* (Luxembourg) m. fl. F. utförde förträffliga porträtt i skulptur och äfven i målning. — Han var medlem af Institutet och från 1882 professor vid akademien. I Glyptoteket i Köpenhamn är han representerad af 7 nummer, bland dessa exemplar i marmor af ”Ofelia”, ”Eva” och ”Diana”, byster i brons af *Dubois* och *Rodin*. G—g N.

Falhofner (isl. *Falhófnir*), *nord. myt.*, den blekhofvade, hvithofvade, enligt andra ”den hvars hof skyles (af hår)”, en af asagudarnas hästar, hvilken nämnes i eddasången Grimnesmal. Th. W.*

Faliēri l. Faliero, Maria, grefve de Valde Marino, veneziansk doge, f. 1278, d. 1355, utmärkte sig i sjökriget mot Genua, var 1346 befäl-

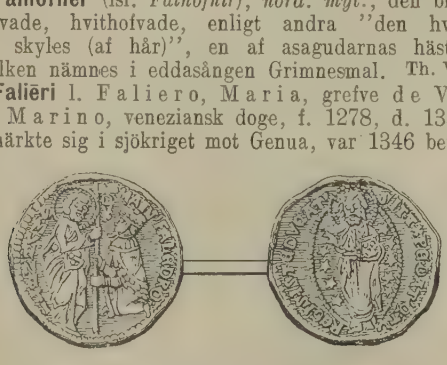

Dukat, slagen för Marino Falieri.

hafvare öfver den venezianska styrka, som belägrade staden Zara (i Dalmatien), och vann där en lysande seger öfver konung Ludvig I af Ungern. Efter att ha varit republikens sändebud i Genua och Rom blef F. i okt. 1354 doge i Venezia. För att krossa den aristokratiska oligarkien och svinga sig upp till ärftlig furste af Venezia, men väl äfven af personliga skäl (af förbittring öfver det lindriga straff, som ådömts en patricier, som förolämpat hans gemål) lät sig F. med borgerskapet i en sammansvärjning som afsåg att 15 april 1355 mörda alla senatore och patricier. Planen röjdes genom förräderi 1 april, och tre dagar senare blef F. afrättad. Denn episod har flera gånger gjorts till föremål fö poetisk behandling, bl. a. af Byron och Delavigne Litt.: Daru, ”L'histoire de la république de Venise” (1852), Senger, ”Historisch-kritische studien” (1878). (T. H—r.

Faliēro. Se Falieri.

Fali'scus. Se Gratius.

Fali'sker, invånarna i Falerii (se d. o.).

Falk, *zool.* Se Falksläktet.

Falk, Erik, biskop, af en gammal frälseslägt d. 1569, studerade vid utländska högskolor, blev magister i Wittenberg och var professor i Uppsala 1518. Han uppgifves ha varit lärare åt Gustaf Vasa med hvilken han var befryndad, och stod, såsom hofpräst hos honom, i stor gunst. 1547 utnämndes han till ordinarius i Skara stift. Under slutet af sin tjänstetid i Skara föll F. i onåd hos konungen och anklagades för någon svår förgripelse, men undersökningen vardt hans oskuld fullkomligt ådagalagd. 1558 förflyttades F. till biskopsstolen i Linköping. Af Erik XIV, som för F. hyste oinskränkt förtroende, fick han i uppdrag att åtfölja den beskickning, som 1561 afgick till Moskva för att inleda underhandlingar med storfursten Ivan Vasiljevitj. — Af den lärde biskop F:s ”böcker många” ha blott namnen på två gått till våra tider, nämligen *En lärobok i Christendomen* (1558) samt *En tröstebok för hafvande qvinnor* etc. (1564). — En son till F., Bengt F., f. 1540, blef halshuggen vid Linköpings blodbad 1600.

Falk, Johannes Daniel, tysk skriftställare, f. 1768 i Danzig, d. 1826, upprättade 1813 stiftelsen ”Gesellschaft der freunde in der noth” samt en uppfostringsanstalt för värnlösa barn, hvilken 1829 öfvertogs af staten och bär namnet ”Falk'sches institut”. F:s *Auserlesene werke* utgåfvos 1819; 1832 utkom F:s *Gœthe, aus näherm persönlichen umgange dargestellt* (1832; 3:e uppl. 1856; jfr S. Schultze ”F. und Gœthe”, 1900). Se biografiska arbeten öfver F. af Rosalie Falk (1868), Heinzelmann (1879), A. Stein (1881) och Metzler (1882).

Falk. 1. Herman Adolf F., hofjägmästare, f. 15 dec. 1785 på Risäter, Norra Råda socken, Värmlands län, d. där 21 nov. 1865, ingick 1808 som volontär vid Närkes och Värmlands regemente, avancerade till fänrik och tog 1812 afsked ur krigstjänsten. 1816 blef han öfverjägmästare i Värmland, hvilken befattning han innehade till 29 sept. 1865, och utnämndes 1823 till hofjägmästare. — F. vann anseende såsom en af Sveriges mest framstående jägare.

I synnerhet är han bekant såsom björnjägare och ledare af större björnjakter, s. k. skallgångar, och han är i detta hänseende jämförlig med det 18:e årh:s

storman på samma område, konung Fredrik I:s hofjägmästare, Andreas Schönberg. Fullständiga uppgifter om antalet af björnar, som stupade vid Falks större och smärre jakter, finnas ej; emellertid är det känt, att han med egen hand fällde omkr. 100 stycken. Från 1817, då han bosatte sig på Risäter, var denna egendom ett jägarhem, dit många, äfven utländska, jaktamatörer ställde kosan. — Både i inre och yttre måtto var F. en imponerande personlighet. — Hans *Underrättelser om de i Wermeland brukliga björnskall* (1819; ny uppl. 1828) innehåller åtskilliga för den tiden nya upplysningar om björnens lefnadssätt, och dylika upplysningar förekomma äfven i uppsatsen *Något om björn och björnjagt* (''Tidskrift för jägare och naturforskare'', 1834). Mer än de flesta bland sina samtida nitälskade han för en bättre jaktvård och framlade sina tankar rörande detta ämne i en *Promemoria vid förslag till ny jagtstadgas uppgörande* (''Sv. jägarförb. nya tidskr.'', 1863). J. W. L.*

2. Hugo Herman Vilhelm F., den föregåendes sonson, författare, f. 11 mars 1862 i Mariestad, aflade 1883 officersexamen och blef s. å. underlöjtnant vid Värmlands regemente, där han 1903 avancerade till kapten. F. har medarbetat i tidningspressens följetongsafdelning samt utgifvit flera friska och hurtiga pojkböcker, *Märta Båge och Erik Ryning* (1898), *Gösta Svärdfält och båtsman Våghals* (1900), *Skolpojkar* (1903) m. fl.

Falk, Adalbert, preussisk statsman, f. 10 aug. 1827 i Schlesien, d. 7 juli 1900 i Hamm, egnade sig åt den juridiska banan, vann snart anseende som skicklig jurist, inkallades i preussiska justitieministeriet och blef där 1868 geheimeråd och föredragande. F. insattes 1871 såsom Preussens ombud i förbundsrådet och tillhörde 1873—82 tyska riksdagen. Då efter Vatikankonsiliet (1870) påfvedömets ställning till det moderna samhället blef fientligare än någonsin och furst Bismarck därför ville försvaga den romerska kyrkans inflytande i Tyskland, blef F. genom hans åtgörande utnämnd till preussisk kultus- och undervisningsminister (22 jan. 1872) med uppgift att framför allt häfda statens öfverhöghet gentemot de kyrkliga anspråken, den s. k. kulturkampen (se härom Preussen, historia). Han genomdref bl. a. 1872 på tyska riksdagen en lag om jesuiternas utrisande samt de i maj 1873 af preussiska kamrarna antagna kyrkopolitiska s. k. majlagarna och 1874 års preussiska lag om civiläktenskap. Åt undervisningsväsendet egnade F. stor omsorg. Folkskolan undandrogs beroendet af prästerskapet, seminariernas antal ökades, lärarnas aflöning höjdes, och undervisningssättet förbättrades. Universitetens utveckling gynnades samtidigt starkt. F:s genomgripande åtgärder för skolans emancipation från kyrkan väckte ovilja både hos ultramontanerna och hos de ortodoxe lutheranerna. De förre harmades dessutom öfver det tränga, stundom hänsynslösa sätt, hvarpå ''majlagarna'' tillämpades, de senare öfver F:s understöd åt de liberale protestanternas anspråk på likställighet med de ortodoxe inom den evangeliska landskyrkan, hans nya synodalförfattning för denna (1876) samt lagarna om civiläktenskapet och om statsinspektion i skolorna. För den reaktion på alla områden, som inträdde efter attentaten på kejsaren 1878, föll äfven F. Det reaktionära lutherska partiet gynnades alltmera vid hofvet och inom de högre kretsarna, och då F. slutligen befarade, att furst Bismarck för att vinna de konservatives bifall för sin protektionistiska tullpolitik skulle göra eftergifter åt ultramontanerna och de reaktionäre protestanterna i de stora kulturfrågorna, nedlade han sitt ämbete, juli 1879. Det adelskap, som då erbjöds honom, mottog han endast för sin son. F. blef 1882 president för öfverdomstolen (*oberlandesgericht*) i Hamm och drog sig därefter tillbaka från politiken. En samling af hans tal 1872—79 började utgifvas 1880, men blef ofullbordad. Jfr H. R. Fischer, ''Adalbert v. F.'' (1901). (V. S—g.)

Falk, Max, ungersk publicist, f. 1828 i Pest, blef 1848 medarbetare i flera radikala Wientidningar, trädde mot 1850-talets slut i förbindelse med Deák och var ifrigt verksam för åstadkommandet af 1867 års statsrättsliga uppgörelse mellan Österrike och Ungern. 1868 blef han hufvudredaktör för ''Pester Lloyd'' och har som moderatliberal medlem af ungerska riksdagen 1869—1906 spelat en framstående roll, framför allt vid delegationernas behandling af utrikes ärenden. F., som 1866—67 var kejsarinnan Elisabets lärare i ungersk litteratur, har bl. a. utgifvit *Erinnerungen an königin Elisabeth* (1898) samt Tids- och karaktärsbilder (på ungerska, 1901). V. S—g.

Falk, Matths, universitetslärare, matematiker, f. 19 sept. 1841 i Eskilstuna, blef student i Uppsala 1861, filos. doktor 1869, docent i matematik s. å., lektor i matematik och fysik vid högre elementarläroverket i Skara 1876 och i Uppsala 1877. Efter att flera terminer ha förestått e. o. professuren i matematik vid Uppsala universitet och åtskilliga gånger ha förordnats att uppehålla professorns i mekanik examensskyldighet utnämndes han 1890 till professor i matematik. Efter uppnådd pensionsålder afgick han 1906. F:s arbeten sträcka sig öfver många och olikartade områden af matematiken. Äfven om det icke lyckats honom att framdraga några nya resultat af större betydelse, så vittna de dock om vidsträckta kunskaper och utmärkt framställningsförmåga. Hans många matematiska afhandlingar äro till största delen utgifna i Uppsala universitets Årsskrift, i ''Nova acta reg. soc. scient. Ups.'', i ''Tidskr. f. mat. o. fys.'', af hvars redaktion han var medlem 1874, samt i ''Acta mathematica'', äfvensom i danska, tyska, franska och engelska tidskrifter. Dessutom har han utgifvit *Lärobok i determinantsteoriens första grunder* (1876) och *Lärobok i plan analytisk geometri* (1886). F. är led. af Vet. soc. i Uppsala (1878) och Vet. akad. (1886). (I. F.)

Falk, Hjalmar Sejersted, norsk språkforskare, f. 1859 i Vangs socken, student 1876, tog 1882 lärarexamen, vardt 1888 filos. doktor, 1890 universitetsstipendiat, 1895 docent och 1897 professor i germansk filologi vid Kristiania universitet. F. har skrifvit *Die nomina agentis der altnordischen sprachen* (1889), de populärvetenskapliga *Vanskab-*

ninger i det norske sprog (1894), *Sprogets visne blomster* (1895) samt, i förening med Alf Torp, de omfattande arbetena *Dansk-norskens lydhistorie* (1898), *Dansk-norskens syntax* (1900) och *Etymologisk ordbog over det norske og det danske sprog* (1901—05). Därtill kommer ett stort antal smärre uppsatser i ljudhistoria, fornnordisk mytologi och litteraturhistoria. Som ledamot af "Rigsmaalforeningen" har han deltagit i striden mot "landsmålets" upphöjande till likaberättigadt undervisningsspråk. R—n B.

Falke. 1. Johannes Friedrich Gottlieb F., tysk historieskrifvare och nationalekonom, f. 1823, d. 1876, anställdes 1855 vid Germanisches museum i Nürnberg och utgaf där 1856—59, tillsammans med J. H. Müller, "Zeitschrift für deutsche kulturgeschichte" (ny följd 1872—75). 1862 blef F. sekreterare och 1864 statsarkivarie vid Hauptstaatsarchiv i Dresden. F:s förnämsta arbeten äro *Geschichte des deutschen handels* (2 bd, 1859—60) och *Geschichte des deutschen zollwesens* (1869), hans hufvudarbete. F. utarbetade grundliga tabeller öfver varuprisen.

2. Jakob von F., den föregåendes broder, tysk kulturhistoriker, estetiker, f. 21 juni 1825 i Ratzeburg, d. 9 juni 1897, studerade vid universiteten i Erlangen och Göttingen och blef 1855 konservator vid Germanisches museum i Nürnberg. 1858 blef han bibliotekarie hos furst Liechtenstein i Wien och tillika direktor för det berömda furstliga tafvelgalleriet. Han gjorde sig tidigt känd som kulturhistorisk författare genom *Die deutsche trachten- und modenwelt* (1858), *Zur costümsgeschichte des mittelalters* (1861) och *Die ritterliche gesellschaft im zeitalter des frauencultus* (1862). 1865 utnämndes F. till förste kustos vid det nya österrikiska museet för konst och industri, hvars direktör han var 1885—95. Raden af de arbeten, i hvilka han uttalat sina åsikter i konstfrågor, öppnades med *Geschichte des modernen geschmacks* (1866, 2:a uppl. 1880; "Den moderna smakens historia", 1881), hvarpå följde hans spirituella studier *Die kunstindustrie der gegenwart. Studien auf der pariser weltausstellung 1867* (1868) och *Die kunstindustrie auf der wiener weltausstellung* (1873—74). Mellan dessa publikationer faller hans för Sverige betydelsefulla besök i Stockholm, där han på kallelse af Karl XV uppgjorde en vetenskaplig förteckning öfver denne konungs konstindustriella samling (nu i statens ego), hvilket arbete, *Die kunstsammlungen Karls XV*, utgafs i Wien 1871. S. å. utkom äfven *Die kunst im hause* (6:e uppl. 1897; "Konsten i hemmet", 1876). Bland hans öfriga skrifter må nämnas *Geschichte des fürstlichen hauses Liechtenstein* (1868—83), *Hellas und Rom* (1878—80) och *Costümgeschichte der culturvölker* (1880 ff.), *Ästhetik des kunstgewerbes* (1883; "Konststilar och konstslöjd", 1885), *Lebenserinnerungen* (1897).

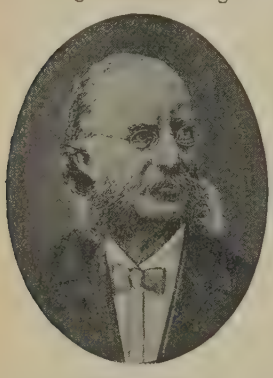

F. var inom den tyska litteraturen en af de talangfullaste och mångsidigaste målsmännen för de nya idéer, hvilka i vår tid gjort sig gällande på konstslöjdens område. Han sträfvade med orubblig följdriktighet att utveckla konstslöjden i sund riktning. —rn.*

3. Gustav F., de föregåendes brorson, tysk lyriker och romanförfattare, f. 11 jan. 1853 i Lybeck, egnade sig först åt bokhandel, senare åt musikens konst och är verksam såsom musiklärare i Hamburg. F. erhöll 1903 af staden Hamburgs senat en lifstidspension på 3,000 mark årligen. Såsom skriftställare har han företrädesvis gjort sig gällande i egenskap af lyriker i samlingarna *Mynheer der Tod* (1892; 2:a uppl. 1900), *Tanz und andacht* (1893; 2:a uppl. 1900), *Zwischen zwei nächten* (1894; 2:a uppl. 1903), *Neue fahrt* (1897), *Mit dem leben* (1899), *Hohe sommertage* (1902), men därjämte äfven utgifvit enstaka romaner ur Hamburglifvet, exempelvis *Landen und stranden* (1895) och *Der mann im nebel* (1899), och en monografi öfver Eichendorff (i serien "Die dichtung", 1906).

Såsom lyriker utgick F. närmast ur Th. Storms skola, tog sedan intryck af sina skaldevänner Liliencron och Dehmel, men uppenbarade snart en egen personlig fysionomi och det en af de mest sympatiska i Tysklands nyare lyrik. En nobel, innerlig känsla med djup evighetshalt, en finkänslig naturåskådning, en mild, nästan godmodig uppfattning af döden såsom den gästvänlige sorgbefriaren, en lekfull, idyllisk humor — vida skild från den sydtyska ölhumorn, snarare med en rokokograce, som är besläktad med våra gustavianers skämtlynne — äro drag, som framträda hos denne älskvärde lyriker, hvars harmoniska diktning på ett välgörande sätt frigör sig från det slags nyare lyrik, som antingen genom bullrande åthäfvor eller konstiga artistfasoner vill väcka uppmärksamhet. K. W—g.

Fa'lkenau, stad i nordvästra Böhmen, reg.-omr. Falkenau, vid Eger. 7,376 inv. (1900). Glasbruk; i omgifningen brytes mycket brunkol. Det första glasbruket i Böhmen anlades i denna stad 1443.

Falkenberch. Se Falkenberg 1.

Falkenberg, stapelstad i Hallands län, på västra stranden af Ätran, nära dennas utlopp i Kattegatt. Stadsområdet är 466,2 har, hvaraf 447,9 har land, satt till 7,48 mtl. Ny stadsplan med triangelmätning af staden och en del af Hertings egendom är under utarbetning och väntas bli färdig hösten 1907. 3,875 inv. (1906). Taxeringsvärdet var 1905 4,173,400 kr., hvaraf 314,500 kr. för jord och 318,500 kr. bevillningsfria. Å östra stranden af Ätran ligga egendomen Herting, 1 mtl, och jordlägenheten Falkenbergs tegelbruk, hvilka egas af staden och förenas med den genom en kronan tillhörig stenbro. Från bron leder en för sin naturskönhet bekant promenad, den s. k. Doktorspromenaden, längs Ätrans strand till Hertings vattenfall, hvarifrån en af

Falkenbergs vapen.

staden anlagd elektrisk kraftstation förser F. med lektriskt ljus och större delen af dess industriella nläggningar med kraft. Ny kyrka byggdes 1891 –93 i gotisk stil (s. k. Gottlandsgotik) af ohug-en granit i s. k. cyklopverk och anses för en af le vackraste kyrkorna i Sverige (se fig., sp. 1309). Staden befinner sig i liflig tillväxt. Där finnas en samskola, en sjukstuga (med 24 sängar) och den därmed förenade Hallands läns upptagnings-anstalt för sinnessjuka (med 22 sängar), vidare

Situationsplan af Falkenberg.

sparbank, afdelningskontor af Aktiebol. Göteborgs bank och Mellersta Hallands bankaktiebolag. Staden har fullständig vatten- och kloakledning. Vattnet, som hämtas från källor å Jonstorp i Vinbergs socken, är af mycket god beskaffenhet. Stadens näringsfång är handel, sjöfart, handtverk, jordbruk och laxfiske. Det senare är ganska gifvande, och metfisket åtnjuter bland sportsmän stort anseende (se W. W. Thomas j:or, "Från slott till koja"); laxen, känd för sin läckra smak, säljes öfver hela landet under namnet "halmstadlax". 1905 funnos i F. 55 handlande med 53 biträden och en uppskattad inkomst af rörelsen af 110,000 kr., 84 handtverkare med 84 arbetare och en uppskattad inkomst af handtverksdriften af 86,660 kr., samt 14 fabriker med 228 arbetare och ett tillverkningsvärde af omkr. 2 mill. kr. (däraf en kvarn med öfver 920,000 kr. och ett garfveri med 400,000 kr. tillv.-värde). Stadens handelsflotta utgjordes s. å. af 11 segelfartyg om 377 ton. Antalet inkomna och utgångna fartyg var 966 om 59,079 tons dräktighet, för hvilka erlades i afgifter 6,791 kr. Hamnen har vid normalt vattenstånd ett medeldjup af 4,2 m. i ån och 3,8 m. i inloppet. Staden har (sedan 1886) järnvägsförbindelse medelst Västkustbanan och den från F. utgående Falkenbergs järnväg samt ångbåtsförbindelse med städerna på västkusten samt Köpenhamn och Lybeck. Från 2 tryckerier i staden utgifvas "Falkenbergs tidning" (3 ggr i veckan), "Hallands tidning" (1 gång i veckan) och "Falkenbergsposten" (3 ggr i veckan). — I kyrkligt afseende bildar F:s stadsförsamling med Skrea ett regalt pastorat i Göteborgs stift, Falkenbergs kontrakt. Tillsammans med städerna Laholm, Varberg och Kungsbacka väljer F. en riksdagsman till Andra kammaren. — Redan på 1200-talet fanns vid Ätran, i F:s närhet, sannolikt längre uppåt ån, en mindre köpstad, hvilken förstördes af norrmännen 1256, men hvars namn är obekant. I slutet af 1200-talet omtalas för första gången Falkenbergs slott, hvilket låg på en höjd vid en krökning af ån, så att det behärskade inloppet. 1434, under den engelbrektska resningen, uppbrändes slottet af svenskarna. Några ruiner af murarna visa ännu stället, där det stått. F:s slottslän bestod af Halmstads och Årstads härad. Under den senare medeltiden nämnas både Ny F. och Gamla F., men dessa orters läge kan ej bestämmas. 1508 utfärdades befallning till både Gamla och Ny F:s borgare att flytta till Halmstad. 1558 fick F. äldre stadsprivilegier bekräftade, och genom kungl. bref af 28 dec. 1866 erhöll det stapelstadsrätt. — Jfr A. F. Möller, "Några anteckningar till Falkenbergs historia" (1891). B. W. B.

Falkenberg, kontrakt i Göteborgs stift, omfattar följande åtta pastorat: Morup; Falkenbergs stadsförsamling och Skrea; Vinberg och Stafsinge; Ljungby och Alfshög; Sibbarp och Dagsås; Okome, Köinge och Svartrå; Fagerred, Källsjö och Ullared; Gällared och Gunnarp. 79,150 har. 22,141 inv. (1906).

Falkenberg (fr. *Faulquemont*), stad i reg.-omr. Lothringen (Elsass-Lothringen), vid Nied. 1,070 inv. (1900). Fordom fästning.

Falkenberg, en vidtutgrenad svensk adlig ätt, härstammande från Hans Didriksson von F., hvilken uppgifves under senare hälften af 1400-talet ha lefvat i Mark-Brandenburg. Från en af hans söner, Melker von F., härstamma adliga och friherrliga ätterna F. *till Trystorp* samt grefliga ätten F. *till Bålby*, från en annan, Jur-

gen von F., den nu lefvande adopterade grenen af adliga ätten F. *till Bålby*. Till Sverige inkom ätten först öfver Livland 1595 med Melkers sonson Henrik von F., hvilken 1608 blef krigsråd, 1611 sändes som legat till åtskilliga tyska hof, s. å. blef ståthållare på Kalmar slott och afled på sin gård Trystorp troligen 1615. Hans söner Konrad och Melker (se nedan) naturaliserades 1625 som svenska adelsmän; den förre skref sig till Trystorp, den senare till Bålby. Konrads son Gabriel (se nedan) fick 1687 friherrlig och 1693 greflig värdighet (*F. af Sandemar*), men slöt 1714 själf sin grefliga ätt. En af Konrads sonsöner, hofmarskalken och landshöfdingen Gabriel Henriksson F., f. 1685, d. 1756, fick 1733 friherrlig värdighet och blef stamfader för *Lagmansögrenen* af Trystorpsätten, från en annan, öfverstelöjtnant Konrad Karlsson F., f. 1674, d. 1723, härstammar samma ätts *Hultebygren*, som 1772 blef adopterad friherrlig. — Melker F:s af Bålby sonsons son Melker (se nedan) blef 1773 upphöjd i friherrligt och 1778 i grefligt stånd samt är stamfader till den ännu lefvande grefliga ätten *F. till Bålby*. — Den ofvan nämnde Jurgen von F:s sonsons sonson, assessorn i Åbo hofrätt Johan Gottfried von F., f. 1626, d. 1674, blef 1642 naturaliserad svensk adelsman och adopterad på de förut introducerade grenarnas nummer; han är stamfar för den nu lefvande adliga ätten *F. till Bålby*.

1. Konrad F. till Trystorp (skref sig Falkenberch), riksråd, son af Henrik von Falkenberg (se ofvan), f. 1591, d. 25 aug. 1654 i Stockholm, tjänade först i svenska hären, där han 1623 utnämndes till kapten vid Södermanlands infanteri, var 1628—32 handelskommissarie i Holland, blef 1633 kammarråd, 1637 landshöfding i Kalmar län och på Öland, 1651 riksråd och 1652 rikskammarråd, hvilket sistnämnda ämbete han lämnade 1653. Hans bref till Axel Oxenstierna äro tryckta i "Axel Oxenstiernas skrifter och brefväxling", II, 11 (1905, utg. af N. Edén).

2. Melker F. till Bålby (skref sig Melchior v. Falckenberg), den föregåendes broder, krigare, f. 1 dec. (ej 1 febr.) 1597, d. 3 febr. 1651 i Stockholm, blef 1613 page hos Axel Oxenstierna och 1617 hos Gustaf II Adolf, 1620 hofjunkare och 1621 fänrik vid ett tyskt regemente i svenska hären, tjänade sedan upp sig under de polska krigen, så att han 1627 blef ryttmästare vid Västgöta kavalleri. Liksom brodern hade han 1630—32 uppdrag som handelskommissarie i Holland. Vid konungens död 1632 var han generalkommissarie vid nedersachsiska armén, blef 1633 president i svenska räntekammaren i Mainz, Worms och Franken samt därefter öfverste för Lifgardet. Han sändes 1635 i en viktig beskickning till kurfurstarna af Sachsen och Brandenburg samt hertigarna af Pommern och Mecklenburg. 1637 blef han landshöfding öfver Norra och Södra Finland samt Åland, 1646 underståthållare i Stockholm och 1648 krigsråd.

3. Henrik F. till Trystorp, son till F. 1, ämbetsman, f. 10 mars 1634 i Stockholm, d. där 4 dec. 1691, blef 1664 kammarråd, tillhörde som sådan sparsamhetsifrarna och De la Gardies motståndare samt var 1674—76 landshöfding i Älfsborgs län och på Dal. Vid riksdagen i Halmstad 1678 var F. landtmarskalk. 1680 skickades han jämte Klas Rålamb och sedermera k. rådet Sperling till Bremen, Verden och Pommern för vidtagande af åtgärder till upphjälpande af dessa länders genom kriget förstörda handel och näringar. Efter hemkomsten drog sig F. för det mesta tillbaka från de allmänna ärendena.

4. Gabriel F. (af Sandemar), den föregåendes broder, grefve, kungligt råd, f. 5 juni 1646, d. 30 maj 1714 i Stockholm, blef 1678 landshöfding i Nyköpings län samt 1693 kungligt råd och president i Åbo hofrätt, hvarifrån han 1703 förflyttades till Svea hofrätt. 1704 blef han Åbo universitets kansler. F. beskrifves såsom en insiktsfull, nitisk och rättrådig ämbetsman samt en upplyst befordrare af vetenskapernas och särskildt Åbo universitets intressen. F. blef 1687 friherre (till Odensviholm) och 1693 grefve (af Sandemar).

5. Melker F. (af Bålby), sonsons son af F. 2, grefve, riksråd, f. 7 juni 1722, d. 21 mars 1795 i Stockholm, ingick 1740 efter afslutade studier vid Uppsala universitet såsom e. o. kanslist i Utrikesexpeditionen, där han 1744 befordrades till kanslijunkare och, efter att äfven en tid ha tjänstgjort vid svenska beskickningen i Paris, 1748 till e. o. protokollssekreterare. Han blef s. å. kammarherre. 1758 utnämndes F. till lagman i Västerbotten och Ångermanland och 1765 i Värmland. F. tog tidigt del i det politiska lifvet, där han snart vann en framstående ställning såsom pålitlig hatt på samma gång som en kunnig, arbetsduglig och moderat man. Redan vid riksdagen 1751—52 insattes han trots sin ungdom i sekreta utskottet och den viktiga mindre sekreta deputationen och var sedan utan afbrott t. o. m. riksdagen 1769—70 medlem af sekreta utskottet och därjämte af de viktigaste deputationerna. Att F. i bankodeputationen 1769 förfäktade en finanspolitik, som ej fullt öfverensstämde med de ledande hattkretsarnas mening, synes ha minskat partiets förtroende för honom och var troligen anledningen till, att han 1771 icke ånyo invaldes i sekreta utskottet. När mösspartiet på våren 1772 omstörtade den bestående hattregeringen, blef F. den enda hatt, som invaldes i den nya rådkammaren. Gustaf III utnämnde honom samtidigt till rikskansliråd. Vid rådets ombildning efter revolutionen s. å. fick F. behålla sin plats därstädes. Något större politiskt inflytande kom honom visserligen icke till del i det följande, och han blef stundom ej ens fullt invigd i de diploma-

ska ärendena, ehuru han var kanslipresidentens ärmaste man, men han förblef alltid en af rådets yttigaste och mest använda medlemmar på grund f sina stora insikter, särskildt i lagfarenheten och nanserna. 1772 utnämndes F. till president i lag-ommissionen och till kansler vid Lunds universitet, är han efterlämnat ett vackert minne. 1773 upp-öjdes F. i friherrligt och 1778 i grefligt stånd. rån 1774 var han medlem af Vet. akad. F. tog fsked från rikskanslirådsämbetet 1783 och nedlade na öfriga befattningar vid rådets upplösning i maj 789. 5. L. S.

Staden Falkenbergs nya kyrka (se sp. 1305).

Falkenberg, Dietrich von F., öfverste i vensk tjänst, kommendant i Magdeburg, tillhörde den tyska adliga ätten von F. till Herstelle och Blankenau vid Weser och var son till Christoph, drost (fogde) i Blankenau (d. 1590). F. stod först i hessisk tjänst såsom landtgrefven Morits' hofjunkare, men skickades af denne 1615 till Sverige ”för att blifva så mycket skickligare i sin tjänst”. F. stannade kvar i Sverige, vann Gustaf Adolfs ynnest (han blef dennes ofmarskalk) och skickades på hösten 1630 såsom ommendant till Magdeburg. Förklädd till sjöman för att undgå de kejserlige och efter många äfventyr ankom F. 19 okt. 1630 till staden, utanför hvilken Pappenheim lägrade sig i midten af dec. F. vidtog energiska mått och steg till stadens sättande i godt försvarstillstånd, men fann endast lamt bistånd af invånarna och led brist på folk och penningar. I senare hälften af mars 1631 anlände Tilly utanför staden, som nu inneslöts från två sidor. Utanverken föllo inom kort i fiendens händer, och stadens invånare ville öppna underhandlingar med de kejserlige, men F., stödd på prästerskapet, satte sig bestämdt däremot. 4 och 18 maj uppfordrade Tilly staden att gifva sig. Vid en öfverläggning på rådhuset morgonen 20 maj (n. st.) uppmanade F. de närvarande att härda ut, tills svensk hjälp kom, men stadens myndigheter uttalade sig för kapitulation. Han talade ännu om motstånd, då de kejserlige stormat in i staden och begynt plundra. Vid underrättelsen därom steg F. till häst, lyckades tränga fienderna tillbaka på ett ställe, men stupade vid försöket att äfven på ett annat håll drifva dem undan. Med en till visshet gränsande förmodan antager man, att F. vidtagit anordningar för att låta Magdeburg gå upp i lågor, på det att ej denna i strategiskt afseende så viktiga stad skulle till Gustaf II Adolfs skada falla oförstörd i de kejserliges händer. Jfr K. Wittich, ”D. von F., oberst und hofmarschall Gustav Adolfs” (1892), refererad af P. Sondén i ”Hist. tidskr.” (1893), i uppsatsen ”Tvenne hjältar från trettioåriga kriget”.

Falkenbergs järnväg (sign. F. J.). en smalspårig (0,891 m.), 102 km. lång, Falkenbergs järnvägsaktiebolag tillhörig järnväg, som förbinder Falkenberg vid Västkustbanan med stationen Limmared vid Borås—Alfvesta järnväg, där denna korsas af Västra centralbanan. Vid Axelfors station anknyter järnvägen därjämte till den Borås—Alfvesta järnväg tillhörande grenbanan Hillared—Axelfors. För allmän trafik öppnades sträckan Falkenberg—Fridhemsberg 28 sept. 1894, Fridhemsberg—Älfsered 21 dec. 1896, Älfsered—Holtsljunga 26 nov. 1899 och Holtsljunga—Limmared 30 juni 1904. Bokförda byggnadskostnaden 31 dec. 1905 var 2,344,143 kr. Aktiekapitalet utgör 1,153,400 kr. Styrelsen har sitt säte i Falkenberg. A. d'A.

Falkenērare (af ty. *falkenierer*, *falkner*, fr. *fauconnier*), en som inöfvar falkar till jakt, falkjägare. Jfr Falksläktet.

Falkengren, Kristofer, friherre, amiral, riksråd, f. 1722, d. 1789 i Stockholm, blef 1743 antagen till löjtnant vid svenska flottan, men ingick kort därefter i fransk tjänst. 1746 kommenderade han 32-kanonfregatten ”Le volage”, medan chefen låg dödligt sjuk, under en 7 timmars hård strid mot ett engelskt 70-kanonskepp. Han blef tvungen att gifva sig fången, men utväxlades snart. Efter att ha bevistat kriget i Flandern, hvarvid han, under belägringen af Bergen op Zoom, med bevärade fartyg på Scheldefloden afskar tillförsel till fästningen, erhöll han fullmakt såsom fransk fregattkapten. 1746 befordrades F. i svensk tjänst till kaptenlöjtnant, 1750 till kapten och 1752 till kommendörkapten. Såsom chef på skeppet ”Uppland” deltog F., under kommendör Rajalin, på en kryssning mot marokkanerna. 1762 blef han kommendör och 1765 schoutbynacht. F. bevistade 1760—62

och 1765—66 års riksdagar; han var en af Augustin Ehrensvärds ifrigaste motståndare och blef chef för galärflottan, sedan denna 1766 blifvit skild från armén. Han befordrades 1767 till viceamiral och utnämndes 1772 till riksråd samt 1776 till president i amiralitetskollegiet. 1771 upphöjdes F. i friherrligt stånd. 1778 blef han ledamot af Vet. akad. F. utgaf *Evolutioner till sjös* (1752), bearbetning af P. Hostes värderika arbete, samt *Galérflottans och marinens kommendering* (1769). O. E. G. N.*

Falkenskjold, Seneca Otto, dansk krigare, f. 1738, d. 1820 i Lausanne, deltog i fransk tjänst i sjuåriga kriget 1756—63 och 1769—70 i ryssarnas fälttåg mot turkarna, där han utmärkte sig både för intelligens och tapperhet. 1771 hemkallades han, vardt öfverste och deputerad i generalitetskollegiet. Ehuru han varnat Struensee för dennes godtyckliga uppträdande, fängslades F. likväl efter Struensees fall 1772 och sändes utan dom till Munkholms fästning, där han satt fången i fyra år, hvarefter han lösgafs mot förbindelse att vistas i utlandet. 1788 fick han generalmajors titel och höjd pension, men stannade i landsflykt. Hans efterlämnade *Mémoires* utgåfvos 1826 (dansk öfv. 1847). E. Ebg.

Fa′lkenstein [-stajn]. 1. Stad i konungariket Sachsen, reg.-omr. Zwickau, vid Göltzsch. 12,723 inv. (1905). Gardin- och bomullsfabriker. — 2. Borg i preussiska reg.-omr. Merseburg (Sachsen) i östra Harz. Sedan 1386 har borgen tillhört en linje af friherrliga ätten von Asseburg och bildar sedan 1840 en beståndsdel af grefsk. Falkenstein-Meisdorf. — 3. Köping i bajerska reg.-omr. Ober-Pfalz und Regensburg, vid ån Roding, med ruiner af slottet F., adliga ätten F:s stamgods, som 1641 brändes af svenskarna. F. eges nu af furst Thurn und Taxis. — 4. By och lungsotssanatorium i preuss. reg.-omr. Wiesbaden, på högsta delen af Taunus, på omkr. 450 m. höjd. 973 inv. (1900). Sanatoriet, som är afsedt för betalande sjuka och har plats för omkr. 150 patienter, grundades af d:r Dettweiler (se denne) 1892. Det är mot n., ö. och v. skyddadt af skogklädda bergshöjder; den omsorgsfulla vård, som egnas de sjuke, och den gedigna komfort, som utmärker sanatoriet, göra det mycket eftersökt, äfven af främlingar. — 5. Fordom riksomedelbart tyskt grefskap, uppkalladt efter den 1644 förstörda borgen F., hvaraf väldiga ruiner finnas kvar. Grefskapet, hvaraf större delen nu ligger i bajerska Rhen-Pfalz, bestod slutligen af slottet och staden Willweiler, slottsruinen Falkenstein och några byar. Efter den gamla grefveättens utslocknande på 1400-talet kom det 1579 till Rhen- och wildgrefvarna samt 1628 genom arf i svenska grefliga ätten Lewenhaupts ego och innehades af denna (under långvariga processer med grefvarna Daun-Oberstein och hertigarna af Lothringen) tidtals till 1723, då hertigen af Lothringen med våld fördref den därifrån. F. kom med huset Lothringen till Österrike (ofta nyttjade kejsarna inkognitonamnet grefve af F.). 1801 tillföll det Frankrike och 1814 Bajern.

Fa′lkenstein [-stajn], Johann Paul, friherre von F., sachsisk statsman, f. 1801, d. 1882, var 1844—48 inrikesminister och blef 1853 kultus- och undervisningsminister. När konung Johan under 1866 års politiska förvecklingar nödgades lämna sitt land, ställdes F. i spetsen för den tillförordnade regeringen och blef vid konungens återkomst (s. å.) kultusminister och konseljpresident samt 1871 minister för det kungliga huset. Skrift: *Johann, könig von Sachsen* (1878). Jfr Petzholdt, ”Johann Paul, freiherr von F.” (1882).

Fa′lkenstein [-stajn], Konstantin Karl, tysk historiker, f. 1801, d. sinnessjuk 1855, anställdes 1825 vid biblioteket i Dresden, där han 1835—52 var öfverbibliotekarie. Af hans arbeten må nämnas *Thaddäus Kosciuszko's leben* (1827, 2:a uppl. 1834; märkligt på grund af förf:s personliga bekantskap med hjälten) och *Geschichte der buchdruckerkunst* (1840, 2:a uppl. 1856).

Fa′lkenstein [-stajn], Julius August Ferdinand, läkare, tysk Afrikaresande, f. 1842 i Berlin, deltog i den af Afrikanska sällskapet utsända Loangoexpeditionen 1873—76, som han beskref (1876—79), och hemförde utom värdefulla samlingar den första lefvande gorillan till Europa.

Falkgamar, *zool.* Se Polyborini.

Falkirk [fålkēk], stad i skotska grefsk. Stirling, vid Forth- och Clydekanalen. 29,271 inv. (1901). Där hållas årligen stora boskapsmarknader. Trakten mellan F. och Glasgow är den stenkolsrikaste i hela Skottland. I stadens grannskap finnas en mängd stora fabriker och ett tjugutal järnbruk, bl. a. de 3,2 km. därifrån belägna Carronverken. Ej långt från F. finnas ruiner af Antoninus' vall, nu kallad Graham's dyke. I närheten af F. segrade engelsmännen under Edvard I öfver skottarna under Wallace, 22 juli 1298, och pretendenten Karl Edvards anhängare 17 jan. 1746 öfver de kungliga trupperna.

Falkjakt. Se Falksläktet.

Falkland [få′klənd], viscounter. Se Cary 1 och 2.

Falklandsströmmen [få′klənds-]. Se Atlantiska hafvet, sp. 339.

Falklandssundet [få′klənds-]. Se Falklandsöarna.

Falklandsöarna [få′klənds-], brittisk ögrupp i Atlantiska hafvet, 500 km. ö. om Magalhães sund, vid sydöstra kusten af Patagonien, mellan 51° och 52° 45′ s. br. samt 57° 20′ och 61° 46′ v. lgd fr. Greenw. Gruppen består af två större och inemot 200 smärre öar samt har ett ytinnehåll af 16,835 kvkm. De båda hufvudöarna, East Falkland och West Falkland (tills. 13,720 kvkm.), äro skilda genom det 4—29 km. breda Falklandssundet. Kusterna äro klippiga och djupt inskurna samt ega många ypperliga hamnar. Det inre utgöres af ett vågigt land, med ett ödsligt och ofruktbart utseende, och är öfverallt betäckt med en torfartad, lös mark och ett styft gräs af enformigt brun färg. Högsta toppen, Mount Adam (708 m.), ligger på West Falkland. De små öarna äro nästan alla bergiga. Klimatet utmärkes för en hög grad af fuktighet; klara dagar äro sällsynta; medeltemperaturen är i jan. (sommar) + 9,8°, i juli (vinter) + 2,5° och för år + 6,1° med ett maximum af 18,8°, ett minimum af — 1,1°. Nederbörden (500 mm.) är lika fördelad öfver hela året. Stormar äro mycket vanliga. Öarnas flora är nära besläktad med Patagoniens och Eldslandets. De egendomligaste växterna äro tussokgräset (*Dactylis cæspitosa*), boskapens hufvudsakligaste föda,

ch kärrbalsam (*Azorella glebaria*), som bildar lotformiga tufvor af ända till 1,5 m. höjd. Träd saknas till följd af de våldsamma vindarna; ndast några buskarter förekomma. Europeiska ådesslag mogna knappast. Faunan är mycket fattig. Af inhemska däggdjur finnes blott en stor, varglik äf (*Pseudalopex antarcticus*), hvilken dock numera r nära utrotad. Landfåglarna äro få, men sjöfågel örekommer i stora skaror. De införda europeiska husjuren trifvas särdeles väl. Falklandsöarna äro en rittisk kronkoloni med en endast af kolonister bestånde befolkning af 2,009 inv. (1905). Hufvudort är Port Stanley, på nordöstra kusten af East Falkland, med god hamn och 916 inv. (1905). Där esidera en guvernör, ett verkställande och ett lagtiftande råd och en anglikansk biskop, hvars stift mfattar hela Syd-Amerika utom Guyana. Befolkingens hufvudnäring är fårafvel. Moderlandet birager icke till koloniens underhåll, och någon olonialskuld finnes ej. Till kolonien räknas äfven yd-Georgien. Exporten utgöres af ull, fårskinn och alg och steg 1905 till 167,450 pd st. Öarna, som å voro obebodda, upptäcktes 1592 af engelsmanen Davis och kallades först, efter honom, Davisarna, men 1594 kallade sir R. Hawkins dem Maiden-land; 1689 seglade en annan engelsman, Strong, genom sundet mellan de båda större öarna, vilket han kallade Falkland sound, och detta namn fverflyttades sedan på själfva ögruppen. I början f 1700-talet besöktes öarna ofta af franska sjöarande från S:t Malo och erhöllo därför af fransmännen namnet *Iles Malouines* (af spanjorerna förndradt till *Islas Malvinas*). Fransmannen Bougainille anlade 1763 kolonien Port Louis vid Berkeley ound på East Falkland, 1765 tog John Byron öarna i besittning för Englands räkning under namn af Falklandsöarna, men engelsmännen uppgåfvo dem edan 1774, hvarefter spanjorerna blefvo deras gare. 1820 blef Argentinska republiken dessas arfagare. 1833 togos öarna åter i besittning af engelsmännen. De besöktes 1902 af den svenska antarktiska expeditionen under O. Nordenskjöld, och en y svensk expedition under ledning af d:r C. Skottsberg afgår dit hösten 1907. (J. F. N.)

Falkman, Ludvig Berckhan, ämbetsman, . 22 maj 1808 i Malmö, d. 3 jan. 1891 i Stockholm, tillhörde en stor och ansedd släkt (se C. Falkman, ”Malmöslägten Falkman 1665—1900”, 1901; med 110 porträtt). F. blef 1825 student i Lund, tog 1829 landtmäteriexamen och konstituerades s. å. till landtmäteriauskultant. 1833 blef han tillförordnad förste landtmätare, 1835 kommissionslandtmätare och 1840 förste landtmätare, allt i Malmöus län. 1843 utnämndes han till rådman i Malmö och 1849 till öfverdirektör (denna titel förändrades 6 aug. 1864 till generaldirektör) vid landtmäteriet. 1881 tog han afsked. Sedan 1876 var han hedersled. af Landbruksakad. — F:s insikter och arbetsförmåga togos i anspråk för åtskilliga allmänna värf utom hans tjänst, bland annat i olika kommittéer, såsom 1855 i kommittén för främjande af en förbättrad skogsskötsel, 1870 i karteverkskommittén och 1877 i löneregleringskommittén (såsom ordf. under den tid regleringen af Landtmäteristyrelsen pågick). Från Statistiska tabellkommissionens inrättning, 1858, var F. på grund af sitt ämbete ledamot af Statistiska beredningen, och 1876 erhöll han af chefen för Civildepartementet uppdrag att författa förslag till författningar om mått och vikt efter metriska systemet. Såsom skriftställare, i synnerhet i kamerala, ekonomiska och statistiska ämnen, utvecklade F. en mycket omfattande verksamhet. Bland hans många skrifter må nämnas *Upplysningar om kronans, kyrkornas och presterskapets inkomster af andeligt gods i Skåne, Halland och Blekinge från äldre tider till 1660* etc. (1848, grundadt på arkivforskningar), *Om hemmansklyfningen i Malmöhus län* etc. (s. å.), *Afhandling om sättet att inom Malmöhus läns landsbygd åstadkomma ett brandförsäkringsbolag* etc. (1849), *Om vägars delning och lagning* (s. å.; de tre senare skrifterna äro prisbelönta af Malmöhus läns hushållningssällskap), *Reseberättelser* (1851—52), *Om svenska skogarnas nuvarande tillstånd och deras inflytande på landets framtid* (1852), *Underd. betänkande och förslag angående åtgärder för landtmäterikårens vidmakthållande* (1856), *Om bränntorf* (1870; prisbelönt), *Allmänt sakregister till de första femtio årgångarna af Svensk författningssamling* (1876) och *Om mått och vigt i Sverige* (2 bd, 1884—85).

Falkman, Severin Gabriel, målare, f. 25 april 1831 i Stockholm, d. 9 juli 1889 i Helsingfors, dit han flyttat 1840 med sina föräldrar och där han blef student 1850. Sin konstnärsbana begynte han 1857 i Paris såsom elev af Couture. Motiven till sina taflor, hvilka utmärkas genom mera plastisk än koloristisk uppfattning, hämtade han till stor del ur Italiens natur och folklif. Efter sin återkomst till Helsingfors 1870 var han föga produktiv såsom målare, men verkade med intresse för Konstnärsgillet, Konstflitsföreningen och andra likartade företag. Jfr E. Nervander, ”Ett konstnärslif” (1902). M. G. S.*

Falkman, Olena, sångerska. Se under Rabenius 3.

Falkōn (fr. *faucon*, af lat. *falco*, falk), eldrör tillhörande fältartilleriet under Gustaf I:s tid. Dessa eldvapen sköto kulor af omkr. 2 kg. vikt. — Falkone′tt, eldrör, som var lättare än falkonen och tillhörde fältartilleriet under Gustaf I:s tid. Den sköt kulor af omkr. 1 kg. vikt. W. G. B.*

Falkonerī (ty. *falkonerie*, fr. *fauconnerie*), konsten att inöfva falkar till jakt; jakt med inöfvade falkar. Se Falksläktet.

Falkone′tt. Se Falkon.

Falkorden l. Hvita falkens orden, storhertiglig sachsen-weimarsk orden. Se Ordnar.

Falksläktet, *Falco*, *zool.*, tillhör fam. *Falconidæ* och ordn. *Falconiformes* (se Dagroffåglar). Släktet utmärkes genom kort, stark näbb, strax bakom öfverkäkens nedböjda spets försedd med en skarp tand, och genom runda näsborrar, i hvilkas midt man ser en benhård, rund knöl. Vingarna äro långa och spetsiga, med den andra handpennan längst. Till denna familj höra såväl medelstora som ock de allra minsta roffåglar, men alla modiga,

starka och snabba i sin flykt. I Sveriges fauna är detta släkte företrädt af sex arter, som kunna särskiljas genom följande karaktärer:

I. Tarserna på framsidan fjädertäckta nedom midten: Jaktfalk (*F. gyrfalco*).

II. Tarserna på framsidan icke fjädertäckta nedom midten.

A. Tarsen lika med eller kortare än mellantån utan klo: Pilgrimsfalk (*F. peregrinus*).

B. Tarsen längre än mellantån utan klo.

1. Öfre kroppssidan icke rödbrun.

a. Klor svarta.

α. De hoplagda vingarna räcka utanför stjärtspetsen: Lärkfalk (*F. subbuteo*).

β. De hoplagda vingarna räcka icke till stjärtspetsen: Dvärgfalk (*F. æsalon*).

b. Klor gulaktiga: Aftonfalk (*F. vespertinus*).

2. Öfre kroppssidan rödbrun med svarta fläckar: Tornfalk (*F. tinnunculus*).

Flertalet, de s. k. ädelfalkarna, flyger synnerligen väl och fångar sitt byte vanligen i luften, i det falkarna uppifrån störta sig på detsamma. Tornfalken däremot flyger sakta fram öfver marken och griper sitt byte på marken. Honan, som ensam rufvar, är större än hannen. Äggen (4—6) äro brunfläckiga.

Jaktfalken (Blåfoten, Gerfalken, Grönlandsfalken, Islandsfalken,

Fig. 1. Stora jaktfalken.

Stora jaktfalken; se fig. 1) är ofvan brungrå med ljusare fläckar och tvärband, undertill hvit med svartbruna teckningar; stjärten ljusgrå med brunaktiga tvärband och smal, hvit spets. Hannens längd är 52—57 cm., honans 57—60 cm. Ofvanstående färguppgifter gälla dock endast för den form af jaktfalk, som tillhör den skandinaviska faunan, medan Islands och Grönlands jaktfalk utmärkes af en mycket ljusare, delvis hvit fjäderdräkt, hvarför man ock ser de i sistnämnda trakter lefvande jaktfalkarna anförda som egna arter. I sammanhang härmed förtjänar anmärkas, att hos den svenska jaktfalken fjäderdräkten blir ljusare vid tilltagande ålder. I Sverige häckar jaktfalken tämligen allmänt i Lapplands fjälltrakter ned till Jämtland; om vintern ströfva (mest yngre) individer ned till landets södra delar. För öfrigt häckar den i Norge, på Island, i norra Ryssland och Sibirien samt i Nord-Amerikas nordligaste delar. Sitt rof, som om vintern till ej oväsentlig del utgöres af ripor, griper den i motsats till pilgrimsfalken äfven på marken. Boet bygges af kvistar och ris å otillgängliga bergväggar. — Pilgrims- l. vandringsfalken är ofvan askgrå med svartaktiga fläckar och band; stjärten är svartaktig med gråa tvärband, undertill hvitaktig med svarta fläckar och tvärband. Pilgrimsfalken är mindre än föregående art, ej öfver 50 cm. lång. Den är kosmopolit; endast i Australien saknas den. I Sverige häckar den från Skåne till Lappland. Den ankommer till Sverige i mars eller april och flyttar bort i oktober. Den lifnär sig af större och mindre fåglar och måste anses synnerligen skadlig. Äggen läggas i en fördjupning eller afsats på en bergvägg, en jordhög, en sten e. d. — Lärkfalken (se fig. 2) är ofvan askgrå och har å nacken tvenne hvitaktiga fläckar; stjärten är ofvan af ryggens färg, dess mellersta pennor ofläckade, de öfriga med ljusare tvärband; strupen och halsens sidor äro hvitaktiga, bröst och mage gulhvita med svarta längsfläckar; lårfjädrar och undergumpen roströda. Längd 30—34 cm. Allmän i Sverige norrut till Uppland och Värmland, sällsynt i södra Norrland. Den är en äkta

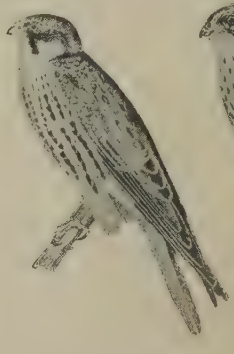

Fig. 2. Lärkfalken.

Fig. 3. Tornfalken.

flyttfågel. För resten förekommer den i hela Europa och norra Asien, under vintrarna i Indien och södra Afrika. Den är mycket djärf och flyger utomordentligt snabbt, så att den kan gripa t. o. m. svalor i flykten. Födan utgöres af allahanda småfåglar, men äfven rapphöns, beckasiner, snäppor o. s. v.; om sommaren lifnär den sig ock af insekter. Boet bygges i höga träd, hvarvid lärkfalken gärna betjänar sig af ett gammalt kråkbo till underlag. — Dvärg- l. stenfalken. Hannen är ofvan askgrå med svarta spolstreck; stjärten är af ryggens färg med ett bredt, svart tvärband nära

spetsen; undertill är hannen blekt rostbrun med smala, svarta längsfläckar, med undantag af strupen, som är hvit. Honan skiljer sig hufvudsakligen därigenom, att ryggsidan är mera brunaktig, att undersidan är hvitaktig med svarta fläckar samt att stjärten är gråbrun med flera smala rostfärgade tvärband. Längd 28—32 cm. Dvärgfalken tillhör palearktiska regionen. I Skandinaviens fjälltrakter är den en af de allmännaste roffåglarna, häckar sällsyntare i södra delarna af landet. Vintern tillbringar den i södra Europa och norra Afrika. Den är synnerligen oförvägen och hör till småfåglarnas allra värsta fiender; den angriper t. o. m. rapphöns. — Aftonfalken (se d. o.). — Tornfalken (se fig. 3). Hannen är ofvan brunröd med en svart fläck å hvarje fjäder; handpennor och handtäckare äro svartaktiga, hufvud och nacke blåaktiga; stjärten blågrå med ett bredt svart band nära spetsen. Strupen är hvitaktig, undre kroppsdelarna äro för öfrigt rostgula med mörka fläckar. Honan skiljer sig från hannen förnämligast genom brunrödt hufvud och nacke, större svarta fläckar å ryggsidan samt därigenom, att stjärten är rödbrun med svarta tvärband. Längd 33—39 cm. Tornfalken hör till Sveriges allmännaste roffåglar och förekommer talrikt i de södra och mellersta landskapen, medan den mot norden blir sällsyntare; häckar dock så långt norrut som vid Storlien. I Norge förekommer den ända upp till Tromsö. Tornfalken är flyttfågel och anländer till Sverige i mars eller april samt flyttar bort i sept. eller okt. Den vistas ofta i människans närhet, i det den bosätter sig i förfallna byggnader, kyrkor och torn. Likväl förekommer den äfven i skogar och bland klippor. Från en ansenlig höjd förmår den upptäcka sitt byte på marken (möss, sorkar, ödlor, grodor och större insekter, mera sällan fågelägg och fågelungar). I flykten förmår den ej fånga någon fågel. Den kan tvifvelsutan räknas till de öfvervägande nyttiga djuren.

Alla dessa arter (utom den sistnämnda) ha blifvit använda i människans tjänst vid den s. k. falkjakten l. falkoneriet, en medeltidens sport i Europa, hvilken ännu ej alldeles bortdött. Ursprunget till denna jakt var dock icke europeiskt. Antagligen var det, enligt Sundevall o. a., något af de tatariska nomadfolken i mellersta Asiens stäppland, som först fick den tanken att använda roffåglarnas mod, styrka och snabbhet, på samma sätt som dessa egenskaper hos hunden långt dessförinnan blifvit tagna i anspråk af jägaren. Och bland alla roffåglarna, af hvilka för öfrigt äfven örnar och hökar blifvit för detta ändamål tämda, finnes intet släkte, som i nämnda hänseenden är mera utmärkt än falksläktet. Men aldrig blifva dessa fåglar egentliga husdjur. Mörker och svält kunna visserligen förmå dem att bära beroendet af den, som gifver dem ljus och mat, och genom lidandets vana kunna de väl lära sig glömma, att de själfva en gång långt bättre skaffade sig dessa njutningar; men hängifvenhet för behärskaren eller lydnad, då ej tvånget står dem omedelbart för ögonen, ligger ej i deras natur. Däraf begränsas ock deras användbarhet vid jakten.

Falkoneriet var på sin tid (i Europa åtminstone från 5:e årh., måhända dit infördt af hunnerna under Attila, hvars fälttecken var en falk) en högt uppdrifven och begärligt öfvad konst, med termer för hvarje handgrepp vid falkarnas behandling. Dess litteratur räknar bland sina förnämsta författare en konung, Alfred den store, och en kejsare, Fredrik II af Hohenstaufen. Bland sina förnämsta utöfvare räknade denna jakt både regenter och adel — de ifrigaste voro måhända medlemmarna af det täcka könet, hvilka, liksom vid tjurfäktningarna ännu i våra dagar, sällan förneka sitt intresse för åsynen af ett raffineradt djurplågeri. Ty ett sådant är egentligen falkjakten, ett blodigt tidsfördrif, med all den spänning ett dylikt kan erbjuda åskådaren. Den var och är i Europa för dyr för att kunna med ekonomisk fördel utöfvas. Den stora jaktfalken måste med betydliga kostnader hämtas från Grönland, Island eller Skandinaviens fjäll, och den mindre jaktfalken (pilgrimsfalken), liksom våra tre småfalkar, finnas väl utbredda öfver nästan hela Europa, men deras dressyr och underhåll fordra kostnader, hvilka deras jakt svårligen kan betäcka. Blott furstar och magnater kunna underhålla den stab af tjänare, stundom högtbetrodda och dyrlejda, som härtill erfordras. Första omsorgen är att lära falken att äta i den trångaste fångenskap, därefter att sitta stilla på falkenerarens (dressörens) hand och taga sin mat endast i denna ställning, efter slutad exercis och vid ett bestämdt tillrop. Exercisen består uti att lära falken först att gripa en bild af en fågel, hare o. d., lämpadt efter den sorts jakt, för hvilken den skall uppfostras, och därefter att vid tillropet släppa hvad den gripit och flyga till sin herre. När detta är inlärdt, öfvas den på lefvande djur, och exercisen flyttas från kammaren ut i det fria. Falken hålles i mörker genom hufvan (se fig. 4), som spännes öfver dess hufvud och vanligen bär en fjädertofs. Vid dess fot fästes medelst en ögla tygeln (se fig. 5), som viras kring ringfingret på falkens bärare, för att denne må bättre kunna hålla fågeln fast. Likaså fästes vid dess ena fot en liten klocka (se fig. 5) för att underlätta återfinnandet efter slutad jakt. Nu jagas villebrådet upp, eller ställer man sig, där man vet, att detta har sitt vanliga sträck. När det kommer i sikte, eller strax innan man vill låta den medföljande hunden stöta upp den tryckande fågeln, aftages hufvan, och falkjakten begynner. Falkens snabbhet och sträfvan att nå höjden för att därifrån störta ned på sitt byte och den förföljdes förtviflade ansträngningar till räddning, detta är det retande skådespelet, och för att följa dess gång fordras ofta den vildaste ridt öfver stock och sten, genom snår och skog. Det är nämligen af rätt stor vikt att i rättan tid vara framme, när offret är gripet, ty

Fig. 4. Hufva för jaktfalk.

Fig. 5. Jaktfalks fot med tygel och klocka.

falken får ej länge frestas af friheten, om den åter skall lyda sin herres rop och lämna sitt byte för att få sin bestämda kost samt återtaga sin föga behagliga tvångshufva. Högst olika är naturligtvis jakten på olika villebråd. Mest omtyckt har hägerjakten varit, och vid den har stora jaktfalken företrädesvis användts. Mindre retande är småfalkarnas jakt efter smärre byten. Emellertid kan falkjakten, under andra förhållanden, äfven vara något annat än endast ett tidsfördrif, om den ock äfven då, när den bringar större vinst, måste räknas till de grymmare jaktsätten. Den har i Europa blifvit använd äfven på rådjur, för att ej tala om harar och kaniner, t. o. m. räfvar. I Asien och Afrika, på stäpper och i öknar, nyttjas den på antiloper, strutsar, trappar m. fl., men falken tjänar därvid ej att döda, blott att angripa och uppehålla rofvet, till dess jägaren och hans hundar kunna hinna fram. För detta ändamål inöfvas falken till att uthugga ögonen på offret. — Numera idkas falkjakten knappast af andra än af araber och tatarer. För utförligare underrättelser om densamma se "Svenska jägarförbundets nya tidskrift" (1864), och Sundevall, "Svenska fåglarna".

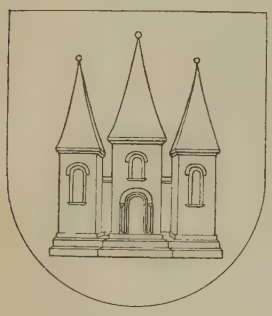

Falköpings vapen.

I mytologien har falken spelat en roll. Indra uppträder ofta i skepnad af en falk. I Egypten var den en helig fågel. Enligt Homeros var falken Apollons budbärare. F. A. S. C. R. S. (L—e.)

Falköping, uppstad i Skaraborgs län, har ett flackt, men sundt läge på den jämna, skoglösa s. k. falan, s. ö. om och nära intill Mösseberg, samt upptager med tillhörande stadsjord (satt till 14 mtl) en areal af 1,008 har (däraf 7 har vatten). Folkmängden uppgick vid 1906 års slut till 4,056 pers. Taxeringsvärdet var s. å. 525,400 kr. för jordbruksfastighet och 3,537,650 kr. för annan fastighet, hvartill kommo statens och kommunens fastigheter, 690,600 kr. De förnämsta byggnaderna äro kyrkan, sannolikt från 1200-talet, med vackra rundbågshvalf, rådhuset, lasarettet (från 1895), läroverkshuset (1865) samt den nya folkskolebyggnaden. Gamla kyrkogården och lasarettsparken äro upplåtna till promenadplatser. Staden har en utmärkt vattenledning (från Mösseberg) och elektrisk belysning med ledning från Baltaks vattenfall vid Tidan i närheten af Tidaholm. Under de senaste årtiondena har staden vunnit en icke obetydlig utveckling, framkallad däraf, att statens järnvägar från Stockholm, Göteborg och Jönköping (Västra och Södra stambanorna) erhållit en viktig mötesstation 1,2 km. från staden, dock inom dennas område, vid Ranten, där ett slags förstad med icke obetydlig rörelse, några fabriker m. m. vuxit upp. Därifrån utgår ock sedan 1906 en linje, Västra centralbanan, till Landeryds station å Halmstad—Nässjö-banan. Vid stadens västra sida ligger Falköpings stads järnvägsstation på linjen till Jönköping och Nässjö, som jämväl är utgångspunkt för den 5,8 km. långa järnvägen F.—Uddagården. Stadens hufvudnäringar äro jordbruk, spannmålshandel och någon fabriksrörelse. Inberäknadt Ranten funnos där 1905 51 handlande med 99 biträden och en uppskattad inkomst af rörelsen af 117,000 kr., 60 handtverkare med 121 biträden och en för bevillning uppskattad inkomst af handtverksdriften af omkr. 57,579 kr. samt 29 fabriker med 397 arbetare och ett tillverkningsvärde af 1,4 mill. kr. De största fabrikerna voro 2 hattfabriker med ett tillverkningsvärde af 437,000 kr., 1 mössfabrik med 225,000 kr. och 1 snickeri- och möbelfabrik med 230,000 kr. tillv.-värde. Staden har en sexklassig samskola och en slöjdskola, en sparbank samt afdelningskontor af Skaraborgs ensk. bank och Sydsvenska kreditaktiebolaget. Från tre tryckerier i staden utgifvas "Falköpings-posten", "Falköpings tidning" (börjad 1857) och "Tidaholms tidning" (2

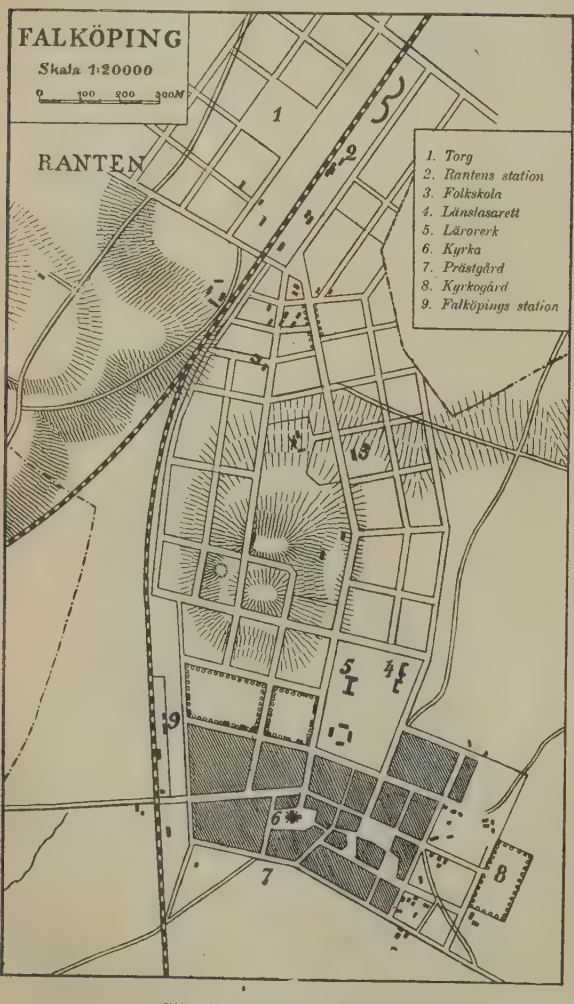

Situationsplan af Falköping.

ggr i veckan). Tillsammans med Mariestad och Skövde väljer F. en riksdagsman till Andra kammaren. F:s stadsförsamling bildar jämte F:s Västra och Östra landsförsamlingar, Torbjörntorp, Friggeråker och Luttra ett regalt pastorat i Skara stift, Falköpings kontrakt. — F. är en mycket gammal stad,

Falköping i början af 1700-talet, med kyrkan och dåv. rådhuset mest framträdande. (Ur Sueciæ-verket.)

utan tvifvel handels- och bytesplats sedan hedenhös. Alla privilegiebref från medeltiden äro förkomna; de äldsta ännu bevarade äro utfärdade 5 april 1620 af Gustaf II Adolf, som jämväl skänkte staden ett par hemman, däribland Ranten. 1566 brändes staden af danskarna. För öfrigt eger den inga historiska minnen; det för Sverige så viktiga slaget vid F., 1389, utkämpades icke vid staden, utan vid Åsle, 15 km. ö. om F. S. I. K.

Falköpings kontrakt, i Skara stift, omfattar följande åtta pastorat: Falköpings stad med Västra och Östra landsförsamlingarna, Torbjörntorp, Friggeråker och Luttra; Kinneved och Vårkumla; Börstig, Kärråkra och Brismene; Grolanda och Jäla; Gudhem, Östra Tunhem och Ugglum; Segerstad, Valtorp och Håkantorp; Stenstorp, Brunnhem och Södra Kyrketorp; Dala, Borgunda och Högstena. 44,843 har. 16,486 inv. (1906).

Falköpings Västra landsförsamling, socken i Skaraborgs län, Gudhems härad. 710 har. 1,072 inv. (1906). Annex till Falköpings stad, Skara stift, Falköpings kontrakt.

Falköpings Östra landsförsamling, socken i Skaraborgs län, Vartofta härad. 944 har. 296 inv. (1906). Annex till Falköpings stad, Skara stift, Falköpings kontrakt.

Falköping—Uddagårdens järnväg (sign. F. U J.), en smalspårig (0,891 m.), 5,8 km. lång järnväg, tillhörig Falköpings kalkbruksbolag, förenar det i Karleby socken, Skaraborgs län, belägna kalkbruket Uddagården med statsbanestationen Falköping-Ranten. Bolaget erhöll 1882 koncession å anläggningen af en hästbana, men fick 1887 rätt att för trafiken använda ångkraft, hvarefter banan såsom lokomotivbana 1 april 1887 upplåts för allmän trafik (utesluta godstrafik, hufvudsakligen kalk och alunskiffer från Karleby socken). Bokförd byggnadskostnad 31 dec. 1905 56,242 kr. Aktiekapital 40,000 kr. J. L. (A. d'A.)

Fall. 1. *Fys.* Se Fallrörelse. — 2. *Sjöv.*, tåg eller taljor, med hvilka rår och segel samt flaggor hissas och firas eller nedhalas. Med en masts fall förstås mastens lutning (i regel akteröfver). — 3. *Skogsh.* Se Hygge. — 4. Se Vattenfall. 2. O. E. G. N.*

Fall., vid insektnamn förkortning för K. F. Fallén (se denne).

Falla, *sjöv.* Ett fartyg säges falla l. falla af, när dess förskepp medelst rodret eller segel eller ock af sjön aflägsnas ifrån vindens riktning. Såsom kommandoord nyttjas "falla" dels till rormannen, för att han skall gifva fartyget nyssnämnda vridningsrörelse, dels vid lossgöring af segel, då manskapet på rårna skall släppa ned seglen, dels också till roddarna i en båt, när årorna, från att vara resta, skola läggas ned i roddluckorna och hållas klara till rodd. — Fall på rygg! är en uppmaning till manskap, som halar eller ror, att ytterligare anstränga sina krafter. — Falla rund säges om ett fartyg, som faller så stor båge, att det får vinden in på andra sidan. — Falla rund på stället. Se Dejsa. — Falla öfver bord. Se Gå öfver bord. O. E. G. N.*

Fallācia, lat. (af *fa'llax*, bedräglig), bedrägeri. — F. adæquatiōnis, F. amphibo'liæ och F. compositiōnis et divisiōnis. Se Felslut. — F. o'ptica, "optiskt bedrägeri", synvilla.

Fallande i fält, *bergsv.*, den vinkel, som ett malmlager gör med horisontallinjen i ett plan, som är parallellt med lagrets strykningsriktning. Jfr Donläge. Th. N—m.*

Fallande rytm. Se Vers.

Fallandesot. 1. *Med.*, Epilepsi, Mo'rbus sa'cer, Mo'rbus cadūcus, en sjukdom, som i sin typiska, ända sedan forntiden kända form uppträder med anfall af medvetslöshet och krampryckningar. Anfallen upprepas stundom flera gånger om dagen. I andra fall komma de med mellanrum af veckor, månader eller år. De föregås stundom af en förkänning ("aura") af olika slag hos olika patienter. Vanligen kommer anfallet så plötsligt, att den sjuke ej hinner taga emot sig. Han faller, ofta med ett skri, medvetslös och kan därvid ådraga sig svåra skador. Musklerna råka i stelkramp ("tonisk" kramp); armar och ben sträckas ut, tummarna böjas in i handen, kroppen i sin helhet blir styf. Därefter komma skälfningar (s. k. "kloniska" krampryckningar), ögonen bli stirrande, pupillerna äro alltid okänsliga för ljus, andning och blodomlopp

hämmas genom krampen i andningsmusklerna, och i följd däraf får ansiktet en rödblå färg; tungan sönderbites, saliven bildar fradga kring munnen. Slutligen upphör krampen, den sjuke vaknar utan ringaste medvetande om hvad som passerat, känner sig tung och trött i hufvudet eller faller omedelbart efter anfallet i en eller ett par timmars tung, välgörande sömn, ur hvilken han icke bör väckas. Stundom är den sjuke längre eller kortare tid efter anfallet förvirrad och slö. Efter anfallet äro stundom ansikte och ögon ännu blodsprängda, hvilket utgör ett viktigt tecken att uppdaga ett nattetid, under sömnen, påkommet anfall (*epilepsia nocturna*). Vid en annan form, s. k. "petit mal", består anfallet endast i en hastigt öfvergående medvetslöshet (absence) eller svindel. Den sjuke faller ej omkull, och han kan automatiskt fortsätta sina göromål. I det stora flertalet fall börjar sjukdomen före det 30:e lefnadsåret. Under sjukdomens förlopp utvecklar sig, särskildt vid tätt upprepade anfall, ett degenerationstillstånd inom nervsystemet, som ger sig till känna mellan anfallen genom en viss retlighet. Stundom utvecklar sig en verklig sinnessjukdom. I vissa former uppträda i stället för de typiska anfallen s. k. "epileptiska ekvivalenter", anfall af sinnessjukdom, hvilka ha en särskild betydelse, enär patienten därunder kan begå brott eller egendomliga handlingar, utan att efteråt ha den ringaste aning därom.

Sjukdomens väsen är ännu långt ifrån utredt. Man uppfattade den länge som en s. k. neuros, ett sjukdomstillstånd utan anatomiska förändringar i nervsystemet. Man kände visserligen fall, som i hög grad liknade de epileptiska anfallen, men som påtagligen stodo i sammanhang med vissa bestämda skador å nervsystemet. Såsom en dylik form är den s. k. Jacksonska epilepsien beskrifven, hvilken uppträder efter direkta skador å hjärnbarken. Experimentellt kan man framkalla epileptiska sjukdomstillstånd hos djur. Man skilde emellertid mellan den verkliga epilepsien, *epilepsia idiopathica*, och dylika på en bestämd skada beroende fall. Emellertid har en mera ingående mikroskopisk undersökning uppvisat sjukliga förändringar äfven i en del fall, som eljest till följd af sitt förlopp skulle ha blifvit räknade till den verkliga epilepsien. Under inflytande af alkohol och andra gifter utveckla sig tillstånd, som komma epilepsien mycket nära. Det synes ej vara osannolikt, att dylika gifter kunna uppstå inom kroppen själf (autointoxikation). Bland orsakerna till sjukdomen äro att anföra ärftliga anlag, som ofta synas ha tillkommit genom alkoholism hos föräldrarna. Den verkliga epilepsien, där man ej känner sjukdomens orsaker, kan betraktas som obotlig. Såsom medel att inskränka anfallen användas brompreparat. J. E. J—n.

2. *Jur.* Se Äktenskapshinder.

Falla rund, *sjöv.* Se Falla.

Fallbila l. Giljotin (fr. *guillotine*), det numera vanligaste verktyget för halshuggning, har sitt franska namn efter den framstående läkaren Joseph Ignace Guillotin (f. 1738, d. 1814), hvilken som medlem af konstituerande nationalförsamlingen 1789 föreslog, att dödsstraffet skulle vara lika för alla. Sedan nationalförsamlingen beslutit, att detta skulle verkställas genom halshuggning "förmedelst en enkel maskin", konstruerade sekreteraren vid Collège des chirurgiens i Paris doktor A. Louis ett afrättningsinstrument (först benämndt *louison* l. *louisette*, men sedan *guillotine*), som med några få förändringar bibehållits till vår tid och fått allt större utbredning vid verkställandet af dödsstraff (se d. o., sp. 1240 o. 1241). Den ursprungliga giljotinen (se fig.) bestod af en rektangulär schavott med två omkr. 4 m. höga parallella stolpar, förenade upptill genom en tvärbjälke. Mellan stolparna löpte ett triangelformigt skärande blad, som upptill hölls kvar af en spärrhake och som, sedan bödeln frigjort denna, nedföll på den lifdömdes hals med stor kraft förmedelst en öfver bladet fäst hejare af 20—30 kg. vikt. Den dömdes hufvud fasthölls af två bågformiga tvärslåar, som bildade en rundel och hindrade det att röra sig i någon riktning. Emedan det skärande bladet ej träffade den dömde lodrätt, utan skar från sidan, försiggick afrättningen hastigt och "så väl, att man förvånades öfver maskinens kraft och lätthet att arbeta" (enl. bref från Louis till inrikesministern). Ett om giljotinen erinrande instrument användes i Italien redan i 16:e årh. under namnet *manaja*. Se Lenôtre, "La guillotine pendant la révolution" (2:a uppl. 1903).

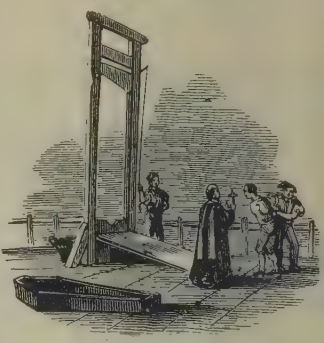

Fallby, *sjöv.*, häftig, snedt ofvanifrån kommande vindstöt, som ej är ovanlig på platser, hvilka äro omgifna af höga berg eller kullar. Jfr By. O. E. G. N.*

Fallén, Karl Fredrik, universitetslärare, entomolog, f. 22 sept. 1764 i Kristinehamn, d. 26 aug. 1830 i Lund, blef student i Uppsala 1783 och i Lund 1786, filos. magister 1790 samt docent i botanik och ekonomi 1792 därstädes. 1799 utnämndes han till botanices demonstrator, och 1810 fick han professors namn, heder och värdighet samt kort därefter professors lönetur. 1812 befordrades han (efter sin lärare, A. J. Retzius) till professor i naturalhistoria. Från 1810 var han led. af Vet. akad., som 1855 lät prägla en minnespenning öfver honom. — Såsom entomolog åtnjöt F. stort anseende. "Genom sina undersökningar riktade han i betydlig mån den svenska faunan, om äfven en del af de — enligt hans egen uppgift ända till tusen — nya insektarter, som han ansetts ha upptäckt, ej såsom sådana af en senare tid med rikare vetenskapliga hjälpkällor blifvit erkända." Han utgaf 81 disputationer (de allra flesta i entomologi) och offentliggjorde dessutom åtskilliga uppsatser i Vet. akad:s "Handlingar".

Fallēra (hvardagsspr.; ty. *falliren*, fr. *faillir*, af at. *fa'llere*, svika, bedraga, slå fel), fela, fattas, brista, slå fel; inställa sina betalningar, göra konkurs. Jfr Fallissemang.

Fallersleben, köping i preussiska prov. Hannover, reg.-omr. Lüneburg. 2,000 inv. (1900). Där föddes skalden A. H. Hoffmann, som därför kallade sig Hoffmann von F.

Fallförsök, *fys.*, ha anställts såväl för att utröna lagarna för kroppars fall som för att bevisa jordens rotation. I det förra syftet ha försöken skett på flera sätt, t. ex. med fallmaskinen eller med fallande planet eller ock genom fritt fall från betydande höjder. För att bevisa jordens rotation ha äfven försök anställts genom att låta kroppar af stor täthet falla från betydande höjder. Jfr Rotation, Jordens. L. A. F.*

Fallgirig, *sjöv.* Ett fartyg säges vara fallgirigt, när det har böjelse att falla från vinden och man därför måste gifva det ”lä ror”, för att det skall ligga bidevind. Denna egenskap försvårar vändning genom vind, men kan motverkas därigenom, att man antingen sätter mera aktersegel eller flyttar tyngder för-öfver. O. E. G. N.*

Fallhammare, *maskinb.* Se Fallverk och Hammare.

Fallhorn, *sjöv.*, öfre hörnet af ett stagsegel, hvarest ”fallet” fastsättes. O. E. G. N.*

Fallhöjd. 1. Vid vattenkraftanläggningar höjden af det i anspråk tagna fallet. Man skiljer därvid mellan den ”naturliga” fallhöjden, utgörande den verkliga höjdskillnaden mellan öfre och nedre vattenytan, samt den ”effektiva” eller ”nyttiga” fallhöjden, som efter afdrag af alla vid vattnets framledning genom kanaler och rörledningar uppstående fallförluster kommer vattenkraftmaskinen till godo. — 2. *Fys.*, en fallande kropps bana projicierad på lodlinjen, eller banan räknad i vertikalt led. 1. S. L—k.

Fallières [falliär], Clément Armand, president i franska republiken, f. 6 nov. 1841 i Mézin (dep. Lot-et-Garonne), blef advokat i Nérac och mär i samma stad samt valdes 1876 till deputerad för arrondissemanget Nérac. Han slöt sig till republikanska vänstern, omvaldes 1877 och bidrog kraftigt till kabinettet de Broglies fall. Utmärkt talare och framstående jurist, gjorde han sig uppskattad mera för sitt sakkunniga och energiska arbete i utskotten än för högtrafvande vältalighet och vann genom sitt stillsamma, flärdfria och godlynta väsen många vänner, utan att skaffa sig personliga fiender. 17 maj 1880—10 nov. 1881 var han understatssekreterare i inrikesministeriet, 7 aug. 1882—29 jan. 1883 inrikesminister under Duclerc och därefter ministerpresident samt utrikesminister till 17 febr. 1883, då hans kabinett föll på grund af senatens förkastande af lagen mot pretendenterna. 20 nov. 1883 efterträdde han Ferry som undervisningsminister i dennes andra kabinett och kvarstod på denna post, tills hela kabinettet föll 31 mars 1885. Därunder främjade han i hög grad undervisningen genom lagen om skolhusens byggande och statens bidrag därtill. Som inrikesminister i Rouviers första kabinett (31 maj—11 dec. 1887) ådagalade han stor fasthet och energi gentemot Paris' municipalråd och dess planer på en fransk kommunal ”fédération”. F. var därefter justitieminister under Tirard (12 dec. 1887—3 apr. 1888), sedan han förgäfves själf sökt bilda ett kabinett, undervisningsminister i dennes andra kabinett (22 febr. 1889—16 mars 1890) samt justitie- och kultusminister i Freycinets därpå följande fjärde ministär till 18 febr. 1892. På sistnämnda post fick han ingripa mot en af kyrkans högre dignitärer, och denna fråga, hvari F. ansetts visa mer moderation än energi, framkallade kabinettets fall. 1890 valdes han till senator för dep. Lot-et-Garonne samt blef 1899 senatens president efter Loubet. Denna post innehade han oafbrutet till 1906, då han 17 jan. såsom den utpräglade vänsterns kandidat valdes af nationalförsamlingen i Versailles med 449 röster mot 371, som tillföllo Doumer (se d. o.), att efterträda Loubet som franska republikens president. E. A—t.

Fallissema'ng (-ment), Falli't (fr. *faillite*, af *faillir*; se Fallera), betalningsinställelse, bankrutt, cession, försättande i konkurs.

Falli't. Se Fallissemang.

Fall-lagar, *fys.* Se Fallrörelse.

Fall-linje, *fys.*, den linje, längs hvilken en fallande kropp rör sig.

Fallmaskin, *fys.*, Atwoods, består af en pelare, hvilande på fot med ställskrufvar, så att pelaren kan erhålla vertikal ställning. På pelarens öfre ända är anbragt ett större hjul, hvars axel, för uppnående af största möjliga lättrörlighet, hvilar på friktionsrullar (A, C, D). I en ränna på hjulets omkrets löper ett fint och lättböjligt snöre, i hvars ändar äro fästa tyngder, M och M′. Äro dessa fullkomligt lika, motväga de hvarandra i hvilken ställning som helst. Men om på den ena, M, lägges en liten öfvervikt, måste denna tyngd falla, och därvid sättas naturligtvis både M och M′ i rörelse; den ena sjunker lika mycket som den andra stiger. Här sätter således den lilla öfvervikten i rörelse den massa, som utgöres af honom själf samt tyngderna M och M′, hvilka senare ömsesidigt på hvarandra upphäfva tyngdkraftens verkan. Den acceleration, som uppstår hos hela den nämnda massan, är därför mycket mindre, än om tyngden verkade på hela massan. Om accelerationen i senare fallet blefve g, blir den nu endast lika stor del af g, som den lilla öfvervikten är af hela den i rörelse satta massan. Vore således t. ex. M och M′ hvardera 495 gr. och öfvervikten 10 gr., så vore hela massan 1,000, men den verkande kraften endast 10, således ock accelerationen endast $0{,}01$ af g. Genom denna minskning af accelerationen blir det möjligt att observera hastigheterna. För att kunna observera dessa, d. v. s. de vägstycken, som den fallande kroppen på viss tid tillryggalägger, är pelaren försedd med en vertikal längdskala samt med två flyttbara mässingsskifvor, H och K, den förra försedd med ett hål för att genomsläppa vikten, som däremot

hämmas i sin rörelse af skifvan K. Om åt öfvervikten gifves en passande form, stannar densamma kvar öfver hålet på skifvan H, hvarefter rörelsen

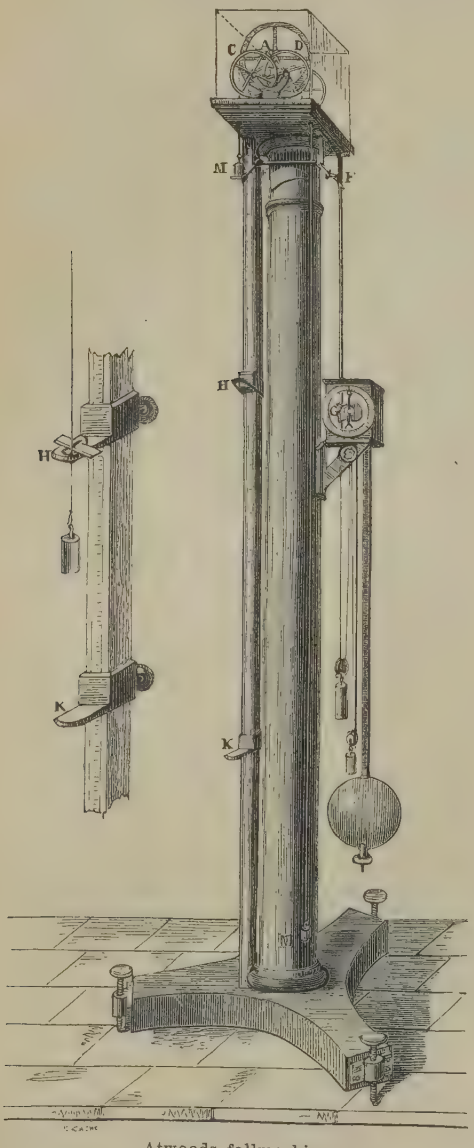

Atwoods fallmaskin.

fortfar med likformig hastighet. Med denna maskin, till hvilken hör äfven en sekundpendel med visare och tafla, kunna samtliga lagarna för kroppars fria fall praktiskt bevisas. L. A. F.*

Fallmerayer, Jakob Philipp, tysk häfdatecknare och resebeskrifvare, f. 10 dec. 1790 i byn Tschötsch, nära Brixen i Tyrolen, d. 26 apr. 1861 i München, studerade teologi och juridik, men egnade sig slutligen helt och hållet åt historien och filologien. Såsom bajersk infanterilöjtnant tog han del i krigen mot Napoleon 1813—14 och 1815. Efter erhållet afsked, 1818, fick han anställning först vid gymnasiet i Augsburg och sedan vid lyceet i Landshut. 1831—34 företog han i den ryske fältmarskalken Ostermann-Tolstojs sällskap en längre studieresa till Grekland och Levanten. Då han på grund af sina liberala åsikter förbjöds att föreläsa vid Münchens universitet, gaf han sig 1836 åter ut på resor (1840—41 och 1847 besökte han ånyo Orienten), men kallades af 1848 års politiska tilldragelser tillbaka till fosterlandet. Han utnämndes s. å. till professor i historia vid universitetet i München och valdes till medlem af det tyska parlamentet i Frankfurt. På grund af sitt deltagande i detta parlaments i Stuttgart fortsatta förhandlingar blef han 1849 afsatt från professuren och måste begifva sig till Schweiz. Efter amnestien i april 1850 fick han emellertid återvända till München. — F. är företrädesvis bekant genom forskningar i den turkisk-grekiska halföns historia. Hans påstående, att nygrekerna icke härstamma från de gamle grekerna, utan äro ett blandfolk af slaviska stammar, hvilka under folkvandringarnas tid besatt Grekland och sedermera af bysantinska riket underkufvats samt därifrån fått grekiskt språk, mötte af kritiken många motsägelser, men hans historiska forskningar ega stort värde. F:s förnämsta arbeten äro *Geschichte des kaiserthums zu Trapezunt* (1827), *Geschichte der halbinsel Morea während des mittelalters* (2 bd, 1830—36), *Fragmente aus dem Orient* (2 bd, 1845; ny uppl. 1877) och *Das albanesische element in Griechenland* (3 bd, 1857—60). Efter hans död utkommo *Gesammelte werke* (3 bd, med biografi, 1861).

Fallnät, *sjöv.*, förr brukligt nät af tåg, hvilket spändes öfver däck för att under drabbning skydda de stridande för nedfallande träsplint och tackling. O. E. G. N.*

Falloppio [-å'pjå] l. Falopia, Gabriele, italiensk anatom, f. omkr. 1523 i Modena, d. 1562 i Padua, var en af 16:e årh:s förnämsta vetenskapsmän på sitt område. 1548 började han i Ferrara undervisa i anatomi, förflyttade sedermera sin verksamhet till Pisa och blef 1551 professor i anatomi, kirurgi och botanik i Padua. F:s anatomiska arbeten beröra alla delar af människokroppen och utmärka sig lika mycket genom sin mönstergilla noggrannhet som genom sin sällsynta anspråkslöshet och sin aktning för tidigare forskare. Främst bland hans undersökningar torde studierna öfver skelettbenens och hörselorganets utveckling böra ställas. Hans skrifter i kirurgi och syfilidologi lära oss känna hans rika erfarenhet och sunda omdöme. Under sin alltför korta lefnad utgaf F. endast *Observationes anatomicæ* (1561); hans *Opera omnia* trycktes 1584. R. T—dt.

Falloppiska modertrumpeterna. Se Lifmoder.

Fallo's, grek. (lat. *phallus*), kallades hos grekerna en afbildning af manslemmen, hvilken såsom symbol af naturens alstringskraft hos många af forntidens folk (egypter, syrier, fenicier m. fl.) var föremål för gudomlig dyrkan; motsvarar det indiska *lingam*. Hos grekerna var falloskulten hufvudsakligen förbunden med Dionysos' (Bakchos') dyrkan, hvartill hörde s. k. fallosprocessioner (grek. *fallofo'ria*), i hvilka en kolossal fallosbild bars omkring under lofsånger af mer eller mindre lascivt innehåll. Äfven Dionysos' följeslagare, satyrerna, och den ur Dionysoskulten uppkomna attiska komediens

estalter brukade ofta vara utrustade med detta oscena attribut. Man tillskref fallosbilderna förågan att afvända onda makters inflytande, hvarför e i egenskap af amuletter dels buros om halsen, els anbragtes öfver husporten. Detta bruk åternnes äfven hos romarna. A. M. A.

Falloux [-lō], Frédéric Alfred Pierre e, grefve, fransk statsman, f. 11 maj 1811 i ngers, d. 6 jan. 1886 i Paris, gjorde sig först änd genom de historiska arbetena *Louis XVI* (1840; y uppl. 1843) och *Histoire de saint Pie V* (1844; :e uppl. 1858), i hvilka han nedlade sin legitimisti- ka och katolska trosbekännelse. Invald i deputeradekammaren 1846, arbetade han i klerikalt intresse för upphäfvande af statens undervisningsmonopol. Efter februarirevolutionen (1848) var han en af de förste, som erkände republiken. Som medlem af konstituerande församlingen (1848—49) bidrog han verksamt till beslutet om nationalverkstädernas omedelbara stängning och slöt sig först till Cavaignac, därefter till Louis Napoléon, som för att vinna yrkans stöd gjorde F. till undervisningsminister 1848. om sådan framlade han ett förslag till undervisnings- ag, som först efter hans afgång ur kabinettet antogs 1850). Genom denna lag (”loi Falloux”) grundlades et inflytande på ungdomens uppfostran, som jesuierna och öfriga andliga ordnar därefter länge utfvade i Frankrike. Inom lagstiftande församlingen 1849—51) tillhörde F. yttersta högern. Efter statsuppen (2 dec. 1851) drog han sig tillbaka till sina ods, där han ifrigt och med framgång sysselsatte sig ed studier i landthushållning. 1856 invaldes han i ranska akademien. I den katolska kongressen i Ialines 1867 tog han verksam del samt var jämte acordaire, Montalembert, Dupanloup och Albert de roglie de liberale katolikernas ledare. 1869 uppträdde han i Vendée som kandidat till lagstiftande åren, men besegrades af regeringens kandidat. Efter kejsardömets fall använde F., ehuru icke medem af nationalförsamlingen, hela sitt inflytande till tt bekämpa de republikanska idéerna och främja e klerikala intressena samt arbetade förgäfves på ”fusionen” mellan de kunglige pretendenterna. Utom ämnda arbeten skref han bl. a. *Souvenirs de chaité* (1857), *Madame Swetchine, sa vie et ses œuvres* 2 uppl. 1860), *Méditations et prières* (1863), *La onvention du 15 Septembre* (1864). *Itinéraire de Turin à Rome* (s. å.), *Du scepticisme politique* 1872), *De l'unité nationale* (1880) och *Études et ouvenirs* (1885). 1888 utgafs postumt hans *Mémoires d'un royaliste* (2 bd). (E. A—t.)

Fall på rygg!, *sjöv.* Se Falla.

Fallrep, *sjöv.* 1. Två, ofta klädda, tåg, af hvilka han betjänar sig för att stiga uppför eller utför en keppssida eller en trappa mellan däcken. — 2. Det tälle (fallrepsställe), där man stiger ombord och där för detta ändamål ofta en öppning är nbragt på sidan af större fartyg. — 3. Honnör (fallrepshonnör), som på örlogsfartyg gifves åt officerare och deras vederlikar, då de komma ombord eller lämna fartyget, och som består däruti, att fallrepsfolk, skeppsgossar, om sådana finnas ombord (fallrepspojkar), uppställes vid fallrepsstället och på signalen ”blås öfver!”, verkställd med skepparpipa, hälsar den ankommande (förr i regel efter att ha äntrat nedför fallrepstrappan och räckt fallrep). Till kungliga personer lämnas fallrep af officerare. O. E. G. N.*

Fallrepsfolk, *sjöv.* Se Fallrep.

Fallrepshonnör, *sjöv.* Se Fallrep.

Fallrepsknop, *sjöv.*, en knut (”knop”), som merendels lägges på ändan (”sladden”) af ett fallrep. Jfr Knop. O. E. G. N.*

Fallrepsplan, *sjöv.* Se Fallrepstrappa.

Fallrepspojkar. Se Fallrep.

Fallrepsport, *sjöv.* Se Port.

Fallrepsställe, *sjöv.* Se Fallrep.

Fallrepsstöttor, *sjöv.*, på båda sidor af en fallrepstrappa anbragta stöttor af trä, järn eller metall, vid hvilka stöttor fallrepen äro fastsatta. O. E. G. N.*

Fallrepstrappa, *sjöv.*, trappa på ett fartygs sida, anbragt för att underlätta stigandet ombord eller från bord. Förr brukades fallrepstrappa blott på den ena (styrbords) sidan, för officerare och deras

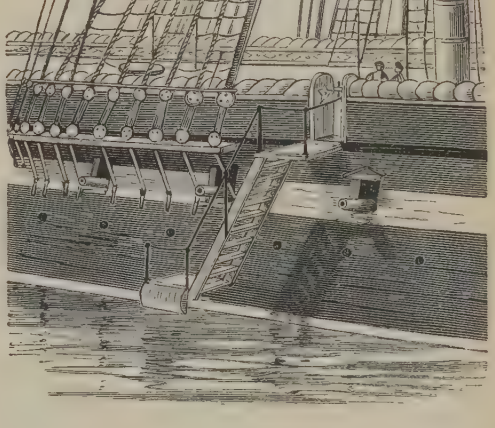

vederlikar; för manskapet voro om babord steg bultade vid sidan. På större fartyg är vanligen ett plan, fallrepsplan, anbragt vid trappans öfre ända samt ett mindre dylikt vid dess nedre ända. O. E. G. N.*

Fall river [få'l ri'və], stad i nordamerikanska staten Massachusetts, vid Taunton rivers utlopp i Mount Hope bay, nordöstra armen af Narragansett bay. 104,863 inv. (1900). Staden är en viktig järnvägsknut och ångbåtsstation samt har vattenfall, som gifvit upphof till en liflig industri. 1900 funnos 785 fabriker med 32,780 arbetare, däraf 46 bomullsfabriker med 26,465 arbetare, stora färgerier, gjuterier och maskinfabriker m. m. F. blef stad 1854.

Fallrör, *fys.*, ett rör af tjockt glas, ur hvilket luften är utpumpad och i hvilket föremål af mycket olika täthet äro inlagda. Ändamålet med detsamma är att visa, att alla kroppar, äfven de mest olikar-

tade, t. ex. det finaste dun och en kula af den tyngsta metall, falla lika fort längs det lufttomma röret. L. A. F.*

Fallrörelse, *fys.*, den rörelse, hvarigenom en kropp sträfvar att närma sig intill jordens medelpunkt. Detta kan ske antingen så, att kroppen rör sig i rät linje mot densamma, eller ock så, att den tvingas följa en annan väg. Den förra rörelsen kallas *fritt* fall, den senare är ett fallande efter en bestämd bana, t. ex. fall längs ett lutande plan eller i cirkelbåge såsom vid pendelns rörelse. Lagarna för fallrörelsen (fall-lagar) framställdes först af Galilei, som genom sina undersökningar lade grunden till hela rörelseläran, sådan den sedermera utvecklats förnämligast af Newton. För fritt fall i lufttomt rum gälla följande lagar:

1. Alla kroppar falla med lika hastighet oberoende af ämne, storlek och form.

2. Hastigheten i tyngdens riktning ökas för hvarje tidsenhet med en bestämd kvantitet, kallad tyngdkraftens acceleration. Betecknas denna med g, är, om kroppen utgår från hvila, hastigheten vid slutet af första tidsenheten g, af den andra $2g$ o. s. v., hvilket vill säga, att om tyngden vid slutet af första tidsenheten upphörde att verka, skulle kroppen fortsätta sin rörelse med likformig hastighet = g, efter andra tidsenhetens slut skulle under samma förutsättning den likformiga hastigheten blifva $2g$, o. s. v.

3. Af lagen 2 följer, att de vägstycken kroppen tillryggalagt blifva proportionella mot kvadraterna på de använda tiderna. Betecknas accelerationen med g, tiden från rörelsens början med t, hastigheten med u och vägen (fallhöjden) med s, så innehållas fall-lagarna i följande formler: $u = gt$ och $s = \frac{1}{2}gt^2$, ur hvilka genom elimination af t erhålles $u = \sqrt{2gs}$. Om t uppmätes i sekunder och s i mm., så är vid 60° lat. $g = 9{,}_{819}$. g har ej samma värde öfverallt på jordytan, utan varierar med latituden, hvilket beror dels på jordens rotation, dels på afplattningen vid polerna. Skillnaden är emellertid ej så synnerligen stor: g vid ekvatorn = $9{,}_{781}$ och g vid polerna = $9{,}_{832}$.

Vid kroppars fall i luftfylldt rum kan i följd af luftens motstånd rörelsen icke längre beräknas enligt ofvanstående lagar. För tunga kroppar (metallkulor) och måttliga fallhöjder är dock afvikelsen obetydlig. L. A. F. (G. N.)

Fallskärm, *mek.*, en skärm, som nyttjas för att hindra ett föremål att med alltför stor hastighet falla mot jorden. Den kan ha ganska olika form, men torde dock vanligen likna en paraply eller en trubbig kon, med spetsen vänd uppåt och försedd med en öppning i midten för att undvika för stark pendling vid nedfarten (se fig. 1). Inom luftseglingskonsten var fallskärmen i egentlig mening under 1800-talets förra hälft föremål för stort intresse i synnerhet bland yrkesluftseglare, hvilka med förkärlek använde nedstigning från ballong med fallskärm som ett konststycke. Under normala förhållanden anses en fallskärm, som skall uppbära en person (80 kg.) jämte sin egen vikt (20 kg.), böra mäta 10 m. i diameter och ha en bäryta af 80 kvm. Vid begagnandet är fallet i början ganska snabbt, men så snart skärmen slagit ut, hejdas det af luftmotståndet. På friballonger användes numera ofta den anordningen, att korgen i st. f. i ett nät upphänges i en rundt ballongen fäst våd (s. k. gördelupphängning), hvilket åstadkommer, att ballonghöljet själft vid nedstigningar verkar som fallskärm. Lösa fallskärmar medföras däremot icke som säkerhetsanordning. Naturen själf begagnar sig af fallskärmen såsom ett medel att sprida vissa växters frukter och frön. Hos en mängd syngenesistiska växter, såsom maskrosor och tistlar se fig. 2) samt hos vissa träds frukter, t. ex. lönnens och almens, finnas fjun eller vingar, hvilka göra, att fröet blir en längre eller kortare tid sväfvande i luften och därunder kan af vinden föras till aflägsnare platser, än som eljest kunde blifva händelsen. L. A. F.*

Fig. 1. Fallskärm, utslagen under nedstigning.

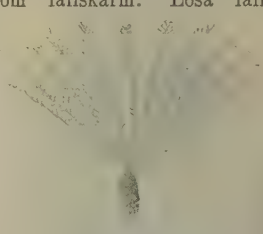

Fig. 2. Flygfrukt af kärrtistel såsom »fallskärm».

Fallstedt, Ingel, skulptör, f. 20 okt. 1848 i Stockholm, d. (genom självmord) 13 maj 1899 i Köpenhamn, genomgick Ultuna landtbruksinstitut, var 1872—74 elev vid konstakademien och utbil-

dade sig sedermera vid akademierna i München och i Paris. Han kallades 1882 till agré och 1897 till led. af Fria konsternas akademi. F. egnade sig hufvudsakligen åt porträttskulpturen, inom hvilket område han uppnådde verkligt mästerskap. En mängd byster i terrakotta och marmor af svenska och ut-

ndska män och kvinnor utförde han med lika myc-
en teknisk bravur som liflig karakteristik. I sin
ögt uppdrifna förmåga att i marmor återgifva
erkan af olika stoff täflade han med de moderne
anske och italienske konstnärerna, men försum-
ade långt ifrån ansiktets uttryck, hvilket fram-
ällles med både karaktär och liflighet. Bland F:s
rträttbyster märkas de af *Oskar II* (marmor, i
öteborgs museum), målarna *G. von Rosen* (samma-
ädes), *G. Cederström* och *A. Hagborg*, flera
edlemmar af danska konungahuset, franske sena-
rn *Jules Simon* (1879), bankdirektören *Th. Lund-
ist* (terrakotta), grosshandlaren *A. Röhss*, stall-
ästaren *J. F. Dickson med fru*, grosshandla-
n *J. J. Dickson* och grefve *Alb. Ehrensvärd*
åda i Göteborgs museum) samt frih. *J. Nor-
enfalk* (Nationalmuseum, som äfven eger en
armorbyst af dåvarande *kronprinsessan Lovisa*
Danmark, inköpt 1886). Bland icke till por-
ättskulptur hörande verk af F. märkas en ut-
kt kopia af Donatellos "Johannes" samt några
enregrupper. F:s största verk är *John-Ericssons-
atyn* i Göteborg, som han erhöll beställning på
897 och som aftäcktes 1899. J. K—e.*

Fallström, Karl Daniel, skald, f. 26 okt.
858 i Gäfle, utbildade sig först till skådespelare,
ar 1880—81 "Aftonbladets" korrespondent i Paris
ch har därefter mestadels vistats i Stockholm. Hans
ga beaktade debutarbete *Novelletter* (1881) efter-
ljdes af en andra samling ledigt skrifna prosaskis-
er, *Fragment* (1883), till hvilka några stycken på
ers voro fogade. Ett sökande efter ämnen från vidt
ilda håll röjde sig däri, och ännu brokigare var i
etta afseende hans första diktsamling, *I vinterqväll*
887), som för öfrigt utmärkte sig för smidig, klang-
ll form och ren diktion. Hans nästa versbok,
hrysanthemum (1890), gjorde honom för någon tid
ll "diktare på modet", och *Vildrosor* (1892) belö-
ades med Beskowska resestipendiet. Till K. operans
innesfester öfver Gustaf II Adolf (1894) och Gustaf
asa (1896) författade han illustrerande diktcykler.
sina senare diktsamlingar, *I gyllenrödt* (1902) och
vita syrener (1905), låter han väsentligen samma
rängar som förr ljuda, men ofta nog med fylligare
repp och mer konstnärlig afrundning. F. är en lätt
ärmd, käck och osammansatt sångarnatur, en frisk
aturlyriker utan större djupsinne. Han hör icke till
e subtile afslöjarna af nya hemligheter i själslifvet
ler naturen, men omsätter frimodigt i välklingande
erser allom tillgängliga skönhetsintryck och känslo-
otiv. Äkta stockholmsluft och uppfriskande saltsjö-
ris fläkta fram ur hans diktning; han prisar troget
n vackra hufvudstad, och dess yttre skärgårds-
aturs lockelser under olika årstider tjusa alltjämt
ans sinne för det stämningsfulla och det måleriska.
an besjunger lika uppriktigt njutningslystnaden
m ruelsen, älskogsberusningen som den idealisti-
ka trängtan, och belåtet antyder han sin frändskap
ed tidigare seklers sorglösa bohemskalder, som all-
d voro redo att med madrigalen eller värjan eröfra
e skönas gunst och vid bägaren prisa deras fägrings
ädse nya retelser. Men han visar äfven ett varmt
järta för armodets barn, drömmer om afhjälpandet
f samhällets orättvisor och svärmar hängifvet för de
sterländska hjälteminnena liksom för Sveriges ära
nutid och framtid. Hvad formen beträffar, ega hans
rofer behag och en viss flykt, men äro i metriskt
afseende mestadels tämligen torftiga. Diktionen och
tonfallen ha med åren tagit ej ringa intryck af
Snoilskys. — En samling af F:s *Valda dikter* (1898)
efterföljdes af en illustrerad dylik med titeln *Gyl-
lene liljor* (1903—04). Han har äfven skrifvit det
lyckade proverbet *En förmyndares visit* (1887) och
operatexten *I Firenze* (1889; tonsatt af Helene
Munktell) samt prosaberättelserna *Man och hustru
emellan* (1902) och *Svarta hjärtan och röda* (1903),
hvarjämte han förträffligt öfversatt versdramerna
"Talismanen" af Fulda (1896) och "Gurre" af
Drachmann (1906). E. F—t.

Falltid, *fys.*, den tid, som åtgår för en kropps
fallande. L. A. F.

Fallverk l. Hejare, *maskinb.*, inrättning för
stansning och prägling af föremål medelst slag.
Fallverket består af en tung gjutjärnskloss, hejare,
som, styrd med vertikala ledskenor på ömse sidor
å hejarställningen, lyftes med tillhjälp af en lina
till lämplig höjd, hvarifrån hejaren får fritt ned-
falla mot ett nedtill anbragt städ. Rörelsen åstad-
kommes vanligen därigenom, att linan ledes öfver
en linskifva upptill å ställningen till dess nedre del,
där linan slutar med en stigbygel, i hvilken arbe-
taren med sin fot framkallar det för hejarens lyf-
tande erforderliga trycket; då detta tryck genom
fotens höjande upphäfves, faller hejaren ned. Efter
hvarje slag upplyftes hejaren af arbetaren och fast-
hålles genom en särskild spärrinrättning. Å heja-
rens undersida, likasom å städets öfversida, äro
stansar infästa, hvilkas form motsvarar utseendet af
det föremål, som skall framställas, och mellan hvilka
den härför afsedda metallplåten införes. För maskin-
drift afsedda fallverk utföras efter samma princip,
som är tillämpad vid de för smidning använda fall-
hamrarna (friktionshammare, fjäderhammare
etc.; se Hammare). W. H.

Falmouth [fä'lməth]. 1. Stad på Englands södra
kust, i grefsk. Cornwall, vid den af floden Fals
mynning bildade Falmouth harbour, en 5 km. in
i landet inträngande hafsvik, som utgör en af Eng-
lands bästa hamnar och hvars inlopp försvaras af
de af Henrik VIII anlagda, på senare tid ombyggda
fästena Pendennis och S:t Mawes. 11,789 inv.
(1901). F. har flera dockor och skeppsvarf, ett
meteorologiskt observatorium och vackra omgifningar,
men är själf ej mycket tilldragande. Besökt hafs-
kurort. — 2. Stad på norra kusten af brittiska ön
Jamaica, vid mynningen af Martha Bra. 2,517
inv. (1901).

Falmouth [fä'lməth], viscount. Se Boscawen.

Falopia [falå'pia]. Se Falloppio.

Falret [-rä], Jean Pierre, fransk psykiater,
f. 1794 i Marsilhac (dep. Lot), d. där 1870, blef
1819 med. doktor i Paris, grundade tillsammans med
Voisin 1822 en privat vårdanstalt för sinnessjuka,
utnämndes 1831 till föreståndare för La Salpêtrière
i Paris och återflyttade 1870 till sin födelseort.
Resultaten af sina forskningar angående sinnessjuk-
domarna nedlade han i ett stort antal skrifter och
sammanfattade dem 1864 i arbetet *Maladies men-
tales et des asiles d'aliénés.* R. T—dt.

Fals, *mek. tekn.*, förbindning af bleck, plåt
m. m. genom kanternas omböjning för hand eller
med maskin, falsmaskin (se Beckslageri,
fig. 5), så att de gripa in i hvarandra, och därpå

följande hopslagning, sammantryckning eller lödning på omböjningsstället. Falsarna utföras (se vidstående teckning) enkla, *a*, eller dubbla, *b* och *c*, liggande, *a* och *b*, eller stående, *c*. Falsförbindningar användas hufvudsakligen vid taktäckning med plåt samt vid utförande af rör och cisterner af plåt, då dessa ej komma att utsättas för högre vätske- eller gastryck (se Falsning 1). W. H.

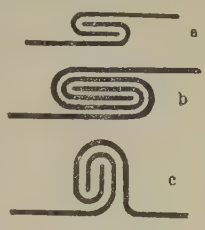

Falsārium (af lat. *falsārius*, förfalskare), förfalskning, bedrägeri, förfalskad urkund e. d.

False bay [få'ls bē'], en stor hafsvik s. ö. om Kapstaden, vid Afrikas sydspets, mellan Godahoppsudden och kap Hangklip. Den tränger 36 km. in i landet och är vid mynningen 31 km. bred. En del af den kallas Simons bay. (J. F.N.)

Falsen, dansk-norsk adlig ätt, som härstammar från Kristian Magnus de F., f. 1719, d. 1799, hvilken var justitiarius (president) i norska Overhofretten och adlades 1758.

1. Enevold de F., son af den ofvan nämnde Kristian Magnus de F., ämbetsman, skriftställare, f. 1755 i Köpenhamn, blef 1777 assessor och 1788 justitiarius vid Overhofretten i Kristiania, 1789 lagman i Stegen (Nordlands amt), 1791 assessor i Höiesteret (i Köpenhamn) och 1802 justitiarius i Stiftsoverretten i Kristiania. 1807 blef han medlem af den provisoriska regeringskommission, som under kriget mot England och Sverige hade uppdrag att handlägga de rent norska angelägenheterna. Men landets olyckor öfverväldigade honom, och natten till 17 nov. 1808 sökte och fann han döden i Kristianiafjorden. Som skald intager F. en framstående plats i sin tids dansk-norska litteratur. Han var en af ledarna för Det dramatiske selskab i Kristiania, öfversatte och bearbetade ett stort antal teaterpjäser samt författade själf flera sådana, af hvilka lustspelet *Dragedukken* (1797) är det mest bekanta. Vid engelsmännens anfall på Köpenhamn, 1801, lifvade han försvararna med sin bekanta krigssång "Til vaaben! Se, fienderne komme", och 1808 utgaf han tidningen "Budstikken" (budkaflen), i hvilken han meddelade underrättelser från krigsskådeplatsen och eldade sina landsmäns mod. "Budstikken" intager därigenom en egen plats inom den norska litteraturen. Y. N.

2. Kristian Magnus F., den föregåendes son, statsman, f. 14 sept. 1782 i Oslo, d. 13 jan. 1830, blef student 1798 och juris kandidat 1802, utnämndes 1804 till overretsprokurator i Norge samt 1807 till höiesteretsadvokat och deltog i Köpenhamns försvar s. å. 1808 blef han sorenskriver i Follo (Akershus amt). Under kriget mot Sverige 1808 tjänstgjorde han som officer vid grefve Wedel-Jarlsbergs frikår. 1814 utarbetade han, tillsammans med prins Kristian Fredriks privatsekreterare, J. G. Adler, ett utkast till norsk grundlag, hvilket togs till utgångspunkt vid den Eidsvoldska församlingens rådplägningar om Norges blifvande författning. Då det utkom på trycket (apr. 1814), hade det dock undergått ändringar, hvilka till en del föranledts af regenten, prins Kristian Fredrik Ifrån början hade han i sina åsikter stått grefve Wedel nära, men slog plötsligt om och blef e ifrig anhängare af prinsen-regenten. I Eidsvold församlingen var F. jämte J. Sverdrup majoritetei ledare samt arbetade med energi och framgång p att trygga Norges självständighet utan förening me Sverige. Men på samma gång sökte han bana väge för en framtida förening mellan alla tre nordisk rikena under Kristian Fredrik, hvilken valdes ti Norges konung (1814), var arfvinge till Danmark tron och kunde blifva det äfven till Sveriges om nämligen Karl XIII ville adoptera honor och skjuta Karl Johan åt sidan. Men så skedd icke. Händelserna utvecklade sig tvärtom i e riktning, som var helt och hållet stridande mo F:s önskningar och planer. Efter konventionen Moss (14 aug. 1814) lät han utnämna sig till amt man i Nordre Bergenhus amt. Af 1814 års stor ting, som gick in på Norges förening med Sverige var F. icke medlem. 1815—16 var han stortings man, men spelade ej någon framstående roll. 181 blef hans val förklaradt ogiltigt. 1821 var ha ånyo ledamot af stortinget, men visade sig d mycket förändrad till sina tänkesätt. Sedan ha 1819 gjort bekantskap med riksståthållaren grefv Sandels, hade han nämligen alltmera närmat sig regeringen. I stortingets rådplägningar angående Norges öfvertagande af 3 mill. speciedaler (12 mill kr.) af Danmarks statsskuld inlade F. mycken för tjänst, men bröt tillika fullständigt med oppositionspartiet, och då Karl Johan framlade sina förslag till ändringar i den norska grundlagen, framställde äfven F. några sådana, hvilka ådrogo honom häftiga beskyllningar för att ha öfvergifvit sin forna politiska ståndpunkt. 1822 blef han generalprokurator (justitiekansler). Det nyinrättade ämbetet var högst impopulärt, och innehafvaren fick dela dess öde. Stortingsman blef han aldrig mera. 1825 utnämndes han till stiftsamtman i Bergen och 1827 till justitiarius (president) i Höiesteret. Under senare delen af sitt lif var han utsatt för häftig förföljelse. — F. uppträdde äfven som politisk och historisk författare. Bland hans skrifter må nämnas *Norges historie til 1319* (1823—24). Y. N.

3. Karl Valentin F., den föregåendes broder, ämbetsman, f. 1787, d. 1852, var byskriver (magistratssekreterare) i Trondhjem, amtman och slutligen stiftsamtman i Kristiansands stift. Från 1818 var han medlem af nästan alla storting och utöfvade som sådan ett stort inflytande. Y. N.

4. John Collett F., den föregåendes brorson, statsman, f. 1817 i Kristiania, d. 1879, blef 1861 amtman i Nordre Bergenhus amt och var från 1869 statsråd och chef för Justits- og politi-departementet. Innan han utnämndes till statsråd, var han vid flera tillfällen (1859—60, 1865—66 och 1868—69) stortingsman. Vid Uppsala universitets jubelfest 1877 blef han juris hedersdoktor. Y. N.

False point [få'ls påi'nt], udde, hamn och fyr i brittiska Indien, distriktet Cuttack, i Mahanadis delta, under 20° 20′ 10″ n. br. Hamnen är näst Huglis den bästa på Indiens östkust. Sitt namn ("falska udden") har den fått, emedan den ofta tages för det nordligare Point Palmyras.

False'tt (it. *falsetto*, fr. *fausset*, af lat. *falsus*, falsk, ej af *fauces*, strupe), ett särskildt sätt ("register") för den mänskliga sångtonens frambringande,

n i synnerhet egnar sig för högre lägen och
ars klangfärg är svagare, tunnare samt mera flöjt-
tad än den vanliga (''bröst''-)rösten. Falsetten,
franska äfven kallad voix mixte [vωa'
'kst; ''blandad röstkaraktär''], utgör ett mellan-
l mellan bröströsten och ''hufvudrösten''. Re-
strens fysiologiska natur är ännu ingalunda till-
edsställande utredd, men enligt det gängse an-
gandet frambringas falsett-tonen genom endast par-
lla svängningar hos stämbanden (förkortning af
ssas vibrerande del). För öfrigt är det uppenbart,
ofullständig resonans användes för falsettrösten.
r manliga konstsångare, i synnerhet tenorer, är fal-
tens utbildning viktig för att det må kunna ekono-
seras med bröströsten. Jfr Röst. A. L. (E. F—t.)

Falsetti'ster (af falsett, se d. o.), benämning
de manlige sångare, som utförde sopran- och alt-
rtier under den polyfona a-cappella-sångens blom-
ingstid (1400- och 1500-talen). Då kvinnor icke
go sjunga i kyrkokörerna, fanns före kastrat-
ngens uppkomst ingen annan utväg än att låta
norer utbilda sin falsettröst för att kunna utföra
verstämmorna. E. F—t.

Falsifikatiōn (af lat. *falsificātus*, förfalskad), för-
skning.

Falska fötter (Pseudopodier), *zool.* Se
mœba.

Falsk alkanna, *farm.* Se Alkanna.

Falsk angifvelse, *jur.* Se Angifvare.

Falsk frukt, *bot.* Se Apel och Skenfrukt.

Falsk förgrening l. Pseu-
oförgrening, *bot.*, kal-
s förgreningssättet hos vissa
ådformiga bakterier och blå-
öna alger, t. ex. *Cladothrix*
h *Scytonema* (se fig.). Den
pkommer på följande sätt.
llerna dela sig endast i en
ktning, trådens längdriktn-
ng, skiljas från hvarandra
h fortsätta att dela sig, hvar-
d den ena eller båda nyupp-
mna ändarna växa förbi
arandra och ut från hufvud-
ådens sidor. G. L—m.

Falsk förgrening: Scytonema (80 ggr förstorad).

Falsk kork, *bot.* Se Fel-
id.

Falskmyntning, *jur.* Se
yntförfalskning.

Falsk pareirarot, *bot.* Se
issampelos.

Falsk riska, *bot.*, namn på
ctarius torminosus.

Falskt bräck, *veter.* Se
räck 2.

Falsk tryffel, *bot.* Se Tryf-
el.

Falskt vittne. Se Mened.

Falsmaskin, *maskinb.* Se Bleckslageri, sp.
63—664, fig. 5.

Falsning. 1. *Mek. tekn.*, sätt att förbinda bleck,
åt m. m. medelst falsar (se Fals). Plåtkanternas
böjning sker vid mindre plåtstycken för hand
ed tillhjälp af *flacktänger* med utbredda käftar
ller genom hamring med trä- eller järnhammare
ver *omslags-* eller *berteljärn* samt vid större och
ockare stycken hastigare och noggrannare med
falsmaskiner (se Bleckslageri, sp. 663
—664). För taktäckningsarbeten utföres hopslag-
ningen af de i hvarandra instuckna falsarna all-
tid med handhammare, hvarvid man betjänar sig
för mothållningen på falsens andra sida af en fyr-
kantig stång, *skälljärnet*, som har krökt handtag
och vid andra ändan löper ut i en platt kant, öfver
hvilken plåtens bockning eger rum. För falsning af
runda föremål, rör m. m. begagnar man sig af
rundningsmaskiner och *bertelmaskiner* (se Bleck-
slageri, fig. 6 och 7). — 2. Se Bokbin-
deri, sp. 949, och planschen Bokbinderi-
maskiner II. 1. W. H.

Fa'lso bordone [-dåne], it. (fr. *faux bourdon*,
falsk brumbas), *mus.*, hos äldre kontrapunktister en
af ters- och sextparalleller ledsagad *cantus firmus*.
Cantus firmus låg nämligen i understämman, och
det hela bildade en serie af sextackord. I början
och slutet af hvarje melodifras ersattes dock tersen
och sexten af kvint och oktav. Falso bordone hör
till de äldsta formerna af flerstämmig sång och upp-
kom i England senast omkr. 1200. A. L.*

Falstaff [få'lstäf; skapadt genom förändring af
Fastolfe, namn på en för feghet orättvist be-
skylld krigare, som dog 1459, och i hvilken många
se Falstaff-figurens källa], Sir John, en af Shak-
speres komiska figurer, förekommer i skådespelet
''Konung Henrik den fjärde'' (båda delarna) samt i
''Muntra fruarna i Windsor''. F. är skrytsam, njut-
ningslysten och feg, och blott genom den lysande
humor, med hvilken han är tecknad, blir han en este-
tiskt njutbar företeelse. Hans historiska motsvarighet
bar namnet John Oldcastle och var en anhängare till
Wyclif. Shakspere förenade med de af traditionen
gifna dragen af denne den ända sedan Plautus
populära karaktärsfiguren ''Miles gloriosus''. F. är
hufvudperson i Verdis opera med samma namn och
O. Nicolais opera ''Muntra fruarna i Windsor''.
Se W. Baeske, ''Oldcastle-Falstaff'' (i ''Palæstra'',
1905). R—n B.

Falstaff, fakir, pseudonym för författaren Axel
Wallengren.

Falster, dansk ö i Östersjön, skiljes från Själland
genom Vordingborgbukten, från Möen genom Grön-
sund och från Lolland genom Guldborgsund, öfver
hvilket leda en landsvägsbro (sedan 1867) och en
järnvägsbro (sedan 1875). 514 kvkm. 36,029 inv.
(1906). Ön har formen af en triangel, i det att
norra kusten bildar basen och den mot söder riktade
spetsen slutar med en lång kil (yttersta punkten
Gjedserodde), som fortsättes under vattnet af det 10
km. långa Gjedserrefvet. Ön är ej flack som Lolland;
nordöstra kusten vid Grönsund stupar brant mot
hafvet, och likaledes finnas vid Guldborgsund flera
branter af ända till 22 m. höjd; sydöstra kusten
måste skyddas medelst dyner och skadades svårt af
stormfloden 1872. Högsta punkten på F., Bavnehöj, är 44 m. I geologiskt hänseende tillhör F. is-
tiden på ett underlag af kalk och krita, som ligger
under hafsytan; lera är härskande, och jorden är
nästan öfverallt fruktbar. Af hela området äro 44
proc. åker, 40 proc. betesmark och äng samt omkr.
10 proc. skog. Herrgårdarna äro få, och endast föga
fästegods finnes kvar. Tillsammans med Lolland
bildar F. (sedan 1803) Lolland-Falsters stift och
Maribo amt; det omfattar 2 prosterier och 2 härad,
Nörre- och Sönderherred, samt 3 jurisdiktioner. Stä-

der: Nyköbing och Stubbeköbing. 1872 öppnades en järnväg från Orehoved till Nyköbing (den står i förbindelse med Lollandsbanan till Nakskov), och den fortsattes 1886 till Gjedser, hvarifrån det sedan 1903 finnes regelbunden ångfärjeförbindelse med Warnemünde i Mecklenburg.

Under striderna med venderna på 1100-talet lära Falsterborna dels ha försvarat sig tappert, dels ha knutit vissa förbindelser med fienderna, så att konung Valdemar I 1159 till och med ämnade företaga ett hämndetåg till ön. Under äldre tider har det på F. varit någon slavisk bosättning, som ännu spåras i ortnamnen. Valdemar Sejrs yngste son, Kristofer, var herre till Lolland och F., innan han 1252 vardt konung, och under Kristofer II kom F. 1326 som pantgods i den holsteinske grefve Johans besittning. Från äldre tid fanns mycket kronogods på F., och medan drottning Sofia 1588—1631 hade sitt änkesäte på Nyköbings slott, ökades detta, så att nästan hela ön vardt kronoegendom. Af denna upprättades 1670 ett af Danmarks 12 ryttardistrikt, men 1766 såldes jorden till enskilde. E. Ebg.

Falster, Kristian, dansk skald och filolog, f. 1690, d. 1752, vardt 1723 rektor i Ribe; både 1719 och 1732 erbjöds honom professur vid Köpenhamns universitet. Som filolog förvärfvade han sig ett ansedt namn äfven i utlandet genom sina latinska ordbokssamlingar och sin ifver att rensa latiniteten från barbarismer samt stod i brefväxling med många utländska lärda. Hans grundliga kommentarer till Gellius förblefvo otryckta; däremot utkommo hans öfv. af Ovidius' klagosånger (1719; 3:e uppl. 1738), som vann stort bifall, *Amoenitates philologicæ* (3 bd, 1729—32), en samling essayer i samtalsform på utmärkt latin, och 11 originalsatirer (1720—42), som med Juvenalis till förebild gisslade tidens dårskaper (utg. samlade af Kr. Thaarup 1840, jämte F:s biografi). Jfr K. V. Bruun, "Falsteriana" (1869). E. Ebg.

Falsterbo. Se Skanör med Falsterbo.

Falsterbo församling, Malmöhus län, är annex till Skanörs förs., Lunds stift, Skytts kontrakt. 318 inv. (1906).

Falsterbohus. Se Skanör med Falsterbo.

Falsterboref, ett af sand och grus bestående grundflack, som s. om den halfö, på hvilken Skanör med Falsterbo är beläget, sträcker sig omkr. 8 km. ut i hafvet. Närmast land, till halfva sin längd, har refvet så lågt vatten, att knappast en båt kan flyta där, och höjer sig på ett ställe öfver vattenytan till en grusbank, kallad Måkläppen. Utanför refvet utlades 1844 ett fyrskepp, det första i Sverige. Det nuv. fyrskeppet är försedt med två fasta linsfyrar, hvilkas lysvidd är 11 min. Fyrljusens höjd öfver vattenytan är 10 m. På fyrskeppet äro jämväl lotsar anställda. A. G.

Falsum, lat. (af *fallere*, bedraga), förfalskadt föremål, förfalskning, bedrägeri.

Falt (ty. *falte*, veck), *mus.* Se Bälg 2.

Falterona [-råna], Monte, berg i de toskanska Apenninerna, i italienska prov. Arezzo, 1,654 m., med Arnos och Roncos källor. Från dess topp ser man såväl Adriatiska som Liguriska hafvet.

Fălticeni [-tjēni], hufvudstad i rumäniska länet (*judeţ*) Suceava, i öfre Moldau, nära Bukovinas gräns. 9,643 inv. (1899), däraf mer än hälften judar. Liflig kreaturshandel.

Faltin, Friedrich Richard, tysk-finsk musiker, f. 1835 i Danzig, elev af Markull, Schneider och Leipzigs konservatorium, blef 1856 musiklärare i Viborg, där han bildade en sång- och orkesterförening, 1869 dirigent för symfonikonserterna i Helsingfors, 1870 organist vid Nikolaikyrkan och universitetsmusikdirektor, 1873 kapellmästare vid finska operan samt 1882 lärare i orgel vid musikinstitutet. Han ledde 1870—84 en sångförenings för oratoriers utförande i den finska hufvudstaden och inlade därigenom stor förtjänst om musiklifvets utveckling därstädes, liksom ock genom sin långvariga och fruktbringande pedagogiska verksamhet. F. afgick 1896 från musiklärarbefattningen vid universitetet och erhöll då professors titel. Han har komponerat diverse körsaker och utgifvit koralböcker och finska folkvisor m. m. A. L.

Faltz, Raimund, berömd medaljgravör, f. 4 juli 1658 i Stockholm, d. 21 maj 1703 i Berlin, var son af en från Augsburg inflyttad guldsmed, Raimund F. Tidigt föräldralös, utvecklade F. under ledning af sin styffar, guldsmeden i Stockholm Johan Niklas Hopfner l. Höpner, sina anlag för guldsmedsyrket och blef sedan elev af medaljgravören Karlsten. För att vidare utbilda sig reste han 1680 utomlands och vann snart rykte genom sina goda arbeten. 1683 kom han till Paris och blef till en början lärjunge hos medaljgravören Du Cheron, men arbetade sedan på egen hand och fick åtskilliga gynnare, t. ex. ministern Louvois, hvilken gaf honom en studiepension, för att han så mycket längre skulle uppehålla sig i Frankrike. Ett försök att i hemlighet komma underfund med den berömde Roettiers konst att fördubbla stålbilder i upphöjdt arbete skaffade honom emellertid förtretligheter, så att han 1686 måste lämna Frankrike. Efter ett besök i Holland och England återvände han till sitt fäderneland. Där utförde han 1687—90 åtskilliga kungliga medaljer. 1691 trädde han som medaljgravör i tjänst hos kurfurst Fredrik III af Brandenburg. I Berlin utvecklade F. mycken verksamhet. Han utförde där förträffliga porträtt, och till hans öfriga förnämligare arbeten på tysk botten räknas minnespenningar öfver universitetets i Halle grundande och öfver Schlossbrücke i Berlin. F. gjorde 1694—95 ett besök i Stockholm, hvarvid Karl XI af honom modellerades. Man räknar antalet af F:s medaljer till 47, bland dem 10 utförda för Sverige. Sannolikt var han äfven elfenbenssnidare. Åtminstone uppger Kugler, att man i den k. konstkammaren i Berlin fordom såg F:s (nu försvunna) medaljong-självporträtt, utfördt i elfenben. —rn. Ö. G—g.

Falu bergslag. Se Bergslag och Stora Kopparbergs bergslags aktiebolag.

Falu bergsskola. Se Bergsskola.

Falubriljanter (Falujuveler), smycken uppkomna genom aftryck i en legering af 19 delar bly och 29 delar tenn. Glasbitar, slipade i briljantform,

ppas i den smälta massan; när de sedan åter ptagas, medföljer en på de slipade ytorna vidngande metallhinna, som vid afsvalningen lossnar h då i fördjupning skarpt återger det slipade glats kristallytor samt har en liflig glans, hvilken icke ändras i luften eller fördunklas vid beröring.

Faludden, fyr på Gottlands sydöstra kust, Öja cken, uppförd år 1867. Fyren är försedd med nsapparat med hvitt, intermittent sken vid en jd öfver vattenytan af 10,4 m. Lysvidden är min. A. G.

Falu domsaga, Kopparbergs län, är delad i två ngslag, som ock ingå i Falu fögderi: 1. Norra ngslaget, omfattande socknarna Falu landsrsamling, Aspeboda, Svärdsjö, Enviken, Sundborn, ika. 2,119 kvkm. 20,401 inv. (1906). — 2. Södra tingslaget omfattar socknarna Torsång, ora Tuna, Silfberg, Gustaf. 952 kvkm. 24,656 v. (1906).

Falu grufva l. Stora Kopparbergs rufva, belägen i Stora Kopparbergs socken af opparbergs län, 1,3 km. s. v. om Falun, är en and de äldsta och allra viktigaste grufvorna i verige. Det är ej med säkerhet kändt, när grufbetet vid F. började, men antagligen var det i ng redan i början af 13:e årh. Grufvan kallades

Vy från Stora stöten i början af 1800-talet.

å Tiskasjöberg efter den i närheten begna sjön Tisken och tillhörde Torsångs socken. I utet af 13:e årh. fick grufvan namnet Kopparerget och på 1600-talet Stora Kopparerget, till skillnad från Nya Kopparberget i ästmanland, hvilken grufva upptäcktes 1624. I örjan af 1400-talet synes Stora Kopparbergs socken ha blifvit skild från Torsångs socken. — Den äldsta handling, i hvilken Kopparberget nämnes, är ett bytesbref af 16 juni 1288, hvarigenom biskop Peder i Västerås tillbyter sig en åttondedel i Kopparberget. Grufvan nämnes vidare i en förlikningshandling af 1310 mellan konung Birger Magnusson och hans bröder. Grufvans äldsta kända privilegier äro dagtecknade 24 febr. 1347, men af dessa privilegier synes, att grufvan redan förut haft sådana. 1360 tyckes bergsbruket ha varit på förfall, hvarför konung Magnus Eriksson, genom en skrifvelse 19 febr. s. å., sökte gifva bot för det onda och läxade upp bergsmännen för deras split. Sedan nämnes grufvan ofta i offentliga handlingar, och i synnerhet Gustaf Vasa intresserade sig mycket för detta bergverk. Under hans tid var dock grufvan mycket besvärad af ras, och stora svårigheter lära yppat sig vid dess bearbetande, hvilket framgår af flera bref (bl. a. ett till Påfvel Schutz af 16 juli 1552 rörande grufvans återupptagande), som tala om de kringliggande socknarnas skyldighet att utföra dagsverken för grufvans iståndsättande. Grufvan kom emellertid snart åter i stånd och lämnade god afkastning, men mot slutet af 1600-talet hotades den med fullständig undergång. Under 1600-talets lopp hade flera ras inträffat till följd af den tidens förvända brytningssätt (väldiga grufrum bildades utan stöd för taken, och ofvanpå dessa upplades gråberg och sämre malm massvis), men rasen i april och juni 1687 öfverträffade alla de föregående i storlek. Genom sistnämnda ras bildades *Stora stöten* l. *Storgrufvestöten* (se fig.), den väldiga fördjupning, som ännu i dag väcker förvåning. Stora stöten är öfver 360 m. lång, omkr. 180 m. bred samt 70 m. djup. Emedan konster och spel förstördes vid 1687 års ras, råkade grufvan i lägervall; en andel i densamma hade intet värde, och det berättas, att den, som ville öfvertaga en sådan, erhöll en rulle tobak och en mugg öl på köpet. Emellertid utfärdade Karl XII från Topolno 16 nov. 1703 befallning om grufvans upphjälpande genom skattelindringar m. m. Sedermera ha andra betydliga ras inträffat, såsom 1833 och 1876, men intet af den omfattning som 1687.

Falu grufva var länge, såsom statsegendom, ett regale, ehuru bergsmännen mot skatt och afrad tillätos bearbeta den. Andelarna i grufvan voro indelade i *par*, hvarje par delades i fyra *helfjärdingar* och dessa slutligen i fyra *fjärdeparter*. Antalet par växlade under tidernas lopp; än innehade kronan större eller mindre antal par, än voro alla öfverlåtna åt enskilda. Paren arbetade grufvan turvis, och under en kortare tid arbetade de privates par tre dagar och kronans den fjärde, d. v. s. de underhöllo folk i grufvan och anskaffade ved till bränningen eller ”tillmakningen”. 1615 var parens antal 75, helfjärdingarnas 300 och fjärdeparternas 1,200, vid hvilket antal de sedan förblefvo. (Fjärdeparterna ansågos som fast egendom, då däremot öfriga grufvor i Sverige äro lös egendom.) Då emellertid stora olägenheter voro förknippade med att paren arbetade skiftevis, blef hela grufbrytningen 1716 ställd under bergstjänstemännens styrelse och uppsikt samt verkställdes genom dessa för gemensam räkning. Malmen fördelades genom lottning mellan fjärdepartsegarna, hvilka sedan smälte densamma vid sina egna hyttor eller bortsålde den till hytt-

egare. Då äfven detta system led af stora olägenheter, upphörde lottningen 1 nov. 1862, då bergsmännens hyttor inlöstes, och smältningen började bedrifvas för gemensam räkning. Bergverkets styrelse hade i forna tider omhänderhafts af bergsstatens tjänstemän, men 1853 indrogos de lägre bergstjänsterna, och styrelsen öfverlämnades åt bergshauptmannen och två ledamöter, valda af bergsmännen. Detta fortfor till 1862, då bergshauptmanstjänsten indrogs och styrelsen öfvertogs af Falu bergslags l. Stora Kopparbergs bergslags styrelse.

Fredriks schakt, det djupaste (343 m. under dagen), och Oskars schakt, alla belägna s. v. om Storgrufvestöten, och Creutz' schakt, beläget ö. om Mårdskinnsstöten. Förutom dessa schakt, hvilka alla ännu användas, finnes en hel del äldre och nu igenrasade eller af andra orsaker icke använda schakt spridda öfver gruffältet. Det fyndiga området har sin största utsträckning i östlig—västlig riktning med en längd af omkr. 600 m., dess bredd tilltager i riktning från v. till ö. från omkr. 180 m. till omkr. 240 m. Grufvans djupaste rum ligger på 354,5 m.

Stora stöten nu för tiden (med Falun i bakgrunden).

1888 omorganiserades Stora Kopparbergs bergslag till aktiebolag på så sätt, att för hvarje fjärdepart lämnades 8 aktier å nominellt 1,000 kr. i det nya bolaget, Stora Kopparbergs bergslags aktiebolag, som numera eger Falu grufva.

Det första, som vid ett besök vid Falu grufva tilldrager sig uppmärksamheten, är Storgrufvestöten, den största i Sverige. Tätt invid denna finnas tre mindre stötar: *Lovisastöten* i v., *Mårdskinnsstöten* i ö. och *Drottningstöten* i s. ö. Den första och den tredje utmärka de områden, inom hvilka de s. k. ''blötmalmerna'' förekommit, d. v. s. de områden, som upptagits af de stora, mer eller mindre kopparkisförande svafvelkisstockar, hvilka ständigt lämnat en väsentlig, under äldre tider den väsentligaste delen af grufvans malmfångst. Denna har för öfrigt erhållits från de s. k. ''hårdmalmerna'', hvilka utgöras af en med kopparkis insprängd kvartsit och förekomma som större eller mindre klumpformiga massor inom två områden, ''det östra hårdmalmsområdet'', beläget ö. om Storgrufvestöten, och ett mindre, ''Lovisagrufvans hårdmalmsområde'', beläget v. om samma stöt. De förnämsta bland grufvans 14 lodräta schakt äro Adolf Fredriks schakt, afvägning, men ännu djupare, ända till 410 m., äro undersökningar med diamantborrning drifna.

Den geologiska bildning, inom hvilken grufvan ligger, tillhör urberget. Grufvans hufvudbergart, inom hvilken alla kända malmer äro belägna, utgöres af en grå fettglänsande kvartsit, hufvudsakligen bestående af kvarts, dock insprängd mer eller mindre rikligt med små glimmerfjäll. Oftast förekomma i kvartsiten äfven cordierit och en strålig amfibol samt såsom accessorisk beståndsdel alltid magnetit. Den kvartsiten omgifvande bergarten, där den iakttages, utgöres af granulit, som är en för de fyndiga partierna främmande bergart. I mindre mängd förekommer skarn på gränsen mellan kvartsit och granulit, och oren kalksten i körtlar och strimmor synes ha förekommit flerstädes inom kisstockarnas områden. Dessutom förekomma såsom gångbergarter porfyrisk felsit samt trapp, under hvilket namn sammanfattas flera olika typer af mörka amfibol-bergarter. Det är just uppträdandet af dessa gångbergarter i den eljest så enformiga kvartsitmassan, som i hög grad bidragit till, att en utredning af de geologiska förhållandena kunnat vinnas. De under namn af ''skölar'' betecknade bergarterna

ro icke egentliga bergartsgångar, utan antagligen genfyllda sprickbildningar. De förekomma särdeles ılrikt, tillhöra i regel glimmer- och kloritskölarnas ategori och omsluta nästan fullständigt Storgrufvesen; från dem utgå förgreningar åt Lovisagrufvan, Hårdskinnsgrufvan och Drottninggrufvan. Förr, då rufbrytningen var koncentrerad inom kisstockarna ch bedrefs i öppna rum, spelade skölarna en stor oll vid de ofta förekommande rasen.

Föremål för tillgodogörande äro kopparkis, gediget uld och svafvelkis. För öfrigt förekomma zinkblände, blyglans, magnetkis och galenobismutit. opparkisen förekommer insprängd dels i kvartsit, ildande de s. k. ''hårdmalmerna'', dels i de stora isstockarna, bildande de s. k. ''blötmalmerna''. tundom träffas den äfven samlad i brytvärd mängd skölarna, s. k. ''skölmalm''. Det gedigna guldet örekommer på särskilda kvartsådror inom östra årdmalmsområdet.

Hårdmalmerna förekomma dels som breda, djupående och föga långsträckta klumpar, dels som smala, ngsträckta linser i kvartsiten, som blifvit insprängd ed olika kismineral, hufvudsakligen kopparkis och agnetkis. Dessa malmer äro icke åtskilda genom lossningar från kvartsiten, men öfvergången från ndigt till ofyndigt sker dock ganska hastigt. rågavarande malmer förekomma inom det östra årdmalmsområdet i brytvärd mängd endast till 00 m. djup och inom Lovisagrufvans till 280 m. medeltal fås ur hårdmalmsrummen $^1/_5$ à $^1/_6$ af det rutna berget som malm med omkr. 4 proc. koppar.

Kisstockarna äro stora klumpformiga massor af etydande dimensioner; Storgrufvekisen har i dagen aft ett tvärmått af omkr. 200 m., mot djupet afger den i omfång, men endast småningom ned ll 250 m., därefter afsmalnar den hastigt och pphör på 332 m. djup. De öfriga kisstockarna äro la af mindre dimensioner, men förekomstsättet är knande. Kisstockarna omslutas nästan alltid af er eller mindre mäktiga skölar, endast undangsvis stöta de direkte mot någon annan bergart. isstockarna bestå af kvartsit, mycket starkt imregnerad med kiser, hufvudsakligen svafvelkis. tom svafvelkis förekommer ofta äfven kopparkis, ch utgöres blandningen då af blötmalm. Blötalmerna ha fordom varit grufvans förnämsta och kaste malmer, men de rika malmerna äro numera brutna, och erhålles f. n. från blötmalmsrummen à $^1/_2$ af det brutna berget som blötmalm med nkr. 2 proc. koppar. Inom kisstockarna finnas ora partier, som på grund af mycket låg kopparalt lämnats obrutna; dessa delar bearbetas numera r erhållande af svafvelkis. Vid brytning i dessa afvelkisrum erhålles $^1/_2$ à $^2/_3$ af det brutna berget m svafvelkis med omkr. 40 proc. svafvel. — De k. skölmalmerna, som i regel varit mycket rika, ro för länge sedan utbrutna.

Guldmalmen utgöres af i kvarts insprängdt gediget ıld, åtföljdt af galenobismutit. Denna guldförande varts förekommer inom det östra hårdmalmsområdet m mineralgångar, hvilka i regel äro bundna vid älfva hårdmalmerna i närheten af ofvan nämnda appgångar och ofta förekomma klumpformigt utldade, särskildt där kvartsitmassan varit utsatt för eckningar och sönderkrossningar. I guldmalmerna det gedigna guldet ofta synligt för blotta ögat, en oftast måste skrädning ske med ledning af den medföljande galenobismutiten. Under den tid, 1881—1905, som guldmalmerna varit belagda med särskilda arbeten, har skrädningen skett i ''guldmalm'' med för ögat synligt guld med en guldhalt af 200—500 gr. guld per ton och i ''selenmalm'', malm med synlig galenobismutit och hållande 10—30 gr. guld per ton. Hårdmalm och blötmalm hålla 2—4 gr. guld och omkr. 20 gr. silfver per ton. (Se A. E. Törnebohm, ''Falu grufvas geologi'' i ''Geol. föreningens förhandl.'', bd 15.)

Grufbrytningen har, sedan grufvan först började bearbetas, genomgått många förändringar. Den första brytningen skedde antagligen genom sänkningar i Storgrufvekisen, som ju gått upp i dagen. Dessa sänkningar gjordes allt djupare och vidare och hade vid 1687 års stora ras, då mellanväggarna mellan de olika brytningarna sammanstörtade, nedgått till omkr. 150 m. djup. Under 1700-talet började brytningen ske efter en enhetlig plan, och uppfordringsschakt anlades utom fyndigheten, för att grufvans bestånd icke skulle vedervågas genom inträffade ras. Brytningen skedde dock allt fortfarande i stora öppna rum med kvarlämnande af pelare och bottnar mellan desamma. Då det sedermera blef ondt om malm, angrepos dessa alltmer, och på så sätt uppstodo 1833 och 1876 stora ras. Man kan göra sig ett begrepp om grufvans utsträckning, då man får veta, att hela längden af ''orterna'' före 1876 års ras var 33 km. Efter 1876 har man alltmera bedrifvit brytningen med i g e n s ä t t n i n g, d. v. s. alla urholkningar, som bildas vid malmens uttagande, igenfyllas omedelbart med det ofyndiga, som vid skrädningen frånskiljes. Grufvan har sedan varit förskonad från några svårare ras. F. n. användas hufvudsakligen tak- och tvärbrytningsmetoderna. För ledning af grufbrytningen upprättas grufkartor, och den äldsta i behåll varande verkliga grufkartan i världen upprättades öfver Falu grufva af Oluff Hansson Swart 1629.

Kopparns utvinning skedde i äldre tider genom malmens rostning och upprepade smältningar till garkoppar. 1872 och 1873 började man uttaga den på våta vägen enligt Henderssons process, och med 1879 års utgång upphörde de sista gamla kopparhyttorna. För tillvaratagande af malmernas guldhalt användes en af H. Munktell utarbetad process. Sedan smältningsmetoderna alltmer utarbetats, särskildt i Amerika, öfvergick man med 1906 års ingång till dessa, hvarefter extraktionsverken nedlades. Kopparns utvinning tillgår nu på så sätt, att malmen smältes i en water-jacket ugn af amerikansk modell till skärsten, hvilken man därefter nedsmälter i flamugn för att erhålla råkoppar. Malmens guld- och silfverhalt ingår i kopparn och utvinnes, då kopparn för framställning af kopparvitriol upplöses i svafvelsyra.

Den ur grufvan vunna svafvelkisen, som numera spelar större roll i afkastningen än kopparmalmerna, dels användes till framställning af svafvelsyra, dels försäljes till inom landet belägna sulfitcellulosafabriker, där den ersätter förut importeradt sicilianskt svafvel.

Vid Falu kopparverk tillverkas f. n. guld, silfver, vismut, svafvelsyra, koppar- och järnvitriol, svafvelsyrad lerjord och rödfärg. Under de senaste 5 åren har vid grufvan och kopparverket brutits eller tillverkats

Tryckt den $^{28}/_8$ 07 7 b. 43

		1902	1903	1904	1905	1906
Brutet berg	ton	44,416	55,482	61,123	63,933	56,988
Erhållen kopparmalm	»	17,637	14,899	12,870	11,960	7,180
» svafvelkis	»	—	7,793	15,957	20,762	20,700
Kopparvitriol	»	1,257	1,171	1,248	1,029	562
Järnvitriol	»	127	62	178	144	170
Svafvelsyrad lerjord	»	80	364	397	763	966
Svafvelsyra	»	1,358	1,787	1,789	2,219	2,587
Rödfärg	»	874	889	1,008	924	1,099
Svafvel	»	74	—	35	—	22
Guld	kg.	92,5	48,9	60,5	55,0	20,3
Silfver	»	339	226	245	213	194
Vismut	»	—	—	368	982	—

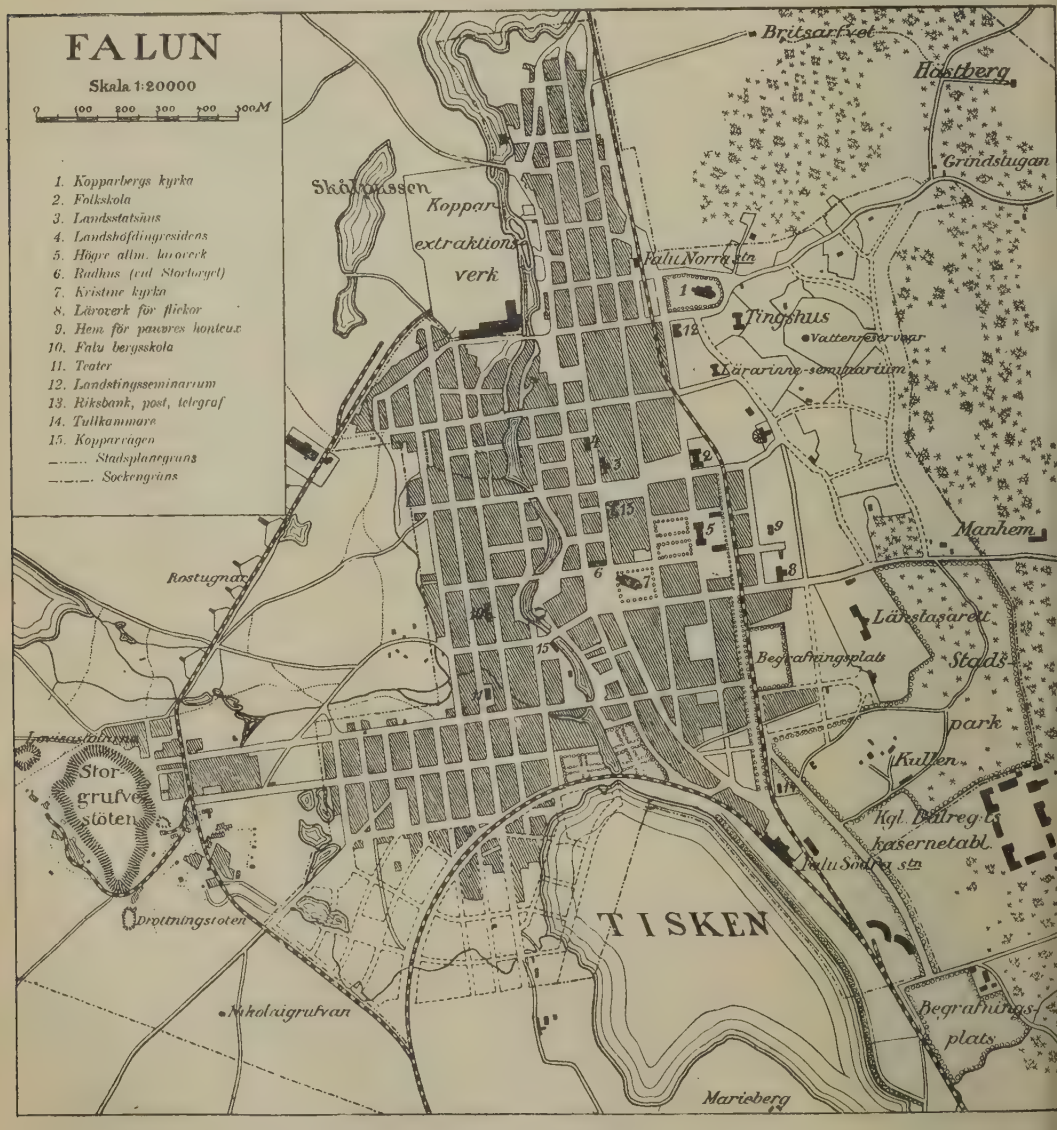

Situationsplan af Falun.

Tillverkningsvärdet för samtliga tillverkningarna ppgår f. n. till omkr. 1 mill. kr. per år. Värdet f den ur grufvan sedan äldsta tider upphämtade almen kan ej beräknas, men antages för tiden fter 1250 vara åtskilligt öfver 600 mill. kr. 1633 fördes kronovågen. Värdet af den sedan dess rutna kopparn stiger till omkr. 350 mill. kr. edan kronan under Gustaf II Adolfs regering gjort pparhandeln till ett monopol, tjänade Falu grufva nge som grundval för kronans finansoperationer: nsamt exporttullen på koppar gaf öfver 200,000 aler, på samma tid som hela stora sjötullen gaf 0,000 daler. Man kan uppskatta den ur grufvan rutna råkopparn till 500,000 ton.

Erforderlig kraft för grufvan och kopparverket rhålles dels genom mycket gamla anläggningar, m leda vatten från sjön Vällan, ett vatten, som rifver flera turbiner och vattenhjul vid grufvan, els genom vattenkraft i själfva Faluån, dels från n vid Sundborn, omkr. 10 km. från Falun belägen raftstation. Antalet använda hästkrafter, utesluande vattenkraft, uppgår f. n. till omkr. 600.

Vid grufvan och kopparverket äro anställda omkr. 50 arbetare, af hvilka något mindre än hälften ar sysselsättning i grufvan och de öfrige i verkvattendrag, som förenar sjön Varpen med Runn och bär namnet Östanfors- l. Faluån. Den omgifvande, mycket kuperade trakten är ful mot v., i närheten af grufvan, men erbjuder åt andra håll punkter af ganska mycken naturskönhet. Arealen utgör 1,348 har, hvaraf stadsplanen, efter 1897 och 1903 fastställda utvidgningar, upptager 189,6 har. Sammanlagda fastighetsvärdet uppgick 1905 till 17,462,100 kr., hvaraf 351,000 kr. för jordbruksfastighet, som är satt till 3,81 mtl, och 2,768,700 kr. för statens och kommunens m. fl. fastigheter. Folkmängden vid 1906 års slut var 10,897 pers. Stadens olika delar ha särskilda namn. Ö. om ån ligga, från n. räknadt, Östanfors, Öfre Åsen, Lundtäkten, Kyrkbacken, Slaggen, Lallarfvet, Ö. Falun, Yttre Åsen och Noret; v. om ån ligga Hanrö, Prästtäkten.

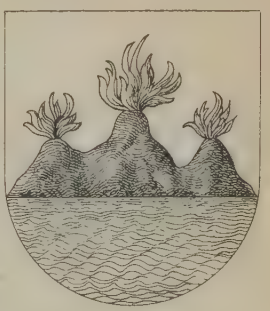

Faluns vapen.

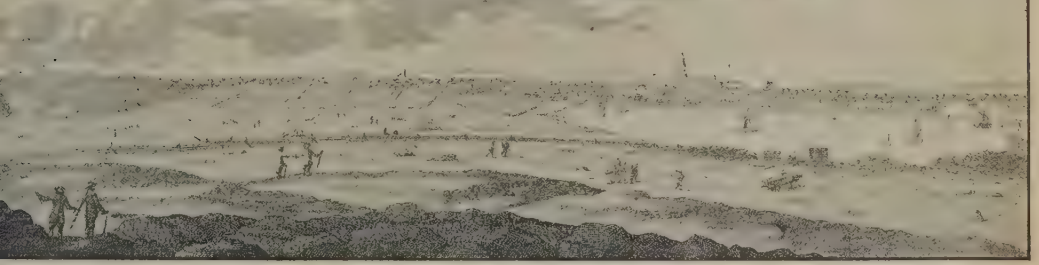

Falun i slutet af 1600-talet. T. v. koppargrufvan med uppstigande rökmoln från kallrostningen. (Ur Sueciæ-verket).

täder och fabriker. Utom kopparverket finnas ämligen ett vitriolverk (sedan 1749) med 3 annor och 80 sumpar, ett rödfärgsverk (sedan 760-talet) med 2 ugnar, ett guld- och silfververk "Gustaf III:s silfververk", anlagdt 1788) med ugnar, en svafvelsyrefabrik (anlagd omkr. 1858) ed 12 ugnar, 6 blykammare, 4 torn och 2 kesslerpparater.

Falujuveler. Se Falubriljanter.

Falu kontrakt, Västerås stift, omfattar följande tta pastorat: Falu stads Kristine församling och Stora) Kopparbergs församling; Stora Skedvi; Svärdsjö och Svartnäs bruksförsamling; Enviken; Sundborn; Torsång; Aspeboda; Vika och Hosjö apell. 2,421 kvkm. 35,859 inv. (1906).

Falu landsförsamling, Kopparbergs län, den till andsbygden hörande delen af (Stora) Kopparbergs örsamling. 28,146 har. 5,189 inv. (1906). (Stora) Kopparbergs församling är annex till Falu stads Kristine församling. Inom socknen ligger Gryckso bruk med en befolkning af 640 pers. (1900).

Falun, bergsstad i Dalarna, säte för länsstyrelsen Kopparbergs län, ligger på ömse sidor om ett litet Gamla herrgården, V. Falun och Elsborg. F. har ofta ödelagts af vattuflöden och eldsvådor och är nu en vidsträckt och ganska reguljärt, till största delen af trä byggd stad. Öfver ån leda 6 broar. Genom stadens östra del löper en lång, snörrät björkallé, kring hvilken en vacker villastad håller på att uppstå. Ö. om stadsplanen eger staden en synnerligen vacker stadspark, och s. därom uppföres f. n. ett kasernetablissemang för Dalregementet, som 1908 förlägges till staden. Bland stadens sex torg är Stora torget det förnämsta. F. har två kyrkor, båda ö. om ån, Kristine kyrka (se fig.) vid Stora torget och Stora Kopparbergs kyrka l. Mariakyrkan, den förra invigd 1655 och efter fullständig restaurering återinvigd i dec. 1906, den senare, tillhörande landsförsamlingen, byggd i midten af 1400-talet och sedan tillbyggd samt efter restaurering återinvigd 1901. Andra större byggnader äro, ö. om ån, rådhuset, landshöfdingeresidenset, högre allmänna läroverkets hus, ett tidsenligt, med dyrbara konstverk af Dalakonstnärer prydt läroverkshus för flickor, ett landstingsseminariehus, folkskolehus, länslasarett (tillbyggdt 1897) samt bergs-

lagets s. k. magasinshus, innehållande en stor festivitetssalong m. fl. lokaler, under senare år väsentligen tillökade. I denna byggnad har förvarats en af grefve N. A. Bielke skänkt större mineraliesam-

Gatubild från Falun, med riksbankens hus och Kristine kyrka.

ling, som numera ordnats inom den s. k. kopparvågen, belägen invid Falubron; vidare det 1888—89 snedt emot landshöfdingresidenset uppförda landsstatshuset med lokaler jämväl för länsarkivet, landtmäteriprovinskontoret och storskifteskontoret, centralpalatset vid Stora torget, den storartade arbetsinrättningen. Väster om ån ligga bl. a. teaterhuset samt bergsskolans hus. På senare tid ha i själfva staden uppförts åtskilliga större bostadshus af sten samt vackert belägna ”villor” i de nyare stadsdelarna ö. och n. ö. om staden. Riksbankens nya hus vid Åsgatan (se fig.) inrymmer, utom banklokaler, postkontor samt telegraf- och telefonstation. En Engelbrektsstaty kommer att resas i staden.

F:s näringar äro handel, handtverk, fabriksindustri, något jordbruk samt bergsbruk vid den närbelägna Falu grufva. 1905 funnos 145 handlande med 227 betjänte och en uppskattad inkomst af handelsrörelsen af omkr. 435,000 kr., 97 handtverkare med 217 arbetare och en uppskattad inkomst af handtverksdriften af 146,300 kr. samt 38 fabriker med 532 arbetare och ett tillverkningsvärde af 1,8 mill. kr., däraf en sömnadsfabrik med 121 arb. och ett tillv.-värde af 262,000 kr. Alldeles invid stadens södra gräns ligger Vagn- och maskinfabriksaktiebolagets storartade verkstäder för tillverkning af lokomotiv och godsvagnar. (En del af bolagets tjänstemän och arbetare är dock bosatt i staden.) Från den längst i s. ö. belägna, för Bergslagernas järnvägar och Gäfle—Dala järnväg gemensamma södra järnvägsstationen utgå äfven järnvägen Falun—Rättvik—Mora och Falun—Västerdalarnas järnväg. Ångbåtsförbindelse å Runn och Tisken med kringliggande orter. Sedan 1895 har F. tullkammare samt nederlags- och transitoupplagsrätt. Utom Riksbankens afdelningskontor (sedan 1892) finnas Kopparbergs ensk. banks och aktiebolaget Dalarnes banks hufvudkontor, afdelningskontor af bankaktiebolaget Stockholm—Öfre Norrland, Gäfle—Dala hypoteksförening och två sparbanker. Af läroanstalter märkas ett högre allmänt läroverk (med både real- och latingymnasium), en bergsskola, ett folk- och ett småskollärarinnesemi-

narium, ett fullständigt elementarläroverk och en slöjdskola för flickor, Falu fabriks- och handtverksförenings aftonskola och Falu tekniska aftonskola. Bland välgörenhetsinrättningar må nämnas det 1887 inrättade Dalarnes idiothem, hemmet för obemedlade fruntimmer, barnhem samt arbetshem för flickor. Invid läroverkets gymnastikhus ligger Dala fornsal, med Dalarnas fornminnesförenings samlingar. Från tryckerier i staden utgifvas ”Tidning för Falu län och stad” (4 ggr i veckan) med bilagan ”Dalpilen”, ”Falukuriren” (3 ggr i veckan) och ”Dalabladet” (3 ggr i veckan). Staden eger sedan 1899 fullständig vatten- och afloppsledning, som är införd i nästan alla stadens gårdar. Elektrisk gatubelysning infördes 1888 och utvidgades afsevärdt 1903. Elektrisk belysning inomhus samt elektrisk energi för industri och handtverk tillhandahållas af Falu elektriska belysningsaktiebolag, som från vattenfall i Sundborns by inför elektrisk kraft af omkr. 800 hkr. För riksdagsmannaval är F. förenadt med Säter och Hedemora till en valkrets. I kyrkligt hänseende bildar Falu stads Kristine församling (8,157 inv.) och (annexet) Kopparbergs stads- och landsförsamling (2,740 inv.) ett regalt pastorat i Västerås stift, Falu kontrakt.

Kopparberget, efter den närbelägna sjön Tisken äfven kalladt Tiskasjöberg, var redan under medeltiden Dalarnas förnämsta ort. De stora handelsfriheter, som stället egde, gjorde, att fråga om särskilda stadsprivilegier jämförelsevis sent uppstod. Efter hand bildades på Falan, där tingen plägade hållas, en köping, som 20 jan. 1609 fick sina första privilegier. Gustaf II Adolf lät 1624 uppsätta privilegier för en stad på Falan, hvilka dock ej underskrifvits. Förmyndarstyrelsen gaf 30 okt. 1641 provisoriska privilegier, som Kristina, myndig, bekräftade 27 febr. 1646. F. fick då egen jurisdiktion och styrelse, i spetsen för hvilken ställdes en s. k. burggrefve eller öfverborgmästare jämte tre andra borgmästare — ett antal, som 1720 inskränktes till en. C. J. C.

Falunit, *miner.*, ett i Falu grufva förekommande mineral, som utgöres af mer eller mindre vittrad cordierit. Hårdfalunit synonymt med cordierit. P. T. C.*

Falun—Rättvik—Mora järnväg (linjerna Falun—Orsa och Mora Noret—Mora). Se Gäfle—Dala järnväg, som arrenderar och trafikerar denna järnväg.

Falun—Västerdalarnas järnväg. Se Gäfle—Dala järnväg, som arrenderar och trafikerar denna järnväg.

Falu rödfärg, Falurödt, en god rödfärg (se d. o.), som beredes mestadels af rostade kiser och kisaffall från kopparextraktionen vid Falu grufva och består af bränd järnoxid.

Fāma. 1. *Rom. myt.*, ryktets gudinna, var, enligt Vergilius (Æneis IV: 173 ff.), dotter af jorden. Hon framställes af skalden såsom bevingad, med otaliga munnar och öron. (Jfr Ossa.) — Fama cre'scit eu'ndo, lat., ”ryktet växer under sin färd”, ett ordspråk, hvilket sannolikt härleder sig från Vergilius' skildring af Fama i det ofvannämnda citatet, där det bl. a. heter: vires acquīrit eundo, ”ryktet vinner styrka under sin färd”. — 2. *Astron.*, en af småplaneterna.

Famagu'sta (latiniserad form af grek. *Am-*

no'chostos, hopad sand, turk. *Ma'usa*), stad på östra kusten af ön Cypern, 4 km. s. om Salamis' ruiner, ligger nu till största delen i ruiner och hade 1901 endast 1,053 inv., nästan uteslutande muhammedaner (de kristne bo i förstaden Varosia). — F. fanns redan på den assyriska tiden, men vann först under

Katedralen i Famagusta, numera moské.

de bysantinske kejsarna större betydelse genom sin goda hamn. Rikard Lejonhjärta intog staden 1191; därefter blef den under Lusignanska dynastien en blomstrande och starkt befäst handelsstad. 1372 förfrades den af genueserna, kom 1489 under Venedig och intogs 1571 af turkarna efter att ha i 11 månader hjältemodigt försvarats af venezianaren Marcantonio Bragadino. 1878 kom F. med ön under engelsmännen, som förbättrat hamnen. Fästningsverken, borgen, den stora katedralen (se fig.; staden hade förr en ortodox ärkebiskop) samt ruiner af palats och kyrkor förläna staden ett stort intresse.

Famars [-märs], gammal ort i franska dep. Nord, v. om Valenciennes. 914 inv. (1901). Lämningar af befästningsverk från romarnas tid, då orten hette *Famum Martis* (''Mars' tempel'').

Famatina, Sierra, bergskedja i argentinska prov. Rioja mellan 28° 10′ och 30° 20′ s. br., har en medelhöjd af 3,000 m., men når i Nevado de F. (under 29° s. br.) 6,394 m. Med den östligare, parallellt gående Sierra Velasco innesluter kedjan Rioja p. F. med hufvudorten F. på 1,150 m. höjd. Dess mellersta del är den rik på silfver, guld, koppar och vismut.

Famenne [-män], bördig landsträcka i Belgien, omfattande nordvästra Luxemburg och angränsande trakt af Namur och genomfluten af Ourthe. Hufvudort är Marche.

Famennien [-niä̆n], *geol.*, efter Famenne (se d. o.) uppkalladt namn på öfversta afdelningen af Belgiens devoniska formationsserie. E. E.

Fa'mes, lat.; hunger. Som personifikation af hungern ett kvinnligt väsende — med ihåliga ögon, tripigt hår och likblekt anlete —, som, enligt Vergilius, bodde vid ingången till Tartarus, men, enligt Ovidius, på Skytiens isfält.

Fami'lia caritātis. Se Familister.

Familiāriter, lat. Se Familièrement.

Familièrement [-ljärmā̆], fr. (lat. *familiāriter*, af *fami'lia*, familj), förtroligt, på förtrolig fot, ogeneradt; påfluget.

Famili'ster (lat. *Fami'lia caritātis*, kärlekens brödraskap, eng. *family of love*, holl. *huis der liefde*), mystisk sekt i England och Holland, stiftad i senare hälften af 16:e årh. af köpmannen Heinrich Niklaes från Münster (f. 1502, d. efter 1570). Till familisternas uppbyggelse tjänade Niklaes' skrifter, hvilka voro författade på holländska och snart öfversattes på engelska. Deras innehåll var panteistiskt. Drottning Elisabet lät bränna dessa skrifter 1580. Först efter Stuartarnas restauration 1660 försvinna familisterna. Jfr A. Nippold, ''Heinrich Niclaes und das haus der liebe'' (i ''Zeitschrift für hist. theologie'', 32, 1862). Bästa framställningen af sekten lämnas i ''Dictionary of national biography'' (art. Nicholas), 40:e d. (1894), af miss Fell Smith.

Familistär (fr. *familistère*), en efter socialisten Fouriers (se denne) teori och mönstret af hans ''Falangstär'' af järnvarufabrikanten Godin-Lemaire 1859 vid staden Guise (dep. Aisne) i Frankrike inrättad anstalt, omfattande arbetslokaler och gemensamma bostadshus för urspr. 400 familjer. Numera äro de vid anstalten anställde faste arbetarna, omkr. 500, ensamma egare till fastigheter och fabriker (1902 värda omkr. 5 mill. francs) samt ha alltefter de tre klasser, i hvilka de äro indelade, olika inflytande på affärens ledning. De omkr. 700 tillfällige arbetarna åtnjuta ingen annan fördel än timpenningen. Jfr A. Strindberg, ''Utopier i verkligheten'' (1885).

Fami'lj (lat. *fami'lia*). 1. I *social* mening, den form af personligt samlif människor emellan, hvars naturliga underlag och förutsättning äro könsmotsatsen emellan mannen och kvinnan samt de närmaste fysiska släktskapsförhållandena emellan människor. Ehuru mindre egentligt, räknas stundom dit jämväl förhållandet emellan husbonde och tjänare, hvilket förhållande dock inom det moderna samhället alltmera förlorar karaktären af familjeförhållande. Familjelifvet refererar sig sålunda visserligen till en natursida hos människan, men dess väsen ligger dock i det personliga samlifvet. De väsentligaste förhållandena inom familjen äro förhållandet emellan mannen och kvinnan (makarna) samt mellan dessa (föräldrarna) och barnen. Dessa båda former af familjelifvet böra dock, liksom alla de öfriga, återföras till samma enhet och fattas såsom yttringar af samma sedliga princip. Man gör sig skyldig till mycken ensidighet, om man förbiser, att föräldrarnas plikter emot den förhandenvarande eller väntade afkomman oupplösligt sammanhänga med deras inbördes plikter och att de förra måste fattas som en *väsentlig* sida i själfva deras samlif sinsemellan. — Familjelifvet, såvidt det direkt har afseende på könsmotsatsen och bestämmer förhållandet emellan man och kvinna — familjens konstitutiva moment —, benämnes *äktenskap*. Äktenskapets natursida är icke blott den fysiska, utan jämväl den psykiska motsatsen emellan könen. Denna motsats är likväl ej *endast* motsättning, utan involverar i sig tendenser till ömsesidigt kompletterande samverkan i såväl fysiskt som psykiskt afseende. Från sin etiskt personliga sida kännetecknas äktenskapet däraf, att det, för att motsvara sin bestämmelse, *a)* måste vara *frivilligt* ingånget och grundadt på personlig böjelse, *b)* är till sitt väsen en fullständig *lifsgemenskap* makarna emellan och i följd däraf monogamiskt, förpliktar

till *ömsesidig* trohet samt ålägger plikt och gifver rätt till att *gemensamt* vårda och uppfostra barnen, och *c*) är till sitt väsen *oupplösligt*. Såsom äktenskap erkännes dock stundom, särskildt i fråga om folk på lägre odlingsståndpunkt, hvarje af lag och sed auktoriserad, t. ex. äfven en på tvång grundad eller polygamisk, förbindelse emellan könen, men ej gärna en sexuell förbindelse på behaglig tid (jfr Konkubinat). Hos de *förkristna* folken fattades äktenskapet väsentligen såsom en mannens rätt till hustruns person, hvilken han på ett eller annat sätt förvärfvat (t. ex. genom aftal med hennes anförvanter), och dess helgd hvilade på aktningen för denna rätt. Denna rätt behöfde dock icke fattas såsom alldeles gränslös, utan kunde i flera afseenden bestämmas och inskränkas, t. ex. genom det ofvannämnda aftalet. Huru olika än emellertid allt detta hos olika folk gestaltade sig, kom dock, till följd af nämnda grunduppfattning af äktenskapets väsen, icke något förkristet folk fram till ett fullständigt erkännande af den monogamiska principen såsom allena berättigad. Ehuru bland lågt stående folk exempel ej saknas på att flera män gemensamt ega en hustru (*polyandri*), är dock det motsatta förhållandet, nämligen att en man har flera hustrur (*polygyni*), det vanligaste bland dem. Det är bekant, att månggifte i sistnämnda bemärkelse i Österlandet varit och är, om ej vanligt, dock tämligen allmänt erkändt som berättigadt. I Västerlandet utbildades visserligen ett slags monogami, men huru bristfällig denna i själfva verket var, inses lätt, om man besinnar, att intet förkristet folk blifvit fullt genomträngdt af den tanken, att hustrun eger att fordra äkta trohet af mannen. — *Det kristna äktenskapet* har sitt väsen i det personliga samlifvet emellan makarna. Det är ock till sin natur strängt monogamiskt och förpliktar båda makarna till äkta trohet mot hvarandra. I sammanhang därmed förbjuder den kristna sedeläran hvarje sexuell förbindelse könen emellan utom äktenskapet. I sin fulländning utvecklas det till fullständig lifsgemenskap mellan man och kvinna. Frivilligheten i dess ingående och hvad i öfrigt kan vara förutsättning för denna lifsgemenskap har ock småningom börjat införlifva sig med de kristna folkens sedliga föreställningssätt. De åsikter, som på den kristna bildningens ståndpunkt framställts rörande äktenskapets väsen och grunden till dess helgd, ha dock ofta velat härleda den senare ur någonting annat än det personliga samlifvet själf. Så har man sökt den än i en auktorisation från kyrkan eller staten (t. ex. enligt den katolska uppfattningen, som i äktenskapet ser ett sakrament), än i ett ”trohetslöfte”, som makarna gifvit hvarandra; eller har man fattat äktenskapet såsom en anstalt för ett eller annat ändamål, t. ex. såsom ”ett läkemedel mot okyskheten” (Luther), såsom en institution för att skydda kvinnan mot förnedring eller för släktets förökelse och uppfostran. Ehuru det är onekligt, att alla dessa förklaringsförsök haft till syfte att framhålla någon sida i äktenskapet, så lida de dock alla af betänkliga ensidigheter. Intet af dem har, med bibehållen konsekvens, kunnat i sig upptaga alla de bestämningar, hvilka vi angifvit vara för ett äktenskap i sann mening väsentliga. — Andra ha väl ansett själfva det personliga samlifvet utgöra äktenskapets väsen men antingen förnekat dess specifika karaktär och i äktenskapet sett en vänskapsförbindelse, eller och erkänt den specifika karaktären hos samlifvet, men fattat den på ett ensidigt sätt. Bland förfäktarna af åsikten, att äktenskapets väsen är en specifik form af personligt samlif mellan makarna, intager Fichte d. ä. — denna åsikts egentlige upphofsman — ett framstående rum. Fichte och än mer hans närmaste efterföljare, den nyromantiska skolan, gjorde sig skyldiga till ett ensidigt betonande af äktenskapets subjektiva sida (den personliga sympatien). De sköto äfven plikterna mot barnen helt och hållet i bakgrunden och betraktade det helt såsom ett kärlekssvärmeri. Besläktad med denna åsikt är den, som förnekar äktenskapets natursida och i s. k. platonisk kärlek ser den egentliger sedliga formen af samlif mellan könen, en åsikt som, grundad på själfbedrägeri, i lifvet brukar leda till raka motsatsen af det åsyftade. Den objektiva sidan i äktenskapet (trohetsprincipen) så som en af allt godtycke oberoende institution betonades däremot af Hegel, men på ett så ensidigt sätt, att den personliga innerligheten fattades såsom mer eller mindre oväsentlig. — Ehuru till väsendet etiskt, har dock äktenskapet äfven sin *juridiska* sida och medför vissa juridiska rättsverkningar. Staten har till följd däraf rätt att uppställa vissa fordringar med afseende på äktenskapets ingående och upplösning samt att reglera egendomsförhållandena makar emellan.

Beträffande *förhållandet emellan föräldrar och barn* är de förras rätt öfver de senare, enligt den kristna sedeläran, grundad på deras plikt att vårda och uppfostra barnen och har i denna plikt sina gränser såväl med afseende på själfva sin art som sin utsträckning i tiden. De kristna folken ha ock därför förkastat ej mindre den i allmänhet inom antiken rådande åsikten, enligt hvilken fadern egde obegränsad rätt öfver barnens personer (*patria potestas*), än äfven sådana utopistiska läror som uppfattade barnuppfostran såsom helt och hållet en statsangelägenhet. Sådana åsikter hyllades af bl. a. Platon.

Bland öfriga familjeförhållanden må syskonförhållandet särskildt nämnas. Aflägsnare stamförvanter kunna ej gärna sägas tillhöra samma familj endast samma släkt. Då äktenskapet är familjens väsentligaste moment, anses ofta egentligt familjeförhållande till föräldrar och syskon upphöra genom giftermål. Efter detta kvarstår till dessa endast ett släktskapsförhållande. Om den juridiska sidan se Familjerätt och Äktenskap. L. H. Å.

I dagligt tal brukas ordet familj vanligen för att beteckna summan af de människor, som lefva i familjeförhållande till hvarandra.

2. Inom *botaniken* förstår man med ordet familj sammanfattningen af alla de växter, som med afseende på vissa väsentliga karaktärer öfverensstämma med hvarandra och således bilda genom naturlig frändskap väl begränsade grupper af släkten, hvilka grupper man därför också kallat naturliga familjer. En familj indelas vidare i underfamiljer och grupper och i släkten med deras arter; flera familjer bilda tillsammans serier, klasser o. s. v. Så är t. ex. rödklöfvern, *Trifolium pratense*, en art af släktet *Trifolium*, som tillhör gruppen *Trifo*

lieæ af underfamiljen *Papilionatæ* af familjen *Leguminosæ*, hvilken åter hänföres till serien *Rosales* af underklassen *Archichlamydeæ* inom klassen *Dicotyledoneæ* bland angiospermerna. Linné, som var den förste, som uppställde naturliga familjer (1738), kallade dem ordningar (*ordo*), en benämning, som länge bibehölls och ännu användes af engelska författare. (G. L—m.)

Familjaritet (lat. *familiāritas*, af *familia*, familj), förtrolighet, nära bekantskap. — Familjär, förtrolig, intimt bekant, hemmastadd; alltför fri, påflugen.

Familjebibel, ett sådant bibelverk, som innefattar ett urval af bibelstycken, verkställdt med särskild hänsyn till det kristna hemmets och den kristna skolans behof af religiös uppbyggelse och undervisning, så att af de hel. skrifterna uteslutits åtskilliga skildringar af rent yttre tilldragelser och förhållanden hos Israels folk, den levitiska lagstiftningen, släktregister och krönikeartade framställningar samt sådant, som lätt kan leda tanken på afvägar genom ett dunkelt och svårfattligt innehåll eller verka störande under bibelläsningen på grund af ett blottande af vissa ömtåliga naturlifvets företeelser (allt detta hufvudsakligen i gamla test.). Efter mönstret af den af fem evangeliskreformerta präster i kantonen Glarus 1886 utgifna "Familienbibel" (3:e uppl. 1892), den första i sitt slag, utarbetade F. Fehr en svensk "Familjebibel" (nya test. 1887, gamla test. 1889) med textförklaringar af saklig natur (historiska, geografiska, arkeologiska o. dyl.). Denna användning af titeln "familjebibel" — en titel, som mera egentligt nyttjats äfven om illustrerade upplagor af den fullständiga bibeln — har dock väckt mycken opposition, emedan den ovillkorligt för tanken på "en styckad bibel". "Valda stycken ur bibeln för familjeläsning" eller något dylikt hade tvifvelsutan varit en lämpligare titel. (J. P.)

Familjebröder. Se Franciskan-orden.

Familjefideikommiss. Se Fideikommiss.

Familjefördrag, fördrag, som en familjs samtliga medlemmar ingå med hvarandra rörande gemensamma angelägenheter, t. ex. den fasta familjeförmögenhetens nyttjande, föryttring och arf, förmynderskap, giftermål o. s. v. Rätt att afsluta sådana från den allmänna lagens bestämmelser undantagna öfverenskommelser är i Tyskland, under vissa villkor, medgifven högadeln och det fordom riksomedelbara ridderskapet. Inom de flesta regerande familjer finnas dylika fördrag, men de ha under tidens lopp mist sin betydelse. Synnerligen bekant är det s. k. bourbonska familjefördraget (se d. o.), 1761. — Familjefördraget i Åbo. Den mellan Sverige och Ryssland 30 aug. 1812 i Åbo afslutade allianstraktaten fick genom en separat och hemlig artikel, som framkallades af den personliga vänskapen mellan kejsar Alexander I och kronprinsen Karl Johan, på visst sätt karaktären af ett familjefördrag mellan den i Ryssland regerande dynastien Holstein-Gottorp och huset Ponte-Corvo i Sverige. I den hemliga artikeln förklarade sig de bägge kontrahenterna å ömse sidor förbundna, "i händelse någon makt skulle söka störa Sveriges eller Rysslands säkerhet och lugn, att lämna hvarandra det understöd, som kan finnas nödvändigt till att förekomma eller undertrycka förslag af så fientlig beskaffenhet". Dessa bestämmelser afsågo egentligen att tillförsäkra Karl Johans ätt en tryggad besittning af svenska tronen mot alla, inom eller utom Sverige framträdande, restaurationsförsök till förmån för den 1809 afsatte Gustaf IV Adolf eller hans familj. Den genom Åbotraktaten grundade förtroliga förbindelsen mellan Sverige och Ryssland ("1812 års politik") bröts först under Krimkriget, då Sverige, genom novembertraktaten 1855, slöt sig till Rysslands fiender, Frankrike och England, samt mottog försäkran om dessa makters hjälp mot hvarje angrepp af Ryssland.

Familjenamn. Se Namn.

Familjen H***, roman af Fredrika Bremer.

Familjeråd (lat. *consilium propinquōrum* l. *necessariōrum*), *jur.*, en i vissa länder af lagstiftningen påbjuden församling af familjemedlemmar eller andra anförvanter till rådslag angående vissa familjeangelägenheter. Detta institut hade i romerska rätten, hvarifrån det hämtats, en dubbel verksamhetskrets, dels såsom husfaderns råd i husrätten, familjedomstolen, till hvilket råd kallades icke blott släktingar, utan äfven vänner, dels — ehuru i mycket underordnad måtto — såsom biträde vid utöfvande af förmynderskap. I denna sistnämnda betydelse, hvilken ensam är af vikt för den nyare lagstiftningen, har familjerådsinstitutionen vunnit utveckling synnerligast i Frankrike (Code Napoléon, art. 405—416; Code de procédure civile, art. 882—889) och har därifrån upptagits i öfriga romanska länders lagstiftning äfvensom i 1875 års preussiska förmynderskapsförordning och vidare i tyska rikets "Bürgerl. gesetzbuch" (§§ 1858 ff.). — Äfven i Sveriges civilrätt förekomma ansatser till familjeråd i fråga om utöfvandet af giftomannarätt och förmynderskap. Familjerådets sammansättning och formerna för dess verksamhet äro här dock högst obestämda. Så bör, vid utöfvande af giftomannarätt, fader taga råd af moder; moder, efter faders död, af nästa fränder; och bör moder, om hon vill utse giftoman efter sig, jämväl inhämta råd af dessa sistnämnde. (1734 års lag, G. B. 1: 2.) Huru aflägsnare fränder bör vid utöfvande af giftomannarätt taga annan fränders råd, inhämtas i G. B. 1: 3. — I afseende på förmynderskap stadgas, att fader, om han gått i annat gifte, bör taga barnets mödernefränders råd i de mål, som angå deras välfärd (Ä. B. 20: 1). Moder får efter faders död — dock endast intill dess hon träder i nytt gifte — utöfva förmynderskap för barnen med nästa fädernefränders eller nämnd medförmyndares råd. — Enligt 1734 års lag (Ä. B. 23: 1) ålåg öfvervakandet af förmyndarens förvaltning af den omyndiges medel dennes nästa fränder; familjerådet, som däruti hade sin mest praktiska betydenhet, kunde hvarje år fordra räkenskap af förmyndaren, hvilken i hvarje fall skulle minst hvart tredje år tillställa fränderna räkenskap i och för granskning. Numera (sedan 1845) har detta öfvervakande blifvit ett kommunens åliggande; dock stadgar ännu den i dessa frågor gällande lagen 18 april 1884, att den omyndiges fränder ega att taga del af förmyndarräkningen och, om de finna, att förmyndaren ej rätteligen förvaltat den omyndiges egendom eller att han bör ställa säkerhet för de medel, som hos honom innestå, därom göra anmälan hos rätten, hvilken

pröfvar förhållandet och i frågan meddelar beslut. — I Danmark och Norge förekommer ej familjerådet ens i den mindre utvecklade form, i hvilken det finnes af den svenska lagstiftningen erkändt. A. Th. S. (C. G. Bj.)

Familjerätt, *jur.*, sammanfattningen af de regler, som bestämma rättsförhållandena inom familjen, utgör, liksom förmögenhetsrätten och arfsrätten, en del af civilrätten. En närmare angifvelse af familjerättens innehåll återfinnes under dit hörande hufvudord, såsom Faderlig myndighet, Förmyndare, Giftermål, Giftoman, Giftorätt, Målsman, Äktenskap, Änka, Änkling o. s. v. A. Th. S.*

Familj-journalen, tidskrift, som i aug. 1862 började utgifvas i Halmstad af boktryckaren C. E. Gernandt och som utkom en gång i veckan med ett fyrsidigt nummer i stort kvartformat. Texten bestod hufvudsakligen af öfversättningar, af hvilka en var illustrerad, samt af en kortfattad politisk veckorevy. Med hvartannat nummer utgick en bilaga, med titeln "Urania", hvilken innehöll en modeberättelse och en gång i månaden åtföljdes af en färglagd modeplansch. Tidskriften afsåg att fylla ett då tomt rum inom den svenska förlagsverksamhetens område, i det att den erbjöd underhållande och populära uppsatser, hufvudsakligen af skönlitterärt innehåll. Tidskriften upphörde redan med 1863 års slut. Den fortsattes (från 1864), efter förändrad plan, af Svenska Familj-journalen (se d. o.).

Familjär. Se Familjaritet.

Famĭntsyn, Andrej Sergejevitj, rysk växtfysiolog, f. 1835, blef doktor i botanik i Petersburg 1867 samt är sedan 1884 professor i botanik vid kejs. vet. akad:s fysisk-matematiska afdelning och direktor för laboratoriet för växtanatomi och växtfysiologi. Bland hans skrifter må nämnas *Die wirkung des lichtes auf das wachsen der keimenden kresse* (1865), *Zur entwicklungsgeschichte der gonidien und zoosporenbildung der flechten* (tills. med J. Boranetskij, 1867), *Die anorganischen salze als ausgezeichnetes hilfsmittel zum studium der entwickelung niederer clorophyllhaltiger organismen* (1871), *Beitrag zur keimblattlehre im pflanzenreiche* (1876), *Embryologische studien* (1879), *Beitrag zur symbiose von algen und thieren* (1889). T. K.

Fammarp, kronoflygsandsfält i Söndrums socken, Halmstads härad, Hallands län. 1858 erbjödo jordegarna i Onsjö och Fammarps byar öfverlåtelse af sina flygsandsfält till kronan på vissa villkor. Detta erbjudande antogs af K. M:t genom nåd. bref 27 juli 1860, hvarigenom ifrågavarande kronoflygsandsfält bildades. Sanden har genom skogsplantering numera blifvit fullständigt bunden, och fältet är delvis beväxt med rätt vacker skog. Det är rikt på villebråd, särskildt hare, och konung Oskar II har flera år anställt större drefjakter därstädes. Areal 367 har. G. Sch.

Famn. 1. Längdmått, 6 fot = 1,7814 m. — 2. Såsom vedmått begagnas i Stockholm, Göteborg m. fl. städer storfamn eller Stockholms brofamn, som skall innehålla, efter yttermått, 8×6×3 f. Ett mått ved = 1/3 storfamn. I landsorten nyttjas skogsfamn, innehållande 6×6×3 f. Storfamn för löfträdsved äfvensom skogsfamn räknas på vissa orter blott till 2,5 fots djup (vedträna längd). Pappersved, bokved o. d. säljes ofta efter kubikfamn, som innehåller 6×6×6 f. efter yttermått. W. E—n

Famnstake, ett vid längdmätningar på fältet brukligt redskap, vanligen bestående af två i vinkel ställda, genom en tvärslå förenade störar, hvilkas spetsar äro på 6 fots (1 famns) afstånd från hvarandra.

Famos [-ås], ty. (jfr Famös), präktig, storartad.

Famōsus libĕllus, lat., smädeskrift, nidskrift.

Fa'mulus (lat.), tjänare, biträde, medhjälpare; väpnare (under medeltiden); vid de tyska universiteten sedan gammalt benämning på en student eller ung doktor, som hjälper en professor med att arrangera kollegierna, uppbära lektionsafgifterna, utskrifva intygen m. m., eller som går en professor till handa vid dennes föreläsningar, t. ex. med nödiga apparaters iordningställande o. s. v., assistent.

Famös (ty. *famos*, fr. *fameux*, lat. *famōsus*, af *fāma*, rykte), ryktbar, namnkunnig, utmärkt; beryktad, vanryktad.

Fan, *zool.* Se Fjäder.

Fan, *religionsh.* Se Djäfvul.

Fan [fann], mått och vikt i Kina. Se Fen.

Fan, Fang, Mpongwe, Pahouins, ett betydande bantufolk (se Bantu och Bantuspråken), som bebor stora delar af Franska Kongo och Kamerun mellan Sannaga och Ogowe, dit det invandrat i sen tid såsom eröfrare. Folket är fördeladt i många smärre stammar. Enligt Ankermann ("Archiv für anthrop.", h. 4, 1906) kom det antagligen från trakterna mellan Ubangi och Sanga. Fanfolket utmärkes genom mager, muskulös och högväxt kropp och chokoladbrun färg (se Afrikanska folk, plansch, fig. 9). Äfven typer med ljusare hudfärg förekomma. I allmänhet växla beskrifningarna öfver deras utseende mycket, hvaraf man får antaga, att de äro betydligt olika i olika trakter. De fila framtänderna spetsiga. De måla och tatuera mycket sin kropp. Fan lefva hufvudsakligen af jakt (de äro berömda elefantjägare), men äfven af jordbruk. Deras byar äro starkt befästa. Vapnen äro numera oftast gevär, men voro förut knif, spjut, stridsyxa, kastknif och armborst. Bruket af de sistnämnda lärde de sig på 1600-talet af portugiserna och använde till dem små förgiftade pilar. Fan äro kannibaler. De äta nämligen sina krigsfångar. Man beskyller dem äfven för likätning. Fanfolket är mycket begifvet på prydnader och öfverlastar kroppen med ringar af metall, glaspärlor, snäckor etc. De äro mycket skickliga som smeder och smida särskildt med stor omsorg sina vapen. De smälta själfva ur malmen det järn de använda till smide. De lefva allmänt i polygami. Hustrurna behandlas hårdt. Deras religion synes vara förfädersdyrkan. Hufvudskålarna af förfäderna prydas och bevaras väl. Ett högsta väsen, Nzame, tyckas de äfven tro på. Jfr Bahnson, "Etnografien", bd II (1900), där flera äldre författare äro citerade, Hutter, "Globus", bd LXXXVII (1905, s. 234), och Triller, "Proverbes, légendes et contes Fang" ("Bulletin de la soc. neuch. de géogr.", 1905). E. N—d.

Fana, *milit.* 1. En på en stång fäst duk, som utgör en infanteri- eller dragontrupps förnämsta fälttecken. Under kejsartiden infördes fanor i de romerska härarna, hvilka likväl fortfarande bibehöllo sina gamla fälttecken. Under medeltiden blefvo de allmänna, i det hvarje ordnad hop förde sin fana,

Karl X Gustaf:
Närke-Värmlands regemente.

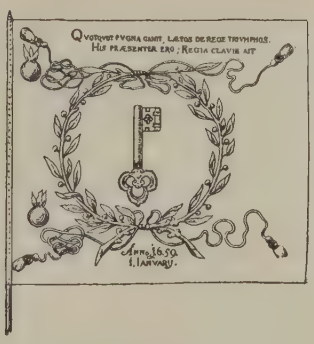

Karl X Gustaf:
Värfvadt regementes fana.

Karl XI och Karl XII:
Indelt regementes (Dalregementets) liffana.

Karl XI och Karl XII:
Indelt regementes (Östgöta regementes till fot) kompanifana.

Karl XI och Karl XII:
Värfvadt regementes fana.

Gustaf III:
Kronobergs regemente.

Oskar II:
Infanterifana (Västgöta regementes), modell 1898.

Oskar II:
Dragonfana (Lifregementets dragoners), modell 1898. (Yttre sidan bär segernamnen).

(Fanornas afbildningar äro i något olika skala, och de två understa äro för detaljernas tydliggörande hållna i åtskilt större skala.)

och de brukas ännu. *Dragonfanorna* äro mindre än infanterifanorna, men större än rytteriets standar samt vanligen klufna och af damast. *Infanterifanorna* äro vanligen fyrkantiga och af siden (taft). Under 1600-talet brukades *kompanifanor*, i det hvarje kompani hade sin fana, men under 1700-talet inskränktes de till 2 vid hvarje bataljon. Under 1800-talet utträngdes de af *bataljonsfanor*, en för hvar bataljon, och under vårt århundrade synas dessa komma att ersättas med *regementsfanor*, en vid hvarje regemente. Af kompanifanorna vid ett reg:te var fanan vid lifkompaniet, för hvilket öfversten var chef, hvit, åt de andra gafs vanligen någon annan, gemensam färg, som kunde vara hvilken som helst. Karl XI gaf de indelta regementena kompanifanor i allmänhet i samma färg som bottenfältet af resp. landskapsvapen. Fanor i nationalfärgerna ha först efter franska revolutionen börjat allmännare användas. I svenska härен infördes blågula fanor först af Karl XIV Johan (1819). Oskar I återinförde (1844) fanor i landskapsfärgerna. Under Oskar II ha nationalfärgerna återtagits. De sinnebilder, som anbragtes på fandukarna, voro till en början mycket växlande. Småningom blef dock äfven häri system. Under Karl XI pryddes de indelta truppernas fanor med resp. landskapsvapen (liffanan förde riksvapnet på midten och landskapsvapnet öfverst vid stången), de värfvade truppernas med namnchiffer. Karl XIV Johan ersatte landskapsvapnen med riksvapnet, men Oskar I återinförde landskapsvapnen, som sedan bibehållits. Samme konung lät äfven anbringa segernamnen på duken. I äldre tider voro fanorna mycket stora, stundom flera meter i fyrkant, men ändock lätta, emedan de voro målade eller infällda, i hvilket senare fall dukens prydnader voro utklippta af olika färgadt siden och sedan infällda i duken, som då på dessa ställen bortklipptes. Under 1600-talets senare hälft minskades dukarnas storlek betydligt. Under frihetstiden infördes i Sverige broderade fanor, som efter hand urartade både med hänsyn till det tekniska utförandet och till tyngden. En återgång har därför här skett till äldre, smidigare former. I utlandet brukas ännu allmänt de tunga broderade fanorna. Huru svenska härens fanor skola vara anordnade, är bestämdt genom generalorder 1 juni 1898 (kommittébetänkanden 2 april 1892 om inskriptionens och 30 april 1897 om fanornas tekniska anordning). De vid fanstångens spets hängande banden äro en relativt ny anordning (i Sverige från 1819). Stundom äro de hedersgåfvor, gifna af någon kunglig person för en framstående bedrift o. s. v. I och för fanbeskrifning skiljer man mellan fandukens *inre sida*, som utgör den sida, som är inåt fanföraren, om fanan tänkes buren vid hans högra sida, med duken blåsande bakåt, och den *yttre*. Beskrifning öfver äldre svenska fanor är utgifven af R. Cederström, "Svenska kungl. hufvudbanér och fälttecken" (1900). Fanan är truppens dyrbaraste egendom och hedras med de största ärebetygelser; förlust af densamma anses för en ytterst beklaglig händelse, då däremot eröfrandet af fientliga fanor utgör en stor heder (om Sveriges segerfanor se Troféer). Vid fanan aflades krigsmannaeden, hvarför denna stundom kallas faned. Att vara "under fanan" är liktydigt med att vara inkallad till tjänstgöring. — Förste fanförare kallas i Sverige den subalternofficer eller underofficer, som bär fanan, andre fanförare underbefäl, som står till hans biträde, och fa soldater de soldater, som tillika med de fö gående bilda fanvakten eller fanpluton (se dessa ord). J. P.

2. Under medeltiden och början af nyare tid betecknade fana en trupp ryttare eller fotfolk, s följde samma fana. En sådan fana räknade vanlig i början 300—500 man, men dess styrka minska småningom, särskildt i början af 1600-talet, fanan ersattes slutligen af kompaniet. I Sver nyttjades benämningen fana endast vid kavalleri En bestående indelning i fanor gjordes först un Erik XIV:s tid, hvarvid de inhemska fanorna nämndes efter landskapen. Förnämligast voro de konungens folk uppsatta "hoffanan", "blanka nan" och "svarta fanan" (af färgen på ru ningarna); därefter kommo adelns och hertig nas fanor samt efter de inhemska alla utländs värfvade fanor. Fanans normalstyrka var 5 man, delade i 5 kvarter om 4 rotar om 15 m inberäknadt rotemästaren. Härtill kom befälet el "ämbetena", hvilka utgjordes af 1 ryttmästa 1 fänrik, 1 löjtnant (för fänriken), 1 profoss, mönsterskrifvare, 1 bårdskärare, 1 predikant, kvartermästare och 1 trumpetare. C. O.

3. Om "fana" i notskrift se Tabulatur Tempo.

Fanagōria, fäste på den till ryska guv. Kub hörande halfön Taman, vid Kertj-sundet. Det i forntiden en grekisk koloni och senare hufvuds i det s. k. Bosporanska riket. Under venezianer och genuesernas storhetstid var F. en blomstra handelsstad, men förföll under turkarnas välde

Fanār, turk. *Fenēr*, en stadsdel i nordväs delen af Konstantinopel, vid hamnen, uppkallad e ett där beläget fyrtorn (turk. *fenēr*, lykta), n känd såsom den viktigaste boningsorten för K stantinopels grekiska befolkning (se Fanariote I F. residerar fortfarande den grekiske patriark och där är också den grekiska nationalskolan lägen. (H. B—

Fanariōter, benämning på de i Fanar d. o.) efter Konstantinopels eröfring af turka fortfarande bosatta, till stor del högättade greke och därefter beteckning för den i turkisk tjä använda grekiska ämbetsmannaaristokratien. F senare hälften af 1600-talet togos Portens dra maner (tolkar) bland fanarioterna, hvilka däriger fingo ett betydligt inflytande inom den turki politiken, särskildt den yttre, och de bekläddo f början af 1700-talet till det grekiska frihetskri äfven nästan oafbrutet hospodarvärdigheterna i M dau och Valakiet. Från dem rekryterades också högre grekiska prästerskapet i de af turkarna e rade kristna Balkanländerna. Fanarioterna h ofta en afsevärd bildning och inlade förtjänster sina landsmäns intellektuella och materiella kofran, på så sätt äfven befordrande deras na nella återuppväckelse, men deras beroende st ning till den turkiska regeringen liksom deras pressningar af de öfriga underkufvade kristna na naliteterna och sträfvan att undertrycka dessas görelsearbete har förskaffat dem ett dåligt rykt Balkanhalföns historia. Efter grekiska frihetskri (1821—29) öfverflyttade större delen af aristokrat i Fanar till Grekland. (H. B—

Fanatiker (se Fanatism), svärmare, religionssvärmare, trosifrare. — Fanatisk, svärmisk, insynslös, ofördragsam.

Fanatisera, försätta i fanatism (se d. o.), uppega.

Fanatism (af lat. *fanum,* helgedom, tempel), en på det politisk-sociala och i synnerhet på det religiösa området förekommande missriktning, som kännetecknas af ytterlig ofördragsamhet mot olika enkande och ofta framkallar begäret att rent af fördöma, förfölja eller t. o. m. med eld och svärd förtrota dessa. Fanatismens psykologiska förklaring ligger däri, att på känslans och öfver hufvud det högre själslifvets ståndpunkt förnuftiga och sinnliga moment lätt sammanblandas. Till följd däraf tillägger man de sinnliga och tillfälliga former, i hvilka det förnuftiga lifvet hos subjektet framträder, en betydelse, som blott kan tillkomma lifvet själf, och förmenar sig kunna med rent sinnliga medel hos andra väcka och befordra detta lif. På högre ståndpunkt, och då det förnuftiga lifvet är renare, övergår fanatismen i entusiasm, som är den förnuftiga känslans stegring öfver det vanliga måttet utan inblandning af sinnliga moment. L. H. Å.*

Fancy [fä'nsi], eng. (egentl. fantasi). 1. Engelsk benämning på småfasonerade väfnader i allmänhet. Bland oss brukas ordet hufvudsakligen för tunna, fasonerade, oftast genombrutna (gasartade) bomullsväfnader. — 2. *Mus.*, på 1500- och 1600-talen i England benämning på instrumentala tonstycken i imiterande stil. 1. G. A. W.

Fandango, spansk nationaldans i $^3/_4$ ($^6/_8$) takt och måttligt tempo, af vek, småningom stegrad karaktär och dansad af två personer af olika kön under ledsagning af gitarr och kastanjetter. I fandangons hembygd, Andalusien; improvisera de dansande och sjunga åskådarna kupletter (*coplas*) till melodien, medan dansen hvilar. En folkmelodi af detta slag har blifvit allmänt känd genom Mozarts användande däraf i "Figaros bröllop" (3:e akten). A. L.*

Fane [fē'n], John, 11:e earl af Westmorland, engelsk diplomat, f. 1784, d. 1859, bar, till dess han 1841 ärfde earltiteln efter sin fader, namnet lord Burghersh, egnade sig först åt den militära banan och deltog i de Napoleonska krigen på Sicilien, i Egypten, Portugal, Spanien och Tyskland samt hade avancerat till öfverste, då han 1814 utnämnde krigstjänsten och sändes som brittisk envoyé till Florens. Han deltog 1815 i fälttåget mot Murat och undertecknade s. å. konventionen i Casa Lanza, hvarigenom Neapel återställdes åt Bourbonerna. I Florens kvarstannade F. till 1830, var 1841—51 brittiskt sändebud i Berlin, hvarunder han upprädde förmedlande mellan Preussen och Danmark 1850, förflyttades 1851 till Wien samt drog sig 1855, efter att ha deltagit i Wienkonferensen i orientaliska frågan, tillbaka till privatlifvet. 1854 utnämndes han till general. — F. var en varm vän och ifrig idkare af musiken, tog väsentlig andel i inrättandet af engelska musikaliska akademien (1823) och komponerade sju operor (bl. a. *Il Torneo, L'Eroe di Lancastro, Catarina*) samt flera kantater, hymner och mässor. Sina fälttågsminnen skildrade han i *Memoirs of the early campaigns of the duke of Wellington in Portugal and Spain* (1820) och *Memoirs of the operations of the allied armies under prince Schwarzenberg and marshal Blücher* (1822). — F:s son Julian Henry Charles F., f. 1827, d. 1870, var en framstående diplomat, som bl. a. 1865—68 tjänstgjorde som förste sekreterare och chargé d'affaires vid brittiska ambassaden i Paris samt utgaf en samling *Poems* (1852) och en engelsk Heine-öfversättning (1860). V. S—g.

Fan-ed. Se Fana 1.

Fanefjorden, namn på en i Bolsö socken, Romsdals amt, Norge, inskjutande arm af Romsdalsfjorden. Den norra kusten, där Molde är beläget, kallas Fanestranden och är berömd för sin naturskönhet. Y. N.

Fanēga. 1. Äldre spanskt rymdmått för spannmål och salt, olika på olika orter och ännu mycket i bruk samt i spansk-amerikanska länder fullt gängse. I Spanien var 1 fanega lagenligt = 12 celemines = 55,$_{501}$ l., men i provinserna växlade fanegans storlek mellan 21,$_4$ l. (Aragonien) och 74,$_{14}$ l. (Asturien). I Mexico var den = 90,$_{815}$ l., i Chile är den = 97 l., i Buenos Aires = 137,$_2$ l., i Paraguay = 288 l., i Peru och Bolivia = 75 l. Jfr Fanga. — 2. Spanskt åkermått. Se Fanegada.

Fanegāda 1. Fanega de tierra, ett föråldradt spanskt åkermått (eg. ett åkerstycke motsvarande 1 fanegas utsäde), enligt lag = 12 celemines = 64,$_{3956}$ ar, eljest mycket växlande, i Madrid blott = 34,$_{2381}$ ar; brukligt äfven på Cuba och Kanarieöarna.

Fanēr, mycket tunn skifva (af något ädelt träslag), hvarmed snickeriarbeten (möbler o. d.) af simplare trä beläggas på ytan och därigenom få utseende af att vara helt och hållet förfärdigade af det ädlare träet. Genom att nyttja faner af olika träslag kan man framställa ett slags trämosaik. För allehanda finare artiklar sågas faner äfven af sten, metall, elfenben, pärlemor och sköldpadd. — Ordet är en förvrängning af det likbetydande ty. *fournier* (*furnier, fournir, fournüre*; se Furnera). Faner heter på da. *fineer*, på eng. *veneer* och på fr. *plaque* (*en bois*) l. *feuille de placage*.

Fanerogāmer (af grek. *fanero's*, tydlig, och *ga'mos*, äktenskap), Phanerogamæ, Cotyledoneæ, Anthophyta, Embryonatæ, Endoprothalliatæ, Embryophyta siphonogama, Sifonogamer, Fröväxter, *bot.*, den ena af de stora grupper, i hvilka Linné i sitt sexualsystem indelade växtriket. Dit räknade han de växter, som hade tydliga ståndare. Utmärkande för fanerogamerna är förekomsten af blommor med ståndare eller fruktblad eller oftare bägge slagen och frön innehållande ett i rot-, stam- och bladorgan differentieradt växtämne. I sitt sexualsystem ordnade Linné fanerogamerna i 23 klasser, grundade på ståndarnas beskaffenhet. De Jussieu indelade dem (1789) i *Monocotyledones*, med ett, och *Dicotyledones*, med två hjärtblad, en indelning, som följdes af Fries (1835), Brongniart (1843) m. fl. Af

A. Braun indelades de i *Gymnospermæ*, med nakna frön, och *Angiospermæ*, med täckta frön, hvilken indelning ännu bibehålles. Af fanerogamer äro f. n. mer än 100,000 arter kända. G. L—m.

Fanestranden. Se Fanefjorden.

Fanfäni, Pietro, italiensk filolog och skriftställare, f. 1815 i Pistoja, d. 1879 i Florens, uppsatte 1847 i Pistoja den filologisk-litterära tidskriften "Ricordi filologici", hvilken dock upphörde redan följande året, då F. som frivillig tog del i befrielsekriget mot Österrike. Sedermera beklädde han någon tid en plats vid undervisningsministeriet i Turin, hvarifrån han kallades att intaga en liknande plats i Florens, där han 1859 utnämndes till bibliotekarie. — F:s många, till en del i tidskrifterna "Etruria", "Il Borghini" och "Rivista internazionale" offentliggjorda arbeten afse att utbreda kännedomen om det för det bildade tal- och skriftspråket i Italien tongifvande toskanska idiomets ordförråd och vändningar samt att i allmänhet häfda språkets renhet gentemot utlandets korrumperande inflytanden. Hans viktigaste arbeten i detta hänseende äro *Vocabolario della lingua italiana* (1856—65), *Vocabolario dell' uso toscano* (1863), med dess suppl. *Voci e maniere del parlar fiorentino* (1870), *Vocabolario italiano della lingua parlata* (1875; förf. i samarbete med Giuseppe Rigutini), *Lessico della corrotta italianità* (1877; förf. i samarbete med Arlia) samt *Vocabolario della pronunzia toscana* (1879). Genom sina 1849 offentliggjorda *Osservazioni sui primi fascicoli della quinta impressione del vocabolario della Crusca* invecklades F. i en häftig, men å hans sida med framgång fullföljd strid med Crusca-akademien. — I det lifliga meningsutbytet om Dino Compagnis krönika, till hvilket F. gifvit uppslaget med sina 1858 i tidskriften "Il piovano Arlotto" uttalade tvifvel om krönikans äkthet, gjorde han ännu ett inlägg med skriften *Dino Compagni vendicato dalla calunnia di scrittore della Cronaca* (1875), hvari han vid sidan af de historiska misstagen äfven sökte påvisa språkliga anakronismer i texten (se vidare Compagni). Som textkritiker uppträdde F. äfven i sina *Studj e osservazioni sulle opere di Dante* (1873). Likasom i sina *Diporti filologici* (1858 och 1871) gör F. äfven i sina belletristiska skrifter det språkliga till hufvudsak. En förteckning på hans flesta skrifter finnes upptagen i hans *Bibliografia* (1874). Hj. Sdg.

Fanfär (fr. *fanfare*), kort smattrande musiksats, företrädesvis för trumpeter eller horn och i regel blott på treklangens toner. Den nyttjas såsom signal i krig eller på jakt; äfvenså vid festliga tillfällen, i hvilket fall ordet motsvaras af det engelska "flourish" och det tyska "tusch". A. L.*

Fanfaron [fäfarå'], fr., storskrytare, skräflare, skroderande pultron. — Fanfaronād, skryt, skräfvel.

Fanfulla [-fo'lla], en af Italiens mest spridda liberala tidningar, har (efter Kyrkostatens införlifvande med konungariket Italien) dagligen utgifvits i Rom och har sitt namn af Fanfulla di Lodi, en af de populäraste krigartyperna i Massimo d'Azeglios historiska roman "Ettore Fieramosca". Hj. Sdg.

Fanförare. Se Fana 1.

Fang, bantufolk. Se Fan.

Fa'nga, ett förr i Portugal och Brasilien brukligt rymdmått för torra varor, = 4 alqueires, = (såsom spannmålsmått) 55,36 l. i Lissabon och = omkr. 160 l. i Rio de Janeiro; men såsom stenkolsmått i Lissabon vida större, = 7,69 hl. Jfr Fanega.

Fango, en svafvelhaltig mineralisk gyttjeliknan produkt, som företrädesvis erhålles från fyra krat sjöar vid italienska staden Battaglia. Sedan des sjöar kommit i kapitalisters ego, ha stora anstr ningar gjorts att få ut denna gyttja i handeln, anlägga s. k. fangoanstalter, där en hel del oli lidanden behandlas efter en bestämd metod. Fan är en gråbrun, fullkomligt homogen, luktlös mass af smörkonsistens. Den eger större täthet än van gyttja och smyger sig, anbragt på kroppen, som gipsförband efter densamma. Den är dåligt värm ledande och behöfver således längre tid än and grötartade ämnen att upptaga värme, men bibeh ler densamma längre. Dess kemiska beståndsdel komma ej i betraktande vid användningen, utan d verkar uteslutande genom sina fysikaliska egensk per. Den pulverformiga fangon blandas med en li mängd kokande vatten och utröres, tills massan vanlig salfkonsistens och temperaturen nedgått 45°—55° C. Patienten anbringas på ett underl af en filt, en vaxduk och ett groft lakan, mass utbredes i ett ganska tjockt lager på den lidan kroppsdelen, omhöljena slås om honom på olika sä allteftersom man vill ha en mera lokal behandli eller en inpackning af hela kroppen. Patienten kva ligger ½—1½ timme, hvarefter gyttjan afstryk patienten får ett bad af 33°—38° och slutligen ljum dusch. Fangoanstalter finnas i flera af kon nentens större städer, och metoden begagnas v många sjukhus och badorter i Tyskland, företräde vis vid reumatiska lidanden, gikt, neuralgier (ischi m. m.). Litteraturen om metoden är förtecknad "Litteratur über fango" (Berl. 1902). L

Fanjunkare, *krigsv.*, i svenska armén högsta u derofficersgraden vid alla trupper utom artilleri (jfr Styckjunkare); benämningen kom till 18 i st. f. fältväbel. Fanjunkaren, en vid hvarje ko pani o. s. v., biträder i egenskap af kompaniadjuta vanligen kompanichefen i expeditionen, i handha vandet af materiel och i den inre tjänsten. På det sätt icke använda fanjunkare ersätta i första ha subalternofficerarna. — Vid norska infanteriet fanjunkare en hedersgrad. — I tyska armén b nämnas officersaspiranterna fanjunkare, intill dess efter genomgången manskapsutbildning förordnas t fänrikar (se d. o.). C. O.

Fanning [fä'niŋ], en korallö i norra delen af Stil oceanen, under 3° 50′ n. br. och 159° v. lgd. kvkm. 150 inv. Ön upptäcktes 1798 af amerikan Fanning och togs 1861 i besittning af engelsmä nen. F. är station för den 1902 fullbordade tel grafkabeln Vancouver—Nya Zeeland (Australien — F.-öarna kallas stundom den ögrupp, till hvilk F. hör och som utom denna ö består af Jarvis (3 kvkm.), Julön (Christmas, 606 kvkm.), Washingt (15 kvkm.) och Palmyra (1 kvkm.) samt refv Danger, tillhopa 666 kvkm. med 280 inv. Grupp kallas också American islands.

Fano [fänå], stad i italienska prov. Pesaro Urbino, vid Adriatiska hafvet, nära Metauros my ning. 10,000 inv. (1901; som kommun 24,848 inv. Staden är omgifven af gamla murar, och en af de portar utgöres af en till kejsar Augustus' ära up rest triumfbåge. Biskopssäte med katedral och andra kyrkor. Odling af silke, mandel, oliver o

mpa; hafsfiske. I äldsta tider hette staden *Fanum rtunæ* och under kejsartiden *Colonia Julia Fastris*.

Fanplutōn, *krigsv.*, kallas vid en svensk infanteritaljon, som medför fana, den afdelning — en balternofficer eller underofficer såsom 1:e *fanare*, en underofficer såsom 2:e fanförare och 4 soldater såsom *fansoldater* — hvilken har fanans skydd anförtrodt. När endast regementsfana medföres, nskas fanplutonen till 1 korpral, som för riktgga, och 2 soldater. Dessa användas under strid om rapportkarlar hos bataljonschefen. C. O. N.

Fans bibel. Se Gigas librorum.

Fansknoppen. Se Ödmorden.

Fansoldater. Se Fana 1.

Fant l. Langfant (fem. fente), norskt ökmn på en zigenare eller tattare.

Fant, en för lärd bildning bekant släkt, härstamr från rådmannen och handlanden Mikael F., n tog sig namn efter gården Fantas, Närpes cken, Österbotten. Hans sonson Mikael F. (f. 76, d. 1746 såsom kyrkoherde i Alfta, Hälsingd) flydde under ”stora ofreden” 1713 öfver till erige och blef stamfader för släktens svenska gren.

1. Mikael F., son af ofvannämnde kyrkorden Mikael F., präst, f. 16 aug. 1718 i Alfta cken, i Gäfleborgs län, d. 7 nov. 1754, inskrefs n student i Uppsala 1732 och blef filos. magister 43, prästvigdes 1746 samt anställdes s. å. som spredikant hos dåv. öfverståthållaren i Stockholm, h. Fuchs. 1747 blef han e. o. hofpredikant och 52 kyrkoherde i Eskilstuna m. fl. församlingars storat, i Strängnäs stift. — F. skildras som en varsam och ärlig predikant. Åtskilliga af hans edikningar äro offentliggjorda. Efter hans död kom *Christeliga betraktelser öfver samteliga sön- ch högtidsdagars evangelier* (1760—62, utg. af J. Fant, förf:s halfbroder).

2. Johan Mikael F., den föregåendes halfoder, präst, f. 14 okt. 1735 i Alfta socken, i fleborgs län, d. 27 febr. 1813 i Leksand, aflade studentexamen i Uppsala 1751 och promoverades till filos. magister 1758. Sedan han 1760 blifvit prästvigd, kallades han s. å. till huspredikant hos dåv. presidenten i Kommerskollegium frih. Karl Rudenschöld, tjänstgjorde 1766 som ambassadpredikant vid den beskickning, som i Köpenhamn afhämtade kronprinsens brud, blef 1768 ord. hofpredikant och förste

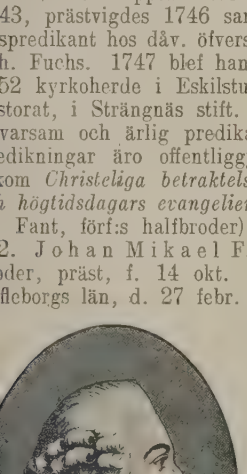

stor vid Lifdrabantkåren. 1772 utnämndes han teol. doktor och domprost i Västerås och lades 1796 nära nog enhälligt till kyrkoherde Leksands församling. 1802 utnämndes han till ost. Såsom fullmäktig för Västerås stifts prärskap bevistade F. de fem riksdagarna 1778 1800 och var därunder tre gånger medlem af nliga utskottet. F. ansågs vara en af sin tids perste andlige talare. Efter honom som mönster te de unge inom ståndet att utbilda sig, och till deras tjänst utgaf han (1783), under titeln ”Anvisning att predika”, en bearbetning af K. Bastholms ”Den geistlige talekunst”. Utom predikningar och tal utgaf han därjämte *Salighetens ordning, till de enfaldiges tjenst* (1799; flera gånger omtryckt). I sina yngre år uppträdde F. äfven såsom vitter författare. Några af hans skaldestycken äro tryckta i sällskapet ”Vitterleks” s. k. ”Öfningar”.

3. Erik Mikael F., son af F. 1, häfdaforskare, f. 9 jan. 1754 i Eskilstuna, d. 23 okt. 1817 i Uppsala, erhöll ett stöd och en vårdare i den föregående, då fadern aflidit, redan innan F. fyllt sitt första år. Vid tio års ålder skickades han med informator till Uppsala, där han 1776 blef filos. magister (primus), s. å. e. o. amanuens vid akademiska biblioteket, 1777 docent i vältalighet, 1779 e. o. vice bibliotekarie och 1781 professor i historia. 1788 blef han, med bibehållande af professuren, kyrkoherde i Alunda och Morkarla, prästvigdes 1789, blef teol. doktor vid kröningen 1800 och presiderade vid prästmötet i Uppsala 1802. 1816 fick F. på egen begäran afsked med emeritus' lön. Från 1793 till sin död var F. ledamot i kommittéerna till psalmbokens förbättring. F. blef 1782 medlem af Vet.-societeten i Uppsala, 1793 af Vitt. hist. o. ant. akad. och 1797 af Skandinav. litteratursclskabet i Köpenhamn. — F. var en flitig forskare och egde en omfattande insikt i fäderneslandets häfder. Redan innan han vann filosofiska graden, hade han, tillika med C. G. Nordin, börjat samla och granska källorna för vår äldre historia och sedan att ur tryckta och otryckta urkunder samla och redigera ett *Corpus historicorum et diplomatum*. Flera af F:s arbeten innehålla en skatt af historiska uppgifter, men han litade alltför mycket på sitt utomordentliga, af en ofantlig massa detaljer belastade minne, för att han icke ofta nog skulle göra sig skyldig till misstag, och fördjupade sig gärna i detaljer, utan att rätt kunna skilja mellan hufvudsak och bisak. Han är en typisk representant för den riktning inom 1700-talets svenska historieskrifning, som gick ut på att samla och utgifva blandade aktstycken samt uppleta och efter yttre tillfälliga grunder systematisera historiska notiser utan förmåga att tränga djupare in i företeelsernas verkliga betydelse eller att öfverskåda och karakterisera större epoker. Hans stil var ej felfri, men lätt och flytande, och särskildt utmärkte sig hans muntliga föredrag för raskhet och lif. — Bland F:s många tryckta skrifter intaga hans akademiska afhandlingar, 328 disputationer och 14 program, en viktig plats. För öfrigt märkas *Kort utkast til konung Gustaf Adolfs historia* (1784—85), *Utkast til föreläsningar öfver allmänna historien ifrån sextonde seculi början* (1786—1800), *Handlingar til upplysning af svenska historien* (1789—1802), *Fortsättning af Lagerbrings Svea rikes historia* (1794), omfattande tiden 1457

—97, *Lärobok för begynnare i allm. hist.* (1802; flera ggr ånyo upplagd), *Utkast til föreläsningar öfver svenska historien* (1803—04), *Samlingar i svenska historien* (1814), *Chronologiskt register öfver tryckta handlingar i svenska historien* (1816—18, omfattande tiden till 1400); *Scriptores rerum svecicarum medii ævi* (1818; 1:a delen); uppsatser i Vet.-soc:s i Uppsala samt Vitt. hist. o. ant. akad:s handl. m. fl. Jfr Diplomatarium. (L. S.)

4. Johan Erik F., sonson af en äldre broder till F. 2, predikant, författare, f. 1815, d. 1869, blef student i Uppsala 1832, filos. doktor 1839, konsistorienotarie i Uppsala 1844 samt kyrkoherde och prost i Sala 1853. Han var medlem af prästeståndet vid den sista ståndsriksdagen (1865—66). F. utgaf bl. a. *Upsala ärkestifts herdaminne* (1842—45; jämte A. T. Låstbom), *Matrikel öfver prest- och klockarelägenheterna inom Upsala ärkestift* (1850), *Upsala ärkestifts matrikel* (s. å.) och *Vägledning för prester i äktenskapsmål* (1853; 4:e uppl. 1881).

5. Karl Johan Mikael F., den föregående son, skolman, filologisk författare, f. 1851 i Uppsala, blef student där 1871, filos. doktor där 1887 samt lektor i franska och engelska i Östersund 1886 och i Västerås 1895. F. har studerat vid École des hautes études i Paris och i Bonn. Han ställde sig i spetsen för bildandet af en filial för Jämtlands län af Svenska nationalföreningen och var denna filials ordf. 1894—96. F. har utgifvit "L'image du monde" (gradualafh. i Uppsala univ:s "Årsskrift", 1886), "Légende de S:t Grégoire, rédaction du XIV:e siècle" (1868), "Tales and sketches from The sketch-book and the Alhambra by Washington Irving" (1906) och "Fransk läsebok för de allmänna läroverken" (1903; 2:a uppl. 1905) samt författat *The combination of a distinct vowel sound and a comparatively indistinct vocal murmur in english* (1886) och *Engelskt uttal* (1905). F. har medverkat vid utgifvandet af Schulthess' "Svensk-fransk ordbok".

6. Karl Fredrik Mikael F., den föregående kusin, son till kyrkoherden i Järlåsa, Fredrik F. (f. 1809, d. 1865), föreståndare för åkerbrukskolonien Hall, f. 6 mars 1852 i Fasterna socken, student i Uppsala 1870, tjänstgjorde sedan 1874 i fängvården såsom lärare och fängelseföreståndare samt anställdes 1882 såsom direktör för landets förnämsta uppfostringsanstalt för brottsliga och svårt vanartiga gossar, åkerbrukskolonien å Hall, för hvilken befattning han på grund af personliga egenskaper visat sig alldeles särskildt lämpad. Till stor del genom hans framgångsrika arbete har anstalten lämnat anmärkningsvärdt goda resultat. Hans erfarenhet i barnavårdsfrågor, vidgad genom utländska studieresor, har äfven utom Hall tillgodogjorts, bl. a. genom hans deltagande i 1896 års tvångsuppfostringskommitté, hvars arbete ligger till grund för 1902 års lag om tvångsuppfostran m. m. 6. V. A—t.

Fantaisie [fätäsi], fr., *mus.*, fantasistycke (se Fantasi 3).

Fantasi (grek. *fantasi'a*, af *fanta'zein*, göra synbar). 1. *Psyk.*, inbillningskraft eller den enskilda yttringen af denna, fantasiföreställningen. Fantasien i förstnämnda bemärkelse är själens förmåga att bilda konkreta föreställningar utan nödvändig motsvarighet i erfarenheten. Dessa fantasiföreställningar äro åskådliga bilder, men hvarken omedelbara sinnesåskådningar eller trogna minnen af sådana. Egentligen skapande är dock aldrig fantasien; den hämtar alltid sitt innehåll ytterst från erfarenheten, närmast från minnet. Den blott danar detta innehåll i nya former genom att till ett nytt helt sammansätta elementen hämtade från olika håll ur minnets förråd, eller genom att söndra, hvad i erfarenheten var förenadt genom att förstora eller förminska i rum och tid eller i grad af kvalitet. Materialet till dessa nydaningar framskaffas enligt associationslagarna, men vid urvalet och sammansmältningen eger fantasien en större eller mindre frihet. En sund fantasi ställer sig dock i viss mån under erfarenhetens och förståndets kontroll, så att innehållet i dess föreställningar hvarken inom sig lider af motsägelser eller strider mot verklighetens allmänna villkor. På så sätt får fantasibilden en "poetisk sanning". I motsatt fall blir den *fantastisk*. Fantasilifvets styrka kan mätas ej blott efter rikedomen af det innehåll, hvaröfver det förfogar, och nyheten i sammanställningarna utan framför allt efter förmågan att sammangjuta elementen till ett helt, så att resultatet ej blir ett oorganiskt mosaikarbete. Framför allt är det i den sistnämnda förmågan af att dana ett lefvande helt, som konstnärens fantasi öfverträffar hvardagsmänniskans. — Fantasiens verksamhet kan vara mera *omedveten* såsom Goethes, då han skref "Le den des jungen Werthers", som han själf sägs ha diktat "tämligen omedvetet, såsom en nattvandrare", eller mera afsiktlig och *medveten* såsom vetenskapsmannens, när han kombinerar sitt innehåll på olika sätt för att lösa ett problem. Fantasien kan från annan synpunkt vara öfvervägande *reproduktiv*, då dess bilder stå minnet nära, eller mera *produktiv*, då den friare handskas med innehållet och ger detta nya former. Den kan vara *bunden* i olika intressens tjänst, såsom vetenskapsmannens i sanningssökandets, då han uppställer sina hypoteser, och såsom uppfinnarens i de praktiska intressenas, eller *fritt lekande* såsom konstnärens, när han endast följer sin ingifvelse. — Fantasien såsom den egentliga nydaningsförmågan inom själslifvet har för dettas utveckling stor betydelse. De nya sanningarna måste först af fantasien uppställas såsom hypoteser, innan de af förståndet kunna verifieras. Det är också fantasien som genom att dana föreställningar om något eftersträfvansvärdt ger viljan mål att kämpa för. Och särskildt är det genom att fantasien kläder tankarna i en åskådlig form, som bryggan slås öfver till känslolifvet och förståndet på så sätt kommer i förhållande till viljelifvets motiv. Jfr Ribot, "L'imagination créatrice" (1900). — 2. Inbillning, dröm, syn, hjärnspöke, feberdröm; infall, nyck, hugskott. — 3. *Mus.*, fantasistycke, improvisation eller fritt gestaltadt tonstycke utan anslutning till fastställda former; utsmyckad omskrifning af några folkvisor eller melodier ur en opera. 1. S—

Fantasia (it.), *mus.*, fantasistycke (se Fantasi 3); i Orienten benämning på flera slags fester; i norra Afrika namn på en sorts tornerspel.

Fantaskop (af grek. *fa'ntasma*, skenbild, och *skopei'n*, se) l. Fenakistoskop (af grek. *fenaki'zein*, bedraga, och *skopei'n*, se), *fys.*, ett slags leksak, bestående af en rund skifva af 25 till 30 cm diameter. Längs dess omkrets är anbragt en serie små hål på lika stora afstånd från hvarandra

kifvan kan sättas i hastig rotation, och på dess
la sida kunna hvarjehanda teckningar anbringas.
ålles nu apparaten framför en spegel, under det
t skifvan vrides omkring, och ögat anbringas bakom
ensamma i förhållande till spegeln, så att öpp-
ngarna, den ena efter den andra, komma att
assera förbi ögat, så får man se spegelbilden af
ckningen endast ett ögonblick, nämligen då en
pning går förbi, och det ser då ut, som om figu-
rna rörde sig. Jfr Anortoskop. L. A. F.*

Fantasmagori (af grek. *fa'ntasma*, skenbild, öke, och *agorēi'n*, tala till, framkalla), konsten t genom optiska medel framställa skenbilder; älfva den på sådant sätt åstadkomna bilden; ändverk, gyckelbild.

Fa'ntasos (lat. *Pha'ntasus*; jfr Fantasi), en enantik drömgud.

Fanta'st (jfr Fantasi), en som hängifver sig fantasier och tror sig kunna realisera dem; en om älskar det äfventyrliga och det ovanliga; verspänd människa, svärmare, grillfängare. — antasteri, en fantasiverksamhet, hvars innehåll rider mot verklighetens lagar. — Fantastik, ntasiutflykt på det sällsammas och drömlikt verkligas område. — Fanta'stisk, som har araktären af en fantasiföreställning, hvars innehåll rider mot verklighetens lagar; som sammanhänger ed en sådan föreställning; ovanlig, underlig, esynnerlig, sällsam.

Fanti, folkstam på Guldkusten i Väst-Afrika, beäktad med asjanti.

Fa'nti, Manfredo, italiensk militär, f. 1806 Modena, d. 1865 i Florens, utgick som ingenjörfficer ur krigsskolan, deltog i 1831 års resning ot österrikarna, men blef under flykten från Ancona llfångatagen. 1832 ställdes han, genom fransk emedling, på fri fot och gick därefter i fransk amt 1835 i spansk tjänst och deltog med utmärkelse kriget mot carlisterna. 1848 kom han tillbaka ll Italien och blef chef för den lombardiska örsvarskommissionen. Kort efteråt trädde han i rdinsk tjänst, var 1849 brigadgeneral under amorino, sändes 1855 till Krim, deltog i slaget id Tjernaja, förde i enhetskriget 1859 som generalöjtnant en piemontesisk division, fick efter freds-lutet högsta kommandot öfver de mellersta italienska staternas trupper och visade sig på den platsen m en skicklig organisatör. F. var jan. 1860—juni 861 krigsminister under Cavour, förberedde därnder på mycket kort tid tåget till Kyrkostaten ch södra Italien samt öfvertog 1862 befälet öfver rmékåren i Florens. Jfr Carandini, "Vita di anfredo F." (1884).

Fantin-Latour [fātē' latōr], Ignace Henri ean Théodore, fransk målare, f. 1836 i Greoble, d. 1904, var elev af sin fader, som var pastellmålare, och af Boisbaudran och Courbet. Hans bästa mråde blef porträtt och grupper. Kärleksfullt och ntimt studerade, äro de hållna i en osökt och flärdlös eknik, påminnande om litografitekniken. Färgen är ämpad och stilla, men harmonisk och känslig. Han tod impressionistkretsen nära, men hans eget utryckssätt hade ingen gemenskap med kamraternas. Bland F:s målningar märkas dubbelporträtt af *hans ystrar* (1859), *Hyllning åt Delacroix* (Konstnärer amlade kring Delacroix' byst, 1864, Louvre), *Ikålen* (1865), porträtt af *Édouard Manet* (1867, Art institute i Chicago), *En ateljé i Batignolles* (med porträtt af Manet, Zola, Monet m. fl., 1870, Luxembourg), *Ett bordshörn* (med porträtt af Verlaine m. fl., 1872), porträtt af *målarens hustru* (1873, Luxembourg), *Familjen Delacroix* (kanske hans yppersta arbete, monumentalt i sin osökt enkla hållning, 1878), *Teckningslektionen* (1879, museet i Bruxelles) och *Vid pianot* (grupp, 1885). F. målade äfven kompositioner sådana som *Årsdagen* (musikens gudinna bekransar Berlioz' graf), *Natten* (1884, Luxembourg) och målade eller litograferade fantasier öfver *Tannhäuser*, *Rhenguldet* och andra Wagner-operor, *Kristi barndom* m. fl. F. är representerad äfven i staden Paris' samling, i National gallery i London, i Berlins nationalgalleri, Göteborgs museum o. a. s. — Jfr L. Bénédite, "Fantin-Latour" (1902). G—g N.

Fantisēra (jfr Fantasi), hängifva sig åt fantasier; yra; musicera efter ögonblickets ingifvelse.

Fantoccini [-tåtjini], it. Se Marionett.

Fantom [-åm], fr. *fantôme* (af grek. *fa'ntasma*, skenbild), inbillningsfoster, drömbild, drömsyn, gyckelbild; spöke, vålnad, hamn; *med.*, för undervisningsändamål använd modell eller ännu bättre afgjutning af enskilda organ eller större partier af människokroppen.

Fantoni [-tåni], Giovanni, italiensk skald, som sådan mest känd under namnet Labindo, hvilket han antog som medlem af Arcadia-akademien, f. 1755 i Fivizzano, d. 1807, var ättling af en ansedd gammalflorentinsk familj. Tidigt lämnade han den civila banan för den militära, och en ombytlig natur gjorde sig gällande i hela hans utveckling. Sedan han, utan att vinna den gunst han sökte, i sina sånger förhärligat än den ene, än den andre af Italiens furstar, gaf han, lifligt påverkad af de franska revolutionära strömningarna, i odet till Italien (1791) uttryck åt den vaknande fosterländska frihetsandan och tog själf verksam del i de politiska rörelserna under de närmast följande åren. Han kallades 1800 till professor i italiensk litteratur i Pisa, 1805 till sekreterare och 1807 till president i konstakademien i Carrara, hvilken senare plats han dock ej antog. — Man har kallat F. den siste af arkadierna, från hvilka han dock skiljer sig genom den realistiska tonen i sina erotiska sånger. I sina *Odi* (1782), hvilka kommo samtiden att i honom se en "toskansk Horatius", efterbildade han den romerske skalden, särskildt i den sapfiska, alkaiska och asklepiadeiska metern, dels med, dels utan rim. Åtskilliga af hithörande dikter äro rena öfversättningar, blott med den skillnad, att de antika personnamnen och anspelningarna utbytts mot moderna. Under loppet af fyrtio år utgingo F:s dikter i 15 uppl., men redan före midten af 1800-talet var den äfven af skalder som Alfieri delade beundran för F. i hastigt aftagande. *Poesi e prose* (3 bd) utgafs 1823, *Odi* 1887. Jfr Carducci i förordet till "Lirici del secolo XVIII" (1871), i "Nuova antologia" (1888) samt i "Rivista d'Italia" ("Un poeta giacobino in formazione", I, 1899). Hj. Sdg.

Fānum, lat., helgedom, vigd plats, tempel. — F. Fortunæ ("Fortunas tempel"). Se Fano. — F. Martis. Se Famars. — F. sancti Vitiad flumen ("den helige Veits tempel vid floden"). Se Fiume.

Fanvakt, *krigsv.*, kallas i Sverige genom 1904 års exercisreglemente den afdelning vid ett infanteriregemente, som, när endast regementsfana finnes, har dennas skydd sig anförtrodt. Fanvakten utgöres af en subalternofficer eller underofficer såsom 1:e *fanförare*, ett underbefäl såsom 2:e fanförare och 12 soldater såsom *fansoldater*. Fanvakten ordnas på två led med fanförarna i midten och har sin plats framför midten af regementet, när detta är samladt. Föra bataljonerna hvar sin fana, delas fanvakten så, att hvarje bataljon får en fanpluton (se d. o.). C. O. N.

Fanö, dansk ö i Nordsjön, s. om Hjertingbukten och skild från halfön Skallingen genom sundet Graadyb. 3,012 inv. (1906). Ön har en längd af 16,5 km., en bredd af 2—5 km. och en areal af 54 kvkm., hvaraf omkr. två tredjedelar äro klitter, flygsand och hedar. Endast i närheten af byarna finnes något odlingsbar mark, hvarför jordbruk är binäring och skötes af kvinnorna. Största delen af den manliga befolkningen egnar sig åt sjöfart. Hemmahörande på F. voro 1904 69 segelfartyg om 23,000 ton och 4 ångfartyg om 276 ton. Ön utgör ett särskildt birk i Ribe amt och består af socknarna Nordby och Sönderho. Vid byn Odden, i Nordby, finnes en navigationsskola samt en hamn, och där drifves äfven något skeppsbyggeri. Vid Nordby anlades 1891 ett hafsbad efter kontinentalt mönster, F. nordsjöbad, som vunnit stor popularitet (frekvens omkr. 3,000 kurgäster). Stranden är af utmärkt beskaffenhet, salthalten stor och vågslaget kraftigt. Klimatet är mildt (medeltemp. juni—aug. 15,5°). Utom de kalla baden, platsens hufvudsakliga kurmedel, finnes en varmbadanstalt. Säsong juni—okt. E. Ebg. Ln.

Fao (Fau), hamnplats i Irak Arabi, till höger om Sjatt el-arabs hufvudmynning i Persiska viken, säte för turkiska myndigheter för flodfarten på Eufrat samt flera sjöfarts- och telegrafbolag. Den stora landtelegraflinjen till Indien förenas där med kabeln till Buschir—Karachi.

Fa'on, lat. *Phaon*, skaldinnan Sapfos (se denna) älskade.

Faou, Le [lə faō], hafsbad i franska depart. Finistère, s. ö. om Brest, vid innersta delen af Rade de Brest. Ln.

Fa presto [pre'stå], it., ''låt gå raskt'', binamn på den italienske målaren Luca Giordano.

Fara, urgammal ruinplats, 5 dagsresor s. ö. om Babylon, där Andræ, Koldewey m. fl. genom gräfningar bragt i dagen cisternliknande tegelrundbyggnader och torrläggningskanaler.

Farabana. Se Bambuk.

Farabeuf [-bö'f], Louis Hubert, fransk anatom, f. 1841, blef 1871 med. doktor i Paris, 1876 agrégé samt 1886 professor i anatomi. Han är berömd såsom en utmärkt lärare och har utgifvit en mängd större och mindre skrifter, bland dem *Précis du manuel opératoire* (1872, 4:e uppl. 1893—95). F. vardt 1897 medlem af medicinska akademien. R. T—dt.

Fārābī (el-Fārābī), Abū Nasr Muhammed bin Muhammed bin Tarchān, filosof, läkare och matematiker af turkisk härkomst. F. var född i Transoxanien, studerade i Bagdad och begaf sig därefter till Aleppo, där han lefde vid Seif ed-daulas hof. Han dog 950 i Damaskus under en resa, som han företog i sällskap med Seif e daula. Bland hans många skrifter, af hvilka endast en del, på arabiska eller i hebreisk öfversättning bevarats till våra dagar, intaga hans studier öfv Aristoteles främsta rummet. F. valde logiken t sitt hufvudstudium och sökte utbreda kännedome därom bland sina samtida. Mindre talrika äro ha arbeten i matematik, astronomi, medicin och musi Några af hans skrifter äro utgifna af Dieterici (*Fârâbî's philosophische abhandlungen*, 1890, o *Alfârâbî's abhandlung über den musterstaat*, 1895 En kort, men klar framställning af F:s författarska har Munk lämnat i ''Mélanges de philosophie juiv et arabe'' (1859). Se Brockelmann, ''Geschichte d arabischen litteratur'' (1898—1902). K. V.

Farād, *fys.*, den efter M. Faraday af L. Cla uppkallade enheten för en elektrisk kondensato kapacitet. Se Elektriska enheter o Laddningskapacitet.

Faraday [fä'rədēi], Michael, engelsk fysik och kemist, f. 22 sept. 1791 i Newington Butts, d 25 aug. 1867 i Hamptoncourt, smedsson, sattes vi 13 års ålder i bokbindarlära i London och använde sina lediga stunder till att studera kemi och andra naturvetenskaper. 1812 fick han tillfälle att åhöra några föreläsningar af kemisten sir Humphry Davy och blef 1813 på dennes rekommendation antagen till assistent vid Royal institutions kemiska laboratorium. Sedan han under årens lopp offentliggjort en mängd kemiska rön af betydenhet, utnämndes han 182 till professor vid Royal institution. 1838 bl F. ledamot af Sv. vet. akad. Han var för öfrigt med lem af de flesta lärda samfund i Europa. — F. tord vara en af världens främste vetenskapsmän. Unde den första perioden af sin vetenskapliga verksamhe (1820—30) sysselsatte han sig hufvudsakligen me kemiska arbeten. Bland hans många viktiga rö inom kemien må här nämnas endast, att han 182 upptäckte två nya föreningar mellan kol och klo (C_2Cl_6 och C_2Cl_4) samt 1825 det sedermera fö den organiska kemiens utveckling så betydelsefulla kolvätet bensol, och att han först lyckades öfverför en mängd ämnen, sådana som klor, kolsyra, ammoniak, svafvelväte, kväfoxidul samt många andra hvilka förut varit kända endast i gasform, till de flytande tillståndet (dessa undersökningar, som utfördes 1823, kompletterades af F. i betydlig mån genom 1844 utförda försök). Äfven arbeten i direkt praktiskt syfte sysselsatte honom vid denna tid Sålunda undersökte han 1821 (i förening med J. Stodart) stålets legeringar, och 1825 blef han ledamot i en kommitté, som hade till uppgift att söka förbättra tillverkningen af glas för optiska ändamål. De undersökningar, som han i anledning af detta uppdrag anställde, ledde till framställandet af ett slags tungt flintglas (innehållande blyborat och kiselsyra), som visserligen ej befanns vara synnerligen

nvändbart för praktiska ändamål, men som många r därefter förhjälpte honom till en af hans största pptäckter: magnetismens inflytande på polariseradt us. — Så betydande än F:s verksamhet som kemist ar, kan den dock knappt betraktas annat än som örberedande hans öfvergång till läran om elektrici-eten och magnetismen, hvilken har honom, kanske ıer än någon annan, att tacka för sin storartade tveckling. Redan 1821 sysselsatte han sig med att treda frågan om magnetens rotation kring ledare, hvilka elektriska strömmar passera, och äfven de öljande åren egnade han sig åt arbeten inom elek-ricitetsläran. Men det var egentligen under det öljande årtiondet, som han företrädesvis, ja nästan teslutande, arbetade inom denna vetenskap. 1831 pptäckte F. induktionselektriciteten det afgörande försöket lär ha gjorts 29 aug.). De ångfaldiga undersökningar, till hvilka denna utom-rdentligt viktiga upptäckt gaf anledning, sysselatte F. under de följande åren, men samtidigt stu-erade han den elektriska strömmens sönderdelande erkningar på kemiska föreningar (1833—35) och ppställde på grund af många försök den efter honom ppkallade elektrolytiska lagen (jfr Elektrolys). essa omfattande frågor utredde F. så grundligt, tt följande forskare haft föga att tillägga. — 1845 ıträdde F:s andra stora upptäcktsperiod. På hösten . å. lyckades han påvisa hvad han kallade ”ljusets ıagnetisering”, d. v. s. det märkvärdiga samband ıellan ljus och elektromagnetism, som yttrar sig äruti att, då en stråle af polariseradt ljus passerar enom vissa genomskinliga ämnen (såsom det förut mnämnda Faradayska flintglaset, en mängd lös-ingar o. s. v.), ljusets polarisationsplan vrides, när essa ämnen placeras mellan polerna på en elektro-ıagnet eller inom vindningarna af en ledningstråd, enom hvilken en elektrisk ström passerar. S. å. ppvisade F. den s. k. diamagnetismen hos n mängd ämnen. Båda dessa storartade upptäckter jordes och studerades af honom på en tid af omkr. re månader. Af den senare föranleddes de under-ökningar af den s. k. magne-kristall-kraften samt af ıagnetismens inverkan på gaser o. s. v., hvilka han nder de närmast följande åren utförde. — Till lektricitetsläran hörande frågor sysselsatte honom ör öfrigt hufvudsakligen ända till några år före hans öd. — F:s skrifter äro publicerade i form af fhandlingar (till ett antal af mer än 160) i veten-kapliga tidskrifter. F:s brefväxling med Schönbein tgafs 1899 af Kahlbaum och Darbishire. Sina pokgörande undersökningar i elektricitetsläran sam-ıanfattade F. under benämningen *Experimental esearches in electricity* (1831—56; 30 serier; nyo utg. på tyska i ”Ostwalds klassiker der xakten wissensch.” 1896—1903). De elektri-ka och magnetiska fenomenen hade före F. örklarats uteslutande genom antagande af oförmed-ad fjärrverkan mellan laddningar och mellan ıagnetpoler. F. återigen gjorde gällande, att kraf-erna endast skenbart vore fjärrkrafter: osynliga trå-lar, ”kraftlinjer”, ginge ut från laddningarna resp. olerna och förmedlade inverkan. Det mellanlig-ande mediets inflytande på kraften mellan två elek-riska laddningar påvisade F. experimentellt genom ina försök ang. isolatorers dielektricitetskonstanter. På grundval af F:s försök och åskådningar utveck-ade sedermera J. C. Maxwell (se d. o.) sin matematiska teori för de elektriska och magnetiska fenomenen, hvilken teori ännu i dag utgör skelettet i elektricitetsläran. Det var egentligen i den experimentella forskningen, som F:s storhet låg; som teoretiker var han mindre betydande. Men då det gällde att välja undersökningsämne samt att angripa detta från den fördelaktigaste sidan och på det lämpligaste sättet, egde F. en underbar intuition. Betecknande i detta hänseende är det sista experiment — utfördt 1862 —, som står upptecknadt i hans laboratorieanteckningar. F. sökte efter en inverkan af magnetiska krafter på spektrum, men kunde i följd af sina instruments ofullkomlighet ej finna någon sådan. 1897 konstaterade holländaren P. Zeeman tillvaron af en sådan effekt och erhöll 1902 för denna sin upptäckt halfva Nobelpriset. (Jfr Zeemans effekt.) — ”F.”, säger hans vän och efterföljare Tyndall (”Faraday as a discoverer”, 1868, 5:e uppl. 1894), ”var den störste experimentelle vetenskapsman, som världen hittills skådat, och min tanke är, att fortskridandet af framtida undersökningar skall, långt ifrån att skymma eller förminska, endast skänka ära åt och upphöja värdet af denne store forskares arbeten”. Jfr äfven S. G. Thompson, ”M. F., his life and work” (1898). S. J—n. (G. N.)

Faraday-kullen [fä′rədē-], bottenförhöjning i Atlantiska hafvet (se d. o., sp. 337).

Faradisatiōn l. Faradi′sm, *med.*, användning af induktionsströmmar för behandling af vissa sjukdomar (se Elektroterapi). Metoden fick sitt namn af fransmannen Duchenne de Boulogne, som uppkallade densamma efter den engelske naturforskaren M. Faraday, hvilken 1831 upptäckte induktionselektriciteten. F. B.*

Faradi′sm. Se Faradisation.

Farāfra, oasgrupp i Libyska öknen, hörande till egyptiska prov. Fajūm, under 27° n. br. och 28° ö. lgd, 300 km. v. om Siut, i en i nummulitkalk uttvättad, mot s. öppen bukt, 46 m. ö. h. 3,300 kvkm., däraf 250 kvkm. äro planterade med dadelpalmer. I oasen finnas flera springkällor af ända till 26° temperatur. Befolkningen i de båda orterna Kasr-F. och Sjeik-Mursuk bestod 1897 af 542 fattiga muhammedaner. Oasen undersöktes 1873—74 af Rohlfs, Jordan och Zittel. J. F. N.

Faraglioni [-raljåni]. Se Aci Reale.

Farāl, ett slags vits, som består i att byta ut en godtycklig del af ett ord mot dess antonym. Benämningen skall härleda sig från en dylik vits på moral, uppdeladt såsom mor-al, antonym far-al.

Farallones de los Frayles [faraljånes de lås fra′jles], en grupp af 6 små (den största knappt 5 kvkm.) klippöar i Stilla oceanen, vid västra kusten af nordamerikanska staten Kalifornien, 48 km. v. om inloppet till San Franciscoviken. Fyrtorn.

Faramund, enligt en tradition fader till frankiske konungen Klodio (omkr. 428—448).

Farān. Se Firan.

Farandole [farādå′l], provens. *farandolo*, en i Provence bruklig dans af hurtig och glad karaktär, vanligen i $^6/_8$ takt. Det är en figurrik långdans, som emellanåt sammansluter sig till ringdans. E. F—t.

Fa′rao (af egypt. *perā*, ”det stora huset”), i gamla testamentet benämning på Egyptens konungar. Se Egypten, sp. 1472—73.

Fa′rao, ett slags hasardspel med kort, har sitt namn från en förr efter Egyptens farao uppkallad

kortkung och spelas af flera personer, bland hvilka en, ”bankören”, ensam spelar, ”håller banken”, mot de öfrige. Två kortlekar begagnas i spelet; bankören har den ena, och medspelarna erhålla hvar sin hel ”färg” (13 kort) ur den andra. De få lägga upp och med insats besätta så många kort de vilja. Bankören, som bestämmer poängen, drar åt gången ett kort för sig själf och ett för de spelande. Insatserna på de upplagda kort, som äro till valören desamma som hans eget dragna, stryker han åt sig, hvaremot han måste betala insatserna på de kort, som motsvara det för de spelande dragna.

Faraokatten l. Ichneumon, *Herpestes ichneumon, zool.*, hör till mangusternas släkte (*Herpestes*) och skunkdjurens familj (*Viverrida*) bland rofdjuren (se fig.). Den är ett tämligen smärt och långsträckt djur med låga ben och omkr. 1 m. i längd, hvaraf mer än en tredjedel kommer på svansen, hvilken vid roten är långhårig, så att den tyckes småningom öfvergå i själfva bålen. För öfrigt

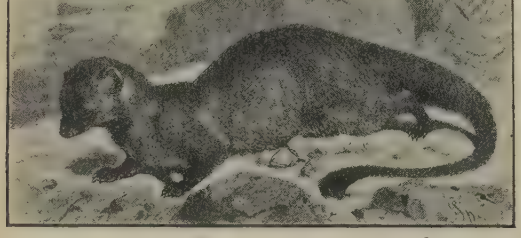

har den små ögon, korta, afrundade öron och tårna vid roten förenade genom en skinnflik. Pälsen består af en tjock rostgul bottenull, blandad med långa stickelhår, hvilka äro svarta med gula ringar och smutsgula spetsar. Djurets färg eger sålunda en viss likhet med marken på de ställen, där det uppehåller sig. Faraokatten förekommer i Spanien, i Mindre Asien och i hela norra Afrika, i synnerhet Egypten, träffas alltid på lågländta trakter, där den bäst trifves bland rör och vass invid flodstränder och utmed sidländta sädesfält. I närheten af dessa tillreder den sig ett djupt, men föga rymligt bo. Till lynne och lefnadssätt öfverensstämmer den i hög grad med mården; den utvecklar lika mycken list, tjufaktighet och mordlust som denne. Faraokatten utmärker sig äfven genom sitt tålamod, hvilket ådagalägges genom den ihärdighet, hvarmed den lurar vid råtthålen. Då den är ute på ströftåg efter föda, smyger den sig långsamt och med den största varsamhet fram, hvarvid det ser ut som glede den fram längs jordytan, utan att röra en lem. När den kommit sitt offer tillräckligt nära, kastar den sig med ett eller ett par väldiga språng öfver detsamma. Sina ungar inöfvar faraokatten till fångst på samma sätt som huskatten, nämligen genom att föra till dem lefvande möss o. d., för att lära dem att själfva jaga. Faraokatten var ett af egypternas heliga djur, om hvilket redan Herodotos har åtskilligt att berätta, men i synnerhet meddelar Plinius de underbaraste sagor om detsamma. Så förtäljer sistnämnde författare, att sedan krokodilen ätit sig mätt och med utspärradt gap lagt sig till hvila på en sandbank, vågar ichneumon, ensam bland alla lefvande varelser, närma sig odjuret, i hvars svalg den med ett par djärfva språng kastar sig, hvarefter den gräfver sig ned till krokodilens hjärta, som den söndersliter, och slutligen äter sig ut genom ett hål på krokodilens kropp. Just till följd af djurets förmenta utrotningskrig mot detta Nilländernas plågoris höllo de gamle egypterna ichneumon helig och afbildade densamma på sina minnesmärken. I verkligheten är den ett skadedjur, som lefver af alla varelser den rår på, från haren till mössen, från gåsen till de små fåglarna, af ormar, ödlor, insekter o. s. v. Till följd af de svåra plundringar den anställer i hönsgårdar och dufslag anse egypterna numera jakten på ichneumon för ett högst berömligt företag. — Djuret låter tämja sig och följer snart sin herre såsom en trogen hund. Till följd däraf och af sin förmåga att rensa husen från råttor samt hålla ormarna på afstånd nyttjas det icke sällan som husdjur. J. G. T.*

Farbaute, isl. *Fárbauti*, ”som slår med skada”, troll”, *nord. myt.*, en jätte, Lokes fader, stormvinden. Hans maka var Laufey eller Nal. Th. W.*

Farce [fars], fr. Se Fars, *litt.*

Fardag (af *fara*, som i det äldre språket äfven har betydelsen *flytta*) l. Af- och tillträdesdag, *jur.*, flyttedag, den dag, då den, som med nyttjanderätt innehar fast egendom på landet eller i stad, är skyldig att densamma afträda. När fråga är om frivilligt aftal angående nyttjanderätt till fastighet — t. ex. arrende af jord, hyra af våning eller rum —, gäller numera (k. förordn. 22 okt. 1867) såsom fardag den dag, hvilken blifvit genom aftalet bestämd. Men för de fall, då aftal om nyttjanderättens afträdande icke blifvit träffadt, eller då denna rätt blifvit i tysthet förlängd eller får, oaktadt aftalet, återtagas, eller då fråga är om den nyttjanderätt till fastighet, hvilken hvilar på annan grund, såsom innehafvande af fideikommiss, boställe o. d., har lagen utsatt viss dag såsom fardag eller s. k. laga fardag. Denna är å landet årligen *en* dag, nämligen 14 mars, samt i stad *två* dagar, nämligen endera af 31 mars och 30 sept. (1734 års lags Jordabalk 16: 5, 10); men hvilket år å landet eller halfår i staden afträdet skall ske, bestämmes vid arrende- och hyreskontrakt genom uppsägning, eljest genom dödsfall, afsked eller förflyttning till annan tjänst. Regeln är då den, att å landet innehafvaren eger sitta kvar först till Thomædag (21 dec.) näst efter det uppsägningen, dödsfallet o. s. v. egt rum, därefter året ut och hela det följande samt till 14 mars nästkommande år (J. B. 16: 5). Efter uppsägning, död, afsked o. s. v., som inträffar mellan 21 dec. 1907 och 21 dec. 1908, skall således fastighetsinnehafvaren eller hans rättsinnehafvare ega behålla jordegendomen intill 14 mars 1910. Lagen ålägger emellertid den afflyttande att inrymma ”om Kyndelsmässa (2 febr.) honom, som efter kommer, halfva husen”. Den tid, som innehafvaren eller hans bo sålunda eger att efter uppsägningen, dödsfallet o. s. v. kvarsitta å egendomen, kallas fardagsår. — Huslägenhet i stad skall därest den ej är för bestämd tid förhyrd eller annorlunda ej är aftaladt, uppsägas två månader före fardagen, eljest sitter innehafvaren kvar till den efter denna följande närmaste fardag (J. B. 16: 13). — Vid förverkande af nyttjanderätt till

rdegendom skall däremot afträdet i regel ske
ästa fardag (J. B. 16: 4), af nyttjanderätt till
ıs i stad genast (J. B. 16: 14). — För prästerliga
ıställslägenheter är afträdesdagen 1 maj det år,
å lägenheten skall, efter gällande bestämmelser,
stås. — Enligt den nya lagen om nyttjanderätt
ll fast egendom 14 juni 1907 gälla — för nytt-
nderätt, som upplåtes genom arrende- eller hyres-
tal efter 1908 års ingång — i fråga om fardag
ljande hufvudregler. Fardag för arrendator
', så framt ej annat öfverenskommes, 14 mars
ler, om denna dag är söndag, följande dag. Fjor-
n dagar tidigare ''ege tillträdaren få åt sig upp-
ten hälften i fastighetens hus''. Då fastigheten på
und af särskilda omständigheter skall afträdas
rr än aftalats, måste uppsägning ha verkställts
inst sex månader före fardagen, utom i vissa fall,
å arrendatorn får kvarsitta endast till *nästa* fardag
ter uppsägningen, eller t. o. m. kan åläggas flytta
ınu tidigare. För hyresgäst är fardag an-
ngen 1 april eller 1 okt. (ev. nästa söckendag),
ch skall lägenheten, som afträdes, hållas tillgänglig
r efterträdaren senast kl. 12 å fardagen, bostads-
genhet om *flera* rum till hälften något tidigare.
ppsägningstiden är tre månader, om ej annorlunda
talats. I särskilda fall kan emellertid hyresgäst
iljas från lägenheten utan iakttagande af upp-
ıgningstid. För hyresaftal, i hvilka hyran be-
äknas för kortare tid än kvartal, gälla ej dessa
rdagsbestämmelser, utan där förekomma kortare
ppsägningstider. A. Th. S. (C. G. Bj.)

Fardagsår, *jur.* Se Fardag.

Fardagsårsersättning, den ersättning, hvilken
d arméns lönereglering år 1875 och regleringen af
äradshöfdingarnas aflöning (1874) kom boställsinne-
afvare till godo från statsverket för afstående af
ätt till fardagsår. (Jfr Fardag.) Denna ersätt-
ing beräknades efter det arrende, som erhölls för
vars och ens boställe vid dess utarrendering för
atsverkets räkning. A. Th. S.*

Fardhem, socken i Gottlands län, Södra häradet.
,045 har. 362 inv. (1906). F. bildar med Linde
ch Lojsta ett konsist. pastorat, Visby stifts södra
ontrakt.

Fareham [fäə'rəm], hamnstad i engelska grefsk.
outhampton (Hampshire), vid nordvästra ändan
f Portsmouthbukten. 8,246 inv. (1901). Hafs-
ad.

Farel [-ä'l], Guillaume, schweizisk reforma-

tor, Calvins föregångare och medarbetare, f. 1489 i Gap i Dauphiné, d. 1565 i Neuchâtel, studerade vid universitetet i Paris under Johann Faber (Stabulensis) och hörde tidigt till den krets af reformationens vänner, som där bildade sig. Han predikade i Meaux (1521) reformationens läror och började öfversätta bibeln på franska. Den förföljelse, som utbröt ıot den nya lärans anhängare (1523), nödgade onom att lämna Frankrike. Han begaf sig till Basel, där han i en offentlig disputation med lysande framgång försvarade tretton mot den romerska kyrkans läror riktade teser. Därefter reste han omkring och predikade i hela sydvästra Schweiz samt genomförde (1530) reformationen i Neuchâtel. 1532 begynte F. reformationsarbetet i Genève och genomdref 1535, att reformerta läran antogs af stadens råd. Då Calvin, på genomresa från Italien till Basel, 1536 vistades i Genève, förmåddes han af F. och Viret att stanna i staden och leda reformationsverket. Men 1538 dukade Calvin och F. under i striden mot libertinerna och måste lämna Genève. F. gjorde då Neuchâtel till medelpunkt för sin verksamhet, och ännu i sin höga ålderdom genomförde han reformationen i Metz. F. var mera framstående som andlig talare än såsom skriftställare. Han egde en okuflig energi och ett brinnande nit, som stod på gränsen till fanatism. Se arbeten af Kirchhofer (2 bd 1831—33), C. Schmidt (1860) och Bevan (4:e uppl. 1893). (Hj. H—t.)

Faren, Vimma l. Flira, *Abramis ballerus, zool.*, hörande till braxensläktet (*Abramis*), är på ryggen brungrön, på sidorna silfverfärgad och på buksidan hvit. Bröst- och bukfenorna äro ljusgråa. En rad svalgtänder finnes. Faren uppnår en längd af 45 cm. och förekommer i Mälaren och Vänern, men är

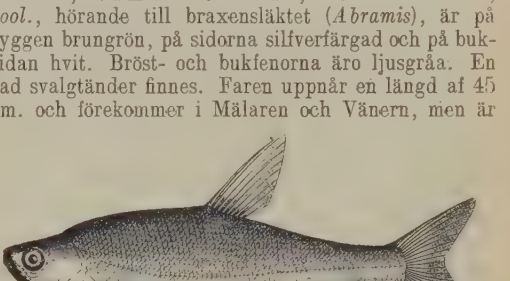

blott i den förstnämnda sjön allmän; mera tillfälligtvis träffas den i Göta älf och i Stockholms skärgård. Till lefnadssätt tyckes den i det hufvudsakligaste öfverensstämma med braxen, lefver liksom denna af växtämnen, insekter och maskar samt leker i april eller maj, således tidigare än braxen, på grundt vatten med gräsbevuxen botten. När lektiden är slut, drager faren sig till djupare vatten och träffas under hela den öfriga delen af året nästan alltid på djupet, där den mot hösten och under vintern, på vissa ställen, samlar sig i stora skaror, hvilka bilda s. k. stånd. Köttet är löst, hvitt och sött samt föga smakligt. J. G. T.*

Fa'rensbach. 1. Jürgen F., krigare, f. 1551 i Merjama i Estland, härstammade från en gammal renländsk adelsslägt, hvilken mot slutet af 1300-talet öfverflyttat till Ösel och sedermera blifvit bofast i Estland. Vid mycket unga år drog han ut i världen som krigare och trädde efter hvartannat i svensk, fransk, österrikisk och nederländsk tjänst, återvände sedan vid 19 års ålder till Livland, anslöt sig där till en af hans frände Klas Kursell (se d. o.) anförd skara soldknektar och undkom från Reval, då Kursell, som tagit slottet i besittning såsom pant för uteblifven sold, där öfverrumplades af svenskarna och stupade i juni 1570. Kort därefter råkade F. i fångenskap hos tsar Ivan den förskräcklige, men frigafs af denne

och anförde i rysk tjänst en skara tyska soldknektar under Ivans strider mot tatarkanen af Krim, hvarvid han lär ha utfört stora personliga hjältedater. Då tsar Ivan sedan förberedde ett härjningståg mot Östersjöprovinserna, ville F. ej strida mot eget land, utan rymde ur tjänsten, vistades en tid i Wien och kom så till Danmark, där han blef hofmarskalk hos Fredrik II. Med dennes samtycke ledde han 1577 försvaret af Danzig mot Stefan Báthory, blef sedan dansk ståthållare på Ösel och trädde 1580, jämväl med danske konungens begifvande, därjämte i polsk tjänst och inlade stor förtjänst om polackernas seger öfver ryssarna i striden om Livland. Till lön erhöll han bl. a. af Stefan Báthory starostiet Wenden och slottet Karkus samt blef dennes krigsöfverste i Livland. I längden kunde F. emellertid icke upprätthålla sin dubbelställning i två inbördes tvistande herrars tjänst, utan miste ståthållarskapet öfver Ösel. Till sin död tjänade han nu uteslutande Polens krona, tog i tronstriden efter Stefan Báthorys död energiskt parti för Sigismund och var bl. a. dennes högt betrodde krigsöfverste vid det misslyckade fälttåget i Sverige 1598. Han bekämpade därefter svenskarna i Livland, förlorade sitt slott Karkus, men lyckades 1601 undsätta det af Karl IX hotade Riga. Vid polackernas framgångsrika stormning af Fellin, 17 maj 1602, ändade en svensk kula hans växlingsrika krigarlif. Jfr Schiemann, "Charakterköpfe und sittenbilder aus der baltischen geschichte" (1876).

2. Wolmar F., den föregående son, politisk äfventyrare, f. troligen 9 febr. 1586 i Neuenburg, Kurland, genomgick en luthersk skola i Dorpat och var vid faderns död 1602 sedan någon tid officer i polsk tjänst. 1608 blef han kommendant på Riga slott och deltog 1609 i återeröfringen af det af svensken Stiernskiöld försvarade Dünamünde. Genom sitt giftermål befryndad med den mäktiga polska släkten Chodkiewicz, öfvergick F. till katolicismen och lyckades bli utsedd till guvernör öfver Livland 1611. Som sådan inlät han sig under Pleskovs belägring 1615 med svenskarna i stämplingar, hvilka han återupptog, sedan han 1616 blifvit hertig Vilhelms af Kurland fältherre. Inseende dennes maktlöshet, sökte F. framkalla en svensk intervention i Kurland och lofvade till Gustaf Adolf uppgifva Dünamünde. Förhandlingarna därom fördes genom mellanhänder (å svensk sida Adam Schrapffer i Reval) och drogo ut på tiden till följd af de sväfvande stillestånds förhandlingarna mellan Sverige och Polen. Sommaren 1617 upptog F. svenska trupper i Dünamünde, men Rigabornas vaksamhet och en polsk härstyrkas annalkande under Kr. Radziwill hindrade honom från att fullfölja förräderiet genom en kupp mot Riga. Under förmedling af jesuiter närmade sig nu F. plötsligt åter polackerna, sände i sept. Gustaf Adolf, till hvars tjänst han på våren genom ett formligt fördrag förbundit sig, ett uppsägelsebref och upplät mot pardon och förläningar Dünamünde åt en polsk härstyrka. Hans anfallsförsök mot Riga föranledde mellan honom och stadens borgare först nya strider och sedan en långvarig process i Warschau, där F. genom sitt inflytande vid hofvet lyckades omintetgöra alla Rigaborgarnas försök att vinna upprättelse och skadestånd, allra helst som han 1620 genom privat förlikning uppgjorde sina tvister med Rigaborgarnas mäktige bundsförvant Radziwill. S. å. åtföljde F. en polsk expedition mot turkarna i Moldau, råkade därvid i turkisk fångenskap och satt inspärrad i ett torn nära Konstantinopel till 1623. Han tyckes under de närmast följande åren ha tjänat än Siebenbürgen, än Venezia, än fransmännen. Hösten 1628 träffade han Gustaf Adolf i Elbing och affärdades som svenskt sändebud till Siebenbürgen, där han blott intrigerade mot sin tidigare ditsände kollega Paul Strassburg. I Sverige uppdyker han ånyo hösten 1629, men torde ha bemötts med välförtjänt misstroende, för därifrån till Frankrike och omtalas i jan. 1632 i förbindelse med en plan på ett spanskt anfall från Dunkerque mot Älfsborg och Göteborg. Året därpå var han i Ingolstadt djupt invecklad i en intrig med den bajerske kommendanten Cratz v. Scharpfenstein i syfte att i denna fästning förrädiskt insläppa svenska trupper från Bernhards af Weimar här. Planen röjdes emellertid; Cratz flydde till svenska hären, men F. fängslades och blef (maj 1633) afrättad i Regensburg. Chemnitz skildrar i sin historia, huru F. på afrättsplatsen kämpade för lifvet mot bödlarna och huru dagen efter afrättningen en kejserlig kurir anlände med bud om hans benådning. — Baltiska historieskrifvare framställa den äldre F. som en tapper och ärlig patriot, men om sonen, "en typisk gestalt för en trettioåriga krigets lyckoriddare", lyder historiens dom enhälligt, att han lifvet igenom förde den rena, af de enklaste moraliska hänsyn oberörda egoismens politik och gick under därpå. Jfr en biografisk uppsats af E. Seraphim i E. och A. Seraphims "Aus der kurländischen vergangenheit" (1893, ur svenska arkivaliska källor fullständigad i en recension af P. Sondén i "Hist. tidskr." 1894). V. S—g.

Farewell, Kap [fā'ə-wĕl']. 1. (Da. Kap Farvel. Statenhuk) Sydligaste spetsen af Grönland, under 59° 46′ n. br. och 43° 53′ v. lgd; en 300 m. hög bergklint på Eggerön. — 2. Nordöstligaste udden på Nya Zeelands sydö, under 40° 30′ s. br. och 172° 40′ ö. lgd.

Farfu'gium, *bot.* Se Ligularia.

Fargalt. Se Svinafvel.

Fargo [fā'gō], stad i nordamerikanska staten North Dakota, vid Red river. 9,589 inv. (1900). Spannmålshandel. Katolsk biskop.

Fargus [fā'gəs], Frederick John, engelsk författare under märket Hugh Conway, f. 1847 i Bristol, d. 1885 i Monte Carlo, var auktionskommissarie i Bristol, debuterade med diktsamlingen *A life's idylls and other poems* (1879) och skref sedan ett stort antal liffulla och älskvärda noveller och romaner, af hvilka *Called back* (1883; "Töcken och ljus", 1884; "Återvunnen", 2 uppl. 1899) hade enorm framgång; af de öfriga kunna nämnas *Dark days* (1884; "Mörka dagar", 1885) och berättelsesamlingen *Bound together* (1884; "I samma band", s. å.). Till svenska öfversattes vidare "Julian Loraine" (1886), "Oskyldig eller brottslig?" (1887) och en samling noveller (1895).

Farhastighet, *järnv.*, ett af de olika hastighetsbegreppen vid järnvägstrafik. Med ett tågs grundhastighet på viss bandel förstås en vid tidtabellens uppgörande antagen normal hastighet för tåget på rak och horisontell bana. "Farhastig-

eten", som är den verkliga hastigheten mellan två ärliggande stationer, är beroende på banans lut-ngs- och kurvförhållanden och kan därför vara väl större som mindre än grundhastigheten. Med en merkantila hastigheten mellan ett gs båda ändstationer förstås den genomsnittliga astigheten, då stationsuppehållen inräknas i den ivända tiden. Ett tågs största tillåtna astighet på viss bandel är den, som på samma andel högst får användas. Ett lokomotivs största llåtna hastighet är den, med hvilken lokomotivet å grund af sin konstruktion och sitt tillstånd högst r framföras. Hastigheten mätes vid järnvägstrafik anligen i kilometer per timma. H. L.

Farhult, socken i Malmöhus län, Luggude härad. 958 har. 1,190 inv. (1906). F. bildar med onstorp ett regalt pastorat i Lunds stift, Luggude ontrakt.

Faria, Manoel Severim de, portugisisk storieskrifvare, f. omkr. 1583, d. 1655 som teol. oktor och kanonikus i Evora, var en af sin tids ämste myntkännare och gjorde sig mest bekant enom *Discursos varios politicos* (1624), innehållande . a. biografier öfver João de Barros och Camões, ch *Noticias de Portugal* (1655; 3:e uppl. 1791).

Faria y Sousa [i sāī'sa], Manoel de, portugisisk skald och historieskrifvare, f. 1590, d. 1649, ar 1630—34 legationssekreterare i Rom och tillragte hela sitt lif med litterära sysselsättningar. e flesta af hans skrifter äro författade på spanska: *pitome de las historias portuguezas* (2 bd, 1628), *usiadas de Luiz de Camoens comentadas* (4 bd, 639), *Asia portugueza* (3 bd, 1666—75), *Europa ortugueza* (3 bd, 1667—80), *Africa portugueza* 681) samt en mängd dikter. På sitt modersmål kref han 200 sonetter och 12 ekloger. Genom essa, som äro bättre än de spanska dikterna, utvade han länge inflytande på den portugisiska oesien, ehuru ej till densammas förmån. F. var imligen mycket excentrisk och maniererad. Sina kter, spanska och portugisiska, samlade han under teln *Fuente de Aganipe, rimas varias* (4 bd, 1644 46).

Faribault [fä'ribåū], stad i nordamerikanska staen Minnesota, 70 km. s. om S:t Paul. 7,868 inv. 900). Statsanstalt för döfstumma, blinda och lioter.

Faridkot [farī'd-kåūt], en af sikhstaterna i Punb, Indien, en af de Cis-Sutlejstater, som kommo nder brittiskt inflytande 1809, har en areal af ,663 kvkm. med 124,912 inv. (1901). Dess hufidstad F., 10,405 inv. (1901), ligger omkr. 100 n. s. v. om Amritsar.

Faridpur [faridpō'ə], Furreedpore. 1. Distrikt i brittiska Ostindien, prov. Bengalen, divisioen Dacca, ligger i Ganges-Brahmaputra-deltat, vid ögra stranden af Padma-armen, och omfattar 8,461 vkm. 1,937,646 inv. (1901), flertalet muhammeaner. Under regntiden öfversvämmas hela deltat, ch det lägre landet liknar då ett stort haf, ur vilket flodbankarna och de konstgjorda kullarna, å hvilka bostäderna äro uppförda, sticka upp såsom ar. Ris är hufvudprodukten. — 2. Hufvudstad i ämnda distrikt. 11,649 inv. (1901). Protestantisk issionsanstalt.

Farin (af lat. *farina*, mjöl) l. Farinsocker, tt af de många handelsnamnen på sådant råsocker, som blifvit befriadt från inblandadt okristalliserbart socker (sirap, melass). Jfr Socker.

Farina. Se Porto Farina.

Farina, Johann (Giovanni) Maria, teknisk fabrikant, f. 1685 i Santa Maria-Maggiore i Piemont, d. 1766 i Köln, bosatte sig 1709 i Köln och dref där försäljning med korta varor och parfymer, särskildt med det af honom uppfunna luktvattnet eau-de-cologne. Hans afkomlingar fortfara ännu med tillverkningen af nämnda luktvatten under den gamla firman: "Johann Maria Farina, gegenüber dem Jülichsplatz". Samtidigt med F. nedsatte sig andra medlemmar af släkten vid Rhen, flyttade senare till Köln och anlade där likaledes luktvattensfabriker. Äfven många till nämnda släkt ej hörande personer föranleddes vid varans stigande begärlighet att slå sig på dess tillverkning; men som namnet Farina i allmänhetens öron fortfarande egde den bästa klangen, så uppsökte man uti Italien personer med samma, därstädes allmänt förekommande namn och förenade dem skenbart med affären. Af de 48 fabriker för tillverkning af eau-de-cologne, hvilka 1875 funnos i Köln, drefvos 35 under namnet Farina.

Farina, Salvatore, italiensk roman- och novellförfattare, f. 10 jan. 1846 i Sorso på Sardinien. Efter studier i Pavia och Turin aflade han 1868 juridisk doktorsexamen, bosatte sig i Milano, där han blef utgifvare af en tidskrift, och egnade sig åt skönlitteratur, företrädesvis såsom roman- och novellförfattare. Närmast torde han valt Charles Dickens till mönster; hans berättarkonst utmärker sig ock för en älskvärd framställning af mänskolifvets företeelser, företrädesvis det borgerliga lifvets familjescener; han kryddar gärna sina verklighetsbilder med en viss känslosam humor och har lyckats blifva mycket populär. Bland hans romaner märkas *Due amori* (1869), *Un segreto* (1870), *Il romanzo d'un vedovo* (1872), *Dalla spuma dell mare* (1876), *Il tesoro di Donnina* (1877). — hans första mera framgångsrika arbete —, *Amore bendato* (1877; "Blind kärlek", 1880; "Med förbundna ögon", 1886) och som motstycke därtill *Amore ha cent'occhi* (1883; "Kärlekens argusögon", 1884), *Frutti proibiti* (1878; "Förbjuden frukt", 1901), *Oro nascosto* (1878), *Le tre nutriei* (1879), *Mio figlio* (1879—80; "Mitt barn", 1890), *Il signor Io* (en satirisk skildring af en egoist, 1882), *L'ultima battaglia di Prete Agostino* (1885), *Pe'belli occhi della gloria* (1887), *Don Chisciottino* (1889), *Più forte dell' amore* (1890), *Per la vita e per la morte* (1891), *Nonno* (s. å.), *Amore bugiardo* (1893), *Che dirà il mondo* (s. å.), *Fino alla morte* (1902), *Le tre commedie della vita* (1903), *La più bella fanciulla dell universo* (s. å.). F. har ock författat ett stort antal smärre noveller, af hvilka många öfversatts till svenska, bl. a. i en 1883 utgifven samling.

Farinato [-ātå], Paolo, italiensk historiemålare i Verona, f. på 1520-talet, d. 1606, samtida med Paolo Veronese, som han i aderton år öfverlefde, utförde bl. a. åtskilliga betydande *fresker* i S. Nazaro e Celso och på en husfasad vid Via Ponte Navi i Verona, i hvars pinakotek äfven ses några af hans oljemålningar, utmärkta genom en varm guldton. Han efterlämnade äfven goda raderingar. (O. G—g.)

Farine'lli, Carlo (hette egentl. Broschi),

italiensk kastratsångare, f. 1705 i Neapel, d. 1782 i Bologna, elev af Porpora och Bernacchi, uppträdde efter 1722 under oerhördt bifall som koloratursångare bl. a. i Verona och Wien, där han dessutom utbildade sig i buren sång af patetisk karaktär. 1734 engagerades F. i London af Händels motståndare och bidrog genom det kortvariga sinnesrus han väckte till att störta Händels operaföretag. 1736 drog han till Madrid och lyckades till den grad tjusa de spanske konungarna Filip V och Ferdinand VI, att de satte honom i spetsen för politiken, gjorde honom till grand af Spanien (''honom och hans legitima afkomlingar''!), Calatravariddare och k. kammarsångare med ansenligt lifstidsunderhåll samt öfverhopade honom med skänker. Af Karl III blef han omsider (1761) anmodad (''med nådig tillåtelse att få medtaga sina saker'') att flytta till Bologna, där han byggde sig ett ståtligt palats. — F. kallas af Chrysander den skickligaste målsmannen för den musikaliska materialismen, och tvifvelsutan är det riktigt såväl att söka denna typ inom den abstrakta och naturvidriga kastratsången som ock att särskildt uppställa F. såsom representant för det ihåliga musikaliska virtuosväsendet. F. egde nämligen i otrolig grad virtuosens alla yttre egenskaper: hans stämmas klangfärg verkade rent patologiskt fjättrande, dess styrka öfverröstade trumpetens, dess uthållighet var exempellös, dess omfång sträckte sig nästan öfver det mänskliga organets samtliga register, och dess färdighet inbegrep och stegrade ytterligare alla hans föregångares mångfaldiga konstgrepp. Men det förodragna konstverkets innebörd kom ej till uttryck. F. uttryckte och framställde ingenting annat än sig själf: sångerna voro till för hans skull, och deras innehåll var oföränderligt detsamma. Med rätta skyltar F. i Hogarths satiriska tafvelserie ''The rake's progress'' såsom en bland afgudabilderna för en sedligt anstucken civilisation. — Hans lefnad har gifvit ämne till Aubers opera ''La part du diable'' (''Hälften hvar''), komedien med sång ''Farinelli eller kungen och sångaren'' af Saint-Georges m. fl. A. L.*

Faringe, socken i Stockholms län, Närdinghundra härad. 6,641 har. 857 inv. (1906). Annex till Knutby, Uppsala stift, Närdinghundra kontrakt. Hvalfven i F. kyrka ha nu öfverkalkade målningar, utförda 1515 af Laurentius pictor (målare) från Uppsala.

Farini. 1. Carlo Luigi F., italiensk statsman och historieskrifvare, f. 1812 i Russi i Romagna, d. 1866, var till en början praktiserande läkare i Ravenna, förvisades 1843 såsom delaktig i de politiska oroligheterna inom Kyrkostaten 1841, fick 1846 tillstånd att återvända och blef 1847 understatssekreterare i romerska inrikesministeriet. När det republikanska partiet 1848 kom till makten i Rom, drog F. sig tillbaka till Florens, hindrades af det fanatiska prästerskapet efter Roms intagand af fransmännen att återinträda i sitt ämbete oc begaf sig då till Turin. Där redigerade han de satiriska tidningen ''La frusta'' och utgaf *Stori dello stato romano dal anno 1814 al 1850* (1850) hvari han häftigt angrep såväl den klerikala reak tionen som det radikala revolutionspartiet. Ha ådagalade en mera lugn uppfattning i sin som fort sättning på Bottas historia utgifna *Storia d'Itali dall' anno 1814 al 1850* (2 bd, 1854—59). 185 var han under nio månader sardinsk undervisnings minister samt blef däreftter medlem af högsta sund hetsnämnden och deputerad. Vid krigsutbrottet 185 sändes han af Cavour, hvars politik han understödde i en förtrolig beskickning till mellersta Italien valdes till diktator i Modena, Parma och Romagna hvilka länder han förenade till landskapet Emilia och blef i juli 1860, efter dess införlifvande me Sardinien, inrikesminister. F. afträdde från denn befattning i okt. s. å., blef efter Rattazzis afgån i dec. 1862 ministerpresident och sökte verka i enlig het med Cavours politik, men måste, sinnesrubba till följd af öfveransträngning, 1863 afgå, hvarvi kamrarna åt honom voterade en nationalbelöning a 200,000 francs och en lifstidspension på 25,00 francs för hans förtjänster om åvägabringandet a Italiens enhet och hans redlighet vid förvaltninge af Emilia. Ett monument öfver F. aftäcktes 187 i Ravenna.

2. Domenico F., den föregående son, poli tiker, f. 1834, d. 1900, var 1854—66 officer förs i sardinska, sedan i italienska armén och tillhörd 1864—86 deputeradekammaren, som hvars presi dent han flera sessioner fungerade. 1886 utnämnde F. till senator och var 1887—98 senatens president.

Farinōsæ, *bot.*, växtserie bland monokotyledonerna, närbesläktad med *Liliiflorœ*. Särskildt utmärkande för hithörande växter, som vanligen äro örter, är den mjöliga fröhvitan (däraf namnet). Serien omfattar 11 familjer, af hvilka de viktigaste äro *Restionaceæ*, *Centrolepidaceæ*, *Xyridaceæ*, *Eriocaulaceæ*, *Bromeliaceæ*, *Commelinaceæ* och *Pontederiaceæ*. Med undantag af restionaceerna och centrolepidaceerna förekomma nästan alla till *Farinosæ* hörande växter i tropikerna. Restionaceerna förekomma nästan samtliga i Syd-Afrika och i Australien, centrolepidaceerna i Australien, de flesta xyridaceer och alla bromeliaceer äro amerikanska. I Europa finnes endast en art, *Eriocaulon septangulare*, på de brittiska öarna. G. L—m.

Farinsocker. Se Farin.

Farinōs (fr. *farineux*, af lat. *farina*, mjöl), mjölig, mjölaktig; grå, matt (om färgen i en tafla).

Fariséer (hebr. *perušim*, aram. *perišin*, starkt emfatiskt *perišajja*, grek. *farisaîoi*, ''de afsöndrade'', ''separatisterna''), ett judiskt parti, som genom sin konflikt med ett annat, sadducéerna, satt en väsentlig prägel på hela den senare judendomens historia; fariséernas betydelse kan därför till fullo förstås endast i samband med sadducéerna. Intet dera af dessa partier nämnes med dessa namn förrän under den senare makkabéertiden (2:a årh. f. Kr.), men deras ursprung sträcker sig icke dess mindre tillbaka ända till den judiska religionsförsamlingens uppkomst i Jerusalem efter återkomsten från Babel, ja, till en del ända till den israelitiska religionens omdaning under fångenskapen i Babel. Då något

ffervåsen med tillhörande ritual ej kunde komma
fråga för judarna i främmande land, skaffade per-
oner ur de gamle prästernas krets sig själfva och
ndra en förandligad offertjänst i det teoretiska stu-
liet af lagen och i praktiserandet af sådana bud
läri, som kunde iakttagas äfven på hednisk grund
t. ex. sabbatsfirandet, omskärelsen). Esra, som in-
örde denna lagen hängifna riktning bland de från
ångenskapen återkomna i Jerusalem, var själf en
ådan skriftlärd, och därtill af prästerlig släkt, och
fter honom utbildade sig ett särskildt skrå af skrift-
ärde, äfven utom prästernas krets. Med dessa
kriftlärde stå fariséerna i mycket nära samband
jfr det i N. T. återkommande uttrycket: ”skrift-
ärde och fariséer”). De skriftlärdes bemödanden
ingo ut på att med ett system af bud och stadgar,
om de funno i lagen (de 5 Moseböckerna) eller som
le själfva stiftade såsom dess komplettering (”de
ldstes stadgar”), omspinna hela det offentliga och
nskilda lifvet, så att judarna genom deras iakt-
agande måtte blifva ett i Guds ögon heligt och
ättfärdigt folk. Redan den teoretiska kännedomen
m de skriftlärdes bud och stadgar var emellertid
n omöjlighet för hela folket, och likaså var den
tora massan ur stånd att underkasta sig deras efter-
efnad. Från den okunniga hopen (*'am ha'a'reṣ* =
andets folk) afsöndrade sig alltså fariséerna såsom
len riktning, hvilken i lifvet ville göra allvar af
let ideal, som inneslöts i de skriftlärdes teoretiska
träfvanden, d. v. s. förverkliga en rättfärdighet,
om gällde inför Gud (jfr ”de skriftlärdes och fari-
éernas rättfärdighet” Matt. 5: 20) och sågo med
örakt ned på den stora hopen, som ej kunde följa
lem i deras heliga nit (Joh. 7: 49). Icke alla
ariséer voro naturligtvis skriftlärda, liksom icke alla
kriftlärda voro fariséer. Fariséerna voro privatmän,
tan någon ämbetsmyndighet, deras makt var utesluu-
ande af religiös och moralisk art, politiken var dem
ikgiltig, så länge den tillät dem att fullfölja sina
ndliga sträfvanden. Lönen för all sin möda med
agens efterlefnad väntade de i det kommande
nessiasriket; men detta rike var af öfvervärldslig
rt, som ej kunde eller borde påskyndas af någon
yrklig eller världslig politik, utan endast genom en
ann fromhet. — Sadducéerna (hebr. *ṣaddu-
im*, grek. *saddoukāi'oi*) voro ett parti af förnäma
präster, judarnas enda adel efter störtandet af det
lavidska kungahuset; namnet sammanhänger tro-
igen med Sadok, namnet på den präst, hvars släkt
kall ha innehaft den högsta prästerliga värdigheten
edan Salomos tid och hvars ättlingar af profeten
Iesekiel, Prästkodex och Kronisten erkännas såsom
le enda berättigade till prästämbetet. Då öfverste-
prästen efter exilen ej blott var innehafvare af den
ögsta andliga makten bland judarna, utan därtill
ifven var deras förnämsta världsliga öfverhufvud,
rdförande i deras råd (gerusia, sanhedrin) och för-
nedlaren med de makter, under hvilka judarna lydde
perser, greker, egypter, syrer etc.), eller med
vilka de underhandlade om råd och hjälp, kommo
adducéerna att blifva ett prästparti med i mångt
ch mycket världsliga tendenser och sträfvanden,
om i sig rymde möjligheter till konflikter med fari-
éerna, hvilkas intressen kretsade endast omkring
agen och Gud. Sadducéerna kommo därvid att i
tort sedt intaga samma ställning till fariséerna, som
den förexilska tidens konungar intogo till de gamle
profeterna. Man förstår häraf, att sadducéerna så-
som innehafvare af den högsta andliga och världs-
liga myndigheten ibland judarna voro fästa vid
Jerusalem, medan fariséerna kunde lefva och verka
för sitt mål i hela Palestina, ja äfven öfverallt där-
utanför, där judar funnos, likaledes att sadduu-
céerna för sin existens voro helt och hållet beroende
af den judiska statens yttre växlingar och bestånd,
medan fariséerna såsom likgiltiga för den yttre
politiken, så långt den blott möjliggjorde deras sträf-
vanden, voro oberoende däraf och faktiskt ha kunnat
öfverlefva både den judiska statens och sadducéernas
försvinnande. Tilläggas bör, att icke alla präster
(framför allt icke det lägre prästerskapet) voro sad-
ducéer, liksom att icke alla sadducéer voro funge-
rande präster; partiet omfattade säkert också en
mängd andra, som dels endast genom släktskap och
likhet i intressen hade stort inflytande i rådet, dels
voro med de ledande förbundna. En konflikt mellan
fariséer och sadducéer kunde sålunda icke uppstå
därför, att de senare voro präster; på Esras tid är
det heller intet tecken till misstämning på annat
sätt, än att prästerna visa sig obenägna att foga sig
i de stränga förordningar om absolut skilsmässa
mellan judarna och de främmande folken, som han
ville genomföra. Men denna det högre prästerska-
pets tendens till slapphet gentemot lagens stränga
fordringar å ena sidan och dess benägenhet att bruka
sin ställning såsom judarnas politiska ledare i världs-
ligt syfte å den andra orsakade konflikten. Medan
fariséerna först i den messianska framtiden väntade
sig allt och därför voro fiender ej blott till allt
hedniskt, utan ock till all världsklok storpolitik, voro
sadducéerna såsom judarnas regerande parti fram-
för allt intresserade af den närvarande tiden, hvars
behof de sökte tillmötesgå med ett världsklokt bruk
af sin politiska makt; de förre sökte ett rike, som ej
var af denna världen, de senare voro intresserade
af denna världens makt och kunde för dennas er-
nående offra åtskilligt af fariséernas ideal. Tidsför-
hållandena gjorde, att den till en tid latenta spän-
ningen mellan de båda parterna blef akut, och de
medverkande faktorerna voro väsentligen två: den
inträngande hellenismen och det uppstående makka-
béerdömet. Det var personer ur de ledande prästernas
krets, som erbjödo sig som medhjälpare till Antiochos
Epifanes, då denne ville lyckliggöra judarna med
den hellenistiska kulturen och afskaffa den judiska
religionen. Men det var fariséer eller, såsom de
ännu kallade sig, asidéer (grek. *asidāi'oi*, hebr.
hasidi'm, ”fromme”) och de nationellt sinnade med
makkabéerna i spetsen, som gjorde försöket om
intet. Här sammanträffade alltså fariséernas, och
nationalisternas intressen. Men intressegemenskapen
varade ej längre än till dess, att judarna återfått
religionsfriheten (162 f. Kr.). Nu hade de fromme
(asidéerna) intet vidare att önska, och de drogo sig
därför så godt de kunde ur spelet. På denna ståndu-
punkt står ock Daniels bok (se d. o.), hvars ideal
noga sammanfaller med asidéernas (fariséernas):
att troget lefva efter Guds bud och ståndaktigt hålla
ut i förbidan på messiasriket och uppståndelsen.
Makkabéerna fortsatte kampen i nationellt och eget
intresse, hvarvid asidéerna till en början synas ha
förhållit sig som likgiltiga åskådare. Men när de
förre alltmer aflägsnade sig från sitt ursprungliga
ideal, af syrerna förvärfvade sig, tvärtemot lagens

bud, öfversteprästvärdigheten (Jonatan 153) och konungatitel (Alex. Jannæus) och samtidigt nedsjönko till råa soldatfurstar, öfvergingo asidéerna till öppen opposition, medan makkabéerna samtidigt närmade sig de sadokidiske prästerna. Det är i samband härmed, som namnen fariséer och sadducéer för första gången uppträda, hvaraf man torde få sluta, att de från början voro öknamn: fariséer, de som andligen afsöndra sig och vilja vara något bättre än andra, själfva kallande sig *haberim* (''bröder''); sadducéer, sådana, som följde affälliga förnäma präster. I sak låg dock grunden till skilsmässan djupare: för de skriftlärde och fariséerna var judendomen en andlig sekt, spridd öfver hela världen och sammanhållen endast genom religionens band; makkabéernas sträfvan att i Palestina grundlägga ett nationellt judiskt rike måste komma i strid med dem, hvilkas enda fädernesland var lagen och Gud. Denna stämning har fått ett klart uttryck i de s. k. Salomos psalmer, författade efter makkabéerdömets störtande (genom Pompejus) inom fariséernas krets; makkabéernas svåra försyndelse är, enligt dessa psalmer, att de förgripit sig på Israels messianska hopp, velat upprätta en nationellt judisk stat med tillbakasättande af tron på framtiden. I följd af makkabéernas närmande till de sadokidiske prästerna kunde dessa (sadducéerna) bilda så att säga regeringsparti (och förtrycka fariséerna) under Johannes Hyrkanos, Aristobulos I och Alexander Jannæus. Under den sistnämndes änka Alexandra kommo fariséerna för en kort tid till makten; nu torde de ock för första gången ha fått tillträde till rådet, hvarigenom deras andliga inflytande öfver folket växte. Men efter Alexandra återfingo sadducéerna den ledande politiska ställningen, och denna bibehöllo de ej blott efter makkabéernas störtande under Roms medelbara herradöme, utan ock i trots af Herodes' många preskriptioner mot dem därefter, endast att de i mångt och mycket måste finna sig i att modifiera sitt uppträdande efter fariséernas åskådning. När Jerusalem fallit och den judiska staten upplöstes (70 e. Kr.), fanns det ej längre någon verksamhet för sadducéerna; de försvunno alltså ur historien, och den följande judiska traditionen har nästan glömt bort dem. Fariséerna, hvilkas rike ej stod och föll med den judiska staten, voro därefter ensamma judarnas ledare.

Det är fariséerna, som gjort det möjligt för judarna att öfverlefva alla katastrofer och bibehålla sin tro och sin gudsdyrkan i alla länder. Det är ock denna riktning bland judarna, som har förtjänsten att ha samlat de gamle profeternas tankar, i vissa fall t. o. m. utvecklat dem, t. ex. i fråga om odödlighetshoppet. Det är vidare deras förtjänst, att de judiska skrifterna i den hebreiska kanon blifvit samlade och bevarade. Ty ehuru intresset för lagen var deras förnämsta angelägenhet, ha de dock, särskildt i början, icke låtit hela sin sträfvan gå upp däri. Under tiden har dock den ädlare kärnan i deras väsen alltmer förkrympt under ett ogenomträngligt skal. Tillika ha deras fel och svagheter allt tydligare trädt i dagen. Dit hörde ett mycket stort andligt högmod och begär att döma andra (jfr deras kritiska uppträdande mot Jesus), vidare ett utveckladt begär efter den andliga makten öfver folket, i sitt slag ej mindre än sadducéernas månhet om den politiska maktutöfningen. Härvid kunde de t. o. m. föredraga en främmande makts herradöme öfver judarna framför en inhemsk furstes, och detta ej blott därför, att de under ett sådant förtryck fråndelningar bättre fingo rum för sin väntan på messiasriket, utan ock därför, att en patriotisk hänförelse blef dem en farlig medtäflare om folkets sympatier. — De olikheter mellan fariséer och sadducéer i afseende på vissa läror, som af Josefos och N. T. anföras äro till väsentlig del en följd af de båda partiernas historiska utveckling. I allmänhet företrädde sadducéerna den äldre judiska ståndpunkten med förkastande af allt det nya, som den senare judendomen utvecklat. Medan sålunda fariséerna höllo noga på de skriftlärdes komplement till lagen (''de äldstes stadgar''), ja i vissa fall satte dessa högre än den kanoniska lagen, förkastade sadducéerna utan vidare allt slags tillägg till den gamla lagen. — Då fariséerna i öfverensstämmelse med den senare judendomen trodde ej blott på en själens odödlighet (härlika esséerna), utan äfven (i motsats till dessa) på kroppens uppståndelse (jfr t. ex. Matt. 22: 23), afvisade sadducéerna såväl tanken på en uppståndelse som på själens fortvaro efter döden — härvid fasthållande den gamla israelitiska uppfattningen, som känner hvarken själens odödlighet eller kroppens uppståndelse. Samtidigt härmed torde sadducéerna ha ställt sig skeptiska gentemot hela den messianska framtidsdrömmen. Likaledes stämmer det mera med gammalisraelitisk åskådning, då sadducéerna förnekade tillvaron af änglar och andar (Apg. 23: 8), medan fariséerna genom sin tro på dessa väsen representerade en yngre uppfattning. I visst afseende intogo sadducéerna sålunda en ''rationalistisk'' ståndpunkt, hvarför de ock betecknats såsom ett slags ''fritänkare''. Ett uttryck härför är ock, att de enligt Josefos starkt betonade människans frihet till att skapa sin lycka eller sin olycka, med förnekande af Guds inflytande på hennes handlingar. I denna punkt, den enda, där de icke kunde stödja sig på Israels äldre (eller nyare) åskådning, har deras bristande intresse för det religiösa kommit till uttryck. Andra olikheter mellan de båda partierna röra deras ställning till vissa lagfrågor och ha ingen större betydelse. Litt.: J. Wellhausen, ''Pharisäer und sadducäer'' (1874), E. Schürer, ''Geschichte des jüdischen volkes im zeitalter Jesu Christi'', II (3:e uppl. 1898), Sieffert i Haucks ''Realencyklopädie für protestantische theologie und kirche'', 3:e uppl., bd 15, sid. 264—292. E. S—e.

Farisei'sm, i den moderna betydelse detta ord erhållit till följd af det fariseisk-judiska partiets (se Fariséer) urartande, är den etiska missriktning, som ser det sedliga lifvet i det yttre handlingssättets öfverensstämmelse med abstrakta sedebud, ej i motivens sedliga halt. Vanligen förenas denna missriktning med högmod och ofördragsamhet emot dem, som handla annorlunda, stundom med en viss grad af skrymtaktighet och hyckleri. L. H. Å.

Farjeon [fä'dʃən], Benjamin Leopold, engelsk författare, f. 1833 i London, d. där 1903, emigrerade tidigt till Australien, bodde en tid på Nya Zeeland som tidningsman, men återvände till London, där han var verksam som skriftställare till sin död. Af F:s många berättelser må nämnas *Grif* (1870), *Joshua Marvel* (1871), *The mystery of the royal mail* (1902) och *Shadows on the snow* (1904).

Fark (fem. fyrkje), norskt öknamn på en zinnare eller tattare.

Farkonst, *bergsv.*, anordning för personbefordring grufvor, bestående af två med fotbräden och handg på lämpliga afstånd försedda stänger, hvilka i lodrätt eller nära lodrätt i grufschaktet och åt ilka en motor bibringar en upp- och nedgående xelrörelse, så att den ena stången rör sig uppåt, den andra går nedåt. Den person, som använder rkonsten, stiger ut på fotbrädet af den ena stången, ller sig kvar där under dess nedåtgående rörelse, ls den nått sitt lägsta läge, stiger därefter öfver l ett fotbräde på den andra stången, som då mtidigt nått sitt högsta läge, samt följer med nna under dess slag nedåt. På detta vis kan han abbt och utan större ansträngning klättra ned l grufvans botten. Farkonster, som utomlands rekomma vid åtskilliga grufvor med stor arbetsrsonal och stort djup, ha i Sverige användts kortare tid vid Falu grufva på 1840-talet. De ses farliga, och i deras ställe användas numera lmänt grufhissar. G. H—r.

Farled l. Segelled, den delen af ett vatten, r samfärdseln går fram. Man skiljer emellan ttre farleder, d. v. s. öppna sjön, och inre rleder, d. v. s. farleder i insjöar, floder, kanaler h delvis äfven i skärgårdar, samt emellan allän farled och extra ordinarie l. förjuden farled.

Allmän farled. Redan i vår äldsta lagstiftng förekomma stadganden, som ha till ändamål att ygga användningen af vattendrag i samfärdselns änst. 20:e kap. Byggningabalken af 1734 års lag, vilket gifver regler för byggandet af kvarnar och dra vattenverk i vattendrag, bestämmer i sin 3 §, t, där segelled är, skall vattnet till tolf alnars edd lämnas öppet och att till båtled skall lämnas ta alnar, allt i djupaste vattnet. Minimiutrymmet r dylika samfärdsleder fastslogs sålunda till viss, l måttet absolut bestämd del (pars quanta) af ttendraget; hvaremot till kungsådra enligt samma liksom ock enligt nu gällande stadganden, viss otdel af vattendraget skall lämnas öppen. Ehuru ligt vår nutida lagstiftning den allmänna samrdseln är ett af de ändamål, som kungsådra afser t tjäna, framstår allmän farled i egentlig mening m ett från kungsådra skildt rättsligt begrepp. fvannämnda 20:e kap. upphäfdes genom k. förordn.) dec. 1880 om jordegares rätt öfver vattnet å hans und. Gällande hufvudstadganden om allmän fard finnas i k. förordn. af nämnda dag om farled, vilken stadgar, att där sjöfart med fartyg eller tar eller framförande af flottgods i sammangda flottar allmänneligen idkas eller är tillåten d den tid, då förordningen träder i kraft (1 aj 1881), skall allmän farled fortfarande finnas det läge och till den storlek, som med dittills llande lag eller särskilda föreskrifter öfverenskämmer. Där så tarfvas, kan ock allmän farled enom K. M:ts befallningshafvandes förordnande inttas i vattendrag, där dylik led ej förut finnes. ämnda myndighet har då att tillika meddela nödig reskrift om, hvilken del af vattendraget bör för mfärdselns behof lämnas fri från byggnad och ängsel. Närmare bestämmelser om förfarandet vid lmän farleds inrättande meddelas i k. kung. 30 ec. 1880 angående särskilda föreskrifter för handläggning af frågor om farled. K. M:ts befallningshafvande eger likaledes efter vederbörandes hörande aflysa allmän farled, därest sådan till följd af förändrade naturförhållanden ej vidare användes för samfärdseln eller finnes vara alldeles obehöflig för densamma. Till förmån för allmän farled kan expropriation ega rum. Allmän farled åtnjuter straffrättsligt skydd jämlikt 19:e kap. 15:e § af 1864 års strafflag. A. E—g.

Extra ordinarie l. förbjudna farleder hållas hemliga för krigsändamål. Endast de mera allmänt kända och begagnade farlederna utmärkas å de vanliga sjökorten, upptagas bland lotslederna samt utmärkas genom prickar, bojar och andra sjömärken, hvaremot åtskilliga för handelssjöfarten mindre behöfliga, men i militäriskt hänseende nyttiga farleder hållas hemliga. I förbjudna farleder må fartyg icke inlöpa. Om lots märker, att sådant skett, åligger honom att infinna sig å fartyget och föra det i rätt farled samt rapportera förhållandet till närmaste förman. Ur tullbevakningssynpunkt anses sådana farleder förbjudna, hvilka icke leda till tullplats eller de inloppsorter, som i tullstadgan uppräknas. — Strafflagen stadgar, såsom ofvan nämndes, skydd för allmän farled. För befarande af inre farleder erfordras för främmande örlogsfartyg flerstädes särskildt tillstånd af vederbörande regering eller ortsmyndighet. Den, som i krigstid lämnar fiende underrättelse om farled, dömes till straffarbete på lifstid eller fr. o. m. 6 t. o. m. 10 år. Öfverinseendet öfver farlederna tillhör Lotsstyrelsen, som jämväl kan låta bortspränga ett i farled sjunket fartyg, därest egaren, redaren eller skepparen icke skyndsamt undanröjer detsamma. A. G.

Farley [fā'li], James Lewis, engelsk skriftställare, f. 1823 i Dublin, d. 1885 i London, anställdes, efter Krimkrigets slut (1856), vid Ottomanska bankens afdelning i Beirut och mottog 1860 en högre befattning vid turkiska statsbanken i Konstantinopel. 1870—84 var han turkisk konsul i Bristol. F. skref under vistelsen i Orienten flitigt till Londontidningarna, i synnerhet "Daily news", om Turkiets handel och finanser och författade flera större arbeten öfver Turkiet, *The resources of Turkey* (1862), *Turkey, its rise, progress, and present condition* (1866), *Turks and christians: a solution of the eastern question* (med sedermera delvis genomförda reformförslag om autonomi för kristna i Turkiet, 1876) och *Egypt, Cyprus, and Asiatic Turkey* (1878). F. var äfven fackman i fråga om bulgariska förhållanden och utgaf bl. a. *New Bulgaria* (1880).

Farliga öarna. Se Paumotu-öarna.

Farm [eng. utt. fām; af angls. *feorm*, lifsmedel], arrendegård (arrenden erlades nämligen förr allmänt "in natura", i lifsmedel), arrendehemman; bondgård, landtgård. — Farmare (eng. *farmer*), arrendator; hemmansegare, landtbrukare.

Farmacēu't (af grek. *farmakon*, läkemedel), den, som egnar sin verksamhet åt beredning af läkemedel enligt konstens regler. — Farmaceutisk, som rör eller har afseende på en farmaceut, t. ex. farmaceutisk verksamhet, farmaceutisk författningskunskap (kännedom om de lagar och författningar, hvilka innehålla bestämmelser rörande utöfning af farmaceutiskt yrke eller apotekaryrket), farmaceutisk bota-

nik, zoologi, mineralogi (läran om växter, djur, mineralier, särskildt afpassad för en farmaceuts behof), farmaceutisk kemi l. f a r m a k o k e m i (lämpad för farmaceutiska behof) o. s. v. O. T. S.*

Farmaceu'tiska föreningen, en 11 dec. 1861 i Stockholm af E. A. Holmström, A. F. N. Oldberg och K. J. Waller stiftad förening med uppgift att främja farmaciens studium, att genom kamratligt umgänge åstadkomma en närmare beröring emellan farmaceuter och att, i den mån tillgångarna medgifva, genom understöd bispringa behöfvande kamrater. För inträde fordras aflagd farmaceutisk examen. Styrelsen består af 8 ledamöter, af hvilka en ordförande, en vice ordförande, en sekreterare och en kassaförvaltare. Föreningen räknade 1906 öfver 1,000 ledamöter, eger ganska dyrbara samlingar och ett kapital på omkr. 70,000 kr., hvaraf studielån utlämnas och understöd utdelas åt behöfvande änkor efter apotekare och farmaceuter. Dessutom eger föreningen vissa fonder, hvilkas afkastning utgår som stipendier. Af dessa uppgår "stipendiefonden för apotekares fortsatta studier", hvilken 1902—05 åstadkommits genom insamling inom apotekarkåren, till 26,000 kr. och Wadells fond, erhållen genom donation af aflidne apotekaren Ernst Wadell, till 10,000 kr. De år, då Vet. akad. ej utdelar något Scheele-stipendium, utdelar föreningen tills vidare eller till dess föreningens Scheele-fond uppnått ett minimikapital af 5,000 kr., ett sådant på 200 kr. 1886 bekostade föreningen utgifningen af "Ett tjugufemårsminne. Blad ur svenska farmaceutiska föreningens historia" och 1892 präglingen af en Scheele-medalj. Föreningen har gjort betydande inlägg i kårens sociala frågor och icke varit utan inflytande på farmaciens utveckling i Sverige.

Farmaceu'tiska inrättningen vid Helsingfors' universitet, instiftad genom författning af 26 jan. 1897, har till uppgift att förbereda farmacieelever (äfven andra än vid universitetet inskrifna studenter) till farmaciestudiosi- och provisorsexamina, hvilka offentligen afläggas inför Medicinalstyrelsen. Föreståndare är professorn i fysiologisk kemi och farmakologi, hvilken tills vidare undervisar äfven i kemi, och öfriga lärare äro en adjunkt i botanik och farmakognosi, en biträdande lärare i kemi samt en för minst ett år utsedd lärare i fysik. Antalet laboranter hösten 1906 var 65. T. C.

Farmaceu'tiska institutet. Den första början till farmaceutisk undervisning i Sverige står i samband med det på 1600-talet inrättade C o l l e g i u m m e d i c o r u m (se d. o.). Före denna tid var apotekaryrket, med sina lärlingar och gesäller, i öfvervägande mån skråmässigt. Emellertid var kollegiets skola hufvudsakligen afsedd för utbildning af läkare, och ännu efter 1761, då vid denna skola en professur i medicinsk naturalhistoria och farmaci samt en laboratorsplats blifvit inrättade, hade farmaceuterna föga nytta af undervisningen därstädes. Med Berzelius' utnämning till professor i kemi och farmaci vid det 1815 ur kollegiets läroverk uppstående "Karolinska mediko-kirurgiska institutet" inträdde emellertid gynnsamma förhållanden för den farmaceutiska undervisningen i Sverige, i det att farmaceuterna då blefvo i tillfälle att åtnjuta undervisning såväl af Berzelius som af institutets lärare i materia medica (institutets stadgar af 1815 och 1822 föreskrefvo dock ingenting om farmaceutens undervisning). Ett stort steg framåt var taget, men behofvet af en särskild undervisningsanstalt för farmaceuter gjorde sig snart kännbart. De åtgärder (stipendier m. m.), som den af Stockholms apotekare 1821 bildade Apotekarsocieteten vidtog för främjande af den farmaceutiska undervisningen ledde icke till önskadt resultat. Men då den nu Apotekarsocieteten 1837 bildades, upptogs i dess stadgar såsom hufvudändamål att underhålla en lärd anstalt för farmaceuters undervisning i kemi, farmaci, materia medica samt i latinska och tyska språken. S. å. öppnades i Stockholm en läroanstalt i kemi och farmaci samt i naturalhistoria och materia medica. Detta läroverk, som fick benämningen Farmaceutiska institutet, underhölls ensamt af Apotekarsocieteten till 1845, då det erhöll ett statsunderstöd af 1,500 rdr rgs, hvartill kom ett motsvarande belopp af Apotekarsocieteten och 300 rdr i terminsafgifter af eleverna. Vid riksdagen 1855 ökades statsanslaget till 3,750 rdr, hvilket, i förening med ett lika stort understöd af Apotekarsocieteten, terminsafgifter och räntan af enskild donation uppbringade institutets stat till 8,100 rdr. 1857 erhöll institutet laboratorielokal (det hade förut begagnat Karolinska institutets) och föreläsningsrum i Apotekarsocietetens hus, n:r 20 vid Rörstrandsgatan (nuv. Wallingatan). Då laboratoriet och de öfriga lokalerna visade sig otillräckliga för det ökade lärjungeantalet, beviljade Rikets ständer 1859 åt Apotekarsocieteten ett amorteringslån af 50,000 rdr för att å societetens tomt uppföra lämpliga lokaler för institutet. Dessa öppnades för sitt ändamål i jan. 1863. Uppsättningen af redskap för laboratoriet m. m. hade bekostats af Apotekarsocieteten med medel, som erhållits dels genom sammanskott, dels genom en donation. Sedan institutets styrelse 1862 förgäfves gjort framställning om ny stat på 19,850 rdr och 1865 å 16,450 rdr, beviljade riksdagen sistnämnda år, på K. M:ts proposition, en förhöjning af 1,125 rdr (med villkor att Apotekarsocieteten ökade sitt bidrag med samma summa) samt anslog dessutom 2,000 rdr åt de båda lärare vid institutet, hvilka åtogo sig den examensskyldighet, som förut ålegat motsvarande lärare vid Karolinska institutet. Därmed var Farmaceutiska institutet fullständigt skildt från detta läroverk. Dess inkomster uppgingo vid denna tid till 12,350 rdr. Det vid 1873 års riksdag väckta och af en kommitté tillstyrkta förslaget att sammanslå institutet jämte flera andra läroverk med Tekniska högskolan tillstyrktes villkorligt af institutets styrelse, som fruktade, att Apotekarsocieteten skulle indraga sitt årliga bidrag till institutet. 1875 förklarade dock Apotekarsocieteten, att dess bidrag komme att upphöra med 1876 års utgång. Sedan riksdagen 1875 beviljat institutet 4,875 kr. och 1878 7,575 kr. i extra stat (det ordinarie anslaget utgjorde då 7,025 kr.), erhöll institutet 1880 ett årligt statsanslag å 18,750 kr., hvilket tillsammans med beräknade terminsafgifter uppbringade institutets inkomster fr. o. m. 1882 till 19,350 kr. Därjämte har staten såsom gåfva af Apotekarsocieteten, mottagit åtskilliga i institutets lokaler befintliga lösören. Institutet förfogar äfven öfver inkomster, utgörande ränte-afkastning å åtskilliga donationer. 1891 höjde riksdagen det ordinarie anslaget till 19,050 kr. och

dermera till 20,050 kr. 1901 höjdes statsanslaget terligare till 34,000 kr., hvartill kommo 4,000 ., som utgå från de studerandes afgifter, så att stitutets stat fr. o. m. 1902 beräknats till 38,000 . Lärarpersonalen utgöres af 2 e. o. professorer kemi och botanik), af hvilka den ene äfven är stitutets föreståndare, 2 lärare (i teknisk farmaci h fysik), 1 extra lärare (i bakteriologi) och 4 sistenter (i kemi, 2, botanik och fysik). Rörande ıdervisning och examina se Apotekare. Anlet deltagare i den vid institutet anordnade lärorsen för apotekselever var 1906 38, af hvilka 33 lade farmacie kandidatexamen i jan. 1907. Institets egna lärjungar (d. v. s. farmacie kandidater, m studera på apotekarexamen), hvilka antagas ˀartannat år, utgjorde år 1906 90 under vårtermin (15 jan.—31 maj) och 80 under höstterminen 5 sept.—15 dec.). Sedan 1891 eger kvinna mma rätt som man att anställas vid och inneha ɔotek. — Högsta ledningen af institutet utöfvas en styrelse, som består af en ordförande, fördnad af K. M:t, och 4 ledamöter, af hvilka den damot af K. Medicinalstyrelsen, som där föreager apoteksärenden, är självskrifven och de öfrige ses för 4 kalenderår, 2 af K. M:t och 1 af Apokarsocietetens direktion. Därest den nyssnämnde damoten af Medicinalstyrelsen förordnas till ordrande, utser K. M:t annan person att under tiden ıra ledamot af institutets styrelse. S. J—n.

Farmaci (af grek. *fa'rmakon*, läkemedel) var rr likbetydande med hela "ars pharmaceutica", v. s. konsten att bereda läkemedel, och omfattade å läran om igenkännandet, insamlandet och bevandet af de organiska drogerna jämte beredningen läkemedlen. Numera betecknar ordet endast läran n beredningen af läkemedlen och grunderna för ensamma. Farmaci blir sålunda en afdelning af rmakologien (läkemedelsläran) i dennas vidsträckste mening. — I de romanska länderna benämnes ven själfva lokalen, där läkemedel försäljas, *armacia* (it. och sp.), *Pharmacie* (fr.), således ad som i Sverige kallas apotek. O. T. S.*

Farmacie kandidāt, den, som aflagt farmacie ndidatexamen. Se Apotekare och Farıaci.

Farmagud, *nord. myt.* Se Farma-Tyr.

Farmakodynamik (af grek. *fa'rmakon*, läkemedel, h *dy'namis*, kraft), *med.*, läran om läkemedlens rkningar på organismen, såväl den friska som den uka. Den delas i 1. Allmän farmakodyamik, som redogör för begreppet läkemedel och ttas ställning till begreppet gift; för de allmänna garna för läkemedlens verkningar på djur- och änniskoorganismen (deras uppsugning, förekomst h förändringar i kroppen samt deras afskiljande denna); vidare i allmänna drag för läkemedelsrmerna, deras anbringande och dosering äfvensom r de system, enligt hvilka man ordnat läkemedlen; Särskild (Speciell) farmakodynaik, som afhandlar hvarje särskildt läkemedels ˀsiologiska och terapeutiska verkningar (på den iska eller sjuka organismen) samt angifver reglerna 'indikationerna") för hvarje läkemedels dosering h användning i särskilda fall i sammanhang med amhållandet af "kontraindikationer", d. v. s. ˀmtom och förhållanden hos den sjuke, hvilka förıda läkemedlets användning. O. T. S. (C. G. S.)

Farmakognosī (af grek. *fa'rmakon*, läkemedel, och *gnōsis*, kunskap), *med.*, *farm.*, läran om de organiska, s. k. enkla drogerna (*simplicia*) eller de naturprodukter ur växt- och djurriket, hvilka användas till beredning af läkemedel. Farmakognosien eller läran om *materia medica* framställer sålunda de organiska drogernas härstamning, deras yttre och inre utseende och byggnad (äfven den mikroskopiska), deras lukt, smak och öfriga egenskaper, deras beståndsdelar, bästa tiden och sättet för deras insamling och förvaring; den redogör äfven för drogernas handelsvägar, olika handelsslag och förekommande förfalskningar samt dessas igenkännande äfvensom för de system, enligt hvilka man ordnat farmakognosiens innehåll. Farmakognosien omfattar numera hufvudsakligen vegetabiliska droger, emedan de animaliskas antal högeligen minskats och fortfarande alltmer minskas. Behandlingen af de s. k. oorganiska drogerna tillhör kemien. O. T. S.*

Farmakokatagrafologī (af grek. *fa'rmakon*, läkemedel, *katagra'fein*, nedskrifva och *lo'gos*, lära), *med.*, receptskrifningskonst, utgör den afdelning af den allmänna farmakodynamiken, som lämnar regler för affattandet af recept, d. v. s. de föreskrifter, som läkaren nedskrifver och enligt hvilka ett läkemedel skall tillblandas och användas vid ett gifvet sjukdomsfall. (C. G. S.)

Farmakokemi. Se Farmaceut.

Farmakolīt, *miner.*, monoklina, nålformade kristaller af sammansättningen $2HCaAsO_4+5H_2O$, förekommer t. ex. vid Andreasberg, Joachimsthal, Markirch o. s. v. A. Hng.

Farmakologī (af grek. *fa'rmakon*, läkemedel, och *lo'gos*, lära), *med.*, läran om läkemedlen i vidsträcktaste omfattning, delas i farmakognosi, farmakodynamik och farmaci (se dessa ord). Ej sällan användes numera ordet i ung. samma betydelse som farmakodynamik. O. T. S. (C. G. S.)

Farmakopé (af grek. *farmakopoïa*, läkemedelsberedning, lat. *pharmacopœa*), eg. konsten att bereda läkemedel, eller kännedomen om de receptformler och farmaceutiska operationer, enligt hvilka läkemedlen på ändamålsenligaste sätt beredas. I Sverige betyder farmakopé numera uteslutande den af Sundhetskollegium (nu Medicinalstyrelsen) utgifna samt af K. M:t stadfästa och påbjudna samlingen af föreskrifter och formler, hvilka skola gälla till efterrättelse för apotekaren och farmaceuten vid beredandet af läkemedel. Farmakopén bestämmer därjämte, hvilka droger böra på apoteken hållas i förråd, deras beskaffenhet och förvaringssätt m. m. Den är sålunda ett slags lagbok för det farmaceutiska yrkets praktiska utöfning. I Sverige gällde förut den på latin affattade *Pharmacopœa suecica*, hvars 1:a uppl. utkom 1775, 2:a 1779, 3:e 1784, 4:e 1790, 5:e 1817, 6:e 1845 och 7:e 1869 (4 gånger omtryckt), af hvilken äfven en svensk (icke officiell) öfv. utkommit. Före 1775 nyttjades *Pharmacopœa holmiensis*, som utkom 1686.

Från och med 1902 är i vårt land gällande *Svenska farmakopén*, som väsentligen skiljer sig från sina föregångare ej blott därigenom, att den är affattad på svenska, utan framför allt därigenom, att den innehåller bestämda föreskrifter om de sätt, hvarpå de olika läkemedlen skola pröfvas. — För att i den mån sådant kan anses erforderligt på-

skynda utgifvandet af tidsenliga farmakopéupplagor har Medicinalstyrelsen genom skrifvelse af 21 febr. 1902 tillsatt en permanent farmakopékommitté. S. J—n.

Farmakosiderit, *miner.*, ett gult, grönt eller brunt basiskt ferriarsenat från Schwarzenberg, Neustadt i Schwarzwald, Cornwall o. s. v. Det synes vara reguljärt med tärning- och tetraederytor, men visar tydlig dubbelbrytning. A. Hng.

Farmandshougen [-haugen]. Se Björn Haraldsson.

Farmare. Se Farm.

Farma-Tyr l. Farmagud, *nord. myt.*, namn på Oden såsom hemförande skaldemjöden till gudarna, hvarför ock poesien kallas "Odens börda". Namnet har ock tolkats såsom "skeppslasternas gud". Th. W.*

Färmers försvagare, *fot.* Se Fotografi.

Farnabāzos (grek. *Φαρνάβαζος*, lat. *Pharnabazus*), persisk satrap (ståthållare) öfver Mindre Asiens nordvästra landskap under senare delen af 5:e och början af 4:e årh. f. Kr., är bekant företrädesvis genom det inflytande, som han utöfvade på den grekiska politiken. Under de sista åren af peloponnesiska kriget (från 412 f. Kr.) understödde han spartanerna och gjorde dem bl. a. den tjänsten att röja den landsflyktige Alkibiades ur vägen (404). Då Kyros d. y. gjorde uppror mot sin broder, den persiske konungen Artaxerxes, förblef F. denne trogen, och under det därefter följande kriget mellan Persien och Sparta kämpade han jämte den af konungen likaledes högt betrodde Tissafernes mot denna makt, men tvangs genom åtskilliga motgångar i striderna mot Derkylidas och Agesilaos slutligen att ingå förlikning (395). Redan tidigare hade missförhållighet uppstått mellan honom och Tissafernes, och F. lyckades slutligen genomdrifva dennes afsättande och dödande. Äfven förmådde han konungen att till fullföljande af kriget mot Sparta utrusta en flotta under atenaren Konons befäl. Denne sattes härigenom i stånd att tillkämpa sig sjösegern vid Knidos (394), hvaraf närmaste följden blef återställandet af Atens herravälde till sjöss. Under den närmast följande tiden lyckades F. åt perserriket återvinna största delen af de af spartanerna besatta grekiska städerna på Mindre Asiens västra kust och de vid den liggande öarna samt företog (393) ett härnadståg till kusterna af Peloponnesos. Vid återkomsten till Persien mottogs han med stor ynnest af Artaxerxes, som gaf honom en af sina döttrar till gemål. Om hans återstående lefnadsbana är intet vidare bekant, än att han användes vid två krigsföretag mot Egypten. A. M. A.

Silfvermynt, slaget för Farnabazos, med hans bild på åtsidan.

Farnăkes (grek. *Φαρνάκης*, lat. *Pharnăces*), konungar i det forna Pontos. Mest bekant bland dessa är F. II, Mithridates den stores son, hvilke mot sin fader anstiftade ett uppror och bragte denn att begå självmord för att ej af sin son blifva utlämna till romarna (63 f. Kr.). Pompejus belönade F. me att erkänna honom såsom romerska folkets vän oc bundsförvant och såsom självständig härskare öfv det s. k. Bosporanska riket (se d. o.). F. befäs och utvidgade detta välde och trodde efter Pompeju nederlag vid Farsalos (48) tiden vara kommen a återvinna sitt fädernerike. Han slog Cæsars unde befälhafvare vid Nikopolis, tog Pontos i besittnin och föröfvade en mängd grymheter mot såväl i födingar som romerska medborgare. Cæsar gjorc ett hastigt slut därpå, då han i grund slog F. drabbningen vid Zela (47), om hvilken Cæsar skr sin bekanta rapport "*Veni, vidi, vici*" (Jag kon jag såg, jag segrade). F. flydde till Bosporansk riket, där han icke långt efteråt stupade striden mot sin upproriske ståthållare och må Asandros. A. M. A

Farnborough [fā'nbrə], kommun i engelska grefsk Hants (Hampshire) vid gränsen mot Surrey, när Aldershot. 11,500 inv. (1901). Där ligga F. hil exkejsarinnan Eugénies bostad, och den af henn bekostade minneskyrkan S:t Michael, byggd Détailleur i renässansstil, där Napoleon III och har son äro begrafna.

Farnborough [fā'nbrə], lord. Se May, si Th. E.

Farnbühl, bad- och luftkurort i schweiziska kar tonen Luzern, med skyddadt läge i en sidodal ti nedre Emme, 704 m. ö. h., har en svagt järnhalti natronkälla. L

Farne islands [fā'n ā'ləndš] l. Staples, e grupp af 17 holmar och klippor (tills. 32 har) 4—8 km. utanför Englands östra kust, midt emo staden Bamborough (grefsk. Northumberland). P Fern, den största ön (6,5 har), lefde en ti engelska helgonet Cuthbert. På Longstone står e fyrtorn.

Farnēse, italiensk fursteslägt, härstammande frå Etrurien, där den kan spåras tillbaka till 1100-talc och där den egde Farneto, nära Orvieto, hvarifrå familjen tagit sitt namn. Ranuccio F., påfve Eugenius IV:s (1431—47) krigshöfvitsman, var fade till den Pierluigi F., hvars dotter Giulia gift med Orsino de Orsini, blef kardinal Borgias sedermera påfven Alexander VI:s (1492—1503 älskarinna — af romarna kallad "Kristi brud" Hennes förhållande till Alexander VI gjord familjens lycka. Familjens märkligaste medlemma äro:

1. Alessandro F., Giulias broder, blef 149 kardinal och 1534 påfve (se Paul III).

2. Pierluigi F., den förres naturlige son f. 1503, gjordes af fadern till påflig fältherre oc erhöll 1545 hertigdömena Parma och Piacenza. Ha var den ledande bland Karl V:s motståndare Italien. Hatad för sin grymhet och sina utsväf ningar, mördades han 1547 på föranstaltande af de kejserlige ståthållaren i Milano Ferrante Gonzaga som besatte Piacenza.

3. Ottavio F., den föregåendes son, f. 1520 d. 1586, lyckades efter många svårigheter komma i besittning af både Parma och Piacenza och äktade Karl V:s oäkta dotter Margareta (se Margareta af Parma).

4. Alessandro F., den föregåendes son, f. 547, en af sin tids största fältherrar, deltog i aget vid Lepanto 1571, följde don Juan d'Austria till Nederländerna och blef spansk ståthållare där efter hans död 1578. F. vann en rad af framgångar, intog 1579 Maastricht, 1584 Gent, 1585 Bruxelles och Antwerpen samt lyckades genom ett klokt begagnande af den religiösa motsatsen mellan de norra (reformerta) och södra (katolska) provinserna återvinna de senare under spanska kronan. Han återkallades nellertid, deltog i anfallet mot England 1588, ndes därpå till de franske katolikernas hjälp mot enrik af Navarra och tvang denne att upphäfva lägringen af Paris (1590). 1592 inbröt han ånyo i rankrike och undsatte Rouen, men afled s. å. i Arras.

5. Ranuccio I, den föregåendes son, f. 1569, 1622, en blodtörstig tyrann, som 1612 lät aftta hufvudmännen för de förnämsta adliga ätterna landet och indraga deras gods. Han äktade påfven lemens VIII:s brorsdotter Maria Aldobrandini. De ljande hertigarna Odoardo (d. 1646), Ranuccio II (d. 1694), Francesco (d. 1727) h Antonio (d. 1731) voro obetydliga härskare. amiljen utdog på svärdssidan med den sistnämnde, arefter Parma och Piacenza öfvergingo till den anske infanten don Carlos, en son till Antonios rsdotter Elisabet F. (om henne se Elisabet, sp. 410—411).

Litt.: Scarabelli, "Del duca Pier L. F." (1868), ea, "Alessandro F., duca di Parma" (1886), errier-Santans, "Campagnes d'Alexandre F." 888). (T. H—r.)

Farnēse, Palazzo, ett af de präktigaste palatsen Rom, är beläget på vänstra Tiberstranden. Det påbörjades 1514 af Ant. da Sangallo d. y. för kardinal

lessandro Farneses (sedermera påfven Paul III:s) ikning, fortsattes efter 1546 af Michelangelo, som byggde öfre våningen jämte den rika gesimsen, och fullbordades 1589 af G. della Porta, med baksidans loggia mot Tiber. Stenen togs delvis från Colosseum och Marcellusteatern. Vestibulén med sin ståtliga tredelade pelarhall äfvensom de två gårdsportikerna äro af Sangallo. Galleriet i första våningen prydes af Annibale Carraccis berömda mytologiska freskomålningar. Om de dyrbara antika konstverk, som fordom förvarades i palatset, se Farnesiska konstverk. Sedan släkten Farnese utdött, tillföll palatset den regerande bourbonska ätten i Neapel. Franska regeringen hyrde det 1874 till lokal för sin beskickning i Rom, inrymde 1875 i öfre våningen den arkeologiska École française de Rome och köpte palatset 1903.

Farnesina, villa i stadsdelen Trastevere i Rom midt emot Palazzo Farnese på andra sidan Tiber, byggd 1509—11, sannolikt efter ritningar af Rafael (förr tillskrefs den Peruzzi), för den påflige bankiren Agostino Chigi. Kardinal Alessandro Farnese (en broder till Ottavio F., f. 1520, d. 1589) köpte villan 1580, hvarefter den tillhörde familjen, så länge denna lefde, och efter den fick sitt namn. Sedermera egdes den af konungarna af Neapel och efter 1861 af hertigen af Ripalda (d. 1883). Bygg-

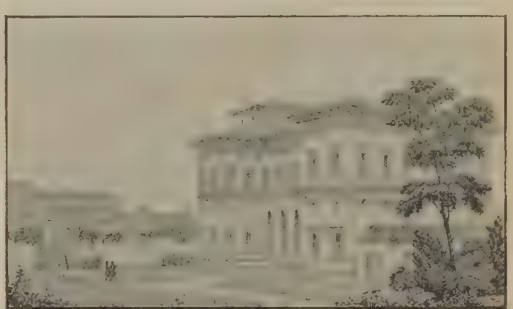

naden — "renässansens på en gång enklaste och skönaste sommarboning" — är visserligen utförd med anspråkslösa medel, tegel och puts, med naturlig sten blott i hörnen, i midtpartiet en fordom öppen hall (hvari Rafaels berömda freskomålning "Psykesagan", utförd 1515—17 af hans förnämsta lärjungar), två framspringande flyglar, en enda, genomgående öfre våning, släta pilastrar och gesimser, bådadera blott svagt profilerade, inga andra skulpteringar än en ornamental fris under taket. Men den präglas likväl af den största förnämlighet och är fylld af det rikaste arkitektoniska lif. Bland berömda målningar i villan, förutom den ofvannämnda cykeln, märkas Rafaels Galatheas triumf (af mästaren själf) samt arbeten af Bald. Peruzzi (mytologiska scener), Seb. del Piombo (framställningar ur Ovidius' Metamorfoser) och Sodoma (Alexanders och Roxanes bröllop samt Darius' familj inför Alexander).

Farnesiska konstverk kallas de antika plastiska arbeten, som tillhört ätten Farnese och varit uppställda i Palazzo Farnese i Rom, men år 1786 af de neapolitanske Bourbonerna, som togo arf efter den nämnda romerska släkten, flyttades till Neapel, där de uppställdes i Museo borbonico, numera kalladt Museo nazionale. De äro till antalet omkr. ett och ett halft hundra och utgöra, äfven vid sidan af de her-

kulanska och pompejanska antikerna, de förnämsta prydnaderna i detta rika museum. Till dem höra många världsberömda skulpturverk, af hvilka flera bibehållit tillnamnet farnesiska. Bland dessa märkas: Farnesiske tjuren, kolossal marmorgrupp (afbildad på pl. IV till art. Bildhuggarkonst) med ämnet hämtadt ur Euripides' "Antiope" (se Amfion). Den utfördes enligt Plinius af tvenne bildhuggare, Apollonios från Tralles och hans broder Tauriskos, båda hörande till den rhodiska skolan, troligen omkr. år 75 f. Kr. Uppgräfd 1546 i mycket skadadt skick i Caracallas termer i Rom, under påfven Paul III (Alessandro Farnese), restaurerades den af Giovanni Battista Bianchi och flyttades 1786 till Neapel, där den hade sin plats i den offentliga promenad, som kallas Villa nazionale, ända till år 1825, då den kom in i museet. Dessförinnan hade den ytterligare restaurerats. Blott en del af det ursprungliga konstverket finnes kvar i gruppen. Moderna tillsatser äro exempelvis tjuren, större delen af Dirkes öfverkropp, Amfions armar och ben, o. s. v.

Farnesiske Herakles, marmorbild (se Herakles), funnen 1540 i Caracallas termer, enligt inskrift ett verk af Glykon från Aten, som antages ha lefvat i århundradet f. Kr., anses återgifva, ehuru i mycket öfverdrifven och effektsökande form, ett förloradt bronsarbete af Lysippos, som skapade Heraklestypen.

Farnesiska "Flora" — snarare en Afrodite, ty ställningen erinrar om den knidiska Afrodites —, 1540 funnen i Caracallas termer, då man under påfven Paul III där anställde gräfningar, och 1786 flyttad till Neapel tillika med de öfriga farnesiska skatterna. Hon saknade hufvud, underarmar och fötter samt restaurerades af Guglielmo della Porta till en Flora; men hans tillsatser borttogos, och den nuv. restaureringen verkställdes 1796 af Albaccini och Taglioli, hvilka likväl, äfven de, i henne sågo en Flora. Winckelmann ansåg henne för en af museets, men emot denna åsikt talar det genomskinliga draperiet, hvilket mindre passar för en allvarlig sånggudinna; andra ha tagit henne för en genreartad danserska, men då äro åter de kolossala dimensionerna omöjliga. Stoden är sannolikt en romersk efterbildning af ett för oss okändt grekiskt original, som skapats under inflytande af Praxiteles' konst.

Till de farnesiska konstverken hör vidare ett berömdt Herahufvud, strängare i typ och former än Hera Ludovisi och måhända — man var förr säkrare därpå än nu — grundadt på det af Polykleitos (omkr. 420 f. Kr.) bildade Hera-idealet. Därjämte finnes bland dem äfven gruppen Harmodios och Aristogeiton, de båda atenske tyrannmördarna, marmorkopia efter en bronsgrupp, utförd af Kritios och Nesiotes 476 f. Kr., såsom ersättning för och antagligen en mer eller mindre fri efterbildning af en ännu äldre grupp med samma ämne, hvilken, utförd af Antenor omkr. 510 f. Kr., hörde till de äldsta ärestoderna i Grekland och bortfördes af Xerxes. Berömd är också en Dionysos-torso, hvilken gäller för att vara ett grekiskt original ur Praxiteles' skola, men förblifvit i sitt stympade tillstånd, emedan man saknat någon förebild, som kunnat antyda den svåra restaureringen. Farnesiska äro likaledes en Athena-marmorstod, som anses utgöra en antik efterbildning efter Alkamenes eller efter Feidias' lärjunge Pyrrhos; en sittand Apollon i koragdräkt, utförd i kolossala dimensioner af ett enda stycke porfyr, med hufvud, arma och ben af hvit marmor (ett arbete från förfallet tid), vidare en lyrspelande Apollon med e svan vid sidan, marmor, efter ett försvunnet brons original, hvars tillkomst torde böra sättas till 200 talet f. Kr., den blinde Homeros, den (jämte et exemplar i Berlins museum) yppersta marmorefter bildning af ett försvunnet bronsoriginal, som var ett a den grekiska konsten med underbar intuition frit skapadt skaldeporträtt, samt en ypperlig Askle piosstod (funnen på Tiber-ön i Rom och komme till museet från Orti Farnesiani på Palatinus), et verk, hvars upphof forskningen velat förlägga s tidigt som till Alkamenes' dagar, en Eros, i hvil ken man — dock väl med orätt — velat se en efter bildning efter Feidias, en berömd, kolossal onyx skål, o. s. v. C. R. N. (O. G—g.

Farnēsius. Se Farnowski.

Farnham [fā'nəm], stad i engelska grefsk. Surrey i North Downs, nära vänstra stranden af Thames biflod Wey. 6,401 inv. (1901). I trakten odla humle. F. var förr en viktig plats, försvarad af F Castle, som nu är säte för biskopen af Winchester

Farnōvius. Se Farnowski.

Farnowski (latinis. Farnovius, Farnesius), Stanislaw, polsk sekterist, d. sanno likt efter 1622, utträdde ur det arianska sam fundet och bildade (1568) en särskild sekt, som för nekade den Helige andes gudom. Efter F:s dö förenade sig hans anhängare med socinianerna. S Bock, "Hist. antitrinitariorum & socian. prussic." (1839), och Troschel, "Die protestantischen antitri nitarier" (1884). A—d J

Farnworth [fā'nwœth], stad i engelska grefsk Lancaster, vid Irwell, 4,5 km. s. ö. om Bolton 25,927 inv. (1901). Bomullsfabriker, pappersbruk järnverk och kolgrufvor.

Farnöte (fsv. *farunóti*, *faranöli*, *farnöte*; isl *föruneyti*), ressällskap, följe. Se Flock och far nöte.

Faro. 1. Distrikt i Portugal, motsv. den forn prov. Algarve. 4,850 kvkm. 255,191 inv. (1900) — 2. Hufvudstad i nämnda distrikt, vid Atlantisk hafvet. 11,789 inv. (1900). Biskopssäte. Hamne är liten och af ringa djup, men har en god redd, son skyddas af ön Cães (Santa Maria). Export af syd frukter, salt, oljor, vin och kork. (J. F. N.

Faro, Punta del [po'nta del fāra], nordöstr spetsen af ön Sicilien, vid norra inloppet til Messinasundet, med ett fyrtorn (it. *faro*) och by Torre di Faro (2,069 inv.). F. hette i forntide *Promontorium Pelorum*.

Faro di Messīna. Se Messina-sundet.

Fa'ros (lat. *Pharus*), en liten ö i Egypten, utan för Alexandria (se d. o.), hvilken af Alexander de store förenades med fasta landet medelst en lån damm, det s. k. *Heptastadion*. På denna ö lät Pto lemaios Filadelfos (285—247 f. Kr.) byggmästare Sostratos från Knidos uppföra ett fyrtorn, hvilke räknades bland världens underverk och självt efte ön erhöll namnet Faros. I några nyeuropeiska språk (fr. *phare*, it. *faro*) har namnet öfvergått till be teckning på fyrtorn i allmänhet. A. M. A

Farplan, ty. *fahrplan*, *järnv.* Se Tidtabell

Farquhar [fä′kwā], George, engelsk lustspelsfattare, f. 1678, d. 1707, studerade först i ublin, uppträdde därefter som skådespelare, men då han råkade svårt såra en kamrat, begaf han sig till London och lefde af dramatiskt författarskap. Åtskilliga år var han äfven officer i ett irländskt regemente, men tvangs slutligen af sin fattigdom att sälja sin plats. 1698 debuterade han med komedien *Love and a bottle*, hade framgång och blef snart en af samtidens mest omtyckta lustspelsförfattare. Hans styc-

n utmärka sig genom sin lifliga sedeskildring och icka dialog. Af hans åtta lustspel äro de bästa *he recruiting officer* (1706) och framför allt *The aux stratagem* (1707). Litt.: Leigh Hunt, ”Dratic works of Wycherley, Congreve, Vanbrugh and rquhar” (1840, flera uppl.). J. M.

Farr [fä′], William, engelsk läkare och statiker, f. 1807, d. 1883, inträdde 1838 i Registrar neral's office och organiserade samt blef chef för ss statistiska byrå. Utom åtskilliga arbeten af edicinskt innehåll har han författat årsberättelser i den allmänna hälsovården och dödsorsakerna i ngland (1837—78), *Vital statistics*, *Finance of e*, *Paper of the income-tax* m. fl. statistiska verk. an redigerade vidare de digra *English life-tables* 864), som uträknats och tryckts af svenskarna P. G. h E. Scheutz' sedan 1859 i engelska statistiska rån arbetande räknemaskin.

Farragut [fä′rəgət], David Glasgow, amerikansk amiral, f. 1801 i Tennessee, d. 14 aug. 870, inträdde 1810 i tjänst och deltog i kriget mot engelsmännen 1812—14, hvarvid han bl. a. vid 12 års ålder fick befäl på ett uppbringadt handelsfartyg. Löjtnant 1819, utmärkte han sig snart särskildt för sin förmåga att ingifva förtroende hos underordnade och att upprätthålla disciplin bland dem. 1841 blef han commander och förde befäl på åtskilliga fartyg samt innehade desemellan maktpåliggande

fattningar i land. Härunder sysselsatte han sig tigt med studier. Under nordamerikanska inrdeskriget erhöll F. 1862 befäl öfver Västra lfblockadeskadern med order att intaga New rleans och understödja general Butler. Med korvetter och 10 kanonbåtar forcerade han 24 ril s. å. inloppet till Mississippi förbi fästena Fort Jackson” och ”Fort S:t Philip”, som tystades Porters mörsarflottilj, förstörde en fientlig kanonbåtsflottilj och framträngde till New Orleans, som sattes af Butlers trupper. Hans bedrifter förskaffade honom af sjömännen namnet ”Old Salamander” och af kongressen rang af konteramiral, en värdighet, som för hans skull inrättades. I mars 1863 försökte F. att med 15 större och mindre opansrade fartyg tränga förbi ”Fort Hudson”, hvilket dock lyckades endast för två af fartygen; men detta var tillräckligt för att afskära förbindelserna mellan sydstatstrupperna och fästningen, hvilken han i förening med general Banks 8 juli tvang att kapitulera. Ännu större skicklighet och djärfhet lade F. i dagen 1864, då han 5 aug. med en eskader af 4 monitorer och 15 ångare forcerade minlinjerna vid Mobile och slog Sydstaternas eskader, som bland sina fartyg räknade den starka pansarrammen ”Tennessee”. F. blef då viceamiral samt erhöll af staden New York en gåfva af 50,000 doll. till anskaffande af ett eget hem därstädes. 1866 utnämndes han till amiral, hvilken grad upprättades i Förenta staternas flotta enkom för hans räkning. Följande år erhöll F. såsom en ytterligare utmärkelse befäl öfver en eskader, med hvilken han 1867—68 besökte de europeiska farvattnen (äfven Stockholms hamn), där den amerikanske hjälten var föremål för allmän hyllning. F. var strängt religiös; han var ”en af de få bland världens stora hjältar, hvilkas karaktär aldrig fördunklats ens af den ringaste misstanke om brist på heder eller personlig renhet”. En kolossal bronsstaty (modellerad af Vinnie Ream Hoxie) är rest till hans minne på Farragut square i Washington, en annan (af Augustus St. Gauden) på Madison square i New York. Jfr F:s son Loyall F:s ”Life of D. G. F.” (1879), innehållande jämväl F:s dagböcker och många af hans bref, samt A. T. Mahans förträffliga arbete ”Life of Farragut” (1892). O. E. G. N. H. W—l.

Farrar [fä′rə], Frederick William, engelsk teolog af den bredkyrkliga riktningen, f. 7 aug. 1831 i Bombay, d. 22 mars 1903, besökte universiteten i London och Cambridge, blef 1854 diakon och prästvigdes 1857. Efter att tidtals ha tjänstgjort i Cambridge, blef han 1869 e. o. och 1873 ord. predikant hos drottning Viktoria, utnämndes 1876 till kanonikus i Westminster och kyrkoherde i S:t Margarets församling i London och blef 1895 domprost i Canterbury. 1890—95 var han underhusets kaplan.

F. utöfvade en omfångsrik litterär verksamhet. På det filologiska området utgaf han bl. a. *The origin of language* (1860) och *Families of speech* (1870; ny uppl. 1878). Som andlig författare framträdde han med åtskilliga utmärkta och vidt spridda arbeten, bland hvilka särskildt må nämnas *Seekers after God* (1869; ”Sökare efter Gud”, 1879), *The witness of history to Christ* (1871; ”Historiens vittnesbörd om Kristus”, 1878; två nya öfv. 1900), *The life of Christ* (1874 — upplefde på ett år 12 uppl. —; ”Jesu lif”, bearb. af F. Fehr 1878; nya uppl. 1881, 1885 och 1892) och *Life and work of St. Paul* (1880; ”Paulus”, s. å. och 1892—93; ny uppl.

1902—03). Af de predikosamlingar, som han utgaf, äro de ryktbaraste *True religion* (1899) och *Eternal hope* (1878; ”Evighetens hopp”, 3:e uppl. 1889), som framkallade beskyllningen för bristande renlärighet. I Sverige är det väl hans ståndpunkt i fråga om de eviga straffen, som gjort honom mest bekant. Som teolog kännetecknades han af frisinthet och frimodighet, parad med ödmjukhet. Detta märktes, när han 1897 vågade försvara den förkättrade bibelkritiken i *The Bible, its meaning and supremacy* (”Bibeln, dess betydelse och auktoritet”, 1898). En viss brist på grundlighet och koncentration vidlåder dock hans teologiska författarskap. Bland alstren af hans vittra skriftställeri må nämnas *Eric, or little by little* (10:e uppl. 1858, illustr. uppl., 1905; ”Eric Williams”, 1895) och *St. Winifred's, or the world of school* (4:e uppl. 1863, illustr. uppl., 1905; ”Gosskolan i St. Winifred”, 1896). Han utgaf äfven predikningar för ungdom samt åtskilliga pedagogiska uppsatser, hvilka bidragit till väsentliga ändringar i det engelska skolväsendet. Framför allt som predikant var F. populär i England, hvartill äfven hans förståelse af tidens sociala frågor bidrog. I svensk öfv. utgåfvos äfven F:s ”Valda skrifter” (3 bd, 1878—81), ”Böckernas bok tolkad” (1897) m. m. Hans lif är tecknadt af bl. a. sonen Reginald F. (1904—05). Hj. H—t.

Farrar [fä'rə], sir George, sydafrikansk finansman och politiker, f. i England 1859, utvandrade till Kapkolonien och därifrån till Transvaal, där han blef direktör för flera grufbolag och den störste arbetsgifvaren i Witwatersrand-distriktet. Såsom sådan lämnade han verksamt stöd åt den mot Krügers regering riktade ”reformrörelsen” bland *uitlanders* i Johannesburg och var en af de 5 undertecknarna till det inkallelsebref d:r Jameson åberopade vid sitt infall i Transvaal jan. 1896. (Se vidare Syd-Afrika, historia.) F. häktades efter Jamesons nederlag, dömdes 28 april s. å. till döden, men frigafs 11 juni af presidenten Krüger mot erläggande af 25,000 pd st. i böter. I boerkriget stred han 1899—1900 som frivillig på brittiska sidan, blef efter fredsslutet medlem af kolonien Transvaals lagstiftande råd och valdes vid den parlamentariska själfstyrelsens införande 1907 till medlem för Johannesburg i lagstiftande församlingen, där han är en af progressistpartiets ledare. Sedan 1902 är F. president i Transvaals grufkammare. V. S—g.

Farrar [fä'rə], Geraldine, nordamerikansk operasångerska, f. i Boston, har varit anställd vid Berlins hofopera 1901—07 och är för åren 1907—10 engagerad vid Metropolitan operahouse i New York. Hennes sopranröst är glansfull och frisk, hennes sångkonst smidig och den dramatiska framställningen full af behag och temperament. Hon gaf 1904 och 1906 gästroller i Stockholm som *Margareta, Julia, Violetta, Mimi, Mignon* och *Elisabet*. E. F—t.

Farre [fa'r], Jean Joseph Frédéric Adolphe, fransk general och krigsminister, f. 1816 i Valence (dep. Drome), d. 1887 i Paris, ingick 1837 vid ingenjörväsendet och befordrades 1868 till öfverste. Vid Metz' kapitulation (1870) lyckades han undkomma, utnämndes s. å. till brigadgeneral och deltog i nordarméns hela fälttåg. Efter krigets slut (1871) erhöll han högsta befälet öfver ingenjörtrupperna i Algeriet och blef 1875 divisionsgeneral, medlem af fästningskommittén och generalinspektör för kustförsvaret samt 1879 chef för 14:e armékåren och kommendant i Lyon. 27 dec. 1879—14 nov. 1881 var F. krigsminister först i Freycinets, sedan i Ferrys kabinett. Såsom krigsminister afskedade han alla såsom legitimister eller bonapartister bekanta officerare; han förberedde expeditionen till Tunisien, men med så ringa skicklighet, att han måste taga afsked.

Farrenc [farã'], Jacques Hippolyte Aristide, fransk musiker, f. 1794 i Marseille, d. 1865 i Paris, verkade såsom flöjtist och kompositör samt skref bl. a. kritiker i ”France musicale” och utgaf ”Le trésor des pianistes” (en samling äldre klavermusik i 20 bd, 1861 ff.), det senare i förening med sin hustru, Jeanne Louise F., född Dumont 1804 i Paris, gift 1821, pianolärarinna vid konservatoriet 1842—73, d. 1875 i Paris. Hon var en utmärkt pianist och gedigen kompositris. A. L.

Farrisvand [-vann], en 23 km. lång insjö i Jarlsberg og Larviks amt, i Norge. Genom den 1 km. långa Farrisälfven, som drifver Fritsö-verken, har sjön inom staden Larvik sitt utlopp i hafvet. Y. N.

Farrisälfven. Se Farrisvand.

Fars, fr. *farce* (af senlat. *farsa*, det som instoppas i något annat, i kökskonsten således en fyllnad; i liturgien en interpolation; i dramatiken troligen urspr. ett mellanspel, som liksom inlades i och afbröt det allvarliga dramat), *litt.*, den vanligaste benämningen på ett litet komiskt situationsdrama af öfvervägande burlesk karaktär i den franska medeltidslitteraturen. Namnet förekommer äldst i en skrifvelse af 1398, men saken var säkerligen mycket äldre. Under äldre tid har farsen vanligen gått under det allmänna namnet af mellanspel (*entremes*). Liksom det allvarliga dramat gick tillbaka till de liturgiska festerna, så var det sannolikt de unge klerkerna, som på sina speciella festdagar (narrfesten, ”la fête des fous”, och åsnefesten, ”la fête de l'âne”) utbildade den äldsta komiska repertoaren. Denna tyckes hufvudsakligen ha bestått i parodiska predikningar (*sermons joyeux*) och liknande. Likaledes finnas i den äldre medeltidslitteraturen åtskilliga smärre komiska dikter, som af kringströfvande jonglörer kunnat dramatiskt reciteras. Äfven hör man tidigt talas om mer eller mindre utbildade komiska mellanspel i de stora mysterierna, äldst vanligen bestående i djäflarnas uppträdande. Det är emellertid först mot medeltidens slut, då städerna tillväxt i rikedom och folkmängd, som det komiska dramat uppnår sin blomstring, således under 1400- och framför allt 1500-talet. Det omhändertogs då af s. k. glada sällskap, hvilka icke minst bestodo af unga klerker; dessa roade sig med att på sina festdagar uppföra små lustiga stycken. Dylika sällskap funnos i många franska städer; mest bekanta äro tvenne sällskap i Paris: La basoche (se d. o.), som bestod af de unge juristerna vid stadens olika institutioner, och Les enfants sans souci (se d. o.). Dessa sällskap spelade sottier, moraliteter och framför allt farser. I realiteten är det för öfrigt svårt att alltid skilja farsen från dessa andra arter af komiskt drama. Farsrepertoaren har varit mycket stor, men nu ha vi endast kvar omkr. 150. Till sitt skämtlynne erinrar farsen mycket om fabliåen, och samma art af scener förekommer i båda. Ett af de mest omtyckta ämnena är kvinnornas otro-

mot deras äkta män. Kvinnorna äro alltid framlda som sinnliga, lögnaktiga, trätgiriga, härsktna, männen som beskedliga stackare, hvilka på eller annat sätt bedragas. Ofta är det en präst er en munk, som är älskare. Tonen är nästan id ytterst grof, men ej sällan kvick och ger en l föreställning om tidens råbarkade samtalsspråk. raktärsskildring i högre mening finnes icke; farrör sig endast med några konventionella typer. nga af dessa franska farser äro emellertid i sin ytterst kvicka och fulla af komik. Såsom mästerket betraktas *L'avocat Pathelin* (omkr. 1470). renässansen 1549 inbröt öfver Frankrike, vände Plejaden (se d. o.) äfven mot farserna. Dess ıa lustspel efter klassiskt mönster voro emellertid ıu öfvervägande farser. Icke ens när de glada lskapen omkr. 1580 upphörde att utöfva sin ksamhet, utdog farsen. I början af 1600-talet fanns Paris på Hôtel de Bourgogne (den äldsta stående tern i Frankrike) ett mycket berömdt sällskap af sörer, hvilka ofta åtnjöto äran att spela inför nrik IV själf. De bekantaste af dessa typer voro rlupin, Gaultier-Garguille och Gros-Guillaume. dan vid denna tid rönte den franska farsen inkan från den italienska farsen och commedia l'arte. Den höll sig som härskande lustspelsform la fram till Molières dagar. Många af dennes tspel, t. ex. "Le médecin malgré lui", "Le lade imaginaire" m. fl., äro intet annat än ser. Molière införde emellertid det högre lustlet med djupare karaktärsskildring. Likvisst tlefde alltjämt den konstlösare komiska situationsd, som farsen är, och den har ännu i våra dagar presentanter. Men liksom den redan under medeen uppträdde i många former och under skilda nn, så äfven i våra dagar. Under namnen *vaudele*, *comédie-vaudeville*, *vaudevillerevue*, *fansie* o. s. v. döljer sig ofta helt enkelt en fars. Från Frankrike har farsen sedan spridt sig till dra länders litteratur. I Tyskland uppträder ı under 1400- och 1500-talen under namnet *stnachtsspiel*. Äfven i England uppfördes likıde stycken redan på Edvard I:s tid (1272—07); genren höjdes sedan litterärt, hufvudsakligen John Heywood, som tillhörde Henrik VIII:s hofılning (1509—47). Den undanträngdes emellertid lan under den Elisabetska tiden af Shaksperes ı hans samtidas romaneska lustspel samt af Ben ısons antikiserande karaktärskomedier. I Italien ınos vid slutet af 1400-talet många sällskap och fattare, som intresserade sig för farsen. Den pgick emellertid på 1500-talet i commedia dell' e. Likaledes utgör farsen en bestämd del i den ınska teaterns repertoar; den gick där länge der namnet *entremesas*.

Litt.: E. N. Viollet Le Duc, "Ancien théâtre nçais" (10 vol.), Fournier, "Le théâtre français ant la renaissance" (1873; 2:a uppl. 1880), Male, "Choix de farces" (1872—73), Le roux de ıcy och Michel, "Recueil de farces" (1837), P. croix, "Recueil de farces, sotties et moralités", cot och Nyrop, "Nouveau recueil de farces franses des XV. et XVI. siècles" (1880), Petit de lleville, "Les comédiens au moyen âge" (1885), Répertoire du théâtre comique en France au moyen e" (1886), "La comédie au moyen age" (s. å.), Levertin, "Studier öfver fars och farsörer i Frankrike mellan renaissancen och Molière" (1888), Mortensen, "Medeltidsdramat i Frankrike" (1899), och Jacobsen, "Det komiske dramas oprindelse og udvikling i Frankrig for renaissancen" (1903). J. M.

Fars l. Farsistān (fordom *Persis*), provins i södra Persien, begränsad i s. af Persiska viken, i n. v. och n. af Arabistan, Isfahan och Jesd och i ö. af Kirman. Areal omkr. 137,700 kvkm. F. är, med undantag af vägen mellan Buschir, Schiras och Jesd, en af de ofullständigast kända trakterna i Persien. I fysiskt afseende delar man landet i tre regioner: Garmsir l. Deschtistan ("varmt område"), det ökenartade kustlandet längs Persiska viken, Tengsir eller Tengistan ("passens land"), omkr. 1,000 m. ö. h., och Serdsir l. Serhad ("kallt område"), det inre höglandet (1,500—2,000 m. ö. h.), som genomskäres af flera höga, med hvarandra parallella bergskedjor, hvilkas sluttningar bära skog. Den högsta toppen är Kuh-i-Buhl (4,320 m.). De mellan dessa kedjor liggande dalarna och slätterna äro af persiska skalder prisade för sin skönhet och i allmänhet mycket fruktbara. F. har många, men små floder. Några af dem flyta till kusten, såsom Prestaf och Sefid-Rud, andra förlora sig i stora saltsjöar, som sakna aflopp. De största bland dessa sjöar äro Niris (Deria-i-Nemek l. Deria-i-Niris, fordom kallad Bachtegan, 1,550 m. ö. h.), i hvilken floden Bendemir utfaller, samt Mahalu, i hvilken Schirasslättens vattendrag utmynna. Produkter: ris, dadlar, oliver, vin, bomull, tobak, koschenill, silke samt rosor, af hvilka beredes rosenolja. Befolkningen, hvars antal ej ens approximativt kan uppgifvas, tillhör, med undantag af några invandrade arabstammar, den iranska familjen. I F., liksom i det öfriga Persien, sönderfaller den i två klasser: den bofasta stads- och bybefolkningen samt nomader i bergstrakterna. Den senare klassen är den talrikaste och består hufvudsakligen af lurer, som delas i två grupper: bachtijarer, till hvilka kuhgelurerna höra, och feili. De uppgifvas räkna inalles 18,000 familjer. Dessa stammars språk är persiska, men en dialekt, som märkbart skiljer sig från skriftspråket. — De viktigaste städerna äro hufvudstaden Schiras och hamnstäderna Buschir och Bender Abbas. — F. har större historiskt intresse än någon annan provins i Persien. Där regerade Kyros, grundläggaren af den persiska monarkien. Därifrån har namnet Persien utgått, som sträckt sig öfver hela Iran; där är, med ett ord, nationens urhem. Där ha också de forna nationella dynastierna, akemeniderna och sasaniderna, efterlämnat de flesta minnesmärkena, i Persepolis, Istakar, Nak-i-Rustem, Darab m. fl. ställen, som ännu kräfva forskares undersökningar.

Farsālos (grek. *Φάρσαλος*, lat. *Pharsālus*, nygrek. *Fe'rsala*), stad i grekiska landskapet Thessalien vid floden Enipeus, bekant genom den för världens öde afgörande drabbning, som i dess närhet utkämpades mellan Cæsar och Pompejus (48 f. Kr.) samt slutade med den senares fullständiga nederlag. A. M. A.

Drachme från Farsalos, med Athenas hufvud på åtsidan.

Farsang (F a r e s a n g), fnpers. *parasang*. 1. Turkiskt längdmått. Se A g a t s c h. — 2. Persiskt längdmått, 6,720 m.; liten farsang = 5,605 m. I olika provinser räknas farsangen till 6,200 à 6,400 m.

Farsan-öarna, ögrupp i Röda hafvet, 45 km. från Jemens kust, omfatta tvenne större: Farsan el-Kebir (Stora F.) och F. es-Seghir (Lilla F.), samt flera mindre öar. På en af dessa, Kumh l. Kuma, ha tyskarna en koldepå. Korall- och pärlfiske idkas.

Farse'tia incăna, *bot.* Se S a n d h v i t a.

Fars hatt, i midten af 1400-talet uppbyggdt fästningstorn i Bohus (se d. o.). L. W:son M.

Farsistăn, provins i Persien. Se F a r s.

Farsot. 1. *Med.* Se E n d e m i och E p i d e m i. — 2. *Husdjurssk.* Se E p i z o o t i.

3. *Jur.* Insikten därom, att kampen mot farsoter icke bör begränsas till allenast en sträfvan att bota de enskilda sjukdomsfallen, utan föras ut i ett vidare plan, har tagit sig uttryck i en ganska omfattande lagstiftning. Den hithörande svenska lagstiftningen, berörande både människo- och husdjurssjukdomar, meddelar i ett antal författningar föreskrifter, som afse att förhindra utbrottet af farsot inom riket eller en där uppkommen farsots vidare utbredning. Det ålägges här vederbörande myndigheter att företaga åtgärder i nämnda syften, medan å andra sidan den enskilde af hänsyn till den allmänna faran förpliktas att underkasta sig särskilda inskränkningar i sin handlingsfrihet och i förfogandet öfver sitt gods. Af hithörande författningar må anföras: Hälsovårdsstadgan för riket 25 sept. 1874, k. förordn. 19 mars 1875 angående åtgärder mot införande och utbredning af smittsamma sjukdomar bland rikets invånare, k. förordn. 9 dec. 1898 angående hvad iakttagas bör till förekommande och hämmande af smittsamma sjukdomar bland husdjuren, k. kung. s. d. angående hvad iakttagas bör till förekommande af smittsamma husdjurssjukdomars införande i riket och lag 13 maj 1904 angående vissa åtgärder mot utbredning af lungsot. Till dessa författningar sluta sig åtskilliga andra. Se vidare K a r a n t ä n. A. E—g.

Farstorp, socken i Kristianstads län, Västra Göinge härad. 7,807 har. 1,579 inv. (1906). Annex till Hästveda, Lunds stift, Östra Göinge kontrakt.

Farsund, hamnplats i Lister og Mandals amt (Norge), vid Lyngdalsfjorden, på östra kusten af det flacka Listerlandet. 1,836 inv. (1900). Sjöfart. — 1807 byggde invånarna till stadens försvar 3 batterier, som bestyckades med kanoner, inköpta från holländska skepp. Batterierna, som hade föga försvarsvärde, funnos kvar ännu 1815, men fingo sedan förfalla. Y. N. L. W:son M.

Farsör (fr. *farceur*), person, som författar eller spelar farser (se F a r s).

Fart, *sjöv.* 1. Den hastighet, hvarmed ett fartyg eller en båt framgår, äfvensom den hastighet, hvarmed en vatten- eller luftström löper. Farten angifves i knop eller nautiska mil i timmen (à 1,852 m.). Ett fartyg, som ”gör 10 knop” går med en hastighet af i det närmaste 5 m. i sekunden.

Man skiljer mellan *fart genom vattnet* och *fart öfver grund* l. *behållen fart*, och skillnaden dem mellan är *strömmens fart*. *Loggad fart* bör vara lika med ”farten genom vattnet”, men är ofta icke fullt tillförlitlig, i synnerhet vid mycket höga farter, där felaktigheter om 5—10 proc. ej äro ovanliga. När ett fartygs fart (högsta fart eller fart vid visst slagantal i minuten af maskinen) skall noggrant utrönas, låter man fartyget under omsorgsfull styrning, helst i något ensmärke (fartyget i samma vertikalplan som 2 kända och väl synliga föremål i land), gå fram och åter en noggrant uppmätt och af föremål i land bestämd distans (”den mätta milen”), hvarvid tiderna noga iakttagas. Under förutsättning att strömmen på stället hela tiden varit densamma, blir då den verkliga ”farten genom vattnet” medeltalet af de för båda löpningarna utrönta farterna.

Med *fart öfver stäf* förstår man fart för-öfver till skillnad från stillaliggande eller fart akter-öfver. ”Hon går ej öfver stäf” är ett vanligt uttryck, då ett fartyg trots maskinens arbete icke rör sig för-öfver, t. ex. efter backning, under hård storm e. d.

Ekonomisk fart, den fart, med hvilken ett fartyg under användande af viss kolkvantitet kan tillryggalägga största möjliga väglängd (se A k t i o n s r a d i e). Den ekonomiska farten är vanligen ej större än hälften af fartygets högsta fart.

Evolutionsfart, den fart, som anbefalles såsom full fart, då flera fartyg gå tillsammans. *Forceringsfart*, den högsta fart, som ett fartyg med användande af forceradt drag kan hålla. *Marschfart*, en för en sjöstyrkas alla fartyg bestämd fart som användes vid vanliga förflyttningar, när annan fart ej anbefalles. *Profturfart*, den högsta fart som ett fartyg vid leveransprof uppnår. Denna fart, hvilken för de flesta örlogsfartyg finnes angifven i vanliga marinalmanackor, är merendels uppnådd under användande af mindre vanliga hjälpmedel och öfverstiger ofta med 10 proc. eller mera den högsta fart, som fartyget senare kan uppnå.

Den högsta fart, som ett segelfartyg under gynnsammaste förhållanden kan uppnå, är omkr. 15 knop, men växlar betydligt för olika fartyg. Vissa örlogsångare, såsom jagare, göra under forcering 30 knops fart eller t. o. m. något därutöfver. Af de nyaste engelska ”antidestroyers”, fartyg om 1,800 ton med en maskinstyrka om 30,000 hkr förväntar man sig en forceringsfart af 36 knop. En lika hög fart lära vissa motorbåtar ha uppnått.

Då flera fartyg gå tillsammans ”i formering” (se d. o.), är det ytterst viktigt, att de hålla alldeles samma fart och i händelse af ofrivillig ändring af denna hastigt och säkert kunna regleras farten för skyndsamt intagande af anbefalldt läge. För detta ändamål uppgöres en f a r t - l. s l a g t a b e l l, som angifver det antal slag i minuten af maskinen, som svarar mot viss fart och tvärtom. För att underlätta det bestämda slagantalets hållande använder man i maskinen ett särskildt instrument, en velocimeter af säregen konstruktion. Stora och hastiga fartändringar anbefallas genom maskintelegrafen, hvilken å flottans fartyg är uppdelad för angifvande af full fart, $^3/_4$, $^1/_2$ och $^1/_4$ fart framåt, ”stopp”, samt $^1/_4$, $^1/_2$, $^3/_4$ och full fart back.

2. Sjöförbindelse, g å i f a r t, förmedla sjöförbindelse (flodfart, kustfart, sjöfart och skeppsfart). H. W—l.

Farthing [fā′thing], eng. (angls. *feorðing*, fjärdedel), det minsta engelska myntet, af brons (till 1860 af koppar), motsvarande 1/4 penny (ej fullt 2 öre), ”vitten”, ”styfver”; något obe-

Irländsk farthing från Jakob I:s tid.

rdligt och värdelöst, småsak, strunt.

Farttabell. Se Fart 1.

Fartyg. 1. *Sjöv.*, allmän benämning på alla ags fortskaffningsmedel på sjön. Numera använs emellertid vanligen detta ord endast till att eteckna sådana större sjögående fortskaffningsmeel, hvilka drifvas med segel eller ånga. Anmärkngsvärdt är, att begreppet fartyg förr (t. ex. på 700-talet) hufvudsakligen afsåg hvad vi numera förå med båtar, särskildt fartygsbåtar, hvilka i ottans nuvarande reglemente gå under gemensamt amn af s m å f a r t y g. De större farkosterna kalades s k e p p, en benämning, som nu nästan uteutande tillkommer stora fartyg, särskildt treastade segelfartyg (fregattskepp och barkskepp). fartygens utvecklingshistoria kunna särskiljas tre ufvudperioder eller åldrar: årans, seglens och ånans. Den första perioden, hvars början försvinner forntidens dunkel, torde kunna räknas från 15:e årh. Kr., från hvilken tid de äldsta kända fartygen, e s. k. p e n t e k o n t o r e r n a, synas leda sitt rsprung. Dessa fartyg begagnades af grekerna ända ll vid tidpunkten för slaget vid Salamis (480 f. r.). Vid denna tid började p o l y r e m e r n a, ilka hvilka t r i r e m e r n a voro de vanligaste, att omma i bruk hos Medelhafsfolken, och ur dessa rtyg framgingo först de kartagiska och romerska mt sedermera de turkiska, italienska och franska a l ä r e r n a. Romarnas fartyg voro af tre slag: *aves longæ*, krigsfartyg, *naves onerariæ*, lastfartyg, mt *naves liburnæ*, passagerarfartyg. Under hela edeltiden var galärtypen den härskande, och uru den både till form och storlek undergick beydande förändringar, bibehöll den alltjämt karakren af roddfartyg med segel (först på en, sedan å två eller någon gång på tre master), hvilka emelrtid nyttjades blott som tillfälligt hjälpmedel. — tt Skandinaviens inbyggare från urminnes tier förstått att bygga fartyg, är mer än sannolikt. rån 1:a årh. af den kristna tidräkningen finnes sserligen en af Tacitus gjord beskrifning öfver ionernas fartyg, men om de fartyg, som före 9:e årh. yggdes i Norden, är emellertid föga kändt. Efter enna tid förekommo både l å n g s k e p p, krigsrtyg, och k n o r r a r samt b y r d i n g a r, handels- och lastfartyg. Nordbornas fartyg voro byggda för rodd och tillhörde således samma hufvudtyp om Medelhafsfolkens; men de synas ha varit indre lättrodda och mera sjödugliga samt från 12:e rh. mera afsedda för segling än de sistnämndes. — en andra periodens början sammanfaller med den yare historien, kompassens och krutets uppfinning mt med de stora upptäckterna i främmande världsdelar. Sedan man lärt att manövrera med segel, konst, för hvilken man anser sig hufvudsakligast å i förbindelse till genuesaren Andrea Doria, blefvo eglen den förnämsta drifkraften, och samtidigt blefvo fartygen större och sjödugligare. De typer, som bildade öfvergången från roddfartygen till segelfartygen, voro g a l e a s e n och k a r r e k e n, i 14:e och 15:e årh., samt k a r a v e l l e n i 15:e årh. Hos de atlantiska folken, genom hvilka oceanseglingen och världshandeln förnämligast befordrades och utvecklades, gjorde segelfartygsbyggnaden under 16:e—19:e årh. stora framsteg. Under förra hälften af denna period var skillnaden mellan krigs- och handelsfartyg obetydlig, och de senare bevärades ofta och användes till krigsbruk; men från midten af 17:e årh. började krigsfartyg och handelsfartyg byggas mera uteslutande med hänsyn till sina respektiva ändamål. I början af 19:e seklet nådde de förra sin hittillsvarande högsta fulländning uti s e g e l l i n j e s k e p p e t och s e g e l f r e g a t t e n, de senare något efteråt uti k l i p p e r s k e p p e t. — Vid sistnämnda tid började tredje perioden, ångans, järnets och stålets tidehvarf. Denna kännetecknas af samma storartade utveckling, som möter oss inom andra slag af samfärdsmedel.

Olika slags fartyg äro upptagna under sina respektive benämningar. Här må endast anmärkas, att man rörande indelningen af örlogsfartyg skiljer mellan fartygsslag, -klasser, -certer och -typer.

Ett fartygs storlek angifves genom dess h u f v u d d i m e n s i o n e r (se d. o.), d e p l a c e m e n t (se d. o.) eller d r ä k t i g h e t (se d. o.). O. E. G. N. (H. W—l.)

2. *Jur.* I utlandets sjölagar förekomma exempel därpå, att lagstiftaren själf vare sig genom en direkt definition eller genom ett uppräknande af underarter söker angifva räckvidden af begreppet fartyg från sjölagens ståndpunkt. Så är icke fallet med svenska sjölagen (af 12 juni 1891). I fråga om omfattningen af begreppet fartyg bör man emellertid uppmärksamma egenskapen att utgöra ett transportmedel, afsedt för sjöresa, äfvensom karaktären af byggnad eller inrättning. Med hänsyn till svenska sjölagen inbegriper kategorien fartyg både däckade och odäckade farkoster och är icke heller begränsad till att omfatta allenast farkoster af viss storlek. Det bör ock härvid vara likgiltigt, huruvida objektet i fråga är afsedt att förflytta sig självständigt, med egna hjälpmedel, eller blott att fortskaffas genom bogsering. I sjölagen finnas dock bestämmelser, hvilka enligt sin egen lydelse blott äro tillämpliga på fartyg af särskildt angifven dräktighet, hvarjämte åtskilliga af dess stadganden näppeligen kunna antagas finna faktisk användning för andra än större farkoster. I flera speciella författningar rörande sjöväsendet spelar ock fartygets dräktighet en betydande roll. Fartyg skall anses såsom svenskt, när det antingen till minst två tredjedelar eges af svenska undersåtar eller ock tillhör ett aktiebolag, hvars styrelse har sitt säte här i riket och består af aktieegare, de där äro svenska undersåtar. Hufvudredare skall alltid vara svensk undersåte och bosatt här i riket (Sjöl. § 1, enligt lydelse genom lag 27 april 1906). Se vidare H a v e r i, R e d e r i m. fl. art. A. E—g.

Fartygschef, *sjöv.*, befälhafvare å örlogsfartyg. Se C h e f.

Fartygsingenjör, *sjöv.*, å örlogsfartyg kommenderad maskiningenjör, hvilken det åligger att utöfva tillsyn öfver fartygets samtliga maskiner, ångpan-

nor, hydrauliska och elektriska anordningar m. m., att öfvervaka å denna materiel förekommande arbeten, att leda maskinpersonalens undervisning m. m. Jfr Detaljofficer. H. W—l.

Fartygsintendent, *sjöv.*, å örlogsfartyg kommenderad marinintendent, hvilken biträder fartygschefen i det som angår hushållningen och redovisningen ombord, med särskildt åliggande att mottaga, förvara och utlämna fartygets förråd. H. W—l.

Fartygsläkare, *sjöv.*, å örlogsfartyg kommenderad marinläkare. H. W—l.

Fartygsmätning. Se Skeppsmätning.

Fartygspräst, *sjöv.*, å örlogsfartyg kommenderad prästman. Sådan har, sedan benämningen fartygspräst år 1899 infördes, ej förrän 1907 varit kommenderad. H. W—l.

Fartygsregister. Se Skeppsregister.

Fartygssammanstötning. Se Ombordläggning.

Fartygsslag. Se Cert, *skpsb.*

Fart öfver stäf. Se Fart 1.

Farukhabad [fărakəbā′d], Furrukhabad. 1. Distrikt i brittiska Indien, United provinces (förr kallade Nordvästprovinserna), divisionen Agra. 4,455 kvkm. 925,812 inv. (1901). — 2. Stad i nämnda distrikt, nära högra stranden af Ganges. 67,338 inv. (1901), tillsammans med distriktets hufvudstad Fategarh, som växt samman med F. I sistnämnda stad har regeringen en lavettfabrik. Under upproret 1857 dödades hela den europeiska befolkningen i Fategarh.

Farum sö, sjö i norra Själland, på gränsen mellan Köpenhamns och Frederiksborgs amt. 140 har, bekant för sin skönhet och fiskrikedom. Den har genom Fiskebæk aflopp till Fure sö. E. Ebg.

Farvatten, *sjöv.*, farbara vattenvägar vid eller i närhet af kusterna; äfven de trakter af hafvet, som pläga befaras af fartyg eller hafven i allmänhet. Hemlandsfarvatten kallas, i motsats till aflägsna farvatten, de haf, som omgifva de skandinaviska länderna. Rent kallas det farvatten, i hvilket ej klippor eller grund försvåra navigeringen.

Med lodbart farvatten förstår man i allmänhet ett sådant, där bottendjupet är långsamt aftagande och ej större, än att det utan svårighet kan nås genom lodning från fartyg under gång. Sålunda anses större delen af Nordsjön och Östersjön vara lodbart farvatten, men icke de djupa och med ojämn botten försedda områdena utanför Norges kust och utanför Stockholms skärgård.

I taktisk och i strategisk bemärkelse talar man om fritt och ofritt farvatten. Fritt farvatten är i taktiskt hänseende ett sådant, där en samling örlogsfartyg (en sjöstyrka) kan framgå och röra sig i hvilken formering som helst; ofritt i taktiskt afseende är däremot sådant farvatten, som finnes t. ex. i våra skärgårdar, i floder och flodmynningar o. d., där en sjöstyrkas formering och rörelser måste rätta sig efter farvattnets bredd och djup. I strategisk bemärkelse äro endast de stora världshafven att betrakta såsom fritt farvatten. Alla innanhaf och än mera sund och hafsvikar, sådana som Engelska kanalen, Finska viken o. d., äro i strategisk bemärkelse ofria. Någon skarpt begränsad skillnad mellan det i taktiskt och det i strategiskt hänseende ofria farvattnet kan ej uppdragas; men gifvet är, att hvarje farvatten, som i taktisk mening är ofritt, också är det i strategiskt.

När ett vatten är beläget inom en viss stats territoriella maktsfär, kallas det territorialvatten och är såsom sådant antingen *inre* (sjöar, floder och skärgårdar, som i Sjöväjningsregl. 9 dec. 1896 kallas inre farvatten) eller ock *yttre* (gränsvatten, kusthaf, fr. *mer territoriale*). Vatten utanför en stats territoriella maktsfär benämnes extraterritorialvatten l. öppet haf. Detta är alltid internationellt. — Inre territorialvatten kallas äfven nationellt vatten (ty. *eigengewässer, nationale gewässer im engeren sinne*). Likaså ett yttre territorialvatten, som har betydelse endast för kuststaten själf. Däremot äro sådana territorialvatten internationella, som ha betydelse för två eller flera stater eller utgöra naturlig trafikled mellan olika stater, vare sig de ligga under en eller under flera staters makthöghet. Är detta fallet med farvattnet i dess helhet, kallas det gränsvatten, t. ex. Öresund, Bodensjön. Äfven floder, som genomflyta eller skilja flera stater, äro internationella, på samma gång de äro territoriella, t. ex. Donau. Likaså äro vissa kanaler, såsom Sueskanalen, likställda med internationell flod eller gränsvatten. Territorialvattnets utsträckning sammanfaller med sjöterritoriets, med undantag däraf, att det senare icke omfattar insjöar samt nationella floder och kanaler, hvilka anses tillhöra landterritoriet. Territorialvattnets l. kusthafvets utsträckning till sjöss har vanligen ansetts böra nå så långt, som längsta kanonskotthåll från stranden. Någon af alla stater gemensamt antagen gräns för denna utsträckning finnes dock icke, men de flesta stater ha fixerat utsträckningen till 3 nautiska mil (Spanien till 6). Sveriges sjögräns ligger 4 nautiska mil (7,408 m.) från kusten eller ytterst därutanför liggande holmar och skär, som icke ständigt öfversköljas af vatten.

Ett vattenområde kan neutraliseras antingen genom *internationalisering*, då det är öppet för alla, äfven under krig, men med förbud mot krigsföretag därstädes (Sueskanalen, Kongo- och Nigerfloderna m. fl.), eller genom *neutralisering* i inskränkt mening, i det att det stänges för krigförande makter (Bosporen och Dardanellerna, Donau från mynningen till Järnporten samt Montenegros farvatten). — Neutralt farvatten i allmänhet, d. v. s. farvatten, tillhörande neutral stats maktsfär, får icke användas såsom krigsskådeplats, operationsbas e. d. för en krigförandes sjöstridskrafter. Till svenskt farvatten innanför anordnade minlinjer eller till svensk krigshamn ega krigförande makts örlogsfartyg icke tillträde (k. kung. 22 april 1904). Litt.: ”Handbok i internationell rätt för svenska flottans befäl”, F. H. R. Kleen, ”Neutralitetens lagar” (1889—91). H. W—l.

Far west [fäə *we*′st], eng., ”fjärran västern”, västra delen af Nord-Amerikas förenta stater.

Farväg. Se Väghållningsskyldighet.

Faryngit (*faryngītis*), *med.*, inflammation i farynx.

Faryngoskopi. Se Laryngoskop.

Faryngotomi (af grek. *fa′rynx*, svalg, och *tomē*, snitt), *kir.*, operation, vid hvilken man öppnar svalget för att aflägsna där liggande främmande kroppar eller där befintliga inflammatoriska förändringar eller svulster. J. Å.

Fa'rynx, grek., *anat.*, svalget, den oregelbundet rattformiga genomgångsvägen för födoämnen och ndningsluft, hvilken bakåt fortsätter mun- och näsålorna. Se Svalg.

Fas, lat., gudomlig rätt; rätt och billigt; det, om är tillåtligt. Jfr Jus. — Per fas et e/fas, med rätt och orätt, med hvilka medel om helst.

Fās (fr. *face*, ansikte, framsida). 1. Se Face. — 2. *Astron.* Faser kallas de olika gestalter, nder hvilka en af solen belyst himlakropp ter sig ör oss, alltefter den olika ställning, som denna imlakropp samt solen och jorden intaga till varandra. — a) Månens faser (se fig.).

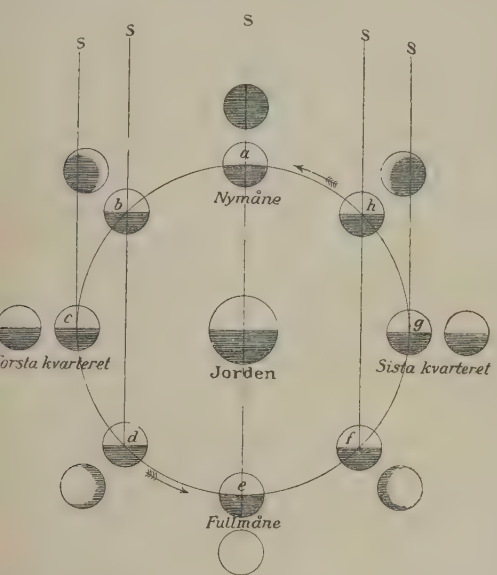

Månfaser. Linjerna till *S* ange riktningen mot solen. Månen går kring jorden i riktning af bokstafsföljden *a b c* o. s. v. Faserna, sådana de te sig för oss, åskådliggöras i de utanför månens bana framställda cirklarnas ljusa partier.

På solen och månen äro i konjunktion, belyses endast den del af den senares yta, som är vänd från oss, hvarför den då är alldeles osynlig för oss. Denna fas benämnes *nymåne*. Då däremot solen och månen äro i opposition, så är just den mot jorden vända sidan belyst af solstrålarna. Vi se den då som en rund, glänsande skifva och kalla den *fullmåne*. Vid kvadraturerna, d. v. s. då solens och månens longituder skilja sig från varandra med 90°, se vi endast hälften af den lysande månhalfvan. Dessa faser kallas *första* och *sista kvarteret*, i det man med första kvarteret förstår fasen vid den kvadratur, som följer näst efter konjunktionen, och med sista kvarteret fasen vid den kvadratur, som följer närmast efter oppositionen. Mellan de nu nämnda fyra hufvudfaserna genomgår den lysande delen af månskifvan alla möjliga storleksgrader. — Ett utseende af alldeles egendomlig art erbjuder månen strax före eller efter nymåne, då man, utom den lilla af solen direkt belysta delen, äfven ser den återstående månskifvan i en belysning, som kallas *månens askgråa ljus*. Detta är ingenting annat än solljus, reflekteradt från jorden, som då vänder större delen af sin solbelysta hälft mot månen. Att den ljusare delens kontur tyckes tillhöra en större cirkel än den mörkare delens, beror på en företeelse, som kallas irradiation (se d. o.). — b) De nedre planeternas faser. Då någon af dessa planeter, Merkurius eller Venus, är i nedre konjunktion med solen, är den osynlig för oss, emedan blott den frånvända delen belyses af solen. Man inser lätt, att den vid sin öfre konjunktion erbjuder anblicken af en rund skifva. När den befinner sig i sin största elongation på endera sidan om solen, har den utseendet af en liten halfmåne. — c) De öfre planeternas faser. Äfven de utanför vår jord belägna planeterna visa oss olika faser, hvilkas växlingar dock äro ganska obetydliga, så att vi alltid se dessa himlakroppar i det närmaste cirkelrunda. Ju längre aflägsen en planet är, dess mindre växla dess faser. — 3. *Befästningsk.*, den anfallsfältet direkt åtvända och sålunda för frontaleld i första hand afsedda delen af en befästning med bruten eldlinje. Jfr Bastion. — 4. *Elektrot.* Se Elektriska maskiner, Fasa och Fasförskjutning. 2. A. L—n. 3. L. W:son M.

Fasa, *elektrot.*, hopkoppla (parallellkoppla) två växelströmssystem, så att de komma ”i fas” med hvarandra. För detta ändamål använder man t. ex. s. k. faslampor, hvilka först inkopplas i st. f. strömbrytaren. När de båda systemen äro ”i fas”, äro lamporna mörka, hvarvid man passar på att slå in strömbrytaren (vid vissa anordningar skola lamporna lysa, då hopfasning sker). Äfven användas andra slag af synkroniseringsapparater (synkronoskop) med samma uppgift som de nyssnämnda lamporna. När system (generatorer) på detta sätt blifvit hopkopplade, sägas de ”gå i fas”. Om en maskin faller ur takten (mister synkronismen), säges den ”falla ur fas”. A. E—m.

Fas, arab. namnet på staden Fes (se d. o.).

Fasād (fr. *façade*, it. *facciāta*, af lat. *fa'cies*, ansikte), *bygnk.*, i allmänhet hvar och en af en byggnads yttre sidor, men företrädesvis den, på hvilken hufvudingången finnes. Man skiljer sålunda mellan hufvud- l. gatufasad, sidofasad, gårdsfasad o. s. v. Alltsedan de italienske renässansarkitekternas tid (1400-talets slut) har den konstnärliga behandlingen af en byggnads yttre, dess fasader, blifvit föremål för byggkonstnärernas intresse och studier i vida högre grad än tillförene. Detta intresse har under vissa tider — t. ex. under 1800-talets senare del — utvecklat sig till verklig lidelse, under hvars ensidiga regemente ändamålsenligheten och den konstnärliga utbildningen af byggnadens inre samt de konstruktiva och tekniska spörsmålen alltför mycket åsidosattes. En bidragande orsak till detta förhållande torde ha varit städernas enorma tillväxt öfver hela världen just under denna tid, med däraf följande kolossala byggnadsverksamhet särskildt på det område, hyreskasernens, där arkitektonisk *konst* knappast kan få tillfälle att utveckla sig annat än som dekorativ *fasad*konst. Arkitekten blef för den stora allmänheten ornamentsritaren, fasadkompilatören. Arkitektur blef liktydigt med gatufasader.

Byggnadskonstens ändamål har varit, är och kommer alltid att förblifva att åstadkomma *rum* med golf, väggar och tak. Det centrala i arkitekturen blir alltså, att ändamålsenligt och konstnärligt ut-

bilda *rummet*. Fasaden, det yttre, är endast en återspegling af det inre, liksom människokroppens yttre angifver dess inre byggnad. I. G. C.

Fasaner, *Phasianidæ, zool.*, en, efter staden Fasis (se d. o. 2) uppkallad, familj tillhörande fågelordningen *Galliformes*. Hufvudet är i större eller mindre utsträckning naket, stundom försedt med köttiga bihang; näbben är starkt hvälfd. Stjärten, med 12—18 pennor, är hos somliga mycket lång. Baktå finnes alltid; ofta hela underbenet, stundom äfven tarsen och tårna äro fjädertäckta; tarsen hos hannen är ofta försedd med sporre. Hos få fågelfamiljer är könsdimorfismen, d. v. s. skillnaden mellan hannen och honan, särskildt hvad fjäderdräkten beträffar, skarpare utpräglad än hos fasanerna. Familjens utbredning är nära nog kosmopolitisk. Den största delen af sitt lif tillbringa fasanerna på marken, där de ock häcka. De nära sig hufvudsakligen af växtämnen, äfven om många kunna anses för allätare. Knappast någon annan fågelfamilj innesluter så många för människan i ekonomiskt afseende värdefulla medlemmar som denna.

Denna familj innefattar följande underfamiljer:

1) *Numidinæ*, Pärlhönsen.

2) *Meleagrinæ*, Kalkonerna.

3) *Phasianidæ*, Fasanerna (i trängre bemärkelse); till denna underfamilj räknas *Perdix*, rapphönssläktet, *Coturnix*, vaktelsläktet, *Gallus*, hönssläktet, *Phasianus*, fasansläktet, *Pavo*, påfågelsläktet m. fl.

4) *Odontophorinæ*, Amerikanska rapphöns.

5) *Tetraoninæ*, Orrfåglar; till denna underfamilj höra *Tetrao*, orrsläktet, *Tetrastes*, järpsläktet, *Lagopus*, ripsläktet o. a.

Den sistnämnda underfamiljen uppställes dock af somliga som en självständig familj. L—e.

Fasanerï, anstalt till fasaners uppfödande, fasangård.

Fasano, stad i italienska prov. Bari (Apulien), 5 km. från Adriatiska hafvet. Omkr. 12,000 inv. (i hela kommunen 16,848 inv. 1901). Vin- och olivodling.

Fasänsläktet, *Phasianus, zool.*, hör till fam. *Phasianidæ* inom ordn. *Galliformes*. Släktet, som ofta delas i flera, har liksom hönsen nakna hudställen å hufvudet, men saknar de senares kam och köttiga flikar; hannarna ha fjädertofsar på hjässan. Stjärten, som har 16 eller 18 pennor, är smal, synnerligen lång, vigglik, svagt takformigt hoptryckt. Tarsen hos hannen är försedd med sporre. Fasanerna äro att räkna till de vackraste af alla fåglar; dock tillkommer skönheten egentligen blott hannarna, medan honorna äro mindre lysande och iögonenfallande kostymerade, enär de behöfva vara bättre gömda, då de fullgöra sina moderliga plikter. Släktet, som innefattar ett tjugutal arter, utbreder sig från sydöstra Europa genom Central-Asien till Japan. Till de praktfullaste höra guldfasanen (*Ph. pictus*; se pl., fig. 2) och Amherstfasanen (*Ph. Amherstiæ*; se pl., fig. 1) från östra Asiens bergstrakter. Hannen af den förra har gul, från pannan utgående fjädertofs, brandgul, på tvären svarttecknad halskrage, framtill grönglänsande, baktill höggul rygg, högröd färg på bröst och buk och prickiga stjärtfjädrar; den är högst sannolikt de gamles "fågel Phœnix"; honan har en anspråkslös dräkt af rödbrunt och grått med mörka band; hannens längd 85, honans 63 cm. Ännu praktfullare och större (125 cm.) är Amherstfasanen med gröna, guldgula och rent hvita färger. Ädelfasanen (*Ph. colchicus*) och ringfasanen (*Ph. torquatus*) höra till de till Europa allmännast införda arterna. Hos båda hannarna en öfvervägande brungul kroppsfärg med hufvud och hals glänsande grönblå, den förra utan den senare med hvit ring kring halsen. Ädelfasanen härstammar från sydöstra Europa och Mindre Asien, ringfasanen från Öst-Asien. Bland de arter, som likaledes införts i europeiska fasanerier, märkas vidare den från Kina härstammande kungsfasanen (*Ph. reevesi*; se pl., fig. 4), hvars hanne utmärker sig genom synnerligen lång stjärt och hvitt hufvud, samt den japanska brokiga fasanen (*Ph. versicolor*; se pl., fig. 3), med en färgadt grönt bröst. Äfven silfverfasanen (*Ph. Euplocomus nycthemerus*), från södra Kina, har sedan länge hållits tam i Europa. Dess förherskande färger äro hvitt och svart, den senare på hela undersidan, där den glänser i stålblått. Längd 110 cm. — Alla fasaner vistas helst i lundar och täta snår, som omgifvas af fruktbara ängar och fält samt erbjuda tillgång på vatten. Under hela dagen hålla de sig på marken och smyga bland buskar för att finna sin föda, som utgöres af insekter, maskar, bär och frön; först på kvällen uppsöka de lämpliga träd för att öfvernatta. Fasanernas förståndsgåfvor anses allmänt vara mycket små. De bringas lätt ur fattningen; öfverraskade af människa eller hund, "tyckas de glömma, att naturen skänkt dem vingar". En förbikrypande snäcka inger dem skräck. Hannarna leva i månggifte och äro under fortplantningstiden mycket stridslystna. Äggen äro hos alla arterna mer eller mindre utprägladt olivfärgade. De läggas, till antalet 11—12, på marken i ett enkelt bo, bestående af torra växtdelar. Köttet af alla fasaner värderas högt. Flerstädes i Europa ha fasaner, ursprungligen ädelfasanen, sedermera äfven andra arter, införts och förvildats. Flera af de införda arterna ha korsats med hvarandra och lämnat fruktsam afkomma.

I *Sverige* ha flera försök gjorts att anlägga s. k. fasanerier, det första på Ulriksdal, af drottning Lovisa Ulrika, men det hade ingen framgång och nedlades snart. 1846 lät konung Oskar I inrätta ett fasaneri på Fiskartorpet vid Stockholm; men afvelns uppfödande misslyckades gång på gång, hvarför 1852 äfven detta företag upphörde. Äfven några andra samtidigt gjorda försök att vid Näsbyholm i Skåne, vid Adelsnäs i Östergötland och på Öland införa fasaner lämnade ej varaktiga resultat. Större framgång hade det af frih. Oscar Dickson 1879 i stor skala anlagda fasaneriet på Visingsö. Här öfvervintrade fasanerna i det fria, och stora jakter anordnades årligen. Efter Dicksons död (1897) nedlades fasaneriet, men ännu mycket senare (1905) lefde därstädes förvildade fasaner. På senare tider ha ock på flera ställen, särskildt i Skåne och Östergötland, försök att uppföda fasaner och låta dem vistas och häcka i det fria krönts med framgång. — Fasanjakt är tillåten 15 sept.—1 febr. undantagandes dels Jönköpings län, där fasan får jagas endast under nov. och dec., dels Östergötlands län, där fasan får jagas under tiden 15 okt.—30 nov., dels ock Gott-

1. Amherstfasanen (Phasianus amherstiæ). — 2. Guldfasanen (Ph. pictus). — 3. Brokiga fasanen (Ph. versicolor). — 4. Kungsfasanen (Ph. reevesi).

and, där fasanjakt är förbjuden hela året. Litt.: V. B. Tegetmeier, ”Pheasants, their natural history nd practical management” (1897). L—e.

Fasān-ön. Se B i d a s s o a.

Fasc., förkortning för lat. *fasci'culus*, faskikel se d. o.).

Fasces [fa'ʃes], lat. (plur. af *fascis*, bunt, knippa), ned band sammanfäst knippa af björk- eller almspön, hvilken bars af de romerske liktorerna. Under konungatiden och republikens allra första tid (till Valerius Publicola, omkr. midten af 5:e årh. f. Kr.) var i denna knippa alltid instucken en bila till tecken af öfverhetens makt öfver medborgarnas lif (jfr *imperium*), men sedermera fick bilan ej bäras i själfva Rom, utan blott vid hären och i provinserna. Fasces plägade sänkas inför folket, till ett erkännande af dess öfverhöghet, äfvensom af lägre ämbetsmän inför högre. Efter en seger smyckades ofta en fältherres eller kejsares fasces med en instucken lagerkvist eller en vid knippan fäst lagerkrans. Vid en fältherres likbegängelse buros fasces stundom omvända, d. v. s. med bilan nedåt. R. Tdh.

Fasch, K a r l F r i e d r i c h C h r i s t i a n, tysk onsättare, f. 1736 i Zerbst, d. 1800 i Berlin, blef 1756 kammarmusikus och cymbalist hos Fredrik II. Hans storverk är stiftandet och ledningen af ”Berliner Singakademie” (1792), en institution, som, uppvuxen ur ett privat sångsällskap, sedermera blef förebilden för liknande föreningar öfver hela Tyskland. F. var en mästare i den mångstämmiga satsen, och hans mest berömda arbete är en sextonstämmig mässa. Biogr. af Zelter (1801). A. L.*

Fa'sching, sydty., fastlagen; karneval.

Faschn (F e s c h n), stad i egyptiska prov. Minjeh, vid järnvägen Kairo—Siut. 11,984 inv. (1897).

Fascia [fa'ʃia], lat. 1. Band, bindel (jfr D r ä k t, p. 928). — 2. *Anat.*, binda. Se A p o n e u r o s.

Fasciatiōn [faʃi-], F ö r b a n d n i n g, *bot.*, missbildning, visande sig såsom en bandlik utplattning af ett normalt cylindriskt axelorgan, förenad med betydliga afvikelser i bladens ställning. Fasciationen är ej sällan förenad med en skruflik vridning af den missbildade stammen. Missbildningen är ofta iakttagen hos ett stort antal växter. En ärftlig fasciation, som allmänt odlas för prydnadsändamål, är ”tuppkammen”, *Celosia cristata* (se fig.). Fasciationen anses uppkomma därigenom, att ett skott erhåller öfvermått af näring, hvilket ger rum, om öfriga skott afskäras eller på annat sätt förstöras. G. L—m.

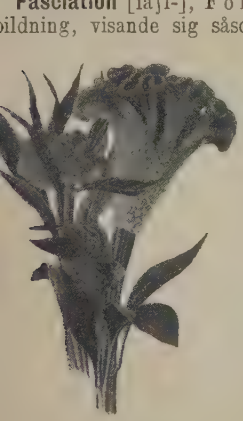

Celosia cristata.

Fasciērad [faʃi-], *bot.*, säges en växt vara, som visar missbildningen fasciation (se d. o.).

Fascikel [faʃi'kel]. Se F a s k i k e l.

Fascin [faʃīn]. Se F a s k i n.

Fascinēra [faʃi-], lat. *fascināre*, förtrolla, förhäxa, tjusa. Jfr O n d a ö g o n.

Fasēlis (grek. *Φασηλίς*, lat. *Phasēlis*), forngrekisk, enl. Herodotos af doriska nybyggare grundlagd stad på kusten af landskapet Lycien i Mindre Asien. Genom sina tre förträffliga hamnar blef F. redan tidigt en betydande sjö- och handelsstad, men råkade sedermera i dåligt rykte såsom ett tillhåll för sjöröfvare och förstördes på grund däraf af romarna omkr. år 76 f. Kr. A. M. A.

Fase'tt (fr. *facette*, dimin. af *face*, ansikte, framsida), slipad rutformig yta (på ädelstenar, glas o. s. v.); *boktr.*, litet särskildt formadt metallstycke för fasthållande af stereotypplattor på foten; snedslipad sida å klichéer, autotypier o. d., för dessas fastspikande på foten. — F a s e t t ē r a, slipa i fasetter.

Fase'ttögon, *zool.*, benämnes en form af mycket komplicerade ögon, som förekomma hos leddjuren. Sitt namn ha de erhållit af den omständigheten, att det kroppen beklädande kitinlagret å dessa ögon

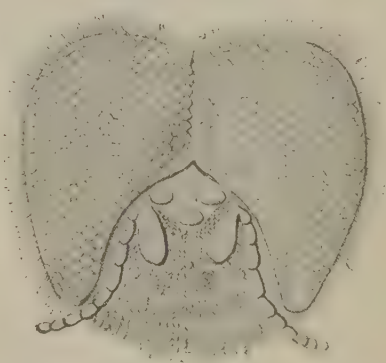

Fig. 1. Hufvud af ett bi, med de två fasettögonen.

vanligen företer bilden af hexagonala fält eller fasetter (fig. 1). Fasettögat är sammansatt af många radiärt ställda, kilformiga kroppar, s. k. *ommati'dia* (fig. 2), af hvilka hvarje består af följande delar (fig. 3): 1) den genomskinliga, fasettliknande, plan- eller bikonvexa delen af kitinet, den s. k. *hornhinnan* (*l*), med underliggande epidermisceller; 2) *glaskroppen* (*kz*), som är mer eller mindre kägelformig och består af fyra eller flera celler, hvilka

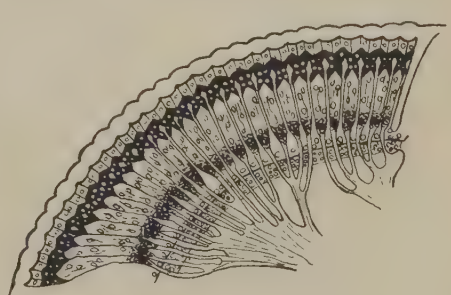

Fig. 2. Fasettöga i genomskärning.

afsöndra en genomskinlig kristallkropp (*k*); denna senare saknas hos många insekter; 3) *retinulaceller* (*rz*), i hvilka synnervens fibriller ändas, äro olika till antalet, oftа sju, och omgifva rörformiga stafvar, *rhabdomerna* (*r*). Hvarje ommatidium är omgifvet af ett pigmenthölje, hvarigenom det blir optiskt isoleradt; detta pigment är särskildt starkt utbildadt på två ställen, ett vid ommatidiets bas (''chorioidea''), ett vid kristallkroppens bakre gräns (iris, fig. 2). Rörande enskildheter i fasettögats byggnad råder rätt stor olikhet hos olika leddjur. Anatomiskt kan fasettögat uppfattas som en tätt sammanträngd komplex af kilformigt gestaltade enkla ögon. Denna uppfattning torde emellertid ej kunna öfverföras på dess verkningssätt. I stället för att antaga, att hvarje ommatidium för sig kan frambringa en liten omvänd bild, har numera teorien för det musiviska seendet vunnit öfverhanden, att nämligen fasettögat alstrar endast *en* upprätt bild, hvilkens enstaka bildpunkter lämnas af ommatidierna. Jfr Öga. L—e.

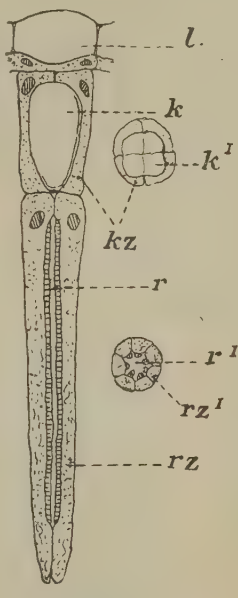

Fig. 3. Förenklad bild af en del af ett fasettöga. *l* hornhinnan, *k* kristallkroppen, *k*¹ densamma i genomskärning, *kz* glaskroppen, *rz* retinulaceller, *rz*¹ desamma i genomskärning, *r* rhabdomen, *r*¹ densamma i genomskärning. (Denna fig. liksom fig. 1 och 2 äro förstorade.)

Fasförskjutning, *elektrot.*, förskjutningen i tid mellan tvenne med lika period varierande elektriska fenomen, t. ex. mellan spänningen och strömstyrkan i en växelströmkrets. Finnes i kretsen endast vanligt (ohmskt) motstånd, växla ström och spänning riktning på samma gång. Finnes åter självinduktion i strömkretsen, blir strömmen förskjuten i fas efter spänningen (positiv fasförskjutning), under det att befintlig kapacitet skjuter strömmen före (negativ fasförskjutning). Finnas både självinduktion och kapacitet, kan vid vissa värden å dessa fasförskjutningen upphäfvas (jfr Elektrisk resonans). Vid växelströmsanläggningar eftersträfvar man att hålla fasförskjutningen så liten som möjligt, emedan effekten af en viss ström med en viss spänning blir så mycket mindre än produkten af ström och spänning som cosinus för fasförskjutningsvinkeln. Denna senare betecknas vanligen med φ och uttryckes i grader eller båge; en hel period (två fulla växlingar) är då 360° eller 2 π. Vid en fasförskjutning mellan ström och spänning af 90° är sålunda effekten lika med noll. — Flera olika sinsemellan fasförskjutna växelströmmar bilda tillsammans s. k. flerfassystem; se härom Elektriska maskiner. A. E—m.

Fashēr (El-Fashēr). Se Dar-Fur.

Fashion [fä'ʃn], eng. (af fr. *façon*, se Fason), form, skapnad, snitt, mod (''högsta fashion''), rådande plägsed, fina världens sätt, god ton. — Fashionable [fä'ʃənəbl], modern, nymodig, gentil, öfverensstämmande med god ton, med bruket i det finare sällskapslifvet. — Fashionable news [fä'ʃənəbl njō's], nyheter (om fester, bröllop o. d.) från den förnäma världen.

Fashoda [faʃåda], hufvudstad i den förra egyptiska provinsen (mudirije) F. i Sudan, som eröfrades af mahdin. F. ligger i en sumpig trakt på vänstra stranden af Bahr el-abjad, under 9° 55′ 20″ n. br. och uppstod 1867 på det ställe, där shilluk-konungen Denab haft sitt residens. Det besattes 10 juli 1898 af en fransk expedition under Marchand. Detta fransmännens framträngande till Nilen förde till allvarliga politiska förvecklingar mellan Frankrike och England, den s. k. Fashodafrågan, sedan Kitchener under sin expedition mot kalifen Abdullahi 21 sept. 1898 nått fram till F. Frankrike uppgaf dock sina anspråk och utrymde stationen 11 dec. s. å. Genom en deklaration 1899 drog sig Frankrike tillbaka från Nildalen, och en ny gräns bestämdes mellan brittiska och franska intressesfärerna. F. kallas nu Kodok och är hufvudstad i egyptiska provinsen Dinka. J. F. N.

Fāsis (grek. *Φᾶσις*, lat. *Phasis*). 1. I forntiden namn på en på Kaukasus upprinnande och i östra delen af Svarta hafvet utfallande flod (nu Rione), hvilken af de gamle ansågs utgöra gränsen mellan Europa och Asien. — 2. En vid mynningen af denna flod belägen stad (nu Poti). Efter denna ort äro de under namn af fasaner (grek. *fasianoi'*, lat. *aves phasianæ*) kända fåglarna uppkallade. A. M. A.

Faski'kel (af lat. *fasci'culus*, liten knippa), bunt, samling, häfte. Se Exsickatverk.

Faskin (af lat. *fa'scis*, bunt, knippa), *befästningsk.*, en hårdt ombunden cylindrisk risknippa, vanligen af 3,6—4 m. längd och 0,3 m. diameter. Banden, som göras af vidjor eller glödgad järntråd, läggas på 0,3 m. inbördes afstånd. För tillverkning af faskiner uppsättes en *faskinbänk* af 4—5 par i kors nedslagna pålar, mellan hvilka riset, som bör vara långt, rakt och styft, sedan inlägges. För att underlätta bandens åtdragande, strypes riset tillsammans med en *faskinklämmare*, som utgöres af tvenne genom ett tåg förenade korta spakar. Faskinens tjocklek undersökes genom en *faskinprofvare*, ett slags mall, som trädes öfver faskinen. När alla banden äro pålagda, afputsas faskinen med en *faskinknif*, eller huggare, hvarjämte ändarna afsågas, så att de blifva jämna. En faskin kan af 4 man tillverkas på en $^1/_2$ à 1 timme. Faskiner användas dels vid befästningars uppförande, till beklädnad af branta jordsluttningar, dels äfven i den civila byggnadskonsten, vid vägars anläggande, till grundläggning å sank mark, vid strandskoningar och andra vattenarbeten. Sänkfaskiner äro endast 1,2 m. långa, med bland riset inbundna stenar, så att de sjunka i vatten. De användas bl. a. för att vid belägring eller stormning fylla våta fästningsgrafvar. Jfr Beklädnadsarbete. O. A. B. (L. W:son M.)

Faskinknif, ursprungligen vid faskintillverkning brukad huggknif med nedåtböjd spets (jfr Faskin), sedermera äfven en af en del trupper såsom sidogevär begagnad omkr. 0,5 m. lång, tung huggknif, hvars främre del är bredare än den bakre. L. W:son M.

Fáskrúðsfjörður [fauskrudsfjördər], fjord på Islands östkust med en norsk hvalfångarstation och en katolsk missionsstation. R. N—g.

Faslampa, *elektrot.* Se Fasa.

Fasögl. Se Fazogli.

Fasökl. Se Fazogli.

Fasold, broder till Ecke (se Ecken ausharrt); sannolikt någon sorts vind-demon.

Fasön, fr. *façon* [-så'; af lat. *fa'ctio*, eg. sätt att göra], form, skapnad, snitt; hållning; sätt, vis; mönster, figur (på tyger, tapeter o. s. v.); plur. fasöner, åtbörder, kroppsrörelser; sätt att bete sig, skick. Jfr Fasonera.

Fasonēra (fr. *façonner*; jfr Fason), gifva en viss form åt, tillskapa, forma; fasonērad (om tyger, tapeter o. d.), väfd eller tryckt med blomstermönster, figurer o. d.

Fasonfräs, *mek. tekn.* Se Fräs.

Fasonjärn, *metall.*, genom valsning framställdt järnjärn af olika tvärsnittsformer, hvilket har en vidsträckt användning vid byggnads-, maskin- och vagnstygskonstruktioner m. m. De vanligaste tvärsnittsformerna äro likflänsiga (⌊) och olikflänsiga (⌊) vinkeljärn eller hörnjärn, T-järn (⊥) med smalt fot och med högt lif, I-järn (⌶), U-järn (⊔), Z-järn (⌐), kvadrant-järn (◜), zores- eller beläggningsjärn (⌒), handlistjärn, spantjärn o. s. v. Normaldimensioner och vikter återfinnas i de flesta konstruktionshandböcker. W. H.

Fass, ty., fat, föråldradt tyskt rymdmått, såsom *Hannmålsmått* i Mecklenburg-Schwerin = 9,63 l., i Lübeck = 8,67 l. (för hafre och i torghandeln dock 9,88 l.), i Hamburg = 52,73 l.; såsom mått för *flytande* varor vida större och efter olika orter mycket växlande, t. ex. som ölmått mellan 113 l. (i Österrike) och 1,642 l. (i Bajern), som vinmått mellan 149 l. (i norra Ungern) och 566 l. (i Österrike); en 1868—84 lagligen tillstadd bibenämning för 1 hl.

Fassadalen (Val di Fassa), en alpdal i södra Tyrolens dolomitalper, af hvilka en grupp, omfattande bl. a. topparna Marmolata (3,360 m.) och Cima di Vezzana (3,194 m.), kallas Fassadolomiterna. Dalen genomflytes af Avisio och sträcker sig från denna flods källor, med en längd af omkr. 20 km., till Moena. Dess fortsättning är Fleimsdalen. Hufvudorten är Vigo di Fassa på 1,388 m. höjd, med omkr. 800 inv.

Fassait, *miner.* Se Pyroxen.

Fast, *sjöv.* En ända (ett tåg) säges vara eller stå fast, när den är belagd. Rår sägas vara fasta, när de ha fullständig tackling, såsom brassar, uppläntor. — Segel kallas fasta, när de beslås, när de föras; motsatsen kallas flygande. Fast! begagnas såsom kommandoord för beläggandet af en lända, t. ex. fast store brass! O. E. G. N.*

Fasta, *jur.*, kallades stundom förr laga fasta. Att fasta å en egendom, erhålla bevis över oklandrad lagfart å en egendom eller fastebref. A. Th. S.*

Fasta, afhållelse från näringsmedel under en viss tid. Människans förmåga att utan olägenhet för kroppen undvara föda kan i hög grad uppdrifvas. Exempel härpå gifva, utom den heliga skrift och helgonlegenderna, historien och vår egen tid. Bekant är den af professor J. J. v. Döbeln i flera publikationer 1714—15 skildrade bondflickan Ester Jönsdotters i Norra Åby (Malmöhus län) sjuåriga (!) fasta (antagligen beroende på hysteri), och i våra dagar ha uppträdt verkliga "hungerkonstnärer" (t. ex. amerikanerna Tanner, som 1881 fastade 40 dagar, och Van Wilcox, som 1905 uppgafs ha fastat i 60 dagar). För studiet af ämnesomsättningen vid hunger har man anordnat vetenskapliga fasteförsök (jfr Hunger och Ämnesomsättning). Mest bekanta bland dessa äro försöken på Cetti och Succi. Den senare hungrade 30 dagar och observerades af Luciani. På 12:e dagen kunde han göra en ridt på $1^2/_3$ timme samt deltaga i en fäktöfning. Ännu på 23:e dagen kunde han med uthållighet och skicklighet föra sabeln.

Enligt kyrkligt språkbruk är fasta antingen fullkomlig afhållelse från näringsmedel under en dag (*jejunium a vespera ad vesperam*) eller endast afhållelse från att äta kött (*abstinentia, semijejunium*). — Redan hos de gamla hedniska folken var fastan känd såsom religionsöfning. Hos egypterna stod den i förbindelse med Isisdyrkan; grekerna iakttogo den såsom förberedelse för mysteriernas fest, och romarna höllo hvart femte år en högtidlig fasta till Ceres' ära. Fasta iakttages äfven af åtskilliga asiatiska folk, och ännu i dag täfla t. ex. Lamas bekännare och muhammedanerna (jfr Ramadan) med grekiska och romerska kristna om dess iakttagande.

I *gamla testamentet* omtalas fasta hufvudsakligen för tre ändamål: 1) såsom förberedelse till ett tillstånd, hvarunder man kan komma Gud närmare (2 Mos. 34: 28, Mose på Sinai; Dan. 9: 3; 10: 2 ff.), 2) som moment i sorgbruk (1 Sam. 31: 13; 1 Kr. 10: 12; 2 Sam. 1: 12), 3) som självspäkning i syfte att därmed inverka på Gud, vinna hans välbehag, bönhörelse eller hjälp i kritiska situationer etc. (Dom. 20: 26; 1 Sam. 14: 24; Jer. 14: 12; 1 Kon. 21: 27 ff.; 2 Sam. 12: 16 ff.; Neh. 1: 4 m. fl.). I de af lagarna gifna kultbestämmelserna ingår fastan endast i ritualen för den stora försoningsdagen (3 Mos. 16: 29, 31; 23: 27—32; 4 Mos. 29: 7). Ester 9: 31 föreskrifver detsamma för *purimfesten* (se d. o.). Det fanns både privata och allmänna fastedagar; de senare utlystes eller utropades offentligen (1 Kon. 21: 9; Joel 1: 14 m. fl.). Ofta förenades med fastandet sådana ceremonier, som iakttogos vid sorg: man sönderref sina vanliga kläder, anlade sorgdräkt, strödde stoft på sitt hufvud etc. (1 Kon. 21: 27; Joel 2: 13; 3: 5 etc.). I regel räckte fastan blott en dag. Fastande i 7 dagar (1 Sam. 31: 13) innebar sannolikt afstående från mat och dryck endast under dagen, ej om natten, i likhet med arabernas fastande under månaden ramadan. I Ester 4: 16 omtalas en fasta under 3 dagar och 3 nätter. Daniels fasta under 3 veckor (Dan. 10: 3) innebar afstående från kött, vin och välsmakande mat. Judit uppgifves ha fastat hvarje dag utom sabbaten (Jud. 8: 6). Profeterna satte ej högre värde på fastandet än på den yttre kulten i allmänhet (Jes. 58; Sak. 7). Af dessa ställen ser man, att fastan ingick såsom ett betydelsefullt moment i de åminnelsedagar, som efter exilen firades till minne af de stora olyckor, som öfvergått judarna. Bland judarna i Palestina under början af den kristna tiden var ock den offentliga

fastedagen 9 ab till minne af Jerusalems intagande af kaldéerna och af romarna (utom den stora försoningsdagen) den mest betydande fastan under året. Om öfriga fastedagar bland judarna under denna tid se närmare G. Dalmans artikel i "Realencyklopädie für protestantische theologie und kirche", bd 17, s. 16 ff. Nu för tiden ha judarna fem större fastedagar, särskildt försoningsdagen och dagarna för Jerusalems intagande af Nebukadnessar och af Titus. E. S—e.

I *den kristna kyrkan* inkom fastan i anslutning till det judiska bruket med fasta två *veckodagar*; i motsats mot fariséerna fastade de kristna onsdag och fredag, säkerligen redan i apostolisk tid. I 3:e årh. utbildade sig i Rom seden att fasta lördag; i stället fick onsdag småningom falla bort. Hela Orienten och en del af Occidenten bibehöllo dock det äldsta bruket. — Redan i efterapostolisk tid begynte seden att fira påsk; och till denna anknöt sig från början en föregående fasta. Denna fasta är specifikt kristen, måhända uppkommen ur det missförstådda stället Matt. 9: 15. Till fastandebrukets snabba utbredning inom kyrkan bidrog ock berättelsen om Jesu 40 dagars fasta efter dopet. Det innebar dock ej i urkristen tid någon högre sedlighet; sådan innebörd fick det, trots Jesu kamp däremot, med kyrkans katolisering. Olika sed i fråga om fastans längd fanns länge, men lördagen var alltid hufvudsaken. Ur denna fasta utvecklade sig, måhända under diokletianska förföljelsens nöd, 40-dagars-fastan före påsk (*quadragesima*), som numera vanligen åsyftas med namnet *fastan*. Efter mycket vacklande förlades sedan 7:e årh. dess början till askonsdag; och detta gäller för hela latinska kyrkan. Blott Milano håller alltjämt kvar sin gamla sed med 36-dagars-fasta. I Orienten hade utbildat sig seden att fira lördag som festdag jämte söndag och sålunda undandraga dessa dagar från fastan. Quadragesima har så i grekiska kyrkan bestämts till 8 veckor (8×5 dagar), likaledes alltsedan 7:e årh. I grekiska kyrkan utbildade sig ock tre andra stora fastetider: adventsfastan från 15 nov. till jul, apostlafastan från första söndagen efter Trefaldighet till Peter-Paulsdagen 29 juni och Mariafastan från 1 till 15 aug. — I grekiska kyrkan iakttages fastan med mycken stränghet, i det endast vegetabilisk föda får förtäras. Öfver hufvud taget står fastan i Orienten mera i medelpunkten för det religiösa lifvet än i den romerska västern; orientalerna ha ock mera godt om tid. — I romerska kyrkan finnes kvar spår af adventsfastan (Mårtensfastan), däremot ej af apostla- och Mariafastan. Ett specifikt romerskt bruk är quatemberfastan vissa dagar i hvarje kvartal (urspr. skördefester); denna fasta är mest inrotad i folkmedvetandet. Största vikt lägger dock kyrkan vid den ofvannämnda quadragesima, för hvilken hvarje biskop årligen utfärdar en föreskrift om hur fastandet skall ske. Förbjuden föda är hufvudsakligen kött, under det mjölk- och mjölrätter, vegetabilier, fisk, ägg och smör äro tillåtna fasterätter. Personer, som förrätta tungt arbete, soldater i fält, barn, sjuka och hafvande kvinnor äro fritagna från fastan, och äfven andra kunna i särskilda fall af biskopen eller skriftefadern erhålla dispens från fastan. — Reformatorerna gillade fastan blott såsom "en utvärtes anständighet", men förkastade hvarje påbud därom och gjorde äfven i detta fall samvetsfrihetens grundsats gällande. Dock fastade man på åtskilliga ställen inom den protestantiska världen ända till midten af 18:e årh. Namnet kvarlefver ännu, i det att söndagarna mellan fastlagssöndagen och palmsöndagen kallas första, andra o. s. v. söndagen i fastan (den fjärde söndagen i fastan heter midfastosöndagen). De årligen påbjudna fyra böndagarna (se d. o.) ha ock till fullständig titel "allmänna tacksägelse-, *faste*-, bot- och böndagar". Jfr L. Duchesne, "Origines du culte chrétien" (3:e uppl. 1903), F. X. Funk, "Die entwicklung des osterfastens" (i "Kirchengeschichtl. abhandlungen", I, 1897). Hj. H—t.

Fasta block, *skpsb.* Se Block 2.

Fastage [-stāj], stort laggkärl, fat. (Ordet är ej franskt, utan endast bildadt med franskt suffix likasom t. ex. lastage och läckage.)

Fast anställd, *krigsv.*, kallas vid Sveriges krigsmakt all personal, som icke tjänar på grund af värnpliktslagens bud, således allt befäl, alla vid krigsmakten anställda tjänstemän och allt manskap, som frivilligt ingått i tjänst. Vanligen användes benämningen för detta sistnämnda, hvari infattas allt befäl af korprals- (konstapels-)graderna. Benämningen har kommit till efter 1901 och ersatt den i samma bemärkelse förut använda benämningen stam. C. O. N.

Fastbom, Ernst Fredrik, dramatisk författare och skådespelare, f. 1 jan. 1871 i Stockholm, där han genomgick Maria folkskola, hvarefter han hade anställning i ett par affärer, tills han höster 1892 engagerades vid Folkteatern, som han alltjämt sedan tillhört, med undantag af åren 1904 och 1905, då han var anställd vid Södra teatern. F. har författat åtskilliga populära folkskådespel: *Betjäntens debut* (1894), *I kärleksyran* (1895), *Förbjuden lycka* (1902), *Jag gifta mig — aldrig* (s. å.), *En kärlekssaga* (1903), *Elaka tungor* (1904), *En kvinnostrid* (1905) och *Hvad kvinnan vill...* (1906), som ega dialogiska och sceniska förtjänster af enkelhet, fart, humor, och till hvilkas framgång han själf i hög grad bidragit som hufvudrollernas utförare. Utom i dessa har F. uppträdt som *Anders* i "Anna Stina i Stockholm", *Kumlin* i "Stabstrumpetaren" *Hin* i "Hin och smålänningen" m. m.

Fast docka, *sjöv.* Se Docka, sp. 601.

Faste. Se Fastebref och Vapentag.

Fastebref, *jur.*, var, intill dess det genom k. förordn. 16 juni 1875 ang. lagfart å fång till fast egendom blifvit annorlunda stadgadt, det bevis, som af rätten meddelades öfver oklandrad lagfart (1734 års lag Jordab. 4: 1, 2). Ordets första del kommer af *fastar*, med hvilken benämning i det äldre svenska lagspråket betecknas de gode män, som voro närvarande vid köp, skifte, gåfva eller förpantning af jord samt vid vissa andra juridiska handlingar. Då sedermera domare och nämnd eller stadsrättens ledamöter nyttjades såsom fastar, d. v. s. då själfva rättshandlingen försiggick inför domstolen, blef det därom af denna utfärdade bevis kalladt fastebref, d. ä. fastarnas intyg. Den senare rättsutvecklingen förlade själfva föryttringen af jorden till ett tidigare moment och lät vissa uppbud inför rätta föregå meddelandet af fastebref. Enligt förenämnda k. förordn. meddelas nu ej längre fastebref, utan gifves i stället ett lagfartsbevis, som dock (på grund af uppbudens afskaffande) ej har

amma betydelse som det äldre fastebrefvet. Jfr agfart. A. Th. S. (C. G. Bj.)

Fast egendom, *jur.* Se Egendom, sp. 1428—29.

Fa'stenrath, Johannes, tysk skriftställare, f. 839 i Remscheid, har utvecklat en rik verksamhet om originalförfattare i spansk anda och öfversättare rån spanska skalder samt i spanska essayer skildrat yska förhållanden.

Faster [fästə], eng., fortare (på urs ruckverk; e F, sp. 1210).

Fasterna, socken i Stockholms län, Sjuhundra ärad. 11,232 har. 1,411 inv. (1906). F. utgör tt till egaren af Rånäs patronellt pastorat, Upp- ula stift, Sjuhundra kontrakt.

Fast fyr med blänk. Se Fyr.

Fasthet. Se Elasticitet 1 och Hållfast- et.

Fa'sti (näml. *dies*, dagar), lat., kallades i det amla Rom de dagar, på hvilka rättskipning fick ga rum. På somliga af dessa var det folket llåtet att hålla förhandlingar, d. v. s. komitier fr Comitia). De dagar, på hvilka rätt ej fick kipas, kallades *nefa'sti*. Med tiden erhöll *fasti* etydelsen af kalender, d. v. s. förteckning å dagar, som voro *fasti* eller icke, samt på religiösa ögtider, offer, fester o. d. jämte dithörande upp- ysningar och uppgifter. Kalendern utarbetades i örjan officiellt af *pontifices* (öfversteprästerna), ıen edilen Cn. Flavius utgaf omkr. 304 f. Kr., å Appius Claudius' föranstaltande, på enskild väg ısti, hvarefter enskilda sådana allt framgent offent- ggjordes. Ovidius sysselsatte sig med författandet f en dikt med titeln *fasti*, af hvilken dock blott älften, som omfattade årets sex första månader, lef utarbetad. Fragment af *fasti*, ristade i sten ller tecknade i färg, finnas ännu i behåll och äro ftryckta i "Corpus inscriptionum latinarum". Slut- gen betecknar *fasti* dels ämbetsmannalängder, d. v. s. förteckningar öfver konsuler, pre- orer m. fl., dels triumflängder, angifvande ältherrar, som triumferat, m. m. Mest bekanta ro *fasti capitolini*, så kallade, emedan de nu för- varas på Capitolium i Rom. De upptäcktes 1546 ch 1547, delvis äfven 1817 och 1818, samt utgöras f marmortaflor med inristningar, hvilka äro offent- ggjorda i det nyss nämnda verket. R. Tdh.

Fastidiös (fr. *fastidieux*, af lat. *fastidium*, af- nak, leda), motbjudande, tråkig, ledsam; kräsen, lltför granntyckt, ringaktande.

Fastighet. Se Egendom. I Sverige talas om ordbruksfastighet och annan fastighet. I kameralt fseende skilja de sig från hvarandra däruti, att e beskattas olika. Bevillningen utgår nämligen ıed 6 öre pr 100 kr. taxeringsvärde å jordbruks- ıstighet, men med 5 öre å annan fastighet. Vissa fastigheter (statens, kommuners, allmänna riftelsers m. fl.) äro bevillningsfria (jfr Allmän evillning). 1906 voro Sveriges fastigheter axerade till 6,436 mill. kr. (jordbruksfastighet ,605 mill., annan fastighet 3,130 mill. och bevill- ingsfria 701 mill.).

Fastighetsbevillning, *förv.*, den bevillning, som rlägges för all inom Sverige belägen fast egendom ıed undantag af allmän egendom, som är fri. Jfr Allmän bevillning. Kbg.

Fastighetsbok, *jur.*, af offentlig myndighet förd ok för inskrifning af rätt till fast egendom.

De rättsförvärf, som afse fast egendom, skulle vara i hög grad osäkra, om icke de kunde byggas på något yttre underlag, utan skulle för sin giltighet och rättsverkan vara uteslutande beroende däraf, att den, från hvilken rätten, omedelbart eller medelbart, härleddes, också verkligen varit behörig innehafvare däraf. Att undersöka alla de förhållanden, hvilka därvid vore af betydelse, skulle för den, som ville ingå något rättsärende angående egendomen, vara förenadt med en till omöjlighet gränsande svårighet. Omsättningen skulle på detta område sakna den trygghet, som särskildt med hänsyn till vikten af de vid den fasta egendomen knutna intressena är i så hög grad påkallad. Man måste därför söka finna en anordning, som gör rättsförvärfvet åtminstone i viss mån oberoende af så invecklade och dunkla förhållanden. I sådant syfte har man från uråldrig tid fordrat offentliggörande af hithörande rättsförvärf och vid offentliggörandet fäst en viss rättsverkan. Den fullkomligaste af de anordningar, som i sådant hänseende vunnit användning, är det s. k. grundboks- l. fastighetsbokssystemet. Med förebilder af äldre rättsbruk i de germanska och nordiska stadssamhällena har detta system utbildats af den tyska lagstiftningen. Af offentlig myndighet föras för landets särskilda områden böcker, däri hvarje fastighet har sitt särskilda upplägg; å detta inskrifves hvarje fastigheten rörande rättsförändring.

Fastighetsbokens uppgift är att vara en lätt öfverskådlig och fullt tillförlitlig källa till upplysning angående de rättsförhållanden, hvilka anknyta sig till en viss fastighet; enhvar, som vill inlåta sig i något rättsärende angående denna, skall därvid kunna handla i tillit till bokens innehåll. Skall detta ändamål uppnås, måste det vara regel, att å ena sidan allt, som finnes upptaget i boken, gäller så som det där finnes upptaget, och å andra sidan intet, som icke finnes angifvet i boken, har rättslig giltighet — allt under förutsättning, att den, som vill åberopa boken, är i god tro. En åtskillnad mellan den rätt, som är, och den rätt, boken utvisar, är visserligen icke utesluten, men den är utan betydelse för den, som icke vet därom. Boken skall ega *publica fides*.

Att en dylik anordning är i hög grad egnad att bereda omsättningen trygghet, att stärka den så viktiga fastighetskrediten, är uppenbart. Men denna fördel köpes för dyrt, om därigenom den verkliga rätten sättes i fara att offras för den formella. Systemet kan icke användas, utan att det tillika sörjes för, att denna fara är, om icke utesluten, dock bragt ned till ett mått, som gifver lagstiftaren fog att lämna den utom räkningen. Där icke dessa förutsättningar äro för handen, måste inskrifningens verkan begränsas till att endast gifva den i boken inskrifna rätten ett visst företräde — större eller mindre — framför den icke inskrifna. Äfven med sådan begränsning är inskrifningen af stor betydelse för omsättningens trygghet.

I Sverige — likasom i Danmark och Norge — är icke ett fastighetsbokssystem i ofvan angifna mening tillämpadt. Rättsförändringar i fråga om fast egendom offentliggöras genom deras anmälande vid rätten och upptagas i rättens protokoll; det är i protokollet upplysning skall sökas angående hvad

i sådant hänseende förekommit. Offentliggörandet skapar icke rätt, det utesluter icke ovillkorligt motsatta rättsanspråk, men det gifver det sålunda kungjorda rättsförvärfvet i vissa hänseenden företräde framför det icke kungjorda, och det bildar utgångspunkten för ett särskildt rättsförvärf, *häfd*. Då ur protokollet, hvilket kronologiskt upptager hithörande rättsärenden, icke utan mycken omgång och tidsutdräkt skulle kunna hämtas de upplysningar, hvilka angående en viss fastighet kunna erfordras, infördes genom 1875 års lagstiftning angående lagfart och inteckning den anordning, att vid rätten jämväl skall föras en bok, som i öfverensstämmelse med protokollet angifver de hvarje fastighet rörande rättsförändringar. Denna bok, hvilken benämnes fastighetsbok, har emellertid ingen annan betydelse än att vara ett register till protokollet; förekommer skiljaktighet mellan protokollet och anteckningarna i boken, är det protokollet, som har vitsord. Boken är därför icke någon fullt tillförlitlig källa till upplysning. Böckerna föras i enlighet med jordeboken, i följd hvaraf på samma upplägg kunna förekomma anteckningar om en mängd i verkligheten skilda fastigheter. — Äfven i fråga om öfverskådlighet lämna de därför mycket öfrigt att önska.

Förslag att införa ett verkligt fastighetsbokssystem i vårt land framlades redan 1867 af en kommitté (ordf. E. J. Sparre), men ledde icke till någon påföljd, då systemet ansågs omöjligt att genomföra med bibehållande af dessa ärendens handhafvande af underrätterna å landet. Fastighetskreditens alltmer ökade betydelse har emellertid gjort behofvet af en mer tillfredsställande ordning oafvisligt, och förslag om införande af verkliga fastighetsböcker är f. n. (1907) under utarbetande i Lagberedningen. I. Afz.

Fastighetsegarföreningar ha bildats inom ett 40-tal af Sveriges städer samt i några andra svenska samhällen för att bevaka fastighetsegares angelägenheter, bidraga till utbredande af kännedom om och rätt uppfattning af de lagar och författningar, som angå de kommunala förhållandena, äfvensom till spridande af de åsikter, som i sådant afseende gjort sig gällande inom föreningarna samt för att bereda föreningens ledamöter tillfälle till tankeutbyte genom anordnande af sammanträden, där föredrag kunna hållas och frågor af allmänt intresse diskuteras. Äldst och störst af dessa föreningar är Stockholms fastighetsegarförening, som stiftades 1870 och nu räknar bortåt 800 ledamöter. 1906 hölls i Norrköping ett möte af ombud från landets fastighetsegarföreningar, och dettas ”Protokoll” trycktes 1907.

Fasting, Claus, norsk skald och författare, f. 1746 i Bergen, d. där 1791, vistades 1770—77 i Köpenhamn, hvarest han var en framstående medlem af Det norske selskab, men uppehöll sig för öfrigt under nästan hela sitt lif i sin födelsestad, där han blef rådman. 1778—82 utgaf han en liten tidning, ”Provincialblade”, i hvilken han med stor talang skref artiklar i åtskilliga ämnen. Mest betydande var F. som författare af epigram, en diktart, inom hvilken han ännu står oöfverträffad i den norska litteraturen. Hans *Udvalgte skrifter* utkommo 1837. Y. N.

Fastingen l. Fastings marknad, en marknad i Kristinehamn, hvilken hade sitt namn däraf att den urspr. hölls under fastan. Den var på sin tid af stor betydelse, men har numera till följd af de lättade samfärdsmedlen förlorat i betydelse. Vid denna marknad samlades förr större delen af Värmlands och de kringliggande provinsernas befolkning och de affärer, som då uppgjordes i spannmål, trävaror och järn, voro högst betydliga. I synnerhet var järnmarknaden af stor vikt såsom bestämmande för årets järnpris. På fastingen möttes de stora järnexportörerna från Göteborg, bruksegare och bergsmän från bergslagen, tackjärns- och stångjärnsköpslötos, och förlagslån meddelades. Järnkontoret brukade till denna marknad nedsända betydande kapital, hvilka utdelades till bruksegarna under form af förlagslån och därigenom satte dem i stånd att till en viss grad hålla järnprisen uppe gentemot det tryck, som utöfvades af järnexportörerna. Marknaden hölls i forna tider i slutet af febr., framflyttades sedermera till midten af mars, hölls sedan i april och upphörde med år 1903. Ännu i dag är dock fastingen en uppmärksammad tidpunkt i april för bergsmannamöten, sådana som Värmländska bergsmannaföreningens årsmöten, Järnverksföreningens sammanträden m. fl. (G. H—r.

Fast kropp. Se Aggregationstillstånd.

Fastkäkar, *Plectognathi, zool.*, en grupp bland benfiskarna, igenkännlig därpå, att öfverkäksbenen vanligen äro orörligt sammanvuxna med mellankäksbenen, att gällocksbenen och bukfenorna äro tillbakabildade, att refbenen saknas o. s. v. Kroppen är antingen naken eller beklädd med benplåtar, taggar, stora fjäll e. d. Skelettet är ofta endast svagt förbenadt och kotornas antal förminskadt. Hithörande fiskar, hvilka utgöra en liten sluten grupp, vistas i de tempererade eller tropiska hafven, mest på större djup. De indelas i två familjer: 1) Hårdhudingar (*Sclerodermi*), hvilka vanligen ha tydligt skilda tänder och kroppen försedd med hårda eller taggiga fjäll eller ock med ett pansar af benplåtar; hit höra bl. a. släktena *Balistes, Triacanthus, Triodon, Ostracion*. 2) Tandlösingar (*Gymnodontes*): tydliga tänder saknas och käkarna äro förvandlade till ett slags näbb med skärande käkkanter; kroppen är stundom naken; bukfenor saknas. Hit höra bl. a. släktena *Tetrodon, Diodon, Mola*. L—e.

Fastlagen, ty. *fastenabend*, da. *fastelavn*, ursprungligen aftonen eller natten före fastans inträde med askonsdagen, då man genom vällefnad och upptåg af alla slag sökte hålla sig skadeslös för den kommande tidens försakelser och späkningar. Vanligen ansågs emellertid fastlagen omfatta de tre dagarna närmast före fastan: fastlagssöndag (lat. *quinquagesima*), fastlagsmåndag och fastlagstisdag l. fettisdag, så kallad, emedan den var sista dagen före påsk, på hvilken man fick äta kött. Senare erhöll fastlagen större utsträckning i tillbakagående riktning, nämligen intill 3 febr. (Blasiusdagen) eller ända till trettondagen. Redan under medeltiden uppkom bruket att under fastlagen roa sig med gästabud, dans, maskerader och allahanda skämt, och ur detta bruk utvecklade sig karnevalen, som ännu firas i katolska länder, särskildt Italien. Äfven efter reformationen, då man eljest sökte upphäfva katolska bruk och sedvänjor, bibehöll sig i Tysk-

nd och Skandinavien fastlagsfirandet, särskildt enom s. k. fastlagsspel, och ännu 1608 ades vid Karl IX:s hof, oaktadt prästernas mot- gelser, fastlagssöndagen ”med ett stort panket”, h dansade då ”drånningen och alt hennes frun- nmer fastelagen”. A. F.*

Fastlagsris, späda grenar, vanligen af björk, ed hvilka man numera på lek under fastlagen ärskildt fettisdagen) piskar hvarandra. Denna d, som under skämtets omklädnad t. o. m. i r hufvudstad räddat sig till våra dagar, är i älfva verket en urgammal rituell handling, hvil- n står i förbindelse med trädkulten. Af det äd, i hvilket man trodde en ”makt”, en gudom- ghet, innebo, bröt man med iakttagande af vissa tuella försiktighetsmått och åtgärder en gren, vilken under sådana omständigheter i sig bibe- öll samma makt, som bodde i trädet. Af en ylik gren gjordes hos germanerna — äfven hos rdborna (jfr Blotspån) — likasom hos åt- illiga andra folk orakellotter eller spåstickor. En dan gren förmådde emellertid också på ett ome- lbarare sätt gifva råd och upplysningar (jfr lagruta). Men den innehöll ock en välsignande ler lifvande och stärkande (”kvickande”) kraft. tt fästa grenar öfver dörren för att bibringa huset ilsignelse och afvärja olycka och ondt är en rnåldrig och vida spridd sed, som förekommer ven hos vårt folk. Sannolikt hör bruket att, när byggnad nyss är fullbordad, uppsätta s. k. tak- skor på takåsen också hit. I Dalsland likasom flera orter i Tyskland och Bajern, i Indien h på andra håll har man med ett löfvadt spö remoniellt slagit boskapen vid den tid den först fördes på bete. Särskildt hos lettiska och slaviska lk har det åter varit sed att med ett dylikt aftspö piska brudparet för att äktenskapet skulle ifva fruktsamt, ett bruk, som ej alldeles saknar sin otsvarighet äfven i svensk folksed. Där detta uk ingått bland de med trädet i manbarhets- dern förbundna ceremonierna, t. ex. hos forn- rekerna (Sparta) samt hos kaffrer och åtskilliga ndra sydafrikanska stammar, har det samtidigt r ynglingarna antagit karaktären af ett mandoms- rof. — Seden att piska hvarandra med ris fort- fver i vårt land utom under fastlagen också vid åsken samt på ett och annat håll, likasom i Norge, ven vid jul. Den i katolska länder på palm- ndagen förekommande kyrkliga invigningen af yutslagna sälgkvistar (”palmer”), hvilka sedan af lket anses bringa skydd och välsignelse för hem h åker, står otvifvelaktigt trots sin kristna moti- ering i mycket nära förbindelse med det gamla edniska vårspöet. Jfr Majstång och Troll- pö. Litt.: E. Hammarstedt, ”Om fastlagsriset h andra lifsstänglar och gudaspön” (i ”Nordisk dskr.”, 1902), och A. Thomsen, ”Orthia, en reli- ionshistorisk undersögelse” (1902), samt de i art. rädkult angifna arbetena. N. E. H.

Fastlagsspel, ty. *fastnachtsspiele*, de första, svaga egynnelserna till ett nationellt lustspel i Tyskland h Skandinavien. I *Tyskland* uppkommo de vid idten af 1400-talet och upphörde på 1600-talet. e äldsta fastlagsspelen uppfördes på själfva fastlags- atten (natten till askonsdagen) i enskilda hus eller värdshus och utan någon scenisk apparat, mestadels f ungt handtverksfolk, någon gång likväl under an- förande af öfvade histrioner, som utförde hufvud- rollerna. I somliga städer, t. ex. i Lybeck, spelade man på gator och torg å för tillfället uppresta ställ- ningar. Spelen framställde med en kraftig kvickhet, hvilken ej sällan urartade till de största grofheter, karaktärer och scener ur hvardagslifvet, särskildt allmogens lif, stundom endast i monologer af efter hvarandra uppträdande personer, men ofta i form af en rättsförhandling med käromål, försvar och slutlig dom. Under sin vidare utbildning upptog fast- lagsspelet till behandling medeltidens rika episka ämnen, Boccaccio-noveller, hjältesagor och historier, lika väl som det lefvande lifvet med dess svagheter och dårskaper. Många fastlagsspel, särskildt de, som härröra från 1500-talet, äro af en politisk-satirisk eller moralisk-didaktisk karaktär och äro mer allvar- samma än komiska. Bland författarna till fastlags- spel, hvilka författare hade sin förnämsta stamort i det välmående Nürnberg, nämnas från 1400-talet sär- skildt mästersångarna gjutaren Hans Rosenplüt och barberaren Hans Folz samt från 1500-talet den be- römde skomakaren Hans Sachs (se d. o.) och prokura- torn Jakob Ayrer (se d. o.). Fastlagsspel med religiöst polemisk tendens författades t. ex. af protestanten N. Manuel i Bern. En rikhaltig samling af fastlags- spel från 1400-talet är utgifven af A. v. Keller (”Fastnachtsspiele aus dem 15. jahrh.”, 1853—58). — Också till *Sverige* fortplantade sig fastlagsspelen. Från 1400-talets midt omtalas en liten dialog ”Huru jwl och fasta the trättä”. ”Komedier”, uppförda under fastlagen, nämnas sedan både vid 1500-talets slut och 1600-talets början. Såväl studenter som handtverkare uppträdde i sådana improviserade far- ser. Enligt ett påbud i Stockholm 1609 förbjödos ”gesäller, lärdrängar och andra uti hvarjehanda ämbeten här i staden vid denna nu tillstundande fast- lagstid att föröfva så i krogar som uppå gator alla handa insolentier, styggelse och, som de kalla, fast- lagsspel”. Jfr C. Silfverstolpe, ”Ett ord om medel- tidens fastlagsspel” (i ”Samlaren”, 1888). — I *Danmark* har man från 1500-talets början ett drama kvar, ”Den utro hustru”, som står fastlagsspelen nära. — Vissa arter af ”skoldrama” (se d. o.) ha sitt ursprung ur eller ega beröringspunkter med fastlagsspelen. A. F.*

Fastlagssöndag. Se Kyrkoår och Quinqua- gesima.

Fastland. Se Kontinent.

Fastmakare, *sjöv.*, grof kabel, som nyttjas till att förtöja (fastgöra) fartyg, särskildt när de ligga i vinterlag. O. E. G. N.*

Fast marknad. Se Marknad.

Fastnachtsspiele [-spïle], ty. Se Fastlags- spel.

Fastoso [-tåså], it. (af lat. *fa'stus*, stolthet), *mus.*, praktfullt, pompöst.

Fasträda, Karl den stores tredje gemål, sedan 783, var en härsklysten kvinna, som genom sina ränker retade sin styfson Pippin att 792 göra uppror mot sin fader. Död 794.

Fast räkning, *hand.* En minuthandlare säges taga varor (från grosshandlaren) på fast räkning, när han ikläder sig ovillkorlig betalningsskyldighet för hela partiet, utan afseende på huru stor del af detsamma han lyckas att försälja. Motsats: kommission. (Å. W:son M.)

Fastställelsetalan, *jur.* För att förstå hvad be-

greppet fastställelsetalan innebär måste man göra sig reda för, af hvilka olika slag en processuell talan kan vara. Man skiljer, med hänsyn till beskaffenheten af det rättsskydd, som i rättegång kan af käranden begäras, emellan fullgörelsetalan, fastställelsetalan och talan om konstitutiv dom. Då en person anhängiggör en civil process, gör han vanligen gällande, att han eger ett anspråk i privaträttslig mening (d. v. s. en rättighet att fordra en prestation); han vill genom processen vinna en dom, som förpliktar motparten, svaranden, att fullgöra denna prestation. En sådan talan är en fullgörelsetalan. Domen, hvarigenom denna talan bifalles, framträder i allmänhet i yttre måtto såsom blott förpliktande svaranden att fullgöra den prestation, som käranden fordrat, men innehåller i och med detta förpliktande äfven en fastställelse, att den påstådda rättigheten existerar. En kärandes talan kan emellertid afse att af domstolen erhålla en dom, som innehåller blott en fastställelse, vare sig af ett anspråk i ofvannämnda mening eller af en annan rättighet, t. ex. eganderätt, icke därjämte ett förpliktande. Denna sistnämnda talan kallar man en fastställelsetalan. Den kan vara antingen *positiv* eller *negativ*. I förra fallet vill käranden ha fastställdt, att han är berättigad, i det senare, att han icke är förpliktad. Det gifves vidare anspråk, som gå ut på att ernå en rättsändring och som tillika äro af den beskaffenhet, att, i den händelse de genom dom bifallas, själfva domen bringar till stånd förändringen. Domen säges i dessa mål vara af konstitutiv natur. Det typiska exemplet är talan om äktenskapsskillnad. Då domstolen dömer till äktenskapsskillnad, åstadkommes upplösningen af äktenskapet genom själfva domen; ehuru i dessa mål ej är fråga om en blott fastställelse (fastställelse af rättighet att ernå äktenskapsskillnad), utan en rättsändring åsyftas, erfordras ej för dess genomförande någon särskild verkställighet utöfver det uttalande, som innefattas i domen. Häri ligger det för de konstitutiva domarna karakteristiska.

Hvad nu särskildt angår fastställelsetalan, så saknas i svensk rätt hvarje allmänt stadgande därom. I en del särskilda fall är enligt åtskilliga lagrum, af hvilka det mest omfattande är 6 § i k. förordn. om tioårig preskription och om årsstämning 4 mars 1862, fastställelsetalan medgifven. Man har af den omständigheten, att denna talan uttryckligen tillåtits i vissa fall, dragit den slutsatsen, att samma talan i öfrigt är förbjuden. Denna åsikt har anhängare inom teorien och är ganska allmänt omfattad af vårt lands praktiska jurister. I rättspraxis torde man, åtminstone i fråga om fordringsrättigheter, vara böjd för att icke tillåta fastställelsetalan i andra fall än lag angifver. På goda grunder kan dock ifrågasättas, om åsikten är riktig. Teoretiskt tillfredsställande är den enligt vår mening icke, ej heller är den i praktiskt afseende tilltalande. Från teoretisk synpunkt sedt, beror frågan om fastställelsetalans tillåtlighet därpå, huruvida till grund för en sådan talan kan ligga ett befogadt anspråk på rättsskydd. Är detta ej fallet, bör talan afvisas, i motsatt fall kan näppeligen ett förvägrande af processuell rättshjälp på allmänt giltiga grunder rättfärdigas. Det riktiga torde i öfverensstämmelse härmed vara, att under vissa förutsättningar fastställelsetalan bör medgifvas. Förutsättningarna kunna formuleras så: det skall föreligga en rättsovisshet, som inverkar menligt på kärandens rättssituation och hvartill svaranden genom sitt förhållande gifvit anledning. I utländsk modern processrätt är denna princip godkänd.

Den negativa fastställelsetalan gick i den äldre processteorien under namnet provokatorisk rättegång. Benämningen hade sitt upphof däraf, att ifrågavarande talan ansågs innefatta en anmaning från kärandens, provokantens, sida till svaranden att kära, d. v. s. talans innebörd förmenades vara den, att kärande, som ansåge sig icke vara förpliktad gentemot svaranden, anmanade denne att göra sin förmenta rätt gällande, på det att käranden sålunda måtte kunna erhålla en friande dom. Denna äldre uppfattning med dess konsekvenser är numera öfvergifven. Man erkänner allmänt, att den s. k. provokatoriska rättegången bör uppfattas från den synpunkt, som i beteckningen negativ fastställelsetalan kommer till uttryck. E. K.

Fast torpedbatteri. Se Torpedbatteri.

Fasvinkel, *elektrot.* Se Fasförskjutning.

Fasvisare, *elektrot.*, ett instrument, som angifver fasförskjutningen (se d. o.) mellan ström och spänning i en växelströmsledning. A. E—m.

Fat (Helfat) l. Åm, fordom brukligt rymdmått för flytande varor (hufvudsakligen vin, sprit o. s. v.), = 4 ankare = 60 knr = 157 l. — Som viktberäkning användes förr emellanåt 1 fat osmundsjärn, = 20 Ls viktualievikt = 170 kg. — Det gamla danska rymdmåttet fat (*fad*) var = 4 oksehoveder = 24 ankere = 944,3 l. och har senare stundom beräknats = 272 potter = 262,8 l.

Fatabur. Se Fatbur. — Fataburs län. Se Länsväsen.

Fataburen, kulturhistorisk tidskrift, som 1906 började utgifvas af Nordiska museets styresman B. Salin och som trädt i stället för ”Meddelanden från Nordiska museet”. Tidskriften, som utkommer med 4 hftn årligen, innehåller kulturhistoriska uppsatser och anmälningar samt redogörelse för museets förvaltning. — ”Den swenska fatburen” 1767—71 utgafs af Erik Ekholm (se denne).

Fatal (lat. *fatālis*, af *fātum*, öde), af ödet bestämd, ödesdiger; fördärflig, olycksbringande, sorglig; ledsam, förtretlig, försmädlig.

Fatalier (af lat. *fatalis* i bet. af oåterkallelig, som ej kan ändras; jfr Fatal), *jur.*, i lag bestämd tid, fatalietid, inom hvilken något skall fullgöras, t. ex. besvär anföras, en tjänst sökas o. s. v. Fullgöres ej inom fatalietiden hvad föreskrifvet är, förloras rätten att företaga den handling, för hvilken fatalierna äro stadgade. — Fataliedag, den sista dagen under fatalietiden. Infaller denna dag å söndag eller annan allmän helgdag, må den åtgärd, för hvilken fatalietiden är bestämd, företagas å nästa söckendag (enligt lag 14 juni 1901, hvilken dock afser endast rättegångs- och utsökningsmål samt domstolsärenden). — Fatalietimme, den timme å fataliedagen (vanl. kl. 12 middagen), före hvilken det, som är föreskrifvet, skall vara fullgjordt. L. A. (I. Afz.)

Fatalism (af lat. *fātum*, öde), den form af determinism (se d. o.), enligt hvilken den mänskliga viljan är bunden af en yttre nödvändighet, vanligen ett opersonligt öde (jfr Fatum), som drifver henne att oberoende af sin egen natur handla på ett visst sätt eller åtminstone så, att ett visst resultat

däraf uppkommer. Enligt denna åsikt upphäfves människans tillräknelighet för hennes handlingar. Fatalismen har af ålder varit och är ännu gängse i Österlandet; blott judendomen bildar i detta afseende ett undantag. Äfven i grekernas populära föreställningssätt och konst framträder den, om än i mildare form. Ett uttryck för fatalism äfven hos de kristna folken, bland hvilka den stundom påträffas som folktro, äro de s. k. ödestragedierna. — F a t a l i'st, anhängare af fatalismen. L. H. Å.*

Fatalitēt (af *fatal*, se d. o.), obehaglig händelse, förtretlighet, vidrighet.

Fa'ta Morga'na, it. (fr. *fée Morgane* l. *château de la f. M.*), luftspegling, hägring, i synnerhet de genom luftspegling (se H ä g r i n g) framkallade optiska villor, som stundom alstras vid Neapel, vid Reggio samt på Siciliens kuster. På en gång ser man i luften på stort afstånd ruiner, pelare, slott, palats, korteligen en mängd föremål, som oupphörligt ändra gestalt. Folket strömmar då vanligen till stranden för att åskåda den märkvärdiga naturföreteelsen, som har sin grund däruti, att föremål blifva synliga, hvilka ej vid atmosfärens vanliga tillstånd kunna ses, och nu framträda förvrängda samt stadda i oupphörlig växling, emedan de olika täta luftlagren äro i oupphörlig rörelse. — F a t a M o r g a n a (jfr F a t u m) betyder egentl. f e e n M o r g a n a. Denna var syster till konung Artur och omnämnes ofta i riddarsagorna såsom en ryktbar trollkvinna. L. A. F.*

Fatatjärnmon, kronopark i Åsele socken och revir af Västerbottens län. Areal 1,515 har. Afsatt till kronopark efter afvittringen genom K. befallningshafvandes utslag 23 dec. 1884. Kallades före 1891 kronoparken Åsele n:o 18. G. Sch.

Fatbur l. F a t a b u r (af fsv. *fat*, kläder, utrustningspersedlar, och *bur*, bod), hus eller rum, där man i äldre tider förvarade kläder och annan dyrbar egendom, förrådsrum, magasin, äfven skattkammare. Fatburen bestod i gamla tider alltid af en särskild byggnad, hvilken, emedan den inneslöt större delen af familjens värdefullare lösegendom, gjordes så säker som möjligt för inbrott och plundring. I detta syfte var den ock försedd med ett på alla sidor eller åtminstone på dörrsidan framspringande loft, egnadt till försvar. Vid Björkvik i Östra Ryds socken i Östergötland kvarstår en senast under 1500-talet byggd fatbur (se B o s t a d, pl. VII), hvaraf en kopia uppförts på Skansen. Hos allmogen finnas för öfrigt i de flesta landskap i vårt land till konstruktion och ändamål närbesläktade förrådshus, hvilka dock benämnas bod eller härbärge (h ä r b r e, h ä b b a r e o. s. v.). De bekanta norska s t a b b u r a r n a höra ock hit. — Jfr F a t a b u r e n. N. E. H.

Fategarh. Se F a r u k h a b a d.

Fatehpur [fätəpō'ə]. 1. Distrikt i brittiska Indien, United provinces, divisionen Allahabad, bildar innersta delen af Doab eller landet mellan floderna Ganges och Jumna samt har en areal af 4,229 kvkm. 686,391 inv. (1901). Landet genomskäres af Allahabad—Delhi-järnvägen och ett nät af kanaler, hvilket ökar dess fruktbarhet. — 2. Hufvudstad i nämnda distrikt. 19,281 inv. (1901). — 3. Befäst stad i Rajputana, Indien. 16,393 inv. — 4. (F a t e h p u r - S i k r i) Stad i divisionen Agra, United provinces, 37 km. v. om staden Agra. 7,147 inv. (1901). F. anlades omkr. 1570 af stormogul Akbar och var dennes favoritresidens, men förföll efter hans död. Stora ruiner af denna stad finnas ännu n. ö. om den nyare staden. Den förnämsta byggnaden är en moské, som i prakt knappast öfverträffas af någon annan i Indien.

Fatehpur-Sikri. Se F a t e h p u r 4.

Fathom [fä'thəm], eng. (fnisl. *faðmr*, sv. *famn*), famn, engelskt längdmått = 2 yards = 6 feet (fot) = 1,829 m. Jfr F a m n.

Fatīg (fr. *fatigue*, jfr F a t i g e r a), ansträngning, möda, tröttsamt arbete, besvärlighet, strapats.

Fatigēra (fr. *fatiguer*, lat. *fatigāre*), trötta, uttrötta, utpina. — F a t i g a n t [-a'ŋt], tröttsam, besvärlig, mödosam.

Fātiha, arab. (början, inledning), muhammedanernas förnämsta bön (deras "Fader vår"), utgör första suran (kapitlet) af koranen och lyder i öfversättning på följande sätt: "I Guds, den barmhärtiges, den miskundsammes namn! Lofvad vare Gud, världarnas herre, den barmhärtige, den miskundsamme, domedagens konung! Dig dyrka vi, och Dig anropa vi om hjälp. Led oss på den rätta vägen, deras väg, hvilka Du nåd bevisat, icke deras, som Du vredgas på, och icke deras, som vilse gå!" K. V. Z.

Fātima, Muhammeds och Chadidjas dotter, f. i Mekka, d. 632, gift med Ali, profetens trognaste anhängare. Från Ali och F. härstamma f a t i m i d e r n a, en regentätt, som i 10:e årh. grundade ett självständigt kalifat i Nord-Afrika.

Fatimīder, arabisk härskarsläkt, härstammande från kalifen Ali och Fatima, Muhammeds dotter. Då efter Alis mord (661) profetens släkt undanträngdes från tronföljden, bibehöll sig alltjämt ett parti, som förfäktade profetens afkomlingars rätt till kalifatet. Det kallade sig sedermera i s m a i l i t e r efter Ismā'il bin Dja'far, Alis ättling i rätt nedstigande led, och skilde sig äfven i sin religiösa uppfattning uti viktiga punkter från islams öfriga bekännare. (Se S c h i i t e r.) Omkr. 900 verkade en ismailitisk missionär, Abū Abdallāh esj-Sjī'ī, bland den muhammedanska befolkningen i norra Afrika och lyckades störta aglabidernas i Kairwān (Tunis) härskande dynasti samt på tronen uppsätta (910) Ubeidallāh bin Muhammed, en afkomling af Ismail. Han underlade sig Tripolis och Sicilien samt utsträckte sitt herravälde ända till Fes. Hans sonsons son Mu'iss-ad-din eröfrade 969 Egypten (jfr E g y p t e n, sp. 1487), grundlade Kairo, som han gjorde till sitt residens, och antog kaliftiteln. Kort därefter lades äfven Syrien och Palestina under det egyptiska kalifatet. Nordvästra Afrika, Syrien och Palestina gingo dock snart förlorade, och 1171 trängde Saladin den siste fatimid-kalifen, 'Āḍid, från väldet öfver Egypten. Fatimiderna voro ifriga schiiter och verkade för spridandet af sina läror genom missionsanstalter och skolor. Efter deras fall utträngdes den schiitiska läran från norra Afrika och västra Asien, men bibehöll sig i Persien, där den blef den härskande religionen.

Fatio de Duillier [fa'tsiå də dylliē], N i c o l a u s, schweizisk matematiker, f. 1664 i Basel, d. 1753 i London, vistades större delen af sitt lif i England. Han vann sin ryktbarhet förnämligast genom skriften *Lineæ brevissimi descensus investigatio geometrica* (1699), hvari han förnekade, att Leibniz självständigt upptäckt differentialkalkylen, och sålunda gaf

uppslaget till den långvariga prioritetsstriden angående nämnda kalkyls upptäckt. G. E.*

Fatiscēra (af lat. *fati'scere*, spricka sönder, vittra, falla sönder genom vittring), *kem.*, sades förr om ämnen, t. ex. soda, glaubersalt o. s. v., hvilka innehålla vatten och som förlora detta vid vanlig temperatur. P. T. C.*

Fatlänga, *sjöv.*, ett slags stropp, som tages rundt fat och tunnor, då de skola hissas ombord eller firas ned. Jfr Länga. O. E. G. N.*

Fatmomakke (Fadno-måkke, Fattmomack), bönehus i Vilhelmina socken, Västerbottens län, vid norra ändan af Kultsjön. Gudstjänst förrättas där i allmänhet endast tvenne gånger om året.

Fatra, två bergskedjor bland Karpaterna, i Ungern, vid floden Waag: Lilla F., norr om öfre Waag, och Stora F., s. om Waag emellan floderna Turoc och Gran.

Fatschan, stad i kinesiska prov. Kvangtung, 15 km. s. v. om Kanton, vid en arm af Sikiangs delta, genom hvilken staden delas i två delar och står i förbindelse med Kanton, medan andra kanaler leda direkt till hafvet. Omkr. 400,000 inv., hvilka idka betydande industri (järnmanufakturer) och handel.

Fatsia Dec. & Planch., *bot.*, växtsläkte af fam. *Araliaceæ*. Dit hör blott en art, *F. japonica* (*Aralia Sieboldii*), ett litet i Japan inhemskt träd med stora, handflikade, glänsande blad (se fig.). Den odlas hos oss mycket ofta i boningsrum som dekorativ bladväxt, vanligen kallad aralia. Flera trädgårdsformer med brokiga blad finnas. Om *F. papyrifera* se Araliaceæ och Tetrapanax. G. L—m.

Fatsia japonica. *a* blomma.

Fatsnäckor, *zool.* Se Doliidæ.

Fattigdomsbevis, *jur.* Ingen bör betagas möjlighet att på hvarje sätt lag medgifver skydda eller utkräfva sin rätt därför, att han för fattigdom ej förmår uppfylla de villkor, som annars för dylika fall äro föreskrifna. Så befrias fattig från afgift för utlösande af rättegångshandlingar äfvensom från afgift för rätt att söka ändring i domar i tvistemål, där sådan afgift är stadgad. I fråga om befrielse från lösen innefattas föreskrift angående det bevis, som i sådant hänseende, där ej partens fattigdom är "kunnig", erfordras, i kung. 5 maj 1899; sådant bevis utfärdas af kyrkoherden i församlingen eller af vederbörande kronobetjänt eller stadsfogde. För befrielse från revisionsskilling erfordras, enl. 30 kap. 16 § Rättegångsb., intyg af K. M:ts befallningshafvande eller underrätten eller häradshöfdingen eller borgmästaren eller kronofogden eller, i mål från Norr- eller Västerbottens läns lappmark, af länsmannen eller lappfogden i den ort, där sökanden har sitt hemvist. I. Afz.

Fattiges bibel. Se Biblia pauperum.

Fattiggård. Se Fattigvård.

Fattighjon, den, som åtnjuter allmänt fattigunderstöd. Jfr Fattigvård.

Fattighus. Se Fattigvård, sp. 1447.

Fattigläkare, förr benämning på stadsdistriktsläkare. Se Sjukvård.

Fattigmanssommar. Se Indiansommar.

Fattigrote. Se Fattigvård, sp. 1444.

Fattigsakförare, jurist, hvars råd och hjälp obemedlade personer ega rätt att utan afgift anlita. På förslag af redaktör S. A. Hedlund tillsattes i Göteborg 1873 genom stadsfullmäktiges beslut (till en början genom enskild persons, målarmästaren Godes, offervillighet) en fattigsakförare, som sedermera aflönades genom anslag från stadens brännvinsmedel. Efter exemplet i Göteborg tillsattes 1884 i Stockholm 2 fattigsakförare, "i främsta rummet med uppgift att åstadkomma förlikning i de mål, som till dem anmäldes". Närmare uppgifter om fattigsakförarinstitutionen i Göteborg och i Stockholm äro lämnade i en skrift af E. Wolff, "Om rättshjälp för obemedlade" (1885). Senare har jämväl i Malmö tillsatts en af kommunen aflönad fattigsakförare. På enskild väg har det i några städer beredts mindre bemedlade tillfälle att utan ersättning erhålla rättshjälp. Så har skett i Lund (på initiativ af Juridiska föreningen därstädes) och i Stockholm (på initiativ af Centralförbundet för socialt arbete), hvarom upplysningar kunna inhämtas i "Social tidskrift" (1905, s. 438—439) och i "Unga krafter" (Uppsala 1906, s. 101—103). — För fullständighetens skull må slutligen erinras om, att i 15 kap. 9 § Rättegångsbalken föreskrifves, att den, som fått af rätten lof att rättegångssaker drifva, är skyldig att utan betalning hjälpa de fattige för rätta, då domaren det pålägger. Stadgandet är emellertid sedan länge fullständigt betydelselöst; det utgör en af de ej få döda punkterna i Rättegångsbalken. E. K.

Fattigskatt. Se Fattigvård, sp. 1446.

Fattigstuga. Se Fattigvård, sp. 1442, 1447.

Fattigvård. Fattig är den, hvars ekonomiska hjälpmedel icke räcka till för nödtorftigt underhåll af honom själf och dem, om hvilka han är skyldig taga vård. I dagligt tal, där fattig nyttjas såsom motsats till rik, med mellanliggande begrepp af bärgad, välbärgad o. s. v., torde dock stundom ordet fattig tagas i vidsträcktare betydelse, än här angifvits, och användas om den, som väl kan skaffa sig nödtorftigt underhåll, men hvars ekonomiska hjälpkällor antingen alls icke eller endast i ringare mån kunna förse honom med något därutöfver.

Fattigvård är åtgärder till fromma för dem, hvilka sakna tillgångar till sitt nödtorftiga uppehälle samt förmåga att medelst arbete förskaffa sig sådana. Med fattigvård i vidsträckt bemärkelse förstås alla sådana åtgärder, oafsedt af hvem och på hvad sätt de åstadkommits. I en numera allmän inskränkt betydelse förstås med fattigvård dock endast sådana åtgärder, som af stat och kommun vidtagas i ofvannämnda syfte, under det att öfriga dylika åtgärder betecknas såsom *välgörenhet*, stundom, ehuru måhända mindre riktigt, såsom *frivillig fattigvård*, i motsats till hvilken den egentliga fattigvården då kallas *legal*. (Om den juridiska betydelsen af uttrycket frivillig fattigvård se sp. 1444). Slutligen kan ordet fattigvård beteckna själfva det understöd, som af den legala fattigvården erhålles.

Man säger t. ex. söka fattigvård, uppbära fattigvård.

Enligt nutida rättsåskådning är fattigvården ett statens åliggande, grundadt på den uppfattningen, att under en samhällsordning, som af densamma upprätthålles och skyddas, ingen medborgare bör lämnas att förgås af brist på det för lifsuppehället nödvändiga. Anskaffandet af detta är naturligen i regel den enskildes egen skyldighet, men blir han urståndsatt härtill, öfvergår skyldigheten på hans närmaste anhöriga. Finnas inga sådana, vill samhället själft tillförsäkra honom ett visst existensminimum. Hvarje fattigvårdslagstiftning innehåller därför tre moment: 1) Bestämmelser rörande tiggeri och lösdrifveri, det är med andra ord bestämmelser, egnade att hos den enskilde inskärpa grundregeln, att hvar och en är pliktig att utan andras betungande sörja för egen utkomst. 2) Bestämmelser rörande enskildas försörjningsplikt och laga påföljder för försummelse af densamma. 3) Bestämmelser rörande de fall, i hvilka samhället själft inkläder sig försörjningsplikt, och de villkor, under hvilka den enskilde har rätt att af detsamma undfå hjälp. Till dessa senare bestämmelser foga sig naturligen andra, som afse själfva understödsarbetets ordnande.

Vid sidan af den fattigvårdens egentliga uppgift, som ofvan berörts, har småningom framträdt en annan. Om det å ena sidan kan sägas ha fastslagits såsom en det civiliserade samhällets skyldighet att, vid inträffande oförmåga hos den enskilde medborgaren att förvärfva ett existensminimum, tillförsäkra honom detsamma, så framstår å andra sidan hvarje åtgärd, egnad att förekomma fattigdom, såsom en samhällets klokhetsgärning. Den nu åsyftade s. k. *förebyggande fattigvården* är emellertid sällan af lagstiftningen närmare reglerad. Den utöfvas dels indirekte, i det att stat och kommun understödja själfhjälpsföreningar eller sådana frivilliga företag, hvilka afse bekämpande af fattigdomens orsaker (exempelvis dryckenskapen), dels direkte, i det att vid inträffande missväxt, arbetslöshet eller andra dylika tillfällen kommunen vidtager och staten understöder särskilda åtgärder, egnade att förhindra, att ett större antal medborgare utan egen förskyllan nedsjunker till deras klass, hvilka äro af den egentliga fattigvården beroende. Bland sådana åtgärder må särskildt nämnas igångsättandet af kommunala arbetsföretag.

Historik. I Sverige, liksom i andra länder, var det under medeltiden hufvudsakligen kyrkan, som tog fattigvården i sin hand. Under denna tid, då riklig tillgång på oupptagen mark lämnade tillräckligt med arbete och uppehälle åt den arbetsföre, togs fattighjälp naturligen i anspråk blott för de till arbete oförmögne. Dessa voro emellertid af två slag: sådana, som, ehuru oförmögna till arbete, dock kunde gå omkring och tigga, och sådana, som af ålder eller vanförhet saknade denna förmåga. För de senare upprättades och underhöllos vid kyrkorna och klostren hospital, helgeandshus, där de fingo fullständig försörjning och läkarvård. Kostnaderna bestredos af kyrkans egodelar och de frivilliga bidrag, som kyrkan förmedlade — att lämna sådana ansågs såsom en synnerligt god gärning, hvilken särskildt anbefalldes åt döende —, hvarjämte till dessa kostnader äfven genom särskilda uppbördsmän (tiggarmunkar) insamlades medel. En del af tionden (i allmänhet en tredjedel af de efter afdrag af sockenprästens andel återstående två tredjedelarna, hvilka delades lika mellan biskopen, sockenkyrkan och de fattige) var jämväl anslagen till fattigvården. De till arbete vanföre, hvilka dock orkade stryka omkring, födde sig med frukterna af tiggeriet, hvilket i Sverige under hela medeltiden och, med vissa inskränkningar, ännu långt senare var ett legalt sätt för utfående af fattighjälp. Äfven därvid var det företrädesvis kyrkan, som gaf understödet, vare sig direkte eller indirekte, i det bonden tilläts att behålla hela eller en del af fattigtionden mot skyldighet att gifva fattigunderstöd åt dem, som däraf voro i behof och det begärde. — Först vid tiden för den vid reformationens införande till kronan gjorda indragningen af kyrkogodsen och tionden ålades det borgerliga samhället som en moralisk skyldighet att sörja för fattigvården — något, som jämväl ingick i det uppvaknade statsbegreppet. Med statens ingripande i fattigvårdslagstiftningen uppkommer småningom den ofvan nämnda föreställningen om fattigvården såsom medborgerlig plikt, vid sidan af den förut ensamt härskande uppfattningen af densamma såsom varande ett individens frivilliga åtagande, grundadt på religionens positiva bud. Då för denna äldre uppfattning alla utarmade voro, såsom lidande medmänniskor, i lika grad föremål för den kristliga barmhärtigheten, kom den nyare naturligen att skilja mellan oförskylld och själfförvållad fattigdom, eller — hvad som var detsamma under en tid, då arbetsbrist var okänd — mellan dem, som *icke kunde*, och dem, som *icke ville* arbeta. De senare, hvilka genom att undandraga sig skyldigheten att efter förmåga sörja för egen utkomst blefvo samhällsskadliga, undantogos från fattigvårdens hjälp och blefvo föremål för en statens hämmande, negativa lagstiftning, hvilken yttrade sig i förordningarna mot lösdrifvare och försvarslösa. De oförskylldt fattige skulle däremot af sina bättre lottade likar underhållas; och denna plikt lades på de dem närmast stående, i främsta rummet nära anförvanter, sedan kommunen. Genomförandet af den svenska helstaten (från Gustaf Vasas tid) hade emellertid upplöst de, af de uppkomna stånden redan undergräfda, gamla borgerliga kommunerna (landskapen, häraden); endast den kyrkliga (socknen) återstod, och på denna kom således fattigvårdstungan att hvila, hvilket var så mycket naturligare, som fattigvården ursprungligen varit en kyrklig angelägenhet. Med grundsatsen att socknen skulle underhålla densamma tillhöriga fattiga uppkom emellertid behofvet att genom lagstiftningen bestämma en persons hemort eller den socken, till hvilken, i tvifvelaktiga fall, en fattig skulle anses höra. (Se Hemortsrätt.)

Fattigförsörjningen bestod fortfarande såsom i äldre tider i att sjuka och orkeslösa intogos på hospitalen och i fattigstugorna samt att öfriga arbetsoförmögna fingo tigga; till tiggeriets lagliga bedrifvande erfordrades ett bevis eller pass, tiggarpass, af någon, vanligen ecklesiastik, myndighet, hvarigenom hjonet berättigades tigga (bettla) inom det distrikt, där passets utfärdare hade myndighet. Olofligt bettlande, d. v. s. bettlande utan vederbörligt pass, åtminstone utanför socknen, bestraffades såsom lösdrifveri och

försvarslöshet med tvungen krigstjänst, arbete å tukthus, fästning, rasp- och spinnhus eller annan arbetsanstalt. 1698 års tiggarordning förbjuder slutligen alldeles tiggeriet utanför socknen, men därinom bibehöll sig detsamma såsom ett lagligt, om än ogilladt sätt att försörja fattighjon, tills i 1847 års fattigvårdsförordning utgafs det ännu kvarstående uttryckliga budet att ordna fattigvården inom socknen så, att bettlande må förekommas. — Hospitalen, hvilka, såsom ofvan blifvit nämndt, under medeltiden varit uteslutande kyrkliga institutioner, ställdes nu under en blandad styrelse af landshöfding, biskop, kyrkoherde och en borgmästare, hvilka båda senare dock egentligen endast voro rådgifvande. I Stockholm skulle hospitalets föreståndare vara öfverståthållaren, kyrkoherden vid Storkyrkan, en borgmästare och två af stadens rådmän (1686 års kyrkolag, 28: § 3). Ju mer emellertid socknarnas fattigvårdsskyldighet blef bestämd, dess mer skildes den allmänna sjukvården från den egentliga fattigvården, hvarvid hospitalen naturligen bibehöllos åt den förra. Redan k. förordn. 11 april 1763 stadgar, att endast dårar, borttagne och uslingar, hvilka voro behäftade med smittsamma eller obotliga sjukdomar, såsom kräfta, fallandesot, spetälska m. m., och hvilkas vistande ibland andra människor vore ohyggligt eller skadligt, finge intagas på de hospital, som voro grundade på kronoförläningar. Om sådana personer åter, hvilka till följd af ålderdomsskröplighet, ofärdighet m. m. ej kunde försörja sig, skulle socknen själf draga försorg; dock kunde de få intagas på hospitalen, om plats därstädes för några sådana funnes, men församlingen skulle då bestå alla omkostnaderna för deras vård.

Med lösningen af fattigvårdsproblemen har lagstiftningen arbetat från Gustaf Vasas tid ända till våra dagar. Det var dock först i och med k. förordn. 25 maj 1847, som alla stridsfrågorna på en gång upptogos till lösning och Sverige erhöll sin första fullständiga allmänna fattigvårdslag. Den modifierades något, hufvudsakligast i fråga om hemortsrätten, genom "Förordningen ang. fattigvården i riket" af 13 juli 1853, hvilken i sin ordning fått gifva vika för den i vissa punkter därifrån skiljaktiga, nu gällande förordningen angående fattigvården af 9 juni 1871. I denna ha emellertid äfvenledes åtskilliga förändringar vidtagits i och med k. kung. 11 febr. 1881, k. förordn. 1 juni 1883, 12 juni 1885, 13 juli 1887, 22 mars och 16 nov. 1889, lag 18 maj och k. förordn. 31 dec. 1894 samt k. kung. af 21 aug. 1885 ang. handlingar, som böra bifogas ansökningar om ersättning af statsmedel för fattigvårdskostnader. De föregående hufvudsakligaste stadgandena om den legala fattigvården återfinnas i 1571 års kyrkoordning, tiggarordningen af 28 febr. 1642, 1686 års kyrkolag, "K. M:ts förnyade stadga och förordning huru med tiggiare och fattige, som rätt allmoso behöfva, så och med landzstrykare och lättingar förhållas skal" af 21 okt. 1698, k. kung. 5 dec. 1788 ang. skyldigheten att underhålla sådana från den ena till den andra församlingen inflyttade personer, som sedermera blifva vanföra och icke kunna sig själfva försörja, samt k. kung. ang. den allmänna skyldigheten att bidraga till de fattiges vård och försörjande af 14 febr. 1811.

Nu gällande stadganden ang. den legala fattigvården äro, såsom förut blifvit anmärkt, gifna i k. förordn. 9 juni 1871 (hvilken i de följande citaten betecknas med F. O.). För Stockholm gälla i detta hänseende k. förordn. om kommunalstyrelse i Stockholm 23 maj 1862, med däri genom k. kung. 9 nov. 1869, 12 maj 1870 och 16 mars 1877 samt k. förordn. 22 juni 1883, 8 och 22 mars 1889 samt lagar af 2 april 1898, 15 och 29 april 1904 och 4 juli 1905 gjorda ändringar, samt k. instruktionen för Stockholms fattigvårdsnämnd 4 mars 1864. I den sistnämnda äro jämväl förändringar vidtagna i och med k. kung. af 13 nov. 1874, 14 dec. 1883 och 22 dec. 1898.

Såsom grundstadgande i nu nämnda förordningar gäller, att en hvar, som är arbetsför, skall, utan fattigvårdssamhälles betungande, försörja sig själf och sina minderåriga barn, så ock arbetsför man sin hustru; åliggande i öfrigt föräldrar och barn att, i mån af behof å ena och förmåga å andra sidan, hvarandra försörja (F. O. § 3). Likaledes skall, för försörjning af tjänstehjon, statfolk samt fabriks-, handtverks-, bruks- eller grufarbetare äfvensom af deras hustrur och hemmavarande minderåriga barn, husbonde, under den tid arbetsaftalet gäller, ansvara, så att de ej falla fattigvården till last (F. O. § 4). Med minderårig förstås den, som är yngre än 15 år (F. O. § 1).

Rätt till fattigvård tillkommer däremot minderårig eller den, som i följd af ålderdom, kropps- eller sinnessjukdom, vanförhet eller lyte är oförmögen att genom arbete förvärfva, hvad till lifvets uppehållande oundgängligen erfordras, och som saknar egna medel samt underhåll och vård af annan (F. O. § 1). Särskilda stadganden finnas i fråga om understöd åt fattiga barn i skolåldern, åt den, som från allmän arbetsanstalt eller fängelse frigifves, och om kostnadsfri vård å lasarett af medellösa inom lasarettets distrikt insjuknade personer. Fattigvård *kan* lämnas i andra fall än nu nämndt är efter grunder, som fattigvårdssamhälle eger att bestämma (F. O. § 2). Ha sådana bestämmelser icke af samhället träffats, eger fattigvårdsstyrelse i hvarje särskildt fall pröfva ansökningar om sådant understöd. Meddelandet af sådant understöd är emellertid från kommunernas sida frivilligt och har äfven fått namn af *frivillig fattigvård* i motsats till den obligatoriska eller genom bestämmelserna om rätt till fattigvård fastställda.

Fattigvårdens utöfvande åligger fattigvårdssamhället, hvilket utgöres af vederbörande lands- eller stadskommun. Emellertid eger fattigvårdssamhälle å landet att i afseende å fattigvården i dess helhet eller viss del däraf fördela sig i fattigrotar med åliggande för hvarje rote att besörja sin fattigvård, hvarvid den dock under vissa förhållanden kan påräkna understöd af fattigvårdssamhället i dess helhet (F. O. § 8). Där rotefördelning kommit till stånd, ansvarar icke dess mindre fattigvårdssamhället för fullgörandet af rotarnas skyldighet att lämna fattigvård, likväl mot godtgörelse af roten. — Utom de normala större fattigvårdssamhällena, hvilkas utsträckning bestämmes af kommunalområdet, och de mindre fattigvårdssamhällena å landet, rotarna, förekommer jämväl å landet ett annat slag: de enskilda fattigvårdssamhällena. I F. O. § 34 är nämligen stadgadt, att, om inom

attigvårdssamhälle å landet vid fabriks-, bruks- ller grufegendom idkas rörelse af den utsträckning, tt därvid begagnas ett större antal arbetare, som tgöra egna matlag, eller om innehafvare af jord sin tjänst antagit statfolk eller å sina egor upplåtit bostad eller plats därtill åt s. k. backstugusittare eller inhyseshjon, hvilka ock utgöra egna natlag, och sådant finnes för fattigvårdssamhället nedföra väsentligt större tunga, än som motsvaras f egendomsegarens normala bidrag till fattigvårdsamhället, är han pliktig därutöfver lämna särskildt llskott, men kan i stället åtaga sig enskild anvarighet för den fattigvårdstunga, som af ifrågaarande matlag föranledes, då han blir fri från stnämnda tillskott och en del af den honom till ommunens fattigvård eljest åliggande afgiften. Sål rotefördelning som enskilda fattigvårdssamhällen örekomma emellertid i allt ringare utsträckning.

Understöd för den, som enligt ofvanstående eger ätt till fattigvård, *skall bekostas* af det fattigvårdsamhälle, där han eger hemortsrätt. Vistas den attige, när behofvet uppstår, inom annat samhälle, kall dock fattigvården förskottsvis lämnas af detta, om då af vederbörande samhälle eger rätt till rsättning. (Se Hemortsrätt.)

Beträffande fattigvårdsstyrelsens myndighet öfver en, som åtnjuter fattigvård, är följande stadgadt. attigvårdsstyrelse tillkommer målsmans- och husonderätt öfver den, som af samhället åtnjuter full örsörjning, hvilken ej blott är tillfällig, samt husonderätt ej mindre öfver en hvar, som för sig tnjuter fattigvård, än ock öfver den, hvars minderriga barn eller hvars hustru åtnjuter full försörjing, som ej är tillfällig; samma rätt tillkommer en äfven i vissa fall, då fattigvården är tillfällig F. O. § 35). Skulle en arbetsför person, som står nder fattigvårdsstyrelses husbondevälde och ej är inderårig, vägra fullgöra arbete, som honom förättes af fattigvårdsstyrelsen eller af den, å hvilken usbonderätten öfverlåtits, eller skulle han eljest isa tredska, självsvåld, oordentlighet eller sturskhet, ch rättar han sig ej efter styrelsens varning, så an han, efter anmälan, af K. M:ts befallningsafvande åläggas allmänt arbete från en till sex ånader, hvilket arbete skall förrättas i allmän vångsarbetsanstalt. Likaledes kan, under vissa illkor, sådant arbete af sistnämnda myndighet läggas ej mindre bettlare (tiggare), hvarmed F. O. örstår den, som, efter det han fyllt 15 år och j är i den belägenhet, att han eger rätt till attigvård, med ord eller åtbörder begär allmosa f annan än den, hvilken bör emottaga anmälan n behof af fattigvård, än äfven den, som tillåtit inderårigt barn, vare sig hans eget eller sådant, om står under hans vård, att bettla. Finnes ej lats å tvångsarbetsanstalt, skall arbetet förrättas å nsfängelse eller kronohäkte, (F. O. §§ 6: 3, 9: 2, 5, 40: 2, 42).

Till fattigvårdens bestridande eger fattigvårdssamälle att disponera i första rummet afkastningen af na för fattigvården afsedda fastigheter och kapital, e bötesmedel, som, enligt lagstiftningen, tillfalla de attige, kollekter, frivilliga gåfvor och andra såana inkomster. Det som därutöfver erfordras skall llas genom tillskott efter de grunder, som för ommunalutskylders utgörande i allmänhet äro stadade (F. O. § 33). Denna sistnämnda inkomst, hvarmed väl i de flesta orter den allra största delen af fattigvården måste bestridas, skulle i Sverige, i analogi med förhållandet i andra länder, möjligtvis kunna benämnas fattigskatt. — Om den tilläggsafgift, som stundom kan utkräfvas af viss medlem i fattigvårdssamhälle, är taladt å föreg. spalt i fråga om de enskilda fattigvårdssamhällena (F. O. § 34).

Här skall äfven nämnas, att staten i vissa fall lämnar kommunerna ersättning för utdeladt understöd. Om nämligen någon af manskapet vid värfvad trupp inom armén eller vid annan afdelning af sjöförsvaret än båtsmanshållet eller vid kronans varf eller verkstad anställd arbetare eller handtverkare efter afskedet ännu ej förvärfvat hemortsrätt, innan fattigunderstöd måste lämnas, eller behof af dylikt understöd uppkommer för hans hustru eller minderårigt barn, medan mannen eller fadern ännu är i tjänst, erhåller vederbörande fattigvårdssamhälle ersättning af kronan (F. O. § 31: 1). Likaså kan ett fattigvårdssamhälle i visst fall erhålla understöd af staten för besörjande af fattigvård åt den, som där har hemortsrätt, men som i minst fem år oafbrutet vistats utom detsamma (F. O. § 31: 2).

Fattigvården handhafves inom fattigvårdssamhälle, under vederbörande kommunalmyndighets (kommunalstämma, kommunalfullmäktige, allmän rådstuga, stadsfullmäktige) beslutanderätt och enligt reglemente, som af denna myndighet fastställes, af fattigvårdsstyrelse. Denna är å landet i regel kommunalnämnden, men kan, om fattigvårdssamhället det besluter, särskildt utses. Till ledamot af sådan styrelse är såväl man som kvinna valbar. I stad skall särskild fattigvårdsstyrelse alltid väljas. — Då särskild fattigvårdsstyrelse väljes, skall den bestå på landet af minst 3, i stad af minst 5 ledamöter, och utser jämväl samhället bland dessa ordförande och vice ordförande. Kyrkoherden, eller den hans ställe företräder, är berättigad att i de inom pastoratet för fattigvårds handhafvande utsedda styrelsers förhandlingar och beslut deltaga. Rote skall utse en fattigvårdsföreståndare och kan jämväl tillsätta en rotestyrelse, i hvilken då föreståndaren för ordet (F. O. §§ 10, 15, 16). — För uppsikt öfver bettlare skall inom fattigvårdssamhälle utses behöfligt antal tillsyningsmän. — I Stockholm handhafves fattigvården af en fattigvårdsnämnd, hvilken består af 12 ledamöter och 8 suppleanter, utsedda af stadsfullmäktige. Öfverståthållaren för ordet, då han är tillstädes, och eger att i öfverläggningarna, men ej i besluten deltaga. I de särskilda territorialförsamlingarna skola dessutom finnas af nämnden utsedda fattigvårdsstyrelser, hvilka ha närmaste och omedelbara tillsynen öfver de fattige inom församlingen och besörja förvaltningen af de till församlingens särskilda fattigvård anslagna donationer och öfriga tillgångar. I dessa styrelser är vederbörande kyrkoherde självskrifven ledamot. De biträdas dels af diakonissor och tillsyningsmän eller s. k. besökare (rörande dessas skyldigheter se nedan under Tjänstemannasystemet), dels af rotemän, som ha särskilda distrikt sig anvisade.

Öfver fattigvårdsstyrelses beslut kan klagan föras hos myndighet, som utöfvar samhällets beslutanderätt i fattigvårdshänseende (se ofvan). Besvär öfver dennas beslut kan däremot icke anföras, såvida formfel ej förelegat och fråga är om sökt och vägrad fattig-

vård eller förvaltningsfråga, för hvilken styrelsen är ansvarig endast inför samhället. Beträffande öfriga frågor anföres besvär hos K. M:ts befallningshafvande, hvars beslut i vissa fall kan underställas Kammarrättens och i andra fall Högsta domstolens omprövning.

Den legala fattigvården — hvilken, enligt F. O. § 9, får af hvarje fattigvårdssamhälle, i öfverensstämmelse med fattigvårdsförordningen, ordnas på sätt för ortens särskilda förhållanden finnes lämpligast, dock så att bettlande må förekommas — kommer vederbörande till godo hufvudsakligast såsom understöd eller fullt underhåll. Det förra lämnas naturligen i hemmen eller i de inom många fattigvårdssamhällen befintliga, för ändamålet upplåtna mindre byggnader, som kallas fattighus (i Stockholm har, enligt stadsfullmäktiges beslut 19 dec. 1898, benämningen fattighus utbytts mot ålderdomshem) eller fattigstugor. Fullt underhåll gifves väl äfven ej sällan till dem, hvilka ha tillstånd att med detsamma fortfarande bilda sig ett självständigt hem, men lämnas numera i växande grad inom fattigvårdsinrättningarna. Denna form af fattigvård kallas *sluten* i motsats till den förut omnämnda s. k. *öppna*.

Sättet för fattigvårdens utöfvande är i olika samhällen ordnadt efter skilda system, bland hvilka tjänstemannasystemet och vårdare- eller Elberfeldsystemet hittills varit de mest bemärkta.

Tjänstemannasystemet kännetecknas däraf, att aflönade tjänstemän utföra det egentliga arbetet och helt naturligt få större eller mindre inflytande på det sätt, hvarpå verksamheten utöfvas. Systemet leder sitt ursprung från England, där det fortfarande tillämpas, samt återfinnes exempelvis i Köpenhamn samt, i mer eller mindre utpräglad form, i en del svenska städer, däribland Malmö. Andra städer ha upptagit flera eller färre af systemets detaljer, men kompletterat dessa med andra (se nedan). Enligt det ursprungliga systemet mottages den hjälpsökande af tjänstemannen (besökaren), som efter hållet förhör verkställer en utredning rörande den sökandes lefnadsförhållanden, arbetsförtjänst, vandel o. s. v. Häröfver uppsättes en rapport, som förelägges fattigvårdsstyrelsen, hvilken beslutar i saken. I vissa fall är äfven beslutet öfverlämnadt åt tjänstemännen, ett förhållande, som t. o. m. är regel i Köpenhamn.

Elberfeldsystemet kallas en på genomförd individualisering och vidsträckt anlitande af icke aflönade ”fattigvårdare” fotad organisation af den kommunala fattigvården efter mönstret af det system, som sedan år 1852 tillämpats i staden Elberfeld. En förelöpare hade Elberfeldsystemet (från 1819) inom en församling i Glasgow, där fattigvården ordnades af den berömde skotske teologen Th. Chalmers (se denne). Han indelade församlingen i små distrikt, där de fattige vid hvarje gata eller gränd regelbundet tillsågos af ”besökare”, hvilka gjorde sig noggrant underrättade om hvars och ens individuella behof samt vid behandlingssättet gjorde skillnad emellan självförvållad nöd, framsprungen ur lättja, slöseri och dryckenskap, eller oförvållad, en följd af sjukdom, ålderdom, ekonomiska olyckor o. s. v. Frukten af hans bemödanden visade sig ganska snart: på fyra år minskades utgifterna för fattigvården från 1,400 pd st. för år till 280 pd st., allt under de att de verkligt hjälpbehöfvande erhöllo långt bättr omvårdnad än förut. — För att motarbeta ett öfver handtagande bettleri och därmed följande demoral sation, till ej ringa del orsakad af planlöst allmos gifvande, och för att på samma gång inskränka d dryga kostnaderna för en lika dyr som dålig fattig vård, genomfördes i Elberfeld 1852 en af geheim kommerserådet Daniel van der Heydt upp gjord organisationsplan. Enligt denna indelad staden i 18 fattigdistrikt. I spetsen för hvarje d strikt ställdes en af stadsfullmäktige vald förestå dare. Hvarje distrikt åter delades i 14 kvarte hvart och ett med sin af stadsfullmäktige för en t af tre år utsedde fattigvårdare. Fattigvårdarn hvilkas antal således utgjorde 252, egde att öfva d närmaste tillsynen om de fattige och samvetsgra vårda sig om deras verkliga intressen. Därvid skul iakttagas, att endast fyra familjer komme på hva och ens lott, dels för att möjlighet till noggra individualisering skulle vinnas, dels för att äfv strängt upptagna personer, exempelvis stadens affär män, skulle sättas i tillfälle att deltaga i arbete Elberfeld egde vid tiden för det nya fattigvård systemets genomförande endast 56,000 invånare, m icke mindre än 2,948 understödstagare. 30 år s nare, 1886, utgjorde invånarnas antal 113,000, m understödstagarnas hade nedgått till 2,038. senare tid, då invånarantalet väsentligt stigit, h antalet fattigvårdare ökats till omkr. 500. Samtidi ha kostnaderna likväl högst väsentligt nedgått, o man har med mindre utgifter vunnit en bättre fa tigvård. Organisationen är i hufvudsak alltjämt de samma, som infördes genom den ursprungliga fö fattningen af 9 juli 1852. Framställning om unde stöd skall alltid göras till kvarterets fattigvårdar Honom åligger att oförd röjligen personligen sorgfä ligt undersöka förhållandet och särskildt göra s underrättad om den hjälpsökandes arbetsförtjän insättning i sparkassor m. m. d. Endast unda tagsvis kan han själf i trängande fall omedelba lämna ett mindre tillfälligt understöd. Annars sk hvarje ansökan om fattighjälp genom honom föredr gas för distriktsrådet. Detta råd, som utgöres distriktföreståndaren och fattigvårdarna inom ha distrikt, sammanträder hvar fjortonde dag, och u derstöd kan beviljas endast för tiden mellan t sammanträden eller således högst för 14 dagar. Sk det förlängas, föredrages frågan ånyo. — I spets för stadens fattigvård i sin helhet står en näm (”Armendeputation”), hvilken utgöres af öfverbo mästaren jämte fyra stadsfullmäktige och fyra stadsfullmäktige för en tid af tre år valda borga Nämnden bestämmer de allmänna grunderna för u derstöds utgående och fattigvårdens handhafvan samt skall därjämte utgöra en drifvande kraft att egga till nit och ihärdighet alla de medborga hvilka åtagit sig fattigvårdares eller distriktfö ståndares oaflönade hederspost. Vid nämndens sa manträden, hvilka ega rum hvar fjortonde dag, sk distriktföreståndarna närvara och redogöra för f hållandena inom sina distrikt samt frambära s önskningsmål. Genom detta ständiga samarbete m distriktföreståndarna erhåller nämnden nödig öfv blick öfver fattigvårdsarbetet, utan att dock löpa f att drunkna i detaljer. — Elberfeldsystemet vunnit efterföljd bl. a. i Barmen, Krefeld, Da

stadt, Göttingen, Halberstadt, Leipzig, Dresden, Bremen och Königsberg samt inom en stadsdel i Paris och Kristiania. Bland svenska städer ha på senare åren Växjö, Falun, Uppsala, Sundsvall, Lund och Ystad i större eller mindre utsträckning tillämpat Elberfeldsystemet.

Att Elberfeldsystemet just därigenom, att det i sig upptager och utnyttjar den ene medborgarens offervillighet, uppfinningsrikedom och personliga intresse för andra medborgare, de nödställde, har eydande förtjänster, torde af erfarenheten ha bekräftats. Samma erfarenhet har emellertid visat, att systemet ställer osedvanligt stora kraf såväl på de ledande personerna som ock på en hvar af vårdarna. Uppfyllas icke dessa kraf till fullo, kommer organisationen lätt att sakna den fasthet och den likformighet vid understödsfallens bedömande och behandling, som är tjänstemannasystemets bästa sida. En begränsning af vårdarnas uppgift har af denna anledning visat sig önskvärd. Så ha uppstått olika s. k. blandade system, inom hvilka man väl bibehållit de viktigaste dragen af vårdarsystemet, men där den förberedande, för valet af understödets form afgörande undersökningen lagts i aflönade, med fattigvårdslagstiftningen och sakens yttre former förtrogna tjänstemäns händer och där äfven på annat sätt de förtroendevaldes och de aflönades arbete griper in i och kompletterar hvartannat. Sådana blandade system tillämpas i Dortmund, Stuttgart, Oberhausen, Münster, Freiburg, Kolmar och Strassburg, och anses de sistnämnda städernas organisationer särskildt förtjänstfulla. Äfven inom andra länders stadssamhällen, exempelvis Genève, Trondhjem samt Göteborg och Norrköping, tillämpas blandade system.

Spörsmålet om de nu nämnda systemens fördelar och olägenheter är naturligen af betydelse hufvudsakligen för *den öppna fattigvården*, d. v. s. den, som lämnas de fattige i deras hem. Vid sidan af denna står emellertid *den slutna fattigvården*, d. v. s. den, som utöfvas inom anstalter. I England, som har att uppvisa den äldsta organiserade offentliga fattigvården, är den slutna fattigvården regel alltsedan 1834, då en genomgripande reform på ifrågavarande område egde rum. I hemmet understödjas endast undantagsvis särskildt sträfsamma och hederliga hjälpbehöfvande, och äfven hvad dessa angår är åtgärden att lämna sådant understöd från de kommunala myndigheternas sida en helt och hållet frivillig sak, en sak, som i vissa fall är tillåten, men i andra fall är lagligen förbjuden. Orsaken till dessa bestämmelser är att söka i den ofta besannade farhågan för, att ett understöd, som i det egna hemmet kan efter godtfinnande användas, skall utan några betänkligheter begäras och mottagas samt därigenom undergräfva den fattiges lust och förmåga att genom egen ansträngning bereda sig själf och de sina en nödtorftig utkomst. — I Sverige har däremot den öppna fattigvården, åtminstone på landsbygden, kunnat sägas vara regel, icke af principiella skäl, utan af brist på fattigvårdsanstalter. Denna brist har emellertid under de senaste årtiondena börjat att afhjälpas, i det att allt flera kommuner gått i författning om uppförandet af fattiggårdar, d. v. s. anstalter, vid hvilka de mer eller mindre arbetsföre understödstagarna sysselsättas med jordbruks- och trädgårdsarbete, de kvinnliga med hushållsgöromål, väfnad, de sjukes och stundom äfven barns vård. I städerna har man naturligen bättre kunnat tillgodose det inom den moderna fattigvården allt bestämdare framträdande kravet på ett särskiljande i olika kategorier af understödstagare och en därmed sammanhängande olika behandling af dessa kategorier. Sålunda ha, särskildt i större städer, uppstått arbetsinrättningar, afdelningar för kroniskt kropps- och sinnessjuka samt för mödrar med späda barn, ålderdomshem, asyler för husvilla, nattasyler, uppfostringsanstalter o. s. v.

Enligt Statistiska centralbyråns berättelse om kommunernas fattigvård 1904 utgjorde fattigvårdssamhällena i Sverige 1904:

å landet	2,386
i städer (däri inbegripna några köpingar, hvilka i vissa hänseenden äro med stad likställda)	113
Summa	2,499

Fattigvårdssamhällen, hvilka, jämlikt F. O. § 8, fördelat sitt område i rotar, voro

1874	645
1884	323
1894	263
1904	230

hvaraf synes, att systemet är i aftagande.

Enskilda fattigvårdssamhällen, enligt F. O. § 34, utgjorde 1904 53.

Af fattigvårdsinrättningar, med undantag af de 3,000 mindre fattigstugor, hvilka upplåtits till bostäder åt en del hjon, funnos 1904:

fattiggårdar	360
arbetshus	37
barnhem och uppfostringsanstalter	18
fattighus	1,478
Summa	1,893

hvaraf

å landet	1,752	med utrymme för	40,380	pers.
i städerna	141	» »	15,510	»
Summa	1,893		55,890	»

Antalet understödstagare utgjorde 1904:

å landsbygden	156,006
i städerna	78,633
eller tillhopa	234,639

Understödstagarna utgjorde i procent till folkmängden 1904:

å landsbygden	3,86
i städerna	6,44
i hela riket	4,46

Af understödstagarna utgöra, såsom naturligt, kvinnor största delen. Mot 100 understödstagande män svarade år 1904 173 kvinnor.

Understödstagarna 1904 åtnjöto full försörjning eller mindre understöd i följande procenttal:

fullt försörjda	33,3
delvis försörjda	49,1
tillfälligt understödda	17,6

Hvad understödets beskaffenhet angår kunna understödstagarna fördelas i följande grupper:

	proc.
I fattighus, fattiggård eller dylik anstalt befintliga	17,8
I mindre fattighus boende	3,0
Utackorderade	13,2
Genom rotegång försörjda	0,1
I sjukvårdsanstalt vårdade	3,3
I sina hem understödda	62,5
På annat sätt understödda	0,1

Medelkostnaden för hvarje understödstagare utgjorde:

	å landsbygden kronor:	i städerna kronor:	i hela riket kronor:
1904	66,95	— 99,64	— 77,95

Kostnaden för full försörjning uppgick under 1904 till:

	högst kronor:	lägst kronor:	i medeltal kronor:
å landsbygden	550	— 50	— 116
i städerna	373	— 85	— 164
hela riket	550	— 50	— 118

Samtliga fattigvårdssamhällenas fattigvårdskostnader utgjorde under 1904:

för landsbygden	kronor	10,375,468
för städerna	»	7,834,652
tillsammans	kronor	18,210,120

Litt.: B. H. Dahlberg, ”Bidrag till svenska fattiglagstiftningens historia intill midten af adertonde århundradet” (1893), G. A. Helsingius, ”Handbok i fattigvård” (1899), A. O. Stenkula, ”Om fattigvård” (1902), ”Fattigvård och folkförsäkring” (Skriftserie utg. af Centralförbundet för socialt arbetes fattigvårdskommitté. Ser. I, 1—12, 1905—06. Ser. II, 1—7, 1906) och O. Bäckström, ”Om fattiggårdar” (1907). A. Th. S. (E. P—i.)

I Finland förklarades genom kommunalförfattningarna af 6 febr. 1865 (nu gällande af 15 juni 1898) och 8 dec. 1873 den allmänna fattigvården vara en den borgerliga kommunens angelägenhet. Sedermera har, genom lagen 17 mars 1879 (delvis ändrad genom författningen af 6 aug. 1889), fattigvården ordnats enligt delvis andra principer än de förut i lagstiftningen erkända (jfr förordn. 22 mars 1852). Vid den nya lagens stiftande utgick man hufvudsakligen från den synpunkten, att samhällets skyldighet att åt nödställda lämna hjälp i möjligaste mån borde inskränkas, för att den enskilde skulle genom tvånget att hjälpa sig själf manas till arbetsamhet och omtanke. I detta syfte inskränktes den egentliga fattigvården till minderåriga, vansinniga, vanföra samt af långvarigare sjukdom eller ålderdomssvaghet lidande, hvilka sakna omvårdnad af annan, hvarförutom stadgades, att ”andra nödställde må erhålla understöd efter fattigvårdsstyrelsens pröfning och i enlighet med det af kommunen antagna fattigvårdsreglementet”. I och för kostnadernas bestridande medgafs åt kommun att, såvidt de vanliga inkomsterna därtill icke förslå, upptaga en personell afgift, som erlägges af samhällets samtliga arbetsföra medlemmar, hvilka äro öfver 16 år. Af den senare lagstiftningen må framhållas förordningen af 6 aug. 1889, hvarigenom röstberättigad kvinnlig medlem af en kommun förklaras valbar till led. i fattigvårdsstyrelse i stad äfvensom på landet, där denna styrelse icke utgöres af kommunalnämnd, samt kung. 2 okt. 1888 och 16 aug. 1893 om inspektion öfver fattigvården i Finland. Genom dessa kungörelser tillsattes för landet en fattigvårdsinspektör (se d. o.). Lagstiftningen rörande fattigvården underkastas f. n. revision genom en af regeringen 1904 i anledning af en landtdagspetition tillsatt kommitté. Antalet personer, som åtnjöto underhåll eller understöd af fattigvården, utgjorde 1878 (således före den nya förordningen) 61,412 eller 3,1 proc. af hela befolkningen, 1904 resp. 77,766 eller 2,7 proc. 1878 underhöllos i asyler eller voro utackorderade 13,142, rotehjon voro 13,311, och slutligen erhöllo 34,959 bidrag till sitt underhåll. Enligt åldern fördelade sig dessa så, att 38,177 voro äldre personer och 23,235 barn under 15 år. 1904 åter underhöllos i asyler 1,805 barn och 9,643 äldre än 15 år, utackorderade voro resp. 11,050 och 13,199, rotehjon 349 och 796, årsunderstöd erhöllo 4,209 och 15,255 samt tillfälligt understöd 3,799 och 17,661, således en summa af 21,212 barn och 56,554 öfver 15 år. De sammanräknade kostnaderna för den kommunala fattigvården stego 1878 till en summa af 2,208,482 mk och 31 penni eller 1 mk 11 p. på hvarje person af befolkningen; 1904 voro motsvarande tal 4,296,609 och 1 m. 50 p. Kostnaderna 1904 belöpte sig till å fattiggårdarna 1,240,626, å utackorderingen 1,664,863, å rotehjonen 96,867, årsunderhållen voro 756,872 och de tillfälliga understöden 537,381 mk (1 m. = 70 öre). R. C.*

Norges och Danmarks fattigvårdslagstiftning öfverensstämmer hvad angår såväl den historiska utvecklingen som nu gällande stadganden i sina grunddrag med den svenska fattigvårdslagstiftningen.

Hufvudbestämmelserna för Norges legala fattigvård återfinnas i ”Lov om fattigvæsenet” af 19 maj 1900. — Rätt till fattigvård tillkommer ”enhver, som savner midler til livsophold eller til kur og pleie i sygdomstilfælde og som er ude af stand til at erhverve det nödtorftige og heller icke har nogen forsörgelsespligtig, der evner at understötte ham.” Reglerna för enskilda anhörigas försörjningsplikt äro i hufvudsak öfverensstämmande med i Sverige gällande. Dock åligger det uttryckligen fattigvårdsstyrelse att, om någon på ett oförsvarligt sätt försummar sin försörjningsplikt, öfvertaga den behöfvandes försörjning samt utkräfva ersättning för densamma hos den försörjningspliktige.

Fattigvården åligger kommunen. Såväl i stad som på landet skall särskild fattigvårdsstyrelse utses. Vederbörande prästman är självskrifven ledamot, så ock polismästaren eller en medlem af magistraten i städerna. I öfrigt äro både män och kvinnor valbara.

Hvar fattigvården skall erhållas, bestämmes af hjemstavnsretten (hemortsrätten, se d. o.).

Det är öfverlämnadt åt fattigvårdsstyrelsen (fattigkommissionen) i fattigdistriktet att, med de inskränkningar lagen innehåller, bestämma ett sådant sätt för försörjning eller understöd, som på hvarje ort lämpar sig efter de fattiges behof och ställning samt andra för handen varande omständigheter. Den viktigaste af förenämnda inskränkningar består däri, att det sätt till försörjning af fattiga, som i äldre lagar kallas ”omgangslægd” och som motsvarar vår äldre sockengång eller gång på roten (d. v. s. att den fattige turvis försörjes af de besutne inom fattigdistriktet), är förbjudet, så ock fattigas utbjudande till den minstbjudande å auktion (licitation). Barn skola utackorderas i fosterhem eller intagas i barnhem, och tillkommer det fattigvårdsstyrelse att verka för deras utbildning i nyttigt yrke. Tiggeri är förbjudet. Tvångsarbetshus kunna upprättas af hvarje kommun särskildt eller af flera gemensamt. — Fattigvården bestrides genom en fattigskatt, som skall å landet uttaxeras dels såsom grundskatt, dels såsom afgift på förmögenhet och inkomst; i stad skall den i sistnämnda form uttagas. — För fattigvårdens handhafvande kunna kommunerna indelas i underdistrikt, stående under ledning af ett s. k. ”tilsyn”

hvars ledamöter kunna vara såväl män som kvinnor. För hvarje fattigvårdssamhälle skall finnas af vederbörande departement stadfäst reglemente.

Antalet fattigvårdssamhällen i Norge utgjorde 1904 739. Antalet understödstagare utgjorde:

I städerna	37,740
På landet	50,442
Summa	88,182

Antalet understödstagare i förhållande till folkmängden ses af följande beräkning, i hvilken emellertid endast direkt understödda upptagits.

På 1,000 invånare var antalet understödstagare

i städerna	57,09
på landet	30,89
i hela riket	38,43

Fattigvårdsomkostnaderna uppgingo under år 1904 till 11,569,599 kr.

I Danmark är rätten till fattigvård vidsträcktare än i de båda andra skandinaviska rikena, ity att grundloven af 28 juli 1866 (''Danmarks riges gjennemsete grundlov af 5 juni 1849'') § 84 uttalar såsom allmän regel, att den, som icke själf kan lifnära sig och de sina och hvars försörjning icke åligger någon annan, är berättigad att erhålla hjälp af det allmänna, dock mot skyldighet att underkasta sig de förpliktelser, som lagarna påbjuda. Nu gällande fattigvårdslag är af 9 april 1891 och bär titeln ''Lov om det offentlige fattigvæsen''. Fattigvården åligger kommunen. Fattigvården skall lämnas af den kommun, som är den fattiges *forsörgelsested* (försörjningsort, hemort). Om rätt försörjningsort se Hemortsrätt. Kan ingen kommun utletas, hvarest den fattige genom födsel eller fem års uppehåll eger försörjningsort, skall han försörjas af vistelsekommunen. I detta fall fördelas kostnaderna för försörjning, sedan de af amtmannen godkänts, vid hvarje års slut på amtets (länets) olika kommuner efter folkmängd. — Om tiggeri och lösdrifveri o. s. v. gälla i hufvudsak stadganden, som äro likartade med den svenska lagstiftningens. — Fattigvårdens angelägenheter besörjas likasom i Sverige af fattigvårdsstyrelser, hvilkas alla beslut kunna hos amtmannen och därifrån hos indenrigsministeriet öfverklagas. För Köpenhamn finnas särskilda bestämmelser.

För den danska fattigvårdslagstiftningen utmärkande drag äro: 1) Detaljerade och humana bestämmelser rörande sättet för fattigvårds tilldelande och de fattiges behandling. Såsom exempel må nämnas förbud mot barns intagande å försörjningsanstalt, stadganden om att ärbara fattiga och sådana, som äro till dryckenskap eller annan last förfallna, skola hållas åtskilda, samt inskränkningar i rätten att hemsända i annan kommun hemortsberättigade personer. 2) Stränga straffpåföljder för underlåtenhet att uppfylla försörjningsplikt gentemot hustru eller barn. Såsom exempel härpå må nämnas, att förfallet uppfostringsbidrag till barn, födt utom äktenskap, aftjänas med fängelse vid vatten och bröd. 3) Bestämmelser rörande fattigvårdsunderstödets inverkan på den understöddes rättsliga ställning; på grund af dessa förlorar denne kommunal och politisk rösträtt, står ''under fattigstyrets tilsyn'', kan icke under fem år efter understödets mottagande ingå äktenskap utan fattigvårdsstyrelses samtycke samt är i vissa fall utsatt för möjligheten att få sitt bohag inregistreradt såsom fattigvårdens egendom. Vissa arter af fattigunderstöd, såsom vård af läkare och barnmorska, understöd under sjukdom för medlem af sjukkassa samt extraordinär hjälp under arbetslöshet betraktas emellertid såsom oegentlig fattigvård och medför icke den egentliga fattigvårdens rättsliga följder.

Antalet understödstagare i Danmark utgjorde 1901 101,915, i hvilken beräkning ej medtagits indirekt understödda, ej heller mottagare af oegentlig fattigvård, hvilkas antal utgjorde 6,596. Efter samma beräkning utgjorde understödstagarna 4,16 proc. af befolkningen.

Utgifterna belöpte sig till 10,740,078 kr. Fördelas det utbetalade understödet på samtliga (äfven tillfälligt) understödda, uppstår ett genomsnittsbelopp af 93,96 kr. Medräknas endast de direkt understödda, blir detta belopp 192,36.

Den danska fattigvårdslagen kompletteras af 1891 års ''Lov om alderdomsunderstöttelse til værdige trængende udenfor fattigvæsenet'' (se Alderdomspensionering). A. Th. S. (E. P—i.)

Fattigvårdsafgift. Se Personlig fattigvårdsafgift.

Fattigvårdsföreståndare, föreståndare för fattigvårdsinrättning.

Fattigvårdsinrättning. Se Fattigvård.

Fattigvårdsinspektör. 1. En i Stockholm 1899 i sammanhang med 1898 beslutad förändring af stadens fattigvård antagen tjänsteman, hvilken det åligger att befrämja den allmänna fattigvården och verka för dess utveckling samt att i allmänhet verkställa fattigvårdsnämndens (d. v. s. Stockholms fattigvårdsstyrelses) beslut. Därjämte skall han biträda hufvudstadens enskilda barmhärtighetsinrättningar med upplysningar och råd. Han antages af fattigvårdsnämnden på viss ömsesidig uppsägningstid och är således egentligen fattigvårdens verkställande direktör. Fattigvårdsinspektör finnes i Sverige endast i Stockholm. I de reformlinjer, som utgifvits af den privata fattigvårdskommitté, som 1905 tillsattes af Centralförbundet för socialt arbete, framhålles nödvändigheten af en fattigvårdsinspektion för hela landet i ungefärlig öfverenskommelse med hvad som i Finland är stadgadt (se nedan). Äfven fattigvårdskongressen i Stockholm 1906 uttalade sig i samma riktning. — 2. I Finland anställdes 1888 på fem år en fattigvårdsinspektör, som står i spetsen för hela landets fattigvård, med uppgift att vaka öfver, att kommunerna lagenligt anordna fattigvård, meddela dem enskilda råd och anvisningar afseende fattigvårdens ordnande och förbättrande m. m. Ämbetet blef ordinarie 1893; fattigvårdsinspektörens instruktion är af 16 aug. s. å. Under honom lyda tre fattigvårdsinstruktörer med hvar sitt distrikt, hvilka på rekvisition tillhandagå kommuner och välgörenhetsföreningar med råd. Fattigvårdsinspektörens årsberättelser ingå i den officiella statistiken. 1. A. L. 2. T. C.

Fattigvårdsinstruktör. Se Fattigvårdsinspektör 2.

Fattigvårdskongresser, möten för främjande af fattigvårdens och välgörenhetens utveckling, afse dels den internationella fattigvården, dels ett enskildt lands. Internationella fattigvårdskongresser ha hittills hållits till ett antal af fyra, den senaste i Milano 1906; den femte skall sammanträda i Kö-

penhamn 1910. Kongressen i Paris 1900 gaf uppslag till Internationella permanenta byrån för fattigvård och välgörenhet. — I Stockholm hölls 4—6 okt. 1906 en af omkr. 800 deltagare besökt kongress, som satte frukt bl. a. i Svenska fattigvårdsförbundet, hvilket har till uppgift att utveckla understödsväsendet genom att tillhandagå med råd och upplysningar, anordna kongresser och utgifva tidskrifter.

Fattigvårdslagstiftning. Se Fattigvård.

Fattigvårdsnämnd. Se Fattigvård, sp. 1446.

Fattigvårdssamhälle. Se Fattigvård, sp. 1444—45.

Fattigvårdsstyrelse. Se Fattigvård, sp. 1446.

Fattmomack. Se Fatmomakke.

Fattori [-tåri], Giovanni, italiensk målare, f. 1825 i Livorno, sedan 1877 professor i Florens, har gjort sig ett namn såsom batalj- och hästmålare. Ett par stora bilder från italienska krigen 1859 och 1866 finnes i det moderna galleriet i Rom och i Breragalleriet i Milano.

Fatuhiva, en af Marquesasöarna (se d. ö.).

Fātum, lat. (af *fari*, tala), "öde", motsv. det grek. *Moira*, betyder egentligen "det utsagda" och företrädesvis ett af gudarnas fader oåterkalleligt afkunnadt beslut, men i själfva verket har man i allmänhet i ordet inlagt betydelsen af en blindt verkande nödvändighet, hvilken bildar världshändelsernas dunkla bakgrund och med oemotståndlig makt råder öfver såväl gudar som människor. Romarna antogo för öfrigt, i enlighet med den i hela deras religionsväsen rådande partikularismen, en mängd speciella "öden" (*fata*), hvilka ansågos råda öfver särskilda folkslag, städer och individer. Såsom en personifikation af ödets gudamakt dyrkades ödets gudinnor eller parcerna (jfr Parcer), hvilka tänktes bestämma människans lefnadslopp alltifrån hennes födelse. Från Fortuna, lyckans eller slumpens gudinna, skiljer sig Fatum l. ödet väsentligen genom begreppet af orubblig nödvändighet. A. M. A.

Fau. Se Fao.

Faublas [fåbla']. Les amours du chevalier de Faublas, roman af J. B. Louvet de Couvray.

Faubourg [fåbör], fr. (af lat. *foris*, utanför, och *burgus*, borg), förstad, malm; ett ursprungligen utom stadsmurarna beläget kvarter, som sedermera blifvit införlifvadt med staden.

Faucena, forntida kloster. Se Füssen.

Fauche-Borel [fåʃ-], Louis, schweizisk partigängare, f. 1762 i Neuchâtel, d. där 1829, var vid franska revolutionens utbrott (1789) boktryckare och gjorde Bourbonerna stora tjänster dels genom att trycka och sprida deras manifest, dels såsom underhandlare (bl. a. med Pichegru och Barras, sedermera å Pichegrus vägnar med Moreau). 1804 häktades han af Napoleon, men lösgafs på skriftlig hemställan af preussiske konungen, till hvars hof han begaf sig. Efter 1806 vistades han än i Sverige, där han stod i förbindelse med Gustaf IV Adolf, än i England. 1814 följde han de allierade in i Paris och brukades af furst Hardenberg i några hemliga beskickningar. 1815, efter Napoleons återkomst, uppdrog hofvet i Wien honom en beskickning till Ludvig XVIII i Gent, men han lät använda sig till Napoleons spion och häktades därför i Bruxelles. Genom preussiska regeringens bemedling blef han fri och vistades därefter i England. Han började 1828 utgifva sina *Mémoires* och återvände följande år som preussisk generalkonsul till Neuchâtel, där ekonomiska bekymmer drefvo honom (under ett feberanfall) till själfmord.

Faucher [fåʃē], Léon, fransk statsman, f. 1803 i Limoges, d. 1854 i Marseille, studerade efter en i fattigdom och försakelse genomlefd barndom i Paris och slog sig efter julirevolutionen (1830) på journalistik. Han var medarbetare i "Le temps", redigerade "Le constitutionnel" (1833—34) och "Le courrier français" (1839—42), men egnade sig hufvudsakligen åt nationalekonomiska och politiska undersökningar (*État et tendances de la proprieté en France; du système électif en France*, i "Revue des deux mondes" 1836; *Études sur l'Angleterre*, 1845; 2:a uppl. 1856; samt flera artiklar i "Journal des économistes"). 1847 invaldes han i deputeradekammaren, slöt sig till den dynastiska oppositionen och undertecknade 1848 anklagelseakten mot Guizots ministär. Efter februarirevolutionen s. å. fick han plats i konstituerande och lagstiftande nationalförsamlingarna, där han med allt större skärpa uppträdde mot de socialistiska och demokratiska sträfvandena, samt blef dec. 1848 minister för allmänna arbeten och kort därpå inrikesminister. Hans hänsynslösa tillvägagångssätt vid valen till lagstiftande församlingen skaffade regeringen ett starkt parti, men framtvang hans afgång (maj 1849). April—okt. 1851 var han åter inrikesminister, men vägrade ståndaktigt att mottaga någon offentlig befattning efter statskuppen 2 dec. 1851. Han sysslade sedermera uteslutande med finansiella spörsmål och skref bl. a. en på sin tid uppseendeväckande artikel, *Finances de la guerre* (i "Revue des deux mondes", 1854), en öfversikt af Rysslands ekonomiska ställning. Sedan 1849 medlem af Académie des sciences morales et politiques, instiftade han "Léon Fauchers pris", en summa på 3,000 frcs, som detta samfund skall utdela hvart tredje år. E. A—t.

Faucher [fåʃē], Julius, tysk nationalekonom, f. 1820 i Berlin, d. 1878 i Rom, stiftade 1846, i förening med Price-Smith m. fl., den första frihandelsföreningen i Berlin, var 1850 en bland grundläggarna af den frisinnade Berlintidningen "Abendpost" och öfverflyttade, sedan denna undertryckts, till London, där han vistades i tio år och — som medarbetare, 1856—60, i Cobdens och Brights organ "Morning star" — än mer befästes i sin tro på frihandelsidéernas absoluta giltighet. Återkommen till hemlandet 1861, invaldes F. s. å. i preussiska deputeradekammaren samt verkade ifrigt i tal och skrift för frihandelsidéernas utbredande. Han redigerade sedan 1863 de tyske frihandlarnas hufvudorgan, "Vierteljahrschrift für volkswirtschaft und kulturgeschichte". I denna tidskrift skref han en mängd smärre nationalekonomiska uppsatser samt gaf dessutom ut flera volymer reseminnen, t. ex. *Vergleichende culturbilder aus den vier europäischen millionenstädten* (1877). Som nationalekonom hyllade F. den längst gående frihandelsdoktrinen och bekämpade häftigt den historiska skolan under Roscher därför, att den ej ville inse, att nationalekono-

ien var ”ren logik och matematik”, utan för enna vetenskap dristade vänta sig nytta af histo- a och statistik. (V. S—g.)

Fauchet [få∫ē], Claude, kallad abbé F., ansk revolutionsman, f. 1744 i Dornes (dep. ièvre), var en tid hofpredikant, men aflägsnades ån ämbetet och ställde sig 1789 i revolutionsmännens främsta led samt var 14 juli s. å. en af folkets ledare under angreppet på Bastiljen. F. blef sedan medlem af kommunen, utnämndes 1791 till konstitutionell biskop i Calvados, valdes s. å. till medlem af lagstiftande församlingen och 1792 till ledamot i konventet, öfvergick småningom från jakobinerna till girondisterna samt blef, tillika med de senare, iljotinerad 1793. Under vintern 1790—91 prederade han (under titeln ”Procureur général de a vérité”) i den af honom organiserade ”cercle ocial” och hade därvid en medhjälpare i Condorcet. Till kyrkans omorganisering bidrog F. mycket genom sina tal och predikningar, bl. a. *Discours sur a religion nationale* och *Éloge civique* (öfver Franklin), samt ifrade särskildt för kristendomens och revolutionens förening på frimureriets grund. Under rocessen mot Ludvig XVI talade han modigt och llvarligt mot att döma konungen till döden samt östade för, att man skulle vädja till folket. Han ar en af franska revolutionens märkligaste talare. itt.: Aulard, ”Les orateurs de la législative et e la convention”, II (1886).

Fauciflöræ. Se Calyciflöræ.

Faucigny [fåsinjī], före 1860 provins (Fossigni) i konungariket Sardinien, nu en del af franska dep. Haute-Savoie, omfattande floden Arves dal, n. om Mont Blanc. F. var under förra delen af medeltiden ett baroni, som 1233 genom giftermål tillföll grefarna af Savojen. Wienkongressen 1815 förklarade landskapen F. och Chablais för neutralt område.

Faucille, Col-de-la [kåll də la fåsi'j], ett 1,323 m. högt pass i Jura i franska dep. Ain. Det förbinder Genève och Gex med det inre Frankrike, men nyttjas föga.

Faucilles, Les monts [lä må fåsi'j], kalkstensbädja i franska dep. Haute-Marne och Vosges. Der förenar Langres-platån i v. med Vogeserna i ö. och skiljer Saônes källområde från Meuses och Moselles samt når 613 m. i höjd.

Faucit [få'sit], Helen, engelsk skådespelerska, f. 1817, d. 1898, debuterade 1836 i London och var sedermera anställd dels vid Haymarket-teatern, dels vid Drury-lane-teatern i London. Efter sitt 1851 ingångna giftermål med skriftställaren sir Theodore Martin (se denne) uppträdde hon sällan på scenen. Hon var en utmärkt framställarinna af de kvinnliga hufvudrollerna i Shaksperes dramer. Hennes skrift *On some of Shakspeare's female characters* (1885) har utkommit i flera uppl. Hennes make skref hennes biografi (1901).

Fauerholdt, Viggo, dansk målare, f. 1832, d. 1883, tillhörde Düsseldorfskolan och målade små mariner (ett *Strandparti från Holland* 1873 i svenska statens ego). G—g N.

Faugère [få∫ār], Armand Prosper, fransk litteraturhistoriker, f. 1810 i Bergerac, Dordogne, d. 1887 i Paris, blef 1842 af Franska akademien prisbelönt för *Éloge de Blaise Pascal.* F. egnade sig särskildt åt Pascal-forskningar samt utgaf madame Rolands memoarer (1864) och Saint-Simons outgifna arbeten (1880—83).

Faujasit [få∫asīt], *miner.*, en tesseral zeolitart, stående i närheten af chabasit, uppkallad efter franske geologen Barthélemy Faujas de Saint-Fond (f. 1741, d. 1819). A. Hng.

Faukāla (af lat. *fauces*, svalg, strupe) kallas språkljud, vid hvilkas frambringande antingen gomseglet eller tungroten artikulerar mot svalgväggen. Om gomseglet utför artikulationen, sägas ljuden vara *velo-faukala*, om tungroten gör det, kallas de *lingvo-faukala*. Vid bildningen af det danska *r*-ljudet torde lingvo-faukal artikulation förekomma; velo-faukala stötljud bildas t. ex. vid talorganens öfvergång från *b*- till *m*-ställning i *näbbmus*, från *t*- till *n*-ställning i *kattnos*. H. P.

Faulensee [-se], by och badort i schweiziska kantonen Bern, vid Thunsjön, 802 m. ö. h., har ett mildt subalpint klimat och en kall (11° C.) källa, hvars vatten innehåller svafvelsyrad kalk, järn m. m. Säsong maj—oktober. Ln.

Faulhorn [-hårn], bergsstock i Schweiz, Berner Oberland, mellan Grindelwalddalen och Brienzsjön, 2,683 m. F. besökes mycket af turister till följd af den vackra utsikten öfver Finsteraarhornsgruppen och det schweiziska låglandet ända till Jura i v.

Faulmann, Karl, tysk stenograf och skriftställare, f. 1835 i Halle, d. 1894 i Wien, var urspr. typograf, anställdes 1855 vid stenografityp-afdelningen af statstryckeriet i Wien och var sedan 1860 lärare i Gabelsbergers stenografiska system i denna stad. F. uppställde 1875 ett eget, särskildt i Österrike mycket användt stenografiskt system, kalladt fonografi, som i hög grad tillgodoser ljudenlighetens kraf, nyttjar helt få sigler och är enkelt äfven i afseende på vokalsymboliken samt lätt att lära, men ej tillräckligt lättskrifvet eller karakteristiskt i typformerna. Bland F:s utgifna arbeten må nämnas *Gabelsberger's stenographisches lehrgebäude* (1860; 35:e uppl. 1899), *Anleitung zur phonetischen stenographie* (1883; 7:e uppl. 1899) och *Geschichte und litteratur der stenographie* (1895) samt på andra områden bl. a. *Das buch der schrift.* (2 uppl. 1880), som innehåller alla kända folkslags skriftsystem och alfabet.

Faulquemont [fålkmå'], stad i Elsass-Lothringen. Se Falkenberg.

Faun. Se Faunus.

Fauna. 1. *Rom. myt.* Se Faunus. — 2. *Zool.*, sammanfattningen af de för en större del af jorden, ett särskildt land, en viss trakt eller ett visst vattenområde egendomliga djurarter; beskrifning af dessa djurarter. Se Djurgeografi. J. G. T.*

Faun-apan, *zool.* Se Primates.

Fāū'nisk (jfr Faun), sinnligt lysten, otuktig.

Fauni'st (jfr Fauna 2), forskare i eller skildrare af ett visst områdes djurvärld. — Fauni'stisk, som har afseende på faunan.

Fa̲u'nus, fornitalisk gudomlighet (se fig. 1), betyder eg. den välvillige, huldе guden (af *favēre*, gynna). Enligt folktron var han en god ande för skog och mark, hvilken befordrade jordens fruktbarhet samt skänkte fruktsamhet åt djur och människor. Tron på F. var så stark och lefvande, att man på landsbygden träffade människor, som påstodo sig ha sett honom personligen. Med tiden sammansmälte

Fig. 1. Faunus. Antik bronsstatyett. (Wien.)

Fig. 2. Dansande faun. Antik bronsbild, funnen i Pompeji. (Neapel.)

han i föreställningen med skogsguden Silvanus och betraktades till följd däraf ofta såsom en naturande, som visserligen välsignar bygden, men därjämte uppträder för att skrämma människorna. Denna uppfattning blef allmännare i samma mån, som F. för tanken blef densamme som grekernas

Fig. 3. Faun, liggande. Bildverk i marmor, af J. T. Sergel. (Nationalmuseum, Stockholm.)

skogsgud Pan, hvars dyrkan, enligt fornsägnerna, skall ha blifvit införd i Latium af Euander (se d. o.), som tydligen är en annan beteckning för Faunus. Småningom mångdubblades också F., likasom Silvanus och Pan, hvarefter faunerna (se fig. 2 o. 3) sammanblandades med de grekiske satyrerna, guden Dionysos' åt naturlifvets fröjder och sinnlig lust hängifne följeslagare. — En annan sida hos F. är hans inspiration och profetiska förmåga, hvilken, enligt fornsägnerna, anlitades af de latinske konungarna. Äfven betraktades F., i likhet med mången annan forntida gudomlighet, såsom en jordisk ättefader och konung för aboriginerna, en stiftare af religion, sed och ordning. F. dyrkades i Rom särskildt såsom Lupercus (antingen "vargfördrifvaren" eller på en gång "varg och bock", d. v. s. fruktsamhetens sinnebild) vid lupercaliefesten 15 febr. i den bekanta grottan vid det palatinska berget. — Jämte F. omtalas den kvinnliga gudomligheten Fauna ("Hulda"), uppfattad dels som hans dotter, dels ock som hans maka och sålunda sammansmält med Bona Dea. Det är i synnerhet fruktsamheten, som framhålles i sägnerna om Faunus. R. Tdh.

Faure [får], Jean Baptiste, fransk operasångare, f. 1830 i Moulins, var först korgosse, genomgick konservatoriet i Paris, debuterade 1852 på Opéra comique i Paris och blef snart en berömd barytonist, synnerligast sedan han 1859 skapat *Hoël* i Meyerbeers "Dinorah". 1861 öfvergick han till Stora operan samt sjöng sedermera äfven i Bruxelles, London och Wien med stort bifall. 1876 drog han sig tillbaka från scenen. Sällan ha språk och sång, ton, mimik och aktion varit så innerligt förenade som hos F. Hans hufvudroller voro bl. a. *Mefistofeles*, *Don Juan*, *Tell* och *Hamlet*. F. har uppträdt äfven såsom tonsättare med ett *Pie Jesu* och de mycket sjungna *Crucifix*, *Alléluia d'amour* och *Les rameaux* samt utarbetat sångskolan *La voix et le chant* (1886). Sedan 1860 är han gift med Constance Caroline Lefèbvre, f. 1828, som 1864 lämnade scenen efter en framgångsrik verksamhet såsom sångerska vid Opéra comique och Théâtre lyrique. A. L.

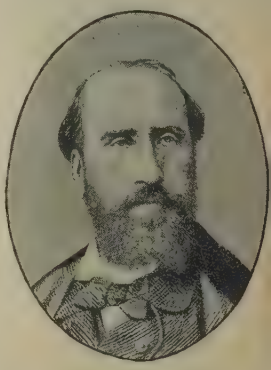

Faure [får], François Félix, president i franska republiken, f. 30 jan. 1841 i Paris i ett enkelt, men välbärgadt hem, lärde först till tapetserare, faderns yrke, men tog sedan, efter en studieresa till England, plats på ett garfveri i Amboise. Därpå fick F. anställning i ett stort handelshus i Le-Havre och kunde snart, tack vare redbarhet och energi, där grunda eget skeppsrederi. Under fransk-tyska kriget sändes han af Gambetta, hvars vän och beundrare han var, till England för att köpa vapen, utmärkte sig sedan i mobilgardet samt deltog med framgång i undertryckandet af Pariskommunen (1871). Efter kriget blef F. president för handelskammaren i Le-Havre och vice mär (1874), valdes 1881 till deputerad och blef kort därpå understatssekreterare för kolonierna i

Gambettas ”stora ministär” (nov. 1881—jan. 1882). Samma post innehade han i Ferrys andra (febr. 1883—apr. 1885) och Tirards första kabinett (dec. 1887—apr. 1888). Härunder samt som medlem af flera utskott hade han vunnit anseende som auktoritet rörande kolonierna och sjöfarten, valdes jan. 1894 till vicepresident i kammaren samt var maj 1894—jan. 1895 marinminister i Dupuys andra kabinett. Efter Casimir-Périers abdikation valdes han 17 jan. 1895 till franska republikens president af nationalförsamlingen i Versailles. Som president vann han en viss popularitet genom den stånd han vid flera tillfällen förstod att utveckla, tack vare sin stora förmögenhet och genom sitt ståtliga, representativa yttre. Hans presidenttid utmärktes i synnerhet af konsolideringen af den fransk-ryska alliansen, hvarpå F. med energi och framgång arbetade, samt af Dreyfusprocessen (se d. o.), som han envisades att betrakta som en afslutad affär. Han afled plötsligt och oväntadt i Paris 16 febr. 1899. F. hade äfven uppträdt som förf. med det af Franska akad. prisbelönta arbetet *Les budgets contemporains* (1887). E. A—t.

Faure [får], Sébastien, fransk anarkist, f. 1858 i S:t Étienne, studerade vid en jesuitskola och ämnade ingå i jesuitorden, men egnade sig 1880 åt affärsverksamhet, påverkades sedermera af anarkismens läror och började hålla anarkistiska föreläsningar, hvilka föranledde, att han flera gånger straffades för uppmaningar till plundring och inbördeskrig. 1892 uppsatte F. i Marseille den anarkistiska tidningen ”L'agitation” samt 1895 ”Le libertaire”; sedermera blef han redaktör för ”Journal du peuple”. Bland F:s skrifter märkes *La douleur universelle* (1895).

Fauré [fårē], Gabriel Urban, fransk tonsättare, f. 1845, elev af Niedermeyer och Saint-Saëns, blef 1866 organist i Rennes, 1870 i S:t Sulpice i Paris, senare vid S:t Honoré, äfvensom kapellmästare vid Madeleine, och 1896 professor i komposition vid Pariskonservatoriet, hvars direktör han blef 1905. F. har skrifvit flera violinsaker, orkestersviter, symfoni, stråkkvartetter, pianokvartetter, körverk, duetter och romanser, operorna *Prométhée* (1900) och *Pénélope* (1907) samt scenmusik till dramer af Shakspere m. fl. Han följer den af César Franck inslagna riktningen. A. L.*

Faures stapel [fårs]. Se Ackumulator.

Fauriel [fåriä'l], Claude Charles, fransk historiker och filolog, f. 1772 i S:t Étienne, d. 1844 i Paris, var en tid sekreterare åt polisministern Fouché, tog 1802 afsked ur statens tjänst och lefde sedan en tid i intim förbindelse med madame de Condorcet, bland hvars papper man sedermera fann manuskriptet till hans *Les derniers jours du Consulat* (utg. 1886 af L. Lalanne), skarpsynta och på förut obekanta dokument stödda samtida iakttagelser om händelserna under konsulatets sista tid. F. gjorde stora materialsamlingar till studiet af bretonska, gaeliska, forntyska och baskiska, öfversatte Baggesens ”Parthenaïs” (1810) och utöfvade stort inflytande på Manzonis ungdomsdiktning genom sin nära vänskap med denne. Genom sina öfversättningar från nygrekiskan, *Chants populaires de la Grèce moderne* (2 bd, 1824—25), vann han stort bifall och bidrog kraftigt att höja intresset för Greklands frihetsstrid. Hans förnämsta arbete är *Histoire de la Gaule méridionale sous la domination des conquérants germains* (4 bd, 1836), andra delen af ett stort anlagdt verk om södra Galliens historia, som aldrig fullbordades. 1830 blef han professor i utländsk litteratur vid Sorbonne och utgaf sina första föreläsningar i bokform, *Histoire de la poésie provençale* (3 bd, 1846), hvari han på ett glänsande sätt häfdade den provensalska diktningen samt chevaleriets anda, och *Dante et les origines de la langue et de la littérature italiennes* (2 bd, 1854). 1836 blef han medlem af Académie des inscriptions. F. var en idérik person, hvars direkta inflytande på vänner och lärjungar var i hög grad befruktande i andlig måtto samt verkade eggande till nya studier efter af honom själf gifna uppslag. E. A—t.

Faurås, härad i Hallands län, ingår i Hallands läns mellersta domsaga och i dels Varbergs, dels Halmstads fögderi samt omfattar socknarna Gällared, Gunnarp, Ljungby, Alfshög, Vinberg, Stafsinge, Morup, Fagerred, Källsjö, Ullared, Okome, Köinge, Svartrå, Sibbarp, Dagsås. 74,935 har. 16,464 inv. (1906).

Fāu'sböll, Michael Viggo, dansk språkforskare, f. 22 sept. 1821 nära Lemvig, Jylland, blef 1838 student och 1847 teol. kand. Redan tidigt egnade han sig åt studiet af sanskrit och senare af pali. Han utgaf ”Dhammapada” (1855; ny uppl. 1900), en samling tänkespråk med latinsk öfv. af vikt för kännedomen om buddismens etik, och grundlade därigenom palistudiet i Europa, vidare, med understöd af indiska regeringen, ”Jātaka”-boken, en samling legender om Buddha (6 bd, 1875—96; kommentar och register 1897) och ”Sutta nipāta” (eng. öfv. 1881, text 1885, ordlista 1895), en samling dialoger på pali om Buddhas lära. 1878—92 var F. professor i indisk filologi vid Köpenhamns universitet. Han blef 1879 hedersdoktor vid universitetets 400-årsfest, fick 1888 af vet. akad. i Berlin Boppska priset och vardt 1890 hedersled. af Asiatic society i London. 1897 utgaf han *Forstudier til en fremstilling af den indisk mythologi efter Mahabharata*, 1903 vidgade till *Indian mythology*. Omfattande och roande är F:s *Ordbog over gadesproget og saakaldt daglig tale* (1866; ny uppl. 1906—07), utgifven under pseudonymen V. Kristiansen. E. Ebg.

Fausse alarme [fåss ala'rm], fr., falskt alarm. Jfr Alarm. — Fausse attaque [-ta'k], fr., låtsadt anfall, skenanfall. — Fausse couche [-kōʃ], fr., missfall, förtidig nedkomst. — Fausse queue [kō], fr., *biljardt.*, felstöt, ”kix”.

Fausse braie [fåssbrä'], *fortif.*, lågvall; en först i nederländska befästningsskolan brukad lägre vall i grafven framför och jämnlöpande med hufvudvallen samt afsedd för lägre bestrykning och minskande af döda vinkeln i grafven. F., som anordnades uteslutande för infanteriförsvar, begagnades mycket vid svenska fästningsbyggnader under 1600-talet. L. W:son M.

Faust, boktryckare. Se Fust.

Faust, Johann l. Georg, vanligen kallad Doktor Faust, en ryktbar tysk svartkonstnär under 1500-talets förra del, hvars äfventyr och underkurer snart af ryktet och folkfantasien togos om hand. Han föddes i Pfalz omkr. 1490 och omtalas under 1500-talets första år bl. a. såsom huslärare hos Franz von Sickingen i Kreuznach. Vid

Heidelbergs universitet blef han ”baccalaureus theologiæ” enligt matrikeln (”Johannes Faustus ex Simmern”) 1509. Som en vagabonderande skolast och undergörare omtalas han sedan på skilda orter. Omkr. 1520 skall han ha vistats i Erfurt och t. o. m. hållit föreläsningar vid universitetet. Sannolikt var han därefter i Krakau, där såväl den ”naturliga” som den ”svarta” magien studerades. Han kallade sig nu ”doktor” och omnämnes bl. a. af både Luther och Melanchthon; från Wittenberg blef han fördrifven. Han afled, såsom man numera anser, i staden Stauffen i Breisgau omkr. 1539; och genast spridde sig märkliga berättelser om, huru han blef

Faust. Etsning af Rembrandt.

hämtad af djäfvulen, med hvilken han ingått förbund. Sagan om F. utbildade sig nu raskt, och redan 1587 utkom den första folkboken om honom, ”Historia von dr. Johann Fausten”, genom hvilken han framstod som den typiske svartkonstnären, den lärde trollkarlen. Nya tillökade upplagor utgåfvos i rask följd, och sagan och folkboken spridde sig äfven till främmande länder, småningom till Sverige, där man ännu på 1800-talet i Östergötland berättade en variant däraf, hvari en till Linköpings bibliotek förlagd, ”med kedjor fastlåst” svartkonstbok spelar en roll. En mängd stoff från äldre historier om mager eller trollkonstnärer förenades tidigt med Faustsagan, och vissa motiv däri kan man följa t. o. m. till förkristen tid. Åtskilliga ”svartkonstböcker” föra också tillbaka till F. Kunskapstörsten och begäret att genom hemliga medel förstå världssammanhanget blefvo alltmera hufvuddraget i framställningen af F. En bearbetare af folkboken (G. R. Widmann, Hamburg 1599) gaf sagan en specifikt antikatolsk tendens, och denna har bibehållit sig i de senare folkböckerna.

Redan 1589 behandlades Faustsagan i dramatisk form af den berömde engelske författaren Marlowe (se d. o.); och hans drama, som rätt noga följer folkboken också i afseende på F:s ”helvetesfärd”, omformades sedan i Tyskland till ett folkskådespel. Detta upptogs också som text för marionett-teatern. Ett sådant marionettdrama om F. har Goethe sett i sin barndom. Goethes drama blef det mest ryktbara; det var i sin första, mera skissartade bearbetning (”Urfaust”) färdigt 1775; som ”fragment” utkom 1790 ett mera utarbetadt parti af del I, hvilken fullständigt utkom 1808; del II var färdig vid Goethes död (1832). Marlows uppslag, att först låta F. uppträda som grubblaren i studerkammaren, följes af alla senare bearbetare. Lessing (1729—81) hade planlagt ett Faustdrama, med en delvis ny framställning af F:s lefnadsslut; och Goethe har ytterligare omformat gestalten och fördjupat dess betydelse, likasom hans framställning af djäfvulsfiguren Mefistofeles är rik och originell. Bland Goethes samtida upptogs ämnet af Mahler Müller (ofullb. drama 1778), M. Klinger (romaner om F. 1791 ff.) m. fl.; och under 1800-talet af Klingemann (ett för teatern lämpadt skådespel 1815), Grabbe (”Don Juan und F.”, 1829), Heine (”Doktor F., ein tanzpoem”, 1851) samt (i episk form) af N. Lenau (1836) m. fl. Faustsagan har också flera gånger blifvit använd som text till operor (musik af Spohr 1816, Gounod 1859, Boito 1868, Zöllner 1887) samt också gifvit andra musiker impulser (Rob. Schumann, R. Wagner, Liszt, Berlioz, Lassen), likasom bildande konstnärer (Rembrandt, se fig., Cornelius, Retsch, Delacroix, Ary Scheffer, Kaulbach, Kreling m. fl.).

Ur den rika Faustlitteraturen må nämnas: Creizenach, ”Versuch einer geschichte des volksschauspiels vom doktor F.” (1878), Faligan, ”Histoire de la légende de F.” (1888), Kiesewetter, ”F. in der geschichte und tradition” (1893), A. Tille, ”Die Faustsplitter in der literatur des 16.—18. jahrhunderts” (1900), samt K. Engels ”Zusammenstellung der Faustschriften” (1885, uppräknar 2,714 nummer). Nämnas må ock här A. Th. Lysanders ”Faust, en själshistoria efter Göthes sorgespel, jämfördt med flera idédramer” (1875), samt Alfr. Jensen, ”Twardowski, den polska Faustsagan. En litterär studie” (i ”Nord. tidskr.” 1897, s. 189—203). E. Wrgl.

Faust, Karl, tysk tonsättare, f. 1825, d. 1892, militärkapellmästare i Schlesien och 1869—80 dirigent för stadskapellet i Waldenburg, komponerade dansmusik, som blef omtyckt äfven i Norden.

Fau'sta, kejsar Konstantin den stores andra gemål, kejsar Maximianus' dotter och moder till kejsarna Konstantin II, Konstantius och Konstans, skall ha hos sin make förtalat sin styfson Crispus, hvilken till följd däraf blef aflifvad (326). Kejsaren säges icke långt därefter insett och ångrat sin orättvisa mot Crispus samt, under inverkan af sin moder Helena, ha låtit anklaga F. för äktenskapsbrott och afrätta henne. R. Tdh.

Faustin, kejsare af Haïti, hette eg. Soulouque, f. 1782 i Petit-Goave (Haïti) som negerslaf af den senegambiska mandingorasen, blef 1802 soldat och deltog sedan i alla revolutionerna på ön Haïti. Ehuru fullkomligt obildad (han kunde då ej läsa och skrifva), blef han 1846 general och 1847

republiken Haïtis president. April 1848 organiserade han ett massmord på sina politiska motståndare, mulatterna, föregifvande att de sammansvurit sig mot hans lif, och började sedan ett despotiskt regemente. Aug. 1849 lät han utropa sig till kejsare under namn af Faustin I, sökte till hela världens åtlöje i detalj efterlikna Napoleon I och instiftade en högt betitlad adel, riddarordnar och en prunkande hofstat. Hans girighet, oduglighet och despotism gjorde honom dock allmänt hatad, så mycket mer som tre expeditioner mot Dominikanska republiken (1849, 1850 och 1855—56) totalt misslyckades. 1858 gjorde general Geffrard uppror mot F., som, öfvergifven af sina trupper, tillfångatogs i Port-au-Prince i jan. 1859 och måste gå i landsflykt till Jamaica. Efter sin efterträdare Geffrards fall fick han återvända 1867, men dog 6 aug. s. å. i Petit-Goave. E. A—t.

Faustina, namn på två romerska kejsarinnor. 1. F. d. ä., d. 141, var gemål till kejsar Antoninus Pius (138—161). Till hennes ära uppfördes enligt senatsbeslut vid nordöstra sidan af Forum romanum ett tempel, som, ännu till vissa partier bibehållet, utgör en del af kyrkan S. Lorenzo. — 2. F. d. y., den förras och Antoninus Pius' dotter, d. 175, var förmäld med Antoninus' efterträdare, M. Aurelius. Hon var bekant för sin skönhet, men äfven för sitt lättsinne och sina utsväfningar. Till minne af henne var inrättad en stiftelse för fattiga flickor. R. Tdh.

Faŭ'strecht, ty. Se Näfrätt.

Faŭ'stulus, enligt romerska fornsägner en herde på Palatium, hvilken fann Romulus och Remus diande varginnans spenar och förde dem till sin hustru Acca Larentina (se d. o.), som uppfostrade dem. F. och Acca Larentina äro uppenbarligen endast beteckningar för gudomligheterna Faunus och Fauna (se Faunus). R. Tdh.

Faŭ'stus från Milēve i norra Afrika, manikeisk teolog, lefde i 4:e årh. och var manikeismens (se Manes) mest betydande representant i Västerlandet.

Faŭ'stus från Rhēgium, munk och kyrklig skriftställare, f. omkr. 400, troligen i Britannien, d. omkr. 490, blef omkr. 460 biskop i Reji (Rhegium) och var semipelagianismens mest framstående försvarare. På uppdrag af konsiliet i Arles omkr. 473 författade han stridsskriften *De gratia dei et humanæ mentis libero arbitrio.*

Faute [fåt], fr., fel, misstag, felkast; förseelse; felsteg; fåt (se Brädspel).

Fauteuil [fåtö'j], fr. Se Fåtölj.

Fautfrakt [fåt-] l. Barlastfrakt, ty. *fautfracht*, fr. *fauxfret*, eng. *dead freight*, *hand.*, den ersättning, som en bortfraktare (skeppare) har rätt att fordra af en befraktare för betingadt, men ej begagnadt lastutrymme.

Faux bourdon [få bordã'], fr., *mus.* Se Falso bordone.

Fava de San Ignācio, *bot.* Se Fevillea.

Favāra, stad på Sicilien, prov. Girgenti. 20,398 inv. (1901). Det ligger i midten af det s. k. svafveldistriktet och drifver betydlig handel med svafvel, marmor, spannmål och frukter.

Fa'varo, Antonio, italiensk matematiker, f. 21 maj 1847 i Padua, blef 1872 e. o. professor i matematik och 1882 professor i grafisk statik vid därvarande universitet samt håller därjämte föreläsningar i matematikens historia, de första i sitt slag i Italien. Bland hans större arbeten må nämnas *Notizie storico-critiche sulla costruzione delle equazioni* (1878) och *Intorno alla vita ed ai lavori di Tito Livio Burattini* (1896). F. har sysselsatt sig länge med forskningar rörande Galileo Galilei, och resultaten af dem äro dels offentliggjorda i ett hundratal uppsatser, afhandlingar eller särskilda skrifter (t. ex. *Galileo Galilei e lo studio di Padova*, 2 bd, 1883, och *Galileo Galilei e suor Maria Celeste*, 1891), dels nedlagda i den monumentala nya uppl. af Galileis samlade arbeten, hvars utgifvande anförtrotts åt F. och hvaraf hittills 18 bd (1890—1906) utkommit. F. är president i "Istituto veneto di scienze, lettere ed arti" och "Deputazione veneta di storia patria". G. E.*

Favart [-vār]. 1. Charles Simon F., fransk operettförfattare, f. 1710 i Paris, d. där 1792, blef genom sina af äkta franskt behag och glädtighet utmärkta operatexter, hvilka sattes i musik af Duni, Monsigny m. fl., i väsentlig mån skapare af den franska opéra comique. Åtskilliga af dessa sångspelstexter, som äro än landtliga idyller, än lustiga farser och parodier, äro gifna i Sverige, t. ex. de berömda *Ninette à la cour* (1755; "Bondflickan på hofvet", 1793), *Les trois sultanes* (1761; "Soliman den andre", 1789) m. fl.

1745 gifte sig F. med Marie Justine Benoîte Duronceray (f. 1727, d. 1772), hvilken gjorde sig känd äfven som författarinna (*Annette et Lubin* m. m.) samt ännu mer såsom pikant sångerska, skådespelerska och dansös vid Opéra comique och Théâtre italien. Hon var den första, som dristade spela subrett eller landtflicka i den dessa roller motsvarande kostymen, i stället för i hofdräkt. När hennes man öfvertog direktionen af marskalkens af Sachsen skådespelartrupp, medföljde hon denna till Flandern, men hade många vidrigheter att utstå från den förälskade marskalken. (Hon är hufvudpersonen i Offenbachs "M:me Favart".) Båda makarnas samlade arbeten utgåfvos under titeln *Théâtre de monsieur et madame Favart* (10 bd, 1763—72), mannens memoarer och bref i 3 bd, 1808, bägges arbeten ånyo 1853. Jfr Fonts monografi öfver F. (1894). A. L.*

2. Pierrette Ignace Pingaud, kallad Marie F., den föregåendes sonsons adoptivdotter, fransk skådespelerska, f. 1833, debuterade 1848 på Théâtre français och var societär där 1854—80. Hon blef en ypperlig framställarinna af naiva älskarinneroller, med stor förmåga att inlägga sanning i ett passioneradt spel, beundrades särskildt för sin framställning af unga flickor i Mussets lustspel och spelade med åren alltmera utpräglade och fordrande hufvudroller i dramer af V. Hugo, Augier m. fl.

Fawcett [få'set], Henry, engelsk nationalekonom och politiker, f. 26 aug. 1833 i Salisbury, d. 6 nov. 1884 i Cambridge, blef efter slutade

universitetsstudier ”fellow” vid Trinity hall i Cambridge. 1858 drabbades han af den olyckan att, genom ett vådaskott på en jakt, förlora synen på båda ögonen, men fortsatte likväl med beundransvärd energi sitt studielif och sina förberedelser för inträde på den politiska banan. 1863 blef han innehafvare af en nyinrättad nationalekonomisk professur vid Cambridges universitet och invaldes 1865 som avancerad radikal i underhuset, där han intog en ganska självständig ställning till den officiella liberala partiledningen och genom sin sällsynt vinnande personlighet och självständiga karaktär förvärfvade aktning inom alla partiläger. Han sökte bl. a. verka för rösträttens utsträckning till kvinnorna och hade genom sin skarpa opposition mot Gladstones i hans tycke alltför konfessionella förslag till undervisningslag för Irland väsentlig andel i den liberala ministärens fall 1874. Ifrigt verkade han för förbättring af jordarbetarnas lefnadsvillkor, och genom sina energiska sträfvanden för en indisk budgetreform i den infödda befolkningens intresse förvärfvade han namnet ”representant för Indien”. Med sitt parti återförenades F. i oppositionen mot Disraelis turkiska och afganska politik samt fick efter den liberala valsegern 1880 som generalpostmästare säte i Gladstones ministär, dock ej i kabinettet. I flera punkter (t. ex. rörande Irland och Egypten) ogillande Gladstones allmänna politik, egnade sig F. dess ifrigare åt sitt departement och vann stor popularitet genom en rad praktiska reformer (införande af paketpost, billigare telegramporto, sparmärken m. m.). Som nationalekonom var F. en rättrogen och skicklig popularisator af Mills och Cobdens idéer. Bland hans arbeten märkas *A manual of political economy* (1863; 6:e uppl. med ett kritiskt tilläggskapitel om statssocialismen 1883), *The economic position of the british labourer* (1865), *Pauperism, its causes and remedies* (1871), *Free trade and protection* (1878; 6:e uppl. 1885) och *Indian finance* (1880). Trots sin blindhet var F., som hade en jättelik gestalt, skicklig ryttare och sportsman. Jfr Leslie Stephen, ”Life of Henry F.” (1885). — Hans hustru, Millicent F., f. Garrett, f. 1847, var hans trogna medarbeterska och står sedan 1860-talets slut i främsta ledet bland kämparna för kvinnans sociala och politiska likställighet med mannen i England. Hon har utgifvit *Political economy for beginners* (1870), *Some eminent women of our time* (1889) m. m. V. S—g.

Fawcett [få′set], Edgar, amerikansk författare, f. 1847 i New York, studerade där vid Columbia college och egnade sig tidigt åt litterär verksamhet. F. har skrifvit noveller (*Purple and fine linen*, 1873, *Ellen story*, 1876, m. fl.), dikter (*Fantasy and passion*, 1877), skådespel m. m. Hans samling af sånger för barn, *Short poems for short people*, förtjänar jämväl omnämnas.

Favé, Ildephonse, fransk artillerioffícer och militärförfattare, f. 1812 i Dreux, d. 1894 i Paris, blef ordonnansofficer hos Napoleon III, 1855 professor vid polytekniska skolan och 1865 direktör för densamma samt brigadgeneral. Under belägringen af Paris 1870—71 förde han befälet öfver en del af fältartilleriet. 1874 drog han sig tillbaka till privatlifvet. I det af Napoleon III utgifna arbetet *Étude sur le passé et l'avenir de l'artillerie* (1846—72) äro banden 3—6 af F. Af hans öfriga arbeten må nämnas *Nouveau système d'artillerie de campagne de Louis Napoléon Bonaparte* (1850) och *De la réforme administrative de l'armée française, avec un projet de loi* (1875). F. blef 1876 led. af Institutet.

Fave′ntia. 1. Se Faënza. — 2. Se Barcelona 2.

Faversham [fä′vəʃəm] l. Feversham, gammal stad i engelska grefsk. Kent, vid Thames' mynningsarm Swale. 11,290 inv. (1901). Tillverkning af krut, tegel, cement. Ostronfiske och kustfart.

Faversham-krut [fä′vəʃəm-], ett engelskt säkerhetssprängämne, bestående af ammoniumnitrat och trinitrotoluol jämte något koksalt och klorammonium. E. S—m.

Favēte li′nguis, lat., eg. gynnen (ceremonien) med (edra) tungor, d. v. s. iakttagen en andaktsfull tystnad! tigen! tyst, stören icke förrättningen! En uppmaning, som den fornromerske offerprästen före offret plägade rikta till församlingen.

Favia, *zool.*, ett koralldjur. Se Cœlenterata, sp. 490.

Favier [faviē], Jean Louis, fransk författare, f. omkr. 1711 i Toulouse, d. 1784 i Paris, var en tid synnerligen verksam som agent för Ludvig XV:s hemliga diplomati, men föll i onåd och hölls flera år inspärrad på Bastiljen. Han skref flera broschyrer, hvari han angrep Frankrikes utrikespolitik och förbund med Österrike. I hans *Conjectures raisonnées* (1773) och *Doutes et questions sur le traité de Versailles* (1778; båda jämte andra skrifter af F. omtryckta 1793 med titeln *Politique de tous les cabinets de l'Europe*, 3:e uppl. 1802) förfäktades grundsatser, som sedermera delvis ingingo i revolutionens utrikespolitik: förbund med Preussen, krig med England och begränsning af Rysslands makt genom understödjande af Polen och Turkiet. De mottogos på sin tid med stor förtjusning och hade en viss inverkan på allmänna meningen i Frankrike. E. A—t.

Favier [faviē], Alphonse, fransk prelat, f. 1837 i Marsannay-la-Côte (dep. Côte-d'Or), d. 1905 i Peking, studerade vid prästseminariet i Dijon, inträdde i lazaristernas orden och sändes 1862 som missionär till Kina. Där lärde han sig fort språket, anlade kinesisk dräkt och skaffade sig grundlig kännedom om folkets vanor. På samma gång som han bedref en framgångsrik verksamhet som missionär, var han ett ovärderligt stöd för de franska intressena, hvartill hans förbindelser med kinesiska hofvet kraftigt bidrogo. Särskildt stod han i gunst hos kejsarinnan, som gjorde honom till mandarin af högsta rangklassen. F., som 1899 blifvit biskop i Peking, förutsåg tidigt det kommande boxaruppröret, för hvilket han varnade makternas representanter, och försvarade sig med hjälp af blott 30 marinsoldater under detsamma hjältemodigt två månader

1901 i Pei-tang, där flera tusen personer, bland dem många kristna kineser med kvinnor och barn, sökt skydd undan upproret. Genom F:s verksamhet upprättades i Kina flera läroanstalter och kristna kyrkor. Han utöfvade där också en omfattande välgörenhet. E. A—t.

Faviers sprängämne [faviēs]. Se Ammonit.

Favignana [favinjāna], ö i Medelhafvet. Se Egadiska öarna.

Fawkes [få'ks], Guy, engelsk konspiratör, f. 1570, afrättad 31 jan. 1606. Se vidare Krutkonspirationen.

Fawkes day [få'ksiš dēi]. Se Krutkonspirationen.

Favn, da., famn, dansk-norskt längdmått = 6 "fod" (fot), i Norge = 1,8821 m., i Danmark = 1,8831 m.; äfven rymdmått (för ved) af växlande storlek. Jfr Famn.

Favōnius, lat., västanvind, vårvind.

Favoräbel. Se Favör.

Favorīnus, romersk filosof och retor (vältalighetslärare) från Arelate (Arles) i Gallien, lefde under 2:a årh. e. Kr. och var lärjunge af Dio Chrysostomus samt vän till Plutarchos. Han författade skrifter af blandadt innehåll på grekiska. Samtal och yttranden af honom åberopas ofta af A. Gellius i dennes "Noctes atticae". R. Tdh.

Favorisēra. Se Favör.

Favorit. Se Favör.

Favoriten, den sydligaste stadsdelen i Wien.

Favoritsultaninna. Se under Sultan.

Favosites Lam. (af lat. *favus*, bikaka), Bikakekorall, *paleont.*, ett i de paleozoiska systemen allmänt förekommande korallsläkte, hvars polyparium består af prismatiska kalyxrör, som

Favosites gotlandicus.

gränsa omedelbart till hvarandra och genom regelbundna s. k. golf, *tabulæ*, äro delade i flera öfver hvarandra liggande afdelningar. Deras väggar äro genomborrade af porer. De radierande listerna, *septa*, i rörens inre äro obetydligt utvecklade eller saknas alldeles. Åtskilliga arter förekomma ymnigt på Gottland, bland dem den bekanta *F. gotlandicus* (se fig.). Synonymt med F. är släktet Calamopora Goldf. G. L.*

Favras [favra'], Thomas de Mahy, markis de F., fransk militär, f. 1744 i Blois, förmäld med prinsessan Katarina af Anhalt-Bernburg, blef löjtnant i grefvens af Provence (sedermera Ludvig XVIII) schweizergarde och anförde 1787 en legion af patrioterna i Holland mot den preussiska invasionshären. 1789 blef han invecklad i en kontrarevolutionär sammansvärjning, som skulle afsett konungafamiljens bortförande från Paris till Péronne och de konstitutionella lagarnas upphäfvande. Komplotten upptäcktes, F. anklagades dec. 1789 för högförräderi och dömdes till hängning, som verkställdes 19 febr. 1790. Grefven af Provence, som af folket utpekades som medbrottsling, och hofpartiet gjorde intet för att rädda F. Efter hans död utkommo *Testament de mort* (1790) och *Correspondance du marquis et de la marquise de F. pendant leur détention* (s. å.). Jfr Stillfried-Ratènic, "Thomas de Mahy, marquis de F., und seine gemahlin" (1881).

Favre [favr], Pierre, en af jesuitordens stiftare, f. 1506 i Savojen, d. 1546 i Rom, studerade teologi i Paris, blef där bekant med Loyola samt aflade tillsammans med denne och några andra 1534 löftet i klostret på Montmartre. 1541 sändes han till Regensburg, medverkade till stiftandet af jesuitkollegiet i Köln 1544, skickades s. å. till Spanien och Portugal och verkade där för ordens utbredning särskildt vid universiteten.

Favre [favr], Antoine, mera känd under sitt latinska namn Antonius Faber, fransk rättslärd, f. 1557, d. 1624 såsom president i Savojens senat. F. räknas inom den romanistiska rättsvetenskapens historia till den s. k. franska skolan, hvilkens hufvudmän voro Donellus (Doneau) och Cujacius (Cujas). Skrifter: *De erroribus pragmaticorum* (1598), *Rationalia in pandectas* (1604), *Codex Fabrianus* (1607) m. fl., hvilka 1658—63 utgåfvos i en samling af 10 vol.

Favre [favr], Gabriel Claude Jules, fransk statsman, f. 21 mars 1809 i Lyon, d. 19 jan. 1880 i Versailles, var son till en köpman och blef efter att ha studerat juridik i Paris, där han under tiden verksamt deltog i julirevolutionen, advokat i sin födelsestad. Hans avanceradt frisinnade åsikter, oratoriska begåfning och skarpsinne skaffade honom inom kort stort anseende. 1836 bosatte han sig i Paris och fick där en ansenlig mängd mål, äfven beryktade politiska sådana, att utföra. Vid februarirevolutionens utbrott 1848 utnämndes han af Ledru-Rollin till generalsekreterare i inrikesministeriet samt visade sig snart vara en af de mest dugande krafterna i den nya regeringen liksom i nationalförsamlingen, där han representerade dep. Loire. Han bekämpade Louis Napoléon och hans politik samt sökte vid statskuppen 2 dec. 1851, ehuru förgäfves, organisera ett väpnadt motstånd i Paris. Han drog sig nu en tid undan till privatlifvet, men fäste ånyo landets uppmärksamhet på sig genom försvaret af Orsini och valdes 1858 till deputerad i Paris. Han blef i lagstiftande kåren ledare för "de fems" oförsonliga opposition mot kejsardömet samt var efter sitt omval 1863 den verkliga själen i det demokratiska partiet. Hans lysande vältalighet förde honom 1868 in i Franska akad. efter Cousin. När regeringen 15 juli 1870 förklarade förhand-

lingarna med Preussen afbrutna, var F. en af dem, som talade mot kriget såsom orättfärdigt och vägrade anslag därtill. Efter nederlaget vid Sedan föreslog han natten till 4 sept. dynastiens afsättning, bildandet af en nationalförsvarsregering och Trochus utnämning till generalguvernör i Paris. Själf blef han den nya regeringens utrikesminister och förklarade i en diplomatisk rundskrifvelse, att ”icke en fotsbredd af landet, icke en sten af fästningarna” skulle afträdas till Tyskland. Han misslyckades emellertid fullkomligt vid sina möten med Bismarck (se Bismarck-Schönhausen, sp. 505) kort efteråt att förmå denne nöja sig med blott ett krigsskadestånd. Hans protest af 9 jan. 1871 mot tyskarnas beskjutande af Paris och hans försök att förmå utländska makter att intervenera hade ingen påföljd. Utsedd att leda underhandlingarna med tyskarna om Paris' kapitulation och ett vapenstillestånd, motsatte han sig nationalgardets afväpning, hvarigenom kommunupproret möjliggjordes, och undantog från vapenhvilan Bourbakis armé, som därför måste ge sig in på schweiziskt område. I den nya nationalförsamlingen invaldes F. af 8 departement, och Thiers utnämnde honom till utrikesminister. Som sådan afslöt han fredspreliminärerna i Versailles och undertecknade fredsfördraget i Frankfurt. Kort därefter afgick han från sin post 22 juli 1871 och tog sedan, bruten af egna och fosterlandets olyckor, föga del i det parlamentariska arbetet. 1876 valdes han i dep. Rhône till senator, men spelade ej längre någon politisk roll. Till försvar för sin politik utgaf han *Rome et la République française* (1871) och *Gouvernement de la défense nationale* (3 bd, 1871—75). Hans änka utgaf hans politiska tal, *Discours parlementaires* (4 bd, 1881), och Maritain hans *Mélanges politiques* (1882). E. A—t.

Favre [favr], Louis, schweizisk ingenjör, f. 1826 i Chêne-Bourg nära Genève, begaf sig vid 17 års ålder till Frankrike, där han utbildade sig till järnvägsingenjör. Sitt förnämsta rykte vann han såsom S:t Gotthardstunnelns byggare. Vid täflan om denna anläggning (1872) segrade han och åtog sig att fullborda tunneln på åtta år. I början blef han efter med sitt arbetsprogram, men snart vunnos under hans ständiga personliga ledning betydande försprång, och därmed aflägsnades äfven de svårigheter af alla slag, särskildt finansiella, hvilka hotat företaget. F. kunde därför vänta att redan i slutet af 1879 få se arbetarna från de olika sidorna hälsa hvarandra, då han 19 juli s. å. till följd af ett slaganfall dog i själfva tunneln. — I Göschenen restes 1889 ett minnesmärke öfver F.

Favre'tto, Giacomo, italiensk målare, f. 1849 i Venezia, d. där 1887, var son till en snickare och genomlefde en ungdom full af försakelse. Han hörde till spanjoren Fortunys skola, men var ganska själfständig inom de gifna gränserna och en kolorist af hög rang. Han lefde sig genom studier och fantasi in i 1700-talets Venezia, hvars gatlif, kanalfärder, karnevalsscener han återgaf i hela deras lif och färgprakt. Till hans mest omtyckta målningar höra *Lottsedlarna*, *Susanna och gubbarna*, *Fredagsmarknad på Rialto*, *På piazzettan* (Moderna galleriet i Rom). F. är representerad äfven i Nationalgalleriet i Berlin (*Den inslumrade tjänaren*) och i Nya pinakoteket i München (*Veneziansk konsthandlare*). J. K—e.*

Favulária. Se Sigillaria.

Fa'vus, Ondskorf, *med.*, en hudsjukdom, företrädesvis i hufvudets hårbeklädda del, orsakad af en mikroskopisk svamp, som efter sin upptäckare Schönlein (1839) fått namnet *Achorion Schoenleinii*. Denna svamp intränger i hårsäckar och hårrötter, hvarigenom håren blifva spröda och afbrytas nära roten. Svampen växer ut i omgifningen till större eller mindre, runda, svafvelgula rufvor, som sprida en unken mögellukt. Från hufvudet kunna de utbreda sig äfven till andra delar af kroppen. Stundom sammanflyta de runda rufvorna till stora oregelbundna kakor. Sjukdomen botas endast genom rufvornas och svampens fullständiga aflägsnande, sedan de blifvit uppmjukade medelst olja eller dylikt och alla angripna hårrötters utryckande (epilation). Förr brukades en barbarisk metod, becklufvan, d. v. s. ett slags mössa, på insidan besmord med beck, hvilken fästes på hufvudet och hastigt bortrycktes, hvarvid hår och rufvor följde med. F. B.*

Favör (fr. *faveur*, lat. *fa'vor*, af *favēre*, gynna), gunst, ynnest, ynnestbevis, bevågenhet, kärleksprof; förmån. — Favorābel, gunstig, gynnsam; fördelaktig. — Favorisēra, gynna, vara (någon) bevågen; främja. — Favorit (fr. *favori*), gunstling, älskling; älsklings-, lif-; *sportt.*, den häst, som anses ha de största utsikterna till seger i en kapplöpning. Vid vadhållning koncentrerar sig allmänhetens intresse på ”favoriten”, som därför också står öfverst på noteringslistan med kortaste ”odds” (se d. o.). B. C—m.

Faxafjörður l. Faxaflói, stor hafsvik på västra kusten af Island, har sitt namn efter en af Floke Vilgerdssons följeslagare, Faxe. Vid mynningen är den omkr. 130 km. bred, mellan ändpunkterna af de två långa smala halföar, som omgifva densamma: Reykjanes på den södra sidan och Snæfellsnes på den norra. F. bildar en mängd mindre vikar och fjordar, nämligen mot s. Keflavik och Hafnarfjörður, mot ö. Kollafjörður — hvars innersta del kallas Reykjavík —, Hvalfjörður och Borgarfjörður, som är den djupaste inskärningen (dess innersta del ligger omkr. 150 km. från F:s mynning). Vattnet omkring F:s södra uddar (”Suðurnes”) är den viktigaste platsen för Islands vinterfiske (hufvudsakligen fångas torsk), till hvilket folk infinner sig från hela ön. C. R.*

Faxaflói. Se Faxafjörður.

Faxaholm (Faxe-) l. Faxahus (Faxe-), fordom slott på en kringfluten höjd, 0,6 km. utanför nuv. staden Söderhamn. Det egentliga slottet var en fyrkant af föga mer än 41 m. längd och 35 m. bredd. Sven (ej Sten) Sture var 1398 i besittning däraf och försvarade det med framgång mot drottning Margaretas trupper, som anlagt ett fäste därbredvid. F. omtalas ej efter 1434, då det under Engelbrekts befrielsekrig nedbrändes af hälsingarna under Olof Djäkns befäl. Jfr Delsbovisan.

Faxe (isl. *faxi*), en benämning på häst i fornnordiska språket, betyder eg. manig och ingår ofta i sammansättningar, såsom Gullfaxe, guldmanig; Frejfaxe, en åt guden Frej helgad häst; Skinfaxe, Rimfaxe (se d. o.) m. fl. Th. W.*

Faxe, en vidt utgrenad skånsk släkt, hvars stamfader Severin lefde på 1500-talet. Dennes sonson Georg (Jörgen), f. 1614, d. 1681 såsom

prost i Bara härad, antog släktnamnet F. efter Faxö (Faksö) på Själland, där han föddes under föräldrarnas tillfälliga besök hos anhöriga.

1. Vilhelm F., biskop, f. 18 maj 1767 i Kvistofta prästgård i Skåne, d. 22 sept. 1854 i Lund. blef 1782 student i Lund, 1787 filos. magister, 1788 docent i latin och 1791 notarie i Lunds domkapitel.

S. å. kallades han till docent i teologi, prästvigdes 1793 och utnämndes 1800 till adjunkt i grekiska och österländska språk, hvilken befattning han bibehöll, äfven sedan han 1804 blifvit kyrkoherde i Söderhvidinge och Annelöfs pastorat af Lunds stift. 1809 blef han ord. professor i teologi och seminariedirektor, hvarjämte han s. å. utnämndes till teol. doktor. 1811 blef han biskop i Lund och prokansler, hvilka ämbeten han innehade till sin död. — E. Tegnér, som vistades mycket hos F., skref flera dikter till honom och hans hustru. — För sin biskopsutnämning hade han hufvudsakligen att tacka stiftets behof af en driftig och verksam biskop, hvilket särskildt ådagalagts vid skånska bondeupproret 1811. Under sin långa tjänstetid verkade han äfven mycket till stiftets och universitetets bästa. F., som hyste ett lifligt intresse för sin fädernebygds historia och forntid, stiftade 1844 Sällskapet för utarbetande af Skånes historia och beskrifning samt offentliggjorde själf och meddelade gärna åt andra, hvad han i forskningsväg kunnat finna. — Af hans tryckta skrifter märkas, utom disputationer, strödda predikningar och tal, *Lunds stifts prestmöteshandlingar 1795* och *1799*, *Fornlemningar af Tycho Brahes Stjerneborg och Uranienborg på ön Hven* (1824), *Anmärkningar vid biskopen Münters biographi öfver Eskil, nordens förste primas* (1826), *Oratio synodalis de fatis articuli de prædestinatione in Suecia* (s. å.) och *Om sodalitium clericorum majus i Lund* (i Vitt. hist. o. ant. akad:s handl. d. 15, 1839). A. F.*

2. Arvid Gustaf F., kusins son till den föregående, statsråd, f. 18 aug. 1799 i Karlskrona, d. 23 april 1882 i Jönköping, blef student i Lund 1813, og juridisk examen 1817, tjänstgjorde 1817—30 såsom landtdomare och vid åtskilliga verk i hufvudstaden och utnämndes 1830 till assessor i hofrätten öfver Skåne och Blekinge. 1834 blef han t. f. och 1836 ord. revisionssekreterare samt 1840 justitiekansler. 1844—april 1848 var F. konsultativt statsråd, återgick därpå till justitiekanslersämbetet, men utnämndes s. å. till landshöfding i Blekinge. 1856—70 var han landshöfding i Jönköpings län. Såsom riksdagsman i Första kammaren bevistade han riksdagarna 1867—73, var under de fyra första v. ordf. i lagutskottet och under de tre senare ledamot af konstitutionsutskottet. — Gemensamt med J. H. Backman utgaf han *Sammanfattning af nu gällande allmänna stadgar angående skiftesverket i riket* (1837) och *Lagkommissionens förslag till Sveriges lag af år 1734* etc. (1841).

Faxefjäll, bergssträckning i västra Dalarna, nära norska gränsen, en sydlig fortsättning af Fulufjäll ned till Görälfven, ett platåland, hvars högsta punkter nå 900—1,000 m.

Faxeholm l. Faxehus. Se Faxaholm.

Faxekalk, *geol.* Se Faksekalk.

Faxeälfven, den sydligaste af Ångermanälfvens källfloder, upprinner inom Norge på västra sluttningen af Jadnems klump. Den genomflyter i sydlig riktning flera sjöar i västra Jämtland, Leipikvattnet, Ankarsjön, Blåsjön och Jormsjön, hvilken sammanhänger med det 27 km. långa Kvarnbergsvattnet (315 m. ö. h.). Detta mottager afloppet från de norska sjöarna Vægteren och Limingen (420 m.), och strax nedanför tillkommer afloppet från Kvedlisjön i Norge. Kvarnbergsvattnet utgör den öfversta i en rad nästan omedelbart sammanhängande sjöar, som sträcker sig öfver 160 km. i längd genom en mycket vacker trakt af norra Jämtland och in öfver Ångermanlands gräns och, med undantag af några större forsar, i hela sin längd är segelbar. De viktigaste sjöarna äro Håkafotfjärden (300 m.), Fågelsjön, Torsfjärden, Svaningen, den 65 km. långa Ströms vattudal (294 m. ö. h.), Russfjärden, Fångsjön och Sporrsjön (273 m. ö. h.). Från sistnämnda sjö utgår en gren, under namnet Vengelälfven österut med jämförelsevis lugnt vatten genom Fjällsjö och Ramsele socknar och förenar sig efter 35 km. lopp ofvanför byn Nordantjäl med Fjällsjöälfven, medan hufvudarmen med omväxlande smärre forsar och lugnvatten fortsätter i sydöstlig riktning genom Ramsele, Edsele och Helgums socknar. Inkommen i Långsele socken, vänder älfven åt n. ö. och skyndar med hastigare lopp och strida forsar genom denna och Eds socken till sin förening med Ångermanälfven eller, som den där kallas, Norra Ådalsälfven. Flodens längd är 340 km., dess vattenområde 9,080 kvkm., däraf 1,480 kvkm. i Norge. Af vattenområdet äro nära 10 proc. sjöar.

Faxis, *sjöv.*, ett slags tvåsträngdt sjömansgarn, lagdt för hand eller spunnet i kortare stycken. O. E. G. N.*

Fáy [fäi], András, ungersk författare och socialpolitiker, f. 1786, d. 1864, skref lyriska dikter, fabler, flera dramer, lustspel och romaner, bl. a. den sociala romanen *A Bélteky-ház* (1832). Han verkade ifrigt för nationens såväl andliga som materiella framåtskridande, bl. a. genom att i Pest inrätta den första ungerska sparkassan, som ärade hans minne genom ett legat för ungerska författare. K. B. W.

Fay [fé'], Theodore Sedgwick, nordamerikansk författare och diplomat, f. 1807 i New York, d. 1898, egnade sig först åt advokatyrket, men blef sedan en af redaktörerna för "New York mirror". En del af sina tidningsartiklar utgaf han under titeln *Dreams and reveries of a quiet man* (1832). Efter en treårig resa i Europa, skildrad i *The minute book* (1833), utnämndes han, 1837, till legationssekreterare i Berlin. 1853—60 var han Förenta staternas ministerresident i Bern. Utom nämnda arbeten skref han romanerna *Norman Leslie* (2 uppl. 1835), *The countess Ida* (1840) och *The brothers* (1844) m. fl., hvilka i allmänhet ha moraliserande tendens.

Fay [faj], Joseph, tysk målare, f. 1813 i Köln, d. 1875 i Düsseldorf, studerade i Düsseldorf och hos P. Delaroche i Paris. Bland hans tidigare arbeten må nämnas *Simsons fängslande* (1839) och *Kleopatra.*

F:s förnämsta verk, de 1844 fullbordade freskerna i Elberfelds rådhussal (*Skildringar ur Germaniens äldsta historia*), finnas nu kvar endast i kartonger. Senare vände han sig till framställningar af det italienska folklifvet.

Fay [fä], Charles Alexandre, fransk general, f. 1827, deltog som kapten i Krimkriget, blef 1870 öfverstelöjtnant, deltog i fransk-tyska kriget 1870—71 och utnämndes 1879 till brigadgeneral, sous-chef för generalstaben samt e. o. ledamot af "conseil d'état". 1890 blef F. chef för 11:e armékåren (i Nantes) och tog 1892 afsked. F. utvecklade ganska stor författarverksamhet, och må bland hans arbeten nämnas *Souvenirs de la guerre de Crimée* (1867), *Étude sur la guerre d'Allemagne en 1866* (1867), *Étude sur les opérations militaires en Bohême en 1866* (1869), *De la loi militaire* (1870) och den mycket lästa *Journal d'un officier de l'armée du Rhin* (1871; 5:e uppl. 1890).

Faya'l, ö i mellersta gruppen af Azorerna. 179 kvkm. 22,385 inv. (1900). Ön är mycket fruktbar och har stora vinplanteringar. Stad: Horta.

Fayalit, *miner.* Se Olivin.

Faydherbe [fädä'rb] l. Faidherbe, Lucas, flamsk bildhuggare och arkitekt (den berömdaste medlemmen af en stor konstnärsfamilj), f. 1617 i Malines, d. där 1697, var elev af sin styffar Maximilian Labbé, men framför allt af Rubens från 1636, till hvars förtrognaste vänner han hörde. Ett bevis för hur stort värde mästaren satte på den begåfvade eleven, som i skulptur så skickligt visste att öfversätta sin lärares med ritstiftet utförda kompositioner, är, att i förteckningen öfver Rubens' kvarlåtenskap F:s honom tillhöriga elfenbenssniderier noga specificeras — bl. a. ett *Saltkar* (med nereider, tritoner och girlander bärande putti), sannolikt, såsom F. R. Martin påvisat, identiskt med en utsökt pjäs i Statens historiska museum, och en *Barndans*, utan tvifvel den mästerligt arbetade, af sprudlande lif fyllda, till sitt backantiska skaplynne helt rubensiska *Relief* i Pradomuseet i Madrid, som framställer en mängd putti dansande kring en sittande, dubbelflöjt spelande satyr. Detta sistnämnda är det enda signerade verket af F., men bland framstående elfenbensskulpturer, som med största sannolikhet kunna tillskrifvas honom, märkas en härlig *pokal* i Wiens kejs. hofmuseum, en *kanna* i konstkammaren i Karlsruhe, o. s. v. — F. var mycket verksam som arkitekt, och många byggnader, såväl kyrkliga som privata, uppfördes efter hans ritningar (äfven de i rubensisk barockstil); såsom skulptör skapade han dessutom åtskilliga grafmonument och religiösa bilder, men det är egentligen såsom öfverlägsen elfenbenssnidare i Rubens' anda, som hans namn gått till eftervärlden. — En Faidherbe, ovisst hvilken medlem af den stora konstnärsfamiljen, arbetade för M. G. De la Gardie. O. G—g.

Faye, Andreas, norsk präst och historiker, f. 5 okt. 1802 i Drammen, d. 1869, blef kyrkoherde i Holt (Nedenæs amt) 1833 och i Sande (Jarlsberg og Larviks amt) 1860. F. utvecklade en omfattande författarverksamhet. Han samlade norska folksagor, "Norske sagn" (1833; 2:a uppl. 1844), och skref många historiska skrifter, bland hvilka må nämnas *Landkrigen i Norge 1808* (1861), *Norge i 1814* (1864), hans både grundligaste och mest formfulländade arbete, *Karl XII i Norge* (1868) samt *Christianssands stifts bispe- og stiftshistorie* (1867). Y. N.

Faye, Frants Kristian, norsk läkare och universitetslärare, f. 20 dec. 1806 i Tönsberg, d. 5 maj 1890 i Kristiania, tog 1831 med. ämbetsexamen och blef 1842 med. doktor. 1846 utnämndes han till lektor och 1850 till professor i medicin vid Kristiania universitet. Samtidigt var han äfven öfverläkare vid Födselsstiftelsen och vid det genom hans tillskyndan (1855) inrättade Börnehospitalet. 1859 utnämndes han till konungens förste lifmedikus. Genom en penninggåfva gaf han, 1857, impulsen till upprättandet af Videnskabsselskabet i Kristiania. 1856 blef han ledamot af Vet. akad. i Stockholm. Sin befattning som universitetslärare lämnade han 1876. Inom sitt fack utgaf F. ett stort antal vetenskapliga arbeten, bl. a. *Lærebog i födselsvidenskaben for jordemödre* (1844; 3:e uppl. 1872). — Hans son Ludvig F., f. 23 okt. 1845 i Skien, blef med. doktor 1875 och öfverste i sanitetsväsendet 1900 samt är en ansedd läkare i Kristiania. I de norska medicinska tidskrifterna har han skrifvit en rad afhandlingar dels om hygieniska förhållanden hos de gamle nordborna, dels, och i synnerhet, om förlossningskonst, gynekologi och barnsjukdomar. Jämte H. Hopstock har F. skrifvit *Anatomiens historie* (1904—05). Y. N.

Faye [fä], Hervé Auguste Étienne Albans, fransk astronom, f. 3 okt. 1814, d. 4 juli 1902. Som astronom vid observatoriet i Paris (sedan 1843) upptäckte han 22 nov. 1843 en ny periodisk komet, Fayes komet (se d. o.), hvars element han beräknade och som blifvit uppkallad efter honom. 1847 blef han ledamot af Institutet, 1848 lärare i geodesi vid École polytechnique, 1854 professor i astronomi och rektor vid universitetet i Nancy samt var 1873—93 professor i astronomi och geodesi vid École polytechnique. 23 nov.—14 dec. 1877 var han undervisningsminister och 1878—88 generalinspektor för den högre undervisningen. År 1891 blef han president i den internationella gradmätningskommissionen. — F:s vetenskapliga arbeten utgöras dels af utmärkta astronomiska observationer af olika art, där han bl. a. tillämpade spektralanalysen, fotografien och termodynamiken på astronomiska problem, dels af teoretiska undersökningar inom astrofysiken, kosmogonien, meteorologien o. s. v. Särskildt bekanta äro hans arbeten öfver solens fysiska beskaffenhet och solfläckarnas natur samt

öfver planetsystemets uppkomst. Bland F:s större arbeten må nämnas *Cours d'astronomie de l'École polytechnique* (2 bd, 1881—83) och *Sur l'origine du monde* (1884; 3:e uppl. 1896). A. L—n. (B—d.)

Faye-Möllers komet [fā-]. Se Fayes komet.

Fayence [fajā's], fr. Se Fajans och Porslin.

Fayes komet [fās], *astron.*, så kallad efter den franske astronomen Faye, som upptäckte densamma 22 nov. 1843, har en omloppstid af omkr. $7^1/_2$ år. Professor A. Möller i Lund har på ett utmärkt sätt bearbetat teorien för denna himlakropp, som därför ofta benämnes Faye-Möllers komet. A. L—n.

Fayetteville [fē'etvil], namn på ett stort antal nordamerikanska städer och orter, af hvilka här må nämnas: 1. Stad i staten North Carolina, vid Cape Fear river. 4,670 inv. (1900). Stapelplats för trävaror, tjära och terpentin. Staden hette förut Campbeltown och fick sitt nuv. namn 1784. — 2. Stad i staten Arkansas, i Ozarkbergen. 4,061 inv. (1900). Landtbruks- och teknisk högskola.

Fayūm. Se Fajum.

Faz, det slaviska namnet på ön Lesina.

Fazenda [fase'nda], port. (sp. *hacienda*), landtgods.

Fazōgli (Fasokl, Fasogl), ett skogigt berglandskap vid sydöstra gränsen af Nubien, vid Blå Nilen (Bahr el-asrak), mellan 10° och 11° n. br. Det bebos af 500,000 inv., mest fundj, blandningar af negrer och arabiserade hamiter. F:s produkter äro gummi, honung, guld, tamarinder och elfenben. Den viktigaste orten är Famaka, vid Blå Nilens norra strand.

Fazy [-si], James, schweizisk statsman, f. 1796 i Genève, d. 1878 i Petit-Saconnex vid Genève, studerade i Paris och var medlem af flera hemliga omstörtningssällskap, men återvände 1833, vid pressförföljelserna under Ludvig Filips regering, till sin födelsestad, för hvars opposition han snart blef en af de inflytelserikaste ledarna. Efter 1846 års revolution trädde han i spetsen för Genèves provisoriska regering och genomdref, stödd på det radikala partiet, en afgjordt demokratisk författning. Med undantag af åren 1853—56 bibehöll han sig vid makten, men miste sitt inflytande vid 1862 års val och aflägsnades t. o. m. ur statsrådet. F. inlade stora förtjänster om sin kantons sociala och politiska omskapning (särskildt har staden Genève, som han sträfvade att från en kalvinsk stad förvandla till en kosmopolitisk, honom att tacka för sin utvidgning och förskönings). Redan 1826 uppsatte han där den inflytelserika tidningen "Journal de Genève". Utom ett och annat på romanens och dramats område författade F. *Essai d'un précis de l'histoire de la république de Genève* (2 bd, 1838—40). Jfr H. Fazy, "James F., sa vie et son œuvre" (1887).

F. C., förkortning för lat. *facie'ndum curāvit* (ombesörjde utförandet, verkställandet af).

F. D., förkortning för lat. *flāmen diālis* (se Flamen); på engelska mynt förkortning för lat. *Fidei defensor*, trons försvarare (se Defensor).

f. d., förkortning för *för(e) detta.*

F dur (fr. *fa majeur*, eng. *f major*), den durtonart, som har *f* till grundton och företecknas med ♭ för h (paralleltonart: d moll). A. L.*

Fe, i kemien tecken för 1 atom järn (lat. *Ferrum*).

Fe (fr. *fée*), ett kvinnligt väsen i de romanska och keltiska folksagorna, hvilket är utrustadt med öfvermänskliga krafter och besläktadt med älfvorna. A. F. (N. S.)

Fēa, Carlo, italiensk arkeolog, f. 1753, d. 1834, var först jurist, lät sedan prästviga sig och blef slutligen "commissario delle antichità" samt föreståndare för furst Chigis bibliotek. Under Pius VII:s regering (1800—23) ledde han förtjänstfullt utgräfningar i och omkring Rom. Bland hans skrifter må nämnas *Miscellanea filologico-critica ed antiquaria* (1790—1837), *Concluzioni per l'integrità del Panteone rivendicata a M. Agrippa* (1808), *Frammenti di fasti consolari* (1820) och *Descrizione di Roma* etc. (1822; 2:a uppl. 1823).

Feāker, forntida sagofolk. Se Faiaker.

Fear, Cape [kē'p fī], udde på North Carolinas kust i Nord-Amerika, under 33° 53′ 22″ n. br., markerande gränsen mellan de båda bukterna Onslow bay och Long bay. Den bildar östra punkten af ön Smith, som ligger utanför mynningen af Cape Fear river, North Carolinas största flod, bildad af de två på Blue ridges östra sida upprinnande Deep och Haw. Längden från de aflägsnaste källorna öfverstiger 350 km., från källflodernas förening är längden 225 km. Ångbåtar gå året om upp till Fayetteville, 190 km.

Fearnley [fē'nli]. 1. Thomas F., norsk målare, f. 27 dec. 1802 i Fredrikshald, d. 16 jan. 1842 i München, blef 1819 elev vid "Tegne- og kunstskolen" i Kristiania, studerade 1821—23 vid konstakademien i Köpenhamn och därefter, till 1827, i Stockholm, hvarest Fahlcrantz var hans lärare. Mest påverkades han af Dahl, som han träffade på en sommarfärd i Norge 1826 och som han sedan uppsökte i Dresden. Han förde ett rörligt lif, uppehöll sig under de följande åren i Tyskland, Italien, Frankrike, Holland och England samt i hemlandet 1838—41. — F. var liksom Dahl landskapsmålare och valde med förkärlek norska motiv, var mindre sträf och manlig, mera mjuk och stämningsvek än Dahl. F. är representerad i norska nationalgalleriet, bl. a. af målningarna *Labrofossen vid Kongsberg* (1837), *Glaciär i Schweiz* (1838), motiv från Italien och Bajern samt flera skisser och studier. I Stockholms nationalmuseum finns ett *Skogslandskap med fors* (1828) och ett stort *Fjällandskap* (förvärfvadt 1907). Han är representerad äfven i gallerierna i Hamburg, Weimar m. fl. G—g N.

2. Karl Frederik F., den föregående broder, f. 1818 i Fredrikshald, d. 1890 i Kristiania, tog 1844 mineralogisk ämbetsexamen, blef s. å. observator och universitetsstipendiat. 1849—52 besökte han de flesta större observatorierna i Europa. Han blef 1857 lektor samt 1863 professor i astronomi vid Kristiania universitet. Utom afhandlingar, tryckta i "Astronomische nachrichten" och "For-

handlinger i Videnskabsselskabet i Kristiania", utgaf han tillsammans med dåv. observatorn H. Geelmuyden 1888 sitt hufvudarbete *Zonenbeobachtungen der sterne zwischen 64° 50′ und 70° 10′ nördlicher declination.* 1864 tog han initiativet till upprättandet af norska meteorologiska institutet. Han var från 1876 ordf. i Kommissionen til ledelse af Norges deltagelse i den europæiske gradmaaling. O. A. Ö.

Feber (lat. *fĕbris*, af *fervēre*, sjuda, glöda, vara het; vara upprörd), *med.*, ett af bakterier och deras omsättningsprodukter framkalladt sjukligt tillstånd, som karakteriseras speciellt genom en förhöjning af kroppstemperaturen (septisk hypertermi). Med denna begränsning ha vi från feberbegreppet afskilt öfriga hypertermier (abnormt höga kroppstemperaturer), sådana, som observeras vid solstyng och värmeslag, efter starkt kroppsarbete, efter rikliga måltider eller heta bad; vidare också dem, som vållas af mekanisk retning af vissa delar af centrala nervsystemet (t. ex. af en hjärnblödning) och af en del giftiga ämnen (ej bakteriegifter), vare sig dessa, såsom t. ex. vissa krampgifter, tillföras organismen utifrån eller i abnormt riklig mängd uppstå inom organismen själf. Till denna senare grupp af "endogena" (med ursprung från organismen själf) hypertermier äro att räkna de, som vållas af sköldkörtelns och binjurarnas afsöndringar, samt vidare de, som anses bero på uppsugningen af en ej infekterad blodutgjutning inom kroppen (s. k. resorptionsfeber; "aseptiska" febrar).

Temperaturförhöjningen är utan tvifvel det mest karakteristiska för febern; nästan lika konstant, fastän mindre lätt iakttagbar, är den förhöjning i ämnesomsättningen, som åtföljer febern. Andra symtom, såsom aptitlöshet, törst, kraftnedsättning, sjukdomskänsla, hufvudvärk, snabb puls, febrilt utseende, växla, som man vet, betydligt hos olika individer och beroende på feberns art.

De feberväckande bakterierna äro af en mångfald arter, olika i de olika febersjukdomarna (se Bakteriologi). *Temperaturförhöjningen* mätes medelst febertermometer, en i 10-dels grader indelad termometer med maximumanordning samt så lättrörlig, att den inställer sig på högst 2 minuter. Den bör vara helt af glas, så att den lätt kan rengöras med *kallt* vatten och såpa eller tvål samt sublimat. Vid mätningen införes den med vaselin bestrukna kvicksilfverkulan några cm. in i *ändtarmen*. Det ej sällan brukade sättet att taga temperaturen i axelhålan är mindre tillförlitligt och visar $0{,}_{25}°$—$0{,}_{7}°$, i rundt tal $0{,}_{5}°$ lägre än vid mätning i ändtarmen.

Den friska, hvilande människans temperatur svänger i en sicksacklinje kring 37°, med maximum på e. m. omkr. kl. 4 och minimum vid samma tid på morgonen. Som medeltal för dagstemperaturen anger den tyske klinikern Jürgensen efter 11,000 mätningar $37{,}_{3}°$, för natten $36{,}_{9}°$. De af honom noterade maxima och minima för dygn voro $37{,}_{7}°$, resp. $36{,}_{2}°$. Största differensen mellan morgon- och aftontemperatur kan således hos friska uppgå till $1^1/_2°$, men är i allmänhet ej mer än 1° C. — En temperatur på 38° är ej längre normal; emellan denna och $44{,}_{7}°$, som några få gånger observerats (Ch. Richet) vid tetanus och gula febern, ligga febertemperaturerna. Öfver $40{,}_{5}°$ gäller för hög feber, öfver $41{,}_{5}°$ kallas hyperpyratisk feber. Temperaturer öfver 42° anses i allmänhet och med skäl för olycksbådande; i några enstaka fall har man emellertid sett tillfrisknande efter t. o. m. $43{,}_{6}°$ (skarlakansfeber). Höjningen af temperaturen från dess normala höjd till den för sjukdomen karakteristiska (*stadium incrementi*) sker än raskt, på några timmar, såsom vid frossor, än långsamt, tagande flera dagar i anspråk, såsom vid nervfeber. Med *fastigium* betecknas den tidrymd af febersjukdomen, då temperaturen i stort sedt oscillerar kring ett och samma, förhöjda medelläge. Dessa oscillationer äro jämförliga med dem, som vi funnit i den friska människans temperaturkurva så till vida, att temperaturminimum vanligen infaller på morgnarna, maximum på kvällarna. Är differensen mellan morgon- och aftontemperatur ej större än under normala förhållanden, talar man om en kontinuerlig feber (*febris continua*, t. ex. vid nervfeber); äro differenserna mellan minima (*remissionerna*) och maxima (*exacerbationerna*) större, utan att de förstnämnda hinna ned till normal temperatur, talar man om en remitterande, i motsatt fall om en intermitterande feber. På den senare är den vanliga frossan ett godt exempel. Temperaturens återgång till den normala (*defervescensen*) sker antingen hastigt, under loppet af några timmar — ett dygn (*crisis*) — eller också tar den åtskilliga dagar i anspråk (*lysis*). En pneumoni (lunginflammation) slutar i regelrätta fall på förra sättet, en nervfeber på det senare. Stundom bevittnar man, i synnerhet i de kritiskt slutande febrarna, att temperaturen sjunker lägre än den bör, under normaltemperaturen, t. o. m. under 36° (*kollapstemperaturen*, så kallad, emedan hotande svaghetssymtom från blodomlopp, andning och nervsystem då pläga inställa sig). *Recrudescens* benämnes ett nytt uppflammande af febern, ej sällsynt vid nervfeber. — Här bör tilläggas, att den kanske vanligaste af våra med feber förlöpande sjukdomar, nämligen lungtuberkulosen, ofta företer den egendomligheten, att dess exacerbationer infalla om morgnarna, dess remissioner om kvällarna och äro ganska stora (*typus inversus*, hektisk feber).

Temperaturstegringens mekanism. Att organismen under hälsans dagar med stor konsekvens bibehåller en viss temperatur, förutsätter tydligen en fin reglering af förhållandet mellan dess värmeproduktion och dess värmeförlust. Man får en föreställning om, hur snabbt och fullkomligt denna regulationsmekanism funktionerar i friskt tillstånd af det faktum, att en genom strängt kroppsarbete till 39° uppdrifven temperatur genom svettning, vattenafdunstning, ledning och strålning under loppet af $^1/_2$ timme nedbringas till det normala. Under hälsans dagar är således denna mekanism inställd, reglerar för omkr. 37°. Man har nu genom undersökningar af flera af Tysklands förnämsta kliniker, i synnerhet Liebermeister (1875), goda skäl för antagandet, att vid feber har genom feberorsaken, bakteriegifterna, en retning af de värmeproduktion och värmeförlust reglerande nervösa centra egt rum så, att de reglera för en högre medeltemperatur, hvars grad då bestämmes af giftets art och intensitet samt individuella förhållanden. Sänkes under en feber genom t. ex. antifebrin eller

genom ett kallt bad temperaturen, ser man den snart därefter åter stiga till den förra medelhöjden.

Till uppnående och bibehållande af en temperatur på t. ex. 39° i stället för den normala på 37° är, med den förmåga att minska värmeförlusten, som kroppen besitter, någon ökad värmeproduktion ej *nödvändig*, och i ett fåtal fall har man också ej kunnat påvisa någon sådan. Men i det stora flertalet fall af undersökta febrar, i synnerhet de akuta, är åtminstone under fastigium värmeproduktionen, d. v. s. förbränningen inom organismen, förhöjd och äfvenså värmeförlusten.

Ämnesomsättningen under feber är således i regel förhöjd, och af näringsämnena eller kroppsbeståndsdelarna ägghvita, kolhydrat och fett blifva därvid de två förstnämnda hårdare åtgångna. Af kolhydrater (glykogen) finnes vid bristande näringstillförsel ej mer än några hundra gram i kroppen, och dessa synas snart förbrukas. De muskel-, körtel- och blodbildande ägghvitesubstanserna lämna desto större tribut; ½ kg. af kroppens eget köttförråd är ej någon ovanlig dagsförlust vid nerfeber. Den förhöjda ägghviteomsättningen har gifvit anledning till den säkerligen oriktiga åsikten, att den förhöjda värmeproduktionen har sin grund uteslutande i ägghviteförbränning. Sant må vara, att denna i flertalet fall är den förnämsta värmekällan för hypertermien. — Den stegring i ämnesomsättningen, som man iakttagit vid feber, rör sig i allmänhet omkr. 10—25 proc. af det normala, dock ges det betydligt högre tal, likaväl som man under loppet af långvariga febrar, t. ex. tuberkulos och sepsis, sett en ekonomisering till det normala göra sig gällande. — Den nära till hands liggande tanken att den stegrade omsättningen af kroppens näringsämnen skulle vara den primära verkan af det specifika giftämnet och i sin ning vålla temperaturstegringen, låter sig f. n. ej upprätthålla, lika litet som den motsatta, att temperaturförhöjningen vid feber i allmänhet skulle vara den egentliga orsaken till den stegrade förbränningen. Nyaste undersökningar på människor med experimentell hypertermi visa, att först temperaturer på 40° och däröfver stegra ägghviteomsättningen. Enligt de nu mest gängse åsikterna äro såväl febertemperatur som feberomsättning koordinerade effekter af samma orsak, infektionen, och förete visst icke alltid någon parallellism. Så t. ex. reagera kallblodiga djur mot infektion med en förhöjd omsättning, men ej med feber, och omvändt ges det febertillstånd utan förhöjd omsättning. Det troliga är väl, att de olika feberbakterierna verka olika kraftigt på de värmereglerande centra och på omsättningen. — Vid obduktion af feberlik anträffas ofta djupgående strukturförändringar i de organ, som uppbyggas af ägghvitesubstanser, särskildt körtlar och muskler, hjärtmuskeln icke undantagen, och dessa förändringar betinga i långvariga och höga febertillstånd ej sällan den dödliga utgången. Endast i ytterst sällsynta fall af häftig feber torde dessa s. k. *degenerationer* vållas af den höga kroppstemperaturen, såsom experiment med konstgjord hypertermi visat; de äro fastmer att betrakta såsom direkt verkan af de resp. bakteriegifternas protoplasmaförstörande egenskaper; den förhöjda ägghviteomsättningen är ju också ett uttryck därför.

Genom de två sista årtiondenas experiment och iakttagelser på djur och människor torde man få anse utredt, att de vanliga febertemperaturerna i och för sig ej medföra några allvarsamma faror för den organfriska kroppen. Ett friskt hjärta arbetar godt ännu vid högre temperatur än någonsin observerats vid feber, protoplasmans koagulationstemperatur ligger likaledes högre, och degenerationerna framkallas ej af temperaturstegringen. Allmänhetens fruktan för febertemperaturer af t. o. m. måttlig grad (och däraf föranledda missbruk af antifebrin o. s. v.) är således till stor del oberättigad eller åtminstone öfverdrifven. Ett annat blir förhållandet, när en individ med redan förut sjuka eller af sjukdomen angripna organ, t. ex. dåligt hjärta eller kärlsystem, försvagadt nervsystem, utsättes för en temperaturstegring, hvars irritament då lätt kan öfverskrida organens arbets- och motståndskraft. Då gäller det för läkaren att afgöra fördelarna af en temperaturnedsättning samt åstadkomma den på minsta skadliga sätt, genom afkylning eller genom medicin (se Febermedel). Efter det förut sagda är den frågan berättigad: gör febertemperaturen någon nytta? Svaret på denna fråga har utfallit betydligt olika under den medicinska utvecklingens gång. Den gamla åsikten, att febern verkade "renande såsom eld" på organismen och således var för sjukdomens lyckliga förlopp af väsentlig betydelse, torde till sin andemening alltmer vinna terräng. Ett flitigt arbete angående febertemperaturernas inverkan på kroppens motståndskraft mot de smittförande bakterierna, på dem själfva och deras toxin- och antitoxinbildning pågår ännu och har åtminstone i en del fall gett till resultat, att den förhöjda temperaturen är ett plus till kroppens öfriga skyddskrafter.

Den teoretiskt och praktiskt viktiga frågan, om den "febrila konsumtionen", d. v. s. den förhöjda, särskildt ägghvitan träffande omsättningen under feber, är af någon nytta i kroppens strid mot bakterierna, om den t. ex. gynnar antitoxinbildningen, har nyss kommit under diskussion, som ännu ej gifvit något positivt resultat. Säkert är däremot, att *en* följd af denna stegrade förbränning under långvariga, hetsiga febrar är till skada för kroppen, nämligen den betydande kraftnedsättningen. Det är ett af den moderna feberbehandlingens viktigaste framsteg, att man genom lämplig näring söker ersätta det stegrade behofvet och hålla krafterna uppe (se därom Diet, sp. 371).

Till sist några ord om *pulsen* vid feber. Den stegrade blodvärmen påskyndar hjärtats slaghastighet; i allmänhet stiger pulsfrekvensen med 8 slag för hvarje grad Celsius öfver 37°. — Större afvikelser från denna regel betingas antingen af för cirkulationen särskildt skadliga toxiner eller af ett redan förut svagt hjärta. E. Landergren.

Feberdiet. Se Diet, sp. 371.

Feberfördrifvande medel. Se Febermedel.

Febergummiträdet. Se Eucalyptus.

Febermedel, eg. Feberfördrifvande medel (lat. *remedia febrifuga, antifebrilia* l. *antipyrētica*), *med.*, sådana medel, som verka nedsättande på den sjukligt stegrade kroppstemperaturen vid feber antingen genom att öfvervägande minska bildningen af värme i kroppen eller genom att öka värmeförlusten från kroppsytan — det senare särskildt genom att öka blodflödet till huden, där blodet kommer att utåt afgifva en stor mängd värme. Det förra torde

ske genom att febermedlet verkar nedsättande på den verksamhet i kroppens celler, hvarigenom värme bildas (t. ex. i musklerna, i de stora körtlarna m. m.), det senare åter genom en förlamande verkan af febermedlet på de delar af centrala nervsystemet, med hvilkas hjälp kroppstemperaturen regleras. Dessa "temperaturreglerande centra" anses vara belägna inom hjärnans basala delar (i den mellersta delen af *corpora striata* på hvardera sidan om midtlinjen). Till den förra gruppen af febermedel räknas i allmänhet kininet, till den senare antipyrin, antifebrin m. fl. nya febermedel. — Under senare år har ett mycket stort antal sådana nya medel, preparat från den tekniskt kemiska industrien, framställts och pröfvats. Blott få ha dock fått större betydelse och användning; jämte de nyss nämnda kunna anföras fenacetin, laktofenin, salicylsyradt natron, salol, salofen, salipyrin och aspirin (se dessa ord) m. fl. Utom den febernedsättande verkan besitta de samtliga en mer eller mindre utpräglad rogifvande och smärtstillande sådan. Af de nämnda febermedlen har kinin därjämte en särskildt gynnsam (specifik) verkan vid frossa och salicylsyradt natron samt flera medel, hvari salicylsyra ingår (salol, salofen, salipyrin, aspirin m. fl.), en specifik verkan vid reumatism. — Ej sällan medföra i synnerhet större doser af febermedel vissa obehagliga biverkningar, såsom öronsusning, hufvudvärk, frossskakningar, stark svettning, kräkningar, blåröd eller blåblek hudfärg (*cyanos*), rödflammiga hudutslag o. d.; vid för rikligt bruk eller om patientens motståndskraft är mycket medtagen, kunna de förorsaka en verkligt farlig nedsättning af nervsystemets och hjärtats verksamhet (*kollaps*). Då därjämte bland läkarna den öfvertygelsen alltmer börjat göra sig gällande, att temperaturstegringen vid feber — om den ej är alltför hög eller varar mycket länge — icke i och för sig är farlig, det slappande inflytandet af ofta upprepade doser febermedel ibland kanske skadligare, har bruket af invärtes febermedel på senare tid alltmer inskränkts. Ofta användas i stället svala bad eller kalla tvättningar, hvilka äfven visat sig kunna kraftigt nedbringa febertemperaturen. Då emellertid febermedlen, som nämndt, verka rogifvande, och nedsättning af febertemperaturen ofta skänker patienten en (öfvergående) lindring i hans tillstånd, komma febermedel att allt framgent användas, särskildt vid höggradig eller långvarig feber, om än mera inskränkt och försiktigt än förr. C. G. S.

Febero, Julian, pseudonym. Se Figueroa.

Febertermometer. Se Feber, sp. 1479.

Febr., förkortning för Februari.

Febril (lat. *febrilis*; se Feber), feberaktig, kännetecknande en feber; försatt i stark sinnesrörelse eller otålig sinnesstämning, orolig, upprörd.

Febris, lat., feber (se d. o.). — F. recurrens. Se Typhus recurrens.

Febroniani'sm. Se Episkopalism.

Febrōnius, Justinus. Se Hontheim, J. N. von.

Februāri (lat. *februārius*), i den julianska kalendern den andra, förut — sedan Numa Pompilius i kalendern infört denna månad och januari — den sista af årets månader, hvarför skottdagen insköts i densamma. Den har sitt namn af det i denna månad (15 febr.) förrättade stora reningsoffret, *fēbrua* (l. *lupercalia*). Månadens svenska namn är göjemånad (se Goe); på danska kallas den blidemaaned. Dagarnas antal är 28, utom i skottår, då det är 29. Medeltemperaturen för februari växlar i Sverige mellan —14° (Karesuando, Jockmock) och 0° (Skånes sydvästspets) och medelnederbörden mellan 8 mm. (Karesuando) och 46 mm. (Göteborg). Jfr Kalender.

Februaridiplomet. Se Österrikisk-ungerska monarkien (historia).

Februarimanifestet. Se Finland (historia).

Februarirevolutionen (fr. *la révolution de février*) kallas det uppror i Paris 22—24 febr. 1848, som störtade Ludvig Filips monarki och inledde den andra franska republiken. Se Frankrike (historia).

Fēbus (Phoebus). Se Apollon.

Febuserī l. Fēbus (af *Febus* l. *Phoebus*, latinis. af grek. *Foibos*, Apollons binamn), bombast, svulstighet. Upphof till denna betydelse af ordet var Gaston III af Foix, som för sin skönhets skull kallades *Phébus* och som skref en dikt, "Miroir de Phébus des deduiz de la chasse", hvars svulstiga stil vardt ryktbar och skapade frasen "faire de phébus", skrifva svulstigt. R—n B.

Fébvre (Fébure), Claude le. Se Lefébvre, C.

Febvre [fävr], Alexandre Frédéric, fransk skådespelare, f. 1835 i Paris, tillhörde 1866—93 Théâtre français, där han 1867 blef societär. F:s styrka som skådespelare ligger i ett fint och stolt sätt att vara, en utvecklad grimeringsförmåga och en snabbt flytande konversation. Några af sina bästa uppgifter har han haft såsom den unge sprätten *Célestin* i "Le testament de César Girodot", *Tartuffe*, *Kobus* i "L'ami Fritz" och *Bourdon* i "Les corbeaux". Han uppträdde 1893 i Stockholm med en fransk trupp. F. har skrifvit bl. a. *Le journal d'un comédien* (2 bd, 1896), lefnadsminnen.

fec., förkortning af lat. fecit (se d. o.).

Fécamp [fekā'], stad i franska dep. Seine-inférieure, vid floden Fécamps utlopp i Kanalen. 14,675 inv. (1901). F. har en gammal abbotskyrka, S:te Trinité, från 11:e—16:e årh., en gotisk kyrka, S:t Étienne, en vallfärdskyrka, Notre-Dame du Salut, och rester af ett gammalt slott, som tillhört hertigarna af Normandie. Skeppsvarf, järngjuteri samt tillverkning af landtbruksmaskiner, likör (s. k. munklikör, *bénédictine de F.*), konserver, tågvirke, bomullsgarn, läder m. m. Af betydelse är äfven stockfisk- och sillfisket, som 1901 afkastade 9,1 mill. francs. Hamnen består af en förhamn och tre bassänger. F. har ett bibliotek på 16,000 bd och ett museum samt mycket besökta hafsbad. Fiskodlingsanstalt. — F. fanns redan på romarnas tid, då det hette *Fiscamnum*. Ett kloster af benediktinorden anlades 658; det blef senare ett af de förnämsta kluniacensklostren och tillhörde slutligen maurinernas kongregation samt egde bestånd till 1789 års revolution. J. F. N.

Fe'chenheim [-hajm], stor fabriksby i preussiska reg.-omr. Kassel, vid Main. 6.402 inv. (1900). Bl. a. finnes där en stor anilinfabrik (2,400 arb.).

Fechner, Gustav Theodor, tysk filosof och fysiker, f. 1801 i Lausitz, d. 1887 i Leipzig, studerade från 1817 vid universitetet i Leipzig medicin och fysik och blef 1834 professor därstädes i sist-

nämnda ämne. Vid studiet af subjektiva ljus- och färgfenomen under vintern 1839—40 öfveransträngde han så sina ögon, att han sedan led af en ögonsjukdom, som gjorde honom så godt som blind och nödgade honom att nedlägga sitt professorsämbete. I stället fördjupade han sig i sin inre värld och egnade sig åt filosofiska spekulationer, i dem påverkade af sin vän religionsfilosofen C. H. Weisse, samt humoristiskt skriftställeri under signaturen Dr. Mises. Ända till sin höga ålderdom fortsatte han sin forskning och sitt författarskap; ännu i sitt 86:e år utgaf han en psykofysisk afhandling. — Af hans skrifter innehålla följande en poetiskt spekulativ metafysik, *Nanna oder über das seelenleben der pflanzen* (1848; 3:e uppl. 1903), *Zendavesta oder über die dinge des himmels und des jenseits* (1851; 3:e uppl. 1906), *Ueber die seelenfrage* (1861), *Die drei motive des glaubens* (1863) och *Die tagesansicht gegenüber der nachtansicht* (1879; 2:a uppl. 1904). Han betecknar själf sin åsikt såsom en afläggare af den schellingska spekulationen, hvaremot han afgjordt tager afstånd från hegelianismen, som han betecknar såsom ”i viss bemärkelse konsten att vänja sig af med ett riktigt slutande”. Hans ståndpunkt är en till stor del på poetiska analogier byggd monism, enligt hvilken Gud och världen äro ett och likaledes själ och kropp samma verklighet, sedd från olika sidor. Det ändliga är innehållet i det oändliga. Allt är besjäladt. Mellan djur- och växtvärlden finnes ett kontinuerligt sammanhang, och det är därför orimligt att tillmäta djuren själslif, men förneka ett sådant hos växterna. Ja, äfven den oorganiska naturen antages ha en psykisk sida. Jordklotet, liksom de öfriga himlakropparna, har också en själ, som förhåller sig till de individuella själarna såsom jorden till de varelsers kroppar, hvilka tillhöra dess organism. Ytterst sammanslutas alla själar i en högsta, allt omfattande själ, hvars lif yttrar sig i orsakslagar, som knyta all verklighet tillsammans. På så sätt bygger F. gudsidén på den högsta af naturlagarna. — Sin naturfilosofi har han utvecklat i *Ueber die physikalische und philosophische atomenlehre* (1855). Liksom den universella världslag, som vittnar om ett alltomfattande väsens realitet, är gränsen uppåt för vår kunskap, så är atomen såsom den kroppsliga verklighetens yttersta element gränsen nedåt. Naturvetenskapen kan förstå de materiella fenomenen och processerna endast genom att fatta dem såsom resultat af växelverkan mellan smådelar. Naturvetenskapen fattar icke dessa såsom absoluta atomer, utan blott såsom relativt odelbara, i det att de ej kunna delas genom oss kända naturkrafter. Men ju mindre vi tänka oss atomerna, desto noggrannare blifva de vetenskapliga resultaten. Naturfilosofien tager därför steget fullt ut och antager absoluta atomer, som då också måste sakna utsträckning och yttra sig endast såsom kraftcentra. På sådant sätt blir materiens begrepp enligt F. icke materialistiskt, men heller icke spiritualistiskt. Han fasthåller nämligen i fenomenet en skillnad mellan det fysiska och det psykiska och gifver ej det sistnämnda något företräde i väsendet framför det förstnämnda. De äro båda väsentliga sidor af all verklighet, hvilka förhålla sig till hvarandra såsom den konvexa och den konkava sidan af samma cirkelbåge. Sedd inifrån ter den sig såsom konkav, sedd utifrån såsom konvex. På samma sätt te vi oss i vår egen inre erfarenhet såsom själar, men för hvarandra i den yttre erfarenheten såsom kroppar. — En särskild sida af problemet om förhållandet mellan det fysiska och det psykiska har F. gjort till föremål för empiriska undersökningar och på så sätt genom sitt arbete *Die elemente der psychophysik* (1860, 2:a uppl. 1889) grundlagt en ny vetenskap, den s. k. psykofysiken. På en särskild punkt tror F. sig nämligen kunna med exakt metod komma åt det lagbundna förhållandet mellan det fysiska och det psykiska, nämligen vid frågan om förhållandet mellan intensiteten hos ett sinnesintryck och intensiteten hos den motsvarande sinnesförnimmelsen. Genom att använda såsom mått den nätt och jämt märkbara tillväxten i den sistnämnda intensiteten trodde sig F. konstatera, att om intrycken på ett visst sinne växa i styrka i geometrisk serie, så växer sinnesförnimmelsernas styrka i aritmetisk. Sinnesförnimmelsernas intensiteter förhålla sig sålunda till hvarandra såsom logaritmerna för intryckens intensiteter. Denna lag uppkallade han efter sin föregångare fysiologen E. H. Weber, men rättare kallas den för ”Fechnerska lagen”. Genom de undersökningar, som F. på detta område utförde, blef han uppslagsgifvande till den moderna experimentella psykologien, hvilket erkänts af dess egentlige grundläggare, Wilhelm Wundt, i de minnesord, som denne uttalade vid F:s graf och sedan utgifvit i sina ”Philosophische studien”, IV. Ännu mera direkt har F. grundlagt nutidens empiriska estetik genom sitt originella arbete *Vorschule der æsthetik* (1876; 2:a uppl. 1897—98). Däri och i ”Die elemente der psychophysik” har han jämväl lagt grundvalarna till en rationell musikestetik. — Jfr arbeten om F. af K. Lasswitz (1896) och Wundt (1901). S—e.

Fecht 1. Fechten, Petrus Michaelis, Johan III:s medhjälpare i hans liturgiska sträfvanden (födelseåret okändt), studerade med ett understöd af Stockholms magistrat vid universitetet i Wittenberg, vid hvilket han inskrefs 1558 och graduerades 1561. Han anställdes i Johan III:s kansli, blef konungens sekreterare, var med på kongressen i Stettin 1570 och utarbetade 1574 den för den internationella skiljedomstolen afsedda skriften till försvar för Sveriges rätt till vapnet Tre kronor. Han erhöll 1573 uppsikten öfver boktryckerierna i riket. Sannolikt omfattade han redan under sin studietid den medelvägsteologi, som ville försona de stridande kyrkorna genom anslutning till den gamla kyrkan och kyrkofäderna. Konung Johan, hvars förtroende F. i hög grad åtnjöt, använde honom därför till att bearbeta prästerskapet för sina kyrkliga planer. Han anses ha haft hufvudandelen i utarbetandet af det under namnet ”nya ordinantian” bekanta tillägget eller förklaringen till 1571 års kyrkoordning, som till en väsentlig del genom hans inflytande antogs af biskopar och präster-

skap på mötet i Stockholm 1575. 1576 utkom den af honom under konungens öfverinseende utarbetade gudstjänstordningen, den s. k. liturgien l. "Röda boken", för hvilken den romersk-katolska mässordningen, med åtskilliga ändringar och jämkningar, låg till grund. Hösten 1576 afgick F. jämte Pontus De la Gardie till Rom i en beskickning, men deras fartyg förliste 24 okt. vid Bornholm, hvarvid De la Gardie räddades, men F. drunknade.

Fechter [fektä'r], Charles Albert, fransk-engelsk skådespelare, f. 1824 i Paris, d. 1879 nära Philadelphia, fick sin uppfostran i Frankrike och uppträdde på en mängd teatrar i Paris, Italien, Berlin, London (där han 1863—68 var direktör för Lyceum-teatern) och Amerika, öfverallt skördande stort bifall. Både som fransk och som engelsk skådespelare visade han en infödds fullkomliga välde öfver språket. Han framställde högst olika karaktärsroller; mest berömd var måhända hans *Hamlet*.

Fēcit, lat. (af *fa'cere*, göra), "har gjort det", ofta förekommande inskrift på konstverk, efter mästarens namn. Förkortas vanligen till fec.

Fecu'nditas, lat., bördighet, fruktsamhet, hos romarna ej sällan personifierad såsom fruktsamhetens gudinna (se fig.).

Fecunditas. Efter ett antikt mynt.

Fedåwi. Se Assasiner.

Fe'ddersen, Arthur Frederik, dansk fiskeri-främjare, f. 16 febr. 1835 i Köpenhamn, d. där 27 febr. 1906, blef 1861 adjunkt vid Viborgs katedralskola, men kastade sig snart med ifver in på fiskeriväsendet, som han skulle på ett mycket framstående sätt gagna ej blott inom Danmark, utan ock i andra länder. Han blef 1865 en af stiftarna för Fiskeriselskabet for Viborg og omegn och började s. å., tillsammans med H. V. Fiedler, utgifva den äfven för Sverige betydelsefulla "Tidsskrift for fiskeri", för hvilken sedermera svenskarna Hj. Widegren och A. V. Ljungman blefvo medredaktörer, hvarefter tidskriftens titel 1874 ändrades till "Nordisk tidsskrift for fiskeri" (den upphörde 1882). F. lämnade 1883 sin adjunktsplats och flyttade till Köpenhamn för att uteslutande arbeta i fiskeriernas tjänst. 1884 var han en af stiftarna af Foreningen til fiskeriernes fremme i Danmark og bilande, som längre fram omorganiserades till den mycket lifskraftiga Dansk fiskeriforening. Inom denna var han allt till sin död en af de ledande männen, dels såsom sekreterare (till 1891), dels såsom redaktör (1884—91 och sedan 1902) af föreningens tidskrift "Dansk fiskeritidende", dels som konsulent. För hans förtjänster om fisket tilldelades honom titeln professor. I första hand verkade F. för fiskodling och vården om sötvattensfisket, men hans gagnande verksamhet omfattade nästan alla grenar af fiskerierna. Hans talrika, för det mesta populärt och alltid talangfullt skrifna fiskeriarbeten ha vunnit stor spridning. F. T—m.

Federāl (fr. *fédéral*, af lat. *foedus*, förbund), som angår l. hör till en förbundsstat, en federation.

Federali'sm (se Federal), det politiska system, enligt hvilket smärre stater, provinser l. oberoende städer i gemensamt intresse, med bibehållande af sin autonomi, offra en del af sin själfständighet och uppgå i en högre statlig enhet. Exempel på detta politiska systems tillämpning ge bl. a. de medeltida italienska stadsförbunden, det gamla Tyska förbundet, Schweiz, Förenta staterna m. fl. amerikanska statsbildningar samt de brittiska kolonierna i Nord-Amerika och Australien. — Som "federalism" betecknade äfven Proudhon sin lära om statens upplösning i en mängd själfständiga, på allas jämlikhet byggda associationer. Jfr Anarkism, sp. 907—908. (V. S—g.)

Federali'ster, anhängare af federalismens politiska system. Ordet har i flera länder med rätt skiftande innebörd användts som partinamn.

1. (Eng. *the federalist party*) Parti i Nord-Amerikas förenta stater. Under striderna om tillkomsten och ratifikationen af Förenta staternas författning (1787—89) framträdde en skarp motsättning mellan dem, som ville åstadkomma en af en stark förbundsregering representerad nationell enhet, och ifrarna för de enskilda staternas rättigheter. De förre kallades först *nationalister*, de senare *federalister*. Sedan det förra partiet, skickligt ledt af Alexander Hamilton (se d. o.), i hufvudsak segrat, upptog det motståndarnas forna namn, och under striderna om författningens ratifikation blef detta berömdt genom skriftserien *The federalist*, en samling af politiska uppsatser, som utgafs 1787—88 och väsentligen bidrog att vinna de särskilda staternas medborgare för antagande af den nya förbundsförfattningen. Af dessa 85 uppsatser var öfver ett femtiotal författadt af Hamilton, de öfriga af Madison och Jay. Federalistpartiet var därefter under Washingtons och John Adams' presidentskap det förhärskande, och dess politiska idéer, särskildt på det finansiella området, realiserades med kraft och framgång af Hamilton. Från 1791 kan man tala om ett i betydelse växande oppositionsparti, antifederalisterna (se d. o.), under ledning af Th. Jefferson, och detta parti, sedermera kalladt först republikaner, sedan demokrater, sökte göra federalisterna misstänkta för att hysa monarkiska och aristokratiska åskådningssätt samt blef efter Jeffersons ämbetstillträde (1801) det förhärskande. Federalisterna höllo på en nationell, för alla unionsstaterna enhetlig finanspolitik, Amerikas neutrala ställning till tvisterna mellan Gamla världens stater samt en med statens bistånd energiskt drifven utveckling af det egna landets resurser, särskildt af dess industri; motståndarna åter häfdade starkt de särskilda staternas själfständighet mot centralmakten, påyrkade partitagande för franska revolutionen och ifrade för frihandelns principer. I några af Unionens stater, särskildt i Nya England och New York, höllo sig federalisterna vid makten in på 1800-talets andra decennium. Deras inflytande försvann emellertid äfven där, sedan deras

motståndare, demokraterna, genom 1816 års skyddsvänliga *tariff act* vunnit stöd äfven hos nordens industriidkare. Federalisternas idéer upptogos mot 1820-talets slut af *whig-partiet*, hvilket i sin ordning på 1850-talet uppgick i det då under striderna om negerslafveriet och om unionsmyndigheternas makt öfver territorierna nybildade *republikanska* partiet. Jfr F. Scott Oliver, "Alexander Hamilton, an essay on american union" (1906).

2. (Fr. *les fédéralistes*) Benämning, som af den radikala gruppen "Berget" 1792—93 gafs de franske girondisterna (se d. o.), enär de mot hufvudstadens förtryck ville häfda departementens självständighet, hvarför de beskylldes för att vilja i Frankrike införa en federativ författning.

3. I Argentina namn på förfäktarna af provinsernas självständighet gentemot den starka centralmaktens anhängare, som kallades unitarier. Se Argentina, sp. 1441—42.

4. I Spanien det republikanska parti, som efter konung Amadeos tronafsägelse 1873 för en tid kom till makten och ville förvandla provinserna till stater i en federation samt gifva kommunerna starkt utvidgad självstyrelse.

5. Benämning på anhängarna af Proudhons anarkistiska federalism (se d. o.). V. S—g.

Federalteologi. Se Förbundsteologi.

Federatiōn, fr. *fédération* (af lat. *foedus*, förbund), förbund, förening, särskildt en genom förbundsfördrag bildad statsförening. Jfr Förbundsstat, Konfederation och Statsförbund.

Fédération [-siå'], La, kallades den stora förbrödringsfesten på Marsfältet vid Paris 14 juli 1790, hvarvid en högtidlig ed aflades och hvarigenom man ville symbolisera utplånandet af de provinsiella skiljemärkena från tiden före revolutionen. Festen hade föregåtts utaf bildandet af en mängd "federationer" i provinserna, likaledes afsedda att framhålla provinsernas intensiva uppgående i det gemensamma fosterlandet. (V. S—g.)

Fédération dentaire internationale [-siå' dătär ăternasiåna'l], fr. Se Tandläkarföreningar.

Federatiōnen, Den brittiska, kontinentala och allmänna, för befrämjande af sedligheten och särskildt för bekämpande af prostitutionen såsom laglig eller tolererad institution, stiftades 1875 i England af mrs Josefine Butler (se denna), d. 1907. Hon hade redan länge verkat för räddning af fallna kvinnor, då hon i sept. 1869 erfor, att engelska underhuset antagit en lag, i kraft af hvilken den redan 1864 genom den s. k. "Contagious diseases prevention act" (lag till förekommande af smittsamma sjukdomar) införda och 1866 genom antagandet af "Contagious diseases act" ytterligare skärpta anordningen beträffande det osedliga lifvet vid hären och flottan utsträcktes därhän, att det sedan gammalt i Frankrike och Belgien använda reglementeringssystemet i allt väsentligt infördes i England. Hon samlade då några för saken intresserade och med henne liktänkande kvinnor, hvilka, till ett antal af 70, vid ett möte 1 jan. 1870 bildade "de engelska kvinnornas nationalförening för upphäfvande af parlamentets förordningar med afseende på smittsamma sjukdomar". Flera kommittéer bildades för att understödja denna förenings verksamhet, och på våren 1870 inlämnades en petition till parlamentet om upphäfvande af de nämnda förordningarna. Sedan ha flera sådana petitioner inlämnats, med mer än 2 millioner namnunderskrifter. För att främja den nämnda föreningens syften företog fru Butler en resa till Frankrike, Belgien, Schweiz och Italien, under hvilken hon lyckades väcka allmänt intresse för frågan. Efter hennes återkomst från denna resa bildades 19 mars 1875 "den brittiska och kontinentala federationen för upphäfvande af prostitutionen, särskildt betraktad såsom laglig eller tolererad institution", hvilken federation två år därefter, då en afdelning upprättades i Amerika, blef "allmän". Federationen har sedan hållit stora internationella kongresser (i Genève 1877, Genua 1880, Haag 1883, London 1886, Genève 1889, Bruxelles 1892 och Dresden 1904). Vid dessa ha de grundsatser närmare uttalats, på hvilka federationen bygger sin verksamhet och af hvilka de hufvudsakligaste äro: att federationen begär för sitt förehafvande hjälp af alla, män och kvinnor, utan afseende på skiljaktighet i politiska åsikter eller trosbekännelse; att den med alla lagliga medel fullföljer erkännandet af mannens och kvinnans likställighet i sedligt afseende; att den arbetar för kvinnans skydd och hämmandet af godtyckliga åtgärder från sedlighetspolisens sida; samt att den sträfvar för afskaffandet af alla administrativa åtgärder eller anstalter, som kunna gifva offentlig stadfästelse åt lasten, hvaremot den yrkar vidtagandet af skärpta lagliga bestämmelser till kraftigt bestraffande af hvarje brott mot sedligheten, vare sig af man eller kvinna. I England afskaffades de ofvannämnda förordningarna helt och hållet 1886. Äfven i Norge är reglementeringen (sedan 15 febr. 1888) afskaffad, och i Schweiz har den försvunnit ur alla kantonerna utom Genève. Reglementeringen afskaffades i Danmark fr. o. m. 1 okt. 1906, enligt lag, stiftad af riksdag och regering 30 mars s. å.

Den svenska afdelningen af federationen bildades 1878 på initiativ af dåv. pastorn vid franska reformerta kyrkan i Stockholm A. Testuz och erhöll sin organisation 1879, hvarefter afdelningen, vid allmänt möte i Stockholm 24 nov. 1880, antog en för densamma gällande stadga. Denna afdelning, som sedan 1878 utgifvit månadsskriften "Sedlighetsvännen", har i öfverensstämmelse med federationens ofvan angifna allmänna grundsatser sökt verka för den reglementerade prostitutionens upphäfvande i Stockholm, särskildt genom till Öfverståthållarämbetet riktade adresser i detta syfte (1880 och 1902) och en petition till konungen (1883), hvarjämte afdelningen sökt främja den allmänna sedligheten genom möten, utgifvandet af broschyrer, ett upprop till bokhandlarna angående den osedliga litteraturen m. m. Därjämte ha dels direkt genom federationsafdelningen, dels i mer eller mindre nära anslutning till densamma upprättats en söndagsklubb för unga kvinnor, två arbetshem och härbärgen för hjälpbehöfvande, en låne- och en hjälpkassa, ett adresskontor för arbetssökande m. m. Afdelningen har sökt väcka intresse för sin sak äfven utom Stockholm dels genom värfvandet af medlemmar i landsorten, dels genom större möten. Genom den i Stockholm 1890 hållna federationskonferensen lades grund till en lifligare abolitionistisk verksamhet, och på grund af en motion i Andra kammaren 1903 till-

sattes s. å. en k. kommitté för utarbetande af förslag till verksammare åtgärder för motarbetande af de smittsamma könssjukdomarnas utbredning än de, som reglementeringen anses erbjuda. E. O.*

Fédération jurasienne [-siä' jyrašiä'n], fr., Juraförbundet. Se Anarkism, sp. 908.

Federativ (fr. *fédératif*, af lat. *foederātus*, förbunden med någon), som har afseende på förbund, förbunds-, t. ex. federativ sammanslutning, federativstat, federativsystem. Jfr Federalism.

Federērade (fr. *fédérés*, af lat. *foederāti*, förbundne), i allmänhet: förbundne; medlemmar af en förbundsstat. — ”De federerade” (*les fédérés*) kallades i Frankrike under revolutionen de representanter, som från provinserna sändes till den stora förbrödringsfesten i Paris 14 juli 1790 (se Fédération). Samma benämning gafs 1815 åt den af Napoleon I under ”de hundra dagarna” af Paris' arbetarbefolkning bildade milisen och 1871 åt Pariskommunens medlemmar.

Federici [-rītji], Camillo (eg. Giovanni Battista Viassolo), italiensk lustspelsförfattare, f. 1749, d. 1802, slöt sig, af kärlek till en skådespelerska, till en teatertrupp och ändrade sedan sitt namn. De mest berömda bland hans lustspel äro *L'avviso ai mariti*, *Lo scultore e il cieco* och *Enrico IV al passo della Marna*. F:s *Opere teatrali* utgåfvos i 10 bd 1794—97 (flera uppl.).

Federīco, spansk namnform för Fredrik.

Federīgo, italiensk namnform för Fredrik.

Fēdi, Pio, italiensk bildhuggare, f. 1815 i Viterbo, d. 1892 i Florens, började sin konstnärsbana som guldsmed i Florens, egnade sig därefter åt kopparstickarkonsten, men utbytte snart graf-stickeln mot mejseln och utbildade sig genom studier i Florens och Rom. Hans förnämsta arbete, *Polyxenas bortröfvande* (fullb. 1865), ett verk af storartad uppfattning och hög skönhet, intager en hedersplats i Loggia dei lanzi i Florens och förmår där att göra sig gällande vid sidan af antikens och renässansens skapelser. Bland F:s många öfriga arbeten må nämnas statyerna *N. Pisano* och *A. Cesalpino* på Uffiziernas fasad samt den älskliga, för ryske generalen Svov 1852 utförda gruppen *Skyddsängeln* (som bär den aflidna dotterns själ till himmelen). En af hans bästa allegorier är *Den andliga poesien* (i Museo municipale i Verona). (G—g N.)

Fe'dia Mönch, *bot.*, växtsläkte af fam. *Valerianaceæ* med en enårig art, *F. Cornucopiæ*, inhemsk i Syd-Europa, som ej sällan odlas som prydnadsväxt i trädgårdar. Användes äfven som sallat, s. k. Algersallat. G. L—m.

Fedkovič [-vitj], Hordinskij Osip, lillrysk poet, f. 1834, d. 1888 i Czernowitz (Bukovina). Efter återkomsten från kriget i Italien (1859) blef han byfogde i sin hembygd och folkskoleinspektör. Hans första lillryska dikter utkommo 1861. Såsom redaktör af tidskriften ”Bukovina” verkade F. nitiskt och framgångsrikt för landets politiska och litterära utveckling, och genom sin egen diktning banade han väg för en nationell realism i vitterheten. I sina poem målade F. med förkärlek militärlifvet och gisslade politisk-sociala orättvisor, icke utan en mystisk anstrykning. Af hans lyriska dikter anses samlingen *Diki dumi* (Vilda visor) bäst, bland hans episka *Korol Hucul* (Kung H.). Han skref ock ett historiskt drama om *Chmielnicki*. Hans bynoveller, förträffliga interiörer från hutsulernas landtlif i Bukovina, utgåfvos 1876 i Kiev af Dragomanov under titeln *Povisti Osipa Fedkoviča*. Hans samlade *Poeziji* utgåfvos 1876 i Kolomea; däraf gjordes ett urval med titel *Am Tscheremusch* (Czernowitz 1882). Af F:s vers och prosa finnes åtskilligt öfversatt på tyska, polska, ryska, serbiska och tjechiska. A—d J.

Fedor [fjådår], Feodor, ryskt förnamn, motsv. både Teodor och Fredrik. Tre ryska tsarer ha burit detta namn. — 1. F. I Iva'novitj, Ivan den förskräckliges son, f. 1557, d. 1598, efterträdde 1584 sin fader. Till sinnesslöhet indolent, kom han aldrig att utöfva något självständigt inflytande. Förmäld med den redan under Ivan mäktige Boris Godunovs syster, lät han denne dugande man öfvertaga regeringsbördan. Godunov sökte mot de intrigerande magnaterna stöd hos kyrkan och lågadeln. Genom patriarkatets upprättande frigjordes kyrkan äfven formellt från beroendet af Konstantinopel. Genom begynnande lagstiftning mot böndernas flyttningsfrihet förbättrades adelns tillgång på arbetskraft och grundlades lifegenskapen. Under F. fortsattes tsar Ivans kamp mot Sverige. Hans utsikter vid det polska kungavalet 1587 strandade på konfessionsfrågan. Den polsk-svenska unionen hotade Ryssland, och freden med Sverige, i Tevsina 1595, var därför välkommen, ehuru anspråken på Estland måste afstås. F:s broder Dimitrij omkom 1591, enligt samtidens tro på anstiftan af Godunov, som efterträdde F. — 2. F. II Borisovitj efterträdde sin fader, Boris Godunov, i april 1605 på tronen, men mördades redan i juni s. å., då den falske Dimitrij utropades till tsar. — 3. F. III Aleksejevitj, son af tsar Aleksej Michailovitj, f. 1661, d. 27 april 1682, uppsteg på tronen 1676. Han var en mild furste, som alltid sökte främja sina undersåtars väl. Han krigade med Polen och Turkiet och afskaffade adelns rangtvister vid ämbetens tillsättande genom att låta uppbränna de rullor, som därvid rådfrågats. Under F:s regering anlades prästerliga akademier och seminarier samt det första världsliga gymnasiet jämte flera andra skolor. (H. A—t.)

Fedosie'vstjina [fjådå-], rysk sekt. Se Feodosij 2.

Fedo'tov, Pavel Andrejevitj, rysk målare, f. 1815 i Moskva, d. 1852 i Petersburg, var militär, men fick under tiden tillfälle att studera i konstakademiens ritskola och röjde så ovanliga anlag för målning, att storfurst Michail Pavlovitj lät honom måla sitt porträtt. 1844 lämnade F. militärtjänsten och vann snart ryktbarhet såsom Rysslands främste humoristiske genremålare. Hans tafla *Majorens frieri* förskaffade honom ledamotskap af konstakademien. Utom för tekniska förtjänster utmärka sig F:s oljemålningar och akvareller för en sund realism och satirisk uppfattning af det ryska samhällslifvet, återgifvet i karakteristiska hvardagsdrag (”det ryska måleriets Gogol”). A—d J.

Fedtjenko, Aleksej Pavlovitj, rysk resande, f. 1844 i Irkutsk, d. vid en bestigning af Mont Blanc 1873, företog 1868—71 resor till Turkestans alpland, nedre Syr-Darja och Samarkand samt bereste 1871 Kokan, där han framträngde till trakter, som dittills aldrig varit sedda af någon europé. Han måste dock återvända redan s. å. och bosatte sig i Leipzig för att utarbeta sina reisean-

teckningar, hvilka sedan utgifvits på ryska regeringens bekostnad (3 bd, 1873—82).

Fée [fe], fr. Se Fe.

Fée [fe], Antoine Laurent Apollinaire, fransk naturforskare, f. 1789, d. 1874, blef 1824 professor vid militärhospitalet i Lille, 1832 professor i naturhistoria vid med. fakulteten i Strassburg samt tillika föreståndare för botaniska trädgården där och senare professor vid därvarande militärhospital. Han författade bl. a. *Commentaires sur la botanique et la matière médicale de Pline* (1829—33), *Vie de Linné* (1832), *Flore de Théocrite et des autres bucoliques grecs* (1833) och *Mémoires sur la famille des fougères* (1844—66) samt utgaf en samling korsikanska folkvisor, *Voceri* (1850).

Feeri (jfr Fe), ett teaterstycke, som lånar sitt hufvudsakliga intresse af praktfulla dekorationer, balett, förvandlingar medelst maskineri samt uppträdande af öfvernaturliga väsenden.

Feet [fit], eng., plur. af foot (se d. o.).

Fegen, långsträckt, smal insjö på gränsen mellan Jönköpings och Älfsborgs län och med sin södra ända nående in i Hallands län, ligger 132 m. ö. h. och har med den i n. med densamma sammanhängande Spaden en längd af 25 km. och en areal af omkr. 30 kvkm. Den har genom Lillån aflopp till Ätran.

Fegræus. Se Strömfelt.

Fehér, Fejér, ung., "hvit", i flera ungerska geografiska namn, t. ex. komitatet *Fejér* (Stuhlweissenburg).

Fehértemplom. Se Weisskirchen.

Féhirðir, fno., kallades i Norges medeltid konungens skattmästare, som hade tillsyn öfver skattkammaren (*féhirzla*). Från omkring 1300 var detta ett fast ämbete, och i det följande årh. blef det 5 fehirder, med hvar sitt bestämda distrikt, Nidaros, Bergen, Tönsberg, Oslo och Baahus. Th. W.

Fehling, Hermann von. Se Fehlings lösning.

Fehling, Hermann Johannes, tysk läkare, f. 1847, blef 1872 med. doktor, utnämndes 1877 till föreståndare för barnmorskeskolan i Stuttgart, kallades 1887 till professor i gynekologi i Basel samt 1894 i Halle och 1901 i Strassburg. Jämte många i särskilda tidskrifter offentliggjorda specialafhandlingar har han utgifvit *Lehrbuch der geburtshülfe für hebammen* (1883, flera uppl.), *Physiologie und pathologie des wochenbetts* (1890, 3:e uppl. 1905) och *Lehrbuch der frauenkrankheiten* (1893; 2:a uppl. 1900). R. T—dt.

Fehlings lösning l. F:s vätska, *kem.*, en efter den tyske kemisten Hermann von Fehling (f. 1811, professor vid tekniska högskolan i Stuttgart 1839—82, d. 1885) uppkallad klart blå lösning, som erhålles vid tillsats af kopparvitriol till en blandning af natron- eller kalilut och vinsyra och användes till pröfning på och kvantitativ bestämning af reducerande sockerarter. Reagensets användning beror därpå, att aldehydgruppen i dessa sockerarter liksom äfven eljest reducerar den i det komplexa vinsyresaltet Na OOC-CHO-CHO-COOK ingående tvåvärda
\Cu/
kopparn till kopparoxidul, som utfaller. På grund af reagensets obeständighet beredes det omedelbart före användandet genom sammanblandning af lika volymer 7,5 procentig kopparsulfatlösning och 34 procentig seignettesaltlösning, innehållande 13 proc. natron. P. T. C. (H. E.)

Fehman, Tomas, friherre, justitiekansler, f. 1 nov. 1665 i Göteborg, d. 26 febr. 1733 på Gräfsnäs, Älfsborgs län, studerade lagfarenhet vid Uppsala universitet, där han, den sedermera så hårde och hänsynslöse åklagaren, försvarade en disputation med titeln *Beneficia juris* ("rättegångsförmåner"). Efter att ha beklädt åtskilliga underordnade juridiska och administrativa tjänster i hufvudstaden blef han 1705 advokatfiskal i Svea hofrätt, 1711 sekreterare och 1713 assessor därstädes. 1716 utnämndes han till lagman i Värmland, hvarifrån han 1718 transporterades till Strängnäs lagsaga för att "ega så mycket bättre tillfälle att biträda den i Stockholm öfver lagens och processens förbättrande förordnade kommissionen, hvilken han allt ifrån 1714 med grundliga och mogna råd gått till handa". F. blef s. å. ordningsman i Gripsholms län samt adlad. 1719 utnämndes han till lagman öfver hela Södermanland och 1723 till justitiekansler, hvilket ämbete han 1728 nedlade. S. å. upphöjdes han i friherrligt stånd. F. var ostridigt en mycket lagkunnig man och erhöll af franske ministern Campredon vitsord för att vara en oförskräckt, vältalig och ansedd man. Hans anseende, åtminstone hos eftervärlden, är likväl tämligen tvetydigt, enär han med sin lagkunskap ej parade oväld och såsom åklagare uppträdde med ovanlig hänsynslöshet och hårdhet, särskildt när han visste det vara till de maktegandes behag. Det första mera maktpåliggande brottmål, hvari han var åklagare, var rättegången mot Paykull inför Svea hofrätt, 1706. Sin största ryktbarhet förvärfvade dock F. i aktionerna mot baron Görtz och grefve Vellingk. I det förra målet utsågs han till aktor, emedan kommissionens preses, landtmarskalken frih. P. Ribbing, "ej finner någon därtill oförskräcktare och fintligare". I riksdagsdebatterna deltog F. med ifver och talang. A. F.*

Fehmarn. Se Femern.

Fehmdomstolar. Se Femdomstolar.

Fehr, Fredrik August, präst, teolog, f. 25 april 1849 i Stockholm, d. 14 maj 1895 på Eknäs, Västerhaninge socken, Södertörn, blef student 1868, filos. kand. i Uppsala 1871, docent i hebreiska språket vid universitetet därstädes 1872 och filos. doktor s. å. efter att ha försvarat afh. *Den babyloniske talmud. Traktat Sanhedrin* etc. Sedan F. aflagt dimissionsexamen 1873 och blifvit präst-

vigd, anställdes han omedelbart därpå såsom pastorsadjunkt i Stockholms Storkyrkoförsamling, tjänstgjorde därjämte en kortare tid och sedermera hela läsåret 1879—80 såsom vik. lektor vid Stockholms gymnasium, tog pastoralexamen 1879 och valdes s. å. till komminister i Maria församling i Stockholm. Sedan han 1883 aflagt teol. kandidatexamen, utnämndes han 1884, vid 34 års ålder, till kyrkoherde i Stockholms Storkyrkoförsamling, Pastor primarius och ord. preses i Stockholms stads konsistorium. Dessförinnan hade flera kallelser till olika kyrkoherdebefattningar delgifvits honom, men ej antagits. 1884 utnämndes han till ledamot i granskningsnämnden för k. bibelkommissionens öfv. af G. T. Såsom själfskrifven ledamot deltog han i kyrkomötena 1888 och 1893. Han var inspektor sedan 1885 för Södermalms högre allm. läroverk och sedan 1890 därjämte för Wallinska skolan. Ett upprop, med ärkebiskop Sundbergs namn i spetsen, utfärdades kort efter F:s död om samlande af medel till resande af en vård på hans graf å Stockholms norra begrafningsplats. Ett annat bevis på den popularitet F. vann är "Stiftelsen Fehr-Rydbergs minne", som från fonden "D:r F:s minne" utdelar små understöd åt behöfvande.

I vida kretsar uppburen såsom storslagen predikant och talare, afhållen af sina församlingsbor och högt värderad af sin församlings folkskollärarkår för sitt intresse för folkskolan, gjorde F. dock sina kunskaper, sin begåfning och frimodiga ärlighet gällande förnämligast vid sin nitiska sträfvan att i Sverige vinna ingång åt den i Tyskland mäktigt framträdande teologiska åskådning, som efter sin upphofsman, Göttingen-professorn A. Ritschl (se denne), blifvit kallad "ritschlianismen". Det var egentligen efter en resa till Tyskland 1887 och ett personligt sammanträffande med Ritschl och flera af hans mest framstående lärjungar, som denna F:s förnämsta verksamhet tog sin början, hufvudsakligen från 1891, då han började utgifvandet af en serie skrifter (den 31:a och sista 1895), mest öfv. från tyskan, under den gemensamma titeln "I religiösa och kyrkliga frågor". Mera systematiskt framställde han sin religiösa ståndpunkt i sitt 1894 utgifna kateketiska arbete *Undervisning i kristendomen i anslutning till Luthers lilla katekes.* Några år förut hade han likaledes för skol- och konfirmationsundervisningen, som låg honom varmt om hjärtat, utgifvit efter schweiziskt mönster en "Familjebibel" (se d. o.), hvaraf N. T. utkom 1887 och G. T. 1889. Äfven den nyare bibelkritiken hade i F. en hängifven anhängare, och i den ofvannämnda skriftserien verkade han också för dess principer, churu han mindre egnade sig åt denna sida af den moderna teologien. För sina teologiska förtjänster kreerades F. 1892 till teol. doktor i Giessen.

Genom sin naturliga läggning och sin schartauanskt gammallutherska uppfostran i sitt inre främmande för de mystiska och pietistiska kristendomsformerna, såg F. i ritschlianismens framställning af kristendomen såsom den för människans jordiska tillvaro lämpade och för hennes jordiska förstånd tillgängliga religionen den teologi, som samtidens realism behöfde och fordrade. Ritschlianismens fientlighet mot den dogmatisk-metafysiska spekulationen öfver det öfversinnliga och för människoförståndet i grunden obegripliga innebar i F:s ögon löftet om en tidsenlig frigörelse från människofunder, som hindrade en mängd af samtidens bildade människor att komma till tro på evangeliernas "historiske Kristus". Men ehuru F. ansåg såsom en berömmelse att vara Ritschls lärjunge, slöt han sig dock ej till dennes system i alla detaljer. Att F. för sin teologiska verksamhet skulle, i likhet med alla banbrytare, röna motstånd var naturligt. Också många reformvänner ansågo, att han gick för långt och att hans stridssätt ofta var för häftigt. Men i den svenska kyrkans historia kommer han helt visst alltid att nämnas såsom en af denna kyrkas märkligare teologer. Utom redan nämnda arbeten utgaf F. från trycket *Om kristendomens framträdande och hufvuddragen af dess äldsta historia* (t. o. m. mötet i Nicæa; i "Ill. världshist.", utg. af E. Wallis, II, 1876) och *Islams framträdande och kalifatets historia under de tre första århundradena* (därst. III, 1877), *Palæstina på Kristi tid I* (1876), *Predikningar* (2 saml.; 1879, 1881), *Stat och kyrka i deras inbördes förhållande* (1881), *Doktor Martin Luther* (1883), flera öfv. och bearbetningar af utländska arbeten (bl. a. Farrars "Jesu lif") samt tidnings- och tidskriftsuppsatser, tal, dikter (*Lyrik*, 1872) m. m. Jfr S. A. Fries, "Fredrik Fehr, hans verksamhet och betydelse som teolog. En minnesteckning" (1896). J. P.

Fehrbellin, stad i preussiska prov. Brandenburg, reg.-ömr. Potsdam, på södra stranden af Rhin, ett tillflöde till Havel. 1,602 inv. (1900). Staden är historiskt bekant genom den strid, som i dess närhet utkämpades 18 juni (g. st.) 1675. Då Sverige uppträdde som Frankrikes bundsförvant i dess krig med Österrike, Brandenburg m. fl. stater, samlades på hösten 1674 en fältarmé på omkr. 20.000 man i Pommern. Vid jultiden ryckte riksmarsken K. G. Wrangel med omkr. 13,000 man in i Brandenburg, där han tog vinterkvarter; syftet var att tvinga kurfursten Fredrik Vilhelm att utträda ur förbundet mot Frankrike. Då detta ej lyckades, satte Wrangel 1 maj 1675 hären i marsch för att gå kurfursten närmare in på lifvet. Planen var att gå öfver till vänstra Elbestranden och förena sig med hertigen af Hannover, som var Sveriges bundsförvant och hade en här på öfver 10,000 man. Om denna förening hade kommit till stånd, hade man kunnat påräkna en stark anslutning inom tyska riket, i det flera stater — främst Bajern, men äfven Kur-Sachsen — sympatiserade med Sverige och Frankrike. Samtidigt med uppbrottet blef emellertid Wrangel illa sjuk, så att han först 9 juni kom till armén. Befälet fördes under tiden af den likaledes mycket sjuklige fältmarskalken Mardefelt. Denne råkade i oenighet med sin närmaste man generallöjtnanten Wolmar Wrangel, öfverbefälhafvarens halfbror, som under marschen gick i förväg med kavalleriet, och följden blef en mängd ansträngande och gagnlösa fram- och återmarscher. Sedan 12 juni var svenskarnas uppställning sådan, att hufvudstyrkan, omkr. 7,000 man, under W. Wrangel stod vid Alt Brandenburg på högra stranden af Havel, K. G. Wrangel med omkr. 2,500 man vid Havelberg nära 60 km. längre åt n. v. utmed Havel samt öfverste Wangelin med 500 dragoner i Rathenau vid Havel, midt emellan de förutnämnde. W. Wrangel och Wangelin skötte emellertid spaningsväsendet så försumligt, att de förblefvo okunniga om, att kurfursten, efter en glänsande hast-

marsch från Franken, 11 juni nått Magdeburg med sin här. Samma dag beordrade K. G. Wrangel sin halfbror att låta det vid Alt Brandenburg förlagda fotfolket och artilleriet samt en del af rytteriet öfver Rathenau gå till Havelberg; hans afsikt var att utan dröjsmål verkställa öfvergången öfver Elbe. Men då var det för sent. 15 juni, samtidigt med svenskarnas uppbrott från Alt Brandenburg, öfverrumplade kurfursten med 5,000 à 6,000 ryttare, 800 dragoner och 1,200 man fotfolk den sorglöse Wangelin i Rathenau och fick denna viktiga plats i sina händer. Därigenom omöjliggjordes de bägge svenska härafdelningarnas förening vid Havelberg. W. Wrangel tänkte visserligen en gång angripa kurfursten vid Rathenau; och som kurfursten där hade föga fotfolk, är det mycket möjligt, att han måst vika. Men som W. Wrangel ej kände, huru svag kurfursten var, uppgaf han sin plan och beslöt att "conservera armén" och enligt sina ursprungliga order söka förena sig med riksmarsken, ehuru ej öfver Rathenau, utan genom en marsch åt n. ö. öfver Nauen till F., där han hoppades anträffa riksmarsken. Kurfurstens första afsikt, att kringgå de återtågande svenskarna och instänga dem på södra sidan af Havels biflod Rhin, visade sig outförbar. Däremot lyckades han få bron öfver Rhin vid F. på W. Wrangels återtågslinje förstörd och ville nu genom ett kraftigt angrepp om möjligt spränga hans härafdelning, innan bron kunde bli reparerad. Men svenskarnas reträtt gick så hastigt, att kurfursten ej hann samla sin här, utan måste fortsätta marschen med de trupper, som förmådde följa. På morgonen 18 juni upphann han med 6,000 à 6,500 ryttare och dragoner samt 12 lätta kanoner — utan fotfolk — den omkr. 7,000 man starka svenska hären 10 km. s. om F. vid byn Hakenberg och tvang den att göra front. För svag att våga en formlig batalj, angrep han häftigt svenskarnas oförsiktigt blottade högra flank. W. Wrangel, hvars intresse ej var att upptaga striden, utan blott att komma öfver Rhin för att ernå förening med riksmarsken, beslöt sig för att försöka med högra flygeln, förstärkt med ett regemente fotfolk, uppehålla kurfursten för att betäcka de öfriga truppernas återtåg till F. samt det därstädes pågående broarbetet. Det lyckades honom verkligen att hejda fienden en god stund, så att, innan högra flygeln omsider kastades öfver ända, nämnda båda syften i det närmaste voro nådda, ehuruväl efter svåra förluster. Sedan svenskarna voro samlade vid F., fann kurfursten för godt att afstå från vidare angrepp. På e. m. var bron i ordning, och återtåget kunde fortsättas. Kurfursten förmådde ej effektivt förfölja. Hvardera parten torde i slaget ha mist omkr. 600 man, svenskarna därjämte 10 fanor och 1 kanon; i F. kvarlämnades 5 kanoner. Slaget var ingalunda förloradt för svenskarna, ty de hade dragit sig tillbaka i god ordning, men det blef af stor betydelse i politiskt afseende, emedan det skingrade föreställningen om svenskarnas oöfvervinnelighet och gaf deras hemliga fiender mod att uppträda. För preussarna är slaget ett af deras stoltaste segerminnen, därom tala tre monument, resta 1800, 1857 och 1879 vid eller på slagfältet. På det förstnämnda läsas orden: "Hier legten die braven brandenburger den grund zu Preussens grösse". Jfr v. Witzleben och Hassel, "Zum 200-jährigen gedenktag von F." (1875), Schottmüller, "Fehrbellin" (s. å.), J. Mankell, "Handl. rör. sommarfälttåget i Brandenburg och slaget vid F." (i "Hist. bibliotek", III, 1877), samt N. Wimarson, "Sveriges krig i Tyskland 1675—1678", I (1897), och "Bidrag till historien om sommarfälttåget i Brandenburg 1675" (i "Hist. tidskr.", 1907). N. W—n.

Fehrman. 1. Daniel F., medaljgravör af tysk släkt, f. 12 jan. 1710 i Stockholm, d. där 8 juni 1780. Hans förste lärare i teckning var den på sin tid ansedde löjtnant-dessinatören Torshell. Vid exton års ålder sattes han i lära hos Hedlinger. 1732 följde F. sin mästare till Danmark och 1735 till Ryssland, där han kvarstannade till midten af 1737. F. hade då hunnit en sådan grad af skicklighet, att han 1739 fick i uppdrag att sköta Hedlingers syssla såsom medaljgravör vid kungl. myntet under en ny resa, som denne företog; och då slutligen (1745) Hedlinger för alltid lämnade Sverige, för att bosätta sig i Schweiz, afstod han, med konungens och Kammarkollegii bifall, sin befattning och en del af sin lön åt sin älskade lärjunge. I femton år fortfor detta förhållande, tills F. 1760 sökte och erhöll en extra medaljgravörslön (dock utan förfång för sin lärare), och s. å. utnämnde Adolf Fredrik honom till kungl. medaljgravör med försäkran om survivans på alla med sysslan förknippade förmåner. I början af 1764 träffades F. af ett slaganfall, hvilket satte honom ur stånd att vidare arbeta. Hans unge son, Karl Gustaf, kunde emellertid öfvertaga skötandet af faderns befattning, och därmed fortfor han till dennes död. F. utförde omkr. 30 medaljer och 80 jetonger, många sigill för kungliga och enskilda personer samt modelleringar i vax. Hans bilder ega stor förtjänst genom modelleringens kraft och elegans samt den fulländade behandlingen af hår och dräkter, i hvilken han står Hedlinger nära. Liksom denne lyckades han, hvad frånsidorna angår, bäst i emblemen; men äfven i figurerna var han ej oäfven. Hans yppersta verk äro måhända de små täcka jetonger, som han i stort antal utfört. Bland hans bästa arbeten kunna för öfrigt nämnas medaljerna öfver *Fredrik I:s död*, *Adolf Fredriks och Lovisa Ulrikas kröning*, *Stålfabriken å Drottningholm* (1762), *Kronprins Gustafs förmälning* (1766), *Ehrenpreus*, *Axel von Fersen*, *K. Gyllenborg*, *N. Keder*, *Linné* och *Thegner* m. fl. — F:s lärjungar voro K. J. Wikman, G. Ljungberger och sonen Karl Gustaf F. —rn.*

2. Karl Gustaf F., den föregåendes son, medaljgravör, f. 1746 i Stockholm, d. där 24 dec. 1798. Han egnade sig alltifrån unga år åt konsten, i det han 1759 blef lärjunge af Larchevesque i teckning och modellering samt äfven erhöll undervisning vid Målar- och bildhuggarakademien, där han eröfrade tvenne pris. Då fadern 1764 träffades af slag, var han så pass utbildad, att han genast kunde fullgöra allt hvad dennes syssla vid kungl. myntet kräfde. Dessutom utförde han några

konstnärliga arbeten af ej ringa förtjänst, ehuru Ljungberger, som snart därefter hemkom, sedan fördunklade den yngre medtäflaren. För att vidare förkofra sig sökte F. och erhöll af K. M:t 1774 ett

årligt reseunderstöd af 1,800 livres för tre år samt afreste i slutet af maj s. å. till Rouen och vidare till Paris, där han skulle å konungens vägnar till prinsen af Condé öfverlämna ett mineraliekabinett, förvaradt i ett präktigt skåp, utfördt af den berömde Haupt. I Paris modellerade han för Pajou och besökte Lépiciers akademi samt, längre fram, den franska målarakademien. I okt. 1775 begaf han sig till Rom. Där studerade han dels på egen hand, dels hos Sergel, äfvensom tillsammans med Wertmüller. Jämväl Masreliez tillhörde hans umgänge. Med dessa vänner företog han flera små utflykter och gjorde ensam ett besök i Neapel. I juni 1778 lämnade han Rom och anträdde hemresan öfver Frankrike. Hans hemkomst inträffade året därpå. Efter faderns död bibehölls han vid dennes lön; men medaljgravörstjänsten vid myntet innehades af Ljungberger, och F. var således hänvisad till mindre viktiga arbeten, medaljer för enskilda samt poussering af porträtt, en genre, i hvilken han utvecklade stor talang. Då Ljungberger 1787 dog, var F. självskrifven till hans sysslor och förrättade sedan sin tjänst med mycken heder. Han utnämndes tillika till professor i Målar- och bildhuggarakademien och kvarstod i dessa befattningar till sin död. — F:s många arbeten visa en grundlig konstnärsbildning och tillhöra inom den mindre skulpturen samma riktning, som representeras af Sergel inom den högre och af Masreliez inom måleriet. Det är också bekant, att han ofta arbetade efter utkast af den senare. Hans porträttsidor lida af en något fyllig och uppblåst ansiktsmodellering, men äro väl arbetade, liksom oftast frånsidorna, med deras, enligt den nya riktningens smak, något långdragna och spinkiga figurer. Utom många medaljer, hörande till "Gustaf III:s medaljhistoria", hvilket företag kort efter konungens död råkade i stockning, utförde F. många minnespenningar öfver enskilda samt jetonger och belöningspenningar. Bland de senare må nämnas de öfver *Höpken*, *P. Alströmer*, *D. Fehrman*, *J. af Bjerkén* och *P. Wargentin*. —rn.*

Fehrnström, R. A. C., skådespelerska. Se Swartz 2.

Fēi'dias. Se Fidias.

Fēidippĭdes (grek. *Φειδιππίδης*, lat. *Phidippĭdes*), atensk härold, hvilken vid persernas anryckande under Datis och Artafernes (490 f. Kr.) afsändes till Sparta för att begära hjälp och till fots på två dagar tillryggalade den ung. 200 km. långa vägen. A. M. A.

Fēi'don (grek. *Φείδων*, lat. *Phidon*), härskare i Argos kring midten af 8:e eller, enligt en annan källa, mot slutet af 7:e eller början af 6:e årh. f. Kr. Möjligen afse de stridiga tidsuppgifterna två särskilda härskare med samma namn. F. tillhörde Temenidernas gamla konungahus, men betecknas dock såsom envåldshärskare (tyrannos), emedan han öfverskred konungamaktens häfdvunna gränser. Han utvidgade sitt välde ej endast öfver hela Argolis och Egina, utan äfven, med tillbakaträngande för en kort tid af Spartas inflytande, öfver en stor del af det öfriga Peloponnesos. Hans regering utmärkte sig genom åtskilliga viktiga reformer, bl. a. införandet af ett gemensamt mått- och viktsystem äfvensom af prägladt silfvermynt. A. M. A.

Feif, svensk adlig ätt, som härstammade från Skottland och inkom på 1600-talet till Sverige med Jakob Fyf, handlande i Stockholm. Den fick med dennes sonsöner Kasten, Peter och Johan 1705 adlig värdighet och utgick på svärdssidan 1856. Kasten F:s ättegren erhöll 1715 friherrlig värdighet, men utslocknade 1739 på manslinjen med stiftaren själf (se nedan).

Kasten F., friherre, ämbetsman, f. 29 sept. 1661 i Stockholm, d. där 12 mars 1739, utbildades först för hattmarkaryrket, men fick 1682 e. o. anställning i kansliet, där han 1689 blef ord. kanslist och 1697 registrator vid inrikes expeditionen. Han åtföljde kansliet under Karl XII:s fälttåg och blef efter hand en af konungens mest betrodde ämbetsmän. Utnämnd till referendariesekreterare 1704, adlades han 1705, blef 1707 sekreterare vid fin-, liv- och ingermanländska expeditionen, 1708 krigsråd och på hösten 1709 efter Olof Hermelin statssekreterare vid inrikes expeditionen. I denna egenskap fick han under hela tiden för Karl XII:s vistelse i Turkiet sköta inrikesärendena; han var närvarande vid kalabaliken i Bender, af honom utfärdades passet för konungen (under namn af "Peter Frisck") vid dennes afresa från Turkiet, och han tillhörde hans omgifning under Stralsunds belägring 1715. Här blef han s. å. upphöjd i friherrligt stånd. Han hade redan 1714 i Turkiet fått fullmakt på landshöfdingebefattningen i Västmanland, men kom aldrig att tillträda den, i det han efter återkomsten till Sverige 29 dec. 1715 utnämndes till ombudsråd vid krigsexpeditionen, hvilken post han bekläddde, till dess den upphörde vid styrelsens förändring 1719 efter Karl XII:s död; han hade alltså under dennes sista betungande krigsår den svåra uppgiften att uppbära en krigs- och sjöministers förenade oerhörda arbetsbörda. Han blef 1723 president i Statskontoret. — I "Handl. ur v. Brinkman'ska archivet på Trolle-Ljungby" I (1859) finnas tryckta F:s intressanta bref till N. Tessin d. y. 1701, 1710—18. H. B—n.

Feigum fos, i Näs socken i Sogn, Norge, bildas af den på Sognefjordens (Lysterfjordens) östra sida utfallande Feigumälfven, omkr. 2 km. ofvanför dess utlopp. Hela fallets höjd är 430 m., däraf 220 m. lodrätt fall.

Feijó [feichå], Antonio de Castro, portugisisk diplomat och skald, af samma släkt som Feijóo

y Montenegro (se denne), f. 1860 i Ponte do Lima (distriktet Vianna do Castello), blef 1893 sitt lands chargé d'affaires i Stockholm och Köpenhamn samt befordrades 1902 till envoyé extraordinaire et ministre plénipotentiaire vid svenska och danska hofven. F. hängaf sig tidigt åt skaldekonsten och intog en plats i den grupp af lyriker, som i Portugal motsvarar de franske "Parnassiens". Hans första diktverk, *Sacerdos magnus* (1881) och *Transfigurações* (1882; på alexandriner), afspegla tankelifvets stämningar hos den unge drömmaren, hvars naturdyrkande panteism och intryck af en Schopenhauers, en Leopardis "världssmärta" förmälas med varm tro på framåtskridandet i Comtes och Spencers anda. Blidt elegiska och affattade i växlande, klangfulla versslag äro däremot hans formfulländade *Lyricas e bucolicas* (1884), där känslorna, framför allt kärleken, besjungas. I *Cancioneiro chinez* (1890) efterbildar han idyller från den kinesiska poesiens klassiska ålder. F:s nästa diktsamling *Ilha dos amores* (1897) utgör en uppgörelse med skaldens ungdom och ger uttryck åt en besviken och hemlös själs resignation. Hans senaste arbete, *Bailatas* (1907), utgifvet under pseudonymen Ignacio d'Abreu e Lima, visar en ny sida af hans skaldekynne, näml. humorn. Anonymt har han utgifvit en portugisisk öfv. af A. Strindbergs "Lycko-Pers resa" (1906). Åtskilliga af hans dikter äro öfversatta till svenska af Göran Björkman, bl. a. "Fallna blad" (1893). G. B.

Feijoa, *bot.* Se Orthostemon.

Feijóo y Montenēgro [feichå'å i], Fray Benito Jeronimo, spansk skriftställare och benediktinmunk, teol. doktor och professor, f. 1676 i byn Casdemiro nära Orense, d. 1764 i Oviedo. F. var i besittning af en omfattande lärdom, förde under hela sitt lif en ihärdig kamp mot tidens vidskepelser och fördomar, var i mångt och mycket en föregångsman, arbetade ör utsträckt folkbildning, kvinnans rättigheter, uppträdde reformerande på det kyrkliga området och intog en mycket avancerad politisk ståndpunkt. Hans skrifter, som omfatta filosofi, historia, statskunskap, filologi, naturalhistoria, geografi, matematik, fysik, astronomi, medicin, litteratur och konst, äro samlade i hans encyklopediska arbete *Teatro crítico universal* (8 bd, 1726—39) och i *Cartas eruditas* (5 bd, 1742—60), hvartill komma hans poetiska arbeten, *Desengaño y conversión de un pecador* och *A la conciencia* . 1876 utkom 5:e uppl. af hans skrifter, som då utgått i tillsammans en half mill. volymer. F. åtnjöt europeiskt rykte, och hans arbeten öfversattes till italienska, franska, tyska, engelska etc. F. förvärfvade stor förmögenhet, som uteslutande användes till barmhärtighetsverk, och han dog fattig. Hans staty är rest framför nationalbiblioteket i Madrid. De bästa af hans skrifter finnas i Rivadeneyras "Biblioteca de autores españoles", vol. 56. Ad. H—n.

Feilberg, Henning Frederik, dansk folklorist, f. 6 aug. 1831 i Hilleröd, blef 1849 student och 1855 teol. kandidat, sedermera kaplan hos språkforskaren, prästen E. Hagerup på Angel, fick 1859 egen prästerlig befattning i Slesvig, men afsattes 1864 af de tyska myndigheterna. 1868—91 var han kyrkoherde i trakten af Ribe och har därefter uteslutande egnat sig åt sina vetenskapliga arbeten. Redan 1863 gjorde han sig känd genom en skildring af folklifvet i mellersta Slesvig, *Fra heden*, och 1889 utgaf han *Dansk bondeliv, navnlig i Vestjylland* (2:a uppl. 1898; bd 2 1899). Ett senare stort verk är *Jul* (2 bd 1904—05). 1886 började han utgifva sitt hufvudarbete, *Bidrag til en ordbog over jyske almuesmål* (bd I, A—H, 1893; ännu ej fullbordadt), ett ypperligt och omfattande språkvetenskapligt verk, som tillika ger en mängd upplysningar om allmogens lif och tänkesätt. I flera afhandlingar (uti "Dania", "Aarbog for dansk kulturhistorie", "Zeitschrift des vereins für volkskunde" m fl.) har F. lämnat värdefulla bidrag till belysning af vidskepelse, sagohistoria o. d. 1894 blef han hedersdoktor vid universitetet. Se biografi öfver F. af M. Kristensen i "Dania", 1901. F. är en bland de förnämste kännarna af allt, som hör till den nordiska folkloristiken. E. Ebg.*

Feilitzen, von, svensk släkt, uppgifves härstamma från en af de äldsta adliga ätter (von Feilitzsch) i Voigtland, markgrefskapet Baireuth, och inkom 1620 till Sverige med Adam von F., hvilken 1628 fick godset Tirsen i Livland i förläning. En af hans ättlingar i fjärde led, majoren Johan von F., adlades 1818 med bibehållande af samma namn. Med hans son utgick 1893 den adliga ätten; från hans bröder härstammar den ännu fortlefvande, ej på svenska riddarhuset introducerade släkten von F.

1. Karl Fredrik Johan von F., af den icke naturaliserade grenen, brorson till ofvannämnde Johan v. F., skriftställare, f. 22 sept. 1802 i Slaka socken, Östergötland, d. 7 nov. 1876 i Stockholm, ingick 1818 i krigstjänst, ur hvilken han 1830 tog afsked såsom löjtnant. Därefter egnade han sig en tid åt skötseln af sin egendom Haddorp i Östergötland, men flyttade 1843 till Stockholm. F. skref en del stycken i bunden stil. Ett varaktigt minne af F:s kärlek till konsten och litteraturen är Artisternas och litteratörernas pensionsförening (1847), hvars egentlige skapare han var och i hvilken han bestridde skattmästarbefattningen ända till 1861.

2. August Gustaf Reinhold von F., den föregåendes broder, sjömilitär, f. 6 april 1815 på Haddorp, Slaka socken, Östergötland, d. 26 april 1898 i Stockholm, blef 1838 sekundlöjtnant vid flottan och tjänstgjorde där oafbrutet under 45 år med undantag af 2¾ år, då han var disponent för Motala verkstad. 1871 förordnades han till chef för Förvaltningen af sjöärendena, utnämndes 1876 till konteramiral och var 1877—83, efter ofvannämnda ämbetsverks omorganisation, chef för Marinförvaltningens militärafdelning och ordf. i Marinförvaltningen. F. egnade sig hufvudsakligen åt artillerivetenskapen; han konstruerade en del vid flottan begagnade kanoner och det första till krigsbruk i Sverige antagna

bakladdningsgeväret. F. var medlem af flera för tekniska och ekonomiska frågors utredning nedsatta kommittéer, blef 1851 led. af Krigsvet.-akad. och 1872 hedersled. af Örlogsmannasällskapet i Karlskrona.

3. Otto Teodor Fabian von F., den föregåendes broder, ämbetsman, skriftställare, f. 22 april 1820 i Skeda socken, Östergötland, d. 3 sept. 1889 i Stockholm, blef 1838 student i Uppsala, där han 1845 promoverades till filos. doktor, och ingick 1847 såsom e. o. amanuens i Riksarkivet, där han 1874—85 var aktuarie (arkivarie). 1851—74 var han jämte K. J. Bohman föreståndare för läroverket "Stockholms lyceum". F. författade en serie folkskrifter i Almquists stil (*Grannarna i skärgården*, 1840; 4:e uppl. 1890, m. fl.), åtskilliga sociala och pedagogiska uppsatser m. m. Flera af F:s noveller ha öfversatts på tyska, danska och finska. F. öfversatte äfven arbeten af Martensen och Lobstein och ombesörjde, på uppdrag af Riksarkivet, utgifningen af "Kyrkoordningar och förslag dertill före 1686" (I, 1872, II, 1888).

4. Olof Otto Urban von F., de föregåendes brorson, skriftställare, f. 23 maj 1834 i Skeda socken i Östergötland, blef efter aflagd officersexamen 1853 underlöjtnant vid Svea artilleri och 1856 vid Andra lifgrenadjärregementet, men tog afsked som kapten 1885. Han har sedan 1859 idkat landtbruk. Sedan 1874 har han därjämte egnat sig åt litterär verksamhet och särskildt under märket Robinson vunnit anseende. Redan i *Protestantismens Mariakult* (1874) satte han under debatt frågor af afgörande vikt för samhällslyckan; han uppdrog där den skarpa gränsen mellan en orientalisk dyrkan af kvinnan och den högre, germanska uppfattningen af hennes väsen. Uppseende väckte äfven F:s afhandling *Ibsen och äktenskapsfrågan* (1882). Med blick för kraften hos de olika sidorna i tidslynnet tecknade han i *Realister och idealister* (1885) samtida diktare och samhällsskildrare af vidt skilda skaplynnen. 1890—92 utgaf han (på Lorénska stiftelsens föranstaltande) *Tjänare, statare och torpare*, ett resonerande statistiskt arbete öfver våra mera obemedlade jordbrukares och den lägre tjänande klassens ställning. En skriftställare, som F. känner sig nära befryndad med, är den profetiske Emerson, både genom originaliteten i dennes stil (ett för F. lockande drag) och genom hans blidhet samt hans för olika tidsriktningar varmt mottagliga natur. "Robinsons" egen stil är i hög grad originell; den är ofta abrupt och eger en fin doft af humor, men blir stundom tung och mindre lättfattlig genom tankarnas hopande på hvarandra. En ren och hög moralitet genomgår F:s skriftställarskap. Hans intellektuella och etiska ideal är universellt och kosmopolitiskt nästan i Herdersk mening, men hans känsla för individens rätt till självutveckling fullt modernt individuell. Uppfostran bör enligt F. vara ett växande icke blott i frihet, utan i en viss vildhet, men på samma gång i mottaglighet för mild tuktan. H—n L.*

5. Karl Henrik Jobst von F., den föregåendes broder, främjare af Sveriges mosskultur, f. 22 sept. 1840 på Vargsäter, i Skeda socken, Östergötland, d. 4 april 1901, studerade vid Uppsala universitet 1859—63, blef auskultant i Kommerskollegii bergsafdelning 1863 och genomgick Falu bergsskola 1865—66. Han egnade sig 1867—76 åt olika industriella företag och öppnade 1877 i Jönköping en enskild kemisk station för jordbruket och näringarna, hvilken 1885 ersattes af en statens anstalt för samma ändamål med F. som föreståndare. I sin beröring med det småländska jordbruket började F. egna sin uppmärksamhet åt de i detta landskap i så stor utsträckning förekommande mossarnas och andra torfmarkers odling och blef snart den ledande och drifvande kraften i det vid denna tid så starkt framträdande arbetet för dylika markers uppodling. Som den egentlige stiftaren af Svenska mosskulturföreningen (se d. o.) och intill sin död föreståndare för föreningens arbeten, äras F. med rätta som den nutida svenska mosskulturens fader. F. författade många mindre afhandlingar och uppsatser, offentliggjorda hufvudsakligen i Svenska mosskulturföreningens tidskrift. H. J. Dft.

6. Karl Melker von F., den föregåendes syssling, landtbrukare, ämbetsman, f. 4 febr. 1845, blef 1865 student i Uppsala, där han 1872 promoverades till filos. doktor på afh. *Om magnesiumhalliga kalkstenar och dolomiter*. Han öfvertog s. å. fädernegården Åkerstad i Östergötland och vann som praktisk jordbrukare stort anseende inom länet, i hvars hushållningssällskap han småningom blef en af de ledande männen, likasom han också i öfrigt blef en af länets mer bemärkta män samt valdes till led. af kyrkomötet och vice ordf. i landstinget. 1899 utnämndes han till öfverdirektör och chef för Landtbruksstyrelsen.

Feind [fajnt], Barthold, tysk skriftställare, f. 1668 i Hamburg, d. där 1721, skref åtskilliga operor och tog liflig del i sin fädernestads inre politik. I striden mellan Danmark och Sverige tog han det senares parti och utgaf skrifter i svenskt intresse, hvarför han på en resa i Danmark fängslades och fördes till Rendsburg. Bland hans dikter finns äfven en hjältedikt öfver Karl XII. Jfr H. Schröder, "Lexikon der hamburg. schriftsteller" (1851—83). R—n B.

Feinschmecker [fa'jn-], ty., finsmakare, läckergom.